

र च ना प रि च य

रचनापरिचय करून देण्यासाठी ज्या मोठी आवश्यक आहे त्यामध्ये शरीरखंड आणि प्रस्तावनाखंड याचा परस्पर संबंध, अनुक्रमपद्धति, यांस प्रामुख्य येते.

याशिवाय जे लेख त्यांतील नवीन शास्त्रीय संज्ञांशी एकदम संबंध आल्यामुळे दुर्बोध होतात त्यांच्या संज्ञापद्धतीशी कांही तरी पारिचायक मजकूर देणे आवश्यक होते. नाहो तर, ते वाचकले अगते तरी हरकत नाहो असे वाचकास घाटावयास लागेल. शास्त्रीय विषयांतील लेखाच्या शेवटी भाषाविकासास प्राधान्य देतां न सहजावगमनास दिलें पाहिजे. या विभागांत जे शास्त्रीय लेख आहेत, त्यापैकी रसायनशास्त्र खेरीत करून इतर लेखांतील देख संज्ञा सहज समजण्यास आढव्या येणार नाहीं म्हणून रसायन शास्त्राच्या संज्ञाविषयी अधिक तपस्विस्तर स्पष्टीकरण पाहिजे व ते उद्दे येईल.

शरीरखंड—ज्ञानकोशाची दोन खंडे आहेत, ती प्रस्तावनाखंड व शरीरखंड ही होत. प्रस्तावनाखंडात जगातील प्रमुख लोकसमाजांची सांस्कृतिक दृष्ट्या स्थूल माहिती देण्याचा, भारतीयांची सांस्कृतिक माहिती बरीच तपस्विस्तर देण्याचा व याशिवाय शास्त्रीय ज्ञानाच्या वाढीचा अन्वयार्थानें पण अनेक अंगांनी इतिहास देण्याचा प्रयत्न केला आहे पहिल्या "हिंदुस्थान व जग" या विभागाने राजकीय, धार्मिक व सामाजिक वगैरे बाबतीत जगाप्रकारची स्पर्धा व कितपत सहकार्य आणि अन्योन्याभय आहे, हे व हिंदु संस्कृतीचा प्रसार व हिंदुसमाजाची घटना व तिचे वती बरोबर समाजाचे भवितव्य ही दाखविली आहेत. दुसऱ्या "वेदविद्या" विभागात प्राचीन वैदिक ग्रंथांची व यज्ञनस्येची माहिती देऊन तो विभाग सामाजिक आणि वैज्ञानिक इतिहासाला म्हणजे तिसऱ्या आणि पाचव्या भागाला उपोद्घातरूपी केला आहे. तिसऱ्या म्हणजे "सुद्धपूर्व जग" या विभागात विश्वोत्पत्तीपासून सुद्धमन्मापत्यंतच्या काळातील पृथ्वीवरील प्रमुख प्राचीन राष्ट्रांची माहिती दिली आहे, आणि चवथ्या "सुद्धोत्तर जग" या विभागात क्रिस्तपूर्व ५०० पासून चालू काळापर्यंतच्या राजकीय व वैचारिक व पारमपर्यंत यज्ञमोडीचा इतिहास दिला आहे. पाचव्या "विज्ञानेतिहास" या

विभागांत अनेक प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रांच्या वाढीचा योग्यपणात इतिहास दिला आहे.

शरीरखंडात म्हणजे मुख्य कोशामध्ये केवळ शब्दांचे अर्थ दिले नाहींत. तर जे शब्द लेखविषय होऊ शकतील असे म्हत्वाचे शब्द व विषय घेऊन त्यांची माहिती सविस्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. मोठाले शास्त्रीय विषय एका सदराखाली न देता त्यातील मुख्य मुख्य पोटविभाग व त्यांतील महत्त्वाच्या प्रश्नांवर निरनिराळे स्वतंत्र लेख दिले आहेत. उदाहरणार्थ वैद्यकाची माहिती शरीरशास्त्र, इन्द्रियविज्ञान यासारखी छात्रे व मुख्य मुख्य रोग वगैरेच्या नावाखाली, दिली आहे. अर्थशास्त्राची मांडणी "अर्थशास्त्र" म्हणून सर्व सामान्य लेख देऊन "आरुढेशास्त्र" "उत्पादन" "राष्ट्रीयकरण" "सरंक्षक पद्धति व लुला व्यापार", "चलनपद्धति" "करण्य-वस्था" "राष्ट्रीय जमाखर्च", वगैरे निरनिराळ्या सदराखाली दिली आहे. शरीरखंडात येणाऱ्या एकंदर विषयांत पण सामान्य रूपाना प्रस्तुत विभागावरून आणि विशेषतः, सोनर होडलेच्या, प्रस्तुत विभागात आलेल्या एकंदर विषयांचे वर्गीकरणवरून येईल. प्रस्तावनाखंड जगाचा व्यापक सांस्कृतिक इतिहास देण्याच्या दृष्टीने तयार केला आहे, तर शरीरखंड विशिष्ट विषयांचे थोडक्यात सोपवतिका ज्ञान संकलित करून देण्याच्या दृष्टीने तयार केला आहे. तथापि द्विशिष्ट टाळण्याकरिता शरीरखंडातील विवेचनांत प्रस्तावनाखंडात येऊन गेलेला मजकूर पुन्हा न देता त्या खंडातील स्थूल दाखवून सूचित केला आहे.

अनुक्रमविषयक पद्धति—ही आम्ही अलीकडील संस्कृत शब्दकोशकारांपेक्षा निराळी ठेविली आहे. प्राचीन शब्दकोशकार हे अक्षरानुक्रमानें ग्रंथरचना करीत नसत. अक्षरक्रम वसा जसाचा याविषयी शास्त्रसिद्ध नियम कोणतेच नाहींत त्यामुळे वाचकास संख्य कशी आहे, आणि त्यास सोयीचे काय नाईल हेच मुख्य रचनातत्त्व होय. या दृष्टीने आम्ही उपयोगात आणलेली रचनातत्त्वे येणेप्रमाणेः—

अक्षरानुक्रम—अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध.

न, प, फ व म म, य र ल व, श प ख ह
ळ क्षे, क्ष असा ठवला आहे म्हणजे अ, दा, झ, यास
मराठी वाचकास सोईस्कर जाईल अग्रेसर स्थान ठेविले आहे

अनुस्वारापुढे कोणतेही व्यंजन आले व अगोदर व्यंजन
विरहित अ नसला तर ते शब्द अनुस्वाराच्या पुढील अक्षरा
प्रमाणे सावर्णे म्हणजे अनुस्वार नाही अशी कल्पना
करून त्या शब्दास स्थान दिले आहे आणि निरनुनासिक
व सानुनासिक असे दोन शब्द नवळ येतील तेव्हा निरनु
नासिक प्रथम घेतला आहे व्यंजनविरहित अ आला म्हणजे
मात्र तो औघ्या पुढे घातला आहे 'क्ष आणि झ' ही अक्षरे
स्वतंत्र धरली आहेत व ह आण्य क याच्या नंतर घटली आहेत
अर्धानुस्वार, पूर्णानुनासिकाच्या अगोदर घेतला आहे
विद्योपविषयी नियम हाच की तो नाही असे धरून रचना
केली आहे व विसर्गयुक्त शब्दाचे स्थान तशाच विसर्ग विर
हित शब्दानंतर ठरविले आहे अनुस्वार आणि विसर्ग यांत
अनुस्वारास अग्रगमित्व दिले आहे 'अं' 'ओं' ही
"अ" व "आ" सारखी धरली आहेत मात्र एपाचे स्थान
अनुस्वार व विसर्ग यांच्या नंतर ठरविले आहे

धिसमागतगत प्रथमानुसलेपाचे स्पर्शकारण

अ ओ सो. नि का पु	अमेरिकन थोरिएटल सोसाय टीचे नियतकालिक पुस्तक
अ को	अर्वाकोज कोश
इ अं	इडियन ऑटिकारि
ई गे किवा रमा	इपीरियल गॅलेटियर
इ गाइड	इडियन गाइड
ए इ	एपिग्राफिआ इडिका
एन बी जी डब्ल्यू	नाष्टुरिउन फॉन डेर कनिख लिखेन गॅलेलशाफर डेर वि सनशाफ्टेन रसु गॅटिंगेन
ए मि	एनसायक्लोपीडिया मिथानिका
ए रि ए	एनसायक्लोपीडिया ऑफ रिलि- जन अँड एथिक्स
एस डब्ल्यू ए	सिगुरस्बेरिउटे डेर वानेर अँडा डेमी डेर विसनशाफ्टेन
एस. बी ए	सिगुरस्बेरिउटे डेर बर्लीना अका डेमीडेर विसनशाफ्टेन
ऐ मा	ऐतरेय ब्राह्मण
ऐ ले स	ऐतिहासिक लेख ११६
कॅट कॅट	कॅटलोगस कॅटलोगोरस
कविच	कविचरित्र
कासा	कासायन ग्रीतसून
कौथि किना कौ सू	कौथिकसून
गो मा	गोपय ब्राह्मण
गे किवा रमा	गॅलेटियर
न अ ओ सो प्र	नॅशनल ऑफ दि अमेरिकन थोरि

बी जी ए

जे आर एस

जे ए एस बी

जे पी टी एस

जे अथमथ

जेड डी एम जी

टॉ

डब्ल्यू हाड के एम

डि गे

तै स

प्रा को

बी गे किवा रमा

बी गे रॉ ए, सो अ

वे गे

म

मा

मा इ म म

माम दश

मार

म प्रा रमा

म आ किवा महा

मा

मु ग

मु रि

रा ख

वनी

गा

वा रा

विनय

वि विस्तार

वै सू

श मा

थौ सू

स क का सू

श व

श

सेदि र पू आ

दि वै को,

एटल सोसायटी, प्रथ

थॉटिंग गॅलेटि अस्तायगन

नॅशनल ऑफ दि रॉयल एशिया

टिक सोसायटी ऑफ प्रेट

ब्रिटन अँड आयर्लंड

नॅशनल ऑफ दि रॉयल एशिया

टिक सोसायटी ऑफ बेंगाल

नॅशनल ऑफ दि पाली टेक्स्ट

सोसायटी

अभिनीम अथमथ

साइटोथ्रप्ट डेर बाएट्थेन मॉ

गॅनलॅडिशन गॅलेलशाफर

टॉ

वीना साइटोथ्रप्ट प्यूर डी कुड

ड्रेस मॉगन लाउरेस

डिग्रेट्थ गॅलेटियर

तैत्तिराम मॅडिहा

प्राचीन कोश

बीचे गॅलेटियर

बीचे प्रिच रॉयल एशियाटिक

सोसायटीज नॅशनल

बेळगाव गॅलेटियर

भरत नाट्यशास्त्र

भावप्रकाश

भारत इतिहास सशोधक मंडळ

भागवत दशमस्कंध,

भारत = महाभारत

मध्यप्रति गॅलेटियर.

महाभारत

साधनविदान

मुषई (बीचे) गॅलेटियर.

मुसलमाना रियासत.

राजवाडे खड

कनौषधिगुणादय

चामड

चाहमीकि रामायण

विनयपिटक

विविधज्ञानविस्तार

वैतानसून

शतपथब्राह्मण

श्रौतसून

सतकविकाव्यसूचि

साहित्यदर्पण

सुधुत

सैन्धव रसायनशास्त्र पूर्वभाग

हिंदी वैज्ञानिक कोश

कित्येक प्रसंगी सक्षेपातील विरामचिन्हे गाळला आहेत

लेखांचे वर्गीकरण—शरीरसंज्ञांतील अनेक विषयां पैकीं गुमारे पांचवे विषय या विभागांत प्रसिद्ध होत आहेत. त्यांचे शाखवार वर्गीकरण केल्यास असें दिसून येईल की, हा भाग बऱ्याच शाखांचे व अनेक भागांचे आणि खांच्या सांस्कृतिक व राजकीय इतिहासाचे विवेचन करणारा आहे.

प्रथमतः हिंदुस्थानांच्या इतिहास विचारांत घेता असें दिसून येईल की त्याचा बराचसा भाग या विभागात आला आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे भाग म्हणजे वैदिक संस्कृति, सूतसंस्कृति, बौद्धजैनप्रामुख्य काल, प्राचीन ऐतिहासिक काल, म्हणजे, शैशुनागापासून मुसुलमानी स्वारीपर्यंतचा काल, मुसुलमानी अमदानी, मराठ्यांचे वर्चस्व, असे अनेक काल पडतात. यापैकीं बहुतेक काळावर या विभागात लेख आहेत.

यांतील वैदिक संस्कृतिकालाविषयी पाहता, वैदिक वाङ्मयापैकीं अथर्ववेदादरील लेख एकदम नम्रपुटे येईल वैदिकधर्माविषयीचे म्हणजे, प्राचीन भ्रातृसम्राटधर्मावरील, लेख म्हणजे अग्निटोम, अथमर्षण अत्यामिष्टोम हे होत. हे सर्व लेख "वेदविद्या" विभागाचे पूरक म्हणता येतील.

सूतसंस्कृतिविषयक माहिती घावयाची म्हणजे पुराणे हे साहित्य समजून त्याचा अभ्यास घावयाचा. पौराणिक विषयाच्या अभ्यासासाठी अग्निपुराण या संप्रदायात्मक ग्रंथावरील मोठा व पृथक्करणाला लेख या भागात आलाच आहे, आणि पौराणिक व्यक्तींपैकीं अनेक व्यक्ती आल्या आहेत. यापैकीं भंत्रसंस्कृतीच्या पूर्वीच्या कोणत्या व नंतरच्या कोणत्या हे विवेचन यात प्रत्येक प्रसंगी केलेले नाही. कुरुयुद्धकालीन आणि त्यापूर्वीच्या व्यक्ति कोणत्या, आणि नंतर काण्वनिक कोणत्या, हे चरित्रस्वरूपा वरून उघड होत असल्यामुळे तद्विषयक विवेचनहि दिलेले नाही. अक्रूर, अपासुर, अनिरुद्ध या कृष्णचरित्राची आठ वृण देणाऱ्या व्यक्ती, अग्नि, अनसुया, अमस्त्य, अरुंधती हे ऋषी व ऋषीपत्नी, देवजननी अदिति, व महाभारतातील प्रसिद्ध वीर अर्जुन व त्याचा पुत्र अभिमन्यु यांची माहिती या विभागांत मिळेल. ज्या किरकोळ पौराणिक व्यक्तींना यात स्थान मिळाले आहे, त्या—अर्कपन, अक्रु-तमण, अभिमित्र, अग्निवेद्य, अथमर्षण, अचल, अज, अजा-मिळ, अजीमते, अणिमाडवण, अतिकाय, वाद्रिका, अधिरथ अनरण्य, अनळ, अनु, अनुमति, अनुविंद, अनुशाल्व, अम-र्षण, अमावसू, अरणीसुत व अरुण, या होत. आपल्याक-डील "अपसरा" विषयी विवेचन करताना इतरत्र आढळ-णाऱ्या तरतुष कल्पनाहि मांडल्या आहेत.

बौद्धजैनप्रामुख्यवाल हा राजकीय इतिहासातील नसून सांस्कृतिक इतिहासातील काल आहे. याचे विवेचन घावयाचे म्हणजे मुख्यत्वेकरून ग्रंथकार आणि विचारसंप्रदाय आणि त्यांच्या शाखा व उपशाखा ही घावयाची असें असल्यामुळे या कालाविषयीचे लेख पुढे वाङ्मयात्मक लेखाचे वर्गीकरण करतांना बौद्ध जैन ग्रंथकार देऊन द्यावे केले आहेत.

युद्धकालीन अज्ञातशत्रु हा शैशुनाग घराण्यातील मगध-राजा यात दिसून प्राचीन हिंदु घराण्यांपैकीं चालुक्य वंशातील अष्टादेवी व अजयपाल यांची चरित्रे, कलिंग देशाचा अनेकभीम, पंजाबातील मुसुलमानांच्या स्वारीस प्रथमच तोंड देणारा प्रसिद्ध अनेकपाल, यांच्या आणि कौकणच्या इतिहासातील पहिला व दुसरा अपराधितय यांच्या कारकीर्दी यात आलेल्या आहेत. राष्ट्रकूट घराण्याची परिचय राजा अमोघवर्ष यांचे चरित्र करून देईल दक्षि-णेकडील पाण्ड्यचेरचोलाविषयी या विभागात काही स्थान-विषयक लेखांतील तुरळक उल्लेखाशिवाय दुसरे काही आले नाही.

रजपूत राजांपैकी काही राजे या विभागात चरित्राचे विषय झालेले आहेत ते अजयसिंग, अनेकपाल, अभयसिंह, अमरसिंह व अरसिसिंह हे होत. स्नातक्यप्रिय रजपूतांचे मुसुलमानांशी झालेले झगडे त्यांच्या चरित्रावरून ज्ञात होतात.

मुघे, चंद्र, यदु, नाग व अग्नि या क्षत्रिय वंशांपैकीं अमिकुळाच्या उत्पत्तीसंबंधाचा वादविवाद अभिकुल या लेखात पहावयास मिळेल.

मुसलमानी इतिहासाकडे दृष्टि केल्यास, मोंगल घराण्या-पूर्वीचा इतिहास यात आलेला नाही असें दिसेल. मोंगल घराण्यातील महापराक्रमी बादशहा अकबर, व त्याचे सहकारी अबुल फजल व फैजी, त्याचा एक मुख्य प्रधान अबदुल रहिमखान, तसेंच जिचे अकबराशी नाते काय होते हे निश्चित झाले नाही पण जिचा रोवट वाईट झाला अशी सुंदरी अना-कली, जहांगिराचेर खूश्रूदासाह ध्य वरणारा सरदार अब-दुल रहिमखान या सर्वांस या विभागात स्थान मिळाले आहे. या घराण्याच्या उत्तरकालीन इतिहासात चमकलेल्या पुरुषांपैकीं सय्यद बंधूंचा बाप अबदुल्लाखान यांचे चरित्र आलेले आहे. या राज्याची जी शकले पुढे पडली त्याच्या इति-हासापैकीं अयोध्येचा सरदार अयुतासिंह खान. आणि कर्नाटकचा नवाब अनवरुद्दिनखान हे या विभागांत विषयाभूत झालेले दिसतील. महामनी राज्याचा इतिहास यात दृष्ट नाही. तथापि आदिलशाहीचा सरदार शिवशत्रु अफ-जलखान यांत आला आहे, व कुतुबशाहीचे म्हणजे पविळ-

कोडा राज्याचे अन्तर्गत कुतुबशाहा, अयुधन कुतुबशाहा आणि शिवकालीन दिवाण अहमद शाह्याचिरेने यात आहोत लोक सत्त्यानाचा सत्यमक अमीरपान पदान याचोहि चरित्र यांत आहे

मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी माहिती पहायच्याही खाली तर महाराष्ट्र किंवा मराठ्यांही असा एखादा लेख काढून पाहिला म्हणजे झाले असे नाही. पुढीलप्रमाणे मराठ्यांच्या इतिहास एका लेखात एकत्र पहावयास मिळत हे खरे, तथापि मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी ज्ञानकोशात भरपूर व सर्वांगी माहिती आली आहे व ती अनेक ठिकाणी पहावी लागेल एकंदर मराठ्यांच्या इतिहासाचा वाटणी जवळ जवळ सर्व ज्ञानकोशभर सारखा आली आहे. या विस्ताराचा काही अर्धा कल्पना एका सहाय्या विभागात विस्तारिल्या माहितीचे पर्यालोचन केले तरी वेगळ्यासारखी आहे

प्रथमतः हे उघड आहे की, शिंदे, होळकर, गायकवाड वगैरे मराठे सरदारांची जी सध्यामोठी सत्त्याने आज अस्तित्वात आहेत त्यांच्या इतिहासाबद्दलची मिश्रित मराठ्यांच्या सामान्य इतिहासात त्याच वे प्रमोक्षेण उघेण येतील ते कितीहि विस्तृत असले तरी स्वायत्तीने सूत होण शक्य नाही म्हणून त्या सत्त्यानावर स्वतंत्र लेख घेतले (गायकवाड, बार वगैरे पहा) असा सत्त्यानापैकी एका अक्षरकोट सत्त्यानाचा इतिहास या विभागात आला आहे

याशिवाय मराठ्यांच्या इतिहासाचा अंगभूत हाऊन घरा-लेखा जवळ जवळ तिरमयाच महाराष्ट्राचा परतु एखाडून त्रिवेक पटीने मोठा असत दुसरा वर्ग म्हणून म्हणून महाद्वारास ऐतिहासिक पुण्याचा होय या वर्गापैकी अगमानी दत्तो, अनूबाई पोरपडे, अमृतदास, अमृतादासी, अक्षय्या इत्यादी व्यक्ती या विभागात आलेल्या आहेत त्यातील अनूबाई-सारख्या व्यक्तींनी स्वतः स आपल्या सत्त्यानाशी इतके एक जोड करून घेतले दिलेले की, त्याच चरित्र म्हणजे बाही काळीपुरती त्यांच्या सत्त्यानाचा इतिहासच होतो तथापि त्यांच्या संबंधी बरीच माहिती व त्याचे वर्णन व्यवहार असे असतात की, ते त्यांच्या सत्त्यानाच्या इतिहासात पातले असता विषयशरारासले भासतात, परंतु त्यांच्या शिवाय त्या व्यक्तींच्या स्वभावाचा मोठे परिचय बघवतले होऊ शकत नाही, इतकेच नाही तर ते त्यांच्या सत्त्यानाच्या इतिहासावरही बोधप्रद प्रकाश पाडतात यासुळे ते वैयक्तिक वृत्तांविही महत्वाचे आहेत

महाराष्ट्रीय पुण्य इतकाच असला तरी त्रिवेक वेळा वन्याच मज्जा प्रमाणात महाराष्ट्रवेतर व्यक्तींचाहि मराठ्यांच्या इतिहासाशी संबंध येतो या सरदार प्रस्तुत विभागातील अकलपान, अयुधन कुतुबशाहा, अमीरपान या सुसुलमान, व अमरसिंह दुसरा व शरमासिंह या रजपूत, व्यक्तींशी लेख सापडतील या लेखात त्या व्यक्तींचा

जेथे जेथे मराठ्यांच्या इतिहासाशी संबंध येतो तेथील माहिती शक्य निवृत्ती विस्तारपूर्वक दिलेली आढळेल अकलपान लेखातील त्यांच्या वयासंबंधी माहिती शिवाजी या लेखात, किंवा थरसाहिब या लेखातील अदूरच्या वेळ्या-संबंधी माहिती महाद्वारा शिंदे या लेखात दिली असली तर सत्त्यानापेक्षा कमीच वेळा जागेत घालनी लागली असती.

अजून ह्या सर देशमुख, अमास व अमीन हे या विभागातील लेख मराठ्यांच्या राज्यकर्त्यांतील अधिपतीवर्गा-संबंधीच माहितीच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत वर माहितीलेखाची मोठी वर्गीतले लेखात त्यांच्याविषयी माहिती वेळ वेळ उपेक्षानेच आला तर वेळ शक्य पण या विषयातील स्वतंत्र लेख त्यांच्या अधिपतीक्षेत्राची वास्तविक कल्पना करून देऊन मराठ्यांच्या राज्यकर्त्यांतील लहान-मोठ्या चकाचें स्वरूप त्यांचा परस्परपार्श्व संबंध व त्यांची बलापद्धती स्पष्ट करण्यास उपयोगी पडतील

मराठ्यांच्या राजकीय इतिहासात त्यांच्या सत्ताकर्तींचा इतिहासहि महत्वाचा आहे व दुसऱ्याची माहिती क्षात्रा-धियाय पद्धत्यातील क्रिश्चक गोष्टीचा मोठे उल्लेखहि होणार नाही अठरा सारखाने, अठरा टोपकर, अथवा व अथवापिरी हे मराठ्यांच्या संरक्षक प्रकाश पाडणाऱ्या लेखापैकी आहेत यापैकी अथवापिरी लेखातील माहिती संक्षिप्तपणाने दुसरीपेक्षा कोठे देता आली असती, परंतु यांचीच लेखातील माहिती सुपरीच उल्लेखमानावेहि इतर ठिकाणी घालणे नव्हे तेव्हा असेच उदाहरणार्थ अठरा टोपकरासंबंधी माहिती इतक्या कोठे व कदा फाळणार ? तथापि उल्लेखन तो संक्षिप्तसुचय जेव्हा प्रचारात होता तेव्हा मराठे लोकात युरोपातील राज्यांविषयी अपूर्णात वाटते एखाडून किंवा तरी अधिक माहिती होती असे दिसून येते.

उदायनतर एक शतकाच्या आतच मराठ्यांना साम्राज्य सत्तेची महत्वाकांक्षा उपेक्षेक्षानेमुळे सत्ता नष्ट होण्यापूर्वीच्या कांभर वर्षांत त्यांचे महाराष्ट्रात गितके झाले तितकेच महाराष्ट्राबाहेरहि व्यवहार झाले या व्यवहारांच्या स्थानिक महत्वासुळे त सविस्तर देण्याचे योग्य स्थान ज्या जिल्ह्यात विभा सत्त्यानात ते पडून आले ते जिह्मे किंवा ती संस्था-नेच होत असे व्यवहार हिंदुस्थानच्या वन्याच विस्तृत जागात झाले असल्यासुळे त्रिवेक जिह्मेच्या इतिहासात मराठ्यांचा संबंध आरिजा आढळून येईल वेळीच याच विभागासंबंधी पाहिले तरी महाराष्ट्राच्या उघेरेटोळी प्रदेशा-पैकी गुजरातातील अग्रापेशी, वाठारातील अमरेखी, राजपु-तानातील अग्रापेशी मेरवाड मुसलमानांतील अजयगळ सत्त्यान, गुजरात प्रांतात अजयगळ व अयोध्या भाग आणि दक्षिणेकडील प्रदेशांपैकी मद्रास शहरायातील दक्षिण अर्काट,

व अनंतपुर जिल्हा; या लेखात मराठ्यांसंबंधी माहिती कमी अधिक प्रमाणात अंतर्भूत झालेली आहे.

प्रदेशाप्रमाणेच स्वतंत्रविषयासाठी गेले ही मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी माहितीहि हिंदुस्थानच्या विविध भागात पसरलेली आहे. उदाहरणार्थ या विभागातील रास महाराष्ट्रातील अचला, अडावद, अनेवादी व अकलुख आणि वन्हा-बातील अडगाव, अमदापूर, अमनेर, अकोला या गावांचा तर मराठ्यांच्या इतिहासातील संबंध आलेला आठवठोच पण सत्तरव्या शतक प्रदेशांपैकी गुजराथतील अर्जुनगड, माळव्यातील अमर, राजपुण्यातील अनभोर, हुंदलखंडातील अजयगड आणि दक्षिणेकडील अनुप शहर व अकबरपूर, पूर्वेकडील प्रदेशांपैकी निजामशाहीतील अमरावाड आणि दक्षिणेकडील प्रदेशांपैकी वेळगाव धारवाड गिरगातील अक्किवट, अथवा अक्किगिरि, व मद्रास इलाक्यातील अर्वाट, अनंतपूर व अदवानी या सर्व गावांच्या इतिहासात मराठ्यांनी काय घेतलेला आहे. या वर्गातील माहिती दिसावयास पुष्कळ वेळा शुद्ध असली तरी इतिहासाच्या अभ्यासकास ती महत्त्वाची वाटचालीशिवाय राहणार नाही. उदाहरणार्थ अर्जुनगड या पहिल्याच गावासाठी * १७२४ क्रिस्तिक वर्ष ८. अर्जुनगड-वाल्यांनी खंडोबुद्ध कल्याणहून तेथे आल्यावर त्यास माऊ-बास पोचवणे, असा उद्देश अवतरिला आहे.

ही खंडोबुद्ध सरकारातून घडोद्यास जात होते त्याच्या मागोच्या निमागणीसंबंधी माहिती आहे हिच्यापैकी कालविषयक माग पेशवे व गायकवाड यांच्यामार्फत सरकारातून संबंधाविषयी इतर कागदपत्रावरून मिळणाऱ्या माहितीस सुट्टी देणारा आहे; व दुसरी ध्येयविषयक माग पुण्याहून घडोद्यास जावयाचा तत्काशीन मार्ग व त्यावरील रथ दाखवितो म्हणून महत्त्वाचा आहे.

मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी माहिती विती विविध लेखात गेली आहे याची या विभागातील अरबतरान व अटक नदी ही पदानिर्णय सर्वात चमत्कारिक उदाहरणे वाटतील अरबतरानाच्या मराठ्यांच्या इतिहासाशी संबंध येतो तो मराठे अरबतरानात गेले म्हणून नव्हे तर १२२२ महाराष्ट्रीय संस्थानात देऊन विविध वेळा राजदराया घडवून आणण्यास कारणीभूत झाले म्हणून

एकच ऐतिहासिक प्रसंगाचा कधी कधी दोन लेखांशी निकट संबंध येतो. सेथे काही माहिती संक्षिप्तरूपाने पुनरुक्त हाणे अपरिहार्य असले तरी शक्य तोंपर्यंत प्रत्येक लेखात नवान माहिती आढळल्याशिवाय राहणार नाही या विविध पण विपुललेल्या माहितीची सगळी छावण्यांचे काम सूचि विभागाचे आहे हे सामान्यतः नवीच.

पारमार्थिक विषयावरील मुख्य लेख पाश्चात्यविषयक लेखांचे कथन करतांना दिले आहेत, त्याशिवाय आणखी काही लेख या भागात आले आहेत धर्मप्रचारक व सामु-संत या विभागात कोणकोणते लेख आले आहेत हे पण हे

त्यास अतीत दीपकर हा बौद्ध धर्मप्रचारक, अजित, अमरदेवसूरि, अमृतगति व अमृतचंद्रसूरि यासारखे जैनपंथी, पोसांचा तिसरा गुरू अमरदास आणि एकदा जैन-दीक्षा घेऊन पुन्हा शैवपंथात परत आलेला - तामिळ कवि अप्पर हे दिसतील. अकाली शीखांचा संप्रदाय, तसेच ऊघरी देशाच्याही माहिती यात सापडेल. गौसाव्याचे अठरा बखाई कोणते ते समजेल. धार्मिक विधीत अनंतपूर व अमवळेभनसंस्कार केन्हा व कसा करितात ते यात आहे. अद्याचे धार्मिक स्वरूप यात वर्णिलेले आहे ते किल्लेकास मोठे महत्त्वाचे वाटेल, अमृताची वस्त्राचा कधी आली हे त्या शब्दावरील लेखावरून पडेल. पारमार्थिक विषयाचा संबंध वैचारिक इतिहासाशीही येतो. प्रस्तुत विभागात आलेला वैचारिक इतिहास पुढे सविस्तर मांडला आहे.

युरोपीयांचा हिंदुस्थानातील इतिहासातील काही भाग सादणाना अल्हद या गव्हर्नर जनरलच्या चरित्रात आढेले, इमर्नोतील अर्वाचीन धोर पुरपात सर शेपादिअय्यर, व सर तिखरूर सुधुस्वामी अय्यर या सुतही पुरपाती चरित्रे व तुरतेच दिवंगत झालेले वस्तुतरींग अय्यंगार यांचे चरित्र पढावयास सापडेल. अगाखान उर्फ अगा-खान या घराण्याचेही चरित्र यात सापडेल हिंदुस्थानीय शूरोल अभ्यासकांसारखे या विभागात बरेच लेख आहेत. हिंदुस्थानच्या इत्येक इलाक्यातील कोण-कोणती रथळें समाविष्ट होतात हे पुढील माळणीदखन पडेल.

मुंबई इलाह्यात चार विभाग आहेत ते महाराष्ट्र, कर्नाटक गुजराथ व सिंध हे होत. ऊधराप-विहा व परगण, ऊक-लुख, अकोला (ताळ-), ऊदरकोट (सं), ऊदरकोप, अचला, अडावद, अतीत, अनेवाही, अमजमेर व अर्जुनगड ही महाराष्ट्रातील रथळें; अक्किवट, अमरकेळ, अहूर, अणि-गिरी, ऊधरी, अन्वळ अन्दिरेरा, अहूर, अमरभोल, अमीनगड व अमीनभावी ही कर्नाटकातील; व अकलडिया, अमर, अजमेर, अडाविशी, अडेसर, अडोई, अतरखुधा, अय्योर, अथेवाड, अन्मरेष्ट, अमरापुर, अमरेडो, आमाल, अमृतवेल, अरदोई, अरराई, अमूर व अर्जुन सुख ही गुजराथेतील रथळें या विभागात आलेली आहेत असा हा सिंध-मधील मोठ्ठ्यांस आलेले याच यात वर्णिले आहे

मद्रास ह् एयातील पुढील रथळें या विभागात आली आहेत अहूर, मराठ्यांचे राजकारण १८ वे शतकाच्या अखेरीस ज्यात गहून राहिले होते तो अदवानी ताळका व गहूर, बादिचन्नलुर, अद्वनदी, अनकापल्ली, अनंतपूर (जि. विमा तालु व गाव), अनयमलय, अनयमुडी, विज-यानगरच्या साम्राज्याची आठवण देणारे अनागोदी गाव अवि-रामम, अमरावती, अमलापूर, अम्पपत्तम, अप्याकोडा अरंतागी, अरवत पाट, उत्तर-दक्षिण कर्नाट व अर्काट शहर या इला-क्याच्या आसमतात क.यगारी ईश्रवावद म्हंसुर व प्रावणकोर

होती असा स्थान, अहिले त्यातल्याही काही स्थळपर यात लेख आहेत अजडा, आत्राफ-इ-बालडा अदिलाबाद (भिल्हा, तालु व गाव) अमरचिंत व अमराबाद ही हद्दाबाद सस्थानातील स्थळे येथे वर्णिली आहेत अनंतपुर, अनेकुल, अरग, व अकोवती नदा यांच्या वण-नामुळे म्हैसूर सस्थानासह या भागाविषय तक्रारीस जाणा नाही. विविध अग्रस्थान आणि अनंतशयन हे विष्णूचे स्थान ही जावणकोर हद्दीतील स्थळे वर्णिली आहेत

ब-हाड मध्यप्रांत या इलाख्यात ब-हाड, मध्यप्रांत मराठा, व मध्यप्रांत-हिंदी, असे तीन भाग पडतात छद्द ब-हाडा तली स्थळे म्हणजे अकोट, अकोला (जि तालु व गाव) अडगांव, अडाण, अनसिंग, अमदापुर व अमनेर ही होत. अडस, अल्हाळ, अरपक्षी, अरहर-नवरवाव व अजुनी अभिन-दारी ही मराठी मध्यप्रांतातील व अन्दीनी अमदुल व अरग ही हिंदी मध्यप्रांतातील स्थळे या विभागात आली आहेत धनुक प्रांतातील पुरातनकालापासून आपल्या अतिपरिच याचे यात आलेले म्हणजे अयोध्या होय अवधपुर इने अकबराबाद, अजमेरा, अलमगड (जि गाव) आत्रावली, अनूपसाहूर (तह गा), अफझलगड, अमरोहा, अमराखास व अमेथी ही या इलाख्यातील दुसरी स्थळे यात आढळ तील

अगर, अजमीर-मेरवाड, अजमीर अजयगड सस्थान व शहर, अनूपगड, अवराड, अमसेर, अमरकटक, अमेर, अरवली व अरा या मध्यहिंदुस्थानातील स्थळांपैकी अजमीर अणु व अरवली पर्वत हाच कायती आपल्या विविध परिच याची वाटतात

पंजाबातील स्थळांत अकालगड, अक्रा, अग्रोर, अग्रोहा राधाभारत्याने जेथपर्यंत आपले पाद नेले ता अटक भिन्हा व नदी, अतारी, अनाहगड दोन, बेंबट या इमज अधिवा त्याच्या नावावरून ज्याचे नाव पडले तो अवडवाड तहसील व शहर, अवाक्षी, अमरगड, अमरोह व पंजाबप्रकरणापा सून ज्वाले आनच्या हिंदुस्थानाचे लक्ष ओढले आहे असे शाखाचे मुख्य स्थान अवतसर ही दिसून येताल

बंगाल प्रांतातील ' अने ' अरभ होणारी यात आलेली गावे म्हणजे अका, अमरतला, अलीमगज, अथमालिक अफसर, अमानी गज, अमृतबक्षारपत्रिकेवरून प्रसिद्धीस आलेले अमृत गाजार, अराराज, अरा किंवा आरा आणि असरिया

अथगड हे एकच विहार मधील गाव यांत दिसले

आमाम व मद्रास या हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडील टोंकाशी असणाऱ्या प्रांतातील, अद नदी, अदखल, अडियाव, अज मीरगज, अन, अमरपुर व १८२६ त इमज सरकारकड आलेला अमहरट भिल्हा ही स्थळे येथे वर्णिली आहेत

हिंदुस्थानासमीप असलेल्या सिंधूद्वीपातील अशुराधपुर प्रांतात बौद्धसंस्कृतीच्या अवशेषांसमृद्धी प्रख्यात आहे,

तें आणि दक्षिण कानडास जोडलेली अमिनदीविषे येा विभागात आढळतील

आशियाखंडावरचे लेख पाहू जाता आपला शेजारी देश जो अफगाणिस्तान स्यावर एक अत्यंत व्यापक आणि आजतागाईत लेख आपणासादलेल याशिवाय अफगाणिस्तान व तुर्कस्तान या माठाच्या दशांचा बोर्खास इतिहास तेथील बादशाहांच्या चरित्रातून आढळणार आहे इमनाचा दोस्त अफगाणांचा अमीर अबदुल रहमानखान, व त्याचा मुलत-माळ पण शत्रु अयुबखान यांचा चरित्र या विभागात येलेल गली आहेत

तुर्कस्तानचे सुलतान अबदुल अक्षास, अबदुल मजिद, व अबदुल हमाद यांनाही स्थळ मिळाले आहे अवररराणी वरील लेख खविस्तर आहे आणि महायुद्धानंतरच्या घडामोडी त्यात वर्णिलेल्या आढळतील. प्राचीन अरबस्तानचा इतिहास आणि महमद पैगंबराचा कौटुंबिक इतिहास त्याच आर्द्याप अमीना अबदुल्ला, व सासरा अब्बकर सिद्दिक यांच्या या विभागात आलेल्या चरित्रावरून थोडाबहुत परिवर्तित द्राईल या खंडातील काही इराणी व अरबी ग्रंथकार वाक्याच्या मोठ्या सदर्भात आढळतीलच

अकिमिबियन हे प्राचीन इराणी राजघराणे व अनाहित आणि अमेशस्पेंत या झरझुष्टी देवता यांच्या माहितीवरून प्राचीन इराणी संस्कृतीची काही कल्पना येईल

इस्लामाचा पूर्वज अब्राहाम यावर मराळा लेख सापडेल

आशियातील लहान राष्ट्रांवर, प्रांतावर आणि शाखावर लेख बरेच आले आहेत १९१७ मध्ये अस्तित्वात आलेले अखत्यैननचे लोकराज्य यात समाविष्ट केलेले दिसले अक्का, अडोवा, अदाना, अदाबक्षार, अयामिया, अफगाणतुर्कस्तान, अब-इ-इस्ताद, अल्हासिबदर, अमोय, अमूदर्या नदी, अयुधिया, अरबीसमुद्र, अरबोला, अशैरुम विलायत, व आर्मेजन या पश्चिम आशियामधील महत्वाच्या स्थानांवरही लेख आहेत. अनाटोलियावर लेख आशिया-मायनरवरील लेखात अंतर्भूत केला आहे.

यूरोपखंड—आशिया व युरोप यांचा सवध जोडणारे स्पेन मधील जमईद घराण्याचे ' अबदुल रहमान ' नावाचे खलिफ याची माहिती त्या लेखात दिलेली आहे यूरोपीय भौगोलिक लेखात अटलांटिक महासागर अशी हवा समुद्र, स्कॉटलंडमधील प्रसिद्ध अयरडान शहर व हॉलंडची राजधानी अँस्टरडॅम, यूरोपमधील तुर्कस्थानातील प्रख्यात अँट्रियानोपल व किरकोळे स्थळे म्हणजे अँकृतन, अँमिस्टम, अक्षारा, असोह, लोदीना, अझ्रा आझिया, अपेना, अविगडन, अबेन्टोल, अरेटियम व अर्दिया ही सापडतील.

यूरोपच्या प्राचीन संस्कृतीशी परिचय करून घेतांना पौराणिक ग्रीक व्यक्ती, वैचारिक पथ आणि प्राचीन अवशेष

हा माहिती पाहिजे. या विभागातले अकिलिस व अज्जोनस हे पुरुष, अमेझोन हा वीरसिंघाचा वर्ग, अकाडमी पंथ व अकालरॅनिशिया, अकियन, अफ्रियम, अयेन्स, अपोलोनिया, आणि अर्गास ही स्थळे त्या इतिहासाचा एक भाग होण्यासमोर आणतील.

ख्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार युरोपात होऊन त्यास तेंध निराळे वळण लागले त्या वाढीचा इतिहास बराच मनोरंजक आहे. त्यापैकी फारच थोडा भाग येथे आला आहे.

वॅबट, वॅबेस, व वॅब्राह्माईट या ख्रिस्ती संप्रदायातील धार्मिक संस्था यात वर्णिलेल्या आहेत.

आफ्रिका—आफ्रिकेची माहिती या भागात थोडीच आहे. मुसलमानी, प्राचीन ख्रिस्ती आणि, अगोवाची युरोपियन या तीन संस्कृति आफ्रिकेत आहेत. -तिह्वाकॅडोई लक्ष झोडणारे सेख या भागात आहेत. अल्जीरियाचा अमीर अबदुल कादिर व प्रसिद्ध इन्जिप्शन देशभक्त अरबीभाषा यांची थोटक चरित्रे दिलेली दिसतील. अशिशिनिया या प्रांताचा इतिहास व भूगोल व आज तागाईत सर्व माहिती, तसेच त्याची राजधानी अर्डास अथावा, ही येथे वर्णिली आहेत. अबिसीनिया हे प्राचीन ख्रिस्त संस्कृतीचा परिणाम झालेले आफ्रिकन राष्ट्र होय. अका, अझोर्स, अबोशा, अझार, असोबान, अझोर, अबेसफुडा, अथोमे व अम्ब्रास यांची वर्णने या विभागात आहेत.

अमेरिकेच्या म्हणजे तेंढाच्या सर्वसामान्य स्वरूपावर एक लेख लिहिलेला आहे. संयुक्त संस्थानाचे दुसरे व सहावे अध्यक्ष अब्राहम आणि अब्राहम जॉन किनी यांची चरित्रे, अमेरिकेची व हिंदु रहिवाद्यांचा सामान्य माहिती, संयुक्त संस्थानातील अटलांटिक सिटी, अटोराइनडॉक्स व अड्डियन ही स्थळे वर्णिली आहेत. अर्जेन्टिना या लोकसत्ताक राज्याचा सविस्तर इतिहास यात येऊन गेला आहे. अमेरिकेतील इतर भागातील मजदूर फार थोडा आहे तो म्हटला म्हणजे चिळी देशातील प्रात रुकाकाया, कानडातील अवाडी, व मेक्सिकोतील दंदर अकापुलको, या रथळांची वर्णने हा होय.

आस्ट्रेलियासंबंधी बहुतेक माहिती आस्ट्रेलिया आणि आस्ट्रेलेशिया यामध्ये येईल. या विभागात फक्त दक्षिण आस्ट्रेलियाची राजधानी अडोलेड, अवेल्सवर्ग व अॅडमिरॅल्टी वेट यावर लेख आलेले आहेत.

प्राचीन भगः—प्राचीन रथळाच्या अनुष्ठित व अवस्था. वरून प्राचीन इतिहास व संस्कृति यांचे चांगले साधार हाने होते. म्हणून अशा रथळांची माहिती या विभागात परिश्रमपूर्वक गोविष्टी आहे. प्राचीन ग्रीक स्थळांपैकी कोणकोणत्या यात आली आहेत हे युरोप-कोडाविषयी लिहिताना दिलेले आहे. रुडद, रुसोटस व अना ही रथळे रुझुरियाविलोनी संस्कृतीकाळातील, तर अश्विडॉस व रुसुंदेले ही मिसरी देशातील, तसेच रुडा-

लिया, अनाझरवस अश्विडॉस व अशिला ही तुर्कस्थानातील आणि अरेटियम हे इटलीमधील प्राचीन शहर आहे. ख्रिस्ती व यहूदी संप्रदायांचे समस्थान जे वेलेस्टाईन, त्याचा अर्थात प्राचीन इतिहास अॅडलम, अथाना—फारपर व, इतरांच्या संप्रदायाचे मुख्य ठिकाण अरबेला, या लेखावरून कळेल.

भारतात प्राचीन फार्सी अभिशिर, अनुपदेश, अपरातक व अभिसार हे देश असल्याचा इतिहासपुराणातरी उल्लेख आढळतो. अनुराधनुर, अभयगिरी व अमरावती या ठिकाणी बौद्धसंस्कृतीचे अवशेष आढळतात. या उपयुक्त सर्व स्थळावर यात लेख आहेत. प्राचीन गुजरा. पटना इतिहासात अनहिलवाड प्रामुख्याने आलेले आहे. ते स्थळ देखील या विभागात वर्णिले आहे.

आता वाङ्मयक्षेत्राकडे अवलोकन करू. संस्कृत वाङ्मयातील वैदिक, आणि पौराणिक वाङ्मयापैकी अथर्ववेद आणि आणि अभिपुराण ही यांत वर्णिलेली आहेत हे मागेच सांगितले आहे. अर्थात महात्वाचा कोष मध्य जो अमरकोश स्याला या विभागात स्थान मिळाले आहे, तसेच अमरशतक हे दृग्गारिक काव्यहि लेखविषय झाले आहे तसेच अतिरात्रयजुर्वेद, अनंगहर्ष, अनंत, अनंतदेव, अनंतराम, प्रसिद्ध वैष्णवकरण अप्पया दीक्षित, नाटककार अप्पाशास्त्री, अभिनंद, अभिनवकालिदास, अभिनवगुप्त, शंकराचार्यांचा प्रतिस्पर्धी अभिनवगुप्तचार्य, अभिनवबाण, अमरसिंह, दोन अमलानंद, अम्माल आचार्य व अद्य गिरिनाथ डिंगन या संस्कृत प्रपकारांची चरित्रे या विभागात आली आहेत.

संस्कृत शास्त्रीय वाङ्मयापैकी अर्कप्रकाशाचा येथे फार थोडक्यात उल्लेख केला आहे.

जैनप्रपकारांपैकी अमरचंद्र, अमरकोशकार अमरसिंह, अमरप्रभसूरी, अमितपात अमृतचंद्रसूरी व अरिसिंह यांचा या विभागात स्थान मिळाले आहे.

बौद्धवाङ्मयापैकी अपदान व अभिधम्म या वाङ्मयशाखा व अनागतयंत्र, अभिधम्मसंस्कृत व अभिधम्मकोश हे पाली ग्रंथ या विभागात येऊन गेले आहेत.

मराठी वाङ्मयापैकी अभंग या महात्माच्या पद्यशाखेवर एक विस्तृत लेख या विभागात आला आहे, व अनंतकंदी हा प्रसिद्ध लावण्या व फटक रचणारा पेशवाईतील कवि व प्रसिद्ध कटावकार अमृतराय, तसेच अच्युताधम, अच्युताधमसिंघ, अतीतामद, अहोतामद, पाव अनंत, तीन अनंतकुत व अनंत वटने या संतकवींची चरित्रे तत्कालीन काव्यांची ओळख करून देतील.

अनाथ व अमरसिंह या हिंदी, अप्पर या तामिळ व अथर्वनाचार्य व अथर्व राहुराम या तेलगु कवींची चरित्रे वाचकांचा त्या वाङ्मयक्षेत्राची परिचय करून देतील.

फारसी व अरबी कवींमधील या विभागात बरीच काण्डी मिळाली आहे, अरतून फारसी कवि १५९१ साल चार रु-

दुल अलीस, दोन अबदुल करीम, तीन अबदुल गफूर, अबदुल जलिल, अबदुल हक, अबदि, आपल्या परिवयाचे अकबराचे मित्र अबुल फजल व फैसी, अयीन उद्दिन व अयीन उल-मुल्क हे आटळतात अबदुल लतीफ, अबदुल कादिर जिलानी, अबदुल्ला बिन अली, अबदुल आला, अबुल फराज व अबुलफदा हे अरबीवादमयाचे प्रतिनिधी यात आले आहेत इराणातील फारसा बर्खापेकी अत्तार, अनवरी व अबू तालिब कलिम या कर्नास या विभागात स्थान मिळाले आहे,

इस्पाकी प्रयकारापेकी अँडिसन व अमेरिकन प्रयकारापेकी अँड लयमन व अँडलर या प्रयकाराची चरित्रे या विभागात अंतर्भूत झाली आहेत

शास्त्रीय — या दुसऱ्या मोठ्या वर्गात सर्व भौतिक शास्त्रे त्या शास्त्रांतील सशोधक व महत्वाच्या सिद्धान्तांवरील लेख अंतर्भूत होतात त्यापैकी रसायनशास्त्रातील औपपत्तिक, विशिष्टपदार्थबोधक व व्यावहारिक या भागापैकी अणु, अम्लशास्त्र उर्फ अम्लिडाचे शास्त्र, हे औपपत्तिक लेख या विभागात आले असून अम्लविसुध-पदार्थ, अम्लिने, (अमाइन्स), व अम्लिडिने (अमेडाइन्स) हे विशिष्ट शास्त्रातील लेख आहेत, तसेच अचष्ट, (अर्गोन) अणु (माश वायू) हे विरिष्ट वायू, व अमिल नम्रायत, अमिल अल्कहल, अष्टुद (अमिडाइन) हे विशिष्ट पदार्थ लेखविषय झाले आहेत. अजमोदल (यामाँल), अर्क, अन्नक हे व्यावहारिक रसायनशास्त्राच्या क्षेत्रातील लेखांही या भागात आले आहेत

पदार्थविज्ञानशास्त्रातील उष्णता, प्रकाश, ध्वनि विद्युत चुंबकत्व, इत्यादि सब विषयबोधक शब्द अन्त्या बाहेर पडत असल्यामुळे हे शास्त्र येथे फारसे आले नाही. तथापि औपपत्तिक भागापैकी व अलोकके प्रस्थापित झालेल्या इलेक्ट्रॉन ऊष्मता अतिपरमाणुविशुल्कण सिद्धान्तांवरील लेख या भागात आला आहे याखेरीज अभिसरणशा विषयवर व अभिमापक या यंत्रांवरील लेख या विभागात आले आहेत. त्याप्रमाणेच आग्निपथर व अरामो हे प्रसिद्ध पदार्थविज्ञानशास्त्री यात चरित्रविषय झाले आहेत.

वैद्यकशास्त्रीय लेखासंबंधी मुख्य गोष्ट प्रथम ही सांगितली पाहिजे की या शास्त्राची या भागात स्थापित पदार्थ विज्ञानासारखीच आहे शारीरशास्त्र, इन्द्रियविज्ञान यासारखी सहायक शास्त्रे, किंवा तदन्तर्गत कान, डोळा, हात पाय, त्वचा, रक्त, जननपद्धति यासारखे विषय हे सर्व या अक्षरात येत नसल्यामुळे वैद्यक शास्त्रास आपले लेख यात नाहीत असे वाटेल तथापि त्यांमहि यात वाही नोनवण दिसून आरयाखेरीज राहणार नाही पाश्चात्य व आधुनिकीय या दोन्ही पद्धतींनाही रोगांचे निदान व चिकित्सा बंधी भरतात त्यांचे सान्निध्ये पण पृथक्पृथक् विवेचन केले आहे वैद्यकशास्त्राच्या शास्त्रपैकी आहारशास्त्राचा 'अन्न' या लेखात या भागात असर्माच झाला

आहे. तसेंच अक्षि व अपचन हे लक्षणात्मक रोग व अभि-माय, अतिसार. अम्लपित्त, अपचमार, अपीनस हे दोन्हीही वैद्यकपद्धतीस परिचित असे रोग व अँडिसनचा हा पाश्चात्य पद्धतीस विशेष परिचित रोग, यांस स्थान मिळाले आहे प्रसिद्ध वैद्यार्थेकी अषदल लतीफ, अबदुल मलीक या अरब वैद्यांची व अबानो पिट्टी या इटालियन तत्वज्ञानी वैद्यांचे चरित्र आपणास या विम गात आढळेल

जीविशास्त्रापैकी महत्वाची शाखा जे वनस्पतिशास्त्र त्या पैकी अपृथक्वनस्पति हा महत्वाचा शास्त्रीय लेख या भागात आला असून लैकिक लेखामध्ये अकलकारा, अजमोदा, अज-अमी, अड्डासा, अतिविप, अनतमूल, अपराजिता, अर्जुन सादका, या विशेषत औषधी वनस्पति व अकोड हा वृक्ष व अननस, हे फळाकारिता प्रसिद्ध असलेले झाड व अणस व अणू हे वनस्पतिज पदार्थ यावर लेख या विभागात आले आहेत यातील अणू हा व्यापाराचा व अमली पदार्थ म्हणून विशेष महत्वाचा विषय आर्थिकदृष्टीने व शासनद्र-व्याच्या दृष्टीने अधिकतर विवेचिला आहे.

त्याप्रमाणे जीविशास्त्राची महत्वाची शाखा असलेल्या प्राणिशास्त्रापैकी अनतपद हा शास्त्रीय विषय व अजगर ह्या प्राण्यांवरील लेख या विभागात अंतर्भूत झाले आहेत.

उद्योतिपशास्त्रापैकी अयन, अयनांश, अधिकमास हे कालगणनेच्या दृष्टीने महत्वाचे लेख, अभिजित हे महत्वाचे असे अष्टाविंशति नक्षत्र व अमृतीसंख्योग हा फलउद्योति-पातील एक योग हे या विभागात लेखविषय झाले आहेत तसेंच अनंत व अनतदेव या भारतीय उद्योतिध्यानी चरि-त्रेहि या भागात आपणास दिसतील.

उद्योगधंद्याकडे पहाता रासायनिक उद्योगधंद्यातील, अक्षर व सुगंधीपदार्थ, अर्क, अभिजीका हे लेख या विभागात आले आहेत अन्नक हा खनिजपदार्थ, अक्षर हा सुगंधी पदार्थ व अणू हा अमली पदार्थ यांचे क्षेत्र, तयार करण्याची कृति व व्यापार हा या विभागात विवेचिला आहेत. अन्नकारी हे अणू मय वगैरेच्या व्यापाराशी संबंधित आहेत हे शासनशा-स्त्रीय दृष्टीने विवेचिले आहे व अदत्या हा देवघेवतील महत्वाचा मयस्य हे विषय या विभागातच येऊन गेले आहेत

समाजशास्त्र व मानववैद्यशास्त्र — या शास्त्रांचे औपपत्तिक अगर शास्त्रीय विवेचन देणारा विशेष महत्वाचा लेख या विभागात आलेला नाही तसेंच या शास्त्राची एखादी शाखा बोधपाराहि लेख या विभागात येऊ शकला नाही तथापि समाजशास्त्राच्या शासनशास्त्र मापाशास्त्र समाजनियमनशास्त्र वैचारिक इतिहास, आणि तदतगत दर्शन, मते, व संप्रदाय, इत्यादि अनेक अंगस या भागात स्थान दिलेले आढळेल समाजव्यगतिवारणशास्त्र उर्फ दानमोमासा हे अधर्मसतति या लेखामुळे सूचित होईल.

या विभागात ज्या अनेक जातींची माहिती आली आहे त्यांनी बरेच विस्तृत क्षेत्र व्यापिले आहे. आणि विवेचन ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, स्थानांतरितवादात्मक असे केले आहे. जातिविषयक लेख लिहितांना त्यांचे आंकडेशास्त्रादि विस्तृतपणे विवेचिलेले सापडेल. तसेच केवळ जातिविशिष्ट भाषा असले तेव्हा भाषाशास्त्रातही बुज्या मारलेल्या आढळतील. व्यापकपणे विवेचनास महाराष्ट्रीय जातींच घेतल्यामुळे, आणि महाराष्ट्रीय जातींचे विवेचन या भागात फारसे नसल्यामुळे, या भागातील जातिवर्णनात्मक लेख हा ज्ञानकोशांतील उत्तम जातिविषयक लेखांचा निदर्शक भाग नाही. भरतखंडातील महाराष्ट्रीय जातींपैकी फक्त अकरापे या मिश्र जातीस किंवा बार्बास या विभागात स्थान मिळाले आहे. पंजाबातील अंगीर, अरैन अरोरा व अर्धुन या हिंदू, व अवदलहो मुखलमानी जात यास या विभागात स्थान मिळाले आहे. सेवुकप्रान्तातील अग्रहारी, अघारिया व अरख या जाती, व बंगालबिहार मधील अगयाही ही गोंड जात या प्रस्तुत विभागात आढळतील. अग्रहारा व अरख या घर आलेल्या जाती आपणास मध्यप्रान्तातही आढळतात; व अरे या एका प्रावणफोरी व मध्यप्रान्तातील जातीची माहितीही याच विभागात येते. आसाम व ब्रह्मदेशातील जातींपैकीही अका, अखा, अग्रदानी व त्रिष्टि. यांच्या अलीकडील स्वारीमुळे ज्यांच्याकडे उलू ओढले गेले असे अगोर लोक याची माहिती याच भागात आली आहे. तामिळ तेलगु वगैरे द्राविड जातींपैकी अगमुदय्यन, अदिकल, अरे, अगस, अरसुपल्ली या जातीस या विभागात स्थान मिळाले आहे. गुजरातील अनावळ या प्रसिद्ध ब्राह्मण जातीसहि या भागात जागा मिळाली आहे.

शासनशास्त्रांपैकी प्राचीन शासनशास्त्रातर्गत होणारा अभिपेक यात आला आहे. हा राजना अवश्यक असलेला लौकिक व धार्मिक विधि किंती पुरातन आहे, व वैदिक संस्कार कशा प्रकारचा होता, हे सविस्तर लिहिलेले आढळेल.

अराजकता हा राजनीतिविषयक तत्त्वज्ञानशास्त्रातील विषयहि याच विभागात आपणान पहावयास सापडेल.

महाराष्ट्राचे दुसरे एक महत्त्वाचे अंग अर्थशास्त्र होय. त्या विषयाला या विभागात आरंभ केला असून तो विषय पुढील विभागात पुरा होईल. अर्थशास्त्रावर दुसरा लेख म्हणजे हेनरी अडाम्पस अर्थशास्त्रज्ञाची मते याच्या चरित्रात आपणास याच विभागात पहावयास मिळतील.

मानवेतिहासातर्गत देवतसाधार्पिकां फक्त अमि या देवतेस या विभागात स्थान मिळाले आहे.

मानवेतिहासाची एक महत्त्वाची शाखा जे आपाशास्त्र त्या क्षेत्रात अगस्त्य हा व्याकरणकार हा एकच लेख आला आहे.

अर्थशास्त्राच्या या लेखामुळे प्राचीन न्यायशास्त्राचा प्रवेश झाला आहे. अ या आचार्या मुळे लिपिशस्त्राद बगळले गेले नाही.

दशनें मते व संप्रदाय या मानवेतिहासाच्या अभ्युत्थन विषयांपैकी भारतीय शास्त्रातील महत्त्वाचा अद्वैतवाद या विभागात येऊन गेला आहे व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानपंथांपैकी अकॅडमी, अनुभवजन्यज्ञानवाद या दोन पंथास या विभागात स्थान मिळाले आहे. अनंतत्व हा तत्त्वज्ञानात्मक सिद्धान्तही याच विभागात लेखविषय झाला आहे. अनंतत्वगोरस अनंशितमंडर यांची मतेही त्याच्या चरित्रासह आपणास येथे आढळतील.

सामानियमन उर्फ कायदे या शास्त्रांपैकी अपकृत्यशास्त्र हा औपपत्तिक लेख, व त्याचाच एक शाखा म्हणता येईल असा अनुकसानी हा विषय, व अवदल हा एका दृष्टीने कौटुंबिक मनुष्यास ज्याचे ज्ञान असणे अवश्य आहे असा लेख, या सर्वांस यात स्थान मिळाले आहे. बायिलोन, मिसरी, ग्रीक, रोमन, हिंदु या प्राची. कायदेपद्धति आणि इंग्लिश व रोमोपन्न अर्वाचीन युरोपीयन व अर्वाचीन हिंदु व मुखलमानी यांपैकी फक्त अर्वाचीन आगो इंडियन कायदेपद्धतीप्रमाणच काही विषयावर कायदा यात आला आहे. तथापि इतर कायदेपद्धतींचा स्पर्श या भागास झाला नाही असे नाही. अथू हानिक या अरबी कायदे पंडितांचे चरित्र आपणास या भागात आढळेल.

व्यावहारिक समाजशास्त्राचा एक भाग म्हणजे संसारमंडनशास्त्र हा होय. गृहसंस्कार, बालीरीती गृहव्यवस्था चित्रनृत्यादिकला ही यात येतात. भारतीयचे संसारमंडनशास्त्र या भागात थोडेंच आले आहे. प्राचीन वैभवाचा अंश तत्कालीन कलेच्या अवशेषांनी परिचित होतो. प्राचीन भारतीय शिल्पशास्त्राचा कल्पना देशासारखे दोन तीन लेख आपणास या विभागात आढळतील. अनंत अमरावती चित्रसंप्रदायाची ओळख अंदा व अमरावती या लेखावरून होईल तसेच सीलोनच्या भारतीय कलेचे ज्ञान अनुराधपुर हा लेख करून देईल. जैन शिल्पाची कल्पना येण्यास अनुवरील लेख उपयुक्त होईल, तर अमृतसरचे सुवर्णमंदिर शिल्पाच्या स्वराज्यातील वैभवाची कल्पना करून देईल. अनुनयावरील लेख संसारमंडनशास्त्राचा एक निराळा विषय येथे आला आहे. या भारतीय संसारमंडनशास्त्राचा एक भाग, अग्र या लेखात व्यक्त होतो.

मानवेतिहास आणि वैचारिक इतिहास यांमध्ये अत्यंत निकट संबंध उभा इतिहासाचा आहे अशीत पारमार्थिक इतिहास हे एक अंग आहे या इतिहासाचा वादमयेतिहासाशी अत्यंत निकट संबंध आहे अत्यंत प्राचीन अशा वैदिक काळापासून आजपर्यंत पारमा-

यिक विचारात व उपासना संप्रदायांत श्री प्रगति होत गेली व अनेक चळवळी होऊन वे भिन्न भिन्न संप्रदाय स्थापन झाले त्या पद्दामोदीचा कोणता अंश या विभागात वाचकांच्या पुढे मांडला गेला आहे याचे थोडक्यात पर्यालाचन करू. संहिता वाढमयापैकी अथर्ववेदावरील सामान्य विवेचन वेदविद्या या विभागात आले आहे व या विभागात जो लेख आला आहे त्यात मुख्यतः कौशिक व तैत्तिरीय या विधिविषयक सूत्रांच्या अनुसंधानाचे विवेचन केले आहे. यामुळे अथर्ववेदाचा व्यवहारात काय उपयोग होत असे व त्यास अनुसरून सूत्र वाढमयाची रचना कसकशी होत गेली हे सामान्यते आहे वेदविद्या आणि गृह्य याचा संबंध जो वेदविद्या परिशिष्टात दाखविला आहे, त्याला पुरावा या लेखात पुष्कळ सापडेल प्राचीन श्रौतधर्माच्या आठवणी ब्राह्मणवादमयातही आहेत यात आलेल्या अज्ञाताच्या चरित्रावरून ब्राह्मणकालीन हरिश्चंद्र राजाची कथा, व नरमेघ याची आठवण होईल अग्नि, अग्निष्टोम, अरयमिष्टोम हे लेख आपणास अग्निपूजेचे व यज्ञसंस्थांचे स्वरूप समजून घेण्यास मदत करतील स्मार्त धर्मापैकी अध्वर्यु या लेखावरून सध्या करणाऱ्यांच्या रीतीच्या परिचयाच्या एका कृतीचे स्वरूप लक्षात येईल व अनवलोभन या सूत्रांक संस्काराचे ज्ञानीह या विभागात होईल.

अदिति या क्षुद्रयुक्त व पौराणिक देवतेची, आपसरा या देवयोनीची व अथर्वण या वेदशास्त्रीय पुरोहित वर्गाची माहिती आपणास उपयुक्त होईल तसेच अभिषेक या राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाच्या अथर्व वेदात दृष्ट झालेल्या व ब्राह्मणकालापासून चालत आलेल्या विधीचे ऐतिहासिक ज्ञानही आपणास या विभागात होईल पटदर्शनपैकी उत्तरमीमांसा अथवा वेदात याचे बरेचसे ज्ञान आपणास आहेत या लेखावरून होईल

स्मृति अथवा धर्मशास्त्र याचा संबंध या विभागातील अन्नवन्न, अन्नकुमानी अपकृत्य व अर्कविवाह या सारख्या लेखात आला आहे. पौराणिक धर्म यात आला आहेच. तथापि अग्निपुराणावरील लेख पुराणधर्माचे विपरीत करणे या हेतूने मांडला नाही पौराणिक धर्माची तळी उचलून घरणारे हे पुराण प्रामुख्याने नव्हे. तथापि पौराणिक वाढमयाचा अमूर्त निराळा प्रकारचा मासला आपणास अग्निपुराण या संहितेवर लेखात पहावयास सापडेल व पुराण या नावाखाली सर्व उपलब्ध ज्ञानाचा सग्रह करून देण्याची त्यावेळी भारतवर्षात कशी पद्धति होती हे विशेषतः या लेखावरून व्यक्त होईल. तसेच तत्कालीन सामाजिक जीवनक्रमाने चित्रित आपणाम सहस्र ह्या लेख व अन्नतव्रत हे उत्तरकालीन पुराणिक धर्माचा बोध करतील अकृतप्रण, अन्नमंद, अन्न, अन्निक, अभिमन्यु, अनु इत्यादि त्रिपांची, अगस्त्य, अग्नि, अग्निमांडव्य इत्यादि कर्पांची पाप्म, अन्निक, अनुविद इत्यादि दैत्यांची चरित्र

आपणास काही पौराणिक कथांच्या स्वरूपाचा व व्यक्तीचा परिचय करून देतील

धुतिस्मृतिपुराणिक धर्माशिवाय या परंपरेच्या दृष्टीने पाखंडी संप्रदाय म्हणजे जैन व बौद्ध श्रानादि या भागाने उपेक्षित नाही,

अभयदेवसूरि, अमरप्रभसूरि, अमृतगति, अमोघपद यासारख्या चरित्रलेखावरून जैनसंप्रदायाकडे आपले लक्ष वेधेल, तर अभिषेकसंग्रह इत्यादि ग्रंथांच्या माहितीवरून व अनुसंधानावर व अमरावती यासारख्या स्थळाच्या वर्णनावरून हीनयानी बौद्धग्रंथांची व अभिदान, अभिधर्मकोश, अमिताभ यासारख्या लेखावरून महायानी बौद्ध ग्रंथांची काहीशी कल्पना येईल. अतीश याच्या चरित्रावरून एका बौद्ध धर्मप्रसारकाचा परिचय होईल

भारताबाहेरचे प्राचीन उपासना संप्रदाय म्हणजे असुरी-मायोलीनी आणि दुरागी होत असुर ह्या एक शब्द मायोलीनी, दुरागी आणि वैदिक या तीनही मस्कृतीत पावित्र झाला होता. तसेच नागभक्ति, नागपूजा आणि नागसत्त्व यांचे क्षेत्र प्राचीन जगात आर्यलंडपासून चीनपर्यंत म्हणजे बरेच विस्तृत होते वरील गोष्टीची जाणीव ह्या वाचताना येईल. अजय या गावावरील रेणु प्रसिद्ध असुर राजा सांगून याची स्मृति जाणवत करील व जैन या गावावरून आपणास बाबिलोनी साम्राज्याची आठवण होईल तर अशोष्टम हे गाव आपला जैमिन्यपूजकाची परिचय करून देईल

अॅकिमिनियन धरणे, अनाहित देवता, व अमेशस्पेंत या लेखावरून अवेस्ता धर्माबद्दि आपणास बरेच ज्ञान होईल. अॅकिलिस, अॅडोनीस, अॅमेझॉन वगैरे लेख ग्रीक पुराणकथाशी व प्राचीन ग्रीक संप्रदायाशी परिचय करून देतील; तर अॅकॅडमिक पॅथ, अॅनॅक्सीमोरस, अॅनॅक्सीमॅंडर या लेखावरून काही ग्रीक तत्त्वज्ञान पथाची आपणास माहिती होईल.

असुरी वाबिलोनी संप्रदायापासून भैमटिक इतिहास कल्पना व विचारपद्धति विकसित झाली सेमेटिक पद्धतीस येथे स्थान मिळालेच आहे. अनाहाम व अनाहामाईट, अंबट व अंबेस हे लेख यहुदी व ख्रिस्ती मताची जुलुक दाखवितात अरबस्तान या लेखात महंमदी संप्रदायाच्या स्थापनेसंबंधी व प्राथमिक स्वरूपाविषयी व अरबी तत्वज्ञानासंबंधी माहिती पहावयास सापडेल. तसेच अफगाणिस्तान या लेखात काही मुसलमान जातींचे वर्णन आढळेल. निराळा परिस्थितीचा परिणाम सुशिक्षित मुसलमानावर कसा होतो यावर विचार करणारास अकबर व असुल फजल यांच्या चरित्रातील धर्मसुधारणेच्या चळवळीची हकीकत मनोरंजन वाटेल तर अण्णाबान या लेखात महंमदाच्या अनुयायात फूट पडून निरनिराळे पंथ कसे स्थापन झाले याचे एक उदाहरण दृष्टीस पडेल अकाली या लेखावरून हिंदु-मुसलमानांचे एकत्र वरू पाहणाऱ्या नागकाऱ्या अनुयायातील

एका प्रगल्भ पंथाचा माहिती होईल. अमृतसर या शहरा-
बरोल आणि अमरदास या शोध गुरूच्या चरित्रावरील
लेखनांनी आपल्या शीखाविषयीच्या ज्ञानांत बरीच भर
पडेल.

महाराष्ट्राचे हिंदुस्थानच्या राजकीय इतिहासामध्ये जसे
महाराचे स्थान आहे तसेच धार्मिक इतिहासातहि आहे शीख
पंथाचा संस्थापक मानक आणि कबीर हे रामानंदाने शिष्य
होते आणि त्या रामानंदाचा संस्कार येथील भक्तिमार्गावर
ही झाला होता. शीखाच्या एका पंथाची माहिती आली
आहे तशी महाराष्ट्राच्या भक्तिपंथाचाच आहे. आणि मागे उल्लेखिलेले मराठी प्रेयकार बरेचसे या संप्रदा-
यातील आहेत या भाषेत संप्रदायाबाहेरहि महाराष्ट्रात
काही पुस्तक दिसनात अशाच अजूनकोठे स्वामी होत
रहाचा अल्पचरित्रलेख येथे आला आहे.

येथेचमग भोके दृष्टी पडाता अक्षरातुक्काच्या
पांडवीचा हा पहिला विभाग बराच अनेकामी आहे असे
वाटण्याशिवाय रहात नाही.

हे पुराणे वाचाना अनेक ज्ञानक्षेत्राचा अन्वयानुषंग
पाचकाच्या सहज लक्षांत येईल. केवळ ज्ञानाची दृष्टि बाजूस
ठेऊन मनोरंजनकतेच्या दृष्टीनेच या विभागाकडे लक्ष दिव्यास
हा भाग उपलब्धीय नाही हेहि पाचकाच्या लक्षांत आल्या-
वाचून रहाणार नाही.

रसायनशास्त्रीय संज्ञांचा परिचय—येथ रसा-
यनशास्त्रीय लेखात येणाऱ्या सर्व संज्ञा दिल्या नाहीत ज्या
वस्तूंचा किंवा क्रियांचा वापरलेल्या शब्दांनी सहज बोध
होतो त्या शब्दांचे स्पष्टीकरण येथे केले नाही. तसेच अन्व-
शास्त्रात ज्या संज्ञांचा विषय प्राधान्ये करून अंतर्भूत होता
त्या संज्ञांचेहि स्पष्टीकरण येथे केले नाही.

रासायनिक संज्ञांच्या पृथक्करणसाठी त्यांचे एक खोपेसे
वर्गीकरण करू पहिला वर्ग रासायनिक मूलद्रव्यांच्या
वाचक शब्दांचा. दुसरा एक वर्ग रासायनिक आणि पादा-
र्थिक क्रियांच्या बोधक शब्दांचा, तिसरा एक वर्ग प्र-
त्वाच्या रासायनिक द्रव्यांचा, चवथा एक महत्त्वाचा वर्ग म्हणजे
प्रायोगिक यंत्रोपकरणांचा. या निरनिराळ्या वर्गातील संज्ञा
स्पष्ट केल्या म्हणजे रासायनिक लेख समजण्यास अडचण
मुळीच पडणार नाही. रासायनिक मूलद्रव्यांसाठी जी
निरनिराळी नावे निरनिराळ्या संज्ञाकारांनी वापरली आहेत,
त्यांचे एक तौलनिक कोष्टक पुढे दिले आहे आणि त्यात
आम्ही ठरविलेल्या संज्ञाहि दिल्या आहेत. या संज्ञा कर-
ताना होता होईतो नवी संज्ञा पाळावयाची नाही, तर जुन्या
प्रचारातूनच उचल काढण्याची व एका वस्तूस एकच संज्ञा
हे तत्त्व पाळावयाचे योजून संज्ञारचना केली आहे, हे त्या
कोष्टकावरून दिसून येईल.

रासायनिक लेखांतील दुसऱ्या महत्त्वाच्या संज्ञा म्हणजे
क्रियासूचक व क्रियादर्शक होत. त्या कोणत्या पायात

शब्दापाठीं वापरल्या आहेत ते होजारी पाश्चात्य शब्द कंसांत
माझून स्पष्ट केले आहे. अभिसरण (डिफ्यूजन) उत्पातन किंवा
ऊर्ध्वपातन (सेडिमेंटेशन), उन्मिदीकरण (डिहायड्रेशन),
उदकप्रक्रिया (हायड्रोलाइटिक डिससोसिएशन), सोडीकारक
(डिहायड्रेशन एजेंट) केशाकर्षण (कॅपिलरी अॅक्शन); घनी-
करण (कन्डेंसेशन); घुर्बीभवन (पोलरायझेशन) प्राक्ण
(कन्स्ट्रक्शन), वकीभवन (रिफ्लेक्टिडिटी), विद्रावा
(सॉल्यूशन), विद्रावक्रिया (फेजेशन) विद्राविक्षेपण
(इन्फ्लेक्सिबिलिटी), वैयुद्गीभवन (अयानिमेंशन); शुष्क
पातन (ड्राय डेस्टिलेशन), संयुक्ति (कोडिगन), हे शब्द
इसायनशास्त्र व पदार्थविज्ञानशास्त्र यातील स्थितंतरसूचक
होत.

तशाच प्रकारचे म्हणजे पदार्थाव्यतिरिक्त, पण स्थिति-
सूचक किंवा स्थित्यंतरसूचक शब्द पण चालू क्रिया न
दर्शिवणारे शब्द म्हटले म्हणजे उत्कपनांक (थर्मॉलिप
पाईट); शुष्क (ड्राईक्स उदा. वकीभवनाचा),
द्रिवाशब्द (डब्ली लिक्विड), प्रमाण (नॉर्मल); मीनमने
(म्युनिमम), रसाक (सेल्टिंग पाईट), रोप (रिचिड्यू);
संपृक्त (सॅचुरेटेड); स्थित्यंतरक उष्मान (क्रिटिकल
टेंपरेचर), स्थित्यंतरक भार (क्रिटिकल प्रेशर),
स्फटिक (क्रिटल), हे होत

रासायनिक संज्ञापरिचयासाठी उपसर्गप्रत्ययपद्धति माझणे
अवश्य आहे पुष्कळां प्रत्यय शब्दसंक्षेपमूलक असतात
हे भाषाशास्त्रातील तत्त्व रासायनिक परिभाषापटनेत वापरावे
लागते असे दिसेल जेव्हा ईंग्रजीतील प्रत्ययमहासंस्कृत
प्रत्यय सापडेल तेव्हा तो पसंत करून त्याच अर्थाने वापरला
आहे. अतिशयाच्या देशक शब्दात जे प्रत्यय व उपसर्ग ईंग्रजीत
गताः त्यांना मराठीत सदशप्रत्यय व उपसर्ग कोणते
वापरले आहेत हे अल्पशाख या लेखात सकारण दिले
आहे व येथेहि शेवटी ते उद्धृत केले आहेत.

मूलद्रव्यांच्या सगळ्या स्पष्ट करण्यासाठी जे पुढे कोष्टक दिले
आहे, त्यात असे दिसून येईल की हिंदी वैज्ञानिक कोष,
प्रो. साठे, व राठने व सयानी वैज्ञानिक कोष या चौघांच्या
संज्ञा पद्धतीत बरेच सादश्य आहे. यासाठी होता होईतो या
चौघांच्या संज्ञापद्धतींशी सदृश अशी संज्ञापद्धति निश्चित
केली आहे. संज्ञापद्धति ठरविताना पद्धतीच्या आतील सुसं-
गति हे एकच ध्येय बाळगण्याचे नसते. तर पद्धतीच्या
सार्वत्रिक होण्याच्या शक्यतेकडेहि पहावे लागते शास्त्राच्या
विकासासाठी आणि त्याचे ज्ञान सार्वजनिक होण्यासाठी भार-
तीय निरनिराळ्या भाषात जर एकच शास्त्रीय संज्ञापद्धति
वापरली जाईल तर ती चांगले, हे ध्येय नेहमीच साध्य होते
असे नाही कारण वैयक्तिक शास्त्रलेखन प्रयत्नात भारतातील
द्वार भाषांच्या शब्दसंग्रहाची सुमंगति पहाण्यास अवकाश
नसतो, पण यासाठी प्रयत्न मात्र पाहिजे.

भाजपयैत रामायनिक मूलद्रव्यांची जी निरविराळ्या ठिकाणी नावे प्रसिद्ध झाली आहेत ती
 ये या कोशांत येणारी नावे या सवोंचे

आ द र्श ण त्र क.

अनुक्रमिक	इंग्रजी	परमाणुभार	प्रथमात्मक	हिंदी वैज्ञानिक बोध	साठे वि. शा.वि. पु. स्तार ४५	रानडे कोश	सुयाजी वैज्ञानिक कोश	ज्ञानकोश नावे	संक्षेप
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	अस्त्युभिनियम	२७. १	तुबरीक	स्फट	स्फट	स्फट	स्फटिकाय	स्फट	स्फ
२	ऑटिमनी	१२०. २	नौबीर	अंजन	अंजन	अंज	अंजन	अंज	अं
३	आर्गान्	२९. ९	...	आर्गन	आर्गन	आर्गन	आर्गन	अचेष्ट	आ
४	आर्सेनिक	७४.९६	मोमल	नाल	ताल	ताल	ताल	तालः	ल
५	बेरियम्	१३७.३७	भार	भारियम	बेरियम	भार	भाराय	भारं	भा
६	बेरिलियम्	९. १	मधुरक	बेरिलि-	विदुर	विदुर	वैदुर्यक	विदुरं	वि
७	ब्रुसिनम	यम
८	बिस्मथ	२०८. ०	लौहित- घवल	बिस्मत	बिस्मथ	बिस्मत	वियमथ	बिस्मत	धि
९	बोरॉन	११. ०	बिडात्मक	टंक	टंक	टंक	टंकणक	टंकः	ट
१०	ब्रोमाइन	७९. ९२	लोहितपि गल	ब्रम	ब्रम	स्तंभ	रोहित	स्तंभ.	स्त
११	कॅडमियम्	११२. ४०	प्रीत	कादमियम	कादमियम	काप्र	कादम्य	कापं	का
१२	सीजियम्	१३२. ८१	नीलरेपांक	इयाम	सीजियम	इयाम	नीलाक	इयामं	इय
१३	कॅल्शियम्	४०. ०९	चूर्णोद्भव	खटिक	खटिक	खट	सौधेय	खटं	ख
१४	कार्बन	१२. ००	कोळसा	कबैन	कबैन	कप	अंभार	कपः	फ
१५	बेरियम्	१४०. ३५	धान्येशक	थ्रीयम	सिरियम	थ्रीक	थ्रीय	थ्रीकं	थ्री
१६	हॉरिन	३५. ४६	हरितापिगल	हरिन	हरिन	हर	हरित	हरः	ह
१७	क्रोमियम्	५२. ००	रंगद	क्रोम	क्रोम	क्रुम	रंजक	क्रुम	क्र
१८	कोबाल्ट	५८. ९७	गुडभूत	कोबल्ट	कोबल्ट	कोबल्ट	कसुर	कोबल्ट	को
१९	कोलंबियम्	९३. ५	कोलंबिक	कोलंब	कलेब	कोलंबं	कू
२०	नैशोबियम	न्योबियम	न्योबियम	...	दुलांबेय
२१	कॉपर	६३. ५७	ताम्र	ताम्र	ताम्र	ताम्र	ताम्र	ताम्र	ता
२२	डिडिनियम्	डिडोभियम	...	द्वंद्वक	यमल	य
२३	व्हिप्रोशियम	१६२. ५	दुराप	दिप्रोसि	दि
२४	एरबियम्	१६७. ४	...	एरबियम	एरबियम	अर्व	उर्वयि	अर्व	व
२५	यूरोपियम्	१५२. ०	युरोपीय	यूरोपि	यु
२६	फ्लुओरिन	१९. ००	स्फटिकोद्भव	प्लव	प्लव	प्लव	काचातक	प्लवः	प्ल
२७	गॅडोलिनियम्	१५७. ३	...	गॅडोलिन	...	गॅडोलिन	अश्मरीय	गॅडोलिनं	गॅ
२८	गॅलियम्	६९. ९	नम्रद्वयण	गाल	गालियम	गाल	गालीय	गालं	गा
२९	जर्मानियम्	७२. ५	जर्मनिक	जर्मोनि-	जर्मानियम	शार्मण्य	शार्मण्य	शार्मण्यं	शा
३०	गोल्ड	१९७. २	सुवर्ण	स्वर्ण	स्वर्ण	स्वर्ण	सुवर्ण	स्वर्ण	स्व
३१	हेलियम्	४. ०	...	हेलियम	हेलियम	सौर	हेलीय	सौरः	सौ
३२	हायड्रोजन	१. ००८	जलोत्पादक	उज्जन	उज्जन	उज्ज	आग्नेयायु	उज्जः	उ
३३	इंडियम्	११४. ८	इयामरेपाक	इंदम	इंदियम	इंद	ऐंदव	इंद	इ
३४	आयोडाईन	१२६. ९२	निललोहित	नैल	नैल	अद	धूमल	अदः	द
३५	इरिडियम	१९२. १	इंदचाप	इद्र	इरिडियम	ऐंद्र	ऐंद्र	ऐंद्र	ऐ
३६	आयन	५५. ८५	लोखंड	लोह	लोह	लोह	लोह	लोहं	लो
३७	किटन	८३. ००	...	कृसन	किसन	कित	कृपितांग	कितः	क्री
३८	कॅथेनम्	१३९. ००	गूढक	लेथनम	लाथानम	लेथन	गृप्तक	लेथनं	ले

३७	लेह	२०७.१०	शिसं	सीस	सीस	सीस	सीस	सीस	सीस	सीस
३८	लिमियम्	७.००	आदिमक	प्राव	लिमियम्	प्राव	प्राव	प्राव	प्राव	प्राव
३९	ल्युटेसियम्	१७४.०
४०	मैग्नेशियम्	२४.३३	रौप्यशीत	मम	माग्नेशियम्	मम	मम	मम	मम	मम
४१	मैंगनीज	५४.१३	युवक	मागल	मांगनीज	मंगल	चाधिक	मंगल	मंगल	मंगल
४२	मक्कुली	२००.०	पारा	पारद	पारद	पारद	पारद	पारद	पारद	पारद
४३	मोलिब्डेनम्	१६.०	नागातर	मोलद	मोलिब्डेनम्	मोलद	उपघीसक	मोलद	मोलद	मोलद
४४	निओडिमियम्	१४४.३	...	नीदियस	न्योदिमम्	न्योदिम	नवलक	न्योदिम	न्योदिम	न्योदिम
४५	निर्भोद	२०.०	...	न्योन	न्युद	न्युद	नवीन	न्युन	न्युन	न्युन
४६	निकेल	५८.६८	अन्यताम	निकल	निकल	निकल	निकल	निकल	निकल	निकल
४७	नायट्रोजेन	१४.०१	यवक्षारोद्भव	नम्रजन	नम्र	नम्र	नम्र	नम्र	नम्र	नम्र
४८	ओस्मियम्	१९०.९	दुर्बलक	ओपमम्	ओस्मियम्	ओस्म	ओस्मोदक	ओस्म	ओस्म	ओस्म
४९	ओपिसजन	१६.००	आम्बोद्भव	अम्बजन	प्राण	प्राण	प्राणवायु	प्राण	प्राण	प्राण
५०	पॅलोडियम्	१०६.७	सारस्वत	पलेदियम्	पॅलोडियम्	पलाद	पलाद	पलाद	पलाद	पलाद
५१	फोस्फोरस	३१.०	पुपस्कर	रफुर	रफुर	रफुर	प्रस्फुरक	रफुर	रफुर	रफुर
५२	प्लैटिनम्	११५.०	कलशीत	प्लैटिनम्	प्लैटिनम्	प्लैटिन	महारजत	प्लैटिन	प्लैटिन	प्लैटिन
५३	पोटॅशियम्	३९.१०	राजिकोद्भव	पोटॅशियम्	याव	पालाश	भरमीय	पालाश	पालाश	पालाश
५४	प्रेसिओडिमि- यम्	१४०.९	...	प्रमोदि- यम्	प्रेसोदिमि- यम्	प्रास्तु- दिन	पलाशीय	प्रास्तुदिन	प्रास्तुदिन	प्रास्तुदिन
५५	रेडियम्	२२६.४	...	रेडियम्	रेडियम्	रद	रदिमल	रद	रद	रद
५६	रूडोडियम्	१०२.९	गुलाबलाल	रूडोडियम्	रूडोडियम्	रूद	पाटलक	रूद	रूद	रूद
५७	रुबिडियम्	८५.४५	रुक्तावाक	रुपद	रुबिडियम्	रुपद	अरुणाक	रुपद	रुपद	रुपद
५८	रुथेनियम्	१०१.७	पाशु	रुथेनियम्	रुथेनियम्	रुथेन	ऊथ्य	रुथेन	रुथेन	रुथेन
५९	सॅमेरियम्	१५०.४	...	सॅमेरियम्	सॅमेरियम्	सामर	समरीय	सामर	सामर	सामर
६०	स्कॅन्डियम्	४४.१	स्कॅन्डिक	स्कंध	स्कॅन्डियम्	स्कंद	स्कंधीय	स्कंद	स्कंद	स्कंद
६१	सेलेनियम्	७९.२	चंद्रक	सेलेनम्	सेलेनियम्	सोम	सोम्य	सोम	सोम	सोम
६२	सिलिकॉन	२८.३	पापाणसार	सैल	सिक	सिक	सैलक	सिक	सिक	सिक
६३	सिल्वर	१०७.८८	रूप, रजत	रजत	रजत	रजत	रजत	रजत	रजत	रजत
६४	सोडियम्	२३.००	रुक्मणोद्भव	सोडियम्	सिधु	सिधु	क्षारीय	सिधु	सिधु	सिधु
६५	स्ट्रॉन्शियम्	८७.६२	शोणशिला	रत्नम्	क्षान्तियम्	क्षान्त	क्षेतक	क्षान्त	क्षान्त	क्षान्त
६६	सल्फर	३२.०७	गंधक	गंधक	गंधक	गंधक	गंधक	गंधक	गंधक	गंधक
६७	टॅटलम्	१८१.०	...	तैतल	तैतल	तैतल	तैतल	तैतल	तैतल	तैतल
६८	थैलुरियम्	१२७.५	भूमिक	थैलुरियम्	थैलुरियम्	भौम	थैलुरिय	भौम	भौम	भौम
६९	थॉरियम्	१५९.२	थॉरियम्	...	थॉरिय	थॉरिय	थॉरिय	थॉरिय
७०	थेलियम्	२०४.२	हरिद्रोपक	थेलियम्	थालियम्	थाल	हरिताक	थाल	थाल	थाल
७१	थोरियम्	२३२.४२	मेघनाद	थोरियम्	थोरियम्	थुर	गोरीय	थुर	थुर	थुर
७२	थुलियम्	१९८.५	थुलियम्	थुल	थुरीय	थुल	थुल	थुल
७३	टिन	११९.०	वंग	वंग	वंग	वंग	वंग	वंग	वंग	वंग
७४	टिटॅनियम्	४८.१	सिद्धि	तितोनियम्	टिट्यानियम्	तितन	दैसक	तितन	तितन	तितन
७५	टंगस्टेन	१८४.०	वृक्षविट	टंगरत	टंगरत	टंगरत	गुहमाशय	टंगरत	टंगरत	टंगरत
७६	युरेनियम्	२३८.५	प्रकाशपतिक	युरेनियम्	युरेनियम्	वरुण	वारुण	वरुण	वरुण	वरुण
७७	व्हैमॅडियम्	५१.२	रतिक	वाडियम्	वनोंदिय	बनाट	बनाट	बनाट	बनाट	बनाट
७८	वैर्नोव	१३०.७	...	वैर्नन	वैर्नन	वैर्न	वैर्नन	वैर्नन	वैर्नन	वैर्नन
७९	वैथेरियम्	१७२.०	विद्युत्	वैथेरियम्	वैथेरियम्	वैथेरिय	वैथेरिय	वैथेरिय	वैथेरिय	वैथेरिय
८०	विट्रियम्	६५.३७	जस्त	यशद	जस्त	जस्त	जस्त	जस्त	जस्त	जस्त
८१	सिक
८२	सिकॉनियम्	१०.६	कांचनजिम	जिरको- नियम्	जिरको- नियम्	जिरकोन	वज्रभासीय	जिरकोन	जिरकोन	जिरकोन

रासायनिक द्रव्यपरिभाषिका नमुना

अममोदल.	धायमोल.
अमीवि-ल	अंक्षी
अनाम्ल	वेस.
अनुजिद	अनहायुडाइड.
अनूपवायु	मार्श गैस.
अमिदन-मिदिन	आमाइड-डन-मेडाइन.
अमन-मोनि	अमोनिया-यम.
अरुतुद	ऑक्सीडाइन
आकक	अल्कली.
असरक	फ्यूजेल तेल.
अक्सेडिन वर्ग	पॅरोफिन ग्रुप.
इधुन	इथेन.
इध	इथर
ईदलीन	ईदुलाइन.
इमिद	इमाइड
उरकबे	हायड्रोकार्बन
उरकबिल	अल्किल.
उदीन	बैसीन.
कनिद	सायनाइड.
काष्टाम्ल	ऑक्सीजिनिक ऑक्सीड
किनन	किनोन.
गंध-किल	ऑरोमैटिक-ऑरिल.
जंबीराम्ल	सायट्रिक ऑक्सीड.
तैलसावर्ग	ऑलिफैटिक
तुल्यरूपी	आयसोमिरिक
दारन	ऑसिटोन.
दावैम्ल	ऑसिटिक ऑक्सीड.
द्राक्षाम्ल	टॉटैरिक ऑक्सीड.
निहद	अनहायुडाइड.
नीलीन	बेनीलीन.
पंचिल	अमिल.
पिष्टसल	स्टार्च.
पुष्टिक	कैम (पुष्टिकाम्ल = कैमिक ऑक्सीड; हरपुष्टिक = क्रोमोफॉर्म)
प्रायोजिद	आल्डिहाइड.
प्रोपिल	मेडिल.
बलकाम्ल	बैलैरिक ऑक्सीड.
बीलीन	अल्फ्युमिन.
मानल	किनोल.
मूलक	रंडिकल.
मौत्रक	यूरिआ.
समपद	होमोलोग.
सालेविदिन	अनिधिदिन.
स्वकल	ग्लायकोल
हरसंधिद	हैसाइड.

यंत्रोपकरणपरिभाषा

अपसवनशाल	डिस्टिलेशन प्रेटिग.
चर्मतल	पार्चमेंट.
मात्रा शतांश	सेंटी मिलिमिटर.
सहस्रांश	सेंटी ग्रीटर.
सर्करायंत्र	उपसर्ग
उद (द)	हायड्रो (उदर = हायड्रो क्रोरिक)
उजम	हायड्रो (चतुष्टय = टेरे हायड्रो.)
उप	हायड्रो.
गंधकिल	थिओ.
तिग्म	पायरो.
तुल्य	आयसो (तुल्य नम्रायिल आयसो वायट्राइल).
पर	पॅरा
परि	पर (परिस्तीमदपरमेअइड.)
मित	मेटा
	प्रत्यय (द. अ १६६ पहा.)
प्रत्ययाभाव	इक गणकाम्ल = सल्फ्युरिक ऑक्सीड).
अस	अस (नम्रस = नायट्रम)
अयित	आइट (नम्रायित = नायटाइट)
अयिल	आइल (नम्रायिल = नायट्राइल).
आयो	असम;
इक	इक (गंधकिल = सल्फोनिक).
इत	एट (गंधकिल = सल्फेट, उमेत हायड्रेट).
इद	आइड (प्राणिक = ऑक्साइड, गंध- किद = सल्फाइड).
इल	ईल (उत्प्राणिल = हायड्रोक्लिसल; उदिल = बेसिल).
ईन	ईन (उदीन = बेनीलीन).
	चमललेले लेख प्रत्याचै स्थान
	अमिकापास—गनकॉटन; अच्युतराय—विजयानगर. अजिर्विसद—मोथपूर अष्टववाद—कर्म. मध्यक्ष—समा. अध्यात्म ब्रह्म. अध्यापनशास्त्र—शिक्षणशास्त्र. अैन—इंग्लैंड अनाथबाल- संगोपन—बालसंगोपन. अनाथबालिकाश्रम—छो-अनाथ- विद्यार्थीगृहे—विद्यार्थी. अनुभव—मानसशास्त्र. अनुमान— तर्कशास्त्रअनुलोम—विवाह. अनुस्तरणी—उत्तरक्रिया;अप- पाठ—इतिहाससंशोधन. अपमृग्यु—मृग्यु. अपवाद—नियम अपहार—मालमत्ता. अपाक—दैकिक. अपात्र—दान. अप- णौक—अंक्रगणित. अपोलो—सूर्य. अप्रत्यय—ज्ञान. अथ- दाली—अहंमदशहा अभिसारिका-नायिका. अभ्यास—व्याकरण शास्त्र. अमीरचंद—उमीचंद. अमेरिकन कायदेपद्धति. बाह्य- संयुक्त संस्थानें. अयोचिसंभव—जनन. अरगजा—अत्तरें. अरग्य—गैवाल. अरिमाइत—एरिद्राइड. अर्थवाद—न्याय.

अ—(अर्थनिर्णय) १ हे वर्णमालेतील पहिले अक्षर असून, मूळ म्हत्व स्वर आहे. संस्कृत विशेषण, विशेष्य व कृदन्त यांच्या आरंभी हे अक्षर लावण्यांत येते. कधी कधी निवळ मराठी शब्दांनाहि हे अव्ययतात, पण ते घरे दिसत नाही. या वर्णाचे आशय (अर्थ) किंवा जेवर त्यातील प्रमाण आहेत:—(१) अभाव किंवा राहित्य: जसे—अपार, अशय (२) अपकर्ष, विपर्याय: जसे—अकीर्ति, अकर्म, अन्याय, (३) क्षय, कमतरता: जसे—अचोल्या, अविद्धि, अग्निजा (पुरतें न शिजलेले) (४) वृद्धि, प्रेरण: जसे—अमानुष, अपाणय, अलौकिक (५) मूळ स्थिताला पांचूने: जसे—अनुजर्ण, अहारण (हारण नाहीं होणें): पुढे स्वर आल्या असतां अ ना अनु होतो: उदा.—अनेत, अनार, अनव्याय इ. बरील पांच अर्थांपैकी पहिल्या अर्थाने हा वर्ण व्याप्य वेळां उपयोगिला जातो; दुसरा अर्थ पहिल्या इतका आढळत नाही; व तिसरा, चौथा आणि पांचवा तर फारच कचित् दृष्टीस पडतात; व चार दिलेल्या त्यांच्या उदाहरणांहून जास्त उदाहरणें सांपडणें कठिण पडेल.

२ विष्णूचें नांव; ओम् या अत्यंत पवित्र व गूढ शब्दांतील पहिला ध्वनि (अक्षरी विष्णूकडे उक्तास्तु महेश्वर: । मकारस्तु स्मृताः त्रिमा प्रणवस्तु प्रथमकाः ॥)

३ शिव, ब्रह्मा, वायु किंवा वैश्वानर.

अ क्ष रा कृ ति वि का स—अक्षराक्षरांचें सर्वांत सुनें स्वरूप अक्षोकाच्या शिलालेखांत पहावयास सांपडते. अक्षोकाच्या कावी म्हणजे खि० पू० तिसऱ्या शतकांत ह्या अक्षराचें स्वरूप निराळें होचें व त्यानंतर हल्लीचें स्वरूप त्यास प्राप्त होण्यापूर्वी त्याला MAMAM या अवस्थांतून जावें लागेल. यांपैकी पहिलें रूप अक्षोकाच्या निरवार येथील शिलालेखांतील आहे. दुसरें रूप खि० पू० पहिल्या शतकाच्या मुमूरास कोरलेल्या मथुरेच्या लेखांत पहावयास मिळते. त्याचथें जच्या डाव्या अंगच्या खालच्या भागांत दोन कोन आले आहेत, व त्यांपासूनच पुढें तिसऱ्या शतकातील अक्षरांतून तयार झालेले दिसते. तिसरें ह्या शिवगण नामक राजाच्या इ. स. ७३६ मधील कोटाच्या लेखांतून घेतले आहे. तथापि याच्या शंभर वर्षे अगोदरच माळव्यांत अक्षोकाच्या हर्षांत दाखविलेली अवस्था प्राप्त झाली होती असें यशोधर्म्यांच्या मंदसौर येथील लेखावरून दिसून येते. यापुढें त्या अक्षराच्या डाव्या अंगच्या वरच्या भागास खालच्या भागाप्रमाणे आकार येण्याचेंच केवळ याची राहिली होती व ती हिया चौथ्या आख्यातीतील डाव्या अंगच्या डाव्या रेषेवरील क्षिरोरेषा डाव्या बाजून वाहून व

कोनाच्या ठिकाणी बाकदारपणा येऊन पूर्ण झाली असावी असें कुदाराकोट, देवल वगैरे ठिकाणाच्या लेखावरून दिसते.

[मोत्स्वर्ष व केंडी—मराठी इंग्रजी कोश; वा. वि. भाषटे—संस्कृत इंग्रजी कोश; ओझा—भारतीय प्राचीन लिपिमाला.]

अइ. आतामधील एक नदी. ही भूतानमध्य उगम पावून खडकाळ प्रदेशांतून पूर्वेत गौलपारा जिल्ह्यांतून वहात जाऊन मनास (ब्रह्मपुत्राला मिळणारी एक नदी) नदीला मिळते. ही नदी बहुतेक अरण्यांतून वाहत जाते. हिची लांबी ९५ मैल आहे. हीत चार रत औष्ण्याच्या होळ्या चालतात. [इ. म. ५-१९०८].

अइजल—आतामधील लुसाई डोंगरी जिल्ह्यांतील एक पोटभाग. उ. अ. १३.१ ते २४.१९ व पू. रे. ९२.१६ ते ९३.२६ क्षेत्रफळ ४७०१ चौ. मै. लोकसंख्या ५३,००० यांत १२५ खेडी आहेत.

अ इ ज स हे या विभागाचें व लुसाई जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे. उ. अ. २३. ४ व पू. रे. ९२.४४. हे एक डोंगराच्या कच्चावर समुद्रसपाटीपासून ३५०० फूट उंचीवर वसलेले गांव आहे. लोकसंख्या मुमारे अडीच हजार. पावसाचें सरासरी मान ८० इंच असते. ते आतामच्या मानाने विशेष नाही. ह्या थंड व उत्तम आहे. हे लष्करी ठाणें आहे. येथे एक दवाखाना व गुरुंग आहे. पूर्वी या डोंगरावर पाणी फार दुर्मिळ होतें पण आतां पुष्कळ पैसा खर्चून पावसाचें पाणी धरून देवण्याची व्यवस्था करण्यांत आली आहे. (इ. म. ५-१९०८)

अकॅडमी—अक्याडमी (विद्यापीठ अथवा सरस्वतीमंदिर) या शब्दाची व्युत्पत्ति फार भनोर्जक आहे. हा शब्द मीक योर अकॅडमस याच्या नांवाने असलेल्या फागेवून प्रचारांत आला. ही बाब अथेन्स शहराजवळ मुमारे एका मैलावर आहे. या गांवेत ग्रेटोने ५० वर्षे भाषल्या अनुपायांस तत्त्वज्ञान विरुद्धि म्हणून अकॅडमी याचा अर्थ विद्यापीठ असा द्यावा आहे. व लक्ष्येचें ग्रेटोच्या तत्त्वज्ञानात अकॅडमिक पंथाचें तत्त्वज्ञान असें नांव पडले आहे. असल्या प्रकारची विद्यापीठे नऊवें वर्षे अथेन्स देशांत अस्तित्वांत व मरभराटीत होती.

अकॅडमिक पंथ—ग्रेटोचें तत्त्वज्ञान मुमारे ९ शतके युरोपांत चाळू होतें. इतक्या अवधीत त्यांतील विचारांचें परंपरासातत्य नाहीचें झाले, पण त्यावर ग्रेटोने उमडवलेला दसा मान गेला नाही. दुसऱ्या शब्दांत सांगण्याचें म्हणजे, तो विचारांत ९०० शें वर्षे अस्मादित सुरू होता, पण त्यास निरनिराळे फांटे फुटले. इतकी चोंपेपरीत या तत्त्वज्ञानाच्या विचारांचें बळण एक होतें, म्हणून त्याचें महत्त्व गुरोपच्या

तत्त्वज्ञानाच्या वाढत्या फार मोठे आहे. हेरोच्या अनुयायात मोठ्याने विद्वान् पडित होते. त्यांनी त्यातील तत्त्वे व विचार यास वेळोवेळी निरनिराळे वळण दिले. प्रथम स्वाधीन फार विचार न करता प्रमाण म्हणून मानिलेली आध्यात्मिक तत्त्व हेरोच्या अनुयायांनी सोडून दिली व पुढे (हेरोच्या) त्या तत्त्वज्ञानात कार्तेझीच्या वास्तिक सत्त्वा व हेरोच्या (सुखदुःखाविषयी उदासीन शक्तीच्या) अर्थाचा समावेश झाला. त्यातील प्रमाणवादाचे स्वातंत्र्य समान्यत्वादात झाले.

हेरोपासून वितरोपकृत हेरोने प्राक्पादिलेच्या तत्त्वज्ञानात जो फरक झाला, त्याचे खाली दिल्याप्रमाणे ४ भाग पडतात.

(१) हेरोची कल्पनाछत्रांची उपपत्ति त्याच्या दोन अध्यासा (हेनोविज व स्प्युडिस्टिप यास) मान्य नव्हती. (उदाहरणार्थ) त्याचे मत असे होते की, वस्तूचे गुणधर्म त्या वस्तूच्या अस्तित्वास कारणीभूत होत नाहीत.

(२) "सर्व वस्तूस्थे एक्यता आहे व तिच्या योगाने निश्चित ज्ञान मिळविण्यास मदत होते," ही प्रमेय अस्तित्वाच्या काळपर्यंत मान्य होती, त्याच्या छत्रेवणापद्धत पुढे सरास जलन झाला, व ती बगळिली जाऊन, या पद्याच्या अनुयायांत अर्थेव्यवस्था सुरुवात झाली.

(३) अकॅडेमीक तत्त्वज्ञानात फॅनॅडीझच्या नास्तिक मताची म्हणजे शकावाद अथवा इदियद्वारा वस्तूचे अवधार्य-ज्ञान या तत्त्वाचा पुढे समावेश होऊ लागला.

(४) या काळात मित्र तत्त्वाचे, शाराचे व सरणीचे प्रकीर्णन करण्याचा प्रयत्न हेरोच्या अनुयायांनी केला.

अकबर — (१५५६-१६०५) बालवय - मातल वराण्या-तील तितार बादशाह। याचे संपूर्ण जन्म जलद्विहीन महामुद अकबर हुमायून् वनवातात असता तो १५ ऑक्टोबर १५४२ रोजी चमरकाद येथे अकबराचा जन्म झाला हा चौदा महिन्यांचा असता याची आईबापापासून तातदात्त होऊन तो आपल्या कुलमाच्या वाण्यात गेला पुढे दोन वर्षांनी तो आईबापास भेटला लहानपणी त्याच्यावर अनेक संघट आली, त्यास अनेक वेळा बडक वेदवि भोगाची लागली जिवावरचे प्रसंग त्यामावर कित्येक आले, परंतु त्या सव सवगतून त्याच्या बचाव झाला या सवगतुळे लहानपणा त्याचा निधाम्पात पुढील झाला नाही हुमायून्नास त्याच्यासाठी एक विनय ठेविला होता, परंतु त्याचा वारिष्क उपयोग झाला नाही हुमायून् प्रेमळ होता, परंतु तो वरचित असल्यामुळे त्याने आपल्या मुलाची फारशी काळजी घेतली नाही धर्मधुरीच्या वेळा प्रत्यक्ष अनुमान निष्पत्ती शिक्षण मान अकबरास बरेच मिळाले त्याची सुविचारात अस्तित्वामुळे, असा शिक्षणाचा त्यास वापला सर्वोपर श्राव्य बहराममान हा एकत्रिच व शूर असल्यामुळे हुमायून्ने अकबरास त्याच्या स्वाधीन केले होते त्याने अफगाणे उत्तम प्रकारे पातळ केले हुमायून्च्या मरणसमयी अफगाणे वय अवघे तेरा वर्षे तीन महिने इतके होते यासुद्धा त्याचा

सर्व कारभार बहराममान पाहू लागला. त्यावेळी दिल्ली व आग्रा या शहरांपलीकडे अकबराचे फारसा सुसुप्त नव्हता, परंतु पुढील ५० वर्षांत अकबराचे उत्तर हिंदुस्थानाचा बहुतेक सर्व भाग आपल्या कसबाला आणिला व त्यामुळे व त्याच्या चापत्या राज्यव्यवस्थेमुळे त्याची जगातील महान् राज्य-कल्याण्य गणना काढ्यात येते

राज्य प्राप्तीत व सुख - अकबराचा चौदा वर्षांच्या वयात अकबरास अनेक संघटस तोंड द्याव लागले पजावात विच-दरफळ सूर, पुर्वकडील फातरा महामदसदा आदिनी व हिमू, मध्यहिंदुस्थानात व राज्यपुतात्यात हिंदू राजे, जुने पठाण सरदार, व अफगाणिस्तानातील अमदोदर हे सर्व अकबराचे धनू असून ते त्याच्याची लडाई करणाऱ्या तयारीत होते बहराममानाच्या हाती चरी सर्व राज्यकारभार होता, तरी सन गौरीत मन घालून अकबर स्वतः मेहनत बरात असे. प्रथमतः त्याने त्याच्या बापास त्याच्याकडे लागिलेले सिक्दरशहा मोड करणाऱ्या काम हाती घेतले सिक्दरशहा हा हलू हलू कास्ती-रच्या रोखे मार्गे हटत होता अकबराच्या सैन्यास त्याचा पाडला करून त्यास सिधमिळक प्रवृत्तातील माणकीटच्या कितल्याचा आश्रय घ्यावयास लाविले.

याप्रमाणे अकबर पजावात गुलका असता इकडे दिहू हा दिशेवर चालून आला अकबराचा सरदार अली कुली खान हा सैबाजी (यासच पुढे अकबराचे खानखाना ही पदवी दिली) याचा हिमूने पराभव करून आग्रा शहर घेतले, व दिल्लीजवळी मुन्हा मोगल सरदार तादबेग याची कडाई देऊन त्यास हांभून द्याविले हा मोठा आणुवाणीचा प्रसंग होता यावेळी हिमूची युद्ध न करता काबूलकडे जाऊन तो प्रथम हस्तगत करावे व तेथे तेथ्याची वागवो जयवाजमू करून मग हिमूची युद्ध कराव असा अनेक सरदारांचा सल्ला पडला, परंतु आपण हिमूची एकदम लढाई वेळी पाहिजे, त्यास प्रवळ होऊ देता कामा नये ही बहरामची मसलत अकबरास वसत पडून त्यास त्याच्यावर चालून जाण्याच्या निश्चय केला ५ ऑक्टोबर सन १५५६ रोजी पाणिपतच्या शरमंदनात मोठी लढाई होऊन हिमू तोर लागून पडला तेव्हा त्याच्या लांबीची आपला धर्नी मेला अशी समजूत होऊन ताराबळ उडाली व त्यामुळे अकबरास जय मिळून हिमू त्याच्या हाती सापडला अकबराच्या मनात हिमूस ठार बरावयाचे नव्हत पण बहराममानाने त्याच न ऐकता हिमूचा स्वहस्ताने शिरच्छेद केला

बहराममानाची पालकत्व - यागतर अकबराने आपल्यावर चाल करून व शहर हस्तगत केले पुढे १५५७ च्या मार्चमध्ये, पजावात सिक्दरशहास पुन्हा उचल केल्याची बातमी त्याला समजली तेव्हा तो पजावात गेला व माणकीटस सह महिने वेळा पाऊन वसून त्याने सिक्दरशहास शरण यावयास लाविले. पुढील दोन वर्षे (म्हणजे इ. स. १५५८ व १५५९) बहराममानानेच अकबराचा पालक म्हणून राज्यकारभार चालविला

होता. पण अकबर व बहुरामखान यास एकत्र काम करण्याचा प्रसंग आल्यावर त्याचा मतभेद होऊ लागला. अकबर आपल्यावरची जबाबदारी कधीहि टाळीत नव्हे. उत्तम काम करण्याच्या कामात तो न्यायान्याय पहात नसे. त्याने अनेक लोकांची मने दुसऱ्यांविही होती. यामुळे कित्येक लोकांनी बहुरामाविषय तक्रारी केल्या. राज्यसत्ता आपल्या हातीं असावी असे अकबरामहि वाट लागले होते त्याने एके दिवशी मोठ्या युक्तीने बहुरामास असे कळविले की, "आपले राज्य आपण स्वतः चालवावे असे आम्ही योजिले आहे, तरी आमचे कल्याण व्हावे या इच्छेने तुम्ही सर्व कारभार सोडून द्या, तुमच्या एखाद्या बरोबस्त नोट ठेविला जाईल." हे पाहून बहुरामने बड केले, परंतु अकबराने त्याचा परामर्श वरून त्यास सन्मानपूर्वक दरबारी आणिले (दिसेंबर १५६०) बहुरामने बादशहाची माफी मागितली. अकबर त्याची योग्यता व उपकार जाणून होता. त्याने त्यास दरबारचे काम करीत जा असे सांगितले परंतु बहुरामने मंत्रे जाण्याची परवानगी मागितली तिकडे जात असता घाटेत एका पडणाने त्यास ठार मारिले. (जानेवारी १५६१). बहुरामच्या मागून त्याच्या बायका मुलाची बादशहाने उत्तम बरदास्त ठेविली. त्याचा मुलगा मिर्झाखान याम अकबराने मोठे काम देऊन त्यास पानपानान हा पदवी दिली. बहुरामखानाचे शौर्य व आपलाच धैर्य या गुणांचे अकबरास बारबार स्मरण होत असे. बहुरामखानासारखा पुढा हा माणुसास मिळाला म्हणूनच तो विपत्तीतून पार पडून अकबरास पुढे सुदीन प्राप्त झाले.

अकबरचे दिज य—इ. स. १५६१ साली अकबराने जेव्हा बहुरामखानापासून राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला तेव्हा त्याजकडे पंजाब, वायव्येकडील प्रांत, खालेर, व अजमीर एवढा पश्चिमेकडील व लखनौ, व अलाहाबादसुद्धा जानपूरपर्यंत वाकोचा अयोध्या प्रांत एवढा पूर्वेकडील मुख्य होता. बनारस, जुनार आणि बगल व बहार हे प्रांत अद्याप मुर घराण्याच्या पुरव्याकडे किंवा अफगाण सरदाराकडेच होते. इ. स. १५६० पासून १५६७ पर्यंत अकबराचा काळ मुसलमानांकडून बडे मोठ्यातच खर्च झाला. या सर्व प्रसंगी कोणतेहि काम खरेने करण्याची हातोटी व शत्रुसिंह क्षमा करण्याचे आदेश हे त्याचे गुण व्यक्त झाले. राज्यारोहणापासून सहाव्या वर्षी व स्वतःच्या कोरीवर्तच्या पहिल्या वर्षी अकबराने माझा काबीज केला. १५६२ मध्ये जोधपूरच्या ईशान्येस ७६ मेलावर असलेले मेढते नावाचे महत्वाचे शहर अकबराच्या हाती लागले त्याच वर्षी अकबराच्या माळव्यातील सेनापतींनी पश्चिमेकडे स्वारी करून विजागड व बन्हाणपूर ही काबीज केली. यानंतर त्याने रावळपिंडी जिल्ह्याच्या ईशान्य भागात राहणाऱ्या घसर लोकांचे व

वाठूलमचे उद्धवलेले अशी दोन बडे मोठली. याच युगारास एक खेदजन्य गोष्ट पडून आली ती अशी. अकबराची दाई महाम अनागा हिचा पुत्र आदमखान यास माळवा प्रांतात यास बहादुर नामक सरदाराने केलेले बड मोठ्याकरिता अकबराने पाठविले आदमखानाने बास बहादुराचा परामर्श केला, परंतु त्याने स्वतः अनेक दुष्कृत्ये केली. त्याने सारे लूट आणि स्वतः ठेवून घेऊन बास बहादुराचा ज्ञान-खानाहि आपल्या जवळ ठेविला. हे समजताच अकबराने त्याला कामावरून काढून टाकिले. पुढे आदमखानाने बादशहाचा बजीर शमसुद्दीन यास आपला नास करू पहात आहे अशा समजुतीने ठार मारिले. हे ऐकून अकबराने आदमखानास मर्चावरून खाली सोडून देऊन त्याचा प्राण घेतला. (मे १५६२).

१५६४ मध्ये पूर्वेकडील प्रांताचे प्रवेशद्वार म्हणून समजला जाणारा जुनारचा फिदा आदील घराण्याच्या एका गुलामाकडे होता तो त्याने अकबराच्या स्वाधीन केला जुनार हाती आल्यामुळे नरसिंगपुर जिल्हा व हुसंगवादाचा काही भाग चौरागड येथे राज्य करीत असलेल्या राणीचा परामर्श करून मोगलास सहज घेता आला १५६५ च्या उन्हाळ्यात अकबराने आग्याचा फिदा बापण्यास मुरवात घेही व ३५ लक्ष रुपये खर्च करून आठ वर्षांत तो पुरा केला याच वर्षाच्या पावसाळ्यात जानपूरमध्ये उद्धवलेले उद्धवेक सरदाराचे बड अकबराने मोडून त्या लोकास आपलेसे केले या मोहिमीत असताना बादशहाच्या सेनापतींनी बहारातील रोटासचा फिदा काबीज केला व ओरिसाच्या राजाकडून बकील येऊन त्यानी बादशहास नजराणे अर्पण केले, अकबराची पुढील दोन वर्षेहि यडे मोडून राज्यात स्वस्थता करण्यातच खर्च झाली.

इ. स. १५६८ त अकबराने राजपुताण्यात मोहिम करून चित्तौड हस्तगत केले व त्याच्या पुढील वर्षी (१५६९) जयपूरच्या राजाचा रतबभोर फिदा घेतला. याच वर्षी त्याने फते-पूर-शिकी पोहर बसविले इ. स. १५७२ पर्यंत बहुतेक राजपूत सस्यानिक अकबराच्या अमलाखाली आले होते.

इ. स. १५७२ च्या सप्टेंबरात अकबराने गुजराथेवरील मोहिमीचे काम हाती घेतले. गुजराथेत या वेळी अनेक लहान लहान मुसलमान सस्यानिक राज्य करीत असून ते मधून मधून सेजाराच्या अकबराच्या मुलखास उपद्रव देत होते आतापर्यंत जेव्हा जेव्हा अकबर कोठे मोहिमीवर निघत असे तेव्हा तेव्हा त्याच्या मनात आपले सरदार आपल्या मागे बड करतात की काय अशी त्याच्या मनात सदैव भीति वाटत असे. परंतु या मोहिमीच्या वेळी तो या बाबतीत अगदी निष्ठाळ होता. एवढेच नव्हे तर जयपूरचे भगवानदास व मानसिंह हे दोघे रजपूत पुरुष या मोहिमीत त्याच्या खांयास खादा लावून त्याच्या वाजून लडत होते. गुजराथेत ज्यांनी अकबराने विरोध केला त्यात सडोब, बडोदे व मुरत येथील राजे मुख्य होते.

त्या सर्वांचा पाडाव करून व गुजराबाचा कारभार करण्याकरिता अहमदाबाद येथे आपला सुभेदार नेमून जून १५७३ च्या जून महिन्यात आग्रा येथे परत आला परंतु त्याच खालच्या सप्टेंबर महिन्यात गुजराथेत बडवाल्यांनी उचल खात्राची बातमी अमराच्या कानी आल्यावरून त्यास पुन्हा गुजराथेत जावे लागले

अकबराच्या कारकीर्दीच्या अवकाळा वर्षांच्या अखेरीस त्याच्या अमलाखाली पंजाब व काबूल यापुढा दायव्य, मध्य व पश्चिम हिंदुस्थानचा बहुतेक भाग आला होता पूर्वेस बर्म नाशा बंदी ही त्याच्या राज्याची मर्यादा होती त्या बंदीच्या पलीकडे बगाल व बंगाल हे प्रांत असून तेथील अण्णाण राजान कागदापेजी जरी अकबराचा प्रभुत्व मान्य केले होते तरी त्याने अकबरास कधी खडणी दिली नव्हती किंवा तो वर्षा अकरा रान गुजरा करण्यासहि आला नव्हता गुजराथेतील दुसऱ्या मोहिमीनंतर अकबरान स्वतः पाटण्यावर चाल करून जाऊन व शहर हस्तगत केले व पुढे त्याच्या सेनातीनी मागीर, भागलपुर, गौड वगैरे काबीज करून अण्णाण सरदार दाऊद यास कटक यथ शरण मावपास लाविल्यामुळे १५७५ त बहुतेक सव बगाल व बंगाल प्रांत मोगल सत्तेखाली आला

राजपुतान्यातील कोणता एखादा सरदाराने अकबरास वधा झाका नसेल तर तो मेवाडचा राणा प्रतापसिंग होय अथवा रान त्याचे बहुतेक राज्य काबीज केले होते तरी तो जगलाचा आग्रय करून आपल्या विश्वासू अनुयायाच्या मदतीन अकबरास विरोध करीत होताच त्याचा बंदोबस्त करण्याकरिता १५७६ त अकबरान मानसिंहवरोवर सैन्य देऊन रवाना केले, व आपणहि मागाहून मेवाडात दाखल झाला मानसिंहाने त्या हालचाली दिसवर महिन्यात हळदीपाटच्या लढाईत प्रतापसिंहाचा मोड केला व पुढेहि कित्यक वर्षे मोगल सैन्य राजाबचा वल प्रतापसिंहाचा पाटलाग करीत राहिले पण प्रतापसिंहाने अखेरपर्यंत मोगलांच्या सैन्यास दाद दिली नाही (प्रतापसिंह पहा) १५७७ साली ओरिसात दाऊदखानास केरेले बड मोडल्यात असे १५७७ व १५७८ ही वर्षे अकबरान मेवाड, मन्हाणपूर व गुजराथ येथील राज्यकारभारात सुभाणा करण्यात रचवेली १५८१ मधील महत्वाची गोष्ट म्हणजे जिजिमा वर भाग करण्यात आला व राज्यातील एका भागातून दुसऱ्या नागात जाणाऱ्या मालावर तप म्हणजे जकात घेतली जात असे ती ठरविण्यात आली

आपले राज्य फिरस्बावी होऊन ते लोकास मुजोबह व्हावे अशी अमराची इच्छा असल्यामुळे रजपुताचीं मने आपल्या वडे वळविण्याचा त्याने प्रयत्नपासून प्रयत्न चालू देवला होता सर्वान सारखे वागवावयाचे, कोणासहि त्रास होऊ शकण्याचा नाही, धर्माच्या थावतीत पोणावरहि खूनस करावयाचा नाही अस धोरण ठरून लोकांची गादीगुलाचीं बागून हिंदुस्थानदेस आपल्या गा यात आणावयाचा असे त्यानखून ठरविले होते

त्यान जिजिमाप्रमाणेच हिंदू यात्रेकरूंना दावा लागणारा करहि ठरविला व रजपुताचीं (उ० जयपूर, जोधपूर व विजानेर येथील बराण्याची) शरीरसुख करून व त्यास लष्करी खात्यात मोठमोठी काम देऊन त्यान त्यास आपलेस करून घेतले त्यान सब प्रकारच्या व मनु जातींच्या लोकास आपल्या राज्यात नोकऱ्या दिल्या

१५८२ मध्ये, अकबराचा भाऊ हकीम हा काबुलास राज्य करीत होता त्याने पंजाबवर स्वारी केली तेव्हा अकबरान हकीमवर चाल करून जाऊन खूद काबूल येथे त्याचा परामव केला तथापि त्यान काबूलप्रात त्याच्यावडेच ठेविला हकीम १५८५ त मरण पावल्यावर अकबरान प्रथम काही दिवस तेथील व्यवस्था मानसिंहाकडे मापविली

पण रजपूत सुभेदार आपणास नरो अशी अकबरानडे तक्रार केल्यावरून अकबरान तावडतोव तेथे एका मुसलमा नाचा नेमणूक करून मानसिंहास बगालचा सुभेदार केले (१५८७) १५८४ त अकबराने बगालमध्य भागता सभ्या पित केले व गुजराथेत उद्भवले बड मोहन तेथे धर्ममचा अमल सवविला

इ स १५८४ पासून १५९८ पर्यंत लढाई ही अकबराची राजधानी होती अकबरास आपला भाऊ हकीम हा वास्तव्याची बातमी आपल्या कारकीर्दीच्या ३१ व्या वर्षाच्या आरमी कळली, व त्याच पैकी मरहीवरील बडबघान हा प्रात आग मण करून लखवेर लोफ काबूलहि आपल्या ताब्यात घेऊन पहात आहत अस त्याच्या कानी आले म्हणून तो नोव्हेंबर महिन्यात पंजाबावडे जाण्यास निघाला व अटक येथे जाऊन त्याने एक सैन्य कादमीरमध्ये, दुसरे बलुचीचे पारंपत्य करण्यास व तिसरे सुवात प्राती पाठविले कापेची मथरचा सैन्यास तावडतोव यथ आले, पण पहिले कादमीरच्या राजान अकबराचा प्रभुत्व मान्य केले तेवढ्यावरच सट्ट होऊन परत आले व तिसऱ्यास पुढे बागली कुमक मिळाल्यावर यथ मिळाले तरी त्याची अत्यंत नाराजी होऊन अकबराच्या मनीसीत सरदार फिरवळ हा कामास आला

१५८७ मध्ये कादमीरच्या राज्यात बड झाल्यामुळे अकबराचा सैन्यास तो प्रात तेथील मुसलमानी राजापासून काबीज करण्यास प्रयास पडले नाहीत

सिंधप्रात अकबराने १५८८ मध्ये आपल्या राज्यास जोडला पण १५९२ पर्यंत त्यास तो प्रात पूर्णपणे आपल्या अमलाखाली आणता आला नव्हता असे दिसते १५९० मध्ये गुजराबाच्या सुभेदारान काठेवाड व कळ हे प्रात सद्दशाही अमलाखाली आणले व त्याच सुमारास बगालचा सुभेदार मानसिंह याने ओरिसाप्रात पूर्णपणे मागल सत्तेखाली आणला १५९४ त त्यान बदाहा शहर काबीज केले

अहमदनगरच्या राज्यात घोडाडे वसण झालेले पाहून अकबरान आपली फौज तिकडे पाठविली होती तेथे

दक्षिणी व पारदेशी मुसलमानांमधील तसे वादून अद्यावृत्ती माननी होती अहमदनगरच्या काँवेच अधिपत्य यादविगी-रडे होते निन मोठा पराक्रम रूचन मोगलास जेरीस आणिले तथापि अमेरीस बन्हाउप्रगत मोगलास देण्याचे कबूल करून निगा त्याच्याशी तह करावा लागला (१५९६) परंतु बन्हाउप्रगत कबूल रेल्याप्रमाणे मोगलाच्या हाती न आल्यामुळे पुन्हा युद्ध सुरू झाले, व १५९९ साली अकरार स्वतः नर्मदा उतरून दक्षिणेत आला इतक्यात यादविचीचा सून होऊन (जुलै १६००) अहमदनगर येथील कारभारात फार अव्यवस्था झाली व निजामशाहीन कोणीही त्रास राहिला नाही यामुळे अहमदनगर शहर अकराराला प्राप्त झाले, (द स १६००) तथापि, अहमदनगरचे सवय राज्य त्याला घेता आले नाही कित्येक मुस्लिमांनी निजामशाहीचे तारत दुसऱ्या टिकाणी नेऊन तेथे काही दिवस राज्य चालविले पुढे अकराराने सर्वे गान-देशा काबीज करून, बऱ्हाट व रानदेश या देशाचा कारभार आपला बांधा मुलगा दानियाल याजकडे दिला इतके करून अकरार आप्तास परत आला (इ स १६०१)

अकराराची शेवटची वर्षे फार त्रासात गेली त्याच्या नात-रुपापैकी व मित्रमंडळींपैकी बरेच लोक एरामागून एक मरण पावल्यामुळे त्याम फार दुःख झाले पुढे सलीमने त्यास ताम दिला तो बंडखोर व गुनही होता फौजी हा सलीमचा मित्र होता, परंतु याचे त्याचे मुजीब पटन नव्हते सलीमचा स्वभाव दुष्ट होता तो आपल्या नाजीबाहि अपमान करी. अलादीबा-देम सलीमने यापाचे सर्वे वसादार काढून, आपल्या मर्जितले लोक नेमिले, व बहोरप्रताचा सर्वे कसूल स्वतः घेऊन तो स्वतंत्रपणे राज्यारंभार करू लागला पुढे अबुल फजल दक्षि-णेतल्या मोहिमीतून परत येत असता ओन्ड्याच्या राजाकडून त्याचा त्यान घून करमिला या भयकर क्रूरवादाकडे अकरा-राने सलीमला बडक निष्ठा केली नाही, यावरून त्याचे मन बरेच दुर्बल झाले होते असे रियासतनगर अनुमान करतात पण मॅलेयन म्हणतो की अनुल फजलच्या गुनात सलीमचे काय अण होते हे अकरारास अखेरपर्यंत कळलेच नव्हते

अकरारास मुलगासून बाहीव मुप घाटे नाही त्याला प्रथम दोन जुळी मुले झाली ती बरवणातच निवर्तली. त्याचा तिसरा मुलगा सलीम, चौथा दानियाल व पाचवा मुराद. यारपीर दानियाल हा हुशार असून हिंदुस्थानात कविता करीत असे पण आपल्या दोन बडील भावाप्रमाणे तोहि मध्यपीच होता मुराद हा थोड्याच वर्षांपूर्वी दक्षिणकडील मोहिमेत जाऊना येथे मरण पावला होता, व १६०५ मध्ये अकराराचा आवडता मुलगा दानियाल हाहि त्याच कारणात मरण पावला तेव्हा अकरार अगदी भ्रमिष्ट बनला व आजारी पडून लवकरच आप्ता येथे मरण पावला (१५ ऑक्टो १६०५) तो आ-जारी असताना गादीविषयी तसे घुस् झाले होते परंतु सलीम-नंच गादीवर बसावे अण अकराराने अपेरोम ठरविले अकरार

धर्मविषयक वादीत घराच दिला होता तरी मरणसमयी त्याने इस्लामाचा विधि पाळला मरणापूर्वी मुसलमानां पमो-यक्षास जवळ बोलावून त्याने त्याजकडेन कळमा पाचविला, व आप-णहि तो त्याजबरोबर म्हणला

स्व मा व व र्ण न—अकरार हा छत्र व गोरा असून त्याचे कपाळ रुंद होते व चेहरा पाणीदार होता, त्याची राहणी अगदी साधी असून तो फार नियमितपणे बागे तो नेहमी उद्योगांत निमग्न असे तो फार थोडा वेळ झोप घेई, अकरार लहानपणी गदाउ होता परंतु हळू हळू तो फारच मिताहारी बनला अबुल फजल म्हणतो की तो एकदाच जेवई आणि त्याचे पदार्थाकडे विशेष लक्ष नसे. शेवटी शेवटी त्याने मासहि बर्ग्य केले तो उपासहि बरेच करी तो कधी कधी मद्य, अफू व गाजा यांचे सेवन करी. व तो मोठा बटक असून, सतत धर्म करण्याची त्याला सवय होती. पीड्यावरून तो २४ तासात २४० मैलांचा प्रवास करीत असे अने म्हणतात मर्दानी येळ त्याला फार आवडत शिकार करण्याचा त्याला फार नाद होता त्यान आपल्या बडु-जाना निरनिराळी नावे दिलेली असून त्यांपैकी कोणतीचा उप-योग केव्हा करावयाचा हे त्याने ठरवून ठेविलेले होते तो मोठा घोघक धुडीचा असून त्याला यांत्रिक कलेची आवड होती, त्याने अनेक युक्त्या स्वरूपनेने बसविल्या होत्या नवीन प्रयोग व जिनस तयार करण्याची त्याला हात होती तथापि त्याचे सर्वेच प्रयोग शाहाणपणाचे असत अने नाही मनुष्याचा मूळ धर्म कोणता हे पाहण्यासाठी त्याने काही अगदी लहान मुलास एकत्र कांडून ठेवून तेथे कोणीहि जाऊन बोलू नये अशी त्याने व्यवस्था केली. पुढे तीन चार वर्षांनी या मुलास बाहेर काढण्यात आले त्या पैकी ती मुक्ती असलेली आडवून आली त्याने मगेच्या उगमाचा शोध केला त्याला विनकले-चीहि आवड असून त्या कलेस त्याने उत्तेजन देऊन तीत अनेक सुधारणा केल्या अकरारास गाण्याचाहि नाद होता त्याच्या वेळेस हिंदुस्थानात तथाष्ट प्रथम आली, व त्याने ती स्वतः वापरून पाहिली

त्यान हिंदू लोकांना खूप करण्यासाठी अनेक कृत्ये केली, तथापि त्याला न आवडणाऱ्या अशा ज्या चाली त्याच्यामार्गे प्रचलित होत्या, त्या त्याने बद करविल्या त्याने बालविवाह, पशुपूज वगैरे बद केले, व पुनर्विवाहास परवानगी देऊन सती जाण्याविषयी कोणत्याहि बाईवर सक्ती होऊ नये असा नियम केला तसेच बध्दूर व त्याचे आर्दाप याच्या समोतीविषय लभे होऊ नयेत असाहि त्याने कायदा केला

अकबर हा मिन सपादण्यात फार कुशल होता तो स्वतः शिकलेला नव्हता तरी तो सर्व प्रकारच्या विद्वान लोकांशी फार खुबोने भाषण बरी तथापि त्याची स्वतःची विद्वता वेदा-जीच असल्यामुळे कोणत्याहि गोष्टीवर त्याचा सहज विश्वास बसे कितेक वेळ तो एसादी मोष्ट पूर्ण विचार न करताच अमलात आणण्याचा उपक्रम करी पूर्वीचे खलीफा श्यार-

पीठावर उभे राहून लोकाम उपदेश करीत तथा आपणहि करावा असा नेत करून १५७९ सालीं तो पंढरपुर शिको येथे उपदेश करण्यास उभा राहिला असता त्याची बोवडी वडून त्यास खाली घडाले लागले

शा मुन प द ति—अकबराचा मोठा मुण म्हणजे त्याच प्रजापालक हा होय लोकांस तावडतोव न्याय देण्याविषयी तो जपत असे ज्या शहरात त्याचें वास्तव्य असे तेथील सर्व खदेरे तो स्वतः पाहून त्याचा ता निकाल देई सामान्य लोकांनी तो फार ममतेन जागे, परंतु सरदार व बडे लोक यावर मात्र त्याचा फार वचक असे. तो कोणाच्याही कथात रहता नसे मृदुपणा व कठोरता याच विलक्षण संमेलन त्याच्या स्वभावात झाले होते तरी एखादीत तो दयाळु व मनमिळाऊच होता

अकबर हा सशक्त व धोड असून तो निशाण भारण्यात फार हुशार होता सप्राम नावाची त्याची एक आवडती बंदूक होती त्या बंदुकीन त्यानें हजारो माणसें यमसदनीं पाठविली होती बघवहारातल्या अनेक गोष्टी त्याला स्वतः करिता येत असत तोका ओतण व बडुका करणे या कामावर त्याची स्वतःची देखरेख असे केल्या, वसरत, जनावरांच्या टकरा वगैरे खेळाची त्याला आवड होती व पोली खेळण्याचाहि त्याला फार नाद होता त्याची पचनशक्ति फार मोठी होती, त्याला फळफळादींची विशेष आवड असून त्यान वृद्धाच्या वेदातून कित्येक प्रकारचीं फळमांडें हिंदुस्थानात आणून लाविलीं घुसावना मोठा शौर होता काही प्रसंगी त्यानें कूरपणाचें आचरण केले

अजुल फजल अकबराच्या राजकीतीचें वर्णन केले आहे तो म्हणतो, 'जेकाच्या रीतीरीतीं घुसराण, नेतकीस उत्तेजन देण, सैन्याची व राजाच्या इतर अग्यची नीट व्यवस्था ठावणे, व या गोष्टी करताना लोकांस खप ठेवून व वसुळाची व्यवस्था बरोबर ठेवून काढकमरीनें सचें करण या गोष्टी स्वक्यात ठेवून अकबर वागत असे' हिंदुस्थानावर राज्य करणे असेल तर तेथील राजाशी सख्य ठेविलें पाहिजे, त्याच्याशी भाडून उपयोगी नाही ह तत्त्व अकबराने आपले कळल कीतें यामुळे धर्म व राज्यकारभार या बाबतीत लोकांशी ममतादृषणान वागण्याचें त्याने ठरविलें त्याच्या कारकीर्दीच्या पूर्वे भगात त्याचें वर्तन कड्या मुसलमानास सानेस होते, परंतु उत्तर भागात अजुल फजलची गळ पडल्यापासून अन्यधर्मावास साराच्या ममतेन वागविण्याचा त्याने क्रम आरंभिला यारीक्रमारीक गोष्टीबद्दलहि त्यान सूक्ष्म नियम वचन ठरविले होते हत्तींना दाणावैरण बरोबर पोचते कीं नाही ह पाहण्यासाठी हत्तींच्या रोडकेंपणाचे त्याने तेरा विभाग ठरविले होते वाणत्याहि विषयाचें वर्गीकरण वरून व्यवस्था करण्याची अकबराने फार जावड होती निरनिराळ्या राजपारंपांशी लमसवच जोडून त्याजपासून होणारी भीक्ष त्याने

नाहीशी म्हण याशिरी मुसलमान व हिंदु यांच्या हाडामासाच मिश्रण झाल्यान फार कायदा होईल, असें त्यास वाटल, परंतु ही योजना तडीस नेताना मुसलमानी धर्म आडवा आणायामुळे त्यान आपल्या धर्मसमजुतीत फेरफार केला रजपुतांशी युद्ध करण्यात राज्याविस्तार हा मुख्य हेतु नसून त्याच्याशी सलोखा करणे हा त्याचा मुख्य हेतु होता रजपूत लोकांचे त्याला खाद्य मिळाल्यामुळे अफगाण व मोंगल शिरजोर झारे नाहीत

अकबराने उत्तर हिंदुस्थानदेश एकलत्री अमलाखाली आणिला, हें त्याच फार महत्वाचें कार्य होय त्याच्या राज्याचे १ काबूल, २ लाहोर, ३ मुलतान, ४ सिंध (छा), ५ गुजराथ, ६ माळवा, ७ अजमेर, ८ दिल्ली, ९ आंध्र, १० अलाहाबाद, ११ अयोध्या, १२ बहार, १३ बंगाल, १४ बन्हाड, १५ खानदेश व १६ अहमदनगर असे एकरा लोका मुख्य घुमे होते (ओडिसा व कश्मीर हे दोन मागाहून झाले) त्या सर्व ठिकाणीं ठरीव वजन मोंगे चालू करण्यात आली होती १५९९ मध्ये अकबराच्या राज्याचे १२ घुमे असून त्या सर्वांत १०५ 'खरकार' होते आणि त्या सर्वांचा वसूल १ कोटी रुपये होता हा वाडत वाडत हल्ली हल्ली १४ कोटी रुपयावर वाढला आणि जास्तीत जास्त तो १७११ कोटींच्या वर कधीच गेला नाही प्रत्येक प्रांतावर एक एक घुमेदार असून त्यांकडे मुलकी व लफ्फी अशी दोनहि प्रकारचा काम असत

हिंदुस्थानात सरकारच्या उत्पन्नाची मुख्य बाब जमीनमदसूल ही असल्यामुळे, या मदसूलाचा प्रश्न महत्वाचा आहे अलाहदीन खिलजी व शेरशहा यांनी या बाबतीत अनेक नियम केले होते १५८२ त अकबराने सर्वे राज्याचे बारा घुमे करून राजा तोडरमल व शहासनपूर यांचा जमाबंदीच्या कामावर नेमून त्यानकरवीं त्यानें विमरी जमाबंदी करविली मागील दहा वर्षांचे आकडे घेऊन त्याच्या सरामरीवर साऱ्याची नवीन रकम बांधून दिली अकबराने कुळाकडून रोडक रकम घेण्याची बहिर्वाद प्रकारात आणली प्रथमतः सर्व जमिनीची मापणी वरून नंतर त्या जमिनीची प्रतबारी ठरविण्यात आली सामान्यत उत्पन्नाचा तृतीयांश सरकारात घेण्याचा प्रघात होता जमिनीच्या साऱ्यानिवाय शेतव्यास इतर सर्व कर माफ केले गेले व याच इच्छाने घेण्याची पद्धतहि बंद करण्यात आली शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनीची उत्तम प्रकारें मशागत करून आपले उत्पन्न वाढवाच अशी अकबराची इच्छा असल्यामुळे तो त्यास तशीच इच्छा करून कजोळ रकमा देत असे दुकाळ पडला असता सरकारापासून सर्व किंवा अशात माफ करण्यात येत असे कर वसूल करणाऱ्या कामदारानीं लाच नजराणे वगैरे घेऊन स्वतेन त्रास देऊ नये असा त्यानें कायदा केला होता सरकारी कामगारांनी हा कायदा मोडल्याबद्दल तक्रारी आल्यास तो त्यांना कडक शिक्षा करीत असे पडोत जमिनी लागवडीन आपण्याकरिता त्यान लोकांस प्रोत्साहन देऊन कित्येक खबलती दिल्या प्रत्येक शेतव्यापासती किती जमीन आहे,

त्याला रिती कर द्यावा लागतो वगैरे माहितीची बरोबर नोंद करण्यात आली होती. हिंदू व मुसलमान यांपासून सारख्या प्रमाणात कर घेण्यात यावेत, हिंदूवर बराच जास्त ओस पडतो असे अंधवार्थ मत्त होते. जमीन महमुलाखियाय तयार झालेल्या विवेक जिनमावर कर होते अश्वचराने जिल्हियागाराले बरीही बर उडविले असले तरी त्याने विवेक नवीन कर दिव्याने.

अश्वचराने आपल्या लष्कराची व्यवस्था चांगली ठेविली होती. रजपूत राजास लष्करात मोठ्ठ्याच्या जाण दिल्यामुळे ते घुप झाले. लष्करी अमरदारास जहागिरी न देता रोखड नेममुका ठरविण्यात आल्या. मांगल व रजपूत अशा दोन फांजा अश्वचराच्या पदरी होत्या. मांगल सोब भाडोत्री माणगाप्रमाण काम करीत, परंतु रजपूत लोक एरनिष्ठपणे सेवा करीत. भित्तेराच्या मते अश्वचर आंगरेबाहूनदि अधिन घूट होता. तो गरीब व दयाळू दिसतो याचे कारण तो राणाच्या आवेष्टान तूर शन करीत नसे हे होय. आरसी (उ० चितोडच्या वेडघानंतर) अश्वचराने तूर थाचरण केले असले, तरी पुढील बर्षात त्याने प्रजाहिताच्या अनेक मोठी केल्या. लढाईत पकडलेल्या लोकांना गुलाम करण्याची बाल त्याने बंद केली. बराच ओस सत्तावर सारसे पड्याने म्हणून त्याने एवे राज्याची पानेसुमारी केली. लोकांचे नैतिन यतन सुधारण्यासाठी अश्वचराने बरीच घटपट केली. त्याने स्वतः दुसऱ्यांच्या पायकविपरी अमिलाप धरून त्यास भ्रष्ट केले आहे. तथापि व्यभिचार बंद करण्यासाठी त्याने अनेक उपाय घातून मध्यप्रानाच्या अनिरेकाबद्दल शिक्षा ठरविली. एकदरीत अश्वचर हा फार घोर राज्यकर्ता होऊन गेला यात गज्ज नाही. तो फार नि पक्षपाती होता, हिंदु व मुसलमान यांच्यासमधाने त्याने कोणताही भेद दारवाजला नाही. दोन्ही धर्मातील व्यंगे वाढून झाल्याच्या त्याने प्रयत्न केला तो फार परोपकारी होता. दारापण, नीति व आंशय हे गुण व्यक्त करणारे असे नवीन नियम करून अश्वचराने मांगल बाद-गारीची भजबूद व डोलेजग झालेत उडवून दिली, व नाजा जर्जा व धर्म वगैरे परस्पर विरोधी भाग जेवल्या तेथे शुक्तीने गोठवून तीत सुवहय केले

त्याचा रुढानपणचा भेट पोरत्येळ ऐकण्यात गेला, परंतु दहाव्या लोकाचा गहवाग हे त्याच्या मोडेपणाचे कारण होय. गरांशी राहानुभूति दारानिणे हा त्याचा विशेष गुण होता. तो गुण-प्राही व लोक्सप्रही असल्यामुळे सत्पुर्णा माणसे त्याच्यापाशी जमा झाली. थुलुल फजल व त्याचा भाऊ रंजी हे दोघेहि मित्राव व हुपार मनुष्य अश्वचरापाशी होते. पंजीकडे दहाजादा सुराद याग पडविण्याचे काम होतं पंजीची वने अश्वचराम फार आवडत असत. त्याला त्याने पुढे कविराज असा किताब दिला फजलच्या मनात रावें धर्माबद्दल समता होती. त्याने मिया संपादन करून उरगाचा पाडाव केला. त्याची

सुदिमता विलक्षण असून त्याने आपल्या विद्वत्तेची बाददहावर छाप बसविली. त्याने बादसहाजून दर गुरुवारी रात्री धर्मावर बादविवाद चालू केले. त्याची भाषा राधी व उदात्त होती त्याच्या लेखात सर्वांमिथ्या प्रेम, आदर व नि.पक्षपात व्यक्त केलेला असे 'अश्वचरनामा' नामर एक मोठा ग्रंथ त्याने ठिठिल त्याचे तीन भाग असून तिसऱ्या भागास 'द्वेने अश्वचरी म्हणजे अश्वचराच्या गत्यव्यवस्थांचा वृत्तान्त' असे म्हणतात त्या वेळची स्थिति ममजून घेणास हा ग्रंथ फार उप-योमी आहे. त्या ग्रंथाचे इशवी भाषांतर झाले आहे

राजा मानसिग हा अश्वचराचा सेनापति होता, 'मीझी' म्हणजे 'राजपुत्र' ही मुसलमानी पदवी बादसहाने मानसिगास दिली होती अश्वचराच्या सुदृढमार्ताल मुख्य श्रेय मानसिगास आहे गुजरातच्या स्वारीत अश्वचरावर सक्त आले होते, परंतु मानसिगाने त्याचा बचाव केला. चितोडगड धेण्याच्या कामी मानसिगाचा अश्वचराम फार उपयोग झाला

राजा तोडरमल या सुप्रसिद्ध पुरुषाकडे अश्वचराने जमावदीचे काम सोपविले होते व शिवाय भित्तेक ठिसूणी बडे मोडण्याकडेहि त्याची नेमणूक करण्यात आली होती राज्याचे हिशेब हिदी भाषेत न ठेविता फारसी भाषेत ठेवावे असा त्याने नियम केला, त्यामुळे फारसी ही दरवारी भाषा होऊन हिंदु लोकां हि ती भाषा शिकू लागले हिंदूंनी फारसीचा अभ्यास केल्यावर पुढे मुसलमानांच्या बरोपरीने त्यांना हब शिकू लागले त्याने जमावदीच्या पद्धतीत बऱ्याच सुधारणा केल्या. सुदारलेल्या व जमावदीच्या कामात त्याच्या तोडीचा एवढी मनुष्य त्यावेळी नव्हता

अश्वचराच्या पदर्या दुसरा प्रसिद्ध पुरुष राजा धोरबल हा मूळचा फार गरांघ वण सुदिमान असून त्याचा सुदार वचन ठेवून अश्वचर फार खूप झाला व त्यान त्यास आश्रय दिला रजपूत राजांकडे अश्वचर त्यास वकील म्हणून पाडवीत असे. रजपूत राजास दारण आणणे, त्याच्या सुलीशी लडे बादशाही बुदुवात जमाविणे वगैरे महत्त्वाची कामे बिरबलकडे असत, त्याचे भाषण बोधप्रद असून गमतीचे असे, हिंदुधर्मातील उत्तमोत्तम तत्त्वे त्याने अश्वचराच्या मनावर ठपविल्यामुळे, मुसलमान राहदार त्याचा द्वेष करीत असत.

तानसेन हा उल्हाट बवईति अश्वचराच्याच दरवारी होता. त्याचे पहिले गाणे अश्वचराने ऐकिल्यावर त्यास दोन हास रुपये बंधीस दिले. त्याने अनेक बचने केली त्या रावात त्याने अश्वचराचे नाव गोविले आहे.

याशिवाय यदाऊनी नामर हुपार व विद्वान् यद्दस अश्वचराच्या पदरी होता. त्यास यावन, ज्योतिष व इतिहास या विषयांना फार बारी होता त्याने सस्कृत शिकून रामायण व महाभारत यांचे फारसीव भाषांतर केले. त्याने 'मुन्तपाउ-सवारीस' म्हणजे अश्वचराच्या कारकीर्दीचा इतिहास ठिठिला

आहे. वदाऊनी हा कडवा मुसलमान असल्यामुळे अकबराचा स्वभाव त्यास आवडला नाही.

येणेंप्रमाणे अकबराच्या दरबारीं अनेक विद्वान् होते अकबराच्या दरबारास नवरत्न दरबार असें नाव पडलें आहे परंतु त्यात नऊच रत्ने होतां असें साज नाही, त्याच्या दरबारात हजारों विद्वान् होते. त्या धामधुमीच्या काळीहि शुभी व पराकामी लोकास पुढे येण्यास जागा होती. अकबराच्या वेळीं परदेशी मुसलमानाचा भरणा हिंदुस्थानात फार झाला. कोणी नवीन इसम येऊन त्यास बक्षीस वगैरे मिळाले नाही असा एकहि दिवस जात नसे मुगल्या हिंदुस्थानातूनच नव्हे तर सर्व देशांतून गुणिजन दरबारात येत असत, व त्या सर्वांचा उत्तम प्रकारें परामर्ष घेण्यात येत असे अशा रीतीने मनुष्य, कसब, व हुनर याचा परिपोष होऊन मोगल बादशाहीचा फार लौकिक झाला.

अकबरानें खोजवती, जातक, हरिवंश, जलदमयती वगैरे अनेक प्रथांची फारशी भाषातरे करविली, अकबराच्या कारकीर्दीचे बरेच फारशी इतिहास उपलब्ध आहेत.

आपलें राज्य चिरंतन करण्यासाठी अकबराने ज्या कित्येक गोष्टी केल्या, त्यात त्याने स्थापिलेला नवीन धर्म ही मुख्य गोष्ट होय. अकबर धर्माच्या वाचतात टिला व बेपरदा होता मुसलमानाची कडक श्रद्धा त्याच्यात नव्हती नवरोसच्या सणाचा मुसलमानी धर्माशी काढा सवय नसता तो सण तो पाळीत असे. दरबारात निरतिराब्दा रगाचा पोषाख करून तो सप्तप्रहारी पूजा करी. असेच आपल्या रजपूत राण्यांवरील यज्ञयाग वगैरे धर्मविधीहि तो करीत असे. तथापि आरभी त्याचें आचरण मुसलमानी धर्मास अनुसरून होतें.

मुसलमानी धर्माचा अकबर अनादर करी हे उल्लेखास खपत नसे. या उल्लेखाचें दरबारात अतिशय वजन होते त्याचें मत घेतल्याशिवाय विक्रम प्रथाचा निहाळ बादशहास देता येत नसे. बहामखानाचा पाडाव करून अकबरानें सर्व सत्ता आपल्या हातात घेतली हे उल्लेखास आवडलें नाही अकबरानें आपल्या तंत्राने बागावे असा प्रयत्न ते करू लागले परंतु अकबर धर्माच्या वाचतात उदासीन असून तो दुसऱ्याच्या तंत्राने बागणारा नसल्यामुळे उल्लेखाचा त्याचें पदेनासे होऊन समाजातहि उल्लेखाविषयी अनादरबुद्धि उत्पन्न जाली उल्लेखाचा पोक्क अभिमान, दामिर्न विद्वता व मरकारी मंत्र्या मिळविण्याकरिता त्यानीं केलेल्या खटपटा, याजवद्दल त्याची यशा होऊ लागून त्याजविषय बादशहाविषय तक्रारी येऊ लागल्या. सर्व लोकांना सारख्या धर्मानें बागवावयाचें या अकबराच्या निर्धारच्या आड उल्लेखा येत, अशा वेळीं अबुल फजलची अकबरास चांगली मदत हात असे. सर्व धर्माच्या मूळगा जाऊन त्याची ओळख करून घ्यावी अशी अबुल फजल यास इच्छा झाली. त्यानें पत्रबखर आपला छाप बसविली. तो सर्व विद्यात निपुण

होता उल्लेखा हे अभिमानाने फुगून गेलेले व हेचखोर होते ते फारसे विद्वान् नसून, जे त्यांना येत नसे ते ते छपवून ठेवीत. अबुल फजल याम त्याचा तिठकारा वेढे. त्यांना बादशहापुढे वादविवाद करण्यास त्यांचे म्हणजे त्याच्या पोक्क झानाचा भोपळा फुटून त्याची वादशहापुढे फजिती होईल हा विचार त्याच्या मनात आला तो विचार अकबरास पसंत पडल्यामुळे उल्लेखानी सर्व प्रथांचा ऊहापोह आपल्या दखत करावा असा त्यानें हुकूम केला १५७९ च्या सुमारास बादशहाने वारवि-वादकारता फतेपूरशिकी येथे एक मंदिर बांधिले त्यास इमादतखाना असे नाव होतें सर्व जातीच्या व धर्माच्या विद्वान् लोकांस बोलावून त्याजकडून तो या मंदिरात वादविवाद करवी. असे वादविवाद दर गुरुवारी रात्री होत गप्पादे सभापण विशेष चांगले झाले म्हणजे बोलणाराची तारीफ करून बक्षिन् वगैरे देण्यात येत. या वादविवादामुळे मुनापथावरील अकबराची श्रद्धा उडून त्याला शिष्यापथ आवडू लागला परंतु उल्लेखा सुनीपथी असल्यामुळे ते शिष्यापथी लोकांस छळीत असत उल्लेखाचा पाडाव करून त्याचा सर्व अधिकार आपण घ्यावा व आपणच धर्मगुरू बनावे अशी अकबरास इच्छा होऊन त्यानें हा प्रश्न सभेपुढे काढिला. उल्लेखामंड्यती मतभेद असल्यामुळे अकबरानें असे ठरविले की ज्या ठिकाणी उल्लेखाचा मतभेद पडेल त्या ठिकाणी बादशहाने निमाळ यावा उल्लेखा हे बादशहाचे नोकर अमल्यामुळे त्यांना हे बादशहाचें म्हणणें बबूल करावे लागेल इतकें झाल्यावर उल्लेखाचा अधिकार नाहीसा होऊन सर्व सत्ता बादशहाकडे जाली. उल्लेखाचा अव्यक्त व सरच्यायाधीश यांना त्यानें नोकरिवहन काढून टाकिले आजपर्यंत मुसलमानी धर्मात उल्लेखाचें महत्त्व विशेष होतें. महमद पैगबराच्या कायद्याचा अमलबजावणी वरून ते जुद्धमी राजाच्या वर्तनाला बराच आळा घालीत, व नवे कामदारास कुत्राणाची तत्त्वे पाळण्यास लावीत.

अशा प्रकारे उल्लेखाचा सर्व अधिकार नष्ट झाल्यावर, 'अकबर हाच याचा इमाम आहे जगाच्या उद्धारासाठी परमेश्वरानेच हा अवतार घेतला आहे' असें अबुलफजलने प्रसिद्ध केले. हे ऐकून सर्वोस आश्चर्य वाटले. विचारसरणीच्या व सामान्य नीतिवृत्त्याच्या साच्यातून जेवढे उत्तरेल तेवढे खरे, याची सर्व झट आहे असे अकबराला वाटू लागले मुसलमानी धर्मावरील त्याचा विश्वास साफ उडाला, व तो दुसऱ्या धर्माची माहिती करून घेऊ लागला. आत्म्याचे जन्मांतर व त्याचा मूलप्रकृतीत लय होणे, सूर्य व अग्नि यास परमेश्वराचे अस्तमाने या गोष्टीवर त्याचा विश्वास बसला. व शिस्ती यमाव-डेहि त्याचा सोडासा करू दिसू लागला तो धर्म शिकविण्यासाठी त्याने गोंयकडून काही पाद्री फतेपूरशिकीस आणिले व त्याजकडून बायबल समजून घेतल. आपल्या राज्यात पाहिजे तेथे लोकांनीं शिस्ती धर्म शिखास व आपले धर्मविर्था उघड-

होळकरामार्कत करण्यत आला (राजवाडे ख० ६ पृ १६९, ७७२) या प्रयत्नाचा परिणाम निश्चितपणे ठळक नाही १७५७ सालीं आगटोवर महिन्यात राघोपादादास दिल्लीहून कूच करून अक्षरपुरापर्यंत सहज पावे लागले होते ह खरे (राजवाडे ख १ पृ १००, १७५)

अक्षरवादा—अतर्वेदींतील एक महाल पूर्वी हा एक सुभा म्हणून समजला जात असे अक्षरवादाची सुभेदारी महाराष्ट्र होळकर व जयाप्पा शिंदे यांच्यामार्फत दिल्लीचा पातझा आणि मराठे यांमध्यें झालेल्या करारानाम्यात मर्यादास मिळाली (रा ख १.१-४)

१६५१ सालात अक्षरवादा वगैरे प्रताची सुभेदारी व फौजदारी शिंदेहोळकर याकडे दिल्याचा बाळाजी बाजीरावा-बरोबर करार झाला (रा ख ६.२००-३००) व पुढें शिंदे होळकरांनीं तेथील कमावीसदार नेमले १६७३ ज्येष्ठ-शिंदेहोळकरांनीं अक्षरवादा वगैरे अतर्वेदींतील दहा महाल दामोदर महादव व पुरुषोत्तम महादव यास कमाविशीस दिले (रा ख ६-२२६-३२३)

नानतर मराठी दप्तरांतील या स्थलाविषयीचे उल्लेख येथे प्रमाणें—महाराजा चेतसिंहाने फा। व। ६ जाने १७१८ रोजी दौलतराव शिंद्याला धाडलेल्या पत्रात “इन दिनों को फौज सरकारी वतीआये अक्षरवादाको गइ.” असा मजकूर आहे (रा ख १० ४४२ ३५६) किंले अक्षरवादा राजप्री जगनाथराम याचे स्वाधीन केला आहे असा मजकूर शके १७१८ च्या एका पत्रात सापडतो. (रा ख १०. ४६४. ३७०)

अक्षरपन—१, गोणी एक रात्रि, हा कोणत्या काळी, व कोणत्या कुलात जन्मला, तें काहीं आढळत नाही. याला, परम पराक्रमी हरे हा नामकरून एकच पुत्र होता, तो एका युद्धात मरण पावला अस्ता, यास परम दुःख होऊन, हा शोक करीत आहे तो, तेथे मारद क्षिप्र आसत झाले, व त्यानीं, मृत्यु अनिवार्य आहे, या विषयीची मूल कथा सांगून, याचें समाधान केले (भार० श्लो० अ० ५३-५४)

२ रावणवृत्त एक राक्षस जनस्थानी, खरादिक राक्षसांचा वध रामचंद्रानें केला, ते पुत्र प्रथमतः रावणास यांनीं कळविले होते शरणलेखन मागून कळविले (वा० रा० अर० ख० ३१) रामावधुनादात हा असून, पुढे मातंगीच्या हातस मरण पावला (वा० रा० युद्ध० ख० ५६)

अक्षरमासे—(महाराष्ट्रीय) अक्षरमासे म्हणजे जे पूर्ण वारामासे नाहीत ते, म्हणजे ज्यात काहीं तरी कमीपणा असलेले. आज हा शब्द कोणत्याही तऱ्हेच्या ब्राह्मणेतऱ्या सून लोकाल्या अपभ्रंशतऱ्यास लावतात पूर्वी श्रीमान मराठे लोक आपल्या जावयाना लक्षप्रसंगी, एकाद्री सुंदर स्त्री नजर करीत असत. अशा क्षीपासून साडेच्या सतवीला ‘अक्षरमासे’ असे म्हणतात ही बात ठाणें जिल्ह्यात व कांहींशी

पश्चिम खादेनशात आढळते इतर जिल्ह्यात याची वेगळी जात आढळत नाही यांना “कडू” व वीरससतलीला “गोट” अशी सज्ञा आहे शिंदे, छेडावळे वगैरेहि म्हणतात पूर्वी याचा दर्जा अगदीं कनिष्ठ प्रतीचा असल्यामुळ यांना मुलामांप्रमाणें राबाव लागे याच्यातहि दोन वर्ग आहेत एक असल व दुसरा कमअसल. मराठा स्त्रीला प्राप्ताग किंवा मराठा पुरुषा पासून झालेली सतति असल, व खालच्या दर्जाच्या यज्ञ-मानापासून झालेली कम असल [सु गें ठाणें १३ पृ १४२] सध्या याचा ध्ववसाय दुकानदारी, सेतकी, सुतारकी, लोहारी वगैरे असतो हे मराठी बोलतात राहणी स्वच्छ असते परन्तु स्वभावतः आळशी असून कामाळी असतात हे मध्य व मांस सेवितात पेहेराव बहुतेक मराठीपाटणीचा असतो हे स्मार्त किंवा भागवतपंथी असून ब्राह्मण उपाध्यायाना पूज्य मानतात अर्तें उपोषणें पाळतात जातिसमा तय्याचा निवाडा करते साप-सितकरणा याची स्थिति खालवलेली आहे मुलाना शिक्षण देत नाहीत विधवाविवाह समत आहे मृताना जाळतात किंवा पुरतात (“अथम सतति पहा)

अकराणि (विष्णु)—मुंबई इलाखा पश्चिम पानदेश तळी-दे तालुक्यांतील अकराणि परगण्यांमध्ये एक किला आहे हा निसर्गत व मजबुत आहे पण भिंती वगैरे सव पडून गेल्या आहेत (सु गें १२ गव्हर्नमेंट लिस्ट ऑफ सिव्हिल फोर्ट्स १८६२)

अकराणि—(परगणा)—हा परगणा म्हणजे पश्चिम खानदेशात तापी व नर्मदा या नद्यामधील मातपुडा पर्वताचा पठार प्रदेश होय. याच्या उत्तरेस नर्मदानदी, पूर्वेस थारवांनी सस्थान व तुरणमाल, दक्षिणेंस मुलतानपूर व कुंजरमुंड तालुके, व पश्चिमेस वाडी सस्थान आहे १८७१ मध्ये येथील लोक-संख्या सुमार १५ हजार होती व सुपीक जमीन सुमार पंधरा हजार एकर आहे या प्रदेशांत १७२ गाव असून त्यांपैकी सतरा जोसाड आहेत या परगण्याचा सव प्रदेश डोंगराळ असून १९०० ते २५०० फूट उंचीवर आहे यातील कांहीं गाव चांगले श्रीमंत असून जीवत हत्याच्या वाण्याचा पुरवठा पुष्कळ आहे सका व इतर धान्याची पिक चाली होतात विशेष उच्च असलेल्या प्रदेशात दाट जंगल असून त्यातून जळजळ लाकडाचा पुरवठा पुष्कळ होतो व शिवाय त्या जंगलात अनेक प्रकारच्या औषधी व तसच रंग तयार करण्यास उप योगी अशा वनस्पती सापडतात येथील स्रष्टोर्द्वयहि विविध व उदात्तदार आहे बहुतेक गावामोवती आंब्याच्या व मोहाच्या झाडांची दाट झाडी आहे नदीपाठचा प्रदेश नेहमी हिरवाळ असतो व मधूनमधून शिंदीची वगैरे झाडे आहेत

या डोंगराळ प्रदेशांतला तुरणमाल हा सर्वांत महत्त्वाचा डोंगर आहे तो पूर्वेच्या बाजूला ४०० फुट उंच आहे त्याशि-नाय कोमळ, उदद, अष्टम वगैरे डोंगर आहेत या प्रदेशा-तील दगडात रें, तांबें व लोखंड या धातूचे रज आढळतात.

या प्रदेशांत पाण्याचा पुरवठा भरपूर आहे. विहिरी, नद्या व जिवंत ओढे यांना उन्हाळ्यांतहि पाणी असतं. एण काही ठिकाणचें पाणी दोपो हिंवातप उत्तम करणारें आहे. येथील जमीन बरीच सडकाळ असल्यामुळें गहुं, हरभरा वगैरे धान्य होत नाहीत. हा प्रदेश वंच असल्यामुळें येथील हवा सौम्य असते ह्याळ्यांत मात्र थंडी कडक पडून कधीकधी विहिरीओढ्यांचे पाणी गोठतें. पावसाळ्यांत पाऊसहि धूप पडतो. येथील लोक मेहनती व उद्योगी असून लोकसंख्या वाढती आहे. येथें मुख्यतः बारली व पावरा जातीचे लोक असून त्यांपैकी पावरा ही जात रजपूतवंशीय असावी. ह्या जातीचे लोक शेतीचीच्या कामांत बारली वगैरे मिला जातीपेक्षा अधिक कुशल आहेत. ते जरा धुनरे असले तरी थोड्या परिचयानेंच मोठ्या बोलण्या व आदिदी वृत्तीनें वागूं लागतात. तसेंच ते मोठे प्रामाणिक असतात. सर्व लोक शेती करतात व पुष्कळसे पायडसीचे कळपहि पाळतात; बकरी कोंपडी व बंदकेंहि पाळतात. मेंढरा व डकरें कोणी पाळीत नाही. वाबरी, जवारी व नागली हीं मुख्य पीकें होतात.

खानदेशांतून अकराणी परगण्यांत जाण्यास पांच पाटमार्ग आहेत. स्वर्पिंदी धाह्याकडून गेल्यावर लागणारा नवागांव पाटारस्ता पैल घोडे वगैरे जाण्यासारखा सोपा आहे. बाकीचे केवळ पायडसे आहेत, व एक दोन फारच अवघड मार्ग आहेत. अकराणी परगण्यांतून धान्य, मोह्याची फुलें, मय, मधमाशाचें मैन, लाख, डोक व राळ या पदार्थांची निगेत पुष्कळ होते.

या परगण्याचा इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. धडगांव-पर्यंतचा मुख्य रानवेचा येथील मुसलमानी राजांच्या ताब्यांत होता. त्याच्या उत्तरेकडील नमैदा नदीपर्यंतचा प्रदेश या डोंगराळ मुलखांतल्या स्थानिक अधिपतींच्याच ताब्यांत असे. १७०० नंतर हा प्रदेश धुशब्द येथील राण्यांच्या ताब्यांत गेला. त्यापैकी राणा गुमानसिंग यांनी अकराणी किल्ला बांधला. चार कारकिर्दीनंतर या घराण्याचा निर्वंश होऊन या मुलखांत वेवंदशाही माजली. नंतर भतवाचा राणा भाऊसिंग यांनी या परगण्यावर राज्य स्थापलें व रोडमल किल्ला (इस्वी पडला आहे) बांधला. या घराण्यानें १८१८ पर्यंत राज्य केल्या-नंतर ब्रिटिश सरकारनें त्या घराणाला रु. २८६६ पेनशन द्यावून सर्व मुलज रालसा केला. तथापि या राजघराण्याचा मान मोठा असून त्याचा बडोद्याचे गायकवाड व छोटा उदेपूरचे राणे यांच्याशी गरीब संबंध झालेले आहेत.

अकलूज—हे मुंबई इलाख्यांत सोलापूर जिल्ह्यांत माळ-शिरसच्या ईशान्येस ६ मैलांवर नीरा नदीच्या काठी एक मोठें बाजाराचें गांव आहे. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. पूर्वी येथे कापसाचा फार मोठा व्यापार चालत असल्यामुळे हे गांव फार भरभराटीत होतें. येथें एक पडका किल्ला आहे. येथें पोष्ट आकिस आहे. सोमवारी बाजार पडतो. इ. स. १९८९

साठीं औरंगजेबानें विजापुरास ह्याचा उपद्रव शाह्यामुळें या ठिकाणीं बापला तळ दिला होता व येथें रोगाची साथ वटवी होती. (मॉट डफ.) कॅप्टन मूर यानें १७९२ मध्यें येथील बाजार मोठा असून येथें एक किल्ला व काही सुंदर इमारती व विहिरी आहेत असें वर्णन केलें आहे. इ. स. १८०३ मध्यें जनरल वेल्हो ही औरंगपूरहून पुण्याकडे हुसना बाजीरावास पुन्हा गादीवर बसवून देण्याकरितां जात असतां येथें तीन दिवस मुकाम करून राहिला होता.

अक्का (टंकड्या)—पूर्व बंगाल आणि आसाम, द्रंग जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील हिमालय पर्वताचा एक भाग. या मार्गावर जंगल फार आहे. येथें रानटी लोकांची वस्ती असल्यामुळे या भागाचा फारसा शोध लागला नाही. अक्का नांवाच्या जातीचे दोन भाग आहेत. १ हुजारी खोबा व २ कपास चोर. आसामच्या राजांच्या कारकीर्दीत हे रयतेला फार प्रास देत असत. अजून देखील ते रयतेस थोडा फार श्रास देतातच. हे त्रिवेदीप्रभृती रक्षाचे असून लढाये व स्वतंत्र वृत्तीचे आहेत. त्यांच्या राहण्याची जागा अति सुरक्षित असल्यामुळें त्यांस ब्रिटिश रयतेस प्रास देण्यास कावतें. यांच्यावर स्वारी करण्याचा जो खर्च येईल व त्यामुळें जो रयतेचा फायदा होईल त्यांत फार अंतर असल्यामुळें त्यांच्यावर ब्रिटिश सरकार स्वारी करीत नाही.

अक्का जात या जातीचे लोक वेल्होपूरचे उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशांत राहत असून त्यांची एक लहान पण स्वतंत्र राष्ट्र जाति बनली आहे. ह्या लोकांचा बापला निरिस व अचोर लोकांशी फार जवळचा व निकट संबंध असावा असे कर्नेल शारटन यांचें मत आहे; परंतु त्या लोकांपेक्षा अक्का जातीचे लोक दिग्दर्श्यात फार मिय दिसतात. (ई. गें. ५ खानेडुमारी)

अक्का कांवा—दक्षिण अमेरिकेंतील चिली देशांत एक प्रांत आहे. हा फार डोंगराळ आहे. येथील हवा फार उष्ण व कोरडी आहे. येथें श्राक्षे फार चांगली होतात. याच नांवाचा ज्वालामुखी पर्वत व नदीहि येथें आहेत. या प्रांताची लोकसंख्या सुमारे चार हजार आहे.

अफाडीया—मुंबई इलाखा काठेवाडीतील चार ठाण्यांतील एक स्वतंत्र खंडणी देणारें संस्थान. चानाच्या ईशान्येस सुमारे २० मैलांवर व भाडली पासून उत्तरेस चार मैल, केरी नदीच्या उत्तरीराला हें बसलेले आहे. येथील गरासिया जमीनदार मावड रजपूत वंशाचे असून या द्वीपकल्पांत हेंच एक त्यांचें स्वतंत्र ठिकाण आहे. (ई. गें. ५; सुं. गें. ८) दां. गें. ८, १५१.)

अफाडी—उत्तर अमेरिकेंतील ४० ते ४६ अक्षांसांत असलेल्या फ्रेंच बग्राहतीचें नांव. या वसाहतीस १६०३ मध्यें मिळाले. यासच बोव्हा स्कॅडिया असें म्हणतात.

अकालुजको—अकालुजको हे थार रेगिस्तानी देशांत सुटो संस्थानांत पॅसिफिक महासागराचे किनाऱ्यावर आहे. ई

एका अर्धवर्तुलाकृति उपसागरावर आहे. हे या महासागराचे किनाऱ्यावरचे सर्वांत उत्तम बंदर होय. याच्या भोवतीचे छोट्या-मोठ्या क्राय प्रेक्षणीय आहे. समुद्रावरील थंड हवा अंत वेष्टाकरता याच्या जवळच्या पर्यंतात एक बोगदा सोदला आहे.

अकालमंड—पंजाब, गुजरातवाल्या जिल्हा, बहिराबाद तहसिल, नॅल्स-वेस्टर्न रेलवेवर बहिराबाद-अजमेर रॉडवर हे गुमारे पांच हजार लोकवस्तीचे एक गांव आहे. ज. अ. १२. १६ दू. रे. ७१. ५०. इ. स. १८९७ सालापासून येथे म्युनिसिपलिटि असून तिचे उत्तम सभासदी एका सात हजार असते, या गांवाच्या व्यापारी महत्त्व मुळीच नाही. शीख धर्माला अखेरीस साधनमल आणि त्याचा पुत्र मुळराज हे मुळतानचे प्रवेशद्वार होते. त्यांच्या परंपरांतील लोक येथे अवधि राहतात. (इ. पं. ५.)

अकालोरेन्द्रिआ—हिच्या संबंधी रोमन लोकांत अशी एक दंतकथा आहे की, ही काश्मिरात या धनगराची बायको होती. या धनगराने, रोमवाहाराचे आदर्शस्वापक रोम्युलस व रोमस हे टावर नदीत बहात जात असतांना त्यांस वर काढून त्यांचा जीव वाचविला. त्याने हा मुलांस आपल्या बायकोच्या स्वाधीन केले व तिने त्यांचे आपल्या मुलांबरोबर छोपण केले. ही बाई ब्रांड याजची होती म्हणून तीस "लांबी" असे म्हणत असत, व तिने रोम्युलस व रोमस यांचे संगोपन केले यादहनच या दोघा मुलांस लांबीने वाढविले अशी दंतकथा लोकांत प्रसिद्ध आहे. दुसऱ्या एका दंतकथेप्रमाणे हे एका छंदर मुलाचे नांव आहे. ही मुलाची हनुमंतीने मूर्तीत निरूपित झालेली. हा मुलांचे आपल्या जवळची सर्व संज्ञांत रोमन लोकांस दिडी म्हणून त्या लोकांनी हिच्या नावाने वार्षिक उत्सव करण्याचा क्रम सुरू केला. काहींच्या मते ही मूर्तीची माला होती.

अकाली—हा पंथ इतर शीखपंथांहून वेगळा आहे. गंगा किनाऱ्या लोकांप्रमाणे अकाली संभ्रामोसक असतात. शीखांचा दहावा व वेष्टवटा शुभ शुक्रावंद (१६७५-१७०८) असे द. पं. व. संपन्न असे सांगतात. "अकाली-पुल" (अर्थात् उपलब्ध) या नांवापासून "अकाली" (अमर) या संज्ञेची कोणी उत्पत्ति ठाविताने, दुसरे कोणी "अकाल" अमर, देव, या अर्थापासून अकाली म्हणजे ईश्वरप्राप्त असे समजतात. "सत श्री अकाल" हा अकाल्यांचा स्वामीनेचा शब्द होय. अकाली निळा पोशाख बापतात. (कृष्णाचा पडोस माक बळगम निळा पोशाख बापरी म्हणून त्याला गोलवर असे नांव आहे). हावति पोलादी कांकण घालतात व वारोत खंडीर पाहून, एक लोखंडी साखळी आणि पोखंडी चक्रे आपल्या उब निमुळत्या निळ्या रंगाच्या पोशाखांत घाबितात. काही मोठे अकाली जटा बाढवतात, जे अज्या नांवाची नाहीत ते फक्त 'दू'

आणि 'खोटा' पाणी वापरतात; ते धूपगान करितात. पण जटाबारी सर्व करीत नाहीत. काहीजण निळ्या फेब्राखाळी पिचक फेदर बांधितात.

संप्रामाण्यभावरून अकाल्यांना 'निहंग' म्हणजे वेफिकीर असे म्हणतात. शीख इतिहासांत यांनी बरीच कामगिरी मजबूतली आहे. इ. स. १८१८ तीस मुलतानच्या वेडपांत त्यांनी अचानक रीतीने बाह्य तट घेऊन किला सर बरण्याच्या वेतांत आसिला होता. फुलासिंगच्या चरित्रावरून यांचे शुशरोप चांगले समजवील. १८०९ मध्ये जेव्हा अमृतसर येथे मेटकी-फक्त छापा पडला त्यावेळी हा फुलासिंग प्रथम त्या छाप्याचा पुढारी म्हणून प्रसिद्धीस आला. नंतर रणजितसिंगाने त्याला तिष्ठलोकांस सुख अतिशारी नेमिले. त्या छिन्नाची सुरळ-भाजी प्रजेला त्याने अतोनात छळ केला. पुढे त्याला काश्मीरीत पाडिले. रणजितसिंग फुलाला बचकून असे, १८१३ मध्ये तेथील लढाईत फुलासिंग व त्याचे अकाली अनुयायी यांनी रणजितसिंगाच्या बाजूने लढून पुसकडईचा चांगला पराभव केला. पण या लढाईत शीख राजवटीत असताना फुलाला मरण आले. बोधाहटातील त्याचो समाधी हिंदुमुसलमानांचे हनी तीर्थाचे ठिकाण बनले आहे.

फुलासिंगाच्या नेतृत्वाखाली किंदा त्याच्याहि आधी अकाली आपल्या पांढऱ्या व नित्रोनाहि सारखेच भोतिप्रद झाले होते. शीख राजा यांची फार भोति वाटे. कारण पुष्कळ वेळा अकाल्यांनी त्यांच्याकडून बळजबरीने घन मिळविले होते. १८१३ नंतर शुद्ध रणजितसिंगाने त्यांची सत्ता कमी करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला व त्यामुळे या पंथाचे महत्त्व घुडले.

अकाल्यांची मादो अमृतसर येथे अकालब्रंज नावाने प्रसिद्ध होती. त्या ठिकाणी अकाली धार्मिक विधींचे धंदा घेत व गुरुमतेला अल्हास करीत. दारुनांचा सामान्य मुद्रा-रीपणा आपल्याकडे आहे असे ते समजत. रणजितसिंगाच्या काळापासून त्यांची खरी मादो आनंदपूरला आली आहे, पण त्यांचे पंथन करेचं कमी झाले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

या पंथात ब्रह्मचर्ये पाळले म्हणून अन्ना आहे. एखादे उष्टे वेळा खाते. इतर शीखपंथांमधे हे मांस किंवा दारु सेवन करीत नाहीत पण भांग मात्र वेळुमार पितात.

शीखांच्या प्राथेना श्रुतिना "शुद्धार" म्हणतात. या मंत्रिच्या देखरेखी करीत एक महंत असे. पुढे हे महंत दुता-चारी निघून शीखमतांना शास पोहोचू लागल्यावर १९१९-२० साली शुद्धारप्रबंध कमोटीची स्थापना झाली. हिचे जे स्वयंसेवक त्यांची मजना "अकाली" पंथात करितात. इतकी अकाल्यांची संख्या खालोली मोठ्या येथे वाढली आहे. शुद्धारप्रबंध कमोटीने शुद्धार आपल्या तात्कांत पेतली आहेत व ती महंतांकडून पेशाना रजपात शुद्धां झाले. हवी

सरकार या कमीटीवर आपली देखरेख असली अशी सुट्टार निलानें व्यवस्था करण्याच्या खटपटीत आहे, अकाली शिखांचा या कामी सरकाराशी पूर्ण विरोध आहे, नाभाचा सध्यामिक रिपुदमनसिंग याने गादीचा राजिनामा दिल्या (१९२३) त्या कामी मित्रिश सरकारचा काही हात असला व त्यांनी या कामात अभ्यास केला अशा समजुतीने अकाली लोकांनी नाभामध्ये जाऊन सत्याग्रह करण्याचा विचार घालविला आहे

अकिमिनियन—अकिमेनिड किंवा हरामनो ह्या नावाचे एक प्राचीन इराणी राजघराणे असून त्याचा इराणवर विस्त पूर्व ५५८ ते इ. स. ३३० पर्यंत असला जाऊ होता या घराण्याचा राजकीय इतिहास पूर्वी प्रस्तावना खडात व पुढे इराण या सदराखाली दिलेला आहे तथापि या राजघराण्याच्या उपासनामार्गाचे महत्त्व जरतुष्ट सप्रदायाच्या विकासाच्या अभ्यासास विशेष असल्यामुळे त्याच्या धार्मिक अंगाचे येथे विस्ताराने विवेचन करू.

या राजाच्या धार्मिक कल्पनासंबंधी थोडी बहुत माहिती, ग्रीक अभिजात दाखवामध्ये, त्याचप्रमाणे बाबिलोनी, मिसरी व ग्रीक जुन्या अक्षित लेखामध्ये, व या राजांनी जुन्या इराणी आपले बाबिलोनी व नूतन एजामी भाषांतरासहित लिहून ठेविलेल्या त्याच्या स्वतःच्याच अक्षित केलामध्ये सापडते. या घराण्यातील ज्या राजाविषयी या ठिकाणी विचार करावयाचा आहे, ते राजे म्हणजे सायरस, कंबायसिस, पहिला दरायस, पहिला कसनसिस आणि दुसरा व तिसरा आर्टानससनसिस हे होत

(१) सा य र स दि मे ड—या राजाच्या धार्मिक कल्पनास ज्ञान होण्यास, हनोकन याची सायरो पोडिया ही ऐतिहासिक अद्भुतकथा, जुना करार व बाबिलोन मधील शिलाखेप इतका सामुग्री आहे सायरोपोडिया ही कल्पित कथा असल्यामुळे तीतील माहितीचा उपयोग सारासार विचाराने केला पाहिजे. या कथेमध्ये सायरस राजा हा, झस, होलिऑस, जोआ, हेस्टिआ वगैरे अनेक ग्रीक देवतांप्रत्यर्थ यज्ञ करीत असल्याचे चारचार दाखविले आहे. हिरोडोटस व स्ट्रबो यांनी आपल्या प्रथांत असे उल्लेख केले आहेत की, इराणी लोक सूर्य, व चंद्र, पृथ्वी, अग्नि, जल, वायु, ओमोडायटि नाम्न विवाहदेवता, झस नामक आकाशदेवता इत्यादिकांची उपासना करतात या दोन्ही विधानांचा मेळ घालला असता असे दिसून येते की, हेनोपन याने उल्लेखिलेली सायरसची उपासना ही ज्याला धावग अवैस्ता म्हणून म्हणतात त्यांत हगोचर होणाऱ्या इराणी संहृतींनी जुजगारी एक प्रकारची शक्तीची उपासनाच होती त्याच्याच या उपास्य देवता अहुरमझद, मित्र, अतप (अग्नि) व अनहित याहून नि सद्य मित्र नव्हत्या या खेरीज ज्या दुसऱ्या कुलदेवतांची उपासना सायरस करीत असल्याच दाखविले आहे, त्या देवता मूलत मृतलोकांची पिशाच असून माणहून त्याच नावाच्या प्रवपी नावाच्या रक्षणकर्त्या

देवता यनव्या खलटपशी सायरोपोडिया या कथेमध्ये मर-पोन्सुख सायरसने मृत्युनंतर आपल्या शरीराचे दफन करण्याविषयी सांगितल्याचे म्हटले आहे ते खरखुरी वालीच्या अगदी विरुद्ध आहे. स्ट्रबोने केलेल्या सायरसच्या घडग्याचे वर्णन वरील म्हणण्याची खात्रीच पडवीत असून पारसागादी येथे सापडलेले सायरसचे घडगे त्या वर्णनावर हुकूम आहे. परंतु हिरोडोटसने असे म्हटले आहे की, इराणी लोक मृतपरीने गिधाटे, कुत्री इत्यादि प्राण्यांमुळे टाकून, नंतर त्याजवर येणाऱ्या रेष करून ती जमिनीत ठेवतात

यानंतर बाबिलोनी अक्षित लेखाविषयी विचार करता तेथील सायरसच्या उपासना सप्रदायासबधाने दोन शिला-लेखामध्ये उल्लेख आलेला आढळतो या दोन्ही लेखात सायरसने म्हटले आहे की, बाबिलोनमधील शेवटचा तद्देशीय राजा नमुनाइद याने मुमेर व अकड काइन या नगरातील देवता त्यांच्या देवालावातून काइन आपल्या राजधानीत आणिल्या होत्या त्या मांडूक देवतेचा मित्र भक्त जो सायरस त्याने परत स्वस्थळी नेल्या या लेखात उल्लेखिलेल्या मांडूक व त्याचा पुत्र नमु या देवता म्हणजे अहुरमझद व त्याचा पुत्र अतप (अग्नि) यांचीच दुसरी नावे आहेत असे सायरस मानित असे, अशी कल्पना कित्येकानी काढिली आहे. परंतु या उपपत्तीमध्ये तथ्यास नाही अस दुसऱ्या काहीचे मत आहे. या तिन्ही प्रकारच्या साधनसामुग्रीमध्ये ग्रीक लेख जास्त विश्वसनीय आहेत. व त्यावरून सायरसची उपासना-पद्धति उत्तर अवैस्तामध्ये आढळून येणाऱ्या धर्माशी पुढील जुळते आहे, असे कळते तथापि, सायरस हा धर-धुष्टाच्या नवीन सप्रदायाचा अनुयायी होता, असे म्हणण्यास थोडा देखील आधार नाही. सायरस या शब्दाचा परा उच्चार कुरूस असा असावा

(२) क मा या णि स—या राजाच्या धर्मसमजुतीचे उल्लेख असलेली सामुग्री अत्यंत थोडी आहे हिरोडोटस याने अमेसिस याचे प्रेत अग्नीमध्ये दहन करण्याने अग्नीचा पवित्र पणा कमी होतो, अशा कथायमिस राजाच्या मताचा उल्लेख केला आहे इराणामध्ये व अवैस्ताच्या मूलग्रहामध्ये मृत शरीराच्या योगाने अग्नीला दूषित करणे हा एक अशुभ गुन्हा समजला जातो जरी सामान्यपणे कबायसिस हा वेदाभ्युपग होता असे समजण्यात येते, तरी सेटस येथील सुप्रसिद्ध देव, नेदत याच्या देवालायाच्या थायतीत कबायसिसने स्वीकारलेले धोरण अत्यंत उदारपणाचे व पूर्वीच्या सायरस राजासारखेच होते. परंतु एषिस देवतेप्रत्यर्थ सोडलेल्या बैलास मारण्याचे कबायसिसने केलेले कृत्य ही एक वेडाची लढा असून त्यामध्ये उपासना पद्धतीचा काही एक सयध नव्हता

(३) प र य स—या राजाच्या धार्मिक मताचे ज्ञान होण्यास सुट्टा साधन म्हणजे बाबिलोनी व नूतन मीडाए भाषांतरांसहित असलेले या राजाचे जुन्या इराणी

भायेंतोल शिलालेख व या शिलालेखामध्ये अहुर्मंद या सर्वोत्तम देवताच्या रूपाने आपणाला राज्य मिळाले असे दरायसने म्हटले आहे. राज्यातोल सर्व वाईट गोष्टी अतृप्त (दोग) अन्य असून दरायसला त्याचें सामर्थ्य, त्याच्या मते तो असत्यवादी नव्हता या गोष्टीमुळे, आलेले होत. सदरहू दोगांचे अवेस्तातील धुजशी साम्य आहे. सत्वशील मनुष्याने अनुसारावयाच्या मागोष मत्स्यय (त्याम रास्ताम) असे म्हटले असून व अशा प्रकारची कल्पना जुना फार, वेद व बौद्ध ग्रंथ यामध्येहि आढळून येते. 'अशंता' नामक उपकारक देवता व 'दुषियारा' नामक दुष्ट देवता या दरायसच्या लेखात जसा आढळतात तशाच उत्तर आवे-स्तोतहि आढळून येतात या राजाचें परकीय संप्रदायावद्दलेच शौर्य सायरसप्रमाणेच आयात उदार स्वरूपाचें होतें. राजाशुद्ध झाल्यावर पुनर्पटना केली तेव्हा त्यानें गोमंत यांनें जमीनदेस्त केलेल्या अग्निप्रदोषाचा पुनरुद्धार केला तथापि दरायस हा जरी अहुर्मंद देवतेचा एकनिष्ठ भक्त होता तरी त्यावरून तो कदा एकेश्वरवादी होता असें मान म्हणता येणार नाही

(४) प हिला वक्त वर्गीत ह—नवसर्वांसच्या धार्मिक मताविषयीच्या हानाचें मुख्य साधन म्हटले म्हणजे हिरोडोटस याचा ग्रंथ होय त्यानें नवसर्वांसबद्दल असें म्हटले आहे कीं मीसवर स्वामी क्रीत असतांना तो जेव्हा हेलेस्पंट या ठिकाणी आला, तेव्हा त्यानें इलियम येथील ज्यूनीन देवतेस हज्जार बैल बळी दिले, व सूर्य आणि समुद्र या देवतांप्रत्यर्थ हविर्दान केले. त्याचप्रमाणें तो अर्मेनि म्हणतो की 'नड बादा', बाटिकाणीं वतन्सर्वांस राजानें नऊ मीक मुलें व नऊ मुली बळी दिल्या, व इराणी लोकांमध्ये मनुष्य जिवंत पुरून बळी देण्याची चाल होती परंतु बरील मीक इतिहासकाराच्या या म्हणण्यास दुसऱ्या कोणत्याच ठिकाणी आधार मिळत नाही हें एक, व दुसरे मनुष्य जमीनीत पुरत्यानें एवढा भूदेवतेस भष्ट केल्यासारखें होत असल्यामुळे ही चाल इराणी धर्मसमजुतांच्या विरुद्ध दिसते यासुद्ध हिरोडोटसच्या उपर्युक्त माहितीवर भरवसा देवता येत नाही. एके ठिकाणी वतन्सर्वांसच्या स्वामीबरोबर असलेल्या नऊ शुभ्र अश्वकडून ओढिल्या जाणाऱ्या ह्म देव-तेच्या रथाचा उल्लेख हिरोडोटस यांनें केला असून व या रथाचा सारथी त्याबरोबर पायी चालत असें असे तो म्हणतो. हा रथ म्हणजे स्वामीबरोबर येऊन राजास विजय मिळवून देणा या अहुर्मंद या इराणी राष्ट्रीय देवतेचेंच देऊळ होय

(५, ६) दु स रा आ र्जे वसवर्षास ह डिस रा आ र्जे वसवर्षास या दोन्ही राजाविषयींच्या माहितीची साधनें, एकाच दृष्टीनें फक्त म्हत्वाची आहेत ही गोष्ट म्हणजे अहुर्मंद या देवते-खेरीज मिश्र व अनहित या दोन नवीन देवाचीं नावे या लेखात दिसून येतात. या सबधानें एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे कीं, खेरीक हा इतिहासक जरी खऱ्या शरयुध धर्माशी अग्ररिचित नव्हता तरी त्यानें आर्टाक्सर्सेस राजाच्या उपासनेसंबंधी शिला लेखात आलेल्या माहितीस पुष्टि दिली आहे.

या प्राचीन राजघराण्यासंबंधीची माहिती मध्यकाळीन इराणी चारखामध्ये विलंकुल आढळू नये ही मोठी चमत्कारिक गोष्ट आहे. पहिला आर्टाक्सर्सेस याचा उल्लेख पेहलवी ग्रंथामध्ये आर्टासिर या नावानें आला असून त्यालाच ते स्पंददादचा पुत्र बोहुमन म्हणतात अशी उपपत्ति काही विद्वानांनी बसविली आहे परंतु तिला विलंकुल आधार सापडत नाही. शरयुधरी आर्टाक्सर्सेस हा स्पंददादचा पुत्र होता, तर अकिमिनियन आर्टाक्सर्सेस हा वतन्सर्वांसपुत्र होता, अल-बेहणी यांनी या दोन्ही व्यक्ती भिन्न होत असें सांगितले आहे व ते बरोबरही आहे सहास्रमास वगैरे ग्रंथात या दोन्ही व्यक्ती एकच मानण्यात आल्या आहेत, तें त्या दोहोंच्याहि आज्याचें नाव दरायस हेंच होतें त्यामुळे असेल पाहिजे परंतु अवेस्ता व हद या धर्मग्रंथाच्या दोन दोन हस्तलिखित प्रती राखून ठेवण्यास सांगणारा शरयुधचा अनुयायी दरायसपुत्र दरायस हा, व अकिमिनियन घराण्यातील आर्सेसीसपुत्र तिसरा दरायस या दोन्ही व्यक्ती भिन्न होत

वर दिलेल्या माहितीवरून अकिमिनियन राजे सूर्य, चंद्र इत्यादि इराणी देवताना मानीत होते व ग्रीस वगैरे परकीय देवतांतील देवताविषयीहि पूज्यभाव वाळगीत होते, तरी ते मुख्यतः अहुर्मंद या देवाचेच उपासक होते असे दिसून येतें. त्याच्या दृष्टीनें अहुर्मंद हें त्याचें मुख्य राष्ट्रीय दैवत असून इतर सूर्यचंद्रादि देवता त्याच्या खालोखाल होत. यात विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट झटली म्हणजे जुन्या इराणी अकितलेखाचें गाथापेक्षा ज्यांत शरयुधपूर्व निसर्गोपासना पुन्हा खोडाज लागते त्या उत्तर अवेस्ताधीच अधिक आहे त्याचप्रमाणें त्यात व अजुरी गाविलोनी ग्रंथामध्ये पुष्कळ साम्ये आढळून येतात या सर्व गोष्टींचा विचार करता अकिमिनियन राजे हे शरयुधपंथी नसून मंदयस्नपंथी होते असें अनुमान निघते.

अकिमिन लोक व संघ—मीक लोकांच्या ४ शाखांपैकी ही एक आहे. या शाखेचा मूल पुरुष अकियस हा होता, अशी दंतकथा आहे. होमरकवींच्या मते या लोकांची सत्ता सवध ग्रीस देशावर होती. याचें एओलियन शाखेशी वरेंच साम्य दिसतें.

याचा बापा सच व डोके घारे होते. हे आपल्या मते मीक लोकांचा वरिष्ठ देव जो इंसुम याचे वंशज होते. याचे पुढाती "वेलपूस" होते. हे लोकांच्या हत्याराचा व चौकोनी डालीचा उपयोग करीत

सका २० षाखाचा एक सव धयचा जूट होती. ही जूट यांनी आपल्यावरील स्वान्यांचा प्रतिकार करण्या करता केली होती, असें दिसतें याच्या एकीचें दुसरें काण ह्मसची पूजा हें होय सित्तपूर्व २८० च्या सुमारास याच मदव धारच काढले होते याचा मुसुदो आरेटस हा होता आरेट सच्या नेबेची या सपाचीं गावे पुष्कळ होती.

याच्या मन्थवर्तिय शासनसंस्थेत लोहमतार्थ प्रावव्य होतें. या संस्थेच्या वर्षांतून तीन वेढही होत असत यातच कायदे "पास" होत अमत. या सभेचे एक १२० सभासदांचें पोट मंडळ होतें. याच्या हाती मुख्य सभेचा कार्यक्रम ठरार करणें, परदेशच्या वर्गीलाशीं ठराव करणें, घादरामधील तय्याचा निकाल करणें, वगैरे कामे होती. मुख्य अधिकाऱ्याचे पदाल स्टेटे-जिया असें नांव होतें या अधिराज्यास कोणत्याही योजनेस यो पालभ्याचा हक् होता.

ह्या जुटीत एक मोठें व्यंग असें होतें कीं तीस लफराची व्यवस्था चांगली ठेवितां येत नव्हती. व युद्धेगारास योग्य शासन करण्याची सोय केली नव्हती. रोमन लोकांनीं हा संघ विचरितला

अकियाव—जिह्वा—चालचा प्रदेश आराकान विभागातील एक जिल्हा. उ. अ. १९.४४. ते २१. २७ व पू. रे. ९२. ११ ते ९३. ५८, क्षेत्रफळ ५१३७ चौरस मैल. उत्तरेस चित्तागंग जिल्हा आणि उत्तर आराकान. पूर्वेस उत्तर आराकान आणि आराकान योमा. दक्षिणेस आणि पश्चिमेस पंगालचा उपसागर.

बंगालचा उपसागर आणि आराकान योमा यामधील प्रदेश सपाट असून लेमो नदीच्या पूर्वेकडोस प्रदेश डोंगराळ आहे. बर्या निचा उत्तर प्रदेश आणि हा जिह्वा यामधें या डोंगरातून वाट आहे. परंतु ती अति विषट असल्यामुळे तिचा उपयोग करीत नाही. उत्तरेकडचा प्रदेश दखील डोंगराळ आहे या भागातील नद्या मुखशेवकहून तीन आहेत. मयू-कहून आणि लेमो या उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वहातात. शेल्स (Shales) सॅडस्टोन्स नावाच्या वाळूच्या दगडांच्या राडकांनीं हा प्रदेश व्यापलेला आहे येथें हत्ती, गवा, वाघ, सांबर, रानटी डकर इ. रानटी पशू आढळतात. समुद्राजवळ असल्या कारणाने हवा समशीतोष्ण आहे. येथील हिवाळी फार आल्हाददायक असतो. पाऊस सुमारे १८० इंच पडतो. बावटळी पासून या भागास वारवार फार शास होतो इ. स. १८६८, १८८४, १८९५ साली मोठे वादळ झाले होतें त्यावेळीं मालमत्तेची बरीच चराची होती.

इ ति हा स—पूर्वी आराकानच्या राज्यात हा भाग मोस्त असल्यामुळे या भागाचा इतिहास आराकानच्या इतिहासात दिला आहे. (आराकान पक्षा). इ स १८२६ साली पहिलें ब्रह्मी युद्ध संपल्यावर आराकानबरोबर हा जिल्हा ब्रिटिशांकडे आला. म्योहंग येथें पधराच्या सोळाव्या शतकातील काही अवशेष अद्यापि सापडतात. महामुनी येथें एक देऊळ आहे त्यात गीतभाची मूर्ति होती. परंतु १७८४ साली ब्रह्मी लोकांनी ज्या वेळीं हा भाग जिंकला त्यावेळीं ही मूर्ति त्या देवळातून अमरपुर येथें नेण्यांत येऊन तेथें तिची स्थापना करण्यांत आली. हल्ली ती मंडाल येथील आराकान देवाळयांत आहे जिह्याची लोकसंख्या सुमारे पाच लक्ष तीस हजार आहे.

१९०३-४ मधें या जिल्ह्याची विभागणी खालील प्रमाणें होती.

डाउनशीप अथवा पोट विभाग	क्षेत्रफळ	खाली क्षेत्रफळ	सरया गाव खेडी	लोकसंख्या	दर चौरस मीठी लो- कसंतीचे प्रमाण
अकियाव	६२	३०	१	६०	४७४२५ ७६५
राठेडोंग	१२६९	३३७	०	४४५११३०९८	८८
पोन्नाजियन	७०४	१०६	०	२९०	४९५५५ ७०
पोकटो	४९६	१२७	०	१९०	४३३३५ ८७
मिन्निचा	६८०	१०४	०	२९५	४९६६९ ८७
कियानटाव	३७०	११६	०	३१२	५३३०६ १४४
सीओहंग	१३२९	१५२	०	३८२	४९९७८ ३७
मोंगडा	४२६	१२८	०	३७७	८३२४७ १९५

बरेच भाग डोंगराळ असून तेथें वस्ती विरळ आहे. जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण अकियाव गाव आहे. वस्ती पुष्कळशी बौद्ध (२०००००) व मुसलमान (१५५२००) लोकांची आहे. या प्रांतातील मुसलमान वस्तीच्या निम्मे वस्ती या एका जिल्ह्यात आहे.

निम्मेपेक्षा अधिक लोक आराकानी भाषा बोलतात व सुमारे १/३ लोक बंगाली बोलतात.

शेत वीं—जमीन नाळुमिश्रित लापण असून तीत उत्पन्न चांगलें येतें. पाऊसादि पुष्कळ पडतो मपाड असलेल्या भागात भात व इतर ठिकाणी इतर बागाइती पिकें होतात. गुरवर्णास्त्रेदि पुष्कळ जमिनीचा उपयोग होतो डोंगरावर उचळी (सिपिंग) लागवड होते. ज्या जमिनीवर उघवांचे पाणी येतें त्या नांगण्याची देखील जरूरी नसते. पाऊस पुष्कळ पडत असल्यामुळे पादाच्या पाण्याची सुळीच जरूर नसते. इकडे भात लावण्याची पद्धत माही. फक्त मळी आलेल्या चिरलांत द्रवस्तः भाताचें बीं पेरतात म्हणजे ह्याले येथील शेतकरी बरे आळशी आहे. तसेच येथील गुरात फार रोग होतात या दोन कारणांमुळे शेतीची वाढ योग्य होत नाही. मजुरीचें काम करण्याची पद्धति येथे पार आहे. उचळी लागवड करण्याच्या पद्धतीमुळे मोठमोठी जमलें नाहीशी झाली आहेत. इ. स १९०३-४ साली एकर एक हजार एकर जमीन लागवडीखाली होती पैकीं ९३१ एकर जमिनीत भाताचे पीक होतें.

इतर पिकें—तेंपाणु, ऊम, मिरची, मोहरी इत्यादि हल्ली १९०३-४ सालापासून लागवडीचें क्षेत्र दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. चित्तागंग जिल्ह्यातील लोक इकडे फार लवरेन वसाहत करू लागले असून त्यापैकीं पुष्कळ जमिनीचे मालकही बनले आहेत. मद्रासी पैदास येथें होत असते. मंड्या कोणी पावोत नाही.

जंगल—सागवान फार थोडें आहे. सन १९०३-४ साली जंगलचे उत्पन्न रु. ८८०० होतें.

ख नि ज व दा र्थ—अद्यापि कारसा याविषयी शोध झालेला नाही. दगडी कोळ्या खालच्या दर्जाचा असल्यामुळे कोणी तो काढत नाही. सोने व चांदी या यातल्या खणी येथे असल्यात असे म्हणतात. पण त्या अद्याप सापडल्या नाहीत. रावेळ तेलाला विहिरी येथे आज तोंड नसे अस्तित्वात आहेत. दरसाल ५०००० ग्यालन तेल यालून बाहेर काढतात. हे तेल वासापास बिकले जाते. विहिरींची खोली सुमारे ३०० फूट पासून ५०० फूट पर्यंत खोल असते.

न्या पा र—दातमागावरील मुनी व रेशमी कापड, सोन्या चांदीचे काम, सुतार काम, कुमार काम, घिराड काम येथे होतं. अफाकनी खिषा जिपकाम करतात.

भात व तांदूळ हेच फक्त व्यापारी जिपस येथे आहेत. रस्वे अक्रियाव गावाबाहेर मुळीच नाहीत असे म्हटले तरी थालेल. सुट्ट रद्ददारी पाण्यावरून होते. अक्रियाव बदरास पुष्कळ ठिकाणाच्या बोटी लागतात. इ. स. १८४२ साली बदरात दीपगृह बांधिले आहे.

या जिल्ह्याचे चार विभाग व आठ पोस्टविभाग (टारुन सिस्) आहेत.

विभाग—अक्रियाव, मित्रिया, त्रियानता, पुपिर्जोण. टारुन सिस्ची नावे घरील कांठकात दिलीच आहेत. प्रत्येक विभागावर एकरुद्रा अधिष्ठित कमिशनर सुरक्ष असतो. आराकानबा कमिशनर सेशन्स जन्म असतो.

जमीनसहस्रसूच—इ. स. १८३२ साली हा वसुल २.५ लाख होता. इ. स. १८३७ साली जमालाही माल, शीपल्या, होव्या, कारागीर (हातानी काम करणारे) यांजवरील मने वर उदविष्यात आले. इ. स. १८४४-४५ साली मासे धरणाच्या कोळ्यावर वर बसविण्यात आला. इ. स. १८५५-५७ साली उत्तम पोव लाखाचे होतं. इ. स. १८७५-८० साली नवीन धारापद्धति अमलात आल्यावर उत्पन्न ७.७ लाखाचे झाले. पुन्हा १८८५-८८ साली पाहणी झाल्यावर उत्पन्न ८.३ लाखाचे झाले. इ. स. १९०२-३ साली उत्पन्न १२ लाख होतं.

इ. स. १८८५-८८ साली झालेल्या पाहणीत दर एकरा याकार १-४०० ते ३-००० रुपये पर्यंत होता.

उत्तरम दातमिगारे पोष्टक

(भावडे हजाराचे आहेत.)

१८८०-८१ १८९०-९१ १९००-९१ १९०३-०४

जमिनापासून ७०२ १८६ ११८५ १४३०

एकर उत्पन्न १३३६ २६-२ २६९७ ३-९७

जि प्रांत कांठकांमधीली जिप्रांचे प्रमाण कमी आहे. फक्त अक्रियाव गावात खरी लोकचे वायसाचे सक्तीचे केले आहेत.

(इ. ग्या. भाग ५)

अक्रियाव विभाग होअर बनी. अक्रियाव जिन्नाचा एक विभाग.

अक्रियाव पोस्टविभाग.—उ. अ. २०'६' ते २०'१६' २०'६' आणि २०'१६' उत्तर अक्षांश. ९३' ४५' आणि ९२' ५६' पूर्व रेखांश. व पू. रे. ९२' ४५' ते ९२' ५६' या पोस्टविभागात एक गाव असून ६० खेडी आहेत. लोकसंख्या सुमारे अठेवाडीस हजार, इ. स. १९०३-४ जमीन महसूल ५०००० रुपये होता, लागवडीसाठी क्षेत्र ३० चौ. मैल होते.

अक्रियाव गांव—अक्रियाव शहर. उ. अ. १०' ८' व पू. रे. ९२' ५५' हा गाव कलदन नदीच्या मुसाराी आहे. लोकसंख्या सुमारे अठेवांस हजार. यात थगाली लोक सुमारे अर्धे असून बाकीचे आराकानो, चिनी व ब्रम्ही लोक आहेत.

अक्रियाव नावाची पूर्वपंडिका अद्यापि अज्ञात आहे. अन्याय नावाचा अपभ्रंश हा असावा असे काहींचे म्हणणे आहे. अन्याय हे बुद्धाच्या जवळच्या मंदिराचे नाव आहे. या गावात सित्तुवे हे आराकानी नाव असून त्याचा अर्थ (जेथे लढाई सुरू झाली) असा आहे. याही नावाविषयी काही दत्तक्या मिळत नाहीं ब्रिटिश अमल सुरू होण्यापूर्वी हे गाव मासे मारणाऱ्यांचे एक खेडे असून त्यावेळी म्योइंग ही आराकानची राजधानी होती परंतु ब्रिटिशांचा अमल सुरू झाल्यापासून हा गाव आराकानची राजधानी आहे. बदरात भरतीवर मोठमोठी मलबते येऊ शकतात. येथील हवा अति रोगी असल्याकारणें कोंलरा वगैरे रोग नेहमी उद्भवतात. येथें भाताचा व्यापार पुष्कळ चालतो. व तो बहुतेक हिंदी लोकांच्या ताब्यात आहे.

इ. स. १८७४ सालापासून येथे म्युनिसिपलिटि आहे, येथे ग्राम, सरकारी कचेऱ्या सरकारी दवाखाने वगैरे सोयी आहेत.

अक्रिटीस—प्रांतीय काळी प्रोक लोकांत हा एक मोठा प्रसिद्ध धोर होऊन गेला. होमरच्या इलियड महाकाव्यात तर त्याचा फार श्रेष्ठ स्थान मिळाले आहे हा तत्कालीन सर्व धोकात श्रेष्ठ होता. त्याच्या बापाचे नाव मेथिमस व आईचे नाव अक्रिटीस. त्याचा भावा एकस (Aecus) असून तो पुढे झस (Zeus)चा पुत्र होय. अक्रिटीसच्या बालपणासंबंधी होमर व तदुत्तर लेखक यांनी निरनिराळ्या हकीकती दिल्या आहेत. बालवयात त्याला त्याच्या आईने पिथिया (Phthia) येथे बावविले व त्याला युद्धकलावन्तुन तसेच संगीत व पेंढक यांचे शिक्षण दिले असे होमरने वर्णिले आहे. अक्रिटीस यदु-स्युच्या होमरीतत्वाकरीन एका बंधेत असे धारितले आहे की, त्याची आई त्याला अमरत्व प्राप्त व्हावे म्हणून त्याच्या अंगा-ला रोज दिवसा अष्टम (अंशामिमा) लावात असे व रात्री पेटलेल्या कोळ्यासारखी ठेवीत असे. हे एक दिवशी पेलिपसला दिलाच त्याने मुलाला आगी सादून पाडून घेतले. तेव्हा पिटिंग राणातून पलातून निघून गेली. दुसऱ्या एका गोष्टीन अर्थ आहे की, त्याला मातेने मालगणी पादतलानें धडन सित्तमदीच्या जळात गुडविले, तेव्हा पादतलाशिवाय त्याचे सर्व शरीर जळून झाले. पुढे त्याचे शरीरसामर्थ्य उत्तम व्हावे

म्हणून त्याला सिंहाची आतडी आणि अस्वल व रानड्डां यांचे मांस खाऊ घालण्यात येत असे. तुझा मुलगा दीर्घायु व्हावा अशी इच्छा असेल तर तो परो वसून आपला जन्म प्रसिद्धीस न येता घालवीर, पण तोच जर अल्पायु चालत असेल तर तो टोंगचे समरभूमोवर मोठी बाई संपादन करील, असे वैकृतिक वर त्याच्या मातेला प्राप्त झाले होते. तिने अर्थात शेवटला पत्करिला होता. पण पुढे जेव्हा टोंग महाराजा वेडा पडला तेव्हा त्याचे मरण टोंगचे समरभूमोवर आहे हे जाणून त्याच्या मातेने त्याला लंडोमेडोस राजाच्या दरबाराी खोपेपाने पाठवून दिले. राजकन्येची त्याची मैत्री झाली. एनीपासून त्याला नीआटोलमस नावाचा पुनर्दिले झाला. अफिलीसशिवाय टोंग येथे राज्य नाही हे जाणून त्याच्या मोठ्या ओडेसीस (युलिसीस) सादगाराच्या घेपाने तेथे गेला व त्याच्यापुढे रत्ने व शस्त्रे मांडून बसला. त्याने शस्त्रे उचलताच तो पुराय आहे हे निदर्शनास आले. मग अफिलीस रणात गेला तेथे त्याने मोठाच पराक्रम करून शत्रूची चारा शहर घेतली. पण पुढे एके प्रसंगी अगमेश्वराने त्याची दासी त्रायसीस दिली. जबरदस्तीने त्याच्याजवळून काढून आणून आपल्याकडे ठेविली. यामुळे रागावून युद्धातून त्याने आपले अग काढून घेतले. त्याने युद्धात परत सामील व्हावे म्हणून पुष्कळ प्रयत्न करण्यात आला. पण यश आले नाही. पण पुढे णवदा त्याचा प्रिय मित्र पॅट्रेझस समरभूमोवर भारला गेला. तीं चावी कळताच सूड उगविण्याकरता अफिलीस पुन्हा रणांगणावर गेला व त्याने दगूपक्ष्याचा पुतारी हेक्टर याचा वध केला. हेक्टराचा अत्युत्तिष्ठि दर्शित्यावर तेथेच इलियड काव्य समाप्त होते. अफिलीसच्या मृत्यूसुखी हविगत या काव्यात नाही. परंतु दुसऱ्या एका ठिकाणी अशी हविगत आहे की, मिनर्वेच्या देवळात त्रायमची कन्या पोरीसेना हिला माणगी पालीत असता पारिसान पादतलावर बाण मारून त्याचा वध केला. त्याच्या मृत्यूसुखीने याशिवाय दुसऱ्याही इलियड काव्यात असेल. मरणात्तर दवाप्रमाणे त्याची पूजाअर्चा पुष्कळ ठिकाणी विशेषतः ब्यूक, स्पार्टांमधील एलिस, व हेलेस्पाटवरील सिगा येथे करण्यात येत असे. अफिलीस हा शौर्याचा नमुनेदार वीर असून अत्यंत कोपिष्ट पण काहीसा उदासीन वृत्तीचा व कचित् प्रसंगी वीराला उचित असा हृदयाच्या कोमलतेने भोमत आहे असे होमरने दाखविले आहे.

अकृतमण—परशुरामाच्या अत्यंत कृपतला मित्र व वेदवेत्ता ऋषि असून परशुरामाचे अवैत्रीयर्थ भोष्पाशी युद्ध झाले. त्यांत ऋषीने त्यांचे सारव्य स्वीकारले (वनपर्व, अध्याय ११५, उद्योगपर्व अ. ७७५.)

अकोट तालुका—जिल्हा अकोला उ. अ. २०° ५१' ते २१° १२' म. अ. ७५° ४६' ते ७७° १२' या तालुक्यात एवढी १६४ तालुका आणि २ जहागिरीची गाव आहेत उत्तर

दक्षिण रानची सरासरी २६ मैल, आणि दही २० मैल. उत्तर रेत उमरपती जिल्ह्यातील मेलघाट तालुका, दक्षिणेस पूर्वी नदी व पलीकडे बाळापूर आणि आकोला तालुका, पूर्वेस उमरपती जिल्ह्यातील दर्पापूर तालुका, पश्चिमेस मुलगाणे जिल्ह्यातील जळगाव तालुका तालुक्यातील प्रदेश बहुतेक सपाट असून जमीन खोल, वाळी व सुपीक आहे परंतु उत्तरेकडील मुमारे ६।८ मैल रुंदीचा प्रदेश दगडाळ आहे. तालुक्यात पाण्याची टंचाई आहे. विहिरीतील पाणी बहुधा खारट असते. माही ठिकाणी हान्याचे पाणी दोन मैलावरून आणविले जाते. तालुक्यातील रस्ते चांगले आहेत. तालुक्यातील आठवण्याचे बाजार एप्रिल १४ असून अकोट, मुडगाव आणि माळेगाव येथील बाजार महत्वाचे आहेत. या तालुक्यात वेढळे वगैरे फार असून बहुतेक ठिकाणी यापिक आता भरतात (अकोला डिस्ट्रीक्ट ग्याझेटायर)

अकोट—गाव—हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून अकोल्याच्या उत्तरेस २८ मैलावर आहे. अकोला आणि अकोट यांचे मध्ये एक पहिले गाव आहे. लोकसंख्या मुमारे एकोणीस हजार येथे तालुक्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या सर्व इमारती असून एक दवाखाना, इमजी मराठी शाळा वगैरे आहेत. येथे आठवण्यातून दर बुधवारी आणि रविवारी बाजार भरतो. इ. स. १८८४ साली म्युनिसिपलिटिची स्थापना झाली. येथे कापसाचा बाजार, दहा सरकी काढण्याचे कारखाने आणि चार ईंधन दाखण्याचे कारखाने आहेत. येथून मुमारे ५००००० रुपयांचा कापस वाहेर जातो. येथे शाबकारी धंदा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चालत असून मेळ्यात कडील इमारती लाकडाचा व्यापारी बराच आहे. साध्या सज्ज्या येथे होतात. वहाडात एका काळी अकोटची सज्जो प्रसिद्ध असे. वहा गाव योगवन, चिंचलेड, आणि कमलापूर ही तीन खेडेगावे मिळून झालेला असून वस्ती साधारण दहा आहे. साधारण प्रत्येक घराला एक विहीर आहे. गावाभोवती एक मातीची भिंत व तिच्या सहा दरवाजे होते, परंतु हल्ली त्याचा मागमूस राहिला नाही. ज्या ठिकाणी हल्ली तहसिली आहे तिच्या पूर्वी किडा म्हणत सुसलमानांची वस्ती बरीच आहे. येथील पाहण्यासारख्या इमारती पूर्वीचे मोठे मोठे दानगार यांच्या असून त्यावरील लाकडाचे खोदकाम प्रेक्षणीय आहे. दिवाकरभाऊचा दिवागखाना, पाहण्यालायक आहे. सरदारसिंग आणि फडणविस यांच्या हवेल्या चांगल्या आहेत. फडणविसांच्या हवेलीमध्ये मजबूत तळपरे आहेत. येथील सरदारमुळाच्या घरातून दूरच्या बागेपर्यंत एक सुमार आहे. असे त्यांचे म्हणणे आहे. पोरसदा दर्पासाहेब नावाच्या टेकडीवर त्याचे बडग व एक मशीन आहे. याच ठिकाणी येथील स्थाईक रजपूत आणि सुसलमान यांमध्ये भारामारी झाली. या टेकडीवरील एका मुसलमानाने एका रजपूत स्त्रीची बेदाहते रजपूतास सडून न ठेऊन रथाप राणी तिचेक रजपूत घाले. वर गेले त्यावेळी शास्त्रे शास्त्रादीस गेले.

मुक्ते. या टेक्डीवर एक विहीर आहे. त्या विहिरीतून नरवा-
ळ्यास जाण्याकरिता ११ मेल लंबाची एक मुयार आहे असे म्हण-
तात. इली ती विहीर पडलेली आहे. गावाजवळच अकोला रस्त्या-
वर एका बाजूला एकगावानारायणची समाधि असून तीस हिंदू
आणि मुसलमान पूज्य मानतात. दुसऱ्या बाजूस मीरजाफर
करोडा याची घडंग आहे. दोन्ही इमारतीवर फारशी झिजलेख
आहेत. मीरजाफर करोडा याच्या वंशजास इनामी जमीन
असून त्याचा ठस दरवर्षी भरतो. जवळच गंधी पीर असून
येथे हिवताप बरा होतो अशी लोकांची समजूत आहे.
हिंदूंची येथे पुज्य देवळाये आहेत परंतु देवळाचे काम
फारसे बाबागण्पाळावरू नही. नदीबाग, बालाजी आणि केस-
वराजा याची देवळे साधारण बरी आहेत. तरी सर्वांत मह-
त्वाचे वंऊळ नरसिंहवीवाचे आहे. हा एका सुखस्नान फकी-
राचा सिध्द असून इ. स. १८८७ साली मरण पावला. दर-
वर्षी वार्षिक अहिन्यांत मोठा उत्सव असून २००००१२५०००
माणसांची गर्दी असते. सुमारे १२० एकर जमीन देवळास
दिली आहे. नरसिंहवीवाचे चरित्र पुस्तकरुपाने प्रसिद्ध झाले
आहे. (अकोला डिस्ट्रिक्ट ग्या.)

अकोला जि हद्द. — बऱ्हाडीतील एक जिल्हा. उ. अ.
२०° १०' ते २१° १९' व पू. रे. ७६° २४' ते ७७° २७'.
उत्तरेस मेलपाटा कांग, पूर्वेस द्यापुर आणि मूर्तिजापूर तालुके.
दक्षिणेस मंगळ, बायोम आणि मेहदूर तालुके; पश्चिमेस
चिखली आणि मलकापूर तालुके. प्रदेश बहुतेक मर्याद आहे.
मोठ्या पूर्णा नदी बहात असून अमान नाली व मुभीक आहे.
पादनपाट दोऱ्याच्या मध्यभागी हा जिल्हा वसलेला आहे.
काळवाड, रानडुकरें, नीलगाई, चित्ते ही रानटी जनावरें
सापडतात.

येथे लहानाळी अति भागते. त्यांचेडीं मेलपाटाताल नर्नाळा
छिद्रापावर जरा चणता कमी असते.

सामरी ३४ इंच पाऊन असतो. अवर्णनाच्या वेळीं येथे
गुरांची फार वाईट स्थिति असते व असम्य मृत्युमुखी पडतात.
अकोला पूर्वी कधीहि स्वतंत्र असे राज्य नसल्याने त्यास
स्वतंत्र इतिहास नाही. या भागांत अहमद आणि बाळापुर
येथील सद्दाया व नर्नाळा त्रिपांचे दोन वंश प्रसिद्ध आहेत.
अहमदच्या कारकीर्दीत हा जिल्हा नर्नाळा सरकाराच्या ताब्या-
तील एक परगणा होता

इ. स. १८५३ सालपर्यंत (त्या साली ब्रिटिशांकडे निजामाची
बऱ्हाड लागून दिला) निजामच्या जमीन बमुली पद्धतीमुळे
मते बरेचसे पात्र होत असत इ. स. १८४१ साली जामोदच्या
सदावर मोगलरावने भोसल्याचे मिश्रण रोवले होते. इ. स.
१८४४ साली अहोल्यास काणी धर्मिक प्रकरणावरून बराच
करोडा भाजला होता. परंतु दखिणपूरच्या ब्रिटिश सामग्याने
तो मोडला. स. १८४९ साली अपत्यादेवाने उभारलेले बड
ब्रिटिश सरकारने सध्या उगाळाने मोडून टाकले. मोगलाईन

किंवा त्याच्या पूर्वी या जिऱ्याची किंवा परगण्याची व्याप्ती
किती अभावी हे सांगता येत नाही. सन्ने १९८५ च्या एका
पत्रात मौजे धामणगाव परगणे अकोले येथून १५० मैल पधरा
खडी गळा म्हण पुण्यास रवाना केव्याचा व त्यावर जकातीचा
तगावा कर नये असा उद्देश आहे (राजवाडे स. १०-१६-८)
बऱ्हाड ब्रिटिशांकडे आल्यावर त्याचे पूर्व व पश्चिम बऱ्हाड
असे दोन भाग केले गेले. इ. स. १८६७ पासून १८७२ पर्यंत
अकोला हे पश्चिम बऱ्हाडाचे मुख्य ठिकाण होते.

प्राचीन प्रेक्षणीय स्थळे—नर्नाळा आणि बाळापूर येथील
फिडे, बाळापूर येथील छत्री, पातूर डांगरातील दोन विहार,
आणि या भागांत सापडणारी हेमाडपती ढवळे त्यांचीं वाशीं
टांकण येथील देऊळ प्रेक्षणीय आहे.

या जिल्ह्यात एकरंद गावे व खेडीं यांची संख्या ९७२ आहे.
एकरंद लोकसंख्या सुमारे सातला अठ्ठावणव हजार आहे.
या जिल्ह्यांत पाच तालुके होते. त्यांचीं नावे—अकोला, अकोट,
बाळापूर, सामगाव, जळगाव मुख्य गावे—अकोला, सामगाव,
अकोट आणि होगाव. या जिल्ह्यातील जमीनकाळी लापण
जातीची असून सुभीक आहे. ४२ जहागारीचीं गावे सोडून
दिली तर सर्व जिरहा स्वतःवारी आहे. मुख्य पिके—ज्वारी,
कापूस. बऱ्हाडी मुष्ठीची सामगाव व उमदा या अवलद या
जिल्ह्यात आहेत. पोडी, मंडरें बागत्या जातीचीं नाहींत. इ. स.
१९०३-४ साली फक्त २१ चौरस मैल बागाईतीखाली होती.
जमीन सुभीक असल्यामुळे या जिल्ह्यात जंगल म्हत्वाचे नाहीं.
जंगलात सालू, खैर, साग, बाभूळ वगैरे झाडे सापडतात.

मुख्य व्यापार म्हणजे म्हणजे कारसाचे गळे करून बाहेर
पाठविणे

जी. आय. पी. व सी. पी. रेल्वे या जिल्ह्यांतून आहे.

दुष्काळ—पाटवध्याच्या सोय नसल्यामुळे लोकांस पाव-
साच्या पाण्यावरच संवत्सी अवलंबून राहणे भाग पडते. पाव-
साने टाळा दिव्यास दुष्काळ पडण्याचा बराच संभव असतो.
इ. स. १८६२, १८९६-९७ व १८९९-१९०० चे दुष्काळ
लोकांस बरेच भोंवले इ. स. १९०० साली ८९८८० भागने
दुष्काळप्रोत्पत्ती काढलेल्या कामावर होती व २२६४२ लोकांस
तगाई देण्यात आली होती या जिल्ह्यातील त्या साली अर्ध्या
पुढे प्राणात सुकलीं असांनी असे म्हणतात.

राजपथवस्था—इतर जिल्ह्यांप्रमाणे.

इ. स. १९०३-४ साली जमीनमहसुलीचे उत्पन्न १२५४०००
व एकरंद उत्पन्न ३१९००० रुपये होते.

शिष्याचे प्रमाण शेकडा ५२ आहे

इ. स. १९०५ साली बऱ्हाडच्या सहा जिल्ह्यांच्या क्षेत्रात
फेरबदल करण्यात आला. त्यावेळी उमरावती जिल्ह्यातील
मूर्तिजापूर ता.पु. व बासिम आणि मंगळ हे पूर्वीच्या
बासिम जिल्ह्यातील ता.पु. यांचा समावेश अकोला जिल्ह्यात
करण्यात आला. बासिम जिरहा जाहीना जेम्स व अकोला

जिल्ह्यात मोडणारे खामगाव व जळगाव तालुके बुलडाण्यात जोडण्यात आले. अकोला जिल्ह्याचे पूर्वीचे क्षेत्रफळ ४१११ चौ. मैल व लोकसंख्या सात लक्ष अठ्ठाव्व हजार पाचशे चव्वेचाळीस (१९२१ ची रानेकुमारी, आहे

अकोला तालुका जिन्हा अकोला उ. अ. २०° ५३' ते २०° २३' व पू. रे. ७७° २५' ते ७६° ५४'. उत्तर दक्षिण लांबी सुमारे ३० मैल पूर्व पश्चिम रुंदी सुमारे २५ मैल. क्षेत्रफळ ७३९ चौसठ मैल यात ३३० साळसा आणि १० जहागिरीची गावे मिळून एकूंदर ३५८ गावे आहेत पश्चिमेस बाळापूर तालुका, उत्तरेस पूर्णा नदी व पलीकडे अजोड आणि दर्यापूर तालुके, पूर्वेस मूर्तिजापूर तालुका, दक्षिमेस मंगळूळ आणि वाशिम तालुके. या प्रमाणे चतुःसीमा असून हा तालुका जिन्हाच्या मध्यभागी आहे. तालुक्यातील जमीन सुपीक सपाट प्रदेश आहे फक्त दक्षिणेकडे थोडीशी डोंगराळ आहे या तालुक्यातील नद्यानाळे दक्षिणेकडून उमरेरुडे वाहतात. या तालुक्यात सरासरी दर गावास ११ या प्रमाणे विहिरींचे प्रमाण आहे. तरी देखील या तालुक्यात, मुख्यत्वेकरून ज्या भागात खार पाणी लागते त्या भागात, पाण्याची टंचाई भासते. जो आय पी रेलवेची भुसावळ नागपूर लाइन या तालुक्यातून जात असून, तिची या तालुक्यात अकोला, वा बळखेड, बोरगाव, आणि राठेपूर्णा ही स्टेशन आहेत या तालुक्यात आठवण्याचे शजार १४ ठिकाणी भरतात

अकोला शहर—हे अकोला जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. उ. अ. २०° ४३' आणि पू. रे. ७७° ०४' समुद्रसपाटीपासून उंची ९२५ फूट. पूर्णा नदीस मिळणारी मोर्णा नदी या गावातून वाहते. पश्चिम तीरावर अखेरच्या भागास शहर म्हणतात. शहरापासून वृत्ती मित आहे पूर्वतीरावरील भागास ताजनापेठ म्हणत असून सरकारी इमारती, सरकारी ठाणे व इतर बहुतेक चांगली वस्ती याच भागात आहे. पूर्वी नदीस पूर येत असे म्हणून सुसलमानांनी दोन्ही तीरावर जुमामासीदी बांधलेल्या आहेत. परंतु हल्ली चांगला दगडी पूल नदीवर इ. स. १८७३ साली बांधलेला आहे. पूर्वी नदीवर तरता पूल असावा अशा- वट्ट काही छुणा अजून दृष्टीस पडतात हे जी. आय. पी. रेलवेचे भुसावळ-नागपूर रेलवे लाइनवरील स्टेशन असून येथे सर्व गाव्या उभ्या राहतात. म्युनिसीपालिटीचे क्षेत्रफळ १६७४ एकर. लोकसंख्या १८६७ मध्ये १२ हजार होती ती हल्ली सुमारे तीस हजार झाली आहे हजेर बन्दाडात हे दुसऱ्या प्रतीचे गांव आहे. गांगला पाणी विहिरीचे असून मोर्णा नदीस गांवाजवळ दोन ठिकाणी बांध घातला आहे. पाण्याची टंचाई असल्यामुळे गावात बागा फार थोड्या आहेत हल्ली कापशी येथे तलाव बांधून नळ आणले आहेत. एक सरकारी बाग आहे. येथे जिन्हातील सर्व कचऱ्या, बाचनालय, मिस्ती मंदिर, सराई वगैरे आहेत. येथे श्रीरामाचे देऊळ व नाटक रुंद आहेत. शहरातील इमारती काही पहाण्यासारख्या नाहीत. कारसाचा

व्यापार येथे बराच चालत असून पूर्वी येथे सटे फार होत होते. पण हल्ली सद्याचा व्यापार कमी झाला आहे. येथे सरकारी काढण्याचे कारखाने ३० वर आणि कापूस दाबण्याचे कारखानेहि पुष्कळ आहेत. तेलच्या दोन गिरण्या आहेत एका गिरणीत सर्राचे तेलहि काही दिवस काढीत असत. एक कापडाची गिरण आहे. येथे महुची दार तयार करण्याचा कारखाना आहे येथे मजूरी फार महाग आहे. येथील उन्हाळ्या अतिशय कडव असतो. परंतु रात्री थंडी पडते येथे जाऊ नवाच्या श्रीमंत महाराजे महार विद्याभ्यासकरता एक बसतिष्ठ बांधले आहे. दहिदाबा दरवाजावरील शिलालेख हिजरी सन, १११४ (इ. स. १९९७) असून अवरगजेव बादशहा होता; आणि राजा अबदूल खतीफ याच्या वेळी नवाब असताना हा जहागीरदार होता असे लिहिले आहे. 'इदगावर' देखील एक शिलालेख आहे हिजरी सन १११६ साली त्याचा अबदूल खतीफ याने ही इमारत पुरी केली असे लिहिले. १. निजा- मचे सैन्य आणि मराठे यांच्यात येथे एक लढाई होती. वेळ नशी कळत नाही. इ. स. १७९० साली गाजीखान पेंडारी याचा भोसल्याच्या सेनापतीने या गांवासमोर पराजय केला. येथे एक किला होता परंतु इ. स. १८७० च्या सुमारास पाडून टाकला. येथे ७५ वर्षांपूर्वी सुसलमान आणि रजपूत यांच्या मध्ये भाडणे होत असत. निरनिराळ्या मोहत्यातील सुसलमान देखील परसपरत भांडत असत. इ. स. १८१७ साली जनरल डोन्डन हा नागपूर सर करण्यापूर्वी काही महिने येथे राहिला होता. हल्ली जेथे डेप्युटी कमिशनरची कचेरी व तुरुंग आहे तेथे त्याच्या सैन्याची छावणी पडली होती. इ. स. १८३३ साली नदीस मोठा पूर आला होता. या गावापासून ६ मैलावर कान्हेरी म्हणून एक खेडें आहे. तेथील अकोलसिंग नावाच्या एका रजपुताने हे गाव बसविले व त्याच्याच नावावरून अकोला हे नांव पडले अशी एक येथे दत्तकथा आहे. पूर्वी येथे एक दाट जंगल होतें, महादेवाच्या देवळाशिवाय दुसरी इमारत नव्हती. अकोलसिंगाची पत्नी दर्शनास एकटी येत असे. त्यास आपल्या बायकोचा संशय येऊन तो नागची तरवार घेऊन तिचा पाठलाग करण्यास निघाला हे जेव्हा तिने पाहिले तेव्हा तिने आपले रक्षण करण्याविषयी परमेश्वराची प्रार्थना केली इतक्यात मूर्ति दुभंग झाली व तिला आत घेतले. तिचा नवरा तेथे आला. परंतु फक्त तिच्या साडीच्या पदरामिवाय त्यास काही सांगू शकले नाही. मूर्तिकथा बाहेर तो साडी पुष्कळ वर्षे दिसत होती. अकोलसिंगाने आपल्या बायकोविषयी फार शोक केला व ज्याठिकाणी त्यास तिचे शवटचे दर्शन झाले होते त्याठिकाणी त्याने वस्ती केली. त्याने एक मातीची गडी बांधली त्याच जागेवर हल्लीचा किला बांधलेला आहे अशी आख्यायिका आहे.

अकोला तालुका—मुघई इलाहा. अहमदनगर जिल्ह्यातील एक तालुका. उ. अ. १९° १६' ते १९° ४५' व. पू. रे. ७३° ३०' ते ७४°

खेनफळ ५७२ चौरस मैल लोकसंख्या सुमारे पाऊण लाख
सन नमीन उत्पन्न इतरकर
१९०१-४ १ लाख रुपये ७०००

प्रवरा मुख्य नद्यामोठालाचा प्रदेश या तालुक्यात येतो जमीन रूक्ष व उच्चसखल आहे पश्चिमेकडच्या भागांत सद्यादि पर्वत आल्यामुळे २००-२५० इंच वर्षात पाऊस पडतो परंतु पूर्वेकडच्या भागात २० इंच पाऊस पडतो

१९१८ साली या तालुक्याच्या मुसलमान मामलेदाराला त्याने सैन्यभरतीच्या कामी लोकावर जुलूम केल्यामुळे जिवंत जाळण्यात आले या दर्यामुळे हा तालुका थोडा प्रतिद्वीस आला एरवी त्याचे नावही स्थानिकनात फारसे ऐकू येत नसे मराठी रियासतीत या परगण्यातील डोकरी नावाचा गाव चितो विद्दल यास इनाम दिल्याचा उल्लेख कागदपत्रात आहे दून येतो (राजवाडे १२, ३३० व २०८)

अक्षर — अक्षर हे बाबिलोनियामधील निमड्ड राज्या च्या केंद्रस्थानी जी चार शहरे होती त्यांपैकी एकाचे हिनु नाव आहे या शहराचा उल्लेख जुन्या करारात एक वेळ आला आहे पूर्वीचा बाबिलोनियन राजा पहिला सारगन याच्या राजधानीचे जे अगडे नावाने प्रसिद्ध शहर ते व अक्षर हे एकच असतें असा अंदाज आहे बाबिलोनियाचा शेवटचा सेमेटिक राजा, नबो निडस (५५५—५३७ इ स पूर्वी) याने सारगन राजाचा काळ इ स पूर्वी ३८०० वर्षे दिला आहे कदाचित् हा राजा खि पू००० किंवा त्या अगोदर १०० वर्षे आश्रय असावा असाहि संशोधकांचा तर्क आहे अगडे हे नाव पुष्कळमिला कैलात आढळतें अगडे पासून अक्षर हा अशुरी बाबिलोनि- यन सेमेटिक अपभ्रंश असावा

अगडे शब्दाचा अर्थ ' अग्निमुकुट (अग्नि=अग्नि वदे= मुकुट) असा होतो याचा संबंध इतर (Ishtar) च्या पूजेकडे असावा कारण नबोनिडसच्या अधारावरून असे दिसतें कि इतरच्या नंतर अनुनित देवतेची उपासना अगडे येथें सुरू झाली या अनुनित देवतेचें देवालय सिप्पुर येथें होतें अगडे—अक्षर हें सिप्पुरच्या समोर, शुमेरिस नदीच्या डाव्या तीरावर असून सिप्पुर शहराचा अतिशय जुना भाग असावा असा तर्क आहे

अशुरी बाबिलोनियन शास्त्रायात अक्षर हें नाव शुमेरचे बरोबर राजाच्या विरुद्धावलीत सापडतें याचा अर्थ प्रोफेसर मेल्कुरी याचा मतानुसार, एवढाच निघतो की, अक्षर शहर व अक्षरचा प्रांत यावर राजाचा हक्क आहे

[प्रस्तावना खंड विभाग ३ शुमेर, आणि अशुर, बाबिलोनिया हे शब्द पहा]

अक्षण्या — कुटुंबशाहीतील एक सुप्रसिद्ध ब्राह्मण मुत्सद्दी याचें मूळनाव अकरस असून याच्या बापाचें नाव मानवी व उग्रनाथ सिंगवी होतें रियासतकार याच मूळनाव एकनाथपथ असें देतात याचा जन्म विपनावर्येंत असलेल्या अशा एका

आध्यात्मन शास्त्रेच्या देशस्थ, ऋग्वेदी, भारद्वाजगोत्री ब्राह्मण कुळात झाला होता इ स १६६९ मध्य हा व याचा भाऊ मादण्या उर्फ मदनपत यानी सध्यद सुस्ताफ नामक एका गोवळकोंढ्याच्या सरदाराच्या पदवी श्राफ म्हणून नोकरी धरली पुढे इ स १६७३ च्या सुमारास मदनपत उर्फ मादण्या कुतुबशहाचा कारभारी झाला तेव्हां महमद इमादिम यास सर-इ-उल्फाच्या जागेवरून काढून त्याच्या जागा अक्षणाची नेमणूक करण्यात आली इ स १६७६ त शिवाजीन मोंगल व विजापुरकर यांच्या विरुद्ध गोवळकोंढ्याच्या दरबाराशी जो तह केला त्यात अक्षणास विजापुरच्या कारभार्याची जागा मिळवून देण्याची लखव दाखविलेली होती असें फ्रांट डफ म्हणतो इ स १६८६ च्या मार्च महिन्यात याचा व त्याचा भाऊ मदनपत याचा गोवळकोंढ्याच्या चिडले या मुसलमान सरदाराकडून रून होऊन याचें मस्तक हत्तीच्या पायी देण्यात आलें [मादण्या पहा] हा मोठा धूत व कावेवाज होता पण याच्या अगी याचा भाऊ मदनपत याच्याप्रमाणें बुद्धिमत्ता नव्हती अस याच डी हावर्ट नामर एका ममकालीन डच लेखकानें वर्णन केलें आहे अक्षणा व मादण्या हे सधू वेषणव साम्राज्या असून त्यांचे वंशाने वारागळनचास इतमकोंडा येथें व आसपास देसमुखा धृतीवर उपजिविका करतात निजामस रकारच्या हद्दीत भानजीपेठ म्हणून गाव आहे त्याचा या वडु- द्र्याच्या वडिलांच्या नावाशी संबंध दिसतो

[स द भ प्र थ — जदुनाथ सरकारचा अवलंबेबाचा इतिहास, पुस्तक ४ ये, फ्रांट डफ, पुस्तक १ हें, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, बापिक इतिहात शके १८३८]

अक्षल स्रोत — प्रास संस्कृतमध्ये अक्षल गुजरा थीत अक्षलकरो, इमजीत Pallitary Root इत्यादि नावें आहेत अक्षलकायाची झाडे लहान असतान त्याची उंची घुमारे हातभर असते बगाल, अरबस्थान व ईजिप्त देशात ती सापडतात त्या देशातून अक्षलकायाचें मूळ हिंदुस्थानात येतें या झाडास १०००० रंगाची नैऋतारखी फुलें येतात त्याची चव सुखाप्रमाणेंच असते ही फुलें रोक त्यावर विख्यात घेतात (१) दात दुखत असल्यास अक्षलका आणि कोराटोचा पाला एकत्र कुटून दातांजाली धरतात (२) जिन्हा शुद्ध श्वाप्रास—अक्षलका दाढेजाली घेऊन रस गिळतात (३) केंदुर पीटात बेल्यास त्याविषावर अक्षलका व चेखड पाण्यात उगळून घेतात वापस्मारवर अक्षलकायाचें घृण मधात घ्यावें व नस्यही घ्यावें, असें म्हणतात जिन्हारोग जिन्हैसवधी काही व्यंग म्हणजे अस्पष्ट वर्णोच्चार, बोंबडेपणा वगैरे विकार असल्यास अक्षलका तोंडात घेऊन लाळ गळ घ्यावी म्हणजे हे विकार बंद होतील सधियातावर याचा काढा गुणकारी आहे

[पदे—यनस्पति शुणहर्ष, शुत वैथक शब्द सिंधु सेन—आधु वैदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन]

अक्षलकोट मुबई इंग्लंडपातील अक्षलकोट सस्थानचे मुख्य गाव उ अ १७ ३१' व पू रे ७६' १५' वर आहे लोकसंख्या (इ. स १९१९, २०३ द्वा गाव जो. आय पी रेलवेच्या अक्षलकोट रोड (जुने नाव कडव गाव) स्टेशनपासून सात मैलावर आहे याच्या भोंवती पूर्वी तट असून पलोकडे गडब होता हद्दी तट काही काही ठिकाणी पडला असून राखवही अथवा तट भरून गेला आहे येथील नोव पेग्यासारखा इमारती म्हाल्या म्हणजे जुना राजवाडा, नवीन राजवाडा, छान्या व हायस्कूल या होत राजवाड्याच्या दक्षिणा- र्थातील घाटाच्या समूह प्रेम्हाय आहे (इ. स. ५)

अक्षलकोट मुबई इंग्लंडपातील एक सस्थान मु मोलापूर हे सस्थान सोलापूरच्या आग्नेयीस असून सस्थानचा पोटिटिकल एचट सोलापूर जिल्ह्याचा इन्स्ट्रर असतो मुबई अक्षलकोट शिवाय या सस्थानाकडे माळविरस तालुक्या- तील सहा गाव व सदाव तालुक्यातील कुल्ले ह गाव आहे या सस्थानांत एकदर १०३ गाव (१ गांव व १०२ छेडी असून एकदर क्षेत्रफळ ४९८ चौरस मैल आहे त्यापैकी एकदर १३ चौरस मैल जंगल आहे ३९ चौरस मैल जमीन लागवडी योग्य नाही लोकसंख्या १८८१ मध्ये १८०४० होती, (१८९१) ७१७७४ (१९११) ८९०८२ (१९०१) ८२०४७ एकदर जलपट १८८१ मध्ये ४ २३५००० होत १९०३-०४ साली ४००००० ह चाले हद्दी त पावणसहा लाख असून लवकरच जे सेटलमट होणार आहे त्यांत आणखी एक लाखाने वाढण्याचा संभव आहे

मर्यादा —माळविरस व सदाव तालुक्यातील सात गाव सोडून याच्या उत्तरेस निजामचे राज्य, पूर्वेस पटवर्धन जहा- गिरी व निजामचे राज्य, दक्षिणेस इंदी तालुका व निजामचे राज्य, आणि पश्चिमेस सोलापूर तालुका

अक्षलकोटचा प्रदेश समुद्रसपाटी पासून १२०० फूट उंचीवर असलेले सपाट मैदान असून बहुतेक वृक्षारहित आहे गावाभोंवती कायती धान्याची बगेरे झाडे दिसतात या सस्थानाच्या सरहद्दीच्या काही भागावर भीमा व सीमा या नद्या असून या सस्थानातून येथी ही नदी बहात जाऊन भीमेस मिळते हिची एक हारणी ही साधा आहे, या सस्थानात विहिरी पुष्कळ असून पाणी जवळ व धिपुल आहे नदी कांठची जमीन काळी असून बागेची काळजट मध्यम प्रतीची आहे काही ठिकाणी चुनपाडी थाडवटे बाकी चांगल्या बिटा करव्यासारखीहि माती आढळत नाही ह्या पावसाळ्याचा अगिरीस रोगी असत बागी हिवाळ्यात व सन्हाळ्यांत उत्तम असते उष्णमान उन्हाळ्यात १०८ पर्यंत जाते, व हिवाळ्यात ते ६२ पर्यंत पाळी उरत पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो इ स १८८० मध्ये २००००० एकर जमीन राखी व जंगल म्हणून राखून ठेवण्यात आली आहे. याची शमक्रीशिवाय झाडे नाहीत कुरल्यास मात्र साव व

चंदनाची झाडे आहेत वाप, चिसे बगेरे कूर वगु आढळत नाहीत कोडे, लाटणे काही आढळतात शिलारीची इतरांना बंदी असल्यामुळे हारण व काळवीट पुष्कळ आढळतात साम्यासारखे पक्षीहि फारसे आढळत नाही

लोकवस्ती हिंदु मुखलमान प्रिस्ती बगेरे असून हिंदूमध्ये माळण, वाणी, लिगायत, मराठे, कोळी, पनगर, पाचाळ, म्हार, माग बगेरे जाती आहेत २००० विणकऱ्यांची संख्या आहे यापैकी बहुतेक कोष्टी, लिगायत, पचम साळी, मुसल मान बगेरे आहेत.

पाणी पुरवठा बहुतेक विहिरींपासून होतो, व पाण्याला- लची जमीन दोन पिके देते खरीप पिकामध्ये बाजरी, तूर, अमाडी, कापूस ही मुख्य आहेत व रबीमध्ये बहुतेक ज्वारी पिकते याशिवाय भात, आळशी, हरबारा, गहू व उष यांचीहि काही लागवड होते पूर्वी सस्थानिकांच्या यागेत नार- चीची व पोफळीची झाडे पुष्कळ होती परंतु पन्हेन्याच्या शमाची हद्दी ती राहिली नाहीत.

वाडी शुच्यची व मारवाडी बाणी आणि काही ब्राह्मण सावकारीचा पदा करतात

या सस्थानातून पैतिनूछा रेलवेचा १८ मैलाचा रस्ता गेला आहे त्यावर अक्षलकोट रोड ह स्टेशन आहे हे अक्षलकोटपासून ७ मैल असून दरम्यान उत्तम सडक आहे येथून ज्वारी व कापड, विष्णावी पाने, मिरच्या बाहेर जातात व गहू, डाळी, मोह, बगेरे जिन्नस बाहेरून येतात अक्षल- कोट सस्थानास लागून असलेल्या मोगळाई मुळखात उत्पन्न होणारा माल अक्षलकोट काहामार्फत बाहेर पाठविला जातो येथे लुगडी, खण, पागोटी व खादी इत्यादि प्रकारचे कापड तयार होतं या सस्थानांत सुमारे १२०० माग असून बपांस पाच लाख रुपयांचा माल तयार होतो अस सोलापूर गॅले- टियर मध्ये म्हाटले आहे.

इ स १८९९ ते १८७१ याच्या दरम्यान सस्थानची भोजणी व पैमास केळी होती त्या वेळी दर एकरी सारा सरासरी १२ आणे होता त्यानंतर पुन्हा १८९४ साली जमि- नीची नवी पाहणी करण्यात येऊन तेव्हा जमिनीचा घाटा ठरला त्यांत ३० वर्षेपर्यंत बदल करावयाचा नाही असे ठरले प्रथम काही जमीन ओसाड होती परंतु आता सर्व जमीन लागवडीसाठी आली आहे

ब्रिटिश हद्दीतील अग्नेयेस योग्य केरफातानिशी सस्थानात लागू करण्यांत आलेले आहेत सस्थानचा एक विभाग एक मुख्य न्यायाधीश, एक मामलेदार व दोन महारकरी ' वीफ मेडिकल ऑफिसर ' स्टेट ओव्हरसियर पोलीस इन्स्पेक्टर, वॉटर वर्क्स एजीनियर हायस्कूलचा हेडमास्तर व एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, असे अंमलदार आहेत हद्दीच्या राजेशाहेबाच्या बाल्यावस्थेत गव्हर्नरमंड कारभारी अशी नवीन जागा करून दिवाणाकडून द्यात चाा देवविषात

आला आहे। खुद्द राजेसाहेबास दिवाणी, फौजदारी, मुलकी वगैरेचे पूर्ण अधिकार आहेत. दिवाण हा डिस्ट्रिक्ट आणि सेवानजम व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट असतो व सर्व छाती त्याच्या हाताखाली असतात. न्यायपालत्याच्या मुख्य जमलदारास असिस्टंट सेवानजमाचे अधिकार असून शिवाय अपिलचेहि काही अधिकार आहेत न्यायाधीश हा पहिल्या वर्गाचा मॅजिस्ट्रेट असून दिवाणी दाव्यांचे प्राथमिक कोर्ट त्याचेंच आहे मानदेवार हा दुसऱ्या वर्गाचा मॅजिस्ट्रेट असून शिवाय तो दगरे केलेले दिवाणी दावे चालवितो महालकन्यासहि स्थानिक लहान दिवाणी दावे चालविण्याचा अधिकार असून तिसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटाचेहि अधिकार त्यास असतात दिवाणी व फौजदारी कामांचे सर्वात वरिष्ठ कोर्ट राजेसाहेबांचे भयर्ते परंतु त्याच्या हद्दीच्या अज्ञानावस्थेत त्याचे अधिकार पोलिटिकल एजंट व सुब्बा सरकार शायरसात, व सेवानजमांचे दिलेली काहीची शिक्षा अमळ्यात यावयास खुद्द सुब्बा सरकारची मजुरी लागते

या संस्थानात ११ विवदीचे गिर्गाई (जलीगोल) असून ७१ नफ पगारी पोलीस व काही गाव पोलीस (गाव पटोल व होतवन्दी) असून त्यास काही पगार नफ व काही विनसाच्याच्या जमीनीच्या रूपाने मिळतो

संस्थानचे १८८१-८३ सालचे एकंदर उत्पन्न २३५००० रुपये होते व त्यापैकी सात्ताशे उत्पन्न १४८००० रु असून लोकलफंड मदी ११३०० रु वसूल झाली होती. १९०३-४ साली सात्ताशे उत्पन्न ३,६००० रु एकंदर उत्पन्न ५०,००० झाले.

१८८२-८३ साली संस्थानात एकंदर १९ शाळ्य होत्या. हल्ली मोठ्याशा शाळांच्या आहेत

१८७१ साली पहिला दबाखाना अफलकोट येथे स्थापनात आला असून आता करजगी येथे आणखीहि एक दबाखाना झाला आहे यापैकी करजगीस स. अ. सक्ते व अफलकोट येथे असिस्टंट सर्जन असतो. अफलकोटचा असिस्टंट सर्जन तोच चीफ मेडिकल ऑफिसर असतो. या संस्थानात थलबर्गेट रेंज काय ती मोठे गड असून अफलकोट शिवाय या संस्थानात चाफळगाव, जेऊर, करजगी, मणलू, नागनसूर, तोरनूर, कागदुरे इत्यादि १० गावे दोन हजारांच्या वर परत पाच हजारांच्या आत लोकवस्ती असलेली आहेत.

इ. ति. हा स — अफलकोट संस्थानच्या स्वतंत्र इतिहासास १८ व्या शतकामध्ये आरंभ होतो १६ व्या शतकामध्ये या प्रदेशासहळ विनापूर व अहमदनगर यांच्यामध्ये एकसारखे त्ते चाललेले असत १७ व्या शतकाच्या आरंभी या प्रदेशात मुलिकबराची जमाबंदी पद्धति सुरू होती बाबरन त्यावेळी हा प्रदेश अहमदनगरच्या राज्यात आला

इ. स. १७१२ मध्ये शाहूने, १७०७ साली पारद गावी येथील पादलाच्या बाबकोने त्याच्या पयावर पादलेबा राणो-

जी लोखंडे या नावाच्या मुलास आपल्या घरी आणून त्याचे कुटुंबातल्या मुलाप्रमाणे पालन पोषण केले त्यावर शाहूची इतकी गर्ज होती की त्याच्या राहण्याची मातारच्या बाळास स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात आली व त्याला एक मोठी मनसब देण्यात येऊन तिच्या खर्चासाठी ३५ लागगाव मुलत तोडून दिले गेले शाहूची विचवडि गोवाची एक जावडती राख हो- ती तिचे फतेसिगावर पुनवड प्रेम होते असे दिसते कारण ती घरण पावली तेव्हा तिचें उत्तरकाय फतेसिगाकडूनच कायिण्यात आळ होते व यामुळे तिची सर्व जेदगा व तिच्या दवातीत खर्चासाठी तोडून दिलेली अफलकोट परगण्याची जहागिरी कायदेशीर रीतीने फतेसिगाच्या ताब्यात आली अ- या रीतीने फतेसिंग हा शाहूच्या मानसपुत्र समजला जात असल्यामुळे तो आपल्यास राजा असे म्हणवून घेऊ लागला, व सातारच्या बराणप्रमाणे आपणही बटवप्रधानाच्या नेमणुकी कडून त्याने आपल्या मोठ्या जहागिरीतून या अष्टप्रधानास जो इनाम तोडून दिली होती ती सातारचे राज्य मुझलाबाराहि त्याच्याकडे थोड्या बहुतेक प्रमाणात चालव होती उदा. त्याने पेशव्यास अकराशे ५०,००० रुपये उत्पन्नाच्या भेदगी परगणा सवधचा सवध इनाम दिलेला होता

फतेसिंग हा सोह्यापूर (१७१८) जुहेलखंड (१७३०) भगतनगर, कर्नाटक वगैरे ठिकाणच्या स्थापनात स्वतः हजर होता १७४९ त बाहू निवृत्तीबाबर तो अफलकोट येथे जाऊन राहिला, व तेव तो १७६० साली मरण पावला (फतेसिंग भोसले पहा). फतेसिंगाच्या मागून त्याचा भाऊ पारद येथील शटोळ बाबाजी लोखंडे याचा पुत्र शाहजी हा मादीवर वसला. याला फतेसिंगाने पंच वर्षांपूर्वी पेशव्यांच्या मजुरीचे दत्तक घेतले होते फतेसिंग बारलावर निष्क ही पदवधेन शहाजीस बरोबर घेऊन पेशव्याकडे आला अफलकोटच्या जहागिरीची ही मानगड पुढे दोन तीन वर्षे चालू होती. अफलकोटकराकडे चाबूजी नावाकाचे कर्ज येणे होते, त्यासाठी जहागिरीची बहिष्कार आल्या हातो असली अशी नायकाची खटपट होती. ती मांय व करता पेशव्याने त्रिवर हीच्या सल्ल्याने जहागिरीचा सर्व अधिकार शहाजीस दिला. यामुळे नायकांनी शहाजीच्या मुलगास दणा उसळून त्रास देण्यास आरंभ केला. शाहजी अधिकाराकड आला तेव्हा फतेसिंगाच्या मोठ्या जहागिरीवैकी फक्त अफलकोटचीच जहागीर त्याच्याकडे राहिली होती. बोरल्या नवधराव पेशव्यानी हेदयवर ज्या स्वाया केल्या त्यात शाहजी सोसल्याचे पक्क जात असे. तथापि अफलकोटकर भोसले हे पेशव्याच्या बरोवतोचे सरदार असल्यामुळे ज्या स्वारीत पेशवे स्वतः जात नवत त्या स्वारीत हजर राहण्याची त्यांच्यावर जबाबदारी नवे शाहजी १७८९ त मरण पावला व त्याच्या मागून त्याचा पुत्र फतेसिंग ऊर्फ आबासाहेब हा मादीवर वसला. शाहजीस तुळजाजी बाबाचा आणखी एक मुलगा होता. त्याने

सयाजी खोखडे

१ राणोजी उर्फ फत्तेसिंह भोसले
ज. सु. १६९८, मृ. १७६०

घायाजी

२ शहाजी (फत्तेसिंहास दत्तक) १७६०, १७८९

३ फत्तेसिंह आबासाहेब
१७८९, १८२३ (१८२२६)

तुळजाजी

४ मालोजी ज. सु. १८१३
(१८२३६) १८२३-१८२८

शहाजी

ऊ. नानासाहेब

शिवाजी

ऊ. राजासाहेब

संभाजी

ऊ. भूम्यासाहेब

५ शहाजी (ज. १८२२)
१८२८-१८५७

फत्तेसिंह ज. १८२६

६ मालोजी (मृ. १८७०)
१८५७-१८६६

सुभानजी
(संभाजी)

तुळजाजी

७ शहाजी (ज. १८६६)
१८९१-१८९६

फत्तेसिंह ऊ. बापूसाहेब
१९१६-१९२३

मिजयसिंह (ज. १८९६)

जयसिंह (ज. १८२३)

संदर्भ ग्रंथ—मिलेकदान फ्रॉम स्टेट पेपर्स; इंपीरियल गॅजेटियर; मराठी रियासत; चांदे गॅजेटियर; सोलापूर जिल्हा, ग्रंथ डफ;

फत्तेसिंह I

शहाजी I

(अकलकोट घराणे)

(कुलें घराणे)

फत्तेसिंह II

तुळजाजी

मालोजी I

शिवाजी

शहाजी

संभाजी

शहाजी II

फत्तेसिंह

मालोजी

भवानजी

शिवाजी

फत्तेसिंह

यशवतजी

मालोजी II

तुळजाजी

संभाजी

शिवाजी (दत्तक)

गणपतजी

शहाजी

शिवाजी

संभाजी

शहाजी III (मृ. १८९६)

* सयाजी

(मालोजीसदत्तक)

भवानजी

मालोजी

* फत्तेसिंह III (दत्तक)

(अकलकोट घराण्यात शहाजी III यांना दत्तक)

तुळजाजी संभाजी प्रतापसिंह

मिजयसिंह

जयसिंह

व कत्तसिगाच भाडण होऊन तुळजाजीस कत्तसिगाचें अठकेंत ठेविले पण सनकरच तुळजाजी पेशव्याकडे पळून गेल्या व त्यानें आपल्या भावाविरुद्ध पुण्याच्या दरबारी तक्रार केली याच्याच दिवसानीं सदाशिवराव भाऊ मणकेश्वर याच्या मध्यस्थीनें भावाभावात सलोखा होऊन तुळजाजीनें सातारा जिल्ह्याच्या खटाव ताळण्यातील कुडा वगैरे ८१०० रुपये उत्पन्नाची योग्य घेऊन १८०७ साली स्वस्थ वसण्याचें कथील केलें साताराचें राज्य इमजानी घेतल्यावर ३ जुलै १८१० रोजी फर्ग्युसनगवरोवर ब्रिटिश सरकारनें तह करून त्याचा मुदतदार त्यास दिल्या १८१२ मध्ये (एप्रिल १८२३) कत्तसिग मरण पावला व त्याचा पुत्र मालोजी हा गादीवर बसला १८२७ साली इमजानी महाराठ संस्थानिकाची यादी केली तेव्हा अकलकोटचे उत्तम पुढे दिल्याप्रमाणे होतें

अकलकोट परगणा	२,०० ०००
सोलापूरचा मोकासा	४,०००
पुण धारवाच्या जकातीवर मोकासावाज	१०,०००
सातार प्रतींच्या ८ जिल्ह्याची मोकासावाज	११,०००
	२२५०००

अकलकोटच्या भोंसल्यास पूर्वी निजामाचा मुल्लात घुमारें २५००० रुपये मोकासावाज वसूल करण्याचा एक हक्क होता पुढे अकलकोटकरांचा ब्रिटिशांशी तह झाला तेव्हा इमजानी भोंसल्याकडून तो हक्क काढून घेतला निजामाकडून भोंसल्याम ही मोकासावाजीची रकम कवितच निगट असे, पण त्यामुळे भोंसल्यास निजामाजवळ त्याची रकम मागण्यास व प्रसंगविशेषी निजामाच्या मुल्लात स्वारी करण्यास सबब मान सापडत नसे.

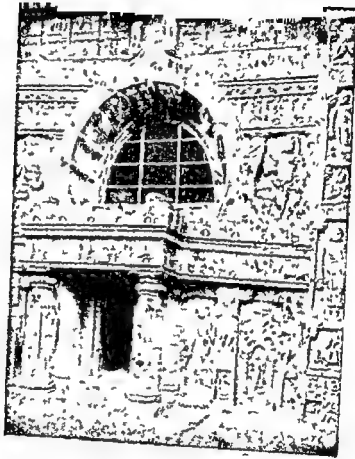
इ स १८१८ मध्ये मालोजी निवतल्यावर त्याचा ८ वर्षाचा मुलगा शाहजी हा गादीवर बसला तो अज्ञानअसल्या मुल साताराचा राजा संस्थानचे काम पाहू लागला परंतु १८२९ साली त्यानें काही वापसीत फरक केल्यामुळे बोरगाव येथील सरदेशमुख शकरराव याच्या नज्वाखाली रयतेनें थड केलें तेव्हा सोलापूर व अकलकोट येथून काही ब्रिटिश फौज पाठविण्यात आली परंतु घडलोराजी दाद दिली नाही नंतर तपास केल्यावर रयतेचें म्हणनें बरोबर दिसून आल्यामुळे सातत्याच्या राजाकडून कारभार काढण्यात येऊन तो कंपटन जेमसन नावाचा रीजट (प्रतिनिधि) नेमण्यात येऊन त्याच्याकडे संप्रतिग इ स १८४९ त सातारा खालसा क्षाल्यावर अकलकोटकर ते ब्रिटिशांचे माबलिक झाले इ स १८५० मध्ये शाहजी निवतल्यावर त्याचा पुत्र मालोजी हा गादीवर बसला १८६६ मध्ये मालोजीस गैरकारभाराबद्दल पदच्युत केलें व तो १८७० त मरण पावला मालोजीनें मेला तेव्हा त्यास १८६५ साली झालेला खदान मुलगा असून त्याचें नाव शहानी अस होतें हा त्या वेळीं अत्यवधी असल्यामुळे

इ स १८९१ पर्यंत ब्रिटिश सरकारच संस्थानची सर्व व्यवस्था पहात होतें त्या वर्षी शाहजीस सर्व अधिकार देण्यात आले, परंतु तह पुढें १८९८ साली तो निपुनिकच मरण पावला, तेव्हा त्याच्या वडीनें ब्रिटिश सरकारच्या सप्त तीन पहिल्या शाहजीच वधान कुर्चाचें जहागीरदार मणपतनी भोंसले याच पुत्र फर्ग्युसनराज यास दत्तक घेतलें हे वयांत यईपर्यंत पुढा पूर्ववर व्यवस्था करण्यात आली पुढे ह वयात आल्यावर १९१६ साली त्याच्या वडीनें अधिकारसूट देण्यात आला, या राजाच्या वतल्यापयशी राजाची अपेक्षा बरीच होती परंतु १९२३ साली पुण नयोल सासून इस्पितळात उपचारासाठी व शास्त्रविषयां गेले अतता औपमाच्या (थरियमसलेफेट) ऐवजी विपारी इच्य (बेरेयम सऊडाइ) पोटात जाऊन त्याना अपम्युत आला अकलकोटकर संस्थानिक हे पहिल्या प्रतीच सरदार असून त्यास दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे त्याना सलामीचा माल नाही त्याना खडणी वाची लागत नाही परंतु १८७० च तद्गत संस्थानिकांनी ब्रिटिश सरकारात घोडत्वाचाच पयक आपल्या खचानें ठेवावयाचें अशी एक अट होती ती १८६८ साली बदलून तिच्याबद्दल पण दमय दावयाच ठरल्यामुळे ते ब्रिटिश सरकारास दरमाल १४५९२ रुपये दत्त अगतात सध्या फर्ग्युसनराज याच्या मागून त्याचे पुत्र विजयसिंह हे अकलकोट संस्थानचें बारस आहेत पण याच वय वडी अवघे ८ वर्षांचे थरल्यामुळे त वयात यईपर्यंत इमजानी त्या संस्था नाचा कारभार चालविण्याकरिता आपल्याकडून कारभारा नेमला आहे

अकलकोटचे स्वामीमहाराज—ह गेल्या शतकाच्य उत्तरार्धात होऊन गेलेले महाराष्ट्रीय माधुपुरुष कधी व जोड जन्मले याविषयी माहिती मिळत नाही अकलकोटसह्यस्थीक होण्यापूर्वी ते मंगळवेढ्याम बाहीं येथें होत. तेथें दिगजरवाव या नावानें खोक्रोस स्वामी अवगत होत पण दिग्यसप्रदाय विंवा दैवी अथ अस्त्यावापरीं प्रसिद्धी मुळीच नव्हती म्हटलें असता चवटिल उदर पुष्पक जय त्याा वेडा म्हणत स १८५७ मध्ये स्वामी अकलकोटास आले तेथेहि बरीच वर्षे आपल्या गावात कोणी महान् साधु आहे अशी फार थोड्या अकलकोटकरास कल्पना होती देवराबाद संस्थानातील माणि कनगर (हुमगाबाद) च माणिकप्रभु समाधिस्थ चाल्यावर हे स्वामीमहाराज प्रकट झाले म्हणतात

स्वामी अकलकोटास देहवसान हाई पारनेत होत त्याचा वीरि जिहवेतिरुडे पसरल्यावर राजेरचवाड धरून सर्व मानिक लोक अकलकोटची यात्रा कर लागले त्याच्या भक्तात सर्व जातचे व द्वाच लोक आहेत स्वामींचा राहणा व वापयूक पुकळ्यास चमत्कारिच वाड पण त्यात पूज विरक्तता भरलेली असे ते कर्पाच कोणाच्या तजनें वागड गादीत व कोणाचा कवी त्यानी पड उतर दिले नाही मान न ते काही बोलन

अजंठा.

नं. १९ के लेणो-दशमीभाग,

तें त्यांच्या दर्शनास येणाऱ्यांच्या मूक प्रश्नाला उत्तर म्हणून तंतोतंत जुळे असे सांगतात. त्यांची बरदास्त राजाळा शोमेशीच असे, तरी राजविलासांत ते कधीच गुरफटलेले दिसत नसत.

स्वामींनी दारुविलेल्या चमत्कारांच्या गोष्टी शुष्क सांगतात. अदलकोट येथील एका वडुलिंगाच्या झाडाची पानें त्यांनी जी गोड करून टाकिली ती अयापि तशीच लागतात असे माविक लोक सांगतात.

शके १८०० चैत्र वद्य १२ रवस्वामी 'निजानदी निमग्न' झाले. समाधीच्या आर्गां त्यांचें स्मारक बांधलें आहे.

अकादेची—कल्याणाच्या पश्चिम चालुस्य राजघराण्यातील दुसऱ्या जयसिंहाची वडील वहीण. हिचा उल्लेख वऱ्याच कागदपत्रांतून व अंकित लेखांतून सांपडतो, त्यावरून ही सुप्रसिद्ध व्यक्ती असावी असे साहजिक अनुमान निघतें. तिला "गुलद—वेईंगो" (सदुगांची नवलाई) व "एकबावये" (एकवचनी) अशी विशेषणें छवलेली आहेत व "लडाईत आणि घातुपधोय राजांना मारण्यांत प्रतिभेची" असे तिचें वर्णन केले आहे. इ. स. १०२१ किंवा १०२२ मध्ये दुसऱ्या जयसिंहाच्या सार्वभौमत्वासाठीं क्रिमुकाड (सतती) वर तो राज्य करीत होती (इ. अ. इ. १८ पा. २७५), पुढें पहिल्या सोमेश्वराच्या अमदानींत मुद्दा ती अधिकारारूढ असलेली दिसते. कारण इ. स. १०४७ च्या एका लेखांत वेळगांव जिल्ह्यातील गोकामे (गोकाम) च्या क्रिडणाला वेदा देऊन पसलेली आपण तिला पाहतो (विजापुर जिल्ह्यातील अरसी-बोडी येथील शिलालेख). इ. स. १०५० क्रिमुकाड (सतति), तोरपारे (पद) आणि मासवाडि (एकवचनस्वरिण) या मुलगांवर तिचें राज्य होतें (धारवड जिल्ह्यातील सुडि गांवचा शिलालेख). पुन्हा इ. स. १०५३ क्रिमुकाड (सतति) वर तिच्या पंचस्वाचा उल्लेख आढळतो (अरसीबोडी येथील दुसरा एक शिलालेख) व त्याच लेखांत विक्रमपुर (हल्लीं अरसीबोडी गांव, हुनगुंद तालुका, विजापुर जिल्हा) ही तिची राजधानी असल्याचें ध्वनित होतें. इ. स. १०६९ तली जी एक नोंद आहे तीत बनवासी (द्वारका-सहय) आणि पातुंगल (पंचगत) गांवा अविषित, कार्दव महामंडलेवर तोयिमदेव याची मातोश्री म्हणून अकादेचीचें नाव आहे (धारवाड जिल्ह्यातील होतुर गांवचा शिलालेख). त्यावरून तिचा नवरा हानगलच्या कार्दवांपेकी असावा असे दिसतें; पण त्याचें नाव मात्र सांपडत नाही.

[वाच्ये म्या.—दि डिनेस्टोन थॉफ दि कॅनरीच् दिस्ट्रिक्स ऑफ बॅचि—पु. १ भा. २ पा. ४९५]

अकादेचीचा फेरा—वडील 'वहिणीळा' 'अवा' म्हणण्याची चाल आहे. लक्ष्मीची वडील वहीण (अवा) ग्रह-दशा ही आहे. यावरून अकादेचीचा फेरा म्हणजे आईत ग्रह

येणें, दारिद्र्य प्राप्त होणें, असा अर्थ आपटे कृत "मराठी भाषेचे संग्रहाय आणि म्हणी" यांत दिला आहे. पण यास आधार उपलब्ध नाही. याचप्रमाणें अवावाईचा पावा; अवावाईची दया (दारिद्र्य); अकादेचीचें वाळ (कुलसणी वाळ) इत्यादि म्हणी अकादेची शब्दावरून आल्या आहेत.

अक्षिजम्—मुंबई इलाखा, बेळगांव जिल्हा. चिकोडीच्या नैऋत्येस मुमारे १२ मैलांवर हें खेडे आहे. यास इ. स. १७७७ सालीं ताडगांवचा परशुरामभाऊ यानेवेडा दिला होता. त्यावेळीं गांव लडविणारे दोघे भाऊ हद्दधांत कामास आल्यामुळे व दुष्काळाचीं तोंव ओंघ लागू लागल्यामुळे गांव शरण आला. इ. स. १८२७ सालीं कोल्हापुर सरकारास हा गांव विविशाच्या स्वाधीन करणें भाग पडले; कारण या गांवांत दरोडेखोरांचो खोळी रहात असून आसपासच्या विविश हद्दीतील खेव्यांस ती सतत श्रास देत असे. येथील किल्ला लष्करी दृष्टीनें चांगला वग्नता. [वेळगांव म्या.]

अफचा—अफगाण मुहंस्तानमधील याच नांवाच्या जिल्ह्याचें मुख्य गांव. उ. अ. ३६°५५' व पू. रे. ६६°१०' समुद्रसपाटीपासून उंचा १०८८. या गांवास तटबंदी असून किल्लाही आहे. येथें अफगाण शिवर्दी असते. उन्हाळ्यांत येथील हवा रोगद अमते. येथें बराच मोठा व्यापार चालतो. सुखान्याचे कारवान येथें व्यापाराकरतां येत असतात. [इ. म्या. ५]

अँकटन—अँकटन, हा इंग्लंडांत मिडलसेक्शचा ईलींग पार्लमेंटरी विभागातील शहरी भाग (Urban district) असून लंडनच्या जवळ, सेंट्र पॉल कॅथेड्रलच्या पश्चिमेस ९ मैलांवर आहे. लोकसंख्या मुमारे चाळीस हजार आहे. सध्या याचें स्वरूप निव्वळ अर्वाचीन लंडनच्या नगरीपान्त भागासारखे आहे. याच्या नांवाची व्युत्पत्ति 'अँकटाडक' अशी देतात, कारण पूर्वी या भागांत विस्तारणें ओकांचें जंगल होतें. पुरातन काळपासून ही जमीन लंडनच्या विशेषपद्धति अवि-कारांतली होती. तिसऱ्या हेनरीचें येथें निवास्त्यान होतें. कॉमन-वेल्थच्या वेळीं अँकटन येथें युरीटन लोकांचें ठामें होतें. फिलिप नाव (मृत्यु १६७२) रेसरद होता; रिचर्ड बँकटर, सर मॅथ्यु हेल, (लॉर्ड चीफ जस्टिस), कार्द्वरीकार हेनरी फिन्डींग, व वनसंतीसाखळ जॉन किडले, हीं येथील प्रमुख रहिवाशांचीं नांवें आहेत. अँकटन येथील शारयुक्त पाण्याच्या जिहिरीची १८ व्या शतकात बरीच हयानि होती.

अँकटिअम—अकरनेनिया (प्रीस)चे उत्तरेस, आर्दा बाजालाचे मुताजवळ असलेल्या भुशिराचें छुनं नांव आहे. या भूशिरावर अषोली अँकटिअसचें प्राचीन देवालय होतें. तें ऑगस्टस यानें बाढवून त्या ठिकाणीं अँकटिअमचे येथील लडाईचे स्मरणार्थ पंचवार्षिक खेळ मुरू केले. अँकटिअम हें प्रथमतः कॅरिन्थ येथील पसादतपाल्याकडे होतें; अपोलो अँकटिअसचो पूजा स्थानीच मुरू केली असावी असा तर्क आहे. इ. स. पूर्वी तिसरें शतकांत तें अकरनेनिया

येथील लोकांचे तऱ्यात गेले. आगस्ट या पहिल्या रोमन बादशाहाने मार्च अन्तर्गत्त मिळविलेल्या विजयाबद्दल (दि. पू. ३१) हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे.

अक्रा—वायव्येकडील प्रांत वन्नु जिल्ह्यातील एक प्राचीन ठिकाण, उ अ. ३३° व पू रे ७०° ३६', वन्नु गावाजवळ हे ठिकाण असून काबूलशहाच्या मुलीचा मुलगा रस्तुम याचें मुख्य ठिकाण होतें. रस्तुमची वहीण वन्नु हीस खोधन म्हणून हा भाग मिळाला होता. तिच्यावरूनच या भागास वन्नु हें नांव मिळाले आहे. ग्रीक आणि पश्चिम आशियातील तऱ्हेने जडावाचे काम केलेली भाजके येथें सापडली आहेत.

अक्रा—(आफ्रिकन) आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर किर्नी आलाखाजवळ "गोटड कोस्ट" नावाची ब्रिटिश बसाहत आहे. त्यात अक्रा हे मुख्य शहर व बंदर आहे. त्यातील लोकसंख्या १० हजार (वर्षाकरी १५०) युरोपियन आहे. हे नाव सेंट जेम्स, पेन्हेलुस व सिंधवर्ग या तीन निष्पापभोवतीं घडलेलें आहे. ह्या निष्पापभोवतीं दुसरा व तिसरा अनुक्रमे डब व प्यानिश लोकांच्या ताब्यात होता पण ते निर्र्हे इयजास मिळले येथें कोकोचे मळे आहेत.

अक्रूर—आयुध नहुषराजा याच्या बटुनामक पौत्राच्या कुळातील सातव वंशातील, (हरिवंश पुराणाप्रमाणे १.३४) मोरूबा वंशज जो युधिष्ठा त्याचा पौत्र अक्रूर होय. याच्या बापायचें नांव श्वशुरक असे असल्यामुळे याला श्वकृत्तिक असेहि म्हटलें आढे याच्या रत्ना, उग्रसेना, अश्विनी इत्यादि क्रिया होत्या याला उग्रसेनेपासून सुदेव व उपदेव असे दोन पुत्र झाले. हा वसुदेव व कृष्ण याच्या समकालीन होता. यानें आपली एक कुमारी या नावाची वहीण वसुदेवास दिली होती. कृष्णाने रामकृष्णांना मथुरेस आणण्यासाठीं दालाच बोकुलात पाठविले होतें याचा स्वमतक गण्याशी फार सवय येतो.

सूर्योपासना करणाऱ्या सनाजिताला हा स्वमतक मणि सुनाने वसिष्ठ दिला होता. सनाजितानें तो आपल्या भावास दिला. त्याजवळ स्वमतकाबद्दल कृष्णानें याचना केली होती. परंतु तो त्याला (कृष्णाला) मिळाला नाहीं. अक्रूरालाहि तो मणि पाहिजे होता. यानें भोजाधिपतिशतधन्याकडून सनाजितास मारिणें व स्वमतक मणिमिळविला शतधन्याने सनाजितास मारल्याची हठीकृत कृष्णास समजताच तो शतधन्यावर चालून गेला शतधन्याने मंदतीसाठीं अक्रूराला वाट पाहिली. परंतु कृष्णाची प्रत्यक्ष विरोध होईल म्हणून अक्रूर शतधन्याच्या मंदतीस धाळा नाहीं. शेवटीं कृष्णानें शतधन्याला मारिणें परंतु स्वमतक मणि यानें अक्रूराला दिला असून शत्रूनांचे शतधन्यावरून सनाजिताचा वध करविला ही गोष्ट कृष्णाला समजली व अक्रूर द्वारकेतून निघून गेल्याचेहि समजले परंतु आपल्या शांतीमध्यें मेद वाढिल म्हणून

कृष्णानें त्याची उपेक्षा करून त्याला परत द्वारकेत पोलावून आणिले

अक्रोड.—संस्कृत अक्षोड इतर नांचे आरारोट, आरारो कोड, दून इत्यादि.

हें शाडू ग्रीस, आर्मेनिया व अफगाणिस्तानदेशातील पर्वतावर, अफगाणिस्तानपासून भूतानपर्यंतच्या भागात विशेषतः हिमालयाच्या वायव्य भागात त्याचप्रमाणे उत्तर ब्रह्मदेशातील टेकड्यावर, आणि रूसिया टेकड्यावर सापडतें. क्वचित् समशीतोष्ण प्रदेशातील उद्यानातही हे शाडू येऊ शकतें.

किर्येक ठिकाणच्या तृतीयशेताकालीन वरामध्ये या झाडाचे किंवा अगदी याच्या सारख्याच धरांचे अवशेष आढळून येतात. त्यावरून हे शाडू पूर्वी व हल्लीं यऱ्याच विस्तृत भूभागात वाढत होतें असे दिसतें. हिंदुस्थानात या झाडाची लागवड अति पुरातन काळापासून होत असून येथील प्राकालीन लोकांना या झाडाचे उपयोगही माहित होते.

उ प यो ग—या झाडाचा मूढवाचा भाग म्हणून म्हणजे याचे लाकूड होय. तें दिसण्यात सुरेत व मजकृत, असतें त्यामुळे नकशीदार दणाच्या पेठ्या, बडुकीचे वस्त्रे करण्याच्या कामी या लाकडाचा अत्यंत उपयोग होतो. काश्मीरमध्ये आणि पञ्जाबात, या लाकडावर वातकाम व रोदकाम करून, निरनिराळ्या शोभेच्या वस्तू तयार करतात. या झाडाच्या बुध्दावरील मोठ्या गाठी अत्यंत मौल्यवान असतात नकशीदार खणाच्या पेठ्या करण्याच्या कामी या गाठीच्या लाकडाचाच उपयोग होता. काही वर्षांमागे या गाठीची प्रत्यक्ष अत्यंत मोठा निर्यात होत असे. या झाडाची पाने व फळाचे टाकलें स्तंभक असतात, व त्याचा जीपभाकडे व रागिण्याकडे थोडा थोडा उपयोग होतो. या झाडाच्या कच्च्या फळाचा लोणचे करण्याकडे उपयोग होतो. या फळझाडावर त्याच्या विषा फार स्वादित लागतात. प्रान्समध्ये या विषापासून उत्तम प्रकारचे तेल बन्याच मोठ्या प्रमाणात काढण्यात येतें. अकोडाची एक मोठ्या फळाची जात असतें तिचा मजग उपयोगी पडत नाहीं. पण तिच्या फळाच्या, फेंच लोक, दागिन्यासाठीं पेठा करितात. या झाडाच्या सालीचा हिंदुस्थानात औषधाच्या कामी व दात स्वच्छ करण्याकडे उपयोग करतात याचे फळ वैश्विक आहे यामुळे काश्मीर बगैरे प्रांतांतून आचो फार मोठे निर्यात होते. फळातील मजगापासून चांगले तेल निघतें व साल काढडी कमावण्याच्या व रागिण्याच्या उपयोगी पडते याच्या शाखांचा व पानांचा जनावरास वैरणाच्या जागी उपयोग करतात. अकोडाचे लाकूड दर घनकटास ४० पौंड प्रमाणे वजनात भरतें

हें शाडू मोठ्या जाडाराचे असून यास एकशाडू एक देठ असलेली व निच, गुलाब, कटोनिच इत्यादि झाडांच्याप्रमाणे पिच्छवत विभागलेली सुगंधपत्रे येतात. या झाडांतून विपुल

व सुवास्तिक चीर निघतो. गटल पडलेल्या पावासुळें कायसि पडलेले गावराखणे इतर शाखाच्या मानानें परेच मोठे वास्ततात. पणांच्या कापेंत म्हणजे पान व फांदी यांच्यामधील कोणत वहुधा एकाच्या ऐवजीं अनेक कोंब फुटतात, व व्हिल्या वोगापासून तयार झालेला कणगडा थडीन जडून गेला, तर बाकीच्या कोंबपैरीं एखादा वाटीन लागून तो मेलेल्या कणगड्याची जागा भरणे काढतो अकोटाचें फूल पोपया, मोपया इत्यादींच्या फुलाप्रमाणें एकलिंगी व एकाकडीभूत आहे म्हणजे त्याचें फूल छोकेसर किंवा पुकेसर यापैकीं रोगता तरी एक धारण करतें, व एखादप्रमाणें स्त्रीपुंषे आणि नरपुंषे हीं एकाच झाडावर पण निरनिराळीं येतात आपल्या वर्षाच्या कणगड्यावरील मांजराच्या शेंपडीसारख्या जाड पुष्प-चनिवेनातून गेंकडों पुकेसर बाहेर पडून ते नूतन वर्षाच्या वाडीतील रुढान लहान अस्थि सजिच्यानून असलेल्या तुरळक स्त्रीपुष्पात गर्भाधान करतात नरपुष्पात पुष्पासन हें ज्याच्या कडेंतून ते उद्भवते त्या पुष्पोपाणनालगतच असतें यासुळें पुष्पासन हें क्षितिजसमांतर राहून फुलें क्षितिजसमांतर वाड-णाऱ्या देठाच्या वरील मार्गी ठेवल्याप्रमाणें दिसतात परिकोश हा पाच सहा दिवसन रगाच्या पालिकाचा बनलेला असून त्यात बऱ्याचशा पुंसेसराचा छुरग असतो. हा पुकेसर म्हणजे ज्याच्या बाजूवर दोन लांबोळ्या प्रथींचा पराणोद्गार व गेंज्यास आणतो एका लांबोळी प्रथि असते असा एक आरंभ लघु असतो. नरपुष्पात सामान्यतः अडाशयाचा माग-मूस दिसत नाही, तथापि बचिन् प्रसंगी अपवादादाखल एखादा तयार झालेला आढळून येत नाही असें नाही.

स्त्रीपुष्पातील पुष्पासन पेल्याच्या आकाराचें असून अडा-शय त्यासच जोडून अमोते व त्याच्या वरच्या भागास एक उपपण व दोन अल्पोपणें असतात परिकोश प्रातभागानून फुटतो व त्याला चार पात्रिका असतात अडाशय एकेपेरीय असून तो पुष्पासनीय नजिरेन असतो व त्यावर एक वाघड पराणवाहिनी व दोन लहान लहान पुष्पयोनीच्या शाखा असा-तात. अडाशयाच्या तळापासून एकटें बीजाड ताठ वर आलेल असतें अमोडाचें फळ हें एक प्रसार अटिवर्गातील म्ह. आत कोय व बाहेरून गीर असलेल्यापैकीं पट असून त्याचें भरीव टरकळ म्हणजे प्रचल पुष्पासनीय नजिका दिवले अठळी म्हणजे दोन थिरे होत. निघेत भग्न नसतो, पण काही विड-क्षण रीतीन कुसमटलेल्या दोन मोठमोठ्या दानिच्या असून त्यासच कोंब झालेला असतो ह्या बीजाच्या पानात या पूर्ववस्थेत देरील सयुक्तपणाच्या राणाधुणा छेदीस पडतात अमोडाच्या झाडाला लोक रेंताड चिकणयातीची जमीन किंवा चुनगडीचा गादा लागतो. अथवा जिच्या खाली रेंवडा आहे अशा मठीण चिगणासाठीच्या जमिनीवरहि ते वाढू शकतें यास हवा मठीण प्रमास सुखळ लागतो या झाडाचा प्रसार यास हवा आणि प्रमास सुखळ लागतो या झाडाचा प्रसार विषाच्या साहाय्यानें होतो, परंतु जेव्हा विविध जातींची वाढ

करावयाची असते तेव्हा कलम लावण्याची पद्धति स्वीकारतात. पहिल्या हिवाळ्यात रोपास थडीची भीति असते झाडाचे माये निरगत व वनत असल्यासुळें त्यास कलम ररणाची आवश्यकता नसते, केवळ मुतामुतीने एफमेरीच्या वाडीस उडयय करणाऱ्या फाचा सोडल्या म्हणजे झालें धियापासून तयार झालेल्या झाडापासून तीं दोस वर्षांचीं झाल्याशिवाय उत्पन्न येत नाही फळे येतात तीं आधर्या वर्षाच्या फायाच्या शेव्यास येतात व म्हणून झाडावरील फळे काढताना केवळ्या फायास हजा न होऊ देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे

[सदर्भ ग्रंथ—वॅट-कमर्शियल प्रॉडन्स, व विदालिका]

अष्टालकोप—हें सुमारे तीन हजार छोकवस्तीचे गाव अष्टाच्या ईशान्येस ४ मैल व तासगावच्या पश्चिमेस ११ मैल आहे हें गाव कृष्णानदी ज्या ठिकाणी पश्चिमेकडून दक्षिणेकडे वळसा घेते त्या ठिकाणी उजव्या तीरावर आहे यातून दुसऱ्या तीरावर असलेल्या भिलवडीचेच्या कृष्णानदीच्या मुलावरून जातात व तासगाव आणि अष्टाकडे जाण्यास कच्चा रस्ता आहे कृष्णानदीची काडी साती यात असल्यासुळें हें खेळें फार सुपीक आहे व यात शेतांरीची जमीन फार आहे यात दत्ता-त्रय आणि म्हासीचा याचीं दोन देवळें आहेत. दत्तात्रेयाच्या देवळात तीन वेष्ट, मार्गशीर्ष पौर्णिमेस, माघात कृष्णपक्षातील पंचमीस, व आश्विनात द्वादशीस यांना भरते दत्तात्रेयाचें देऊळ अष्टालकोपच्या देशाव्यानी पहिल्याने बाधिले व रा. कृष्णराव त्रिवर्ष यापट यांनी (हे त्या वेळेस वळ्याचे माम-लेदार होते) सन १८९० त पुन्हा बाधिले देवळात दत्ताच्या पादुकांची स्थापना केलेली आहे देवस्थानाकडे ११ ६० १२ आणे साऱ्याची जमीन लागून दिली आहे. अष्टालकोपातील व जिल्ह्याच्या दुसऱ्या मागातील व्यापारी आणि शेतसावकार या देवस्थानास द्रव्यद्वारा किंवा अन्य तऱ्हेनें मदत करितात. यात म्हसोबाचें जें देऊळ आहे, तें मूळ गणपतीचें होत, अस कृष्णा-माहात्म्यात सांगितलें आहे त्यात एमिल महिम्नात यांना भरते, व यात्रेकळ माघ, राजोत्री व सराडे यांचीच सऱ्या फार असते. म्हसोबाच्या देवळाकडे ज्या इतान जमीनी ला-विल्या आहेत, त्यावर सरकारपटो १३० ६ आहे व त्यात सुमारे ५०० ६० चे उत्पन्न होते. [घाने ग्या]

अथा—त्र्यंबेशाच्या जवळी पूर्वकडील भागात शान नावाचीं सप्तानें आहेत त्याच्या पठारावर राहणारी ही एक रावडी जात आहे या सत्थानात याची लोकवस्ती सुमारे सवीस सत्तावीस हजार आहे त्याच्या भाषेवरून ते तिबेटो ब्रावी असावेत असे दिसते याचा चिनी लोकांनीं सवध पुष्कळ दिवसापासून असून कधी कधी त्यांचा याचा लग्न्यवहारहि होतो चिनी लोकांपेक्षा हे थोडें उंच असून वर्णानें देखील काळे आहेत हे कापूस व अफूची थोडे याची लागवड कर-तात. हे डुने याण्यांत प्रसिद्ध आहेत याचा धन भुताची व पूर्व-

जाची पूजा करणें हा असून ते मृतत्वां श्राद्धे करतात. मृतांत पुरण्यात येतें, व त्यावेगीं दोषणा कायतात. (६. मं ५)

अममुदैयन—सर्वे तामिळ प्रदेशातून ही जात दिसते. मरवून आणि कावून या जाती अममुदैयनाच्या वर्णांत मोडतात. अममुदैयनाचा वरील दुसऱ्या दोन्हीपेक्षा ब्राह्मणाशी विशेष सवध येऊन त्यायोगानें त्यांच्यावर बराच परिणाम घालेला दिसतो ते ब्राह्मणास अभिपूज करितात व वेदाध्ययनाणें जन्म-रूप-धर्मवैदिक सत्कार पावतात. याच्यांत मरयनाप्रमाणें गोथ्या-तरविवाह वर्ण नाहीत साधारणपणें मरयन आणि अममुदैयन आईबापाची संतति अममुदैयन समजतात, पण जर बाप मोठ्या योग्यतेचा मनुष्य असेल तर मुलगे मरवून म्हणून भरतात याच्यांत सामान्यतः प्रौढविवाह होतात लग्न अव्यविण्याच्या वेळीं कुडली बघतात लग्नातील घन्याचया खाडी आपल्याप्रमाणेंच असतात मृताना जाळतात, व हिंदा पुरतात त्याचे औषधवैदिक सत्कार करतात

अममुदैयन क्षेत्रपथाचे आहेत ऐयनर, पिडारी, करपमस्वामी यासारख्या अनेक लहान देशानिहे ते भजतात मध्यप्रांतात जवळपूर व रायपूर जिल्ह्यात याची बोटी वस्ती झाली आहे. या भागात पूर्वी मद्रासी एलटरी रहात त्यांपैकी पेश्यात येऊन येथें राहू लागलेल्या लोकांचे ते पेश्या आहेत. हे पिडे हा थोर लोकास सचोबधणाचा शब्द हे स्वतः ला लावून घेतात, याचा अर्थ राजाचा पुत्र असा आहे याची बोधीन सस्थानात चित्त लाळकपाच्या पूर्वभागात बाही वस्ती आढळते [थ हर्टन—कास्ट ऑफ द्राइडस ऑफ सदने इंडिया रसेल व हिलाल—कास्ट ऑफ द्राइडस ऑफ सेन्टल प्राविसेस—सेन्टल १९११ रिपोर्ट]

अगर—रेवाकाठा एजर्नात साखेड मेढवा म्हणून एक सस्थान आहे, त्यात २७ लहान पोटविभाज आहेत. त्यात अगर हा एक आहे. साखेड मेढवाच्या कोठाण मस्थानसपात जे आठ तुकडे आहेत त्यात अगर हा एक तुकडा आहे. १८७९ सालची अगर सस्थानासंबंधी बरिचे गॅलॅरीयिअरमध्ये छालील माहिती संपडते —

सध. सस्थान गांव. चौरस उत्पन्न राहणी गायक-
मैल पौ पौ. लि. वाडास
कोठाण अगर २८ १७ १००० १८ १२

अगरच्या उत्तरेवर, व पूर्वेस वनमाल, दक्षिणेस चमसोली आणि पश्चिमेस बजिरिया आहे अगर साखेड मेढवाच्या मध्यात आहे येथील जमीन काही निव्वण मातीची व बाही रेंवाड आहे कापूस, प्यार, तीळ, तांदूळ व हल्लारे येथे पिकतात. बहुतेक वस्ती मिहारी आहे. येथील नेतकी सुधारलेली नसून बरेच अन्यपरिचित दिसते अगर आणि बजिरिया याच्या मध्यभागी मोठ्या सहजेवर कुक्रेज मिळण्याचा अवशेष दृष्टीस पडतो. हा निष्ठा बरान प्राचीन आहे असे म्हणतात. [बार्ने व्. भाग ६]

अगर—(हिंदीतही) मध्यहिंदुस्थानच्या ग्वाहेर संस्थानातील शाजापुर जिल्ह्यात अगरेलें शहर व सैन्याचें राहण्याचें ठिकाण. हे समुद्रपटोपासून १०६५ फूट उंचीवर असून उन्मनी पासून राहकेन ४१ मैल दूर आहे. उ. अ. २३° ४३' पू. रे. ७६° १' लोहमया सुमारे अकरा हजार. हे शहर दोन तलावांच्या मध्ये वसलेलें आहे व त्याच्या समोवर तटबंदी आहे. १० व्या शतकांत अग्रभिक्षानें ह्या ठिकाणी वसाहत केली, व त्याच्यापरून या शहरास अगर हे नाव पडलें. लवकरच तें झाल रजपुतांच्या हातीं गेलें अठराव्या शतकात धारच्या यशवंतराव पवारानें तें जिंकून घेतलें इ. स. १८०१ मध्ये बापूजी शिंदे यानें स्वारी केली व शहर उजवत केलें पण दौलतराव शिंदानें तें पुन्हा बांधलें इ. स. १९०४ मध्ये तें त्याच नावाच्या जिझ्याचें मुख्य ठिकाण होतें येथें धान्य व कापूस याचा व्यापार मोठा चालतो. येथें एक यमापिस्तदारीची न्यायकचेरी, एक शाळा, टप्राळ कचेरी आणि दवाखाना आहे. रटमिया तलावाच्या पलीकडे सैन्याची वस्ती आहे इ. स. १८५७ मध्ये येथें शिपाची मदत चीज होती. [इरी ग्या १९०८]

अगरखेड—हे सोमेश्या तारावर एक गांव आहे. हे हरीच्या ईशान्येस सुमारे १५ मैलांवर आहे. गावाच्या दक्षिणेस एक जुनं रावर्टिंग देवाचें देऊळ आहे धारपना गुळी नावाचे दुधें एक हेमाडपती देऊळ गावात आहे. ह्या देवळात शके ११७२ चा एक मिलाखेज आहे. लोकसत्ता सुमारे चार हजार आहे.

अगरतला—टिपरासस्थानचें सुप्रसिद्ध शहर. उ. अ. २३° ५१', पू. रे. ९१° २९'. इ. स. १९०१ मध्ये येथील लोकसंख्या ९५१३ होती. दोरा नदीच्या पश्चिम तीरावर जुनं शहर आहे व नवी वस्ती पूर्वतीरावर झाली आहे इ. स. १८७४-७५ साली येथें म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-०४ मध्ये येथील उत्पन्न ६७०० रु० होते व खर्च ७४०० होता. येथें एक बॅंकेज, एक बागागिरीची शाळा, संस्कृत पाठशाळा, दवाखाना व मुद्रण आहे [इ ग्या]

अगर (ऊद)—आला आगळ भापेंत ईंगलबुड, व नालचक, व एव्हेशीय भापेंत आगर, जगर, जगल, ऊद, लाही, आनयाळ, वायु, गार इत्यादि नावे आहेत इकडील सगळी नावे अगर या संस्कृत शब्दापासून पडलेली आहेत. जेथेजो-बुड किंवा ईंगलबुड हे नाव पाली भाषेंतील लायु किंवा लोहा या शब्दावरून पडले असावे असा तर्क आहे

व लु शे व—भूलाव, हिमालय, आसाम यासीच्या उ-जव्या, पूर्वजगल मालांबामधील टेंकड्या सामर्थ्य ही श्राद्धे होतात व ती सर्वे श्रद्धा हरिची राहतात. या झाडाची उंची ६० ते १०० फुटापर्यंत असून याचा फेर ५ ते ८ फुटापर्यंत असतो. या झाडापासून “अगर” हे द्रव्य निघतें. झाडें २० वर्षांची झाल्यावर तीं अगर गोळा करण्यास योग्य होतात. परंतु ५०-६० वर्षांची होईतो तीं पक्क होती नाहींत असे काही

लोकांचे मत आहे. या झाडाचें साधे लावूड, फार रिमतीचे नसतें. कारण ते रंगानें फिकें, वजनात हलकें व गंधहीन असतें. परंतु विशिष्ट परिस्थितीत या झाडाच्या काहीं भागांम अगस (ऊद) नावाचें द्रव्य भरपूर येतें व त्यामुळे झाडाचें विशिष्टगुणक वाढतें, व झाडाची रिमतीही वाढते. अगसद्रव्याची रिमती त्यामध्ये असलेल्या राखेच्या प्रमाणावर अवलंबून असते. पूर्ण वाड झालेल्या झाडात ६ ते ८ पाउरपर्यंत ऊद आढळतो. झाड विशेष चांगले असल्यास त्यातील अगसची रिमती १०० ग. पर्यंतहि येते. अगस असलेले झाडाचे भाग अतिशय वेडेवांकडे असतात. या झाडाचे हलके लावूड (अगस नसलेले) दर शेरास १-३ रुपये दरानें विकतें अगस असलेले लावूड वाळवून असून त्याचा भाव १६ ते २० पौड पर्यंत ऊद ह्या झाडापासून "चूवा" नावाचे सुपधी द्रव्य वाडण्याची कृति ऐने अक्चरीमध्ये दिलेली आहे.

पूर्वापासून सर्व प्राच्यदेशात अगस द्रव्याचा त्याच्या सुवासानरिता उपयोग करीत असत यामध्ये औषधी गुणधर्महि आहेत असा समज आहे पाचव्या शतकातील वैद्यक प्रथात या द्रव्याचा उल्लेख आहे. ह्मदी चीनदेशात या द्रव्याचा उपयोग फार करितात. उदयत्या करिताना याचा उपयोग फार होतो. सिडहटमध्ये यापासून 'अगर-अतर' काढितात. हे अतर गुलाबाच्या अंतराद्वयेंच चांगले असून त्याची रिमतीहि त्याचोवर असते. भारकोपेलो, गर्सिया बी ओटां, चारवेमा, चारवोसा, डिन्सोटेन हर्बेट इत्यादि पाश्चात्य प्रवाद्यांनी अगस (Eagle, or colambac-wood) झाडाचा उल्लेख केलेला आहे. बॅकेंक मधून सुवईस उत्तम अगस येतो असें प्रेयल लिहितो त्याने गगली व मयदी अशा दोन अगसचा उल्लेख केला आहे ऐने अक्चरीमध्येहि याचे पुष्कळ प्रकार दिलेले आहेत. प्राचीन आयुर्वेद छोर ज्याप्रमाणे बचे झाडाच्या सालीचा वागदासारखा उपयोग करीत त्याप्रमाणे आताही रहिवासी अगस झाडाच्या सालीचा लेखनसाहित्य म्हणून उपयोग करीत असत अगस झाडाच्या सालीपासून वाकहि करतात परंतु तो मजबूत नसतो. जियांनी न्हा-त्यानंतर त्याच्या बेंचाना उदाचा धूप देण्याची चाल अजून बाही टिकारी ह्मदीस पडते. त्या सालीचा उहेर विल्हणानें आपल्या विक्रमार्कदेवचरिताच्या प्रास्ताविक भागात "कुयांदनद्रेयु कि-मंगनानामु केरोपु कृष्णागदसुपास" अशा श्लोकापाजि केला आहे. दुन्या गावडी वेंचनत ऊद हा बरच औषधी उपयोगाचा जिन्नस म्हणून समजला जातो. जामाशाच्या औषधात उदाची योजना करतात. लोक्याच्या बगरे विकारात उत्तेजक औषध देण्यास ऊद फार चांगला उपयोगी पडतो अशीहि काहींची समजूत आहे या झाडाची माल कट्ट असात ती अग्रिमाणावर देतात. [वें.]

अगस—(किंवा अगसा)—ही कानडी धोव्याची जात विशेषत म्हैसूर सस्यानात आढळते. मद्रास इलाह्याच्या

दक्षिण कानडा जिल्ल्यात व मुंबई इलाह्याच्या दक्षिणेकडेहि या जातीचे लोक दिसतात. १९११ च्या रानेसुमारीत सवध हिंदुस्थानात ११६०४७ अगस लोक दिले आहेत, त्यापैकी ९७७७२ म्हैसूर सस्यानात आहेत, बारीचे मद्रास, कुर्ग इत्यादि प्रांतातून आहेत, ही जात द्राविडवंशसमय दिसते. अगस हे शुद्ध वर्णाचे मजजण्यात येत असून, याचे धार्मिक संस्कार चालविण्याम ब्राह्मण पुरोहित बहुधा जात नाहीत

यापैकी इतर काम करणारे एम्बर ३०१४१ असून यात १३९४८ आपला बडिलोपार्जित धडा करतात. या जातीच्या लोकांचा इमरा धडा म्हटला म्हणजे शेतरी होय. या जातीच्या निरनिराळ्या भाषापरन तिचे दोन प्रमुख विभाग पडले आहेत ते कानडी अगस व तेलुगी अगस हे होत. हे लोक महाराष्ट्रात अलीरडेंन आलेले असून त्यांचा मराठी अगर हिंदुस्थानी धोव्याशी काहीच सवध नाही. तेलुगी व कानडी जातीत रोटी अगर वेटी व्यवहार प्रचलित नाही. तेलुगी अगस कोनात काण्णरी पोटरिमाग आहेत. त्यांच्यात बहुद-त्तीराची परवानगी आहे. याशिवाय या जातीत बालविवाह व त्याचप्रमाणें प्रोद विवाहही रुढ आहे. एसाचा छीस जन्म-भर अविवाहित रहाण्यास हरकत नाही. वरास अगर वरपक्षा-कडील मज्जीस बघूची रिमती म्हणून पैसे बांधे लागतात. त्याचें प्रमाण निरनिराळ्या भागात बमी जास्त असून साधारणपणे ते १२ पासून १४ रुपयापर्यंत असत. विधवाविवाह रुढ आहे. पण वर विधुर असला पाहिजे. श्रीजातिग्रंथ शास्त्रास तिचे पतीस वटस्फोट करण्याचा अधिकार आहे त्याचप्रमाणे श्रीसहि विचा पती जातिग्रंथ शास्त्रास त्याचा सवध मोडता येतो. या जातीत भाद करण्याची चाल रुढ नाही बहुतरुच त्याची धार्मिक कृत्ये जगम म्हणून त्याचे पुतारी असतात ते करतात तितकेच लोक ब्राह्मणासहि धोळवितात त्यांना ते पुरोहित झणतात. त्यांचा गुर लिमायत जातीचा नसतो, व त्याला ते मधून मधून देण्यास देतात. निरनिराळ्या उत्पन्नप्रसंगी त्यांना मशाली धण्याकरिता चोळवितात व बरिष्ठ प्रतीच्या लोकास उजेड दाखविण्याच त्याच काम असत. मुलीला नहण आल्याची बातमी तिच्या नवऱ्याला कळवि-ण्याच काम धोव्याच असते

अगस जातीचे लोक शैव व वैष्णवहि आहेत. त्याची देवता "छमीदेवी" आहे त्याचप्रमाणें त्याचा जातीचा देव "भूमी देव" (पृथ्वीचा ईश्वर) म्हणून आहे त्याचा उत्सव ते गीरी उत्सवाचे वेळी (म्हणजे ऑगस्ट-सप्टेंबरचे सुमारास) करतात भरीत वषडे जळ नयेत म्हणून, मदीच्या भाव्याची पूजा करितात व त्याला प्राणी बरी देतात बगालिम व बुद्ध या सारख्या बौद्ध जातीतून त्याचे जातीत लोकास घेण्याचे त्याचे बाही विधी आहेत दक्षिण कानडा जिल्ल्यात धोव्याच्या तीन स्वतंत्र जाती आहेत, (१) कांकोगी लिस्ती, (२) कानडी बोलणारे धोवी (म्हैसूरच्या अगसाची याचा

सबध दिसते), आणि (३) तुलू बोलणारे धोवी या तिसऱ्या जातीत वारसा मातेच्या वंशाकडे असतो. अगस्त्यानाच "मडिनाल" (मडीन्सचळ वपदा, मोवळे) असे दुसरे नाव आहे. असल हा शब्द अगस्त्यारणोद यावासून येवला आहे. तुलू मडिनालत सगोत्रनिवाही बसले आहेत. किडा जातीहून थोड जातीचे व निस्ती सुलमान याचे कपडे हे घुतात, लत-मडपाकरिता व व्रतगल्याकरिता कपडे पुरवतात व मशारी फिरवितात, ते भूतपिशाच्याची पूजा करतात. भूगाणुडे वपाचे आगिलेल्या प्राण्याचे डोळे उदरिल्ल्याचा दृष्ट याचा (मडिनालाचा) असतो मूल जन्मल्याच्या सातव्या दिवशी पराटण त्याच्या कमरेला करगोटा बांधिते या मडिनालाच्या सन्मारातील चाली भंडाप्रमाणे असतात. गुरीकर निंबा गुडिनय म्हणून काही गावी याचा एक नायक असतो. ज्यात वधुराच्या सयुक्त शतावर पाण्याची धार धरण्याचे काम याच्यात गुरीकराचे नसून मुलीचा बाप किंवा मामा याचे असते अगम लोमना असम असंदि नाब आरे म्हंसु-मधील शयस लोमप्रमाणेच, ह्या अगम लोकांचा एकच मूल-गुरन आहे त्याचे नाव "विराचेट मडिनाल एयरम्," ह्या लोकात गुरे जयबा वेदगू नावाचे विभाग आहेत. मामेवहिणीदी व आतेयहिणीदी विवाह लाविता येतो, मुलीची लग्न दहा वर्षांनंतर व मुलाची १८ वर्षांनंतर होतात या लोकांत पुनर्विवाहाची चाल आहे; पंचाची व आसाची समति असयास काडीमोडहि करता येतो. हे लोक मासाहारी आहेत व ह्याचा दर्जा दोतराच्याहून खाली पण अमृपय जातीहून वर असला आहे. हे लोक शिव, वेदार्थलाग, भवानी, मादनी इत्यादि देवतांचे भक्त आहेत. त्यांचे पुनर्विवाहाचे व मृत्यूचे सत्कार डिगायत आगप्रमाणेच असतात. एवजांच्या तपणाथ हे महालय नावाचा विधि करतात.

त्या लोकांची प्रत्येक वेळ्यात एक पंचायत असते व तीत एक मुखपंच व इतर १० समानद असतात मुखपंच लोक-मतानुसार निवडला जातो मुखपंच "कोलकर" नावाच्या अधिकाऱ्याची नेमणूक करितो व सभा भरण्याचे वेळी सभासदांना बोलावण्याचे काम ह्याचेकडे असते. गुन्ध्यादखल दड केला जातो. दगाचा ३ भाग जातीच्या देवाकडे देतात व बाकीचा भाग पंचाच्या सभासदांना जेजण देण्यात सचर्च करतात. [सेन्सत रिपोर्ट १९०१-११ व, ग्याले]

अगस्ता—या साम्राज्य प्रस्थापक अगस्त्य व मराठीत दहा ही नावे आहेत हे झाड बरेच मोठे होते. हे यामेंत लावतात. यात पांढरा व तांबडा अशा फुलांच्या रंगावरून दोन जाती आहेत याचा पाने आवडीच्या पानासारखी असतात. यास फुले व शेगा येतात त्याचा भाजी करण्याकडे उपयोग करतात. हे झाड ७८ वर्षावर टिकत नाही. ह्या झाडाचा फायदा फुले व शेगा याचा औषधी कामाकडेही उपयोग होतो व भाजीही करतात. शर्दा, मस्तकशूल व चातुर्विज्य ज्वरावर

अगस्त्याच्या पानाचा रस नासात पिडित असत. अध-शिशीवरही उपयोग करीत. ज्या बानूचे कपाळ दुखत असेल त्याच्या विषमनाजूच्या नाजूपुडीत अगस्त्याच्या पानाचा अगर तुलाचा रस पिडित. अपस्मारवर अगस्त्याचे पानाचा रस गो-मूत्र व क्षिरपूड घालून देत. अगस्ता रुद्र, शीतल, मधुर, वातल, व त्रिदोषनाशक असे समजले जाते याची झाडे पाषाणकांचे वारसाची वी पेशत ती मुद्दाम करिताच लाविता नाहीत, परंतु तीं लवकर वाढतात म्हणून पानमज्यात छायेकरिता लावितात, इतिव यामेंत फुलाचे कोभेकरिता लावितात. लावूट डिम्ब असते (सदभं भयभद वनस्पति गुणादरां).

अगस्त्य—मंदिर माहिती १ च्या विभागात आली आहे. येथे कल पांशणि म्हाहितीच देतो. स्वायम्भू मन्वतरातील मन्म-मानस पुत्र जो पुत्रस्व ऋषि, त्यापासून कर्दम प्रजापतीची कन्या हविर्मुखा, तिच्या ठायी झालेल्या दोन पुत्रातील ज्येष्ठ, याच्या दुष्टच्या सहोदराचे नाव विप्रदा ऋषि असे होते. (पुत्रस्व घट्ट पहा)

२ पूर्वी त्रिविक अक्षर समुद्रामध्ये लपून राहून, इंद्रादिक देवांस, ऋषींस, व इतर प्रजेस अतिशय पीडा देत. समुद्र सोपल्याने नाहीना होऊन, सगळ प्रजेसहित आपण सुप्री होऊ, असे मनात आणून इंद्राने, अग्नि आणि वायू यास समुद्र सोपण्याची आज्ञा केली. तिचा त्यानी अनादर केल्यामुळे त्याने सरोध होऊन, दोघासही असा पाप दिला होता नी, तुम्हांस मृत्युलोकां जन्म पडेल. त्याप्रमाणे या पाद वैवस्वत मन्वतरात त्या अमरतास मित्रवण्यापासून एकाच देहाने जन्म घडले, त्यासच अगस्त्य असे नाव होतें. येथे त्यास धाता कनिष्ठ वसिष्ठ ऋषि होता. मित्रवण्यानी आपले सेज उभ्यात गोडले होते त्यापासून अगस्त्य आणि वसिष्ठ उत्पन्न झाले होते म्हणून, त्यास भ्रातराणि, वृषमोनि अशी नावे पडली होती. (मत्स्यपुराण अध्याय २०१)

हा अगस्त्य महापुरुषी व विराट असल्यामुळे विवाह करणार नव्हता परंतु पितराच्या आज्ञेमुळे निरपराय होऊन विद्वाने देवाधिपतीची कन्या लोपामुद्रा ही याने आपणास स्वी केली होती. (लोपामुद्रा घट्ट पहा) पुढे अगस्त्य तिजपासून पुनोत्पत्तीची इच्छा कर लागला असता, ऐश्वर्युक्त होऊन आपणाशी सभोग करवा असा तिचा हेतु आहे असे जाणून हा द्रव्यपाचनेसाठी शुतवणें राजाकडे गेला (शुतवणें घट्ट पहा). (अ) महाभारत वनपर्व अध्याय १७.१८)

शुतवणें राजावद्दम याची द्रव्यधामना तस व झाल्यामुळे त्याच्या सामण्यावरून, व त्यास वरोवर घेऊन हा वदन्ध राजाकडे गेला (वदन्ध घट्ट पहा) तेथेही तसेच झाल्यामुळे हा त्या उमयावदित नसव्हतु राजाकडे गेला. (वदन्धुत दा. पहा). तेथे तीप स्थिति अवलोकन करून हा पुढ काय करावे म्हणून चिंतन करीत आहे तो नसव्हतुने विनित केली की इच्छा अक्षर मोठा सपत्तिमान आहे. त्यास जिस्तयास अपात द्रव्य

मिडेल, त्यावरून हा तिपारी राजास समामें पेऊन, इन्वल्-
फडे गेला, आणि त्यास जिंकून लागत होते तितकें द्रव्य आ-
पण घेऊन, व त्या राजानेही देऊन त्यास मार्गस्थ केल्यावर
आपण आपल्या आगमास आला, आणि आणखिल द्रव्य लोपा-
मुदेस देऊन तिचे वित्त यांचे सवुष्ट केले. (इन्वल् च. ५हा)

पुढे लोपामुदेस अगल्यापासून गर्भघाताने झाले. व ती,
इहस्तु आणि इडास्तु या दोन पुत्रास ब्रह्मेकून प्रत्यर्पली. या
दोन पुत्रांत इडास्तु हा इष्मवाह या नावाने अनिप्रसिद्ध होता
अगस्त्यऋषि ह्या व पुत्र यासहीन आश्रयार्थ याचवीत
अगतता, कालकेय नामक असुरांनी जनास धन्यत पीडा दिली.
तेव्हा यांनी महान ऋषींच्या प्रायश्चेत्करून समुद्रोदवाचे शोधण
करून कालकेयाचा नाश केला, व गरुड जनास स्वस्थ केले,
तेजेंसर्गन इद्राचारी सनोप झाला (कालकेय दारुद ५हा)

अगस्त्य ऋषि उत्तम तत्त्ववेत्ता होता. याशिवाय त्याच्या
अग्नी परीपकार बुद्धि असून, धनुर्वेदामध्ये तर, त्याची गणना
उत्तम कोटीत अने यांचे देवाच्या प्रायश्चेत्करून प्राणिमात्रास,
विश्वयवेत्तापासून झालेले विप्र निवारण करण्यासाठी वाक्तीवा-
गही मोहून वेण पतस्त्रले (विष्य शब्द ५हा) तमाच
दाशरथिमास दटकारण्यात चालला असता तोही याच्या दर्श-
नास येऊन याचा प्रमाद सपादन करून नंतर पुढे गेला

अगस्त्य-(शूद्र वैश्यावरण) सुमारे हजार वर्षांमागे
हा एन फीन शूद्र जातीत जन्मला होता. पुराणप्रसिद्ध जो
जन्म्य ऋषि त्याचाच हा अवतार होम अने काम लोक
समजतात. तामिळ भाषेचे व्याकरण प्रथमतः याने रचिले,
म्हणून त्यास अगस्त्यव्याकरण असे नाव प्रसिद्ध आढे. यात
एलरनम याचे पाच प्रकार आहेत याचीं नावे एलर,
बोद्ध, परळ, आप्प, आणि आल्फार न्याय, वैयन,
रमायनशास्त्र धर्मशास्त्र, पूजापद्धति इत्यादिकांवरही याचे
प्रथ पुष्पळ आहेत, असे म्हणतात. वर जो आम्ही याचा
काळ दाखविला, तो डॉक्टर कॉलंडराल याच्या मताप्रमाणे आढे.
[कविचित्रे]

अगस्त्यमले अथवा अगस्त्यकुटुम्ब—मद्रास इला-
कात त्रावणकोर सध्यानात नेत्या तिनकर तालुक्यातील
पश्चिम घाटात ए एन कोनाटनी गिरिराज उत्तर अक्षांश
८०° ३७, व पूर्व रेखांश ७७° १५ यावर आहे. त्या
प्रांतात त्याला सद्य पर्वत म्हणतात त्याची उंची ६२००
फूट आहे. त्रावणकोर व तिनेवेली जिल्हा याच्या सीमेवर हा
पर्वत आहे. ताच्याचे वेध घेण्यास ह टिकाण फार सोयीचे
आहे ताम्रपर्णी व नयार नद्यांचे हे जगस्थान आहे. दक्षिण
हिंदुस्थानात आर्य सत्कृतीचा फैलाव वरगारे महान अगस्त्य
ऋषि या पर्वतावर योगनिद्रेत अजून राहतात, असा लोक-
समज आहे.

अगापान. अगा यान व पि डि ला —(१८००-१८८१)
हमनअडो शहा (जन्म इराणांत १८०० त) याला जेव्हा

तो मुंबईस ब्रिटिशराज्याच्या आश्रयाला प्रथम येऊन राहिला
त्यावेची " हिज हायनेस अगापान " ही पदवी देण्यात
आली. त्याचा पूर्वज अग्नी—महमद पंगवराचा जमात—होता
असे मानितात. अग्नीचा मुलगा हुसेन यान इराणच्या एम
राजकुलेशी लग्न लाविले होते. तेव्हा अर्थातच अगापानने
आपला मध्य इतिहास पूर्वकाळातील इराणच्या राजघराण्याशी
जोडला शिवाय त्याच्या पूर्वजानी, तिस्ती धर्मयुद्ध चाल
असता त्रैविषिमी लोनाचे सार्वक म्हणून अनेक वर्षे इजिप्त-
मध्ये राज्य केले होते इराण सोडण्यापूर्वी बादशहा
फतेअलीशहाने अगापानला कमान या मोठ्या व मह-
त्वाच्या प्रांताचा सुभेदार नेमिले होते त्याची तपोल
मरसीद, चिरागी, नियमितपणा, आणि उच्च राजनीय धोरण
या ह्यांनी खाणाण्याजोगी म्हणता येईल त्याच्या प्रतिस्-
पर्धीनी व बाह्यच्या मज्जातल्या दरबारी लोकांनी आतून कार-
स्थाने चालवून देशात अत धोम उत्पन्न केला होता, तरी
पुष्प दिवसपर्यंत त्याने दाह्या स्नेह व प्रीति सपादन केली
होती मरवेदेवदी त्याच्यावरची शहाची मज्जा अजीवात खापा
होऊन, स्वचरक्षणासाठी ब्रिटिश हद्दीत त्याला पळून यावे
लागले रहाण्यास हिंदुस्थान पसंत करून, त्यास मुंबईला आ-
पले ठाणे दिले त्यावेळी पहिले अफगाण युद्ध जोरात होते.
तेव्हा इराणहून अफगाणिस्थानातून इकडे येताना, ब्रिटिश
सैन्याला उत्तम प्रचाराचा मदत करण्यास त्याला आव-
तीच खुषी मिळाली, व अशा रीतीने आपले दैव त्याने
ब्रिटिशांच्या हाती दिले नंतर काही वर्षांनी विश्वच्या
मोहिमेत तो जमाच ब्रिटिशांच्या चांगला उपयोगी पडला
त्यावेची मरवेदेवरीच्या जातीतील अनेकांचा तो पुढे भ्रष्टत्वात
नेपियरने या जातीचा बंदोबस्त करण्याच्या कामी अग्राची
मदत घेतली होती या आपल्या सुलजमान स्नेहाची नेपियर
फार चहा करी व शौर्य आणि मुत्सद्दीगिरी या गुणाविषयी तो
त्याला फार मान देई उलट जागास्थानांमिहि ब्रिटिश सरकारशी
एकनिष्ठ राहून नेपियरच्या स्नेहास व विश्वासास आपली
पात्रता दर्शविली. तो जेव्हा हिंदुस्थानात कायम राहू
लागला तेव्हा सरकारने ब्रिटिशांच्या सुलजमाना प्रजेच्या
मोठ्या इम्मायली सप्रदायाचा तो बरोबर पुडारा असे बबूल
करून, " हिज हायनेस " ही पदवी व मोठे पेनशन
त्याला बहाल केले त्या वेळेपासून तो मरेपर्यंत (१८८१)
अगापानाने ब्रिटिशांच्या छत्राखाली मोठ्या शांततेने काळ
कटिला व त्याचप्रमाणे आपल्या अनुयायांची धमकूत्ये पार
पाडिली. त्याची धार्मिक सत्ता मानणारे लोक केवळ हिंदुस्था-
नांतच होते असे नव्हे तर, अफगाणिस्तान, सोरास्तान, इराण,
अरबस्थान, मध्य आशिया आणि इरचे सीरिया, मोरोको देश,
वेथे केव्हील त्याचे पुष्पळ अनुयायी होते तो शेवटपर्यंत
ब्रिटिश राज्याशी पूर्णपणे एकनिष्ठ राहिला व मरवेदेवरील
जातीवर त्याचा मोठा बचक असल्यास, वायव्यसरहोवरच्या

ब्रिटिशांच्या मोहिमांना त्याचे अमोल्य महापय मिळाले. हिंदु-स्थानात देखील मुसलमान लोक जेव्हा धार्मिक किंवा राजकीय स्वस्थाचे दगे करीत तेव्हा त्यांना शांत बरण्याचे कामी आगाखानाचा उपयोग होत असे.

याच्या मृत्यूनंतर याचा वडील मुलगा **अगाखान दुसरा** याच्या अधिकारावर आला. त्याने आपल्या वडिलाचा किता इतका वागला गिरविला की स्थानिक सरकारची त्याच्यावर मर्जी बसली व त्याला Knighthood of the Order of the Indian Empire ही मोठी पदवी मिळून मुंबईच्या कायदेशेन्सिलत स्थान मिळाले.

अगाखान तिसरा (इकतान महमदशाह)—हा दुसऱ्या अगाखानाचा एकुलता एव मुलगा, १८८५ मध्ये बापाच्या मरणानंतर आपल्या कुळाचा व त्याच्या उपासकाचा मुख्य झाला. याचा जन्म १८७७ त झाला व इराणच्या राजघराण्यातल्या त्याच्या आईने इस्माइलच्या धर्मगुरूला अवश्य असे धार्मिक व पौरुष्य शिक्षण त्याला दिले इतकेंच नव्हे तर त्याच्या बापाला व आजाला न मिळालेले उत्तम युरोपीयन शिक्षणहि दिले या दुहेरी शिक्षणाने अगाखानाला आपल्या अनुयायांच्या धार्मिक व सामाजिक हिताकडे उत्तम प्रकारे लक्ष पुरविण्याची अर्ण पात्रता झाली. आपल्या अनुयायाना आशीर्वाद देण्याकरिता व त्याच्यातली भाडणे मिटवून त्यांना उपदेशाने व पेशाने मदत करण्याकरिता त्याने दूरवर प्रवास केला. १८९७ साली विहस्टोरिया महाराणाकडून Knight Commander of the Indian Empire ही पदवी त्याला मिळाली, व त्याचप्रमाणे जर्मनीचा बादशाह, तुर्कस्थानचा मुलतान, इराणचा शहा इत्यादिकांकून त्याच्या लोकहिताची कामगिरीबद्दल अशीच मान्यता मिळाली. पुन्हा ब्रिटिश सरकारकडून १९०२ मध्ये G. C. I. E. व १९११ मध्ये G. C. S. I. अशा पदव्या मिळून, युरोपीय महायुद्धातील त्याच्या कामगिरीबद्दल पहिल्या प्रतीच्या राजाचा दर्जा व ११ तोफांच्या सलामीचा मान त्याला मिळाला (अद्यापि हयात).

अगार्या-गोडाची पोडजात त्याचा घदा लोखंडी काम सन १९११ साली त्याची सट्या ९५०० मंडळ, रायपूर, चिठावपूर जिल्ह्यात सापडते. मिखापूर घगलमध्येहि काही लोक सापडतात उडिया मुलखात ते अगारिया सापडतात ते थापासून भिन आहेत. ही जात जगाच्या आरमारामून आहो अशी या लोकांची समजूत आहे. जगाच्या आरमांनी बंलांनी जमीन नागरिही तो नागर याच्याच पूजनांनी केला होता असे समजतात. याच्या दोन पोडजात आहेत त्या (१) पगारिया अगारिया आणि (२) एटिया अगारिया हे होत अशी पेटबिताना भात्याच्या तोटीवर जे लोक दगड ठेवतात ते पगारिया आणि जे चुडी ठेकतात ते एटिया. याच्या गोटाची नावे गोडा सारकीच आहेत. सोगी पोडभेदाचे लोकांकडून वाढीत पातळेच्याच प्राय-

धित विधि बरविण्यात येतो एका भाष्यात मोन्याचा तुकडा ठेऊन त्यात पाणी टाकून ते पतिताच्या आगावर थिपडून त्याला शुद्ध करतात. सगोत्रविवाह निषिद्ध आहे मामेभाऊ आतेवहीण, भावस भाऊ व बहिणी यांचा विवाह होतो. लग्न, प्रौढपणी होतं मुलाचा वाप मुलीच्या बापाकडे नितोप पाठवितो कीं अमूक अमूक तुझा “बासी” (शिळा भाताचें खाद) खाण्याम आला आहे. जर मुलीच्या बापास तो संवध मान्य असला तर तो म्हणतो “तो पाई आला असेल तर मी शिरसावदन करून त्याचे स्वागत करतो” नंतर बराचा वाप वचूच्या घरी जातो तेथें त्याचे पाय धुतात व त्याला पाणी पिण्यास देतात वधूला देण्याच्या देणग्या बरपधारी बाजत गाजत आणतात पावसाळ्यात लग्नाचा दिवस ठरवितात. लोखंड वितळण्याचे दिवस नव्हेत म्हणून तेच लग्नास त्यांना सोड्हर पडत असतील मुलीबद्दलचें शुल्क लग्नापूर्वी काही दिवस चुकते बराचें लागते ते बहुधा ५ शेर उडीद किंवा तीळ आणि ४ ते १२ रुपयापर्यंत नगदी रकम असें असते सोमवार, मंगळवार, शुक्रवार यातून कोणत्या तरी दिवशीं लग्न होतं. बंगा (पुरोहित) जमानीसून भरी तयार करण्याकरिता एक डेंकूळ खोदतो ते डेंकूळ वधूच्या आईने ओटीत घेतले पाहिजे. वर आल्यानंतर काडोने त्याचे दात घासतात आणि मेहुणी “साज”पाने त्याच्या तोंडात घाळते. ती तो हातातील परधाने दूर करतो. याबद्दल मेहुणीला विदग्गी बावी लागते. उडीद कार पवित्र धान्य समजले जाते या विवाहविधीपैकी बराच माग पुन्हा बराचा घरी बराचा लागतो ताडाच्या पानाचे सुपुड करून वधूबारास तड्यात जाऊन ते टाकावे लागतात, आणि पाळापाळांने गडवा पाण्यात एकाने लपवावा व दुसऱ्याने वाडावा असें खेळतात. मग वधूवर कपडे बदलून घरी जातात वधूला पाण्याने भरलेली एन पापर डोकोवहन न्याची लागते. बरोन गवत भरलेल्या हरिंगाला मारण्यासाठी वायकोच्या खाद्यावहन तीर सोडले पाहिजेत. प्रत्येक तीर सोडल्यानंतर वधू त्याला साखर खाण्यास देते. तीन तीरोंपैकी एरही न लागला तर नवरा मुलगा चार आणि दड देतो. लग्न झाल्यावर चवुबाराचा महिनाभर सयोग होता कामा नये, असा नियम आहे लग्नाचा खर्च बरास १५, वधूच्या बापास ४० रुपये लागतो बराळा कधी कधी भावो सासऱ्याकडे नोकरी करावी लागते नोकरीचा सर्वांत जास्त काळ म्हणजे तीन वर्षे आहे मारोत असता लग्नाचा विचार ठरवावर वधू बरांनी घरातून निघून जावे. मग त्यांना वधूच्या बापांने बोलावून आणून प्राथमिकाकरिता एक जातीला भोजन दिले म्हणजे झाले. जर ते बोलावण्याने आले नाहीत तर विवाहिताशी संबंध तोडून टाकावा. विधवाच्या विवाहास पूर्ण मोकळीक आहे, आणि विवर्धने नवऱ्याच्या भावाबरोबर लग्न केले तर फारच चांगले. व्यभिचार, किंवा दुष्टपणाच्या बर्तनाकरिता घटस्फोटही होतो. घटस्फोट केलेली स्त्री पुन्हा लग्न करते परंतु

जर ती घटस्फोटपेरीज दुसऱ्या बरोबर पळवली तर त्या माण-
सास १२ रुपये दंड नवऱ्यास याचा लागतो.

गर्भारपणीं बधूची आई मुलीला लुगटे आणि पत्रां देते.
याळंत झाल्यावर ५ दिवस सोयर असते. प्रेताचे दहन करतात.
देवीने व महामारीने मेले त्यास पुरतात. मेरेल्याच्या वार-
साच्या डोक्याभोवती एक काळे पडके गुढाढून तो वारस
आहे असें वचल करतात आश्विनात पितृतर्पण करतात.

दैवत—दूहा देव त्याचा देव आहे. कोवळ्या बकरें त्याला
मळा देतात. पोळ्या, नारळ त्याला अर्पण करतात खोदासुर
हा त्याच्या धडाचा देव आहे. औषधावर भरवसा नाही.
जावून रोग बरे करण्यावर भरवसा आहे व्हाला आगत
आणून आजारी माणसाने काय अपराध केला हे वदवितात
आणि प्रायश्चित्त ठरवितात. ते दिले म्हणजे रोगमुक्त होतो
गोड, फवार (गवार ?) आणि अहीर या तीन जातींच्या लो-
कास आपल्या जातींत घेतात. हे लोक माकडे, बोल्हे, मयर,
पाली, गोमास आणि उठे खात नाहीत. उकराचे मांस, कोवळ्या
आणि मद्य याची पूर्ण मोकळीक आहे. गोड आणि धैमा याच्या
हातचेंच जेवतात. याच्या पेरीज स्वतः पेक्षा नीच जातींच्या
हातचें जेवतो माहींत

याचे अगावर कपडे फार कमी असतात. बायका गोंडा-
सारख्या पोशाक करतात. अगावर फार गोडवितात
आसासमथ्येहि याची बस्ती आहे हे लोक मूळचे छोटा-
नागपूरमधील होताच वंदा करणारे आहेत परंतु खानेमुमा-
रीचे वेळेला ह्या जातीचे अध्यापेक्षा जास्त लोम आसाममधील
काचार, सिव्हद व निवसागर येथील चहाचे मळ्यात मजुरा
करीत होते

अगीर—पजायातील एक जात लो. स. ३०२७ अगीर हे
गवें हिंदु आहेत ते मुख्यत्वेकरून रोहटक, गुरगाव, दिश्र व
मुलतान जिल्हे यात आढळतात ते माठ तयार करण्याचा
धदा करितात. गुरगाव जिल्ह्यातील अगार आपणास गिंटो-
रच्या रजपूत लोकांचे वंशज म्हणवितात त्याचा सामाजिक
दर्जा कन्यातरा आहे, म्हणजे ते कोहाराहून येथे आहेत आणि
जात लोकांच्या रालोराळ आहेत

अग्नि—(देवता) मानववशाच्या प्रगतीतील अगश पहिली
महत्त्वाची पायरी म्हटली म्हणजे अग्नीचा उत्पत्ति करण्याचा
शोध ही होय. हा शोध अन्यतः प्राचीन काली म्हणजे ६००००
वर्षांपूर्वीच्या दुसऱ्या हिमातर युगात (Second Inter
Glacial Epoch) लागला असावा असें तज्ज्ञांनी निर्णयित
केले आहे. ह्या अग्नीभोवती जमलेल्या अनेक मानववशातील
दंतकथात्मक वाढत्यावस्थेही ह्या प्रौढाची प्राचीनता दिसून
येते. जगातील अत्यंत प्राचीन वाढत्या जे वेदग्रथ त्यामधील
अग्नीच्या सवधी अनेक कथना, व दंतकथा ह्यांचा विचार
विभाग २ दैवतेतिहास या प्रकरणात झालाच आहे

एम्बर सर्व सस्कृतींमध्ये अग्निदेवतेची उत्पत्ति इतर सर्व
देवतापेक्षा काही विशेष तऱ्हेने झालेली दिसते. पास्तविक
दृष्टीने एम्बर जगातील धर्माचा इतिहास पाहता घरी अग्निदे-
वता अशी वैदिक हिंदुधर्म व धारदुष्टाचा धर्म ह्या दोन धर्मा-
मध्येच दिसून येते. मानवी कथना, अग्नीची उत्पत्ति, सूर्य,
वागहाराचा एखादा प्राणि, ओक वृक्ष किंवा असत्याच दुसऱ्या
काही निसर्गातील वस्तु, याजपासून झाल्याचे मान्य करते
त्याचप्रमाणे अग्न्युत्पत्तीची युक्ति मानवजातीस उगलून देणारी
व्यक्ति ही अग्निदेवता नसून ती अवयव्यासारखा सस्कृतीचा
प्रणेता नमतो तो दैवी गुणानी नंतर युक्त होतो, प्रेमिथि-
असची गोष्ट अशीच आहे.

अग्नि (भारतीय)—अग्नि हा शब्द इजिप्शोरंग असला
तरी त्याची अग्नि या नावाने ख्याति व उपासना कफ भार-
तीयातच आहे. अग्नीचे वैदिक स्वरूप "वेदविया" (ज्ञानकोश
—प्रस्तावना खंड, पृ. २१०-२०१) विभागात सविस्तर
वर्णिले आहे पौराणिक काळी अग्नीभोवती इतर देवताप्रमाणेच
बऱ्याचशा कथा उपकथा गुडाळल्या जाऊन त्याला पूर्णसगुण-
स्वरूप प्राप्त झाले वन्हि, अनल, पावक, वैश्वानर, अच्यवहत्त,
धूमकेतु, हुतभुज, अग्नि, रोहिताश्व, च्छागरथ, जातवेद, सप्त-
जिह्वा, तोमरधर यांगरे नावे अग्नीची वैशिष्ट्ये सांगतात अग्नि-
रसपुत्र, पितराचा राजा, मरुत, शडिलाचा नाद, तामसमन्व-
तरातल्या सप्तकूपीपैकी एक तारा अशा भूमिका अग्नीला पुरा-
णात दिलेल्या आढळतात त्याच ध्यान निरनिराळ्या ठिकाणी
निरनिराळे दिसून येते सात हात, चार सिंग, सात जिभा,
दोन डोळी, तीन पाय, ह्यादि वैश्वदेव मन्त्रातील अग्नीचे ध्यान
हरिवशात नाही तर त्या ठिकाणी चार हात असलेला, मेघावर
बसलेला किंवा सात वाऱ्यांची चाकें असणाऱ्या रथात बसलेला,
डोऱ्यावर धुराचा फिराट धारण केलेला अग्नि दाखविला आहे.
अग्नी. अग्नीचा पौराणिक इतिहास थोडक्यात येणेप्रमाणे —

स्वायम्भुव मन्वतरात ब्रह्ममानसपुत्र दक्षप्रजापति होता
त्याच्या सोळा कन्यातील जी स्वाहा नावाची होती ती याची
म्हा होती, आणि तिजपासून यास 'स्वारोचिष' नावाना पुत्र
व सुच्छ्राया नावाचा कन्या झाली होता

त्यातून कन्या उत्तानपादपुत्र जो भुव त्याच्या शिष्ट नो-
वाच्या पुत्रास दिली असून त्याचा पुत्र 'स्वारोचिष' हा
दुसरा मनु झाला

याशिवाय पावक पवमान व शुचि असे याचे तान पुत्र
असून, त्यापामून ४५ अग्निदेवता कायांच्या भिपतेमुळे भिन्न
नामांनी प्रसिद्ध आहेत

चाल (देवस्वत) मन्वतरात षण्णाने ब्रह्मदेवता कृत्विज
करून यज्ञ केला असता त्यात तीन ऋषि निर्माण झाले त्या-
तून यज्ञकृपाय षण्णाने, वभिःकृपीत मन्वादेवाने पुत्रत्वे करून
ग्रहण केले त्याचप्रमाणे अग्नीने निराकृपीत पुत्रत्वात
केले होते. अग्नीय ब्रह्मदेवांचे वत्सारांनी, पूर्व

या दोन दिवसांमध्य दिवसेच स्वात्मिय दिलें होतें म्हणून वाच्यमनुष्याने त्या दिनेस आग्नेयी हे नाव दिलेलें.

पूर्वी श्वेतना राजाने अचरंमेव यज्ञ केलें, त्याबरोबर रवि-भस्मानुसुते श्वेत जाल्ये होऊन त्याच्या निरुत्पन्नत्व विचार-आस हा अग्निदेवतादे गेला त्या बरोवी द्वापारयुग संपन आल होतें. ते जालून श्वेतदेवानें त्यास सांगितलें कीं, प्रस्तुत भूसावर कृष्णातून अवतरतें आहेत. त्याकडे तू जाऊन घाडव गावाचे वन भक्षणाचें माग, तें तू भक्षित्यानें झालेल्या व्याघ्रापासून त्वरीत मुक्त होईल. त्यावरून श्रावणपंचमीने कृष्णजुला-कडे तें वन भक्षणाचें मागितलें त्याबरोवी उभयतांनी 'तथास्तु' म्हणून सांगितले कीं, व्याघ्रापाशीं रयादि कर्तव्यत्वाचा न्यूनता आहे, त्यावरून अग्नीनें वरणाजवळून कपिलध्वजयुक्त एक दिव्य रथ, व 'गाडाव' या नावाचे धनुष्य मागून आणून अर्जुनास, आर्य वरुणास नांवाचे वन व 'धर्मोदयि' नावाची गदा कृष्णास दिवली तेंपेवरून उभयतांही सगुप्त होऊन त्यांनीं यात वनात प्रवेश करून ते भक्षित्यास आह्वा केली. ते वन अग्नि वरुण अशा वरुण लागला आहे हें दहास कळताच ह्म निवारण करण्यास धावून आला, तथापि कृष्णा-जुलांनीं त्याचा परामर्श करून त्यास परत लावतें पण दिवस साडेन वरुणच भक्षून अग्नि जाण्यापासून मुक्त झाला.

२ दिवस प मी ता ल अग्नि पूजा — अग्नि जिचा वर-कर्म याचें उभय 'दिव्य' धर्मप्रमाण वरुण वरुण धर्मप्रमाण आढळून येतात, या प्रघात अग्न्युत्पत्तीची अशी आख्यायिका आहे कीं जेहोवने आदम व ईश्वर या मानवजाताच्या मूल खोपुरात अग्न्युत्पत्तीचा पदति निवारण करी ज्या वेळीं आदम हा पडिल्या अप करित मुसफ्रन गेला, त्यावेळीं ईश्वराच्या पवित्रमूर्तीनें त्याला अग्नि उत्पन्न करण्याकरिता दोन मिट्टी दिल्या. अशा रीतीन दिव्य प्रघात अग्नाचा उत्पत्ति ईश्वरापासून आप्ताचें सांगितलें आहे.

३. सोमोअग्निमय घनोर्ध्व अग्निपूजा — द्राक्षी व भार-ताय घनोर्ध्व अग्निपूजेमध्ये मुख्य दोन भेद दिसून येतात ते — (१) द्राक्षा घनोर्ध्व प्रेतवल्गवस वरिज अग्नीचा निरुत्पन्न, व (२) भारताय 'अग्नि' देवतेच्या मानाने द्राक्षा 'आतार' देवतेचे अर्धून मातृत्वस्वरूप, बारी तज्ज गाराचेंतर अग्ने मा आहे की, 'अमा'ला द्राक्षी घनोर्ध्व देवतास्वरूप मुख्यच गालें नाहीं. याचिबाब दुसरा एक गोंठ लक्षात ठेवना पाहिजे कीं भारतायनास अग्निपूजेचा न्यास होतां द्राक्षा ना एका मिट्टी श्रावण वर्णाच्याव होतां जाण, परंतु भारताय प्रत्येक पारसी मनुष्य अर्धा प्राचीन पद्धतनुसार अग्निपूजा करतो.

आतारी (अग्नि) हे दिव्य प्रजापते पाश्चि स्वस्व आहे. अग्नि हा 'अहमुर' नावा युग धावून त्याच्यामालून हा-दुद जन्मला. अग्नि पांच प्रजापती आहे. अग्निमय यान अथ-वार व पूर अग्नीची मित्रिता करता. 'आतार' याने 'आतार येजु' नावीं शुद्ध वरुणाचे 'अहमुर' वरुण वरुणाचे वे-

ळा विना अग्नाच प्रजापत्या अनेक आख्यायिका अवस्था व पद्धता प्रघात सांगितल्या आहेत अग्नाचे सरस्वत याचि व्हा पयात घर्मगुर समजतात हे सरस्वत अग्नाने कधीही विद्य वेत नाहीं. जगांतले श्रेत जाळणें, शेष वेगवेगळे गोंष्ट पदार्थ टाकचे कामाकरिता कृष्णास वेष्टित दग्धन सांगितलें आहे पारशी घनोर्ध्व उपासना व प्राति-वाळन प्रार्थनापद्धति, प्राचीन वैदिक पद्धतींसा सधम आहे, परंतु या प्रार्थनेचे सर्व साधारण स्वरूप अव्यक्तोपासनापर आहे पारसात मोठ यज्ञ करण्याची पद्धती आहेत तिच वर्णन इत-रन दिलें आहे.

अग्निकुलें — यांत बीहान, चाळवय, परमार आणि पडे-हार या चार रजपूत कुळांचा समावेश होतो. या चिंता-मगतां वंश यांनी आ ह स मडळच्या नवम समेलनात वाचलेल्या "अग्निकुलप्रत्येची निमलता" या निवेधात, हीं चार रजपूत कुलें आपणास अग्निकुलें मानतात तर चुकीचें आहे असे साडले आहे. ह स १००० व्या सुमारा ही आपणास सूर्यवंदवशी समजत चढमाडांनें एव्होराज-रातास पवित्रद्वारीनीं राससवदास्यं पार रजपूत अग्निकुळापुत्र उत्पन्न केले असें जे वास्तविक वर्णन ठिठून ठिठिलें त्यामुळे या कागदपत्रा ऐडिहार्डक रसदर वेजून, सूर्यवंदवशीय कुलें आप-त्याला बहुमानाने शीर्गचयन समजू लागली पुढील भाटांनीं हि अग्नीचीं स्वयं ज्योतिष्माच्या रचल्या चर्यास्य हीं हमार केव्हा. पण याचा दुष्परिणाम असा झाला कीं याच्यास सशोभक या वृत्ताचा, ह्मणादि अर्थाचें जातोचें व वरिष्ठानीं अग्निस्वरूप करून शीर्ग्य पनविलेले लोक असें यल्ल लागले व त्यासुलें याचा सूर्यवंदवापासून चालत आलेली शुद्ध परंपरा शुद्ध लागली. तेव्हा अग्निपूजात जन्मलेले असें खोटे म्हणून घेण्यांत या रजपूतांना पारींच प्रायश नाहीं अग्निकुलाची कल्पनाच अगो-दर दिव्या आहे व म्हणून कोणते राजे अग्निकुलातले ह्मंती-पण्याचेंच कारण नाहीं वरुण. या वेळ याचा अग्निकुलाच्या वरुणचा चढमाडापुत्री अग्नाच होता असा निगंन आहे तोच आह्मात मान्य करता येत नाहो.

चढमाडापुत्री १३त स अग्निपूजोत्पन्न मानणारे असे परमार राजे होते व इ. स. च्या ११ व्या शतकापुर्वी तेहि अग्निपूजा अग्निपूजोत्पन्न म्हणत असल्याचें आढळत नाहीं. तथापि अग्निपूजाची कल्पना बहून बरीच जुनी अग्नी पारिजे नरी याचें घेण्यात जाण आहे. होमेटे याने प्राचीन तस्योड चर्याववरून अग्ने द्याविले आहे की त्या भागांत एक राजवंश यज्ञाचा धर्मीकृत वरुण दाना अग्न्याचा राम-जून रुज होतो. याचबरोबर पुरवा युग दिव्याप्रधाने आहे.

समिद्धदेगीत, प्रिदेचे शंकरचे शांत आपयदाते म्हणून प्रिद्ध अगरेले बर्हा राजे होते यांचेची मुख्य परम्पराह्मना याही राजा हा होता. या पारि राजाचा चेर, चोल व पांथ्य-राजांनी पाडाव केल्यामुळे त्याच्या मुलीची उत्तं याच्याचें काम

त्याच्या मित्र कपिलर नामक द्रागणकवीवर येऊन पडले. तेव्हा तो त्या मुलींना ज्या दोघा राजाकडे घेऊन गेला त्या-पैकी एकास त्याने अमिक्कुलोपन असे संबोधिले होते. हा राजा म्हैसूरच्या दक्षिणेत असलेल्या पश्चिम घाटातील एका लहानशा डोंगराळ अरयम नावाच्या सत्यानचा अधिपति होता. याचे नाव पुलिकर्डी माळ इंग्लोव्हेल असे होते

“तिरुविल्लयाळ पुराण”प्रमाणे कपिलर कवि तिरुवाद्रु येथे जन्मला असून त्याने तामिल भाषेत बरेच ग्रंथ लिहिले होते. कपिलर परंपरचा समकालीन होता या पुराणात विवेचे दाते म्हणून तीन राजे होते त्याची नावे दिली नाहीत; परंतु सात आध्रयदात्याची नावे येणेंप्रमाणें दिली आहेत —पळ-निसजवळ पेहन, उत्तरेस पश्चिम घाटावर पारि; दक्षिण अकां-टमध्ये तिरुनोववूरजवळ कारे, तिनेवेडीच्या पश्चिमेस पडि-यिल टेवडीजवळ आद, धर्मपुरी अथवा म्हैसूरमधील तगडूर येथील अदिदमन; मलनाड्याचा नाडि, सारेमनधील कोडि; मलैजवळचा ओरि; उरैयूरचा चोल व वजीचा चेद.

कपिलर गजबाहुजाच्या घेडी होता. यावरून, कपिल-रचा काळ इ. स. चें दुसरे शतक असावे असे डॉ. होर्नलेने अनुमान काढून इतरया पुरातन काळीसुद्धा कपिलरच्या यशु-डांतील अग्नीप्राप्तून उत्पन्न झालेल्या राजवंशाची कल्पना रुढ होती असे दाखविले आहे. [इ. अ. पु. ३४]

अग्निक्तीडा—मनुष्याने आपली देहयाना चालविण्याकरिता व आपली करमणूक व मनोरंजन होण्याकरिता नानाप्रकारच्या कल्पना शोधून काढल्या आहेत. त्यापैकीच अग्निक्तीडा किंवा आतपवाजी ही होय अग्नि, ज्वालामाही पदार्थ, स्फोटक द्रव्याच्या संयोगाने दृष्टीस आनंदादायक व मनाची काही वेळ करमणूक करणारी अशी ही कल्पना आहे. हिंदू लोकांच्या चौसठ कलांचे यादीत अग्निक्तीडेचा निवेदन नसल्याने दारुकाम तयार करण्याची कला आपले देशात केव्हा व कोणी सुरू केली हें निश्चयात्यरु सांगता येणें शक्य नाही. वडुकीची दारू तयार करण्यास जी द्रव्ये लागतात, त्याच द्रव्यात फेरफार करून आतपवाजीचे प्रकार तयार करितात. महाभारतात शतमी, युद्धयने वगैरे शब्द योजलेले आढळतात. परंतु शतमी म्हणजे आधुनिक काळी जीस तोफ किंवा machine gun म्हणतात, त्याच तत्वावर तयार केलेले यंत्र होते किंवा कसे हाचा सानोलायक निर्णय होणें कठीण आहे. कारण आपले देशात सुसंगत व विश्वसनीय इतिहास किंवा बरारी लिहून ठेवायचा प्रघात नसल्यामुळे कल्पनादाखीवरच पुष्क-ळदा अवलंबून रहावे लागले. वडुकीची दारू, फटाके वगैरे करण्याची कला चिनी लोकांनी प्रथम शोधून काढली व त्यांचेपासून इतर देशात पसरली असा साधारण समज आहे. रोमनलोकांचे सर्वांशीत—दारुकाम उडवीत. प्रिकलोस सगुनी दयांतील युदाचे वेळी ज्वालामाही पदार्थांने भरलेली जहाजे पेटवून शत्रूच्या जहाजांना जाळण्याकरिता व या

रीतीन शत्रूस धावरवून जेरीस आणण्याकरिता सोडोत असत वयारिनस व डायोरोशन या दोन रोमन बादशाहाच्या सन्मानार्थ दाढक्राम उडविण्यात आले होते अशी वर्णने आहेत. तसेच क्राडिअयन याचे प्रयावरून असेही दिसते की, चक्राप्रमाणे फिरणारे, व पावसाप्रमाणे देखावा दाखविणारे दाढक्राम इ. सत्ताच्या चांग्या शतकात तयार होत असे. तसेच दर्यावरील व जमिनीवरील युद्धप्रसंगी अग्नीचे गोळे शत्रूसैन्यात फेडण्याची युक्तीही त्या काळी निघाली होती.

ग्रीस, रोम आदिकरून मुख्य राष्ट्रांचा न्हात झाल्यानंतर काही काळपर्यंत ही कला बहुतेक युरोपांडात नामशेष झाली होती. परंतु क्रूसेडस (ख्रिस्ती धर्मयुद्धातील वीर) यांनी पूर्वेकडील लोकांपासून वडुकीची दाढ व इतर स्फोटक द्रव्ये करण्याची कला शिकून आपले देशात त्याची माहिती नेल्या-वर पुन्हा युरोपमध्ये त्या कलेचा प्रसार झाला हिंदुस्थानात जसे बाही ठिकाणी विजयादशमीचे दिवशी रावणाची मोठाळी बावूची कागदाची मंडविलेली चित्रे करून त्याचे आत दाढ पाळून त्यास पेटवून देतात, त्याचप्रमाणे भारेंस वगैरे शहरां सन १५४० पर्यंत बायबलातले काही प्रसंगास साजेल अशा तऱ्हेची लाकडी किंवा कागदी मोठी चित्रे करून त्या चित्रांत दारू पाळून पेटवून देत.

याच धर्तावर इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशातही (Festivals) होळ्या किंवा अग्न्युत्सव करीत असत. व हा प्रघात अद्यापिही काही ठिकाणी चालू आहे.

सोरा, गयक व लाकडी कोळसा हे जिनस मुख्यत्वेकरून वडुकी दारूचे घटकद्रव्य आहेत. त्यातच मनशीक, पोलादाचा कीस वगैरे पदार्थ मिसळले म्हणजे उडविण्याची दारू तयार होते. निरनिराळ्या रंगाची फुले व गोळे दाह उडविते वेळेस निवडण्याकरिता मिथणांत अनेक रासायनिक द्रव्ये घालावी लाग-सात त्यांची संपूर्ण माहिती या स्वळी देणे अचक्य आहे. नमुन्याकरिता एक दोन कृति घाली दिल्या आहेत.

फिरते चक्र करण्याची कृति.

वडुकीची दारू	२४ भाग
सोरा	१०
गयक	७
कोळसा	५
पोलादाचा कीम	८
हिरवे तारे करण्याची कृति.	
पोटासम होरेट	१०
घोरिअम नायट्रेट	४८
गयक	१२
कोळसा	१
लारा	५
रसशशूर	८

तांब्याचा कीस (कापर सल्फाईड) २

सुद्ध पेशवार्द्ध आतपवाजीत बरेंच सत्तेजन मिळत होतें अतः पेशव्यांच्या बखरीवरून व त्या वैद्यक्या दुरव्याची वयत इथली प्रथकारांनी लिहून ठेवली आहेत आहेत त्यावरून मिळत होतें दरवार, लग्नप्रकार किंवा इतर महत्त्वाचे प्रसंगी दाख बाग होऊन तो समारंभ पुरा नव व-याचा अशी पूर्वीची वृद्धिवां होती ह्या वैद्यी पेशवे सरकार व इतर त्याची मळक पवतीचे टेकडीवरून आतपवाजी पाहत असत व दाहकाम पवतीचे मळ्याभोवती होत असे अली कडे नवीन शास्त्रीय शोध मिथल्यासुद्धे आतपवाजी (Pyrotechny) या कलेमध्ये पुष्कळ सुधारणा झाली आहे व नवीन नवीन तऱ्हेच्या मग्याची भर पडली आहे पेशव्यांचे वैद्यी दाहकाम होत असे त्याची वाढी मिळली आहे ती खाली दिली आहे त्या माहितीवरून पेशव्यांचे चारित्र्यीय सुद्धा या कर्तें महाराष्ट्र पाठीमागे नव्हता असे मिळत होतें सगळे माधवरावाच्या लग्नाच्या वैद्यक्या अग्निकोडेचें वर्णन पेशवांच्या बखरीत आहे

तावदाणी रोपणी—यात कांढेच्या वगामीस मिमें लावून त्यात दाहकाम काम्याची व्यवस्था होती

आकाशमंडळ—नारायण—हें दाहकाम बाणाप्रमाणे असून तें आकाशात उच केरल्यानंतर चिप्रविचित्र रंगाचे तारे दिसत असत

नारळी जाई—ह्यात अग्नि लावण्याबरोबर तोफेमारवा मीठा अक्षज होऊन स्थानूत रंगीतरींगी सर्पाकृति देखावे बरेच मिथत असत

प्रभा चमक—ह्यात कितीचिचें असून सावेरी व हरेरी रंगामुद्धें ह काग फार लोमिवत दिसत असे

ह्यावेरीज पुष्कळ प्रकारचे बाण, पाखरे, फुळे, झाडे इत्यादि प्रकारची रंगीतरींगी रोपणाई दिवत असे

स्वदेशी अग्निकोडेमध्ये खाली दिलेले प्रकार आढळून येतात

बडेबाजी, सुदळ, नळा, वदनांत, तारा, चांया, निउदरी, जतीण, पठी, फुलझाडी, फुलझाड, फुलबाजी, मेहलाब, बाजा, चक्र, दिवार, धुरधुरी, हातनळा, लका, दाहका डग्रा बगैरे

नवीन शास्त्रीय शोध युरोपीयन देशात खाल्यासुद्धे पुष्कळते स्वदेशी दाहकाम मागे पडून विलयती झाल त्याऐवजी मीठा प्रमाणावर हिंदुस्थानांत मेळ लागला आहे व इतर ध्याप्रमाणें हा धदाही हळके हलके परकीयांच्या हाती जाण्याचे पयास लागला आहे इकडे सुशोभित लोक व रसायनशास्त्र येते याचे लक्ष गेल्यात ह्या धद्याच पुनर्दुर्मीवन होईल असे वाटतें

अग्निपुराण—नांवावरून ह पुराण अग्निमाहात्म्य वर्णन करणारे असावे असा साक्षात् ६ तर्क धावतो, पण तसें नसून अग्नीर् वसिष्ठाव पात्रावेळें वियापात्र यात प्रथित केले आहे सगें, प्रतिसगें, वश, मन्वतर आदि बबालुचरित ही पात्र

लक्षणें सामान्यतः पुराणात प्रामुख्याने आढळतात, यांशिवाय इतर अनेक विषय पुराणात असतात. अग्निपुराणांत याच्या उलट प्रकार आहे बरील पंचलक्षणाना यात विशेष महत्त्व दिले नसून, बराच अथवा दोन विद्या यात जास्त विवेचिल्या आहेत यांशिरीज मनुष्याला उपयुक्त अशा पुष्कळ गोष्टी यात सुगमून दिल्या आहेत, हें सहज साध्यापाराळी समजून येतें चौदश्यात याचें स्वरूप संपादकाना द्याजे हा एक स्वतंत्र प्राचीन ज्ञानकोशच आहे अवतारचरित, भारतमायाणादि इतिहास ग्रंथ, पुराणें, वगैरेची चमकून निविचेन, उद्योति शास्त्र वास्तुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, नाट्यशास्त्र, छंद शास्त्र, काव्य-व्याकरणशास्त्र, तत्त्वज्ञान, व्यवहारनीति, वासागिरी विविध विषय यांत आहेत पुराणामध्ये ह्या प्रथ तामस कोटीत घालण्यांत येतो याचें कारणच ह की यांत परमार्थासुबधी पार धोडा उघापीह केला आहे

कीर्णत्व हि एव विशिष्ट पयाचा यात पुरस्कार केलेला दिसत नमला तरा, शैवधर्मीचे प्राग्व्य या पुराणवरनेच्या काळी अलचें व मन्त्रतऱ्हाडे लोकांचा जोडा असावा असे वाटतें

आनंदधर्म संहृत प्रयापलीत प्रसिद्ध झालेल्या अग्निपुराणाच्या प्रतीत १८३ अध्याय व ११४५० श्लोक आहेत नारदपुराणांत अग्निपुराणातलें श्लोकसंख्या १५ हजार व महर्षपुराणांत ही संख्या १९ हजार म्हणून म्हळी आहे. विद्या या पुराणाची विषयसूक्तमणिदा जी नारदपुराणात दिली आहे त्यात ईशान हस्तप्रसाताचा जेव्हा केलेला आहे पण तो कृतीत उल्लेख असण्याचा अग्निपुराणांत नाहीं तसेंच ब्रह्मलेखाना दाखसागराना अग्निपुराणातील म्हणून जे उताऱे येतले आहेत त्यातील काहीं यात नाहीत वेव्हा या पुराणाचा कोही भाग हस्त ज्ञाना असला पाहिजे ह सिद्ध होतें

याचा काळ कोणता ह सांगणें पार कठीण आहे तथापि ति शकाच्या ५ व्या शतकानंतर व सुसलमाजी त्याच्या हिंदुस्थानावर हाण्याच्या आधी याचें सकलन झालें असावें असे वाटतें

सदगं प्रथ—इत-अग्निपुराण (मेल्य ऑक इंडिया सीरीज) काळे—पुराण निरीक्षण मिटरमिह—हिल्सरी ऑक इंडियन लिटरेचर (जर्मन प्रथ) असून—हिंदु इतिहास डिक्शनरी अग्निपुराण आनंदधर्म आवृत्ति

यापुराणात अनेक विषय आत्म्यासुद्धे या पुराणाचें सविस्तर वर्णन दिल्यास प्राचीन हिंदूया सामाजिक व राजकीय आयुष्य मग्याची साकल्याने वर्णना येईल म्हणून या ग्रंथान सविस्तर वर्णन दिले आहे व प्रसंगी ज्या अनेक विषयाविषयी सामान्य ज्ञानकास लिखाणाबरोबर अशा विषयाचें तर अथेक विस्ताराना वर्णन केले आहे अग्निपुराणांत अनेक शास्त्रांच विवेचन आहे निरनिराळ्या शास्त्रावरील लेखाच्या प्रसंगी अग्निपुराणाचा उल्लेख करणा व्यपती किंवा त्यातील शास्त्रविवेचनाचें स्वरूप

याचें लागतें. यासाठी अग्निपुराणाचें यथार्थ स्वरूप जेथेंच दिटलें बरें.

अ त र ग नि री क्ष ण

दशावतार वर्णन अ. १-१६

पहिल्या अध्यायात प्रथम श्लोकामध्ये उन्मी, सरस्वती, गौरी, गणेश, स्कंद, ईश्वर ब्रह्मा, वन्हि, इन्द्रादिक, व वासुदेव याचें मंगल केलें आहे. इतक्याचें मंगल अथवा त्यांना केलेला नमस्कार इतरन आपणास पारसा आढळत नाही.

ऋषींनी सूताम आम्हास सारीत सार गाय आहे तें सांग असा प्रश्न केला. तेव्हा झालेला अग्निवसिष्ठसवाद सूतानें ऋषींस सांगितला. हा अग्निवसिष्ठसवाद म्हणजेच अग्निपुराण होय. परा व अपरा या दोन विवेका धरून हे पुराण सांगण्यांत आलें आहे. अर्थात् ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्व वेद व त्यांची सहा अंगे शिक्षा, कल्प, म्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष व छंद, ग्रंथशास्त्र, धर्मशास्त्र, पुराण, न्याय, वैद्यक, गायत्रं, धनुर्वेद, अर्थशास्त्र, हीं अपरा व परा म्हणजे ब्रह्मप्राप्त्यर्थें सांगितलेलीं ज्ञानविषयक यत्ने, त्या परंपरा विद्या होत. असा तन्हेन या पुराणाचा आरंभ झाला आहे

दुसरी गोष्ट म्हणजे ब्रह्मदेव, सर्ग बगैरे विषयापासून या पुराणाला आरंभ न होता अवतारचरित्रापासून आरंभ झाला आहे.

अ. २. मत्स्यावतारचरित्र अ. ३. कूर्मावतार. पद्मपुराण व मत्स्यपुराण ग्रंथाचें हे विषय आले आहेत. विषयांच्या प्रविपादनांत करक नाही. श्लोकरचना मान निराळी आहे. मत्स्यपुराणांत कूर्मावतारचरित्र आढळत नाही. अवतार चरित्रें बहुतेक पुराणांत आरेतच. अ. ४ वराह, नारसिंह, वामन व परशुराम यांची सक्षिप्त चरित्रें, अ. ५ श्रीरामावतार. यांत नालमीकिरामायणातील जन्मकांडाचा सक्षिप्त विचार आला आहे. अ. ६ रामायण, अयोध्याकांड. अ. ७ रामायण, अरण्यकांड अ. ८ रामायण, किष्किन्ध्याकांड. अ. ९ रामायण, सुंदरकांड. अ. १० रामायण, युद्धकांड. अ. ११ रामायण, उत्तरकांड. "रामरावणयोर्वुद्ध रामरावणयोरीव" हा सुप्रसिद्ध श्लोकार्थ येथें आहे. हे रामायण सक्षिप्त असून त्यांत महत्त्वाचा कोणताही कथाविषय सुटलेला नाही. या एकंदर रामायणाच्या श्लोकांची संख्या १८९ आहे.

अ. १२ कृष्णावतार (यात आलेल्या गोमताचा निर्णय कसा करावयाचा. कारण गोमत हा आपण जर गोवा प्रांत पेतला तर जरासभाच्या स्वारीला मिळून मथुरा सोडून कृष्ण इतक्या दूर पळून गेला असेल ह समजनीय नाही. गोमंत हे पर्वताचे नांव आहे. भागवतांत त्या पर्वताचे नांव निराळें आहे.)

भारताच्यान अ १३।१४।१५ यांत आहे. तीन अध्याय मिळून अवघे ७२ श्लोक आहेत.

अ. १६ वा. बुद्धावतार व कल्पयवतार. बुद्धावताराची कथा सर्वत्र आहेच. बुद्धावताराची पौराणिक समजत अथवा कथा अशी आहे की, पूर्वी देव देत्याच्या बुद्धात देवांचा पराभव झाला. तेव्हां देवांनी मिण्ची प्रार्थना केली मिण्ची बुद्धाचा अवतार पेतला. तो काल असा होता की सगळे देव वैदिक कर्म करणारे होते व त्यास त्या धर्मापासून भ्रष्ट करून त्याचा नाश करावयाचा होता म्हणून बुद्धाचा अवतार मिण्ची पेतला. म्हणून बुद्धाच्या मताचें अनुकरण करणारे बौद्ध होत त्यापुढें जैनमताचा उद्भव झाला अशी समजत व्यक्त केली आहे. जैनमताचा पुरस्कर्ता मिण्चीचा अवतार असें समजतात. आहेत सोऽभवत्पश्चादाहेतान्नरोत्पन्नान् ॥

सृष्टीची उत्पत्ति अ १७-२०

अ. १७. जगत्सर्गवर्णन; सर्ग म्हणजे ब्रह्मापासून हिरण्यगर्भ ब्रह्मापर्यंतची उत्पत्ति हे वर्णन सर्वांच्या परिचयाचें आहे. "अप एव सज्जोर्दो" हा श्लोक इतर पुराणाप्रमाणें येथेहि आहे (१७।७). अण्यक्त ब्रह्म, प्रकृति-पुण्य, महाव, अहंकार, तो तीन प्रकरणा, वैकारिक, तैजस, व तामस अहंकार. - आकाश वायु, वेज पाणी व पृथ्वी ही तामस अहंकाराची संतती तैजस अहंकारापासून इन्द्रिय व वैकारिक अहंकारापासून इन्द्रियाच्या अधिष्ठातृ स्वता व मन ही उत्पन्न झाली. "तत इव-भूभण्डान्" या श्लोकार्थापासून अध्याय संपेपर्यंत सगळे श्लोक भारतातून पेतले असावेत कारण दोन्ही प्रयांत श्लोकरचनेचें साम्य आहे असें टीपाकाराचें म्हटलें आहे. हेच श्लोक हरिवंश अ. २ ग्राम्यचें आहे असें टीपाकार म्हणतो. अ. १८ वा हवायुवमनुवंशवर्णन, हा अध्याय धोव्या फार करकानें पूर्वीच्याच अध्यागाप्रमाणें हरिवंशात आहे. अ १९ कश्यप-वर्णन अ. २० जगत्सर्गवर्णन (पुढे चाळ) अ १७ यांत सांगितलेल्या प्राकृतादि तीन सर्गांच्या पुढचें हे वर्णन आहे प्राकृतसर्गामध्ये महत्सर्ग (महतापासून अहंकारपर्यंत), भूत-सर्ग (आकाशापासून पृथ्वीपर्यंत), वैकारिक सर्ग (भूताच्या सूक्ष्मत्वाचें बनलेला इन्द्रियवर्ग), हे तीन सर्ग मोडतात. विकृत सर्गामध्ये स्यावर, तिर्यक् स्रोतस, अर्ध-स्रोतस, ऊर्ध्वस्रोतस व अनुग्रहसर्ग असे ५ भाग कल्पितात. त्रियग्नोतस म्हणजेच तिर्यक् योनीमध्ये जन्मलेले प्राणी, ऊर्ध्वस्रोतस म्हणजेच देव-सर्ग, अर्धस्रोतस म्हणजे मनुष्य सर्ग, हे वैकृत पांच व तामस तीन मिळून ८ सर्ग, व नववा सात्त्विककुमारसर्ग होय. म्हणून ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झालेले जगाचे मूलभूत नऊ सर्ग होत.

देवोपासना व मन अ २१-२८

अ २१ विष्णवादि देवतांची सामान्यपूजा यांत देवतांच्या मंत्रांवाचें विधान आहे अ. २२ पूजावि-काराचें सामान्य स्नानविधि. अ. २३ आदिमूर्त्यादि-पूजाविधि अ. २४ वुडनिर्माणदि अग्निकार्यादिकथन. घोडश-संस्कार. अ. २५ वासुदेवादि मंत्रलक्षण. अ. २६ सुदालक्षण. अ. २७ शिघ्याना दीक्षा देण्याचा प्रकार. अ. २८ आचार्यासिधेक

वर्णन. अ. २९।२९ मंत्रसाधनविधि, सर्वतोभद्रादि लक्षण व विधान अ. ३०;३१ अपामार्जनविधान. अ. ३२ निर्वाण-दीक्षासिध्यर्थसंस्कारवर्णन. अ. ३३।३६ पवित्रारोपण विधि, पूजा व होम, [अधिवासन व इतर देवतासंबंधी पवित्रारोपण विधि—उत्तर खंड अ. ८९ पद्म पुराण त्यात व ह्यात फरक आहे. हा पवित्रारोपण विधि थावण महिन्यात सांगितला आहे] अ. ३८ देवालयनिर्माणफल, निर्माणारंभ. देवालय निर्माण करण्यासाठी जमीनीची परीक्षा, ही परीक्षा पचरात्र, अथवा सहा रात्र याभ्यंत दिली आहे. प्राण-प्रतिष्ठा करण्याला लायक ब्राह्मण कोण याचा अर्थोक्त विचार येणंप्रमाणे. मंत्रदेशांतील ब्राह्मण प्राणप्रतिष्ठेला योग्य आहे. कच्छ, कावेरी, कोंकण, कलिंग, काची, काश्मीरक या देशांतील ब्राह्मण प्रतिष्ठेला अयोग्य आहेत. जमीनीचा उच्च-वटा काढून टाकून ती सारखी करावी व मापावी. नंतर अष्टदिशेकडे सावू, उडीद, हळद वगैरे द्रव्ये टाकावीत त्या-योगाने राक्षस पिशाच वगैरेचा नाश होतो ही जमीन देव स्थापनेला योग्य होते. ही जमीन सारखी करण्याचे यज्ञ म्हटले म्हणजे बैलाकडून नागर ओढणे हा होय हा विषय कमी उल्लेख प्रमाणाने मत्स्यपुराण अ. २५२ पासून आला आहे.

उ पा स ना नि अ व स्तु शा ख ३९ १०६

अध्याय ३९ पासून ४५ पर्यंतचा विचार वास्तुशास्त्रविषयक विचार आहे. यातील चारवासा भाग दुर्बोध आहे.

अ. ४६।४७ शालग्राम लक्षण व पूजन अ. ४८ केशवादि चोवीस नावाच्या मूर्तींचे स्तोत्र. अ. ४९ दशावतारप्रतिमा-लक्षण. अ. ५० बडी आदि ठेवीच्या प्रतिमेची लक्षणे, अ. ५१ सूर्यदिप्रदेशदेवताप्रतिमालक्षण अ. ५२ चैत्यग्रंथीनिर्माणप्रतिमा-लक्षणे अ. ५३ लिंगादिलक्षण. अ. ५४ लिंगाच्या प्रमाणाचे व्यक्ताव्यक्तस्वरूप. अ. ५५ पिंडिकालक्षण. अ. ५६ दश-दिग्पालयागवर्णन. अ. ५७ कलाश्रित्याविधि. अ. ५८ स्नपन विधि. अ. ५९ अधिवासनविधि. अ. ६० वायुदेवादि देवतांची सामान्य प्रतिष्ठा अ. ६१ अथयत्नस्तन, द्वारप्रतिष्ठा. ध्वजारोपणविधि. अ. ६२ लक्षादिदेवताप्रतिष्ठामान्यविधि. अ. ६३ विष्णुनादिदेवताप्रतिष्ठामान्यविधि. पुस्तक लेखन-विधि.—हे कसे लिहावे याचा विचार नसून फक्त वर सांगितलेले नारसिंह मंत्र रूपेरी अथवा सोनेरी शब्दांनी नागर आपे-मये लिहावेत येवढाच उल्लेख आहे.

स्थापना कर्म—अ. ६४ कृष्णपीतङ्गप्रतिष्ठाविधि. अ. ६५ सभादिस्थापनविधि अ. ६६ जमीनीची परीक्षा करून तेथे वास्तुयाग करावा. ही सभा चौक अथवा गावाच्या आरंभी करावी, शून्य ठिकाणी करू नये. या सभेमध्ये चार, तीन, दोन अथवा एक शाल यांचा कोपरे हे सोडावेत.

अ. ६६ देवतासामान्यप्रतिष्ठा. अ. ६७ जीर्णोद्धारविधि. अ. ६८ वा उत्सवविधि. अ. ६९ मूर्तींना स्नान घालण्याचा विधि. अ. ७० पादपप्रतिष्ठा. यज्ञाना अलङ्कृत करून

सोन्याच्या सुईने टोंचे मातावेत व नंतर पूजा करावी अ. ७१ गणपतिपूजा. अ. ७२ स्नानविधि. अ. ७३ सूर्यपूजाकथन सूर्याच्या आगला रक्षावपुठन करून पूजा करावी. अ. ७४।७५ शिवपूजाहोमविधि. जप करताना चर्माने वेष्टिलेले यज्ञचे गंध, फूल, अक्षता, दर्भ इत्यादिकानी पूजाचे हातात अध्याचे पात्र घेऊन अग्निगृहात जावे. यागाला लागणाऱ्या सर्व द्रव्यांची तरतूद ठेवावी उत्तरेरंडे तोंड करून कुडावर प्रोक्षण करावे हे प्रोक्षण अक्षमंत्राने करावे, वर्माने अभ्युक्षण, यज्ञाने जमीन उकरणे, वर्माने सारखी करून पाणो शिंपडणे, बाणाच्या टोकाने मातीचे डकूल फोडणे, निस्सूत्र परिधान, वर्माने पूजन अशाच तऱ्हेने ही सर्व तांत्रिक पूजा आहे असे समजावे.

अ. ७६ चडपूजा अ. ७७ फलिपापूजा अ. ७८ पवित्रा-धिवासनविधि कुलधर्म अजून प्रसिद्ध आहे अ. ७९ पवित्रा-रोहण विधि अ. ८० दमनरा रोहणविधि. अ. ८१ समय-दीक्षा अ. ८२ वा. संस्कारदीक्षा.

हे सर्व विषय मंत्रशास्त्रातले आहेत.

अ. ८३ निर्वाणदीक्षाविधि. अ. ८४ निवृत्तिकलाशोधन. अ. ८५ प्रतिष्ठाकलाशोधन अ. ८६ विशासशोधनविधि. अ. ८७ शांतिशोधनविधि. अ. ८८ निर्वाणदीक्षाशेषविधि वर्णन. अ. ८९ एकतर्कदीक्षाविधि. अ. ९० अग्निषेकादि. अ. ९१।९२ प्रतिष्ठाविधि, अग्निषेकाने देवतापूजन सत्त्वर्णन. अ. ९३ वास्तुपूजा. अ. ९४ शिलाविन्यास. अ. ९५ प्रतिष्ठा कालसामान्यादिविधि. अ. ९६ प्रतिष्ठाविधीतील अधिवासनविधि. अ. ९७ शिवप्रतिष्ठाविधि. अ. ९८ गौरीप्रतिष्ठाविधि. अ. ९९ सूर्यप्रतिष्ठा. अ. १०० द्वारप्रतिष्ठाविधि अ. १०१ प्रासाद-प्रतिष्ठा. अ. १०२ ध्वजारोपणविधि.

अ. १०३ जीर्णोद्धारविधि. अ. १०४ प्रासादलक्षण. अ. १०५ यज्ञादिवास्तुविचार. अ. १०६ नगरादिकवास्तुकथन.

भूगोल ज्ञान—अ. १०७ प्राचीनभूगोलज्ञानबोधक आहे स्वायभुवर्ण्य स्वयभुमन्त्राच्या वशाचा थोडक्यात उल्लेख. अ. १०८ भुवनकोश. या भुवननामधे सात द्वीपे असून त्यांच्या भोवती सहस्र सागराचा वेढा आहे. त्या भूतद्वीपांची नावेः—जवु, म्रम, शाल्मलि, कुश, मौंच, शाख व पुष्कर, ही होत. सहा समुद्रांची नावे—खारा समुद्र, उसाचा समुद्र, दारुचा समुद्र, तुपाचा समुद्र, दक्षाचा समुद्र, दुधाचा समुद्र, गोव्या-पाण्याचा समुद्र. अ. १०९ तीर्थमाहात्म्य. अ. ११० गंगामहा-त्म्य. अ. १११ यमुनामाहात्म्य. अ. ११२ वातांगसी-माहात्म्य. अ. ११३ नर्मदामाहात्म्य. अध्याय ११४ ते ११६ गंगामाहात्म्य पुराणातील “ एको मुनिः कुम्भकुशप्र हस्त ” हा सूक्त श्लोक या ठिकाणी आहे. अ. ११७ आरुद्रकल्प. ११८ भारतवर्षा या भारतवर्षात इन्द्रद्वीप, कसेर, तालवर्ण, गमस्ति, नागद्वीप, सौम्य, माधव, वारुण, अती आठ वर्षे आहेत. ११९ महाद्वीपादिवर्णन. १२० भुवनकोशवर्णन.

नै. अमित्रत अ. १७७ द्वितीयाव्रतं अ. १७८ तृतीयाव्रतं. अ. १७९ चतुर्थीव्रतं. अ. १८० पंचमीव्रतं अ १८१ षष्ठीव्रतं अ. १८२ सप्तमीव्रतं. अ. १८३ १९४ अष्टमीव्रतं अ. १८५ नवमीव्रतं. अ १८६ दशमीव्रतं अ. १८७ एकादशीव्रतं. १८८ द्वादशीव्रतं अ. १८९ ध्रुवद्वादशीव्रतं. अ. १९० अखटद्वादशीव्रतं. अ. १९१ त्रयोदशीव्रतं. अ. १९२ चतुर्दशीव्रतं अ. १९३ शिवरात्रिव्रतं अ. १९४ व्यशोकयौर्मिव्रतं. अ. १९५ वारव्रतं. अ. १९६ नक्षत्रव्रतं. नक्षत्र पुष्टय कल्पून त्याची पूजा करावयाचा अ. १९७ दिवसव्रतं. अ. १९८ मासव्रतं अ. १९९ अनेक व्रतं. अ. २०० दोषदानव्रतं. तुलनेसाठी या एकरुद्र व्रताचा व त्यासंबंधीच्या कथाचा संग्रह आपणांस व्रतराज, जतार्थ किंवा व्रतवैमुदी वगैरे वार्धिक ग्रंथामध्ये सापडेल या अध्यायात देविका नदांचे नाव आहे. ही कोठे आहे, हे कळत नाही.

अ. २०१ नवव्यूहचक्रं. अ. २०२ पुण्यवर्गचक्रं, देवाच्या पूजेला लागणारी निरनिराळ्या तऱ्हेचीं फुले अ. २०३ नरकवर्णनं. अ. २०४ मासोपमासव्रतं. अ. २०५ योद्धवचक्रव्रतं अ. २०६ अगस्त्यार्थदानचक्रं अ. २०७ कौमुद्व्रतं अ. २०८ व्रतदानादितिसुबोध.

दा न मी मा सा—अ. २०९ दानपरिभाषाकथनं. अ.

२१० महादानविधि. अ. २११ अनेक प्रकारचीं दाने वषाच्यापाशी दहा गाई आहेत त्यानी १ थावी. याप्रमाणे दशांशाचे प्रमाण आहे. येथे उल्लेखिलेले महिषदान हे आह्लास अपरिचित वाटते तसेच रुपाचा चंद्र म्हणून मस्तकीं धरावा, व तो ब्राह्मणाला द्यावा. आपला लोखंडाचा पुतळा करून देणे किंवा निरनिराळ्या द्रव्याचा पुतळा करणे, तो असा. पुष्टय काढ्या तिळाचा घन-वावा. दात रुपाचे घनवावे, डोळे सॅन्धाचे, हातांताळ तरवार वगैरे जाई दाखवावा, ताचें वस्त्र नैसलेला, शालाच्या माळा घातलेला, पायांत पादत्राण घातलेला, काळी काचळ ग्रापर-लेला, डाव्या हातात मोस दिलेला, सोन्याच्या अश्यावर बसलेला असा हा काल पुष्टय करावा.

ब्राह्मणाला दासी अर्पण करावी (दासी दावा द्विजेन्द्राय) बसवपुराणात बघून हा जगमास पुष्कळ वेदा देत असे असे वर्णन आहे, त्यास हसवयास नको अ २१२ मेघदान अ. २१३ पृथ्वीदान अ. २१४ नाडीचक्र. अ. २१५ सध्याविधि. गायत्री जप व हवन यासंबंधी विचार सांगितला आहे. अ २१६ १२१७ गायत्रीनिर्वाण अ. २१८ राक्षसवर्गीचे वर्णन. पूर्वी राज्याभिषेक काली राजाना सर्व तऱ्हेच्या वार्धिक लोकांचे पालन करीन अशी प्रतिज्ञा करावी लागत असे. निरनिराळ्या त्रिकाणच्या माती राज्याच्या त्रयेक अवयवाला लावावी असा आचार दिसतो पर्वत-शिखरादिकी माती राज्याच्या मस्तकीं लावावी, बाळ्याची माती कानावर लावावी, सुपी विष्णुच्या देवालयाची लावावी याप्रमाणे जाणावे. ठिकठिकणच्या मातीचे वर्णन करताना

वेदयेच्या दाराची माती घेऊन राज्याच्या वधरेला लावावी खगर्वा असा आचार सांगितला आहे. सवे वर्णांकडून राजाला अभिषेक झाल्यावर त्याने आरातात व नुषात पहावे. विष्णुदिकांचे पूजन करावे. राधेवर व्याघ्रचर्म टाकलेले असावे. व त्यावर पुरोहिताने बसून राजास मधुपर्क देऊन वस्त्र बांधावे (पत्र-बध). राजानें सुगुप्त बांधावा या सुगुप्तामध्ये पंचचर्म असावे, म्हणजे सुगुप्त बालताना, ज्याप्रमाणे आज शिनायाच्या पद-क्यात टोपा कापणारा अडळते तसे सुगुप्तामध्ये वरमे बांधावे (पंचचर्मोत्तरदेव) नंतर बिलाच्या, तिहाच्या, वापा-च्या वगैरे चित्याच्या कातऱ्यावर राजानें घसावे प्रतियोगीने प्रधान, सचिव वगैरे लाग दाखवावे, म्हणजे त्याची माहिता करून घ्यावा नंतर दाने वगैरे प्राप्तात देऊन घोडा व हत्तीचा पूजा करून राजाची मिरवणूक राजमागने काढावा

अ. २१९ अभिषेकमन, या मनात काही देव, ऋषी, पर्वत, देव, नद्या याचीं नावे आली आहेत त्यांत नद्याचीं बरीच अपरिचित नावे आहेत अच्छोदा, देविका, वरणा, विधिरा, पारा, रुपा, गौरी, वैतरणी, अरुणा वगैरे अ २२० साक्षात्पक्षपती म्हणजे अधिपतीमिहळ अथवा राज्यभ्रमस्थेस लागणारी खाती व त्यावर अधिकाऱ्याची योजना राजाला राज्याभिषेक झाल्यावर त्यानें शून्या जिकवे. सेनापती ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय असावा. घनार्थक्षाम म्हणजे यजिनवाराळा रत्नाची व शिरोध्याची माहिती असावी. हस्त्यायुध हा जितश्रम असावा, त्याला हस्तीची परीक्षा असावी. तसाच घोड्याचा सुरज अश्वशालात पारखत असावा, (दुर्गाचा) लिहिलेदार फार हुपार असावा; वसाच वास्तुचा अधिकारी (स्वपती) हा शिल्पशास्त्रात निष्णात असावा सत्री हुपार असावा सत्तासद धने जाणणारे असावेत. यन्त्रमुक्, पाणिमुक्, अभुक्, व सुकधारेत, हे चार प्रकार बाण व दक्ष सोडल्याचे आहेत. आचार्य बरीत चारी प्रकारात तज्ञ असावा व बुद्ध करण्यात कुशल असून राजाचे हित साधणारा असावा. प्रतिहारी नीति-शास्त्रामध्ये तज्ज्ञ असावा. दूत गोड बोलणारा, अक्षीण, व अतिबलाढ्य असावा किंवा प्रतिक्षेदाक्षल राजास विडा देण्यासाठी ज्याची योजना करात तो तृतीयप्रकृती असे, ससच्याकडे कामाचा बरीच जबाबदारी असे तो पूर्ण राज-निष्ठ असून सधिविग्रह, पांडगुण्य, सन्यासि सर्व जाणारा राजाचे रखण करणाऱ्याही नेहमी हातात तलवार धारण करणारा असावा. (सुदायक्ष) आचारा किंवा पाकशास्त्र हा त्या पाकशास्त्रात पूर्ण असावा

लेखक बळगदार अक्षराचा (अक्षरवित) असावा. (दीवा-रिक) देवडीवाला चतुर असावा म्हणजे बोलण्याचे कला जाणणारा असावा. नैव आयुर्वेद जाणणारा असावा अत पुरा-तील कायमारी बुद्ध असावा. अत पुरात कात करणाऱ्या स्त्रिया पनास बघीच्या पुढे व पुष्टय सत्तर वर्षांच्या पुढे असावेत आयुष्यागमयम्ये जवणारा पुष्ट नेहमी सावध (जाणत) असावा.

राजांनी नोकरांची योजना परीक्षा करून करावी. म्हणजे धर्मिष्ठस धर्मकार्यात, दारांस युद्धरुमांत, निपुणांस अर्थकृत्यांत नेमावेत. मंत्र्यांनी वनगजांना घराण्यास प्रयत्न करण्यासाठी तद-
शांची योजना करावी. पिडोजाद नोकर काढू नयेत. पिडि-
जाद नोकर दयादप्रकरणे योजू नयेत. कारण "तत्र ते हि
समा मताः (१) असे दिले आहे. शत्रूच्या पळून निघून आपल्या
आश्रयास आलेल्या लोकांस (ते दुष्ट असोत वा सुष्ट असोत) आश्रयास ठेवावेत. दुष्टांवर विश्वास ठेऊ नये. देशांतराळा गेलेल्या
युद्धदुताकडून माहिती घेतल्यानंतर त्याचा सत्कार करावा.
नोकरांचे विभाग दोन करावेत. शत्रू, अग्नि, विप, सर्व, व अयुधे
यांकरे विविध नोकर असावेत व वाईट नोकर एका बाजूला
असावेत. राजाच्या सर्व खात्यांत युद्धदुतांची योजना असावी.
हे प्रसिद्ध सौम्य, लोकांना न समजणारे, किंवा त्या खात्या-
तील लोकांस सुद्धा परस्पर न जाणणारे, असे असावेत.
व्यापारी, माशिक, जोशी, वैद्य, सन्यस्तांसारखे दितणारे,
बलाबळ जाणणारे, असावेत. यांवर राजांनी पूर्ण विश्वास
ठाकू नये. एकाच्या वाक्यांवर विश्वास ठेऊ नये. राजांनी
सेवकांचा किंवा लोकांचा रागावराग (प्रेम अथवा कोप)
गुणागुण जाणून लक्ष घ्यावे. राजांनी चातू एक तत्त्व लक्षांत
ठेवावे लागत असे ते हे की आपण लोकांच्या राजेनासाठी
अथवा जनतेच्या हितासाठी आहोत.

अ. २२१ अनुजीवित. नोकरांनी राजापाशी फसें बागावे
बाबडूचे नियम. नोकरांनी राजाचा शिष्यासारखी पाळावी,
राजांचे त्यांनी श्रिय शीलार्थ, अग्रिम तत्तापि हितकर
असें बोलणे एकांती करावे, इत्यांवा अवहार करू नये,
अथवा राजाची मानहानि करू नये. राजाचे वैप, भाषा
अथवा चेष्टा यांचे अनुकरण करू नये. राजाचा रोप उगा माण-
सावर आहे अशाशी अंतःपुरवाराभ्यासने (कंठुकीने) संगत करू
नये. राजाच्या गुप्त गोष्टी त्यांनी गुप्तच ठेवाव्यात. आपले कौतुक्य
दाखवून राजाला आपलेसें करावे. राजांनी हांक मारतां व अज्ञा
केली असो, अथवा नसो, त्यांनी मी वाच करूं असें विचारवे.
राजांनी वध, अलंकार, किंवा रत्ने बहाल केलेली घारण करावी.
उगा दरवाजांनी परवानगी नाही, असा दरवाजांनी कधी जाऊ
नये. जामई देणे, धुंकरणे, सोकरणे, रागावणे, पल्यावर बसणे,
कपाळाला आल्या घालणे, मोठ्याने वातावरण करणे,
ढेंकर देणे, या गोष्टी राजाच्या समीप करू नये. आपल्या
गुमांची स्तुती राजाच्या कार्यावर नेहमी जाईल अशा वेतांनी
माणसाची त्यांनी योजना करावी, शाल्य, सौल्य, पैतृल्य,
नास्तिक्य, धृष्टता, चापल्य, इत्यादि दोष त्यामध्ये नसावेत.
बहुधुतपणा, क्रिया, शिल्प या कामी त्यांनी उत्तर असावे. तो
कला जाणणारा असावा. राजाचे पुत्रसेवी, मंत्री वगैरे लोकांना
नेहमी नमस्कार करावा. प्रधानावर विश्वास ठेऊ नये. राजाच्या
मनातील गोष्टी जाणून प्रसंगवशात त्यांनी बागावे. राजांनी
विचारल्यानोचून कोही बोलू नये. आपसीतहि राजांचे काम

करावे; प्रसन्न, वाक्यसंपाही, असे असावे. थोड्या देणगी-
वर संतुष्ट असावे, राजाची स्तुति एकांतच संतुष्ट असावे,
प्रसंगवशात् राजाच्या देणगीचा नेहमी उल्लेख लोकांपाशीं
करीत असावा.

अ. २२२. दुर्ग संपत्ति—राजांनी दुर्गांचा आश्रय करावा. या
दुर्गप्रदेशी वैश्यशूद्रांची बहुधा वस्ती असावी. ही दुर्गभूमी बहुधा
शत्रूच्या आहारापाहेरील असावी. या जागेत जाह्यगवस्ती
कल्पितच असावी. मोलमजुरी करणारांचा भरण तीत अधिक
असावा. तो जागा देवमातृक नसावी (देवमातृक म्हणजे नदीचे
पाणी अथवा पावसाचे पाणी, मोही, वगैरेचा पुरवठा असतो
त्यास देवमातृक म्हणतात.) अर्थात् हा प्रदेश पडकाळ
अथवा डोंगराळ असावा. व सुगम तेथे पाण्याची सोय करावी,
पुष्पफळपाण्याची सद्युद्धि असावी. तेथे परचकाला येतां येऊं
नये. सर्प, तक्षक यांची मोठि त्या प्रदेशाला नसावी. दुर्गांचे
प्रकार सद्या आहेत. ते असे, धनुर्दुर्ग, महीदुर्ग, नरदुर्ग, वार्धदुर्ग,
अंबुदुर्ग, व गिरिदुर्ग. यांत गिरिदुर्ग हा अत्यंत महत्वाचा आहे
कारण हा अमेय असून इतर सर्व दुर्ग धवूला लवकर भेदतां
येतात व सर करता येतात. (सर्वोत्तमं शैलदुर्गमभेद्यं चान्यभेदनम्)
पूर्वी सांगितलेल्या प्रदेशी राजांनी सहाराची, बाजाराची, वेळूळ
बांधण्याची तरतुद करावी.

अ. २२३. २५ राजघने. राजांनी महसूल व कामकाजाची
बजावणी व्यवस्थित व्हावी म्हणून अधिकारी नेमावा. व्यवस्था
पुढीलप्रमाणे करावी. गावांचा एक मुख्य अधिकारी कोणी तरी
असावा, त्याच्यावर नजर दहागंधाच्या अधिकार्याने करावी.
दशग्रामाधिकार्यावर ताबा शीमर गांवाच्या अधिकार्याने
करावा. नंतर प्रतापिहारी व त्यांपुढील अधिकार्यांची योजना
पूर्वीप्रमाणे वाढती करावी.

त्याच्या पगाराची व्यवस्था त्यांच्या कामानुरूप करावी.
अधिकारी वर्गाची व्यवस्था बरोबर चालली आहे किंवा नाही
याची बातमी रोज राजाला गुप्तदुतांकडून कळावी. ग्राम याचा
अर्थ येथे असा समजावा. गोवामध्ये उपस्थित झालेल्या तंत्र्या-
वलेल्यांची व्यवस्था गांवाधिकार्याने करावी. परंतु तेवढ्याने न
भागल्यास त्याची व्यवस्था दशग्रामाधिकार्याने करावी.
ग्रामाग्री राजांपर्यंतची व्यवस्था असावी. या व्यवस्थेचे मूल-
तत्त्व म्हणजे देशाची सुरक्षता होय. सुरक्षता हीच राजाची
धार्मिक संपत्ति होय, व आर्थिक संपत्तीनेच पुरवण्याच्याची
प्राप्ति होते. राष्ट्राला पीडा कष्टांवा राजा नरकाला जाणेल.

व्यवस्था.—राजांनी उत्पन्नाच्या मानांनी सहावा हिस्सा घसूल
घ्यावा. (राजा प्रभुभागमादते सुकृताददुःकृतादपि) ही
बहुली सरसकट असावी. म्हणजे चांगला अथवा वाईट हा
भेद नसावा.

काची बाह्यरणी शास्त्रोक्त पद्धतीने करावी. हर अथवा
वसूल झालेले वस्तू याचे राजांनी दोन विभाग करावे. एक
भाग अन्नदा अर्धा घसूल कोशांत. दातावा. (कोशोपवेद्ये-

दधे नित्यचार्यद्विजदेवते ॥ निधिं द्विजोत्तम प्राप्य गृहीयात्-
सकल तथो) राहिलेला एक भाग ब्राह्मणास यावा

ब्राह्मणानि त्या इत्याचे अठरावें ४,८ व १६ असे भाग
कल्ल योग्यायोग्यतेप्रमाण ब्राह्मण, क्षत्रिय, जयवा वैश्य
आमध्य वाटून यावे. (चतुर्थमष्टम भाग तथा षोडशक
द्विज ॥ दर्पक्रमेण दद्यात् निधिं पानेदु धर्मतः)

खोटे बोलणाऱ्या पासून राजानें त्याच्या इत्याच्या
हिरण्यपैरी दडादालळ आठवा भाग घ्यावा “अनृत तु
वदन् दृश्यं सुनितस्यासमष्टम ॥ प्रनष्टस्यासिकमृत्यु
रान्नाम्यन्द निधाययेत् ॥” नित बारसाचें (इर्म्यं जिनगी)
राजान तीन वर्षे आपल्या स्वाधीन ठेवावे तीन वर्षांच्या
पूर्वी त्या जिनगीला जर बारस उमर असेल तर त्याची चौकशी
करून बारसास ती द्यावी बारस ठरावें हें त्याच्या ह्वावहन
घ संतपेवहन ठरावे. (१) तीन वर्षांनंतर ही
जिनगी राजानें खजिन्यात सामील करावी अज्ञानाची जिनगी
तो सज्जन होईपर्यंत राजानें आपल्या ताब्यात ठेवावी. सदा
माची व्याख्या होशाना जतराची स्थिति असी आहे
ज्याप्रमाणें अज्ञानाची जिनगी रक्षण करण्याच्या अधिकार
राजाला आहे, त्याप्रमाणें बालपुत्रा (जिचें मूल लहान
आहे), निष्ठुला, जनाय, पतिव्रता, विधवा, (आठरा)
आजारी व “ जीवती ” (२) या त्रिधाच्या जिनगीचे रक्षण
राजानें करावें त्याच्या (श्रुतीची) उपजीविकेची जगबदारी
अर्थात् राजावर राहणार बरील तन्हेच्या त्रियांची जिनगी
हिराणू इच्छणाऱ्या तिच्या बांधवास राजानें शिखा करावी.
ही शिक्षा चोराप्रमाणें असावी

सुभावरच्या अधिकाऱ्याचा रोजगुरा चोराच्या सापडरेच्या
इत्यावर भागदावा चोरी झाली नसताही जो चोरी झाली
असे म्हणतो त्यास निष्ठाप्य नावाची अथवा दडाची शिक्षा
करावी (अहेजे योद्धेयुमानि सायौदव्यएवस)

घराच्यान घरातील जमिनीत सापडरेलें इत्य राजाला
दि यावर तें इत्य राजाचेंच होय स्वराष्ट्रात घडणाऱ्या व्यापा
रावर १/२ दर असावा परराष्ट्रातील (परदेश) व्यापारावर
कर नसा तुकसाना (धर्मव्यय) प्रमाणें ठरावा (तुल्यध
परदेशाच धर्मव्ययप्रकाशकम् ज्ञात्वा सकृदप्येत्) व्यापा-
न्यास होण्याच्या काळावर २/३ कर घेतलाच पाहिजे व्यापा-
न्यानें तो न दिल्यात तितकें पात्र होईल नीकेवरील कर पूर्वीप्र
माणें असावा अत अनुमान निवर्तें कारण कराचा नरी उल्लेख
केला नाही पूर्वाप्रमाणें हा ०.५ भागील सदर्भावरून घेतला
आहे. त्रियाना व सत्यासाना नीकेवा कर नाही. नौका
(दासाच्या) काळजाच्या चुकीन नष्ट झालेवास नीकेच्या
घरांच्या थोडा कोळयावर राजानें लादवा.

(बरील बांधावरून असे अनुमान मान काढता येईल की
आज भितीस चाद असलेली लिखांपदवती पूर्वी अमलात
आणीत असावेत. मान मन्त्राचेपेसे घेऊन नौका उपविर्तें राजाचें

काम असावें) शूद्र धान्यावर कर असावा शूर धान्य म्हणजे
बाजरी वगैरे, शिबि धान्यावर कर असावा राजानें वनातील
धान्यें देशकालानुसृत आणायीत (बरी, नाचणी, साने, देवभात
वगैरे) पशु व सोने, यावरील कर दे व दे घ्यावा सुगंधी इत्ये,
औषधी, रस, मूल, फूल, फळ, वदि, पानें, भाज्या, गवत,
वेळू, कातडें, येडूतील बी (हे अगदी गव्हासारखें असतें)
वेळूची अथवा वेताची (वेदल) भांडी, दगडाची भांडी, किंवा
इतर धातूची भांडी, मधु, मांस, अथवा तूप, या सर्व पदार्थावर
१/२ दर असावा.

कराची माफी कफ ब्राह्मणास आहे भोजिय ब्राह्मणाची
उपजीविका त्याच्या शुश्रावरून व श्रुतीवरून ठरावी त्याचप्रमाणें
शुनी माणसाना राजाअथ मित्रावा जो राजा धर्मानें वागतो
त्याचे आयुष्य, इत्य, व राष्ट्र वाढतें. कारागिराकडून एक
महिना काम घ्यावे

अ. २२४ हा अत.पुरातील त्रियाच्या रक्षणाचा अध्याय
आहे. त्रियानें शूद्राचें ह्पक केलें असतों, तें शर्म होईल की धर्म
हें या वृत्ताचें मूल आहे. अथे त्याच्या सादा असून काम
त्याच कळ होय या त्रियर्थाची प्राप्ति केवळ त्रियाच्या रक्षणानें
होते म्हणून अत पुरातील त्रियाचें रक्षण करणे हे राजाचें
अनेक बर्तन्यापैकी एक मुख्य बर्तन्य होय त्रिया नामाधीन
असून, त्याच्यासाठी रत्नाचा समूह करावा त्रियाचें देवन
कारच भवांवेत असावें यापुढें या अभ्यासातील विशेष म्हटला
म्हणजे कोशतो स्त्री आपणावर आसक नाही हें चोडण्याची
लक्षणे व ती स्त्री बध होण्यास थोडा औषधिप्रकार सांगितला
आहे हा होय

अ. २२५ राजधर्म (राजपुत्राचें शिक्षण) राजपुत्र एकानी
उपयोगाचा वाही त्याचें शिक्षण धार्मिक, आर्थिक, कामिद,
सांप्रामिक, शिल्पप्रवृत्त असावें सोडापुतें गोड कोठण्या
लोकाची समप्ति त्याला न लागण्याविषयी पारच खबरदारी
घेतली पाहिजे. दामरी, लोमी, किंवा मानी लोकाची समप्ति
नसावी. राजपुत्राच्या हालचालीची चित्त वातमी लागण्यासाठी
शरीररक्षणाच्या विमिश्रानें राजानें पुष्कळ लोक रक्षाच्या सेवेला
ठेवावे राजपुत्राला राजानें दुखवू नये राजपुत्र उनाड बनेल
असें दिसल्यात राजानें सुचीनें रक्षास बधन करावें नम अज्ञा
राजपुत्रास सर्व अधिकाराच्या आगा घ्यावा फांतें, शिकार,
किंवा मद्यपान याबाबत त्यास अडित ठेवावें दिवसा होय,
तुषा अभिमान, बोलण्यात उद्धटपणा, निंदा, दड, कठोरपणा,
इत्याचा निरर्थक खर्च, काम, नोथ, मद, मान, लोभ, दया
इत्यादि दुर्गुण त्याला न लागण्याची तज्ज्ञान राजानें करावी.
आकाशचा (बांधणीचा) उच्छेद व दुर्गोदिकाची पड-
खट होणें म्हणजे अर्थनाश होय देशकालादिकांचा विचार
न करता केलेलें दान अथवा निरर्थक गर्व, हें अर्थदुष्पण आहे.

राजानें प्रथम कोषादि मिळून नौकरावर ताबा ठेवावा,
नतर दस जिंकावा, पुढे बाण शत्रूना जिंकावा. बाण शत्रू तीन

प्रकारचे आहेत. साठील लोकांचा गीट अर्थ लागत नाही. "गुरुवर्ते यथापूर्वं कुल्यानतःकृत्रिमः । पितृ पैतामह मित्र सामतथ तथा रिगो । कृत्रिमं च महाभाग मित्र त्रिविधं मुच्यते" स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, दह, कोय व मित्र या सात अगत्या मिळून राज्य म्हणतात. परील सात अगणपती एकाहि अगत्या द्रोह करणारास शूल्युची शिक्षा करावी तीक्ष्ण अथवा शूद्र प्रसंग-वशात् राजाने घनावे नोकरीची हसू नये हसणाऱ्या राजाचा नोकरीकडून वरचेवर अपमान होतो. लोकसंग्रहाथ राजानें कृतकव्यसन म्ह. नेहमी कार्यतत्पर असावे.

स्मितपूर्व असें नेहमी राजानें खोलत असावे. दोषसूत्र राजा उपयोगाचा नाही पण राग, दर्प, मान, द्रोह, पाप, व अग्रिय यांबद्दल राजानें दोषसूत्र असावे.

राजानें वागण्याचे नियमः—आपली मसलत कोणाला समजू देऊ नये. मंत्रविचार एकट्याने किंवा पुष्कळ्यानी करू नये केव्हाही कोठेही विश्वास ठेऊ नये राजानें उद्वेग असू नये. त्याच्या ठिकाणी विनय असावा राजांच्या वरणाच्या गोष्टी म्हणजे शुद्धात् परत न येणें, प्रजेचें पालन फरणें, ब्राह्मणास दान देणें ह्या होत कृपण, अनाय, शूद्र, विधवा, याची जीविका राजानें चालवावी. वर्णाश्रमव्यवस्था, तापसांचें पूजन, व तपस्वी वच-नांवर विश्वास हें राजाचें आद्य कर्तव्य होय राजानें वगळ्याप्रमाणे अर्थचित्तन, सिंहाप्रमाणे पराक्रम, लाड्याप्रमाणे छट, सत्स्या प्रमाणे पडतें, ह्मकराप्रमाणे दंड प्रहार, मोराप्रमाणे चिन्ताकार, घोड्याप्रमाणे इडमक्कि, कोकिलाप्रमाणे मधुर आवाज, काव-ल्याप्रमाणे शका, या सर्वे गोष्टी लक्षांत ठेवाव्या राजानें अज्ञातवस्तीत असावें परीक्षा केल्याबोचून भोजन व शयन राजानें करू नये अज्ञात स्त्रीची भेट घेऊ नये, व अज्ञात नायेपथ्यें बसू नये राजाच्या राज्याची शोभा व टिकाळपणा हा केवळ लोकांच्या प्रजेच्या अनुरागावरच अवलंबून आहे

सा मा दि उ पा य क थ न अ. २२६ प्रथम चार श्लोकांत देव व पुरुष या चादात पुरुषवादालाच अग्रगण्यत्व दिलें आहे. शत्रूचा बागोड करणास चार उपाय आहेत ते येणें प्रमाणे—साम, दान, भेद व दड. सामाचे भेद दोन. तथ्य व अतथ्य. अतथ्य याचा आपण असा अर्थ करू कीं बाजवी पक्षां ज्यास्त साम (शांति) हा साम साधु पुरुषापर्यंत आढळतो यासुद्धें साधु पुरुष दुष्ट लोकाकडून पीडले जातात.

दुसरा प्रकार प्रखयवशाद समजवा. परस्पर व्या-च्यात द्वेष आहेत, त्रिपा एकमेकांत कोपाग्नि वाडला आहे, अथवा अपमान झाला आहे अशा लोकांत भेद करणें फारच सोपें आहे किंवा त्यास शिववर्ण, हेंही कदाचित् सोपें जाईल हातोचा भेद करणाऱ्याचें फार बेतान रक्षण करावें. माहलिक अथवा प्रथानुपादिकाचा कोप धमबून म्हणजे एकी करून शत्रूवर जय करावा. या चारी उपायांत दान हा उत्तम उपाय होय. परील तीन उपायांन शत्रू सत्य न

झाल्यास दडाचा उपयोग करावा दबावदल सावधगिरी पाहिजे अदध्यांना दड करू नये व दध्यांना क्षमा करू नये

अ २२७ द ड प्र ण य न. दडार्थं सुवर्णाची भाषा वापरली आहे आणि कोष्टक दिलें आहे ते असें—तीन यव= कृष्णल, पाच कृष्णल=माप, सहा कृष्णल=वर्षांध, सोळा माप= सुवर्ण, चार सुवर्ण=निष्क, १० निष्क=धरण

दड (साहस) कमीतकमी (प्रथम) २५० पण असावा मध्यम ५०० असावा व जास्तीत ज्यास्त (उत्तम) १००० पण असावा (असीतिभिर्वराटकं पण इत्यभिधीयते) पण म्हणजे एक आणा.

चोरानी न चोरता मात्तो चोरी झाली अशी खोटीच अकवा उठवतो त्यास राजानें दड करावा. खोटे बोलणें अथवा बोलवि-ण्याचा प्रयत्न करणें त्या दोषास पूर्वीच्या दुप्पट दड करावा या श्लोकांतील दम शब्द दड या अर्थी आहे (दम शब्द आपल्या मराठीत सुद्धा आहे) खोटी साक्ष देणाऱ्या त्रैवर्णिकास पूर्वीप्रमाणेंच शिक्षा राजानें सांगावी ब्राह्मणास शिक्षा म्हत्वी म्हणजे मुख्यत्वे करून त्याला आपल्या हद्दीतून घालवून देणें ही होय. ठेव ज्याकडे ठेवली असेल व तिचा उपयोग ठेव ठेवून घेणारा जर कहील तर त्यास ठेवेइतकी किंमत ठेव दाखणारा-कडून द्यावी ठेवीचा मोस करणारा अथवा ठेव न ठेवतो ती मागणारा ह्या दोषांना चोराप्रमाणेंच किंवा दुप्पट दड करावा. अज्ञानता जो दुसऱ्याच्या मालाचा विक्री करतो, तो निर्दोष परतु जाणूनसुद्धा विक्री करणारास चोराप्रमाणेंच दड द्यावा पैसा घेऊन जो आपलें शिल्प देत नाही त्यास चोराप्रमाणें शिक्षा द्यावी. देतों म्हणून कबूल करून न दणारास सुवर्ण दड करावा. श्रुति (वेतन) जो घेऊन काम करीत नाही, त्यास आठ कृष्णल दड करावा

विनाकारण किंवा अकाली नोकरीत जो सोडतो त्यालाही पूर्वीप्रमाणेंच दड असावा नोकर विकत घेतला अथवा विकला याबद्दल घेणारास अथवा विकणारास १० दिवसाच्या भात पद्या-त्ताप झाल्यास श्ववहार परत व्हावा वराने दोप मनात न आणता जो आपली मुलगी देतो ती मुलगी दिली असली तरी न दिलेली समजावी एकदा मुलगी देऊन तीच पुन्हा दुस-ऱ्यास दिली गेल्यास देणारास उत्तम साहस, म्हणजे १००० पण दड करावा कोणत्याही वस्तूबद्दल विचार घेऊन एखाद्या लोभी व्यापाऱ्याने ती वस्तु दुसऱ्यास विकल्यास तो सहाशे (सुवर्ण) दडास पात्र आहे राखणाऱ्या घेऊन जो माईचें पोषण करीत नाही किंवा माय राखीत नाही तो १०० सुवर्ण शिक्षेला पात्र आहे गांवाचा घेर सरासरी १०० घतुष्य म्ह ३०० हात असावा शहराचा चाँफेर घेर दुप्पट लिपट अथवा ज्यास्तही असावा यावरून तत्कालीन शहरें किता लहान होतील हें कळेल

त्यामोवती भाज्यें वणसाह रथाची व त्याला कुपण इतकें उच असावे की ते उडाला सुडो दिसू नये अशा व्यव-स्थेने ठेवलेल्या धान्याची मासाली

दंड करावा धान्य नसताना कुपण मोडणारा दोघी ठरत नाही. पाकटपशाहीने पर, तळे, बाग, शेेत वगैरे वेणाराम ५०० सुवर्ण दंड करावा अजाणून चूक झाल्यास २०० सुवर्ण दंड करावा मर्यादेचे उल्लंघन करणारास २०० पण शिक्षा असावी. ब्राह्मणांपेक्षा १०० पट क्षत्रियाला दंड असावा. वैश्याला २०० पट असावा व शूद्राला बंधन असलेले क्षत्रियाची, वैश्याची, किंवा शूद्राची निंदा करणाऱ्या ब्राह्मणास अनुक्रमे ५०१२५। १२ पण असा दंड असावा क्षत्रियाची निंदा करणाऱ्या वैश्यास दंड पूर्वीप्रमाणेच व शूद्राचा जिह्वाच्छेद करावा ब्राह्मणास अमोघा उपदेश करणाऱ्या शूद्राला दंड करावा व धृतदेवादि वि-
तथो म्ह० बहुभूतपणाचें होण करणारा त्यास दुप्पट दंड करावा निरर्थक अथवा सज्जनांना मजदेचे दोष देणाऱ्यास उत्तम प्रतीचा दंड. 'मी चुकलो' असे कबूल करणा-
रास निम्मा दंड करावा. आदेशाप, गाऊ, बडोल, सासरा, पुत्र इत्यादिकास सिविल्यास करणारा (आश्चर्य-
चर) व गुफला रस्ता म देणारा १०० पण दंडाला बोग्ग्य होतो "अथशातिर्द्विजातिं दु वैनागेनापराधुयात् तदेवच्छेदय-
त्तस्यक्षित्रेनाविचारयत्" अथजाति निर्धारकाचा असा अगम अंपराध करील, त्या अल्पजालीच्या गण्याचा छेद करवा समेत बसलेल्या राजाच्या देखत तर्वांनं भुरग्यासचे आंड तोडा वेत. त्याचप्रमाणे गुदांनं अथवा दूद करणारासही त्याच्या अव-
मजच्छेदनाची शिक्षा असावी. "योगवचनचयैतदा तस्य कर्त-
येत्" सिद्धांतावर बसलेल्या राजाच्या देखत खाली दसयाराजे भायले कोणतेही आग खाजबोल तें त्याचें आग होडावें नाई, घोडे, हत्ती, उंट वगैरे पशूंचा घात करणाराचे अर्धे हातपाय तोडावे. निरंकूल अन्न करणारास सुवर्ण शिगा याची जापून वान जाणून हुसत्याचे द्रव्य हरण करणारा, मणीदेवरील अपवाद रक्षणावरील जलाशयाची मोडतोड करणारा दुप्पट दंडाला पात्र आहे. आघातील दोरी अथवा पट हरण करणारा, किंवा पाणपोईची नसाडी करणारा, किंवा प्राण्यांना गारहाण करणारा "एक भास" शिक्षेला पात्र आहे. हा श्लोक मनुस्म-
तोऽन्या घर्वावर घोड्या फाकाने आहे (वसुरज्जुपट कृपा-
श्चेच्छिन्ध्यच तत्र प्रथम ॥ इदं प्रामुखात्मासदृशं स्यात्प्राणि-
तावणे) इहा किंवा त्यापेक्षा अधिक कुत्र घान्य हरण करणारास बघाची शिक्षा असावी मनुस्मृतीतील टीकाकाराने जितके पुढे चोरले असतील तितक्या कुत्राच्या ११ पट घान्य चोराकडून घसूल कराम, असे दिले आहे सुवर्ण, धेने, चामळी वळे, लिंबा व मनुष्ये यांची चोरी करणारास शिक्षा बघाची असावी.

वेनवेनयथागेनस्तेनोत्पुष्टिचैवते ॥ तत्तदेतद्वेदेदस्यप्रत्यादे-
शाप प्रापिच ॥ मनुष्याची चोरी करताना मनुष्यास ज्या ज्या आगला दुखापत झाली असेल तें तें चोराचें अप्र जाहीर रीतीने तोडावे "प्राणाय वाक्यव्यवस्थिभ्यस्तुनदीपभाक्" प्राणाने शास्त्रान्याची पोटी चोरी केल्यास ती दोघी समजा

जात नाही. एकाघाने चाप किंवा देव याचें निमित्त करून चोरी केल्यास शिक्षा पूर्वीप्रमाणे चायम, घर, शेतादि चोरणा-
रा, व धोवर बळकावर करणारा, विपप्रयोग करणारा, आग लावणारा, किंवा शास्त्र उगाळून आगावर वेणारा हे सर्व बघाच्या शिक्षेला पात्र आहेत परस्त्रीशी समापण करणारा, परधानगी वांचून प्रवेष्ट करणारा, हे दंडास पात्र आहेत स्वतः वर वरणारी स्त्री दंडाला पात्र नाही उत्तम वर्णातील स्त्रीशी हलक्या वर्णातील मनुष्याने संवध केल्यास तो बघाच्या शिक्षेस पात्र आहे "भर्तारकपयेयातोऽसमि सपातयोरिक्षय" पतीचें लक्ष्मण करून निघून जाणाऱ्या स्त्रियेस कुत्राकडून काढून धाव्याची शिक्षा करावी. वैश्यस्त्रीगामी ब्राह्मण, अत्यजागामी क्षत्रिय, हे पूर्ण दंडास पात्र आहेत.

सवर्णदूषित स्त्री "सिद्धमात्रोपजीवि" करावी. 'जयायसा' दुषितागारी (दंडाकडून दुषित झालेली स्त्री) हिचा मुड-
णाची शिक्षा असावी वेतन घेऊन सोमाने हुसत्याकडे गमन करणारी वैश्या वेतनरथा दुप्पट दंडाला पात्र आहे. भार्या, पुत्र, दास, शिष्य, माऊ किंवा तोदर हे अपराधी असतां दोरीने किंवा वेडच्या छडीने पाडीवर शिक्षा करावी. दोयबावर माऊ नवे लोकांच्या रक्षणासाठी नेमलेल्या (रक्षा-
याधिकृत) अधिकाऱ्यानी (कोतवाल शिपाई वगैरे) प्रजे कडून पैसे खाड्यास त्यांची (अधिकाऱ्यांची) माळमत्ता जप्त करून त्यास पालवून द्यावे, व ज्या कामावर त्यांची योजना केले आहे त्या लोकांची कामकन्यास कामाची भाड्यानी केल्यास त्यास वरील प्रमाणेच शिक्षा करावी. अनार्य किंवा न्यायाधीश (प्राधिविवाक) आपली कामगिरी अयोग्य रीतीने बजावेल त्यास पूर्वीचाच शिक्षा चायम गुहावलीगमन कर-
णारा, सरासायन करणारा, व चोरी करणारा, व शब्दाव्या करणारा, असा महापातकयोगा अनुक्रमे मग, घुरावळ, श्रपाद व मस्तक अशा गुणा करारल्यात. ही शिक्षा ब्राह्मणांसच असावी असा पुढील श्लोकाने सूचक होतो, कारण पुढील श्लोकांत "शूद्रादीन्यातयेव राजा पापान्निप्रान्प्रबोधयेत् ॥ महापातको-
नाथित बह्मशोषपदयेत्" असें वाटले आहे राष्ट्रपत्ये जे-
मले अधिकाऱ्या अथवा मोबलीक सामल यांना मिळून चोरी करणाऱ्या चोरांचे व त्यास शिक्षणाच्या सामतांचे किंदा अधि-
काऱ्याचे हात तोडावेच, किंवा त्यास शस्त्रावर चढवावे. गावामध्ये जे चोरास वेतन देतात, किंवा त्याला ओवळ फूस देतात तसेच भाडार कोश देणारे सर्व पूर्वीच्याच शिक्षेला पात्र आहेत तडग, देवता, आगारादिकांचा भेद करणारे यांस पूर्वीचीच शिक्षा चायम असावी. रस्त्यावर पाण करणारास दंड करावा व घाण काडावयास लावावें प्रत्येक महिन्याला दाव-
याचा कर हुडविणारास ५०० पण शिक्षा असावी

समावतेष्वर विरम जी चागरी त्यास "मध्यम साहस" असावा व्यापाऱ्याकडून लांच खाऊन भवरोदन करणारास निराश्रव्या वाटें "उत्तम साहस" करावें. द्रव्याना दोष

देणारे, व प्रतिच्छंद (!) विक्रय करणारे दोघे मध्यम दंडाला पात्र आहेत. खोटें बोलणारा, कपट करणारा, गोटी सास देणारा त्यांना दुप्पट दंड करावा. अभक्ष्य भक्षण करणारा ब्राह्मण किंवा शूद्र त्यास कृष्णल दंड करावा. तुलाशासन करणारा, गोटी तुला करणारा किंवा तुला नाश करणारा अथवा यांचा उपयोग करून ध्वजहार करणारा हे सर्व उत्तम दंडाला पात्र आहेत. विप देणारी, अग्नि, पति, शुक्र, विप्र, अपत्य, यांचा नाश करणारी अथवा त्यास फसविणारी स्त्री नाक, कान, हात, ओंठ तोडून गाईबरोबर घालवून देण्यास योग्य आहे. सेत, पर, गांव, अरण्ये यांची नासधूस करणारा किंवा राजस्थिळांवरून गमन करणारा यांना कटाघातीने जाळावे. राजाग्रेत कमीजास्त लिहून फरक करणारा तसाच पारदारिक यांना उत्तम दंड असावा. राजाच्या आसनावर किंवा राजाच्या रथादिकामध्ये बसणारा उत्तम दंडाला पात्र आहे. न्यायानें झिकलें असतांही जो आपणांस अजित म्हणतो त्यास दुप्पट दंड करावा. राजाला द्वंद्वस आढळान करणारा वधाला योग्य आहे, व न बोलवतां बोलविलें आहे असें सांगणारा शिडोला पात्र आहे. अपराधी दंड करणाऱ्याच्या हातून पळून गेल्यास दांडिक हीनबल समजून शिडोला पात्र आहे. पापुड्रील प्पवद्धारप्रकरणांत कांहीं दंड आले आहेत.

युद्धयात्रा—अ० २२८ ते २३१ पर्यंत युद्धाला निषण्णा-पूर्वी अथवा निषाल्यानंतर घडणाऱ्या शुभाशुभ विघ्नांवरून जयापजयाची दिशा ठरविणें. अ. २२८ युद्धयात्रा, योद्धे घटघुट असावे. ज्या पाजूला भूरेप होईल ती दिशा युद्धाला अवजय देणारी आहे. तसेंच केतुबद्दली जाणावें. शरीरस्फुरण व छुस्वन्नदर्शन यायोगानें आपणांस जय प्राप्त होईल असें राजानें समजावें. ऋतुमानानें सैन्याच्या योजना—पानसाख्यांत हत्ती व पायदळ ज्यांत पुष्कळ अस्त्री सेना योजावी. हेमंत व शिशिर (मार्गशीर्ष ते फाल्गुन) रथ व घोडे ज्यांत जास्त अस्त्री सेना योजावी. वसंतऋतूंत किंवा शरदऋतूंत चारीप्रकारची सैन्ययोजना असावी. सेनेमध्ये विशेषतः पायदळ ज्यास्त असावें.

युद्ध, आग्नि घातुकन—अ. २२९ स्वप्नशुभाशुभ दुःख स्वप्नद्वरण अ. २३०-३२ शत्रुन सहा प्रकारचे आहेत. वेळ, दिशा, देश, कारण, शब्द, व जाती. हे शत्रून उत्तरोत्तर ज्यास्त शुभाशुभ फल देणारे आहेत. रात्रीवर, दिवावर, व उभयवर, पशुपक्ष्यांची नांवें येथें दिली आहेत. ज्या मार्गानें पुष्कळ कायदे जातात त्या दिशेनें वेडा पडलेला शत्रूराचा भाग शत्रूच्या हस्तगत होतो इ. प्रकारचे विवेचन. अ. २३२. प्रहावरून जयापजयाची किंवा यात्रेची योजना करणें हा या अध्यायांतली विषय आहे.

अ. २३४ पातुष्य—साम, मेद, दान व दंड यांचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. त्यांपैकी स्वदेशामधील दंडाचा प्रकार पूर्वी योद्धांना सांगितला. आतां परदेशी दंडाबद्दल थोडा विचार करूं, दंडाचे " प्रकाश " व " अप्रकाश " असे दोन

प्रकार आहेत. पैकीं लुटालूट, गांवाची नासाडी, धान्याचें हरण, जाळपोळ हे प्रकार पहिल्या सदरील येतात. व विप्रप्रयोग, जाळपोळ, मारेकऱ्याकडून मारविणें, चांगलें पाणी (अनेक द्रव्यांनी) विषदिविणें, हे दुसऱ्या सदरील मोडतात. युद्धांत पाय टाकण्यापूर्वी राजानें आपल्या युद्धानें होणाऱ्या नुकसानाबद्दल पूर्ण विचार केला पाहिजे. नुकसान अथवा अनर्थ ओढवण्याचा संभव असल्यास शत्रूची संघीच करावा. नग्न वितर्क अर्थक्षय करणाऱ्या दानाचा विनियोग करू नये.

शत्रूशीं कपट करण्याचा उपाय पुढीलप्रमाणे योजावा. शत्रूच्या शिविरांत एका लढ पक्षाच्या पुच्छाला कोलत बांधून सोडून द्यावें म्हणजे शत्रूला उत्क्रापात झाला असें वाटेल व ह्याचें मन कचर साईल. उत्क्रापात हें फार अशुभ मानीत. याप्रमाणें अनेक उपाय शत्रूला दाखवावे. तपस्व्यांकडून किंवा ज्योतिषांकडून शत्रूचा क्षय होईल असें मांगवावे. शत्रूच्या मृत्यूच्या अनेक कंज्या पिकवाव्या. ऐंद्रजालिक प्रयोग दाखवावे, शत्रुसेनेवर रफशुडी पाडवावी. देवाचा प्रसाद आपणास झाला आहे असें दाखवावे. राजवाडा किंवा उंच शिखरें यांवर शत्रूंचीं मस्तकें बांधावी. पातुष्य म्हणजे सहा प्रकार. संधि, विप्रद, यान, आसन, द्वैधीभाव व संशय.

राजाचो दिन व यां—अ. २३५; दोन मुहुर्त रात्र उरल्यावर राजानें निजून उडावें. गुप्तवृत्तस अगोदर बोलवावें, आयुष्यश्रवण करावा, मलमूत्राचा उत्सर्ग, स्नानसंध्या, दैवपूजन करून सुवर्ण घेतु बगैरे दानधर्मे करावा. नंतर अनुलेपन करावें. आरशांत पाह्यावें. गुरुची भेट घेऊन त्याचा आशीर्वाद घ्यावा. उंची अलंकार यत्र परिधान करून समेत प्रवेश करावा. एकेदर कार्याचा इतिहास ऐकून घ्यावा व कार्याचा निर्णय करावा. सभेचें कार्य संपवावें. व्यायाम करावा. दार्यादिकांची पाहणी करावी, इत्यादि.

रणदोक्षा—अ. २३६ रणदोक्षा मिश्राल्यावर राजानें सैन्या-विशीं निषाल्यावर एक कोस धावून तेथें ब्राह्मणादिकांची पूजा करावी. परदेशाला गेल्यावर राजानें तेथील देशाचाराप्रमाणें वागवें. तेथील लोकांचा अपमान करूं नये, सैन्यरचना सूची-मुलासारखी असावी. सैन्य धोडें असतां पुष्कळ आहे असें शत्रूला भासवावें. सैन्यरचना करतांना पुढें धोडें, पाडोमागे वाढतें देवावें. व्यूहाची रचना प्राण्यांच्या आंगावरून व द्रव्यावरून करावी. व्यूहाची सामान्य दहा नांवें आहेत. गरुड, मकर, श्येन, अर्धचंद्र, वज्र, शक्र, मंडळ, सर्वतोभद्र, चक्र व सूची. सर्व व्यूहांमध्ये सैन्य पांच ठिकाणीं वाटलें असतें. पांच पांच भागांपैकी लढावू असे एक किंवा दोन असून बाकीचे भाग त्यांच्या रक्षणासाठीं ठेवावे. राजानें स्वतः युद्ध करूं नये. सैन्यापासून एक कोस अंतरावर दूर रहावें. "मूलच्छेदेविनाशः स्यात्प्रयुष्येच्च स्वयंशुभः सैन्यस्यपथात्तिष्ठेत्तु कोसमात्रे महिपतिः" योध्यांना अश्वारन देणें हें महत्त्वाचें कार्य आहे.

सैन्याचा मुख्यभाग मोडकळीस आला की, त्या ठिकाणी राजाने पातळव्य करू नये सैन्याची गर्दी असल्यास किंवा भिरल असल्यास व्यूहमंदारकडे त्याची योजना करू नये व्यूह फोडताना एवजुनीने किंवा एकदम फोडावा प्रथम शत्रूचा व्यूह विघिलित करून संधि साधून तो फोडला व्यूह फोडणाराचे रक्षण फार तजवीजीन करावे हत्तीला पाद-रक्षार्थ चार योद्धे असावेत रथाच्या रक्षणार्थ चार अथ असावेत हे रक्षक हायतलवारीनिर्दार असावेत घनुष्यवाल्या बरोबर त्रितकेच डाल्याकडे असावेत घनुष्याच्या पाठीमागे अथ असावेत नंतर रथ, नंतर हत्ती, नंतर पायदळ, ताडाला नेहमी शस्त्र लोभ असावेत शस्त्र लोकाचे फक्त खांद्ये दिसावेत त्याच्यापुढील कोकाधाचा अर्थ अस्त्रण आहे (घराज्यमुखतो दत्ता रूपसारप्रदर्शनम् कर्तव्यभोरसघेन शत्रुविशदकारक)

शस्त्राचे लक्षण—उप शरीर, पोपटो जाक, प्रेमळ नजर (अभिमुखेक्षण) सहुतभू, सतापी, कलहप्रिय, नित्य सवुष्ट अर्षणे ह आहे शूताची शवे बुद्धभीपासून दूर पावे हे पायदळाचे शुच कान होय तसेच अत्रपाण्याचा व आयुष्याचा पुष्टता करणे हे होय शरीराचे काम हत्तीचे आहे आपल्या सैन्याचा नेद करू हाच्छणाच्या शत्रूपासून स्वैय्याचे रक्षण करणे, एकदम धाडल्या शत्रूच्या सैन्याची फटी फोडणे हे समशेरबाह्याचे काम होय शत्रूला पाठमोर करण घनुष्याचे काम होय सघटित झालेल्या योष्यास व त्याच्या वाहनास नस्त करणे, सघटित सैन्याची फाटकुट करणे, काटाकुनीची एकी करणे, हे रथ्याचे काम होय तटादिहाचा नेद करणे ही हत्तीची काम होत विषम (भूमी डागडोळ अथवा आडवावाची जागा) ही पायदळास योग्य आहे रथाला खांबखळ्याची जागा उपयोगाची नाही हत्तीला दलदलीची जागा बायली या तद्देने रणभूमी पाहून राजाने आपल्या सैन्याची योजना व ने भाण करावी योष्यांना नेहमी नावाने व कुडजेने उतेजित करावे धमनिष्ठ राजाला नेहमी जय प्राप्त होतो युद्ध बरोबरीने असाव उ हत्ती हत्तीबरोबर इत्यादि प्रेक्षक, अश्वक्ष, किंवा पणित शरीर रणभूमीवर प्रवेश करू नये

शत्रु शान्त, निद्रामिथ्यात अवतार, नदी किंवा वन, अघोचोर्ण, अवसात, आसन्न आघ्राच्छादित अवसात, वनयुद्ध करावे शत्रूभ्रम झाले, अथे शीरडाव (वाहुप्रपन्नविशोरोत्तममम) सैन्याची कुमक आली शत्रूचा सेनापती पडला, राजाला परले वगैरे बातम्या आपल्या सैन्यात नेहमी पसरवाण्यात, शत्रूला भरल्यावर प्रधानाकडून नवचणा (रत्नादि) आल्यास त्याचा स्वीकार करावा शत्रूच्या शिरीचे रक्षण करावे शत्रूला बरून सोडून घ्यावे त्याच्याशी युद्ध करू नये पुनर्मिथ्याने त्याने पाळन करावे देशापार कधीच मोडू नये विनय घेतून धुव नक्षानवर परी आल्यावर देशप्राज्ञाची पूजा करावी, त्याचे आशीर्वाद घ्यावेत यादवाच्या कुटुंबीयांसाठी योग्य तजवीज देवाची युदात मित्रविलेले द्रव्य नोकर काकर बगबा योद्धा यामर्त्य बोटाव

अ २३७ धीस्तोत्र अ २३८ रामाने लक्ष्मणास सांगितलेल्या नीतीचे वर्णन सामान्य आहे (नीति व धर्म) अ २३९ राजधर्म—राजाच्या युगाचे वर्णन म्हणजे योद्ध्यात साधूच्या गुणांचेच वर्णन होय (विनीतत्व धर्मकृता साधोयद्रूपतेर्गुण) यापुढे पुरोहित, अमात्य वगैरेंची थोडक्यात लक्षण दिली आहेत अ २४० पादगुण राजाचे मुख्य विचार-विषय होणाऱ्या मंडळात १२ राजे असावेत शत्रू, मित्र, शत्रु-मित्र, मित्राचा मित्र शत्रूच्या मित्राचा मित्र, पाणिप्राह, आरूढ, आसार, अवनय इत्यादि सगळे सोळा प्रकारचे आहेत कपाल, उपहार, सत्ता, सपत, उपन्यास, प्रतीकार, सयोग, पुरुषातर, अष्टमंत्र, भादिष्ट, आत्मा, उपपद, परिक्रम, छिन्न, परदूषण, व ह्मकोपनेत्र या सोळा प्रकारांत मुख्य चार प्रकार होत परस्परोपकार, मैत्र, सवय व उपहार सधोला २० माणसे असोय आहेत बाल, वृद्ध, दीर्घायी, वधुवधिवृत्त, भोक्क, मित्रलोक, कुच, कुचजन, विरक्त्यभावी, अत्यंत विषयी, अनेकचित्तमन, देवमाद्राणनिंदक, दैवीपहतक, दैवनिंदक, दुर्भिद्युष्यसंगोपेत, बलस्यसन्नसक्त, स्वदेशस्य, बहुगुण, बहु-कालमुक्त, सत्यधर्मवपेत हे सव सधो करण्यास अयोग्य आहेत एकमेकींच्या अपकारांचे विग्रह उत्पन्न होतो वैर पाच प्रकारचे आहे (सापव, वास्तुम, ज्ञीन, वाजनात, व अशराप) विग्रहाचे १९ प्रकार आहेत यान व पाच प्रकारचे आहे

अ २४१ साध्यादि मनसकि ही प्रभाव व वस्ताह वाच्या जोरावरच प्रशस्त मानिली आहे मनाचे प्रकार ५ आहेत, ते असे. “अविज्ञात” गोष्टीचे ज्ञान, ज्ञानचा गोष्टीचा नित्य द्विविध अर्थाच्या सहाय्याची निश्चिती, शिद्ध पाहणे (दोषदर्शन), देशका-लाच्या विभागाने सहाय्यसत्तोचा विचार, विपत्तीचा प्रती-कार मंद, प्रमाद, काम, क्रुप व प्रलापित हे सहाही फोडणारे आहेत प्रगल्भ, दृष्टिमान्न वाग्मी, शस्त्र व शास्त्र यात तत्पर, कामाचा पूर्ण अभ्यास असलेला (अभ्यस्तकर्मा) हाच शा-जाच्या सेवेला योग्य आहे इत्यादि इतके गुण अवश्य आहेत शत्रूच्या पुढे समकल्याणातून उभ राहू नये, किंवा समेत जाऊ नये शत्रूचा उणेपणा पाहून त्याशी विराध करावा कार्याच्या कालाची नेहमी योजना अथवा करावी रागापराम हे द्वाच्या दष्टीवरून व शत्रूच्या हाडवाळीने जाणाने गुप्तदुत भोपारी, सेतकरी, मिथुक किंवा योग्यता असावा मन, मनफल शिद्धि, कामजाजचे निरीक्षण, आयत्ति, आयुष्य (अमलत्वे), दहनीती, शत्रूचा प्रतिषेध, भयसनाचा प्रतीकार, राज्य व राजाचे रक्षण, ही काम अमात्याची आहेत तो जर द्रव्यसनी असेल तर विषमिंत कार्य होणार नाही हिरण्य, धान्य, वस्त्र याची प्रजा ही चाहन होय इत्यादि अथ एवढ नाही (हिरण्य धान्य वस्त्राणि यावत् प्रजया भवेत् ॥ तथापिदंभयनिचया दन्तिसन्यसना प्रजा) आपत्तीत असलेल्या प्रजेचे रक्षण, कोप व दंड यांचे निरीक्षण यांचेच करावे दुर्गन्धसत म्हणजे वेग, श्राकार, परिक्षा वगैरे मोडकळीला येणे, शस्त्रांचा

पुरवडा नसणे, धोण सैन्याची भरती असणे, हें होय. सैन्यव्यसन, उपरुद्ध, परिक्षित, अमानित, विमानित, अभूत, व्याधित, धांत, दुर्यात, नवागत, परिक्षीण, प्रतिहत, प्रहता-प्रतर, आशानिवेद, भुषित, अमृतप्राप्त, कलत्रपर्म, निक्षिप्त, अतःशय्य, पिच्छिन, विविधासार, शून्यमूल अस्वास्थसद्वत, मिमकूट, दुष्पार्ष्णिभाह, हे सैन्यव्यसन होय. या पारि-भाषिक शब्दांचा अर्थनिश्चय काळजीपूर्वक केला पाहिजे सैन्याच्या तत्कामध्ये राजाचा निवेश व खजिना असावा सामाचे भेद चार; दानाचे भेद पाच. भेदाचे प्रकार तीन. दमाचे भेद तीन. हे कुठे व कसे योजावे याचे बोधवयात विवेचन दिले आहे.

अ. २४२ राजनोति. मैन्य सहा प्रकारचें असावे. त्यांची नावे, माल, भूत, धोणि, सुहृत्, द्विपत्, आट-विक. उत्तरोत्तर हे प्रकार अधिक कमी योग्यतेचे आहेत इति, घोडे, रथ, पायदळ हे सैन्याचे भाग अथवा अंग झाले, परंतु सैन्यभरती करी असावी याबद्दलचे बरोल प्रकार आहेत. नील म्ह. खानदानीचे व पिटीजाद, व शाल्वेते (मनुस्मृति अध्याय ७.५४ पहा), भूत-लायन किंवा ह्यसिमिपु, ओणी- (अर्थ काय), सुहृत्-मित्र, द्विपत्-बाबु, आट-विक-रानटो अश्यांची उपाया माहिती आहे असे लोक व्यूह शब्दाचा अर्थ आपण सैन्याची शिस्त व मांडणी असा ठरवू नदी, पर्वत, अरण्य, दन्या घोण्या इत्यादि ठिकाणी जेथे भोतांचा संघ असेल तेथे सैन्यानिशीं छुद् सेनापतीनं जावे. "नद्यादिव-वनहुं पु यत्र वनभयभवेत् सेनापतिस्तत्रच्छेत् स्वयं व्युही-कृतैर्वैल." (शुक्रनोतीमध्यं हा श्रीक योच्या पाठभेदानें आहे. शुक्रनोति अ. ४ प्र. ७) सैन्यातील नायक सगळ्याच्या पुढें असावा व त्याच्याजवळ धाडशी शूर असे वीर असावेत. मध्यं कलत्र, स्वामी कोय इत्यादि असावेत. दोन्ही पार्श्वभागाला घोडे, घोण्यांच्या बाजूला रथ, रथांच्या बाजूला हत्ती, हत्तीच्या दोन्ही बाजूला रानटो सैन्य असावे. पाठोमागून सेनापती. अशी सेनेमध्यं मांडणी असावी.

खिनांना आश्वासन देत सज्ज अशा सैन्यासह दर मजल गांठावी. मार्गे रणदीक्षाप्रसंगी, व्यूहाचीं नांवें सुचविली आहेत त्यांपैकी पुष्कळीं गन्यारचना असावी पुढे भय आल्यास दोन्ही बाजूला मकर, दशन, सूची, वीरवरन यांपैकी कोणती तरी असावी. पिछाडीला भीति उत्पन्न झाल्यास शकटव्यूह असावा. पार्श्वभागाला वक्रव्यूहाची रचना असावी सर्व बाजूला सर्वतो-भद्रव्यूह असावा. युद्धाचे प्रकार दोन. प्रकाशित युद्ध व अप्रका-शित युद्ध अप्रकाशित युद्धात विशेषत. छावणी रक्षण करणा-ऱ्यांचा नास करावा. सैन्याची प्रथम हुलकावणी देऊन आपल्या पाठीमागें लागण्याच्या शत्रूसैन्याला एक छुटीनें मारावें. छापा घालणें, मचाडीचें, पिछाडीचें, वगळेचें. हें सैन्य बहुधा प्रथम आटवित सैन्य लडवावे. नंतर वाहक सैन्य योजावे. छावणां, गाव, शहर, स्वामी, प्रजादिक सैन्य ह

विश्वत असता छापा घालावा. छापा केवळ रात्रीचा घालावा असें नाही. तर दिवसासुद्धा छापा घालावा. रात्री शत्रूसैन्य निद्रित असता त्यावर छापा घालतां हत्ती व ढाल सलवार धरणाऱ्या सैन्याची योजना करावी. गजदलाचा विशेष उपयोग म्हणजे वनहुंमार्गचे प्रवेश करणें एक छुटीनें असलेल्या सैन्याची फोड करणें, फुडाफुट झालेल्या सैन्याचा एक बुड करणें, खजिना साभाळणें, अग्नि सैन्याचा भेद करणें व मित्रसंधान या गोष्टीकडे रयदलाचा उपयोग होतो. अरण्ये, दिशा, मार्ग यांचा शोध लावणें, (वीरधासार लक्षण) शत्रूच्या मार्गाची अथवा धान्यादिक पुरवठ्याची लक्षणे जाणणें, पाहणी करणें, अनुयायाची हालचाल करणें (अनुयायाचा पसरण), जरीचीं लगवगोचीं कामे करणें, (दिनानुसरण) हतोत्साहाना पाठवळ देणें, शिलकीं अथवा पोछाडीच्या सैन्याचा नाश करणें, हे बौद्धकाचे काम आहे. पायदळ नेहमीं राजशस्त्र असावे. शिबिराचें बोधन, स्वच्छता, तसेंच वस्तिकर्म, मलछोधन, दगड धोंडे, झाडे झुडें, कांटेरी झुडपें, जाळ्या, वाहळ वगैरे बांटेतील काढून टाकणें हीं कामे पायदळाचीं आहेत. पायदळाला जमीन भरपूर असावी. म्हणजे बाहेर जाणें येणें अथवा पळण्याच्या वेळें पळ्याट काटणें यासाठीं जमीन लायक असावी. पायदळाला सुद्धा अति कठीण जमीन उपयोगाची नाही तथापि धोडोशी झाडी, दगड धोंडे, राडकाळ प्रदेश, लहान सहान डोंगर दिवा टेकल्या योतून सैन्याचो ने आपण करण्यास पायदळ उत्तम आहे वाहूचा व विल्लुचाच प्रदेश घोडदळाचा उपयोग नाही चिपल, हाटें, मातसाचर किंवा पाणवळ भूमी ही रयदळाचा उपयोगी नाही. झाडी, रता, निंशर, मोठाले डोंगर, समभूमी व चित्तल नसलेला प्रदेश गजदळाला प्रवेष्ट आहे.

राजकार्यामध्ये येणाऱ्या प्रतिग्रह शब्दाचा अर्थ किंवा न्याहया अशी आहे की, व्यूहातील बाकीची सहा अंगे नष्ट झाली असता (सहा अंगें पुढे आहेत) सैन्याचा हवी-कार करणें, म्हणजे त्यांना आश्वासन देऊन लडविणें, यालाच प्रतिग्रह म्हणतात वर प्रतिग्रहाचाच व्यूह विलग दिसतो. प्रति-ग्रहा वाचून युद्ध करणें अयोग्य होय. प्रतिग्रह याची व्याख्या दिला आहे की, "उत्सयादीनिमित्तानि प्रतिग्रहन्वलातिदि ॥ प्रतिग्रह इतिप्यातो राजकायोरत्तम " राज्याचे मूल कोशा-वर (खजिन्यावर) अवलंबून असल्यामुळे तो खजिना नेहमीं राजाच्या जवळ असावा. त्या खजिन्याचा योष्याकडे उपयोग करतात. उदाहरणार्थ योष्यास शत्रूच्या नाशायदळ वर्धसा. युद्धात योद्ध्यांकडून राजा मारला गेल्यास १००००० द्रव्य योद्ध्यास द्यावें. राजाचा पुत्र मारला गेल्यास ५००००० द्रव्य त्यास द्यावें. (द्रव्य हा शब्द सामान्याची आहेसा दिसतो.) सेनापती, गजयोद्धा वगैरे प्रमुख वीरास मारणारास ५०००० द्रव्य किंवा कामगिरी पाहून देणें. व्यायासवितिवर्तन (पूर्णपणे धडपड करणें) सैन्याची धडपड अथांदा हालचाली

पूर्णपणे होईल अशा मेलाने गर्दी न करता युद्ध करावे. यामध्ये सत्तर व सकुल हे शब्द निरनिराळ्या अर्थाचे आहेत. पहिला अर्थ दाटी व दुसरा अर्थ एकजुट किंवा एकदम गर्दी करणे. महासंकुलयुद्धामध्ये हत्तीची योजना करावी. एका घोडेस्वाराला तीन पायदळ असावेत एका हत्ताला १५ पायदळ असावेत, तीन घोडेस्वार असावेत, हेच विधान रथाचे आहे.

व्यूहाची सुरंग अंगे सात आहेत. उर, कक्ष, पक्ष, मध्य, पृष्ठ, प्रतिग्रह व कोटी. वृहस्पतीच्या मते व्यूहाची अंग उर, वक्ष, दक्ष व प्रतिग्रह ही आहेत. व शुक्राचार्यांच्या मते कक्षा यांत नसावी. (स्मृतिस्मृचयात दिलेले औशनस व वृहस्पती स्मृति यांत हा विषय नाही) फूट न पाडता युद्ध करावे व एकमेकांनी एकमेकांचे रक्षण करावे व्यूहाच्या मध्ये सैन्य थोडे असावे. युद्ध केवळ नायकप्राण आहे उरच्या ठिकाणी प्रचंड हत्तीची योजना करावी. कक्षांत रथ, पक्षाळा हत्तीचे सैन्य. याप्रमाणे व्यूहाची रचना केल्यास अंतर्भेद व्यूहरचना असे म्हणतात.

रथाच्या जागी घोडेस्वार, घोडेस्वाराच्या जागी पायदळ, किंवा रथाच्या जागी हत्ती होऊ शकतात. व्यूहाची पूर्वी सात अंगे मानितली आहेतच. ह्या सात आंगपैकी कमी ज्यास्त प्रकाराने व्यूहरचना केल्यास त्याला निग्निराळ्या व्यूहाची नावे प्राप्त होतात. त्याची सुरंग नावे व पांडभाग थोडक्यात पुढीलप्रमाणे दिली आहेत. मंडल, असहत्, भोग व दंड हे व्यूहरचनेचे भाग होत. व्यूहरचना म्हणजे पद्धतवार अथवा सशस्त्र सैन्याची मांडणी. व्यूहाची नावे पूर्वी दिली आहेत व्यूहाच्या अंगाची मागे दिल्याप्रमाणे सात अंगे आहेत. रथा सात अंगामध्ये सैन्य कसे उभे करावयाचे या शिस्तीला अथवा योजनेला बरील म्हणजे मंडल, असहत्, भोग व दंड ही नावे आहेत. मंडल म्हणजे सैन्याची सर्व बाजू हलविणे. (मंडल सर्वतो-दृष्टि) दृष्टि=हालचाल. असहत् म्हणजे सैन्याचे भाग पाहून वेगवेगळ्याली हालचाल करणे (पृथग्गतिरसहत्) दंड म्हणजे तिरकी सैन्याची हालचाल करणे. (निरैगृत्तिस्तुदंडस्यात्) भोग म्हणजे बरील लक्षणाहून निराळी रचना अर्थात् सरळ व अखंड सैन्याची हालचाल करण हा होय (भोगोन्मात्तिरेवच) तिरकी पण निरनिराळ्या ताहेने सैन्याच्या रचनेमुळे दुसऱ्यामध्ये पडलेले भेद प्रदर, दडक, असह्य, चाप, कुक्षि, प्रतिष्ठ, सुप्रतिष्ठ, श्येन, विचित्र, सन्नय, विशाल, सूची, स्थूणाकर्ण, चमूमुख, सर्पास्थ, वलय

भोग याचे भेद अतिरक्त, प्रतिरक्त, विषयंय, स्थूणपक्ष, धनुष्यक्ष, द्विस्थूण, दंड, ऊर्ध्वग, द्विगुण व द्विचतुर्दंड. गोमू-निगा, अहिचवारी, शकट, मकर.

मंडळ=दंडपक्ष, (शकट) व्यतिकर्ण, हे भेद आहेत. संहत—अष्टानीक, ऊर्ध्वग, वज्रभेद असे प्रकार आहेत. काहीत व्यूहाची नावे व भेद आले आहेत. मंडळाचे प्रकार दोन. अर्धेद्वयाचे ६ प्रकार व भोगाचे ५.

दंडक व्यूहामध्ये वक्ष, पक्ष, उर व चवथे कोणते तरी अंग असावे.

या व्यूहाचा अर्थ दुर्भाग सार्यामुळे येथील श्राक पुढे दिले आहेत. 'स्यात्कक्षपथोरस्वैयं वर्तमानस्तु दंडक । तत्र प्रयोगो दडस्य स्थानं तुयेणं दर्शयेत् । स्याद्दंडसमपक्षाभ्यामतिक्रान्तः प्रदक्षकः । भवेत्तस्य पक्षपक्षाभ्यामतिक्रान्तो दंडः । स्मृतः । कक्षा-भ्यां च प्रतिगताव्यूटोऽस्य स्मृती यथा । कक्षपक्षावच स्यात्पथोरस्वैयं क्रान्तं स्यात्क ॥ दंडां वलयं प्रोक्षी व्यूहो रिपुविदारण । दुर्जययत्तुर्वलयं शत्रोर्वलविमर्दन । कक्षपथो-स्वैयंभोगो विपमं परिवर्जयेत् । सर्पचारा गोमूनिगा शकटः शकटाकृति । विषयंयोऽमरं प्रोक्तं सर्वशत्रुविमर्दकं स्यात्कक्ष-पथोरस्थानामेगोभावस्तु मंडल । चक्रपद्मादयो भेदा मंड-लस्य प्रभेदका । एवच सर्वतोभेदो वज्राक्षवराकृत्वत् । अर्धचंद्रश्च शृंगादोऽक्षवलो नामद्वयतः । व्यूहा यथामुख कार्याः शत्रूणां बलवारणा ॥

युद्धसाधनविषयक भाग जो येथे मांडला त्याच्यावरून त्या कालाच्या युद्धपद्धतिसंबंधाने आपणास निश्चित ज्ञान किती थोडक आहे, हे मात्र अधिक व्यक्त होत.

श्री पु र ण ल क्ष णा दि. अ २४३ पुरुष लक्षण. ही लक्षण वाचनीय आहेत. अ. २४४ स्त्रीलक्षण अ. २४५.

चामर, व घ हा छे.—चाम्रादिलक्षण चामराला दाढा सोप्याचा असावा त्याला पक्ष, मोर, हस्त, शुक बलाहा, यांपैकी एखाद्या पक्षाच्या पक्षाचे चामर असावे. निष्ठ पक्ष नसावेत. छत्राच्या दाण्याला ३ ते ८ पर्वत भद्रासन क्षीर रक्षाचे असून ५० अंगुल उंच असावे व त्याचा विस्तार तीन हाताचा असावा. त्याला जागोजाग सुवर्णादि बसवावे धनुष्य तीन द्रव्याचे असावे. धातू, शिंग, किंवा लाकूड. त्याप्रमाणे धनुष्याच्या दोरीचा द्रव्येसुद्धा तीनच आहेत. वज्र, भुजा, (अवाडी किंवा ताम्र,) स्वचा (तात पंगरे) लांकडाच्या धनुष्याचे प्रमाण ४ हाताचे असावे. इतर द्रव्याचे कमी ज्यास्त प्रमाण आहे सुष्टिमाह (सुडोत धनुष्य धारण्याच्या जोगे), स्वल्पकोटी, स्वचारुग, शाई, लोहमय वगैरे त्यात भेद आहेत. कोटीचा आकार लोह्या सुर्वे प्रमाणे असावा. बरील द्रव्याच्या मिश्रणाने किंवा पृथक्त्वाने धनुष्य बनवावे. शाई धनुष्याला ह्याचे बिड असावेत. कुटिल, स्फुटित, व सच्छिद असे धनुष्याचे दोष आहेत धातुमय धनुष्य, सोनं, रुपं, तांबे, व लोखंड यांपैकी कोणत्याही धातूचे असावे. शृगमय धनुष्य माहिय, शारभ किंवा रोही याच्यापैकी जनावराच्या शिंगाचे असावे. काष्ठमय धनुष्य, चंदन, वेत, साल, इत्यादिपासून तयार केलेले असावे. सर्वांत वेळूचे धनुष्य जास्त चांगले असते. हे वेळू शरद्वृत्तमध्य बांदलेले असावेत बाण चेकचा असावा. त्या बाणाच्या टोकाला शेवी लोखंडाची, किंवा सोने, रुपं इत्यादि धातूची असावी त्याची टोकं तीक्ष्ण असावीत, व त्यांना तेल लावावे. " नदक " नावाचे

यज्ञ-त्याची उत्पत्ति—मेघ पर्वतावर ब्रह्मदेव यज्ञ करीत होते त्यांत लोह दैत्य आला. त्यावेळेस अग्नीची प्रार्थना ब्रह्मदेवाने केली. तेव्हा अग्नीपासून एक पुष्प उत्पन्न झाला व त्याने त्या दैत्याला यज्ञाने मारिले. त्या योगाने सर्वाना आनंद झाला, म्हणून त्यास नंदक असे म्हणतात. ते नंदक यज्ञ भगवंताने घेतले. यज्ञाचे प्रकार—खटीसदृश, गांवाचे नांव (!) हे दिसण्यास फार चांगले आहे. धार्षिक—कायस्थिदः संपूरक—हे मगयूत आहे. वंग—तीक्ष्णच्छेद. (दीर्घःसुमधुर.शब्दो यस्य यज्ञस्य सतम) यज्ञ चांगले म्हणजे आवाजदार व ५० घोडे लाय असवे. २५ व १२ लांबीची ही मध्यम व कनिष्ठ आहेत. यज्ञ लांब असून त्याचा शब्द मधुर असावा. आवाज किकिणी-प्रमाणे असावा. यज्ञाचे अन्न पक्षाच्या पाकळीप्रमाणे किंवा मंडलाप्रमाणे असावे म्हणजे उत्तम. काव्हेराच्या पानाप्रमाणे असणे हे चांगलेच आहे. त्याला तुपासारखा रंग असावा. त्याची प्रभा विजेप्रमाणे असावी. यज्ञ मध्यभागी प्रणालिप्रमाणे असावे. काक, उदक अशा घणांप्रमाणे शोभा असावी. आपले तोंड यज्ञामध्ये पाहू नये. उच्छिष्टाने शिवू नये, व त्याची भूल्य, जाति, ही सांगू नये.

रत्न प री क्षा अ. २४६ वज्र. मरकत, रत्न, पद्मराग मौक्तिक, इन्द्रनील, महानील, वैडूर्य, गंधशस्य, चंद्रकांत, सूर्यकांत स्फटिक, पुलक, कर्कतन, पुष्पराग, ज्योतीरत्न, राजपट्ट, राज-मय, सौगंधिक, गंज, शंख, गोमेद, रुधिराक्ष, अज्जतरक, धूर्ती, मरकत; तुल्यक, क्षीस, पीठ, प्रवाल, गिरिवज्र, मुक्तामणि, वज्रमणि, टिग्मि, पिंड, भ्रामर, उत्पल. यामध्ये पावाचे नांव आढळत नाही. या प्रकरणाचा विचार शुक्नीतीत पुराय केला आहे. व त्याची परीक्षा जरा विस्तृत दिली आहे.

अ. २४७ वास्तुलक्षण. वास्तुत विविष्ट देवतांची स्थापना अ. २४८ पुष्पादिपूजाफल.

ध नु वै द अ. २४९ धनुर्वेदाचे पाद चार. १५, हत्ती, घोडे व पायदळ. परंतु हे चार पाद यो-गांच्या शरीराचे होत; योद्ध्याच्या पद्धतशीर क्रियेचे प्रकार पांच. त्यांची नावे; यंत्र-मुक्त, पाणिमुक्त, मुक्तसंचारित, अनुक्त व नाहुयुद्ध (निगुद्ध) ही होत. शस्त्र व अस्त्र असे युद्धाचे संपत्तीचे दोन भेद. युद्धाच्या तऱ्हा दोन; सरळ युद्ध व कपटी युद्ध.

यं प्र मु क्त म्हणजे बाण फेंकणे वगैरे भाग यांत येतो. पा नि मु क्त—दगड, तोमर वगैरे टाकणे यास पाणिमुक्त म्हणवें. मु क्त सं धा रि त—शत्रूने केलेल्या शस्त्राच्या किंवा अस्त्राच्या भडिमारास सांवरून घरणे, त्यांनी सोडलेली अस्त्रे आपण सावरणे यास मुक्तसंचारित म्हणतात. डावी वगैरे यांत येतील. अ मु क्त—तलवारी वगैरे शस्त्रांच्या केंक्रीला अमुक्त म्हणतात. नि यु द्धः—शास्त्रावाचून युद्ध करणे यास निगुद्ध म्हणतात. उत्तम प्रतीचे युद्ध म्हणजे धनुर्वेद, मध्यम प्रास, व कनिष्ठ सन्नयुद्ध होय. धनुर्वेदामध्ये शिष्टविधारा युद्ध ब्राह्मण मुख्य असावा. नंतर क्षत्रिय, व वैश्य, निदान पक्षी शूद्र असावा

युद्धाचा मुख्य अधिकार युद्ध करण्याचाच आहे. सैन्यांत भरती क्षत्र्य तितकी आपल्याच देशातील लोकांची असावी. ही येथील वचने लक्षांत ठेवण्याजोगी आहेत.

सैन्य शिक्षा पद्धति.—क्याईत—आंगदे, घोटे, व हातबोटें, ही एकमेकाशी घट जुळवी असून नजर पायांकडे सारली देणे, यास समपदस्थान म्हणावे. बैसाखस्थान—हातबोटें पायावर ठेवून गुडघे सरळ व ताठ करणे, यास बैसाखस्थान म्हणावे. पायाच्या घोटांत अंतर तीन वितींचे असावे. मंडल-स्थान—ज्यांत गुडघे हांसाच्या पंजीप्रमाणे दिसतात व मथले प्रमाणे ४ वितींचे असत त्यास मंडल म्हणतात. आलीड—नांगराच्या आकाराप्रमाणे ताठ गुडघे व मांडी करणे त्यास आलीड म्हणतात. यामध्ये अंतर ५ वितींचे असावे. विपर्यस्त—वरच्या उलट लक्षणास विपर्यस्त म्हणावे. जातस्थान—डावा गुडघा वांकडा करून उजवा गुडघा सरळ करणे, घोटे व (पाणिग्रह) टाचा सारखे ठेवणे यास जातस्थान म्हणतात. यामध्ये अंतर ५ घोटांचे असावे, किंवा १२ घोटांचे असावे. दंडायतस्थान—डावा गुडघा सरळ करून उजवा पसरद करणे, किंवा उजवा गुडघा (कुब्ज) वांकडा करणे याला दंडायत म्हणतात. विकटस्थान—याचे लक्षण बरील प्रमाणेच असून मधील अंतर मात्र दोन हातांचे असावे. संपुटस्थान—दोन्ही पाय उंच करणे, किंवा पसरद (उत्तान) गुडघे द्विगुण करणे, या विधीला संपुटस्थान म्हणतात. स्वस्तिक स्थान—किंचित् फिरविलेले व दंडा-सारखे सरळ पाय ठेवणे यास स्वस्तिक स्थान म्हणतात. यामधील अंतर १६ घोटांचे असावे. ही सर्व पद्धत बहुधा धनुर्ध्याच्या बंडकीची असावी असे वाटते. धनु-प्याला बंदन करून हातांत घ्यावे. त्याला दोरी लाबलेली असावी. धनुष्याची कोटी जमिनीला टेंकवावी. “कलादेश” जमिनीवर देवावा, धनुष्य तोलावे. मनगटें व हात वांकडे करून बाणाचा पंख धनुष्याच्या दोरीवर बडवावा. धनुष्याचा विन्यास १२ अंगुलाचा असावा. पुढे अर्ध्या लोकांत दोरीची प्राणशक्ति वाहून तो करावा त्यांत कमी ज्यास्त प्रमाण नसावे म्हणून सांगितले आहे. धनुष्य नामीवर ठेऊन नितंबावर बाण ठेवावेत. हात कानापर्यंत ओढावा. मुष्टीला प्रथम धरावे. दक्षिण स्तनाच्या अग्रभागी बाण असावा. मूठ सारली असावी. आंत, वाहेर, छाती, वर, वांकडी, उत्तान बंचल, पट बळलेली अशी नसावी. पहिल्या मुष्टीने लक्ष्य आच्छादित करून छाती वर उचलावी व सारण्याने त्रिकोणावर बसावे. खांदी साली करावा, मान निघळ असावी, व मस्तक मयुरांचित असावे (मयुरांचित मस्तकाचे लक्षण शारंगदेवाने संगीतरत्नाकरामध्ये दिले आहे.) कपाल, नाक, तोंड, कोपरे, खांदी हे सरळ असावेत. खांदी व हतवटी यामध्ये तीन अंगुलांचे अंतर असावे. मुख्य प्रमाण तीन घोटांचे असावे. दुष्यम २ व कनिष्ठ १ घोटांचे असावे. अंगडा व त्याच्या जवळचे बोट यांनी बाण उचलावा किंवा दुसऱ्या दोन घोटांनी घ्यावा. तो प्रत्येचेवर चढवावा. प्रत्येचा बाणाच्या

लावो हतही ओढावी ती जोरातें ओढावी. या एकर प्रकराला आमुक्त असे नाव आहे. लक्ष्येव दृष्टीच्या व मुष्टीच्या अनुलक्षेकरून करावा. उच्छेद म्हणजे डाव्या बाजूने हात सोडणें याला उच्छेद म्हणवें. विमुक्तामध्ये कोंपरा खाली करावा. केवळ लक्ष्याकडेच दृष्टी असणें यास मध्यम म्हणावे. हातबाण हा सगळ्यात उत्तम होय. तसेच धनुष्याचे उत्तम प्रमाण ४, मध्यम साडेतीन, व कनिष्ठ तीन हात होय. हें बरोल सर्व पापदव्याचें विवेचन झालें. परंतु हे सगळे नियम अधवा शिस्त सव्वांनाच घोरेस्वार, रवदळ, गजदळ, घानाही लागू आहे अ. २५० [धनुर्वेद पुढें चालू] धनुर्विद्येचे शिक्षण देताना प्रथम यक्षभूमीवर सुनिधौत असे धनुष्य ठेवावे. मासानें हवन करावे, धनुष्य, गदा वगैरे आयुधांची पूजा करावी. चालू विद्यार्थ्यानें एकचित होऊन हातात बाण घ्यावा (दृष्ट) भाता पाटीला बाधावा व डाव्या अगर उजव्या काष्ठेंत तो अडकवावा. मोठ्या बाण त्यांत ठेवावा. नंतर आर्याबधून बाण काढावा तो उजव्या हातानें घ्यावा. उजव्या हातानें बाण नघ्यें धरून डाव्या हातानें कक्षा व धनुष्य धरावें. धनुष्याला दोरी बंदविरावाच बाण पुलाकडून दोरीवर बडवावा. तो सिंहवर्णानें (अशा पुंखाने?) ताणून. (सिंहवर्ण हें या पुलाचें विशेषण लावावें कीं किंथायें घ्यावे, ही शक्ती आहे) डाव्या कानाजवळ त्या बाणाच्या पुलाचें फल म्यावे. (वर्णान् याचा अर्थ बाण घ्यावा असें वाटवें) वर्णाना डाव्या हाताच्या मजक्या घोटानें धरावे. मन लक्ष्याकडे ठेऊन सुटी व दृष्टी समरेपेमायें आणावी, व उजव्या कानाकडे सोडून बाण सोडावा. दंड वपाळ्येव लक्ष्य करून मारावा. चंद्रक १६ अमुलाय वाण हा कपाळावर मारावा अभ्यास प्रथम अर्धगी सावकाश करावा (अक्षिलक्ष्य) नेम साधकास घडन चतुरस्र म्हणजे चौकोनी लक्ष्य त्याचा वैध करावा. या अभ्यासाला क्षिप्रक म्हणवें. हा अभ्यास मूढापासून करावा अतिशय सावकाशानें करावा. हा धनुर्वेदाचा अभ्यास पूर्णपणें झाला म्हणजे प्रमानें तीक्ष्ण, परावृत्त, गत, निम्न, उन्नत अशा लक्ष्यांचा अभ्यास व्हावा. (या अभ्यासकामच्या वाचनानें आपणास दुष्टीच्या गोळीवार पद्धतीची आवडण होते) हा धनुर्वेदाच्या अभ्यासाचो पहिलो पायरो झाली हा अभ्यास पुढें यादंत यादंत दोन, तीन वेध एकाच वेळीं करण्यापर्यंत जातो. यापुढील १२ व १३ श्लोकांचा अर्थ नीट लागत नाहीं (अ० २५१) धनुर्विद्येच्या अभ्यासाचें वर्णन करतावा, या अभ्यासाची साधारण परीक्षा विद्यार्थ्याच्या पुढील विद्येयणावरून होईल. अभ्यासक जितहुन, जितमति, जितदृष्टि व रस्यसाधक असावा. याप्रमाणें धनुर्विद्येचा अभ्यास झाल्यानंतर बाह्यावर वसून अभ्यास करण्यास शिकवें.

पा द. — यापुढे शीट्यस्तांत पायाचे वर्णन आहे पाश दश हात असावा. या श्लोकीतील वरमुख याचा अर्थ लागत नाहीं. या

पाशाला शोण्या कातकच्या, मुजाच्या (मुज एक प्रकारचें वस्त आहे.) सातीच्या, किंवा झाडाच्या सालीच्या मजवूत कराव्या (पुढील अध्यां श्लोकातील त्रिंशत शब्दाचा अर्थ कदाचित् ३० धाग्याचा असा असू शकेल काय?). पाश डाव्या हातात घेऊन दुसऱ्या हातानें तो टाकावा. कक्षेंत त्याचें स्थान असावें कुंडलाच्या आकृतीप्रमाणें पाश वरून मस्तकावर टाकावा. चर्मवेष्टित, व तृणान्वित अशा माणसावर या पाशाचा विनियोग करावा. वरिष्ठ, प्लुत, व प्रयजित या ठिकाणी समयोग विधि करून पाश टाकावा. (अर्थ बरोबर समजला नाहीं.) शूला प्रथम जिंकून नंतर पाश टाकावा.

त ल या र, चिल स त — तलवार डाव्या बाजूला बाधावी. डाव्या हातानें म्यान धरावे व उजव्या हातानें त्यातून तलवार काढावी तलवारीची रुंदी ६ चोटाची असावी व लांबी अथवा उंची ६ हाताची असावी वर्म, (चिलसत). लोपडाच्या बारीक सापक्या (घाला) ताराना शुद्धून तयार करावे. चिलसताचे प्रकार निरनिराळे आहेत.

भाता चामव्याचा असावा, तो मजवूत व नवा असावा. भाता वर्षाहात असावा, किंवा चाणाच्या बरोबरीचा असावा. बरचा माग तिरका असून वर गेलेला असावा.

सो व्या चा उ प यो ग — उजव्या हातात लघु घेऊन उगारावा व मारावा किंवा दोन्ही हातानें मारावा. (उमाभ्यासम हस्ताभ्याम् कुर्यान् तस्य निपातन) वध करणें फारच सफाईनें असावे. (अक्षेरेण ततः कुर्वन्वधे सिद्धिः प्रकीर्तिता.)

धनुर्वेद अ. २५२ (पुढें चालू) आयुर्वेद — डाल, तरवार, पाश, झल, तोमर, यदा, परशु, मुद्गर, मणिदाल, लघुघ्न, वज्र, पटिश, कृपाण, क्षेपणी, धनुष्य, वाण, चक्र हीं आयुर्वेद होत. दाळ तलवारीच्या किंवा ३२ प्रकारच्या आहेत. त्यांचीं नांवें. श्रात, उदघ्रात, आविद्ध, आश्रुत, विप्रुत, उत, संपात, समुदीश, श्वेनपात, आकुल, उदधूत, अवधूत, सव्य, दक्षिण अनालक्षित विस्फोट, करालेन्द्र, महासल, विकराल, निपात, विमोयण, भयानक, प्रयालोड, आलोड, वराह, लुलित, सप्तप्र, अर्ध, तृतीयश, पाद, पादार्ध, वारिज, वगैरे

पाशाक्रिया. — परावृत्त, अपावृत्त, गृहीत, लघु, ऊर्ध्वसिस्त, अधसिस्त, संधारित, विधारित, श्वेनपात, गजपात, ग्राहमाह, हे अत्रा प्रकार पाशधारणाचे होय

पाश किरविष्याचे प्रकार. — कडु, आयत, विशाल, तिर्थक व प्राप्ति.

चक्र — छेदन, भेदन, पात, भ्रमण, समन, विकर्तन, व कर्तन.

शूल — आस्फोट, श्वेडन, औदीलिक भेदनाश, आघात.

तोमर — कडुपात, मुजापात, पार्श्वपात, दृष्टिपात.

गदा — आश्रुत परावृत्त, पादोद्धत, हिसमर्द विमर्द.

मुद्गर — दाहन, छेदन, चूर्णन मणिदाल सधात, विध्रात,

गोविशगै, वदरहृद्या खडुगच्या किंवा तशाच होय.

वज्र — अय, मध्य, परावृत्त, निर्वेदान्त

कृपाण-हरण, छेदन, घात, भेदन, रक्षण, पानन, स्फोटन
क्षेपणी-त्रासन, रक्षण घात, खलीहरण, न आवत

गदा युद्धात्म्ये विशेषतः षडंगान्या शारीरिक क्रियापुढीलप्र-
माणे सप्तोप, अवदश, वराह, उद्धतक, हस्तावहस्तमासीन, एक
हस्तावहस्तक, विहस्तबाहुभारा, कटिरोचित कोट्ट, उर, छात्र,
हे गदायुद्धातील हस्तक्रियेचे सामान्य लक्षण, वरोद्ध, विमान
पादादिति, विषादिक, गात्रसंश्लेषण, शाति, गात्रविषयेय, उर्ध्व
प्रहार, घात, गोमूत्र, पादक, तारक, दड, कबरीबध, तिर्यक्बध,
अपामरी, भीमवेग, मुद्रसन, सिंहपात, गजपात, गदभानात,
हो सर्व गदायुद्धातील कृत्ये आहेत. याच्यातील बहुतेक भाग
दुर्लभ असून बराचसा पारिभाषिक शब्दांनी भरलेला आहे

निपुण-गदायुद्ध-अथवा बाहुमूलाचे (बगलेच्या मुळ्यच)
आकर्षण, विक्रय, ग्रीवा विपरिवर्त, पर्यासत, विपर्यासत,
पशुमार, अजाविक, पादप्रहार, आतकोट, कटिराचित, गात्र
क्षेप, स्फुटगत, महीभ्याजन, उल्लंघनघात, विरश्चरण,
उद्धत, अवधूत, तिर्यग्मार्गगत, यातील बऱ्याच विशेषणांचा
अर्थ लावण्यासारखा आहे तसेच बरेच पारिभाषिक शब्द आहेत
गजयुद्ध-गजारीही गजस्त्रब, अवक्षेप, अपरामूर,
देवमार्ग, अधोमार्ग भगण गमनाकुल, यष्टिघात, अवक्षेप,
जानुघ, भुजाबध, गात्रबध, पिष्ट, सोदक, शुभ भुजावेष्टित, ही
हत्तीवर बसलेल्या बोग्याची पद्धतशीर युद्धक्रिया होय

हत्तीच्या रक्षणाथे दोन अंशूरा धरणाऱे, एक मानेवर बस-
णारा, दोन हस्तधार बसलेले, धानुष्क क्रिया ढाल तलवार
धरणाऱे असे असवेत.

प्रत्येक रमाला व घोडेस्वाराला रक्षक म्हणून तीन घोडे-
स्वार व धनुषींनी असवेत धनुष्यांच्याच्या रक्षणार्थे चमंधारक
असावा

अध्याय २५३ व्यवहारविषयक आहे. यातील नियम व
विचारपद्धति ही धर्मशास्त्रप्रथावरोबर विचार करण्याजोगी
आहेत अ २५४ यात ऋण देण्याबद्दलचे नियम आहेत अ
२५५ दिव्यप्रमाणेस दिले आहे अ २५६ दायविभाग प्रकरण
अ २५७ सीमाविवादाले निर्णय २५८ वाक्प्राशनादि प्रकरण
यांतील बराचसा भाग आजच्या हिंदुकायद्याच्या मूलाशी आहे
यांचे शविस्तर वर्णन येथे बरेच लाउट होईल.

जाडु टोण्या कडे ये दा ना उ प थो ग-अ २५९
ऋग्विधानम् ऋग्विधान याचा अर्थ अनेक कार्याकरिता
विशेषतः अभिचारसाठी ऋग्वेदमंत्राच्या केलेला उपयोग
यावर स्वतंत्र एक ग्रंथ आहे गायत्री जप-नेपा कर्म -“सद
स्वती” इ तीन ऋचा पुढे मृत्युनाशक १ ऋचा दिल्या
आहेत निरोगी होण्याबद्दल ऋचा “ मित्राशुपुंरदरम् ”
निर्भय पथ होण्यास “ तं पथा ” हा मंत्र म्हणता ऋग्वेदां-
तील अमुक मंत्र म्हटल्यास जातिधर्मस्थ प्राप्त होतें इत्यादि
प्रकारची माहिती ऋग्विधानात आहे याचप्रमाणे पुढील तीन
वेदांची “ विधान ” समजावी.

अ २-० यज्ञविधान या विधानात फक्त पूर्वाध्यायात
वर्णिलेल्या फत्राच्या प्राप्तीसाठी हवन करण्यास निरतिराळी
हवनीय इत्ये कोणती यांचे वर्णन आहे यातील हवनास इत्ये
रात्रुविदेयासाठी कावळ्याचे व शुक्लाचे परा ध्यावेत, असा
उल्लेख आहे ऋग्वेदविधानात ऐंद्रजालिक मयिचाच फक्त
उल्लेख केला आहे, परंतु यज्ञवेदविधानात उवाचनविधि
सांगितला आहे

यरील दोन विधानात न येणारा अजनमीहन प्रकार या
सामवेदविधानात फलश्रुतीमध्ये सांगितला आहे अ २६१
सामविधान अ. २६२ अथर्वविधान अ २६३ उत्पातशाति
उ पा स ना विपय-अ २६४ देवपूजावैश्वदेववर्जि-
वर्णन अ २६५ दिग्प्राणादिस्नान अ २६६ विनायकस्नान.
स्वस्वामध्ये अनेक दुश्चिन्ह दिसणें, त्याच्या परिहाराथे स्नान
अ २६७ माहेश्वरस्नानलक्षकोटिहीमादिकांचे वर्णन अ २६८
नीरान्नाविधि अ २६९ छत्रादिप्रायना अ २७० विष्णुपत्तर
राज भो य इ ति ह्य स, व वा म ये ति हा स-अ
२७१ वेदशाखादिस्थान अ २७२ पुराणदानादिमाहात्म्य
अ २७३ सूर्यवश अ २७४ सोमवश अ २७५ यदुवश
वर्णन अ २७६ द्वादशसंभार कृष्णाच्या हातून घडलेल्या
लढाया अ २७७ राजवशवर्णन यात दुर्घटनांची कथा आहे
अ २७८ पुत्रवशवर्णन हा वध पांडवापर्यंतचाच आहे

आ मु वे द (अथवाय २७९-३०५ यात मनुष्यवैद्यक,
पशुवैद्यक, रत्नवैद्यक व मधून मधून मित्र विषय आले आहेत)
अ. २७९ सिद्धीपथालय अ २८० सर्वरोगहरण वीथीथी.

मुख्यतः व्याधींचे प्रकार ४ शारीर, मानस,
आगन्तु व सहज अ २८१ रसादिलक्षण, सोमकरस स्वाद,
अम्ल व लवण, व अभिज्ञ-कटुतिक्त व कपाय अ २८२
शुक्रायुर्वेद-शुक्रश्रुत उत्तरेकडे, वड पूर्वेकडे, दक्षिणेकडे आग्न,
पश्चिमेकडे अथवा शुक्रांचे रोपण करावे लिंघ, अशोक, पुना-
गड, शिरोप, प्रियम्व, अशोक, बदली, जाभूळ, बकुळ, काळिंब
या शुक्रांना सकाळ संध्याकाळच्या वड वेळेस पाणी घालावे
उपद्रव लावलेले शुक्रास वर्षाऋतुसर्च्य जमीन कोरडी
असता पाणी रात्री घावे उत्तम २० हात, मध्यम १६ हात व
कनिष्ठ १२, हे शुक्रास लावल्याचे प्रमाण आहे शाळाका फळ
न आल्यास शस्त्रांनी छाटावे, शाळांना फळ येतें पण तें पूर्ण
पिकत नाही, तर स्थान विडय (वावडिंग) व तूय चिखलात
मिसळून पाणी घालावे किंवा हुलगे, उडीद, मूग, तीळ, सात,
व तूप या इत्यादींचे चूर्ण करून थंड पाणी झाडांना घालावे
म्हणजे झाडांना फुले व फळे चापली येतात

शाळाच्या फलपुष्पादिनाची वाढ होण्यात सात रात्री
शेळीच्या हंग्या, सातूचे चूर्ण, तीळ, गोमांस व पाणी ही
घालावीत. शाळांची वाढ माशांच्या पाण्याने चांगली होते
शाळाचे दोहद व कीड नाहीती होण्यास वावडिंग व तांदूळ,
माषांचे मांस ही पाण्यात मिसळून घालावीत

अ. २८३ अनेक रोगावा नाश करणारी औषधे अ. २८४ मन्त्राची औषधे, अ. २८५ मृतसजीवन कर सिद्धयोग अ. २८६ मृत्युजय योग औषधे अ. २८७ गन्धचिकित्सा. प्रस्ताव हत्ती म्हटले म्हणजे लाव सोढेच, ज्याचा उच्छ्वास मोठा आहे, असे होत. धीस किंवा अठरा नवें त्यास असावी ? त्याचा मद बडीच्या दिवसात येत असावा, उजवा दात उच असावा बघ्यद मेघा-सारखा असावा. कर्ण विपुल असून त्याच्या अगावर सूक्ष्मबिंदु असावेत यापुढे हत्तीला औषधे कोणती यावी याचा विचार दिला आहे

अ. २८६ अक्षबाहनसार. यामध्ये घोड्याचा वेग, चाल-ण्याची दृढ, घोड्याला शिकवणूक करी असावी याचा उल्लेख केला आहे. अ. २८९ अग्निचिकित्सा औषधी अ. २९० अक्षशाति. अ. २९१ गजशाति अ २९२ गजानुबेद अ. २९३ मन्त्रपरिभाषा अ. २९४ नागलक्षण. सर्पादिक्रौंच्या जाति. या जातींच्या लांबीची काही प्रमाणे दिली आहेत.

वि ष वै द्य क (अ. २९५ ते २९८) अ. २९५ दशचिकित्सा अ. २९६ पंचांगद्विधावन अ २९७ विपाल हरण करणाऱ्या मन्त्र व औषधी अ. २९८ गोमसादि चिकित्सा अ. २९९ बालादिप्रहृष्टकालतन. अ. ३०० प्रदाविधीलाशमनार्थ मन्त्र. अ. ३०१ सूर्यार्चन. अ. ३०२ अनेक मनीषि कथन. अ. ३०३ अगाधार्चन.

म द्र, व उ वा स ना वि प य, अ. ३०४ पंचास्रादि पूजा मंत्र अ. ३०५ विष्णुनाम अ ३०६ नारासिंहादिमन्त्र अ. ३०७ त्रैलोक्यमोहनमन्त्र अ. ३०८ त्रैलोक्यमोहनीलक्ष्म्यादिपूजा. अ. ३०९ त्वरितापूजा. अ. ३१०-३११ त्वरितामूलमन्त्र. अ. ३१२ त्वरितायिया अ. ३१३ नानामन्त्र अ. ३१४ त्वरिता. ज्ञान. अ. ३१५ स्तननादिमन्त्र अ. ३१६ नानामन्त्र. अ. ३१७ शकलादिमन्त्रोद्धार. अ. ३१८ गणपूजा. अ. ३१९ काशीधरी पूजा अ. ३२० मंडलपूजा अ ३२१ घोरप्रादिराशान्तिकल्प. अ. ३२२ पाशुपतशान्ति अ. ३२३ पदगान्यघोरप्राणि अ. ३२४ दशशक्ति अ ३२५ द्वाक्षादि लक्षण व धारण, अक्षकादि, हा मन्त्रासाठीीलच भाषा आहे अ. ३२६ गौर्वादिपूजा. अ. ३२७ देवालयमाहात्म्य.

छंद, काव्य, नाटक, नृत्य, शिक्षा, अलंकार, (अ. ३२८-३४८) अ ३२८ ३२९ छंदसार हे पिंगलाच्या प्रयावर्त्तन उतरले आहे असे प्रयकार म्हणतो (छंदोत्पत्ते मूलजैस्ते पिंगलोक्ष ययाक्रम.)

अ ३३० छंद सार अ. ३३१ छंदाच्या जाति अ. ३३२ विषमवृत्त अ ३३३ अपसमवृत्त. अ. ३३४ समवृत्त अ. ३३५ प्रसादवर्णन अ. ३३६ शिक्षा (हल्ली प्रसिद्ध असलेली शिक्षा निच्या मानाने फाटली तरीच हमरी आहे अवघे २२ श्लोक आहेत व त्या मित्र श्लोकांचे तीन चरण शिरोध्याहून वेगळे आहेत) अ. ३३७ काव्यादिलक्षण अ. ३३८ नाटकनिरूपण अ. ३३९ रसनिरूपण अ. ३४० नृत्यामध्ये अपविज्ञेयम्.

निरूपण अ ३४१ अभिनयादिनिरूपण अ. ३४२ शब्दालंकार, अ ३४४ अर्थालंकार, अ. ३४५ शब्दार्थालंकार. अ. ३४६ काव्यगुणविवेक अ. ३४७ काव्यदोषविवेक अ. ३४८ एकाक्षराभिधान. याच्यात बहुतेक एका अक्षराचे एक किंवा वृत्ति अधिक अर्थ दिले आहेत.

व्या क र ण सा र-अ. ३४९-३५९ कात्यायनाचे सांगितलेले व्याकरणसार तुल्लास सांगतो, असा उपक्रम आहे. प्रथम १४ सूत्राचा पाठ दिला आहे यामध्ये सूत्र किंवा वृत्ति अथवा वार्तिक हा भाग नसून शब्दांचे स्वरूप दाखवित आहे. ३५० सधिसिद्धरूपे, ३५१ सुवृत्तिभक्तिसिद्धरूपे, ३५२ व्रीलिंग-शब्दसिद्धरूपे, ३५३ नपुंसकशब्दसिद्धरूपे, ३५४ कारके, ३५५, समास ३५६ तद्धितरूपे, ३५७ उणादिसिद्धरूपे, ३५८ तिद्धिमिकसिद्धरूपे, ३५९ कृतसिद्धरूपे.

शब्द कोश-अ. ३६० स्वर्णपातासादि वर्ण यामध्ये आलेली नावे किंवा श्लोक अमरकोशामध्ये आढळतात अ. ३६१ अव्ययादि अ. ३६२ नानार्थ वर्ग अ. ३६३ भूमि वनीपथि वर्ग अ. ३६४ वृत्तद्वयान्वितशब्दवर्ग अ. ३६५ द्रव्य वर्ग अ. ३६६ लज्जितशब्दवर्ग. अ. ३६७ सामान्यनामालिग.

अ. ३६८ प्रलयवर्णन, अ. ३६९ आत्यंतिक लय गर्भोत्पत्ति; मृताचे शरीर नष्ट झाल्यावर तो वायुरूप यमलोकाला जातो. तेथे दु ख भोगून वायुभूत गर्भाला येतो. मासादुर्गम गर्भाची वाढ व त्याची उत्पत्ति. अ. ३७० शरीराचे अवयव यामध्ये दातापायाच्या, शिरा, नाड्या, अस्थि तशाच इतर अवयवांच्या इत्यादिकांच्या संख्या दिल्या आहेत अ. ३७१ नरकनिरूपण.

योग अ. ३७२ यमनियम अ. ३७३ आसनप्राणायाम अ. ३७४ ध्यान, अ. ३७५ धारणा, अ. ३७६ समाधि, अ. ३७६-३८० अध्यात्मब्रह्मज्ञान यामध्ये झालेला जडभरतरहुगणसवाद भाग-वतामध्येही आहे. परंतु श्लोकरचना निराळी आहे अ. ३८१ गीतासार; कृष्णाजूनसदादत्तात्म्ये यामध्ये बहुतेक गीतेतील श्लोक आहेत. अ. ३८२ यमगीता. यामध्ये प्रत्येकाची विशिष्ट मते प्रथित केली आहेत. उदाहरणार्थ सर्वत्र समदर्शी, निर्म-मत्त्व असणता, हीच मुख्य कल्याणाची साधने आहेत असे पंचशिष्य म्हणतो. गर्भापासून मरणपर्यंतच्या वयाच्या अवस्था जाणून त्याप्रमाणे वागणे हेच कल्याणाचे साधन हे गणपित्यूचे मत आहे. याप्रमाणे निरनिराळी बरीच मते आहेत.

अ. ३८३ आग्नेयपुराणमाहात्म्य

अग्निमांश-आद्य न पंचजे हे अन्नमार्गातील व इतर इंद्रियाच्या रोगांचे एक लक्षण होय, व म्हणून वैद्यशा-स्त्रात याला स्वतंत्र रोग मानीत नाहीत परंतु ज्यांच्या इन्द्रि-यामध्ये किंवा जठर, आंतडी इत्यादि अन्नमार्गामध्ये वाढी त्रिपाठ न होता ज्याची अन्नपचनक्रिया मुरळीत चालत नाही व ज्यांना बरीच अन्नमार्गाची दुर्बलता हेच कारण झयतो तेदेख अशा रोग्याची संख्या बरीच मोठी असल्यामुळे

या लक्षणाचा येथे स्वतंत्ररीत्या विचार केला आहे. कारण शरीरातील अस्वाभाविक रूपाणिमुळे हा सर्वसाधारण रोगच आहे असें भाष्यतः दिसते. याचीं कारणें तर पुष्कळच आहेत. क्रियेमुद्दां असें होतें कीं हळूहळू प्रगट होणारा एखादा अर्थवर रोग शरीरांत विन्हाड करीत असतो. पण तो बाल्यावस्थेत असल्यामुळे त्याची लक्षणे प्रामुख्याने नजरेस न येतां तदनु-पंगिक अपचन हेंच बरचेवर होऊं लागल्यामुळे अपचनाखेरीज आपणांस दुसरें कांही एक होत नाही असें रोग्यास वाटते.

(१) अन्न सदोष असल्यामुळे होणारें अपचनः—यांत पाईट व जडाम येवढेच दोष समाविष्ट नसून जे अन्न एरवी खादपानें हितवर्धक झालें असतें तें चेसुमार खाणि्यामुळे प्रकृति विषडणें, अगर अनिश्चितपणानें, अगर बारंबार खाणें किंवा मोठालीं लेंपनं सदां करणें यांचाहि समावेश होतो. मित्र भिन्न माषसांनां कोणास कमी तर कोणास जास्ती रयांचे प्रकृतिमा-नाप्रमाणें लागतें; इतकेंच नव्हे तर त्याच माषसाचा आहार बरचेवर परिस्थित्यनुसृत बदलतो. उन्हाळ्याच्या दिवसांपेक्षा हिवाळ्यांत अन्न जास्त जातें. नेहमीं बैठा रोजगार करणाऱ्या लोकांपेक्षा ज्यांनां उषण्या हवेंत पुष्कळ श्रम होतील अशीं कामें करावी लागतात रयांचा आहारही मोठा असतो. दांत दुखरे अगर किडके असल्यामुळे, अगर जेवण लवकर आठपण्याची पाई असल्यामुळे अन्नचर्वण नीट न होणें हें एक फार महत्वाचें कारण आहे. याशिवाय जे पदार्थ आपण खातो ते पचनास हलके अगर जड स्वभावातःच असतान, अगर स्वयंपाकांत त्यांवर होणाऱ्या भाजणें, उकडणें, तळणें, तेल, तूप, फोडण्या, मसाले इत्यादि संस्कारांमुळे ते तसे कधी कधी होतात. आपण पेंय पदार्थ पितों ते सर्वच व सर्वांसच हितावद् असतात असें नव्हे. चहा पिणें यासारख्या अपचन होण्यास उत्तेजक दुसरा पेंय पदार्थ नाही. चहा सर्वांनां आवडत असेल पण मानवत मान्य नसावा. जेवणांनां अति पाणी प्याल्यानेंही अपचन होतें. कारण जाडरखांत पाणी फार मित्र झाल्यामुळे तो हीनवीर्य होतो, व अन्नपाचक अशीं आळेची उत्पत्ति कमी होते. यामुळे पोटांत अन्नास फार वेळ पचन होण्यासाठीं रयांचें लागतें. किडके दांत, व तोंडांत फोड, हिरण्यांजल रक्त, पू इत्यादि कारणांनीं मुखशुद्धीत विघाड होणें हेहि एक कारण आहे.

(२) इतक्या अन्नविषयक कारणांखेरीज रोग्यास होणाऱ्या इतर कारणांमुळे अपचन होतें. कांहीं अनिष्ट, अशुभ वातमी येऊन बडकली कीं लागले आपोआप पचविण्याची स्वाभा-विक शक्ति स्तंभित होऊन उलट अन्न ओडून पडण्याचाहि संभव असतो. अग्नीव स्थिति मानसिक चिंता, भीति, गद्गद यांमुळे उत्पन्न होते. शरीरयथोष येणाऱ्या कमकुवतपणाचा परिणाम जडर व अपचन यांवर होत असतो. कसरीतीनें उदर छाती पोटा इत्यादींचे स्नायु कमविले नसल्यास उदरांतील गात्रे व इंद्रिये शिथिल पडतात व त्यांचा भार पोटास जाण-

वतो. व अपचन होण्याची खोड अन्नामुळे जडते. लहा-नपणीं झालेल्या आंत्ररोगांमुळे झालेली आंतव्याची गुंतागुंत हृदयदीप्येच, व त्यामुळे अगुरे होणारे रक्ताभिसरण, परि-श्रष्ट मूर्धनिष्ठ यांपैकी कोणत्याहि कारणानें अपचनाची व्यथा सुरू होणें शक्य आहे, इतकेंच नव्हे, तर त्याचरोबर पोटास हेंही लक्षण असणें संभवनीय आहे. औषधोपचार व पथ्यपाणी सर्व संभाव्यही अपचन बरें होत नाही असा अनुभव आल्यास मूर्धनिष्ठ विषडले असावेत, अशा स्थितीचें तें लक्षण आहे. किंवा रोगी लक्षण असून पंधरा वीस वर्षे उमरीचा असल्यास संविधाताचें अगर कफप्रयाचें पूर्वचिन्ह आहे असें समजण्यास हरकत नाही. फार वर्षे अपचनानें अशक्त झालेला मनुष्य क्षयजंतूंच्या आकस्मित तडाख्यांत सोपडण्यास योग्य सावज असतो, हें जरी खरें आहे तथापि उलटपक्षीं हेहि खरें आहे कीं मनुष्याला अगोदरच क्षय फुफुसांत झाला असतां बरें होण्यास अति वेगट अशा प्रकारचें अपचन त्याचरोबर बहुधा असतें. यावरून हें ध्यानांत घेईल कीं कोणत्याहि कारणांनीं मनुष्याच्या शरीरांत दीर्घत्वाचें प्रवेश केला म्हणजे जठरादि पचनेंद्रिये विकृत न होतां देखील पचनक्रिया सुल्लोत चालू शकत नाही व या अपचनाचा प्रकृतीवर स्पष्ट परिणाम पडतो.

या अपचन चीं लक्षणेः—ही निरनिराळ्या कारणांमुळे मित्र मित्र रोग्यांमध्ये नावाप्रकारचीं असतात, व तीं सर्व येथें वर्णन करणें शक्य नसल्यामुळे त्यांतील प्रामुख्यानें सतत साधारणतः आठवण्यारी लक्षणे येथें देतोः—जिभेस दुरशी असते, तोंडास दुर्गंध असते, रुचि नसते, भूक लागत नाही, मळमळणें अगर ओकरी, उजेंत दुखणें, पोटास तडस लागणें, वात घळून पोटां फुगणें, आंबट डेकरा येणें, घशाशीं जळजळणें, व पाणी घशाशीं येऊन तें तोंडापाटे पडणें, बद्धकोट अगर अतिसार, इत्यादि या रोगाचीं मुख लक्षणे आहेत.

हा आजार फारील खादपानें नवीनच बडबला असेल तर होणारी लक्षणे अशीः—प्रथम पोटां दुखूं लागून मळमळूं लागतें; नंतर हांचणारें अन्न बांति होऊन पडून जातें. व रोग्याला बरें वाटून तो पूर्ववत् निरोगी होतो. आठवपितांमुळे बांति होण्याची संवय असणाऱ्या माणसांनां बरोल प्रकारचें अपचन केव्हां केव्हां होतें. पण जुनाट अपचनाची लक्षणे वेगळ्या प्रकारचीं असतात. जेवणांतंवर पोटांत कालबल्यासारखें होऊन पोटात जड वादू लागून तें दुखत तर नाही, पण त्यास तडस लागते, कधी कधी पोटादु-खीही पण असते. अशा प्रकारचीं लक्षणे दर जेवणानंतर होतात किंवा कांही विशिष्ट प्रकारचें अन्न खाल्यानेंच होतात, किंवा पण्य करा अगर न करा कोहीही जड किंवा हलका पदार्थ खाल्यानेंही हे लक्षणे होतात. याचा परिणाम असा होतो कीं जठरांत अन्न फार वेळ राहिल्यानें ते ओवतें व पोटात वात घळून कोट, आणि आंबट दुर्गंधियुक्त अशा डेंकरा येतात. कधी कडत आंबट अगर साधें किंवा कडू पाणी व त्यांत कां-ही तिळें असें घशाशीं जळजळत येतें. व त्यानें तोंडास शुद्ध

सुटतात. पुनः भोजन केल्यानं अन्नक बरें वाटतें. पहिल्या सारलीं लक्षणें पुनः होऊं लागतात. खाण्याची वखवरा सुटते किंवा क्षुधा मंद असते, किंवा भवत्याच पदार्थावर दांडा जाते. पोटाची विकृति जिम्वेवहन लागलीच वळने. जठर व अग्रभाग दुबळ झाल्या असतां जीभेत तबकीजसारखी पांढरी सुरती येते. कडा व डोंडा लाल असून बरोच खवळे स्पष्ट दिसत असलेली जीभ पोटांत दाह आहे असें सुचविते. फिरून रंगाची व विट्रिलीत जीभ असल्यास पौष्टिक औषधाची गरज आहे असें ती सुचविते. जितकें अपचन जुनाट तितका श्वदकोष्ठ होण्याचा संभव अधिक असतो, व नवीन विचार असता अतिशय होऊन जुलाब होतात पुष्कळदा तर असें होतें कीं त्या अपचनाचे पीडेपेक्षा इतर लक्षणें शरीराच्या अन्य मार्गांत जीं होतात त्यांनींच रोगदात अधिक पीडा होते. दवाहरणार्थः—उतांत दुर्गंध, दम लागणें, छाती घडघडणें, डोकेंदुखी, वजर व भोंवज, दडिमाच, हातपाय गार वाटणें व अग्निमानि हीं लक्षणें या रोगांत फार करून असतातच. शिवाय मंदवर परिणाम होतात ते असें—निद्रानास, चिरड-छोरपणा, आंदासित्य, उद्वेग रोग ह्यादि.

उपचारः—याविषयी सामान्य सूचना थोडक्यात येणें प्रमाणेंः—अन्नामयें हट करफार करणें हें पहिलें कर्तव्य होय. रोग्याचें वय, पाचनशक्ति, व त्याच्या काम धंद्याच्या मानानें होणारी शरीराची हीज याचें मनन करून अन्न कमी करावें किंवा नाही हें ठरवावें. जेवढें अन्न खरोखरी हवें त्यापेक्षा अन्न कमी खाण्याचे ऐवजीं अन्नक जास्तच खाण्याकडे माग-सांची प्रवृत्ति लागू असते यात शंका नाही. आणि ज्यांना ही अपचनावी पीडा आहे त्यांनीं पूर्ण भूक नात होण्याचे अगो-दर उदावें हाच नियम चांगला आहे.

जेवणानंतर ते पचन होण्यासाठीं चारसहा तास तरी जाऊ देऊन मग पुनः खावें. पण बरचेपर खाणें जसें वाईट तसें बरचेवर व बराच वेळ उभास करणें हेंहि वाईट आहे. आप-णाला जें अन्न मानवतें, व पचतें असें ठाऊक आहे तेंच अन्न खावें व ज्यानें अपचन होतें असें ठाऊक आहे तें मिष्टान्न असले तरी वगळें वेळें पाहिजे. एकाच जें पचतें तें दुसऱ्यास पचेल असा नियम नसतो. अद्या माणसांनीं नेत्रोजनयुक्त पौष्टिक अन्न घेऊं करून पिष्टान्न अधिक सेवन करावें. व अपचन ज्या मानानें कमी होत जाईल त्या मानानें हा नियम पाळण्यांत झालाई केली तरी चाळेल. जेवणाचे अगोदर एक अगर दोन मांशीं कटन पाणी धारा रोक्यानीं प्यावें. जेवतांना पाणी घट्टेच पिऊच नये. जेवणाचे अगोदर पाणी प्याल्यानें पहिली पाण पुरून काऊन जठर एव उत्पन्न होण्यास उत्तेजन मिळतें व मग अन्न पचन उत्तम होतें. शनिवाचनसमये जेवून नव्वन उत्तम होऊं पावे. लावू नये. मानेचा मागील भाग, पोटाचा पुढील भाग व पोटाच्या हीं गारट्ट न देण्याची राबरादारी घ्यावी. कारण ही गरम देवत्यांनीं अन्नपचन चांगलें होतें. पायमोजे

चालवित, व पोटात दोन तीन वेडे येतील असा गरम पद्य बांधावा. कोडण्या, मसाले, चमचमीत केलेलें अन्न तेंतळट तेतळट पदार्थ न खातां राधें अन्न रात जावें. व तेंहि पचत नसल्यास कांहीं दिवस दुधावर रहावें. पण तें दुध तरी वेता-नच पीत असावें. कोणी स्वयंस्फूर्तीनें अगर डाक्टरां सल्ल्यामुळे अन्नपचनासाठीं थोडें मद्य सेवन करतात. पण एकंदरीत त्या पासून तोटेच फार आहेत म्हणून त्यास कधीं स्पर्श करू नये. जेवणाचे अगोदर व नंतर पुरेसी निव्रांति असावी. ज्या मार्गानें एकदर प्रवृत्ति सुधारेल अशी व्यवस्था ठेवावी. म्हणून उपव्या हवेत व्यायाम करावा. सकाळीं निजून उबकर उठावें व थंड पाण्यानें प्रातःस्नान करावें. हा नियम फार उत्तम आहे.

औषधोपचारः—हा विषय वैद्यशास्त्राचा व वैयक्तिक अत-त्यामुळे बरीच ज्ञानाविषय कारणानीं होणाऱ्या अचचनास लागू पडणारां असें विवृत वणें देणें येथें अशक्य आहे. परंतु काही उपयुक्त औषधीचे गुणधर्म व उपयोग देतां ते असें—वायकाईनेट आफ सोडा हें औषध जेवणापूर्वी कडवट पाचक औषधासाठीं (काडेकिराईट) मिश्र करून दिव्यानें भूक लागते. व जेवणानंतर दोनतीन तासांनीं दिव्यास, त्यापासून फर्बेट डेकर, आम्ब्लिपिट यांचा नाद होतो. विसमययुक्त औषधें दाह-युक्त अजीर्णांत देण्यास चांगली. तीं द्रव्यरूपांनीं किंवा पुण्या अशा दोन्ही तऱ्हेनें देतां येतात. मज्जाशक्ति वाढवून अन्नपचन सुधारण्यास कुचला, किंवा त्याचें सर्व ही औषधें ठाऊक आहेत. जडाव किंवा साधें जेवण पचविण्यास हायड्रोक्लोरिक आसिड व पेपसिन ही औषधें आहेत. पण बाती हें लक्षण प्राशदायक झाल्यास हन्सलव्हीन नावाचें पाचक औषध उपयोगी पडतें, पिष्टान्न पचत नसल्यास डायास्टीज अगर मास्ट, किंवा पोपयोचें विकलेलें कळ, अगर पॅपेन नामक त्याचें सर्व यापैकीं एक अगर अधिक पदार्थ देणें चांगलें. पोटांत व आंतस्थोत अन्नरस आणू नये. यासाठीं सल्फोकार-गलेट ऑफ सोडा हें औषध चांगले आहे व अशीं दुसरींही थोडीं औषधें आहेत. पोटांत अन्नरस कुजल्यामुळे वाता धरूं नये यासाठीं जेतुन्न अशीं विसमय सालोसिलेट, वेडानप्योल ही औषधें चांगल्या गुण झालवित. हीं सर्व औषधें अगर दुसरीं कोणतीहि देखी अगर विलयवती औषधें किती जरी उत्तम असलीं तरी तज्ज्ञ माणसास आपली प्रवृत्ति दाखवून मग घेत जावी.

या रोगाबद्दल आर्य वैद्यकीय विवेचन येणें प्रमाणेंः—अर्जाणं म्हणजे खाते अन्न व पान हीं न जिरणें. अन्नादिक न जिर-त्यानें जे रोग होतात त्यांचें वर्णन अष्टांग हृदय अ. ८ या प्रकरणांत केले आहे.

अन्नाचें रखाई धावत योग्य रीतीनें रूपांतर न होतां विवृत अन्नरसाचें जे रोग होतात ते अजीर्णाचें रोग असें मानवात.

सामान्यतः वातिक, पैतिक, व श्लेष्मिक असे तीन प्रकारचे अजीर्ण मानतात या अजीर्णाविकारापासूनच विपूचिका, आम-दोष, अलसक, इत्यादि रोग उत्पन्न होतात शोचाला न होणे जिंदा जास्त होणे, उखानी येणे, अपान वायु न सुटणे, पोटात कुणून जडपणा येणे, व भोंवळ, ही अजीर्णाची सामान्य लक्षणे आहेत शोचाला न होणे, वातिक अजीर्णात पोटात दुखणे, शोचाला साफ न होणे, पोटात पुगणे व आग गळणे ही लक्षणे होतात

पित्ताचे अजीर्णास विदग्धाजीर्ण म्हणतात व तद्धान, मोह, भोंवळ, आघट डेकर, व दाह ही लक्षणे असतात त्याच अजीर्णास अल्पपित्त नावाचा विकार होतो.

कफाचे अजीर्णात डोळे व गाल यांस सूज येते व मुक्त जेव-रदाप्रमाणेच डेकर येतात तोंडाला पाणो सुटते, मळमळते, व जडपणा येतो याशिवाय रसाजर्ण म्हणून चवच एव अजीर्ण मानले आहे, यात अन्नरसाचे वायूत रुपांतर पूर्ण रीतीने झालेले नसते त्यामुळे डेकर शुद्ध आली तरी भोजनावि-षयी अजिरी, हृदयात घोडी पीडा, व जडपणा ही लक्षणे होतात. ही घर सांगितलेली चार प्रकारची अजीर्णे फार वाढली असता वैद्युदी, बडबड, ओकारी, तोंडाला पाणो सुटणे, आग गळणे, भोंवळ, हे उपद्रव (रोगानंतर झालेले रोग) होऊन मरण-मुद्रा येते अलसक, विपूचिका, व विलिम्बिका या रोगास अन्नादिक्रांचे अजीर्णच कारणीभूत होत.

अतिशय जेवण करणाऱ्या दुर्बल माणसाने वारंवार फार खाते असता त्या अन्नाच्या अजीर्णात वातादि दोष कुपित होऊन त्या अवक अन्नतच मिसळून त्या अवक अन्नस बाहेर टाकू लागल्यास विपूचिका (या रोगाची व हृदयाच्या कालाच्याची लक्षणे सारखी आहेत) व ते अवक अन्न आत साठल्यास अलसक असे रोग उत्पन्न होतात

यापैकी विपूचिकेचे वर्णन खाली लिहिल्याप्रमाणे टोचणे, फोडणे इत्यादि नाना प्रकारच्या वेदना सुखानी टोचण्याप्रमाणे ज्यात होतात त्या रोगास विपूचिका असे म्हणतात "सुचामिरेव-गानाविध्व्यतीतिविपूचिका" ॥ या रोगात ओकाया व लुलाच फार मोठ्या प्रमाणात होतात व वायूचे आधिपत्य असेल तर पोटात दुखणे, भोंवळ, पोटात पुगणे, कव, ही लक्षणे होतात. पित्ताधिक विपूचिकेत ताप, अतिसार, अतर्दिदियात दाह, तद्धान, दोळ्यातुडे अथेच्या येणे, ही लक्षणे होतात. कफाधिक विपूचिकेत ओकारी, आग जड होणे, बोलता न येणे, धुकी फार सुटणे, इत्यादि कफाची लक्षणे होतात

अग्नि मंद असणाऱ्या, व वेगाच (मलमूत्रादि) धारण कर-णाऱ्या दुर्बल मनुष्याने खावलेले अन्न दोषांनी दुष्ट होऊन ते शल्याप्रमाणे पोटात एकाच जागी साठते त्या दुष्ट अन्नाच्या भोंवती कफ असतो. यामुळे त्याचा मार्ग अडतो, व आतले अन्न वायु घुसळतो. यामुळे पोटात दुखी, पोटात पुगण, इत्यादि विपूचिकेतील दोषलक्षणे ज्या दोषाच आधिपत्य असेल त्याप्रमाणे सुरू होतात या विकारात दुष्ट अन्न आडळा

मनुष्याप्रमाणे एके जागीच असते यामुळे या विकारास अल-सर असे म्हणतात

या अलसक विकारातील आमदोष अतिशय दुष्ट होऊन सरीसरीतील सर्व छिद्रात शिरून राहतात. त्यामुळे दाढ-क्याप्रमाणे सर्व शरीर ताठते, त्या विकारास दडकालसक म्हण-तात या विकारात लोकर मरण येते. यावर औषध यशस्वी होत नाही

विपूचिका व अलसक हे दोन्ही रोग त्रिदोषजन्य असून बरे होण्यास कठिण आहेत

आपणास न पचेल इतके पुष्कळ साणें ह अजीर्ण विकारास मुख्य कारण आहे, तथापि काही वेळा थोडे खाणे (असताही अजीर्ण करतात ते पदार्थ येणेंप्रमाणें.) आपणास न आयडणारें अन्न, वातकारक विशेषतः ज्याने पोटात पुगते असे हरभरे, पावटे, इत्यादि अन्न, माजकें अन्न, कचे पदार्थ, जड अन्न, मखिन, थंड व रुक्ष अन्न, तसेच कोरडे जिंदा विदाही, (घराशा जळजळणारे) अन्न व फार पातळ अन्न ही ओडीं खाणें तरी पचत नाहीत.

अतिशय भूक लागल्यामुळे किंवा शोक व क्रोध यांनी चित्त सतस झाले असता थोडें खाणेंच अनर्हा पचत नाही

पथ्यकारक अन्न व अपथ्यकारक अन्न ही दोन्ही एकाच वेळीं खाणें असता त्यास " समशन " म्हणतात जेवल्या-बरोबर थोड्याच वेळात पुन्हा जेवणें यास " अथ्यशन " म्हणतात

अथेरी (अर्थात् जेवणाची वेळ नसता) थोडें किंवा पुष्कळ जेवणें यास विपमाशन म्हणतात ही तिन्ही प्रकारची जेवणें पोर असे अजीर्ण विकार उत्पन्न करून घ्याय आपतात अजीर्ण विकारानें ज्याचे दात, जीड, नखें, ही काळी शाली आहेत, ज्याच डोळे खोल गेले आहेत, जो ओकारीने पोडला आहे, ज्याची शुद्धि नष्ट झालेली आहे, ज्याचा आवाज बसला नाहे व ज्याचें सर्व साधे डिले पडले आहेत तो असध्य होतो.

डेकर शुद्ध येणे, उत्साह असणे, आग हलकें वाटणे, लघ्वी, शोच इत्यादिकाचे वेग चागले येणे, (शोचाला, लघ्वीला, साफ होणे) भूक व तद्धान चागली लागणे, ही लक्षणे आहार जिरल्याची आहेत.

अजीर्ण हा रोग स्वतःच व परतून असा दोन्ही प्रकारचा असल्यामुळे प्रथम त्याची नीट परीक्षा करून औषधोपचार करावे परतून म्हणजे दुसऱ्या रोगामुळे उत्पन्न झालेला असल्यास त्याची अधिक चौकशी करावी व स्वतःच असल्यास प्रथम लपन कराव एवढ्याने काम न आगल्यास पाचक औषधें घ्यावीत व दोष जास्त असल्यास पाचक औषधाचाही उपयोग होत नाही. तसे झाल्यास ओकारीची व रचणाची औषधे (म्हणजे शोचन औषधे) घ्यावी

अजीर्णाचाच अलसक या नावाचा विकार झाला असल्यास ताबडतोब ओफरीचे औषध घ्यावे शोकाचे मळ आणी वायु

याचें अनुलोमन वरणाच्या बाती गुदद्वारात घालाव्या. हात पाय बद्ध लागल्यास दोकून ऊंबदार फडक्यानीं पट बांधावेत. विपूचिंसा झाली असती खोटा दागाव्या, उपास करावा, व रेचक दिलेल्या माणसाला ज्याप्रमाणे व्रमाने अन्नावर येऊ याचें लागत त्याप्रमाणे प्रथम मंड बगरे देऊन अग्नी प्रदीप्त झाल्यावर नेहेमीचें अन्न खाऊ लागू यावे व अजीर्णाच्या पहिल्या अवस्थेत कोणतेही पाचक औषध देऊ नये कारण त्या औषधानें पचन न होता अजीर्ण वाढते.

अग्निमापक—अत्युष्णमान मोजण्याचें यंत्र खाला इंग्रजीत पायरोमिटर म्हणतात हा शब्द प्रथम मशेनब्रीक यांनीं भ्रतुशालेच्या प्रसरणाचें उष्णमान मोजण्याच्या यंत्रासाठीं उपयोगिला होता. एखाद्या धातूच्या अथवा क्षाराच्या वितळण्यावर अवलंबून असणाऱ्या उडित उष्णदर्शकाचाहि या कामाकडे उपयोग करणात येतो. ग्रिन्सेप यांनीं हें यंत्र व मोनें आणि सोनें हे द्रव्येन याच्या निरतिराख्या प्रकारच्या अशा मिश्रधातू बनविल्या की त्याचे वितळण्याचे बिंदू १५४° पासून १७७५° उष्णमानापर्यंत २५ पासून २० अंशाच्या अंतरांनीं पडतील. ज्या भट्टीचें उष्णमान पहावयाचें असेल त्या भट्टीत या मिश्रधातूचे गोळे क्रमाक्रमानें टाकून त्यांपैकी कोणता गोळा वितळतो हे पाहिले असता त्या भट्टीच्या उष्णमानाची स्थूल कल्पना सहज करता येते. कानेंडी व विल्यम्स हे या कामासाठीं ज्यांचे वितळण्याचे बिंदू ठाऊक आहेत अशा विविध क्षारांचा उपयोग करीत होते. चिनी भाव्याच्या कारखान्यात ज्याचा उपयोग करतात ते 'सेजरचे डाऊ' हे चिकणमातीचे केळेले लहान लहान डाऊ असून त्याच्या वितळण्याचें भट्टीचें उष्णमान बळकें.

अग्निमित्र—युग राजातील दुसरा, पुण्यमित्राचा पुत्र, व पुज्येश राजाचा बाप, ह्या पुण्यमित्राचा काळ इ. ग. पू. १५० पर्यंतचा—पतजर्जाचा काळ—धरतात, पतजर्ज पुण्यमित्राचा नांवानें जेष्ठ करितो

अग्निवेद्य—(१) एक ब्रह्मविद्ये

(२) सूर्यवरी नरिष्यत कुलोत्पन्न देवदेवता राजाचा पुत्र याचा जातुष्टय आणि कानोन अशीं नामांतरे होत.

हा तपानें ब्राह्मण झाला होता. याच्या सत्ततीस अग्निवेदसाधन धर्त नांव पडलें होतें

(३) अगस्त्य ऋषींचा एक शिष्य. याज्ञपासून दोगांनां पुरुषोत्तम शिष्या व मन्मथिर नांवाचें अष्ट संपादन केले होतें हा पांडवांगमागमें काही काळ दूतबानी होता.

(४) या नांवाचे अनेक राजे भारतीयुद्धांत पांडवांकडे होते.

अग्निदिर (१) काम्यक वनाच्या उत्तरेकडे असणाऱें तारें. येथे यज्ञपुत्र संजय नांवाच्या राजानें राम्याज्ञेय भांकाचा यज्ञ केला होता. तसेंच भारत राजानेहि १४८ यज्ञ केले होते; अशी कथा आहे (भारत वनपर्व अ० १०.)

अग्निष्टोम (१) चतुर्मुक्त नहवले पासून झालेल्या ३११ पुत्रातील सातवा यास अग्निष्टोम असेंहि म्हटलें आहे. (मनु शब्द पहा)

(२) एक यज्ञविशेष सविस्तर वर्णन "वेदविद्या" पुस्तकात दिलें आहे.

अग्रदानी—ह्या जातीची लोकसंख्या आसाममध्ये सुमारे दोनशें आहे. ब्राम्हणांच्या पोतजातीपैकी ही एक हलकी पोतजात असून हिचे लोक प्रेतदहनाचे वेळीं मंत्र सांगतात, व ब्राह्म्याची दक्षणा व दान घेतात. (सेन्सस १९११ भाग ३.) अग्रदानी याचा अर्थ (अग्ने दान अस्त्य ।) प्रेतांचे दान घेणारा ब्राह्मण असा आहे (प्रेतोद्देशेन यद्दानं दायते तत्प्रतिग्राही ।) याची व्याख्या साली दिल्याप्रमाणे आहे—

लोभो पित्रश्च शूद्राणामग्नेदानं दृहीतवान् ।

ग्रहणे मृतदानानां अग्रदानीं बभूव स ॥

अग्रहारी—जयलपूर जिल्हा व राजगड संस्थान येथे राहणारी वनिया लोकांची एक उपजाती. याचा आध्याशीं संवध आहे

संयुक्त प्रांतांत ही जात मुख्यत्वेन वन आढळते. १९११ साली एव्हर ७९२७९ अग्रहारी होते. पैकीं ७७२८३ संयुक्त प्रांतांतले आढळले या लोकांत ७९१७४ सनातनी हिंदू, १०० शीख, ५ जैन, मिळून ७९२७९ होते.

अग्निजेन्टम्—सिलीचीच्या दक्षिण किनाऱ्यावरील शहर समुद्र किनाऱ्यापासून २॥ मैलावर आहे. इ. पूर्वी ५८२ साली गॅलश बसाहत्यावाल्यांनीं हे शहर वसविलें. पिल्हारीस (इ. स. पू. ५७०—५५४) आणि घेरॉन (४८८—६३) या दोन एकतंत्री राजांनंतर प्रॅसिडेअसला हद्दपार केल्यावर येथें प्रातिनिधिक राज्य स्थापण्यात आलें इ. सनापूर्वी ४०५ साली कार्येजीनिअन लोकांनी हे शहर लुडलें. ३३८ साली टॅबोळिअननें येथें वसाहती केल्या. फिटिआस या एकतंत्री राजाच्या कारकीर्दीत या शहरास थोडी पूर्वसत्ता मिळाली. २६१ आणि २१० साली रोमन लोकांनी आणि २५० साली कार्येजीनिअन लोकांनी हे शहर लुडलें. येथून धान्य कापड आणि गंधक परदेशांत जात या शहराच्या पूर्वेस अथेना खडकावर झुस अँटिबिअस आणि येथेना ह्याची मदीर होती. शहराच्या उत्तरेकडील उंच कप्याच्या एका शिखरावर हा खडक आहे आणि दुसऱ्यावर प्राचीन शहर आहे. या दोन शिखरांमध्ये एक मोठो दरा आहे या शहराच्या पूर्वेस असलेल्या अँक्रोस नांवाच्या दरीवरून या शहराचें नांव पडलें. या शहराचे प्राचीन अवशेष भाग म्हणजे म्हेनजे दोंरीक पद्धतीने बांधलेली मदीर होत हिरेझीसचें मंदिर पार लुने आहे. पोप दुसरा ग्रेगरी ह्याने ५९७ साली येथील मंदिराचे टिकाणीं मुटप प्रायंतामंदिर बांधलें. झुसच्या मंदिरांत अँटलसच्या बाटनी आहेत. हे आणि हिरेझीसचें मंदिर धारणी रुपांनीं मोडली गेली. याशिवाय पुष्कळ अवशेष भाग आहेत परंतु त्यांत महत्वाचें अनें काहीच नाही.

या शहरच्या मितोला हिन्द्यासलसच्या मंदिराजवळ असलेल्या पोर्तोगेजिआ दरवाजातून एक सडक मेली आहे. या शहराच्या पश्चिमेस श्रीक लोकांनी शब्दी आहेत दक्षिण मितोच्या बाहेर रोमनलोकांची इमगानभूमी आहे. चालादिशी येथे एक लहान जेडें शोभून काढले आहे.

अमोर—हसारा जिऱ्यांन मानयेर तद्विळीत असलेले वायव्य सरहद्दीवरील एक तोंरें. उत्तर अक्षांश ३४.२९ ते ३४.३६ व पूर्व रेखांश ७२.५८ ते ७५.९. लांबी १० मैल, रुंदी ६ मैल. मालच्या अपाण्या भागात खेडी, ओवऱ्या व राया जिऱ्हे तिऱ्हे दिसून येतात व येथें पीक उत्तम येतें. व सभोवर पाडेन झाडांनी (पामारा) आन्घादित परंत उच्च आकाशांत गेलेले आहेत. हा प्रदेश सारखा सपाट नसून एका-वर एफ जिऱ्याच्या पायऱ्यांप्रमाणे चढत गेला आहे. येथे पाणी मुलक असतामुळे पीक कचितच गुडतें येथें स्वाति व गुजर लोकांची वस्ती विशेष आहे. लोकरुसच्या सुभारे सतरा हजार. येथील बहुतेक लोक इस्लामी धर्माचे आहेत. राजतरुणीमध्यें या प्रदेशाचा उद्देस अस्युप्रपुर या नावानें आलेला आहे तेमुसलमच्या काळ्यासून अठराव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत हा प्रांत कलेंव तुर्कांच्या पराण्याकडे होता. इ. स. १७०३ मध्यें जलाल बाया सरयद न.वाऱ्या माणसानें त्यास हुमकावून देऊन तो प्रात स्वाति लोकांत बांदून दिला. इ. स. १८३४ मध्यें अम्ब येथील नवाबानें हे तोंरें घेतले परंतु इ. स. १८४१ मध्यें सील लोकांनी तो प्रांत पुन्हा सादुद्दिनाचा वशज अठा महमद यास दिला. सील मुलक खालसा करताना अठा महमदाला अमोरचा (चीक) संस्था-निक करून सरहद्दीव्या या भागाचा बरोबरत त्यकडे सौर-विष्पांत आला परंतु ही स्थवस्था मुसळीत चालली नाही म्हणून इ. स. १८५२ मध्यें एक सैन्य धाडलें लागले व १८६८ मध्यें एक पोलीस ठाणें या खोऱ्यांत ठेवण्यांत आले. पानाला या गोष्टीनें राम आला व त्यानें डोंगराळ मुलवातील जमातींना चिथरून ते ठाणें जाकून टाकलें. तेव्हा सैन्य धाडून त्याला पदच्युत करून लाहोर येथें आणून ठेविलें. परंतु इ. स. १८७० मध्यें त्यास पुनः (चीक) संस्थानिक नेमेलें. त्याचे मागून त्याचा मुलगा अली गद्दीर हा संस्थानिक झाला. परंतु त्यानें ब्रिटिश मुलकांत स्वाऱ्या करण्यास मदत केल्यामुळे त्याला दूर करण्यांत आले. व इ. स. १८९१ च्या अमोर व्हॅली रेग्युलेशन प्रमाणें त्याचे संस्थान सरकारजमा वरण्यांत आलें.

इ. स. १९०१ मध्यें जमिनीची पहाणी होऊन सध्या उत्तर १३३०० रु. आहे

येथें फक्त कापसाचे कापड तयार होतें. या खोऱ्यातील मुख्य गांव ओवी जेडें आहे. तेथें हसारा सरहद्दीवरील सैन्याचें एक पोलीस ठाणें आहे.

अमोदा—हिसारा जिऱ्या (पजाप) मधोल फतेबाद तद्विळीतील एक पुरातन शहर. उत्तर अक्षांश २९ २० व पूर्व रेखांश ७५ ३८. हें हिसारच्या वायव्येला १३ मैलावर आहे. हे अमरावाळ बनिशा जातीच्या लोकांचे भूळचें स्थान असे म्हणतात व ते बरेच महत्वाचें ठिकाण होतें. विऱ्याचे अवशेष व इमारतीचे नैऋत्ये पूर्वाच्या महत्वाची साक्ष पटव-तान. इ. स ११९४ मध्यें महमद घोरीनें तें शहर जिंकून घेतले तेव्हा बनिशा लोक सर्वे दक्षिण भागात पसरले.

सध्या या गोवाला निलकूल महत्व नाही व इ. स. १९०१ मध्यें येथील लोकसंख्या फक्त ११७२ होती.

अधमर्षण—(१) एक ऋषि मधुच्छदाचा पुत्र व त्याचे कुळ.

(२) आणखी एक ऋषि.

(३) विषय पर्वताजवळील एक तीर्थ येथे प्राचेतस दक्षानें दीर्घ कालपर्यंत तप केलें.

(४) अधमर्षण म्हणजे पापक्षालन. सूर्येंत अधमर्षणविधि अवतो; त्यावेळी ऋग्वेद १० वें मंडळ १९० सूक्त म्हणतात तें असे—

ऋतु व सत्य चाभीदातपसोध्यजायत ।

ततो राज्य जायत तत. समुद्रो अर्णव ॥१॥

समुद्रादर्शनादधिषवस्ततो अमायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्यस्य मितपो वशी ॥२॥

सूर्याचन्द्रमनी पाता यथापूर्वमकलयन्

दिव्य वृष्टिर्वा चान्तरिक्षमयोवहः ॥ ३ ॥

या अधमर्षण सूक्ताचा पदपठ नाही हें विशेष आहे. हें मूळ उच्चारून पाणी हुगून जमिनीवर टाकण्यात येतें. त्याचा अर्थ धरीरांतील पापपुण्य हाततोळ पाण्यामध्ये श्वास्तह्वातें टाकून तें पाणी आसल्या दान्या बऱ्याप जमिनीवर आपटलें असता त्या पापपुण्याचा नाश होतो यथ श्वमेऽः ऋतुराद सर्वेपापनोदनः । तपाधमर्षण सूक्त सर्वपापप्रणाशन ॥ असा या सूक्ताचा प्रभाव अहे स्तानाऱ्या येथीहि हे मूळ म्हणतात. गुह्यतनो, जननी, मणिना, स्तुषा यांच्याशी गमन यासारखी भयकर पातकेहि निवार पाण्यात उभे राहून सूक्त म्हटले असता नाहीशी होत व अशीहि फलप्राप्ति या विधीच्या स्तोत्रांकडून साधण्यात आली आहे.

अधारिया—आम्बाहून आलेले. एकदर हिंदुस्थानात १९११ साली ५५४११ आधारिया होते. पैकीं जवळ जवळ निम्मे बऱ्हाड, मध्यप्रात व निमे बिहारा ओरिसा प्रातात होते. हे सबलपूर जिल्ह्यात राहतात. सध्या २७०००. रायगड, सारंगगड, बिलासपूर जिऱ्या छोडानागपूर येथेहि सापडतात. याची परंपरागत माहिनी अशी आहे कीं हे आम्बाजवळ राहणाऱ्या रजपुतांचे वंशज आहेत आणि दिक्षीच्या राजाला डोंक व ट्वरती एका हातानें व सलाम करण्याचा त्यांचा हक्क होता. दिक्षीच्या बादशाहानें यांना

कापून वाड्याची मुक्ती केली त्यात एक खेरीज कळून सर्वांचा नाश झाला त्यासाठी बोलावले गेले, तेव्हा त्याने आपल्या ऐवजी एका चांमारास पाठविले, व स्वतः छत्तीस महाडे पळाला हे पितृतर्पण करताना प्रथम या चांमारास पाणी देतात यज्ञरति उडविय रात्रांने तीन भऊ सैन्यांत नोहरी मागव्य करितां आले तेव्हा दोन तरबारीचीं म्यानें समोर आणविली आणि ज्याकडून जें निवडलें जाईल त्यावरून त्याचा धडा टोरेल असे सांगितले. त्याप्रमाणे सोम्याच्या मुठीची तरवार एका भावानें उचलली पण त्यातून बलान हाकल्याचा वायूक निघाला म्हणून हे नेतकरी झाले अशी कथा आहे यांशीं एमला जावचें देऊन काकोच्याचीं जानवीं तोडलीं हे हवत ला सोमवशी रजपूत समजतात, व त्याचा आकर, चेहरा पूर्णपणे आर्यन मानव वयाच्या मानलेल्या चेहऱ्याप्रमाणे आहे अशी कांती लेखकाची समजून आहे (Russell and Hiralal Tribes and Caste. of C. P.)

यात दोन जाती आहेत बडे, व छोटे छटे हे अधोरिया पुरा आणि अहोरा बायका यागामू हातचे आहेत यांची ८४ गोत्र आहेत यांतील ६० गोत्रांमधून १८ गोत्रां स नारिक आणि ६ गोत्रांत बांधरी अशा पदव्या आहेत यांच्या गोत्रांमध्यें ब्राह्मण गोत्रें व रत्नपूतकुलनाम व काही प्राण्यांची नावे व काही अज्ञातांचीं हावू यांचे मिश्रण आहे जातीतील एमला योग्य वपुवरांचीं लसें १५६ वर्षांत एकदां एकाच मुहूर्तावर उरवून घेण्यांत येतात

जा ति ई व त—याचा “दूदा” नांवाचा देव आहे हा गोदांचा आहे उडिया ब्राह्मणांच्या हातचें पाणी हे लोक पोत नातीत छेतरतीन हे लोक प्रवीण आहेत पुढेक लोक मालगुगर आहेत यां यांत पुराणपक्षां बायमांची सभ्या जास्त आहे यांच्या बायका छेतरतीन बाय वरीत नाहीत पराच्या बाहेरचें कामहि करीत नाहीत

अधामुर—जमनें ह्मणून मारण्यासाठी पाठविलेला राक्षस हा बळ व पूतना याचा भाऊ व रगतग्राहेनायक होता यान संपदेद धारण केला व तो चार शेंजनाईका भाऊ असून त्याच्या मुगांत माई व भाप दरी समजून प्रियेचे ह्मणानें त्यांत प्रिये वरून स्वतः भाऊ देह धारण केला व या रातीनें त्यास पाहून मारले (भागवत द ह्म अ १२)

अधोरी—अपारी, अपोरपवी, खींगर, औपर हीं नावे हिंदूस्थानीं ल एका राक्षसा पयल राखतात या पर्यांतात लोक नारांमनायक व इतर अपोर ह्मचें कारणे असल्यानें १२ भाषांन बरगामूल याचें नांव ठेऊ शेतें

ना का धं—“अपार” (अ पर) या छिन्ननामापासून या पयलेपेची उत्पत्ति आल्यानें, एकाच धैवतप्रदायाचे अखेलेला धैवत स्थळ होतो अधोरीपर या नांवानें शिवाची उपासना

म्हैमूरामचें ह्मेरीच्या देवळात व इतर अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडते या पद्याच्या अनुयायाला अपोरपवी म्हणतात.

प्र सा २—सध्यां या पद्याचा प्रसार होणें बरेंच कठिण झालें आहे १९०१ च्या खानेदुमारीवरून पाहता या लोकांची सराया ५५८० होती व त्यापैकी बरेचसे (५१८५) विहार-मध्ये व बाहीचे अपमीर, मारवाड व वहाड मध्ये आडवून आले, २ आदमानवेडांत गुन्हेगर म्हणून होते १८९१ साल-च्या आकल्याणिशां वरील आकडे बरेच निराळे आहेत, कारण त्यावेळीं खुबूत प्रातात १३० अधोरी व ४३१७ खींगर, बगालमध्य ३८७७ अधोरी आणि पनावमध्य ४३६ और नमूद केले होते या तफक्यातीं कारणे अशीं कीं, इतर सर्व साधूंच्या बहिवाणीप्रमाणे हे लोक यात्रेकरिता व पर्वक्षानासाठीं एक-मारेचे इन्डे निकडे फिरत असतात, व दुसरे असें कां, या पद्याच्या गाचकीमुळे खानेदुमारीच्या वेळीं बाहील बरेच जण आपला खा पय लावून ठेऊन, इतर कोणत्यातरी समावेत सदरात आपली नावं नोंदवितात जेथें याचे मठ असत अशीं प्राचीन फाळची प्रसूत ठिकाणें म्हणजे, अबुचा पाहाड, गिरनार, पुढ-गया, कांशी व हिंगलाज होत (पवित्रकेडे हिंगलाजपर्यंत भारतीय अनेकेश्वरी वाद पोचला होता) पण सध्या अबुच्या पाहाडावर क्रिश्चन धर्म्या कोणत्याहि सेतीं याचे मठ क्किया कांहीं पसारा आडवत नाही.

प या चा इ ति हा स—ओषाध्याप्रमाणें वतणाऱ्या बैराग्नाचा प्रथम जो उडेल आडवतो, तो खुएन स्वगच्छा प्रवास वर्णनातील हा व बगला राख कासून, कण्यांच्या माझ धारण करणारे (कापालधारी), नादवे (निर्धम) माधू त्यानें हिंदुध्यानात पाहिले यापुढील काळातील कापालिकांनीं विशेष वर्णन करल-य आहे दारभिजयात या कापालिकांबद्दल आनंदमिरीन असे म्हटलें आहे कीं, “जिवेच्या राखेनें त्याचें आण मागलेलें असून, त्याच्या पळ्यांत नरफड माळा असवे, त्याच्या वयाळावर एक काळो रेष ओडलेली असते व केंसांच्या जटा नेच्या असतात दुगणाला एक व्याघ्रचर्म पुडाळलेलें असून बळ्या होतात माणसाच्या वंकायाची कवडी व उजव्या हातांत एक घटा घेऊलेली व तोंडांनें “शमो भैरव बळोनाथ !” असें ओढून तो ती एकसारखी वाजवीत जातो मारतांमाधवांत मयमूतीनें अपोरपट्ट हा चासुरादेसीला मारलीचढी देत असतां छेळ मायकांनं छोटविल्याचें फार सुंदर वयातक दिलें आहे प्रवाध च्छादयांत कापालिक प्रताचें उपास वर्णन दिलें आहे. दजिस्तानांत—याचा कर्ता १९७० च्या मुमाराग वारला—एका योग्यांच्या पद्याची माहिती दिली आहे आपल्या बाबतीत यांना निषिद्ध असें कांहींच नाही ते माणसाना मुदां आरून रमतात यांतील कांहींजण आपलीं शिष्टा अज्ञात भिस् वून व पडक्यांत घादून पितात, व अनें सांगतात कीं या शायनें मनुष्य मोडमोड्या मोठी करू शकतो या प्रकाराला ते “अनित्रिया” किंवा “अपोरी” म्हणतात गोरगनामापासून

यांची उत्पत्ति आहे असे या प्रभांत म्हटले आहे. दक्खिना-
च्या कथ्याने असा एक माणूस पाहिला, तो आपले नेहमीचे गाणे
म्हणत एका प्रेतावर आहत झाला होता. त्या प्रेताला पाणी
मुटपरीत तसेच ठेवून नंतर त्याने त्यांतील मांस खाऊ. हे
कृत्य अतिशय पुण्यदायक असे ते समजतात. गोरखनाथ हा
मध्ययुगांतील एक मोठा साधु होता; त्याच्यासंबंधी अनेक
अद्भुत कथा सांगतात व काही योगी त्याला आपला पूर्वज
मानतात.

प या ची स यः स्थिति—हल्ली अधोःयांच्या दुष्ट चाळी-
संबंधी अनेक गोष्टी सांगतात. लंडन येथे १९८० साली
येथेनो (M. 'Thevenot) याचा प्रवासवर्णन ग्रंथ
प्रसिद्ध झाला. त्यांत मुंगई इलाह्यांत भटोच जिस्सांत "डेबका"
(Debca) येथे एक अधोःयांची वसाहत आहे असे वर्णन
केलेले आढळते. वार्डेनेडि आगत्या ग्रंथांत (Ward
View of the Hindoos [1815] ii 373)
अधोरी पंथानुयायांचे ("Ughorit-Punthee ")
वर्णन दिले आहे. अद्व्या पाह्लादारील एका अधोरी वसा-
हतीविषयी डॉडने लिहिले आहे (Tod: 'Travels in
W. India [1839] p. 83 ff) फतेपुरी नावाचा एक
अतिविष्टात अधोःयांची बरीच बरे एका मुहेंत राहता होता.
त्याच्याच सांगण्यावरून शेवटी तेथे त्याला चिणण्यांत आले.
तेथील एका समक्षित पुरुषाचे डॉडला असा गोष्ट सांगि-
तली की "मुकतेंच काही दिवसांपूर्वी मी आपल्या भावाचे
शव स्मरानांत नेत असता एका अधोःयांचे याची उत्तम
चटणी होईल असे सांगून मजकबळ ते मानितले." कालिका
मातेला मैथेय म्हणून नरमांसभक्षण अधोरी बडी देण्याकरिता
माणसाना धरितात. मुर्कनन (Martin Buchanan,
E. India, ii 492 f.) साहेब आपल्या ग्रंथात एका
अधोःयाविषयी पुढील गोष्ट लिहिली. १९ व्या शतकाच्या
प्रारंभी संयुक्त प्रांतात गोरखपुर येथे एक अधोरी आला.
येथील राजाच्या परात सिस्त्रून त्याने त्याच्या अंगावर घाण टाकली
तेव्हा राजाने अश्रुती (Ahmuty) नावाच्या तेथील
जिल्हा-न्यायाधिशाले तक्रार केली. अश्रुतीने त्या अधो-
ःयाला हांस्तून देण्याविषयी हुकूम सोडला. पण पुढे ठवक-
रच जेश्हा अश्रुती स्वतः आजारी पडला व त्या
मागांतील राजाचा वारस स्वर्गासी झाला तेव्हा त्या
मागांतील लोक असे समजू व सांगू लागले की, साधूच्या
अपमातांचे हे प्रायश्चित्त मिळाले [The Revelations of
an Orderly (Benares 1849)] या पुस्तकात
अधोःयांचे अगाव दारारे आणणारे बर्तन फार चांगले वर्णिले
आहे व ग्रंथकथ्याने त्यात शेवटी या गोष्टी अजोबात बंद
करण्याविषयी सरकारला विनंति केली आहे. हे पुस्तक प्रसिद्ध
झाल्यानंतर साधूंची नागवे हिडण्याची बहिवाट पोलिस
कायद्याने बंद पाडली व त्यानंतर विशेष ठराव पास करून

(ब्रिटिश हुद्दी) नरमांसभक्षण शिक्षाई ठरविण्यांत आले.
तथापि अगदी अलीकडे म्हणजे १८८० मध्ये उज्जनीक्षेत्रांत एका
यांत्रेच्या वेळी एक दोळी येऊन, तिने तेथील अधिकाऱ्यां-
जबळ काही बकरी मागितली. ती देण्याची नाकारल्यावर, त्या
दोळीतील लोक स्मशान-घाटावर गेले व तेथील एक प्रेत
उचलून त्यांनी ते खाणाम सुखात केली. तेव्हा पाह्लाणारींच्या
उरांत धडकी भरून त्यांनी पोलिसांना बोलाविले; पण त्या
नग्या गोळाव्यांनी रथोनी मागितलेली बकरी मिळेपर्यंत आपले
खाणे बंद ठेविले नाही.

एका अधोःयाचे चरित्र—जेक ब्रॉकमन नावाच्या
इंडियन मेडिकल ऑफिसरने मिळविलेली एका अधोःयाची
जन्मकथा एच. यालकरने [JAI [1897] xxvi 340 ff]
दिली आहे. हा मनुष्य जागेने लोहार असून पंजाबीतील
पतियाझ संघात राहणारा असे. तो प्रथम भीक मागत असे,
पण पुढे एका अधोःयांचे त्याला आपला दिव्य केला. तो
बदरीनासयण करून नंतर नेणाळात गेला; तेथून जगन्नाथाला
आऊन शेवटी मथुरा व भरनपुर येथे आला. भरतपूरला त्याची
चाकरी झाली. त्याने अशी जवानी दिली की, "मी सत्या वीण-
त्याहि जातीकडून अन्नग्रहण नरितों, व जातीचा विधिविधेय मी
मानीत नाही. मी कोणाच्याहि हातचें खातों. मी स्वतः नर-
मांस खात नाही पण माझ्या पयातील काही जणाला ते खाऊन
पुन्हा सजीव करण्याची ताकद आहे. काहीजबळ मनसामर्थ्य
असते व ते मनुष्याचे मांस खातात; पण माझ्यांत हे सामर्थ्य
नसल्याने मला सही ताकद नाही. मी फक्त मनुष्याच्या
दोष्याच्या बडोतीतून अन्न खातो व पाणी वगैरे पितों. याशि-
वाय मी दोष्याव्यतिरिक्त सर्व द्रव्य जनावरांचे मांस भक्षण
नरितों. घोडा निषिद्ध मानला आहे म्हणून खात नाही. माझे
सर्व जातबोधबहि माझ्याप्रमाणेच दोष्याच्या मासाशिवाय सर्व
मांस खातात."

एक दोष्याचेच माम निषिद्ध का मानिले आहे. हा बादप्र-
स्त विषय आहे. कोणी म्हणतात घोडा (घोरा) हे नांव या
पयाच्या नावासारखे असल्याने अधोरी ते निषिद्ध मानीत
असावेत. पण हे म्हणजे बरोबर दिसत नाही. उलट हिंदुस्था-
नांत माझेपूर्वीहि दोष्याला पवित्र मानू लागले होते. अश्वमेधांत
दोष्याला विराज म्हटले आहे; व अजूनहि दोष्याला पवित्र
समजतात.

अधोरी पयाचा इतर हिंदु पयांशी संबंध—
आपल्या पयांतील व्यवस्थेच्या बाबतीत अधोरी इतके मुग्ध
असतात की, इतर पयांशी त्याचे असणारे संबंध अद्याप पूर्ण-
पणे ज्ञात झाले नाहीत. अर्वाचीन काळचा पंथ किंवा निदान
काहीला ज्याचे मुख्य ठिकाण आहे त्याची शाखा, आपली
उत्पत्ति एका किन्नराम नावाच्या साधूपासून झाली असे सम-
जते. किन्नरामाचा युध काळुराम गिरनार येथे १८ व्या शत-
काच्या अखेरीस होऊन गेला [Crooke, Tribes and

Castes 126], म्हणून या लोकांना कमीकधी किन्नरसो या नावाने संबोधण्यात येते. अधोऋष्यांच्या धार्मिक समजुती जवळ जवळ परमहंसाप्रमाणेच असतात. परमहंम हे ब्रह्मसिध्दीत निमग्न असून त्यांना सुखरुचि सगण वटते; ते जगापासून इतके अलिप्त असतात की, स्वतःच्या साध्यापिण्याबोहत्यांना सुद्धा नसते.

जोवितसाधनाविषयी वेपवाईने बाणारा दुसरा पथ म्हणजे सरमगी पण आयुष्यातील गरजाविषयी या दोन पथाची वेपवाई अधोऋष्यांच्या दुष्ट चालीहून फार भिन्न आहे. पंजाबच्या आंधर योग्याशी याचा वसा सबंध आहे हे निश्चित सादी असाऱ्यात विशेष म्हणजे ते कधीकधी नरमास व मल खातात.

न र मा स व म ल भ ख ण—अधोऋष्यासंबंधी महत्वाचे प्रश्न म्हणजे पहिला नरमास व मल भक्षण, बहुवरा, पाण्या-पिण्याकरिता मनुष्याच्या कवटीचा उपयोग, हे होत काली, दुर्गा इत्यादि स्वरूपांत भगवेल्या देवीचे श्राफ उपासक जे गूढ संस्कारविधी करितात, त्यांच्यासार नरमेध व नरमांस भक्षण या चालीचा सुत्पादकहून सबंध पोहोचतो. या कालीपूजेला ५ व्या शतकांत पूर्व बंगालमध्ये सुरुवात झालेली दिसते. कालिका पुराणांत मनुष्यशिल्पदान करण्यास हत्यपणें सानितले आहे, हद्दी मनुष्याऐवजीं सत्तरें, चक्रीं व कृत्विर् धंल्लरेडे बळी देतात. हिंदुधर्मांत असले प्रकार अनार्याहून घेतलेले असावेत; व तेमुद्धा भिडाहून नव्हे तर पूर्वेकडील रानटी जातीहून असावेत असा हत्य दिसते अजूनहि आसाम वगैरे ठिकाणी हे प्रकार घडून येतात. तेव्हा अधोरी पंथाचा हिंदुधर्मांत ल या वाजुती निकट सबंध आहे.

वदविद दुसऱ्या बाजूनेहि या चालीची उपपत्ति लागेल. रानटी जातींत आपण असे पाहतो की, चंटे व बंदू आध्यात्मिक उग्रताकरिता दुसऱ्यांना किडसबाज वाटणारे पदार्थ खातात या समजुतीत अधोरी चालाचे मूळ सापडेल व दैवसिद्धांताप्रमाणे सर्व गोष्टी सारख्या दर्जाच्या व हत्येचा भवतात, अस जे अर्वाचीन अधोरी विवरण करितो ती कल्पना गूढीहि अलिङ्गची आहे.

मा ण ता च्या क व टी चा भां ल्या प्र मा जें उ प यो ग—साध्यापिण्याकरिता कवटीचा उपयोग करण्यांत वरच्या प्रमाणेच हेतु असावा. असा तऱ्हेने उग्रयोगिल्या जाणाऱ्या कवट्यांत विद्रोप जड असते असे पुष्कळ ठिकाणी समजण्यात येते उदाहरणार्थ, पूर्व आसिहली वाडो (Wadoe) लोकांत राचा नेमण्याच्या वेळीं एतद्या नवरया मनुष्याला मानून त्याच्या कवटीचा अनियेक विधीत पिण्याच्या भांड्याप्रमाणे उपयोग करतात बगडांच्या (Bagunda) राज्याचा नवान उपाध्याय पूर्वी आपल्या जागी असलेल्या उपाध्यायाच्या कवटीने पाऩा वगैरे पितो, अग वेण्यान त्याच भूत नवीन उपाध्यायाने चिरिते अशी समजूत आहे. हिमालयात हिमवा-

तामचे मरग पावलेल्या श्रियाच्या कवट्या भूत वेताळाना पाचारण करण्यासाठीं नगाऱ्याप्रमाणे तयार करीत (Waddell,—Among the Himalayas) या व यासारख्याच दुसऱ्या गोष्टींत असे दिसून येते की, उपयोगात आणिली जाणारी कवटी फार काळजीपूर्वक निवडलेली असते कवटी वापरण्याची अधोऋष्यांची चाल जर याप्रमाणेच उद्भूत झाली असेल तर ती सध्या निकट स्वहत्वाची आहे असे म्हणावे लागते, कारण वापरावयाच्या कवट्या निवडण्यात ते विशेष काळजी घेत नाहीत.

वरच्याच पात्राप्रमाणे उपयोग करण्याचा वहीराट यूरोप-खंडांत देखाळ आहे. प्राचीन जर्मन व कैरट लोकांत अशी वहीराट होती. तिच्या बापाच्या कवटीतून पेंथ घेण्याचा अल्बोईन (Albain) ने जेव्हा आपल्या राणोस आपणू केला तेव्हा त्याचे मरग ओढवले अशी एक कथा आहे (Paulus Diaconus Hist Langob II 28 in Gummere. Germ. Orig 120) अजूनहि अशी समजूत आहे की, आरमहत्या कलन मरग पावलेल्याच्या कवटीन पाणी वगैरे पिण्यास सुखात केल्यास अपस्मार बरे होते.

अ धो री चा पि क्षा—माणसाची प्रेत खाण्याबद्दल किंवा त्याचा उपमर्श करण्याबद्दल ह्या पुष्कळ अधोऋष्यांना कोटांने शिक्षा दिलेल्या आहेत. १८६२ मध्ये गाझीपूरच्या सेवान जवानां एका अधोऋष्याला एक प्रत रस्त्यावरून ओढून नेल्या-बद्दल ६ पि कोड २५०—२९५ बळमाटालीं एक वर्षाची सफ मजूरीची शिक्षा दिला होती. अशाच तऱ्हेचे खटले १८८२ मध्ये पंजाबात (रोहटक येथे) व १८८४ सालीं देहादून येथे झाले होते १८८४ त गंगेतोळ एका जेठावर नरमास खान असलेल्या एका अधोऋष्याला दोषा युतेपिपनांनी पकडले होते, त्याच्या शोषडोभोवती अनेक मुडकी व कवट्या बाबूवर लडकत होती, एक तर मुक्तीच धडविणें झालेल दिसत होते.

अ धो री दो क्षा—बहुतेक माधुर्य नरसिंहाला दोक्षा देण्याचे मंत्र व विधि गुप्त ठेवितात. तेव्हा अधोऋष्यांच्या दोक्षेबद्दलची माहिती बरोबर मिळणे कठिण आहे. एकांन अशी माहिती दिली आहे की, त्यावेळीं गुह शत्रु वाजवितो व त्याबरोबर इतर भाडोनी बाघे बाजवित्यात नगर गुह माण-साच्या कवटीत लपवी कलन, ती शिंप होऊ घातलेल्याच्या दोऱ्यावर ओततो व न्ह्याण्याकडून त्याचे मुडन करवितात नंतर तो नवशिय भोडो दार व हलक्या जातीहून मिळ-विलेलें मिश्रात्र सेवन करतो; आणि कमरेला भगवे वज्र गुडाहून हातांत दड धारण करितो. या दोक्षाविषीत गुह आपल्या सिध्दा-च्या बानान काही मंत्र सांगतो. असे सांगतात की काहीवेळीं नर-मांसमद्यपि या विषाचाच एक भाग असतो. यासंबंधीची अणती एक माहिती अशी—ही दोक्षा काशीत या पंथाचा

उत्पादक जो किन्नराम त्याच्या समाधीच्या ठिकाणी देण्यांत येते. त्यावेळी समाधीवर दोन पेले, एक मांगेचा व एक दाखचा, ठेवलेले असतात. ज्यांना आपली जात कायम राखावयाची असेल त्यांनी फक्त भाग घ्यावी व ज्यांना पुरती दोषा हवी असेल त्यांनी दोन्ही पेये घ्यावीत. नंतर किन्नरामाच्या वेळेपासून जागृत असलेल्या अग्नोळा फळें अर्पण करण्यात येतात. व एक जनावर (वड्ड्या वकरा) बळी देण्यात येतें. यानंतर शिष्याचें डाकें गुरूच्या लघवीने ओळें म्हणून त्याची हजामत करवितात व शेवटी जमलेल्या लोमाना मेजवानी देण्यात येते. घारा वर्षाच्या उमेदवारानंतर पूर्णपणे पयात शिरकाव होतो.

पे हे रा व व रूप —अधोऽन्यानी चिद्रे जीं जमा केली आहेत. (Anthropological Society of Bombay) त्यात चितामस्थान आच्छादिलेले त्याचे शरीर दिसून येतें. प्रह्ला, विष्णु व महेश यांच्या एकीचें चिन्ह त्याच्या कपाळावर असतें. दहाधाच्या माळा व सापाच्या हाडाच्या आणि रानडुह्यांच्या मुळ्यांच्या कंठ्या त्याच्या गळ्यात दिसतात, व त्याच्या हातांत एक कवटी असते. या पयात ल काही लोकांच्या गळ्यात माणसाच्या दाताच्या माळाहि असतात, असें ऐकिवांत आहे.

अच्छल—दुर्गोधनाचा मामा. शकुन्तोचा भाऊ. द्रुपद आदिकडून आपल्या पत्नास बळगुहवर्तमान भारती युद्धांत अर्जुनाच्या हातून मरण पावला पुनर्दशनवर्षांत इतर लढाईत पडलेल्या योद्ध्यांपरोबरच याचेहि धृतराष्ट्र गांधारीला व्यासानीं दशन करवून दिले आहे (महाभारत ७३-१५, १७, ३२८७९)

२. विष्णु सट्टसनामार्पणी एक

अच्छला (किन्नर)—मुंबई, नाशिक जिल्हा, चांदोर डोंगरामधील अगदी पश्चिम टोंकावर हा किन्नर असून दिंडोरीच्या उत्तरेस २० मैलावर आहे इ स १८१८ मध्ये कॅ. ब्रिज यानें याचें असे अर्पण केले आहे की हा डोंगरी किन्नराप्रमाणेच असून याचा चड जरा उभा व बिभट आहे. याला एक वेस असून याकीच्या तटाचा पाया तेवढा दिमता. यावरून हा तट पुरा बायला गेला नसण्यांत यावतें. छारी चौकी असून तेथेच दाखचे कोठार असावे. त्रिंबकेश्वर येथील किन्नरांपरोबर १८१८ मध्ये कर्नल मॅकजोबेल यास मिळालेल्या १७ किन्नरांपैकी हा एक होता. [Blaker's Mahratha War 322]

अथेष्टः (आर्गन)—वातावरणातील वायुघटकार्पकी हे एक मूलद्रव्य आहे. इ. स. १८९४ चे पूर्वी सुमार १०० वर्षेपर्यंत अशी समजूत होती की, वातावरणाच्या वायुघटकाची संपूर्ण माहिती होऊन आता त्यासबधान नवीन ज्ञात होण्यासारखे काही राहिले नाही. वातावरणाचे पटक म्हणजे देशकालस्थितिमानांन अल्पाशानें कमीजास्त प्रमाणात असणारी आर्द्रता, क्वांम्लवायु (कॅथोडिक ऑसिड), ठण

(हायड्रोजन), अम्लवायु (अमोनिया) इत्यादिवाचा केवळ अता हे वगळल्यास घटानरणाचे मुख्य घटकनन (नायट्रोजन) आणि प्राण हेच होत अशी पूर्ण समजूत होती. वातावरणाचें मयक्र-रण केवढास त्यातील प्राणांचे प्रमाण वाढून वाकी शेष राहिलेला वायु तो ननच समजण्यात येत असे. सर हेन्री कॅम्ब्रेडज याच्या वेळेपर्यंत हा शेष राहिलेला वायु सवेंस्त्री नयान्म्ल भारी आहे किंवा नाही याची साररी राण्याचरितां प्रत्यक्ष प्रयोग करणाचें तर राहिले पण यासरधी सुपरी राहा-छुटीं काणास आनी नाही.

हे पद्याष्याचा योगयोग क्मा आला तें ध्यानात ठेवण्या-सायें आहे माउटनं जे निश्चन केले होते ते पडताडून पद्याष्याचे काय वरीच वषें चालले हातें, र्णांत मुख्य वायु उज्ज, प्राण व नन, यांचे विशिष्टगुहन पद्याष्याचरिण नन प्रयोग सुरु केले हातें. याचरिता म्हर्नन हाईटच्या रीतीप्रमाणें अम्ल वायु हवेंन मिश्र करून तें मिश्रण र्णाण्य असंरेश्या ताच्याच्या चूणावरून नेले. यात उष्णतेच्या प्रमाणांन हवेंतील प्राण याचा सयोग अम्लमधील उज्जातीं होतो ही सयोगिक्या पूर्ण जात्यावर हें मिश्रण गरकाह्मांतून नेऊन तो शुष्क (निजळ) केला हाता. यात जो नन असतो तो मुख्य वें हवेंतील असतो—अम्लपासून तयार झालेल्या ननाचदिथोडा अता असतो वरेंच प्रयोगातील आलेले फल जुळतें आले असल्यानें आता नयाच्या विशिष्टगुहसवरुल काही प्रश्न राहिला नाही असें ठरले परंतु सर प्रयोगात अम्लका उपयोग न करिता हवेंतील प्राणवायु घेऊन ताच्याचें प्राणिदि-करण करून जो शेष नन राहिल त्याचें विशिष्टगुहन पद्याषें असें ठरले हे जे प्रयोग केले त्याचें फल जुळतें आले. परंतु हासोर्टच्या रीतीनं तयार केलेल्या नन्या विशिष्ट-गुहत्वाभयें व या रीतीनं तयार केलेल्या ननच्या विशिष्ट गुह-त्वात ३... चा फरक दिसून आला यानंतर हासोर्टच्या रीतीनं ह्या न पेटा सुपता शुद्ध प्राण अम्लामयें मिश्र करून सुपत्या अम्लपासूनच नन तयार केला. र्णाचें विशिष्टगुहन पद्यातो रेंडडा ३ चा फरक दिसून आला हवेंतील प्राणवायुचें सयोगीकरण कोणत्याहि रीतीनं करून जा नन येई तो नयान-प्राणिद, अम्ल, आणि अमोनियायिन यांगमून तयार केलेला नन याच्या वि. गु त ३% चा फरक पडू लागला. हा फरक वाढी अगुदतेनं आला म्हणारा तर ते सभवनोय दितेना, व इतका फरक क्शानें पडतो र्णाचेहि निराकरण होईना. या दोन्ही रीतांचे सयार केलेले ननवयु आठ महिने ठेवून राहिले तरीहि त्याच्या वि. गुत काही फरक दिसून आला नाही, तसेच निष्पुच्छिणाचाहि काही परिणाम त्यावर पडून आल्याचें दिसून आले नाही.

तेन्नां हवेमध्ये नयापेक्षा अधिक वि. गु. न्वा एवारा वायु असावा व त्यामुळे हा फरक पडत असावा अशी राहा वेळें लागली, व याचें पूर्णनिराकरण साडे रेंडे व सर पुदुत्पन रेंवले

यानी केले. याव्ही हवेतील नत्र हा सर्व नत्राम्लभावी आहे. याचा कर्म व वातावरणनत्र आणि दुसऱ्या पदार्थातील नत्र हे एकच आहेत की निरनिराळे आहेत हा प्रश्न उज्ज्वल. सर हेन्री कॅव्हेन्डिश याने सर इ. स. १७८५ मध्येच हा प्रश्न सोडविल्यासारखा होता. इ. स. १८१४ मध्ये रॉले आणि रॅमसे यानी मिटिश असोसिएशनला वातावरणात एका नवीन वायूचा शोध लाविल्याचे कळविले या वायूवर कोणत्याहि द्रव्याचे रासायनिक कार्य झाल्याचे दिसून आले नाही म्हणून यास अचेष्ट किंवा निरुपण (आर्गन) असे नाव दिले, व या नवीन वायूच्या धर्माविषयीची माहिती रॉयल सोसायटीकडे इ. स. १८१५ च्या जानेवारीत पाठविण्यात आली. आणि हा नवीन वायू वातावरणातून पृथक् करण्याचे प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर सुरू करण्यात आले.

वातावरणातून निरुपण वायू दोन रीतींनी तयार करण्यात येतो. १ ली रीत ही कॅव्हेन्डिशने योजलेली तीच असून तीत पुष्कळ सुचाराणा करण्यात आलेली आहे. यात हवा व उच्च दाचे मिश्रणावर विद्युत्कुल्लिगाची क्रिया करण्यात येते व तयार झालेल्या नत्राम्लाचे दोषण पातळ अल्फड्यात होतें नत्र या मिश्रणातून अदृश्य झाला किंवा नाही हे पहाण्याकरिता एक सहान विट्प्रनिरणदर्शक यंत्र असतें याच्या बारीक चिरेतून पाहिले असता नत्र अमल्यास त्याची पिवळी रेषा दिसते. ही पिवळी रेषा दिसनाही झाली म्हणजे नत्र सर्वस्वी नाहिरा झाला असे समजावे. नंतर अग्निक शक्तिमान यंत्राने पुनः विट्प्रनिरण पहाण्यात येतें अचेष्टाचा विट्प्रनिरणपट फार आश्चर्याकर असतो. परिस्थितीप्रमाणे तो रक्तानारुधा ला ३ विरण ससून ते शेवटी पोलादासारख्या गदे निळ्या रंगाचा असतो. दाब, विद्युत्प्रवाहाचा जोर बरेच वाढ्य परिस्थिति असतना अचेष्टाचा विट्प्रनिरण रणपट गदे निळ्या रंगाचा असतो.

दुसऱ्या रीतीत हवेतील नत्राचे दोषण मगधातून करण्यात येतें. याकरिता मगधा कीस कठिण काचेच्या नळीत किंवा लोखंडाच्या नळीत भरावा, ही नळी रक्षोण झाली म्हणजे ताप्राच्या योगाने तिथ्याण केलेली हवा या एक मगधरून म्यावी. या उष्ण मानावर नत्र मगशी संयुक्त होतो व अचेष्ट पृथक् होतो. मगधातु आणि निजेंळ खट-गिद्ध याचे

मिश्रण नुसत्या मगधातूच्या ऐवजी योजल्यास संयोग अधिक स्वरित होतो. या रीतीने तयार केलेल्या अचेष्टाची घनता १११४० असते.

अचेष्ट पाण्यात विद्राव्य असतो. १२" चा मानावर अचेष्ट सुमारे शेंकडा ४ प्रमाणाने पाण्यात विद्रुत होतो म्हणजे नत्रा पेक्षा २६ पटीने जास्त अचेष्ट विद्रुत होतो. सर्व वायूचा विशिष्ट उष्णतेचा गुणकास १.४ असतो पण अचेष्टाच्या विशिष्ट उष्णतेचा गुणकास १.६७ असतो. हवेच्या मानाने अचेष्टची बारीकभ-नता फक्त, १११ आहे. अचेष्टाचा चिकटपणा हवेच्या मानाने १.२१ असो

नीच उष्णमानाचा परिणाम अचेष्टावर काय होतो तो खालील कोष्टकात दाखविला आहे.

नाम	स्थित्यंतरद- शंक उष्णमान (ब्रिटिशल टें परेचर)	स्थित्यंतरद- शंक भार (किटिगल प्रसार)	उत्कथनांक (बॉयलेग पॉइंट)	हिमांक (फ्रीझिंग पॉइंट)
नत्र.	—१४६°०	३५°०	—१९४°४	—२१४°०
अचेष्ट.	—१२१°०	५०°६	—१८७°०	—१८९°६
प्राणः	—११८°८	५०°८	१८२°७	?

अचेष्ट हा मग किंवा खटवी संयुक्त होत नाही, तसेच प्राण, उच्च, व नत्र, याशीहि संयुक्त होत नाही. तो कशाशी संयुक्त होतो हे पहाण्याकरिता पुष्कळ प्रयोग करून पहाण्यात आले आहेत.

अचेष्ट बरोबर दुसरे तीन—धोर निवाय—वायु वातावरणात असतात त्यांचा शोध रॅमसे व एम्. डब्ल्यु. ट्रव्हर्स यानी लावला आहे. त्यांची नावे—न्युन (निऑन), क्रिप्टोन (क्रिप्टोन) आणि सेन (सेनॉन) अशी आहेत. यास अचेष्टाचे सहचर असेंहि म्हणतात. या सर्वांचे धर्म अचेष्टासारखेच आहेत. सर युझस रॅमसे याचे असे मत आहे की या सर्व अचेष्ट मदचरांचे एकत्र प्रमाण अचेष्टाच्या ४०० पेक्षा जास्त नसावे. या सर्वांचे भौतिक धर्म खाली कोष्टक रूपाने दिले आहेत.

अनुक्रम	भौतिकधर्म	सौर. (इन्डि- अम)	न्युन. (नि- ऑन)	अचेष्टः (आर्गॉन)	क्रिप्टोन (क्रि- प्टोन)	सेन (से- नॉन)
१	वसाभवनत्व (रिमिक्टिडिडि)	१२३८	१३४५	१६६	१४४	२३६४
२	हवा=१ घनत्व (डेन्सिटी) O=प्र=१६	१.१८	१.१७	१.११६	४०.८८	६४
३	उत्कथनांक ७६० माप्रासहसा भार (मिलिमिटर)	६° डा. मू. उ. मान (अंशमो०° डा.)	?	८६°९ मू. उ. मा.	१२१°३०३ मू. उ. मा.	१६३°९ मू. उ. मा.
४	स्थित्यंतरक उष्णतामान=किटि- कल टेंपरेचर	?	मू. उ. मान ५८° च्या खाली.	१५५°६ मू. उ. मा.	२१०°००° मू. उ. मा.	२८७°७° मू. उ. मा.
५	स्थित्यंतरक भार (ब्रिटिशल- प्रसार)	?	?	४०°२ माप्रा	४१°२४ माप्रा	४३°५ माप्रा
६	एक माप्रासतात रणाचा भारीक 1 c c. liquid चें वेट	?	?	१२११२ ग्रॅ. Gm.	२१५५ ग्रॅ. Gm.	३४० ग्रॅ. Gm.

साप्रत रसरूप बायु सर्व प्रयोगाव्यात मिळेल युक्तम् असल्याने अचेट तयार करायला फार सोपे आहे नवावेसा अचेट कमी बाष्पभावी असल्याने रसरूप वातावरण बायु बाष्पीभूत होत असतो अचेट रसरूपात जमतो. यासुळे प्राणाचे प्रमाण वाढते पण त्यासुळे अडथळा येत नाही। रसरूप हवेबासून ती बाष्पीभूत होत असतो निरतिराज्या स्थितीतील बाष्प हवेचे घुषकरण खाली दिले आहे त्याप्रमाणे आत परीच अंतर्गटि येईल.

क्र.सं.	प्राणाचे शेकडा प्रमाण	अचेट (आर्गेन)चे शेकडा प्रमाण	नवाष्प आणि अचेट यांमधील अचेटाचे शेकडा प्रमाण
१	३०	१३	१९
२	४३	३०	३५
३	६४	३०	५६
४	७५	२१	८४
५	९०	३०	२००

अचोली—आधिकृत आलवट नायाशा सरोवराच्या उत्तरेस १०० मैलावर वरच्या (Upper) जाड नदीच्या घडीत राहणाऱ्या नीमो लोकांस “अचोली” असे म्हणतात. त्या लोकांत मालावर व मांकावर नागमोडीसारखे पटे काढून आपले शरीर मुनोभित करण्याची चाल आहे. त्यांच्या हांगा बाजोळ्या अमतात व त्या आतून पिळकाने सारविलेल्या असतात. आपले पोट पारय करून भरतात व लडाईचे वेळी दाल व भातयाद्या उपयोग करितात.

अच्युताश्रम—हे स्वतः स चिदानंदानुवर म्हणविताने. यावरून यांचे गुढ चिदानंद. याचे शिष्य गोपाळ याज्ञवल्की (कृष्णयाज्ञवल्कीचे पुत्र) याचे निवृत्तीवरून शिव-कृष्णायानी श्री अमनुजामृत टीका रचिली (१५५७). तेव्हा हे शिवकल्याण समकालीन किंवा किंचित तरुणी होऊन गेले. ग्रंथ—भगवद्गीता (१६१४?) ब्रह्मसूत्रा. राम-योगिया. (स. क. का. सू.)

अच्युताश्रम शिष्य—श्रील उल्लेखाने हे कृष्णयाज्ञवल्की होत (१५५७) अच्युताश्रमाचा ग्रंथ श्रीमद्भगवद्गीता हा १६१४ साल व त्याचे शिष्याचे निवृत्तीवरून शिवकल्याणांनी लिहिलेली टीका १६५७ त हे जरा संशयवस्तु आहे

ग्रंथ—शतकज्ञान शिवस्तुति, रामस्तुति (सं क का. सू.)

अछनेरा—सधुक्त प्रांतात आत्मा जिन्हात किदावी ताळुनपात हे एक शहर आहे. आत्मा राजपुत्रांना रस्त्यावर अथवा राजपुत्रांना माळश व काजपूर अछनेरा रेलवेच्या जंक्शनवर उत्तर अक्षांश २७१० व पूर्व रेखांश ७७४६ मध्ये हे वसलेले आहे. इ. स. १९०१ मध्ये लोकसंख्या ५७३५ होती अठराव्या शतकात जाट लोकांच्या वेळी हे शहर पक्षिपताने महत्त्वात आले नंतर मध्ये द्वादश पावून रेलवेचे जंक्शन झाल्यापासून हे पुन्हा महत्त्वाचे स्थान झाले आहे.

इ. स. १८५६ च्या २० कायद्याप्रमाणे येथे राज्यव्यवस्था चालविण्यात येते व्यापार म्हणण्यासारखा कधी नाही. एक सराफी व दुकानाचा कारखाना आहे. सारंग काठ्याकडे गुंतलेली माणसे १५० वर. तशीच एक प्राथमिक शिक्काची शाळा आहे.

अज (१)—परमेश्वरनाम नदि जातो न जावेइह न जनिष्ये कदाचन । होश्रुत सर्व भूताना तत्समादमन. स्मृत ॥

—महामात

(३) त्रिपुत्रवत वशी क्रमभदेव कुलांत जन्मलेला जो श्रुतिदाता नांवाचा राजा त्याला ‘स्तुति नावाच्या बायकोपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ

(३) एक ऋषि, व त्याच कुल

(४) रघूचा मुलगा, याची पत्नी इंद्रमति, अजविलाप नांवाचा रघुवंशाचा भाग मोठा रमाळ आहे.

(५) (विदेह वर) ऊर्ध्वकेतु नांवाचा जनकाचा पुत्र व पुरजित जनकाचा बाप.

(६) सोमवशी विजयकुलोत्पन्न अजुताजाचा पुत्र जो पुरु राजा त्याचे नामांतर.

(७) मारवी युद्धातील एक पांडव पक्षीय राजा (भारत उद्योगाचे अ १७१)

अजगर—हा प्रचंड सर्प अमेरीकेतील न्यू यॉर्क नगरे उत्पन्न देशान्तरितस्थानात, हिरी घेतात व आधिकृत दलदलीच्या जमीनी आढळती अजगराच्या सुमारे बाटोस जाली असून त्यापैकी बहुतेक अमेरिकेत आहेत. येनसीकोपासून ग्रेनिल पर्यंतच्या प्रदेशात एक जात आहे, तिचा रंग किंवा तपकिरी असून त्यावर सुमारे १५१८ पटे असतात बहुतेक जतीच्या अजगराचा स्वभाब अगदी होम्य असतो व ते माणसाळतात.

अजगराला स्वतः पेशी मोठे असलेले प्राणी मिळता येतील तत्का त्याला जीवडा उपडता येतो अजगर ३० फूट देवीळ लांब असतो अशी विश्वसनीय माहिती मिळते शिबेक वेळा माठ फूटांपर्यंत लांबीचे अजगर असल्याचे एकत्रित येते प्राचीन रोम शहराच्या भूभागातील काळात लिहून ठेविलेल्या वर्णनात १२० फूट लांबीचा अजगर नेमाडाकच्या किनाऱ्यावर हाता असे आवडले हा अजगर पायऱ्याकरिता रेगुमुनच्या सैनिकांनी सर्व प्रवाहरी हारारे चालवून पाहिली, पण एकावाही उपयोग झाला नाही. त्या अजगराचे शिपायांच्या डोक्यांच्या डोक्या पक्षांखाली घातल्या, व अखेर मोश्याली फिटवावर नावा कर-ण्यानी येथे त्या शहर चालविजे तेव्हा तो माण पावला ही अजगराची मोठ शक्तीची वनाबाद नसली तरी लोचसपणे त्यात बरीच अतिशयोक्ति असली पाहिजे यांत शका नाही

अजगर सवय चोळूड, किंवा दुकर किंवा माणूस मिळून घातात हे सारे आहे. १८६१ साली जार्जिन डित डेटस मध्ये एक अजगराने पोचण्याचे एक वर्डिनेट मिळून साहे, पण ते पचून जाणे शक्य नसल्यामुळे चार आठवडे पोटात राहून

अक्षर परत तोंडाकडे बाहेर पडले व नंतर लवकरच ते अजगर मरण पावले

अजगर या जातीच्या सर्पांचा उल्लेख वैदिक वाङ्मयात, निघोपत अथर्ववेदात अ हे अथर्ववेद्यज्ञात वळी वायव्याच्या जनावांच्या यादीत अजगर प्राणी आरे पुराणात अजगरा संधावा विशेष उल्लेख नवरात्राच्या कथेत येतो निदिन स्थितीत दमयंतीला नल सोडून गेल्यावर ती अरण्यात नट्याचा पोथ करीत हिंडत असता एका शिपाड अजगरान तिला पकडले व गिळण्यास सुरवात केली तेव्हा ती मोठ्याने आक्रोश करू लागली तो ऐकून एक व्याघ्र धावत आला व त्यान तोटून धारेच्या राखने अजगराचे तोंड पाडले व दम यतीला मुक्त केले असा उल्लेखान्वयन पार श्रव्यीन बाणापासून हिंदुस्थानांत अजगराचा नास असल्याच दिसते

अजठा डोंगरः—मुल्हाडा जिल्ह्यातील दक्षिणेकडील प्रदेश अजठा डोंगरांत स्थित झालेला आहे या डोंगरास पाचोद, सातमाळा, इनचादि डोंगर, मन्नादिपर्वत अशीं निरिवाची नावे आहेत पश्चिमेकडील सद्यादिपर्वत ज्या फतराचा वनलेला आहे तोच फतर या डोंगरात आहे सद्यदोवासून हे डोंगर माथिरु जिल्ह्यात ल मनमाड जवळ वाटगंनत सुरू होत असून तो पूर्वेकडे सुमारे ५० मैल पर्यंत पसरलेला आहे सरासरी उंची ४००० फूट किंवा काही ठिकाणी त्यापेक्षाही अधिक आहे या ठिकाणी घरीच रूड खिड असून, या पिडीतूनच मनमाडजवळून जी आय पो रेलवे जाते मनमाडच्या दक्षिणेस अन्धवास्तू पुन्हा हा डोंगर सारंगती पुढे कासारी येथे दुमरी रीड लागते व सुमारे ५० मैलपर्यंत हा डोंगर ईशान्येकडे पसरलेला आहे येथून हे डोंगर यन्नाडमध्ये तिगतात निचाम्या राज्यांत ल परभणी आणि त्रिजामागद या जिल्ह्यांत हे डोंगर आतू या ठिकाणी या डोंगरास सद्यादि पर्वत असे स्थानिक नाव आहे हे डोंगर दक्षिण पठाराचो उत्तरेकडील सीमा आहेत पूर्वी गुजराथ आणि मळवा याम धू व्यापार दिवा सैन्य दक्षिणेत यावयाचे असल्यास ते मनमाड आणि कासारी पिडीतून येत असे, आणि यावताला आणि अजठा हे माग असत अजठा हे हरी निचाम्या राज्यांत असून येथे बोडोची बोरीपेलेणी आहेत. या डोंगरांत जिरे निरे निरे आहेत

उच विपार—मारविंद (मार्वंदेय) (४३८४ फूट) हे ६ स ८०८ साठी राजे लोकार्थ राहण्याचे ठिकाण असून पागलागांत जाणाऱ्या मार्गावर आहे, समारच सप्तसुग नावाचे क्षेत्रमाग आहे (४६५९ फूट) रायळ्या जावळ्या हे दान फिरे ६ स १६३५ साली मागांनी घेतले

पोथप—या डोंगरातील सर्वांत उच विपार (४७४१) मुदरे (४५२९ फूट)

एन ६ अक्षरीमध्ये या डोंगराचा सहिवा अथवा सह्या असा उल्लेख केलेला आहे

अजंठा येथील लेणी—निक्षामच्या हद्दीत उ अक्षांश २० २५ व पू रेखांश ७६ १२ फर्दापूर पासून नैऋत्येस साडेतीन मैलावर आठवा अथवा सद्यादि पर्वताच्या एका मुटू खिडीमध्ये ही लेणी आहेत यास जाण्याकरिता जी आय पो रेलवेच्या पाचोद जवळूनवळून जाणारेच्या प्रचल इनेन २५ मलावरच्या पाहूर स्थानावर उतरून पुढे सडकेने पंग मेल निचाम सरफारच्या हद्दीतील अजंठा गावापर्यंत जावे लागते गावापासून लेण्यापर्यंत सुमारे चार मैल पर्वताच्या तीन चार अळी आळाडून प्रवास करावा लागतो हा पुडचा रस्ता नागमोडी व राडकाळ असून फार अडचणीचा आहे, त्यामुळे अगदी एखाताच्या व भयानक अशा खिडीत लेणा आहेत, लेण्याच्या पलीकडे मोठा कडा तुटलेला असून तेथून ७ पाय च्यानी एक धवधवा पडतो डोंगराच्या माथ्यावर पूर्वी लेगापुर नावाचे खेडे असून त्यास जाण्याकरिता लेण्यापासून पायऱ्या खोदून वाट केलेला होती ही लेणी पूर्वाच्या हुमर-स्फावर असून येथील वनशोभाहि अप्रतिम आहे या लेण्याचा उल्लेख ह्युएन त्संग याने केलेला आठवनी पण तो येथे आला नव्हता (Stan Julien Memo Sur les cout Occident

II 151)

त्याच्या वर्णनावरून असे दिवते की, त्या वेळी या गुफा बौद्धधर्मीयांचे तीर्थयात्रेचे स्थान असून हजारां मनुष्यांची तेथे सतत येवझार चालत असे पुढे बौद्धधर्माचा निरास प्राच्यावर या दर्याचे मंदिर कमी होऊन तिकडे जाणारांना समोरतालया जगलादील कूर मित्र व हिंदुधर्माचा नास दळ लागला व त्यामुळे तेथील रक्षारी हळूहळू कमी होत होत नाहरी सीमाली, व पुढे ते स्थल अज्ञात होऊन राहिले. अशी स्थिति १८२१ पर्यंत होती पुढे कपनी सरकारच्या मद्रासच्या अगलशाराना आठवत्याच्या लोकांच्या तोंडून तेथे लेणी अस-याचे कळले, परंतु रस्ता अति विकट व भीतिप्रद होता तरी जनरल सरजेम्स अलेक्झांडर याने तेथे जाण्याचे धाडस केले मार्गांत अनेक संभटे आली तरी शेकती तो मुटूच जागी जळून पोहोचला सर्व लेणी पाहून तो अगदी थक होऊन गेला व त्यान ही लेणी प्रसिद्धास आणली तरी पुढे १८४९ पर्यंत त्या लेण्याची उपेक्षा केलेली आठवते व तीपर्यंत येथे जाण्याचा रस्ताहि फार विकट व भीतिप्रद होता १८४९-५५ याच्या दरम्यान कोर्टे बॉफ जयरेकटसनी मेजर मिल यास येथील काही चित्राच्या चक्रगाकाण्यास पाठविले.

† टीप याने ३० मोठाळी चित्रे काढून एन्गल पाठविली त्यांपैकी २५ छिन्नहंम स्फटिकमयनांत माळवी होती १८६६ च्या अतिप्रलयोत ती जळून गेली बाकीची पांच चित्रे व Mrs Speers Ancient India या पुस्तकातील काही खोद-कामाच्या लहानचानमुन्योविशाय मिलचे काम उपलब्ध नाही

१८७४ त त्यानें सर्व लेण्याची उत्तमप्रकारें पहाणी करून बरीच चित्रें साक केलीं. १८७४ मध्ये चित्रें असलेल्या लेण्यांस दर-बाजे व खिडक्या यशविषयाचें ठरले होतें परंतु तें तसेच राहिलें. लेणी साफ करण्याचें काम अद्यापि चालूच आहे.

ही एकदर २९ लेणी आहेत त्यांपैकी दोन अर्धवट असून एकाचा रस्ता मिळत आहे व दुसऱ्यास मुळीच रस्ता नाही. यांपैकी पाच लेणी (१, १०, १९, २६, २७) चैत्य (बौद्ध देवळें) असून सावट आकाराची व आतील यात्रु वाटोळी अशी आहेत. मध्यें दोन खावाच्या रांभा आहेत व अर्धवर्तुळकृति मार्गांत बांधोबा आहे. पुढें कमजस्त उंचीची भित असून तिला एक दरवाजा व दोन खिडक्या अथवा तीन दरवाजे आहेत. कांहीच्या पुढे पडल्या असून वर गची आहे. बाऱ्यांचे विहार असून ते बहुतेक बांकीनी आहेत. त्याच्या थाजूना खोल्या आहेत. याच्यामध्येहि लाव आहेत. समोरच बुद्धाची मूर्ति बहुतकरून असते.

यांपैकी काही लेणी अर्धवट राहिलेली आहेत परंतु एक खेरीज सर्व लेण्यामध्ये चित्रें रंगविलेली आहेत. हीं सर्वे लेणीं पित्तपूर्व दुसऱ्या शतकापासून प्रिस्तोशकाच्या आठव्या शतकापर्यंत १००० वर्षांत निरनिराळ्या काळीं खोदली गेलीं असावीं यांपैकी काही लेण्यांत झिललेख आहेत परंतु त्यापासून विदे-परी ऐतिहासिक माहिती मिळत नाही परंतु यातील चित्राव हून हिंदुस्थानातील विषयापासून आठव्या शतकापर्यंतच्या लोकांची राहण्य चांगली समजते. या विद्यामध्ये त्यावेळचे राजे, राण्या, मंत्री, नांकराचार, यिशाई (धर्मिक), कारागीर शेतकरी यांची त्या वेळच्या पोषायात चित्रे असून निरनिराळ्या प्रसंगावरून त्यांच्या चालीराती व धर्म याचें ज्ञान होवें चित्र-कलेच्या दृष्टीने पाहिले असता ही चित्रे अप्रतिम असून इतकी भावनादर्शक चित्रे जगात कचितच आढळतील असें मिफ्रिथ वर्गरेड म्हणणें आहे.

लेणी १—हा विहार असून यात पुढे पडवी असून तिच्या बाजूला व आत खोल्या आहेत. यातील द्यावावर, पुढच्या बाजूस व आत सर्वत्र कारव उत्तम नक्षीकाम केलेलें असून बुद्धाच्या चरित्रातील काहीं प्रसंग खोदलेले आहेत आतात यात्रु निरनिराळें देहाने रंगविलेले आहेत, एकदर बुधारे २० निरनिराळे प्रसंग रेखाटले असून त्यात एक इराणातून आलेल्या वक्रिलतीचा देखावा आहे

लेण २—हे पहिल्याप्रमाणेच एक विहार असून यात पुष्कळ खोदकाम केलेले आहे व सुमारे ३८ चित्रे आहेत.

लेण ३—हे दुसऱ्या लेण्याच्या थोडेंसे वरच्या बाजूस असून अर्धवट राहिलेले आहे.

लेण ४—हा सर्वांत मोठा विहार आहे. यामध्येहि काहीं खोदकाम आहे. यामध्ये एकच अर्धवट चित्र दिसतें

लेण ५—या विहाराची पडवी खोदून झाली असून बाकीचें काम अर्धवट आहे यामध्येहि काहीं खोदकाम केलेले आहे.

लेण ६—हा दुमजळी विहार असून सर्वांत अलीकडील असावा. यात काहीं खोदकाम आहे व रंगविलेल्या चित्रांचे काहीं अवशेष आहेत.

लेण ७—हा विहार घरील विहारापेक्षा थोडा निराळ्या पद्धतीचा आहे. यात शक्यमुनीची हिंदास्तनीप्रसिद्ध मूर्ति असून समोवती कांहीं आकृती खोदलेल्या आहेत. यांत कांहीं रंगविलेलीं चित्रेहि आहेत

लेण ८—हा विहार सर्वांत जुना असून हि. पू. पहिल्या शतकातला असावा याचा पुढचा भाग पडून गेळा आहे. यांत दोन खोल्या (गर्भगृह) असून त्यांत मूर्ति नाही.

लेण ९—हा हि. पू. पहिल्या शतकातील चैत्य असावा. यात स्तूप असून काहीं खोदकाम आहे व ५ रंगविलेलीं चित्रे आहेत. ही चित्रे मागाहूनची व निरनिराळ्या काळाची आहेत.

लेण १०—हा चैत्य असून हि. पू. दुसऱ्या शतकातील म्हणजे या लेण्यापैकी सर्वांत जुना असावा. यांत स्तूप असून वाढिछीपुऱ्याचा एक झिललेख आहे यात सर्व थाजूना चित्रें काढलेलीं होती व काहीं अक्षरें लिहिलेलीं आढळतात.

लेण ११—हा विहार असून याच्या पडवीत दोन्ही बाजूस दोन खोल्या असून मधल्या दालनात बुद्धाची मूर्ति व एक मनुष्याची धाकृति खोदलेली आहे व आत एक खोली आहे यातील चित्रे खराब होऊन गेली आहेत

लेण १२—यात एक दालन असून १२ खोल्या आहेत व एक झिललेख आहे

लेण १३—यात एक दालन असून ३ खोल्या आहेत

लेण १४—हे तिसऱ्या लेण्याच्या वरच्या बाजूस असून यात एक दालन असून काहीं खाव आहेत हे पेथोल इतर खाद्यप्रधान अर्धवट नसून बाकीनी व निराळ्या धर्तीचे आहेत.

लेण १५—या विहारात पुढें पडवी, आत एक बांकीनी दालन व १० खोल्या आहेत, व एक बुद्धाची मूर्ति आहे

लेण १६—हा एक विहार असून यातील झिल्लकाम उत्कृष्ट आहे यात एकदर १६ खोल्या आहेत, व एक अर्ध बुद्धाची मूर्ति आहे यात एक झिललेख असून त्यांत मध्य-प्रोताच्या विषयार्थी वर्गरे ६१० वांदाडक पराण्यातील राजांचा उल्लेख आहे यात बुद्धाच्या चरित्रातील वर्गरे १४ चित्रे आहेत

लेण १७—हा विहार असून यात एक झिललेख आहे त्यांत अश्मक, धृतापुत्र, त्याचा पुत्र हरी साव, त्याचा पुत्र क्षितिपाल सौरि सांग, उपेन्द्र गुप्त व त्याचा पुत्र स्काच अशीं राजांची नांवे आढळतात. हे स्थानिक राजे असावे यात एक-दर २१ चित्रे आहेत.

लेण १८—हे एका टांक्यास आच्छादन म्हणून व दुसऱ्या लेण्यास जाण्याकरिता वाट म्हणून खोदलेले दिवतें

लेण १९—हा चैत्य असून चांगल्या स्थितीत आहे. यात पुष्कळ खोदकाम केलेलें आहे व काहीं चित्रांचे अवशेष आहेत.

लेणें २० — हा लहानसा विहार असून यात एक पडवी, एक दारन व एकत्र ६ खोल्या आहेत यात बुद्धाची मूर्ति व काही आकृति खोदलेल्या आहेत चित्रांचे अवशेष आहेत

लेणें २१ — हा विहार असून यात वरच खोदकाम केलेले आहे यात बुद्धाची मूर्ति व काही खोल्या आहेत छतावर भूमितीतील आकृति वगैरे चित्रे आहेत

लेणें २२ — हा एक लहानसा विहार आहे यात शाय्य मुनीची मूर्ति असून विपश्चि, शिरिष, विश्वभु वगैरे बुद्धाची चित्रे आहेत व काही शब्द लिहिले आहेत

लेणें २३ — हा एक विहार असून यातील गमगृह अर्ध पट राहिले आहे चित्रांचा काही मागमूव लागत नाही

लेणें २४ — हा एक अर्धवट राहिलेला विहार आहे व यातील तयार झालेल्या खोदकामावरून हा पुरा झाला असता तर फारच अप्रतिम झाला असता असे दिसते

लेणें २५ — हा एक लहानसा विहार असून याला एक पडवी व एकच दारन आहे

लेणें २६ — हा १९ व्या शेंकड्यासारखाच एक चैत्य आहे यात पुष्कळच खोदकाम केलेले आहे यात दोन दारलेख आहेत यात एक बुद्धाची मृत्युसमयवरील मन्य मूर्ति आहे

लेणें २७ — हे अर्धवट राहिलेले आहे

लेणें २८ — यामध्ये एका चैत्यास आराम केलेला असून अर्धवट राहिलेले आहे

लेणें २९ — यास पाण्यास रस्ता असून यात फक्त एका विहाराची पडवी खोदून घाली आहे

‘हिंदुस्थानातील कौरीव लेण्यांचे वर्णन या नावाच्या फर्ग्युसन व बर्नेसकृत पुस्तकावरून पुढील मजकूराची माहिती घेतली आहे [पान २८५]

“ही लेणी इ सनापूर्वी पहिल्या शतकापासून इ सनाच्या ७ व्या शतकापर्यंतच्या कालांत खोदण्यात आली त्यात जी फार प्राचीन आहेत, ती पंडणच्या शातकर्णच्या येऊची आहेत, ही सर्व लेणी शेंकडाची होत त्यातील प्राचीन होन यात बौद्धपंथाची असून मागाहूनची महायानपंथाची आहेत पहिल्यात चैत्य व डगोबा असून दुसऱ्यात बुद्धाचा मूर्ति आहेत या दोन्ही प्रकारच्या लेण्यात रंगीत चित्र आहेत तराखरीत असलेल्या भिंतीवर भागाचा बुडा व त गप्पे वगैरे तपु मिसळून चित्रट बरेल्या गिलाव्याचा घर दऊन त्यावर ही चित्रे काटिली आहेत गिलाव्यावर प्रथम भुमिकेसागे एका प्रकारचा रंग दऊन नंतर त्यावरती चित्रे आहेत रंगविलेली आहेत.

हीनयान आणि महायान पंथाच्या लेण्यांतील फरक अगदी रस्त आहे हीनयान पंथातील भिन्नु एर दान सावती घेऊन ओषधोपबोध लेण्यात एकीकडे राहत असत म्हणजे रक्षणी या पंथीतील प्राचीन हिंदुधर्मातील सन्यासाची पहिल्या चालू ठावली होना पण महायान पंथाच भिन्नु मंथ मुदर लेण्यात

राहून सब मुलसांच्या उपभोग घेत शिवाय पहिल्यातील लोक बुद्धाच्या शरीराच्या अवशेषावर उभारलेल्या डागो वाची मान पूजा करीत, तर दुसरे बुद्ध, बोधिसत्त्व आणि तारा आदिकरून त्यातील स्त्रीस्वरूप शक्ति, याचे प्रचंड पुतळे करून त्याची पूजा करीत त्यांनी मूर्तिपूजेच फारच अवडंबर मानविले

सामान्यपणे या लेण्यातील चित्रे बुद्धाच्या चरित्रातील किंवा जातक कथातील विषयावर आहेत अगदी अलीकडच्या एका लेण्यात मात्र इराणच्या खुसरू नामक राजाकडून आलेल्या शिष्ट मजकूराची पुतळेही आपल्या दरबारात भेट घेत आहे असा देवाचा दाखविला आहे

अजिंठाशेंकडातील चित्रे किती हृदयगम व भावनेदीपक असतात हे पुढील एका देखण्याच्या वर्णनावरून दिसून येईल

मृत्युसमयेवर एक रात्रकथा पडली असून, तिचे डोळे अर्धवट मिटले आहेत मान लटकी पडलेली आहे व गात्रे विथिल झाली आहेत एका दासीने तिला आधार दिला आहे व दुसरी तिचा हात आपल्या हातात घेऊन मोठ्या फळवळयान तिच्या तांडाकड पाहत आहे या दुसऱ्या स्त्रीच्या चेहऱ्यावर रात्रकथेच आयुष्य सरत आल अशी खानी झाल्याकारणांनी बिनची गाड छत्र पसरली आहे आज्ञाही एक दासी मागे उभी राहून रात्रकथेला बाग घालीत आहे व डाव्या बाजूस दोन पुष्ट अतिशय दुःखित मुद्देन पाहत आहेत खाली जमिनीवर इतर नातेवाईक निराश स्थितीत बसले आहेत त्यापैकी एक स्त्री तर तोंडावर हात धरून ओपसाबोवरी रडत आहे (लेण न १६)

हा हृदयमेदक देखावा कलेतिहासात सर्वश्रेष्ठ असल्याबद्दल पाश्चात्य पंडितहि ग्राही देतात क्लेरेंडाइन कला यापक्षा जास्त सरस चित्र रेखाटील व व्हेनेशियन कला यातील रंगावर ताण करील यात सशय नाही पण यातील आविर्भावदर्शन मात्र कोणालाच साधणार नाही असे प्रियकिथ्पाहेव आपल्या रिपोटी (१८७३-७४) म्हणतात

लेण्यातील चित्रांत मुख्य व्यक्ति राजा ही असते जुन्या चित्रात (१० व लेणें इ स १५०) राजे एकाच जातीचे दिसतात पण अलिकडोळ चित्रातील (इ स ३००-३०) राजे निरनिराळ्या जातीचे असावेत असे दिसते, व ते सब हिंदीच दिसतात काही चित्रात राजे लडाईत, शिकारीत, किंवा प्रकाशांत वगैरे शुद्धाश्रय वसत्यांत गुनलेले आहेत व काहीत राजवाड्यातील खाजगी किंवा दरबारी व्यवसायांत मग्न असल्याचे दाखवले आहे पुष्कळ चित्रात राजावरुन राज्याची चित्रे आहेत त्यांच्या आगार दागिने आहेत व बघ दाखव्या मलमगोप्रमाणे फार निरनिराळे आहेत राजे व राण्या यांच्या खाशेयात महत्वाच्या व्यक्ति म्हणजे राजपुत्र व राजांचे प्रधान या होत दरबारी लोक व स्त्रिया यांची

निम्न पुष्कळ छिन्नाणी आहेत. राज्याच्या चित्रांत श्रीगुरुय चारुचा एका गर्वा वाळवले त्यात परचेसे मोजे नोवर आहेत नागराचे पेहेरावहि निरनिराळ्या पद्धतीचे आहेत लढावसधोच्या चित्रात राजासरोवर सैनिकांची चित्रे आहेत जुन्या चित्रात (१० वे लेगे) सर्व सैनिक पादचारी असून त्यांच्याजवळ परशु, भाले व बाट्या असली हथार आहेत नंतर या (६ म ४००-६००) चित्रात पायदळारोवर घोडेस्वारि असून त्यांच्याजवळ धनुष्यबाण, तरवारी, भाले, चक्र, तसव उचावार्थ डाली व शिरछाणे, इत्यादि हत्यार आहेत व्यापार व कारागीर यासंबंधाने स्वतःच चित्रे नाहीत, पण त्रियांच्या अगावीरल घड्याळकारावरून सोनार, विणकरी, नकरी काम करणारे घंगरेच्या कलाकौशल्याबद्दल बरोच कल्पना येते चित्रात रथादि वाहन, जहाजे आहेत त्यांवरून जमिनावर व समुद्रावर चालणाऱ्या व्यापाराची कल्पना होते शेतत्याची चित्रे दक्षिण आहेत, पण ते केवळ (१, १९), सुपारी (१, १८), गात्रे (२), दाखे (१८), घंगरे फळ झाडें, व अनेक प्रकारची फुलझाडें यांची एकाचकरीत असत असे दिसते तसेच या चित्रावरून बौद्ध, जैन व ब्रह्मण धर्मांताल रीत रिवाजाबद्दल पुष्कळ माहिती मिळते तालव्य, ऐतिहासिक संशोधकांना ही लेणी म्हणजे माहितीने भरलेली बहुमुल्य खाण आहे

अजिंठा येथील लेण्याच वगण पुढील वृहत्स्थानी दिले आहे

- (1) Burgess' Notes on the Buddha Rock Temples of Ajantha.
- (2) Mr Griffith's Reports (1874-1879),
- (3) Madras officers account 1819 T B L S III 520
- (4) Sir James E. Alexander's visit in 1824. T R A S II 362
- (5) Mr Ralph's account of a visit in 1838 J B B R A S III part II 71-72
- (6) Lieut Blake's Description, Bombay Courier 1839
- (7) Description of Mandu & Ajantha Bombay Times Press 1844
- (8) Mr Fergusson's paper J R A. S 1842
- (9) Dr J. Mair's Journey from Agra to Bombay 1854
- (10) Major Gill's Stereoscopic photographs of Ajantha & Elora 1867
- (11) Dr Bhanu Datta's transcripts and translations of Inscriptions J B B R A S VII 55 74
- (12) Major Gill's Illustrations of Architecture & Natural History in Western India 1864
- (13) Mr Burgess' Rockcut Temples of Ajantha Ind. Ant. III 269-274

(14) Griffith's account of the Frescoes Ind Ant I 354 II 157 III 25, IV 253

(15) Dr Rajendralal Mitra's Foreigners in Ajantha Paintings J A S Ben. XLVII 62

(16) Mr Fergusson's Chosroes II in Ajantha Paintings J R A S New series XI

सुबर्ब रेजिडेंस-मानदेस, मुलढाणा रेजिडेंस

अजनाळ-पञ्चांग इलाखा-अष्टमर त्रिज्यातील एक तहशील

उ अ ३१ ३०' ते ३२' ३' व पू रे ७४' ३०' ते ७४' १९'. क्षेत्रफळ ४१७ चौरस मैल.

तहशिलच्या दक्षिणकडील प्रदेशांत वारीदोआब कालव्याचे पाणी मिळते तहशिलीची जमीन साधारण कमी दर्जाची असल्यामुळे तलावडांचे प्रमाण कमीच आहे

या तहशिलीत १३१ गेडी असून अजनाळ ह मुद्रय आहे जमीनमहसुली व इतर कर मिळून एकदर उत्पन्न इ स १९०३४ साली ३६१००० रुपये होते [इ ग]

अजमीड.—१ पुढवशांतील सुशोभाय पेक्वासीपासून तीन पुन साले त्यापैकी ज्येष्ठपुन अजमीड यात तीन ब्रिथापासून १ पुन साले पहिली धुमेनी इचा पुन नक्ष, दुसरी नीली, इच पुन दुस्यत व परमेष्टी, तिसरी केसिनी, इचा पुन जडु, यानच गण प्राशन केले (म भा आदिपर्व अ १४)

२ हस्तिनापूर वसविगारा सोमवशीद्रव हस्ति याचा नाडु विकुडनाचा पुन याच ४ भार्या—कैकयी, गांधारी, विनाला व नक्ष यापासून एकदर २४ पुन इत्ये नक्षेचा मुलगा सवरण वंश स्थापक होय (म भा आदि अ. ९५)

३ अजमीड, द्विमीड व पुदमीड हे तिचे हस्तीनाराचे पुन होत अजमीडापासून कथ व त्यापासून मेगातिथी झाला. त्यापासून काण्वायन ब्राह्मण याले अजमीडाचा दुसरा पुन वृहदिपु ऋतू नावाचा पुनानामून सवरण व सवरणाचा कुड यानेच कुडनेन हें धर्मज्ञेन केले (विष्णुपुराण ४११९)

भरद्वाज (वितथ) याचा मुलगा मन्थु, मन्थूचा वृहक्षत्र व बृहत्सनाचा हस्ती हा पुन असून त्याचा पुन अजमीड अशी परंपरा भागवत पुराणांत सांगितले (भागवत १.२.११३०) ही परंपरा इतर पुराणांत येवढी आहे.

अजमीडाच्या पञ्चाजनादि अजमीड असें संशोधण्यात येतें अजमीरमेरवाड—उत्तर अक्षांश २५° २४' ते २६° ४२' व पूर्व रेखांश ७३° ४५' ते ७५° २४' यात राजपुतान्यात अग्दी अलग असलेला ब्रिटिश मुद्रय आहे राजपुतान्यातील पोलिटिकल एन्ट रेवे कनिश्चर आहे हा प्रांत अजमीर मेरवाड याचा बनलेला आहे.

अजमीरच्या उत्तरेस जोधपूर, दक्षिणेस उदेपूर, पूर्वेस जयपूर आणि पश्चिमेस जोधपूर आहे मेरवाडच्या उत्तरेस जोधपूर व अजमीर, दक्षिणेस उदेपूर, पूर्वेस अजमीर व उदेपूर

व पथिनेस जोधपुर आहेत एकदर क्षेत्रफळ २०११ चौ मैल असून इ.स. १९०१ मध्ये लोकसंख्या ४०६९१२ होती. अजमीर हे नाव अजरा नापासून पडले आहे

अजमीर पुष्कळ भागी बालकामय असून कोठे कोठे डोंगराळ आहे पण मेवाड निखालस डोंगराळ आहे अजमीर शहरानजीक तारागड ज्या डोंगरावर आहे तो समुद्रसपाटी पासून २८५५ फूट उंच आहे अजमीर डोंगरपठारावर वसलेले असून ते पठार सर्व हिंदुस्थानात अति उंच आहे ह्या प्रांतात फार मोठ्या अद्या नद्या नाहीत येथील अनासागर तलावाच्या समोरीतालच्या बोंपलतल सावरमती नदी तिथे पुष्कर खेरीज येथे लक्षात ठेवण्याजोगे सरोवर नाही अजमीर प्रांतात डोंगळीत भरण्यासारखे सुधिसौंदर्य वचित दिसून येते. पण अजमीर दहाराची मान सती गोष्ट नाही येथे पावसाळा सुरू होताच सर्व डोंगर हिरवा शाळ येतलेले दिसतात व सूर्यास्ताचा वेळाचा मनोहारी असतो.

शरवलीवर्षाच्या पूर्वेस राजपुतान्यात सापडणाऱ्या सर्व वनदाती येथे मिळतात पिंपळ, बड, लिंब, रोमल ही झाडे येथे विशेष आहेत फळसाठामध्ये डाळिंब व केरू ही सर्वत्र पुष्कळ आढळतात.

बाप मेरवाडमध्ये द्रष्टि आढळतो पण चित्त व तरस पुष्कळ आहेत तसेच रातडुका, मेरू, नीलगाय ही अजमीरमध्ये आढळतात व त्याची विकार करण्याचा लोकांना विशेष नाद आहे

येथील हवा (निरोगी) आरोग्यदायक आहे. सन्हाळ्यात हवा कोरडी व वर्षा असते पण हिवाळ्यात ती थंड व उत्साहजनक असते. साधारणपणे अजमीर येथील उष्णतामान जानेवारी महिन्यात ५९.४, मेमध्ये ९१.५, जुलै ८४.९ व नोव्हेंबरमध्ये ६७.९ असते येथील गे-या इ.स. १९०१ मध्ये संपणाऱ्या २५ वर्षांतील पावसाचे सरासरी मान २१.२ आहे.

अजमीरचा तारागड चव्हाणपरागांतील रजपूत अजराजने इ.स. १४५ मध्ये बांधला अशी समजूत आहे पण इतिहासज्ञाच्या मते अजय व अज हे इ.स. ११०० मध्ये होऊन गेले प्रथम अज मग अजय वरचाच्यामागून अर्धोरात्रा गद्दीवर आला त्याच्यानानून त्याचा मुलगा विग्रहराज जो विशालदेव ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे तो राजावर आला इ.स. ११९३ मध्ये विशालदेवाचा नाव धृष्टीराज हा गद्दीवर होता महमद घोरीने त्याचा पराभव करून त्याला आपला मोहरीक बनवल्यावर, त्याचा मुलगा हरिराज याने धृष्टीराजास पदच्युत करून आपण गद्दी घडकावली पंतु त्याने घोरीचा सुभेदार गुजुद्दिन याच्या प्राप्तीने लवकरच आपमहाया केला पुष्कळ राज्यांच्या घडामोडी व रणपात होऊन शेकटी भागवाड्याच्या मालदेव राजाच्या ताब्यात हा प्रांत गेला व मग अजयरा बादशहाने हा प्रांत आपल्या राजघाबे एक गुभा केला इ.स. १७२१ मध्ये मोगलराज्यात जनती कडा लागली अस्तात अजमीर

पुन्हा मारवाडचा राजा जसवंतसिंग याच्या अजितसिंह नामक मुलाने आपल्या ताब्यात घेतले. काही वर्षांनी अजमीरचा फिदा व प्रांत मराठ्यांच्या ताब्यात आला व शेकटी सिंहाच्या कडून इंग्लिशांनी इ.स. १८१८ मध्ये तो आणगाकडे घेतला

जुन्या इतिहासाला मदत होईल अशा इमारती किंवा जुन्या पुराण्या वस्तू व ठिकाणे अजमीर व पुष्कर सोडून बाहेर वचितच आहेत अजमीर प्रांताच्या आग्नेय भागात अतिशय पुरातन हिंदू देवळाचे अवशेष आढळून येतात

इ.स. १९०१ च्या खानेसुमारी प्रमाणे (अजमीर २६७४.५३ व मेरवाड १०९४.५९) अजमीर व मेरवाडची लोकसंख्या ४०६९१२ (१९११ मध्ये ५०१३१५) होती. ती इ.स. १८९१ च्या मानाने काढव कमी आहे व त्याचे कारण म्हणजे दुष्काळ दर वीरस मैलाला लोकसंख्येचे प्रमाण १७६ पडते, तेंच इ.स. १८९१ मध्ये २०० होतें ह्या प्रांतात ४ सोटी खडरे व ४४० गांवे आहेत लोकसंख्येच्या मानाने पुढ्याचे प्रमाण अकडा ५२६ आहे इ.स. १९०१ मध्ये

पुरव. वायका
अथेवाहित १७६३३८ ११३९४३ ६३९५५
विकाहित २३२९२० ११६४६९ ११६४५
विधुर व विधवा ६७६५४ २०६१४ ४७०४
अद्या त हेचो स्थिति होती तान्हा मुलाची लगे होती नाहीत दोन किंवा जास्त बायका करण्याचा प्रघात नाही. बायकांना दोन नवरे तर डाककच नाही मुसुलमानात घटस्फोट चाळ आहे. विधवाविवाह काट चगेरे जातीत लागतात, मेरवाड मध्ये जिंदगी बापाकडून व मित्रां आदिकडून मिळते. अजमीर मध्ये सर्व इस्ते वडील घराण्यातील वडील मुलाकडे जाते. लहान मुलांना मारण्याचा प्रघात कोठेही नाही

येथील भाषा राजस्थानी व हिंदी ह्या आहेत एकदरीत लोक उद्योगी व चामल्या वर्तनाचे आहेत परंतु दुष्काळाच्या दिवसात मेरवाडातील मेर व अजमीरचे भिन लोक दरवडे चगेरे पळतात लोक शरीराने थंडपुष्ट असून चांगले काटक असतात. येथे हिंदुलोकांच्या खालोपाला मुसुलमान लोक आहेत. येथील हिंदू वेळवे, दाव व दाक या तीन पंथांचे आहेत शेंकडा ५५ लोक येतकावर उपजीविका चालवणारे आहेत काही लोक विगकाम व कापडो कमावणे हे धंदे करतात. वरच्या वर्गातील लोक बहुतेक शाकाहारी आहेत.

दहारामध्ये धरे दगडाची बोपलेली असतात पण खेळ्यातून ती मातीची केलेली असतात आरोग्यताघटका परांनी बाघणी बागल्या प्रकारची नसते

क्यरत, दांडपडा, कुस्ती, हे इंग्ली उबव्या हवेंतील खेळ होत संपो किनेट फुटबाल चगेरे इंग्लंडा खेळांवादि शिस्तीव होऊ लागला आहे खेळाचा मागे मजावणे, सवा, बीन, चगेरेचा नाद विशेष आहे.

येथील हिंदुलोकांचे मुख्य सण म्हणजे होळी, दिवाळी, दसरा व तेजाजीरा मेळा. व्यापारी लोक गंगोर गांवाचा एक सण पाळतात. गावंतीदेवी आपल्या बागकडे परत गेली त्याचा हा उत्सव असतो. तेजाजीरा मेळा हा जाटांचा उत्सव आहे. तेजाजी म्हणून एक प्रसिद्ध योद्धा होऊन गेला.

येथील शेतकरींची स्थिती गमाधानकारक नाही. कारण रोल उत्तम मातीच्या जमिनी येथे नाहीत. खडक पुष्कळ वर आलेले आहेत. पाऊस थोडा पडून अनियमित असतो. यामुळे गत फार टाकावे लागते.

येथील मुख्य पिके म्हणजे ज्वारी, मका, कापूस, गहिरा. ताची धान्ये आणि गहू ही आहेत. पुष्करच्या आसमतभागात इमाची लागवड करतात व तोडवट तहशीलमध्ये अकूची झाडे लावतात. एक हिवाळ्यात व एक बसंतऋतूच्या वेळी अशी दोन पिके काढतात.

जमिनीचा खंड पिश्याच्या रुपान देतात. उत्पन्नाच्या $\frac{1}{3}$ पासून $\frac{1}{2}$ पर्यंत मालकाला गड मिळतो. काही पिश्या बावतीत खंडाद्वारात पेसे देतात. मजुराचा रोजमुरा २ आणि पासून ४ आणि पंधा असतो. पंचडी, सुतार, लोहार, यांना रोज ४ आणि ते ८ आणि पर्यंत मिळतात. खेव्यातून वजऱ्याची बढीवाढ आहे.

शहरात मध्यम वर्गातील लोक खाऊनपिकून छुली आहेत. पण येथ्यांत शेनकरी लोकांची स्थिती इ. स. १९०१ मधील दुष्काळामुळे अजून सुधारली नाही.

अजमीर मेरवाडच्या डोंगरामध्ये धातूच्या खाणी पुष्कळ आहेत. अजमीरच्या उत्तरेकडील डोंगरामध्ये लोखंड व तांबे यांच्या खाणी आहेत. व तारागडच्या डोंगरात शिसे सांपडते.

अजमीरमध्ये कलाकुसरीची कामे किंवा उद्योगधंदे विशेष म्हणण्यासारखे नाहीत. मेरवाडवट तर बोलवायामच नको. काही ठिकाणी मागावरील पापड, हस्तीदंती व लायेच्या बांगच्या करतात. अजमीरच्या सुर्गात गालिचे व सतरज्या होतात.

या प्रांताची राज्यव्यवस्था एका कमिशनरकडे असते. तो अजमीर शहराी राहतो. तोच मुख्य न्यायाधीश असून पोलीसनातं, जंगलनातं, शिक्षणनातं यांच्यावर त्याचा अधिकार चालतो. छान्या हाताखाली दोन असिस्टंट कमिशनर असतात. एकदर या प्रांताच्या तीन सहस्रिणी केल्या आहेत. अजमीर, बेवार व तोडवट. राजपुतान्यातील गव्हर्नर जनरलचा एजंट हाच बीफू कमिशनर असतो.

अजमीर येथील जमीनधाऱ्याची पद्धत राजपुतान्यातील इतर संस्थानांप्रमाणेच आहे. जमिनीचे दोन भाग केले आहेत. एक सालसा व दुसरी इस्तिफारि—सैन्यातील नोकरी करिता दिलेली जमीन. परंतु मराठ्यांच्या ताब्यांत हा मुद्दस आला तेव्हा सन्निध बाण्याला उत्तेजन देणे त्यांना हितावह मसल्यामुळे त्यांनी सैन्यातील नोकरीच्या पेवजी एक

ठराविक पैशांच्या रुपान मोवदला घेणे सुरू केले. ब्रिटिशांच्या सान्यांत हा मुद्दस गेल्यावर त्यांनी ही गडणी पुष्कळ वाढवली; परंतु इ. स. १८७३ मध्ये इस्तिफारि लोकांना मनदा देण्यांत येऊन त्यांनी गडणी एकदांन ठरविण्यात आली आहे.

दुसरी एक ध्यानात घेण्याजोगी पद्धत म्हणजे “भूम” होय. अशा जमीनीच्या मालकाला भूमिया म्हणतात. ही पदवी मानाची समजली जाते. पूर्वी भूमियांचीं कामे तीन प्रकारचीं वमत—१ ज्या गावात भूम असेल त्याचे रक्षण करणे. २ जे पापस्य उतारु असतील त्याच्या मालमतेचे रक्षण करणे ३ काही गुन्यापासून झालेले नुकसान भरून देणे. मध्या या लोकांचे काम म्हणजे दंगधोपे झाल्यात सरकाराला मनुष्यसाहाय्य करणे हे आहे.

मेरवाडमध्ये ब्रिटिशांच्या पूर्वी एक सत्ता कायम नसल्यामुळे तेथे जमीनधाऱ्याची पद्धत बंगरे कांही एक नव्हती. इ. स. १८५१ मध्ये जी मोजणी झाली त्यावेळी (अजमीर) सर्व जमीन कसणाऱ्यांना जमिनीचे मालक करण्यात आले.

दुसरी उपरानची बाबत म्हणजे अकूचरील कर. या देशातून खोनमध्ये अकू पुष्कळ जात असे.

येथील शिक्षणमत्सात शिक्षणारे विद्यार्थी अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीच्या परिक्षेस उमतात. इ. स. १९०२-३ मध्ये ४०१८ मुले येथील शाळांमधून शिक्षण घेत होती. स्त्री-शिक्षणहि वाढत्या प्रमाणावर आहे. इ. स. १९०३ मध्ये शाऱ्हेन जाणाऱ्या मुलींची संख्या १८४० होती.

अजमीर शाहर-राजपुतान्यातील अजमीर मेरवाड प्रांतातील एक मुख्य शहर. उत्तर अक्षांश २१°, २०' आणि पूर्व रेखांश ७४°, २०' हे शहर सुवईच्या उत्तरेस ९७० मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ८६,२२२ इ. स. १८७९ सालापासून येथे आगगाडी झाल्यामुळे लोकसंख्या चारही वाढत आहे. या शहराच्या इतिहासाविषयी अजमीर मेरवाड पहा.

हे शहर तारागड डोंगराच्या पायथ्याशी वसलेले आहे रुंद रुंद रस्ते व काही इमारती सुंदर असून शहरामोवती एक दगडी तट बांधलेला आहे. त्यास पाच दरवाजे आहेत. तट हल्ली सुस्थितीत नाही. तारागड डोंगरावर फिला बांधलेला असून फिल्याच्या टप्पांत शहर वसलेले आहे. पायथ्यापासून फिला सुमारे १३००१४०० फूट उंच आहे. इ. स. १८२८ साली फिला निकाडी करण्यात आला व इ. स. १८६० सालापासून या फिल्याचा उपयोग नसिराबाद आणि महू येथे अवलेले गोरे सैन्य ठेवण्यांत राहण्यास करतं, फिल्यात सुसुलमान फकीर सय्यद हुसेन याची कबर आहे. शके १६६१ मध्ये दिल्ली घेतल्यानंतर नादौरशहा या पिराच्या दरनास येणार होता असा उल्लेख आहे (स. ख ९-१२३, २४४). तो फकीर हा की मुद्दस सहीन हे सांगता येत नाही.

अजमीर येथे प्राचीन इमारती पुष्कळ आहेत अदाद दिनका पोंरका नावाची एक प्रसिद्ध मशीद मरीच जुनी आहे प्रथमतः ही मशीद बहामन राजा विशालदेव याने बांधलेली चेदबाळा होती परंतु महमद घोरीने ही मशिदीची रूप दिल. अस सांगनात की महमद घोरी या दालेवरून जात असता अडीच दिवसानो येथे परत आल्यावर त्या शालेची मशीद शालेली असली पाहिजे व याच मशिदीत मो निमाज पडेन अय त्याने करविले होते म्हणून या मशिदीत अडीच दिवसाचे मोपडे अस नाव मिळाले आहे मशीद इली चोगल्या स्थितीत आहे दिल्ली जवळील कुतुबमिनार व ही मशीद साधारण एकाच वेळी बांधलेली आहेत अजमीर-पामून दहा मेलावर पुष्कर तीर्थ नावाचे प्रसिद्ध सरोवर आहे (पुष्कर पहा)

जनासागर सलावाच्या बाघावर शहाजहान बादशहाने बांधलेली पाच सयमरची कोडाएहें फाच रम्य आहेत यापैकी एकच मोडकळीत आले असून बाकीची सुरितीत आहेत पूर्वी यापैकी तीन कोडाएहात प्रिन्सि अनलदार रहात अशत इली स्थाना पूर्वीच्या स्थितीत ठेवले आहे

दरगा राजा साहेब नावाची दुगरी इमारत येथे पहा प्यासारली आहे हीत मुस्तजहीज मिरती नावाच्या फकीराची कबर आहे हा सुमारे इ स १२१५ साली मरण पावला. येथे दरवर्षी रजब महिन्यात उरूस भरत असतो दरगात अकबर, शहाजहान यांनी बांधलेल्या मशिदा आहेत अकबर बादशहाने बांधलेल्या मशिदीत वितोडच्या जुगीत मिळालेला चौघा आणि पितळी समया ठेवलेल्या आहेत

अजमीरचा विद्या अरुबराने बांधला विद्या बोकोनी असून प्रथेक कॉन्यावर अष्टकोनी घुंरत आहेत. शौगळ बादशहा अजमीराम असताना याच ठिकाणी त्याचा मुकाम असे अरा-ज्याच्या वेळी हेंच त्या प्राताचे मुख्य ठिकाण होते इली किन्नपात तहनिळीची कचेरी साहे मूळ दगारतीत पुष्कळ फर-फार केल्यामुळे पूर्वीचे रूप पार पाटून येले आहे शहरा भोंवतालचा तट याच वेळचा असून त्यास दिल्ली, मदार, उज्जरी, आमा आणि विरपंडिया दरवाज आहेत

जनासागरपासून जवळच सतराव्या शतकात जहांगीर बादशहाचे वेळी तयार केलेला शौल बाग असून त्यात जुने पुष्कळ वृक्ष आहेत त्यावर इली म्युनिसिपालिटी दगरेस करीत असून गावांतील लोकांचे किरावदान जाण्याचें हें एक मुख्य ठिकाण आहे

व्या पार आणि उ योग प दे—अजमीर हें एक मह रवाचे रेगडे रेशल आहे येथें पुष्कळ नामांथित वेष्टा असून त्यांचा व्यापार आसपासच्या सक्षानात चालता व कांहीच्या शाखा हिंदुस्थानातील सर्व मुख्य मुख्य शहरांत आहेत.

इ. स. १८९१ पासून येथे म्युनिसिपालिटी अस्तित्वात आहे एन १०२३ साली हिचे उत्पन्न १८३००० रुपये

होतें येथें सन १८९१-२ च्या दुष्काळनिवारणार्थे काडले या कामात कोंय सागर तलाव वाचलेला असल्यामुळे गावास पाण्याची मोय पार उत्तम झाली आहे

शिक्षण—येथे कॉलेज व सरकारी आर्ट्स कॉलेज या शिक्षणविषयक संस्था येथे आहेत येथे कॉलेजमध्ये संस्था-विकाची मुले शिक्षण घेण्यास येतात

अजमीर येथे लुण व मोठे हॉस्पिटल आहे राजपुता-न्यात भारमरागीत असलेली की एकदर मळ शहरें आहेत त्यात अजमीर ह दुसऱ्या नबरचें शहर असून १८८१ पासून या शह-राची सख्या प्रथेक रानेमुमारीत वाढलेलीच दृष्टीस पडते अज-मीर व विकानेर याखेरीज सर्व शहराची लोकसख्या कमी आल्याच आढळत असल्यामुळे अजमीर व विकानेर येथील वाढ विरोध लक्षात घेण्यासारखी आहे विवाय जननाची नोंद योग्य प्रकारे केली जात नाही असें अथताहि अजमीर शह-राची लोकसख्या वाढती अगल्याचें खानेसुमारीत दिसत आहे तथापि अजमीरच्या लारुसरुचन शेंकडा ४७ इतर संस्थांचे व जिल्हे यामधून आलेले बहिरागत आहेत ह लक्षात घेता लुड अजमीरत जननापेक्षा मृत्युच अधिक होत असोचें अंय अनु मान निपतें बहिरागतापैकी सुमारे १ सयुक्त प्रातातील असतात अजमीर हें बहुतेक सर्वजगातील वस्तीचें शहर आहे, सर्वांत अधिक लोकसख्या सुसुलमान होख जातीच्या लोकांची असून पुढे ब्राह्मण, पठाण, कोळी, महाजन, रजपुत, क्षित्री, सप्तद, कायस्थ व इतर असा सहायतुक्तेम आगतो बहुतेक बाहेरून येणारे लोक सहकुदच येतात यावरून ते वाढय वस्ती करण्याकरिता येतात असें दिसतें

येथें तीन हॉस्पिटल व एक नर्सिंग असोसिएशन आहे. दोन कॉलेजे, तीन हायस्कूल, दोन मुलींच्या व कांही मुलांच्या शाळा, रेलवे टेक्निकल स्कूल वगैरे शिक्षणसंस्था आहेत हिंदू, सुसुलमान व युरोपियन याच्या इतर संस्था आहेत येथे चार वस्तेमानपत्रे निवृत्तात राजपुतान्यात अनेक ठिकाणी जगाच्या शाखा आहेत असा व्यापारी कपण्या येथें पुष्कळ आहेत अजमीर जेतमध्ये सतराव्या, गाळीचे वागळे घुबळ तयार होवात येथील चंदनी पग्या व माळा प्रसिद्ध आहेत दोन जिनिंगचे कारखाने, चार पिठाच्या निरण्या, बणाचे दान कारखाने व लोखंडी ओतकामाचा कारखाना येथें चालतो

अजमीर शहर व त्याचे नांव यांची उत्पत्ति—कनेल टॉड म्हणतो की पुष्कराचा अजपाट नावाचा घुसारी जोहान राजा युधिष्ठेय (श्रीरुल देव) प्राप्ता पूर्वज होता, व त्याने हें शहर बांधिले व त्या शहराचे नांव त्याच्या नावा-वरून पडले

† कनिंगहॅमचे मत असे आहे की अजमीरची स्थापना चोहान अथवा चाहमान राजा अजयपाल द्वारे केली. हा राजा इ. स. ८१९ पूर्वी होऊन गेला. कनिंगहॅमने फेरिस्ताचा आधार घेऊन हे शहर फार प्राचीन आहे असे ठरविले आहे; कारण फेरिस्ता "अजमीरच्या राजाचा" उल्लेख इ. स. ६८४ त करतो. गझनीच्या महमूदाने इ. स. १००५ त सोमनाथावर स्वारी करताना अजमीर लुटले होते.

राजपुताना + गॅझेटोअरमध्ये अजमीरच्या स्थापनेचा काल इ. स. १४५ व स्थापनकर्त्यांचे नाव राजा अज, " पहिला चोहान अन्वल् याचा वंशज" असे दिले आहे.

प्रो. लासेन् साहेबाचा × असा तर्क आहे की ह्या शहराचे मूळचे नाव अजमीड असे असावे व त्या नंतर त्या ठिकाणी 'अजमीर' असे पुढे नाव पडले असावे. टॅलिमोने (सुमारे इ. स. १५०) ह्याच शहराचा गगस्मिर (Gagasmira) ह्या नावाने उल्लेख केलेला आहे,

नयचंद्राच्या हम्मिर मद्दाकाव्यात (१. ५२) चोहान वंशातला चाहमान याचा तिसरा उत्तराधिकारी अजयपाल याने अजयमेरू किंवा स्थापिला असे लिहिलेले आहे.

प्रगल्भ चिंतामणि* नामक ग्रंथात चाहमान राजाची एक आनामिक यादी छापलेली आहे. त्या यादीत चोहान वंशातील चवथा राजा अजय राज ह्याला 'अजय मेरू दुर्गपारक.' असे म्हटलेले आहे. ह्या चोहान वंशाचा आरंभ सन ६०८ मध्ये झालेला आहे.

अजमीर हे शहर फार प्राचीन कालचे आहे ह्याविषयी वर दिलेल्या सर्व प्रमाणभूत ग्रंथांचे एकमत आहे.

परंतु, डॉ. जे. मॉरिसन् साहेबांनी चाहमानाच्या वंशावरील लेखात : " विसावा राजा अजयराज अथवा सल्हण " ह्याच्या खाली पृथ्वीराजविजय नामक ग्रंथातून एक लहानशी टिप्पणी दिलेली आहे. त्या टिप्पणीत † ह्या राजाने अजयमेरू बांधिला असे विधान केले आहे. ह्याप्रमाणे ह्या शहराची संस्थापना उत्तरकालीन आहे असे ठरविले आहे.

अजय राजाने इ. स. ११०० व ११२५ ह्या कालामध्ये अथवा त्या सुमारास राज्य केले असावे, आणि अजयमेरू त्याच सुमारास बांधला असावा ह्याला प्रमाण असे आहे —

अजयराजाचा मुलगा अर्णोराज ह्याने गुजरातचा जयसिंह सिद्धराज ह्याची मुलगा काचनदेवी इच्छाशी लग्न

केले. ह्यावरून तो जयसिंह सिद्धराज ह्याच्याशी समकालीन असावा व त्यापेक्षा लहान असावा असे ठरते. जयसिंह-सिद्धराजाने इ. स. १०९४ ते ११४२ पर्यंत राज्य केले जयसिंहाचा उत्तराधिकारी कुमारपाल ह्याने अर्णोराज अथवा आनाक ह्याच्याशी जयशाली लढाई केली.† ह्या लढाईचा शेवट इ. स. ११४९-५० अथवा ११५०-५१ मध्ये झाला.* अर्णोराजाचा दुसरा पुत्र चवथा विग्रह अथवा वीसलदेव ह्याच्या अजमीरच्या अक्रीत लेखाचा काल × इ. स. ११५२ आहे. ह्यावरून दिसून येते की अर्णोराज इ. स. ११५० व ११५२ ह्यांच्यामध्ये मरण पावला असावा म्हणून अर्णोराजाने बाराव्या शतकाच्या दुसऱ्या पदात व त्याच्या बापांने इ. स. ११०० नि ११२५ ह्या कालामध्ये अथवा त्या सुमारास राज्य केले असावे.

पृथ्वीराजविजय हा ग्रंथ दुसऱ्या पृथ्वीराजाच्या काळी म्हणजे बाराव्या शतकाच्या शेवटच्या पदात रचिला अहे हम्मिरमद्दाकाव्य १४ व्या शतकाच्या शेवटी व फेरिस्ताची हकीगत १६ व्या शतकाच्या शेवटी लिहिलेली आहे. ह्यावरून, व एकट्या पृथ्वीराजविजयांतच दिलेली चाहमानाची वंशावळी अक्रीत लेखातील वंशावळीशी जुळते असे डॉ. मॉरिसन् साहेबांनी म्हटले आहे, ह्यावरून, ह्या ग्रंथाचे प्रामाण्य जास्त महत्त्वाचे आहे असे ठरते.

प्राचीन अरब भूगोलशास्त्रवेत्ते ह्या अजमीर शहराचा उल्लेख करीत नाहीत. फक्त प्रभावकरचरितत + ह्याचा उल्लेख झालेला आहे. अजमीर ही चाहमानराजाची राजधानी फेरिस्ताच्या वेळेपर्यंत असावी ह्या राजाची सत्ता पूर्व राजपुतान्यात इ. सनाच्या ६ व्या शतकापासून होती ह्यावरून फेरिस्ताने चुकीने शास्त्रभरीच्या चाहमानाना " अजमीरचा राजा " असे म्हटले असावे ह्या सर्व गोष्टींवरून पृथ्वीराजविजयांतलेच विधान बरोबर आहे असे ठरते.

ते विधान असे की शाकम्भरीचा विसावा चाहमान राजा अजय ह्या ह्या व्यक्तीचा संस्थापक होता व ते शहर उत्तरकालीन आहे असे म्हणजे इतिहासाला अनुसरून आहे.

अजयमेरू नावाचा अर्थ पृथ्वीराजविजयात / दिल्याप्रमाणे " अजयराजाने केलेला मेरू " असा आहे अशी दुसरी पुष्कळ नावे प्रचलित आहेत उदाहरणार्थ, जेसलमेरू, कमलमेरू

† पृथ्वीराजविजय सयं ७

† Gujarat Chronicles

* Epigraphia Indica Vol II p 422

× Indian Antiquary Vol XX. P 201

The date is that of the incision of Vighraha's Harakolmataka

+ XXII 420.

/ V 100

Indian Antiquary Vol XXVI P P 262-164

† Archaeological Survey Reports Vol. II, p 252 ff

+ Rajpntana Gazetteer, Vol II p 14

× Indische Alterthumskunde Vol III p 151

* Bombay edition of the Prabandhachintamani P, 52 ff

§ Vienna Or Journal Vol VII p 191

¶ Prithvirajavijaya Sarga V, 77, 99, 100, 102.

(कुम्भलेख), वाल्मेर अथवा चामेरू (बाहुमेख), झाजमेर (झांखमेख), अजमीरगड (अजयमेखगड)

अजमीरचा महिशाहीर्षी संवध पराच येतो.

(१) अजमीर मुम्बाची मुमैदारी महारावर होडकर व जयाप्पाशिंदे यास दिलीवा बादशाहा व मराठे यामध्ये (१७५०) झालेल्या करारान्मार्फत मिळाली (रा. ख. १.१.४).

(२) जोधपूरवर स्वारी करताना अजमीर हे महल्ल्याचे लष्करी ठाणे होते. सन १७५८ त राजे विजेतेंग यामी अफाजी शिवाची ठाणी काढून लावली होती, म्हणून मराठ्यांनी अजमीरास जमून जोधपूर व निरत ह्या तालुक्यांतली गाव जमीन-दोस्त करून टाकिले. (रा. ख. १-४८-८८).

(३) पुढे तो मुम्बा होडकरास इनाम मिळाला असावा. सन १७६४ त पठाण दिल्लीवर येणार अशी बातमी आल्यामुळे पातशाहाने शिंदेहोडकरास मदतीला बोलाविले त्या मदतीबद्दल अजमीर मुम्बा महारावास पातशाहाने दिला (रा. ख. ६. १.८१).

अजमीरीमंजः—आसाम प्रात. तिल्हेट जिल्हा. हवीगज विभाग. २४' ३३' उत्तर अक्षांश व ९१' १५' पूर्व रेखांश. ह्या ह्या नदीतरी सदाशे लोकस्तीचा गाव आहे. येथे व्यापार घराब चालतो येथून तांदूळ, सुको माणको, पावू, चट्या घनारे बाहेर देशी पाठविलात.

अजमेर—हे एक काठेवाडपलीक अगदी निराळे स्थान होते परंतु अलीकडे नवानगरमध्येच याचा समावेश होतो. लोकसंख्या पाचवी वर.

अजमोदल—(मायमोल) ह्या औष्यापासून काढतात. माळोपचारांत याचा उपयोग परोपजीवी कीटकांचा नाश करण्याकरिता तसेच इसब आणि 'सोरीआसित' याच्या कांही विवक्षित स्थितींत होतो. याचा अल्कहल द्रव गजकण, दंड यावर लावतात. क्षतांत, स्रक्षिणतज्वरीत याचा अन्तर्कोषग्र या दृष्टीने उपयोग करतात. परंतु त्याचा मुख्य उपयोग (Ankylostome duodenale) जॅन्किलोस्टोम ड्युओ-डिनलचा नाश करण्याकरिता कुमिन्न म्हणून होतो. अजमोदल्या योगाने मूत्रास हिरवा रंग येतो. अजमोदल अदिद हे औषध अमेरिकेमध्ये सरकारी दवाखान्यातून वापरतात. ते अजमोदल आणि अद याचा संयुक्त पदार्थ आहे हे जोषध अँस्टिडोल किंवा जॅनिडॉल या नावाने प्रसिद्ध आहे. अद-पुत्तिकाच्या ऐवजी याचा उपयोग करतात व ते कमी विपारी आहे. "ग्लायकोयाममोलिन" या नावाचे औषध खेष्मल औनाच्या सैल्यकारावर वापरतात. नखतलीन, कापूर, व अजमोदल यांचे मिश्रण "शायमोलिन" या नावाने बाजारांत विकत मिळते.

अजमोदलची रासायनिक घटना क१०३१४५४ किंवा क६३३ (प्र३) (क३३) (क३३७) [१.३:६] अशी आहे. अजमोदल हा मथिलतुल्यमेदिलमानल (मेथिल

डनो प्राप्ति किमोल) असून कठिजरल (शार्व्हाकोल) याशी तुल्यस्पर्षी (समपटक) आहे. हा सुगंधी असून उत्कृष्ट 'सायमीन' क१०३१४ आणि 'शायमीन' क१०३१६ यांबरोबर ओष्म्याचा तेलांत व दुसऱ्या तेलांत असतो. या तेलातून अजमोदलचे निष्कासन करण्याकरिता त्यांत गॅस्य दाहक घालावचा जलद्रव घालून चांगले हलवून मिश्रण करावे. व हा द्रव गाढून आलेल्या गळ्यांत उद्धारिल घालावे म्हणजे अजमोदलचा निपात येतो. तो गाढून दाहकून ऊर्ध्वपतनाने शुद्ध करावा.

अजमोदल मेन्थानासमून कृत्रिम रीतीने करता येतो. याकरिता मेन्थोनचा ह्रस्वुत्तिरित (प्रोरोपॉम) कलम त्यावर स्तंभनची क्रिया करावी म्हणजे द्विरुभ मेन्थोन तयार होतो. यातून उद-स्तभाम्माट्यांचे दोन अणू काढले म्हणजे अजमोदल तयार होतो. अजमोदलचे स्फटिक मोठे चपटे व निवेष अस-तात. याचा रसांश ४४ वा असून सावण्याक २३० वा असतो. अजमोदल आणि ह्युरोमचिदि यांचे पातन केले म्हणजे सायमीन तयार होतं.

अजमोदल यास ओष्म्याचा तिराट पास असून रचि तीक्ष्ण असत. शरहल, ह्र, ह्रस्वुतिद किंवा ऑलिग्ड ऑलिग्डमध्ये अजमोदल विशद्व आहे, परंतु थंड पाण्यांत तो श्राय. अवि-द्राव्य आहे. हा कथोम्भपेक्षा (कॅथॅलिक प्रॅसिड) का सार्विकाम प्रतिनायक आहे परंतु याचा अविद्राव्यतेमुळे याचा वा काही उपयोग करण्यास अडचण येते. याचा सद्रुज जलद्रव (एक भाग १००० भाग गरम पाण्यात), अजमोदल पटो व मलम यांचा उपयोग औषधी कामात होतो.

अजमोदा—ह्यास इंग्रजीत Celery Seed हें नाव आहे ही एक औष्याची जात आहे. हें शाड वार्षिक आहे. हें शाड हिंदुस्थानात पुष्कळ ठिकाणी होतें. घणाल्यात विशेषे-करून याचा लागवड फार होत. याची उर्चा मुमारे दीड हात असते. व ह्याम पाडरे रेंपची बारीक फुले येतात. भाजीपा-ल्याचे मणाल्यातहि अजमोदा घालतात, व अजागांवरीहि देतात. (पंच वनोपधि गुणदर्श)

अजयगड संस्थान—बुंदेलखंड पोटिटिकल एजन्सीच्या अधिवारात असलेले मध्यहिंदुस्थानातील एक मनदी संस्थान. उत्तरअक्षांश २४ ५' ते २५ १०' आणि पूर्व रेखांश ७६ ५०' ते ८० २१'. क्षेत्रफल ७७१ चौ. मै. हे विध्यपर्वताच्या आगदी आत असून पूर्वेत दुन्या खोरी यांनी हे छेदक झालेल आहे. यांत केव व बेमा या नद्या वाहतात. पावसाचे सरासरी मान ४७ इंच आहे.

अजयागडचे संस्थापक राजा छत्रसालचे वंशज असून बुंदेले रजपूत आहेत. इ स १७३१ मध्ये राजा छत्रसालने आपल्या राज्याचे हिस्से पाहून दिले. त्यातील एक ३१ लाखांचा मुख्य व अजयगड त्याचा तिसरा मुलगा जगन्नाथ यास मिळाला. जगन्नाथाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा पहाड-

सिंग याचे आपले पुतण गुमानसिंग व गुमानसिंग यांच्याशी तंटे चालू होते. सरते शेवटी समेट होऊन गुमानसिंगला बांधाशेत व अजयगडचा किल्ला मिळाला. गुमानसिंगचा पुतण्या वरतसिंग, हा त्याचे भागून याडाच्या गादीवर बसला होता, त्यास इ. स. १७९२ मध्ये अलि बहादुरने हाकून लावून त्याची अन्नाभ दशा केली. इ. स. १८०३ मध्ये बुंदेलखंड इंग्लिशाचे ताब्यात आले तेव्हा त्यांनी वरतसिंगला मुद्रस देशतोषीत ३०००० रुपये पेन्शन करून दिले इ. स. १८०७ मध्ये त्यांस वीरू व पवाई परगण्याची सनद मिळाली. अजयगडचा किल्ला व सभोवतालचा प्रांत त्या वेळेस सधमण दौदा नोवाच्या एक प्रसिद्ध हुदार्कच्या ताब्यात होता. देशांत शांतता प्रस्थापित करणे त्यावेळी अतिशय जरूर असल्यामुळे इंग्लिशानी आपली सार्वभौम सत्ता त्यास मान्य करण्यास लावून तो मुद्रस त्याजकडे ठेवला. परंतु मिर्जाच्या अटी त्याकडून पाळल्या न गेल्यामुळे इ. स. १८०९ मध्ये कर्नेल मार्टिन डेलनें तो मुद्रस स्वारी करून जिंकून घेतला. या प्रांताचा बराचसा भोठा भाग त्यावेळेस बख्तासिंगाच्या राज्यांत सामील करण्यांत आला. इ. स. १८१२ त नवी सनद करून हा सर्व मुद्रस त्यांत नोंदण्यात आला.

वरतसिंग इ. स. १८३७ मध्ये मरण पावला, व त्याचा मुलगा माधवसिंग राज्यावर आला पण तोहि फार दिवस टिकला नाही कारण इ. स. १८४९ मध्ये त्याच्या मरणाने गादी पुनः ठिकाणी झाली. त्याच्या मागून महिपतसिंग गादीवर आला व तो इ. स. १८५३ मध्ये बारलवार त्याचा पुत्र विजयसिंग यास गादी मिळाली, पण तो दोन वर्षांनी म्हणजे १८५५ मध्ये निवृत्तला. तो निपुत्रिक होता व गादीला कोणी वारस न राहिल्यामुळे राज्य सरकारजमा झाले. याच मुमारास बडास (१८५७) सुरुवात झाली. यावेळेस राजाची आई इम्रानाशी फदफिदारी न करता मित्रत्वाने घाण्डी म्हणून संस्थान खालसा न करता गादीचा वारस विजयसिंगाचा भाऊ (की दासीपुत्र) रणजोरसिंग, वारस कमील करण्यांत येऊन इ. स. १८५९ मध्ये त्याला गादीवर बसवला. इ. स. १८६३ त रणजोरसिंगला दत्तक घेण्याची "सनद" मिळाली. व इ. स. १८७० मध्ये "सवाई" किताब बघापरपरेने मिळाला. इ. स. १८९७ मध्ये त्यास के.वि.आय.इ हा किताब मिळाला. यास ११ लोकांच्या सलामीची मान आहे. यास पहिला मुल्या इ. स. १८६६ मध्ये झाला. त्याचे नांव राजाबहादुर मोघाससिंग.

अजयगडच्या किल्लाखोरी या संस्थानात दोन ठिकाणे पुरातत्त्वगोपन दृष्ट्या महत्त्वाची आहेत. अजयगडच्या ईशान्येस १५ मैलावर एक पेठ आहे ते पूर्वी एका मोठ्या शहराचे ठिकाण होते. ते शहर इ. स. ११९५ ते १२०३ मध्ये चंदेल राज्याचा शेवटचा राजा परमाल देव याचा प्रपात बळराज याने वसविले होते अशी समजूत आहे. दुसरे ठिकाण म्हणजे गंजप्रासून २ मैलावर अवघेले नाचना हे गाव होय. याला

पूर्वी कुडार असे म्हणत असत व ते तेराव्या शतकांत सोहमपाळ बुंदेला याच्या वेळी महत्त्वास आले. तेथे पूर्वी एक मोठे मरभराडीस आलेले शहर असावे असे पुष्कळ गोष्टीवरून दिसते व ते चवथ्या शतकांतोळ म्हणजे गुप्तराजांच्या वेळचे असावे.

इ. स. १९०१ मध्ये संस्थानची लोकवस्ती ७८२३६ होती, त्यापैकी हिंदु शेंकडा ८९ म्हणजे ७०३६०, बन्धु — विशेषतः गोंड शेंकडा ६ म्हणजे ५०१२; व मुसलमान शेंकडा ३ म्हणजे २३१४ होते. या संस्थानात राजधानी अजयगड व ४८८ खोर्दी आहेत. १९११ व लोकसंख्या ८७०९३ होती.

ये थो ल जा ती—ब्राह्मण १११००, बामार १२०० कच्छि, बुंदेले ठाकुर, लोथ, अहीर आणि गोंड प्रत्येकी ३००० ते ४०००. शेंकडा ४० लोक शेतकीवर उपजीविका करणारे आहेत व ये. १७ मजरीवर राहतात. एकदर ४०७ चौ. मै. क्षेत्रापैकी ये. ५३ लागवडीची जमीन आहे. त्यापैकी ये. १० बाहेरच्या पाण्यावर आहे. १४४ चौ. मै. जंगल आहे. १४१ चौ. मै. लागवडीस योग्य असून पडीत आहे. आणि ७९ चौ. मै. रुख आहे. चणे, कोदण, गहू, ज्वारी, धान, बाजरी, आणि कापूस ही येथे होणारी पिके आहेत. केन नदीच्या काळव्याचे काम चालू आहे. एके वेळी लोखंडाच्या खणी चालू होत्या, पण सध्या त्या बंद आहेत. कांटी ठिकाणी हिरे सापडतात. बडुरा, सळवारी, मिस्तुळे ही येथे तयार होतात. या संस्था- नचा व्यापार जवळ जवळ काहीच नाही. कारण ते अगदी होंगात इर वसलेले आहे. एकंदर ७२ मैल लांबीचे रस्ते आहेत. त्यांतोळ २४ मैल पक्के असून ४८ मैल कच्चे आहेत. या संस्थानचे उत्पन्न ३,१० लाख आहे. ते बहुतेक सर्व जमिनीचा सारा आहे

संस्थ—७५ घोडेस्वार, ३५० पायदल, ४४ गोलद्वज व ९ तोफा, त्याशिवाय ६८ पोलीस व २११ गांव पोलीस आहे. शाळा थोड्या आहेत व त्यात शैशवासे विद्यार्थी शिक्षित आहेत. अजयगड शहरांत एक दवाखाना आहे. (इ. नं भाग ५.)

अजयगड शहर.—मध्यहिंदुस्थानांतोळ अजयगड सं- स्थानचे राजधानीचे शहर. उत्तर अक्षांस २४°५४' व पूर्व रेखांश ८०°१८' इ. स. १९०१ मध्ये लोकसंख्या ४२१६.

सध्याच्या राजधानीला "नवा शहर" हे नांव आहे. मद्रासच्यावर मित्राचे तट उच आकाशांत वर नेलेले दिस- तात हा किल्ला, बुंदेलखंडांतोळ ते आठ प्रथात कोट आहेत, की ज्याच्या बळगतीत गुंढेक्षानीं मुसलमानांना दाब दिली नाही त्यापैकी एक आहे. इ. स. १८०० मध्ये बांडाच्या अहो बहा- दुरनें हा किल्ला नऊ महिने वेढा देऊन घेतला. पण इ. स. १८०३ मध्ये त्याच्याकडून तो सलमन दौदा याच्याकडे गेला व इ. स. १८०९ मध्ये कर्नेल मार्टिन डेलनें तो जिंकून घेतला.

खिला "केदार पर्वत" नावाच्या डोंगरावर बांधला आहे व तो समुद्रसपाटीपासून १७४४ फूट उंचीवर आहे पन्नास फूट माथा सोडून चढण सोपी आहे पण पुढे एकदम मुळके आकाशात गेलेले आहेत. पूर्वीच्या लेखात या विजयाला जयपुरगुं असे म्हटलेले आहे हा १९ व्या शतकात बांधला गेला हे नि सशय आहे तरी पण अमुलकसल शिवाय कोणीहि याचा उल्लेख इतिहासात करीत नाही हा तिकोनाकृति आहे. याला पूर्वी पाच दरवाजे होते पण सध्या तीन मुजबूल टाकण्यात आले आहेत. तट तीन यार्ड रूंदीचा आहे वर पाण्याची टाकी पुष्कळ आहेत. तीन जैन मंदिरे उभस्त स्थितीत अजून वर दिसतात ती १२ व्या शतकाच्या पद्धतीवर बांधलेली आहेत. चढेल राजांच्या वेळच इ स ११४१ ते १३१५ चे दरम्यानचे पुष्कळ शिलालेख जाहलून आले आहेत. या डोंगरावर सागवान व तेंडूची झाडे पुष्कळ आहेत व त्यामुळे किल्ल्याच्या सोदयांत पुष्कळ भर पडते

शहरात एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा, टपालगृह, व दवाखाना आहेत. जी. आय. पी रेल्वेवर हे एक स्टेशन आहे तेथून महात्मा जगन्नाथ बागला रस्ता आहे मोटार, टांगे, बैलागाड्या वगैरेतून तेथे लोक जातात नरैनी येथे डाक बंगला आहे. हल्लीच्या राजधानीला 'नौराह' (नवे शहर) असे नाव असून ज्या डोंगरावर खिल्ला आहे त्याच्या उत्तर टोंकाला ते वसविले आहे (१ अनोल्ड गाईड १९२०)

अजयपाल.—(इ स ११७३-११७७) गुजराथच्या चालुक्य वंशातील कुमारपालानंतरचा राजा याच्या बापाचे नाव महीपाल कुमारपाल निपुत्रीक नेल्यामुळे अजयपाल हा त्याच्या भावाचा पुन स १२२९ मध्ये गादीवर आला [व्याधय काय व वैराळ येथ असलेला पाटणचा अफित छेप पहा] कुमारपालग्रन्थात म्हटले आहे की, कुमारपालाच्या मनात आपल्या मुलीचा मुलगा प्रतापमल यास राज्य द्यावयाचे होत, पण अजयपालाने बड करून विप्र-प्रयोगाने कुमारपालाचा खून केला. मुळतस्तवीर्तनाचा कर्ता लिहितो की अजयपालाच्या दरबारी असलेले रुपाचे छत सपादलक्षा (दिवालिक) च्या राजाकडून आलेली नजर होती. जैनग्रन्थात याचा उल्लेख आढळत नाही वीर्तिकांमुदीत अजयपालाचा केवळ नावाला उल्लेख आला असून अथय चिंतामणिग्रंथाने तर अजयपाला आख्यानुद्धान बाधलेली जैन द्वापर्ये उभयस्त केले असे स्पष्टच म्हटले आहे आंबडा वगैरे कुमारपालाचा जैन अमात्य त्या या मजीत नव्हते अजयपाल हा निर्दय व गर्विष्ठ स्वमावाचा होता असे दिसते. उदयपुरच्या अफितलेखात इ स ११७३ च्या सुमारास सोमेश्वर हा अजयपालाचा कारभारी होता असा उल्लेख आहे त्याने कपर्दि नामक इसमास तो प्राज्ञानुयायी होता म्हणून आपला कारभारी नेमिले होते पण त्याचे पटेनासे झाळे तेव्हा याने त्याला उकळत्या सेलाच्या कडईत टाकण्याचा

हुकूम सोडला ! दुसऱ्या एका प्रसंगी त्याने रामचंद्र नामक एका जैन पंडितास तांच्याच्या तापलेल्या पत्रावर बसण्याची शिक्षा दिली. उपर्युक्त आभ्रमत उर्प आंबडा नामक त्याच्या सरदाराने त्याचा हुकूम पाळण्याचे नाकारल्यावरून दोघांमध्ये लढानशी लढाई होऊन तीत आंबडा मारला गेला स. १२३३ स अजयपालाच्या विजयदेव नामक द्वारपालाने त्याचा खजीर भोसकून बघ केला. अजयपाल मुसलमान झाला होता हे टोंकचे विधान (चेस्टरने इंडिया) युरे मानण्यास सयळ पुरावा पाहिजे. त्याच्या पश्चात् त्याचा पुन दुसरा मूळराज हा पाटणच्या गादीवर बसला मूळराज अल्पवयस्क असल्यामुळे त्याची आई वैकी देवी, कादंबराजा परमारि (११४७-११७५) याचा कन्या, ही सर्व कारभार पाहू लागली व तिचा भाऊ भीमदेव हा सेनापति झाला आमदेव हा मोठा शूर होता परंतु दोन वर्षांच्या आतच बाळराजा मूळराजा मरण पावला [सदर्नप्रथ-वेबे गॅसिटियर, गुजराथ]

अजयसिंह—(इ. स. १२९०-१३०१) —चितोडचा राणा लखमरीच्या पश्चात् चितोडचा खरा वारस अजयसिंह हा मेवाडच्या पश्चिम सरहद्दीवर अरबली डोंगराच्या खोऱ्यात केळवाडा नामक स्थळ आहे तेथे जाऊन राहिला लखमरीने जोहारास निघते समर्थी (लक्ष्मी पदा) अजयसिंगास असे सांगितले होते की तू शूर होऊन राज्य पाहण्यास असमर्थ होशील तेव्हा तुझ्या मागून तुझा बर्डील भाऊ करसिंह हा प्रारंभी या लढाईत मेळ्यामुळे त्याच्या पुत्रास (हमोरास) राज्यावर बशीव. अशा-दिनाच्या हाती चितोड आभ्यावर तो काही दिवस तेथे राहिला व तेथील देवळे वगैरे उपरस्त करून त्याने ते शहर झालोरच्या मालदेव नांवाच्या आपल्या एका सामताच्या स्वाधान केले मेवाडात दिखीचे शिपाई व श्वार जिखडे तिखडे रक्षणास ठेवले होते त्यांच्या शिवाय अजयसिंहास डोंगरातील भील वगैरे लोकांच्या नायकांशीहि झगडावे लागत असे या सर्वांत पजा भील म्हणून एक अतिशय बलिष्ठ नाईक होता त्याने एकदा शेरी नात्यावर स्वारी केली व अजयसिंहाची गाठ घालून त्याच्या मस्तकावर आल्याचा वार केला अजयसिंहास सज्जन-सिंह व अजिमसिंह असे अनुक्रमे चांदा व पथरा वर्षाचे दोन पुन होते, परंतु त ह्या सकट प्रसंगी कामास आले नाहीत म्हणून अजयसिंहाने हमीर आज्ञाळी होता त्यास बोलावणे पाठविले व मुजाचा सूड घेण्याविषयी त्यास आज्ञा केली. तेव्हा थोडक्याच दिवसांनी हमीर मुजाचा शीर कापून आपल्या मुल-त्याकडे घेऊन आला व ते त्याने त्याच्या पुढे टाकले. तेव्हा अजयसिंह खुश झाला व झुझ्या कपाळी देवाने साम्राज्योपभोग लिहिला आहे असे म्हणून त्याने आपल्या पुतण्याच्या कपाळी मुजाच्या रक्ताचा दिळा लावला अजयसिंहाच्या दोन मुलांपैकी घाकडा अजिमसिंह लवकरच केळवाडा येथे मरण पावला. दुसरा सज्जनसिंह राहिला त्याने हमीराशी आपल्या पश्चात् राज्याकरिता माझ नये म्हणून अजयसिंहाने त्यास देशावाहेर

पाडविलें. सज्जनसिंह मेवाड सोडून निघाला तो दक्षिणेंत आला व तेथें पुढें त्याच्या कुलांत शिवाजी उत्पन्न होऊन त्यानें महाराष्ट्र देश मुमुक्षुमानांपासून स्वतंत्र केला, मेवाडच्या मखरींत अजयसिंहा पासून शिवाजीपावेतो अजयसिंह, सज्जनसिंह, दलीपसिंह, शिवजी, भोराजी, देवराज, उमसेन, माहूळजी, खेडजी, जनकोजी, सटवाजी, संभाजी आणि नंतर छत्रपति शिवाजी असा वंशवृक्ष दिला आहे. लोकरहितवादींनीं माहूळजीच्या जागीं मालोजी व संभाजीच्या जागीं शहाजी अशीं निराळीं नांवें दिली आहेत [टोडचें राजस्थान]

अजयशुंगी (मंडाशिगी)—ह्या वनस्पतीचा वेल असतो. हिला सस्फुटतमयें मेघशुंगी असेहि नाव आहे. मराठींत मंडाशिगी, हिंदुस्थानींत मंडाशिगी असें म्हणतात. ह्या वेलीचा रस दुधासारखा असतो. हिची फळे मंडाश्याच्या दिगाचे आकाराचीं असतात. ह्या वेलस काटे असतात. सुखयत्ने नेत्रविकारावर हिचा उपयोग होतो. मंडारोंची वेली रजड्याच्या पाटावर व इतर डोंगरावर बऱ्याच आढळतात. बोतांच्या योगें कफबाहेर काढणारी ही वनस्पति आहे. हिच्या मालीचाहि औषधाचे कामीं उपयोग होतो. (पदे-वनस्पति शुणार्द्रा)

अजामिल—पूर्वी, कान्यकुब्ज देशांत राहणारा एक ब्राह्मण होता. याने, मातापितराचा, व विवाहित स्त्रीचा त्याग करून, एक शूद्र स्त्री बाळगून, तिच्याशीं विषय नेवून बऱ्याच आपलें अमूल्य आयुष्य प्रभू पालविलें. एकदां मानें, तिला झालेल्या संततीतील नारायण नावाच्या कनिष्ठ पुत्रास सहजरीत्या हाक मारण्याच्या संधीस, विष्णुदत्ताचा, व यमदत्ताचा संवाद घडण वला, तो कैवळ याच्याच विषयींचा असल्यामुळें, यास अनुताप होऊन, यानें, त्या दासीचा, व तिच्या संततीचा तत्काळ त्याग करून, उर्वरित आयुष्य गंगाद्वारीं जाऊन भगवद्ध्यानांत घालविलें, त्या योगानें यास उत्तम लोकाची प्राप्ती झाली. (भाग० पष्ठ० अ० १-२).

अजातशत्रु—(अजमासें वि. पृ. ५५४-५२७)—हा चैत्रनाग पराज्यातील सहावा राजा सुमारे वि. पृ. ५५४ मध्ये मगधाच्या गादीवर पसला (युद्धोत्तर जग पृ. १६६; १७१-२ व २४३ पहा). याची कुलिक किंवा कुलिय अशीं नामांतरे आहेत. हा गादीवर बसा आला यासघडी बराच मतभेद आहे. याचा पिता विविंसार यानें वृद्धापकाळी राज्य आपल्या पुत्राच्या (अजातशत्रूच्या) स्वाधीन केलें असें जैन दत्तकथा म्हणते, तर अजातशत्रूला गादीवर केव्हा बसेन अशी उत्कळा लागून त्यानें पित्याचा वध केला असे बौद्ध व मगधी दत्तकथा प्रतिपादन करतात. पुराण बौद्धस्थांत हें कृत्य गौतमबुद्धाचा शालक जो देवदत्त त्याच्या स्त्रियावणीवरून झालें असे सांगितलेले आढळतें [न्हीस डेव्हिड्स, बुद्धिस्टिक इंडिया]. अयेरी अखेरीस वि. स्मिथचें अजातशत्रूच्या पितृवधाची हकीकत बनावट असावी असें मत झालें होतें [ऑक्सफर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया पहा] विविंसाराच्या कारकीर्दीत वर्धमान

महावीर व गौतमबुद्ध हे दोन महान धर्मसंस्थापक मगधदेशांत स्वमतप्रसार करीत होते. महावीर अजातशत्रूच्या आईचा एक जवळचा व्याप्त होता तो व गौतमबुद्ध हे दोघेहि अजातशत्रूच्या कारकीर्दीतच निवर्तलेले दिसतात. अजातशत्रूची व व गौतमबुद्धाची एखादा मुलापट झाली असावी सामान्यतः सुत्तात या भेटीची कथा आहे, त्यात अजातशत्रूनें आपल्या पितृघाताच्या अपराधाबद्दल पश्चात्ताप दर्शवून बुद्धावर आरली असलेली अति व्यक्त केल्यावरून, गौतमानें त्याला क्षमा केली असे वर्णन आहे. अर्जुत स्तंभावर या प्रसंगचें चित्र आहे. [बुद्धोत्तर जग पृ. १४७ पहा].

कोसलराजाची बहीण अजातशत्रूची सावय आई असून, नवऱ्याचा अमानुषपणें वध झालेला पाहून ती साध्वी दुःखातिशयानें मरण पावली तेव्हा कोसल राजा अजातशत्रूवर चालून आला पुष्कळ दिवस लंगरें बाळून शेवटीं मगध राजानें कोसलावर मात केली, व कोसल राज-कन्येचें पाणीग्रहण करून त्याच्याशीं सह केला [वि. स्मिथ, अर्ली हिस्टरी. न्हीस डेव्हिड्सनें थोडी निराळी हकीकत दिली आहे—बुद्धोत्तर जग पृ. १६६ पहा].

या यज्ञानें अजातशत्रूची आराधना न शमती, त्यानें गंगेच्या उत्तरेकडील, हल्लीं ज्याला तिरहुत म्हणतात त्या लिच्छवीच्या राज्यावर स्वारी केली या देशाची राजधानी वैशाली असून शेथील राजकन्या अजातशत्रूची आईच होती तरी अजातानें आपल्या आजोबाचा सुख आपल्या हस्तगत केला, पुढें त्यानें हिमालयाच्या पायथ्यापर्यंतचा प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला व अशा रीतीनें गंगा व हिमालय यांमधील भाग मगधराजाच्या अंकित करून सोडला. यानें लिच्छवींना भटकाव करण्याकरितां शोणतीराच्या उत्तरेस त्याच्या गंगेचीं होणाऱ्या सगमाजवळ पाटली गावीं एक विद्या बांधिला व पुढें याचा नाव उदय यानें पाटली नगराची स्थापना केली पुढें हें नगर कुशुमपुर, पुष्पपुर किंवा पाटलिपुत्र या नावांनीं प्रसिद्धीस आलें व भौष्यांच्या अमदानींत मगधाचेंच नव्हे तर अखिल भारताचें केंद्रस्थान बनलें या नगररचनेचें वर्णन वायुपुराणात आहे. याची तीनहि नावे पुष्पवाचकच आहेत हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे

अजातशत्रु सुमारे वि. पृ. ५२७ त वारला.

बरील अजातशत्रूचा काळ वि. स्मिथच्या आधारे दिला आहे. परंतु स्वतः स्मिथलाहि हा काळ समाधानकारक वाटत नाही. प्रथम त्यानें वि. पृ. ५०५-४०५ हा स्थूलमानानें अजातशत्रूचा काळ व वि. पृ. ४८० किंवा ४८६ हा सुदनिबोपाचा काळ गृहीत घरला होता (अर्ली हिस्टरी, १९१४ सालची आवृत्ति पहा) परंतु सनाची वि. पृ. ५२७ हे महावीराचे निर्वाणानें परतून साल व त्याची आणि अजातशत्रूची भेट या गोष्टी संकेतित जुळविता न आल्यामुळे महावीर हा

कारकीर्दीतच वारला असाया अर्धे म्हणून त्याने आपली मुटका कडून घेतली.

यानंतर खारवेलच्या अफितलेखाच्या वाचनामुळे सर्वच राजपुत्रांना काळ मागे वळवले. हातूंत होऊन अजातशत्रूच्या कारकीर्दीत वि. पू. ५५४-५२७ हा काळ याचा सांगला. परंतु या कालाशीही महावीर व वृद्ध हे विचिसार व अजातशत्रू यांचे समकालीन होते व ते अजातशत्रूच्या कारकीर्दीत मरण पावले ही परंपरागत समजूत नीट लुजेना. तेव्हा या चक्रव्यूहातून बाहेर पडण्याच्या भावराडीत न पडता महावीर-निर्वाणाचे हाल वि. पू. ४७७ आगावे या शत्रूंचीच्या मताच्या अनेकाने एकदम प्रथम अश्विकच गूढ म्हणून, वाचवंपाचा फालनिर्णय समाधानकारक झालेला नाही असे म्हणून तो भोक्क्या होतो.

विहार आणि ओरिसाच्या दिसचं (संशोधन) सोरायटी (मंडळा) च्या जनैलच्या डिसेंबर १९१९ च्या अक्रात रा. के. पो. जयशाल यांनी राजा अजातशत्रूची मूर्ति संशोधनाचे वृत्त दिले आहे [मोहन रिपु केशवारी १९२०] पूर्वी हो यक्षाची मूर्ति म्हणून समजत. पण त्या मूर्तीच्या अस्तनावर एक लेख आहे त्यांत, सेनि [श्रेणि] अजात [शत्रु] शत्रु, कुलिश हेवासिनगो (सिंधुनाग) मयधन रान, इत्यादि असले स्पष्ट आहेत त्यावरून हाका घेण्याचे कारणच नाही असे जयशाल यांनी दाखविले आहे.

अजातशत्रु सरदेशमुखः—आपल्या मंत्र्याच्या एका जात-लगाकरिता शाहूने "अजातशत्रु सरदेशमुख" ही एक नवीन जागा निर्माण करून त्या अधिकाऱ्याकडे कुल सरदेशमुखी बाब बसल करणाऱ्यांचे काम दिले होते. शाहूच्या निधनानंतर राजाजी बाजीरावांनी ती जागा साबाळ मात्र कायम ठेवली. त्याने अजातशत्रु सरदेशमुखाकडे काही जमीन जहागीर करून देऊन दक्षिणच्या सह्याद्र्यातील सरदेशमुखी गोळा करणाऱ्या काशीत डबळाडबळ करणाऱ्या त्याचा हक काढून घेतला [माट डक].

अजितः—जैन लोकांतील २४ तीर्थंकरांतील दुसरा. यास ते लोक दुसरा अर्हद असे मानितात. अर्थात मूळ अर्हताच्या मागून हा झाला, असे स्पष्ट सिद्ध होतें. जैन लोकांनी उत्तर-विंशी म्हणजे उत्तर काळ, आणि अवसरविंशी म्हणजे निष्ठ काळ, असे जे काळाचे दोन गेद मानिले आहेत, त्यांतील दुसऱ्या काळावैरी दुःखरूप जो सांप्रतचा पांचवा फेरा त्यांत हा जन्मला होता असे त्यांचे मत आहे. तीर्थंकर होण्यापूर्वीचा जन्म वैजयन्त नावाचे दुसरे अनुत्तर विमान, जन्मनगरी अयोध्या, पिता जितशत्रु, माता विजयवैजनादेवी, देहाची उंची ४५० धनुष्य, रंग सुवर्णासारखा, आमुष्य ७२ लाख पूर्ण, दोषात्यान घमच्छद्वय (सातवर्णीय व द्वाय), निर्वाण आसन खड्गसप्त (काशीसप्त), निर्वाणत्यान सन्मोक्षिष्ठ, त्याच्यानंतर ३० लाख कोटिसार वर्षांनी घमद्वयय झाले. (जैन-

लोकांचा इतिहास. लेखक— "अनंततनय"). अजितकेश-बंधत हा सधर्मांतंकारांत उत्तरेविलेला महावीरसुख तीर्थंकर (ज्ञानकोश प्रस्तावनापंढ-४ या विभाग) व अजित एकच आहेत की काय याचा शोध घेला पाहिजे.

अजीवर्तः—शत्रुघ्नलोचन एक प्राणम. याग, धुनःपुरल, धुनःलेप, धुनोलांगुल, असे तीन पुत्र होते. त्यांतील मध्यम पुत्र धुनःशेष त्यास, याने, वरणास बलि देण्याकरिता हरियद्राजास विकले (धुनःशेष पहा; हरीधर पहा);

२ (अर्जय गमनावर गनं अस्य) उमाला जाण्याला धोळ आहे अशा—गाथ.

अजीव संयुक्त पदार्थः—या वर्गात हल्ली परदेशांतून येणारे कृत्रिम रंग येतात. हे सर्व कृत्रिम रंग रामायनिकरीत्या तयार केलेले असतात. त्यांपैरी प्रसुप्त म्हणजे फिरोद्दहाइन नावाचा नारिंगी रंग, निस्मार्च शाउन, फेनिलिन शाउन, मॅचे-स्टर शाउन इत्यादि विंगट रंग, गोल्ड ऑरेंज, मॅग्नारिन ऑरेंज, क्रिवा ऑरेंज नवर तीन ह्यांमि नारिंगी रंग येतात. या वर्गांत काही विवेक व ताचडे रंगहि येतात. तेंद्रिय रंगायननाम्यांत अजीव संयुक्त पदार्थ (अंतो वॉपाडन्टस) म्हणजे झनःझन या पटनेचे पदार्थ समजले जातात. या सारणीत झ=आरिल मूलक आणि झ=आरिड उत्कृष्ट किंवा आरिल मूलक असे समजावे. (आरिल हा शब्द आर्य शब्दातील कृपासुप्तान तयार केला असून त्याचा अर्थ भोजविषय, तेजास्वित्र हा आहे. इंग्रजी Aryl या शब्दाशी आरिल या शब्दाचे उच्चार व अर्थसाम्य असल्याने Aryl=आरिल हा शब्द या कोशांत जोडला आहे). नत्र संयुक्त पदार्थ (नायट्रो कोंपाउन्डस) हे उज्विलीकरण (टिड्डीशन) करून अजीव संयुक्त पदार्थ तयार होतात. हे उज्विलीकरण अल्कल्हांत केले असता त्या जातीचे अमिन पदार्थ तयार होतात, परंतु अल्कोय द्रवांत उज्विलीकरण केले म्हणजे अजीवी संयुक्त पदार्थ तयार होतात. हे उज्विलीकरण करण्याकरिता अल्क आणि जस्ताचा कौस यांचा उपयोग करतात. अजीवी पदार्थ बाजीवि संयुक्त पदार्थांपेक्षा (हाय असोकोपाउन्डस) अधिक स्थिर असतात याचे कारण अजीवी संयुक्त पदार्थांतील द्विआबंध (डब्ल्यू लिंक) नष्टपरमाणु वरीन धोऱ्यांशी (वॅलोन न्युक्लियस) आवरण (अटॅच) झालेले असतात. या वर्गांत अजीवी रंग (अँसोक्लर) म्हणून जो महत्त्वाचा रंगवर्त आहे त्याचा समावेश होतो.

अल्कोय जगाद वृणारेवर्जी कल्कोय वनामिता (रॅट्नाइड) चाहि उज्विलीकरण म्हणून उपयोग करतात. याशिवाय बाजीवि (हाय अँड्रोटाइड) अमिनाचा संयोग, भातल (फिनोलेक) किंवा अमिन घटनातुल्य संयुक्त पदार्थांशी केला म्हणजे देखील अजीवी संयुक्त पदार्थ तयार होतात, परंतु या अमिन किंवा भातलीतील परस्थान (बॅरा पोसिशन) हे मात्र अल्फास (प्रो) असले पाहिजे. बाजीवि अमिने (हायअँड्रो

अमाईन्स) तन्मूलक अनाम्ल (बेस) आग्नि त्या अनाम्लाचा उद्भवि, यांची उष्ण केली असता अजीवि अमीनाच्या अणूंची पुनर्रचना होऊन मुद्रा हे अजीवि संयुक्त पदार्थ तयार होतात हे अज वी संयुक्त पदार्थ असत रेखित (कळई) असतात परंतु त्यात क्षारोत्पादक, अम्ल किंवा अनाम्ल सध असल्या- सिवाय त्यांचा रंगाचे बामी उपयोग होऊ शकत नाही. प्राणिदोषकारकाच्या योगाने यांचे रूपांतर अजीविप्राण (अजी-विप्र : अझोयसी=Azox) संयुक्त पदार्थात होते आणि उज्विदीकरण (रिडनशन) न्या योगाने त्यांचे रूपांतर उज्विजी संयुक्त पदार्थात (हायड्रासो) किंवा अमिनात होतें

अजीव उदीन (अझोवेनिशन) क६उ५न नक६उ५ हा पदार्थ नत्रउदीनाचे (नायट्रो वॅडिन) उज्विदीकरण अर्क हलांत जरादृष्टीने व दाहक सिधूने केले असता तयार होतो, किंवा या ऐवजी अल्पीय यमन हरिदाने हे उज्विदीकरण होतें ते याप्रमाणे —

नत्रउदिन उज अजीवउदिन पाणी
२क६उ५न३२ + ४उ२ = क६उ५न नक६उ + ४उ२२
अजीव उदीनाचे अल्कहालात स्फटिक केले असता ते नारिंगी लाल रंगाचे चपटे स्फटिक होतात त्याचा रसाक ६८° हा असून उत्कथनक २९३ हा असतो

अमिन अजीव संयुक्त पदार्थ — हे पदार्थ लालसर पिवळे किंवा लाल वर्णाचे असतात हे बहुधा स्फटिकरूप असतात आणि यांचे स्वरित उज्विदीकरण होतें नीलीन (अनीलीन) आणि नीलीन उद्भविद यांच्या बरोबर हे पदार्थ उष्ण केले असता इडोलीन (इडोलीन्स) होतात

या वर्णातील मुख्य पदार्थांचे सक्षिप्त वर्णन खाली दिले आहे — अमिन अजीवउदीन क६उ५न२ क६उ५न३२ (अमिनो अॅसो वेन्टोन) हा पदार्थ अजीव अमिन-उदीना (हाय अॅसो अमिनो वॅडिन) पासून अणूच्या अंतस्थ रचनेमुळे तयार होतो याचे पिवळे चपटे किंवा छुरेच्या आकाराचे स्फटिक असतात त्याचा रसाक १२६° हा असतो नत्र अजीव उदीना (नायट्रो अॅसो वेडिन) चे उज्विदीकरण (रिडनशन) अमोनि गंधकिदार्ने (अमोनियम मल्फाड) केल्यावर अमीन अजीव उदीन तयार होतो आणि त्याचे (अमीन अजीव उदीनाचे) उज्विदीकरण वगस हरिदाने (स्टॅन्स ह्योराइड) केल्यावर त्याचे रूपांतर नीलीन (अनीलीन) आणि मित भानिलोन द्विअमिन (मेडा फेनिलोन हाय अमिन) वांत होतें यावरून याची पट्टा खरे

द्वि अमिन अजीव उदिन (हाय अमिनो अॅसो वेडिन) क६उ५न२ क६उ३१(नउ२)२ हा पदार्थ अजीव उदिन हरिदाची (हाय अझो वेडिन क्लोराइड) किया मित भानिलीन द्वि अमिनावर (मेडा फेनिलीन हायअमाइन्) केली म्हणजे खाली दाखविल्याप्रमाणे तयार होतो.

द्वि अजीव उदिन हरिद मितभानिलीन द्वि अमिन
क६उ५न२ न६ + क६उ३१(नउ२)२
द्वि अमिन अजीव उदिन उद्भारम्भ
= क६उ५न२ न६ क६उ३१(नउ२)२ + उह

हा पीतवर्णी स्फटिकरूप अनाम्ल आहे याचा अम्लद्रव रक्- वर्णी असतो. याचा उद्भविद (हायड्रोक्लोराइड) हा विषक्या नारिंगी वर्णाचा रंग याजारात (क्रिमो हाइन) पांचनिदिन या नावाने विकृत जातो लोन् व रेशीम यास विषका रंग देण्याचे बामी हा चीनात

त्रि अमिनो अजीव उदिन (हाय अमिनो अॅसो वॅडिन अथवा मेडा-अमिनो-वॅडिन-अॅसो-मेडा फेनिलीन-हायअमाइन् किंवा विस्मर्क ब्राऊन, फेनिलिन ब्राउन, ग्रेसुन्हाइन्, गॅचेल्डर ब्राउन) नउ२ क६उ५न२ क६उ३१(नउ२)२ म्हणजे मित अमिन-उदिन अजीव मित भानिलोन द्वि अमिन हा पदार्थ नत्रसम्लाची (नायट्रस अॅसिड) किया मितभानिलिन-द्विअमिनावर केली म्हणजे तयार होतो मितभानिलिन द्वि-अमिनउद्भविदाच्या द्रवात सिधुनानबिताचा द्रव घालावा म्हणजे हा पिंगट रंग तयार होतो तो असा —

मितभानिलिन द्वि अमिन उद्भविद मितभानिलिन
(नउ२) क६ उ४ न२ ह + क६ उ४ (नउ२)२
विस्मर्क ब्राऊन उद्भारम्भ
= (नउ२) क६उ५न२ क६उ३१(नउ२)२ + उह

द्वि अमिन अणु मधील एक अमिन सध अजीवित होतो आणि द्वि अमिनच्या दुसऱ्या अणूची संयुक्त होऊन हा अजीव रंग होतो.

याचे पिंगट स्फटिक असतात ते गरम पाण्यात सडून विद्रुत होतात याने सुतावर गाढ पिंगट रंग असतो परंतु सुतास रंग देण्यापूर्वी सुतावर रंगबद्ध औषधे पदार्थांची लागतात

मथिल नारंग (मथिल ऑरंज=ट्रैडिआन्थीन मोल्डऑरंज, मदारिन ऑरंज, किंवा ऑरंज न ३) हा परदि मथिल आर्गेन उदिन अजीव उदीन गंधाकाम्ल (पॅराडायमेलिक अमिनो वॅडिन अॅसो वॅडिन सल्फोनिक अॅसिड) याा शिधु (सोडियम) क्षार आहे याची सारणी (कउ३१)२नकउ४न२. क६उ५न३१(उ) अशी आहे ही नारिंगी रंगाची स्फटिक-रूप युक्त असते, ही पाण्यात विद्राव्य असते व त्या द्रव्याचा विषका रंग असतो यातील अम्ल असल्या स्थितीत लालम्भक रंगाचे असते याबरोबर नारंगाचा उपयोग गल्फाम्लसूचि म्हणजे इंडिकेटर या नात्याने होतो मथिल नारंगाची घटना काय आहे ती त्याच उज्विदीकरण (रिड-नशन) उद्भारम्भ युक्त द्रवात वगस हरिदाने (स्टॅन्स ह्योराइड-डने) केले म्हणजे त्यापासून गंधिल निलीनाम्ल (सल्फ अन्थिलिक अॅसिड) आणि पर अमिनद्वि मथिल निलीन (पॅरा-

अॅमिनो हायमेथिल अमिलोन) हे पृथग्भूत होतात यावरून च्यानी येईल

प्राण अजीव संयुक्त पदार्थ — प्राण अजीव संयुक्त पदार्थ तयार करण्याकरिता भानल (फिनोल) ईपद अल्क व शीत द्रव तयार करून त्यात द्विअजीव (डाय अझोनियम) च्या क्षाराचा द्रव घालावा म्हणजे हे पदार्थ तयार होतात हा द्विअजीविल सध (डाय अझो-सू) उत्प्राणिल सधाच्या (हायड्रॉमिसल सू) समुख येतो परस्थान व्यापतो, परंतु यास अडथळा केल्यास तो आसन स्थानी जातो तो साक्षात् मितस्थानी कधीहि जात नाही

पर प्राणअजीवउदन (पॅरा ऑक्सि अॅजो बॅजिन) किंवा उदिन—अजीव—भानिल (बॅजिन अॅजो फिनोल) क६उ५न क६उ४ (प्रउ) ४ हा पदार्थ तयार करण्याकरिता द्वि अजीवित निलीनोन (डाय अझोटोइड अमिलोन) चा संयोग अल्कद्रवांतोल भानल (फिनोल) शी करावा लागतो

हा नारिंगी लालवर्णी स्फटिकीभवन पावणारा पदार्थ असून तो १५४ वा घर विसळतो

आसन्न प्राण अजीविल उदिन (ऑर्थो ऑक्सि अॅजो बॅजिन) क६उ५न न(१)क६उ४ प्रउ (२) या घटनेचा पदार्थ पर पदार्थ तयार करताना त्यासह अल्पांश प्रमाणात होतो यापासून तो बाष्पोद्रेकाने पातन करावा हा आसन्न पदार्थ बाष्पपाताबरोबर येतो याचा नारिंगी वर्ण असून स्फटिकाकार स्फटिक असतात याचा रसांक ८२.५-८३.१ वा असतो पातळ अमोनि हरिद्राच्या द्रवात जरादवणीच्या योगाने याचे उज्विदीकरण केले म्हणजे त्याचापासून आसन्न (आर्थो) अॅमिनो फिनोल (अमिन भानल) आणि निलीन (अनिलोन) तयार होतात

मित-प्राण अजीवि उदीन (मेटा ऑक्सि अॅजो बॅजिन) क६उ५न न(१)क६उ४ (प्रउ) ३ हा पदार्थ आसन्न (आर्थो) सालेयिदिन (अनिसिडोन) आणि द्विअजीवि उदिन (डाय अॅसा बॅजोन) यांच्या घनीकरणाने (कडेन्सेशनने) तयार होतो. यापासून जो पदार्थ तयार होतो तो नंतर व्योनीवित (डाय अझोटोइड) करून अल्कद्वारने उज्विदीकृत (रिड्यूड) करावा म्हणजे उदीन अजीविमित सालेयल (अॅनिसोल) होता आणि त्यापासून त्यावर स्फट हरिद्राने (अल्बुमिनियमझोराइड) उदक प्रक्रिया केली म्हणजे मितप्राण अजीवउदीन तयार होतो हा ११० - ११४ वा मानावर वितळतो त्याचे उज्विदीकरण (रिड-यशन) सहज होतें व तज्जातीय (कॅरेस्पॉन्डिंग) उदतीय संयुक्त पदार्थ तयार होतो

घ जी वि अ मि ने — (डाय अॅसा अमाइन्स) — अमि-नांची घटना ज न न नउ३१ (इन्सूलक) या सारणीप्रमाणे असते (१) प्राथमिक अमिनाची (प्राथमरी अमाइन्स) अजीविक्षारावर (डाय अॅझोनियम साल्ट) क्रिया केली म्हणजे

(२) वसयुक्त प्राथमिक अमिनावर (प्री प्राथमरी अमाइन्स) नत्रसाम्राची क्रिया केली असता आणि

(३) प्राथमिक अमिनावर (प्राथमरी अमाइन्स) नत्रम् अमाइना (नायट्रोस अमाइन्स) ची क्रिया केली असता ही तयार होतात ही स्फटिकरूप घनस्वर असून प्राय पीतवर्णी असतात याचा अम्लाशी संयोग होत नाही याचे रूपांतर अमिनअजीवि (अमिनो अॅजो) संयुक्त पदार्थात त्वरित होतें, याचे दाट हरसंधिद (हॅलेनन) अम्लाच्या योगाने पृथक्करण होऊन उदिन हरसंधिद (बॅजिन हॅलॉइड्स), नत्र आणि अमिन पृथक् होतात अम्लनेरद (ऑमिड अनहायड्राइड) इमिन उच्च परमाणु (इमिनो हायड्रोजन अॅटम) च्या स्थानी जाऊन त्याच्या स्थानी अम्लिल (अॅसिडिल) मूलकें (रॅडि-कल) निविष्ट होताना, आणि ती पाण्याबरोबर उकळली असता त्याचे रूपांतर भानलांत (फिनोल) हातें

घजीवि अमिन उदिन (डाय अॅजो अमिनो बॅजिन) क६उ५न नउ३३५ हा पदार्थ प्रथम पी पीस यार्नी काढला. याचे पीतवर्णी स्फटिकरूप पातळ पत्रे असतात हे ९९ वा उष्णमानावर वितळतात व यापेक्षा थोड्या अधिक उष्णमानावर याचा स्फोट होतो हे अल्कडल इय आणि उदिन यात सहज विद्रुत होतात

घजीवे अमिन उदिन (डाय अझोइमिनो बॅजिन) क६उ५न ३ हा पदार्थ घजीवि उदिन परित्तिमिदा (डा अॅजो बॅजिन पर मोमाइड) वर अन्नवायुची (अमोनियाची) क्रिया केली म्हणजे तयार होतो हें पीतवर्णी तेल असून त्याचा उक-थनांक ५९ वा असतो यास गुणी वेण्यासारखा वास असतो उष्णपेने याचा स्फोट होतो उदराम्लाच्या योगाने याचे हवा तर हरनिलीन (झोर अनिलोन), मध्यं होतें आणि नत्र निघून जातो, आणि उकळत्या गंधकाम्लाच्या योगाने त्याचे रूपांतर अमिन भानल (अमिनो फिनोल) मध्यं होतें

अजीविप्राण संयुक्त पदार्थ (अॅझॉक्सि कापाउन्ड्स) हे ज न प्र न ज (इन्सूलक) या घटनेचे असतात हे बहुतकरून पीतवर्णी किंवा रक्तवर्णी स्फटिकरूप घन पदार्थ असतात हे पदार्थ नत्र (नायट्रो) किंवा नत्रस (नॅट्रोसो) संयुक्त पदार्थांचे उज्विदीकरण केल्याने तयार होतात हें उज्विदीकरण अल्कडल युक्त दाहक पालाशाने उष्ण केल्याने होतें ह अजीवि (अझो) संयुक्त पदार्थांचे प्राणिवीकरण केल्यानेहि तयार होतात.

अहममगड जिल्हा — (१) संयुक्त प्रांतात, गोरखपूर विभागाचा दक्षिणेंडोल जिल्हा क्षेत्र फ २२०७ चौ. मै. याच्या उ फैयागढ व गोरखपूर जिल्हे, पू बालिया, द. यासीपूर व जोनपूर आणि पश्चिमेस जोनपूर व मुलतानपूर, हे आहेत घाघ्रा, टोन्म, छोदी शरयू या ह्या जिल्ह्यांतोल नसा होत या जिऱ्यात २० तळी आहेत, पैकीं मधोरवन कोटेल, जमवावन सलोन, पाको, पेवा, ही मुख्य आहेत,

या जिल्ह्यातील जमीन सदीच्या गावाची बनलेली आहे. पावसाळ्याशिवाय इतर ऋतूत हवा निरोगी असते पावसाचे सारासरी वार्षिकमान ४१ इंच आहे.

इ ति हा स.—भार, सोपरी, व चेहे हे येथील मुख्यचेरदिवारी होत अशी परंपरा आहे. मुसलमानांच्या हाताखाली हा जिल्हा प्रथम कनोजच्या व पुढे दिल्लीच्या राज्यांत सामील झाला. अक्षमगडजिल्हा बांदी दिवसपर्यंत सद्दी राजाच्या हातांत होता. पण ते घराणे मोठल्यानंतर शिकंदर लोदीने तो जिल्हा फिर्न दिल्लीच्या राज्यात जोडला व तेथे शिकंदरपूरच्या निजामाबाबिला. सतराव्या शतकाच्या अखेरी, मुसलमानांनी धर्म स्वीकारिलेल्या गौतम राजपुताच्या हातांत हा जिल्हा होता. १७३१ च्या सुमारास, त्या घराण्याच्या मुख्य मोहम्मदतखान यांनी कर देण्याचे नाकारल्यावरून अयोध्येच्या जवाहराने याजवर सैन्य पाठवून त्याला पक्षाघातसह लाविले. १७५८ पासून १८०१ पर्यंत हा जिल्हा अयोध्या प्रांतात मोडत असे.

१८५७ सालीत जुलूच्या ३ च्या तारखेस अक्षमगड येथील ठेकी शिपायांनी बंड करून काही अधिकाऱ्यांस ठार केले व सरकारी राजांना फंजापाद येथे नेला. युरोपियन लोक गाझीपुरास पळून गेले. गाझीपूरहून सैन्याची मदत आल्यावर इम्रजानी अक्षमगड काबीज केले परंतु बांदी दिवसांनी विनापुरास बंड सुरू झाल्यावर त्यांना फिरून गाझीपूरकडे जावे लागले. कुवरसिंग हा सैन्याहून पळून या जिल्ह्यात आला होता; त्याजवर इम्रज सैन्याने अत्यावृत्ती येथे हल्ला केला, पण त्याने तो परतवून इम्रजाना अक्षमपूरकडे खेचले व त्या गांवाला वेढा दिला. हा वेढा जवळजवळ दोन महिने टिकला. परंतु पुढे सर ई. ल्युगांड याने त्याचा पराभव करून वेढा उठविला. कुवरसिंग गगननदी उतरून जात असता मरण पावला; व पुढे ५।६ महिन्यांत जिल्ह्यांत शांतता झाली.

मधुवन येथे कनोजच्या हर्षवर्धन राजाच्या वेढ्या (इ स १३१) एक तासगड सापडला आहे. एका तक्रावर असलेल्या छेदावरून त तसे ११४४ त तयार केलेले आहे असे दिसते.

उ यो म धं दे—या जिल्ह्यातील सुरव धंदे साठार तयार करणे व कापड विणणे हे होत विलायती कापड येऊ लागल्यापासून येथील कापडाचा धंदा बराच चालावला आहे. मुबारकपूर, मौ व कोपागड येथे कापड विणण्याचे सुरव कारखाने आहेत. या जिल्ह्यात पूर्वी निळीची लागवड प्रचलित होती असे. परंतु कुत्रिम नीळ येऊ लागल्यापासून ती अगदी खालावत चालली आहे. कापड, कापूस, तणप, मीठ, भाडी वगैरे जिनस पाहेलून या जिल्ह्यांत येतात व साखर, अणू, गळितानी धान्ये, नीळ व सोरा वगैरे जिनस बाहेर जातात.

आगागाडीचे ल्हान फौदे या जिल्ह्यातून गेलेले आहेत. राहोगजपासून, अक्षमगड व सोपरीत बंगाल आणि नार्थ वेस्टर्न र औध—रोहिलखंड प्रांताची छत्र लाईन, यांना जोड

णारा एक काटा आहे. कोपागडहून एक काटा डोहरीवाटपर्यंत व दुसरा कालियापर्यंत गेलेला आहे.

रा वय वय व रुपा—या जिल्ह्यावर फलेन्टर असून त्याच्या हाताखाली एक सिव्हिल सप्लेंट असतो. देवगांव, अक्षमगड, माहळ, समी, पोसी आणि महमुदनाद या तालुक्यांवर तहसीलदार आहेत. जिल्ह्याच्या ठिकाणी डिस्ट्रिक्ट व सेरान्स जज असून इतर ठिकाणी घबबज व मुनसफ आहेत.

लो क स रुपा—१९०१ मध्ये या जिल्ह्याची लो. स. १५,२१,७८५ होती, शे. ८६ लोक हिंदू व जे १४ मुसलमान आहेत येथील लोकसंख्या बरीच वाढ आहे, व या जिल्ह्यातून पुढील लोक बाहेर जातात. शे. १४ लोक बहारी भाषा बोलतात. शे. ३० लोकांचा उदरनिर्वाह शेतकरी होतो व शे १२ लोक मसुरीवर पोट मरतात. १९११ साली लोकसंख्या १४,९३,८१८ होती.

शेतकी—जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातून पाणी नोंद बाबून जात असल्यामुळे जमीनी चिखलाच्या आहेत व त्यांना सुटपत्तेकरून तांदूळ पिकतो. उत्तर भागात विरून मातीची जमीन बरीच आहे. छोटी शरयू व घोरा नदीकाठच्या खाबर जमिनींना पुरापासून घोरा असल्यामुळे त्यात फारसे उत्पन्न होत नाही. या जिल्ह्यातील मुख्य पिके तांदूळ व जव ही होत याशिवाय, वाटाणे, गहू, हारभा, मका, ऊस वगैरे पिकेही होतात. बिहिरी, तडी व लहान आदील याच्या पाण्यावर सर्व शेती होते.

या जिल्ह्याची पद्धतशीर जमाबंदी १८३४ पासून १८३७ पर्यंत झाली. १८६४ पासून १८७५ पर्यंत, त्या जमाबंदीची परतपासणी होऊन, जमीनीचे निरविराळे बरे ठरविण्यात आले व त्याप्रमाणे जमिनीवर कर आकारण्यात आले. १९०३-४ मध्ये जमिनीवर कराचे उतरान १७.८ लक्ष रु म्हणजे सगरी दर एकरा १.५ रु होते.

येथील हिंदू मुसलमानांत वारंवार दंगे होतात. व लोडहि साधारणपणे बरेच मोठेला आहेत.

या जिल्ह्यात पंच अक्षमगड येथे झुनिविसिपलिटि आहे. इतर ठिकाणी कांय जिल्हा बोर्डोऊदे असतात.

शिक्षण—१९०१ मध्ये, या जिल्ह्यांत लिहिता पाचता येणाऱ्यांची लो. स. त प्रमाण जे ३२ (पुरुषांपैकी जे १० व बासांपैकी जे २) होते. १९०३-०४ मध्ये एकरुद ताळाची संख्या २६५ असून त्यात ३ हायस्कूल होते.

अक्षमगड गांव—हे गांव सयुक्त प्रीतान, अक्षमगड जिल्ह्यात येथील नदीच्या काठी असून, बंगाल आणि नार्थवेस्टर्न रेल्वेचे स्टेशन आहे. लो. स. (१९०१) १८८३५०. हे गांव गौतम राजाच्या मुलांपैकी आसमलासले १६६५त, स्थापिल. या गावाभोवती येथील नदी असल्यामुळे पुराणां गांवाचे सुखान होते; याशिवाय १८९८ च्या सुमारास गांवाची एक तह पोपिरेठा आहे. १९०३-४ साली २५०

मुनिसिपालिटीचे उत्पन्न १९०००२ होत. येथे साखर स्वच्छ करण्याचे व कापड विणण्याचे कारखाने आहेत या गावात २ हायस्कुले, एक हॉस्पिटल व ७ प्राथमिक शाळा आहेत.

अक्षर वैजना—अक्षर वैजनाच्या लोकसंख्या १९१० पर्यंत अतिस्त नव्हते. रशियाचा बांदगाही सत्ता नष्ट झाल्यावर काकेशिया पर्वतापलीकडील काही रशियन प्रांतांनी स्वतंत्र राज्ये स्थापली, त्यापैकी हे एक होय. अक्षर वैजनाला पूर्वांचा राष्ट्रीय इतिहास मुळीच नाही, फार काय पण या लोकाना आपण कोणत्या मानववंशातले आहोत याची जाणीव नव्हती. बाकू व एलिसाव्हेटोपोल हे दोन प्रांत मिळून १९१० मध्ये अक्षर वैजना लोकराज्य बनले हा प्रदेश १८३३ मध्ये गुल्लस्तानच्या तहाने इराणाकडून रशियाकडे गेला. अक्षरवैजना हे नावहि रशियन अमलाप्रांती छत्राखाने होते ते लोकराज्य स्थापन झाल्यावर पुन्हा धारण करण्यात आले हा प्रदेश क्रु व भारतास ह्या दोन मध्यामध्ये आहे तो चांगला सुपीक असून तेलाच्या खाणींनी युक्त आहे त्यातील दोन तृतीयांश लोक तातंरबशातल्या एक जातीचे आहेत. ते शिया पक्षाचे आहेत, पण अंतःदोलियातील सुनी लोकांची त्याचा चांगला छेदभाव आहे. एकदर लोकसंख्या २६,००,००० असून त्यापैकी १०,४०,००० मुसलमान, ५,४०,००० आर्मेनियन व १,३०,००० रशियन आहेत, व बाकी इतर युरोपियन वर्गरे आहेत. सरहद्दीबद्दल अक्षरवैजनाचा वाद एरिज्वोन व जॉर्जिया या दोन शेजारच्या लोकसंख्याबरोबर चालू आहे. अक्षरवैजनाचे अजमासे क्षेत्रफळ ३२,००० चौरस मैल आहे

येथील सुर्य धदा तेल (पेट्रोलियम) काढून, तयार वरून परदेशी पाठविण हा आहे. बाकू शहराच्या—अक्षरवैजनाची राजधानी—आसपास तेलाच्या पुष्कळ खाणी सापडल्या आहेत. त्यामुळे बाकू शहराला मोठे राजकीय व व्यापारी महत्त्व आले आहे हे शहर रेल्वेनी मास्को, अफगाण सरहद्द, पामीर, इराणातील एरिज्वोन व यमिझ शहर, तुर्कमेनानातील एअरूम, आणि काझा समुद्रावरील बाटूम शहराला जोडले गेले आहे यात तेलाच्या खाणी असल्यामुळे जागतिक युद्धाच्या वेळी या आगात महत्त्वाच्या हालचाली झाल्या

तरुण तुर्क पक्षाच्या सार्वमहमदीयघटनेच्या धोरणाच्या मध्य आशिया व हिंदुस्थान यांच्याप्रमाणे अक्षर वैजनावरहि फार परिणाम झाला. पण त्याहूनहि अधिक परिणाम रशियातील बोल्शेव्हिक राज्याचा झाला. तुर्की व रशियन धोरणाच्या परस्पर संघर्शात अक्षर वैजनाचा अलोकडोल इतिहास बराचसा बनला आहे

इतिहास.—अक्षर वैजनाचा उल्लेख इराणातल सोराब व रस्तुम वर्गरे प्रांताधिक वयातून एक प्रांत म्हणून येतो. अक्षर वैजनाचा स्वतंत्र राष्ट्र या नात्याने इतिहास २० सप्टेंबर १९१० पासून सुरू होतो. १९१० मार्च मध्ये रशियाचा हार पदच्युत होऊन नवे तात्पुरत सरकार

स्थापन झाले व त्याने स्वयनिर्णयाच्या तत्त्वाचा पुरावा केला. त्याच वर्षाच्या सप्टेंबरात बोल्शेव्हिक लोकांसाठी रशियात स्थापन झाली. या घामधुमीचा कायदा पेकन टॅन्सकाकेवियन लोकांच्या कौन्सिलने ठिक्कित येथे सभा भरवून आपले संयुक्त लोकसंख्या जाहीर केले परंतु जॉर्जियन व आर्मेनियन विस्ती आणि अक्षर वैजनाचे तातंर मुसलमान यांचे जमेना म्हणून त्यांचा लहानलहान राज्ये वगळून अक्षरवैजना तुर्कानी, आर्मेनिया रशियाची, व जॉर्जिया जर्मनीची स्नेहसंध जोड लागला बाकू व आसपासच्या प्रदेशावर बोल्शेव्हिक सरकारची सत्ता स्थापन झाली होती. तेव्हा रशियन व आर्मेनियन लोकानी तुर्की मुसलमानांना तेथून हाकून लावण्याचा व कत्तली करण्याचा उपक्रम केला या अंतर्गत काटाकट्टीमुळे १९१८ मेमध्ये संयुक्त लोकसंख्या मोडून जॉर्जिया व अक्षरवैजना आर्मेनीय स्वतंत्र लोकसंख्या स्थापन तुर्कस्थानने सार्वमहमदीय धोरणानुसार बाकू घेण्याची व मध्य आशियात शिरण्याची तयारी चालू दिली. त्याचा विरोध करण्याकरिता बाकू येथील हसी—आर्मेनियन मंत्र्याला मदत म्हणून मेसापोटेमियातून जनरल डनस्टर व्हिलच्या हाताखाली ब्रिटिश सैन्य पाठविण्यात आले. लवकरच जागतिक युद्ध तहकुबीच्या तहाने थांबल्यावर तुर्की व जर्मन सैन्य या भागातून निघून गेले व ब्रिटिश सैन्य तेथे शिरले. तुर्की सैन्य बाकू शहर सोडून गेल्यावर अक्षरवैजनाच्या सरकारने ते शहर आपल्या ताब्यात घेतले. तेथे मुख्यवस्थित राज्यकारभार चालविण्याकरिता ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी अक्षरवैजनाच्या अननुभवारी लोकांस तेलाच्या खाणा चालविणे, मोठी बांधणे, स्टेट बँक चालविणे, पोस्ट व तार खात्याची व्यवस्था करणे, पोलीस व न्यायखाते व्यवस्थित ठेवणे वगैरे अनेक बाबतीत मदत केली त्यामुळे या लोकसंख्यामध्ये शांतता व मुख्यवस्था स्थापन झाली पण १९१९ आगष्टमध्ये ब्रिटिश सैन्य तेथून काढून घेण्यात आल्यावर अक्षरवैजनाच्या राज्यकारभारात मोठेच भाजले.

१९१९ जानेवारीमध्ये पॅरिस येथे झालेल्या तह परिषदेने काकेशियन प्रदेशाकडे बरेच लक्ष पुरविले, पण येथील लोकसंख्यांनी सरहद्दीचा तय आपसात मिटवताना असे ठरवून प्रकरण युद्धावर येऊ नये म्हणून तेथे एक हायकमिशनर नेमिला. बाटूम जॉर्जियाला देण्यात आले. पण सेव्ह-सैन्या तहामुळे तुर्की राष्ट्रीय चळवळ अनाटोलियात फार जोरात येऊन त्याचा अक्षरवैजनावर परिणाम झाला. तुर्की राष्ट्र व रशियन बोल्शेव्हिक या दोघांना दोस्तदाराकडून विरोध होत असल्यामुळे ते दोघे बाही काळ एक झाले व दोस्ताच्या हातून हा मुख्य परत घेण्याची खटपट त्यांनी चालविली. रशियन १९२० मध्ये अक्षरवैजनाचा स्वतंत्र लोकसंख्या नष्ट करून तेथे मोठेपट सरकार स्थापन पुढे तेथल्या तातंर लोकानी बड केल्यामुळे १५००० तातंर लोकांची बोल्शेव्हिकानी कत्त केली पुढे तुर्कस्थान व

रशिया यांनी मिळून जॉर्जिया व एरिथ्रान ही स्वतंत्र लोक-राज्ये नष्ट करून तेथे सोविएट लोकराज्ये स्थापली. नंतर तुर्कस्तानला अर्धहान व काय हे प्रांत आणि आर्मेनियाचा काही भाग मिळाला, व रशियाने ट्रांस्काकेशियातील आपला पूर्वीचा बहुतेक सुलून परत ताब्यात घेतला; आणि अक्षर-वैजन, आर्जिया व एरिथ्रान ही काही काळ स्वतंत्र बनलेली राष्ट्रे नामशेष झाली.

अशारा, डॅन्ट जोस निकोलस डी (१७३१-१८०४) :—हा एक स्पॅनिश मुत्तदी होता. याचा जन्म १७३१त बॅरॅगोनमधील बारचुनेस येथे झाला. १७८५त याला रोमच्या दरबारी वकील नेमण्यात आले. येथे त्याने पुन्या इटालियन वस्तूंचा संग्रह करण्यात व कलाकौशल्याचा पुरस्कार करण्यात बराच नावलौकिक मिळविला. बहुतेक लोकांना स्पेनमधून घालून देण्याच्या दुष्टात व घोरन्याच्या कामात याने पुढाकार घेतला होता व सहाव्या पायसची निवडणूक त्याच्याच मदतीने पटून आली होती. फ्रेंच लोकांनी १७९८ मध्ये रोम घेतल्यावर हा फ्लॅरेन्स येथे रहावयास गेला. परंतु पोपच्या अज्ञातवासात व इ. स. १७९९ मध्ये तो व्हॅलेन्स येथे मरण पावल्यावरही त्याने त्याच्या वतीने बरेच कार्य केले.

यानंतर यास पॅरिसच्या दरबारी स्पेनतर्फे वकील नेमण्यात आले. येथे दुर्दैवाने, फ्रान्सच्या स्पेनवरील वर्चस्वाचा विषा-तक सह पडवून आपल्याची कामगिरी त्याच्या नजिबी आली. यावर नेपोलियनची मर्जी होती. हा पॅरिस येथे १८०४ मध्ये मरण पावला.

अक्षीमर्गज :—हे गाव बंगाल प्रांतात, मुर्शिदाबाद जिल्ह्यामध्ये भागीरथीच्या उजव्या तीरावर आहे. दुसऱ्या तीरावर असलेल्या जिआर्गज बुद्धा याची लोकठेव्या सुमारे तेरा चवदा हजार आहे. नलह्दीपासून येथपर्यंत १ रेलवेचा फाटा आलेला आहे. येथे व्यापार बराच चालतो. अक्षीमपूरपासून बन्हाणपूर (बंगाली) पर्यंत लहान बोटी चालू असतात. येथील म्युनिस्त्रिपालिटीचे उत्पन्न १९०३-४ मध्ये, १६००० रु. होते.

अझोटस.—अझोटस हे नांव प्रीक व रोमन लेखकांनी पॅलेस्टाईन मधील अथादाद नावाच्या प्राचीन शहराला दिले होते. एकर जिल्ह्यातील एसबुदगावी असलेल्या पडक्या इमारती अझोटसच्या आहेत असे दाखविण्यात येते. सीरिया व इजिप्त यांमध्ये असलेल्या प्रसिद्ध लष्करी मार्गावर व भूमध्य समुद्र किनाऱ्याच्या आत १ मैलावर हे शहर होते हे प्रसिद्ध प्रांच फिलिस्टाईन शहरांपैकी एक होते. येथे द्रेगन पूजा संग दाय चालू होता. इस्रायली सत्तेचा प्रतिहार करून अझोटस मॅकावीसचे वेळेपर्यंत स्वतंत्र होते असे म्हटले तरी चालेल. इ. स. पूर्वी ७२१ त, अमुरियन लोकांनी हे शहर घेतले. परंतु लगेच स्वतंत्र होऊन याने पुढील दसतकाले ईजिप्तचा राजा सामेदियस याच्या भिरक २९ वर्षे दखर दिली. ईजिप्ती शत्रूमाचे सुमारात येथे एका विरापची योजना झाली परंतु

शहर या रीतीने अझोटसचा दर्जा कमीच वाढला नाही. एस-बुद येथे प्राचीन मुख्य अवशेष म्हणजे एक सारासन पद्ध-तोचा रान (धर्मशाळा) आहे.

अझोर्न—किंवा पश्चिमेकडील वेटे. पोर्तुगलच्या ताब्या-तील अतलांतिक महासागरामधील एक द्वीपसमूह. लोकसंख्या (१९११) २,४२,९१३; क्षेत्रफळ ९२२ चौरस मैल. ही वेटे उत्तर अक्षांश ३६° ५५' व ३९° ५५' आणि पश्चिम रेखांश २९° व ३१° १६' याच्या दरम्यान वायव्यामेथ दिशेने पसरली आहेत. या वेडाचे परस्परांपासून बरेच दूर दूर असलेले असे तीन समूह असून ती अडीच मैलांहूनहि अधिक रोल समुद्रातून वर आलेली आहेत. यापैकी आमेयो-कडील समूहात सेंट मायकेल्स (साओ मायन्गुएल), सेंट मेरी (सान्ता मेरिया), व फॉर्मिगस, मगल्या समूहात कायल, पायको, सेंट जॉर्ज (साओ जॉर्ज), टसेरा व प्रासिओसा; आणि वायव्येकडील समूहात फ्रोर्स व कोव्हा ही वेटे मोडतात, या द्वीपसमूहात क्षेत्रफळात व लोकवस्तीने सर्वात मोठे वेट म्हटले म्हणजे सेंट मायकेल्स [क्षेत्रफळ २९७ बी. मै. व लोक-वस्ती (१९०१), २१,३४०] हे होय. या वेडापासून यूरोपच्या किनाऱ्याचा निकटचा भाग ८३०० मैलांहून दूर, आफ्रिकेच्या किनाऱ्याचा निकटचा भाग ९०० मैलांहून दूर व अमेरिकेच्या किनाऱ्याचा निकटचा भाग १०० मैलांहून दूर आहे. तथापि तेथील हवामान व वनस्पती यूरोपलाडशी सदृश असल्यामुळे त्यांचा यूरोपलाडचा वेडात समावेश करण्यात येतो.

भूवर्णन—या सर्व वेडाची जमीन सारसीच चडउताराची मिळून झालेली असून त्यान पठाराचा प्रदेश सुळीच नाही म्हटले तरी चालेल यापैकी सर्वात लहान शिखर कोव्हाचे समुद्रसपाटीपासून ३०० फूट असून सर्वात उंच शिखर पाय-कोचे ७६१२ फूट वर आहे. काही थोडके अपवाद वगळ-ल्यास समुद्रकिनारा बहुतेक उंच व सुककेवजाच आहे. हा द्वीपसमूह उषः उषः ज्वालामुखीजन्य दिसत असून त्याचा थोप लागल्यापासून येथे जे अनेक मूक व ज्वाल-मुखीचे स्फोट अनुभूत झाले आहेत त्यावरून या गोष्टीस पुष्टि मिळते आतापर्यंत फ्रोंसे, कोव्हा, प्रासिओसा व फायल ही वेटे विसर्गक्षोमाच्या तळापासून बहुतेक सुटलेली आहेत. भूक्षोमाचे केंद्रस्थान बहुतांशी सेंटमायकेल्स हे असून आध-यांची गोष्ट ही की त्याच्याच क्षेत्राचे सेंट मेरीच्या वेडात मान त्यापासून घट्ट बसलेला नाही इ स १४४४-४५ साली सेंट मायकेल्स येथे एक मोठा स्फोट झाला. परंतु या स्फोटाची जो हजेरत आज उपलब्ध आहे ती बरीच अतिशयोक्तिपूर्ण दिसते पुढे १५२१ सालच्या उष क्षोभात तर त्या येथेच त्या वेडाची राजधानी िष्टा प्राचा हे शहर तेथील ६००० रहिवासींसह सद्यच सद्य पुरले गेल यानंतरही १६३०, १६५३, १६५६, १७५५, १८५२ वगैरे साली येथे भूप व ज्वालामुखीस्फोट होऊन गेले व त्यापैकी कित्येक उष

स्वप्नाचेहि होते तिलेक प्रसंगी (उ० १६२८, १७३०, १८११, १८६७ सालीं) येथें भूगर्भजन्मस्फोटहि झालेले असून त्या-बरोबर बहुतेक एगाईं तासुते वेद समुद्रातून वर येत. इ. स १८११ सालीं जून महिन्यात असेच एक वेद सेंट माथके-स्तच्या पश्चिम टोकापासून दोन मैल अंतरावर समुद्रातून वर आले ते सावित्रा नांवांनं प्रसिद्ध आहे.

ह या मा न — या वेदाचें हवामान समशीतोष्ण असून मायलीतील उष्णमान सामान्यतः जानेवारीत फा ४८ च्या माली व जुलैमध्ये ८१ च्या वर जात नाहीं. हवामनात वारा वायव्य, पश्चिम आणि दक्षिण दिशेनें व उन्हाळ्यात पड्डा उत्तर ईशान्य व पूर्वे दिशेनें वाहतो. येथे मोठमोठीं गुफांनं घारेवार होतात.

प्राणी व वनस्पती.—पाटीव पशुनिवास या वेदात तसा, उदोर, पाकोळी घंगरे दुसरे धोरेच सस्तन प्राणी आहेत. पक्षी बरेच असून त्यांच्याकडून पिक्काचें नुकसान होऊ लागल्यामुळे चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी सेंट माथकेस्त येथे झाले पक्ष्यांचा सहार करण्यात आला होता कायल येथे बरेल नामे पक्षण्याचा धवा किफायतशीर प्रमाणवर चालतो. येथील वनस्पतीच्या जाती सामान्यतः युरोपांतल्या-प्रमाणेच आहेत बहुतेक वेदांत गवत बंगरे विपुल वाढतें, परंतु १९ व्या शतकापर्यंत उंच वृक्षांचें येथें बहुतेक दुर्भिक्षच होतें. नारिंग, लिंबू, डाळिंब व दुसऱ्या क्रियेक जातीच्या वृक्षांची लागवड करण्यात येते. एके काळीं उसाच्या लागवडी-कडे बरेच लक्ष देण्यांत येत होतें, परंतु आता ती जवळ जवळ बंद झाली आहे. १६ व्या शतकात निळीची लागवड प्रथम करण्यांत आली पण तिचीहि अवस्था उसाप्रमाणेच झाली आहे.

श्री व व हनी व शा सन प रू तिः—या वेदातील लोक बहुतेक पोर्तुगीजसंभव असून त्यांच्या रफात पुरित व हे निच रफाचा बराच अंश आहे. बरेचसे नीग्रो, इंग्लिश, फ्रांस व आयरिश लोकांहि-विशेषतः कायल व सेंट माथकेस्त वेदांत-वेऊन राहिलेले आहेत. राज्यारभाराच्या सोपारता या दापसमुद्राच तीन जिल्हे वेले असून त्यांना त्यांना मुख्य शहरावरून पोटा देल्गडा (सेंट माथकेस्तची राजधानी) आमा (उमरगाची राजधानी) व होटा (पाय-सची राजधानी) अशी नांवे पडलेली आहेत त्रिपुनच्या लोकप्रतिनिधिसभेत पोटा देल्गडाचा वार व दुसरे दोन जिन्दास प्रत्येकी दोन दोन प्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क आहे. एन्ड्राच्या छात्रण्या आमा व पोटा देल्गडा येथे आहेत. त्रिपुनसह ६ सेंट माथकेस्तमधाल विद्वा प्राचा ओ कांणीची व संपुल पायको, पायल, गेट जीत्रे व प्रासिप्रोसा या वेदांची स्थापनेनें जाहलेले असून स्थाप १००१ मध्ये पायल व आयलंड यांच्या दरम्यानहि तार दाखवतां आली आहे. आमा व पोटा देल्गडा येथे वातावरणीय वेपराणा आहेत.

व्यापारः—या वेदाचा पोर्तुगाल, ग्रेटब्रिटन, जर्मनी, युनायटेड स्टेट्स वगैरे देशांची व्यापार चालतो. आयात मालांत कापड, कोळसा, साखर, लिहिण्याच्या वस्तू, लोखंडी सामान, रासायनिक द्रव्ये, रंग, तैलें वगैरे वस्तूंचा समावेश होत असून निर्यात होणाऱ्या वस्तू म्हणजे फळफळा-बळ, मद्य व खाद्य पदार्थ या होत. पोर्टादेल्गडा जिल्ह्यात मातीची भाडी, सुती कापड, मद्य, गवताच्या टोप्या, व चहा या जिमसा, आमा जिल्ह्यात तागाचें व लोखरीचे कापड, लोणी, साबू, विद्या, कचेंले, वगैरे पदार्थ आणि होटा जिल्ह्यात टोपल्या, चट्या यासारख्या वस्तू तयार होतात.

इ ति हा स —कोव्हें येथें बरीच कार्याजियन नाणीं साप-उतात त्यावरून त्या घाडशी लोकांनी या वेदात पाय ठेवला होता असें दिसतें. १३व्या शतकातील अरब भूगोलवेत्ता इद्रिस हा कॅनरी वेदांतून पश्चिम महासागरात जी दुमरी नऊ वेदे वर्णितो ती बहुधा अज्ञोसंच असावीत. अरबी प्रथका राच्या वर्णनांत या वेदांत दाढ वस्ती व साधारण मोठीं शहरें असल्याचा लोखंड आसून येथील लोक आपसातील लढायांमुळे निष्ठुरावस्थेत पोचले असल्याचें म्हटलें आहे. तथापि या वेदाचा स्पर्श उ०ए ६, स १३५१च्या नकाशात सापडतो, परंतु त्यात त्याची नांवें निराळी आहेत. या वेदाचा मागमूल युरोपीय राष्ट्रास प्रथम १४३२ मध्ये लागून पोर्तु-गांज व स्पेनिस लोकांनी येथें वसाहत करण्यास सुरुवात केली. १५८० पासून १६८० पर्यंत ही वेदें स्पेनच्या अमलाखाली होती. १९ व्या शतकाच्या आरंभी पोर्तुगालच्या गादीखाली भाडणाऱ्या पक्षात या वेदाच्या मालकीबद्दल झगडा लागून शेवटी मेरिभा राणीचा अमल या वेदात प्रस्थापित झाला. मेरिभाराणीचें वास्तव्य १८३० पासून १८३३ पर्यंत आमा येथे होतें. [संदर्भे प्रथ-इज्यु एफ. वारर, अज्ञोस, ए० एम० ग्राउन, मरिभा अँड कॅनरी आयलंड्ससुप्रथ अज्ञोस]

अज्ञोऽहं—अज्ञोऽहं हे रशियाच्या जॉन कोसेन्स प्राता-तील शहर आहे. हें जॉन नदीच्या काठी आहे. १३ व्या शतकात जिगोरेज खोदानी येथें एक बरार बांधली, तिचा टाना असें म्हणतात. अज्ञोऽहं व्यापारी व लष्करी महत्वाचें ठिकाण होतें. १६९६ मध्ये पाटर धोभेट वार्न हे शहर घेतलें. परंतु स १७११ मध्ये मुकोना परत दिलें १७३९ त तें रशि-यन साम्राज्याला बायमचें जोडलें गेलें. त्यानंतर हें बदर गाळ वसून बंद झाले व त्यामुळे या शहराचें महत्त्व कमी झालें लोकसंख्या १९०० मध्ये २५३१४ होती व बहुतेक लोक मासे धरण्याचा पदार्थ करणारे होते.

अज्ञोऽहं-समुद्र.—दक्षिण युरोपातील एक अत्यंत लहानसा समुद्र-हा कोळ्या समुद्राशीं मेलिलेल्या समुद्रजुनीनें जोडला जातो इतिहासपूर्वकालीन याचा काटियन समुद्राशीं सुबध होता. याची नैऋत्येगान्य लांबी २३० मैल, व जास्तीत जास्त रुंदी ११० पर्यंत मैल व क्षेत्र १४५१५ चौरस मैल आहे. हा

नोव्हेंबरापासून एप्रिल मध्यापर्यंत गोठलेला असतो. यास डॉन हीच कायती एक मोठी नदी मिळते. याची जास्तीत जास्त खोली ४५ फूट असून त्याची सपाटी काळ्या समुद्राच्या वर ४^३ फूट आहे. परंतु दिवसेंदिवस ही सपाटी कमी कमी होत आहे. पाणी वडु-तांशी इतर समुद्रांच्या मानाने गोठे आहे पण या गोडेपणात स्थलपरातें व प्रवाहपरातें फारक होतो. रशियाच्या व्यापारास अशोढाच्या समुद्राचे धरेंच महत्त्व असून त्याच्या रिनाऱ्यावर टागान रॉग, वेस्प्यान्स्क, मेन्चुवोल व येनिनेल हीं शहरे आहेत.

अटक जिल्हा—पंजाब प्रांतातील एक जिल्हा. क्षेत्र. फ. ४०२२ चौ मै. मर्यादा: प० व वा० सिंधू नदी, व त्याच्या पलीकडे वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतांतील कोहात आणि पेसावर हे जिल्हे; ईशान्येस त्याच प्रांतातील हजारा जिल्हा; पूर्वेस राजपूरची जिल्हा; आग्नेयेस शेल्म, द० सादर, व नैर्ऋत्येस मियानवाली हे जिल्हे तलपगचें पठार समुद्रसपाटीपासून १२०० फूट उंचीवर असल्यामुळे, तेथील हवा इतर भागापेक्षा थंड आहे. अटकचे डोंगर, जडलचे वाळूकामय उतार आणि नरर व मलरच्या लहान टेकड्या येथें उन्हाळा फार कडक असतो, सण्य धारे वाहतात व सूर्याचे झिरप फार प्रचुर असतात. वार्षिक पावसाचें मान सरासरी १७ ते २४ इंच असतें.

ह ति हा स—या जिल्ह्याचा व राजकीय जिल्ह्याचा इतिहास जवळ जवळ एकच आहे. बुद्धाच्या वेळच्या अवशेषांपैकीं मुख्य दृष्टन अज्वाल हें गाव, तसिला राजधानीच्या साम्यांत होतें. बौद्धांद जवळ गडगरीच्या मरुसुदानें आनंद-पाळाचा परामव केला होता.

लोक संख्या—१९२१ त, या जिल्ह्याची लोक सं. ५,१९,२४५ होती. लोक सं. पैकीं १०० सुसज्जमान आहेत. रजाधरीच्या निरनिराळ्या जाती येथें आहेत. पुर्व भाषा चालते.

शेतकी—जिल्ह्याच्या उत्तरेकडे वाचचें सखल मैदान कृषिशय सुपीक आहे. सोहान व इतर प्रवाहाच्या काठच्या गावांची जमीनहि सुपीक आहे. इतर ठिकाणची जमीन चांगली नाही. या जिल्ह्यांत घरती फार विरळ असल्यामुळे, पक्षरु कमी झाला तरी इष्काळ कारणा कधीच भासत नाही. येथील मुख्य पीक गहू हें असून हरभरा, गळिताचीं धान्य, वाजरी वगैरे पिकेहि होतात; जोषळा, बाजरी, वगैरे पिके शारद ऋतूत होतात. ह्या जिल्ह्यात धोळ्याची पैदास चांगली होते.

अटक तालुक्यात गरकच येथें सयमवरी दगडाचे खलवते व दुसऱ्या बस्तू होतात. काढाचित्ठि दोंगरात दगडी कोळसा सापडतो. फोस्फोरस जवळ पेद्रोलियस काढण्याच्या पंच विहिरी आहेत.

व्यापार व दळणवळण—या जिल्ह्यात महत्त्वाचे कारखाने नाहीत. अटक तालुक्यांत येथमी वडियाचें काम व सर्व ठिकाणी देशी कापड होतें. यादियाय, उषी, लंकाडी

कातकाम, छोटटी भाडी, कुडुपे, जोन, चटया, सावण, वगैरे जिनसा तयार होतात. हजारा येथें तपकीर होते; कापड, तांदूळ, मीठ, भांडी, वगैरे जिशस बाहेरून येतात.

नार्थवेस्टर्न रेलवेचा काटा या जिल्ह्याच्या उत्तर भागातून जातो, मध्य भागातून कुशाळगड काटा गेलेला आहे. पश्चिम भागात, मारीअटक हा पांढरा कॅनेलपूरपासून मुलतानकडे गेलेला आहे. आगगाडीच्या मुख्य फाट्याजवळून गेलेला हसन अज्वाल—अज्वालवाद् हारस्ता व राजकीय जिल्हा कुशाळगड रस्ता, हे दोन पत्रे रस्ते आहेत.

राज्य व्य व ह्या—अटक, पिंडीपेव, फतेहजग व तलपग या तालुक्यावर तहसीलदार व नायब तहसीलदार आहेत

जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण बॅबेलपूर हें असून तेथें बॅबुटी कमिशनर असतो.

पिंडीपेव व हजारा येथें मुनिसिपाळिया आहेत. अटक ही "नोटिफाइड" एरिया आहे. इतर ठिकाणाचा कारभार जिल्हा बोर्डाकडे आहे.

१९०१ त, लोक सं. पैकीं शे. ३.६ (पुरुषांपैकीं शे. ६.४ व स्त्रियांपैकीं शे. ४) लोकांना लिहिता वाचता येत होती.

अटक—(नदी). अटक हा शब्द नेहमीच्या बोलण्यांत अटक या गावास न लावता सिंधुनद्याच्या उत्तर भागासच लावतात. अटक हें नाव अक्षरानें नदीच्या दुस्तारतेमुळे दिलें असलें तर पुढें तें लोकसमजुतीत हिंदुस्थानची साह्र बनलें, आणि ह्या प्रदेशापलीकडे हिंदूंनीं जाऊ नये गेल्यास प्रायश्चित पडेल अशी सीमा असें झालें. अटक म्हणजे जी पलीकडे हिंदुस जाण्यास धर्मशास्त्रीय अटक आहे अशी नदी असा अर्थ बनला. अटक ही हिंदुस्थानची सीमा ही गोष्ट यानंतर स्थापित झाली असें मान नाहीं. का कीं सिंधुपलीकडे हिंदुस्थान ही परकीयांची समजत "हसहिंदवः"चा उल्लेख करणाऱ्या अवेस्ती काळापासून आणि ज्या काळात इंडिया हे नाव प्रकीृत वापरलें गेलें त्या काळापासून आहे. ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानची ही धर्मशास्त्रीय सरहद्द खोदत सांगली गेली त्याप्रमाणें हिंदु राज्यकार्याच्या राजकीय विचारांची व कार्यकर्तृत्वाची मर्यादा होती असें म्हटलें तरी चालेल जानेवारी १७६० मध्ये, बाळाजी बाजीराव हा गंगावर बसवत पास पत्र लिहितो कीं शुद्धी सर्वांनी (दत्तात्रेय शिरे जनकोजी शिंदे वगैरे) एकचित्तेकरून मेहेनत करून अवदालीचे पारिपत्य करून अटककार करावा (सारवाडे ख. १. १५६, २४५) खैबर घाटापलीकडे वेडा वगैरे ठिकाणी जाऊन शत्रूस अडविण्याची कल्पना मराठी राज्यसत्तास नसावी. तसेंच ज्या प्रमाणें हिंदुस्थानभर या अर्थानें "आसेनुहिमावल" असा शब्द वापरण्यांत येई त्याप्रमाणें "अटनेपासूत रामेश्वरस्येत" असे शब्दहि वापरण्यांत येत. हाके १६७४ कारिंदमयें बाजीजी बाजीराव पिलाजी जापवरायास लिहितो कीं नबार

व मराठे एक अशा लैंगिक अटकेपासून रामेश्वरपर्यंत आहे. (राजवाडे राठ ९, २०१, ३५७).

अटक गांव—हें गांव, पंजाब प्रांतात, अटक जिल्ह्यातील अटक तालुक्याचे मुख्य ठिकाण होतें हें नांव वेल्सन रेलवेचें स्टेशन असून, कलकत्त्याहून १५०५ मैल, मुंबईहून १५४१ मैल व कराचीहून ८८२ मैल दूर आहे. लो. स. (१९०१) २८२२. काबूल व सिंधू यांच्या संगमाच्या थोडा खालच्या बाजूस सिंधुनदीच्या काठी अटकचा किला आहे तेथें सिवदी तोफखाना व पायदळ ठेविलेले आहे. फ्रिच्याच्या समोरच क्वालिया व जलालिया नावाच्या फाळ्या दगडाच्या कथ्यां-मध्यें सिंधू नदीच्या वाटात भोंवरे आहेत. या कथ्यावरून अकबराच्या कारकीर्दीत दोन रोशानिया पाटल्याना दकलून देण्यात आले होतें.

नदीच्या धरच्या बाजूस, अटकपासून १६ मैलावर, ओहिंद येथें, होध्याचा पूल करून अलेक्झांडर नदीपार आला असें म्हणतात. अकबरानें, आपला भाऊ हुक्मी मिरसा, याच्या स्वाग्यापासून फचाय कारण्याकरिता १५८१ च हा किंवा मुन्हा पांथला, व त्याचे नांव अटक-पनारस असे ठेविले. दुसरी शस्त्रीहि दत्तकपा आहे की, येथील नदी उतरून आप्यास कठीण आहे म्हणजे, अटक करते म्हणून अकबरानें या फ्रिच्याचें नांव "अटक" असे ठेविलें, व नदी उतरून गेल्या-वर पश्चिम निष्काकार रम्यानें सौराष्ट्र म्हणजे "सुरक्षितप-णाचें माहेर घर" ह्यापन केलें रघुनाथरावांनं स्वारी करून अटकपर्यंत मराठ्यांची सत्ता बांदिली होती. १८१२ त रणजितसिंगानें या निष्कावर ह्मण केला होता पहिल्या शीख युद्धात ह्मणजांनी हा निष्का पेतला होता. परंतु दुसऱ्या युद्धात तो रम्याना कायम ठेविला आला नाहीं. तें युद्ध संपल्यावर नंतर शीख लोकांकडून तो किंवा फिरेन ह्मणजांच्या ताब्यात आला. १८७२ त सिंधुनदीवर असलंडा रेलवेपूल व दुसरा रस्ता तयार झाला.

अटक येथें वेगमकी सराद या नावाची एक धर्मशाळा होती तिचीं दुरातों पंजाब सरकारनं ३०० रुपये खर्चून पुस्तकीच केली आहे. (इ. स. ६)

अटलांटिक महासागर—वि स्ता र —अटलांटिक महासागर हा प्रज्जी ५ अक्षांच्या आकाराचा पाण्याचा पट्टा युरोप व आफ्रिका यांचा पश्चिम किनारा आणि उत्तर व दक्षिण अमेरिकेचा पूर्वे किनारा यांच्यामध्ये आहे. हा उत्तरेस आर्क्टिक महासागरापासून दक्षिणेकडील दक्षिण महासागरापर्यंत पसरला आहे. सामुद्रिक भूमध्यरेषेच्या उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील असे अटलांटिक महासागराचे दोन भाग पडतात. यांपैकी उत्तर अटलांटिक हाच विशेष प्रसिद्ध असून त्याच्या पश्चिमेच्या बाजूला बॅरीनियन समुद्र, मेक्सिकोचें आग्नात, गॅट्डीरमसचें आग्नात व हडसन उपसागर असून, पूर्वेच्या बाजूला भूमध्य समुद्र, काळा समुद्र, उत्तर समुद्र, व

वाल्डिक समुद्र हे आहेत. उत्तर अटलांटिक महासागर हा आर्क्टिक महासागराला हडसन सामुद्रधुनी डेन्मार्क सामुद्र-धुनी, डेन्मार्क सामुद्रधुनी व नॉर्वेजियनसमुद्र यांनी जोडलेला आहे उत्तर अटलांटिकची रुंदी ६० अक्षांशाजवळ सुमारे २००० मैल, ५० अक्षांशाजवळ १७५० मैल, २५ अक्षांशा-जवळ सर्वांत अधिक म्हणजे ४५०० मैल आहे. पुढें पुन्हा रुंदी कमी होऊन केंद्रभागास आणि केंद्रपट्टेकडे यांच्यामध्ये रुंदी फक्त १६०० मैल आहे.

दक्षिण महासागर उत्तर महासागराहून अनेक बाबतीत भिन्न आहे. म्हणजे त्याच्या दोन्ही बाजूंचा किनारा सरळ आहे, समुद्र वगैरे दोन्ही बाजूंत सुर्वीच नाहीत. रुंदी दक्षिणे-कडे वाढत जाऊन ३५° दक्षिण अक्षांशाजवळ ३७०० मैल आहे. उत्तर महासागराचें एकदर क्षेत्रफळ, त्यातून निघणारे समुद्र वगळता, १,०५,८८,००० चौरस मैल आहे. दक्षिण महासागराचें क्षेत्रफळ १,२६,२७,००० चौरस मैल आहे. अटलांटिक महासागराला ध्रुवीवरील बऱ्याचशा मोठमोठ्या नद्यांचे पाणी येऊन मिळतें. त्या नद्या सेंटलॉरेन्स, मिसिसिपी, ओरीनोको, अमेझॉन, कागो, नायगर, लॉयर, न्हाइन, एल्ब वगैरे अनेक आहेत.

तळच्या पृष्ठभागाची रचना —अटलांटिक महासागराच्या तळभागाच्या रचनेसंबंधानें विशेष महत्वाची गोष्ट अशी की ५०° उत्तर अक्षांशापासून ४०° दक्षिण अक्षांशापर्यंत बहुतेक मध्यभागाच्या सुमारास खडकाळ प्रदेशाचा एक पट्टा आहे. हा खडकाळ भाग साधारणतः १७०० फुफ खोलीवर आहे. अक्षांश ३०° उत्तर अक्षांशाच्या सुमारास तो थार्लंड व न्यूफाउंडलंड यांच्या दरम्यान पसरलेल्या खडकाळ प्रदेशाला जाऊन मिळलेला आहे. ५०° अक्षांशाच्या उत्तरेच्या बाजूला आईसलंड व फेरो बेटें यांच्यापासून स्कॉट-लंडच्या उत्तर टोंगापर्यंतहि असाच खडकाळ भाग असून तो बराच उंचळ म्हणजे सरासरी २५० फुफ खोलीवर आहे. म्हणजे अटलांटिक महासागर आणि आर्क्टिक महासागर यांच्या-मध्ये हा एक वायच आहे. मधल्या खडकाळ पट्ट्याच्या दोन्ही बाजूला अटलांटिक महासागराची खोली पुष्कळ म्हणजे ३०० फुफपर्यंत आहे. आणि मधून मधून खोली याहूनहि जास्त आहे. अशा खोळ भागांना (विस्तेच्या उपसागराजव-ळ्या) पीकडीप, (नेपचूडे येथानजवळचा) मोसलेलीप वगैरे नांवें दिलेली आहेत. यद्वाया येथानजवळचा नेअर्लेलीप हा सर्वांत मोठा व खोल असून त्याची खोली ४५६१ फुफ आहे १९०४ पर्यंत ४०° दक्षिण अक्षांशाच्या दक्षिणेकडील दक्षिण अटलांटिकच्या खोलीसंबंधाची माहिती बरोबर नव्हती. आर्क्टिक प्रदेशाचा शोध सावण्याकरिता नेलेल्या स्कॉटिया सक्तीतील लोकांनी दक्षिण अटलांटिकच्या दक्षिणे-कडील तळभागाचा बराच शोध लावला. गोंग्लेट बेटें आणि

सॅबोच येठें यांना जोडणारा एक पूर्वपश्चिम खडकाळ पट्टा आहे. आणि दक्षिणमहासागराच्या मध्यभागांत उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जाणारा सुमारे १००० मैलांचा खडकाळ पट्टा बरीच व्याप्त जाऊन मिळाला आहे.

महासागरांत संशोधन:—एच्. एम्. एस्. "च्यलेंजर" (१८७३ ते १८७६), जर्मन जहाज "गॅल्ल" (१८७४ ते १८७६), "ट्रान्सेलियर" जहाज (१८८०), आणि युनायटेडस्टेट्सचे पाहणी करणारे "व्हेक" जहाज यांतील मंडळींनी अटलांटिक महासागराच्या तळभागाचे संशोधन बरेच केले व त्यांत जर्मन जहाज "व्हायडीव्हीया" (१८९८) ग्राम्बोल प्रोफेसर च्युन बगैरे मंडळी आणि अटलांटिक प्रदेशाच्या संशोधनाचे गेलेली मंडळी (१९०३ ते १९०४) यांनी बरीच भर घातली.

वेडे:—इतर महासागरांच्या मानाने अटलांटिक महासागरांत वेडांची संख्या बरीच कमी आहे. संडांच्या दोऱ्याची वेडे म्हणजे भूमध्य समुद्रातील काही वेडे, आयस्लंड, ब्रिटिश वेडे, न्यूफाउण्डलंड, वेस्टइंडीज, फॉर्कलंडवेडे एवढीच आहेत. आणि मुख्य महासागरांतील अशोस, कॅनरीवेडे, केपव्हेस्टवेडे, असेन्यनवेडे, सेंटहेलेनावेडे, ट्रिस्टंडा-कुन्हा व बौव्हेटवेडे हीं मुख्य आहेत.

खोली व तळभाग—उत्तर अटलांटिकची सरासरी खोली ३०४७ आणि दक्षिण अटलांटिकची २०६७ फुट आहे.

अटलांटिक महासागराचा बहुतेक तळ भाग ग्लोबीजेरिना जातीच्या चिचलाचा बनलेला आहे. १००० ते ३००० फुट खोलीवरील भाग बहुतेक या जातीच्या चिचलाचा आहे. ३००० फुटांहून अधिक खोलीचा भाग तांबव्या चिकण मातीचा आहे. जूण कटिबंधांतला उष्ण भाग पेट्रॉपॉड जातीच्या चिचलाचा आहे. अटलांटिक महासागराचा अगदी दक्षिणेकडील भाग डायटोम जातीच्या चिचलाचा आहे. याशिवाय अथला मथला भाग निव्या, तांबव्या व हिरव्या चिचलाचा व वाळूचा बनलेला आहे. कित्येक ठिकाणी ज्वालामुखी पर्वतांतल्यासारखे व पोंबळ्याच्या जातीचे द्रव्यहि सापडते.

अटलांटिक महासागर मूळ कसा तयार झाला हा प्रश्न अद्याप सुटला नाही. बहुतेक भूस्तरशास्त्रज्ञांचे मत असे आहे की अटलांटिक महासागर इतर महासागरांहून जुना आहे. परंतु इ. स. पू. एम्. न्यूमेयर हे दोघे भूस्तरशास्त्रज्ञ असे मानतात की, पॅसिफिक महासागर हा फार जुना आहे. आणि अटलांटिक महासागरमात्र अलीकडच्या द्वितीयव-स्थाक (मिसोसोईक) युगांतला आहे. ज्यूरॉन (ज्युरासिक) काळांत अटलांटिक महासागराच्या मध्यभागाच्या आसपास आफ्रिका व दक्षिण अमेरिका यांचेमध्यें एक खंड होतें. अशाबद्दलचा पुरावा न्यूमेयरने पुढे आणला आहे. एस्. कौसॅंट यांने

असे दाखविले आहे की, अटलांटिक महासागर सितोपल (क्रेटेशियस) कालविभागांत बहुतेक हल्लींच्या स्वरूपांतच होता.

अटलांटिक महासागराच्या पाण्याचे उष्णतामान—उष्णतामानाबद्दल माहिती देताना उत्तर अटलांटिक व दक्षिण अटलांटिक असे दोन भाग करणे सोईस्कर आहे. उष्णतामानाची मध्यरेषा म्हणजे पृष्ठभागाच्या महत्तम उष्णतेचे सरासरीने मध्यम मान दाखविणारी रेषा अफ्रिकेच्या किनाऱ्याच्या ५° उत्तर अक्षांशापासून निघून त्या अक्षांश रेषेच्या जवळून चालीस पश्चिम रेषांशापर्यंत जाते. व पुढे उत्तरेकडे वळून कॅरिबियन समुद्राकडे जाते. ह्या रेषेजवळचे उष्णतामान ८०° हून गोडें अधिक असतें. तेथून उत्तरेकडे उष्णतामान हळूहळू कमी होत जातें. आणि ६०° फाची समोष्णतादर्शक रेषा ४५° उत्तर अक्षांशाच्या जवळ आढळते. यापेक्षा उत्तरेकडे गेल्यावर उष्णतामान अमेरिकेच्या वायूपेक्षां युरोपकडच्या वाजून अधिक असतें. उत्तर अटलांटिक महासागरांतील घर सांगितलेले उष्णतामान समुद्राच्या पृष्ठभागापासून ५०० फुट खोलीपर्यंत सारखेंच असतें. आर्टिक महासागराजवळच्या अटलांटिक महासागराच्या अगदी उत्तरेकडील भागांत ३०० फुटाच्या खाली पाण्याची उष्णता पानीमवन विद्दुहून म्हणजे ४°हून कमी असते. दक्षिण अटलांटिक महासागरांत उष्णतेचे मान आफ्रिकेकडील वायूपेक्षां अमेरिकेकडील वाजून अधिक असतें. ५०० फुट खोलीच्या खाली समोष्णतादर्शक रेषा अक्षांश रेषाना बहुतेक सरळ समांतर गेलेल्या असतात.

सारटपणा:—सर्व महासागरांहून अटलांटिक महासागराचे पाणी अधिक खारट आहे. या महासागरांतील सर्वांत अधिक खारट पाण्याचा भाग उत्तर अटलांटिकच्या २०° आणि ३०° उत्तर अक्षांशांच्या मध्ये आहे. या दोन भागांमधला भूमध्य रेषेजवळचा पाण्याचा भाग थराच कमी खारट आहे. उत्तर महासागरांत अधिकाधिक उत्तरेकडे खारटपणा कमी होत गेला आहे. व त्यांतहि पूर्वकडील भागापेक्षा पश्चिमेकडील भागांतही पाणी अधिक गोडें असतें. शिवाय पाण्याचा खारटपणा निरनिराळ्या ऋतूंत व निरनिराळ्या वर्षां कमी अधिक होत असतो. दक्षिण अटलांटिकमध्ये अधिकाधिक दक्षिणेकडे जांचें तो पाण्याचा खारटपणा कमीकमी होत जाऊन महासागराच्या अगदी दक्षिण टोंडाला पाणी बरेच गोडें असतें.

हवामान.—अटलांटिक महासागरावरील वाऱ्याचे भ्रमण नियमित स्वरूपाचे आहे. दक्षिण अटलांटिकमध्ये आफ्रिका आणि दक्षिण अमेरिका यांच्या आकुंचित भूपृष्ठभागांमुळे बारे बहुधा नेहमी प्रमाणें वाहतात. पण उत्तर अटलांटिकमध्ये हवेचा दाब निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळा आहे व त्यामुळे वाऱहि कमीजास्त प्रमाणांत वाहणाऱ्या संभव आहे. तरी यांत भूप्रदेशविस्तार अतिशय असून चोन्ही वाऱ्ही महासागर बर्फांने परिघेडिलेला आहे त्यामुळे वाऱ्याचे बरेच

शाळा (शराफखाना), रथशाळा (गाडीखाना), लेखनशाळा (दफतरखाना), नाटकशाळा (नटखाना) आणि जिनसखाना

हे कारखाने वारंवार स्वल्पांत बदलत असत असे दिसते. राज्यसूत्रे पेशव्यांच्या हाती आल्यावर त्यासहि १८ कारखाने ठेवणे भाग पडले

पेशवे सरकारचे अठरा कारखाने व त्यातील अधिकारी
१ तोफखाना—सखारामपंत पानशे, २ गणपतराव विश्वनाथ पानशे, ३ माधवराव कृष्ण पानशे, ४ जयवतराव पानशे, दारुगोळा, खलासी वगैरे कामगार, रखवालीचे गाडदी, गाढ्यांचे बेलमुद्धा कारखाना तयार होता.

२ पीलखाना—झात हत्ती शमर होते. सरदार—१ भगवत मराठ्ठा व २ अत्रीमहात. कारकून रामचंद्रपंत गाडगीळ

३ डटरखाना—गणपतराव मोरेश्वर. झात उठ अजमाशे १००० एक हजार.

४ शिलेखाना—सदाशिवपंत वाढणकर.

५ फासखाना—राधोपंत आधीर याजकडे. सरब्याच्या स्वारीतील डेरे राहुट्या वगैरे दलमादल ठेव्यामुद्धा.

६ कोठी
७ लकडखाना
८ इमारत
९ बाग
१० डुराणे
११ वहीतगोटा
१२ रथखाना
१३ पुणे पेठा

—हे सर्व कारखाने नारो शिवराय याज-
गीवाले याजकडे होते. याजगीवाले याचे
हाताखाली कामगारी गणेशपंत मरगे. पुणे
पेठा ह्या कारखान्यात घरलेला आहे तो ह्या
कारखान्याच्या खर्चाकडे होता किंवा कसे
तें समजत नाही

१४ थडो—नारायण रामचंद्र पुणे सुभा याजकडे.

१५ पोते व जामदारखाना—शामराव कृष्ण पोतेजीस.

१६ जिनसखाना व वेश्याळा—शामराव चावूरान करम-

कर याजकडे.

१७ पुस्तकशाळा—गोविंदपंत आपटे.

१८ रासगी—नारो शिवराय यासगीवाले. (इतिहाससमूह

पुस्तक १ ले अंक १२ वा जुलै १९०९.)

अठरा टोपकरः—(एका जुन्या बाडावरून) नावा-

पुढील प्रतिसाध्द अजमासान दिले आहेत

मी.

पाश्चात् प्रवेद टोपिया १८

१ फिरेगा (Portugal), २ वलट्रन (Holland),
३ सुवेट (Swiss), ४ निर्विचयान (Norwegian),
५ यप्रदोर (), ६ ग्रीक (Greek), ७ रस्यार (), ८ लतियान
(Latian), ९ यहूदीन (Jew), १० इंगरेज (Eng-
lish), ११ फ्रांसीस (French), १२ कसनत्यान
(Sherlandian) १३ सेल्ट (Celtic), १४ वेनेज (Veneti-
ans), १५ दनमार्क (Denmark), १६ इरिश (Irish or
Russlan), १७ रूमियान (Roman or Rumanian),

१८ लतियान (Italian), १९ प्रेमरयान (Pome-
ranians) [भा. इ सं. व इतिवृत्त १८१५]

अठरा धान्ये व उपधान्ये. अठरा मोठी धान्ये म्हणजे
गहू, साव, तूर, जव, जीवळा, वाटाणा, लास, चणा, जवस,
ममूर, मूय, रावळा, सोळ, हरीर, कुळोय, तावा, उजोद, व
चवळी एका मनेदार सरकृत ओळात हीं सर्व धान्ये गोविली
आहेत तो श्लोक असा

गोधूम शालि तुवरी यव याचनाल
वातानलक चणका अतसा भसूरा ।
मुद्र मियंगुतिलकोद्रवकाः कुलित्या
इयामाक मापचपला इति धान्यवर्ग ॥

१८ उपधान्ये—हीं दोन प्रकारांनी मोजतात, (१)
खजगुरा, भादली, बरी, नाचणी, बरग, काग, रापरेगहू, मका,
करडडे; राजगिरा, मटरी, पावरा, मूय, वाल, बारळा, देव-
भात, सातू, अगडी.

(२) खजगुरा, नाचणी, बरी, मका, मटरी, राजगिरा,
धिरस, पाडरकळी, जिरे, मेरी, वेणुबीज, देवभात, कमळ-
बीज, पाकड, अगडा, भेंडीबीज गोवारी, कुळ्याचे बीज. १०
फाटीजण घसतण व पाडरा रावळा अशीं आणवी दोन
उपधान्ये यात मिळवून उपधान्याची सख्या बीस भरितात

अठरा पुराणे—मद्रथ मद्रथ चैव मत्रथ वचतुद्रथम् ।

अनापकिंगकृत्काति पुराणानि वृथक् वृथक् ॥ आलिपामि पुरा-

णानि कृत्क गारुडमेव च ॥ अठरा पुराणांची नावे अशा—

१ ब्राह्म (ओकसल्या १० हजार), २ पात्र (५५ हजार),
३ वैष्णव (२३ हजार), ४ सैव (कंवा बायु (२४ हजार),
५ भागवत (१८ हजार), ६ भविष्य (१४५००), ७
नारद (२५ हजार), ८ मार्कंडेय (९ हजार), ९ अग्नि
(१५४००), १० ब्रह्मवैवर्त (१८ हजार), ११ लिंग
(११ हजार), १२ वराह (२४ हजार), १३ स्कंद
(८११००), १४ वासन (१० हजार), १५ कूर्म (१० हजार),
१६ मत्स्य (१४ हजार), १७ गरुड (१९ हजार), व १८
ब्रह्मांड (१२ हजार), पुराणांतील श्लोकसंख्यांमिंपयी एक-
मत नाही पुराणावर विशेष माहिती “ पुराणे ” या लेखात
सापडेल

उ प पुरा ण—उपपुराण पुष्कट आहेत त्यांपैकी काही
जुनी व काही अलोफडची आहेत बरी भागवत (काल
मुसार इ. स. ११००) यात खालील थोडा दिवो आहे.
—१ सनत्कुमार, २ नृसिंह ३ बरो, ४ दुर्वात, ५
नारद (उप) ६. कपिल, ७. सानव, ८ उतानस, ९. बाण,
१०. काळी, ११ बासिष्ठार्देय, १२. माहेश्वर, १३ सांव,
१४ सौर, १५. पातशर, १६ शिव (परम), १७ मारिच, १८.
भागवत (मागव), काही अथावत ब्रह्मांडोपपुराण हें १९ वे
उपपुराण भरतात

अष्टाविंशी—(अष्टाविंशी) अष्टाविंशी किंवा अष्टावीस महाल हें नांव (अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात) तापी नदीच्या दक्षिणेकडील गायकवाडाच्या वाऱ्याच्या अष्टावीस परगण्यास लावण्यात येत होते यांना मुरत अष्टाविंशी म्हणत इ. स. १७८० मध्ये फतेसिंह गायकवाडानें हा माग इंग्लिशांस दिला [ग्रांटडफ व वॉरे गॅलेशियर].

अडगांव—हे गाव प्रात बल्हाड, जिल्हा वकोड, तालुका अकोट मध्ये आहे. उ. अक्षांश २१° ७'. पू. रेखांश ७६° ५९'. लोकसंख्या तीनहजार. हा गावाजवळील विस्तीर्ण मैदानावर जनरल बेल्सली यानें रघूजी भोंसल्याचा भाऊ व्यंकोजी ह्यावर १९ नवंबर १८०३ रोजी जय संपादन केला, व गाविलगडचा किल्ला सर केला.

अडत्या—कोणत्याही व्यापारामध्ये, देवघेवांचीं कामं कर-
ण्याकरिता, आपले कारखान्यात तयार केलेल्या, किंवा कोठ्या-
रात साठवून ठेवलेला माल तापविण्याकरिता किंवा इतर व्यव-
हारात आपले तोंड जवाबदारी अगावर घेऊन आपल्या वतीनें तिष्ठतेत मागसाठी व्यवहार करण्याकरिता मध्यस्थ मागसाठी
जबर असते अशा मागसास अडत्या, गुमास्ता किंवा दलाल
अशी सद्दा आहे कायद्याच्या भाषेत गुमास्ता म्हणजे दुसऱ्या
मनुष्याकरिता काहीतरी कृत्य करण्याला अथवा तिसऱ्या मनु-
ष्याची असलेल्या देवघेवांत दुसऱ्या मागसापेक्षा प्रतिनिधी-
दालल बागण्याला नेमलेला जो मनुष्य तो होय. ज्या मनु-
ष्याकरिता हा व्यवहार केला जातो म्हणजे गुमास्ता ज्याचा
प्रतिनिधी असतो त्याचें नांव मुख्य किंवा मालक असें सम-
जावें (कलम १८२ कराराचा कायदा)

ज्या मा ही द ला ल चे प्र का र अ ड त्या —मालकानें
पाठविलेला किंवा ताच्यात दिलेला माल दलाली घेऊन विकणें
हें याचें मुख्य काम असतें आढल्या याच दुसऱें काम म्हणजे
मालकाकरिता लागेल तो माल विकत घेणें व तो माल ताच्यात
घेऊन मालकाले पांचता करणें एकाच कामाकरिता अडत्या
नेमता येतो, व त्या कामासंबंधीचें त्यास मुख्यत्वारपत्र
मिळतें, किंवा मालकाची ह्याच प्रकारची जी जी कामें निप-
तील ठितवीं सर्व कामें वजावण्यास त्यास कुलमुखत्यारपरहि
दिलें जातं याची नेमणूक काहीं विषयित काळपर्यंत किंवा
मालक मुख्यत्वात्मा रद्द करी तोपर्यंत बाळ असते अडत्या
दलाल नव्हे

सुर्वसत बाहेर गावचा जो व्यवहार होतो तो अडत्यामाफंत
होता ह अडते पुढील प्रसंगी घेवावले सवकारहि असतात
बाहेर गावच्या मनुष्याची पत सुर्वेच्या व्यापार्यास अपरिचित
असते, त्यामुळे अडत्याच्या अस्तित्वाची आवश्यकता असते, हा
अडत्या थापल्या इतकीचर माल खरेदी करन बाहेर गावच्या
व्यापार्यास पाठवतो. हा अडतीचा धदा सुर्वेस भोळा प्रमाणा-
पर जाततो हे अडते कसिधान १ रुपया बोकडा कापून
पेतात, याविनास रकमेवर व्याजाची वारकारणी बरतात. ते

धर्मादाय म्हणूनहि दर गेठडा चार अणेपासून आठ
वाणे कापून घेतात, या वट्टेन धर्मादाय म्हणून कापून
घेतलेल्या रकमेवर कोणत्याहि प्रकारची देणारेत नाही या
अटत्यार्षकी जे महाराष्ट्रीय अडते आहेत त्याचो असोसिपयान
जाली आहे पण त्यात सर्व पेढया आल्या नाहीत. परदेशाची
व्यापार करणारे जे अडते आहेत त्याचें वर्णन परदेशी व्यापा-
रच्या वर्णनावरोबर दिलें आहे.

अडलम.—अडलम ह कानानिटिश शहर असून जुवाच्या
जार्तीनें व्यापलेल्या भागात आहे. कदाचित् हेच आधुनिक
ऐन्डेल मा (बीट जीब्रोनच्या ईशान्येस ७ मैलावर) बाहेर
असायें या ठिकाणीं एक विद्या आहे या नित्रयात डेव्हिडन
दोन वेळ आप्रय घेतला होता येथें खारेंडुन (सेंट चारिदन)
याची मुद्दा असल्याची दतक्या कदाचित् धर्मयोध्याच्या वेळे-
पासुन प्रचारात आली असावी दु खानें गाजलेले लोक,
कजेवाजारी व जीवित्तास कटाळलेले याचें आधरस्थान, या
अर्थानें अडलमचें वर्णन सराफार स्टोर्टने केले आहे.

[1 Sam २५ I 2 Sam V. 17. Sir wal-
ter Scott Waverley ch LVII and Old
Mortality]

अडलर फेलीक्स—अमेरिकन शिक्षणशास्त्रज्ञ जन्म
अलबे (जर्मनीत) गावीं १८५१ मध्ये बॉलन विश्वविद्यालयात
पौरस्य बाबुप्राच अस्थापक १८७४ साली १८७९त न्यूयॉर्क
येथें नीतिशिक्षणसत्ता (Society for Ethical Cul-
ture) ना संस्थेच्या बादीकरिता त्यानें बरेच धम केले,
१९०० साली तो कोलंबिया विश्वविद्यालयात राजनीय व
सामाजिक नीतिशास्त्र याचा मुद्दाध्यापक झाला. डॉ अडल-
रनें लोकोपयोगी व सामाजिक सुधारणांकरिता मोठी चळवळ
केली उदाहरणें बं विव्हाविवाह शुभ्रपायुर्दे, खडानें घेतलेली
मिळकत, घरे इत्यादि बाबी. यानें पुढील पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं
घरें व कर्म, मुलाचें नीतिशिक्षण, आनुष्य व सचित, विवाह
व घटस्फोट, कर्तव्यपत्रे [Creed and Deed
(1877) The Moral Instruction of Children
1892, Life and Destiny (1903), Marriage
and Divorce 1903, आणि The Religion of
Duty (1906)]

अडसः—गाव, वाळवा नागपुर, जिल्हा नागपुर जोरुसल्या
सुमारे ३००. नागपुरच्या वायव्येन १७ मैलावर नागपुर तह-
शिलीत ह इहानथें खेदेगाव असून यात ५ पुनी देवळें आहेत
गणपतीच्या देवळात मूर्ति एकाच दगडाची केलेली असून
देवाभोंवती प्रदक्षिणा घालता येतील अशा रीतीनें सविली
आहे गावाजवळच्या टेकडोवर तीन लिंगांचें महादेवाचें देवा-
लय असून जिणें जमिनीतून आपोआप वर आली आहेत असा
समज आहे. येथें भोंसल्यानी बांधलेले दोन तलाव आहेत.
बाघकाम दगडी आहे. नोवंबर व जानेवारी महिन्यांत लहान

लहान जगा भरतात. या देवळाचे पूजारी गोसावो असून, देवळाकरता दिलेल्या जमिनीची व्यवस्था एकजण पाहतो. गांवांतील रहिवासी बहुतेक ब्राह्मण आहेत. (नागपूर डि. गॅ.)

अडाणः—या नदीची लांबी एकदर १३० मैल आहे. ही वाशीम तालुक्यांत उगम पावून पंढरप्रा नदीस मिळते. उन्हाळ्यांत या नदीस बऱ्यांत पाणी नसतं. तरी रिकटिकाणी पाण्याचे होह सापडतात (यवतमाळ डि. गॅ.).

अॅडाम्स जॉन—अमेरिकेचा दुसरा अध्यक्ष, जन्म १७३५ किन्सी गावी. याचा बाप द्रोतकरी होता. हा १७५५ साली हार्वर्ड कॉलेज मधून पदवीधर झाला. इ. स. १७६८ साली यॉर्क इंग्लंड देशात पसार झालेला “स्टॅप अनट” अमेरिकन लोकांस आपले प्रतिनिधि पार्लमेंट सभेत पाठविण्याचा अधिकार नसल्यामुळे त्यांस लागू नाही, असे प्रतिपादन केले. अमेरिकेचे स्वातंत्र्य जाहीर करण्याचा सल्ला उभांनी फाडिला त्यापैकी हा एक होता. ब्रिटिश सरकाराशी व्यापारा-संबंधी तह करण्याकरिता याने पुष्कळ प्रयत्न केले. फ्रेंच लोकांविषयी याचे मत वादट होतं व त्या लोकांचा विश्वास यास वाटत नव्हता. इंग्लंड देशात अमेरिकेचा राष्ट्रीय वकील या नात्याने हा तिसऱ्या जॉर्ज बादशहाच्या दरबारी होता. १७९६ साली हा अमेरिकेचा अध्यक्ष निवडला गेला. अमेरिकेतील संस्थानाच्या एकीकरता याने फार मेहनत केली, याचा स्मरण अतिशय तापट असून तो फार साहसी व आवेशी होता. तो हातीं घेतलेलं काम जीव लावून करीत असे. पण स्वतःच्या मतावरून फाजील अभिमानामुळे व हेन्रीयर भाडणखोरपणामुळे हा पुढे लनकरच लोकांस आविष झाला. मृत्यु ४ जुलै इ. १८२६.

अॅडाम्स जॉन हिम्सी—अध्यक्ष जॉन अॅडाम्सचा बडोल मुलगा. जन्म १७६७ साली किन्सी गावी. याच्या नांवावरून ह्या गावास हं नाव पडले. १७८७ साली हार्वर्ड विद्यालयाचा पदवीधर. यॉर्कम पेनच्या ‘सतुव्याचे हक्क’ या प्रसिद्ध पुस्तकाचें खडन करण्याकरिता याने बरेच लेख लिहिले. १७९६ साली ऑबे-वार्शिंगटननं यास पोर्तुगाल देशातला अमेरिकेचा वकील नेमिले पुढे त्याम ब्रिटन येथे लीच जागा दिली. १८०३ मध्ये संयुक्त संस्थानाच्या सभेचा हा एक मभासद झाला. हा संयुक्त (कॅडरे-लिस्ट) पक्ष सोडून लांफ्राहि (रिपब्लिक) पक्षास झळला. १८०६-१८०९ हार्वर्ड कॉलेजात अध्यापक. १८०९ रशियात अमेरिकेचा वकील. १८१८ मनरो अभ्यक्षाचा विटपास. अध्यक्ष मनरोच्या नावान प्रसिद्ध अगळेले तत्त्व यानंच घोषून काढिले. १८२१ च्या अमेरीस हा अमेरिकेचा अध्यक्ष झाला. याने मुलामगिरी नाहीशी करण्याकरिता फार प्रयत्न केले. मोठ्या चिकाटीने व परिश्रमाने याने लेखनस्वातंत्र्याम आल्या घाल-णारे नियम रद्द केले.

याच्या मध्ये सरी योग्यता, लोकांविषयी कळकळ, स्वतंत्र-पणा वर्गरे पुण होते. ह्याची बुद्धि विशाल होती.

अॅडाम्स हेनरी कार्टर—हा अमेरिकन अर्थशास्त्र-वेत्ता डेव्हन पोर्ट येथे जन्मला (१८५३) उच्च शिक्षण झाल्या-वर तो जॉन हापकींस विश्वविद्यालयात केली व लेक्चरर होता. व पुढे बॉर्नेल विश्वविद्यालयात लेक्चररचें काम केल्या-वर तो मिनिगन विश्वविद्यालयात अर्थशास्त्र व आयासात्र (Finance) या विषयांचा अध्यापक झाला. तो अंतःसंस्था-नीय व्यापारी सभाचा (Interstate Commerce Committee) आरुढेशास्त्री असे.

त्याने लिहिलेल्या ग्रंथापैकी, उद्योगधंद्यामध्ये संस्थानचें अण (The State in relation to Industrial Action 1887), संयुक्त संस्थानातील व्यवहार (Trans-Action in the United States 1885), राष्ट्रीय कर्ज (Public Debts 1887), आयासात्र (The Science of Finance 1888), अर्थशास्त्र व काय-देशास्त्र (Economics & Jurisprudence 1897) हे प्रथ मुद्दय आहेत.

अडावदु—मुम्बई पूर्वपानदेव. चोपळाच्या पूर्वेत ११ मैलांवर सुमारे पाच हजार लोकवस्तीचें गांव. पूर्वी हें मह-त्वाचें ठिकाण असून महालाचें ठाणें होतें गावामध्ये गडी होती तिची माती लोक नेतात व पूर्वीच्या कचेरीमध्ये हनी शाळा भरते. येथे लालबागेमध्ये एक बाघलेली पायऱ्यांची जुनी विहीर आहे. ही एका शामदास गुजराभ्याने बांधली. या खेरीच एक १०८९ हिजरी (इ. स. १६७८) मध्ये बाघलेली मशीद असून तीवर फारसी लेख आहे. याच्या बायब्येस तीन मैलावर उनवदेव नावाचें वन्हाळें आहे. (सु. गं)

अॅडींस अवायाः—ही अमिनिनीयाची राजधानी होय. उ. अ. ९° व. पू. रे. ८° ५९' हें शहर एन्टेडो रागेच्या उत्तरीवर समुद्रसपाटीपासून ८००० फूट उंचीवर वस-लेलें आहे. भोंवतालचा प्रदेश गवताच्या कुरणांनी व्यापलेला आहे. हें शहर म्हणजे एक छावणीच आहे अथे म्हटलें तरी चालेल. येथे मोठ्या इमारती नाहीत. येथील मुख्य व्यापारी हिंदु व अर्मेनियन लोक आहेत. येथील इमारतीत फारसें गिःपकौशल्य दिसत नाही. दुसऱ्या मेनेलेकन १८९२ इस्वी साली या शहराची स्थापना केली.

अॅडीरॉनडॉक्स—या नावाना पर्वतप्रमूह अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानात ईशान्य न्यूयॉर्कमध्ये व्हिंजन, ईशेक्स क्रॅडलिन व हॅमिल्टन परगण्यात आहे. भूगोलवेत्त्यांनी याचा समावेश “आपालासियन” व्यूहात केला आहे पण ते बरो-वर नाही. खरोखर याचा समावेश फावडाच्या “लारेन्सियन” डोंगरात होतो. याची शिखरे २००० आहेत. त्याची उंची २००० ते ५००० फूट आहे. येथें पुष्कळ नद्यांचें उगमस्थान आहे. त्यात मुख्य नदी हडसन आहे. येथें सरोवरहि पुष्कळ आहेत. त्यात वरचें व खालचें “कारन्यान्” व “सेडि” ही फार मोठी आहेत. यावरील जणें फार दाट आहेत. यात

देवदार व स्फूस झाडे वाढतात. लोखंड व आफाईट हे पदार्थ सापडतात.

अडिसन जोसेफ—(१६५२-१७१९) प्रसिद्ध कवि व निबंधकार. हा १६५२ साली मेर्या पहिल्या तारखेस मिल्सटन येथे जन्मला. ह्याचा शास्त्रीय शिक्षण संपल्यावर, हा काही दिवस ऑक्सफोर्डला क्राईस कॉलेजमध्ये होता. मुपारें दोन वर्षांनी, सॅमरहिलेन कॉलेजमध्ये त्याला लॅटिनशास्त्रामध्ये प्राप्ति दाखविण्याबद्दल “डेलि” नावाची शिष्यवृत्ति मिळाली. त्याचे पहिले लेख सगळे लॅटिनमध्ये असून कविताबद्दल आहेत. एका ‘जॉर्नल’ काव्याचे भाषांतर व गुयडनच्या मिसलेनीस मधील एक कविता यांमुळे त्याचा चार्ल्स मॅन्टेन्स व डॉन सोमरे यांच्याशी परिचय झाला. १६९९ साली हा प्रान्तमध्ये फ्रेंच भाषा शिकण्याकरिता गेला असताना मॉटेस्कु व सोमरे यांनी याची बायेंस ४५०० रुपये पगलावर नेमणूक केली. परंतु हा इटालीमध्ये वर्षभर राहून १७०२ साली रिचर्डशरलडहून परत येत असताना ग्लिगपाचा बी सता गेल्यामुळे त्याला नौकरास मुकावें लागलें.आता त्याची सांपत्तिक स्थिति फार खालावली होती. “केवो,” “पदकाविषयी सदा” व “इटाली-मधील काही भागावरील विचार” हे सर्व लेख त्याने युरोप-टाव्हात असताना लिहिले. मायेंतील चैतन्य व विनोद यांनी हे लेख परिपूर्ण आहेत परंतु त्यात चिकित्सकबुद्धि व पुरातन वस्तुज्ञान ही दिसत नाहीत.

१७०४-१७१० पर्यंत ह्याने सरकारी नोकरी केली. याचे आपली विद्वता व सामर्थ्य आपल्या लेखांनी लोकांच्या नजरेस आणिल्यामुळे तो सार्वजनिक कामास रायफ ठरला. याला मोठमोठ्या लोकांत व राजदरबारी मान होता. १७०४ मध्ये पार्ले बंधूक आप मालेवरील जडेश्वर एक कविता लिहिली. ती लोकांना फार पसंत पडली. १७०० मध्ये इंग्लंडावर अडर केनेटरीची जागा मिळाली. १७०७ मध्ये हॅलफिंन्सस ह्याला केनेटरी केले १७०८ मध्ये ह्याचा पार्लेमेंटमध्ये प्रवेश झाला. ह्या सर्व हुद्द्यांची कामे त्याने चोप रीतीने बजाविली. ह्या सर्व अवधीत त्याने काही राजकीय लेख लिहिले होते. तो अरी स्वभावाने सज्जाळ होता, तरी त्याचे सरळ बतन व औदारिक बुद्धि यांमुळे लोक त्याची नीव करीत.

१७१० मध्ये “टॅटलर,” १७११ मध्ये “स्पेक्टेटर” ह्यांनी १७१३ मध्ये “गार्डियन” या मासिकात त्याने पुष्कळसे विनोदपर, सोपपर, व ज्ञानोत्तेजक लेख लिहिले. ह्यात स्पेक्टेटर मंडाल लेख फार विचारपूर्वक लिहिलेले असून त्यांचे व्यंज फार उच्च आहे. सम जाच्या वेगळ्या चाली व मानवस्वभाव-वैशिष्ट्य व लांफाची विषयवृत्ती अनिष्टि हे विषय स्पेक्टेटर-मध्ये पंतलेले असून त्यांत लोकांवर टिपटिपणी मोठे शब्दांत टाका केवडी आहे ह्या लेखांत मनुष्य स्वभावज्ञाची मते नसली तरी शमाःपुनरुत्पन्ने बरेच लक्ष दिलेले आहे.

स्पेक्टेटरचा संपादक, स्ट्रीट, हा अडिसनचा वाळपणचा मित्र होता परंतु स्ट्रीटने “बीअवेज बिल” वा सिंधिहास लोक-पक्ष उचलून धरला आणि अडिसनने त्यावर टीका केली त्यामुळे त्याचा बेवनाव झाला. त्याचप्रमाणे अडिसनने टिकेलचे हलियड पोपच्या इलियडहून चागले आहे असे प्रतिपादल्या-वरून, अडिसनचे पोपशीही बर्कडे आले अडिसन १७१९ च्या १७ जुलैला मरण पावला. अडिसनची सरळ व सुबोध भाषा त्यानंतरच्या प्रकाशस आदर्शभूत झाली आहे व अद्यापिही भाषापद्धतीमध्ये अडिसनच्या संप्रदायास मान्यता आहे.

अडिसनचा रोग—हा रोग सर्व शरीराला झाला असता त्याची मुख्य लक्षणे म्हणजे त्वचेचा स्वाभाविक जोर्ण असतो त्याचे विकृतसंवर्धन, अत्यंत अशक्तपणा, अपचन, अतिसारादि पचनविकांचे रोग, हृदयक्रिया अशक्त व अनियमित चालणे ही होत. यास कारण सुमारेनेड ग्रंथि (Suprarened gland) या पिंडाचे नैदमीचे व्यापार व कार्य न होणे हे होय. यास अपवादात्मक रोगी आढळतात. त्यामध्ये हे पिंड न वियडता त्वचा मात्र पालवते. अगर हे पिंड विपन्नहि त्वचेस विकार होत नाही. या रोगाचा शोध इ. स. १८५५ साली अडिसन या डॉक्टरने लाविला. व याचे शोधादरम्यान शरीर देखील मोठेन स्वीकडे या जगविकांत शोधकास या पिंडाचे शरीरातील कार्य व उपयोग याचे संशोधन करण्याची सुरुवाती झाली. यानंतर बरेच वर्षांनी मिकसिडिमा (Myxcedema) नामक रोग बायर्तोड पिंडाचे सख वेडन वर करता येतो असा शोध लागल्यावर शरीरातील असल्या सर्वच नक्षिमाशून्य पिंडाच्या क्रिया व कार्य यांचे संशोधन जरीने सुरू झाले. व हे कार्य तडीस नेण्याची अहमहमिया सर्व देशातील यूरोपियन तज्ञांमध्ये घुळू झाली. पण शेवटी लंडनच्या शेफर नावाच्या शोधकाने यातील आंतरासाचे कार्य व सहचर यांचे खानी पट-गारा शोध व विवेचन केले व अतोदर अडिसन याची जी रोगोपपत्ति निघाली होती तिचे हटोस्रण झाले. हे शोध शेलेप्रमाणे आहेत (१) या पिंडामध्ये अतिशय जलाल असे सख असते. (२) हे सख प्राण्याचा पोटात विले असता विषयाधे-सारणी लक्षणे होतात (३) काफसून अडेनलिन (Adrenalin) नावाचे विशिष्ट सख निराळे काढता येते. (४) व हे पोटात विले असता शरीरातील लहान घनमयाचे वाडचन होऊन शरीरातील रक्तानिस्तरणाचा दाब अगर भार वाढतो. यांत आपसी खालील सोपाची नवीन भर पडली आहे ते असेः—(५) हे पिंड विपडले म्हणजे त्यातील आंतरासापत्ति धोडमोडी होत आहे. अगर मुळीच नष्ट होते आणि मग शरीर लक्षणे होऊ लागतात. (६) हे पिंड विकृत होण्याचे कारण उदरा-मधील (सिंथेटिक) सहासुभूतिक मयांतवंचे जाळे असते, त्यामध्ये दाह अगर विषाड होऊन या रोगास आरंभ होतो.

मृतरोग्याचे विवृत पिंडाची तपासणी करितां आढळून येणाऱ्या बाबी — (१) मॅकडा ८० रोग्यात ह्या पिंडातील गाभा क्षयक्रिया सुरू होऊन प्योस्फटीनें घिलघिलीत झालेला असतो बहुधा दोन्ही बाजूचे पिंड निघडलेले असतात व रोग्याचे शरीरात दुसरीकडे कोठें तरी क्षयक्रिया सुरू असते किंवा घुघुघासिध क्षयक्रियेनें पोखरलेले असतात व येथून रोगवीज या पिंडान फेलावतें (२) काही पिंड वरील क्षयक्रिया न होता वेचळ शुष्क होऊन संकुचित झालेले दिसतात (३) अगर त्यात दाहक्रियेचा लक्षण होऊन शेवटी तो पिंड शुष्क व संकुचित होतो (४) अगर पिंडान काहीदि विवृति नसून त्याचे जवळ धसणारी सहास्रभुतिक मलामयि विवृत होऊन ती रोगाचे जाण्यात गुरफटून गेलेली आढळते

लक्षण — रोग्यास हळूहळू असक्षपणा घाटण्यात आरंभ होतो व तो वाढत जातो चोर नसा इक्षूच घरात प्रवेश करितो त्याप्रमाणे ही सर्व नाना नवीन लक्षणे हळूहळू शरीरात प्रवेश करितात हृदयक्रिया अक्षय व अनियमित होऊन चैन्या व चकर येऊन एखादेवेळी त्या बेसुद्धीत रोग्याचा अवधि होतो रक्ताभिसरणानेच्या दायाचे मान आरंभत कमी झालेले धमर्तें मळमळ, ओकरी अगर जुलाब ही लक्षणे मधून मधून जोर करितात. हा रोग्याचा पाया शरीरात भडम भरला नोमानंतर सर्वांचे लक्षांत येण्यासारखें बाह्य लक्षण दिसू लागतें तें ह की त्वचेमध्ये पिंगटपणा अगर पिवळपणा, काळपणा अगर काळेपणा दिसू लागतो हा त्वचापाळट हस्तपादमुखादि नेहमी उघडे असणारे भाग, अगर नेहमीं अमळ काळसरच असणारे कास, स्तनाभित्ताळची जागा, अगर कवचेचा जो भाग नेहमीं वक्रानें अगर कवरपथानें आवळला जातो तेथें विशेष आढळून येतो कधीं तोंडातील अगर अन्य ठिकाणच्या छेध त्वचेनें हि हा बदल दिसून येतो रोग्याचें उष्णतामान वाजवीपेक्षा कमी असतें पुण्यास व धीमतापेक्षा गरिबलोकांना हा रोग विशेषेंकरून होतो याचें कारण पौष्टिक पदार्थ खाण्यापिण्याचे कमतरतेमुळे गरिबांना होणारा क्षयरोग हें होय

निदान — रोग प्रथमावस्थेत ओळखण्यास अगदीं सोपा असत असतो कारण शरीरपणा, गर्वाशयप्रति, उदरोत्पन्नप्रति, कांहीं विवक्षित हृदय व (Ex ophthalmic goutre) या रोग मध्ये हि यासारखाच त्वचेत पाळट होता सामलमक्ष व रीत्यभस्मादे आंगपथें फार दिवस घेतल्यानें हि त्वचापाळट होतो पण कमी असणारा रक्ताभिसरणमार हृदयाचा व इतर अक्षपणा या लक्षणावरून रोगनिदान होण्यास मदत होते ह रोगनिदान ठरविण्यासाठी या पिंडाचें आंतररससत्त्व पोटात दिलें अमता रोग्याचे रक्ताभिसरणमारांत एकदम उघारणा होतें, व साध्या मागमास ते दिलें असता काहीं बदल होत नाही

उपचार — प्रकृति एकद्रीनें सुधारेल असे सर्व इलाज व उपचार करावे पौष्टिक आहार व सोमल, कुचला इत्यादिमिश्रित पाचन वाढविणारी पौष्टिक औषधें यावीत मोन्या व स्वच्छ हवेंत रोग्यास ठेवातें, व निरनिराळ्या प्रकारचें या पिंडरसाच सत्त्व विवृत मिळतें त्याचा उपयोग केल्यान सुधारणा होते

या रोगाचें वर्णन आपले वैद्यकात नाही, असें वाग्तें परंतु आपले देशात हि हा रोग अगदीं अपरिचित नाही म्हणून याग-कडे आपले वैद्यवर्गानें लक्ष पुरावें

अडुर — सुगई, भारवाटमिन्हा, हुनगटच्या पृथस दहा मेलावर असलेलें खेडें लोकरुम्या सुमार दीड हजार, बाराव्या शतकातील एका शिलालेखात पादोपुर (Pandipur) या नांकापल्ली या गावाचा उल्लेख असून इ स १८६२ पर्यंत ह एका लहानशा भागाच मुख्य ठिकाण होतें पृथस बालेश्वर महादेवाचें देऊळ असून तेथ (Fleets Kanarese Dynasties 36 85, 47) सन १०४४ सालचा एक शिलालेख आहे या गावात आणखी दोन शिलालेख सापडले आहेत एक सन १०३४ चा असून दुसऱ्यावर तारीख नाही ज्यावर तारीख नाही त्या शिलालेखाच्या आतील मजबुतारवून तो पूर्वीचें चालुक्य राजे या गावातील सहावा राजा कृतिवर्मा (इ स ५६०) याच्या वेळचा आहे अस स्पष्ट दिसतें आणदी एक शिलालेख तेरावा राजा कृष्ण राजा कृष्ण दुसरा याच्या वेळचा (८०५ ते १११) इ स १०४ मधील आहे इ स १०४४ साली शिलालेख पश्चिमेकडचे चालुक्य वंशातील राजापेडीं सहावा राजा सोमेश्वर पहिला (इ स १०४२-१०६८) याचे वेळचा आहे याच्या वेळचे एकदर ४० शिलालेख सापडले आहेत (सु र्ग)

अड्डळा — या वनस्पतीचीं साडे आपल्या देशात सर्व ठिकाणीं सापडतात

ना व — सहस्र वासक, वासा, अक्षय ६०, म० अड्डळा, व० वासक, वासक, हि० अक्षय, उरिया-वास, का० आड्डळा, आड्डोले, ते० अड्डर, ता० अचडोडे, गु० अड्डो, Latin-Adhatoda, English Adhatoda Vasaka

वस्तु क्षेत्र — हिंदुस्थानातील बहुतेक उष्णप्रदेशात ४००० फूट उंचीपर्यंत ह झाड सापडतें हिमालयाचे खालील भागात हों झाडे विपुल असून पूर्व हिंदुस्थानांत साधारण व पश्चिम आणि दक्षिण हिंदुस्थानात मुख्य मुख्य आहत या झाडाची वनच्या वन आड्डळात कोठें कोठे कुपणाकरिता याची लागवड केली जाते

उपयोग — औषध, रंग, खत वगैरे कामाकरिता याचा उपयोग करतात याशिवाय ही वनस्पति कृमिनाशक आहे

पुरातन कफविदार, दमा व क्षय या रोगावर या वनस्पतीचा उपयोग होतो जेंव्हाच्या विसावरोवर (करवतीन कापले असता पडणारा तुरा) याची पान उकळली असतां पिवण्या रंग तयार होतो याच्या अगो कृमिनाशक धर्म अस-

त्यामुळे किंवा यात बरेंच पाताळा (पोटॅश Potash) अस-
त्यामुळे खताकरिता ह्या पानाचा उपयोग करतात मौक्तिक
भस्म तयार करण्याकरिताहि या वनस्पतीचा उपयोग करतात
या झाडापासून बडुकीचे दाखकरिता ओळसा व बगात्मध्ये
मणि तयार करतात

नाग टेकड्यावर या झाडाच्या पुण्याचा अजुन पाहण्याकडे
उपयोग करतात ही वनस्पति कृमिनाशक किंवा कोमघ आहे
यासबधी बराच मतभेद आहे या वनस्पतीत आल्कलॉइड
आहे असा शोध हूपरने लावून त्यास वॅकसिडन (Vac-
sides) अस नाव दिले डॉट्टर हें बाजारात मिळतेंच
परंतु त्याच्या इतकच गुणकारी दुसरे कृमिनाशक
पदार्थ असल्यामुळे त्याचा फारसा उपयोग होत नाही खता-
च्या व कृमिनाशक गुणाच्या बाबतीत पानाच्या उपयोगा-
विषयी आणखी घोच लागणे अवश्य आहे

अडुळशाची पाने पेरूच्या पानासारखी दिसतात या झाडाच
पचार (मूळ, पाने, फळे, फुले, साल) औषधी आहे व
आर्य वैद्यकात या झाडाचा पुष्कळ रीतीन उपयोग होतो

अडुळशाच्या पानाचा उपयोग करतात आर्यवैद्यकात
कित्येक रोगांत अडुळशाच्या मुळाचाहि उपयोग करण्यास मासि-
तले आहे हिंदुस्थानात सर्वत्र मिळणारी अरुपुप्त व अत्यंत
उपयोगी अशी ही वनस्पति होय परंतु तिच्याकडे जावें इतकें
जानतेंचें लक्ष जात नाहा.

अडुळशाची बाळेलीं अथवा ओलीं पानें चागलीं जुनाट,
अगर पिकलेलीं प्यावीत कींवाळीं घेऊ नयेत हीं पानें कडसर
असून, त्यास उग्र व चह्मप्रमाणें एक प्रकारचा गंध येतो पानें
लाबट, कोन्हाटोच्या पानासारखीं असतात

रासायनिक प्रयुक्तन — अडुळशात "व्हासिसिन" ह्या
नावाचें अल्कलॉइड (क्षार) व " अँटॅटोडिक वॅसिड " ह्या
नावाचें सॉरिय अम्ल (Organic Acid) असते

गुण धर्म — कफघ्नोपनाशक, कफसंघावी आणि वातशामक
असून रक्तपित्त, क्षतक्षय यात पडणारे रक्त बांधविण्याचा
विशेष धर्म यात आहे

पुष्कळ दिवसाचा खोकला, श्वास, वैशेषिक कफ किंवा कफ-
क्षयाची प्रथमावस्था (ह्या अवस्थेंत तापाचा सर विशेष नसतो,
लक्षणे तोम नसतात) व इतर कफविदार यात अडुळशाचा
अत्यंत उपयोग होतो परंतु तीव्रज्वरपरीत रोगी अवस्थाय
मान ह्याचा व्हावा तसा नीट परिणाम होत नाहीं जुनाट
रोगात विशेषत अडुळशा भरोबरच सिंपली दिली असता
विशेष उपयोग होतो (Dr U C Dutt, Hindu
Materia Medica) अडुळशा कडू, शब्द असून
कासोळ, रक्तपित्त, कफज्वर, क्षय, श्वास याचा नाश कारणा
स हे (राजनिषड) ऊर्ध्व व अर्धोप रक्तपित्ताचा नाश कर-
णारा आहे (गण) हर्शंग, जाति, ऊष्ण, तद्धान, इत्यादिकांत
उपयोगी आहे (घन्यतरो) ज्वर, मेह, मरुचि, यात उप-

योगी असून, काजुळ व कफनाशक आहे (वैद्यदेव नि०)
येणेंप्रमाणे निरनिराळ्या गुणदोष निघवत त्याचे गुणधर्म दिलेले
आहेत क्षयरोगावर अडुळशा ह अत्यंत उपयोगी औषध आहे
अमासमज होवा, परंतु सर्वच क्षयावर याचा व्हावा तसा उप-
योग होत नाही

अडुळशाच्या पानाचा रस काढून तो अतिसार व घग्गर्भांत
देतात विशेषत रक्ततिसार व पित्तसमृहणी यात उत्तम उप-
योग होतो

पाने वाळवून त्याचें घृषमान घेलें असता श्वासाचा क्षायेन
शमतो अडुळशाचीं फुले व फळे कडू, मुगधयुक्त व शामक
आहेत फुलाचा काडा अगर बाफ देऊन रस काढून तो वाप-
रावा क्रियेक वेळा त्याचा हिम अगर फाडीत उपयोगी पडतो
कुळाचा हिम प्रत्यमेहावर फार उपयोगी होय क्षयरोगाच्या
तापान होणारी तममग व भासणारी तीव्र उष्णता यात अडु-
ळशाच्या फुलाच सरवत अगर हिम दिव्याम फार फायदा
होतो अडुळशाचीं फळे लसणाच्या पाकट्या अगर सतापाच्या
पात्याप्रमाणें माळ करून मुलांच्या गळ्यात घालतात त्यायोग
मुलास चडीपाण्याची फारशी बाधा होत नाही

अडुळशाच्या ताज्या पानांचा गरम गरम चहा करून तो
पेतला असता चडीचा कापासून आलेल्या रोकल्यास फार
हितावह होतो

अडुळशाचा युका अर्क, ओळा अर्क, मद्ययुक्त अर्क (Tinc-
ture) व सरवत अशी करता येतात अडुळशाचा रस
अगर काडा वाफेवर आडवून गोळा तयार करतात, त्यास युका
अर्क (Dry Extract) असें म्हणतात तोच अर्क
किंचिद पातळसर राखून त्यात मयार्क मिसळल्यास त्यास पातळ
अर्क (Fluid Extract) असें म्हणतात अडुळशाचा रस
फिल्टरपेपर अगर फलाणोनें गाळून त्यात शेंकडा ४० इतका
उत्तम मयार्क मिळवून ठेवतात, त्यास मयार्कयुक्त अर्क अगर
रस म्हणतात सरवत तयार करून त्यात अडुळशाचा रस सम-
प्रमाण मिस्र करून तें पुन्हा आदवून लोहाप्रमाणें घट करावें.
त्यास अडुळशाचें सरवत म्हणतात त्याचें प्रमाण वयोमान व
प्रकृतिमानावरले औषाचे [बेंद पदे कलवैभव, सिप-
विद्यार २१]

बेंडोलेड—ही दक्षिण ऑस्ट्रेलियाची राजधानी आहे.
ह शहर दोरेन्स नदीच्या मुखापासून ७ मैलावर त्याच नदी-
च्या काठी वसलेले आहे या शहराचे दोन भाग केलेले
आहेत एक वसतांचा व दुसरा उद्योगधंद्याचा या दोन
भागामध्ये एक उपवन आहे व त्यामधून दोरेन्स नदी वाहत
जाते येथें रस्ते फार सुंदर आहेत येथील इमारती व बागा
फार प्रेक्षणीय आहेत लोकसंख्या २२५११७ (१९१७)

बेंडोलेड विश्वविद्यालय १८७६ साली उघडल शिक्वाशत्र,
शेतकी, सनिवोदन, व्यापार बरेरे शिक्षण देणाऱ्या शाळा
येथें आहेत शहरात अनेक सुंदर पुतळे उभारलेले आहेत.

वर देणाऱ्यांनी निवडलेला एक मेयर व मन्त्र अन्डरमेन शहराची व्यवस्था पहातात. लोखंडी व मातीची कामे, दारू, सावण वगैरे येथे तयार वरण्यात येतात. आस्ट्रेलियाचे हे मध्यवर्ती शेअरमार्केट आहे. येथून आगगाड्या रेल्वे, निडने, त्रिस्वेन वगैरे टिगाणी सुटतात. उन्हाळ्यात येथील हवा फार उष्ण असते, पण समुद्र व पर्वत जवळ असल्यामुळे फार त्रास होत नाही इतर ऋतूत हवा सुरेख असते. पावसाचे वार्षिक मान सरासरी २०.४ इंच असते

ॲडोलेड शहराची स्थापना १८३६ त झाली, राणी ॲडोलेड हिच्या सन्मानार्थ ४ थ्या विल्यमच्या डेव्हेवरमन याला ॲडोलेड हे नाव देण्यात आले.

ॲडोलेड्सवर्ग.—हे एक लहान व्यापाराचे गाव कॅप्टन ओलामध्ये आस्ट्रेलियात आहे. या गावापासून एफ मैलावर सर्व युरोपात भव्य, सुंदर व मोठी अशी एफ गुहा आहे. या गुहेत पाण्यात विरलेल्या खडूच्या फारच प्रेक्षणीय आकृती दृश्य पडतात

आडेसर.—कच्छ मधील (मु. इ.) वायव्यमध्ये रणावर असलेले सुमारे तीनचार हजार लोकसंख्येचे टिगाण. येथे धान्य व गूळ याचा भंडासा व्यापार चालतो. येथील पडण्या मिती १८१६ साली राव भारमलजीने उडविलेल्या सरवत्तीची आठवण देतात (मु. गं).

ॲडोनीस —याचा प्रीरुदतकथेत उल्लेख केलेला आहे. हा अतिशय सुंदर असल्यामुळे "अफ्रोडोटीया" फार आवडता होता. याच्या जन्मासवधाने निरनिराळ्या दत्तक्या प्रसिद्ध आहेत. सिरियाचा राजा येईस याम त्याच्या मुलीपासून अफ्रोडोटीने उद्धृत केलेल्या अस्वामाविक प्रेमा-मुळे पुत्र झाला त्याला हे समजनाच त्याने तीस ठार मारल्याचा हुद्दा केला. पण देवाची तिजवर मर्जी असल्यामुळे त्यानी तिचे झाडात रुपांतर केले. पुढे १० महिन्यांनी त्या झाडातून एक सुंदर मूल बाहेर आले अफ्रोडोटीच्या सांगण्यावरून पर्सिफोनीने त्यास जतन करून वाढविले "ह्यूस"ने असे ठरविले की वर्षाचा ३ भाग ॲडोनीसने आपणाला घाटेल तसा पालवावा चांगीचा ३ तिने तिने अफ्रोडोटी व पर्सिफोनी-बरोबर राहून वाढवा. यास एका रानडुकराने ठार मारिले

पूर्वी अवेन्स, अलेक्सांड्रिया यासारख्या मोठ्या शहरां या देवाच्या जना भरत असत

२ ॲडोनीस म्हणजे वनस्पतीचे पंतथ आहे असे म्हणतात. त्याचे जन्ममरण म्हणजे सर्पतील हिशाब्यात व वसतऋतूत होणारे बदल दाखविण्याकरिता केलेले रूपक होय.

३. थेम्सपियरचे "व्हीनस ॲड अडोनीस" नावाचे एक काव्य आहे. तसेच शेलेन कोटसकरीच्या निधनासवधीचे "ॲडोनीस" नावाचे एक शोकांगीत लिहिले आहे.

४. ॲडोनीस हे सहा महिने क्रान्तिवृत्ताच्या उत्तरेम, सहा महिने दक्षिणेम असणाऱ्या सूर्यावरचे रूपक आहे

५ चवथ्या जॉर्जला पद्मश्रीचा अडोनीस (The Adonis of 50) म्हणत

६. एफ वनस्पतीची जात, याला "फेसंटचा (Pheasant एक पक्ष्याचा) थोळा " असेही म्हणतात.

७ एफा फुलापासूनचे ह नाव आहे.

अडोवा.—अविसीनियामधील टायभ्रे प्रांताची राजधानी. हे शहर गोंडारच्या ईशान्येस १४५ मैलावर आहे. अडोवा हे धनधान्यादिकांनी समृद्ध अशा जिल्ह्यात वसले आहे. मसवापासून मध्य अविसीनियापर्यंत जाणाऱ्या मुख्य मार्गावर असल्यामुळे हे अरबस्तान व सुडानमधील व्यापाऱ्यांचे जमण्याचे स्थान आहे १८८७-९६ याच्या दरम्यानच्या इटाली व अविसीनिया यांच्यामधील लढायात अडोवाचे फार नुकसान झाले. तथापि येथील धर्मस्थाने मान युद्धांमिळून बचावली. १८९६ साली अविसीनियनानी इटालीन सैन्याचा अडोवाचे लढाईत पूर्ण मोड केला.

ॲडुमिरॅल्टी वेटे.—न्युगिनीचे उत्तरेस १' ते ३' दक्षिण अक्षांश आणि १४६' ते १४८' पूर्वे रेखांशात असणाऱ्या सुमारे ४० बेटांचे समूहास ॲडुमिरॅल्टी वेटे हे नाव दिले आहे यापैकी मॅनस हे सर्वात मोठे बेट सुमारे ६० मैल लांब असून येथील अतिउंच शिखर सरासरी ३००० फुट उंच आहे १६१६ मध्ये डच लोकांनी या बेटांचा शोध लावला. १७६७ मध्ये फिलिप काँटेरेट येथे आला होता. परंतु या बेटाचे सर्वाधिकालाच्या वाण्यातील खडकांमुळे "चालेझर" अज्ञान येईपर्यंत येथे कोणास उतरता आले नाही येथील रहिवासी पाणुभन वळण्याचे परंतु मिश्र जातीचे दिसतात. हे लोक नरमांसभक्ष्य आहेत यांनी पुष्कर गोऱ्याचे खून केले आहेत.

अड्याळ.—तहशील भंडारा, जिल्हा भंडारा. भंडाऱ्याच्या दक्षिणेस पवनोरस्त्यावर १४ मैलावर हे एक मोठे खेडेगाव आहे क्षेत्रफळ १३०० एकर. लोकसंख्या सुमारे तीन हजार

येथे एक महावीर अथवा हनुमानाचे जुने देऊळ असून मूर्ति फार मोठी आहे व ती स्वयंपूर्ण आहे असा समज आहे. वही वर्षापूर्वी खोदकाम चालू असताना बाहेर काढलेली एक जिनाच्या पारसनाथ देवाची पाषाणमूर्ति आहे येथे पाच सहा चांगले तलाव असून गाडवी लोकांची बरीच वस्ती आहे. रेसमी कापडी धोतर वगैरे काम, बाबूच्या टोपल्या व चटया येथे तयार होतात. येथे पोर्स ठाणे, प्राथमिक शिक्षणाची शाळा, टपालकचेरी व तपासणी अधिकाऱ्याकरिता या ठिकाणी एक लहान रकम उभारण्यात येते

ॲड्रा —ह बदर सोनच्या दक्षिणेस अजमेरीया प्रांतात "रायो ग्रँडे डी ॲड्रा" नदीच्या मुखाजवळ भूमध्यसमुद्रावर आहे. या बंदरातून शिसे, दासे वगैरे जिनस बाहेर रवाना

होतात. लोकसंख्या ११,१८८ (१९००). मुख्यतः युनायटेड किंगडममधून कोळसा येतो

ॐड्रारः—उत्तर आफ्रिकेतील सहारा मरूस्थलीतील निरनिराळ्या प्रांतांचे हे नाव आहे रायो डी ओरो (Rio de Oro) या र्वेनेश सरभित स्थानाचे दक्षिणेकडील डोंगराळ भागाला अड्रार सुटफ (Sutuf) असे म्हणतात दिव्यवृद्धे ईशान्येस असलेल्या उच्चव्याच्या भागालाहि ॐड्रार असे म्हणतात. पण ॐड्रार या नावाने नेहमी ओळखला जाणारा प्रदेश म्हणजे सेनेगालचे उत्तरेस ३०० मैलावर असणारा, पश्चिम सहारासमोळ होय या ॐड्रार मध्ये फेचाचे प्रखर कार आहे हा प्रदेश बहुतेक रक्षक आहे, पण मधून मधून ओलाव्याच्या जागा दिसतात येथील एकदूर लोकसंख्या मुमारे, १०,००० आहे (सिंगेरी, बादान व उजेफ्ट या ठिकाणी लोकवस्ति दाद असून, सिंगेरी हे व्यापाराच मुख्य ठिकाण आहे येथून सुवर्णरज, गहाग्याची पिसे आणि खजूर संद छडे येथे जातात मिठाचाहि मोठा व्यापार आहे

ॐड्रिअन—अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानात मिचिगानमध्ये लेनाची परगण्यात रायचीन नदीवर ह एक शहर आहे लोकसंख्या मुमारे अकरा हजार. येथे ॐड्रियन कॉलेज (१८५९) आहे मुलकीकरिता १८७९ साली स्थापिलेली एन औद्योगिक शाळा आहे येथे सांजंनिक चापनालय आहे. येथे व्यापार चांगला चालतो, विशेषत तापची पुंपणे तयार होतात कृषिविषयक हत्यारे, बायें, पेट्रमी, मोटारी वगैरे तयार काप्याचे कारखाने व गिरण्या आहेत. १८९८ साली हे शहर म्हणून नोंदले गेले हेड्रिअन नावाच्या रोमन वादसदावरून या शहराला नाव पडले असे म्हणतात

ॐड्रिआ—हे गांव इतालीयेचात रोन्डीने प्रांतात ॐडोने द पो या नद्याच्या मुळामध्ये पसरले आहे. हे समुद्रापासून मुमारे १३१ मैल लांब आहे हे रोन्डीना प्रांताच्या धर्मशास्त्राच्या अधिकाऱ्यांचे मुख्य ठिकाण आहे. पूर्वी ॐड्रिआ नावाचे शहर जेथे वसले होते त्याच ठिकाणी हे सध्या आहे त्याच गांवावरून ॐड्रीआटिक समुद्रास ॐड्रीआटिक हे नाव पडले. पश्चाच्या विदेशी निपनाविषयी ॐरिस्टाटलच्या काळी हे गांव प्रसिद्ध होते पूर्वी हे दर्याभागापासून निगण होते

ॐड्रिआदीन समुद्र—हा मुख्य समुद्राचा भाग असून इताली व आस्ट्रीया हंगेरीचा सिन्यान्त्याचा भाग, माटेनोब्री व अल्बिनिआच्या किनार्यालगतचा प्रदेश यांमध्ये आहे यास हे ॐड्रीआ गावावरून नांव पडले. माची लागी ५०० मैल व रुंदी ११० मैल आहे. हा ४०° ते ४५° ४५' उत्तर अक्षांशात आहे. या समुद्राचे काही म्हेनिते हे प्रसिद्ध सहूर आहे. इतालोकडचा किनारा सपाट आहे व बाकीचा किनार्याचा माप राखळ आहे. या समुद्राची सरासरी सोली १३१ फुट आहे.

ॐड्रिआनोपल—ॐड्रिआनोपल (प्राचीन हेड्रिआनोपोलिस) हे थुरोपातील तुर्कैस्तानातल्या ॐड्रिआनोपल प्रांताची राजधानी आहे याची लोकसंख्या मुमारे ८०,००० असून तिथे तुर्क व बाकीचे यहूदी, ग्रीक, बल्गर, आर्मिनियन वगैरे लोक आहेत आगर व महत्त्व यात ॐड्रिआनोपल हे कॅन्स्टॅन्टिनोपल व सॅलोनिना यांच्या खालोखाल आहे येथे ग्रीक वार्त्तविशेष व एक आर्मिनियन व दोन बल्गर विशेष असतात. ॐड्रिआनोपल ह बल्गेरियाच्या मरहट्टावरील मुख्य तटवर्दीचे शहर असून याच्या भोवती आधुनिक पद्धतीने बांधलेल्या फेन्ल्याची रांग आहे ह तुकानदीच्या दोन्ही तीरावर वसले असून येथेच विला सॅलिस्ता नदी मिळते. वेलप्रेड व तोफियाहून कॅन्स्टॅन्टिनोपल व सॅलोनिना येथे जाण्याच्या रेलवेवर ॐड्रिआनोपल आहे. हे अगदी पारस्य शहर असून येथे हद्दामिए शाळा, कलाकौद्यालयाची शाळा, यहूदी लोकांची शाळा, ॐनिआन नावाचे भौत विद्यालय, इमिरिअल आर्टोमनबॅक, टोबेसीरिजो, अमिडुहज, व कामदारासाठी बांधलेले राजवाडे ह्या मुख्य इमारती आहेत प्राचीन इमारतीत एस्कोसराई नावाचा मुलतमचा प्राचीन पडदा राजवाडा, अलीपाशाचा बाजार, आणि तुर्की वास्तुसंदायांचा नमुनाच असलेली १९व्या शतकातील दुसऱ्या सेलिमची मसीद, ह्या इमारती मुख्य आहेत ॐड्रिआनोपलमध्ये ५ उपनगर असून त्यातील कॅरेंगच हे अगदी प्राधान्य पद्धतीवर वसले आहे. येथे सर्व वर्गांच्या लोकांच्या शाळा असून त्यांशी काही नवीन व काही अगदी जुन्या पद्धतीच्या आहेत. इमिदिए नावाच्या सरकारी शाळेत तुर्क व फ्रेंच या दोन्ही भाषांचे बोकेसत असून दोन्ही विषय शिकवितात. येथे एक ग्रीक लोकांची बाध्यसंस्था आहे.

इ. स. १८७७ ७८ च्या युद्धांने ॐड्रिआनोपलची आर्थिक स्थिति फार चमत्कारिक झाली होती इ. स. १८८५ साली पूर्वे सामेलियाहून हे शहर काढल्याने तर ती स्थिति जास्तच वाईट झाली हे शहर पूर्वी ग्रेस व वास्कुन्स द डॅन्युवनदी मधून बराच भाग म्हणजे सध्याचा बल्गेरिया असे व्हावापर्ये केंद्रस्थान होते परंतु १८८५ पासून याचा हे प्रकीय व्यापार फिलिप्पोपोलिस शहराने बळकठिला येथे रोन्डीम, कमावलेली कातडी, लोकराचे, तागाचे व सुताचे कापड तयार होते व व्यापार साधारण चापला चालतो फळे व शेतकीच्या मालाखेरोज कच्चे रोसीम, कापूस, अहू, पुष्पावणी, गुळाबाचे अत्तर मेण व 'तुर्कीतांबड'रंग वगैरे पदार्थांचे निर्यात होते.

ॐड्रिआनोपलचे गूढचे नाव डफारम, डफुदाम अथवा उस्फोदाम होते परंतु हेड्रियन नावाच्या रोमन वादसाहाने (१९७ १३८) हे शहर जाडपुन यास दुपरे नाव दिले. येथे इ. स. ३७८ साली गॉथ लोहानी रोमन लोकांचा पराभव केला. पहिल्या मुहाम्दने इ. स. १३६१ साली हे शहर घेतले तेव्हा पासून १४५३ पर्यंत म्हणजे कॅन्स्टॅन्टिनोपलचा वाढाव होईपर्यंत येथे तुर्का मुलतान वहात असत. इ. स. १८२९ ते

१८७८ मध्ये हे शहर रशियनांच्या ताब्यात होते. पुढे ते तुर्कस्तानाला मिळाले. याचन युद्धात हे तहामध्ये तुर्कस्तानने सोडून घ्यायचाच होत परंतु तुर्कांनी लढाई चालू ठेवून ते तसेच बळकाविले. परवांच्या मध्ययुद्धात हे शहर सोडण्याची पाळी तुर्कांवर आली होती. पण सध्या ते तुर्कांच्याच ताब्यात आहे.

मदोई—कच्छमधील (सु. ६.) मोर्वाच्या ताब्यातील तटवर्दीचे शहर लाकड्या घुमारे साडेचर हजार. येथे कापसाचा बराच व्यापार चालतो. उत्तरेस सुमारे दोन मैलावर काठी लोकांच्या लपून बसण्याच्या लहान लहान गुहा आहेत. (सु. मं.).

अणिमाडव्य—माडव्य ऋषींचे नामांतर.—पूर्वी माडव्य या नावाचा महानिधाय य सर्वधर्मज्ञ असा एक ऋषि होता. त्यान पुष्कळ कालपर्यंत निष्णामयुद्धीने तपस्या केली. एके दिवशी दुसरोनडे चोरी करून मिळविलेले धन घेऊन आश्रमात लपण्यासाठी चोर आले. शिपायास काही सदाय येऊन त्यांनी त्या आश्रमात शिरून चोरोकडे पाहिल तो त्यास तेथे लपलेले चोर व लपविलेले धन ही दोन्ही सापडली तेव्हा ऋषींची क्षमा घेऊन राजाने त्या चोरासह ऋषीस सुखीवर बघविले. प्राणांचे समन करून त्याने तेथे वेदपठनपूर्वक तपश्चर्या करण्यास आरंभ केला. इतर ऋषी माडव्य ऋषीची स्थिति वतनांनाने पाहून अतिशु रित होस्तात पक्याचे रूप घेऊन ऋषीजवळ आले व राजाच्या अनुमताने ऋषीस दिलेली शिक्षा फिरविला पाडात शिरलेला झाल काडावयास लागले तो तो काही निघना तेव्हा तो मूल्याला तोडला पण आत जे शस्त्रांम अडकल होतें ते तसेच राहिले म्हणून याचे नाव अणिमाडव्य प्रकट झाले ही शिक्षा ऋषींनी लहानपणी गमती खातर एका पतमाच्या पुच्छाला काडी टांचली म्हणून यमधर्माने प्रमोविली. अन् अपराधावद्दल असह पाडा होईल असा दंड व्यर्थ केल्यामुळे धर्मास दूत वर्णात जन्म प्राप्त होईल असा ऋषींनी पाप दिला व चौदा वर्षपर्यंत घडलेल्या दुष्कृत्यावद्दल जांबास दंड असू नये असा नियम बाबून दिला. [म. भा. आदिपर्व १०७-८]

अणु—पदार्थाच्या ज्या अत्यंत सूक्ष्म भागास स्वतंत्र रितीने अस्तित्त्व असतें त्यास अणु (Molecule) अशी संज्ञा पदार्थविज्ञान-शास्त्र (Physics) आणि रसायनशास्त्र (Chemistry) या दोन शाखात दिली आहे. अणु हा शब्द आपल्या तत्त्वज्ञानात आडळता पण गौतमिनास्त्रात त्यास निश्चित स्थान नाही. अॅटम (atom) हा शब्द युरोपात सतराव्या शतकात टप्पन झाला. त्यावेळी अणु आणि परमाणु यात भेद समजत नव्हत, त्यामुळे अणु आणि परमाणु हे दोन शब्द एकाच अर्थाने वापरत. एकोणमाश्या शतकाच्या मध्यापासून यातील भेद लक्षात घेऊन शब्दयोजना करण्यास सुरुवात झाली.

परमाणु हा शब्द रासायनिक क्रियेस अनुलक्षून योजतात; अणूपेक्षा सूक्ष्म अशा पदार्थाच्या कणांच्या योगाने रासायनिक क्रिया होतात, अणूपेक्षा सूक्ष्म अशा या पदार्थ-कणास परमाणु अशी संज्ञा आहे. दोन किंवा अधिक परमाणु मिळून एक अणु होतो.

पदार्थाचा अणूत विभाग होतो, किंवा पदार्थकणाच्या समुदायाच्या योगाने पदार्थाची रचना झाली आहे अशी समजूत फार प्राचीन काळापासून अतींद्रियशास्त्र आणि सृष्टिशास्त्र यांची झाली आहे. आधुनिक शास्त्रोपपत्त्यात अणु आणि पदार्थ-रचना यांच्या विषयीच्या कल्पना कशा रितीने बदलत गेल्या याविषयीचा इतिहास जेम्स जार्ज मॅन्सवेल याच्या शब्दात पुढे दिला आहे.

अणु सिद्धान्त व अनन्त विभाग सिद्धान्त.—“अणु हा पदार्थाचा असा विभाग आहे की, त्याचे विभाग होऊ शकत नाहीत. अण्वत्मक सिद्धान्तात (Atomic Theory or Molecular Theory) असे ग्रहीत धरले आहे की, पदार्थाची रचना अणुसमुच्चयाच्या योगाने झाली आहे. याविरुद्ध जो सिद्धान्त आहे त्याचे असे मत आहे की, पदार्थ हे सर्वत्रसम (Homogeneous) आणि सारखे व्यापिलेले (Continuous) म्हणजे अविच्छिन्न वसे आहेत. त्याचें असे म्हणणे आहे की, पाण्यासारख्या पदार्थाचे कितीही विभाग केले तरी त्याचे धाणळी विभाग होऊ शकतील. पाण्याच्या एका थेंबाचे अतन्त विभाग केल्यानंतरही जो सूक्ष्म विभाग येईल त्याचे फिरून पाहिजे तितके विभाग करिता येतील. याप्रमाणे पाहिजे तितके वेळा विभाग करता येणें, हा सिद्धान्त अण्वत्मक सिद्धान्तास प्रतिरोधी आहे. या प्रतिरोधी सिद्धान्तास “अनन्त विभाग सिद्धान्त” (Infinite divisibility of matter) अशी संज्ञा आहे.

अणुसिद्धान्तवादाचे अने म्हणणे आहे की, पदार्थाचे विभाग काही मर्यादेपर्यंत होतात, त्यापुढे विभाग होणे शक्य नाही. अत्यंत लहान असा जो विभाग त्यास अणु हें नाव दिलेले आहे. अणूचा विभाग होऊ शकत नाही असे मत अणुसिद्धान्तवादाचे आहे परंतु एतद्दिरोधी लोकांचे असे म्हणणे आहे की, अणु कितीही लहान असला तरी त्याचे पूर्व-पश्चिम-अधो-उर्ध्व इ. देश (Parts) असतील, व याप्रमाणे देश (Parts) असणाऱ्या वस्तूचे विभाग झाले पाहिजेत. प्राचीनकाळी डिमोक्रिटस याने अणुसिद्धान्त स्थापिला आणि अॅनॅक्झॅगोरस याने याविरुद्ध असा सिद्धान्त स्थापिला की, पदार्थ (जड) आपापल्या प्रदेशात सारखे पसरलेले आहेत, त्यामुळे अर्थातच जडपदार्थाचे चाटेले तितके विभाग होऊ शकतात, हे अनुमान यातून निघतें अॅनॅक्झॅगोरस याचें हें मत, त्याविरुद्ध दुसरे मत व अनेक प्रकारचे राडण मरण हें सर लुक्सिअस नावाच्या प्रपचारानें उत्तम प्रकारें मणित करून ठेविले आहे.

अणु सिद्धान्ताचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासः—

आधुनिक काळात सृष्टीविषयी म्हणजे सृष्टपदार्थांचा जग्यास जारीने सुरु आहे. यावरून अस समजून आले आहे की, पदार्थांच्या सूक्ष्म कणांच्या आकारावर व त्या कणांच्या गतीवर अनेक गुणधर्म अवलंबून आहेत. या प्रकारच्या शास्त्रीय शोधांमुळे अणुसिद्धान्ताच्या प्रथाविषयी जारीने विचार सुरु आहेत तेव्हा याविषयीच्या मतांचा जर जास्त विस्तृतपणे विचार पाहिजे. त्याकरिता दोन्ही विरुद्ध पक्षांचे म्हणणे काय आहे ते पाहू. फार प्राचीनकाळाच्या (म्हणजे ग्रीक) तत्त्वज्ञान्यानी, सगऱ्या, अविच्छिन्न महत्त्वमान (Continuous magnitude), दिक् (स्थल), काल, जडपदार्थ (मूर्तद्रव्य) आणि गति (वेग) याविषयी स्वयं हकूतीने उत्तम प्रारंभ विचार केला आहे. इतक्या जोमदारपणे या गोष्टीविषयी पुढे फारच थोडा विचार झाला असेल. त्याचे प्रत्यक्ष ज्ञान आणि शास्त्रीय अनुभव ही अत्यंत अल्प होती. साधारणपणे असे म्हणता येईल की, त्यांच्या वेळेपासून मानवी प्राण्यानी आपले अनुभव लिहून ते पुढील पिढ्यास उपयुक्त करण्यास नुकतीच सुरुवात केली होती. अर्थात त्यानांनी परंपरागत साठलेल्या ज्ञानाचा साठा फार थोडा होता अगदा प्रथमतः जर त्यांना व्यायोग्य असे ज्ञान कोणत्या वस्तूचे झाले असेल तर ते सत्यचेच होय. सत्येच्या सहाय्यानेच आपण व्यवहारात जड वस्तूंचे मापन आणि गणना (Calculation) करितो. आता हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, सगऱ्या ही विच्छिन्न (discontinuous) आहे. एका सत्येपासून दुसऱ्या सत्येकडे आपण हुन गतीने (by jumps or per Saltum) जातो परंतु भूमितीत जे महत्त्वमान (Magnitude) आपणास आढळते ते सर्वस्वी अवच्छिन्न (Continuous) असते सत्येसवधाची विचारपद्धति भूमितीतील महत्त्वमानास लावण्याचा प्रयत्न झाला, त्यामुळे अपरिमेय (incommensurable) सगऱ्या आणि अवकाशाची (Space) अनंतविभागण करण्याची गरजता या दोन कल्पनांचा उद्भव झाला. परंतु कालाला या कल्पना लावण्यात आल्या नाहीत. त्यामुळे इल्लिआ येथील हेनोच्या काळात असे समजण्यात येई की, गणना करता येईल इतके कालाचे क्षण आहेत, परंतु अवकाशाचे अगणित बिंदु आहेत. त्यामुळे क्षेत्रांत कासव आणि अचिलीस यांचे आपले प्रसिद्ध फूट लोकांपुढे ठेविले हे कोडे याप्रमाणे आहे — अचिलीस हा एक ग्रीक योद्धा आहे व त्याची अत्यंत जपण्याने चालण्यात प्रसिद्धी आहे. समजा की, एक कासव चालत आहे व त्याच्या मार्गे हजार यार्डावर अचिलीस हा उभा आहे. कासवाचा वेग अचिलीसच्या $\frac{1}{2}$ आहे. आता अचिलीस हजार यार्ड चालला तर तितक्या वेगात कासव शहर याडे जाईल आता अचिलीस शहर याडे जाईल तर कासव दहा यार्ड जाईल. अचि-

लीस दहा यार्ड चालल्यास कासव, एक यार्ड जाईल. याप्रमाणे होऊन नेहमी कासव पुढेच राहील

याप्रमाणे अवकाश, काल इत्यादिकांविषयी प्राचीन लोकांच्या कल्पना होत्या त्यामुळे अचिलीस आणि कासव यांचे कोडे नीटपणे सोडविता येईना परंतु अरिस्टॉटल याने असे दाखवून दिले की, कालाचे अवकाशाप्रमाणेच अनंत-विभाग होऊ शकतात. त्यामुळे बरीच कूट समाधानकारक रितीने सोडविता येते, परंतु मालाच अनंत विभाग होऊ शकतात ही कल्पना त्या काळी चांगलीशी प्रसृत झाली नाही

याप्रमाणे प्राचीनकाळी अवकाश आणि काल यांच्या अनंत-विभागविषयीच्या कल्पना उदयास येत होत्या. याच कल्पना जडपदार्थांस लावण्याचा यत्न सुरु झाला. ज्याप्रमाणे अवकाशाचे अनंत विभाग होऊ शकतात त्याप्रमाणेच जडपदार्थांचे अनंत-विभाग होतील अशी कल्पना शोधगऱ्यांच्या मनात रुजवली. या दृष्टीने पाहिले असता प्राचीन अणुवाद हा सत्येची कल्पना जडपदार्थांस लावण्याचा यत्न आहे असे ध्यानात येईल; व याविषय असणारा अनंत-विभाग-सिद्धान्ताचा बाद हा अविच्छिन्न महत्त्वमानाची कल्पना जडपदार्थांस लावण्याचा यत्न आहे. अणुसिद्धान्तवादाचे असे म्हणणे होते की, अवकाश आणि जड पदार्थ हे दोन्हीही गुणधर्मांनी भिन्न आहेत, एक अणु आणि दुसरा अणु यांच्या दरम्यान काही तरी अवकाश असतो, नुसत्या अणूच्या योगानेच पदार्थ झालेले नाहीत तर अणु आणि दरम्यान अवकाश असे दोन मिळून पदार्थ झाले आहेत. अनेक नसते तर पदार्थांस गति प्राप्त झाली नसती. याविषय अनंतविभागवादाचे असे म्हणणे होते की विश्वातील प्रत्येक स्थल द्रव्याने भरलेले आहे, हे द्रव्य म्हणजेच आकाश होय, प्रत्येक वस्तूची गति माशाच्या गतिप्रमाणे आहे, मासा पुढे गेला असता मागे पाणी एकत्रित होते, आणि पुढच्या चरजूस माशास जागा देते, त्याप्रमाणेच इतर पदार्थांचे आहे.

आधुनिक काळात डेकार्टेने असे मानिले की, जडपदार्थास जाडी लावी आणि रूंदी ही पसलीच पाडिलेत, त्याचप्रमाणे अवकाश (स्थल) यात काही तरी जडपदार्थ असलाच पाहिजे, कारण अवकाश म्हणजे काही रूंदी व जाडी यांची उभयचय, जडपदार्थ असल्याशिवाय लावी रूंदी व जाडी यांची कल्पनाच होणे शक्य नाही नुसत्या शून्याच्या ठिकाणी जाडी, लावी, रूंदी इत्यादिकांची कल्पनाच समभवत नाही. याप्रमाणे डेकार्टेने आपल्या सवें प्रथातून जडपदार्थ आणि अवकाश या दोन्ही कल्पना एकत्रित केल्या. त्यामुळे अणुवाद मान्य केला त्याचे असे मत होते की, हे सारे जडपदार्थ अणूंच्या सयोगाने झाले आहेत.

याप्रमाणे प्राचीन तत्त्ववेत्ते आणि अर्वाचीन तत्त्ववेत्ते या द्वाघातही दोन निरनिराळे पथ होते — एक अनुवादाचा व

दुसरा अनत-विभाग-वाद्याचा हे दोन्ही विचार गणितातील सैद्ध्येची कल्पना आणि भूमितीतील अविविच्छिन्न महत्त्वमानाची कल्पना या दोन निरनिराळ्या कल्पनांपासून निघाले आहेत. जड पदार्थाच्या ठायीं दिसून येणाऱ्या साऱ्या गुणधर्मांचा उलगडा अनतविभागकल्पनेच्या योगाने करणें शक्य नाही. असें जरी आहे तरी शास्त्रात कित्येक वेळा या कल्पनेचा उपयोग करून घेता येतो. जलस्थितिशालात (Hydrostatics) जलाची (जड प्रवाही पदार्थाची) त्याच्या एका महत्त्वाच्या गुणधर्मावरून व्याख्या केली आहे, व त्यावरून अनुमानानें पुष्कळ गोष्टी सिद्ध केल्या आहेत व त्यामुळे जलस्थितिशाले तयार झाले आहे. याप्रमाणें सुस्थला अनुभाववरून जलस्थिति-शास्त्राची रचना करिता येते व त्यामुळे जल हे अणूच्या योगानें झाले आहे किंवा जल हे अनतविभाग करिता येणाऱ्यासारखें आहे, याविषयीचा विचार करण्याची गरज पडत नाही. याप्रमाणेंच फ्रेंच गणितशास्त्रवेत्त्यानी स्थितित्वापक (Elastic) पदार्था-विषयी सिद्धान्त बसविले, हे सिद्धान्त बसविताना असे गृहीत धरलें कीं, पदार्थ अणूंपासून झाले असून त्यातील अणूंचें एक-मेकावर जें आकर्षण होतें त्यामुळे प्रत्येक अणु आपआपल्या मध्यस्थितीत स्थिर रहातो. यानंतर स्टोक आदिकरून दुसऱ्या आक्षेपकांनी यावर असे दाखवून दिलें कीं, स्थितित्वापक-त्वाविषयी जेवढ्या प्रयोगसिद्ध गोष्टी आहेत तेवढ्याविषयीचा उल्लास दुसऱ्या रितीन करिता येतो. तो असा कीं, स्थिति-त्वापक पदार्थाचा कितीही लहान खंड घेतल्यास तो खंड सम-जातीय (homogeneous) असतो अर्थात् समजल्यास कार्य-भाग होतो. कितीही लहान खंड समजातीय आहे असे सम-जणें म्हणजे एक प्रकारें अणुवाद नाकारण्यासारखें आहे. ही समजातीयत्वाची किंवा अविविच्छिन्न महत्त्वमानाची कल्पना बहूनसिद्धान्ता (Theory of fluxion) च्या कल्पनेची जननी आहे व बहूनसिद्धान्तापासूनच आधुनिक * गणितशास्त्र निघाले आहे. समजातीयत्वाची (किंवा अनतविभागत्वाची) कल्पना केल्यानें बरील प्रकारच्या आधुनिक गणित शास्त्राच्या साहाय्यानें जड पदार्थाविषयीच्या अनेक गोष्टी सिद्ध करता येतात.

ज ड प दा थो चीं अ प्वां त्म क र च ना —अविविच्छिन्न महत्त्वमानाप्रमाणे समजातीय गुणधर्म (अर्थात् अनत-विभागशीलत्वात्) जड पदार्थ नसून अणुपदार्थांची रचना कणांनी (खंडा) झाली असानी, याविषयी प्रयोगसिद्ध असा कारक मोठा पुरावा गोळा झाला आहे. पदार्थवि-ज्ञानशास्त्रदृष्ट्या पदार्थाच्या सर्वांत लहान खंडास (कणास)

* आधुनिक गणितशास्त्र.—इंग्लंडाचेसारख्या गणित-शास्त्रान्तर्गत महत्त्वाच्या भागाची उत्पत्ति बहूनकल्पनेपासून झाली आहे. ही कल्पना प्रथमतः न्यूटन आणि किम्बिन्स यांनी काढली.

अणु अशी सज्ञा आहे ज्या वेळेस रासायनिक क्रियांचा विचार करण्यात येतो त्या वेळेस अणूचा विभाग परमाणूत करण्यात येतो; आणि ज्या वेळेस परमाणूचा विद्युच्चमत्कार- (किंवा विद्युत् निरीक्षण दृष्ट्या) —दृष्ट्या विचार करण्यात येतो त्या वेळेस पर-माणूचा अतिपरमाणूत विभाग करण्यात येतो अर्थात् अणुम-सुचयाच्या योगानें जडपदार्थ झाले आहेत व अणुकल्पनेच्या योगानें सर्व विद्युदितर आणि रासायनेतर कार्यकारणभावाचा सुलसा झाला पाहिजे. याप्रकारे वायुमय पदार्थाविषयीं फार सुलभ रितीनें सुलसा करता येतो. वायुचा गतिविषयक सिद्धान्त (Kinetic Theory of gases) म्हणून एक प्रसिद्ध सिद्धान्त आहे, जडपदार्थ अणुसमुच्चयाच्या योगानें बनलेले आहेत असे सिद्ध करण्याचा त्या सिद्धान्ताचा हेतु आहे. या सिद्धान्ताच्या योगानें अनतविभागसिद्धान्तवाद्यांचीं मते खंडित झालीं आहेत, शिवाय या सिद्धान्ताचें सहाय्य न घेतो विद्युत् आणि प्रकाश यांच्या साहाय्याने पदार्थाची अण्वत्मक रचना सिद्ध करता येते.

अ णू चें आ का र मा न —हार्ड रॉले याने काही प्रयोग केले; त्यावरून अणूच्या आकारमानाविषयी अनुमान बसविता येते. पाण्यावर तेलाचा पातळ तबक पसरून त्या योगाने तरत्या कापरावर काय परिणाम होतो याविषयी प्रयोग केले. त्यावरून असे दिसून आलें कीं, तेलाचा थर $\frac{1}{2} \times 10^{-7}$ सेंटीमीटर इतक्या जाडीचा असताना त्या तुरुळ्यावर निश्चित परिणाम पडत असे, परंतु तेलाचा थर $\frac{1}{2} \times 10^{-7}$ सेंटीमीटर इतक्या जाडीचा असल्यास त्या तुरुळ्यावर तो निश्चित परिणाम होत नसे. यावरून तेलाच्या या दोन निरनिराळ्या जाडीच्या थरांच्या योगाने निरनिराळी कार्ये होतात हे सिद्ध होतें. असे का म्हणवे याचा विचार करु लागलें असता असें ध्यानात घेईल कीं, तेलाचा थर फार पातळ झाला असताना त्याची अण्वत्मक रचना ध्यानात घ्यावी लागते. यावरून असें दिसून येईल कीं, अणूचें आकार-मान $\frac{1}{2} \times 10^{-7}$ सेंटीमीटर या इथेच्या "दरज्यां" असावे. दुसऱ्या निरनिराळ्या प्रयोगावरून या अनुमानात बळकटी आली आहे. यॉमस यंग यानें सन १८०५ साली अणूचें आकारमान मोज-ण्याविषयी बरील प्रमाणेंच तेलाच्या तबकावर प्रयोग केले होते. हार्ड रॉले याच्या मताने या बाबरीत यंगचा हा प्रयोग अगदी पहिल्यादाच झालेला होता. यंग यानें जे सरासरीचें गणित केले आहे, त्यावरून अणूचें एकमेकावर पडणारे आकर्षण एका इंचाच्या $\frac{1}{2} \times 10^{-7}$ अशा इतक्या इथेचें आहे असें त्याने अनुमान बसविले. हे अनुमान $\frac{1}{2} \times 10^{-7}$ सेंटीमीटर इतक्या इथेचेंच आहे, हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. यावरून सन १८०५ सालीच आधुनिक शोधाचा पाया रचला गेला होता. तसेंच त्याने गतितावरून असे सिद्ध केले कीं, पाण्यातील अणूचा व्यास किंवा त्या अणूतील अंतर $\frac{1}{2} \times 10^{-7}$ ते 1×10^{-7}

इंचाइटके असले पाहिजे, म्हणजे हे अंतर $\frac{1}{10}$ ते $\frac{1}{100}$ सेंटीमीटर इतके असत.

आधुनिक-शास्त्र-वेत्त्यांनी वायूच्या अणूच्या व्यासाची जी खोबी काढली आहे ती पुढील कोष्टात दिली आहे.

अणुगति सिद्धान्तावरून काढलेला अणूचा व्यास.

वायु	बोईलच्या नियमाने व्यास	विग्मतेच्या गुणकानु-रोधाने व्यास	उष्णतावाहनाच्या गुणकावरून व्यास	वायूच्या प्रसरणावरून व्यास	या सर्वांची सरासरी.
उच्च (हायड्रोजन)	-८ २.०५×१०	-८ २.०५×१०	-८ १.९५×१०	-८ २.०२×१०	-८ २.०३×१०
(कार्बन मोना आक्साइड) कठ प्लाग्मिद	-८ २.९०×१०	-८ २.७४×१०	-८ २.९२×१०	-८ २.८५×१०
नैट्रोजन (नत्र)	-८ ३.१२×१०	-८ २.९०×१०	-८ २.७४×१०	-८ २.९२×१०
हवा	-८ २.९०×१०	-८ २.८६×१०	-८ २.७२×१०	-८ २.८३×१०
प्राण (आक्सिजन)	-८ २.८१×१०	-८ २.५८×१०	-८ २.७०×१०	-८ २.७०×१०
(कार्बन डाय आक्साइड) कठ द्विप्लाग्मिद	-८ ३.००×१०	-८ ३.४७×१०	-८ ३.५८×१०	-८ ३.२८×१०	-८ ३.३३×१०

बरील कोष्टकावरून हे स्पष्ट दिसून येईल की, निरविराळ्या भागांनी अणूचा व्यास काढला असता तो जवळ जवळ सार-याच येतो. अत्यंत सूक्ष्म अशा वस्तूंचे मोजमाप करण्यात काहीना काही परक हा येणारच, त्यामुळे बरील कोष्टकातील व्यास सारखे नाहीत याशिवाय आणखी एक महत्त्वाचे कारण आहे बरील कोष्टकातील अणूच्या व्यासाचे गणित करिताना प्रत्येक अणु गोल (sphere) आहे असे गृहीत धरून गणना केली आहे परंतु प्रत्येक जालीच्या वायूचा अणु सरगरीत गोलाकारच असेल असे आपणास म्हणता येणार नाही. त्यामुळे अणूच्या व्यासात निरनिराळ्या पद्धतीने फरक येतो.

उ ण त्ता आ णि अ णू ची ग ति-पदार्थात असणारे अणू गतिमान असतात असा अलीकडील शास्त्रवेत्त्यांचा सिद्धान्त आहे हे अणू जरी फार वेगाने फिरतात तरी पदार्थ स्वतः स्थिर असतो. या अणूस जी गति असते ती परस्परतीच्या सापेक्षतेने असते. अणूस गति असते याला प्रयोगाने ज्या क्रियेक पुष्टिदायक गोष्टी आढळतात त्याच्या सहाय्याने अणुगतीचा सिद्धान्त बसविला आहे. सामान्यतः असे म्हणता येईल की, अणूस तीन प्रकारची गति असते. घन, प्रवाही आणि वायु ही तीन प्रकारची पदार्थांची रूपे आहेत या तीन प्रकारच्या पदार्थांच्या रूपाप्रमाणे तीन गती आहेत. घन पदार्थातील अणू अत्यंत सूक्ष्म प्रमाणात गतिमान आहेत. ही गोष्ट न्यवहारातील

अनेक अनुभवांवरून सिद्ध करता येते. उदाहरणार्थ, एखाद्या धातूच्या वस्तूवर सोन्याचा मुलामा चढविला तर क्रियेक वर्षेपर्यंत क्रियेद्वारा क्रियेक रातवेपर्यंत तो मुलामा जशाचा तसाच रहातो. त्या मुलाम्यातील अणू स्थलान्तर करून त्या धातूत ते मुगणकण शिरत नाहीत. त्याचप्रमाणे एखाद्या हलक्या धातूवर सुवर्णाचा पातळपत्रा (वर) बसविला तर त्या हलक्या धातूतील कण त्या धातूत शिरत नाहीत. यावरून घनपदार्थातील अणू अत्यंत सूक्ष्म प्रमाणात हलक्यात ह सिद्ध होते परंतु पदार्थ वायुरूप स्थितीत असताना त्यातील अणू वन्याच वेगाने गतिमान असतात, एखाद्या अक्षराचा सुवाच सर्व खोलीभर पसरतो, कारण त्या अक्षराच्या काही अक्षांचे वायूत स्थलान्तर होते, व त्या वायूचे अणू खोलीत सर्व ठिकाणी पसरू शकतात

आता घन-स्थितीतील पदार्थांच्या अणूची कशी काय स्थिति असते हे पाहू या क्रियेक अस समजतील की, घनस्थितीतील पदार्थांचे अणू अगदी स्थिर असतात, परंतु ही चूक आहे. घनपदार्थांचे आकुंचन आणि प्रसरण होतं यावरून घनपदार्थां-तील अणू सूक्ष्म प्रमाणात गतिमान असतात, असे समजून येईल प्रत्येक अणु जरी हलक असला तरी अणूअणूची टक्कर शास्त्रांमुळे व त्यामधील आकर्षणामुळे ते अणू फारच धोव्या अवधीत पूर्वरिपतीवर येतात. उष्णतेने पदार्थ प्रसरण पावतात

य उष्णता काहीन घेतल्यास पदार्थाचे धातुचन होतें. यावरून आपणास असें म्हणता येईल की, पदार्थ थंड थंड करीत गेल्यास त्या पदार्थातील अणूंची गति स्तब्ध झाली पाहिजे. या प्रमाणे अतिशीत पदार्थांतील अणू स्तब्ध असतात व त्या वेळेस उष्णतामान २७३° घा (सेंटिग्रेड) इतकें असतें असे गणितातें सिद्ध झालें आहे; म्हणजे आपणास असें म्हणता येईल की, -२७३° शपेक्षां कमी उष्णतामान आपणास तयार करिता येणें शक्य नाही. या उष्णतामानास मूलशून्यश (Absolute zero) असें म्हणतात.

घनपदार्थ उष्ण असतांना त्यांचे जे विशेष गुणधर्म आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात त्या गुणधर्मांना अणुसिद्धान्ताच्या योगानें कसा उलगडा करिता येतो हें आपणांस पहावयाचें आहे. समजा की, दोन पदार्थ-२७३° घा उष्णतामानावर आहेत; अर्थात त्यांतील अणू अगदी स्तब्ध आहेत. हे दोन पदार्थ एकमेकांवर धांसण्यास सुरुवात केली. याप्रमाणे दोन पृष्ठभाग एकमेकांवर पर्याप्त झाले तर त्या दोन पदार्थांतील पृष्ठभागावरील अणू हळूहळू लागतील. याप्रमाणे घर्षणानें उष्णता उत्पन्न होईल. ही उष्णता अर्थातच प्रथमतः पदार्थांच्या पृष्ठभागां वरसेल. परंतु पृष्ठभागांतील अणू गतिमान झाल्याने त्या अणू-क्षेत्रातील थरास गति प्राप्त होईल. याप्रमाणे क्षेत्रातील अणू गतिमान होऊन त्या सर्व पदार्थांत हळूहळू उष्णता प्रसृत होईल. या रीतीने उष्णता प्रसृत होण्याच्या प्रकारास उष्णतेचें वहन (Conduction) असा शास्त्रीय शब्द आहे. उष्ण पदार्थांतील अणू हलत असतात. त्यांना हलण्यास कांहीं टक्कलिक जागा टक्कलिक उष्णतामानावर लागत असली पाहिजे. हे उष्णतामान वाढविल्यास त्या अणूच्या आंदोलनास जास्त जागा लागली पाहिजे; व स्पष्टांतरात याप्रमाणे पडून येतांना दिसतें; कारण उष्णतेनें पदार्थाचे प्रसरण होतें. उलट रीतीनें असेंदि आढळून येतें, की, दाब वाढीच्या उपयोग करून पदार्थ आकुंचित केल्यास त्याचें उष्णतामान वाढतें.

ज्या मानानें पदार्थाचें उष्णतामान वाढविलें जाईल त्या मानानें अणूंच्या आंदोलनास जास्त जागा लागेल. असुक एक द्रव्योष्मापेक्षां जास्त उष्णतामान एखाद्या पदार्थास प्राप्त झाल्यास त्या पदार्थांतील अणू इतक्या जोरातें आंदोलन पावूं लागतील कीं, अणूंस आपल्या पूर्वरिपतीवर येणें शक्य होणार नाही. याप्रमाणे अणूंची वारंवार बदलणारी अशी स्थिति झाल्यास त्या स्थितीला प्रवाही अवस्था असें नांव दिलें आहे. एखादा अणु जास्त प्रमाणावर आंदोलायमान होऊं लागला तर तो आपली मध्य स्थिति सोडून दुसरीकडे जाईल; व त्या दुसऱ्या ठिकाणीं दुसऱ्या अणुसंघाच्या योगानें तो अणु क्वीन धाकण-बंधानें बांधला जाईल. परंतु त्या पदार्थांच्या पृष्ठभागाजोरीला एखाद्या अणूला जास्त गति मिळाली आणि ती गति त्या पदार्थांतून बाहेर पडण्याच्या दिशेची असली तर तो पदार्थ सभोवाराच्या अणु-बंधांतून सुटून सरळ मार्गानें त्या

पदार्थापासून फुटून बाहेर पडेल. याप्रमाणे पुष्कळसे अणू बाहेर पडूं लागले तर त्या पदार्थांतील अणू कमी होतील. याप्रमाणे पदार्थांतील अणू बाहेर जाण्याच्या क्रियेस “ वाष्पीभवन ” (evaporation) असा शास्त्रीय परिभाषिक शब्द आहे.

* प्रमाण उष्णतामान आणि दाब असतांना एखाद्या पदार्थाच्या वायुची घनता (density) तो पदार्थ घन अवस्थेत असतांना जी घनता असते त्याच्या एक सहस्रांश असते. यावरून गणिताच्या साहाय्यानें असें सिद्ध करितां येतें की, घन स्थितीत जडपदार्थ असतांना त्याच्या अणूंमध्ये जें अंतर असतें त्याच्या दसपट अंतर तो पदार्थ वायुरूप-स्थितीत असतांना असतें.

आतां वायूच्या अणुसंघातानें शालज्ञानें आतांपर्यंत प्रयोग-सिद्ध किंवा गणितसिद्ध अशी काय माहिती मिळविली आहे तें पाहूं. हवेंतील अणूच्या व्यासाची सरासरी सुमारे $\frac{3}{4}$ सेंटिमीटर असते. हे अणू जर चौरसाच्या चौकटीप्रमाणे हवेंत असतील तर त्या दोन अणूंमधील अंतर सुमारे सरासरीनें $\frac{1}{10}$ सेंटिमीटर असतें. प्रमाण उष्णतामान आणि दाब असतांना एक परिमाणाच्या घनांत (म्हणजे औरस चौरस एक सेंटिमीटर लांबीरेंदीचा घन) सुमारे २.७५ × १०^{२५} अणू असतात. २.७५ × १०^{२५} म्हणजे २७५ संख्येवर सरता शून्य होत. ही संख्या पराधीपेक्षां दोन स्थळांनें मोठी आहे व इतके अणू एका घन सेंटिमीटरमध्ये असतात ! आतां वायूच्या अणूची गति प्रयोगानें व गणितानें काढली आहे ती देतो.

वायूचें नांव	उष्णतामान	गति दर सेकंदास
(हायड्रोजन) उच्च दबा	०° शतांश १५° ”	१८१९०० सेंटिमीटर ४९८०० ”
पाण्याची वाफ	०° ”	१८५०० ”

त्याचप्रमाणे गणितानें असें सिद्ध झालें आहे की, $\frac{1}{10}$ ग्राम वजनाच्या अणूची किंवा अणुसमुच्चयाची सरासरीनें शून्य शतांश उष्णता मानावर २ मिलिमीटर प्रमाणे दर सेकंदास गति किंवा वेग असतो. $\frac{1}{10}$ ग्राम इतक्या प्रमाणाचा अणु आपणास सूक्ष्म-दर्शक यंत्रानें दिसणें शक्य आहे; त्याचप्रमाणे दर सेकंदास २ मिलिमीटरप्रमाणे वेग असणारी वस्तु बोळ्यांनी पाहतां येणें शक्य आहे; परंतु त्या वस्तूचा वेग सतत एकाच दिशेत काही काळपर्यंत चालला पाहिजे. अणूंची एकमेकाशी किंवा भांड्याच्या बाजूशी वारंवार टक्कर झाल्यामुळे वेगची दिशा बरेचवार बदलते; व त्यामुळे प्रत्येक अणूला व्यक्तिशः पाहतां येणें शक्य नाही. असें जरी आहे तरी अनेक लघुगतींचें

* प्रमाण उष्णतामान आणि दाब = Normal Temperature and pressure. शून्य शतांश उष्णतामान हे प्रमाण उष्णतामान होय; आणि वायुमानात्मक नवीत पाण्याची उंची ७६ मिलिमीटर असतांना प्रमाण दाब असतो.

(Short motion) फल (Resultant) म्हणून एक सरा-
सरीची गति झाली पाहिजे व ती दर सेकंदाल १ मिमिमीटरपेक्षा
कमी असली पाहिजे. आर म्हणून स्मोल्लोव्हीची यांनी असे
दाखवून दिले की, राबर्ट ब्रॉन या नावाच्या वनस्पति शास्त्रज्ञांनी
सन १८२७ साली जो दाहिले अणूंची हालचाल अवलोकून
केली तीच हालचाल वरील सरासरीची गति आहे. वरील हाल-
चालीस ब्रॉन यांची हालचाल असे नाव आहे. याप्रमाणे ब्रॉनच्या
हालचालीच्या निरीक्षणाच्या योगाने अणूच्या गतीचा एक-
प्रमाण मिळतो.

हा नू न था ति दा त—पुढील नियम डाल्टनन दोघून
काढला आहे. एखाद्या घन्यात निरनिराळ्या वायूचे मिश्रण
असेल तर त्या प्रत्येक वायूच्या दाबाच्या वेरवेदतका त्या मिश्र-
णाचा दाब असतो उदाहरणार्थ एका घन्यात बज आणि प्राण
अशा दोन वायूंचे मिश्रण आहे त्यातील नववा दाब १५
सेंटिमिटर आहे आणि प्राणचा दाब ६१ सेंटिमिटर आहे तर
त्या मिश्रणाचा दाब (१५+६१) = ७६ सेंटिमिटर सेंटिमिटर
भरेल.

जें हू हू आ नि वा लेंस चा ति दा त—ब्रॉनच्याही वायूंचे
उष्णतामान कायम असताना त्या वायूचा दाब त्या वायूच्या
आकारमानाच्या घनफळाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात (Inverse
proportion) बदलतो आणि त्या वायूचे घनफळ कायम
ठेविल्यास त्या वायूचा दाब उष्णतामानाच्या समप्रमाणात
बदलतो.

ब्र हू हू हू चा ति दा त—अगदी सारख्या आकाराच्या
घनफळात असणारे असे निरनिराळ्या जस्त्याचे वायू जर एकाच
उष्णतामानावर आणि एकाच दाबात असणारे असे घेतल्यास
त्या निरनिराळ्या वायूच्या अणूंची संख्या एकच असते.

वर दिलेला बॉइल आणि चार्ल्सचा नियम अगदी बरोबर
माही कारण उष्णतामान किंवा दाब यात विस्तृत प्रमाणावर
फरक केल्यास हा नियम अगदी बरोबर लागू पडत नाही
वायूचे उष्णतामान, दाब आणि क्षेत्रफळ यांचे परस्पराली
छायेच प्रमाण असलेले लागते, वरील नवीन जस्त याच्या
प्रमाणावर फरक केल्यास हा प्रमाण राहू शकत नाही, अर्थात
या त हेवा फरक होण्याची कारणे काही तरी वसली पाहिजेत,
त्याबद्दल ब्रॉन डर वॉल या शास्त्रज्ञान विचार करून दोन कारणे
बघविली आहेत त्यांपैकी एक कारण अणूअणूमधील आकर्ष-
णाचा परिणाम हा आहे. त्याप्रमाणे दुसरी करून समीकरण
मागल्यास ते बदलल्या क्षेत्रफळाद्वारास लागू पडते.

वरील डाल्टन, चार्ल्स बॉइल, अण्णाजी आणि ब्रॉन डर
वॉल यांच्या नियमावरून आणि विचार सरणीवरून अणु-
सिद्धान्तास पुढीस मिळते.

अणे —जिव्हा पुणे छत्रचच्या पुर्वे २५ मेलावर अणे
खिडीच्या नाकावर हें खेडें आहे. खोबरेली सुमारे दोन
हजार, येथें आठवल्याचा राजार दर सुमवरी असले (पूजा. मं.)

अण्णाजी दत्तो —शिवाजीच्या अष्टप्रधानांतील एक अ-
धिकारी. सतराव्या एतकाच्या आरंभी हिंदुपदपादवाहीची
कन्या शुभ स्वस्वपात येऊ लागत आहे तोंच सहाजीची व
सहाजींनी पावलेली घड व अनुभविके माणस कमीकमी होऊ
लागली तेव्हा शिवाजीच्या सम्राट नवीन जोमाची व उत्कृष्ट
कळकळीची वाही स्वामिनिष्ठ माणसे गोळा झाली, त्यात अण्णाजी
दत्तो प्रभुणीवर हा होता हा देसास्य ब्राह्मण असून तो इ. स.
१६४७ च्या सुमारास शिवाजीस येऊन झिझार व लहान
मोठी कामे करून त्यासजवळ राहिला याच्याबद्दल सगमेवर
सालण्यातील देवकुलकर्षण होते, अण्णाजीचा जसा पुर्व-
वृत्तात वपरण नाही सहाज त्याच्या दासगी वतनावर प्रभुस
पडेल अशी माहितीही उपलब्ध झालेली नाही.

विजापुरकराहून विडा जवळून आलेल्या अष्टजलजना-
बराबर शिवाजी एकामे सानना देण्यात तारीख १० नोव्हेंबर
१६५९ रोजी प्रतापगडावरून खाली उतरला त्या वेळी अण्णा-
जीस शिवाजींनी प्रतापगडावर जिझार व सहाजी याच्या सर-
क्षणार्थ ठेविलें होतें अफजलखानात चौत केल्यानंतर, अण्णाजी
दक्षिण बोंकणा माहितपार म्हणून, त्यास शिवाजींनी तापड-
तोव पन्हाद्या निझ पेण्यास पुढ पाठविल, व त्यांनी "भाह-
सावत याचे हजारों सागून" पन्हाद्या सर करण्याचा प्रयत्न
केला. नंतर तारीख २८ नोव्हेंबर १६५९ रोजी शिवाजींनी छास
जाऊन पन्हाद्या घेतला अण्णाजीन आपली कर्तबगारी अघाच
रीतींनी शिवाजीसनिध राहून दासविल्यामुळे व शिवाजीसहि
तो हिरोधी व रेखनकृष्ट दिसून आल्यामुळे तारीख १९
ऑगस्ट १६६१ रोजी शिवाजींनी राज्याची वाकनिशी त्यास
सांगितली व फाटली दिली. वाकनिशीत दासगीचा कामदार,
पन्हाददारा, दफतर सभाळणे इत्यादि दरच असत मोजनाची
तजवीज, आमरणे करणे, इत्यादि कामेहि पाकतिसासच करावी
अथवा परतु ही वाकनिशी अण्णाजीस देण्यापूर्वीच जमिनीची
पदाणी करणे, सारामहसुवाची व्यवस्था पाहणे इत्यादि राज्य-
तर्प व्यवहारेची कामे दादाजी कोब्देदेवाच्या मृत्यूनंतर अनु-
भविक म्हणून अण्णाजीस सांगितली जात असत व अण्णाजी
दत्तोनेहि दादाजीचीच साधपद्धत चाळ देवून आपले काम
फारच योग्य रीतीने केल होते. "राज्याची जमालीच सहागत
केली यास्तप शिवाजींनी कृपाळू होऊन यास तारीख ३ एप्रिल
१६६२ रोजी सुरविशी देऊन याचा यथारिती सन्मान केला"
सुरविशी किंवा सचीव यांनी राजपत्रे होतील त्यात न्यूनधिक
वाधर भजदूर शोध करून नोंद करावी व तसेच महाल, पर-
गणे याच्या हिरोबाचे शोध करावे, राजपत्रावर समत म्हण
काच चिन्ह रूढ करावे, युद्धादि प्रसंग करून राजहित ते करावे
असे होतें अण्णाजीने गावकामगारांवर सुवर्ण विद्यास न
देवता हवत रावे गाव विहून सारापत्री पत्तविणे पंगैरे देखरे-
खीचे व अन्तर्व्यवहारेचे काम वागल्या रीतीने केल असले तरी
युद्धादि प्रसंग करून त्यांचे स्वतःपणे एखादा मुल्ल मळविज

असे झाले नाही. शिवाजीचें सन १६६४ च्या जानेवारीत थोडक्यांतून (ठाणें जिल्ह्यातून) जाऊन तारीख ६ रोजी सुरत सुटली. त्या वेळी त्याने अण्णाजीत बरोबर घेतले होते पुढे दक्षिण पादाक्रान्त करण्यास प्रतापराव गुजर वगैरे जी काही सारी मडकी पाठविण्यात आली त्यात अण्णाजी होता. परंतु या सफरीतहि अण्णाजीने काही विशेष कायं दाखविले नाही. नाही म्हणायला हुबळी शहर मात्र अण्णाजीने सुटले असल्याचा उल्लेख सापडतो (इ. स. १६७३). हुबळी हे त्या वेळी व्यापाराचें मुख्य ठिकाण होतें या शहरात बरीच छत्र, सुरतेपेक्षाहि अधिक, मिळाली असावी असा अजमात आहे. परंतु इमज व इतर बत्तारवाले आणि शिवाजी याच्या मध्ये नंतर वाटापाटी झाल्या त्यावरून असे दिसतें कीं अण्णाजीने शिवाजीला हुबळीच्या सुटतीची पूर्ण हकीकत रोखठ-पर्यंत कळविली नसावी. कदाचित् राजापूरच्या सुटतेत दार-विरेल्या अव्यवस्थितपणामुळे शिवाजीने जबाबदार माणसास जे वास्तव केले त्यामुळे अण्णाजीकडून असे घटले असावे. इ. स. १६६६ त शिवाजी सम्राज्यसह आग्रास दिग्गजरास भेटायला गेला त्या वेळी शिवाजीने आपला राज्यकारभार ज्या प्रवीर हाकला होता तीत अण्णाजी होता. या मडकींनी कार्येदख राहून तारीख ५ मार्च ते २० नोव्हेंबर १६६६ पर्यंत राज्याचा कारभार चांगल्या प्रकारे भाषाविल्ला म्हणून त्याच्या सवधी "बुद्धी राज्याचे आधारस्तम्भ" वगैरे बहुत प्रशंसने शिवाजीने गौरवोद्गार काढले. अण्णाजीचा बहुतेक काळ सारा-महसूल ठरविणे, गावाशिवाच्या तक्रारीची चौकशी करणे, निफाल देणे यातच जाई. अण्णाजी युद्धादि प्रसंगात क्वचितच सामील होई, तरी देखील अण्णाजी दक्षिण कोंकणचा माहित-गार म्हणून जेव्हा जेव्हा दक्षिण भागात युद्धप्रसंग निघे तेव्हा तेव्हा त्यास बरोबर पाठविण्यात येत असे. इ. स. १६५९ त मिळविलेला पन्हाळा विजयपुरासनी इ. स. १६६२ त वरत घेतला होता व नंतर मराठ्यांनी आपल्या अभिराष्ट्रांनी आणलेल्या सुल्लरात खवासगान अधिकाधिक व्याप करू लागला म्हणून शिवाजीने दक्षिणेंतील बंदोबस्तीचे मुख्य ठिकाण जो पन्हाळा निष्ठा तो घेण्यास सन १६७३ त ठरविले, व "अण्णाजीपतास तो पुन्हा सेद करून घ्यावा" अशी आज्ञा करून "बाबाजी नाईक पुढे विजापुरास वकील होता त्यास बोलावून मापारी आणले. थोडाजी पर्जद यास पाळवी वगैरे देऊन गौरव केला व गुप्त सल्लसल्लत सारलून त्याच्या बरोबर गण्णाजी व मोत्याजी रवलेवर मामा याच्या हाताखाली बरेच रोख देऊन खाना केले. अण्णाजी राजापुरी तीन दिवस आधी म्हणजे तारीख २ मार्च १६७३ रोजी जाऊन हटाकडून घातमी आणणे वगैरे योजना करीत होता. तोच तारीख ५ मार्चला बोंडाजी वगैरे मडकी जाऊन पोहोचली व त्यांनी त्याच दिवशी रात्री निविड अघा-रात हिडपावर छाप पाळून सर्वत्र दाणादाग केली, यावेळी

अण्णाजी पडित हा पिछाटोचें रक्षण करण्यासाठी म्हणून सैन्या-सह त्याच्या पाठीमागे मोठ्या अरण्यात लपून राहिला होता. तारीख ६ रोजीहि बऱ्याच चकमकी उठून फिडा बोंडाजीने ताब्यात घेतला व जासुदाबरोबर विजयपत्रिका शिवाजीस खाना केली. अण्णाजी पडित देखील हत्येभरित होतलाच धांवत आले." नंतर आठ दहा दिवसांनी शिवाजी पन्हाळ्यावर आला तोंपर्यंत अण्णाजी तेथेच राहिला होता. याप्रमाणे पन्हाळा पुन्हा एकदा घेतला तो सतराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत मराठ्या-कडेच राहिला. नंतर याच वर्षीत राज्याभिषेक होण्याच्या पूर्वी शिवाजीने अष्टप्रधानाचे कारभार वाटून दिले तेव्हा त्यात अण्णाजीकडे चेळलासून दामोद, राजापुर, कुडाळ, बांदे व फोंडे अक्रोलपर्यंत म्हणजे सर्व दक्षिण कोंकणचा कारभार स-मितला होता. शिवाय अग्नेनी पाहून कायम सारा बरणे वगैरे जमीनमहसुलाचे काम पूर्वीप्रमाणे त्याच्याकडेच कायम ठेविले. अण्णाजीस रत्नागिरी सातसुयाचें देशपाडेण व कोल्हापूर इलाह्यातील भूधरगडाजवळील सामानगडची सवनिशीहि दिली होती. अण्णाजीनेच सामानगड पाहिला असे म्हणतात. अण्णा-जीकडे दक्षिण कोंकणचा कारभार असल्यामुळे सर्व समुद्रकिनारा त्याच्याकडेच असे व त्यामुळे त्याचा यूरोपीयन वसाहतवाल्यांनी नेहमी सयध येई. व ते त्यास अण्णाजी पडित किनाऱ्याचा सुभेदार (व्हाइसरॉय) असे म्हणत. तारीख ५ जून १६७४ रोजी शिवाजीस राज्याभिषेक झाला त्या वेळी अण्णाजीकडे राज्यान्तर्गत व्यवस्थेचे काम असल्यामुळे त्यासच राजावर छत्र धरण्याचा मान मिळाला व त्या प्रसंगी त्याचा बादली बघे, पोपाख, कठी, चौकडा, तुरा, शिरपेंच, शिकेकड्यार, डाल, तर-वार, हत्ती, घोडा, ऐसे देऊन सन्मान करण्यात आला. अण्णा-जीस पाळवी सवचे मिळून सालिना १०,००० होनाची किंवा महिना ३००० रुपयाची नक नेमणूक होती. अण्णाजी राज-पन्हावर जो आयला शिद्धा मोर्तब करी त्यातील शुद्ध शिद्धा अष्टशेजी असून, मोठा व स्यावड होता व त्यांत पुढीलप्रमाणे चार बोळी होत्या. (१) धी शिवचरणी (२) निरंतरदत्त (३) सुत अनाजिप (४) त वत्पर जोडावर मारण्याचा किंवा लेखनदीयेचा शिष्टा लहान व बटुलासार असून त्यातील मजकूर (१) लेख (२) नावधि रे (३) भवे असा आहे. इ. स. १६७४ नंतर शिवाजीने पुन्हा सर्व पहाणी बरण्याचें ठरविले व त्यातच अण्णाजीची पुढील ४-५ वर्षे गेली. दर-म्यान मराठ्यांवर मात्र अण्णाजीस पाडविले होते. इ. स. १६७८ त शिवाजी कर्नाटकात जाण्यास निघाला त्या वेळी माग अण्णाजीस राज्यसरक्षणार्थ ठेविले होतें अण्णाजी बहु-तेक रायचडीच असे तो जेव्हा गावें पहाण्यास जात असे तेव्हा मागे त्याचा सुवाळिक सुरनिशीचें सर्व काम पाही.

गावजामगार वगैरे जमिनीची पहाणी बुनीची करीत व त्यामुळे विशेषत राज्याचेंच नुकसान होत असे. म्हणून अण्णा-जीन बरीच सध मेहनत घेऊन व स्वतः गावोगाव फिरून

पहाणी केली व सारा बसविला. अशा रीतीने राज्याचा बसूल बराच वाढला, अन्तर्व्यवस्था नीट झाली व अण्णाजीच्या उत्कर्षासह हायोगे अधिकाधिक भर पडत चालली. परंतु या कारणांनंच त्या वेळच्या कित्येक थोर व कर्तृत्ववान् लोकांचे व अण्णाजीचे विरुद्ध झाले व हणमते वगैरे मडळी जमीनमह-मुलाचे व गावाशिवाचे तसे 'महाराजांनीं जातींनीं निवडावे' अशी मागणी करू लागले. याचा परिणाम असा झाला की, सर्व जमिनीची पहाणी पुन्हा करून सारापट्टी ठरवावी म्हणून शिवाजींनीं आज्ञा केली व त्याप्रमाणे राज्याभिषेकानंतर पहाणीस सुरुवात झाली. या पहाणीतहि दादाजींचीच जमीनीची तथिमा म्हणजे प्रत ठरविण्याची व मोजणीची पद्धति स्वीकारलेली होती. परंतु ऋतुमानाप्रमाणे कमीअधिक आयवूढ होणाऱ्या दोरीऐवजी राजहस्तानें पाच हात व पाच मुठी लावीच्या काठीचें माप चालू केले. शिवाजी मूलचा आजानुबाहु म्हणून या मापावढल कुरकुर करणे शक्य नव्हतें व शिवाय राजहस्त-उत्पन्नाच्या दोन पंचमास सारापट्टी हेच प्रमाण कायम ठेविण्यात आलें, परंतु गडगावेवजी नगदीमपयें सारा घेण्याचा पद्धत चालू केली, शिवाय यावेळा जी सारापट्टी मुकूर केली ती कायम म्हणून समजण्यात आली. पडीक जमिनीवरहि सारा यशवि-ह्याने पडीक जमिनीची लागवड होऊ लागली. जेथे जमिनी मोकळ्या पडल्या होत्या तेथे नव्या वसाहती करवून व लागवडीसाठीं बियाणें, गुरें व पेसाहि २ वर्षांच्या मुदतीन देण्यात येऊन लागवड करण्यात आली. दुष्काळातहि बियाणें, गुरें वगैरे देण्यात आल्यामुळे कायम सारापद्धतीवढल तकारीस जाणा राहिली नाहीं. सारापट्टी नवीन बसविताना अण्णाजीने वेळोवेळी गावागावास आदापत्रें लिहिलीं त्यावरून असें दिसतें की सारापट्टी बसविणें ती प्रथम कारकुनांनीं व गावकामगारांनीं गावातील चार शिठाच्या समतीनें व मागील दोन तीन वर्षांच्या उत्पन्नाच्या मानानें कायम करावी व त्यात गावातील प्रमुख गृहस्थानीं मदत करावी, व अशा तऱ्हेने सारा ठरविणें वगैरे झाल्यानंतर गावाचें लिहून याव व नंतर अण्णाजीने स्वतः जाऊन राजहितास वाघ येत नाहीं व गावात तमारी नाहींत असें पाहून सारापट्टी कायम करावी परंतु असें करण्यात व्यक्ति-हिताकडे अण्णाजीस डोळेझाक करावी लागली व त्यामुळे तो काहीं व्यक्तिच्या द्वेषास पात्र झाला. मोरोपत पिंगळे पेशवा हाच मुख्यतः सर्व राज्यास जबाबदार असल्यामुळे अण्णा-जीच्या विरुद्ध बरेच वेळा निघाला याचा लागे व शिवाजीसहि तो मान्य असे. त्यामुळे अण्णाजी मोरोपताचा द्वेष करू लागून मोरोपत व अण्णाजी यांच्यामध्ये वैमनस्य झाले. शिवाजीच्या राज्याभिषेकप्रसंगी मोरोपतानें जो योडासा विरोध दाखविला त्यामुळे अण्णाजीस मोरोपताचा उघड उघड द्वेष करण्यास सवड सापडली होती. अण्णाजीचा सर्व वेळ एकदरीत राज्यातगत व्यवस्थेत गेल्यामुळे तो कित्येक थोर लोकांच्या नुकसानीस कारणीभूत झाला होता. याचा परिणाम असा झाला की,

अण्णाजीचा दारा जितका आहे म्हणून वाढत होता तितकेच त्याच्याविरुद्ध सर्ग प्रजा व लहानथोर कामगार झाले होते.

हिंदु लोकांच्या वारसी हडातच संवन्दाशी गृहस्थलगांचे बीजारोपण झालें आहे. नुसत्या उत्कर्षाच्या ओलाव्यानें बीज जेवढ्यातयेंच नाश पावतें, हे खरें. परंतु योष्याहि उत्कर्षाच्या ओलाव्यास एग्याथा कर्तृत्ववान् पुरुषाची ऊव मिळताच हें बीज अकुर घेत. सर्वगुणसंपन्न व विनयशील अशा सई-वाईच्या मृत्यूनंतर व राजारामाच्या जन्मासोचर उत्पन्न झालें गृहस्थलगांचे भूत जिजाबाईच्या करच्या अमलाखाली पूर्णपणे गाहून गेलें होतें तेच शिवाजीच्या राज्याभिषेकासोत्सवामुळे व सभाजीला युवराजपदीं पाहाताच वर उसळी घेऊ लागलें व जिजाबाईच्या मृत्यूनंतर उच्छ्वसल होऊन शिवाजीच्या घरात उघडपणे रोऊ लागलें अण्णाजी हा मूळचा महत्त्वाकांक्षी व बुद्धिवान् पंडित. परंतु त्याच्या अगत धीर्य किंवा युद्धनैपुण्य नसल्यामुळे तो पहिल्यापासून कारस्थानी याला या भुताचा वास शिवाजीसमिध व बहुतेक रायगडीच राहिल्यानें तेव्हाच लागला व यान अर्थातच त्या काळीं सवळ असलेल्या सोयरा-वाईचा पक्ष घेतिला अण्णाजीनें सोयरावाईवर लवकरच आपला पगडा बागलाच पसविला. सभाजीविरुद्ध फारस्थानें करवून त्याला नालायक बनविण्यास सोयरावाईस सर्वांशीं मदतगार हा एवढाच सरकारकडून असल्यानें सोयरावाईनेंहि त्याचाच पुरस्कार केला. हा सोयरावाईचा गुप्तकट शिवाजी कर्नाटकच्या स्वारीवर गेल्यानंतर अधिपन्न जोरावला व त्यानें सभाजीला त्याच्या वायकोसह उठवून लावलें. शिवाजी परत आल्यानंतर त्याला सभाजी उठून गेल्याची बातमी कळली तेव्हा त्यान सभाजीस परत आणण्याचा प्रयत्न केला. या बळावत चाललेल्या गृहस्थलगांस काहीं तरी तोड काढून हिंदुपद-पादश्राहीचें संरक्षण करावे या विचरनेत शिवाजी असता त्यास आज्ञार झाला व त्या आज्ञारात शिवाजीचा अतसमय जवळ येत आहे असें दिसताच सभाजीच्या यदोवस्ताच्या व इतर योजना शुभ रीतीनें चालू झाल्या. या प्रसंगी मोरो-पत वगैरे थोर थोर मडळी शिवाजीनें मुद्दाम चोलावून धाणली होती व बाळाजीहि जवळ होता. परंतु या थोर मडळींचीं मनें हिंदुपदपादश्राहीच्या प्रतापसूर्याच्या अस्ताचला-वरून फाकणाऱ्या किरणात इतकी व्यग्र होऊन गेली होती व त्यांना या राजधानीतील व राजघराण्यातील गृहस्थलगांपासून दूर राहिल्यानें इतक भावावून गेल्यासारखें झालें की त्यांना क्षुद्रबुद्धि व सापत्न्यमाना प्रेरित झालेल्या सोयरावाईचा बावा व महत्त्वाकांक्षी अण्णाजीची स्वाधंपरायणता अगदीं दुर्बोध झाली. त्या स्वाभिनिष्ठ सरकारकुना किंवा प्रधान मडळाला सोयरावाई व अण्णाजी यांच्या विरुद्ध जाता येईना. इकडे अण्णाजीनें शिवाजीचा आज्ञार वाढत आहे ही बातमी सभा-जीस न कळेल अशी पूर्ण खबरदारी घेतली व पुढें शिवा-जीच्या मृत्यूनंतरहि म्हणजे त्याच्या मृत्यूची वार्ता नजर केंद-

तील (त्यावेळीं समजल्या गेलेल्या) संभाजीस तो पूर्ण वदि-
वान केला जाईपर्यंत कळू नये अशी व्यवस्था केली शिवाजीच्या
मृत्यूनंतर १८ दिवसांनीच म्हणजे तारीख २१ एप्रिल १६८०
रोजी अण्णाजीने सर्वाधिकार आपल्याकडे घेऊन नऊ दहा
पर्यांच्या राजारामास ' मयक्रोहण ' करविले व मोरोपतांशी
' तह ' करून तो संभाजीस कैद करण्यास रायगडाहून तिथला
अण्णाजीच्या या वरचड वर्तणुकीने मोरोपताला आपल्या भावी
आयुष्याचा सशय वाट लागून त्याच्या सगळीं अडी साह-
जिक व हळ होऊ लागली. इकडे जनार्दनपतास व हवीररावासहि
अण्णाजीने-याळाजीने नाराहिले सरी-त्याच्या मुलाकडून जव-
रदस्तीने व्हिहून आझापने पाहिली होती, चरें पाहिल तर
हवीरराय याचा दर्जा व राज्यातील बजन थोडे लक्ष दिले तर
अण्णाजीने सर्व कारभार त्याच्या समतीनेच करावयास पाहिजे
होता. परंतु स्वामिनिष्ठ हवीररावास सोयरावाईचा पत्न मान्य हो-
णार नाही म्हणून अण्णाजीची रात्री होती. याकरिता अण्णाजीने
त्याच्या समति वगैरेच्या मानगडीत न पडता सोयरावाईस
हाताशी धरून, स्वायंभवेसुद्धे आपल्या स्वतःच्या दराच्यावर
व सामर्थ्यावर फाजाल विश्वास ठेवून राजारामाचे बाहुल पुढं
केल व सर्व राज्यकारभार आपणाकडे ठेवण्याची महत्वाकांक्षा
घरिली. यामुळे सरे राजमंडळ व कारकून वगैरे अण्णाजीबद्दल
घरेच द्वेषित झाले. मोरोपत व जनार्दनपत ह्यांमते तर त्याच्या
पूर्वोपासूनच द्वेष करीत होते, व हवीररायहि अण्णाजीची वर्त-
णूक अपमानकारक जाणून जास्तच चिडोस घेऊन जिकडे
हवीरराय तिकडे सेना व प्रजा अशी वस्तुस्थिति तेव्हा
जनार्दनपत फाल्गुनीच अण्णाजीबद्दल बाजू धरून संभाजीस
जाऊन मिळाला, व हवीररायानेहि संभाजीशी व इतर थोर
मंडळीशी पत्रव्यवहार करून अण्णाजी, मोरोपत व प्रह्लादपत
यांस कराडहून जाऊन बाहेर धरिले व संभाजीपार्श्वी नेले पुढें
हवीररायानें कुलफीज एक करून राज्य संभाजीस दिले व
संभाजी जूनमध्ये रायगडास येऊन राज्य करू लागला, व त्यानें
सोयरावाईस वार करून राजारामास कैद केले अशा रीतीनें
अण्णाजीचा डाव पसला पुढ ४०५ महिन्यांनी म्हणजे सप्ट-
बर महिन्यांत संभाजीने अण्णाजीस वधमुक्त केल व मजमूदि
त्याकडे दिली परंतु अण्णाजी हातेल्या चुकीबद्दल पक्षात्ताप
न पावता उलट अपमानाबद्दल सूड घेण्याचा हट धरून होता.
अवरंगजेबाचा मुलगा अकबर संभाजीकडे आग्रयास पळून
आला त्याजकडच अण्णाजीने शिरके मंडळीस चियाऊन संभा-
जीबद्दल कारस्थान केले ते अवयरांने संभाजीच्या भीतीस्त-
स्वतःच संभाजीस कळविले. त्यामुळे संभाजीस फार बोध
येऊन त्याने शिरक्याचे शिरकाण करविले व अण्णाजीबरोबर
इतरहि मातबर मंडळीस परळीपाली कैद करून हत्तीच्या पाया-
पाली तुडविले. अशा रीतीने या पुरुषाचा सन १६८१ च्या
आगष्ट महिन्याच्या अष्टोत्तरीस शेवट झाला. परंतु त्याने केलेल्या
कारस्थानाचे अतिप्रमाण मान मराठ्यांना व महाराष्ट्राला
कायमचे भोगावे लागले.

सारांश, शिवकाली जितकी स्वधर्माविषयी जाग्रति झाली होती
त्याच्या दशाचार्याने स्वराज्यविषयी प्रेम किंवा राष्ट्रीयत्वाची
भावना जाग्रत झाली नव्हती मुसलमान व हिंदू यामधील
तेढ अवयंगजेबाच्या दक्षिणेंतील स्वारीनंतर जितकी सीमतेनें
भामू लागली तितकी ती शिवकाली नव्हती इज्जतीच्या हाता-
खाली सेवक म्हणून वागण्यात ज्याप्रमाणे आजूनिह समाधान
मानले जाते त्याप्रमाणेंच मुसलमान राजाची नोकरी पत्कर-
ण्यात समाधान किंवा मोठेपणा त्यावेळीं भाटे, आणि ज्या-
काली सेव्यसेवकधर्माचे प्रधान असतो त्याकाली स्वराज्य किंवा
स्वधर्मासाठी स्वार्थत्याग केला जाणें शक्य नसते अग्रप्रधा-
नाच्या सिद्धमती व मोठाले पगार मागडे पाहिले तर त्या वेळचे
वर्तुलवान म्हणून ठरलेले पुष्पहि केवळ विकत घेतले जात
असेच म्हणावे लागेल. अवरंगजेबासारखा शत्रु हिंदुपदपादशा-
हीचा समूळ नाश करण्याकरिता बाहेर पडला असता सवाईशू
संभाजीला दूर साहून राजारामासारख्या बाहुलाला पुढें कर-
णाऱ्या स्वायंभवांचे अण्णाजीने घेतले चमत्कारिक वाटेले इतकेच
नव्हे तर शिवाजीच्या हाताखाली अनुभवो व कार्यदक्ष समजल्या
गेलेल्या अण्णाजीने आपल्या चुकीबद्दल पक्षात्ताप न पावता हट-
वादीपणानें पुढां तितकीच भयंकर चूक करून हिंदुपदपादशा
हीच्या चिंथल्या उडविण्यास प्रयत्न होणें कोणालाहि तिरस्करणीय
वाटल्याशिवाय रहाणार नाही परंतु त्यावेळी परिस्थितीच अशी
होती की पुढांमनाहि स्वायं व स्वामिनिष्ठ बाहेरील धर्म
संस्कृतीचा समर्थ झाला नव्हता मात्र या पनपोर चुकीचा
परिणाम असा झाला की अण्णाजीच्या पहिल्या कारस्थानात
अडकल्या गेलेल्या प्रधान मंडळीबरोल सभाजीचा विश्वास
कायमचा नष्ट झाला कित्येक मृत्युमुखी पडले व जे राहिले ते
उदासीन झाल्यामुळे नामशेष होऊन गेले यायोगेकरून महारा-
ष्ट्राची कुचत ऐनप्रसंगी नाहींशी झाली व संभाजीसारख्या थोराला
आतुबक्षिस्त मुत्सद्दाच्या अभावी स्वधर्माचा बचाव करणें कठिण
झाले जिकडे तिकडे येवनावे झाला व शिवाजीने व इतर थोर
मंडळीने सतत अर्ध शतक आपले रक्त साहून व अहनिश हाऊन
केलेला हिंदुपदपादशाहीचा सर्व प्रयत्न अण्णाजीने केवळ स्वार्थ-
साठी हटवादीपणानें वाया द्याडिला. परंतु शिवाजीने तयार
केलेल्या महार प्रात औरपजेबाच्या इस्लामी तरकारीने सारांश
सर्व मराठ्यांचे रक्त पडू लागताच महाराष्ट्राच्या नव्या पिढीत
स्वराज्यविषयक भावनांचें बीजारोपण होऊन त्याच्यात स्वायं-
त्यागची जाग्रति व परधर्माविषयी तेढ कायमची उत्पन्न
झाली व मराठ्यांना जितकें ताहण्यासाठी नंतर २५ वर्षेपर्यंत
आपले सर्वस्व खर्ची धाडून रक्त साडावे लागले.

वा. सी. बेंद्रे.

अणिगिरी - मुचरे इलाहा धारवाड जिह्वा धारवाड गंदग
रस्तावर नवळगुरच्या आप्तेवीस मुमारी १० मैलांवर उ अ.
१५.२३ पूर्व रे ७५.२६. एक सात हजारवर लोडवल्लीचा

गाव आहे. अमृतेश्वरांचे एक देऊळ असून ते जसनाबाबांनी बांधले असे म्हणतात. देवळातील शिंदीवर पुराणातील निम्रे मोदलेली आहेत. देवळात इ. स. ११५७ पासून १२०८ पर्यंतच्या दरम्यानचे तह्या शिलालेख सापडले आहेत. दुसऱ्याहि काही देवळातून शिलालेख सापडतात.

इ. स. ११६१ साली कलचुरीचा राजा विजयल यांनी पश्चिमेकडील चालुक्यांचा पाडाव करून अणिगिरी ही आपली राजधानी केली. इ. स. ११७५ पर्यंत ही राजधानी असावी असे विजयल या पुन सोमेश्वर (११६७-११७५) याच्या वेळचे शिलालेख येथे सापडले आहेत. यावरून दिसते इ. स. ११८४ साली पश्चिम चालुक्यांचा राजा चवथा सोमेश्वर याने कल्याण येथील जैन व लिंगायत यांमधील लढायेच्या भाडणाचा फायदा घेऊन चातुद्रय राज्य पुन्हा स्थापण्याचा प्रयत्न केला होता इ. स. ११८९ साली देगिरीचा तिसरा यादव भिडम (११८७-११९९) याचा भाडलिक महामंडलेश्वर बाधिराज याची राजधानी अणिगिरी होती असे एका शिलालेखावरून दिसते. पुढे लवकरच बोरपळ्याळ नावाचा होमसल राजा (११९२-१२११) याचीहि ती राजधानी होती असे एका शिलालेखावरून दिसते (क्रीडचा " बानदी राजघराणी " ग्रंथ).

इ. स. १८०० साली प्रसिद्ध धोंब्या बाघ घाटे उघडून पड काढला वेव्हा अणिगिरीस त्याने शुक्राक्ष केला होता. अणिगिरी, धारवाड आणि हुयळी येथे आजूमेर १८०० साली क. वेल्सलीने तत्तु तयार करविले (सर्पिलमॅटरी डिस्कॅचेस भाग २). ब्रिटिश अमल सुरू झाला त्यावेळी अणिगिरी हे निपाणी सध्याच्या जहागिरीत मोडत होतें. १८३७ साली येथे ५५० परे, १४ हुकाने व काही निहारी होत्या. इ. स. १८३९ साली कोणी कायदेशीर सारस न उरल्यामुळे ती जहागिरी ब्रिटिश सरकारने घाडसा केली. हुयळी धारवाडप्रमाणे हे गाव पूर्वी कापडाविपणी प्रसिद्ध होतें. (धारवाड ग्याझेटोअर; इरीरियल ग्या. ५)

अंतरसुवा पोटाविभाग—याच्या उत्तरेस देहगाव तालुका, पूर्व व दक्षिण दिशास खेडा तालुक्यांचा काही भाग, व पश्चिमेस देहगाव पोटाविभाग. याविषय या विभागातील पुष्कळ गांवे ब्रिटिश हद्दीत आहेत.

हा प्रदेश डोंगराळ, अरण्यमय व रमणीय असा आहे. १८७९-८० साली पावसाची सरासरी २५.६० इंच होती. वाजक, मागम, धम्मो, वाराणशी आणि मोहोर या मद्या यातून वाहतात. प्रथमापची जमीन बहुतेक रेंगाड आहे तरी काही ठिकाणी काळी जमीन दिसते. वस्ती बहुतेक कोळ्याची आहे. १९११ साली लोकसंख्या २०,२२९ होती.

अंतरसुवा गांव—बडोद्याच्या अंतरसुवा पोटाभागातील (सु. ६) ठिकाण. लोकसंख्या तीन हजार. येथे महालक्ष्मी कचेरी, वयाल कचेरी, गुजराबी शाळा व एक पब्लिक स्कूल आहे. येथील

लोक काही लोमडी काम करितात व त्यांची सुन्यावद्दल प्रसिद्धी आहे. (सु. मं.).

अतारी—हे खेडेगाव (२०°.२६' उत्तर अक्षांश, ७२°.१' पूर्व रेखांश) पंजाब प्रांतात, मुलतान जिल्ह्यातील कबीरवाला तहसिलीमध्ये आहे. अलेक्झांडरने हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्यावेळी त्याने येतलेले हे निरं गाव गेले. हच ब्राह्मणवादा असावे असे कनिंगहॅम याचे मत आहे. हथे या गावाला काहीच महत्त्व नाही. येथे एक पडदा तिरा आहे. तो पूर्वी फार अभेद्य असताने दिसत. हा ७५० चौरस फूट असून, ३५ फूट उंच आहे. याच्या दोन्ही बाजूला प्राचीन शहराचे अवशेष पसरले आहेत. या अवशेषांच्या इतिहास किंवा छुन्या शहराचे नाव कोणाला माहीत नाही. या शहराचे अतारी गाव अगदी अवचीन आहे. (इ. मं.).

अतिकार्य—धाव्यमाहिना नामक लोपासून, रावणास धावेला पुन याचे शरीर अतिस्फूर्त होतें म्हणून यास हे नाव पडले होतें. याने प्रसिद्धेपाचे आरायन करून तो प्रसन्न झाल्यावर, अश्वे, कवचे, दिव्यरथ, आणि मुरासुरापासून अवस्थित, इत्यादि संपादिले होते म्हणून इद्राचा परामय केला, व बक्षस्त निवून त्याचा पाडाहि आणिला. रावणास याचे मोठे साद्य होतें वुमरुने मरण पावल्यावर, हा युद्धार्थ रामासमोर आला असता, लक्ष्मणाने याशी घोर युद्ध करून यास मारिले. (बा० रा० युद्ध० सं० ७१).

अतिपरमाणु विद्युत्कण.—१ निरवयव विद्युत् मूलमान अथवा विद्युत्तर मापूवी कल्पना.—विद्युत् विच्छेपणाच्या (Electrolysis) सहाय्याने मेससेल यास असे दिसून आले की पदार्थांच्या अत्येक परमाणूवर सारताच विद्युद्धार असतो. पण आनंतर (१८७३) मध्ये तो स्वतःच त्याच्या विरुद्ध विधान करू लागला पण पूर्ण शोधाला अती आता दानतत्त्वाच्या साधनानी बरील गोष्ट सिद्ध केली आहे.

एकाकी परमाणूवरील विद्युद्धार हे विद्युत्चे स्वाभाविक मूलमान (Unit) आहे. याचे पूर्ण आधार अथवा पट्टी असू शकतात पण अपूर्ण पट्टी असू शकत नाहीत आणि हे मूलमान सध्या व्यवहारात असलेल्या स्थिर विद्युत् मूलमानांपेक्षा बरेच लहान आहे.

डॉ. जॉनसन स्टोनी यांनी, विद्युद्धार असलेल्या परमाणूला ' विद्युत्कणावली परमाणू ' व द्रव्य विरहित विद्युद्धाराला ' विद्युत्कण ' अशी सज्ञा दिली व तीच नावे अद्याप चाळ आहेत. हे विद्युत्कण परमाणूला अपदी झिरमलेले असतात व विद्युत्विच्छेपणाचे वेळी मान ते निरनिराळ्या विद्युत्मागांशी सधात झाल्यामुळे नाहीसे होतात. हे विद्युद्धार, परमाणूवरील जातात म्हणून, किंवा विद्युद्धारच परमाणूंना विद्युत्मागेकडे नेतात म्हणून, पण विद्युत्विच्छेपणाचे वेळी विद्युत्मागांमुळे विद्युद्धार नाहीसा होऊन निव्वळ द्रव्यपरमाणू कायम रहातो. व

हा विद्युद्धार एकांकी परमाणुवर एकपट असेल तर द्व्युत्क्रावर दुप्पट असतो यावरून याचा परमाणुता असलेला संबंध कांही तरी निश्चितच असला पाहिजे, व या परमाणुता असलेल्या प्रमाणाला विद्युत् मूलमान किंवा विद्युत्परमाणु म्हणण्यास कोण-तोच हरकत नाही.

२ अति परमाणु विद्युत्कणांची कल्पनाः—(अ). निर्वात नळीतील दृश्य.—विद्युत्मंडळांत एक साधारण निर्वात नळी घातली व दुसऱ्या ठिकाणी थोडी उपडी आणा ठेवली, तर विद्युत्प्रवाह त्या नळीच्या जागेतून जाण्याऐवजी, त्या निर्वात जागेतून जाणें पसंद करतो. अशा तऱ्हेने निर्वात जागेतून विद्युत्प्रवाह जात असतांना त्या नळीत चमचम कर-णाऱा स्फुरप्रकाश दिसू लागतो, त्यानंतर निर्वात प्रदेश जसजसा वाढत जाईल तसतसा या चमकणाऱ्या उजेडाचा रंग बदलून अखेर त्याचा नळीच्या आसऱ्याच्या ठिकाणी एक सवध पट्टा दिसू लागतो. रूपापेक्षाहि निर्वात प्रदेश जर जास्त वाढविला तर त्या सवध पट्ट्याऐवजी त्याचे निरनिराळे तुकडे दिसू लागतात व ऋणध्रुवाजवळ एक काळा भाग दिसू लागतो, पण या काळ्या भागानें सर्व नळी व्यापून टाकण्यापूर्वीच ऋणध्रुवापासून आगली एक तेजीभाग तुटून निघतो, पण हें सर्व चालू असतांना निर्वात भाग जर वाढवित नेला तर अखेर सवें तेजीभाग नाहीसा होऊन सवें नळीभर अदृश्य असा एक प्रवाह सुरू होतो; पण यावेळीं विद्युत्मंडळांत जी उपडी आणा ठेवलेली असते, तिची सांची मात्र धाडवावी लागते, नाही तर विद्युत्, आतां त्या निर्वात जागेतून मार्ग काढण्याऐवजी या मोकल्या जागेतून मार्ग काढते; असा अशा तऱ्हेनें जो हा अदृश्य प्रवाह सुरू होतो त्याला ऋणध्रुवकिरण म्हणतात.

(आ) ऋणध्रुवकिरणः—निर्वात नळीत एकदां अदृश्य प्रवाह सुरू झाला म्हणजे उजेडाचा किंवा दृश्य भागाचा कांहीच प्रश्न रहात नाही, पण ऋणध्रुवापासून कांही तरी अतिशय वेगानें बाहेर पडत असतें, आणि तें जोपर्यंत कक्षानें याव-विळे गेले नाही तोपर्यंत तें अदृश्य असतें, पण त्याच्या सरळ गतीत जर कां विरोध झाला तर तें दृश्यमान होऊं लागतें. अर्थातच या कृष्ण किरणानें व्यापलेला प्रदेश कृष्णच असणार पण याच्या सीमा मात्र प्रकटित असतात, कारण त्या ठिकाणीं या किरणकर्णांचा प्रतिबंध होत असतो; एरवीं त्यांची गति अगदीं सरळ असते व ते आपापसांत एकमेकांवरसुद्धा आपटत नाहीत. ह्या कृष्ण किरणांत कांही शक्ति आहे ही सिद्ध होणें फारसे कठीण नाहीं. कारण हे कृष्ण किरण जर एका केंद्रांत आणजे, व त्या ठिकाणीं शक्तिन (इंटिनम) घालून तुकडा ठेवला तर तो अतिशय तापतो, यावरून या कृष्ण किरणांच्या अंगी शक्ति असते हे उघड आहे. निर्वात भाग जसजसा वाढ-वावा तसतसा शक्तिनचा प्रमा कमी कमी उष्ण होतो व पूर्ण निर्वात अवकाशाच्या वेळीं दृश्य उजेड त्यांतून मिथल नसला तरी, दुसऱ्या एका उभे दर्जाच्या किरणांचीं विसर्जन होऊं लागतें,

आणि या किरणांनाच आपण क्ष-किरण म्हणतो. प्रक्षेप होणाऱा पदार्थ जर एकदम जोरानें यांबविला गेला तर हे क्ष-किरण विसर्जन त्यांतून होऊं लागतें; आणि हा धर्म चर विद्युद्धार-च्याच अंगीं असतो व तोहि त्यांची गति जर प्रकाशगतीच्या बरोबरीनें घडेल तरच हा धर्म त्यांच्या अंगीं असू शकतो.

या ऋणध्रुव किरणांची भेदक शक्ति फार चमत्कारिक आहे. हे कोणत्याहि घातूच्या पथ्यांना भेदत पार निघून जातात व नंतर बाहेर हवेंत धावले, म्हणजे हवेच्या प्रतिबंधामुळे ते तेजोमय होतात. हे दृश्य पाहून कांहींची अशी कल्पना झाली की हे विद्युद्धारयुक्त पदार्थ-परमाणु असवेत, पण पदार्थ परमाणूंना आघाताशिवाय एक हजारोश इंच सुद्धा प्रवास करता येत नाही.

कांहीं काळ अशी कल्पना होती की हे जे ऋणध्रुव किरण आहेत हे पळणारे परमाणू असून त्यांची गति साधारण अर्थाच्या गतीसारखीच आहे, पण फार एवढाच की त्यांचा मोठ्ठा मार्ग हा मात्र साध्या वायुरूपा पदार्थाच्या परमाणूना जेवढा मिळतो, त्यापेक्षाहि जास्त आहे, त्याचप्रमाणें ते जे किर-तात ते समांतर रेपांत फिरत असल्यामुळे, आणि त्यांची गति उष्णतांशुविक्षेपणासारखी अनियमित नसल्यामुळे, त्यांना बराच मोठा मोकळा मार्ग मिळतो. कूक नावाच्या घासज्ञांची अशी कल्पना होती की उष्णप्रमाणें वायुरूपा, द्रवरूपा व वन-रूपा या पदार्थांच्या तीन स्थिति आहेत त्याचप्रमाणें ही एक चवथी स्थिति होय.

आतां अशी एक संका विषयें साहजिक आहे की, ऋणध्रु-वापासून निघणाऱ्या परमाणूंना गति कशावरून असते, या शंकेचें निराकरण निर्वात नळीत कांही चकरावना केलून नंतर विद्युत्प्रवाह सोडला असतां, तीं बरें फिरू लागतात या प्रयो-गानें होतें. दुसरे या किरणांच्या जवळ जर घोब्याच्या नालाच्या आकाराचा लोहधुंबक आणला, तर हे आपल्या सरळ मार्गापासून च्युत होतात. यावरून ह्या किरणांतील परमाणू विद्युत्पूर्ण आहेत हे सिद्ध होवें, एवढेंच नव्हे तर हे विद्युत्परमाणू ऋण विद्युत्पूर्ण आहेत हेहि प्रयोगानें सिद्धहोतें; व जांच्यांत धनविद्युत्पूर्ण परमाणूंची संख्या फारशी असेल हें समभवत नाही. यावरून असें दिसतें की, कांहींका कारणामुळे असेना, निर्वात नळीत ऋण विद्युत्किरण धन विद्युत्किरणांपेक्षा फार चपल असतात एवढेंच नव्हे तर त्यांची गति अतिशयच असते. या गतीमुळे त्यांना पाटेले तितकें लांब जातां येतें, व तसेंच विरह विद्युत्भार असलेल्या कणाचीं संयोग पाहून स्वतःला नाहीवेहि करून घेतां येतें.

ग्री. डोनरसेडच्या मतानें यांची वाहकता, जर हवेंत धुळीचे कण नसतील तर बरोच टिकते, कारण हवेंत धुळीचे कण असले म्हणजे, ते विद्युद्धारांची देवाण घेवाण करीत असतांना स्वतःलाहि कांही ठेवतात. आणि हवेंत धुळीचे कण थिलकूल नगळे तर वाहकताचि नष्ट होण्यास जास्त

वेळ लागतो, यावरून असे वाटते की, हे जर परमाणू फारच लहान असले पाहिजेत, व त्यांचे एकमेकांवर क्वचितच आघात होत असले पाहिजेत. परमाणू जितके आकाराने लहान तितका त्यांना आघात सहज चुकविता येतो वायूच्या अणूंचे चापल्य किंवा प्रसरणशक्ति त्यांच्या परमाणूच्या आकारावर, आणि त्यांच्या स्वतंत्र मोकळ्या रस्त्यावर अवलंबून असते. विद्युद्विश्लेषणात जे चपल परमाणू असतात ते द्रव्य-परमाणू नसून, द्रव्यपरमाणूपासून निराळ्या झालेला त्यांचा विद्युद्धार असतो, आणि अर्थातच द्रव्यपरमाणूचे ओझे नाहीसे झाल्यामुळे त्याला वाटेल तेवढ्या गतीने फिरता येते, व विद्युन्मार्गाच्या विद्युच्छक्तीचाहि त्याच्यावर परिणाम होतो यावरून असे दिसते की विद्युद्धार हा द्रव्य-परमाणूपासून निराळा एकदा राहू शकतो, किंवा एका परमाणूपासून दुसऱ्या परमाणूकडे जात असताना काही वेळतरी तो एकदा रहातो असे धरण्यास हरकत नाही या खणिक स्वातंत्र्यांत निर्वात अवकाशात काही विद्युद्धार विजातीय विद्युद्धारशी मिसळून नाहीसे होणे साहजिक आहे, त्याच प्रमाणे कायमचे सुटून जाऊन वाटेल तिकडे वायवणेहि साहजिक आहे अशा तऱ्हेच्या कल्पनेने मोकळ्या असलेल्या विद्युद्धाराना म्हणजे एकाकी परमाणूवरील मोकळ्या झालेल्या विद्युद्धाराला अतिपरमाणुविद्युत्कण हें नाव दिले गेले.

ऋणभुव किरण ज्याचे वनलेले आहेत त्या चपल कणाकडे जर पाहिल तर ते बहुतकरून अतिपरमाणुविद्युत्कणच असावेत असे वाटू लागते, कारण त्यांच्या अर्गी विलक्षण चापल्य, अतोनात वेग आणि प्रसरण पावण्याची अगाध शक्ति ही आहेत, आणि त्यांना षीणतेंहि द्रव्य असे म्हणता आले नाही, तरी द्रव्याचे काही गुण त्यांच्या अर्गी नाहीत असे मात्र म्हणता येणार नाही. द्रव्यपरमाणूप्रमाणेच यांच्या अर्गी जडत्व व घामरस ही आहेत, आणि त्यामुळेच ते निर्वात नळीत तयार केलेली चक्रयोजना फिरवितात, तशीच त्यांच्या अगाध गति विशिष्ट शक्ति आहे, व त्यामुळे त्यांच्या मार्गामध्ये झालेला प्रतिनवात तुरुंगा तापविला जातो, आणि अतिशय वेगाने फिरत असता जर ते मध्येंच जोराने थांबविले गेले, तर एकदम त्याचा उजेड पडू लागतो किंवा त्यापेक्षाहि सच दृग्गोच्या निरणविसर्जनास म्हणजे क्षकिरणविसर्जनास सुरवात होते विद्युत्तापप्रमाणे क्षकिरणाच्या या धर्मावरून काही निश्चित गोष्टींचा सुगावा लागण्यासारखे आहे. विद्युत्तापवाहक किरांत घन विद्युत्परमाणूंचीच जरूरी असते ऋण विद्युत्परमाणू कितीहि असले तरी त्यांचा कांहीएक उपयोग नसतो तरीहि पण ते सर्वच संपूर्ण जाऊ नयेत झणून ते बरचस उत्पन्न होत असतात ऋण विद्युत्कणाच्या गर्दीमुळे निर्वात नळीत जी कांही शिडक हवा राहिलेली असते तिचे विस्फेपण होऊ लागते, आणि त्या विस्फेपणाने धन वैद्युत् (Positive ions) उत्पन्न होतात हे घन वैद्युत् ऋणभुवापासून

होत असणाऱ्या ऋण विद्युत्कणांच्या भडिमाराला न जुमानता ऋणभुवाकडेच जात असतात, आणि अगिरे त्यावर आपटतात व या आपातामुळे आणखी विद्युत्कण उत्पन्न करतात ऋणभुवावर जो प्रकाशित भाग असतो, त्याच ठिकाणी हे विस्फेपण चाळू असतें अशा समज आहे.

ज्या जोराने ते पुढें लोटले जातात त्यावरून त्यांच्यावर जर विद्युद्धार असला पाहिजे असे वाटते, आणि त्यांची भेदन जाण्याची शक्ति इतकी विलक्षण आहे की, त्यांना साधारण आपणास छिद्रादित दिसणाऱ्या धातूच्या पत्र्यांमधूनहि जाता येतें यावरून त्यांचा आकार फारच लहान असला पाहिजे हे सिद्ध होते.

(६) ऋणभुव किरणांची गति व विद्युत्तापानियक सममूल्य — ज्यावेळी अतिपरमाणु विद्युत्कणाची गति मोजावी, त्यावेळी ऋणभुव किरण हे परमाणूचे वनलेले आहेत ही कल्पना पार नाहीशी होते, कारण त्यांची गति दर सेकंदाला दहा हजार मैल किंवा कमीत कमी म्हणजे प्रकाशाच्या गतीच्या एक दशांशाद्वारी येते, आणि सेंटिमीटर प्रमपद्धतीने मोजली तर ती १०^८ इतकी भरते व विद्युत्तापानियक सममूल्य १०^८ इतकें भरतें याला प्रमाण मात्र उच्च (हायड्रोजन) वायु धारला आहे निर्वात नळीतील वायु कोणताहि असला किंवा विद्युन्मार्गे वसलेहि असले, तरी यात फरक होत नाही दोन विद्युन्मार्गातील समान्य द्रव्यांचा फरक व नळीतील निर्वाततेचें प्रमाण यावर ऋणभुव किरणांची गति अवलंबून असते.

ऋणभुव किरण ज्या कणाचे झाले आहेत, त्यांची गति जरी विलक्षण असली तरी त्यांची शक्ति साधारणच आहे, आणि त्यांचा एकदर पिंड फारच छोटा होतो, पण त्याचा एकदर विद्युद्धार मात्र विलक्षण मोठा असतो कारण ते १५ मायको फॅरडची प्राहकता एका सेकंदाला ५ व्होल्टने वाढवितात, किंवा ज्या उष्णतामापकाची उष्णताप्रमाणशक्ति ४ मि ग्रॅ पाण्याइतकी आहे त्याची उष्णता २ अंशाने वाढवितात, पण त्याचा पिंड मात्र इतका लहान आहे की १६ मि ग्रॅ गोळा करण्याला निदान शंभर वर्षे तरी लागतील त्याची गति यदुत्क्रान्त सुटलेल्या गोळीच्या गतीपेक्षा तरातरा पटीन जास्त आहे आणि या किराणाचा जर द्रव्य म्हणवयाचें असेल तर द्रव्यात ह्याचोच सर्वांत जास्त गति आहे आता ह्या ऋणभुव किरणातील कण, परमाणू आहेत असे म्हटल तर निदान त्यांच्यावरील विद्युद्धार तरी अतिशय मोठा आहे असे म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही पण या उज्याच्या कणाचा विद्युद्धार व विस्फेपणात सापडलेल्या परमाणूचा विद्युद्धार सारखाच आहे असे निश्चित वाटल्यावर, माग हे जर परमाणू असतील तर त्यांचा पिंड तरी विस्फेपणात सापडलेल्या परमाणूच्या पिंडापेक्षा हजारपेक्षा लहान असला पाहिजे, आणि असा एकदा विचार कायम झाला म्हणजे हे ऋणभुवापासून निघणारे कण काही तरी निराळे म्हणजेच आतापर्यंत जे अति-

परमाणुविद्युत्कण आहेत धारी कल्पना केली आहे ते असले पाहिजेत किंवा ते निराळे विद्युत्परमाणूच असले पाहिजेत.

३. उपनील लोहित किरणांच्या योगाने होणारा विद्युत्स्थाय — कृण विद्युत्पूर्ण अशा भागावर जर उपनील लोहित किरण—मग ते कोणत्याहि प्रकाशस्थानापासून आलेले असोत—पाडले, तर त्या भागातून विद्युत्कार हळू हळू नाहीसा होऊ लागतो, त्या भागाजवळ जर लोहयुक्त आणला तर लोहयुक्त्याचा शक्तिरेषा (Lines of force) ज्या दिशेने जात असतील त्या मानने त्याच्यात परक होत असतो. हा दाव, कण स्वतः बाहेर निघून जाण्यामुळेच होत असतो कृणभ्रूव किरणात ज्याप्रमाणे विद्युत्कण स्वतःच दिवत असतात, त्याचप्रमाणे उपनीललोहित प्रकाशामुळे ते या भागातूनहि स्वतःच जाऊ लागतात. हा देखावा पहाण्याकरिता निर्वात प्रदेश लागतो असे नाही, पण निर्वातप्रदेशात हा चांगला दिसतो. खरे म्हणजे तर अणूमध्ये चलनचल सुरु झाल्या-घिन्या हा घान क्षम्य नाही. ही चलविचल उपनीललोहित किरणांच्या समकालिक आदोलनाच्या योगाने सुरु होते व अणूमध्ये चलनचल सुरु झाली म्हणजे त्याचा कृण विद्युत्कार त्यांच्या पासून ढिला होतो, व तो तेथून अर्थातच दूर जाऊ लागतो, याशिवाय किरणाच्या योगाने थोडीशी घन विद्युत् उत्पन्न होते, व या घनविद्युत् उत्पत्तीच्याच योगाने फक्त या परिणाम होतो तो धातूच्या उष्णतामानावर अवलंबून असतो.

जे. जे. थॉमसन या शास्त्रज्ञाने हा दाव मोजण्याकरिता काही प्रयोग केले. त्याने असे धोवून काढले की या कणांचा लोहयुक्त्यामुळे धातूचा पत्र्याला सोडल्यावर किरणांचा जो माग आहे तो चक्राभास (Cycloid) आहे आणि त्या चक्राभासाचे प्रमाण $\frac{v}{c}$ (v =पिंड आणि c =विद्युत्कार) हे होय, म्हणजे, त्या कणाचा पिंड व त्यावर असलेला विद्युत्कार याच्या भागाकाराच्या प्रमाणात त्या चक्राभासाचा आकार असतो. हे चक्राभास शब्दच असून त्यांना प्रत्यक्ष पहाणे फार कठिण आहे. त्यांची कल्पना मात्र करता येते ती अशी की, समजा एखाद्या धातूच्या पत्र्यातून हे कण निघून जात आहेत, तर त्या धातूच्या पत्र्याजवळ दुसरा एक पत्रा आणला, तर तो पत्रा जर चक्राभासाची जी त्रिज्या असेल त्याच्या आत आला तर त्याच्यावर विद्युत्कार येईल व तो त्रिज्या-न्तराच्या जर बाहेर गेला तर त्यावर विद्युत्कार निलकुल येणार नाही, अशा तऱ्हेन तो दुसरा पत्रा हलवून या कणाचा मार्ग चक्राभास आहे हे काढता येते, पण हाच पत्रा जर त्रिज्यान्तराच्या बाहेर नेऊन विद्युत्क्षेत्र जास्त शक्तिमान केले किंवा लोहयुक्त्याचे क्षेत्र कमी केले तरी यावर पुष्कळसे विद्युत्कण येऊ शकतील यथोक्त त्रिज्यान्तर मोजण्याला दुसरा धातूचा तुकडा पुढे मागे सरकवून पाहून ज्या ठिकाणापासून विद्युत्कार येणे कमी होऊ लागेल ते त्रिज्यान्तर घरणे यथोक्त होईल व हे अन्तर, v पिंड,

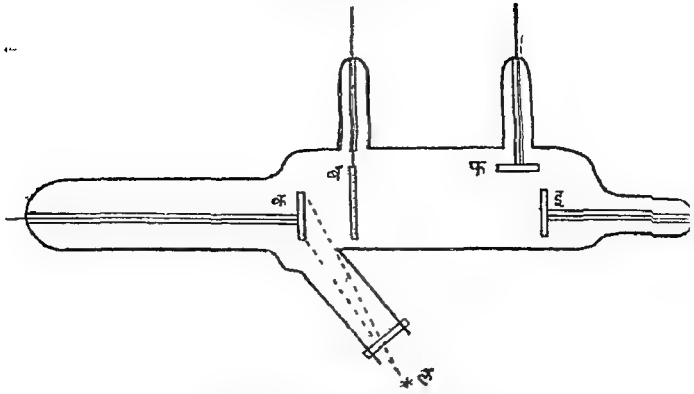
विद्युत्कण वगैरेचा खयध $\left(\frac{v}{c} \right)$ या सारणीने दाखविला जातो. यात [v =पिंड, c =लोहयुक्त्याची शक्ति (पृथ्वीची लोहयुक्त्याची शक्ति)] यापैकी क्षेत्राची विद्युत्कण व पृथ्वीची लोहयुक्त्याची शक्ति माहित असल्यामुळे, पिंड व विद्युत्कार यांचे प्रमाण सहज काढता येते. हे त्रिज्यान्तर जरी आगदी बरोबर मोजता आले नाही, तरी या प्रयोगामुळे आलेली पिंड व विद्युत्कार यांच्या प्रमाणाची किंमत थॉमसनने काढलेल्या १०^० याच्या अगदी जवळ जवळ येते

या प्रयोगात काही जर विशेष असेल तर ते हे की, यांत विद्युत्नापयच्या विज्ञेपाशिवाय दुसरे काहीच दिसत नाही. लेनाइच्या पद्धतीन प्रयोग केला तर महत्तम विशेष रितीने हे पहावे व थॉमसनच्या पद्धतीने प्रयोग केल्यास शून्य विज्ञेपापासून अमुक एक विज्ञेपापर्यंत कसे जाते, हे पहावयाचे.

४. लेनाइचा प्रमाण मोजण्या करिता प्रयोग — या प्रयोगात विद्युत्कुलिंगाचे तेज विद्युत्कारित 'क' या तबकडीवर पडते आणि मग तिच्यातून विद्युत्कण बाहेर पडून ते 'ब' या सरंध तबकडीतून 'इ' या तबकडीवर पडतात, आणि अशा येथी त्यांच्या मार्गात जर योग्य त्या तऱ्हेने लोहयुक्त्याची शक्ति सोडली तर ते 'क' या तबकडीवर त्यांचे विज्ञेपण होऊन पडू लागतात ज्यावेळी लोहयुक्त्याची शक्ति जास्त लावावी त्यावेळी त्यांचे पूर्ण विज्ञेपण होऊन ते सर्व 'क' या तबकडीवर पडू लागतात 'इ' व 'क' हे निरनिराळ्या विद्युत्मार्गांना जोडलेले असतात. ज्यावेळी 'क' या तबकडीवर बहुतेक कण येऊ लागतात त्यावेळी या विद्युत्कणांच्या चक्राभासमार्गांची स्पर्शज्या पृथ्वीशी समांतर असते व हा चक्राभासविज्ञेपण 'क' या तबकडीच्या मध्यातून जात असतो. एवढ्या गोष्टी या वक्तवतीची त्रिज्या काढण्यास पुरेशा होऊन त्या लेनाइने $\left(\frac{v}{c} \times \frac{g}{g} \right)$ या सारणीने दाखविल्या आहेत यात (v =पिंड, g =पिंडाची गति, c =याचा विद्युत्कार, g =पृथ्वीची लोहयुक्त्याची शक्ति) गतीचे माप ती, 'ब' व 'क' या दोन भागांतच असल्यामुळे त्याच्या शक्त-न्तरावर आहे आणि ती, $\left(\frac{1}{2} \times \frac{v}{c} \right) = (\frac{1}{2} - \frac{v}{c})$ या सारणीने काढता येते, (यांत $\frac{1}{2}$ व $\frac{v}{c}$ हे दोन विद्युत्मार्गांचे शक्ति-निर्देशक म्हणजे 'क' व 'ब' चे शक्तिनिर्देशक आहेत व $(\frac{1}{2} - \frac{v}{c})$ याने शक्त्यन्तर दाखविले जाते, याप्रमाणे गति व पिंड व विद्युत्कार यांचे प्रमाण ही दोन्ही मोजली जातात.

ही पिंड व विद्युत्कार याच्या प्रमाणाची किंमत दाखविली थोडा असेल त्यावेळी काढलेली आहे, पण दाव जर जास्त झाला तर याची किंमत यापेक्षाहि कमी येऊ शकते. यावरून असे दिसते की थोड्या दावाच्या वेळी विद्युत्कण हा परमाणुशी संयोग पावत असला पाहिजे साध्या वातावरणाचा दाव असताना घन किंवा कृण परमाणूच्या अवयवाची गति थापू-

अतिपरमाणु विद्युत्कण

लेनाईने पिंड व विद्युद्धार याच प्रमाण मोठण्या करिता
कलेस्या प्रयोगातील आकृति (पा. १०७)

अफगाण मिशन

हे मुसद्दामदल १९२१ साली युरोपमर फिरून अफगाणिस्तानचे साम्राज्यपद जाहीर
करीत हाते व युरोपांत आणि अमेरिकेंत काँग्रेस व वकालता स्थापन करीत होते
(डावाकडून उमर्वाकडे) असलेले — महमदवलीखान, मिशनचे अध्यक्ष, कर्नेल हबिबुल्लाखान,
लष्करी खात्याकडचे, उमे असलेले — गुलाम सिद्दिकखान आणि फौज महमदखान,
मिशनचे सल्लागार, एदिवे ये अफगाण कॉन्सुलेटच ज्यांना प्रमुख करून बरलेन यथे
ठवण्यात आले ते

परमाणुविद्युत्करण आदेत बशी कल्पना केली आदे ते असले पाहिजेत किंवा ते निराळे विद्युत्परमाणूय असले पाहिजेत.

३ उपनील लोहित किरणांच्या योगानें होणारा वि-
द्युत्प्रवाहः—ऋण विद्युत्पूर्ण अशा भागावर जर उपनील लोहित
किरण—मग ते कोणत्याहि प्रकाशस्थानापासून आलेले असोत—
पाडले, तर त्या भागांतून विद्युद्धार हळू हळू नाहींसा होऊं
लागतो, त्या भागाजवळ जर लोहचुंबक आणला तर लोहचुंब-
काच्या शक्तिरेषा (Lines of force) ज्या दिशेनें जात
असतील त्या मानानें त्याच्यांत फरक होत असतो. हा घाव,
कण स्वतः बाहेर निघून जाण्यामुखेंच होत असतो. ऋणध्रुव
किरणांत ज्याप्रमाणें विद्युरकण स्वतःच हिंडत असतात,
त्याचप्रमाणें उपनीललोहित प्रकाशामुळें ते या मार्गांतहि
स्वतःच जाऊं लागतात. हा देखावा पहाण्याकरितां निर्वात
प्रदेश लागतो असें नाहीं, पण निर्वातप्रदेशांत हा चांगला
दिसतो. परें म्हडलें तर अणूमध्यें चलविचल सुरु झाल्या-
शिवाय हा घाव शक्य नाहीं. ही चलविचल उपनीललोहित
किरणांच्या समकालिक आंदोलनाच्या योगानें सुरु होते. व
अणूमध्यें चलनचल सुरु झाली म्हणजे त्यांचा ऋण विद्युद्धार
त्यांच्या पासून झिला होतो, व तो तेथून अर्थातच दूर जाऊं
लागतो; याशिवाय किरणांच्या योगानें थोडोशी धन विद्युत्
उदरान होते, व या धनविद्युत् उत्पत्तीच्याच योगानें फक्त
जो परिणाम होतो तो धातूच्या उष्णतामानावर अवलंबून
असतो.

जे. जे. थॉमसन या शास्त्रज्ञांनी हा साद मोजण्याकरिता काही प्रयोग केले. त्यांनी असे शोधून काढले की या कणांचा लोहसुंयका-मुळे धातूच्या पत्र्याला सोडल्यावर किरण्याचा जो मार्ग आहे तो चक्राभास (Cycloid) आहे आणि त्या चक्राभासाचें प्रमाण $\frac{1}{2}$ (प=पिठ आणि व=विद्युत्कार) हें होय; म्हणजे, त्या कणाचा पिठ व त्यावर असलेला विद्युत्कार यांच्या भागाकाराच्या प्रमाणांत त्या चक्राभासाचा आकार असतो. हे चक्राभास अदृश्य असून त्यांना प्रत्यक्ष पहाणें फार कठिण आहे. त्यांनी कल्पना मात्र करतां येते ती अशी की, समजा एखाद्या धातूच्या पत्र्यातून हे कण निघून जात आहेत, तर त्या धातूच्या पत्र्याजवळ दुसरा एक पत्रा आणला, तर तो पत्रा जर चक्राभासाची जी त्रिज्या असलेल्याच्या आंत आला तर त्याच्यावर विद्युत्कार येईल व तो त्रिज्या-न्तराच्या जर बाहेर गेला तर त्यावर विद्युत्कार विलकुल येणार नाही; अशा तऱ्हेंनी तो दुसरा पत्रा झलवून या कणांचा मार्ग चक्राभास आहे ही काढतां येत; पण हाच पत्रा जर त्रिज्यान्तराच्या बाहेर नेऊन विद्युत्क्षेत्र जास्त दाखिमान् केले किंवा लोहसुंयकीय क्षेत्र कमी केले तर यावर पुष्कळसे विद्युत्करण येऊं शकतील. यरोवर त्रिज्यान्तर मोजण्याला दुसरा धातूचा तुकडा पुढे मागे सरकवून पाहून ज्या ठिकाणापासून विद्युत्कार येणें कमी होऊं लागेल तें त्रिज्यान्तर धरणें यरोवर होईल व हें अन्तर, व पिठ,

विद्युच्छक्ति वगैरेचा संबंध (१५ वि. व. छ.) या सारणांनं दाख-
विला जातो. यांत [प=पिंड, वि=क्षेत्रांतील विद्युच्छक्ति, व=
पिंडावरील विद्युद्धार, ल=लोहचुंबकाची शक्ति (पृथ्वीची
लोहचुंबकशक्ति)]. यापैकी क्षेत्राची विद्युच्छक्ति व पृथ्वीची
लोहचुंबक शक्ति माहित असल्यामुळे, पिंड व विद्युद्धार यांचें
प्रमाण सहज काढता येतें. हें त्रिज्यान्तर जरी अगदीं बरोबर
मोजतां आलें नाहीं, तरी या प्रयोगामुळे आलेली पिंड व
विद्युद्धार यांच्या प्रमाणाची किंमत घांसननं काढलेल्या १०^७
याच्या अगदीं जवळ जवळ येते.

या प्रयोगांत कांही जर विशेष असेल तर तें हें की, यांत विसुन्मापकाच्या विक्षेपाशिवाय दुसरे कांहीच दिसत नाही. डेनार्डच्या पद्धतीने प्रयोग केला तर महत्तम विक्षेप किती हें पहावे व थॉमसनच्या पद्धतीने प्रयोग केल्यास शून्य विक्षेपापासून भगुक एक विक्षेपापर्यंत कसे जातें, हें पहावयाचें.

४ छे नाई चा प्रमाण मो जया करतो प्रयोगः—
या प्रयोगांत विद्युत्फुल्लिगाचें तेज विद्युद्धारित 'क' या तब-
कडीवर पडतें आणि मग तिच्यांतून विद्युत्कण बाहेर पडून ते
'ब' या सरंघ तबकडींतून 'इ' या तबकडीवर पडतात,
आणि अशा वेळीं त्यांच्या मार्गांत जर योग्य त्या तऱ्हेनें
लोहदुंबकाची शक्ति सोडली तर ते 'क' या तबकडीवर
त्यांचें विक्षेपण होऊन पडूं लागतात. ज्यावेळीं लोहदुंबकाची
शक्ति जास्त लावावी त्यावेळीं त्यांचें पूर्ण विक्षेपण होऊन
ते सर्व 'क' या तबकडीवर पडूं लागतात. 'इ' व 'क' हे
निरनिराळ्या विद्युन्मार्गांला जोडलेले असतात. ज्यावेळीं 'क'
या तबकडीवर बहुतेक कण येऊ लागतात त्यावेळीं या विद्युत्-
णांच्या चक्राभासमार्गांची स्पर्शज्या पृथ्वीशीं समांतर असते
व हा चक्राभासविशेष 'क' या तबकडीच्या मध्यांतून जात
असतो. एवढ्या गोष्टी या चक्रगतीची त्रिज्या काढण्यास
पुरेशा होऊन त्या लेनाईनें ($\frac{p \times g}{v \times c}$) या सारणीनें
दर्शविल्या आहेत यांत (p =पिंड, g =पिंडाची गति, v =श्याचा
विद्युद्धार, c =दुंबकाची लोहदुंबकाद शक्ति) गतीचें माप
ती, 'ब' व 'क' या दोन मार्गांतच असल्यामुळे त्यांच्या शक्त-
यन्त्रावर आहे आणि ती, [$\frac{1}{2} p \times v$]= v (श-श) या सारणीनें
काढतां येते. (यांत श व श' हे दोन विद्युन्मार्गांचे शक्ति-
निदर्शक म्हणजे 'क' व 'ब' चे शक्तिनिदर्शक आहेत व (श-श)
यानें शक्तयन्त्र दाखविलें जातें; याप्रमाणें गति व पिंड व
विद्युद्धार यांचें प्रमाण ही दोन्ही मोजली जातात.

ही विडंबना विपुलद्वारा यांच्या प्रमाणाची किंमत दाखवून देतली थोडा असलेल्या वेळी काढलेली आहे, पण दाखवत असलेल्या तर यांची किंमत यापेक्षा किती कमी येऊ शकते. याचून असे दिसते की थोड्या दावाच्या वेळी विपुलकण हा परमाणी संयोग पावत असला पाहिजे. साध्या वातावरणाचा दावा असतोना घन किंवा ऋण परमाणीच्या अवयवांची गति वायू-

रूप द्रव्यांत निराळी नसते, तें क्षेत्र मात्र विद्युत्क्षेत्र असलें पाहिजे, रेडियमपासून निघालेल्या विद्युत्कणांची गति इतकी असते की, त्यांच्या वाचतात हा परमाणूच्या संयोगाचा भाग दिसूनहि येत नाही.

५ अतिपरमाणु विद्युत्कणांची गति:—धनवाहकाची गति दर सेकंदाला १०^{१०} सेंटीमीटर आहे व ऋणवाहकाची गति दर सेकंदाला ३×१०^{१०} सेंटीमीटर आहे. हे गतिप्रमाण प्रत्यक्ष मोजून काढलेले आहे. या गतीमध्ये जी फरक दिसतो यावरून धन-विद्युत्कणांच्या बरोबर द्रव्यपरमाणूंची संगती नेहेमीच असते, या काल्पनिक सिद्धांताला पुष्टि मिळते, आणि त्यांचा द्रव्यपरमाणूंची संयोग क्षात्यामुळेच त्याला परमाणूचा अवयव वैद्युद्युग्ण (ion) झणतात. पण ऋणविद्युद्धार पुष्कळदा स्वतंत्रच संपन्नतात, कदाचित् एकादे वेळी त्यांच्याहि बरोबर द्रव्यपरमाणूंचे ओझें असेल, पण त्यावेळी त्यांना रज (Corpuscle) म्हणवें लागेल. पण द्रव्यपरमाणुविरहीत असणारा विद्युद्धार, आपणाळा सिद्धांतांत माहीत असलेल्या अतिपरमाणु विद्युत्कणा सारखाच असला पाहिजे.

६ वैद्युदग्नीभवन (Ionisation) किंवा पृथक्करण.—ह्या किंवा वायुरूप पदार्थ यांचे क्ष-किरणांच्या योगानें धन व ऋण वैद्युद्युग्णमध्यें वैद्युदग्नीभवन होतें, किंवा एखाद्या पदार्थाच्या अतिपरमाणु विद्युत्कणांच्या विसर्जनांहि होतें. पाण्याच्या पट्ट्याचे धड्यानें मुळां हवेचें वैद्युदग्नीभवन होतें; व याच कारणांमुळे धड्याच्याच्या तळाची हवा विभक्तित असते.

७ दृढीकरण (Condensation)—क्ष-किरणांच्या योगानें जर हवेचें पृथक्करण झालें व अशा पृथक्करण झालेल्या हवेंत जर विद्युन्मागे ठेवून त्यांचे विभाग केले तर ऋण विभाग एका विद्युन्मार्गाकडे व धन विभाग दुसऱ्या विद्युन्मार्गाकडे असे होतील व भांल्यांतील हवेच्या फिरलेचें पहिल्या हवेशीं १.२५ असें प्रमाण आले, तर अर्ध्या भांल्यांत पुकें दिसूं लागतें, पण हेंच प्रमाण १.२१ केले तर तें दिसून नाही. यावरून दृढीकरणाळा घनविभागपेक्षां ऋण विभागच जास्त उपयोगी आहेत हें सिद्ध होतें. आतां ही शाळी पदार्थपरमाणूंच्या ऋण व धन विभागांची गोष्ट. पण त्याप्रमाणे ऋणविभाग मध्यवर्ती असले म्हणजे त्यांच्या भोंवती दृढीकरण होऊं लागतें, ससे जर 'अतिपरमाणु विद्युत्कण' असले तर होऊं लागेल काय हा प्रश्न निघतो. या प्रभावर सी डी. आर. दुरलसन नांवाचा शास्त्रज्ञ असें लिहितो की, अतिपरमाणु विद्युत्कण जरी असला तरी तो हवेचें प्रसरण होण्यापूर्वीच परमाणूंनी संयोग पावून ऋण विभाग बनलेला असतो. पूर्णसंयुक्ततेच्या चौपट आर्द्रता ज्या हवेंत आहे त्या हवेंत शुष्क हवेच्या वैद्युद्युग्णाच्या आकाराचे अणू विद्युत्कणाच्या भोंवती जमा होऊन मग राक्षसमत (equilibrium) होते. पण यापेक्षांहि जास्त आर्द्रता जर हवेंत असेल तर मध्य

परिस्थितीत पुनः चलयित होऊन नंतर आर्द्रतेच्या अणूंचा येव होऊन तो दिसूं लागतो. पण अशा स्थितीत विद्युत्कण जर प्रसरण क्षेत्रांत प्रसरणानंतर एकदम एकाएकी घुसले, व चौपट संयुक्ततेपेक्षां जास्त आर्द्रता असूं लागली, तर मग येव्याच्या दृढीकरणाकरितां तेच वैद्युद्युग्ण न होतां तसेच तसेच मूलबिंदू होतात. पण उप-नील-लोहित किरणांच्या प्रकाशांत जर प्रयोग केला तर या विद्युत्कणांचे अतिशय लवकर म्हणजे प्रसरण होण्यापूर्वीच वैद्युद्युग्ण झालेले असतात.

८ विद्युत्कणांच्या बद्दल निर्णय:—आतां पर्यंतच्या प्रयोगांनें विद्युत्कणांच्या विद्युत्भार व पिंड यांच्या प्रमाणाची किंमत काढली गेली, पण विद्युत्भार व पिंड यांची निरनिराळी किंमत काढली गेली नाही; त्याला मुख्य अडचण ही की, आतां पर्यंत आपण बहुसंख्यक विद्युत्कण घेत होतां आणि म्हणून त्यांचा सर्वांचा एकत्र पिंड आपणाला मिळत असे. उदाहरणार्थ 'स' ही या विद्युत्कणांची संख्या व 'प' हा पिंड असला तर आपल्याला 'सप', ही सर्व विद्युत्कणांच्या पिंडांची किंमत मिळत असे, पण 'स' व 'प' यांची निरनिराळी किंमत मिळत नसे. त्याचप्रमाणे 'ग' ही त्यांची गति धरली तर त्यांच्या एकत्रित गतीची किंमत ($\frac{1}{2} p \times g$) या सारणीनें मिळे; पण, 'प' व 'ग' यांची, निरनिराळी किंमत मिळाली नाही. तेव्हां 'स' व 'प' व त्याचप्रमाणे 'ग' व 'प' यांची निरनिराळी किंमत कशी काढावी हा प्रश्न रहातो.

पुन्हा दुसरी गोष्ट म्हणजे हे विद्युत्कण एखाद्या तिकाभ्या भांल्यांत सोडले व तें मांडें विद्युन्मापकाळा ओढलें तर एकंदर विद्युन्मान काय हें मोजणें कठीण नाही. म्हणजे (स×व) ही किंमत निघेल, पण 'स' आणि 'व' हांची निरनिराळी किंमत कशी काढणार ?

तेव्हां स×प, स×व, $\frac{1}{2} p \times g$, प, $\frac{v}{g}$, इत्यादि निरनिराळ्या सारण्यांच्या किमती मिळतात. पण पिंडाची स्वतंत्र किंमत पाहिजे ती किंवा त्याचप्रमाणे विद्युत्भाराची स्वतंत्र किंमत मिळत नाही. ती मिळविण्यास 'स' म्हणजे संख्या या-ची किंमत काय आहे हें काढलें पाहिजे, व त्याची किंमत काय हें बरोबर तऱ्हेनें सांपडलें म्हणजे बरेंचसे काम क्षात्यासारखें होईल, ही संख्या मोजण्याचा निरनिराळ्या तऱ्हेनें विलसन वॉटफिन, व सर जॉर्ज स्टोन्स बॅर्रे शास्त्रज्ञांच्या सिद्धांताच्या सहाय्यानें जे. जे. थॉमसननें प्रयत्न केला.

(अ) अडकिनचा प्रयोग:—धनमध्यबिंदू असल्या शिवाय धुम्याचा बिंदू तयार होत नाही. व हे मध्यबिंदू जितके जखतील त्या मध्यबिंदू धुम्याचे बिंदू तयार होतात. जर वाफ गाढून घेतली व तिच्यांत अशा तऱ्हेचे धनमध्यबिंदू आणदीं बसो केले, तर पुके लवकर तयार होत नाही व झालेच तर पाण्याचे मोठाले येव दिसूं लागतात. यावरून दृढीकरणाळा धनमध्यबिंदूची जरूर आहे हें निर्निवाद

आहे त्याची किंमत दाखवील, किंवा या किंमतीपेक्षा जर जास्त किंमत येऊ लागली तर एकापेक्षा जास्त परमाणू एके ठिकाणी झाले असे म्हणले पाहिजे. कणविद्युत्दाहक किंवा विद्युत्कण याच्या (१०^{-१०}) इतकी आहे आणि त्याच्या विंडाची किंमत नवी (१०^{-१०}) मॅग इतकी येते. ही संकल्पना हलका जी उज्ज (हायड्रोजन) वायूचा परमाणू त्याच्या ३६० आहे अशा तऱ्हेने परमाणूपेक्षाहि लहान विंड अस्तित्वात आहेत याची प्रयोगाने सिद्धता मिळाली. या सिद्धतेच्या योगाने या आश्रयात एक निराशे मन्वतरक झाले.

९ अतिपरमाणु विद्युत्कणावरील विद्युद्धार—
एच. ए. विल्सन नांवाच्या शास्त्रज्ञाने, 'निशकृच्छ्या प्रयोगाने' या विद्युद्धाराची किंमत काढली. तो प्रयोग म्हणजे असा की, इव झालेल्या वाक्याचा बिंदू हवेतून गाली पडत असतांना त्याला निशकृच्छ्याने मधल्यामध्याक लोंबत ठेवल्यास किती विद्युच्छक्ती लागेल, ती मोजून मग त्या बिंदूचे वजन व ही विद्युच्छक्ती यांचे समीकरण मांडून मग प्रमाण काढणे मंजर त्या बिंदूचे वजन असेल व इन्विजुलेनाची शक्ती आणि व, जर त्या बिंदूत असलेल्या मध्यबिंदूचा विद्युद्धार असेल तर त्याचे मध्यस्थ असे समीकरण मांडता येईल, या समीकरणात इ, म्हणजे विद्युत्क्षेत्राची किंमत व 'म' म्हणजे त्या वेळाचे वजन याच्या किंमती मांडिली असल्यामुळे 'व' म्हणजे विद्युद्धार याची किंमत काढता येते. या प्रयोगाअन्वयेने आलेली विद्युद्धाराची किंमत (३.१×१०^{-१०}) इतकी होती.

गतिमानाच्या सहाय्याने थॉमसनने काढलेली किंमत (३.४×१०^{-१०}) इतकी होती.

आकार—हे इडके ठिकठे फिरणारे कण हे द्रव्यकण असून त्यांच्यावर काही विद्युद्धार आहे असा हा कल्पित सिद्धांत घेऊन चालले तर, या कणांची विद्युत् आणि द्रव्य अशी दुहेरी रचना होते, आणि अर्थातच त्याला वेगाने जडत्वहि या दोन कारणांमुळे झडले पाहिजे. अशा दुहेरी कल्पनेमुळे प्रगति होणे कठिण जाऊ लागले, पण त्याऐवजी हे फिरणारे कण दुसरे नाही नमुन विद्युत्कण आहेत, व त्यावर विद्युद्धार आहे व तेच परमाणूचे घटक आहेत, पण त्यांना कोणत्याहि द्रव्याच्या मध्य बिंदूची (Material nucleus) जर नाही, अशी कल्पना केली तर ती प्रगतीच्या बाबेत अडथळा आणणार नाही परमाणूचे जे गुणधर्म आहेत ते सध्या या पण लघवा कण विद्युत्कणाच्या समुदायाच्या मुळे झालेले असलेत व त्यांपैकी एक समुदायासून निघून येऊन समग्र असून तो स्वतंत्र आहे. या कल्पित सिद्धांतानुसार या कणाचा विंड जर मोजता येता तर त्याचा आकारहि मोजता आला पाहिजे काही विद्युत्कण व काही द्रव्यकण असा दोन्हीबाही दिसोय

वर म्हणले तर आपल्याला कणाचा पता लागणार नाही, व म्हणूनच हे कण निव्वळ विद्युत्कण आहेत असे धरून चालायचे येयस्कर होईल. दुसरा कल्पित सिद्धांत जर गृहीत धरला तर विंड व विद्युद्धार याच्या प्रमाणावरून या कणाचा आकारहि काढता येईल, कारण यांचा विंड उज्ज (हायड्रोजन) परमाणूचा विंडाच्या ३६० आहे व त्याचा विद्युद्धार स्थिरविद्युत् मूलमाना प्रमाणे मोजला तर, (१०^{-१०}) इतका होतो हे आपण मागे पाहिलेच, तेव्हा विद्युत्कणाचे जितके जडत्व आहे, तितकेच जडत्व या विद्युद्धाराने असल्याचेच असे असल्यास त्या विद्युद्धाराचा आकार (१०^{-१०}) सेंटीमीटर त्रिज्या असलेल्या गोलाएवढाच असला पाहिजे, तेव्हा आपला जो कल्पित विद्युत्कण आहे त्याचाहि आकार हाच असला पाहिजे, आणि या आकाराकडे पाहिले म्हणजे मग कणसुख फिरणाची मेदक शक्ती यथार्थ आहे असे वाटू लागते कारण द्रव्यपरमाणूच या विद्युत्कणाचे बनलेले आहेत, व अर्थातच मग अशा दोन कणात बरीचशी भोकळी जाणा रहात असली पाहिजे, आणि म्हणूनच या कणांना श्लाघा घातल्या पश्चात्तून धक्का न खाता पार निघून जाता येते.

विद्युत्कणाचा व्यास (१०^{-१०}) इतका आहे व परमाणूचा व्यास १०^{-८} सेंटीमीटर इतका आहे. सूर्यमालेशी जर याची तुलना केली तर पृथ्वीचा व्यास तिच्या कक्षेच्या २२०० आहे असा पृथ्वी हाच विद्युत्कण आहे अशी कल्पना केली तर परमाणूचा गोळ इतका मोठा होईल की, सूर्य हा जर मध्य कल्पिला तर त्या गोळाची त्रिज्या पृथ्वीचे सूर्यापासून जितके अंतर आहे त्याच्या चौपट होईल साध्या वातावरणात पार ह्याचे जागेत एक विद्युत्कण अवलंबवळ दहाकोट दुसऱ्या कणांना चुकवून जात असतो, पण जे परमाणू अतिशय घन धातूत पलीकडे जात असतात त्यांना मात्र इतका भोकळा रस्ता मिळत नाही. सारासरी मिलिमीटरच्या एक हजारोशाइतका त्यांना भोकळा मार्ग मिळतो, आणि तोहि सरळ रेषेत मिळत नाही, आणि म्हणूनच स्फट (क्रिस्टल)च्या पत्रासून हे कण जात असतांना, त्या पत्राच्या छुष्टभागात अवलंब घातलेले जातात आणि मग त्या गतिविरोधाने क्ष-किरण उत्पन्न होतात.

हे किरात असताना एकमेकांचे जे एकमेकांवर आघात होतात, त्याची तुलना आकाशातील तारांच्या आघातांशी करतो येण्याजोगी आहे हे एकमेकांवर आपटणारे विंड एवढा साप या प्रमाणात आहेत ह्या फिरणाऱ्या विद्युत्कणांची स्थिति सूर्यमालेवर येणाऱ्या धूमकेतूच्या स्थितीप्रमाणे होते ज्याप्रमाणे धूमकेतू किरात किरात एखाद्या ग्रहाच्या गुरुत्वाकर्षणाच्या तळाशीत आला म्हणजे, तो ग्रह आपल्या गुरुत्वाकर्षणाच्या तळाशीत घेऊन आपल्या मदमालेंतील एक बायमचाच ग्रह त्या धूमकेतूला बहून टाकतो, त्याप्रमाणे परमाणूची ग्रह या विद्युत्कणाची धूमकेतूला बायमचाच

आपल्या माळेतील कडन टाकतो. यावरून विद्युत्कण परमाणूच्या परिमाणान्तर्च थांबविला जात असला पाहिजे, म्हणजे 10^{-10} सेंटीमीटर एवढ्याच अंतरांत थांबविला जात असला पाहिजे, आणि एक विद्युत्कण थोडविण्यास $\frac{1}{2}$ इन्च शक्ति लागते (इन्च=सेंटीमीटर ग्रॅम पद्धतीने एक ग्रॅमवजन, एका सेकंदांत एक सेंटीमीटर वर उचलण्यास लागणारी शक्ति) आणि म्हणूनच आधुनिक किरणवैज्ञानाचे देवाचे दिसतात. प्रकाशाच्या वेगाच्या $\frac{1}{2}$. वेग असणाऱ्या विद्युत्कणाची गति थांबविण्यास किती शक्ति लागते हे खालील सारणीने कळेल.

शक्ति=वेग \times परमाणु शक्ति=वेग \times परमाणु $=10^{-10} \times (10^8)^2 \times 10^{-27} = 10^{-10} \times 10^{16} \times 10^{-27} = 10^{-21}$ अर्ग. 10^{-21} अर्ग म्हणजे जवळ जवळ 10^{-10} वॅट (वॅट=एक अम्पीयर सोबत असलेल्या विजेच्या चालक शक्तीच्या एका व्होल्टने केलेले काम). पण यापैकी कारच थोडा भाग किरणरूपांत जातो, व बाकीचा उष्णता म्हणून बाहेर पडतो. किरणरूपांत किती बाहेर पडतो हे 'लारमूरच्या सारणीने' काढता येई.

$$\left(\frac{\text{विद्युत्कार}}{\text{गति}}\right)^2 \times (\text{गतिवर्धन})^2 = \frac{10^{-10}}{10^8} \times 10^{16} = 10^{-21} \text{ अर्ग}$$

तेव्हा 10^{-21} अर्ग पैकी फक्त 10^{-21} अर्गच कायते किरणरूपांत बाहेर पडतात, बाकीचे उष्णता म्हणून बाहेर येतात.

या शक्तीपैकी उष्णतेपेक्षा किरण म्हणून किंवा किरणपेक्षा उष्णता म्हणून कमी व किती शक्ति बाहेर येईल हे विचार करणारां आहेत. किरणवैज्ञानक शक्तीच जर जास्त पाहिजे असेल, तर विद्युत्कणाचा वेग, प्रकाशवेगाच्या निदान अगदी जवळ जवळ पाहिजे व त्याचा गतिविरोध जागच्याजागी हाका पाहिजे; विद्युत्कणाचा वेग प्रकाशवेगाच्या $\frac{1}{2}$ असेल व त्याची गति त्याच्या व्यासाइतक्या अंतरांतच खर थांबविली गेली तर सरासरी शेंकडा 10^{-10} शक्ति किरणवैज्ञानरूपांत प्रकट होते; पण तो विद्युत्कण थोडविण्यास जवळ जवळ दोन ते तीन हजार किलोवॅट शक्ति लागेल. पण यापैकी विद्युत्कण रमाणू परिमाणांतच थांबविणे जास्तता जास्त शक्य आहे आणि एवढाकिरता 10^{-10} वॅट शक्ति लागते, पण यांत क्ष-किरणरूपांत फक्त एक दशलक्षांश हिस्साच मिळतो. पण खसखसी ति कमी होते, तसतरी जास्त जास्त शक्ति उष्णतरूपांत प्रकट होते. विद्युत्कणाची एकंदर शक्ति व किरणरूपांत प्रकट होई. विद्युत्कणाची यांचे प्रमाण त्यांचे परिमाण व त्यास थांबविण्यास लागणाऱ्या वेगांत उल्लेख किती लांब जाईल ते अंतर, त्यांच्या प्रमाणांवर अवलंबून असते.

११ विद्युत्कण सिद्धान्त-वहन व किरणविशेषणः—

अ.) वहनः—द्रव्यपरमाणूच्या अंगी हे जे विद्युद्गुणाने आहेत ते सर्व या विद्युत्कणांच्याचमुळे अवलंबून हे दाखवण्याचा प्रयत्न लॉरेंट्झ व लारमूर या दोघां हि शास्त्रज्ञांनी केला. त्यांची अशी कल्पना होती की विद्युत्प्रवाह ज्याला म्हण-

तात तो खराखरा प्रवाह नसून, तो फक्त या विद्युत्कणांची गति आहे. ते कदाचित् परमाणूच्या परीवर हिटत असतील, आणि तसे ते विद्युत्क्षेपणाचे वेळी हिंजतातहि; किंवा विरलवायूमध्ये जसे असतात तसे ते भोक्केच फिरत असतील. किंवा पण-पदार्थात उष्णतावहनाचे वेळी जी क्रिया होते त्याप्रमाणे कदाचित् हे विद्युत्कण एका परमाणूपासून दुसऱ्या परमाणूच्या स्वाधीन केले जात असतील.

विद्युद्गुहाच्या शक्य अशा तीन तऱ्हा आहेत (१) पक्षी उद्याप्रमाणे दणा चोंचोत धरून उचलून आपल्या परीत नेऊन ठेवतो, त्याप्रमाणे विद्युत् एके ठिकाणाहून उचलून दुसरे ठिकाणी नेऊन ठेवली जाणे (२) विरल वायुद्वयांत ऋण ध्रुव किरणापासून, बंदुकीतील गोळी जशी निघते, त्या प्रमाणे किंवा (३) परमाणू स्वतः कार लांब न हालता एके बाजूस विद्युत् वेण्याकरता थोडे व दुसऱ्या बाजूस वेण्याकरता थोडे या तऱ्हेने म्हणजे उदाहरणाचे पुष्कळ भागसे ओळीने उभी करून हातोहात ज्याप्रमाणे काही जिनसा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेतात तसे. विद्युद्गुहाक द्रव्यांतून विद्युद्गुहन बळजबरीने चाललेले असते, आणि धातूतून ते सधज तऱ्हेने चाललेले असते. जांपर्यंत विद्युत्प्रवाह कार झाला नाही तोपर्यंत तो धातूतून चालविण्यास काय शक्ति लागत नाही. जांपर्यंत विद्युत्कणांची शक्ती उष्णतेवर अवलंबून असते, तोपर्यंत धातूत विद्युत्कण भोक्के असतात.

धारुरूप द्रव्यांत ऋण विद्युत्कण भोक्के घाले म्हणजे कारच जोराने धातू लायतात, पण धन विद्युत्कण किंवा वैद्युदणू यांचा वेग इतका नसतो.

द्रवरूप द्रव्यांत कोणत्याच तऱ्हेचे विद्युत्कण भोक्के सोपवत नाहीत. त्यांचा परमाणूशी लागलोच संयोग होतो, आणि नंतर ते वैद्युदणू या रूपांत असतात, पण त्यांचा वेग कमी असतो.

धनरूप द्रव्यात, कांहीत ऋण तर कांहीत धन यांचा वेग जास्त असतो.

(ब) किरणविशेषण—किरणविशेषणाची शक्ति पमा-पुल, वर, किंवा भोंवती उद्याप्रमाणे विद्युत्कण फिरत असतील, त्या पद्धतीवर अवलंबून आहे. निव्वळद्रव्य (Matter) जर घेतले तर त्याचा इय (स्थर)शी संबंध येत नाही. त्याचा जर द्रवशी संबंध येतच असेल तर तो विद्युद्गुहामुळेच येतो. द्रवस्थेच चलन उत्पन्न होत असेल, तर ते या विद्युत्क्षेपणा-मुळेच. निश्चिन्नकिरणपदांतील निरनिराळ्या रेषा गतीच्या निर-निराळ्या कंपनसंख्येवर (Frequency) अवलंबून आहेत. पण हेच जर किरणविशेषणाचे कारण असेल, तर त्यावर कोह-उत्पन्नचा परिणाम झाला पाहिजे, कारण फिरता विद्युद्गुहा म्हणजे बंदुलगति-विद्युत्प्रवाह होय. विद्युत्कण घाटेल त्या दिशेने हिटत असताना जर त्याच्याभोवती वाढत्या

राक्षीचे लोहचुंबकीय क्षेत्र उत्पन्न केले, तर काहींची गति वाढत तर काहींची कमी होईल व ही क्रिया ते क्षेत्र नाहीस होईपर्यंत चालेल. ह्यावरून असे दिसते की किरणविक्षेपक पदार्थ जर लोहचुंबकीय क्षेत्रात ठेवला, व त्याच्या विच्छिन्न किरणपटातील रेषांचे जर निरीक्षण करू गेले तर त्यांतील काही रुंद दिवतील तर काहीनी जगा बदलत्यासारखी दिसेल तर काहीमध्यें दुसरा काही फरक झाल्यासारखें दिसेल अशा तऱ्हेच्या प्रकाशाची 'लासर' ही कल्पना केली होती, पण त्याला प्रयोगांनीं तें सिद्ध करतां आलें नाहीं. त्याच्या पाठीमागून १८९७ सालात शीमनन एक चांगले अपभवनजाल (Diffraction grating) व लोहचुंबक घेऊन, या रेषा रुंद होतात हें मोठ्या कुशलतेनें अवलोकन केलें अशा तऱ्हेनें सहज सुरवात झाल्यावर या विषयाला बरेच महत्त्व आलें, आणि मग निरनिराळ्या पदार्थांतून निघणाऱ्या किरणाच्या विच्छिन्नपटात असणाऱ्या प्रत्येक रेषेत लोहचुंबकामुळे काय फरक होतो याचें निरीक्षण करण्यात आलें लोहचुंबकामुळे काही रेषा दुप्पट तर काही चांपट, सहापट अशा झाल्या, यावरून हा जो लोहचुंबकाचा परिणाम आहे तो अर्थातच लहानसहान नसून अतिशय लोम आहे पण तो पहाण्याला सामुग्रीहि असुत्तम लागते. आणि किरणविक्षेपण जर विद्युत्करणाच्याचमुळे असेल तर त्याच्या गतीला विरोध करणारा द्रव्यपिंड त्याबरोबर फारच थोडा असला पाहिजे हे उघड आहे, एवढच नव्हे तर विच्छिन्न किरणपटातील रेषांच्या अनुमानावरून निरनिराळ्या विद्युत्करणाबरोबर प्रत्यक्ष द्रव्यभाग किती आहे, हेहि काढता येतें, किंवा दुसऱ्या तऱ्हेनें सांगावयाचे म्हणजे किरणविक्षेपणोपयोगी असा विद्युत्प्रमाणिक सममूल्य किती आहे हे काढता येतें. प्रो. शीमनन सिंधू (सोडियम) च्या रेषात होणाऱ्या फरकावरून विद्युत्सममूल्याची किंमत १०^{१०} (सं अ ५) इतकी आहे हे काढलें आणि हीच किंमत घरोघर विद्युद्भार व पिंड यांच्या प्रमाणाची आहे, आणि अलोकबोले काही प्रयोगांनीं हें कायम केले आहे. ऋणध्रुव निरगात जे बांही वण पडत असतात, त्यांचे आंदोलन किरणविक्षेपणाच्या उगमस्थानात होतें, आणि ऋणध्रुव किरण जर फिरत्या विद्युत्करणाचे झालेले असले, तर किरणविक्षेपण या फिरत्या विद्युत्करणामुळेच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही शीमनचा प्रयोग जर जास्त पारकाटनें करू गेले तर शीमन, लारेंड्रेझ, फिट्जरीलड व थाम्पस यांघेरी किरणविक्षेपणाचे काय विद्युत्करणाचे आहेत हे जे गणिताले जे जरी गद्याप पूर्ण सिद्ध झालें नसलें तरी पुष्कळसे यमाधानकारक रीतीनें सिद्ध होते

सारेन्ट्रसच्या सिद्धांताच्या अनुगोपनें शीमनने केलेल्या शोधने परमाणूचे गुणधर्म दाखविण्याच्या याबरोबरच किरणविक्षेपणाच्या पद्धतीवर उजेड पाडण्याकरितां मिच्छिन्नकिरण वर्गीकरण पद्धतीला दुप्पट जोर आल्यासारखें झाले आहे, आणि

त्या योगानें ग्रह आणि जवळचा या ऐवजी परमाणू व विद्युत्करण असलेले हे एक निराखेंच भौतिक ज्योतिष उत्पन्न झालें

१२ शी प्रगतीच्या योगें जडत्वाची वाढः—जडत्व हें नेहमीं ठराविक असून, याचा व गतीचा काही संबंध नाही असेच नेहमीं समजले जातें ज्या वेळीं एखादा पिंड शीघ्रवेगानें फिरत असतो, त्या वेळीं जाणाऱ्या शक्तिरेषा त्याच्या छत्रमागवर ज्या तऱ्हेनें वाढल्या नेलेल्या असतात, ती पद्धति जर बदलली, तर मग मात्र त्या रेषांच्या लक्षार्थ-गतीनें जडत्वात फरक पडू शकतो, आणि म्हणूनच विद्युत्जनक वेगावर अवलंबून असण्याचा संभव आहे. ही गोष्ट यत्नासात अद्यापपर्यंत माहित नव्हती. ज्या वेळीं एखादा विद्युद्भार फिरू लागतो, त्या वेळीं तो आपल्या भोवती वर्तुळाकार लोहचुंबकीय रेषा उत्पन्न करतो, आणि या रेषाहि त्या पिंडाच्याच वेगानें फिरत असल्यामुळे त्यांच्यापामून आणखी स्थिरविद्युदेम निघतात ह्या ज्या दुसऱ्या प्रतीच्या रेषा निघतात त्याचा परिणाम साध्या वेगाच्याच वेळीं काय, पण अतिशय मोठ्या वेगाचे वेळींहुद्धा फारसा दिसत नाही, पण हा वेग जसजसा प्रकाशी वेगाच्या जवळजवळ बरोबरीला येऊ शकतो, त्या वेळीं मात्र त्याचा परिणाम होतो प्रकाशी वेगाइतका वेग झाल्यावर जडत्व अगदीं अंतिम सीमेला जातें, पण हे होण्यास मात्र तो विद्युद्भार अगदीं बारीक बिंदूबद्ध असायला पाहिजे आतापर्यंत प्रकाशाचा वेग असलेले असे कोहीच आदिशक्त नव्हते आणि म्हणून हा जडत्ववर्धनाचा प्रश्न कमी महत्त्वाचा होता. ऋणध्रुवापासून निघणाऱ्या कणांचा वेग दर सेकंदाला २०००० मैल आहे, आणि त्यांच्या बाबतीत होऊदा एकच वाढतो पण यावेळांदि कांही ठिकाणीं आता तसा जास्त वेग दिसून येतो, तो म्हणजे विद्युत्किरणविक्षेपक (Radioactive) पदार्थांकडून फेंकल्या गेलेल्या विद्युत्करणाचा किंवा परमाणूचा होय चेव्हा अशा तऱ्हेच्या या निरणाचे जडत्व काय असलें पाहिजे, हीहि एक महत्त्वाची गोष्ट होऊ लागली आहे

१३ जडत्वाच्या विद्युत्सिद्धांताचें समर्थन — ज्या कणावरून या जडत्वेचे भोजसाप होवार तो कणच मूळत केवळ विद्युत्प्रभ असून, त्यात अणुविक्रम सुद्धां दुसरे द्रव्य नाही, या गोष्टीनें तरी अगोदर कसानें समर्थन करारा ? ही गोष्ट सिद्ध झाल्याशिवाय जडत्व किंवा जडत्ववर्धन हें विद्युत्मूलक आहे हे कसे सिद्ध होईल ? चरील गोष्ट सिद्ध वरच्याकरितां थॉमसननें किरणविक्षेपणाचें उज्जता-उत्पादनाशी काय प्रमाण आहे याचा विचार केला, कारण किरणविक्षेपण जें होत तें त्या कणांबोळ विद्युत्प्रमाणसुद्धां होत व उज्जता इतर द्रव्यामुळे उत्पन्न होते हें वर सिद्ध झालेंच आहे, तरी पण या प्रयोगामुळे चरील गोष्ट कायचची सिद्ध झाली नाही. यानंतर बॉक्मनन दुसऱ्या एका रीतीचा अवलंब केला त्यानें एकाच प्रकारचे किरण विद्युत् व विद्युत् चुंबकीय दाखवता

कोर्नाट एका चेळी पावून व त्या भकिरीपाहि एकाच दिशेने सोडून प्रत्येक शक्तीने त्या रेषा काढावतात हे काढले व या प्रयोगावरून त्याने असे काढले की, या किरणांचा वेग प्रकाशवेगाच्या ळकड आला म्हणजे विद्युद्भार रासायनिक समसू-
ल्याची विमत जडत्वाच्या विद्युत्सिद्धांताच्या योगाने जितकी वाढावयास पाहिजे तितकीच वाढे, आणि हा सिद्धांत सर्व जडत्व-
वर्धन विद्युत् मुळेच आहे दुसऱ्या कशाहिले नाही असे सांगतो, व बरील कॉफमनच्या प्रयोगामुळे, ज्या चेळी त्या कणांचा वेग प्रकाशाच्या वेगाइतका होतो, त्यावेळी विद्युत् शिवाय दुसऱ्या तऱ्हेच्या कोणत्याहि द्रव्यामुळे होणाऱ्या जड-
त्वाला जागाच उरत नाही.

कोर्फमनने मोजलेला विद्युत्कणाचा जास्तीत जास्त वेग २.३६, २.४८, २.५९, २.७२, २.८५ $\times 10^{10}$ सेंटीमीटर इतका व प्रकाशाचा वेग 3.0×10^{10} सेंटीमीटर इतका आहे. तेंव्हा या दोन्ही प्रमाणे प्रकाशाच्या एकास विद्युत्कणांचा ७८७, ८१७, ८६३, ९०७, ९५ या प्रमाणावरून द्रव्य गति असल्या वेळेपेक्षा प्रकाशाची गति असल्या वेळी मूळ पिंड किती वाढल्यासारखा दिसतो याचे प्रमाण अनुक्रमे १५, १.६६, २.०, २.४२, २.९, आणि प्रत्यक्ष पाहिलेला— १.६५, १.८३, २.०४, २.४३, २.०४ इतका आहे यावरून प्रयोग आणि सिद्धांत ही किता जवळ जवळ जमतात हे दिसते.

अशा तऱ्हेने सिद्धांतीय व प्रयोगाची उत्तरे अगदी जमली. विद्युत्कणांचे जडत्व विद्युद्भारामुळेच आहे या सिद्धांतावरून जरी तो काल्पनिक असला तरी, शका येण्यात जागाच रहात नाही. आणि यापुढे जर विद्युत्कणाला द्रव्यमध्य आहे व तो सर्व विद्युत्मय नाही असे कोणी म्हणू लागला, तर तें सिद्ध कर-
ण्याची जबाबदारी त्याच्याच शिरावर राहिल, आजपर्यंतच्या प्रयोगावरून तरी बरोल गोष्ट सिद्ध झाली आहे. पण परमा-
णूच्या बदलना मान प्रथम रहातो, परमाणु सर्वस्वी या विद्युत्क-
णांचाच झाला आहे हें मान घ्यानेने आज सांगता येत नाही

१४—द्रव्या से व र्धा विद्युत् दृष्टि —आतांपर्यंत सांगितलेल्या निरनिराळ्या प्रयोगांचे एवढे सार निघते की हे जे महत्त्वाचे पाहले जाणारे चपल कण आहेत ते, केवळ विद्युद्भार असून त्यांचा मध्यसुद्धा द्रव्याचा किंवा दुसऱ्या एखाद्या अविद्युत् पदार्थाचा नाही. यावरून म्हणविद्युत्, लहान लहान, निरनिराळ्या, अभेद्य व द्रव्यापासून निराळ्या अशा मागात राहू शकते हें महत्त्वाचे अनुमान काढता येते, आणि यावरून विद्युत्प्रवाह, लोहचुंबक, व तेजीवादानासारखी मूळ द्रव्य यांचा अर्थ आपणाला कळू लागतो, पण रासायनिक क्रिया, किरणविसर्जनाचे सविस्तर स्पष्टीकरण, विद्युद्दहना-
सेवची निरनिराळ्या पदार्थांत दिसून येणारे फरक व त्याच-
प्रमाणे लोहचुंबकीय द्रव्यासंबंधी दिसून येणारे फरक यांचा अर्थ पूर्णपणे समजण्यास द्रव्य हें काय आहे हेहि समजले

पाहिजे विद्युत्कणाचे अगदी जरी विद्युत्जडत्व आहे हें सिद्ध झाले असले तरी परमाणूसेवची तें अद्याप सिद्ध झाले नाही. याशिवाय आतांपर्यंत फक्त म्हण विद्युत्कणच पदार्थांत आहे; घनविद्युत्कण अद्याप पदार्थांत सुद्धा आला नाही. यावरून द्रव्यपरमाणुशिवाय त्याला निराळे अस्तित्त्वच नसेल किंवा द्रव्यपरमाणूच स्वतः घनविद्युत्कण गोळा असेल. कसेहि असले, तरी अनुमानाफलीकडे तें काय आहे याचा मान अद्याप नवी शोध लागला नाही लारमूरच्या मते घनविद्युत्कण हा म्हणविद्युत्कणांचे आरशांत दिसणारे प्रतिबिंब आहे व प्रयोगाची घटना याच दृष्टीने करावी. काही झाले तरी हे घनविद्युत्कण काय आहेत हा पदार्थविज्ञानशास्त्रातील आता पहिला प्रश्न आहे व त्याचा निराळ झाल्याशिवाय परमाणू म्हणजे काय हे समजणार नाही. तथापि हें काय असावे याविषयी खाली दिलेल्या बाही कल्पना अस्तित्वात आहेत —

(१) सर्वसाधारण द्रव्याचाच परमाणूचा मध्यभाग झाला असावा, फरक एवढाच की हे जे विद्युत्कण (अर्थातच म्हणविद्युत्कण) त्या भोवती असतात त्यांचा विद्युद्भार शून्य-
वत करण्याकरिता त्याच्यात काही घनविद्युद्भार असला पाहिजे.

(२) परमाणूचा पिंड घन व म्हण विद्युत्कणाचा झाला असावा योग्यशा वधनाने ते एकमेकात गुंतले जाऊन त्याची काहीतरी स्तिर आंतररचना असावी

(३) परमाणूचा मध्य घनविद्युत्कणाचा एकाच अभेद्य गोलकाचा असावा, त्याचा आकार घट्टतकळून गोल असावा, आणि त्याच्यांत विद्युद्भाराला घुरेसे असे अर्थातच घनविद्युत्कण घेरलेले असावे हे चक्रगतीने मध्यबिंदूभोवती फिरत असले पाहिजेत

(४) घन व म्हण विद्युत् एकमेकांना अगदी घट्ट बांधून टाकून परमाणू बनवलेला असावा त्यांना दर (एकमेकांनासून निराळे) करण्याकरिता कसकोडी शक्ति लाविली तरी ते दर होत नसेल पाहिजेत, व सबब एकच पिंड आहे अशाच तऱ्हेने रहात असावे

(५) परमाणू हा शीतवेतने एकजीव केलेला घनविद्युत्कणी सूर्य मध्यभागी असून त्याभोवती त्याच्या कक्षेत आकर्षण-
शक्तीच्या पडघात चरचेव म्हण विद्युत्कण फिरत असले पाहिजेत

यांपैकी तिसऱ्या कल्पनेशिवाय बाकी सधे अनिश्चिन आहेत. तिसऱ्या कल्पनेतसुद्धा बरीचशी अशुक्ता आहे, व जोपर्यंत घनविद्युत् म्हणजे काय हें जाणणाला पूर्णपणे समजले नाही तोपर्यंत ती रहाणारच, पण त्याशिवाय बाकीच्या वन्याच निश्चित गोष्टी त्यात दिसतात त्या कल्पनेची कोहीहि किमत असली तरी, आतांपर्यंत तिच्याच अत्रोपाधान उक्कळते काम झाले आहे, आणि अद्यापपर्यंत जरी ती पूर्णत्वात आली नव्हती, तरी तिच्या स्वाभाविक किमतीमुळे तिच्याकडे

विशेष लक्ष्य देणें जरूर आहे तिचा काल्पनिकपणा जर कमी झाला असता तर तिची पूर्ण माहिती या ठिकाणी देणें जरूर होतें, पण एका विद्वाना याद्वारे कोविदानें नुकत्याच एका लेखानें या सिद्धांतात अतिशिततेची बरीच भर टाकली, आणि आता माझला जखणून ती कल्पना या स्थितीतच सध्या सोडून देणें भाग आहे. तरीपण विद्युत्कणांच्या रचनेचा प्रश्न सोडून दिला तरी, द्रव्य विद्युन्मय आहे, या दृष्टीनें काहीं शुण-धर्माचें स्पष्टीकरण करता येण्याजोगें आहे.

ससत्तिसत्त्व (Nature of Cohesion)—
१. ३ च्या कल्पनेवरून विद्युत्कण कोणत्यातरी नियमित आकारात जुळलेले असतात याची कल्पना येईल, त्याचे कोणकोणते आकार होतात हें एकटिकाशाखेच्या अभ्यासावरून समजेल.

रासायनिक आकर्षण—धातुविक्र रासायनिक आकर्षण हे दोन परमाणूत असतें. या परमाणूत कोणत्यातरी जातीचा एक किंवा एकापेक्षा अधिक असे अतिशयित विद्युत्कण असतात एखाद्या परमाणूत ऋण विद्युत्कण जास्त आहेत व दुसऱ्यात धन विद्युत्कण जास्त आहेत असे दोन परमाणू जवळ आले तर त्याचा कमीजास्तपणा भट्टन निघून एक तटस्थ (Neutral) अणु तयार होतो. पण हा जो जोड असतो, तो मात्र कायमचा नसतो; कारण ज्या ठिकाणी हा जोड असतो त्याच ठिकाणी तो तुटतो, फक्त सेंद्रिय रसायनशास्त्रात रसायन वाटेल तशी निरनिराळ्या तऱ्हेनें प्रयत्न करण्याच्या पद्धती प्रचलित आहेत. घनैराच्या योगानें या अणूचा विद्युत्सभार कमी किंवा जास्त होतो. ज्याचें वजन अतिशय आहे अशा तऱ्हेचे स्थूल परमाणू आपोआपच अस्थिर होतात, व अशा तऱ्हेनें अस्थिर झाले झगजे पुन्हा स्थिर होण्याकरितां ते आपल्या वातावरणांत फाक करतात. हा फाक करीत असताना जरूर पडेल तसे विद्युत्कण ते बाहेर फेंकून देतात. आणि त्यामुळेच किरणविसर्जन (Radio-activity) चा देशावा इय होतो

अणु-शक्ति (molecular force)—रासायनिक संसर्गाविषय अणु ससत्तीवाहि काहीं भाग आहे त्या अणु-ससत्तीचा जोर ज्या परमाणूवर विद्युत्कार किंवा वैद्युत्प्रसारा नाही अशावरच चालतो, विद्युत्कण मुख्यस्थित तऱ्हेन वसत असताना परमाणूवर खाचा किंवा टोंकें तयार होतात, अशा तऱ्हेच्या एकमेकांत वसण्यासारख्या दोन खाचा व टोंकें आली तर ते दोन परमाणू जोडले जातात, अर्थात्तच अशा तऱ्हेचा जोड टिकाऊ असत नाही, व साधारण अंतरावर हा आकर्षणाचा जोर कांहीच नसतो. पण ते परमाणू जसजसे जवळ येतात तसतसा हा अधिक वाडतो, व ही किर्या विद्युत्कणांचेच होत असावी असें वाटतें पण अशा तऱ्हेची ससत्तिसत्ता रासायनिक दृष्टीनें जे अणु ससत्त आहेत त्यांच्यामध्येच असते, व ती अणुवरात आलेल्या जोडविद्युत्कणांच्या

एकमेकावरील क्रियेप्रतिक्रियेमुळेच असते किंवा हें कार्य अणु-शक्ति स्नेहाकपणांमुळे होतें असेहि म्हणता येईल जर दोन अणू अण्वन्तराच्या बाहेर असतील, व त्यांचे समोरासमोरेचें भग्न जर विद्युत्कणांवरून भारित केले, तर क्षणात रासायनिक आकर्षणासारख्याच आकर्षणानें ससत्तिसत्ता शक्ति वाडली जाईल. आणि अण्वन्तरापेक्षाहि जास्त अंतरावर या ससत्तिसत्तीचा परिणाम दिसू लागेल. परमाणूच्या ध्रुवीभवनानें साधारण अणुसत्तीचें औपक्रमिक पण खऱ्या खऱ्या अशा रासायनिक स्नेहाकपणात रूपांतर होतें. दोन्ही तऱ्हेच्या या शक्तींचें बरील नंबर ३ च्या कल्पनेनें विद्युत्कणांचा आधाराने स्पष्टीकरण करता येतें.

१५ परमाणूच्या रचनेचे स व धी आणखी कांही विचार—३ च्या कल्पनेवर असा एक आक्षेप घेता येण्याजोगा आहे की त्याच्या भागात अन्योन्य प्रतिकार असून सुद्धा धनविद्युत्सिद्ध एके ठिकाणी कसा राहू शकतो. हा आक्षेप धनविद्युत्सिद्धीच नव्हे तर ऋणविद्युत्सिद्धी सुद्धा असू शकतो. या आक्षेपात कांहीं अर्थ आहे असें म्हणावयाचें असेल तर विद्युत्कणांना आणखी कांहीं भाग आहेत असें म्हणावयास पाहिजे आपणाला आतापर्यंत एवढेंच माहित आहे की निरनिराळे विद्युत्कण एकमेकांचा प्रतिकार करतात, व ते धनविद्युत्कारानें आकर्षिते जातात, पण एखाद्या विद्युत्कणाचे विभाग एकमेकांना दूर लोटतात हें मात्र आपणाला माहित नाही. विद्युत्कणाची कार्यशक्ति दाखविणाऱ्या रेखा सर्वस्वी बाहेरच असल्यास पाहिजेत, त्यांनीं आत असण्याची जरूर नाही, आणि सर्व विद्युत्काराकरितां विद्युत्कण हा अविभक्त एक असणें बरें.

दुसऱेंहि एक असें मत आहे की आपण ज्याला परमाणू म्हणतो तो फक्त धन विद्युत्कणांचा नसून धन व ऋण विद्युत्कणांचा निराळें न होणारें पूर्ण मिश्रण होय, आणि ते बाह्य सर्व पदार्थाशीं कोणत्याहि तऱ्हेनें एकएकटे वागत नसून दोन्हीच्या मिश्रणाच्या शुणधर्माप्रमाणें वागतात. उदाहरणार्थ पाणी प्राण व उज्ज या दोन वायूंचे झालेले आहे पण पाणी हें नंतर बाह्य शक्तीशीं प्राण किंवा उज्ज असें निराळ्या शक्तीत वागत नसून पाणी याच रूपांन बागते. तद्वतच बरील परमाणू पिंडाचें आहे. आता पुढे या पाण्यात जसे प्राणाचे प्रमाणाबाहेर अधिक परिमाणू पालता येतील, तद्वतच कांही जास्ती विद्युत्कण या परमाणूपिंडांमोवती फिरत असतात. अशा स्थितीत परमाणू एकत्रित वद्ध करून धरण्यासाठी शक्ति-रेखा आतील काळीन जातात व बाह्य बाळीन जात नाहीत व त्यामुळे जवळील दुसऱ्या एखाद्या परमाणूवर त्याचा परिणाम होत नाही. अशा स्थितीत परमाणू मर्यादा उत्तम रचना केलेल्या हद्दकाचीच उपमा लागू पडेल, ह्याला भाररहित होण्याला त्याचप्रमाणें प्रत्यक्ष विद्युत्कणांविषय त्याचें प्रयत्न होण्याला त्याचा वावच

रहात नाही. प्रत्यक्ष विभ्रमणाच्या योगाने मान किरणविमर्जन स्फोटवृत्तीत येते.

१६ किरण विमर्जन—भ्रमणस्थिति पदार्थाच्या परमाणू-भोंवतीं विद्युत्कण आहेत आणि ते त्याच्या कक्षेत परिभ्रमण करीत आहेत, असेच असेल तर असा प्रश्न नियती की ते सतत किरणविभ्रमण करीत आहेत काय, कारण फिरते विद्युत्द्वारा एक प्रकारचे विमर्जन आहेत, आणि कमी अधिक प्रमाणात ते किरणविमर्जनही करतात, आणि त्यायोगाने त्यांची गतिशक्ती नाहीशी होते, व असा तऱ्हेने खेवरी एक शांत तरी होतात किंवा निराकृष्टा स्वरूपात त्यांचा बदल होतो बरील तऱ्हेने ज्याची क्रिया होते असे काही पदार्थ आधुनिक शोधकांस सापडले आहेत, व विमर्जन होतं एवढेच नव्हे, तर ते विमर्जनही पुष्कळ प्रकारचे आहे.

१ रा प्र का र—रॉडजेन किरणाप्रमाणेच लहरी स्वरूपात याना 'ग' किरण म्हणतात.

२ रा प्र का र—कृणभुवकिरणाप्रमाणेच किरण, यात प्रत्यक्ष विद्युत्कणच असतात याना 'ब' किरण म्हणतात.

३ रा प्र का र—यात विद्युत्द्वारासहित वैद्युत्कण परमाणू किंवा अर्थ परमाणू जे जवळ जवळ सौर (हेलियम) वायूच्या स्वरूपात असतात असे दूर पळले जातात याना 'अ' किरण म्हणतात.

४ रा प्र का र—इतक्या सर्व विमर्जनाततर विद्युत्द्वारासहित अवशिष्ट भागाचे तुकड्यापासून गवस्वरूपात पाहते पडतो.

ज्याच्या परमाणूचे वजन अतिशय असते अशा पदार्थापासून बरील तऱ्हेने विमर्जन होतं याचें कारण ज्यापासून रॉडजेन किरण निघतात असे अतिशय वेगवान अत क्षोभ होत.

आघातामुळे होणारे किरणविमर्जन मान्य करावे लागेल, पण ज्या अर्था विद्युत्कण कक्षाभ्रमण करतात त्या अर्था ज्या पदार्थाच्या परमाणूचे वजन थोडे आहे अशा पदार्थाच्या कक्षेत तरी विभ्रमण का होऊ नये. याचें उत्तर असे देता येईल की या पदार्थात विमर्जन निरतिरुद्ध झालेले नसतात, आणि शुद्धभागाबरील विमर्जन आतल्या पातळी पडदे असतात त्याच्या योगाने होत असतं आणि हे विमर्जन संख्येनेही फार असतात व एकापेक्षा अधिक विमर्जन असले म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिगत विमर्जनाने अन्योन्यविमर्जनाचा नाश होतो, आणि त्यामुळे माघ परिणाम काहीच दिसू शकत नाही.

खरं पाहू गेले तर उष्णतामान कमी असताना सर्वच पदार्थांतून किरणविमर्जन होत असतं, आणि दृष्टि क्षय होत नसेल तर त्याचें कारण आघात आणि नियंत्रित किंवा प्रदूषण आणि विमर्जन सारखें असतं हे होय विमर्जन याचेंच नव्हे. आणि अशा तऱ्हेने विमर्जन किती होतं हे पाहणें असेल तर, ज्याचें विमर्जन मोजवयाचें असेल तो पदार्थ इत्यादि उष्णतेच्या जागेत ठेविला पाहिजे, कारण त्या ठिकाणी त्याला कोणत्याही

तऱ्हेची शक्ति प्रदूषण करता येणार नाही, जें काय होईल तें सर्व विमर्जनच होईल.

अत शक्ति राखें पडून जर किरण-विमर्जन बाह्य अनेक तर परमाणू स्थिर नमून क्षणिक व स्थिर होऊ लागतात, व तसेच त्यांच्यात अत स्फोटवि होणें साहजिक होईल, आणि सर्वच परमाणू, या दृष्टीने सारखा तऱ्हेने वागावयास पाहिजेत किरण-विमर्जन हा विषय अतिशयच मोठा असल्याने त्याचे विस्तृत विवेचन करण्याचा येथें विचार नाही.

ज्याच्या योगाने विद्युत् उत्पन्न होऊन छायाचित्र काढण्याकरिता तयार केलेल्या काचेवर परिणाम होताना असेंहि काही पदार्थांचें किरण विमर्जन होते पुष्कळ पदार्थ विद्युत्कणासारखे किंवा वैद्युत्कणासारखे कण फेकत असतात हे प्रत्येकितकण ज्यावेळी फोटाइस्टर आघातता त्यावेळी ते त्याच्या आघाताच्या योगाने विद्युत्करी उत्पन्न करतात, आणि त्यायोगाने त्या काचेच्या तुकड्यावर लावलेल्या राखतक्षारावर परिणाम होतो. हा गुण ज्याचे परमाणू वजनदार आहेत अशा वरून (कुरेनियम) रद (रेडियम), वगैरे वायूनाच लागू नसून सर्व पदार्थांना लागू आहे. फक्त इतकाच की या पदार्थात (म्हणजे ज्याचे वजनदार परमाणू आहेत) तो विशेषकरून दिसून येतो.

तीस किरणविमर्जनशक्ति असलेल्या रद (रेडियम), पोल (पोलो निवम) वगैरे सारख्या पदार्थांतून जें 'अ' किरण निघतात त्या 'अ' किरणाचा जवळगवकिदारी (Zinc Sulphide) आघात होऊन प्रकाशित किरण निघू लागतात व हे किरण थोडे थोडे केले तर दिसू लागतात. किंवा या क्षारहासिकावर त्याची क्रिया होऊनही त्यांच्यातून किरण निघू लागतात. (नूवसचा शोध).

काही काही बदल होतात ते किरणहर्षाने होत नाहीत आणि त्यामुळे परमाणूचे वजन बदलत नाही, पण जेव्हा जेव्हा 'अ' किरणविभ्रमण होतं तेव्हा तेव्हा सौर (हेलियम) वायूच्या परमाणूच्या वजनाच्या प्रमाणात याचें वजन कमी झालें पाहिजे. रॉडजेन किरणाच्या यथोक्त जेव्हा विद्युत्कण असतात. ही सर्व निघत द्रव्ये वायुहपात किंवा त्यासारखी असतात, आणि बाकीची घन-निक्षेप (Solid deposit) स्वरूपात असतात. ही निघत द्रव्ये त्यावरच साचून रहातात व ही ज्या पदार्थावर सांचलेली आहेत त्याची किरणविमर्जन क्रिया पूर्वापेक्षाही अधिक चालते. कारण ही निघत द्रव्ये मूळद्रव्यापेक्षा तीस किंवाफारच असतात रेडियमबरील निघतद्रव्य शून्याच्या खाली १५० वा अशाचे वेळी द्रवहपात येतं.

'अ' किरण ज्यावेळी लोहबुबकीय क्षेत्रात पातळी त्यावेळी ते आपल्या मार्गांतून थोडेंसे दमू होतात, व यावरून त्यांच्या बरील विद्युत्द्वारा घन आहे हे दिसते हदरफोडे व नेबॅरल या दोन्हीही शास्त्रज्ञांची अशीच मते होती, पण पुढतीच सादरी नांवाच्या शास्त्रज्ञांनी हा घन विद्युत्द्वारा मूलका नसून हवेच्या वैद्युत्परीमवनाने भ्रष्टवरीं आला असावा अशी राधा कावली.

कारण निवृत्तस्थान जर चांगल्या तऱ्हेने उत्पन्न केले तर मग किरणाच्या अंगी वक्रता येत नाही, आणि यावरून मूळरंभी त्याच्या अंगी कसल्याच तऱ्हेचा विद्युद्धार नसावा हें त्याने दाखविलें, व हे दोन तऱ्हेचे प्रयोग करून सिद्ध केले. त्याच-प्रमाणे रेडियम धातूची किरणविरजनेपटा कोणत्याहि उष्णता-मानाच्या वेळी सारंगी असते हेहि त्याने दाखविलें.

१५. रेडियम धातूच्या योगाने दिशणा रा विच्छिन्न किरण पट - रेडियम धातूचा विच्छिन्नकिरणपट याचे दोन अर्थ होऊं शकतील (१) ज्या उज्ज्वात रेडियम जळत आहे त्या उज्ज्वाचा विच्छिन्नकिरणपट (२) किंवा रेडियमपासून निघणाऱ्या प्रकाशाचा विच्छिन्न किरणपट दुसऱ्या तऱ्हेचा विच्छिन्न किरणपट जर पाहिला तर तो नत्र (नायट्रोजन) या धातूचा असावा असें दिसतें यावरून रेडियम हवेत ठेवला असता नत्रला घरेच धके घसतात असें दिसतें रेडियमचा जो स्वयंप्रकाश आहे, तो त्याचा दुसऱ्या धर्तूवर होणाऱ्या परिणामामुळे होय साधी काच जर रेडियम किरणावर धरली तर काळी होते

विद्युद्दर्शकाच्या सहाय्याने रद (रेडियम) धातूचा पत्ता लावणें ही कारच सूक्ष्म भेदप्राप्ती पद्धत आहे तिच्याने रेडियमच्या किरण विभजन क्रियेची बाबचीपेक्षा जास्त जी वैद्यु-दृष्योभवनाचा शक्ति आहे तिचा उपयोग होतो. प्रत्येक 'अ' किरणकणाची गति थावण्याच्या पूर्वी ती हजारों वैद्यु-दृश्य उत्पन्न करतो योग्य सूक्ष्म प्रादुर्भूतवा विद्युद्धारित विद्यु-दृश्यक त्याच्या विद्युत्प्रासाद्या योगानें वैद्युदृष्योभवन किती क्षाल हें दाखवतो, आणि यावरून 'अ' किरणकण किती आहेत हेहि दाखवितो पण एक मिलिग्रॅम रेडियममधून अशा तऱ्हेचे कोट्यवधी कण दर सेकंदाला निघत असतात

१८. विद्युद्विपयक उत्पत्ति - डब्ल्यू बीन, नावाच्या शास्त्रज्ञानें किरणातून ही शक्ति निघू लागते हें पाहिलें व 'अ' व 'ब' किरण परमाणूच्या निरनिराळ्या भेदक शक्तीचा फायदा घेऊन एक प्रकारच्या किरणाना जाळ देतात व दुसऱ्यांना अक-कूल धरतात, व अशा तऱ्हेने विद्युदुत्पन्न होते हे दाखवि-ण्याचें नवीन यत्नसाधन स्टूडनने तयार केले. त्याने एक लहान काचेची नळी घेतली, व तिची बाहेरची बाजू विद्युत्प्रवाही केली, व त्याला सुवर्णपत्रें (वर्क) लावून ठेविली, नंतर या नळीत रेडियम क्षार घालून ठेविला, आणि नंतर तिचा विद्युत्प्रवाही पदार्थापासून समध तोडून, तिच्या भोंवती निवृत्त प्रदेश तयार केला रेडियमपासून धन व ऋण कण सारख्याच प्रमाणात निघतात, पण ऋण कण लहान आणि जास्त भेदक असल्या-मुळे लवकर निघून जातात, आणि धन तसेच वाढत जातात त्यामुळे सुवर्णपत्रावर विद्युद्धार जमा होत जातो यावरून किरण विसर्जनानें विद्युदुत्पादन होतें हें सिद्ध होतें. विद्युद्धारित विद्युद्दर्शक रेडियमच्या अभावीं हुद्दा विद्युत् हळू हळू गमा-वीत असतो असे नेहमी दिसून येतें हा विद्युत्प्राश द्यातावर

णाच्या वैद्युदृष्योभवनाने होतो. हें अण्वोभवन काही अशीं घादेलून येणाऱ्या किरणविक्षेपणानें होतें व काही अशीं ज्या धातूच्या पत्र्याच्या पत्र्या विद्युद्दर्शकांत घातविलेल्या असतात, त्या धातूच्या किरण-विसर्जनाने होतें यावरून साधारण पदा-र्यांत सुद्धा किरण विसर्जन होत असतें हें सिद्ध होतें.

ज्याअर्थी सर्व पदार्थांच्या जवळील हवेंत वैद्युदृष्योभवन चाळू असतें, त्याअर्थी प्रत्येक पदार्थांत हा किरणविसर्जन धर्म असला पाहिजे, असें बरील आभासवहन, नामन कॅनेल न्यायाच्या शास्त्रज्ञाचें म्हणणें आहे याशिवाय प्रयोगावरून असेहि दिसून येतें की प्रत्येक पदार्थाची काही तरी विशिष्ट किरणविसर्जन क्रिया आहे, व यामुळे प्रत्येक पदार्थांत थोडा बहुत तरी रेडियमचा अन्न आहे व त्यामुळे ती होत असते या कल्पनेला धडा बसतो, व ही किरणविसर्जन क्रिया अशा तऱ्हेने रेडियम अवशेषाची नमुन प्रत्येक पदार्थाच्या अंगी असलेली विशिष्ट किरणविसर्जन क्रिया होय हेंच सिद्ध होतें

किरणविसर्जन हे जर पृथक्करणाचें चिन्ह आहे व त्यामुळे जर प्रत्यक्ष पृथक्करण व दृश्यनाश होतो, तर मग हें किरण-विसर्जन ज्या पदार्थाच्या अंगी तीव्र आहे ते पदार्थ कारच याच्या प्रमाणात अस्तितावांत असले पाहिजेत. सर्वसाधारण चिरकालिक अर्थां जी दृश्य आहेत ती किरणविसर्जनात फार तीव्र नाहीत एखाद्या पदार्थाची विपुलता त्याचें उत्पादनाचें प्रमाण, त्याचा आयुष्यावधि व नाशप्रमाण यावर अवलंबून असतें.

१२. विद्युत्कण व उपांशित किरण विसर्जन - स्पेदन पावणाऱ्या किंवा प्रचण पावणाऱ्या एका विद्युत्कणाची किरण-विक्षेपण शक्ति जरी बरीच असली तरी त्याच्या सम प्रमाणावर जर दुसरा एखादा विद्युत्कण आला तर त्या दोघांचीहि किरण-विक्षेपण शक्ति बरीच कमी होते. कारण वस्तुतः काही अंतरावर ते अर्धवी विहद अवस्थेत आतात. किरण-विक्षेपण जर वाढवायचाचें असेल तर व्यासाच्या दुसऱ्या टोंकावर असलेला विद्युत्कण निराद्य चिन्हाकृत असावा. प्रो. थॉमसनने जसे जसे विद्युत्कण सध्वनें घादवावे तसतसे किरणविक्षेपण कसे कमी होतें हें काढले आहे. समुच्च त्रिकोणाच्या तिन्ही कोणावर जर एकजातीय विद्युत्कण असतील तर त्या तिघाचें किरण-विक्षेपण दोन स्वतंत्र असणाऱ्याच्या किरणविक्षेपणा-पेक्षा कमी होईल व्यासाच्या दोन्ही टोंकावर असणाऱ्या विद्युत्क-णाचें किरणविक्षेपण एकजात्याच्या $\frac{1}{2}$ इतकें पुढा होत नाही. काट-कोन त्रिकोणाच्या चार कोपऱ्यावर असलेल्या चारी विद्युत्क-णाचें किरणविक्षेपण त्याची गति प्रकाशाच्या $\frac{1}{4}$ इतकी असेल तर एकाच्या $\frac{1}{4}$ इतकें होतें. पण कोणत्या का कारणांमुळे होईना ते जर का समप्रमाणातून निघटले, तर त्याच्या एक-केंद्री गतीचा विचार केला तर त्याचें अण्वोत्पन्न किरण-विक्षेपण नाहीसे न होता तें एकाएकी अतिशय वाढत तीव्र उष्णता-

त्याचप्रमाणे शुध्दकारणेण हें काय आहे हेहि पूर्णपणे समजलें नाही. ज्या वेळी विद्युत्कणाचा सिद्धांत पूर्णतेला येईल त्यावेळी शुध्दत्वाकर्षणाचाहि खरा अर्थ विवाद होईल. ऋणविद्युत्कण भोक्क्या स्थितीत सापडत असल्यामुळे आतापर्यंत त्यांचाच विचार झाला, पण धनविद्युत्कण काय आहेत हे समजल्याशिवाय हे विद्युतरण म्हणजे काय व कसा तऱ्हेने जागतता हें समजण फटिण आहे. लॉम्ब या शास्त्रज्ञाच्या मतानें पाहिलें तर तो म्हणतो धनविद्युत्कण हे ऋणविद्युत्कणाचें आसतातील प्रतिबिंब आहे

आतापर्यंत धनविद्युत्कणावरून काय माहीत आहे याचा विचार केला तर ते, कधी ऋणविद्युत्कणाभमाणें मोठेच सापडले नाहीच, पण एवढें मात्र म्हणता येईल की, ऋणविद्युत्कण काहून घेतले म्हणजे जे काय झिजत राहिल तें ते होत अशा तऱ्हेने सिद्धांताची मांडणी करणे म्हणजे वैजस्मिन फ्रॅन्कलिनच्या मताला पुष्टि देण्यासारखेंच आहे, आणि यावरून पूर्वाच्या शोधकांनी केलेली भविष्ये खरी ठरण्याचा समज उत्पन्न होतो धन व ऋण विद्युत्कणाच्या एकमेकांत मिश्रणासुद्धें परमाणु झाला आहेत हें फ्रॅन्कलीनचें मत नव्हतें, व अद्यापर्यंत ही तर दुसरी धनुमानें आहेत, ती धनुमानें, सिद्धांतरूपात येण्यापूर्वी धनविद्युत्कणाचें खरे स्वरूप काय आहे हें स्पष्ट होणे अपेक्ष्य आहे.

अतिरात्र यमिन्—हा अपया दक्षिणाचा नातु व नारायण दीक्षित याचा मुलगा होता 'यानें 'कुघकुसुदतीय' नांवाचें पंचाकी नाटक लिहिले हा, 'नीलकण्ठविजयचर'चा कर्ता नीलकण्ठदीक्षित याचा धाकटा भाऊ होता.

अतिविष (अ. अतिविष, पुणप्रिया)— इमर्जीत ओकोनायदम हेयरीफ्लिम हें शास्त्रीय नाव या वनस्पतीस दिलेलें आहे यात पांढरे, काळें व निवळे असत तीन जाती आहेत, ह्या नांवारून किंवा मराठी अवयवा सरकृत नावावरून सुद्धा ही एक वनस्पतीचीच जात असली व ती विपारी असावी असा लागलीच बोध होतो. परंतु ती विपारी सुळीच नाही. मात्र वनस्पतिशास्त्राच्या वर्गीकरणानुसार तिच्या आकाररूपावरून ती व वचनात ही एकच वर्गीत येतात. ही वनस्पति हिमालयावर व इतर डोंगरपठारीस पुष्कळ आढळते

वर्णन — बाजारांत मिळणारे अतिविष म्हणजे मांडी गाठी असलेल्या बारीक सुळ्या होत, त्याची टोंक बारीक होत गेलेली असतात, लांबी एक इंचापासून दोन इंच किंवा थोडी अधिक असते, जाडी तीन अष्टमांशापासून एक चतुर्थांश इंच असते, त्याचा वाय्वर रंग करडा असत त्यास उष्ण काढीचा सारक्या अस्वादात व त्याचे बर नमून मधून बारीक सुळ्यांचे वण असतात, व त्या सहज मोठेल्या जातात, सुळ्याच्या आंतील रंग पांढरा असतो, त्यास वास सुळीच नसतो, त्या पिढूळ असून निवळ कडू असतात व त्याचे अर्गी अम्लता किंवा सुटपणा सुळीच नसतो. अतिविष वेतांना प्रत्येक सुळी

मोहून घ्यावी, जी आतून पांढरी पिढूळ व निवळ कडू नसेल ती घेऊ नये, त्यात चावत्यावर जिभेवर रवरव झाली व थोडाला सुटपणा आला तर ती सुळी कधीहि घेऊ नये, ती विपारी आहे असें समजून टाकून द्यावी

गुण — अतिविषाचे अर्गी विशेषत ज्वरघ्न व शक्तिवर्धक धर्म आहेत, त्याचे अर्गी पाचक व स्तम्भकहि धर्म आहेत. अर्वांत त्यामुळे त्याचा उपयोग ज्वर—विशेषत हिंज्वर, ज्वरानंतरची अशक्तता, अपचन व उलटी होणें, ह्रग्वण व खोकळा इत्यादिकांमध्ये करतात. याची साल वखाला रंग देण्याच्या कामी उपयोगी पडते

प्रमाण — ज्वरामध्ये २०-३० ग्रॅन पूड प्रत्येक तीन किंवा चार तासांनीं सात आगात नसताना किंवा असताना सुद्धा पेण्यास हरकत नाही. हिंज्वराची पाळी टळण्यासाठीं मात्र कोयनेलप्रमाणें हें औषध पाळीच्या वेळाचे अगोदर दोन तीन वेळा पोंचेल अशा वेतांनी किंवा धाम घेऊन गेल्यावर तीन किंवा चार तासांनी थोड्या पाण्याबरोबर घ्यावें. शक्ति वाढण्यासाठी किंवा इतर विस्मारात पूड ५-१० ग्रॅनपर्यंत घ्यावी. सुळ्या वयाचे मानानें प्रमाण योगावें.

काढा—ज्वरात ह्रग्वण असताना अतिविष, सुट, कुळ्याची साल, नागरभोये व गुडनेलीचें मूळ हीं प्रत्येक सहासहा मासे घेऊन अच्छेर पाण्यात काढा करून चौदा हिस्सा उरवावा व त्यापैकी थोडथोडा दिवसांतून तीन बार वेळा घावा

चूर्ण — टहान सुळ्याच्या ज्वरात, ह्रग्वणीत, खोकल्यात किंवा त्याचा कोडा विघडून उलटी बरे होत असताना अतिविषामुल्लू पांयला उपयोग होतो. त्यासाठी त्याची सुसतीच पूड देतात किंवा ती दुसऱ्या औषधाशी मिश्र करून देतात— अतिविष, नागरभोये व काकडीशीही हीं समभाग घेऊन त्याचें चूर्ण तयार करावे व तें मखात मुलास वयाचे मानानें घावें. पुष्कळां समभाग पिंपळीची पूड बरीच चूर्णात मिसळतात ह्या चार औषधांच्या चूर्णास बालाचतुर्भेदिका हे विशेषनाव चक्रदत्तानें दिले आहे

अतिविषास संस्कृत नांव पुणप्रिया व जें दिलेलें आहे तें अपदी अन्वयेंच आहे. म्हणजे त्यास लोकर कीड लागते अर्थात् तें किडीला प्रिय असें मानलें आहे

अतिसार—निदान — वाज्वार पुष्कळ आणि पतळ शरीरास होयें यास अतिसार म्हणतात.

वातज, विसर्ज, कफज, सजिपातज, भयज, आणि शोकज, असे ह्या रोगाचे सहा प्रकार आहेत.

अतिशय पाणी पिणें, शुष्कमासभक्षण, सवय नसलेले पदार्थ खावें, अतिशय दारु पिणें, अतिशय जेवणें, अतिस्नेहपान, जत, मूळघाब, मळमूत्र, इत्यादिं हांचा अवरोध, इत्यादि वायू वाढण्याच्या कारणांनीं कुपित झालेला वायू सर्व शरीरांतील पातळ पदार्थ आतःप्रोत व्याणवो. त्यामुळे अग्नि मंद होतो, व मळ पातळ होऊन पडू लागतो,

अतिसार होण्याचे पूर्वी हृदय, शुद्धावर व भातडी ह्यात टोचल्याप्रमाणे वेदना होतात. अण गळते, शीचास होत नाही. पोटात फुगते आणि अन्न पचेनासे होते. याप्रमाणे पूर्वरूपे होऊन नंतर अतिसार होतो.

अतिसाराचे सदा प्रदारापैकी वातजन्य अतिसारांत मुरडा फार होतो, व शीचाळा होतेवेळी फरफट आवाज होतो. शीचाळा थोडोथोडे होतो. मळ दृक् व फेसट आणि गाडीळ असा पडतो. शुद्धावात कातरल्यासारखी पीडा (परिकर्तन) होते. शुद्धावात, आणि जळलेल्या शुद्धाप्रमाणे वाळपर लावून रंगाचा मळ होतो. रोम्याचे तोंड कोरडे असते. रोमाच उभे राहतात व आंग बाहेर येते.

पित्तजन्य अतिसारात, पिंबळा, दिसा, व काळा मळ होतो व त्यास अतिशय घाण येते. मळारोवर रफाहि येत. रोम्यास तहान फार लागते. बेशुद्धी, घाम, आणि अणाची आण होते. मुरडा होतो व शुद्धावाचा फार आण होते आणि ते पिकते.

कफाने झालेल्या अतिसारात, मळ दाट, शुद्धावात, पाडण, आणि कफयुक्त असून त्यास फारच घाण येते. मुरडा सारखा चालू असतो, रोम्यास शींच फार येते, अन्न नकोसे होतं, शीचाचे वेळेस फार कुंथाचे लागते, आळस येतो, मळमळते, पोटात, शुद्धावर आणि ओटी पोटात ही जड वाटतात. शीचाळा जाऊन आले तरी पुन्हा होतं वाटते.

त्रिदोषाने होणारे अतिसारांत सर्व दोषांची लक्षणे होतात.

भयान चित्ताज्ञा क्षोभ झाला म्हणजे वायु पित्तयुक्त होऊन मळाला पातळ करितो. मळ अतिशय ऊन असून, फार पातळ असतो त्याबरोबर रफाहि येते त्यामुळे मळ गुंजेसारखा लळ असतो. घर लिहिलेली वातपित्तात्मक अतिसारातील लक्षणे यात होतात.

शोकाने होणाऱ्या अतिसाराचीहि हीच लक्षणे आहेत.

हे भय आणि शोक यांनी झालेले अतिसार वटसाधन समजावे.

सर्व अतिसारांचे पुन्हा गाली लिहिल्याप्रमाणे चार भेद आहेत.

साम, व निराम, रक्तयुक्त, व रक्तविरहित, पैकी आमयुक्त अतिसारात जडपणा असल्यामुळे मळ पाण्यात बुडतो. मळ दुर्गंधी असतो. पोटात फुगणे, पोटात दुखणे, मळमळणे ही लक्षणे असतात.

गाचे उलट लक्षणे असता निराम अतिसार समजावा. कफजन्य अतिसार निराम असला तरीहि त्याचा मळ पाण्यात बुडतो.

ज्या अतिसारात मळाला रंग पिकलेल्या जाभळ्यासारखा असतो किंवा स्वच्छ असतो अथवा तूप, तेल, चरबी, मळा, वसवार, दुध, दही, यांचेप्रमाणे किंवा काळा, निळा, अक्षयवी

असून मळार हृदयशुण्याचे रंगाची कुठे दिसतात. तो अतिसार असाध्य असतो. अतिशय कुजलेला मळ ज्या अतिसारात पडतो तो असाध्य असतो.

तहान, अणची आण, डोळांपुढे अंधेऱ्या, दमा, मडबड उचकी, बरगण्या दुखणे, बेशुद्धी, चित्ताची अस्थिरता, शुद्धावर पिकणे, शुद्धावर बंद न होणे, सुज, पोटादुखणे, ताप, तहान, दमा, खोऊन, अरोचक, ओकारी, बेशुद्धी, उचकी हे उपद्रव, झालेला, ज्याचे शरीर गड झाले आहे असा अतिसाराने पोडिलेला रोगी बरा होत नाही.

दमा, पोटादुखणे, तहान, आणि ताप ही लक्षणे झालेला हृदय मध्य अतिसारातून वाचत नाही.

अतिसार झालेल्या रोग्यास शीचावाचून वेगळी लक्षणे होऊ लागली, आणि अणवायु सुरू लागला, भूक लागू लागली, हलकं वाटू लागलं म्हणजे अतिसार बरा झाला असे समजावे.

चि किंसा—अतिसार हा बहुत करून अमीस मद करून आमाशयापासून उत्पन्न होतो म्हणून तो वातजन्य असला तरी देखील त्यावर प्रथम उपवासरूप उपनय दित्वावढ होतं. अतिसारात पोटादुखणे, पोटाफुगी, व लाळ सुटणे हे विकार असल्यास बाती कराव्या. जेव्हा फार साचलेले दोष काढी पक्क व काही अपक्क अशा आहाराची एकबद्ध अतिसार उत्पन्न करितात, तेव्हा ते अतिशय चारुवल्यामुळे प्रसूत होऊन आचोआण बाहेर निघून जात असतात. म्हणून त्यास तसेच जाऊ देणे हेंच याचे औपध आहे. म्हणजे पाचक-बरोबर औपध न देता मुसतें पण्य राखावें म्हणजे शास्त्रे.

आमाशिसारावर प्रथमच स्तम्भक औपध देऊ नये. तसेच पोटाफुगी, जडपणा, झट्ट, व ओलसरपणा हे विकार असून शीचास थोडोथोडे होत असल्यास स्तम्भक औपध न देता उलट रीच फारारे हिरवे घावे

ज्याचे दोष मध्यम प्रमाणात वाढले आहेत, त्याने लघन करून ओवा, पिंपळी, सुट, धणे, व हिरवेदळ, याचा काळा घेणे.

ज्याचे दोष कमी आहेत, अशा अतिसार्यास उपवास हाच प्रशस्त आहे. जेवणाची योग्य वेळ झाली म्हणजे हा रोगी मुक्तेने काहीसा व्याकुळ झाला म्हणजे त्यास हलकं अन्न नेताने खाऊ पाळावे असे केल्याने लौकिक त्याची अनावर रुचि होत. जडराति प्रदीप्त होतो व शक्ति येते.

या भोजनावर पिण्याकरिता ताक, काजी, कण्हेरी, दासा-सव, याची सवयीप्रमाणे योजना करावी.

पित्तजन्य आमाशिसारावर आरभी तीक्ष्ण व उष्ण वर्ज्य करून याची पूर्वीचीच लक्षणचिकित्सा करावी.

लघन करताना तहान लागल्यास किराईत व उपळसरी यांसहित ज्वरात सांगितलेले ऊन पाणी यावे. भूक लागली असती धातावरी, चिकणा, रानमुग व उडीद यानी सिद्ध केलेले अमिदीपक असे पेयादि अन्न खाणे हितकर आहे

नदि अतिगार बदन क्षान्त्यास ददजव, कुल्याची साल, व अतिवीथ याचा कल्क ताडुल्याच्या धुवणातून मध पाळून घावा.

पित्तातिघारात पित्तर पदार्थ खाल्ल्याने रक्त पट्ट लागते व गुदपाक होतो त्यावर मोचरस, उपद्रमरी, ज्येष्ठमध, व लोघ्र यानी तयार केलेले शेळीचे दुध, मध व सातूर घालून प्यावे. त्याच्याबरोबर भान जेवावा व त्या दुधात कापसाच्या पळ्या भिजवून गुदावर ठेवाव्या. शतवरीच्या मुळयाचा कल्क दुधातून प्यावा व अथ न खाता दुध पिऊन रहावे. म्हणजे रक्तातिमार लौकर घरा होतो.

ज्यास मुरदा होऊन वारंवार थोडथोडे रक्त पडते आणि पायूचा अवरोध झाल्यामुळे तो कठाने सरतो किंवा मुळीच सरत नाही त्यास पिछावस्ती घावा. शिगवा व पाडरा काचन मोचा पाला ठेवून तो व जव याचा काढा करावा. आपित्यात गुण व दुष घालून आव, गुदघ्नन, व कुणण्याच्या वेदना यावर त्याचा पिछावस्ती घावा.

कफादीय होऊन पुष्कळ दिवस अतिघार राहिल्याने गुद अघाक झाले म्हणजे स्वस्थानांतील वायु हटकून प्रबळ होऊन रोग्यास एकाएकी भारतो. म्हणून तापडतोव त्यास रामबावे. वायूच्या नंतर पित्त व पित्ताच्या नंतर कफ जिवावा. किंवा तिपांत ज्याचा जोर असेल त्यास प्रथम रामबावा.

भांति व शोथ, यापासूनहि वायु लवकर कुपित होतो. म्हणून भवातिघार व शोकातिघार यावर पातनाशक चिरेट्या करावी, आणि रोग्यास समाधान व भानद होईल असे उपाय करावे.

ज्यास मूळ पळल्यावाचून लघर्वा होवे, वायु सरतो आणि ज्याचा भांग प्रदीप्त झालून कोडा हल्ला आहे त्याचा अतिघार बरा झाला असे शनजाने.

उपास, ओंकारो, हौं, वैज, जुने ताडुल्याचा भात, राया किंवा हरिण. यांचे मोसाचा रस, शेळीचे तूप, दुध, दही व ताक, मध, जाम्बे, टाळीचे, जायफळ, शहू, जिरें, इत्यादि पदार्थ अतिघारांत हितकर आहेत.

रोखे, रफ्तार, पाणी पिये, घान, मधुन, उसळी, पावटे, मधव नगरेले अम, शोथ, लघुन, मारळ, पांढेभाज्या अवट व शारट रस, इत्यादि पदार्थ अतिघारात अपय्य आहेत.

बेबोचे साली दोन आंगठे किंवा मारड्याडाचे बर चर्चे-पशारार बाग शिंयानेहि अतिघार जातो. शगोदररस, अमस्ति-मुनरस, कुडमवटी, इत्यादि योगरत्नारांत मागितलेली औषधे अतिघारांत गुणकारी आहेत. [वामन; गरक, योगरत्नाकर इ.]

अतीत.—मागाराजिन्दातील एका गाव गन १०३० मध्ये रामचंद्र पठित भगवत् सांग गरीजान दिना त्यांत मांजे अतीत (ताडले ताणले, तने इत्येरी) याचा उल्लेख आहे. (रा. गं. ८.१२३.३५१). सन १९१८ कार्तिकपक्षी केन्हासि पनावा आपण बोरी स्वडिफाचे पत्र टिडून अशात घनरे गांवाच्या बेशमुणी दवरल तडा होता त्याचा निहाल केला, व महा-

दजी जयदळे याजकडे सद्गुरु देशमुली अगत्याबद्दल कळविले (रा. रा. १५.४८.१३).

अतीत—या जातीच्या लोकाना कच्छमध्ये दुसरी अनेक नावे आहेत. (१) गिर (२) पर्वत (३) सागर (४) गुरि (५) भारती (६) वन (७) अरन (८) सरस्वती (९) तीर्थ व (१०) आश्रम असे पोटविभाग या जातीत आहेत. आपल्या पोटजातीचे नाव आपल्या नावापुढे लावण्याची चाल या लोकात आहे. जसे—चवळ भारती वगैरे. या जातीतील लोकाना ब्रह्माची रहाता येते, अगर गृहस्थाश्रम घेता येतो. पहिल्या प्रकारच्या लोकाना मठधारी व दुसऱ्या प्रकारच्या लोकाना घर्यार म्हणतात. हे मधमास सेवन करतात. बरेच लोक भोक मागून उदरनिर्वाह करतात. परंतु इतर धंदे कर-म्याचीहि त्यांना सुभा आहे यांना गोसावी असेहि म्हणतात. हे जानवे घालीत नाहीत, याना पुनर्विवाह समत आहे. यांची मुख्य ठिकाणे म्हणजे मुजमधील कल्याणेश्वर, अजार येथील अजेपाल आणि पश्चिमेकडील कौटेश्वर होत. बहुतेक अतीत शैव असतात मेल्यावर यांच्या समाधी वाघून त्यावर लिग घरावतात. आसामातहि यांची थोडीशी वस्ती आहे. [Ind. Ant. V. 168. सु. गं. सेन्सल रिपोर्ट.]

अतीतानंद (अतीत)—याचे प्रभावतन याचे गृह ब्रह्मनंद या स्थानदानद अथवा शिवानंद हे निश्चित सांगता येत नाही. रा. चांदोरकरांचे मत शिवानंद असावे असे आहे. मय—योगवासिष्ठ. (स. क. वा. सू.)

अतीत—अतीत किंवा दीपकर हा बौद्धधर्मीय साधु हिंदुस्थानचा रहिवासी होता तरी त्याने निवेष्टात जाऊन तेथे कामाभिमोत परोक्षी मुघारणा पडवून आणिला. इ. स. १०३८ त जेव्हा त्याने निवेष्टात पाऊल टाकले तेव्हा त्यावेळचा सेधील बौद्धधर्मी अनीसिमान् मिथुनाच्या हातात असून त्यातील पिछाच भर्षासुळे तो अघनतीस पोचला आहे असे अतीशाला आड-वून आले. शुद्धतम बौद्धधर्माचा नमुना पुढे ठेवून त्याने एक नवीन कादम नावाचा पथ काढिला. या पथातूनच पुढे, हल्ली निवेष्टाचा राष्ट्रधर्म असणारा गेडुग (पोत-शिरप्राण) पथ निघाला. ब्रह्मचर्यपालन व विशाचमकीचे उपाटण या अती-शाने केलेल्या काही धार्मिक मुघारणा होत. त्याने जे अनेक तारिख प्रथ सिद्धिले त्यामध्ये 'मोधिपधप्रदीप' हा प्रत्येत आहे. त्याने हिंदुस्थानांतल्या बौद्धभाज्यांची निवेष्टी धर्मप्रचारात भाषांतर केले. अतीशालाच्या उपदेशाचा हितकारी परिणाम म्हणजे सधस्य व कपुं नोषाचे दोन धर्मवट मुघारलेले पथ पुढे निर्माण झाले, व त्यांतल्या त्यात सधस्य पथाचे धर्मस तर बरेच दिवस टिकून होते. इ. स. १०५३ त अतीशाला-जयल ने-टंग (Ne-tang) येथे मरण पावला. तेथे त्याच्या समाधीवर उभारलेला स्तूप अद्याप दिसतो.

अतूर—हे गांव, मद्राग इत्यांवात, कांम जिन्दातील अतूर ताडुल्याचे मुख्य ठिकाण आहे. लोकमेंल्या सुमारे ५०

हजार. गांध्या उन्नेरस एक लुनर किन्न आहे. तेथे अठराव्या शतकात प्रसिद्ध रावदार, घेटी मुद्रिदार, हारहात असे. सारलून त्यागडुला जाणाऱ्या घाटावर हा किन्न अगण्यामुळे देरअलोच्या युद्धात याला बरेंच महत्त्व होतं. १५८ त, व पुन्हा दिपूची झालेल्या युद्धात इमजानी हा निगा पेतला येथे निळीथी लागणूक होते, व बेलगाव्याहि चापल्या होतात. (इ. मं.).

अत्तर व सुगंधी पदार्थ - अत्तर करणे निंवा सांगधिकां फला. मनुष्यास शब्द, स्पर्श, रूप, रस यंगेरे ज्याप्रमाणे प्रिय आहेत त्याचप्रमाणे प्राणिंदियात शिथ असलेला अत्तरें निंवा सुवासिक पदार्थ यांचा उपयोग मनुष्य जातीत फार प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. पुण्याचा मधुर सुवास तसेच वस्त्रीची सूग, जवारी माजर वंगेरे प्राण्यांपासून निष्पत्ती सुगंधि द्रव्ये व वनस्पतिजन्य निषांग यापासून निरनिराज अत्तरें व सुगंधी तेले व अर्क तयार होतात. सुगंधी पदार्थांचे योगांश मनुष्याचे मन प्रवृत्त व आल्हादित होते यासुद्धे प्राचीन काळ या तसे सुधारलेल्या राष्ट्रात त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होत असे. इजिप्त, अरबस्तान, अयुरिया, इराण, या देशात तसेच इटली व ग्रीस या देशात त्यांचा फार खप होत असे. व त्यासुद्धे अत्तरें व सुगंधी पदार्थ तयार करण्याची कला फार पूर्णत्वास गेली होती. आपला हिंदुस्थान देश ह्या कलेंत फार प्रवीण होता. कारण सुगंधी द्रव्ये या देशात फार विपुल असून ह्या कलेस उत्तेजनहि फार मिळत असे. अत्तरें व सुगंधी तेल यांचा सौकी व विलासी लोकांतच प्रसार नसून धार्मिक संस्कार व शुभ कृत्ये करताना व देवतांचे पूजन करतेवेळीस पुष्पे व इतर सुगंधी पदार्थांचा उपयोग करण्याचा प्रथात सर्व देशात प्रचलित आहे. सुगंधी पुष्पे देवास निंवा माधुसताचे मूर्तनि बाहणे तसेच सुगंधी तेल भवने वस्तु अभ्यंग स्नान करणे फार प्राचीन काळापासून बहुतेक सर्व देशात प्रचलित आहे. मिरर देशात मृत मनुष्याचे प्रेक्षा संस्कार करतेवेळी सुगंधी तेलाचा वंगेरे सांगधिक पदार्थांचा उपयोग करीत. ग्रीस व रोममध्ये सुगंधी पदार्थांचा इतका प्रसार एवढा झाला होता व त्याच्या किमती इतक्या भवकर वाढल्या होत्या की त्याला आज्ञा घालण्याकरिता सरकारला निरनिराळी कायदे वेगवेगळे करावे लागले. हिचेच अगदा जगला जातिले मुद्दा अत्तरें व सुगंधी तेले वापरण्याचा फार शौन आहे. तसेच पद्धतशीरता चंदन, अनार व ऊद वंगेरे सुगंधी पदार्थ जाळण्याचा नियम समाजात प्रथात आहे.

सुगंधी द्रव्य वर सांगितलेल्या पदार्थांपैकी राजासायनिक मिश्रणानेहि तयार होतात त्यांना राजासायनिक सुगंध म्हणतात

अत्तरें व अर्क काढण्याच्या निरनिराज्या कृति आहेत. त्या मध्ये या लेनात विवृत्त रीतीन दणें शक्य नाही. राजासायनिक अर्क जर्मनी वंगेरे परदेशातून आपले देशात येऊ राहल्यापासून आपलेकडील अत्तराचे कारखाने बहुतेक नामशेष झाले आहेत. कारण हे अर्क किमतीन स्वस्त असून त्यांचे मिश्रणाने

सुगंधी तेले वंगेरे करण्याचे काम अगदी सोपे झाले आहे. ह्यासुद्धे हिंदुस्थानातून परदेशां कधी सुगंधी द्रव्ये बाहेर पाठविणें एवढाच धडा बहुतेक शिडक राहिला आहे. जाली रुपये किमतीचा कदा माल हिंदुस्थानातून बाहेर जाऊन त्याचेंच रूपाने होऊन निरनिराळे अर्क व अत्तरें आपले देशात येतात उ. १९१४/१५ मध्ये वजन टन ६७२५ व किंमत १४ लाख रुपये इतका कच्चा माल वापरल्या देशातून बाहेर गेला.

दिशे, अष्टतर व लाहेर येथून या अत्तराचा व्यापार होतो कच्चा माल मुद्दे बदरातून बाहेर जातो. घालील सुगंधी द्रव्यांपासून तेले निंवा अत्तरें तयार होतात. विलायती निंवा वेव्या घामळीची फुल, वेलाची फुल, धूप, शिलारस, कोष्ट कोळिजन, वेलची, अगल, मुद्देसुग, दालचिनी, सूर्याची फुलें, निंवा सूर्याच्या साठीचें तेल, राष्टाणिवाचें फुल, रोशेल, मोतिवा, छुंदे, चमेडी, व जाईची फुल, सोनबाळा, व साधा केवडा, कस्तुरी, जटामासी, पाच किंवा पानडी, गुलाबाची फुलें, चंदन, गव्हाळकचोरा, तीळ, बाळा, लोवाण, नागरमोथा, दवणा, मरवा, इ.

आपले देशातून सुगंधी द्रव्ये फक्त परदेशी जाती तर विनोप मुरुकाने आपल झाल नसतें परंतु त्याच कथ्या मालाचा अत्तरें परत देशात आयातें आपले फार मुकसान होते परदेशी अत्तरासुद्धे कनोजचे कारखाने थद पडत झाले आहेत. कारण अत्तराचे तीप्र अर्क (Concentrated Essences) साध्या तेळात मिसळून त्यापासून सुगंधी तेल व अत्तर करणें फार सोपें व कमी खर्चाचें झाले आहे. ही मिश्रणे जरी असले अत्तराची तुलना केल्यास कमी दर्जाची ठरतात तरी त्यांचा खप अतोनात होतो. मुक तीच जमनीबरोबर लडाई होऊन त्या लडाईच्या घाममुनीत परदेशीय अर्क येणें अजीबात थद झाले होते त्यावेळी मान कनोजच्या कारखान्यास पुन उत्तेजन मिळाले होते. कनोज, जोनपूर व गाझीपूर ही तीव शहरे अत्तरासबधाने सर्व हिंदुस्थानांत फार प्रसिद्ध आहेत. आपलेकडील तेले व अत्तरें काढण्याच्या कृति फार सोप्या परंतु ओवडणोवड तच्चेच्या असल्यासुद्धे त्याचा टिकाव सध्या परकीय मालापुढे होत नाही.

कृति नं० १ - पाटरे तीळ चांगले स्वच्छ धुऊन वाळवावे. नंतर त्यास थोडा पाण्याचा हात लावून जाईचें निंवा इतर ज्या फुलांचे तेल काढणें असेल त्या फुलाचा एक थर कलून त्यावर एण तिळच्या थर द्यावा. ह्याप्रमाणें एक फुलाचा व त्यावर एक तिळचा असे थर देत राहणे व नंतर त्यावर एक स्वच्छ कमल झाकून १२ पासून १८ तासपर्यंत तसेच राहू द्यावे नंतर तेळपणीन तेळ काढावे.

कृति नं० २ - अत्तर करणारे गंधीलोक एका मोठ्या हास्यांत पाणी भरून त्यात फुल दाकतात नंतर त्या भाव्याखाली आंच लावून त्यातील वाफ ऊर्ध्वदिशेकडून उडल्या भाव्यांत उतरवितात. ह्या भाव्यात आरेभीच चंदनी तेल किंवा रोशेल

पात्रेणैः सम्यक्. ताम्रपात्रे मृदापात्राण्ये वातेषु पानीं जम्बून
पत्रं ताम्रपात्रं वा पात्राणि भरती तैल जम्बूतैः तु पुष्पिनीं
परस्परं काष्ठन पेयत. हे तैल स्मृतेषु वसम अक्षर.

हृति नं. ३-आयुष्यं ज्ञा पुनर्वर्षे अक्षर काष्ठेन अथैव ही
पुनैः एषा वसिष्ठा कुशीन भरावी व ही मुकुटैत विद्यायै तैल
पात्रं ह्यं क्षीय न जाईत अथा तानीं वाटवीत्वा पूष
मात्रेण व ही मुमांरं पौन्या गवां मदिना उद्योत देवावी. नतर
ही पुनैः काष्ठन दाहून पुनरा नवीन पुनैः पालारी. वायुनाते
तान गार वेष्ट केन्दानि उत्तम प्रसार्ये अक्षर तदार होईत.

मुनापत्तानीं—मुनापत्तानीं पुनैः व पाणी एवम्ब कम्ब एका
महद्वारी पालारी. व ह्य महद्वारं दुगरे एक सदाने
महद्व पालये पात्रून ओत्ता मानीं दोन्हीचीतोंडे बंद करावी.
व एक नदी पेरून तारवण्या लहान महद्वपाच्या कुशीत ओढ
काष्ठन स्थीत ती नदी गय बंधावो व त्या छिद्रांनीहि ओली
मारी बंधावो. म्हणजे ओलीत पानी विषा पाक बाहेर येना
मारी. गय त्या नदीचा मध्यभाग दुगण्या दीवळ पाव्यात पुढेत
ओगे बरायें, आरि नदीच्या तीरापुनैः एक भांडें ठेवून महद्वपा-
पाली आनि प्रसीम करावा. अंतरीत पाणी तापले म्हणजे
त्याची वाफ होऊन ओ नदीपून पानी देवण्या पात्रांत पडेल,
त्याच मुद्रावारी म्हणतात. हे ऊर्ध्वनिष्ठा यत्रानें वाट-
विते पानी पार मुषाधिक होतें.

हृति नं. ३-ओढी ही रीत (मुताबी अक्षराचा अर्थ) -॥
ज्ञान, मोक्षिणा १ भीम, क्षिरिच्छावाट (ऊर्ध्वनिष्ठाजल)
॥०॥ स्थान. प्रथम आठोडीरीत व मोक्षिणा यांचे मिश्रण
करावे नंतर क्षिरिच्छावाट रतीन पात्रून प्लवंगिपरसें पात्रून
काढनीय भावें.

अरिश्वाट—निर्गोपीया तैलाचे येथ ३- व २- ज्ञान
मोक्षिणा एवम्ब कम्ब क्षिरिच्छावाट ३ पात्र पात्रवी.
वसन मुषाधिक अरिश्वाट तदार होई.

अक्षरवाट करपाची हृति नं. १-निर्गोपीये तैल २५ येथ,
एलेग ओढ-निर्गोपी १५ येथ, अरिश्वाट २५ येथ, एलेग अरिश्वाट
२५ येथ, एलेग आठ अरिश्वाट २५ येथ, एलेग अरिश्वाट होऊ-
बावी ॥०॥ भीम, एलेग ओढ पात्रुनाते निर्गोपी ॥०॥ भीम, अल-
कोट १-१ कम्बन हे सर्व त्रिवग एवम्ब कम्ब कावण्या भावानीं
पूष कम्बन व त्रिवग देवावे.

मंदिर वाट मंदिरवाटपाची हृति-उत्तम मंदिर तैल २
ज्ञान, तारवये तैल ॥०॥ ज्ञान, वसुती ३॥ येन, निगिष्ट आठ
कर्तन ३॥ भीम, गंगा १ भीम, प्रथम मंदिर कोडे क्षिरि-
च्छा व निगिष्ट मंदिर वाटो वर क्षिरिच्छा सर्व त्रिवगा पात्रून
सर्व एवम्ब कम्ब पात्रवी वसुती व त्रिवग देवावे. मंदिर त्याचा
वसुती वाट.

इक्ष्वाकू वाट करपाची हृति नं. १-जगता ॥०॥ टांक,
एवम्ब ३॥ टांक, मुषावट ॥०॥ टांक, एवम्ब ३॥ टांक,
३॥ येन ॥०॥ टांक, क्षिरिच्छा ॥०॥ टांक, मय ॥०॥ टांक, वसुती

॥०॥ टांक, मांही २॥ टांक, चोगविनी २॥ टांक, जयमांही ॥०॥
टांक, पयो २॥ टांक, वरीत विप्रस चारीक वसुती व वसुती
मयात वाटवावे व वाटवण्या येण्यावरीतों त्यांन कोळगाची पूष
पात्रून नंतर वावण्या चोवा घेऊन त्यावर उदवण्या घडव्या.

हृति नं० २-मळपारी चंदन -१- टांक, कृष्णाग ॥०॥ टांक,
देवदार ॥०॥ टांक, नगला ५ तोळे, मय ९ तोळे, कृष्णाग ५
तोळे, अंशर ॥०॥ तोळा, चोगविनी ३ तोळे, गहुला १ तोळा,
मांही १ तोळा, सागर २॥ तोळे, अगळ ५॥ तोळे, वसुती
॥०॥ तोळा. सर्व विप्रस वसुती व वसुती मयात वाटवावे व
वसुतीची पूष पात्रून वावण्या चोवावर उदवण्या घडव्या.

हृति नं० ३-इक्षाचे पात्रांत मुषा वातपून दाट बलक
करावा नंतर त्या बलकात एकेक कांडी मुद्रातून काढून मुषात
पोडारी. नंतर ही मुद्रामुद्रात पांडीवर हलक्या हातानें साठन
माफ व मुद्रामुद्रात घरावी.

उत्तम मुषाधिक उदवती करणें अतस्मात् उदवती साठन
ताम्बावर अतस्मात् अक्षर मुषाधिक तैलाचा बोळा हलक्या
वसुती फिरवून उदवती वायवीत वाटवावी.

हृति नं० ४-जगतायेथ ४ तोळे, कृष्णाग ४ तोळे, वाळा
३ तोळे, दातविनी ४ तोळे, सागर ३ तोळे, कथोरा ३ तोळे,
चंदन १० तोळे, दुग्धकूल ३ तोळे, गहुला १ तोळे, मुलाबळी
३ तोळे, मंदारकडी १ तोळे, वसुती ॥०॥ तोळा, हे सर्व पदार्थ
योग्येणें पुढून दिलात व वसुतीमिषाय चारीचे एवम्ब कम्ब
वसुती वसुती. नंतर क्षिरिच्छावाट ही वसुती वसुती इतर
पदार्थांची मुद्रा व वसुती पात्रून मिश्र करावी. वाळा रंग
येण्यावरीत कोळगाची पोडी वसुती वसुती केलेली मुद्रा ही
मिषातून सर्व मिश्रण मंदन कम्ब एवम्ब वसुती. उदवती कर-
ण्यात गेल आचारवेदां चौरत आचारव्या वापरा येने बरे,
कारण चौरत आचार मिश्रण जगें भरतो तगा गेल धरित नाही.
वालांवर मिश्रण वापरात तें हातात विष्टे नवे म्हणून मुषात
निगोपी कोळगाची मुद्रा जवळ देवारी व ती मधून मधून
हातात वायवीत जावी.

अक्षरवती करपाचा प्रारंभ-वसुती १ मुष, अंशर २ मुषा,
चंदन १ तोळा, वेतार १ तोळा, सागर ३ तोळे, वसुती ॥०॥
तोळा, मय १ तोळा, मय १ तोळा, मय १ तोळे,
उर ॥०॥ तोळा, क्षिरिच्छा ३ तोळे, नगला १ तोळा, मंदार
१ तोळा, जगता १ तोळा, कोळगाच्या ३ तोळे, मुष १
तोळा, वसुती १ तोळा, नगला १ तोळा ॥०॥ तोळा, हे त्रिवग
वाटो. वाडी सर्व हृति उदवतीप्रमाणे.

अक्षरवती करपाची हृति—वालेत वेतार आतून
उद्योत वाटवावे. मय वाटवतात चारीक वाटवावे. वसुती
पूष तावण्या रतीन कोडे मुषावारी पात्रून वसुती चारीक
मधून मय तावण्या रतीन कोडे वाटवावे. वसुती
कोडे मुषावारी तैल तावून वसुती कोडे वसुती वाटवता.

अष्टगंध—केदार, कस्तुरी, कापूर, गोरोचन, देवदार, कृष्णा-
गंध, पांडुरा चंदन, नागमोक्ष, याना अष्टगंध ही सत्ता आहेत.

कृत्रिम कस्तुरी करणे—एक द्रव्य अरनेले घेऊन त्यामध्ये
त्याच्या चौपट नमाम्ल (नैट्रिक वॅडिड) थोडेथोडे घालावे, नंतर
काचेच्या तळईने ते मिश्रण पिवळी पूड होईपर्यंत ढवळावे
म्हणजे त्याला खऱ्या कस्तुरीचा वास येऊ लागतो. नंतर त्यात
कस्तुरी १५ ग्रॅम मिळवावी.

अरगजा करण्याचा प्रकार—नागमोक्ष, गवळा, जरकचोर,
जटामाती, तज आणि वाळा ही प्रत्येक दोन दोन भाग त्या-
नीत. दगडकूल, कृष्णागर, जायपत्री, लवंग, वेळदोडे, चंदन,
जायफल, कापूरकचरी, पाच व कस्तुरी ही प्रत्येक एक एक भाग,
केदार -११-भाग, मोतिया अक्षर -१-भाग, चंदनी अक्षर -१-भाग,
मुळाची अक्षर -१-भाग या सर्व जितका घेऊन त्यांपैकी कस्तुरी,
केदार, आणि अक्षर खेरोळ करून याही सर्व जितका कुटून
यारीक बल्लाळ कराव्या. नंतर त्यात केशर व कस्तुरी खलन
त्या मताल्यास अक्षराची पुढे द्यावी. म्हणजे उत्तम प्रकारचा
मुवाचिक अरगजा तयार होतो.

अवास लावण्याची सुगंधी उटवी.

कृति नं. १-यारीक दाळचिनी, वेलदोळ्याचे दाणे, शेव-
ग्याच्या चिया, नागमोक्ष, जायपत्री, कचोरा, वाळा, आणि
कापूर हे जिनस सारख्या प्रमाणाने घेऊन पाण्यात वाटून अवास
काढणे, हे उटवे फारच सुगंधी आहे.

दशांग्याच्या गोळ्या-सुगंधी पदार्थांच्या गोळ्या करून मुवास
बेण्याकरिता जाळतात. त्या करण्याचा प्रकार येणेप्रमाणे.—
उचीचंदन ८, शुण्डु ८, वाळंतरोळ २, धूप ४, कृष्णागर
८, देवदार २, जायफल -११- कोष्ट कोरिजिन २, कापूर -११-
वाळा २, चर लिहिल्याप्रमाणे तोळेवार जिनस घेऊन ते यारीक
बल्लाळ करून त्या चूर्णाच्या तुपात गोळ्या कराव्या.

वर सांगितलेल्या कृतीप्रमाणे शुद्ध अक्षर व तेले निघतात.
परंतु अलीकडे रसायनशास्त्राच्या प्रगतीने या पूर्वीच्या पद-
तीची जरूर राहिली नाही. रासायनिक रीतीने प्रथम सर्व
जालींच्या भुक्तिक द्रव्यांचे पृथक्करण करता येते. या पृथ-
क्करणाचे साधनांनं प्रत्येक जातीच्या सुगंधात मूळद्रव्य कोणती
आहेत व कोणत्या प्रमाणात ती छटपटार्थात मिसळलेली साप-
डतात, हा प्रथम शोध करता आला. या शोधासुळे अक्षरांत
मिसळ करून निरनिराळी मिश्रणे तयार करून गंधी छोट निर्मळ
अक्षर म्हणून विकतात. मूळ फुले किंवा इतर छटिबन्ध सुगंधी
पदार्थ याचा उपयोग दिवसेंदिवस मार्गे पडत चालला आहे व
रासायनिक मिश्रणजन्य अक्षर व अर्क यांचा उपयोग अतिशय
जारीने सुरू आहे. जर्मन हेन्री (Heiko) नावाचे सुगंधी अर्क
साधे तेलात (म्हणजे मिटेल रोचरेल बॅगरे) किंवा वासरुद्वित व
रंगहीन वासरुद्वित तेलासारखे एक शुद्ध तेळ मिळते त्यात मिसळून
नाना प्रकारांची अक्षर व केशस लावण्याची तेले तयार कर-
तात या कृतीने योश्या खर्चात तेले व अक्षर दोन्ही असल्या-

सुळे करण्यास पायदा चांगला राहून मेहनत फार थोडी
पडते कृत्रिम नीळ व चरसफेज नीळ चांच्यांत जो फरक
तोच कृत्रिम अक्षर व फुलापासून किंवा इतर छटपटार्थातून
वाडलेले अक्षर यातही दिसून येतो म्हणजे मग्या अक्षराचा
किंवा अर्काचा जो सौम्य आल्हादकारक व टिकाऊ मुवास येतो
तो कृत्रिम अक्षरात किंवा अर्कात नसतो. याचे कारण मग्या
फुलात व सुगंधी द्रव्यात असे काही सूक्ष्म पदार्थ असतात की
त्याचा शोध रसायनशास्त्रास असाय लागला नाही. व यामुळे
कृत्रिम सुगंध करण्याची कला असाय पूर्णावस्थेत पोचली नाही.
[वाच्य-वाच्यसूची 'आद्य' व 'अभि' पहा]

अक्षर फरिदुद्दिन—हा इराणी कवि व गूढतत्त्ववादी
निराणूर येथे १११९ त जन्मला. व तो १२१९ त मारला
गेल. परंतु त्याच्या जन्ममृत्यूच्या तारखाविषयी मतभेद आहे.
त्याचे खरे नाव अश्व तालिब (किंवा अश्व हामिद) महमद
बिन इब्राहिम हे असून फरिदुद्दिन (धर्मातील मोती) हा त्याचा
मुसता निवास होता. तो आपल्या बापाचाच गव्याचा धंदो
करी. गूढ व अदृश्य अशा आत्म्याच्या अस्तित्वाबद्दल खाली
दिल्याप्रमाणे अत्यंत चमत्कारिक तऱ्हेने त्याचे मतज्ञान
उत्पन्न झाली. एके दिवशी एक फकीर त्याच्या दुकानासुद्ध येऊन
त्याला म्हणाला की, "हा सर्व मात धर्मच सोडून तुला मृत्यूला
कवळाळावे लागेल, याबद्दल मला खेद होतो" हे ऐकल्याब-
रोबर त्याने आपले दुकान बगैरे सोडून देऊन सर्व वित्त पार-
मार्थिक गोष्टीकडे लक्षिले त्याने मळा, इजिप्त, दमास्कस व
हिंदुस्तान बगैरे ठिकाणी प्रवास केला, त्याचे बरेचसे राहणे
शाखर मुद्रामे झाले.

त्याच्या मृत्यूचीही हकीकत थोडी चमत्कारिक आहे. जेनि-
झस्तानाच्या एका हेनिकातेने त्याला कैद करून गुलाम केले त्याची
चाणवी किंमत येत असता त्याने आपल्या धन्याला चाणवी
जबर किंमत येईल तोपर्यंत वाट पाहण्यास सांगितले पुढे पडिल्या
सचचाप्रमाणे किष्कप्रसन्न संवाद करता न आल्यामुळे त्याने
रागावून फारेदुद्दिनाला ठार केले. पुढे याच्यावर एक भयं वरने
वापण्यात आले, हा जागेला धार्मिक महत्त्व प्राप्त झाले. त्याने
१,२०,००० द्विपाद कविता लिहिल्या. शेवटी त्याने इतके
मजत तपाचरण केले की, तो पुढे काव्यही लिहोनासा झाला.
त्याचे अत्यंत प्रसिद्ध काव्य म्हटले म्हणजे 'मतिक आत' हे होय.
महापदवी लीन होण्याबद्दल जिवाची काय घडणू अतरे व
शेवटी त्याला काय प्राप्त होतं हे त्यात बायले दाखविले आहे.

अभ्युत्थोद्यम—सप्त सोमसत्त्वांची एक याग अभिष्टोम याग
हाल्यानंतर हा याग करावयाचा असतो त्यातील सर्व कर्म अभि-
ष्टोमाप्रमाणेच करावयाचे असते यांतील विशेष हा की, अभि-
ष्टोमामध्ये सुवेच्या (शेवटच्या) दिवशी वारा साराचें रासन
व बारा स्त्रीनाचें गान होतें व अत्यभिष्टोमांत ही सत्ता तेरा
असते अलीकडील काळात या सप्त सोमसत्त्वा (याग) वेग-
वेगळ्या कौशी करीत नाही. अभिष्टोमानंतर शेवटची सोम-

सध्या जो सर्वश्रुतामक याग तोच करतात व त्यामध्यें मधील अत्यमिष्टीम, उमथ्य, पोडशी, अतिरात्र, वानपेथ याचा समावेश केला जातो याचा उद्देश सहिता भंयात आढळत नाही

अत्राफ इ वाल्डा—हैद्राबाद संस्थानातील एक जिल्हा याचा बहुतेक भाग डोंगराळ आहे मुली व माजरा या नद्या या जिल्ह्यातून वाहतात सुरक्षित व इतर जंगलात चित्ते, अस्वल, तरस व बघी कधी वाघ वगैरे श्यापदे आढळतात तळी व पाण्याचे प्रवाह पुष्कळ असल्यामुळे या जिल्ह्यातील हवा हर्द आहे व पावसाळ्यात मलेरिया तापाचा आजार वराच सुरू असतो आम्बोवत ते मार्चपर्यंत हवा निरोमी असते वार्षिक पाऊस सरासरी ३३ इंच पडतो

इ ति हा सन्हा जिल्हा १९५० ते १३२५ पर्यंत वारंगळच्या काकतीय राजाच्या ताब्यात होता, परंतु मुसलमानानी दखन जिफ्रियापासून तो त्याच्याच ताब्यात आहे मुलतान महमद-शाह ब्राह्मणी ह्याच्या कारकीर्दीत तेलंगणाचा हुमदार स्वतंत्र होऊन त्याने १५१२ त मुलतान जुली कुतुबशाही ही परवी धारण केली अंबरगजेस बादशाहान हा जिल्हा कुतुबशाही राजापासून घेऊन दिल्लीच्या साम्राज्यात जोडला, पुढे अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हैद्राबाद संस्थानची स्थापना होऊन त्याच ह्या जिल्ह्याचा समावेश झाला

हैद्राबादच्या पश्चिमेस गोवळकोंड्याचा फिज ही कुतुबशाही राजाची राजधानी होती.

हैद्राबाद शहर सोबत इतर भागाची लोकसंख्या सुमारे सवाचार लक्ष आहे सै ८७ लोक हिंदू आहेत, व ते तेलगू भाषा बोलतात

शे व पी —कुतुबेक जमिनीत वाढवें प्रमाण जास्त आहे ज्वारी, बाजरी व तांदूळ ही येथील मुख्य पिकें होत

क्कर, बासाल्ट व घानाइट हे खनिज पदार्थ या जिल्ह्यात सापडतात अवर्षित साठ्यात अशुद्ध सोडा (crude carbonate of soda) व पाटलर तालुक्यात बहावादी दगड सापडतात

व्या पा र था णि द ल ण व ल ण —चादूर येथें साव्या व शतस्माल, आणि असफनगर येथे ताप्याची व पितळेची चांगली माडी होतात ज्वारी, तांदूळ व इतर धान्य, काजूस, मूळ, सवापर, कातडी, हार्ड, वगैरे पदार्थ या जिल्ह्यातून वाहारे जातात, व मीठ, अन्न, देशी मुनी कापड, केरोसीन वगैरे जिनस वाहेरून येतात हैद्राबाद व व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे, पण इतर पुष्कळ ठिकाणी दर आठवळ्यास बाजार भरतो निगाम स्टेट रेल्वे या जिल्ह्यातून पूर्वपश्चिम गेलेली आहे हैद्राबादहून हैद्राबाद गोदावरी व्हॅली, हा बागगोदीचा फाटा निपतो हैद्राबादहून पाच सडगा मिथलात पहिला खानगावादे-वरून महदुवनगरला, दुसरी नळगदेदला तिसरी बिबीनगरवरून मोंगीरला, चवथी मेदवलला, पाचवा विष्णुकोटावरून पतचे-रुला जाते दुसरी एक सडक धारवरून काहीरला जाते

रा ज्य न्य व स्या व गै रे --या जिल्ह्यात सह्या तालुके आहेत मेदवल, जकल, पतलूर, असफनगर, अवर्षित, शहा-बाद दोन तालुक्यांचा एक विभाग करून त्यावर तालुकदार नेमिलेला असतो, व प्रत्येक तालुक्यावर तहसिलदार असतो. या जिल्ह्यात लोकरल कोडे अशफ दफान झालेली नाहीत हैद्राबाद संस्थानातील इतर जिल्ह्यांच्या मानान हा जिल्हा शिक्षणाचा बाबतात घराच पुढे गेलेला आहे १९०१ मध्ये रा ३-५ लोकना लिहिता वाचता येत होते

अत्रावळी—हें गाव, सयुक्त प्रांतात, अलीगड जिल्ह्या-तील अत्रावळी तालुक्यात आहे १९०१ मध्ये याची लो स १६५११ होती १८५७ सालच्या बडाच्या वेळी हें गाव जून पामून सज्जवरपर्यंत बडोदोराच्या ताब्यात होतें दगोखोरणा बद्दल येथील मुसलमानांची ट्याती आहे

अत्रि—मूळ शब्दार्थ 'वापारा' असा आहे हा महर्षि अत्रि, इद्र, अधिन् व विश्वेदेवता याच्या सूत्राचा कर्ता म्हणून वेदात आला आहे याच्या सवधी वरिक्त वाङ्मयातील माहिती विभाग तीन दाशरज युद्ध या प्रकरणात व शब्दसूत्रि प्रकरण ५ यांमध्ये येऊन गेली आहे यासंबंधाची बौद्धानिक माहिती पुढीलप्रमाणें मांडता येईल स्वायभुव भन्वतरामध्ये, प्रजोत्पा-दनार्थ, ब्रह्मदेवानें जे दश मानसपुत्र निर्माण केले होते, त्या-तील हा एक असून ब्रह्मदेवाच्या नैनापासून उत्पन्न झाला होता व यास, कर्दम प्रजापतीच्या कन्यातील अनसूया नामक कन्या, ही बी होती यास तिचे ठायी दत्त, दुर्वासा, आणि सोम, असे तीन पुत्र झाले होते पुढें त्याच मन्वतरात, सर्व ब्रह्ममानसपुत्र महादेवाच्या शापानें मरण पावले, त्यात हाहि मरण पावला होता

(२) पूर्वाचे ब्रह्मपुत्र मरण पाडले अनता, ब्रह्मदेवानें, त्यास, चालू वैवस्वत मन्वतराची, पुन उत्पन्न केले, त्यात हा ब्रह्म-देवान स्वत यज्ञ केला, त्यातील धर्माच्या अर्ध (जवाला), कापामसून उत्पन्न झाला होता येथहि यास, अनसूयाच धी होती, मान दत्त, दुर्वासा, सोम, आणि अर्धमा, असे चार पुत्र, व अमला नामक महाव्रतानिष्ठ कन्या, अशा अपत्यें होती हा प्रस्तुत, अत्रि ज्येष्ठमागा असणाऱ्या द्वादशादिवातीतील एका वादित्यासमागम संचार करीत असतो

दाशरज राम, दडकारण्यात चालला असता, याच्या आश्र-मास गेला होता त्या काळीं यान, त्याच उत्तम प्रकारानें, वादरातिथ्य केले होतें, तसच अनसूयेनेहि, सीतेचें आतिथ्य करून, तिच्या प्राप्तिप्रतिपत्तक नीति सांगितली होती पुढें, राम जाण्यास निघाला असला, सीताहि निघाली तेव्हा, तिला, मार्गसवधीं थम, व राससापासून मीति इ० होऊ नयेत, म्हणून अनसूयेने, अगतागादिक उत्तम उत्तम वस्तु दिल्या, नवर अनीनें सीता व लक्ष्मण यासहित रामास दडकारण्याचा मार्ग दाखवून, मार्गस्थ वेले (रा रा अयो. स. ११७-११९)

याच्या कुळात यासहित मन्त्रदेवें ऋषि सदा होते. ते असे मुख्य स्वतः हा, अर्द्धस्वन, स्वाध्याय, गविष्टिर, कर्णर, आणि पूर्वातिथि. (मत्स्य. अ. १४४).

याच्या वंशाची वृद्धि करणारे ऋषि नऊ. ते असे.—अत्रि, गविष्टिर, वाहूतक, मुद्गल, अनिथि, यामरघ्न, सुमगल, बीज-वाप, आणि धनजय. यात अत्रिचशातील ऋषि, व त्याचा प्रवरन्यवस्या अशी—उद्दालकि, घोण, कर्णरिष, शौमिनु, गौर-प्रीच, गौरजिन, चैतायण, अर्द्धपण्य, वामरघ्न, गोपन, तति-पिंडु, कर्णजिह्व, हरप्रीति, नैद्राणि, शाखलायति, तैलय, वैलेय, दुसरा अत्रि, गोनिपति, जल्द, भणपाद, मौपुषि, आणि छद्म-गय, हे सर्व, आग्नेय, स्वाध्याय, आर्चनानग, असा तीन प्र-राचे होते.

गविष्टिर कुलोत्पन्न, दाक्षि, बलि, पण्यि, कर्णनाभि, शिला-दंनि, बीजवापि, शिरोप, मानवेश, दुसरा गविष्टिर, आणि मलदन, हे सर्व, आग्नेय, गविष्टिर, पूर्वातिथि आणि आग्नेय, गविष्टिर, आर्चनानस, असा दोन भेदांनीं त्रिवराचे होते. वाहूतक कुलोत्पन्न, आग्नेय, आर्चनानस, वाहूतक असा त्रि-वराचे मुद्गलोत्पन्न, आग्नेय, आर्चनानस, पूर्वातिथि, असा त्रि-वराचे, धनजय कुलोत्पन्न आग्नेय, आर्चनानस, धानजय, असा त्रिवराचे आणि अतिथि, वामरघ्न, सुमगल, बीजवाप, या चारही कुलोत्पन्नांस, आग्नेय, आर्चनानस, अतिथि, आणि आग्नेय, आर्चनानस, गविष्टिर, असा दोन भेदांनीं तीन प्रवर असतात. मान यात सुमगल कुलार, आग्नेय, सुमगल, स्वा-ध्याय, असा विदोप असतो.

कालेय, चालेय, वामरघ्न, आग्नेय, मैत्रेय, कौट्रेय, शौभेय, इत्यादिक ऋषि, अत्रीच्या कन्या घरातील होत म्हणून, यात आग्नेय, वामरघ्न, पौत्री, असे तीन प्रवर असतात. (मत्स्य. अ. ११६). या कन्याउलातील वंशाशी, विश्वामित्र, आणि यमिष्ठ, यातील कुलोत्पन्नाचा विवाह होत नाही

(३) चालू धैवस्वत मन्वन्तरातल्या एरोणिम्याच्या चौकडीत झालेला ध्यान.

हा व्यास होऊन गेलेला अत्रि, असुक असा नियम करता येत नाही, म्हणून जेमें वाटतें कीं, यमिष्ठ आणि अनिरा, या दोन कुळात दोन अत्रि आढळतात, त्यातील एक असाचा.

(४) चालू मन्वन्तरातल्या सप्तर्षीतील एक, हाही, वर सांगि-तलेल्या दोहोंतील एक असावा.

(५) गौतमकुपीयामित्र, एन ऋषि, हा, द्वितीयाथर्ष जो शुक्र त्याच्या चार पुत्रात दुसरा पुत्र अत्रि आहे, तोच जमावा जमैं वाटतें. हा अत्रि, एखादा वेनकुलोत्पन्न एका राजाच्या यज्ञात द्रव्ययाचनेकरिता गेला, आणि तेथ राजाची याने, तू केवळ ईश्वरच आहेस, अशी स्तुति केली. तिचा, वाण्यांकारी तिरस्कार करून, राजाने यास म्हुटले कीं, राजाची ईश्वराशी साम्यता करून, स्तुति करणे योग्य नाही, तेव्हा दोषातून कोणाचे म्हणजे रार, असा त्या मनेत वाद पडला. शेवटीं, यथार्थ निर्णय व्हावा

म्हणून, काही सदस्य गनतुमाराकडे गेले व झालेलें घर्तमान त्यांनी त्यास सांगितले, ते ऐऊन गनतुमारानीं, अत्रीचें म्हणणे खरें असे सांगताच, त्यांनीं परत येऊन, ते म्हणजे राजास कळविणें, त्यावरून राजा सतुष्ट होऊन, त्यानें यास इच्छेपेक्षा अधिक द्रव्य देऊन मार्गस्थ करताच, हा आपल्या आश्रमास परत आला (भार० वन० अ० १८५)

अथगडः—ओरिसातील एक देशी संस्थान याच्या उत्त-रेस धेनकानालचें संस्थान, पूर्वेस व दक्षिणेस बटक जिल्हा, आणि पश्चिमेस टिमिया व धेनकानालची संस्थान आहेत. येथील जमीन मगोट व सुपीर असून येथे मुख्यत्वेकरून भाताचें उत्पन्न होतें

या संस्थानचा मूळपुरुष श्री. करणीलादी पवार्त पाटना-ईक हा होय. तो प्रथम पुरीच्या राजाचा प्रधान होता राजाने स्वयं होऊन त्याला हे संस्थान दिले असें काहींच मत आहे व काहीं असें म्हणतात कीं, राजाने आपला बहीण त्याग देऊन हे संस्थान आदण दिले. संस्थानाची लोकसंख्या सुमारे चवे-चाळीस हजार आहे १९०१ मध्ये वार्षकी पक्का २६४३ हिंदु नव्हते. (३ गें).

अथणी तालुका—मुंबईप्रांतात घेवगाव जिल्ह्या-तील ईशान्येकडचा एक तालुका १९२१ मधील लो. स. १२४६७८ अथणी व कुडची ही या तालुक्यातील मोठी गावे आहेत. बहुतेक जमीन बोसाड व वृक्षरहित आहे ह्या कोरडी व निरोगी आहे. या तालुक्याच्या दक्षिण भागातून कृष्णा नदी वहाते.

अथणी गांवः—मुंबई इलाहा जेवगाव जिल्हा उ. अ. १६° ४०' व पू. रे. ७५° ७'. जेवगावच्या ईशान्येस सुमारे ७० मैलावर हा गाव आहे लोकसंख्या (१९२१) ११५३८. जुना गाव पडका असून त्याचे उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील दरवाजे अथारि पहाडयास मिळतात येथे दर रविवारी व सोमवारी बाजार भरतो, व गुराचा बाजार बराच चालतो इ. स. १८५३ सालापासून येथे म्युनिसिपलिटि आहे (इ. स. १८८०-८३ सालीं तिचे उत्पन्न १२५३० रुपये व रानें १४०८० रुपये होता.) येथे ५५१ जिनियचे कारखाने आहेत मुख्य धोर मांस, तसेच जोडव्या वगैरे धान्ये होतात गावात एक हाय-स्कूल, ए. व्ही स्कूल, प्राथमिक शाळा आहेत येथून विजा-पूरला मोठ्या जाते येथे एन पट्टी मातीची गडी असून तीत दोन वाडे आहेत. सिदेश्वर, जमुलेश्वर अशीं दोन जुनीं देवळें असून एक मशीदही आहे.

इ ति हा स —द. स. १६३९ साली मॅच प्रवासी मदेल्स्को याने अथनी शहर (Atteny city) असा उल्लेख केला असून विजापुर आणि गोवा यांच्या दरम्यान मोठ्या व्यापाराचे ठिकाण आहे (Ilarris' Voyages II 129) असे बर्णन केले आहे इ. स. १६७० साली इंग्लिश भूगोल्फेता आजित्वी याने हा गाव विजापुरापासून दोन दिवसांचे रस्त्या.

वर असून व्यापाराचे टिकाण आहे असे लिहून ठेवले आहे (Aths V 247) इ स १६७१ साली इमज प्रवासी म्हावर यान हुटणे (Huttancy) या नावाने याचा उल्लेख केला आहे (East India and Persia 175) इ स १६७१ साली मोंगल सेनापति दिलावरयान याच्या ताब्यात हा गाव होता. हा गाव स्थान शिवाजीपासून जिकून छुटला होता. पितापुत्रांचे भाडण क्षात्यामुळे सभाजी याचे पूर्वी काही दिवस दिलावरयानाकडे येऊन राहिला होता. येथील लोकास मुलाम म्दयल विकून टाकण्याची इच्छा दिलावरयानाची होती परंतु सभाजी या गोष्टीविषय होता तथापि रानाकडे सभाजीच्या मताकडे वळून गेले, त्यावरून सभाजी रागावून पुन्हा आपल्या बापास जाऊन मिळाला. यावेळी इंग्लिशच्या कारवार येथील ब्रह्मराज्ञी या गावाचा बराच व्यवहार होता इ स १७२० साली निजामाने हा गाव सर केला परंतु आपला त्यावेळचा दोस्त कोल्हापुरचा राजा याचे हवाली केला, व त्याने इ स १७३० साली साताऱ्याचे फाट्ट छत्रपतीस देऊन टाकला इ स १७९२ साली कें मूरने हा महाराजाच्या व्यापारी गाव होता, असे वर्णन केले आहे. येथील दक्षिण व पश्चिम दरवाजे रास्त्यानी बांधले आहेत इ. स १८३१ साली निपाणीचा सध्यानिच विजयिक मरण पावल्यामुळे हा गाव ब्रिटिश सरकारकडे आला (वे गं).

अधमलिक -- बंगालमध्ये ओरिसाचे एक भांडलिन संस्थान, याच्या उत्तरेस रंगमालेचे संस्थान, दक्षिणेस महानदी, आणि पश्चिमेस सोनपूर व रंगमाले ही आहेत. प्रतापदेव हा या संस्थानचा मूळ पुरुष होय अशी दंतकथा आहे. पुढच्या राजाने त्याच्या मात भावांपैकी दोघाचे दार मारिल्यावर, त्याने अधमलिक येथे येऊन रोम राजास दार मारून संस्थान आपल्या नात्यात घेतले १८९४ मध्ये इमजानी येथील राजास ओरिसातील इतर संस्थानिकांप्रमाणे सनद दिली. संस्थानचे उत्पन्न ७१००० रु आहे. राजा इमजनास वार्षिक शहशोदागळ ४८० रु देतो. इमारती लाकूड, तांदूळ, व गिऱ्याची धान्ये याचा व्यापार येथील व्यापारी व नावानी होतो. येथे बडबडून जावे लागते की एव् रेलवेवर ह स्टेशन आहे. पाऊन गंगामती ५१'८०' असतो. लोकसंख्या (१९९१) ५३०६६.

अथर्वण -- प्राचीन अग्निउपासक पुरोहितास अथर्वण असे म्हणत पुढे हे नाव गगनरुत सवे निपुत्रांस पडले 'अथर्वण' हा शब्द पंडितभारतीय वाङ्मया असून अवेस्तातील अथर्वण याशी संबंधित असतो (वेदविद्या भा. ५२ पाठा) ब्राह्मण ज्ञानाचा उदय होऊन त्यांच्याकडे परास्वाम्य येण्यापूर्वी अथर्वण यांचेच भारतात येणे पाहिले असल्याने असा एक समज आहे. अथर्वणांचा वेद अथर्ववेद असून त्याच्या सामाया अथर्वण व अथर्वण हे पुढील उताऱ्याने दिले आहे --

व्यासमहर्षींनी यजुर्वेद महातत्त्वची अथर्वसंज्ञक चौथी शाखा आपल्या अत्यंत वेळखोरी 'सुमनु' नामक शिष्याला सांगितली आणि सुमनु त्या शाखाविभागार्थ आपल्या 'कथ' नामक शिष्याकडून अध्ययन करविले. कथाने त्या सहितेचे दोन शाखाभेद केले आणि वेददर्श व पथ्य या दोन शिष्यांना पडविले. मौद्ग, ब्रह्मवली, शालकायनि, पिप्पलाद व आणगी इतरे विलेक, वेददर्शाचे शिष्य झाले. पथ्याचेहि ब्राह्मण, कुमुदादि व शौनक असे तीन शिष्य सहितारार झाले. शौनकाने आपली सहिता दोन ठिकाणी करून एक बभूला व एक सैधवायनाला दिली सैधवायन व मुजकेश याच्या शिष्यांनीहि आपआपल्या सहितेचे दोन दोन विभाग केले. श्रेष्ठ अशा आथर्वणाच्या सहितेचे नक्षत्रकल्प, वेदकल्प, सहिताकल्प, आगिरसकल्प आणि शांतिरस असे पाच भेद आहेत. बापु पुराणात असलेली हकीमत प्राय अशीच आहे. फक्त सैधवायनाने आपल्या मुजकेशनामक शिष्याला आपली सहिता दोन ठिकाणी विभागून दिली, इतरांचे फक्त आहे. परंतु त्याने विष्णुपुराणास विरोध न येतां उलट एकवाच्यता होते. सैधवायन व मुजकेश या शुद्धशिष्याच्या पुढे होणाऱ्या शिष्यांनी आपआपल्या सहितांचे दोन दोन विभाग केले असा विष्णु पुराणातील श्लोकाचा अर्थ घेतला म्हणजे काही मानगड राहता नाही. बापु पुराणात आलेल्या नावाचा विष्णु पुराणातील नावाशी किंचित फरक आहे पण तो फक्त नावाचा आहे. मौद्गलाचा मौद्ग म्हटले आहे, शालकायनीला शालकायनि म्हटले आहे व वेददर्शाच्या आगी वेदस्पर्श आला आहे, एवढेच काय सै. पथकल्पापैकी दुसरा कल्प जो 'वेद' त्याच्या ऐवजी 'वेदान' असे नांव आले आहे अथर्ववेदतरुच्या एरवर ९ शाखा विस्तारल्या व त्याला पाच कल्परूपी फळे लटकली. चरणव्युद्वापये अथर्वसहिते भेदाच्या नांवाची यादी आहे ती अशी -- पिप्पल, दान्त, दामोदात, आंतपन, जायली, शौनक, ब्रह्मवली व वेददर्श आणि चारणविय येथील कल्पापैकी वेदानास 'विधानरस' व आगिरसलास 'अभिचारकल्प' असा नावात फरक आहे. ('स्वाध्याय' व १ टें, अ. १ ला)

अथर्वणांचा वैदिक इतिहास तिसऱ्या विभागात आलाच आहे. सध्या हिंदुस्थानात या वर्णांचे अस्तित्व बहुतेक नष्ट झाले असून कोठेकोठे यांचे अवशेष दिसून येतात.

अथर्व वेदी ब्राह्मणां संघाची आधुनिक माहिती -- या प्राचीन वर्णांची सध्याची महाराष्ट्रातील स्थिति कशात येण्यासाठी याचारा जिन्हातील विषयवली गावी राहणाऱ्या रा. अताजी काशीनाथ कुळकर्णी (काळे) या अथर्वण शास्त्रीय गृहस्थानी पुढील माहिती दिली आहे. रा. कुळकर्णी यांचे घराने विषयवली दोन तीनशे वर्षांपासून आहे, त्यांचे गोर भातदन, व प्रवर वादय, भावतार, नैयुष असे आहेत. यांचे ब्रह्मपुत्र नालेस बट वि. बाळमट जोशी नांवाचे वैदिक गोत्री माहुडीकर ब्राह्मण होते. भातदन गोमागरीकर भारद्वाज, वपमन्यु,

कौशिक व शक्राक्ष्य (इमावाक्ष १) ही त्याच्या शाखेची गोटे होती. चिंचवलीस अथर्वणाची तीन परं आहेत, काही मलवडीस आहेत. याचे धर्मविधी गेली १५१२० वर्षे याच्या शास्त्रप्रमाणे होत नाहीत. या शाखेचे विधी करणारे ब्राह्मण हल्ली सामळी व गवाहेर संस्थानांत आढळतात. रा. बुद्धरणी यांना त्याच्या शाखेच्या ब्राह्मणाची वस्ती कोठे कोठे आहे असे विचारिता त्यांनी पुढील ठिकाणे सांगितली.

१ वाई तालुका:-चिंचवली. २ सातारा तालुका:-माडुली संगम, चिंचणेरे-महागांव. ३ कोरेगाव तालुका:-जयगांव. ४ माण तालुका:-मलवडी, दक्षिण, चिंदाल, सहमानगड. ५ राठग तालुका:-मोळ, दिसळ, वृध, पुसेगांव, कडगुण, राठाव, खादगुण, जायगगाव, असेरी, जायगाव, निळक, चयर-मळे, कुपली (सिद्धेश्वराची), कातरगटाव. ६ सांगली संस्थान. ७ पुणे जिल्हा. काशी, प्रयाग, गया, लखर, इत्यादि ठिकाणीहि याची तुरळक वस्ती आहे.

महाराष्ट्रात या शाखेचे शरीरसंघ देशस्थ, ऋचित कऱ्हाडे ब्राह्मण, ऋग्वेद-अथर्वण-आपस्तम्ब शास्त्रीय, यांच्याशी हो-नात आपला वेद सर्वांत बडोळ अस्त्याचे हे ब्राह्मण मानतात. या वेदाचे आधिदैवत्य भार्गवरामाकडे दिलें जातें. पूर्वी श्री. छनपति सरकार यांनी या ब्राह्मणाची परीक्षा करण्याचीं योजिलें असतां नैवेद्याच्या पदार्थाचीं कुलें झालीं व छनपतींनी या ब्राह्मणाना मोठी वेतने दिली अशी आख्यायिका सांगतात. धाडपक्षात पितराचा नामोचार करिणाना प्रथम पणजे, मग आज्ञे व नंतर शेवटी बडोळ म्हणजे आदित्य, रुद्र, बभ्रुरुप अशी परंपरा म्हणतात. सांगली संस्थानात याचास गोत्री बापूआणा गोरे या नांवाचे गृहस्थ मोठे विद्वान आहेत.

अथर्वणाचार्य:-हा तेलुगू ब्राह्मण ऋषि फार जुना आहे. सुमारे ३॥ हजार वर्षांपूर्वी हा होऊन गेल्याविषयी सांगतात. सधूत आणि तेलुगू या दोन्ही भाषा यास उगूय येत होत्या. महामारताच्या सारंसावर जो थॉन तेलुगी भाषेंत प्रथम रचिला तो तुटक तुटक अशा रीतीन काहीं काहीं उपलब्ध आहे. याच्या मागून झालेल्या कवींच्या प्रयास याच्या कवितेचा पुष्कळ भाग त्यांनी घेतलेला आढळतो. (परसा-तेलुगूवाक्य, जनादन रामचंद्र-कविचरित्र).

अथर्ववेद:-या वेदासचर्ची सामान्य माहिती वेदविद्या या विभागांत तिसऱ्या प्रकरणांत दिली आहे. त्यावरून या वेदाचे सामान्य स्वरूप लक्षात येईलच. यज्ञातील चार मुख्य ऋत्विजांपैकी गम्ना हा अथर्ववेदी असावा या कल्पनेचा उदय फसा झाला, अथर्व्यांचे पौरोहित्य त्रिविधानी कसे दिसून येतलें यांवर माहिती दुसऱ्या व तिसऱ्या विभागांत प्रसंगोपात दिलीच आहे. अथर्ववेदागमूत जे सून धर्म्य आहे त्यासचर्ची निवेचन येथे वेष्पाचे जोडिलें आहे.

१ वैतानसूत्र

अथर्वे वा ह्य या त स्या न-अथर्ववेदाचे धर्मविधि किंवा संस्कार न्यात सांगितले आहेत असे पाच ग्रंथ आहेत, यांना श्रुति इतके महत्त्वाचे ग्रंथ मानतात. ते पुढे दिले आहेत.--

(१) कौशिसूत्र किंवा सहिताकल्प किंवा सहिता विधि. (२) वैतानकल्प किंवा वैतानसूत्र. (३) नक्षत्रसूत्र. (४) शान्ति कल्प (५) अगिरससूत्र किंवा अभिचारकल्प किंवा विधानकल्प.

अथर्ववेदाच्या नऊ शाखा किंवा भेद पार पुरातन कालापासून करण्यात आलेले आहेत, पैकीं चार शाखांचे बरील पाच ग्रंथ आहेत. त्या चार शाखा येणेंप्रमाणे:-

१ शौनवीय २ अथल ३ जलद ४ प्रथमद. अथर्ववेदास नवभेदा भवन्ति । तत्र चतसृषु शाखासु शौनकादिषु कौशिर्येभ्य सहिता विधिः । (अथर्ववेद पद्धति-उपोद्घात)

पैप्लाद ह्या नांवाच्या एका अथर्ववेदाच्या शाखेचें नांव सर्वांमध्ये अधिक परिचित आहे. कौशिक व वैतान सूत्रे ह्या शाखेचीं नाहीत, कारण त्या सूत्रांत प्रतीकार्थी अवतरणे न घेता पैप्लादाचे मंत्र संघघच्या संघ घेतलेले आहेत. शौनक व देवदत्ता यांच्या मापनाविषयी महाना विरोध करण्यात आला आहे, व कौशिसूत्र ८५-६-७ येथे कौशिकसूत्र शौनकाय शाखेचे आहे असे स्पष्टपणे सांगितले आहे. शौनकांनाचें मत शेवटी दिलें आहे, आणि कौशिकाच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे ते प्रायः समजलें पाहिजे.

वर जी पाच श्रौतसूत्रे (किंवा ५ कल्प) दिली आहेत त्यापैकीं आगिरस किंवा अभिचारकल्प हे अथर्ववेदाचे परिशिष्ट आहे, त्यात अभिचार किंवा जादुगोणा या विषयासचर्ची लिहिलें आहे कौशिक सूत्राच्या ६ व्या अध्यायाच्या स्पष्टीकरणास अभिचार कथाचा थोडासा उपयोग होण्यासारखा आहे.

नक्षत्रसूत्र व शान्तिकल्प ही दोन्ही मुद्दा अथर्ववेदाची परिशिष्टेच आहेत हे त्याच्या नांवावरून समजण्यासारखे आहे. प्रथमदपरिशिष्ट-नक्षत्रकल्पाभिधानम् । एकें ठिकाणी नक्षत्रकल्पाकडे पहिलें परिशिष्ट म्हटलें आहे, व परिशिष्टाच्या यादीत त्याचें नांव प्रथम घातलें आहे

कौशिक व वैतानसूत्रे यांत संस्कार सांगितले आहेत, परंतु इतर वेदांच्या शाखातील ज्या सूत्रांत संस्कार सांगितले आहेत त्या सूत्रांच्या परस्पर संबंधाहून कौशिक व वैतान सूत्रांचा परस्पर संबंध व त्यांचा अथर्वे सहितेची संबंध अनेक बाबतींत निराळा आहे. त्रैविद्य किंवा त्रयी विद्या असे इतर तीन वेदांना म्हटलें आहे, व त्यायोगें अथर्ववेदातील सूत्रे वेद असेल पण असण्यावरून सदाय दर्शविला आहे. श्रौत संस्कारात अथर्व वेदातील सूत्राचा उपयोग करण्यास तीं अपात आहेत अशी रामजुतहि व्यक्त झाली आहे ब्राह्मणांत गोपय ब्राह्मण व श्रौत सूत्रांत वैतानसूत्र हीं अनुक्रमे ब्राह्मणवाक्य व श्रौत-

वाक्य यातील जगादी अलीकडील रचलेले ग्रंथ आहेत. अथर्ववेदात गोपथ ब्राह्मण आहे इतर वेदातील चरणात वाक्य त्रिहिष्याची जा पद्धत प्रचारात होती तिचे अनुरूप गोपथ ब्राह्मण व वेदानसून यात केलेले आहे वेदानसूनसम ही हकीमत जाला. पण मानिकविद्या, भूत काष्टण वगैरे ज्या वेदात आढळतात, त्या वेदाला चिकूडून राहणाऱ्या मनुष्याच्या जीवितकामविषयी व त्याच्या भूत काष्टण्याच्या वगैरे क्रियासुवधी प्रत्यक्ष व्यवहारात अनेक गोष्टी प्रचलित होत्या व इतर वेदाना माहीत नसणाऱ्या अनेक गोष्टी या अथर्ववेदानुयायान्मूढ जपापुढे मांडण्या गेल्या अथर्वण प्रयात अथर्ववेदातील सर्वांत मोठ्या व महत्त्वाच्या कौशिक सूत्राला जी उच्च स्थिति प्राप्त झाली आहे ती बरोल कारणा-मुळेच होय.

ग्रहसूत्रे धातसूत्रावर अवलंबून आहेत. ग्रहसूत्रात धातसूत्राचा उल्लेख अनेक ठिकाणी स्पष्टपणे केलेला आहे.

धौतसूत्रात ज्या विषयांचे एकदा वर्णन आले आहे त्याचे पुन्हा वर्णन ग्रहसूत्रात केलेले नाही.

आपस्तंबात धर्मविषयक सर्व सूत्रे एकेठिकाणी केली आहेत, आपस्तंबाच्या सूत्रप्रयात धौतसूत्र ग्रहसूत्राच्या अगोदर आले आहे

ग्रहसूत्रे बरोबर रीतीने कळण्यास सुरवात अजूनही येते की ती धौतसूत्रावर सर्वस्वी अवलंबून असून जणू काय त्याची परिक्षिष्टे आहेत असे दिसते व धौतविषयीची माहिती पूर्णपणे आपणास आहे असे ती सूत्रे गृहीत घरतात.

कौशिक व वेदानसूत्रे यातील परस्पर संबध वर दिलेल्या गृहा व धौतसूत्रातील संबधसारखा नाही. कौशिकसून वेदानसूत्रावर कोणत्याही रितीने अवलंबून नाही, उलट वेदानसून कौशिकसूत्रावर अवलंबून आहे ही गोष्ट ज्या ठिकाणी दोन्ही सूत्रातील विषयात फरक असेल व धौतविधि व ग्रहविधि यात फरक असेल तेथे दृष्टोपरीतसे येते. म्हणून वेदानसूत्रासंबंधी बहुतरुन असे म्हणता येईल की, अमुक एका शाखेत ज्याची सावकाश व विम्वेष्टणाने वाढ झाली आहे अशा धौतसूत्रातील विधीवासून वेदानसून आपोआप सहज बनलेले नाही, तर ते सूत्र सुध्दा तयार करण्यात आले, व ते ज्या वेळेस अथर्ववेदानुयायाना त्याचे इतर वेदाच्या पुरोहिताबरोबर वादविवाद चालू असत त्यावेळी वेदातील संस्कार व विधी करण्याकरिता आपला स्वतःचा एक सूत्रग्रन्थ असावा असे वाटावयास लागले त्या वेळेस तयार करण्यात आले वेदानसूनस अथर्व वेदातील संस्काराचा पाया असे म्हणता येणार नाही, कारण त्यात दुसरीकडून उबना घेतला नाही असा श्रिया कौशिक सूत्रात आढळत नाही असा फारच थोडा भाग आहे. वेदानसूत्रात यज्ञ सहितंती अनेक रुचा व पाठ आढळतात, व संस्काराचे वर्णन करिताना त्यात कात्यायनाच्या धौतसूत्राचे अनुरूप केलेले स्पष्ट दिसते. वेदानसून १. १. ८.

देवता हविर्दक्षिणा यजुर्वेदात् । त्या वाक्यावरून ही गोष्ट आपोआपच उघड दिसते. याच वरून दुसरी गोष्ट अशी दिसून येते की वेदान व कात्यायन ह्यांचा परस्परसंबध असावा. कारण कात्यायनावर लिहिलेल्या भाष्यात वेदानसून, आयर्वण मित्रा अथर्व-सून या नावांमाली वेदान सूत्रातील अनेक वार अवतरणे घेतली आहेत. वेदानसून व कौशिकसून यांच्या परस्परसंबधाविषयी असे म्हणता येईल की कौशिक सूत्र ही दुसरी एक स्वतंत्र संहिता आहे असे समजून अशी गोष्ट गृहीत घरली आहे की कौशिकातील संस्कार व अथर्व वेदातील मन्त्रांमून निराळ्या ठिकाणांमून घेतलेले मन्त्र हे वाचकना माहीत आहेत व त्यांचा त्यांना अर्थही समजला आहे.

वेदानसूत्राची उत्तमप्रत व त्याचे उत्तम भाषांतर गावे साहेबानी संपादिलेल्या वेदानसून ग्रन्थात आढळते

अ त रं च ना—वेदानसूत्रातील काही मजकूर अथर्व वेदातील काही भागाशी शब्दशः जुळतो, वेदानसूत्रातल कोणता भाग अथर्व वेदाच्या कोणत्या भागाशी जुळतो ते पुढे दिले आहे

वेदानसूत्रातील १. ११; १०. ५; ३६. २३, ३. १७, ९. ४, २८ ३२—इत्यादि सूत्रे अनुक्रमे अथर्ववेदातील १९ ६९, १-४, १२०, २३-२५, १८. ३, ८, ९; २, ४८, १, ६९, २, ५३, ४, ४४, ७ ११०, ३; ३, १०, ५, ३ १७, २ या सूफारी जुळतात अथर्ववेदातच फक्त आठवण्यात असा वेदानसूत्रातला मजकूर कौशिकात येणारा मजकूर वगळल्यास फारच थोडा आहे.

वेदानसूत्रात ब्राह्मण ग्रंथवेदविद् असला पाहिजे असे म्हटले आहे (वै. सू. १. १.) ग्रन्थवेद हा शब्द कौशिकात आढळत नाही, पण त्याचे ऐवजी कौशिकात व वेदानसूत्रात एके ठिकाणी भुग्नगिरोविद् हा पुराण शब्द आढळतो (कौशिक ६३-३ व ९४-३ आणि वेदान १. ५). अथर्वगिरोविद् ब्रह्मणम् । गोपथ ब्राह्मण व परिक्षिष्टे यातहि भुग्नगिरोविद् शब्द आढळतो. ब्रह्मवेदविद् हा शब्द अलीकडचा दिसतो. अथर्ववेद व त्याचे पुरोहित यांचे श्रेष्ठत्व कोडे कोडे वेदानात दर्शविण्यात आले आहे. उदाहरणार्थ वै. सू. ११. २ यात सांगितले आहे की, उद्गातृ, होतृ व अथर्व यान्या ऐवजी अथर्वगिरोविद् ब्राह्मण पसंत करावा. अथर्वण वर्गातील पुरोहित सर्वांत श्रेष्ठ आहे हा दाखविण्याचा प्रयत्न वै. सू. ६०. १ व ३७ २ यात स्पष्टपणे केलेला दिसतो ब्राह्मण पुरोहित व त्याचा वेद याचा मोठेपणा दर्शविण्याकरिता अथर्व परिक्षिष्टात मान्यतो प्रयत्न इतराकरिता अपशब्द योजना केल्यात आला आहे.

अशा प्रकारचा प्रयत्न अथर्ववाक्यातच केवळ करण्यात आलेला आहे असे नाही. तर महाभाष्यात अथर्ववेदाला वेदानमध्ये प्रथमस्थान देण्यात आले आहे. अथर्वगिरिसाशी पुरोहित परिचित असला पाहिजे असे याज्ञवल्क्याने (१. ३१२)

म्हणजे आहे ऋग्वेदाच्या गणसूत्रात तपंगसदृशी अथर्वरूपि शुभन्तु याला ऋषींच्या यादीत प्रमुख स्थान देण्यात आले आहे (शांखा २. १०, ३).

अथर्वण वाङ्मयात वैतान सूत्राखेरीज इतरत्र कोठेही न आढळणारा असा वैतान सूत्रांत फारसा मजकूर नाही; मात्र वै. सू. २-१० व ४३-२५ यात अस्मिन्ना स्वतः रीतीने भाषला आहे. शौनक यज्ञविषयी माहिती इतरत्र आढळत नाही. शान्मुदकाचे वर्णन वै सूत्रात ज्या उताऱ्यात आले आहे त्या उताऱ्यातील संस्काराने अथर्वण वाङ्मयात एका संस्काराची भर पडली आहे.

कौशिकसूत्र व गोपथ ब्राह्मण यात उपाग्रामां पैष्यलाद यातेंतील सूत्रां घेतली आहेत त्याप्रमाणे वैतानसूत्रातहि स्वतःपणें पैष्यलादातील ३ संवध सूत्रे घेण्यात आली आहेत. (पैष्यलाद शाखा १०१५, १४.१; २४.१)

वैतानसूत्र व कौशिक सूत्र याचा परस्पर संबंध अनेक प्रकारचा आहे वैतानसूत्राचे मुरप आठ अभ्यास आहेत; परंतु त्याचा प्रत्यक्षित सूत्रे जोडून वैतान सूत्राचे एकंदर १४ अभ्यास करण्यात आले आहेत.

कौशिक सूत्राचे १४ अभ्यास आहेत तेव्हा वैतानाचेहि १४ व असावेत म्हणून वैतानाचे १४ करण्यात आले असावेत. दोन्ही सूत्रांतोळ साम्याची आणली काही उदाहरणें पुढें दिली आहेत.—(१) दोन्ही सूत्रात अभ्यासाच्या प्रारंभी फार ठिकाणी एक लाववचक मन्त्र आढळतो. (२) अथर्वया स्वरूपात ज्याचे प्रथमेच अनेकवचन असतें असे शब्द द्वितीयेप्रमाणें योजले आहेत. वै. सू. ११.२४ व कौ. सू. ८.१९. (३) दोन्ही सूत्रात प्रसंगविशेषी "ब्राह्मण" याचा उल्लेख ब्राह्मणोक्तम् । किंवा इतिब्राह्मणम् । या वाक्याने करितात (वै. सू. ७.२५ व कौ. सू. ६.२२; ८०.२). (४) मन्त्रोक्त हा शब्द दोन्ही सूत्रात पुष्कळ वेळा आढळतो (वै. सू. १.१४, कौ. सू. २१. ११). (५) सरूपवत्ता । हा शब्द कौशिक व वै. सू. यांत आढळतो (६) शान्मुदक हा शब्द वैतान सूत्रात एकदाच आढळतो पण कौशिक सूत्रात तो अनेकदा आढळतो (वै. सू. ५. १० कौ. सू. अभ्यास ९).

वैतान सूत्रात सांगितलेले ऋषि किंवा एक कौशिक सूत्रात आढळतात दोन्ही सूत्रांत जेथे अगदी एक स्वरूपाची सूत्रे आढळतात अशीहि काही उदाहरणें आहेत. उदा. वै. १.१-५ कौ. ६४ २, ९४ ३, वै. २. २ कौ. २ ६; वै. ३. २०. कौ. ६. २३, वै. ७. २०. कौ. ६ २०; वै. १२. ७ कौ. ५७ ५, वै. ३४. १२. कौ. १. ७; वै. ४३. ७ कौ. ४ १८.

दोन्ही सूत्रांत बरीच प्रकारचे साम्य आढळतें. तेव्हा कौशिक सूत्रांतून वैतान सूत्रांत साम्यदर्शक सर्वच उतारे घेतले आहेत अशी कल्पना करणें बरोबर होणार नाही अथर्वणातच आढळणारा असा अथर्वणाचा जो निश्चित मजकूर असेल तो कराचित् अथर्ववेदानुयायापुरतान काही काळपर्यंत

मर्यादित असेल, म्हणजे धर्मविषयक ग्रन्थ लिहिणाऱ्यांच्या उपयोगी तो सर्वांस सारखाच पडद्या, व यामुळे वैतान सूत्रात कौशिकानें जितो भाग घेतला हे नको घागरी येत नाही. वैतान सूत्र व गोपथ ब्राह्मण यांतोळ काही उतारे अगदी ततोतंत छुट्यात, पण तेवढ्यावरून गोपथ ब्राह्मण वैतान सूत्रापूर्वी रचले गेले किंवा काय हें अजमावता येत नाही. उदा. वै. सू. २. १५=गो. ब्रा. १. ५ २१; वै. सू. ३. १०=गो. ब्रा. २. १. २.

तथापि वैतान व कौशिकसूत्र यांतोळ एकाच विषयाची वधी विवेचनाकडे पाहिल्यास असे आढळून येतें की, कौशिकसूत्रात कोणत्याहि गोष्टीविषयी येणारें विवेचन पूर्ण असतें व वैतानात तीच गोष्ट किंवा त्याची मालिका व्यापिषी विवेचन सक्षित दिलेलें असतें, एखाद्या गोष्टीच्या समुदायाची हकीकत सक्षित व तांत्रिक दिलेली असते. हा प्रकार इतरया स्पष्टपणें दृष्टीत पडतो की उद्दानशा वैतानसूत्रांतोळ मजकूराने वरून असे असण्याचें कारण काय ह्याचा उलगडा होत नाही. वैतानात मधून मधून ऋषींची नांवें दिली आहेत. उदाहरणार्थ कौशिक, युवन्त कौशिक, भागलो, माठर, शौनक. परंतु कौशिकसूत्रात ही नांवें अली असून अधिक विस्तृत यादी दिली आहे, कौशिकसूत्राने आणली आढळणारी नांवें पुढे दिली आहेत—गार्ग्य, पाथ्यत्रय, काकायन, परिव्रजन, जातिकायन, वीर-पथि, इत्यादि व देवदर्शन.

कौशिकसूत्राच्या ७ व्या व ८ व्या अभ्यासात परिभाषासूत्रे आहेत, पहिल्या ६ अभ्यासात दर्शपूर्णमास विशेषें वर्णन आहे; पण हे अभ्यास मागाहूनचे आहेत हे सिद्ध करता येतें.

परिभाषासूत्रे वैतानात लागू पडत नाहीत तथापि वैतानसूत्र १०.२३ यांत कौशिकसूत्र ८.१२ व ८.११ ह्याचा उपयोग केला आहे.

वैतानसूत्र कौशिकसूत्रावर अवलंबून आहे हे दर्शविण्यास बर दिव्य आहे त्याहूनहि जास्त बळकट पुरावा दाखविता येईल. कौशिकसूत्रात विस्तृतपणें वर्णलेल्या विषयांचा किंवा संस्कारांचा उल्लेख वैतानसूत्रात आढळतो, पण वैतानांत संपूर्ण वर्णन न करता त्या संस्काराच्या प्रारंभीच्या व शेवटच्या कार्यांचा उल्लेख दिलेला असतो, उदाहरणार्थ, वै. सू. १. १९ व कौ. सू. ३ ४. वै. सू. ११. १४ व कौ. सू. २४. २६-३१. वै. सू. २४. ३ व कौ. सू. ७ १४, १४०. १७ वै. सू. २४. ७ व कौ. सू. ६ ११-१३.

बरीच पुरावा जरी अक्रम आहे तथापि बरोल सारखा वाचतात वैतानाने कौशिकाने उतारे असले घेतले ही गोष्ट कायमची सिद्ध झाली असें याप्रती साहचाराप्रमाणेंच आम्हांसहि वाटत नाही. अथर्ववेदानुयायांत जे धर्मविधि किंवा संस्कार प्रचारांत होते ते कौशिक सूत्रें व वैतानसूत्रे या दोन ग्रंथात स्वतंत्रपणें दिले असणें समवर्तीय आहे, ऐतनाच्या पद्धतीतील फरकामुळे व

लेखनाच्या घाटणीतील फरकामुळे कौशिकसूत्रात सत्काराचे पूर्ण वर्णन आले आहे व वैतानात फक्त त्याची रूपरेखा दिलेली आहे; यापेक्षा जास्त काही म्हणता येत नाही. वैतानात सत्कारासंबंधी जी अथर्ववेद हकीकत देण्यात आली आहे, ती पूर्ण करावयाची असल्यास कौशिकसूत्राच्या मदतीने ते कार्य होण्यासारखे आहे असे वैतानसूत्रात कोठेहि सांगितलेले नाही. असे जरा आहे तथापि हा पुरावा अगदीच गोष्ट आहे, व म्हणून वैतानसूत्र ५.१० हाच पुरावा आपण पत्करू. गार्गेसाहेवांना ५.१० चे भाषांतर करिता येईना, अशी त्यांनी कटुली दिली आहे, याचें कारण असे दिसत की, चित्यादिभिराश्वर्णीमि । हे शब्द सूत्रदर्शक आहेत अशी गार्गेसाहेवाची चुकीची समजूत झाली आहे. परिभाषासूत्र कौशिक ८.१६ च्या आधारे वै. सू. ५.१० याचें उक्तम रीतीने स्पष्टीकरण करिता येतें वैतानसूत्र ५.१० यात शान्ययुक्त वनविष्णाकरिता उपयोगात आणल्या अज्ञान्या पवित्र वस्तूची (विशेषेकरून या वस्तु वनस्पर्शोच आहेत) याद दिलेली आहे. वै. सू. त यांना आश्रयण म्हटलें आहे व त्यानंतर दुसरी जी याद दिली आहे तिचा अङ्कित म्हटलें आहे. कौशिकसूत्रात ही दुसरी याद दिलेली नाही. कौशिकसूत्रात पहिली यादी पूर्ण दिली असल्यामुळे वैतानसूत्रात ती शोडकरूपने दिली आहे, व कौशिकात दुसरी यादी दिलेली नाही म्हणून वैतानात दुसरी यादी संपूर्ण दिलेली आढळते. व ह्याच एका गोष्टीवरून असे म्हणता येईल की वैतानसूत्र कौशिकसूत्रावर स्पष्टपणे अवलंबून आहे; व कौशिकसूत्रातून तें रचलें गेलें. हीच गोष्ट आपली एका रीतीने परिभाषिक शब्दासंबंधी पुराव्याने सिद्ध होते. दोन्ही सूत्रांत त्या त्या सूत्रातील एखाद्या सूत्राचें अवतरण वैताना त्या सूत्राची प्रतीकें दिलेली आढळतात ही नेहमीचीच पद्धत आहे.

कौशिकसूत्रात तर चाळ पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. ती पद्धत अशी की, त्याच वेदांतील दुसऱ्या शारंतील सूक्तें किंवा पाठ वैताना व इतर वेदांतील शारंतील सूक्तें किंवा पाठ वैताना ती संपूर्ण यावयाची. वैतान सूत्रांतहि ह्याच रीतीचा अवलंब केलेला आहे, पण याला विशेष लक्षात ठेवण्यासारखा एक अपवाद आहे, तो असा:—

जें सूक्त किंवा जो पाठ कौशिकसूत्रात व वैतानसूत्रातहि आला असेल त्या सूक्ताचे किंवा पाठाचे अवतरण वैताना वैतानात प्रतीकेंच फक्त दिलेली आहेत. हेंच सूक्त जरी इतर संहितेत आढळत असलें किंवा अस्तित्वात असणाऱ्या कोणत्याहि संहितेत तें आढळत नसून फक्त कौशिक सूत्रातच तें जरी आढळत असलें तथापि वैतान सूत्रात ह्या गोष्टीला महत्त्व दिलेंच नाही. त्यात फक्त प्रतीकेंच दिली आहेत एक दोन उदाहरणें देऊन हे जास्त चांगलें समजण्यासारखें आहे:—

(१) तैत्तिरीय संहिता ३. ४. ४ यांत जो पाठ आहे तो शुक्रयज्ञवेदांत धीतसूत्रात, कात्या. २. १. २२ व कौ. सू. ३. ५ यांत संपूर्ण दिले आहेत; पण वै. सू. १. २० येथें त्या पाठाचें 'अहे दैधिपय' असे फक्त प्रतीकच दिलेले आहे.

(२) कौ. सू. ६. ११ यांत एक मन्त्र आहे. दारिजानें याला कल्पजा असे नांव दिलें आहे. याकोवीसाहेबांना ह्या मन्त्र कोणत्याहि संहितेत आढळला नाही.

वैतान सूत्र २४. ७ येथें या मन्त्राचें 'विमुद्यामि' असे फक्त प्रतीकच दिलें आहे.

आतां ज्या सूत्रावर वैतान सूत्र अवलंबून आहे अशी कल्पना व्यक्त झाली आहे त्या कौशिक सूत्राकडे वळू.

कौशिकसूत्र

कौशिक सूत्राची रचना:—विधीच्या विस्ताराच्या दृष्टीने कौशिक सूत्र बाकीच्या माहित असलेल्या सूत्रांपेक्षा गिराळें आहे. हे सूत्र ज्या शाखेचें आहे त्या शाखेतील लोकांच्या उपयोगाकरिता या सूत्रात विधीचें विस्तारपूर्वक विवेचन आहे. हे काही श्रौतसूत्र नव्हे. अथर्ववेदाच्या श्रौतक शाखेचें श्रौतसूत्र, वैतानसूत्र (वितान कल्प) हें आहे, ही गोष्ट कौशिक सूत्र १-६ व वैतानसूत्र १-४ यातील दर्शपूर्णमासीय यागासंबंधी विवेचनाच्या तुलनेवरून तेव्हाच लक्षात येण्यासारखी आहे. श्रौतविधींना उपयुक्त असलेली परिभाषा या सूत्रात नाही. होतद्र, अभ्यंयु आणि उद्गातद्र हे शब्द पारिभाषिक अर्थानें समज्या कौशिकसूत्रप्रयात कोठेहि आढळत नाहीत व श्रौताप्रामांसा उपयोग केवळ कचित्च व गौणत्वाने केला आहे. असे:— २२, १४, ६७, ६७०, १-१२, ७३, १-६, ७७, २३, ८०, १८—२३; ८१, २१-२२; ८८, २०, ८९, १५, अमिद्धीनाचा दोनदा उल्लेख केला आहे. ७२, ४२; ८०, २५.

हा ग्रंथ, ग्रहसूत्र शब्दाच्या नेहमीच्या अर्थाच्या दृष्टीने, ग्रहसूत्रहि नव्हे. असल्या प्रयात नेहमी येणारे सर्व महत्त्वाचे विधि, क्षणजे गर्भाधानापासून विवाह धरून अत्येष्टिपर्यंत सर्व सत्कार, तसेच मधुपर्क, आश्वत्थन इत्यादि, हे या प्रयात आले आहेत. परंतु यांना प्रयात प्राधान्य दिले नाही. चक्षुम-फिल्डच्या मते प्रयाचा मुख्य भागात, नंतर वेव्हारतो, ग्रह विषयाना काहीं तरी गौणस्वरूप देऊन, ते प्रयात बरोबर स्वरूप दिले असावेत. अथर्वानील सूक्तें म्हणताना त्याबरोबर जे विधि करावयाचे असतात त्याचें हे सूत्रमय वर्णन होय. प्राचीन काळारासून सूत्राचा पाठ व काहीं विधियुक्त आचार ही एकदम करावयाचा परिणाम आहे. याच आचारांचे सुधारलेले स्वरूप सूत्रात दिले आहे. तथापि या ग्रंथाचें अथर्व सूत्र हें बीज असून दुसरे भाग मागाहून गोळा केले गेले, असे मानणें जरी यातील विषयाचा अभ्याहून जास्त माग शुध्द सूत्राची व्यापला आहे, तरी बरेंच धाडसाचें होईल. तथापि तें कसेहि असलें तरी कौशिक सूत्र हे अथर्व सूत्र व शुध्द सूत्र ह्या दोन स्वतंत्र सूत्रांचें मिश्रण आहे असे मानण्यात

हरकत नाही पुढे दिलेलं विवेचन त्या दोन स्वतंत्र मुद्द्या
मिथुणार्चा मोठ तक्षात घेऊन घेले आहे.

कौशिक सूत्राध्या रचनेचा काल निर्णय.— या सूत्राध्या रचनेच्या कालस्थलापरुळ सांप्रदायिक माहिती उपलब्ध नाही. अथर्ववेद्या वाङ्मयांतच राषेष्टकालाबुद्धान्-सुवधी दोन कलांचा उद्रेग आला आहे. प्रथमतः, मंत्रांचा किंवा मूलांचा काल संपूर्ण गेला होता. प्रथंकर नानक प्राये-ची संहिता एहीत घरितो, हें पुढे पूर्णपणे सिद्ध केले आहे. त्याचप्रमाणें त्याला काश्मीर प्रायेपासून आलेल्या पुष्कळशा अथर्ववेदाध्याज्ञानाची माहिती होती. या सूत्रांत यौनक इत्यादि अथर्ववेदाध्याचारी शाखांचे ह्द आचार दिले आहेत, हें केसाव आणि अथर्ववेद्या पद्धतीचें म्हणजे परें असेल तर या सूत्रांत सांगितलेल्या आचारांना सूत्रांत गौराव्याची स्थिति येष्वाच्यावेळी, समज्या नसल्या तरी बहुतेक शाखांच्या अथर्व संहिता मुख्यत्वेकरून पुन्या ह्याच्या असल्या असे आपणाम म्हणतां येईल दुसरी गोष्ट म्हणजे हें सूत्र बैतान सूत्र इत्यादींच्या पूर्वीचें असून त्यांनीं एतोंतील गोष्टी एहीत परराच आहेत. बैतान हे अथर्ववेदी लोकांचे धर्माचे छोटे पुस्तक असून ते अशा वेळीं रचितें गेलें कीं, त्यावेळीं या वेदाध्या लोकांना आपला, सर्वमान्य वेदाध्या प्रान्तांत प्रवेश करून प्याड्याचा होता म्हणून त्यांना वेदातील यज्ञाची विवेचना करणां त्यांचा असा स्वतन्त्र प्रप असणें जर होतें. कौशिक सूत्राचें सदकरण व बैतान सूत्राचें सदकरण यामध्यें किती काळ छोटला हें ताणें अधन्य आहे. अथर्ववेदातील सांप्रदायिक आचारांची व्यवस्थित व सुस्पष्टत घालण्याची छटपट म्हणजेच जें कौशिक सूत्र तें बऱ्याच नंतरच्या काळात झालें असलें पाहिजे, असें व्युत्पत्तीचेंचें म्हणणें आहे. यामुलून त्यांत सांगितलेले आचारहि अवाचीन आहेत अशी कोणी पुढीची कल्पना करून घेऊ नये या वेदातील विधींचें स्वरूपच असें दिसतें कीं, मंत्राचें पठन व कृति ही एकदम ध्वावीत. अथर्ववेदात अशीं पुष्कळ सूत्रे आहेत कीं, त्यांत सांगितलेल्या पदार्थांचें इकडे तिकडे हलवणें वगैरे क्रिया केल्याशिवाय ती म्हणतांच येत नाहीत.

कौशिक सूत्रांचे भयन किंवा सत्करण एकदाच झाले असले. म्हणजे आज जो ग्रंथ आपल्यापुढे आहे त्याचा भाळमहाला एकावेळी प्रथम एके ठिकाणी जमा केला असावा, व नंतर त्याचा सर्वांगसिद्ध ग्रंथ बनविला असावा. वशाच तऱ्हेच्या धोरणाचा दुसरा प्रय एकाकाळी होतार, म्हणजे ग्रंथाचें एक प्राचीन स्वरूप होतें, व शेवटच्या संस्करणातून प्रच बाहेर पडतानार अमुक अमुक कांय मागणून पातले गेले, असें च्यमकीलड मानीत नाहीं. परंतु, या सूत्रांत संगृहीत केलेला विषय, स्वतः स्वरूपाच्या अशा निरतिष्यता मूलस्थानापासून आला असला पाहिजे, व सत्करणकारानें काल्पित नैमा-ल्यम मिलाक केला नाहीं की, त्यात निरतिष्यता कालस्थानांचे व कर्तव्यांचे परिणाम दिखू नयेत, ही गोष्ट स्पष्ट दिखते.

शकुनापदादनायद्वला तेरावा अध्याय हा एकर सहि-
तेच्या विषयापेक्षा अगदीच निराळ्या विषयाचा असल्यामुळे,
तो स्वतः आहे असे तेव्हाच लक्षात येत. या अव्ययाची
स्वतःची मूळे आहेत व ही गोष्ट चाला व्याख्या दिलेल्या
अर्थवेदाच्या दुसऱ्या भागाची विपरीत दिसते प्रत्येक अप-
शकुनाचा परिणाम घालविण्याकरितां म्हणत त्याच्या प्रती-
कांनी दर्शविलेले अर्थवेदाचे मन सामान्यतः अप्रधान म्हणून
गणलेले दिसतात. या अव्ययाची भाषा इतकी भारद्वाजिक
आहे कीं सूत्रभाषात ती निलकूल शून्याच्यासारखी नाही.
य परित्यिष्टाच्या तिष्ठिण्याच्या घाटणीच्या जवळ जवळ
सारखीच यातील भाषेची पद्धत आहे

कण्ठलोभात् भवति-आहारकल्प, ११५, १ रिवा चतुलोभेन वा उपकृता भवति श्वेता कृष्णा रोहिणीसुरया चतुर्धा १२०, १, १२१, ५ असात-हेथी वास्ये अथर्वसूनात सापञ्जरा नादीत. १७. ७ मध्यं 'अपेत एतु निकृतिरु इत्येतेन सूत्रेण,' हे वाक्य व त्या पुढच्या वाक्यात दिलेलें सकलपाठांतलें सूत्र, हें पार अपञ्जपञ्च दिलेलें असून सूत्राच्या आगेला शोभत्यासा- र्वें नाही १०४, ३, ११३, ३; १२३, १, १३३, २ यातील 'एताभ्याम् सूत्राभ्याम्' १३३, १ मधील 'एतौ त्रिभि सूत्रै' १३६, ६ मधील 'इति एताभ्याम् (ऋग्भ्याम्), ११२, १ मधील 'इति एताभि चतुस्त्रिभि (ऋग्भि) वागद्वल वरील प्रमाणेच म्हणता येईल अथेवा अपञ्जपञ्चगणा हा तैराभ्या अभ्यायात विशेष दृष्टोत्पत्तीस येतो. १३ व्या कडिकेमध्ये विप- याची निराळी अथुरुमणिका देऊन या अद्भुतविषयक अध्या- यात पुरुषात केली आहे याबद्दल हा अभ्याय स्वतःनयनेतयार झाला असावा असें सप्रमाण दिसतें अस असल्मास कौशिक सूत्राच्या ससंज्ञककारांनीं हा अभ्याय होता तसाच आपल्या प्रभात समाविष्ट करून घेतला असावा. प्रो. पेवर्चर्च मताहि असेंच आहे.

हे मत चुकीचें असाचें असें समजण्यास काही कारण आहे असें म्हुमरील्लाहि वाटत नाही. कांश्चिन्मुत्तया अतसागांत निरनिराळे थर आहेत व भौमिकसूत्रांच्या सहकरणकारांनी नेमाद्वय मिलाफ न केल्यामुळे निरनिराळ्या प्रथकाराच निरनिराळे भाग दणोचर होताना तयपण निरनिराळ्या मूलस्थानादून आलेल्या छिंलानात व माहितींत पुष्कळ घोटी समान आहेत व सूत्रकारान्दि कांही कांही स्थली आपल्या कडून होईल तितक्या उत्तम तद्देन प्रसात घातलेल्या माहितीचा मिलाफ करव्याची राटपट केले आहे अथ्याय १३ मध्ये, चातनगण (१६६, १), मातूनमानि सूक्तानि (१४, १५, ५५१ ४, ५६, ३, १०१, ३, ११४, ३, १२६, ५,) व वास्तोथतौयानि सूक्तानि (१२०, ९) आलेली आहेत त्पांवरून असें सिद्ध होतें कीं, त्या अध्यायकरमाला बाकीच्या प्रधानी, निदान त्या शाखेच्या पारिभाषिक शाखांची, माहिती होती. ११६, १ मध्ये धौकड सहिततून आलेलें

समूह, त्याच्या प्रतीकासह दिलेला आहे, तेराव्या अध्यायाच्या पूर्वी म्हणजे सकलपाठ ११-१ मध्ये पूर्वी याच अवतरण घेतले असे म्हणू याबद्दल उलगडा करिता येईल अशा तऱ्हेचे दुसरे उदाहरण म्हणजे 'भक्तमन्त्र समनसी समोक्तौ' हे १३३, ७ मध्ये आलेले प्रतीक सकलपाठ १०८, २ च्या आधारावर घेतले आहे, किंवा ६८, ३५ मधील 'इदावत्पराय' हे प्रतीक सकल पाठ ४३, १७ च्या आधारावर आहे या अर्थात हच एक उदाहरण दिवत की जेथे सस्करणकारांनी सर्व माहितीच्या व ज्ञानाच्या मालमसात्म्याचे उत्तम मिश्रण तयार केले आहे शेषटल्या सस्करणाचे येथी, सकलपाठ ४२, १६ मधील 'प्रतानिप्रतपते हा मन सोहून देऊन सूत्रपद्धतीचा उपयोग करण्यात सूत्रकार चुकला आहे पण प्रतीक पूर्वीच ६, १९ मध्ये येऊन गेले आहे सूत्र प्रघात पूर्वापर सबंध बरोबर रहावा म्हणून याच्या विरुद्ध क्रम आला असता १३७, ३० मध्ये पुढे येणाऱ्या तीन श्लोकांची प्रतीक दिली आहेत व हे सफाईदारापणे रचना न झाल्याचे आणखी उदाहरण आहे २, ४१ मध्ये यातील पहिल्याच प्रतीक 'इति तिसुभि' असे म्हणून अगदी तसाच तऱ्हेने दिले आहे

एका काळी बहुतकल्ल अद्भुतविषयक (सकुन अपसकुन विषयक) प्रथम अथर्ववेदाच्या विषयाच्या प्रान्तांत कोडेंतरी स्वतंत्र पणे असावा व अशा सप्रहात घालण्यास त्यातील विषय योग्य असल्यामुळे तो आतभूत केला असावा त्याचप्रमाणे पास्कर पृथसूत्रामध्ये अद्भुतासंबंधी तीन अध्यायाचा अतर्भाव केला होता पण प्रो स्टेंडलर या संपादकांनी उगीच ते अध्याय गणून टाकले एकदर प्रघात हा तेरावा अध्याय समाविष्ट करण्याचे काम जरी बऱ्याच चांगल्या तऱ्हेने केले गेले आहे तथापि तो अध्याय निराळा प्रथम असावा याबद्दलच्या खुणा छत झाल्या नाहीत

वरवर अवलोकन करताना जरी स्पष्ट दिसत नाही, तथापि हे फार समवनीय दिसते की, अध्याय १४ वा हाहि कौशिकसूत्रामधील नंतरचा घर असावा, किंवा निदान मुख्य प्रथ पुरा झाल्यावर या प्रघात सापडणारे, यातील विषयाची विजातीय असलेल्या विषयावरील पाच अध्याय पहिल्या सस्करणकारांनी स्वतः घातले असवेत प्रथमतः तेराव्या व नवव्या अध्यायाच्यामध्ये तेरावा अध्याय घालण्याचे काही समवनीय कारण दिसत नाही जर तेरावा अध्याय एक तऱ्हेच्या परिशिष्टासारखा आहे तर चौदावा अध्याय तेरावा घातला त्यावेळी किंवा पुष्कळ मागाहूनहि घातलेला असला पाहिजे या अध्यायातील अतस्य पुराव्यावरून बरील गोष्टीस पुष्टि मिळते वडिका १४१ मध्ये वेदपठणाचे नियम अगदी अपभ्रष्ट स्वरूपात दिले आहेत व त्यातील मयल्या मयल्या भागात गय व पय यांचे मिश्रण आहे ते नंतरच्या स्थूती-सारख्या स्वरूपाचे आहे हे वाचकाचे लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही प्रघात ही कडिका घालण्याची इच्छा सस्करण-

काराच्या मनात मागाहून आलेली दिसते. कारण १३९ व्या वडिकेमध्ये वेदपठणाला विद्यार्थ्यांनी कशी मुहूर्ता करावी याबद्दल चांगल्या सूत्रभाषेत विवेचन केले आहे व या दोन भागाच्या मध्ये इद्रमहोत्सव नावाचे राजर्म्म याचे विवेचन पुसडून देणे अगदी निरर्थक आहे वडिका १३९ ची भाषा बरी सामान्यतः बाकीच्या प्रघातील गृहविधीवर्णनाच्या भाषेपेक्षा निराळी नाही, तथापि तीत आलेल्या विषयाचे विवेचन पूर्वी ५६१८ मध्ये आल्यामुळे, या वडिकेबद्दल संशय येतो ५६८ मध्ये विद्यार्थ्यांना सावित्रीचे पठण करण्यास सांगितले आहे पण १३९, १० मध्ये सावित्री व त्याबरोबर आणखी दोन अथर्वण मंत्र ४, १, १ व १, १. याचे पठण सांगितले आहे दोन मंत्र जास्त सांगायचा कोणता कल्पना मागाहून पुसलेली असून ती अगदी परिशिष्टाच्या स्वरूपात आलेली आहे व तिचे कारण म्हणजे कोणती तरी युक्ति करून या वेदाला बाकीच्या वेदाच्या पक्कीला बसवून, धर्ममथात याचे स्थान महत्त्वाचे व अभेद्य करावयाचे होते १३९, १० मध्ये आलेल्या 'त्रिपत्नीय' शब्दावरून ही कडिका सुरप्रघातच्या अतर्भागीतील नाही असाबद्दल पारिभाषिक पुरावा मिळतो कौशिक ७, ८ ह एक परिभाषा सूत्र आहे त्यांत सांगितले आहे की, प्रघाच्या पुढच्या भागात 'पूर्वम्' म्हणजे (सूक्ष्म) हा शब्द त्रिपत्नीयसूत्राबद्दल मुसृगीत म्हणून वापरला आहे जेथे जेथे या सूत्राचा जेहेल आहे तेथे तेथे सर्व प्रथम ही परिभाषा विनचूकपणे वापरली आहे पहा, १०, १, ११, १, १२, १०, १४, १, १६, ५, १८, १, १९, ३२, २८ हा अधिकार येथे लागू पडत नाही. एवढयवरून निदान इतके म्हणता येईल की, बाकीच्या प्रघाती या अध्यायाचा मिळक बरोबर झालेला नाही व यावरून आणि मागे दिलेल्या बाकीच्या पुराव्यावरून हा अध्याय नंतरचा आहे हे पुष्कळ सवळपण सिद्ध होते

हीच स्थिति वडिका १३८ ची आहे. यात अठरा विधीचे लावच लाव वणन आहे पण ह्याच विधीचे वर्णन पूर्वी १९, २८ मध्ये चांगल्या सूत्रभाषेत आलेले आहे केशवाच्या लक्षात, ही दोन्ही वर्णने तत्सवत एकाच विधीची आहेत, ही गोष्ट आलेली आहे व त्यांनी दोहोंचे विवेचन एके ठिकाणी वडिका १९ मध्ये केले आहे वडिका १३८ मागून घातलेली आहे याबद्दल शका येण्याचे, काही कारण नाही वडिका १४० चा विषय इद्रमहोत्सव आहे व त्यातील आपापद्धतीचा विचार करिता बरीलच सिद्धांतात पुष्टि मिळते हे एकदरीने परिशिष्ट असून, योव्या विस्ताराने अथर्वे परिशिष्टांत १९ वे म्हणून आलेले आहे ह्यावरून निदान इतके सिद्ध होते की, यातील भाषेत व शब्दचर्चनेत या सप्रहास न शोभणारे असे काही नव्हते वडिका १३७ मधील आज्यतंत्र हे दर्शपूर्णमासविधीच्या एका भागाचे विस्तृत वर्णन असून, त्यामध्ये वेदी करण्याचे नियम व लक्षण हे विषय मात्र जास्त घातले आहेत ६, २९-३० मध्ये, इमी दर्शपूर्णमासी व्याख्याती।

दर्शपूर्णमासाभ्याम् पारुयन्ता । असें छिदिलें आहे. या वरून १३७, ४१ मधील, 'व्याख्यात सवं यज्ञिम् तन्त्रम्' याची जरूरी नाही. केवळ सूत्रभाष्यशा दृष्टीने पाहता कडिका १३७, ही कडिका १-६ च्या नंतरची आहे हें १३७, ३० ची १, ४१ मधील 'अभिर्भूम्याम् इति त्रिष्विम्' याच्याशी तुलना केली असताना लक्षात येईल. १३७, ३० मध्ये तीन्ही ऋचांची प्रतीकें अथवासून इतिपर्यंत दिली आहेत. दर्शपूर्णमासा व आर्यतंत्र यांचे वर्णन देताना पद्धतीत (केशव, दशरुमांशि अथर्वणपद्धति आणि अन्वैष्टि) निरनिराळ्या ठिकाणच्या उदात्तांची एकेमेकांत अगदी निविड गुतागुत केली आहे हे येथे नमूद करणें जरूर आहे.

यावरून १३ व १४ वा अध्याय हे या प्रथाचे नंतरचे वर दिसतात.

पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या सहा कडिकांची गोष्ट अगदी निराळी आहे १-८ पर्यंत बाही अगदी सामान्य परिभाषा सूत्रे दिल्यावर, या परिभाषात या प्रथाचे मूल आधार दिले आहेत, ९-२१ पर्यंत विशेष परिभाषा आहेत यातून देव व पितर यांच्या पूजाप्रधील भेद दिला आहे, व ही सूत्रप्रथाची पद्धति आहे. पहिल्या सहा कडिकांमध्ये केवळ दर्शपूर्णमासविषयक वर्णन आहे. परंतु ९-२१ या परिभाषाचें धोरण पहिल्या सहा कडिकांपेक्षा जास्त विस्तृत स्वरूपाचें असले पाहिजे कारण त्यामध्ये पितरांच्या कसल्याहि पूजेचा उल्लेख आलेला नाही, ह्या परिभाषांचा स्वध प्रथाच्या नंतरच्या भागाना व्हेतून असण्याच्या समज आहे व वस्तु-स्थितिहि निःसंशय अशीच आहे विशेषतः अध्याय ११ पहा

परंतु असें मानण्यास एक अडचण आहे. ती अशी की, दर्शपूर्णमासानंतर लागलीच विशेष विस्तृत धोरणाच्या परिभाषा असलेल्या तीन कडिका आलेल्या आहेत ह्या त्याच हेतूनें तेथे घातल्या आहेत व पहिल्या कडिकेंतील ९-२१ या अधिकारांचा उपयोग पुढील अध्याय जाईपर्यंत आलेला नाही पहिल्या सहा कडिकांनंतर जेथें आहेत तेथें त्या प्रथम नव्हत्या आणि जेजु संहितेच्या श्रौतसूत्राच्या प्रभाषा आरंभ दर्शपूर्णमास देऊन करावयाचा, या नेहमीच्या रीतीस मान देऊन त्या तेथें घातल्या असल्यात, असें स्वमफीलचें मत आहे या मतास पुष्टि देण्यास बाही पारिभाषिक उदात्ता नाही असें नाही. 'प्रतानिमतपतये' ह्या ऋचेचें प्रतीक ६, १८ दिलें आहे व ती ऋचा सडल पाठ ४२, १६ मध्ये येते यावरून असें दिसतें की, कौशिक व वैतानसूत्राच्या नेहमीच्या रीती-प्रमाणें ४२, १६ नंतर ६, १८ आले पाहिजे परंतु हेहि सातिलें पाहिजे की, अशाच तऱ्हेचे दुवरें एक उदाहरण आहे पण त्याचा अशा तऱ्हेनें अर्थ लावितो येत नाही कौशि- 'अच्युता दौरिति' याचें प्रतीक ३५, १२ मध्ये आहे व सडल पाठ, १८, २ मध्ये आहे. वस्तुतः तैत्तिर्या अध्यायाच्या मंत्रांचा

उपयोग केव्हां केव्हां ते एक स्वतंत्र संहिताच असतित अशा तऱ्हेनें केला गेला आहे, जसें मणनाल, अथर्वपरिशिष्ट ३४, २९ मध्ये, कौशिकसूत्र १०४, २ हा मंत्र 'या वारुणा (१) या त्याच्या प्रतीकांनं, दुसऱ्या अथर्व ऋचांच्या प्रतीकांवर दिला आहे. 'प्रयव परशु इति दर्भाहाराय दानम् प्रयच्छति' (५-२४) च्या नंतर ८, ११ मध्ये योव्या निराळ्या भाषेत अशाच अर्थाचें परिभाषासून आलेल आहे. यावरून निदान इतकें सिद्ध होतें की, १-६ अध्याय हे पुढे येणाऱ्या अध्यायांच्या धोरणाचें व त्याच्याशी जुळून रचले गेले नाहीत. हे अध्याय दुसऱ्या एकाय प्रभातील होते. किंवा याच प्रथाचा निराळ पाठ असून नंतरच्या काळी कोणी निराळ्या प्रयत्नांनं ते रचिले हें ठरविणें बरेंच कठिण आहे कडिका ५२ व ५३ नंतर लागलीच, मुख्य अथर्वसूत्रें झाल्यानंतर व श्रुत्याच्या अध्यायापूर्वी त्याचें योग्य स्थान होतें एकदरीत ह्या भागाच्या विशेष गोष्टी वेगळ्या देऊन, काही सिद्धांत व काळीय परें.

कौशिक सूत्र अथर्वसूत्र व श्रुतसूत्राचा संबंध.— वर जाणवितेसा केव्हाप्रमाणें, मुख्य अथर्व सूत्राचा आरंभ ७ व्या कडिकेपासून होतो, व ती ५३ व्या कडिकेपर्यंत आहेत. मान मध्ये ४२, ५ पासून ४५ व्या अखेरीपर्यंत दुसरा विषय असून ही सूत्रें श्रुत सूत्राच्या तऱ्हेच्या भाषेत आहेत प्रथाच्या या भागांत म्हणजे अथर्व सूत्रात मान अथर्व वेदाच्या कालातील आधुव्यकामाच्या स्पष्ट दिसणाऱ्या विविध गोष्टी आल्या आहेत याच्या अध्यायाच्या अखेरीपर्यंतच्या उरलेल्या कडिकांमध्ये अथर्व मंत्राच्या आधारावर, अथर्व वेदाच्या दृष्टीनें नेहमीच्या एका आचाराचें वर्णन आलें आहे. अथर्व सूत्र हे अगदीं अल्पाक्षर, सूत्रमय भाषेत छिदिलेल असून त्यातील आचार अगदीं जुने व स्वतंत्र आहेत. शब्दसमूह व शब्द-समूहोच्या दृष्टीनें यातील भाषा लक्षात ठेवण्यासाठी आहे व अथर्व संहितेच्या अर्थज्ञाकारिता, तिची किंमत फार वरच्या दर्जाची आहे याकोच्या प्रथापेक्षा यात एक विशेष आहे तो हा की, अथर्वसंहितेच्या मागेच्या मंत्राचें अवतरण यात अगदींच क्वचित् आलेलें आहे. अथर्व-सूत्राच्या भाषेपेक्षा श्रुतसूत्राची भाषा पुष्कळ अपढपढ आहे व या दोन भाषातील भेद दाखविणारे पुष्कळ पारिभाषिक सुरेहि आहेत दोन्हीहि वाचल्यानंतर वाचकाचें असें मत होतें की, श्रुतसूत्रा सत्करणाच्यावेळी, जें सत्करण त्या आपणापुढ आहे त्यात एका सामान्य श्रुतसूत्रात अथर्वसूत्र मिश्रळलें गेले असावें.

ह्या श्रुतसूत्रातील एकदम लक्षात येण्याजोगी विशेष गोष्ट म्हटली म्हणजे अथर्ववेदात न आलेले व म्हणून सत्करणादात दिलेले मंत्र फार वेळा आलेले आहेत ही होय पुष्कळदां एकाच मंत्राचें प्रतीक व सत्करणात एकदम येतात. ६२ मध्ये प्रतीक, सत्करणापानंतर आलें आहे, ४१. १५, १७; ६२. २०, २१; ६८. १, १०, ६८. २५, २६, ७२. १३, १४,

१०, २५, १, १, इत्यादि नामार्थे प्रतीक सकलपादापूर्वी आलेले आहे. वेदा केव्हा सकलपादातील मंत्र व अथर्ववेदातील प्रतीक येतात, जसे १, २, ७१, १, ७२, १३, ७८, १०, १२३, २. अथर्ववेदातून न घेतलेला मंत्रविषयही पुष्कळच आहे.

एकसूत्रातील प्रतीक देवनाग्या रीतीवरून त्यातील व्यंजनचक्र भाषांतरणीय तेव्हाच लक्षात येते ६४, २७ मध्ये 'इति सूत्रेन' असे शब्द आले आहेत, ५३, १३ मध्ये 'इति अनेन सूत्रेन' ५४, ५ मध्ये, 'इति एतेन सूत्रेन', ६७, १५ मध्ये 'इति एतं त्रिभिः सूत्रैः', ६५, ९ मध्ये 'इति सूत्रेन' यांनी एका सूत्राच्या भागाचाच उल्लेख केला आहे ८१, २० मध्ये दोन प्रतीकाच्यापूर्वी 'उभयो' हा शब्द उगोच आलेला आहे. अथर्व सूत्रामध्ये अशा तऱ्हेचे सत्प्र दिलकुळ आलेले नाहीत. नाही म्हणायला तोल उदाहरण आढळतात ९, १, ३५, १२ मध्ये 'इति एक' (कृक) चा अर्थ असा की तेंपरी प्रकृत सूत्रातील एकच कृक म्हणायला, आणि ९, २८ मधील 'इति तत्त्वेन सूत्रेन' जास्त पातळले आहे असे दिलतें यावरून माथेची निरावो पद्धत दृष्टीगतीस येते परंतु यद्यपि अस म्हणतो येईल की, एकसूत्रामध्ये मोठ्या सूत्राचा उल्लेखाल्या मुळे त्यातील विविध कृचेचा उल्लेख करण्यास निस्तरानें तिहिणें जरूर आहे, तथापि जर दक्षिणेतल्या स्थलातील पुष्कळ स्थली असल्या मोठ्या सूत्राचा उल्लेख नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे.

अथर्व सूत्रामध्ये आचमन धातूचें 'आचमयति' असे रूप आले आहे व अन्य डिकाणी 'आचामयति' आलेले आहे तसेच हू या धातूचें वर्तमान कालावरून कृदन्ताचें पुत्रि० प्रथ० एक वचनाचें रूप अथर्वसूत्रांत 'हृदन्' आले आहे व एकसूत्रांत 'हृदन्' आले आहे या व दुसऱ्या पुत्राव्यावरूनही अथर्व सूत्र व एक सूत्रे जातील भाषेत फरक आहे ह लक्षात येईल. एकसूत्राची भाषा अप्रक षष्ठी व सरळ अमुन अथर्व सूत्राची भाषा आस्त संक्षिप्त व पारिभाषिक स्वरूपाची आहे. अथर्व सूत्रांची भाषा व तेराव्या अध्यायाची भाषा यांच्या भाषा तऱ्हेची भाषा एकसूत्रांची आहे. तेराव्या अध्यायाची भाषा जवळ जवळ परिशिष्टाच्या भाषेसारखी आहे ह पूर्वी मागितटेंच आहे.

अथर्वसूत्रामध्ये अथर्व वेदाच्या ११व्या कांडातील विलकुल अवतरण घेतलें नाही ही गोष्ट नमूद करून देवण्यासारखी आहे, कारण कौषिस्तूत्राचा व अथर्ववेदाच्या ११व्या कांडाचा विशिष्ट तऱ्हेचा संबंध आहे

परील विवेचनातील याचे मुद्दे अत्राधित रद्दाचे सत्य नाही तथापि पुढ टिपल्या गोष्टी स्पष्ट होतील असे नमूद करून देवण्यासारखी आहे. कौषिस्तूत्राच्या नांवावरचें सूत्र नंतरच्या सूत्रांआंतले आहे, त्यावरच निरालाच्या तऱ्हेचे पर अमुन त्यांचा निराक विशेष यशस्वी केला गेला नाही, त्या प्रत्येक पराचें विशिष्ट स्वरूप निरालाच्या ठेगकाचे निरालाचे मूल या कारणानें आलेलें

असो किंवा निरालाच्या काळी निरालाच्या भाग लिहिला गेला या कारणानें आलेलें असो, विषय, भाषावृद्धि व परिभाषा या तीन्ही गोष्टी फरक दिसून आल्यामुळे अथर्वसूत्रे व एकसूत्रे यात भेद आहे ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे, तेरावा व चौदावा अध्याय हे बाजीच्या मधाच्या मागाहून रचले गेले असावेत व शेवटच्या सहरणच्या वेळी ही गोष्ट लघ्विता आली नाही, व पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या सहा वडिका प्रथमतः या मधाच्या नंतरच्या थरातील असाव्यात

कौषिक सूत्राचा त्याच्या सहिते शीं सवध -अथर्ववेदाच्या नऊ शाखा, चरण किंवा भेद होते या अढळ सांप्रदायिक समजुतीचा, अथर्ववेदाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्याला प्रथम विचार करावा लागतो. या सांप्रदायिक समजुतीत मुख्य मूलभूत आधार चार आहेत— (१) दोन चरणव्यूह पहिला चरणव्यूह हा शुक्र यजुर्वेदाचें पाचवे परिशिष्ट असून त्यातील पहिल्या अध्यायात अथर्व वेदाच्या शाखा दिल्या आहेत दुसरा चरणव्यूह हा अथर्व वेदाचें ४९ वे परिशिष्ट असून त्यात या विषयाचा थोडक्यांत विचार केला आहे (२) पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत, महाभाष्यात व पाणिनीला माहित असलेल्या दुसऱ्या वाक्यात या शाखांचा प्रसंगोपात आलेला उल्लेख (३) पुत्राणातील अथर्व वेदाच्या शाखासंबंधी गगदी नंतरची पण बाजबीपेक्षा जास्त व्यवस्थित वर्णने व नंतरच्या वाक्यातील उदाहरणार्थ रामकृष्णाचा सहराणपत्ति हा मध, अशातील वर्णने व (४) अथर्ववेदाच्या वाक्यात प्रसंगोपात आणजेनाही आलेले उल्लेख अथर्ववेदाच्या शाखांचा विचार पुष्कळ वेळा झालेला आहे [१हा —वेबर इंडिया इस्टिपन १, १५२, १९६, ३, २७७-२७८, ३३, ४३४-४३५, ओमिता प्रोडॅट, पान ४१२-४१३, इंडिया लिटरेचरगेसिटे पान १७०. मेनस मुनर 'प्राचीन संहृत वाक्य', पान ३७१, गोपथ मातृशाचो राजेंद्राल मित्राची प्रस्तावना, पान, ६; शब्दकंद-हम, वेद, रीट, काशीमंडलीत अथर्ववेद पान २४, अ. ओ. सो नि का पु० ११ पान ३७७-३७८, सत्यमन, वैद्वामत्स्य वेन्टमिड डेर वेडिकोन् ज्युन. पान ३१]

जर दिलेल्या शीटच्या प्रभात त्याने शाखा विषयाच्या सांप्रदायिक कल्पनेचें फारच क्लृप्त्येने व चिन्तित बला आहे की, शाखांच्या या नऊ नांवांची पाच रती व विश्वनाथीय म्हणून धरावीत व बाजीची चार ही अविश्वनाथीय म्हणून सोडावीत. ज्यमपीलच्या मत अथर्ववेदाच्या वाक्यात त्याच्या शाखांसंबंधी जे जाणोत्राप्र उल्लेख आलेले आहेत त्यांना जास्त चिन्तन राहिल्यास याविषयीच्या सांप्रदायिक कल्पनेतील पुढाची दुपती होऊन अथर्ववेदी लोक इतत फौजकाणत्या नऊ निराच्या वागा मानीत होते ह लक्षांत येईल ज्याप्रमाणें अथर्ववेदाच्या पांच कणांसंबंधी वाक्यात आलेल्या परस्परविरुद्ध हकीकती एकत्र करून त्यापासून एक टिकाऊ सिद्धांत निघतो

(१४ अ. ओ. सो. का. पु. ११ पान ३७९). त्याप्रमाणे येथेहि परस्परविरुद्ध हकीकतीतून एक तत्त्वाची गोष्ट बाहेर काढणे शक्य आहे. याविषयाच्या माहितीबद्दल बर दिवलेल्या मूला-भारापैकी चवथा म्हणजे प्रत्यक्ष अथर्ववेदाच्या काळास हा सर्वात महत्त्वाचा आहे याबद्दल संशय असणे शक्य नाही.

धाकड्या चरणभुजांच्या चार हस्तलिखित प्रती ब्लूमफील्ड यास मिळाल्या. त्यामध्ये या विषयासंबंधी उल्लेख:—तत्र मन्त्र-वेदस्य नव भेदाः भवन्ति तथया। पॅपलादाः तौदाः मोदाः शौनवीषा जाजला जलदा मन्त्रपदा देवदशाः चारणवेदाश्च। तेषु ह्याच्या मते हीच अथर्ववेदाच्या शाखांची नावे होत व याचबद्दलच भारभर चुकीच्या हकीकती असण्याची कारणे म्हणजे हस्तलिखित प्रतींचे चुकीचे वाचन, नंतरच्या छेद-कोनी मुद्रास घेजीवाकडी बनविलेली या शाखांची नावे व अखेरीस मागून घातलेले भाग ही होत. असे ब्लूमफील्ड मानतो.

(१) पॅपलाद, किंवा पॅपलादक, पॅपलादी, पिप्पलाद, पॅपल, पिप्पल, पिण्डायन. ह्या सगळ्या शाखांच्या नावांचे मूळ पिप्पलादी या आचार्याच्या नावावरून घनलेली आहेत.

(२) तौद किंवा तौदायन याच नावाची बदललेली रूपे, तौत, तौत्तयन, तौत्तायनोद अशी व इतर पुष्कळ निराळी आहेत.

(३) मौद पॅपलाद पुढे कुयांत श्रीराष्ट्रोत्तमयभेनम्। तथा-शौनवेना चाऽपि देवमन्त्रविषयितम्। पुरोषा जलदो वस्य मदी-वात्साक्यचन। अथ्वाद् द्वाभ्यो मासेभ्यो राष्ट्रधनम् स गच्छति। असे अथर्वपरिशिष्ट २,४ मध्ये लिहिले आहे. या शाखेचे 'मौदायन' असेहि पॅपलादायन, तौदायन, जलदायना-प्रमाणे नाव आहे.

(४) शौनकीय किंवा शौनकिन् शैतानसूत्र ४३, २५ मध्ये ज्याला चेट्थो पिशा जाणावयाची असेल त्याने शौनक यज्ञ कराना म्हणून म्हळें आहे. यत्पित्रीने शौनक गम्यनोरवर देवदशोनीषाः अंतं पद घातलं आहे.

(५) जाजल महाभाष्यामध्ये जजलिनावाच्या आचार्याच्या नावावरून ही शाखा दिली आहे. याबद्दल 'जाजल' अथर्वपरिशिष्ट ४९ मध्ये आले आहे. रोद्वे मंत असे आहे की या शाखेचा स्थापक कौशिक १, १०; १७, २७, वैतान सू. १, ३; २२, १; २८, १२; मध्ये गालेला आचार्य भांगली असावा. पण ब्लूमफील्ड म्हणतो की त्याम या मतास पुष्टि देणारा पुरावा निलकुल मिळाला नाही.

(६) जलद यांचे जलदायन असेहि रूढ येते. रा. श्वर पांडुरग पंडित यांच्या म्हणण्याप्रमाणे कौशिक सूत्र ज्या शाखांचे आहे त्यांपैकी जलद ही एक आहे.

(७) मन्त्रवद. चरणभुजाबाहेर कोणत्याहि अथर्वेण ग्रंथांत हें शाखेचे नाव म्हणून आढळले नाही. याच नावाची वज्रवज्र,

मन्त्रवज्र, वज्रवज्र, वज्रपलाश व याहूनहि अपभ्रंशरूपे गौण प्रचलत येतात.

(८) देवदशे किंवा देवदर्शन, याची दिवदर्श, देवर्षि, वेद-दर्श इत्यादि सुसुती बदललेली रूपे येतात.

(९) चारण वैद्य (विद्या) हें नाव केशवाच्या कौशिक सूत्र ६, ३७ मध्ये आढळते.

ब्लूमफील्डच्या मते येथवर दिलेले अथर्ववेदाच्या सांप्र-दायिक शाखांचे वर्णन, निश्चित स्वरूपाचे आहे असे मान-ण्यास हरकत नाही. अनेक शाखांपैकी शाखांची हीच नावे का पसेत केली व मार्गवाताराची चारण वैद्य, मौद, जलद यांच्या घरीवरच सामितलेली का माळली ह्याबद्दल तर्क करणे सोपे नाही. तसेच शातिरुपासारखा यःकश्चित् परिशिष्टाल, त्याच्यापेक्षा योग्यतेने वीस किंवा त्याहून अधिक परिशिष्टे जास्त चांगली असताना, अथर्वेण सूत्राच्या बरोबरीचा पाच कलांत का घसविले ह्याबद्दलहि तर्क करणे सोपे नाही. आपणांस असं प्रहीत परितां देवेंल की, निरनिराळ्या तऱ्हेने महत्त्वाच्या व पद्धतीच्या प्रथांची नावे अगदी चरवर दिवण्याच्या कारणाकरिता एके ठिकाणी आणिली गेली. कौशिक सूत्र चारशाखांचा संहिताविधिः आहे, हें बर सामितले आहे, या गोठीवरून ना शाखानिदाप्रमाणे संहितांतहि भेद आहे किंवा निदान एकाच संहितेच्या सूत्रात तरी भेद असावा ही गोष्ट शक्य नाही हें सिद्ध होतें.

प्राचीन प्रत व कादमी प्रत यांच्याबिंबास दुसऱ्या सहिता शाखा असल्याचे आजतागाईत ऐकिल्यात नाही. प्रो. रोड्जें आपल्या अथर्ववेदाच्या पुस्तकात कश्मीर प्रत पॅपलाद आहे म्हणून सामितले आहे परंतु यास सर्व ठिकाणच्या पंडितांचे अनुमत्त नाही. ब्लूमफील्ड म्हणतो की या सिद्धांताबद्दल संशय घेण्यास काही कारण दिष्ट नाही. पॅपलाद हें नाव केव्हां केव्हां अथर्ववेदीय ग्रंथाना उगोच दिलेले असले व त्या ग्रंथाच्या अर्थाभरी या शाखेची मुळीच संवच नसते पण ही स्थिति दुसऱ्या वेदाच्या प्रार्थनवचनानेहि अशीच असल्यामुळे त्याबद्दल विशेष स्पष्टीकरण करण्याचे कारण नाही प्राचीन प्रत शौनक शाखेची आहे ही कल्पना जास्त निश्चित झाली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. अथर्व पद्धतीमध्ये शैतानसूत्र शौनकसून म्हणून दिलेले आहे व ह्या अथर्वपद्धतीच्या विधाना-बद्दल संशय मानण्याचे कारण नाही. शौनकसून अथर्वसूत्रा-वर अवलंबून आहे हें तितकेच निश्चित आहे म्हणजे कौशिक हें शौनकिनाचे सूत्र आहे. कौशिक हें 'चतसृषु शाखासु शौनका-दिषु संहिताविधिः' आहे या केशवकृत अथर्ववेदप्रदीप व सायण यांच्या विधानावरून स्वतःपणे बरीचच मुद्दा सिद्ध होता. कौशिक ८५, ७, ८ मध्ये देवदर्शन व शौनकिन् याच्यामधील मतभेद दाखविल्या आहे, त्यात कौशिकाने शौनकिन्चा पक्ष घेतला आहे. त्यावरूनच बरीचच मुद्दा सिद्ध होता (अ. ओ. सो. नि. का. पु. ११, पान ३७७). कौशिक व वैतान ही

दोन्ही सूत्रे शौनकीय आहेत याबद्दल सशय घेण्यास जागा नाही ही दोन्ही सूत्रे प्राचीन प्रतीच्या आधारवर रचिली आहेत म्हणजे प्राचीन प्रतहि याच्याच म्हणजे शौनकीय शाखेची आहे याबद्दल पुरावा भरभक्कम आहे

अथर्वण वेदाच्या नाट्यात नेहमी येणारी एक सांप्रदायिक कल्पना अशी आहे की, प्राचीन प्रतीत १, १, १, मध्ये दिलेल्या 'ये निपसा च्या अथर्वण सहितेचा आरंभ 'शनो देवीरभित्ये' या मंत्राने चालिला आहे 'शनो देवीरभित्ये इति एवमादि कृत्वा अथर्वणवेद अधोवेत' असे गोपब्राम्हण १, २९ मध्ये म्हटले आहे ब्रह्मयज्ञामध्ये वेदाच्या आरंभीच मंत्र दिले आहेत, त्यात अथर्वण वेदाचा आरंभ 'शनो देवीरभित्ये' या मंत्राने दिला आहे हा हांगच्या म्हणण्याप्रमाणे काही प्राचीन प्रतीच्या हस्तलिखितात अथर्ववेदाचा आरंभ, 'शनो देवीरभित्ये' या मंत्राने झाला आहे हा हांग व भाडारकर यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अथर्ववेदाच्या प्रत्येक माणसाने आपले ताड घुताना 'ये निपसा च 'शनादेवीरभित्ये' हे मंत्र म्हटले पाहिजेत महाभाग्याच्या प्रस्तावनेत 'शनो देवीरभित्ये' हा मंत्र अथर्ववेदाच्या आरंभीचा म्हणून दिला आहे पैपलाद सहितेमध्ये, जिची युरोपात उपलब्ध असलेली एकूच प्रत प्रो० रोडच्या ताब्यात आहे, तिच्यात पहिले पान गहाळ झाले आहे परंतु या पडिताचे असे मत आहे की, सहितेचा पहिला मंत्र वर सांगितलेलाच असावा, कारण तो मंत्र त्या प्रतीत अन्य ठिकाणी कोठे आलेला नाही व प्राचीन प्रतीच्या आरंभाचा 'ये निपसा' हा मंत्र दुसऱ्या अनुवाकाच्या आरंभी दिला आहे ही गोष्ट आता जवळ जवळ निश्चित आहे असे मानायला हरकत नाही, कारण अथर्व परिशिष्ट ३४, २० मधील पैपलादि शान्तिगणाचा आरंभ 'शनो देवी' या प्रतीक्षनेच केला आहे

शौनक सहितेचा आरंभ 'ये निपसा' या मंत्राने होतो हांगच्या मतप्रमाणे अथर्ववेदाचा आरंभ 'शनो देवी' या मंत्राने होऊन तो मंत्र पुन त्याच्या योग्य जागी १, ६, १ मध्ये आला आहे व म्हणून त्या हस्तलिखितात हा मंत्र वर सांगितलेल्या संप्रदायानुसार भागादून घातलेला असावा अथर्व परिशिष्ट ४४, ६, 'वेदत्रयस्यादेशेन' विधीमध्ये असे विधान केले आहे की 'ये निपसा हा अथर्वण वेदाचा आरंभाचा मंत्र आहे वैतान सूत्रामध्ये 'ये निपसा च 'शनो देवी' यापैकी एकाचा हि उल्लेख नाही' परंतु कौशिकामध्ये असा स्पष्ट पुरावा आहे वी ज्या शाखेच्या सहितेच्या आधारवर हें सूत्र रचिले त्याचा आरंभ 'ये निपसा' या मंत्राने झाला आहे परिभाषा सूत्र ७, ८ हें 'पूर्वम् त्रिपत्तीयम्' असे आहे त्याचा अर्थ जेथे जेथे पूर्वम् शब्द प्रतीक म्हणून वापरला असेल, तेथे तेथे त्याने त्रिपत्तीय सूत्र अभिप्रेत आहे अस समजावे या परिभाषेनुसार नेहमी या सूत्राला उद्देश्य सूत्रामध्ये पूर्व शब्द आला आहे यावरून असे ठाम दिसत की कौशिक हें अथर्वणाच्या प्राचीन प्रतीचे सूत्र आहे व प्राचीनप्रत शौनकीय

आहे व ही कौशिक, वैतान, व प्रतिशाख या तीन सूत्रांची संहिता होय हें स्पष्टपणे सांगितले आहे
या दोन संहितांमधील समान गोष्ट अशी की, सर्वोपनाच्या अखेरीस येणारा जो व पुढील स्वर याचा सधि केलेला नाही

कौशिकसूत्राच्या अथर्वणसहितेची प्राचीनप्रत अस्तित्वात होती हें स्पष्ट आहे कारण त्यात त्यातील पुष्कटच सूत्रांचे अवतरण प्रतीक्षांनी केले आहे यावरून ज्याने यज्ञयागादि करावयाचे त्याला सहिता पाठ आलीच पाहिजे असे गृहीत धरले आहे असे दिसते काण्ड १९ चा विचार पुढे केला आहे ते सोडून दिल्यास बाकीच्या वेदातील सूत्रात अथवासून इतिपर्यंत दिलेल्या ऋचा अतिशयच थोड्या आहेत कौशिक ६, १७ मध्ये अथर्व ६, ८५, २, काँ १०६, ७, ७५, ५ मध्य अथर्व १४१, १३ याच त्या होत मध्ये अथर्व ७, ४८, २, काँ ९७, ६ मध्य अथर्व ८, २, काँ शेवटल्या उदाहरणाखेरीज पहिल्या तीन उदाहरणामध्ये मंत्र सहितेपासून घेतलाच नाही व स्पष्ट आहे अथवासून इतिपर्यंत मंत्र अथर्ववेदातील ऋचांची काहीसे लुळते आहेत ही गोष्ट केवळ आकस्मिक होय. अशी स्थिति निरनिराळ्या शाखांच्या मंत्राची तुलना करताना नेहमी दृष्टोत्पत्तीस येते कौशिकसूत्रामध्ये १५ व २० ही कांडे अनीशत गाळली आहेत त्यातील १५ व अथर्वब्रह्मर्ष व रुद्रक्रम्य व रुद्राकरिता, तो ब्राह्मण ग्रंथ म्हणून गाळले असावे, व विसाव एकतर ते ही सूत्रे रचली गेल्यानंतर सहितेत घातले असावे म्हणून मित्रा त्याचा प्रोत्साही स्पष्टपण सवध होता म्हणून गाळले असावे व हव जास्त समवनीय दिवने, सोमयज्ञाच्या शस्त्राकरिता व स्तोत्राकरिता, काही अथवाद खेरीज म्हणून वैतान सूत्रामध्ये विसाव्या कांडाचा उपयोग केला आहे

१९ व्या वाण्याचा या सूत्राशी असलेला संबंध विशद लक्ष पुरविण्यासारखा आहे यातील फारच थोड्या मंत्रांचे अवतरण प्रतीक्षांनी केले आहे जस काँ ६, ३७, ४५, १७, व ६८, २९, मध्ये १२ ५३, १ काँ ६, ३७ मध्ये १२ ५९, १ काँ ६६, मध्ये १२ ६०, १ काँ ५७, ९६ मध्ये १२ ६४, १ काँ १३९, १० मध्ये १२ ६८, १ बाकीची एकोणीसाव्या कांडातील अवतरण ही सरुलागातील सूत्रात दिलेले मंत्र होत व म्हणून ही शौनकीय सहितेमधून घेतलेली नव्हत काँ ६, ३७ मध्ये दारिलेने एका काप्यातल्या प्रतीकाकरिता (१९, ५९) सगळ्या सूत्राचा सरुल पाठ दिला आहे ही चमत्कारिक गोष्ट आहे । वर दाखविले आहे काँ कौशिकातील अथर्व सूत्र या नावाने घनोदितल्या भागामध्ये १९ व्या कांडातले एकहि अवतरण प्रतीक्षांनी दिलेले नाही या शाखेची म्हणून तयार झालेली व मान्य झालेली संहिता आणि स्पष्ट पण निराळ्या ठिकाणावरून आलेला दुसरा मंत्रासमूह याच्या मधील स्थान कौशिक सूत्रात या १९ व्या कांडाच असावे असे

रोटच्या मताप्रमाणे पिप्पलाद शाखेवर १९व्या काडाचा विषय पसरला होता आपणास असें उदीत धरावशास हरत नाही की, या काडाचा विषय अथर्ववेदाच्या सर्व शाखांच्या संप्रदायांना माहीत होता, तो पहिल्या संस्करणचे वेळी गळला होता, पण मागाहून सद्युहीत करण्यास योग्य असा वाटल्यामुळे मूळवेदांत सामील केला गेला असावा गिहट-नेच्या मते अथर्व परेसिष्ट, एरोसिष्टाचे काड मुदलांच मानांत नाही वैश्विकसूत्राच धोरण समाविष्ट स्वरूपाचे दिसते, काही मंत्र त्याच्या शाखेच्या इतर्या पश्चिमाचे आहेत की त्याचे निदर्शन गुप्तत्या प्रतीकानी केले असता पुढे होते, तर दुसरे काही अथर्वासून इतिपर्यंत देण भाग होत. नंतरच्या अथर्वशास्त्रात या मंत्राचा परिचय अर्थात् जास्त हद झालेला दृष्टोत्पत्तीस येतो परिसिष्टांत १९ वें काड बाकीच्या अथर्ववेदाप्रमाणेंच मानले असून त्यातीलच अवतरणें विशेषतः बारवार येतात उदाहरणार्थ १९,७ हे नक्षत्रम् १० मध्ये घेतले आहे, १९,९ हे नक्षत्र २६ व अथर्वपरि-
शिष्ट ४,४, ६, ७ मध्ये घेतले आहे इत्यादि अथर्वपरिशिष्ट ३४ मधील गणमालेमध्ये १९ व्या काडातले पुष्कळ मंत्र अव-
तरण करून घेतले आहेत.

हिलेन्ड यानी असा एक प्रश्न उपस्थित केला आहे की, एकादा मंत्र किंवा सूक्त, ज्या स्वरूपात सहितेंत आले आहे, त्यापेक्षा ते निराळ्या स्वरूपात असावे असे या सूत्रावरून दिसते काय ? या प्रश्नाचाहि विवर केला पाहिजे. सामान्यतः ऋचतील शब्द व सूक्तातील ऋचांची सरया व अनुक्रम या इष्टीनें सूत्रात आलेले मंत्र व सूत्रे ही अगदीं सहिते-
बहुकुल आहेत परंतु यासंधान पुढे दिलेला मुद्रा लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. जेव्हा एकाद अथर्वसूक्त, स्पष्टपणे, अनेकविधवपठितस्वरूपाच असते, म्हणजे सहि-
ताकारानीं जेव्हा सहिता करण्याचे वेळीं पुष्कळ सूक्तांचे मिळून एक सूक्त बनविलेले असते, तेव्हा सूक्ताकारानीं अशा सूक्ताचा प्रत्येक अवयव लक्षात घेऊन त्याचा योग्य स्थळीं उपयोग केलेला आहे. अथर्व ४,१८ हे सूक्त स्पष्टपणे पुष्कळ लहान लहान सूक्तांचे बनले आहे या सूक्ताच्या ५-७ या ऋचावर मिलनी केलेल्या टीकेला वैश्विकसूत्रात पुष्टि दिली आहे व या सूक्ताच्या अंतर्गत पुराश्चावरून तीच गोष्ट सिद्ध होते ऋचा १-४ मध्ये सूत्रविषयक अभिचार मंत्र आहे व वैश्विक सूत्रामध्ये ४१,१३ मध्ये अथर्व ७,५०, व ७,१०९ यातील अशाच तऱ्हेच्या दुसऱ्या मंत्रांमधील याचा विचार केला आहे अशा ५-७ या कां० २१,११ मध्ये एका जनावरावि-
षयीच्या अभिचारामात्रात घेतल्या आहेत. ह्या वेवटल्या ऋचा पहिल्या ऋचापेक्षा पूर्णपणे इतर्या निराळ्या तऱ्हेच्या मानल्या आहेत की, त्यांना कर्माप्रवादा असे निराळे पारंप्रापिक नाव दिले आहे. त्याचप्रमाणे अथर्व ७,५४ वें सूक्तहि पुष्कळ निरात्राळ्या सूक्तांचे बनले आहेत ही गोष्ट सूक्ताकाराच्या लक्षात

आलेली आहे. कां० ३२,८ मध्ये पहिल्या दोन ऋचा अप-
चित नावाच्या जपामा घालविण्याच्या तऱ्हाला लाविण्या आहेत. तिसरी ऋचा कां० ३६,२५ मध्ये मत्सर घालविण्याचा मंत्र म्हणून, योग्यस्थळीं घेतली आहे व चवथी ऋचा कां० १,३४ मध्ये योग्यस्थळीं घेतली आहे. अथर्ववेदाच्या संस्करणका-
राना अशा निरनिराळ्या स्वरूपाच्या ऋचा एके ठिकाणी घाल-
ण्यास त्याच्या अर्गी असलेले कोणते न्यून म्हणजे त्यांना त्याचा अर्थ कळला नाही किंवा दुसरे काही कारण झाले असावे हे नेहमीच सांगता येण शक्य नाही. याचप्रमाणे अथर्व ७,७६ या सूक्ताचे वैश्विक व वेदान दोन्ही सूत्रांनी तीन भाग पाडले आहेत. वरील सर्व उदाहर-
णात सहितेच्या परंपरेपेक्षा विषोची किंवा आचाराची परंपरा प्रेक्ष माविली आहे यात शंभय नाही

[अथर्ववेदासंबंधी सधर्मप्रय व वाक्य मुद्रपूर्व जग या प्रयाच्या शेवटी दिले आहे.]

अधेन्स — मीसर्ची राजधानीचा शहर हे आटिका मैदा-
नाच्या दक्षिण टोंकाला बसले आहे. अधेन्सच्या भौगोलिक
स्थानाचा एकदर इतिहासावर फार परिणाम झालेला आहे.
आटिका मैदानांत सर्व प्रकारच्या खाद्योपयोगी वस्तु उत्पन्न
होत असल्यामुळे अधेन्समध्ये उपजीविकासाधनाची बाही
तूट नाही एसांदे सधुसैन्य जमिनीवरून अधेन्सवर अबा-
नक छापा घातू म्हणून तर ते राज्य नाही व सधुद्रापासून
घरेंच दूर असल्यामुळे सधुद्रावरून आरमार अचूक नारा
करील याचीहि अधेन्सला काळजी बाळगावयास नको. येथील
हजामान सामान्यतः समरीतोष्ण आहे, तथापि केव्हा बद-
लेले याचा नेम नसतो उत्तरेकडील घारे आणि समुद्रहरीच्या
बायामुळे येथे उन्हाळा फार पड असतो स्वच्छ व उत्तेजक
हवेमुळेच येथील लोक सुदिसान आणि उत्साही आहेत असें
कित्येक जुन्या भयकारांचे म्हणणे आहे

अगोरा म्हणून अधेन्समध्ये एक प्रसिद्ध व्यापाराची वेठ
असे या ठिकाणी अरमारादीचा व्यापार चालत असून
मोठाल्या मध्य इमारती होत्या

अधेन्समधील महत्त्वाचे स्थळ म्हणजे ज्या ठिकाणी प्लेटो
आणि आरिस्टाटल शिकवत असत तो अकॅडमी होय. शोध-
काचा प्रयत्नामुळे ज्यात निरनंदेवत्तेचे आणि अपोलोच वा
स्तव्य होते अशा दोन गुहा सापडल्या आहेत अधेन्समधील
दुसरे महत्त्वाचे स्थान म्हणजे ऑलिंपिअन देवळ होय

अधेन्सची लोकसंख्या १८३४ त ५००० हून कमती
होती ती १८७० न ४४५१०, १८७९ त ६३३७४,
१८८९ त १०७२५१ आणि १८९६ त १११४८९
अशी वाढत गेली सध्या अधेन्स, पिरिअस, फेरिअस
मिळून लोकसंख्या सुमारे ३,००,००० इतकी आहे १९१३
साखी अधेन्स मध्य दोन विविधालय स्थापन झाली.

अधीचीन कालात अधेन्सचा व्यापारधरा कार वाडत्या प्रमाणवर आहे. पिरास मध्ये ८ कापडाच्या विण्या असून, १५ वाफेने चालणाऱ्या पिठाच्या चक्या, सावणाचे कारखाने आहेत. बोटी वांधण्याचा धरा कार मोठ्या प्रमाणावर चालतो.

अधेन्सच्या प्राचीन इतिहासविषयी खात्रीलायक माहिती फारशी उपलब्ध नाही. दत्तेकदेवरून व परंपरागत माहितीवरून पाहतां वसें कळतें कीं आयोजिन लोक अधेन्समध्ये आले व त्यांच्या प्रयत्नांनेच निरनिराळ्या जातींचें एकीकरण होऊन राजसत्ता स्थापन झाली. परंतु या राजसत्तेचा खवरच अंत होऊन महाजनसत्ता अस्तित्वात आली व लोकांचे राजकीय हक्क एकामागून एक हिरावून घेतले जाऊ लागले. शेवटीं पेरीट्रेडस या अरेरावी सरदाराच्या स्वामित्वाखाली एकतन्त्री राज्यपद्धतीचें भूत अधेन्समध्ये मनमुराद वावर लागले. परंतु या भुताला ताड्यावर आपण्याचें काम झोडिणोड या पक्षाच्यानें परकून, आपल्या कतेवगरीनें तें भूत गाडून टाकलें व प्रजासत्ताक राज्याची सुहृत्तमेड अधेन्समध्ये रोवली.

स्वतंत्रतेबरोबरच उत्साह आणि वाणत्यामुळे अधेनिअनांनी इ. स. पूर्वी ४५० या वर्षी इराणावर विजय मिळविला. या विजयाचें पुष्कळतें धेय थेमिस्टोक्लीस या प्रसिद्ध सुसंघाला आहे. इराणाच्या पराभवानंतर अधेन्सनें आरिस्टिडीस व सायमन या दोन प्रसिद्ध सुसंघांना आपलें पुढारीपण दिलें. यांच्या कतेवगरीनें व कतेव्यपरायणतेनें अधेन्सला डेलिअन संधाचें अध्यक्षत्व मिळून, अधेन्स साम्राज्य या पदवीस जाऊन पोचलें. सायमनच्या नंतरचा महत्त्वाचा सुसंघी म्हणजे पेरेक्लीस हा होय. याचें धोरण अधेन्स साम्राज्याचा सराहा प्रसार करणें हें होतें. इ. स. पूर्वी ४४३-४२९ हीं वर्षे म्हणजे अधेन्सच्या पूर्ण वैभवचा उज्ज्वल काळ होय या वेळीं अधेन्सचा व्यापार ईजिप्त आणि कोलचिस्त्रासून तों इटुरीआ व फार्सपर्यंत सारखा पसरलेला होता. वाक्य आणि सङ्कृति-विषयक वावर्तीत तर अधेन्स उच्च शिखरावर विराजित झालें होतें. तथापि या उज्ज्वल वैभवविनाशाला लेशमात्र कलक नव्हता असें म्हणतां यावयाचे नाही. पेरीक्लीसच्या नंतर अधेन्सला जे मज्जिमंडळ मिळालें तें नालायक विद्या स्वारस्यप्राप्त अस्त्यामुळे साम्राज्यप्रसाराचें धोरण नेटानें चालवू शकलें नाही आणि अधेन्सच्या वैभवचा वेलापोनीशिवन सुद्धा अत होऊन मासिडोनच्या फिलीपच्या अमलाला अधेन्सला मुकाब्यानें मान वाकविणें भाग पडलें. हा परकीय अमल इ. स. पूर्वी २२९ या वर्षी दूर झाला आणि अधेन्स फिरून एकदा स्वतंत्र झाले. या वेळीं अधेन्सला लष्करी राष्ट्र म्हणून जरी मान नसला तरी लोकसत्ताक राजपद्धतीचें पुरस्कर्ते राष्ट्र म्हणून त्याची सवध युरोपमर खयाती होती.

यापुढील अधेन्सचा इतिहास म्हणजे केवळ परतग्न राष्ट्राचा नसला तरी रोमन साम्राज्यापाडील राष्ट्रांचा इतिहास होय.

इ. स. पूर्वी २२८ या वर्षी अधेन्सनें रोमशी मैत्री जोडली. रोमन बादशहाचा अधेन्सवर फार लोभ असे. या वेळचें अधेन्स हें लढवय्ये राष्ट्र नसून पडिताचें राष्ट्र होते. 'ज्ञानाचें भाहेर घर' अशी त्याची या वेळीं कीर्ति होती. परंतु हें वैभवहि अधेन्स फार दिवस भोगू शकलें नाही. जस्टिनीअनच्या कायद्यानें तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास बंद होऊन प्राचीन अधेन्सचा अवतार येथेच संपला.

यापुढील अधेन्सचा इतिहास म्हणजे विस्त्रांशभ्रमच्या अमलाचा काळ, लॅटिन अमलाचा काळ, व तुर्क अमलाचा काळ, अशा तीन भागांत विभागतां येईल. इ. स. १४५८ त तुर्कांनी अधेन्स जिंकलें. १८२१ त, अधेन्सनें तुर्कांना हुसारावून लावण्याचें प्रयत्न केला पण १८२९ तें फिरेन तुर्कां अमलापाशीं गेलें. १८३३ सालापर्यंत तुर्कांचा आभापोलीसच्या दुर्गावर अमल होता. १८३३ त अधेन्स हें नूतन ग्रीसच्या राज्याचें राजधानीचें शहर बनलें. गेल्या दोनतीन वर्षांत अधेन्समध्ये पडलेल्या सर्व गोष्टींचा इतिहास ग्रीस या लेखात येईल, कारण त्यांचा सर्व ग्रीसच्या इतिहासाशी संबंध पोचतो.

अथोर—बडोद्याच्या सिद्धपूर पोडभागातील सुमारे अडीच हजार लोकसंख्येचे ठिकाण. येथे एक प्रसिद्ध गणपतीचें देऊळ व एक धर्मशाळा आहे.

अध्वानी तालुका—येळारी जिल्ह्यातील (मद्रास) अगदी उत्तरेकडील तालुका. अध्वानी हें पूर्वी निजामचें पोडस्थान होतें. उत्तर अक्षांश १५° ३०' व १५° ४८' यांच्या दरम्यान व पूर्व रेखांश ७६° ५६' व ७७° ३८' मध्ये असून याचें क्षेत्रफळ ८३९ चौ. मै. आहे. लोकसंख्या सुमारे एक लक्ष ऐशीहजार. यात तीन शहरे व १९१ खेडी आहेत.

शहर—अध्वानी, लोकसंख्या (ग्रीसद्वजार) सुसंघ ठिकाण. योमिगुर (चवदा हजार), कोसिनि (आठ हजार), येथील प्रदेश सपाट असून जमीन काळी भोर कापसाच्या पिकास योग्य अशी आहे. काही ठिकाणी उंचवटे आहेत. सुरव पिर्के म्हणजे कापूस, चोलम (Cholam) कोरा (Korai) जमिनीचा मगदूर इत्यादि चांगला आहे कीं दर एकरी येथें सरकार सारा १४ आणे आहे. सर्वे पिर्के पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून झसतात. फक्त शेंकडा १ एकरास विहिरीचें पाणी मिळते त्यामुळे अध्वानाच्या वर्षी फार हात होतात. इ. स. १८७६-८ चे दुष्काळात ३ लोक अन्नाने होऊन रोगानीं मर्युसुरी पडले.

अध्वानी शहर—याच नावाच्या तालुक्याचें सुसंघ ठिकाण उत्तर अक्षांश १५° ३८' व पूर्व रेखांश ७७° १७'. हें मद्रासपासून ३०७ मैलावर आहे. या जिल्ह्यातील हें एक महत्त्वाच्या खोलीखाल सवौत मोठे शहर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३०२३२ त्यापैकी शेंकडा ६० हिंदू असून मुसलमानांचें प्रमाण शेंकडा ३७ होतें. विधन लोक फार पोडे आहेत.

अदवानी हे या प्रांतातील कापसाच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान असून कापसाचे गळे बांधण्याचे व सारकी काढण्याचे येथे अनेक कारखाने आहेत. त्यांत सुमारे ७००० लोक मोठ्यात काम करतात. येथील मुख्य पदे सुती व रेशमी कापड मागावर निघने हे आहेत. तसेच रंग व टिकाकपणाबद्दल नोबाजलेल्या सत्रांच्या येथे पुष्कळ होतात. या शहरात इ. स. १८६७ मध्ये म्युनिसिपालिटी मिळाली. इ. स. १९०३-४ या वर्षातील उत्पन्नाचे व खर्चाचे प्रमाण ५६५०० व ५०००० हेत. पाण्याकरिता एक मोठा तलाव बांधलेला आहे त्यांत ४५०००० घन फूट पाणी मावते त्यांतून गावाला पाणी पुरवले जाते.

इतिहास—अदवानीचा फिहा फार धुकट असून, सरळ उच गेलेल्या गिरिजिवावर बांधलेला आहे. कृष्णा व तुयमदा या दोन नद्यामधोल सुपीक प्रदेशाचे हे नाक असल्यामुळे दक्षिण हिंदुस्थानच्या लढायामध्ये या किड्याने बरेच कार्य केलेले आहे. इ. स. च्या १४ व्या शतकांमध्ये विजयनगरच्या राजांचा हा एक उत्तम गड असून त्याकाळी तो अनेक सभ-जला जात असे इ. स. १५६८ मध्ये तालिकोटच्या लढाई-नंतर तो विजापूरकरांच्या ताब्यात गेला, इ. स. १८०० मध्ये सौ इलियाच्या ताब्यांत येथेपर्यंत मुमुलमाचाच्या ताब्यात होता इ. स. १६०४ ते ३१ पर्यंत येथे विजापूरचा सरदार मलिक इहामनसान हा फिहदार होता. नंतर इ. स. १६३२-८७ पर्यंत सिद्दि मसूदखान हा फिहदार होता. इ. स. १६८६ मध्ये अवरगडेव दक्षिण जिंकण्यास आला असता, त्याने तो फिहा जिंकून घेतला १७५४ च्या सुमारास फ्रेंचाचा अधिकार हास सुसीमार्फत या फिहावर स्थापन झाला असावा कारण शहानवाजखानाने मुसासुचीचे मनोगतानुरूप अदवानीचा मामला टवाजे न्यायदुवाखानास करार केला. (पत्र ता. ५/११ १७५४ रा. ख. १,२२,५९). इ. स. १७५६ मध्ये निझामने आपला धात बसालतजग यास तो जहागीर दिला. १७६० साली सदाशिवराव भाऊनी जेव्हा निजामावर स्वारी केली तेव्हा बसालतजग निजामाच्या मदतीस गेला (बाबुराव बुदेत्याचे गोविंदपतास पत्र २० मार्च १७६० रा. ख १,१६९-२७२) पेशव्यांच्या निजामाशी समाम १७७४ मध्ये चालू होताच, त्या सुमारास बसालतजगाचा मुलगा अदवानी-कडून नवाबाकडे येत असता मोहलेवर आला आणि श्रीमतास यातमी कडून श्रीमंत पांढले (चैत्र या ६ शके १६९५ चे पत्र. रा. ख. १०,११८, ७५) या पत्रात बसालतजगास निजामअश्रीचा जावई म्हटले आहे. इ. म्या. १९०८ मध्ये भाऊ म्हटले आहे.

बसालतजगाच्या ताब्यांत अदवानीचा फिहा असता हैद-रने दोन वेळ हल्ला चढविला पण तो निष्फळ झाला असा उल्लेख इ. म्या. मध्ये आहे. तो कोणत्या प्रसंगाचे हल्ला झाला व तो निष्फळ करण्याचे श्रेय मराठ्यांस आहे, याविषयी

माहिती येथेप्रमाणे देता येईल १७७९ च्या सुमारास मराठे, निजाम व हैदर यांची इमजॉविहद जूट झाली. त्या जुटीत निजाम मिळण्याचे कारण अदवानीसंधाची भागड होय.

इ. स. १७७८ मध्ये फ्रेंचाशी लढाई होण्याचा प्रसंग दिसू लागला तेव्हा अश्रीटच्या महमूदभाऊमार्फत अदवानीचा नवाब बसालत जग याच्याशी इमजानी तह केला तो निजामान व बिचारत केला. त्या तहामध्ये नवाबाने आपल्या मुलपापेकी काही भाग इमजनास भाष्याने दिला, आणि फ्रेंच फौज काढून टाकण्यासधाने अभिवचन दिले, त्याबद्दल इमजानी हैदराबिहद अदवानी फिहापाचे सरक्षण करू अशी हमी घेतली. (हैदरअश्री व टिपू सुलतान यांचे चरित्र एल. वो. वासरीस आवसफडे १८९३). त्या तहाप्रमाणे शके १७०० (इ. स. १७७९) मध्ये बसालतजग याच्या नोकरीत फ्रेंच सरदार लाळी हा होता. परंतु त्याची नोकरी सोडून पेशव्याकडे येण्याची इच्छा परशुरामभाऊस त्याने दर्शविली परंतु परशुरामभाऊनी त्यास चाकरीस ठेवण्याचे नाकारल्यानंतर तो निजामअश्रीकडे गेला (चरे. ऐ. के. स. पृ ३४०१)

वर सांगितलेल्या करारांमध्ये निजामास दुर्लक्षित्यामुळे निजाम जिहून गेला व पुढे त्या फडात पडला. अदवानीच्या सरक्षणस इमज जात असता त्यास हैदराच्या मुलखातून जावे लागले त्यामुळे हैदर व इमज यांमध्ये यकमक उडाली आणि हैदराने अदवानीपर्यंत मुल्लज ताब्यात घेतला हा मुल्लज पडला निजामाचा. आणि तो हैदर येतो यामुळे हैदराचे व निजामाचे फिसकटगार होते ते नाना फडनविसानी डाळले असे दिसते.

शके १७०१-२ मध्ये तेथे पेशव्याचा बकील कृष्णाजी नारायण जोशी हा होता आणि तो मराठ्यातर्फे निजाम, हैदर व अदवानींवाले यांशी राजकारण करीत होता. नाना फडन-विसाचे कार्य खालील पत्रातील उतारे स्पष्ट करतील.

कृष्णाजी नारायण जोशी यांच नाना यांचे मार्ग. शु ७ १७०१ मधील पत्रात नाना लिहितात—रा. गोविंद नारा-यण याचे पत्रावरून अदवानीचा महसरा उठवून नवाब हैदर-अश्रीखान जेव्हा ते समजले. महसरा अदवानीचा लीकरच उठवून नेत असे आधी करवावे (रा. ख. १२,११५, १५१८, १६१९).

अदवानीचा महसरा लवकरच उठवून अमिहल उमराव याशी सल्लुवा करतो म्हणून नवाबानी बकीलास उत्तर लिहिले परंतु अशाच हंगामा मवा झाला नाही. अदवानीचा महसरा उठविण्यास येईल असे निजाम अश्रीखान यास लिहिले गेल्या-वरून अदवानी ताब्यांत येण्यासाठी त्यानी फौज पाठविली. त्याची बहादुराकडोल फौजेचा कलह न व्हावा म्हणून मार्ग. वा ६ शके १७०१ चे पत्र (रा. ख. १२-१९-१०).

हैदरअश्रीखान बहादुर यास नानाचे पत्र (मार्ग. वा १०

शके १७०१) अद्वानी तालुक्यात आम्हें वाकडून हंगामा आहे येथिशीं तहनाम्यात कलम लिहिलें व आपणासहि कळवी केलें विनावरा अद्वानीचा हंगामा जलद रफा व्हावा म्हणजे नवाब मवसूफ याची सातखमा होऊन सर्वत्राची एकदिली जालियाचा दाब हुयमनावर पडून नेमल्या मसकतीस जिल्हे व यलक येईल (रा ख १९-२५-१६)

कृष्णराव नारायण जोशी याचें पत्र (पौष वद्य ११-१७०१) हैदर अलीशीं मुलायमत पाळी त्याप्रसंगी, तहनाम्यातील अद्वानीच्या कलमासबधीं बोलले की श्रीमताची व निजाम अलीखान बहादूर याची दोस्ती आहे पण आमचें व त्याचें सुदामत नाही त्यानीं इमज्याचे मसकतीत आपल्याशीं वेदमानी केलो त्याच्या तालुकातीचें कलम तहनाम्यात की लिहिलें ? (रा ख १९-४९-३०)

कृष्णराव नारायण जोशी यास नानाचें पत्र (भाष शुद्ध ॥ १, १७०१) अद्वानीचा हंगाम मना होय तोपर्यंत आम्ही तिकाकालोके जात नाही असे निजाम अलीखान बहादूर म्हणतात म्हणून लिहिलें आहे (रा ख १९-५८-३९)

(भाष शुद्ध ३ चे) पत्रात नवाब बसलत जग बहादूर याचे वकील पटणात आहेत, त्याशीं नवाब बहादूर पत्रास हजार होन मागतात म्हणोन कळलें तरी श्रीमताचे भर्षा करिता अद्वानीचा हंगामा दूर करून अमोर, उमराव यासी सल्लाखाच करतां ऐसें नरसिंगराव यासी बहादुरानीं लिहिलें होतें त्याप्रमाणेंच करावे, पैश्यागिरी काही न म्हणवें म्हणून नाना लिहितात (रा ख १९-५९-४०)

(ज्येष्ठ वद्य १०-१७०२) च्या कृष्णराव नारायण यास लिहिलेल्या पत्रात अद्वानी हायेलोचीं ठाणीं सुटल्याबद्दल ज्ञात आहे (रा ख १९-१६४-१०८)

भाद्रपद व ॥ २ शके १७०२ रामचंद्रकृष्ण रिसखुड याचें ज्ञानास पत्र—“मुकाम अद्वानी बचीक नवाब बसलतजग जाणोन येतमान यथास्थित असें”—(रा ख १०-२५९ १८३)

अद्वानीचें रक्षण करण्याचें कार्य शके १७०१ मध्ये जरी मराठ्यानीं केलें तरी त्यास तें शके १७०८ (इ स १७८६) मध्ये करता आलें नाही. त्या वेळेस टिपूनें तो फिझ घेतलाच. त्याची हुकीगत येथेप्रमाणे माधुदेवशास्त्री गुरे देतात. (ऐ ले स पृ ४०१३-५)

“बदामी काबीन हाल्यावर हरीपत तात्या मे महिन्याच्या अखेरीस तेथून कूच करून गजेंद्रगडाकडे गेले त्या फिझास मोर्चे दिल्यावर पायदळ्याच्या दोन रवाना तुकड्या टिपूकडून कुमकेस येत होत्या त्या मराठी स्वारांनीं वाटेतच गाढून मारून टाकिल्या मग फिरेक्यानीं घोरपट्याचे मार्फत सपानाचें बोलणें राबिलें आठ दिवस वाटापान होऊन आतां फिझ स्थापीन व्हावा तीं टिपूनें अकस्मात् जाऊन अद्वानीस मोर्चे दिल्याची बातमी आली अद्वानीचें सध्यात निजामअलीची बंधु बसलतजग याचें होतें ह पूर्वीं समितल्याचें वाचवास

स्मरत असेलच वसाहतजग आता वारले होते व त्याचे पुत्र मोहवतजग हे मुलामाणसासुद्धा अद्वानीस होते टिपूनें त्या फिझास वेळां घालून फार निरुद्ध केलो परंतु मोहवतजग गानीं धर्षीन लढून शत्रूचे दोन हजे माघारे परतविले ‘आपली कुमक झाकी नाही तर आपण मुलामाणसासुद्धा शत्रूच्या हातीं सापडणार, गारकिता आपल्या घराण्याची अमू रहावी, आपल्या घरच्या बायका टिपूच्या हातीं लागू नयेत, एवढ्याकरिता तरी कुमकेस फौज पाठवून आपला वचाव करावा,’ अशी मोहवतजगानीं आपल्या बुलव्याची म्हणजे निजामअलीची प्रार्थना केली, निजामअलीनीं तत्काळ आपले वाकडे बंधु मोगल अली याबरोबर पचवीस हजार सैजेची रवानगी केली व हरिपततात्यास निरुद्धीचा पत्र पाठविली की, तुम्ही आपली फौज व मोगलअली एकत्र होऊन टाकोटाक अद्वानीस जाऊन टिपूचे मोर्चे उडवावे तीं पत्रे यताच तात्यानीं गजेंद्रगड घेण्याकरिता तिसरा हिरसा फौज आपणाजवळ ठेवून सुमार दोनवृत्तीयास फौज तारोस ९ जून रोजी अद्वानीकडे रवाना केली त्या फौजेत आप्पा बळवत मुख्य सरदार असून त्याच हातापाठीं काजीपत अण्णा, रघुनाथ मोळरठ पटवर्धन व मोगलई पंचेसुद्धा सहचारजग हे सरदार नेमिले होते आप्पा बळवत यानीं भागानगराहून मोगलअली आले होते, त्यास सामील करून घेऊन अद्वानीकडे सपाठ्यानें बाल केली ते तेथें पोचताच टिपू मोर्चे उडवून तीन कोस मागे सरला तारीख २३ जून रोजी आप्पा बळवत व काजीपत व रघुनाथराव पटवर्धन हे निवर्ग सरदार तयार होऊन टिपूवर चाळून गेले टिपूनें आपल्या अघाडीस हजार पाराशे स्वाराची चौकी ठेविली होती, तीं मराठ्यानीं मारून उपळून दिली व तिचे शें दोडके थोडे दिसवून घेतले, तों खासा टिपू सुलतान पायदळ व तोफा घेऊन गोटातून आला त्यानें तोफांचा भडिमार केला अत्यंतानपर्यंत लढाई होऊन शेवटीं मराठ्यानीं टिपूस त्याच्या घोड्यापर्यंत रेटीत गेले इतकी लढाई झाली तरी मोगलाची वाळीस पत्रास हजार फौज लढाईचा तमाशा पहात गोटातच बसून होती । मराठ्याची कुमक निजामाकडील केली नाही

आप्पा बळवत निघून गेल्यावर दोन दिवसांनीं गजेंद्रगड हरिपततात्याच्या हवालीं झाला मग तेदि अद्वानीकडे गेलेल्या फौजेचा पाठपुरावा करण्याकरिता तेथून निघून कवताल भान्दपर्यंत आले ते दिवस अखेरीचे होते, तरी तुगभद्रेच्या उत्तरतीरीं सुनगें ठेवून पलीकडे जाऊन पलीकडची फौज व आपण एकत्र होऊन टिपूवर चाळून जावें व लढाईचा हंगाम त्याच्या मुखतात पाडया असा तात्याचा चेत होता त्या वर्षी त्या प्रांती मृणाचा पाऊस चालू नव्हता पुढची एक दोन नक्षत्रे पाऊस न पडता, तर तात्याचा चेत विद्दोस जाता आणि कदाचित् चार महिनेपर्यंत मोगल मराठी फौजांची छावणीहि तिकडेच झाली असती परंतु आर्षाचा पाऊस क्षपाव्याचा

सुम्हाल्यामुळे तात्याचा पलीकडे जाण्याचा येत एकीकडेच राहून पलीकडे सडो फांज अदवानीच्या कुमकेस गेलो होतो, ती नदीस पाणी येऊन पलीकडेच अडवून पडते की काय ही न्यास काळजी उत्पन्न झाली ! अशा अडवणीच्या दिवसात अदवानीस पाह देऊन टिपूने हरिपत तार्यास एक प्रकाशचे कोडेंच पातळ होतं व हे कोडें ते कसे सोडवितात हे तो पहात बसला होता ! सडो फांज घेऊन पलीकडे जावे तर चुनगे अलीकडे राहिल्यामुळे नदीस पाणी आल्यावर निभाव लपणार नाही आणि मागून धान्य व वेरण घेऊनगर नाही ! पलीकडे न जावे तर अदवानीचा टिकाव शत्रुपुढे कसा लागणार ? सरपुद्दचा बलुभय तात्यास होताच. या सर्व अडवणीचा निवार करून त्यांनी आप्या बळवंत यांत लिहून पाठविले की, तुम्ही मोहवतजग यांस मुलेंमाणसे व चीजवरतमुद्रा अदवानीहून काढून नदीस पाणी मरले नाही तो लोकर निघून अलीकडे यावे. याप्रमाणे आप्पा बळवंत यानी केले. पण अदवानीची तट-बंदी पाडणे, तोफा फोडणे, धान्याचा नाश करणे, या गोष्टी शत्रु ठाणे पैगार हें कळले असूनही परत जाण्याच्या धादलीत त्यास करिता आल्या नाहीत. ते पाईशांने परत आले तो तुणभद्रा नदीस उरादतके पाणी झालेच होते ! अलीकडच्या तीरी लष्कर पुरते उतरतं व उतरतं तो नदीस पूर येऊन हुयडा पाणी भरून चालले !

याप्रमाणे अदवानीच्या मसलतीतून शर्याने पार पडल्यावर दोन्ही सैन्ये पुन्हा एकत्र होऊन कनकगिरीपर्यंत आली. तेथे मोगल आदीस निरोप देऊन तहवारजगसा मान बरोबर घेऊन हरिपत तात्या महादुराविल्यास आले. इतके होतं तो छलेचा महिना सपला कुमकेस आलेली फांज नदीपार जातांच टिपूने अदवानीच्या किल्ल्यावर निशाण चढविले. अदवानी टाकून येण्याची मसलत हरिपतानी केली ती परशुरामभाऊस पसत पडली नाही. "अदवानी टाकून आले, हे ठीक झाले नाही. होणार भावी ! " हे त्याचे उद्गार एका पयात आहेत. परंतु तात्याच्या अडवणी काय होत्या त्या आम्ही वर दर्शविल्याच आहेत."

या प्रश्नी टिपूने अदवानी नित्र घेतला. तो पुढे निजा-माला टिफ्फुन जो प्रदेश गेला त्यात निजामाला परत मिळाला व पुढे तो १८०० मध्ये इमजोस मिळाला.

अदानी —आशिया मायनरच्या आग्नेयीस हा एक सुकौ राज्याचा भाग आहे. यांतच प्राचीन सीलीशियाचा समावेश होतो येथे खनिज संपत्ति फार आहे ह एक इतिहासप्रसिद्ध व लष्कराच्या दृष्टीने फार महत्वाचें ठिकाण आहे येथे खलीफ हसन अखरमिद यानें बांधिलेल्या इमारती अजून दृष्टीस पडतात. हे रोमन लोकांचे महत्वाचे लष्करी ठाणें होतें

अर्दा बझारः—आशिया मायनरमध्ये कान्ह्युटीनोपल-मधून पूर्वेस जाणाऱ्या लष्करी हजररस्त्यावर ह शहर बसलेले आहे. येथे रेशीम, तपाक, अफोड वगैरे जिनसांचा व्यापार चालतो.

अद्रिकळ—अवलवासी जातिसमूहांपैकी एक वर्ग—हे मूळचे ब्राह्मण आहेत असे म्हणतात, परंतु भद्रकालीच्या देवळांमध्ये उपाध्यायांचे काम करणारांरणां व मांस आणि दास यांचे भेदेय दाखविले म्हणून ते श्रष्ट झाले. ते यज्ञोपवीत घारण करतात, क्षुद्र देवतांच्या देवळांमध्ये उपाध्यायांचे काम करतात, व दुसरी देवळांतली कामे करतात. लक्ष आणि वारसा या वायतींत ते मकतयम नियमाप्रमाणे वागतात. ते दृढि व सुतक दहा दिवस पाळतात. दहा गायत्रीमंत्र जपतात, त्यांच्याच जातीचे लोक त्यांची भित्तुकी करतात. त्यांच्या वायकास आदिपम्मा असे म्हणतात. नम्रुदि वाय-कासारिखे दागिने या वापरतात पण माहेर जाताना त्यांच्या-सारखी ताड्याची छत्री घेत नाहीत व त्याचेप्रमाणे नायर कुणवीण दरोर नेत नाहीत. [Castes and Tribes of S India Census Report—Travancore (1911)]

अद्रिचनल्लुटः—तिनेवेली जिल्ह्यातील (मद्रास इलाहा) श्रीवेकटम् तालुक्यातील एक छेडें ह उत्तर अक्षांश ८°३८' व पूर्व रेखांश ७७°५०' वर असून श्रीवेकटम् शहरा-पासून तीन मैलावर व पालमकोट्यापासून १५ मैलावर आहे. हे ताम्रपर्णीनदीच्या उजव्या तीरावर बसले आहे. इ. स. १८१९ व त्याचे पुढील वर्षांत पुराणबल्लुसशोधन खात्याचे सुपरिन्टेन्डंट री साहेब यांच्या देखरेखीखाली झालेल्या लोद-णीत असे आढळून आले की दक्षिण हिंदुस्थानात आता पावेतो सापडलेल्या स्मशानभूमीपैकी ही सर्वांत मोठी व इति-हासपूर्वकालीन आहे ताम्रपर्णीनदीच्या दक्षिण तीरावर एका भागात शेकडों स्तांचे अवशेष पाहून पुरलेली माडी साप-डली आहेत. म्हणून या जागेच्या लगतची १०० एकर जागा सरकारने संशोधनाकरिता राखून ठेवली आहे ही माडी ३ पासून १० फूट खोल व एकमेकापासून ६ फूट अंतराने पुर-लेली आढळतात या भाग्यातील अवशेष व इतर वस्तू अजून चापल्या स्थितीत सापडतात. शुद्ध सोन्याचे दागिने, लोखंड व कासे याची अपूर्व व उत्तम कारागिरीचीं भांडी व तसेच मातीचीं भांडी सुमारे १२०० वस्तू आतापर्यंत मिळाल्या आहेत. लोखंडाच्या वस्तू म्हणजे टागायचे दिवे, तलवारी, माले, चाकू, हातोडे, अपात्र्या, वायक्या, त्रिशूल, तिवया वगैरे होत तसेच काशाच्या वस्तू म्हणजे पेंके, सुबक नक्षत्रीच्या सुरया, नाडगे व मुदर दिवे. ह्या सर्व वस्तू मद्रास येथील पदार्थसंग्रहालयात जतन करून ठेवण्यात आल्या आहेत. लोकांत अशी एक दत्तकथा आहे की, पुरातन काली या ठिकाणी एक मोठे शहर होतें रीसादेवाचे मत असे आहे की हे शहर पाणजराजाच्या वेळचे अर्धायें, व प्रेतें पुराण्याच्या पद्धतीवरून या मतास पाठिंबा मिळतो संशोधनाचें काम चालू आहे व त्यामुळे पूर्वे इतिहास जास्त रम्य होईल [इ. गे. ५].

अद्रितिः—अदितिची वैदिक स्वरूप ' वेदविद्या ' (पा. ३.२५-३.२६) विभागात वर्णिले आहे, पुराणांत पुढील

माहिती आढळते. कश्यप ऋषींच्या तेरा शिष्यांतील ज्येष्ठ. ही, प्रचेतस दक्षाची कन्या असून हिला, आदित्यसंज्ञक वारादेव हे पुत्र होते (महा. आदि. ६५). सैनाक पर्वताच्या सध्यामायी असणाऱ्या विनशनामक तीर्थाच्या ठिकाणी अदितीने पूर्वी चरु शिजविला होता असे प्रसिद्ध आहे (महा. वन. १३५). प्रा-ज्योतिष नामक इतरांना अगम्य व अत्यंत अमेय असे एक असुरांचे नगर होते रात मदाबकी भूमिपुत्र नरकासुर अदि-तीची रत्नमय कुंडले हिरावून नेऊन राहिला होता. त्यास श्रीकृष्णने जिंकून कुंडले परत आणली (महा. उद्यो. ४८). कदंब कवीने लिहिलेले अदितिकुंडलाहरण नावाचे एक नाटक चरील प्रसंगावर लिहिलेले आहे.

श्रीकृष्णांनी पूर्वी अदितीच्या उदरांत रात वेळ गर्भ-रूपाने वास्तव्य केले. आणि अदितीची जी दुग्धिप्रभृति रूपां-तरे त्यांमध्यें तिच्या गर्भरूपाने निर्माण झालेला असा श्रीकृष्ण एकच आहे (महा. शांति. ४३), पूर्वी देवयुगात मोठमोठे महात्म्ये देव तीन लोकांचें अनुशासन करीत असता अदितीने पुत्रप्राप्तीसाठी नित्य एक पायावर उभे राहून घोर व दुर्घट तपश्चर्या चालविली आणि त्या योगें तिच्या उदरां भगवान् विष्णु हा जन्म पावला (महा. अत्र. ८३).

अदिलाबाद जिल्हा—हैदाबाद संस्थानांतील वारंगळ भागाच्या उत्तरेकडील एक जिल्हा. इ. स. १९०५ च्या फेर-दलापूर्वी हा सिरपुर व तांदूर यांचा बनलेला एक पोतभाग होता. याच्या उत्तरेस बऱ्हाड व मध्यप्रांतांतील चांदा जिल्हा; आग्नेयीस बऱ्हाडपैकी नांदेड व यासाम जिल्हे; आणि दक्षिणेस करिमनगर आणि निझामाबाद जिल्हे आहेत. पैतंगंगा नदीमुळे हा जिल्हा बऱ्हाडपासून प्रिमळ झाला आहे. तसेंच बर्धा व प्राणहिता नद्यांच्या मुळें चांदा जिल्हा यापासून निराळा झाला आहे. याचे क्षेत्रफळ ४४०३ चौ. मै. आहे. मात सज्जाद्री पर्वत किंवा सातमाळ डोंगर वायव्य ते आग्नेय दिशेने १८५ मैल पसरलेला आहे. गोदावरी नदी याच्या दक्षिण भागास पाण्याचा पुरवठा करते. दुसरी महत्त्वाची नदी पैतंगंगा. येथे मोठाळीं शरण्ये आहेत व त्यांत सागवान, अब-नूस, विलगू, जिदिगी, आंबा, चिंच व विजासाल वगैरे झाडे मोठाली घाडतात.

डोंगराळ प्रदेशांत मोठी शिकार पुष्कळ सांपडते, ती येथे-प्रमाणे—वाघ, चित्ता, आसल, तरस, लांडगा, आणि रानटी कुत्रा. तसेंच मैदानांत नीलगाय, सांबर आणि भेकर (डि-परयांचे हरीण) ही मिळतात. मोठाल्या अरण्यामुळे सर्व संस्थानांत हा भाग अविशय रोमट झाला आहे. ये महिन्यांत उष्णतामान १०५° वर येथें तें डिसेंबर महिन्यांत ५६° सालीं उतरतें. पावसाचें सरासरी मान ४१ इंच आहे.

इ. स. १९०१ च्या खानेसुमारीप्रमाणें येथील लोकसंख्या ४,५७,८४८ होती. सध्या या जिल्ह्याचे पुढीलप्रमाणें आठ तालुके केले आहेत; सिरपुर, रातूर, निरमल, चिन्नूर, एदला-

बाद, लखेटिपेट, फिनवट आणि जानगांव. गेंकडा ८० हिंदु लोकांनी वस्ती आहे व गेंकडा ११० गोंड लोक आहेत. येथील वस्तू सुमारे ६॥ लाख आहे. राज्यव्यवस्था तीन तालुकेदारांच्या हातीं असून त्यांतील पहिल्या वर्गाचा तालुके-दार दिवाणी व फौजदारी काम पाहतो. व तिसरा तालुकेदार २ व ३ वर्गाचे मेजिस्ट्रेटचे अधिकार चालवतात. या भागांत लोहलवोडीची स्थापना झाली आहे. [इ. गें. ५]

अदिलाबाद (एदलाबाद) तालुका.—हैदाबाद संस्थानांतील त्याच नांवाच्या जिल्ह्यांत एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ १२०० चौरस मै. इ. स. १९०१ मध्यें लोक-संख्या ११२३१४ तीच इ. स. १८९१ मध्यें फक्त ९९३३२ होती. या तालुक्यांत एक एदलाबाद शहर (वस्ती ७२०१) व ४०० खेडी आहेत. त्यांत एदलाबाद हें जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे. ३० खेडी जहागिरीदखल आहेत. इ. स. १९०१ मध्यें उत्पन्न १३ लाख होते. येथें लोकसंख्या फार विरळ आहे व पुष्कळ जमीन पडीत आहे. (इ. गें. ५)

अदिलाबाद शहर—यालाच दुसरे नांव एदलाबाद. हैदाबाद संस्थानमधील त्याच नांवाचा तालुका व जिल्हा यांचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश १९°४' व पूर्व रेखांश ७८° ३३'. इ. स. १९२१ मध्यें लोकसंख्या ८२७१ होती. येथें पहिला वर्ग तालुकेदार, पोलिस मुखतेन्डेन्डेंट, जकात इन्स्पे-क्टर व जंगल छात्याचा दरोणा यांच्या कचेऱ्या असून एक दवाखाना, टपालगृह व शालागृह ही आहेत. येथे एक हिंदु मंदिर असून येथे दरबारी जत्रा भरते. ही एक धाऱ्याची पेठ आहे. (इ. गें. ५).

अन्ननकी—मद्रासइलाह्यांत गंगूर जिल्ह्यांत ओंगोल तालु-क्यांत एक शहर. ओंगोल रेलवे स्टेशनपासून २३ मैलांवर गंडलकम्मा नदीच्या काठावर. उत्तर अक्षांश १५° ४९' व पूर्व रेखांश ७९° ५९' वर हें वसलेले आहे. इ. स. १९०१ लोक-संख्या ७२३०. इ. स. १४०० चे सुमारास प्रतापरावाच्या मुलगा हरिपालुड यानें बांधलेला एक मातीचा किला येथें आहे. गांध्याचीं घान्ये व गुरे यांचा बाजार येथें बराच मोठा भरतो. येथे डेप्युटि सहस्रलक्षार्थी कचेरी आहे. (इ. गें. ५).

आदिका—यमुना नदीत आदिका नांवाची अप्सरा ब्रह्म शापानें मत्स्यी होऊन पडली होती. तिने शैनाच्या पायांतून पडलेला वसुराजाच्या रेतानें पूर्ण असा दोष घेऊन त्यांतोळ बांधून बसिले. पुढे त्या मत्स्यीला दहाव्या महिन्यांत धीवरांनीं पळून काढिले. तेव्हां तिच्या उदरांतून एक मुलगा व मुलगी बघां दोन मुले बाहेर आली. त्यांनी तीं बालकें उपरिबर राजाच्या पुढें ठेविली. मुलाचे नांव मत्स्य व मुलीचे नांव सत्यवती कथडा मत्स्ययांचा असें ठेवून मुलगी एका नाविकाला अर्पण केली. इकडे ती अतिकामत्स्यी दोन मानवांस जन्म दिल्याबरोबर तें मुक होसील या उद्गापाच्या आधारानें मुक होऊन स्वर्गधात्राला गेली (महा. आदि. ६३).

अद्वैत—२ भारतीय विश्वस्वीकरणपर मतांपैकी एक मत असून यालाच शास्त्रीय परिभाषेत “केवलद्वैत” म्हणतात. हे भारतीय तत्त्वज्ञानातील अत्यंत श्रेष्ठ व पूर्णावस्थेचे पोहोचलेले मत होय, असे ह्या मताचे अभिमानी समजतात आणि भरतराडात असल्या तऱ्हेचा विचार करण्यामध्य या मतास इतर मतांपेक्षा अधिक अनुयायी आहेत ह्या मतास हाणून पाडण्याकरिता मायाहून “विशिष्टाद्वैत”, “शुद्धाद्वैत”, “द्वैत” वगैरे अनेक मतसंप्रदाय अस्तित्वात आले, व काही काळ त्या मताचे प्राबल्यहि झाले तथापि अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा परिणाम केवळ भारतीयचाराच नव्हे तर जगाच्या सर्वसामान्य विचार-विज्ञानावर होत आहे हिंदु-मुस्लिमांत आजच्या काळांत वेदांतावरील निस्सिद्धाच्या प्रयोगांचे शास्त्र प्रघातच अध्ययन अधिक होतें ऋग्वेदांतील द्वादश ब्रह्म ब्रह्म उत्तरकालीन सूत्रांत दिसून येणारे तत्त्वज्ञानांमध्य प्रभुत्वक विचार उपनिषद्प्रघात करणें विकसित पावत गेले, व ह्या प्रघातांत इतस्तुत विखुरलेले तत्त्वज्ञान “अद्वैतादि” मतांच्या आत्यंतिक सोमेवर कसे जाऊन बसकले ह्या प्रघाता इतिहास अत्यंत मनोरंजक आहे

भारतीय तत्त्वज्ञानाचा साकल्याने योजन्यात इतिहास लक्षात घेतला असता उपनिषद्ग्रंथ हेच मूल केवळ याच विचारांचा वाढिलेले असे तात्त्विक प्रश्न होत असे दिसून येईल उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान रेणीव नाही व त्यामुळे छटपुष्पतीसारखा अत्यंत मद्धाच्या प्रभावर देणोल अनन्य असा सिद्धांत उपनिषदांतून आढळत नाही उपनिषदांतील तत्त्वे वेदांत सूत्रांत अधिक निश्चित झाली, आणि काही सूत्रे दर्शनात समाविष्ट झाली नदरे दर्शन उपनिषन्मुलक नाहीत सूत्रांमध्य रचनाकाळात प्रत्येक दर्शनात बरेच सुव्यवस्थित स्वरूप देण्यात आले ह्याच काळात सांग, वैशेषिक, मोमासक, नैय्यायिक वगैरे अनेक सांप्रदायिकांनी आपापल्या मतांचे सूत्रग्रंथ रचले व आपल्या मतास बरीच निश्चित स्वरूप दिले सूत्रकारांपैकी एक प्रमुख आचार्य वादरायण याने “शारीर सूत्रे” अगर “वेदांत सूत्रे” तयार केली आज उपलब्ध असलेल्या वादरायण सूत्रांत जे वादरायणविषयक उल्लेख आहेत त्यावरून वादरायण हा सूत्राचा कर्ता होता की नव्हता असा संशय पोल धावलेन यानी उपस्थित केला आहे या सूत्रग्रंथांत अनेक वेदांत-विरोधी मतांचे उल्लेख आहेत. तथापि यातील मते पूर्णपणे आज निश्चित नाहीत या सूत्रावर व भगवद्गीतेवर अनेक वदा-ताचार्यांनी भाष्ये होऊन अनेक भिन्न मते पुढा प्रस्थापित झाली. त्यांतील शास्त्रमत हे केवळद्वैत मत होय

ए गौड ह्या पाश्चात्य पंडिताने आपल्या “उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान” या प्रघात असा सिद्धांत काढला आहे की, वादरायणांनी वेदांत सूत्रांतून जे “अद्वैत” मत प्रस्थापित केले, तेच परंपराप्रसूत मत शंकराचार्यांनी प्रस्थानत्रयीवर भाष्ये लिहून

पुनरुद्घाटित केले. परंतु याविषयक जॉर्ज योयो या जर्मन पण्डिताने आपल्या वेदांतसूत्रावरील शास्त्र भाष्याच्या प्रस्तावनेत असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की शंकराचार्यांकडून ‘अद्वैत’ मताची प्रस्थापना होण्यापूर्वी, म्हणजे सूत्ररचना-काळापासून अद्वैत मतप्रस्थापनेकाळपर्यंत बोधायन, धानेय, आद्वय, औडुलोमी, काण्वाजिनि, कापकृत्तन, जैमिनि, वादरे वगैरे अनेक वैदिकमार्गीय आचार्यांमध्य “अद्वैत” सिद्धा-त्ताचा मूल पाया जे खीव व प्रदान यांचे पूर्ण ऐक्य, त्याज-बद्दल तीव्र मतभेद होता, (वेदांत सूत्रे अ १ पाद ४ सूत्रे २०-२२) व वादरायणाचे सूत्रांत दिग्दर्शित होणारे खरे मत, शंकराचार्यांच्या ‘अद्वैत’ मताशी जुळते नसून, रामानुजाचार्यांनी मागाहून प्रस्थापित केलेल्या ‘विशिष्टाद्वैत’ मता-शीच जुळते असावे

“अद्वैत” मतातील अत्यंत महत्त्वाचा असा जो “माया-वाद” तो मूल प्रस्थानत्रयातच दिसून येतो, किंवा शंकराचा-यांनी आपल्या अचाट बुद्धीच्या जोरावर नवीनच शोधून काढला व त्याची आपल्या ‘अद्वैत’ मतास जोड दिली ह्या संघर्षां दखील आधुनिक पंडितांत बराच मतभेद आढळून येतो कोलकूट वगैरे पंडितानां असे प्रतिपादन केले की, “मायावाद” हा मूल उपनिषदांदि प्रघात नसून शंकराचा-यांनी त्याची नवीन उभारणी केली परंतु ह्याच्या विरुद्ध ए गौड याच असे दाखविले की, “मायावादा”चे प्राथमिक स्वरूप उपनिषद्प्रघात जागोजाग दिसत असून फक्त त्याची सुव्यवस्थित मांडणी मागाहून करण्यात आली वेदामध्येच मायावादाची पूर्वपंढिका पुष्कळच आहेत हे बरेच पंडित विसर-तात अद्वैत तत्त्वाविषयी किंवा द्वैततत्त्वाविषयी मांडणी म्हणजे आजकालच्या ‘मोनिस्ट’ आणि ‘इयुथलिस्ट’ यामधील मतभेद नव्हे अद्वैत हे केवळ विश्वस्वीकरणाविषयक मत नव्हे तर तो विशिष्ट आचार आणि उपासना यांचा बोध करणारा आणि माणसे आपणांमोबती गुडाळगारा आणि मिथुनी धवावर विशिष्ट परिणाम घडविणारा संप्रदाय होता आणि यामुळे अद्वैताची स्थापना करण्याच्या खटपटीबरोबर दुसऱ्या काही खटपटी कराव्या लागल्या ज्या विचारांमुळे यज्ञसंस्था दुर्बल झाली असा प्रकारचे विचारसमुच्चय उपनिषदांत पुष्कळ आहेत यज्ञसंस्थेचे उतरता काळ आला त्याबरोबर केवळ औपनिषद विचारच वाढला असे नाही तर बौद्ध संप्रदाय, जैनमत इत्यादि विचारसंप्रदायादि उत्पन्न झाले भागवत संप्रदायादि असाच वेगळी उत्पन्न झाला यज्ञसंस्थेमुळे उत्पन्न झालेले ब्राह्मण महत्त्व या वि-चारांनी कमो होणार होतें. उपनिषदामधून जी दर्शने उत्पन्न झाली त्याचे कर्तार ब्राह्मणच होते बौद्ध, जैन इत्यादि मताचे प्रवर्तक ब्राह्मणभेद खराच यांचे होते यासुद्धे बौद्ध, जैन इत्यादि मतांमुळे जी दैवते उत्पन्न झाली व ज्या उपासना सुरू झाल्या त्यांच्याशी विरोध करण्याकरिता किंवा त्यास दुर्बल करण्याकरिता सामान्य

लोकांची जी दंतते होती त्यांना महत्त्व देणें ब्राह्मणस ब सत्कृ- मयकारास प्राप्त झालें यज्ञप्रवर्तक आणि यज्ञविरोधी हे पक्ष न राहतां निराळे पक्ष झाले, बौद्ध, जैन वगैरे हा वर्ग एकीकडे आणि वेदांगें रचणारा, दर्शन उत्पन्न करणारा आणि सामान्य जनांच्या उपासनाचें व तूतस्थाच्या बीराचें महत्त्व गाणारा वर्ग दुसरीकडे अशा तऱ्हेचे दोन तट पडले या दोन तटांमुळे जे तत्त्ववेत्ते वेदांगें व दर्शने यांच्या प्रवर्तकांतून निघाले त्यास प्रचलित उपास्यास भजणाऱ्या वर्गापासून तोडवळें नाहीं कारण तसें करणें म्हणजे आपल्याच पक्षावर आघात करणें होय ब्राह्मणजातीचें महत्त्व ह तर अद्वैतमतास अगदीच विरुद्ध असणार, तथापि हे विचारप्रवर्तक ब्राह्मणच पडले तेव्हा जातिमूलक महत्त्व राखावयाचा मोह शूकराचार्यास देखील सोडवला नाहीं. यामुळे तत्वात अद्वैत मानवयाचें व आचार मान निराळा ठेवावयाचा या प्रकारचा प्रचार सुरू झाला या प्रकारचा विचार व आचार यांच्या मिसगतीमुळे उत्पन्न होणारी तडफड मनोपा पचकात व्यक्त झालेली दृष्टीस पडते

अद्वैतमतास शूकराचार्यांच्या पचायतन पूजेची सवध नाहीं आणि जातिभेदाची सुळीच नाहीं शूकराचार्यांच्या आनु- ष्यात त्यांच्या वैयक्तिक स्थितीमुळे विशिष्ट उपासनाची विरोध आणि वास्तुवैयर्थ्याचच केवळ नव्हे तर जातीच्या उत्तम भीचत्वबोधक विपमतेचें तत्त्व शूकराचार्यांस स्वीकारावें लागलें, आणि एकडे वेदान्ताच्या गोष्टी बोलावयाच्या व ब्राह्म वेतर जातीचा मिठाळ मानावयाचा अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली.

अद्वैत मत ह केवळ मत म्हणून राहिलें असतें तरी त्याचें महत्त्व होतेंच. पण तें मत केवळ मत म्हणून राहिलें नाहीं तर विशिष्ट उपासना, व विशिष्ट आचार स्थापन करणार व नवई शूकराचार्यांचा प्रत्यक्ष अनेक तऱ्हाचा होता. त्यास, (१) अद्वैतमताची म्हणजे सर्व विश्व एकद्रव्यमय आहे या तत्त्वाची स्थापना, (२) या तत्त्वास वैदिक आधार आहे या तत्त्वाच आणि त्याबरोबर वेदाच समर्थन आणि (३) प्रचलित उपा- सनास निराळे स्वरूप देणें, या गोष्टी करावयाच्या होत्या अनुकूल अशा अनेक उपासनासंप्रदायाची अंगजवयाच होतें शूकराचार्यांनी बौद्धांचा पाडाव केला नाहीं तर त्यास कर्म व उपासना मार्गांच्या प्राधान्याचा पाडाव करावयाचा होता

बौद्धधर्माच्या उतरत्या काळी पुरस्त्रसे संप्रदाय पुन बाडले. हे संप्रदाय म्हणजे शैव, वैष्णव, कापातक वगैरे हात हे संप्रदाय आस्तित्व मताचा पुरस्कार करणारेच होते. परंतु ह्या संप्रदायांतून अनाचार, भीषण कृत्ये, निष्ठ कर्मवाण्ड वगैरेमुळे कोणाहि सख्या सात्विक अंत करणाऱ्या पुरुषास अत्यंत चिडक झाला अस्तता कारण एवढेर समाजात, सार्व- त्रिक ठिकाण विचार क्रम पुन नियमलेली परिस्थिति नोंद सुधारण्याचा ताक फारच थोड्या शोकाच्या अंगात असत. त्या घेथी घामाजिह वारस्थिति, अस्तितायोधि सोडली तर

शाकर दिग्विजयातील पुढील श्लोकांतून उत्तम तऱ्हेने दृष्टीग पडते —

वर्णश्रमसमाचारादिपति ब्रह्मविदिष

ब्रुवन्त्यांश्चायं वचा जीमिरामात्रता प्रभो ॥ ३१ ॥

× × × × ×

शिरोनिष्ठागमपतेर्लोकचवदि चिन्हिते

पाण्डे कर्म भन्मस्त फारुण्यमिदं दुजै ॥ ३० ॥

× × × × ×

सग कृतद्विजांशिर पङ्कजांचित भैरवे

न ध्वस्ता लोकमर्यादा का वा रापातिराचमे ॥ ३० ॥

× × × × ×

अन्येऽपि बहो मांसां सन्ति भूमौ मरुण्टका

जनैर्ये तु पदस्वा दुरत दुःखमाप्न्यते ॥ ३० ॥

अशा प्रकारच्या परिस्थितीत समाजात अतंमुख करणाऱ्या एखाद्या समाजपुत्रीणाची अत्यंत जरूरी होती, व ह्या ऐन आणिवाणीच्या वेळीं आद्य शूकराचार्यांनी "अद्वैत" मताची मांडणी केली एकदर जनतेस ज्ञानकांडप्रवण केल

अद्वैत सिद्धताची मूलभूत प्रमेये—(१) एकच एक आत्मतत्त्व आहे, तन्निष्ठ, तत्सत्तातीय निंबा तद्विजातीय असे दुसरे काही नाहीं (२) हे आत्मतत्त्व निर्विशेष असल्या- मुळे "हें अस किंवा तसें आहे" असें ह्याजवळ काहीच म्हणता येत नाहीं अर्थातच हे निर्गुण असल्यामुळे मागल्यादि गुण देखील ह्यावर आरोपित करता येत नाहींत (३) हे स्वतः ज्ञानस्वरूप आहे म्हणजे ज्ञान हा याचा गुण नव्हे, आणि म्हणून अर्थातच ज्ञानत्व, हेतत्व इत्यादि गुण आत्मत- त्याचे ठिकाणीं सभवत नाहींत (४) परमात्मा स्वस्वतः कूटस्थ नित्य व अद्वितीय आहे. यालाच "ब्रह्माद्वैत" म्हणतात (५) परब्रह्मच 'माया' रूप उपाधीमुळे "द्विधर", व 'अविद्या' रूप उपाधीमुळे "बौध" असतो, व जडछादि आभासात्मक असल्यामुळे खोटी दरेते. अर्थात एरुब 'मल्ल' मत्य. (६) ब्रह्म स्वस्वतः अविज्ञ परंतु दिसण्यात मित्र अशी त्रिगुणात्मक "माया"शक्ति हाताशी धरून जगताची उत्पत्ति करतें निंबा थोडक्यात बोलावयाचे म्हणजे परब्रह्माच ठायीं अज्ञानरुपी मायेमुळे जगताच प्राप्ति होते, ज्ञानप्रमाणे शुद्धीवर रजताची किंवा रज्ज्वर सर्पाची हाव "विवर्त" वाद. (७) परब्रह्माच शिवस्वरूप परिणाम असणार ह आभासात्मक जग मिथ्या होय (८) ह्या खोड्या जगातच "वेदांत" शास्त्राचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे तें शास्त्रहि मिथ्याच होय. परंतु स्वर्गातील पदार्थांमुळे तें शास्त्रहि मिथ्याच होय. परंतु स्वर्गातील पदार्थांमुळे तें शास्त्रहि मिथ्याच होय. परंतु स्वर्गातील पदार्थांमुळे तें शास्त्रहि मिथ्याच होय. (९) अथज्ञानास साधनोभूत प्रमाणे सहा — प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थातपि व अनुपलब्धि, (१०) जीव हा परमात्म्यापासून अभिन असल्यामुळे तो विद्य व एकच होय जोपावें अनेकच आंगाधिक (११) ब्रह्मविद्या रास जांस करणाऱ्या (१२) नित्यानि यवस्तुविचेक, (१३) दशगुणार्थ फलभोगविराग (१४) शमादिपद्म सर्गास

समुदाय, ह्या साधनचतुष्टयाच्या प्राप्तीची आवश्यकता. (१२) "अहं ब्रह्मास्मि," "तत्त्वमसि" "सत्यज्ञानमनंत ब्रह्म" इत्यादि वेदात महावाक्याच्या अंतर्धानुसंधानार्थ आत्मसाक्षात्कार साध्यावर ह्याच लोकीं संवेदमुक्ति मिळते. प्राच्यकर्मचा क्षय शाल्यानंतर शरीरत्याग साध्यावर विळगारी असणं " विवेक-मुक्ति " प्राप्त होऊन त्या सुखदुःखातीत अवस्थेत जीव ब्रह्माचें पूर्णस्थ होतें.

शास्त्रमताचा एक मुख्य विशेष असा आहे की त्यातील देवताशास्त्र, सृष्टिरचनाशास्त्र, मानसशास्त्र, परलोकसंबंधी कल्पना ह्या सवयी कोणतेहि गोष्ट विचारांत घेतली तरी तिच्या दोन स्वरूपें असलेली आढळतात उदाहरणार्थ, परमा-यंत. निर्गुण, निष्किय, शीत, निरजन असे ज्ञानस्वरूप परमेश व्यावहारिक दृष्टीनें परमेश्वर या संज्ञेन प्राप्त होतें, व अशा रीतीनें ह्या दोन्ही स्वरूपांचा संबंध केवळ आभासरूप असतो. पारमार्थिक दृष्ट्या सृष्टिरचना म्हणजे सत्स्वरूपाचेंच प्रकाशन असून, व्यवहारदृष्ट्या मान अनंत कालापासून " घाटा यथा पूर्वकल्पयत् " सारखी विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हे सारखे बाळ असतात, व अशा रीतीनें हें सत्सारचक अबाधित-पूर्ण बाळ असतें. परमार्थिकदृष्ट्या प्रत्येक जीव हा परब्रह्म-स्वरूप असून त्यानें स्वतः व्यवहाराकरिता एकीकरलेल्या अवि-वारूप अभ्यासामुळे मान त्यास उपाधि प्राप्त होतात व त्यामुळे "मी, तू" असे नेद पडतात. ब्रह्मसूत्रावरून भाष्योपेक्षादाताचे आरंभीक श्रोतृकराचार्य म्हणतात—"मी" "तू" ह्या दोन कल्पनांनीं दर्शविण्यांत येणारे विषय व विषय हे प्रकाश व अंधकार याप्रमाणें विरुद्ध स्वभावाचे असून त्यांचें कधीहि ऐक्य होणें शक्य नाही हा आपल्या रोजच्या व्यवहारातील अनुभव आहे. मग त्याचे प्रत्येकाचे धर्म एकमेकांशीं कसे जुळणार ?

इतर सर्व गोष्टींतल्या प्रमाणेंच मोक्ष व त्याची साधन ह्याम-ध्येहि दोन स्वरूपें दृष्टीस पडतात. साधनामध्ये निर्गुण ब्रह्माचा साक्षात्कार करून देणारी ती पराविद्या—"परा यथा तदस्य-मधिगम्यते" आणि अपरा विद्येंत वेदवेदांगे इतर सर्व शास्त्रे याचा अंतर्भाव केलेला आहे. अपराविद्येनें सगुण ब्रह्माची प्राप्ति होते व पराविद्येनें ज्ञानस्वरूप जें परब्रह्म त्याशीं तादात्म्य होतें असा शास्त्र मताचा अभिप्राय आहे. अशा रीतीनें एकदा ब्रह्मसाक्षात्कार झाला म्हणजे

निघंते हृदयमधिष्ठयते सर्वं संशया ।

धीयन्ते चास्य वर्मणि तस्मिन् दृष्टे परागरे ॥

अतः करानि गाढ मुह्यन्ते त्वत्पदं होतुं व सर्वं सदाशोचा नाश होतो, त्याचप्रमाणें ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असता त्याला कर्म-हि कावयाची शिडक रहात नाहीत.

" अद्वैत " सं प्र द्वा या चै वा ह्य यः—श्रीमद्वक्त्रा-

चार्यांनी "अद्वैत" मताची प्रस्थापना केली व ह्याच्याच ओढीस भारतवर्षातील चार दिशास चार सांप्रदायिक गटांची स्थापना

करून आपले पटशिष्य, पद्मपाद, सुरेश्वराचार्य, तोटक, हस्ता-मल्ल चित्पुत्राचार्य इत्यादींकडून "अद्वैत" मतावर पुष्कळच चाम्पय तयार केले. पुढें जोडलेल्या प्रपांच्या मादीबहून अद्वैत संप्रदायातील प्रयोगाचा विस्तार दिसून येणार आहे. श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनी जरी मूळ अद्वैत मताची प्रस्थापना केली असली तरी बऱ्याचशा गोष्टीतील दोष मागाहूनचे भाष्यकार व स्वतःच अथवा ह्यांनी काढून टाकून एकदर अद्वैत मताची सुदूर व व्यर्थस्थित माडणी केली.

एकदर अद्वैत मताच्या अफाट प्रस्थापनात चित्पुत्रा-चार्यांनी "चित्पुत्रो" मधुसूदनसरस्वतीची "अद्वैतसिद्धि" व श्रीहर्ष पंडितकृत "रघुनखाय" हे दोन मुख्य ग्रंथ होत ह्याशिवाय कैफर्मासिद्धि, सिद्धांतरेख इत्यादि ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. त्याप्रमाणें सदानुद्धत वेदातसार, परमेश्वरकृत वेदांत परिभाषा, भाष्य दाकराचार्यकृत उपदेससाहस्री, अपरोक्षानुभूति इत्यादी सुलभ ग्रंथ अद्वैत मताच्या अभ्यासकास प्राथमिक अवस्थेंत उपयोगी पडण्यासारखे आहेत ह्या सर्व प्रामाण्ये जे जे ग्रंथ मागाहून विरोधी सांप्रदायिकांचें राडण करण्याकरिता रचले गेले त्यामध्ये जास्त जास्त झिडता व शब्दावडवर आढळून येतें.

" अद्वैत " मत हें तात्त्विक विचाराची परमावधि - भारतीयांचें तत्त्वज्ञान उपनियम्ययात प्रादुर्भूत होऊन त्याची एकदर परिणति साह्याच्या चौवीस किंवा पचवीस तत्त्वा-मधून व वैशेषिकाच्या सतपदायामधून होत होत ब्रह्ममार्गानें तेंच तत्त्वज्ञान तीन, दोन अशीं तत्त्वां मुरव करून सरतेशेवटीं एका अविभाज्य, अवर्णनीय तत्त्वावर कसे येऊन थककें याचा विचार यर केलाच आहे. परंतु ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहिलें तर शंकराचार्यामागून, रामानुजाचार्यांनी " विशिष्टाद्वैत " मताची प्रस्थापना केली त्यानंतर मध्याचार्यांनी 'द्वैत' व ब्रह्ममाचार्यांनी "सुखाद्वैत" अशीं दोन भवें प्रस्थापित केली आता या चारी मतांमध्ये काहीं वाकतात मतवैचित्र्य व काही वाकतात मत-व्युत्पत्ती होती.

माघेची श्रोतृकराचार्य ज्ञानमार्गाचे पुरस्कर्ते, मायावादाचे उपत्याग व चित्तशोधनासाठीं कर्मोपासनाचें ग्रहण कर-णारे आहेत. श्रीरामानुजाचार्या ज्ञानाद्वैतकीच कर्मोपासनाची जल्मी भासत असून हे मायाविरोधी व भक्तिप्रतिपादक आहेत. पूर्णद्वैती श्रीमन्मध्याचार्य हे कडे मायाविरोधी असून या आचार्यांनी अक्षींचें माहात्म्य विशेष वाढवून जीवांचे नित्य परेशसेवा करावी असे ठरविलें श्री-ब्रह्माचार्य हे पूर्ण अद्वैत फाच्य करितात परंतु मायेचा सर्वथा विरोध करतात यानीहि भक्तिमार्गाचा अतिरेक केला असून माघ संप्रदाय व ब्रह्म संप्रदाय ह्यामुळे ज्ञानमार्ग काहीं धोडासत सज्जितच झाला. जीव व जगताचें स्पर्शकरण करण्यासाठीं शंकराचार्यांनी " विवर्तवाद " अंगीकारला, व असतें तसें को दिसत नाही ह्याबद्दल एक स्पष्टीकरण जगापुढें माळतें. रामानु-

जानी 'परिणाम' वादाचा अधिकार करून जीव व जग हे नद्याचे (ज्याप्रमाणे दही हा दुधाचा परिणाम आहे) परिणाम होत, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. मध्याचार्यांनी " आरम्भवाद " स्वीकारून विष्णुस्वरूप ब्रह्मने जाव-जगतादि उत्पन्न केले असे दाखविण्याची खटपट केली. ब्रह्मभावाचे यांनी अविकृत परिणामवादाचाच स्वीकार केला.

अशा रीतीने या विरोधी तत्त्वज्ञानधोल मतभेद पाहिले असता अशा प्रश्न उत्पन्न होतो की, शक्याचार्यांनी पारमार्थिक विचारांची परमावधि समजले जाणार असे जे "अद्वैत" त्याची प्रस्थापना केल्यावर इतर आचार्यांनी पुनः स्थापित केलेल्या कारणांमुळे खटपट वादविवाद बगैरे केली असली ? परंतु या चारही मतांच्या सूक्ष्म निरीक्षणावरून अनेक विस्तृत येत की केवळ समाजधारणे-करिता म्हणून रामानुजादि संप्रदायस्थापकांनी शक्याचार्यांस विरोध केला कारण केवळ अद्वैत सिद्धांत जरी सत्य. खरे मानण्या सारखे आहेत तथापि अद्वैत सिद्धांताचे सामान्य झाले असता अनधिकारी उन्मत्त व उन्मादगामी होण्याचा फार समज दिसतो सामान्य जनता अद्वैतातील सूक्ष्म विचार आकलन करण्यास असमर्थ असल्यामुळे "अहमद्वादिम" यासारख्या महावाक्यांचा देखील " कृणु श्रुत्या इत विवेक " यासारख्या चार्वाक्यांच्या वेदात्मवादात खेपट होण्याचा अत्यंत संभव असतो. व त्या पार्वत्रिक अज्ञानजन्य अथ पातास भिन्नच जनतेच्या सुखसित-सेवाकरिता मागील आचार्यांनी आपली अद्वैत विरोधी मते प्रस्थापित केली असतील, व माझांनी शक्याचार्यांवर "प्रच्छन्न बीज" त्याचा आतोंप केला त्याचे कारण देखील "अद्वैत" मत हे घोष्यादा विकृत स्वरूपांत विज्ञानवादी बीजाच्या मता-जबळ वेत देच असावे अस काहींचे म्हणणे आहे. शिवाय अद्वैत मतास विरोध करताना रमातील काही गोष्टींकडे उत्तर कालीन आचार्यांनी होलेझांक केली कारण जगत् भिन्ना म्हणजे हे केवळ पारमार्थिक दृष्ट्या होय व्यावहारिक दृष्टीने शक्याचार्यांनी जग जीव-परमेश्वर यामध्ये भेद मानलाच आहे व शक्याचार्यांच्या मायावादाचे महत्त्व याच एका गोष्टीने दृष्टीगोचर येते कारण मायावाद हा जणू उपनिषद् मंडांतील अद्वैतपर वाक्यांचा समन्वय करून दाखविणारी दुधारी तलवारच होय असे अद्वैत वादाचे समर्थन करणाऱ्यांचे म्हणणे आहे. त्याचप्रमाणे विविधतेच ऐक्य पाहण्याकरिता देखील मायावादाचा अवश्य उपयोग होतो कारण मायेचे अस्तित्व व्यावहारिक अगत्यामुळे व्यवहारांत सर्व प्रद्वारच्या विविध-तेग वाव आहेत. व पारमार्थिकदृष्ट्या मायाच अस्तित्वांत नसल्यामुळे पूर्ण ऐक्यच विवक राहते असे अद्वैत वादाचे समर्थन करणाऱ्यांचे येते

मगहून प्रस्थापित झालेल्या वैदिक मतांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता अनेक विस्तृत येत की रामानुजांनी आपले "भिष्टि-अद्वैत " वगैरे उपासक यांच्या "परिणाम वाद" (Evolu-

tion theory) म्हणता येईल त्यावर उभारले. त्याचप्रमाणे मध्याचार्यांनी आपल्या "द्वैत" मताची मांडणी करण्याकरिता नैध्यायिशांच्या परमाणुरूपनेचा स्वीकार करून त्याला "आर-भवादाची " जोड दिली. ब्रह्मभावा पुष्टिभाषप्रधान भक्तिसे-प्रदाय दिसण्यांत अद्वैत असला तरी त्याची मांडणी तीव्र भावनांच्या ऐक्यावरून केलेली दिसते. अशा रीतीने शक्या-चार्यांस विरोध करण्याकरिता मागाहून झाले-या संप्रदायप्रव-र्तकांनी स्वीकृत केलेली मते शक्याचार्यांच्या पूर्वाचीच आहेत, फक्त मागाहूनच्या आचार्यांनी आपल्या बुद्धिकोशल्यानुसरुप रमांत थोडे बहुत फेरफार केले, व ह्या दृष्टीने पाहता शक्या-चार्यांनी प्रस्थापित केलेले नव्यान मतच अत्यंत महत्त्वाचे आहे व हीच विचारविज्ञानाची परम सीमा होय असे अद्वैत-गामी मानतात.

अद्वैत मताचा किंवा हुना भारतीय तत्त्व-ज्ञानाचा जगातील विचारावर परिणाम — सांप्रत जगात ह्यात अशा महामंदी, विस्ती बगैरे संप्रदायांनी स्वीकारलेला आरम्भवाद (निर्माणवाद) हा उच्च तत्त्वज्ञानातील अगदी प्राथमिक अवस्थेचा होय, व ह्या दृष्टीने पाहता मध्या-चार्यांच्या निर्माणवादावर उभारलेला "द्वैत " सिद्धांत बरील परकीय संप्रदायांच्या जवळ आहे हे स्पष्ट आहे. पाश्चात्य जगांत दिसून येणारी आध्यात्मिक प्रवृत्ति व संस्कृति, ग्रीक संस्कृ-तीपासून उद्भूत झाली आहे, व ग्रेको, सॉक्रेटीस, पायथॅगोरस इत्यादि ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांचे प्रयत्न भारतीय आध्यात्मिक प्रयत्नांचा तुलनात्मक दृष्टीने विचार करता आत्म्याचे अमरत्व, पुनर्जन्म बगैरे कल्पना ग्रीकतत्त्ववेत्त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञाना-पासूनच थोड्या विकृत स्वरूपात उचलल्या आहेत हे आधुनिक शास्त्रीय शोधवरून सिद्ध झाले आहे तौलनिक भाषाशास्त्राचा जनक सर गुडविल्फ जोन्स हा एके ठिकाणी म्हणतो — "भारतीयांच्या उच्च, स्पष्ट, विशद व व्यापक तत्त्वज्ञान-पद्धतीशी ग्रीक तत्त्वज्ञानपद्धति ताडून पाहता ग्रीक लोकांचे तत्त्वज्ञान भारतांतूनच तिकडे गेले असेल पाहिजे, असा निष्कर्ष काढल्याशिवाय राहणार नाही "

ह्या वर उल्लेखिलेल्या निर्माणवादापेक्षा विकासवाद (परिणामवाद) आधुनिक शास्त्रास जास्त सम्मत आहे आधिभौ-तिक सर्व शास्त्रे ह्या विकासावादावर उभारलेली आहेत, परंतु शास्त्रीय ज्ञानाची अशी एक हांच आगते की, असे एक शास्त्र आपल्या हस्तगत बद्दांचे की ज्याच्या योगाने या सर्व चराचर विश्वाचा उत्पत्ती करता येईल, पाश्चात्य शास्त्रे असे ऐक्य घोषून काढण्याच्या खटपटीत आहेत परंतु "अद्वैत" मताने विवर्तनाद उत्पन्न करून त्यापूर्वीच पुढील मार्ग मोकळा केला आहे. असे ह्या संप्रदायाच्या अनुयायांचे म्हणणे आहे. ज्यांनी ज्यांनी तत्त्वज्ञानासंप्रदाने विचार केला आहे, ते ते पुढे पाश्चात्य अगोत व पीतश्य भ्रमात, वैदिक असोत किंवा अवैदिक असोत, तत्त्वज्ञानाच्या गामागमांत ने केवळ

एक अद्वितीय वस्तुसिवाय याकीच्या सर्व वस्तू गौण समजतील फेडो, केंद्र, अज्ञेयवादी स्पेन्सर किंवा हारस्ले इत्यादि प्राचीन अर्वाचीन कोणीहि तत्त्वज्ञिंपासू येतला तरी तो नि शब्द निष्कलक ऐक्याचा शोध करीत असल्याचें दिसून येते परंतु पाश्चात्य जगास आपलें ध्येय अद्याप प्राप्त झालेलें नाही तथापि धर्म्येतील धोड्याप्रमाणें आत्यंतिक सुखापादीमां भ्रपाव पळता पळता सरतेसेवटी पाश्चात्य शास्त्रें 'अद्वैत' मताच्या विवर्त बादावर विसावा घेण्यास येतील अशी भारतीय अद्वैती तत्त्वज्ञान्याची खात्री आहे

[वाक्य — वेदान्तसार-सदानंद, वेदान्तपरिभाषा-धर्म-राज, ब्रह्मसूत्रभाष्य-शंकराचार्य, गीताभाष्य-शंकराचार्य, उप-निषद्भाष्य-शंकराचार्य, पंचपादिका-सुरेश्वराचार्य, चित्सुखी-चित्सुखमुनि, सण्डनलाय-हर्ष, अद्वैतसिद्धि-मधुसूदनसरस्वती, पंचदशी-त्रिपारण्य, साङ्ख्योपनिषदि गौडपाद-शारिका गौडपाद सिद्धांतदेश-अप्यग्यादीक्षित, नैष्कर्म्य-सिद्धि-सुरेश्वर, उपदेशसाहाय्यी-शंकराचार्य अद्वैतकामधेनु-वमामहेश्वर अद्वैतकालामृत-नारायण पंडित अद्वैतकौस्तुभ-भट्टोनी दिक्षित, अद्वैतचंद्रिका-अनंतभट्ट, अद्वैताचताम्री-स्तुभ-महादेवानंद, अद्वैतचित्तामणी-रत्नाथ, अद्वैतज्ञान-सर्वेश्वर-मुकुंदमुनि अद्वैततत्त्वदीप-नित्यानंद, अद्वैततर-निगि-रामेश्वरशास्त्री, अद्वैतदण-भुजराज, अद्वैतदीपिका-विशारण्य, अद्वैतदीपिका-गृहसिद्धांत, अद्वैतनिर्णय-अप्यग्यादीक्षित, अद्वैतनिर्णयसंग्रह-तीर्थलामिन, अद्वैतपंच-पदी-शंकराचार्य, अद्वैतपरिच्छिष्ट-केसव, अद्वैतप्रकाश-रामानंदतीर्थ, अद्वैतबोधदीपिका-गृहसिद्धांत, अद्वैतब्रह्म-विद्यापद्धति-नंदीश्वराचार्य गोपालाश्रम, अद्वैत ब्रह्मसिद्धो-सदानंद कादंबर, अद्वैतभूषण (?) अद्वैतमकर-सद्वीधर कवि, अद्वैतमंगल-मधुसूदनवाचस्पति, अद्वैत-मजरी-मधुसूदनवाचस्पति, अद्वैतमतसार-मधुसूदनवाच-स्पति, अद्वैतमुक्ताभार-लोकनाथ, अद्वैतमुखर-रंगराज, अद्वैतरत्न-रंगराज, अद्वैतरत्नकोप-अलंडानंद, अद्वैतरत्न-कोप-गृहसिद्धांत, अद्वैतरत्नरायण- मधुसूदनसरस्वती, अद्वैतस्य मजरी-ब्रह्म पंडित, अद्वैतरहस्य-रामानंदतीर्थ, अद्वैतरीति-गृहसिद्ध पद्माश्रमिन, अद्वैतवाद-गृहसिद्धांत, अद्वैतविद्याविचार-वेङ्कटाचार्य, अद्वैतविद्याविजय-महाचार्य, अद्वैतविवेक-आज्ञाश्रमभट्ट, अद्वैतविवेक-रामकृष्ण, अद्वैत-वैदिकसिद्धांतसंग्रह-नरसिंह, अद्वैतशास्त्रसरोदार-रंगेजी-भट्ट, अद्वैतसिद्धांतविवेचन-ब्रह्मानंद सरस्वती, अद्वैतसिद्धांत-विवेचन-विद्यानंद सरस्वती, अद्वैतसिद्धि-मधुसूदन सरस्वती, अद्वैतसिद्धि-महजानंद तीर्थ, अद्वैतसिद्धिखंडन-चनमालिन, अद्वैतसुखभाष्य-शंकराचार्य, अद्वैताद-ब्रह्मानंद, अद्वैतानंद-लहरी-वेङ्कट शास्त्री, अद्वैतानंदसागर-रघूतमतीर्थ, अद्वैता-नुभूति-रघूतमतीर्थ, अद्वैतामृत-जगन्नाथसरस्वती, अद्वैत-श्रवण-धुनाथ, इ०]

अद्वैतानंद—हे नामांकित पुरुष धीक्षेत्र काशी येथें सन्यास घेतल्यावर रहात असत हे मुख्यचे महाराष्ट्र ब्राह्मण असून मोठे विद्वान होते याजबळ अध्ययन करण्यास पुष्कळ विद्यार्थी भमत, म्हणून यास काशीत गुरुस्वामी असे लोक म्हणत शारुवेदांत विषयावर याचा ब्रह्मविद्याभरण नावाचा उत्कृष्ट ग्रंथ आहे सदानंदकृत जा वेदांतसारनामक ग्रंथ आहे त्यावर याची सस्कृत टीका आहे मध्वमुनीश्वर व कटिवधादिभू कविता करणारा प्रसिद्ध जो अमृतराय तो, असे दोघे याचे शिष्य होते हे कधी जन्मले व मरणकाळी याचें वय रिती होतें तें नकी माहित नाही परंतु शके १६८७ पार्श्ववनामक सवत्सरी हे काशीत समाधिस्थ झाले असे अर्वाचीन कोशकार म्हणतात अमृतरायाचा गुरु अधिकारसरस्वती होता असे त्याच्याच " अविनाशसदेहहरण " प्रभात आढळतें. मध्वमु-नीनीं आपले गुरु अद्वैतानंद याजकडून रायास उपदेश देव विला अशी एक दंतकथा आहे [सं क का र्, अ को]

अधर्मसतति — प्रत्येक देशात अनौनीच्या आचर-णामुलें झालेली सतति आहेच आणि ही सतति अनेक प्रस-रचे सामाजिक प्रश्न उभे करते वैश्यामगन आणि शरीर-विक्रय यामुलेंच केवळ अनौनीचें आचरण होतें अस नाही तर अन्यत्रहि घरेच होतें, निदान अधर्मसततीची सद्धा बाब विष्णुसत वेद्यामगनाहून निराळी कारणें आहेत आपल्याकडे अधर्मसततीची कारणे अनेक आहेत दाक्षी ठवण्याच्या चालीनें देवळांतल्या भाषिणीपासून झालेल्या सततीनें, आणि वैश्यात असलेल्या जियाच्या अनौनीच्या आचरणान अधर्म-सतति उत्पन्न झाली आहे आपणकडे कुमारीपासून झालेल्या मुलाची सद्धा फारशी नाही तथापि नाहीच असहि नाही. पदपूरच्या अनाथ बालकाश्रमाच्या अहवालात कुमारीका-पासून झालेल्या मुलाचेहि आंकडे येऊ लागले आहेत पाश्चात्य देशात अधर्मसतति बहुतेक अशी कुमारीपासून झालेलीच असते

अधर्मसततीचें भिन्न भिन्न प्रमाण, समान आचारविधीनीं नियंत्रित झालेल्या समाजोचा नैतिक दृष्टा काहीसा दिग्दर्शित करितें, तरी तिरनिराळ्या राष्ट्रांची जेव्हा आपण तुलना करूं तेव्हा अधर्म सततीच्या प्रमाणावरून राष्ट्रांतल नीतिमत्ता ठरविता येणार नाही एखाद्या देशात अधर्मसततीचें प्रमाण अतिशय मोठे असलें तर त्याचें कारण तेथील नीतिमत्ता विपळी आहे हेंच केवळ नसून तेथील आचारविधी किंवा आर्थिक स्थिति तरुणगीं विवाहाला पोषक नसतील किंवा मुलाच्या आश्रयापानीं मागा हून लभ केल्यास मुलें औरस बनणें तेथील कायद्याप्रमाणें शक्य होत असल्यामुलें अधर्मसतति हा मोठ्या महत्त्वाचा प्रश्नच नसेल ज्या लोकांत अधर्मसततीचें प्रमाण घरेच कमी असेल, पण गर्भगत व गर्भधारणेत भ्रष्टाग प्रतिबंध करणें या साखत्या पद्धति प्रचल पावल्या असतील तर त्या लोकांत

केवळ अधर्मसंततीचें प्रमाण पाहून त्यांची नीतिमत्ता उच्च तऱ्हेची ठरविणें आमक आहो. या तऱ्हेची चूक न्यूआ होमन आपल्या 'व्हायटल स्टॅटिस्टिक्स' बरील प्रयात केली आहे. बहुतेक विस्ती देशातल्यापेक्षा मुसुलमानी देशात अधर्मसंतति नि सदाय कमी आहे पण तेवढ्यावरून मनोनिष्ठताच्या बाबतीत मुसुलमान श्रेष्ठ आहेत असें म्हणता येत नाही तथापि समान संस्कृति व आचारधर्म असलेल्या भिन्न समाजात अधर्मसंततीच्या प्रमाणांत जी भिन्नता येते, ती नीतिकल्पना व नोतिभावना काही अर्दी स्पष्ट करण्यास खास उपयोगी पडते.

ज्या क्रियास अधर्मसंतति होते त्या क्रिया सर्वस्वी वाईट असतात असें नाही क्रियासंबंधी विचार (Thoughts about Women) या प्रयात मिस मुलोक (Miss Mulock) अशा क्रियाविषयी विधान करिते की, "अशा पतित झालेल्या स्त्रिया त्यांच्या दर्जाच्या मज्जीत निष्ठतम मुलीच नसतात. त्यांच्यापैकी पुष्कळ अतिशय उत्तम म्हणजे सुधारलेल्या, हुपार सत्यवादी आणि प्रेमळ असतात, असे बऱ्याच क्रियाकडून मी ऐकिले आहे" गॅट्टे, गोएटे (Goethe), लुगे, हॅमिंग, टॉलस्टॉय आणि जॉर्ज इलिअट यासारख्या अद्भुतरम्य काव्यकारांनी असेंच दाखविले आहे

अधर्मसंततीच्या प्रमाणाविषयी काही नियम आकडे-शास्त्राच्या शास्त्रांने आढळून येतो काय, असा प्रश्न केल्यास त्यास होय म्हणून उत्तर देता येईल दरवर्षी त्याच देशात किंवा समाजात, तितक्याच वारंवार या प्रकारची आशुति होते उदाहरणार्थ, इंग्लंडमध्ये गेल्या पंधरा वर्षांत अधर्मसंततीचें प्रमाण दर हजारी ३९ आणि ४२ यांच्यामध्ये कोठेंतरी असे हें या राष्ट्रातील प्रमाण इतकें एकसारखें आहे की १८९१ मध्ये आलबर्ट लेफिंगवेल यानें असें भविष्य वर्तविलें होतें की १८९३ साली इंग्लंड आणि वेल्स मध्ये जन्माला येणाऱ्या दर हजार मुलामध्ये निदान ४२ किंवा ४३ मुलें अनीतिज्ञ असतील आणि अशा मुलांची एकदर संख्या सुमार ३८,००० भरेल जेव्हा १८९५ त, १८९३ सालचे आकडे प्रसिद्ध झाले तेव्हा लेफिंगवेलचें भविष्य बरोबर होतें असें प्रत्ययास आलें. मानवी वर्तनावर तात्का घालविणाऱ्या कायद्याच्या प्रमाणरीर सातत्यावर इतक्या निश्चितपणें अवलंबून राहतां येतें की, विकार व मूर्खपणामुळे पडणाऱ्या गोष्टीचें भविष्य देखील अगोदर निश्चय बघें वर्तवितां येतें

अधर्म संततीचें प्रमाण काढण्याची रीत —आकडे-शास्त्र वापरताना अधर्मसंततीच्या आकड्यांची तुलना दुसऱ्या कोणत्या आकड्याशी करून प्रमाण काढावें हें प्रमाण निरनिराळ्या अनेक पद्धतींनी वाढतात देशाच्या एकदर लोकसंख्येनीं जागजननाचें जें प्रमाण (Proportion) पडतें तें किंवा एकदर जननाशीं याचा येणारा संपर्क, किंवा सर्वांत उत्तम म्हणजे, १५-४५ वर्षे वयाच्या अविवाहित बायकांच्या

संख्येशीं अधर्मजननाचा संपर्क काढून अधर्मसंततीचें प्रमाण ठरवितात. खालील कोष्टकात दोन काळातील (१८८०-८१, १९०१-४) निरनिराळ्या देशांचें लोकसंख्येच्या दर हजारों अधर्मसंततीचें प्रमाण दाखविलें आहे.

देश.	दोन वर्षे १८८०-८१	चार वर्षे १९०१-४
आस्ट्रिया	६२	५७
सॅक्सनी	६४	५२
बव्हेरिया	५९	४८
स्वीडन	२९	३३
डेन्मार्क	३६	३२
प्रशिया	३३	३०
इटली	३५	२५
फ्रान्स	२३	२३
नॉर्वे	२५	२२
बेल्जम	२७	२२
स्कॉटलंड	२८	१७
न्यू झीलंड	१८	१९
इंग्लंड व वेल्स	१९	११
आयरलंड	६	५

बरील दोन काळातील आकड्याची तुलना केल्यास, असें दिसून येतें की अधर्मसंतति हळू हळू कमी होत आहे पण त्याबद्दल नीतिमत्ता वाढली असें म्हणता यावयाचें नाही, कां की गर्भसंभव टाळण्याचें व गर्भनाश करण्याचें कौशल्य पुष्कळच वाढले आहे. तथापि निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये अधर्माचरणात जो फरक दृष्टीस पडतो त्याचें कारण काय असावें?

(१) धार्मिक श्रद्धेमुळे, म्हणजे एखाद्या विशिष्ट संप्रदायाचा अंगीकार केल्यामुळे हा फरक पडणार नाही. प्रॉटेस्टंट पंथाची त्याच्या नीतिमतेबद्दल मोठीशी स्तुति करता येईल असें नाही, कारण स्वीडन नॉर्वे, स्कॉटलंड व डेन्मार्क या देशात पूर्ण कॅथोलिक धायालंबपेक्षा अधर्मसंततीचें प्रमाण फार मोठें आहे. त्याच प्रमाणें, कॅथोलिक पंथात नीतिमत्ता श्रेष्ठ आढळेल व ती या विकारोपाया आळा धालील अशी अपेक्षा करणेंहि बरोबर होणार नाही, कारण इंग्लंड आणि स्कॉटलंड या प्रॉटेस्टंट देशातल्यापेक्षा आस्ट्रिया, सॅक्सनी व बव्हेरिया या ठिकाणीं जाजोत्पत्तीचें प्रमाण जास्त आहे दोन अगदीं निरनिराळ्या धर्मांचे देश एक जिव्हाती व दुसरा जिव्हातीत तुलनेस येतले असताहि त्या तुलनेचा फायदा जिव्हाती देशास मुलीच मिळत नाही उदाहरणार्थ, बुद्धधर्मी जपान च्या तेथें १९-२२ साली एकदर लोकसंख्येतील अधर्मसंततीचें प्रमाण ३० होतें—म्हणजे पाच (तीन कॅथोलिक व दोन प्रॉटेस्टंट) यूरोपातील राष्ट्रांचें जाजर जननाचें प्रमाण जपानांतल्यापेक्षा अधिक होतें खर इंग्लंडमध्ये, नॉरफीक आणि हियरफोर्ड परगण्यांत १८९९ ते

१९०२ या चार वर्षांत जारजजननाची जी संख्या होती तितकीच जपानच्या उत्तर व मध्य प्रांतात होती हें लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

(२) अधर्मसंततीच्या प्रमाणातले फरक शिक्षणांतल्या पर-
कामुळे होतात असें म्हणता येणार नाही जेथे केवळ अज्ञानाचे
साम्राज्य आहे तेथल्यापेक्षा जेथे उच्च दर्जाचे प्राथमिक शिक्षण
दिले जातं अशा जिरांवात किंवा परगण्यातले जास्त सुस्थिति
दिसून येत नाही. पॅरिस सोडून फ्रान्समध्ये, असें नजरेम आले
आहे की जेथे निरक्षरता सर्वसामान्य आहे अशा ठिकाणी
अधर्मसंततीचे प्रमाण अतिशय कमी असते.

(३) एकदर जननसंख्येची अंमणारे अधर्मसंततीचे प्रमाण
मोठाल्या शहरातल्यापेक्षा इतर भागातच बहुधा जास्त असते.
उदाहरणार्थ, इंग्लंडातील तीन सोक्य ग्रहारातील जारजजन-
नाचे दहा हजार प्रमाण व कांही शहरावाढेरोल जिल्ह्यातील
हें प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

शहर	१९०१	१९०२.	१९०३.	१९०४.	१९०५.
लंडन	३७	३६	३६	३८	३८
बर्मिंगहॅम	३३	४०	३५	३९	४०
मॅचेस्टर	२७	३२	३२	३७	३०
परमार्णे					
बर्लंड	५८	५७	६१	५९	५६
नॉरफीक	६४	६१	६४	६२	६५
नॉर्थ वेल्स	५९	६०	५६	५८	६०

इंग्लंडावाढे हा नियम उलट दिसतो. पॅरिस, व्हिएना,
बर्लिन आणि इतर राजधानीच्या शहरी त्या समोवतालच्या
ग्राम्य जिल्ह्यातल्यापेक्षा हें अधर्मसंततीचे प्रमाण जास्त असलेले
दिसते. पॅरिसमध्ये याचें बहुतांशी कारण तेथे अनेक कामकरी
असून त्याच्या मध्ये प्रचलीत असलेले खीपुरुषसंघ सं-
कारने किंवा घमपीठांने मान्य केलेले नाहीत हें होय

(४) गरिबी किंवा नेहेमीची दुर्भिक्षता यामुळे अधर्मसंततीचे
प्रमाण वाढतें असं नाही मॅरी आयर्लंड अतिशय समृद्ध आहे, पण
त्या ठिकाणी दरवर्षी जारजजननाचें प्रमाण, जेथे सामान्यत
नेहेमी दुष्काळ असतो अशा आयर्लंडमधील दक्षिण व पश्चिम
भागांतल्या पेक्षा अतिशयच जास्त असतें लंडनमधील काही
भागातील आंकड्याची तुलना फार योग्यच होईल यांत शका
नाही. या शहरी, उच्च वर्गाचे लोक "वेस्टएंड" भागात व
गरीब लोक "ईस्टएंड" भागांत राहतात खालील कोष्टकांत
दर हजार जननात अनौरसतेचें प्रमाण दिलें आहे

वरील कोष्टकावरून असें दिसून येईल की, लंडनसारख्या
एखाद्या मोठ्या शहरात, ज्या भागांत शहरातील अतिशय गरीब
लोक राहतात, ते भाग जनवाच्या अनोतीने अति कमी
पडावले गेले असतात ही गोष्ट दरवर्षी दिसून येईल.

लंडन	१९०१	१९०२.	१९०३.	१९०४.	१९०५.
------	------	-------	-------	-------	-------

ईस्ट एंड:

स्टेपने	१२	११	९	१०	१८
वेमल ग्रीन	१३	१२	१५	१४	१३
माईल्हेड,	१५	११	१३	१६	१६
(जुने शहर)					

व्हाईटचेल् २२	२०	२४	२४	१९	
---------------	----	----	----	----	--

वेस्टएंड

सेंटजॉर्ज, हॅ-

नोवर व्हेजर ४०	५२	४५	४७	४५	
केम्ब्रिगटन ४८	४९	४४	४५	४९	
फुल्हॅम ४३	४३	४२	४५	४५	
सेंटमेरिडेवोन १८२	१८१	१८६	१८५	१९८	

राष्ट्रात किंवा विशिष्ट भागांत अनौरसत्वाकडे होणाऱ्या प्र-
तीत जी विशिष्ट फरक दिसून येतो, त्याचीं घरी कारणे काही
आनुवंशिक प्रभावात सापडतील याचा अर्थ असा नव्हे की
एखादे गृह व अतःच बल एका वर्गातील लोकाना दुसऱ्या-
वर्गातील लोकांपेक्षा दुराचाराकडे किंवा अवास्तविक स्वभावाकडे
जास्त ओढून नेवें, तर त्याचा अर्थ इतकाच की, निरनिराळ्या
राष्ट्रांत आणि समाजांत-दुराचाराकडे प्रवृत्ति सारखीच आहे
असें धरून चालले तरी-निवारक बलें सर्वांना सारलीच जाण-
वत नाहीत एक बलिष्ठ दुष्करबलिवारक गोष्ट म्हणजे लोकांवाद
होय. ज्या ज्या समाजात किंवा देशात अधर्मजननाकडे नेहेमी-
चेच आपल्या इष्टनिवारक व शोभाऱ्या राजान्मावर केव्हा तरी
ओढवणारे एक स्वाभाविक संकट म्हणून कानाडोळा करण्यात
येतो त्या ठिकाणी, जेथे असें जनन आदिच्या तोंडाला
काळोखी फासते अशा प्रकारची समजूत असते
ठिकाणच्यापेक्षा अधर्मसंततीचे प्रातिवारिक प्रमाण खाल जास्त
दिसून येथें लोकांच्या भावनेचा मानवी वर्तनावर अन्य गोष्टीत
कसा परिणाम होतो हें आपण प्रत्यक्षी पद्धतींच काँसिंका
आणि सिमिली या देशांतल्याप्रमाणे ज्या ठिकाणी खासगी सुडास
चोरून क्षमा व समति मिळते, तेथें कायद्याची मदत माग-
ण्याऐवजी खून करण्यात येतील, जेथे घटस्फोट गर्हीय मान-
ण्यात येत नाही तेथें वारंवार घटस्फोट होतील. हें सूक्ष्म
लोकमतचल मापणें, एका समाजांत दुसऱ्यातल्यापेक्षा याचा
फितपत प्रभाव पडतो हें ठरविणें, मानवी वर्तनावर पिढ्यानु-
पिढ्या याच्या होणाऱ्या परिणामांच्या अभ्यासानेच फक्त
शक्य आहे.

बहुतेक सर्व युरोपांतल्या देशांत अधर्मसंतति हळू हळू
कमी होत चालली आहे हें मागे कोष्टक देऊन सिद्ध केलेच
आहे. इंग्लंड आणि वेल्समधील, १५ ते ४५ वर्षे वयापर्यंतच्या
अविवाहित बायलांच्या एकदर संख्येसो अधर्मजननाचें काय
प्रमाण पडतें तें, काळव्यास, १३५ वर्षांत (१८००-१९०५)
हें प्रमाण सैद्धांत्य ५० ने उतरले आहे असें दिसून येईल.

इंग्लंड आणि वेल्स.

वर्ष	दर दहाहजारी प्रमाण
१८७०-७२.....	१७०
१८८०-८२.....	१४१
१८९०-९२.....	१०५
१९००-२.....	८५
१९०३.....	८४
१९०४.....	८४
१९०५.....	८२

अधर्मजनन कमी करण्यासबधी फारच थोडे लिहिता येईल, ज्या काही देशातून लग्नसंख्यातील सर्व अडथळे कायद्याने दूर केलेले असतात, तेथे निःसंशय यावर बराच परिणाम पडलेला दिसतो, पण बहुतकरून अशा ठिकाणी दुःखी जोडप्याची संपल्या चाडप्याकडे व घटस्फोटाकडे बरीच प्रवृत्ति होत राहिल सर्वच ठिकाणी ह्या लोकांप्रवादाची तीव्रता कमी होत चालली आहे, पण लोकांप्रवाद जायत्यल्या ज्ञाला असताहि बालहत्याकडे अधिकाधिक प्रवृत्ति होते एवढे मात्र खात्री-पूर्वक सांगता येईल की, वैवाहिक जीविताची आणि कौटुंबिक मुलांची जिकडे तिकडे खरी प्रगती झाल्यास, ज्यापासून बघू शकतो अधर्म जनन होतं ते क्षणिक व डिप्रिव्हिड संवध कमी होऊ लागतील

हिंदुस्थानात अधर्मसंततीचें प्रमाण मुख्येंच सांगता येत नाही. जेथे विवाहाची नोंद नाही जननाचीहि सक्तीची नोंद नाही तेथे अधर्म संततीचे आकडे कोठून मिळणार.

अधर्मसंततीचें समाजातील स्थान - रोमन लोका मध्ये अधर्मसंततीचे दोन वर्ग पाडले होते. एक नोथी म्हणजे राखेची मुलें व दुसरा स्फुरो म्हणजे जी धर्मपत्नी नाही किंवा राख नाही अशा स्त्रीची मुलें व या दोन्ही वर्गातील संतती आईची वारस असे, व नोथी संततीला बापाचा आश्रय मिळविण्याचा हक्क असे. पण त्याच्या संपत्तीवर मात्र वारस नसे. तथापि शूतर बाबतीत या दोन वर्गांना नागरिकांचे बहुतेक हक्क असत. जर्मन कायदा यादून अगदीं मित्र अशा तत्वावर तयार केला होता. त्यांत फक्त एकाच सामाजिक दर्जाच्या मातापितरापासून झालेली संतति औरस समजण्यांत येई. इतरांना अधर्मजात ठरवा अकरमाते समजण्यांत येई; व आई किंवा बाप-यांच्यापैकी ज्याचा दर्जा खालचा असेल त्या दर्जाचे ते बनत. जर्मन कायद्याचा हेतु धीनशुद्धि कायम ठेवण्याचा असे. पण समाजाची नीतिमत्ता सुधारण्याचा त्यानें प्रयत्न केला नाही, कारण अगम्यगमन निंदास्पद समजण्यांत येत नसे. पुण्या सरकारची सरदारीच्या कार्यांत जारज मंततीसंबंधाचा हा कायदा कायम राहिला. अशा संत-तीला वारमाचा हक्क मिळत नव्हता. तैराच्या शतकांत रोमन कायद्यात यावर परिणाम होऊन त्यातील कडवपणा काहीसा कमी झाला ज्यांचे जनक राजपराम्प्रातील असत अशाच्या

बाबतीत हा जर्मन कायदा लागू केला जात नसे, अशी संतति काळीमा आणणारी म्हणून मुद्दा समजली जात नसे; व खिला वारसाचा हक्क मिळे. फ्रँक लोकामध्ये क्रोडिसचा दासी-पुत्र पहिला थिओडोरिक हा औरस मुलाबरोबर ज्याचा वाटे-करी झाला. इ. स. ८९५ मध्ये अनुक्रमेण आपला राजपुत्र इंच्टिबोल्ड यास लोरेनचा राजा केले विल्यम दि कॉन्सराच्या दालीवरील चिन्हात अनौरसतेचा पडा होता, कारण तो नार्म-डीच्या डक्कचा राजपुत्र होता

इंग्लिश कायद्यात अजूनहि अधर्मसंततीस पुरे हक्क मिळाले नाहीत. तो जे मिळवील तेवढेच त्याचे हक्क दिवाणी कायद्याच्या दृष्टीने तो कदाचिंह वारस होऊ शकत नाही कारण त्याला कोणाचा पुत्रच मानण्यात येत नाही. पण नैतिक दृष्ट्या तो कुटुंबाद्वि किंवा संप्रसारित मानला जातो असें मात्र मुख्येंच नाही. उदाहरणार्थ, त्याला आपल्या आईशी किंवा बहिणीशी लग्न लावता येत नाही. दशवर्षपरागत नसले तरी दुसरे एकांदे आडनाव त्याला धारण करिता येते. व पार्लमेंटने त्याच्या बाबतीत तसा ठराव केला तर तो औरस व वारसहि बनतो.

मिकान्याच्या कायद्यात सर्व औरससंततीचें राहण्याचें ठिकाण त्याच्या जनकाच्या ठिकाणावरून ठरवितात. पण अनौरस संततीचें ठिकाण मात्र तिच्या आईचें जें ठिकाण असेल तेंच धरतात. अनौरस मुलाच्या आईनें त्याचा प्रतिपाद करावा असा कायदा असल्यानें त्याला पोसण्याची जबाबदारी तिच्यावर पडते. पण या जबाबदारीत बापाचा काही हिस्सा असावा हें तरच पूर्वीपासून इंग्लिश कायद्यानें मान्य केले आहे याचें कारण आहिला काही मुलाच्या पोटाकरिता इंग्लंड करता यावा किंवा बापाला काही थोडी शिक्षा असावी म्हणून नमून केवळ स्थानिक धर्मसात्यावर त्याला पोसण्याचा धोडा पडू नये म्हणून हे तरच कायद्यानें मान्य केले आहे. इ. स. १५७६ चा कायदा जो इंग्लिश अधर्मसंततीच्या कायद्याला आधारभूत मानला जातो, त्यानें न्यायाधिष्ठाना धर्मसात्याच्या ताच्यात असलेल्या जारज मुलाच्या आईबापांना शिक्षा लावण्याचा व त्याच्यापासून मुलाचा एका आठवण्याचा खर्च घसूल करण्याचा अधिकार दिला आहे. पुढे स. १६०९ आणि स. १७३३ साला पास झालेल्या कायद्यान्वये धर्मसात्यावर पडलेल्या किंवा पोषणाची जबाबदारी पडण्याचा संभव असलेल्या कोणाहि मुलाच्या आईनें त्याच्या बापाला घरून घावयाचे असे. व तो मुलाचा खर्च धर्मसात्याला देई-पर्यंत त्याला अडकवून ठेवण्यांत येई. इ. स. १८०९ व १८१० सालच्या कायद्यान्वये ही वधनें फार दृढ करण्यांत आली. स. १८३३ साली मिश्रान्याविषयीच्या कायद्याची अम्मलबजावणी केली काय होते याची चौकशी करणा-करीता एक कमिशन नेमण्यांत आले. त्यानें आपल्या रिपोर्टांत अधर्मसंततीवर बराच भर दिला, व १५७६ पासूनच्या कायद्यांची विचारणा करून अगें ठरविले की अधर्मसंततीस

समिति देणारा कायदा अतिशय अदरदर्शी दिसतो, कारण त्यामुळे पुष्कळां दुराचरणांला जागा मिळाली. उदाहरणार्थ, स्थानिक धर्मसाध्याने वसूल केलेली आठवड्याची पोटगी बहुधा आईला देण्यात येई. पुष्कळ वेळातर आईला तो मिळण्या-विषयी जिम्मा घेतला जाई. तेव्हा कमीशनर्सची असे मुच-विलें वीं मुलाच्या पोपण्याची जबाबदारी केवळ आईवर पडली पाहिजे, विषवेद हीच जबाबदारी असते, तेव्हा व्यभिचाराला आपण अशी सवलत देवली तर आपत्तीपेक्षा दुराचरणांला जास्त महत्त्व दिल्यासारखे होईल इ. स. १८३४ च्या भिक्काऱ्याविषयीच्या कायद्यात दुसरी होऊन मानलेल्या बापांने शालग्रमीपनाचा खर्च देण्याचे तत्व अमळात न आण-ण्याचा प्रयत्न झाला पण जनता हे तर बुद्धावस्थास तयार नसल्यामुळे स. १८४४ साली अधर्मसंततीच्या कायद्याची चौकशी करण्याकरिता एक कमिशन वसूल मानलेल्या बापा-कडून पोपण्याचा खर्च पेण्याची तजवीज असावी असा त्याचा अभिप्राय पडला व त्याप्रमाणे स. १८४५ साली अधर्मसंततीचा कायदा पास होऊन मुलाच्या बापावर स्वतः दिवाणो दावा आणण्याचा आईला अधिकार मिळाला व त्या सवधात धर्म-साध्याने अगदी पड नये असे ठरले. पुढे कायद्याने धर्मसा-ध्याला मुलाच्या पोपणार्थ पैसा वसूल करण्याचा अधिकार दिला.

हल्लीं अधर्मसंततीला जे अधिकार नाहीत त्यातील मुख्य हा की त्याला कोणाचाहि वारस होता येत नाही कारण तो कोणाचा सन्धी नसतो कोणत्याहि पूर्वजाचे बीज त्याच्या ठिकाणी धरता येत नाही, तेव्हा अशा अधर्मसंतति खेरीज जर एखाद्या मालमतेला दुसरा कोणी वारस नसेल तर ती जिद्दी ज्याच्या हद्दीत असेल त्याच्याकडे जाते. ज्याप्र-माणे हा भाणूस कोणाचा वारस नसतो त्याप्रमाणे त्यालाहि त्याच्या पोटाच्या मुलाखेरीज दुसरे कोणी वारस नसताना. तेव्हा जर अशा मनुष्याने एखादी जमीन खरेदी केली व तो संतति किंवा मृत्युपत्रावाचून बाला तर ती जमीन त्याच्या इनामदाराकडे जाते पूर्वी अधर्मसंततीस उपाध्येमिरी किंवा कोणतेहि धार्मिक काम मिळत नसे पण हल्लीं तो व साधारण मनुष्य याच्यात भेदभाव ठेवला नाही स्फॉटलडमर्च्येहि अधर्मसंततीसबधी अशाच तऱ्हेचा कायदा आहे पूर्वी त्या ठिकाणी अशा माणसाला संतति नसेल तर मृत्युपत्रहि करिता येत नसे पण स. १८३५ च्या कायद्याने ही सवलत दिली इंग्लंडमधील देशाचारावरून आपलेल्या ह्द कायद्यान्वये पाळे-मेटने आपला अधिकार गाजवून ठराव केल्याखेरीज व्यक्तीची अधर्मसंततीच्या स्थितीतून छुटका होत नाही पण ज्या देशा चे कायदे रोमन कायद्याला अनुसरून तयार केले आहेत त्या ठिकाणी त्याचा हा दर्जा कायम नसून त्याच्या आईबापांनी विवाह केल्यानंतर त्याची अनंतरसता संपते.

अधर्मसंततीचे भारतीय समाजात स्थान.—हिंदु समाज हा जातिवद् असल्यामुळे अधर्मसंततीस कोणत्याहि

जातीत स्थान मिळत नाही अशी प्रजा निराळी रहाते व त्यास निराळी जात बनवावी लागते. अशी परिस्थिति असल्या-मुळे काही लहान लहान अनिश्चितपद जाती अधर्मसंततीमुळे उत्पन्न झाल्या असणे शक्य आहे. त्या कोणत्या हे आज सांगणे शक्य नाही. कायस्थान्या विरुद्ध या तऱ्हेचे विधान याज्ञवल्क्य, कल्हण इत्यादि ग्रंथकारांनी केले आहे परंतु त्यावर विश्वास ठाऊतो येत नाही. काही धर्मशास्त्र प्रयात ज्या अनेक जातींचा संकरजाति म्हणून उल्लेख आहे त्यात मागध, सैरध, चांडाल यासारख्या राष्ट्रस्वरूपी जातींचा उल्लेख आहे आपल्याकडे गोवर्धन ब्राह्मणांस गोलक म्हणत “अमृते जारज कुंड मृते भर्तरे गोलक” या मनुस्मृतिवाक्यान्वये त्यांस इतर ब्राह्मण पक्षिमात्र धरीत पण गोवर्धन ब्राह्मण ही प्रादेशिक जात असावी, व त्याची जोशीपणाची वृत्ति निदान रामदेवराव जाधवाच्या काळाइतकी जुनी असावी अस दिसते. ब्राह्मण पुरुष व ब्राह्मण स्त्री यांची अधर्मसंतति ब्राह्मणातच गळतीने मिश्रून गेल्याची उदाहरणे प्रस्तुत लेखकाच्या अवलोकनात आहेत. एकत्र रहाणाऱ्या पण विवाहवद् इनसलेल्या सजातीय स्त्रीपुरुषापासून झालेली संतति घडपड करून अड-चणीत सापडलेली बघूदरे पाहून आपल्या आईबापा-च्याच जातीत प्रवेश करते. जेव्हा बरच्या जातीतील विधवा स्त्रिया पुरुषाबरोबर रहात नसतील व त्यांस मुले झाली असतील तेव्हा त्या आपल्या मुलाची कशीतरी वाढ लावतात. त्या मुलास मारून टाकतात, किंवा पडरपूर सारख्या ठिकाणी ठेऊन देतात किंवा खिस्ती मिशनऱ्यास किंवा गोसाव्यास आपली मुले देऊन टाकतात. पूर्वी जैनातील बरेच साधु अशा ब्राह्मण विधवापासून झाले असे एक ऐमचंद्राचा चरित्रकार म्हणतो. ब्राह्मण, प्रभु यासारख्या उच्चवर्गातील विधवा किंवा कुमारी आपल्या अधर्मसंततीस उच्चवर्गाचे बाळगून आहे असे एकहि उदाहरण आमच्या पहाण्यात नाही

जेव्हा पुरुष व स्त्री मित्र जातीय असून अधर्म व्यवहारांत एकत्र रहात असतील तेव्हा त्यास जी मुले होतात ती रक्षिली जातात. अशी मंडळी विदुर जात जुगविततात, पण त्यासहि हल्लीं बराच प्रतिबंध झाला आहे. ब्राह्मण पुरुष आणि ब्राह्मणे-तर स्त्री अशापासून जी संतति आहे तिने इतरांपासून विसु-क्ता स्थापन केली आहे, म्हणजे आपली स्वतः जात बन-विली आहे आणि ते स्वतः हि पाराशर ब्राह्मण म्हणून घेऊ लागले आहेत मराठ्यांमध्ये प्रथम अधर्मसंततीस दू ठेव-ण्यात येते व त्यांचा समावेश कुलीनात होत नाही पण काला-तरांनी तसली कुटुंबे मुखिसित व संपन्न झाली म्हणजे त्यांच्याशी चालत्या कुटुंबातील लोकहि लग्न्यवहार करू लागतात म्हणजे मराठे जातीतच अधर्मसंततीला घोडे बघत आदर्य दाख-विल जात, असे म्हणता येईल. मुंबईतील काही अहमदाते मराठ्यांच्या सामान्य जनतेपेक्षा अधिक चांगल्या स्थितीत शैक्षणिक व सांपत्तिक दृष्ट्या आहेत ते मराठ्यांत मिश्रून

जाण्यास फारसे तयार नाहीत. ते आपली निराळी जात करून घेतात आहेत. अशांपैकी पुष्कळ मंडळी आपणस ब्रम्हो म्हणतात. अशाच्या सभांची व्यवस्था त्या मंडळीतच होते. ब्राह्मणादि चांगल्या जातीतही अशांची तसें शाल्याची उदाहरणे आहेत. अथर्वसंहितास ज्या अडबटणी आहेत त्या सामाजिक आहेत. कायद्याच्या त्यास अडबटणी नाहीत. एका बाबतीत तर त्याची स्थिति कायद्याने इथे प्रकाशची आहे. एखादी हिंदू स्त्री युरोपियन बरोबर लग्न करतो झाली तर त्या स्त्रीच्या संहितास हिंदू समजण्यात येणार नाही. पण तिच्या युरोपियन बरोबर अथर्व संवध असला तर मात्र तिच्या संहितास हिंदू समजण्यात येते. बुधवैतील अकरासात असला वर्ग आहे. तसेच मलयाळी लोकांपैकी तिच्या जातीत असला वर्ग आहेच. आप्यांची गोष्ट एवढीच की यष्टनवर विश्वास ठेवल्यास तो वर्ग तिच्या जातीच्या बाहेर समजण्यात येत नाही.

अधिकमास—मास थोडा, मलमास किंवा पुष्योत्तममास असेही म्हणतात बारा वर्षांत चैत्र, ज्येष्ठ व भाद्रपद हे अधिक होतात. अठरा वर्षांनी आपाड अधिक येतो. चौदाव्या वर्षांनी भाद्रपद अधिक येतो. १५१ वर्षांनी अधिक आश्विनमास येतो. व ७०० वर्षांनी अधिक कार्तिकमास येतो. आश्विन व कार्तिक हे दोन महिने अधिक आले तरी त्यास अधिक म्हणत नसून भाद्रपदापर्यंत मात्र अधिक म्हणतात. ज्या वर्षी अधिक आश्विन पडतो त्या वर्षी पौषास होती. व त्या वेळी दोनप्रद पर्वत मार्गशीर्ष व दोन प्रहरानंतर पौष होतो. आणि याप्रमाणे त्या दोन्ही महिन्यांची धर्मकर्मणि एकाच महिन्यात करतात. या जोडमासाचे नाव सप्तर्षि आहे कार्तिकापुढील चार महिने अधिक होत नाहीत, व आश्विनाचे पूर्वी ध्यमास होत नाहीत

पू. ६ इतिहास—चादवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ घालण्यासाठी आपल्याकडे सरासरी बत्तीस वेहेतीस चादमासानी चाद वर्षांत जो एक महिना अधिक घालावा लागतो त्यास अधिमास किंवा अधिवर्षास असे म्हणतात. चाद सौर वर्षाचा प्रचार आपल्याकडे वैदिक कालापासून आहे व बारा महिन्यांचे एक वर्ष ही कालगणना देखील वैदिक कालाद्वाराची प्राचीन आहे परंतु सौरवर्षाचे सुमारे ३५५ दिवस असता बारा चाद महिन्यांचे सुमारे ३५४ व दिवस होतात. यामुळे एका वर्षाचे फरक बारा चादमासच मानले तर, पहिला म्हणून जो मास मानला असेल तो प्रथम उन्हाळ्यात असेल तर दुसरे हिवाळ्यात, पुढे पावसाळ्यात असा उत्तरोत्तर मास पडू लागेल, व हसाच्या मुमुक्षुमानाच्या मोहकप्रमाणे सुमारे ३३ वर्षांत त्याचे सार झुजून प्रथम होईल याचा दुसरा परिणाम असा होईल की ३३ गौरवर्षांत चादवर्षाची संख्या सुमारे एक वर्षांनी अधिक वाढेल. अर्थात् प्रत्येक चादवर्षात सुमारे अठरा बारा दिवस किंवा बत्तीसवेहेतीस चादमहिन्यांनी एका चादमहिन्या अधिक भरल्याशिवाय चाद व गौर वर्षांचा मेळ बसणे शक्य नाही. माझने व संदिता यात यत्न व संवत्सर हे वर्षाव्याचक

शब्द आहेत असे दाखविणारी अनेक बचने (ऐ० ब्रा० २. १७, ४.२२. शत० ब्रा० ११.१११. व २.७ १. तै० सु० २.५.७.३, ७.५.४; ७.२.१०.३.) असल्यामुळे, कै. लो. टिळकाच्या मताने यज्ञ ही सवत्सराचीच एक प्रतिमा होती व ती त्याप्रमाणे बारा चादमहिन्यात संपूर्ण होत असे. परंतु नवीन यज्ञाची मुहूर्ताव सवत्सराची म्हणण्याची असल्याकारणाने अथर्ववेद ४.११.११ मध्ये यज्ञदेवता प्रजापति ही उरलेले १२ दिवस नवीन वर्षाच्या यज्ञाची तयारी करण्यात घालविते असे म्हटले आहे. सर्व वर्षभर धर्म केल्यामुळे ऋतू (म्हणजे ऋतू) हे ह्या अवधीत आपली गति मंद करून सूर्याचा पाहुणचार घेत बसतात असे जे ऋग्वेदात (४.३३.७) वचन आहे ते देखील ह्या अधिक दिवसासच अनुलक्षण आहे. यावरून ऋग्वेदाकाली केव्हा तरी चादवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ घालण्याकरिता प्रत्येक चादवर्षात बारा दिवस अधिक धरण्याची संहिता असली असे अनुमान निघते (Orion. 1916 Ed. p. 15.). या अधिक दिवसासवधी ऋग्वेद १.२५८ मध्ये आपल्या जो एक उल्लेख आला आहे तेथे सप्तर्षि-भावरून अधिक मास असा अर्थ निवडित दिसतो. तैत्तिरीय संहितेंत १ ४.१४ मध्ये अधिक मासाला सप्तर्षि असे नाव दिले असून पुन्हा ५.६.७ मध्ये तेरा मासाचा उल्लेख केला आहे. वाजसनेयी संहितेत अधिक मासासाठी अहस्तपति (७ ३०) व मलिम्लुच (२२ ३०) अशी नावे योजिली आहेत. यातील दुसऱ्या शब्दावरूनच हल्ली अधिकमासासाठी वापरण्यात येणारा मलमास हा शब्द सिद्ध झाला आहे. अधिकमासाच्या अपवित्रतेचा ऐतरेय ब्राह्मणातही उल्लेख सापडतो. बाराव्या ३.१ मध्ये तेराव्या महिन्यास निय असे म्हटले आहे. सप्तर्षि व अहस्तपति हे दोन शब्द धर्म मास येतो त्या वर्षी जे दोन अधिक मास येतात त्यांच्यासाठी उपयोजिले जातात असे मुहूर्त चिंतामणिकारांनी म्हटले आहे (प्रकरण १ श्लोक ४७ पहा) यापैकी धर्ममासापूर्वी येणारा अधिक मास तो सप्तर्षि व नंतर येणारा तो अहस्तपति. ज्या वेदात अधिक मासाचा उल्लेख आहे त्यातील काही भाग दि० पू० १५०० पूर्वी तयार झाले होते असे युरोपीय पंडित म्हणतात. परंतु कै. ध० वा० दीक्षित यांच्या मते अधिकमास घालण्याची पद्धति शकपूर्व ५००० वर्षांपासूनच आपल्या देशात चालू असली.

अधिक मास ठरविण्याची प्राचीन व अर्थोची नरी—ज्या नक्षत्री चंद्र पूर्ण होतो त्या नक्षत्राचे नांव महिन्यास देण्याची आपल्या देशात प्राचीन काळी संहिता असल्यामुळे, कोणत्या नक्षत्रावर चंद्र एकासातून एक दोन महिने पूर्ण होतो किंवा कोणत्या नक्षत्रावर तो पूर्वीच पूर्ण होत नाही ते पाहून आरंभी अधिकमास घडवायचा घरीत ठरवावे असे प्रथमदर्शनी वाटते. परंतु कृतिप्राप्तसून दोन दोन नक्षत्रावर चंद्र पूर्ण झाला म्हणजे त्या महिन्यास कार्तिकादि नावे घावी व वासुदेव,

मादपद, अधिन हे महिने तीन तीन नक्षत्रांचे धरावे या नियमानें अधिकमास व क्षयमास वारंवार येतात. कै० श. वा. दोक्षित याच्या मते चंद्राच्या गर्तांचे सूक्ष्म मान समजण्यापूर्वी काही काळ ही पद्धति स्थूल मानावें म्हणजे फारसे अधिकमास क्षयमास न आणता चालवी असावी (Twelve year cycle, by S. B. Dixit, Indian Antiquary, January 1888.). भारतीय युद्धकाली १२ वर्षांचे एक युग कल्पून त्यात दोन महिने म्हणजे एक सवय म्हणून एकत्र घेऊन अधिक घालण्याचा संप्रदाय असावा असें रा. रा. चिं. वि. वैद्य यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. वेदांग ज्योतिषपद्धतीने ३० महिन्यात एक अधिकमास होतो. त्यावेळी ५ वर्षांचे एक युग मानून असून त्यात सित्या वर्षी आषाढ व श्रावण यामध्ये एक अधिकमास व पाचव्या वर्षी पोषाढावर दुसरा अधिकमास घालीत परंतु हाहि नियम सूक्ष्म नक्षत्रांमुळे प्रचारातून गेला असावा. पितृमहोत्सवात ३२ महिन्यांनी अधिकमास घालण्याची पद्धति आहे. पंचसिद्धांतिकोक्त सूर्यसिद्धांत इत्यादि सूक्ष्म सिद्धांत श्रान्यावर अधिमास सूक्ष्म गणिताने येऊ लागला. ज्या चांद्रमासात मेष संक्रमण होईल तो चैत्र मानून पुढील मासास वृषभादि चक्रातीवळून वैशाखादि नावे अनुक्रमे घावी व ज्यात स्पष्ट संक्रमण मुळीच येणार नाही तो अधिक मास समजावा असा हल्ली मासनामासबधी सामान्य नियम आहे. परंतु याविषयी ज्या दोन परिभाषा आढळतात त्याप्रमाणे अधिकमासास अगोदरच्या किंवा नंतरच्या यातून कोणत्याहि मासाचे नाव दिलें जाऊ शकतें. या बाबतीत माधवाचार्य (विशारद) कृत कालमाधव प्रयात ब्रह्मसिद्धांतातलें म्हणून समजलें जाणारें "मेषादित्ये सरितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रः। चैत्राय स ज्ञेयः पूर्तिदित्येऽधिमासोऽयम् ॥ असे एक वचन आहे. दुसरे एक वचन व्यासाचें म्हणून कालतत्त्वविवेचन नांवाच्या धर्मशास्त्र ग्रंथात "मीनादित्यो रवियेपामारमः प्रथमे क्षणे । भवेत्तस्मै चांद्रमासोऽर्चयाद्वा द्वादश स्पृताः ॥" याप्रमाणे आहे. यापूर्वी पहिला प्रय शक १३०० च्या सुमाराचा व दुसरा १५४३ चा आहे. दोन्हीहि वचनाप्रमाणे इतर मासास एकच सहा येतात, परंतु अधिकमासास मात्र पहिल्या वचनान्वये पूर्वे मासाची व दुसऱ्या वचनान्वये नंतरच्या मासाची सहा मिळते. सांप्रत दुसरी पद्धति सर्वत्र चालू आहे आणि भास्कराचार्याच्या वेळी व पुढे कालमाधव प्रयाती देखील हीच पद्धति चालू होती. तथापि पहिली परिभाषा काही काळ चालत होती असे दाखविणारा शुककालाच्या सहाव्या वातकांतील चौथा धरुसेनाचा एक तापपटलख खेडा देयें मिळाला आहे.

मध्यम शुकमणाच व स्पष्ट शुकमणाचे अधिक मासः—सांप्रत अधिकमास किंवा क्षयमास मानणें तो स्पष्ट संक्रमणावरूनच मानतात. परंतु मध्यम मानां अधिकमास

मानण्याची पद्धति एके काळी प्रचारात होती असे दिसून येते. मध्यम गति नेहमी सारली असते. त्या गर्तांनी ३२ चांद्रमास, १६ तिथी, ३ पटका आणि ५५ पळे इतक्या कालाने म्हणजे कधी ३२ महिन्यांनी व कधी ३३ महिन्यांनी अधिकमास पडतो. तसेच या मानाने सौरमासाचे मान ३० दिवस, २६ पटिका व १८ पळे आणि चांद्रमासाचे मान २९ दिवस, ३१ पटिका व ५० पळे आहे. यासुद्धे एका चांद्रमासांत दोन सकाती कधीच व्हावयाच्या नाहीत. व त्यामुळे क्षयमास कधी व्हावा याचा नाही. सूर्याची स्पष्ट गति नेहमी सारली नसते. यासुद्धे स्पष्ट सौरमास कमजस्त मानाचे होतात, आणि एका चांद्रमासात कधी दोन संक्रमणें होऊ शकतात. यासुद्धे क्षयमास होतो. क्षयमास येतो वेळी एका वर्षात दोन अधिकमास येतात स्पष्ट मानाने दोन अधिक मासांमध्ये लघुतम अंतर २८ महिने किंवा इतकें २७ महिने आणि महत्तम अंतर ३५ महिने असतें. वर जो चांग्या धरुसेनाचा तापपट सांगितला आहे त्यावरून शके ५७० मध्ये पुजरायेंत मध्यम मानाने व मेषादित्ये या परिभाषेने अधिकमास मानात असत असे दिसतें. ज्योतिषदर्पण नामक मुहूर्तप्रयांत श्रीपतीच्या (शके ९६१) सिद्धांतशेखर प्रयांतला एक उतरा आहे त्यावरूनहि मध्यम मानाने अधिक मास मानण्याचा पूर्वी प्रचार होता ही गोष्ट स्पष्ट दिसते. भास्कराचार्यान क्षयमास सांगितला आहे. मध्यममानाने क्षयमास मुळीच येत नसल्यामुळे त्याच्या वेळी ही पद्धति प्रचारांतून गेली असली पाहिजे. शक वर्षे १००० च्या सुमारास मध्यम मानाने क्षयमास परंपराची पद्धति पूर्णपणे प्रचारांतून गेली असावी असें कै. श. वा. दोक्षित यांचे मत आहे.

कै. श. वा. दोक्षित व रॉबर्ट सेवेल या दोघांनी इ. स. १८९१ त छापून प्रसिद्ध केलेल्या इंडियन कॅलेंडर नावाच्या पुस्तकांत इ. स. ३०० पासून १९०० पर्यंत स्पष्टमानाचे अधिक मास व इ. स. ३०० पासून १९०० पर्यंत मध्यम मानाचे अधिक मास कोणकोणते होते ते दिले आहेत.

सांप्रत नर्मदेच्या भाषी पूर्णिमात मास आहेत. वराहमिहिराच्या काळी ज्या पूर्णिमात मासांत मेषसंक्रमण होईल तां चैत्र अशी पद्धति होती परंतु आता पूर्णिमात मानतां हि मासपक्षा व अधिक मास अमातमानांचे मानतात. दोहोकांडील शुक्रपक्ष नेहमी एकाच संज्ञेच्या माघातले असतात आणि दक्षिणेकांडील कृष्णपक्ष ज्या संज्ञेच्या माघाचा असेल त्याच्यापुढील संज्ञेच्या माघाचा उत्तरकांडे ताच कृष्णपक्ष असतो

पूर्णिमात व अमात मान —अमातमानाने जेव्हा अधिक महिना येतो, त्या सुमारास वास्तव पूर्णिमात मान घेतले तर मुळी अधिक महिनाच नसतो. कारण अमातमानाचा अधिक महिना येतो त्यावेळी एक सकाति अधिक माघापूर्वीच्या कृष्णपक्षाच्या अखेरीस होते व दुसरी अधिक माघानंतरच्या शुक्रपक्षाच्या आरंभी येते. पूर्णिमात मानाने अधिकमासाचा शुक्रपक्ष मागील महिन्याचा दुसरा पक्ष होतो व कृष्णपक्ष पुढील

महिन्याचा पहिला पक्ष होतो अशा रीतीने त्यावेळीं दोन्हीदि पणिमात महिन्यात सप्तमणें होत असल्याकारणानें त्यापूर्वी कोणताच वस्तु अधिक होऊ शकत नाही. अमातमानाची माससंज्ञा व अधिकमास पूर्णिमात मानावर लादली गेल्यामुळे पूर्णिमात मानास अधिकमासास नाव देण्यासवर्षाहि वरीच अव्यवस्था होते समजा कीं अमातमानाप्रमाणें वैशाख महिना अथिः आला आहे यावेळीं पूर्णिमातमानाच्या वैशाख महिन्याचा कृष्णपक्ष म्हणजे पहिला पक्षरवडा अगोदरच झालेला असतो. अमातमानास अनुसरून पूर्णिमातमानास अधिक मासास वैशाख असें नाव दिले, तर शुद्ध वैशाख महिन्याचा कृष्णपक्ष अगोदर, त्यानंतर अधिक वैशाख व त्याच्यानंतर शुद्ध वैशाखाचा कृष्णपक्ष असा विचित्र क्रम येईल ही अव्यवस्था टाळण्याकरितां असा प्रसंगी पहिल्या व दुसऱ्या पक्षास मिळून पहिला वैशाख आणि तिसऱ्या व चौथ्यापक्षास मिळून दुसरा वैशाख अशी नावे देतात.

अ धि क मा स म ह्य र म्य — बृहन्मारादीय पुराण व वज्र-पुराण यामध्यें पुरोत्तमामसमहात्म्य व मलमासमहात्म्य या नावाच्याली अधिकमासाचें महारम्य वर्णन केलें आहे पहिल्याचे एकनीस अध्याय असून दुसऱ्याचे एकोणतीस अध्याय आहेत अर्थात् हीं महारम्यें भिपुत्री यागचीं असून त्यात अधिक मासान कोणती मृत करावी, कोणतीं दानें द्यावीं, यत्ताचें उद्यापन दगरे वन करावे व त्या व्रतापासून कोणती फलप्राप्ति होते इत्यादि ठराविक पद्धतीचें विवेचन आहे व अधिकमास-महारम्यप्रवगाचा परशुतिदि वगळलेला नाही. विशेषत मलमासमहात्म्यात मृतें व दानें यांस प्रसूत द्याव दिलें आहे. यापूर्वी नमुन्याकरितां म्हणून बृहन्मारादीय पुराणातील पुरोत्तम महात्म्यात काय सांगितलें आहे तें थोड्या सन्ध्यात येथें देतां. हे महारम्य कोणापासून कोणाला कळेल व तें करतें पुढे चालत आल याची परंपरा देऊन सूत शीनरादिनास कथन करात आहे असा उपोद्देशात केला आहे (अ. १) शुभा-गमन ह नांव पहिल्या अध्यायान दिले आहे पुरोत्तम मासा-श्वची नारायण व नारद यांचा पूर्वी सखाद हात्पाचें छात्रि-तलें आहे (अ. २). अधिरम्यस हा प्रवर्तव्य वरण्यास अग्रपक्ष समजला गेला अपत्यामुळे त्याच्या ठिकाणाचा वसो-पणा जावा म्हणून तो वेदुदास विष्णूची प्रार्थना करणारातिता गेल्याचें वर्णन आहे (अ. ३) व त्यान केलेली विष्णूची प्रार्थना दिली आहे (अ. ४). विष्णु अधिरमासासह गोलोमात गेल्याचें वर्णन आहे व मिथून अधिरमासाकरितां ग्रीहण्याची केलेली प्रार्थना दिली आहे (अ. ५) पुरोत्तम मासास धीहण्या-कडून वरप्राप्ति व ऐश्वर्यप्राप्ति झाली व सांगितलें आहे (अ. ६) पुढें धीहण्या पाडवाम त्याच्या दु रयाचें धरण सांगिते कीं, शीपरी ही पूर्वजन्मी मेधावी नावाच्या माझ्याची मुलगा अमुत भाईबाब वारल्यावर पोरवी झाली तेव्हा अनियम पाळ करिता झाली. अजा स्थितीन तिला दुर्वासाचे दर्शन

झालें. त्यानें तीस पुरोत्तम मासाचे महत्त्व वर्णन करून सांगितलें परंतु तिनें इतर महिन्यापेक्षा पुरोत्तम मासासच अधिक का मागावें असा प्रश्न केला असता दुर्वासास क्रोध आला. परंतु त्यानें तिला शाप न देता तिला सांगितलें कीं ज्या अर्था तू पुरोत्तममासाचा अनादर केला आहेस त्या अर्था तुला पुढें दु ख होईल तेव्हा तिनें शिवाराधना करण्याचा नियम केला पुढें शिव प्रसन्न होऊन तिला वर माग असें म्हणाला असता तिनें पति याचा अशी विनंति पाच वेळा पति सन्ध उच्चारून केली म्हणून तिला पुढील जन्मी पाच पति होतील असा शकरीनें वर दिला पुढील जन्मात ती यशकुन्-तून दौपदीहशनें जन्म पावली, व पाडवाची पत्नी झाली. तिन पुरोत्तम मासाचा अनादर केल्यामुळे तिला दु शासना-पासून पाडा व वनवास प्राप्त झाला असें धीकृष्णनें सांगून युधिष्ठिरास पुरोत्तम व्रतोपदेश केला (अ. ७ ते १२). येथून पुढे दडपन्वा नावाच्या राजाच्या कथेला आरंभ होतो. तो एकदां शिकारीस गेला असता अरण्यात एका शुकाच्या तोंडून एक श्लोक ऐकल्यामुळे त्याला हुरहुर लागते. इतक्यात वाल्मीकिमुनि येऊन त्याच्या विवेचन कारण समजावून देण्या-करिता त्यास त्याच्या पूर्व जन्मीची कथा सांगतात तो पूर्व जन्मा द्रविड देशात सुदेव नावाचा माझण होता त्यानें पुन-प्राप्तीकरिता तपाचरण कलें असता त्याच्या नशिबी नव्हता तरी महाराच्या विनंतीवरून विष्णून त्याला एव पुन दिला पण तो वाराच्या वर्षी पाण्यात बुडून मरेल असें देखलान सुदैशास सांगितल त्याप्रमाणें तो मरण पावला त्यावेळीं त्याच्या भाई-वापानीं फार शोक केला तेव्हा धीहरीनें त्या पुत्रास जिवंत करून दोघांयु केलें, व त्याला पूर्व कथा सांगितली कीं, पूर्वी धनु नावाचा एक ऋषि होता. त्यान अमर पुन व्हावा या इच्छेन तपाचरण केल तेव्हा त्यास अमर पुन नव्हे पण समीरील पर्वत जाग्यावर असेपर्वत जगणारा पुन मिळाला. पुढ त्या पुत्रान महिष नावाच्या ऋषीचा झालिमाम विहीरीत टाकला तेव्हा त्यान त्यास 'तू आज मरशील' असा शाप दिला पण तो मेल नाही तेव्हा त्याच्या मृत्यूचे कारण ओळखून हजारां महिष उत्पन्न करून त्यानें तो पर्वत नाहीसर केला तेव्हा तो मुनिपुत्र तात्काळ मरण पावला नंतर धनुकपीन पुत्राच्या कले-वरासह विवाह प्रवेश केला याप्रमाण पूर्वकथा सांगून पुढील जन्मी तू दडपन्वा नावाचा राजा होशील व जेव्हा तुला विष्णूचें विसरण झाले तेव्हा हा पुत्र धनुस्वरूप तुला स्मरण दईल व तुला वराम प्राप्त होईल असें आहारीन त्या सुदैवान सांगितलें (अ. १३ ते १५) नंतर पुरोत्तम मासमहात्म्य वर्णन करून त्यामुळे तुला पुन प्राप्ति झाली असें सांगितल नंतर त्याला व्रताचें आहिक (अ. २०) पूजनविधि (अ. २१) व व्रतनियम (अ. २२, कथन कले, वेरोस व चापिस्ताव्या अध्यायात पुरोत्तम मासात दापदान केलें अगतीं काय फल मिळतें हें दाखविता धरितां चित्रभादु राजाला अगस्ति ऋषान त्याच्या पूर्वजन्मीचें वृत्त

कथन केल्याचें वर्णन आहे त्यात तो चमत्कार पुरात मणिप्रीव नावाचा नास्तिक दूध व जीवहत्यापरायण असा दूध असता त्यानें उपदेव नावाच्या ब्राह्मणाची एकदा सेवा केली व त्यानें त्यास पुरोसोत्तम मासात दीपदान करावयास सांगितलें व त्या-प्रमाणें त्यानें केल्यामुळें तो पुढील जन्मी चित्रनाडु राजा म्हणून जन्मास आला अशी कथा आहे (अ. २३-२४). पंचविशाव्या अध्यायात वाल्मीकि मुनीनें दृढवन्वा राजास उद्यापनविधि सांगितला आहे सविसाव्या अध्यायात गृहीत नियमत्यागबद्दल विवेचन केलें आहे. याप्रमाणें वाल्मीकिने कथा सांगितल्यावर दृढवन्वा राजा राज्यावर पुत्रात बसवून तपाचरणास गेला व पुढें पत्नीसह हरिसमिध गेला सत्तावि-साव्या अध्यायाच्या अवशिष्ट भागांत चित्रनामा नावाच्या एका कृपण ब्राह्मणाची कथा आहे. त्यानें कोणतेहि पुण्य केलें नसून बोरी बगेरे पापें केल्यामुळें त्यास मरणानंतर प्रेतयोनि व नंतर क्षिप्योनि प्राप्त झाली तेथें तो पुरोसोत्तम मासाच्या वय दश-मीच्या दिवशीं एका कुडांत पडला व पाचव्या दिवशीं मरण पावला त्यामुळें आपोआपच व्रताचरण होऊन तो दिव्य देह धारण करून रिमानात बसून श्रीहरिसन्निव गेला एकोणति-साव्या अध्यायात एकदर दिवसाचे आह्निक सांगितलें आहे तिसाव्या अध्यायात पतिनतापमेतिरूपण केलें आहे याचा अधिमासाशी अर्धाअर्धा काही संपन्न नाही. शेंवटच्या एका-तिसाव्या अध्यायात अर्थात् पुरोसोत्तममासमहात्म्याची अवण फलश्रुति सांगितली आहे.

अधिरथ —चपाच्या आसमतात राहाणारा एक सूत, हा धृतराष्ट्राचा मित्र होता. (महाभारत ३, ३०९, १०१५३) यास राधा नावाची स्त्री असून, या दासत्याने कर्णाचे संगोपन केलें होतें. हा अंगदेशाचा राजा होता असेहि म्हणतात, कारण कर्णाला जें अंगदेशाचें राज्य मिळालें तें याचा वारस म्हणून होय. अधिरथानें कर्णाचें वधुपेण असें नांव ठेऊन त्याला हस्तिनापुरी द्रोणाचार्याकडे अन्नविद्या शिकण्यास पाठविलें (म. भा. ३, ३०८) महाविराटात् कर्ण राधेय, सूतपुत्र, सूत इत्यादि नावांनीं संबोधिला जाई.

अधेचाड —भावनगरच्या दक्षिणेस अजमासे तीस मैला-वरचें भालेथरी नदीच्या (काठेवाड) उत्तर तीरावरील गाव लोकसंख्या सुमारे पाचवें येथील जाजदिया हनुमानाचें देऊळ व गुरुचेलानी पाडुळा याचेमुळें या ठिकाणाला बरेंच महत्त्व आलें आहे. हें स्थान सोमनाथाच्या यात्रेतील एक क्षेत्र आहे. ठाकोर रामदासजींनी आपला पुत्र साधुलजा यास दिलेंलें हें गांव असून, त्याच्या वशाकडे ते चालत आहे. (शु. ग. ८)

अन—लोअर यमो. दयाकरा जिल्ह्यातील डाऊनविष उ. अ. १९° १६' ते २०° ४०' व पू. रे. ७३° ४५' ते ९४° २६'. क्षेत्रफळ १८६१ चौरस मैल १९०१ सालीं यात ३५३ खेडी होती. लोकसंख्या सुमारे तीस हजार. या भागात जंगल बरेंच आहे. इ. स. १९०३-४ सालीं ३९ चौरस मैलात सग-

वढ केलेली होती. अन हें मुख्य ठिकाण अन नदीच्या काठी वसलें आहे. (इ. ग. ५)

अनकापल्ली —मदास इत्याखा विजयापट्टम जिल्ह्याची नैऋत्येकडील तहसील. उ. अ. १७° २९' ते १७° ५५' व पू. रे. ८२° ५७' ते ८३° १५' क्षेत्रफळ २९७ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे एक लाख पाचशे हजार. अनकापल्ली गाव व १४३ खेडी यातहसीलीत आहेत. इ. स. १९०३-४ मध्ये एकदर उत्पन्न १२२०००. तहसीलीचा उत्तरेकडील प्रदेश फार सुपीक असून तांदुळ व ऊस इत्यादि फायदेशीर पिकें वागतां पिकतात या तहसीलीत फक्त जमीनदान्या आहेत मोठे धरणें, कासीमकोट, विजयानगरम् आणि चिपूरुपती या जमिनदान्या मिळून ही तहसील साली आहे. कासीमकोट जमीनदारी ही पूर्वी चिक्कोल सरकारची फौजदारी होती. व इ. स. १७९४ ते १८०२ पर्यंत कासीमकोट हें एका जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण होतें. इ. स. १८०२ नंतर याचा विजयानगर जिल्ह्यात समावेश करण्यात आला (इ. ग. ५).

अनकापल्ली गांव —अनकापल्ली तहसीलीचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश १७° ४२' व पूर्व रेखांश ८३° २'. हा गाव शारदा नदीतीरीं विजयापट्टम गावाच्या पश्चिमेस २० मैलांवर आहे. हा भाग सुपीक असल्यामुळें येथून पान्य व शुद्ध बराचबाहेरील प्रांतात आतो. लोकसंख्या (१९२१) २०३६०. इ. स. १८७८ सालीं म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली इ. स. १९०३-४ मध्ये उत्पन्न २५००० रुपये २१०००. हा गाव सदर्न मराठा रेलवेचें मदास बाल्टर लाइनवरील एक स्टेशन आहे पाऊस सरासरी ३४.५८ इंच पडतो (ऑनॉलड-इंडियन गाईड, इ. ग. ५).

अर्नेक्सेगोरस—या आयोनियन् तत्त्वज्ञानपंथातील तत्त्ववेत्त्याचा मन्त्र आशिया मायनरमधील हॅझोर्मेनी येथे पित. पू. ५०० च्या सुमारास झाला

हॅझोर्मेनी येथून हा पित पू. ४६४ च्या सुमारास अथेन्स येथें गेला व तेथे ज्योतिष व गणितशास्त्रातील प्राबोण्यामुळें व विशेषतः त्याच्या थोर सत्यस्त ह्मतीमुळें त्याला मोठे वजन प्राप्त झाले व त्यानें बरेच दिवस पेरिक्लीजच्या सगतीत घाल-विले येथें नाटककार युरोपीडोज हा याचा प्रमुख शिष्य बनला. तत्त्वज्ञान व शास्त्रीय संशोधन याची आवड अथेन्समधील लोकांत यांने उत्पन्न केली. पुढे डेलोवोनेशियन लढाईचे पूर्वी पेरिक्लीजवर हल्ला झाला व अर्नेक्सेगोरसवर अभयप्रणामाचा आरोप करण्यात आला पण पेरिक्लीजच्या भाषणामुळें तो निर्दोषी ठरला पण त्याला अथेन्स सोडून जावे लागलें. तेव्हां तो स्वदेशी (आयोनिया) येऊन लॅमॅकॅस येथें राहिला व तेथेहि मोठी मानमान्यता मिळवून पित. पू. ४२८ मध्ये मरण पावला.

अर्नेक्सेगोरसची ज्योतिष, प्राणिशास्त्र, भौतिक ध्वन्या, पर-माणुवाद, बगेरे सचकाचीं मतें पाचव्या शिमागात (पृष्ठे २४१-२४६) दिली आहेत.

त्यावरून असे दिसून येईल की, तत्त्वज्ञानाचा इतिहासात ॲनॅनॅसिमॅडरसह तात्त्विक विचाराना एक निराळे बळग लावलेले दिसते आणि दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तत्त्वज्ञान विषयक विचारांचे केंद्रस्थान याच्यावेळीं ग्रीक वसाहतीऐवजी अथेनस शहर बनले. त्याच्या परमाणुविषयक विचारांनी आणि जगदपटनेची उत्पत्ति यत्नाश्रयिषयक तत्त्वावर लावण्याच्या पद्धतीने भौतिक शास्त्रातील सुप्रसिद्ध परमाणुवादाचा पाया घातला गेला. जगातील चमत्काराचा उलगडा देणाऱ्या कार्यकारण-भावा बुद्धिप्रामाण्यवादाच्या तत्त्वावर लावण्याचा त्याने प्रयत्न केला. हा त्याचा बुद्धिप्रामाण्यवाद पुढे आरिस्टॉटलने उचलून धरला, व नंतर तो अनेक टीओपटीकारांनी पुढे चालू ठेविला.

ॲनॅनॅसिमॅडर.—हा ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांपैकी अवुक्तमाने दुसरा होय. क्रिस्ता शकापूर्वी ६१० च्या वर्षी हा जन्मला. याच्या पयास "आयोनियन तत्त्वज्ञानपथ" असे आपण नाव देऊ. याला थोशी थेलीस या प्रख्यात तत्ववेत्त्याचा स्नेही व थोणी शिष्य असे मानतात. परंतु याच्या मतावरून हा थेलीसचा शिष्य असावा असें सुद्धीच अनुमान निघत नाही.

याने थेलीगप्रमाणे "विविध वस्तुकाराचा मागील अनर्थाद एकरूप" (Substance or substratum) सोपून काढण्याचा प्रयत्न केला. पण याचे मत थेलीसहून फार भिन्न होते. थेलीगने "जल" हे एका मूलतत्त्व मानिले होते पण ॲनॅनॅसिमॅडर यांनी जल, पृथ्वी, आणि यांपैकी एकाही मूलतत्त्व न मानता फक्त एकाच सर्वव्यापी "अनंत" तत्त्व आहे असे ठरविले. या तत्त्वाचा त्याने "अनंत रिखा अणुणित" (Infinite) असे नाव दिले. तो म्हणजे, "जल, अग्नि वगैरे नाशित अर्थात त्याअर्धी त्यांमधीं एकाही मूलतत्त्व असू शकत नाही" आपल्या "अनताचे" त्याने खाली दिल्याप्रमाणे वर्णन केले आहे. "तें अविनाशी आहे, तें अगम्य आहे, तें स्वयम् आहे. त्याच्या अग्नी चालनशक्ति अथवा प्रेरणा शक्ति (Directive power) आहे. ज्याप्रमाणे एखादे जहाज सुवाणत घडवता येत त्याप्रमाणेच हे संपूर्ण विश्वाचा कारभार चालविते "

विंटेनॅड म्हणतो की युरोपपटांत ईश्वरविषयी कल्पना ॲनॅनॅसिमॅडरच्या "अनता" वरून आली असावी.

पृथ्वी गोलार आहे असे याचे मत होते. विश्वाच्या उभारणीविषयी व प्राणिमात्राच्या उत्पत्तीविषयी यांनी पुढे दिल्याप्रमाणे अनुमान काढले होते. तो म्हणे की, प्रथम तारे, नंतर पृथ्वी, नंतर गंधुद आणि नंतर प्राणी निर्माण झाले. जिवंत प्राण्यांपैकी मासे प्रथम निर्माण झाले नंतर मुसरी व सर्पांचे शेवटी मनुष्य प्राणी निर्माण झाला. ॲनॅनॅसिमॅडरच्या मताप्रमाणे प्राणिमात्राचा उत्पत्ति व भगवान् श्रीविष्णूचे मत्स्य, वृम वगैरे दशावतार यात घरेचने गम्य आहे ही विचार करण्यागारानी ग्रेट आहे.

अनंगपाल—(१) महमद गिस्तानी ज्याचा अनेकदा परामय केला तो लोहोरचा राजा. महमदाने हिंदुस्थानावर

पहिली स्वारी केली तेव्हा (१००१) याचा बाप जयपाल यांनी प्रथम त्याला तोंड दिले, पण या लढाईत जयपालाचा परामय झाला, व त्याला बरोच खंडणी देऊन आपली सुटमा करून घ्यावी लागली. या नामुष्कीबद्दल जयपालाचा बरोच लाज वाटून त्याने अग्निपाई भक्षण केली. त्याचा मुलगा अनंगपाल हा काही दिवस महमदाशी सलोख्याने वागला, व तो त्याला निमूटपणे दासाल खंडणी पाठवीत गेला. पण पुढे महमदाचा मुलतानचा मुझेदार अयदुल फते लोदो याला आपल्या बाजूला बळगून तो महमदाला विचारीनासा झाला तेव्हा महमदाने इ.स. १००५ त पंजाबवर स्वारी करून अनंगपालास काश्मीरकडे पाठवून लाविले. पण महमद परत गेल्यावर अनंगपालांनी, खजूर, ग्वाल्हेर, कनोज, दिल्ली, अजमेर इत्यादि ठिकाणच्या राजांचा एक संघ स्थापून महमदाला पार हाकून लावण्याची जमी तयारी केली. पेशावरच्या मैदानात वाळीस दिवसपर्यंत दोन्ही पक्षाकडील सैन्ये एकमेकांकडे पहात तटस्थ उभी होती. पुढे प्रत्यक्ष लढाईला सुरुवात होऊन बराच वेळपर्यंत हिंदूंनी सुसुलमानावर मात करून त्यांना जेरीस आणिले होते हिंदूंचा विजय होणार हे निश्चित झाल्यासारखे होते पण इतक्यात एक दुर्दैवाचा प्रसंग ओढवला व विजयश्री परतून गेली. अनंगपालाचा हत्ती तीर लागून घायाळ झाला व घाबरून पळत सुटला. तेव्हा हिंदु सैन्याचा धोर तुटून तेहि मागे सरू लागले, व अशा रीतीने महमदाचा जय होऊन, हिंदूंचे नष्टचर्य ओडवले. १०२१-२३ त महमदाने लोहोरप्रात खालसा केला. अनंगपाल कधी यारला याचा उलगडा होत नाही. एके ठिकाणी तो १०१३ च्या सुमारास निवर्तल्याचे लिहिले आहे, तर दुसऱ्या एका इतिहासात महमदाने लोहोरप्रात खालसा केला ह्या घेरी (१०२१-२३) तो जिवंत असल्याचे हद्दीस पडते.

अनंगपालाचे पुढट ठिकाणी "आनंदपाल" असे दुसरे एक नाव सांपडते हे दुसरे नाव बरोबर आहे असे वाटते. लंडी यांनी स्थापन केलेल्या काबूलच्या साम्राज्या राज्याच्या घराण्यात (काळ ८८०-१०२१) जयपाल, नंतर अनंगपाल, नंतर त्रिलोचनपाल असे शेवटचे तिघे राजे होऊन गेले व १०२१ त महमदाने ते घराणे बुडविले असा, लोहोर सापडतो व या राजांचा काळहि बरील जयपाल, अनंगपाल यांच्या कालांनी जुळतो (मध्ययुगीन भारत भाग २ श. प्र. ११ वें.) तेव्हा अनंगपाल रिखा आनंदपाल या काबूलच्या साम्राज्या पराज्यातील असला पाहिजे हे उघड झाले.

(२)—दिल्लीच्या तोमर वंशातील या नावाचे राजे सुंवर रिखा तोमर घराण्याचा मर्यादा अनंगपाल हा असून त्याचा राज्याभियेक शक इ. ग. ७३६ हा आहे. त्याने प्रथम दिल्लीत गादी स्थापिली. पण त्याच्या यशजाना ती तेथून हलून कनोजला गेली. तेथून त्यांना रायोदोचा मूळपुरुष चंद्रदेव यांनी हांशून दिल्यावर, दुसरा अनंगपाल दिल्लीत आला व त्याने दिल्ली आपली राजधानी केली. अनंगपालांनी दिल्ली राज्य येथ्याचा मन तेथे

असलेल्या प्रभ्यात लोहस्तभावर "सबत् दिहली ११०९ अनंगपाळ वही" अशा अक्षरात दिलेला आहे, यावरून इ. स. १०५९ मध्ये अनंगपाळ दिव्योस राज्य करीत होता हे उघट दिसते. पुढच्या शतकात तोमर घराण्याचा शेवटचा राजा तिसरा अनंगपाळ याजपासून अजमीरच्या विशाखदेव चव्हाणाने दिल्ली जिंकून घेतली व त्याला दुसरे लहानसे राज्य देऊन आपला माहलिक केले. चव्हाण व तोमर यांचा शरीरसंघ होऊन पृथ्वीराज जन्मास आला, व तो पुढे दिल्लीचा अधिपति झाला.

अनंग भीम — कलिंग देशाचा राजा, यास लाबदेव असेहि दुसरे नाव होतें. यानें शके १०९४ मध्ये जयद्रथाचा देऊळ बांधिलें, अशाविषयींचा लेख त्या देवळातील एका दगडी खांबावर कोरलेला आहे. अनंगराज प्रथाचा कर्ता जो कल्याण-मठ तो याच्या पदवी होता.

अनंगहर्ष मात्रातः—हा नरेंद्रवर्धनाचा मुलगा असून यानें 'तापसवत्सराजचरित' नावाचें नाटक लिहिलें. आनंदवर्धन व त्याचा टीकाकार अभिनवगुप्त यांच्या प्रथात या नाटकाचें नाव झालेलें आहे. (पिशेल Z. D. M. G. 39. P. 315).

आनंदवर्धनाचा काल नवव्या शतकाचा उत्तरार्ध हा आहे. त्यावरून अनंगहर्ष हा त्याच्या अगोदर झाला असावा. ज्या-बायीं यानें 'रत्नावली'चा आधार घेतला असें दिसतें त्याअर्थी त्याच्यामते याचें नाटक ५-९ या शतकाच्या दरम्यान रचलेल असावें.

तापसवत्सचरित्रामधील कथानक भासाच्या स्वप्नवासव-दत्ताप्रमाणेंच आहे. पण यात काहीं नवीन गोष्टी दगोबर होतात त्या वेचेंप्रमाणे.

वासवदत्तेच्या मरणानंतर उदयन तपस्वी होतो. तसेंच यौगन्धरप्रधानां पद्मानतीच्या हातात उदयनाची तपस्वी देवल्यानंतर त्याच्यावर अनुरक्त झालेली पद्मावतीहि तपस्विनी बनते. वासवदत्ता व उदयन यांमधील संभाषणप्रवेश हा यात आढळत नाही. दोघेहि मरणोत्सुक होत्यात एकमेकाला प्रणाम येथें शेवटीं घेतात. नंतर एकमेकांचें निवेदन होतें, व रुग्णत्वाचा विलय झाल्याचें वर्तमान व्ळतें.

अननस — अननसाचें झाड केवडीच्या झाडासारखे असतें. याचीं पानें तीन साडेतीन फूट लांब व दोन इंच रुंद असतात पानें बहुत करून भुरकट हिरव्या रंगाची असतात. पण कधीं कधीं रंगी बेरंगीहि दृष्टीस पडतात. या झाडाचें खोद फारच व्यापूड असतें या झाडाच्या फळाची रचना फार लक्ष पुरवण्यासारखी मजेदार आहे फळ लागण्यासारखें झाड झाले म्हणजे त्यांतून एक दाडा वार निघतो व त्या दाब्यावर वार दाट अशीं फुलें येतात. या प्रत्येक फुलाचें स्वतः फळ न होता तीं विरझून एकच मोठें फळ होतें.

हें झाड उष्ण प्रदेशात होतें. ब्राझीलदेश या झाडाचें जन्मस्थान आहे.

अमेरिकेच्या शोध लागण्यातून लयकरच अननसाची झाडें सरें जंगमर पसरलीं व उष्ण वटिघातातील देशांतून तीं चांगली वाढ लागलीं. पाइनसकूट (pine-cone) व त्याच्यात बरेंच साम्य असल्यामुळे स्पेनमधील लोक त्याचा पिनस (pinus) म्हणत. ब्राझीलियन 'ननस' या नावावरून पोर्तुगीझ लोक त्याला अननस म्हणू लागले व अलीकडील सर्व नावें बहुतेक याच नावावरून झालेली आहेत. हिंदुस्थानात झाला अननस, अनारस, अनासापझाम, नानट, व अनस अशीं नांवें आहेत. अननसाची अगदीं अवाचीन इशजी नावें म्हटलीं म्हणजे फॉरेनस्कूयाइन्, (foreign Screw-pine), युरोपियन जॅक फ्रूट (European jack fruit) वगैरे आहेत युरोप, आशिया, अरबस्तान व मिस्र येथील लुन्या अभिजात भाषांतून याला नाव आढळत नाहीं. हें झाड अवाचीन असल्यामुळे याला सहकृतमध्येंहि नाव सापडत नाहीं.

इतिहास — वेल्ड्रीज बेझात व अमेरिका मंडात हीं झाडें होतात असे ओव्हिएडोनें (Oviedo) लिहिले आहे. क्रिस्तोफर अॅकोस्टा (Christopher-Acosta) यानें १६०५ सालीं हिंदुस्थानात अननस विपुल असल्याचे लिहून ठेविलें आहे. (in Clusius Hist Exot pl. 1605, 284) ब्राझिल, हायटि (Haiti) व मेक्सिको येथें अननस असल्याचें मार्कग्राफ (Marcgraf) आणि हर्नॅन्डेझ (Hernandez) यांनीं वर्णन केलें आहे. १६ व्या, १७ व्या व १८ व्या शतकातील बहुतेक बनस्पतिशास्त्रज्ञांनीं त्याचें वर्णन करून विवेहि काढिली आहेत बॉयम (Boym) याचें अननस हिंदुस्थानातून चीनमध्ये गेला असें म्हणणे आहे जॅकोब्सप्रमाणेंच व्हीट्स म्हणतो कीं पोर्तुगीझ लोकांनीं अननस हिंदुस्थानात आणिला व एका शतकाच्या आतच हिंदुस्थानातील, सर्व भागात तो इतका विस्तृत प्रमाणावर फैलावला कीं रुफिअसला (Rumphius) तो एतरेसियच आहे अने वाटले लिन्सोटन (Linschoten), पिरार्ड (Pyrrard), बरनियर (Bernier), व हर्बर्ट (Herbert) वगैरे प्राचीन प्रवाशांनीं त्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे.

जगातील अननस परदेशांतून येथें आल्यान उद्भूत आपल्या आत्मचरित्रात केला असे, तथापि बाबरनें दिलेल्या येथील फळाच्या यादीत अननस कोडेच दिसत नाहीं.

फळाची लांब व ड.—उष्ण वटिघातातील अननसापेक्षा इंग्लंडमधील उष्णतागृहांतून (hot houses) तयार झालेले अननस फार दृग्गम्य असतात असे म्हणतात. युरोपांत अननसाची लागवड प्रथम लेडेन् (Leyden) येथें १६५० त झाली असें दिसतें. इंग्लंडात तयार झालेला पहिला अननस दुसऱ्या चार्लसला (१६७२) नजर करण्यात आला होता. अवाचीन साधनानीं दृग्गम्य फळ

जल्द होत अमल्यामुळे वेस्टइंडिज, मद्रिदा व कॅनरी बेटा-
तून लागतील तितके अननस युरोप व अमेरिका खंडात
जातात, त्यामुळे तिष्ठे उष्णता रहातून अननस तयार
करणे कमी होऊन अननसाची किंमत कमी झाली, परंतु युरोप
व अमेरिकेच्या आसपासच्या उष्ण कटिबधातील भागातून
अननसाच्या निरनिराळ्या जाती, लागवडीचे प्रकार व त्याचा
रूप याबद्दले बलीकडे लोकांचे लक्ष वरेंच लागले आहे.
हिंदुस्थानात ही झाडे विपुल असून हि व्यापाराकरिता अननसाच्या
जातीची सुधारणा करण्याची व औद्योगिक दृष्टीने याची लाग-
वड करण्याची चढपट अद्याप कोणी केले नाही वर सांगितल्या-
प्रमाणे अननसाची लागवड करून व्यापार करणाराला चांगला
फायदा होण्यासारखा आहे.

ह वा व व लु क्षेत्र — अननस पहिल्याने पश्चिम
किनाऱ्यावर लाविला परंतु पुढे लवकरच तो पूर्वे किनाऱ्या-
वरहि लाविला गेला पूर्वे व उत्तर बंगाल, आसाम व
ब्रह्मदेश ह्या भागातील हवा व जमान अननसाला फारच
योग्य आहे हिंदुस्थानच्या इतर भागातहि कोठे कोठे
अननस होतो परंतु पश्चिम घाट व मुगयत्वेकरून त्याचें
दक्षिण टोंक यावर याची उत्पत्ति फारच होते. आसामात
व विदेशात रशिया टेंकडपातून हचकर अननसाची उत्पत्ति
आरोआप व विपुल होते तेनासरीमनचें तर त्याची उत्पत्ति
इतकी होते की जून व जुलैमध्ये एका रूपांवाला एक होडीभर
अननस मिळतात असें बें हेंकर सांगतात.

आ ती किं वा प्र कार — हिंदुस्थानातील लेखक फक्त
एक किंवा दोन जातींचीच माहिती देतात फिर्मिंगर (Firm-
inger) म्हणतो जिह्दी अथवा कुमला अननस लहान असून
त्याला फार पोडे परंतु विलक्षण मोठाले डोळे असतात व
ह्याचा अननस गुळगुळीत असून त्याला पाडरे बोळे असतात
जिरोन, पेनाग व इग्ल मधील येणाऱ्या अननसाचेंहि त्यानें
घणन केले आहे. परंतु हिंदुस्थानातील अननसाच्या निरनि-
राळ्या जातींची माहिती कोठेंच उपलब्ध नाही

ज मी न व र त — वाट असलेली चित्रण मानीची व
लवकर पाणी चांगलें निघून जाणारी जमीन फार उत्तम असें काही
लोकांचें मत आहे. निव्वळ वाट्याच्या ठिकाणीहि अननस होतात,
असें हि म्हणतात जमिनीत पुण्याचें प्रमाण जास्त असलेलें
चांगलें प्राणिन रान चांगलें वृजल्या शिवाय रोपाजडळ पाहें
नये कारण त्यामुळे त्याचा वाट गुठले जमीन जितकी वस-
दार, व सन जिनचे वची अथेळ तेवढे अननसाला चांगले
अग्रे स्वीड म्हणनी. गारावलेले मासे वाडून केलेल्या खताची
पुसरी फार सुनी करितो. व पावसाळ्याच्या पूर्वी जमिनीत
देखत पुतांचे अग्रे त्याचें म्हणणे आहे. परंतु वेस्टइंडीज
मधाल अमुसाबद्दल जास्त रतापासून रोपें मरतात असें
फिर्मिंगर म्हणता गुजरेला पाचोव्य, गुजरेलें दोण व वाडू
यांनीं मुगमुग्नि झालेल्या जागी चांगले अननस होतात.

छायेत झालेले अननस जरी आकाराने मोठे असतात तरी ते
हचील कमी असतात. फळ तयार होत असताना रोपाना
वारवार पाणी द्यावें लागतें. काही दिवसांनीं रोपाचें स्थलांतर
करणे फार चांगले असते. तीन चार वर्षांनीं झाडें निकस
झाल्यासारखीं दिसू लागतात व असें झाल्यावर तीं उपटून टाकून
जमीन पुन्हा तयार करून त्या ठिकाणीं नवीन रोप लावावें.

सीलेन, ब्रावणफोर, मलबार, कोरोमांडल किनारा व बंगाल
बंगरे प्रांतात याची लागवड फार होते. अननसाचीं झाडें
समुद्र किनाऱ्यालगतच्या प्रांतात फार होतात म्हणजे याला
हवा फार सदैव दमट अशी पाहिजे. जमीन उत्तम निचऱ्याची
व पुष्कळट अशी लागते अननसाची स्वतःन अशी लागवड
फारशी कोठें करीत नाहीत. नारळ सुपारी किंवा आंबे याच्या
बागेंत याचीं झाडें करतात मुंबई शहराच्या आसपास व ज्या
ठिकाणीं रेलवेची सोय आहे अशा ठिकाणीं अननसाकडे थोडें-
बहुत लक्ष दिलें जातें. परंतु इतर ठिकाणीं याची लागवड
काळजीपूर्वक होत नाही सामान्यतः याची लागवड करण्या-
ची रीति अशी. — मुळपासून जीं पिळें निघतात तीं किंवा
दयाजवळ जीं पिळें असतात तीं काढून एका वाफ्यात लाव-
तात तेथें तीं चांगलीं मोठीं होईपर्यंत म्हणजे दोन वर्षेपर्यंत
देवतात. वाफ्याला मधून मधून भरपूर पाणी देतात फळाच्या
अंदाबाबरील पिळें लावल्यासाठीं घेत नाहीत. नंतर आंब्याच्या
झाडावालील जमीन नागून तान तीन पुढावर वाफ्यांत तीं
पिळें लावतात. याना फळ येण्याला दोन किंवा तीन वर्षे लाग-
तात. झाडें लावल्यानंतर त्यांना जमिनीतून आणखी पिळें
फुटतात आणि सर्व जमीन अननसाच्या झाडांनीं व्यापिली
जाते. झाडें एकदा लावल्यावर कोणी पावसाळ्यात एक एक
पसा एरडीनी पेंड दर झाडास देतात. कोणी मोणी एग्रीर
अगर मे मदिन्यात सर्व चांगेला पाणी देतात. याशिवाय
झाडाची फारशी काळजी कोणी घेत नाही कूल जानेवारी
किंवा फेब्रुवारी मदिन्यात येऊन फळ जून मदिन्यात तयार
होत अननसाचीं झाडें उषःपावर उन्हात चांगलीं होत
नाहींत. फळावर लून पडतसहि फळ चांगलें भरत नाही.

पावसाळ्यात कोठ्यात अननस विठून बाहेरगावी पाठवि-
ण्याची सोय नसल्यामुळे बहुतेक पीक फुकट जातें

प्रजनन व हयाम — फळ तयार झालें म्हणजे मुख्य
धुष्याच्या आसपास जमिनीत असलेल्या धुष्यापासून पुष्कळ
अडूर किंवा पित्रें निघू लागतात. याचेपासून प्रजनन चांगलें
होत प्रजननाचा दुसरा मार्ग म्हणजे फळावर आडले पानाचे
अडूर व फळातील बिया होत.

जिरोलन साहेबांनीं सांगितलेली लागवडीची तऱ्हा माली
दिली आहे —

‘ सहा फूट अंतरावर ओळी पाड्या व प्रत्येक ओळीत
तीन फुटीतून कमी अंतर न देवता अडूर लावावेत. अशा
रितीने एक एकरांत २५०० रोपें तयार होतात, पहिला बऱा

येऊन गेल्यावर दर रोपाचे सुमारे चार कोम अथवा अकर ठेवून बाकीचे कापून टाकावे म्हणजे दुसऱ्या हंगामाचे वेळी सुमारे १०००० फळे उत्पन्न होतील. रोपे काटेरी असल्यामुळे मध्ये कान करण्यास अवश्य ती जागा राखण्याकरिता ओगीत बरेच अंतर ठेवणें इष्ट आहे. शिवाय दोन ओळीत जास्त जागा ठेविल्याने पहिली रोपे उपदन काढल्यावर नवीन लागवडीच्या वेळी जुन्या दोन ओळींच्यामध्ये नवीन रोपे लाविता येतात व अशा तऱ्हेने एकाच जागेवर बरेच दिवस सारखें पीक काढून घेता येतें.

वेस्ट इंडीजमध्ये लागवडीनंतर आठ किंवा नऊ महिन्यांनी फळें तयार होतात. हिंदुस्थानातील दक्षिणेकडील भागात ऑगस्ट महिन्यात लागवड करावी असें किरमिंगर म्हणतो. रोपाला फेब्रुवारी व मार्च महिन्यात फुलें येऊन जुलै व ऑगस्ट महिन्यात फळें पिकण्यास सुरवात होते, व सप्टेंबर आणि अक्टोबरमध्ये त्याची पूर्ण वाढ होते. कधी कधी रोपाला फुलें उशिरा आल्यामुळे हिवाळ्यात फळें तयार होतात. अननस पिकण्यास उष्णता अवश्य पाहिजे असल्यामुळे हिवाळ्यातील फळे चांगली पत्र होत नाहीत व त्यामुळे ती आयट व खाण्यास वाईट असतात. सुबई इलाख्यात जोमदार अकुराची लागवड जानेवारी ते मार्चपर्यंत करावी व मुळ्या फुटेपर्यंत त्यांना पाणी बावें असें सुद्धो म्हणतो.

फळ पूर्ण पिकण्याचे पूर्वी तें वागव्या धारेच्या चाकूने देठापासून कापितात. काही अंतरावर फळे पाठविणे इत्यास प्रत्येक फळ गवतात किंवा कागदात गुंडाळीने दोन किंवा तीन फळांपेक्षा जास्त फळे एके ठिकाणी बांधून नये फळे चेंगरली गेल्यास व ती जास्त पिकलेली असल्यास रस्त्यात ती मडप्याची भीति असते व एक फळ सडल्यास इतर सर्वांचा तें खरावा करितें.

वाक तयार करणें — पानापासून उत्तम वाक निघतो. फिलिपाईन्स चेडांत त्यापासून पिना (Pina) नावाचें कापड तयार करतात तें उत्तम मलमलीसारखें असतें उत्तर बंगालातील रंगपूर जिल्ह्यात बाभार जोडे शिवप्याचा धागा यापासून करतात म्हणून तेथें या नाकाची फार मागणो आहे. गोव्याकडे या वाकाचे केलेले कडे (Necklaces) गळ्यांत घालितात बॉलिव नांवाच्या रहस्यानि खाशिया टेकण्यातील अननसाच्या वाकापासून तयार केलेली एक विशवी १८३६ त खरेदी केली होती. यावरून वाकाचा उपयोग येथील लोकाना माहित असल्याचें स्पष्ट सिद्ध होते. १८८७ साली ईस्ट इंडियन असोसिएशन पुढें वेस्ट् साहेबानी आसामच्या भावी व्यापारासंबंधी माहिती सांगताना सिलहट्टमध्ये अननस, वाक व फळापासून मयार्क करिता येव्यासारखा आहे ह्या गोष्टीचा मुद्दाम उठेण बेरा अलीकडे सर जे. बर्किंगहमनी पाठविलेला आसामातील वाकाचा प्रमुन सडनमधील इपॉरिअल इन्स्टिट्यूट सत्येकडे परीक्षेकरिता

पाठविला होता या परीक्षेत हा वाक उत्तम तऱ्हेचा ठरून त्याची मिश्रत एका टनास सरासरी २० ते २५ पांड येईल असें ठरलें

इतर देशांपेक्षा येथें अननसापासून होणाऱ्या प्रत्येक उत्पन्नाकडे पार दुल्लेख केल जातें; परंतु त्याचा योग्य उपयोग केल्यास पुष्कळ फायदा होण्यासारखा आहे या फळात औषधी गुणधर्म असून त्याचेपासून मद्यार् व सिरका तयार करिता येण्यासारखा आहे.

औषधी गुणधर्म — अननसाच्या पानाचा रस जंतुविकारावर पाजितात फळाचा रस दंतरोणावर देतात पानाचा ताजा रस साखर घालून उचकीवर पाजितात. कच्चा अननसाच्या रसानें गर्भपात होतो असें म्हणतात. कच्चा अननस खाळा तर स्तनन पावलेला कृत्तवाच बागला होतो फळातल्या पाडव्या भागाचा रस साखर घालून पोटात घेतला तर जुलाब होऊन जंत असतील तर पडून जातात. पत्र फळाचा रस काविलीवरहि उपयोगी पडतो असं म्हणतात अननसाच्या पानाच्या तत्त्वांचें उष्ण फापड होतें. सिगापूर, कालिफोर्निया वगैरे ठिकाणाहून पाकवलेले अननस डब्यात भरून येतात. या धर्तीवर मलयार वगैरे हिंदुस्थानातील ठिकाणी हा धदा मोठ्या प्रमाणावर निरप्यासारखा आहे

अनंत — (१) परमेश्वर नाम (२) एक कडपुन. (३) कधी ह नाय शोपासहि लावतात (४) अनंतचतुर्दशीस पूजा करून हातात बाधावयाचा चौदा गदीचा रेशमी दोरा. यासारखा दुसरा अनंती नावाचा दोरा बायकांच्या डब्या दडाला बाधतात.

अनंत व्रत — अनंतव्रत हे एक प्रमुख भारतीय व्रत असून ह्याचे पालन दरपरी भाद्रपद महिन्यातील शुद्ध चतुर्दशीस करावयाचे ठरलेले असतें प्रत्येक कुटुंबात हे व्रत चालत नसून दुसऱ्या कोणी हें व्रत करावयास सांगितल्यास, किंवा अनंतदोरक कोठे सहजगत्या सापडल्यास अगर हें व्रत वध-व्रमागत असल्यासच करावे लागतें अनंत ह शेषनाई नारायणाचें अग्रग्न्य स्वरूप असून त्याची कल्पना सर्परूपात दर्शविली जाते

ह्या अनंतव्रतातील पूजेकरिता लागणारी अनंतशेषाची प्रतिमा दमाची करावी लागते, व चौदा प्रकारची फलपुष्पे ह्या पूजेस लागतात, त्याचप्रमाणें नेवेयास देखील निरनिराळी चौदा पत्रांनं लागतात भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशीचे दिवशी कुटुंबातील यजमानान दिवसभर शुचिभूत राहून उपवास करून संध्याकाळी पत्नीसह अनंतपूजा करावयाची असते, व त्या दिवशी प्रमादाकरिता भोजनास शक्यनुसार आस्रेड बोलाविल्याचीहि चाल आहे.

वरील दर्मांच्या अनंतमूर्तीवरवरच बाजाराहून रेशमाचा व जरीनं सर्पाकृति केलेला असा अनंतदोरक आणवून त्याचीहि पूजा करावी लागते व पूजेनंतर हा दोरक पुढील वर्षापर्यंत,

निदान काही विशेष कालमर्यादेपर्यंत हातात बाधावा लागतो अनंतव्रतपालनाने अनंत कल्याणाची प्राप्ति होऊन आपले नष्ट ऐभय, संपत्ति किंवा राज्य मिळतात असा समज आहे

पाडव कष्टप्रद असा वनवास चारा वर्षे भोगीत असता त्यानी एकदा श्रीकृष्णास आपल्या भेटेथेथीच्या पुन प्राप्तीचा उपाय विचारला, त्या वेळी श्रीकृष्णाने त्यांना अनंतव्रत करण्यास मानितले व ह्या व्रताचा प्रभाव दाखविणारी कथा सांगितली.

कृतयुगामध्ये सुमनु नामक वसिष्ठ गोत्री ब्राह्मणाने शृगु-
क्षुत्रीच्या दीक्षा नामक कन्येशी विवाह केला, व तिजपासून त्यान मुशीला नामक पवित्र व उदारप्रकृति मुलगी झाली पुढे कालांतराने दीक्षा मृत झाल्यामुळे सुमनुने कर्कशा नामक एका अति दुष्ट व भांड्याचे खिजलेले विषाळ केला पुढे पु-
त्रीला उपवर झाली व तिच्या विवाहाद्वल पित्यास काळजी वाटू लागली एकदा " कौंडिण्य " नामक कृपि सुमन्त्या घरी आला, त्यावेळी हा आपल्या मुलीस योग्य घर आहे असे जाणून मुशीलेचा विचार घेऊन घरनिधय केला लक्ष्मणदेवा योग्य रीतीन वार पडला, व यशुवंत सुमन्त्या घरी दोन महिने राहिली. पुढे जाण्याची वेळ जवळ आली, त्यावेळी सुमन्स मुशीला व कौंडिण्य याचा वियोग सहन न होऊन, त्याचप्रमाणे आपल्या दुष्ट पत्नीचा भांडवीर स्वभाव पाहून फार वाईट वाटले. कौंडिण्याने दोन तपस्व्यानी फार दिवस एका ठिकाणी राहून नवे अम सुमन्चे सात्वत करून तेरा दिवस जास्त मुकाम केला.

पुढे चौदाव्या दिवशी जामात जावयाच्या वेळी सुमनुने आपल्या कर्कशा वीस मेजगानीची तयारी करण्यास मानितले. परंतु त्या रात्र खीने घर बंद केले कौंडिण्य व मुशीला यांनी सुमन्ची रजा घेऊन रयातून प्रयाण केले. मार्गात नदीकाठी काही मुवायिनी शिखा उतनीतम वज्रालंकार धारण करून अनंतचतुर्दशीव्रत करीत असताना पाहून मुशीला ही त्या व्रतात सामील झाली. कौंडिण्य क्षीने आपले नित्य अनुष्ठान संपवून दोगांनी रयात बसून मुशील मार्ग धरला, व सरतेशेवटी ते अमरावती नगरी जवळ येऊन पोहोचतात, तोंच तेथील भागरिकोनी त्याचे आदरातिथ्य करून त्यास आपला राजा केले व अगा रिनीने अनंतव्रताचा प्रभाव त्यांना तत्काळ कळून आला.

एके दिवशी मुशीलेच्या हातात वाघलेला अनंतचौरक पाहून, कौंडिण्यास जिज्ञासा उत्पन्न झाली. तेव्हा मुशीलेचे चोरणे त्यास घोर व वादून व काही तरी जादुयोग आहे असे वादून त्याने रागाने तो अनंत तोंडून टाकला, व मुशीलेच्या विनवणीस ज सुमागता तो दोरा अमीत टाकला. मुशीलेस अत्यंत वाईट पाहून तिने लागलीच अमीतून तो अनंत बाहेर काढून त्याचे पूजन केले.

ह्या प्रकराच्या चरनानुष्ठे कौंडिण्यास दाट्या आले, व भांगले राज्य, घरात येते सर्व त्याने गमाविली. आपल्या

मूर्खपणाचा पश्चात्ताप होऊन त्यान मूर्तिमत लक्ष्मीनारायणाचे दर्शन होईपर्यंत अज्ञपाणी न घेण्याचा निधय केला. अज्ञा रीतीने ह्या दोषा पतिव्रतीनी अनताचा शोध लाविला व त्याचे पूजन केल्यावर पूर्वीचे सर्व वैभव त्यास पुनश्च प्राप्त झाले, अशी कथा आहे.

अनंतः—(१) याने कल्यायन श्रौतसूत्रावर टीका लिहिली आहे. ' प्रतिज्ञापरिशिष्ट भाष्य ' हा ग्रंथ अनंताने लिहिला. देवभद्र व याज्ञिकदेव यांनी अनताच्या प्रयातून उतारे घेतले आहेत. अनंताने वसुदेव, कर्क, पितृभूति, यशोगोमिन् व भन्तृयज्ञ याच्या प्रयातून उतारे घेतलेले आहेत [ऑफेन्स्ट-कॅट. कॅट. पीटरसन-रिपोर्ट ४]

(२) अनताच्या पित्याचे नाव हुरि होते याचा अनंतकुमारस या नावाचा पचागणित ग्रंथ आहे. शककाल १४४७ असावा. ग्रंथ सूर्यसिद्धांतानुसार आहे. मुहूर्तमार्तंडकार नारायण याचा पिता अनंतच असावा पण याबद्दल संशय आहे

[श. वा. दीक्षित—भारतीय ज्योति शास्त्र]

(३) कामधेनु या नावाचा ग्रंथ शके १२७९ मध्ये महादेव याने लिहिला या कामधेनु प्रयावर अनताची टीका आहे. जातकप्रकृति या नावाचा अनताचा एक जातकग्रंथ आहे. याचे गौत गम्ये होते. व राहण्याचे ठिकाण विदर्भ देशात धर्मेपुरी येथ होते पुढे अनंत काशीस राहत असे, अनताचा बाप चितामणि फार विद्वान असून ज्योतिषीही होता. मुलाचे नांव नीलकंठ होते. नीलकंठाचा तोंडरानंद म्हणून एक ग्रंथ आहे. ताजिफारही नीलकंठाचा ग्रंथ आहे त्यास ताजिर्क नीलकंठी म्हणतात नीलकंठाचा मुलगा गोविंद नावाचा होता जाद्वगीर बादशाहाचे दरबारान गोविंदाची मानमान्यता विशेष होती. धर्मेपुर हे त्याचे वास्तव्यस्थान विदर्भ देशात असून केव्हा केव्हा याला मातूपूर असहि म्हणतात. पोथूपघारा नावाची टीका मुहूर्तचिंतामणीवर त्याने केलेली होती. ताजिर्क नीलकंठीवर रमाला नावाची टीका गोविंदचे नावावर मोडतो.

अ न ता यो व शा व छ.

चिंतामणि (गार्ग्यगोत्रे)

अनंत (पत्नी पद्या)

नीलकंठ (पत्नी चंद्रिका) राम
शके १५०९ शके १५१२-२२

गोविंद (पत्नी गोमती)
अ. घा. १४५१

मगध

अ. १५५५

[श. वा. दीक्षित—भारतीय ज्योति.शास्त्र].

कल्पनेचा पुष्कळ विकास झालेला दिसतो हा पथ परमाण्ववादी असून ह्याची अशी कल्पना आहे की ह अंतराल अनंत असून त्यामध्ये अनंतसहस्रांक परमाणू संचार करतात. परंतु ह्या नंतरच्या ग्रीक विचारात म्हणजे सॉक्रेटिस व त्याचा पथ ह्याची भरभराट असताना अंतरहितत्वाची कल्पना बरी महत्त्वाची होऊन त्या जागी पूर्णावाच्या कल्पनेस महत्त्व चढ लागलेले आढळते

यूरोपीय विचारामध्ये अंतरहितत्व व पूर्णत्व यांच्या कल्पना कसा प्रादुर्भूत झाल्या ह्याची माहिती बरीलप्रमाणे थोडक्यात आहे परंतु ह्या दोन्ही कल्पनांचा एक मिश्रण बरण्याचे कार्य कार्टेजियन् विचारपरंपरीतील लोकार्ने केले ह्या परंपरीतील मूलभूत सिद्धांत असा आहे की, काहीतरी अस्तित्व पूर्णतत्त्व अस्तित्वात आहे अस मानलेच पाहिजे ह्या कार्टेजियन् मता प्रमाणे अंतराल ह एक अनंत असे पूर्णतत्त्व असून इतरहि सत्त्वस्व इत्ये अशाच प्रकारची आहेत स्पिनोझा याने आपल्या तत्त्वज्ञानात बरील सिद्धांताचीच तार्किक दृष्ट्या उपपत्ति लावून दाखविली आहे ह्यानंतर लिबनिझ (Leibnitz) याने 'म्रेडो'च्या चांगुलपणाच्या कल्पनेचा पुनरुद्धार करून हेनोच्या कालापासून हे सिद्धांत त्याच्या म्हणून समजले जात त्यास महत्त्व आणले

अनंतपटीने मोठेपणा व अनंतअज्ञान बारीकपणा ह्या दोन कल्पनांमधील अडचणी प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ काट याने उसम प्रकारे मांडल्या आहेत ह्यामध्ये अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा हा आहे की, अनंतपट विस्तार व अनंत अज्ञान विभागणी ह्या दोन्ही कल्पनांमध्ये परिपूर्ण अनंतत्वाची परस्परविरुद्ध कल्पना मान्य के-याचा दोष पदवी येतो अगदी अलीकडे अनंतत्वाच्या रूप नेचा विचार जास्त गणितशास्त्रीय दृष्टीने करण्यात येऊ लागला आहे

परीक्षणाला कसा द्यावा — ह्यानंतर 'अनंत' या शब्दा-मधील परिपूर्णत्व व अनंतताद्वय, या दोन्ही कल्पना वागूच ठेवून, साप्रांत अनंतशब्दामध्ये कोणती विशिष्ट कल्पना आपणास आढळून येते ह पाहिले पाहिले गणितशास्त्रदृष्ट्या अनेक दिसून येते की, काही विशिष्ट प्रकारच्या घेटी अनंत असताना तेव्हा या कल्पनेसचर्ची सुद्धा विचार करू लागले तर हीन प्रकारांनी ह्याविरुद्ध बाजू मांडता येईल तो येणेप्रमाणे —

(१) अशा प्रकारचे गणितशास्त्रीय निर्णय नेहमाच भावनाविषयक (subjective) असल्यामुळे त्यास वस्तुविषयक महत्त्व (objective significance) कधीच रहात नाही.

(२) हे निर्णय अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींचे काही विशिष्ट गुणधर्म दर्शवितात

(३) हे निर्णय म्हणजे काही वस्तुविषयक वैशिष्ट्य (objective significance) असलेल्या दृष्टीतगोष्टी

असून खरोपरीच्या अस्तित्वात असलेल्या उदाहरणाना लागू पडणारे नाहीत

ह्या बरील तीन मुद्द्यांचा थोडक्यात विचार केला तर अस दिसून येईल की ह्या मुद्द्यात काही तरी दोष आहेत ह्यापैकी पहिला मुद्दा, वळे, ह्याम इत्यादिनांच्या अंत दृष्टिविषयक कल्पना वादाशी (Subjective idealist) जुळता असून, फ्रीगे (Frege) वगैरेंनी ह्याचे उत्तम खंडन केले आहे दुसऱ्या मुद्द्याचा विचार करता अस दिसते की, सभबनीय गोष्टी व सरी वस्तुस्थिति ह्या दोहोंमधील फरक ह्याचा बरील मुद्द्यात बिसर पडलेला दिसतो तिसऱ्या मुद्द्याविषयी एवढाच म्हणता येईल की, कोणतीहि दृष्टीतगोष्टी याच्याबहुत प्रमाणात (objective) चांगूसदृष्टिविषयक स्वरूपाची असते उदाहरणार्थ बाह्यदृष्टीत कधीहि अस्तित्वात नसलेल्या अथवाद्विधारी व मानवमुदी किंवर नामक प्राण्याच्या कल्पनेच मूळ अथ व मनुष्य याच्या काही गुणधर्मांचे विशिष्ट समिप्रण कल्पन केलेल्या करपनेत सापडल त्याचप्रमाण प्रत्येक कल्पना ततोतत बाह्य-दृष्टीत अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींशी लागू पडणाराच नाही असा नियम नाही उदाहरणार्थ काणतीहि सध्या विभाज्य असते व ही विभागपद्धति कित्येक वस्तूच्या बाबतीत लागू करता येते एका मंडपाच्या कळपाचे बरोबर सारखे दोन भाग पाडता येतील व ह्या भागाचे पुन दोन पोटभाग पाडता येतील, परंतु ह्या नंतरची ह्याचा सारखी विभागणी करावयाची म्हणजे काही मंडपाचा भाग केला पाहिजे परंतु ह्या पोटवि-भागाच्या कल्पनेलाहि काही सत्याप आहे, कारण ही पोटवि-भागणीची कल्पना मंडपाचा बाबतीत जरी प्रत्यक्षपणे जुळता नसली तरी मंडपाची किंमत वगैरे सारख्या अप्रत्यक्ष बाबतीत जुळणारी आहे ह्याचप्रमाण अनंत अशा संकल्पनेच्या कल्पनेत गणितशास्त्रदृष्ट्या खर महत्त्व आहे, परंतु प्रत्यक्ष दृष्टीतील कोणत्या पदार्थास बरील कल्पना लागू करता येईल हा एक प्रश्न आहे

अनंत विस्तार — अनंतविस्ताराची कल्पना अवकाशा-तील (space) वस्तू, कालातील घडामोडी, व अस्तित्वात असलेल्या वस्तू ज्यावर अवलंबून आहेत अशा परिस्थिति परंपरा (series of conditions) ह्याना लागू पडते असा सामान्य समज आहे आप्चारिक रीत्या म्हटले तर अशा परंपरापैकी कोणत्या तरी एका विशिष्ट स्थानी थांबण्यास काहीच कारण नाही, कारण ह्या परंपरा किंताहि लांबपयंत आपण वाढवल्या तरी त्याऐवज लांब अशी स्थान आहेतच परंतु ह्या-वरून अशा प्रकारच्या वयाच गोष्टी अस्तित्वात आहेत असे म्हणता येत नाही उदाहरणार्थ, आपल्या वणमालिके-मध्ये आ वर्ण अ वर्णांमागून व इ वर्णांपूर्वी येतो, परंतु अ वर्णापूर्वी कोणतेच अक्षर नाही तेव्हा या ठिकाणी केरली हा मर्यादा मनुष्यान घालून दिलेल्या खडीवर अवलंबून आहे ह्याचे उलट बरेदा रंग पांढ-याऐवज काळसर परंतु गर्द

काळ्या रंगपेक्षा किंवा आहे, ह्या रंगपरंपरेतील दोन्ही टोंक वरील वर्णमालिकेच्या टोंकप्रमाणे दर्शित नसून निसर्गनियमित आहेत. तेव्हा ह्याप्रमाणेच अशी एखादी पट्टा असेल काय, की ज्याच्या पूर्वी दुसरी गोष्ट पडली नसेल, किंवा अशी एखादी तारका असेल काय ती ज्याच्या पश्चिमेकडे दुसरी कोणतीही तारका नसेल ? असा प्रकारचे अतविद् कल्पनेने पाहण्यामध्ये बऱ्याच अडचणी आहेत. ल्युकेसिअस याने अशा प्रकारच्या बऱ्याच अडचणी स्पष्टपणे दाखविल्या आहेत. तो म्हणतो की समजा, एखादा मनुष्य त्या बाजू विश्वाच्या अगदी कडेच्या टोंकावर उभा राहिला व एखादा बाज मारु लागला तर त्याला अडचण कोण करणार ! ह्याला उभार इतकेच की जरी ह्या अस्फट अंतराळात तसा प्रसारची प्रतिबंधक बाबी वस्तु नाही तरी विश्वाच्या अगदी कडेच्या टोंकावर जाणे व तेथून बाज मारणेच त्यास धारिरीक दृष्टीने अशक्य होण्याची समज आहे. सध्याप्रमाणे अंतराळाच्या स्वरूपात त्यास अडचण करणाऱ्या साधन नसले तरी पुन्हा विश्वाच्या घटनेतच अशी प्रतिबंधक परिस्थिति असेल. प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता काट् याने कालाच्या बाबतीत ह्यापेक्षाही जास्त विचारणीय अडचण दाखविली आहे. कालामधील अस्तित्वात मर्यादा असल्याबद्दलच्या कल्पना ह्याच सर्वात जास्त मान्यपद्धतीच्या आहेत.

अ न त वि भा ग णी —अनंत विस्ताराच्या कल्पनेविषयक असलेल्या आज्ञापेक्षा अनंत विभागाच्या कल्पनेविषयक जास्त स्पष्ट आज्ञापे नियतात. अंतरहित परंपरेच्या पूर्णत्वाची अडचण ह्या अनंत विभागाच्या कल्पनेमध्ये अनुसृत आहेच पण ह्या शिवाय दुसरी अडचण म्हणजे ह्यामध्ये असलेली मर्यादा-कल्पना होय. जेव्हा आपण एखाद्या वस्तूचे अनंत विभाग पाडल्याची कल्पना करतो त्यावेळी तो प्रत्येक भाग अनंत अशाच सुरूच असतो अशी कल्पना करावी लागते. आणि म्हणूनच काट् म्हणत असे की अनंत विभागाची कल्पना करताना एखादी परंपरा नसली अनित्यमितपणे अंतरहित मानून उपयोगी नाही तर पूर्णपणे सनं वाजुनी अनंत मानली पाहिजे. परंतु ह्या काट्च्या म्हणण्यात असा दोष आहे की, तो ते विभाज्य द्वय एकच रूपाचे आहे असे गृहीत धरतो. आणि जर एखादा पदार्थ एकाच स्वरूपाचा असला तर तो सारख्या रीतीने विभाज्य आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही, परंतु तो पदार्थ सर्व वाजुनी सारखाच स्वरूपाचा असतो किंवा नाही हाच प्रश्न आहे. उदाहरणार्थ अत्यंत तीव्र उष्णता लहान लहान अशा अनेक उष्णतांची बनलेली दिसत नाही, किंवा एखादी तीव्रता (Intensity) व त्याच्या लागलीच सालच्या दर्जाची तीव्रता यामधील भेद, दुसरी एखादी तीव्रता व तिच्या खालच्या दर्जाची तीव्रता यामधील भेदाद्वाराच सारखा असतो असे म्हणणेहि युक्त होणार नाही. सध्याप्रमाणे निष्ठा व हिरवा रंग यामधील अंतर हिरवा व पिवळा रंग यामधील अंतरासमान आहे असेहि म्हणता येणार

नाही. या उदाहरणात दिलेल्या द्रव्यांत समानधर्मी अथवा समान मूलमानाधार (Homogenous units) अशांची अनंत परंपरा असल्याचे मानण्यास आपणास कोणता आधार नाही. सध्याप्रमाणे निरनिराळ्या ओळखता येण्यासारखा गुणधर्मांचीच उदाहरणे आपण घेतली तर हे निःसंशय समजावं की ही सध्या मर्यादित आहे हे दृश्य पदार्थ अनंत अशा सारख्या अंशात विभाज्य आहेत ही समजूत आधिभौतिक धाट्याच्या सापत्तच्या विकासावरून चुकीची ठरू पहात आहे.

अ न त गुण. —गुणधर्मांच्या अनंतत्वाची कल्पना ईश्वर वर्तमानेमध्ये आपल्याकडे बारांवार उपयोगात आणली जाते. ही अनंतत्वाची कल्पना मुख्यतः ज्ञान, शक्ति, व दयालुता ह्या तीन गुणास नेहमी लागण्यात येते. ह्यांपैकी अनंतत्वाचा अर्थ अमर्यादपणा असा घेतला तर अनंत ज्ञान याचा अर्थ वस्तूच्या अनंतसरयेचे ज्ञान असा होईल. आता ज्याअर्थी संपत्त्याची घटना एखाद्या सत्त्वावर झालेली आहे त्याअर्थी एखाद्या रुपार गणितशास्त्रज्ञास अनंत सध्याची कल्पना करणे अशक्य नाही, परंतु असे जरी आहे तरी ह्या सध्यामध्ये असतील नसतील ते सर्व परस्परसंबंध यांचेहि त्यास ज्ञान होईल असे म्हणता येणार नाही, ह्या दृष्टीने अनंतज्ञानाची कल्पना काहीही समजण्यासारखी आहे.

परंतु अनंतशक्तीची कल्पना मान, अनंत याचा अर्थ अंतरहित असा केला तर, समजण्यास बरोच अवघड आहे. काही प्रयोगांनी या अनंतशक्तीच्या कल्पनेची उपपत्ति लागण्यास प्रयत्न केला परंतु ह्या योगाने त्यांनी काढलेली अनुमाने अगदीच मूर्खपणाची ठरली. ह्या अनंतशक्तीचा अर्थ जे. एम्. इ. मेन्डेलेंगट याच्या मताप्रमाणे कोणत्याही गोष्टीपासून त्याच्या निष्ठेकडे गोष्ट म्हणजे काढया रंगाचा पादरा, चांगल्याचें कांडे, अनंततेचें सात, ३४-२५ किंसा १०० करणे अशाप्रकारच्या गोष्टी बडवून आणणे हा होय. परंतु अशा प्रकारची अनंत शक्ति असलेल्या ईश्वराच्या अर्गा अगदीच पक्कि नसण्याचाहि संभव आहे परंतु अनंत शक्ति याचा कोणतीही निवड केलेली वस्तु प्राप्त करून घेण्याचा संभव असणे, असा अर्थ करणे मान शक्य आहे. कारण निवड करताना अशक्य किंवा वाईट गोष्टी बगळल्या जातात. अशा निवडक गोष्टी अनंत असणे शक्य असल्यामुळे, अनंत शक्ति याचा अर्थ अंतरहित शक्ति असा करण्यास हरकत नाही.

अनंतकल्याण याचाहि अर्थ अनंतसक्ति ह्याच्या अर्थाप्रमाणे करणे शक्य आहे, व ह्या दृष्टीने पाहता अनंतकल्याण म्हणजे संपूर्ण हित असा गुणवाचक अर्थ प्यावा. अनंतत्वाच्या कल्पनेतील या वर सांगितलेल्या अडचणीमुळेच काही लेखनी "मर्यादित ईश्वर"ची कल्पना काढली.

अ न त वि श्व (cosmos) —एका दृष्टीने विश्वामध्ये अनंतत्वाचा समावेश होतो कारण त्यामध्ये सध्याचा समावेश होतो व सध्या ही अनंत आहे यावरून मानू असे म्हणता

येणार नाही की विश्रामभयं अनंत अस्तित्वें (Existences) असतात आता कल्पना करण्यास योग्य ह्या दृष्टीनें खऱ्या अर्थेणें एवढाच अस्तित्व ह्याचा अर्थ घेतला तर ह्या विश्रामात अनंतत्व म्हणून राहिलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही परंतु स्वतः विश्व हेच अनंत असें म्हणता येत नाही सर्वव्यापि व पूर्ण या दृष्टीनें मात्र ते अनंत आहे असें म्हणता येईल.

अनंतदेव — (१) हा भास्कराचार्यांच्या वशातला होय. याने ब्रह्मसूत्राच्या सिद्धांतातील १० व्या अ-यायावर आणि ब्रह्मसूत्राकावर टीका केली आहे याचा शकमाळ ११४४ होय (श. वा. दीक्षित—भारतीय ज्योति शास्त्र)

(२)—कृष्णभक्तिचक्रिका नाटकाचा कर्ता याचे यापाचें नाव आपदेव होतें अनंतदेव हा राजबहादूर चंद्राचा आश्रित होता. त्याचा पिता आपदेव हा एका पूर्वकालीन अनन्तदेवाचा पुत्र व एका पूर्वकालीन आपदेवाचा नाटू होता (अंकिण्ट-कॅट कॅट पीटरसन-रिपोर्ट ४)

अनंतपद—शतपद अथवा गोम व वाणी वगैरे प्राणी अनंतपद (Myriopoda) सच संधीपाद, या वर्गात येत असून यांच्यात व कीटक वर्गात पुष्कळ साम्य दिसून येतें विशेषतः पातुनलिकाच्या योगानेंच यांच्यातील श्वसनक्रिया चालते. यांचें पुष्कळ संधि असलेले शृंग, नेत्रगुल व दोन अथवा तीन दृष्टा इत्यादिकांनी युक्त असें शीर्ष ही अगदी सहज ओळखता येण्याजोगी असतात. कवचाचे प्रदेश ओळख येत नाहीत. तरी तो भाग पुष्कळ वळायी युक्त असा असतो त्याच्या प्रत्येक वळयाला एक वग्नर दोन अशा पायांच्या जोड्या लागलेल्या असतात

कवचधारी व कीटकवर्ष या वर्गाशी तुलना करता या वर्गात प्राणी पुष्कळ कमी आहेत या वर्गातील प्राण्यांचे दोन गण पडतात—पहिला गण शतपदांचा (centipodas) असून दुसरा गुगुल पदाचा (diplopoda) होय. काही शास्त्रज्ञांच्या मते "सीम फायला" संधिविशिष्टपद (symphylla) व पोरुपोडा (Pouropoda) असे याचे आणखी दोन गण आहेत. स्कोलोपेन्ड्रा (scolopendra) अथवा गोमेसारणा विषयुक्त अनंतपद प्राणी हा याचें उदाहरण होय.

गोम—गोम बहुतेक सर्वांना माहीत असतेच. याचा वर्ण काळसर तांबडा असून उन्हाळ्यात या पुष्कळ सापडतात माळावर दगडाखाली तर या बहुतेक असतातच जमीन उकरतानाहि या आढळतात या पार चपळ असतात हिवाळ्यात या स्वतः ला पुरेन येतात. नर अर्दी खातो म्हणून मादी अर्दी नेहमी जमीनीत झाकून ठेविते.

एखादी गोम जर आपण पेऊन नीटपणें पाहू लागलों तर तिचा प्रथम शीर्ष असून त्यानंतर कवचाला प्रथम अगदी लहान वलय असलेले आढळून येईल. याच्यानंतर कवचाची वधरा, पावीस वगैरे निरनिराणी वलयें आढळतात पुणें, जेव्हा वगैरे

प्रातात या गोमा फार मोठमोठाल्या आढळून येतात पुष्कळ वेळा एका वळयाच्या घृष्टार्धावर पिचका तर दुसऱ्याच्या घृष्टार्धावर काळा असे एक टाकून एक पटे असतात शीर्षावर खाव लाव शुणें असतात या शृंगाच्या पायांच्याशीच नेत्र असतात. गोम उलटी करून पाहिली असता तिच्या तोंडाच्या मागात मुखद्वाराकडे वळलेली बळकट दृष्टाप्रमाणें असलेली एक अवयवाची जोडी दिसून येते. ही विपदद्वाराची जोडी असून ती एरोखर पाहिलें असता प्रथमचरणाची जोडी होय. या दृष्टेचें तोंड खूपसलें असता वीप आत टाकलें जातें व भक्ष्य भरतो. चिमव्यानीं जर ही दृष्टा बाजूस काढली तर आत द्वितीय पार्श्वोष्ठाची जोडी आढळते हे पार्श्वोष्ठ जरी साधारण पायासारखे दिसत असले तरी त्याच्यात थोडा फेरफार झालेला असतो. याच्याच पुढें प्रथमपार्श्वोष्ठाची जोडी असते व त्याच्यापुढें खरी दृष्टाची लहान जोडी असते कवचाच्या प्रत्येक वळयाला पाठीमागे एक चरणाची जोडी असते

छेदनक्रियेनंतर आत पुष्कळशा वातनलिका आढळून येतात शरीराच्या प्रत्येक अंतर्भागाला प्रत्यक्षपणें प्राणवायु ह्या पुरवितात याच्याच योगेंकरून गोमेची श्वसनक्रिया चालते

हृदय नलिकाहृपानें असून ही नलिका घृष्टभागीं लाबवेल्या असते मूलमयमल बाहेर टाकण्याकरिता नलिकाचा एक सनुदाय बनलेला असतो व त्या नलिका गुदाच्या जरा अलीकडेच त्यांत उघडतात. या महोत्सर्ग नलिकाना "माल्पिगी"च्या नलिका (Malpighian tubes) म्हणतात याची सख्या कमीजास्त असते.

पचनक्रियेनलिका सरळ नळीच असून ती शरीराच्या पूर्व तोंकापासून पश्चिमटोंकापर्यंत असते. तिचा दोन लालापिंड लायलेले असून ते मुखकोडात उघडतात.

मेदुलत शीर्षज्ञानकंद शीर्षाच्या भागात असून त्यापासून दोन ज्ञानरज्ज्व निघून त्या अंतर्नलिकेच्या दोहों बाजूवरून शरीराच्या उदरतळावर जातात व उदरतळावर असलेल्या ज्ञानकंदाच्या साखळींशी संयोग पावतात. नर व मादी निरनिराळी असतात. त्याचीं जननद्रियक्षेत्रे शेवटच्या वळयावर उघडतात

जर बाणिलेली गोम ही शतरद गगात येते या गगातील प्राणी चपटे असून त्याच्या शरीराच्या प्रत्येक वळयावर पायाची एकच जोडी असते कवचाच्या पहिल्या वळयावर एक विपदद्वाराची जोडी असते

गु गु ल पा द—या वर्गातील दुसरा गण म्हणजे गुगुलपाद (Diplopoda) हा होय ह्या दुसऱ्या गणातील प्राणी पहिल्या गणातील प्राण्यांपेक्षा बरेच वाटोळे असतात कवचाच्या चौथ्या वळयापासून पुढें प्रत्येक वळयात पायाच्या दोन दोन जोड्या असतात विपदद्वारा या प्राण्यात नसतात जननद्रियाचीं क्षेत्रे कवचाच्या तिसऱ्या वळयावर उघडतात,

याची भूग लहान असतात. यांना पार्श्वोष्णची एफव जोडी असते व सरी दगू असते. पहिल्या व दुसऱ्या कऱ्याच्या बलयांना एकएक पायांची जोडी असते. कऱ्याच्या तिसऱ्या बलयाला पाय नसता. पैसा अथवा चाणी हे या कऱ्याचे उत्कृष्ट उदाहरण होय. आपल्यावरून पावसाळ्यात या प्राण्याचे पंचेच्या पंचे आढळतात. हे वनस्पतिभक्षक असून झाडांच्या मुळांना फार प्रास देतात. यांना स्पर्श केला असता हे घरीर गुरफटून निपचीत पडतात. व घरीराच्या प्रत्यार्पण पांजेरडा व्रणपदार्थे बाहेर टाकतात.

वि. ना. हाटे.

अनंतपुर जिल्हा — मद्रास इलाख्यातील एफ जिल्हा — उ. अ. १३° ४१' ते १५° १४' व पू. रे. ७६° ४९' ते ७८° ९'. क्षेत्रफळ ६७२२ चौरस मैल. उत्तरेस बतारी आणि वनूल हे जिल्हे, दक्षिणेस बतारी आणि मद्रासचे संस्थान, दक्षिणेस मद्रासचे संस्थान, आणि पूर्वेस कन्नडा जिल्हा.

अनंतपुर जिल्हा हा मद्रास पठाराचा अगदी उत्तरेकडील प्रदेश होय. दक्षिणेस हा भाग २२०० फूट उंचीवर असून उत्तरेच्या बाजूस गुत्तीकडे १००० फूट उंच आहे. पूर्वेकडील प्रदेश डोंगराळ असून ईशान्येकडील प्रदेश सपाट आहे. हा भाग व गुत्ती तालुक्याच्या पश्चिम दिशेकडील भाग बगळला असतो याची जिल्हा ओसाड, जंगलविरहित आहे जमीन तापुन रंगाची असून उच्चतर आहे दक्षिणेकडे पेनडोंड तालुका हा कारच डोंगराळ असून छागदंड वरच्या अगदी निकामी आहे; वर सांगितलेल्या सपाट भागातील जमीन काळी असून कापसायोग्य आहे. मद्रासीर तालुक्यात पाण्याची मीय असल्यामुळे तो तालुका जास्त सुपीक आहे.

भूत र — गंगार नदी या जिल्ह्यातून वाहते. या जिल्ह्याचा उत्तरेकडील व पूर्वेकडील भाग व फक्त भूतसरथोधर पात्याने तपासला जा. या तालुक्यात धर्महरच्या आसपास भूतश्रवर केव्हा केव्हा हिरे सापडतात. परंतु ते बरच का सापडावेत हे शूड आहे. येथील निळ्या रंगाचा तडक रिवले (आफ्रिका) येथील निळ्या मातीच्या रंगाप्रमाणे दिसतो परंतु दोघाची उत्पत्ति अगदी निराश्या पदार्थापासून आहे असे स्पष्ट दाखविले गेले आहे. पुष्कट खेळात कुरुद नायाचा खनिज पदार्थ सापडतो. सुलमारी व नैरेजमुपद्धी येथे चांगल्या प्रतीचा 'स्टीयटाइट' सापडतो असे म्हणतात.

वन र — अगदी ओसाड जमिनीवर ज्या उगवतील अशाच वनस्पति या भागात दृष्टीस पडतात. निवडुग, बामूळ व तरच हीं झाडे पुष्कट उगवतात.

व न्य रा मि — कडापा जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर रानडुमर, सावर वगैरे प्राणी वाढतात.

ह वा — येथील हवा कोरडी असून निरोधी आहे. उन्हाळ्यात महिन्यात सुरु होऊन जून महिन्याच्या आरंभी पावसाळ्या सुरु झाला म्हणजे नार्दीस होतो. या जिल्ह्यास दोन्ही पावसा-पैकी कोणताही पुरेसा पडत नाही. ईशान्य दिशेकडून येणारा

पाऊस आश्टोमरमचे वरा पडतो पण पुढे सुलीस पडत नाही. जेथे म्हटले तरी चालेल. पावसाची सर्व जिऱ्याची कागमरी १३ इंच आहे. इ. स. १८५१ व १८८१ साली या भागात मोठी वादळे उठवली होती त्यामुळे त्यावेळी फार सुस्तान झाले होते.

इ ति हा म — चवदाव्या शतकात विजयनगरच्या राज्यात सामील होण्यापूर्वीचा या भागाविषयीचा इतिहास उपलब्ध नाही. या जिल्ह्यात असलेले पेनुसंडा व गुत्ती हे दोन विजे विजयनगरच्या राज्यातील फार महत्त्वाचे भाग होते. आणि जेव्हा इ. स. १५६५ साली दक्षिणेतील मुसलमानांविरुद्ध झालेल्या ताळीकोटच्या लढाईत विजयनगरचा रामराजा मारला गेला त्यावेळी नामधारी राजा सदाशिव हा आपल्या अनुयायांसहित पेनुसंडा येथे पडून गेला या ठिकाणी विजयनगरचे राजे पुष्कळ दिवस रहात होते. या किड्याने पुष्कळ वेदपास दाद दिली नाही. अखेरीस हा शिळा मुसलमानांनी सर केला. परंतु मध्यवर्ती विजयनगरचा राजवश उत्तर अक्रांड मधील चरमिरी येथे राहण्यास गेला होता पुढे गुत्ती मित्राहि मुसलमानांनी सर केला हा शिळा मुसलमानांपासून सुराराय याने जिऊन घेऊन येथे त्याने आपले राहण्याचे ठिकाण केले होते. त्या वेळेच्या धामधुमीच्या काळात त्या भागातील स्थानिक सत्ता तेथील पाळेगाराच्या हातात असे पंतु ज्या बरिष्ठ सत्तेचा विजय होत असे त्या सत्तेस या पाळेगारांना नमावे लागत असे. या पाळेगारांचे आपसात वैमनस्य असल्यामुळे कोणताच पाळेगार राम नसे. त्यातल्या त्यात अनंतपुरचे हडे पाळेगार जरा बजबदार असत. हेंदराओळ्या हातात सत्ता आल्यावरवर त्याने हा आपल्या राज्याजवळील सुल्लु लवकरच काजीज केला इ. स. १७४० साली घुसी शिपा मात्र हेंदरा-विरुद्ध सुरारावाने लडविला होता. परंतु किड्यातील लोकास पाणीपुरवठ्याच्या अभावी घरण यावे लागले.

इ. स. १७९२ साली ब्रिटिश, मराठे व निजाम यांनी एकत्र होऊन टिपूचा पराभव केला त्यावेळी त्याने जो भाग याच्या स्वाधीन केला त्यात अनंतपुरचा ईशान्येकडील भाग म्हणजे ताडपत्री आणि साडीमरी ताडपत्री निजामाच्या बाब्यास आहे पुढे इ. स. १७९९ साली श्रीमपट्टनच्या हक्यात टिपू मारला गेल्यावर त्यावेळी जी बांदणी झाली त्यात या जिल्ह्याचा बाकीचा भाग निजामाकडे आला परंतु इ. स. १८०० साली आपल्या राज्यात ब्रिटिश सैन्य जे ठेवावयाचे होते त्याच्या खर्चाकरता हा सैन्य सुल्लु त्याने ब्रिटिशास तोडून दिला. या सुल्लुचे दोन जिल्हे बनविण्यात आले, व हनीचा अनंतपुर जिल्हा पूर्वा बतारी जिल्ह्यात मोडत असे. परंतु हा फार मोठा जि. हा शाळ्यामुळे एका क्लेक्टरच्याने काम जेपेना. म्हणून इ. स. १८८२ साली त्या एका जिल्ह्याचे बतारी व अनंतपुर असे दोन जिल्हे करण्यात आले

या जिल्ह्यात प्राचीन नाव पेण्यासारख्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे पेरुनोडा व गुत्ती हे झिल्ले होत ताडपत्री येथील देवळातील खोदकाम प्रेक्षणीय आहे. त्याचप्रमाणे टेपाखी व हेमावती येथील देवळे पाहण्यालायक असून या जिल्ह्यात जे शिलालेख आहेत त्या सर्वात हेमावती येथे जुने लेख सापडले आहेत त्यात पल्लव राजाच्या एका शाखेची वशावळ सापडली आहे नवपापाणयुगातील वस्तीचे अवशेष काही टॅंक्यावर सापडले आहेत व काही इतर प्रागैतिहासिक लोकांनी वाषलेली धडगी इतस्तुत आढळतात

या जिल्ह्याची लोकसंख्या कसकशी वाढत गेली हे पुढे दिलेल्या आकड्यावरून कळून येईल

सन	लोकसंख्या
१८७१	७४१३५५
१८८१	५९९८८९
१८९१	७२७७२५
१९०१	७८८२५४
१९११	९६३२२३
१९२१	९५५९१७

इ. स. १८७६ सालचा दुष्काळ या जिल्ह्यास बराच भोवला होता

पुढील कोटकावरून एरंदर जिल्ह्याची स्थिति थोडक्यात कळून येईल

(१९२१ च्या खानेसुमारीवरून)

तालुका	क्षेत्रफळ	सख्या		लोकसंख्या १९२१	दर चौरस मैली लोकसंख्याचे प्रमाण
		गावे	खोडी		
मुता	८९६	४	१२८	१३४३५५	१५०
ताडपत्री	६४१	२	९५	१११५५०	१७४
अनंतपुर	९२५	१	१०९	१११८२५	१२१
कल्याणदुग	८१७	१	७३	८०१६४	९८
पेरुनोडा	६७८	२	९४	९२९१८	१३७
धर्मवस्त्र	७३२	१	६२	८८६६८	१२१
मदकरीर	४४३	१	५७	६५५९५	१९३
हिंडपुर	४२८	१	७८	१००४९०	२३५
कादिरि	११६३	१	१३७	१५०३५२	१२९
एरंदर	६७२२	१४	८३५	९५५९१७	१४२

या जिल्ह्यात अनंतपुर येथेच फक्त म्युनिसिपालिटी आहे. या जिल्ह्यात जमीनदारी नाही तथापि शेनडा सोळा एकर जमीन इनाम आहे. जमीन फार कमी प्रतीची आहे. मुख्य पिके—ज्वारी, कोरा, ताचणी, एरंडी इत्यादि गुराची अवलाद इलकी असून मंडथाची पैदास या भागात फार होते. प्रत्येक मंडोचामुन दरवर्षी चार वॉडपर्यंत लॉकर निघते

या जिल्ह्यात जंगल ५१६ चौरस मैल आहे. जंगलात थोडे फार सागवान व बावु यांची राने आहेत,

खनिज पदार्थ—इमारती दगडाशिवाय काही नाहीत असे म्हटलें तरी चाटेल. वज्रकर येथील हिऱ्याच्या साणी हवी बंद पडल्या आहेत. वुदद कधी कधी देशी पद्धतीने काढण्यात येतो.

व्यापार व उद्योगधंदे—मुख्य धंदा सुती व रेशमी वस्त्रे विणणे हा होय. येथून कापूस, गूळ, तरवडाच्या साली वगैरे बाहेर जातात. मद्रास व सदर्न मराठा रेलवे या जिल्ह्यातून जाते.

दुष्काळ—अवर्षणामुळे या जिल्ह्यात दुष्काळ पुष्कळवेळा पडलेला आहे इ. स. १७०२३ साली येथे दुष्काळ पडला होता असा दप्तरी पुरावा मिळतो. इ. स. १८०३, १८२४ या साली थोडाबहुत दुष्काळ जाणवला. इ. स. १८३२-३३ सालचा दुष्काळ सर्वात भयंकर होता. इ. स. १८३८, १८४३, १८४४, १८४५, १८५४, १८६५, १८६६, १८७६-७८, १८८४, १८९१, १८९६ ही साले दुष्काळाची गेली. पैकी १८७६-७८ च्या दुष्काळाच्या वेळी तत्निवारणार्थ मुरु केलेल्या कामावर एका-वेळी १,३७,३४७ म्हणजे शेंकडा १८ लोक काम करीत होते

विजयानगराच्या राज्याचे वेळी जमीन वसुलीची काय पद्धत होती हे माहीत नाही. अर्धे उपन राजास देत अमल अशी आल्याइका आहे. विजापुर बादशहानी कामिल (कमाल) कर म्हणून उरविण्याचा प्रयत्न केला होता. शेतकऱ्याकडून वसूल जमीनदार, पाळेगार किंवा पाटोल करी. अवगराबाबांनी विजापुर बादशहाचीच पद्धत कायम ठेविली होती असे दिसते. मराठ्यांच्या अमदानीत काय पद्धति होती हे समजण्यास मार्ग नाही. इंदराने कायम धारा सुरू केला होता. टिपूने तो वाढविण्याचा प्रयत्न केला होता पण तो सिद्धीस गेला नाही. इ. स. १७९२ साली निजामाकडे हा भाग आल्यावर एक मोठा दुष्काळ पडला त्यामुळे वसूल कमी होऊ लागला.

कपनी सरकारकडे हा भाग आल्यावर मेजर (सर धामस) मनरो साहेबांनी रयतवारी पद्धति सुरू केली. इ. स. १८०२ आणि १८०६ साली व्यवस्थेसरी पाहणी झाल्यावर धारा वसविण्यात आला पुढे इ. स. १८२० साली मनरोंनी वसवि-लेला धारा काही प्रमाणात कमी करण्यात आला. पुन्हा इ. स. १८५९ साली धारा कमी केला. इ. स. १८७०-९७ मध्ये पुन्हा पाहणी होऊन धार्याची नवीन आकारणी झाली आहे. खालील आकडे हजाराचे आहेत

	१८९०-९१	१९००-१	१९०३-४
जमीन महसूल	१००९	१३२९	१३९३
एरंदर उत्पन्न	१६२४	२१७४	२१५०

अनंतपुर विभाग—मद्रास इलाखा अनंतपुर जिल्ह्यातील एक विभाग यात अनंतपुर आणि कल्याणदुग या तालुक्यांचा समावेश होतो.

अनंतपुर तालुका—मद्रास अनंतपुर जिल्ह्यातील तालुका उ. अ. १४° २४' ते १४° ५५' व पू. रे. ७७° १७' ते ७७° ५९'. क्षेत्रफळ ९२५ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे एक

साव. यांत १०९ खेडी आहेत इ. स. १९०३-४ मध्ये एक-
दर उत्पन्न १९०००० होते तातुन उच्चसखल असून जमीन
तातडी व दगडाळ असून हलक्या प्रतीची आहे. म्हणून जंगल
व झाडी या भागात कमी असल्यामुळे प्रदेश ओसाड दिसतो.
उत्तरेकडील जमीन थोडी काळी आहे उत्तरेकडे आणि पूर्वे-
कडे अनुक्रमे पेंतार आणि चित्रावती या नद्या आहेत परंतु
त्याचा शेतीला उपयोग होत नाही.

अनंतपुर गांव—जिल्ह्याचे, विभागाचे व तालुक्याचे
मुख्य ठिकाण. उ. अ. १४ ४१', व पू. रे. ७७' ३७', सर्दने
मराठा रेलवेच्या शुटकल-बगनोर शाखेवर हे स्टेशन आहे.
लोकसंख्या (१९२१) ११४५२

विजयानगर राजाचा दिवाण चिबण्णा उडियार याने इ. स.
१३९४ साली हा गाव बसविला. व त्यास आपली पत्नी 'अनता'
हिचे नाव दिले. याच चिबण्णांना त्याच मुमारास अनंतपुर येथे
असलेला मोठा तलाव बांधला. या तलावात पद्मेश्वरी नदी
अडविली आहे. विजयानगरच्या राजांपासून हुनुमण्या नायडू-
पैत्री हे घराण्यास या भागाची सनद सोळाव्या शतकात
मिळाली. या घराण्याकडे हा प्रदेश दोन शतके येत होता इ.
स. १७५७ साली गुतीचा सत्त्याने ६ मुमारास या गावास
वेढा दिला होता. परंतु ५०००० रुपये मिळाल्यावर त्याने वेढा
उठविला. इ. स. १७७५ साली हैदराने गुती व बहारी जिझन
या भागातून ६५००० रुपये उकडले तेथील पाळेगारास या
रुम्याचा भरपाई करता व आल्यामुळे हैदराने त्यास कैदेत
ठोकले व त्याचा प्रदेश आपले राज्यास जोडला. यापुढे त्या
घराण्याने डोंळे वर काढले नाही. बयोदंड पाळेगार इ. स.
१७८८ साली मरण पावला यानंतर लवकरच टिपूने या घरा-
ण्यातील कोणी यादवर त्यास नास देऊ नये म्हणून त्या घरा-
ण्यातील सर्व पुष्पास पांढी देण्याचा हुकूम केला, व त्या
सर्वांस गावाबाहेर पांढी देण्यात आले. त्या दृष्ट पाळेगाराचा
तिसरा पुत्र श्रीरामपट्टणास होता तो निसटला व काळहस्ती
येथील राजाच्या आश्रयास आऊन राहिला. इ. स. १७९९
साली तो परत अनंतपुरास आला पण तो निजामास लवकरच
शरण आला. निजामाने त्यास विठ्ठलपुर गाव इनाम दिला.
इ. स. १८०१ साली तो मरण पावल्यावर मुख्य शाखेची
नकल झाली.

इ. स. १८९९ साला मेथ म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली.
इ. स. १९०३-४ मध्ये उत्पन्न १७५०० व मध्ये १९०००
होता. अनंतपुर गावाभोवती बागाईत असल्यामुळे ह्या रोगट
आहे. युरोपियन लोकांची वस्ती चांगल्या ठिकाणी झाली आहे.
पाऊस सरासरी इ. स. २०.२९ मेघ चांगला डाक वगळा आहे.
एक बॅंकेज, तीन हायस्कूल, सरकारी ट्रेनिंग शाळा, व इतर
काही शाळा आहेत. एक जिल्ह्याचा कारागार आहे धान्य,
लोखंड व तिरकोळ माल यांचा व्यापार चालतो. मुख्य पोलिस

कचेरी, मॅजिस्ट्रेट कोर्टे, मुख्यतः तुरुंग वगैरे कचेऱ्या आहेत.
[इ. मं. ५ अगोदर. इ. गाड, सेंट रिपोर्ट]

अनंतपुर—म्हैसूर सत्त्याने. शिमोगा जिल्ह्याच्या सागर
तालुक्यातील एक खेड. उ. अ. १४ ५' व पू. रे. ७५'
१३'. लोकसंख्या मुमारे चारशे पूर्वी यास अंधापुर असे नाव
असून हे महत्त्वाचे ठिकाण होते. अंधापुर नावाच्या राजाने हे
वसविले पुढे आठव्या शतकात हुचा राज्याचा संस्थापक
जिनदत याने अंधापुराम जिंकले अकराव्या शतकात अंधापुर
गाव चालुक्यांच्या राज्यात मोडत होता. इ. स. १०४२
साली १२०० ब्राह्मणास या गावाचा अग्रहार केला होता व
इ. स. १०७९ साली हे गाव राजधानीचे ठिकाण होते असे
दिसते सतराव्या शतकात केलदी राजा बेंकट्या नाईक याने
शिवाचार मठ स्थापिला, चपकसरस गावाचा तलाव बांधला
आणि गावाचे नाव आनंदपुर असे ठेविले त्याचे ह्वातर
हरी अनंतपुर अस झाले आहे हैदर आणि टिपू यांच्या काळात
या गावावर पुष्कळ वेळा मोहिमी झालेल्या होत्या (इ. मं. ५)

अनंतफंदी—नगर प्रांतात संगमनेर म्हणून जो मोठा गाव
आहे तेथील हा राहणारा होय. हा वाजसनी ब्राह्मण होता, व
याचे गोन कौडिण्य होते. याच्या बापाचे नाव कयानी याव
व आईचे नाव राज्याई (राज्याई—महाराष्ट्र कविचरित्र, सत-
कविकाव्यसूचीकार गज्याई लिहितात, हा कदाचित मुद्रकदोष
असेल) असून याचे आजनाव घोलप होते संगमनेरास मलोक-
फंदी म्हणून एक चमत्कारिक फंदीर होता, त्याचा याचा
फार स्नेह असल्यामुळे लोकानी त्याचे फंदी ह् उपाद दे यास
जोडले, व तेव्हापासून यास अस नाव पडल याचे जन्म शके
१९९६ रक्षादि नामक खवत्सरी झाले होते व हा मरण पावला
त्या वेळी ७५ वर्षांच्या वयाचा असून त्या वेळेस शालीवाहन
शक १७४१ होता.

अनंत फंदी पूर्वी तमाशा करात हिडत असे व स्वतः रच-
लेल्या लवण्या तमाशात म्हणून पोल्यास माचवीत असे एकदां
असे झाले की, अहल्याबाई होळकरीण संगमनेरास येऊन उत-
रली असता तिच्या याचे वृत्त कळल त्यावरून तिने यास
घोलप आणून त्यास सांगितले की, जे कृत्य तुम्हीं करता ते माझ-
णास करणे योग्य नाही. तेव्हापासून याने तमाशा करणे
सोडून दिले व कथा करणे थारले यापूर्वी अनंतफंदी होळकर
राज्यात गेले असता यादेने त्यास तमाशा ऐवजी कीर्तन कर-
ण्याचा उपदेश केला होता. त्यानवर लोकप्रहास्तव यावेळी
एकदाच तमाशाळा फंदीने सुरुवात केली असता अवचित
संगमनेरास अहिल्याबाईची स्वारी झाली व तिने फंदी तमाशा
करीत आहे ह् ऐकून त्याचे डोंके मारण्याचा ह्कूम केला. हें
वृत्त तमाशांत फंदीस समजताच त्याने तमाशाचे कीर्तनांत
परिवर्तन केले. तेव्हा यादे वृत्त होऊन त्याला बक्षिस
पुढे गेल्या, अशी एक दुसरी कथा आहे (म.

याची कविता कटाव, फटके, लावण्या व वृत्तित श्लोक आर्या आणि ओंव्या अशा प्रकारची असून ती प्राय सर्व मराठी भाषेत आहे. ओंवबद्ध असा याचा एकच माधवप्रथमान आहे. अनंतफंदीस श्रीपतफंदी अथवा सवाई फंदी व बापूफंदी या नावाचे दोन पुत्र होते. सवाईफंदीहि कवि होता. याचे वंशज हवीं सगमनेरास आहेत. (नवनीत)

अनंतफंदीची बाणी रामजोश्यासारखी सुसंस्कृत नसली तरी ती प्रसादयुक्त व जोरकस आहे. त्याच्या कीर्तनाची सर्व महाराष्ट्रभर प्रसिद्धी होती. त्याच्या समकालीन साहिबाराजे मत त्याविषयी उत्तम होतं हे होनाजी बाळाच्या फंदीवरील लावणीवरून उघड होतं

फंदी अनंत कवनाचा सागर अजिंक्य ज्याचा हातखडा ॥

चमत्कार चहुकडे आलतो सधरीवर ज्याचा झेंडा ॥ धु० ॥

× × × ×

सरस्वती जिह्वाभिः अक्षर्यी भग नसे ज्याच्या हास्या ।

कवन बहुत उदरामभिः भरल कणस जसा मोठा कापा ॥

फंदीच्या माधवप्रथात सवाई माधवरावाच्या श्रुत्युक्ती वया वगैरे केली आहे. याचे ६ अध्याय असून, ओंव्या ३६० आहेत. शिवाय या कवीच्या लावण्या व फटके अनेक आहेत. यास ऐतिहासिक कवि म्हणता येईल. याच्या काव्यावरून तत्कालीन इतिहासावर बराच प्रकाश पडतो. खड्यांच्या लडाईंवरचा फंदीचा पोवाडा प्रसिद्ध आहे. सवाई माधवराव, दुसरे बाजीराव, नाना फडणीस, होळकर, फत्तेसिंग गायकवाड वगैरे त्या वेळच्या थोर व्यक्तींवर फंदीने फटके रचले होते. याने हिंदुस्थानी लावण्याहि रचल्या होत्या.

अनंतफंदीचे वडील चिरजीव श्रीपत उर्फ सवाई फंदी हेहि चांगले कवि होते. "फंदी मूल" ही अधरें याच्या कवितेच्या शेवटी आढळतात. याने गायकवाडीत वर्षासन मिळविले. सवाईफंदीचा रावबाजीवरचा पोवाडा सर्वांच्या तोंडा होता, त्यात तत्कालीन दुःसिद्धि, पेशव्यांचे दुर्गुण चांगले रेखाटले आहेत.

उज्या केशरी टिळा वस्तुरी कमालखाना हार गजरे ।

गहेनाजी घहेनाजी असली जवळ शालखीच्या हुजरे ॥

जुनीं मागले ती कणसाला मंदार नैर त्याचीं वुज रे ।

चार चढारी भटारि हलके जाणुनि ये अलबत मुजरे ॥

× × × ×

शाल्योदन मिष्टान भोगता सवा थोर ज्याचा सवता ।

बोविस वपे चैन भोगिली, राज्यप्राप्ति जाणुन नवता ॥ धु० ॥

या फटक्यावरून कवीचा निर्भयपणा व्यक्त होतो.

(सं. क. का. सू. अ. को. नवनीत, महाराष्ट्र कविवचन)

अनंत वडवे—अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात हा कवि होऊन गेला हा कवि प्रल्हादयुवाचा नातू होय. याने आपल्या आज्ञापासून प्रवृत्तवाधित उचललेली दिसते. याने आपल्या गुरूवर गोपाकायक नावाचे जे कवन रचिले आहे ते

प्रारंभ्य आहे. याने लिहिलेले प्रथम—(१) मल्हारी माहात्म्य (ओंव्या १३८), (२) श्रीमद्भागवतच्या पंचमस्कंधातील भर्ताृयान (ओंव्या १०२), ब्रह्मोत्तर खंडाच्या आधाराने लिहिलेली (३) शिवरात्रीमहात्म्य (ओंव्या ७२) व (४) प्रदीप-महात्म्य (ओंव्या ७५) या खेरीज काही स्फुट पदेहि आहेत. [सं. क. का. सू. महाराष्ट्र कविवचन.]

अनंतमूळ—नावे—अनंत मूळ (अनंत वेल), सुगंधि पाळा, सारिवा (संस्कृत), ममबु, उपल्लसर, ननरे इत्यादि नावे या वनस्पतीस आहेत. उत्तर हिंदुस्थानात बंगाल प्रांतात व दक्षिणेत त्रावणकोर ते तिलोनपर्यंतच्या सर्व प्रदेशात अनंत-वेल सापडतो.

इमर्जी सासंगरीत्याच तोंडाचा रफ शुद्ध करण्याचा शुभ या वनस्पतीत असल्यामुळे तिचा एतद्देशीय औषधात उपयोग करतात, बहुधा काढा रिया पाकाच्या रूपात अनंतमूळ देतात, सूज कर्मांवरण्यास, प्रवृत्ति स्वास्थ्यावरिता व मूर्तरेचक म्हणून याचा उपयोग होतो. अग्निमास, ज्वर, रफदोप, उप-दशादि विरारापरहि अनंतमूळ देतात. कधी कधी सनध वेलीची पूड करून तांदुळाच्या कण्हेरीत घालतात अगर बाळ-लेल्या पावाचा काढा करतात. बाजारात अनंतमुळाच्या लहान लहान जुव्या मिळतात त्यात एक अथवा अधिक झाडाच्या मुळ्या बांधलेल्या असतात. अनंतमुळाच्या एक शेरास १२ आणि अगर रुपया पडतो. युरोपमध्यें अनंतमुळाच्या ए११ पोडाला १॥ अथवा दोन शिलींग पडतात—[वॅट, पदे, Ayurvedic system of Medicine by N. N. Sen Gupta Vol. III.]

अनंतराम—याने स्वानुभूतिनाटक नावाचें एक अन्यो-क्तिर नाटक लिहिले.

अनंतशयन—त्रावणकोर येथील विष्णूस्थान येथे १४ हात लांबीची विष्णूची मूर्ति शेपावर निजलेली असल्या कारणाने या स्थळास हे नांव पडले आहे. आनंदगिरीने आपल्या शक्रविजयात असे लिहिले आहे की, भगवत्पूज्यपाद श्रीमच्छं-वराचार्य येथें दिग्विजय करीत फिरत आले आसता या स्थळी देवदर्शन करून एक महिनापर्यंत राहिले होते व येथे त्यांस उपनयनादिसंस्कारहीन असे विष्णूशर्मादिक साहा प्रकारचे वैष्णव आढळले होते. तेव्हा आचार्यांनी त्यास बोध केला व पुनः ब्राह्मण्यांत आणिले. पेशवाईत मुद्दा या देवस्थाना-विषयी पूर्ण माहिती असून, त्यावेळच्या एका पत्रात त्याचा उल्लेखहि आहे.

अनंतसुत (मुद्रल)—हेच कृष्णदास मुद्रल काय? नाथापूर्वी एक वर्ष समाधिस्थ झाले असावे असे महिपति-वावा म्हणतात. तेव्हा समाधिश्चक १५२०. प्रथम—रामायण, इतिहासविवरण, कालियामर्दन (सं. क. का. सू.)

अनंतसुत (विठ्ठल)—हा कवि मुमारे ७० वर्षापूर्वी वडोद येथे होऊन गेला. त्याचे वडील अनंत हांगा नदीच्या

कांठी पिंपळगांव येथे रहात; त्यांच्याकडे पिंपळगांव व इतर तीन गांवे यांचे जोशीपण व कुळकर्णीपण आहे. विठ्ठलाच्या आईचे नांव राधाबाई. त्या वारल्यानंतर अर्धतऱ्ही संन्यास-दोषा पेतली. विठ्ठलाने बडोळांनाच गुप्त केले होते. अनंतमुताचा "दत्तप्रबोध" हा एकच ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्याचे पहिले ३७ अध्याय शिवपुराण, नारदपुराण, व वसुपुराण यांच्या आधारे लिहिले असून, त्यांत दत्तात्रेयाच्या पौराणिक कथा वर्णिल्या आहेत; पुढील २४ अध्यायांत दत्त-संप्रदायातील संतांच्या कथा आहेत. कथोने आपल्या तीर्थ-रूपांची भगवद्भक्ति व त्यांना झालेला साक्षात्कार या ग्रंथांत चांगला वर्णिला आहे; त्याचप्रमाणे आपली दत्तात्रेयांची गुप्त-परंपरा दिली आहे, यांत एके ठिकाणी दत्तसंप्रदायाचे स्वरूप जे सांगितले आहे ते विशेष वाटल्यावरून पुढे देत आहोत:-

निचानासि दक्षिणोत्तरम् । सुप्रसन्नं लेखी भूषण ।
विषले स्वचक्र पीतवसन । कथं रक्षण अयापि ॥
सैषानोनी सर्वासी । पिंपळयाणा सांप्रदायासी ।
पिंपळया पठाका निधयेसी । दोषा श्रीहरीसी मालसी ॥
होवळे करविले परिधान । तैसिचि करविले कीर्तन ।
होचि कम मर्वालागोन । करिती आचरण त्या रीतीं ॥
उमे राह्यां कीर्तनीं उषडे । पापुडे नसावे अंगडे ।
कांस चानोनि वाडें कोडें । गावे पवाडे प्रीहरीचे ॥
ही आज्ञा शिरीं वाहोन । साप्रदायी करिती कीर्तन ।
सप्त पिंडी वरदान । निवराजा वाचन जाडुलेंगे ॥

हा पीतवस्त्र परिधान करणारा व उषण्याने कीर्तन कर-
णारा निवराज संप्रदाय हल्ली अस्तित्वांत आहे.

(महाराष्ट्रकविवरिय)

२-संतकविकाव्यसूचीकार एका अनंतमुत विठ्ठलाची माहिती देतात तो व बरील एक नसावेत. याचे ग्रंथ-
पद्धत (१५९४), गजगरीजत, सुधन्यावधान (?)
तादकाव्य, गडहदुमानमेत.

अनमदेश.-राजपिंपळगाच्या दक्षिण (रेवाकांड मु. ६)
मानसेल मधील ठिकाण. पहिला मुळतान अहमद (१४११-
१४४३) याचा मित्र व मसलत देणारा शेखअहमद याच्या
जन्मदिवसानिमित्त 'बांधलेली मशीद येथे आहे (मुं. मं. ६)

अनयमलय-उ. द. १०° १५' ते १०° ३१',
व पू. ७६° ५१', ते ७७° २०', मद्रास, इलाखा. कोइमतुर
जिल्ह्याच्या दक्षिणेस पसरलेला सद्यादि पर्वताच्या एक भाग.
ह्याम हवीचा डोंगर अर्धहत्ति नांव आहे. या डोंगरावरील हवा
नोलगिरी डोंगराप्रमाणे आहे.

या डोंगराच्या दोन ओळी आहेत एक खालची व दुसरी
वरची. खालच्या ओळीची सरासरी उंची ३००० ते ४५००
फूट असून वरच्या ओळीची उंची ८००० फूटपर्यंत आहे,
खालच्या डोंगराचा उत्तरीवर १८५०० एकर जमीन कों-
कोचे मळे करण्याकरिता तयार केली आहे. डोंगरात जंगल

अप्रतिम आहे. येथील सागवान नामांकित आहे. डोंगरातून
सागवान बाहेर काढण्याचे काम हत्ती करतात. त्याचप्रमाणे
माल तळावर आल्यावर तेथून एकदम खाली आणण्याची
व्यवस्था एक चार बांधून केली आहे. या डोंगरात सांपड-
णाऱ्या निरनिराळ्या वनस्पतींचे, लांकडांचे व तंतूचे नमुने
कोइमतुर येथील जंगलपदार्थसंग्रहालयांत ठेविले आहेत.
या जंगलांत शिंकर पुष्कळ सांपडते. गवे, सांबर, वाघ, अस्वलें
वगैरे पुष्कळ आहेत.

कांठी जंगली लोक या जंगलांत रहातात त्या लोकांच्या
जाती-कादन, मुदुवन, पुलेयन, मलसर इत्यादि. (इ. गं. ५)
अनयमुडी- (हत्तींचे काळ) मद्रास इलाखा. त्रावणकोर
संस्थानाच्या अगदी ईशान्येकडील कोपन्यास असलेले सद्यादि
पर्वताचे शिखर उत्तर अक्षांश १०° १०' व पू. रेखांश ७७° ५'. या
डोंगराची उंची ८८३७ फूट असून दक्षिण हिंदुस्थानांत
याच्यादत्त कांठ डोंगर नाही. या डोंगरावरून कोइमतुर, मद्रुरा
व मलशार जिल्हे आणि त्रावणकोर व कोंचीन संस्थाने या
प्रदेशाच्या देखावा अप्रतिम दिसतात. निरन दिवशी पश्चिमेकडे
समुद्र वेढील दिसतो. कोंकोची लागवड या भागांत सुरू
होण्यापूर्वी येथे पुष्कळ शिंकार मिळत असे. नैऋत्य दिशेकडील
पावसाळा सुरू असतो हत्तीचे कडप जंगलात जाळतात.
(इ. गं. ५)

अनरुप्य- (१) सूर्यवंशी इक्ष्वाकु कुलोत्पन्न पुरुषराज
त्याचा कनिष्ठ मुलगा जो व्रतदस्तु त्याचा द्वितीय पुत्र. यास
हयैश्व आणि वृद्धेश्व असे दोन पुत्र होते. हा अयोध्येस राज्य
करीत असता रावणाने येथून त्यास जैकले. रणार व मरते
सद्यची अनरुप्याने त्यास बाप दिला की माझा वंशज तुला
सजुल नाश करील. (वा. रामायण उत्तर ० स. १९)

(२) सूर्यवंशी ऋतुपर्णाचा पौत्र. ऋतुपर्ण-सर्वकर्मा
—अनरुप्य—पितृ. अशी परंपरा आहे.

(३) कार्तिक मातांत ज्योती मांसाशन वर्ज केले आहे
अशा आचीन राजांपैकी एक (महाभारत १३. ११५, ५५६१)

(४) सूर्यवंश व सूर्यास्त या काळी ज्यांचे नामस्मरण
करावे अशा राजांपैकी एक (महाभारत १३. १६६, ७६८५)

अनला (१) सुरमिकच्या रोहिणीची दुसरी कन्या
होची कन्या शुक्र (महा. कथे).

(२) माल्यवान राक्षसास सुंदरी नामक भायेंगासून झालेली
कन्या व विश्वासूची पत्नी. हिची कन्या कुंमिनरी. (वा.
रा. उत्तर ० स. ६१)

अनवरुद्दीन-कर्नाटकचा नवाब. यानें मूळ शिपाई-
निरीवर आपले नशीब काढले. याला प्रथम निजामउलमुल्कानें
कर्नाटकच्या मालराजाचा कारभारी नेमिले. त्या पालराजाचा
पुढे मृत झाला व त्या भवेंकर हयाकडे हुलेश करून अन-
वरुद्दीनाने विश्वासपातऱ्याने स्वतःच कर्नाटकची माद्री बळ-
काविली. प्रथम तो द्वितीया यादशाहाच्या पदवी नेकरीस

लागला व लवकरच पुढे कोरा जहानाबादचा सुभेदार नेमला गेला. परंतु त्याच्या अव्यवस्थित कारभारामुळे किंवा गैर आचरणा-मुळे त्याला प्रांताचा वसूल करून बादशाहाच्या खजिन्यात भरता येईना म्हणून तो ती नोकरी सोडून अहमदाबादला गेला त्या ठिकाणी निजामउल्मुल्काचा बाप गाझीउद्दीनखान याने सुरत शहरांत त्याला एका मोठ्या प्रांतीच्या व जबाब-दारीच्या जागेवर नेमले. गाझीउद्दीनाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा दक्षिणेकडील प्रांताचा सुभेदार बनला तेव्हा त्याने अनव-रुद्दिनाला कर्नाटक आणि राजमहेंद्री या प्रांतांवर देखरे-खीस ठेविले या प्रदेशांचा कारभार त्याने १७२५ ते १७४१ पर्यंत केला व त्याचाच पुढे तो नवाब बनला पुढे निजामउ-ल्मुल्काचा नातु मुजफ्फरजंग याच्या बरोबर झालेल्या लढाईत तो मारला गेला (१७४९) त्या वेळी त्याचे वय १०७ वर्षांचे होते असे म्हणतात त्याचा थोरला मुलगा कैद झाला आणि दुसरा मुलगा महमद अली त्रिचनापल्लीला पकडून गेला. या नवाबाच्या स्तुतिपर अनवरनामा नावाचे वीरसंप्रधान काव्य अशदी नावाच्या कवीने केलेले आहे. त्यात मेजर सॅरेन्स याचे पराक्रम आणि इंग्लिश व फ्रेंच यांच्या हिंदुस्थानातील लढाया यांचे बरेच यथातथ्य वर्णन केलेले आहे. अन-वरुद्दीनखानाचा मुलगा महमदअली याला हैदराबादचा नवाब नासिरजंग याने कर्नाटकच्या सुभेदारीवर कायम केले.

[मील, ओरिएंटल बायोग्राफिकल डिक्शनरी. इतिहास-समग्र, पु. ३. पृ. १७]

अनवरुद्ध=(अनतहल्ली) विजापुर जिल्ह्यात फलादगीच्या आग्नेयीस पांच मैलावर एक लहानसे खेडे आहे. लोकसंख्या सुमारे एक हजार. गावात अनत, मासुति व रामलिंग अशीं देवळे आहेत. येथील वनतऱ्या देवळांत शेपट्याची विष्णूची मूर्ती पायाची लक्ष्मी व नाभीतून निघालेला कमल-सन व्रद्धा यासहित आहे. त्याच्यावर विष्णूचे दशावतार दाखविले आहेत. देवळाला दुसरा मजला आहे. गोविंदराव चिंचणीच्या निघनानंतर वारस नसल्यामुळे अनवरुद्ध खालसा झाले (सु. मं.)

अनवरी—आहदुद्दीन अली अनवरी हा इराणचा कवि. या-चा जन्म खोरासानमध्ये १२ व्या शतकाचे श्रारमी झाला. सुलतान सजीर याच्या तो खास मर्जीतील असून प्रत्येक स्वारी-बरोबर तो दप्तर असे हँडारण्णला सुलतानाने वेढा दिला असता अनवरी व त्याचा प्रतिपक्षी राशिदी यांच्यामध्ये काव्यविषयक रणकदन सुरू होते राशिदी ह्या क्लियात होता यांची काव्ये बाणावरून झडून तिकडे जात होती असे म्हणतात. १२ व्या शतकाच्या अखेरीस मल्ल येथे त्याचा अंत झाला “दिवान अनवरी” या त्याच्या काव्यसंग्रहात पुष्कळ मोठ्या कविता व काही धोणागीतें होती “खोरासनचे अश्रू” हा याचा सर्वांत मोठा प्रघ होय. सादीने आपल्या गुलिस्तानांत,

त्याच्या काही कविता घेतल्या आहेत. हा आपल्या काळातील सर्वांत मोठा ज्योतिषी म्हणून प्रसिद्ध होता.

अनवलोभनः—हा द्विजांच्या सोळा संस्कारांपैकी एक संस्कार आहे शुद्धकर्म सांगणाऱ्या सर्व गृहसूत्रांतून हा संस्कार सांगितलेला नाही. आश्वलायन गृहसूत्रात पुंसवन संस्कारानंतर हा संस्कार सांगितला आहे. गर्भिणी स्त्रीच्या तिसऱ्या महिन्यात हा संस्कार करावयाचा असतो. गर्भिणीच्या गर्भाचा नाश न व्हावा यासाठी हा संस्कार करावयाचा असतो व म्हणूनच त्याचे नांव अनवलोभन (न अवलप्यते गर्भाऽनेन) असे आहे. बहुतेक हा संस्कार पुंसवन या संस्काराबरोबरच केला जातो. यातील मुख्य विधि म्हणजे अक्षगंधा वनस्पतीचा रस गर्भिणीच्या पतीने तिच्या उजव्या नाकपुडीत पिळावयाचा असतो. या रससेवनाच्या योगाने गर्भाचा नाश होत नाही अशी भावना आहे. ह्या रससेवनाचे वेळी जो मंत्र पठित आहे ‘माह पौत्रमथं नियां’ तोहि अर्धदृष्टया यथार्थ आहे.

अनसूया—तालुका वाघीम, जिल्हा अकोला वाघीमच्या आग्नेयीस १५ मैलांवर हे दोनहजार लोकवस्तीचे खेड आहे. पूर्वी हे एका परगण्याचे मुख्ण ठिकाण होते. श्याङ्गुपीवेलून या गावास हे नांव पडले असे मानतात. या ऋषीचे देऊळ हल्ली ओसाड असलेल्या गावठण्यात आहे देऊळ हेमाडपती पंथाचे असून गावातील लोकांनी देवळाकरिता सहा शेते अलीकडे खरेदी केली आहेत जवळच एक पायऱ्याची विहीर व नाला असून त्यात पाणी बारा महिने असते विहिरीच्या एका बाजूस एक सतीचा हात खोदलेला आहे. याविषयी निरनित-ळ्या गोष्टी सांगण्यात येतात हात धागव्यानी भरला असल्या कारणाने तोच फक्त जळला नाही. या सतीची अशी गोष्ट आहे की हिचा पिता दक्ष आणि नवरा शिव यांच्यामध्यें भोग झाल्यामुळे हिने आत्महत्या केली तिच्या नवऱ्याने तिच्या शरी-राचे तुकडे तुकडे केले ते तुकडे ५१ ठिकाणी पडले. हात या ठिकाणी पडला व विहिरीवर खोदला जाण्याचे हे कारण असे समजतात. या गावची आसपासची जमीन हलकी आहे. इ. स. १८१९-१९०० च्या दुष्काळात येथील डम्याळ तलाव उपसला असल्यामुळे यात बारा महिने पाणी असतें. दुसरी तान तळी आहेत. पण पाणी नेहमी नसतें, एकदरीत पाण्याचा पुरवठा अपुरा आहे. येथे पोलीस कचेरी, व शाळा असून आठव-ळ्याचा बाजार भरतो (अकोला डि. मं.)

अनसूया (१) कर्मवृत्तीस देवहूतीपासून झालेल्या नऊकन्यातील एक स्वायम्भू मन्वतरातील व्रद्धमानसपुत्र अत्रि-ऋषि त्याची जी.

(२) देवस्वत मन्वतरात अत्रि पुन उत्तम होऊन अनसूया ही त्याची माया म्हणून झडले आहे

अनसूया ही परम पतिव्रता महातपस्विनी होती. हिचा विशेष इच्छास असा आढळतो की एकदा दहावर्षीयक अनाघ्नि शिवाला असता हिने स्वतःपोवलाचे फळे, मुळे, उदक

इत्यादि निर्माण करून बहुत प्राण्यांस वाचविले होते. दुसरे असे की मांडव्य ऋषीस शलावर चढविले असता त्या शलाका अंधःकारांत एका ऋषिपत्नीचा घरा लागला असता तिला तू सूर्योदयी विधवा होशील म्हणून मांडव्यानें साप दिला. ऋषिपत्नीनें सूर्योदयच होऊं दिला नाही. प्राणिमात्रांचे व्यवहार कुंडित झाले. सर्व ऋषि आतां करावे काय याचा विचार करीत असता, ती ऋषिपत्नी अनसूयेची परम सखी आहे असे समजले, व सवने ऋषि देवांस पुढें करून दिला धरण आले. व त्यांनीं सवें वृक्ष निवेदन केले. अनसूयेनें ऋषिप्रार्थना मान्य केली आणि आपल्या तपःसामर्थ्यानें आपल्या सरीस वैधव्य येऊं न देतां सूर्यास उदयास आणिले. विश्वकूटाच्या दक्षिण अरण्यांत अत्रिऋषींचा आश्रम असतांना, राम सीता-लक्ष्मणासहित त्या आश्रमांत ऋषिदर्शनार्थ गेले. त्यावेळीं अनसूयेनें सीतेस फार ममतेनें वागवून व परितोषार्थं शिकवून, तिला दिव्यवस्त्र व अंगराग अर्पण केला. तें वस्त्र परिधान केल्यानें व अंगरागाचें अनुलेपन केल्यानें शरीर सुशोभित व विगतभ्रम होत असे. (या. रा. अयोध्याकांड सर्ग ११७.)

अभिमुक्त दत्तात्रेयाची ही माता होय. ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे दिव्या पातिनत्याची परीक्षा करावयास भिक्षामिषांन आले असतां हिनें आपल्या सामर्थ्यानें त्यांस लहान बालकांचें रूप दिले व तेच पुढें दत्तात्रेयरूपांन अवतरेले अशी कथा आहे.

अनळः—(१) आग्नेयी दिशेचा दिक्पाल वज्र. याचे मुलगे चार. कुमार, धात, विशाल, नैगमेय, (महा. आदि. ६७)

(२) विभीषणाच्या चार राक्षस अमात्यपैकी एक.

(३) गडडाचा पुत्र. (महा. उद्यो. ११)

(४) यमसभेतील एक राजा, (महा. सभा. ८)

अनाः—अना हें शहर युफ्रेटीस नदीवर वसलेले आहे. एका याविलोनिअन पत्रांत (इ. स. पूर्वी सुमारे १२०० वर्षे) ह्या शहराचा उल्लेख हनात या नांवानें केला आहे. अशुर नक्षिर पाल (इ. स. पूर्वी ८७९) चा लेखक याला अनाड म्हणतो. प्रोक व लॅटिन लेखक याला अनाया व अरब लेखक याला अना, अशा नांवानें संबोधितात. हें शहर एका वेडावर होतें याविषयीं बहुतेक लेखकांचें एकमत आहे.

याविलोनिअन साम्राज्यांत अनाची स्थिति कधी होती हें सुलीच कळत नाही. तरी क्रिस्तपूर्व तीन हजार वर्षांच्या सुमाराच्या एका पत्रांत, सुहीच्या अधिकाऱ्याच्या अमलाखालील प्रदेशांत झालेल्या गडबडीच्या हकीकतींत अनाच्या सहा मनुष्यांचा उल्लेख केला आहे. अना येथें जुलियन यादशाहास इराणच्या स्वारीत पहिला अडथळा आला. खलीफ केम हा हद्दपारीनंतर येथें येऊन राहिला.

बन्नाय लेखाकांनीं व प्रवाशांनीं अनासंबंधीं माहिती लिहून ठेविली आहे. आधुनिक अना शहर युफ्रेटीसच्या उजव्या तीरावर आहे. अर्धो कवींनीं येथील दारूचें वर्णन

व स्तुति केली आहे. येथें जाडा भरडा असा कपडा फफ तयार होतो.

अनागत वंशः—(भविष्य काळवी नोंद.) मेतेय या मावी युद्धावर १४२ पयराडींचें हें एक काव्य पालीत कस्तपांन लिहिलें आहे असें गंधर्व वंशांत आढळतें आणि सासन वंशादीपामध्ये चोल साम्राज्यांत तो रहात असे, असें सांगितले आहे. कांचिपूर येथें तो रहात नसावा असें आपल्यास अनुमान करितां येईल कारण चोल स्वयं या नांवाऐवजीं कर्त्यानें कांचीपूर हेंच नांव वापरलें असतें. बुद्धवंशाचाहि कर्ता हाच असें जें विधान करितात तें बुद्धीचें दिसतें. कस्तपाचा काल किंवा त्याचे दुसरे ग्रंथ याविषयी कांहीच माहिती आढळत नाही. उपतिस्त्वांन अनागत-वंशावर टीका लिहिली आहे. हा उपतिस्त् इ. स. १७० मध्ये सिंहलद्वीपांत लिहिल्या गेलेल्या महाबोधि वंशाचा कर्ता असावा असें कोणी म्हणतात. मेतेय या मावीयुद्धाच्या ठिकाणीं पुढील काळांतील बौद्ध लोकांचा विश्वास वाढत गेल्यानें अनागत वंशाचा धर्चच महत्त्व आहे. तेव्हा त्याचा काल ठाऊक नवणें ही दुःजाची गोष्ट आहे. निकायामध्ये मावीयुद्ध उत्पन्न होतील अशीं विधानां आहेत पण एक खेरीज करून कोणत्याहि निकायांत किंवा पिटकांत मेतेयाचा उल्लेख केलेला नाही. बुद्धवंशाच्या अखेरीस त्याचें नांव आढळतें खरें पण हा भाग मूळ प्रयांताला नसून मागाहून जोडलेला दिसतो. नेत्ती प्रकरणांतहि मेतेयाचें नांव नाही. वर जो अपवादालाग्र प्रय छांभितला तो दीधनिकाय असून त्यांतील सव्यसाय्या (२६) संवादांत युद्धाच्या तोंडीं असें भविष्यचक्रण पातले आहे की, मेतेयाला हजारों अनुयायी मिळतील पण मला सारे बौद्ध-लोक आहेत. महावस्तुमध्ये ही कथा फार प्रचलित दिसते. त्यांत अकरावेळीं मेतेयाचा उल्लेख केला असून दोनतीन उताऱ्यांत तर त्याजविषयीं चविस्तर माहिती दिली आहे. त्याच्या केतुमति बहुराच्या विस्ताराविषयीं आलेली माहिती अनागत वंशाशीं जुळते (महावस्तु ३, २४०=अनागत वंश ८); पण इतर गोष्टी जुळत नाहीत.

या ग्रंथावरून तीन महत्वाचे मुद्दे सुचतात. (१) यांतील कथेंत नवीन भाग असा कांहीच नाही. पूर्वीच्या बुद्धकथांवरच त्याची संततीत उभारणी असून फक्त संख्या व नांवें कायतीं वेगळीं आहेत.

(२) मेतेय आणि पश्चिमेकडील मेसाया (Messiah) यांच्या कल्पनेंत साम्य दाखवण्यास बन्नायचा गोष्टी आढळतात; धर्च कल्पना जरी सारख्या नसल्या तरी पुष्कळसे मुद्दे एका जातीचेच आहेत. मेतेयाचा काळ सुवर्ण युगाचा असून त्यावेळीं राजे, मंत्री आणि जनता राज्य सद्गुणी राखण्याविषयीं आणि सत्याचा जय घडवून आणण्यासाठीं एकमेकांपरोबर स्पर्धा करतील असें वर्णन केले आहे.

(३) मेतेय नांवाविषयीं थोडा थोडा आढळतो तो दूर केला पाहिजे. मेतेय म्हणजे " प्रेमाचा बुद्ध " नसून वें

एक गेजनाम आहे. कदाचित् गौतम या नांवाप्रमाणे ते पंतुक नाव असेल, व "मेत्तयवा चराज" असा त्याचा अर्थ असेल. सुतनिपात मधील दुसरा एक मेत्तैय ऐतिहासिक पुरुष असून त्याचा व याचा काही संबंध नाही. मेसा याचा अर्थ प्रेम असा असून भावीयुद्धाचे मेत्तैय असे नाव देण्यात या शब्दाशी त्याचा संबंध जोडण्याचा हेतु असेल असे द्वाज्याचे खेळ किंवा शब्दश्लेष भारतीय वाङ्मयात वारंवार सापडतात. भावीयुद्धाचे स्वतःचे नाव "अजित" असे यात दिले आहे.

या ग्रंथाच्या एका हस्तलिखित प्रतीत "अनागत बुद्धस्य वर्णना" असे सचच नाव लिहिलेले आढळते. याच नावाचा दुसरा एक गद्यप्रयोग प्रथम असून दहा भावीयुद्धाचे त्याच्यांत वर्णन आठवे मेत्तैय हा त्यापैकी एक आहे. हा ग्रंथ अग्राय भूमिगत आहे.

अनागोंदी—हे शहर तुंगमद्रलदीच्या उत्तरतीरावर असून दक्षिणतीरावरील विजयानगर शहराच्या समोर वसलेले होते. हवी या ठिकाणी पुरातन कालची अनेक देवळे आहेत. बालीची किर्लिया नगरी येथेच होती असे म्हणतात. अनागोंदी हे छोटेसे शहर तटबंदी केलेले होते या ठिकाणी एक लहानसा राजवश घरेब दिवस राज्य करीत होता. पुष्कळ दिवस मेहनत करून अनागोंदीचा किष्ठा तेथील राजांनी वागला मजबूत केला होता. अनागोंदीच्या राजवशाची उत्पत्ति कोठून झाली हे आज कळून येत नाही. पुष्कळ वर्षे ते द्वारसमुद्र येथील होयसळ ब्रह्मळाचे मादलीक होते. फेरिस्ता म्हणतो, सन १३५० पूर्वी सातवें वर्ष या राजवशाचा अंमल अनागोंदीस होता. हस्तिन व शुक्र असे दोन बंधू वाराणसच्या राजाच्या पदरी होते. सन १३९६त वाराणस पडल्यावर ते अनागोंदीच्या आभ्यास येऊन राहिले. तेथे एकाच अनागोंदीची दिवाणगिरी व दुसऱ्यास खजिनदारी मिळाली. त्यामुळे अनागोंदीच्या राज्यास लवकरच मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. सन १३३४त दिल्लीचा सुल्तान महमूद तपलख याचा पुतण्या बाहुद्दिन बंद करून दक्षिणेत आला, त्यास अनागोंदीच्या राजाने आश्रय दिला. तेव्हा सुल्तान महमूदने अनागोंदीवर स्वारी केली, आणि ते शहर काबीज करून तेथे मलीक नावाचा आपला एक कर्मचारी नेमला. अनागोंदीचा पाडाव झाल्यावर हस्तिन व शुक्र यांनी अनागोंदीच्याच समोर हुणमदेच्या दक्षिण तीरावर विजयानगर शहर स्थापले तेव्हा अनागोंदी येथे पाडाव झालेले सरदार व लोक या नवीन शहरात जाऊन राहिले व त्यामुळे लवकरच अनागोंदी शहराचे महत्त्व वाढीस झाले.

या ठिकाणी रंगनाथ स्वामी, व लक्ष्मीदेवी यांची देवळे आहेत. लक्ष्मीदेवीच्या देवळात मास्ती व गवड यांच्या खंडाच्या फारच मोठ्या व शुक्र मूर्ती आहेत, त्या उसबाच्या पेढी भिरवीत नेतात. अनागोंदीपासून २ मैलावर पपातरोवर आहे.

अनागोंदीच्या एका राजाने पडरपुर येथील विठोवाची मूर्ति अनागोंदीस नेली होती ती भागुदासाने परत पडरपूरस आणली अशी एक वार्तायिका आहे.

अशी एक कथा सांगतात की येथील एक राजा आपणाला सार्वभौम म्हणून सर्व पृथ्वीचा वसूल आपल्या खाती जमेल करून, सगळी निरनिराळ्या देशांच्या नावांनी हिशोबात लिही व अशा रीतीने स्वतःची कमेंचू करून घेई. यावरून अनागोंदीचा जमाखर्च म्हणजे काजील हिशोब असा अर्थ पडला. त्याचप्रमाणे अनागोंदीकारभार म्हणजे अराधुदी.

अनासुरवस—अनासुरवस हे प्राचीन सिलिशियन शहर असून पिरैमस (जिहून) नदीच्या मुख्य प्रवाहाच्या पश्चिमेस, १० मैलावर अलेन मैदानात आहे. रोमन साम्राज्याच्यावेळी याला सेपेदिया म्हणत. भूकंपाने शहराचा नाश झाल्यावर जॉस्टिनिअन यादृशाहाने हे शहर बांधल्यामुळे याला जस्टिनोपोलिस (इ. स. ५२५) असे नाव मिळाले. १२ व्या शतकात, केसरजानेनियाचा राजा पहिला थोरोस याने हे शहर आपली राजधानी केली. या येथी याचे नाव अनासुरवस असे होते. अनासुरवसच्या नैसर्गिक मजबुतीमुळे याचदटाईने साम्राज्य व त्यावर चाल करून येणारे सुलतमान याच्या मधील लढायात या शहराने बराच पुढाकार घेतला होता. इ.स. ११९६त हे शहर पुन्हा बांधिले. सैन उद्दोळा, हमदानीद (१०वें शतक) व कैकेत यांनी या शहराची पुन्हा जागडजी केली व अनेक योध्यांनी याचा नाश केला. शहराच्या खालच्या भागाची मित अलिकडची आहे. मल्लभूमि, विजयाची कमान, रंगभूमि इत्यादि अवशेष अजून दृष्टीस पडतात.

अनाथ—हा एक विद्वान शास्त्र होऊन गेला. हिंदुस्थानी भाषेत दोहरेवद असे याचे विचारमाळा आणि सर्वसार उपदेश हे दोन ग्रंथ आहेत.

अनाकैली—(बाळीवाची कळी) एका टोचें नाव तिचेंच दुसरें नांव नादिरा बेगम असे आहे. ही जहागीर बादशहाच्या कारकीर्दीत होऊन गेली. हिची कबर लाहोर येथे अनाकैली नावाच्या ठिकाणी आहे. अनाकैली या नावासबबाने अनेक निरनिराळ्या गोष्टी सांगण्यांत येतात ते जहागीरच्या वेळच्या एका राजकन्येचे नाव होते असे कोणी म्हणतात. कोणी म्हणतात अनाकैली या नावाची एक दासी होती व तिच्यावर जहागीरचे प्रेम जडले. म्हणून अकबराने तिचा जिवंत पुरून टाकिली या गोष्टीत फारसे तथ्य नसले तरी एवढे मात्र खरे की, उपयुक्त कबर ज्या नावाने प्रसिद्ध आहे त्या नावाची झो अकबर किंवा जहागीर यांच्या कारकीर्दीत होती आणि तिच्यावर कोणी तरी राखपुन आपण झाला होता, तसेच तिचा मृत्यूदे अथवा परिस्थितीत आला की, त्या योगाने त्या प्रेमी पुरुषाचे हृदय विदीर्ण होऊन त्याने पुढील वर्षाच्या पदमप थोळी तिच्या अडग्यावर लिहून ठेवल्या.

आहेत — “ वरें ! जर बाय्ला नट भिजेचें मुन मळा पुन्हा पहाययास मिळेल तर मी थंयच निराळाच्या दिवसापर्यंत देवाचे आगार मानीत राहीन. ” [बोल, ओरिएटल बायेंथाकिन्स डिन्शनरी]

“ अर्ली ईंग्लिश इन इंडिया १५८३-१६१९ ” या ग्रंथात विल्यम पिच (१५८८-१९) यानें ही कबर प्रत्यक्ष पाहून तिचें केलेलें वर्णन येणप्रमाणें दिलें आहे “ अना-कॅली (फिच हिला इम्माक केन्ने उर्फ बॉयेंथाचा मगज असें संबोधितो) ही अकबरची एक बायको व राजपुत्र दानियल याची आई होती राजपुत्र सेलीमशी ह्या काहीं सवध उप-डकोस आल्याने अकरारानें तिला भितोत चिपूत मारली. पुढे सेलीम बादशहा झाल्यावर त्यानें तिच्या स्मरणार्थ ही कबर बायली ” बरील ग्रंथात एडवर्ड डेरी (१६११-१९) नावाच्या दुसऱ्या प्रवादयांचेंहि अनाकॅली ही अकबरची आव-डती स्त्री असून, तिच्याशी वाईट चवप ठेवल्यामुळें बादशहा सेलीमला बेचारस ठरविणार होता अस म्हटलें असल्याचें दिलें आहे.

अनावळ.—गुजराती तेढावाल घाग्राणाचा एक वर्ग मासक मघेल (झटेला) देसाई, मस्तान (महास्थानि) अर्ली नावे आहेत यडोयातील (नवसरी जिल्हा, महुवा तालुका) अनावळ गांवावरून बांचें हें नांव पडलें दक्षिण गुजराथेंतील पहिले बसाहतराक अनावळ होत

१. यडोई संस्थानात व्यारा महालांत उन्हाळी किंवा ऊन बाण्याचे झरे आहेत त्या उन्हाळ्याशी या जातीचा सवध जोडण्यात येतो. स्कंद पुराणांत अग्नी कथा आहे की, रावण-वधातच राम सीतेसह पुष्पक विमानातून अयोध्येस जात असता, दिव्य पर्वताच्या दक्षिण उतारावर त्याने अगस्त्यमुनीचा आश्रम पाहिला तेव्हा मुनीचें दर्शन घेण्याकरिता खाली उतरून, त्याच्याच आश्रमार्थ रावणवधार्थ प्रायश्चित्तविधि जेथें केला तें स्वात अनावळ होय. या ठिकाणी एका मिळमेलीच कोणो नसल्याने, हिमालयातील गगनकुलमित्री येवून प्राद्वण आणविले व त्याच्या सुखार्थ गगनजलाचा ऊत धरा रामानें निर्माण केला हे प्राद्वण १२००० असून निरनिराळ्या १२ गोत्राचे होते, त्यानीं शेपाच्या १२००० मुलींशी लग्न केलें त्यानीं रामानें दिलेली दक्षणा न घेतल्या कारणानें मुम्हाला वेद सिद्धिबिण्याचा, याजिकी करल्या किंवा दक्षणा पेण्याचाहि अधिकार राहा-णार नाही चंद्र घर्मे तुम्ही स्वीकारावा, असा त्यांना साप मिळाला याप्रमाणें अनावळ किंवा मघेला माथ्या उत्पत्तीची कथा सांगतात दुसरी कथा म्हणजे रामानें प्राद्वणाच्या अभावीं येथील मिळाना प्राद्वण करून घेतलें व यज्ञ केला यावरून ही जात शुद्ध नसावी व घर्मांतरानें हीन काहीं समावेश झालेला असावा अशी समजूत आहे

नवसरी प्रांतांत यारी वस्ती फार आहे १९११ सालीं यडोई संस्थानांत ९५१२ अनावळ होते व सर्व येतकरी जमी-

नदार म्हणून नोंदले गेले आहेत. मागील खानेसुमारीवरून पाहतां अनावळांची संख्या कमी होत आहेसं दिसतें अना-वळातील थोडें वर्गांला देसाई व कनिष्ठ वर्गांला भधेला म्हण-तात देसाई भधेव्यासी घेटी व्यवहार करीत नाहीत. उलट पन्नीं मघेला वापल्या मुली देसायांच्या घरी पडण्यात म्हणून खटपट करतात. यामुळे कांहीं विचित्र प्रकार आढळून येतात. बहुपत्नीत्व हळीविहद नाही एसादा देसाई पंशाच्या अड-चणींत असल्यास दुसरी बायको करितो व लमाच्यावेळी तिच्या बापाकडून मोठे हुज्रा घेतो. जवर हुज्रा देण्यावेळ्याच्या पदवी-मुळें पुष्कळ बहुकन्याक देसाईकुलें कर्जेबाजारी झालेली दिसतात. गेल्या २५१३० वर्षांत काहीं सुधारणा पडून झालेली आहे. [सु. गें. सेन्सरिपोट]

अनाहगड — पंजाब पतिआळा संस्थानातील एक निजा-मत. उ. अ. २९° ३३' ते ३०° ३४' व पू. रे. ७४° ४९' ते ७५° ५०' क्षेत्रफळ १८३६ चौरस मैल लोकसंख्या सुमारे चार लक्ष. हीत ४ गांव व ४५४ खेडी आहेत. या निजामतींत मधुन मधुन ब्रिटिश मुख्य आहे सन १९०३-४ मध्ये एक-दर उत्पन ७.२ लाख रुपये होते. (६ गें.)

अनाहगड — पंजाब पतिआळा संस्थानातील अनाहगड निजामतीतील एक तहसिल उ. अ. ३०° ९' ते ३०° ३४' व पू. रे. ७७° १४', ते ७५° ४४' क्षेत्रफळ १४६ चौरस मैल लोकसंख्या एक लक्षावर आहे. या तहसिलींत ३ गांव व ८६ खेडी आहेत इ. स. १९०३-४ मध्ये एकदर उत्पन १.८ लाख रुपये होते (६ गें.)

अनाहित — नक्षत्रप्रदायात अनाहित ही एक प्रमुख देवता आहे यज्ञ (५) आणि अवेस्तात इतर अनेक ठिकाणी हिची यरीच साहिती मिळते. “ आद्राधुरा अना-हित ” म्हणजे श्रेष्ठ बालिष्ठ आणि पवित्र अशी ही देवी पंजव्य आणि नैसर्गिक वस्त यांची अधिष्ठात्री असून नक्षत्रमंड-ळात वास्त करिते. येथूनच जगातील सर्व नशा उगम पाव-तात देवीजळ केवळ निसर्गातच प्रसववर्तित उतरून कर्तें अस नाही तर प्राणिजोनातहि त्याचा प्रभाव चालतो, असा महशुसपायाचा विश्वास आहे अवेस्ताप्रमाण पाहता अनाहित पुरुषाच्या बागाची छान्दि करिते, त्याचप्रमाणें त्रियाचे गर्भ आणि दुग्ध पवित्र ठेविते (चदिदाद ७, १६, यस्त ५, ५), उपवर कन्यका आणि प्रसुतिसमयी बायका तिचो आराधना करतात (यस्त ५), वारा, पाऊस, ढग आणि मारा असे चार पाडरे घोडे जगाला जुगले आहेत अशा रथात वसून ती सप्रभास जाते (यस्त ५ २३, १२, आणि ५ १२०) ती योद्धाया जय मिळवून देते आणि त्यांना युद्धसामग्री पुरविते वधेस्ता सूत्रात जगांनीं अनाहितेतीत्यर्थ यज्ञ केले आहेत अशा क्षोरोभास्तार सहित सर्व प्राचीन योराची नावे देऊन शेवटीं अनाहित देवतेचें रूप आणि पेहराव यांचें वर्णन दिलें आहे (यस्त ५, १२२ व पुढे). “ ती डेच, सुदर

न शक्तिमती कुमारिका आहे, तिनें उच कमरपट्टा बांधला आहे, जरतारी झगा अगावर घेतला आहे, कर्णगुपणे, कडी, आणि सुवर्ण मुणुट धारण केला आहे 'इत्यादि

अनाहित ही अनत या सेमेटिक देवीसारखी आहे हिरो-टोटस म्हणतो की, अक्षर लोकापासून इराणी लोक स्वर्गीय देव-ताम्रीत्यर्थ यज्ञ करण्याचे शिकले वेरोसस म्हणतो की, अर्ताक्स-र्क्सस नेमोन (Artaxerxes Mnemon) यानें इ स पूर्वी तिसऱ्या चौथ्या शतकात इराणी लोकानां साणुण मूर्तांचो उपासना करण्याचें प्रथम शिकविलें. अनाहित-पूजा सवध इराणी साम्राज्यावर पसरलेली आढळते. इराणाच्या बाहेर आमनियामध्ये ही देवता दिसते इरेझ (Erez) क्षेत्रात अनाहितेची एक सुवर्ण प्रतिमा असून सध तीविषयी तिच्या मंदिराची व्हाती होती आमनियातील कुलीन घराण्यातल्या मुली त्या ठिकाणीं जाऊन लग्नापूर्वी ति-हास्ताशीं सग करीत. ही धर्माच्या नावाखालीं चालत असलेली धनीति मूळ सेमेटिक असून प्राचीन असर्गोन विवाहपद्धतीचें एक स्वरूप असावें. रोमन अमलाखाली इरेझ येथें छुन्या परंपराना आश्रय मिळ लागला, अनाहितेचे पवित्र पोळ अफि-लीसेने येथें स्वैरतेनें भट्ट लागले, आणि शिंकार करून यज्ञिय पद्धी निवडण्यात येऊ लागले

ह्या इराणी देवीची पॉटस आणि कॅपॅडोशिया येथेंहि आराधना होत असे. मा (Ma) या श्रेष्ठ देवतेची सारूप्य पावल्यामुळें तिच्या देवळात गुलाम स्त्रीपुरुषांची आश्रयाचें दारी होऊ लागली. लीडियामध्ये विशेषत अनाहितेच्या अस्तित्वाचे अवशेष आढळतात ग्रीक लोक तिच्या पुत्रास स्वभावांमुळें एकीकडे अर्थांना देवीशी व दुसरीकडे तिच्या समृद्धिदायक गुणामुळें अॅफ्रोडीटीशीं हिला एकरूप समजतात इराणमध्ये खाल्दीयन नक्षत्रोपासनेचा परिणाम पडून ती शुकाची चादणी बनली, पण तिला पश्चिमेकडे " पर्सियन अटॅमिस " किंवा " पर्सियन डायाना " असें नांव देतात तिला वेल आवडतो म्हणून आर्मनिया, कॅपॅडोशिया आणि लीडिया प्रांतांत "अटमिस टाऊरोपोलोस" असें चुकीन समजतात लॅटिन प्रदेशात क्रिजीयाच्या " मॅग्ना मेटर्सी " (Magnamater) (महामाता) आणि मित्र देवतेची हिया सवध जोडतात.

अनिरुद्ध — श्रीकृष्णाचा नातु प्रद्युम्नाचा मुलगा रुक्म राजाची मुलगी रोचना ती याची व्ही होती विवाहप्रसंगी बराच मोठा कलह झाला होता. यास रोचनेपासून वज्र नावाचा मुलगा झाला होता.

बाणासुराची कन्या उपा ती याची दुसरी व्ही या विवा-हात यादवाशी बाणासुराचें मोठें युद्ध झालें होतें

उपाहरणाची कथा मनोरंजक व सुप्रसिद्ध असून ती नाटक विनोदांनुद्धि दाखविली जाते राजा रविवर्म्याचें उपास्यद्र हें चित्रहि फार मोहक आहे या कथानकांतील नायक अनिरुद्ध

आहे, तथापि त्याचा पराक्रम किंवा दुसरा एखादा गुण त्याच्या-विपरीत श्रोत्यांच्या मनात प्रेम जागृत करीत नाही हें खास

[भाग दश ६१, महा आदि २०१, महा. सभा ९०]

(२) वि स १५२० (शके १४१५) सालीं लिहि-लेल्या इतानदाच्या " भास्वतीकरण " ग्रंथावरील टोकेचा कर्ता व भावश्रमन् याचा मुलगा अनिरुद्ध हा इ स १४६४ मध्ये जन्मास आला एवढीच याविषयी माहिती मिळते.

अनु—सोमवशी यथाविशमिष्टापुन यानें ययातोची जरा ग्रहण केली नाही म्हणून यास मुख्य राज्याधिकार न मिळून ह्या म्हेच्छाधिपत्य पावला. याला सभानर, चधु, परोक्ष असे तीन पुत्र होते. (मत्स्य पु० ३४)

(२) (सोमवशी) यदुपुत्र कोठा त्याच्या ज्यामध बशात जन्मलेला कथकुलातील कुशवश राजाचा पुत्र. यास पुरुहोत नावाचा पुत्र होता

(३) कथवशांत जन्मलेल्या सातवतपुत्र अथ कुळातील कपोतरामा राजाचा पुत्र यास अथक नावाचा पुत्र होता

(४) ऋग्वेदात अनु व आनय याचा राष्ट्र म्हणून उल्लेख आला आहे यदु, पुरु, तुवंश, द्रुघु, वगैरे लोकांबरोबर हेहि उत्तर हिंदुस्थानात परष्णीच्या तीरीं होते याचा इतिहास तित्तन्या विभागात दाशरानुद्धाच्या प्रकरणात सांपडेल.

अनुनय—अनुनय हा पाण्ड पुरुष क्रियाची किंवा क्रिया पुरुषाची प्रेमयाचना करितात त्यासवधी वापरला आहे. या विषयाचें सोपपत्तिक विवेचन करणें ह्याच्यास तीन भाग करावे लागतील विवाहपूर्व अनुनय, विवाहोत्तर दृष्टीतील अनुनय, आणि विवाहाची अपेक्षा नसता किंवा वैवाहिक नियमाविरुद्ध अनुनय विवाहपूर्व अनुनय हा सर्व देशांत दृष्टीस पडतो असे नाही. विवाहोत्तर अनुनय हा मान चोहोंकडे दृष्टीस पडतो आणि तसाच वैवाहिक नियमाविरुद्धहि अनुनय चोहोंकडे दृष्टीस पडतो पुरुषश्रममध्ये देखील सभोगावेष अनुनय दृष्टीस पडतो, तर तो मनुष्य जातींत असला यात नवल नाही अनुनयाचें पर्यवेक्षण विवाहात व्हांवें हा बराच अर्वाचीन प्रकार होय वैदिक काळी किंवा पौराणिक काळी अनुनयपद्धति विकसलेली दिसत नाही. आणि देशात केवळ प्रौढ विवाह असले म्हणजे अनुनयपद्धति असते असें मुळीच नाही. पहिल्या विभागात सीलोनमध्ये प्रौढ विवाह बराच परिचित असून अनुनयपद्धति मुळीच कशी नाही याचें वणन केलें आहे वेदानमध्ये क्रियांसाठी पुरुषाशी अनुनय करण्याचा धदा करणारी माणसें अथर्ववेदातील काही सूक्तांतून येतात गांधर्व विवाहखेरीज करून इतर प्रकारचे विवाहात अनुनयाची कल्पनाच नाही सीता, द्रौपदी, सावित्री यांची जरी कथा घेतली तरी त्यांत विवाहपूर्व अनुनय दिसत नसून विवाहोत्तर पत्नीधर्म फक्त दाखविला आहे म्हणजे वस्तुत अत्यंत प्राचीन काळात सुद्धा अनुनय नाही. दमयंती किंवा दुसऱ्या अनेक राजकन्यांच्या कथा पाहिल्या तरी केवळ दूरस्थ पुरुष व क्रिया

यांनी एकमेकांसयघानें माहिती करवून घेऊन किंवा रूप-वर्णन ऐकून झुरणें किंवा मला चोरून न्या म्हणून कळविणें याच्या पलीकडे कांही मजल गेलेली दिसत नाही.

सध्यांची अनुनयपद्धति सविस्तर वर्णाययाची म्हणजे ती तिच्या आधुनिक स्वरूपांत वर्णिली पाहिजे. हे आत्यंतिक स्वरूप इंग्लंड व युनायटेड स्टेट्साचा उत्तर भाग यामध्ये सापडते हें स्वरूप येथ्यापेक्षा शहरांत अधिक विकसलेले दृष्टीस पडतें. ज्या मानानें जेथें पेंतूक अधिकार किंवा मदत कमी त्या मानानें स्त्रीपुरुषांच्या मोठ्ठ्या व्यवहारास अधिक सैन असणार.

अनुनयपद्धतीच पहिलें अग म्हटलें म्हणजे परिचय होय. पुष्कळशी लसें अशी होतात कीं जेथें विवाह तत्परीतण्याचा परिचय बऱ्याच दिवसाचा किंवा अगदी लहानपणापासूनहि असतो. परंतु अनेक लसें अशींही होतात कीं जेथें विवाह-पूर्व परिचय फारच थोडा असतो मज्जा मारण्याकरिता निदापकाली वागत्या हवेच्या किंवा मीन मारण्याच्या ठिकाणी गेलेल्या तत्परीतण्यांमध्ये तात्कालिक परिचय होऊन त्या परिचयाच परंपरेतान विवाहात होतें, अशी उदाहरणे कित्येक दिसतात. याप्रकारच्या स्थिती-मुळे प्रेमसंपादनपक्षेनं अनेक तरुणी व तरुण असल्या निदापक्षेत्रांत जातात. अनेकांचा विवाहपूर्व परिचय एकदोन प्रसंगी नौकाविहार आणि एकदोन प्रसंगी नाटकास जाणें यापलीकडे नसतों. गेल्या महायुद्धाच्या कालात रजेवर असलेले शिपाई थोडेके दिवस मिळालेल्या मुदीत सहजगत्या भेटेल अशा तरुणींशी लम करून जात. तेव्हा अर्थात अनु-नयामध्ये विवाहपूर्व ओळखीची कालमर्यादा कितरी असते याविषयी नियम सांगता येत नाही. प्रथमचा परिचय जो होतो तो कोणतरी कुटुंबाच्या मित्राकडून व्हावा किंवा मुलीच्या हितचिंतकांनी तिची व तरुणाची गाठ घालावी हे शिष्टमत आहे कोणत्या तरी रीतीने ओळख झाली असली तर ही लपवून धावची ओळख योग्य प्रसंगानें झाली असें दाखविण्याचा पुष्कळ तत्परीतण्यांचा प्रयत्न असतो. परंतु ती किंवा रेशमामार्फत ओळखीपेक्षा स्वयस्कु-र्तान व स्वयनिर्णयानें ओळख करून घ्यावी हा प्रकार पुष्कळ तत्परीतण्यास रुचतो रस्त्यामध्ये सध्याकाळी शहराचा मध्य-भाग ज्यांत नाटकगृह सिनेमा व उपहारगृह असतात, व मोठ-मोठालीं दुकानें असतात तो माण तरुणीकडून व तरुणाकडून गजबजला जातो आणि तेथे काहीं तरी प्रकार करून तरुणी तरुणाच मन आकषण करून घेते.

अनुनयाचें मान नसावा. —अनुनयपद्धतीमध्ये एका गोष्टीबद्दल तरुणात व तरुणीस खटपट करावी लागते. ती ही कीं, आपण दुसऱ्याकरितां फार फिकोर बाळगता, असें दाखवा-वयाचें नाही. आणि पुष्कळदा असें होते कीं आपले प्रेम दुसऱ्यापासून गुप्त ठेवावयाचें.

अनुनय पद्धतीच्या विकासास जी युरोपात व अमेरिकेंत अनुकूल परिस्थिति आहे तिचीं अंगे येणे प्रमाणें—एकतर औद्योगिक दृष्टीमुळे क्रियास बरेंच स्वातंत्र्य प्राप्त होतें. त्यामुळे रोजच्या व्यवहारांत क्रियाची अनेक पुरुषांनी व पुरुषांनी अनेक क्रियाशी ओळख होते. एका ठिकाणी शिकणें, एका ऑफिसांत काम करणें, एका नर्चचे सभासद असणें, एका दुकानात काम करणें, रस्त्यावरच अन्य स्त्रीपुरुषांची ओळख करणें या प्रकारच्या अनेक अंगामुळे स्त्रीपुरुषांची ओळख स्वभाविक होते. वाटेल त्या पुरुषाशी किंवा वाटेल त्या स्त्रीशी तरुणानें किंवा तरुणानें ओळख करावी हें तसेच आईवापास फारसें समत नाही. पण त्यास त्याविषय फारसें काहीं करिता येत नाही पुष्कळदा लोकाना अलीकडे मुलींच्या लमाचे मानमंडीत आपण पद नये असें कळ लागले आहे. युरोपात व अमेरिकेंत देखील आईवापासीं बर शोधून ठेवावा व तो मुलींनी मान्य करावा, ही जी पूर्वागत भावना आहे तिचे अथ आईवापाच्या वर्तनात अजून दिसून येतात. आणि ते तसें आले म्हणजे आईवाप आपल्यावर कोणातरी पुरव लादीत आहेत, अशी कल्पना मुलींस होऊन त्या आपलेल्या पुरुषाचा तिरस्कार, अपमान व द्वेष करू लागतात. मुलींची वृत्ति पाहूनच किंवा तिच्यावर आपण कोणास तरी लादीत आहांत, असा तिला संशय येऊ न देतां छुडवाजुळव मुलींच्या हितचिंतकास करावी लागते तेथें लम जुळविण्याच्या सुरवेगिरीच काम करणाऱ्या मायमावसा विलकुल नाहीत असें नाही. तथापि त्याची खटपट बरीच नियमित झाली आहे. इच्छित तरुणाची व मुदीची स्वभाविक रीत्या गाठ पडेल तर तो पड्यावी, इच्छित तरुणास परीं पाहुणे घोलवावे वगैरे खटपटी अजून होतातच परंतु या खटपटी विशेषकरून बरच्या शुद्धस्वर्गात दिसून येतात. का कीं संपत्तीनें समान असा वर्ष प्रत्येक गांवात नियमित असतो. याकरितां स्वाभाविक योग्याच्या भरोस बाहेरचे योग्य आणावे लागतात

औद्योगिक परिस्थितीमुळे क्रियाची परिचयकसा वाढते एवढेंच नव्हे तर मुलींवर किंवा मुलांवर आईवापास सक्ती करिता येत नाही मुलगी मिळोवते, अर्जिताचा अथ वाजारभाव प्रमाणे परतचांस देते, ठारलेके पैसे व्याकट ठेविते. मुलगा तेच करितो. त्यामुळे जी स्वतंत्रता प्राप्त होते तिच परंपरेतान पेंतूक अधिकाराच्या नियमनात होते

औद्योगिक स्वातंत्र्याविषय अनुनयपद्धतीस जार देणाऱ्या दुसऱ्या सत्या म्हटल्या म्हणजे मज्जा मारण्याच्या जागा होत. सार्वजनिक उपवनें, गटके, सिनेमा, इत्यादि मज्जा मार-ण्याच्या ठिकाणी तरुण पुरुष आपल्या बरोबर मुलींस घेऊन जातात जी मज्जा आपण मारावयाची तिची विभागी कोणी सहचरी असली म्हणजे मज्जा मारण्यास अधिकच आनंद होतो. अनेक ठिकाणें अशी असतात कीं जेथें स्त्रीपुरुषास एकमेकांस

घट घटून वसणे आवश्यक होतं उदाहरणार्थ, दोघांनी मिळून एकत्र पोहोणे, किंवा समुद्रस्नानास जाणे, कृत्रिम वर खाली करणाऱ्या रेलवेमध्यें वसणे इत्यादि असल्या प्रकारची रेलवे अधिक लोकप्रिय करण्याकरिता ती सुद्धा काळोखातून न्यावयाची रोय केलेली असते

अनुभवजन्यज्ञानवादः—सर्व ज्ञान इन्द्रियदत्त निर्दिष्टापासून होते असे मत. या महाप्रमाणें प्राचीनी मन अपदी कोरें असतें. त्यावर इन्द्रियदत्त संवेदना यांत्रिक पद्धतीने नोंदल्या जातात. मनाचे मानसिक कार्यांचा यात काहीच भाग नसतो. मन ज्ञानपूर्ण होण्याच्या या क्रियेत असह्य वैयक्तिक संवेदना असतात. सारख्या गोष्टीच्या वारंवार व न बदलणाऱ्या पुनरागमनांनं नियम उत्पन्न होतात हे नियम म्हणजे साहचर्यांत मिळालेल्या अनुभवाची लेखी विधानें होत. या विधानात 'पाहिजेच' असा शब्द येऊ शकत नाही. असुक परंपरा नेहमी आढळते असे यात विधान असते, व त्यामुळे कार्यकारणभावचें उच्चाटण होतें या सवधातील "अवश्यकतेची" कल्पना सर्वस्वी अनुभवपूर्व असते अनुभवजन्यज्ञानवादामुळे नैतिक नियमाची निरपेक्ष सत्ता नाहीशी झाली. समाज अथवा राजकृतें यांच्या सोयीसुख व्यक्तींचे कल वळविण्याचे कामी नैतिक नियमाचा उपयोग होतो. यानें अनुभवाचा सुलासा होत नाही असा यावर आरोप आहे वैयक्तिक संवेदना क्षणिक असल्यामुळे ज्ञानप्राप्तिस्तव प्रहणशक्तीहून भिन्न मानसिक क्रियाची जरूर असते. प्राचीन ग्रीसमध्ये हे मत विशेष प्रचारात होतें वेकननं हे मत पुन्हा पुढे आणिलें. लॉक, ह्यूम, भिन्न, बेथेम व इतर साहचर्यवादी यांनी हे मत व्यवस्थित केले

अनुमति (१) बर्दमकन्या भद्रा, तिच्या ठाशी अतिशय कृपीपासून झालेल्या चार कन्यापैकी कनिष्ठ.

(२) द्वादशादिश्यातील धाता नावाच्या आदिश्याची स्त्री.

(३) शात्मजी द्वीपातील एक महानदी.

(४) एक ब्रह्मर्षि.

(५) स्कदाभिषेका करिता आलेली एक देवपत्नी.

(महाभारत शल्यपर्व अध्याय ४५.)

(६) पौर्णिमेच्या एक अर्धाकडला दिवस (तै सं १, ८, ८, १, ३, ४, ९, १. काठक संहिता १२, ८ वाजसनेयीसंहिता २९, ६०, ३४, ८५ पर्विश्व ब्राह्मण ५, ६.) या दिवशी देवपितराना पिंड देतात राजामूय यज्ञात हिची देवता म्हणून पूजा करतात.

अनुराधपुर—ह शहर सुमारे १५०० वर्षे सिलोनची राजधानी होतें. तें कदा नदीच्याकाठी ६० पू० सदाब्या शतकात अनुराध नावाच्या (अनुराधा या नक्षत्रावरून ह नांव पडले आहे) राजानें वसविलें. त्यानंतर एक शतकान पंडुनामय नांवाच्या राजानें आपली राजधानी उपतिस्सा येथून हालवून मरील शहरी नेली. ती ६० सनाच्या आठव्या शतकातील धम्म-

बोधी राजाच्या मारकोर्दीपर्यंत तेथें होती. पुढें अकराव्या शतकात पुन्हा तेथें काही दिवस राजधानी राहून नंतर तेथून कायमची हालविण्यात आली. सिंहली शेतकरी लोक याला अनुराधपुर असेहि म्हणतात. या शहराजवळ एक सुंदर तलावहि पडकामय राजानें बांधून ठेवलेला आहे. त्याला विट्टो-रियालेक, जयवापी व अभयवापी अशीं तीन नांवें आहेत. त्याचा एकरुंद घेर दोन मैलांचा आहे याच्या दक्षिण काठापासून सुमारे एक मैलाच्या अंतरावर बोधीवृक्ष आहे. तलावाच्या भोंवती जैन, आजीविक, व इतर कित्येक संप्रदायाच्या संन्याशना राहण्याकरिता जाग वाचलेल्या होत्या या तलावाच्या उत्तरेच्या बाजूला गमिनी उर्फ विलास या नावाचा दुसरा एक तलाव आहे. हे दोन तलाव बऱ्या स्थितीत अस्तित्वात असून भोंवतालचे शहर व काठच्या इमारती ही सर्व मात्र नष्ट झाली आहेत.

या शहराचे सार्य व कीर्ति माळविण्यास तिस्र नांवाचा ६० पू० तिसऱ्या शतकातला राजा कारणीभूत झाला. हा बौद्ध सम्राट अशोक याचा समकालीन होता. ते दोघे मोठे मित्र होते. तिसरा राजा त्याचे सरदार आणि प्रजाजन यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला, आणि बौद्ध संप्रदायाच्या अनेक सुंदर इमारती बांधल्या, त्यापैकी धृषाराम हिचे जे हल्ली धोंडे अवशेष उरलेले आहेत, त्यावरून ही फार सुंदर असावी असे दिसते ही स्थापत्या आसाराची ७० फूट उंचीची इमारत आहे. या इमारतीत बुद्धाच्या अस्थीचे अवशेष आहेत अशी समजूत होती या इमारतीशेजारी तिसरा राजाने बांधलेली इस्सारा मुनिविहार नावाची दुसरी एक इमारत आहे, या इमारतीचीहि फक्त दगडी काम शिल्लक असून बाकीचा भाग पडलेला आहे. हिच्या शेजारी एक लहानसा सुंदर तलाव आहे. १० इमारतीपैकी बाकीच्या सर्व नष्ट झाल्या आहेत.

या ठिकाणचा बोधिवृक्ष २२०० वर्षांचा जुना असून अद्यापि जिवंत आहे. यया येथील मूळ बोधिवृक्षाची एक खादी अशोक सम्राटाने तिसरा राजाला नजर केली, ती त्याने येथें लाविली तिचा हा वृक्ष झालेला आहे, असे सांगतात.

तिसरा राजाच्या मृत्यूनंतर ही राजधानी तामिळ लोकांनी काबीज केली त्याच्यापासून दुत्यगमिनिअभय नावाच्या राजानें एक शतकानंतर पुन ती जिंकून घेतली या राजास सिलोन येथील आस्थापिकात मोठा मान आहे याने हिनेक इमपती बांधल्या. त्यात कास्य धातूचा राजवाडा ही सर्वात शोभायमान इमारत होय. हिची उंची १५० फूट होती. तिला खर्च तीस कोटी रुपये म्हणजे सुमारे तीन लक्ष बौद्ध लागला असें एका बखरीत लिहिलेले आहे या राजाची दुसरी इमारत सोनेरी वाळूची दागवा नावाची आहे. तिला एक हजार कोटी म्हणजे दहा लक्ष बौद्ध खर्च झाला असें बखरीत सांगितले आहे. वयावहि ही इमारत बौद्ध लोक फार पूज्य मानतात. तिची उंची १८९ फूट असून तिला पाळीभापेत महाधूप नाव आहे.

महावज्र नावाच्या मथात या इमारतीचे विस्तृत वर्णन देण्या-
करिता पांच प्रकारचे रचणे पातली आहेत.

अनुराधपूरच्या इतिहासात वर सांगितलेल्या मोठ्यामोठ्या
गोष्टी घडल्यानंतर काही पिढ्या तेथे शातता नांदली, परंतु
इ. पू. १८९ मध्ये तामिळ लोकांनी मोठ्या सैन्यानिशी हल्ला
करून पुन्हा हे शहर घेतले. या हल्ल्यामुळे सिंहली लोक दूर
जंगला पर्वतात पळून गेले ते इ. पू. ८९ साली परत येऊन
त्यांनी तामिळ लोकांना पुन्हा हाकून लाविले हा विजय मिळ-
विणारा सिंहली लोकांचा पुढारी बडगामिनि हा होय. त्यांचे
स्मारक म्हणून अभयगिरि दाम्या नावाचा मोठा स्तूप बांधण्यात
आला. त्याची उंची ४०० फूट होती. हा स्तूपदिह्नी पड-
लेला असून त्याचे अवशेष मोठे शिडक आहेत. या स्तूपाच्या
शेजारी जैन मुनींना राहण्याकरिता पडकाभय राजाने
बांधलेला एक विहार होता. अशा प्रकारच्या अनेक
इमारतींनी शोभितव शालेले अनुराधपूरचे स्वरूप यरीच यथे
दिक्कले. यानंतरच्या काळात दुसऱ्या क्रिस्तिक इमारती बांध-
ण्यात आल्या, त्यापैकी इथी सनाच्या चौथ्या घातकात याव-
ढेली जेतवन भाराम नावाची इमारत अद्याप अस्तित्वात आहे

ह्या अनुराधपूर शहराचा उल्लेख चीनमधून इ.स. ४११-
४१२ मध्ये आलेल्या फाहिआन नांवाच्या बौद्ध यात्रेकरून
आपल्या प्रयात केलेला आहे. ह्या शहरातील अभय व सुंदर
इमारतींचे तेमाल मिश्रच्या विद्वत्तेचे व राजा व प्रजाजन
यांच्या पवित्राचरणाचे फार घुरेल वगैरे त्याने केले आहे.
त्या वेळी अनुराधपूर येथे एक मोठे विद्यापीठ होते. त्याची
प्रसिद्धी गयेच्या काळाच्या नारनन्दा येथील विद्यापीठाइतकी
मोठी होती. या विद्यापीठात वैद्यक, ज्योतिष, काव्य, वाच्य, वगैरे
विषयांचे शिक्षण देण्यात येत असे. येथे बहुतेक पाली
प्रथांचे अध्ययन होत असे. अध्ययनविषयांत व्याकरणग्रंथ व
साम्बकोशदि असत. नोतिसाल, मानसशास्त्र, धर्मशास्त्र व धार्मिक
तत्त्वज्ञान हे विषयहि शिक्षणक्रमात असत. या विद्यापीठात
सीलोनच्या सर्व भागातले इतकेच नव्हे तर दक्षिण व उत्तर
हिंदुस्तानातील दरदूरचेहि विद्यार्थी अभ्यसनाकरिता येत असत.
अशा विद्यार्थ्यांपैकी बहारा प्रांतातील गया येथून आलेला सुप्र-
सिद्ध भाष्यकार बुद्धचीप हा एक होता. बुद्धचीप सीलोनमध्ये
असतां अनुराधपूर शहराचा पाण्याचा पुरवठा बाढविण्याकरितां
५० मैल अंतरावर कालवापणी या नावाचा आणखी एक सुंदर
तलाव धाडुसेन नांवाच्या राजाने इ.स. ४५० मध्ये बांधला.
या तलावाचा परीप ५० मैल असून त्याचा एका बाजूचा बांध
१४ मैल आहे. तलावापासून बालये खणून शहरपर्यंत पाणी
आणलेले आहे, या कामापैकी बहुतेक अद्याप जमिंच्यातसे
कायम आहे; व त्याचा शेतांकीच्या कामाला फार मोठा उपयोग
पूर्वी होत असावा. अनुराधपूर शहरातील शेवटचे मोठे बांध-
काम हेच होय.

यानंतर येथील राजघराण्याची आपसांत अनेक युद्धे
हाली. त्यावेळी ते तामिळ लोकांना मदतीस बोलावीत असत.
या तामिळ लोकांच्या लुटारु सैन्याने अनुराधपूर शहर अनेक
वेळां लुटले. अखेर इ. स. ७५० मध्ये येथून राजधानी हालवून
दक्षिणेकडे पुलस्तीपूर येथे नेण्यात आली. अनुराधपूर पुढे
दोनतीनशे वर्षे एका मागून एक असे निरनिराळ्या पक्षांच्या
हाती गेले अकराव्या शतकामध्ये एका सिंहली तोतयाने ते
पुन्हा हस्तगत केले. परंतु त्या तोतयाला लपारच हाकून
देण्यात आले व राजधानी पुलस्तीपूर येथेच कायम राहिली.
इ. स. १३०० नंतर अनुराधपूर येथील बहुतेक वस्ती उद्धून
आसपास जंगल माजले. बौध्दधर्मावळ लहान सहान शीप-
ण्यात मोठेसे मिश्र हात असत, अलीकडे ब्रिटिश सरकारने
उरलेले अवशेष नीट स्थितीत कायम ठेवण्याचे मनावर
घेतले आहे

१९०५ साली मडलेपासून अनुराधपुरापर्यंत धान-
गाडीचा फाटा बाढविण्यात आला आहे. लोकसंख्या—शहर
३६७२, प्रांत ७९११.

धर्मविद.—(१) दुर्ध्विनाकडील एक घोर यास अनु-
नाने मारले बहुदेवमनिनी राजाधिदेवी व तिचा पति अवत-
राक्षा जयसेन यांचा धारदा मुलगा धोरलक्ष मुलाचे नांव
विद (महा. दोग. ९९)

(२) केकेय राजाचे दोन पुत्र विद व अनुविद हा
अनुविद भारती युद्धात पाढबाकडे होता, तो सारथकीने
मारीत. (महा. कर्ण. १३)

(३) छत्राशूच्या शतपुत्रातील एक (महा. भावि ५६).
अनुशाल्य —संभवति शास्त्रराजाचा भाऊ शास्त्रास
कृष्णाने मारल म्हणून कृष्णाचा द्वेष धरून पाढबाच्या अधमेध-
काळी ससैन्य युत्तरुपाने हरितनापुरी आला आणि प्रसंग साधून
अश्याचे हारण केले. श्रीम ससैन्य याच्या पाठीस लागला.
यास पकडून आणण्याचे निधे प्रमुद्र व दुरकेतु यानीं उचलले.
प्रमुद्राचा पराभव झाला. दुरकेतुन मान पकडून आणिले.
युत्तूच्या भीतीने त्याने अश्व परत दिला, सारथ केले, आणि
अधमेयास साथ करण्याचे याने अभिवचनहि दिले (जै. अध-
मेध अ. १२-१४) याचा महाभारतात उल्लेख नाही.

अनूपगड:—राजतुताना. विकानेर सध्यानाच्या मुरत-
गड निजामतीतील अनूपगड विभागाचे मुख ठिकाण असून
विकानेरच्या उत्तरेस ८२ मैलावर आहे. लोकवस्ती मुमारे
एक हजार. उ. अ. २१° १२' व पू. रे. ७३° १२' इ. स.
१९७८ साली येथील क्रिडा बांधला व निकानेरचा सध्यानि
अनूपसिंग याचे नांव किर्त्यास ठेवले. या विभागात ७५ खेडी
असून, एव्हरे खोबवस्ती मुमारे आडवजार आहे. पैकी शेकडा
५१ राठ आहेत; बाण्याचा या भागात दुष्काळच असतो.
शेती यथातयाच असून गुरचरण मान बरे आहे. सखी आणि

लाणा ही झाडे या भागात पुष्कळ उगवतात यापासून सोडा तयार करतात. (इ. मं.)

अनूपसहर तहशीलः—सयुक्तप्रांत बुलंद शहर जिल्ह्याची पूर्वकडील तहशील असून तीत अनूपसहर, अहार आणि दिवदे हे परगणे आहेत. उ. अ. २८° ५' ते २८° ३७' व. पू. रे. ७७° २८' ते ७८° २८'. क्षेत्रफळ ४४४ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे दोनलक्ष ऐंशी हजार.

या तहशिलीत चार गावे व ३७८ खेडी आहेत इ. स. १९०३-४ मध्ये जमीनमहसूल रु. ४९९००० इतर कर रु. ८०००० होते. अपर गॅजेट कनालच्या अनूपसहर फाट्याने या तालुक्यातील जमीन भिजली जाते इ. स. १९०३-४ साली छागवडीखाली वसलेल्या ३३९ चौरस मैल जमिनीपैकी १५८ चौरस मैल बागाइती होती. (इ. मं. ५).

अनूपसहर—सयुक्त प्रांत बुलंद शहर जिल्ह्याच्या अनूपसहर तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. उ अ २८° २१' व पू. रे ७८° १६' लोकसंख्या सुमारे आठ हजार. जहागीर बादशहाच्या कारकीर्दीत बराजूर राजा अनूप राय याने हे शहर वसविले. दिल्ली ते रोहिलखंड रस्तावर गगनदांठाडी हा गाव असल्यामुळे अठराव्या शतकात यास फार महत्त्व होते. इ. स. १७२७ ते १७५९ पर्यंत अहमदशाह अबदाली या बाजूस होता; इ. स. १७६१ साली मराठ्यांचा पानिपत येथे ज्या सध्याने मोठे केला त्या सचास येथेच व्यवस्थित स्वरूप देण्यात आले होते इ. स. १७७३ साली अयोध्येचा वजीर व ब्रिटिश यांनी मराठ्यांनी रोहिलखंडावर केलेल्या हारीस ज्या घेवळी तोड दिळे त्यावेळी त्याच्या सैन्याची छापणी येथेच पडली होती. या वेळेपासून ब्रिटिशांची छापणी इ. स. १८०६ पर्यंत येथे होती. यानंतर ती मीरत येथे नेण्यात आली. येथे इ. स. १८६६ पासून म्युनिसिपालिटी वसून इ. स. १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न ११००० ठावे असून १५००० रुपये सत्ते होता. जवळचे रेलवे स्टेशन औध रोहिलखंड रेलवेवरील डिब्र हीय. डिब्र येथून १४ मैल दूर आहे. एक तहशिल शाळा व मिशनरी अँग्लो म्हातानुसुकर स्कूल आहे. शहरापुरते कापड, ब्लेकेट व जोडे येथे तयार होतात. नीळीचा एक कारखाना येथे आहे. पाऊस सरासरी २८, ८५." [इ. मं. अगॅलंड-इ. ग्राइड]

अनूपदेशः—याची राजधानी माहिषमती नांवाची होती. तीत पूर्वी सह्यासुन राहून राज्य करील असे. भारती युद्धाच्या काळी येथे नील नांवाचा राजा असून तो पाडवाकडे होता. (महा. भीष्म. ९)

अनूपवायु—अनूपवायुस (मांशग्रास—मिथेन) दल-दलवायु, मधुन, मथिल उदित अशी नावे आहेत. याची सारणी कड४ किंवा कड३,७ अशी आहे. दलदलीच्या आंगातील कुजलेल्या पाण्यातून व इतर पर्यायित हा वायु निघतो. लाडू व दुसरे सैदियपदार्थ यांचे शुष्क पातन

केल्याने हा वायु नेहमी तयार होतो. कधी कधी पापाग तेलाच्या खाणीसमीप हा जमिनीतून निघतो. मनुष्याच्या कोठ्यातून जे वायु निघतात त्यात देखील हा वायु असतो. खनिज कोळशापासून प्रकाशकरिता तयार केलेल्या घुरात हा शेकडा ३० ते ४० प्रमाणात असतो.

कृतिः—कृत्रिमरीतीने अनूप तयार करण्याकरिता कव-द्विपक्षिद व उज्जगंधिद यांच्या बाकिचे मिश्रण आरकोण्य तांब्यावरून घ्यावे म्हणजे अनूप तयार होतो तो असाः

कवद्विपक्षिद	उज्जगंधिद	ताम्र
कग २ ग +	२ उ २ ग +	४ ता २
ताम्रगंधिद	अनूप	
= ४ ता २ ग +	क उ ४	

(२) दोन भाग सिंधु दार्वित, (सोडिअमअॅसिटेट) दोन भाग दाहक पाळास किंवा सिंधु आणि ३ भाग ताज्या भाज-लेल्या चुनकच्या याचें मिश्रण तांब्याच्या किंवा लोखंडाच्या सरकोसात (यकपानात) उष्ण केळें म्हणजे शुद्ध अनूप तयार होतो, तो असा

सिंधु दार्वित दाहक सिंधु अनूप सिंधुदर्वित
कउ३.कप्र२धु + धुप्रउ = कउ ४ + धु २ कप्र ३
चुना मिमळण्याचा उद्देश मिश्रण लयकर वितळ नये इतकाच असतो. या रीतीने तयार केलेल्या अनूप वायूत थोडा उज्ज व दारुन व इथिलोन याची वाक मिश्र असते.

(३) शुद्ध अनूप तयार करण्याकरिता मथिल अदिद (मेथिल आयोडाइड) वर, जस्त व पाणी याचें कार्य करावे. जस्तच्या जस्ताचें जोरांने कार्य पडत नाही म्हणून ताचे चढविलेल्या जस्ताचा उपयोग करावा. यास जशदताप्रयुग्म (Zinc copper couple—हॅक कॅपपर कपल) म्हणतात. जस्ताच्या चारीक गोळ्या अगदी सौम्य गणकाम्याने धुऊन शुद्ध करून त्या मोरचूताच्या दवात घालाव्यात, त्यावर ताचे चढले म्हणजे बाष्पजलीने धुऊन शेवटी अल्कहोलने धुऊन घ्यावे.

हे जशदताप्रयुग्म तापक बाटलीत (बॉयलिंग फ्लास्क) घालून त्यात मथिल अदिद व तितकाच अल्कहोल याचें मिश्रण ओताने. तोंडास वायुवाहक नळी वसवून जलतापाने बाटलीस उष्णता याची म्हणजे जस्ताचें कार्य अदिदावर घडून अनूप वायु सावकास एकसारखा निघतो. हा वाण्यावर काही वेळ राहू दिला म्हणजे अदिद व अल्कहोलाची वाक पाण्यात विद्रुत होऊन शुद्ध अनूप बाटलीत राहतो. रासायनिक कार्य खाली लिहिल्याप्रमाणे घडतेः—

मथिल अदिद जशद पाणी अनूप जशद अद उजित
कउ३द + ज + उ२प्र = कउ४ + ज. द. उप्र.

घर्मेः—अनूप कउ४ (दलदलवायु=मांशग्रास) राहीन व गंधहीन वायु असतो. याचें वि. गु. ०. ५५९ असतें. अनूप मध्ये ज्वलनक्रिया चालत नाही परंतु हा स्वतः हवेत ज्वल-

नीय आहे. याची ज्योत फिफ्ट असते. अनूप पाण्यांत अवि-
द्रव्य आहे, परंतु दुष्पट आकारमानाच्या (मापाच्या) अल्पहलांत
विद्युत होती. हवेच्या १४० पट दाबाचे "श" उष्णमानावर
किंवा—१५५° ते—१६०° श उष्णमानावर हवेच्या एक पट
दाबाखाली हा रसक्षर होतो. हा रसक्षर वायु—१६९° श वर
उकळतो आणि—१८६° श वर पन होऊन यिस्तो. अनूपचे
स्फिर्त्यंतर (दर्शक) उष्णमान—९९.५° श आहे. अनूपपाण्याचे
हवा मिश्र झाली म्हणजे ते मिश्रण यती लागताच उडते. असे
मिश्रण कोळशाच्या खाणीत वारंवार तयार होतें व त्यामुळे
अपघात होतात. सामान्य पुष्कळ हवा मिश्रटेली असल्यास
त्यापासून जीवनक्रियेस अपाय होत नाही. यांत विजेच्या
ठिकाणा एकापासून एक सोडिल्या किंवा घुमोळ्या नळीतून
ह्यास नेले तर त्याचे प्रयामवन होतें, कसे भाव्याच्या वाजुर
जमा होतो आणि माच्या दुष्पट आकाराचा, म्हणजे दोन मापे
अनूप असल्यास ४ मापे उच्च वायु वेगळा होतो, या क्रियेत
इथन (इथेन), इथिलीन (एथायलीन); हायलीन (अँसि-
टायलीन), उदीन (बॅन्डीन) वगैरे उत्क्रांति अल्पअंशदि
तयार होतात.

याचे पूर्ण उन्नत फाण्यास दुष्पट आकाराचा (मापे)
प्राणवायु लागतो. दोन मापे अनूपवायु व ४ मापे प्राणवायु
यांचे ६ मापे मिश्रण—विजेच्या ठिकाणांनी—उडविले तर
दोन मापे कर्बोद्विप्राग्निद (कार्बनडाय आक्साइड) आणि ४
मापे पाण्याची वाक बनते. कर्बोद्विप्राग्निद (क प्र २)
त्याच्या आकारातल्या आकाराचा प्राण वायु असतो म्हणजे
दोन मापे प्राण असतो. यावरून मूळच्या चार मापे प्राणा-
पैकी दोन मापे कर्बोदी संयोग पावला व बाकी दोन मापे,
चार मापे उच्च वायुची संयोग पावून पाणी झाले. यावरून
अनूपपाण्याचे ४ मापे उच्च किंवा ४ भार उच्च १२ भार कर्बोदी
संयोग पावलेला असतो असे सिद्ध होतें.

अनूपवायु अतिशय स्थिर पदार्थ आहे. त्यावर कुमाम्ळ
(कौमिक अँसिड), नम्राम्ळ (नायट्रिक अँसिड) किंवा
नम्राम्ळ व गंधकाम्ळ यांचे मिश्रणाचे काही रासायनिक कार्य
घडत नाही. परंतु हर (क्षीरोन) व स्तंभ (प्रोमीन) यांचे
कार्य त्यावर घडून आदिष्ट पदार्थ होतात. अंपेत्तंत हरचे कार्य
अनूपवर घडत नाही. पण एक माप अनूप व दोन मापे हर-
वायु यांचे मिश्रण सूर्यप्रकाशात नेलाच उडते, आणि कजे
असंयुक्त होऊन उद्धाम्ळ (हायड्रो ह्योरीक अँसिड) तयार
होतें. विरल प्रभुशांत (डिम्यूड लाइट) हर, उच्चच्या
स्थानी जाऊन कडरुह, कडरुह, कडरुह व कडरुह
हे आदिष्ट पदार्थ बनतात. परंतु पाणी संघिष असल्यास उद्धाम्ळ
व कर्बोद्विप्राग्निद तयार होतात.

अनेकुल तालुका.—म्हैसूर संस्थान. बंगलोर जिल्ह्या-
चा आग्नेयीकडील तालुका अ. अ. १२° ४०' ते १२° ५५'
व पू. रे. ७७° ३२' ते ७७° ४९'. क्षेत्रफळ १९० चौतर

मैल. लोकसंख्या सुमारे साठ हजार. या तालुक्यांत तीन गावे
व २०२ छेदी आहेत. इ. स. १९०३-४ मध्ये जमीनमहसूल
१२६०० रुपये होता. (ई. म. प.)

अनेकुल गांव.—म्हैसूर संस्थान. बंगलोर जिल्ह्याचा
अनेकुल तालुक्याचे मुख्या ठिकाण. बंगलोरच्या आग्नेयीस २२
मैलांवर आहे अ. अ. १२° ४३' व पू. रे. ७७° ४९' लोकोत्तरे
सुमारे पांच हजार. इक्षीचा फिज व तलाव सुगन्धच्या संस्था-
निष्ठाने सतराव्या शतकांत बांधला आहे. यावर शंभर
वर्षांनी अनेकुल हे म्हैसूर संस्थानाचे मांडलिक होतें व
इ. स. १७६० साली ते हैदराबाद आगच्या राज्याचा लोडले.
इ. स. १४०० साली होमिपिकन लोकांनी येथे एक प्राधान्य-
मंदीर बांधले होतें. इ. स. १८७० सालापासून येथे म्युनिसि-
पालिटी आहे. इ. स. १९०३-४ मध्ये उत्पन्न रु. ११०० खर्च
रु. ४६०० होता. (ई. म. प.)

अनेवाडी.—धातार जिल्ह्यातील एक गांव. मराठेशाही-
तील पन्नाच या गांवाचा उल्लेख अनेक वेळा येतो. एका
पन्नाच याचे वर्णन "आज दिवाण ठाणे ता॥ दिवाण किल्ले सातारा
ता॥ हुदैदारानी व भीकरमानी सोने अनेवाडी १॥ कुडाळ किल्ले
चंदन—" असे आले आहे (रा. रं. १५. १०१. १५५).
निवच्या गोसाव्याला सनद करून दिली त्यांत अनेवाडीचा एक
गला आहे (रा. रं. १५. १५४. १८५ खं. १५. १५५.
१९२). येथून प्रतिपत्ती अवदाकारिता द्वारी व गह्वे वेत
असत असे काही पदार्थरूप दिले (रा. ख. १५. ६२.
१२३; ६४. १२५; ११. १४८-९; १५३. १८५).

अनूपाई घोरपडे.—माळपण व संसार—माळाची
विश्वनाथ पेशव्याची सवांत घाऊटी कन्या. हिचा इ. स.
१७१३ साली इंग्लंडाची घराण्यातील न्यक्कराव नारायण
घोरपडे याशी वधाच्या सहाय्यासाठीच्या घरी सातारा मुक्तीची
विवाद झाला. न्यक्कराव व अनूपाई यांच्या विवाहासंबंधाने
अशी एक गंमतीची आख्यायिका प्रसिद्ध आहे की, या लोकांत
वरपक्षाकडील सेनापतीच्या परच्या बावकांनी ' वधूपक्षा-
कडच्या बायकांनी बुरगा घेतल्याशिवाय आमच्या मांडवात
पाऊलमुढो टाकू नये ' असा हट धरून तो वधूपक्षाकडील
बायकांच्या इच्छेविरुद्ध शेवटास नेला होता. अनूपाई व
न्यक्कराव या उभयतंत्रांनी वर्षांतून बरेच दिवस पुण्यात वाप-
त्वाजवळ राहता यावे म्हणून पेशव्यांनी इ. स. १७२२ साली
न्यक्करावास राहण्याकरीता पुण्यास वाडा पाठून दिला व
तेथील सवाराच्या सोईकरिता जीजे वडगाव तर्फे वाऊण हा
सर्वथ गांव, पर्वतीनजीकचा गांव व हडपसर येथील बाग
ह्यास हनाम करून दिला. अनूपाई तिथी येणताने व नारा-
यणराव (जन्म इ. स. १७२३-२४) ही दोनही अपत्ये
पूर्व वर्षांतच झाली. ही येणूपाईच पुढे पेशवाईतले प्रसिद्ध
सरदार विचित्राव मामा पेंडे पास दिली.

राजकारणांत प्रवेश — इ.स. १७४५ मध्ये अनुवाईच्या पतीस क्षयरोगानें मृत्यु येऊन तिच्या वैधव्यदशा प्राप्त झाली तथापि अनुवाईची राजकारणातील महत्त्वाची कामगिरी यानंतरच्या काळातीलच आहे. नारायणराव व्यंकटेश बाबांच्या कारकीर्दीत इचलकरंजी सध्यान वैसबाबांच्या शिखरास जाऊन पोचले तें अनुवाईच्या कर्तृत्वामुळेच होय. नानासाहेब पेशवे व त्याचे बंधू हे अनुवाईचे भाचे असल्याने त्यांच्यापाशी असलेल्या तिच्या वजनामुळे सध्यानचे बरेच हित झालें. पेशव्यांनी नारायणरावाकडे व्यंकटरावाची सरदारी पूर्ववर चालू ठेवून प्रत्येक स्वारीत त्याकडे काहीना काही तरी कामगिरी सोपविली. एवढेंच नव्हे तर इनामें, तैनाता देऊन, मोठमोठ्या मामलती सांगून व मुलखगिरीत सध्यानिकाकडे खडणी करार करण्याच्या बाबींतील बोलावाली त्यावरच सोंपवून खाखो रुपये त्यास मिळवून दिले.

जहागिरीची व मामलतींची प्राप्ति — अनुवाई ही बाळाजी विश्वनाथाची कन्या असल्यामुळे बाळू महाराजहि स्वतः तीस बरेच मानीत होते. व्यंकटराव वारल्यावर शाहूने अनुवाईचा हा सवध लक्षात आणून सवध आजरे महाळ तीस इनाम करून दिला. पुढें १७५३ साली पेशवे करवीरकर सभाजींची मजी सुप्रसन्न करून घेण्याकरिता कर्नाटकच्या मोहिमीतून करवीरास गेले तेव्हा अनुवाईने तो संधि साधून त्याच्याबरोबर राहून, आजरे महालापैकी एक-तर्फी ३१ खेडी कापरीकरास सभाजी महाराजाकडून मोफता चालत आली असल्यामुळे त्याची रीतसर नवी सनद तिने शंभू छत्रपतीकडून करून घेतली. या प्रसंगी पेशव्यांस भीम गड, पारगाड व बलभगड हे तीन किल्ले करवीरकराकडून जहागीर मिळाले. त्याची मामलत पेशव्यांनी अनुवाईसच सावि-तली याच वर्षी राणोजी घोरपडे यांना करवीर दरबाराशी चाललेल्या कडदात बापणास अनुवाईकडून दव्याची व फौजेची इमक होते हे लक्षात आणून नारायणरावास गवसं गाव इनाम दिला. १७५६ साली पेशव्यांची सावतुरावर मोहिम झाली तीत अनुवाई हजर होती. या मोहिमीत पेशव्यास छोटे सध्यानिकाकडून पूर्वी इचलकरंजीकराकडे असलेला नवेनगडचा मिळा मिळाला व तो त्यांनी इचलकरंजीकराच्या स्वाधीन करून त्यात त्याचे लाक ठेवले. याप्रसंगी, नवीन मिळालेला मुदस व पूर्वीचा मुदस मिळून धारवाडच्या विस्तृत सुभ्याची मामलत धारवाडच्या किर्लणामुखा अनुवाईस पेशव्याकडून मिळाली.

मातापुत्रातील कलहास आरंभ — अनुवाईचा मुलगा नारायणराव हा आतां वयात आला असल्यामुळे त्याला आपल्या आईच्या बोजवडीने पाणी पिण्याचा कटाख येऊन मातापुत्रात विद्रुष्ट आले. हा विद्रुष्टाचा प्रकार नारायणराव आपल्या आईच्या सांगण्याप्रमाणे १७५७ मध्ये पेशव्यांबरोबर श्रीरंग-पटणाच्या स्वारीस न जाता इसरीकडे गेला. तेव्हां उपडकीस

आला तेव्हा अनुवाईने आपल्या मुलाची कशीकशी समजूत काढून त्यास १७५९ साली इचलकरंजीस परत आणले.

अनुवाई व जिजाबाई यांचा सवध — १७५९च्या अखेरीस मराठ्यांची व मोगलांची लढाई सुरू झाली तेव्हा अनुवाई नगरास येऊन पेशव्याजवळ राहिली. १७६१ साली मात्र अनुवाई पेशव्यांच्या स्वारीबरोबर न जाता इचलकरंजीसच राहिली. याचे कारण शेजारी करवीरच्या राज्यात राज्य-कातीचा समय जवळ येऊन ठेपला होता हे होय. त्या सालच्या जानेवारीत सभाजी महाराजांचे देहावसान झाले तेव्हा अनुवाईने तें वर्तमान टाक्रेटाक पेशव्यांस लिहून कळविले, अशा-रीतीने सभाजीच्या मरणानंतर करवीर सध्यान खाखसा कर-ण्याची मसलत पेशव्यांनी योजिली तीत अनुवाईचें प्रथम पामुनच सग दिसून येतें. पेशव्यांनी करवीरच्या राज्याची जप्ती करण्याकरिता इचलकरंजीकराकडील माणसे पाठविल्या-मुळे जिजाबाईचा तर असा पक्का प्रहू झाला होता की सर्व कारस्थानाच्या मुदयांनी अनुवाईचें आहे. पुढें जिजाबाईने आपली सवत गरोदर असल्याची हळू उठविली तेव्हा त्या गोष्टीची परीक्षा करून बाळतपणाच्या वैढीं प्रत्यक्ष हजर राह-ण्याकरिता पेशव्यांच्या सांगण्यावरून अनुवाई करवीरास आणार होती पण पामिचत्ता परामय व नानासाहेबाचा मृत्यु यांमुळे तो वेत राहिले झाला.

पुत्राचा अव्यवस्थितपणा व मृत्यु — १७६१ च्या पाषाळाच्यात अनुवाई आपल्या मामलतीच्या ठिकाणी धार-वाडास होती. १७६२ च्या सुमारास अनुवाईचे आपल्या मुलाची पुन्हा विनसले नारायणराव आता व्यसनाधीन होऊन कारभारात व खासगी बागवुकीत अव्यवस्थितपणा करू लागला. त्यास व त्याच्या जियेस यापुढे अनुवाईने नजरकैदेत देवत्या प्रमाणें स्थित होती. १७६४ साली अनुवाईच्या शारीरी सभाधान नसल्यामुळे ती माघवराबाबरोबर हैदराबाद स्वारीस वेळ शकली नाही. पामिचत्ता पुढानंतर हैदराने तुलमदेच्या उत-रेस स्वाभ्या करून धारवाड काबीज केले होते तें या स्वारीत पेशव्यांनी काबीज करून धारवाडाचा घुमा मोडला केला व त्याची मामलत पुन्हा इचलकरंजीकरांना सांगितली. अनुवाई इचलकरंजीस दुखणेकरी पडून होती, ही संधि साधून नारायण-रावाने दया आरमला. पण अनुवाई लवकरच घरी झाल्याने नारायणरावाचे वेत विरघळून जाऊन त्यास पुन्हा प्रतिघात रद्दावें लागले. नारायणरावाचें आता सरकारी कामगिरीकडे लक्ष राहिले नसल्यामुळे पेशव्यांच्या मनात त्याचे पयक मोठानें व सरदारी काढून घ्यावी असे आले होते, पण १७६६ च्या जूनमध्ये अनुवाईने पुण्यास जाऊन व आपली मोठ खर्च करून व्यंकटरावाच्या नावे सरदारी करून घेतली. इ.स. १७६९ त मामलतीसवधी बरीच बाकी तुष्ट्यामुळे पेश-व्यांनी धारवाडाचा घुमा इचलकरंजीकराकडून काढून घेऊन बाकी वसूल करण्याकरिता करारून व दालाईत इचलकरंजीस पाठविले.

हा तगादा जटविष्णाकरितां मुलगा आगारी होता तरी त्याच तसाच टाकून अनूबाई पुण्यास गेली व रदवदली करून पेशव्यांकडून थरीच सूट मिळवून राहिलेली बाकी चार महिन्यांत फेडण्याचा तिने करार केला. या मुदीसंबंधी किलेक रकमावर पेशव्यांचा 'वडील मनुष्य सबब रयात' असा खेरा होता. इ. स. १७७० मध्ये पेशव्यांची सराठी कनाटकच्या मोहिमीस निघाली तेव्हा अनूबाई आपल्या नातवांसह जेकर मुकामी त्यांच्या लष्करांत जाऊन पोहोचली. पण इतक्यांत मुलगा वारल्याची बातमी आल्यामुळे ती पुन्हा इचलकरंजीस आली. अनूबाईचा आतां वृद्धापकाळ झाला असल्यामुळे तिच्याने राज्यभारभाराची दगदग बरेकराशी झाली होती. त्यांतच पुन्हा हा पुत्रसोक प्राप्त झाला ! तथापि पैस्ये घेऊन आपला नातू ब्यंरदराव याच्या कल्याणाकरितां तिने पूर्वाग्रमागे कारभार पुढे चालविला.

आणखी आपत्ति:—इ. स. १७७३ सालीं त्रिंकराव मामा पंडरपुराजवळ रापोचा दादाच्या पक्षाशी झालेल्या लढाईत मारले जाऊन अनूबाईच्या मुलीवर पैश्याच्या दुयेंद प्रसंग ओढवला. तेव्हां अनूबाई आपल्या नातवांसह मुलीच्या सोत्पनाथ पुण्यास गेली. ती राज्यक्रांतीचा काळ असल्याने अनूबाईने दूरदर्शिका करून आपल्या जवळचा जामदारखाना व जडनबाहीर आपल्याघरीवर पुण्यास घेऊन जाऊन पुरंदरास पेशव्यांच्या जामदारखान्यांत नेऊन ठेवले. इ. स. १७७४ च्या अखेरीस कारबीरकारांनी घुनाभराव दादाच्या विभावणीवरून पेशव्यांच्या मुलगास संपन्न पैश्याचा उपक्रम करून त्यानी इचलकरंजीवर स्वाभ्या करण्णास घुसवात केली. अनूबाईने त्याशीं सल्लोदा करावा म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केला पण उपयोग झाला नाही. तेव्हां अनूबाईने व डगमगत कोल्हापूरकरांच्या दोम स्वाभ्या परतवून लावल्या; परंतु असे नेहमी होऊ लागल्यास निमाव लागणार नाही हे जाणून पुन्हा या स्वाभ्या न व्हाव्या म्हणून अनूबाईने पुण्याच्या दरबारी सटपट केली. पण पुणे दरबार हेदर व इंग्रज यांशी लढण्यांत गुंतले असल्यामुळे तिकडून अनूबाईस फारशी मदत होऊ शकली नाही.

तोतयाचे राजकारण:—आपल्या आयुष्याच्या अखेरी अखेरीम अनूबाईने एक अविचाराने राजकारण करून आपला राज दुर्लोकिक व मुक्तान करून घेतले. १७२६ साली पेशव्यांनी भाऊसाहेबाच्या तोतयाची चौकशी केली तेव्हां अनूबाई पुण्यास होती. ती तोतया नमुष घरोखर माऊसाहेबचा आहे असे अनूबाईचे मत होतें. तिची अति दूर कल्पनाकरितां पेशव्यांनी त्या तोतयास काढी दिवत अनूबाईच्या वाच्यांत ठेविले होते तरी तिचे तें मत तसेच कायम राहिले, यासुळे १७७६ साली रत्नागिरीच्या भागलेदाराने तोतयास कैदवून सोडून त्याचे वळ माजविले तेव्हां अनूबाईने तोतयाच्या मदतीस ब्यंरदरावाची रवानगी केली. यासुळे पुणे दरबाराकडून तोतयाचे पुढे पारिपर्य झाले तेव्हां इचलकरंजीकरीचो

देगमुली, सरदेशमुली, तैनाती गांव व इनामगांव या सर्वांवर जप्ती आली. पण पटवर्धनांनी रदवदली केल्यामुळे तानाफडनबीस व सखाराम बापू यांनी अनूबाईच्या वृद्धापकाळाकडे लक्ष देऊन इचलकरंजीकरांकडून तया लक्ष रुपये गुन्हेगारी घेऊन ती जप्ती लढविली.

राजकारण संस्थास व मृत्यु:—तोतयाच्या मसलतीचा अस्य परिणाम झाल्यावर अनूबाईने संस्थानच्या कारभारांतून आपले अंग काढून घेतले. ती काशीमात्रेस गेली होती इतकी माहिती मिळते पण कधी गेली तें साळ कळत नाही. तिला इ. स. १७८३ साली मुक्तापूर येथे देवाला झाली.

स्वभाव व बर्णन:—पतीच्या निधनानंतर १८ वर्षे संस्थानचा सर्व कारभार अनूबाई ही स्वतःच पहात होती. नानासाहेब पेशव्यांच्या अखेरीपर्यंत बहुतेक स्वाभ्यांत ती हजर असे. तिचा मुलगा किंवा त्याच्या मृत्यूनंतर तिचा नातू व व त्यांचे कारभारी मोहिमींवर जात इतकेंच, परंतु त्यांच्या कौजेची तयारी करणे व त्यांस पेशाचा पुरवठा करणे ही जबाबदारी अनूबाईच सांभाळीत होती. दरबारची कामेहि सर्व तीच करून घेत असे. तिची हिंमत, धोरण व महत्वाकांक्षा जबरदस्त होती. तिचे माचे नानासाहेब व भाऊसाहेब व दादासाहेब यांवर तिची चांगली छाप होती. त्यांच्या लष्करांत प्रत्येक स्वारीत हजर राहून अनूबाईने आपले नेत सिद्धीस नेण्याची संधि कधी गमावली नाही व त्या कामी कधी आळस केला नाही ! तिचा पुत्र नाटयणराव यास तिने कधी स्वतंत्रपणे बापू दिले नाही. ' हे लढाव पोर याळा काय समजतें ' अशाच भावनेने तिने त्यास जन्मभर म्ह. ४६ वर्षांच्या ब्यापर्यंत वागविले ! नाटयणरावाच्या मागून संस्थानचा अधिकाऱ तिच्या नातवास मिळाला तें तर तिच्या दृष्टीने अगदी नेणतें वाळच, तेव्हां त्यास तो स्वतंत्रपणे करी बागू देणार ! मोठमोठ्या सर्व मसलती तिनेच बंगार घेऊन पार पाडल्या पुत्र व नातू हे नावाला मात्र घनो होते तिचा व्याप मोठा होता त्यामुळे तीस कर्जाई झाले होते. एके काळीं तर त्या कर्जाचा अजमास ११ लक्ष रुपये होत. चाईम कर्जे होतें त्याप्रमाणे तिने संस्थानची जबाबदारी वाढविली होती. तिची चांगणूक नेमस्तपणाची असे व खाचांच्या घारीक सारीक बाबांवर मुद्दां तिचे लक्ष असे.

अन्न:—केवळ वैचक रष्टया नव्हे तर, सामाजिक दृष्ट्याहि अन्न, अन्नशोधन, अन्नसंवृद्धि या गोष्टी मानवी क्रियेच्या गुदाशी कायमच्या बास करितात. अनाथा उपाग्रमाणे कामाचा कचा माल क्षणतो येईल, त्याचप्रमाणे त्याला सामाजिक अंगणाहि कचा माल असे निःसंशय म्हणता येईल. संकटालाच्या बचतम अवस्थायत मुद्दां, सर्व संपत्तीचे सत्तेशेवटी अनाच्या प्राथमिक अवस्थेत रूपांतर करितां येईल. अनाचा पुरवठा म्हणजे धर्मा (labour) ची प्राथमिक अवस्था; त्याचा संचय धन्यते संपत्तीची प्राथमिक अवस्था.

धर्मेनीतीत हा सवध अग्रत्यक्ष असलेला दिसून येतो, पण या क्षेत्रात इतर कोणत्याही जीवितघटकापेक्षा मनुष्याचे अन्न हे पुष्कळाशी बरील गोष्टीशी प्रत्यक्ष सवध येत असल्यासारखे ज्ञात समजण्यात येते. नैतिक कायद्याचा वारंभही विशिष्ट अन्नाच्या निषेधापासून होतो ख्रिस्ती संप्रदायाचे अंतिम ध्येय देवभोजन हेच आहे.

सुधारलेल्या व रानटी समाजात फरक म्हणजे स्वाभाविक (नैसर्गिक) अन्नाबद्दल कृत्रिम अन्नाची एकाने केलेली योजना होय. ह्यामात येणाऱ्या पिकांपैकी काही, पीक येत नसेल त्या दिवसांकरिता राखून ठेऊन, अन्नसंचयाखेरीज दुसऱ्या काही कामी मनुष्य आपले व इतरांचे भ्रम राखी पालतो. याचा परिणाम अनेतर उत्पादक कामाच्या वाटीत होऊन, अन्नापादनाला मदत होत नाही. नैसर्गिक गोष्टीपासून अन्न मिळविण्याची पद्धत नासदायक व काहीशी अनिश्चित असते आता कृत्रिम पद्धतीने अन्नसंचय करणे म्हणजे, जादा अन्न नुसते साठवून न ठेवता ते वाढविण्याच्या कामी लावणे होय. झाडे, धो वगैरे तशीच वाढ दिल्यास व पाळलेल्या जनावरांना मोठी होऊन प्रजोत्पादन करू दिल्यास चांगली अन्नसमृद्धि होते.

अन्न-सामग्री — कृत्रिम रीतीने ज्याची वाढ करिता येते असे प्राणिज अन्न निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे आढळेल. बैल, घोडा, गाढव, उद, बकरा आणि डुकर ही प्रमुख जनावरे अन्नाला उपयोगी पडतात. याशिवाय मासे, पक्षी वगैरे आहेतच.

सर्वे वानस्पत्य अन्नाची कृत्रिम वाढ करिता येते. फळे, कंद व धान्य असे त्याचे तीन वर्ग पडतात. उपयोग, भ्रम, मूल्य या दृष्टींनी पाहिल्यास धान्याचा पहिला, कंदोचा मधला, व फळाचा शेवटचा दर्जा लागतो. याच्या जोपासनेमुळे उच्च तीरा कितो मदत होते हे पाहता, बरील प्रमाणेच दर्जे लागतात. उदाहरणार्थ, फलाहारी रानटी मनुष्य, फळाच्या ह्यामात अजीर्ण होईपर्यंत खातो, तर इतर वेळी बहुतेक उपाशी मरतो असे आपणास दिसून येते.

मनुष्य इतर उपजीविकेच्या साधनापेक्षा मास स्वाभाविक रीत्या स्वातील उत्तेजक गुणामुळे पसंत करतो (सर्वात उत्तम अन्न म्हणजे मास असे शतपथ ब्राह्मणात म्हटलं आहे), उष्ण प्रदेशात त्याचा जो कमी उपयोग केला जातो, याचे कारण पूर्वापासूनही तशी सवय म्हणून नव्हे, तर हवेला योग्य असा आगुष्यक्रम ठेवण्याच्या अनेक वर्षांच्या प्रयत्नांचे ते फल आहे. उष्णप्रदेशातील मत्स्यपाननिषेधाची गोष्टही अशीच सांगता येईल. तथापि, मनुष्याच्या विशेष प्रगतीला मित्र अन्नच कारणभूत झालेले आहे. संस्कृति या नावाला शोभण्यासारखी कोणतीही गोष्ट धान्याखेरीज करून दुसऱ्या कृषि द्रव्यावर उभारलेली नाही, याच कारण धान्याचे बी कंद फळे

यान्याशी तुलना करिता, स्नायु व मज्जा यांचे पोषण करण्यात अतिशयच उत्तम असते.

अन्न-सिद्धि — मानवी अन्न उत्पादनापेक्षा कार्याचे जास्त प्रकार पाकसिद्धीत साहजिकच आढळून येतात. पण सर्व पाकसाम्राज्य भाजणे व शिजविणे या दोन गोष्टीत साठविले आहे. प्रत्यक्ष पदार्थाला अग्नि देण्याची वहिवाट सार्वत्रिक आहे, पुढे हळू हळू भट्टीची योजना होत गेली असावी पण पुष्कळ अस्वरूप लोक, जमीनीत खड्डा करून त्याभोंवती कटत दगड लावितात व अशा रीतीने साध्या प्रकारची भट्टी तयार करतात अन्न काही दिवस टिकण्याकरिता त्याला धुरी देण्याची रानटी लोकांची चाल आहे. भाव्यात अन्न शिजविण्याची पद्धत दगडांनी अन्न शिजविण्याच्या पद्धतीनंतरची आहे असे काहींचे म्हणणे पडते. तापून लाल झालेले दगड पाण्याच्या भाव्यात टाकून, ते पाणी अन्न शिजविण्याजोगे ऊन करीत. पण फिटली माहीत झाल्यापासून ही पद्धत मुढाली.

अन्नसिद्धीच्या पद्धतीच्या विकासाची तीन स्वरूपे म्हणजे १ रानटी, २ हिंदू, व ३ अर्वाचीन ग्रंथ याप्रमाणे निवडिता येतील. त्यात सारखे सातत्य असेलच असे नाही. तिसऱ्या स्वरूपात सौंदर्य तत्त्व तर दुसऱ्यात धार्मिक तत्त्व आहे; पण ज्याप्रमाणे प्रत्येक स्वरूप सामाजिक जाण्टीचे मुख आहे त्याच प्रमाणे त्याचा तीव्र उलट परिणामही होतो.

हिंदू स्वयंपाकघर व जेवण याकडे पाहिल्यास त्या अन्न-साम्राज्यात रोजच्या व्यवहारातही, एखाद्या विशिष्ट पवित्र मानलेल्या दिवशीचा क्रम सोडला तरी, विशेष तीव्र भावना सर्व विधीत दिसून येतात. मद्रासेकडील ब्राह्मणांचे अन्न किंवा स्वयंपाक चालला असता त्याकडे शूद्रांनी पाहिल्यास तो विटाळला असे मानण्यात येते.

धान्यापासून तयार करण्यात येणाऱ्या अन्नाचे सात प्रकार एकाने (E. J. Payne Hist. of the New World called America) सांगितले आहेत, ते असे, भाजलेले ओले धान्य—दुरदा, पीठ केलेले पक्के धान्य, ताडुल्या-प्रमाणे भिजवून शिजविलेले धान्य, पातळ शिजविलेले पीठ—पाटले किंवा खोर, पातळ चकत्या करून (जालीच्या भाव्यात (Grilled) शेकलेले पीठ, पातळ चकत्या करून भाजलेले (Baked) पीठ—भाकरी, व फुगविलेली रोटी—पाव या सात अवस्था मनुष्याच्या सुधारणावस्थादर्शक आहेत यांत संशय नाही.

अन्नसिद्धि व जोपासना याच्याशी सवय असे अनेक लोकप्रम आमहेत. झोरोआस्ट्रियन लोकामध्ये राजा उत्तर दिशेला अन्न फेंकावयाचे नसते. युरोपियन शेतकऱ्यांना अन्न नहि मिस्तवात रोटी टाकण्याची कल्पना अगावर शब्दरे आणते. अवशिष्ट अन्न अशुद्ध मानण्याची हिंदूंची कल्पना पूर्वा-पार चालत आलेली आहे.

अन्न-विधि व निषेध — आरोग्यदृष्ट्या जीवित हे खाण्यावर अवलंबून आहे, हे सत्य सर्व मानवी चालीरीतींना

पूर्णपणे मान्य आहे. मानवी सपत्तीची पहिली गोष्ट म्हणजेच अन्न होय. समाजात अन्नचा लोकांस व लहान मुलांना खाण्याच्या बाबतीत जो प्रतिबंध करण्यात येतो तो मानवी कामगतीतील पहिला कायदा असे म्हटल्यास वाचने होणार नाही.

आस्ट्रेलियामध्ये लहान मुलांना निरनिराळे अन्नविषयक प्रतिबंध असतात, पण ते हळू हळू बंधनपूर्वक कमी होत जातात. या प्रतिबंधाचा हेतु काही अशी बडील माणसाना उत्तम अन्न राखून ठवण्याचा व काही अशीं अन्नाची वृष्ट पद्धती नये म्हणून असेच. आस्ट्रेलियन देश लोकांमध्ये आर्थिक सहकाराचा एक प्राचीन नमुना दृष्टीस पडतो. विवाहसंध्याने बद्ध होणाऱ्या वार प्रकराच्या लोकांपैकी प्रत्येक वर्गातील प्रत्येक व्यक्तीने विशिष्ट बंधनपूर्वक ठरावीक प्राणी खावयाचे नसतात, नारण्यास हरत नवी. उदाहरणार्थ, बायकोने खावयाचे पदार्थ नवरा खात नाही, नवराखायको दोघेहि त्याच्या मुलांना जे पदार्थ बज असतात असेच पदार्थ खातात या योगाने, मिळणाऱ्या अन्नाची योग्य वाटणी होते व इतर देवात जास्त मुलं झाली म्हणजे आईवजांच्या वाट्याला कमी अन्न जे येते तसा प्रकार यादिकाणी रितीहि मुलं झाली तरी होत नाही, शिवाय या डिवाणी निरनिराळी दैवके (totem) असणारे लोक काही विशिष्ट सण करतात त्याचा हेतु जे दैवक असेल ते जनावर किंवा वनस्पति विपुल मिळवी किंवा वाढवा, हा असतो. पण मजा ही की, आपल्या दैवकाचे अन्न आपण खावयाचे नसते तेव्हा हे सण एकमेकांना भरपूर अन्न मिळवून म्हणून पाळण्यात येतात

सबे संपत्ति जरी सरतेशेवटी अन्नमय करितो येते, तरी अलीकडील सुधारलेले बंधुप्रेम मा रूपातील मालमत्तेसजर्फी काही गुन्हाची तोमरा कमी करिते तर काही माफ करिते. भुकेच्या वेळी जर एखाद्याने अन्नाची चोरी केली तर कोणताहि विनी मॅजिस्ट्रेट (न्यायाधीश) त्याला शिक्षा करणार नाही. हिंदु, ख्रिस्ती, इस्लामी व हिंदूधर्म अशाच मताचे आहेत. काही कमी सुधारलेल्या लोकांतहि हॅच दृष्टीस पडते तथापि डॅंजर (Danger) नावाच्या वेदात जर एखादा अन्नाची चोरी करताना आढळला तर त्याला देहात शिक्षा मिळत असे

अन्न निषेध — विशिष्ट अन्नाच्या बाबतीत निषेध वैयक्तिक किंवा सामुदायिक असतो अदमन वेदांत प्रत्येकाने जन्मभर एखादा विशिष्ट मांस किंवा प्राणी खावयाचा नसतो असा मासुबध्द निषेधाचे उदाहरण म्हणजे, नवहो (Navahos) लोक मादयाला बघीहि शिवत नाही. हिंदू व मुसलमान लोक दुकराचे मांस निषिद्ध मानतात. हिंदू लोक गोमांस निषिद्ध मानतात. ब्राह्मण यज्ञशिवाय मांस निषिद्ध मानतात. तेव्हा मादया बुडाशी आदर किंवा तिठकारा या भावना असतात असे दिसते

काही मासांचे मनुष्यावर होणारे विशिष्ट परिणाम अशा निषेधांच्या बुडाशी असतात असे काहींचे म्हणणे आहे निर-

निराळे धाजार सोडून दिल्यास अशा मासांशनापासून काही विशिष्ट गुणहि खाणाऱ्यात शिरतात अमेरिकन इंडियन स्थूल परोराचे व वाईट गुण अशी असणारे प्राणी बहुधा खात नाहीत कारण त्यांना अशी मीति वाटते की, या मासापासून जडता येऊन आपल्या धार्मिक, युद्धविषयक व इतर कार्यात व्यग्नारा उताह पार नाहीसा होईल नामाक्वा (Nama-quas) आणि काफोर लोक मित्रपणा येईल या भोताने सधे खात नाहीत.

आपल्याशी ज्या प्राण्याचा निरुद्ध संध येतो ते न खाण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ति दिसून येते ब्राझिल मधील युरुना (Yuruna) लोक आपण सगोपलेले प्राणी खात नाहीत हिंदूधर्माचे गोमांस न खाण्याविषयीच्या प्रवृत्तीचा संध बरोल भावनेशी जोडता येईल

या अन्ननिषेधाचे एकदोन प्रकार त्याच्या धार्मिक किंवा जातिविषयक स्वरूपासुळे विशेष महत्त्वाचे आहेत, हिंदू जे मासास धर्ज करितात ते त्यांच्या धर्मतरवाना असूनकर करितात, पण त्याच्या मुळाशी हवेला मानवेल ही योजना हळू हळू नष्टत अमलात आणण्याचा प्रकार आहे यात सदाय नाही, सध्या प्रदेसात मासास धोडेंकार अवयवकारक होत अन्नाचीन हिंदू गोमांस मुळांच खात नाहीत, कारण ते वेवी भगवतोच्या गोरूपी पार्थिव प्रतिनिधीचे मांस आहे असे ते समजतात हल्लीं सर्व उच्च दर्जाचे भारतीय प्राणिज-अन्न मुळांच खात नाहीत, ते निवळ शाकाहारी आहेत ह्य व इतर हलक्या जातीचे लोक बाटेल ते खातात प्राचीन काळी सणावारी व एरवीहि गोमांस व इतर मांस खात दिवांनी मांस व मत्स्य धाददिनाखेरीज कधीहि खाऊ नये असे मनु शागतो, पण असेहि सांगतो की,

कोला स्वयं वायुत्याच परोपकृतमेव वा ।

देवान्निपृथग्यैवित्वा खादन्मास न इष्यति ॥

(मनुस्मृति ५।३२.)

नियुक्तस्तु यथान्याय यो मास नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सभवानेकनिश्चयिम् ॥

५।३५

वायुत्याच्या आदरातिभ्यासाठी नसतगे किंवा महोस हून करावयास वेदात सांगितले आहे चरक संहितेत (हिचा वाळू इ. स. १ ल शतक असावा) गरीर खीने गर्भवाडी-साठी मासास खाण्यास हरकत नाही अशी सबल ठेविली आहे प्राचीन यज्ञधर्मोपार्थ कृत्रिज मांस खात व रक्त राख-साना म्हणून फेंकून देत मागाहूनच्या तांत्रिक धर्मात हिंदु-धर्माच्या साधारण प्रवृत्तीच्या विरुद्ध विधि व सिद्धांत दिले आहेत शाकोपासनातील पाच कर्मांपैकी एक म्हणजे मासाशन, दुसरे मत्स्याशन होय दाह पिण्याला व मास खाण्याला आप-त्याला सबळ कारणे आहेत असे ते समजतात. असे करण्याने आपल्या पूर्वजांचे वळण आपण गिरवितो असे सांगण्यात येते.

मासासानासवधी हिंदूचे विचार यूरोपीय नरभक्षणवद्दलच्या विचाराशी तुलना करण्यासारखे आहेत सामान्यतः जीवा-विषयी आदर व सर्व सचेतन प्राण्यावद्दल दया दाखविण्यास सांगणारी जी एक प्रवृत्ति आहे तीपासून हिंदु शाकाहारी-त्वाचा उगम आहे असे वेस्टर मार्केल (Westermarck) जे वाटते त्यात बरेचसे तथ्य आहे. ज्याप्रमाणे मनुस्यतेत साक्षय्याचे बीज आहे त्याप्रमाणे या घटनेचेहि आहे पुढील मनुचे श्लोक पाहा।

ना कृत्वा प्राणिनां दित्तां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
न व प्राणिष्वथ स्वयंस्तस्मान्मांसं निवर्जयेत् ॥

म. सू. ५, ४८.

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधसंघो य देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्तते सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९
स्वमांसं परमासेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनन्यस्य पितृदेवास्ततोऽन्यो नास्यपुण्यकृतः ॥ ५० ॥

प्राणिहिंसाविषय व प्राणि-अशन विषय या दोहोंत सध आहे असे मानण्यास काही हरकत नाही. बौद्ध व जैन धर्मात हिंसाविषय अत्यंत तीव्र आहे. " ताओ " संप्रदायातहि त्याचे महत्त्व आहे जर शुद्ध मांस खाण्याकरितां म्हणून मिळविले नसेल किंवा खाणाराला तसे वाटले नसेल तर काही खाण्यास हरकत नाही असे बौद्धधर्मे सांगते. कारण हिंसेचे पाप हिंसकालाच लागते. प्राचीन इजिप्त व ग्रीस देशांत शाकाहारित्वाचे धार्मिक स्वरूप माहीत होतेसे दिसते. मृत प्राणि, हुकराचे मांस व रक्त आणि ईश्वराला न दाखिलेली कोणतीही गोष्ट न खाण्याविषयी कुत्रापाची आज्ञा आहे. ज्यू आणि ख्रिस्ती लोक रक्त मुलींच घेत नसत. याखेरीज ज्यू लोक आंतज्यातील चरबी व माडीतील रसायु वर्ज्य करीत कल्प ना व आचार—प्राचीनकाळीं अन्न व त्याचे गुण यासबधीं अनेक कल्पना निघारया, व त्याचे परिणाम सामा-जिक चाली बनविण्याकडे झाले असल्याने, त्याची थोडी माहिती देणे प्राप्त आहे कीन्हेल्लडमधोळ लोक खरकटे, घेट-क्याना ते सोपडून त्याचा आपल्या नाचायें त्यानीं उपयोग करू नये म्हणून जाळून टाकीत. गिह्कटोरियन जातींत अशी समजूत आहे की, आपण खालेल्या प्राण्याची हाडे जर आपल्या शत्रूला सापडलीं तर तो त्याचा, आजार उत्पन्न करण्याकडे उपयोग करितो, न्यू हेमिडीज येथील तना (Tanna) लोकामध्ये असे रोगकर चेटके आपला "नरक" (Narak-अनाच अवदीप) जाळून एखाद्याला पोटा करितान, म्हणून सर्व तना लोक आपल्याबरोबर एक करडी बाळगतात व त्यात केळ्याच्या साली, नारळाच्या शेंब्या दवैरे खायाय-क्षेय आपल्या शत्रूला ते सापडू नयेत म्हणून पाळून ठेवतात, व तीं सर्व ओढपात नेऊन टाकून देतात, कारण त्यानीं सम-जूत ही असते की, बाह्यते पाणी सर्व आपत्ति दूर करिते

नवीन धान्य खाण्यापूर्वी क्रीक (Creeks) व सेमि-नोल (Seminoles) लोक पवित्र अन्न मूळच्या शाण्या

अग्रांनें दुपित होऊ नये म्हणून रेंचक घेतात. गिरनिराळ्या प्रकारचे अन्न एकमेकात मिसळू नये म्हणून ही प्रवृत्ति दिसते. अनेक जातींत ही चाल आहे.

अमांत रितकर किंवा अहितकर गुणधर्म असतात किंवा येतात अशी सादाजिज्ञेय समजूत झालेली आहे येथून सुद्धा शाकाहाराचा व शाखीय पध्यापध्या विचाराचा उगम झालेला आहे. सर्व काळात "शुद्ध" अन्नाची जरूरी भासते. या शब्दाचा अर्थ मुघारलेल्या व रानटी लोकांत समाजद्वितीच्या मानाने गिरनिराळा असतो. धार्मिक दृष्टीने " शुद्ध " म्हणजे सोंवळे, न विटाळलेले, अस्मिन्न असे अन्न. प्राचीन हिंदुस्थानात शुद्ध अन्नाची सर्व शुद्ध वस्तुमध्ये फार मातबरी असे. अन्नाला विटाळ होतो इतकेच नव्हे तर अन्नानेहि विटाळ होतो. मओरी (Maori) राजा आपल्या जोरमाला अन्नाचा मुलींच स्पर्श होऊ देत नसे. तो स्वयंपाकघरांत किंवा अन्न जेथे टांगलेले असे त्या घरात मुलींच पाऊल घालीत नसे, कारण कदाचित् त्याच्या जोरमाला अन्न लागेल ही शिंति. मओरी विदात असा असे की, अन्नाला जर पवित्र वस्तूचा संपर्क पडला तर ते पवित्र होऊन धाव्याला निव्वययोगी होवें. जे पवित्र असतात त्यांनाच फक्त ते खाण्याचा अधिकार दोहोवतो.

प्रभावशाली व जादुमय अन्नमध्ये मनुष्यमांस फारच सामर्थ्य-वान समजतात. या व धर्मविधीतील मनुष्यभक्षणतराच्या मुळाशी मनुष्यमांस खाल्ल्याने मनुष्यगुण अग्नी येतात ही भावना दिसते.

श्वत्ससर्ग अन्नात शिरोत असेहि मानण्याची चाल आहे. अमे-रिकन इंडियन लोकांत सुदी मनुष्याला स्वतःकरिता किंवा दुसऱ्याकरिताहि स्वयंपाक करू देत नसत, आपल्या भाव्या-खेरीज दुसऱ्या कधीनाहि त्यानीं पाणी प्यावयाचे नसे समोआ (Samoa) मध्ये मृताबरोबर असलेल्या मंडळींना कोणत्याहि अन्नाला शिजू देत नसत, त्यांना काही दिवसपर्यंत दुसऱ्यानीं स्वयंपाक करून द्यावा लागे. आपणा हिंदुलोकांत शुतकामध्ये अशीच विटाळ मानण्याची चाल आहे.

सहभोजनाचे सण सर्वत्र असतात व त्या शोभाचे अन्नाच्या ठिकाणीं मानलेला समाजिक सोबळेपणा कमी होत जातो. एकत्र भोजन हे दोन व्यक्तीतच नव्हे तर दोन वर्गांतहि स्नेहभाव उत्पन्न करिते खोपुकपाना, विशेष दाहनिधय झालेल्याना, काही लोकांत जी एकत्र जेवण्यास बंदी असते, तो लमात नाहीथी होऊन तीं एका हाडामासाची वनतात याचे वातक म्हणजेच एकत्र जेवण होय. आपल्या इकडे लक्ष झालेल्या सुर्वेस पुन होईपर्यंत तिच्या घरी जेवण्यास तिच्या आईबापास निषेध आहे पुन शाण्यावर नातुभोजनाचा ममार्ग करतान.

देशाचे अन्न—आपल्या जमातींत देव श्रेष्ठ आहेत ही भावना जेव्हा उद्भूत झाली तेव्हा अन्नासबधीच्या कल्पनावेरून विकास पावलेली यद्धकल्पना पुढे आली असे म्हणण्यास हरकत नाही. नंतर दान व चर या कल्पना अस्तित्वात आल्या.

निरनिराळ्या महत्वाच्या प्रसंगींनी अन्नास पवित्रता येते. अधि-
पति व पवित्र माणसे यांच्या अन्नाला एक प्रकारचा पवित्रपणा
येतो; यावरून यशोय मांसाला किती महत्त्व असतें हें समजेल.
देवांना अन्न पुरविल्यास मनुष्याची शक्ति धृष्टिगत होते अशी
सर्वसाधारण कल्पना असते. खाद्य व पेय ही यज्ञसाधनें होत.
देवांच्या ठिकाणी असलेला विशेष म्हणजे आयुरारोग्य ते अग-
मित व सतत यज्ञ केल्यानें लाभतें. शिवाय, उत्तमोत्तम अन्न
देवांकरितां राखून ठेवण्यांत येतें. पेरू येथील देवांकरितां
निराळे लामा (Lama-एक प्राणी)चे कळब असत; त्यांचें
मांस देवापुढें ठेवून खात; व त्यांच्या (देवमूर्तीच्या) तोंडा-
तहि घालोत.

याच समजुतीवर मृतांना अन्न देण्याचे विधि (धादें)
उभारलेले दिसतात.

काही ठिकाणी गन्ध करण्यापूर्वी उजोपण करण्याची जी
चाल असते ती यज्ञमानानें देवाच्या आशी खाणें गैर किंवा
पाप आहे या कल्पनेवरून पडली असावी. यज्ञमानाच्या
ठिकाणी पावित्र्य देण्याकरितांहि असें करावें लागत असेल.

अन्न संकेत व रूपकः—प्रभुमोवनातील अन्न क्षिस्त-
मांसरूप आहे कीं निवळ त्याचा एक संकेत आहे याविषयी
रोमनकॅथोलिक व प्रोटेस्टंट लोकांची परस्परविरोधी-मते
पाहतां, तीं अन्नाचें गूढ मोल ठरविणारीं यज्ञ फार दमोरजक
नाहींत असें कोण म्हणेल !

आत्मप्रीडेन ईश्वर प्रसन्न करण्याकरितां मध्य अमेरिकन
लोक माती किंवा गवतहि खातील. याच्या उत्पन्न (हिंदु)
द्विजानें अन्नाचा बीट न मानितां त्याची पूजा करावी अशी
त्याला शिक्षण असते. यासंबंधी मनुजें बचन असें आहे.

पूजयेदशनं नित्यमयाचैतदकुत्सयन् ।

हृष्टा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वदा ॥

पूजितं दशनं नित्यं बलमूर्धं व यच्छति ।

अपूजितं तु तद्वक्तुमभयं नाद्यपेदिदम् ॥

मनुस्मृति २, ५४-५.

मेक्सिकन मनुष्याला जो उपदेश देण्यांत येतो तो म्हणजे
“खात नाही असा जगांत कोणीहि मनुष्य नसतो कारण
प्रायेकाला पोटा व आंतडीं असतातच.....शरीराच्या पोष-
णानें जीविताचें संरक्षण होतें व त्यामुळे जग प्रजावान् होतें.”

उपनिषदांत अप्रस्तुतिपर अशा तऱ्हेचीं बचनें आहेत कीं,
अन्नं ब्रह्मेति च्यजानात् ॥ अन्नाद्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते ॥ अन्नेन जातानि जीवन्ति ॥ अन्नं प्रत्यन्यनि-
संविशन्तीति ॥—तैत्तिरीयोपनिषद्

“पृथ्वीवर राहाणारे सर्व प्राणी अन्नापासून उत्पन्न. हातेले
आहेत, ते अन्नावर जगतात व शेवटीं (मेळ्यावर) अन्नाला
मिळतात”

शतपथ ब्राह्मणांत असें म्हटलें आहे कीं, शरीरांत अन्न
ठेवल्यावर तें शरीरच बनतें, प्राणांच्या योगानें अन्न

शरीराशी निगडित केले असते. अन्नाचें सार अदृश्य असतें.
सर्वे मिळवयाच्या पदार्थांत अन्न सर्वश्रेष्ठ आहे. शतपथ
ब्राह्मणांत अन्न व प्राण एक करिले आहेत; ते दोघेहि देव
आहेत. प्रतिहार सूक्तांची देवता अन्न आहे.

अन्नाचें प्रकारचे विचार बृहदारण्यकोपनिषदांत दिसतात.
अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तया पूयति वा अन्नमृते प्राणारप्राणो
ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तप्ता शुष्यति वै प्राण ऋतेऽनादेते हरेन
देवते एकप्राभूय भूत्वा परमतां गच्छतः ।

स्वर्गीय अन्नांत इष्टांतराच्या कल्पना व रूपक दिसून येतें.
स्मोठिकाणी जड अन्न अजड बनतें.

वै द को य—आपण जें अन्न खातो त्यांत खाली सांगित-
ले प्रकारांचा समावेश होतो व त्यांत रासायनिक घटक द्रव्यें
कोणती आहेत हेहि त्या नावानुळे व्यक्त होते.

१ नत्र (नैट्रोजन) युक्त सार्विकअन्न
२ पिष्टान्न अगर मऊअन्न
३ स्निग्ध अगर वसायुक्त अन्न

हे अन्नप्रकार उद्भिन्न
आणि प्राणिज कोटीया-
सून आपणास प्राप्त हो-
तात व ते स्वप्नर ना-
सण्यासारखे असतात.

४ जल

५ क्षारयुक्त खाण्याचे पदार्थ.

हे बहुधा स्वाभाविक
स्थितीत सांपडतात व
अति जलद नासत नाहींत.

मानवी प्राण्यांना शेंशबाबस्थेंत दूध व पक्षांचे पिलोनां
गर्भाबस्थेंत अर्दी या पदार्थांपासून बरील पोषिह प्रकारच्या
अन्नाचा समावेश असलेले स्वाभाविक अन्न मिळतें. व तेंहि
त्या शेंशबाबस्थेंत युक्त अशा अल्प प्रमाणांत असल्यामुळे
त्यावेळीं या पदार्थांशिवाय दुसऱ्या अन्नपदार्थांची गरज नसते;
म्हणून त्यांना “उत्तमान” असेंहि कोणी म्हणतात. अण्यां-
तील संवर्धनाबस्थेंत पक्षांचे पिलोनां तें अडे जरी प्रशस्त
अन्न असले तरी दुधावर वाढणाऱ्या प्राण्यांना त्यामध्ये पिष्ट
पदार्थांची उणोव पडते. उद्भिन्न कोटीपासून मिळणाऱ्या
अन्नांत पिष्टान्न अगर विपुलच असतें; परंतु मांसादि प्राणि-
कोटीतील अन्नामध्ये सार्विक पदार्थांची विपुलता
अमळ जास्तच असते. यासाठीं प्राणी शाकाहारी असो अगर
मांसाहारी असो त्याचा आहार अशा मिश्र तऱ्हेचा असावा कीं
ज्यामुळे त्याचे खाण्यांत सर्व प्रकारचें अन्न योग्य प्रमाणांत
आहेल. शाकाहारी प्राण्यांना सार्विकपदार्थांसाठीं मांसच खातें
पाहिजे असें नाही; कारण नत्र (नैट्रोजन) युक्त सारत्रात्र
गूढ, उडीद इत्यादि उद्भिन्न अन्नांहि असतें. जाहार वसा
यत्नाचा या विषयी अधिक माहिती पुढें दिली आहेः—

(१) बरील पोषिह प्रकारच्या अन्नाचा समावेश योग्य
प्रमाणांत आहारांत झाला पाहिजे व अन्नहि पुरेसें पोटांत
गेले पाहिजे.

(२) ज्या देशांत मनुष्य रहात असेल तेथील हवामान,
रवाचें घणोमान, व उद्योग यंत्रांमुळे रमण जािके कमी

अगर अधिक भ्रम पडत असतील त्या मानाने त्याचा आहार कमी अगर जास्त असावा

(३) बरील पाचदि प्रकारचे अन्न योग्य प्रमाणात मिळाले पाहिजे येवढेच नाही तर ते अन्न सडक पचेल अशा स्वरूपात पोटात गेले पाहिजे उदाहरणार्थ वाटणे, डाळी, व दिवले धान्ये या पदार्थांमध्ये मांसापेक्षा नत्र (नॅट्रोजन) युक्त सत्त्वांमध्ये अधिक प्रमाण असते खरे, परंतु ते सत्त्व पचण्यास सुलभ अशा स्थितीत नसल्यामुळे मलोत्सर्जनाचे वेळी त्याचा बराच अंश निघून जातो. यामुळे व्यवहारांमध्ये या पदार्थांना पौष्टिक पदार्थ मानण्यात येत नाही

आहारांमध्ये ज्या मानाने नॅट्रोजनयुक्त अगर कर्ब (कार्बन) युक्त अन्न कमी अगर अधिक असेल त्या मानाने तो आहार कमी अगर अधिक पौष्टिक आहे असे समजतात प्रतिदिनची साधारण कामधन्दा करीत असलेला मनुष्य २५० ते २८० ग्राम कर्ब (कार्बन) शरीराबाहेर श्वसोच्छ्वासोचे वेळी मुन्यत कर्बोद्विप्रापिदा (कार्बन डायऑक्साइड) च्या रूपांन बाहेर टाकत असतो असा हिशोब केला आहे लघवीमध्ये युरिया नामक क्षार असतो त्या मार्गाने १५ ते १८ ग्राम नत्र शरीराबाहेर मल द्रव्य म्हणून तोच मनुष्य टाकतो शरीराचे पोषण व शीज याचा जो आवश्यक सदां गुरु असतो त्यापासून हे निरपयोगी पदार्थ म्हणून शरीराबाहेर जातात व काम, ऊष्णता व शक्ति ही नानाप्रकारानी प्रगट होतात मनुष्य आपल्या आयुचे शक्तीने मेहनत करू लागला म्हणजे कर्बचे मोठ्या प्रमाणात उत्सर्जन होते. नैसर्गिकच उत्सर्जन त्याच माणसात होतें पण तें फार अल्प प्रमाणात असेल मनुष्य साधारण माकड मेहनत करीत असला तर त्याचे शरीराची जी शीज होते ती म्हणून निघण्यासाठी त्यास अनाच्या रूपांन नवीन पोषक द्रव्य शरीरात घातले पाहिजे मलोत्सर्जन झालेल्या पदार्थांमध्ये कर्ब व नत्र ज्या प्रमाणात शरीराबाहेर गेले असतील त्या मानाने त्याचे प्रमाण अनामध्ये ठेवावे लागते म्हणजे, २५० १५ अथवा १६६ १ हे तें प्रमाण पडतें. आहारातील नत्रयुक्त सांख्यिक पदार्थांतील कर्ब व नत्र यांचे प्रमाण ५३ १५ अथवा ३५ १ आहे म्हणून बरील योग्य प्रमाण सांख्यिकासाठी अधिक कर्बाचा पुरवठा पिटात्र, सिंगपान यासारख्या अन्य प्रकारच्या पदार्थांपासून करून प्यावा लागतो दोषा इतिविज्ञानशास्त्रज्ञानी रोजच्या आहाराची प्रमाणे दिली आहे ती त्यानी पृथक्पणें प्रयोग करून काढिली आहेत व ती एकैकदाची बरीच जुलुतात ती अशी —

(१) नत्रयुक्त पदार्थ १२०	(२) नत्रयुक्त पदार्थ १००
सिंघ पदार्थ १०	सिंघ पदार्थ १००
पिष्ट पदार्थ ३३३	पिष्ट पदार्थ २५०

आहारातील निरनिराळ्या पदार्थांच्या गुणधर्मांचा विचार करणे जरूर आहे. स्वापेकी दुधास “ उत्तमान ” हें नांव दिल्याचे वर सांगितले आहे

दूध — अर्भकांना हें अन्न जसें असावे तसें सर्वगुणसंपन्न आहे. पण मोठ्या माणसांस त्यावर निर्वाह करणें हास्यास त्याचे सेवन वन्याच मोठ्या प्रमाणात करावें लागेल व त्यामुळे कदाचित असला आहार त्रासदायक वाटेले पण जल्म तितके दूध दिवसासानीं घेतल्यावाचून शरीरास लागणारा कर्ब व नत्र यांचा पुरवठा होणार नाही. दुधात गोहाचा अंश फारच कमी असल्यामुळे फार दिवस अगावर पाजलेलीं मुले फिकट दिसतात.

दुधाचा रंग सूक्ष्मदर्शक यंत्रासून पाहिला असता त्यात दोन प्रकारचे पदार्थ असल्याचे दिसते एक वर्णहीन पातळ द्रव्य असून त्यात दुसरे रंजक विसृष्टी पदार्थ तरगत आहेत असें दिसते, व ते सूक्ष्म अशा तैलबिंदू रचलेले असतात मातेच्या स्तनात दुग्धोत्पत्ति क्षायापासून थोड्या दिवसांतील दुग्धस कोलेस्ट्रम (प्रसव दुग्ध=मुहेरातील दूध) असें नांव आहे मुहेरातील दुधात दुग्धसत्त्व नामक नत्रयुक्त पदार्थ फारसा नसतो पण त्याच वर्गातील ग्लाय्कोलीन नामक पदार्थ त्यात असतो. सूक्ष्म दर्शक यंत्राचे साक्षानें हा पदार्थ तपासून पाहिल्यास त्यात स्तनातील दुग्धप्रवांतील एकटुकट पेशी तैलबिंदूपूर्ण अशा दिसतात व त्यांस प्रसव दुग्धपेशी म्हणतात. मनुष्याच्या अगर गाईच्या दुधात किंचित अल्काची (अल्कलीची) किंवा कधीं समभावधर्माय प्रतिक्रिया दिसते, परंतु मासादारी प्राण्यांचे दूध अम्लप्रतिक्रिया दर्शविते कोणत्याही प्राण्यांचे दूध नासले म्हणजे तें आंबतें कारण त्यांत जी दुग्धसर्करा असते तिचें त्यामुळे दुग्धाम्ल (लॅक्टिक एसिड) बनतें जलगुलित्वमापक यंत्रानें दुधाचे गुरुत्व समजतें गाईच्या दुधाचे गुरुत्व १०२८ पासून १०३४ असतें पाण्याचे गुरुत्व १००० कलिपले असून त्या मानानें हें गुरुत्व समजावयाचें असतें दुधातील अत्यंत हलका पदार्थ त्यातील सिंगध लोणी होय व दूध घुसलेले म्हणजे हा सिंगध पदार्थ वर घेऊन दुधाचे गुरुत्व १०३३-३७ इतकें वाढतें.

निरनिराळ्या प्राण्यांच्या दुधातील घटक द्रव्यांचे तुलनात्मक कोष्टक —

घटक द्रव्ये	खी	गाढवी	गाय.
दुग्धसत्त्व	२७	१७	४.२
सिंघपदार्थ (लोणी)	३५	१.३	३६
दुग्धसर्करा	५०	४५	३६
क्षार	०.२	०.५	०.५

या कोष्टकावरून हें प्थानांत येईल कीं लहान मुलांना आईचे दुधा ऐवजीं गायीचे दुधावर वाढवणें असेल तर त्यांना अधिक पाणी व साखर घातल्यानें त्यांचे सादश्य आईच्या दुधाशी भाणता येईल दुधांत जे नत्रयुक्तपदार्थ आहेत

त्वापैकी दुधसत्त्व नामक पदार्थ मुख्य होय. त्यामध्ये कांही धर्म प्रसवदुग्धाप्रमाणे असतात. त्यांत रेनेट नामक विरजण पातले म्हणजे दुग्धजर्मड नामक पदार्थ बनतो. सदा हा पदार्थ, हा दुग्धजर्मड व दुधातील लोणी यांचा बनलेला असतो. दुधातील नम्रयुक्त दुसरा पदार्थ आल्युमिन अथवा औजसद्रव्य हा होय पण तो अल्पप्रमाणांत असतो; यास दुग्धाल्युमिन असे म्हणतात. दूध आणून तें तसेंच बराच वेळ ठेवले तर त्यातील दुग्धजर्मड सत्त्व नासून त्याचे दुग्धाम्ल (लॅक्टिक अॅसिड) बनून तें आंवते. या आसिद्धामध्ये दुरसत्त्व वेगळे करण्याचा धर्म असल्यामुळे त्या दुधांत कांही गोठलेल्या दुधाचा पोषा व कांही पातळ आधुस दूध असे मिश्रण तयार होतें; पण हें नासलेलें दूध गोठून त्यांतून न नागलेला दुग्धजर्मड तयार होणें या दोन्ही क्रिया मिश्र आहेत. कांही विरजणाप्रमाणे आंबवणारी क्रिया पडवणारे उच्चिन्नजंतुहि हें काम करतात. रेनेट म्हणजे अंगावर पिणाऱ्या प्राण्यांच्या जठरांतून दूध गोठवणारा पदार्थ होय. तो बहुधा बासराच्या जठरापासून तयार करतात व युरोपियन लोक दूध गोठवून त्याचे खाद्य करण्यासाठी वापरतात. दही म्हणजे दुग्धजर्मड, लोणी, व विरजलेले आधुस दूध. दद्याचे पांढुरके पाणी असतें त्यांत दुग्धजर्मड, दुग्धक्षार व दुग्धाल्युमिन हे पदार्थ असतात व दही घुसवून ताक करतात त्यांतहि ते असतात. त्यामध्ये दुग्ध-क्षारसत्त्वनामक नम्रयुक्त पदार्थ असतो. गायीद्विशीच्या दुधापासून जे दही बनतें त्याच्या मोठमोठ्या कवण्या बनतात व तें पचण्यास जड असतें; पण आंगवरील दुधाचे मुलाच्या पोटांत जे दही बनतें त्याचे मोठे अगदीच थारोळ आकाराचे असल्यामुळे तें पचण्यास सुलभ असतें; व म्हणून लेंकाना अगर आजारी माणसांना गायीच्या दुधावर कांही काल ठेवें झाल्यास हा दुधाचा पचनास जडपणा मोठण्यासाठी रसांत पुण्याच्या निवडीचे अगर बारकी नामक धान्याचे पाणी पाळतात.

दुधातील क्षारामध्ये पुण्याचा क्षार असतो व तो असतो म्हणूनच रेनेटच्या योगानें दूध गोठवून दुग्धजर्मड तयार करता येतो. तो क्षार कृत्रिम उपायांनी काढून टाकल्यास रेनेटच्या साक्षानेंहि दूध गोठत नाही. दुधातील दुग्धसत्त्व हें नम्रयुक्त असून शिवाय स्फुर (फॉस्फरस) युक्त असल्यामुळे महा वैश्विक व आरोग्य वलयक आहे. दुधांत मगस्फुरित (म्याग्निशियम फॉस्फेट) या क्षारत्वानेंहि योग्य प्रमाणांत स्फुर असतो. दुधातील वखामय पदार्थांचें परीक्षण केले तर शरीरांत इतर ठिकाणी असणाऱ्या मेदोमय रचनेप्रमाणेच त्याची रचना असते व त्याप्रमाणे यांतहि ओलोन, पामिडीन, स्टियरीन हे लिप्य पदार्थ असतात; व व्युटिरीन आणि यमाप्रोइन हे लिप्य पदार्थ त्यांहून फार अल्प प्रमाणांत असतात, माग्निशियम लोसियन नांवाचा फास्फरस युक्त लिप्य पदार्थ, दुधांत

असतो व तो शुद्ध व मज्जावर्षक असतो. हा पदार्थ मंदतहि सांपडतो. दिसण्यांत द्रिग्ध असा कोलेस्टीन नामक पीतवर्ण पदार्थहि सर्व दुधांत असतो व म्हणूनच गाय व इतर कांही प्राण्यांचे दूध विशेष पिवळसर असतें.

दुग्धशर्करा दुधांत असते तिचे दूध शिळें झाल्यानें लॅक्टिक आसिड बनतें हें वर सांगितलें आहे. व ही क्रिया पचविणारे जंतु हवेंत असतात त्यामुळे ती क्रिया आपोआप होते असे आपणास वाटतें. या जंतुवैरीज आंबवणारे योस्टवर्गरे इतर पदार्थ आहेत. दुधांत योस्ट पातले असतां तें आंबून मद्याप्रमाणे फसकसतें व त्यापासून कौमिस नामक लाय पदार्थ करतात. तो आपलेकडे प्रचारांत नसतो. वर सांगितलेल्या दुधातील पुण्याच्या व मगस्फुरित (मॅग्नेशियम फॉस्फेट) या क्षारवैरीज किंविच लवणक्षार व पालासहरिद (पोटेसियम झॅराइड) हे क्षारहि दुधात असतात.

अं बी:—आहारामध्ये कौबल्यांची अंई खाण्याचा प्रघात विशेष आहे; तथापि बद्दके व इतर कांही पक्षांच्या अंब्याचा हि ह्या कामी उपयोग होतो. अंब्यावर टड्फळ असतें व तें खडूप्रमाणे पटकथित (कॅल्शियम कार्बोनेट) चें बनलेलें असतें. तें फोडले म्हणजे अंब्याचा पिवळा बलक व पांढरा पदार्थ असे दोन भाग असतात. पांढऱ्या पदार्थाभोवती तंतुमय व जाळीदार घेष्टण असतें व त्यात औजस द्रव्य (आल्युमिन) हा महावैश्विक पदार्थ फार असतो. यातील पच पदार्थ शेंकडा १२.२ असतात व त्यापैकी १२.२ नैट्रोजन युक्त पदार्थ असून बाकीच्या भागांत शकरा, स्निग्ध पदार्थ, लोसियन व कॉलेस्टीन हे दुधातील लिप्य पदार्थ व कांही क्षार इतके पदार्थ असतात. पिवळ्या बलकामध्ये गमोवस्थेत असलेल्या पिलाचे पोषण व्हावें अशा प्रकारचे अन्न असतें. या बलकांतहि एक जरासा पारदर्शक असा थोडा भाग असून दुसरा थोडा भाग पिवळ्या रंगाचा असतो. या दोहोंतहि व्हायटेलीन नांवाचे पौष्टिक नैट्रोजनयुक्त सत्त्व असतें व शर्करा, लोसियन, कॉलेस्टीन, क्षार हे योग्य प्रमाणांत असतातच. अंई हें पचण्यास सुलभ व महावैश्विक आहे. परंतु तें फारवेळ उकडण्यानें त्यातील न्यूट्रीन नांवाचा नैट्रोजनयुक्त पदार्थ पचण्यास जड होतो. म्हणून कधी अंई खाण्याचा प्रघात खाण्यांत व औषधोपचारांमध्ये दिसतो.

मांस:—खाण्यास लायक समजले गेलेल्या कांही पशु-पक्ष्यादिकांचे स्नायु व तदंगभूत घेष्टणें व वसामय भाग यांस मांस म्हणतात. कांही प्राण्यांचे मांस खात नाहीत व कांहीचे मांस खाण्यासारखें असून तें खाण्याची पद्धति नाही इतकेच त्याविषयी म्हणता येईल. हिंस प्राण्यांचे व इतर कांही, प्राण्यांचे मांस अगदी खाण्यास वाईट लागतें म्हणून तें खात नाहीत हें बरोबर आहे. पोल्याचे मांसहि खाण्यालायक असतें परंतु तो प्राणी बाह्याचे कामी योजनें व्यवहारदृष्ट्या अधिक कामदे-

शीर असल्यामुळे त्याचें मांस लडाईंतील उपासमारीसारखी मोठी आपत्ति आल्याखेरीज खात नाहीत. तसेंच युरोपांत गाय हा प्राणी दुधास कार उपयोगी समजल्यामुळे मांसासाठी तेथें फक्त बैल मारले जातात. तरी नजर राह्या व म्हशी कापण्यांत या देशांत न ठेवली गेल्यानें लक्षावधि दुमती व इतर गुरे मांसासाठी मारली जातात, ही शोचनीय स्थिति आहे.

मांस या पदार्थांत पचण्यास सुलभ असं नव्युक्त सत्त्व सांगविलेले असतें व त्यास मायोसीन हें शास्त्रीय नाव आहे. शिवाय त्यांत अन्य मांसरसधार असून मांसावरील बसा कितीहि काढून टाकली तरी आंत ती थोडी असतेच. खावूचे एकांत एक एक असं तंतुमय समूह असतात व त्यांचे गर्भांत ही बसा असून ती ज्यामानानें कमी अगर जास्त असले त्यामानानें तें मांस पचनास सुलभ अगर जड असतें. डुकराचे मांसांत अशी बसा बरीच असल्यामुळे त्यापासून अजीर्ण होण्याचा संभव फार असतो. कारण ती बसा मांसतंतूवर लपेटली असल्यामुळे जडरास त्यांत सिनून न गेल्यामुळे न पचलेल्या स्थितीत तें मांस पुढें आंतव्यांत ढकलले जातें

निरनिराळ्या मांसांतील रासायनिक घटकद्रव्यांचें कोटक

घटकद्रव्य.	बैल	वांसर	डुकर	घोडा	बदक
जल.	७६.७	७५.६	७२.६	७४.३	७०.८
ग्रन पदार्थ.	२३.३	२४.४	२७.४	२५.७	२९.२
नैट्रोजनयुक्त पदार्थ व सरस	२०.०	१९.४	१९.९	२१.६	२२.७
बसा	१.५	२.९	६.३	२.५	४.१
पिष्ट पदार्थ.	०.६	०.८	०.६	०.६	१.३
हार.	१.२	१.३	१.१	१.०	१.१

कणीक व पीठः—गव्हाच्या दाण्याच्या गाभ्यामध्ये त्यांतील उत्कृष्ट पिष्टास व नैट्रोजनयुक्त सर्वांश सांडविलेले असतें म्हणून त्याच्या कणकमध्ये हीं द्रव्ये मोठ्या प्रमाणात असतात. गव्हाच्या दाण्यावरील भुसा काढून गव्हें परीं अगर गिरणींत सालासकट ढळले म्हणजे त्यांत वरील पौष्टिक अंश असून शिवाय कठिण व पिण्ड रंगाच्या गव्हाच्या सालीच्या पिठांत नैट्रोजनयुक्त सत्त्व याहून अधिक असतें; पण हें पीठ पचण्यास अमळ जड असतें हा यात एक दोष आहे. त्यामध्ये एक कडगर नामक पदार्थ पचनास जड जाणारा असतो परंतु त्यांत सारक धर्म असल्यामुळे अशा कणकेच्या पोळ्या बद्धकोष्टाची पीडा असणाऱ्या माणसांना फार प्रशस्त आहेत. त्यांतील न पचणारा सेल्युलोज नामक उद्भिज पदार्थ आंतव्यांना आपल्या टोंचण्यानें प्रोत्साहन देतो व त्यामुळे मलोत्सर्जनाचे कामास आयत्तीच मदत होते.

कणीक उत्तम असली म्हणजे तींत मुळचटपणा मुळीच नसतो तींत तो असला म्हणजे समजावें कीं दमटपणामुळे अगर शिळी होऊन तींत जीवोत्पत्ति होऊ लागली आहे. बारली अथवा यव धान्यापासून साल्ट नामक गोड पौष्टिक व पाचक पदार्थ करितात त्यावेळीं अशी जीवोत्पत्ति सुद्धास होऊं देतात. कणीक पाण्यांत मळली म्हणजे त्याचा चिवट व चिकट लगदा अथवा गोळा धनतो; कारण ग्लुटेन नामक चिकण पदार्थ त्यांत सुसावस्थेत असतो तो प्रगट होतो. तांडुळ वगैरे धान्याचे पिठांत तो विलकूल नसल्यामुळे त्या पिठास चिकणाई येत नाही. पाणी पातल्यावर गव्हांतील ग्लोब्युलीन पासून हें चिकण द्रव्य प्रकट होतें. पुढें दिलेल्या कोटकांत प्रचारांतील मुख्य धान्यांतील व इतर उद्भिज खाण्याच्या पदार्थांच्या घटक द्रव्यांची तुलनादर्शक मांडणी केली आहे.

घटकद्रव्य	गव्हें	यव बाली	ओट	तांदुळ	डाळी द्विदलधान्ये	वाटाणा	बटाटे
जल.	१३.६	१३.८	१२.४	१३.१	१२.५	१४.८	७६.०
नैट्रोजनयुक्तसत्त्व.	१२.४	११.१	१०.४	७.९	२४.६	२३.७	२.०
अग्रिध पदार्थ.	१.४	२.२	५.२	०.९	१.९	१.६	०.२
मंडान.	६७.९	६४.९	५७.८	७६.५	५४.८	४९.३	२०.६
(न पचणारे) सेल्युलोज	२.५	५.३	११.२	०.६	३.६	७.५	०.७
हार	१.८	२.७	३.०	१.०	२.४	३.१	१.०

यावरून चटकन् ध्यानात येतात तीं अनुमाने येथें. प्रमाणे आहेत,—

(१) मंडान अगर पिष्टानाचें प्रमाण पिठात बरेच मोठें असतें.

(२) अग्रिध पदार्थ अगदीच अल्प प्रमाणांत दिसतात; यामुळेच भाकरी पाव अगर पोळीशी तूप, लोणो खाण्याची इच्छा स्वाभाविक होते.

(३) नैट्रोजनयुक्तसत्त्वाम वट्याखेरीज इतर पदार्थांत विपुल आहे व काढाणे, डाळी या पदार्थांत ही विपुलता

विशेष दिसून येते. मात्र हें सत्त्व ग्लोब्युलीन वर्गातील चिकणधर्मीय ग्लुटेन नसून त्याच वर्गातील बहायटेलिन नांवाचें असतें.

(४) क्षारपैकीं पोव्याशियम व मॅग्नेशियम यांचे हार जास्त असतात आणि सोडियम व कॅल्शियम (चुना) याचे हार अल्प असतात.

पा व, भा क री, पो व्ही. :—कणकीच्या गोळ्यांत, मीठ, यीस्ट (ताडी) व स्वाद आणणारे जिव्रस घालून ते मळून त्याचे रोट करून ते भाजतात. भाजण्याचे आरंभी मठीतील कणता फारशी वाडली नाही तोंच कणकीतील पिष्टाद्रापासून

त्या आंबवणाच्या यीस्ट पदार्थांमुळे कणकीत थोडी शक्ती तयार होऊन नंतर फफफण्याची क्रिया सुरू होते. या क्रियेत कार्बानिक आसिडवायू उत्पन्न होऊन त्याचे बुडबुडे रोटात नर्दंकिणी प्रवेश करीतात व त्यामुळे रोट पोखरला जाऊन हलका व स्पंजासारखा भुसभुशीत होतो व त्यांत असेरूप छिद्रे निर्माण झाल्यामुळे पाचकरसांत तो सहजपणे मुरला जाण्यास लायक होतो; कारण रोट भाजल्यावर त्यातील वायु व अल्कोहोल उडून जातात व आंबवण व फफफण्याची क्रिया सुरू करणारे यीस्ट फार उष्णतेमुळे निर्धाय होतें. व रोटास पापुदरा भाजक्या रंगाचा परोतो, म्हणजे पाच तयार झाला. भाकरी, पोळी यांत फफफणणे खेरीज फळून हीच क्रिया कमी प्रमाणांत असते; व त्यामुळे पावासारखे हे पदार्थ हलके, भुसभुशीत व अक्षय्य रोगी माणसास पचण्यास सुलभ नसतात. येवटा फरक दोहोंमध्ये आहे.

१०० भाग पाच असल्यास त्यांत नैट्रोजन मुक्त सत्व ७ पासून १० भाग, पिष्टान्न ५५ भाग, स्निग्धपदार्थ १ भाग, क्षार पदार्थ २ भाग व माकोचे २९ पासून ३२ भाग जल असेल असे भूषकाकरण केल्यामुळे समजून घेतलें आहे.

अन्न शिजविणें, पाकसिद्धी, स्वयंपाक :—मानव वंशाचे रीतिमातीत सुधारणा होत गेल्याचें स्वयंपाक हें एक फळ आहे व अनेक दृष्टीत हिलाबद्दल आहे ते अशें :—

१ अन्नास प्रविष्ट झालेल्या रोगजीवांचा, व कुडीचा क्षिज-बल्यामुळे नाश होतो व त्यामुळे सांधीचे रोगास प्रतिबंध होतो इतकेंच नव्हे तर विशिष्ट मांसाशयनापासून होणारे मोठे दीर्घपद्धकाकार कुमिरोग व क्षायवासी कुमिरोग अशा रोगापासून माणसांचा बचाव होतो.

२ उद्भिज्ज अन्नातील पिष्टान्न क्षिजल्यामुळे त्यांतील पच-नास कठिण जो सेल्युलोज पदार्थ तो उत्तर्जनासाठी वेगळा होतो व जठर रस पिष्टान्नांत मिसळून तें अन्न चांगलें पचतें.

३ मांसाहारामध्यें पचनास जड असा जो भाग असतो, त्याचें डिंकासारख्या जेलाटीन नामक पदार्थांत रूपांतर होऊन, त्यामुळे तें पचनास सुलभ होतें. क्षायंतील संतत वाफ शिरून ते मोकळे होतात व क्षाय बंधन करणारे सर्व भाग क्षिजवण्याने नरम होऊन पौष्टिक मांसल भागाचें पचन करण्यास जड व इतर अन्नपाचकरसांस सुलभ जातें. मात्र मांसांतील मरणात्तर काडिल्य कमी अगर नाहीसे होई-पर्यंत थावून नंतर तें क्षिजवावें. तें तयार करण्याचे आज्ञे व क्षिजवणें असे दोन प्रकार आहेत व त्यापैकी पहिली पद्धति विशेष फायदेशीर आहे. कारण मांस भाजले म्हणजे त्यांतील पौष्टिक पदार्थ पन होऊन त्यांचें त्या मांसावर आच्छादन यनतें व त्यांतील स्वर्ण तेवढी वितळून निघून जावे व मांसा-तील पौष्टिकरस चरा आच्छादनासाठी राहूं राहतात. पण तेंच मांस क्षिजलेले व त्यांतील मांसाचें सार अगर कडी राखून ठेविली नाही तर त्या मांसांतील पौष्टिक पदार्थ बरेचसे बायां

जातात. शिवाय त्यांतील नैट्रोजनयुक्त पौष्टिक पदार्थ पचण्यास अधिक जड होतात. असें जरी आहे तरी एकंदरीत मांस क्षिजविण्यापासून अगर भाजून राण्यापासून जितके फायदे आहेत तितकें त्यापासून तीदे नाहीत. कच्च्या मांसातील मांस-रस पचण्यास अगदी सुलभ असतो.

मांसाचा काडा अगर अर्क तयार करण्यासाठी, प्रथम मांस थंड पाण्यांत ठेवतात व लक्षपूर्वक व हलकदळें तें ऊन करतात. हें मांस जर साध्वापैकी असेल तर थंड पाण्यांत न ठेवता, तें एकदम आग्नाच्या पाण्यांत घालावें; म्हणजे त्याच्या बाहे-रील भाग घट होतो व आतली पौष्टिक मांसरस त्यांतून निस-टून कासे जात नाहीत. ह्या काड्यांत व अर्कांत अन्नाचे गुणधर्म अगदीं नसतात हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. त्यांत पौष्टिक गुण नसतात, परंतु त्यांतील क्षार आणि ' क्रीआटिन, ' ' क्रियाटिनिन, ' लॅक्टिक अॅसिड इत्यादि मांसाकंद्रव्यांमुळे त्यांत रुचकरपणा फार असतो व म्हणून आगारांतून उठलेल्या अन्नक माणसांना हे पदार्थ हवेसे वाटून त्यामुळे त्यांना उत्तम फायदा व आनंद होतो.

मांसाचें सार किंवा रस्ता :—यांत मांसांतील जर्क असून शिवाय नायट्रोजनयुक्त पौष्टिक पदार्थ थोडे असतात. व डिंकाप्रमाणें कांहीं अंश असतो. या सारामध्यें हा डिंका-सारखा पदार्थ अधिक हवा असल्यास रस्ता अगर सार शिज-वतांना त्यात हाडें अगर तंतुमय मांस अमळ जास्त घालावें, रस्ता थंड झाला, म्हणजे तो दाट होतो याचें कारण हा डिं-कासारखा जेलाटिन नामक पदार्थ होय.

तांटीला वणीं, मद्यप्राशन, ब्रह्मा, कोंफी, पालेभा ज्या व फळभा ज्या. —मद्यांतील अल्कोहोल ह्या पदार्थाला नेहमीचें स्थितींत अन्नाचें कार्य करता येत नाही. तो फक्त अन्न पच-नास मदत व उत्तेजन देतो. तिखट, मीठ, आलें, लिंबू, चटण्या, कोशिंबिरी, लोणची, पापड, भेतकूट, सांडगे, हे पदार्थ जठरसाचें दोषन करण्यास उपयुक्त आहेत, पण ते अपरिमित सेवन केल्याने त्यांपासून अभिमांय ही व्याधि जडते. चहा, कोंफी, कोको वगैरे पदार्थ मंद व भव्यतंतुनां सुख्यत्वेकरून उद्दीपित करतात. या सगळ्यामध्ये शीईन, कॅफीन हीं सत्वे असतात; व त्यामध्ये हे गुण आहेत.

कोकोमध्ये : थिओ ब्रोमिन हा स्निग्ध पदार्थ असतो तसेंच एक कोकेन नांवाचें सत्व असतें. हीं सत्वे विपारी आहेत, व चहा कोंफी हे पदार्थ फार सेवन केल्यामुळे मस्तक भ्रमभण्णें, पचनक्रिया मंद होणें, स्तौप न येणें वगैरे तक्रारी सुरू होतात व त्या बैद्य लोकांच्या नेहमी पादण्यांत येतात. कोंफीमध्ये कांहीं शुवासिक पदार्थ असतात. चहामध्ये इजा कारणें टॅनिन नामक कटवट सत्व असतें. चहा फार वेळ उकडूं दिल्या नाही म्हणजे हें सत्व इजा करीत नाही. कडवट वहा पिऊ नये. कोको हा उत्तेजक व पौष्टिक पिण्याचा जिनस आहे, व त्यांत स्निग्ध व पौष्टिक पदार्थ बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत असतात.

पालेभाज्यांत पौष्टिक गुण नसतो परंतु त्यांत पोष्ट्याशिमयेचे क्षार पुष्कळ असतात. कोवी, मुळे, नवलकोल यांत गॅकडा ८० ते ९२ पाणी असतें, १ ते २ भाग नॅट्रोजनयुक्त पदार्थ, २ ते ४ भाग विष्ट पदार्थ व १ ते १.५ भाग सेल्युलोज हा टाकाळ पदार्थ असतो. असल्या अन्नांत पोषणशक्ति कमी असल्यामुळे मुराहोराची पोटे व आंतडी पुष्कळ वैरण खाण्यासाठी मोठी असतात. फलभाज्या, व पालेभाज्यातील नानाप्रकारच्या धारांमुळे मनुष्याच्या शरीरावर फायदेशीर परिणाम पडतो. त्या खाण्यास रुचकर व स्वादिष्ट असतात. लिंबाचा रस हा आहारामध्ये अत्यंत जरूर आहे । फळे, भाज्या, वगैरे खाण्याचा कोणास कडाळा असतो; अगर आण-बोटीतील दूरच्या प्रवासांत त्या मिळत नाहीत परंतु त्यामुळे रक्तपित्त (Scurvy) नामक रोग होतो.

अन्नमहः—हा जातीचा तैलंग ब्राह्मण मोठा नैष्ठ्याधिक होता. गरिकपाद हे तैलंगणांतील खेडेगांव पूर्वी निजाम-अल्लीच्या अमलाखाली होतें, तेथे याचा जन्म झाला. शालि-बाहनाच्या पंथराव्या शतकांत चालुक्य राजाच्या वेळी याचा उदय झाला. कौडिम्पपुर ज्यास कौडबोडू असे झगतात, तेथील संस्कृत शाळेत हा बारा वर्षे राहून न्यायशास्त्र पडला व त्या शास्त्राचे ज्ञान यानें उत्तम प्रकारचे संपादिले.

पुढे यानें नवीन अभ्यास करणाऱ्यास न्याय शास्त्रातील पदार्थ व सिद्धांत थोडक्यांत कळवे या हेतूने एक लहानसा तर्कसंग्रह नावाचा ग्रंथ रचिला. तो हल्ली सर्वत्र प्रख्यात असून न्यायशास्त्राचे प्रथमाभ्यासी पहिल्याने तोच पढत असतात.

यानें तर्कसंग्रह ग्रंथ केरूपावर न्यायशास्त्र पढविण्यासाठी एक स्वतःचें विद्यालय स्थापिले आणि तेथें आपल्या शिष्यांस तर्कसंग्रह, तर्कदोषिका, मुक्तावली, आणि गादापरी, अशा क्रमानें त्या ग्रंथाचे पाठ दिले. याप्रमाणें याचा क्रम बहुत दिवस चालल्याने याचे विद्यार्थी त्या शास्त्रांत उत्कृष्ट प्रवीण झाले.

अन्नमह सुमारे आपल्या वयाच्या ५५ व्या वर्षी श्रीक्षेत्र मल्लिकार्जुनाच्या दर्शनास गेला. याशिवाय यानें कोणताहि प्रवास कधीच केला नाही. फार तर कांय पण इष्टाच्या आशेनेहि हा कधी कोणा राजाच्या सेठीस गेला नाही. कारण तो सर्वदा संतोषपट्टीचा असल्यामुळे, जें काही इष्ट त्याच्या बापाच्या वेळचें त्याजवळ होतें तेवढांपांतच तो आनंदी असे. देवदर्शन करून हा आपल्या गावी आल्यावर यानें सकाळ व संध्याकाळचे दोन तास स्नानसंध्येंत घालवून राहिलेल्या वेळांत विद्यार्थ्यांना पढविण्याचा नियम ठेविला. यास मुले पुष्कळ झाली परंतु याच्या अतकाली एकहि जिवंत नुद्दुतें असे सांगतात. (कविच.)

अन्नच्याखारीः—हा तैलंग जातीय ब्राह्मण किंवा कोण तें कळत नाही, व कधी झाला तें हि कळत नाही. मात्र वेळी भापेंत दोन भागांनी रचलेले पित्तप्रहचरित्र याचें प्रसिद्ध आहे, त्यांत खटिकृत्यां दग्धादेवाचें यानें वर्णन केले आहे. (कविच.).

अन्नचरित्र—ज्या मनुष्याला स्वतःचें पोषण स्वतःच्या श्रमानें करणें काही कारणामुळे शक्य नसतें व त्याला दुसऱ्यावर अवलंबून राहावे लागतें; अशा वेळी त्याला आपल्या पोषणाची तजवीज कामदेशीर रीतीनें दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीकडून किंवा मालमत्तेतून काढून घेण्याचा हक्क असतो त्या हक्कास अन्नचरित्राचा हक्क असें म्हणता येईल.

हिंदु कायदा

इतर कोणत्याहि देशांतल्या कायद्यापेक्षा हिंदु कायद्यात अन्नचरित्राचा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा व अधिक व्यापक आहे. इतर देशांतल्या कायद्याप्रमाणें अन्नचरित्राचा प्रश्न फक्त बायको व मुलें यांचें पुरताच येतो. पण हिंदु कायद्यातील एकत्र कुटुंब पद्धति व वारसा हक्कासंबंधीचे विशिष्ट नियम यामुळे अन्नचरित्राचा हक्क अनेक इसमांना प्राप्त होत असतो. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा मुख्य नियमच हा आहे की, एकत्रकुटुंबातील सर्व वंशो-पुत्र्य-बाल-तरुण-वृद्धांना फक्त अन्नचरित्राचा हक्क समाईक मिळकतीत असतो. अविभक्त कुटुंबाच्या कर्णधार अशा कुटुंबातील सर्व इसमांना व त्यांच्या बायकामुलांना पोसण्याची व त्यांच्या विवाहादि धार्मिक संस्कारांचा खर्च करण्याची जबाबदारी असते. ज्यांना समाईक मिळकतीतील हिस्सा मिश्रवयाचा असतो त्यांना समाईक स्थितीत अन्नचरित्राचा हक्क असतो, इतकेंच नव्हे तर ज्या कुटुंबीयाना काही वैयक्तिक नालयकीमुळे मिळकतीत वारसा हक्क नसतो, अशा इसमांना व त्यांच्या मुलांना, व मुलींना आणि त्यांच्या अवयविचारी द्विगोना अन्नचरित्राचा हक्क असतो. मनुष्य काही मानसिक किंवा शारीरिक व्यंग्यामुळे, किंवा अनैरासतेमुळे, किंवा दत्तविधान नाशाने ठरल्यामुळे वारसाहक्काला अपात्र होत असतो. वारसाहक्काला अपात्र अथवा केवळ अन्नचरित्राचे हक्कदार कोण याविषयी याज्ञवल्क्य स्मृतीत पुढील वचन आहेः—

झीवोऽथ पतितस्तजः पंगुरुमत्तको जडः ।

—अन्धोऽकिरित्यरोगाया मर्त्य्याः स्फुरिंशकाः ॥

अर्थ—झोब, पतित, पंगु, उन्मत्त, जड, अन्ध, असाध्य रोगी व त्यांचो संतति यांस दायभाग न देतां पोटीगो रावीं.

हिंदुधर्मशास्त्रांत अन्नचरित्राच्या हक्कासंबंधाची जबाबदारी दोन प्रकारची असतेः (१) व्यक्तीवरील, व (२) ईस्टेट वरील. व्यक्तीयत जबाबदारी (पर्सनल) ही मनुष्यावर त्याच्या कांहीं विशिष्ट नात्याच्या इशमांना कांहींहि ईस्टेट नसली तरी पोषण्यावद्दल असते. या जबाबदारीसंबंधानें मनुस्मृतीमध्ये पुढील वचन आहे.

वृद्धो च मातापितरौ साध्वो भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यन्यैश्चत इत्वा मर्त्य्या मनुजबन्धो ॥

मनुस्मृति (८, ३५).

म्हणजे वृद्ध माता व पिता, साध्वी भार्या, व अज्ञानावस्थेतील मुलगा (मुलें) यांना मनुष्यानें शंभर दुकृत्यें करून

मुद्धा म्हणजे कोणत्याही विकट स्थितीत कोणतीही सव न सांगता पोसले पाहिजे. सदरहू नातेवाईकांखेरीज इतर कित्येक नातेवाईकांना पोसण्याची जबाबदारी माणसावर असते ती मात्र वारसाहक्कांनी मिळालेल्या मिळकतीवर अवलंबून असते म्हणजे त्याला बी इस्टेट मिळाली असते तेवढ्यांतून अन्नवस्त्राचा खर्च चालविण्यास तो जबाबदार असतो. उदाहरणार्थ, बहीण, सावत्र आई, सुन, भावज्य वगैरेना पोसण्याची जबाबदारी व्यक्तिगत नसते, ईस्टेटीवर अवलंबून असते.

पुत्राचा हक्क:—पुत्रास पोसण्याची जबाबदारी तो वयात येईपर्यंतच पित्यावर असते. ही जबाबदारी हिंदु कायद्याप्रमाणे इतर प्रत्येक राष्ट्राच्या कायद्यांनीही सांगितलेली आहे. मुलगा वयात आल्यावर ही व्यक्तिगत जबाबदारी संपते. पण यापुढे मुलगे हे जर एका कुटुंबी असून कुटुंबाची समाईक ईस्टेट असेल तर मुलगे वयात आल्यानंतरही समाईक ईस्टेटीवर पोषणाचा भार टाकण्याचा त्यांना हक्क असतो कारण मिताक्षरा हिंदुकायद्याप्रमाणे (बंगालेर हिंदुस्थानाला लागू असलेला हिंदु कायदा) पुत्राचा जन्माबरोबर समाईक ईस्टेटीत वारसा हक्क उत्पन्न होत असतो, त्यामुळे निष्कल पदेपर्यंत समाईक ईस्टेटीतून अन्नवस्त्रादि खर्च चालविण्याचा हक्क वयात आल्यानंतरही मुलांना असतो. शिवाय राज्य किंवा एखादी ईस्टेट विभागली जाण्याची मनाई कायद्यांनी असते व तिचा वारसा घडौल मुलाकडे सर्वस्वी जातो, अशा प्रकारांत घाऊच्या मुलांना वयात आल्यानंतरही पोषणाचा हक्क त्या ईस्टेटीवर असतो.

मुलीचा हक्क:—मुलीचे लग्न होईपर्यंत तिला पोसण्याची जबाबदारी बापावर असते. यापुढे वारल्यावर मात्र त्याच्या पोषणाची जबाबदारी कोणाही व्यक्तीवर नसून बापाच्या ईस्टेटीतून त्यांच्या अन्नवस्त्राचा खर्च मिळण्याचा मुलींना हक्क असतो. विवाह होताच बापाच्या कुटुंबाऐवजी ती नवऱ्याच्या कुटुंबातील माणूस कायदेशीरपणे बनते. अर्थात् मग तिच्या पोषणाची जबाबदारी नवऱ्यावर व्यक्तिगत पडते व त्याच्या पश्चात् त्याच्या ईस्टेटीवर पडते. पण नवऱ्याची ईस्टेट मुलींच नसेल तर कायद्यांनी तिच्या पोषणाची जबाबदारी कोणावरही पडत नाही, मात्र कायदेशीर जबाबदारी नसली तरी नैतिक जबाबदारी तिच्या सासऱ्यावर पडते, आणि सासरा वारल्यावर त्याच्या ईस्टेटीतून अन्नवस्त्र मिळण्याचा कायदेशीर हक्क तिला प्राप्त होतो. पण नवऱ्याकडून किंवा त्याच्या पश्चात् नवऱ्याच्या कुटुंबाकडून तिच्या अन्नवस्त्राची सोय होणे शक्य नसले, तर तिच्या बापावर, त्याची स्वतंत्र मिळकत असेल तर, तिला पोसण्याची कायदेशीर नगदे तरी नैतिक जबाबदारी असते. बापाच्या पश्चात् त्याच्या ईस्टेटीवर शिवाहित किंवा विधवा मुलीला अन्नवस्त्राचा कायदेशीर हक्क उत्पन्न होतो बी नाही याबद्दल निरनिराळ्या हायकोर्टांचा मतभेद आहे. सुर्वे

हायकोर्टे कायदेशीर हक्क नाही असे म्हणत, तर कलकत्ता हायकोर्टांनी कायदेशीर हक्क आहे असे ठरविले आहे.

नातवंडे.—आजवर नातवंडांना पोसण्याची जबाबदारी व्यक्तिगत नसते. अर्थात् समाईक मिळकतीतून अन्न वस्त्रादिकांचा खर्च चालण्याचा नातवंडांचा हक्क असतो, कारण समाईक ईस्टेटीत जन्माबरोबर नातवांचा वारसा हक्क उत्पन्न होत असतो.

अनौरस मुल्ले.—हिंदु समाचार त्याच्या अनौरस पुत्राला पोषण्याची व्यक्तिगत जबाबदारी असते. आणि त्याच्या पश्चात् त्याच्या स्वतंत्र ईस्टेटीतून किंवा ज्या समाईक ईस्टेटीत त्याचा जन्मसिद्ध हक्क असेल तिच्यातून अनवरत मिळण्याचा अनौरस पुत्राला हक्क असतो. पण हा हक्क अनौरस पुत्राला मात्र असतो, त्याच्या मुलांना पुढे नसतो, अनौरस पुत्राचा हा हक्क तो वयात आल्यानंतरही असतो, असे मिताक्षरा कायद्याचे तत्त्व आहे; पण दायभाग (बंगालप्रांताच्या) कायद्याप्रमाणे हा हक्क वयात येईपर्यंतच असतो. शिवाय हिंदुकायद्याप्रमाणे हा अन्नवस्त्राचा हक्क हिंदु-ख्रीष्टासून झालेल्या अनौरस पुत्रासच कायतो असतो, इतर धर्मातील ख्रीष्टाच्या मुलास नसतो. तथापि अशा परधर्मी ख्रीष्टासूच्या अनौरस मुलास किमिनल प्रोसीजर कोडाच्या ४८८ कलमाप्रमाणे अन्नवस्त्र मागता येते. पण त्या कलमान्वये बापाच्या पश्चात् त्याच्या ईस्टेटीवर अन्नवस्त्राचा दावा आणता येत नाही.

अनौरस मुलीला अन्नवस्त्र मिळवणे अशी हिंदु कायद्यात व्यवस्था नाही. पण जर सांगितलेल्या किमिनल प्रोसीजर कोडातील कलमाप्रमाणे अनौरस मुलीलाही अन्नवस्त्र मिळू शकते.

आईबाप.—वृद्ध आईबापांना पोसण्याची जबाबदारी प्रत्येक माणसावर असते व ती जबाबदारी व्यक्तिगत असते, म्हणजे बहिलाजित ईस्टेट मिळालेली नसली तरी स्वकष्टाजिताने त्याला आईबापांचे पोषण करणे कायद्यांनी भाग आहे. त्याच्या पश्चात् त्याच्या ईस्टेटीवर ही जबाबदारी पडते. इतर कोणावर व्यक्तिगत जबाबदारी मात्र नसते.

बायको.—बायकोच्या पोषणाची जबाबदारी नवऱ्यावर व्यक्तिगत असते, ती ईस्टेटीवर अवलंबून नसते. बायकोचा हा हक्क विवाहसंधेपर्यंतच असतो, उत्पन्न झालेला असतो. पण नवऱ्यांनी टाकलेल्या बायकोला पोसण्याची जबाबदारी नवऱ्याच्या नातेवाईकांवर जी असते ती नवऱ्याची ईस्टेट त्यांच्या ताब्यात असली तरच असते.

नवऱ्याबरोबर राहून त्याच्या आज्ञेप्रमाणे तापणे हे बायकोचे आद्य कर्तव्य होय. म्हणून नवऱ्यापासून स्वतंत्र राहून पोटणी मागण्याचा हक्क बायकोला नसतो. पण या सामान्य नियमाला अपवाद आहेत. नवऱ्याच्या वरिष्ठ वाणुकोस्तब किंवा तिला नवऱ्याने स्वतः जपक बाळगण्याचे नाकारल्यास

किया दुसऱ्या योग्य कारणास्तव बायकोला स्वतंत्र राहून अन्नवस्त्र मागण्याचा हक्क येतो. पण नवऱ्याच्या साऱ्या अव-
कृपायुक्त वागणुकीस्तव किंवा त्यानें दुसरे लग्न केल्यामुळे
किया व्यवहारातील साऱ्या भोडणतव्यास्तव तिच्या स्वतंत्र
राहण्याचा हक्क उत्पन्न होत नाही. उलटपक्षी जर नवऱ्यानें
परांतच एखादी उपत्नी ठेविली असेल किंवा ती बायकोला
जिवांस भोका होईल इतक्या त्रासण्यानें छळीत असेल तर
स्वतंत्र राहून अन्नवस्त्र मागण्याचा तिला हक्क पोहोचतो.

पण योग्य कारणास्तव दूर राहिल्यावर जर बायको
व्यभिचारकर्म करू लागेल तर तिचा अन्नवस्त्राचा हक्क नष्ट
होतो. पण हा हक्क बायमेचा नष्ट होत नाही या बाबतीत
न्यायमूर्ति चंदावरकर यांनी दिलेला निकाल महत्त्वाचा आहे
तो असा: "हिंदु इसमाला स्वतःच्या विवाहित स्त्रीचा पूर्णपणे
त्याग करता येत नाही. जर ती वाईट वर्तन करीत असली
तर तिला स्वःच्या परांत नियन्त्रणाखाली ठेवून तिला जीव
जगण्यापुरतें अन्नवस्त्र त्यानें दिले पाहिजे विवाय तिला
पद्यास्ताप होऊन ती प्रायश्रित घेऊन पुन्हा शुद्धाचरण करू
लागेल तर तिला पूर्वेत पत्नीचे हक्क प्राप्त होतात. मान
तिनें हलक्या जातीच्या माणसाशी व्यभिचार केला असेल तर
पुनः शुद्धि शक्य नाही, पण केवळ अन्नवस्त्र मिळण्याचा
तिला हक्क राहतो."

इस्टेटीवरील जबाबदारी—हिंदु इसमावर अन्नवस्त्र पुर-
विण्याची व्यक्तिगत जबाबदारी आईबाप बायको व मुलें ह्यांच्या
पुरतीच असते इतर नातेवाईकांना पोसण्यासंबंधाची जबा-
बदारी इस्टेटीवर अवलंबून असते. सासवधानें सामान्य
नियम असा आहे की, ज्याची इस्टेट असेल त्याच्यावर
अन्नवस्त्राकरिता धवलवून असणाऱ्या इसमाना ती इस्टेट
पेणाराला पोसावे लागतें. एकत्र कुटुंबातील सर्व इसमाना
समाईक मिळकतीतून पोसण्याची जबाबदारी कुटुंबाच्या
वर्त्यावर असते हें वर समितिलेख आहे

विषय पा.—ज्या विधवेला नवऱ्याची इस्टेट वारसा हक्कांनें
प्राप्त होत नाही तिला पोसण्याची जबाबदारी (१) तिच्या
नवऱ्याच्या स्वतंत्र इस्टेटीवर असते, आणि (२) तिच्या
नवऱ्याचा मरणसमयी ज्या समाईक इस्टेटीत हक्क असेल तर
त्या इस्टेटीवर असते. नवऱ्याच्या इस्टेटीतून अन्नवस्त्र मिळ-
ण्याचा हा हक्क नवऱ्याच्या मरणसमयी ती त्याच्यापासून
स्वतंत्र राहत असली तरी नष्ट होत नाही. शिवाय नवरा जिवेंत
अपेक्षित स्वतंत्र राहून अन्नवस्त्र मागण्याचा हक्क बायकोला
सामान्यतः नसला तरी विधवेला ती नियम लागू नाही, म्हणजे
विधवेनें नवऱ्याच्या कुटुंबांतच राहलें पाहिजे अशी काय-
द्याची सक्ति नाही. अशुशुद्ध सोहून ती पितृगृही किंवा इतर
ठिकाणी राहिली तरी तिचा अन्नवस्त्र मिळण्याचा हक्क कायम
असतो. पण स्वतंत्र राहून ती जर व्यभिचारी बनेल किंवा
इतर अयोग्य वर्तन करील तर तिचा पोटगोचा हक्क नष्ट होतो

तसेंच मृतपतीची इस्टेट फार थोडी असेल तर कोर्टास स्वतंत्र
पोटगी देववणार नाही. विधवेनें पुनर्विवाह केल्यास तिचा
पहिल्या नवऱ्याकडील अन्नवस्त्राचा हक्क नष्ट होतो. (हिंदु विध-
वाच्या पुनर्विवाहाचा कायदा १८८६, कलम २).

पोटगीची रक्कम—विधवेची पोटगी ठरविताना (१)
तिच्या नवऱ्याच्या इस्टेटीची किंमत, (२) मृतपतीचा दजो
व (३) विधवेच्या गरजा व तिला कर्तव्य असलेली धार्मिक
कृत्ये एवढ्या गोष्टी विचारात घेतात शिवाय वस्त्र व अन्नकार-
्या अनुत्पादक स्त्रीधनक्षेत्री दुसरें द्रव्योत्पादक स्त्रीधन,
किंवा निर्वाह चालविण्यासारखें दुसरें स्वतंत्र साधन असेल
तर तिला पोटगी मागण्याचा हक्क नसतो.

इतर इसमांची पोटगी ठरविताना घरील प्रकारच्याच
गोष्टी कोर्ट लक्षात घेतें तसेंच मृताच्या इस्टेटीत जो कमजास्त
करक होईल त्याप्रमाणें पोटगीची रक्कम कमजास्त करून
पेण्याचा हक्क असतो.

मुसलमानी कायदा.

अन्न वस्त्र—मुसलमानी कायद्यांत पुरुषांप्रमाणें
श्रियानाहि मयताच्या इस्टेटीत वारसाचा हक्क मिळण्याचा
नियम असल्यामुळे, आणि हिंदु कायद्यातील एकत्र
कुटुंब पद्धतीचें तत्त्व नसल्यामुळे अन्नवस्त्राच्या हक्काचें क्षेत्र
वरेंच मर्यादित होतें. ज्याला किंवा जिला स्वतःच्या मल-
कीच्या इस्टेटीतून चरिताथें चालण्याची सोय असेल अशा
कोणत्याहि अन्नवस्त्राचा पोजा दुसऱ्यावर दाखवावा हक्क नाही.
प्रत्यक्ष बायकोला मुद्दा अन्नवस्त्राचा हक्क सतत सांगता
येत नाही.

बायको—सामान्य नियम असा आहे की, नवऱ्याचा बाय-
कोचें पोषण केले पाहिजे. पण ही नवऱ्यावरील जबाबदारी
बायको त्याच्या उपभोगी पद्धत असेल तोपर्यंतच असते.
म्हणजे उदाहरणार्थ, जर बायको वैवाहिक सवय ठेवण्यास
अयोग्य इतकी अल्पवयी असेल, किंवा आज्ञाधारक नसेल व
कायदेशीर सवय नसताहि नवऱ्याला नाकारित असेल, किंवा
नवऱ्याच्या साऱ्यावाहेर राहात असेल तर तिला अन्नवस्त्राचा
हक्क प्राप्त होत नाही. पण वरीलपैकी कोणतेहि कारण नय-
त्यात, बायको गरीब, श्रीमंत, मुसलमानधर्मा किंवा इतर
पयाची, किंवा अनुपसुक्त, उपसुक्त कशीहि असो तिला
अन्नवस्त्र पुरविणें नवऱ्याला भाग असतें. बायकोला कोर्टांत
फिर्माद लावून अन्नवस्त्र मिळविता येते, पण गतकालातील
अन्नवस्त्राचा रचणें मागतां येत नाही. पण कोर्टाकडून पोटगीचा
हक्क फक्त विवाहसंबंध टिकेपर्यंतच मिळतो, म्हणजे काहीमोड
(कायदेशीर) झाल्यास किंवा वैधव्य आल्यास हा पोटगीचा
हक्क नष्ट होतो. पण काहीमोड प्रसंगी इतर म्हणून जो काळ
जावा लागतो त्या काळांत पोटगीचा हक्क असतो.
मुसलमानी कायद्यानें एका काळीं चारपर्यंतच बायका करणा-
री पराशरणी धरल्यामुळे पांचव्या किंवा त्यापुढील विवाहित श्रोग
अन्नवस्त्राचा हक्क नसतो.

मुलें:—मुलगे व मुली अल्पवयी असेपर्यंत (इंडियन मेजॉरिटी अॅक्ट प्रमाण) त्यांना पोसण्याची जबाबदारी बापावर असते, तथापि मुलगा वयांत आल्यावरुनही ही जबाबदारी संपते, मात्र वयांत आलेल्या मुलगा जर व्यंग (इनफर्म) असेल व बाप श्रीमंत असेल तर त्यावर मुलगा पोसण्याची जबाबदारी असते. उलट यशी वयांत न आलेल्या मुलाकडून द्रव्यांपादक असे मुलाच्या योग्यतेनुसार काम करून उत्पत्तीत भर घालण्याचा हक्क बापाला असतो. मुलींना विवाह होईपर्यंत, तसेच काठीमोड झाल्यावर किंवा वैधव्य आल्यावर पोसणे बापांचे कायदेशीर कर्तव्य आहे. पण बाप गरीबीमुळे असमर्थ असल्यास मुलांचा आज्ञा किंवा आई सांपत्तिक स्थिति बरी असल्यास त्यांच्या पोषणाला उपायदार असते, आणि पुढे बापाला अनुकूलता आल्यास तो स्वयं बापाकडून घसूल करून घेता येतो. कोणी मुलुसमान बायकोला व औसत किंवा अनौरम मुलांना पोसण्याचे दायित्व असेल तर किमिनल प्रोसिजर कोर्टातील कलम ४८८-४९० प्रमाणे अन्नवस्त्रार्थ नेमणूक मागून घेता येते.

आई वा प. —गरीब आईबापांना, ती स्वकष्टाने द्रव्याजर्ज करण्यास समर्थ असली तरी, पोसण्याची जबाबदारी सांपत्तिक दृष्ट्या लायक मुलांवर (मुलगे व मुली) असते व ती मुलगे व मुली दोघांवर सारखी असते. उदाहरणार्थ, एका सुसलमान बापाला एक तीस हजारोंचा मालक मुलगा व पंधरा हजारोंची मालक मुलगी असेल व बापाचा स्वयं दरमहा पन्नास रुपये असेल तर मुलगा व मुलगी यांनी दरमहा पचवीस पंचवीस रुपये बापाला दिले पाहिजेत असे कायदा सांगतो.

इतर नातेवाईक:—सांपत्तिक अनुकूलता अवलेल्या प्रत्येक सुसलमानाने आपल्या गरीब नातेवाईकांस (विवाहसंबंधास निषिद्ध मानलेल्या=प्रोहिबिटेड डिग्रीज) पोसावे. पण असेल पुरुष नातेवाईक वयांत न आलेले किंवा व्यंग असतील, आणि स्त्री नातेवाईक पतिहोन किंवा गरीब पती असलेले असतील तरच ही पोषणाची जबाबदारी येते. तसेच श्रीमंतावर गरीब नातेवाईकांस पोषण्याची ही जबाबदारी त्या नातेवाईकांना श्रीमंताच्या इच्छेतील वारसा हक्क जितक्या प्रमाणांत असेल तितक्या प्रमाणांतच असते, व तितक्या प्रमाणांत हा हक्क किर्नाद लावूनहि घसूल करता येतो.

ही पोषणाची जबाबदारी उभयपक्षांपैकी कोणी पक्षांतर केले तरी नष्ट होत नाही.

पाश्चात्य कायदा

अम व न्न—(अॅलिमनी)—नवराबायकोचा घटस्फोट किंवा काठीमोड (डायवोर्स) झाल्यावर, किंवा नवराबायकोचा दांपत्यसंबंध नष्ट होऊन मिष्कपणावद्दल कोर्टाचा हुकूम (ज्युडिशियल सेपरेशन=दांपत्यसंबंध तुटला तरी त्यास त्यांच्या हयातीत लग्न करू न देण्याचा हुकूम)

झाल्यावर नवऱ्याच्या ईस्टेटातून बायकोला पोटगीवद्दल जी नेमणूक मिळते तिच्या पाश्चात्य कायद्यांत अॅलिमनी असे म्हणतात. ही नेमणूक सामान्यतः नवऱ्याकडून बायकोला मिळायची असते; पण विशिष्ट परिस्थितीत ती बायकोकडून नवऱ्याला मिळते, ही नेमणूक दोन प्रकारची असते. (१) कधी (टेंपरी), व (२) कायम किंवा पक्की (पर्मनंट). कधी नेमणूक म्हणजे झाल्याचा निकाल होईपर्यंतची नेमणूक. ही दावा चालू असेपर्यंत बायकोच्या निर्वाहाची सोय व्हावी म्हणून नवऱ्याकडून बायकोला नेमणूक देवविज्ञात असला दावा नवऱ्याने केलेला असो किंवा नवऱ्याविद्दल केलेला असो. इंग्रजी कायद्यांत कधी नेमणूक नवऱ्याच्या निवड उत्पन्नाच्या एक पंचमांश देण्याची वहिवाट आहे; परंतु जर नवऱ्याला उत्पन्नाचे काहीच साधन नसेल किंवा त्याचे दिवाळें बाजण्याचा प्रसंग असेल तर कधी नेमणूक देण्याचे कोर्ट नाकारितें. शिवाय बायको स्वतःच्या कमाईने चरितार्थ चालवीत असेल तर ती गोष्ट कोर्ट लक्षांत घेत, आणि पोटगीचा दावा लागण्यापूर्वी बरीच बरे नवराबायको विभक्त राहता असून बायको स्वतःचा निर्वाह स्वतंत्रपणे चालवीत असेल तर, किंवा नवऱ्यावर लवकरूनच राहता तिच्या स्वतंत्र निर्वाहाचे साधन असेल तर कधी नेमणूक कोर्ट देववीत नाही. (२) कायम नेमणूक झाल्याचा निकाल झाल्यावर कोर्ट देववितें ती होय. मॅट्रिमोनियल कोडेत अॅक्ट १९०७ या कायद्याभ्रमणे विवाहपंचमोचनाना किंवा विवाहार्थीचा (गलिडी) निकाल देताना कोर्टाने योग्य वाटल्यास नवऱ्याकडून बायकोला एक-दम टोक रक्कम किंवा वार्षिक नेमणूक तिच्या हयातीपर्यंत देवविज्ञाचा हुकूम करावा. ही रक्कम किंवा नेमणूक बायकोची स्वतंत्र ईस्टेट असल्यास ती, तसेच नवऱ्याची लायकी व त्याची परस्पर बाणणूक लक्षांत घेऊन ठरवावी. या पोटगीच्या निकालासंबंधाने योग्य तो दस्तऐवज तयार होईपर्यंत कोर्टाने योग्य वाटल्यास हुकूमनामा करण्याचे तद्दक्ष करावे. शिवाय या नेमणूकीत नवऱ्याचे उत्पन्न कमजास्त होईल त्याप्रमाणे पुन्हां कोर्टाने फेरबद्दल करावा. तसेच मुलांच्या पोटगीकरिता स्वतंत्र नेमणूक देवविज्ञाचाहि कोर्टास हक्क आहे. ही नेमणूक खुद्द बायकोला किंवा तिच्या दूरींना देववावी. तसेच त्यावर योग्य वाटतील ते निषेध कोर्टाने घालावे.

शिवाय इंग्लंडमध्ये सद्योनिर्णय (वुल्ट-निकालाचा)-तमरी ज्युरिसांक्शन (मॅरिड बुद्देन) अॅक्ट १९०५-चा कायद्याभ्रमणे नवऱ्याने बायकोला टाकून दिल्यास किंवा नवऱ्याच्या दूर छळासुळे बायकोला दूर राहणे भाग झाल्यास नवऱ्याकडून बायकोला दर आठवडा दोन शिलिंगपर्यंत नेमणूक देवविज्ञाचा कोर्टास अधिकार आहे.

युनैटेड स्टेट्स:—या देशातील बहुतेक संस्थानांत इंग्लंडांतल्या सारख्या कायदा आहे. शिवाय प्रत्यक्ष पटस्कोट्या किंवा विवाहपंचमोचनाना दावा न करताहि केवळ

नवऱ्याच्या कांहीं अपराधास्तव त्याच्यापासून दूर राहणाऱ्या वायकोला इन्ट्री कोर्ट नवऱ्याकडून नेमणूक देवघिं. कांहीं संस्थानांत वायकोच्या इस्टेटीतून कांहीं विशिष्ट कारणांकरिता नवऱ्याला नेमणूक देण्याचा कायदा आहे; आणि नवऱ्याचें दुसरें लम हें नेमणूक बंद करण्यास पुरेचें कारण मानीत नाहीत. परंतु ज्ञीचें दुसरें लम शास्त्रावर मात्र नेमणूक कमी करण्यांत येते.

अंत्रोर्वानः—अंत्रोर्वान, अथवा अंत्रोर्वोम हें गिनीच्या आखातांतील एक बेट स्पेनच्या ताब्यांत असून व. अक्षांश १°-२४' व पू. रेखांश ५°-३५' यावर आहे. याची लांबी ४ मैल, रुंदी २ मैल, व क्षेत्रफळ ६ चौरस मैल आहे. कांहीं भागांत ३००० फूट उंची आहे, यांत गुंदर दऱ्या व भितीसारखे पर्वत एकामागून एक आहेत त्यामुळे फार गुंदर देखावा दिसतो. वस्ती नीम्रो लोकांची आहे. यांची संख्या ३००० आहे व धर्म रोमन कॅथोलिक आहे. सेंट अँटोनी हें मुख्य शहर व गव्हर्नरचें ठाणें आहे. नांगरवाडा (गुलबर्ते) गुंडविण्याची जागा सुरक्षित आहे. जाणारी येणारी जहाजे वाणी व अन्नसामग्री पेंण्याकरितां थांबतात. हें बेट पोर्तुगीज लोकांनी १४७३ च्या जानेवारी १ ला सोपून काढलें म्हणून याला हें नांव (=नवीन वर्ष) प्राप्त झालें. पोर्तुगीजांनी १७७८ मध्ये हें बेट व फर्नांदोपो स्पेनला दिलें. यावरून या बेटाच्या रहिवाशांनी स्पेनविरुद्ध बंड केले व तडजोड म्हणून पांच एतदे-सीयानी या बेटाचा कारभार पहावा अशी व्यवस्था करण्यांत आली. १९ व्या शतकाच्या उत्तर भागांत स्पेनची सत्ता पुन्हा स्थापित झाली.

अनहिलवाडः—अनहिलवाड नावाच्या राजधानीवरून नांव पडलेले गुजराथेतील एक प्राचीन राज्य. प्राचीन अनहिलवाड हें हल्लीच्या बडोदा संस्थानांतील पठण. किंवा अनहिलवाड पठण शहराच्या किंचित बायब्रेस वसलेलें होतें. तें इ. स. ७४५-४६ च्या सुमारास वनराज नामक पुरुषानें वसविलें.

प्राचीन अनहिलवाडचें वर्णन कुमारपाल चरितांत दिलें असून त्यांत त्या शहराचा अफाट विस्तार (चार कोस), त्यांतून ८४ आपणस्थानें, तेथील सोन्याहार्याच्या टांकसाठ्या, राजवाड्याचें वैभव, असह्य परंतु सुखवर्धित कचेऱ्या, रोजचा हजरो हयगावा वसूल, देखळें पाठवाड्या, निरनिराळ्या वृक्षराजांतून होणारा वदावरील वदविवाद वगैरे बौद्धों गोशबंधी फार बारकाईने व रसभरित माहिती कथन केली आहे (पान १). अल इंदीसी नामक एका प्राचीन (इ. स. ११५३) ग्रंथकारानें अनहिलवाडच्या लोकांसंबंधी माहिती येणप्रमाणें दिली आहे. “ नहपाल (अनहिलवाडचें सुषुल-गानी नाव) वर बलहार क्षात्रण एक महान् राजा राज्य करीत आहे. राजा जवळ होतोंचें दल असून तो युद्धाची उपायना करतो. त्याचा सुवृद्ध सैन्याचा असून त्यानें अगावर

मृत्यवान् बल्ले परिधान केलेली असतात. तो आठवड्यांतून एकदां उत्तम वल्ले व अलंकार घातलेल्या शंभर स्त्रियांच्या लवाजम्यानिशीं घोड्यावर बसून शिकारीस बाहेर पडतो. कारभारी व सेनापती हे राजाबरोबर फक्त लढाईच्याच वेळीं जातात. राजास त्याचें सर्व सामर्थ्य त्याच्या हस्तिदळीमुळे आलेलें आहे. बलहार या त्याच्या विहाराचा अर्थ राजाधिराज असा आहे. शहरांत व्यापारानिमित्त म्हणून आलेले अनेक सुषुलमान लोक हद्दीस पडतात. राजा व त्याचे अधिकारी त्याचा चांगला सन्मान ठेवून त्यांना आश्रय देतात. हिंदू लोक हे निसर्गतःच न्यायप्रिय आहेत. त्यांची इमानीपणा, राजनिष्ठा वगैरे गुणांबद्दल ख्याति असून त्यांचा देश फार भरभराटीत असल्याचें जो तो ऐकतो. त्यांच्या प्रामाणिकपणाचें वगृह उदाहरण म्हणजे जर एखाद्या धनकोच्या मनांत ऋणकोकडून कर्ज वसूल करावयाचें असलें तर धनकोनें त्या ऋणकोलांबतीं एक रेष ओडली कीं काय भागतें. मग ऋणको धनकोचें समाधान केल्याशिवाय किंवा कर्ज केल्याशिवाय आपल्या जागेवरून कधीहि हलणार नाही ! लोका धान्य, शाकभाजी किंवा निसर्गतः ज्यांस मृत्यु आलेला आहे असे प्राणी खातात. ते कधी हिंस करीत नाहीत. त्यांच्या मनांत गाईबैलाबद्दल पूज्यबुद्धि असते.”

प्राचीन अरब ग्रंथकारांनी अनहिलवाडबद्दल दिलेली आणखी माहिती येणे प्रमाणें आहेः—

आम्हल, फाम्हल, फाम्हस, फाम्हडल, फाम्हडल, नहलवार, नहरवाल ही अनहिलवाडची अरबी नांवां होत. निरनिराळे अरब ग्रंथकार निरनिराळ्या नावांनीं याला संशोधितात. अल इस्वी (इ. स. ९५१) यानें फक्त अनहिलवाड नांवाजवळचें “आम्हल” हें नांव या स्थलास देऊन त्यास “हिंद” (गुजराथ) मधील एक मोठें शहर म्हणून वर्णिलें. इटिन होकल (इ. स. ९५८-९७६) हा “फाम्हल” शहर मोठें व मजबूत असून त्यांत एक “ जामा ” आहे असें लिहिलें. अलबैरुनीचें “अहलवार” कडे लक्ष गेलें होतें. अल इदरी याला “फाम्हल” असें संशोधतो व “हिंद” आणि तिथे सोन्यामधील (चालुका) राणाच्या कडेला हें असून घोडे व उंदे वाळगणाऱ्या मेरांचें वसतिस्थान आहे असें लिहिलें. वनराजानें इ. स. ७५० मध्ये अनहिलवाडची स्थापना केली तरी १० व्या शतकातील अथ इस्लामीच्या पूर्वी कोणीहि अरबी भूगोलज्ञानें त्याचा उल्लेख केलेला दिसत नाही. कदाचित् त्या शतकात त्याची बाह्यांचे लक्ष वेधून पेंण्याद्वारा वाड झाली असेल. ११ व्या शतकांत महमदाच्या कारकीर्दीतील सुषुलमान इतिहासकारांनी अनहिलवाडचा अनेकवार उल्लेख केलेला आहे फेरिस्ता लिहितो की, अनहिलवाड जिंकून सोमनाथचा विध्वंस केल्यावर महमदाच्या मनांत अनहिलवाड ही आपली राजधानी करण्याचें फार होतें; कारण त्या ठिकाणी सोन्याच्या राणां असून, सिंहलद्वीपासारखा रत्नमय प्रदेश त्याच्या अंकित होता. पण त्याचा बेट त्याच्या

मह्यांनी क्रिसकून लाविले. तथापि पट्टण येथील दोन मशीदी म
हमदाची या शहराविषयी आवड व्यक्ता करतात यात सशय नाही.

अनहिलवाडचा यमुदील मुसलमानांनी उल्लेख मूळदोनी
महमद उफी (इ स १२११) यांनी केलेला होय हा आपल्या
इतिहासांत (जामी-उल हिकायान) अनहिलवाडच्या जय
राजाची अशी एक थोड सांगतो की, खयासतच्या एका
मरोब मुसलमानांनी हिंदूच्या विधवांशी वरून तेथील अस्त्युपा-
सकांनी आपली मशीद फोडली अशी जयराजाकडे तक्रार
आणताच तो स्वतः सवायताला गेला, व चौकशी करून
अपराध्यांना शिक्षा देविली व त्यांच्याकडून त्या मुसलमा-
नाची मशीद पुन्हा बांधून दिली. दुसऱ्या मूळदोनांनी ११७८
त महमद धोरोचा परामर्श केल्याचाहि उल्लेख यांत सांपडतो
या परामर्शाचा बचपा कुतुबुद्दीन एवकने १२९७ त
कसा घेतला हे तातुल मनाखीरने सांगितले आहे त्याच्या
व बखरीत, मुलतान नासिद्दीन कयाच हा (इ स १२४६-
१२६६) याने आपला सेनापति यास खान याला देवळदून
नहरबालवर पाठविले व तसखानाने तेथून बरेच कैदी व
घपति बाहून आणली अशा तऱ्हेचे वर्णन आहे गुजराय
पादाकृत केन्यावर, १३०० मध्ये मुलतान अताउद्दीन खिल
जीने सोमनाथाचा नाश करण्यासाठी आपला दडा सरदार
उलुघखान याला त्या ठिकाणी पाठविले, खानाने तसे करून
येथील सर्वांत मोठी मूर्ती अन्नाउद्दीनाकडे धाडून दिली

चा बडाभराणें—पचासराचा राजा जयचेलुरि हा
कल्याणच्या सोळंकी राजाशी शत्रुतेच्या लडाईत पडल्यावर
रूपमुद्रा होी स्वतःच्या भावाबरोबर प्राणछत्रावर घेऊन अजलात
पळाली हिच्या मुलगा बनराजा यांनी पुढे बरीच घाबसायी कृत्ये
करून चांधावेर व अनहिलपुर ही दोन शहरे वसविली या अन-
हिलपुरची जगा अनहिलपुर नामक नोकऱाने पाहून ठरविली
म्हणू त्यास त्याचें नांव देण्यात आले हा बनराजच बावडा
घराण्याचा मूळपुरुष होय इ. स. १८७५ सालच्या पुस्त-
कांत अनहिलवाडच्या स्थापनेविषयी एक विराळी दत्तकथा
दिली आहे बनराजाचा मूळपुरुष वेणीराजाचा थाप घ-
राज म्हणून असून त्याने दीवगडावर राज्य केले वेणीराजाने
समुद्राची शपथ घेऊन एका व्यापार्यास कलकत्त्यामुळे दीव
गड बांधून गेला, व वेणीराजाच्या भरोदर खोला सेवून पळून
जाव लागले तिला चांदूर येथें बनराज हा पुत्र झाला, व त्यानें
पुढे अनहिलवाडाच्या घनगरांत पडणें येथें तिथी दाखविली तो
पेऊन अनहिल पट्टण हे शहर स्थापिले या बऱ्यातील सात राजांची
नांव ऐनी अकबरीप्रमाणें रामराज, जोगराज, खेम किंवा भीमराज,
पियु, विजयसिंह, रावतसिंह आणि सावतसिंह अशी आहेत याच्या
पैकी साजरा सावतसिंह यांनी सोळंकी घराण्यातील मूलाजाल
आपले राज्य दिले [इ स १४२] बनराजाच्या गुरुच्या
व आडच्या वननामुळे पचासरा येथें पारसनाथाचे देऊळ बांधले
नेले असून देवळात ठेवलेल्या त्याच्या मूर्तीवरून बनराजाचा

थापकोच्या धर्मीय लाभ होता असे सिद्ध होतें असे जैन
लाक म्हणतात परंतु उल्टे पक्षी माझ्यानाहि पण येथें
अशापनित असलेल्या उमाभैश्रवाच्या व गणेशाच्या मूर्तीकडे
थोट दाखवून तसाच हड सांगती येथ्यासारखा आहे या
मूर्तीवर बनराजाच नांव व शहराच्या स्थापनेचें वप (समत
८०९) दिलेले आहे कोळ म्हणतो वी येथें कुट राचे उदा
रमववादी असून या शहराच्या स्थापनेपासून नागापर्यंत तेथें
शैव व जैन हे दोनहि संप्रदाय एकत्र प्रचारात होते यात
शक्य नाही

सोळंकी पंथानें—मूळराज व त्याचे वंशज हे बलहार
म्हणून प्रसिद्ध आहेत या घराण्यातील दुसरा राजा चासुड
याच्या वेळेस गझनीच्या महमूदने सोमनाथवर हजारी केली
तेव्हा वाटेत अनहिलवाडवर एकाएकी हल्ला करून चासुडात
पळवून लाविले पुढे तो तसाच सोमनाथवर च्याडून गेला
राजपुत्र वल्लभसेन व भीमदेव यांनी प्रतिजय केला पण तो
निष्फळ ठरला सोमनाथवरून परत येताना महुमुदान पाव-
साळयात चार महिने अनहिलवाड येथें जाडले परत हबदेशी
जाताना दुकमला आपला मांडकिक नेमले

त्यानें अनहिलवाड येथें बांधलेले तसे अद्याप दुकम सरो-
वर म्हणून प्रसिद्ध आहे बल्लभ हा कदी होऊन महमुदाच्या
हाती पडला होता पण भीमदेव मोठ्या होता त्यानें मई
मुदाच्या मागील अनेक अडथळे भागले.

पहिला भीमदेव, त्याचा मुलगा करणदेव व त्याचा नाडू
व सिद्धराज जयसिंह याच्या वेळेला सोळंकी राज्याचा विस्तार
फार दूरवर पसरला त्याच्या मांडकिकत्वाखाली असलेली
अठरा सव्यानें दक्षिणें कोल्हापूर पासून माळव्यापर्यंत—
कदाचित् गणातटापर्यंत—पसरलेली होती

सिद्धराजाच्या गुणानुवादपर पुष्कळ दत्तकथा आहेत सिद्ध-
राजानवर कुमारपाल गादीवर बसला कुमारपाल हा जैन
आचार्य हेमचंद्र याचा शिष्य असून त्याच्या नावावर पुष्कळ
दत्तकथा आहेत असे म्हणतात की या राजानें कुमार विहार
नांवाचें धारसनाथाचें देऊळ बांधले, परंतु महादेव पुढें त्याच्या
स्वप्नात येऊन भी अनहिलवाड येथें रहावयास येतो अस
म्हणाला तेव्हां त्यानें महादेवासाठी देऊळ तयार केले कुना-
रपालाचा पुत्र लवणप्रसाद याचेच वंशज पुढे अनहिलवाड
येथें बांधलेली म्हणून गादीवर आले

दुसऱ्या भीमदेवाच्या वेळेला सोळंकी घराण्याच्या मर-
मराटीचा शेवट झाला कुतुबुद्दीन खरोबर भीमदेवाची ११९४
त जी लडाई झाली तीत त्यानें कुतुबुद्दीनवर मात करून त्यास
अजमेर येथें बळकवून ठेविले

परंतु पुढे कुतुबुद्दीनाने भीमदेवाच्या चोवऱ्यास नामक
सेनापतीचा शहादतनामक परामर्श केला तेव्हा भीमदेव पळून
गेला ११९६ मध्ये भीमदेवाने मेर लोफा या सणाचे थापि
पत्य परकून पुन्हा एकदा मुसलमानांशी लडाई केली पण

याहिनेकी त्यास यश आलें नाही व मुसुलमानानी गुजराय सध्वस्त करून अनहिलवाड काबीज केलें यापुढं मुसुलमानानी या शहरास नहरवाल असें नांव पाडलें

वाघेल व श — मुसुलमानास अनहिलवाड लखकरच सोडावें लागलें तरी यापुढें त्यास उतरती कळा लागली वाघेल राजांनीं सुमारें एक शतकपर्यंत (१२१४-१३०३) आपलें स्वातंत्र्य कायम राखिलें काही हकीकतीप्रमाणें वाघेल्यांनीं ११९६-१३२२ पर्यंत राज्य केलें असून देवदत्ता अवधौत त्याचे भूलदेव, भिसलदेव, भीमदेव, अर्जुनदेव, सारंगदेव, व करण घेलो असे सहा राजे झाले वरणवाघेल्यास १२९५ मध्ये अझाउद्दिनाच्या कारामान्याच्या आज अलफखान यानें हाकून लाविल्यामुळे तो देवपडच्या रामदेवरायाच्या आश्रयास गेला पण त्याचें दैव त्याच्या हात घुवून पाठीस लागलें होतें त्याची स्त्री करेला देवल राणी हिला सुलतानानें पकडून आपल्या जनांना पान्यांत ठेविलें, व तिच्याच हुकुमावरून तिची मुलगी देवल राणी हिला सहाजायाशीं लग्न लावण्याकरिता धरून नेण्यात आलें

वाघेलवंशाबरोबरच अनहिलवाडच्या राज्याचा व त्या शहराचाहि अंत झाला ब्रिज गुजरातसुद्धा म्हणतो कीं तेराव्या शतकाच्या अखेरीस अझाउद्दिनानें अनहिलवाडाचा तट उध्वस्त करून तेथील देवळें जमीनदेस्त केली, इतकेंच नव्हे तर अखेरीस त्यानें त्या शहरावरून गाढवाचा नारार फिरवून आपले समाधान करून घेतलें । यापुढील अनहिलवाडाचा इतिहास म्हणजे त्याच्या जागेवर वसलेल्या पठण शहराचा इतिहास असल्यामुळे तो पठण या नावाखालीं दिला आहे

[स द भू प्रथ — वों गें हों ५, रासनाला, कुमारपालवरित, अयने अकबरी व इतर मुसुलमान ग्रंथकाराचे ग्रंथ]
अन्होनी—हें गांव हुशंगाबाद जिल्ह्यात असून या गावी ऊन पाण्याचा एक झरा आहे हा महादेव पाह्लाडाच्या घेड उतरेस आहे ह्या पाह्लाडापासून घेनवा व मर्मदा ह्या दोन्ही नद्या वेगळ्या होऊन वाहत गेल्या आहेत ह्या उष्ण हवाच्या पाण्यानें अगावरील फोड व त्वचेचे रोग बरे होतात म्हणून या ठिकाणी लोक जमतात या गावाच्या आग्नेय दिशेला १६ मैलावर दुसरा एक ऊन पाण्याचा झरा आहे त्याचें नांव महालक्ष्मी त्यातील पाणी इतकें उष्ण आहे कीं त्यात हात घालणें अशक्य असतें

[म प्रा ग्या १८७० पृ ४]

अपकृत्य — “टॉट” हा इंग्लंडच्या कायद्यातील एक पारिभाषिक शब्द आहे त्याचें अपकृत्य हें आपातर होय काय धानें घालून दिलेला एखादा नियम मोडता म्हणून नुकसान भरपाई दाखल कोगातरी व्यक्तीला त्याकरिता कोर्टांत फिर्याद आणता येते, अशा विविध गुण्याला हा शब्द योजावत. हा कायदा निष्ठामुलखात, व व्यावरिचितीशाचा अमल चालतो व ज्यात निष्ठेचा रूढ कायदा (कानून) म्हणून व्यवहारात चालू आहे अशा देशात, व युनायटेड स्टेट्स मधील अनेक

संस्थानात चालतो. युनायटेड स्टेट्स मध्ये म्हणजे मध्यवर्ती न्यायसत्तेत कॅमनलॉ हा आधार म्हणून गणला जात नाही. एखादें कृत्य, “अपकृत्य” ह्या सद्गतां येण्याला एक तर कायद्यानें केलेल्या एखाद्या नियमाचें उल्लंघन व्हावयाला पाहिजे व दुसरे, कोणा एका व्यक्तीला दावा आणण्याचा राजगो हक्क प्राप्त झाला पाहिजे म्हणजे दोन पक्षां मधील कायदेशीररीतीनें केलेला करार जरी पाळला नाही तरी त्यामुळे “अपकृत्य” केल्याचा गुन्हा होत नाही, त्याचप्रमाणें एखादा गुन्हा विशेष पात्र होत असला तरी पण, जर काणां लाहि त्याविषयक दिवाणी दावा आणता येत नसेल, तर तें “अपकृत्य” होऊ शकणार नाही. एकच कृत्य “अपकृत्य” आणि करारभंगाचा गुन्हा किंवा “अपकृत्य” आणि फौजदारी गुन्हा, हांचेकडे “अपकृत्याचो” भरपाई फक्त नेहेमी पैशानीच होते असें नाही, तर “इविचटी किंवा व्यवहारातील समतेचा न्याय” म्यारिडोनियल म्ह. “विवाह संधी” किंवा आडमिन्यालिटी म्ह. “दयावरील गोष्टी संधी” जी इलडात कोर्टे आहेत त्या कोर्टांतून मित्र अशा “कॅमनलॉ” कोर्टांत केव्हाहि, अपकृत्याबद्दल व तदनुषंगीक नुकसानभरपाईबद्दल दावा आणण्याचा हक्क पोहोचतो.

मुभारलेल्या राष्ट्रांतील दर एक व्यक्तीला इतकेच शरीर संपत्ति व धर्म ह्याचें दुसऱ्यापासून संरक्षण करण्याचा सर्व सामान्य हक्क असतो, व शेजाऱ्यांना उपसर्ग पोचेल असे कान दाटीं घेतात, तें काय कळजीपूर्वक व जपून पार पाडण्याची जबाबदारी प्रत्येकावर असते. एखाद्यानें जाणूनबुजून किंवा घेपवाईनें दुसऱ्यास इजा केली तर त्याचा गुन्हा कायद्याच्या एखाद्या कलमाखाली येतो कीं काय असा प्रश्न न उद्भवता, त्याला आपल्या कृत्याचें समर्थन करता येते कीं नाही असा प्रश्न पुढें येतो. हलगर्जीपणा किंवा निष्काळजीपणामुळे ओढवलेल्या सडटाची दाद घेण्याच्या कामीं जर हा “अपकृत्य-कायदा” जास्त कोर्टे कार्यक्षम झाला असेल तर तो, मालक व नोकर यांच्या परस्पर जबाबदारीच्या कायदेसंबंधात होय प्रत्येकजण नोकरावर असलेल्या आपल्या नोकराच्या कृत्य (act) व अपकृत्या (default) विषयीं जबाबदार आहे. म्हणजे ज्यानें खरा गुन्हा केला आहे तो कमी जबाबदार धरला जातो असातला प्रकार नाही. तर, पुष्कळ वेळा प्रत्यक्ष अपकृत्य करणाऱ्यावर दावा आणण्यापासून काही निषेध होत नाही असा कायदा नसता तर, निरपराधी मनुष्यांना सस्थांच्या नोकराचा निष्काळजीपणा कितीही जाचक व अनर्थकारक झाला असला तरी, त्याबद्दल त्या संस्थाना जबाबदार धरता आले नसतें तथापि ह्या कायद्यात सुद्धा एक व्यंग होतें तें असें कीं, जर नोकरावर असलेल्या एखाद्या नोकराच्या निष्काळजीपणामुळे विद्वात्ताचें नुकसान झालें तर मात्र त्याचा मालक त्या नुकसानीविषयीं जबाबदार असे, पण जर का, एका नोकराला, त्याच मालकाच्या नोकरांत

असलेल्या दुसऱ्या नोकराच्या अपकृत्या (default) मुळे इजा झाली तर बरोक मालक जबाबदार धरला जात नये व त्या नोकराला नुकसानभरपाई मिळत नये. धासुळे पुष्कर अनेक ओखत, व लांबर इलाज म्हणून इ. स. १८८० साली " मालमालकी जबाबदारीचा कायदा " (Employers' Liability Act,) नावाचा कायदा पास केला व पुढे इ. स. १९०६ त " कामगारास मिळणाऱ्या सुरक्षानीचा कायदा " (Workmen's Compensation Act) झाला, ह्या कायद्यांसाठी कोणाच्या काही एक सुरीमुळे न घडलेल्या अपघातांचेहि राठले येतात, व म्हणून " अपकृत्य-वाचपदा " साली येणाऱ्या जबाबदारीच्या कारणाच्याहि पुढे हा कायदा नेसा आहे, हे उघड आहे ह्याने एखा तऱ्हेच्या सक्तीच्या विन्याची पद्धत अमलात आणली आहे, असे म्हणले असता वाचपदे होणार नाही.

आपल्या स्वतः व्हल व आपल्या नोकराबद्दलच्या जबाबदारीच्या कामांपेरीत दुसरे जास्त महत्वाचे काम म्हणजे सुरक्षितता राखण्याचे काम. पर, इमारत किंवा इतर काही बाबत अशा सुस्थितीत ठेवली पाहिजेत की, कायदेशीर रीतीने त्यांत राहणाऱ्यां, तो वापरणाऱ्या किंवा त्याजबद्ध जाणाऱ्या, नीट काळजी घेतली असता सहज टाळता येण्यासारख्या अशा धोका उपस्थित होऊ नये काही कारक बाबतांच्या कामांत, राज्य ती काळजी घेतल्याचा पुरावहि पुरा पडत नाही. सार्वजनिक कामे हाती घेणाऱ्या स्वायत्तिक अधिकारी वर्गावरहि अशा तऱ्हेची जबाबदारी असोई लक्ष्यात येऊ लागली आहे.

अपकृत्याचे वर्गीकरण करण्यास फार जड जाते, याचे कारण वर्गीकरण करण्यास उपयोगी अशा महत्वाच्या सामान्य गोष्टी त्यात सापडत नाहीत असे नष्टे तर कोणत्या विविध तरवा- वरून हे वर्गीकरण करावे याबद्दल घोटाळा होण्याचा संभव असतो आपल्याला, प्रतिवादीचे कृत्य (Act) किंवा अकृत्य (Omission) करण्याचा हेतु, त्याविषयी त्याला असलेले ज्ञान, वगैरे गोष्टी लक्षात घेऊन वर्गीकरण करता येईल, किंवा वादीला भोगाव्या लागलेल्या नुकसानाचे स्वरूप लक्षात आणून करता येईल ह्यापैकी कोणतेहि प्रथम घेतले तरी निकाल सांग- तांना, दुसऱ्याचा विचार अवश्य करावा लागतोच प्रथम प्रति- वादीचे भाजून पाहता, इतर निरनिराळे सोबतचुकाचे कोटांनी मान्य केलेले मुद्दे सोडून दिल्यात, सर्वसाधारण नियमन वर- गारं तरच म्हटले म्हणजे, अनुषंग आपल्या कृत्याच्या साहजिक व संभवनीय परिणामाबद्दल जबाबदार आहे, ते परिणाम असे की, त्याच्या जागी जर एखादा समंजस अनुषंग असता, तर त्याला ते (परिणाम) संभवनीय वाटले असते. तेव्हा जे परिणाम त्याला पूर्वी होतील म्हणून माहित होते किंवा व्हावेत म्हणून त्याने योजले होते त्याबद्दल तर तो जास्तच जबाबदार आहे. विविध तऱ्हेची वर्तणूक नै-

ष्ठित ठारप्यास काही विविध गोष्टींचे ज्ञान अवश्य लागते, ठरवाची किंवा फक्तवूच व इतर त्यासारख्या मुद्रासांगणीत बरोक कडम लागू झालात. परंतु जेथे मनुष्याचे शरीर, अन् किंवा मातमता ह्याविषयी निश्चिन राहण्याच्या अवभाधित झाला याच येतो तेथे भाज, ज्ञान किंवा विशेष हेतु सिद्ध करण्याचे कारण पडत नाही, कारण हे (हकाच) अतिरमण फार थक्ष्म आहे म्हणून मुद्रेगाराच्या अगावर वाजू आल्यावाचून राहत नाही. त्यांत रयाचा हेतु चांगला होता की वाईट होता हे कोणी पडत घमत नाही आता ह्याच्या उलट असे सिद्ध करण्यात आल आहे की, जी गाठ मूळचा नेकायदेशीर नाही, ती जरी वाईट हेतूने केली असली तरी नेकायदेशीर ठरत नाही. ह्या नियमाचा उपयोग ह्याी सर्वसामान्य हक्क बजाव- ण्याच्या कामी करतात, तथापि हद्दि लक्षात ठेवून पाहिजे की, जेव्हा जबाबदारी सिद्ध होते किंवा कबूल केली जाते तेव्हा नुकसानभरपाईची रक्कम कमी किंवा जास्त करण्यास- यार्थ थक्कीच्या मनातील वाईट हेतूचा धभाव किंवा अस्तित्व आणि साधारणतः पक्षकाराची एरुमेकांमधील वागणूक, ह्याचा फार उपयोग होतो. वीजदारी कायदातील काही सक्तीच्या दृष्टीन, ह्यापेक्षा जास्त सूक्ष्म विचाराची जहरी असते.

काही कृत्यांना अपकृत्य या सदरातून मोकळे होण्याचे मार्ग ठेविले आहेत, कायदाच्या अमळगणावणीसाठी, योग्य तो न्याय मिळण्यासाठी आणि आधुन्यातील व्यवहार काही स्वर- त्रपणे चालव्यासाठी, हे मार्ग खुले असलेच पाहिजेत. टोळक मानने पाहता, अशा गोष्टीत खालील दिलेल्या स्थितीपैकी कोणची ना कोणची तरी एक स्थिति आढळून येते प्रतिवादी कायदेशीर हक्क बजावीत तरी असतो, किंवा असाधारण धडचणोमुळे त्याचे करणे न्याय्य असते, किंवा तो असे काही कृत्य करीत असतो की त्याच्या कृपाच्या अतिश्रेष्ठ उपयुक्त- तेमुळे, ह्यापासून हुमन्याना उपद्रव पोचला तरी आणि ह्या भरपाई खाल काही व्यवस्था केली असली किंवा नसली तरी त्याला ते करण्याबद्दल कायद्याची परवानगी असते, किंवा, ज्यात भोवन बहिदादोची आणि नडाभोडोची संवत ठेविली आहे अशा पध्तीतचा सार्वजनिक हकाची बजावणी तो करीत असतो, किंवा, वादीने स्वतःचोर्न मित्रा अन्ना तऱ्हेने

ळीक दिली आहे, ह्यायोगे पुष्कळ व्यापारी बुडतात व काही रसातळांला जातात पण ह्या अनियंत्रित चढाओढीने समाजाच्या नुकसानीपेक्षा फायदाच विशेष आहे. निरनिराळ्या सापत्तिक स्थितीत असणाऱ्या राष्ट्रांचे ह्यासंबंधी इतर काही गोष्टीप्रमाणे निराळे कायदे असतील ह स्वतंत्र्य नुसते व्यापार चालविण्याच्याच बाबतीत नसून, तो कोणाशी करावा आणि कोणच्या परिस्थितीत करावा हे स्वतः ठरविण्याच्या कामीही आहे त्याचप्रमाणे, कोणच्या हेतूने एखाद्या सार्वजनिक हक्काची वाचणी झाली हे काही कायदा पाहता नाही जर एखाद्याने आपल्या जिद्दीचा उपयोग वेग्याचा सर्वसाधारण हक्क वचावला किंवा प्रत्येक व्यक्तीन आपआपला व्यवसाय चालू ठेवण्याचा हक्क गाजविला तर हीच गोष्ट त्यानाहिलगी आहे त्यावर ईस्टेटीच्या मालकांनी आणि व्हिवाटदारांनी काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत एकमेकांच्या सोयीगेरसोयीकडे लक्ष घेविले पाहिजे.

बांदीच्या बाजूने पाहता, त्याला झालेल्या नुकसानीसंबंधात खटला करण्यास आधारभूत अशा अपकृत्याचे चार वर्ग करता येतील काही निवळ व्यक्तिविषयक अपकृत्ये असतात ती अशी की ज्यायोगे मनुष्याच्या शरीराला किंवा अवयवाला धक्का पोहोचतो, अंगावर चाल करून जाणे (assault), बेकायदा अटक (false imprisonment), फूस लावून नेणे किंवा कुटुंबातील माणसाना लालच लावून पळविले, इ. काही अपकृत्ये अशी असतात की ज्यायोगे मालकीपणाला किंवा त्यासारख्याच हक्कांना वाध येतो, घात, जमीन लुप्तवायात हुकमावाचून जाणे, त्याचा अपहार करणे, व्हिवाटीच्या हक्कांना विरोध आणणे आणि मालकी हक्काखेरीज मालमत्तेवर असणाऱ्या इतर वैयक्तिक हक्कांना अडथळा करणे इत्यादि गोष्टी येतात काही, मनुष्याच्या ईस्टेटीविषयक अपकृत्ये असतात ह्या वर्गात अन्न नुकसानी, कपट, अदावतीचा खटला, उपद्रव, वगैरे गुन्हे येतात येथे ईस्टेट ह्या शब्दाचा जीविताचे स्वास्थ्य, सुख व फायदा हा व्यापक अर्थ आहे आणि शेवटी काही अशी अपकृत्ये असतात की जी परिस्थितीनुसार शरीर मालमत्ता किंवा ईस्टेट (स्वास्थ्य, सुख, अन्न, वगैरे यात येतात,) ह्या सर्वांच्या किंवा ह्यांपैकी एकाच्या नुकसानीला कारण होतात, निष्काळजीपणान, किंवा आपले शेजारी पाजारी, आपल्याकडे जाणारे येणारे लोक किंवा इतर लोक ह्याच्या स्वास्थ्याविषयी जे नियम केले असतात त्यांचे उल्लंघन केल्याने शरीर, मालमत्ता किंवा ईस्टेट यांना धक्का पोचतो.

ज्या कायदेपद्धतीचा ऐतिहासिक परिस्थितीशी कमी संबंध येतो, तीत, ह्या अपकृत्यकायद्याने जे काम होते त्यापेक्षा मालमत्तेच्या कायद्याने जास्त काम झाले असत आपली जगम मालमत्ता, आपल्या माणकी हक्कांचा वाध आला किंवा आपल्या ताब्यातले गेली, अशा प्रकाराची तक्रार करून मिळविता किंवा परत मिळविता येते येथे, रोमन 'विंडिक्याडियो' (Vindictio)

catio) प्रमाणे उघड मालकी हक्क प्रस्थापित करता येत नाही. निष्काळजीपणाचा व उपद्रवाचा कायदा हेहि नवीन आहेत. सर्वांत अगदीनचा कायदा म्हणजे गैरवाचणी चढाओढीचा (Unfair competition) ह्याला फार महत्त्व येत चालले आहे "एक्स डेलिक्टो" (exdelicto) आणि "क्वॉसि एक्स डेलिक्टो" (Quasi ex delicto) ह्या रोमन कायद्याने आणि इंग्लिश "अपकृत्य" कायद्याने बरेच साम्य दिसून येते. ह्यावरून, हा "अपकृत्य-कायदा" रोमन कायद्यामधून घेतला असे नव्हे तर, त्यातील तत्त्व आधारभूत घेऊन, त्यावर स्वतंत्र कायद्याची उभारणी केली गेली आहे

अपकृत्या स ब धी (टॉर्ट) हिंदु स्या ना ती ल कायदा — गुन्हासंबंधीच्या (फाईम) कायद्यातून अपकृत्यासंबंधीच्या (टॉर्ट) कायद्यात मुरय फरक असा आहे की, अपकृत्याबद्दल शारीरिक शिक्षा न करता फक्त द्रव्यदंड करण्यात येतो आणि ते द्रव्यहि दंड या अर्थाने सरकारजमान करता नुकसान भरपाई म्हणून वाढीला देण्यात येते शारीरिक शिक्षा न करणे येवढ्या दृष्टीने पाहिल्यात हिंदुधर्मातूनच म्हणजे स्मृतिप्रथात ब्राह्मण या विशिष्ट जातीचे सर्वच अपराध 'अपहृत्य' (टॉर्ट) या सदरात घालीत असत, कारण जुन्या हिंदु कायदे प्रथात असा नियम आढळतो की, "न शरीरो ब्राह्मणे दण्ड" म्हणजे ब्राह्मणाला शारीरिक शिक्षा करू नये, अर्थात् ब्राह्मणाला कोणत्याहि गुन्हाबद्दल द्रव्यदंड करीत असत पण ते द्रव्य वाढीला देत असत असे मात्र नाही. केवळ नुकसान भरपाई देवकिये या अर्थाने स्मृतिप्रथांनी कोणताहि अपराध 'अपहृत्य' (टॉर्ट) या सदरात घातलेला दिसत नाही अगदी धुडक अवून नुकसानीच्या (वापराधन्य) अपराधाबद्दल होणारा दण्डहि सरकारजमान होत असे अपकृत्याबाबत राटले हद्दी दिवाणी कोर्टात चालतात, फौजदारी कोर्टांशी त्याचा संबंध नसतो, या दृष्टीने पाहताहि जुन्या प्रथात अपकृत्य व गुन्हा असा फरक केलेला आढळत नाही कारण पूर्वी सर्व प्रकारचे न्यायनिवाडे एकाच प्रकारच्या न्यायासनासमोर चालत असत, फौजदारी कोर्टे व दिवाणी कोर्टे असा हल्ली प्रचलित असलेला फरक पूर्वी नव्हता.

ब्रिटिश अधिपत्यातील अपकृत्याचा कायदा — वर दर्शविल्याप्रमाणे अपकृत्यविषयक कायदा जुन्या हिंदु प्रथात नसल्यामुळे तो समूळ इंग्रजी कायद्यावरून घेतलेला आहे, म्हणून त्याचे सामान्य स्वरूप वर दिलेल्या इंग्रजी कायद्यासारखेच आहे शिवाय ब्रिटिश सरकारने पीनल कोडा प्रमाणे अपकृत्याचा कायदा (इंडियन टॉर्ट ऑक्ट) स्वतंत्रपणे पाठ केलेला नाही हिंदुस्यानातील दिवाणी कोर्टांनी वेळोवेळी दिलेल्या निकालावरून (केसलॉ) त्याच स्वरूप निश्चित होत गेले आहे यामुळे ठिकठिकाणी काही अशी इंग्रजी कायद्यातून निराळे स्वरूपहि त्याला प्राप्त झाले आहे सबब तेवढे फरक येथे नमूद करू.

अपचन या सदराताली येणारी क्रिया फौजदारी गुन्हादि असू शकते. त्यामुळे त्या कृत्यासंबंधाचा इनाफा दोन्ही प्रांतांच्या कोर्टांत निरतिराय करून घ्यावा, किंवा एका कोर्टातील इनाफाकडे दुसऱ्या कोर्टातील इनाफास 'प्रादुर्निर्णय' (रेस जुडिकेट) किंवा 'अन्तर्भेदना' (मॅजर) च्या तत्वांनुसार बंदी असतो अशाविषयी प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत. या बाबतीत प्रादुर्निर्णयाने तत्त्व लागू होत नाही, म्हणजे एकाच कृत्याबद्दल दिवाणी व फौजदारी दोन्ही कोर्टांत काम चालू. वित्ताने येत हा नियम सर्वमान्य झाला आहे. पण इंग्रजी व हिंदुस्थानातील कायदात अद्याप एक बाबतीत परक आहे. इंग्रजी कोर्टांनी अगदी अलिकडेहि असा स्पष्ट निकाल दिला आहे की, अपराधाविरुद्ध त्याच्या मोठ्या गुन्याबद्दल फौजदारी कोर्टांत प्रथम काम चालविल्याशिवाय दिवाणी कोर्टांत केवळ नुकसान भरपाईकरिता यादीला फिर्माद आणता येणार नाही. पण हिंदुस्थानात मद्रास हायकोर्टाने असा स्पष्ट निकाल दिला आहे की, यादीने प्रथम फौजदारी कोर्टांत राहता भरपाय पाहिजे अशी अट नाही. जिन्हा तालुका कोर्टातहि सर्वत्र हाच नियम चालू आहे. मात्र कलकत्ता हायकोर्टाने या बाबतीत निकाल काढता इंग्रजी नियमाच्या अनुषंगाने दिला आहे.

दुसरा एक महत्त्वाचा परक असा आहे की, हिंदुस्थानातील क्रिस्तियन व्यक्तींच्या अपकृत्याबाबत खटले चालविल्याचा अधिकार येथील स्थानिक कोर्टांना नाही. हिंदुस्थानात अनेक संस्थात्मक आहेत. त्यांनी पराधर्माविरुद्ध केलेल्या कृत्याबद्दल येथील दिवाणी कोर्टांना न्याय करण्याचा अधिकार नाही. तसेच क्रिस्तियन सरकारने परकीय मुल्ल येत-स्वाबद्दल किंवा गव्हर्नर-जनरल इन कौन्सिलने एखाद्या संस्थानिकास पदच्युत केल्याच्या कृत्याबद्दल येथील कोर्टांत काम चालवित येणार नाही येथील गव्हर्नरजनरल, गव्हर्नर, किंवा त्यांच्या कौन्सिलचे सभासद यांनी अधिकारी या नात्याने केलेल्या कृत्यांचा इनाफा करण्याचा अधिकारहि येथील कोर्टास नाही.

अनुकसानी, देवा व उजेद, प्रयकरुंत्व (कॉपीराईट) या विविध अपकृत्यांसंबंधी माहिती त्या त्या लेखाखाली पहावी.

अपचन -- या रोगामध्ये पोटांत वाजवीपेक्षा अधिक अन्न गेल्यामुळे अगर तें अन्न मसालेद्वारे चमचमीत परंतु दाहोत्पादक असल्यामुळे जठराची स्वाभाविक अन्न पचण्याची शक्ति अपुरी पडते अगर अन्नाचे पचन होऊन तें पुढे आमाशयांत आपोआप जाण्यास अडथळा उत्पन्न होतो. कोणाहि निरोगी माणसास पोटाच्या पचनशक्तीपेक्षा चार घांस अधिक खावे असा प्रयोगवादात् मोह पडणे साहजिक आहे, किंवा अन्नाचे प्रमाण नेहमी इतकेंच असले तरी त्या बरोबर बर्फ, अतिथंड पाणी, चहा अगर काफी अगर मद्य येवन शाल्यामुळे पचनक्रियेत मदत येते. गावा परिणाम असा होतो की जेवणा-

नंतर चार पाच तासांनी पोटांत रिकामे व्हावयास पाहिजे तसे ते न होता पार काळपर्यंत ते अन्न पोटात रहाते. दुसरे अपचनाचे कारण अति शारीरिक श्रम केल्याने जसा सर्व शरीरास थकवा येतो तसा जठरासहि येतो. अगोदर खाऊन पिकून शरीर सजे तबाने केल्याशिवाय नित्येक तात चालल्याने अगर झोमर चढल्याने जठरास अशी स्थिति प्राप्त होऊन त्यावेळी येताचा आहार सेवन केल्यानेहि अजीर्ण होते.

लक्षण -- अशावेळी लागलीच किंवा थोड्या वेळाने पोटास फुगवटो येऊन रून पडेनासे होते, अगर पोटांत कळहि येऊ लागतात रात्रीची वेळ असली तर कांही काळपर्यंत रोग्यास खबर होणं येत नाही, परंतु नंतर त्याचा डोव्हा लागतो. परंतु पोटाताळ कळामुळे तो जागा होऊन जिभेस कोरड व घुरशी आलेली आहे असे त्यास आढळते व बहुधा कपाळ दुपुं लागते या पीडेमुळे त्याची शोष-मोड होते. हृदयप्राताजवळ मधून मधून अग घरात व हृदय किंचित अनियमितपणे चालत आहे याची जाणीव रोग्यास त्यामुळे होते. सराळी उठाने तो तोंडास अत्यंत अरुचि घुरशी व अन्नाकडे पाहू देतील नये असे रोग्यास वाटते आणि अन्नास थोडा चिक्क घाम येतो. नंतर कांही काळाने ही लक्षणे आपोआप घमन पावतात, किंवा कधी कधी या न पचलेल्या अन्नामुळे रोग्याचे पोटात भारावण्यासारखे होऊन त्यास वांति होऊन बावीबरोबर अर्धवट पचलेले व जठरासात मिश्र खा-लेले सर्व अन्न पडते व रोग्यास एकदम आराम वाटतो. कधी कधी आमाशयात शिरलेले व पित्ताशी मिश्रित झालेले अन्न जठरांत पुनः परत येऊन अनेक वेळा यांति होऊन पोटांत कामे शारावावर रोग्यास बरे वाटते हे न पचलेले कांही अन्न आतल्यांत राहिल्यामुळे व त्यात दाहोत्पादक धर्म असल्यामुळे रोग्यास कधी जुलाबहि होतात.

उ व चार -- अजीर्णाखेरीज दुसरा कांही एक रोग श्वासा नाही अशी पानी प्रथम करून घेतली पाहिजे व त्यासाठी रोग्याने काय खावे अग त्याने खावे व तें कोणत्या स्थितीत खावे याची प्रथम चौकशी करून केवळ अजीर्ण आहे असे ठरले म्हणजे साम्य लक्षणयुक्त ते अजीर्ण असल्यास कांही वेळाने ते आपोआप बरे होते. परंतु पोटात वेदना व पीडा पार व रोग्याचा जीव हृदयाच्या अनियमित गतीमुळे कासावीस होत असल्यास जेणेकरून रोग्यास त्वरित वांति होईल. असे उपाय करावेत. घसांत मोठे घाळन वांति होते अगर एखादे पीस घेऊन त्याने घशात गुदगुल्या केल्यानेहि ती होते नाहीतर बडत पाण्यात मीठ मिश्र करून ते वरचेवर पिण्यास द्यावे. जेवोमोरफीन हे औषध वांति होण्यासाठी हाऊटर लोक टीनून घालतात तहान व जिभेस पार कोरड असल्यास थोडोथोडे बर्फ पाजे व सर्व लक्षणे शांत होईपर्यंत रोग्यास कांहीहि खावयास देऊ नये.

दीर्घनालीन अपचन म्हणजे बरील लक्षणे बोव्या फार प्रमाणात नेहमीची होऊन घरणे. या रोगास अग्निमाष असे म्हणतात. शहरातील सध्याची सदोष रद्दाणी, आहारविहार व हव्याच्या जीवनक्रमातील काळज्या, दगदगी यामुळे हा रोग बराच सर्वसाधारण असलेला आढळतो. त्याचे वर्णन "अग्निमाष" या मद्रास खाली पत्रावे

आ शुचं दिक माहिती - बॉवर हस्तलिखित प्रधात (१.५०)

जठराग्नीचे चार प्रकार सांगितले आहेत, १ मर, २ तीक्ष्ण, ३ निपम, ४ सम. सुश्रुत १.३५, ३ मध्ये हेच प्रकार सांगून पुढे त्यापासून होणारे विकारही दिलेले आहेत. विपमाग्नि असता कर्णिकषी अन्नपचन बरोबर होतं, परंतु कित्येक वेळा त्यापासून मेदोद्विद, शैत्य, मलाबरोध, अतिसार, पोटातील जडत्व, आतल्यात आवाज होणे, आमाश हे विकार होतात व दुसरे वातरोग उद्भवनात तीक्ष्णाग्नि असल्यास वाटेला तेवढे अन्न तेव्हाच पचतं, पण त्यामुळे घसा, दाढी व ओंठ यामध्ये आग, दाह व कोरड उसन होते व शिषाय पित्तारोग उद्भवतात. मदाग्नि असल्यास अगदी थोडकें अन्न सावकाश पचतं, पोट फुगलं, डोकें जड होतं, स्तोक्या, कफ, आळ गळणे, बान्ति, आग ठणकणे वगैरे विकार होतात. अग्निमाष हा बंदकातील एक रोगच असून त्यावर पुनर्विदयोग (६-११०) मध्ये हिंयु-निकट्या-मिश्रित गोडी वेष्यास सांगितले असून बॉवर हस्तलेख (२.४३-५५) मध्ये एक प्रकारचे चूर्ण सांगितले असून त्यापासून १०० वर्षे आयुष्य मिळतं असे सांगितले आहे.

अग्निमाषातील निरुद्ध सध्या असलेला विकार म्हणजे अजीर्ण. हे अजीर्ण अतिशय पाणी पिण्याने, अथेजी भोजनाने, क्षुधा व नैसर्गिक त्रिधा दाखून ठेविल्याने अनियमित होणं घेण्याने, हसकें अग्रहि न पचण्याने उत्पन्न होतं (माधव ९३). याची सामान्य लक्षणे आरस्व, जडत्व, पोट फुगणे, मलाबरोध रिया अनिहार ही होतात. आम, विरुद्ध व विदग्ध हे विकार कफ, वात, पित्त हे निपटण्यावर अवलंबून असतात. आमदोष कपापासून होतो व त्यामुळे जडत्व, भयमळ, गाळ व पापण्या गुणजे व चालत्याबरोबर अन्त शोभ होणे, वगैरे लक्षणे होतात विरुद्ध म्हणजे मलाबरोध हा वातापासून होतो व त्यामुळे नेदोद्विद, अनेक वातरोग, मलाबरोध, भानी व अथयव ठणकणे अशी विरुद्ध होतात. विदग्ध हा दोष पित्तापासून होतो व त्यापासून भोंवळ, तृषा, मूच्छा, अन्त शोभ, घाम, दाह वगैरे गोष्टी होतात. (सारंगधर ९१-९३; सुश्रुत ६.५६-९)

अजीर्णापासून मूच्छा, उमसत्वात, बान्ति, भयमळ आरस्व भोंवळ, प्रत्यक्ष गुरुद्विद येतो. अजीर्णाचेच वातुपनिक्त दोष म्हणजे पित्तिका आणि अलमळ हे असून पोटात फार आग होते, आंतल्यात आवाज होतात, मलाबरोध होतो, तृषा, अन्त शोभ, शिवाय, भोंवळ व पित्तिका म्हणजे मलाबरोध ह्याही गोष्टी होतात. शिषाय चाहे आम खाली

पचून जात नाही व बळनहि सुतद्वारा बाहेर येत नाही अशी स्थिति होते व त्यामुळे जरी पोट दुखत नाही तरी ती बरी होण्यास फार कठीण पडतं (अग्निमाष पत्रा) [मु. ६.५६, मा. ९४.६, या. १८५. १९६ मा. २. २, २४]

अपदान — पाठीमापेतील एक प्रथ. बुद्धाच्या वेळच्या बौद्ध संप्रदायातील ५५० पुढ्य सदस्यांची व ४० स्त्री सदस्यांची चरिते यात वाढेत हा प्रथ प्रसिद्ध झालेला नाही, तथापि यातील ४० चरितांतील भरपूर उतारे थेरीयाथाच्या टीकेत (Edward Mullers' edition) दिलेले आहेत त्यापैकी एका उताऱ्यात "कथावस्तु" या द. स. प. ३ च्या शतकात लिखले केलेल्या प्रथाचा उल्लेख आढळतो. असे जर असेल तर अपदान हा प्रथ अर्वाचीन बौद्धप्रथांपैकी एक आहे असे म्हणावे लागेल दुसऱ्या इतर गोष्टीवरून हेच दिसतं. उदाहरणार्थ, दीपनिकायामध्ये ऐतिहासिक बुद्धाच्या अंगोदरच्या बुद्धाची सत्ता सहा दिलेली आहे, बुद्धवंशासारख्या यापुढील प्रथांत ही संख्या २४ पर्यंत वाढली आहे, पण अपदानामध्ये अकराबुद्ध जास्त असून, त्याची संख्या १५ पर्यंत गेली आहे. यातील निरनिराळ्या कथा निरनिराळ्या काळातील असण्याचा बराच समभव आहे, पण बरील पुढावे असे दाखविल्यात की, बौद्धधर्मातील दुसरे बहुतेक प्रथ रचिल्यानेत या कथा सकलित केवळ गेल्या.

'विबुद्ध-जन-विलासिनी' नावाची एक अपदानावरची टीका उपलब्ध आहे गयबदातील दोन उताऱ्यात या टीकेचा कर्ता बुद्धचोप आहे, असे दिसून येतं.

मुमणल विलासिनीप्रथावरून असे दिसतं की, दीपचे पाठक अपदान हा प्रथ अनिषम पिटकामध्ये थाहे असे मानीत व महिम्मचे पाठक तो मुतन्त पिटकामध्ये आहे असे प्रतिपादीत. संप्रदायातील याच्या त्यानाविषयी बरील खबा, त्याच्या अर्वाचीनतेचा एक पुढावा म्हणता येईल अपदान म्हणजे 'शुद्धाचरण, शरकर्म', व प्रत्येक अपदानात प्रथम त्यातील नायकाच्या किंवा नायिकेच्या पूर्वजन्माचा इतिहास दिलेला असतो, नंतर त्यावेळच्या त्याच्या किंवा तिच्या आयुष्यातील माहिती दिली असते. तेव्हा अपदान हे जातरा-प्रमाणे वर्तमान व भूत काळाचे पुराण असतं असे म्हणण्यास हरमत नाही. फक्त इतराच की, जातकात एखाद्या बुद्धाचा पूर्वजिन्हास दिलेला असतो व अपदानात पहिल्या अर्दात्ताचा इतिहास असतो.

द. स. पहिल्या शतकात जेव्हा बौद्ध संस्कृतामध्ये प्रथ-रचना करू लागले तेव्हा या कथा लोकप्रिय होत्याच. फक्त अपदानाची संख्यात "अपदान" असे नाव पडलं. सध्या पुढील अपदान संस्कृतात रिया त्रिरेडिचिनी भाषेत रूपांतर पावलेली वाडजात. यापैकी प्रसिद्ध म्हणजे 'अपदान-शतक' आणि "दिग्वादान" होत या अवदानातून अपदानातील कथा जगाच्या तसा पेटलेल्या अवतात असे नाही; तर

प्रचलित तथैव य विचारसरणी उयांत गोविली आहेत असा नव्या कथा अवदानांत लिहिलेल्या असतात. पुढीलया अवदानांतून अर्हणांचीं चरित्रे आहेत; पण सर्वांत मोठ्या "महा-यस्तु-अवदान" नांवाच्या अवदानांतील मुख्य विषय मुद्राच्या पूर्वे जमातीची मालिका हा आहे.

[संदर्भ ग्रंथ—थेरीगापा. मुलर-दि प्रोसीडिंग्स ऑफ दि ओरिएण्टल कॉमिस ऑट जिनेव्हा. गंधर्वस. अवदानसतक (स्वयं मुद्रित). दिव्यावदान (कॉमेल आणि नील). ओग्डेन-बगे-कॅटलॉग ऑफ पालो म्यानरिकप्स (इंडिया ऑफिस लायब्ररी). फॉर्सेल-दि मॅगले म्यानरिकप्स (इंडिया ऑफिस लायब्ररी). सुमंगल विलासिनी (श्रीमद्वेदिकम्पु आणि कापेटर). महायस्तु (सेनाट्.)]

अपराजिता—या पन्थसतीस संस्कृतमध्ये विष्णुकांता असेंहि नांव आहे. हिचे हुड्डर अगदीं लहान असून जमिन वर वेळोप्रमाणे पसरते. त्याचा विस्तार फार होत नाही. त्या क्षणाचीं पर्वे घारीक लावद व पांढुरकीं असतात. फुले निळसर सांठुण रंगाचीं असून घारीक असतात. व फळे फार घारीक येतात. औषधी कामाकडे या झाडाचा बराच उपयोग होतो. काचित्रीयर विष्णुकांतेंची मुळी साधारोवर व्याख्यास देतात. मूळव्याधीर विष्णुकांतेंचे मुळींचा अंगपर तूट पावून देतात.

अपरादित्य पटिला—कोंकणचा शिलाहारवंशी राजा. याचा इ. स. १११८ (शक १०६०) च्या, उरणनजीक सांपडलेल्या शिलालेखांत उल्लेख सांपडतो. डॉ. हुड्डर याच काश्मीरमध्ये सांपडलेल्या मंठाच्या श्रीकृष्णचरितांत ज्या अपरादित्यनामक कोंकणच्या राजाचा उल्लेख आला आहे तो हाच होय. या पुस्तकाचा काल डॉ. मजुगुरांनी १११५-११४५ असा ठरविलेला आहे. सदरहू धोकेड-चरितोद्दिगित अपरादित्याने शुभारंका (सोपारा) हून तेजकंड नामक पंडितास काश्मीर येथे भरलेल्या पंडितांच्या सभेत आपला देशाचे प्रतिनिधि म्हणून पाठविले होते. ही गोष्ट काश्मीर येथील जयसिंह (११२९-११५०) राजाच्या कारकीर्दीत घडले. [संदर्भ ग्रंथ. डॉ. व्ही. ए. सो. जादा अंक, १२, १८७७; डॉ. व्ही. ए. सो. १, पा. २]

अपरादित्य दुसरा—कोंकणचा शिलाहारवंशी राजा. याचे जमीन दान केल्याचे पांच शिलालेख उल्लेख असून त्यापैकी इ. स. ११८४ (शक ११०६) चा भिवंडी तालुक्यांत, इ. स. ११८७ (शक ११०९) पैकीं एक परळ येथे, व दोन वसई तालुक्यांत (एक काल नसलेला व दुसरा कदाचित् इ. स. ११८५ चा) सांपडलेले आहेत. इ. स. १२०१ च्या मांडवीजवळ सांपडलेल्या केसिदेवाच्या शिलालेखांत ज्याचा अपरादित्य या नांवाने उल्लेख आला आहे तो हाच असावा. केसिदेव हा या अपरादित्याचा पुत्र होता. याचवत्स्यसृष्टीवरील मिताक्षरेच्या अपरादित्याच्या कर्तो अपरादित्य तो हाच असावा. या टीकेच्या शेवटी सदरहू

अपरादित्य हा शिलाहार घराण्यांतील राजा असल्याविषयी स्पष्टें आसून १३ व्या शतकाच्या आरंभीच्या एक खेळकानें या अपरादित्यांत अवतार दिलेले आहे. इ. स. ११८७ मधील पाळच्या शिलालेखांत अपरादित्याने स्वतःचा महा-राजाधिराज व कोंकणचक्रवर्ती असा उल्लेख केला आहे. त्यावरून पश्चिम चालुक्य घराण्याच्या नाशानंतर जी अंदा-धुदी मानली तिचा कायदा घेऊन इतर सामंत राजांप्रमाणे हा अपरादित्याहि स्वतंत्र झालेला दिसतो. [संदर्भ ग्रंथ.—व्ही. व्ही. १, पा. २; डॉ. व्ही. ए. सो. १, पा. २; १२ व जादा अंक; डॉ. व्ही. ए. १.]

अपरांतक—अपरांतक (मित्र पाठ अपरंतिक) "पश्चिमेकडील सरहद्दीच्या प्रदेशांतील लोक" पश्चिम विभागांतील एक जात. (य. १४. २०), यांत अपरांत्य हेहि अपर नाम आहे. जादिकच्या शिलालेखांमधीं एकांत अपरांत लोक अथवा देस यांचा उल्लेख केला आहे; व हददामनच्या जुनागड येथील शिलालेखांतहि उल्लेख आहे.

अशोकाच्या एका शासनांत यवन, कंबोज, व गंधार यांचा अपरांत असा वर्ग केला आहे. पंडित भगवानलाल इंदवी म्हणतात की, दाणे जिल्ह्यांतील सोपारा हे अपरांत देशांतील मुख्य ठिकाण होते.

[बृहत्संहिता. १४. २०; Arch. Sur. West Ind. Vol. IV. Ind. Ant. Vol. VII. XX. J. B. B. R. A. S. XV]

अपस्मार—आयुर्वेदी व विषय न.—सृष्टीचा नाश हा ज्या रोगांत होतो त्यास अपस्मार म्हणतात. "स्मृतिभू-तापविज्ञान अपतत्परिचर्येन" अशी अपस्मार वाट्याची निष्पत्ति आहे. दुसऱ्या व्याधीनें क्षीण झाल्यानें, मतिन आहार विदार केल्यानें, किंवा चिंता, भय, शोक, इत्यादि कारणांनीं सत व घरीर ही दोन्हीहि दोषांनीं व्याप्त होतात व ते दोघ मनाचे व बुद्धीचे स्थान जे हृदय त्यास दुष्ट करून संज्ञावाहक स्रोत-सोसहि दुष्ट करतात. त्यावेळीं तो मनुष्य मूढ वगून अज्ञासा-रल्या नाना प्रकारच्या वाईट गोष्टी करितो. दांत खातो, फेंत ओकतो किंवा तोंडांत येतो, हातपाय जमीनीवर झाडतो, जे नसेल ते पहातो, अडखळून जमीनीवर पडतो, डोळे व भुवया ही माकडी होतात, याप्रमाणे कांही वेळ झाले म्हणजे दोषांचा वेग कमी होतो. तो वेग कमी झाल्यानंतर तो मनुष्य बुद्धीवर येतो व कांही काळानें पुन्हा वरच्या प्रमाणेंच वेळ्यावाकच्या चेष्टा करितो असें चारवार होतें. यांत मुख्य गोष्ट म्हणजे त्या रोगास आग्रण कोण, कोठें आहे, काय करितो याची शुद्ध नसते. येवुनि हे मुख्य लक्षण ज्या रोगाचे आहे त्या रोगास मुळीं असे म्हणतात. परंतु त्यांत कोणताहि व्यापार मनुष्य करीत नाही व तोडावून लाळ वगैरे येणे हीहि लक्षणे त्यांत नसतात म्हणून त्या रोगापासून याचा भेद समजावा.

वातापासून, पित्तापासून, कफापासून, आणि रजिपातापासून असे चार प्रकारचे अपस्मार होतात.

अपस्मार उत्पन्न होण्यापूर्वी हृदय कापणें, अस मेहरी आल्याप्रमाणें जड होणें, भ्रम, झोळ्यापुढें अघेरी येणें, चिंता करीत बसणें. शिवया वर चढणें, डोळ्यास विकार होणें, शब्द नसतां ऐकूं येणें, घाम, लाळ व डोळ्यां गळणें, अपचन, अरुचि, भूछी, पोटात गुडगुडणें, शक्तिक्षय, कोंप नाहींशी होणें, अंगमोडणें, तहान, स्वप्नात गाणें, नाचणें, दारू व तेल पिणें, आणि तीव्र सुतणें इ. लक्षणें होतात.

वाताच्या अपस्मारात रोगी माल्या कांपत कापत व वरचेवर धडपडत मूर्च्छित पडतो, आणि बेसुर रडत रडत सावध होतो त्याचे डोळे मुजल्यासारखे वर येतात. दम लागतो तोंडातून फेंस येतो, कापतो, डोळ्यात बटके देतो, दांत चाबतो, मान फुगते, चव्हकडे वेडेवाकडे हातपाय टाकतो, वोटें घळतात, डोळे, त्वचा, नखें, व तोंड, हीं रक्त काळसर व तांदूस होतात, आणि त्याच्यापुढें काळें, चबल, खारखरीत विट्प व विरुतमुस्र असे रूप दिसतें पित्तानें वरचेवर फेंकल्याचे झटके येतात व वरचेवर सावध होतो केंस, डोळे, तोंड, व त्वचा ही पिचळट होतात. जमीनीवर हात आपटतो. श्मास डोळ्यासमोर नयंकर, पेटल्यासारखे व सारवल्यासारखे रूप दिसतें व तहान लागते

कफापस्मारांत फार वेळानें केंपल्याचा झटका येतो, आणि आला म्हणजे सावध होण्यासहि फार उशीर लागतो, चेष्टा थोड्या करितो, लाळ फार येते, डोळे, नखें व तोंड ही पाडरी होतात, आणि डोळ्यापुढे पांढरें दिसतें

सात्तिपातिक अपस्मारात वरील सर्व लक्षणें होतात व तो असाध्य आहे.

अ प स्मा र — (एपिजेप्सी या अर्थानें) — या रोगात रोग्यास आंचके येऊन अगर कधी न येऊन वैशुद्धि एकदम येते व रोग्यास मेहु, इद्रियें वगैरे ठिकाणीं इतर रोग काहीं नसताना ही खोड त्यास जडते. रोग्यास जे भयंकर आंचके येतात त्याकडे आपलें लक्ष विशेष जातें खरें, पण त्याबरोबर जी पुग्री असते तीही विलक्षणच असते. याशिवाय मंदूर गाठ, आवाळू वाहून अगर भूजपिंडदाहोत्पत्ती किंवा पडतोगातहि झटके, अगर आंचके अगरदीं अशा प्रकारचे येतात. पण त्यांचा या रोगात समावेश करीत नाहीत. तर तसल्या आचक्यांना 'अपस्मारसदृश' आंचके म्हणतात. या रोगात आंचके येण्यास कारण अशी घरीराची कोणतीहि रचना अथवा इद्रिय न विघटता तो सुरू होतो. रचना विरुत न होतां फक्त व्यापार अगर क्रिया विरुत होते असे जे आणखी कांहीं रोग आहेत — उदा० उन्मादवायुरोग — त्यांपैकी हा आहे या रोगाना केवळ रोग न म्हणता 'व्यापार विरुति रोग' असें नाव देण्यास हरकत नाही.

का र णे — पुण्यापेक्षा त्रियामध्ये हा रोग अमळ अधिक प्रमाणांत असतो. श्मरापैकीं पाऊणशें रोग्यात रोगास आरंभ वाळण्यात अगर यौवनावस्थेचे आरंभी होतो पण इतर सर्व वयाचे माणसांमध्ये तो आढळतो. कारण तो समूळ बरा होणें मुष्कीलीचें असतें व रोग्याचे मागें जन्मभर त्या रोगाचा त्रास लागतो व शेवटीं तो दुष्टा कोणता तरी रोग होऊन मरतो. रोग होण्यास अनुकूल कारणें आहेत त्यांपैकीं वक्षपरंपरा हे एक मोठे महत्वाचें कारण आहे आई किंवा बापास हा रोग असल्याचें निम्मा रोग्यात तरी आढळून पितें. हा रोग नसला तर वैड, औदासीन्य, उन्माद रोग किंवा मयवपात यांपैकीं एखादा रोग असतो. हा रोग स्वाभौत असल्यास त्यास घुरासेवन, अतिमिथुन, मुष्टिमैथुन, अशापैकीं काहीं कारण असल्याचा संभव असतो. पण ज्या वयात हा रोग सुरू होतो तेव्हा यापैकीं पहिली दोन कारणे फारशी संभवत नाहीत. व शेवटील कारणानें अपस्मारसदृशोन्मादरोग बहुधा होतो. खालील एखाद्या प्रकारचें निमित्त आचके येण्यास पुरेसें होऊन तेव्हापासून जन्मभर हा रोग रोग्यास पळाडतो — भयंकर भीति, मानसिक चिंता, अगर चलचिंचल, डोळ्यास इजा होणें, मोठाळे ताप येऊन जाणें, नासापुढे पाश्चमथि, डोळ्याची दृष्टि विपडणें, दांत फिडणें, जत होणें इत्यादि पहिला झटका घुस्काळाना एक दोन तास रात्रीं तोप झाल्यावर येतो. याचे दोन भेद आहेत, ते असे —

म हा प स्मा र — यामध्ये आंचके व वैशुद्धि ही दोही असतात. व (१) सूचनावस्था (२) वैशुद्धि व घरीर ताळणे (३) आंचके येणें व (४) शुद्धीवर येणें असें त्याचे थोडक्यात वर्णन आहे.

१ सू च ना — सूचनेचे अनेक प्रकार असतात. जसे हात, पाय, तोंड, जीम येथे सुर्या येणे, कमी दिसणें, दृष्टिभ्रम, कांजवे दिषणें, रंग दिसणें, पदार्थ अति मोठे दिसणें, ओकारी, भोंवळ, गुदसरणें, पोटादुखी यापैकी काहीं होणे, एकदम आग होणें अगर थंडी वाजणें, घाम मुटणें अगर छाती धडपडणें, कसली तरी सांगता येत नाही अशी भीति अगर काळजी, स्वप्नात अपल्याप्रमाणें मासणें, जें घडतें तें पूर्वी स्वप्नात घडलेंच आहे असें वाटणें. याशिवाय अनेक इद्रियासंबंधी अनेक सूचनालक्षणें होतात.

२ वै शु द्धि: — रोगी उभा असो किंवा चालत असो एकदम पुढे पडून किंवाळी मारून (अगर न मारता) पुढे भुईवर आपटून वैशुद्धि होतो हात आणि पाय लाव आळूद वरचेवर ररतो, डोळे, तोंड मिटतो उघडतो, बुबुळे फिरवतो, जीम बाहेर काढल्यामुळे ती दातांत सापडून चाबली जाण्याचा संभव असतो लाळ व रक्तमिश्रित फेंस जीम चावल्यामुळे तोंडातून येतो. चेहरा अति काळबडतो व तोंड, ओंठ मुजल्यासारखे दिसतात. मळ लपवी व पुण्याचें धातुसलन यापैकीं एक अगर अनेक नळूत होतें एखादा याच्या सायाहि

आंचक्यां निवळतो. घुघुयास बोट लावले तरी पाण्या मिटत नाही. कनीनिष्ठा विस्तृत होते.

३ आंचके — ही अवस्था थोडी म्हणजे पाचसहा मिनिटें असते व मग ते कमी होऊ लागतात. श्वास लागणे व तोंडास पेश येणे बंद होतें. व त्यास प्रथम हापड व नंतर चांगली शोष लागून कांही वेळांन एकरुदमच शुद्धीवर येतो. पण त्रिवेक वेळा यावेळी तो वात होऊन बरळतो अगर वेष्पासारखें करितो.

रोगी आपणास वेधुद्धीसंपे नानात हेच्या इजा नव्हत अचर्याचे तोमतेमुळे करून घेतो व त्यामुळेहि वेद्यांन झटके पाहिले नसतील तेव्हां रोगाचें निदान ठरविण्यास एक साधन होतें

लघु अपस्मार — एकरुदम वेधुद्धि येणे यापेक्षा या भेदासमये घडुतेक रोग्यांना काहीएक होत नाही. बोलतां बोलतां एकरुदम नजर ताटां-यासारखी करून कनीनिष्ठा विस्तृत होतात, बोलणें भलतेच येऊ लागतें, व नंतर भोंवताली काय पडलें याचें त्यास ज्ञान नसतें. रोगी जेवत असला तर एकरुदम साटाट अगर वाटीतच बोटें घुघुसू लागून बोटें सेकटपर्यंत वेधुद्धि होतो व चडकरून शुद्धी येऊन अग्रमवावरून मधील घुघु व त्रिवेक त्याचे लक्षांत येतें आणि मला जरा आतां भोंवळ येत अगर डोक दुखतें, मी जरा आता पडलों, असे म्हणून दुसरीकडे जातो. किंवा पूर्वी जें काम करीत असले तेंच पुढे करू लागता. कधी भोंवळ तर कधी एखादाच आचका येऊन हात अगर पाय हलणें व थोडी वेधुद्धि हें प्राप्तदायक लक्षण असतें, यांपैकी काही चिन्ह व लक्षणें महापस्माराच्या सूचना-चिह्नासारणीय असतात

अन्वापस्मारस्थिति — विवेक शक्ती भेदांत सर्गि-लेख झटका निघून गेल्यानंतर ही स्थिति होऊन त्यामुळे मानसिक स्थितींत विकलक्षण पालट पडतो काही दिवस शुगी अगर चेड लावल्याप्रमाणे होतें कधी तो अशीं न कळतां इत्यें करनी व त्याचो त्यास मागाहून स्मृति नसते. इकडे तिकडे धावून कोणी मेढले त्यास तडगणे देतो, याई असली तर आपलें मूलहि मारून टाकते किंवा रोगी चौबैकर्म करितो एक न्यायाधीश होते त्यानी अशा स्थितींत भक्तीर्यांत चौबैक्यात जाऊन लपनी केली या मानसिक स्थितीचें ज्ञान वैप जाकताना व वकिलांना जरूर पाहिले. त्या माणसाची रोगामुळे अशी मानसिक स्थिति होते हें एवढांस जाऊन नवतें व मुद्दाम मारामारी अगर घुल केला असा आरोप त्याजवर सावीत झोंप्याचा समज असतो. कधी याबरोबर वेड, अतिराग, घन, भाव होतो. कधी मुलगे, मुली व स्त्रियांना प्रथम या प्रसाराचा अपस्मार होऊन पुढे त्यांचे उन्माद वायुमर्षी रूपांतर होतें कधी कधी हे दोन भेद एकेभेदात मिश्र होतात. म्हणजे रोग्यास प्रथम लघु अपस्मार होऊन मोठेपणी महापस्मार होतो कधी तुमती सूचना अवस्थाच फक्त रोग्यास होते, पण अर्धे वचितच पडतें.

रोगाचे भेदक्रम — एका रोग्यात रोगाचें एकरुदम स्वरूप कायम रहात नाही. दोन झटक्यांमध्ये एक महिन्यापेक्षा अधिक काळ प्रथम जातो. पण रोगाचा प्रभाव अधिक झाल्यावर हे गतर कमी कमी होत जाते कधी तर रोजच एक, दोन, तीन मुद्या झटके येतात व तसे झाले म्हणजे मग बरेच दिवस झटके येत नाहीत. मोठा व कडक झटका येऊन गेला तर बरेच दिवस तो पुन्हा येत नाही पण लहान झटक्याचें तसे नसतें. मजसेवन, अतिमनुन, अतिआहार, मानसिक व धारीक भ्रम पार केल्याने आचके लवकर येऊ लागतात. काही वायुमर्षांन दर महिन्यात रजेकाला असताना आंचके येतात.

उपप्रापस्मार — काही रोगी तर सतत आचके येत काही दिवस राहून शेवटी त्यांतच ताप वाढून मरण पावतात. दुसरा झटका येण्यापूर्वीच्या मधील अवस्थेला जर झटके लवकर येत नसतील तर रोग्याची प्रकृति उत्तमच असते रोगी चांगला धनकटा, होरी व बळकट असतो. पण जर झटके बरेचवेळ येत असतील किंवा रोग जुनाट असले तर रोगी विर-हयोर, उदास होऊन त्याची मुष्टी व हस्तरांकि कधी होते व शेवटीं अगदी मानसिक दीर्घक येतें लहान मुलांना तर पूर्ण वेड लागतें, किंवा ती अर्धवेड होतात. बरील उमापस्मार खेरीज करून निवळ वा रोगांन धसा मृत्यू रोग्यास येत नाही. त्याचा मृत्यू अपघातापासून होतो उचावरून तो खाली अगर पाण्यात पडतो व घडून मरतो किंवा पांयशात आचके येऊन तोंड, नाक शुद्धरून त्यामुळे मरतो अगर विलंबात पडून, मावून किंवा गाडी, घोडा, पायगाडीवरून पडून मरतो हे आंचके येण्याचे कारण येदच्या बाहेरील भागामध्ये असतें. कारण तेथें गाड किंवा आवाज झाले असता देणारे झटके अगदी हुद्देहुन असेच असतात सियाय तेथें हातपाय, चेहरा हालविण्याचे हुकूम सोडणारी मद्यास्थान अवस्थामुळे असले आचके येणें तेथूनच अधिक संभवनीय आहे सियाय, आच-यावाबरोबर वेधुद्धि येणें ह लक्षणहि बरील अनुमानास पुढी आणणारे आहे.

रोग निदान — आचके पाहिले म्हणजे रोग ओळख-ण्यास सोपा आहे. ते न पाहिले तर उन्मादरोगाची वेधुद्धि व झटके येतात किंवा काय याचा संदेह पडतो लघु अपस्मा-राचा हुद्ददौर्बैक्यमुळेची घोडाला उजव्याचा समज असतो (१) उन्मादातीत झटके येताना रोगी डोक आपटण वगैरे काही तरी विधित किंवा झटक्याच्या वेगांत करितो व दाबून धरितें तर घडपड अधिक करतो जीम चावली जात नाही, चेहरा काळवंत नाही. ते आचके फार वेळ टिकतात. वान, नाक, डोळे, या ठिकाणी उन्मादवायुच्या रोग्यास प्राप्त दिले असतो, कळत असतो. पण अपस्मारात रोगी अगदीच वेधुद्ध असतो. (१) मेंदुरा गोड, आवाज झाले असतां झटके एका बाजूलाच येतात. (२) काही लोक पैसे उपटण्याकरिता

लोकास दया याची म्हणून डोंग करितात. ते पडताना जपून, ह्जा न होईल असे पडतात. त्याच्या डोंग करण्याच्या धर्माने चेहऱा लाल होतो. चेहऱा पांढरा नसतो. व धर्माने त्यास पासहि येतो वनीनिना विस्तृत झालेली नसते. व उजेड असल्यास तो थारून होते. अधारात मोठी होते. तेथे स्पर्श करिताच डोळे मिटून घेण्यात येतात. पापणी आपण उघडण्याचा यत्न केला तर ती अधिक गच्च मिटून घेतली जाते. तपस्त्रि रात्रास लावून दिना येतात विमटे ममजतात. (४) मंदूच्या रोगा-मुळे शरके असल्यास डोंबेदुरी, ओबारी, अश्व व अर्धांग-वायु ही लक्षणे असतात. (५) मृत्पिण्डाहजन्म शरके असतील तर लघवीत आलव्यमिन, कठिण नाडी, सूज, मोठे झालेले हृदय इत्यादि लक्षणे असतात. (६) किडने दात, जत, दंतोद्भव, बटवोथ, शिंद्याची बामडी टांसाची अतिपड असणे, दांचणी भर्मेकास बोटत असणे अशा नानाविध कारणांनी आचरे येतात त्या लघवीची चौकशी व शोध केल्या पाहिजे वन्त्याच मोठ्या मुलांनी अथवा मुलींनी अयरुण मुदून ओले केले असता त्यांना अपस्मार आहे किंवा काय याचा शोध करावा. कारण झोपेत आचरे येतात

साध्यासाध विचारः—मूल वयात आले म्हणजे रोग बरा होईल ही आत्ता बहुधा जोडी ठावे रोग मोठेणी झाला असल्यास बराच सुमध्य असतो. तमंच जे आचरे निवळ दिव्या किंवा निवळ रात्री येतात तेहि औपधोपचाराने सुसध्य असतात. मित्र प्रकारचे आचरे हु साध्य असतात. तसेच निवळ महापस्मार किंवा लघु अपस्मार बरा होण्यासारखा असतो पण मित्र प्रकारचा अपस्मार नसतो वेड, किंवा अर्ध-वेड लागून मानसिकस्थिति बिघडली असेल तर गुण येत नाही. रोगास सूचनत्वस्था आलेले रोगी बरे होण्याचा समव असतो. शेंकडा १०-१२ रोगी औपधाने बरे होतात व शेंकडा ४० रोग्यांना बराच फायदा होऊन रोग ताब्यात बराच रहातो.

औपधोपचार —याचा हेतु आचक्याचे येणे कमी करणे व नंतर ते येणे बंद करणे हा होय. त्यापूर्वी एक शरका येऊन गेल्यावर दुसरा शरका येण्याचे दरम्यान रोण्यास आहार हलका व पौष्टिक देऊन, मोकळी हवा, उजेड जेथे मुबलक आहे अशा जागी त्यास ठेवावे. त्याचे दात, डोळे तपासून र्दात गोड भगव्यास त्यावर उपाय करावेत. भासाहार वर्ज्य करावा. पोत भगदी भरन जाईल इतका मोठा आहार नसावा. रात्री जेवण होताच निव नये. चहा, कॉफी व दुसरी वतेजर पेने वर्ज्य करावीत. बोंडा छाक ट्यावा. यद्धवोड झाल्याने कोठ्यात पाण सांचते तसें होऊ देऊ नये. नियमितपणे दम न रांगेल इतका व्यायाम करावा व ज्योत धोरा व जीवात क्वाय होमार नाही अश्या कामधदा त्यास पाहून घ्या. बोंदी टिकनी आल्या रोग्यांची यगरदस केली आहे. अशी सोय आगव्या देवात केल्यास रोगी लगे टेंपल्यान बरी कामधदा करितांना आचरे आने तरी त्यांन जपण्याची व शुभयेरी

तजवीज तेथेच केलेली असते. तेथे रोग्याचे खाणे, व्यायाम, करमणूक, यासबधी त्यांना जशी हितावह व्यवस्था पडेल अशीच तजवीज ठेवली गेल्यामुळे अशा बसाहती वनवित्या-पासून फायदा आहे. असल्या रोगी मुलांना त्याच्या दर्जापुरूप शिक्षण द्यावे खरे पण परीक्षा, अभ्यासाची सक्ति याचा धाऊ त्याचे मागे धाऊ नये.

औपधे —सोडियम, पोत्याशियम, स्ट्रानशियम, अमोनियम यांचे प्रोमाईड क्षार या रोगावर फार उपयोगी असल्यामुळे बहुतेक रोग्यावर त्याचा बराच अमल चालतो. पोत्याशियम प्रोमाईड २०-३० ग्रॅन पाण्यात विरघळवून रोज तीन वेळा देवात सौम्य रोगास व तरण रोग्यांना २० ग्रॅनची हलकी मात्रा द्यावी व रोग तीव्र असल्यास ३० ग्रॅन किंवा अधिनहि औपध द्यावे. पोत्याशियम, सोडियम, व अमोनियम, या तिहीचे मिश्र प्रोमाईड सर्व मिळून ३० ग्रॅन दिल्याने अधिक फायदा होते असे म्हणतात. कित्येक महिने किंवा वर्षे औपध द्यावे लागते. त्यामुळे आचक्यामधील अंतर कमी होऊन आचक्याची तीमताहि कमी होते. म्हणजे दूर आठवड्यास आचके येत असल्यास ते महिन्या सवा महिन्यांना येतात. मध्ये औपध सोदवे, तर आचके पुन वाढतात, त्यामुळे औपध घेणे हा नित्य प्रम रोगी सहसा सोडीत नाही. जरी कित्येक महिने पर्यंत किंवा एक वर्ष पर्यंत औपध घेऊन आचके आले नाहीत तरी औपध सोडू नये तर आचके थाबल्यावरहि दोन वर्षे औपध प्यावे. व थोड्या प्रमाणात आणती एक वर्ष औपध प्यावे.

प्रोमाईड मोठ्या प्रमाणात दिल्याने सुस्ती येते. हातापायास दुयलेण्या येऊन ते यद्धावर लागतात. असे झाले तर १० ग्रॅन प्रमाण औपधाचे करावे. अशी स्थिति ३० ग्रॅनपेक्षा जास्त औपध दिल्याने होते व तिला प्रोमाईड निशा म्हणतात किंवा काही दिवस औपध बंद ठेवावे. प्रोमाईडपासून प्राप्त न होण्यास त्यावेगेर सोडियम ग्लिसरोफासफेट दररोज एकदरीत २०-३० ग्रॅन त्यादी मिश्र करून द्यावे. किंवा त्यात कुच-त्याचा अर्क घालवा (२०-३० ग्रॅन). ते पुष्कळ पाण्यात विरघळावे. व त्यापासून आगावर पुढेवळ्या येतात त्या न पाव्या म्हणून त्यात २-३ ग्रॅन लायन्स आर्गनिक (सोमल) या विपारी औपधाचे घालावेत. आहारातील मीठ सोडल्याने या प्रोमाईड औपधाचा गुण चालला येतो असे म्हणतात. मधून मधून प्रोमाईड बरोबर दुसरी औपध मिश्र करून देतात ती —नेलाजोन, सिक्सफेट किंवा ऑक्साईड, लोहो-प्लास, क्वालशियमव्याकटेड, जॅस्टिफायरीन, डिजिटालीस, भाग इत्यादि.

आचके आले असता काय करावे ? —सूचनावसेत हातात गुंफा घेऊन त्या वर जात अगतील तर हात जोरावे चोळल्याने किंवा धाडून टाकिल असता आचरे येणे टाळले जाते अशांन हाडा बांधिता येतो असे कटले म्हणजे दद्यामंवती दोराचा वेड बांधून एर दोड मनपटाशी ठेवावे म्हणजे जरूर

वाटेल वेन्दा हं टॉम ओइन दमोवतीं दोरी आवडून सटमा बांधवाचा फांदीं नेणी ज्या ज्या प्रकारची सूचनावस्था असेल ती ती क्रिया करून आपापले शत्रूंचे बाबजू सनतात उदाहरणार्थ, कोणास अमर पडून राहिल्याने तर कोणास मुरडा ही सूचना असल्यामुळे बांधास जाऊन आणामुळे झटका बांधविता येतो. या क्रिया करण्यास जे रक्ष बांधे स्वयंत व साधुची क्रिया करावी त्याने त्यामुळे शत्रूचा शोध असावा व म्हणून मालमिन्न बांधाचे प्रयत्नानेही तो पावावा व त्यासाठी रोम्याने आपल्या रोम्यासदे रक्ष न देता अशा वेळी बांधवाची रक्ष बांधे नां फाहीच मत आहे नाथ्याष्ट भाग आमील हे बांधप हुणयाने कोणाचा सटमा धावतो.

श ट मी वा त्या व र का य क रा चे — रोमी पडला असेल तेथच (येथे पाणी अगर प्रिस्तव नसेल तर) त्यास पद बांधे त्याचे डोंक आपटून इजान हार्दिलसें करावे. वपदे, नेसले, सैल करावे. एक घुब, क्रिया काडीचा तुकडा दातांच्या जवळ्यामध्यें ठेवावा म्हणजे जीम चावली जाणार नाही. निजलांना अशा रोम्यानी कृत्रिम दाताची कवळी बांधून ठेवून झोंपा जावे. नाहीतर सटम्यात ती मुद्दत पड्यात थडवून घेतले. मदापस्नारासाठी नोमाइक क्षाराचे प्रमाण दुप्पट करावे. व त्यात शौरल १५ मेन घालावे व र ४ तापानीं घावे आमील झेटे हुणवाचा अगर झेंतोफान, माफिया टांगूल घालावा

अपामिया — ह पश्चिम आशियातील पुष्कळ शहरांचे नाव आहे.

(१) ओरोन्टेस नदीच्या गोम्यात विल्वुमिडी राजाचे राज्याच्या शहर होते विल्वुक्रम निजेदरने आपली बायको, अपामा, इथे नांव या शहराकडे दिले ७ व्या शतकात पुढून पावला नाश केला. व अरवानी हे शहर पुन्हा बांधून याला अपामा नाव दिले, तिस्ती धर्मयुद्धाचे वेळेपर्यंत याचे महत्त्व होते.

(२) फ्रिजियातील एक शहर असून अटायोसस सोदरने त्यापिले क्षाच्या भाईचे नाव अपामा होते धावरून शहराचे नाव पडले ह विल्वुमिडी सत्तेचे त्याचप्रमाण, प्रीकोरोमेन व प्रीकोइद्यू सत्तेची व व्यापाणाचे मुग्य ठिकाण झाले अटायोसस गेल्यावर ह परगाभेनियन राज्यात सामील झाले. यानंतर रोम व मिथिडीसीस याच्या अमलाखाली आले. तिथल्या शत्रूनापासून अपामिनाचे न्हाणास मुरवात झाली १०७० त तुर्नांना हे शहर घेतले व १३ व्या शतकापासून मुसलमानांनी अमलाखाली राहिले. बरेच दिवसपर्यंत ह आशिया मायनर-महाल मोठे शहर होते येथे बरेच अबरोप व प्रीकोरोमेन झालेले आहेत.

(३) युनेगोस नदीच्या पश्चिम तिरावरील एक शहर, अयुरियन लेखातील निलमार्मिन्न व आधुनिक पियरेजिड.

(४) फ्रिजियातील जुने मिरनिया पहिल्या मुघियतने पासून हे नाव दिले होते.

(५) स्थिपानतने व मिनीने वगेर केलेले शहर

(६) रापीनवगील पाथियातील एक प्राक शहर.

अपीनस (६ ऑझोगा) — व्याख्या — प्रत्यक्ष नामासून मिचा नामास लणून बरच्या अणान अगलेल्या खरग्यातून जो अतिगव पाणेरडा छाव पुष्कळ दिवस वाहतो त्यास अपीनस म्हणतात नामासून पाणेरडा छाव वाहणे यान स्वतंत्र रोग म्हणण्यापेक्षा ते नामासून मिचाराचे-नामाच्या वातील श्लेष्मलत्वचेस पडलेल्या दुष्टगताच-पर विरोध लक्षण आहे असेच म्हणवे लागते तेपापि, व्यवहारात त्यास स्वतंत्र रोगच समजतात व त्याम अपीनस असे म्हणतात, परंतु पीनस म्हणजे पडते होय या रोगास आपल्या वैद्यकातील अपीनस हेच नाव जवळ जवळ लुळते सवय तेच येय योजिले आहे.

कारण — अपीनस होण्याची अनेक कारणे आहेत, स्पर्शानी मुख्य कारण म्हणजे म्हणजे — उपद्रव, गडमाळा, दुष्ट-क्षत, नामातील हाड निघणे अथवा सडणे, नामात काही बाह्य-पदार्थ धडडून राहणे ही होत ही कारणे नसूनहि, एखादे वेळी अपीनसाचा विचार आपोआप उद्भवतो व त्याचे कारण प्रकृतिविचित्र्य हच होय. वाढा रोगाचे म्हणजे असे आहे की, वारा पोटात प्रमाणाबाहेर गेल्यामुळे हा विचार उद्भवतो

लक्षण — अपीनसात नामात होणारे क्षत, बहुधा अगदी नामाच्या बरच्या अगस्त्य भागास असते गडमाळाच्या प्रकृतीच्या धनुष्याचे नामात, बहुधा, एका नाकपुडीतच क्षत पडून तीसून दुर्गंधयुक्त छाव वाह लागतो, परंतु उपद्रव मिचारा झाले-ल्याचे दोन्ही नामपुढ्यात क्षते पडतात अस पाहण्यात येते, व अशा रोग्याची इतर प्रकृतीहि बरीच विचडलेली आढळते. विशेषत लहान मुलाच्या रोगाच्या कारणांपासून हा विचार उद्भवला हं टाभिणे गटिग जाते, कारण घरील दोन्हीहि प्रकार एराच वेळी त्याचेमध्ये असल्याचा समज असतो.

प्रत्येकाच्या प्रकृत्यनुसार व रोगाच्या ब्रामानुसार छावाची स्थिति असते, मग तो उद्भवण्याचे कारण काहीना असेना. नदी, प्रमातिरेक, पिटाळाची पाणी झ्यादिनामासूनहि छावाच्या स्थितीत फेरबदल होतो नामात बाह्यपारा छाव पुष्कळ मिचा योडाहि असता, तो घट किंवा पातळ असतो, तो पुढा-सारखा अथवा बोंबडासारखा असतो, त्यास फारसा कराळाच रंग नसतो किंवा तो हिरपट पिटाळा रंगाचा असतो, आणि कधी कधी त्यात किंचित रक्तादि मिश्र असाते पुष्कळा, त्याच्या नामात रापत्या बरतात, अथवा श्लेष्मलत्वचेचे पापुडे त्यात मिळून घट राडे अथवा गोळे घनतात, हे रोजचे रोज नामा-तून बाहेर पडतात, अथवा नाकाचे मागील छिद्रानेचक जमून दान तीन दिवसांनी एरुदम बाहेर पडतात, त्यावेळी त्याचा अतिशय बटाळवाणा दुर्गंध असतो, ते बाहेर पडले की, त्याचे जागा दुसरे गाळे त्यागडीच बंधू लागतात.

स कर — ह्या विकारात नाकाची हाडे सडतात विशेषत उपदश झालेल्या रोग्याच्या नाकातील पददा झडून जातो त्यामुळे नाक वसून कुलूपता उत्पन्न होते

परीक्षा — गोंद दातामुळे, तोंडातील अथवा घशातील क्षतामुळे, नाकात काही अडकून त्यात गोंबूड बोंबडा गेर्यामुळे अथवा प्रकृतीतच काही विषाद झाल्यामुळे श्वासत घाण येते, त्याप्रमाणे अपीनसाचे रोगातहि श्वास दुर्गंधयुक्त असतो, यासाठी श्वासाच्या दुर्गंधाच्या वरील कारणांचा गीट विचार करून नंतर अपीनस रोगाची परीक्षा ठरवावी तो विचार करिताना नागातीडाची बारकाईने तपासणी करून पाह्यावी व एकदा नाक बंद करून व एकदा तोंड बंद करून श्वासास दुर्गंधो केव्हा येते ह्याची खात्री करून घ्यावी म्हणजे परीक्षेस फारशी अडचण पडत नाही

चि कि त्या — ह्या रोगावर पोटात व स्थानिक असे दुहेरी उपाय केले पाहिजेत ते करिताना कारण शोधून काढून तें जेणेकरून दूर होईल असे चिकित्सेचें धोरण ठेविलें पाहिजे. स्थानिक अथवा बरोपचार करिताना मुख्य ध्यानात ठेवण्याचें तत्त्व म्हणजे म्हणजे नाक सदा अत्यंत स्वच्छ ठेवणें ह होय ह्यात काडीची हयगय अथवा दिवसगतीच्या काळात न केल्यास अगदी असाध्य वाटलेलेहि अपीनसाचे रोगी बरे होण्याचा समर्थ आहे हें एक ध्यानात ठेवावें नाक स्वच्छ ठेवावयास म्हणजे विव्हाद जागेदल बाह्यासा दुर्गंधयुक्त खाव आत घट होऊन जमून राहता तो दूर करणें अथवा त्याच्या घट विकटून बसलेल्या खासखा दूर करणें ह होय अशा रीतीने नाक स्वच्छ ठेवणें ह काम सहज होण्याजोगें नाही ह्याकरिता नाक स्वच्छ करिताना सावकाशीने व योग्य साधनाने तें स्वच्छ केलें पाहिजे. प्रत्येक रापोली निघून जाऊन पुन ती न जमेल अशा रीतीने नाक धुतलें पाहिजे ह्याव आतल्या आत जमू दिला तर तो नासण्याची अथवा घृणकरणा पावण्याची क्रिया तेव्हाच सुरू होते अर्थात्, त्यामुळे विव्हाद जागा बरी होण्यास मुळीच अवधी अथवा अनुदर स्थिति प्राप्त होतच नाही यासाठी नाक स्वच्छ करणें तें नाकात पाणी ओढून अथवा पिचकारीने पाणी मारून न करिता नाक धुण्याच्या यत्नांनै (नेसल ह्मणें) तें धुणें जर आढे हें यत्न म्हणजे एक दोड दोन फूट जावोची व साधारण करंगडी एवढी रचवोचें यत्न नवी असून तिच्या एका तोंडास तापात घनविष्णुजोमी तोंगी बसविलेली असते व दुसऱ्या तोंडान पाणी आत ओढून घेईल अशी धावूची नवी घनविलेला असते ही नवी सुमार अखेर पाण्या राहिल अशा पानात सोडून त्यामध्ये ऊन पाणी गुठलें अथवा काही क्षार-युक्त औषधासह (योंडे माड, साठा आणि बोरितआसिड ह्यासारकें) पालाचें नवर लोदी नाकपुडीत पाडून पाण्याचें भांडें बरेंच बरें करवें, आणि भांडें अमळ कलेंड करून नवीत पाणी जाईल असें करवें एकदा तीव्र प्रवाह सुरू झाला की, वातावरणाच्या दाबानें तो साखा सुरू राहतो, नास अगदी

स्वच्छ होईपर्यंत तो प्रवाह चालू ठेवावा ह्या युक्तीचा उपयोग करिताना तोंड पुरतें उपडें ठेवावे, म्हणजे मृदुताळ (सॉफ्ट वॅनेट) वर उचलली जाऊन नाकाची मागील छिद्रे ह्याचा सबब तोंडाशी अथवा घशाशी बंद होऊन राहतो त्यामुळे एका नाकपुडीवाटे गेलेले पाणी दुसऱ्या नाकपुडीवाटे बाहेर पडतें अशा रीतीने काही नास न होता दोन्हीहि नाकपुड्याचे आतील सर्व पोळी धुतली जाऊन खपत्याहि निघून जातात ह्या प्रकारच्या धुण्याने, एखादे वेळी, सर्व आंतील घाण निघून गेली नाही किंवा नाकाच्या वरील भागाच्या खपत्या मिळून पडल्या नाहात तर काडीस घट कापूस बसवून त्या फाण्याने त्या खपत्या, हलच, खरडून काढाव्या हयगयीमुळे नाक पुष्कळ दिवस न धुतले गेल्यामुळे आत खपत्या वगैरे पाण अगदी कठिण होऊन बसते, ती निघण्यासाठी नाक धुण्यापूर्वी नाक गरम पाण्याच्या बोळ्याने चागलें शेकावे, व नाकात धाक ओढावी, म्हणजे खपत्या मृदु होऊन पाण्याचे प्रवाहाबरोबर निघून येतात साधारण पिचकारीनेहि नाक चागलें धुतलें जातें नाक पुण्याच्या रबच्छ निवळीने (लाईम वाटर) अथवा कौ-मट दूध व पाणी ह्याच्या मिश्रणानेहि धुतलें तरी बालेंत ह्याप्रमाणें दिवसातून तीनचार वेळा नाक धुतलें असतां शेष्म्या अथवा पू गोठून जमा होण्याचा समर्थ फार कमी झाल्यामुळे नाक स्वच्छ करण्यास फारसा त्रास पडत नाहा, किंवा वेळी खगलत नाही नाक धुताना ताडी एका नाकपुडीतून काढून दुसऱ्या नाकपुडीत धावोवी म्हणजे दोन्ही नाकाची पोळी चागली स्वच्छ होते.

खपत्या निघण्यामातर क्षारयुक्त औषधाच्या ऐवजी, अरु-रीप्रमाणे, पुढील रक्कम अथवा दुर्गंधनाशक औषधाची गोवना करावी. दहा ओंस पाण्यामध्ये औषधातुळें दिलेले प्रमाण पाडून त्या मिश्रणाचा नाक धुण्याचे कामी उपयोग करावा. — नरसै-गनेट ऑफ पोझ्यासियम २ ग्रेन, क्रोराईड ऑफ झिंक १ ग्रेन, सलफेट ऑफ झिंक ३० ग्रेन, स्यारबॅलिक आसिड १ ड्राम, ग्रेट ऑफ सिल्व्हर (काडीखार) ४ ग्रेन, तुटडी ४० ग्रेन, स्यागीखार ४० ग्रेन, क्रोरेट ऑफ पोझ्यासियम ३० ग्रेन, सिस्वर ऑफ आयोडीन १० ग्रॅम, रसकापूर १-२ ग्रेन इत्यादि ह्यांपैकी कोणत्याहि औषधाचा एकसारखा बरेच दिवस उपयोग करावा जेव्हा ह्याव पुष्कळच असेल तेव्हा तुटडी, त्रिफळा काडा, चामळीच्या सालीचा काडा ह्यासारख्या रक्कम औषधाचा उपयोग करावा जेव्हा खावास घाण पार येत असेल तेव्हा विशेषत दुर्गंधनाशक औषधाचा (क्यार-कार्लिक आसिड, काडासफ्लॅंड) उपयोग करावा

नाक धुऊन झाल्यावर गाईचे तुपात अथवा रल्लीसरीन, हॅमलीन, बालसन ऑफ पेरू, ह्या सारख्या एखाद्या न गोष्-ण्याच्या औषधात अथवा तेलात कापूस भिनवून नाकात सळ-इने बसवावा ह्याचे तेवजी रित्येक लोक तपस्वींचा अथवा कांदा दुर्गंधनाशक पुढीचा ओढण्याकडे उपयोग करितात. बोरिक

आसिड, प्रिस्मथ, सॉल्ल, वापर, मायफळानी पूड, कॅलो-मेल, ककौळ, आयडोफॉर्म, हीं एडू, साखर, अथवा पिठी शांच्याशी योग्य प्रमाणात मिसळून ती पूड नात्रात बरचेवर ओढतात. परंतु, बांदां पूड ओढण्यापेक्षा बरील पातळ अथवा तेलकट औषधाचा उपयोग करणेच चांगलें.

बहुतेक व्हन, नाक रोज धुण्याच्या योगाने व कांहीं दुर्गंध-नासक औषध नेमानें पातल्याच्या योगानें आतील हातें लोंबर बरीं होऊन दुर्गंधयुक्त छाव वाहण्याचाहि बंद होतो-मात्र, हाड किडल किंवा सुडलेलें असल्यास तें काढून टागि त्यावाचून चिरितसेचा उपयोग होत नाही. उपदंशाच्या रोगा-मुळे अर्पीनसाचा आजार झाला असल्यास बरील तत्वांस अनु-सरूनच स्थानिक उपचार करावे. १ भाग रसनापूर (परफ्री-राईड आरु मरयुरी) ५,०००—१०,००० माग पाण्यामध्ये विद्रुत करून त्या मिश्रणाने नाक धुवावे, आणि हातें पडलेल्या जागीवर काडीसार लावावा.

अर्पीनसामध्ये पोटातील उपचारादि करणे, पुष्कळदा, फार जरूर असतें. त्यात गडमाळाची प्रकृति असली किंवा उपद-शाचा आजार झालेला असला तर त्या त्या रोगाबरील चिरितसा केल्यावाचून अर्पीनसाचा आजार बरा म्हणून होतच नाही.

प्रत्येक रोगाची सर्वसाधारण प्रकृति सुधारण्यासाठीं त्यास चांगलें पॉष्टिक अन्न दिले पाहिजे, तसेंच त्याने हवाक्षीर जागेत राहून नेमानें व्यायाम घेतला पाहिजे. शक्य तर त्याने धारे-पालटदि केला पाहिजे. आरामापासूनच स्थानिक उपचाराबरो-बर पोटात कॉडलिन्डर ऑईल, लोड, सोमल, कोपनेल इत्यादि शक्तिवर्धक औषधांचा उपयोग करावा. ह्याप्रमाणे उपचाराचा पाठलाग एकसारखा, पुष्कळ दिवस नव्हे, परंतु पुष्कळ महिने-पर्यंत करीत गेल्यास अर्पीनस हा नासदायक व पाणेरडा आजार बरा होण्याबद्दल निराश होण्याचें काहीएक कारण नाही. परंतु, ह्याप्रमाणे उपचाराचा पाठलाग फारच थोड्या रोग्याच्या हातून होतो, त्यामुळे अर्पीनस हा रोग काही केल्या बरा होत नाही अमाच लोनाचा धातुक समज होऊन बसला आहे.

[नियतिबलास (पु. १४) पृ. ५८-६२.]

अपुष्प वनस्पति—वनस्पतिशास्त्रातील दोन मुख्य भा-गांपैकी अपुष्पवनस्पति (Cryptogam) हा एक भाग होय या भागातील वनस्पतींत एकपेशीमय वनस्पतींपासून तो तहत पांनं, खोड व मुळे हीं ज्यात पूर्णावस्थेस पोचलीं आहेत अशा वनस्पतींपर्यंत सर्व प्रकारच्या वनस्पती येतात. सपुष्प वन-स्पतींत व यांत जो एक मोठा भेद दिसून येतो तो हा की अपुष्प वनस्पती या जननपेशींपासून (spores) उत्पन्न होतात व सपुष्प बियांपासून होतात. सपुष्प वनस्पतींत मुळां जननपेशी तयार होतात, परंतु मूळच्या प्रमाणे नवीन झाडे उत्पन्न कर-ण्याचें सामर्थ्य रथात नसतें ही जननपेशी रुजत पातल्यास तिच्यापासून नवीन झाड उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं, ते बिया-पासूनच होईल. बीं हें अनेक पेशींचें मिळून झालेले असतें व

त्यात अनेक पेशींचा एक गर्भ अगोदरच तयार झालेला असतो. जननपेशी ही एकपेशीमय असते, व अपुष्प वनस्पतींत ती मूळ वनस्पतींपासून सुद्धा जाते व नंतर तिच्यापासून अगदीं नवीन अशी वनस्पति निर्माण होते यावरून अपुष्प वनस्प-तींना जननपेशीच्या वनस्पती व सपुष्प वनस्पतींना बियांच्या वनस्पती अशीहि नावे देता येतात.

व र्गीकरण—अपुष्प वनस्पतींचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या प्रकारांनी केलेलें आहे. पुढे दिलेले वर्गीकरण माऊन पद्धतीचें असून त्यात ऐलर एल्लर, वेस्टगार्डन वगैरेचें फेरफार स्वी-कारले आहेत या पद्धतीप्रमाणे अपुष्प वनस्पति ही वनस्पति-शास्त्रातील मूलची पायरी असून सपुष्प ही बरीच पायरा आहे. अपुष्प वनस्पतींचे खालील मुत्तय विभाग करता येतात.

१ स्थाणुवर्ग, (Thallophyta) या भागात पुष्कळ प्रकारच्या वनस्पती येतात. परंतु त्याचा वनस्पतिक (Ve- getative) भाग एक किंवा अनेक पेशींचा पण बहुधा पसरट व फाया फुटलेला असतो व याला स्थाणु असें म्हण-तात. उत्पदनक्रिया योगसमय (Sexual) किंवा अयोगसं-भव (Asexual) अशा दोन्ही तऱ्हेचीं असू शकते, परंतु एकामागून एक अशा दोन्ही तऱ्हा नियमानें होत नाहीत.

२ लिंगकरडकधारी (Archigoniatae), या भागा-तील वनस्पतींच्या जीवनक्रमते हे दोन्ही प्रकार असून दोन विडया चांगल्या स्पष्ट दिसतात. अयोगसमय अलिंगपिडी (sporophyte) पासून जननपेशी होतात, त्या जनन पेशींपासून योगसमय लिंगपिडी (Gametophyte) उत्पन्न होते या विडीत उत्पादक इष्टिचें येतात व त्यातील नर व स्त्री या भागांच्या संयोगानें तयार झालेल्या जननपेशी-पासून पहिल्यासारखे जननपेशी उत्पन्न करणारे झाड तयार होतें लिंगकरडकधारीमध्ये दोन भाग आहेत. (१) ब्रीवाल वर्ग (Bryophyta). या भागातील काहीं वनस्पती पानासारख्या पसरट असतात व काहींत पांनं व खोड चांगली वेगळी दिसतात. या वनस्पतींना खरी मुळे नाहीत व त्यांच्या वाहिन्यादि जेव्हा असतील तेव्हा अगदी साध्या असतात. अलिंग पिडी ही एका लहानशा फळासारख्या कवचीच्या भागाची असते व तीं जवळ जवळ मूळ वनस्पतीवरच अवल-बून रहाते. पण लिंग पिडी चांगली मोठी असून मुख्य वन-स्पती तीच दिसते. (२) वाहिनोमय अपुष्प वर्ग (Pterid- ophyta), या भागातील वनस्पतींची लिंग पिडी लहान असून स्थाणुरूप (Thallus) असते. अलिंग पिडीमध्ये (Sporophyte) खोड, पांनं व मुळे यांतील तयार झालेलीं असतात, व त्यांना चांगल्या खऱ्या वाहिन्या असतात. या दृष्टीने या वनस्पती सपुष्प वनस्पतीप्रमाणे असतात.

(३) स्थाणुवर्ग (Thallophyta) याचे मुख्यत पाण-केश (Algae), अडिब (Fungus=दुरशी) आणि लिखन-वल्क (Lichens) असे तीन विभाग करतात पाणकेशांमधील

वनस्पतींत काही रंगाचा द्रव्य, मुख्यतः हरिद्रव्य असते. त्याच्या योगाने त्यांना आपले अन्न तयार करून घेता येते, व त्यासाठी दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याची पाळी त्यांवर येत नाही. बुरशीमधील वनस्पतींना रंग नसतो, त्यांना आपले अन्न तयार करता येत नाही, व त्यासाठी त्यांना दुसऱ्यावर अवलंबून राहावे लागते, व त्या वाढण्याप्रमाणे परागभक्षक होतात. हे भेद जरी त्यांच्या जीवित क्रमावर करता आले तरी यावरून त्यांच्या उत्पत्तीविषयी काही बोध होत नाही. शिला-वल्क ही वरील दोन वनस्पतींची मिळून झालेली असतात त्यातील पाणकेश ही पाणकेशावर, व बुरशी ही बुरशीवरील पक्षाता येतात, परंतु निरनिराळ्या शिलावल्कामध्येच चांगल्या तऱ्हेचे साम्य असल्यामुळे त्यांचा एक तिसरा निराळा भाग करतात. स्वाणुवर्गातील सूक्ष्मजंतू (Bacteria) व नील पाणकेश (Cyanophyceae) यातील वनस्पती या सर्वांत साध्या आहेत. या दोनही स्वाणुवर्गांमधील इतर वनस्पतींहुन आग्दी भिन्न आहेत पुच्छविशिष्ट (Flagellata) या भागातील वनस्पतींना पुष्कळदा अगदा कनिष्ठ व साध्या प्राण्यांरोबर वसवितात त्यांची एकदूर रहाणा वगैरे वनस्पती-सारखी आहे व प्राण्यासारखीहि आहे. “कनिष्ठदर्जाच्या प्राण्याचा उगम” असाहि त्याचा विचार करता येईल. बुरशी मधील कनिष्ठ वनस्पती (Mycetes) या त्यांच्यापासून विनरगाच्या वनस्पतीं साध्या असल्या चौबाल तत्त्वा जातोहि याच्याच पासून झाल्या असल्या काडशरीरिका (Characeae) मान इतर सर्व स्वाणुवर्गांरिधा जास्त पुढे गेल्या असून त्यांची स्वाणुवर्गांमधील सर्वांत उच्च अवस्थेस पोचलेल्यात गणना करतात

स्वाणुवर्गांमध्ये उपादन बहुधा असयोगिक जननपेशीपासून (Asexual spores) होते या जननपेशी मान विर-निराळा वनस्पतीत निरनिराळ्या प्रकारांनी तयार होतात. काहीत काही एका विशिष्ट प्रकारच्या पेशींचे वरेच भाग होऊन त्यापासून जननपेशी होतात, या पेशींना जननपेशीपुच्छ (Sporangium) असे म्हणतात. काहीत स्वाणू (Thallus) च्या अगर दुसऱ्या पेशींचे तुकडे होतात अगर त्यांना एक प्रकारच्या कड्या येतात, व या कड्या पुढे जननपेशी बनतात. जेव्हा जननपेशीवर लहान लहान केशासारखे तत्त्व असतात तेव्हा ते हळू हळू त्या पाण्यात पोहत जाताना ज्यांना तत्त्व नस-तात त्यापैकी ज्या पाण्यात असतात त्या तत्त्वाच उषल्या असतात पण ज्या हवेतून वावरणाऱ्या असतात त्यांना एक पेशीकरच येते योगसमव (Sexual) उत्पादन देतील पुष्कळ ठिकाणी आढळते त्यातल अगदी साधा प्रकार म्हणजे दोन संयोग (Sexual) पेशी एकर होऊन त्यांच्यापासून एक पेशी तयार होणे व पेशीपासून नवीन वनस्पति उत्पन्न होणे या पेशी क्रियेकदा अगदी सारख्या असतात. काही ठिकाणी एका पेशीला वारंवार तत्त्व असतात क्रियेक ठिकाणी

एक पेशी अत्यंत लहान असून तिला तत्त्व असतात या पेशीला नरपेशी (Spermatozoid) रेत म्हणतात. रेत रेत-करडकात (Antheridia) उत्पन्न होते. दुसरी म्हणजे रजपेशी बरीच मोठी असते व ती रजकरडक (Arculogonium) ह्रीतस्वोत्पादक पेशीमध्ये उत्पन्न होते. स्वाणुवर्गांमध्ये काही वनस्पतींत उत्पादन फक्त अयोगसमव (Asexual) असते, काहीत फक्त योगसमवच (Sexual) असते, व काहीत दोनही तऱ्हांनी होते

सूक्ष्म जंतू -- सूक्ष्मजंतू (Bacteria) हे साध्या लहान नावावरून प्राणिवर्गातील दिसतात तरी वस्तुतः ते एक-पेशीमय, तत्त्वावरून अत्यंत सूक्ष्म अशा साध्या वनस्पति आ-हेत त्यांच्यात हरिद्रव्य नसल्यामुळे त्या परोपजीवी असतात. सर्व भूतलवर, पाण्यात, जमीनीत, हवेत, मृत आणि जिवंत प्राण्यांच्या शरीरात सर्व ठिकाणी या सापडतात याच्या पेशी-वर एक अत्यंत पातळ अशी त्वचा असते, व तिच्या आत जीवद्रव्य असते या जीवद्रव्यात कधी कधी एक किंवा दोन जडस्थाने (Vacuoles) असतात त्यात काही काही असे कण असतात की ते स्वतः जरी रंगहीन असले तरी रंगात टाकिले असता त्यांच्यावर रंग चडतो या कणाना क्रियेक लोक केंद्र असे समजतात. सूक्ष्म जंतू हे या माहीत असलेल्या सर्व जिवंत सृष्टीत बहुधा सर्वांत लहान आहेत. ज्या गोल जाती आहेत त्यांच्यातील सर्वांत लहान पेशींचा व्यास फक्त ०.०००८ मिलिमीटर म्हणजे ०.००००३ इंच असतो. क्षय-रोगाचे सूक्ष्म जंतू हे लावट आकाराचे असतात, त्यांचा साधा-रणत आकार लांबी ०.०००१५ ते ०.००४ मिलिमीटर व रुंदी ०.००१ मिलिमीटर असा असतो. यावरून ते किती लहान आहेत याची काहीशी कल्पना येईल.

सर्वांत साध्या प्रकारचे सूक्ष्मजंतू या बाटोळ्या पेशी अव-तात त्यांना गोलजंतू (Cocci) म्हणतात लावट काहीमा-रख्या आकाराताना म्हत्वाजंतू किंवा यष्टिजंतू (Bacterium किंवा Bacillus) अशी सज्ञा आहे. म्हत्वाजंतू सारख्याच पण किंचित लांबल्या, काही पीळ भरलेल्या तारेसारख्या काही लांबच लांब धाग्यासारख्या अशा किरून अनेक जाती आहेत सूक्ष्मजंतूत फाट्या वगैरे फुटत नाहीत. काहीना फाट्या फुटलेल्या दिसतात पण त्या रज्या फाट्या नाहीत एका पेशीच्या विभाजन दोन पेशी झाल्यावर त्या दोनही पेशी एकमेकींना चिकटलेल्याच राहू शकतात अशा रीतीने त्यांची एक माळ बनते, पुष्कळदा अशा अनेक माळा एकर जपून त्यांच्या पेशीकवचापासून एक बुडबुड्यात पदार्थ तयार होतो व त्या सरसासारख्या पदार्थात त्या सर्व एक जुटीने रहातात.

पुष्कळ सूक्ष्मजंतू संचितन असतात, त्यांना बारीक बारीक जीवद्रव्याचे तत्त्व असतात. त्यांच्या योगाने ते पाण्यात इकडे ठिकडे पोहू शकतात. जीवद्रव्याचे हे तत्त्व काही सूक्ष्मजंतूच्या सर्व भागावर असतात, काहीच्या फक्त एका

टोंकावर असतात तर काहीना फक्त एवच तत्तु असतो तत्तुचे चुपके इतके जवळ जवळ असतात की त्या सर्वांचा मिळून एकच जाड तत्तु दिसतो. हे तत्तु सूक्ष्मजव्वा आत ओढून घेतां येत नाहात पण ज्या वेळेस नवे असतील तेव्हा अगर जननपेशी तयार होण्याच्या वेळीं हे साहज जातात.

वातस्पतिक (Vegetative) उत्पादन एका पेशीचे दोन तुकडे होऊन त्या पेशी स्वतंत्रपणाचें मोठ्या बनून होतें त्या पेशी मग फिरून दुसऱ्या पेशी उत्पन्न करितात. अयोगसमय (Asexual) उत्पादन जननपेशीपासून होतें. प्रथम पेशीतील अगदी आतील जीवद्रव्याचा भाग इतर भागापासून सुटून त्याचा एक गोळा होतो व त्या गोळ्यावर एक जाड त्वचा येते. पेशीची बाहेरील त्वचा मग फुगते व आतील जननपेशी तयार झाल्यावर फुटते सर्व जातींत जननपेशी होत नाहींत.

जरी सर्व सूक्ष्मजव्वा जीवनकथा अगदी साध्या प्रकारची आहे, तरी त्याच्यातल्या वेगवेगळ्या जातींतील व्हाणींत बराच फरक आहे. अन्न घेऊन त्यापासून जे पदार्थ ते तयार करितात त्यात तर फारच फरक आहे. द्रव्यांचे सूक्ष्मजव्वा खासो-च्छ्वासारिता प्राण वायु लागतो, पण त्यात अशा काही जाती आहेत की त्या प्राणवायूचें अस्तित्व नसेल अशाच ठिकाणी जैराने वाडतात. काही सूक्ष्मजव्वा श्यामाच्छ्वासाने उज्जता उत्पन्न होते. दमट गरम, शेण किंवा दमट कापूस किंचित गरम लागतात याचें कारण हेच आहे.

काही काही सूक्ष्मजव्वा काही एक विशिष्ट काम करीत असतात. ज्या पाण्यात गंधक विरघळलेला असतो अशा पाण्याच्या झऱ्यात काही भूस्मजव्वा सापडतात त्याचें नांव गंधकाचे सूक्ष्मजव्वा. हे सूक्ष्मजव्वा त्या पाण्यातलें गंधक तेवढ घेऊन आपल्या शरीरांत साठून ठेवितात व शेवटी त्याचें गंधकान्त तयार करितात काही लोहसूक्ष्मजव्वा आहेत ते पाण्यातलें लोखंड घेऊन लोखंडाचा एक रासायनिक पदार्थ आपल्या शरीरात साठवितात दशात एक प्रकारचे सूक्ष्मजव्वा आहेत, त्यांचे काम दुग्धाम्ल (Lactic acid) नावाचें अम्ल तयार करावयाचें. दुसऱ्या एक प्रकारचे आहेत त्यांचे काम नवनीताम्ल (Butyric acid) तयार करावयाचें. आणखी एक प्रकारचे सूक्ष्मजव्वा शिरका (Acetic acid) तयार करतात. नवनीताम्ल तयार करणाऱ्या सूक्ष्म जव्वा प्राणवायु नसावा लागतो. प्राणवायु न लागतारे दुसरे एर सूक्ष्मजव्वा कागद, कापूस, वगैरे वाडक (सेल्युलोज) पदार्थापासून उजव व अल्प नावाचें वायु तयार करितात यथार्थत सानितलेल्या जाती अर्धवट परोपजीवी आहेत. त्यांना अर्धवट तयार केलेलें अन्न लागतें. तें अन्न चाललें पचविण्यास योग्य करणें हें काम त्या करतात. पण अशा पुष्कळ जाती आहेत की त्या तेवढीहि काम करीत नाहींत. त्यांना अगदी परिपक्व असे अन्न करून पावें लागतें. अशा जातींपैकीं मुख्य म्हणजे वनस्पतीवर पडणारे व प्राण्याना होणारे रोग ज्या सूक्ष्मजव्वापासून होतात त्या. हे सूक्ष्मजव्वा

प्राण्याच्या रक्तात जातात, त्यावर आपली उपजीविका करतात, दुमारे अनेक सूक्ष्मजव्वा उत्पन्न करितात व एक प्रकारचे द्रव्यहि उत्पन्न करितात. हे द्रव्यच प्राण्यांना जावतें. हे द्रव्य पुष्कळां फार विपारी असतें व त्यामुळे नाना तऱ्हेचे रोग प्राण्यांना होतात. ससर्गेजन्य व साशोचे बहुतेक रोग अशा सूक्ष्मजव्वापासून होतात. क्षय, विषम, पडवी, पाळीचे ताप, हेग वगैरे रोग त्या त्या प्रकारच्या सूक्ष्मजव्वापासून होतात.

जसे काही-सूक्ष्मजव्वा भयकर आहेत तसे प्राण्यावर उपचार करणारे सूक्ष्मजव्वाहि अनेक आहेत. काही सूक्ष्मजव्वा घाण नाहींशी करितात. अशा सूक्ष्मजव्वाची मदत घेऊनच गवातालें मोन्याचें पाणी व इतर घाणी स्वच्छ करितात. वाडाणे, पावडे व त्याच्या जातीच्या इतर काही झाडांच्या मुळात काही गाडी सापडतात. या गाडीत सूक्ष्मजव्वा असतात. ते हवेतील नन जो वायुरूपांने सचरत असतो व ज्याचा झाडांना काही उपयोग होत नाही त्याचा गाडी एका क्रियेनें रासायनिक पदार्थ तयार करितात. या रासायनिक पदार्थांचा झाडांना उत्तम खतासारखा उपयोग होतो, व अना रीतीनें जमीनीतलें पोषक द्रव्य कमी न होता वाडत जातें. दुसऱ्या अनेक तऱ्हेच्या सूक्ष्मजव्वाच्या गुणाबद्दल त्याच्या विषयीचें अध्ययन फार झाल आहे, व त्याच्या हर्श उद्योगध्यात फार मोठ्या प्रमाणावर उपभोगहि होत आहे.

(२) नील पाण के स (cyanophyceae) — या वनस्पती एंडोपेशीमय अथवा तत्सारख्या परतु अगदी साध्या व निळसर रंगाच्या असतात. याच्या पेशीकवचापासून एक प्रकारचा सरुतासारखा चिकट पदार्थ निघतो, व त्यात गुरफटलेल्या या वनस्पतीचे पुजेके कधी कधी सापडतात. या वनस्पती पाण्यात, दमट जमीनीवर, दगडावर अथवा झाडाच्या सालीवर सापडतात अथेक पेशीत हरिद्रव्य असून एक नीलद्रव्य बांधाचे रजित द्रव्य असतें व त्याबद्दलच त्यांना “नील पाणकेस” म्हणतात उत्पादनक्रिया केवळ वानस्पतिक (Vegetative) रीतीचे पेशीविभाग बनून होते. काही जातीत जननपेशीहि आढळतात.

यातील सर्वांत साध्या प्रकारच्या वनस्पती एन्डोपेशीमय असून त्या दमट जमीनीवर, खडकावर अगर मितीवर सापडतात. दोन दोन अगर चार चार पेशांचा पुजकाहि पुष्कळां सापडतो. तत्तुजातातील साध्या वनस्पती बहुधा सर्व पाण्यात व दमट जागीं सापडतात. यात पुष्कळ पेशी असतात पण त्या सर्व एरसारख्या असतात. तत्तु मोठ्या तर त्याचे दोन्ही भाग वेगवेगळे होऊन दोन वनस्पती होतात. काही जाती खायट किंवा बाटोळ्या गोळ्याच्या वनस्पती असतात त्यांना नोस्टोक (Nostoc) म्हणतात. त्यांतील एक किंवा अधिक पेशींत रजितद्रव्य नसत, बाकीच्यांत नील व हरिद्रव्ये असतात. या वनस्पती मोन्याच्या सरुप्रमाणें दिमतात. या पाण्यात, दमट जागीं किंवा पाण्यावर तरणाच्या काही वनस्पतींच्या पानीवर किंवा त्यातलें पोषकद्रव्य असतात.

(३) पुच्छ विशिष्ट (Flagellata).—या वनस्पती मुख्यत्वेकरून पाण्यात असतात. त्या एकपेशीमय असून वेगवेगळ्या आकाराच्या असतात त्याची रहाणी वनस्पतीसारंगी तशीच प्राण्यासारखीही असते व त्यांना स्वयंप्रचालीत एकपेशीमय व आदि प्राणी याचा उगम असेही म्हणता येईल.

त्यांना स्पष्ट असे पेशीवचन नसते, व त्यांचा आकार त्यांना हवा तसा बदलता येतो. प्रत्येक पेशीस एक किंवा अधिक तंतु असतात, त्याच्या योगाने त्यांना गति मिळते. पेशीत एक केंद्र, एक जड स्थान, व काही जातीत हिरवे रंगाचा पिवळे रजितद्रव्य असते बहुधा एक तावडा बिंदु पेशीत आढळतो, त्याला नैर्बिंदु म्हणतात काही जातीत बिलकुल रजितद्रव्य नसतात, व काही जातींना अन्न घन स्थितीतच घेता येते. उत्पादन पेशीविभागाने होते.

(४) माय्क्सीनोकेट (Myxomycetes).—या वनस्पती स्थायुवर्गातील कनिष्ठ दर्जाच्या भागात मोडतात. यांचेही जीवन बरेचसे प्राण्यासारखे असल्यामुळे कित्येक प्राणिशास्त्रज्ञ ते यांना प्राणिवर्गात घालतात. याच्या पुष्कळ जाती असून सर्व भूतलावर या सापडतात.

जीवद्रव्याचा एक मोठ्या गोळा व पुष्कळसे छंद यांचे मिळून या वनस्पतीचे शरीर होते. याच्यात हरिद्रव्य बिलकुल नसते. लाकडांत, जीत पुष्कळ कुजट घाल आदि अशा जमिनीत, पडलेल्या पानावर आणि कुजट लाकडावर या वनस्पती सापडतात. यांना एक प्रकारची गति असून त्या पसरत पसरत पुढे जातात. शरीराचा एक भाग लांब करून पुढे नेतात व पाठीमागला भाग आलडून पुढे पसरत जातात. काही दिवसांनी या शरीरापासून जननपेशी उत्पन्न होतात. प्रथम सवष शरीराचे एक किंवा अधिक जननपेशी गुच्छ (sporangium) होतात आतील जीवद्रव्याचे मग पुष्कळ भाग होऊन स्थायामून जननपेशी होतात. प्रत्येक जननपेशीत एक एक केंद्र असते. जननपेशी पक्क झाल्यावर जननपेशीगुच्छ फुटतो व आतील जननपेशी वाऱ्याबरोबर उडून जातात योग्य ठिकाण सापडल्याबरोबर त्यापासून पुनः पहिल्यासारखी वनस्पति उगवते.

यातील काही जाती झाडावर रोग पडतात त्यांपैकी आहेत. एक जात झाडाच्या मुळात शिरते, त्यातील सर्व अन्न खाऊन जातिने व अन्न संपल्यावर जननपेशी उत्पन्न करून ठेविते. दुसऱ्या एका जातीचे भक्ष्य काही विशिष्ट सूक्ष्मजंतू आहे या प्रकारचे सूक्ष्मजंतू या जातीबरोबर नेहमी सापडतात.

(५) पेरिडिने (Peridinae).—या वनस्पती एकपेशीमय असून पुच्छविशिष्ट (Flagellata) सारख्या आहेत. या गोळ्या पाण्यात सापडतात पण मुख्यत्वेकरून समुद्रात फार असतात. यांना दोन तंतु असतात. जीवद्रव्य, जड स्थान व केंद्र ही प्रत्येक पेशीत असतात. पुष्कळ जातीत

तावट व निंबळी रजित द्रव्य असतात. काहींना रूढ पक्का प्रमाणे पसरट अवयव असतात याच्या योगाने त्यांना पाण्यात तरंगता येते. काही जातीत रजित द्रव्याऐवजी रंगहीन द्रव्य असतात या जाती परागभक्षक असून काहींचा आयुष्यक्रम अगदी प्राण्यासारखा असतो. काहीं समुद्रातल्या जाती स्वयंप्रकाशी असतात, व रात्री त्यामुळे समुद्राचे पाणी चकाकते. उत्पादन पेशीविभागाने होते. बाह्य जननपेशीही उत्पन्न होतात.

(६) संयोगी पाणकेश (Conjugatae).—या जातीच्या वनस्पती हरिद्रव्य असून त्या गोळ्या पाण्यात सापडतात. या एकपेशीमय किंवा तंतुसारख्या असतात. उत्पादन वनस्पतिक रेंवा योगसमवरीतीने होते. वनस्पतिक रीतीने पेशीविभाग होऊन एका पेशीच्या दोन पेशी होतात व त्या स्वतंत्र रीतीने राहू लागतात. योगसमव उत्पादनात दोन पेशीतील लिंगाचा संयोग होऊन त्याच्यापासून एक जननपेशी उत्पन्न होते व तिच्यापासून नवीन वनस्पति तयार होते.

एकपेशीमय जातीपैकी डस्मिड या वनस्पती गोळ्या पाण्यात सर्वत्र सापडतात या अनेक प्रकारच्या असून फार सुंदर दिसतात काही बाटोळ्या, काही दोन अर्धे वर्तुळे एके ठिकाणी चिकटविल्याप्रमाणे, काही ताच्याप्रमाणे तर काही चंद्रकोरीसारख्या असे अनेक आकार दृष्टीस पडतात. या पेशी स्वतंत्र एक एक राहू शकतात किंवा कित्येक पेशी एकमेकांस चिकटून यांची एक राग झालेली दृष्टीस पडते.

प्रत्येक पेशी अगदी सारख्या अशा दोन भागांची झालेली असते, व ते भाग मध्यभागी चिकटविल्यासारखे दिसतात. प्रत्येक अर्धात एक किंवा अधिक हरिद्रव्याचे पट्टे असतात. त्यातच काही पिरॉझोडचे कणहि असतात. दोन्ही अर्धांच्या जोडावर मध्यभागी केंद्र असते. कित्येकाच्या पेशीखेचेवर काटे किंवा मुळे असतात नाही पेशीत दोन अर्धांचा जोड दिसत नाही (उदाहरणार्थ चंद्रकोरीसारख्या पेशी).

उत्पादनक्रियेत प्रथम केंद्राचे दोन भाग होतात, मग पेशीचे बरोबर मध्यावर दोन भाग होतात. प्रत्येक भाग दुसरा एक भाग उत्पन्न करतो व दोन स्वतंत्र पेशी तयार होतात. योगसमव रीतीत दोन पेशी जवळ जवळ येतात, त्यांच्यापासून एक चिकट पदार्थ निघतो त्यात त्या गुरफटतात व मग दोन्ही पेशी त्याच्या अर्धांच्या जोडावर फुटतात व त्यातले सर्व जावद्रव्य बाहेर पडते ते जीवद्रव्य मग सर्व एके ठिकाणी गोळा होते व त्यापासून एक जननपेशी तयार होते. ही जननपेशी पुष्कळदा एका विशेष आकाराची दिसते. कारण तिच्यावर पुष्कळदा काटे काटे असतात जननपेशीजवळच बहुधा रिस्मि झालेले पेशीचे चार भाग दृष्टीस पडतात. पूर्वीच्या दोन पेशींचे बंड त्यापासून झालेली जननपेशी रुजू सांगण्यात एकत्र होत

नाहीत. त्यांपासून झालेला केंद्र मग पुन्हा विभाग पावतो व त्यापासून दोन मोठे व दोन लहान असे चार केंद्र होतात. जननपेशीपासून दोन पेशी होतात व प्रत्येकीत एक लहान व एक मोठा केंद्र जातो. काही वेळांनी धाकटा केंद्र नाश पावतो.

तंतुमय जाती पुष्कळ आहेत. शैवालतंतु व त्यांच्या अनेक जाती गोण्या पाण्यांत सांपडतात. नदीत किंवा तळ्यांत हिरवे शैवाल पाण्यावर दिसते. ते शैवाल हाताला पुळपुळीत लागते व निरपुन पाहिले अगतां त्याचे तंतु स्पष्ट दिसतात. सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून प्रत्येक तंतु सांखळीसारखा अनेक पेशींचा झालेला दिसतो. या तंतुस मंडा आणि मूळ असे वेगळे भाग स्पष्ट दिसत नाहीत, दोन्ही टोंक सारखांच दिसतात. प्रत्येक पेशीत एक मोठा केंद्र व पुष्कळशी रंजितद्रव्यसारीर्य असतात. रंजित द्रव्यांचे हिरवे पट्टे फिरकीच्या मळसुत्राप्रमाणे आंत गुंडाळलेले असतात. या पट्ट्यांत मधून मधून काही वाटोळे कण दिसतात, यांना पिरनोइड कण म्हणतात. वानस्पतिक उत्पादन पेशीविभागाने होतें, किंवा एक तंतु सोडला तर दोन्ही भाग वेगवेगळ्या वनस्पती होतात व स्वतंत्र राहू लागतात. योगसंभव उत्पादनांत दोन तंतु समोरासमोर अगदी जवळ येतात. त्यांच्या पेशींच्या मध्यभागापासून नळ्यासारखे रस्ते उत्पन्न होऊन ते समोरासमोर पेशीत जाऊन मिळतात. अशा रीतीने नळ्यानीं जखडलेल्या दोन तंतुस शिडीचे रूप येतें. एका पेशीतील सर्व पेशीतत्त्वे मग या नळीवाटे दुसऱ्या पेशीत जातात, व त्या सर्वांचा मिळून एक गोळा होतो. यापासून एक जननपेशी होते व तिच्या पासून मग शैवालतंतु होतात. कित्येक जातींत समोरासमोर दोन तंतु न येतां एका तत्कालीन प्रेरणा-रच्या दोन पेशीत संयोग होतो व जननपेशी तयार होते. जनन-पेशी रुजल्यावर तीव्रत एक लांब पेशी वाहेर येते. या पेशी-पासून पुढें पेशीविभागानें शैवाल तंतु होतात.

शैवाल तंतुस संयोग होतांना एका पेशीतील पेशीतत्त्व दुसरीत जातें, तेथें त्याचा दुसऱ्या पेशीतत्त्वाशी संयोग होऊन जननपेशी तयार होते व मग नवीन शैवालतंतु होतो, हा संयोग म्हणजे अर्थातच लिगांचा संयोग—स्त्रीपुरुषसंयोग—आहे, परंतु यांतील स्त्रीतत्त्व कोणतें व पुरुषतत्त्व कोणतें हे मात्र ओळखतां येत नाही. अशा तत्त्वात “समान तत्त्वे” म्हणतात. समान तत्त्वांचा संयोग, हा उच्च प्रकारच्या स्पष्ट ओळखतां येणाऱ्या स्त्रीपुरुषतत्त्वांच्या संयोगाचा शारंग आहे.

(७) धात्री—(Diatoms).—या वनस्पती एक-पेशीमय असतात. याचे धवेचे यथे समुद्रात आणि पाण्यांत नेहमी सांपडतात. दमट जमीनीवरहि या रहातात.

या पेशी एक एक स्वतंत्र सांपडतात किंवा त्या सगळीं एक वसाहत सांपडते. त्या पाण्यांत भोक्रळ्या संचार करीत असतात, किंवा एक सरसासारखा वंड उत्पन्न करून त्यावर लागलेल्या असतात, कधी कधी या पेशी एकमेकींस चिरमून

त्यांचा लांबच लांब पट्टा होतो. समुद्रातील यांचीं एक जातीच्या वनस्पती सरसासारख्या एका स्थाणूमध्ये चिकटून बसतात.

पेशींचा आकार वेगवेगळ्या प्रकारचा असतो. तो बहुधा लांबट चौकोनी असतो; परंतु वाटोळा, लांबोळा, कडीसारखा, पावरेसारखा, सरळ किंवा माकडा अशाहि असू शकतो. पेशीत्वचेची रचना विशेष चमत्कारिक असते. पेशीत्वचा सावण्याच्या पेटीसारखी दोन भागांची असते. एक भाग आंत असून दुसरा त्यावर झांकणासारखा ठेवलेला असतो. यावरून पेशी दोन प्रकारची असल्यासारखी दिसते. एका बाजूने फक्त झांकणाच्या कडा दिसतात व वरून पाहिले असतां सवध झांकण दिसतें. पेशीत्वचेंत पुष्कळ भाग गारगोटीतील द्रव्याचा असतो त्यामुळे कितीहि आंच दिली तरी पेशीचा आकार व तोवरच्या रेषा जात नाहीत. पेशीत्वचेवर पुष्कळ आडव्या रेषा आणि भोके असतात. पेशीत मधोमध एक केंद्र आणि एकापासून चारापर्यंत मोठे किंवा पुष्कळ लहान रंजित द्रव्याचे कण जीवद्रव्यांत पसरलेले असतात. हे रंजित कण बहुधा चापट असून तांदूळ पिचक्या अगर नारिंगी रंगाचे असतात. पिरनोइडचे कणहि पुष्कळदां तीत असतात.

वानस्पतिक उत्पादन पेशीविभागानें होतें. पेशींचा विभाग नेहमी त्यांच्या लांबीच्या बाजूने होतो. प्रथम पेशीतील जीव-द्रव्य बाहेर लागते, व जसजसे तें वाढत जातें तसतसे तें दोन्ही झांकणे हलके हलके बाजूस करून पुन्हा लागतें. अखेर आंतील भाग इतका मोठा होतो कीं अन्यासंच पेशीची दोन्ही झांकणे बाजूस होतात. मग प्रत्येक अर्धे दुसरा एक अर्धभाग त्याच्या आंत बसले अशा तऱ्हेने उत्पन्न करतो व अशा रीतीने दोन वनस्पती होतात. अर्थातच प्रत्येक वनस्पतीचे दोन्ही अर्धे भाग एकाच बऱ्याचें नसतात. दर वेळेस अशा तऱ्हेने विभागून व प्रत्येक वेळेस नवीन भाग आंतल्या बाजूस केल्यामुळे पेशी दर वेळेस थोडी थोडी आकारानें लहान होत जाते, व तिची लंबा गारगोटीने बरोचशी बनली असल्याकारणानें ती फुगलीहि जात नाही. तेव्हां सर्व वनस्पती दिवसेंदिवस लहान होत जातात. अशा तऱ्हेने लहान होत होत एका ठराविक सुदृढीपर्यंत गेल्यावर दोन पेशी जवळ जवळ येतात, त्यांतील जीवद्रव्याचे व केंद्रांचे दोन दोन विभाग होतात व दोन दोन विभागांचा संयोग होऊन दोन जननपेशी तयार होतात. या जननपेशी पूर्वीच्या पेशीच्या दुप्पट अगर तिप्पट मोठ्या होतात, व त्यांपासून पुनः धर्गो वनस्पती उत्पन्न होतात.

(८) द्वि तंतु की (Heterocontacae):—या वनस्पती एकपेशीमय असता तंतुमय असतात. एकपेशीमय वनस्पतींत त्या पेशीच्या दोन बारीक केंसासारखे तंतु असून त्यांचीं एक लांब व दुसरा आंबड असतो; आणि एक बंद व २-६ पोपटी हिरव्या रंगाची रंजितद्रव्ये व एक जडस्थान

असतें. तंतुमय वनस्पतींचे शरीर तंतूंचें असतें. त्यांतहि केंद्र व हिरवी रंजितद्रव्यें असतात. या तंतूंत विशेष असें आहे कीं त्यांची पेशीत्वचा दुहेरी असून त्या दोहों भागांत एक बल-याकृति मोकळी जागा असते. जननपेशींना दोन तंतू-एक आंबव व एक लांब-असतात. कित्येक जातींत दोन समान लिगतंतूंचें पेशींतून निघून संयोग पावतात व त्यांपासून उत्पादन होतें. वानस्पतिक उत्पादन पेशीविभागानें होतें.

(९) हरित पाणकेरा (Chlorophyceae):— या जातीच्या वनस्पतींचा विशेष म्हणजे त्यांचा शुद्ध हिरवा रंग होय. यांतील पुष्कळ जाती मोठ्या पाण्यांत व दमट जागी सांपडतात. समुद्रांतहि पुष्कळ जाती आहेत. यांच्यांत पुष्कळदा पिरनेंईड कण सांपडतात. यांत पिष्टसत्त्व (starch) नेहमी सांपडतें. कांहीं वनस्पती एकपेशीमय आहेत व कांहीं तंतुमय आहेत. तंतुमय जातींतहि कांहींना फांया फुटतात, इतरांना फुटत नाहीत.

एकपेशीमय जातींत प्रत्येक पेशीस बारीक बारीक केंसासारखे तंतू असतात. या तंतूंच्या योगानें त्या इतस्ततः फिरू शकतात. प्रत्येक पेशींत एक एक केंद्र, जीवद्रव्य व हरिद्रव्य धारीत असतात. यांतील कांहीं जातींत पेशी स्वतंत्र-पणें संचार करितात व कांहींत दोन दोन चार चार एकत्र मिळून संघ करून रहातात. श्लेष्मच्छाकस नांवाच्या जातींत 'पुष्कळ पेशींचा एक मोठ्ठ गोल वनतो व हा संघ एका वनस्पतीप्रमाणें वागतो. सर्व पेशींपासून तंतू निघालेले असतात. व त्यामुळे हा संघ पाण्यांत फिरतो. जेथें पाणी किंचित् हिरव्या रंगाचें दिसतें तेथे या वनस्पती सांपडतात. महत्कारी कांचेंतून पाहिले असता हे संघ दांचणीच्या डोऱ्या एवढ्या वाडोळ्या गोळ्यासारखे दिसतात. सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पाहिले असता यांच्यांत पुष्कळशा पेशी आहेत असे दिसते. यांत निरनिराळ्या पेशींचें जीवद्रव्य बारीक बारीक धाग्यानीं एकमेकांस जोडलेलें असतें, व हरिद्रव्य पुष्कळ असतें. पेशीविभागानें, किंवा संधांचे तुकडे होऊन वानस्पतिक रीत्या अनेक नवीन वनस्पती उत्पन्न होतात. योगसंभव उत्पादनांत दोन तत्वांचा-रज व रेत यांचा-संयोग होऊन नवीन वनस्पति उत्पन्न होते. संधांत कांहीं विशिष्ट पेशी याच कामाला वाहिलेल्या असतात. कांहीं रेत उत्पन्न करितात. हे तत्त्व अगदीं सूक्ष्म, किंचित् लांबट आकाराचें, असून त्याला दोन केंसासारखे भाग असतात. कांहीं रज निर्माण करणाऱ्या पेशी असतात त्यांच्यापासून वाडोळ्या आकाराच्या रजपेशी होतात. या दोहोंचा संयोग संधाच्या मध्यभागाच्या पोम्यीत होऊन त्यापासून एक प्रकारची जननपेशी होते. याहेरचा संघ म्हणून जातो, आंतील या पेशी बाहेर येतात व त्यांपासून नवीन वनस्पती उत्पन्न होतात.

एकपेशीमयांपैकी दुसऱ्या प्रत्येक जातींत उत्पादन जवळ जवळ परच्याप्रमाणें सांपडतें. परंतु कांहींत पेशीचे संघ

वाडोळे नसून आढवे तिडवे असतात, अगर अजीवात संघव नसतात. कित्येकांत योगसंभव उत्पादनांतील दोन्ही तत्वे भारवीच-समानतत्वे-असून त्यांत छी व पुरुष तत्वे वेगळीं ओळखतां येत नाहीत.

तुमय वनस्पतींत तीन मुख्य जाती आहेत. पहिल्या जातीपैकी कर्णिका (ulothrix) ही वनस्पति तंतूंची धावेली आहे. दुसरी एक एंटेरोमोर्फा (Enteromorpha) ही पित्तीप्रमाणें अगर पट्ट्याप्रमाणें रुंद व पातळ असते. यांना फांया फुटत नाहीत. कर्णिकेच्या तंतूत पुष्कळ पेशी असतात. प्रत्येक पेशींत एक एक हरिद्रव्याचा पट्टा असतो. एका पेशीपासून एक अथवा पुष्कळ जननपेशी उत्पन्न होऊन त्यांच्यामुळे अयोगसंभव उत्पादन होतें. ह्या जननपेशींना चार चार केंसासारखे तंतू असतात त्यांच्या योगानें त्यांस पोहतां येतें. योगसंभव रीतींत "समानतत्वांचा" संयोग होतो. ही समानतत्वे जननपेशींप्रमाणेंच एका पेशीपासून उत्पन्न होतात, पण जननपेशींपेक्षा पुष्कळ असतात. प्रत्येक तत्त्वाला दोनदोन केंसासारखे तंतू असतात. एका वनस्पतीचीच दोन तत्वे संयोग पावून नाहीत. दोन वेगवेगळ्या तंतूंची तत्वे संयोग पावतात व एक जननपेशी निर्माण होते. या पेशीपासून एक एकपेशीमय वनस्पति होते व ती जननपेशी उत्पन्न करते. या जननपेशींपासून पहिल्यासारख्या तंतूंची धाव होते. ज्याप्रमाणें चार लहान तंतूंच्या जननपेशी उत्पन्न होतात त्याच चार अगर दोन तंतूंच्या पण अगदीं लहान, समानतत्वांसारख्या जननपेशीहि उत्पन्न होतात व कांहीं वेळानें त्यांपासून मूळच्यासारखी वनस्पति होते. उत्पादक इंदियाची अगर तत्वांची ही अपूर्णावस्था या वनस्पतींत विशेष आहे.

एलाडोफोरा (Eladophora) नांवाची तंतुमय वनस्पति मागील वनस्पतीपेक्षा थोडी भिन्न आहे. हिला फांया फुटतात. हिच्या प्रत्येक पेशींत पुष्कळ केंद्र असतात, व हिची हरिद्रव्यधारीत पुष्कळ वाडोळ्या टिपक्यांसारखी दिसतात. हिच्या तंतूंची लांबी कधी कधी एक फूट भरते. दुसऱ्या जातींत न दिवपाशी गोष्ट म्हणजे हिच्या टोकाच्या पेशींत वर्धमान अन्न दिसतें. या वर्धमान अन्नाजवळ एक टेंडुळासारखा फुगवडा येतो व तो वेपळा चाई लागून त्याच्यापासून फांदी निर्माण होते. असंयोगिक उत्पादनांत टोकाजवळच्या पेशींत पुष्कळ जननपेशी उत्पन्न होतात व त्यांना दोन दोन केंसासारखे तंतू असतात. या जननपेशी बाहेर पडून त्यांपासून नवीन वनस्पति तयार होते. योगसंभव उत्पादन कर्णिकेप्रमाणेंच गमान तत्त्वाचा संयोग होऊन घडतें.

समुद्रात सांपडणाऱ्या कांहीं जातींतील पेशींवर नुन्याचीं पुटे बसलेली असतात व त्यामुळे ही पुष्कळदा पोवळ्यासारखी दिसतात. अशा कांहीं जातींत योगसंभव उत्पादन समान तत्वांचें नसून दोन, चांगल्या तऱ्हेन ओळखतां येणाऱ्या छी

य पुरय तत्त्वांचा संयोग होऊन घडतें सायफोनेल (Siphonales) या प्रकारातील वॉचेरिया (Vaucheria) नांवाचा जात मोठ्या पाण्यात व दमट जमिनीवर सापडते. तिच्यात ज्या जननेशी तयार होतात त्या इतरांसारख्या सवें पेशीत तयार होत नसून फफ टोंगाच्या पेशीतच होतात. प्रथम टोंगाची पेशी कुणेत व मग तिच्यात एरुच जननेपेशी तयार होते. ती पेशी इतकी मोठी असते की, मुलत्या दोळ्यांनी सुद्धा दिसते. या जातीतील संयोगसमय इत्यादनहि निराळें आहे. प्रथम पेशीला दोन उबवटे येतात व त्यांना मध्येच पेशीसंयुक्त येऊन त्या मूळ पेशीपासून ते भिन्न होतात. ते उबवटे मग बाह्यन जाऊन त्याच्या दोन पेशी होतात. पेशी एकीत पुष्कळ पुस्तक्य होतात व दुसरीत एरुच स्त्रीतत्त्व होतें. आंत भगलेल्या पेशीची तोडावडील त्वचा फुटून त्या पेशीला छोटत्त्वासमो-रुच एक रिडनीबजा मोठ्ठो जाणा होतो. मग पुस्तत्त्वाची पेशी फुटून नौतून पुस्तक्य बाहेर पडतात. व त्यातील एक पुस्तक्य गिडडीतून आत जाऊन छोटत्त्वाची संयोग पावते. या संयोगपासून एक जननेपेशी तयार होते व तिच्यावर एक फच येतें. या पेशीपासून मग पुढे नवीन वनस्पति उत्पन्न होते.

(१०) फि फी (Phaeophyceae) तपकिरी रंगाच्या वनस्पती.—ही जात हरित पाणकेलाप्रमाणेच एकपेशीमय पुच्छबिंदिया (Flagellata) पासून झाली असली. या वनस्पतींच्या शरीराची रचना हिरव्या वनस्पतींपेक्षा जरा उघे दर्जाची असते. अपवादामक अशा काही मोठ्या वनस्पती सोडल्यास ही जात पाण्या पाण्यात सापडते असे म्हणण्यास हरकत नाही. समुद्रातील जास्त थंड पाण्यात या वनस्पतींची पूर्णावस्था झालेली दिसते. पाण्यातील वेगवेगळ्या वनस्पतींच्या शरीरात पुष्कळ वैविध्य आढळते. सर्वांत साध्या प्रकारच्या वनस्पतींनी शरीर पेशीच्या एकापुढे एक राहून झालेल्या तत्त्वांचे असतात. काहीत फाया फुटतात, काहीत फुटत नाहीत. फिफेरांचा स्थाणु अनेक पेशींचा व नळीसारखा फोड फोडांज असतो व त्याला पुष्कळ फाया फुटते त्या असतात. काहींचा स्थाणु अनेकशेरीमय, पाणट व पणट असा असतो. अशा दोन्ही प्रकारात वाट एक असत्यत सर्वमान पेशी (Apical Growing cell) न होत काही वनस्पती वाटोळ्याहि असतात. पेशीत बहुधा एक केंद्र असतो. रंजित द्रव्य शरीरें बहुधा वाटोळीं रिंगा वांकडी निरुडी असतात, त्यांत तपकिरी रंगीत द्रव्य असत व त्यामुळे वनस्पतीत वाळखर तपकिरी रंग येतो. चांगल्या पूर्णावस्थेत पोचलेल्या वनस्पतीत शरीररचनेत पुष्कळ सुधारणा झालेली दृष्टीत पडते. बाहेरचा पेशीचा थर नेहमी बाह्य द्रव्याचे सत्मीकरण करीत असतो, व त्याच्या आतील थर हा थोड्याप्रमाणे खोदून देवणारा थर होतो. दोन जातीत बाळगीगारच्या गळिकेप्रमाणे एक पेशीजाल आढळते व ते बहुधा बीजद्रव्य (albumen) मिश्रित रम वाहून नेण्याचें काम करीत असतें.

समुद्रांत असणाऱ्या जाती आकाराने फार मोठ्या असतात. उत्तर समुद्रांत सापडणाऱ्या लामिनेरिया (Laminaria) नांवाच्या वनस्पतीचा आकार चापट व पंगड पात्रागारुडा अगती व त्याचा एक देंढी असतो. हे पान पुष्कळा १० फूट लांब व त्याचा देंढ अर्धा इंच जाड असतो ! दक्षिणभुव महासागरात उगण्यारी अगलीच एक वनस्पति आहे. ती तळ्याचा उगवते, तेथे एक जाळ करत व तथून तिच्या फाया वर शुष्कभागावर येऊन पंगडतात. या फाया १००—२२५ फूट लांब असतात ! दक्षिणभुव महासागरातील काही जाती वृक्षा-सारख्या वाटणान. त्यांचे खोड मनुष्याच्या दाबाएवढे जाड वामून त्या खूप उंच वाडतात. दुसऱ्या काही जाती वाहूनहि मोठ्या असतात, या सर्वांचे समुद्राच्या तळ्याचा जमोनीवरच्या सारंगेच धरूप होतें.

फ्युकस (Fucus) नांवाची जात सर्व समुद्रांत सापडते. सुप्रसिद्ध आर्गि थोरण पडील समुद्र किनाऱ्यावर भरती बरोबर येऊन पडलेल्या अनेक वनस्पतींत ही नेहमी सापडते. तपकिरी तांबल्या रंगाची, साधारण जाड व जवळ जवळ एक इंच रुंद व चापट अशी ही वनस्पति असते. तिच्यावर पुष्कळा फोड आल्याप्रमाणे रिविन्ड उंचवटे दिसतात या फोडाखाली कपू-प्रमाणे पोपळ जाणा असून त्यात उदादक इद्रिये असतात. काही जातींत एराय पोपळीत पुरूप व छी अशा दोन्ही जातींची इद्रिये असतात. काहीत फक्त एकएका जातींचीच व काही जातींत तर एका वनस्पतीवर फफ पुरूप व एकीवर फफ छी जातीची इद्रिये आढळतात, या पोपळीत इद्रियोत्पा-दक पेशींच्या आज्ञागुप्त काही लांब कैसासारखे पेशींचे तद् असतात. यापैकी काही त्या पोपळीच्या तोंडातून बाहेर झुप-फवासारगे येतात.

रेतकरंडक (Antheridium) लावट असतात, व ते झुपण्या सारख्या एका लहान देठावर येतात. ते फुटून यांचून पुष्कळा रेतपेशी बाहेर येतात. या पेशी त्या वेळेस मूळ पेशीच्या आतील आवरणात गुडझालेल्या असतात. मग हेहि आवरण फुटतें व पेशी मोठ्ठ्या होऊन बाहेर पडतात. प्रत्येक पेशी लांबट आकाराची असून तिला दोन कसासारखे तेंदू असतात. हे तेंदू गारच्या लांबीचे असतात प्रत्येक पेशीत एव तांबडा बिंदु असतो रजकरंडक (Archigonium) वाटोळ्या असतो प्रत्येक केंद्रकात ८ रजपेशी असतात. त्याच्या भोंवतीं एर अतिशय पातळ वेष्टन असतें. पेशी फुटल्यावर तें पातळ वेष्टन फुटतें व रजपेशी बाहेर पडते. तिच्या भोंवतीं रेतपेशींचा एक मोठा पोंवका जमतो व त्यापैकी एकाशी ती संयोग पावते. पुढे तिजवर त्वचा येऊन ती सळ्याची जाते व मग यथाज्ञाने विजपासून नवीन वनस्पति तयार होते. काही फ्यूकसच्या जातीत रजपेशी ८ नसून चार, दोन किंवा एकच असते. अशा वेळेस प्रथम त्यांत ८ पेशी असून त्यातील चार, सहा निचा सात नाच पावतात व बाकीच्या चांगल्या रहातात,

या जातीतील पुष्कट वनस्पती फार उपयोगाच्या आहेत. लामिनेरिया व प्युरूस यांपैकी काहींच्या राखेपासून अद (Iodine) नावाचा एक पदार्थ निघतो हा औषधात व रसायन शास्त्रात फार लागतो. दुसऱ्याहि कोहीं जाती औषधी आहेत. काहींचा उपयोग चिनी व जवानी लोक खाण्याकडे करितात.

(११) ताम्र वनस्पती (Rhodophyceae) — या वनस्पतीमुळा समुद्रात सापडतात. याचे आकारात पुष्कळ प्रकारचे आहेत. एक वनस्पति अगदी साध्या म्हणजे तदप्रमाणे पेंतीची रांग अमते ही बहुधा कितीप्रमाणे रुंद पण चापट व वऱ्याच फाद्या फुटलेली अशी वनस्पति दिसते. काही अगदी पानाभारत्या असतात. त्यांना दंड, मधल्या शिरा वगैरे सर्व काढी असते. या सर्व जातींना मुळाभारखे काही तत्त्व असतात. ते जमीनीत घुसून यरच्या भागास पट धरून ठेवतात. काही वनस्पतीत चुन्याचा वर असून त्या पोंबळ्याप्रमाणे दिसतात यात रजितद्रव्य तांबडं असते म्हणून याचा रंग तांबडा किंवा तांबून तपकिरी असतो पेशीत एक किंवा अधिक हिंडू असू शकतात.

अयोगसमय उत्पादन इतर जातीप्रमाणे जननपेशीपासून होते योगसमय उत्पादन मात्र इतरपेशी वरेंच निराळं आहे. रेत-करंडकात फक्त एकच रेतपेशी उत्पन्न होते. ती वाटोळी असून तिला तेलू नमतात. व त्यामुळे तिला चलनचलन नसते. पाण्याच्या प्रवाहाबरोबरच तिला रजपेशीकडे जावे लागते. रज-करंडक लांब असून त्याचा खालचा भाग एखाद्या चवूसारखा फुगीर असतो यात रजपेशी असते यरचा भाग रेतारा पकडण्यासाठी असतो रेत जवळ येताच वरच्या भागाचे तोंड फुटते व रेत आत येते. मग त्यातील द्रव्य रजपेशीशी संयोग पावते. याच्यापासून एकदम नवीन वनस्पति उत्पन्न होत नाही. याच्या पासून प्रथम काही तत्त्व तेथेंच उत्पन्न होतात. या नंतर पुष्कट जननपेशी येतात. या जननपेशीपासून दुसरे तत्त्व होतात व या दुसऱ्या तत्त्वासून नवीन वनस्पति होते अशा प्रकारे एका वनस्पतीपासून दुसरीपर्यंत स्पष्ट दोन पिढ्या होतात.

या जातीतील वनस्पतीपासून एक पट पण ओलगर टिका-सारखा पदार्थ करतात व तो औषधात उपयोगी पडतो. शिवाय त्यापासून "जॅग" नावाचा एक पदार्थ करतात. तो खाण्याच्या व इतर पुष्कळ उपयोगां येतो.

(१२) व फि भा जि ता लिं व (Phycomycetes) — अरिड (Fungi) वर्गातील हा एक प्रकार रोय. या वनस्पती फार लहान असून त्या परोपजीवी आहेत. प्रसिद्ध किंवा वनस्पतिज्ञान धर्तीवर किंवा मोठ्या प्राण्याच्या आणि वनस्पतीच्या शरीरावर या उगवतात. याचा स्थाणु पुष्कळ शृंगार्याच्या तऱ्या सारखा असतो यात नऱ्ये पेशी वचा असून त्याचे वेगवेगळे माण होत नाहीत पण उत्पादन इतकें येण्याच्या वेळी मात्र भाग होतात, व त्याची ती इतक्या वन-

तात. जीवद्रव्य सर्व तत्त्वर असते. त्यात अतिशय लहान लहान असे पुष्कळ केंद्र असतात, पण रजित द्रव्यशरीर मात्र कोठेहि दिसत नाहीत. म्हणून या वनस्पती रंगहीन असतात.

अयोगसमय उत्पादन जननपेशीपासून होतें प्रथम एका पेशीतील सर्व जीवद्रव्य विभागले जाते व त्यापासून पुष्कळशा जननपेशी उत्पन्न होतात ज्या जाती पाण्यात असतात त्यांच्या जननपेशींना एक किंवा दोन केंद्रासारखे तत्त्व असतात याच्या योगाने त्यांना पोहता येते. ज्या जमीनीवर हवेंत असतात त्यांना एक पेशीकवच येते. या वाऱ्याने उडून इष्ट स्थळी पड-ताच त्यापासून नवीन वनस्पति तयार होते. योगसमय उत्पादनात दोन रीती आहेत. काहा जातीत रेतकरंडकापासून एक नव्यो निघते व ती रजकरंडकास जाऊन मिळते या नळी-वाटे रेततील द्रव्य रजाशी मिळते व त्यापासून एक जननपेशी तयार होते. फक्त एकाच वनस्पतीत रेत मोकळेच बाहेर पडते दुसरी रीति म्हणजे दोन समान तत्त्वाचा संयोग व त्यापासून जननपेशीची उत्पत्ति.

योवी, नवलसोळ, यडाटा वगैरेवर जो रोग पडतो तो याच जातीतील वनस्पतींचा होय. याच्या स्थाणु (Thallus) तील तत्त्व पात्राच्या त्वचास्रा (Stoma) वून आत शिर-तात व आत आपले जाळे पसरतात. बाहेर आलेले तत्त्व वर जाऊन त्यावर जननपेशी येतात या जननपेशी फार क्षपाव्याने वाढतात व पुष्कळ येतात. त्या वाऱ्याबरोबर उडून जातात यामुळे हा रोग फार फैलावतो.

सेणावर, दमट माकरीवर किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि उघड्या ठेवलेल्या दमट असलेल्या खाण्याच्या पदार्थावर जी धुरशी येते तीहि याच जातीची होय. ही मागल्या वनस्पतीतून पुष्कळच मोठी असते. काही दिवसांनी ही काळा पडत चाललेली दिसते मद्धकारी भिंगातून ही पाहिली असता तिची रचना स्पष्ट दिसते. काही तत्त्व आडवे तिडवे पसरलेले असून काही त्या पदार्थाच्या आत घुसलेले दिसतात, व काही वर उभे राहिलेले असतात. वर उभे राहिलेल्यापैकी पुष्कळ्यांच्या शेंब्यास एक एक वाटोळी गोळी आलेली दिसते हीच जनन-पेशी उत्पादन करणारी पेशी होय. हिच्यातील जीवद्रव्य विभा-गून विभागून त्यापासून आत जननपेशी चांगल्या तयार झाल्यावर वरच्या पेशीचे कवच फुटते व जननपेशी बाहेर पडतात. जननपेशी ज्या पेशीत असतात त्या हातास लहान लहान कणाप्रमाणे लागतात. व नुनस्था डोळ्यामाहि दिसतात. कित्येक वेळा या अयोगसमय रीतिरेवजी योगसमय उत्पादन होतें. अथा वेळेस मूळ तत्त्व बाजून दोन फाद्या फुटतात या दोन तत्त्वा आकार किंचितसा मद्धाच्या जोडासारखा असतो. त्या जवळ जवळ येऊन ह्याची टोक एकमेकांस चिकटतात. मग त्या चिकटलेल्या भागापासून जवळच दोनहि तत्त्व दोन त्वचा येतात. व त्या योगाने सवध तत्त्वापासून हे दोन लहान लहान भाग वेगळे होतात. चिकटलेल्या भागाची त्वचा फुटून

या दोन भागातील द्रव्ये संयोग पावतात. मग त्यावर एर सडपडती काटेरी त्वचा येते व त्याची एक जननपेशी तयार होते या नवीन जननपेशीपासून नवीन वनस्पती उत्पन्न होतात व त्यांपासून पुन्हा असंयोगिक रीतीने जननपेशी उत्पन्न होतात. या जाती मोठ्या वनस्पतींवर रोग म्हणून उद्भवतात तरी त्याची याबद्दलची माहिती "पिकाचे रोग" या सदरात पहावी.

(१३) वि भा जि ता लि य (Eumycetes) — अलिंय वर्गातील हा दुसरा प्रकार होय. यातील वनस्पतींचे शरीररहि अविभाजितादिगम्यारयेच तत्वे असते. पण यांच्यातील तत्त्व पेशीत्वचा चांगल्या वाटल्या अमृत्यामुळे त्याचे भाग झालेले असतात. पेशीत्वचा पातळ असते यातहि रजितद्रव्ये नमतात. तत् एकमेकात गुरकटलेले असतात तरी त्याचा एकत्रीय झालेला नसतो. उच्च दर्जाच्या अलिंयार्थे मान पुष्कळ काचा फुटलेले तत् एकत्र होऊन त्याचा एक गोळा होतो व एक काहीसे समपरिमाण पेशीजाल (Parenchymatous Tissue) तयार होते. यातील दोन पोटभेद यांच्या अयोगसमव उत्पादनातून ओळखता येतात. पहिल्यात एक मुद्दलासार पेशी असते व तिच्यात जननपेशींची एक ठराविक सख्या, बहुधा आठ, असते. दुसऱ्या पोटभेदात वेगवेगळ्या आकाराच्या चार पेश्यांच्या एका भागावर किंवा एकपेशीमय एका भागावर जननपेशींची एक ठराविक सख्या, बहुधा चार, असते. या दुसऱ्या जननपेशी त्या भागावर म्लीकसारख्या येतात.

पोटभेद पहिला. — यात संयोगिक इद्रिये असतात. रजाचा रेंताशी संयोग झाल्यावर त्यापासून होणारी जननपेशी मूळ वनस्पतीपासून छुटून न जाता तथेच रहाते व तिच्यापासून तथेच तत् उत्पन्न होतात व त्यांना अयोगसमव जननपेशी येतात. हे तत् व पूर्वीचे तत् मिळून कधी कधी एक फळासारखा पदार्थ तयार होतो. प्रथम तत्पासून संयोगिक इद्रिये उत्पन्न होणे ही लिंग पिढी (Gametophyte), व नंतर त्याच्या संयोगापासून झालेल्या जननपेशीतून तत् उत्पन्न होऊन त्यांना अयोगसमव गतीने जननपेशी येणे ही अलिंयपिढी (Sporophyte), अशा दोनहि पिढ्या या वनस्पतीत होतात. या वाचतात व यांच्या संयोगाच्या बाबतीत ही जात तावड्या वनस्पती (Rhodophyceae) सारखी आहे.

अयोगसमव उत्पादनात एका पेशीतील केंद्राचे भाग होत होत त्यापासून आठ निरनिराळे भाग होतात व त्यांच्या जननपेशी होतात. या बहुधा एकापुढे एक अशा लाव एका पेशीत असतात. या पेशीचे डोंक फुटून त्या बाहेर येतात व वाऱ्यामरोबर उडून जातात. पावगाळ्यात बुडावर, जोड्यावर किंवा लाकडावर निळसर हिरव्या किंवा पिवळ्या रंगाची एक बुरशी येते ती याच जातीच्या एका वनस्पतीची होय या फार लहान असतात. एका प्रकारची अशीच एक बुरशी काही

धान्यावर येते ही फार औषधी आहे. हिच्या पासून अर-गॅट (Ergot) नावाचे शीघ्रप्रसूतिपर विपारी औषध वाडितात

याच जातीत किण्व (yeast) नावाच्या वनस्पतीचा समावेश करतात. ही वनस्पति एक पेशीमय आहे. हिचा आकार वाटोळा किंवा लांब वाटोळा असतो प्रत्येक पेशीत एक एक केंद्र असतो हिचे उत्पादन बहुधा मानसस्तिक रीत्याच होते पेशीला प्रथम एक वळीसारखी कुगवटी येते व ती वाडत जाऊन तिची एक स्वतंत्र पेशी होते. अशा अनेक पेशी एकमेकींस विकटलेल्याच रहातात व त्याची एक साखळी तयार होते ज्या ठिकाणी या रहातात तेथील पोषक द्रव्य संपत आले म्हणजे त्यापासून जननपेशी उत्पन्न होतात या वनस्पती माखरेवर रहातात व तिजपासून मद्य व कवेंद्रि-प्राणिक नावाचा वायु तयार करतात. द्राक्षावर याच्या जननपेशी असतात म्हणून द्राक्षाचा रस फाडून ठेविला असता तो आवतो व त्यापासून मद्य होत नावाचा रस-नीरा-प्रथम अर्धा गोड असतो, व त्यापासून गूळ आणि सरपतहि फाडतात पण नोच रस काही वेळाने आपून त्यापासून ताडी नावाची दारू होते ही दारू तयार करण्यास विषयच कारण होतात सन प्रकारची पिण्याची दारू किण्यापासून तयार होते यामुळे त्याचा हक्क अयोग्यध्यात फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होत आहे.

पोटभेद दुसरा — यात योगसमव उत्पन्न मुळीच नसत. फक्त एकाच वनस्पतीत ही इद्रिये अथवा या इद्रियाचे अवशेष सापडतात पण या वनस्पतीत छुटो या इद्रियाचो संयोगाक्षिक नष्ट झालेला असते. याचेहि तत् असतात व त्यांना बहुधा चारचार जननपेशी येतात या जननपेशींपासून फिकन तत् उत्पन्न होतात गूड, मका बगेर वाऱ्यावर जो तावडा रोग पडतो तो याचपैकी याच्या योगाने पिकाचे फार नुकसान होत छत्रा किंवा भुछत्र नावाची वनस्पति याच जातीची आहे हिचे अनेक प्रकार असून ते सर्व कुजणाऱ्या पदार्थांवर अथवा लाकडावर उगवतात. त्यांना एक दंठ असतो व त्यावर छत्रीसारखा पसरत अथवा वाटोळा गोळ्यासारखा एक भाग असतो. हा दंठ लाव लाव धाग्यासारख्या पेशींचा झालेला असतो. बरच्या मोठ्या मागात जननपेशी येतात त्या भागाच्या खालच्या भागावर झालेरीसारखे पुष्कळ पापुदे असतात या पापुदयावर पुष्कळ अतिसूक्ष्म तत् येतात, व काहींवर जननपेशी येतात. काहीं जातो फार विपारी आहेत तर किल्लेकाची गणना यांच्याच चवदार भाज्यात होते! पुष्कळ लोक याची भाजी करून खातात याहि जातीकरिता "पिकाचे रोग" हा लेख पहावा.

(१४) लि ला व र्क (Lichens) — या वनस्पती दोन वनस्पती शेजारीशेजारी राहून एकमेकींच्या मदतीने झालेल्या संयुक्त वनस्पती आहेत. उच्च दर्जाची अलिंय (मुख्यतः विभा-

जितालिवाच्या पहिल्या पोटभागातील) व नील पाणकेश (Cyanophyceae) आणि हरित पाणकेश (Chlorophyceae) यांच्या अगदी निळट म्हदासाने दोघाचा मिळून एक स्थाणु होतो व याचाच शिलावल्क अमे म्हणतात. खरें पाहिले असता अलिबे आणि हरित किंवा नील पाणकेश (Algae) या दोघांचा त्या त्या भागातच विचार करावयाला पाहिजे. पण जिननिराच्या शिलावल्कामध्ये त्याच्या त्याच्यातच इतका सारखेपणा आहे की त्याची एक वेगळीच जात केली अमता येते.

प्रथम काही पाणकेशाच्या (Algae) पेशीभोंवतं पुष्कळसे घुरशीचे म्ह० आलिबाचे तत् जमतात व त्यांना पूर्णपणे गुरफटून दाखितात. घुरशीला या पाणकेशाच्या पेशीपासून नैदियद्रव्ये मिळतात व त्यावर त्याचो उपजीविका चालते. निवेकदा तर हे तत् पाणकेशाच्या पेशीतहि शिरतात व त्यातील द्रव्य खाऊन दाखितात. उलटपशी एण्केरसच्या पेशींना या अलिगपासून पार्श्वी, निरिदिय पदार्थ व काही नैदिय पदार्थ मिळतात. अशा रीतीने ही जोडी एकमेकांच्या मदतीने आपआपला आयुष्यचक्र चालविते.

याच्या स्थाणूचे पुष्कळ प्रकार आहेत अगदी माथ्या प्रकारचे म्हणजे दोन प्रकारच्या तत्वाचा मिळून एन सयुक्त तत्तु होणारे तत्तु दमट जागेवर काळमर रंगाचा किंविच भर दिसतो, त्यात सापडतात. काही पानासारखे असतात. याच्या पेशीवर तत्तासारखा एन विरळ व चिबट पदार्थ असतो. बरील दोन्ही प्रकारात दोन्ही वनस्पतींचा मिळाक वापरल्या तत्तुह्या झालेला असतो. दुसऱ्या काही प्रकारात हा मिळाक इतरा चागला नसतो, त्यांना मिश्रस्थाणू म्हणतात. त्यात अगदी मध्यभागी पाणकेशाच्या पेशी असतात. त्याच्याभोवती घुरशीचे तत्तु विरळ फिरळ असतात. याच्या घर आणि छात्री घुरशीचे जाड जाड घर असतात. हे दोन्ही बाहेरचे घर बागळे जाड असून झाडाच्या शाकीसारखे असतात. अशा मिश्रस्थाणूच्या शिलावल्काचे तीन विभाग करतात. पहिला पाणुदघासारखा. याचे घर दगडावर सापडतात. दुसरे पानासारखे. याचा आकार वायट पानासारखा असून हे फार छंद रातीने दगडाच्या चिकटलेले असतात. यांच्या छाळच्या बाजू बाकी तत्तु येतात त्याच्या योगाने हे दगड किंवा झाडांच्या साली यांना चिबटतात. तिसरा प्रकार म्हणजे फलासारखा. हे तत्तुमय किंवा फिनीसारखे असतात. याच्या स्थाणूचे एन उदाहरण खुडप होतं, व ते शाळी सुवागव फक्त दगडावर किंवा झाडावर चिबटते व घाशीचे हवेत मोरळी असते किंवा जमोनीवर पसरते.

यांच्यातील घुरशीला जननपेशी येतात पण त्या पुसत्याच बहुधा उपजत नाहीत. त्यांच्या जोडीला जर त्यांना लागण्या पाणकेशाच्या पेशी नसतील तर त्या उगवत नाहीत. काही काही मात्र पुष्प उगवू शकतात. शिलावल्काचे वानस्पतिक उत्पादन होतं. स्थाणूचे मुळे होऊन ते मोरळे

होतात व प्रत्येक मुळडा वाह लागून स्वतःसाठी तत्तु उगव करून दगडास चिबटतो. मिश्रस्थाणु बहुधा पाणकेशाच्या पेशीभोंवतं तत्तुच एक घट वेष्टण होऊन एन गोळा बनतो. मग स्थाणु फुटतो व हे गोळे बाहेर पडून जाऊन वान्वाचरीवर उडून जाऊन नवीन शिलावल्क उत्पन्न होतात. फलासारखा भाग फक्त घुरशीचा असतो. पाणकेश फक्त वानस्पतिक रीतीनेच उगवतात. काही घुरशीवर फलासारखे पदार्थ येऊन त्यावर अगदी नेहमीप्रमाणे तत्तु येतात. विभाजितालिवा (Bumyctes) च्या पहिल्या पोटभेदातील जे तत्तु शिलावल्कामध्ये असतात. त्यांचे योगसमय उत्पादन मुळा होतं दुसऱ्या पोटभेदाचीहि काही शिलावल्के असतात मनाल्यात घालतात ते दगडफूल हे एक शिलावल्कच आहे लिटमस म्हणून एक रंग रसायनवापरात लागते तो एका शिलावल्कापासून काढतात.

(१५) का ड घ री रि का (characeae) — स्थाणुवर्गातील ही वनस्पती जात होय. या वर्गातील या फार डब दर्जाच्या वनस्पती असून अगदी हलक्या व डब अशा दोन्ही वनस्पतीवेळा फारच जिन आहेत. या गोळ्या पाण्यात सापडतात याचा रंग हिरवा असून या काळ्यावारह्या दिसतात. मध्यभागी एक खोड असून त्याला नवल जवळ सारख्या अतरावर बघतासारखी काडी व पेशी असतात. प्रत्येक काडामावर यत्तुळकार सव बाजूला मूळ लोडाप्रमाणेच परतु बाकी बाकी बाकी काळ्यासारख्या काढा फुटतात. या आडव्या पावा-नाहि कधी कधी आणरी काढा फुटतात. काडी व खोड यांच्या मधील घनलेत अडथेणात आणवीहि एपाहि पाडी फुटते. ही काडी लोडाप्रमाणेच बागळी लाव होते. सुवाजवळ काडा-मावसून निघालेल्या तत्तुची ही वनस्पति जमोनीत गढ दगड रचते. ही वनस्पति क्रियेकदा एक फुडापेक्षाहि लाव बाडते, हिचो लांबी एका अग्रस्थित वर्षमान पेशीने वाढते या पेशीचे विभाग पडून घालच्याचे आणवी विभाग होत होत काडी वाढते व बरचा माग पूर्वीएवढा मोठा होऊन त्याचे फिरून दोन भाग होतात. त्यातील घराचा फिरून काडतो व मग त्याचे दोन भाग होतात. काडी चावूसारखी पोळ असतात. त्या आतील पोळीबाहेरच्या भागातील पेशीत एक एक फेंद असतो व पुष्कळ काडोळी हंरदबदसरीर असतात.

जननपेशीपासून अयोगसमय उत्पादन बाडघरीहिसात मुळीच जनन योगसमय उत्पादन रेत व रज याच्या सयोगे होत. रेतकरडर बाटोळे व तावच्या रगाचे असून उगवा लोळ्यानी दिसतात. रजकरडक लावट आकाराचे असतात. या दोन्ही प्रगाचे करंडक मुख्य लोडाका अथवा त्याच्या फायला फुटलेल्या बाकी बाकी बायाच्या फांडाप्रवर येतात. काडी काडी वनस्पतीत एसीवर फक्त रेतपेशीच व दुसरीवर फक्त रजपेशीच सांपडतात. बाकी बहुतेक रेत व रज ही दोन्हीहि एकाच वनस्पतीवर सांपडतात.

रेतकरडक प्रथम एका पेशीपासून होतो. त्या एका पेशीचे आठ भाग होतात. प्रत्येक भागाचे किडन तीन तीन भाग होतात. मग बाहेरील आठ पेशींचा मिळून बाहेरचा पोकळ गोळा तयार होतो, व पाक्रीच्यापासून गोळ्याच्या आठी भागांना आतून दाढे तयार होतात. प्रत्येक दाढ्याला नंतर आणखी दाढे येतात, व त्या दाढ्यांना लाव लाव कितीप्रमाणे पिसव्या येतात. या पिसव्यात रेतपेशी असतात. रेतपेशी बूच काढण्याच्या स्फुटारखी पिळदार असून तिला दोन केंसासारखे तत्व असतात.

रजपेशी प्रथम मोरळी असते पण लवकरच तिच्यावर पाच पेशींचे एक वृंथन येते. या पेशी तिच्या भोवती मुळाकून त्याची टोंक शेवटी तुल्याप्रमाणे वर येतात या सर्व टोंकाच्या मधोमध छिद्रातून रेत आत जाते व रजाशी संयोग पावते. रजपेशीत पुष्कटसे तेलचे घेब व पिश्टसत्त्व (starch) असते. रजाचा संयोग झाल्यावर त्यावर एर जाड त्वचा येते व ते मूळ वनस्पतीपासून खाली गळून पडते. त्यापासून मग काही तत्व उत्पन्न होतात. व नंतर त्या तत्वापासून खाली मुळासारखे तत्व व वर मुख्य फांदी तयार होऊन त्यास काड-शरीरकेचे पूर्ण रूप येते.

द्वुरोपात एक वनस्पति आहे ती फक्त रजपेशीच निर्माण करते. हिच्यात संयोग न होता आपोआपच रजाची गर्भधारणा होते व तिच्यापासून नवीन वनस्पति होते. काही वनस्पतींत खालच्या बाजून लहान लहान फायासारखे पदार्थ तयार होतात. त्याच्यापासून बानस्पतिक रीतीने नवीन वनस्पती उत्पन्न होतात. हे काढे जाड्याचेच एका विशिष्ट तऱ्हेने बनलेले असतात. त्यांना बारीक बारीक फायाहि आलेल्या असतात.

२ लिंगकरडक धारी—(१) शैवाल वर्ग (Bryophyta). या वर्गात दोन जाती आहेत एक शैवाल-शैवाल-तनु नव्हे-व दुसरी शैवाल सारखीच दगड व मिठा यावर उगवणारी पसरट वनस्पति यकृतक (Hepaticae). स्थाणुवर्गात आणि या वर्गात मुख्य भेद म्हणजे याच्या संयोग-द्रियाविषयीचा. या वर्गात जननपेशीपासून अयोगसमव उत्पादनहि होते. जननपेशीपासून तयार होणाऱ्या वनस्पतीला संयोगिक इदिये येतात. व या इद्रियाच्या संयोगापासून होणाऱ्या वनस्पतीम जननपेशी येतात. अशा तऱ्हेने या वर्गात अलिंग आणि लिंग अशा दोनहि पिढ्या उत्तम तऱ्हेने दिसतात. जनन पेशी दगड्यापरीवर यकृतकामध्ये एवढम वनस्पति तयार होते. परंतु शैवालात प्रथम स्थापासून एक तनुमयजाल उत्पन्न होते व रक्षार रजिरा येतात. या कलिद्रापासून शैवाल उगवते. यकृतनामधोर पुष्कळ वनस्पतीना द्विपाद (Dichotomous) फाया कुडतात. व या सर्वे खालच्या बाजूने तन्मी जमिनीम चिरडतात. उच्च यकृतिक व सर्वे शैवाल याच्यात मात्र खोड व पांचे चांगली मिश्र असतात व खोडास खालच्या बाजून मुळासारखे तत्व असतात. हे तत्व मुळाचे सर्वे

काम करितात. खरी मुळे या वर्गात नसतात. शैवालाची अंतर रचना सुद्धा फारच साध्या प्रकारची असते. जेव्हा खोडात वाहिन्या असतात तेव्हा त्या अगदीच साध्या—म्हणजे फक्त लांब पेशींचा समुदाय, अशा—असतात. लिंगपिढीवर संयोगिक इदिये येतात ती शैवालात पूर्ण वाड झाल्यावर येतात. जी स्वाणुल्ल असतात त्याच्या वरच्या भागावर व जी काया-सारखी असतात त्याच्या शेंक्यावर ही इदिये येतात.

रेतकरडक लावट वाटोळे किंवा मुद्दलाकार असतात. त्यांना एक देठ असतो याच्यात पुष्कळ पेशी असून प्रत्येकापासून दोन दोन रेतपेशी उत्पन्न होतात. करंडकाचे वरचे तोंड फुटून रेतपेशी बाहेर पडतात. या किंचित पिळदार असून त्यांना दोन दोन केंसासारखे तत्व असतात. रजकरडक चकूसारखे किंवा सुरईसारखे असतात त्यांना बहुधा देठ नसतो, किंवा असलाच सर फार लहान असतो. किल्येकदा तर आजूबाजूच्या पेशीत ते थोडेबहुत पुरलेले असतात. याच्या चकूसारख्या भागात एक पेशी असते ती रजपेशी बनते व वरची लाव मान होते. रज पूर्णवस्थेस पांचल्यावर वरच्या पेशीचे तोंड उघडते व त्यातून एक प्रकारचा रस वाहू लागतो. या रसाकडे रेत आकर्षित जाऊन या दोघाचा संयोग होतो. यापासून मग एक अलिंगपिढी उत्पन्न होते शैवालात ही पिढी एका फळासारखी असते व ती मूळ वनस्पतीवरच सर्वदा चिकटून असते, व काही अशी ती परोपजीवीहि असते

या वर्गातील दोन जातींपैकी यकृतकात जननपेशीपासून तनुमय जाल बागलेसे न होता एकदमच लिंग पिढी होते. हिच्या जननपेशींना उडव्याकरिता पत्रासारखे उपयोगी पत्राचे म्हणून शेपटाप्रमाणे काही अवयव असतात. दुसऱ्या जातीत, शैवालात, तनुमय भाग चांगला दिसतो. ही वनस्पति खोड व पांचे यांनी पूर्ण असते. व तिच्या जननपेशींना पत्र नसतात.

(१) यकृतक (Hepaticae)—हिचे चार विभाग केलेले आहेत. पहिल्या (Ricciaceae) जातीत वनस्पती पानासारख्या असून त्या जमिनीवर पसरतात. काही पाण्यावर व काही पाण्यातहि उगवतात यांना फाया द्विपाद पद्धतीने फुटतात याच्या खालच्या आणस तंतू व बटवणे (Scales) असतात. याच्या योगाने याच्या मुळाचे काम होते रेत व रजकरडक वरच्या आगावर असतात. ते सर्वोव-तालच्या पेशीत थोडेथोडे पुरलेले असतात. संयोग झाल्यावर उत्पन्न होणाऱ्या पेशीपासून फळासारखा एक अवयव तयार होतो. आत जननपेशी तयार होतात, व हाच भाग अगले-पिढी होय.

दुसऱ्या प्रकारच्या (Marchantiaceae) वनस्पतीत पुष्कळ विकास झालेला दिसतो. या आकाराने जवळ जवळ पाऊन ईच रूढ असतात. याचा आकार पानांप्रमाणे पसरट असून त्यांना द्विपाद फाया कुडतात. खालच्या बाजून

तत्त्व व वल्कलपत्रे असतात वरच्या बाजूस काही छिद्रे असतात या छिद्रातून आंत हवा जाते. याच्या स्थाणूवर पानासारख्या शिरा असतात या शिरांवर मध्ये मध्ये एतादी पसरत पेल्यासारखे अवयव येतात या पेल्यांचा काठ करत-तीच्या दातासारखा कातरलेख असतो. या पेल्यात पुष्कळसे लहान लहान थुवेक वगुलकार असे पदार्थ असतात यांना एक एक दंत असतो. यांच्यात काही पेशी अगदी रंगहीन असतात त्यांच्यापासून मुळांचे काम करणारे तत्त्व उत्पन्न होतात पूर्ण बाडीनंतर हे रथा पेल्यांतून सुद्धा बाहेर पडतात व त्यापासून नवीन वनस्पति तयार होते अशा रीतीने केवळ वनस्पतिक रीतीने या प्रकारच्या वनस्पतींची वाढ फारच मोठी होते.

संयोगिक इद्रिये यांच्या विशिष्ट फाद्यावर येतात. या फाद्या स्थाणूवर उच व उभ्या येतात, काही वनस्पतींवर पुष्प व छी इद्रिये निरिराल्भा वनस्पतीवर येतात. पुष्प इद्रियाची फादी उच दंडावर येते. हिचा आकार चापट व पसरत अशा भूछात्राप्रमाणे असतो. हिची कड मात्र भूछात्राप्रमाणे सरळ नसून नागमोडी असते. हिच्यात बवूप्रमाणे खळगे असतात व त्यांत रेतकरंडक असतात. प्रत्येक पेशीत पुष्कळ रेतपेशी असतात. छी इद्रियाची फादीहि एका उच दंडावर येते. तिचा आकारहि थोडाबहुत पुष्प इद्रियासारखा असतो पण हिच्या मध्यापासून व्यासकडे लांब लांब काव्याप्रमाणे नळ अवयव गेलेले असतात दर दोन काव्यामध्ये खालच्या बाजूस एक एक लांबट पिशवी असते तिच्यात रजकरंडक असतात. संयोगपासून फलासारखा एक भाग उत्पन्न होतो रजकरंडकातच हा भाग होऊन आतील पेशींच्या जननपेशी होतात. मग त्या भागाचा दंत लांबतो व तो भाग रजकरंडकास जोडून बाहेर येतो. त्याचंदि बाहेरचे कवच फुटते व जननपेशी बाहेर येतात जननपेशींना उडव्यासाठी पलाप्रमाणे क्षोपट असतात. ही आतील पेशींचीच लांब वाड होऊन झोळेली असतात. जननपेशींपासून नवीन वनस्पती उत्पन्न होतात.

तिसऱ्या (Anthocerotaceae) गणात स्थाणू जमीनीस अगदी पक्का खिळलेला असतो. त्याच्यावर रेत व रजकरंडक येतात. त्यांना दंत नसतो. व हे भोंवतालच्या पेशींत जवळ जवळ पूर्णपणे गाडलेले असतात संयोगानंतर रजपेशी पूर्णपणे धात जाते व तिच्यावर बाजूच्या पेशींचा थर येतो आंत पूर्ण वाड झाल्यावर आतून रोंगेसारखा एक अवयव थर येतो. यात जननपेशी तयार होतात हिची मग औरफाक होऊन दोन उभे भाग होतात व जननपेशी बाहेर पडतात. रोंगेच्या मध्यभागी एक उभा तट असतो स्थाणूच्या खालच्या भागावर काही छिद्र असतात त्यांत नोंट्येक नाथाचे नीलवनस्पतींतील तट आपली बसाइत करितात.

चौथ्या (Tungermaniaceae) गणात कित्येकात पाने व खोड चांगली वेगळी दिसतात. कित्येकात मुटूय भाग स्थाणूवरच असतो. यात छी व पुष्प अवयव वेगवेगळ्या ठिकाणी येतात. कोणावर ते दोन पानांत येतात तर कोणावर टोंकाळा येतात या त्याच्या येण्याच्या जागेवरून त्यातील भेद केले आहेत. संयोगपासून एक फलासारखा भाग होतो व त्यापासून पत्तानी युक्त अशा जननपेशी तयार होतात

(२) ढावाळ (Mosses) — या वनस्पती जेथे नेहमी पाणी सांठून जाग ओली होते तेथे किंवा पावसाळ्यात उपव्या जागेवर अथवा झाडांवर वगैरे उगवतात या साधारणपणे एक किंवा दोड इव उंचीच्या असतात. या उपद्रव जाहिल्या असतां यांना एक खोड, त्यावर पाने व खाली मुळांसारखे तत्त्व दृष्टीस पडतात. पाने खोडाच्या सर्व बाजूस जवळ जवळ वगुलकार आलेली असतात एखादे वेळेस खोड जमीनीवर आडवे पसरते तेव्हा पाने जरी सर्व बाजूनी आली तरी ती दोन बाजूस चढून वर येतात, व त्यामुळे तेवढा भाग वेगळा दिसतो.

खोडाची अंतररचना अगदी साध्या प्रकारची असते. काही वनस्पतींत मध्यभागी स्तंभा (Stele) सारखा एक पेशीजाल असतो हा लांबट वाढलेल्या पेशींचा एक समुदाय असतो. यापेक्षा जास्त विशिष्ट विकास यात झालेला नसतो. यातून पोषक द्रव्य वहाते काहीत खोडाळा काही छिद्रे असतात यातून हवा आंतबाहेर जाते. पानांची रचनाहि अगदी साध्या प्रकारची असते. त्यात बहुधा पेशींचा एक थर असतो. त्यात काहीत मध्यभागी एक शिरेसारखा भाग असतो त्यातहि फक्त लांब पेशी असतात. यातून पानास पाणी मिळते. मुळांसारखे तत्त्व असतात वेदि साध्या पेशींचे असतात त्यांना फाद्या फुडतात.

संयोगिक इद्रिये बहुधा टोंकाशी पानाच्या गुच्छात येतात. दोनहि प्रकारची इद्रिये एकाच वनस्पतीवर येतात, पण काहीत वेगवेगळ्या वनस्पतींवर येतात. फलासारखा भाग म्हणजे अलिंगपिडी. हिच्यात वेगवेगळ्या वनस्पतींत बरेच फरक दिसून येतात या त्याच्या फरकावरून त्याच्यात जाती ठरविल्या आहेत स्थूल मानाने पाहिल्यास तो भाग जाड कवचीसारख्या त्वचेने आच्छादिलेला व आकाराने लांबट असतो त्यात मधोमध उभा असणारा एक बहुपेशीमय भाग असतो यात पोषकद्रव्य असून वाढणाऱ्या जननपेशींना त्यापासून पोषण मिळते ह्याच्या बाहेर सभोवताली जननपेशींची पिशवी असते. त्यात जननपेशी तयार होतात जननपेशींना रोंपटासारखे अवयव नसतात. अपरिपक्व द्रव्ये जननपेशींच्या पिशवीबाहेर एक पेशीजाल असते हे आवयक द्रव्याचे साम्यीकरण (Assimilation) करतें व जवळच एक पाणी साठविणारे पेशीजाल असते बहुतेकांत या भागाला एक लांब दंत असतो, व त्यावर हा उच उचलून धरलेला असतो.

परिपक्व झाल्यावर त्याच्यावरचा भाग झांकणासारखा फुटून आंदून जननपेशी बाहेर येतात. क्रियेकांत तो झांकणासारखा न फुटतां संवंधच उभा चौरफांकडी सारखा फुटतो व क्रियेकांत मुळीच न फुटतां कुजून जातो. जननपेशीपासून प्रथम तंतु उत्पन्न होतात. या तंतूवर मग कडिका येतात व त्यांपासून शेंबाल उगवते.

(३) वा दिनीमय अपुष्पधर्म [Pteridophyta Vascular cryptogams] या वर्गात वृक्षनेचे (Ferns), पाणनेचे (Water Ferns), अथपुच्छे (Horse tails) व मुद्दलके (club mosses) अशा चार जातीच्या वनस्पती येतात. या सर्व अपुष्प वर्गात जास्त विकास पावलेल्या आहेत. शेंबाल वर्गाप्रमाणे या वर्गातहि दोन पिढ्या उन्नम रीतीने दिसतात. प्रथम लिंगपिढीवर स्त्री व पुरुष दोन्ही इंद्रिये येतात व त्यांच्या संयोगापासून अलिंगपिढी उत्पन्न होते. या पिढीवर जननपेशी येतात व त्यांच्या पासून पुन्हा पहिल्या प्रमाणे लिंग पिढी होते.

लिंग पिढीस पुरस्पाणु (Prothallus) म्हणतात. हा आणही लहान, पाच ते अर्धो इंच असतो. कांही जातीत हा यकृतकां (Hepaticae) तील वनस्पतीप्रमाणे दिसतो. हा पानांसारखा चापट व हिरवा असतो. याचा आकार जवळजवळ अळ्याच्या पानासारखा असून त्याच्या रालच्या बाजूस तंतु येतात व ते जमीनीत गिरतात. कांहीत याला फांया फुटतात, व कांहीत हा तंतुरूप असतो. बहुधा हा जमीनीवर असतो पण कांहीत तो अर्धवट किंवा सवंधहि जातो व पुरलेला असतो, व कांहीत तर हा जननपेशीतच उगवतो. पुरस्पाणूवर संयोगिक इंद्रिये येतात. रजकरंडकास पिच्छदार व केंसासारखे तंतु असलेल्या पुच्छळ्या रेतपेशी असतात. रजकरंडकांत मात्र एकच रजपेशी धरते. रजपेशीतून शेंबालांप्रमाणे कांही रज वहातो. व त्यामुळे रेत तिकडे आकर्षित जाते. या संयोगापासून शेंबालांप्रमाणे अलिंगपिढी उत्पन्न होते, हीच मुख्य नेचे, पाणनेचे वगैरे वनस्पति होय.

या वर्गातील अलिंग पिढीत चांगलाच विकास झालेला स्त्रीस पडतो. यांच्या अंतर रचनेत पुच्छळ याद झालेली असून त्यांना पाने, खोद व मुळे स्पष्ट दिसतात. बहुतेकांत रज्यास संयोग झाल्यावर रजकरंडकांतच असताना संयोग झालेली पेशी विभागू लागते. हिचे प्रथम दोन विभाग होतात त्यांचे मग भांड होतात व यांच्याहि विभागाने पेशींचा एक लहानसा संघ तयार होतो. या संघापासून खोदाचा शेंडा, पहिले पान, प्रथम मूल, व याच वर्गाला विशेष असा एक अवयव " पाय " (Foot) ही उत्पन्न होतात. हा पाय म्हणजे पेशींचा एक समुदाय असतो. याच्या योगाने हा लहानसा गर्भ पुरस्पाणूवर चिकटून रहातो व पुरस्पाणूपासून पोषकद्रव्ये शोषून घेतो. जेव्हा गर्भाला स्वतःची मुळे फुटतात व

पोषकद्रव्ये शोषू लागतात, तेव्हा हा पाय निकामी होतो, व मग बहुधा पुरस्पाणूहि मरून जातो.

गर्भापासून झालेले खोद साधे किंवा फांया फुटलेले असते. ते उभे किंवा जमिनी सरपट असते. त्याला फांया फुटतात. त्यांचा पानांशी कांहीहि संबंध नसतो. पाने सर्व बाजूस असतात. किंवा फक्त दोन्ही बाजूसच असतात. ती वतुळाकार किंवा मळसूझादार येतात. यांना शेंबालांप्रमाणे तंतु नसून सपुष्पाप्रमाणे खरी मुळे असतात. पाने सुद्धा सपुष्पाप्रमाणेच असतात. पाने, खोद व मूल यांवर स्पष्ट दिसणारे वाहिनीसंघ मेलेले असतात आणि म्हणूनच या वर्गाला वाहिनोमय अपुष्पवर्ग असे म्हणतात. जाडीत जी उपवाद होते तो एका विशिष्ट प्रकारच्या संवंधक पदरा (Cambium) पासून होते. परंतु अस्तित्वात असलेल्या फार थोड्या वनस्पती ही दिसते. नष्ट झालेल्या पूर्वीच्या या वर्गातील वनस्पती ही बाड होत असे.

यानुसार रीतीने जननपेशी तयार होतात. या बहुधा पानांवर येतात किंवा क्वचित् खोदावर पानांच्या अक्षकोणांत येतात. जननपेशीगुच्छ (Sporangium) मध्ये जननपेशी येतात. यांच्या भोंवती एक जाड त्वचा असते. हिच्या आतील पेशीपासून जननपेशी होतात. प्रत्येक परिपक्व जननपेशीला कित्येक पुढांचे एक कवच असते. जननपेशीभोंवती एक जीवतत्त्वाचा चिकट माग असतो. यातून त्यांना पोषकद्रव्ये मिळतात. बहुतेक सर्व जननपेशीपासून पुरस्पाणु (Prothallus) होतो व त्यावर स्त्री व पुरुष ही दैर्घ्य इंद्रिये येतात. क्रियेकांपासून असा पुरस्पाणु उत्पन्न होतो की त्यावर फक्त एक प्रकारची इंद्रिये येतात. क्रियेकांची मजल याहीपुढे जाऊन जननपेशीमार्गेच एक स्त्री जननपेशी (Megaspore) व दुसरी पुरुष जननपेशी (Microspore) अशा दोन वेगळ्या जाती होतात, व त्यांपासून अनुक्रमे रज व रेत उत्पन्न करणारे पुरस्पाणू उत्पन्न होतात.

या वर्गातील हल्ली अस्तित्वात असलेल्या वनस्पतींचे वर्गीकरण पुढे दिल्याप्रमाणे करतात. (१) नेचे. (Filicinae) यात खोद साधे किंवा फांयाचे असते. पाने चांगली पूर्णावस्थेत पोचलेली असतात. जननपेशीगुच्छ पानांच्या पाठोमागे अथवा अक्षकोणांत येतात. (२) अथपुच्छे (Equisetinae) यांचे खोद साधे किंवा फांया फुटलेले, पाने वतुळाकार आलेली व सर्वे एकाच एक मिळून रमोचे एक अखंड आच्छादन प्रत्येक कांडाप्रभोवती घातेले असते. विशिष्ट पानांच्या छालच्या बाजून जननपेशीगुच्छ येऊन रया सर्वांचा एक बुरा शेंबालावर येतो. (३) मुद्दलके (Lycopodiaceae) यांचे खोद लांब आणि द्विपाद फांयांचे असते. पानांच्या अक्षकोणांत किंवा रयांच्या दंडापासून कठिण कवचाचे पेशीगुच्छ येतात.

१ ने चे—(१) स्थ ल ने चे—याना नुसते नेचे असेहि म्हणतात. वाहिनीमय अपुष्प (Pteridophyta) वर्गातील सर्वात जास्त धनस्पती या जातीच्या आहेत यांच्यात दोन विभाग करतात ज्याच्या जननपेशीगुच्छाची त्वचा पेशीच्या अनेक थरांची असते तो पहिला, व ज्याची एकाच थराची असते तो दुसरा पहिल्या भागात हद्दी फार थोड्या धनस्पती दिसतात, तथापि पूर्वीच्या काळी फार असत. साऱ्यात लहान आकाराच्या आणि मोठ्या आकाराच्या अथवा दोन्ही जातींच्या धनस्पती आहेत यांच्यातील काहींचा पुरस्स्याणु जमीनीत पूर्णपणे गाढलेला असतो व काहींचा वर असतो दुसऱ्या भागात बाकीचे अस्तित्वात असलेले सर्व प्रकारचे नेचे येतात यातील सर्वात मोठ्या जाती उष्णट्रिटोपांत होतात. बहुतेक जाती लहान लहान रोपट्याप्रमाणे असतात, परंतु काही नेचे वृक्षासारखेहि असतात हे सिंदूर ह्रीपात फार आहेत निलगिरी पर्वतावर उदकमंड येथील प्रसिद्ध धनस्पती बागेंत पुष्कळ वृक्षासारख्या जाती आहेत सध्यांतील कॅसलरॉक येथील जंगलांतहि असा पुष्कळ जाती सांपडतात या दहा बारा फूट उंच असतात याना फाचा कुठत नाहीत यांच्या माथ्यावर लांब लांब संयुक्तपर्णांचा एक गुच्छ असतो ही पाने अंतिमकल्कि (Terminal bud) पासून एकामागून एक उत्पन्न होतात पाने वाळव्यावर खा-ही पडतात व त्यांचा एक मोठा व्रण खोडावर रहातो जे लहान रोपट्याप्रमाणे असतात त्यांचे मुख्य खोड जमीनीवर सरपटत किंवा कित्येकदा जमीनीखालूनहि आढळें वाढतें याच्या शेवटी एक संयुक्तपर्णांचा झुपका असतो पाने लहान असतांना ही टोंकापासून देठापर्यंत घव्याळाच्या स्वरुपाप्रमाणे पुष्पज्येदी, धड्यातून फलं येण्यांत व फाळल्यांत ही विशेष आहे काहीत पाने सापी असून त्यांचे पत्र विभागलेले नसून सवष असतें उष्ण प्रदेशात कित्येक जाती दुसऱ्या वृक्षांवर अर्धवट परोपजीवी वृत्तीने रहातात उदाहरणार्थ माव-हाचें बार्सिंग या नांवाचा एक नेचा मोठ्या झाडावर सापडतो काही पानांवर, खोडावर, किंवा पानांच्या देठावर एक विशेष प्रकारची तपकिरी रंगाची थेंके (Scales) असतात.

जननपेशीगुच्छ पुष्कळ असून ते पानाच्या पाठीमागच्या बाजूवर येतात ज्यांवर जननपेशीगुच्छ येतात ती पाने इतरांहून निभ नसतात अगदी थोड्या अपवादामुळे धनस्पतींत ही दोन प्रकारची पाने सोटी निभ असतात वेगवेगळ्या जातीत त्यांच्या रहाणीत, आकारांत व त्यांच्या रचनेंत आणि उचणीत पुष्कळ फरक सांपडतो अनेक जननपेशीगुच्छांचा मिळून एका सध पानाच्या मागीलबाजुम एका लहानसा गादीवर मतो यावर मग पेशींचे एक अस्तर येत. प्रत्येक जननपेशीगुच्छ पानाच्या त्वचेच्या एका पेशीपासून तयार होता व हिच्यांत पुष्कळ जननपेशी असतात

जननपेशीगुच्छांचा सर्व मापारण आकार बाटाळा असतो त्यांना बटुपेशी परंतु अगदी बारीक असा एक लांब दंड

असतो यावर जननपेशीगुच्छ येतो ही एक कुरीर पिरवी असते हिच्या देठापासून वर माथ्यापर्यंत व तेथून दुसऱ्या बाजूस जवळ जवळ निम्या भागापर्यंत विविध पेशींची एक ओळ असते. या पेशींच्या त्वचा फार जाड असतात काहीत ही जाड त्वचाच्या पेशींची रांग दुसऱ्या बाजूस मध्यावर न थांबता थेट खाली येऊन देठाला मिळते व या रांगेचे एक पूर्ण कडें बनतें कित्येकात या पेशी खालून देठापासून देठापर्यंत नसून फक्त वर माथ्यावर असतात व काहीत ही रांग नसून त्याऐवजी मध्यावर दोन बाजूस जाड त्वचाच्या पेशींचे दोन समुदाय असतात या जाड त्वचेच्या पेशींचा उपसोग जननपेशीगुच्छाच्या स्फोटनाच्या (Dehiscence) कामी होतो पेशीतील पाणी कमी होऊन त्यांच्या त्वचा आकर्षण पावतात व त्यामुळे जननपेशीगुच्छाला मध्यभागी एक लीर पडते या चिरंतून जननपेशी बाहेर पडतात

जननपेशीगुच्छाच्या सपाचा आकार, त्यांची ठेवण, व त्यांची लीर अस्तर यांच्यावरून वेगवेगळ्या नेचे ओळखता येतात मधील शिरेच्या दोहों बाजूस आढळ्या शिरांवर हे बहुधा येतात कित्येकात हे सध सरळ रेषाप्रमाणे असतात, कित्येकात वक्रकोरीप्रमाणे असतात, कित्येकांत सवध वस्तुत्वाप्रमाणे तर कित्येकांत अर्धवस्तुत्वाप्रमाणे, कित्येकांत पानाच्या बाजूने उभ्या लांब देठापासून टोंकापर्यंत दोन बाजूस दोन अखंड ओळी असतात, व पान कडेल किंचित वळून त्या क्षात्रिका जातात बरील अस्तर कित्येकांत असतें तर कित्येकांत नसतें अर्च-रांसहि कित्येकांत तें सर्व बाजूनी असतें, कित्येकांत तें एकाच बाजूने विकटलेले असतें तर कित्येकांत फक्त मध्य व चिकटलेले असतें असा रीतीचे अनेक बारीक सारीक भेद आहेत

पुरस्स्याणु बहुधा हृदयाच्या आकाराचा अथवा पत्रांतील लालबदामासारखा असतो त्याच्या खालच्या बाजूवर ली व पुरुष इद्रिये असतात कित्येकांत हा तनुमय असून सैवाळीतील जननपेशीपासून होणाऱ्या तत्कारणा दिसतो, व त्याच्या आढळ्या फांदीवर दोन्ही इद्रिये येतात तत्तुच्या मध्ये रेतकरंडक असतात व त्यांच्यावर व खाचेजवळ रजकरंडक असतात. रेतकरंडक वाटोळ्या असून पुरस्स्याणूच्या त्वचेच्या एका पेशीपासून तयार होतो हा त्वचेवर वर उचललेला बारीक फोडाप्रमाणे दिसतो पूर्ण बाडीनंतर त्यात एक शुभ्र पेशी असते व हिच्यांत पुरुष तत्तुच्या अनेक पेशी असून त्याच्या बाहेर पेशींची दोन कडी असतात मधल्या पेशीचे विभाग होऊन त्यापासून रेंताच्या अनेक पेशी होतात, व बापासून मग रेंत होते रेत पिळदार असून त्याला पुष्कळ कैमामारखे शक्य असतात जरा लुग्या क्षालेल्या पुरस्स्याणूवर रजकरंडक येतात हेहि एका पेशीपासूनच होतात यांचा चवूसारखा भाग पुरस्स्याणूत पुरलेला असतो व मान बाहेर येते पूर्णावस्थेत पोष त्यावर गानेच्या पेशींतील द्रव्य फुगत, परचे तीव्र उपडतें व

आंतील द्रव्य बाहेर पडते. यामुळे रेत आकर्षिले जाऊन संयोग होतो.

फिल्येक वनस्पतीत पुरस्याणपासून संयोगाद्विवाय अलिंग पिढीची फांदी उत्पन्न होते; व अशा फांद्यापासून पुरस्याणहि जननपेशीद्विवाय उगवतो. फिल्येक नेच्यांच्या खोडाचा व कांही वृक्षासारखा नेच्यांच्या पानांच्या देंडावरील केसासारखा तंतूवर औपधात उपयोग करितात.

(३) पाण नेचे (Hydropteridae) - या वनस्पती पाण्यात किंवा दलदलीच्या जागी उगवतात. यात फक्त चार पांचच निरनिराड्या वनस्पती आहेत. सर्वांच्या जननपेशी दोन प्रकारच्या असतात. इतर नेच्यांप्रमाणे यांच्या जननपेशी पानांच्या मागील बाजूस न येतां यांचे जननपेशीगुच्छ एका फळासारख्या पिशवीत येतात. यांच्या जननपेशीगुच्छांना नेच्यांतील म्हू - स्थलनेच्यांतील जननपेशीगुच्छाप्रमाणे जाड त्वचेच्या पेशींचे एक फुडें नसते. यांच्यांत दोन प्रकार आहेत. एक स्थलवर्ती (Marsilioceae) दुसरा जलवर्ती (Salviniaaceae.)

स्थलवर्ती यात पर्णगुच्छ (marsilia) व तृणपर्णक (Pillularia) अशा दोन वनस्पती आहेत. दोहोंचेंहि मूळ खोड जमीनीतरपट आडवें वाडत जातें, व त्यावर उभो पाने येतात. प्रत्येक पानाला लांब देंड असतो. पर्णगुच्छाचें पान संयुक्त असून त्याच्यात चार पर्णके असतात. ही सवें एका टिकाणातून निघत्यामुळे या पानांचा आकार चार पाकळ्यांच्या फुलाप्रमाणे दिसतो. जननपेशीगुच्छाचा फळासारखा आकाराचा संघ पानांच्या देंडावर गुंथ्यापासून जयळच येतो फिल्येकांत असे पुष्प संघ येतात. तृणपर्णकामध्ये पाने लांब काव्यासारखी असतात. त्यांच्या पानांना इदपत्र (Lamina) नसते. त्यांच्यांतहि जननपेशीगुच्छाचे संघ देंडाजवळच येतात. दोघांची पाने नेच्यांप्रमाणे शेंब्यापासून देंडावर गुंठाळलेली असतात. पर्णगुच्छकामध्ये जननपेशीगुच्छाच्या संघाचे उभे दोन भाग असतात. प्रत्येकांत चौदापासून अठरापर्यंत आडव्या ओळी असतात. प्रत्येक ओळीत पुष्कळ जननपेशीगुच्छ असतात. ही व पुरुष अशा दोन्ही जातींच्या जननपेशींचे गुच्छ एकाच ओळीत सांपडतात. तृणपर्णकामध्ये संघाचे चार भाग असतात व त्यांत जननपेशीगुच्छ असतात. पुरुष जननपेशी लहान असते. तिच्यांत पाड सुरु होऊन पुरुष पुरस्याण उत्पन्न होतो. यावर एक रेतकरंडक येऊन त्यांत रेतपेशी होतात. स्त्री जननपेशीतहि अशाच तऱ्हेने पुरस्याण उत्पन्न होऊन एक रजकरंडक उत्पन्न होतो. दोन तरांचा संयोग होऊन तेथेंच अलिंगपिढी उत्पन्न होते.

जलवर्ती यांत अमूळक (Salvinia) व समूळक (Azolla) अशा दोन वनस्पती आहेत. या पाण्यावर तरंगत असतात. अमूळकामध्ये प्रत्येक कांडाभावर तीन तीन पाने येतात. पैकी दोन वर हवेंत असून एक खाली पाण्यात

जातें. वरच्या पानांचा आकार व रूप साधारण पानांसारखे असतें, परंतु पाण्यातील पान मात्र तंतुमारने असून त्याला चारीकबारीक केंस असतात. अमूळकाला मुळें नसतात. आंतील पाण्यातील पाने त्याच्या मुळांचे काम करतात. पानांच्या देंडाशी जननपेशीगुच्छाच्या संघाचा घोस येतो. प्रत्येक संघात एकाच जातीचे जननपेशीगुच्छ असतात. हे संघ वाटोळे असतात समूळकामध्ये पाने पुष्कळ असून फार लहान लहान असतात. यांतील पानांचे दोन भाग असून एक वर हवेंत असतो, व दुसरा पाण्यात बुडालेला असतो. आत बुडालेला भाग पाणी सोपून येण्याच्या कामी मदत करतो. वरच्या मार्गात कांही पोकड्या असतात, त्यांत नॉस्टेरा नांवाचे नीलपाणकेश (Cyanophyceae) मधील तंतू वसाहत करतात. समूळकाला खरी मुळे असतात. याच्याहि जननपेशीगुच्छाच्या संघाचे घोस पानांच्या देंडाजवळ येतात. यांतील दोन्ही जातींचे जननपेशीगुच्छ वेगवेगळ्या फगांत येतात. अमूळकामध्ये पुरुष जननपेशीगुच्छामध्येच पुरुष जननपेशी रजते, व त्यांत पुरस्याण येतो. त्यांतून रेतकरंडकातून एक कोन नळी बाहेर येते व ती जननपेशीगुच्छाच्या त्वचेचे फोडून त्यांतून बाहेर येते. हिच्यांत चार रेतपेशी निर्माण होतात, व त्या या नळीवाटे बाहेर येतात. समूळकांत जननपेशीगुच्छ फुटून त्यांतील एका चिरुट पदार्थात जननपेशींचा एक गोळा होऊन तो बाहेर पडतो. त्यांतील रेतकरंडकातून आठ रेतपेशी बाहेर येतात. जीजननपेशी पुष्कळच मोठी असते. ही जननपेशीगुच्छामधून बाहेर न पडतां तेथेंच रजते व तिच्यावर पुरस्याण येतो. त्यावर तीन रजकरंडक येतात पण त्यांपैकीं सोवटी एकाच रहातो. ह्याच्यांत रेतार्शी संयोग होऊन एक गर्भ तयार होतो. त्याला नेच्यांसारखा "गय" असतो. गर्भापासून नवीन अलिंग पिढी उत्पन्न होते.

(३) अश्वगुच्छ (Equisetinae). या जातीत अश्वगुच्छ नांवाची फक्त एकच वनस्पति आहे. हिचे साधारण २० प्रकार आहेत. सर्व जगभर पाणथळ जमीनीत या उगवतात. यांचें खोड आडवें व जमीनीखालून वाढतें, व वर उभ्या फांया येतात. या दर वर्षी मरून जातात व नवीन उगवतात. फांदी पुष्कळदा पांचसहा फूट उंच असते. दक्षिण अमेरिकेंत हिचा एक प्रकार आहे तो सर्वांत उंच वाढतो. त्याची उंची ४० फूट असून त्याचें खोड एक इंच जाड असतें. यांतील रोडावर लांब लांब अंतरावर कांडांचे असतात व त्यांच्या भोंवती बटुलाकार पाने येतात. सवें पाने एकमेकांत जोडून त्यांचे एक वेषण कांडाप्रामोवतीं होतें. पानांच्या शेंफाला खेकें असतात. पानांच्या अधकोणांत फांया येतात. यांना वर येण्यास जागा नसल्यामुळे या पानांचें कांडाप्रामोवतींचें वेषण फोडून बाहेर येतात. जमीनीमालीख खोडास गडे येतात, यांत पोषक द्रव्यें साठविलेली असतात.

फांयांच्या खोडाचा छेद घेतला असता आत मेंबा (Pith) च्या जागीं एक मोठी पोकळी दिसते. तिच्या भोंवती अस-

लेव्हा पेशीभागात वाटोळ्या छिद्रांची एक रांग आढळते. याच्या बाहेरील भागात विचारक त्वचा (Cortex) असते. तीत हरिद्रव्य असते. याच्या बाहेरच्या भागात कठिनपेशीजाल (Sclerenchyma) असते. पाने अगदी लहान असल्यामुळे त्यांचे शोषणीकरण (assimilation) चे काम खोडाला करावे लागते व त्यासाठी त्यांत हरिद्रव्य असते.

फांदीच्या टोकास तुल्याप्रमाणे एक भाग येतो. हा भाग जननपेशी उत्पन्न करणाऱ्या पर्णाचा असतो. ही पाने विशेषरीतीने बांधून त्याचा चापट व देवापुढे भोराजनात लावण्याच्या फुलवातीप्रमाणे आकार होतो. त्यांना रेट असून त्याचा चापट भाग पुढे बाहेरचे बाजूस येतो. ही पणे खोडावर बसूळकर येतात व त्याचा तुरा घेतो. प्रत्येक पानाच्या खालच्या बाजूस पाच ते दहा पिश्या येतात त्यात जननपेशी असतात प्रत्येक जननपेशी वाटोळी असून तिचा दोन लांब दोपटाप्रमाणे पटे असतात हे प्रथम तिच्या भोंवती गुळाखेले असतात घाळल्यावर ते छुटतात व त्यामुळे जननपेशी उद्गम शकते. किंवा पाणी लागल्यावरच हे जननपेशीभोंवती एकदम गुळाखेले जातात यामुळे दोन कामे होतात एक तर त्यामुळे ते दमट जागी पोचल्यावर जमीनीवर पडतात व रजतात. व दुसरे हे की शायतून दोन वेगळ्या प्रकारचे पुरस्थाणू उत्पन्न होतात तेव्हा सयोगासाठी दोन्ही तऱ्हेचे पुरस्थाणू जवळ जवळ पाडिलेले ते यामुळे येतात या छेपटात जननपेशी आढळून त्याचा एक गोळा होतो व तो एकदमच एका ठिकाणी पडतो व अशा रीतीने दोन प्रकारचे पुरस्थाणू जवळ जवळ उत्पन्न होतात काहीत सर्व फायबर जननपेशी येत नाहीत, फक्त विवक्षित फायबरावर येतात. या फायदा हरिद्रव्य नसते. जननपेशीपासून दोन वेगळे पुरस्थाणू होतात, एक छो व दुसरा पुष्प छो पुरस्थाणू दुसऱ्यापेक्षा मोठा असतो. नेच्यासारखेच रेत व रज करंडक या पुरस्थाणूवर येतात.

फांदीच्या बाहेरच्या पेशीत बाजूचे बांदीक कण असतात. कित्येकात ते इतके असतात की त्याचा उपयोग भोरी पस-व्याकडे व लांकडाना पुष्पवृद्धी करण्याकडे करतात. काही काहीत विपारी पदार्थांही तयार होतात.

(१) सुडलू कॅ—(Lycopodinae) या जातीत तीन भाग आहेत. लघुपर्णक (Lycopodium) वल्कपर्णक (Selaginella) व दोर्षपर्ण (Isoetes) बाहिनीयम अपुष्पवर्गातील इतर वनस्पतीतून यांना त्याच्या रहाणिवरून व त्यांच्या जननपेशीगुच्छाच्या बाडीवरून ओळखून काढितो येथे खोडाना व मुळाना दिवाद फांया फुटणे, व पानांचा अगदी साधा प्रकार हे त्यांचा अंतिम पिढीत विशेष आहेत. पहिल्या दोन वनस्पतींत खोड लांब असून पाने लहान असतात, पण दोर्षपर्णकामध्ये खोड लहान पणप्रमाणे असून पाने लांब व दामणासारखी असतात.

नेच्याप्रमाणे किंवा अथपुच्छाप्रमाणे यास पुष्कळ जननपेशीगुच्छ न येता प्रत्येक पानाच्या अक्षकोणात किंवा त्याच्या पुष्पाजवळ फक्त एक एकच जननपेशीगुच्छ येतो. जरी काही वनस्पतीत जननपेशीगुच्छ येणाऱ्या पानात आणि इतर पानात काही फरक नसतो तरी बहुतेकात त्याचा अगदी एक निरा-व्याच आकार असतो, अथपुच्छाप्रमाणे त्याच्या फाशाच्या टोकाची त्याचा एक गुच्छ बनतो.

पानांची तुलना करता याचे जननपेशीगुच्छ इतरापेक्षा पुष्कळ मोठे असतात व त्यावर पेशीच्या अनेक थरांचे कवच असते त्याच्यावर जाड त्वचेच्या पेशींचे कडे नसते. दोर्षपर्णेकामध्ये जननपेशीगुच्छाची त्वचा कुजते व जननपेशी बाहेर पडतात. परंतु इतरात त्यांना एक उभी धोर पडते, व जननपेशीगुच्छाचे दोन भाग होतात. लघुपर्णकाच्या जननपेशी एकाच प्रकारच्या असतात. वल्कपर्णक व दोर्षपर्णक यांच्या दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या असतात

(१) लघुपर्णक प्रकारातील बहुतेक सर्व वनस्पती जमीनीवर उगवणाऱ्या असतात, कांय भोव्या इतर दुसऱ्या झाडा वर उगवतात. या वनस्पती सद्यादीवर केंसळाकच्या जग जात पुष्कळ सापडतात. खोड बहुधा जमीनीसरपट असते. व वर फाया फुटतात. फाया व मुळे दिवाद असतात. खोडावर दाट पाने आलेली असून ती लहान असतात. टोकाशी तुल्याप्रमाणे जननपेशीगुच्छाची पाने असून ती जास्त रुंद व त्यांची टोके जास्त लांब असतात. इतर भागांदिशा तुल्यात पाने जास्त दाट असतात. प्रत्येक पानाच्या अक्षकोणात वरच्या बाजूस एक एक जननपेशीगुच्छ असतो. त्याचा आकार मिर-चीच्या किंवा कांग्याच्या जिवासारखा असतो. मध्यभागी एक चोर पडून त्याचे दोन भाग होतात. व जननपेशी बाहेर पडतात. जननपेशी एकाच तऱ्हेच्या असतात. पुरस्थाणू बहुधा जमीनीखाली असतो. कित्येकदा त्याचा काही भाग वर येतो व कित्येकांत तो सवध वर असतो. वर असलेल्या भागांत हरिद्रव्य असते, बाकीच्यात नसते त्यांना खालच्या बाजूस मुळसारखे तद् असतात व वरच्या बाजूस सयोगिक इमिये येतात. पुरस्थाणूचा आकार कित्येकदा वेगळ्यासारखा असतो तर कित्येकदा मुळ्यासारखा किंवा गाजरासारखा निमुळता व लांब असतो. रेतकरंडक जवळ जवळ पूर्णपणे बाजूच्या पेशीत गाडलेला असतो रजकरंडक वर असतो सयोग्यापासून झालेला पाने काही वेळ पुरस्थाणूवरच वाढतो व पूर्ण वाढ झाल्यावर मग स्वतंत्र होतो. त्याला एक नेच्यासारखा पाय असून दुसराही पायासारखाच प्रलंब (Suspensor) म्हणून एक भाग असतो.

(२) वल्कपर्णक यांत पुष्कळ प्रकारच्या वनस्पती येतात या बहुतेक सर्व जमीनीवर पसरणाऱ्या आहेत, तथापि काही वर उगवाही वाढतात. कित्येक कसाच्या तरी आघाराने वेगळ्यासारखा वर जातात. यांच्या कोणास दिवाद फांया फुटतात. जवळ

अवळ लघुपर्णकासारखीच याची रहाणो आहे. यांना बारीक बारीक बल्काप्रमाणे पाने असतात. अशा पानांपेठोरच दुसरी मोठी व रुंद पाने येतात. प्रत्येक पानाच्या बुधाग्रक एक लहानसे अगदी पातळ आच्छादन येतं हें या जातीचे विशेष लक्षण आहे. खोडाचे जेथे दोन विभाग होतात त्या ठिकाणाहून एक लांब पारब्याच्या तत्प्रमाणे कांदी निघते, व जमीनीत जाते. ही कांदी खोडाचाच एक प्रकार आहे. हिला पाने येत नाहीत, व जमीनीत गेल्यावर तिला मुळें फुटतात. मूळ कांदी तोडून टाकिल्यास हिला पाने येतात.

कांदीच्या टोकाशी नुरा येतो. त्यातील प्रत्येक पानाच्या अक्षकोणात एक एक जननपेशीगुच्छ असतो. जननपेशी दोन प्रकारच्या असतात. स्त्रीजननपेशी चार चार मिळून एक एका जननपेशीगुच्छामध्ये असतात, पुरुषजननपेशी पुष्कळ सापडतात. जननपेशीगुच्छांना बोर जाऊन ते फुटतात व जननपेशी बाहेर पडतात पुरुषजननपेशी गुच्छ फुटल्याच्या अगोदरच त्यात वाहू लागते. तिच्यात पेशीविभाग होऊन एक जलिसूक्ष्म अशा पुरव्याणु येतो व त्यावर रेतकरंडक तयार होतो. याच्यात पुष्कळ रेतपेशी होतात. यांना केंसासारखे तद्र असतात. स्त्रीजननपेशी क्रियेकदा जननपेशीगुच्छामध्येच वाहू लागते. जननपेशी फुटून पुरव्याणु थोडा बाहेर येतो. यावर तीन रजकरंडक येतात उपयोग झाल्यावर गर्भ वाढतो. त्याला पाय असून लघुपर्णकाप्रमाणे दुसराहि प्रलवक म्हणून भाग असतो. या वनस्पती रानात पुष्कळ सापडतात.

(३) दीर्घपर्णक या वनस्पती पूर्वीच्या काळी पुष्कळ होत्या. त्यापैकी इल्ली एकच अस्तित्वात आहे हिचें खोड लहान गड्यासारखे असून द्विपाद काढा फुडणारे आहे. काढा व थोड जमीनीरुपट असतात. पानाचा एक छुपण वर येतो. पाने लांब, दाभगासारखी व कडक असतात. त्याच्या बुधाशी आतोल बाजूस एक लांब पाच असते. तीत जननपेशीगुच्छ असतात. बाहेरच्या पानात स्त्री व आतील पानात पुरुष जननपेशी सापडतात. खोडास सवर्धक पदर (Cambium) असतो व त्यामुळे उपवाढ होते. बल्कपर्णकाप्रमाणेच याच्या पानास एक लहान पातळ आच्छादन येत पुरुष जननपेशीहि बल्कपर्णकाप्रमाणेच अगोदर वाहू लागते व तिच्यात सूक्ष्म पुरव्याणु उत्पन्न होऊन रेतकरंडक येतात रजकरंडकहि तसेच वाढून गर्भ तयार होतो. याला पाय असतो परंतु लघुपर्णक व बल्कपर्णक यांच्या प्रमाणे याला दुसरा भाग प्रलवक हा असत नाही. ऐवढाच बायतीत ही वनस्पति मुद्रलक जातीतील इतराहून थोडी भिन्न आहे.

प्रस्तराभूत अपुष्प वनस्पती.—पूर्वीच्या काळातील कांदी वनस्पती व प्राणी वगैरे भूकपात अगर अन्य कारणांत पृथ्वीच्या पोटात गारले गेले. त्याच्यावर जमीनीच्या बरील घरांचा दाब पडून दगडावर, कोळशावर वगैरे त्याचे ठसे उमटले गेले, तर क्रियेकांचे भागच स्वतः दगडा-

प्रमाणे बनले, या सर्वांना प्रस्तराभूत पदार्थ अशी संज्ञा आहे. अशा प्रस्तराभूत वनस्पती पुष्कळ सापडल्या आहेत. यांच्या वरून पूर्वी कोणत्या वनस्पती कशा प्रकारच्या होत्या व इल्ली त्या अस्तित्वात आहेत किंवा नाहीत, असल्यास त्या तशाच आहेत किंवा त्यांत काही फरक झालेला आहे वगैरे माहिती मिळते. या प्रस्तराभूत वनस्पती पृथ्वीच्या आवरणाच्या कोणत्या घरात सापडतात त्यावरून त्या अजमाती केल्या जायत होत्या याचें अनुमान भूतारशास्त्रज्ञाना करिता येतें. यावरून प्रथम कोणत्या वनस्पती होत्या, नंतर कोणत्या आल्या, त्यांत फेरबदल काय व कसे झाले वगैरेचें ज्ञान आपणांस होतें

अपुष्पवर्गातील अशा प्रस्तराभूत वनस्पती पुष्कळ उपलब्ध आहेत. परंतु स्वायुर्वर्ग आणि बाहिनीमय अपुष्पवर्ग यांतील मधला दुवा काही अजून सापडलेला नाही. बाहिनीमय अपुष्प वर्गात मात्र पुष्कळ नवीन वनस्पतींची भर पडली आहे, व त्यामुळे इल्लीच्या वनस्पतींचें वर्गीकरण बरोबर करिता येतें. जेथे व अनाष्ट्रबोज वर्ग (Gymnospermia) म्हणून एक अपुष्प वर्गाचा भाग आहे तो, याच्या मधल्या जागेतील काही वनस्पती सापडल्यामुळे अपुष्पापासून लघुष्पापर्यंतच्या दुवा सापडला असें म्हणण्यास हरकत नाही.

स्वायुर्वर्ग.—या वर्गातील वनस्पती अतिशय नाजूक असल्यामुळे त्या अस्मिभूत स्थितीत जाल्यास अयोग्य आहेत, यांमुळे त्याच्यातील काही जातीचे अवशेष सापडत नाहीत. पण यावरून त्या वनस्पती त्या वेळीं अस्तित्वात नव्हत्या असें मान अनुमान काढता यावयाचें नाही. अगदीं खालच्या सिलुरियन घरात काही पाणकेश सापडतात. परंतु हे कोणत्या प्रकारचे आहेत, याचा इतराशी कोणता संबंध आहे वगैरे ओळखता येत नाही. सायकोनेल म्हणून हिच्या पाणकेशात एक प्रकार आहे त्यापैकी काही वनस्पती अगदीं पहिल्यापासून सापडतात. त्यानंतर काही काळांनं तांबड्या पाणकेशातील सापडतात. एकपेशीमय वनस्पतीत द्व्यंजीवर बांधीचे कण असलेली त्वचा असते त्यामुळे त्या चापण्या राहिल्या आहेत त्यापैकी कांदी तर हल्ली अस्तित्वात असलेल्या वनस्पतीपैकी आहेत. याचें फरचेपर “क्रियेगुरू” नांवाची माती म्हणून प्रसिद्ध आहे त्यानंतर कांडासारीका पुष्कळ सापडते. सूक्ष्मजंतू या वनस्पती बहुधा अगदीं प्रथम कालापासून कुजगाच्या सेंद्रिय पदार्थावर असल्या. कर्वेजनक (Carboniferous) कालापासून मात्र त्या दुसऱ्या वनस्पतीच्या अवशेषात असलेल्या सापडतात. अविभाजितालिम व विभाजितालिम वनस्पतीपैकीहि कांदी त्या वेळेस होत्या व शिळाबल्काचे अवशेषहि याच वेळेस सापडतात.

ही बाब व ये—यातील अवशेष फार कचित् सापडतात. जे कांदी सापडतात ते सर्व कर्वेजनक काळापासून पुढे आहेत.

वा हि नी म य अ पु ष्ट व र्ग —यातील अवशेष जग-दी प्रथम कालासतून सापडतात. पण कवैजनफळाची सर्व पृथ्वीवर जणू काही याचीच सात्राज्य होते जसे दिवसें त्या वेळेस जेवढ्या वनस्पती जमीनीवर होती त्या सर्वांनी याची सगल्या जास्त होती, व याचा पूर्ण विनासही याच वेळेस झाला होता. जसे जसे अनाहत व प्रच्छन्न बीजवर्ग (Gymnosperms and Angiosperms) अस्तित्वांत येऊ लागले तसे तसे याचे महत्त्व कमी कमी होऊ लागले.

(१) अश्वपुच्छे —याची हद्दी एकच जात आहे पण त्या वेळी याच्या अनेक जाती होत्या. प्राणिपूर्वकापासून या सापडतात. याची रचना साधारणतः हत्तीच्या सारखीच होती. परंतु त्याचा आकार फार मोठा असे. कित्येक तर १०० फुटापर्यंतहि वाढत. वाढावावर लांब लांब काढा वतुंजसार येत असत व घोडावर एक न्वचा असून त्यात उपवाह होत असे. पाने लांब पातळीसारखी असून धुव्याचीं एकपेनाशीं चिकटून त्यांचे घोडावर आच्छादन होत असे. अगदी पूर्वीच्या काळी त्याचे द्विपाद विभाग होत असत. नुत्यातील रचना काहीत हद्दीसारखीच होती पण पुष्कळात जास्त भागवडीची असून दर दोन पानामध्ये एक बलरणी (Scale) असे. निदान काहीत तरी जननपेढी दोन प्रकारच्या होत्या.

(२) मुडले —यातील पुष्कट प्रकार प्राणिपूर्व काळापासून होते यांना फाद्या व फुटता त्याचीं रोंडे यावाप्रमाणे उच व जाड वाढत असत. या वनस्पती कवैजनक काळी असत. यांना लांब पाने असून तीं झडून गेल्यावर घोडावर त्यांचे बण पडत. दुसऱ्या एका प्रकारात त्यांना द्विपाद फाद्या फुडत व त्याची उंची १०० फुटापर्यंत वाढे. यांना दोन प्रकारच्या जननपेढी असत. याशिवाय मुद्रलकें व अश्वपुच्छे यांच्या दरम्यान एक जात सापडते. काहीत वियांसारखा एक अवयव सांपडतो.

(३) जेचे —कोशाच्या काठी याचा पूर्ण विकास झाला होता. पानांच्यापैकी असूळ जलवर्ती व पर्णगुच्छक स्थलवर्ती जाती यांच्या काळापासून दिसतात.

मुद्रलकें व अश्वपुच्छे हे काहीनिमय अपुष्पाचेच प्रकार खरे परंतु त्यात त्याचा जास्त विकास झाला नाही, जेव्हात मान झाला. त्याच्या पासून बी उत्पन्न करणाऱ्या वनस्पती झाल्या. अगदी पूर्वशालीन अनाहत बीजवर्ग आणि नेचे यांच्या मध्ये एक जात होती. ही कवैजनक काळी फार महत्त्वाची होती. तिची साधारण रहणी बरचसा नेच्यासारखी होती परंतु तिचा दोन प्रकारच्या जननपेढी येत थ्री जननपेढी अनाहत बीजालास सापडली (Cycadaceae) या जातीच्या वियांसारख्या असत परंतु त्या सापडलीप्रमाणे विविष्ट फुलोन येत नसत अशा तऱ्हेने अपुष्प व सपुष्प वर्गातील दुये प्राच्या काळाच्या वनस्पतीत सापडतात.

८. या. देव.

अपेनाइन्स—ही पर्वताची राग इटलीच्या मघोनथ आहे पूर्वी आपेनाइन्स हे नाव फक्त उत्तरेकडील ओळीसच देत असत परंतु अलीग्ने येाने एम्बर रागेचाच बोध होतो. अर्वाचीन भूगोलवेत्ते या पर्वताचे, उत्तर, मध्य, व दक्षिण अपेनाइन्स असे तीन भाग करतात.

उत्तर आपेनाइन्सचे पुन्हा लिगुरियन, टस्कन व अत्रियन असे तीन भाग आहेत. लिगुरियन कासिसाघाटापर्यंत, टस्कन तेथून पुढे टायबरच्या उगमस्थानापर्यंत व अत्रियन पुन्हा कागळी घाटापर्यंत. ही उत्तरेकडील ओळ प्रथम जिनीआच्या आघातास समांतर असे वळण घेऊन नंतर पूर्व व आग्नेय याच्यामधील दिशेचे अवलंबन करून किनाऱ्यास समांतर अशी गेलेली आहे. अशा तऱ्हेने ही पर्वताची ओळ इटलीत आडवी पसरली आहे उत्तरेकडील लिगुरियन ओळीपासून पन्नाचदा नद्या पो नदीस मिळतात परंतु दक्षिणेकडील नद्या मुळीच महत्त्वाच्या नाहीत. टायबर नदीचा उगम अत्रियन ओळीत आहे. लिगुरियनचे मॉन्ट ब्यू ह शिखर ५९१५ फुट उंच आहे टस्कनचे शिखर मॉन्ट सिमोन (५१०३ फु.). प अत्रियनचे शिखर मॉन्ट नीरोन (५०१० फु.). या ओळीमधून आपणाव्याचे बरेच पाटे गेले आहेत. जिनीआपासून हॉनोच्या फाव्यावर एक ५ मैलाचा योगदा आहे. टस्कनच्या रांगेत पश्चिमेकडे रानिज व रसायनिक पदार्थ सापडतात. हे याच्या इतर कोणत्याहि भागात आढळून येत नाहीत.

मध्य अपेनाइन्स ही प्रमुख ओळ असून बरोब लांब आहे. शिखरे—मॉ. व्हेटोर. (८१२८ फु.), मॉ. व्हेलिनो (८१६० फु.), मॉ. व्हेमो (९१७० फु.). पश्चिमाहिनी नद्यात नीरा ही प्रमुख हाय. रोमजवळील ज्वालामुखीपर्वत टायबर नदीच्या योगाने मध्यरागेपासून तोंडले गेले आहेत.

दक्षिण अपेनाइन्समध्ये लहान पर्वतांचे धरे मिटून तीन समांतर ओळी झाल्या आहेत. पूर्वकडील मॉ. मॅगानो भुविर व येवढसच्या आसपासचे ज्वालामुखी हे मुख्य रागेपासून बरेच अलिप्त आहेत. मॉ. बोमिनो (७३२५ फु.) ह सर्वात उंच शिखर आहे. चिकारोच्या मैदानजवळच चुनखडोचा भाग संपून आनाइटच्या मागास सुरवात होते कॅलेब्रिया पर्वत हे याचे नांव होय.

अपेनाइन्स पर्वतावर जंगल आहे. प्राचीनकाळी हें पार दाट असून पाइन, ओक, बीचवुड बगैरेची येथे समृद्धि असे. लाहगे येथे बरेच सापडतात परंतु अखले हट्योम पडत नाहीत. अत्युच शिखरे वर वरपर हिममय असतात. रानिज पदार्थ जरी येथे उत्पन्न होत नाहीत तरी द्रवरूप रानिज पदार्थाचे व फाम फाष्पाचे धारे ही मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

अपेनाइन्स व आल्प्स या दोन पर्वतांच्या ओळी सलग आहेत परंतु आल्प्सच्या कडेचा आपेनाइन्सशी कोहीच संबंध दिसून येत नाही. मॅनकॅनिची फझा (हेथील खडबंथे वर) जिनीआचे आसतापर्यंतच असल्याचे दिसून येत.

शास्त्रसमर्थे उपाग्रमाणे, ज्याच्या चिपा काढता येतील असे पेंड-
दार राखून आढेत त्याग्रमाणे ते अवेनाइन्सच्या दक्षिणेकडून
गोंकाखेरीज इतर कोठेहि दिसून येत नाहीत. अवेनाइन्समध्ये
मध्ययुगीन किंवा द्वितीयावस्थाक (मैसोझीक) व तृतीयावस्थाक
(टर्शरी) घराचाच अधिक भ्रमण आहे. एयुथन आन्पुस
मधील प्राचीन राखडाच्या घराचे अवशेष ठरून किनाऱ्यावरील
वेडांत, सिसरो भूशिरात २० ठिकाणी सापडतात. परंतु अवेना-
इन्समध्ये त्याचा पूर्ण अभाव आहे. दक्षिण अवेनाइन्समधील नव-
प्रभात (एओसीन) घरावरून तृतीयावस्थाक घराचे वेडी पेंडदार
राखडाच्या घराची चांगली समृद्धि असली पाहिजे असे वाटते.
टिन्हेनियन समुद्राचे जागी तृतीयावस्थाक काळी असे राखडाचे
घर अक्षय्यारा केंद्राकडे प्रदेश होता असे अनुमात नियते.

कॅलेनिया खेरीजकरून अवेनाइन्समध्ये पुढील घराचा
समावेश होतो. निस्तर (ट्रिआसिक), ज्युरीन (ज्युरासिक),
सितोपल (क्रेटॅसियस), नवप्रभात (एओसीन) व नवपूर्व
(मिओसीन). एओसीन घराचे काळात घरावर घर चढून
पर्वताची रांग तयार झाली, समुद्र उथळ झाला व हे घर
कॉम्प्लेक्सिटिक राखल्यानी असे बनले. अशा तऱ्हेने घरा-
वर घर चढून याची उंची कोरक वाढली व अनेक तळी उत्पन्न
झाली. द्वितीयावस्थाक व तृतीयावस्थाक घर समुद्रात गडप
झाले ह्या पर्वतावर बर्फाचे डोंगर नाहीत.

अपोलोनिथा—या नावाची तोसाढून जास्त गाहेर आहेत
त्यात अतिशय महत्वाचे म्हणजे इलोरीया मधील अपोलोनिथा
होय. हे ऑस (Aous) च्या दक्षिण तीरावर असून कॅरि-
न्थिअनानी बांधले आहे. मॅगिडोनच्या फिलिपशी झालेल्या
लढाईत हे एक महत्वाचे लष्करी ठाणे होते. या शहराची
बाबत आणि तत्त्वज्ञान या विषयातहि बरीच ख्याती होती.
रोमचा ऑगस्टस येथेच निवृत्त असे. दुसरे एक याच नावाचे
शहर काळ्या समुद्राचे किनाऱ्यावर प्रेसिआ प्रांतात आहे येथे
एक अपोलोचा मठ पुतळा आहे

अप्यव्यादीक्षित—हा जातीचा ब्रम्ह ब्राह्मण होता.
कांची नारायणा आग्नेयी दिशेस आदिमाल्यनामक भद्रशांती हा
रहान असे. याच्या नापाचे नाव नारायण दीक्षित असे कविचरि-
त्रकारानी दिले आहे. (ऑक्सेट-कॅटलोगस कॅटलोगोरम रंगराज
असे देतो.) शालिवाहनाच्या पंचरात्र्या शतकात विजयानग-
रच्या कृष्णदेव राजाच्या कारकीर्दीत हा होऊन गेला याचा
इतिहास अग्रा आडव्यांनी की याने आपल्या वयाच्या बाराव्या
वर्षी वेदशास्त्रावरून मुक्कूत शास्त्राभ्यासाले अरंभ केला, व हें
अध्ययन समाप्त झाल्यावर तांकर वेदांताचेहि मनन केले
हा घरा वेदशास्त्रसंपन्न, सदाचारशील आणि निर्मल बुद्धीचा
असल्यामुळे शैवात व वैष्णवात भाव्यत गम्य असे.

यास याचका तीन होत्या व तिघांचे मिळून ११ मुलगे होते.
याने आपल्या भर उमेदीत विन्येक समात जाऊन न्याय
परी विषयात व मुत्पत्येकरून विन आणि विष्णु यांच्या

साम्यदर्शनात महान महान पंडिताशी वाद केला, आणि
त्यांचे मत राखित केले, तेथेकरून चद्रगिरी येथील राजा
व्यकटपति रायडू याची यावर मोठी भक्ति वसली, व त्याने
याचे सर्व कुटुंब आणि विद्यार्थी याच्या निवांदाकरिता यास
मोठ्या उत्तराचाची जमीन इनाम करून दिली. तिच्यावर हा
स्वस्थपणाने निवांदा करून विद्यार्थ्यांस पढवू लागला.

पुढे याने विन्येक ग्रंथ लिहिले ते येणप्रमाणे. तीस अध्या-
याचीं शिवस्तुत चंद्रिका; बीस अध्यायांचा शिवतत्त्वविवेक;
या जपतास परम कारण एक शिख, अशा तात्पर्याची शिव-
मण्डीपिका; शिवकणांमृत, पंचरात्रागमस्तखंड; सत्ता-
धीस पटलांचा वीरशैवनामक ग्रंथ, शतश्लोकी आत्मार्पण ग्रंथ;
रामायण सारस्वत, आणि नामसंह्रदमाला व शब्दप्रकाश हे
दोन कोश, यात आरंभीचे तीन ग्रंथ क्रियेक यज्ञ केल्यावर
लिहिले असून बाकीचे सारे सांगून लिहिले आहेत.

आत्मार्पण ग्रंथाविषयी असे सांगतात की, तो करण्यासाठी
याने भगोदरपामून धोंड्याच्या निया खाण्याचा क्रम चालविला
होता. कारण घर्माघिपनी विचार करण्यास अनुकरण फार
निर्मल पाहिजे व ते साक राखण्याची शक्ति या वनस्पतीच्या
अंगी आहे, म्हणून तिच्या योगाने जे जे यास स्फुरले ते ते
याने लागलीच चार केपकांकून लिहिले. या ग्रंथाविषयी
दक्षिण हिंदुस्थानातील सर्व लोक पराकाष्ठेचे आश्चर्य करितात
ह्वाता तो उत्कृष्ट ज्ञान आहे.

अप्यव्यादीक्षित त्रिचनपत्री, तंजावर आणि मदुरा इत्यादि
ठिकाणच्या राजास वेदाभ्यास गेला असता तेथे त्यांनी याची
विद्वत्ता व बुद्धिमत्ता पाहून पुष्कळ बक्षिसे देऊन प्रोत्साहन
दिले. त्यावरून याने वेदात, न्याय व अलंकार इत्यादि विष-
यावर ८४ ग्रंथ लिहिले. त्यात कुलकमानंद व चित्रमोनासा हे
दोन अलंकार विषयावरील ग्रंथ उपलब्ध आहेत, “प्रबोध
चंद्रोदय” हा ग्रंथ दीक्षिताचा नसावा असे आधुनिक डॉ.
फ्रेन्डसारखे पंडित मानतात. “नीलनटविजय” हे चंद्रकाव्य
दीक्षिताचा नाव नीलनट याने लिहिले (डॉ. ह्यूटचेस रिपोर्ट
ऑन सस्कृत यॅनसकिप्टूम न. २ पा ८) इतिवार्तिक,
रत्नपरीक्षा व सिद्धांतलेख हे वेदांत विषयावरील याचे ग्रंथ
प्रसिद्ध आहेत. शिवाय मध्यमुलकणीचपेटिका, मध्यमत-
कुठार, रामानुजसतविभ्रत, दशकुमारचरितसुशेखर इत्यादि
याचे अनेक ग्रंथ आहेत. “बहुमतिचिन्मनविलास” नावाचे
याने जे नाटक रचिले आहे ते व “बहुमतिचिन्मनवीर्य” एवंच
असावे. (स्टेन कोनो-इंडियन ट्राम्पा).

हा मोठा नैतिक व स्वधर्मतत्पर असल्यामुळे याने कावेरी
नदीच्या तीरी अनेक यज्ञ केले व पुन. विद्यार्थ्यांस पढवीत
स्वस्थ राहिला. याकडे जो जो कोणी मनुष्य येई त्याजवळ
हा शिवाजीच स्तुति करी व तद्विषयक सिद्धांत त्यास मोठ्या
आल्हादाने सांगून जे याच्या त्याजपुढे म्हणे ते असे —

मुरारीच पुतारीच न भेद. पारमार्थिक ॥

तथापि मामकी भक्तिधरचूडे प्रभावति ॥ १ ॥

अर्थ—विष्णु आणि शिव या दोघांत दास्तविक दृष्ट्या काही भेद नाही, तथापि मामकी भक्ति चद्रोखार जो शिव र्माच्याकडे धांववे.

याचद्वल एक आट्यायिका सांगतात की, हा एकदा विष्णुमंदिरां दर्शनास गेला, व तेथें " साताकार भुजगधनन पचनाम धुरेस विधाधार गगनसदृश मेघवर्ण शुभांग ॥ लक्ष्मीकांत कमलनयन योगिभिर्ध्यानगम्य वदेविष्णु भवभय-हर सर्व लोकांश्चन " असें ध्यान म्हणायवाचें विसरून "ज्ञात पदासनस्थ शशधरमुकुट पंचवक्त्र त्रिनेत्र शूल वज्रच सन्न प्रशमभयद दक्षभागे बहत ॥ नाग पाशाच पटां प्रलय हुतवह सोवुश बामभागे नानालकारमुक्त रक्तकिमणिनिभ पार्वतीश ममामि " असें म्हटलें. तेणें म्हणून देवळातील विष्णुमूर्ति अदृश्य झाली व त्या जागी शिवप्रतिमा प्रगटली. परंतु लोकांच्या दृष्टीस असें पडल्यावर, त्यांनीं ती गोष्ट येऊन यास बळविली. तेव्हा यानें विष्णूचें ध्यान पुन म्हणून पूर्वेत विष्णुमूर्ति प्रकट वेली दुसरी एक आख्यायिका अशी आहे की, एकदा साताचार्य नामक द्वैत वेदाती व वैष्णवपंथाचा एक मोठा गुरु भ्यंकटपतिरायाच्या दरबारी वाद करू लागला असता यानें त्याचा पराजय करून टाकला. त्यावरून साताचार्यानें याची हाडवैर बांधून हा राज्याच्या नगतातून निघून आपल्या गावीं झाला असता मार्गात यावर मारेकरी पडले. परंतु ते यास येऊन गांठसात, तीं मथेंच कोणी वीरपुरुष प्रकट होऊन त्यानें त्यास पिटावून लाविल व हा आदल्या घरी येऊन सुखरूप पोहोचला. ही गोष्ट राजास कळल्यावर त्यान दोक्षिताचा अमृत्यवस्राभरणानीं सत्कार करून ताताचार्यांचा अतिशय विचार केला.

वाही दिवसांनीं दीक्षित महायात्रेस गेले, व तेथे त्यांची जगनाथ राय पंडिताची गांठ झाली त्रिस्वळीची यात्रा झाल्यावर परत गावीं आले असता पुढ पारमार्थिक विषयावर त्यांनीं संस्कृतोत पद लिहिलीं त्यातील एक असें आहे

मद्गैवाह किल सद्गुरो रूपया ॥ १ ॥ मद्गैवाह मद्गैवाह ॥

संस्पृशाननत धनोह ॥ दयारूप भासातीत ॥ हेतुविराज गुगम स्वरूप ॥ मद्गै ॥ १ ॥ मायाऽपेया जीवैश्वरयो ॥ सर्वोपां चाधिष्ठान ॥ सर्वोतीत सज्जोतरयो ॥ सच्चिखण्डमय पूर्ण स्वरूप ॥ मद्गै ॥ २ ॥ मेदामेदो भयविवर्जित ॥ सर्व-द्रष्टा सखिमयोह ॥ भगवदरादोय मिद ज्ञान दीक्षितसूत्रो गंतमज्ञान ॥ मद्गैवाह किल सद्गुरो रूपया ॥ ३ ॥

या पदावरून भगवत्पूज्यपाद जे दारकराची त्याच्या पिढ्या-सापिण्याची याची तानीं साडेकी कीती दड होती व उषळ दिसून येतें

पुढ दीक्षित अक्षय्य कार्यावास करण्याच्या हेतूनें तयारी करू लागले. परंतु ग्रामस्थानीं इशदेश सोडून जाऊ नये असा

वाग्रह केल्यावरून मूळ आचार्यांची जन्मभूमि अं चिदंबरूत तेथें जाऊन ते राहिले, व आपला सर्व वाळ तेथें त्यांनीं स्वधर्मांकरणात घालविला. दोक्षिताजकळ रक्तिकाची पांच शिवलिंगें होती त्यातील त्यांनीं माहणास २, पुतण्यास १, मुलास १ येणेप्रमाणें देऊन एकाची चिदंबरू येथें स्थापना केली, पुढें शोण्याच काळानें ते आपल्या घराच्या १० व्या वर्षी चिदंबरू येथें मरण पावले. [आधार वाक्यः—कविचरित्र, अर्वाचीन कोश. ऑफिस्टया कयाटलाग पयरे लेखांत दिलेले.)

अप्यर—हा विद्यात तामिळी गूढवादी वधि सातव्या शतकात होऊन गेला. महलनीरियर हें त्याचें आईबापानीं दिलेलें पाळण्यातील नाव होतें. कुडलोर जिल्ह्यात थिरभुर या गांवीं वेळाला जार्तीत महलनीरियरचा जन्म झाला. थिरथव थिर गांवाची वाला एक वडील बहीण होती. तिचें एका सुभेदाराबरोबर लग्न झालें होतें पण लग्न होण्यापूर्वीच तो लडाईत पडला. याच अवधीत तिचे आईबाप वारले तेव्हां अतिशय दुःखी होऊन तिनें अग्निप्रवेश करण्याचा निश्चय केला पण भावाकडे—महलनीरियराकडे—लक्ष देऊन कैवल्य त्याला समाळण्याकरिता ती मागे राहिली.

यावेळीं जैनसंप्रदायाची चवती कमज होती. महलनी कियर मोठा झाल्यावर त्याच्या मनांत आध्यात्माविषयी विचार पोळू लागले व त्यानें होऊन म्हणा किंवा कोणी जैनमिथुनें त्याला भुलविलें म्हणून म्हणा, त्यानें जैनधर्मा अंगोकारला व त्याचा गहन अभ्यास केला, तो इतका की पादलीपुनांत जेनांनीं त्याला आपला गुरु केले.

व्याकरिता आपण दारुला दड साहून पुन्हां संसारांत पडलों तो आपला भाऊ भट्ट होऊन दूरदेशीं गेला हें पाहून थिरथवथिरथरच्या कोमल अत रूपास घरका वसला व ही आपलें गांव सोडून थिरथरक (कुडलोर जिल्हा) या क्षेत्राला जाऊन राहिली इकडे महलनीरियर पादलीपुनात मोठया आनदांत होता. त्याला घरची किंवा बहिणीची आठवणहि होत नसे पण पुढे दिवशीं त्याची, भयंकर पोटाशूल बटून, प्राणवृत्ति अवस्था झाली त्याच्या जैन सहवास्यानीं पुष्कळ ऊपाय केले पण व्यर्थ. शेवटी आपण जगत नाहीं असें पाहून त्याला आपल्या बहिणीची आठवण झाली व तिला भेटण्याची इच्छा घरून त्यानें तिला दक्षिणेंत बोलावणें पाठविलें. पण या मानी वज्राल कुमारीन मी कोणत्याहि जैन मंदिरांत पाऊल घालणार नाही, किंवा जैनांचें तोंड पाहणार नाही अशा उलट निरोप घाडिला, तेव्हा महलनीरियर तसाच जैन परिवार, वलें, चिन्हें बगैरे फेकून थिर थरकला धांवत गेला व त्यानें आपल्या बहिणीचे पाय धरिले पुढ अशा रीतीन पुन्हा धर्मांत केल्यावर त्याची व्याधि गेली व तो कदा थिरथक बनला.

त्यावेळच्या जैन पाठशालांने आपला जैन धर्म अप्सरनें दाखून दिव्याचें ऐकून त्याचा आतोनात छत्र चालविला. अप्सर या छत्रात न घुमानता सदोदित शिवमहिमा गात असे. पुढें राजानें फडावून स्वतःच शिवदीक्षा घेतली. नंतर अप्सर यात्रेला निघाला त्याला वाटेत अप्सुची, सुंदर वगैरे समकालीन ब्राह्मण साधु भेटले, त्यानीं या वेदाळ संताला बरोबरीनें दणविलें. मधुरेच्या पांजरागाला जैन धर्मापासून परावृत्त करणारा त्यावेळचा मुन्नाळ साधु सुवदर मरुनीकियाला "अप्सर" (तामिळी अर्थ-पिता) या नांवानें होव्या भादराने सुवोषित असे. त्यावरून माला "अप्सर" हे नांव पडलें. अप्सर बऱ्याच ठिकाणीं हिंदूला व त्या त्या ठिकाणच्या देवतांना उद्देशून त्यानें अनेक स्तोत्रे लिहिली व सेवार्थी पुण्यकुंड येथें कायमचा जाऊन राहिला. शतकाळी अप्सरचें वय वरेंच होतें.

अप्सरसंपूर्ण घन्याच कथा प्रचलित आहेत. तो जवळ (देवळातील गवत काढण्याकरिता) पावडें पाडणीत असे असें सांगतात व त्यामुळे तिलोन व दक्षिण हिंदुस्थान यांत सांपडणाऱ्या अप्सरच्या अनेक मूर्तीत पावव्यासारखे कांही दाखविलें असतें अप्सर हा एक तामिळ शेतकरी असल्यानें त्याच्या काव्यांत गूढवादाबरोबर सामान्य मजुराचें चित्रहि दृग्गोचर होतें. अप्सरनें केलेल्या सुमारे तीनशें कविता आहेत. इतर तामिळी कवींच्या प्रमाणे अप्सरच्या काव्यातहि शिवभक्त्य आगमानीं वर्णिलेलें आढळत. दक्षिण हिंदुस्थानात त्यावेळीं जो नवीन आदिशंभूवादाचा पय उदयास येत होता त्याला अप्सरच्या कवितांमुळे बरीच मदत झाली, त्याचप्रमाणें रहस्यमय धर्माचे बोल आपल्या कवितांच्या द्वारे अप्सरनें लोकाना ऐकविले, व त्याची गाठ व व्यापक तत्वे त्याच्या निदर्शनास आणिली.

अप्याशास्त्री-यांनीं 'लवलीशरीर' आणि 'सारसतादं' नावाची नाटके लिहिली. शिवाय "अप्याशास्त्रीवाद्यर्थ" आणि "चिदरवादाः" हे प्रथ लिहित्याचे उद्देश आढळतात [Rice. P. 264, 268, Oppert II. 3492, Burnell, 1209]

अप्सर — या काव्यनिक भोग्य त्रिया स्वर्गांत वास करितात व देवादिकांना आणि पुण्यवतानां मुख देलात असा सर्व धर्मीयांचा समज अनादिकालापासून आहे मानवानां जादरीभूत असा देवादिकानाहि परमपुण्याईनें मानवानां प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गांत या भोगमगना लागतात ही रूपनर सुखलोलुप मानवी दोषयातूनच निघाली असली पाहिजे असे. कारणमीमांसा पारशी न देता भारतीय व भारतीयतर अप्सराविषयीं रूपनर कडे घडू.

भारतीय — अप्सरा हा शब्द वैदिक वाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं आला असून तो नेहमी गंधर्व या शब्दाशीं जोडून येतो. अप्सरा या त्रिया असून त्या देवाच्या उपभोगासाठीं असत त्यांचा एक कायमचा पति नसे. ऋग्वेदात (१०,

१२३, ५) 'आपल्या जारापुढें हस्तमुखानें येवारी' असें अप्सरेचें वर्णन आलें आहे. ऋग्वेदातहि अशा प्रकारचें वर्णन आलेलें आहे अथर्ववेदांत अप्सरांच्या सचर्ची जास्त माहिती घालेली आढळते त्या जळात कोटा करणाऱ्या असत या अर्थी अप्सरा या शब्दाची व्युत्पत्ति सायणांनीं ऋग्वेद भाष्यांत दिली आहे अप्सरा कामविकारांनें दुस्न्यानीं मोह पाडणाऱ्या आहेत (अ. १३, १), अप्सरा नृत्य करणाऱ्या असत (अ. ३७, ७), त्या नर्तांत विहार करणाऱ्या असत (४. ३७, ३), अशा प्रकारचे उल्लेख अथर्ववेदांत आले असून ज्या ठिकाणीं प्रस (क्षोपाळे) आहेत तेथे अप्सरा जावोत (अ. ४. ३७, ४), कुत्रांनीं युक्त अशा अप्सरा (अ. ११. ११, १५), अथेहि उल्लेख आढळतात यासचर्ची जास्त वैदिक माहिती वेदविया विभागात (पा. ३४१) सांपडेल महाभारतांत अप्सरांचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आला आहे. देवर्षी कश्यपापासून प्राचिला रंभादि अप्सरा झाल्या असें संभवर्षांत (म. भा. १. १५५) सांगितलें आहे. याची कामगिरी म्हणजे देवाच्या सभेत नृत्य व गायन करणे आणि कोणी एखादा तपोनिष्ठ तीव्र तपाचरण करीत असेल तर त्याला गृहार चेष्टांनीं मोहित करून त्याला तपाचरणापासून परावृत्त करायचाच. अशा प्रकारें त्यांचें वर्णन महाभारतात व इतर पुराणांत आलें आहे अप्सरांचे अनेक गण आहेत त्यामध्ये दैविक व लौकिक असे दोन भेद आहेत दैविकांमध्ये दक्ष व लौकिकांमध्ये चवतीस अप्सरा आहेत असे एके ठिकाणीं म्हडलें आहे. उर्वशी, घृताची, रमा, तिलोत्तमा व मेनका या सुप्रसिद्ध अप्सरा होत. त्यांचे षोडश्यात वर्णन असे —

ऋग्वेदांत ज्या एकाच अप्सरेचें नांव आढळलें ती उर्वशी होय पुरुखा-उर्वशी प्रेमसंवाद दृढाच्या मजळांत आहे (१०. १५१०-१७). उर्वशीसचर्ची मोठ भारतात पुढील प्रमाणें आहे. इद्राच्या सभेत नारदानें केलेल्या पुरुषाच्या सौंदर्याचें व क्षांत्याचें वर्णन ऐकून तेथें असलेली उर्वशी मोहित झाली व पुरुषाच्याशी तिनें समागम केला परंतु उर्वशी निपूट गेल्यामुळे इद्रास सुख वाटेना म्हणून त्यानें गंधर्वांकडून उर्वशी-जें पुरुषाच्याशी केलेल्या अटी मोठावयास भाग पाडून उर्वशीला परत इद्राकडे आणिलें मित्रावहणापासून ऊर्वशीच्या ठिकाणीं वसिष्ठाधि उत्पत्ति झाली.

घृताची — एकदा भरद्वाज ऋषि नदीतीरावर स्नानार्थ गेले असता त्या ठिकाणीं स्नान करीत असलेल्या व वाण्यानें जिचे वस्त्र उडत आहे अशा घृताची नामक अप्सरेला पाहून कामवासनेन व्याकुल झाले. त्याचे रंजनखल झालें असता तें त्यांनीं द्रोणात घरलें व त्यापासून द्रोणाचार्य याची उत्पत्ति झाली.

रमा — समुद्रमंथन केल्यावेळीं चौदा रत्नांमध्ये उत्पन्न झालेली ही अप्सरा सौंदर्याचें उज्ज्वल चरित्र राहिली आहे. इद्रानें विश्वामित्राकडे दिलेल्याच्या तपाचरणाचा भग करव्या-करिता पाडविली असता, विश्वामित्रानें, एक इच्छा नयेपर्यंत

तू शिळा होऊन राहाशील, असा खेळा थाप दिला रामायणात हिच्याविषयी अशी गोष्ट सांगितली आहे की, एकदा रावण कैलासाला गेला असता त्याने हिला पहिली व तत्पुत्री अत्यंत मोहित झाला ती तुझ्या भावचा (कुबेराचा) मुलगा जो (नलकूबर) त्याची पत्नी आहे असे रंभा सांगत असताहि रावणाने तिला भेट केली.

तिलोत्तमा — शुभनिशुभ नामक अशुरापासून फार त्रास होऊ लागल्यामुळे त्याच्या निवारणार्थ उपाययोजनेसाठी देव ब्रह्मदेवाकडे गेले असता ब्रह्मदेवाने विश्वकर्म्माला एक सुंदर स्त्री निर्माण करण्याची आज्ञा केली त्या आज्ञेप्रमाणे विश्वकर्म्म्याने अनेकविध रत्नांतील तिल तिल अश पेऊन अत्यंत सुस्वरूप अशी स्त्री निर्माण केली. ब्रह्मदेवाने तिचे तिलोत्तमा असे नांव ठेवले आणि तिला सुदोषमुद्राकडे जाण्यास सांगितले त्याप्रमाणे ती सुदोषमुद्राकडे गेली असता ही भांडी स्त्री आहे असे ते दोघेहि तिच्या म्हणू लागले व ते सिद्ध करण्यासाठी आपआपसात भांडू लागले आणि त्यात त्या दोघांचा अंत झाला अशा प्रकारची तिलोत्तमेची हकीकत महाभारतात (आदिपर्व ११२.) आली आहे.

मेनका — पंचाल नामक राजा पुत्रप्राप्तीसाठी अरण्यात राहून उग्र अशा प्रकारचे तप करीत असता तेथे अत्यंत रूपसंपन्न व यौवनयुक्त अशी मेनका नामक अप्सरा आली. जितेंद्रिय अशा प्रकारचा तो पंचाल राजा असतो त्या मेनका नामक अप्सरेला पाहून मोहित झाला व तत्काल त्याचे रेतस्खलन पावले ते पाहून राजा अत्यंत लज्जित झाला आणि त्याने ते रेत पायांनव खाली दाबले असता त्या रेतपासून एक पुत्र उत्पन्न झाला त्याचे नाव हुपद असे ठेवले हा हुपद श्रौपदीचा पिता होय (म. भा. आदि १५०, १०)

एकदा विश्वामित्र दारुण तप करीत असता त्याच्या तपाचरणाने आपले हुपद नष्ट होईल अशी इद्राला भीति पडल्यामुळे विश्वामित्राच्या तपास विघ्न करण्यासाठी मेनकेची योजना करण्याचे मनात आणून त्याप्रमाणे त्याने मेनकेस आज्ञा केली. परंतु विश्वामित्र आपल्या तपाच्या योगाने मला शापून भस्म करील यासाठी सज्जबरोबर स्मर (काम) याला पाठवावे अशी तिने विनंति केल्यावरून इद्राने त्रिवयोत्तर स्मर यास पाठविले. नंतर मेनकेने विश्वामित्राच्या आग्रहात जाऊन वामाच्या सहयोगाने तपोनिष्ठ अशा विश्वामित्राला मोहित करून त्याच्या तपस्थळेचा भंग केला. पुढे विश्वामित्र मेनकेसह वाळकमण करीत असता मेनकेस विश्वामित्रापासून एक शत्रुसला नामक कन्या झाली (म. भा. आदि. १३, १५)

स्कंद पुराणात एका अप्सरा कुडवा उल्लेख आला आहे. ब्रह्मदेवाने सर्ग देवाच्या अज्ञाने निर्माण केलेली अप्सरा कैलास पर्वतावर गेली असता शक्र तिला पाहून मोहित झाले परंतु जवळ अश्लेख्या पार्वतीला राम येईल म्हणून अप्स-

रेकडे पाहण्याचे धाडस धक्कास होईना. अप्सरा शक्रास प्रक्षिप्ता करू लागली असता तिच्या मुलाकडे सतन पाहता यावे यासाठी शक्राने आपणास चारीदिशेस चार तोंडे उत्पन्न केली. ही गोष्ट पार्वतीस नारदाने सांगितल्यावरून तिने शक्राचे डोळे झाकले. तेव्हा जगात प्रलय सुरू झाला. नारदाने पार्वतीस डोळे सोडण्यास विनंति केली, परंतु ती डोळे सोडोना. तेव्हा शक्राने आपल्या कपाळावर तिसरा नेत्र उत्पन्न केला पार्वतीने ' तू कुलूप हो ' असा अप्सरेस थाप दिला परंतु ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून तिने अप्सरा कुडात छान केले व त्याने ती सुस्वरूप झाली. (पद्मपुराण)

नरनारायण ऋषि बदरिकाश्रमी तपस्थळा करित असता त्यास विघ्न करण्यासाठी इद्राने अप्सरा पाद-विक्ष्या. नरनारायणास ही गोष्ट समजल्यावर त्या अप्सराना लाजमिशारी अशी एक अप्सरा त्यांनी आभ्याच्या मोहोरापासून तयार केली तिला पाहून सवे अप्सरा लज्जित झाल्या व त्यांनी ही हकीकत इद्रास सांगितली. इद्राने त्या अप्सरेस आणून आपल्या जवळ ठेवले व तिचे नाव उर्वशी ठेवले अशी पद्म पुराणांत कथा आहे. (अथतिसड. अध्याय ८).

मराठीत खेडवळाच्या भाषेत जलदेवतांना आसरा म्हणतात. हा शब्द अप्सरा या शब्दापासूनच निघालेला असावा. उर्वशी ही पुरूरव्याला पुन्हा आढळली ती पाण्यातच जलक्रीडा करीत असलेली आढळली यावरून जल हे अप्सराचे आश्रयस्थान असते ही कल्पना फार प्राचीन दिसते. सायणानीहि भाष्यात अप्सरा शब्दाची व्युत्पत्ति पाण्यांतून जन्मलेली अशी केली आहे. या आसरा सात असतात अशी कल्पना आहे व नदीच्या पात्रातील एखाद्या मोठ्या धोंब्यास शेंदूर लावून तेथे यामळ्या बगैरे वाहून या आसराची पूजा खेडवळ लोक अजून करतात. पुराणातील नामकन्याप्रमाणे या सुंदर तद्दर्शास विशेषत राजपुत्रास पाण्यात ओढून घेऊन गेल्यावरूढल्या कथाहि खेडवळ लौकिक बाधयुक्त आढळतात.

[सदर्भग्रंथ—वेदसंहिता, ब्राह्मण, पुराणे वेदविद्या—ज्ञानकोशविभाग २. मॅकडोनेल-वेदिक सायबॉलॉजी. डॉसन—हिंदू इतिहासकडिग्रसरी. गोल्डस्ट्रकरचा कोश (अप्सरा)]
मुसलमानात अप्सराना हौरी असे नाव आहे. या हौरी सुंदर कुमारी असून नंदनवनात पुण्यवान मुसलमान माणसाच्या सेवेत राहतात. फारसी "हुरी", आरबी "हवरा" (कृष्णनेत्री कुमारी) या शब्दापासून हौरी शब्दाची उत्पत्ति आहे.

यूरोपीयन कल्पना — ग्रीक पुराणातून याना सामान्यत निफिसस असे नाव आहे निफ हा शब्द "आच्छादित" या अर्थोच्या एका धातूपासून बनलेला असून, पूर्वी नवरीला नवऱ्याच्या घरी हाकून नेण्याची जी चाल असे तिला चरून हा शब्द तयार करण्यात आला असावा, तेव्हा याचा शब्दार्थ. अर्थ लग्न झालेली किंवा उपवर स्त्री असा

होईल. अफरांचे साधारणतः दोन वर्ग पाहतात; पाषांतल्या व जमीनीवरच्या. जमीनीवरच्या अफरांतील कांही अर-
प्यांच्या, कांही ढोंगरपर्वतांच्या, तर कांही दऱ्यापोऱ्यांच्या
स्वामिनी असतात. पाषांतल्या अफरा समुद्र, नद्या, ओढे,
नाळे, सरोवरे इत्यादि जलसंध्यांच्या अधिपत्याखी असतात.
कांही पुराणकारांच्या मतें या अफरा अमर असत तर कांही
म्हणत की या अफरा मर्त्य असतात पण त्यांचें आयुष्य फार
हेसिअडक्यामते त्या ३००० वर असल्यात. प्राचीन सेंक
यांची पूजाअर्चा करीत पण धेष्ट देवतांचा दर्जो यांना देत
नसत. यांची कोठें देखले नाहीत. संस्रच यांचा नैवेद्य म्हणजे
दूध, मध, तेल आणि कधी कधी एखादें बकरें. अफरांचें
वर्णन करिताना त्या तक्षण, सुखरूप, अविवाहित, मध्यममा-
पयैत बलावगुंठित व कधी कधी हातांतील मोठ्यांतून खाली
पाणी ओतीत असलेल्या अद्या दातवितात. मांज्यांऐवजी
केव्हां केव्हां हातांत गवत, पत्तें किंवा मिषा त्या धारण कर-
ताना दिसतात. त्यांना नमस्वितीत पाहाणे फार अतिष्ट असें
समजत; कारण त्यामुळें पाहणाराचा उन्मादवायु होतो व चेड
लागते. अफरांना त्यांच्या स्थलनामांवरून संबोधित, त्यामुळें
कोण कोणती हें ओळखण्यास बरे पडे; उदाहरणार्थ खि-
लीच्या अफरांना खिलिझईम् म्हणतात.

[संदर्भ अय—वॅलेंटायन—समूह केजेस ऑफ दि कल्ट ऑफ
दि निक्स. हॅमिपरे—झाकिटल डिक्शनरी (निक) ए.
त्रि. (निक), ए. रिलिजन डॉट एचिस (नेचर बरशि-
मीक).]

अफगाणिस्तान.—अफगाणिस्तान हा मध्यआशियातील
एक देश आहे. अंदाजानें याचें क्षेत्रफळ (चककसान व काफ-
रिस्तान मिळून) २४५,००० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या
सुमारे ५०,००,००० आहे. याचे उत्तरेस रशियन तुर्कस्थान,
पश्चिमेस इराण, व पूर्वेस व दक्षिणेस काश्मीर, हिंदुस्थानच्या
यायव्यवरहद्दीवरील टोळ्यांचा प्रदेश व बलुचिस्तान. अर्वा-
चीन काळांत आशयांतील रशिया व ग्निटिहा हिंदुस्थान या
दोन विरोधी राज्यांमधील एक देश या नात्याने अफगाणिस्तान-
नाला महत्त्व आलें आहे. १९ व्या शतकाच्या शेवटच्या वंच-
वीस वर्षांत या देशासंबंधी आपली माहिती बरीच वाढली व
माच्या उत्तर, पूर्व व दक्षिण सरहद्दी यांकराईने कायम कर-
ण्यांत आल्या. दुसऱ्या अफगाण युद्धांमुळे या देशाची विस्तृत
प्रमाणावर शारीरीरिया भूगोलविषयक पाहणी करता आली.
१८८४-८६ मधील हरो-अफगाण कमिशनने याची उत्तर
सरहद्द निश्चित करून नकाशा काढला. १८९३ मधील हुर्रेट
नगरांनं दक्षिण व पूर्व सरहद्दीवरील पडाण टोळ्यां अलग कर-
ण्यांत आल्या. पामीर कमिशनने (१८९५) याची ईशान्य
सरहद्द ठरविली. अखेरीस १९०४-१९०५ मधील इराणी-
तुर्कची कमिशनने याची पश्चिमेकडील सरहद्द ठरविली.

प्रांत.—या देशाचे चार प्रांत आहेत. (१) उत्तर अफगाणि-
स्तान अथवा काबूल. (२) दक्षिण अफगाणिस्तान अथवा कंदा-
हार, (३) हिरात, (४) अफगाणी तुर्कस्तान, व खिलजाई,
दुसरा, मिन्नानी, जलालाबाद, काफरिस्तान यांसहित. नद्यांच्या
पार्यांमुळे हे विभाग ठरविलेले आहेत. या देशांत मुख्य चार
नद्या आहेत. (१) काबूल, (२) हेल्मंड, (३) हरिड व (४)
ओषस. हा देश मुख्यत्वेकरून डोंगराळ आहे, परंतु चांगली
छापड केलेले व पाट बंधाऱ्यांचे पाणी दिलेले असे कांही
प्रदेश आहेत. या भागांत इतकी विपुल फळे होतात की तीं
बाहेर देशी रचाना करतात. अफगाण लोक फार कुशल शेत-
करी आहेत व पाणी पुरवठ्याचा जितक्या म्हणून नैसर्गिक
सोयी आहेत त्यांचा ते चांगला उपयोग करून घेतात. पाट-
बंधाऱ्यांच्या व्यावहारिक शास्त्रांत तिनी लोकच त्यांचेवर बर-
चड कस शकतात.

पर्वतः—या देशातील मुख्य पर्वत हिंदुकुश, कोहियावा
व फिरोझ पठार हे होत. सफेत कोहचें सर्वोच्च उंच शिखर
शिकराम हें १५६०० फूट उंच आहे.

भूस्त-सितोपल (केटॅसियस) काळांत जेव्हां हिंदुस्था-
नचें द्वीपकल्प मादागास्कर व दक्षिण आफ्रिका यांचेसी
जमिनीच्या एका पटपानें जोडलेले होतें तेव्हां बलुचिस्तान,
अफगाणिस्तान व इराण हे देश एकसारखे समुद्राचे खाली नव्हते
परंतु कोठें जमीन कोठें पाणी असे फेरफार दाखवीत असत.
या सितोपल (केटॅसियस) काळाच्या अखेरीस बऱ्याच
सृष्टिविषयक पडामोडी पडून आल्या. त्यामुळे हिमालय पर्वत
वर उंच झाला. हत्तीयावस्था काळाचा बराच काळ लोट-
ल्यानंतर अफगाणिस्तानचा भूप्रदेश समुद्रसपाटीचेवर आला. या-
नंतर समुद्राचें पाणी हळूहळू मध्य आशियाच्या खोचकळ्यांत
गेले.

रस्ते व पाट—खेबर, कुरम व टोची हे मुख्य पाट आहेत.
काबूल व जलालाबाद यांचेमध्यें दोनरस्ते आहेत. पहिला
शत्रांध पाट व दुसरा खुद काबूल पाट. पेशावर व काबूल
यांचे मध्यें खेबर पाट आहे. गोमल पाट हा हिंदुस्थान व
अफगाणिस्तान यांचेमधील मुख्य व्यापाराचा रस्ता आहे.
हिरात, काबूल व कंदाहार यांचेमधील रस्ते हे देशांतर्गत
दळणवळणाचे मार्ग आहेत.

वृक्ष व वनस्पतीः—अफगाणिस्तानांत ओक, फर,
यू व शिडर जातींचीं झाडे आढळतात. तसेंच ज्या भागांत
ओक झाडे आहेत तेथें बदाम अकोड वगैरे झाडां होतात.

सफेद कोह पर्वतावरदि अशीं व अरण्यां आहेत. ६००० ते
१०००० फूट उंचीवर नेचे (कन्स) व पुष्कळ शेवाळ्याचे प्रकार
आढळतात. ३००० ते ६००० फूट उंचीवर जंगली धालिच
वगैरे अनेक झाडां होतात. हिरातच्या प्रदेशांत हिवर
(पॉलर), वाळूज (विटो), तुतो (मलबेरी), अकोड,
अत्रिफ्ट सफरचंद, पिथर, पीच यांची लागवड करतात.

तसेच द्राक्षांचे वेल पुष्कळ असतात. याशिवाय अनेक सन्धेची झाडे या प्रदेशांत वाढतात.

ओसाड मैदानांत साडे फार दुर्मिळ आहेत. दर अंतरा-अंतरावर सुडुपे मात्र हवीस पडतात. वसंत ऋतूत मात्र हा देशाचा सर्व बदलून जातो व पूर्वीचे वृक्षप्रदेश साळ, पांढरे व पिपळे टण्डुलिये, ढिली, वगैरे फुलांचा गाळचा धरणीवर हंतरा जातो.

प्राणी.—हरेरुड व मुधांवच्या जंगलांत वाघ व चित्ते सांपडतात. लांडगा, तरंग आणि कोल्हा सर्वत्र आढळतो. बहुतेक नद्यांत कोटर सांपडतात. कंदाहार व पश्चिम अफगाणिस्तान या प्रदेशांत रानटी गाय व एका जातीचे हरोग (gazelle) मिळतात. विंगट अश्वल आणि रानटी कुत्रा हे हिंदुकुश पर्व-तांत असतात.

अफगाणिस्तानांत सर्वत्र सर्पे विपुल आहेत. पुष्कळसे सर्प हिंदूच्या रंगाचे असून ११ फूट लांब व घरेच जाड असतात. हे निरपघवी असून पांढऱ्या सुंग्यांचा संहार करणारे आहेत; रेजिस्तानमध्ये एक जातीचा सर्प आढळतो तो फार विपारी असतो. उष्ण प्रदेशांत हिंदुस्थानांत सांपडणारे नाग पुष्कळ आहेत.

हवा मान.—अफगाणिस्तानची हवा उंचीच्या मानाप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारची आहे. ५००० फुटांवर हिवाळ्यांत थंडी फार दुःसह असते. गझनी येथे तीन महिने वर्ष पडत असते व उष्णतामापक यंत्रामध्ये पारा शून्य अंशाखाली १०-१५ अंश उतरतो. हसाराप्रीताममध्ये हि हिवाळ्या तितकाच प्रचार असतो व काबूलमध्ये मात्र काही अंशाने कमी असतो.

उन्हाळ्यांत उष्णताहि तितकीच प्रचार असते. काबूल जरी ५४८० फूट उंचीवर आहे तरी येथे उष्णतामान ९०° ते १००° अंशावर असते. हिरात येथे उन्हाळा कमी असतो. उन्हाळ्यांत येथे पाऊस क्वचितच पडतो.

पावसाचे सरासरी मान ११ इंच असते व पुष्कळसा पाऊस मार्च व एप्रिल महिन्यांत पडतो. ज्यानुआरी महिन्यांत सरासरी ११.४" मे महिन्यांत १५.४" जुलै महिन्यांत ७३.२" व नोव्हेंबर ५१.२" उष्णतामान असते.

लोह व स्ती.—सध्याचे अफगाणिस्तान हे पाषाणयुग साम्राज्याचे एरिया, बॅक्ट्रिया, झुन्गीआना, आराकोशिया, परोपा-मिसस या प्रांतांचे झालेले आहे. या सर्व प्रांतांवर त्यांचेही इराणी सुभेदार असत.

अफगाणिस्तानचे रहिवासी भिन्न राष्ट्रांचे व भिन्न जातींचे लोक असून त्यांचे हितसंबंध परस्परविरोध व महत्त्वाकांक्षा परस्पर विपातक आहेत. फक्त ते एकाच मुमुक्षुमानी धर्माचे आहेत. तरीपण त्यांच्यांत शिया व सुनी असे दोन पंथ आहेत. येथील लोकसंख्या सुमारे ४५-५० लाख यांच्या दरम्यान असावी. यांचे पूर्वेक तुर्कइराणी (Turko-

Iranian) जातीचे असून यांत सेमेटिक रक्षाची घोडोशी भेसळ झाली असावी.

दुराणी लोक राज्यकर्ते आहेत. य ते व गितचे मिळून १५ लाख असलेले. गिलज्यांची वस्ती विशेषतः कंदाहारच्या उत्तरेकडील पश्चिम आहे.

ताजीक लोकांची संख्या सुमारे ९०००० आहे. त्यांच्या खालोखाल हजारो लोक होत. त्यांची वस्ती ५०००० आहे. उस्तवेग लोक ३००००० आहेत.

किशियाशित लोक ५०००० आहेत. हे पूर्वीचे तुर्क लोक असून ते पूर्णपणे पार्शियन बनले. हे लोक इ. स. १७१७ मध्ये नादीरशहापरीघर अफगाणिस्तानांत आले.

हिंदी लोकांची संख्या सुमारे ३५००० आहेत. तसेच साफि, कादिमरी, सिंधी, लघमणि, अरय, सैय्यद, पराकाश, आणि काफिर या लोकांची वस्तीहि थोडोथोडी आहे.

भाषा—अफगाण लोकांची भाषा पस्तु (Pashtu) अथवा पस्तु ही आहे प ती आर्यन इन्डोइराणी भाषेपासून झालेली असावी. यापहूनच अफगाण लोकांना पठाण म्हणण्याचा प्रघात पडला.

पार्शियन ही काही पाहेरील आलेल्या लोकांची भाषा आहे. पण रुष्यां तीच सर्व लोकांची भाषा होऊ पाहते आहे व दरपारची भाषा तीच आहे. जलालाबाद जिल्ह्यामध्ये लघमानी भाषा बोलतात—अफगाण व पस्तुविस्तारण्या सरहरी थरील मुलयांत बघतो भाषा बोलते.

पस्तु भाषेतील सर्वात जुना ग्रंथ म्दळा म्हणजे मुमुक्षुह लोकांचा नायक शेक मली याने लिहिलेला स्वतःच्या विजयाचा इतिहास होय.

अकबराने कारकिर्दीत बयासिद् अन्सारी व अफगाण साधू अशुद् दवेसा यानी हि पस्तुभाषेत ग्रंथ लिहिले आहेत. अन्-दुर रहमान हा फार प्रख्यात कवि होता. दुसरा कवि खुशाल खान हा होता. अहमद शहा राजा यानेहि कविता केळी होती. पोवाडे असंख्य आहेत.

स्वरूप व स्वभाव.—अफगाण लोक सशस्त्र, सुंदर, गौरवर्णा व दिसण्यांत मुखेल असतात. भरण ही त्यांच्या अंग-पळणी पडलेली मोष्ट असते. ते हसा करण्यांत मोठे धाडसी असतात पण अपयशाने त्यांचा धीर तेव्हाच खचतो ते पातळी व धुमशी असतात. त्यांच्या वायका यहूदी लोकांच्या वायकांप्रमाणे सुंदर असतात व त्यांचे अवयवांची ठेवण यहूदी वायकांप्रमाणेच असते. ते आदरातिथ्य उदारमानाने करतात. त्यांच्यांत एक असा नियम आहे की, शरण आलेल्यास मा तो आपला धातू को असेना आपला जीव गमावून देखील जीवदान दिले पाहिजे. पण हा नियम त्यांच्या आचाराच्या आंतच लागू असतो. एकदा तो इसम बाहेर पडला म्हणजे त्याचा संकटातील मित्रच त्याला पहिल्याने भोसकण्यास मागे पुढे पहात नाही.

धर्म—अफगाण लोकांना त्यांच्या धर्माचे ज्ञान वेतांचेच असते. ते त्यांच्या मुलांच्या तावडीत विशेष असतात.

आद्धोणा, धाऊन, ज्योतिष वगैरेवर त्यांचा विश्वास फार असतो ते पिरांनी देव समजतात व त्यांनी संकटाचा परिहार करण्याची शक्ति असते अशा त्यांचा पक्का विश्वास असतो.

अफगाण लोकांचा दफनविधि इतर मुसलमान लोकांच्याहून भिन्न नाही.

विवाह—अफगाण लोकांत बायका विकृत येण्याची चाल थाह. त्यांच्या किमतीचे प्रमाण नवऱ्याच्या सांपत्तिक स्थितीवर अवलंबून असते. ह्या चालीचा परिणाम असा झाला आहे की, अफगाणी स्त्रियांस त्यांचे पति जरी चांगल्या रितीने पायबितात, तरी स्त्रिया ह्या काही अंशी पुरुषांच्या जंगम मालमते-प्रमाणे कैसिल्या जातात. पुढास आपल्या स्त्रीचा बाटेल वेढा आणि काही एक कारण न सांगता त्याग करिता येतो. परंतु स्त्रीला मात्र तसे करिता येत नाही. तिने पाहिजे असल्यास त्या संबंधांत काजीकडे अर्ज करून आपली दाद मागावी. परंतु हा विवाहदि फारसा दिसून येत नाही. नवरा आपल्या बायकोच्या पूर्वी मरण पावला, आणि त्याची विधवा छो पुत्रविवाह करण्यास इच्छित असली, तर तिजसाठी नवऱ्याने लमसमयी जें द्रव्य साचेंलें असेल, तें नवऱ्याचे वारस निमपासून परत घेतात; व तें तिने दिव्यावर विळा पुत्रविवाह करण्याची नोकऱ्यीक होते. परंतु, इस्लामाप्रमाणे अफगाण लोकांतिह गतमर्तुकांशी तिच्या दिरास लम लावानें लागतें; आणि जर कोणी तिच्याद्वि पुरुष दिराच्या सम्मतोबाबून त्याच्या गतमर्तुका नावजयीशी लक्ष लावील, तर त्याने त्या दिराचा फार भयंकर गुन्हा केला असे समजतात. तत्रापि, कोणाहि विधवेस तिच्या मर्जाविबद्ध, आणि जो पुरुष तिळा आवडत नसेल त्याशी लम लावण्याची फज्र पाडीत नाहीत. उलट तिला संतती असून जर ती पंधण्यांत राहण्यास कबूल असेल, तर तिचे तसे करणे फार पसंत समजले जातें.

विवाह फाल—सर्वे अफगाणिस्तानांत, अतुकरां विसावे आणि पंधरापासून सोळावे वर्ष हा मुलमुलीचा योग्य विवाहाकाल समजला जातो. परंतु ज्याला ह्यो खरेदी करण्याची सामर्थ्य नसतें, असा पुरुष वेळेनुसार चाळीस वर्षांचा होईपर्यंत देखील अविरादित राहतो. तसेंच वर न मिळाल्यामुळे कधी कधी स्त्रियाहि पंचवीस वर्षांच्या होईपावेतो " येगम " राहतात. जे धोमान् आहेत, त्यांना द्रव्याची कमताई नसल्याने ते आपली मुले वशात येण्यापूर्वीच त्यांना बायका करून देतात. शहरांत राहणाऱ्या लोकांमध्ये मुलगा पंधरा वर्षांचा आणि मुलगी बारा वर्षांची झाल्यावर, किंवा सार्वांचे सामर्थ्य असल्यास ह्या वयापूर्वीहि त्यांचीं लग्ने करण्यांत येतात. अफगाणिस्तानच्या पश्चिम भागातील लोकांत पुरुषा पूर्ण वयांत येऊन त्याची दाढी वाढल्यापेरीज त्याचा विवाह करीत नाहीत.

मिळवे लोक तर ह्यापेक्षाहि उशीरां लग्ने करितात. तथापि, लोकां मानांत पाहूं जातां, एकेंदर अफगाणांत पुरुषांचा विवाह हा त्याच्या अंगां छी संपादन करण्याचे व कुटुंब पोषण करण्याचे सामर्थ्य येण्यावर अवलंबून असतो.

घरीरसंबंध—हे लोक शत्रय असेल तेवपर्यंत आपापल्या जातीमध्ये घरीरसंबंध करितात. परंतु न जमल्यास पुरुष, इराण वगैरे अन्य देशांतून स्त्रिया करून आणितात; व तसें करण्यास त्यांना कोणताहि प्रत्यबाध नसतो. परंतु अफगाणांतील मुलगी परक्या देशांत देणें, हें मात्र फारच गौण समजले जातें. सग्य तद्देशीय संभावित ग्रहस्थ, किंबहुना कोणीहि दुराणी मनुष्य आपली मुलगी परदेशी देण्यास कधी हि कबूल होत नाही !

सो य री क ज म वि ष्या चो री ति—दाहारांतून स्त्रिया पुरुषांच्या हद्दीस मुळीच पडत नाहीत. त्यामुळे नागरिक अफगाणांचीं लग्ने बहुतरुन छीमध्यस्तांच्या द्वारे आणि बुद्धिप्रयुक्तिने जमविण्यांत येतात. असुक एका ग्रहस्थानी मुलगी उपवर आहे असा एखाद्या अविवाहित पुरुषास छुगवा लागला, म्हणजे तो आपल्या सासलग स्त्रीस भयवर दोजरीण घाईस त्या मुलीच्या घरी पाठवितो, व तिच्या मार्फत त्या वेगवेगळीं एकेंदर माहिती मिळवितो. त्या छीने केलेल्या वर्णनावरून ती वेगम त्यास पसंत पडली, तर तो त्याच छीस आपले लग्न जमवून देण्याबद्दल निमत करितो. मग ती घाई मुलीच्या आईची भेट घेत; आणि मुलीचे बाबबडील तिळा त्या मनुष्यास देण्यास कबूल होतील किंवा कसे, ह्याबद्दल तुलासा काढते. जर मुलीच्या बढिलांस ती मोघ मंजूर होईल असे कळेल, तर मग मध्यस्थ घाई त्याजपाशीं उपज रीतीने मुलीची मागणी करिते; आणि चारचौपाच्या विचारानें तें लग्न जमविण्याचा दिवस सुकर करून परत येते. नंतर नैसिन्नेशा दिवशी मुलाचा बाप आपल्या कित्येक इष्टमित्रांसह मुलीच्या बापाकडे जातो. त्याचप्रमाणे मुलाची आईहि कित्येक स्त्रियांसह मुलीच्या आईकडे जाते; आणि तो वरपक्ष औपचारिक रीतीने वधूची मागणी करितो. अर्थात् ती कबूल केली जाते. मग वरपक्षाकडून वधूला एक आंगठी, शाल, वगैरे वस्तूना नजराणा देण्यांत येतो; आणि वरपिता कन्यापितेला मोठ्याने परंतु विनयपूर्वक म्हणतो की, " माझा मुलगा मी आपल्या तेवढे हजर करितों त्याचा आपण स्वीकार करावा. " ह्या त्याच्या म्हणण्यास कन्यापिता " घुवारिऊ औपद् " म्हणजे "हा संबंध भंगलप्रद होवो ! " अशा अर्था आपला उत्तर देतो. नंतर कुत्राणांतील फातेहा नामक कलमांचे पठण होऊन, व त्या भावी जोडप्याचे कल्याण होण्याविषयी ईश्वराची प्रार्थना करून उमयपक्ष एकमेकांस मिठाई वांटितात; आणि मुलीचा बाप आपल्या भावी जामातास कांही तिरकोळ वस्तूना नजराणा देतो. ह्या कृत्याने उमयपक्षी लग्न करण्याचा विधय झाला,

असे समजले जाते, व ते ह्यात्मानंतर पुष्कळ दिवसांनी लग्न-समारंभ करण्यात येतो.

अदण देण्या च्या वस्तू आणि उलट हुडा—सगाई आणि शादी याच्या दरम्यान जी मुदत असते, तीच मुलीचा चाप मुलीबरोबर आदण देण्याच्या सत्कारायोगी वस्तू तयार करून देवितो. ह्या वस्तू म्हणजे सतरव्या, ताटे, घात्ची भांडी, अणा-वर घालण्याचे काही दागिने वगैरे होत. त्याचप्रमाणे तिकडे नवरा नवरीला देण्याच्या उलट हुड्याची रकम जमवून ठेवीत असतो. अर्थात ही उलट हुड्याची रकम म्हणजे नवरीच्या चापास नवरीबद्दल देण्याची किंमतच होय. ही किंमत त्यास आदण मिळणाऱ्या वस्तूच्या किंमतीपेक्षा नितीतरी पटीने अधिक असते, हें सांगणे नकोच ! नवरीच्या किंमतीशिवाय, नवऱ्यास आपल्याला राहण्यासाठी एखादे घर, आणि इतर आवश्यक वस्तूंचा संग्रह करवा लागतो तो गरीब स्थितीत असला, तर त्या विचाऱ्यास ही तयारी करण्यास एखादे दुसरे वर्षेहि लागते. परंतु श्रीमान् असल्यास अत्यावकाशात सर्व सिद्धता होऊन नंतर शुभमुहूर्तांनी रिवाजाप्रमाणे एकाद्या दिवशी दोलेजग लग्न समारंभ करण्यात येतो. ! [अलोनोक्त " लग्नविधि व सोहळे. "]

मुलुसमानी कायदा एकापेक्षा जास्त बायका करण्यास आडकाठी करीत नाही. श्रीमंत लोक चारचार बायकां बळून निवाय दासी व रखेल्या घालणतात. कोणत्याहि बाईला एके वेळेस एकापेक्षा जास्त नवरे नसतात गुलामगिरी अजिबात नाहीशी झाली आहे.

राहणी—अफगाण लोकांना फार साध्या रीतीने राहणे लाग-ते, व वर्षातून सहा महिने ते पळवार राहतात. मजेकडे तोड करून प्रायः नवणत मारलेल्या बकऱ्याच्या मांसाशिवाय ते दुधया मासास शिवत नाहीत श्रीमंत लोक गवू व तांदूळ खातात. गरीब लोक फुट नावाची चोर कटून खातात.

पेशावर—अफगाण लोक आत खमीस घालून घर चौगा घालतात. डोन्गाला तावडे किंवा निळे पागोडे असते श्रीमंत लोकांचे कपडे लोवर किंवा रेखीम याचे असतात, धात्री पन्हा तीच असते सध्या सत्कार व हुद्देदार लोक यांचेपार्थ्य धूरोपियन पेहराव कप्याची चाल बळावत चालली आहे.

घरें—घरें बांधण्याची पद्धत पूर्वापार चाटत आलेली तीच आहे. घरें उन्हात बांधलेल्या विटांची असतात. ती एक मजली असून घराच्या समोवार उच भित असते.

करमणुकी—मा लोकांचे खावडते करंणुकीचे साधन म्हणजे शिकार होय. ती ऊंरो बरोबर नेऊन पाठळग करून करतात किंवा बडुकीन गोळी मारून चालते किंवा बहिरो सत्ताप्याच्या साह्याने करण्यात येते. घरांतीलचा प्रचार पुष्कळ आहे. तसेच कुस्ती (दगळ) व इतर ताकतीचे खेळाबद्दल या लोकांस आवड आहे एडन्याच्या किंवा उंटयाच्या टकरा जावण्यांत येतात. सर्व प्रांतात पुढिल्ल्याचा ढाव खेळतात.

व गोठ्या लहान मुले तमच म्हातारेहि खेळताना आढळतात रोमराई—हजेच्या दोषामुळे पुष्कळ प्रसारण्या तापोच्या सांगी उद्धवतात. सधियात व पडसे पुष्कळ लोकाना पीडा देत असतात.

तसेच गरमी, गडमाळ, सुतराडा, ल्वेचे व डोक्याचे रोग फार प्रचारात आहेत. गेल्या २० वर्षांत तीन सांगी महामा-रीच्या उपद्रवाच्या आल्या होत्या.

आ ती—अर्वाचीन अफगाणिस्तानात रहाणाऱ्या सर्व लोकांस हिंदुस्थानचे लोक पठाण असे म्हणतात; परंतु पुन्हा आपा बोलणाऱ्या लोकांनाच अफगाणिस्तानचे लोक पठाण असे समजतात.

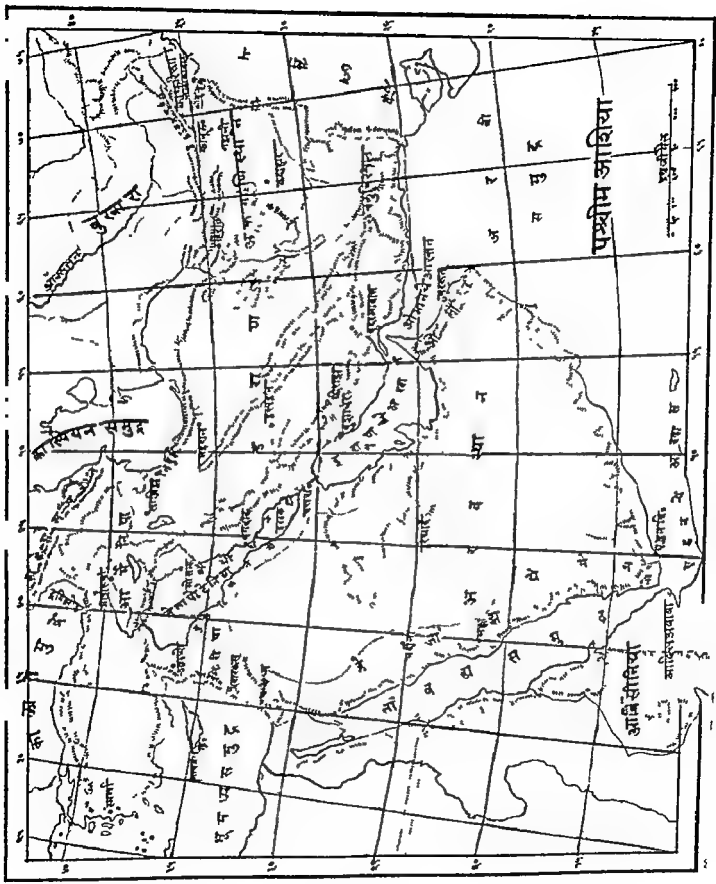
पॅन्टिअन अथवा पठाणः—मुस्तान या मूळ दप्ताचे हिंदुस्थानीभाषेत पठाण असे रूपांतर झाले आहे. ग्रीक इतिहासकार ज्यांना पॅन्टिअन (कुरवेदात उल्लेखिलेले पन्थ हेच या पॅन्टिअन अथवा पठाणांचे पूर्वज होत.) असे म्हणतात, ते पॅन्टिअन व हद्दीचे पन्थुन किंवा पुन्थुन हे एकच असवे पॅन्तिअन या शब्दात घराच चमत्कार आहे. आरमेनिआ प्रांतात याच नावाचा एक देश आहे असे हिरो-डोटस म्हणतो. व हच नाव दक्षिण युरोपातील देशांमध्ये सोपून काढणे अवघड नाही.

हिरोडोटसने ज्याचा उल्लेख केला आहे तो पॅन्टिअन प्रांत सिंध्या सरहद्दीवर होता व त्याचे क्षेत्रफळ हजेच्या पुन्थुन-खवाच्या क्षेत्रफळाहून केंच आहे. पुन्थुनखवा यात रोह असेहि म्हणत व रोह व कोह म्हणजे पर्वत हे एकाच अर्थाचे शब्द असल्यामुळे तेथे रहाणाऱ्या लोकांना रोहिले असे म्हणतात पॅन्टिअनपार्थ्य गंधारी वगैरे चार राष्ट्र होती. या देशाला दूरगो लोक आर्वावते, ग्रीकलोक अरिअन अस म्हणत, नंतर त्याला खुराखन व हद्दी अफगाणिस्तान असे म्हणतात. पॅन्टिअन, मारगेआना वगैरे याचे मुख्य भाग होते पॅन्टिअनस व हिंदुलोक बाह्यलोक म्हणत. सिंधुनदाचा वरचा भाग व ऑक्ससचा वरचा भाग यामधील प्रदेशास बाह्यलोक असे म्हणत असत.

हल्लींची सुलेमान पर्वताची ओळ आणि सुफेद कोह ऑम-थ्येच पॅन्टिअन प्रांत (सुलेमान इतिहासकार याला रोह असे म्हणतात) मोडत असे. पॅन्टिअनसच हल्लीं पुन्थुनखवा असे म्हणतात. व हच पठाण लोकांचे मूळ ठिकाण होय अफगाण, पिल्ली, वडीरी, काकर वगैरे लोकांची पुन्थुन किंवा पठाण लोकमध्येंच गणना केली जाते.

गन्धा री—गन्धारियन किंवा गन्धारी हे काबूल व सिंधु-नद यामधील प्रदेशात राहतात असत. गन्धारिया व सिंधू गन्धार हे प्रदेश देशावर दरी व तिच्या समोर्वात असलेल्या टेक्या यामध्ये मोडतात

पाचम्या किंवा सहाव्या शतकात उत्तरेकडून पुष्कळ तिथि-अन अथवा शक लोक आल्यामुळे, गन्धारिया किंवा गन्धारात रहाणाऱ्या लोकांनी देशत्याग केला व हेल्मन्ड नदीच्या

तीग्वरधमाद्वैत केल्या व एक शहर त्यापुन त्यास त्यांनी गन्धार असे नाव दिले हे लोक बौद्धधर्मी होते, त्यांनी आपल्या धर्माचे पवित्र स्मारक म्हणून बुद्धाचे जलपात्र बरोबर नेले. त्यांनी मुमारे दोनशे पोंपयैत आपले स्वातंत्र्य व धर्म यास धडा लागू दिला नाही

या लोकांमिवाय त्या ठिकाणी दुसऱ्या कित्येक जातीचे लोक रहात असत, परंतु त्या सर्वांमध्ये हे लोक प्रमुख होते. हे लोक गेण्याच्या पूर्वापासून तेथे पशियन, दार, तेमनी वगैरे जातीचे लोक रहात.

गन्धार किंवा कन्दाहार येथे अनेक हिंदू लोक रहात असत; परंतु काळावयीने त्यांनी इस्लाम धर्माचा स्वीकार करायामुळे त्यांचे राष्ट्रीयत्व नष्ट झाले फक्त त्यांची आनुवंशिक नावे कायम राहिली.

गन्धारियन अथवा गन्धार लोकांचे शेजारी अफगाण लोक यांनी दक्षिण अफगाणिस्तानच्या रहिवाश्यास जिंकून त्यांना महमदी धर्म स्वीकारण्यास भाग पाडले व ते बलात्कृत असल्यामुळे आपल्या प्रजेस त्यांनी स्वतःचे नाव देऊन व विवाहद्वारा त्यांच्याशी मिसळून आपली भाषा व आपल्या चाली रीती त्यांनी तेथे घुस केल्या. अफगाणिस्तानातील निरनिराळ्या रहिवाशास साधारणतः अफगाण असे म्हणतात.

पश्चात गन्धारियन लोकांचा अफगाण लोकांशी एकत्रीव झाला व आता त्यांस पक्षे मुसलमान असे समजले जाते. पश्चात्तात क्षतकात तेमूच्या नातू मिर्झाउल्लख बेग हा काढून येथे राज्यकारभार पहात असता धर्मांतर केलेले बौद्ध व अफगाण झालेले गन्धारियन लोक हे सिंधु नदाजवळील आपल्या पूर्ववर्त्या प्रदेशात परत आले. युसुफशी किंवा मन्दर व अफगाणांच्या महमन्द जातीचे लोक मुमारे चारशे वर्षांपूर्वी प्वारा, मघो, तारनक व अर्घासन या नद्याजवळ रहात होते. व तारीन जातीचे लोक पेशावरच्या दरीत रहात होते. परंतु तारीन लोकांचा प्रदेश कुर्पाक नसल्यामुळे, त्यांचा मन्दर व महमन्द लोकांशी भाडणे होऊन, मन्दर व महमन्द लोकाना आपल्या देशास मुकाळे लागले.

नंतर मन्दर व महमन्द लोक हे पेशावरच्या दरीकडे (प्राचीन गन्धार) गेले. नम्रदा व यास व ह्या जलसंधादची दरी हे नाव आहे. याठिकाणी या दोन्ही जातीचे लोक काही दिवस राहण्यानंतर ते निरनिराळ्या मार्गाने पुढे गेले. युसुफशी किंवा मन्दर व मलोइ या जातीचे लोक पुर्वोत्तर प्रदेश पेशावर येथे खैबरच्या मार्गाने गेले.

द ला सत क—मोस्माच दिवसांनी हे अफगाण लोक व तेथील रहिवाशी यांचे भाटण झाले. युसुफशी लोक या मूळच्या लोकांस दलासक जातांपैकी काहीर असे म्हणत. हे दलासक विविधन जातीपैकी असावेत. व ज्या वेळी जाठ व काही लोकांनी पांचव्या किंवा सहाव्या शतकात येथे नेऊन गन्धारियन लोकाना पिटाडून दिले त्यावेळी हे दला-

सक लोक त्या ठिकाणी आले असावेत. कारण दलासक व जाठ या लोकांनी एकत्र होऊन पेशावरची दरी व्यापून टाकली होती. तेथील जाठ लोकांस गुजर असे म्हणतात. जनावरे पाळणे, जमनीची लागवड करणे हे गुजर लोकांचे नंदे आहेत. सिंधु नदापासून जेव्हा दलासक लोकांनी हाऊन देण्यात आले तेव्हा पेशावरच्या जाठ लोकांनी त्यास आश्रय दिला.

महमदगझनीच्या वेळेपासून दलासक मुसलमान झालेले आहेत. त्यांनी पेशावरावर स्वारी करून तेथील लोकांस हाऊन दिले तेथे त्यांचे प्रथम शरेंच वाढले परंतु अखेरस मिर्झाउल्लख बेगच्यावेळी युसुफशी व महमन्द या लोकांनी त्याचा पराज व करून त्यास हुकूम दिले

सतत सदा वपेपर्यंत दलासक लोकांशी मगदून युसुफशी लोकांनी रशास पिटाडून दिले व त्याचा प्रदेश आपल्या अंगमालाखाली आणिला. नंतर गन्धार, हिंदको व गुजर या लोकांशी लढून, त्यांनी उत्तरकडेही आपला अंगमल वसविला.

यु सु पशी.—वीस वर्षांत युसुफशी लोकांनी काही लोकांचा समूह नाश केला, काही लोकांनी पिटाडून दिले व काही लोकांना शरण घेण्यास भाग पाहून व मुसलमान धर्माची दीक्षा देववून त्यास हिंदको हे नाव दिले. हे हिंदको लोक पाचव्या शतकात जाठ वगैरे लोकांनी पादाक्रांत केलेल्या गन्धारी लोकांपैकी असून अफगाण जेव्हाचे नातलग असावेत. हाऊन दिलेले दलासक लोक आपला मुसल परत मिळविण्यासाठी एक सारखे प्रयत्न करीत होते, यासुद्धे युसुफशी लोकाना चैन पडत नसे. शेवटी बहागीर यादशहाने त्याचा धंदोमत्त केला. पेशावर, कच्छ, पाकली, पोलवर वगैरे ठिकाणी काही दलासक लोक आढळतात. पेशावर येथे या लोकांच्या दान पोटागती होत्याः—गारी व शीतल.

ओव्या युसुफीने युसुफशी लोकांनी स्वात देश जिंकला; तेथील लोक डोंगराळ प्रदेशात पळून गेले व त्यांनी गर्मीनी काव्याने लढाई चालविली. परंतु दुष्काळामुळे स्वाती लोकांस शरण यावे लागले या लोकांनी मुसलमानी धर्म स्वीकारिला परंतु त्यांनी आपली पूर्वीची नावे बदलली नाहीत.

यावेळी महमन्द लोक काबूल व स्वात व या नद्यांमधील डोंगराळ प्रदेश (गन्धार) कार्नाक करीत चालले होते. गन्धारी लोकांवरोबर त्यांना लढावे लागले, व या लढाईत महमन्द लोकांनी जव मिळून ते गन्धार येथे गेले.

नंतर त्यांनी काबूल नदी ओलाडून डोंगराळ प्रदेशांत प्रवेश केला. महमन्द लोक फार रानटीपणाने वागल्यामुळे त्यांनी जिंकलेल्या देशातील लोकांनी आपला देश सोडून दिला व काम आणिते कतार (काफिरिस्तान) च्या किनार्यात त्यास आश्रय मिळाला.

काही काळपर्यंत या गन्धारी लोकांनी आपला धर्म सोडिला नाही, या लोकांनी मुसलमान लोक काफिर असे

म्हणत. हद्द हद्द या लोकानी मुसुलमानी धर्माचे वळण मिळाले. व काही लोक पक्षे मुसुलमान झाले; परंतु काही लोक काफिराच राहिले. मिअर्सनला बऱ्याच अलीकडे काफिरस्थानात हिंदु लोक आढळले. धर्मांतर केलेल्या गन्धारी लोकांचे साफी व गन्धारी असे दोन भाग झाले. हे लोक व स्वात व बामनवर पासून लुधमान व तामोपर्यंत पसरलेले आहेत. विश्वासू व उत्तम शिपाई अशी या लोकाची गणना केली जाते. यानी धर्मांतर केल्यामुळे हे धर्मवेडे आहेत. याच्यापैका पुष्कळ लोक मुसुलमानी धर्माचे धर्मोपदेशक आहेत. स्वातचा प्रसिद्ध आखुंद (राजा व साधू) हा बामनारीच होता. प्रसिद्ध मुझा मुक्मी आलम हाहि एक आखुंदनादा आहे. या परत आलेल्या गन्धारी लोकांनी आपल्या पूर्वजाचा मुलूस परत मिळविण्यासाठी जी लढाई केली ती लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. त्या वेळची या लोकाची स्थिति व हद्दी ब्रिटिश अंमलाखाली असलेली स्थानी स्थिति याचा तुलनात्मक दृष्टीने विचार करणे बरेच मनोरंजक आहे.

या अफगाण जातीच्या लोकांना त्यांनी केलेल्या स्वाभ्यामध्ये कोणतेही विशेष अजयब्य नसा नाही. सैबर जवळील नापीक प्रदेशात हे युसुफझी लोक काही दिवस स्वस्थ राहिले. तेथील लोकांशी बाबी भाडणे होऊन युसुफझी लोकांची सरशी झाली. ते लोक जरी नास्तिक होते तरी त्यांचे अधिकारी मुसुलमान असल्यामुळे त्यांनी युसुफझी लोकांस मदत केली व हजूनच त्यांस जय मिळाला.

बांस धर्मीच्या अवधीत युसुफझी लोकांनी तो देश पूर्णपणे जिंकिला. तो देश त्यास फार सोईचा वाटला, परंतु बौद्ध अंमलाखाली असलेली सुधारणा, व्यवस्था व भरभराट या वेळी राहिली नाही. जुनीप्राणी शहर वगैरे या देशाच्या प्राचीन उत्कर्षाची साक्ष पटवितात. साबलधर, शाहरी, बहलोल वगैरे ठिकाणची खोदीच कामापासून बरीच माहिती उपलब्ध होते व हिंदु बारागिरास ग्रीक लोकापासून शिक्षण मिळाले असावे असे वाटते. स्वात, बाजवर, युनर वगैरे ठिकाणी अनेक जुनी स्मारके आहेत व ती प्राचीन उत्कर्षाची द्योतक आहेत. मुसुलमानी धर्म सुरू झाल्याबरोबर तो पहिली स्थिति पार बदलून गेली.

दहाव्या शतकाच्या शेवटी व अकराव्या शतकाच्या प्रारंभी तुर्क घराण्याचा पहिला सुलतान महमूद गझनी याने तेरा चवदा स्वाभ्या गन्धार देशावर केल्या. तो मूर्तिविषयक होता. शहरें जाळणे व लोकांची कत्तल करणे हा त्याचा मुख्य पंदा होता. गन्धार देशाचा याने पूर्णपणे नाश करून टाकिला. व सर्व देश ओस पडल्यामुळे, बऱ्याच पशूंचे ते वसतिस्थान झाले.

पंधराव्या शतकात मिस्रा उलूप बेग हा काबुल येथे राज्यासूट अमतांना युसुफझी लोकांना जेव्हा तो देश जिंकण्याचे ठरविले तेव्हा त्या देशाची स्थिति अशा प्रकारची

होती. परंतु त्यांनी तो देश सुधारून इतक्या भरभराटीस आणिला की सोळाव्या शतकामध्ये बाबर बादशहा जेव्हा दिल्लीस गेला त्यावेळी त्या देशास बरेच महत्त्व होतें. बाबर याने त्या लोकांशी तह करून त्याच्या पुढाऱ्याच्या मुलीशी लग्न करून त्यांचे काही सैन्य आपल्याला मदत म्हणून आपल्या बरोबर घेतले. बाबर याने पेशावरच्या दरतुन जात असताना घडलेल्या बाही मनोरंजक गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत व बाघ वगैरे हिंदू पशूंचा शिकार केल्याची हकीकतहि दिली आहे.

काही देशास तेथे राहणाऱ्या प्राण्यांच्या नावावरून नावे पडलेली आढळतात. परंतु वेवळ नावावरून कोणतेही अनुमान काढणे हे धोक्याचे आहे. युसुफझी हे अफगाणांमध्ये आपली गणना करितात व ते आपल्याला बेनी इलायल असे ह्मणवितात त्याच्या नावाचा अर्थ " जोसेफचे वंशज " असा होतो. व त्याच्या देशास इलायल नावेहि दिलेली आढळतात.

युसुफझी लोकांची लोकसंख्या बरीच वाटली व काही ओसाड प्रदेशांची त्यांनी खागबळ केली. परंतु त्यांच्या शेजारी राहणाऱ्या खतक जातीशी त्यांचे तेंढेबळे झाले. हे खतक लोक जरी पटाण होते तरी ते अफगाण नव्हते. खतक लोकांनी बरेच यश संपादिले. परंतु अखेरिह युसुफझींच्या हल्लापासून आपला बचाव करण्यासाठी त्यास काबुल नदीच्या पलीकडे जावे लागले; परंतु तेथेहि त्याचा बचाव न झाल्यामुळे त्यांनी जमालगढी येथे आपले ठाणे दिले.

युसुफझी लोकांनी खोख लोकांशी बरीच टक्कर दिली. परंतु त्यांना शेवटी हार जावे लागले. इ. स. १८४९ त पंजाब प्रांत इंग्लिशानी जिंकिला त्यावेळी युसुफझी यांच्या ताब्यात आले. त्यावेळेपासून त्यांच्या देशात पुष्कळ सुधारणा झाली आहे, जिकडे तिकडे उत्तम रस्ते केले आहेत व जो प्रदेश पूर्वी ओस होता त्या ठिकाणी हद्दी दाट वस्ती झाली आहे. व बराच भाग हद्दी लागवडीत आणिला आहे व पूर्वीची युसुफझी लोकांची स्थिति आता अगदी बदलून गेली आहे. पूर्वाप्रमाणे ते आता त्रासदायक नाहीत. ते घनवान व बेनी आहेत व ते ब्रिटिश सरकारशी राजभिष्टने वागतात. इतर लोकांप्रमाणेच ब्रिटिश सरकारच्या अंमलापासून या लोकांचे कल्याण झाले आहे.

आफिडी.—हिरोकोटसने उल्लेखिलेल्या (२. ९१) अफारीटीचे आग्नीधी हे हद्दीचे वंशज आहेत. त्या देशाच्या पूर्वीच्या मर्यादा व त्या लोकांचा स्वभाव यामध्ये आता बराच फरक पडलेला आहे. सुफेद कोहचा सर्व भाग व उत्तर व दक्षिणेकडील त्याच्या पायथ्याकडचा सर्व प्रदेश यांमध्ये आफिडी देशाचा समावेश पूर्वी होत असे.

ओराव्ही व बगश या जाती ह्यांच्या आमिडी लोकां पैकींर अहित अफगाण लोक या जातीच्या लोकांना घुरघुट जातीपैकीं गमनतात पुष्कळापा बोलणाऱ्या लोकांचा मूळपूज्य जो कैमचा तिसरा मुलगा, त्याच्या वगभाषासूरा या घुरघुट जातीची उत्पत्ति झालेली आहे

आमिडी, ओराव्ही, वगश, तोरी, व क्षारी वगैरे जातींचा तुर्कलान्दी लोकांमध्ये समावेश होतो, व ते सुयेमा नच्या उत्तरेकडे रहातात तुर्कलान्दी लोकाना काराराई किंवा कारालान्दी असेंहि म्हणतात रास्तक जातीपैकीं दोष गाऊ एका लष्कराच्या धावणीत गेले असता, एकास तेथें लोखंडा हत्यपाकाचें भांडें साडवले, पुष्कळांपैत त्यास कर्हाई असें म्हणत व दुसऱ्या भावास एक अभंग सोपवले, त्या मुलाला काराराई असें नाव दिलें व नंतर त्या शब्दाचे कारालान्दी असें रूपांतर झालें परकायांनी स्वारी करून या देशात बसावत केले होती असें या गोष्टीवरून व्यक्त होतें तुर्क जातीच्या भिन्न भिन्न लोकांपासून या तुर्कलान्दी लोकांची उत्पत्ति झाली असावी या तुर्क जाती सवकगीन व सैयूर यावरील १३ देशात आल्या, व त्या लोकांनीं मिसळून गेल्या काही तुर्क लोक सुलेमान पर्वतापाशी येऊन राहिले असावे कारण आरब लोकाना तुर्क लोकांपासून अडथळा झाल्याविषयी इतिहासकार लिहितात हा अडथळा दिसतो राकाच्या आठव्या शतकात झाला

ओराव्ही व बगश यांनी लश्करच हत्यारीत केले, बगश लोकांनी कसी जवळ झुमाल देशात बसावत केली व तेथें ते फारमुली लोकांशी भांडू लागले, नंतर फालावघानें पीलशी लोकांनी त्यास कुरीमात घालवून दिले, तेथें तोरी लोकांनी त्यांचे तडे झाले व त्यामुळे त्यांनी मिराव्ही व कोहात येथें जावें लागलें नंतर काही लोक हिंदुस्थानात आले व ओराव्ही व बगश यांनी अनुक्रमे भोपाळ व फर्रुखाबाद येथें बसावती केल्या इत्यादि फर्रुखाबादचा नयाव व भोपाळची बेगम याच जातीपैकी आहेत

आफिडी देशात अनेक तुर्क जाती आल्यामुळे तेथील लोकांस मुफेद कोह व सिंध यामधील प्रदेशात येवें लागलें दक्षिणेकडील भागात ओराव्ही राहिले व बॅगश लोकांनी मिराव्ही व कुरीम या दऱ्या व्यापून टाकिल्या कुरीम दरीतील तोरी लोक सिंधच्या उत्तरेकडून आले असावे, सुमारे पाठेसह्यानें वर्षांपूर्वी अफांरीतीच्या आसपास रहाणारे लोक अफांरीती देशात येऊन त्यांनी स्वतःक हे नाव धारण केलें

हल्लींच्या आमिडी लोकांच्या ताब्यात फारच थोडा मुसूख आहे मुफेद कोहचा दक्षिण भाग पीलशी शिनवारी वगैरे लोकांच्या ताब्यात आहे हे शिनवारी लोक नारीरहाच्या वेळी इराणी शिसानांबरोबर आले असें म्हणतात या लोकांनी पठाणांनी भाषा व नालीरीती यांचा स्वीकार केला आहे हे लोक काबूल व पेशावर यामधील प्रदेशात वाढ

तुर्कीचे काम करितात शिनवारी लोक उत्तम शिपाई व धूर्त लष्कर म्हणून प्रसिद्ध आहेत

मुफेद कोहचा दक्षिण भाग हल्ली तोरी व खोस्तवाल यांच्या ताब्यात आहे व काबूल व कुरीम नद्यांमधील प्रदेश रास्तक लोकांचे आहे या देशाच्या नैर्ऋत्येकडील भागात शीमुस्त लोक रहातात, हे लोक लुगारुपाबद्दल प्रसिद्ध आहेत

सामल व गार या दोन विभागात आमिडी ओराव्ही, वगश वगैरे सर्व जातींचा समावेश होता हे लोक जेव्हा इस्लामचे अनुयायी झाले तेव्हापासून हे दोन भाग अदिन चांत आले. बईदधर्मी लोकां सामलच्या वाडूला मिळाले व त्यांचे प्रतिस्पर्धी, मेजियन धर्माचे लोक, यानी 'गार' हा पक्ष उचलिला

उद्यामी शांत, विचारी व लोकास प्राप्त न देणारे अस व बौद्ध लोक त्याचे आफिडा हे वंशज असावे अशी कांय तथ कल्पना होती

आमिडी हे बरी आपणास सुसुलमान म्हणवितात तरी त्या धर्माची मते त्यास पूर्णपणे अवगत नाहीत, इतकेच नाही तर आपला उद्देश सोडून त्या तत्वाप्रमाणें वागण्यासहि ते तयार नाहीत

आफ्रिडा हे पूर्वी बौद्ध अमांत किंवा अभिपूजक असोत, परंतु हल्ली ते रावगी रितीप्रत गेले आहेत ते अगदीं अशिक्षित असून त्यांच्यावर कोणाचाहि अमल नाही, ते लुगारु व गळेकापू आहेत, त्यांच्यापुढें कोणताहि उच्च हेतु नाही हे वेदमानी व भयकर शत्रू समजले जातात पून व मारामाया करून लुटालुट करणे हेच त्यांचे ध्येय आहे

हे बरी सुसुलमान आहेत तरी सुसुलमानी धर्मापदेश कास ते मान दत नाहीत, यासुद्धें धर्मापदेशक त्यांच्याकडे नाव्यास धनत नाहीत व अशा प्रचारांची स्थिति हास्यास्पद आहे एका मुजाने त्या लोकांस धर्मविधि पाळत्यांपासून होणारे सर्व कायदे समजून सांगितले याना करून तेथील सत्पुरुषास कांही बळी देण्यास सांगितलें नंतर त्यांनी त्या सुलासच बळी दिले व शिंयारत उभारिली व अशा प्रकारें तिरा येथे एक पवित्र मूर्त स्थापन पाली त्या लोकांची एवढीच काय ती पवित्र जगा आहे कारण त्यास अना प्रकारची भक्ति आवश्यक नाही

एकदा पेशावर येथील एका बट्या अधिकाऱ्याने कांही आमिडी लोकांस आपल्या दरबारी बोलाविले होते या लोकांपैकी एकजण दरबारांत प्रवेश करण्याच्या ठिकाणी मोठ्या ऐटीन येऊन बसला व तो अधिकारी आला अफता तो मनुष्य जागवावचून हालला सुद्धा नाही तेव्हा त्या अधिकाऱ्याने 'मी कोण आहे हें तुला माहात आहे की', असे विचारिले, तव्हां त्याने उत्तर दिलें की, 'मीहि तुझ्या प्रमाणेंच इशराचा एक प्राणी आहे' प्राणी या शब्दाने

इराणी भाषेत आफ्रिदा असें भाषांतर होते. या वेळेपासून या लोकांचे 'आफ्रिडी' हे नांव प्राप्त झाले.

आफ्रिडी लोकांचे आठ वर्ग आहेत ते येणे-प्रमाणे:—कुकरी खेल, मलिकदिन खेल, कंबर खेल, कमार खेल, झका खेल (हा संस्थेनें अतिशय मोठा व आढळांढ असो वर्ग आहे.), सिपाह, अका खेल, आणि आदाम खेल. यापैकी पहिल्या सात जाती खायबर पाटाच्या आसपास रहात असून उन्हाळी महिन्यात तिन्हाला प्रयाण करितात. अदाम खेल लोक (५१०० लढवय्ये लोक) कोहट पाटावरील राहतात व ते जास्त श्याथिक व कमी चंचल आहेत. दिखण्यात आफ्रिडी सुख, उंच, तालिमयाज असून त्यांचे नाक व गालाची हाडे उंच असतात व रंगहि गोरा असतो. आपल्या कोंगराळ जाती सुद्धा आफ्रिडी जगातील जरूळ लढवयाप्रमाणे शौर्य दाखवीतात. हिंदी सैन्यात हे पहिल्या प्रतीचे तैमिक ठरले आहेत; पण स्वदेशातून दर गेष्ट्यास ते घराची खंत घेतात. याचा स्वभाव क्रूर, लबाड व बेविश्वासी असतो अशी ख्याती आहे. आपला मुलगा पठाईत पोहोचला अशी आफ्रिडी आईची इश्वराजवळ प्रार्थना असते असे म्हणतात. पण अठरा वर्षे खायबर पाटात राहिलेल्या कनेल सर रॉबर्ट वारबर्टनचे या लोकांबद्दल असे मत आहे की, "बाळगणापासूनच त्यांच्या परिचितमुळे आफ्रिडी मुलगा सर्व मनुष्य जातीवद्दत अविश्वास बाळगण्यास शिक्षतो व पुष्कळ वेळां त्याचे जवळचे भात, त्याच्या लहानशा उरप्राचे फायदेशीर वारस त्यांचे कटे पडू होतात. तेव्हा मनुष्यजातीविषयी बेविश्वास आणि स्वतःच्या भविष्यरक्षणासाठी पहिला पाव घालण्याची तयारी हे त्यांचे साहजिक शिक्षात बसून जातात. आपण त्याचा अविश्वास घालविला व माया दाखविली म्हणजे तो आपणाविषयी अतिशय भक्ति बाळगतो व शिष्याखेरीज करून कोणतीही गोष्ट सहन करितो" अदरातिथ्य हा या लोकांत विशेष गुण आहे. बोलावलेल्या किंवा न बोलावलेल्या पाहुण्याचा ते नेहमी सरकार करून त्याच्या सुरक्षिततेची काळजी घेतात. पण एकदां कां यजमानाच्या घरातून बाहेर पाऊल टाकिले म्हणजे मात्र पाहुण्यानें स्वतः विषयी फार बरेचें पाहिजे; कारण यजमान काही सहनशीलना धारण करण्यास बांधला गेला नसतो. सारांश, या लोकांच्या ठिकाणी पठाणांचे सर्व गुणदोष जास्त प्रमाणांत दाखवतात. आफ्रिडी लोकांत २०००० लढवय्ये आहेत असें समजतात. पण त्यांच्या गांवांची संख्या व आकारमान पाहतां हा आंकडा फार मोठा वाटतो. खायबर व कोहट मार्गावर यांचे वर्चस्व असल्याकारणाने यांना इतके महत्त्व प्राप्त झाले आहे; व या दोन मार्गांच्या संबंधांतच ब्रिटिशांचा यांच्याशी संबंध आलेला आहे.

आफ्रिडी हिचा शेवोरी यांनी ब्रिटिशांना फार प्रास दिलेला आहे. त्यांनी केलेले मृत, मारामाऱ्या व लुटारुपणा यांमुळे

ब्रिटिशांच्या आफ्रिडी लोकांशी अनेक चक्रमकी झाल्या, परंतु ब्रिटिशांच्या सहवासपासून त्यांच्यात काहीएक फरक झाला नाही; मात्र त्यांच्या सहवासामुळे सरहद्दीवरील इतर लोकांपेक्षा हे चांगले लढवय्ये झाले असून ब्रिटिशांचे संरक्षण करण्याची पात्रता यांच्या अंगी आली आहे; परंतु या लोकांना मिळून याचा मुख्य बाबीज करणे ब्रिटिशाना भाग आहे

निरनिराळ्या आफ्रिडी जातींवर ब्रिटिशानी ज्या अनेक मोहिमी केल्या आहेत त्यापैकी काही जाती पुढील होत्या. १८५० मध्ये आदामखेलवर; १८५५ अकारेलवर; १८५२, १८७७-१८७८ त जोबकी आफ्रिडीवर, १८७८, १८७९, १९८० त झकाखेलवर मोहिम व १८९७ मध्ये तिन्हामोहिम

ख त्तक —हिरोलेटस ज्या लोकांना सत्तागिरी असें म्हणे त्यासच अर्वाचीन इतिहासकार सत्तक, शतक सैतक किंवा सत्तक असें म्हणतात. सुलेमान, कोह, सानवाल व सिंधु नद्याजवळील काही प्रदेश हे त्याची जन्मभूमि होय. बसोरी लोकांनी खत्तक लोकांना हाकून लाविले, परंतु त्यांना स्वतः खत्तक लोकांच्या कोंगराळ प्रदेशात जावे लागले; परंतु ही गोष्ट घडण्यापूर्वी इराणी लोकांनी (चामकनी किंवा चामकनी) खत्तक लोकांवर स्वारी केली व तेथे त्यांनी आपले ठाणे दिले. हा सर्व देश हल्ली बसोरी लोकांच्या अभ्मलाखाला आहे; तथापि मुकीम व कानीमोराम येथे चामकनी लोकां आहेत.

इराणी इस्लमाईत लोकांपैकी चामकनी ही एक जात असून ते लोक सरकारच्या प्राप्तामुळे आपल्या देशातून पळून गेले. हे लोक मुसुलमानांच्या शिष्यांपैकीचे (शरी इलाही) होते. त्यांचे धर्माविषयी फार चमत्कारिक आहेत. ते धर्माविषयीच्या वेळी एक दिवा लावून देवांत व काही वेळांने तो मालवून टाकतात. उरप व खिया एकत्र जमून धर्माविषयी करीत असत त्यांना विराघवश (दिवा मालविणारे) किंवा आरमूर (अभि विराघवारे) असें म्हणत. या लोकांच्या पुढाऱ्यांचे नांव अमर लोषान असें होते. त्यांच्या देशात दुष्टाळ वडल्यामुळे काही लोक लोभार दरीत जाऊन बाकी-वरक येथे राहिले व काही लोक पेशावरच्या दरीत जाऊन त्यांनी आपल्या स्वतःच्या नावावरून चामकनी हे नांव वसविले. थोडे लोक हिंदुस्थानात आले व तेथील लोकांशी मिश्रून गेले, परंतु पुष्कळ लोकांनी आपले जन्मस्थान सोडिले नाही. त्यांच्या देशाशी मांगल व गिताई या जातीचे लोक रहात असत. चामकनी लोक हे स्वभावाने सात, उघोरी, दुमन्याम प्राप्त व देशाचे असे आहेत व गृहकल व लुटारुपणा यापासून अलिप्त राहणारे अशी त्यांची प्रसिद्धी आहे.

बसोरी लोकांनी घालवून दिल्यामुळे सत्तक, हनी व मांगल हे लोक बसू प्रदेशात जाऊन दोघाल (सदावार)

येथे राहिले, परंतु बलुनी लोकांनी त्याच पिठाकून दिल्यामुळे ते कारोपा, तैरी, चाचा वगैरे ठिकाणी गेले. इकडे तोरी लोकांनी वंगस लोकांना कुंगीमातून घालून दिल्यामुळे ते ओरापशी लोकांपाशी येऊन भाई लागले. ही संधी साधून रस्तक लोक ओरापशी लोकांचा मुख्य बावीस करू लागले, व उत्तरेकडे आपला राजविरास्त करीत करीत त्यांनी ओरापशी व आम्बिडीची पिंहेहाट केली व युगपुष्पी लोकांच्या प्रदेशात प्रवेश केला व युथक व तेरी जातीच्या लोकांचा त्यांनी मंदार केला.

रस्तक लोकांच्या चालीरीती, रंग, वगैरे इतर पडाणातून भिन्न आहेत. पुर्वेकडील पडाणांपैकी फक्त रस्तक लोक पुगु भाषा बोलतात. हे स्वभवाने साधे आहेत धर्मोपदेशकावर त्यांचा पूर्ण विश्वास असतो.

एके दिवशी नौपे भाऊ शिखारीगटो गेल अताना त्यांनी चार तरंग मुली भेटल्या; त्यांच्याशी लग्न करायें संधी साधली होती, बडील भावांनी आपल्या पयलीप्रमाणे उत्तम पोशाख केव्हा मुलींची लग्न लाविले व इतर तिघींनी विद्या दाखून बकाच्या निघोशी विसाह केले. परंतु नंतर असे आढळून आले की उत्तम वस्त्रे धारण केलेली मुलगी फार कुरूप असून इतर सुंदर होत्या. यामुळे बडील भावांनी इतरांनी घड्या केली व " वा राधा छोयें " म्हणजे 'तुं चिगतात' गेला आहेस किंवा चिगतात पाय दाखिला आहेस' असे ते त्याला म्हणाले. या गोष्टीपासून खतबड हे नाव निघाले असे म्हणतात. या गोष्टीचे काहीसे बुद्ध्याच्या पूर्वजकथेशी नास्य आहे; ब्रिटिश रोमलावाली रस्तक लोकांची वागणूक फार चांगली असून ते राजनिष्ठ आहेत काळाबाग येथील मिठाच्या खाणी यांच्या ताब्यात आहेत व पेशावरची दरी व बदकशान यामधील देशास हे लोक मीठ पुरवितात. यांच्या राजनिष्ठेचा व यांच्या कामगिरीचा मोखदल म्हणून, यांचा मुख्य रवाचा महंमदखान यास नाइट ऑफ दि आर्डर ऑफ दि स्टार ऑफ इंडिया ही बहुमानाची पदवी देण्यांत आली.

मुलमान पर्वतापासून रस्तक लोकांना उघांनी पिठाकून लाविले ते वसारीतोय व मुगलमान इतिहागकार ज्यांना वसरी असे म्हणतात हे एकच धर्माचेत असे वाटते. पाच महिन्यां वर्षीपुर्वी बसरी लोकां गे पंडित्याने रस्तक लोकांवर स्तारी केली. त्यांच्या एका पूर्वजाची पवित्र अशी एक मूर्ति, व त्यांच्या सोपाकी नामच्या पोतजनीच्या लोकांच्या अमीमी यमाल प्रतात आहेत या वर्मांलांत राहून बसरी लोकांनी रस्तकाना हांकून लाविले व वागकनी लोकांस मिळून सर्व रस्तक देश आपल्या ताब्यात घेतला.

वसरी लोक बलाढ्य असून स्वतंत्र आहेत. दिसण्यात हे इतर पडाणजातीतून भिन्न दिसतात; हे लोक सुराचे कळप घेऊन हिंडतात.

हिरोडोसच्या मनाप्रमाणे दरायमच्या साम्राज्यातील दादिसी (३ ९१; ७. ६६) हे नांव व शेवटचे राष्ट्र होय. ह्यांच्या तांत्रिक लोकांचे दादिसी हे पूर्वज असावे असे काही लोकांचे म्हणणे आहे; परंतु हे सुसंगत दिसत नाही. मन्दागिनच्या उत्तरेकडे रहाणारे, दरद लोक हे यांचे पूर्वज असावे असेहि काही लोक म्हणतात; परंतु हीहि व्युत्पत्ति स्वाभाविक आहे असे वाटत नाही. काकर लोकांशी मिसळून गेलेले दादीलोक हे दादिसींचे पूर्वज असावे हे अधिक संभवनीय आहे. काकर लोकांच्या ताब्यात असलेला सर्व प्रदेश पूर्वी दादिसी किंवा दादी लोकांच्या ताब्यात होता; परंतु दड दड त्याची तेथून पिंहेहाट झाली.

अरुणगणिस्तानचे काकरलोक हे शक असून कळ व राव-ळपिंडी येथे रहाणाऱ्या काकर लोकांपैकींच आहेत. काकर हा घुरघुष्टाचा नाव होता. घुरघुष्ट हा अरुणगणाचा मुख्यगुण जो किंवा त्याचा पुत्र होय किंवा बडील पुत्र सरावन यास भाग्यून व कुटूंबून असे दोन पुत्र होते. मुगल व कुराप या रजपूत नावांपासून ही बराल नावे निघाली असावी; असुरी सामन या नावाची याचा काही संबंध आहे की काय हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. व या नावाचे सुललमानांत शारफुद्दीन व सिद्दीक असे रूपांतर झाले असावे. अशाच प्रकारचे शब्दसादृश्य अरुणगणाच्या सर्व वंशावळीत आढळत. महाभारताच्या वेळी पांडव हे पंचाव व अरुणगणिस्तान येथे जाऊन त्यांची स्वतंत्र राज्ये स्थापिली ही गोष्ट लज्जत ठेविली असता बरील गोष्ट आपणास पडते. घुरघुष्ट हे सिंधि किंवा सिंधि नांवें रूपांतर असतयामुळे तुर्कस्तानातून हे लोक आले असावे असे वाटते प्राचीन दादीलोकांचा पुढळपा भाग जरी हल्ली काकर लोकांच्या हाती आहे. तरी मूळचे ते सर्व एक नव्हते. घुरघुष्टचे दुसरे नाव (दादीचे पुत्र) जे दादी, नाघर व पानी यांच्या चालीरीती व भाषा त्यांच्या काळतून भिन्न होत्या. नाघर लोकांनी रजपूत असे म्हणतात; यांचे पानी (पर्णी !) लोकांशी बरेच साम्य आहे. नाघर व पानी हे शेतावती व हैदराबाद येथे रहातात व अगदी थोडे लोक काकर देशात रहातात. दादी हे काकर लोकांशी पूर्णपणे मिसळून गेले व शेवटमून आलेल्या लोकांनी केलेल्या वसाहतीत राहिले; यामुळे त्यास रोमन्दी किंवा खुन्दी असे म्हणतात.

का फ र.—महाराष्ट्राचे गडकूट या लोकांशी आपला संबंध आगल्याने काकर लोक संमतात व हे लोक आपल्याला काकर समजतात व कळ येथील एका वसाहतावासास घुरघुष्ट असे म्हणतात. बोर पर्वताजवळील तैमनी चारायमाक लोकांशीहि आपला संबंध आहे असे काकर म्हणतात व हे लोकांहि आपण काकर लोकांपैकीं आहोत असे सांगतात. उत्तरेकडील इतर चारायमाकातून आपणास ते भिन्न समजतात कारण यांच्या चालीरीती, भाषा व धर्म ही

निराळी आहेत. कंपनाक व दाक्षीं अमे तैमनीचे दोन भाग आहेत. दाक्षीं लोकाना अफगाण म्हणतात.

काकर देशाच्या उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत एक पर्वताची रांग आहे व त्या टिकाणी काही उतम व सुपीक दऱ्या आहेत. कगोशी दरीत 'रान' जातीचे लोक व योरी दरीत रंगर व सीमरजातीचे लोक राहतात. काकर लोकांच्या अनेक जाती असून त्यांच्या भाषा व चालीरीती भिन्न भिन्न आहेत, परंतु त्या सर्वांचा काकर पठाण असे म्हणतात.

काकर लोक हिवाचा व्यापार करितात, परंतु काही लोक गुरांचे वटप घेऊन हिडतात व थोडे साक जमिनीची लागवड करणारे आहेत. काकर देशाच्या दक्षिणेस काकर लोकांचे शत्रू यलुबी लोक रहातात. शयूना दाघ या नावाचे काकर लोकांचे एक प्रसिद्ध मैदान आहे. तोबा पर्वताच्या पश्चिमेस अनेक दऱ्या आहेत, त्यापासून निघालेल्या रुहान लहान प्रवाहापासून खोहर नदी झाली आहे. उन्हाळ्यात हा प्रदेश राहण्यास फार चांगला आहे. कारण येथील हवा उत्तम आहे, परंतु हे लोक अज्ञानी, रानटी, पशुवृत्तीचे व छद्मक आहेत.

स्वकीय व परकीय अनेक भिन्न भिन्न जातींचा समावेश पठाण लोकामध्ये होतो. पठाणांच्या देशात प्रवेश होण्यापूर्वी काकर, वजीरी, तीरी वगैरे लोकांचा पुष्कळ घडपड करावी लागली. पठाणच्या रहिवाद्यांशिवाय अफगाणिस्तानचे अफगाण व घालजी हे आपणाम पठाण म्हणवितात. कारण हे लोक पठाण देशाच्या हद्दीत राहतात व त्यांनी पठाणांची भाषा व वायदे यांचा स्वीकार केला आहे.

पठाण लोकांनी अनेक घातकेपर्यंत आपले स्वातंत्र्य कायम राखिले होते, परंतु मग देशात ते स्वतंत्र नव्हते कारण पेशवा जिझ्याबासून युगुप्ती, रतक वगैरे वगैरे लोक मित्रिशांचे प्रमाणन आहेत. कुर्गम, दीर वगैरे लोकांस बाबूल सरकारने पादाक्रांत केले होते, परंतु युगुप्ती, वजीरी, महमूद वगैरे लोक स्वतंत्र आहेत.

पेंकिपन, पुक्तून किंवा पठाण राणे भिन्न भिन्न परकीय लोकांची मिश्रण गेरी व असें होणे ऐशमाविक आहे कारण तो देश इराण, तुर्क व हिंदुस्थान यांच्या हद्दीवर आहे. याद, प्रादान व गाबर हे इस्लामचे अनुयायी आहेत. यांमुळे बरील गोष्ट पडून आली. महमूद गझनीने हा धर्म स्वीकारून त्याने लोकांस भाग पाडिले, परंतु अशा प्रकारचे धर्मांतर हे टिकाऊ नव्हते. महमूदच्या पक्षात अनेक लोकांनी आपला पूर्वीचा धर्म पुन्हा स्वीकारिला, परंतु बाख्या घातकात शहादुरीन घोरिच्या बेटी हिंदुस्थानात मुसलमानी धर्माचा पुन्हा प्रसार झाला. या बेटी अरबी धर्मोपदेशक (ग्युद) व बाटलेन हिंदु (शेन) हे धर्मप्रसारासाठी गेले. पुन्हा देशात हिंसे हे धर्मप्रसारक त्या लोकांची धर्मोपदेशक शालन नव्हते. त्या अशा लोकांपासून बऱ्याच देशाची मोठी मिळविण्या यांच्या मुत्तारी लोके जाली व

स्वर्ग मिळविण्याचा मार्गदर्शक म्हणून आपले बरेच वजन वाढविले.

परंतु शिया व अहमदाला हि या पक्षाचे धर्मोपदेशक मुना धर्मोपदेशकांचे प्रतिस्पर्धी होते.

पण इराणचे वजन पुन्हा दशात नाहीत. सान्यामुळे मुना लोकांचे वर्चस्व झाले व शिया व अहमदाला किंवा चाम कनी या पक्षाच्या लोकांचे काही चालेनासे झाले. पठाण लोकांत काही शियापक्षाचे लोक अद्यापि आहेत, परंतु अहमदाला किंवा चामकनी यांचा बराच छळ शाहमुळे ते मुनी झाले.

घिलजी — नलाबादापासून कलाती घिलजीपर्यंत घिलजी लोकांचा बरीच वस्ती आहे. शियावन्द पर्वताजवळ त्यांची जन्मभूमी असावी असे वाटते.

अफगाणांचा मूळपुरुष, कहेस किंवा किश याचा दुसरा मुलगा यतन हा शियावन्द पर्वताजवळ रहात होता. त्याची धर्मावर फार भक्ता होती त्याला साधू असे समजून लोकांनी त्यास शेख ही पदवी अर्पण केली.

यलिक बालिदच्या बेटी सुदानान व घोर जिझ्यासाठी वगदादहून अरबा घेऊन आले, त्या बेटी पार पर्वताजवळ बेनीझायल व बेनीअफगाण हे लोक रहात होते. अरब लोक आल्यापेठोर तेथील अधिकारी पडून जाऊन त्यांनी शेख यतन याच्यापाशी आश्रय मागितला. यतनने त्यांचे उत्तम प्रकारे स्वागत करून त्यास ठेवून घेतले. त्याने बत नची मर्जा संपादिली, यासुळे दोघे एकमेकावर विश्वास ठाऊं लागले.

शेन यतन यास यत्ती या नांवाचा एक मुदर कन्या होती. शहाहुसेन (नरान आलेला पाहुणा) व यत्ती यांची प्रीति जडली, ही गोष्ट यतन यास कळल्यावर त्याने शेवास फांशी देण्याचे ठरविले, परंतु यतनच्या पत्नीने शहा हुसेन हा राक्षसपैकी आहे किंवा नाही हे पाहण्याविषयी यतन यास सुचविले. घोरच्या उत्तरेस त्यांनी एक विश्वामू मनुष्य पाठविला, तेव्हा हुसेन हा राक्षस आहे असे त्यास सम झाले. नंतर यतनने त्या दोघांचे लग्न करून ठारिले घोटान दिवमांनी यिनी यत्तीस एक पुत्र झाला, त्याचे नाव यतनने घालले. म्हणून घोरचा मुलगा असे ठेविले हे नाव पुढे राब जागीस मिळाले व त्याचे स्फोर्त घिलजी शमे झाले. घिलजी व घोर या जातींचे मिश्रण झाले असावे असे या गाणीवरून वाटते.

विशी गोपोच्या दुसऱ्या पुत्राचे नाव शहाहोम को (माठा) असे होत. त्याचा छोटी नामा अपधेशा. त्यानेच नाव शहाहोमच्या वंशजांनी मिळाले व हेच छोटी घराणे पश्चाच्या शतमान दिवसीस राज्य करीत होते. घोर घराण्यातील छोटी व मूर राजे हे घिलजी जातीचे होते. यांत गदाग नाही. या शिवाय मुलाम, सालर, सुराग आणि घोलर असे विषी मरो व पुत्र होते. व ही नावे त्यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या जातींचा

देण्यात आली आहेत तुराण पासून तोली, व होतक व सुराणपासून अन्दर व तराकी या पोटागती उन्मथ झाल्या. हीं सर्व गावे तुर्क आहेत. आठव्या शतकांत, ज्या वेळी अरब लोक ईरानाशिवाय (तुराण) पादाक्रांत करिते चालले होते त्यावेळी काही तुर्क लोकांनी आपला देश सोडून देऊन ते पोर पर्वतावरून येऊन राहिले, हे अफगाणांच्या इतिहासावरून स्पष्ट होते.

शिलभी (तुर्क) पोर प्रांतात शिरले त्यावेळी, होतक, तोली, अन्दर, वगैरे जातीचा समावेश त्या लोकांत होत असे; त्यांनी ज्यू, अफगाण, हिंदू वगैरे लोकांसह आपली वसाहत केली. तेथे राहिले दिवस राहून नंतर हर्माच्या टिकांनी आले शिलिची लोकांच्या देशाच्या भूगर्भ अफगाणिस्तानातील पिलभी लोकांची वसाहत होती या पिलभीच्या देशात सुराण असे म्हणत

शिलिची किंवा पिलभी हे तुराणातून पूर्वेकडे गेले म्हणून म्हणत होते या पिलभी लोकांनी मिस्रमधून गेल्यामुळे पिलभींना इतका विस्तार झाला. प्रमुखा जातीच्या सत्तेखाली ज्या नवीन नवीन जाती आल्या त्यांच्या नांवांमध्ये जो बदल झाला त्यावरून बरील विधानास पुष्टि मिळते

या नवीन जातींचे लोक धर्मोत्तर केलेले पठाण होते, किंवा सप्तकर्णाचे बरोबर आलेल्या तुर्कांचे हे नातृग होते हे अनिश्चित आहे. पिलभी लोकांनी मिळलेले लोक आपल्या वेत्तांची मिमडून गेल्यामुळे पिलभींनी लोकसंख्या वाटली असावी हे संभवनाय आहे चगनाईतुर्क, पिलभींच्या भिन्नपद्धतात अभ्युदयिते ते पार भिन्न आहेत व त्यांच्याशी संघर्ष असल्याने त्यांना काही एक माहित नाही अशा लोकांपैकी, तेराव्या व पंधराव्या शतकांतले चर्मास व तैमूर यांच्या स्वाभ्याबरोबर आलेले मोगल व मागलचे चगनाईतुर्क हे लोक आहेत; या लोकांच्या जन्मावेळी व रंगरुपांत बरी बदल झाला आहे तरी ते त्यांचे देशांनी जे पिलभी लोकांपासून आपल्याला अगदी निराळे समजतात या अप्रासिद्ध लोकांचा इतिहास व उत्पत्ति शोधून वाढणे महत्त्वाचे व मनोहरक आहे.

अफगाणिस्तानच्या पिलभी लोकांना महामुद वसाहतीं आपल्या बरोबर हिंदुस्तानच्या स्वाभ्याच्या वेळी धेतल्यामुळे, त्या वेळेपासून हे प्रसिद्धीस आले. या स्वाभ्या चालक्या अरस्ताना पिलभी लोकांनी आपला राज्यविस्तार केला. अफगाणिस्तानांत राहणाऱ्या सर्व लोकांत, मुर्ते पेऊन भटखणारे व लष्करी माण्याने लोक अशा प्रकारे हे पिलभी लोक प्रसिद्ध आहेत, व यांमुळेच मुख्य भिकणे त्यात अवघड गेले नाही.

पिलभी लोकांची राज्यकारभारपद्धति व इतर चालीरीती अफगाणिस्तानातील इतर लोकांपेक्षा अगदी भिन्न आहेत. बहुतेक पिलभींजक गुराचे कवच घेऊन हिंसतात ते चर्चग्या वगैरे तयार करतात हे दृष्टांक व भाषांतर

आहेत धैर्य व शारीरसाधन्य या बाबतीत अफगाणिस्तानातील दुमरे कोणतेही लोक यांची बरोबरी करू शकणारे नाहीत परंतु हे लोक राजनीत व सुट घेणारे आहेत.

नामर खोरीती वगैरे पिलभी लोक हिंदुस्तानांत व अफगाणिस्तानांत व्यापार करितात. त्यांच्या धंद्यावरून त्यांस पोर्विन्द व लकानी किंवा लोहानी असे म्हणतात

मोगल व ब्रिथाय या घाटमार्गांनी ते हिंदुस्तानात येतात. दिर्घायते ते आपल्या बरोबर उंट आणितात व पुढे धागाणांनी किंवा पाय रस्त्याने ते माठमोठ्या शहरी जातात ते फळे, हिंग, लांकर वगैरे भिन्न हिंदुस्तानात आणितात व कापूस, चहा, रेशम वगैरे माल ते आपल्या देशांत नेता

द्विवाज्यात हे लोक हिंदुस्तानात येतात. या व्यापाऱ्यांचा पोनाग अव्यरहित व घाणेरडा असून त्यांचा आवाज मोठा व चालीरीती असभ्यपणाच्या आहेत. परंतु काही श्रीमान् व्यापारी व्यवस्थितपणे व टाफिरीने वागतात.

पोर्विन्द ही नदी शिलभी लोकांची पोटागत आहे तरी काही गोष्टीत ते बरेच भिन्न आहेत खरोति व नासर लोकांचा आकार, व रूप व बगैरे मुलेमान, खेल व तुराण लोकांपेक्षा भिन्न आहेत

अठराव्या शतकाच्या आरंभी कदाहारच्या इराण सरकारविद् पिलभी लोकांनी बड केले दराणी लोकांच्या जुलमास कडाळून यांनी अनेक विनतिधर्मे केले, परंतु तिबेट कोणीही लक्ष न दिव्यामुळे त्यांनी मीरवेस यास शाहापुटे आपल्या तफारी माठवनासाठी पाठविले, परंतु त्याचाहि काही उपयोग झाला नाही, परंतु शाहाने दीर्घकाल मीरवेसच्या लक्षात आले

परत आल्यावर सैन्य भ्रमरून त्याने इराणविश्व बंद केले, इराण सरकारचा पराभव होऊन इराणी सैन्यास पिटाळून लावण्यात आले. नंतर मीरवेस हा कापूस येथे स्वतंत्रपणे राज्यकारभार करू लागला त्याने इराणी लोकांचा तीनवेळा माघे इटाविले व आठवेथे राज्य करून इ. स. १७१५ त तो मरण पावला त्याचा पुत्र महमूद याने १७२० त इराणावर हजारी केली परंतु त्या स्वारीत त्याचा पराभव झाला.

दोन वर्षांनी त्याने पुन्हा स्वारी केली. त्याने दक्षिण इराण पादाक्रांत केले, व मोठमोठे शहरे घेतून त्याने आपला दरारा घराबिला. सरोखोवटी इराणचा शाहा, शाहा हुसेन याने आपले सर्व राज्य महमूदच्या स्वाधीन केले. या जगांमुळे तो गर्वाने कुगून जाऊन त्याची महत्वाकांक्षा अनावर झाली. तो सर्वप्रकारच्या सुखात निमग्न झाल्यामुळे लयकरच वेडा व दूर झाला.

अनन्विच हत्तींमुळे त्याच्याच लोकांनी महमूदचा खून केला व त्याचा पुतण्या मीर अफाफ यास गादीवर बसविले परंतु मीर अफाफ यास लवकरच इराणच्या तामासपना

(राहा ह्तेनचा वंशज) सेनापति प्रसिद्ध नादिर यान्यासी तोंड पावे लागले. अधिकांश पराभव झाला; परंतु निराश न होता अधिकांनी पुन्हा लढाईचा तयारी केली परंतु त्यास यश न आल्यामुळे तो बन्दाहाराकडे पळून गेला; व एका बलुची सरदाराकडून मारला गेला. पिलजी लोकांचा अंमल दुराणांत गाताच येई होता; परंतु तेवढ्या मुदतीत नेथे रक्षपात होऊन तो देश अंमल पडला.

पिलजींना दुराणांतून घालवून दिल्यानंतर नादिरने स्वतः गादी पळकाविली व तो हिंदुस्थान जिंकल्यासाठी निघाला इ. स. १७३८ त बन्दाहार घेऊन ते उत्तरत वरून टाकिले काबूल येथे काही मोगल दुराणी लोक बंदोबस्तासाठी ठेविले हे लोक काबूल येथेच राहिले. व ते ज्या भागात रहात असत त्यास चांदील असे म्हणतात हे लोक शिपायांची आहेत. यांचे येथे बरेच वजन आहे हे ब्रिटिश अंमलाने अनुभूत आहेत.

नादिरमहात्याचा मरणानंतर अहमदशहाचा अंमल पिलजी लोकांनी मान्य केला. परंतु अवघाही राजानंतर त्या लोकांत बराच असंतोष उत्पन्न झाला व शहा तमूर बरोबर ते भाई लागले, परंतु इ. स. १८०९ त जल्दक येथे शहासमान याने पिलजी लोकांचा पराभव केला. त्यावेळेपासून नष्ट झालेली सत्ता पुन्हा मिळविण्याची खटपट त्यांनी केली नाही. परंतु त्यांचे महत्त्व कमी झाले असे मात्र नाही. दुराण्याच्या दरबारात यांचे पुष्कळ वजन आहे. परंतु ब्रिटिश सरकारचा हे व दुराणीलोक द्वेष करितात व त्यांच्याशी विश्वासपातकोपणाने वागतात.

इ. स. १८३९ पासून १८४२ पर्यंतच्या ब्रिटिशांच्या स्वतःची स्थानी काबूल व बन्दाहार यांमधील दख्खनवळणाने बराच अडथळा केला व १८४२ त त्यांच्या सैन्याशी हे पिलजी लोक फार क्रूरतेने वागले. परंतु हे बळाव्य असे शत्रू नाहीत, इतकेंच नाही तर यांच्याशी सहज सलोखा करिता येईल.

ता.जि.क.—ताजिक किंवा पार्थिवान् हे अफगाणिस्तानच्या लोकांपैकीच आहेत, परंतु तेथील रहिवाश्यांच्या भाषेहून व चालीरीतीहून ताजिकांची भाषा व चालीरीती भिन्न आहेत हे लोक पूर्वीच्या दुराणी लोकांचे वंशज आहेत ज्याप्रमाणे अफगाण लोक हिंदुलोकांत मिसळून गेले त्याचप्रमाणे अरब लोक दुराणी लोकांत मिसळून जाऊन, भिन्न जातीस त्यांनी आपले पूर्वीचेच नाव दिले. अरब लोकांच्या पूर्वीच्या दुराणी नावावरून ताजिक हे नाव पडले असावे. प्राचीन दुराणी इतिहासकार आपल्या उत्तरेकडील शत्रूंस मुकुं व दक्षिणेकडील शत्रूंस ताज असे द्वाणत; व यामुळेच दुराणीन अरबांनी ताज असे म्हणत असत. व त्यांच्या मेषांची प्रत्येक वस्तू ताजिक असे नाव पडले. काही काळाने दुराणांतील आरपी वस्तूंचे ताजिक हे नाव मिळाले. ज्या अरब लोकांनी दुराणी लोकांशी विवाह करून आपले

राष्ट्रीयत्व गमाविले त्या लोकांस दुराणी लोक ताजिक असे म्हणू लागले चिनी, ताजची व ताजिक हे एकच शब्द असले असे म्हणतात, असे असेल तर ताजिक याचा अर्थ दुराणी शेतजमी असा होतो. हितातपासून सैन्यपर्यंतच्या भागात, बन्दाहार पासून अंगवस्त्रांच्या भागात व कारगर प्रांतात हे ताजिक लोक राहतात परंतु दासरा, अफगाण जिना गंधिद लोकांशिवाय दुराणी भाषा बोलणाऱ्या लोकांम ह्या ताजिक असे म्हणताना बदकशानच्या प्राचीन रहिवाश्यानाहे ताजिक हे नाव आहे

हे लोक अनेक शतकांपर्यंत स्वतंत्र होते परंतु ह्या ते काबूल सरकारचे प्रजाजन आहेत ते सुसुलमानां शिवा किंवा सुनी पंथाचे असून ते आपल्यास अलेक्सडर दि ग्रेट याचे वंशज समजतात सपाट प्रदेशात राहणाऱ्या ताजिक लोकांत पोंटभेद नाहीत अफगाण, धिउजी व पठाण यांमध्ये ज्याप्रमाणे खेळ व झगडे असे विभाग आहेत तसे ताजिक लोकांत नाहीत 'खेल' हा अरबी शब्द असून त्याचा अर्थ दोळी असा आहे. झाई हा दुराणी शब्द असून त्याचा अर्थ 'जन्मलेला' असा आहे परंतु हा शब्द खेल (दोळी) या शब्दाप्रमाणेच समजला जातो. जसे—'मुसाझाई किंवा मुसाखेल' याचा अर्थ मोसेसची दोळी. ताजिक लोकामध्ये काही शेतजी काम करणारे आहेत, त्यांना दिहवार किंवा दिहवान असे म्हणतात. सपाट देशात रहाणारे ताजिक लोक धिप्पाड, सुंदर व सशक्त आहेत. ते ध्यभावाने शान, उद्योगी, काटकशीरने रहाणारे व मनमिळाऊ असे आहेत. त्यांच्या दशात त्यांचा उच्च दर्जा असून राज्यकारभारात त्यांना कोणी विचारितही नाही. खेजेगावातील लोक शेतजी व वागवागाईत कारितात; शहरांत रहाणारे लोक व्यापार पंदा करितात; हे लोक बुद्धिमान, राजनिष्ठ व उद्योगी आहेत; फार थोडे लोक लष्करी नोकरीत शिरतात. ब्रिटिश लोकांविषयी या लोकांचे चांगले मत आहे. पिलजी व पठाण या लोकांशिवाय दुराणी किंवा अफगाण हेच काय ते ब्रिटिशांचे शत्रू आहेत. या लोकांचा इतर सर्व लोक द्वेष करितात असे असूनही ब्रिटिशांविषयी इतर सर्व लोकांची मने वळवित करण्यात या लोकांचा यश येते हे आश्चर्य आहे.

द.स.रा.—अफगाणिस्तानातील इतर सर्व लोकांहून दशास हे लोक अगदी भिन्न आहेत; व त्या देशाचा बराच भाग यांनी व्यापून टाकिला आहे. पूर्वी त्याला पॅरिपॅरिम-रास असे म्हणत तो देश याच्या ताब्यात आहे. हा प्रदेश टोंगराळ आहे. परंतु येथे पुष्कळ गुपीत दप्ता असून येथे पुष्कळ महत्वाच्या नद्या उगम पावतात.

या देशात प्राचीन काळी दाट वस्ती असून हा देश भिक्क्यात धर्मोपराजानाग यरीच येथे लागली. त्यावेळी तेथे पुष्कळ दुराणी लोक रहात होते; व त्यांच्या ताब्यात अनेक मक्का भिरे होते. हे पार सायदेबारास असून हे मुस्लिमांनी पांघरलेले नगावे नामे नेधीत दामोदर रहिवासी मांगणत

येथे युद्धाच्या सळच्या पुष्कळ ह्मारांनी असून पुष्कळ जुनी नाणीहि सांपडतात.

हमारा हे मोगल लोकांपैकी तातर लोक असावे असे त्यांच्या आकृतीवरून उघड होतें. परंतु निश्चित असे काहीच सांगता येत नाही. हमारा हा शब्द, इराणी शब्द हमार (सहस्र) यावरून निघाला असावा तेराव्या शतकांत चेंगिसखानाने या लोकांच्या एक हमाराची एक, असा दहा लक्षरी पसाहती बनविल्यामुळे या लोकाना हमारा हे नांव प्राप्त झालें असावे.

परंतु हे लोक स्वतः आपल्याला हमारा असे म्हणवीत नाहींत. निरनिराळ्या जातींच्या नावावरून ते आपल्या देशात प्रसिद्ध आहेत; असे माथुरी, वितूर, दाही, शंगी, दाहीवदी, गोर वगैरे. दाही हे राष्ट्राचे नांव असावे, हे देखि आपल्याला वाचली, घिलजी निवा आवधान असेहि म्हणतात. चायेमाक, जम्बोदी, तैमूनी वगैरे जातींना हे आपल्यापैकीच समजतात. ते आपली मातृभाषा वितरले असून इराणी भाषा व शिवा येथे याचा, त्यांना स्वीकार केला आहे. थोडे लोक सुनी पंथाचेहि आहेत.

सिधुनदाच्या पूर्वेस हमारा या नांवाचा एक प्रांत आहे; तो मोगललोकांच्या ताब्यात होता व तसेच कुरांमपासून कापूलपर्यंतच्या देशासहि हमारा हे नांव प्रसिद्ध आहे. इराणातून पळून आल्यावर इस्लामाद लोकांना ज्या ठिकाणी आश्रम मिळाला असें एसद्रास म्हणतो तोच हा हमारा देश असावा असेहि काही लोकांचे मत आहे.

तातर हे लोक साधेथोडे असून धर्मोपदेशकांच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारे आहेत. हे अशिक्षित असून आपल्या जातीच्या पुढाऱ्यांच्या पूर्णपणें आज्ञा आहेत. हिवाळ्यात हे लोक उद्योगधंद्या पाहण्यासाठी पंजाबात येतात हे लोक शूर व दणखर आहेत. विश्वासू, उद्योगी व बुद्धिमान अशी अफगाण लोकांमध्ये याची प्रसिद्धि आहे. हे लोक पांचवी असल्यामुळे सुनोपंधाचे अफगाण लोक याना आपले गुलाम असें समजतात.

हमारा हे लोक अफगाणांचे वडे घातू आहेत, अफगाणिस्तानांतील युद्धात हमारा लोकांनी मित्रिशांम बरीच मदत केलेली आहे. या लोकांतील स्वतंत्र जातींच्या लोकांनी कापूल सरकारास दाद दिली नाही. गुरखे लोकांप्रमाणे हे शूर आहेत. याना पाश्चिमेकडील गुरखे असें म्हणण्यास हरकत नाही कारण यांची व गुरख लोकांची जत एकच असून नेहून्यातहि वरेंच साम्य आहे. हे लोक मित्रिशांच्या फार उपयोगी आहेत. हे मित्रिशांच्या पदाकडे सहज येतील व हे लोक देशाचें उत्तम प्रकारें संरक्षण करूं शकतील.

या लोकांची उपाप्ति, चालीरीती व हितसंबंध भिन्न भिन्न असल्यामुळे, परकीय लोकांच्या मदतीशिवाय हे लोक एकजनासाठी पाततेने राहूं शकले नाहीत. मित्रिशांचे प्रशासन होण्याची या लोकांची मनापासून इच्छा आहे.

शेत पी.—अफगाणिस्तानच्या बहुतेक भागांत वर्षातून दोन पिके काढतात. पहिलें गहू, बाजरी वगैरेचें असतें. दुसऱ्या दोपस भात (धान) मका व डाल होतात.

जमीनीचे दोन भाग केलेले असतात. एक आदि व दुसरा ललमी. पहिलीला आपण बागाईत व दुसरीस विराईत म्हणूं.

बहुतेक सर्व युरोपियन शाफभाज्या येथें तयार होतात. हिरात, कापूल, वंदाहार व अलालाबाद ह्या ठिकाणी अफूची लागवड करतात. हिरातप्रांतात कापूस मुख्यक पिकतो; बदाम व एरंडीची झाडे पुष्कळ होतात व त्यांच्या फळापासून तेल काढतात. येथे फळे विपुल होतात व ती चांगल्या प्रकारची असतात. सफरचंद, पंयर, बदाम, पीन, मनुका, डाळिंब, द्राक्षे, अंजीर इत्यादि फळे सर्वत्र होतात.

अफगाणिस्तानातील शेतवरीवर पाच तऱ्हेचा आहे. (१) स्वतःच्या मालकीची जमीन करणारे. (२) दुसऱ्याची जमीन भांडपधनें करणारे. (३) बाझार, रुहान शेतकरी (४) मोलाचे शेतात काम करणारे. (५) आपल्या धन्याची जमीन करणारे गुलाम.

मजुराचा रोम पोटास घातून या आणे असतो. कंदाहारामध्ये तो ६॥ आण्यापासून ७ आण्यांत येत असतो.

प्राणी.—घोडे, उट, गायी मेल्या व बकरा ही या लोकांची संपत्ति आहे. पूर्वी घोडे बाहेर देशी पुष्कळ विकण्यास जात, परंतु अब्दुल रहिमान खानाने त्याची निघात बंद केली. तेव्हापासून ह्या व्यापारास आळा पडला आहे. उत्तम घोड्यांची निवड करण्याकरिता इंग्लिश व अरब बळ आपून ठेविले आहेत व ह्या घोडीकडे अमीरांचे फार लक्ष आहे.

बोलाचा नागराकडे व ओशी वाहण्याकडे उपयोग होतो. हिरात व कंदाहार येथून पुष्कळ लोकर बाहेर देशी रवाना होते.

अफगाणिस्तानामधील उट जास्त शकट व सळकट असतो.

खनिज पदार्थ.—अफगाणिस्तानामध्ये घातू पुष्कळ सांपडतात असा बोलवा आहे पण याला ए. शास्त्राचे उत्तम ज्ञान असणाऱ्या लोकांचा पाहिजे नाही. तरी पण पुष्कळ भागात दगडी कोळसा सापडणे शक्य आहे.

टोबा पठाराचा “अस्टिमनी” सापडतो. कंदाहारच्या उत्तरेस सोन्याच्या खाणी लागू शकतील. हिंदुकुश पर्वतामधील रुप्याच्या खाणी सर्वोत्तम प्रसिद्ध आहेत. साह मकसुद दोंगरात पूर्वी तांब्याच्या खाणी चाळू होत्या. तसेंच कंदहारच्या उत्तरेस ६० मैलावर “नेश” या ठिकाणी तांब्याची अशुद्ध धातू सापडते. शिसें थोरबंद भागात व इतर ठिकाणी निघते. कंदाहार येथे सापडणाऱ्या सोन्याच्या मातीत अशुद्ध निश्चल मिश्रित असतो. हिंदुकुश पर्वतामध्ये लोखंड विपुल आहे. सुरटी पुष्कळ तयार होते.

खानाबद येथील खाणीत खोरीमोठ पुष्कळ सापडते. कोटिभूय येथे पाडव्या संगमरवरी दगडांच्या खाणी लागल्या आहेत.

व्यापा र.—ओकसर येथे चांगल्या जातीचे रेशीम तयार होत. ते मुखारा व महोद येथे जाऊन त्याचे उत्तम कापड तयार होत. हिरात व कंदाहार या ठिकाणी पुष्कळ रेशीम होत पण ते तितके चांगले नसत. अफगाणचे गालिचे म्हणण्यासारखे चांगले होत नाहीत. पोस्टिन्स म्हणजे मेडीच्या कमावलेल्या कातडीचे दगळे सर्व देशात होतात. कायम, बरड, करू हे विशेषतः हिरात येथे चांगले होतात. कायम हे उंडाच्या केसापासून तयार केलेले कापड आहे. दुसरी दोन मेडी व बकरा यांच्या केसापासून तयार होतात. माळेचे मणी येथून मोठ्या पुष्कळ जातात.

गेल्या २०-२५ वर्षांत हत्याराचे कारखाने युरोपियन लोकांच्या देखरेखीतली पुष्कळ उघडण्यात आले आहेत.

सगळ्या अफगाणिस्तानचा व्यापार किती आहे हे घागण्यास आकडे दुर्मिळ आहेत. हिरात येथून रशियात जाणारा माल पुष्कळ मोठ्या किमतीचा असतो खोरासान व सिस्तन येथे जाणारा माल इ. स. १९०२ मध्ये साडे दहा लाखांचा गणला आहे. यात दोकडा ४० लॅकर असून ती रशिया, मान्स व अमेरिका या देशात जाते.

इ. स. १९०४ मध्ये हिंदुस्थानने अफगाणिस्तानशी दोहरी लाखाचा व्यापार केला. परंतु या मालावर जकात अति जबर अमल्यामुळे व्यापार पडत चालला आहे हिंदुस्थानातून घेरा, बहा, नोळ, चाखर व तयार कातडी पाडली जातात. तसेच नुक्ते शुक्ते कापड जाळें लागले आहे. बाहेरदेरी जाणारे तिसरा—बाळविलेली व तागी फळे, मूष, रेशीम, लोकर, “पोस्टिन्स” कातडी, संतरंज्या. हा सर्व व्यापार उंडाच्या पाठीवर चालतो.

व्यापा रा चे मुख्य मार्ग—हिंदुस्थान ते काबूल, खैरखिद व जलालाबाद; कंदाहारात व गझनीला गोमल-दिह, अथवा घेडा, बदकशानपासून बाजवार आणि गजालाबाद निद्राल मार्गांचे व दुसरेहि काही आणखी मार्ग आहेत.

टपा ल.—इ. स. १८७० मध्ये अमीराने टपालाची पद्धत सुरू केली पण ती अजून लाब्यारस्थेतच आहे.

इ. स. १८७२ मध्ये तिफिट काढण्यात आली. १ घाही. (१ आणा), अयानि (१/२ कापुली रपाया), २ अबासि य १ कापुली रपाया, अद्या किमतीची ती असत.

१९०२ मध्ये तिफिट सर्व मॅगिरी असून अमीराच्या मनांत युरोपियन धर्तारेंर ती काढण्याचे आहे. लामुळे सध्या तिफिटारिषाय सर्व व्यवहार चालतो. हारील प्रथम अगर पत्र येणाराचून घेतला.

येथे दुष्काळ पारसे नसताना व अतलेष सर त्यांची तीम-ताहि विशेष मासत नाही. मागील दुष्काळामध्ये अमीराने पक्षिपातून धान्य आणवून लोकांना दिले.

राज्य पद्धति व कायदे.—अफगाणिस्तानची राज्य-पद्धति म्हणजे अमीराची अनियंत्रित राजसत्ता होय. या देशाचे काबूल, तुर्कस्थान, हिरात, कंदाहार व बदकशान असे पांच राजकीय विभाग केले आहेत. प्रत्येक विभागावर एक नायब म्हणजे गव्हर्नर नेमिलेला असतो. या नायबाच्या हाताखाली सरदारांलोक व काजी हे न्याय देण्याचे काम करतात. राजाच्या दरबारात अगर कौन्सिलात बसणाऱ्या सरदार लाक्षाचे तीन वर्ग आहेत. ते असे—(१) सरदार (२) खान व (३) मुझ सरदार हे बंधावरपरागत मोठे लोक असतात, खान हे लोकांचे प्रतिनिधी असतात व मुझ धर्माचे प्रतिनिधी असतात. या तीन प्रकारच्या प्रतिनिधींच्या दोन सभा आहेत; पहिली दरबारशाही अथवा बादशाही सभा व दुसरी खार्बानिन मुक्ता अथवा साधारण लोकांची सभा. मुझलोक आपल्या दर्जाप्रमाणे या दोहोंपैकी एका सभेत बसतात. अमिराच्या कार्यकारी अधिकार्याची स्थिती नावाची एक खास कमिटी आहे. हा संस्था प्रधान-मंडळाच्या कौन्सिलप्रमाणे काम करते. विचारव्याशिवाय फौजाहि मंड्याला राजास सहा देण्याचा अधिकार नाही व फौजालाहि आपल्या स्वातंत्र्याच्या अधिकाराबाहेर सहा देता येत नाही. अमीर हा मुख्य कार्यकारी अधिकारी असून शिवाय मुख्य न्यायाधीश व वरिष्ठ अपील कोर्ट आहे. अमीराकडे अपील करण्याचा प्रत्येकास अधिकार आहे. दोरात गहमद व अबदुल रहमान या अमिराकडे प्रजेचे अर्ग नेहमी जाळें शकत. अमिरापेक्षा इलच्या प्रतीचे कोर्ट काक्षीय होय व काक्षीपेक्षा कोतवाल इलच्या दर्जाचा असतो. मोठ्या प्रांतिक दहारात व्यापारी तंब्यांचा निकाळ लावण्याकरिता पंचायती असतात. सुलकी, जमात, डाक व लष्करी काम-काज यांची निरनिराळी खाती आहेत. अफगाणिस्तानातलं न्यायकचेत्यातून इस्लामचा कायदा चालतो व अबदुल रहमान याने केलेल्या सुधारणांसहित देशातील बाकीरीती-संबंधी कायदाहि पाळला जातो.

अमीर व हिंदुस्तान सरकार यांच्यामध्ये झालेल्या करारा-प्रमाणे परदेशाशी अफगाणिस्तानच्या राज्यकारणावर हस्त-शाचा दाव आहे. बाकीच्या व्यवहारात अमीर स्वतंत्र आहे. पूर्वी अमीर फक्त काबुल व समोवाराचा प्रदेश येथील राजा होता व बाकिचे प्रांत राजघराण्यांतलं लोकांच्या अधि-कारात असत. पण ही पद्धत अबदुल रहमानखानाने बद-लून टाकिली आहे. सध्या सर्व प्रांतांवरील स्वामित्व एकट्या अमिराच्या हातांत एकत्रित झाले आहे. सध्या मुख्य कचेऱ्या काबुल येथे ठेवून त्यावर अमिराचे नातलग मुख्य नेमलेले आहेत. तरी पण राज्यातील फौजतीहि मोठ अमि-राच्या सहाय्यावून होऊ शकत नाही.

राज्यकारभाराकरिता अफगाणिस्तानचे सहा भाग कर-ण्यात आले आहेत ते असे—अफगाण-तुर्कस्तान, बदक-शान, हिरात, कंदाहार, फन्दा आणि काबुल. काबुल पर

अमीराच्या हातात आहे बाकीच्या प्रांतांवर एकेक गव्हर्नर नेमलेला आहे तो मुलही व न्यायाची कामे पाहता तो त्याला "नायब-उल हुकुमा" म्हणतात या भागाचे पुन लहान प्रांत व भिळे पाडलेले आहेत. त्यांवर हकीम नेमलेला असतो त्याला दिवाणी व फौजदारी अधिकार असतात त्याच्या रुबरीला महकम-इ-हकिम म्हणतात अणील कोर्टाकडून येथे असून अमीर स्वतः मुख्य न्यायाधीश असतो हकीमाच्या खालच्या कोर्टांना महकम-इ-शार अथवा काझीचे कोर्ट म्हणतात काझीच्या मदतनिसास मुफ्त म्हणतात. काझी व मुफ्त यांच्यामध्ये जर एकाचा सुचावर मतभेद झाला तर तो काबुल येथील खान-इ-मुला याच्याकडे मता-करिता पाठविण्यांत येतो, व त्याच्याने त्या प्रश्नाचा निकाल न त्याच्याम अमीराकडे तो जाता न्याय कोणच्या एवढीने दिला जावा याबद्दल नियम अयदुलरहिमानखानच्या वेळेस ठरवून, छापून बाडले आहेत वरच्या न्यायकचेऱ्यांना "किताब-इ-हुक्मति" असे नांव आहे व काझी येथे यांच्या कचेऱ्यांना "असास-उल-कुद्दात" म्हणतात यात मुसलमानी कायदा (शार) चालतो रामझोह, बंद, सरकारी पैसा खाणे, खोटे दलैबन करणे, व राजसत्तेविरुद्ध मर्गे अपराध यांना निवाडा करणे अमीराच्या हातात अर्भत कोणासहि अमिराशिवाय मरणाची शिक्षा देता येत नाही व्यापाऱ्यांचे तटे पैचायती मार्केत निकालांत येनात संपा दिवाणी कज्यात कियदि स्टोपावर मांडावी लागते

जमा बंदी — अफगाणिस्तानचे उत्पन्न राखी दिलेल्या बाधीतून होतें — (१) जमीनीवरील कर (२) आयात व निर्यात मालावरील जकात (३) फळबागावरील कर (४) रनचरई ४० अनावरापैकी एक (५) दलैबजाले स्टोप कागद (६) दोई पट्टी (७) हिंदुस्थान सरकारकडून दरवर्षी मिळणारी १८ लाख रुपये खंडणी इ. स १८९६त राज्याचा वसूल ३० लाख होता तो सध्या खंडणी धरून १२० ते १३० लाखापर्यंत वाढला आहे म्हणजे पूर्वीच्या चौपट झाला आहे खर्च बेतान ठवता असून दर वर्षी पुष्कळ मोठ्या रकमेची बचत केली जाते जमिनीचा सारा उत्पन्नाच्या रुपानें दिला जातो तो वर्षाच्या मरासरी उत्पन्नावर ठरविलेला असतो

ज्यामाना जमीनीला पाणी मिळत राखेल त्यामानानें तो जाम्त किंवा कमी असतो माधारणपणें नदीच्या पाण्यावर केली जाणाऱ्या जमीनीवर उत्पन्नाच्या $\frac{1}{2}$ सारा असता आठ्याच्या किंवा द्याऱ्याच्या पाण्यावर होणाऱ्या उत्पन्नावर $\frac{1}{2}$ असतो जेथे कोरेस मधून पाणी मिळत असेल व ते राज्याच्या मालकीचे नसतें तेव्हा त्या जमीनीवर उत्पन्नाच्या $\frac{1}{2}$ सारा द्यावा लागतो पावसावर अवलंबून राहणाऱ्या जमीनीवर उत्पन्नाचा $\frac{1}{2}$ सारा द्यावा लागतो मोठ्या शहरांमजळ असलेल्या मज्यातून निरा फळबागातून ३६०० पैी यादांवर जा ते ९ रुपये सरकार घेणे असत

एवढेच जर सरकारी घाबें लागत असतें तर देतकरी वगें सुधा असता पण सन्यातील शिपाई व सरदारलोकांचे आश्रित छानां खोचोतून छट करून पोटा भरण्याचा परवानगी असते त्यामुळे देतकऱ्याला जवळ जवळ कुपट मारा पडतो

देशात सान्याचे नाणें सुर्वीच चालू नाही म्दटलें तरी चालेल पण सध्या एक टांकगळ स्थापन झाली अगू जुने नाणें परत घडून त्याच्या जागीं नवें नाणें प्रसारांत येत आहे ती न्य — अमीरासजवळ सैन्य पुष्कळ मोठें असून युरापियन पद्धतीप्रमाणें त्यात दर्ज ठरविलेले आहेत सध्या ३००००० लोकाना पुरेल इतका दाहगोळा व हत्यारां अमीरासजवळ आहेत हिंदुस्थानच्या सैन्यात अफगाण लोकांचा पुष्कळ भरणा आहे ते लोक हिंदुस्थानात येऊन आपणास सैन्यांत दागल करून घेतात

संरक्षण — अफगण सैन्य मरासरी ५०००० अतांरें हें सैन्य हिरात, कंदाहार, काबूल, मत्तर-इ-शारिका, जलालाबाद, व अत्सार या ठिकाणी व हिंदुस्थानच्या काबूलसरहद्दीवरील नायवावर ठेविलेले आहे अयदुल रहम न म्हणत असें की, 'एका आठवज्याच्या आत १००००० लोक रणांगणावर उभे करता येतील परंतु मुख्य शब्दचण पैसा व नेग्या भागण्याची साधन यांचा आभाव' हा हाय १८९६ मध्ये त्यान अशी एक पद्धत गुरू केली होती जी प्रत्येक आठ माणसानून एकाचें (१८ व ७१ वर्षांच्या वयाच्या दरम्यान) लष्करी शिक्षण घण्यास याबें काबूलच्या दाहगोळ्याच्या कारखान्यांत दरराज २०००० काडतुमें व १५ बटुका तयार हाऊ शरतात व आठवज्यातून दान तोंका मनु शरतात या दशातील गुप्त किंते दिलात व दहडाडी दे होत दहडाडा निरा गुप्त, हौचकिस, मॅडेनफ्रेट व मॅडिनाम या जलदपारी तोंफांनी राज केलेला आहे या किल्यातील मुख्य छावणी पल्लवातून बारा मिलावर मत्तर-इ-शारिफ येथ आहे. प्रत्येक मोठ्या शहराला एवक कानरास असतो तुहमाचे कामहि त्याला पहावे लागणें तमच मर्गे पोलीस काम त्याच्याकडे असत

शिक्षण — शिक्षण केवळ प्राथमिक मिळतें व त स्वतः बहुतेक आज्ञा अशा मुलांच्या हातीं आहे मास्तर मुलाना रागनो व रावे मुलें एरदम तें म्हणतात शिक्षण लेखन, वाचन व बोटेनें गणित याच्याबाहेर जात नाही कुराण हें शिक्षणाच मुख्य भाग आहे वरच्या प्रतीच्या शिक्षणमध्या सुर्वीच नाहीत परंतु मध्याच्या अमीराचें शिक्षण सक्तीचें कलें असून काबूल येथें एक वॅलेग काढणारा विचार आहे मध्यां अफ गणमध्ये इंग्लिश सुर्वीच नाही पण भाषी विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासकमीत त्याचा समावेश केला जाणार आहे

अफगाणिस्तानच्या हकीमांना शारीरशास्त्र व रोगनिदान

शास्त्र याची माहिती मुळावें नसते व शास्त्रिकीयें ज्ञान जवळ जवळ तेवढेच असते असें एका हॉयटरचें म्हणण आहे.

प्राचीन अ व शे प.—काबुल नदीच्या पात्रांत सुदुर्महकाळीन वस्तूंचे अवशिष्टभाग बरेच आहेत. बमियनची भित्तीत कोरलेल्या आकृतीबद्दल प्रसिद्धि आहे व हेथक येथे बरेच चित्तवेषक मुद्र लोखंड्या कामाचे अवशिष्ट भाग आहेत. काबूलच्या सरोवर कोह-दमन मध्ये जुन्या शहराच्या आगा आहेत, पैकी येथामुळे सर्वांत मोठे आहे. येथे कित्येक हजार नाणी सापडली. काबूलच्या जवळ व याच्या दक्षिणेस काही मैलावरील टेंकच्चावर असंख्य स्तूप आहेत. जलालाबादच्या दरीत अशाच प्रकारचे अवशेष आहेत.

दानोक नदीच्या दरीत (उत्तान रोवाट) एका जुनाट शहराचे पडके भाग आहेत. हेथे पूर्वीचे आर्कॅमिया शहर असें समजतात हेमॅन्दावरील गिरिष्कजवळ मोठे उंचबोट व इमारतींची इतर चिन्हे आहेत, व सिस्तनच्या मैदानात कित्येक भोंवत्या शहराचे अवशेष भाग आहेत. तसेच पुल्की, पेशावरन, व लाख येथे पुरातन द्रुम्यियानाचे स्मरणीय भाग आहेत कंदाहार येथील एका मशिदीत राखून ठेविलेले एक पुरातन दगडी भाटें हेच पेशावर येथे पाचव्या शतकात पुरलेले छाक्य मुनीचे मिरापात्र होय ग्रीको-युद्धकाला (यवन-युद्धकाल) नंतरच्या शिल्पकलाविषयक अवशेष भागासंबंधी अफगाणिस्तानात अभाव आहे गिझनी येथे महमुदचे धडगे व दोन महानाचे निटांचे मनेरे खेरीग करून काहीच शिल्प राहिलेले नाही. अफगाणिस्तान व त्याच्या आसमंतातील भागांत पुष्कळ नाणी सापडली. जलालाबादपासून १० मैलावर बसवल नांवाचे गाव आहे, तेथे व जलालाबादच्या दक्षिणेस ५ मैलावर आडा उर्फ हदा नांवाचे गाव आहे तेथे व मुर जलालाबाद येथे मुद्र स्तूप व कोरीव लेणी सापडली ह्या कोरीव लेण्यात बरील भाग कमानदार असून त्यांपैकी काहीमध्ये बुद्धाच्या मूर्ती होत्या. सुबुलमान लोकांनी हा प्रांत जगावेळेस मिळला तेव्हा त्यांनी हे सर्व कोरलेले काम फोडून टाकून त्यावर दगडमाती कोटून दिली [ई. ई. ८. १९८-२००].

प्राचीन माहिती.—पाणिनीच्या व्याकरणवरून डॉ. भांडारकर अफगाणिस्तान या शब्दाबद्दल माहिती पुढील प्रमाणे देतात. हे राज्य प्राचीन ग्रीक व रोमन भूगोलवेत्त्याग वर्णनेन या नांवाने ठाऊक होते. ह्युएन-त्संग हा याग ' किता-शिश. असे नाव देतो. पाणिनी याने या राज्याचा ' कापिरी ' असे नाव दिले आहे. (४.२.१९) आणि यावरून त्याने या देशांत होणाऱ्या मद्यास कापियादनी असे म्हटले आहे.

अर्कोसिआ.—या राज्यास अरब भूगोलवेत्ते अर्कोस अथवा रोखोज असे म्हणत. ह्युएन-त्संग याने रोखट अथवा राज्याचे नाव घेऊन ' रोकूट ' हा शब्द घेतिला आहे. युरोपीय प्रमाण शास्त्रवेत्त्यांनी (रिम्पन-अरि-

आना वॅटिका) अर्कोसिड हे या राज्याचे अथवा नदीचे नाव होत असे ' हरकिति ' या शब्दापासून निघाले आहे असे म्हटले आहे. होत ' हरकिति ' हा शब्द संस्कृत सरस्वती या शब्दाचे रूप आहे; परंतु सरस्वती ही सप्तसिंधूंपैकी एक नदी असल्यामुळे ती सतलजच्या पूर्वेस असून दुसऱ्या सहा नद्यापासून इतक्या दूर असण शक्य नाही. तेव्हा अर्कोसिआ, अर्कोज अथवा रोखोज ही नावे पाणिनीच्या भाष्यकारांनी उल्लेख केलेल्या ' सिंधो ' परंताच्या नावापासून निघालेली असावी. येथील ब्राह्मणास ' अर्कोदाः ' असे म्हटले आहे हे नाव अपवादामध्ये आहे (पाणिनी ८.३.११)

वने, वने, वनु.—ह्युएन-त्संग याने उल्लेख केलेल्या फलनु या अफगाणिस्तानातील प्रांतास अर्वाचीन प्रयकार वने, वने अशी नावे देतात. बमिहॅम हा या प्रांतास वनु म्हणतो. या प्रांताचे संस्कृत नाव माहेत नाही, तथापि पाणिनी याने काही ठिकाणी ' वरुण ' या देशाचा उल्लेख केला आहे (४.२.१०३, ४.३.११) आणि हाच ह्युएन-त्संग याचा फलनु देश असावा.

शशत.—या काबूल नदीच्या दालेचा ' सुवास्तु ' या नावाने पाणिनीने उल्लेख केला आहे (४.२.७०)

गंधारः—याचा देश कच्छादि गणात घातला आहे (८.२.१३३).

अर्कोसिडः—हा किझ अलेक्झांडर याने फार दौर्भाग्ये पेतला. याचे संस्कृत नाव अद्याप माहीत नाही. प्रो बुल्सन हा यास ' भावरण ' म्हणतो. याच्या पूर्वीचे नाव ग्रीक लोकांनी पाळले असावे. बमिहॅम हे नाव ' वर ' = राजा याच्यापासून आले असावे असे म्हणतो

पाणिनी याने ' वरणा ' असे एक नगरीचे व तेथील लोकांचे नाव दिले आहे, त्यावरून कदाचित् हे नाव निघाले असेल (पाणिनी ८.२.८२) मिथु नदीच्या उजव्या तीरावर अटकच्या समोर हली एक वरणास अथवा वरणास या नावाचे गाव आहे असे म्हणतात.

आंतोनानः—या शहराचा प्राचीन भूगोलवेत्त्यांनी हसीचे काबूल म्हटले आहे. याचे संस्कृत नाव सापडत नाही. प्रो. बुल्सन हे हा शब्द ' ऊर्ध्वस्थान ' यापासून निघाला असे म्हणतात. परंतु हा निष्पन्न कल्पना दिसते. कारण या नावाचे गाव असल्याचा उल्लेख सापडत नाही. ह्युएन-त्संग याने या प्रदेशास ' ची-लि-शि-स-तंग-न ' असे म्हटले आहे. हा शब्द पाणिनीने उल्लेख केलेल्या (५.३.११७) परनु या शब्दापासून परनुस्थान असा होऊन त्याशब्दापासून निघाला असावा.

पेशावः—पाणिनी व पतंजलि यांनी या प्रांतास ' बार्हिक ' म्हटले आहे (४.२.११७ ५.३.११४). अलेक्झांडरचे इतिहासकार म्हणतात की, त्याने दिह्रुओद्यू (रावी) नदी पोलाहरयावर पेशावांतून जाऊन गंगेत शहर नेले.

यूरोपाय प्राचीन साखवेते यास 'शाकल' अस संस्कृत नांव देतात, परंतु हे पाणिनीय उल्लेख केलेले 'शाकल' (४.२.७५) असावे हे शहर शाकलनाद्याच्या मुख्याने वसविले होते शाकल हा मद्राची राजधानी असून ती गुप्तसंग याच्या वेळी कायम होती, परंतु सगळ्या शहराचा अलेक्झांडर याने नास केला होता (पाणिनी पहा)

पर्वत — यमावच्या मध्यभागाचे नाव 'गुएनसुग' याने पर्वत या शब्दाचे मातृकान्तर करून 'पर्वतो' अस दिले आहे हे मातृकान्तर मॅ. जुलिअो याच्या भाषाराने बरोबर आहे कनिंगहॅम याने हे सर्वोत्तम अथवा पर्वत याचे रूपान्तर असावे असे म्हटले आहे, परंतु पाणिनीय पर्वत हे देशाचे नाव दिले आहे (४.२.१४३)

मणि व ऑक्सिड्रेक — पाणिनीमध्ये एका नियमाचे उदाहरण म्हणून (५.३.११४) मालव आणि शुद्रक हे शब्द दिले असून हे पेशावारी लोक असून त्यांचे अनेक वचन 'मालव्या' आणि 'क्षौद्रका' असे होते असे म्हटले आहे यावरून अलेक्झांडर यास पेशावारी भेटलेले बरील मणि आणि ऑक्सिड्रेक हे मालव व शुद्रक असावे कनिंगहॅम याच्या म्हणण्याप्रमाणे ऑक्सिड्रेक हा शब्द शुद्रक यापासून निघालेला दिसत नाही

समेरी अथवा समेरी — हू लोक कनिंगहॅम याच्या म्हणण्याप्रमाणे सवाई (हा संस्कृत शब्दासारखा दिसत नाही) नसून यथेय गणांतील (१.३.११७) यथेय असावे (रा गो. भाडारकर)

अबाची न इति हा म — अफगाण इतिहासकार या लोकांस बेनि इत्यायल (इत्यायलची मुल्ले) म्हणतात व साल राजा (मुसलमान लोक माला तालात म्हणतात) पासून त्याचा मुलगा मेरिमिया, मेरिमियाचा मुलगा अफगाण व त्याच्यापासून आपण पैदा झालो असे हे लोक म्हणतात असेच अफगाणी लोक नेबुकाडरेसरने येथून दूर नेले. पण ते घोर घ केरीतल्या पहाडीत नेले महमदाने आपला नवीन पण माहीर केव्हातून नऊ वर्षांनी त्यांना या देवदूताची माहिती झाली व त्यांनी कायस याच नेबुकाडरेसाला एक मंडळ महमदाचा शोध करण्याकरिता मदिनेला पाठविले या मंडळाभावील लोक बंदे भक्त बनले व परत आल्यावर त्यांनी या सव लोकांचे घर्मांतर केले कायम व त्यांची तीन मुल यापासून खरे अफगाण लोक आपण पैदा झाली असे म्हणतात

हा गोष्ट निरनिराळ्या मविश्वर रीतींनी अफगाण लोकांनी किथेक पुस्तकात वर्णन केलेले आहे. यापैकी सर्वांत जुने पुस्तक सोळाव्या शतकातील आहे व यापेक्षा जास्त पुरातन काळा या मोघला काहीएक सागमूस आपणास माहीत नाही मेजर रॅहर्टी याने दिलेल्या भाषांतरात सालोमान राजाने मुल्लेमान पवतात, अफगाणमध्यें स्वतः वसती केली असे वर्णन आहे नेबुकाडरेसर निचा घोर यावधर्मी उल्लेख नाही फॅराभाच्या आताच्या कॅप्टसच्या लोकांपासून अफगाण

लोकांची उत्पत्ति झालेली आहे असे आपण वाचले, यसे फेरिस्ता नावाच्या इतिहासकाराचे म्हणणे आहे मिबेलोने आधार दिलेल्या इतिहासापैकी एका इतिहासांत असे आहे की, कायसचे वेळेपूर्वी बिबोपिलुचसचा बाप, (अश्ववेगाचा पूर्वम) उझबक व अफगानाही भावंडे होती

इ स पूर्व ३१० व्या वर्षी सेल्युकसने हिंदुस्थानातील सांडकोटस (चरगुप्त) याला जिवाहातील ठरावान्वये सिंधु नद्याच्या पश्चिमेकडील हिंदु लोकांची वस्ती असलेला काही प्रदेश दिला होता यांत काबूल नदीच्या पात्राचा काही भाग होता यानंतर साठ वर्षांनी बॅक्ट्रियामध्ये एक स्वतंत्र ग्रीक पराजें स्थापन झाले याची सत्ता काबूलवर व केन्दा केन्दा सर्व अफगाणिस्तानावर पसरलेली होती. कादमीरांतील जुने शिल्पकाम, पेशावारीतील मणिस्थाल येथील स्तूप व पेशावर दरीत सापडलेले धरं व पौदीव काम यावरून ग्रीकवंत-स्वाची साक्ष पडते बॅक्ट्रियावर सिथियन लोकांनी स्वारी केली, या बाबतीत जुन्या व विनी कथानकात एकमत आहे. यापैकीच एका मुख्य राणने याला विनी लोकांनी गुएची म्हटले आहे—सोवियामा व ओक्सस येथे राज्य स्थापिल सिस्ती हाकाच्या सुमार स बुद्धान नावाच्या यांच्यापैकी एका मुख्य नायकांने आपला राज्यविस्तार हिंदुस्थान पर्वताच्या दक्षिणेकडील दस व सिंध व अफगाणिस्तान यांच्यावर केला यालाच ग्रीक प्रथकार इंडो सिथिया म्हणतात

काबूल नदीचे पात्रांतील दशात शुद्ध धर्माच वचस्व अगोदरच बसले होते अलालबाद, पेशावरच्या मंदानान व काबूलच्या आसपास या धर्माची निम्ने सापडतात. यानंतर एका मापून एक किथेक घराणीं झाली त्यापैकी प्रत्येत राजा कनिष्क होता शुद्ध धर्मात याचा जेष्ठ सापडतो व अनराव्या शतकातील मुसलमान प्रवासी, तत्त्ववेत्ता, इतिहासकार व भूगोलकार अयु-इ-इहान महमद अल-बिहाना गाराहि १। राजाची माहिती होती

तुर्कोमन घराणी — गुएनसुगच्या वेळी हिंदु व तुर्क राजे काबूलच्या दरीत राज्य करीत होते व दहाव्या शतकाच्या अखेरीस काबूल येथील एका हिंदु राजाचे स्वामित्व नाहासे होऊन सभकगीन नावाच्या एका तुर्कोच्या हाती येथील सत्ता गेली. काबूलचे हिंदु पराजें नष्ट झाले ते अलबि-रुणीने म्हटल्याप्रमाणे सन १०१० ते १०२१ च्या १२रम्यान केन्दा तरी झाल असले पाहिजे याविषयी गिन्सेंट स्मिथने लिहिले आहे की, ' शाकरमर्याच्या कारकीर्दीत (सन ८८३ ते ९०२) कनिष्का वंश व तुर्की परा-व्याचा शेवटचा राजा, लथिय नामक मारुणाच्या हातून पराभव पावला. तेव्हा लथियाने तसे आपले पराजें स्थापन केले व ते सन १०९१ पर्यंत तेथे नांदल्यावर मुसल-मानांनी त्या सुमारास त्याचा उच्छेद केला ' (प्राचीन भारतवर्षाचा इतिहास तिसरी आवृत्ति पान ३७५)

त्याच्यामागून त्याचा मुलगा महमूद व इतर वंशज यांनी घराण्या शतकाच्या मध्यापर्यंत राज्य केलें व काबूल शहर ह् आशियातील एक भव्य शहर बनविले यानंतरच घराण्या सामान्यतः पहिले अफगाण घराण समजतात याचा मूळपुरुष अझाउद्दिन घोरी हा होता यानें काबूल उद्धस्त घेलें होतें याचा पुतण्या शहासुद्दीन घोरी याने बनारमपर्यंत हिंदुस्थान काबीज केले होते व त्याच्या वंशमुक्त गुलामानी १८५७ पर्यंत टिकून राहणारे हिंदुस्थानातील मुसलमानी राज्य स्थापिलें होतें काहीं काळपर्यंत अफगाण लोकांचा प्रदेश खाझारिम यथील राजाच्या ताब्यात होता व अझाउद्दीन खाझारिमन येगोक्षखानाची प्रगति थावविली होती

मोंगल घराण — तैमूरने हे सव दश काबीज केले होते व ते त्याच्या वंशजाच्या ताब्यात १५०१ पर्यंत हात न र ते मुलतान बाबरच्या हातीं आले यान १५२२ मध्ये अर्धन लोकापासून कदाहार घेत व यानंतर मोंगल घराण्याने दिल्ली येथें स्थापिलेल्या मुसुलमानी राज्याचे हे प्रांत बनले कदाहार हे कधी मोंगल लोकांच्या हातीं असे व कधी इराणातील सूफी लोकांच्या स्वाधीन > से

दुराणी घराण — १७२७-३८ मध्य नादिरशहानें कदाहार व काबूल घेतलें नादिरशहाच्या सैन्यात अहमदखान नावाचा एक तरुण शिपाई होता नादिरशहाच्या वधानंतर अफगाण लोकांनी या अहमदखानाला राजा निवडिलें यानें स्थापिलें हुराणी घराणें अद्याप राज्य करते यानें मराठे लोकांचा पानिपत (१७६१) येथें पूर्ण पराजय केला व आपल्या मर पानंतर आल्या पाठीमागे अफगाणिस्तान, पंजाब, काश्मीर, आरुसस पर्यंत छुक्कस्थान, सिंध, बलुचिस्तान व प्यारावान वगैरे प्रांतांचे बनलेले राज्य आपला मुलगा तैमूर याच्या स्वाधीन केले

तैमूरने राजधाना कदाहारहून काबूलला आणली त्याच्या मरणानंतर त्याच्या तबीस मुलामध्य गादाव्हल लढाया झाल्या अखेरीस महमूदानें बरकझाई घराण्याच्या फतेखान नावाच्या शूर सरदाराच्या मदतीन गादी मिळविली. परंतु महमूदचा मुलगा कामरान यानें फतेखानाचा मसरान खून केला

बरकझाई वर्धनी फतेखानाबद्दल रूड उगविला व सादो-झाई (महमूद व त्याचे वारस) लोकांना काबूल, गिझनी, व कदाहार येथून हाकून लाविलें हिरात फक्त कामरानच्या ताब्यांत राहिले व बाकीचे राज्य बरकझाई लोकामध्ये वाटून देण्यात आले अशा रीतीने दोस्त महमूदाने ताब्यात काबूल आले

पहिली अफगाण लढाई — [१८३८-४३] १८०९ मध्ये नपो लियनने इराणमध्ये कारस्थान सुरू केल्यामुळे भाउट स्टुथर्ट एल्फिस्टन यास अफगाणिस्थानचा अमीर शहासुजा गांधकड बकील म्हणून पाठविण्यात आले १८३७ मध्ये

इराणी लोकांनी हिरातला वेढा दिला व रशियनलोकांच्या कारस्थानामुळे अस्वस्थता उत्पन्न झाली. या वेळीं बर्न्स यास गडनूर-गनरलने अमीरच्या दरबारी वकाल म्हणून रवाना केले. शहा सुजाला गादीवर बसविण्याचें ब्रिटिश सर कारने ठरविले लढाई १८३८ मध्ये सुरू झाली कदाहार, गिझनी काबाज करण्यात आली, शहासुजाला गादीवर बस दिले, दोस्त महमूद शरण आला व त्याला हिंदुस्थानात रवाना केले परंतु परकी लोकांच्या तजानें वागणारा राजा अफगाण लोकांना फारमा पसत नव्हता दोन वर्षांनंतर १८४१ मध्ये काबूलमध्ये बंड झाले, याचा नायक दोस्त महमूदचा मुलगा अकबरखान हा होता बर्न्स, मकनॉटन व इतर अधिकारी याचे खून झाले ब्रिटिश शिवदीने काबूल सोडून जाण्याचें कबूल केले यापैकीं फक्त डॅा व्रायडन हाच जतालाबाद येथें घेऊन पोहोचला. १८४२ मध्ये जनरल पोलॅक यानें अजालबादची सोडवणूक केली, काबूल घेतलें, व कैदी सोडवून घेऊन १८४२ मध्ये तो अफगाणिस्तान सोडून परत आला

ब्रिटिश व रशियन संबंध. — अफगाणिस्तान स्वतंत्र व अवि-भक्त ठेवून रशियनराज्य व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांच्या मध्ये एक प्रतिबंधक सरहद्द ठेवावी हेंच या वेळीं ब्रिटिश लोकांचें धोरण होतें दोस्त महमूद इंग्लिश लोकांचा दोस्त बनला १८६३ मध्ये तो मेरवावर त्याचा मुलगा शेरअली १८६८ त अमीर बनला १८६९ मध्ये शेर अली व इझाईसर्गेय लॉर्ड मेयो यांची अवाला येथें मुलाखत झाली, व दोन्ही राज्या तील परस्परसंबंध जास्त दृढ करण्यात आले

१८७३ मध्ये रशियन लोकांनी खिवा घेतलें त्यामुळे अमिरान धास्ती उत्पन्न होऊन त्याने ब्रिटिश सरकारची मदत मागितली, परंतु ती नाकारण्यात आली त्यामुळे तो नाराज होऊन त्याने रशियन लोकांच्या दोस्तीचे बोलणें स्वीकारलें १८७२ मध्ये वायव्येकडील अफगाणिस्तानची सरहद्द इर ङ व रशिया यांनी ठरविली.

अफगाणिस्तानच्या पलीकडे रशियन लोक आपले राज्य एकसारखे वाढवीत असल्यामुळे ब्रिटिश लोकांनी अमिराशी तशाचें बोलणें लाविलें परंतु त्याने नाकारलें

दुसरा अफगाण लढाई — (१८७८-८०) रशियन सरकाराने कान्स्टांटिनोपलवर करावाच्या हद्दयात इम्रन लोकांनी लवळाढवळ बंद करावी म्हणून काबूलला अमीराशी तह करण्णकरिता एक वकील पाठवि श हिंदुस्थानातून अमिराज्जे एक मिशन रवाना करण्यात आले, परंतु ते अफगाण सरहद्दीवरूनच परत करण्यात आले, यामुळे व्हडसर्गेयानें लढाई पुनारली या लढाईत दोनाल्ड स्टुअर्टने कदाहार घेतलें. दुसऱ्या एका सैन्याने अजालबाद व इतर ठाणीं घेतली पर मेडरिक रॉबर्न्स, यानें अमिराचा पराभव पैवार कोठाळ यथें केला

अमीर उत्तरेकडे पळाला व १८७९ मध्ये मसूर-इ-शरीफ येथे मेलाला. आता शेरअलीच्या गादीवर फांगला वसवावे हा प्रश्न उद्भवला.

मध्यंतरी याकूबखान याने आपण गादीवर बसल्याचे पालिटिकल एजंट मेजर कॅव्हेंडिश यांना कळविले व त्यांच्याशी एक तह १८७९ मध्ये करण्यात आला या तहान्वये अमीर इंग्रजांचा दोस्त बनला व परराष्ट्रीय कारभार त्याने इंग्रजांच्या हवाली केला. परंतु याच वर्षी सप्टेंबरमध्ये कॅव्हेंडिश व त्याचे लोक याचा खून झाला व मोठे संकट झाले. रोबर्ट्स याने अफगाण लोकांचा चेराशिवा येथे परामर्श केला. या कळून मध्येच प्रवेश केला याकूबखान शरण आला व त्याला हिंदुस्थानात पाठविण्यात आला डिसेंबर १८७९ पर्यंत ब्रिटिश सैन्याने काबुल जिझा आपल्या ताब्यात ठेविली, परंतु अफगाणिस्तानातील राजकीय स्थिती समाधानकारक नव्हती.

अबदुल रहमानची कारकीर्द—अमीरशेर अलीच्या मोठ्या आवाचा मुलगा अबदुल रहमान हा शेरअलीबरोबर लढला होता, म्हणून त्याला दहा वर्षेपर्यंत रशियन एवंगेलिक ऑक्सन नदीपलिकडे बंदीवासात रहावे लागले १८८०त तो परत आला व अफगाणिस्तानच्या उत्तरेकडील भागात आपली सत्ता स्थापन करू लागला. रुझाईसराय लॉर्ड लिटन याने काबूल येथील अधिकाऱ्यांस त्याच्याशी बोलेण मुक्त करण्यास फर्माविले. मोठ्या चतुराईने अबदुल रहमानला इंग्रज लोकांनी इतर कोणत्याही परकी राष्ट्रांशी संबंध न ठेवण्याचे कबूल करावयास लाविले, याबद्दल ब्रिटिश लोकांनी त्याला अमीर म्हणून कबूल केले काबूल राज्यापासून कंदाहार प्रांत अलग करून ब्रिटिश लोकांनी त्याच्यावर बरकझाई पराज्यातील शेर अलीखान नावाच्या सरदारास स्वतंत्र राजा नेमिले.

अफगाणप्रकरणाचा निडाल लागल्यासारखे वाटले परंतु १८८० मध्य शेरअलीचा धाकटा मुलगा अबुबखान याने हिरातहून कंदाहारवर हवाई केली. ब्रिटिश सैन्याचा भेड येथे पूर्ण पराभव केला व कंदाहारला वेढा दिला सर मेजर रोबर्ट्स याने काबूलहून चाल केली, अबुबखानाच्या सैन्याचा पराभव करून दाणादाण उडविली. ब्रिटिश सैन्याने कंदाहार सोडून देण्याचे ठरविले व सरदार शेरअलीखान हा राज्य सोडून हिंदुस्थानात गेला, यामुळे अमीरास या शहराचा ताबा घेण्याचे योग्य ठरले परंतु अबुबखान याने नव्हा ब्रिटिश फौज हिंदुस्थानात परत येण्याचे ऐकले तबद्दा तो हिरातहून मोठे सैन्य घेऊन कंदाहारजवळ आला त्याच्या लोकांनी गिरिफक्त्या फिझा घेतला. अमिराच्या सैन्याचा पराभव झाला व अबुबखानने कंदाहार घेतले अमीराने सैन्य घेऊन चाल केली व अबुबखान पराभव करून त्याच्या सोळा घेतल्या तेव्हा अबुब पळाला. मध्यंतरी अमीराच्या सरदारांनी हिरात घेतले, त्यामुळे अबुबखान इराकाला पळून गेला व अशा रीतीने अमीराने सर्वसत्त्व स्थापित झाले.

१८८४ मध्ये ब्रिटिश व रशियन अधिकाऱ्यांच्या संयुक्त कमिशनने अफगाणिस्तानचा उत्तरसराहद्द कायम करण्याचे ठरविले व हे काम मोठ्या कारवाईने संपविण्यात आले.

१८८० मध्य गादीवर बसल्यानंतर पहिली दहा वर्षे अमीराने सर्व देशावर आपली सत्ता मजबूत करण्याच्या कामी घालविली. काही स्थानिक वेढे व अबुबखान व अमीराचा जुलत भाऊ इराकखान यांचे अमीरास पदच्युत करण्याचे यत्न मोठ्या तैयारीने मांडण्यात आले १८९१ मध्य अमीराने आपली सत्ता सर्व अफगाणिस्तानभर स्थापन केली. १८९५ मध्ये अमीराच्या सैन्याने काफरिस्तानात शिरून तो प्रांत काबीज केला मध्यंतरी, जेथे चिनी राज्यास अफगाण सरहद्द मिळते त्या ठिकाणचे उत्तरसराहद्द ठरविण्यात आले, व हिंदुस्थानाकडील अफगाणांची पूर्वसराहद्द ठरविण्यात येऊन नकाशा काढण्यात आला. याबद्दल अमीराला ब्रिटिश सरकाराकडून वापरीक मोठी खंडणी मिळाली व थुळ साम्राज्यही बरीच मिळाली व हिंदुस्थानात हत्यारे खरेदी करण्याचा हक्क मिळाला. यामुळे अमीराला देशातील निरनिराळ्या टोळ्यांना कमगोर करता आले, व युरोपीय. राजाधुर्मानां सज्ज केले शिस्तवार सैन्य ठेविले आले व देशात अनियंत्रित सत्ता स्थापन करता आली सर्वप्रकारचे नजर कर बसविण्यात येऊन व्यवस्थित रीतीने बसूल करण्यात आले याचा परिणाम असा झाला की, पूर्वी निरनिराळ्या टोळ्यांच्या नायकांना लढाई करिता सैन्य पुरविण्याबद्दल जमीनी देत असत, परंतु आता उच्चा पगार देऊन सैन्यभरती करण्यात येऊ लागली ज्याच्या ज्याच्या पासून अमीराला फोका वाटत असे त्या सर्वांना त्याने मारिले अथवा हुपार केले त्याच्या शिक्षा फार कडक असत परंतु त्याच अमीराने देशातील वेवदशाही मोडली, स्थानिक नायकांचा छद्म नाहोसा केला, व काही घातता व व्यवस्था स्थापन केली अफगाणिस्तानच्या इतिहासात याच अमीराने प्रथम सुध्दित राज्यव्यवस्था स्थापन केला अंतःराष्ट्रीय कारभारात फौजवाही प्रवृत्तीची परराष्ट्रीय टक्कळबळ चालू थांबवली नाही हे त्याचे भोरेण होते तो ब्रिटिश लोकांपासून खडणी व गुंडोबडोनी घातून घेत असे, परंतु राज्यरक्षण अथवा व्यापारवृद्धि या कोणत्याही सध्याचे स्थाने तेथे, तारायत्रे वगैरे सुधारणा ब्रिटिश लोकांनी करू दिल्या नाहीत.

हजिबुल्लाचे राज्यारोहण—अबदुल रहमान १९०१ मध्य मेला व त्यानंतर दोन दिवसांनी त्याचा वडील मुलगा हजिबुल्ला त्याच्या गादीवर बसला सैन्य, धार्मिक संस्था, टोळ्यांचे नायक व सर्व दूधोच लोक यांनी याला कायदेशीर राजा म्हणून कबूल केले अमिराचे पहिले काम म्हणजे म्हणजे आपल्या लोकप्रियता वाढविणे व अंतराष्ट्रीय राज्यकारभार पद्धत सुधारणे हे होते विशेषतः अब्दुरहमान याने प्रत्येक टोळ्याकडे काही ठारानिक लोक सैन्यात काम करण्यास देणे

माग पावले होते. या बाबतीत काही सुधारणा करण्याचे त्याने योजिले व या हेतूने टोळ्याचे कामकाज पाहण्याकरिता एक कौन्सिल नेमण्यात आले व या कौन्सिलीत प्रत्येक टोळीचा एक प्रतिनिधि असावा अशी योजना करण्यात आली

परराष्ट्रीय कारभाराच्या बाबतीत या अमीराने आपल्या बापाचेच पोरण स्वीकारले परराष्ट्रीय प्रकरणांत ब्रिटिश सरकारचा सहाय्य घेण्याची अट अमीराने इमानाने पाळली आहे. हिंदुस्थान सरकार व अफगाण सरकार यांच्यामध्ये मिश्रित पद्धतीच्या काही प्रकरणांच्या बाबतीत या अमीराने आपल्या बापाचेच पोरण स्वीकारले १८८० मध्ये ब्रिटिश सरकारने दिलेली आश्वासने वाटविणे अगर बदलणे या कामाकरिता मर बुद्धने याच्या नेतृत्वाखाली कामाला एक मिशन पाठविण्यात आले परंतु पूर्वीच्या करारांपेक्षा काही एव भारत ठरविण्यात आले नाही हा ठराव १९०५ मध्ये झाला जानेवारी १९०७ मध्ये व्हाईसरॉय लॉर्ड मिंटो यांची भेट अमिराने हिंदुस्थानांत घेतली

१९ आगस्ट सन १९०७ रोजी अँग्लो-रशियन तह झाला. या तहान्वये अफगाणिस्तानची राजकीय स्थिति बदलण्याचा, रक्षाच्या अंतरराष्ट्रीय कारभारांत हात घालण्याचा किंवा या राज्यातील मुख्य घेण्याचा इरादा ब्रिटिश सरकारने मोडून दिला व रशियाने अफगाणिस्तान आपल्या वर्चस्वक्षेत्राच्या बाहेर असल्याचे जाहीर केले

अफगाणिस्तानचे अमीर हथीमुल्लाखान यांनी १९०७ मध्य हिंदुस्थानला भेट दिली व त्या भेटीत ब्रिटिश अधिकारी व अँग्लो-रशियन गमन यांच्याशी त्यांचा जो परिचय झाला त्याचा परिणाम अमीर सहिष्णुच्या पुढील कारकीर्दी वर बराच झाला ब्रिटिश सरकारशी त्यांची दोस्ती वाटली व त्याच साली रशियाबरोबर होऊ वाटलेल्या व्यापारी सवलती व राजकारणांत शिरकाई देणाऱ्या करारनाम्याला संमत देण्याचे त्यांनी अखेर नाकारले १९०८ ते १९१४ हा काळ अफगाणिस्तानला शांततेचा जाऊन तेथे बऱ्याच मुलकी, आर्थिक व लष्करी सुधारणा करण्यात आल्या होत्या, चारपावे, दवाखाने, तारामार्ग व टेलिफोन अधिक वाढविण्यात आले सुधारलेले लष्करी शिक्षण देऊन सैन्यात सुधारणा करण्याची व्यवस्था मुद्दी अधिकारी नेमून करण्यात आली. मोटारीनांही योग्य अशा पक्क्या मजका वापरण्यात आल्या. आणि हेलमेट, कापूट व आग्नेय या नद्यांचे काढवे काढून रोतडी सुधारण्यात आली

१९११ मध्ये इटाली व तुर्कस्तान यांत युद्ध सुरू झाले. त्यावेळी अफगाण लोकांनी आपल्या धर्मबांधवांना सार्वत्रिक मदत गोळा करून पेशाची मदत केली १९१४ मध्ये जागतिक युद्ध सुरू होताच हिंदुस्थान सरकारने अमीर साहेबाना बातमी कळवून अफगाणिस्तान तटस्थ राखण्याबद्दल कळविले, आणि अमीर साहेबानांही अफगाणिस्तानच्या स्वातंत्र्याला धोका पोहोचणार नाही तोपर्यंत तटस्थ राह-

ण्याचे कबूल केले १९१४ च्या गर्वशरमध्ये तुर्कस्तान जमनीच्या बाजूने युद्धात सामील झाल्यावर पुन्हा हिंदुस्थान सरकारने अमीर साहेबाना खलीफा पाठवून युद्ध धार्मिक स्वरूपाचे नाहीं व अरबस्थानांतील इस्लामी पवित्र स्थानावर हल्ला होणार नाहीं याबद्दल खातरजमा केली. उलटपक्षी तुर्कस्तान युद्धात शिरतोच अफगाण लोकात बरीच चळवळ सुरू झाली व धर्मबांधव तुर्कांना मदत करून स्वतःचाहि फायदा करून घेण्याची विनंति अमीरानां करण्यात येऊ लागली बाहेरून जर्मन सरकारने जर्मन व तुर्क अधिकारी व स्थापनाबरोबर हिंदू व मुसलमान अशा हिंदी राजबोही इसमानां देऊन एक मिशन अमीर साहेब यांकडे १९१५ मध्ये पाठविले पण त्या सर्व गोष्टांबद्दल दुर्लक्ष करून अमीरानां आपले तटस्थ राहण्याचे वचन पूर्णपणे पाळले, इतकेच नव्हे तर सरहद्दीवरील टोळ्यात शांतता राखण्याच्या कामी मदत केली, व त्यामुळे हिंदुस्थान सरकारला पुष्कळ वेळ हिंदी सैन्य रणभूमीवर पाठविता आले १९१८ नवबर मध्ये जागतिक युद्ध थांबले, पण अफगाणिस्तान मात्र शांततेच्या लागणाले लवकरच अंतरले १९१९ फेब्रुवारी मध्ये अमीर हथीमुल्लाखान यांना राष्ट्रीय अधिपत्या असतांना गोळी झाडून ठार करण्यात आले आणि त्यांचा भाऊ नसरुल्लाखान आणि तिसरा मुलगा अमातुल्लाखान या दोघांना राजा म्हणून जाहीर केले पण लोकांनी तिसऱ्या मुलगाचा हद्दलाच पाठिंबा दिल्यामुळे बुलता नमदल्लाखान व इतर राजवंशीय पुरुष यांना त्याची मत्ता मान्य केली अमातुल्लाखान यांनी हिंदुस्थान सरकारला स्वराज्यारोहण जाहीर करून दोस्तीचे आश्वासन दिले पण या अमीरानां लवकरच मलत्या लोकांच्या नादी लागून पूर्ण स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा काढला, व सोमिष्टुट मर रस्तां स्नेहसंध मोडण्याकरिता मास्कोला मिशन पाठविले हिंदुस्थानात व मेसापोटमियांत ब्रिटिश सैन्या लुलमी अंमलामुळे मडे उज्ज्वली आहेत अशा कच्च्या फिकटपण्यांत येऊन हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याची तयारी अफगाण सरकारने केली १९१९ मे मध्ये हिंदुस्थानाकडे सैन्य रवाना झाले पण ब्रिटिश सैन्याने त्याला मार्गे हटवून टाळा व रिपन बलदक हा अफगाणाचा किड्या सर केला तेव्हा अमीराने तहाचे बोलणे सुरू करून रावळपिडीया ८ आगष्ट रोजी युद्ध तहकुप्याच्या तहनाम्यावर गद्या झाल्या व कायमचा तह मागवून करण्याचे ठरले. १९१९ मे पामून आगष्ट पर्यंत सरहद्दीवरील रानटी टोळ्यांनी म्हान सद्दान हजे व लुटाळत सुरू ठेविली होती

या तहोतील महत्वाची गोष्ट म्हणजे याने अफगाणिस्तानला परराष्ट्रीय राजकारणात पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले पूर्वीच्या अमीर साहेबानां ब्रिटिश सत्तापाने घालण्यासंबंधी परराष्ट्रीय राजकारणाच्या बाबतीवर ते नियंत्रण होते ते बाढून टाकण्यात आले, आणि अंतर्गत व परराष्ट्रीय दोन्ही प्रकरणांच्या कारभारांत अफगाणिस्तानला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले

त्याबरोबरच हिंदुस्थान सरकारने अमीरांना चावूळ व मसुरी वार्षिक खंडणी देऊ दिली, व हिंदुस्थानातून दारू गोळा वगैरे मुद्दोपयोगी सामान नेण्याची परवानगी देऊ दिली.

१९२० जानेवारीमध्ये सोव्हिएट सरकारने काबूलला आपले मिशन पाठविले व बोलणे चालू ठेवून १९२० आक्टोबरमध्ये तहनाम्यावर सोव्हिएट सरकारने सही करून अमीरांच्या मेमतीकरिता तहनामा पाठविला. अमीरांना खंडणी याबरोबरच व सगळ्या पुरविण्याचे सोव्हिएट सरकारने कबूल केले आहे असे दिसते. तथापि पूर्वी १९२१ नवंबरपर्यंत या अटी प्रसिद्ध झाल्या नव्हत्या. पूर्वीच्या कराराप्रमाणे काय-मचा तह करण्यासंबंधाने हिंदुस्थान व अफगाण सरकारांमध्ये १९१९-२० मध्ये यराच पत्रव्यवहार चालू होता. पुढे १९२१ मध्ये सर हेनरी डॉननच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिश बर्कलमंडल काबूलला तटविणारा आले. १९२० नवंबर मध्ये तुर्की पत्तरील जेमलपाशाहि काबूलला आला होता.

येथ्या दोन वर्षांत अफगाणिस्तान विविध व्यवस्थांचे केंद्र बनून राहिले होते. एकाकडून बोलोबेक व दुसरीकडून ब्रिटिश योनी मुसह्मदियारने आठोड्या प्रयत्न चालविले होते. इस्लाम मिशनने अफगाणिस्तानात दोन वर्षे राहून त्या देशाला फायदेदार असा तह घडवून आणिला; या तहामुळे अफगाणिस्तानाला जास्त स्वतंत्रता मिळाली. योमेथकाच्या भीतीमुळे ब्रिटिशांनी अफगाणला मजबूती दिली, योमेथका-विकाशी झालेला तहनामा पुढे दिला आहे.

अफगाणिस्तान व रशिया याचा तह.—रशिया व अफगाणिस्तान यांमधील मित्रवाचे नाते दृढ करण्याकरिता ता. २८ फेब्रुवारी मधून १९२१ इ. रोजी मारको येथे स्वातंत्र्य तह झाला. तहाचे बोलणे करण्यास रशियाचे २ व अफगाणिस्तानचे ३ प्रतिनिधी मारको येथे जमले होते. तहानात २, ९ व १० ही महत्वाची कलमे होते. पहिल्या कलमाने दोघांनी एकमेकांचे स्वातंत्र्य कबूल करून तह करण्याचे ठरविले. दुसऱ्या कलमाने एकाचे दुसऱ्यास नुकसानकारक होईल असा कोणताही धक्का अगर राजकीय कशर तिसऱ्याला देतावरोबर करण्याची मनाई केली आहे. तिसऱ्या कलमाने अंतरराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणे वकिलातीमधून जे एव अगर स्वतंत्रता असतात, त्या त्या एकमेकांस दिल्या आहेत. आपले निराण उभारणे, वकिलातीतील समामदास व वकिलातीच्या पत्रव्यवहारास असलेली सवलत, टेलिफोन अगर टेलिग्राफचे मार्ग खुले असणे, वकिलातीच्या इमारतीची देशांतोळ कोर्टाच्या अधिकाऱ्यांमुळे मुक्ता वगैरे दे हब होत. एकमेकांच्या लष्करी एजंट्याहि त्यांच्या त्यांच्या वकिलातीत सम वेश करावयाचा. चवथ्या व पांचव्या कलमाने रशियाने अफगाणिस्तानात १ व अफगाणिस्तानाने रशियात ७ ठिकाणी वकिलाती उघडाव्या व त्या कोर्टे उघडाव्या हे सांगितले आहे. याशिवाय जादा वकिलातहि एकमेकांच्या देशांने उघडाव्या हरबत नाही.

सहाय्या कलमाने अफगाणिस्तान रशियात जो जो माल विकत घेईल तो तो कोणत्याही जकात न घेता रशियापासून जाई देण्याची रशियाने कबुली दिली आहे. सातव्या कलमाने पूर्वेकडील देशांचे स्वातंत्र्य कबूल करण्यात येऊन आठव्या कलमाने पुतारा व खिवा या देशांस स्वातंत्र्य देऊन नवव्या कलमाने गेल्या शतकात अफगाणिस्तानच्या मालकीचे पण आता रशियाकडे असलेले प्रांत न्यायास व लोकमतास अनुसरून रशियाने अफगाणिस्तानाम परत देण्याचे कबूल केले आहे. दहाव्या कलमाने रशियाने अफगाणिस्तानास वार्षिक व इतर मरत देण्याचे कबूल केले आहे. या कलमाप्रमाणे दरसाल अफगाणिस्तानास दहा लाख रुपयपर्यंत अगर त्या किमतीची सोने चांदीची मदत कुकट देणे, कुकट, हिरात, कंदाहार, काबूल ही टेलिग्राफ लाईन यांमधून देणे, तज्ज्ञ लोक पुरविणे वगैरे मदत रशियाने तह कायम झाल्यापासून दोन महिन्यांच्या आत करण्याचे कबूल केले. अकराव्या कलमात तह रशियन व पर्सियन या दोनही भाषात लिहिला असून दोनही प्रती असतील आहेत असे नमूद आहे दोनही राष्ट्रांच्या सरकारांनी मंजुरी दिल्यावर तदनुषंग तह घ्याव्या व त्यावर काबूल येथे शब्दचें शिक्कामोर्तब व्हावे असे बाराव्या कलमात आहे.

परराष्ट्रीय धोरण—अफगाणिस्तानाचे परराष्ट्रीय धोरण तीन संबंधाकडे लक्ष ठेवून आत्ताचे लागेल. (१) इराणाशी संबंध, (२) तुर्कच्याशी संबंध, (३) ब्रिटिश व सोव्हिएट सरकार यांशी संबंध. येथ्या तीन वर्षांत बरील-संबंधात पुढीलप्रमाणे केरफार झाले.

पुताराः—पुतारा येथे लोकसत्तात्मक पद्धतीवर राज्य व्यवस्था बनविण्याच्या कामी अफगाणिस्तानचा हात होता हे निश्चित आहे तथापि पुताराच्या माजी अमीर अफगाणकडे आल्याबरोबर तेथील अमीराने त्याला आश्रय दिला व त्याची बांदी पुन्हा परत मिळवून देण्याची खटपट चालविली अशी कुणकुण आहे अफगाणपत्रे याचा पूर्ण इनकार करीत आहेत.

इराणः—आक्टोबर १९२१ मध्ये इराणशी असा तह झाला की, जर एक राष्ट्र तिन्हीहून राष्ट्रांशी युद्ध करण्यात येतले असेल तर दुसऱ्या राष्ट्राने त्या तिन्हीहून राष्ट्रांचा बच न होईल अशी मोठी खटपट करावी.

ब्रिटनः—१९१९ साली काश्मिरमिशनने असा तह घडवून आणला की, अफगाणिस्तानला पूर्ण अंतर्गत स्वातंत्र्य व साथ; व त्या राष्ट्राने बोलोबेक व कोन्दात परत पाठवावी व कंदाहार आणि कलाबाद येथे ब्रिटिशांचे बर्कलमंडल नेमविले. सरहद्दीवरील टोळ्यांचे स्वातंत्र्य कोणी हिराणु नये वारण त्या योगाने हिंदुस्थानला थोका पोचण्याचा संभव आहे.

सोव्हिएटः—बरील तहामुळे सोव्हिएट सरकारचे प्रयत्न बंद पडले असे कोणी समजू नये. काबूल येथील सोव्हिएट

सरकारच्या वकीलाने अफगाणिस्तानाच्या पारलस्य राष्ट्रसंघाचा समासद होण्याला विनयाचे अग्रा त्याच्या इशारा मिळाला. या संपात रतिवा, तुर्कस्तान, काकेशियन लोकसत्ताक राज्य, सुखारा, मोगोलिया आणि इराण याचा समावेश आहे.

आ पुनिक कं त स्य सु धा र णा.—वाचक ते हिंदु-स्थानांतून तारायनें सुरु केलेली आहेत. लोकहितासाठी अमीराच्या खात्रीची द्याचें करावें संपुटात आणिला आहे. पुष्कळीं फ्रेंच पंडित योवावण्यात आले असून त्यांच्याकडे शिक्षण व संशोधन ही कामे दिली आहेत. एक तज्ज्ञ इटालियन इमिनिबर नेमून भूगर्भाचें धातुकरिता संशोधन चालविले आहे; त्यानें प्रसिद्ध केलेल्या अहवालावरून कोळसा, तांबें, लोखंड, रंगे आर्सेन संपृक्षित इत्ये ह्ये व्हायलीं निपतोल आः तर्क आहे मालाची नेआण करण्याच्या बाबतीत रुचाप मोटी अडचण आहे अफगाणिस्तानच्या बेशीपर्यंत आगाडो नेण्याचें ब्रिटिश सरकारत अर्हत व पुढे आपल्या इशेत अमीराने फाटे न्यावेत असें काही चाटत आहे असें म्हणतात. अफगाण सरकारनें सध्या पोट्ट टात सुरु केले आहे व अंतरराष्ट्रीय टपालसंघात तें सामील झाल आहे. १९२२ च्या उत्तरार्धात मोटारनें होत असलेले टपालाहून सर्व व्यवहार एका इटालियन रुपा-नीच्या राधाीन केले आहेत कापूलचें “आमन-इ-अफगाण” आणि ज्वालामुखादचें “इतिहद-इ-मकाशी” ही दोन राष्ट्रीय पत्रे देशाच्या सुधारलेल्या भावना व्यक्त करितात. यापेरीज दुसरीही पत्रे आहेत.

हृषीक अफगाणचे अमीर अमाजुल फारब साधे असून स्वतः राज्यकारभार पाहतात. त्यांची टाट्टीप व व्यवहार मागील कोणत्याही अमीराच्या अंगी नव्हता. राज्यात सुधारणा वही करानी याकडे त्यांचे लक्ष असतें. मुलाप्रमाणे मुस्लिम शिक्षण मिळाले पाहिजे यावर त्यांचा मोठा बलाश आहे. राज्यातील बहुतेक शैक्षणिक कामे हिंदी शूहत्याकडे आहेत. पेशावरपासून कापूलपर्यंत मोटाररस्ता करण्याचा त्यांनी मनीषा आहे. हिंदी लोधाना रुप देवण्य, बद्दल अमीर फार जसुग दिसतात असें अफगाणिस्तानातून जाऊन आलेला हें स्वाधीना नावाचा एका इटालियन व्यापारी-संघाचा अभ्यक्ष म्हणतो.

अमीरा ये हिंदी लो वही व र्तन.—अमीराचे हिंदी लोकांती वर्तन कोणत्या प्रकारचे आहे हे तीन वर्षांपूर्वी त्यांनी काढलेल्या पुढील जाहीरनाम्यावरून दिसून येईल. आपल्या राज्यातील हिंदु लोकांचे हाल होत आहेत असे अमीराच्या वानीं मतांच त्यांनी हिंदी लोकांना आपली पाहणी नोटपत्रे पुढे मांडल्यास ग्यागितले नंतर आपल्या प्रजेला जो हजूम मोहरा त्यातील वरमावा गोपबारा फेनप्रमाणे — (१) इराक्यीपणे स्वकारभारविषयी बलाहि हिंजूर उठम होऊ नये (२) हिंदूनी आपल्या वनेशाद्री प्रमाणे, भागिक विधा कापारासेत व आपआपसांतील आदये

मिठवावीत. (३) हिंदी सिमांनी वाटेल त्या ठिकाणी विनहकत जातां यावे. (४) एखादी धर्मशाळा बसो पडली असेल तर त्या ठिकाणी पुन्हा बस्ती व्हावी. (५) कोणतीही रोगी गाय मारण्यात येऊ नये; तिला आपोआप मरण येऊ यावे. (६) पाहिजे तो पोगख हिंदूनी करावा (७) अमीराच्या हिंदी प्रजेनें अफगाणिस्तानात कोठेही कमन खरेदी करावी. (८) मुसलमानांच्या इतकाच हिंदूनी कर द्यावा (९) जर एखादी स्त्री किंवा पुरुष मुसलमान झाला तर त्याच्या बायकोवर किंवा तिच्या नवऱ्यावर नवीन धर्म स्वीकारण्या-विषयी बळगती होऊ नये. (१०) आपल्या बापाच्या हयातीत जर मुलगा मुसलमान झाला तर फक्त त्याची स्वतःची मिळकत त्याला घेऊं द्यावी, बापाच्या मिळकतीवर त्याचा हक्क राहणार नाही. (११) बापाच्या मृधूनंतर जर मुलगा मुसलमान धर्म स्वीकारील व जर बापाची मालमत्ता तोपा-वेतो मुलामध्ये याटली गेली नसेल, तर मुसलमान झालेल्या मुलाला बापाच्याप्रमाणे त्याच्या बाव्याला येणारा हिस्सा मिळेल. पण जर बापाच्या हयातीत तो मुसलमान धर्म स्वीकारील तर बाबिलांमिळ मिळवतांवर त्याचा वारसा राहणार नाही. (१२) हिंदु लोकांना अफगाणिस्तानात येण्याची व बाहेर जाण्याची मोकळीच आहे. (१३) सरकारी अधिकारी हिंदु मुसलमानांना मारलेख उपशोभी पड-तील. अधिकारी लोख, एखाद्या मुसलमानाच्या घरी चौरी झाली असता तिचा तपास जितक्या वसोशोने म्यानी लाविसा असता तितक्याच वसोशोने हिंदूच्या चौरीचाहि तपास लावतात. (१४) ज्वालामुखाद, गझनी व फंदाहार येथून एक एक हिंदु प्रतिनिधि असंलीकरिता निडला जाईल.

येत्या नोव्हेंबर महिन्यात नवीन होणारी राजधानी जी दफ्तमल तिचा पाया घालण्यात आला. दोन व्यापारी कंपन्या सरकारी मदतीने निघाल्या, स्वार्पकां अमानिया मदत कंपनी विशेषतः लोखर, सतरंज्या व गालांचे याच्या व्यापाराकरिता स्थापन झाली आहे तर मूट कंपनीने काबूल आणि हिंदुस्थान यामधील ताज्या व पुण्या पद्याचा मोठ्या प्रमाणावरचा व्यापार हाती घेतला आहे.

ईंग्लंडातील जुकला झालेल्या निवडणुकीनंतर अफगाण-हिंदुस्थान राजकारण जे बदलले याचें कारण सध्या अधि-काराचा असलेल्या पक्षाच्या स्वसामर्थ्य वाढविण्याचा बदा-बिंद हा बाब असेल असे वाटते कारण शुद्धताच्या हिंदु-स्थानविषयक सरकारी अहवालांत अमीराची स्तुति व या दोन देशांती व अमेग स्नेह आढळतो; पण हा रिपोर्ट पार्ल-मेंटला सादर होऊन थोडे दिवस झाले जाहीत तोच अमीरा-मर्कपी मिटन सांचक होतें.

डिसेंबर (१९२३) महिन्यात ब्रिटिश सरकारने अफ-गाणिस्तानाच्या मागील महिन्यांत ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे शून पाहण्याच्या इमानी पकडून देण्याची कोराते वाटपट करण्या-विषयी बद्ध कायदा निहिले. महंमद ताफी या पंडित

येथील अफगाण वकिलाने या बाबतीत अफगाणिस्तानाचा गुन्हेगार धरण्याबद्दल मिशनला दोष दिला व ज्याअर्थी ब्रिटिश हद्दीत हे सून पडले, त्याअर्थी अफगाणिस्तानावर याची मुळीच जबाबदारी येत नाही असे निवृत्त सांगितले. मरहद्दीवरील ब्रिटिश मुलुखातील टोळ्यांसंबंधात अफगाण सरकार नेहमी उबकाउबक करिते, अशी मिशनने तक्रार पुढे करून बरोल प्रभावा समाधानकारक निकाल लागे-पावेतो अफगाणिस्तानांत बाहेरून आणारी हथारां व दारूगोळा यांना मज्जाव करण्याचे ठरविले. अफगाण मुलुखात छुनी इसमांना आश्रय मिळतो असे ब्रिटिशांचे म्हणणे पडले, तेव्हां अमीराने १९०० सैनिकांची एक टोळी तपासाकरिता पाठविली. जलालाबाद जिल्ह्यातील माढताई टोळीला नष्ट दिली. एकडे मिशनने, काबूल येथील आपला वकील. परत घोलाविण्याचा, तिकडचे सर्व रस्ते बंद करण्याचा व व्यापार लवविण्याचा धाक घातला. अमीराला पुन्हा रशियाचा धाक आहेच. कारण बुखारा येथे बंडखोरांना दहपून टाकण्याकरिता म्हणून जे मोठे सैन्य रशियन सरकारने ठेविले आहे, ते वास्तविक अफगाण सरकारला आपली दहशत बसावी म्हणून रशियाने मुसल ठेविले आहे असा तर्क करण्यात येतो. रशिया व मिशन यांचे आशियाखंडातील हितसंबंध एक नाहीत. दोघेही एकमेकाला हुसकून लावून खंडावर तयार मिळविण्याच्या अनेक वर्षांपासून खटपटत आहेत. अफगाणिस्तान हे एकच कायते बफर स्टेट राहिले आहे. त्यामुळे दोघेही आळीपाळीने त्याला खप करण्यास तर कधी धाक लावण्यास उद्युक्त होतात यात नवल नाही.

[संदर्भ मं. व. - इंग्लिश गॅझेटियर ऑफ इंडिया. अफगाणिस्तान आणि नेपाल १९०८; अकाउंट्स रिपोर्टिंग टु दि ट्रेड बाय लैंड ऑफ दि ब्रिटिश इंडिया इत्य फॉरेन कंट्रींग. अन्यु-अल फलफला. - पार्लमेंटरी पेपर्स, अफगाणिस्तान १८७३-१८९९. - ट्रेड मिशनर दि ब्रिटिश गव्हर्नमेंट ऑफ दि अमीर ऑफ अफगाणिस्तान, सेप्टेंबर मास २१-१९०५. लंडन १९०५. - दि सेकंड अफगाण वार १८७८-८०. प्रिप्रेअर्ड इन दि इंस्टिट्यूट ऑफ दि इंडियन आर्मी हेडक्वार्टरी. लंडन १९०८. - मेल्यू (एच-डब्ल्यू) अफगाणिस्तान ऑफ दि अफगाणसु. लंडन, १८७९; ऑफ दि रेसिड ऑफ अफगाणिस्तान १८८० - कर्नल (मॉ. जी. एन्.) रशिया इन सेट्रल एशिया (कंटन्स विन्डिआफ्रि) लंडन १८८९. - हाली (मिसेस केट) एट इयर्स अमंग दि अफगाणस. लंडन १९०५. - एलिफन्टन (मॉ. एम्.) अँव अकाउंट ऑफ दि किंग्डम ऑफ काबूल अँड इट्स डिपेंडन्सीज. लंडन १८९५. - फॉर्मज (ए.) दि अफगाण वार, १८३९-४३ अँड १८७८-८०. लंडन १८९२. - मॅ. (टी.) अँट दि कोर्ट ऑफ दि अमीर न्यू. एडि. लंडन १९०१. - हमिल्टन (अंगम) अफगाणिस्तान लंडन १९०९. - हॅना (फनेस)

एच. यी.) दि सेकंड अफगाण वार वेगटिमिनस्टर १८९९. - होन्सच (कनेल रर टी. एच्.) दि इंडियन वॉटर लैंड १८८०-१९००; लंडन १९०१. - हॉ. बोस्ट (बी. डे) अराउंट अफगाणिस्तान. लंडन १९०९. - मॅक माहन (ए. एच्.) दि मदन वॉटरलैंड ऑफ अफगाणिस्तान लंडन १८९७. मॅलेमन (मॉ. पी.) हिन्टिंग ऑफ अफगाणिस्तान सेकंड एडि. १८७९. नोई (एफ.) इयर्स, इंडिया अँड अफगाणिस्तान. लंडन १९०२. पेनेज (पी. एल्.) अमंग दि वाइल्ड ट्रान्स ऑफ अफगाण फ्रंटियर लंडन १९११. - रॉयट्स (फॅल्डमार्शल लॉर्ड) फॉर्टिनाइन इयर्स इन इंडिया लंडन १८९७. - रॉयटसन (मर जी. एस्.) दि फाकीर ऑफ दि हिंदुकुश लंडन १८९६. - मेल (मॉ.) जर्नल ऑफ दि डिपार्टमेंट इन अफगाणिस्तान, इन १८४९-४२. लंडन १८४३. - मुलतान महमदखान (मिर मुनशी) (एडिटर) दि लाइफ ऑफ अबदुल रहमान, अमीर ऑफ अफगाणिस्तान २ व्हा. लंडन १९००. - फागिस्टायुशन अँड रोज ऑफ अफगाणिस्तान, लंडन १९१०. - ट्रेड (जी पी.) दि किंग्डम ऑफ अफगाणिस्तान. याव्ये १९११. - थॉमसन (मि व मिसेस) लॉन्डन फ्रॉम थन अफगाण स्क्व बुक, लंडन १९१०. - व्हीलर (एम्. ड्.) दि अमीर अबदुल रहमान, लंडन १८९५. - येट (मेजर टी. ड्.) नार्थन अफगाणिस्तान लंडन १८८८. इंडियन इयर बुक (ट्रिब्युन ऑफ इंडिया), स्टेटमन्ट इयर बुक; ए. डि. इत्यादि]

अफगाण-तुर्कस्तान - हे ओक्सस नदीच्या खोऱ्यातील अफगाणच्या ताब्यांत अराकेत्या मुलुखास बुकते पडलेले नांव आहे. येथील रहिवासी किंवा अफगाण लोक त्या प्रदेशाला तुर्कते तुर्कस्तान या नावाने ओळखतात. हे एक महार-इ-गरीफ अफचा, शिखरघान सार-इ-पुल, महमन, अण्डकुइ, दारायुसफ, कामरुद, बाल्खआब, व सान्जचरक इतके आदि मिळून हा प्रांत झालेला आहे.

सी मा - उत्तरेस बुरारा पूर्वेस बदखशान पर्वत दक्षिणेस याच पर्वतश्रेणीमुळे हा प्रांत व काबूल प्रांत हे विभक्त केले गेले आहेत. नैर्दयेस काबूलपैकी यमिआन व हिरातपैकी काही मुल्लर.

श. ह. - अफचा, मेमन, महार-इ-कारिक, हिक, शिखरघन, सार-इ-पुल, अण्डकुइ, खानाबाद. या सर्व महाराचा विशेष हा आहे की, तो फार मोठी गाहेत, कारण त्यात व त्यांसमोर्वात उपवने व फळवारा पुष्कळ आहेत.

रवमाहिरीत्या या देशाचे दोन भाग झाले आहेत. एक डोंगराळ मुलुम व दुसरा पर्वताच्या पायथ्यापासून ओक्सस नदी पर्यंत सपाट प्रदेश. दक्षिण रागेवरील प्रदेश सर्व डोंगराळ आहे. पूर्वेस हिंदुकुश पर्वत आकाशात उंच गेलेले आहे. याचाच एव फाटा, बेगूर कोइ डोंगर, यांचे पदक-शान आणि सदा अफगाण तुर्कताण वेगळे वेळे वेळे आहेत या फाट्यापासून १४० मैल लांब व ८० मैल रुंद व ७०००

ते १०००० फूट उंचीचे एक पठार गेलेले आहे. बल्खच्या दक्षिणेन हिंदुकुश पसरलेला आहे. याकचलंगपासून याचे तीन फांटे होतात. उत्तरेकडील फाटा वायव्येकडे जातो. माला पश्चिम मार्गात वगड-इ तुर्कस्तान हें नांव आहे. याची उंची सुमारे ११००० फूट आहे. पूर्व फाट्याची उंची १०००० ते १२००० फूट आहे. ऑक्सस नदीच्या वळणा प्रमाणे सगट प्रदेशाची रुंदी कमीमास्त आहे. ऑक्सस नदीला मिलणऱ्या नदी कॅकच, सार-इ पल, अथवा सर-राय ह्या मुख्य आहेत.

इ.स.मान - हे स्थलमानाप्रमाणे बदलत जातें हिवाळ्यात सगट प्रदेशात सुद्धा बरीच थंडी असते. वर्तमानतः पुष्कळ व जेराचे पाऊस पडतात. उन्हाळ्यात हिंदुस्थानसारखा उन्हाळा सगट प्रदेशात असतो. बंगराळ प्रदेशात समशीतोष्ण व थंडगार हवा असते. उन्हाळ्यात एक प्रकारची घास-दायक माशी दिसेल लागते. तिचा देश अपायकारक असून वर्षा वर्षी त्यामुळे पोके मरतात तसेच उंटानाहि इत्यादी पोढोणते पण विशेष प्रमाणात होत नाही ही संस्थान प्रांतातल्या माशीप्रमाणे असते.

इतिहास — प्राचीन बल्ख किंवा बॅक्ट्रिया हें मध्य-एशियातील आणि प्राचीन राजधानीचे शहर असावें. झर-धुर्जेन या शहरात परमोपदेशक केला अर्धा पॅर्सियन लोकांची वसना आहे. बॅक्ट्रिया हा कॅकसिनी-अन साम्राज्याचा एक भाग असून येथे इराणी लोकांची वस्ती असावी. इ. स. पूर्वी २४६ वर्षे मेल्यूकिस घराण्याचा सुभेदार पिओटॅस स्वतंत्र झाला व एकेकाळी अफगाण-प्रांत पासून कच्छच्या आखातापर्यंत अंमल चालविण्याच्या " ग्रीको बॅक्ट्रियन " पराण्याचा पाया याने पातला. इ. स. पूर्वी १३० वर्षांच्या सुमारास ग्रीक सत्तेचा अस्त झाला व ऑक्सस नदीच्या प्रदेशात पुष्कळ राज्ये उत्पन्न झाली. त्यांची नावे युएचि, कॅकचंग, येया, तुखार इत्यादि होती. याकाळी बुद्धधर्माचा प्रसार या भागांत पुष्कळ होता. बल्ख येथे एक गरी शोध मळ होता त्याचे नांव नवविहार. मध्य याच नावाचे एक खेडे असून ते बुद्धधर्माचे जुने स्थितिबिंदू आहे.

सुलतमान लोकांनी हा प्रदेश तुघारिस्तान या नावाने माहीत होता. राजकीय परिस्थितीत येथे खोरासानप्रमाणे फेरबदल होत गेला. चिंगिसखानाने व त्यानंतरच्या मुस्ताफीशांनी बॅल्खचा बसला, जाळणीला इत्यादिवाचा वाटा याच्याकडे सुद्धा आला होता, व त्या नासपुऱ्याची नंतर पूर्णपणे दुसऱ्या कधीच सारली नाही. काही कालपर्यंत हे प्रांत हिंदीच्या मोगल साम्राज्यात सामील होते. इ. स. च्या १८ व्या शतकात ते आहमदशाह दुरान्याच्या हातात गेले. परंतु त्याचा मुलगा तैमूर याच्या कारकिर्दीत ते उलखेग सरदाराच्या हातात गेले. इ. स. १८५० ते १८८४ पर्यंत हे थंय ग्रीक अफगाण लोकांच्या ह्यागाराची गेले.

क्षेत्रफळाच्या मानाने लोकवार्ता फार थोडी आहे अर्धा लोकसंख्या उलखेग व तुर्कीमन लोक यांची आहे, व याकाळे अर्धे हजारा, ताजिक, अरब वगैरे आहेत.

विशेष महत्वाचे उद्योगधंदे येथे नाहीत. मॅमन, मझार-इ-शरीफ, तशकुरघान व फॅगमाद ह्या व्यापाराच्या मुख्य पंठा आहेत. लोकरीचे व जाडे भरदे सुती कापड करणे हे त्याकाळे धंदे आहेत. बदकशान सोडल्यास इतरत्र कनिष्ठ संपात फरती नाही. शिंश अलंगजवळ व कारकोहच्या उत्तरेत थोडासा कोळसा सापडतो.

अफजलखान — अक्बुला भटारी अफजलखान हा आदिलशाहाचा दासोपुत्र असावा असे वाटू शकते. त्याच्या एका हुक्मनाच्या तऱ्यास महंमदशाही हे विशेष दिलेले आहे. त्यावरून रियासतकारांनी अनुमान केले होते परंतु किंकडे आणि पावडरीस याच्या दृष्टिद्वारात तो महंमद आदिलशाहाच्या वायव्येच्या भागाचा सुरंग होता असे म्हणले आहे. अफजलखानाच्या बापाकडे आदिलशाहाच्या सुवर्णखान्यावर दयास करण्याचे काम होते व म्हणूनच अफजलखानास भटारी असे म्हणून लाहले असावे अफजलखान हा नागला धिण्याक पुरप असून तो महंमद आदिलशाहाच्याच कारकादित उद्यान आला. महंमद आदिलशाहाच्या कारकादितच्या अखेरास त्याची पहिल्या प्रतीच्या सरदारात गणना होत होती. इ. स. १६४४ च्या सुमारास रणदुखान वारल्यावर त्याच्याकडे असलेली वाडीची सुभेदारी अफजलखानास मिळाली व ती अखेरपर्यंत म्हणजे त्याचा वध होईपर्यंत त्याच्याकडेच होती. निमच्या मठाची उत्पत्ती पूर्वाप्रमाणे चालविण्याकडे अफजलखानाच्या सक्त राखीदी आहेत त्यावरून या भागातील इतर सुलतमान अंमलदारांप्रमाणे तोही आपल्या सुभेदारीत हिंदू दवस्थानाची उत्पत्ती कसेशांने चालवीत होता असे दिसते. १६४९ पासून अफजलखान व शिवाजी हे देशभूतदेशाच्यास आपआपल्या पक्षास बळवीत होते असे त्याच्या उपलब्ध असलेल्या पत्रावरून दिसते. शाहजहाना विनाशप्रकारावरून मिळालेला कर्नाटकातील जनकगिरी किंवा मुस्ताफाखानाने हस्तगत केला तो अफजलखानाच्याच विचारविवरण होय. या कामी अफजलखानाकडून मुस्ताफाखानास प्रत्यक्ष मदतहि झाली असाण्याचा संभव आहे. इ. स. १६५३ ते आदिलशाहाच्या कैदेतून शाहजहानाच्या मुक्ता साम्राज्यावर, त्याने आपला उग्र पुत्र गंगमाजी यास मुस्ताफाखानापासून जनकगिरी घेण्यास पाठविले अगला मुस्ताफाखानाने त्याचा विषासपाताने वप केवळामुळे अफजलखान व शिवाजी याजमधील मैमनस्थीत आणखी एक कारणाची भर पडली. अफजलखानाची विनाशप्रकारावर शाहजहाना पुत्र सुलतानात गणना होत असून तो म्हणूनच त्यास रणदुखान याच्या सोडीचा सरदार समजला जात असे. इ. स. १६५३ मध्ये औरंगजेबाने विनाशप्रकाराची कैदी. संध्या त्याचा तोड देण्याकरिता ज्या दोन तर-

दारांची योजना शाही त्यात अफजलखान हा होता. या स्वारित तो मोठ्या सौदागिरी व वस्तुगर्हने रटला. पण समरांगणांत या स्वागोचा काही सोदागोस होण्यापूर्वीच औरंगजेबास आपल्या बापाच्या आनारीपणाची यातमी लागून तो तहसरेकडे जावयास निघाला.

अफजलखानाचे नाव महाराष्ट्रात जे इतके प्रसिद्ध आहे ते इ. स. १६५९ त विजापूरकरांनी त्याच्या हाताखाली सैन्य देऊन त्यास शिवाजीवर पाठविले तेव्हा त्याचा शिवाजीशी जो सामना झाला त्यामुळे होय. म्हणून त्या प्रसंगाची शिव-दिग्विजय, शेवगाविकर, सभासद व चिठणीस यत्नरिवरून व अफजलखानाच्या पोवाद्यावरून निघणारी सभिरतर हवीकृत पुढे दिला आहे इ. स. १६५८ च्या नोव्हेंबरच्या सुमारास अफजलखान शिवाजीच्या यादें प्रातात चालू असलेल्या उद्योगाची दरबारास सबर देऊन त्याच्या बंदोबस्ताचा विनोद करण्यासाठी बिजापुरास गेला. तेथे परीच वाटचाल होऊन शेवटी डोंगरातील उदीर शिवाजी बास जिवंत पणर येलेला वसातरी पकडून आणतों. अशी भर दरबारांत प्रतिज्ञा करून मुमारे बारा हजार निवडक फौज (प्रादहाफ ५००० स्वार व ७००० पायदळ म्हणतो) व तोपा बगैरे सरंगाम बरोबर घेऊन सन १६५९ च्या सप्टेंबर महिन्यात अफजलखान दिवाडी वर येण्यास निघाला. तथापि अफजलखानास आरंभापासून उमड मैदानात शिवाजीशी लढून आपणाम जय मिळेत अशी खात्री वाटत नसावी असे दिसतें. शिवाजीजवळ बरीच मोठी फौज आहे अशी बिजापूरच्या दरबारी समजून होती व बिजापूरकरांना तर अफजलखानाबरोबर जास्त सैन्य देण्यास सवड नव्हती. राजापूरच्या इंग्लिश बच्चारवाप्त्यांनी सुरतेच्या कॉम्सिलास १६५९ च्या आक्टोबरामध्ये एक पत्र लिहिलें त्यात ते म्हणतात की, अफजलखानाच्या आतेंने आपल्या आपल्या शिवाजीशी वचरणां स्नेहभाव दाखवूनच ग्यास जाग्यात पण्याचा उपदेश केला होता अफजलखान प्रथम बिजापुरातून सरळ उत्तरेस मुळजापुराजवळ गेला. अफजलखान पोवाद्यावरून असे दिसतें की, येथील भवानीची विडंबना धरण्याची त्याची इच्छा होती, पण तो येत आहेसे पाहून येथील पुजाऱ्यांनी तिला दुसरीकडे नेंऊन लपवून ठेविल्यामुळे त्यानें एक गाय मारून तिच्या रक्षाचा भवानीच्या देवळात सडा टावून आपले समर्थान करून घेतले. यानंतर त्यानें एकदम नैर्ऋत्येस वळून पंढरपुराजवळ भीम, ओलांडिली, तुळजापुराप्रमाणेच येथेहि त्यानें पंढरीस देवालय अष्ट केले व पुढलिकाची मूर्त नदीत फेकून दिली एवढे शाह्यावर तो माणकेश्वर, करकभोसों, संभुमहादेव, मलबडी, रहिमतपूर या रस्त्यानें वाईस आला शिवाजीस युक्तीनें पकडून कैद करून त्यास आपण बिजापुरास नेणार अशी तो नेहमी वाईई मारीत असे, व वाईस आल्यावर तर त्यानें सरतांस्वा-तर शिवाजीला पंढरपूरवर त्याला देवप्राकरिता म्हणून एक पिंजराहि बनवून ठेविला होता. अफजलखान आपल्या-

वर चालून येतोसे पाहून शिवाजी रामगडावर होता तो पुण्याच्या बाजूस अफजलखानांने येऊं नये म्हणून तिकडील बंदोबस्त करून पुरंदरावरून प्रतापगडावर आला.

राजवाटे खं १५, लेख ३०२ मध्ये "अफजलखान वाईस राजाजी छत्रपति स्वामीवर चालून आले ते समयी खंडोजी खोपडे [रोहिडखोऱ्यातील एक देशमुख] पारस [परकी] होऊन अफजलखानास भेटले आणि स्वामीस धरून देतो म्हणऊन बघुलाती केली" असे जे लिहिलेले सांपडतें त्यावरून दगाबाजीनें हि शिवाजी हुसंगत होईल तर करावा अशी खाननें गटपट चालविली होती असें दिसतें. तथापि शिवाजीचा सरदार विश्वासराव नाजगी मुत्तेखोरकर हा फकिराच्या वेपाने वारंवार खानाच्या छावणीत जाऊन तेथील वातमी शिवाजीस देत होता एवढे खाननें वाईस आल्यावर तेथील कुळकर्णी कुण्याजी भास्कर यास शिवाजीकडे पाठवून त्यास आपल्या भेटीस घोळाविले.

कुण्याजी भास्करांनी शिवाजीकडे येऊन त्यास खानाचा निरोप कळविला व मागितले की, खान बिजापूरच्या दरबारी आपले वजन खर्च करून तुझास माफी मिळवून देईल इतकेंच नव्हे तर इत्थी तुमच्याकडे असलेला मुलखदि रीतसरपणे तुमच्या नावानें व्हान देईल. यावर शिवाजीनें एवढेच उत्तर दिलें की, खानाप्रमाणेंच माझीहि खानाची भेट घेण्याची इच्छा आहे पण वाईपावेतों जाण्याचा मला धीर होत नसल्यामुळे खानानेंच जावळीस येऊन भेटीचा योग आणावा

त्या राजाजी कुण्याजी भास्कराचा मुकाम प्रतापगडावरच असल्यामुळे शिवाजीनें अंधि साधून कुण्याजीची गुप्तपणे भेट घेतली व त्यास आपणपूर्व विचारलें की, खान सद्धेतनें भेट घेण्यास येत आहे किंवा नाही हेराकडून मला कळेल त्याप्रमाणें त्याचा काही दगा करण्याचा हेतु आहे. तेव्हा कुण्याजीनें कळ केलें की, तुमची शेका परीवर अमून तुमची भेट घेण्यास खानाचा मुझास दगा करण्या-शिवाय दुसरा तिसरा काहीहि हेतु नाही याप्रमाणें कुण्याजीकडून खावाच्या उद्देशाबद्दल खात्रीलायक माहिती माळताच शिवाजीनें खान दगा करू लागला तर त्याच्याच जाळ्यात त्याला पकडून त्याचे पारिपत्य करण्याचा निधय केला त्यानें पणतोडी गोपोनाथ नावाचा आपला एक कारवून खानाकडे पाठवून त्याला भेटीकरिता एक पंढरव-ज्यानें तर प्रतापगडावर येण्याविषयी रीतसर निमंत्रण केलें. मध्यंतरी त्यानें गावकऱ्यांकडून अगल तोडून वाईपारून रस्तोडीच्या घाटावरून प्रतापगडापर्यंत खानाच्या सैन्या-वाठी एक थांगला ऐसपेस रस्ता बनविला व मार्गांत जागजागी धान्यादिकांचा पुरवठा करून खानाच्या सैन्याची उत्तम बरदास्त रद्दावी अशी व्यवस्था केली शिवाय खानाच्या हास-वालीवर नजर ठेवण्यासाठी त्यानें जंगलात सभेन रस्तापासून दूर आपली माणसेहि ठेविली होती.

इकडे कृष्णाची भास्कर शिवाजीचा निरोप घेऊन पणतोरी गोपीनाथासह बाईस आला व त्याने शिवाजीचा संदेश मानास कळवून वर आणखी असेहि सांगितले की शिवाजी मित्रा आहे, तथापि तुम्ही त्याच्या भेटीस प्रतापगडास गेला तर तुझाला त्याचे मन वळवून त्यास आपल्याबरोबर निघावू (रला) नेता येईल खानास कृष्णाजीच्या सहा पटला व त्याला आपल्या राखीची पमेळ असल्यामुळे त्याने शिवाजीस निर्मग्नताप्रमाणे आपण प्रतापगडास येण्याला तयार आहोत म्हणून कळविले.

उरल्याप्रमाणे अफजलखान बाईहून आपली छावणी उठवून शिवाजीने तयार करून ठेवलेल्या बाटेने रडोडीच्या पोटे उतरून कोयना खोऱ्यात प्रतापगडाच्या पायथ्याशी पार म्हणून एक लहान खेडे आहे तेथे त्याने आपला तळ दिला घडाच्या मितापासून मुमारे पाव मिलावर असलेली एक जागा भेटीसाठी मुकर करण्यात येऊन तेथे दोघांनीहि दुसऱ्या दिवशी सप्याराळी यावे असे ठरले. भेटीच्या जागी शिवाजीने उंची कनाती असलेला एक भव्य शामियाना उभा करून तो उत्तम प्रकारे झुपारला होता. सकाळी शिवाजीने निराग्रमागे झालेला विधी उरकले व दुपारी त्याने घोडा बेल घालवूनहि केले नंतर त्याने भवानीच्या देवळात जाऊन संकट समयी भाषणास शाहाय्य करण्याविषयी तिचा पावा केला. मग त्याने तांदळाची माळसरे, मोरोपेत विंगळे व नेताजी पालकर या आपल्या विश्वासू सरदारांस बोलेवून, खानांने दगावण्या करण्याचे मनात आणले तर त्याला परत जाता येऊ नये म्हणून त्याच्या सैन्याच्या पिछाची व दोही पाजूस आपले लोक ठेवण्याचा हुकूम केला गडावरून शिंग फुंकले जाताच या लोकांनी विजापूरच्या गैल्यावर हल्ला करावा असे ठरले होते यानंतर त्याने आपल्या मंडळीस बसवून, आपण तेथेच आपल्या लोकांनी संभाजीस गाईवर बसवून नेताजी पालकर याच्या हल्ल्याने लागले अशी आशा केली. सारते खेवडी हो आपल्या मनुष्यांचा निरोप घेण्यास गेला व ते काम उरकल्यावर तो खानाच्या मुलासोतीस जाण्याची तयारी करी लागला त्याने संगत विखरत पाहून पर भंगरग्या पातला व डोक्यास शिरघाण पाहून तयारच एखाद्या पागोटी मुढाळले द्रव्या हातात त्याने बापनगे पानड व उरल्या हाताच्या माहीत विचव संपविला येणे प्रमणे आत्मसंरक्षणाची तयारी करून शिवाजी हा शिरघा गढान, संभाजी कावजी व आणखी एक निगरा इतम वरिष्ठ महागती उतर कराला. इकडे अफजलखानाहि पालखीत राहून बसून येण होता. पाणसिबरोबर कृष्णाची भास्कर खालस आहून मागे किशेव गराय लोक होते. कृष्णाची भास्कर खानास म्हणाला की तुमच्या मनात शिवाजीस बरोबरच जड्यात एकदाचच अनेक तर तुम्ही आपल्याबरोबर आणजे त्याचे मनाचे ठेविले बरे

खानांने ती गोष्ट कळविली व शिवाजीबरोबर जेवढे इतम होते तेथेच बरोबर घेऊन तो पुढे आला. खानाबरोबरच्या इतमांत सत्यदाडा नावाचा एक पिंपाड व शूरशिपाई होता. त्याला पाहून शिवाजीने खानास निरोप पाठविला की, मला त्या इतमाची भीति वाटत असल्यामुळे तुम्ही खास बरोबर आणू नये व ही गोष्ट तुझास मजूर असेल तर मीहि आपल्या बरोबरचा एक इतम कमी करतो. खानांने ही गोष्ट कळवून करताच शिवाजी आपल्याबरोबरचा तिसरा इतम मागे ठेवून खान शामियान्यात येत होता त्याला खानास आला शिवाजी भाषतः निघून दिसत होता, पण खानाच्या कमरेस मात्र एक तखार लटकत होती. हे पाहून खानास वाटले की, शिवाजीला पकडण्यास ही संधि बरा आहे. त्याने शिवाजीस 'शामियान्यात दिसत असलेले वैभव तुझ्यामागच्या भिकारी खेडव्याअकळ कोटून आले' असा उलट प्रश्न केला यावर शिवाजीने गरम होऊन 'हे वैभव आम्ही वाळगावयाचे नाही तर काय तुझ्यामागच्या भवानीच्या पोताने वाळगावयाचे' म्हणून प्रत्युत्तर केले शिवाजीचे उत्तर खानाच्या मर्मी झोळले व त्याने दग्या हाताने शिवाजीने मुंडके आपल्या बाजलेत घट आवडून धरले व उजव्या हाताने तखार उपसून ती शिवाजीच्या पोटात रुपसण्याचा प्रयत्न केला. पण शिवाजीच्या अंगात विलखत असल्यामुळे खानाचा वार नये गेला. खान दुसरा वार करण्यासाठी आपला उभवा हात पुन्हा वर उचलतो तोच शिवाजीने प्रसंगायधान राहून दाढ्या हाताने खानाच्या कमरेमोदीत घट विवळा पातला व त्या हातातील बापनगे खानाच्या पोटात रुपसली त्याच्या वेदनांनी खान विवळावयास लागून त्याची मगरमिठी किचीव सैल होताच शिवाजीने आपला उभवा हात मेक्या करून खानच्या पाठीत आपला विचवा रुपसला. तेव्हा अफजलखान दूर झाला व त्याने शिवाजीच्या डोक्यावर आपल्या तखारांनी जोराचा वार केला. खानाच्या तखारांनी शिवाजीचे शिरघाण भेदून त्याच्या डोक्यास थोडोडी इजा केली, पण एकंदरीत शिवाजी सुरक्षितच होता त्याने विचवा महालाच्या कमरेस दोन तखारी सडकट होत्या त्यातून एक घेऊन खानाच्या डोक्यावर वार केला. ताबडतोप खान खात पडला व धावा पोवा म्हणून आंगठे लागला खानाचे सत्य ऐकून सत्यद बाई व खानाचे दुसरे नोकरावर धावून आले व त्यांनी खानास पालखीत पाहून पारला जेवण्या प्रयत्न केला. परंतु शिवाजी व निक्का महाजी या दोघांनी मिळून सत्यद बाईचाच गमावार घेतला व संभाजी कावजीने पालखीमागे पोवत जाऊन खानाचे मुंडके कापून आणले यानंतर संभाजी कावजीने शिंग फुंकले व ते ऐकताच सभोवतालच्या जंगलांतून मराठ्यांनी बाहेर पडून खानाच्या लोकांवर रघांनी पोटावर वार होण्यास सध्यास मिळण्यापूर्वीच, छाया वाटून त्यांची दागादाल व दाल

फेली. खानाचा मुलगा फजल महंमद हा खंडोभी खोष्टे नांवाच्या इसमाच्या मदतीने कसबसा शीब घेऊन निघून गेला, व त्याने पुढे पन्हाळगडच्या वेष्ट्यातून शिवाजी निघून गेला तेव्हा त्याचा पाठलाग करून आपल्या बापाच्या मरणाबद्दल सूड घेण्याचा प्रयत्न केला (शिवाजी पहा). अफजल खानाचे मुंबईकडे शिवाजीने गडावर पुरून त्यावर एक बुरूज बांधला व त्यास अफजलपुरम असे नाव दिले. खानाचा सरदार अयापपदेत शिवाजीच्या बंदखानी असून करून देविली असून त्याच्या तत्त्वा सोन्याची शाम असलेल्या खांब शिवाजीने महाबळेश्वर या देवळास अर्पण केला तोहि अयाप तेथे पहाण्यास मिळतो. खानाच्या बावांचे शिवाजीने सरदारपुर्वेक दफन करून त्या जागी जी कर बांधली तो सुद्धा या प्रसंगाचे स्मारक म्हणून अयाप गडाच्या उतरणीवर द्यात आहे.

अफजलखान हा विजापूरच्या दरबारातील प्रसिद्ध इसम असल्यामुळे व त्यावर मिळविलेला विजय मराठ्यांना फार महत्त्वाचा वाटल्यामुळे त्याच्या वधासंबंधी अनेक दंतकथा उद्भूत झालेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, विजापुराजवळ अफजल पुर नामक गाव आहे तेथील लोकाने असा दंतकथा आहे की, शिवाजीबरोबर मोहिमीत आपणास मृत्यु येणार असे अफजलखानास अगोदरपासूनच वाटत असून त्याने आपल्या-मागे आपल्या शिमावर पातिमर्यापासून अष्ट होभ्याचा प्रसंग घेऊन नये म्हणून त्याने निपण्यापूर्वीच आपल्या हाताने डार करून त्याचे स्वहस्ते दफन केले. या ६३ शिमास ज्या कप्या-घरून ज्या डोहात दफनव्यात आले तो कडा व तो डोह आणि त्या डोहातून त्याची प्रेत बाहेर काढून त्याचे दफन करून दफनभूमीवर नीट बांधव्यात आलेल्या सरदारा आकाराच्या ६३ कवरी अयापहि या गावचे लोक दारावि-तात. चलतपक्षी मराठी धखरीतूनहि, (१) अफजलमान मोहिमीवर निपणार तोच विजापूरदरबाराचा फते लष्कर नांवाचा सुप्रसिद्ध हत्ती मरण पावला (अफजलखानाचा पोवाडा), (२) तो आपल्या कार्याचा निरोप घ्यावयाम गेला असता कागीस आपल्या समोर एक शिरोविहीन धनुष्य आहे असा मास होऊन तो दचकला (बेटगाविकर बखर), (३) अफजलखान रडतोडीच्या पाटातून शिवाजीच्या भेटीस जात असता बाहुट्या असलेल्या त्याचा हत्ती अडून उभा राहिला तो हालचला (अफजलखानाचा पोवाडा). इत्यादि पुढील संकटाचे सूचक अपघातून त्यास अगोदर-पासूनच द्योत होते असे वर्णन केलेले आढळते. ऐतिहासिक दृष्ट्या अशा दंतकथास फारसे महत्त्व नसले, तरी त्याबद्दल उभयपक्षांतील लोकांच्या दारपनासाठी चालविलेले प्रसंग चिरमरणीय करून देण्याइतके अफजलखानाच्या वधास तात्काळीनांच्या दृष्ट्या किती महत्त्व होते हे उत्तम प्रकारे व्यक्त होते.

[संदर्भ ग्रंथ.—बेटगाविकर बखर; महासद बखर; चिटणीस बखर; अफजलखानाचा पोवाडा; काफी खान; शिवदि-विजय बखर, भावे—अफजलखानाचा वध;]

अफजलगड.—संयुक्तप्रांतातील विमनोर जिल्ह्यात असलेल्या नमिना तहसीलीतील एक खेडे. विमनोर शहराच्या पूर्वेस ३० मैलावर हे असून उत्तर अक्षांस २९° २४' व पूर्व रेखांस ७८° ४१' वर आहे. लोकसंख्या सुमारे सात हजार. शहराच्या उत्तरेच्या मध्यकाळी कोणी एका अफजलखान नावाच्या माणसाने हे गाव बांधिले. हे फार सुख असून समोराच्या दलदलीमुळे फार रोगात आहे. इ.स. १९८५ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणे त्याची राज्यव्यवस्था चालते. त्याचे उत्तर सुमारे ११०० नग्ये आहे. मुसलमान कोष्टी-लोक (कुलाहा) उत्तम प्रकारचे सुती कापड तयार करतात येथे एक मुलाची शाळा आहे (इ. स. ५)

अफसर.—पाला दुमरे नाव अफसर. बंगालच्या गया जिल्ह्यात नवडामुर्छी भागातील एक खेडे. उत्तर अक्षांस २५° ४' व पूर्व रेखांस ८५° ४०' लोकसंख्या सुमारे एक हजार. सुस राजाच्या काळी बराह अवताराची एक विष्णूची धातूची मूर्ति सापडली आहे तो कारागिरीचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. याच ठिकाणी सुस राजांची वधावळ देणारा एक चिडोलेव मिळाला. तसेच जमिनीत गडप सापडले एक गुप्तसामान्या वेळचे मंदिर सापडले आहे. पुराणवस्तुसंशोधन दृष्ट्या हे अति महत्त्वाचे आहे व कारागिरीच्या दृष्टीने सुदृढयेच्या मंदिराच्या खालोखाल हे महत्त्वाचे आहे (इ. स. ५)

अफू.—अफूच्या साडास लॅटिनमध्ये पॅपिव्हर सेलि फेरम इंग्रजीत ओपियम, संस्कृतमध्ये अहिकेन, गुजराठी अफीन, मराठीत अफू, कनाडीत अफिमु, हिंदी अफिमु इत्यादि नावे आहेत. अफूचे साडा ३-५ फूट उंच वाढते. त्याची पाने कडेने कातरल्यासारखी असतात. फळे येतात त्याला दोडा असे म्हणतात. दोड्यां-तील बिंबास खसखस म्हणतात व बोडाच्या त्वचेतील रसास अफू म्हणतात. आफ्रिका, इराण, चीन वगैरे ठिकाणी या पिकाची लागवड मोठ्या प्रमाणावर होते. हिंदुस्थानात बंगाल, अयोध्या, व संयुक्तप्रांतात, पंजाब, राजपुताना, बहार, पाठ्या, गुजरात, मालवाप्रांत वगैरे ठिकाणी अफू होते. येथील विहार, भाड्या व पाठ्या येथील अफू बाहेर देशी रवाना होते चिनी लोक अफू खातात व ओढतात. दर-वर्षी हिंदुस्थानातून सुमारे ८-९ कोट रुपयाची अफू बाहेर देशी जाते व खसखस ६० ते ६५ लक्षा रुपयाची जाते. गरकारी कपाचे उत्पन्न सुमारे सहा कोटी रुपयाचे होते. हे पीक करण्यास सरकारची परवानगी लागते. यात पांढऱ्या व तांबड्या फुलांची अशा दोन जाती आहेत. पांढऱ्या फुलांच्या जातीत अस्त अफू व तांबड्या फुलांच्या जातीत दास्त अफू असते. हे पीक गोराद अंगिरीत फार चांगले होते

बहुतकरून याची लागवड गावाजवळील जमिनीत करितात कारण या पिकाच्या लागवडीस जास्त मेहनत करावी लागते हे पाक बहुतकरून सरसूच्या पिकामागून घेतात. गुजरा-
थेत या पिकासाठी ८-१० हलक्या नांगरच्या व वरचेवर
कुळवणी देऊन जमीन अगदी मुससुशीत व मळ करतात
शेणस्त दर एकरा सुमारे १-१५ गळ्या देतात

अफूचा पेर। आक्टोबर, नोव्हेंबर महिन्यात करतात
दरएकरा बी ३-४ पाँड लागते पेरणी झाल्यावर लागलीच
पाणि देतात या पिकास तीन चार खुरपण्या याच्या
मागतात दुसरे पाणी पेरणीनंतर तिसऱ्या दिवशी देतात
सुमारे आठ दिवसांनी झाड पातळ करून ती डीच डीच अत
रावर राखतात व तिसरे पाणी देतात एक महिन्यान पुन्हा
झाडे पातळ करून ती वितीवर राखतात पुढे दर आठ दहा
दिवसांनी बोंडे दोळण्यानीची होईपर्यंत पाणा घावे लागते
फुल्ले दोन महिन्यांनी येऊ लागतात तिसरा महिना अखर
बोंडे चिरा पाडण्यास तयार होतात या चिरा मध्व, एप्रिल
महिन्यात सध्याकाळी दर बोडास खाऊन वर अशा तीन
चिरा पाडितात व त्या नाणा नावाच्या लहान हत्याराने पांडि
तात. त्यात वरची कातडी मात्र चिरला जाते या चिरातून
रात्री रस उतरून सकाळी घट्ट होते। दिवसा चागले ऊन व
रात्री बगाले दव पडल्यास हा रस जास्त येतो, जाहीपेक्षा
तो कमी पडतो अशा तऱ्हेच्या चिरा प्रत्येक बोंडाला चार
चार दिवसाच्या अंतराने चार वेळा पाडतात बाहेर निघून
पड झालेला रस शिंपासारख्या लोखंडाच्या भाळ्याला प्रथम
तेल घालून त्यात दुसऱ्या दिवशी सकाळी खरडून घेतात हा
रस मळक्यास किंवा निते मातीच्या भांड्यास अतात
बाजूस तेल चोडून त्यात साठवितात व त्यात गोडे तेल
आत दाट रस घुटून राहील इतके ओतितात माहीतर रस
घट्ट माती सारखा होतो सर्व रस गोळा झाल्यावर हा
तेलात घालून मळतात व त्याचे गोळे करून विकतात

पडिल्या दोन वेळा केलेल्या चिरातून जास्त रस निघतो
व पुढे कमी कमी होत जातो दर झाडापासून सुमारे चार
मासे रस निघता

बोंडे झाडावर सुकली म्हणजे ती खळ्यात आणून पाया
खाली चिरडतात म्हणजे बों बाहेर पडत त्याला खसखस
असे म्हणतात

दर एकरा सरासरी उत्पन्न अफूचे २०-२५ पाँड, किंमत
१०० रुपये खसखस ४००-५०० पाँड, किंमत ४० रुपये
इतके होतें बोंडच्या पाण्याची भाजी करतात फुल्ले व बोंडे
उकळून पुष्कळ रोगावर त्याचा शेक देतात खसखस पीठिक
आहे तिचा पकाभ्यांत उपयोग करतात बियांचे तेल
कायतात, त्याचा सासु व मेणकऱ्या करण्याकडे उपयोग होतो
पंच गुरांस खावयास देतात अफू औषधी आहे व ती उत्तर
हिंदुस्थानांत रोज खातात तिने गुंभी येते महाराष्ट्रात बी

तान्हो मुलें फार रडवी असतात त्यास अफू देण्याची चाल
आहे.

इति हा स—भायेंत शोभिकरिता लावलेल्या व रानात
स्वैर वाहून मुदर दिसणाऱ्या खसखडीच्या झाडाच्या निर
निराळ्या जातीचा होमर वंगर ग्रीक लेखकांनी उल्लेख केला
आहे यानंतरची ग्रीक लोकांची या झाडाविषयी माहिती व
ज्ञान कमश म्हाळी दिल्या प्रमाणे आहे—(१) याचे बी खाणे
व त्यापासून तेल काढणे (२) बोंडातील मादकपणाचा
गुण व (३) बोंडातून निघणारा दुपासारखा रस
(४) बोंडे, पांजे, व दाडे यापासून मेकेनीअम नावाचा
अर्क काढणे, या अर्काचा झोप आणणारा औषध म्हणून व
पकावटील 'पोस्त' नावाचा किंवा अकवरच्या वेळचा 'कुंक-
नार' नावाचा मद्यासारखा मद्याक काढण्यासाठी याचा
उपयोग करीत, ५) शेवटी जास्त गुणकारी व दाट
रसाचा शोध लागला, याला ग्रीकाक 'ओपिओन' म्हणत.
खसखशाची साडे एशियामायनरमध्ये बोंडाकरिता खनीत
असत याच्या रसातील उत्तमक व उन्मादक गुणाचा ग्रीक
लोकांनी शोध लावण्यापूर्वी अरब लोकांनी याची माहिती
पुर्व मोलाचीत चीनमध्ये देखील करून दिली होती फिली
शाकाच्या तिथच्या शतकाच्या सुमारास ३ व ४ व्या अफूच्या
गोधावडे लक्ष लागू लागले थिओफ्रेस्टस, प्लिनी, प्रिनि,
टिओस्कोराइडस वगैरे लेखकांनी अफू व तिचे गुणधर्म व
कृति याविषयी उल्लेख प्रसंगविशेषी केला आहे रोमन माला
उयाच्या वेळी फक्त एशियामायनरमधीलच अफू माहीत
होती

ग्रीक लोकांनी अफूचा शोध लावला तथापि खसखडीचे
झाड व त्याचा उपयोग या विषयाच्या माहितीचा अरब
लोकांनीच प्रसार केला. हिंदुस्थान व चीन देश भारी
इस्लामी पध्याचे अनुयायांना अफूविषयी माहिती करून
दिली याविषयी शका पध्याचे कारण दिसत नाही कारण
संस्कृत आणि इतर एतद्देशीय भाषेत अफूला जी नावे आहेत
ती ओपिओ, किंवा 'ओपिओन' या शब्दाच्या 'अपभुन
या अपभ्रंशपापासून निघालेली आहेत संस्कृत "अहिफेन"
(म्हणजे सर्पाचे विष) हा शब्द अलीकडील अशावा
असे युरोपियन पंडित म्हणतात त्याचप्रमाणे चिनी भाषेतील
अफूची नावे अरबी शब्दापासूनच निघाली असावी असे
दिसते

८०० वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या भावप्रकाशात अफूचा
उल्लेख आढळता, परंतु इ स च्या १९ व्या शतकापूर्वीची
अफूसंबधी माहिती विशेष स्पष्ट रीतीने मिळू शकत नाही

बिहार प्रांती खसखडीच्या झाडाच्या लागवडीस सरासरी
दोन अठावसे वर्षांपूर्वी सुरुवात झाली असावी असे दिसते
परंतु 'पोस्त' आणि 'पुस्त' या अफूच्या नावाचा आणि
ग्रीक भाषेतील नावाचा मुळीच समघ दिसत नाही यावरून
असे वाटते की अफूविषयी नसली तरी खसखडीच्या झाडा

सर्वोर्ध्व येथील लोकांची माहिती जास्त पुरातन कालची म्हणजे दोन शतकांपूर्वीची आहे. संस्कृतात या शब्दाच्या वाढानां साखन व त्याच्या खरितले म्हणतात (दत्त-मंडेरिया मेडिका). पण अफूच्या काही नांव सापडत नाही. तसेच चीन देशात या शब्दातली जी नावे आहेत त्यावरून असे वाटते की, त्याचीही या विषयाची माहिती सत्त-या शतकापासून आसा. हिंदुस्थानातून चीन देशात अफू व्यापारपूर्वी बरीच वर्षे अगोदर तथे अफूची लागवड सुरू झाली होती यात शंका नाही व हिच्यापासून तयार केलेल्या आभाशा-बरील फारच गुणकारी औषधाने बगसिह याने तेराव्या शतकात वर्णन केले आहे.

‘अलबुककं याने आठ ‘गुस्सारेत’ (गुजराती) जहाने पकडली व त्यात अफू व इतर मादक होता’ असा जिओ-व्हासि डा एस्पेरि याने (१५११ त) उल्लेख केला आहे. यावरून अफूचा व्यापार फिती पुरातन आहे याविषयी कल्पना येईल.

सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीस हिंदुस्थानातून चीन देशात अफूची निर्यात होत होती इतकंच नव्हे, तर माळ-व्यात अफूची लागवड व अफू बनविण्याचे कारखाने हे मद्द-त्याचे धंदेच होऊन बसले होते. ब्रिटिश लोक येथे येव्या-पूर्वी हिंदुस्थानातून चीन देशाशी कालगारा अफूचा व्यापार पोर्तुगीज लोकांच्या हाती होता. मोंगल राजांनी विहार येथील अफूच्या लागवडीचा व विकण्याचा मक्का आपल्या ताब्यातच ठेवलेला होता. हा मक्का मोंगल राजापासून व पुर्न्या पोर्तुगीज व्यापाऱ्यापासून मक्काच्या (१७५७) लढाईनंतर लवकरच ब्रिटिशांच्या स्वाधीन करण्यात आला. अफू कधी करानी हे येथील लोकाना माहीत होण्यापूर्वीच चिनी लोकांस अवगत होते. तिथी लागवड व तयार करण्याची कृति १५व्या शतकाच्या मध्यकाळापासूनच त्यांना माहीत होती.

चीन देशात पूर्वी अफूचा उपयोग औषधासाठी करीत असत, परंतु मिग घराण्याच्या शेवटी शेवटी सुमारे १६५० मध्ये लोकांना अफू ओढण्याची संवय लागली व ती पुढे जास्त जास्त वाढत गेली. याचे कारण देशातील लाग-वड व आयात यद वरच्याविषयी चिनी अधिकाऱ्यांची हदयग, हेंच असाव.

रु ह्या ७५३ रा की पद्धत.—१८ व्या शत-काच्या मध्यकाळा विहार प्रांतात उत्तम प्रकारची व सर्वोत्त जास्त अफू हांत असे. रामचंद्र मंडित याने खाली दिल्याप्रमाणे त्यावेळच्या अफूच्या व्यापाराचे वर्णन केले आहे. ‘त्यावेळी पाटणा येथे राहणाऱ्या अफूच्या व्यापाऱ्याचा एक वर्ग असे. हे व्यापारी शेतकऱ्यांना अगळ पैसे देत व हंगामावर त्यांच्यावरून त्या पंधापरल अफू घेत व ती बरी नेऊन निर्यात करणाऱ्या व्यापारांना ती बरी ठगिल त्याप्र-माणे तयार करून देत. पाटणाच्या व्यापाऱ्यांना दिल्ली-नेतर उरलेली अफू शेतकरी लोक येथे विकत व त्यामुळे अर्धा-

तच ती जास्त किमतीस विकली जात असे. पाटणाचे व्यापारी अजोबेर माहण्यात तयार केलेली अफू टटरेत्या दराने पडिल्यादा वच व्यापाऱ्यांना विकीत. जवळ जवळ ५०० मण अफू असली तर ते वच व्यापाऱ्यांना त्यापैकी दोनशे मण देत असत. त्यानंतर दोनशे मणापैकी फाही अफू इंग्लिश व्यापाऱ्यांना जास्त भावाने व शेवटी फ्रेंच व्यापाऱ्यांना त्याहून जास्त भावाने विकीत असत. त्यानंतर म्हणजे नोव्हेंबर माहण्यात वच व्यापारी पुन्हा अफूच्या व्यापाऱ्यांना मागल्यापेक्षा जास्त किंमत देण्याचा बरार करीत असत. अफूची नहमची किंमत मणाला शेरर ते दोडस रुपये असे व कधी कधी जास्ताही होत असे.

वर दिलेल्या पद्धतीप्रमाणे व्यापार चालू झाल्यावर शेत-करी व व्यापारी लोक जास्त जास्त लबाडी करू लागले यात मोठेसे नवल नाही. यामुळे याप्रकारच्या व्यापार-वर कोणत्या तरी प्रकारचा दाब असावा अशी गरज भासू लागली. १७७३ साली वारन हेस्टिंग्ज सार्वेयाने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभाराची सुत्रे जेव्हा आपल्या हाती घेतली तेव्हा त्याने डेन्स, उच व फ्रेंच व्यापाऱ्यांना दरवर्षी ठरीव बजनाची अफू पुरविण्याचा करार केला. १७७३ पासून १७८१ पर्यंत दरवर्षी व १७८१ पासून १७९७ पर्यंत दर चार वर्षांनी कंपनीकरिता अफू तयार करून देण्याचा हक्क सरद्वाने खाजगी लोकांस विकण्यास सुचवत केली. १७८५ त या हक्काचा लिलाज होत असे व यात सर्व लोकांना सामील होण्याची मोकळीक असे. शेतकऱ्यांच्या बचावासाठी ठेकेदारांना काही ठरलेल्या अटीवर ठेका देण्यात येत असे. शेतकऱ्यांनी पिकवलेल्या अफूपैकी काही ठेवल्यास, विवा काही भेसळ करून ती बडयाने विकल्यास त्यांना दंड होत असे; सर-कारी मक्काविषयक कोणी भेदायदेशीर वागल्यास त्याला गुन्हेगार मानण्यात येत असे. परंतु इतके कायदे केले तरीही ही ठेक्याची पद्धत घासदायकच होऊ लागली. शेतकऱ्यांनी जुमती अफूच विकण्याचे म्हणून ठेकेदार लोक त्यांना भात देऊ लागले, याचा परिणाम असा झाला की अफू तयार करण्यासाठी बोटे ऑफ डायरेक्टरोना ठेक्याची पद्धत सोडून दुसरी बुक्ति काढावी लागली.

खुस्सा व्यापाराची व ठेके देण्याची पद्धत सद्योप असल्यामुळे सरकारी मक्याची पद्धत सुरू केली. या पद्धतीमुळे अफूच्या व्यापारात होणारा नफा व्यापारी खात्याकडे जमा न होता सरकारी खात्याकडे जमा होऊ लागला व हीच पद्धत शेवटी सर्वोत्त चांगली ठरली.

चीन मधील अफू.—चीन देशात खपणाऱ्या अफू-पैकी बरीच अफू तेथेच तयार होते. चीनमध्ये सार्वेयर लक्ष लोकरतरेपेकी तीन सदा लोक अफू ओढतात. देशात होणारा मात हद्दहद्द वाढेऊन येणाऱ्या मालची जगा बळ-कावीत आहे. युवान प्रांतातून चीनच्या इतर भागांतहि अफूचा पुरवठा होऊ लागला आहे. चीन देशात जरी हिंदु-

स्थानातून जाणारी अफू थंड झाली तरीही तेथील लोकांच्या व्यवसाला विशेष आळा बसण्याचा संभव नाही

सागवड - खसखर्तीच्या शाळाच्या जातीपैकी कोणत्या जातीच्या शाळांची लागवड करणे श्रेयस्कर होईल हा अजून एक मोठा प्रश्नच आहे निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या जातींची लागवड येणेप्रमाणे करितात

बगल - मुख्यत्वेकरून पाट्या फुलाच्या जातीपैकी कोणत्या तरी एका जातीची पण विशेषकरून जिला फिव्या रंगाची बोडे येतात ती भात लागवड

माळवा - बहुधा जामळ्या फुलाची झाडे विशेष आढळतात

हिमालय - क्वचित् चित्रविचित्र रंगाच्या फुलांची झाडे दिसतात

युरोपात एशिया मायनरमधील अफू औषधासाठी बापरीत असत व इथीहो वापरतात. परंतु हिंदुस्थानात औषधाकरिता उपयोगात आणलेली अफू हिंदुस्थानातच 'अन्ना' नावाच्या जातीच्या झाडापासून तयार करतात व त्याची लागवडहि येथेच होते या दोहोतील रासायनिक गुणधर्म काही बाबतीत अगदी भिन्न दिसतात पण हिंदुस्थानातील नैसर्गिक लोकांचे असे म्हणणे आहे की, औषधात सारख्या प्रमाणात ती द्रव्येसह हिंदुस्थानातील अफू युरोपातून येणाऱ्या अफूपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी दर्जाची ठरत नाही

गवडीचे क्षेत्रफळ उत्पन्न - हरी जिला बंगाली अफू म्हणतात ती पाटणा आणि गाझीपूर येथील कारखान्यात तयार होते व तिची लागवड बगल, आम्ना आणि अयाच्या या प्रांतात होते. 'माळवी अफू', मध्य हिंदुस्थान, रागपुताना, आणि काही इतर संस्थाने यात लागवडत बंगाली अफूची निर्गत कलकत्त्याहून व माळवी अफूची निर्गत मुंबईहून होते बंगाली अफूच्या लागवडीने किती क्षेत्रफळ व्यापिले आहे हे निश्चितपणे सांगता येते तिची लागवड छद्म सरकारच्या ताब्यात आहे माळवी अफूची लागवड किती क्षेत्रफळ जमीनीत होते हे केवळ अजमासनेच सांगता येईल, कारण तिच्या लागवडीचा क्रम जास्तपणा फक्त निर्गतीच्या जकातीवरूनच काढावा लागतो

१८७२ पासून १८९२ पर्यंत ब्रिटिश सुलुखात सरासरी ५,१५,००० एकर जमीनीत बंगाली अफूचे पीक होते असे पीक करून हाती लागले नाही अशी जमीन बगळली तर गवळ्या खोऱ्यात १९०२ साली ५,८२,८०७ एकर व १९०५ साली ६,५४,९२८ एकर जमीनीत अफूची लागवड झाली होती १९०६-७ साली हिंदुस्थान सरकारने लागवडीचे क्षेत्रफळ कमी करून सरासरी ५,६२,५०० एकर जमीनीतच लागवड करावयाचे ठरविले होते एतद्देशीय संस्थानात सरासरी ७०,००० एकर, ब्रिटिश सुलुखापैकी बंगाल्यात अजमाते ३,००,००० एकर, तितकीच आग्नात, व त्यापेक्षा घाडी कमी अयोध्येत जमीन अफूच्या लागवडीसाठी असते या

शिवाय इतर ठिकाणी लागवड महात्वाची नाही उदाहरणार्थ, पंजाब, अजमो-भेरवाड आणि वरचा प्रदक्षेत्र या सर्व ठिकाणी मिळून सरासरी ६००० ते ७००० एकर जमीन अफूकडे असते माळवी अफूपेक्षा, ग्वालेर संस्थानात ३६,३७८ एकर, टोंक ९,७२३ एकर, कोटा ३१,१६६ एकर, आणि जयपूर ३,०७७ एकर अमान १९०४ पासून १९०५ साली अफूच्या लागवडीसाठी होती बडोदा, इंदोर वगैरे ठिकाणाहून माहिती मिळत नाही -

एतद्देशीय संस्थान अफू लागवड वगैरेच्या बाबतीत ब्रिटिश सरकारच्यान धोरणाचे अनुकरण करतात व वेकय और व्यापार थावविण्याना प्रयत्न करतात, तरी देखील बराच चोरटा व्यापार चालता ह्याच्या राज्यव्यवस्थाप्रमाणे एतद्देशीय संस्थानातून चीन देशात जाणाऱ्या मालावर संस्थाने बरोच जबाब वसूल करतात व त्या अफूवर ब्रिटिश सरकारहि जकात घेते चीन देशात अफू उत्पन्न होऊ लागल्यामुळे माळव्यातील हलज्या दर्जाच्या अफूचा खप कमी झाला तेथे भाता बगलमधील उत्तम व स्वच्छ अफू खपने याप्रमाणे लागवडीच्या आणि अफू तयार करणाऱ्या प्रत्येक व्यवस्थेत सरकारची देखरेख असते सरकारने जर व्यवसायावर इतकी बघने व कायदे केले नसत तर शेतकऱ्याना कितीतरी भात किंमत मिळाला असती प्रत्येक एकरा १ ते ८ शेर अफू हात असानी म्हणजे सध्या इतर पिकापासून झाला आ कायदा मिळाला असता झालून जास्त कायदा मिळत नाही सरकारी अफूच्या स्थानिक खप इतर ठिकाणच्या खपापेक्षा कमी असतो याने कारण अने सांगतात का शेतकरी लोक स्वतःच्या व इतर मित्रमंडळीच्या साठी अफू काढून ठेवीत असावत यावरून एकरा १ शेर पीक होते असावे हा अदाम काही जुकीचा होणार नाही वस्तु बी जोनसन याने याचबरोबर लिहिलेला असतो म्हणजे आहे का अफूचे पीक एकरा १५ शेर होते

बगलाला आणि सयुक्त प्रांतातील लागवड - हिच्या लागवडीचे वर्ष सप्टेंबर पासून सुरु होते खरीपाचे पीक काढल्यानंतर या पिकासाठी जमीन तयार करावयास सुरवात करतात आक्टोबरच्या मध्यापर्यंत दहा दहा दिवसांच्या अंतराने जमीन नापरून, नंतर पेरणीस सुरवात करतात व ती नोव्हेंबरच्या मध्यापर्यंत चालते याला वाळूमिश्रित चिकण मातीची काळी व कसदार जमीन लागते म्हणून गावाच्या लगत अगेल तीच जमीन बहुतेक तयार करतात बहुधा १५० ते २०० मण खत घालतात शेतात मेंढरे वगैरे बसवून त्यांचे खत वेण्याची पद्धत फारच चांगली असते पावसाळानंतर (नॅट्रेट आफ पोव्वाडा) याचाहि खताकरिता उपयोग करणे चांगले असते नंतर सहा किंवा आठ फूट लांब आणि चार फूट रुंद असे वाफे तयार करितात हे वाफे वेण्यास व पाणी देण्यास सोईचे असतात. मगही मोठ्या आकाराचे किंवा मगही जास्त माल उत्पन्न

करणारे बोंड बियासाठी निवडतात किंवा दुसऱ्या ठिका-
गच्या बियाशी बदलाबदल करतात.

पेरणी करतात त्याच दिवशी येताला भरपूर पाणी
देऊन, रयांतले हेंकळे फोडतात. बिघ्याणीक ६ पांड
मी पुरते. बी पेरण्याच्या आदेश दिवशी रात्रीस पण्योत
मिश्रवून ठेवितात व काही वेतकरी त्यांत पातळ खत
पावतात. एक आठवण्यानंतर रोपे घर येतात. ती सरा-
सरी ६ इंच वाढली म्हणजे बेणणी करून रोपे दाट झाली
असल्यास ती विरळ करतात. फक्त मोरदार रोपेच ठेवतात
व रयाची पूर्ण बाब झाली म्हणजे ती ७-८ इंचांहुन जास्त
जवळ राहू देत नाहीत.

रोपे येण्यास गुरवात होताच पाणी देऊं लागतात आणि
पीक बिघडण्याची चिन्हे दिसल्यास पुन्हा पेरणी करतात.
बोंड वषा होईपर्यंत सारख्या काळाने पाणी देणे खाऊ
ठेवावे लागते. ह्या पाण्यात ह्याडे न तुडण्याविषयी किंवा
ते साचून देशाविषयी खबरदारी घेतली पाहिजे. जेथे
जमीनीत ओलावा असतो तेथे दिसेपर्यंत पाणी देत
नाहीत व काही ठिकाणी पाणी देण्याची मुळीच अवश्य-
कता नसते.

फुलांचा बहार येण्याला ७५-८० दिवस लागतात.
फुलाचा चार पाळ्या असतात व त्या फुले आल्यावर
तिसरे दिवशी सौष्ठव, नोंद राखून ठेवितात. कारण 'पुरव-
ण्याची अफू' वेप्यांत वेदू करितांना त्या लागतात. पाळ्या
फोडल्यानंतर ८-१० दिवसांनी बोंडे तयार होतात. यंगालमध्ये
अनेवारीच्या शेवटी प्रथम अफू गोळा करण्यास सुरुवात होते.
व हे काम माघे मध्यापर्यंत चालू असते. संयुक्तप्रांतात हंगामास
इशीरा मुददात होते. येथे साधारणपणे मार्च महिन्यापासून
फुले येऊं लागतात. साधारणतः एप्रिल महिन्यात व हंगामात
ठिकाणी जूनपासून अफू गोळा करण्यात होते. अफूचे पीक
काळल्यानंतर सरीपाचा हंगाम येईपर्यंत जमीन मेहमी पडीत
ठेवितात व नंतर स्थात इतर पिके किंवा, कधी कधी भरपूर
खत देऊन, पुन्हा अफूचेच पीक करतात.

भा ल बा, पं का ब व गै रे टि का व नी ला ग व ड. —
सौम्य द्वा, निपुळ पाटाचे पाणी, उत्तम कसदार जमीन
व सतत उद्योग हीं माळवी अफूला अवश्य लागतात असें
म्हणतात. काळी कपाशीची जमीन भरपूर खत दिल्या-
शिवाय या पिकाच्या उपयोगी पडत नाही. बदोर्घात बागरी
नंतर खसखशीचे पीक करतात. माळवा अफू खाली दिलेल्या
ठिकाणी विकते:—

मध्यहिंदुस्थान:—इंदोर, खालेर, मोपाळ, बुंदेलखंड,
बाघेलखंड, माळवा आणि गोपावर.

राजपुतानांत:—मेवाड, जयपूर, इरीति आणि टोंक,
पूर्व व पश्चिम राजपुतान्यातील सरयानें, कोटा, अलवार
आणि बिकानेर.

पंजाबत:—झाहपूर. येथून लाहोर आणि अमृतसर या
ठिकाणी पुरवठा होतो.

ख प ल शी च्या हा हा पा लून त या र हो ना रा
मा ठ —या झाडापासून निरनिराळे आणि उपयुक्त पदार्थ
उत्पन्न होतात:—

अशुद्ध बंगाली अफू:—ही अफू काढण्यासाठी कच्च्या
बोंडांना ओरखाडे पाडवे लागतात. ओरखाडे पाडण्याने
काम फार कसबाचें असतें. हे काम 'नस्तरावे' करतात.
या नश्वराचा चार पातीं असतात व ही पातीं मधून कापूस
पावून एकैठिकाणी (सरासरी एक तिसांसे इंच अंतरावर)
बांधलेली असतात. बोंडाच्या वरील सालीलाच कचऱ्या ओर-
खाडे पाडले पाहिजेत; पण ते देखील वरवर नसले पाहि-
जेत. ओरखाडे बोंडाच्या खालून वर पाडीत नेतात व हे
काम संध्याकाळी करतात. हे काम भर उन्हात करावे व
रेषा तिरक्या पाडाव्या असे जेनसन साहेबांचे म्हणणे आहे.
दोन किंवा तीन दिवस मध्य जाऊं देऊन याप्रमाणे बोंडांना
तीन किंवा चार वेळ रेषा पाडाव्या लागतात. कधी कधी
एकदा ओरखाडून काम भागते. उत्तम बोंड असल्यास
स्थातून आठ किंवा दहावेळ देखील रस निघतो. पहिल्या
लागवडीचा रस पातळ असतो आणि नंतरच्या लागवडीचा
थोडा भरून घट असतो. काम सुरक्षितपणे व व्यवस्थेवर
रातनिं म्हणजे म्हणून देताचे काही माग करून रोज एका
भागाला बोंडाचा ओरखाडे पाडितात.

ओरखाडे पाडल्यानंतर दुसरे विवर्दी हा रस 'सेतवा'
नावाच्या धांपीसारख्या चमच्याने ओरवून किंवा खरून
गोळा करतात व तो एक खापरान्या पसरवला भाज्यात साठ-
वितात व ते भाडे वाकडे ठेवितात म्हणजे दाट रस राहून
पातळ रस निघून जातो या पातळ रसाला 'पसेवा' असे
म्हणतात. बनारसमधील उत्तम प्रकारच्या अशुद्ध अफूत
शेकडा दाट अफू सत्तर आणि पातळ अफू तीस, असे प्रमाण
असतें. सर्व पसेवा निघून जाईपर्यंत रस वेळोवेळी एका
भाज्यातून दुसऱ्या भाज्यात ओततात. यंगालमध्ये रसातील
अफूचे प्रमाण शेकडा पंचाहत्तर असतें व ती काढण्यासाठी
मदक्याच्या तांद्यावर फळकें बांधून या फळक्यावर रस ओरून
तो वाळवतात. या फळक्याला अफू चिकटते म्हणून ही
फळक्या देखील विकली जातात. या फळक्यांना 'कफा'
असें म्हणतात. ओरखाडे पाडल्यावर प्रत्येक वेळी प्रत्येक
झाडापासून सरासरी दहा प्रेन अफू निघते.

पसेवा:—अशुद्ध अफू वाळवितांना त्यातून जो पातळ
पदार्थ वेगळा निघतो त्याला 'पसेवा' म्हणतात. हे वर
सांगितलेच आहे. ह्या पदार्थ बाज, बाफीच्या रंगामारखा
अमती व हा जाणूत राहिल्याने ही काळी व पातळ होते.
याला चमकारिक वास येतो व तो अतिशय आवट असतो.
याशिवाय यांत मेकॅनिक वॉसिड, रॅमिन, मोरफिआ आणि
नारकोटिन ही द्रव्ये असतात.

पानें व पाकळ्या — ज्ञानेवारीपासून मार्च महिन्यापर्यंत फुलांचा मोसम असतो. फुलांची पुरती वाढ होण्यापूर्वी जर तीं तोडलीं तर घोंडातून रस कमी निघतो. म्हणून पुलें तोडतांना फार काळजी घ्यावी लागते. फूल बुडारी बाहेरून हातीं धरून हळूच मूठ मिटावी व ती उचलावी म्हणजे फूल पुरतें बाळगेलें असल्यास पाकळ्या निघून येताना एरव्ही येत नाहीत. पाकळ्या तोडण्यासाठी कोरडी हवा चांगली असते. नाहीतर पाकळ्यांचा रंग वाईट होतो. पाकळ्यांच्या पत्रावळी करतात मंदादीवर तवा ठेऊन त्यावर थोड्या पाकळ्या पत्रावळी व त्या पत्रावळ्या पाकळ्यावर ओलसर फडके पसरून त्या दाबाव्यात म्हणजे फडक्यातील बाफेने त्या एकमेकांवर चिकटतात व त्याची पोळी किंवा पत्रावळ बनते. ही तंत्र्यावर उलटवून दुसऱ्या बाजूनेहि तसेंच करावें म्हणजे त्या बाजूनेहि पावळ्या एकमेकांस चिकटतात या पत्रावळींना मधुर वास असतो व अफूच्या पेठ्या बंद करताना या पत्रावळी अफूवर छारण म्हणून घालतात या पत्रावळींची मगाला ५ पासून १० रुपये पर्यंत किंमत येते.

भुकटी — वेंड, पानें वगैरे पासून ही तयार करितात. अफू पेठ्यातून बंद करताना हिचाहि उपयोग होतो.

लेवा — ही हलकी अफू व 'पसेवा' यापासून तयार केलेली एक प्रकारचा विक्री असते. हिचा देखील अफूच्या पेठ्या भरताना उपयोग करतात.

बी आणि तेल. — ज्या घोंडाना ओरखाडे पाडलेले नसतात त्यातून उत्तम खसखस निघते. खसखसांचें गोंड तेल निघतें व तें खातात. याच्या अंगी अफूच्या मादकपणाचा सुळी लेशाहि नसतो. अशकारी अफू तयार करताना हे तेल तिला लावितात म्हणजे घर गुंडाळलेला कागद तिला चिकटत नाही.

माळवी अफू तयार करण्याची कृति. — माळव्यातील व हिंदुस्थानाच्या इतर भागातील कृतीत नस्तरांतील पाखाची सख्या व घोंडाना ओरखाडे पाडणे, अफू गोळा करणें व सुखविणें या पद्धती वेगवेगळ्या आहेत लबाडी करावयाची असल्यास घोंडावरून अफू काढताना घोंडाच्या टरफलाचा बरील भाग खरवून घेतात म्हणजे सहज भेसळ अफू निघते. एकपट चीक व दुपट तेल या प्रमाणानें गोळा केलेला चीक एका अळशाचें तेल असलेल्या भाळ्यात ठेवितात. रसाची वाफ होऊन उडून जाऊ नये म्हणून असें करणें एका दृष्टीनें ठीक असतें पण वास्तविक ही एक भेसळ करण्याची रीत आहे. एका एकरात ३५ ते ५० शेर चीक (रस) निघतो व त्यानीं २०० पासून ६०० रुपये किंमत येते.

तेलात टाकलेला चीक नंतर बुडेली धरलेंत टाकून बंद व अंधाराच्या रोणीत घर टागून ठेवितात म्हणजे एक महिन्यात राबे तेल गळून जातें. मग जून किंवा जुलै महिन्याच्या सुमारास धेलीतील अफू एका लबाब्या माळ्या पिंपात टाकतात

व त्याला सारना रंग व दाटपणा येईपर्यंत त्यातच ठेवितात. नंतर त्याचे आठ किंवा दहा भागांचे गोळे वळून ते गोळे घोंडाच्या टरफलापासून तयार केलेल्या व दोपळीत ठेवलेल्या भुरग्यात टाकतात मग पानांचा व दांडाचा मुमा जमनीवर पसरून एकावर ते बाळविण्यासाठी पसरतात. बाळले म्हणजे सरासरी १५० बज्यांची एक पेटी याप्रमाणें पेठ्या तयार करतात व आश्टीवर किंवा नोव्हेंबर महिन्यात विकावयास माहेर पाठवितात.

बेवाळी अफू करण्याची कृति — दोतकन्यामवळून घेतलेली अफू शुद्ध व कोणाचा प्रकारची आहे हे समगण्यासाठी पहिल्यानें तिची पारख करतात व नंतर दहा हुंडेबंद अफू मावेल एवढ्या मोठ्या पेटीत ती साठवून ठेवितात. याप्रमाणें होत आणि उजेडात ठेवल्यावर तिचा रंग आधिक्यिक गर्द होत जातो. मोठ्या पेटीतून रोग तयार करावयाची अमेल तेवढी अफू काढून घेतात व तिचे निवडून वेगळाले नमुने तयार करतात नंतर ती मळून पव्यात भरतात या पेठ्यांपैकी काहींची बरील प्रमाणें पुन्हा पारख करतात म्हणजे अफू सारखी हांते तिच्या दुसरे दिवशा बघ्या करतात. बघ्या करण्याची कृति येणेप्रमाणे आहे — बघ्या करणारा एक पितळेचा पेला हातीं घेतो व त्यात पाकळ्याच्या पत्रावळी व लेवा (विक्री) टाकून अर्धा ईंच जाडीचे 'शुल' तयार करतो व त्यात बघा टाकून ती वरून व बाजूने पत्रावळी व लेवा टाकून बंद करतो. नंतर ती पेल्यातून काढून घेऊन भुकटीत टाकतो व भुकटीतून काढून सापराच्या पेल्यात ठेवून उन्हात तीन दिवस बाळवितो. या प्रत्येक वर्दीचे यजन सरासरी ४ पांड ३॥ आस असतें पण त्यातील अर्धे यजन बरील 'शुल' घेव असतें.

वेळडा नव्वद हे प्रमाण येईपर्यंत व मेणासारखी दाढ दिसेपर्यंत अशकारी अफू बाळवितात. नंतर तिच्या दोन पांडांची एक याप्रमाणें चौकोनी पिटा तयार करतात. नंतर या पिटा तेलात बुडविलेल्या नेपाळी कागदांन गुंडाळून पेठ्यातून बंद करतात.

अफूचा बघा पार — हिंदुस्थानात होणारी अफू दोन निरनिराळ्या प्रकारची असते. शिला बगली अफू म्हणतात ती बंगाल, बहार व मयुक्त प्रातामध्ये खसखसीच्या झाडापासून तयार केलेली असते. दुसरी माळव्यातील अफू ही राजपुताना व मध्यहिंदुस्थानातील किरयेक संस्थानें यामध्यें तयार होतात.

बंगाली अफू — खसखसीच्या झाडाची लागवड करण्यास परताना काढावा लागतो. लागवड करणाराना सरकार बिनव्याजी आग्याळ पैसे देतें व नंतर मालकाना तयार केलेली सर्व अफू गाझीपूर येथील ओपियम फॅक्टरीला सरकारनें ठरविलेल्या दरानें विकत घ्यावी लागते. ७०० अफूचा दर शेराला अंठ रुपये असा भाव दृष्टी आहे. अलाकडे हिंदुस्थानसरकार व चिनी सरकार यांच्यामध्ये करारमदार झालेन

अफूच्या लागवडीचे क्षेत्र बरेच कमी करण्यात आले असून फक्त संयुक्त प्रांतातच लागवड होते असते. जवळपास भागांत लागवड होते त्यांचे क्षेत्रफळ (१९१७-१८ साली) व पिकांचे आंकडे पुढील प्रमाणे आहेत. पिकाची जमोन ३,३१,२१६ विघे; एकंदर पीक ३२,३२१ मण; तयार केलेल्या पेठ्या २५१४६. फॅक्टरीमध्ये अफूचे दोन वर्ग करतात:—

(१) "प्रोडिजन" अथवा निगती अफू ही परदेशी पाठविण्याकरिता असते. ह्या अफूच्या गोळ्या किंवा वळ्या करतात. प्रत्येक गोळी किंवा वडी ३.५ पौंड वजनाची असते व अशा ७० वळ्या १४० १/२ पौंड वजनाच्या एका पेटीत असतात.

(२) "एक्सपोर्ट" अथवा स्थानिक उपयोगाची अफू हिंदुस्थानातील ब्रिटिश मुलखातल्या खपाकरता असते. हिच्या एकंदर भार वजनाच्या चौकोनी वळ्या करतात व त्या एका पेटीत ६० असतात. ही अफू "प्रोडिजन" अफूपेक्षा अधिक चांगल्या प्रकारची असते.

"प्रोडिजन" अफू कलकत्ता शहरात जाहीर लिटावाने विकली जाते; पण ती विकण्यासबंधाचे परिमाण सरकार ठरविते. चीनबरोबर ठराव ह्याच्यामुळे अलीकडे या अफूची विक्री बरीच कमी झालेली आहे. १९११ मध्ये १५,४४० पेठ्या विकल्या गेल्या, पण १९१२ मध्ये ६७०० पेठ्यांचीच फफ विक्री झाली. १९१३ सालापासून चीनमध्ये अफू जाणे अजीबातच बंद झाले आहे.

माळवी अफू:—माळवी अफू ज्या खमखमीच्या झाडापासून करतात त्याची लागवड ईंदर, खालेर, भोपाळ, मबरा, धार, रतलाम, मेवाड व कोटा या देशी संस्थानात मुख्यतः होते. ही खसखसांची लागवड किंवा अफूची निपज बांधो सरकारच्या काही एक संवर्ष नसतो; परंतु चीनला अफू पाठविण्याचे बंद होण्याच्या पूर्वी माळवी अफू ब्रिटिश मुलगात येऊ देताना व ब्रिटिश मुलगातून परदेशी जाताना त्यावर सरकार नियंत्रण घालीत असे. माळवी अफूचे मुख्य गिन्हाईक चीनदेश असल्यामुळे आणि ज्या संस्थानात अफू तयार होते त्यांना ब्रिटिश हद्दीतील बंदरातूनच ती परदेशी पाठविणे भाग पडत असल्यामुळे माळवी अफू मुंबई बंदरातून चीनला रवाना होण्याच्या वेळी ब्रिटिश सरकार तिच्यावर कर बसवून ती वसूल करीत असे.

संस्थानामध्ये होणाऱ्या या लागवडीचे किंवा निपजीसंबंधीचे आंकडे उपलब्ध नाहीत. खसखसांची वेरणी नवंबर महिन्यात करतात. ह्या झाडांना पेंतुवारीत फुलले येताना आणि मार्चमध्ये झेतकरी सर्व पीक गोळा करून ती कधी किंवा शुद्ध अफू गावातल्या सावकारांना विकतात. सावकारांपासून घाऊक व्यापारी ती रारेदी करतात व तिचे सुमारे धाराबारा औंराचे गोळे बनवून साठवून ठेवतात व पुढे सप्टेंबर, ऑक्टोबर महिन्यात परदेशी पाठविण्यात येते. १०" ते १५" चौहि अफू असून ती निम्मा आकाराच्या

पेठ्यात भरतात. मुंबईस पोहोचिपर्यंत ही नवी अफू घरीच बाळून जाते.

१९१३ जानेवारीपासून चीनमध्ये माळवी अफू पाठविण्याचे बंद झाले व ह्या वर्षाच्या डिसेंबर ता. १० रोजी जी अफूचा जहाजे चीनला रवाना झाली ती शेवटची असून तेव्हा पासूनच ही निगंत पूर्णपणे बंद झालेली आहे. तोंपर्यंत मुंबईस जाणारी सर्व माळवी अफू चीनला जात असे. स्ट्रेट्स सेटलमेंट्स मध्ये या अफूचा खप मुळीच नाही. मांझीवारला या अफूच्या काही पेठ्या जातात.

सरकारी उत्पन्न:— हिंदुस्थानसरकारच्या अर्लीकडाला सालांतल्या अफूच्या काही उत्पन्नाचे आंकडे पुढील प्रमाणे आहेत:—

मग	पौंड
१९१५-१६...	१, ११३, ५१४
१९१६-१७...	३, १६०, ००५
१९१७-१८...	३, ०७६, १०३
१९१८-१९...	३, २२९, ०००
१९१९-२० (यथेष्टातील अंदाज)	३, ०५६, २००
१९१९-२० सालच्या अंदाजी खर्च	१०, ४६, १०० पौंड

आहे.

चीन सरकारने इसवी सन १८२९ मध्ये स्वदेशांत आयातीस बंदी केली; तथापि त्यानंतर अफूचा चौरटा व्यापार चीनशी मोठ्या प्रमाणावर चालू होताच. चीनने अफू बंद केल्यास गोच्या व्यापाऱ्यांचे नुकसान होते म्हणून चीनच्या पक्षात अफू बॉगली पाहिजे व ती कोंबण्यासाठी पुढे चीन व इंग्लंड यामध्ये युद्ध झाले. या वैशरम युद्धात इंग्लंडाला फायसची मदत होती. हे युद्ध १८४२ मध्ये थांबून पुढे १८५८ मधील ट्यंटीसिनच्या तहाने इंग्लंडने चीनला अफूचा व्यापार पूर्ववत् चालू ठेवण्यास भाग पाडले १८७६ मध्ये या बाबतीत काही नवे नियम करण्यात आले. १८५० मध्ये इंग्लंड व युनैटेड स्टेट्समध्ये अफूच्या सेवनास गुरघात झाली आणि आजची स्थिति अशी आहे की या दोन्ही देशांतील बहुतेक मोठ्या शहरात अफूच्या लोकां थोडे बहुत आडवून येतात. अगदी अलीकडे अफूच्या सेवनाविरुद्ध चळवळ विशेषतः इंग्लंडमध्ये सुरू झालेली आहे. चीन सरकारनेही परदेशाची अफू येण्याचे बंद करण्याकरिता व स्वदेशातही अफूची निपज न होऊ देण्याविषयी जोराने उपाय योजिले (नवंबर १९०६). अफूच्या एकंदर निपजपैकी मोठा भाग नियमितपणे अफू ओढणारे व पिणारे सहा कोटी चिनी लोक खपवीत असतात; पण चीनच्या एकंदर लोकसंख्येपैकी निम्मं लोक कमी आणि १० प्रमाणात अफूचा आहोत असा अंदाज आहे.

आ क डे वि ष य क मा हि तो:—चीनमधाल अफूचे पीक दरसाल बारा हजार ते तीस हजार पेठ्या होते. हिंदुस्थानात म्हणजे बंगाल व बहार प्रांतात ६१

किलोमॅम अफू उत्पन्न होते व त्यांपैकी ६१, ४४, १३३ किलोमॅम चीनमध्ये जाते (१८७३-७४) आशिया मायनरमध्ये तीन लक्ष किलोमॅम अफू दरमाल पिकते. चीन सरकारचे देशी अफूचे उत्पन्न १९००-१ मध्ये १५०५, १८० डॉलर झाले, १९०५-६ मध्ये ५७६, ००० डॉलर व परदेशी अफूवरचे उत्पन्न छत्तीस लक्ष झाले. १८८० मध्ये हिंदुस्थान सरकारच्या एवंदर उत्पन्नापैकी १८ टके उत्पन्न अफूचे होते, तेच १९०६ मध्ये ७ टके झाले.

वरील आकडे लक्षात घेता अफूच्या व्यापाराच्या बाबतीत आहत पापी वतन इंग्लंडच्या हातून होत आहे, असे सिद्ध होते अफूच्या आयातीविषयक चिनी सरकारने पुष्कळ तक्रारी केल्या कारण या व्यवसायाचे चिनी प्रजेवर होणारे घातक परिणाम त्या सरकारला पूर्ण फळले आहेत तुकें लोक अफू खाणाऱ्या व शोडणाऱ्या तिरस्कार करतात. या मनोवृत्तीवरून अफूच्या व्यवसायाचे बारीबावर, मनावर व आचरणावर किती वाईट परिणाम होतात ही गोष्ट पौरस्त्य लोकांना चांगली माहीत आहे असे स्पष्ट होते आणि इंग्लंड मध्येही एक पक्ष हिंदुस्थान सरकारने चालविलेल्या अफूच्या व्यापाराविषयक ओरड करीत आलेला आहे, आणि या पक्षाच्या प्रयत्नास यश येऊं लागलें आहे, ही गोष्ट अलीकडील अफूच्या उतारला उत्पन्नावरून दिसून येते.

चीन व रो. सरका रार.—अफूच्या उत्पन्नामध्ये जो नवडत्तार दिसून येतो तो अफूच्या निमंतीवरील नियंत्रणामुळे उत्पन्न होणारा आहे चिनी लोकांचे अफूचे व्यवसन नाहोसे करण्यासंधाच्या चिनी सरकारच्या प्रयत्नांतील प्रामाणिकपणाबद्दल १९०७ साली हिंदुस्थान सरकारची याची पटव्यामुळे हिंदुस्थानातून चीनमध्ये होणारी अफूची निमंती हक्ककमी करून चिनी सरकारशी सहकार्य करण्याने हिंदुस्थान सरकारने ठरविले या बाबतीत १९०८ साली करार करून, दरसाल सर्व साधारणपणे ६७,००० पेट्या चीनला जात त्यापैकी दरसाल ५, १०० पेट्या कमी कमी पाठविल्याचे हिंदुस्थान सरकारने ठरविले. त्यानंतर चीन मध्ये होणारी देशी अफूची निमंति बंद करण्याबाबतचा चीन सरकारकडून खात्रीलायक पुरावा मिळाल्यावर १९११ साली आणखी नवा करार करून हिंदुस्थान सरकारने माळवी अफूची निमंति अधिक मोठ्या प्रमाणात कमी करण्याचे ठरविले परंतु अफूची निमंति बंदी शास्त्रामुळे तिरुडे चीनमध्ये तिची किंमत वाढली व त्याबरोबर हिंदुस्थानातील रफूच्या शिलाबाचे दरहि वाढले परंतु त्याच सुमारास मध्यवर्ती चिनी सरकाराच्या सूचनाकडे दुर्लक्ष करून चिनी प्रांतिक गव्हर्नरनां हिंदुस्थानातील अफूच्या आयातीवर व विप्रीवर प्रतिबंध घातले व त्यामुळे १९१२ साली चीनबरोबर अफूचा व्यापार पूर्णपणे बंद झाल्यासारखा झाला व्यापार व हागवाम बंदरात अफूचा साठा फार वाढला आणि १९१२ दिसेंबरमध्ये तोषील परि-

स्थित इतकी पिकट झाली की, अफूची विक्री बंद ठेवण्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारकडे जोराची मागणी करण्यात आली. तदनुसार चंगाली व माळवी अफूची विक्री पुढे ठकल्यात आली इतकेंच नव्हे तर माळवी अफूच्या व्यापाऱ्यांचे नुकसान होऊं गेये म्हणून १९१३ मध्ये चीनला पाठवावयाच्या माळवी अफूच्या १९१५३ पेट्या हिंदुस्थान सरकारने स्वतः खरेदी केल्या त्यानंतर अलीकडे १९१३ सालापासून चीन बरोबरचा अफूचा निमंति व्यापार पूर्णपणे बंद झाला आहे. १९१४-१८ साली अफूची खासगी निमंति १२,००० हॅड्रेटवेट झाली, तिची किंमत २४० लाख रुपये आली इन्डोचायना, मयाम, अपान, हागकांग व मॅन्टस सेटलमेंट इतक्या देशांत अफू जत अने.

[बाध्यः—वॉट दि कमीशन् अफ द इंडिया रिपोर्ट—रॉयल कमि. ऑन ओपियम १८९४. ए मि. मॉरल अँड मॅटीरियल प्रोग्रेस ऑफ इंडिया १९०५-०६ पेवसे रिपोर्टिंग टु व्हन्मन्शन ऑफ ओपियम इन मि. वर्मो १८८१ इंडियन इयर बुक. फार्मास्युटिकल जर्नल. रिपोर्ट ऑन माळवा ओपियम (सुबई १८४८). दि फ्रेड ऑफ चायना (१८८३) कमीशन् अफ आर्गनिक ऑर्गेनिसिस पु ३ फ्रेंक ग्रीन—रिपोर्ट ऑन ओपियम (हागकांग १९०८). चीनचा इतिहास (ए मि). ईपीरियल गॅनेरीयर ऑफ इंडिया पु ४]

अभकारी खाते.—हिंदुस्थानात ईमज सरकारची जी अनेक खाती आहेत त्यात शेतमान्याच्या खातेला उत्पन्नाच्या बाबतीत दुसरा नेबरलागणारे, अभकारी खाते आहे त्यामुळे ते महत्त्वाचे असे समजले जाते अभकारी खात्याच्या वसुलाच्या गाली दिलेल्या बाबी आहेत

(१) दाख माळणे (तांदी, व इतर देशी दाख तथा करणे) व दाख विक्री (देशी व परदेशी दाख विकणे)

(२) अफू तथा करणे व विक्री करणे

(३) योगा, माग, चरम, माजूम इत्यादि अमली पदार्थांची विक्री.

मादक पदार्थ सेवनकरण्याचा प्रथात सर्व देशात पोन्ना बहुत प्रमाणाने फार प्राचीन काळापासून आहे हिंदुस्थानातहि दाख पिण्याचे व्यसन फार पुरातन काळापासून अस्तित्वात आहे त्यासंबंधी सविस्तर वर्णन ' दाख ' या सदराखाली सापडेल तसेच भाग, गाजा, अफू यांचे सेवनहि मिडिश अमलाच्या पूर्वीपासून लोक करीत आहेत. सर्व मादक पदार्थांवर कर घेण्याची पद्धत पूर्वीच्या काळापासूनहि असे होऊं लागली आहे त्यासंबंधी सविस्तर वर्णन ' दाख ' या सदराखाली सापडेल तसेच भाग, गाजा, अफू यांचे सेवनहि मिडिश अमलाच्या पूर्वीपासून लोक करीत आहेत. सर्व मादक पदार्थांवर कर घेण्याची पद्धत तत्कार न वेईल अशा रीतीने ठरविण्यास फार बाधचण पडते कारण त्या कामी प्रथ फार मानगडीच उभारिलेले होतात. देशवैचित्र्य, मादक पदार्थ करण्याच्या मूलपदार्थांची विपुलता, जिवा कमी पुरवठा, जगमगी लोकांची सापणिक व सामाजिक स्थिति इत्यादि कारणांनी निरनिराळ्या पद्धती योजनांच्या लागतात व

पिनपरवान्याने हे पदार्थ तयार करणे किंवा दस्तुरी चुकवून नेणे या संबंधी विलेकस्यद्धी बंदोबस्तहि फार सावधगिरीने करावा लागतो. ब्रिटिश सरकारने या पदार्थाच्या बाबतीत खाली लिहिलेल्या तत्वांनुसार नियम केले आहेत.—

(१) मादक पदार्थ व पेयें ह्यांवर जबर कर असावा.

(२) त्या पदार्थाचा व्यापार सरकारी बंदोबस्ताखाली असावा.

(३) हे पदार्थ विकण्याच्या दुकानाची संख्या सरकारच्या मानाने असावी.

(४) ह्या अमली पदार्थाच्या विक्रीसंबंधाने लोकमत काय आहे त्याचा तपास करून तदनुसार व्यवस्था करण्याचा, सरकार तितक्या प्रयत्न करावा.

ह्या पदार्थांवरील जबर करामुळे सेवनास प्रतिबंध व्हावा असा जरी हेतु असला तरी फार सध्दी झाल्यास व्यसन-परिहार न होतो अन्य मार्गांनी हे पदार्थ प्राप्त करून घेण्याकडे व्यसनी लोकांची प्रवृत्ति होते. तद्द्वारा अशी प्रवृत्ति टोडेल इतका जबरहि कर नसावा. एकंदरीत अगदी थोडा माल खपून मितका जास्त बसूल वाढेल तितका वाटावा असा सरकारचा हेतु दिसतो. या मादक पदार्थ विकण्याचा अधिकार सरकारच्या अग्नि असे ठरविण्यांत आल्यामुळे ते तयार करण्याचा व विकण्याचा परवाना काही गि घेऊन देण्यात येतो.

प्रत्येक दुकानाच्या विक्रीच्या मानाने खाली नोंदवार्दी रकम मंडळन परदेशी दारू विक्रीचे परवाने दिले जातात. देशी दारू विक्रीच्या वाढिवाडोत दोन वर्ग करता येतील.

(१) मध्य ठिकाणी दारू तयार करून तो येथून माहेर निर्यात नेताना तिजवर नियमाप्रमाणे दस्तुरी घेण्यात येते.

(२) कर बसूल करणे, तो तयार झालेल्या दारूवर न घेता, मूळ दारू तयार करण्याचा व विकण्याचा हक्क दिलेला व करून घेण्यात येतो. व लिखावात आलेले पैसे तो लिखावादार पुढे तयार करील सा दारूवरील कर समजला जातो.

पहिल्या पद्धतीस सेंट्रल डिस्टिलरी सिस्टम (मध्यठिकाणी अग्नी वेष्ट्याची पद्धति) असे म्हणतात. दुसऱ्या पद्धतीस आयुट सिस्टम पद्धति (बाहेरील भट्ट्यांमधी पद्धति) असे म्हणतात. या पद्धति प्रांतिक ठिकाणाच्या मानाने निरनिराळ्या प्रकाराने अमलात आणल्या जातात. पहिली पद्धत हिंदुस्थान सरकारास विशेष पसंत असून ती बहुतेक प्रांती व सर-वस्तीच्या शहरात व मोठ्या गावी चालू आहे. परंतु लहान खेच्यापाष्यात व मोठ्या रक्ष्य पासून लोथ असलेल्या गावांत दारूचा खप होण्याकरिता मध्यवर्ती अग्नीतून माल पुरविणे अतिशय खर्चाचे असल्यामुळे राखत्या भागात ठिक ठिकाणी दारू तयार करून विक्री करण्याचे परवाने देण्यात येतात. आतां वेगळ्या प्रांतांतल्या पद्धतीचे निरूपण देऊं—

(१) सेंट्रल डिस्टिलरी पद्धतीप्रमाणे सरकार एक मध्यवर्ती दारू तयार करण्याचा कारखाना काढते व त्या ठिकाणी खानी पसंन केलेल्या योग्य इसमास सरकारी अमल-दाराच्या देखरेखीखाली दारू तयार करण्यास परवाना मिळतो, व दारू तयार झाल्यावर अग्नीतून जी दारू बाहेर विजण्यास नेण्यात येईल तीवर नियमाप्रमाणे दस्तुरी घेण्यांत येते. अशा भट्ट्यात दारू तयार करण्याचा हक्क मध्यवर्ती देत नाहीत. तसेंच दारू करण्याचा व विक्रीचा हक्क वेगळा ठेवितात. ही पद्धत खालचा बंगाल, बायथ्व व अयोध्याप्रांत व पंजाब येथें चालू आहे. ब्रह्मदेशात युरोपीय पद्धतीवर जी दारू तयार करण्यात येते तीवर याच पद्धतीने कर घेण्यांत येतो. मध्यप्रांतांत होव रीत आहे, परंतु त्यांत इतकाच फरक आहे की, या प्रांतात दस्तुरी तयार झालेल्या दारूवर न घेता दारू तयार करण्यात जी मालमसाला लावण्यात येतो त्याजवर घेण्यात येते.

तसेंच दुकाने किती असावीत व कोठे घालावी हे जिल्ह्याचे अधिकाारी ठरवितात. व ते या दुकानात दारू विक्रीचे परवाने देतात. व त्यावरून जी घेतात. ही जी काही ठिकाणी महिन्याच्या, व काही ठिकाणी वर्षाच्या मुदतीने ठरविण्यात येते. निची रक्कम काही ठिकाणी लिलाव करून व काही ठिकाणी ठेकरे (मागणीचे अर्ज) मागवून ठरवितात.

१९०५-६ साली अधकारी कमिटी भरली होती. तिने शिफारस केल्यावरून काही नवीन सुधारणा अमलात आल्या आहेत. त्यांपैकी मुख्य म्हणजे पूर्वीच्या पद्धतीच्या आगी मजलाची पद्धत सुरू करणे ही होय. या पद्धतीप्रमाणे निरनिराळ्या जिरायाकरिता दारू वाळण्याचा हक्क सरकारने दिला जातो व विक्री करण्याचा मजरा हुशच्या मागतात दिला जातो.

१९१५।१६ साली हिंदुस्थानात १०० हाजसामागे ५५४०० ग्यालन देशी दारूच्या रुपाचे सरासरीने प्रमाण होते. पंजाबात हे प्रमाण १६.९६ ग्यालन म्हणजे सर्वान इतर प्रांतांपेक्षा अधिक व ब्रह्मदेशात फक्त. ०५६ होते.

मजरास व मुंघई इत्याख्यात तांड्याच्या किंवा मांड्याच्या रसापासून दारू काढण्यास तीस तांडी विवा मांडी म्हणतात. तांड व मांड या शब्दावर फर घेण्यात येतो व शिवाय तयार झालेल्या दारूवरहि कर घेतात.

१९१४ साली जर्मनीबरोबर लढाई सुरू झाल्यापासून त्राडी, व्हिस्की, रम, वीर वगैरे युरोपियन तऱ्हेची दारू हिंदुस्थानात तयार होऊ लागली आहे. त्यांपैकी काही कारखाने पंजाबात आहेत, व एक बडोद्यास आहे.

मा द क ड्रव्ज, ए. डू—हिंदुस्थानात होणारी अग्नी बहुतेक जीन देशास मात्र धमो व काही थोडी स्ट्रेट्स सेंट्रलमेटमध्ये जाते. याविषयी आस्त माहिती “अग्नी” या सदराखाली सापडेल. हिंदुस्थानसरकारने अग्नीच्या मजरांत पन्धे नोंदवार्दी विरद व मादक पदार्थांच्या प्रमारास उक्ते कर

आक्षेप घेण्यात येतात. अफूपासून उत्पन्नाचे दोन प्रकार आहेत.

(१) हिंदुस्थानातच खप होण्याकरिता जी अफू विकली जाते तिच्यावर घेतला जाणारा कर. ह्या कराची रक्कम फार नसते (२) परदेशात अफू जाते तिजवरील कराच्या उत्पन्नाची रक्कम मात्र मोठी असते.

गाजा, माग, चरस—ह्या अमली पदार्थांचा हिंदुस्थानात बराच खप आहे. यांसंबंधी सरकारी निषेध खात्री लिहिल्या प्रमाणे आहेत.—(१) सरकारी देखरेखीखाली ह्या झाडाची लागवड. (२) किती एकर लागवड करावयाची हे ठरविण्याचा सरकारास हक्क. (३) मालतयार झाल्यावर सरकारी मोदामातच साठविला पाहिजे (४) जितका माल होईल त्याच्या बजनाप्रमाणे जकात. (५) पुढेकड निर्याद रिता परवाने घेण्याची जरूरी (६) खाजगी माणसास किती पजनापर्यंत हे जिन्नस घरात स्वतःच्या उपयोगाकरिता ठेविता येतील त्याची मर्यादा.

लोकमत.—आता या विषयाच्या सुषधानें लोच मत काय आहे ह्याचाही विचार करणें जरूर आहे. मद्यस्थान्या पदती पासून व्यसननाचा प्रसार वाढत आहे या लोक निर्धन होतात अशा तक्रारी लोकांच्या आहेत, व सरकारने ह्या व्यसने व विशेषकरून मद्यपान अमर्त्या बंद करावें असे लोकांच्या पुढाऱ्यांचे अलीकडे फार मोठेच प्रयत्न चालले आहेत, व त्याकरिता स्वयंसेवक नेमून त्यांनी पिबेटीपिची मोहीम नारीने सुरू केली आहे. त्या स्वयंसेवकात काही शिष्याही आहेत ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे.

पुणे येथील सरकारी अवकारी कमिटीने जानेवारी १९२९ मध्ये काही शिफारशी पेश्या आहेत स्वीकारून याकाठी लोकमत काय आहे हें स्पष्ट होतें—

(१) म्याशिष्टमध्य प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व सार्वजनिक सुटपाच्या दिवशी सर्व शुभे बंद ठेवावेत.

(२) सर्व देशी गुल्यावर ६० “अंडरमुफ” चीच दारू विकण्यात यावी.

(३) कोणत्याही गुण्यातून दारू विकत घेऊन याहेर नेण्यास परवानगी नसावी.

(४) अवकारी कमिटीच्या सर्व सभासदास दारूचे शुभे तपासण्याचा अधिकार असावा.

(५) दारू पिण्यास येणाऱ्या लोकांना उपदेश वरण्याकरिता सरकारने गुण्यावर उपदेशक नेमावे.

(६) शुभे उघडण्याची वेळ इष्टी सकाळी ६॥ आहे. ती सारंगवाडी ४ वाजण्याची करण्यात यावी व २६ वरण्याची वेळ इष्टी सहा महिन ५-३० आहे ती ७ करण्यात येऊन दुसऱ्या साहामाहोत ८ आहे ती ७-३० करण्यात यावी. या वेळा देवी व विदेशी दारूच्या दुकानांना सारख्याच लागू असाव्यात.

सन १९१९१२० साली सरकारास अफूचे उत्पन्न ३,०५६,२०० पौंड किंवा सुमारे ४॥कोट रुपये झाले व दारू गाजा वगैरे मादक पदार्थांचें उत्पन्न १९२०—२१ साली १२,१४,८००० पौंड किंवा सुमारे १९ कोट रुपये झालें

मादक द्रव्यांवरील कर—अवकारीला ईंग्रजी प्रतिशब्द “एक्साईज” हा येणता; पण त्याचा अर्थ डकड्याप्रमाणे वेबळ मादक पदार्थांवरील वर असा नसून, सामान्यतः “देशी हांगाच्या मालावर वर” हा आहे तेव्हा “एक्साईज” खात्याचा व्यवहार या लेखात आढळणार नाही हें उपर आरे मादक द्रव्यांच्या प्रसारास आळा बसावा व सरकारलाहि एक उत्पन्नाचे साधन रद्दावें म्हणून त्यावर वर बसविण्याची पद्धत आहे, व त्याच्या व्यवस्थेकरिता एक स्वतंत्र सरकारी खाते असतें त्याला अवकारी खाते म्हणतात. याचा प्राचीन इतिहास पाहता महामारतकाळी या सरकारी उत्पन्नाच्या बाधी असलेल्या

दिसत नाहीत. पूर्वे काळी अफू उत्पन्न होत होती किंवा नाही याचीच कावा आहे. अफू बाहेर निर्यात होत असल्याचे कोठेच वर्णन नाही अवकारीवर सरकारी वर होता असे दिसत नाही दारूवरील करानियती कोठे उल्लेख नाही दारूची दुकाने रागाने बंद करानी व से शांतिपर्वात लिहिले आहे (पा. अ. ८८) “शुभ्रिय लोकांशियाय इतर लोक पूर्वकाळी दारू पीत नसत व शुभ्रिय लोकांसाठी व रागे-लोकांसाठी बहुधा घरी दारू उत्पन्न करीत असत त्यामुळे दारूवर वर नसावा. अनार्य लोकांची काही दारूची दुकाने असानी, परंतु त्यावर सरकारी सक्त तजर असे व होता होईतों तो दुकाने बंद केला जात.” असे चिंतामणराव बेश लिहिते (महामारत—उपदेशार पु. ३०५) कॅप्टिलीय अर्थशास्त्रावरून पाहता त्याकाळी मौर्यराज्यात इतर खात्यावर जसे अधिकारी नेमलेले असत त्याप्रमाणे मादक पेयाच्या व्यापारावर देखरेख व त्याचे नियंत्रण करणारा एक अधिकारी असे. दारूची दुकाने कोठे असावीत, ती कोणत्या विकावी, ती कोणत्या प्रकारची असावी व तीवर कर काय असावा वगैरे गोष्टी हा अधिकारी ठरवीत असे. मुसलमानां आमदानीत अवकारी उत्पन्न काय असे व त्याची व्यवस्था कशा प्रकारची असे यांसंबंधी विशेष माहिती नाही. तथापि दारूचा खप कमी करवा या विषयी झटणारा एकटा अवसरजेव वादग्रहाच कायतो दिसतो. त्याला मुसलमानांनी दारू घेतलेली खपत नसे पण त्या काळची मुसलमानांची चैनी रसालीखुशाहीवडे असेलेली प्रगुप्ति पाहता दारूवर फारशी निर्दग्गना रुसेरुसे वाटत नाही.

मराठ्यांच्या अमदानी तीस अ व का री.—मराठे देशाहोत दारूपासून सरकारला मोठेसे उत्पन्न होते असे मुळीच नसून उलट प्रजेतील दारूबाजी अजीबात बंद करवी अशी सरकारची खटपट अने. पेशवाईत विशिष्ट इष्टीत दारू

गाळण्याचा मच्छा लिळांमने देश्यांत येई व ज्याने मच्छा घेतला असेल तो आपल्या इष्टीत दाहण्या भट्या लावून सरकारकडून काही हरकत न भेतां दाहू विक्रीत असे. कला-लांनं लागणारे भिन्न पुरविण्याचा हे मच्छा दिला जात असे. उदाहरणार्थ इ. स. १७४९-५० साली कसबे पुणे व पेठा कसबे येथील कलालांम मूळ व गाहो विद्वध्याचा मच्छा. तोन वर्षांपुरता ६०१ रुपयांस महादसोड वारवर यास देण्यात आला. याच्या मागच्या वर्षी हा मच्छा ५०० रुपयांस दिला होता. यानंतर इ. स. १७५२-५३ मध्ये महादसोडची तीन वर्षे भरल्यानंतर पुन्हा ११०० रुपयांस देण्यात आला पण दर मास वाढविला. मालाचे ११०१ रुपये व निवाग तीन साल मिळून नगर रुपये ५०० असा त्याच्याशी सरकारतून कराद झाला (वाड संपादित बाळाजी बागोराम पेशवे यांची रोजनिशी पु. १०). यावरून असे वाटते की, तरील सालात दाहूचा खप वाढला व तीवरील निषेध कमी झाला पण विषयाविशींम दुनय्य कारणाकरिताहि दाहू लागत असेल मराठी माझाजय त्याकाळी अने विस्तृत होऊन सत्तेच्या दि-खराम पांचवे होने, तेव्हा मोठे अशाढय्य ईनय व मासुमी असणारच. युद्ध सामुग्रीला दाहू लागत असे व गेण्यातील दिपायावर दाहू न पिण्यामंबंधात फारशी करडी नवर नसे, अर्थातच दाहूचा खप वाढला योन नवल नाही. या रीतीम जने.बगंच्या औपचारिकतां दाहू लागत असे.

मध्य ईमाधबरावाच्या कारकीर्दीत (१७७५-९५) दाहूनी विशेष बंदी करण्यात आली व त्याप्रमाणे राज्यात हुकुमहि मुठले (सवाई माधबराय पेशवे यांची रोजनिशी पु. २ पा. ३००) तथापि बाळाजी बागोरामाच्या अमदानी-पासून किरम्यांना दाहू मिळावी अशी तजवीज बंदली असे. त्यांच्या रोजनिशीतील मुठले उतारा प्यानात पेतल्यास त्याचे कारण कळून येणार आहे.

“प्रात किर्माण येथे दाहूसरा होत होता, तो न बरावा म्हणून सरकारातून मना केला होता. त्याम किर्माण प्रांतीची रयत भंडारी व कोळी खतक वर्गरे यांची उपजीविका दाहू-सव्यावर होती, ते बंद झाली, तेव्हा परागदा होणार आणि सरकारचे अमार्थदीस फार जुकसान येणार म्हणून विरदित झाले. त्याजवरून हे प्यानात आणून पूर्ववत् प्रमाणे करार केला असे तरी भंडारी याणीं माड साड बाहाने. सव्याच्या भट्या लावून सरा रयेत खलकाम विराया. चाकरमाने लोकांस विकत न थावा व जाजटी सरा घावयाचा अधिकार नाही. माझण, प्रभु, शेणवी, त्यास मरा विवत न थावा. व पुकट न थावा. येथे प्रमाणे परिछिन्न कैद चाळविणे. यात अंतर मालीया पारिपत्य होईल म्हणून पत्रे”—(बरह, साष्टी, वेलापूर व अंजारी हेपदंडा येथील प्रांतधिकान्याम).

याचप्रमाणे इ. स. १७८५-८६ मध्ये राणे विश्वनाथाच्या हाताखाली मयद अहमदखान नावाचा जो गार्दी होता त्याच्या ‘चाकरीम किरमी गोरे व किरस्ताम’ ठेविले होते.

‘ त्याम दाहू पुलसरा नेहेमी पाहिजे वाकरितां किरम्यांना आपले खपापुरती दाहू करण्यास मोकळीक दिली, ’ असे रोजनिशीत गांपवते. पण अशा विषयगुणांच्या अधिका-न्याने दाहूपेदांमुळे वटवाटीम वसूल कमी गेली अशी गा-न्याणीं करून बंदी उठविण्याविषयी हुकूम विचारला तेव्हा त्याला बंदी कायम ठेवण्याविषयी कोय उत्तर मिळाले. या गोष्टीवरून त्यावेळी सत्पन्नाकडे लक्ष न देता प्रमेची सुधारणा करण्याकरिता सरकार बसें घाटत असे हे दिसून येईल.

पेदायाईच्या अंतकाळी जरी शेंदाधुंदी व अनीति माजली होनी तरी दाहूचा खप वाढला नव्हता. एल्फिन्स्टनने अज्हा पेदायाचा मुलूख ताभ्यात घेतला तेव्हा त्याला पुण्यात व इतर ठिकाणी खालच्या दर्जाच्या लोकांतमुद्दा उच्च नैतिक आचरण शाददून येऊन पार आधार्म वाढले. ईमजी राज्याच्या सुधताम सुद्धा भरवारी पाले मोठे उत्पत्ताचे म्हणून गणले जात होते; पण सर्वध पेदायाईत या त्याच्या वसूल १०,००० रुपयावर गेला नाही हे लक्षात ठेवण्या-सारखे आहे. महाराष्ट्रात तरी दाहूबंदीचे धोरण ठेवावे असे एल्फिन्स्टनमार्फत्या सुगहगान त्यावेळी सुचविले होते हे विशेष हेंच.

मराठी साम्राज्याच्या वेदस्थानी म्हणजे पुणे शिरत्यात दाहूच्या व्यापारावर उपजीविका करून राहणारी एखादी जुनी जात मुलीच आढळून येत नाही. १८८१ इतक्या पुढील सालातहि या शिरत्यात भंडारी व कलाल या दाहू गाळण्याच्या जातीचे लोक आनुक्रमे १२२ व ७२ होते. या जाती परास्तातून ईमजीच्या अमदानीत दकडे आल्या अशी मुं गेहेडियरवार कथली देतात. भंडारी व कलाल या खेरीत दाहूवर उपजीविका करणारा तिसरा वर्ग म्हणजे पारदयांचा. पेदायाईत अवघारीचा मच्छा बहुधा यांच्याकडे-सच असे. पण महाराष्ट्राच्या इष्टीने विचार केल्यास पारशी हे पुण्यावाहेरचे म्हणता येईल.

[सं द भ प्र ध—पेदायाच्या रोजनिशी, डेफन व्हनोव्यु-लर ट्रांसलेटान सोसायटीने प्रसिद्ध केल्या. केलकर-मराठे व ईमज. अभ्यंकर—अभकारी अंडर दि मराठाज (मोठेनिष्ठण पु. २४ अ. २)].

अवट.—यूरोपांत मठाध्यक्षास अवट असे म्हण-ण्याची चाल आहे. ही चाल पूर्वी सिरियांत होती, तेथून ती यूरोपभर पसरली. मठाध्यक्ष नेमण्याचा अधिकार राजास व भ्रमंमुळेजा (पोप)आहे. अधिकारदानाचा समारंभ मोठ्या थाटाचा होतो; त्यावेळी अध्यक्षतास अधिकारदेव मिळतो. मठनिवासी लोकावर अध्यक्षाची सत्ता पूर्वी अनिर्दिष्ट होती. ती आतां हळू हळू कमी झाली आहे. ही अगा फार मानमरातमाची आहे मठाध्यक्षांनी आपला पूर्वीचा साधेपणा पुढे मोडून दिला व ते ऐपभारामी मनले. पूर्वी शिक्षण प्रसार करण्यास यांची फार मदत झाली.

अथट, लीमन — हा अमेरिकन घर्मोपदेशक व लेखक रॉक्सबरो येथे जन्मला (१८३५). उच्च शिक्षण पूर्ण झाल्यावर याने कायद्याचा अभ्यास केला. तो "ट्रापर्स मॅगझीन" "इलस्ट्रेटेड लिथन सुक्री" वगैरे नियतकालिकाचा सहसंपादक व "दि लिथन यूनियन," "दि आउट लुक" वगैरेचा मुख्य संपादक होता.

याच्या लेखावरून सामाजिक सुधारणा, धर्मशास्त्र, उदारमतवाद, ख्रिस्तार्थे मनुष्यत्व व एकात्मकेश्वरवाद वगैरे विषयांतील त्याचे विचार दिमून येतात. "प्रिन्सिपिटी ऑफ सोशल प्रॅक्लेस" (१८९७), दिराइट्स ऑफ मॅन (१९०५), हे त्याने लिहिलेल्या ग्रंथांपैकी काही प्रमुख ग्रंथ होत.

अथट्टावाद्, त ह शील — यायव्य सरहद्दीवरील हजारा जिल्ह्यात ही एक तहशील आहे. ही उत्तर अक्षांश ३१°४९' ते ३४°३९' व पूर्व रेखांश ७२°५५' ते ७३°११' ह्यामध्ये असून एकंदर क्षेत्रफळ ७१५ चौस मैल आहे. याच्या उत्तरेस शालम नदी आहे. या तहशीलांत बोर व हरां ह या नद्यांच्या खोऱ्यातील पुष्कळ मुख्य येत असून एवढेकडील डांगराळ प्रदेशाचा यात समावेश होतो. उत्तर व ईशान्येकडील डेंकच्यावर इमारती लावूड पुष्कळ होत. लोकसंख्या सुमारे दोन लक्ष. यात ०.६४ वाद शहर, तहशील व मुख्य ठिकाण व नौशहर आणि ३५९ गावे आहेत. इ. स. १९०३-०४ मध्ये या तहशीलाचे उत्पन्न रुपये. ९७००० होते [इ. गे. ५].

अथट्टावाद्, शहर — हस्तारा जिल्ह्या व अथट्टावाद् या तहशीलांचे मुख्य ठाणे. उत्तर अक्षांश ३४°९' व पूर्व रेखांश ७३°१३' मध्ये असून लोकसंख्या सुमारे आठ हजार. इ. स. १८५२ त मुख्य ठाणे झाले इ. स. १८४०-५२ मध्ये हस्तारा येथे अथलेले डेप्युटी कमिशनर मेजर जोन्स अथट याच्या नावावरून त्यास बरील नाव देण्यात आले. हे शहर समुद्रसपाटीपासून ४१२० फूट उंचीवर आहे. येथे गुरांचे लोकांच्या चार पलटणी व ४ देशी वातेच्या एवढे सैन्य असते इ. स. १८६७ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यात आली. इ. स. १९०२-०३ साली येथील उत्पन्न सुमारे ११९०० होते ते इ. स. १९०३-०४ मध्ये अवकाशीच्या उत्पन्नाची भर पडल्यामुळे ४००० रुपयांनी वाढले. येथे सरकारी दवाखाना आहे. नोर्थ वेस्टर्न रेल्वेवरील इन्वेलियन स्टेशनवर उतरून टांग्याने या शहरास येता येते. येथे दोन हायस्कूल आहेत (अल्बर्ट हिथर्योरिया हायस्कूल व अथट्टावाद् गव्हर्नमेंट हायस्कूल). येथे कोणताही माल तयार होत नाही गांवात मागवानी लाकडाचे काही मोठे व्यापारी आहेत. (ऑर्नोल्ड-इंडियन गावड १९२० इ. गे.).

अथट्टल (पंजाब) — हे लोक क्रांपा व हॉशियारपूर जिल्हे व पिलावपूर, चंबा, मंडी व शुकेत या संस्थानांत आढळतात. हे मिछा मागत, गाणी गात, एका गांवाहून दुसऱ्या गांवाला

भटकतात. विशेषतः ते रजपूत लोकांच्या लग्नमार्गभाष्या व अंत्यविधीच्या वेळी गाण्याचे काम करतात याच नावाचे दुसरे मुसुलमान फरार आहेत. परंतु त्यांचा व अथट्टल लोकांचा काही एक संबंध नाही. या मुसुलमानांची एकंदर हिंदुभाषातील लोकसंख्या ५४७९ (सन १९११) आहे; पैकी बंगालमध्येच ४९६० लोक आहेत.

अथट्टल लतिफा. — हा एक प्रख्यात वैद्य, प्रवाशी, व लेखक सुमारे बाराव्या शतकात बगदाद येथे होऊन गेला. याचा जन्म बगदाद येथे इ. स. १२६९ मध्ये झाला. वैद्यकीचे ज्ञान संपादण्यासाठी बगदाद २८ व्या वर्षी तो बगदाद सोडून दूरदेशां निघाला. मीशॉल, आणि दमास्कस येथे काही दिवस काढल्यावर तो इजिप्तला गला; तेथे मोहमेदि लोक त्याच्याशी स्नेहसंबंध करण्यास एकमेकांशी इपधा करू लागले नंतर तो अलप्पोला गेला. फ्रांसमध्ये त्याने बरीच वर्षे काढिली. त्याने एकंदर १५० ग्रंथ लिहिले असे म्हणतात. त्यांपैकी " हिस्टोरी ईजिप्ती कॉप्टिन्डियम " हाच शिक्षक आहे हा आपल्या बगदादच्या ६५ व्या वर्षी बगदाद येथे वारला.

अथदागिरी — पौरस्य देशामध्ये अतिप्राचीन काळापासून वैभवाचे व सत्तेचे चिन्ह म्हणून अथदागिरी वापरीत असत. प्राचीन निनेव्हे व जिप्त याच्या शिल्पाबद्ध पामध्ये मिरवणुकीत राजे व दर ॥ याच्या डोक्यावर अशा अथदागिरी धरलेल्या दिस सयाम, ब्रह्मदेशातहि ही अथदागिरीची चाल अद्याप ३००० स पडते.

हिंदुरायन देशामध्येहि अथदागिरी कार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहेत देशाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर किंवा पालखीवर धरण्यात, किंवा राजेरजबाडे, जहागिरदार व संस्थानिक यांच्या डोक्यावर, अथवा लग्नकार्यांत नवरा, नवरी, विहीणी वगैरे मंडळांवर मिरवणुकीच्या वेळेस अथदागिरी धरण्याचा प्रपात आहे.

अथदागिरी तयार करण्यास अगदी सरळ अशी दाडी घ्यावी लागते. ती घायपताच्या दाट्याची, वावूची किंवा सागवानी लाकडाची तयार करतात. दाडी चांगली तामून व गुळगुळीत करून नंतर तीस अनरितारळा तट्टेचे लाखेचे रंग देतात व तीवर बेलघुडी काढतात. दाडी तयार झाल्यावर तिच्या शेज्यास एक वेताचे किंवा लोखंडाचे रते २॥ हात व्यागाचे वतुलाकृति वडे बसवितात. अर्थात ही दाडी या कट्याचा व्यास होते. नंतर त्या वतुलाकार कट्याच्या दोही बाजूंवरून एक किंवा दोन रंगाचे सुती अगर रेशमी कापड लावून शिबून घेतात. त्यावर जरीची बेलघुडी वगैरेहि काटलेली आढळते. सग त्या कट्याभोवती निच्या पातस्याप्रमाणे दोन रंग पाणोळ्याची झालर शिबून घेतात. आणि त्या दाडीच्या शेज्यास चादीचा कडस बसवितात म्हणजे अथदागिरी पुरी होते.

पेशवाईत छया नव्वत्या उध्यानवारणासाठी अवदा-
गिरी होत्या पण तो सरकारी बहुमान असल्याने ज्यास
पराक्रम वगैरे योग्यतेतुल्य सरकारानुन अरदागिरी मिळेल
त्यानेच तो वापरावी, इतर कोणी श्रीमंतीच्या जोरावर
अवदागिरी वापरीत न्हणेल तर त्यास तत्काल दोषमार
व्हावयाचा। सरकारानुन ज्यास अवदागिरी मिळे, त्यास
अवदागिरी धरणाऱ्या गज्याचा पगार व दर तीन वर्षीनी
अवदागिरीचे नवे तामान हा खर्च सरकारानुन मिळे बाकी
खर्च आपापल्या लोक उन्हातूनच फिरत समकार्ये वगैरे
समारभानुन ज्याची अवदागिरी असेल, त्याजकडून ती
कामापुरती मागून आणून निवाड चालवीत. राष्ट्रातील
लोकांत तज आणून रहावे, नायबोऱ्यांची कृत्ये करण्यास
लोकांत नेहमी दुरूर भगारा, यायाठी निशाण, चाँपडा,
अर्धे आसन, माझी माझी लावून घडण्याचा मान, पान्नी,
हत्ती, अवदागिरी, मसाल वगैरे बहुमान देण्याची त्या
वेळेच्या सरकाराची युक्ति होती ! [हरिवंशाची बखर]

अवदुल अझीझ—(१) याने “ तारीख-इ-
हुसनी ” नावाचा ग्रंथ लिहून, तो दुसऱ्या अहमदशाह बदा
मनीला अर्पण केला. या ग्रंथान, गुलबर्गा येथे पुरलेल्या शत्रु-
हीन मुहम्मद हुसनी गेसू दारा नावाच्या प्रज्यात पुरपावे
चरित्र आलेले आहे

(२) दिल्लीचा सुमुलमान पंडित “ तफ्तीर फयुल
लमीन ” नावाची कुराणावरील फारसी टीका व दुसरे
अनेक ग्रंथ याने लिहिले आहेत हा इ. स. १८२४ त
वारला

(३) अकबरच्या वेळेचा एक विद्वान मनुष्य. वदाऊनने
याची प्रसंगा केली आहे

(४) अकबरजेष्ठ्या अमदानीत हा ७०० घोडे-
स्वारांचा मनसबदार होता या कवीचे ठोपण नात्र “ इश्मत ”
असे होते. “ साकीनाम ” नावाचे याचे एक काव्य आहे
मृत्यु इ. स. १६८०.

(५) (१८३०-७६) हा दुसऱ्या सुलतान
महंमदाचा मुलगा १८६१ त तुर्कस्तानचा सुलतान झाला.
याने देशातील पैसा निरुपयोगी इमारती वाधण्यात व इतर
गोर्वात खर्च केला व राष्ट्र कर्जाबाजरी करून सोडले. इजि
प्तच्या खेदीनाला वसापरपरेची गादी व इतर हक्क देऊन
त्याच्याकडून पराच पैसा उकळला १८६७ मध्ये हा युरो
पात गेला. त्यावेळी युरोपात पाऊल टाकणारा पहिला सुल-
तान म्हणून त्याचा तेथे बराच आदरसत्कार झाला त्याच्याहि
राज्यात युरोपचे बरेच राजे रजवाडे येऊन गेले. याच्या कार-
कीदीन यादशाहा सातवे एवढे दोनदा कान्स्टॅन्टिनोपल येथे
आले होते याच्या वार्ड कारभारामुळेच वार्थिक परिस्थिती-
मुळे सुमुलमानांत असतोय वाडून वडाळी घुसू झाली व
अशीसला गादीस मुकावे लागले (१८७६) याच्याच

दिवसानी पुढे हा बंदात ठेवलेल्या रागवाज्यात मरून पड-
लेला आढळला.

(६) (१८८०-१९०८)—हा चरपा छद्मानपणीच
मारोफोचा सुलतान झाला (१८९४) याच्या मनात
आपल्या देशाची व्यवस्था युरोपियन धर्तीवर ठेवण्याचे पार
होते, पण योग्य सल्ला न मिळाल्याने त्याचा पैसा मात्र व्यर्थ
खर्च झाला त्याच्या प्रजेला त्याचे युरोपियन लोकांचे अनुक-
रण आवडेनामे झाले त्यानी त्याला पदच्युत करून त्याच्या
भावास गादीवर वसाविले (१९०७) याने पुन्हा गादी
मिळविण्याविषयी काही खटपट केली पण व्यर्थ. तेव्हा याने
मेरेपर्यंत ईंग्लिश येथे नव्या सुलतानचा पेनसलर म्हणून
त्यांतच समाधान मानून दिवस कंठले हा फार हुपार व
सुधारणावादी होता पण त्याच्या धर्मवेष्ट्या प्रजेला याचा
सद्देतु न करून त्याला गादीला मुकावे लागले

अवदुल करीम, (१)—१४९१ च्या सुमारास
मिंधचा रहिवासी अवदुल वरीम, हा उदयास आला तो महमूद
गयानच्या पदरी दाक्षिणेत नोकर असून त्याने “तारीख
-इ-महमूद शाही” या नावाचा दुसऱ्या महमूदशाह बहाम-
नीचा इतिहास लिहिला आहे.

(२)—हा दिल्लीचा राहणारा असून नादिरशाह-
यरोवर इराणला गला तेथे याने “बयान-इ-बाकी” नावाचा
नादिरशाहाचा इतिहास लिहिला (१७९४)

(३)—सुवाराचा रहिवासी याने अफगाणिस्तान
व तुर्कस्तान देशाचा इतिहास लिहिला (१७४७) या
इतिहासाचे भाषांतर सी थेकरने पॅरिस येथे १८७६ मध्ये
केलेले आढळते. हा ग्रंथकार १८३० मध्ये कान्स्टॅन्टिनोपल
येथे वारला.

(४)—मुनशी “तारीख-इ-अहमद” (अहमदशाह
दुराणीचा इतिहास) “मुहारर इ कायुल-अकी दाहार” (दोस्त
महमदचा मुलगा अकबरखान याची झर कृत्ये यांत वर्णिली
आहेत) व “ तारीख इ-पंजाब मुहफतत लिख अहमद ”
(शीखयुद्धावर ग्रंथ) हे याचे प्रसिद्ध ग्रंथ होत हा गेल्या
शतकाच्या मध्यात वारला [खोला कोश]

अवदुल कादिर (१) (१८०७-१८६३)—हा
अमीर १८३० मध्ये तफावर बसला. फ्रेंच लोकांची सत्ता
अलजीरियातून नाहीशी करण्याकरिता त्यान फ्रेंच लोकांबरो-
बर १५ वर्षे युद्ध केले पण त्यांत त्याला अखेर फ्रेंचाना
हारण जावे लागले (१८४७) फ्रेंचांशी लढताना त्याच्या
अंगठे उपजत घात, युद्धमत्ता, राष्ट्रघुरीणता, वगैरे गुण
दिसून आले. हा बद्द इस्लामधर्मासुयायां बराल्यामुळे फ्रेंचा-
विरुद्ध बरबादी महकार्य करण्याला तयार होईना व त्यामु-
ळेच त्याला अपयश आले पुढे फ्रेंचांशी तो राहोल्याने
राहिला व त्याच्याविरुद्ध एकदोनदा मुखलमानानी केलेल्या
बंडात हा मुखलीच सामील झाला नाही उलट स्थिधन लोकां
त्यांनी जीव वांचविले यामुळे फ्रेंचसरबारी याला मोठा मान

असे १८७९मध्ये अल्मोरेयन लाकाना मेंचाविद्ध स्वातंत्र्या-
करिता बंड केले असता अवदुल कादिरने त्यांना तसे न
करण्याचा उपदेश केला प्रचाना शरण गेल्यापासून भरेपर्यंत
त्याने आपला काळ ईश्वरज्ञान व गत्वज्ञान यात घालविला
याच्या एका तत्वज्ञान विषयक प्रथांचे मेंच माघांतर १८५८
त प्रसिद्ध झालेले आहे आरबा घोड्यावरुहियाने एक पुस्तक
लिहिले आहे दमाहकस शहरी २६ मे १८८३ रोजी याचा
अंत झाला

(२) — हा लखनौ प्रांतातील देवी गावचा
राहणारा. १८२३ च्या मे माहिण्यात मेजर हर्बटच्या विनंती
वरून 'जामी-उत्त तवारिख' या रसोद्दयानच्या ग्रंथातून
सोप्या पार्श्वीय भाषेत पतवर्ती ग्रंथ असे ज्याला म्हणतात
ह्या भागाचे माघांतर याने केले यात सव शाखे आला
असून, हिंदुस्थानातील मोठ्या अमूल्य ग्रंथांपैकी हा एक
आहे निरनिराळ्या पद्यांची माहिती, प्राचीन राजाचा इति-
हास आणि शाक्यमुनाचे चरित्र यात आहे

अवदुल कादिर जीलानी किंवा जीली, (शेख).—
याची आणखी नावे पार-इ-दस्तगीर व वउस-उल-अजम
मुहिय-उद-दीन ही आहेत हा छान्ध होता व याने आपल्या
आधुन्यात अनेक चमत्कार केले असे सांगतात हा इराणात
गोलान किंवा जिल न येथे इ. स. १०७८ त जन्मला याची
पौर विद्वत्ता, धर्मनिष्ठ व सद्गुण यांमुळे वाला मोठा मान
असे २२ फेब्रुवारी १९६६ या दिवशी तो बगदाद येथे
मरण पावला बगदादला तो अवहूमीकाच्या कबरीवर देख-
रेत करीत असे ज्या दरवेशाच्या पथाला यांच्यावरून
कादिरा असे नाव पडले ते अवदुल कादिरला आपला
संस्थापक मानितात मुसलमानाना याच्या कबरीला मोठा
मान दतात गुड ईश्वरज्ञानावर त्याने अनेक ग्रंथ लिहिले
आहेत यापैकी 'फुतूह-उल-येव' 'मलकूझात-इ-कादिरा
इ आरबा ग्रंथ होत 'मुन्यत-उत्त तालेर्गिन' हा व्यवहार
शास्त्रातील ग्रंथ, 'बहजत-उल-अस्तार' हा सूर्यापाचा
ग्रंथ आणि 'दिवान-इ-घास-उल-आजम हा रताग्रंथ
हे याचेव होत

कोणी म्हणतात हा बगदादजवळच्या अल गावी
जन्मला म्हणून वाला जीली असे नामाभिधान आलावे

अवदुल कादिरच्या पथाला कादिराईय असे नाव असून
त्याच्या शाखा डच, ईस्ट इंडीज आणि विनी युन्-नपर्यंत
पोवल्या आहेत हिंदुस्थानात अनेक प्रकारचे कादिराईय
आहेत, पैकी कादिराईय अकबरीय हा एक विशिष्ट पथ आहे
परवस्तानात कादिराईय पथ सत्तापंथा आहे कान-भैटिनी
पथ मध्ये याचे नाळीस तक्क आहेत इतिहासमध्ये नाईत
थोड्याच्या बाजूने याचा बराच प्रचार झाला आहे निपोली,
अल्मोरेया आणि मोरोको प्रांतात या पथचे बरेच अनुयायी
आहेत मुगल्या शास्त्रेरीयांमध्ये या पथाच्या अनुयायांची
पर्या २५००० वर आहे पुष्कळसे पथ कादिरा पथापासून

फुटून निघाले आहेत, उदा० अकबराय, रिफाईय इ [बोलचा
कोश. एनसायक्लो रिक्लिन्न]

अवदुल गफूर-अब्दुर्रहमान जामीचा शिष्य, लाहोरचा
राहणारा हा फारशी ग्रंथकार १५०६ मध्ये मरण पावला.

(२) — शहा अवदुल गफूरला 'बाबा कपूर' असे
नेहमी म्हणत हा कालीचा राहणारा असून शहा मदारचा
एक शिष्य होता. १५७१ त याचा अंत झाला या साधूचा
कबर गव ह्हेरला आहे [बोलचा कोश]

अवदुल-जलिद (१) (मीर किंवा सय्यद) — हा
अयोध्येतील विलप्रामचा राहणारा हा मोठा पंडित व
प्रतिभाशाली कवि होता, त्याची कविता बार्सदी' या टोपण
नावखाली आहे इ स १६९९त औरंगजेबाचा तळविजा
पुरास असताना मिर्झा अलि बेग नावाच्या बादशाहीबातमी
दाराने त्याला बादशहापुढे नेले, तेव्हा बादशहाने त्याला
मनगव व जहागीर दऊन बक्षी (पगार देणारा) व गुलामाचा
वृत्तलेख या सयुक्त हुद्दावर नेमिले तेथून त्याची सिधला
बदली केली दरबारच्या काही कारस्यानामुळे फखरीय
रच्या कारकीर्दीत इ स १७१४ त त्याला सिधहून परत
बोलविण्यात आले, पण सर्व उलगडा झाल्यानंतर त्याचा
मोठा बडोजाव वहन, प्रतिनिधित्वाचे काम वाढव्याची खाला
सवलत दिली १७२१ पर्यंत तो दिल्ली राहिल्यावर त्याने
आपला मुलगा मीर सय्यद महमद याच्या नावाने अधिकार
करून दिला

(२) विलप्रामच्या सय्यद अहमदचा मुलगा
याचा जन्म २ जून १६९१, व मृत्यू २८ डिसेंबर
१७२४ या दिवशी झाला विलप्राम येथे याची वध
याच्या जपाच्या कबरीशाही आहे याने अनेक ग्रंथ लिहिले
असून, यांत पार्श्वीय भाषेत लिहिलेली पत्र आहेत. याच्या
ग्रंथांचे नाव 'आदब उल-सुर्सिलीन' असे आहे. [बोलचा
कोश]

अवदुल मजिद (१) (१८१३-१८६१) — मुर्वता
नचा सुलतान इंग्लिसमधील सय्यद अधिकारी जो महमदअली
त्याने अवदुल मजिदच्या यापाच्या मरणाच्या वेळी
तुर्कीचा नेजीय येथे पूर्ण पराभव करून तुर्की आरमाराला
आपल्याकडे मागील करून घेतले, त्यावेळी युरोपियन राष्ट्रे
मध्ये पडली म्हणूनच अवदुल मजिद हा सुलतान झाला.
त्यान १८२९ मध्ये इट इ-शोरिफ नावाचे आतापत्र प्रसिद्ध
कळ त्याअन्वयेने सुलतानच्या सर्व प्रजेस जोड व जिद्दरीच्या
सुरक्षितपणाचे सर्वोम सारखे अधिकार प्राप्त झाले सर्वोम
गारो उर देखिले व न्याय मिळण्याची व्यवस्था बांगली
केली त्याने लष्कर व शिष्य सात्याची पुनर्घटना केली,
मुलमाना व्यापार बंद केला व व्यापाराची मुघारणा केली
हा १८६१ मध्ये मरण पावला यानेच परवगी राष्ट्रीयदून
कने पयाचा पदा प्रथम गुरू वती किमियाचे युद्ध याच्या
अमदानीन झाले

(२).—हा फारसी पंडित शाहजहानच्या काळी उदयास आला. यानें "शाहजहाननामा" नावाचा शाहजहानाचा इतिहास लिहिला आहे. [बीलचा कोश]

अवदुल मलिक.—हा प्रख्यात अरबी बंधु शूर याचा मुलगा होता. याला युरोपियन लोक अव्हेसूर (इतर शूरचा अपभ्रंश) असे म्हणत अमृत. अवदुल मलिक याचे पूर्ण नाव 'अव् मास्तान अवदुल मलिक इम्रान शूर' असे होतें. हा अकराव्या शतकाच्या अखेरीस आणि बाराव्या शतकाच्या प्रारंभा उदयास आला. हा तुलीन घराण्यात जन्मला होता. याचा जन्म अंडलुशियाची राजधानी सेव्हिल येथे झाला; व तेथे त्यानें उत्कृष्ट रीतीने आपला धंदा चालविला त्याचे वडील व आमा हे दोघेहि उत्तम बंधू होते. त्यानें बंधूबोचा धंदा विषाव्या वर्षी करव्याम शूरवात केली असे म्हणतात. त्याची प्रकृति शैवटपर्यंत उत्कृष्ट राहिल्यानें सर्वोपेक्षा त्यानें अधिक वर्षे बंधूबोचा धंदा केला. तो १३११ वर्षांचा होऊन मेला असें म्हणतात. त्याचा मुलगा इम्रान शूर यानेहि बंधूबोचा धंदा केला. हा मोरोकोचा याह्यतहा अल मनसूर याच्या फार गजाली होता. यानेहि बंधूबोचाधारा पुष्कळ प्रयत्न लिहिले. अव्हेसूरनें 'तपसूर किल मुद्रावात वत तद्दीर' या नावाचा एक प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला. याचे १२८० मध्ये दिवूत भाषांतर झालें आणि फर्ग्युसियमनें त्याचे लॅटिनमध्ये भाषांतर केले. या लॅटिन भाषांतराच्या पुष्कळ आवृत्त्या निघाल्या. या ग्रंथाचा अवदुल मलिकने जामि अथवा संप्रह या नावाखाली एक पुरवणी जोडली. याशिवाय त्याने 'किल अदि-अत बल अशजियत' नावाचा औपदिशाख व अत्र या सर्वोर्षी ग्रंथ लिहिला या ग्रंथात औपधर्मा व अप्राचे गुणधर्म त्याने सांगितले आहेत इम्रान हा इम्रानशौद (अव्हेरोन) याचा ममकाळीन होता. अव्हेरोनने इम्रानची एक ठिकाणी फारच स्तुति केली आहे. त्यानें त्याला गलेनयामून आपल्या काळापर्यंतचा प्रख्यात बंधू व ज्ञानसागर असे म्हणले आहे. [बीलचा कोश]

अवदुल रहमान (१) [इ.स. ७१२-७८८].—फेन देशात कारडोव्हा येथे अवदुल रहमान या नावाचे उमईद घराण्यातले पाच राजे होऊन गेले; त्यांपैकी दोघे तर फारच कर्तव्यवान होते.

या घराण्याचा मूलपुरुष अवदुल रहमान हा होता. यानेच कारडोव्हा येथे राज्याची स्थापना केली आणि स्वतः खलीफा ही पदवी धारण केली उमईदांचा जेव्हा आबासि घराण्यातील पुण्यानी पूर्ण पराभव केल्या, तेव्हा याम आपला जीव बचावण्याकरिता बंदुदन अरबाचा आश्रय घ्यावा लागला यादें याचा भाऊ मारुा मेला तो प्रथम आपल्या अनुयायांबरोबर भिरग्यात व नंतर इजिप्त देशात गेला व तेथेहि जेव्हा त्याम आपल्या जिवाचा धोका आहे असें समजले, तेव्हा तो राहते देवर्षी स्पेन देशात गेला त्या वेळी फल ह्दारा म्हणजे सप्याचा प्रवेष्टा येंच युगफ नावाचा

एक कमकुवत व नाशक राजा होता, त्यामुळे त्याच्या राज्यात दुष्कळा माजल्या होत्या युगफनें याच्या उमईद सरदाराचा फार अपमान केला, तेव्हा तडनोड बागूला राहून दोन्ही पक्ष लढाई तयार झाले. त्यात युगफचा पराभव झाला, व अवदुल रहमानास त्याचे राज्य मिळाले. गाल्जार्ने वेळी अवदुल रहमानाच्या सैन्याची इतकी निष्ठा-वस्था होती की, निशाण तयार करण्याकरता त्यानें छोकींच पागोटें फाडले व तें भार्यास वापलें. यामुळे भाला व पागोटें स्पेनमध्ये मुमुलमानांचे ध्वजधिन्ह होऊन बसले. यांचे सर्व आधुन्य वेढग्योर बर्वर व अरबी सरदारास आपल्या अमलाखाली आणण्यात गेले. म्हणतांरणी यास फार दुःख झाले व हा फार क्रूर होता यानें स्थापिलेली राजवस्था मुमारे तीन शतके टिकली.

(२).—हा खोजप्रिय बंधू पेशावरचा राहणारा होता. त्याची कविता फार गौरदार व ओजस्वी आहे. त्यामुळे यांखुतीच्या लोकाना ती फार आवडते. पण शोभाबरोबरच सहजताहि भरलेली असल्यामुळे काव्यलोलुपानाहि ही फार आवडते. पेशावर पासून नववज्र हुनारखान नावाच्या त्याच्या जन्मस्थानाच्या रस्त्यावर त्याचे धडगे वाधलेले आहे.

अवदुल रहमानखान(१)(१८४४-१९०१).—अफगाणिस्तानचा अमीर. दोस्त महंमदखानाने बरकझाद घराण्याची सत्ता अफगाणिस्तानात स्थापिली त्या घराण्यातील अवदुल रहमानखान हा तिसरा पुष्ट होय दोस्त महंमदाने आजमखान व अफजुलखान या दोघा मुलास बगदून आपला तिसरा मुलगा शेरशही यास अमीर केले. तेव्हा शेरशही व अवदुल रहमानचा बाप अफजुलखान यांमध्ये संटे उत्पन्न झाले. हे युद्ध मुमारे पान बरे चालू होतें यात अवदुल रहमानच्या आपचा धाडसीपणा व कर्तृत्व हे गुण दृष्टीस्पतीस आले खबरकर दोघा भावांमध्ये तडनोड झाला, पण अवदुलरहमानच्या वर्तनाचा शेरशहीस संशय आला, म्हणून त्यानें त्याच्या पायास कैदेत टाकले बापास सोडविण्याकरिता अवदुलरहमान व त्याचा मुलगा अजिमखान यानी बंड उभाकून, काबूल शहर घेतले तेथे शेरशहीची व त्याची मोठी लढाई होऊन, शेरशहीच्या पक्षाचा पूर्ण पराभव झाला नंतर अवदुलरहमाननें आपल्या बापास कैदेतून सोडवून अफगाणिस्तानच्या गादीवर अमीर म्हणून बसविले. पण १८६९ या साली शेरशहीने पुन्हा परत येऊन त्या बापलेकांना नौजहासान येथे पराभव केला, व यामुळे त्यांना इराणच्या शाह्याच्या आश्रयाम जावे लागले. तेथून पुढे तो समरकंद येथे रशियन सरकारच्या आश्रयास गेला अजिम इराणमध्ये १८६९ साली भाषावोर महिन्यात मरण पावला

अबदुलरहमानानें अज्ञातवासांत ११ वर्षे काटलीं पण पुढें १८७९ मध्ये शेरअली मरण पावला. तेव्हां ताम्रकंद येथील रशियन सेनापतीने अबदुलरहमानास बोलावणें पाठवून पुन्हा एकदा अफगाणिस्तानची गादी मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याविषयी आग्रह चालविला. कारण शेरअली मरण्यापूर्वीच इंग्रजांचें सैन्य अफगाणिस्तानात शिरलें असून ते आल्याचें ऐकून शेरअली कबुल सोडून पळाला होता. १८८० च्या मार्च महिन्यात अबदुल रहमान अफगाणिस्तानात परत आला असल्याची बातमी हिंदुस्तानात कळली. तेव्हा हिंदुस्थानचे व्हाइसराय लॉर्ड लिटन यांनीं त्याच्याशीं बोलणें लावून अने ठरविलें कीं, हिंदुस्थानसरकारनें त्यास गादी मिळवून देण्याकरिता पैशाची व लडाईच्या सामुग्रीची मदत करावी. अबदुल रहमान यास कंदाहार व त्यासमोवतीचा काही सुलख खेरीज कळून अफगाणिस्तानचा अमीर वचूळ करावें, व शेरअलीशीं लढण्याकरिता काबुल येथें पाठविलेलें सैन्य परत बोलावें. लढपशीं अमीरानेंहि परराष्ट्रीय राजकारणात इंग्रजांच्या सहायानें चालवें. या सर्वे अटी अबदुल रहमान यांने मान्य केल्या तेव्हा इंग्रजी सैन्य अफगाणिस्तान सोडून गेलें व पुढें १८८१ मध्ये त्यांनीं कंदाहारहि अमीराच्या स्वाधानें केलें. पण इंग्रजी सैन्य परत गेलें नाहीं तींच शेरअलीच्या अयुबखान नामक मुलानें हिरातहून कंदाहारावर चाल कळून अबदुल रहमानच्या लोकांचा पराभव केला. या पराभवानें न जगमगता, अबदुल रहमाननें काबुलाहून शेरअलीच्या मुलावर स्वारी केली व त्याचा पूर्ण मोड करून स्वतः अमीर झाला (सन १८८१) अबदुल रहमाननें पुढील पाच सहा वर्षे स्थानिक बंडे मोडून आपली सत्ता दृढ करण्यात चालविली. १८९५ साली महाराणी व्हिक्टोरिया हिनें त्यास आपल्या भेटीस विलायतेत बोलाविलें, पण त्यास प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे जाता आलें नाहीं. त्यास “स्टार ऑफ इंडिया” ही सर्वांत बहुमा. नाची पदवी देण्यात आली होती हा १९०१ साली मरण पावला. याची पहिली २० वर्षे लढण्यांत गेली. त्यात याच्या लंगचा घाबरीपणा संश्यावर तोड काटण्याचें चातुर्य व त्यास तोड देण्याची हिंमत, प्रतिस्पर्ध्यांची कारस्थानें निष्फळ करण्यास लागणारी चिकाटी वगैरे गुण दिसून आले बंडे मोडताना क्रबित् प्रसर्गा त्यास अतिशय कडक उपाय अंगलांत आणावे लागले. रशियाची मदद् ठरविताना, त्याच्याशीं वितुष्ट न येऊं देण्यात तर अबदुल रहमानच्या चातुर्याची कमालच झाली. अबदुल रहमाननें ब्रिटिश सरकारचा किंवा रशियाचा हात अफगाणिस्तानच्या राज्यकारभारात केव्हाच शिरूं दिला नाहीं यानेंच प्रथम अफगाणिस्तानातील बंडाळी सोडून निकट तिकडे घातला केली.

याची जंजी मध्यम होती. तांडावरून याच्या हुशारीची कल्पना करता येत होती. याची वागणूक फार सभ्य पणाची असून याच्या दूरदर्शीपणावरून व आकलनशक्तीवरून, सर लेवेल प्रिफिन व सरहेनरी ड्यूराड यांनी फारच तारिफ केली आहे.

(२) क्षत्रचा नवाब १८५७ च्या वडात दोपी ठरून त्यास दिल्ली येथें २३ डिसेंबर रोजी काडी दिलें. हा नवाबत अलीखान याचा वंशज असून सर जार्ज बालो यानें १८०६ मध्य त्याला क्षत्र, बदली, करीद इत्यादि १२॥ लाखांची जहागीर दिली. याशिवाय ४०० घोडेस्वार ठेवण्याकरिता म्हणून वडवान आणि ददि हे गाव देण्यात आले. १८५७ च्या मे पर्यंत तो ब्रिटिशांचा वडा दोस्त समजला जात असे. पण बंड उपास्थित होताच त्यानें मागील दोस्ती तोडून बंड-चाळ्याची बाजू घेतली.

अबदुल रहिम्मान — जहागीरच्या विरुद्ध वड करण्यामध्ये खुद्दरुम ज्या अनेक मरदारानी सहाय्य केलें त्यामध्ये धवसुस रहिमान हा एक होता. त्याला खुद्दरुमबरोबरच पकडण्यात येऊन छाहामध्ये बादशहासमोर लमें करण्यात आलें पुढें त्याला शिक्षा म्हणून गाढवाच्या ओल्या कातल्याने घट शिवण्यात येऊन ते कातडे नेहमी ओले ठेवण्याची व्यवस्था केली. अशा वाईट स्थितीमध्ये २४ तास ठेवल्यावर मग त्याला सोडून देण्यात आलें.

अबदुल रहीम्मान. — हा अक्बर बादशहाच्या पहिल्या गुरय प्रथानाचा मुलगा. हा ‘खान मिर्जा’ या टोपण नावानें प्रसिद्ध होता. याचा जन्म १० डिसेंबर १५५६ रोजी झाला. बापाच्या खुनाच्या वेळी हा फक्त चार वर्षांचा होता. ययात आल्यानंतर याम बादशहाच्या फौजेत नौकरी मिळाली. १५८४ मध्ये गुजराथेत स्वारीस गेलेल्या सैन्याच्या एका भागाचा हा मुखय होता. तेथून आल्यावर हा बादशहाचा मुखय सेनापति झाला व १५८९ मध्ये तोडरमलच्या शत्रून्तर् हा मुखय प्रथान झाला. याच्या मुलीनें लख रामपुत्र दानिअलशी झाले होते. यांने बावरनें तुराई भायेंत लिहिलेल्या आठवणींचे पार्श्वीय भाषेत भाषांतर केलें. अक्बरच्या शत्रून्तर् यानें जहागिराची २१ वर्षे नौकरी केली. मोहबत खानाच्या बंडानंतर हा लखकरच म्हणजे इ. म. १६२७ मध्ये ७२ वर्षांचा होऊन मरण पावला. याची ववर दिल्ली नवीक दग्यांत आहे. [बोलचा कोश.]

अबदुल हक (शेख). — हा दिल्लीचा राहणारा. सादुल तुर्कचा पुत्र सैफ-उद्दीन अबदुलचा पिता तैमुरलंगाचा एक अनुयायी तैमुरबरोबर परत न जाता दिल्लीसच राहिला. अबदुल हा त्याचा वंशज होय. यानें इ. म. १५९६ मध्ये “तारीख इ-हकी” किंवा “तारीख-इ अबदुल हक” नावाचा ग्रंथ लिहिला. यात्रेकरिता महा व मदिना गेथ जाऊन तो फार दिवस राहिला. तेथे त्यानें प्रनाग, भग, इतिहास वगैरे गिरानेयच्या विषयांवर क्षमरावर ग्रंथ लिहिले

यांपैकी अतिप्रसिद्धात म्हणजे "मदीना सवीना", "मल्ल उल-अनवार", "मदरिग-उन तुयुवत" "अद-उल-कुल्लब", "अलवार-उल-अदवार" हे ग्रंथ होत. हा ग्रंथकार १५५१ च्या जानेवारी महिन्यात जन्मला. याच्या नव्वदाव्या वर्षादि त्याची प्रतिभा कमी झाली नाही. इ. स. १६४२ त अथदुल मरण पावला. दिहीग हा शब्द शम्पीच्या तारावर त्याची कथा आहे. हिंदुस्थानातील साधुपुरुषात याची गणना होते. याच्या शेरानूर-उल-हय नावाच्या मुलाने "अथदुल-उत-तवारीख" नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. [बोलचा फोंडा]

अथदुल हमिद.—(१) (१७२५-८९) हा १७३३ साली तुर्कस्तानचा सुलतान झाला. हा रबभावाने फार शांत व देवभर होता. १७४४ त त्याला राक्षियाशी लढाई करणे भाग पडले त्यात त्याचा पराभव झाला तसे करावा लागला. त्या तहांचे परिणाम तुर्क लोकांस फार घातक झाले. याच्यावेळी तुर्कस्तानची सांपत्तिक स्थिति फार वाईट होती १७८७ मध्ये रशियाशी पुन्हा युद्ध सुरू झाले त्यावेळी आस्ट्रिया राक्षियाला मिळाला. या युद्धात पुन्हा रशिया विजयी झाल्याचे चिन्ह दिसेल लागले तोच इकडे सुलतानचा वृद्धापकाळामुळे अंत झाला.

(२)—सुलतान अथदुल महिदचा पुत्र जन्म १८४२ अथदुल हमिद हा १८४६ रान तुर्कस्तानचा सुलतान झाला. गादीवर बसताना पार्लमेंटप्रमाणे राज्यव्यवस्था करण्याचे अध्यासन दिल्यामुळे लोकांना तो उदारमतवादी आहे असे वाटत असे. तो सुलतान झाला त्या वेळी तुर्कस्तानची स्थिति फार खालाबोली होती. सरकारी राजिण्यात शिक्षक नव्हते; जिकडे निकडे धंदाळी माजली होती. युरोपियन राष्ट्रांशी तुराई वर नव्हत कारण त्यांनी कळविलेल्या सुधारणा त्याने करण्याने नाकारिले रशियायरोवरच्या युद्धात त्यास तह करणे भाग पडले. व ईमजानी शिजत देशात आपली पत्ता हट केली म्हणून त्याने ब्रिटिश सरकारास साहजि जर्मनीची भेत्री भेपादिली व संन्यात सुधारणा केली. जर्मनीला बगदाद रेल्वे करण्याकरिता सवलती मिळवायच्या होत्या. त्याने सर्व उता प्रघानाच्या हातातून आपल्याकडे घेतली. बंद मोडण्याकरिता त्याने फार लोकांची कत्तल केली मॅसिडोनियाच्या प्रकरणाला तुर्कस्तानचा झालेला पाणउतारा व मेन्यातील असतोय, या सचे मोठीचा फायदा घेऊन "तद्दण तुर्क समेचे" पुढारी निघोव्ही बे व एनव्हर बे यांनी राज्यकाति केली (१९०८) आर्जे सुलतानास पदच्युत करून त्याच्या भावास म्हणजे रशिद एफेंडि (पाचवा महंमद) यास गादीवर बसविले (१९०९)

अथदुल्ला—(१)सुलतानाचा धर्मगुरु जो महंमद पैगंबर याचा अथदुल्ला हा वाप होय. हा हादीमचा मुलगा अथदुल सुलतानीय याचा कनिष्ठ मुलगा होता. तो अग्रलिप्त रूपवान होता तो माथा सारवान असून देशांत त्याच्या अर्थी इतके

श्रेष्ठ गुण भरलेले होते की, त्याच्या जातीतील अतिशय सुंदर व सद्गुणी अशा बायकांनी त्याच्या बरोबर लग्न लावण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. त्याच्यावर सर्वांचे अतोनात प्रेम होतें. त्याचे उषा दिवशी अमीनाशी लग्न झाले त्या रात्री शंभर तळणींनी निराशेने जीव दिला असे म्हणतात ।।। त्याच्या बापांला लग्न झाल्यावर फार वर्षांनी मूल झाले. ते मूल म्हणजेच महंमद होय. महंमद जन्मल्यावर आठव दिवसांनंतर (कोणाच्या मते आठ वर्षांनी) आपल्या बापाच्या हयातीतच अथदुल्ला मरण पावला (इ. स. ५७१) अथदुल्लाच्या मागे त्याच्या बायकोची व मुलाची फार वाईट स्थिति झाली. नंतर अथदुल सुलतानाचे सुनेचे व नातवांचे शींगोपन केले, व मरतेसमयी त्यांना आपल्या धोरला मुलगा अबू-तालांब याच्या हवाली केले. [बोलचा फोंडा.]

(२) महंमदचा मुलगा जो अब्बास त्याचा हा मुलगा होता. तो फुराण फारच वागण्या रीतीने शिक्कीन असे अशी त्याची हयाति आहे. दहा वर्षांचा होण्यापूर्वीच त्याला मेसिएल नावाच्या एका देवदत्तापासून स्फूर्ति मिळाली असे म्हणतात. हा सन ६१९ मध्ये जन्मला. खलीफ अलीने त्याला बसरा येथील अधिकारी नेमले. तो काही काळपर्यंत त्या जागेवर राहिला व नंतर हैजाजला परत आला तो मक्के-पासून पूर्वेकडे ६० मैलावर असलेल्या तार्क नावाच्या शहरी सन ६८७ साली मरण पावला. त्याची आई अम्मा अलफज्ज ही मेमुना नावाच्या महंमदाच्या एका बायकोची पत्नी होती [बोलचा फोंडा]

(३) हा महंमदानंतरचा दुसरा खलीफा जो उमर त्याचा मुलगा होता. हा महंमदाच्या सप्तपत्नीन असलेल्या आपल्या पंडितांपैकी एक होता. हा इ. स. ६३२ साली मेला याची उदारपणाबद्दल फार रयाति आहे.

अथदुल्ला कुतुब शाही (१६११-१६५८).—दक्षिण हैद्राबादमधील गोवळकोंड्याच्या प्राचीन कुतुबशाही पराव्यामधील सहावा सुलतान. हा महंमद कुतुबशाहाचा पुत्र असून त्याच्या नंतर तो गादीवर बसला. शाहजहानाने अहमदनगरचे राज्य छुडवून विजापूरच्या राजापासून खंडोबी घेण्याचा ठराव केला. तेव्हा याने हिंदू धर्माचे कबूल केल्यामुळे (१६३६) शाहजहानाशी त्याचा द्वेद भावम राहिला पण १६५६ मध्ये त्याने शाहजहान बादशहाला हलकिल्यामुळे त्यावर आपात्त आली. अथदुल्लाचा मुख्य बळीर मीर जुम्ला हा होता. एकदा मीर जुम्ला तैलंगणात गेला असता मीर जुम्लाचा दुर्बलता पुत्र महंमद अमान याने कुतुबशाहास राग येण्याजोगे वृत्त केल्यामुळे कुतुबशाहाने त्यास पकडून कैदेत टाकिले. मीर जुम्लाने परत आल्यावर आपल्या मुलास सोडविल्याविषयी पुष्कळ खटपट केली. पण ती व्यर्थ गेल्यामुळे मीर जुम्ला अवगमनेबास आजून मिळाला. अवगमनेबास दक्षिणेतील राज्यांत हात घालण्यास काही तरी सवय पाहिलेच होती. त्याने आपल्या बापाकडून

महंमद अमीन याम मुक्त करण्याविषयीचा हुक्म आणून तो कुतुबशाहाने पाठविला. या मोदीने आपल्या स्वातंत्र्यार पात्रा आला असे पाहून कुतुबशाहस अधिकांक शीर आला व त्याने महंमद अमीनाची कैद अधिकांक सक्त करून मीर जुम्लाची सर्व संपत्ति जप्त केली तेव्हा शहाजहानाने सक्तीने अबदुल्ला यास वठणीस आणण्याविषयी आपला मुलगा अवरंगजेब दक्षिणत होना त्यास आज्ञा केली. वडिलाची आज्ञा हाती पडताच अवरंगजेबाने आपला भाऊ शहाजादा सुजा बंगालचा सुभेदार होऊ त्याच्या मुलाशी आपला मुलगा मुलतान महंमद यांचे लग्न करण्याचे निष कळून त्यास बरोबर इतमाम देऊन रवाना केले. मार्गात मुलतान महंमदाचा सुकाम हैदराबाद नजीक पडला तेव्हा अबदुल्ला आपणास मेजवानी देण्याच्या, गडबडीत आहे असे पाहून महंमद एकाएकी हैदराबादवर चालून गेला. अबदुल्ला गैरसवध असल्यामुळे त्यास आपला घराब करता आला नाही. तो वसा वसा गोवळकोंढ्याच्या विज्जपात पळून गेला इवडे हैदराबाद मोगलाच्या हाती पडून लष्कर धरून जाईपर्यंत ते अर्धे अधिक लुटले गेले. मागाहून अवरंगजेब आणखी काज जमा करून आपल्या मुलाच्या मदतीस आला अबदुल्लाने गोवळकोंढ्याच्या विज्जपात जाण्यापूर्वीच महंमद अमीन याम मुक्त करून मीर जुम्ला याचा जप्त केलेला ऐवज परत केला होता परंतु अवंगरेषाचे तेवढ्याने समाधान होण्यासारखे नव्हते. अबदुल्ला याने विजापूरकरांची मदत मागून पाहिली; पण तिकडून कुमक येण्याची आशा दिसना. तेव्हा त्याने अवरंगजेबाच्या सर्व अटी मान्य करून त्याशी सह केला. त्याने मोगलास मागिल बाबी फेडून दरसाल एक बोंड रुपये खंडणी देण्याचे कबूल केले इतकेंच नव्हे तर मुलतान महंमदास आपली सुरभी देऊन काही मुलूख व द्रव्यहि आदान म्हणून दिले यापैकी पैक्या-सवधी जे करार होते त्यात पुढे पुष्कळ सुट मिळाली. अबदुल्ला हा १६५८ साली मरण पावला. याच्या मागून याचा जावई अबू हसन कुतुबशाह यास गादी मिळाली.

[संदर्भ प्रश्न.—मोडकळत दक्षिणेतील मुसलमानी राज्याचा इतिहास, बीलचा बोश. मुसलमानी रियासत; काफीखान, इ.]

अबदुल्लाखान सय्यद—हा बाबू येथे येऊन राहिल्या महंमद पैगबाराच्या एका बंधूबाच्या कुलात जन्मला असून याचा शप सय्यद अबदुल्लाखान उर्फ सय्यद मिया हा अवरंगजेबाच्या वारकीर्दीत काही दिवस विजापूर व पुढे अजमेरा या प्रांताचा सुभेदार होता. अबदुल्लाखानस पुष्कळ पुत्र होते, पण हसन अली व हुसेन अली हे दोघेच कायते सय्यद बंधू म्हणून प्रसिद्धीस आले यापैकी पहिला हसन अली हा अबदुल्लाखान कुतुब-उलमुल्क गानवाने प्रसिद्ध आहे. याचे वय १७१२ साली गुमारे ४६ वर्षाचे होते. ते

१६९७-९८ मध्ये खावदेश, बागलाण, औरंगाबाद इत्यादि ठिकाणी फौजदारीवर होता.

इ.स. १७२१ मध्ये बहादुरशाहाने यास अलाहाबादची सुभेदारी दिली या सध्याच्याच साह्यायाने फर्गस सेयर हा १७१३ मध्ये दिल्लीच्या मादोवर बसला राज्यारोहण प्रमर्गी याने अबदुल्लाखानाला आपला प्रधान नेमले व त्याला कुतुबउलमुल्क ही पदवी अर्पण केली. या दोघा भावांनी पुढील सातवर्षे यादशहाना केवळ बाहुली बनवून दिली येथे अत्यंत अरिंरावीने कारभार केला तेवढी १७२० साली महंमदशाह यादशह्याच्या विधावर्णारून याचा भाऊ हुसेन अला याचा जून होऊन याचे आणि मादशह्याचे पुत्र बाबडे आले आणि १४ नोव्हेंबर १७२० रोजी यमुनेवाडी हमनपूर येथे यादशह्याच्या गैर्याशी याची लढाई होऊन हा कैद झाला. पुढे दोन वर्षांनी ता ११ आक्टोबर १७२२ रोजी [३० ऑगस्ट ११३५-धील] अबदुल्लाचा स्न झाला सय्यद बंधूच्या दिल्ली येथील पारभाराची विशेष हक्कीत सय्यद बंधू या सदराखाली दिली आहे. [संदर्भ प्रश्न, मराठी रियासत मध्यविभाग, बीलचाबोश डॉसन]

अबदुल्ला बिनअली—याने फारसी भाषेमधील ग्रंथांचे उर्दूमध्य भाषांतर करून मिरस अल हिंदू भाषाया प्रथ लिहिला. हा प्रथ मूळचा फारसी भाषेतील नसून संगृहीत प्रवाचे पारसीत भाषांतर वरून हा लिहिलेला होता. [बीलचाबोश].

अबदुल्ला बिन अली बिन अब्दुल अलहदी—त्याने हदयी आणि इमामियापंथाच्या प्रमाणप्रमाणवर प्रथ लिहिले याचा आज्ञा अबू सुया याने इमाम हसन आणि हुसेन यांच्या देवळास सर्व दत्तकथा जमा केल्या होत्या असे म्हणतात. अबदुल्लाने या सर्व कथा लिहून काढून तो प्रथ इमाम जाफर सादिक याला नजर केला; व इमाम जाफरने त्यात दुष्टसा केल्या व तो तयामून पाहिला असे म्हणतात [बीलचाबोश].

अवरडीन—हे सनदीगाव (रॉयलबरो) अवरडीनशायरचे मुख्य शहर असून उत्तरस्कॉटलंड मधील सुट्ट बंदर आहे. लोकसंख्या, उद्योग धंदे, व संपत्ति या बाबतीत स्कॉटलंड मध्ये याचा चवथा नंबर लागतो. हे शहर डोन् व डी या नद्याच्या मुळामध्ये उत्तरसमुद्राच्या एका उपसागरावर वसलेले आहे. जुन्या अवरडीन शहराचा इतिहास वगैरे सर्व गोष्टी अद्यापि वेगळ्या होत्या. परंतु साप्रात नवे व जुने अवरडीन यात भेद दाखविता येत नाही. या शहरात मॅनाईट दगडाच्या बऱ्याच इमारती असल्यामुळे याला 'मॅनाईट सिटी' हे टोपण नाव होतं. या शहराला पार्लमेंटचे दोन सभासद निवडण्याचा हक्क आहे. हे शहर स्कॉटलंड मधील निरोगी शहरांपैकी एक आहे.

येथील 'युनिअन स्ट्रीट' हा सर्व मिटिश घेठात फारच बांग त्यापैकी एक रस्तो आहे. या रस्त्यावरच्या मुख्य इमारती

म्हणजे शहर व काउंटी पेटी, गायनाचा दिवाणखाना, ट्रिनिटी दिवाणखाना, 'अबरडीन प्री प्रेस' या वजनदार वर्तमान पत्राची कचेरी व स्कॉटलंडची राष्ट्रीय पेटी, या होत याशिवाय येथे म्युनिसिपालटी व काउंटी याच्या इमारती, नगर भवन, मुक्तिकीर्ती इमारत, ग्रंथ व शिल्पशाळा चित्रसंग्रहालय, पर्यायसंग्रहालय मॅकडोनेलहॉल (यात चित्रे ठेविली आहेत) व ग्रंथसंग्रहालय या इमारती आहेत. येथे पुष्कळ प्राथमिकेदे आहेत.

अबरडीन विश्वविद्यालयाचा किंग (१४९४) व, मॅरिचल हॉल दोन विद्यालये जोडलेली आहेत. विश्वविद्यालयात ८०० हून जास्त विद्यार्थी असतात. या विद्यालयाच्या इमारती भव्य आहेत व तेथील ग्रंथसंग्रहात १,००,००० वर भ्रम आहेत. अबरडीन व ग्लासगो ह्या विश्वविद्यालये मिळून पार्लमेंटासाठी एक सभासद निवडतात येथे दुसऱ्या मऱ्याच शिक्षणसंस्था आहेत.

या शहरात अनाथ व, निराश्रित, आर्थिक व मुक्त यांच्यासाठी संस्था असून वरील दृग्गलये आहेत. येथे 'हूथी' नांवाचा मोठा बगीचा आहे. 'युनिअन टेरेस' बागेत सर-विल्यम बालेस याचा प्रौढाचा भव्य पुतळा आहे. त्याच प्रमाणे गॉर्डन विद्यालयासमोर सेनापति गॉर्डन याचा पुतळा आहे. शहराचा कारभार नगरसभा पाहते, तीत ३४ सभासद असून दोन सभासद पार्लमेंटाकरिता निवडले जातात येथील बंदर उघळ असून त्याच्या तोंडाशी बाऊ आहे परंतु अलीकडे त्यात सुधारणा करण्यात आली आहे. त्यामुळे या शहराचा व्यापार बराच वाढला आहे. कानडा-मधून गुरे हारे भरून आलेली ग्हाजे येत बंदरात यावी म्हणून बंदरात शिरणाऱ्या काळाचा खोल करण्याची योजना सध्या अमलात आणली जात आहे. या योजनेमध्येंच गोदीची सुधारणा येत असून एकंदर खर्च अममास दोड कोट रुपये येईल. बंदराच्या सुखाशी होत यातेच्या असून त्यावर एकोणिस तोंका ठेविल्या आहेत.

अबरडीन येथे अनेक महात्वाचे धंदे असल्यामुळे हे शहर पार भरभराटीस चवले आहे. येथे ८ पैका आहेत. सुमारे तीनशे वर्षांपासून येथे प्रसिद्ध दगडाच्या खणी चालू आहेत. या दगडाचे नक्षीदार सामान जगातील सर्व भागात जाते. सध्या येथे मासे पकडण्याचा धंदा फारच भरभराटीस आला आहे. येथून माशांनी भरलेल्या गाळ्या रोज लंडनला जातात. येथे लोकर, ताग व सुताचे कारखाने आहेत. येथील कागदाचे कारखाने फार प्रसिद्ध व जुने आहेत. शिवाय येथे तारा, कंगरे, फण्या, आंतीवकाम, दास, रासायनिक द्रव्ये व ग्हाजे ही होतात.

अबरडीन हे १२ व्या शतकापासून महत्वाचे ठिकाण होते. इ. स. १३३६ त हे तिसऱ्या एडवर्डने जाळले. येथील बरोचे दफतर स्कॉटलंडमध्ये रचिलेले जुने आहे. वरील शतकेपर्यंत कोनारच्या सरदारांचे या शहरावर बारावार झले होत अस-

ल्यामुळे या शहरास तटवेदी केली होती. इ. स. १७१५ त येथे 'बुद्ध होतया' च्या नावाचे द्वाही फिरविण्यात आली इ. स. १३९६ त येथील लोकसंख्या सुमारे २००० होती. नंतर इ. स. १९०१ मध्ये १५१५०३; १९११ साली १६३८९१ व १९२१ मध्ये १५८९६९ होती

हे शहर फारच स्वच्छ व सुंदर आहे. सर्व इमारती दगडी व लोखंडात असून बाजारही भपकेदार आहे. येथील श्मशान भूमी तर फार रमणीय व सुतोभित दिसते. या भूमी हेमिंग नावाचे मासे पुष्कळ सापडत असल्याने ते घरण्याचा धंदा येथे फार मोठ्या प्रमाणावर चालतो. असे सुजुमदार आपण या 'यूरोपचा प्रवास' या पुस्तकात लिहितात.

अवाझाइ—हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवरील पेशावर जिल्ह्यातील चारसद तहसीलत अवाझाइ नांवाचा विभाग व त्याच नांवाचे खेडेगाव आहे. त्यात नदीच्या उगमस्थानापासून सुमारे एक मैलापर त्या नदीच्या पश्चिम तीरावर द्या गांव वसलेला असून, पेशावर शहरापासून तो २४ मैल आहे अवाझाइचा विभाग इ. स. १८५० मध्ये बांधण्यात आला व तेव्हापासून विविध सुलखाचा उदमान व मोठमंड लोकांच्या स्वाच्यापासून बचाव झाला आहे द्या ठिकाणी तीस शिपाई ठेवण्यात आले आहेत सध्या याचे महत्व म्हणजे स्वात नदीच्या काळव्याच्या कामाचे जे सुख ठिकाण आहे त्याला हे गाव अगदी नजीक आहे

अयाना आणि फारपर—अयाना आणि फारपर ही दमास्कस प्रांतातील दोन प्राचीन नद्यांची नावे आहेत. त्या आधुनिक बार्दा (धंड) आणि आवान (बक) या नद्या असल्यात असा तर्क आहे जुन्या कराचा अरेबिक अर्थ बरोबर पारला तर त्याप्रमाणे दमास्कस म्हणजे तसेच शहरच समजले तर फारपर ही आधुनिक बार्दा होईल द्या दोन्ही नद्या पश्चिमेकून पूर्वेकडे दमास्कसच्या मैदानातून जातात याचमुळे येथील प्रदेश सुपीक समजला जातो.

अयानो पित्रो—प्राचीन काळाचा प्रख्यात वैद्य व तत्त्ववेत्ता याचा जन्म १२४६ च्या सुमारास इटलीत अयानो येथे झाला. १३१६ साली मृत्यु याने आपल्या मयात अरबी वैद्यांचे व तत्त्वज्ञानाचे समर्थन व विवरण केले आहे

प्रसिद्ध ग्रंथ—याने केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'कॉन्सिलिएट डिफरेंशियारम के इटर फिलोसॉफीस एट मेडिकॉस क्लॅसिफिकेट' (साठुआ, १४७३, व्हॅनिस, १३७६) आणि 'डि व्हॅनेसिस एपोफोरेटि रेमेडिइस' (१४७२) यांपैकी दुसऱ्याचे १५९३ मध्ये लिभ्रेन्स येथे फ्रेंच भाषांतर प्रसिद्ध झालेले आहे.

अवाध्या—अफ्रिकेतील "अरबी" म्हणविणारी एक जात. हिचे वगटिस्थान नाईल नदीच्या पूर्वेस इजिप्तच्या दक्षिण भागात आहे

जा. स.—व्हेलेमि नावाची ग्रंथात जवळिलेली जात ती हीच असे तेथील अवघेपांवरून व परंपरेवरून दिसते. हे

लोक जरी आपणाम अरय लोकाचे वंशज म्हणविताना, तरी याच्यामध्ये इतिहासमधील शेतकरी लोकांच्या रक्षाची भेसळ झाली आहे.

रा इ प्या ची त न्हा.—नेहमी फिरते असतात. पोयास इतिहासमधील शेतकऱ्यांप्रमाणे असतो.

उ प जी वि या.—हे लोक आपली उपभोगिका मास व दुपावर करितात.

अविगडन.—अविगडन ही बागारी पेट इंग्लंडच्या बर्क-शायरमधील म्युनिसिपल यरी आहे व रॅड्क्लेव्हन येणाऱ्या प्रेट वेस्टर्न रेल्वेच्या शाखेचे स्टेशन असून आवसपॉर्ड येथून दक्षिणेस ६ मैलावर आहे. लोकसंख्या सुमारे सात हजार आहे. ज्या ठिकाणी ब्रॉक नावाची ल्हानशी नदी येम्सला मिळत, त्या ठिकाणी पश्चिम तीरावर येम्सच्या सपाट खोऱ्यात हे शहर आहे. नदीजवळ सेट हेल्लेम्सचे प्रार्थनामंदिर असून याचा पुरातन इंग्लिश मनोरा पाहण्यालायक आहे. येम्सवरील अर्ध कमानीचा पूल इ स १४१६ पासूनचा आहे. प्रामरस्वूल, स्नाइस्ट दबाखाना, नगरभवन वगैरे इतर इमारती आहेत. वापड व सत्रंज्या घनविणे व शेतकी हे येथील धंदे आहेत. हा यरी एक मेयर, चार आल्डरमन व चार मभासद यांच्या देखरेखीखाली आहे.

अविडोस (१)—इतिहासमधील अति प्राचीन शहरांपैकी हे असून नाईल नदीच्या पश्चिमेस सुमारे सात मैलावर २६°१०' उत्तर अक्षांशात वगलेले होते. याचे इतिहासिक नाव अख्नु 'अवधोपाचा डॉगर' असे असून, हा नावात दिग्दर्शित केलेला अवशेष ऑगिरिसच्या पवित्र शीर्षाचा होता. ग्रीक लोकांनी याला अविडोस हे नाव दिले. याचे सध्याचे गारबी नाव 'आरबेट एल मडफुहे' असे आहे. या शहराच्या इतिहासाचा इतिहासपूर्वकालाच्या उत्तरार्धात गुप्ततात होते. मेगस्टेनच्या आधीच्या रागांनी याची स्थापना केलेली दिगते कारण त्याने देऊळ व घडणी सापडली आहेत. पहिल्या व दुसऱ्या घराण्यातील बाही राजाना येथे पुरले होते. त्या राजांनी येथील देवस्थान सुधारून मोठे केले. दुसऱ्या घराण्यातल्या तीन राजांनी शहराच्या मागील वाळवंटात मोठे किळे बांधले विसाव्या घराण्याच्या काळापर्यंत हे देवस्थान व शहर मधून मधून पुन्हा पुन्हा बांधिले जाई व येथील नवदानभूमीहि एकसारखी वापरली जात असे एकोनिगाम्या घराण्यातील पहिल्या सेतीने पूर्वजाच्या स्मरणार्थ शहराच्या दक्षिणेस एक मोठे नवे देऊळ बांधण्यास मुक्तात दिली. दुसऱ्या रामीसने ते पुरे केले. अगदी शेवटची इमारत म्हणजे तिसऱ्या घराण्यातील नेमानेच नवे देऊळ होय. टॉलेमार्क काळापासून हे स्थान ओस पडू लागले व पुढील काळाची एकही गोष्ट आढळल्यात नाही.

पहिल्या ते बाराव्या घराण्याच्या काळापर्यंत येथे जुगाळ देवता 'उपुभाट' शिबी व पुढे ऑगिरिसची उपासना मोठ्या प्रमाणात चाले इ. स. पूर्व. ५५००-५०० या अव-

धीत एकाच जागेवर एकामागून एक बांधिलेली अशी नऊ दहा देवळे या ठिकाणी आहेत. या देवळाच्या दक्षिणभागा परे या सेतीचे देऊळ आहे. याच देवळाचा 'अविडोसचे देऊळ' असे नाव आहे. प्रमुख घराण्यातील राजांनी एक लावलयक नामावळी याच्या एका भिंतीवर कोरलेली आहे. तिला 'अविडोसचा तक्ता' असे म्हणतात.

(२). आशियामायनरमधील मायसिया प्रांतातील प्राचीन शहर. हेल्लेस्पाटवर नागारा शिखरावर हे वसलेले होते. पूर्वी हे प्रेलियन शहर असून नंतर मिलेसियन लोकांनी येथे वसाहत केली असावी. फसक्सीसने ग्रीसवर स्वारी केली त्यावेळीस त्याने त्याच ठिकाणी होव्याचा पूल बांधून खादी ओलांडली. मॅसिडोनचा राजा पाचवा फिलिप (इ. स. पूर्व २००) याला विरोध केल्यामुळे हे शहर प्रसिद्धीस आले. होरो व लियाडर यांच्या प्रणयकथांमुळे या शहराची प्रसिद्धी आहे. विज्ञानशायकच्या अमदानीपर्यंत हे हेल्लेस्पाटवरील जगातीलच टाणे होते. दुसरा सुलतान महंमद याने 'जुने निस्स' यांधल्यामुळे त्या शहराचे महत्त्व दादा-बेलिसला आले.

अविपोन.—दक्षिण अमेरिकन इंडियनाची ही एक जात होती. यांची संख्या १७८० च्या सुमारास अंमसास ५००० होती पण हल्ली बहुतेक पायागवा, खेवा इत्यादि तत्कम जातींप्रमाणे ही नामशेष झाली असे म्हणतात. या जातीसंबंधी याच्यामध्ये सात वर्षे राहिलेला एक जेसुइटमिशनरी (मार्टिन डोमिगोपर) खाली दिलेली गोष्टींची माहिती देतो तेथेच काय ती उपररूध आहे. 'अविपोन' हे लंघ व बांधेसूद असून त्याचा वेशा परिध्रमणमूर्ति शिकारी लोक याच्याप्रमाणे असे, ते अंगगर वस्त्रे वापरीत व रवाना अलंकार घालण्याची व स्वतःला रंगवून घेण्याची होम असे. बाव्याने अंग टांगून व रचघाव होत असलेल्या त्या जखमा राखेने माधून खूपदुप दोघेहि गोडून घेत. पुरष कपाळावर गोडून घेत व श्रिया चेहरा, वक्षरधल आणि बाहू या भागावर फुल्या व इतर सुरेख आहूती काढून घेत. मुलींना वयात यावयाच्या वेळी नेवरा मिळण्याकरिता त्या सुंदर दिसाव्या म्हणून व त्याचप्रमाणे त्याच्या घैराची परीक्षा पाहण्यावरिता अशा तऱ्हेने गोदवात. सात वर्षांच्या पुढील पुरष ओष्टालंकार घालीत. मोठमोठ्या स्त्रोवकरिता अति उत्तम असा हा ओष्टलंकार पितळेचा दिवा एक प्रकारच्या गोदाचा करीत. हे अलंकार छातीपावेतो खोवत. खूपदुप दोघेहि आपल्या कानाची पाळी इतकी ताणात की ती बहुतेक खापाला लागत. याची नातिमत्ता फार उत्तम असे असे खोदिलोपर म्हणतो. त्याचे पतिप निविषयक वर्तन नांवारुपासोम असून पेहराव, आविर्भाव आणि संभाषण यांत विनय व सभ्यपणा दिसून येई त्याचे घातने नेहमी शिष्टाचारान चरून असे. कैद्यांना देखील ममतेने वागवून रवाचा छळ करील नसत शिक्कापारल खोवसरिक समारंभ

हेतुन रोखून व मयपान करून साशरे करण्यात येत मयपान हाच काय तो त्याच्यात धुंगुण होता त्याचा स्वभाव काहीसा धिमा असे व अर्गी शीर्ष असताना देखील ते लढाईत पारसे साहस करीत नसत

त्याची शरीरप्रकृति उत्कृष्ट असण्याचे कारण पुष्कळ अंदां असणार विवाहपद्धति असू शकेल. बालविवाह मुद्दीच नसून पुरुषाच्या तिसाव्या वर्षी व स्त्रीच्या विसाव्या वर्षी लगे होत मूल होण्याच्या वेळी यापेक्षा प्रसूतिसंस्काराचे अनुकरण करावे लागे धूणहत्या आणि गर्भपात यांच्यात फार होत प्रत्येक स्त्री दान मुळे शिथळ ठेवून बाकाच्याना मारून टाकी तीन वर्षे मूल आगावर पति असल्याने ही धूणहत्येची बाल वाढत गेली कारण त्या अवधीत नवऱ्याला स्त्री मुख घेण्याची पदी असे बघून तो पुन्हा लग्न करी लग्न मोडणे त्याच्या मर्जावर अवलंबून असे. तथापि अनेक बायका करण्याची बाल फार कचित् दिसून येई व सवती-मवतीना एवढे रद्दावे लागत नसे स्त्रीपुरुषमधे उत्तम रीतीने पाळण्यात येई धूणहत्येमध्ये आध्यात्मीक गोष्ट ही की पुरुष सततीपेक्षा स्त्रीसंततीचे बळी दमी येत, कारण लग्नात कन्येच्या पिश्याला मोठा हुडा मिळे व बराला बघूच्या पिश्याच्या पदरात मोठी रक्कम ओतावी लागे

उपासनेसबर्धा पाहू जाता अविषोण लोकांना चिंतन, विवेचन याची फारशी आवड नसे ईश्वर या अर्था शब्दच त्याच्या भाषेत नसे ते एका धुद्र देवतेची उपासना करीत या देवतेचे नाव "अहूर गिची" किंवा कीवेड होते अहूरगिची म्हणजे कुत्सिका नक्षत्र जेव्हा हे नक्षत्र क्षितिजावर दिसत नसे तेव्हा ते आजारी असून अत्यवस्थेत आहे असे अविषोण समजत त्याचा उदय झाला असता नाच, गाणे, खार्णेपिणे इत्यादि गोष्टींना त्याचा सत्कार करीत अहूरगिचीने ज्यांना अमाशुय क्षांति दिली आहे अशी समजूत होती ते कविट नावाचे उपास्य हा धर्मसंप्रदाय चालवीत कविटांना लोक फार भीत कारण ते रागावले असता व्याघ्ररूप धारण करीत अशी त्यांची समजूत असे कविटाच्या द्वेषामुळे मृत्यु येतो असे अविषोण मानतत गडगडाट व वाज म्हणजे मृत कविटाचा आर्ष्वदहिर्णे होत असे ते समजत, त्यांना व घूमकेतु आणि ग्रहणे यांनाहि हे लोक फार भीत.

मृतमणसाचे काळीज व जीम उकटून कुज्याला खावयास घालात यापिण्या त्याची समजूत अशी होती की त्यातील कविटेचा नाश व्हावा मृताच आसत आणि स्नेहा चोख्याची स्मृण करवीत आणि बायका ९ दिवस अहोरात्र रडत रडण्याकरितां मुद्दाम धोलावलेल्या माणसाना फक्त रात्रीच रडावे असा नियम असे स्त्रीने आठवण होईल तेव्हा रडावे व इतर बायकांनी तिचे रडणे ऐकून आपणहि त्यात भाग घ्यावा असे असे मृताचे नाव आजावात घेत नसत, त्याचे पर उषस्त करण्यात येऊन त्याचे आसष्ट आपली नावे

बदलीत मुते लहान लहान बंदकान प्रवेश करून रात्रीचे जमाव करून एक प्रकारच्या करण स्वरांने ओरडतात असे मानीत यडम्यावर पाण्याचे भोंदें, बस, शर्टें आणि गाई, घोडे यांची शरीरे ठेवीत, हे गाई घोडे मृताच्या अतकाळी मारलेले असत पूर्वमाच्या समाधीना मान देण्यात येत असे आणि त्याची हाडे उकळून एका जागेवरून दुसऱ्या जागी हालवीत व शेवटी घरच्या मशानात पुरून टाकत [एम डोमिझोफर्स-हिस्टोरिआ डि अविषोनिबस, सारा क्लिन्क शकाउट ऑफ दि अविषोन्स २ व्हां लंडन १८२२]

अविरामम—मद्रास इलाह्यात मदुरा जिल्ह्यात रामनाद जहागिरीत हे एक शहर आहे हे उत्तर अक्षांश ९° २९' व पू रे ७८° २७' यावर आहे लाकसाच्या सडेंसात हजार व त्या पैकी शेंकडा सुमार ५० लब्ध आहे जातचे सुसुलमान व्यापारी आहेत येथे मुरय धंदा म्हणजे हातमागावरील कापड पण धान्य, कापूस, कपडा, थांबाहे व्यापार पुष्कळ चालतो या शहराला पिण्याच्या तसेच शेतकीस उपयोगी पडणाऱ्या पाण्याचा पुरवठा बागला आहे येथे एक अशी समजूत प्रचलित आहे की, या गावापासून दोन मैलात सापाचे विष यायत नाही

अविला (१)—हे प्राचीन सिरियामधील एक शहर असून अविलिन्च्या लहानइरा राज्याची राजधानी होती दुसऱ्या ह्याच नावाच्या शहराशी याचा घोंटाण होऊ नये म्हणून याच्या लिस्सालि यांचे अविला असे म्हणतात दमारसहून हे लिओपोलिस (बाबाल्येक) ला जाणाऱ्या राममागावरील हे एक महत्वाचे शहर होते पडक्या दव-ळाचे अबशेष व बारदा नदीच्या काठावर सुक्याडी बारदा या गावी असलेले शिलालेख यावरून हे शहर कोठे होत याचा तपास लागतो असेल व अविल या नावाच्या रारसे पणावरून, या ठिकाणी अबेल्ला पुरलें होते अशी दतकथा आहे अविलिन् हे जोसेफसच्या मताप्रमाणे इ. स. ३७ पर्यंत वेगळे इटुरियन राज्य होते नंतर कलिगुलने हे पव्हिथ्या अधिपाला दिले. इ. स. ५२ त ह्योडिअसने हे राज्य दुसऱ्या अधिपाला दिले

(२) अविला हे शहर पेरिसा (याला सायप्र अविल-एस-डीस म्हणतात) मध्ये आहे

अविषोनीया यास पूर्वी इथिओपिया असे म्हणत असत ईशान्येलाभिर्जेतील एक अन्तर्भागातील देश व साम्राज्य हा देश ५° आणि १५° उत्तर अक्षांश व ३५° आणि ४२° पूर्वरेखांश याच्या दरम्यान आहे अविषोनीयाच्या उत्तरेस इरीट्रिया (इथालियन), पथिमस आग्ल-इथिओपियन सुदन दक्षिणेस ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका, पूर्वेस व आग्नेयीस सोमालीलंड व तावडा समुद्र यामधील मेतामेटन, मानस व इटाली याचा मुल्ल आहे. फक्त ईशान्य सरहद्द कायती समुद्राला लागून आहे बाकीच्या सर्व बाजूंनी यूरोपीय राष्ट्रांनी अविषोनीयाला घेरला असल्याने तो समुद्रापासून विभक्त आहे. या देशाचे

दूर अविस्तीनिया व मध्यसोमालीलंड (हारार धरून) असे दोन भाग आहेत. एकंदर देशाचे क्षेत्रफळ ३५०००० चौरस मैल आहे.

नैऋतिक रचना.—अविस्तीनिया देश पठारें व पर्वत-मय आहे असे म्हटल्यास चालेल. होंगराचा देखावा फार भव्य दिसतो. १०° आणि १५° या उत्तर अक्षांशाच्या मधील होंगरांचा भाग, समुद्रसपाटीवर ७००० ते ७५०० फूट आहे व स्थाना सरोवरातील जलाने या होंगरामधील खडगा तुटून भरलेला असतो. अविस्तीनियातील बहुतेक होंगराचा उतार बायव्यंकटे असल्यामुळे जवळ जवळ सर्व मोठ्या नद्या ह्या दिशेने नाईलला जाऊन मिळतात. या नद्यांपैकी काही सुट्य नद्या म्हटल्या म्हणजे टकाशी, आबाई व सोबाट ह्या होत.

अविस्तीनियातील सुट्य सरोवरें म्हटलीं म्हणजे रदीफानी व रुडॉल्फ हों होत. रुडॉल्फ सरोवर हें अविस्तीनियातील सर्वांत मोठे सरोवर आहे. अविस्तीनियामध्ये उष्ण पाण्याचे सारे विपुल आहेत. या ठिकाणी भूकंप नेहमी होत असतात.

भूस्तर.—अविस्तीनियामध्ये अग्न्युत्पन्न व ज्युरिन (जुरासिक) जातीचे विपुल राखक दृष्टीस पडतात. सेंबॉर्न नामक पदार्थांने झालेले द्राविडिक व लोखंडा-सारख्या काढ्या रंगाचे व वाटोळ्या आकाराचे अष्टांश अथवा पदपेष्ठ (बसाष्ट) राखकहि येथे दृष्टीस पडतात.

हवामान.—गुडू अविस्तीनिया व येथील माउलिक प्रांत या दोहोतील हवेंत फार तफावत आहे. सोमाली लँड-मधील हवा फार उष्ण व दृष्ट आहे. पण गुडू अविस्ती-निघातील हवा फार आरोग्यकारक व समशीतोष्ण आहे. आक्टोबरपासून फेब्रुवारीपर्यंत हिवाळा, पुढे जूनच्या मध्या-पर्यंत उन्हाळा आणि तेथून पुढे पावसाळा असतो. सामान्यतः वर्षाच्या प्रत्येक महिन्यांत पाऊस पडत असतो.

वनस्पती व प्राणी.—दक्षिणेतील होंगर वनस्पतींनी समृद्ध आहेत. खजूर, अजौर, पार्श्व, नारिंग इत्यादीकांची स्थावप्रमाणे इमारतींच्या लाकडाची माद्रे या ठिकाणी विपुल आहेत. काफा प्रांतात काफीची भांडे फार आरुत हा प्रांत अनेक प्रकारचे गवत व रंगीबेरंगी फुले यांना फुल-लेला असतो.

येथील जंगलांत प्राणीहि विविध प्रकारचे सापडतात. हत्ती, गेंडे, मगर, सिंह, चित्त, तरत, लांडगे, बोल्ले, रान-डुकरें, काळवीट इत्यादि अनेक प्रकारच्या प्राण्यांनी येथील जंगल भरलेले आहे. स्थावप्रमाणे अनेकविध पक्षीहि येथे सांपडतात. गधदपरी, गिपाद, बट्टिमसाणे, बदकें, गधुतरें, चिमण्या, दाहाग्न इत्यादि पक्षी जंगलांत वावरतात. फर्ज तर असल्यात आहेत.

प्रांत.—राज्यकारभाराच्या गोष्टीकरिता अविस्तीनियाचे प्रांत व मांशिक मर्यादें असे विभाग केलेले आहेत. त्यात जास्वीत प्रांत मुख्य आहेत.—ठापमे हा अविस्तीनियाच्या

इशान्येस आहे. अम्हारा अथवा गोंगर हा मध्यभागी आहे. सोबाय हा अबाई नदीच्या प्रचंड अपवर्तुलाकार वक्रागाने वेष्टिलेला आणि सोभा हा अबाई नदीच्या पूर्वेस व अम्हारा प्रांताच्या दक्षिणेस आहे. हे प्राचीन प्रात खेरीज करून, सोभाच्या दक्षिणेकडील व नैर्ऋत्येकडील काफा व गाला हे प्रात आणि सोमालीलँडचा मध्यभाग इत्यादिका-चाहि अविस्तीनियाच्या साम्राज्यात समावेश होतो.

शहरें.—अविस्तीनियामध्ये कारशी मोठी शहरें नाहींत. ठायमे प्रांतातील आयझम शहर ही प्राचीन राजधानी होय. मध्ययुगात गोंडार राजधानी होती व १८९२ सालापासून सोभा प्रांतातील मॅडिस आयाबा ही अविस्तीनियाची राज-धानी आहे.

दळण वळणाची साधने.—रेल्वे, सडका, तारा-यंत्रें, संदेश-वाहक यंत्रें, इत्यादि येथे दळणवळणाची साधने आहेत.

धेती.—येथील जमीन फारच सुपीक आहे, तेन्ही धेतीचा धंदा वित्तूत प्रमाणांत चालतो. हा धंदा विशेष-करून गाला लोक करतात. अविस्तीनियन लोक आळशी असल्यामुळे कृषिकर्मांत ते कुशल नाहींत. मका, डुरा, गहू, जव, राय, वाटाणे, कापूस, ऊंस, भुईमूग इत्यादि निमस येथे उत्पन्न करण्यांत येतात. कोंफी हें येथील महत्वाचे उत्पन्न होय; कृषिकर्मांची अवजारें जुनी व वापरण्यांत येतात. येत नागरण्यांचे काम बैलाकडून करवून घेण्यांत येतें अविस्तीनियन लोक येथ्या व बकरांहि वाळतात. देश लोक बकऱ्यांचे मांस मोठ्या आवडीने खातात. सामानाची नेआण करण्याच्या कामी खेचरे फार उपयोगी पडतात व या कामाकरिता घोऱ्यापेक्षा त्यांचाच अधिक उपयोग करण्यांत येतो.

रानि व पदार्थ.—दक्षिण आणि नैर्ऋत्य प्रांतांत सोम्याच्या खाणी आहेत. या खाणीवरहि गाला लोक व काम करतात. सोभा प्रांताच्या दक्षिणेकडे सोम्याच्या खाणी आहेत. यासिवाय. चांदी, लोखंड, कोळसा, व इतर रानि व पदार्थां अविस्तीनियांत मोबडतीत.

व्यापार.—अविस्तीनियाला स्वतःचे बंदर नसल्यामुळे देशाचा बहिर्व्यापार ससावा (इतालियन); जोमुटी (फ्रेंच); बेला व बरैरा (ब्रिटिश) या परकीय बंदराच्या द्वारे चालतो. कोंफी, वाटाडी, इरित्ति, दाहागुगाची पिसें, गोंद, सोने, इत्यादि निर्यात व्यापाराच्या मुख्य वस्तू होत. कापड, छळे, दासुळोळा, तांदूळ, साप्तर, सगंज्या, व साहेपी टोप्या ह्या आयात व्यापाराच्या मुख्य वस्तू होत.

एथोपियाच्या सतकाच्या अंगरेपर्यंत येथें मराठा येरीसा ' कॅलर ' सर्वत्र प्रचलित असे. १८९४ साली मेनेपेक डॉलर अथवा ' कप्रा ' हे हेन रिडिंग विभागे नाणे उपघोसांत आले. १९०५ साली अविस्तीनियामध्ये एक

बैक स्थापन करण्यात आली. या बैकेकडून ५०००००० पाँडांचे गोडवळ असून तिला नाणी दगैरे पाटण्याचा अधिकार आहे.

शासनस्य व स्या.—आपापल्या प्रांतांत राजेलोक जवळ जवळ बांदराही सत्ता गाजवितात. अधिसूचिनीयाच्या बांदराहाची पदवी ' नेगम नेगुन्ती ' (राजाचा राजा) अशी आहे. बांदराहाला मधून मधून सगळ्या देशाकरिता म्हणून एक राममंडळ आहे. ११-०० साली यूरोपीय धर्तीवर एक कॅबिनेट स्थापन करण्यात आले व परराष्ट्रीय राजकारण, लढाई, व्यापार, न्याय व जमाखंडी इत्यादि खात्यांवर प्रधान नेमण्यात आले जस्टीसभनच्या कार्यक्षेत्राप्रमाणे न्याय दगैरे देण्यात येतो. न्यायाधीशाच्या निकालावर बांदराहाकडे विनिर्णय अथवा अपील करिता येते. मुख्य न्यायाधिकाऱ्यास ' आफ्ता-नेगम ' असे म्हणतात. जमानीवर बांदराहाचा किंवा धर्मगुरूंचा ताबा असतो. प्राथमिक शिक्षण पात्री लोक देतात. ११-०० साली सरकारी शिक्षणाचा कायदा पास होण्यात आला. १२ वर्षांच्या वरील सर्व मुलांना हा कायदा लागू करण्यात येतो.

लोक संख्या, भाषा व स्व भाषा.—अधिसूचिनीयाच्या साम्राज्याची लोकसंख्या पत्तरीस ते प्रवास करत आहे. साम्राज्यात सुम्यतः अधिसूचिनीयन, गाला व सोमाली हे लोक राहतात. त्याचप्रमाणे आफ्रिकेच्या बाहेरील लोकहि येथे येऊन राहिले आहेत; उदाहरणार्थ, धार्मीनभन, हिदा, महुदी व ग्रीक लोक. ब्रिटिश, फ्रेंच, इटालियन व रशियन लोक यांचीहि येथे एक छोटीशी वसाहत आहे.

हॅमिटिक वंशाच्या पूर्वकडील शासकीय लोक अधिसूचिनीयान प्रथम रहात असावेत असा तज्ज्ञांचा तर्क आहे. तथापि भागमतीस बरिष्ठ दर्जाच्या लोकांत सेमिटिक संस्कृतीचा आस्न प्रसार झालेला दिसतो. मध्यजगातील लोकांचा वर्ण विवेका तद्द आहे. उत्तर भागातील लोकांचा तपकिरी भाट. दक्षिणेकडे काळयाकड व काळी रंगाच्या लोकांचा भरणा जास्त. पुढील लोक नीमी बळगाचे, जाद ओंठाने, बसण्या जाकचे, आण काळया व कुडळ्या केसाचे आहेत. तथापि एकंदर रहिवास्यांमध्ये बहुसंख्याकचे वर्णन ' सेमिट्र हॅमिट्रि केमिटिक लोक ' असेच करणे वास्तव्युचित होईल. शोभा आणि अम्हारा या प्रांतामधील बोले जिल्ह्यांत ' गाळा ' लोक बरेच दृष्टीस पडतात. राजद्रवाच्य व हरिष्ठ दर्जाच्या लोकांची भाषा सेमिटिक भाषेसारंगी आहे. मुख्यत्वा मूर्तपूजक व प्राचीन सेमिटिक कल्पना उगाच्या रोमरोमांत भिन्नत्वा आहेत असा लोकांवर एकाएकी सिस्ती श्रमदायाचे ज्ञं लादण्यांत आले, व सिस्ती संप्रदाय राजधर्म झाला. गासुले या जुन्या कल्पना अधिसूचिनीयन लोकांच्या मनोवृत्तीत आले दळण्या नाहीत. अजूनहि अपराधी सोडून काढण्याकरिता स्वयंक्रिये पोर घेण्यांत येते. असा प्रसंग आला अमता प्रथम,

उपाध्यायाला सोळावून आणतात. त्याच्या शापवाणीचा व प्रायेनेचा गुन्हेगार सोडून काढण्याच्या कामी जेव्हा कोहीच उपयोग होत नाही, तेव्हा एका लहान मुलाला गुंगीचे औषध देतात व त्याच्या स्वप्नांत जो मनुष्य वेईल त्याला गुन्हेगार समजण्यांत येते. उपाध्यायाने योग्यतेला मनुष्य जर मुलांने स्वप्नांत पाहिला नाही तर तसा मनुष्य स्वप्नांत पाहोपर्यंत त्या मुलाला गुंगीतच ठेवण्यात येते.

अधिसूचिनीयन लोकांत घृत व फासीसारखे प्रकार नेहमी दिसतात. तथापि कुरण्या हा काही काच्या स्वभावाचा विशेष नव्हे. लढाईतील कैद्यानी ते पडतकसून टाक करीत नाहीत. पुनी माणसाला मयत इसमाच्या भाईबदाच्या स्वाधीन करण्यात येणे. त्यानी वाटल्यान त्याला देशांत प्रायश्चित्त द्यावे. अथवा काही सोयदला पेजून सोडून घावे, हा त्याच्या खुषीचा प्रश्न असतो. मयत इसमाला कोणी भाऊबंद नसल्यास पुनी इसमावर सूड उगविण्याचे शम उपाध्यायाकडे सौंपवितात. अधिसूचिनीयन लोक गात्याव आळशी ठसल्यामुळे भीक मागत दारादार फिरण्यांत त्याबां कमोपमा वाटत नाही. कोडा मानी अधिसूचिनीयनहि ' बाणी ही ईश्वरांने मीक माणण्याकरिता दिलेली आहे ' असे म्हणून आपल्या दोघावर पावरुण घालतो असे सांगतात. हे लोक गरिष्ठ, आपसतलगी, पण बुद्धिमान आहेत उत्तमप्रवर्गां गाय सारख्याचा गाय्यात प्रघात आहे. हे लोक फार पादाड आहेत, व मोठे हे गाय्यात चैनीचे खाद्य समजले जाते. या लोकांची नीतिबंधने फार शिथिल असतात. निवाहवन्धन नवऱ्याला अथवा पत्नीला बांदेल त्यावेळी लोडता येते. एका मापार्थी पण वेगळ्याहया आवाची मुळे एवमेकांवा दानप्रमाणे लेखितात

इति हा च —ग्राचीनीना इथिओपिया म्हणून माहोत असलेल्या देशाच्या टापूत पूर्वी अधिसूचिनीयाचा अथवा निदान त्याच्या उत्तर भागाचा समावेश होत असे. मिसर व इथिओपिया या दोन देशांत प्राचीनकाळी दाद सैफी असे व क्विन्ट काळी या दोन्ही देशांवर एकच राजा राज्य करीत असे. हिंदू लोकांचा देखील त्याकाळी इथिओपियाचा व्यापारी संबंध असे. इजिप्तच्या टोलेमी राजांच्या आमदानीत इथिओपियामध्ये प्रीक वसाहती स्थापन करण्यांत आल्या. या धीक वसाहतींमधूनच पुढे ' आक्नुमार्दे ' राज्याचा उदय झाला असाचा असे इतिहासलेख्यांचे मत आहे. क्रिस्तीगार पहिल्या शतकापासून तो सततचा शतका पर्यंत या राज्याची भरभराट होती, व एकेकाळी खात अधिसूचिनीया व हे राज्य याचा विस्तार सारखाच होता.

६. न. ३३-०० च्या सुमारास इथिओपियामध्ये क्रिस्ति संप्रदायाचा प्रवेश झाला. प्रथम प्रथम या गुंतन संप्रदायाचा प्रसार देशांत फारसा होऊ शकला नाही. तथापि पाचव्या शतकाच्या अखेरीचासुद्ध या संप्रदायाचे प्रस्फाव देशांत जांगले घडू लागले, ओक्सीसच्या राजाने (५२५६)

अरबस्तानातील येमेन मिक्केल. अरबस्तानातील अतिशय सुपीक असा भाग याप्रमाणे इथिओपियनाच्या ताब्यात गेला. पण इजिप्त देश मुसलमानांनी मिक्केलावर इथिओपियनाना अरबस्तानचा मोठा सोडणे भाग पडले. मुसलमानांची विजयी सत्ता प्रसन्नशी अधिकारिक प्रसार पावू लागली तसतसे इथिओपियाचे सुधारलेल्या राष्ट्रांनी दख्खनवळण बंद पडू लागून त्यांना पाहिलेली जगाची विस्तृति पटली.

इ. स. १००० च्या सुमारास जुडिय नांमक एका यहुदी राजकन्येने राजवशाचा समूह उच्छेद करण्याचा फट रचला. याचा युवावा अगोदरच लागल्यामुळे बालराजास सोळा वर्षे पळविण्यात येऊन तेथे त्याची सत्ता स्थापन करण्यात आली. बाकीच्या राज्यावर जूडियने ४० वर्षे पर्यंत राज्य केले. इ. स. १२६८ त मुळच्या राजघराण्याकडे पूर्वोत्तमारेण राज्य सौंपविण्यात आले.

१५ व्या शतकाच्या अखेरीस अविस्तीनियामधील पोर्तुगीजांच्या मिशनरी कार्यास सुरुवात झाली. पेद्रो डी कोव्हिलहेम हा इ. स. १४९० त अविस्तीनियात येऊन पोचला, व पोर्तुगालच्या राजाकडून आपलेला पत्रे त्याने बाब्राह्याच्या स्वाधीन केली. १५०० साली बादशहाने मुसलमानांविरुद्ध पोर्तुगालच्या राजाची मदत मागितली या किमती-बहुकूम पोर्तुगीज आरमाराने १५२० साली ताब्याचा समुद्रात प्रवेश केला. १५२८ व १५४० च्या दरम्यान विल्यात सेनानायक महमद घेन याचे शूर सुसलमान धैर्य देशात शिरले व खानी बादशहाला पर्वतात दहून बसावयास भाग पाडिले तेव्हा फिरोज पोर्तुगीजांकडे मदत मागण्यात आली. १५४१ त पोर्तुगीज व अविस्तीनियन सैन्याची व मुसलमानांची चकमक झडून त्यात मुसलमानच विजयी झाले. तथापि १५४३ त महमद घेन हा एका चकमकीत पदरथामुळे त्याच्या सैन्याचा सहज मोड झाला व अविस्तीनियात पोर्तुगीजांचे प्राबल्य माजले. आधुन्याईट राजे आद्याप पावतां ख्रिस्ती झाले नव्हते. बादशहाने उघड उघड ख्रिस्ती संप्रदायाचा स्वाकार करावा असा आता पोर्तुगीज लोक आग्रह करू लागले १७ व्या शतकाच्या सुरुवातीस फादर पेद्रो पाएझ या पादर्याने बादशहाचे मन वळवून त्याला ख्रिस्ती संप्रदायाची दीक्षा दिली. तथापि याच्या नंतरचा शुद्ध मतेझ याच्या अवृद्धांपेणांमुळे लोकांची मने पोर्तुगीजांविरुद्ध विचरून गेली व १६३३ च्या सुमारास खाना अविस्तीनियामधून आपले बवग-वाळे उचलले लागले.

अविस्तीनियन साम्राज्यातील फटकावय ने प्रात त्याचा व मध्यवर्ती सरकारचा संबंध काय याचा येथे थोडा विचार केला पाहिजे. यायमे, अम्हारा व सोशा हे अविस्तीनियातील मुख्य प्रात होत मध्यवर्ती सरकार यद्देत अम्हारा येथे असते व तेथील राजा आपल्याला

पादशहा अथवा 'राजाधिराज' (नेगन नेगुस्ती) असे म्हणवितो मोठात्या प्रांतातील कित्येक राजेहि आपणस नेमस अथवा राजा असे म्हणविते. बादशहाच्या मम-गदात सामर्थ्य असल्यास तो इतर प्रातापासून खंडणी वसूल करतो. अविस्तीनियाचा सर्व इतिहास सून, माराभाच्या, लुटा-लुट, अंदाधुदी इत्यादिकांनी रचविलेला आहे देशात धावित चांगले व उदारशी राजेहि होऊन गेले, नाही असे नाही, पण ते फार थोडे १८ व्या शतकातील विरयात व दयाळू राजे खालील होते; (१) गोंडार येथील देसू राजा (मृत्यु १७२०), (२) सोशा येथील सेपास्ती (१७३२-१७१८); (३) अम्हाराचा टेक्का जी आर्दिस (१७७०-१७९८), व (४) सोशाचा आस्कनासेन (१७७४-१८०७) १८०५ साली अविस्तीनियाशी तह घडवून आणण्याकरिता व ताब्याचा सुमद्रावर बदर निवडविण्याकरिता एक ब्रिटिश विलेजिये येथे आले. या मंडळाच्या मागून यूरोपीय व्यापारी, प्रवासी व मिशनरीलोक यांचे धवेच्याधवे अविस्तीनियामध्ये लोढ लागले. हा क्रम थिओडोर बादशहाच्या अमदानीपर्यंत थापावितपणे चालू होता. १९ व्या शतकाच्या सतकाच्या आरंभी अविस्तीनियामध्ये गोंडार व टायमे या दोन प्राताच्या राज्य-कार्यात सत्तेविषयी मारण झगडा चाललेला होता. त्या क्षमच्यात सेवडी टायमे प्राताचा राजा बोलडा सेलासी याला जय मिळून संबंध अविस्तीनियाचे स्वामित्व त्यालाच मिळाले म्हणते तरी वाचेल. इ. स. १८१६ त बोलडा सेलासी मरण पावला व आगामीचा सामबादिस याला राज्य मिळाले याने ईप्रजाशां सत्य जोडल्यामुळे अम्हाराचा राजा मेरी याने याच्यावर स्वारी केली. व १८३१ साली जान्युथारी सीहण्यात झालेल्या लढाईत सामबादिस व मेरी दोघेहि मरण पावले. मेरीच्या मागून अम्हाराचा गादीवर अली विरानमान झाला हा सुसलमान होता पण सायमेनचा सुभेदार युबी याने अली-वर स्वारी करून त्याला पराभूत केले व टायमे येथील गादी बळकाविली या वेळी उत्तर अविस्तीनियामध्ये दोन तट झालेले होते. अम्हारा प्राताचा पराभूत राजा अली हा ब्रिटिश प्रेझिडेंट लोकाच्या आग्रयास होता व टायमे व युबी हे फ्रेंच रोमनकॅथोलिकांच्या आग्रयास गेलेले होते दोन तटामधील हा अन्तर्गत कलहाग्नि बराच वेळ पावतो आतल्याआत धुमसत होता, तो, कासा अथवा थोडोडोर बादशहाच्या अमदानीत एकाएकी भडकला व त्याच्या ज्वाला अंतर्दिशात जाऊ लागल्या.

कासा याचा जन्म १८१८ साली पार्थिव अम्हारा प्रातातील कारा नमक निरह्यात झाला. सुलस्याच्या मरणांमुळे कारा मिलाखी मालक होऊन त्याला मिळाली. १८४१-१८४७ च्या दरम्यान याने रासअलीविरुद्ध बंडाचे निशाण उभारले व पुढे स्ववक्त्र स्वातंत्र्य पुकारले. रासअली व युबी याच्या संयुक्त सैन्याचा याने १८५३ त गोंगारा येथे पराभव

केला. कामाने भाता देशातील इतर मागावडे मोर्चा वळवून गोमम आणि टायमे येथील राजाचा पराभव केला व तिसरा धीभोडोर या नावाच्या बादशहातीवर आरोहण केले.

धीभोडोरच्या साम्राज्यसत्तेच्या आठ आतां फक्त सोभा प्रांत कायतो उरला होता व गावर स्वारी करण्याचें धीभोडोर निमित्तच शोधीत होता. शोभाचा राजा मेळीकाय यानें १८५० त रास अलीशी तह केल्यामुळे कायतेच निमित्त सापडून त्यानें सोभा प्रांतावर स्वारी केली. मेळीकाय युद्ध चाळू असातेंच मरण पावला व बाल राजा मेनेलेक याला हस्तगत करून विजयी होताना धीभोडोर गोंडार येथे परतला.

यानंतर धीभोडोर हा बोलेगाला लोंगवर विजय मिळविण्याकरिता निघाला. त्याचा देश छटून त्यानें मंगडाला छद्म घेतलें, व आपली सत्ता तेथे स्थापन केली.

धीभोडोर व मेट्रिटन यांच्यात झुलक कारणांमुळे भाडण उपस्थित झाले. धीभोडोरनें इंग्लंडचा राणीसाहेबास पाठींबेकरिता पत्रास लयकर उत्तर येईना म्हणून त्यानें ब्रिटिश बकिल कॅप्टन कॅमेरोन व त्याचे इतर मोर्बती यांना लुईशान टाकिलें हुमत्या एका पत्रात त्यानें राणीमाहेबाना आपल्याकडे काही युरोपियन मजूर व यंत्रसामुग्री पाठवून देण्याची विनंति केली. राणीमाहेबाना त्याप्रमाणे काही मजूर व यंत्रसामुग्री पाठविली व कैद्याची सुटका करण्यास धीभोडोरला पागितलें परंतु याचा बादशहाच्या मनावर काहीच परिणाम झाला नाही व अविस्मर्या आणि मेट्रिटन यांच्यात युद्ध लुपलें पहिली बकमक अरोगीच्या मैदानावर झडली तीत धीभोडोरच्या सैन्याला आपले पाऊल दागें ध्यावें लागलें, बादशहानें तहाची इच्छा प्रदर्शित करून सर्व युरोपियन कैद्यांची सुटका केली, तथापि ब्रिटिशांची इतक्याच युद्ध थांबविण्याची इच्छा नसल्यामुळे त्यांनीं मंगडाला घेतलें पण शहरात जाऊन पाहतात तों त्यांना धीभोडोरच्या मृत शरीरानें दखन झाले त्याचा मुलगा अलमायाहू याला त्याच्या बापाच्या इच्छेनुसार इंग्लंडला नेण्यांत आले सर्वत्र स्थिर-स्थायर करण्यात आल्यावर इमकी सैन्यानें १८६८ च्या मे महिन्यात अविस्मर्या देवा सोडिला.

सोभा प्रांताच्या राजाचा मुलगा मेनेलेक हा धीभोडोरच्या देखरेखीखाली त्याच्या ताब्यात काळ करीत होता हे मागे सांगितलेंच आदि धीभोडोरच्या आडवर्णाचा पायदा येऊन यानें बोलेगाला लोकांच्या राणीकडे पलायन केलें. या राणीचा मुलगा धीभोडोरकडे ओलॉम देवेल्ला होता मेनेलेकला आपल्या स्वाधीन नव्हत्यास त्या मुलास जिवें मारण्याची धीभोडोरनें राणीस धमकी दिली. परंतु या शूर राणीने आपल्या राज्याची व स्वतःच्या लाढक्या मुलाच्या प्राणान्वी विमता देऊन मेनेलेकचें संरक्षण केलें. मेनेलेक सुरक्षितपणें सोभा येथें पोचला व येथील राज्यावर आड्ड झाला.

धीभोडोर कासा नामक तहशीयसरदाराने ब्रिटिशास धिभोडोर विरुद्ध बरीच मदत केली असल्यामुळे त्यांनी त्याला शस्त्रां व दान्यगोळा देऊन गौरविले होते. या साधनाच्या गौरावर त्यानें टायमे अच्युता व गोंडार येथील राजांचा पराभव करून जॉन या नांवाच्या 'बादशहातीवर' आरोहण केलें. १८७२ साली इजिप्शनें योगास कार्याज केल्यामुळे त्यानें इजिप्शियन सैन्यावर चाल करून गुडेट येथें १३ नोव्हेंबर १८७५ रोजी त्याचा पुरा मोड केला २५ मार्च १८७६ रोजी त्यानें दुसऱ्यादा आलेल्या इजिप्शियन सैन्याचाहि पराभव केला व आपल्या विजयी सैन्यासह सोभा प्रांताकडे मोर्चा वळविला; यावेळी सोभा येथें मुसती यममपुरी माजून राहिली होती. यामुळे जॉन बादशहाला मेनेलेकच्या सैन्यावर मात करणें सोपें झालें. सोभाच्या स्वातंत्र्याचा अस्त होऊन तो परवशतेच्या काळोखांत खितपत पडला.

अविस्मर्याच्या राजकारणाच्या रंगभूमीवर यापुढें इटाली हे पात्र दिशावयाला लागलें, असाबबेच्या उत्तरेकडील पॅल बंदर इटालीनें १८८५ मध्ये कार्याज केल्यामुळे जॉन व मेनेलेक या दोघानाहि संताप बघला इजिप्तासून इटालीनें मसवा घेतल्यामुळे तर या स्वाच्या संतापात अधिकच भर पडली १८८७ च्या जानेवारीत युद्धास तोंड लागलें पण त्यातून निश्चित असें काहीच निष्पन्न झालें नव्हें इकडे जॉन व माहदीच्या लोकांत विरुद्ध उत्पन्न होऊन माहदीच्या सैन्यानें गोंडार घेतलें, जॉन व माहदीच्या लोकांत गालाघाट येथे मोठी लढाई होऊन तति माहदीच्या सैन्याचा पराभव झाला, पण जॉनच्या शरीरात गोळी शिरल्यामुळे तो मरण पावला जॉनच्या मृत्यूची वार्ता ऐकताच मेनेलेकनें बादशहात कार्याज केली व जॉनचा मुलगा मंगारास याला आपली सत्ता मान्य करण्यास भाग पाडिलें. २मे १८८९ रोजी इटालीनें मंगाराशी मिश्रत्वाचा तह केला याला युद्धाशी तह म्हणतात. काही कालानंतर इटालीनें संधान बाधण्यास सुरुवात केली, हे पाहताच मेनेलेक लडवून जागा झाला व त्यानें इटालीस याचा जाब विचारला इकडे मंगारा यानेहि इटालीविरुद्ध माहदीच्या अनुयायांशी कारस्थान सुरू करून मोठ्या सैन्यानिशी इटालियन मुलखावर स्वारी केली. १८९५ मध्ये इटालियन सैन्यानें रणपा पादाव केला. परंतु मंगाराच्या साहाय्याचें मेनेलेक घाबून आल्यामुळे इटालीला मागे पाऊल घेणें भाग पडलें (१८९५-९६).

सैन्याची पुनः जमवाजमव करून इटालीयनांनी अविस्मर्याची अंदाबा येथे सामना दिला पण त्यांतहि त्यांचा इतका जबरदस्त पराभव झाला की, त्यांनी फिरून तोंड वर करतों आले नाही असेरीम युद्धीआली तह रद्द करण्यात येऊन अविस्मर्याचें स्वातंत्र्य मान्य करण्यांत आले मेनेलेकच्या बादशहाी सत्तेविरुद्ध मंगारास फिरून बंद करण्याच्या विचारांत आले असें दिसून आल्यावरून १८९७

शाली मेनेलेकने त्याच्यावर स्वारी करून त्याला शरण येण्यास भाग पाडले. १९०२ साली इंग्लंड व अविर्सानिया यांच्यात तह होऊन सुद्धन व अविर्सानिया यांच्यातील सरहद्द आखण्यात आली. १९०७ साली अविर्सानिया व ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका आणि युगांडा यांच्यातील सरहद्दी आखण्यात आल्या.

१८९९ साली हाजी महमद अवदुला याने ब्रिटिश सोमालीलंडच्या सरहद्दीवर पड उभारले. घडाचा मोड करण्याच्या कामी अविर्सानियाने ब्रिटिशास शेवटपर्यंत मदत केली. १९०३-०४ सालापर्यंत हे बड चालले होते, तरीही त्याचा मोड झाला नाही.

यावेळी मेनेलेकचे वैभव अपर्वा शिखरास पोचले होते. बहुतेक युरोपियन राष्ट्रांनी आपले प्रतिनिधी त्याच्या दरबारी ठेविले. १९०३ मध्ये युनायटेडस्टेट्स व अविर्सानिया यांच्यात व्यापारी तह करण्यात आला १९०५ मध्ये जर्मनीने अविर्सानियाशी व्यापारी तह केला.

१९०६ साली रास मार्केनेन व मायादा हे दोन जवळचे शारस मरण पावल्यामुळे देशात राज्यलोभी दूरच्या वारसात संटेबळेडे होण्याची चिन्हे दृग्गोचर होऊ लागली. विनावारण होणारा रक्षपात टाळता याचा म्हणून मेनेलेकने १९०८ साली लिज्यासु नामक आपल्या नातवाला आपला वारस ठेविले.

१९१० मध्ये तो काही रोगामुळे राज्यकारभार पाहण्यास असमर्थ झाला तरी १९१२ डिसेंबर मध्ये तो मरतो तेव्हा झाला सर्वप्रथम सत्तापंथा म्हणून मानात असत. मेनेलेकचा नातू लिज्यासु यास १९१० मध्ये रीजंट नेमण्यात आले, व तोच गादीचा वारस ठरलेला होता. पण मेनेलेकचा राणो तैतु हिने विरोध करून सत्ता आपल्या हाती घेतली. परंतु एक वर्षानंतर राजवाढ्यातच कांति होऊन तिच्या हातून सत्ता काढून घेण्यात आली. त्यानंतर तिने राज्यकारभारात अखेरपर्यंत ढवळाढवळ केली नाही. ती १९१८ फेब्रुवारीमध्ये मरण पावली.

१९११ पासून लिज्यासुच्या हाती पूर्ण सत्ता आली व मेनेलेकच्या मरणांनंतर त्याला बादशाही म्हणून सर्वांनी मान्य केली. तथापि लिज्यासु याचे वर्तन अनांतोच असून कारभार जुलमी होता. शिवाय कोट—सव्याकोट लोकसंख्येपेक्षा पाच लक्षा लोकांचे स्थान खडे सैन्य ठेविले होते. हे सैन्यातले लोकच लुटालुट करून उपभोगिका करीत. या शासामुळे प्रजेत असंतोष जागृत झाला.

१९१० ते १९२१ याच्या दरम्यान अविर्सानियाच्या आंतरराष्ट्रीय दबावात कोणताही फरक झाला नाही. स्पॅनिश प्रोटेक्टोरेट्स व बालस्यास अविर्सानिया हा आफ्रिकेतील एकच देश गेल्या जागतिक युद्धात पूर्ण तटस्थ राहिला होता.

१९१४ मध्ये शिबुतीपासून दहावादनदीपर्यंत रेल्वे झाली होती व युरोपातील मालाची भावढ लोकांत वाढत चालली

होती. अशा सुमारास १९१४ मध्ये जागतिक युद्ध सुरू झाले. लिज्यासु यावर जर्मन व तुर्क यांचे वजन पोंच होते. अविर्सानियन लोक प्रिंसी असून लिज्यासु लिस्ताचाच नीट पाळीत नसल्यामुळे त्याची प्रजा नाखूष होत चालली होती, लवकरच लिज्यासुने उघडपणेच इस्लामी धर्म स्वीकारला व आपल्या साम्राज्यातील सर्व मुसलमान एकत्र करून तुर्क—जर्मनीला मिळवण्याची तयारी करू लागला. त्याने आपल्या सत्तेखालील मुसलमान संस्थानिकाच्या मुलींशी लग्न लावली. १९१६ मध्ये तुर्कस्तानचा सुलतान हा खलीफ म्हणजे धर्म गुरू म्हणून मानण्याचे त्याने सरकारीरीत्या जाहीर केले.

शिवाय त्याने आपल्या मुसलमान अनुयाय्यांना असे वळविले की, जर्मनी व आस्ट्रिया यांनी इस्लामीधर्म स्वीकारला असून प्रान्तमध्ये तो धर्म प्रस्थापित करण्याचे काम चालू आहे. एखादा मोठा विजय जर्मनीला मिळताच दोस्तराष्ट्रांविषय युद्धात सामील व्हावयाचे असंदि त्याने प्रसिद्ध केले.

लिज्यासुच्या या लिस्तिविरोधी पतनामुळे त्याचा नाश झाला. दोस्तांचे अडिअध्याया येथील प्रसिद्धी विरोध, ब्रिटिश मिनिस्टर दिअनरमल डब्ल्यू. जी. योसिंगेर, यानी तुर्क जर्मन पक्षातर्फेच चढवळ हाणून पाडण्याची पार खटपट केली व तिला यश येऊन २७ सप्टेंबर १९१६ रोजी धर्मांतराच्या कारणास्तव लिज्यासुला पदच्युत करण्यात आले. त्याची आस्था प्रिन्सेस सौदिनु (खुदि) हिला बादशाहीन म्हणून जाहीर करण्यात आले, व या गोष्टीस सर्व प्रजेची मान्यता मिळाली. लिज्यासु द्वारार येथे सैन्य जमवीत होता. त्याला ही बातमी कळताच इस्लामी धर्माचा त्याग केल्याचे त्याने जाहीर केले. पण त्यावर कोणाचा विश्वास बसला नाही. खलद त्याच्या मनाचा दुषळपणा मान व्यक्त झाला. लवकरच उभयपक्षात युद्ध सुरू झाले. त्यात लिज्यासुला द्वारार सोडून पळून जावे लागले. पण लिज्यासुचा बाप रासमिकले याने सैन्य जमवून लढाई दिली १९१६ ऑक्टोबर मध्ये शेनो येथे निवराची लढाई होऊन त्यात मिकलच्या सैन्याचा पराभव झाला व तो स्वतः कैद केला गेला. १९१७ मध्ये सैन्य जमवून पुन्हा लिज्यासुने लढाई सुरू केली पण त्यातही त्याचाच पराभव झाला, व तो डनकिल व सोमाली लोकांत भटकत दिवस काढू लागला. १९१८ मध्ये अरब—स्तानातील तुर्कींनी मदत मिळविण्याचा प्रयत्न त्याने केला आणि अखेर १९२१मध्ये त्याला सरकारी सैन्याने कैद केले.

श्रीतेर बादशाहीन दोस्ताच्या बाजूची होती तिने १९१९ मध्ये लेवन, पॅरिस, रोम, व्हिन्स, व वॉशिंग्टन येथे मिशन पाठवून विजयाबद्दल दोस्तराष्ट्रांचे अभिनंदन केले. या मिशनार्थकत गुलागिरी कैद करण्याचा व फोतकी व व्यापार बाधविण्याचा सडुपदेश दोस्त सरकारानी अविर्सानियाच्या सरकारला केला.

या देशाची आर्थिक उन्नति होण्यास सुध्द दोन लढावणी आहेत, त्या अंतर्गत अशांतता व दळणवळणाच्या

साधनाचा अभाव. जागतिक युद्धानंतर व एडनच्या आराता पामून अधिसंन्यावापयेत रेन्ने पुरी झाली असल्यामुळे आतां सुधारणा होईलसें वाटते. १९२० मध्ये एकंदर व्यापार ३५-४० लाख पाँडाचा झाला. निर्यात व्यापाराचा मुख्य माल म्हणजे कातडी, काफी व मधमासाचे तेल हा होय. मुद्रप आपात माल कापसाचे कापड. येथील पुष्कळशा व्यापार ग्रीक, सीरियन व अरबलोकांच्या हाती आहे. येथे दोतकी सुधारलेली नाही, सामिज संपत्तीलाहि हात लागलेला नाही. तसेच जलशक्तीचाहि उपयोग करून घेण्याचा उपक्रम शास्त्रज्ञांनी नाही

सन १९२३ च्या पूर्वाधात अविस्मिनीयामधील गुलामगिरी विषयी एक मित्रिया सरकारचा "व्हाईट पेपर" प्रसिद्ध झाला त्यात हिजाजच्या किनाऱ्याजवळ एक २६ गुलाम असलेले गलबत आटळले आणि ते गुलाम अविस्मिनीयामध्ये वारी केले होते आणि ते अरबस्तानात विकण्यासाठी आत होते. अशा प्रकारचा मनकूर होता. अविस्मिनीयाच्या राजेदने अशी खातरजमा दिली की, त्यांचे सरकार गुलामाच्या व्यापाऱ्यांना पकडून शिक्षा करण्यास उत्सुक आहे. त्यावेळी अशीहि भारती पळवी होती की, अविस्मिनीयातील गुलाम पकडण्याचे प्रवेश मिजने होत गेले म्हणजे अविस्मिनीयातील या व्यापाराचे नाईक आपले लक्ष केनियातील देश लोकांकडे वळवितील आणि तेथील वसाहतीचा सहज परामब करतील. १९२३ च्या सप्टेंबरमध्ये अविस्मिनीयाचा प्रवेश राष्ट्रसंघात झाला. त्यावेळेस त्याला स्वीकारावे किंवा नाही, यासंबंधाने राष्ट्रसंघास विचार पडला आणि तो विचार पडण्याचे कारण आस्ट्रेलियाने अविस्मिनीयात गुलामाचा व्यापार अजून आहे, असे कारण किंवा समजत घेण्यास आक्षेप म्हणून दिले होते.

अथीर (युका).—ह्या पदार्थाचा तसेच गुलाबाचा खप सर्व हिंदुस्थानात होतो. युण्याचा खप पंढरपूर, अर्धेडी, देहू वगैरे वारकरी पंथातील क्षेत्रांत पुष्कळ होतो. हरिकीर्तन प्रसंग, वगैरे प्रसंगीहि याचा उपयोग करण्याचा प्रघात आहे. यासाठी व्यापारी रथीने युका करण्याच्या काही ठळक कृती घाली दिलेल्या आहेत.

पां द न्या रं गा चा अ थी र क र ण्या ची कृ ति.—कृति नं. (१) वाळ, चंदन, कापूरकाचरी, नाचणीचे पांढ, याच्या मिश्रणांने पादच्या रंगाचा युका होतो. कृति नं. (२) देवदार, लवंगा, दवणा, गवलाकचरा, वेलची यांच्या मिश्रणांनेहि पादरा युका तयार करतात. याचा प्रघात बंगाल्यात विशेषकरून आहे.

का क्या रं गा चा अ थी र.—कृति नं. (१) चंदन, नागरमोचे, गवलाकचरा वगैरे जिनसांपैकी ज्या जिनसाचा युका करणे असेल तो मिसल चालला प्रथम उन्हात वाळवून सुसक्येन अगर पक्षारीने घासक कुडाचा अगर दहून काढावा. नंतर रसास काळेपणा येण्यासाठी त्यात कोळद्याची पूड घालून

दळवे. वस्त्रगाळ केल्यानंतर घोटा राईल तो पुन्हा कुडाचा. युकाचा उपयोग उदयाच्या तयार करण्याकडेहि होतो. कृति नं. (१), सफेदचंदन २०, गुलाबवडी २०, पाच २०, बड्डीचीफुले १०, कृष्णामध १०, जटामाक्षी ३, वाळा ५, लोशन ५, नागरमोथा ५, दवणा ५, मरवा ५, चंदनतिल ४. हे पदार्थ वर सांगितलेल्या प्रमाणांत चंदनातिल खोरीजकहन याची सर्व कुटून वस्त्रगाळ करावे. नंतर मसाल्यास केशरी पाण्याचा व चंदनी तेलाचा हात द्यावा म्हणजे फार लंबी मातीचा अथीर होतो.

फिक ट रं गा चा अ थी र.—जैन लोकांचा फिकट रंगाचा अथीर (वसक्षेप) करतात तो करण्याची कृति—चंदन, देदार, कापूर, कस्तुरी, याच्या मिश्रणांने हा अथीर करतात. तो फार सुवासिक असून किमतीनेहि महाग पडतो.

अबुल आला उल माभारी.—(१७३-१०५७) हा एक प्रसिद्ध अरबी कवि व पत्रलेखक होऊन गेला. त्याचा सिरियामध्ये जन्म झाला; अगदी लहानपणीच त्याचा बाप मारला व पुढे चार वर्षांचा असताना देवीमुळे त्याचे दोळे गेले. असे असताना देखील अलेप्पो, अँटिऑक, आणि ट्रिपोली येथील सुप्रसिद्ध पंडितापासून ज्ञान मिळविण्याच्या कामात त्याला अडथळा आला नाही २१ व्या वर्षी तो परत मारा येथे आला. १००७ मध्ये तो बगदादला गेला. तेथे स्वाची पंडितात गणना होऊ लागली. दोन वर्षांनी परत मारा येथे येऊन त्याने मरेपर्यंत लेखनात व अध्यापनात आपले आधुन्य घेविले.

त्याच्या ग्रंथांपैकी प्रमुख म्हणजे, दोन काव्यसंहिता व दोन पत्रसंहिता होत. "सक्त उल्लसद" आणि "लुलुमि-ध्यात" ही त्याच्या काव्यसंग्रहाची नावे आहेत.

अबुल फजल—अबुल फजल उर्फ आझमी (१५५१-१९०२) हा शेख सुयारिक याचा मुलगा आमघाजवळ १४ जानेवारी १५५१ रोजी जन्मला. हा असल अरबी कुटुंबात जन्मला होता. या कुटुंबाचा पूर्वज शेख मुसा हा अरब-स्तानात रहात होता. ९ व्या शतकात हे कुटुंब सिंधप्रांतात राहिले होते. शैथन सुयारिकचा बाप शेख खिज हा साधु-वृत्तीने फिरत फिरत अजमीरजोफ जामोर येथे येऊन राहिला व तेथे शेख सुयारिक जन्मला. सुयारिकच्या लहानपणाच त्या कुटुंबाची दुष्काळात घाताहात झाली, पण सुदैवाने सुयारिक बचावला. तो रथा काळातील विद्यापीठातल्या

स्वीकारून युरोपातील ल्यूरप्रमाणे तत्कालीन धार्मिक सुधारणेच्या चळवळीचा रो पुढारी बनला. आप्ता येथेच त्याचा वडील मुलगा अवुलफकी व धाकटा अवुलफजल हे दोघे अमले व त्यांना त्याने चांगले शिक्षण देऊन स्वतःचे धार्मिक विचार शिकविले. दितीच्या बादशहाने सुधारिक यास कमीतीची नेमणूक करून दिली होती परंतु जुन्या पंथाच्या उलेमानां अकबरास सुधारिक पतित असल्याचे कळविले व त्याला पकडण्याचा हुकूम मिळविला, तेव्हा मुलांना आप्तासच ठेवून सुधारिक पळून गेला. मार्गे दोघे मुलगे मोठ्या योग्यतेस चढले वडील मुलगा सूफीपंथी ववि होता तो सदैव त्रिचारात मग होते, सुरस कपडे कधी व आंफिपुरभर इंथराचा स्तव करी ही कवने पाहून अकबराने त्यास आश्रय दिला तेव्हापासून या पुढेयाचा छळ बंद होऊन त्याचे दीव उपडले (स. १५६८) धाकटा अवुल फजल याची शुद्ध विद्या व महात्माकासा जबर होती, प तो त्या वैद्यच्या सर्व विद्यात निपुण होता. वीस वर्षांच्या वयानच बहुतेक सर्व ग्रंथ वाचून तो आपापमाणे लोकांस पदविषयाचे काम करू लागला. पुढेहि सैन्यस्तवृत्तीने राहून तिपेयच्या लाभाची, पोतुर्गालच्या आप्ताची व पारशी सैदावेस्ता पंडिताची गाठ घेऊन त्याच्याजवळ धार्मिक चर्चा करावी असे त्याच्या मनात होते. परंतु अकबराने फकीचा जो साक्षार केला त्यामुळे हा सर्व बेत पडला. दरबारी व समयोचित वर्तन ठेवून स्तुतिपाठकाने काम करण्यातहि त्याचा हातखंडा होता. सन १५७४ मध्ये वडील भावाच्या शिकारपीने त्याची बादशहाशी थोडक्य झाली. तो अकबरास परम देवत समजून त्याला देवाप्रमाणे नमन करून भजु लागला अकबरहि स्तुतिविषय असल्याने दोघाचा स्नेह असण्यास मुळीच उशीर लागला नाही. हा स्नेह जमला त्या सुमारास अकबर थोड्या कचाळ्यात सापडलेला होता सर्व लोकास सारख्या प्रेमाने वागवावयाचे असा त्याचा निर्धार असल्यामुळे, पुष्कळ लोकास शिवापंथ स्त्रीसरहबादल व स्वतंत्र विचार प्रकट केयावद्दल आप्ताच्या सारण्याधीनाने सांगितलेल्या देहान्तिविद्या अमलात आणण्यास त्याचे मन धजत जव्हते. परंतु उलट कुराणधर्मनिष्ठ उलेमाना दुखविण्याचीहि त्याची तयारी नव्हती. उलेमा हे अभिमानाने फुगलेले व हेकेखोर होते. आरबी भाषा व कुराण व्यापकीवडे त्याची विद्वत्ता नव्हती. फकी व फजल या दोघा भावांचा चळती पाहून व त्याची बादशहावर छाप मसलेली पाहून उलेमास अर्थीत वाईट वाटे. आपास छळत्यामद्दल त्याचा पाडाव करून मूड ध्यावा असे अवुल फजलच्याहि मनात होते. इतक्यात सर्व धार्मिक प्रस्तावा बादविवाद उलेमानां आपल्या देखत करावा, म्हणजे खऱ्याखोऱ्याचा निवार सहज करता येईल असा अकबराने हुकूम सोडला. या बाबतीत अवुल फजलच्या शुद्धमतेचा व विद्वत्तेचा फायदा करून घेऊन उलेमांचा शिरधारण कमी करून परमच्छेद बंद करावा असा

अकबराचा हेतु होता. या योग्यप्रमाणे इ. स. १६०९ पासून दर गुलबारी सभा भरून शिवा, सुनी, सूफी, श्रावण बौद्ध, हिस्ती, यहूदी, पारशी, व इतर पंथाचे विद्वान्. जमून बादविवाद निर्भरपणे व मोठ्या आवेष्टाने होऊ लागले. अवुल फजल प्रथम विचारण्याचे व अभिप्राय मागविण्याचे काम करी, बादशहा फक्त ऐकून अखेर निष्काल देईया सभात अरोर उलेमाचा पाडाव होऊन कुराणास अनुसरून नवीन फरफार करण्याचा अधिकार बादशहास आहे, अशी कबुली उलेमास द्यावी लागली. याचे बहुतेक प्रेम अवुल फजलला होते, त्यामुळे त्याच्यावद्दल बादशहाला फारच आदर वाई लागला जानेवारी १५९० (ईजरी सन ९९८) त अवुल फजलची आई मरण पावली. त्याप्रमाणे बादशहा स्वतः शांतवनाथ त्याच्या घरी गेला होता. अवुल फजल हा सर्व बादशहाच्या सामिध राई लागला व त्यासत बरोबर जात गेले. त्याच्या सत्त्याने बादशहाने नवीन धर्म स्थापन केला यामुळे फजल मुसुलमानांस अगदीच दुःख झाला. त्याचा पाडाव करण्याकरिता विद्वद पक्षाने मोठा कट केला व त्यात राजपुत्र सलीमहि मिळाला. असे सांगतात की, सलीम एकदा अवुल फजलच्या घरी एकाएकी गेला. तेव्हा तोथे बाजोस लेखक कुराणाच्या एका मोठ्या टीक्या प्रती उतरून घेत होते. तो टीका फजलच्या नावाने लिहिलेली होती; वण ते सर्व कागद अकबरास दाखवून 'फजलची भक्ति कुराणावरच आहे; पण तो फक्त तुमच्याजवळ बांधारी नवीन धर्माची बदाई मारतो' अशी सलीमने समजूत करून दिली. ते ऐकून अकबराची फजलवर धोर्डी इत- राची झाली; परंतु फजलच्या वैभ्याचे हे कारस्थान आहे, असे समजून आल्यावर काही दिवसाना अकबर व फजल यांचे पूर्ववत प्रेम जुळले; पण सलीमचा स्वभाव दुष्ट होता आणि त्याने कार्यावद्दल केलेल्या धंडात फजल सामील होत नव्हता म्हणून त्याला अगातून बाहेरचा करण्याचा निवार सलीमने ठरविला. अवुल फजल उज्जनीहून आल्यावरचे वेत असता वाटेत ओच्छो संस्थानच्या अगलात सलीमाचा साहाय्यक ओच्छोचा राजा बोरसिहदेव याच्या लोभाने त्याजवर छाप घालून १२ आगष्ट १६०२ रोजी त्याला छार मारले त्याचे कोठे अलाहाबादेस पाठविले, ते सलीमने गलिच्छ जागी टाकून दिले. त्याच्या धडावर अनेक येथे बाबरोले लहानसे धडवे अवुल फजलचे म्हणून अद्याप दाखविण्यात येते. हा बातमी कळताच अकबर एकदम मोठ्याने ओरडून वेगुद्ध पडला व पुढे मरेपर्यंत या दुःखाने तो अत्यंत विव्दल असे. तथापि मुलांने मूख वेला ही त्याची असून त्याने त्याला शिशा केला नाही. उलटपट्टी काहींच्या मते फजलच्या खुवात सलीमचे कितपत अंग आहे हे बादशहास अखेरपर्यंत कळले नव्हते वीरसिंहाचा मात्र छल करून त्याने आपल्या मनाचे समाधान करून घेतले.

अबुल फजलची योग्यता याप व भाऊ ह्या दोघांच्याहि पेशां येथ होती. त्यानें किती लेखनकार्य केले, हे त्याच्या ग्रंथांवरून दिसून येते. त्याची भाषा साधी व विचार थोर होते. खोदसालपणाचा त्यास अरबंत तिटकारा होता. त्याच्या लेखांत अपशब्द विलकूल सांपडत नाही. 'अकबर नामा' हा अबुल फजलचा सर्वांत मोठा ग्रंथ होय. यात उल्लेगाच्या कृत्यांची भरपूर चर्चा आहे; पण प्रतिपक्षावर द्वेष-मूलक शब्दांचा वर्णन केलेला त्यांत कोठेहि नाही. या ग्रंथाचे तीन भाग असून तिसरा भाग 'ऐन इ-अकबरी' म्हणून प्रसिद्ध आहे. पहिल्या भागांत तैमूरपासून, दुसऱ्यापर्यंतचा इतिहास दिला आहे. दुसऱ्या भागांत अकबराच्या कारकीर्दीतील एकंदर महत्त्वाच्या गोष्टींचे वर्णन दिले आहे. तिसरा भाग 'ऐन इ-अकबरी' याचे पाच विभाग असून त्यापैकी पहिल्यांत बादशहा, त्याचे कुटुंब, दरबार इत्यादिकांचे वर्णन; दुसऱ्यांत दिवाणी, लष्करी व दरबारी नोकर, त्याची नावे, कामे व पगार यांचे वर्णन, तिसऱ्या विभागात न्याय व बमालाई या खात्यांचे विवेचन; चवथ्यांत लोकांच्या विशेषतः हिंदूंच्या सामाजिक व बौद्धिक स्थितीचे वर्णन आणि शेवटल्या विभागात थोर मुद्रायाचा व कर्वाच्या उच्ची, रुद्दी व स्फुटवचने यांचा संग्रह केलेला आहे. ह्या तिसरा विभाग इ. स. १५९८ न पुरा झाला. या ऐन इ-अकबरी 'वे हूड' वलेंकमन व गॅरेट यांनी अस्तंत प्रतीवरून ईंग्रजीत केलेले भाषांतर उपलब्ध आहे. वलेंकमनचा अबुल फजलविषयी अभिप्राय येथे प्रमाणः-

"अबुल फजलची मर्यादित, परमनसहिष्णुता, त्याचा दरबाराचा फार दिवसाचा अनुभवा, त्याची सुंदर भाषा व बादशहाचा त्यासबरील भरोसा यामुळे त्याच्या ग्रंथास विशेष किंमत आली आहे. हे त्याने आपल्या बादशहाच्या घोरपण्याचे व स्वतःच्या विद्वत्तेचे एक प्रकारचे कायमचे स्मारकच करून ठेविले आहे."

बरील ग्रंथांविषय इतर अनेक विषयावर त्याने लिहिलेली स्वतंत्र पुस्तके व अकबरास लिहिलेल्या पत्रांचा संग्रह उपलब्ध आहे. त्याला शेज अबदुलमान अफझलखान नावाचा मुलगा होता. अबुल फजलचे वैर मनांत न ठेवतां जहांगीरने या मुलाला बहारप्राताचा कारभार दिला होता. इ. स. १६१३ त मरण पावला.

अबुल फराज (८९०-९६०)—हा अरब पुरुष कुंरत जातीत उमईयांच्या घराण्यांत जन्मला. हा एक मोठा विद्वान व कवि होता. उमईद हे स्पेनमध्ये बर्हा काळ राबे होते व त्या उमईद खलिफांपैकी शेवटचा जो मरवान त्याचा अबुल फराज हा वंशज होता. तो इस्पाहान येथे जन्मला होता, तरी त्यानें आपले तारण्य घमदाद येथे घालविले. प्राचीन अरबी बाल्यायसदल याची ख्याति अनेक याने आपल्या शायूष्याचा उत्तरार्ध महंमदी जगांत हिंदूच्यात घालविला. शेवटी तो धर्मित बनला. हा शिष्यांपैकी

होता. त्याच्या काव्यांपैकी "किताब उल मयानी" हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

अबुल फिदा (१२७३-१३३९)—हा अरबी इतिहास-भूगोलकार दमास्कस येथे जन्मला. वयाच्या १२ व्या वर्षापासून इस्ती धर्मयोग्याविषयक याने चांगले मांडले व त्यांच्याशी झालेल्या लढाईत फिदाने धरं चाली घेतली होती. १३१० मध्ये त्याला हान्दाचा सुभेदार करण्यांत आले व पुढे दोन वर्षांनी तो राजा झाला. त्याचा राज्यकारभार फार व्यवस्थित असे आपल्या दरबारी येणाऱ्या पंडितांचे तो चांगली संभाषना करी सुलतान मलिक उलमुन्यद हा त्याचा किताब असे. त्याचा प्रसुत ऐतिहासिक ग्रंथ "मानवशास्त्राचा संक्षिप्त इतिहास" हा होय; त्यात सृष्ट्युत्पत्तीपासून १३२९ पर्यंतची माहिती आहे. त्याच्या "भूगोल" या ग्रंथात जगातील प्रसुत स्थळे कोष्टकरूपाने आली आहेत. ग्रंथेक स्वल्पनामुळे त्याचे अज्ञातशेखरा, हुतामान व प्राचीन उल्लेख दिले आहेत. याच्याकाही ग्रंथांची लॅटिनमध्ये भाषांतरेहि आहेत.

अबुल फैजी—अकबराच्या दरबारातील सुप्रसिद्ध मुक्तीपंथी कवि. हा नागोरच्या शेज सुवारकचा पुत्र असून अबुल फजल याचा बटोल भाऊ होता (अबुल फजल पदा) याचा जन्म ता. १६ सप्टेंबर सन १५४७ (१ शायान ९५४) रोजी आप्ता येथे झाला. फैजीची व अकबराची प्रथम भेट अकबराच्या कारकीर्दीच्या १२ व्या वर्षी झाली. यापेक्षा फैजीच्या यापावर अकबराच्या दरबारातील सुसुलमानी पंडितांनी घालत आणल्यामुळे तो आपल्या मुलांना आगम्यासच ठेवून अज्ञातवासात गेला होता. फैजीचे कवने वाचून अकबरास समाधान वाटले आणि यितोडच्या वेळ्याचे काम चावू असता त्याने फैजीस भेटिस घेतले. त्यास शिक्षा करण्याकरिता बादशहाने हे पाचारण केले, अशी प्रथम उल्लेखांची समजूत होऊन त्यास आनंदाच्या उकळ्या कुद्दे लागल्या. फैजीच्या अधिकाऱ्याने सुवारिकच्या घरी जाऊन त्यास वाटेल तसा त्रासहि दिला. फैजीला पक्कून त्याने बादशहासमोर नेले. तेथे बादशहाने फैजीचा साकार केला, तेव्हा त्याच्या जीवात जीव झाला.

फैजी हाचकडे काही दिवस शहाजादा मुराद ह्यास पदविण्याचे काम होते. पुढे त्याची आगम्याच्या 'सदरच्या' जागी नेमणूक झाली. सन १५८८ त त्यास 'कविराज' ह्या अर्थाचा किताब मिळाला. हिंदुस्थानात दोनच मोठे उल्लेख फारशी कवी होऊन गेले, पहिला अमीर खुसरो दुसरा फैजी. इतिहास, तत्त्वज्ञान, वैद्यकी, पत्रव्यवहार व कवित्व या विषयांत त्याचा हुत चरणास पोणी नव्हता. त्याच्या पूर्वीच्या कवितात फैजी असे कर्तोने नाव आहे; परंतु सत्युच्या ओगदर एक दोन महिने तो फैजीच्या ऐवजी फैजाबी असे नाव घालू लागला होता. बादशहाच्या आलेवरून त्याने महाभारतातील नलदमयंती आर्यानावर फारशीमध्ये काढा

केले होते हिंदु बाळ्याचा व साक्षात्का काळजीपूर्वक अभ्यास करणारा पहिला मुसलमान फैजी हाच होता. संस्कृतमधील काव्य व तत्वज्ञानग्रंथांशिवाय त्याने भास्कराचार्यांच्या योगगणित व लीलावती या ग्रंथांचीहि भाषांतरे केली होती. त्याची स्वतंत्र कविताहि बरीच असून दुसरीहि कित्येक पुस्तके त्याने फारशीमध्ये लिहिलेली आहेत. त्याने फारशी मूळाक्षरातील २८ अक्षरांपैकीं टिवें नसलेल्या १३ अक्षरांचाच फक्त उपयोग करून कुराणावर सवात-उल-इलहाम नावाची एक विस्तृत टीका लिहिली होती. त्याने एकंदर १०१ ग्रंथ रचले होते असे म्हणतात त्याची बकौल म्हणूनहि कधी कधी नेमणूक होत असे. उदाहरणार्थ, तो इ. स. १५९२ च्या सुमारास दक्षिणेत होता व येथूनच त्याने राजाच्या इतरांना असलेल्या यदाउनी नामक इतिहासकारास पत्र लिहिले होते.

आगष्ट सन १५९३ (मिल्काद १००१) त शेख मुबारिक मरण पावला, तेव्हा त्याच्या दोरगिह मुलास अत्यंत दुःख झाले. मुबारिकला जरी पुढळ रावू होते, तरी त्याच्या विद्वत्तेबद्दल सर्व लोकांत मोठा आदर होता. स्वतः फैजी यास दम्याचा विकार होता. तो बापाच्या पथात अवघ्या दोन वर्षांनीच आपा येथे मरण पावला (खनिवार ता. ४ (५ ?) ऑक्टोबर सन १५९५) मरणापूर्वी थोडा वेळ बादशहा अकबर आपला विद्वान हकीम बरोबर घेऊन फैजीच्या समाचारास गेला असता फैजीचे बोलणे बंद झाले होते. बादशहा बोलला, ' शेखजी, माझे हकीम औपघ घालला आणिले आहेत, औपघ घ्या. ' त्यावर काहीच उत्तर आले नाही, असे पाहून बादशहाला अत्यंत कळवळा आला. असे म्हणतात की, त्याने त्यावेळीं बैतागाने डोक्याचे पागोटें काढून जमिनीवर आपटले आणि बराच वेळ बसून अत्यंत शोक केला [सं द भं ग्रंथ.—एनई अकबरी, मुसलमानी रियासत; बोलचा कोश]

अवृ—अर बुद्ध म्हणजे ज्ञानाची देकडी अशी याची व्युत्पत्ति समितलेली आहे राजपुतान्यातील शिरोही संस्थानांत दक्षिणेश हा एक प्रसिद्ध पर्वत आहे हा राजपुताना मालवा रेल्वेच्या भवदुरोड स्टेशनपासून १० मैलावर व मुंबईपासून ४९ मैल उत्तरेस आहे. उ. अ. २४° ३६' व पू. रे. ७२° ४३'. ही अरवली पर्वताची एक शाखा समजली जाते तरी त्यापासून अगदीं तुटक आहे. याचा आकार लांब व अर्ध आहे परंतु याचा माथा एक निसर्गरमणीय पठार आहे. हे समुद्रसपाटीपासून ४००० फुटांवर असून लांबी १२ मैल व रुंदी २ ते ३ मैल आहे याचे मुख्य शिखर " गुफ शिखर " हे समुद्रसपाटीपासून ५६५० फुट उंचीवर आहे. ह्या साधारण सर्व वर्षभर सुखावद् व आरोग्यदायक असते. जानेवारी महिन्यांत येथील उष्णतामान ५९° फ. अंशावर असते ते उन्हाळ्यांत मे महिन्यात ७९° फ. अंशावर येते. येथील प्रेक्षणीय भाग नयनमनोहर असून पश्चिम

व उत्तर याजू एकदम उतरणीच्या आहेत पूर्व व दक्षिण या बाजूंना पुष्कळ फाटे फुटलेले असून त्यांच्यामध्ये खोल दऱ्या आहेत.

अरवली पर्वत व सपाट मैदान यांमध्ये अडळणाऱ्या झाडानीं अवृचा पायघा व उतरणी गच्च भरून गेल्या आहेत. अवृवर पाऊस फार पडत असल्यामुळे सर्व राजपुतान्याभेदा येथे झाडी फार आहे. येथे पाडऱ्या गुलाबाचे ताटवेच्याताटवे लागलेले असतात व करवंदांच्या फुलाचा वास हवेमध्ये दरबद्धन गेलेला असतो फार नावाचे एक झाड येथे उगवते, ते दिसण्यात अति सुंदर असून जेव्हा सहा सात वर्षांनी त्याला फुले येतात तेव्हा त्याचा निळा जामळा रंग एकंदर सृष्टिर्दयात पुष्कळच भर टाकतो.

अवृच्या केंपात पोचण्यापूर्वी सुमारे एक मैल अलीकडे दिलवाच्यास जाणाऱ्या मंडळीस उतरावे लागते. उतराईनां केंपात घेण्यापूर्वी डोंगरांची तपासणी होते. रेंपमध्ये बानार व लोकवस्ती आहे. हे राजपुताना सरकारचे प्रीम्प न्यूतील बसतिस्थान आहे इ. स. १८४० पर्यंत हे हवेचे ठिकाण ठरले नव्हते जोधपूर पलटणीचे ऑफिसर्स व सिरोंहीचा पोलिटिकल सुपरिन्टेण्डेंट हे उन्हाळ्यात ह्या खाण्यास येत असत. इ. स. १८४५ मध्ये सिरोंहीच्या राजाने येथे आरोग्यगृह बांधण्याकरिता काही जमीन माई न मारण्याच्या व गाईचे मांस वर न नेण्याच्या अटीवर दिली. तेव्हा येथे आजारी युरोपियनांकरिता खोल्या बांधण्यांत आल्या. सध्या येथे लष्करी व मुलकी असे दोन भाग आहेत. त्याची वस्ती स्वाभाविकपणे नेहमी कमीजास्त होत असते. लोकसंख्या सुमारे साडेतीन हजार आहे. डोंगरात एकमेकांपासून अल्प अशी मिळाची १८ गावे आहेत. त्यांची लोकसंख्या सुमारे दोन हजार आहे. अवृला एक म्युनिसिपालिटी असून तेथील मॅजिस्ट्रेट हाच तिचा सेक्रेटरी असतो. म्युनिसिपालिटीचे उत्पन्न सरासरी वर्षास ११००० रु. असते. येथील स्मालकाउंट कोर्ट व डिस्ट्रिक्ट कोर्टाच्या न्यायाधीशांचे काम मॅजिस्ट्रेटच पाहते. गावात शेट नामरदास रणछोडदास याची मोठी पेढी आहे. सरकारचे हेच खनिजदार होत; अवृवर प्रवाश्यांना राहण्यासारखी काहीही सोय नाही.

येथे तीन शाळा आहेत व ह्यामध्ये सुमारे अर्धशें विद्यार्थ्यांची शिक्षकाऱ्या सोय आहे यापैकी " अवृ कॉलेज स्कूल " नावाची शाळा युरोपियन शिष्याच्या पोरक्या मुलांकरिता असून ह्या शाळेसाठी दरवर्षी २०००० रु खर्च वेला जातो.

द त क था — हे प्राचीनकाली देवांचे राहण्याचे आवडते ठिकाण होते. येथे वसिष्ठादि मुनी तपाचरण करीत. त्यावेळी या जागी पर्वत मुर्द्यांचे नसून फक्त जमीनात एक विबर असे त्यांत एकदा वसिष्ठ मुनींची कामधेनू पडली असता ती मोठ्या चमत्काराने पाण्याच्या उद्गमाबरोबर एकदम वर आली. असे अपघात नेहमी घडून येत म्हणून जपाने

कैलासनाथाची प्रार्थना केली. शंकराने हिमाचलपुत्रांनी या कामावर नेमिले. हिमाचलाच्या एका पुत्राने ते विवर घुमवून व्याख्यासाठी-अर्घुंदरापावर बसून त्या जागी उठले पेतली. पण आत तक्षक चळवळ करून लागल्यामुळे वसिष्ठाने शंकराला स्तविले. तेव्हा शंकराने पाताळातून आपला पायाच्या आंगठा वर काढून ते स्थान स्थिर केले. तेव्हापासून "अचलेश्वर" ही तेथील देवता झाली अशी एक कथा आहे. या पर्वतासंबंधी निरनिराळ्या पुराणात निरनिराळ्या कथा आहेत. कोणी अर्घुंद हा हिमालयपुत्र होता तर कोणी तो नाग होता असे म्हणतात (स्कंद पुराण-अर्घुंदाचल महास्थ; महाभारत, वनपर्व अध्याय ८९; विष्णुपुराण ६). यासंबंधी दुसरी एक कथा अग्निकुलोत्पत्तीची आहे. जेव्हा दैत्य विश्वामित्राच्या धर्मकृत्यात व्यत्यय आणून लागले तेव्हा त्या ऋषींनी देवाच्या मदतीची याचना केली. तेव्हा त्यांनी अग्नि-कुंडातून बव्हाण, परिहार, सोळंकी आणि परमार अशी वार "अग्निकुल" निर्माण केली. या रजपूत कुलांनी दैत्याचा विध्वंस केला. या दोनही कथारून प्राचीन काळी जातीजातीत काही शत्रुत्व असावे असे दिसते.

ऐतिहासिक-जेन राजाच्या वंशातील केतो नावाचा भिन्न अर्घुंदावर प्रथम राज्य करित होता; त्याच्याच वंशात गूह होऊन गेला. हा गूह शेवटचा भिन्न राजा असून त्याचा संघव रामायणातील रामाला गंगापार करणाऱ्या गूहाशी जोडतात. अग्नीचीन इतिहासावरून परमार राजे अर्घुंदावर राज्य करीत अशी माहिती मिळते. याच्या कारकीर्तीतच (१०३२ त) अर्घुंद अदिनाथाचे देवालय बांधले गेले. इ. स. १२९२ त बव्हाण घराणे अर्घुंदावर आले. पुढे हर्षाच्या शिरोहीच्या रजपूत घराण्यातील रावर्भागे १२९६ मध्ये अर्घुंद मिळून घेतले ते अद्याप या घराण्याकडे आहे.

अर्घुंदावर निरनिराळ्या संप्रदायांचे प्राबल्य निरनिराळ्या काळी होते असे तेथील अवशेषावरून दिसते. अगदी जुना शिलालेख संवत् ७२७ (इ. स. ६७१) चा आहे. त्यात शैव मताचे वर्चस्व नजरेस येते. येथे १०३२-१३२० पर्यंत जैनांचे प्राबल्य होते, त्या अवधीत जैन देवालय बांधिली गेली. यानंतर पुन्हा शैवांचा अधिकार चाळू झालास दिसते. पुढे १५ व्या शतकापासून १७५२ पर्यंत जैन धर्म यळावला पण त्यानंतर शैवधर्म जो येथे स्थिर झाला तो वायव्यचा. इ. स. १८०१ त शिरोहांचे राजे माधवसिंग यांनी वज्रयज्ञ हिंदू देवालयाचा जीर्णोद्धार केला हे तेथील शिलालेखावरून उघड होते. इ. स. १८२२ त राजस्थानचे विजयात इतिहासकार कर्नल टॉल यांनी अवूला भेट दिली (वि. विस्तार पृ. ३८१).

येथील प्रेक्षणीय स्थळे म्हटलं म्हणजे गुरावलेकरून दिलवारा येथील नामांकित जैनमंदीरे, अर्घुंददेवी, अचलगड, अचलेश्वर, महादेव, वसिष्ठभ्रम, गौदमाभ्रम, गुहं-

शिखर, सनसेट पॉइन्ट, गोपीचंदाचंगुंफा, गर्गुहरीचंगुंफा रामगुंफा, परशुरामकुंड, कनकतीर्थ, भृगूचा आश्रम अग्निकुंड, सूर्यकुंड, कपिलातीर्थ, 'नागतीर्थ, इत्यादि आहेत.

या पर्वताचे वडे ठिकाणिकांनी तुटून भंगकर द्या झालेल्या आहेत. तेथे खाणदाच्या मुढा असून आसपास योगसाधनात गुंतलेले तपस्वी. महंत, ऋषी यांच्या गुंफा आहेत. या गुंफा इतक्या विचट जागी आहेत की, येथे जाण तर जीवाची अशा सोदूनच निघाले पाहिजे. परमार्थ आणि मोक्षसाधन करण्यासाठी सर्वसंगपरित्याग करून तपश्चर्या करणाऱ्या लोकांसाठी अगदी एकांताचे नैसर्गिक व मोहकस्थान यादृष्टीने हा पर्वत सर्वथेव योग्य असल्याकारणाने हे प्राचीन काळापासून अशा लोकांचे वसति-स्थान झाले असावे.

अवू व रंगल प्रेक्षणीय स्थळे-दिलवाडा किंवा देऊळ वाडा-हे स्थान केंद्राच्या उत्तरेस दीड मैलावर आहे. जैनधर्मीय लोकांची सुप्रसिद्ध मंदिरे येथे आहेत. त्या मंदिरात प्रवेश करण्याकरिता सध्या रुपया देऊन पास काढावा लागतो हा पास दिलवाडा, अर्घुंददेवी व अचलगड येथे दाखवावा लागतो ही मंदीरे इफटिकाच्या मुबक कोरीव कामामुळे अत्यंत प्रेक्षणीय झाली आहेत. शेताबरी पंचाचे आदिनाथ व नेमिनाथ यांच्या मंदिराच्या भिंती, खाव, गाभारे, घुमट वगैरेवर इतके मुबक कलाकौशल्याचे कोरीव काम केले आहे की, तसे चित्तवृत्ति तल्लीन करून सोडणारे काम नावाजलेल्या ताजमहालसारख्या स्थळांहि दिसून येत नाही. एक मंदिर विमलशाने इ. स. १०३२ मध्ये अठरा कोट रुपये खर्च करून बांधले व दुसरे तेजपाल व बस्तुपाल या बंधुद्वारे इ. स. ११९७-१२४७ या अवधीत बांधले दोन्ही मंदिरात आदिनाथ-नेमिनाथांच्या पंचधातुंच्या प्रचंड मूर्ती आहेत त्या हिरे, माणिक, पाच, मोती इत्यादि रत्नांनी सजविलेल्या आहेत. देवळाच्या भिंतीवर, खाणावर व समोवताळी हिंदूंच्या नाना देवतांच्या कथानकातील कृष्णखोला, रासक्रीडा, लमसाहळा, दशावतार, युद्धाचे दृश्याचे, गर्भवैराग्यन वगैरे कोरीव कामे फारच चतुरार्थने केलेली टपटप पडतात. दोन्ही देवालयात संगमरवरी हत्तीचे हत्तीखाने आहेत. आदिनाथांच्या देवळात समोरच घोड्यावर विमलशायी मूर्ति बसविलेली आहे. देवालयाच्या घुमटाखालील भागात छतावर कमलाच्या उभलेल्या फुलाप्रमाणे इफटिकाच्या पाकळ्या अशा काही मनाहूर रीतीने कोरल्या आहेत की, नणू काय एसादा झुवरच दोंगरा असावा असे वाटते जवळच अंकिनामतेची एक मूर्ति आहे. या देवीने विमलशाय येथे देवालये बांधल्यास प्रोत्साहन दिल्यामुळे तिच्या कृपेने ही मंदीरे बांधण्यात आली, म्हणून जैन लोक त्या देवीचे पूजन धर्मापूर्वक करतात. देऊळवाल्याबाहेर जैनयात्रेकरून राहण्या

धर्मशाळा आहेत. त्याशिवाय दुसरीही दिगंबरी पंथाची दोनचार देवळे आहेत.

अर्बुददेवी:—ह्या देवीचे स्थान कैपाच्या रस्त्यापासून दीड मैलावर बोगरावर आहे. ह्या देवीस अक्षरदेवी असेंहि म्हणतात. बोगरावर अक्षी रस्त्यात एक दरी लागते तेथे दूधबावडी नावाचे कुंड आहे. तेथे प्राचीनकाळी दूध असे, व ते पिऊन ऋषी रक्षात असत, असें म्हणतात सध्या येथील पाणी पाढऱ्या रंगाचे परंतु पाचक असें आहे. येथे एक महंताचा आश्रम आहे त्यात अलखवुवा राहतो. जागा एकाताची असल्याने द्विद पक्षाचे भय वाटते. यापुढे सुमारे भोवडभोवड तीनशे पायऱ्या चढून गेल्यावर शिखरावर एक प्रचंड गुहा लागते. ह्या गुहेत दुर्गादेवी व चौसष्ट योगिनींच्या कोरीव मूर्ती आहेत, या गुहेतच दुसरी एक अरुंद तोंडाची पण आत मोठी अशी गुफा आहे तीत अर्बुददेवीची भव्य मूर्त उभी आहे. या गुहेत सतत गुप्ताचे दिवे जळत असतात देवीच्या उजव्या बाजूला एक लहान बोगरा आहे. त्यातून देवी नप्पी-सरोवरावर रोज स्नानास जाते, अशी माहितीची समजत आहे. ह्या गुंफावर एक घुमट बांधलेला आहे. तो साप्ती-बहुन शोभायमान दिसतो. त्रेत्री पौर्णिमेस व ध्याधिन शुद्ध दशमीस येथे मोठी यात्रा भरते. येथून दिलवाडा येथे जाताना एक मैलावर कोटेश्वर महादेवाचे देवालय व कुंड आहे, व खालच्या बाजूला शुद्धतीर्थ म्हणून एक कुंड आहे.

अचलगड:—दिलवाड्याहून सुमारे तीन चार मैलावर बोगराळ वाटेने अचलगडाळा जाता येते. अचलगड हा एक परमारकुळाच्या राज्यातील बोगराळ किल्ला होता. धाता हा किल्ला जीर्ण स्थितीत आहे. ह्याच्या पायथ्याशी मंदाकिनी नामक एक सुंदर सरोवर आहे, आणि त्याच्या घाटावर तीन संगमरवरी दगडाचे योग्ये उभे केले असून एक आदिपाल रजपूत राजाची मूर्तीही हातात धनुष्यबाण घेऊन उभी आहे. ह्या कुंडाची व्याख्ययिका अशी आहे, की, पूर्वी ऋषी येथे तपश्चर्या करीत असत, आणि ह्या कुंडात घृत भरून त्याच्या आहुती देत. ते घृत तान महिषासुर दैत्य नित्य पिऊन खात घाण करून तपश्चर्येमध्ये विघ्न करीत तेव्हा सर्व ऋषींनी तपश्चर्येच्या सामर्थ्यामुळे एक रजपूत राजा उत्पन्न करून त्याच्या हस्ते ह्या दैत्याना मोक्ष दिला त्याचे स्मारक म्हणून त्या महिषासुराच्या आणि आदिपालाची धाता मूर्ति येथे उभ्या केल्या आहेत. ह्या कुंडाला अमिर्कुंड हे नाव मागाहून पडले. येथे अवळच रेवताईकुंड आहे येथून पूर्वेकडे एक मैलावर मृगुकडीचा आश्रम आहे. दुसऱ्या एका कुंडात गोमुखान्तून निर्मळ पाणी सोडले आहे. मंदाकिनी सरोवरापासून बोगरा पाव-दावर एका टेकडीवर भव्हरात्री गुंफा आहे. गुंफेने तोंड फारच लहान आहे परंतु निजून आत गेले असता मध्ये

मोठे आवार असून एक धुनीची जागा व एक आसना-प्रमाणे उंचवटा केलेला दिसतो. ह्या गुंफेत उजेड येण्याला वर ओंके पाडली आहेत. मंदाकिनी सरोवराजवळ बाष्पा-प्रमाणे आवासात श्रीअचलेश्वर महादेवाचे मुख्य स्वयंभू देवालय आहे. हे देवालय फारच जुने म्हणजे इ. स. ८१० मध्ये बांधलेले असून आत नाना प्रकारच्या देवता कोर-लेल्या दिसतात. देवालयात एक मोठी पिंडी असून लिंगाच्या ठिकाणी खाडा आहे. खाड्यात हात घाळून पाहिले असता वाज्या वाजुला हुबेहुब पायाच्या आगळ्याप्रमाणे लहान लिंग आहे. मंदिरासमोर एक मोठा पितळेचा मंदा आहे. या अचलेश्वर महादेवासंबंधाने अशी कथा आहे की, वशिष्ठ-मुनीने शंकराची आराधना केल्यावर श्रीमहादेवाचे आगळा जमीनीत रोवताच अवू निर्माण केला तोच हा आगळा होय. तेव्हा अर्बुद पर्यंत ज्याने उत्तम झाला त्याचे आदिस्थान अचलेश्वर आहे. येथे देवळासमोरीत उंचउंच प्रचंड विपळ व चापऱ्याची झाले असून त्याच्या फुलाच्या परिमळामुळे दाहादिशा दूरवकून गेल्या अस-तात. या देवळाच्या आजूबाजूस फार जुनी व मोठकळींग आलेली गणपति, देवी, लक्ष्मीनारायण, राम वगैरे देवाची उपमंदिरे आहेत लक्ष्मीनारायणाच्या मंदिराच्या आतील गाभान्वातील देवळाच्या मूर्ती फार कुसलतेने कोरलेल्या दिसतात. त्यात सेपरायी नारायण पड्डलेले असून लक्ष्मी पादसेवन करीत आहे, नाभिकमलातून मद्रा वर आला आहे, भयंकर गायन करीत आहेत हे दृश्य आहे मंदिरासमोर एक प्रचंड खोहजिंधूल उभारलेला आहे. तेथे एक महंत रहात असून शिरोही संस्थांने दिलेल्या गावावर त्याचा बरितोय चालतो. अचलेश्वराच्या उजवीकडे बोगरावर जैन मंदिरे आहेत. येथेही तीर्थंकराच्या थोकडो लहानमोठ्या मूर्ती देवालयात बसविठेल्या दिसतात. मुख्य आदिनाथाच्या देवालयात चारी बाजूंनी दर्शन होण्याकरिता मूर्ती बसविठेल्या असून वर एक मंत्रालाही आहे, व तेथेही मूर्ति आहे. वरील मूर्तीवरून समोवतालचा फार लांबचा प्रदेश दृग्गोचर होतो. समोरच गुह्येश्वर स्पष्ट दिसते. ही देवालये मागे टाकून पुढे बोगरा चढून गेले की, धावण व भाद्रपद या नावाची दोन सरोवरे लागतात. त्याच्या घाटावर एक चामुंडा देवीचे देवालय आहे. या शिखरावर वागळी संपाटी आहे, येथे उभे राहून राणा अजितसिंहाचा अगदी जीर्ण महाल दिसतो. या शिख-राच्या उत्तरेस अगदी कळ्यावरून फक्त एकच माणसाम जाता येण्यासारखा चिकट पायवाटेने गोपीचंदाच्या गुंफेकडे जाता येते. ही वाट अशी काही भयंकर आहे ती, खाली नजर टाकण्यास घेरी येते, व विह्वयासमोवाराच्या तटाप्रमाणे अति खोल वाटते. गोपीचंदाची गुंफा दुसऱ्या असून अवूच्या पहाडावरील सर्व गुंफांपेक्षा उत्तम व मोर्गस्तर आहे. या गुंफेत दोन खात्यांसारख्या दोन लहान गुंफा आहेत. मधोमध एक धुनीची जागा आणि बसण्याकरिता

अवधारील देवाघे

दिलवाडा मंदिराचा मुख्य दरवाजा, अव

अवध्या पहाडावरील मार्केट.

नखी सरोवर, अव

बोयरे केलेले आहेत. वरच्या मशक्यास दोन खिडक्या आहेत. तेथूनही दुरवरचा डोंगराळ प्रदेश दिसतो. दिल-वाण्याहून अचलगडाळा जमिनीं मागीत 'ओरीआ' नामक गाव लागतो. तेथे रात्री मुकाम करून प्रातःकाळी तीन चार मैल उंच डोंगर चढून 'गुढ-शिखर'ची भेट घेता येते. हा रस्ता संयथ जंगलांतून डोंगराच्या कव्चावरून असून हिंस पन्त्या वसतीमुळे फारच मयंकर झाला आहे येथे वाटच्या अवयव लागतो. गुढ-शिखर हे फारच उंच असून सृष्टि सौंदर्याचे प्रदर्शन पाहण्यास योग्य स्थल आहे. येथे महंत राहतात. या रमणीय स्थानाजवळच धादत्ताच्या पाडुका, गणपति बगैरेची आणे मंदिरे आहेत. बद्रिनाथ, केदारनाथ, बगैरे देवाची देवालये आणिक कुंडे, गुंफा बगैरे धोटकरीच्या अंतरावर आहेत. या शिखरावरून सपाटीवरील शेत, अबू कॅंप, नदी बगैरे रांगोळीने रंगवली काढण्याप्रमाणे मनोरम दिसतात.

वसिष्ठाधमयाभारंगः—अबू कॅंपपासून सुमारे पाच मैलाच्या अंतरावर अति डोंगराळ पायवाटेने सुमारे दोनतांन डोंगर नवउतर करून व नंतर हजारापेक्षा अधिक नैसर्गिक ओंबडबोवड पायच्या उतरून चाका, आणवृक्ष याच्या अति-रम्य गर्द छायेतून वसिष्ठाधमाला जाता येते. हा रस्ता फार एकाताचा असून त्यात हिंस पन्त्यांचे भय असल्याने एवढ्याने जाणे जोत्तामीचे आहे. डोंगर उतरताच खाली स्फटिकाच्या गोमुखातून स्वच्छ निरझराचे पाणी सोडून केलेले एक फुड आढळते. हे फुड आभ्र व चाका बगैरे झाडांच्या गर्द छायेने आच्छादित असल्याने फार मनोरम व गार वाटते.

वसिष्ठाधमन.—येथून सुमारे पचवीस तीस पावला-पर वसिष्ठाधम आहे. या आश्रमाभोवती एक विहंगपाच्या तटप्रमाणे बांधलेली भित असून सभोवताली शेट नागरदास यांनी घर्मेनाळा बांधली आहे. तीत महंत राहतात. येथे येणाऱ्या भंडळीचा ते योग्य परामर्श घेतात. पुढे श्री वसिष्ठ-जींचे मंदिर लागते. येथे पूर्वाच्या आश्रमाच्या जागी एक मोठे देवालय बांधलेले आहे, त्याने आत वसिष्ठ ऋषींची मोठी मूर्ति दोन्ही हातांनी रामलक्ष्मणांनी धरलेली अशी उभी आहे. जवळच वसिष्ठपत्नी अरंधती हिची मूर्ति व असे उभी आहे. जवळच मुर्ती आहेत. देवालयाच्या बाहेर एक कामधेनूची मोठी मूर्ति व इंद्राची पितळेची मोठी मूर्ति आहे. दुसरी चारपाच देवळे आन्हाजुस आहेत व पाटीमागे एक अमिहुंड आहे. तेथे पूर्वा ऋषी हवन बगैरे करीत असत, असे म्हणतात. देवळात हिंदूंच्या नाना देवता, बराह—अच-तार, अश्वेदसर्पावर नंदिवर्धन वसलेला बगैरे कोरीव मुर्ती आहेत. या आवारात व बाहेर द्वाशाच्या वेलांचे मंडप, व पिच पळाची शाळे, जंगली केळी, सायबल्लिबू, बाळीचे बगैरे फळझाडे, व केतकी, चाका, कण्हेर बगैरे फुलझाडांचे गर्द रानाप्रमाणे बनलेले फुड आहेत. येथून सुमारे दोनतांन मैलावर गीतमाधम आहे. तेथे फार विकट डोंगराळ मगाने

जावे लागते. गीतमाधम हे मगान, माति व आल्हाद देणारे स्थळ आहे. तेथे शंकराची जणें देवालये, कुंडे, गुंफा बगैरे कव्चाव आहेत. एकंदरीत येथील डोंगराळ रस्त्याने जाताना बोडासा प्रास व श्रम सोसावे लागतात, परंतु त्या मानाने ही स्थाने पाहून फारच आनंद व शांति वाटते.

सनसेट पॉइंट.—कॅंपपासून सुमारे दोन मैल चांगल्या सडकेने सनसेट पॉइंटवर जाता येते; किंवा रामकुंडाच्या बाजूने 'वेल्स वॉक' म्हणून एकाताचा व डोंगराच्या कव्चावरून रस्ता आहे, त्याने गेले असता वनश्री पाहून आनंद वाटतो. या कव्चावर मेढळीना बसण्याकरिता चुन्याचे बोथरे व दगडी बाक बांधलेले आहेत तेथे स्वस्थ-पणे बसून फार लांबच्या प्रदेश पाहण्यास मिळते. येथे पश्चिम क्षितिआकडे भगवान सहस्ररश्मि अस्ताला जाताना फारच हृदयंगम देखावा दिसतो. सालील वितर्नां सपाटीमध्ये यनास नदीचे निमळ पाट सर्पावृत्ति वाहतात. येथे उत्तम मुवांसिक जंगली फुलझाडे आहेत. त्याचप्रमाणे गुलजुल, नेडोलादि पक्षी शाळ घालून पाहण्याचे मन रंजितात.

नशी सरोवर.—हे सुंदर व शीतलोदकांने परिपूर्ण असे सरोवर कॅंपला लागूनच आहे. चारी बाजूंनी उंच डोंगर असल्यामुळे हे मोठे रमणीय दिसते. सरोवरासभोवताली पक्षी सडक बांधलेली असल्याने किरण्यास निघालेल्या भंड-ळीस सरोवराला प्रदक्षिणा घातली म्हणजे खान्ना ब्यानाम पडतो. सरोवरामध्ये लहान लहान लडक आहेत. येथे शिरार करण्यास बंदी असल्याने ह्या प्राण्यांना मनुष्यापासून सुळीच भोति वाटत नाही. ह्या सरोवराचे नाव नशी पड-ण्याचे कारण, पूर्वी ऋषींनी हे नश्याने कोहन वाडले होते, असे म्हणतात. सरोवरावर भीरघुनाधजिचे एक मंदिर आहे. त्यात मंदत मध्यम वर्षाच्या हिंदुधर्मीय मुद्राकारनां सायु-रते रहाण्यास जागा देतात. येथेहि द्वाक्षाने मंदप व लहानशी फुलझाडाची बाग आहे. सरोवराच्या उत्तरेस डोंगरावर पर-शुरमाकुंड, रामगुंफा, हाथोगुंफा व हनुमानगुंफा या पाहण्या-मारत्या आहेत. कॅंपातील विहिरी फार खोल असल्यामुळे चाणबोव्यासाठी बेंडावर पयारित पाणी भरणाऱ्यांची साज-सबाळी सरोवरावर घरीच गर्दा दिसते.

कॅ. प. का. वा. ८. र.—हा बाजार लहानसा आहे. येथे सर्व बाई मिळते. दुध, दही सुबळ मिळते. प्रवाशाने रहा-ण्यास आलेची सोब केली असता काही लहचण पडत नाही. [संदर्भग्रंथ दं. गं. ५-११०८; ए. वि. ए. मा. मनो-रंजन धर्प २६; वि. विस्तार पु. १८; दं. र्थ. १८७५. टों:-राज्यपाल; कार्यसूत—हिस्ट्री ऑफ इंडियन ऑन ईस्टर्न आर्किटेक्चर. राजपुताना गं. पु. १. १८८०].

अबूकीर—हे भूमध्यसमुद्राच्या क्षितिच्या किनाऱ्यावरील एक खंड, अलेक्झेंड्रियापासून रेल्वेने १४ १/२ मैल ईशान्येस आहे. येथील दुर्गोचा मेहमत अलीने राजकीय बंदिधराप्रमाणे संपादित केला होता. येथून अवळच रोमन, ग्रीक व शक्ति-

मधील लोकांच्या इमारतीचा पडित माग आहे व या खेड्याच्या आग्नेय दिशेस सुमारे २ मैलावर कॅनोपसच्या आसपासच्या भागाचे काही अवशेष सापडतात व पुढे वहाँ अंतरावर पूर्वेस नाइलच्या कॅनोपस शालेचे भूमध्यसमुद्रास मिळण्याचे स्थान आहे. पूर्वेकडे नाइलच्या रोसेटा मुखार्थीत पसरत गेल्या अबूकीरचा अफाट उपमागर आहे. यात १७९८ च्या आपस्टच्या १ व्या तारखेस नेल्सन नेपोलियनच्या नाविक दळाशी नाईल (अबूकीर) ची लढाई खेळला पुढे १७९९ च्या जुलै महिन्याच्या २५ व्या तारखेस तुर्क व फ्रेंच मध्ये झटापट झाली. १८०१ च्या मार्च महिन्याच्या ८ व्या तारखेस सर आर. अंबरकोरचीच नेतृत्वाखालील इंग्रजी फौज अबूकीरजवळ फ्रेंचाच्या जबरदस्त अडथळ्यास तोंड देऊन उतरली.

अबू-तालिब कलिम—इराणतील हसनानचा हा प्रसिद्ध फकि जहांगीरबादशाह्या कारभोर्दीत प्रथम हिंदुस्थानात आला, व १२१९ मध्ये परत इराणला गेला. नंतर पुन्हा एकदा शहाजहानच्या नेळी इकडे आला बादशाहाने त्याला पदवी देवून “मलिक-उल-शुआरा” (राजकवि) अशी पदवी अर्पण केली. त्याची दोनदा सुवर्णयुक्त तुला करण्यात येऊन, ते सौनेरुपे त्याला बक्षीस देण्यात आले. १९ नव्हेंबर १६५१ रोजी हा दिवंगत झाला. “झफर-नामा-इ-शहाजहान” हे त्याचे एक शहाजहानवरचे काव्य आहे.

अबू-तालिब खान (मिर्झा)—हा हाजी महंमद बेगखानचा मुलगा लखनौ येथे १७५२ त जन्मला. नवाब असफउद्दौल्लाच्या दिवाणाने १७७५ त त्याला इठ्या व गंगामुखा नद्यामधील हुसरे अनेक जिल्हे याबद्दल अंमलदार नेमिले. या हुद्दयावर त्याने दोन वर्षे काम केले. पण पुढे दिवाणच्या मृत्युमुळे त्याची बढती थांबली व तो लखनौला परत आला. नवाबाने त्याला सखीसाई साठ हुमायाचे नपासन करून दिले. पुढे एक वर्ष गेल्यानंतर, कर्नल अरेकझाडर हने हा गोरखपूरचा कलेक्टर असता त्याने त्याला आपला दुय्यम म्हणून नवाबापासून मागून घेतले. कर्नलच्या हाताखाली तालीमखानाने तीन वर्षे काम केले. नंतर लखनौच्या रोसि-डॅटन राजा बलभद्रसिंगाचा पाडाव करण्याच्या कामावर त्याला नेमिले. राजा बलभद्रसिंगाच्या बधानंतर काही वर्षे अबू-तालिब संकटात सापडला होता. त्यावेळी तो एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याबरोबर युरोपला गेला (१७९९). इराणी राजपुत्र म्हणून तिबेटे तो ओळखिला आहे. प्रवासात असता त्याने रोजच्या हकीकतीची नोंद करून, ही रोजनिशी कलकत्त्यास परत आल्यावर प्रसिद्ध केली (१८०३). तिचे नांव “महासिर-उल-तालिमी फी विलायत-इम्झी.” चार्लस स्टुअर्टने याचे इंग्रजी भाषांतर करून छंदन येथे प्रसिद्ध केले (१८१४). अबूतालिब १८०६ च्या सुमारास बाराला, “खुलासत-उल-अकफार” हा याचाच ग्रंथ आहे.

अबू-तालीब हुसैनी—याने “तुलुक-इ-तैमूी” नावाचा ग्रंथ लिहिला. तैमूरलंगाने चपताई तुर्की भाषेमध्ये आपल्या पहिल्या मतेवाळीस वर्षाची माहिती असलेला जो ग्रंथ लिहिला त्या ग्रंथाचे फारशी भाषांतर म्हणजे बरोल तालीबचा ग्रंथ होय हा ग्रंथ त्याने शहाजहानला अर्पण केला या ग्रंथाचे भाषांतर मेजर चार्लस स्टुअर्ट याने इंग्रजीमध्ये केलेले आहे.

अबूचकर सिद्दिक—आयेयेचा बाप व महंमद पैगंबराचा सासरा. याचा जन्म इ. स. ५७३ मध्ये कुरेश जातीत मक्का येथे झाला. हा फार श्रीमंत असून याचे लोकांत दाडगे वजन होते. याने मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेतल्यावर आपले नाव बदलले याची महंमद पैगंबरावर लचल धड्डा होती. महंमदाच्या हिज्यापासून गृह्यार्थीत ता त्याच्या अगदी संनिध होता. महंमदहि याला फार मान देत असे. याने याला ‘सिद्दिक’ म्ह. ‘खरे बोलणारा’ ही पदवी दिली होती. जून ६३२ मध्ये पैगंबराच्या मृत्यूनंतर याला खोलाफा निवडले. त्याने महंमदाच्या नवीन धर्मास चांगलेच चालना दिला; त्याने प्रथम जे अरब लोक हा नवीन धर्म सोडून पुन्हा पूर्वच्या धर्मात णाकू पहात होते त्यांना बळणीस आणले. नंतर २५ ने आपली दृष्टि इराण राष्ट्राकडे वळविली; व आपल्या शूर सेनापतीच्या साहाय्याने ग्रीक सम्राट हरकुलिस याने सिरिया उभयतः बरण्याकरिता पाठविलेल्या सैन्याचा पराजय केला. याच्या सेनापतींनी इराण व सिरिया हे देश बाबीज केले. परंतु बाळा आपण मिळवलेल्या यशाचा फार दिवस उपभोग घेता आला नाही. तापाने त्याची शरीरप्रकृति क्षीण होत जाऊन ज्या दिवशी दमादरुस दाहत्याच्या हाती आले त्याच दिवशी म्हणजे २३ ऑगस्ट इ. स. ६३४ मध्ये तो मृत्यु पावला. याची कबर मादिना येथे महंमदाच्या कबरीसोबत आहे. याने महंमदाची वचने लिहून वाढली होती. [नीलचा कोथ]

अबू रोड—याचे दुसरे नाव खरारि. हे राजपुतान्यात सिरिहदि संस्थानात उत्तर अक्षांश २४° २९' व पूर्व रेखांश ७२° २७' छावर बनाव नदीच्या पश्चिम तीरावर वसलेले आहे. राजपुताना मालवा रेल्वेचे हे एक स्टेशन असून मुंबईपासून ४२५ मैल व दिल्लीपासून ४६५ मैल दूर आहे. अबूला जाताना हे वेवटचे स्टेशन लागते. येथील लोकसंख्या सुमारे सात हजार आहे. व्यापाराची पेट म्हणून हे फार महत्त्वाचे आहे. कारण, दाता, इंदूर व मेवाड या संस्थानात लागणारा माल येथून पुरवला जातो. येथे टपाल व तार ऑफिस असून एक दवाखानाहि आहे. युरोपियन व युरेशियन मुलाच्याकरिता रेल्वेची एक शाखा आहे. तसेच सरकाऱ्याच्या मदतीने चाललेली एक इंग्रजी शाळा आहे. रेल्वेने आपल्या नोकशकृतिता एक दवाखाना देवला आहे. अबूरोपासून अबूला जाण्यास महाबळेश्वरासारखी

नागमोडी पर्वी सबक हांगराच्या कटावर बांधलेली आहे. तेथे जाण्याला सध्या मोटार सडिहस सुरू आहे.

अनुसिधेल — ह्या नावाची खडकातील बोरीव देवालय आर्किटेक्चर नाइल नदीच्या कांटावर न्युयिया देशात आहेत. ही देवालये एकंदर तीन आहेत. हा खडक वाळूचा बनलेला आहे. हा सूर्याची देवालय आहे. ह्यातील मूर्ती १५ फूट उंचीच्या आहेत. दुसरा रामेसीस या नावाच्या राजाच्या कारकीर्दीतील लढाईचे देखावेहि येथे कोरले आहेत.

अबू हुसन कुतुबशाहा (इ.स. १६५८-१६८७) — गोवळकोंडाच्या कुतुबशाही घराण्यातील शेवटचा सुलतान. हा मागील सुलतान अबदुल कुतुबशाहा याचा जावई लागून त्याच्या पश्चात तो गोवळकोंडाच्या तख्तावर बसला. हा आच्छादी व विलासी होता. तरी राज्य बागलें काळानुन रयतेस गुल देण्याच्या कामी तो नेहमी तयार असे, त्यामुळे त्याजवर लोकांची प्रीति होती. त्याने मदनपंता नामक एका माझणास आपली बहिरी दिली. मदनपंताने गद्दमुल्का व इतर भाषांची पदोपस्था करार घातला ठेविला. हाहात्या त्याजवर पूर्ण विश्वास असे. त्याच्या विरुद्ध मुसलमानांनी केलेल्या कागाळ्या हाहा ऐकत नसे, या मसरी मध्येत हाहाचा सेनापती हि सामील होता. त्यास मदनपंताचे दरबारांतले बख्त सहज होईना. इकडे स. १६८२ त अवंगनेमाने दक्षिणेवर सारी केली. त्यावेळी संभाजी भोंत-त्याबरोबर कुतुबशाहाने परस्परारच्या संरक्षणावरिता एक तह केला. त्याजवरून अवंगनेमास राग येऊन, त्याने आपला मुलगा मुजज्जम व खानजहान याच्या आधिपत्याखाली गोवळकोंडावर कौज पाठविली. ही कौज आली, तेव्हा सेनापति इमादिसखान विश्वासपात करून मोगलाला जाऊन मिळाला. त्यानेही सदरात जी गटबट झाली तीत मदनपंता मारला गेला. अबू हुसनने दोन कोट रुपये खंडणी व पुष्कळ द्रव्य देऊन मोगलाशी तह केला (स. १६८६) पण हा तह कार दिवस टिकला नाही. विजापूरने राज्य रसातळास गेल्यावर अवंगनेम हा मिसुदुरास साधूच्या कसरेने दर्शन घेण्यासाठी म्हणून गुलबर्गामे जाण्यास निघाला. विचारा अबू हुसन अवंगनेमाची मर्जी प्रसन्न करण्यासाठी नाना तऱ्या करीत होता. मनीक आल्यावर अवंगनेमाने कुतुबशाहान फळविलें की, 'तुम्ही ब्राह्मण दिवाण नेमिला, परधर्मी संनाजी राजाशी दोस्ती केली, आणि स्वतः बदकैली धर्तन सुरू ठेविले, म्हणून आम्ही तुम्हाशी लढाई करणार.'

कुतुबशाहाचे कामदार अवंगनेमाने फिरुन नेले आणि गोवळकोंडास नेढा घातला. सात महिने कुतुबशाहाने टिकाव धरला. पुढे सन १६८७ त अवंगनेमाने अबू हुसनास पदच्युत करून दीलतामादच्या झिल्यावर ठावले, आणि त्याथे सर्व राज्य खालसा करून आपल्या राज्यास जोडिले. अबू हुसनासाठी त्याची प्रजा दलदळली. त्याच्या देण्याच्या ,

व शीर्षाच्या शेडो गोठी लोकाच्या तोंडी अघावि त्या प्राती ऐह येतात. त्यास कवितेचा मोठा नाद होता.

[संदर्भ — सरकार-हिस्टरी ऑफ अवंगनेम; मुसलमानां रियासत; डेलर-हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

अबू हानिफ (६९९-७६७) — हा मुसलमान लोकांमध्ये एक कायदेपंडित व धर्मशास्त्रेलेख म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याने धर्मशास्त्रावर पुष्पा येथे व्याख्याने दिली. हा इ.स. ७६७ मध्ये मरण पावला. याचे प्रमुख ग्रंथ म्हणजे "मसनद" (यात मुसलमानां धर्मातील तत्वे प्रतिपादिली आहेत), "फिह्रलाम", आणि "मुलाहिम-उल-इस्लाम".

अबेओकुडा — हे गाव ब्रिटिश पश्चिम आफ्रिकेत एगवा प्रांतात आहे. येथील लोकसंख्या साठ हजार आहे हे गांव कार मुधारले आहे. येथे न्यायकचेऱ्या, तुरुंग, व सरकारी कामाच्या इमारती दृष्टीस पडतात. या गावाभोवती १८ मैल लांबचा एक तट आहे. अबेओकुडा याचा अर्थ "खडका खाली" असा होतो. हे सुमारे १८२५ मध्ये वसले.

अबेव्हर्हाल — हे गाव फ्रान्स देशात सीमनदीवर तिच्या मुखापासून बारा मैलावर आहे. हे नदीच्या दोन्ही तीरावर व येतावर वसलेले आहे याची उद्योगधंद्याबद्दल व व्यापाराबद्दल प्रसिद्धी आहे. येथील छेद व्हलफ्रानचे चर्व (प्रार्थनामंदीर) व जुन्या इमारती कार प्रेक्षणीय आहेत.

अबेस — यूरोपात मठाच्या अध्याक्षिणास अबेस असे म्हणतात. ही आग निघणूक करून भरतात. मठवासीनीची गुप्तपणे मते घेऊन त्याच्यापेक्षा एकीला निवडतात. त्यावेळी मोठा धार्मिक समारंभ होऊन तिला एक दंड व क्रुस अर्पण करतात. ही आगा गैरवृत्तनामुळे काढून टाकण्यात आली नाही तर तद्दोहात असते. बाळीस घेव व गाठ मर्णाचा अनुभव अबेसला पाहिजे. मठनिवासीनींना तिचे हुरूस पाळावे लागता. तिला त्यांनी शिरात लावण्याचा पूर्ण अधिकार असतो. तथापि ही असल्यामुळे अंबटचे धार्मिक अधिकार तिला नसतात. जमनीत ही आग भोव्या सानाची आहे. वेव्हा केव्हा राजधन्यांदेखात मठाच्या अध्याक्षिणी होत असत.

पळून गेला. फेच कारकिर्दीत हे शहर पुन्हा बायण्यात आले (१९०५) हे रासुदीकनाथजी रेवेंगे जोडले गेले, व इतिम कारजाच्या गिहरी म्णून येथे विपुल बाणीपुरवठा करण्यात आला

अथोर (जयोर-मिरि.)—अथोर हा शब्द आतांभी असून त्याचा अर्थ 'राजटी' किंवा 'स्वतंत्र' असा होतो. पण 'सरहद्दीवरील जोळ्या' या अर्थाने अथोरचा उपयोग करण्यात येतो. अथोर या नावाचा एक पर्यटनेषी (हिमाल याची एक शाखा) आसामच्या उत्तर सरहद्दीवर आहे. या होंगरावर काही अथोर लोक राहतात मुख्यत आसामातील विद्वांस नदांच्या दोन्ही तीरांवर अथोर लोक राहतात. बहुतेक अथोर त्रिदिश हद्दीबाहेर तिघेय राहतात. १९०१ व १९११ सालच्या खानेकुसारीत अनुक्रमे ३२१ व ८५९ अथोर त्रिदिशप्रवाशन म्हणून नोंदले गेले. यापैकी बहुतेक सर्वे वन्य होते मिश्रपैकी अनुक्रमे ४९, ७२० व ५७, ७५२ त्रिदिश हद्दीत होते, व त्यांच्यात अर्धे हिंदू व अर्धे ब्रम्ह आढळले यांच्या पूर्वपश्चिमेला राहणाऱ्या मिश्रों व उजला जालीप्रमाणे हिंदू किंवा बौद्ध धर्माच्या यांच्यावर फारसा पगडा बसलेला नाही जेव्हा अथोरांनी मुले हरवतात, तेव्हा ते वनदेवतानां ती नेली असे मानतात. प्रत्येक रोगाची एके देवता आहे असा त्यांचा समज असल्याकारणाने रोग्यांना काही औषध न देता फक्त त्या रोगदेवतेला बळी अर्पण करून स्वस्थ वसतात. या देवता " रिगम " नावाच्या पर्वतावर राहतात व त्या ठिकाणी एकदा गेल्यास कोणालाहि परत येता येत नाही असे मानण्यात येत असल्याने, त्या पर्वतावर रहस्य उपडकोळ कधीच येत नाही. एक सर्व-भेद देव जगच्चाळव आहे, परलोक असून, " जम " (जम) नावाचा एक मर्त्यांच्या न्यायाधीश तेथे आहे, असे हिंदूधर्माचे हे लोक मानतात अश्रुम देवतात " अयोम " किंवा " एयोम " देवता मुख्य असून तिची उपासना करणे हे यांच्या धर्मातील मुख्य तत्व आहे. पोम्बा, उरोम, बिछ-वेले निर्पण इत्यादि दुःस्व्याहि निरनिराळ्या रोगांच्या देवता आहेत. देवताना थावयाचे बळी वृद्ध आणि अशक्त लोकांखेरीज कोणी थावयाचे नाहीत असा नियम आहे. याच्यात बंधनपरतागत उपाध्याय नसतो, तर " देवदार " नावाने ओळखिले जाणारे काही शकुन साणणारे लोक संस्कार चालवितात मिरा लोकांच्या समजुती अयोमप्रमाणेच आहेत

हे लोक दिसण्यात ओमडघोषक व आळशी असतात. यांच्या बायका रगडपात काहीशा चित्रीबायकाप्रमाणे दिसतात पुढमाच पेढ्हाल म्हणजे उदारपुष्पाच्या सालीचे कमरेला घोंतर, लोपयाला गवती पोयी, लोबरीचा किंवा कातडी कोट व गड्यात निड्या मण्यांच्या माळा बायका कमरेभोवती एक पडके शुद्धतात व दुःस्व्या एव पडक्याने वधारल शाकतात, हे दुसरे फळक नवले तरी चालते. कारण

वसत्यल उपडे ठेवणे हे असाधनेचे लक्षण समजत नाहीत. गळ्यांत कमरेपावेती लोपणाच्या माळा व कानात भली मोठी कुंडले बाळकवितात पाशात वेताची चुरी घट करकोवे पडेपावेतो भायळून घालतात, व तरुण बायका मूल होईपर्यंत कमरेला काशाच्या गोडेंदार तपकळ्याची साखडी अतवेलाऐवजी बापरतात. पुढय बायका दोवेदि आपले केंस लोपयाबरोबर बापून घेतात व अंगावर गोडून घेतात. भाळे, लाब तरवारी, खजीर, धनुष्यमाण ही अथोर योद्धांची हत्यारे होत अथोर अधिपतीला वदन करणे म्हणजे कोंपल्यासारखा एक कर्कश शब्द करणे होय

याचा स्वभाव बाधासारखा क्रूर असतो असे म्हणतात, तो इतका भी, त्यांना एकमेकांघोमारी घाततेने मुळीच राहता येत नाही, म्हणून त्यांची चरें त्यांच्या राहत्या होंगरात इकडे तिकडे बसरलेली हट्टीस पडतात याची शेतकी सपाटीवर असून, तांदूळ, बापूस, तंबाखू, मका, सुंद, मिरची, ऊंस, हां पिक् काढण्यात येतात शेतकामात यांना बायकांची मदत होते याच्यात बायकांना चांगल्या तऱ्हेने बागविण्यात येते याच्यात बहुभुक्ता बहदुपत्नीस्त्व दिसून येते पण फार ऋषित रमं बळील मापसे शुद्धतात तरी तरुण तरुणींना घरीच मोषळीक असते, अशा बायका बऱ्याच पीड असतात. पातिव्रत्य हा त्यांच्यात सदगुण समजत नाहीत पूर्वी हे लोक आसामात ढावे घालीत, म्हणून त्यांत शासन करण्याकरितां (१८९३-१८९४) इंग्रज सरकारने त्यांच्यावर एक दोन स्वाम्या केल्या.

पहिल्या खेपेत १०० दिपायाची तुकडी पाठविली. अथोरलोकांनी इमगचे काही लष्करी शिपाई दार केले, म्हणून याची बरेदारे ह्या तुकडीने अजिळी.

दुसऱ्या खेपेस अथोर लोकांनी इंग्रज चौकीवरील दिपायास विश्वासघात करून दार मारिले, म्हणून १०० लोकांची तुकडी पाठवून यांचे चांगळेच पारिपत्य केले, व सुमारे सहा वर्षे यांची नाकेबंदी केली.

सन १९११-१२ मध्ये त्यांनी केलेल्या घोळ्या दाहगई-मुळे त्यांच्यावर त्रिदिशानी स्वारी केली होती. ह्याची पुष्कळ निरनिराळी घराणी आहेत, परंतु सर्वराष्ट्रीय कल्याणाच्या गोष्टीत ते एकजुतीने वायतात.

[स द म ग्रंथ—रौने—वाइल्ड ट्रान्स ऑफ इंडिया. बाल्टन—एन्थालोजी ऑफ बंगाल. सेन्सस ऑफ इंडिया (पृ. १९११) इन्सिटिल गॅझेटियर—अथोर हिस्स. ए मि. (अथोर हिस्स) एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिजिजन ऑफ एशिया—(अथोर), गेट, जॅलन—सेन्सस रिपोर्ट आसाम १८९१ व १९०१ के. ए. एस्. पी. १४, १८ व १९ बाल्टन, राथिन्सन, हॉडसन, व पॉल यांचे लेख]

अथ-इ-इस्ताद—गहनीच्या दक्षिणेस ६५ मैलावर उत्तर अक्षांश ३२°३०' व पूर्व रेखांश ६५°५०' यांमध्ये अफगाणिस्तानाबद्दल तराई गिस्तद्द प्रदेशातील हे एक

सरोवर आहे. हे १७ मैल लाय व १५ मैल रुंद असून अतिशय उष्ण आहे. ते तेंव्हां कां याचें अथवा पण्यावर खोली फक्त थारा फूट आहे याच्या काठावर झाड किंवा एखादी गवताची काडी देखील उगवत नाही. याचें पाणी खारट व कडू आहे व काठावर मिठाचें थर सांठून राहतात. हे सरोवर इतकें खारट आहे कां, येथें यज्ञनी नदीतून आलेले मासे शिवेंत राहू शकत नाहींत. भोंवतालचा प्रदेश रक्त व धोसाळ असल्यामुळे येथें स्थानिक वस्ती मुळीच नाही. फक्त उन्हाळ्यामध्ये गिळशंद लोक येथें गुरें चार-ण्यास आणतात. या सरोवरातून पाणी बाहेर वहात आत नाही. फक्त जें पाणी तिरपून जातें त्यापासून अथेस्तान खोरा ही नदी निघते. [द. नं. ५१]

अजिजि.—मीर महंमद इमामखान या कवीचें हें टोपण नाव होतें. हा कवि कर्नाटकचा नयाब उमदत जल उमरा याचा शिष्य होता. या नयाबानें आपला याप नयाब अनवरखान याचा हातीहास लिहिण्याबद्दल ६००० रुपये यास बक्षीस दिले. हा इतिहास 'अनवरनामा' म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा ग्रंथ १७६० मध्ये समाप्त झाला व नंतर या कवीला १७७४ मध्ये 'मलिक-उद-दौलरा' हा किताब नवाबाने दिला. या ग्रंथामध्ये मेजर लॉरेन्सचे पराक्रम वर्णन केले असून त्याशिवाय ईंग्लिश व फ्रेंच यांमधील हिंदुस्थानामध्ये झालेल्या पहिल्या पहिल्या लढायांचें वर्णन आहे. [बोलचा कोश].

अज्यासी बंदर—बंदर अज्यासी हें इराणातील शहर असून इराणी आखाताच्या उत्तर किनाऱ्यावर उ. अ. २७°११' व पू. रे. ५६°१०' याचे दरम्यान " इराणी आखातातील बंदराचा प्रांत " याचा एक भाग आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे १०,००० असून ह्या रोगट आहे व पाणी खराय आहे.

बंदर अज्यासी याला १६२२ पर्यंत गोत्रुन म्हणत असत (पोर्तुगीज लेखात याला गोत्रुन, गमारुन, कॅम्पराव, कोमोराव म्हणत) यानंतर याला बंदर अज्यास असें नाव प्राप्त झाले. कारण पहिला अज्यास यानें १६१४ मध्ये पोर्तुगीज लोकांना येथून हाकून काढिले होते व १६१२ मध्ये त्यांनी बांबहेला किंवा पाडून टाकला. याच शहराच्या स्मरणार्थ याला हे नाव पडलें होतें इंग्लिश लोकांनी येथे बवार घालण्यास परवानगी मिळाली होती व १६२० मध्ये बचलोकानाहि हा ह्म मिळाला १६२२ मध्ये इंग्लिश व इराणीलोक यांनी हॉरमस (ओरमस) चे बेट काबीज केल्यापासून त्याचा बराचसा व्यापार बंदर अज्यासी येथून चालू लागला. १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व्यापार कारक वाडला. परंतु १८ व्या शतकांत भर-राट कमी झाली व बराच व्यापार सुधारण येथून चालू लागला. १७५९ मध्ये फ्रेंच लोकांनी ब्रिटिश बराबोचा नास केला व पुढें बरी ही फिरून बांधण्यांत आली तरी ती

पराच फाळपर्यंत टाकून देण्यांत आली होती. १७४० च्या सुमारास कादिरशहाने फाहीं बांधीक रांड घेऊन हे शहर शामिच्या किण्वासहित हा मिळवा, मिनाब शहर, किराम, हॉमस, व खारक हां वेटें येथे येथील येथील भरव लोकांच्या टोळीच्या दिनी गुमारे चाळीस वर्षांनंतर इराणी लोकांच्या जुलमी राजवटतीविषय मदत मागितल्यावरून मुलतान बिन अहमद (मस्कतचा राजा) यांचे हे शहर घेतले व पुढें त्यालाच, फाहीं ह्याच तांमान खंड देण्याच्या कारा-वर, ह्या शहराचा ताबा इराणी सरकारच्या फर्मानावरून मिळाला. ही बेटे मस्कतच्या ताब्यातील समजली जात. १८५२ मध्ये इराणी लोकांनी मस्कतच्या अधिकाऱ्यांना येथून हाकून काढिले. परंतु वेगळा मस्कतच्या राजानें जास्त खंड देण्याचे कडू वेटें तेव्हा इराणी लोक परत गेले १८५६ मध्ये इराण व मस्कत यांच्यामध्ये झालेल्या तहान्वये असे ठरविण्यांत आले कां, बंदर अज्यासी हें शहर, जिह्दा व वेटें ही इराणी राज्याचा मुल्लू समजली जावीत व १८०० तोमान (६००० पाँड) वार्षिक खंड घेऊन ही मस्कतचा पड्यानें जावीत. हा तह बीस वर्षे पर्यंत चालू रहावयाचा होता, पण १८६६ मध्ये मस्कतचा मुलतान सयद धुवोन मारला गेल्यामुळे इराणी लोकांनी २०,००० तोमान खंड देण्याचे कडू करणाऱ्या एका भल्ल्याच माणसास बंदर अज्यासी शहर व जिह्दा याचा गव्हर्नर नेमिले इराण व मस्कत यांच्यामध्ये पुढें तेंडे उभ-स्थित झाले मुलतानाजबब जबरदस्त आरमार असल्या-मुळे इराणी लोकांनी ब्रिटिशांची मदत मागितली व २०,००० तोमान खंड देणाऱ्या कारावर तो पडा फिरून आठ वर्षे पर्यंत वाढविण्यांत आला. ही गोष्ट १८६८ मध्ये झाली याच वर्षी मस्कतच्या मुलतानाला विजयी बंडखोरांनी हाडून काढिले " जर कोणी जेना मस्कतचा ताबा मिळवेल तर पडा रद्द समजला जाईल " अशा एका फतव्यानें इराणी सरकारनें बंदर अज्यासी येथे आपला बत्ताचा एक गव्ह-र्नर नेमिला व ह्या वेळेपासून हें शहर याच्याच ताब्यात आहे.

बंदर अज्यासी येथे बराच व्यापार चालतो, येथून मध्य व आग्नेयाकडील इराणातील पदार्थ बाहेरदेशां रवाना होतात व अर प्रांतांनी व खोरासानला बाहेर देशातून आलेल्या मालाचा पुरवठा येथूनच होतो. तेथे टपाल व तारवाफितें आहेत व ब्रिटिश इंडिया स्टॉम नॅव्हिगेशन कंपनीच्या टपालबोटी येथे दर आठवड्याला येतात. येथे मेट्रिडन व रशिया यांचे बंदरे असतात

अजिजि.—मुंबई इलाखा चारवाड जिल्हा. रोवच्या दक्षिणेस हें गाव आहे. येथे ईश्वरदेव आणि ज्योतिर्लिंग देव बांधी देवळें असून प्रत्येक देवळात शिलालेख आहे. लोकसंख्या सुमारे तीन हजार.

अब्राहाम — हा इब्रायल लोकांचा पूर्वज व दामबल मध्ये जेव्हा केलेल्या मूळपुरुषांपैकी पहिला होय. याच्या संबंधाने निरनिराळ्या काळच्या परस्परविरोधी अद्या पुष्कळ दंतकथा व आध्यात्मिका सांगितल्या आहेत.

एकाद्र्या मते हा टोरेडाच्या तऱ्हे मुलापैकी एक होता. टोरेहा हा खान्डी लोकांच्या "उर" राहणाऱ्या मेसापोटोमियात आला असे म्हणतात तेथून अब्राहाम, त्याची बायको सारा व पुत्रांसाठी ही सगळी कनान देशात गेली. तेथून ईश्वराच्या आज्ञेवरून व ईश्वराने त्यास 'तुला निर्माण कराल' असे नागिश्वावरून अब्राहामने आपल्या मेढलासह पुत्राव केल्या बघेल यथे त्याच्या व साठच्या गुराव्यास व भाडण झाले, म्हणून तो त्यापासून वेगळा झाला व पुढे ईजिप्त देशात गेला. अब्राहामला त्याच्या बायकोच्या दासीपासून आयशाक नावाचा मुलगा झाला.

पुढे ईश्वराचा त्यास असा साक्षात्कार झाला की, तुझी संतति ईजिप्त देशात वसाहत करील.

या प्रसंगाची आठवण राहण्याकरिता त्याने आपले व आपल्या बायकोचे नाव बदलले व आपल्या मुलाची सुता केली. ईश्वराने त्यास आपला मुलगा पळी देण्यास आज्ञा केली ती तो अक्षरशः पाळणार होता इतक्यात एका देवदूताने त्यास तसे करण्याची मनाई केली. या आज्ञा पाळण्याच्या तयारीबद्दल ईश्वर त्यास प्रगट झाला व त्याने 'तुला पुष्कळ मुले होतील' असा आशीर्वाद दिला. त्याने आपल्या दुसऱ्या दामीपुत्राने बगळून आपली सर्व जैदगी आयशाकला दिली. तो व त्याचा बायको, ही फार वृद्ध होऊन मरण पावली.

अब्राहामच्या चरित्राचे ऐतिहासिकदृष्ट्या फारसे महत्त्व नाही. परंतु ख्रिस्ती धर्मशास्त्रातील जुन्या कराराचा अभ्यास करणाऱ्यास ते फार उपयोगी आहे. हिब्रू लोकांनी अब्राहाम म्हणजे आपल्या ज्योतांचे मूर्त स्वरूप आहे असे वाटले. ते त्यास राष्ट्रनिर्माणकर्ता पुरष म्हणून अभिमानाने लेखितात व ईश्वराने त्यास वरचेवर आभिवचन देऊन व त्याच्याशी करार करून त्याजवरील आपले प्रेम व्यक्त केले, म्हणून त्यास फार पूज्य मानतात. धर्मसंस्थापकता, मूळपुरुष व संकटसमयी ईश्वर नेहमी त्याचा पाठिंबा असतो या समजुतीमुळे हिब्रू ज्ञानाच्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व फारच आहे.

अब्राहामाह. — हा पंच १८ व्या शतकात बोहिमियात अस्तित्वात होता ह्या पंथचे लोक ईश्वराची होणे. हे आपणास आब्राहामने सुता करण्यापूर्वीच त्याचे अनुयायी म्हणवीत असत जगात एकच. ईश्वर आहे, असे यांचे मत होते यानी ख्रिस्ती किंवा यहूदी या दोन्ही पंथात आपली गणना करून घेण्याचे नाकारिले, म्हणून या

पंथात उपासनास्वातंत्र्याच्या कायद्यातून दुसऱ्या कोसक बांदव्हाने वगळिले व हद्दपार केले.

अमृतकुसानी — एखाद्या गृहस्थाची अमृतकुसानी करणे म्हणजे त्याच्या किंवा मापणांनी किंवा मुष्णांनी किंवा चिन्हांनी त्याची इज्जत घेणे होय. वन्याय प्राचीन कायद्याच्या प्रभावात अमृतकुसानीम फौजदारी गुन्ह्याचे स्वरूप दिलेले आढळून येते. यावरून द्रव्याच्या मोक्षदृष्ट्याने अमृतकुसानीच्या गुन्ह्याचे परिमार्जन करता येते ही कल्पना प्राचीन काळी प्रचलित नव्हती असे दिसते. प्राचीन काळच्या रोमन कायद्याप्रमाणे अपशब्दात्मक गाणी रचणारास व सार्वजनिकस्थळी मोठ्याने अपमानास्पद भाषण करणारास देहान्त शिक्षा सांगितलेली होती. त्याहून भीम्य स्वरूपाच्या धर्मग्रंथा व अपमानाच्या अपराधात शिक्षाहि त्याच प्रमाणात रोमन साम्राज्यात येत असे त्यानंतर ज्या रोमन व्यापसत्त्वशाखावर हर्षा प्रचलित असलेल्या इतर पाश्चात्य देवातीत कायद्याची उभारणी केली आहे त्यात मापणांनी केलेल्या वैधर्म्याचा विचार दोन प्रकरणात केलेला आहे पहिल्या प्रकरणात सार्वजनिकदारा केलेल्या वैधर्म्याचा विचार केलेला असून दुसऱ्यात खात्री रीतीने केलेल्या वैधर्म्याचे विवेचन आहे वैधर्म्य वगळण्याच्या विधानाची सत्यता सिद्ध करून आरोपीस आपली मुटका करून घेता येत होती इतकेच नव्हे तर त्याकाळी आपले विधान सत्य आहे अशी आरोपीची समजूत असल्यासहि तो दोषमुक्त होत असे. भाषणांनी केलेल्या वैधर्म्याच्या गुन्ह्यास रोमन लोकांत द्रव्यदेहाची शिक्षा करण्याची चाल असे. परंतु पुढे त्या प्रकारच्या गुन्ह्यास अधिक उच्च शासन करण्यात येऊ लागले.

हि दुसऱ्या ना तो ल प्रा ची न का य दा. — या विषयाची हिंदुस्थानासंदर्भात मोहिती दोन काळविभाग पाहून दिली पाहिजे यापैकी पहिला प्राचीन संस्कृत ग्रंथातील कायद्याचा काळ होय. हिंदूंचे सुप्रसिद्ध कायदे ग्रंथ मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति इत्यादि होत. या स्मृतिग्रंथात अमृतकुसानीसंबंधीचा को कायदा दिलेला आढळतो तो हिंदुस्थानात दोन हजार वर्षांहून अधिक वर्षे प्रचलित असला व तोच ब्रिटिश अमलाखाली पानल कोडाचा कायदा अंमलात येईपर्यंत चालू होता. या जुन्या हिंदू कायद्याचे स्वरूप प्रथम पाहू.

शब्दांनी दुसऱ्याची अमृत खराब करणे हा विषय आपल्या स्मृतिग्रंथात "वाक्पाश्र्वय" या म्हात्वाखाली दिलेला असतो. वाक्पाश्र्वयाचे लक्षण नारदस्मृतीत येणेंप्रमाणे दिले आहे

देशजातिकुलदिनामाजोशं न्यंगसंपुतम् ।

यद्वचः प्रतिवृत्तार्थं वाक्पाश्र्वयं तदुच्यते ॥

म्हणजे देश, जाति, किंवा कुल याला उल्लेखून प्रतिकूल अर्थ असलेले शब्द अंगविक्षेप करून मोठ्याने बोलणे याला वाक्पाश्र्वय असे म्हणतात. अशा अपशब्दांचे किंवा

अ कोशाचे तीन प्रकार केले आहेत देशाकोश, आत्माकोश, व कुलाकोश 'गौड लोक बलहृमिय आहित' असे म्हणणे हा देशाकोशाचा मुद्दा होय 'ब्राह्मण लोक अत्यंत लोभी असतात' असे म्हणणे हे आत्माकोशाचे आणि 'वैश्यामित्र म्हणजे विश्वमित्र कुलातले लोक क्रूर कर्मे करणारे असतात,' हे कुलाकोशाचे उदाहरण होय. शिवाय एखाद्या व्यक्तीच्या जिव्याची किंवा कारागिराच्या कंसात्याची वगैरे निंदा करणे हाहि वाङ्मयाच्याच प्रकार होय या अपराधाला दण्ड ठराविताना त्याचे पुढीलप्रमाणे अणखी भेद केले आहेत निरुपलब्ध तीव्रचाक्षुष तत्त्वज्ञिनि स्मृतम् ।

गौराजुवमातस्य दण्डोऽपि स्यात्तमादशुभ ॥

म्हणजे अपशब्दाचे निष्ठुर, अश्लील व तोंड असे तीन भेद असून त्या भेदांनुसार शिक्षा अधिवाधिका मोटी सांगितलेली आहे थिदमूर्ख, जाहल इत्यादि निष्ठुर अपशब्दांचे भगिन्यादि गमनविषयक शब्द अश्लील अपशब्दांचे, आणि गुरापी इत्यादि तोंड अपशब्दांचे उदाहरण आहे. शिवाय दण्डाचे कमजास्त मान व्यक्तीच्या वर्ण व जाति याच्या उत्तमोत्तमावरहि अवलंबून होते त्याविषयी याज्ञवल्क्यस्मृतीत पुढील वाक्य आहे

दण्ड, जपनं वार्यं वर्णानुसृतस्यार्यः (याज्ञ. १८. २०६)

उदाहरणार्थ — ब्राह्मणाला क्षत्रिय अपशब्द बोलल्यास दण्ड १०० पण, वैश्य बोलल्यास २०० आणि क्षूद्र बोलल्यास निम्हाळेदादि शारीरिक शिक्षा, उलट पक्षां ब्राह्मण क्षत्रियाला अपशब्द बोलल्यास दण्ड ५० पण, वैश्याला बोलल्यास २५ पण आणि क्षूद्राला बोलल्यास काहीच शिक्षा नाही, असा फरक केलेला आहे शिवाय जुन्या स्मृतिप्रथातील कायद्यात आणि आलेकडील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांतील दिवाणी अपक्रुत्यांच्या कायद्यात (ॲट्टे) दोन महत्वाचे फरक आहेत पहिला फरक हा की, उच्चारलेले अपशब्द वधार्थ असले म्हणजे त उद्दिष्ट व्यक्तीला पूर्ण लागू पडत असले तर त्या अपराधाबद्दल शिक्षा स्मृतिप्रथात सांगितली आहे

वार्यं वाच्यधना सज्जनमन्य वापि तथान्नप॥

तथेनापि पुनरुक्त्योऽपि शप्योऽपणान्नप॥ मनु ८.२७४

म्हणजे काणा, लगडा वगैरे शब्द तशा माणसाला बरी जेडून वापरले तर अभ्युक्तसानीबद्दल बोलणाराला दण्ड करण्यात यावा असा स्मृतिप्रथातील कायदा आहे उलट-पक्षां हल्लींच्या अपक्रुत्यविषयक कायद्याप्रमाणे दोल्लेले शब्द सत्य असले तर तो अपराध होत नाही दुसरा महत्वाचा फरक म्हणजे हल्लींच्या कायद्यात अभ्युक्तसानी हा अपराध 'अपक्रुत्य' (ॲट्टे) आणि 'गुन्हा' (क्राइम) या दोन्ही श्रवणार्थां घालता येतो. म्हणजे अपशब्दाबद्दल केवळ नुकसान/नफा/पाई म्हणून योग्य रकम वादीला प्रतिवादीकडून दिवाणी कोर्टामार्फत मिळविता येते आणि तेच अपशब्द पौमदारी गुन्हा ठरवून अपराध्याला दण्ड, शिक्षाहि मंत्रि-

स्ट्रुट्स्मन देवविता येते. अशा तऱ्हेची हुद्दरी व्यवस्था जुन्या हिंदु कायद्यात नाही

इ प्र जी कायदा — या विषयावरील इमजी कायदा मूर्खांत कसा हाता हें स्पष्टपण सांगता येण्यासारखे नाही साधारणपणे पहिल्या एडवर्डच्या कारकीर्दीपासून दिवाणी कोर्टातील द्रव्यमेवदल्याचा मार्ग खुला झाला होता त्यावेळी आपणानी व लेखानी केलेल्या बेअ मूर्च्या गुन्यांत आपला फरक करण्यात येत नव्हता बेअमूर्च्या अपराधास फौजदारी गुन्याचे स्वरूप पहिल्या जेम्सच्या कारकीर्दीत देण्यात आले आणि त्या वेळेपासून इंग्लंडात बेअमूर्च्या गुन्यास दिवाणी व फौजदारी असे दोन्ही उपाय अमलात आले आता आपण या दोन्ही उपायांचे स्वतंत्र रीतीने अवलोकन करू

दिवाणी कायदा. — यात प्रथम लेखानी व भाषणानी केलेल्या बेअमूर्चा विचार करून त्यात फरक केला जातो. भाषणानी उतरण होणाऱ्या अभ्युक्तमानीचे परिमार्जन कर-ण्याला मर्यादित उपाय असतात यात प्रत्येक अपशब्दात्मक किंवा निंदार्थ्यशब्द शब्द विचारात घेण्यात येतो असे नाही. प्रतिवादीच्या बेअमूर्कारक भाषणाने वादीचे अमुक नांपत्तिक नुकसान झाले किंवा अमुक सांपत्तिक नुकसान इतकून होण्यासारखे आहे हे सिद्ध करावे लागते वादीची बंदनामी झाली, त्याच्या समागात त्याची मानहानी झाली किंवा बेअ मूर्कारक विधानामुळे त्याच्या मनाला धक्का बसून तो बेमार झाला इतके दाखवून मागत नाही ज्या वेळेस वादीला आपले सांपत्तिक नुकसान झाले असे सिद्ध करता येत नाही तेन्हा वादी वादी बायतीतच फक्त अभ्युक्तसानीची फिर्दा कर-ण्याचा हक्क असतो उदाहरणार्थ प्रतिवादीने सजा होईल असा तऱ्हेचा गुन्हा केल्याचा त्याच्यावर आरोप केला असेल तर किंवा त्याला सांसारिक रोग झाला आहे असा प्रति-वादीने त्याच्यावर आरोप केला असेल तर, प्रतिवादीच्या भाषणानी वादीचा वारसाहक्क गुडल्याचा संभव असेल तर, प्रतिवादीने वादी खोवर व्यभिचाराचा आरोप केला असेल तर आणि प्रतिवादीच्या भाषणानी वादीच्या धंद्यात नुकसान होण्याचा संभव असेल तर वादीला दिवाणीत अभ्युक्तसा-नीचा दावा लावता येतो.

छेपानी केलेल्या बंदनामाच्या बाबतीत प्रतिवादीला इतक्या सवलती देण्यात येत नाहीत कारण लेख लिहि-णाराला अधिक सवड असल्यामुळे त्याचे लिहिणे जाणून गुनून व द्वेषमूलक असले पाहिजे असे एवढी परंपरात येते. या कारणांने लेखी बंदनामीच्या दाव्यात वादीचे नुकसान झाले किंवा त्याच्या घड्यात त्याजकडे कमीपणा आला इगैरे गोष्टी सिद्ध कराव्या लागत नाहीत. हा बेअमूर्कारक मनवूर तिहाइत्याच्या नमरेस पडेल अशा रीतीने प्रसिद्ध केला असला पाहिजे हे प्रसिद्धीकरण प्रतिवादीकडून अगदी नि-ष्काळजीपणाने झाले असले तरी तेवढ्याने तो दोषमुक्त होत

नाही. बेअमृकारक मजकुराबद्दल लेखक प्रकाशक व मुद्रक या तिघांवर जबाबदारी असते व नुकसानमरणाच्या दृष्टीनेच फक्त प्रसिद्धीकरणाच्या क्षेत्राबद्दल विचार करण्यात येतो. बदनामीकारक लेखांतील निंदा उघड उघड नसून प्रच्छन्न आहे असे म्हणून प्रतिवादीला आपले संरक्षण करिता येत नाही.

लेखातील किंवा मध्यमार्गील बेअमृकारक मजकुराला जर सत्याचा आधार असेल तर त्याने प्रतिवादीला आपले रक्षण करिता येते परंतु त्या मजकुरात सत्य आहे हे निश्चय करणाऱ्या बोजा मात्र त्यावर असतो. काही बाबतीत मात्र प्रतिवादीवर तसला बोजा नसतो कारण कायद्यानेच तशा प्रकारची विधाने क्षम्य समजण्यात येतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या प्रतिवादीने २२ न्यायकचेरीतील एखाद्या कज्यात अवश्य सांगणारी माहिती दिली व ती माहिती देताना त्याला वादीची बदनामी होईल असा मजकूर सांगला तर त्याबद्दल प्रतिवादीवर अमृतकुसानीचा दावा सांगता येत नाही. त्याचप्रमाणे पार्लमेंटेत केलेल्या विधानाबद्दल किंवा ती प्रसिद्ध केलेल्याबद्दल दावा करिता येत नाही. गुप्तप्रकारासहिले सत्य विधानाबद्दल व सार्वजनिक हिताच्या मजकुराबद्दल जबाबदार घटना येत नाही.

खाजगी असण्याप्रमाणे एकाचे दुसऱ्याशी विश्वासाने केलेली विधानेही कायद्याने क्षम्य मानली आहेत. नैतिक, सामाजिक व कायदेशीर कर्तव्य करीत असता जर त्या कर्तव्यासंबंधी एकाचे दुसऱ्याबद्दल काही विधाने केली तर ती विधाने दुसऱ्याने पृच्छा केल्यानंतर त्यास प्रामाणिकपणाने दिलेली माहिती; उदाहरण, नोकराच्या वर्तणुकीबद्दल दिलेली माहिती, एखाद्या व्यापाऱ्याच्या लायकीबद्दल दिलेली माहिती, स्नेहाला दिलेली इशारात किंवा ज्या एका घेण्यात दोषाचे हित निगडित झाले आहे त्यासंबंधी एका भागीदाराने दुसऱ्या भागीदाराला दिलेली माहिती वगैरे सर्व कायद्याच्या दृष्टीने क्षम्य आहेत.

फौजदारी कायदा.—बदनामी करणाऱ्या लेखात किंवा भाषणात निंदापर, अनीतीपर व राजद्रोहपर मजकुराचा समावेश होतो. साधारणपणे दिवाणी व फौजदारी कायद्यात सामान्य तत्वांसंबंधी फारसा फरक नाही.

एकौपिठाच्या घातकात ईंग्लंडात जे अमृतकुसानीचे खटले झाले त्यात पंचाच्या अधिकारासंबंधी बराच मनोरंजक व महत्वाचा वाद झाला. हा वाद काय होता हे ज्यांनी मेफॉलेचा 'सात विशासबंधी' निबंध' वाचला असेल त्यास विस्ताराने सांगण्याची गरज नाही. परंतु ज्यात हा वाद विशेष निष्ठुराने चालविण्यात आला व ज्यात त्याचा समाधानकारक रीतीने निकाल लागला असे खटले म्हटले म्हणजे, मुश्कळ व विव्कांड वगैरेवर झालेले व डीन ऑफ सेंट असाफ याजवर झालेला खटला हे होत. या खटल्यात सेंट ऑफ सेंट याने मोठ्या चातुर्याने व निष्ठुराने काम चालवून

वादाचा निकाल लावून घेतला. पंचांनी पुराव्यात दाखल केलेल्या गोष्टींचाच तेवढा विचार करावयाचा की, आक्षेपित मजकूर बेअमृकारक आहे की नाही याबद्दल व लेखकाचा हेतु काय होता याचाही विचार करून आपला अभिप्राय यावयाचा हा वादाचा मुख्य प्रश्न होता. अखेर दोघी किंवा निंदेची असा निकाल देणे हा अधिकार पंचांके होता ही गोष्ट खरी. तथापि त्यांनी न्यायाधीशाने केलेल्या समारोपाने नट मनन करावे व निकाल देताना कोणत्या गोष्टी विचारात घेण्याविषयी न्यायाधीशाने त्यास सांगितले तेथे त्यांनी ध्यानात ठेवावे असे कायद्याचे सामान्य तत्व आहे या सामान्य तत्वास अनुसरून सदर खटल्यातील आक्षेपित मजकूर "बेअमृकारक" या सरदारात पडतो किंवा नाही व कायद्याच्या दृष्टीने तो मजकूर द्वैपमूलक ठरविता येतो किंवा नाही हे पहावयाचे काम न्यायाधीशाचे असून पंचांनी त्याचा विचार करण्याचे कारण नाही असे खास सांगण्यात आले फौजदारी कायद्याच्या बरील सामान्य तत्वांसंबंधी वाद नव्हता आणि बरील खटले जर अमृतकुसानीच्या खाजगी स्वरूपाचे असते तर त्या वादाला विशेष महत्त्व आले नसते. प्रस्तुत खटल्यात राजकीय विषयाच्या चर्चेला किती स्वतंत्रता असावी हा मुख्य वादाचा विषय होता. सार्वजनिक हिताच्या प्रश्नाच्या विवेचनस्वातंत्र्याचा हर्षा ज्याप्रमाणे व्यापक दृष्टीने विचार करतात त्याप्रमाणे जर त्यावेळी विश्वास करण्यात आला असता तर वादच उपरिष्ठ झाला नसता. लेखकाने आपला लेख सदेवने लिहिला की असदेवने लिहिला हे ठरविण्याचा हा पंचाचा आहे असे अर्किनचे म्हणणे होते आणि त्याच्या म्हणण्याप्रमाणेच प्रस्तुत ईंग्लंडचा कायदा आहे.

हिंदुस्थानातील अर्बोची न कायदा.—जर सांगितल्याप्रमाणे अमृतकुसानी हा विषय अपकृत्याचा कायदा (ले ऑफ टॉटर्स) आणि फौजदारी गुन्ह्याचा कायदा (पीनल कोड) या दोन्ही ठिकाणी येतो. या दोन्ही प्रकारचा हिंदुस्थानातील कायदा मूळ इंग्रजी कायद्याच्या आधारे तयार झाला असल्यामुळे त्याचे सामान्य स्वरूप वर दिलेल्या इंग्रजी कायद्याच्या माहितीवरून लक्षात येईल. तथापि काही बाबतीत इंग्रजी व हिंदुस्थानातील कायदात फरक आहे. भाषणांनी केलेल्या बेअमृबद्दल प्रत्यक्ष सापत्तिक नुकसान झाल्याचा पुरावा असल्याशिवाय नुकसानाबद्दल दावा चालत नाही असा इंग्रजी कायद्याचा सामान्य नियम आहे, पण मद्रास हायकोर्टाने हा इंग्रजी कायद्याचा नियम भाग्यश्रु ठरवून असा वेगळ्याने सापत्तिक नुकसान झाले नसले तरी दुःख व त्रास झाल्याबद्दल वादीस नुकसानमरणाची याची असे ठरविले आहे [६ मद्रास १७५ (१८८४)] मुंबई व अलाहाबाद हायकोर्टे याच मताने आहे. कलकत्ता हायकोर्टे याने इंग्रजी कायद्याचा मताने आहे. बेअमृकारक

लेख प्रसिद्ध करण्यास मनाई हुकूम (इन्क्वझशन) करण्याचा अधिकार स्पेसिफिक रिलीफ बँकटाच्या कलम ५४ (६) पोटसदराप्रमाणे हिंदुस्थानातील कोर्टांना दिलेला आहे इंग्रजी कायद्याप्रमाणे साक्षीदारांनी आपल्या जवानीत केलेल्या बेअनूकारक विधानाबद्दल दावा करता येत नाही हिंदुस्थानात प्रिन्टिड कौन्सिलने व मुंबई टायकोर्टाने याच नियमांला समति दिली आहे पण कन्कसत व अलाहाबाद हायकोर्टांनी अग्रस्तुत विधाने बेअनूकारक असल्यास नुकसानभरपाई मिळावी असे मत दिले आहे फिर्दाव कैफियत अर्जातील अग्रस्तुत बेअनूकारक विधानाबद्दलहि असाच निर्णय या हायकोर्टांनी दिलेला आहे

अन्नूकसानी या फौजदारी गुन्ह्याची व्याप्ती व स्वरूप इन्क्वझिशन पीनल कोडातील ४९९ कलम व त्याला जोडलेली चार स्पष्टीकरणे व दहा अपवाद यात दिले आहे सामान्यतः ही व्याप्ती इंग्रजी कायद्याप्रमाणेच आहे पण दोहोंत मुख्य फरक असा आहे की, लिहिलेल्या शब्दाप्रमाणे तोंडांनी बोललेले शब्दहि या गुन्ह्याखाली पीनल कोडाप्रमाणे थक शकतात पण इंग्रजी कायद्यात केवळ तोंडच शब्द (ते कितीहि बेअनूकारक असले तरी), फौजदारी गुन्हा म्हणून मानले जात नाहीत, त्याबद्दल दिवाणी कोर्टांमार्फत फक्त नुकसानभरपाई मिळू शकते तोंडी अपशब्दांपेक्षा लेखी अपशब्द लोकांत अधिक पसरतात व अधिक काळ टिकतात, असे या फरकाचे कारण इंग्रजी कायद्यात दिले आहे पण तोंडी अपवादच लोकांत अधिक फैलावतात असा पुष्कळ वेळा अनुभव येतो व असल्या अपवादांचे निराकरण करणेहि फार कठिण असते म्हणून पीनल कोडच्या व्याख्येत लेखी बेअनूकप्रमाणे तोंडी बेअनूकहि गुन्हा मानला आहे दुसरा महत्त्वाचा फरक हा आहे की, इंग्रजी कायद्यात अशा लेखी, छापील, खोदिव वगैरे अपशब्दांनी मनुष्य शातता भगास म्हणजे आत्माचारास प्रवृत्त होईल किंवा वाय हे पाहिले जाते, आत्माचारास प्रवृत्त करण्याइतके कडक ते अपशब्द नसल्यास ते गुन्हा मानत नाहीत पीनल कोडात ही अट नाही ज्या अपशब्दांमुळे मनुष्य इतराबद्दल नैतिक किंवा बौद्धिकदृष्ट्या बर्मी दर्जाचा देखला नाईल, किंवा त्याला त्याच्या जातीत किंवा घरात बर्मी योग्यतेचा मानतील, किंवा त्याची पत कमी होईल, किंवा तो शारीरिक दृष्ट्या संसर्गास अधोगत्य मानण्यात येईल असे अपशब्द या गुन्ह्याखाली येतात (कलम ४९९, स्पष्टीकरण ४ बें) पीनल कोडच्या व्याख्येप्रमाणे बेअनूकारक शब्द प्रसिद्ध केले गेले पाहिजेत, म्हणजे उद्दिष्ट व्यक्तीखेरीज एका तरी इशमास ते कळले पाहिजेत पण उद्दिष्ट व्यक्तीसच ते हात केले गेल्यास तो गुन्हा मानला जात नाही इंग्रजी कायद्यात ही अट नाही आक्षेपित मजकुराची पुनरावृत्ति करणे हाहि पीनल कोडाप्रमाणे स्वतंत्र गुन्हा मानला जातो, व त्याला शिक्षा तितकीच कडक असते. तसेच मृत मनुष्याबद्दल

बेअनूकारक शब्द बोलणे गुन्हा आहे (स्पष्टीकरण १ ले), पण त्याबद्दल दिवाणी कोर्टांमार्फत नुकसानभरपाई मात्र मागता येत नाही असा कायदा आहे शिवाय व्यक्तीप्रमाणे कंपन्या, संस्था वगैरेंनाहि बेअनूकच्या गुन्ह्याबद्दल काम चालविता येते (स्पष्टीकरण २ बें)

पीनल कोडात बेअनूकच्या गुन्ह्याच्या व्याख्येला जोडलेले अपवादहि सद्व्यवचे आहेत बेअनूकारक शब्द सत्य असून ते सार्वजनिक हित साधण्याकरिता व जरूर तितक्याच प्रमाणात व लोकांत प्रसिद्ध केल्पास तो गुन्हा होत नाही (अपवाद १ अ) म्हणजे बेअनूकारक शब्द सत्य आहेत एवढ्याने अपराधी बचावत नाही (दिवाणी खटल्यात बचावतो), तर त्याची प्रसिद्धि सार्वजनिक हिताकरिता व योग्य प्रमाणात केली गेली असली पाहिजे तसेच सरकारी नोकरीच्या सार्वजनिक कृत्यावर, कोणाहि व्यक्तीच्या सार्वजनिक वृत्त्यावर, कोर्टांतील साक्षीदारांच्या व खटल्याशी संबंध असलेल्या इतर व्यक्तींच्या खटल्याबाबत वर्तनावर, कोर्टांनी निर्णय दिलेल्या खटल्यावर, नाटक, असले वगैरेंच्या सार्वजनिक प्रयोगावर, मुस्तक-वर्तमान-पत्रादिकावर वगैरे बाबतीत सद्येत्पूर्वक टीका करणे हा गुन्हा होत नाही तसेच रवत च्या अधिकाराखालील व्यक्तीबद्दल म्हणजे आईबापांनी मुलाबद्दल, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांबद्दल, धन्यांनी चाकरांबद्दल वगैरे अपशब्दात्मक भाषा वापरली—मात्र ती सद्येत्पूर्वक असली पाहिजे—तर तो गुन्हा होत नाही

आक्षेपित शब्दांचे सत्यत्व तपासावयाचे म्हणजे त्यापैकी प्रत्येक शब्द घरा असला पाहिजे असे नाही तर आनुप्रांगिक गोष्टींची व परिस्थितींची माहिती शक्य तितकी मिळवून साधारण अडबटुपत्तीचा माणूस जी अनुमाने काढील तशा प्रकारची टीका असली म्हणजे ती सद्येत्पूर्वक केलेली आहे असे कोर्ट मानते व तो गुन्हा होत नाही तसेच कोणत्याहि माणसाच्या सार्वजनिक कृत्यावर योग्य ता टीका करणे हे सार्वजनिक हिताचे आहे असे कोर्ट मानते मात्र गैरसमज उत्पन्न करणारी चुकीची विधाने सुद्धिपुर सर केलेली असता कामा नये अशा प्रकारचे अन्नूकसानीसंबंधीच्या हिंदुस्थानातील कायद्याचे स्वरूप आहे

अन्नूर—(मुंबई इलाहा, धरवाड जिल्हा) कोडच्या पथिमेस दोन मैलावर असलेले खेडे लोकसंख्या सुमारे आठशे. येथे बसण्या आणि सोमनाथ यांची देवालये आहेत बसण्याच्या देवळीत इ.स. ११००, १११९, ११४४ अशा सालचे तीन शिलालेख असून सामनाथाच्या देवळीत मूर्तीच्या उजवोळीचे सन ११६८ चा एक शिलालेख आहे [धारवाड बें]

अभंग—अभंग शब्दाचा अर्थ अजून स्पष्ट नाही आणि अभंगाची पूर्वपीठिका सापडत नाही प्राश्रुत पिंगलांत याचे पूर्वस्वरूप दिसत नाही हवयातील उत्कट भावना

अशीच्या तशीच थोड्या शब्दात व्यक्त करण्यासाठी सोपे वृत्त तेवढे चांगले आणि या दृष्टीने ओवी आणि अभंग यांचे म्हत्व आहे.

भक्तिमार्गातील ज्ञानेश्वरादि जेल्यानी अभंगवृत्तातच आपले हृदय ओतले असून आज हजारी प्रेमळ मगवेद्रूप त्या अभंगाचा टाढा फोडीत आहेत. कमी शिकलेल्या विच-हुना अगदी अडाणी लोकांनाही हे अभंग करण्यासारखे असल्यामुळे ते म्हणताना त्यातील अर्थाशी त्यांना पूर्ण सम-रस होता येत.

“अभंग हे वृत्त असे आहे की, याला धरवच अभंगी थोडा आहे. त्याच्या लावाला तर अगदीच सोपा नाही. दोनपासून दोनशे चौकांहे एकाच अभंगात येऊ शकतील. चौक म्हणण्याने कारण असे की, अभंगाच्या एका ओळीत चार चरण असतात व या चार चरणांचा एक चौक होतो. पण या चरणांचा अक्षरांचा, मात्रांचा किंवा गणांचा नोटसा एकही नियम लागू पडत नाही.” असे महाराष्ट्र-सारस्वत-कार अभंगरचनासौकर्य दिग्दर्शित करण्याकरिता लिहिलेले पण हे चौकभंग अभंगाचा सार्वत्रिक प्रसार करण्यास व सामान्य जनास भक्तिमार्गाकडे ओढण्यास कारणीभूत झाले आहे; यानेच मुक्ताबाई-जनाबाईसारख्या अग्रवृद्ध अक्षरांना हृदयातील वैराग्यपर विचार व्यक्त करण्यास संधी दिली व नामदेव सुक्रीडासारख्या वेदांचे शिष्य असलेल्या ब्राह्मणतरांनाहि पवित्र करण्याची संधी दिली.

अभंग वृत्ताचे प्रकार.—हे दोन प्रकारचे असतात. हजान व मोटा. चरण वार असून रदात अक्षरे तीन पासून आठ पर्यंत असतात. यमक नौणया चरणाच्या शेवटी असाचै याविषयी नियम नाही (विज्ञानेतिहास मराठी वृत्त पृ. १५४ पहा).

अभंगकतेसुद्धय कवी, मुकुंदराजः—मराठी भाषेचा आदिकवि ज्ञानदेव की मुकुंदराज हा निर्णय ठरवयेंत, पाहिला अभंगकार यांपैकी कोण हे ठरविता येणार नाही मुकुंदराजाचे काही अभंग उपलब्ध आहेत; त्यातील मराठी वाणी बरीच शुद्ध दिसते व रचनाहि सुवीध आहे.

दृष्टीचे अग्र श्रम्याचि तें सार ।

तेचो दयामद्वार पाहो वापा ।

तेथें मधुकर निव्व खेळें आता ।

सुख पाहता अतिलीन ।

लीन होऊनिया सुगिचाये परी ।

जिताचि ओवरी प्राप्तियेली ।

म्हणे मुकुंदराज अवघाचि गोविंद ।

गो नामें तो शब्द लीन तेथें ॥

मराठीतील पहिली अभंगरचना या दृष्टीने बरील अभंगाकडे पाहिल्यास स्वभाषाभिमानांत कमीपणा तर सुळीच येत नाही; उलट दोनचार शतकांततरच्या मराठी भाषेतील जो दिगक्षपणा व कारसी भाषेच्या सद्वासाने आलेला गूढ-

पणा तो त्यात नाही हे पाहून मनाला आनंद होतो. विशेषतः ज्ञानेश्वरीतल्या सारखी छिष्ट व कंटाळवाणी भाषा यांत नाही. तेव्हा सामान्य लोकांच्याहि आवडीला मुकुंदराजाचे अभंग उतरतील यात शंका नाही. या अभंगकाराविषयी फारशी ऐतिहासिक माहिती नाही. याचे संस्कृत व मराठी मिळून पाच सदा ग्रंथ उपलब्ध आहेत

ज्ञानेश्वरः—ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, योगवासिष्ठ, वगैरे ग्रंथांचा कर्ता ज्ञानेश्वर व अभंगकार ज्ञानेश्वर एकच की काय असा जो वाद उत्पन्न होतो त्याला कारण ज्ञानेश्वराच्या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या अभंगांतील भाषेचे अर्वाचीन स्वरूप होय ज्ञानेश्वरीतील भाषा फार जुनी व दुर्बोध आहे; ती वाचणाराला पूर्वाभ्यास अवश्य लागतो; तसे ज्ञानेश्वराच्या अभंगाचे नाही. आपणाला अभंगकार ज्ञानेश्वराशी वस्तूय असल्याने बरील वाढाकडे या ठिकाणी लक्ष घुरविणे अनवश्यक होईल. तेव्हा एकदम अभंगाबरोबरनाला सुध-वात करू

ज्ञानेश्वराच्या अभंगाचे विठ्ठलपर, नामपर, उपदेशपर, संतपर, योगपर, सगुणपर, अद्वैतपर, व सुष्ट अभंग या प्रकारचे वर्गीकरण करिता येईल एक हजारपर्यंत अभंग ज्ञानेश्वराचे म्हणून प्रसिद्ध आहे.

विठ्ठलभक्तीमध्ये कवि किती विविध होतो हे पुढी मनादी-सारख्या अभंगावरून दिसून येईल.

रंगा येई वो ये रंगा येई वो ये ।

विटाई विटाई भासैकृष्णाई कान्हाई ॥ १ ॥

बैकुंठासिनी वो जगप्रजननी ।

दुसा वैधु ये मर्वा ॥ १ ॥

रटी वर विराजित सुगुट रत्नजडित ।

पीतावरु कासिका तैसा येई का धावत ॥ २ ॥

विश्वरूप विश्वभरे । कमळ नयने कमळाकरे वो ।

सुने ध्यान लायो बाप रत्नुमादेवीवरे वो ॥ ३ ॥

भक्त ईश्वराला सगुणरूप मानून त्याच्याशी जो लडिवाळ-पणा करितो तो पाहून मोठे कौतुक वाटते.

पाचा दासाचा पोंगडा नेसेन ।

उरली मोट ते भो जेवोन मे बाईये ॥ १ ॥

कामारी (दासी) होऊन ।

या गोपाळाचे घर रिबेन मे बाईये ॥ २ ॥

त्याचा उंबरा उंसिस करोन ।

वरि येर द्वार सारोन मे बाईये ॥ २ ॥

निवृत्ति ज्ञानदेव पुसतिल चर्म ।

त्यासि कामिण पुरेन मे बाईये ॥ ३ ॥

स्वतः त्या ईश्वराची स्त्री किंवा दासी करून लिहिलेले दुसरे गुपक अभंग सापडतात.

काही अद्वैतपर अभंग रूढ अर्थाचे आहेत पण चांगले अलंकारिकहि आहेत.

इतलेंस रोप लाविलें द्वारा ।

साचा बेल मेल गगनपरी ॥ १ ॥

मोगरा फुलला मोगरा फुलला ।

फुलें बेचिता बेचिता अति वादकळियासी आला ॥ २ ॥

मनाचे मुमुनी मुफिला देला ।

बाप रघुमादेवीवर विहरी आर्पिला ॥ २ ॥

X X +

उजव्या आंगें झटार घ्याली ।

दाव्या आंगें कळवळ पावली ॥

X X X

पति जन्मदा माझे उदरी । मी जालें तयाची नोवरी ॥

यांसारखे अभंग मोठे मनोवेधक वाटतात. रघुत अभंगान्त—विरहिणी, हगामा, घोगडी, आंधळा, पांगळा, गाय, चवाळें, कस, पाळणा, कापडी, बन्हाड, पास्क, बाळछंद, बासुदेव, डोर, हरिपाठ, मेघन, सोरी, फुगडी व टिपरी या प्रकारचे विषय आहेत. पुढील फुगडी मोठी पोरनेची आहे:-

फुगडी झू ये माई फुगडी फू ।

निगमन मू ये माई परमप्रभू ॥ १ ॥

मन चित धू । विपयावरी धू ॥ १ ॥

घोगडी,—कळि ना सावळें धवळें ना पिवळें ।

घोगडें निरालें लाधलें मी ॥ १ ॥

मार्गाल रगतें साडिलें आतां । पंढरीनाथावरवीं ॥ २ ॥

नवें नव धड हातां आलें ।

दटी पाहे तूच मन हापलें ॥ २ ॥

सहस्रफुली वरी गोंडा थोरु ।

घडुलें दानी रघुमादेवीवर ॥ २ ॥

विरहिणीची काय अवघ्या होणे, तिला बंदनाची उठणी फुलाची; रोज व कोठिलूजित कशी तापदायक वाटतात हे काव्यांतून जसे वर्णिले असतें तसेच ज्ञानदेवाने पुढील विरहिणीच्या अभंगान्त पातलें आहे.

घनु बाजे घुगघुणा वास बाजे दणघुणा ।

भवतारडू हा कागदा बेगी भेटवा कां ॥ १ ॥

बोदघो बोदघे बापे बो बंदन ।

देवकीनंदनं विण नावडे पो ॥ १ ॥

बंदनाची चोळी माझे सर्व अंग पोळी ।

कान्हो वनमाळी बेगी भेटवार् कां ॥ २ ॥

सुमनाची सेज सीतळ पो निकी ।

बोळें आगी सारिहा बेगी विवहा कां ॥ ३ ॥

तुम्ही गातशां सुखरें ऐकां नेदाची उत्तरें ।

कोठिलें बघां तूम्ही पाह्यानां ॥ ४ ॥

दर्पणी पाहतां रूप न दिसे पो आपुलें ।

बाप रघुमादेवीवर मिळें मज पेंते फेळें ॥ ५ ॥

“ देवाचिचे हारी उभा क्षणमरी ।”

“ सीताचे संगती मनोमार्गमरी ।”

“ काळयेळ नाम उचारिता नाही ।”

“ रूप पाहतां लोचनी ।”

या सांगे ज्ञानेश्वराचे अभंग सर्वभूत आहेत. ज्ञानेश्वर अभंगरचनेत नामदेव, तुकारामासारखा प्रयात नाही पण त्याची बद्दीण मी मुक्ताबाई हिचे अभंग मात्र घटका लावून सोडण्यासारखे आहेत. यमाच्या सोळाव्या वर्षी मुक्ताबाई कीर्तनावर येतच धारली असताना एवढा सहजान घयांत संसाराचा कांही अनुभव नसता इतकें उलट व हृदयस्पर्शी बाधय प्रसवली ही गोष्ट खरोखरीच महाराष्ट्राचा विशेषतः महाराष्ट्र अंगनामनाचा भूषणबद्ध आहे. हिचे “ ताटीचे अभंग ” मुद्रसिद्ध आहेत. एके दिवशी तिचा भाऊ ज्ञानदेव लोकांच्या दयाळीने शिव्र होऊन अंगणाची ताटी (धार) लावून सोडीत बसला असता मुक्ताबाई तेथें आली व ताटी उपरण्यात विनवू लागली:-

मजवी दया करा । ताटी उपचा ज्ञानेश्वरा ॥

मंत जेणें व्हावें । जग बोलणें सोपावें ॥

तरीच आमी धोरपण । जया नाही अभिमान ॥

धोरपण जेथें वसे । तेथ भूतदया असे ॥

रागे भरावें कवणाशीं । आपण ब्रह्म सर्व देशी ॥

ऐशी समदृष्टी पारा । ताटी उपचा ज्ञानेश्वरा ॥

योनी पावन मनाचा । साहे अपराध जनाचा ॥

विश्व बालिया बन्ही । संतमुखें व्हावें पाणी ॥

बान्धवाणें झाले झेज । संती मानाचा उपदेश ॥

विश्व परमप्रभू दोरा । ताटी उपचा ज्ञानेश्वरा ॥

छाडिवाळ मुक्ताबाई । दोन सुद्ध ठायीं ठायीं ॥

तुम्ही तरोन विश्व तारा । ताटी उपचा ज्ञानेश्वरा ॥

ही मुक्ताबाईची अभंगवाणी फिली ग्रीड व भेदक आहे ।।

धांगदेव:- धानंतरचा अभंगकार धांगदेव, पण याचे पाच पंचवीसच अभंग कावते उपलब्ध आहेत. पण ते बऱ्यापैकी आहेत. उदाहरणार्थ:-

बा खरीने सांगातिणी । कांही दोषी अणी ॥

बारा सोळा अणी । मिळोनिया ॥

देह हें उतळ । मन हें भुसळ ॥

काडिले तांदूळ । विवेकाचे ॥

प्रकृति हादी । आपण देखिलें ॥

ईशण जाळिलें । काम कोध ॥

नदनाचा बड । येतो येळोवेळा ॥

चट्ट होतो । जपळी सधधीर ॥

अभुताचे ताट । करुनिया चोखट ॥

पाहुणा बरेवट । आमाराम ॥

चांगदेव म्हणे । अली को मुक्ताबाई ॥

ज्ञानाचिचे, एण । दाखविणी ॥

नामदेव:- याच्या बाळापर्यंत ४ भंग हें अपान वृत्त सहज केवळ एक सोपें कवित्वावृत्त म्हणून गणलें जाई व म्हणूनच या छंदात फारसे बाधय उपलब्ध नाही. पण नामदेवाने

भक्तीचा आपचा संप्रदाय या खुगम छदाच्या द्वारे प्रभूत
 वरून काव्यरचनेची एक नवीन तऱ्हा उपयोगात आणिली.
 नामदेवोत्तर बरीच भक्तिप्रधान कवनें अभंगछंदात होती
 अभंगवाङ्मयाचा काल वास्तविक नामदेवापासून तुकारामा
 पर्यंतचा धरण्यास हरकत नाही

नामदेव, विसोया खेचरापासून अभंग करण्याचें शिकला
 असें दिसतें —

अभंगाची कळा । काहीं मी नेणत ॥
 त्वरा केली प्रीत । केरीरामें ॥
 अक्षरांची सख्या । बोलि गें उदंड ॥
 मेरती प्रचंड । शर आदीं ॥
 सहा साहेतान । चरण जाणावे ॥
 अक्षरें मोगावे । चौक चारी ॥
 पहिल्या पासुनी । तीसऱ्या पर्यंत ॥
 अठरा गणीत । मेज आली ॥
 चौक चारी आदी । बोलिगे मातृका ॥
 साविसाची सरया । शेवटील ॥
 दीड चरणाची । दीर्घ ती अक्षरें ॥
 सूक्ष्म विचारें । बोध केलें ॥
 नामा म्हणे एक । दुन्य दिलें हरी ॥
 प्रीतीनें खेचरी । आज्ञा केली ॥

यात नामदेवाच्या सहा अक्षरी अभंगाचा रचना दिली
 आहे नामानें बरीच मोठी अभंगरचना केली आहे -

‘ करीन मी तुझे । शतकोटी अभंग ॥ नामा म्हणे ।
 नामा म्हणे जरी न होती संपूर्ण । जिह्वा उत्तरून ठेवीन मी ” ॥
 ही प्रतिज्ञा जरा पुरी झाली नगरी तरी तोंवरून त्याचा
 अभंगरचनेचा सतत व्यवसाय दिसून येतो तोच एकटा
 अभंग करीत अस असें नव्हे तर त्याचें सारें घरदार अभंग
 रचू लागलें होतें

पिता दामबोटी । अभंग दोन कोटी ॥
 भक्तिभावें साटी । निवेदी देवा ॥
 तीन कोटी अभंग । गोगाईचा वाद ॥
 स्वात्मसुखबोध । सुताचा तो ॥
 तीन कोटी अभंग । गारोयाची कविता ॥
 उगवी स्वात्महिता । दिवस रजनी ॥
 तीन कोटी अभंग । विठाचा सगळा ॥
 प्रेमरस गोदा । प्रेमाचा तो ॥
 महादा आणि गोदा । अजीच अजीच कोटी ॥
 प्रेमरस पोटी । प्रेमळ तो ॥
 एक कोटी अभंग । लक्ष वरती सोळा ॥
 प्रेमरस जिह्वाळा । आज्ञावाईचा ॥
 चौन्याण्णव शृङ्ख । रंगाईची वाणी ॥
 प्रेम चक्रपाणी । शाळवीळें ॥
 दोन कोटी अभंग । राजाईची करुणा ॥
 प्रेम नारायणा । शाळवीळें ॥

लाभई गोदाई । येसा साखराई ॥
 कविवर हें पाही । दीड दीड कोटी ॥
 एक कोटी देव । पन्नास लक्ष दक्षिमणी ॥
 कोटि दारी जनी । साडेबारा ॥
 एकूण हत्तर लक्ष । चौपन्न कोटी ॥
 कविता गोमटी । नामयाची ॥

हे अचाट अभंगकर्तृत्व कितपत खर आहे याविषयी येथें
 चर्चा करण्याचें कारण नाही “ दासी जनी ” हिचा स्वतंत्र
 उल्लेख करणें अवश्य आहे

देह जावो अधवा राहो । पाडुरां दड भावो ॥
 चरण न सोडीं सर्वथा । तुझी आणि पदरीनाथा ॥
 बदनीं तुझें मंगलनाम । हृदयीं असठित प्रेम ॥
 नामा म्हणे केशवराज । केला नेम चालवी माझा ॥
 हा अभंग सर्वोच्या तोंडीं असतो यातील पाडुरंग-
 समागमाची आवड व त्याविषयी हृद पुढील अभंगात आस्त
 बळावून,

“तू आकाश मी भूमिका । तू लिंग मी शाब्दका ॥
 तू समुद्र मी चंद्रिका । स्वयें दोन्ही ॥
 तू बुदावन मी चिरी । तू वृक्षशी मी मजिरी ॥
 तू पावा मी मोहरी । स्वयें दोन्ही ॥
 तू चांद मी चांदणी । तू नाग मी पत्रिणी ॥
 तू कृष्ण मी दक्षिमणी । स्वयें दोन्ही ॥
 तू नदी मी धडी । तू तार मी सागडी ॥
 तू धनुष्य मी मातडी । स्वयें दोन्ही ॥
 नामा म्हणे पुरुषोत्तमा । स्वयें जडलों तुझीया प्रेमा ॥
 मी कुडी तू आत्मा । स्वयें दोन्ही ॥”

असे उद्गारानेवाले बरील अभंगातील उपमा किती
 सुंदर व यथातथ्य आहेत, हे रसिक नसणाऱ्यालाहि सहज
 पसेल

अभंगवृत्तात अशा एक मजा आहे की, इतर वृत्तात
 बोललेले शब्द जसे कुत्रिम वाटतात व बोलणारा अशा छंदी
 बद्ध भाषेत बोलला असेल हें असमाज्य दिसतें, तसें अभं
 गात गोंविलेल्या शब्दाबद्दल वाटत नाही कारण मनुष्य
 जसे बोलतो तसेच शब्द अभंगात उतरता येतात व
 त्यामुळे हृदयाला पिळून काढण्यासारखी अभंगाची भाषा
 या कवींच्या तोंडून निघते उदाहरणार्थ—

माझी कोण गती सांगा पदरीनाथा ।
 तारीसि अनाथा केव्हा मज ॥
 मनापासुनीया सांगा मजप्रती ।
 पुसें काळुळती जीवाचिया ॥
 न बोलली कार धरीला अपोला ।
 कोणासी विठ्ठला शरण जाई ॥
 कोणासी साकटें घालवें हें सांग ।
 नजो घरू राग दीनावरी ॥
 बाळकासी जैसी एकची ते माय ।

तेसे तुझे पाय मजलागी ॥

नामा म्हणे देवा अनायाच्या नाथा ।

रुपावृत्ता कांता रतुमाईच्या ॥

नामदेवाच्या पायदोचे व आदेचे अभंगहि पार हृदय-
स्पर्शा आहेत. रामाई आपल्या नवऱ्याची संसारविरक्ति पाहून
म्हणते:—

परधन्यांती केला गुरू । बाई मां आतां काय करूं ॥

अमृत नाही हा उंचाळ । चमत्कार रूपचा ॥

थोर पाव मे मसाई । कवणाचेहि न चले काई ॥

सत्यपण तूसिये टायी । अमृत नाहीं करी हें ॥

मंत्र पेतलाचे जेसा । परी संताचा बोळसा ॥

बोस पडो या हरिदासा । गेले न येती माणुसी ॥

काय सांगूं यांच्या रिती । सोये पायवणी रिती ॥

अवघे मांभरमुतें होती । नाचताती आनंदे ॥

एकमेकांच्या पडती पायां । लौकिकांतुन गेले दामा ॥

म्हणती ये गा पंडरिरासा । भ्रष्टानंदें दुष्टी ॥

भोळी सासु गोणापाई । पंडरा स्फटिक प्याली काई ॥

त्याने मोडला शेषसायी । म्हणे रामाई काय करूं ॥

यांत हरिदासांचे चित्र कसे हुबेहुब काढले आहे । पुन्हा

रामाई आपल्या नवऱ्यापदल विठोबाबळ रद्दबदली कर
ण्यास शक्तिमतीला काळजीने विनवीत आहे:—

अदो रतुमाबाई विठोबाची गांवा ।

भ्रताराची कां गा बेडें केलें ॥

बखराय नाही साया जेवायास ।

नाचे अह्मनिदा निरुंतगया ॥

चन्दा मनुष्ये आहेत माझे परी ।

दिडती दारोदारी अन्नासाठी ॥

परा मांगे तुम्ही उमगोनी सांगा ।

नामयाची राजा भली नष्टे ॥

नामदेवाप्रमाणे संसाराची किडीर न पाळगनाच्या नवऱ्या-
बळ कोणती छी अशा प्रकारे नाम्हाणे कणश नाही ?

नामदेवाच्या अभंगांची मोमवता फार मोठी आहे. एखादी
त्यांना परकीयांच्या धर्मप्रेमाने स्थान मिळाले नवतें. क्षीराचा
वेदगुल्य आदिर्मध—ध्रुवसाहेब यांना नामदेवाचे अभंग बरेच
आलेले आहेत व ते क्षीस छोक मोठ्या भक्तिभावाने गुरु-
मुक्तीभाषेतून म्हणत असतात, ते एकून कोणा महाराष्ट्रीयाने
हृदय उर्वयकून येणार नाही ? आपले शुद्ध मराठी अभंग-
वृत्त, त्यांतून आपल्या नाम्याचे अभंग व ते क्षीसासारख्या
राऊत लोकानां मोठ्या प्रेमाने गावेत, यापेक्षा दुसरी मोठी
अभिमानाची गोष्ट ती काय असणार ?

जनापाई:—ही नामदेवाच्या परतीसल दारोी म्हणून सम-
जतात व नामाई हिचा “ दासी जनी ” असे उल्लेखितो.
नामदेवाच्या कुटुंबातील इतर मंडळीप्रमाणे हीहि अभंग रचूं
लागली. हिचे अभंग सगळे छी—कविधर्षिच्या कवनांहून
घरस आहेत. हिची वाणी रसाळ व भाव्यत गांढ आहे.

मनाबाईचे अभंग अध्यापहि भाविक मंडली मोठ्या प्रेमाने
गात असतात.

“ येरे येरे माझ्या रामा । मगमोहन मेधःशामा ॥ ”

हा अभंग गोपळी तालसुरावर गातोना ऐकून हृदय भरून
येतें, असा अनुभव पुढल्यांना अगेलच. रवींद्रनाथोच्या
गीतांमधील ईश्वराची गुणगोष्टी केलेल्या अशा भावळनात,
तथाच प्रकारची ईश्वरभक्ति मनीच्या अभंगांत भावळते.

कोणे एके दिवशी । विठोबा गेला मनीपाशी ॥

हृदय मागतो सायासी । काय देऊं या मी तुची ॥

हातीं भरून नेला आत । वाडी पंचाचूत भात ॥

प्रेमसुखाचा देकर दिला । मनी म्हणे विठो घाल ॥

जेवीं जेवीं या मुरारी । तुम बाविली शिंदोरी ॥

कनकाचे ताटी । रत्नमणित ठेविली वाटी ॥

ईश्वर आपल्याकरितां कितो पट्ट घेत आहे, मनुष्य-
सारखा राखत आहे, नेह्यां आतां जगून संसार करणे नको,
ही अजाची कल्पना फार धोळ्यांनी शिवली असले.

आमी पुरे हा मंसार । कोठें फेडूं उपकार ॥

गोडुनियां घोरपण । करी दळणकांजण ॥

नारीचण होऊन हरी । माझे म्हणें पुणें करी ।

रानां गये येची शेणी । होरां वाहे हरी पाणी ॥

टाव सांगे पायापासी । म्हणे नामयाची दासी ॥

मनीगारपी चौदाच्या दातकांतली एक शूद्र स्त्री वेदांतपर
अभंग मेव्हा रचिये तेव्हा ती वाळ भागवतयादीहि लोशिशु-
णांत पुढें होता की, काय अशां शंका येऊ लागते।

नाम दे व का ली न अभंग का र.—नामदेवाच्या काळीं
तत्कालीन रवांचे अभंग विशेष लक्षणीय आहेत अने पुरुष
म्हणजे विठोबाबरोबर, परसा भागवत, चोराभेडा, गोरकुमार,
जमभेन नाथा, नरहरी तोनार, भोगा परमानंद, वत्सरा
इत्यादि होत. विसा दैचर व्यापारी अस्तम्याने तो साहजिकच
नंदभाषणे अभंगरचना करी, व “ सुख वदनाचा । आंगूळ
हाताचा । उदाणू जेनासा । स्वामी माझा ” असे म्हणे.
नरहरी तोनार प्रथम कदा शिवभक्त व विष्णुद्वेष्टा असे; पण
जेव्हा भागवतधर्माची मजाल ज्ञानदेव नामदेवादि संतानां
महाराष्ट्रभर फिरविली तेव्हा नरहरीच्या हृदयांत उजळ
पडून “ शिव आणि विष्णु । एकचि प्रतिमा । ऐसा ज्याचा
प्रेमा । सदेंदित ॥ धन्य ते संतारी । नर आणि नारी ।
नाचे हर आणि हरी । उच्चारितो ” असें मोळें लागला. या
नामदेवकालीन अभंगकारांचे कविर फार थोडें उपलब्ध
आहे. यांची काव्यरचना भक्तिभावाने भांगवलेली व
भाविक मनोवृत्ति जाण्ट करणारी अशी आहे हे कवि
सर्वच श्रेष्ठगणीचे होते असे नाही. गेरा कुमार, सावर्ण
माळ्यासारखे शूद्र, चौखामेच्या यासारांनी पायको सुदां,
अभंग रचेंदितच रचीत. चौखा महारांनी पायको सुदां,

“ पुढें देखिलें पान । वाडी कुंडवी भोजन ॥

हुन्दा थोव नाही देवा । गेद करोनिया पेवा ॥

मौपदीच्यः पाना । भूल्लेती नारायणा ॥

येथें नाही ऐसी परी । बोले चोखयाची नारी ॥ ”

असें सुसंस्कृत वाणीनें दवास वजाविते येथें असें सांगि तलें पाहिजे कीं अभंगकार स्वतः स्वतः चे अभंग लिहित नसे ज्ञानदेवाचे साविदानंद बाबा, मुक्ताबाईचे ज्ञानदेव, चांगदेवाचे रामा कासार, चोखामेळ्याचे अनंतभट्ट याप्रमाणें एक दुसऱ्याचे अभंग-आख्यानें लिहि

एकनाथ—ज्ञानदेवानें मराठीचा पाया घातला ही गोष्ट खरा पण तिला व्यवस्थेशीर व सर्वांगसुंदर वनविण्याचे काम एकनाथानें केलें आपणाला येथें एकनाथाचा एक अभंगकार या दृष्टीनें विचार करितो आहे तेन्ना त्याचें इतर कर्तृत्व बाजूला ठेवून त्याचे अभंग पाहूं नाथाचे अभंग फारसे नाहीत व प्रख्यातांहि नाहीत मात्र या अभंगावरून एकनाथाची ग्रीढ मराठी भया चटकून घ्याता येते —

बोधुमानु तया नाही माथ्यान्ह ।

सायरातर नाही तेथें कैचा अस्तमान ॥

कर्मचि खुटलें करणांचे हारपलें ।

अस्तमान गेलें अस्तमाना ॥

मिळवे पाहें तिकडे उद्योगी दीसे ।

पूर्वपाश्चिम तेथें कैची भासे ॥

एकाग्रनार्दनी नित्यप्रकाशा ।

कर्माकर्म जाले दिवसा चद्र तैसा ॥

गुडील अभंगांत वेदाती व वारकरी एकनाथ इष्टीस पडतो

कामा ही पवरी आत्मा दा विठ्ठल ।

नांदतो केवळ पाडुरंग ॥

भावमाप्ति भीमा उदक तें वाहें ।

शरदा धामताहे पाडुरंग ॥

दयाक्षमाशांति हेचि बाळवंत ।

मिळालासे थाट वैष्णवाचा ॥

ज्ञानव्यान पूजा विवक आनंद ।

हाचि वेणुनाद बोलतसे ॥

दश श्रियाचा एक मेळा केला ।

ऐसा गोपाळकाला होत असे ॥

देही देखिली पवरीं अनीं वनीं ।

एकाग्रनार्दनी वारी करी ॥

एकनाथकालीन अभंगकार—एकनाथकालीन अभंग फार फारसे नाहीत या काळात ग्रीढ मराठी लिहिण्याचा घाटणी पडून, आख्यानें लिहिण्यात यत्न लागला बहुतेक सर्व आख्यानें ओवीवृत्तातच आहेत मज्जेधरासारख्या महा कवीनें आपलीं बहुतेक सब आख्यानें ओवीवृत्तात मुंदर व अलंकारिक भाषेतच लिहिली ओवी व अभंग हीं दान शुद्ध मराठी वृत्ते एकमेकापासून फारशी निराळीं नाहीत ओवीवृत्त अभंगापेक्षा जास्त स्वैर असल्यानें मोठमोठ्या कथा नके व वर्णनें यातच रचण सुलभ व गायीच झालें सोळाव्या

शतकातील—खिस्ती मराठी कवि स्टिकेन्स आपल्या खिस्ती पुराणातील ओवीवृत्ताला अभंगच म्हणतो असें आधाराय वाक्योद्धार व करता रामभाऊ ओशी सांगतात (मराठी भाषेची घटना पृ २५५) त्याच्या अभंगाचा मामला यणेंप्रमाणें —

जैती हरळामाजी रत्नकुड्या । कीं रत्नामाजी दिसा नळ्या ॥

तैसी भापामाजी चोखळा । मापा मराठी ॥

बैसी पुण्यामाजी पुण्यमोगरी । कीं परिमळामाजी कस्तुरी ॥

तैसा भापामाजी साजिरा । मराठिया ॥

पाखियांमध्ये मयारु । वृद्धियांमध्ये कत्पतरु ॥

भापामध्ये मानू थोरु । मराठियेसी ॥

तारामध्ये वारा राशी । सप्तवारांमध्ये रवा शशी ॥

या द्वार्पांचिया भापामध्ये तैसी मराठिया ॥

एका खिस्ती मनुष्याचें कवढ हें मराठावरल प्रमुल । त्यानें आपणापूर्वी होऊन गेलेल्या ज्ञानदेव-नामदेव-एकनाथ याच्या काव्याचें दाढणें अध्ययन केलें असलें पाहिजे या काळातील दुसरा नाव येण्यासारखा अभंगकार म्हणजे विष्णुदास नामा यानें सबंध महाभारतावर ओवी छंदात रचना केला आहे अभंग फारच घाडे आढळतात त्यांपैकी पुढील एक आहे —

कुधळ भूमिनी । उगवला तूळसी ॥

अपावित्र तिथेसी । म्हणू नये ॥

बागविठेमाजी । उगवला पिपळ ॥

तयाचा अभंगळ । झणू नये ॥

खेराबाचा खिळा ॥ परिसा लागला ॥

मागलीया मोला । माणू नये ॥

दासियाचा पुत्रा । राज्यपद आलें ॥

पहिलिया बोला । बोळू नये ॥

विष्णुदास नामा । विठ्ठली मिळाला ॥

शिंपी शिंपी ल्याला । म्हणू नये ॥

तुकाराम—भागवतधर्माची पताका, अखिल महा राष्ट्रभर, किंबहुना हिंदुस्थानभर फिरविणारा भक्ताग्रणी व महाराष्ट्रसत जा तुकाराम त्याच्याविषयी फार लिहिणें नकोच त्याच्या संप्रदायाइतका दुसरा मोठा संप्रदाय नाही त्याचे अभंग हजारों लहानमोठे, सुशिक्षित-आशिक्षित, भाविक-अभाविक गेलीं तानथे चपे अहोरात्र घोळीत आहेत मराठी बालणाऱ्यांच्या तोंडात कळत-न कळत त्याचा अभंग म्हणीं रुपांनें येत नाही असें होतच नाही आपल्या म्हणण्याला आधार म्हणून चटकन तुकारामाच्या अभंगातील वरण बायकापोरेंपुढा म्हणतात उदा.—जावें त्याच्या वशा तेंहा कळ । सुख पाहता जवाशे दुख पवताएवढें । आभि ह ता वाच्या मूळ स्वभाव जाईना इत्यादि ज्याप्रमाणे छंद्या मताच वारकरी याच अभंग बदलतून मानतात त्याचप्रमाणे ग्रीढ सुधारक प्राधन्यसमाजादि कार्यांत तुकारामाची मदत घेत असतात अभंगाचा भावा घरीदारी सकारण माणसें

बोलतात तीच व्यावहारिक भाषा असल्याने खाताल शास्य सहज पडतो.

तुकारामाने वैराग्य, ज्ञान, भाक्ति, नीति, वर्गरे अनेक विषयांवर हजारी अभंग रचिले आहेत. त्यांपैकी वाच सहा हजार प्रसिद्ध आहेत. 'अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची' हे खोटे नाही. नामदेव आणि तुकाराम योमध्ये अग्रधान कोणाला याचे याविषयी मोठा विचारच पडेल तथापि तुकारामाचा अर्थाद वालत अलिखित लौकिक व त्याच्या अभंग-काव्याला प्राप्त झालेले धोर महत्त्व ही लक्षात आणल्यास अभंगाचा सर्वश्रेष्ठ कवि तुकारामच ठरेल यात शंका नाही. भंत.करणाला जाऊन भिडणारी तुक्याची वचने व त्या वचनातील सद्बोद्धेणा नाम्याच्या अभंगाला मागे टाकितो तुकारामाचा स्पष्टरक्षेपणा कधी कधी सभ्य मायेची मर्यादा ओलांडून पार दूर जाई.

नाम न घडे ज्याची वाचा । तो लेक दो बापाचा ॥

हेवि ओळख त्याची । खण गाणा धमण्याची ॥

ज्याची विद्रुल नाही ठावा । त्याचा संग न करावा ॥

नाम न म्हणे ज्याचे तोंड । मंचि बर्मकाचे कुंड ॥

मुक्ता म्हणे त्याचे दिवशी । रांड गेली महारापाशी ॥

तुकारामाच्या अभंगाची भाषा बरीच जुनी व सध्या न मजगण्याजोगी आहे. गाथाभूत, किंवा पुस्तकांतून आढळणारे अभंग तुकारामाच्या असले मायेचे नमुने नव्हत. त्यांना तुकारामाशिष्यांनी शिरई दिलेला आहे, म्हणून ते समजण्यास गड गात नाहीत रा वि. ल. भावे यांनी "तुकारामयुवाचा असले गाथा" प्रसिद्ध केला आहे (शके १८४३, आर्यभूषण प्रेस) त्यातील अभंग वाचण्यास छिट वाटतील:-

अपंड सुद्धतर । सामुरवास करार ॥ १ ॥ पू ॥

याची जाली बोलवण । आता नेदुपीं तीं सीण ॥ छ ॥

बहुताची दासी । तये घरी सामुरवत्सी ॥ २ ॥

तुका म्हणे सुळ । पंड जाला येका बेळे ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥

बुधीहीना जडा जीवा । नको देवा उपेक्षु ॥ १ ॥ पू ॥

परीसावी वीश्यापणा । शांम्हा दासा दांनाची ॥ छ ॥

चौनुनीया आली पाये । त्यासी काय वंचने ॥ २ ॥

तुका म्हणे पुद्दशतमा । करी शेमा अपराध ॥ ३ ॥

ही मात्र खरी तुकारामाची बुद्ध्याळ भाषा दिसते. असल्या असले मायेतील अभंग आपल्या गुणशिक्षित कानांना रुचणार नाहीत हे धरें. तुकाराम सोसायटी म्हणून पुण्यात एक संघ होता आणि त्याने तुकारामाच्या अभंगांत निमित्तपणे त्याचे कोणते हे ठरविण्यासाठी प्रयत्न केला असे म्हणतात. पण त्या प्रयत्नाचे फल अजर स्वरूप चवळ्यावर आले नाही.

तुकाराम, प्रचारात असलेल्या गोष्टींचा आपल्या अभंगात उपयोग करून भुपने म्हणणे नीट पडवून देत असे:-

बाघे उपदेशिला कोल्हा । सुखें खाकें शबें मजला ॥

भंती मरसी तें न युके । मज्ही मारीतोषी युके ॥

येरु म्हणे भला भला । निचाड तुझ्या तोंडे झाला ॥

देह तंव जाणार । घडेल पर-उपकार ॥

येरु म्हणे मर्ना । ऐसें आवें सममोनी ॥

गाठ पडली टफाटफा । त्यांचा धर्म बोले तुका ॥

एक थोटा पुराणाच्या वेळी स्फुंदून रडत असे ते पाहून पुराणिकाला वाटे की आगल्या सागण्याच्या हातोटीमुळे याला प्रेमाचा गहिवर येतो एके दिवशी सहज त्याला प्रप्र करिता, आपल्या तुक्याच गुंत झालेला भोक्डात व पुराणिकात दाढी बगेरचे साम्य पाहून आठवण होते व डु खाचा उमाळा येतो अशी खरी हकीगत त्याने सांगितली

बरीच गोष्टीवर तुकारामाचा अभंग पुढीलप्रमाणे:-

देपो(सो) नी पुराणीकाची दाढी । रवे फुंदे नाक ओढी ॥ पू ॥

प्रेम व (र) रें । दोते जना ॥

मीन (मिन्न) भंती भावना ॥ छ ॥

आचरोता नाचरे । पु (पु) र आठवी नेवरे ॥ २ ॥

बोल न ये सुपा (खा) बाळा । म्हणे होता व्याचा तोडा ॥ ३ ॥

दोन्ही सीमें व्याही पाये । पु (पु) या दावी म्हणे हाये ॥ ४ ॥

मना आणित बाँकड । मेला त्याची बरफड ॥ ५ ॥

होता भाव पोडी । सुपा (खा) आला ती सेवडी ॥ ६ ॥

तुका म्हणे कुडें । कळी येतें तें रोकडें ॥ ७ ॥

तुकारामाच्या अभंगातून तत्कालीन स्थिति चांगली चित्रित केलेली आहे त्याने वरसहा सर्व बाईट गोष्टीवर तडाखे ओढले आहेत (१) गुरु-शिष्यांचे ढोंग, (२) वाटेल त्या देवतांचे पूजन, (३) तीर्थयात्रा, (४) ज्ञास तसे, (५) अस्पृश्यता इत्यादि सामान्यजागर लावचे पुढील प्रमाणे अभंग आहेत.

(१) गुरु आला वेणीद्वारी । शिष्य पळतो सिंदारी ॥

कशासाठी झाले येणें । त्याचे आले वर्षासन ॥

तुका म्हणे चेला । गुरु दोघे नरकाळा ॥

वर्षासन मागण्याकरिता शिष्याकडे जाणारे गुरु व ते बाले असता दडी मारून वसणारे शिष्य यात वर्णिले आहेत

(२) रंडी चडी शक्ति । मद्य मायाते भक्षित ॥

कहिरव खटेराव । रोटी सुटी साठी देव ॥

गणोपा विकाळ । लाडू मोदकाचा काळ ॥

मुंजा म्हेसासुरें । हे तो कोण लेखी पोरे ॥

वेताळ केनाळें । जळी त्यांचे तोंड काळे ॥

विक्री निर्मांड उकि ही ॥

(३) जाउनिया तीर्था काय तुचा केले । चर्म प्रझाळिले बरीवरी ॥

भंतीरीचे शुद्ध कायद्याने झाले । भूषण त्या केले आपणया ॥

बूदावन-फळ पोळिले साकरा । भंतीरील थारा मोडीवना ॥

तुका म्हणे नाही घातले क्षमा दया । तोंबरी वासया कुंदी ॥

मुद्दी ॥

बोलतात तीच व्यावहारिक भाषा असल्याने खातील भाषाय सहज पडतो

तुकारामाने वैराग्य, ज्ञान, भक्ति, नीति, वैभवे अनेक विषयावर हजारों अभंग रचिले आहेत. त्यांपैकी पाच सहा हजार प्रसिद्ध आहेत. 'अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची' हे शोढे नाही. नामदेव आणि तुकाराम यामध्ये अग्रस्थान कोणाला यावे याविषयी मोठा विचारच पडेल. तथापि तुकारामाचा अखंड चालत आलेला लौकिक व त्याच्या अभंग-काव्याला प्राप्त झालेले धोर महत्त्व ही लक्षात आणल्यास अभंगाचा सर्वेष्टेष्ट फवि तुकारामच ठरेल यात शंका नाही. भंत, करणाला जाऊन भिडणारी तुक्याची वचने व त्या वच-नातील सडेतोडपणा नाम्याच्या अभंगाला मागे टाकितो तुकारामाचा सटवचेपणा कधी कधी अभंग आपोचि मर्यादा ओलाहून पार दूर जाई.

नाम न वदे ज्याची वाचा । तो लेख दो वापाचा ॥

हेचि ओळखत तयाची । खण जाणा अभंगाची ॥

ज्यासी विव्दल नाहीं ठावा । त्याचा सेप न करावा ॥

नाम न म्हणे ज्याचे तोंड । तेचि वर्णकाचे वुंड ॥

तुका म्हणे त्याचे दिवशीं । दांड गेली महाराजासी ॥

तुकारामाच्या अभंगाची भाषा बरीच जुनी व सध्या न मजगज्यामोर्गी आहे, पायापुन, किंदा पुस्तकांतून आढळ-णारे अभंग तुकारामाच्या अस्सल मापेचे नमुने नव्हत. त्यांना तुकारामशिष्यांनी शिलई दिलेला आहे, म्हणून ते समजण्यास जड जात आहेत. या वि छ आहे यानी "तुकारामजुवाचा अस्सल गाथा" प्रसिद्ध केला आहे (शके १८४१, आर्यमूपण प्रेम) त्यातील अभंग वाच-ण्यास छिष्ट वाटतील:—

अपंड सुद्धतर । सासुरवास करार ॥ १ ॥ पू ॥

याची जाली थोळवण । आता नेदोती ती रीण ॥ छ ॥

बहुताची दासी । तवे घरी सासुरवासी ॥ २ ॥

तुका म्हणे मुळ । पंड जाला येका वेळे ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥

पुषीहानि जडा जीवा । नको देवा उपेधु ॥ १ ॥ पू ॥

परीसावी वीर्यापणा । आम्हा दासो दांनाची ॥ छ ॥

चीजुनीया आलो पाये । त्यासी कार्य वंचने ॥ २ ॥

तुका म्हणे पुष्टतसा । करी सेमा अपराध ॥ ३ ॥

ही मात्र खरी तुकारामाची गुळेधळ भाषा दिसते असल्या अस्सल मापेतील अभंग आपल्या सुविधित कानांत रुचणार नव्हत हे परे तुकाराम सोसायटी म्हणून पुण्यात एक मंड होत आणि त्यांनी तुकारामाच्या अभंगात विधितपणे त्यांचे कोणते हे ठरविण्यासाठी प्रयत्न केला असे म्हणतात. पण त्या प्रयत्नाचे फल शमर स्वरूप चवाळावर आले नाही.

तुकाराम, प्रचारात असलेल्या गोष्टींचा आपल्या अभंगात उपयोग करून व्युपपे म्हणणे शीट पटवून देत असे.—

वापें उपदेखिला कोल्हा । मुखे खाऊं यावे मसला ॥

अंती मरसी ते न चुके । मजही मारीतोषी मुखे ॥

येळ म्हणे मला मला । तियाड तुझा तोंडे झाला ॥

देह तेव जाणार । पडेल पर-उपकार ॥

येळ म्हणे मनी । ऐसें जावे समजोनी ॥

गाठ पडली ठकाठका । त्याचा धर्म कोले तुका ॥

एक भोता पुणण्याच्या वळी स्फुंदून रडत असे ते पाहून पुराणिकांचा वाटे की आगल्या सागण्याच्या हातांमोळे याला प्रेमाचा गहिवर येतो एके दिवशी सहज त्याला प्रथ करिता, आपल्या तुक्याच मृत झालेल्या शेकड्यात व पुरा-णिकांत राहोी बघेरेचें साम्य पाहून आठवण होते व दु खाचा उमाळा येतो अशी खरी हकीगत त्यानें सांगितली

बरीस गोटीवर तुकारामाचा अभंग पुढीलप्रमाणे:—

देपो(खो) नी पुराणीकाची दाढी । रडे फुंदे नाक ओढी ॥ पू ॥

प्रेम प (र) रे । दीर्घ जना ॥

मीन (मिन) अंतरी भावना ॥ छ ॥

आचरीता नावेर । पु (छ) र आठवी नेवेर ॥ २ ॥

योल न ये मुपा (खा) बाढा । म्हणे होता व्याचा तोंडा ॥ ३ ॥

दोन्ही रीगे च्याही पाये । पु (छ) या दावी म्हणे हाये ॥ ४ ॥

मना आणितो वीकड । नेला याची चरफड ॥ ५ ॥

होता भाव पोरी । मुपा (खा) आला तो सेवटी ॥ ६ ॥

तुका म्हणे कुडें । कळो वेतें तें रोकडें ॥ ७ ॥

तुकारामाच्या अभंगातून तरकाळाने स्थिति बागली विनित केलेली आहे त्याने मरसहा सर्व बाईद गोष्टीवर सडपेड थोडले आहेत (१) गुरु-शिष्याच दोंग, (२) बदिल त्या देवताचे पूजने, (३) तीर्थयात्रा, (४) मशास तसे, (५) अस्पृश्यता इत्यादि समाजगर्वावर त्याचे पुढील प्रमाणे अभंग आहेत.

(१) गुरु आला बेशीद्वारी । शिष्य पळतो सिडारी ॥

कशासाठी झाले येगे । त्याचे आले वर्षासन ॥

तुका म्हणे वेला । गुरु दोषे नरकाळा ॥

वर्षासन मागण्याकरिता शिष्याकडे जाणारे गुरु व ते आले असता दही मारून वधणारे शिष्य यात वगिले आहेत

(२) रडी चंडी शास्त्र । मद्य मांगते भक्षिती ॥

बहिरव खंडेराव । रोटी सुटी साठी देव ॥

गणोषा विकळ । लाडु मोदकाचा काळ ॥

मुंघा मईनाचुरें । हे तो कोण लेखी पोरे ॥

वेठाळे केठाळे । जळो त्याचे तोंड काळे ॥

किती निर्मांड जफि ही ॥

(३) मजनिचा तीर्थो वाच तुझ केले । चर्म प्रसाळिले बरीवरी ॥

अंतरीचे गुळ कासयानें झाले । भूषण टा केले आपणया ॥

हंदाचन-कळ धोळिलें साकरा । भीतरील थारा मोडेनिना ॥

तुका म्हणे नाहीं शांति क्षया दया । तीवरी वासया फुंदा

मुंघी ॥

क्षीपदीच्या पांना । भुललेती नारायणा ॥

येथें नाही ऐसी परी । बोले चोखयाची नारी ॥ ”

असें सुसंस्कृत वाणीनें देवास बजाविते. येथें असें सांगितलें पाहिजे कीं, अभंगकार स्वतः स्वतःचे अभंग लिहित नसे. ज्ञानदेवाचे सच्चिदानंद बाबा, मुक्ताबाईचे ज्ञानदेव, चांगदेवाचे रामा कासार, चोखामेळ्याचे अनंतभट याप्रमाणें एक दुसऱ्याचे अभंग-आख्यानें लिहि.

एकनाथ—ज्ञानदेवानें मराठीचा पाया घातल्या ही गोष्ट सरीं पण तिला व्यवस्थेशीर व सर्वोत्तुंदर मनविण्याचे काम एकनाथानें केलें. आपणाला येथें एकनाथाचा एक अभंगकार या दृष्टीनें विचार फर्तव्य आहे. तेव्हा त्याचें इतर कर्तृत्व याबद्दल ठेवून त्याचे अभंग पाहूं. नाथाचे अभंग फारसे नाहीत व प्रख्यातहि नाहीत. मात्र या अभंगावरून एकनाथाची प्रौढ मराठी भाषा बटकून घ्यानात येते:—

बोधुमानु तथा नाही माध्यान्ह ।

सारंग्रातर नाही तेथें कैचा अस्तमान ॥

कर्माचि पुढलें करणेंचि हारपलें ।

अस्तमान गेलें अस्तमाना ॥

शिकडे पाहें तिकडे उदयोचि दीसे ।

पूर्वपाथिम तेथें कैची मासे ॥

एकजानार्दनी निस्थप्रकाशा ।

कर्माकर्म जाले दिवसा बंद तैसा ॥

पुढील अभंगांत वेदांती व बारकरी एकनाथ दृष्टीस पडतो.

कामा ही पंदरी आत्मा हा विठ्ठल ।

नांदतो केवळ पांडुरंग ॥

भावमाक्षी भीमा उदक तें दाहें ।

बरवा सोमताहे पांडुरंग ॥

दयाक्षमासाति हेचि वाळुनंद ।

मिळालासे थाट वैष्णवाचा ॥

ज्ञानप्यान पूगा विवेक आनंद ।

हाचि वेणुनाद सोमवसे ॥

दस इंदियांचा एक मेळा केला ।

ऐसा गोपाळकाला होत असे ॥

देही देखिली पंदरीं जनीं जनीं ।

एकजानार्दनी वारी करी ॥

एकनाथकालीन अभंगकार:—एकनाथकालीन अभंगकार फारसे नाहीत. या काळांत प्रौढ मराठी लिहिण्याची भाटणी पडून, आख्यानें लिहिण्यात येऊं लागली बहुतेक सर्व आख्यानें ओवीवृत्तांतच आहेत. मुक्तेश्वरासारख्या महाकवीनें आपली बहुतेक सर्व आख्यानें ओवीवृत्तांत गुंढर व अलंकारिक भाषेनें लिहिली. ओवी व अभंग हीं दोन शुद्ध मराठी वृत्ति एकमेकांपासून फारशी निराळी नाहीत. ओवीवृत्त अभंगापेक्षा जास्त स्वरूप अग्न्यानें मोठमोठीं कथानक व वर्णन यांतच रचणें मुख्य व मोर्थाचें राहें. सोळाव्या

शतकातील—ख्रिस्ती मराठी कवि स्टिफेन्स आपल्या ख्रिस्त-पुराणांतील ओवीवृत्ताला अभंगच म्हणतो असें आधारायें वाच्योद्धार न करता रामभाऊ जोशी सांगतात (मराठी भाषेची घटना पृ २५५) त्याच्या अभंगाचा मासला येणेंप्रमाणें:—

जैसी हूरळामाजी रत्नकुड्ला । की रत्नामाजी हिरा निळाला ॥

तैसी भापामाजी चोखळा । भाया मराठी ॥

जैसी पुण्यामाजी पुष्प मोगरी । की परिमळामाजी कस्तुरी ॥

तैसी भापामाजी साजिरी । मराठिया ॥

फाखियामध्यें मयोरु । वुखियामध्यें कटपतरु ॥

भापामध्यें मानू बोरु । मराठिंवेसी ॥

तारामध्यें बारा राशी । सप्तवारामध्यें रवी राशी ॥

या द्वीपीविचा भापामध्यें तैसी मराठिया. ॥

एका ख्रिस्ती मनुष्याचें केवढें हें मराठावरल प्रभुत्व । त्यानें आपणार्थी होऊन गेलेल्या ज्ञानदेव-नामदेव-एकनाथ यांच्या काव्याचें दाढणें अध्ययन केलें असलें पाहिजे. या काळातील दुसरा नाव घेण्यासारखा अभंगकार म्हणजे विष्णुदास नामा. यानें संबंध महाभारतावर ओवी छंदात रचना केली आहे अभंग फारच थोडे आढळतात त्यांपैकी पुढील एक आहे:—

कुशळ भूमिमी । उगवला तुळसी ॥

अपवित्र तिथेसी । म्हणूं नये ॥

कागविठेमाजी । उगवला पिंपळ ॥

तयासी अभंगळ । झणूं नये ॥

लोखंडाचा पिळ । परिसा लागला ॥

मागलीया मोला । मागूं नये ॥

दासियाचा पुत्रा । राज्यपद आलें ॥

पहिलिया बोला । बोल्द नये ॥

विष्णुदास नामा । विठ्ठली मिळाला ॥

शिंपी शिंपी ल्याला । म्हणूं नये ॥

तुकाराम.—भागवतधर्माची पताका: अखिल महाराष्ट्रभर, विंशतुना हिंदुस्थानभर फिरविणारा भक्तामणी व महाराष्ट्रस्त जो तुकाराम त्याच्याविषयी फार लिहिणें नकोच त्याच्या संप्रदायास्तका दुसरा मोठा संप्रदाय नाही. त्याचे अभंग इयारों लहानमोठे, सुशिक्षित—आशिक्षित, भाविक—अभाविक गेलीं तीनशें वर्षे अहोरात्र घोळीत आहेत. मराठी बोलणान्याच्या तोडात कळत—न कळत त्याचा अभंग म्हणी रुमनें येत नाही असें होतच नाही आपल्या म्हणण्याला आधार म्हणून बटकून तुकारामाच्या अभंगांतील बरच बाबकापोरेंबुद्धा म्हणतात. उदा:—जाणें त्याच्या वेशा तेव्हा कळे: । सुत पाहता अवाभाडे दु:ख पर्वताएवढे । ;आणि होता बाप्पा...मुळ स्वभाव आर्जना...इत्यादि. ज्याप्रमाणे पुण्या मताचे बारकरी याचे अभंग वेदतुल्य मानतात त्याप्रमाणे प्रौढ तुकाराम प्रार्थनासामाजादि कार्यांत तुकारामाची मदत घेत असतात. अभंगाची भाषा परीदारी साधारण माणसे

बोलतात तीच व्याहारिक भाषा असल्याने ह्यातील भाष्य सहज पडतो.

तुकारामाने वैराग्य, ज्ञान, भक्ति, नीति, योगे अनेक विषयावर हजारों अभंग रचिले आहेत. त्यांपैकी पांच सहा हजार प्रसिद्ध आहेत. 'अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची' हे खोटे नाही. नामदेव आणि तुकाराम यामध्ये अग्रस्थान कोणाला द्यावे याविषयी मोठा विचारच पडेल. तथापि तुकारामाचा अगोदर चालत आलेला लौकिक व त्याच्या अभंग-काव्याला प्राप्त झालेले शौर महत्त्व ही लक्षात आणल्यास अभंगाचा सर्वश्रेष्ठ कवि तुकारामच ठरेल यात संशय नाही. अंतःकरणाला जाऊन भिडणारी तुक्याची वचने व त्या वचनातील सडेतोडपणा गव्याच्या अभंगाला मागे टाकतो. तुकारामाचा सृष्टयक्षेपणा कधी कधी सभ्य भाषिकी मर्यादा ओलांडून पार दूर जाई.

नाम न वदे ज्याची वाचा । तो लेऊ दो वापाचा ॥
हेवि ओळख तयाची । वृण जाणा अभक्ताची ॥
ज्यासी विव्हाल नाही ठावा । त्याचा संग न करावा ॥
नाम न म्हणे ज्याचे तोंड । तेवि परमकाचे कुंड ॥
तुका म्हणे त्याचे दिवशी । रांड गेली महारापाशी ॥

तुकारामाच्या अभंगाची भाषा बरीच जुनी व मध्या न मननग्यायोगी आहे. गायतून, किंवा पुस्तकांतून आढळणारे अभंग तुकारामाच्या अस्सल भाषेचे नमुने नव्हत. त्यांना तुकारामशिष्यांनी झिडई दिलेला आहे, म्हणून ते समजण्यास शक्य जात नाहीत. 'रा वि ल भावे याची "तुकारामतुगाचा अस्सल गाथा" प्रसिद्ध केला आहे (शके १८४९, आर्यभूषण प्रेस) ह्यातील अभंग गव-प्यास छिट वाटतील—

थपड सुद्धतर । सासुरवास करार ॥ १ ॥ घृ ॥
याची माली बोळवण । आता नेदपों ती राण ॥ छ ॥
बहुताची दाखी । तये घरी सासुरवस्ती ॥ २ ॥
तुका म्हणे मुळ । पंड जाला येका वेळे ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥

सुघाईना जडा जीवा । नको देवा जपेछु ॥ १ ॥ घृ ॥
परीसावी वीर्यापणा । आम्हा दासों दानाची ॥ छ ॥
बोवुनीया आलो पाये । त्यासी काय वंचने ॥ २ ॥
तुका म्हणे घुसतमा । करी शेमा अपराध ॥ ३ ॥

ही मात्र खरी तुकारामाची कुळवाल भाषा दिसते. असल्या अस्सल भाषेतील अभंग आपल्या सुशिक्षित कानांनी कचणार नाहीत हे खरे. तुकाराम सोसायटी म्हणून पुण्यात एक संघ होता आणि त्याने तुकारामाच्या अभंगात निहितपण त्याचे कोणते हे ठरविण्यासाठी प्रयत्न केला असे म्हणतात. पण त्या प्रयत्नाचे फल अजब स्वरूप नवाळ्यावर आले नाही.

तुकाराम, प्रचारात असलेल्या गोष्टींचा आपल्या अभंगात उपयोग करून आपले म्हणणे नीट पटवून देत असे—

वाघे उपदेशिला कोव्हा । सुखे त्याजें द्यावे मनला ॥
अती मरती ते न चुकें । मजही मारीतोसी मुके ॥
येऊ म्हणे मला मला । निवाड तुझा तोंडें झाला ॥
देह तव बाणार । घडेल पर-उपकार ॥
येऊ म्हणे मनी । ऐसें जावे समजोनी ॥
गाठ पडली ठकाठका । त्याचा धर्म बोले तुका ॥

एक धोता पुराणाच्या वेळीं स्फुंदून रडत असे ते पाहून पुराणिकाला वाटे की आगर्या सागण्याच्या हातोटीमुळे याला प्रेमाचा गहिवर येतो एके दिवशी सहज त्याला प्रश्न करिता, आपल्या मुक्त्याच मृत झालेल्या थोकडात व पुराणिकात हाटी बसलेचे साम्य पाहून आठवण होते व दुःखाचा उमाळ येतो अशी खरी हकीगत त्याने सांगितली

वरीस गोष्टीवर तुकारामाचा अभंग पुढीलप्रमाणे —
देपो(पो) नी पुराणीकाची दाढी । रडे कुंढे नाक ओढी ॥ ३ ॥
प्रेम य (उ) रें । दीस जमा ॥

भौन (भिन) अंतरी भावता ॥ ३ ॥
आपरीता नाबरे । पु (छ) र आठवी नेवरे ॥ २ ॥
थेल न ये मुया (खा) बाढा । म्हणे होता व्यत्या तोंटा ॥ ३ ॥
दोन्ही सोंगें व्याही पाये । पु (छ) या दावी म्हणे हाये ॥ ४ ॥
मना आणिता थोकड । मेल्या याची बरकड ॥ ५ ॥
होता भाव पोंटी । मुया (खा) आला तों सेवटी ॥ ६ ॥
तुका म्हणे कुंढें । कळो येतें तें रोकडें ॥ ७ ॥

तुकारामाच्या अभंगातून तत्कालीन स्थिति बागळी विजित केलेली आहे त्याने मरसद्दा सर्व बाईत गोष्टीवर तडाखे ओढले आहेत (१) गुरु-शिष्यांचे डोंग, (२) बटेल त्या देवतांचे पूजन, (३) तीर्थयात्रा, (४) जसास तसे, (५) असमृद्धता इत्यादि समाज-धर्मावर त्याचे पुढील प्रमाणे अभंग आहेत

(१) गुरु आला वेशद्वारा । शिष्य पळतो विद्वारा ॥
कसापाटी झाले येणे । त्याचे आले वर्षासन ॥
तुका म्हणे चेला । गुरु दोघे नरकाला ॥
वर्षासन मगण्याकरिता शिष्याकडे बाणारे गुरु व ते आले असता दडी मारून बसणारे शिष्य यात वर्णिले आहेत

(२) रंडी चंडी शक्ति । मय मागते भक्षितो ॥
बहिरव खरेराव । रोखी सुटी साठी देव ॥
मणोया विकळ । लाडु मोदकाचा काळ ॥
मुंश म्हणामुंरें । हे तो कोण लेखी पोरे ॥
वेताळे केनाळें । जळो त्याचें तोंड काळे ॥

किती निर्भीक्षुण्ण दृष्टी ही !
(३) मालनिया तीर्थ काय तुगा केलें । चर्म प्रक्षालिले वरीवरी ॥
अंतरीचें शुद्ध कासयानें झालें । भूषण ह्या केले आपणया ॥
बूबाबन-फळ पोळिलें साकरा । भीतरील थारा मोडीवना ॥
तुका म्हणे नाहीं शांति शमा दया । तोवरी कासया कुंदां तुम्ही ॥

- (४) पाया जाला नाम । तेथे वांधला फापरू ॥
 तेथे विषव्याने काम । अधमासि तो अधम ॥
 रुला गुलाम । धर्णा करितो सलाम ॥
 तेथे चाकराचे काम । अधमासि तो अधम ॥
 रसली घरची दासी । धर्णा समजवी तिथेची ॥
 तेथे वटजीचे काम । अधमासि तो अधम ॥
 देव्हान्यावरि विंचू आला । देवपूना नावडे झाला ॥
 तेथे पंजारचे काम । अधमासि तो अधम ॥
 तुका म्हणे जाती । जातोसाठी खानी माती ॥
 (५) महारासो शिव । कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ॥
 तया प्रायश्चित काही । देहत्याग कर्मता नाही ॥
 नातळे चाडाळ । त्याचा अतरी विटाळ ॥
 ज्याचा मंग वित्ती । तुका म्हणे तो त्या याती ॥

ईश्वराच्या ठिकाणी तुकारामाची असलेली अलोट भक्ति दाखविणारे अभंग अनेक आहेत काही अभंग तर मोठ्या वळवळ्याने म्हटलेले दिसतात.

भेटीलागी जीवा लागलीसे आसाबाहे रात्र-दिवस वाट तुझी ॥
 पूर्णिमेचा बद्र चकोरा जीवन । तसे माझे मन वाट पाहे ॥
 दिवाळीच्या मुळा लेकी आसाबाळीपाहतसे वाडली पंढरीची ॥
 भूकेंलिया पाळ अतिसोक करी । वाट पाहे पैरि माडलीची ॥
 तुका म्हणे मज लागलीसे भूकेंलियाची थी-मुख दावी देवा ॥

यातील उपमा किती हृदयंगम व रोमच्या अनुभवातल्या आहेत! काही अभंगातून मार्मिक विनोद दिसून येतो.—
 एक मद्रचारी गाढवा खोंबता । हाणोनिया लाता पळाले ते ॥
 गाढवही गेले मद्रचर्य गेले । तोंड काळे झाले जगामाजी ॥

कानडी बायको व मराठा नवरा याची गंमत पुढील अभंगांत दिली आहे:

कानडीने केला मन्हाटा अतार । एकाचे उत्तर एका भये ॥
 तिने पाचारिले हल या म्हणेना येरू पळे आण जाहलो अता ॥
 तुकारामाचे अभंग निरय परिपाठाले असल्याने येथे जास्त उदाहरणे देणे अप्रस्तुत होईल, तेव्हा काही म्हर्णा-
 प्रमाणे रूढ असलेल्या अभंगांचे चरण देऊन तुकारामाच्या अभंगांचे सापुरते परीक्षण पुरे करू.

(१) अधिकार तैमा करू उपदेश. (२) आंधळ्यासि जन धपधपेची भाणवे. (३) आले देवाचिया मना । तेथे कोणाचे चांदना. (४) आपणासारखे करितो तात्काळ. (५) आधी होता पाया । दैवयोगे झाला पाया. (६) उच वाडला एरंड. (७) कन्या सामुण्यासि जाये । मागे परतोनी पादे. (८) जे का रंजले गाजले । त्यासि म्हणे जो आपुले. (९) जगाच्या कल्याणा मंताच्या विभूती. (१०) जन हे सुखाचे दिल्या पेतल्याचे (११) दया तिचे नाव भूताचे पाळण. (१२) दया क्षमा गाति । तेथे देवाची बसति. (१३) नाही निर्मळ जीवन । वाय करील सायण. (१४) लिबाचिया हाडा मारकरे आळे (१५) पायीची बहण पायी बरी. (१६) बीजा ऐसी फळे. (१७) बोले तैसा

चाले (१८) नवसे कन्या पुत्र होती. । तरी का करणे लागे पती. (१९) शुद्ध बीजा पोटी । फळे रसाळ गोमटी. (२०) सुख पाहती अवा पाडे । दुःख पवंताएवढे. (२१) क्षमा शत्रु जया नराचिया हाती. (२२) कोणी दिा कोणी वंदा. (२३) बरे झालीयाचे अवघे सागती. (२४) साक-रेच्या गोण्या बैलाचिये पाठी. (२५) जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे.

तुकाराम कालीन अभंग का र.—निबरान, सेना न्हावी, मोरया गोसावी, गणेशनाथ, शेख महेमद इत्यादि कवी व तुकारामाचे शिष्य याचे काही अभंग आहेत; पण तुकारामाच्या अभंगकर्तृत्वापुढे त्यांची रचना काहीच नव्हे. सेना न्हावी हा तुकारामाच्या मार्गाल काळजा दिसतो. त्याचे सुमारे १५० ते २०० अभंग उपलब्ध आहेत. बारकरी लोक याचे अभंग प्रेमाने गातात पुढील अभंग प्रसिद्ध आहे.

आम्ही आताचे बारीक । काम करणे बारीक ॥

गुरू डोळा दर्पण दावू । आवाधाचा चिमटा घेऊ ॥

ईशमनापा वगला झाडू । वामक्रोध नखे काहे ॥

बादशहाचे द्वारी । सेना न्हावी काम करी ॥

शेखमहेमदः—हा मुसुलमान जातीचा मराठी कवि असून त्याचे वेदातपर मराठी ग्रंथ आहेत. मुलाण्याचे काम कर-
 ताना याला उपरति झाली व तेव्हापासून तो ईश्वरभजन करू लागला.

मी आताचा मळीण वंश । संस्वार नेणे मन्हाटीस ॥

नाही पाहिले शास्त्र पुराणापोली नाही शिकलो साळसूद वचन
 असे असतानासुद्धा याची अभंगवाणी बरी आहे

काटे बेतकीच्या झाडा । आत नमला केवडा ॥

फणसा अंगे करड वट्टे । आत सातरेचे गोटे ॥

ऊंस सर्वोभागी वाळा । आत अमृतजिन्हाळा ॥

नारळ बरी तो कठीण । आत साडेचे जीवन ॥

काळी कस्तुरी दिसती । आत सुगंध सुटती ॥

मधमाशाची घोंगाणी । आत अमृताची रत्ताणी ॥

शेख महेमद विखासी । झाला हरिभक्तीचा रहिवासी ॥

याप्रमाणे शेख महेमद हरिभक्त बनला. याच्या रेणुका तेलीण नावाच्या भक्तिगीनेही काही अभंग केले आहेत.

निळोबाः—तुकारामाच्या चौदा टाळकरी शिष्यांपैकी निळोबा हा एक असून त्याचीच कायती कविता प्रसिद्ध आहे. याच्या अभंगांची भाषा अगदी सुलभ व प्रचलित असून त्यात विचारस्वास्त्य अधिक आहे. पुढील अभंगांत पोद्दार-
 यांचे वर्णन दिले आहे ते मोठे काव्यमय वाटले.

अचळ घरा तैम पीठ । पायातळी मिरवे यांत ॥

दान्ही पाउले समान । भेसे योगीयाचे नयन ॥

आजु जेथ ते स्वयंम । असे वदंदांचे रतंम ॥

कधीमले पीठ बसव । शब्दे विघुल्लेखमान ॥

शेप बेमला येटाळा । तैसा कटिबंध मेसळा ॥

गमुद्र खाळिये विखाळ । तेथे नाभीचे मंडळ ॥

तुळशी मंत्रशिया गवळी । तैसा सुटल्या मेघमाळी ॥
 दिग्गजाचे शुंभार्द्ध । तैसे कटी कर प्रचंड ॥
 पूर्णमिचा उदो केला । तैसा सुखचंद्र शोभला ॥
 जैशी नक्षत्रे चमकली । तैसा कुठले चमकती ॥
 सूर्य मिरवे नभर्मळला । तैसा वैद्यरावा रिछा ॥
 क्षीराब्धीचे चंचल मीन । तैसे जेथी अवलोकन ॥
 जैसे मेरुचे शिखर । तैसा माथा सुगुं धर ॥
 इंद्र प्रकाश वेढिला । तैसा क्षीरोदक वेढिला ॥
 तृतीयामा पातकपक्षी । निळा तैसा प्याज लक्ष्मी ॥

रामदास—रामदासस्वामी व त्याच्या संप्रदायातील मंडळी यांनीही पुष्कळ स्फुट अभंग रचिले आहेत. सुखाचे सांगाती सर्वही मंडळी । ; साधू-संगे साधू भोदू-संगे भोदू, याळक जाणेना मातेसी । ; ऐसे कैसे रे सोवळे । ; याजे पाऊल आणुलें । , इत्यादि समर्थीचे अभंग रोजच्या पाठातले आहेत.

आता कोडे धरूं भाव । बहुसाल झाले देव ॥
 एकाहुनी एक धोर । मुख्य पूजा पारंपर ॥
 माझे कुळीची वैचते । सांगों जाता अक्षरयात ॥
 रामदास देव एक । येर सर्वही मायेक ॥

हा अभंग अनेक देवांना कंटाळून म्हटलेला दिमतो. "अभ पंचका " तील अभंग रामदासांचेच दिसतात

उ त र का ली न अ भ ङ ग का र —तुकारामनंतरच्या म्हणजे १८ व्या शतकात काही थोडे अभंगकार होऊन गेले त्यात दिनकर गोसावी, शिवदिन केसरी परंपरा, महोपति, बाह्यसुनी हे कवि गरा प्रख्यात असे होते म्हणून त्याच्या अभंगकाळे बऱ्या महाराष्ट्र कवामध्ये बहुतेकांनी अभंग केले आहेत. पण अभंगाविषयी प्रख्यात असे नामदेव, तुकारामासारखे कवी थोडेच, तेव्हा सर्वांचा परामर्श येथे आपणास घेता येणार नाही; म्हणून काहीं निवडक अभंगकारावरच लिहिलेले सांगणार. दिनकर गोसावी समर्थ शिष्य असून त्याने बहिणाजी असे दुसरे नाव आहे " त्यानुभव दिनकर " हा ग्रंथ याचाच आहे यांचे चार पाचवे अभंग उपलब्ध आहेत शिवदिन हे नाथपंथी स्वामी असून याची गुरुशिष्य परंपरा मोठी आहे, बहुतेक गुर्मुखी कविता, (विशेषतः अभंग) संशोधिली गेली आहे. या गुरुपरंपरेतील गुप्तनाथ हा एक काल-विषयाप्राप्त झाला असून हिच्या अभंगाची बही हों विस्मन साहेबांस मापवली होती, त्यातल एक अभंग असा —

माता पिता जाता अरि पुत्र भ्रता ।
 गुरूवीण आतां नाही दुजा ॥
 पशुपत माती गुरुरूप भासती ।
 ऐसी उपाची दिशिले तसेचि भाणे ॥
 बृषवही पाही अशुरेणु तेही ।
 गुरुविण नाही रिते कोंटे ॥
 ऐसा गुरुराज मज पूर्णव्यापक ।

गुप्त बोले रंक राज सम ॥

शिवदिनाचा पुत्र चरहरि हाहि अभंग करी

महाराष्ट्र काव्यात महोपतीची रचना विपुल व हृदयगम अशी आहे. याचा भाक्तिविषय ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. याने बहुतेक शताब्दी चरित्र लिहिली त्यापैकी जी काही अभंग वृत्तात आहेत ती येथेप्रमाणे —

भाव	अभंग	भाव	अभंग
नामदेव	चरित्र ६२	भगमित्र नामा	चरित्र ६३
हरिपाळ	" ५८	माणकोजीशोधले	" ६७
कमाल	" ६७	संतोषा पवार	" १०२
नरोसिंह मेहता	" ५२	चौखामेळा	" ४७
रावा कुंभार	" ४७		

इतर फुटकळ अभंग बरेच आहेत त्यापैकी सुमारे ४० स्फुट अभंग रा. शाळिग्राम यांनी संपादन केले आहेत इतर पद्या-प्रमाणे महोपतीचे अभंगहि प्रेमरसने परिपूर्ण आहेत

उपेक्षितां माये कोडे नावे तान्हे ।
 सागवें गान्धारणें कोणापार्शी ॥
 भित्तयां कन्या विकली बुद्धमी ।
 आढवा तयावी न ये कोणी ॥
 रायें लुटविले आपुले नगर ।
 यमिता साचार नाही कोणी ॥
 तमै देवा तुम्ही मोक्षलियावर ।
 आमुचा पैसावी कोण आहे ॥
 महोपती म्हणे कीरतो विचार ।
 शक्तीति साचार वाढे जेण ॥

सिद्धांतशेषाचा कर्ता बाह्यसुनी आनेही काही अभंग कले आहेत असे दिसते त्याच्या शिष्याने "गुरु किशोरे अभंग " प्रशोत्तर रूपत आहेत

मोरोपत —माची बहुतेक काव्यरचना आर्यावृत्तात असली तरी त्यांनी इतर वृत्तावाहि मगून मगून स्त्रीकार केलेला आहे. त्यामध्ये अभंग येत असून त्यांचे " राता गीत " या वृत्तातच आहे. या आख्यानात १७० अभंग अगदी सोप्या भाषेत लिहिलेले आहेत.

लक्ष्मण भावोजी मागे पुढे स्वामी ।
 मज आहे धामी ऐसे वाटे ॥
 न धार्धेच मज उणु भुषा तुपा ।
 तुझापार्शी मृषा न कोलावे ॥
 केव्हा काही वाटे चालता मी मागे ।
 सुरवीनि मागे विलोछोती ॥
 बाई काय सामो स्वामीची तो दही ।
 अमृताची वृद्धी मज होय ॥

अर्वाचीन कवी अभंगवृत्तात फारशी रचना करीत नाहीत. मात्र काही आहेत म्हणजे मान्य होण्यासाठी तुकारामासारखे अभंग करून देवट " तुका म्हणे " असे दटून देतात अभंगाचा दर्जा धार्मिक काव्यात अथे मान्यता

असला तरी महाराष्ट्राच्यात त्याला मोठेसे महत्त्व अर्वाचीन सुशिक्षित देत नाहीत याचे कारण ते भक्तिपर आहेत हे होय. अभयगडाच्याच अन्दाज कोणी धंडेत फारसे करीत असतील असे वाटत नाही.

[सं द भे प्रे थ —भावे-तुकाराम तुवाबा असले गाथा. आभवावरकर-महाराष्ट्र-कविचरित्र. म्याकानिकल-साप्स ऑफ मराठा सेंटस्. गोडबोले-नवनीत. ज्ञानेश्वराच्या अभंगाची गाथा. तुकारामाच्या अभंगाची गाथा. वागळे-महाराष्ट्र काव्यमकरन्द. भावे-महाराष्ट्रसारस्वत. रानडे-राईज ऑफ दि मराठा पोंवर. रा भि जोशी-मराठी भाषेची घटना. महाराष्ट्रसाहित्यमासिक, वर्ष तीन अंक ११. प्रो पटवर्धन-विरसन कायलॉजिकल लेक्चर्स (फर्ग्युसन कॉलेज मॅगझीन.). भाडारकर-वैष्णवविज्ञान, वैपिक्षम अँड मायनर रिलिजियस सिस्टिम्स. विरसन-प्रेक्स टु मोल्स-वर्ल्स मराठी डिक्शनरी. किंकेड-टेलस ऑफ दि सेंटस् ऑफ पंढरपूर. महाराष्ट्र वाङ्मयसूचि-उत्तर पहा.]

अभयगिरि-सिंहलद्वीपाची प्राचीन राजधानी जी अनुराधपुर, तेथील एका प्रख्यात मठाचे हे नाव आहे. राजा ब्रह्माभिनीने स्वपाशेनारी हा मठ बांधिला ब्रह्माभिनीचे एक नाव अभय असे असल्यामुळे याला अभयगिरि असे नाव पडले या मठबांधामध्ये व त्याहून २१७ वर्षांनी प्राचीन असलेल्या महाविहार मठातील भिक्षुमध्ये वरीच स्पर्धा असे. प्रथम वैयक्तिक व नंतर धार्मिक मतात स्पर्धा सुरू झाली. तथापि तिचे स्वरूप नवी माहीत नाही. एकदा महासेन (इ. स. २७५-३०२) रामाच्या कारकादीत महाविहार मोडून त्यातील माल अभयगिरीला दिला. पण नंतर लगेच महाविहार पुन्हीच्या योग्यतेला चढून त्याने सिंहलद्वीपाच्या इतिहासात आपले श्रेष्ठ पदवी कायम राखिली. [ए. रि. ए. —अभयगिरि. केम्ब्रिज-इंडियन सिटीज ऑफ सिलोन. सिलोन आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट्स १८६८-१९०७ नॅक्स-हिस्टारिकल रिलेशन ऑफ दि आयलंड ऑफ सिलोन].

अभयदेवसूत्रि-(१) हा बृहत् खरहरगच्छाचा संस्थापक होता. ३ ते ११ या नऊ ऋगावर त्याने टीका लिहिल्या म्हणून त्यास सामान्येकरून नवागवृत्ति असे म्हणतात. ते ' धारा ' येथे जन्मला. त्याच्या बापाचे नाव धन व आईचे नाव धनदेवी होते. त्याचा बाप धारा येथील एक व्यापारी होता. दोघा घेण्यापूर्वी त्याचे नाव अभयकुमार असे होते. वयाच्या १९ व्या वर्षी त्याने आचार्यपद स्वीकारून केले. वर्षमानसुरीच्या विनंतीवरून संवत् १०८८ साली जिनेश्वरसुरीने त्यास सुरि केले. संवत् ११३५ साली गुजराथेत कपटवणिज प्रामात तो मरण पावला. दुसऱ्या प्रमाणभूत ग्रंथकारान्वये त्याचा मृत्युकाल संवत् ११३९ आहे. वर्षमान, जिनेश्वर, जिनचंद्र व प्रस्तुतचा अभयदेव (जिनचंद्राचा सुपुत्र धातर) हे अनुक्रमे ३९, ४०,

४१ व ४२ असे कल्याण पंढारवलीतील क्रमात दिले आहेत. ग्रंथ.—अभयदेवाने खाली दिलेले ग्रंथ लिहिले असे सर्वभूत आहे:-

(१) स्तानागाथरील टीका संवत् ११२० मध्ये. अभय देवाने वरील टीका अगहिरपट्टण येथे अगहिरपट्टण नामक व्यापाऱ्याच्या घरी द्रोणाचार्याच्या नेतृत्वाखाली भरलेल्या पंडितांच्या समेकरिता तयार केली. अजितसिद्धाचार्यांच्या शिष्य यशोदेवगणि याने त्याला मदत केली.

(२) समवायागावर टीका. वर निर्दिष्ट वेळेच्या स्थली व त्याचवर्षी लिहिली.

(३) भगवतसुत्रावर टीका. अगहिरपट्टण येथे संवत् ११२८ साली अभयदेवाने वरील टीका लिहिली.

(४) ' ज्ञाताधर्मकथागा ' वर टीका. संवत् ११२० च्या दसऱ्याला वरील टीका अभयदेवाने लिहून संपविली.

(५) उपसक्त दश, अंतकृद्दश, व अनुत्तरीपपातिका, (७ वे ८ वे व ९ वे अंग) यावर टीका. यावर वर्षाचे नाव नाही तरी अभयदेवाने त्या लिहिल्या असल्या असे मानण्याला आधार आहे. अभयदेवाची सहाव्या ऋगावरील टीका व ७, ८, ९ या ऋगावरील टीका एका हस्तलिखित ग्रंथात एकत्र केलेल्या आहेत. रिवाज १० व ११ ऋगावरील अभयदेवाच्या टीका व ७, ८, ९ ऋगावरील अभयदेवाच्या टीका एकत्र एक ग्रंथ झाला आहे. त्याचे कर्तृत्व अभयदेवाकडे येते. नवव्या ऋगावरील टीके (संवत् ११८४ त लिहिली) च्या हस्तलिखित प्रतीत २ श्लोक आहेत. ते जिन्हेपच्या आवृत्तीत सापडतात, परंतु बर्लिन येथील हस्तलिखित प्रतीत आढळत नाहीत. त्यावरून ते त्या आवृत्तीत प्रक्षिप्त असावे असे पोटर्सन अनुमान काढतो.

(६) ' प्रधव्याकरणगा ' वर टीका. अभयदेव असे विधान करितो की, वर जी एक पंडितांनी सहा द्रोणाचार्यांच्या नेतृत्वाखाली भरली होती म्हणून उद्देश आलेला आहे त्या समेकडे वरील टीका परीक्षणाकरिता पाठविली होती.

(७) विपाकसूत्रनामक ११ व्या ऋगावर टीका.

(८) उपसूत्रावर टीका. द्रोणाचार्यांच्या नेतृत्वाखाली भरलेल्या पंडितांच्या समेका उद्देश पूर्वा हीत केलेला आहे.

(९) आराहणपरण (आराधन प्रकरण).

(१०) हरिमद्राच्या पंचाशक ग्रंथावर टीका. विचाराः मृतसंग्रहात अभयदेवाने टीका लिहिली आहे असा निर्देश केलेला आहे. ही टीका घवलपूर (धोलका) येथे संवत् ११२४ साली अभयदेवाने लिहिली. पीटरसन याने अष्टाशत्याच्या परीक्षित ३ याने ४५ मध्ये याच नावाचा एक निराळा ग्रंथ हरिमद्राचा आहे असे लिहिले आहे. पण तो ग्रंथ द्वापजे अभयदेवाच्या टीकेची नकल असली पाहिजे, असे तोच म्हणतो. विचाराःमृतसंग्रहावरून वेपार याने एक उत्तरा घेतलेला आहे त्यावरून असे दिसते की,

प्रकरणसमूहाला पंचाशक थसे नाव पडण्याचे कारण प्रत्येक प्रकरणांत ५० गाथा आहेत हे होय. प्रकरणांची संख्या १९ आहे.

(११) जयतिहुयणस्तोत्र (पार्श्वनाथस्तुति) भवत् ११११ मध्ये लिहिले

(१२) जिनचंद्रगर्णाच्या नवतत्त्वपरगणवर टीका.

(१३) निगोष्टपट्टिशिका. हे पुस्तक अभयदेवसूरीने केलेले नाही अशीही कहाणीचे मत आहे.

(१४) पंचनिग्रंथ विचारसंग्रहणी.

(१५) पुद्गलपट्टिशिका.

(१६) पणवनाच्या (चौथे उपाय) तिसऱ्या पदावर संग्रहणी.

(१७) जिनभद्राच्या विशेषावश्यक भाष्यावर टीका.

(१८) हरिभद्रकृत घोडशावर टीका

(१९) देवेंद्रकृत सत्तरीवर (सत्तरिक प्रकरण अथवा सत्तिका) गाथापद्ध टीका.

(२) गुजरातचा राजा (सं. ११२०-५०) कर्ण यापासून याला मलयारिन् ही पदवी मिळाली, म्हणून त्याला मल-यारिन् असे म्हणत असत. सुराष्ट्रा (सौरा) च्या खेंगर राजावर त्याचे फार वजन होतें असा उल्लेख आहे. अभय-देवसूरीने खेंगर राजाला जैन दीक्षा दिली. अभयदेवसूरीच्या सांगण्यावरून गिरनारच्या यात्रेकडेवर वसविलेले कर खेंगर राजाने माफ केले. हा अभयदेवसूरी प्रभावाने कुलतला, कोटिंगगाच्या मध्यम शालेच्या श्यूलिभद्रमुनीच्या वंशातला व हर्षपुरीयगच्छाचा होता. संवत् ११७० साली हेम-चंद्राद्वारेने भवभावना प्रेष राविला. त्याचा अभयदेवसूरी गुरू असून जयसिंहसूरीचा हा शिष्य होता. इंगराहून अधिक ब्राह्मणानां जैन दीक्षा दिल्यावर व कडमड नावाच्या यक्षाला जैन केल्यावर मदेरा शाहरी (अजमरि जवळ) त्याने एक महावीराचे देवालय बांधविले.

(३) विजयचंद्रसूरीचा (विजयेंद्र) शिष्य व देवभद्रसूरीचा शुभ होता. जिनसंखरापासून अभयदेवसूरी हा पञ्चवलीतील तिसरा पुरुष होता (जिनसंखर, पञ्चचंद्र, विजयचंद्र, अभयदेव). संवत् १२०४ साली हा होऊन गेला अशी प्रसिद्धि आहे. याला दुसरा अभयसूरी हे नाव दिले. हा दुसरा अभयसूरी पाहिल्यापेक्षा कमी प्रतांचा नव्हता. याच्या आधिपत्याखाली रुद्रपल्लीयगच्छ महलाला बडला. "संवत् १२०४ त रुद्रपल्ली येथे जिनसंखराचाही रुद्र-पल्लीयसरतरशाळा स्थापिली. हा दुसरा गच्छभेद होता." काशीच्या राजाने याला वादीसिंह अशी पदवी दिली होती असा उल्लेख आहे. "जयंतविजयकाव्य" नांवाचा ग्रंथ याने संवत् १२७८ साली लिहिला.

(४) हा गुणाकरसूरीचा समकालीन होता. संवत् १४२६ साली गुणाकरसूरीने सरस्वतीपट्टण येथे भक्ताभारस्तोत्र टीका लिहिली. त्या वर्षी या टीकेची नदल सरकारने विकत

वतली आहे. छंदचे म्हणणे आहे की, याच अभयदेव-सूरीने संवत् १४५१ साली तिज्जयपट्टिस्तोत्र रचितेले आहे.

(५) अभयदेवसूरी हा राजगच्छातील प्रमुग्गसूरीचा शिष्य व अनुगामो होता. अजितसेनाच्या चरित्रात याचा उल्लेख आलेला आहे नैप्यायिक ग्रंथकाननात स्वैर केसरी-प्रमाणे संचार करीत असल्याबद्दल याचे वर्णन केलेले आहे. अनेक परस्परविरोध मतानां सम्मार्गाचा नाश होऊ नये या उद्देशाने अभयदेवाने बादमहाण्वे ग्रंथ रचिला. याच्यानंतर भिनेश्वर अभिकारी झाला. १२७६ त पार्श्वनाथ चरित्राचा कर्ता माणिक्यचंद्र हा 'अभयदेवसूरीपासून मी नववा उत्तरा-धिकारी आहे' असे म्हणतो. सिद्धसेनसूरी त्याचा उल्लेख आपला ९ वा पूर्वाधिकारी म्हणून करितो. सिद्धसेनसूरीने सं. १२४२ त ग्रंथ लिहिले आहेत. या आधिकारवंशावलीप्रमाणे अभयदेवानंतर धनेश्वरसूरी झाला. धनेश्वरसूरी मुंजराचा समकालीन होता. याच अभयदेवाने सम्मत्तिसूत्रावर टीका लिहिली असून तिचे नाव तत्त्वबोधविधायिनी असे ठेविले आहे. छंदन जिचा उल्लेख वेता आहे ती 'कतिपय सूत्र व्याख्या' व दाखित तत्वबोधविधायिनीहून निराधी नसावी. शातिसूरी (मृत्यु सं. १०९६) च्या दोन अध्यापकांपैकी अभयदेवसूरी हे नाव असलेला 'जयप्रसिद्ध' सूरी व प्रस्तु-तचा अभयदेवसूरी हे दोघे एक असावेत.

[सं. प्र.—पॉटिंग्स रिपोर्ट ४ था (बी. ई. २१. ए. सी. १८९४). भाडारकर रिपोर्ट १८८३-८४ वर्षर इंडिये-स्टडीया २६. फ्लायट—ई. ए. पु. ११ किलहाने रिपोर्ट. फॉर्ब्स—राजमाळा.]

अभयसिंह (इ. स. १७२५-१७५०) —जोयपूराचा राजा. याने आपला बाप जगजगद्विह याचा २६९ १६०५ मिळविले (संवत् १७८१) तो गांधीवर आला त्याच साली त्याने मन्वेडच्या रावश्रीमद्देव नागारे वज्जन ते आपला भाऊ वसंत याच्या स्वाधीन केलें. संवत् १७८२ म्द. इ. स. १७२६ मध्ये तो आपल्या पश्चिम सरहद्दीवर भूय्या लोकांची बंडे मोडण्यात गुंतला होता. सं. १७८२ मध्ये अभयसिंहास दिलीहून बादशहाने बोलवणे आले. सं. १७८४ म्द. इ. स. १७२८ मध्ये तो दिल्लीस आऊन पोहोचला. व शहाजादा जुमली (मुघाचे बंड मोडण्यास पाठविले असता गुजरात बळका वून वसलेल्या सर सुलतखानाचा परामर्श करण्याचा विडा उचलून त्याने बादशहाकडून गुजरातची सुभेदारी मिळविली. (सं. १७३०) च्या जून महिन्यात अभयसिंह दिल्ली सोडून अजमी-रला आला व त्या प्रांताची त्याला सुभेदारी मिळाली असल्यामुळे त्याने तेथे आपले लोक नेमिले. यानंतर तो मेटव्यावरून कोथपूरला आला, व सरसुलतखानावर चालून जाण्याकरिता त्याने आपले सर्व सैन्य गोळा केले. संवत् १७८६ (इ. स. १७३१) च्या चैत्र शुद्ध १० स अभय-सिंह जोयपुराहून निघून सिराहोवर चालून आला. सेन्दा तेथील राजाने लडाईच्या आमगर्जत न पडता आपली

पुतणी (मानसिहाची मुलगी) अभयसिंहास देऊन त्यास संतुष्ट केले. हिच्याच पोटी पुढे दहा महिन्यांनी, अभयसिंहाच्या मागून मारवाडच्या गादीवर बसलेला, रामसिंह जन्मास आला. यानंतर अभयसिंहाने पालनपूर, सिद्धपूर मार्गाने अहमदाबादेवर चाल करून जाऊन त्या शहरास वेढा घातला, व सं. १०८७ (इ. स. १७३१) सालच्या आश्विन शुद्ध १० स अहमदाबाद सर होऊन सरमुलेंदखान शरण आला.

अभयसिंहाचा भाऊ बखतसिंह हा मोठा पराक्रमी होता. गुजरातेवरील स्वराज्य त्याने बरेच शौर्य दाखविले होते. बखतसिंहाच्या शौर्यामुळे अभयसिंहास त्याची फार भक्ति चाटत होती व स्वतः बखतसिंहहि आपल्यावर अभयसिंहाचा विश्वास नाहीं हे समजून चुकला होता. या भावाभावांतील चुरशीमुळे अंबरच्या जयसिंहाची जोधपूरवर स्वारी घडून आली. विकानेर येथे जोधपूरच्या राठोडवंशी रमपुताची एक स्वतंत्र पण कनिष्ठ शाखा राज्य करत होती. विकानेरच्या राजाने अभयसिंहाचा काही झूज करून मोठ्या अपमान केल्यामुळे त्याने विकानेरवर स्वारी करून त्या शहरास वेढा घातला. परंतु अभयसिंहाच्या सैन्यातील लोकांस या आपआपसातील भाडणात उत्साहून वाटल्यामुळे विकानेरचा वेढा किथेच दिवस रंगायत राहिला. ही संधि साधून बखतसिंहाने विकानेरच्या बकीलास अंबरच्या जयसिंहाची मदत मागण्याचा सल्ला दिला. विकानेरच्या बकीलाच्या विनंतीवरून जयसिंहाने अभयसिंहास विकानेरचा वेढा उठविण्याविषयी लिहिले. अभयसिंहास जयसिंहाची ही लुब्धक आवडली नाही. त्याने जयसिंहास आपण वेढा उठविण्यास तयार नाही म्हणून खडखडीत जबाब पाठविला. तेव्हा हा आपला अपमान झाला असे वाटून जयसिंह जोधपूरच्या राज्यावर चालून आला, हे पाहून अभयसिंहहि विकानेरचा वेढा उठवून जयसिंहास ताबे देण्यास आला. आपल्या कारस्थानाचे अज्ञा रीतीने राष्ट्रीय खळात मर्यादसान झालेले पाहून स्वतः बखतसिंहच जयसिंहाशी लढण्यास पुढे आला. या दोघी सैन्यांची जोधपूरच्या सरहद्दीवर गंगवणी येथे लढाई झाली व तीत जयसिंहाच्या सैन्याने माघार घेऊन स्वदेशी भ्रमन केले. अभयसिंह सं. १०८६ (इ. स. १७५०) मध्ये मरण पावला.

बरील हकीकत टांडच्या राजधान्याप्रमाणे दिली आहे. टांडने ज्या कर्णनामक भाटान्या बऱ्याचवेळून आपली हकीकत घेतली आहे त्याने बरीच एकतर्फी हकीकत दिली आहे. त्याने अभयसिंहाच्या पितृवधाची गोष्ट आपल्या हकीकतीतून वेगळली असून अभयसिंह व बखतसिंह यांच्या परस्पर संबंधाविषयांविषयी बराच रूपवातपवीचा प्रकार केलेला दिसतो. रिसायतकार म्हणतात की, अभयसिंह हा दुष्ट, व्यसनी व विवासी असून त्याची कारकीर्द त्याचा भाऊ बखतसिंह याशी लढण्यात गेली. बाल म्हणतो की, अफिंतसिंहानंतर जोधपूर येथे बखतसिंहाने राज्य केले. पण बखतसिंहास

जोधपूरची गादी अभयसिंहाच्या मरणानंतर मिळाली. बोलने अभयसिंह व बखतसिंह यांच्यामध्ये घोंटाळा केलेला दिसतो. कारण, ज्याचा इ. स. १७५२मध्ये विपप्रयोगाने मृत झाला व ज्याच्यामागून त्याचा पुत्र विजयसिंह गादीवर बसला म्हणून तो म्हणतो तो अभयसिंह नसून बखतसिंह होय. अफिंतसिंहाच्या वधाचा सन रिसायतकारांनी इ. स. १७३१ दिला आहे.

[सं. ६ अं. ३ थ.—टोडचे राजस्थान, मुसलमानी रिय.सं.स; बोल-ओरिएण्टल बायामॉर्फिकल डिपशनरी].

अभिजित्—ज्योतिषात अभिजित हे एका नक्षत्राचे नाव असून आकाशात त्यायोगे ज्यास इंद्रजीत त्यास म्हणतात त्या तारकापुंजाचा कोष होतो. याची गणना नक्षत्रात करण्यात येते तरी त्याचा क्रांतिवृत्ताशी वस्तुतः काही संबंध नाही हे फारच उत्तरस आहे. सूर्य, ब्रह्मरुद्र, द्वितीय आर्यभट्ट व सार्वभौम या सिद्धांताच्या मते या नक्षत्राचा योगतारा जो वृद्धा त्याचे कर्दवाभिमुख शर अनुक्रमे ५९° ५८', ६१° ५६', ६३° व ६२° १४' उ. हे आहेत. या सिद्धांतात या तारकाचे कर्दवाभिमुख भाग अनुक्रमे २६४° १०', २६०° ४६', २५३° व २६२° १०' दिलेले आहेत. ११° ५५च्या आरंभी या तारकाचे विषुवांश २८° ३३' ४३".३ व क्रांति ३८° ४१' ४१".८ उ. होतो. व वर्णमति अनुक्रमे २७° ०१' व २७° १९' आहे. नैदिक प्रेक्षात या नक्षत्राचा उल्लेख भैरवायथीं सोडता २. १३. २०; तैत्तिरीय ब्राह्मण १. ५. १; आथर्वसंहिता २. ५. ७ या ठिकाणी दिलेल्या नक्षत्राच्या याघात आढळतो परंतु उलटपट्टी तैत्तिरीय संहितेत किंवा काठक संहितेत येथे नक्षत्राची नावे आली आहेत. तेथे हे नक्षत्र चाही. अभिजित शब्दाचा प्रयोग या सर्व ठिकाणी एकवचनातच आढळत असल्यामुळे त्या नेहमी त्या नक्षत्रात एकच तारा अंतर्भूत करण्यात येत होता हे जवळ आहे. तथापि ब्रह्मगोष्ठी संहिता, खंडखाद्यक, लल्लकृत रत्नकोश, शाकल्यब्रह्मसिद्धांत, श्रीपतिवृत्त रत्नमाला, मुहूर्ततत्त्व, मुहूर्तचिंतामणी या उत्तरकालीन ग्रंथात या नक्षत्रातील तारकांची संख्या तीन दिलेली आढळते.

लाग्या असे जे या तारकापुंजास इंद्रजीत नाव आहे त्याचा अर्थ स्वरमंडल किंवा सारंगी असा आहे. याचा वि. पू. ४ व्या शतकात होऊन गेलेला मुहूर्तकसस व वि. पू. ३ व्या शतकात झालेला आरिस्टस यांनी उल्लेख केलेला आहे. या नक्षत्रात टोलेमॉने १० तारकांची, टायकोब्राह्मॉने ११ तारकांची व हेवेलियसने १७ तारकांची नोंद केली होती (विज्ञानेतिहास ८ वे प्रकरण पहा.) या तारकापुंजातील लायरी उर्फ व्हीगा हो तारा पहिल्या प्रतीची असून तेजस्वीपणात त्याला उत्तरीगोलापती दुसरे स्थान आहे. या तारकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याच्या प्रकाशाची शुध्दता हे असून ही शुध्दता सूर्यप्रकाशाच्या शोभनेप आढे. व्हीगा हे नाव 'पडणारा गच्छ' ('वेमि' क्षणभे पडणारा) या अरबी नावाचे

अपभ्रष्ट रूप आहे व तशाच प्रकारचा अपभ्रष्ट होऊन आल्तेर (व आकिली = धवण) म्हणजे ' टडणारा गरुड ' हे दुसऱ्या एका तात्याचे नांव यतलेले आहे. ६ लायरी हा एक तारकागुच्छ असून त्यांत नुसरया डोळ्यांनीहि किंवा फार झाले तर एकाद्या लहानशा दुर्बिणीच्या साहाय्याने दूर तारका दिसू शकतात; तीन-दुर्बी दुर्बिण घेतली तर यांपैकी प्रत्येक पुन्हा दोन तारका दिशू लागतात, व म्हणुनहि अधिक सूक्ष्म (चार-दुर्बी) दुर्बिणीने या दोन मोठ्यामध्ये तीन बारीक बारीक तारका दिसूनचर होतात बोटा लायरी व भार लायरी या अल्पावधांच्या रूपविकारी तारका आहेत. याच तारकाभूत एम् ५० लायरी हा सुप्रसिद्ध बलयाकार तेजोमेष असून त्याच्या मध्यभागी असलेली अंधुक तारका प्रकाशलेखनाचे दगोचर होऊ शकते. एप्रिलमध्ये दिसणाऱ्या सायरिड नामक उल्कावृष्टीचे उद्गमस्थानहि याच तारका-भुजांत आहे.

पंचांगांत २१ व्या नक्षत्राचा चतुर्थपाद व २२ व्या नक्षत्राचा पंचराचा भाग मिळून होणाऱ्या १९ इंद्रांतक्या काळास अभिजित् हे नांव असून त्यात २८ वे नक्षत्र मानण्यात येते. अभिजित्मुहूर्त हे दिवसाच्या आठव्या मुहूर्ताचे मध्यान्हपूर्व एक घटका व मध्यान्होत्तर एक घटकाचा कालाचे नांव आहे.

[सं द म प्र थ.—ज्योतिर्विलास, भारतीय ज्योतिषशास्त्र त्रिजालिका लायरावरील लेख मोलस्वरूपकृत कोश]

अभिधम्म—तिपिटक या पाली धर्मग्रंथसमूहातील एक पिटक. अभिधम्म म्हणजे 'श्रेष्ठ धर्म' किंवा 'श्रेष्ठ धर्मांतलें' म्हणजे अप्रामाद किंवा इप्पज्जित ज्वाल मंडीकिमिश्र ज्ञानांत तें. पण नांवाप्रमाणें या पिटकांतला विषय नव्ही. मेट्-किमिक्ख किंवा अभ्यात्मज्ञान हे या ग्रंथसमूहाचे वैशिष्ट्य नसून, रक्ष व पांडित्यदर्शक भाषेत लिहिलेले व ज्ञानशास्त्र, रक्ष विवेचिलेले नीतितत्त्वज्ञान यांत भरलेले आहे. हे पिटक आस्तिराग नसले तरी पुढ्या धौदत्तवज्जानांत कमीपणा आला नसता असें भिमेस ऱ्हासदेविहडूस् सारखी बौद्ध वाङमयाची चहाती झणते. अभिधम्मांत सात ग्रंथ येतात; पुरगल पञ्चवि, धातुक्या, धम्मसंगणि; विंशंग; यथात पर-रण; कथावस्तु व यमक. पाली टेक्स्ट सोसायटीने हे सारे ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत. या पिटकाचा काल दुसऱ्या दोन पिटकांपेक्षां गिऱ्हाय अलीकडील असला पाहिजे; म्हणजे सुमारे इ. स. पू. ४००—२५० यांच्या दरम्यान याची रचना झालेली दिसते. साद ग्रंथांपैकी धम्मसंगणि सर्वांत जुना व कथावस्तु सर्वांत नवा असा काही ठंडित तर्क करितात. सर्वास्तिवादोपगमांमध्ये हे सातहि ग्रंथ संस्कृत भाषेत उद्भूत केलेले होते. पण हिंदुस्थानांत ते नामशेष झाले असून त्यांची चिनी भाषातरे भाषा आढळतात. पुढील काळी हे ग्रंथ मागे पडून नवीन अभ्यात्मज्ञानाचे ग्रंथ तयार झाले. महायानपंथाच्या एका शाखेत अभ्यासाचा नवीन अभ्यास

सुरू झाला होता तरी 'अभिधम्म' हा शब्द त्या शाखेत ओगळा घेला नाहीं हे लक्षात घेण्यामागे आहे. तथापि, मूळचीं अभिधम्माचीं सात पुस्तके ज्या शाखांतून अद्याप चालतात, त्यात तो शब्द वापरला जातो. अभिधम्माच्या अभ्यासज्ञांनी अभिधम्मिक असें नांव आहे. त्याचा दर्जा बौद्धमिश्रमध्ये मोठा होता असें मिहितल येथील शिलालेखावरून दिसते. या विषयाची जाणती माहिती ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंडांतील 'बुद्धोत्तरग' या विभागात (पान, २३६ पासून पुढे) सांपडेल.

[सं द म प्र थ.—कॅरोलिन-व्हीत डेव्हिडस-मुदिरट सायबॉलमी टी डब्ल्यू व्हास डेव्हिडस-स्कूल्स ऑफ बुद्धिस्ट विथीस (जे. आर्. ए. एस १८९१), प्रो ताकाकुसू- "ऑन दि अभिधम्म बुक्क ऑफ सर्वास्तिवादिस" (जे. पी टी एस १९०५), ए. वि.—अभिधम्म. ए. रि. ए.—अभिधम्म विंतरनिर्ण.—हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर. पु. ३. बुद्धोत्तरग (ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंड.)]

अभिधम्मसंग्रह—महोदेश हे अभिधम्माच्या अध्ययनाचे केन्द्रस्थान आहे. बौद्ध लोकांच्या मानवशास्त्रावरील व नीतिशास्त्रावरील अभिधम्मसंग्रह हे छोटें पुस्तक अर्थात यहाचाच आहे. याचा कर्ता अनुसू ह. असून तें बहुधा वाराण्या शतकात लिहिले गेले असावे तिजोन व अग्रदेश या देशांत हे पुस्तक अद्याप आधारभूत असून दुनऱ्या कोणत्याहि अभिधम्ममयापेक्षा या पुस्तकावर धारदार अधिक टीका लिहिल्या जातात, व मग्री भाषेत भाषान्तरे केले जासात.

या ग्रंथाचे प्रकाशन टी. डब्ल्यू. व्हीसदेविहडूस यांने १८८४ मध्ये केले मितेस ऱ्हासदेविहडूस् बार्दनी याच्या भाषांतराची आवृत्ति १९१० मध्ये प्रसिद्ध केली.

अभिधम्मातील सात प्रकरणांत ज्या पदार्थांचा उद्धारोद्धार केला आहे, त्यातील प्रधानभूत पदार्थांचा संग्रह अठरादा-चार्यांनी अभिधम्मसंग्रहप्रह प्रकरणात केला आहे. अभिधम्मातील हे अर्थ म्हणजे पदार्थ, त्याचा संग्रह असा ह्या प्रकरणाच्या नावाचा अर्थ आहे. पहिल्या परिच्छेदात चित्ताने ८१ किंवा १२१ विभाग वसे होतात ह्याचा संग्रह आहे. दुसऱ्या परिच्छेदात प्रत्येक चित्तात कोणवेणत्या चित्त-वृत्ती असतात, किंवा असू शकतात, ह्याचा विचार केला आहे. तिसऱ्यात चित्तचेवृत्तिक्रम वेंदना, हेतु, हरय, द्वार, आलम्बन इत्यादिकांच्या योगे कसे अस्तित्वात येतात ह्याचे विवेचन आहे. चवथा वीथिसंग्रह ह्यात रूपरसादिक विषयांज्वा व प्रवृत्तींची मनाचा संबंध आला असता कशा-प्रकारे व्यापारा घडून येतो ह्याचा फारच चांगला विचार केला आहे. वाचक्यात पूर्वजन्मापासून इहजन्मा प्राण्याची त्या त्या उत्तमापम लोकात कशी उत्पत्ति होते, हे दर्शविले आहे. सहाय्यांत अठ्ठ कुथीचे विभाग पाहून कर्मे, चित्त, कर्तु आद्वार ह्यांच्या योगाने झरीतवा अठ्ठ भाग पालवत

असतो हं दाखविले आहे शेवटी थोडक्यात निर्वाणाचे वर्णन आहे सातव्या समुच्चयसंग्रहात कुशलाकुशल आणि अन्त्या-कृत पदार्थाचे अभिधर्मात भिन्न भिन्न ठिकाणी जें वर्गीकरण केले आहे त्याचा संग्रह आहे आठव्यात प्रतीत्यसमुत्पाद-रूपानें वर्णिलेल्या व पद्धान-प्रकरणात वर्णिलेल्या प्रत्ययाचा (कारणाचा) संग्रह आहे, व नवव्यात समाधीचे जे निर-निराळे प्रकार आहेत ते दाखविले आहेत हें प्रकरण सिंहल-द्वीप आणि ब्रह्मदेश येथें फारच लोकप्रिय आहे त्याच्यावर प्राचीन आणि अर्वाचीन अशा बऱ्याच टीका उपलब्ध आहेत.

अनुद्वयाचार्यांच्या वास्तवीत सांपडणारी माहिती अपुरी असून कित्येक ठिकाणी परस्परविरोधी आहे तरी हे आचार्य काचापुर (आधुनिक काजीवर) शहरात किंवा त्याच्या आसपास इ. स. ११ व्या शतकाच्या अखेरीस किंवा १२ व्या शतकाच्या आरंभी झाले असले पाहिजेत, एवढें अनुमान करता येतें. सिंहलद्वीपात प्रचारात पराक्रमवाद्दुच्या कार-कीर्तीला सुरवात इ. स. ११६४ साली झाली, व त्यानंतर त्यानें ३३ वर्षे एकछत्री राज्य केले आपल्या फारकीर्तीत बौद्धधर्माच्या उन्नतीसाठी त्यानें अनेक कामें केलीं ह्यात आपली रामधानी पुलत्थिपुर (सिंहल = पोलीनरवा) ह्याच्या शेजारी जेतवन नावाचा मोठा विहार बांधून तेथें साविपुत्त न वाच्या महास्थविराम निवामस्थान वरून दिले असें वर्णन महावसान मारिचने ह्या मारिपुत्त ह्यावरानें अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत ११११ म्हाली भाषेत लिहिलेली अभिराम धम्मगहाची टीकाह आहे तिच्याच आधार ह्याच्या सुमंगलस्थवर नावाच्या शिष्यानें विभावना टीका पाळा भाषेत लिहिली १४०१ च नुद्वयाचार्यांचा काल सारि-पुत्तस्थविरापूर्वी निदान ५० वर्षे तरी असला पाहिजे [वि विस्तार वर्ष ५४. अ ७].

अभिधर्मकोश—हा निविद्याळ, मानसशास्त्र, व अध्यात्मशास्त्र या विषयाची चर्चा करणारा सूत्रकाराचा बद्ध होतयान पथाचा वसुवपुत्र प्रथ आहे. या कोशाची मूल संहिता आग्नि नष्ट झाला अभुन फक्त चिनी व जपानी प्रती ह्यात आहेत त्यापैकी चिनी प्रती सर्वात जुन्या आहेत त्यातील पहिला प्रत परमार्थ नावाच्या हिंदू भिक्षुने (इ. स. ५६३-५६७) केला व दुसरी, पहिलाचाच सुधारलेली आपात-रित आवृत्ति ह्युनत्संग यानें इ. स. ६५१-६५४ मध्ये गवली या कोशाचा कर्ता प्रसिद्ध, बौद्ध पद्धति वसुवपु असून, इ. स. ५ व्या शतकाच्या शेवटी याचा काळ धरतात या कोशात ६०२ करिका व त्यावर वृत्ति असे दोन भाग आहेत, व धातु, इंदिये, लाक, अनुशय, आर्यपुद्गल, ज्ञान, समाधि आणि पुद्गल असे आठ विषय मांडिले आहेत. वसुवपु सर्वास्तिवादोपयाचा होता, तरी त्याचा कोश सर्व बौद्ध पयाना प्रमाणभूत असा आहे कोशावरचा प्रसिद्ध असा टीकात्मक ग्रंथ “ अभिधर्मकोशावल्या ” हा होय

अभिधर्मकोशाव्याचेचा कर्ता यशोमित्र सौनास्तिक असून चिनी व जपानी लोकांनी त्याचा प्रथ मूळ वचनग्रंथ म्हणून गर्वदा अभ्यासिलेला आहे अभिधर्म कोशावर बरेचसे साहित्य झालेले आहे यशोमित्रापूर्वी हिंदुस्थानात स्थिरमति, गुणमति आणि वसुमित्र यांनी या कोशावर टीका लिहिल्या असून, त्याच्या तिबेटी प्रती अद्याप आढळतात गुणत्संग्याच्या शिष्यांनी काही टीका लिहिल्या आहेत या कोशावरील वाङ्मयानें सर्व ग्रंथ संग्रहाल्य मरणें हल्लीं शोधें जाईल या कोशाचा जो इतकी मान्यता मिळाली त्याचें कारण त्याच्या कर्त्याच्या ठिकाणी असलेले अलौकिक गुण होत वसुवपुनें सर्व पथातील गहन तत्वांचे विशदीकरण करून, फार उत्तम रीतीनें सर्व-मान्य बौद्धमतें एकत्र प्रतिपादिली आहेत

[र द र्भ प्र थ — ए रि ए (अभिधर्मकोश व्याख्या) विदर्शनस — हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर पु २ बुद्धो सत्रजग (ज्ञानकोश)],

अभिनन्द—योगवासिष्ठ्यासार व कादंबरीकथासार या ग्रंथाचा कर्ता गौडकवि, अभिनन्द, याचा काल इ. स. ८४० हा असावा. कारण त्याच्यामागील ४ व्या पिढीतील पूर्वज (खापरपणजा) शक्तिसत्त्वामिन हा काश्मीरच्या मुक्तापांड्याच्या अम्हदनांत (इ. स. ७२६) होता अभि-नन्दाचा जन्म वंशी येथें झाला होता परंतु तो गौड (बगल) येथें राहिला होता असें दिसतें धर्मपालाच्या वंशातील विक्रमशिलाचा मुलगा युवराज द्वारवर्ष हा त्याचा आश्रय-दाता होता

याला गौडामिनंद असेंहि म्हणत काश्मीरच्या मुक्ता पांडे करीवशमाचा दिवाण शक्तिसत्त्वामी, त्याचा मुलगा कल्याण स्वामी त्याचा मुलगा कात, व त्याचा मुलगा जो भद्र जयत तो अभिनन्दाचा पिता होय हेमिद्रानें आपल्या सुबु-त्तिलकात (३ १६ २९) याचा उल्लेख दिला आहे श्रीवरदागहन मुक्तिकर्णामृतात (३ ५१) उद्धृत केलेल्या वाक्या एका श्लोकात आपला समकालीन म्हणून राज-शेवराची स्तुति यानें केली आहे याच ग्रंथात उद्धृत केलेल्या दुसऱ्या एका श्लोकात (५. १२९) भवभूति, बाण, कमला युध, केशव वाक्यतिराम याचा नामनिर्देश अभिनन्दानें केला आहे रामचरितमहाकाव्याचा कर्ता जो अभिनन्द तो निराळा असावा असें आमेकद मूचीवरून दिसतें [आफद मूची]

अभिनय—ज्याच रूप घेतलें असेल त्याचें वेप, भाषण चेष्टा, मनोविकार इत्यादि सर्व गोष्टीत अनुकरण करणें याम अभिनय म्हणतात अभिनय या शब्दाचा यौगिक अर्थ “जवळ नेणे” असा होतो, म्हणजे कवीच्या भावार्थान्वय प्रेक्षकाना नेणें तेव्हा प्रेक्षकाना कवीच्या भावार्थाचे ज्ञान करून देण्याचा जो प्रयत्न केला जातो त्यास अभिनय म्हणतात रूपकरसंसिद्धि सर्वेक्षा अभिनयावर अवलंबून असते आपले नेहमचे स्वाभाविक अभिनय नाट्यनृत्यप्रयोगांत

जास्त प्रमाणात न्हावे लागतात सिनेमाद्वयता तर त्याहूनही जास्त प्रमाणात पाहिलेत, कारण केवळ अभिनयावहनच त्यातील भावार्थ समजून घ्यावयाचा असतो मूळद्वयता अभिनयाला पहिले स्थान जे दिले नाते ते यामुळेच पंथ सारख्या जगविषयात सिनेमाफिल्म तयार करणाऱ्या कप- नीत जे मोठ्या पगाराचे नटनटी काम करतात व त्यानी नावे सिनेमाप्रेक्षकांच्या तोंडी जी अक्षय राहतात त्यांचे कारण या नटांचा सर्वोत्कृष्ट व हृदयगम अभिनय हो होय. नाटय व नरयकलातून अभिनय कशा प्रकारचा असावा याविषया व याच सहकृत ग्रंथातून विवेचन व्योढ्ये भरत मुनिकृत नाट्यशास्त्रात नाट्याभिनय विवेचिला आहे नदिकेश्वराचा ' अभिनयदर्पण " नावाचा जो ग्रंथ आहे त्यात विशेषत नृत्यकलेन उपयोगी पडणाऱ्या अभिनयाचे नियम फार विस्ताराने दिले आहेत

नाट्याभिनय — नाटकात निरनिराळ्या अवयवांच्या क्रिया व हालचाली विशेष महत्वाच्या आहेत. या हालचालींच्या क्रियेस नाट्य क्रिया अभिनय म्हणतात ज्याचा भूमिका घेतली असलेल्याचे बोलण्या चालण्यात हुबेहुब अनुकरण करणे याचे नाव अभिनय (भ ८-६६ सा ६२), अभिनय चार प्रकारचे सांगितले आहेत ते असे — आंगिक, वाचिक, आहार्य व सात्विक. आहार्य अभिनय पोषाखासंबंधी असतो. सात्विक अभिनयात निरनिराळ्या भावना व मनाच्या अवस्था व्यक्त करण्याच्या स्वाभाविक पद्धतींचा अतर्भाव होतो. वाचिक अभिनयाशी भाषा व वाचा याचा संबंध असतो. निरनिराळ्या भावना व मनाच्या अवस्था कशा व्यक्त करण्याचे सांगताना भरताने आपल्या प्रथांच्या सहाय्या व सातत्या अध्यायात बरील दोन प्रकारा-संवाधने नियम दिले आहेत.

निरिवाख्या मानसिक अवस्था व भाव व्यक्त करून तेंद
 नुसत रस प्रेक्षकामध्ये उत्पन्न करणे हा वास्तवकाराच्या मतान
 नाटकाचा उद्देश अमत्यामुळे त्या मानसिक अवस्था व भाव
 यांचे पृथक्करण करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे त्या
 पथकरणाने सविस्तर विवेचन करणे हा वास्तविक काव्य-
 दाख्याचा भाग असण्यामुळे त्याची केवळ प्रौढ हळीकन
 मात्र येथे देणे शक्य आहे ज्या मूळ कारणापासून निर-
 निवाख्या मानसिक अवस्था व भाव उत्पन्न होतात त्यास
 विभाव म्हणतात व सदर अवस्था व भाव यापामून जे
 परिणाम घडून येतात त्यास अनुभाव असे म्हणतात या
 भावार्पकां काही भाव असे असतात की, त्याचा अमल मनु
 ध्यावर बराचकाळपर्यंत चालू राहतो आणि म्हणून त्यास
 'स्वाधीभाव' अस म्हणतात भरताच्या मताप्रमाणे
 रति, ह्राम, शोक, क्रोध, उन्माद, भय, जुगुप्सा व विस्मय
 हे ते स्वाधीभाव होत भरताच्या नंतर झालेल्या शास्त्र-
 काराच्या मताने त्या स्वाधीभावात "निर्बेद" याचाहि
 जनर्भाव होतो परंतु राष्ट्रकूट टिप्पण्या व स्वाधीभावा-

धारीर अथाप्या भावातच भरताने " निर्वेदाचा " उल्लेख केल्या आहे. विभाव, अनुभाव या योगान घडलेल्या गोष्टा दर्शविल्या जात नाहीत, परंतु त्यांचे रंगभूमीवर आविष्करण शास्त्रे म्हणजे प्रेक्षकांच्या मनात रस उत्पन्न करण्याकड त्यांचा उपयोग होतो रस म्हणजे प्रेक्षकांच्या मनात पडलेले नाट्य-भावनांना प्रतिबिंब आणि त्यामुळे रया भावना प्रेक्षकांच्या मनात वासनास्वरूपात राहतात तदनंतर त्या त्या भावनांचा अनुरूप अशा निरनिगड्या मानसिक अवस्था उत्पन्न होतात जसे — शृंगार हास्य, वचन, रौद्र, वीर भयानक वामत्स्य व अद्भुत अणि नन्तर जोडण्यात आलेली शांत अवस्था या प्रत्येक मानसिक अवस्थेत (भ १-४० इ) यात एकत्र विशिष्ट रंग सांगितला आहे जसे शृंगारास इयाम्, हास्यास सित, कल्यास कापोत, रौद्रास रक्त, वीरास गौर, भयानकास कृष्ण, वामत्सास नील व अद्भुतास पीत

निरनिराळ्या भावना काशा व्यक्ता कराव्या, हे भरताने आपल्या प्रयाच्या ७ व्या अध्यायात सांगितले आहे जसे, प्रेमळ भाषणाने व अवविशेषार्थी प्रेम, स्मित हास्य किंवा दीर्घ हास्य यांनी आनंद आणि रक्षणे, दाक्ष करणे, विलाप करणे, पिक्त होणे आवाज पाडणे पडणे, स्तुकोक्ष करणे, सुस्कारे गरुणे इत्यादिकांनी दुःख व्यक्ता करावे सहाऱ्या अध्यायात रसासूत्रधर्निहि अनेक नियम दिले आहेत

निरनिराले अवशिष्टेप किंवा आगि अभिनय यासंबंधाने भरताने (भ अध्याय ८-९) अधिक सविस्तर नियम सांगितले आहेत. हे नियम अर्थात् सुस्थ नाटकातील विशिष्ट कालावधी आहेत. भरताने हे नियम प्राचीन नटसूत्रावरून रचने अत्यंत परिश्रमेने हे उघड आहे. निरनिराले अवशिष्टेप यावनातून त्यावरून करलेले बोध होतात. हे हि सांगितले आहे. रूप थोडा असला तर त्यास 'अकपित' म्हणतात, तोच जलद असला तर 'कपित' म्हणतात. याप्रमाणे प्रत्येक हालचालीचा अर्थहि सांगितला आहे. प्रत्येक भावनेगणिक नेत्रविष्णुपात फरक पडतो. निरनिराल्या भावना व मानसिक अवस्था व्यक्त करण्याकरिता नेत्रातील तारुण निरनिराल्या तऱ्हेने फिरवितात. यास्तव भुवया, नास, भाल, ओंठ, हनुवटी व मान याच्या हालचालीसव घेणे अनङ्ग नियम दिले आहेत. त्याचप्रमाणे हाताच्या हालचालीसंबंधानेहि सविस्तर नियम दिले आहेत (भ ९) जर हाताचा आंगठा वाकवून याकीची चार चोटें लाव केली तर त्यास पतीका म्हणतात. कपाळाला हात लावून धरला तर कोसे इमा, आपांति, आनद किंवा दर्प इत्यादिकांचा बोध होतो. हात सपास धरला, परंतु थोडे अंगठ केली व हलविली तर अग्नि, पर्ययस किंवा पुष्पादि इत्यादि पदार्थ आहे असा बोध होतो. हाताच्या त्याच स्थितीत जर आंगठीचे चोट (अनामिका, विशांपत दाढ्या हातत्वी) याकविले तर तसे करणारा काहीतरी आंगात आहे किंवा देत आहे, खाली जात आहे किंवा आत येत

आहे असा बोध होतो. अशा प्रकारचे हाताच्या ठेवणीचे चोविवांढून अधिक प्रकार असून त्यांचे तेरा निरनिराळे संयोग असल्याचे वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे त्याच्यापासून काय बोध होतो, तेंहि सांगितले आहे. या रीतीने निरनिराळ्या कुनी व नदार्थ अंगविशेषाच्या योगाने दाखविता येतात. शिवाय वक्ष, कुक्षी, उदर, जघन, ऊरू, पद इत्यादिका-संबंधानेहि नियम सांगितले आहेत. पायाच्या व त्यास अनुसरून हाताच्या निरनिराळ्या ठेवणींचे व हालचालींचे वर्णन करण्याकरिता संबंध दहावा अध्याय खर्ची पातला आहे अकराव्या अध्यायांत भिन्न भिन्न पदक्रमाची मंडले सांगितली असून बाराव्यात चालण्याच्या विविध गती दिल्या आहेत.

निरनिराळ्या लोकाच्या चालण्याच्या गती निरनिराळ्या असतात आणि प्रत्येकाच्या अवस्थेप्रमाणेहि त्याच्या चालण्याच्या गतीत फरक पडतो.

स्त्रिया व कनिष्ठ वर्गातील लोक आपले अवयव एकत्र गोळा करून अवयव व ओंठ यरथर कापवून आणि दात कर-कर बाजवून झोत व परमंथ याचा बोध करतात; डोळे व पाय बर करून रयारोहण सुचवितात, पाय उंच करून व पावले लाव टाकून राजगृहाधिरोहण दाखवितात, यथे वर उचलून धरण्याने पाण्यातून चालण्याचा आणि पाणी खोल असेल तर हाताला ताग देण्याने स्थातून जाण्याचा बोध करतात. हत्ती व घोडे अमल्याबद्दलची साक्ष अनुक्रमे अंकुश व लगाम याच्यायोगाने पटवितात आणि रस्मी पकडून धरण्याने रथ असल्याबद्दल ज्ञान करून देतात.

येथेप्रमाणे खुणा व हावभाव करून अनेक गोष्टींचा बोध करण्यात येतो आणि यासंबंधाने भरताने आपल्या श्रयाच्या पंचविशाव्या अध्यायात अनेक नियम दिले आहेत. अलीकडील नाटकातहि नट आपल्या मनातील मुष्कळ गोष्टींचे दिग्दर्शन केवळ हावभावानी करून दाखवितो (नाटयित), तसेच तो काही गोष्टी मोठ्याने बोलतो (प्रकाशम्), काही मनातल्या मनात बोलतो (स्वगतम्, आत्मगतम्), काही बाजूला तोंड करून बोलतो (अपवारितम्) काही तिसऱ्याला ऐकू जाणार नाही अशा रीतीने (एक) दुसऱ्याशी बोलतो (जनातिकम्) आणि माही कोणी तरी आहे अशी कल्पना करून बोलतो (आकाशे)

याप्रमाणे अनेक मुक्कल्या करून साधनसामुग्रीची उणीव दूर करण्यात येत होती. ज्याअर्थी भरताने हतके विस्तृत नियम दिले आहेत, त्याअर्थी त्याच्या वेळेस नाट्यकला बरीच प्रगल्भ झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. तथापि ती नाट्यकला अलीकडील रंगभूमीप्रमाणे नसून प्राचीन मूल्य व मूक-प्रहसनान्या वाढातील होती. यावरून भरताने आपले नियम त्यावेळी प्रचलित असलेल्या अन्य नाट्यशास्त्रविषयक प्रथा-वरून घेतले असले पाहिजेत असे दिसते.

नृत्याभिनेय — नर्तकी हा नृत्यकलेत प्रवीण आहे अशी कल्पना करून त्याच्यापासून अभिनयाचे धडे घेण्याची "अभिनयदर्पणा" च्या कार्यात इच्छा झाली. नंदिकेश्वर हे कवींचे नांव खरे आहे की टोपण आहे याविषयी शंका आहे.

नंदिकेश्वराचे अभिनयदर्पण.—याला सुदृढात, इंदू केलासात राहणाऱ्या नंदिकेश्वराकडे येऊन, त्याच्या नृत्या-संबंधांच्या भरतार्णवाचे विवेचन करण्याविषयी त्याची प्रार्थना करितो व नंदिकेश्वर भरतार्णवाचे या "दर्पणा" च्या रूपाने थोडक्यात सार सांगतो, अशा पद्धतीने झाली आहे. प्रथम नाट्य, नृत्य व नृत्य यामधील भेद सांगून, सभा-गृहाच वर्णन दिले आहे. रंगभूमीवरील पात्र कसे असावे हें खालीलप्रमाणे विवेचित आहे.

पात्राने रंगभूमीच्या मध्यभागी उभे राहावे व नर्तकीच्या क्षेत्राची मंडाने असाव; उजव्या बाजूला तालघारी व कोठल्या तरी बाजूला सूर्यग्या असावा व गीतकार त्याच्या मध्ये, आणि द्युतिकार जरा मागे असा पाठ असावा

नर्तकी.—अतिशय सुलभ, तत्परी पूर्णवर्तुळस्वतःचाही आत्मविश्वासी, मोहक, प्रिय, गृह-मोक्षामध्ये (मात्र दर्श-विषयामध्ये) कुशल, पाद व ताल यात बाकबगार, रंगभूमीवर सहजरीतीने काम करणारी, हात व अंग याच्या विशेषामध्ये तरबेज, अभिनयात सुरेख, डोळे पूर्ण उघडे ठेवणारी, गान, वाद्य आणि ताल यांना अनुसरणारी, मौल्यवाने अलंकार धारण करणारी, कमलासारखे सुंदर मुख अक्षणीारी फार स्थूल किंवा फार कुचा नव्हे अशी, फार उंच किंवा फार डेंगणी नसणारी नर्तकी असावी. जिचे डोळे फुलासारखे पाडरे आहेत, जिला थोडे केंस आहेत, जिचे ओंठ जाड व रतन लेखत आहेत, जी फार स्थूल किंवा फार कुचा, फार उंच किंवा फार डेंगणी आहे, जिला कुबड आहे किंवा जिचा आवाज मधुर नाही अशी वेद्या बजे करावी.

नटः—नट सुंदर, मधुरभाषणी, विद्वान, कार्यक्षम, वृत्ता, कुलीन, शास्त्रकलामध्ये पारंगत, मधुस्वनी, गायनवादन-नर्तनपटु, आत्मश्रद्धावान व चतुर असावा.

अभिनयः—अभिनय तीन प्रकारचे आहेत. आंगिक, वाचिक व आहार्य (अलंकारित) याशिवाय सात्विक, राजस व तामस असे भेद आहेत. या ठिकाणी फक्त आंगिकाभिनयाचा विचार कर्तव्य आहे. अंग, प्रत्यंग व उपांग असे आंगिकाभिनयाचे तीन प्रकार पडतात अंगाभिनयात डोळे, हात, काखा, कुशी, कंबर आणि पाय ही सहा अंगे मानली जातात कोणी कोणी माने हें एक अंग घरतात. प्रत्यंगाभिनयात खांद्ये, खाद्याच्या मागील फरे, बाहू, पाठ, पोटा, माळ्या आणि पोटाच्या ही येतात मनगटे, गुठचे आणि कोपरे हीहि प्रत्यंगे होत असे काहींचे म्हणणे आहे. उपांगाभिनयात डोळे, पापण्या, धुवुळे, गाल, नाक, जबडा, ओंठ, दात, जीभ, हनुवटी आणि चेहरा अशी

अकरा उपांगे गणली जातात. याखेरीज टाच, घोटे, मोटे, आणि आंगठे व तळहात यांसारखी साळ्याकारी उपांगे आहेत. नृत्यामध्ये जेवढी उपयोगी सेवढीच वर्णिली आहेत.

डोके हालविण्याचे नऊ प्रकारः—सम, उद्वाहित, अधोमुख, आलोलित, धृत, कपित, परावृत्त, उल्लिखित आणि परिवाहित.

(१) सम—डोकें खाली बाजलेले निवा उचललेले किंवा हलत नसलेले. उपयोगः नृत्यारंभ, प्रार्थना, अधिकारयुक्त भाषण, समाधान, राग, वेपवाई पिंवा क्रियाशून्यता.

(२) उद्वाहित—डोकें वर उचलून स्थिर ठेवणे. उपयोगः पताका, चंद्र, आकाश, पर्वत, हवेत उडणारे पदार्थ कोणताही उंच वस्तु. (३) अधोमुख—डोकें खाली बाजलेले असणे. उपयोगः विनय, दुःख, नयन, एखादी गोष्ट हिटिस मानणे, मूर्च्छा, जमिनीवर पडलेले पदार्थ, स्नान.

(४) आलोलित—डोकें वर्तुलात फिरविणे. उपयोगः निद्रावस्था, पर्याकुलवस्था, उन्माद, मूर्च्छना, घेरी येणे, काढू करणे, हुंसणे इत्यादि. (५) धृत—उजवीकडून डावीकडे व डावीकडून उजवीकडे डोकें वळविणे. उपयोगः नकार, पुनःपुन्हा पाहणे, सद्धानुभूति, आश्चर्य, निराशा, वेपवाई, धंदो, आग, भीति, मद्य विण्याच्या वेळचा पहिला क्षण, युद्धाची तयारी, अन्वेर, आतुरता आपल्या अवयवाकडे नजर टाकणे, दोन्ही बाजूला हाक मारणे. (६) क—खाली वर डोकें हालविणे. उपयोगः क्रोध, 'याव' म्हणणे, पृच्छ, हाक, भीति घालणे इत्यादि. (७) परावृत्त (घडलेले)—डोकें एका बाजूला करणे. उपयोगः 'हे कर' असे सांगणे, तिडकारा, नम्रता, कापणे, भाग चोरणे, अनादर करणे, इत्यादि. (८) उल्लिखित—डोकें एका बाजूला वर करणे. उपयोगः 'हे वे' इत्यादि म्हणणे, खून करणे, प्रतिपाळ करणे, मान्यता देणे. (९) परिवाहित—एका बाजूकडून दुसऱ्या बाजूकडे पर्याप्तप्रमाणे डोकें हालविणे. उपयोगः प्रेमी बनणे, प्रियकरिणीकरिता झुरणे, सुख, आनंद, विचार.

भरताचार्य आणि इतर मुनींनी बोधित होण्याचे प्रकार सांगितले आहेत ते असेः धृत विधृत, अवधृत, कपित, अर्कपित, उद्वाहित, परिवाहित, अंचित, निहंफित परावृत्त, उल्लिखित, अधोमुख, लोलित, निर्यातितान्त, स्क्थानत, उल्लिखित, अधोमुख, साम, पादवामभिमुख, सौम्य, अवलोकित, तिरथीन, प्रकंपित, सौंदर्य.

अष्टाष्टिः—भरत-शास्त्रात दृष्टीने आठ प्रकार सांगितले आहेतः सम, आलोलित, सात्वि, प्रलोकित, निमोन्वित, उल्लिखित, अनवृत्त, अवलोकित

(१) सम—देवांच्या शिष्याप्रमाणे डोकें न हालविता बघणे उपयोगः नृत्यारंभ, तागडी, इतर काही गोष्टीविषयी विचार, आश्चर्य, देवमूर्ति. (२) आलोलित—तीक्ष्ण कटाक्षानी जलद डोकें फिरविणे उपयोगः कुमाराचे फिरते चाक, एड्डण एक वस्तु दाखविणे, इच्छा (३) सात्वि (काना डोळा)—डोकें न हालविता डोळ्याच्या कोपण्यातून पाहणे, उपयोगः इंगित,

मिथाला पोळ घालणे, आत्मविश्वास, वाणाचा नेम घरणे, खण करणे आणि कुलटा नाट्यामध्ये. (४) प्रलोकित—एका बाजूकडून दुसऱ्या बाजूकडे फिरविणे. उपयोगः दोन्ही बाजूच्या वस्तु पाहणे, खण करणे, हालणे, अस्वस्थ मन.

(५) निमोन्वित (झाकलेले)—डोकें अर्धवट झाकलेले अर्धवट उघडलेले. उपयोगः ऋषीसारखा आविर्भाव, दुसऱ्याच्या मनाप्रमाणे वागणे, जप, ध्यान, नमस्कार, वेड, सूक्ष्मदृष्टि. (६) उल्लिखित—सूक्ष्म रीतीने वर व माजुला कटाक्ष टाकणे. उपयोगः धनाचा भ्रम, गोपूर, देवमंदप, पूर्वजन्म, डंकी, चंद्रिका. (७) अनवृत्त—घटदिशां टाळी वर बघणे. उपयोगः रागिट मुद्रा, स्नेहयुक्त अभंग्रण. (८) अवलोकित—खाटी बघणे. उपयोगः छायेकडे बघणे, विचार, शय्या, अभ्यास, आपल्या धंग्याकडे बघणे.

पुढील दृष्टी इतर ठिकाणी वर्णिलेल्या आहेत. सम, प्रलोकित, स्निग्ध, गुंगार, उल्लिखित, अद्भुत, कण्ठ, विस्मय, तुप्त, विषण्ण, भयानक, सात्वि, दत्त, वीर, रौद्र, दूर, इंगित, विलोकित, वितर्कित, शंकित, अभितप्त, अवलोकित, शून्य, हृष्ट, उम, विज्ञात, शांत, मीलित, सूचन, लक्षित, मलिन, प्रस्त, स्नान, मुकुल, कुंचित, आकाश, अर्धमुकुल, अववृत्त, विच्छिन्न, मिष्ट, विकोश, मंदिर, हृदय, ललित.

शुक्रुटिः—दुसऱ्या एका प्रयात शुभवया हालविण्याचे सहा प्रकार सांगितले आहेतः सहज, पतित, उल्लिखित, चतुर, रेचित, कुंचित.

(१) सहज—नेहमीच्या वेदव्यातील शुंबई ही नैसर्गिक स्थिति दर्शविते (२) पतित—स्थिर असलेल्या शुभवया चढविणे. उपयोगः अरुचि, आश्चर्य, मत्सर. (३) उल्लिखित—एक किंवा दोन्ही शुभवया वर उचलणे. उपयोगः स्त्रीचा रान, खरे बोलणे, गुंगारभाव, लीला. (४) चतुर—शुभवया मिवळून थोड्या हालविणे. उपयोगः एकमेकांचे वेदरे मिळविणे, हसोखन, आवेग. (५) रेचित—शुंदर व मधुर रीतीने एक शुंबई अद्भुत करणे. उपयोगः एखादे गुण ऐकणे, 'साध' असे म्हणणे, एखाद्या स्थळाकडे बघणे. (६) कुंचित—एक किंवा दोन्ही शुभवया कमनदार करणे. उपयोगः प्रियकर इतर नसताना त्याची आठवण करून दिल्यामुळे झालेला आनंद (मोहात), सोदाराग (कुटुंबित), विलास, किलकिंचित.

मान—भावज्ञानी मान हालविण्याचे चार प्रकार सांगितले आहेत. सुंदरि, तिरथीन, पारवर्तित, प्रकंपित

(१) सुंदरि—मान क्षितिजसमांतर अशा इकडे तिकडे फिरविणे (तिथक प्रचलित) उपयोगः प्रणयप्रारंभ, परीक्षा घेणे, शाबास असे म्हणणे, आठवण, यथेचे भाषण, सद्धानुभूतीचे सुख. (२) तिरथीन—सापाच्या चालीप्रमाणे दोन्ही बाजूनी मान वर करणे, उपयोगः तरवार पाजळणे, सर्पाकार गति. (३) परिवर्तित—अर्धचंद्राप्रमाणे उजव्या व डाव्या बाजूला मान वळविणे. उपयोगः गुंगारनटन, कपोलपुनःप्रसंगी.

(४) प्रकपित—कपोताप्रमाणे पाठीमागे व पुढे मान फिरविणे उपयोग 'तु आणि मी' असे सांगणे, निशेपत देशी नाट्यात, गणना, झोके

हस्त—हात हालविण्याचे प्रकार बारा आहेत प्रसारण, ऊंचित, रेचित, पुस्तित, अपवर्धित, प्रेरित, उद्धृष्टित, व्यावृत्त परिवृत्त संकेत, बिन्दू, पदार्थटोक

(१) प्रसारण (उपडलेला) बोटें ताठ करून
(२) ऊंचित—बोटें वाकवून (३) रेचित—बोटें पस हून (४) पुस्तित—हात पुढे, बोटें ताठ वाकलेली किंवा पसरलेली. (५) अपवर्धित—हात खाली केलेला असा (६) प्रेरित—हात पाठीमागे वळविलेला व बोटें ताठ, वाकलेली किंवा सरलेली (७) उद्धृष्टित—तळहात वर धरलेला (८) व्यावृत्त—हात बाजूने पुढे रोखलेला (९) परिवृत्त—हात बाजूकडून पुढे केलेला (१०) संकेत—शब्दादिवाच्य कल्पना देणे (११) बिन्दू—ज्या गोष्टी पुढे आहेत व ज्या अदृश्य आहेत त्याच्या खुणा निरनिराळ्या चिन्हांनी दाखविणे (१२) पदार्थटोक—शब्दाचे अर्थ समजावून देणे

हस्तभेद—हातांनी आमिनय करण्याचे दोन प्रकार आहेत एक, एक हाताचा (असंयुक्त) व दुसरा जोड हाताचा (संयुक्त) असंयुक्त हात २८ आहेत ते असे पताका, त्रिपताक, अर्धपताका, कर्तरीमुख, मयूर, अधचंद्र, शराल, शुक्रतुडक, मुष्टि, शिखर, कपित्थ, कटकमुख, सूचि, चक्रकला (पद्म) कौश, सर्पशार्प, घृगशार्प, सिंहमुख, लागूल, सोलपद्म, चतुर, अमर, हस्तार्य, हसपक्ष, समदश, मुकुल, ताम्रचूड आणि निगूल

(१) पताका—आगळा इतर माताना चिवटून बोटें ताठ करणे उपयोग नृत्तारभ, डग, शरण्या, मनोद करणे, हृदय, राश, नदा, देवलोक, बोजा, कापणे, मारा, कलणे, घालणे, बल, चादणे, इत्यादि (२) त्रिपताका—हातांचे तिसरे बोट वाकविणे उपयोग मुगुट हाड, वज्र, वज्रधारी (इ), गाल, स्त्रीपुरुषसंयोग इत्यादि (३) अर्धपताका—त्रिपताका हस्तातील करगळी वा विणे उपयोग पक्ष, फलक, नदीतीर, चाकू, गोघुर, चूग, दोन असे म्हणणे (४) कर्तरीमुख—वरील हाताची करगळी व तर्जनी पसरणे उपयोग पुष्प व स्त्री याचा वियोग, विरोध चोरणे डोक्याचा कोपरा, मृत्तु, बेकी, बीज, एकटें निजणे, पटणे (५) मयूर—कर्तरीमुख हस्तातील तिसरे बोट आगळ्या जोडणे व इतर बोटें ताठ ठेवणे उपयोग मयूरचतुलता, शकुन पक्षी, ओकणे, कपाळ, बेंसावर घोपटणे, अश्रु पुसणे इत्यादि (६) अधचंद्र—पताका हस्तातील आगळा पसरणे. उपयोग बथ बाळमीना चंद्र, गळा घरणारा हात, भासा, उत्पत्ति, कयर, वाळणी, आणण स्वतः, अवयवपर्या, साधारण लोकांचा आदर करणे (७) शराल—पताका हस्तातील पाहिले बोट वाकलेले असणे उपयोग विपयान, अमृत पान इत्यादि (८) शुक्रतुडक—शराल हस्तातील तिसरे

बोट मिटणे उपयोग बाण सोडणे, भाला फेकणे, मर्म, कौर्य (९) मुष्टि—चाहा बोटें तळहातावर मिटवून वरती आगळा ठेवणे उपयोग स्थैर्य, बेंस धरणे, कुस्ता रोखणे (१०) शिखर—वरील हाताचा आगळा वर उचलणे उपयोग मदन, खाव, शांतता, पति, दात, प्रवेश, प्रथ, नाही म्हणणे, आमिनयांतर, फरपक्षा सोडणे, आरिगन, प्रियकर, घटानाद, वुटणे. (११) कपित्थशिखर हस्ताची तर्जनी आगळ्याच्या टोकावर ठेवणे उपयोग लक्ष्मी, सरस्वता, गार्हनी धार वाढणे, लीलेमध्ये फूल धरणे, साडीचे टोक धरणे, कोव्यावर पदर धरणे इत्यादि (१२) कटकमुख—तर्जनी व मध्यमिका आगळ्याला लावणे उपयोग पुढे तोडणे, माला धारण करणे, हळू हळू धनुष्य सज्ज करणे, ताबूळ देणे, कस्तुरी—अत्तर वगैरे लावणे इत्यादि (१३) सूचि—कटकमुख हस्तातील तर्जनी वर उचलणे उपयोग एक, परब्रह्म, एक शेंकडा, सूर्य, राहुर, 'असे किंवा कस म्हणणे, 'तो', पखा, छुरण, वणी, छत्री, नगरा वाजविणे (१४) चक्रकला—सूची हस्तातील आगळा मोवळा सोडणे. उपयोग चक्राचा केर दाखविणे (१५) पद्मकला—बोटें वगवेळी करून नरा वाजविणे व तळहात थोडा खोलगट करणे उपयोग फळ, रतन, फुलांचे गाटा, फराळ, कळी, आवा, फुलांचा पाउस, घेचेचा आकार इ (१६) सर्पशार्प—पताका हस्ताचा मध्य खोलगट करणे उपयोग चंदनाची उठी. साप, हळूण्या, देव व देवर्षी यांना पाणी देणे, हत्तीच्या घाताचे फटकडणे, मळाचे मदेन (१७) घृगशार्प—वरच्या सारखाच हात करून आगळा व करगळी पसरणे उपयोग जिया, गाल, कममर्षाद, मोति, नेपथ्य, त्रिपुड, पदमर्दन, छत्रधारण, इत्यादि पुढील हस्तविस्ताराचे वगन विस्तारपूर्वक गेले नाही, त्याचा नामनिर्देश पूर्वी केलाच आहे वाशिषाय उष्णभाभा, बाण, अर्धसूचिक या तीन हस्तलक्षणांचा काही ठिकाणी उल्लेख आलेला आहे

बोटल हात—(अधुनक हस्त) चोवीस प्रकारचे जोड लेले हात पुढीलप्रमाणे होत अजली, कपोत, कर्कट, स्वस्तिक, दोल, पुष्पपुट, उत्तम, शिवलिंग, वटकवर्धन, कर्तरी, स्वस्तिक शकट, शाय, चक्र, सपुट, पाश बोलक, मात्स्य, वृष, वाह, गरुड, नागवध, सटव, मेरुड, अवहित्य

हात दाखविणाऱ्या हाताचे अकरा प्रकार पुढीलप्रमाणे—

(१) दपती (नवरत्नवाचकी)—डावा हात शिखर व उजवा हात मृगशार्प स्त्रीपुरुषदशक आहे (२) मातु (आई)—डावा हात अर्धचंद्र, उजवा हात सदश करून, डावा हात पोटावर ठेवता, मातु किंवा कन्या दर्शक (३) पितु (बाप)—मागल्याप्रमाणे हात केल्यावर उजवा हात शिखराप्रमाणे धरता, पितु किंवा श्वशुरदर्शक (४) भ्रातृ (सासू)—उजवा हात हसास्थ आणि सदशप्रमाणे गळ्याशी धरून नंतर डावा हात स्त्रीहस्ताप्रमाणे पोटावर ठेवता (५) श्वशुर (सासरा)—मागल्याप्रमाणे हात ठेवून

उमवा हात शिखराप्रमाणे दाखवावा. (१) भर्तृ-भ्रातृ (दीर)
-दावा हात शिखर व उमवा हात याच्या बत्तीमुद्राप्रमाणे
देवावा (७) ननाई (नणंद)—भर्तृ-भ्रातृ हात बेल्यावर दावा
हात सीदस्त करावा. (८) ज्येष्ठ, कनिष्ठ भ्रातृ (वडील
किंवा धाड्या माऊ)—मयूरहस्त पुढे आणि मागे दाखवावा
(९) स्त्रिया (सून)—पाठीमागच्या हात बेल्यानेतर उमवा
ओहस्त करावा. (१०) भर्तृ (नवरा)—दंगास्य आणि
शिखर हात दे गळ्याशी घरावे (११) सपत्नी (सबत)—
प्रथम पादाहस्त दाखवून नेतर दोन्ही हात सीदस्ताप्रमाणे
करावे.

देवाची पूजे व स्वभाव यांशी जुळणारे आविर्भाव दाख-
विणारे होत. ते पुढीलप्रमाणे दिले आहेत:—

मद्रा-दावा हात चतुर, उमवा हंसारय. संभू-दावा हात
मृगशीर्ष, उमवा हात त्रिपताका. विष्णु-दोन्ही हातांनी त्रिप-
ताका. सरस्वती-दावा हात अर्धचंद्र, उमवा हात सूचि यावेनी-
दोन्ही हातांनी अर्धचंद्र करून दावा हात वर व उमवा हात
खालती अमय व वरद दशक असा देवाचा लक्ष्मी-राधायां
दोन्ही कथित हात करावे. गंगाय-दावा हात शिखर, उमवा
हात कट. इंद्र-त्रिपताका हात एकमेकांवर आढेव देवणे.
यम-दावा हात पाश, उमवा हात सूचि. सूर्य-पोलवस आणि
कथित हात खायावर धरणे. यंत्र-दावा हात सोलवस उमवा
हात पताका. बृहस्पति-मानवे धरले आहे असे दाखविण्या-
करितां दोन्ही हात शिखर करावे. दशावताराचे हस्तदि-
र्घांचे आहेत.

चातुर्वर्ण्यदर्शक हात. ब्राह्मण.—मानवे धरले आहे असे
दाखविण्याकरितां दोन्ही हात शिखर करून उमवा हात ह्म-
हून तिबडे हालविणे. क्षत्रिय—दावा हात शिखर करून
पुढे मागे हालविणे व उमवा पताकाहस्त करणे. वैश्य—दावा
हात हंसास्य, उमवा हात कटक. शूद्र—दावा हात
शिखर, उमवा हात सूचि यांशीरम आणि
अठरा जातींचे हात त्यांच्या त्यांच्या क्रमावरून
दाखविण्यात येतात, त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या देशाच्या
लोकांचे हातहि त्यांची मूळ पटविण्याप्रमाणे कसे दाखवावे ते
सांगितले आहे.

प्रसिद्ध सम्राटांचे हात:—हरिश्चंद्र—शुकुर्बुड; नल—
मयूर; पुरुवंश—अलपस, पुरुवरस—मुष्टि; समर—होक्रया
वर अलपस, दिलीप—पताका; अंबरीष—कर्तार; शिर्षा—
कथितहस्त पुढे हालवायमाचा; कार्तवीर्य—देवावमाचन-
मधील दोन पताकाहस्त खाशीशी धरणे; रावण—मागील
प्रमाणेच हात पण बोटे मात्र काकणे; धर्मराज—दंडावयव
हात हालवीत देवणे; अर्जुन—त्रिपताकाहस्त पुन्हा पुन्हा
पुढे करणे; भीम—मुष्टि हस्त पुढे हालवीत देवणे, नकुल—
कटक; सहदेव—शिखरहस्त इत्यादि.

सातसमुद्रांचे हात:—लवण-मुद्राहस्त खालीवर
करणे; ह्दु—अलपस हात तसेच हालविणे; सुर—धर्मी

आणि पताकाहस्त पूर्वाप्रमाणेच हालविणे; सूर्य—चतुरहस्त;
दधि—त्रिपताकाहस्त; क्षीर—सर्पशीर्ष; शुद्धादक—पताका
हस्त.

प्रसिद्ध नद्या दाखविणारे हात—खालीवर हात हाल-
विण्याने एखादी नदी दर्शविली जाते. कोणत्याहि नदीकरितां
पताकाहस्तची योजना करितात गंगा-ताम्रपूज; यमुना-
रेगा, कृष्णा-गिहमुषा, कावेरी-चतुर; सरस्वती-पताका
आणि चतुर; नर्मदा-अर्धपताका; चंद्रमागा-सुसता हात
हालविणे; इत्यादि. ज्यांच्याकरितां विशिष्ट हात सांगितले
नाहींत त्या पताकाहस्तांने दर्शविण्यात येतात. यांनंतर निर-
निराळ्या वृक्षवनस्पती, पशुपक्षी, जलचर वगैरेचे हातांनीं
दाखविण्याचे प्रकार सांगितले आहेत.

हा अभिनयदर्पण निरामगलमच्या तिर्यंकटाचार्यांनीं संपा-
दित केला आहे. त्याचे गुमारावांमो यानी "दि निरर ऑफ
अंधार" हे इंग्रजी भाषांतर केले आहे.

अलीकडे बरील भंडाप्रमाणे शास्त्रीय नर्तन फावतेच
पदावयवा सापडेल हिंदुस्थानात नर्तन हे असंभ्य गणले
आज सामान्यामुळे सुशिक्षित व पुढील समाजातून त्यास
अजोबात पाटा मिळाला व ती कला बहुतेक वैश्याच्या
हातात गेली कलापती या द्वांद्वि मराठी रूपांतर कळव-
तांग आहे. वण कळवतींग या शब्दाचा रडाय वैश्या असा
आहे. दक्षिणेकडे वाडी देमळातून बर्पासने देऊन नर्तकी देव-
लेल्या आहेत, त्यामुळे दक्षिणेत पुर्बीच्या पद्धतीचे नर्तन
धोटा फार प्रमाणात आढळून येते. पाश्चात्य देशात नर्तन
ही कला सर्व खीपुपस टाकक असणे अवश्य समजले जात
असण्यामुळे नर्तनाप्रयोग अभिनयाकडेही वाट छितक्या छिंद
गतीने व पार द्वापद्याने झालेली आहे व अलीकडे विनमा-
मुळे तर ही कला पारच उच्च दर्जाचा पोचली आहे. भार-
तीय चित्रपट पाश्चात्य चित्रपटांपुढे जे टाकाऊ वाटतात
त्याचे मुरय कारण अभिनयानभिज्ञता होय. तथापि मह-
ाराष्ट्रीय नाटकांतून आपणाला विशेषतः पुढ्यप्राच्या काळात
अभिनयनैपुण्याची काही उदाहरणे पदावयवा सापडतात.

अभिनय कालिदास-(१) हा काव्यप्रयोगोत्पन्न होता.
याचे "भृंगारकोश भूषण" लिहिले.

[२] याचे "अभिनय भारतचंपू" व "भागवतचंपू" ही
काव्ये लिहिली.

अभिनय गुप्त—हा कादंबरीचा शैव पंडित इ. स. च्या
दहाव्या शतकात होऊन गेला. याचे आपल्या बृहत्सं-
मिज्ञानविमर्शनांत—इति "नवतितभेडमि-नवतितभेडस्ये
युगात्ते । ताव्यशशिखर्यापथ्ये मार्गशीर्षाव गते" ॥—असे जे
म्हटले आहे या वरून त्याच्या काळाच अनुमान करिता येते.
त्याचा कथ सुपल, आभा बराहगुप्त, आज मनोरथगुप्त व गुरु
उत्पलदेव, हुंदुराज आणि तीत हे असून शेमराजाचा गुप्त जो
सोमानंद त्याचा हा प्रशिष्य होता. अष्ट नारायण, अष्ट दिवाकर
नाराचा विवेकाकन श्रेय, विद्यापति, सोमानंदाचा शिवहृष्टि-

सार प्रथम, सक्षेपविमर्शाधिरोह यांचा गुप्तार्थ आपल्या बूड प्रत्यभिज्ञानविमर्शनीत उल्लेख केला आहे आणि क्षेपेन्द्र, मम्मट, नाथवाचार्य, शार्ङ्गदेव व इतर यांनी आपल्या प्रभातून गुप्ताचा उल्लेख केला आहे ईश्वरप्रत्यभिज्ञानत्रिपिटिका, पटवर्षकुलवृत्ति, तन्त्रसार तन्त्रालोक, ध्वन्यालोक लोचन (काव्यालोक टीका), परमार्थसंग्रह, परमार्थसार (आधानकारिका), परात्रिशिकातत्त्वविवरण, शिब प्रतिबिम्बवाद, बोधपंचदशिका, भगवद्गीतार्थसंग्रह, भेदवादविदारण, भैरवस्तव, शाक्तिभाष्य, स्पंद इत्यादि ग्रंथ याने रचिले आहेत हा मोठी प्रथरचना इ स ९९३-१०१५ पर्यंत झाली असावी.

अभिनव गुप्ताचार्य—ही ऐतिहासिक किंवा बहुत-कून काव्यप्रतिष्ठा न्यायिक माधवाचार्यांच्या शेंकर दिग्विजयाच्या सौख्याच्या संगीत भाषणेला आहे. आचार्यांनी वादात त्याचा परामर्श केला, व शंकराचार्यांस भगवद् रोग झाला होता तो याच्या मांत्रिक करणीने झाला, त्याच्या उपचारासाठी मांत्रिक करणी पद्मपादनामक शिष्याने केली तेव्हा तो रोग बरा झाला आणि अभिनवगुप्त मेलला, असे त्या काव्यात वर्णिले आहे

अभिनववाण—(धामनभट्ट बाण) हा कौटुंबीकृत्या वेम नावाच्या राजावशीय राजाच्या (१४ व्या शतकाचा शेवट अथवा पंधराव्याचा आरंभ) पदरी राजकवि होता याने ' धीर नारायणचरित ' नाटक लिहिले तसेच याने ' पार्वती परिणय ' हे नाटक लिहिले हे नाटक हर्पाच्या पदरी असलेल्या बाणाने लिहिलेले आहे व ते दुर्भारसभवाच्या आघारे रचलेले आहे, अशा समजुतीने ते फार लोकप्रिय झाले कृष्णमाचरियर याने हे नाटक अभिनववाणाचे आहे असे सिद्ध केले आहे याने ' दुर्भारभूषणभाव ' आणि कदाचित् ' शर्वचरित ' लिहिले असावे पार्वतीपरिणयनाटकात शिवपार्वतीविवाह व मदनदहनाची कथा याने वर्णन केली आहे.

अभिमन्यु—(१) सहावा चाक्षुषमनु याच्या पुत्रातील एक

(२) सोमवंशी पुरुकुलोत्पन्न अजमीढ राजा त्याच्या पश्चात जन्मलेल्या कुसुपुन जन्तु राजाच्या कुलातील पंडपुत्र जो अर्जुन, त्याचा पुत्र हा अष्टवर्षातील सोमनामक वसुधा पुत्र वसुन्, त्याच्या अंधाने कृष्णमगिनी सुमद्रा, हिचे पोटी अर्जुनापासून झाला होता (भार आदि अ ६७) हा जन्मला त्या वेळीच दधीचव्राह्म, वीर आणि महाकेशवी असा दिसला म्हणून यचे अभिमन्यु हे नांव ठेविले होते

याने अर्जुनापासून दशविध धनुर्वेद, तथोक्त मानुष आणि दिव्य अस्त्रविद्या संपादिली होती तीत हा इतका प्रवीण होता की, बलरामानेहि त्याचे हस्तचालपत्य आणि अस्त्रयोगज्ञा परिज्ञान ही पाहून सगुष्ट होऊन यास रौद्रनामक उत्तम धनुष्य दिले होते. याचा मसण्याचा रथ परममज्ज असे व

त्यास हा दण्डित वर्णाचे पिण्ड अथ जेही, याच्या रथाचा चक्रम शार्ङ्गपक्षाचा असून रथ हाकण्यांत परम कुशल, असा याचा सारथि सुमित्र नावाचा होता (भार द्रोण अ. २३)

हा अर्जुनाप्रमाणेच पराक्रमी होता कुसुपुदात द्रोणाचार्य सेनापति असतां दुर्योधनाच्या आज्ञेवरून त्यांनी चक्रव्यूहाची रचना करून युद्धास आरंभ केला सप्तशतकाकडे अर्जुन युत्तासुल्लेखे युद्धाचा भार धर्मभीमादिबावरच पडला, त्यांना चक्रव्यूह भेदण्याचे ज्ञान नसल्यामुळे ते विचारांत पडले असता अभिमन्यु व्यूहभेदाच्या कार्यास तयार झाला व्यूहभेदाचे ज्ञान त्याला होते त्याने समति दिल्यावर अभिमन्यु युद्धात प्रवृत्त होऊन त्याने द्रोणाचार्य, कर्ण यासारख्या योद्धयास तोंड देऊन व्यूहात प्रवेश केला. तो व्यूहात शिरला असे पाहून कर्णादिकांनी त्याच्या साहाय्यकांस विरोध केला अभिमन्यूनं बरेच शौर्य गाजविले, परंतु तो एकटा व त्याच्याविरुद्ध द्रोण,कर्ण, कृप, अश्वत्थामा, दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण, अय्यप व दुःशासन पुत्र हे रथाचविर एकदम उठल्यामुळे तो वेष्ट पडला व सावध होऊन उठणार तोंच दुःशासनपुत्राने त्याच्या मस्तकात गदा घातली. त्या घावाने अभिमन्यूचे मस्तक चूर्ण होऊन ह्याचा मृतदेह जमीनीवर पडला.

अभिमन्यूची आकृति, त्याचा मातुल जो कृष्ण, त्याप्रमाणेच असून, शरीर, आणि शौर्यहि तसेच होते, याशिवाय हा कृष्णास भित्ता प्रिय असे, तितकाच किंबहुना काही अधिक बलरामासही प्रिय होता, यास क्रिया दोन होत्या, त्यात पहिली वस्तला, ही बलरामाची कन्या, व दुसरी उत्तरा विराट राजाची कन्या हा मरण पावला, त्यावेळेस उत्तरा गर्भवती असून, तिला जो पुढे पुत्र झाला, तोच परीक्षित राजा प्रत्येत आहे [भार० द्रोण० अ० ३५-४१]

अभिपेक—हा शब्द अथर्ववेदात सापडतो पण ऋग्वेद व सामवेद यात आढळून येत नाही. अथर्ववेदात देखील याचा अर्थ एखादा निश्चित संस्कार असा नाही शुक्लयजुर्वेद आणि कृष्णयजुर्वेदाच्या तीन संहिता, त्याचप्रमाणे चारहि वेदांची ब्राह्मणे आणि श्रौतब्राह्मण यात ' अभिपेकनीय ' हे नाव राजसुयातील एक विधि या अर्थी आलेले आहे, व ऐतरेय ब्राह्मणाच्या शैब्येच्या पंचिकेत बहुतेक अभिपेक हाच मुख्य प्रतिपाद्य विषय आहे प्रथम अशा प्रकारचा संस्कार कोठे कोठे करण्यात आला होता हे सांगून, नंतर अभिपेक, वाजपेय व रजसूय संस्कार यांतवर्षाचे विधी नगैरे खाली दिले आहेत.

संस्कारणीयव्यक्ति—अभिपेक पुरुष सार्वभौम असत. ऐतरेय ब्राह्मणात असे सांगितले आहे की, हा विधि सार्वभौम सत्ता मिळविण्यासाठी करावयाचा असतो, या सत्तेलाच साम्राज्य, भोज्य, स्वाराज्य, वैराज्य, पारमेष्ठ्य, राज्य, माहाराज्य व आधिपत्य ही समानार्थक नावे त्यात दिली आहेत, व अशा सत्ताप्राप्ती राजाची मादीहि दिली आहे.

(ऐ. मा. ८. २१-२३) महाभारतात रामा मुषेष्टिराचे दोन अभिषेक वर्णित आहेत; पहिल्या (समापर्व) दिग्विजय केल्यानंतर मांडलिक रामाने भोजावून राजसूय यज्ञ केला त्यावेळी व दुसरा (शांतिपर्व) महायुद्धानंतर. अशोकाने गादीवर आल्याबरोबर अभिषेक करून न घेता पुढे चार वर्षांनी नळार मगधून मग राज्याभिषेक समारंभ केला. उजनीच्या हूप शिलालेखानेहि असेच केले. एवंचाच्या दुसऱ्या सर्गात अभिषेकाचे वर्णन आहे. तसेच बृहत्संहिते (क्षेमेद्र १७, सोमदैव १५, ११०, विरोपत ५, ८९) नरवाहनदत्ताचा अभिषेक आला आहे.

सामान्य राजाच्या बाबतीत ही अभिषेकाची चाल फारशी दिसून येत नाही. पण ऑपर्वत त्यांना काहीतरी स्वतंत्रता असे सौपयत त्यांना शुद्धा अभिषेक होत असे, असे समजण्यात हरकत नाही. कारण प्रथम रामे व सम्राट वेमळे काढणे कठिण आहे, व ऐतरेय ब्राह्मणात (८. १४) पुत्राच्या राजांनाहि अभिषेक होत असल्याबद्दल इतर बचन आहे. दुसरे असे की, अथर्ववेदाच्या कौशिक सूत्रात (१७ ११-१३) सामान्य राजांच्या (एक-राजाच्या) अभिषेकातून उच्च दर्जाच्या राजाचा (वर्षीयाचा) अभिषेक निराळा कल्पिला आहे महाभारतात (शांतिपर्व ५ २४१६) राजाभिषेकविधि देवाला अर्पित आवश्यक असल्याबद्दल लिहिले आहे. हूप शिलालेखाचा पिता प्रमाकरवर्धन सार्वभौम नव्हता तरी अभिषेक होता.

अथर्ववेदान्त एक राजागृह सूक्त (४. ८) आहे. एखाद्या युवराजाला त्याच्या पिताने केलेला अभिषेक आर्य काव्यातून वर्णिलेला असतो.

रामायणात अयोध्याकाट व युद्धकांड यांतून अविस्तर वर्णिलेला रामराज्याभिषेक दोन दृष्टींनी महत्त्वाचा आहे. एकतर, जाला युवराजाभिषेकापासून युद्धकांड होऊन अयोध्या राजवाराहानंतर याची समाप्ति झाली व दुसरे, पुण्याभिषेकाचे हे एक उदाहरण होय. पुण्याभिषेकाचे सविस्तर वर्णन अथर्ववेद परिशिष्ट (४ में), बराहमहिराची ब्रह्मसंहिता व कालिकापुराण यांतून आढळते या विधीचे वैशिष्ट्य म्हणजे द्रष्टा आणि पुण्यनक्षत्र यांच्या युतीत हा विधि पार पाडला. असे सांगतात की, याच कार्या पूर्वी इंदाने असुरांना मिकले यौद्ध समजुनीप्रमाणे याच वेळी बोधिसत्त्वाचा मीमंसाज्याभिषेक व अभिमनिक्रमण हा पद्धत आली. ही वेळ रामायणात अनेक ठिकाणी उल्लेखिली आहे. उदाहरणार्थ २ ३, १२; २. ३, ५१; २ ४, २३; २ १४, ४२. रामायणात निर्णयसागर अष्टासि म. १११५

कालिकापुराण व बृहत्संहिता यांतून पुण्याभिषेक किंवा पुण्यान्तर्निधि केवळ राज्याभिषेकाचा नसून मानवेतिहास संशोधनालाहि त्याचा उपयोग होणार आहे.

बाही राममंज्यानाहि अभिषेक करीत हर्षचरितात 'मूर्धाभिषेका धामत्या राजानः' । असे वाक्य आहे. पुरोहिताकरिता बृहत्संहितेच नावाचा वागपेयाशी काही संयद असा विधि असे. ऐतरेय ब्राह्मणात (८ २४ पासून पुढे) व कौशिक सूत्रात (१७ ३० पासून पुढे) अभिषेका-नंतरच्या पुरोहितप्रशस्तीत आनेपेचनचा उल्लेख नाही. सेनापतासंश्रधाने महाभारतात (द्रव्यपर्व अध्याय ४६) व इतर ठिकाणी माहिती आहे.

प्रतिष्ठेच्या वेळी सणासारी, प्रसंगविशेषा किंवा नियम मूल्य-भिषेक करण्याची भारतातील हिंदूलोकांत व नेपाळातील बौद्धलोकांत अजून चाल आहे त्याविषयी पृथग्विधि, प्रति-ष्ठाविधिया प्रभात नियम दिले आहेत यापूर्वीचा उल्लेख हवा असल्यास उपचरितात सापडत या विधीत पोचण्यात येत असलेले मुख्य दोन म्हणजे दूध, पण निरनिराळ्या ठिका-णचे पाणी, गोमय, वादळाची मृत्तिका इत्यादि दुसरे अनेक पदार्थहि यात पोचतात

बौद्धलोकां अभिषेकभूमि हें नाव त्यांच्या दहा भूमी-तील किंवा पूर्णतेच्या आवस्थानील शेवटच्यास लावितात (महावस्तु, १ १२४, २०) त्याचप्रमाणे, अभिषेक हा शब्द पवित्र तलाव, ओढा वगैरे ठिकाणी काही संस्काराच्या वेळी हिंदू लोक ने त्यान करितात त्यासहि पोचतात संस्कारकर्म — महाभारत (शांतिपर्व अध्याय ४०)

रामायण, अमिपुराण आणि मानमार यांतून अभिषेकासंबंधी माहिती आली आहे. बरील प्रभात या विधीतील वीरो-हियाची अथवा तेंपराची बाजू फारशी वृद्धिंगत झालेली दिसत नसली तरी या ग्रंथाच्या रचनाकाली वैदिक विधीत बराच फरक पडला होता हे चांगले दिसून येते वीराणिष कालातील अभिषेकविधीचे वैदिक विधीशी फारसे साम्य नाही त्यातील कार्यक्रमाची बरीचशी उभारणी उत्तरकालीन रूपनावर झालेली दिसते ऐतरेय ब्राह्मणांतल संस्कारांला मूलभूत उपा करून त्यांच्याशी याचा फार थोडा संबंध दृष्टीत पडतो. या तफावतीची काही विशिष्ट कारणे साहजिकच आणणार. उदाहरणार्थ, प्राचीन श्रीतकर्मविषयी अनाथाया किंवा क्षत्रिय विधींना अपात्र अशा अधिपती-मल्ली नवीन संस्कार भंमलांत आणण्याची आवश्यकता येते.

या संस्कारातील सर्वसाधार, गोष्टी झालील दिसतातः— विधीपूर्वी (म्हणजे आग्रहया दिवशी) राजा त्यान वगैरेंनी शुद्ध होतो आवश्यक गोष्टी म्हणजे (१) अभिषेकाच्या पूर्वी किंवा त्यावेळी निरनिराळे राजभंगी निवडणे (२) राजी, घन, श्वेताय, श्वेतपूषप, श्वेत छत्र, श्वेतचामर इत्यादि राजरत्नांनी निवड, [३] व्याघ्रचर्मच्छादित सुवर्णसिंहासन, (४) निरनिराळे—उदाहरणार्थ, सप्तसमुद्राचे—पाणी, मध, दूध, दही, इत्यादि वस्तुंनी भरलेली एक किंवा अनेक सुवर्णपात्रे अथवा संस्काराच्या वेळी राजा परमोत्तमवैत सिंहासनावर बसतो, व एकटा पुरोहितच नव्हे तर इतर ब्राह्मण, मैत्री,

आप्त व प्रमाणित त्याला अभिपेक्ष करितात. शुभिष्ठिराला प्रथम कृष्णाचे (कदाचित् ऐतरेय ब्राह्मणात सांगितलेल्या राजकृत या नात्याने) अभिपेक्ष केला असें म्हाभारतात लिहिले आहे इतरांचे स्तवन करून किंवा ऐंद्रमहाभिपेक्षाला अनुसरून हा विधि केला जातो विधीनंतर राजा अहेर करतो व उपाध्यायाना दक्षिणा अर्पण करतो अग्निपुराण व मानस्य यात असे सांगितले आहे की शहराभोवती एक प्रदक्षिणा करून या विधीची समाप्ति करण्यांत येत इतर आनंददायक प्रसंगाप्रमाणें या बळाहि कैद्यांना मुक्त करितात

आता यासंबंधीच्या वाढत्याकाळे बळू फक्त एकच वैदिक ग्रंथ अशा राज्याभिपेक्षासंबंधी नियम देतो व तो ग्रंथ म्हणजे ऐतरेय ब्राह्मण होय त्यात दोन स्वतंत्र अभिपेक्ष दिले आहेत, एक पुनराभिपेक्ष (८. ५-११) आणि दुसरा ऐंद्र महाभिपेक्ष (८. १२-२०) पहिला अभिपेक्ष यज्ञानंतर करावयाचा असून त्याचा राज्याभिपेक्षाशी काहीही संबंध नाही

ऐंद्रमहाभिपेक्ष म्हणण्याचे कारण इत्याद्या राज्याभिपेक्षा तील विधी यात अनुसरले आहेत तेव्हा ज्या आचार्यांला आपला राजा सर्वजेंता व सार्वभौम असावा अशा इच्छा असेल त्यांनी त्या महत्त्वाकांक्षी क्षत्रियाला या ऐंद्रमहाभिपेक्षाने अभिपेक्ष करावा महत्त्वाकांक्षी म्हणण्याचे कारण अभिपेक्षेच्छु क्षत्रियाची अशी इच्छा असावा लागते की —

‘अहं सर्वा जिताजयेयमहं सर्वलोकांनिबन्धयेयमहं सर्वेणां राजा धैर्यमतिष्ठा परमता गच्छेय साम्राज्यं भोजं स्वराज्यं वैराज्यं पारमप्रथं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमहं समन्तपर्यां यीत्या सार्वभौम सार्वभुप आऽन्तापराधोऽपृथिव्यै समुद्र-पर्वन्ताया एकराट् ।’ (ऐ. ब्रा. ८. १४)

अभिपेक्षमहत्काराची सामुग्री म्हणजे (१) न्यग्रोध, उदुंबर, अश्वत्थ आणि श्लक्ष्ण लोकांकांची पार्श्वे, (२) त्रियम्बु आणि यव धान्याच्या ओऱ्या, (३) उदुमराचा एक मूकक (आधेदो), एक चमस व श्याचीच एक फांदी, (४) दहो मध, तूप आणि उन्हा पडले असता पडलेल्या पर्जन्याने उदक आसदी अभिमयग्रण केल्यावर राजा तीवर आरोहण करता आणि राजकते त्याची मोठ्याने टाहो फिरवितो नंतर पुरोहित ज्यात वरणाचा समान इत्यादि नावांनी उल्लेख केला आहे असा मंत्र म्हणतो व राजाच्या मस्तकावर उदुंबर घाला आणि सुवर्ण पवित्र ठेऊन दक्षिणामूर्तीच्या योगाने त्याला मानन करितो राजावरून दक्षिणा मिळाल्यानंतर पुरोहित त्याला पिण्याकरिता गुरातुष्क पात्र देता, गुरा ही नोमरूप आहे असे ता सांगतो नंतर पुढील क्षातिमन्त्राचा पाठ करितो राजावरून करतून येतो नाना दिवा द्यवहित सद स्तुत मा सगृध्याय परमे ध्योमति । गुरा त्वमसि पुत्रिणी सोमस्य राजा मैन हिंसित स्वा यानिमाविशन्ताविनि ।’ (हा मंत्र ऐंद्रमहाभिपेक्षेत नसून पुनराभिपेक्षेत आहे)

अभिपेक्ष विधीनंतर ऐतरेयब्राह्मणात याप्रमाणे आरंभिक असलेल्या प्राचान विहवात् राजाची व अभिपेक्ष करणाऱ्या ऋत्विगांनी यादा दिली आहे, ता अशी —

राजा	ऋत्विग.
१ जनमजय पारिक्षित	तुरगावयेय
२ शयात मानव	च्यवन भार्गव
३ शतानाक सामाभित	सोमशुष्म वाजरत्नायन
४ आवाष्टथ	पर्वत व नारद
५ युधाध्यांष्टि औग्रसन्त्य	पर्वत व नारद
६ वश्वकर्माभौवन	कश्यप
७ सुदास पैजवन	वसिष्ठ
८ महत् भाविक्षित	सर्वत आंगिरस
९ अग	उदमय भार्गव
१० भरत दौष्यन्ति	दोषंतमा मामतेय

खालील पुरुष राजे नसून केवळ अभिपेक्षहानांमुळे दिग्भ्रम नवा झाल

११ दुर्मुख पाचाल	उपदेशक	बृहदुग्रथ.
१२ अत्यराति ज्ञानतपि	वासिष्ठ साख्यहृदय	

आता राजसूयाकड वळण्यापूर्वी ऐतरेय ब्राह्मणातील (८. ५-११) पुनराभिपेक्ष संस्कारासंबंधी थोडा विचार करू

पुनराभिपेक्ष — हे नावच असे दर्शविले की, हा संस्कार ज्यावर करावयाचा तो व्यक्ति पूर्वीच अभिपेक्ष असून, या संस्काराचा उद्देश त्याचे राजवत्त्ववर्धन करण्याचा असतो. या योगाने राजसत्ताला चालन मिळते (‘‘सूतेत इवा अस्य क्षत्रयो दक्षत क्षत्रिय सग एवा’’) आणि यागामुळे ज्या अनेक क्षत्री राजामधून निघून गेलेल्या असतात त्या पुन्हा आपल्याकरिता निरनिराळ्या वस्तू या संस्कारात योजतात (ब्रह्मक्षत्रऊपेन्द्रायमपामोपधाना रसो ब्रह्मक्षत्रसमिरा पुष्टि प्रजाति’’) व या कारणाकरितात ‘‘देवस्य त्वा सविनु प्रसवे’’ इत्यादि मंत्राची सविवाला आवाहन करण्यात येते ऐंद्रमहाभिपेक्ष व राजसूय यातहि पुन्हा हा मंत्र म्हणतात

यातां विधी ऐंद्रमहाभिपेक्ष विधीप्रमाणेच बहुतेक असतात अभिपेक्षांची साधने म्हणजे (१) व्याघ्रचर्मने आपट्टा दित्रेला एक उदुमराचा मूकक, (२) उदुमराचा एक चमस व शाला, (३) दहो, मध, तूप उन्हा पडले असता पडलेल्या पर्जन्याचे उदक तुणांवर, गुरा आणि दुर्वा हे पदार्थ मिळविले अभिपेक्ष द्रव्य स्पर्श (तरवारितारले वाघनिर्मित २. प्रातुष) यज्ञन आयुधाने वदी आर्चून, आशेदः अर्घी वेदामध्ये व अर्घी वेदोपाहारे ठेवतात वेदामार्गे यत्न, उजवा गुह्यक जमनीला ठेवून (वीरासन घालून) राजा दोन्ही हातांनी आनंदी पडितो व देशीन तीवरे आरुद होण्याकरिता पाचाल करितो व नंतर आपण आपण आपल्याकरिता, स्वराज्य करिता, स्वामित्वाकरिता व दुसऱ्या अनेक गोष्टीकरिता तीवरे आरुद होतो, मग ऋत्विग अभिपेक्षद्रव्य अभिमंत्रित

करून, व राजाच्या दोऱ्यावर उडुवराची पाव्हा ठेऊन त्यानी मार्गन करिता व नंतर त्याच्या सुरापास देतो. राजा श्योताल सुरा पिऊन अर्धाशिश आपल्या मित्राला देतो. यापुढे राजा उडुवराखेवर पाय ठेऊन आसंदीयाळीं उतरतो व पूर्वाभिषेक असून 'नमो ब्रह्मणे' हा मंत्र तीनदा म्हणतो. नंतर विजयची इच्छा दर्शवून ऋषिगोत्राच्या दक्षिणा अर्पण करितो व उठून आग्नीमये संधिधा टाकतो. मग हातात संधिधा घेऊन ईशान्येस विजय व योगक्षेम याची इच्छा धरून तीन पावले टाकितो सरतेवेढी राजा घरी जाऊन, गृहप्राप्तीच्या मार्गे बसतो व ऋषिगोत्र आज्यप्राप्ताने आहुती देतो व राजाच्या कल्याणार्थ मंत्र म्हणतो.

राजसूय यज्ञातील अभिषेक विधि.—राजसूयाचा मोठा विधि सावेर्मामत्वाची इच्छा करणाऱ्या क्षत्रिय राजाकरिता आहे पहिला राजा जे वरुण त्याच्याशी याचा संघष जोडल्यामुळे याला वरुणसव असेंहि म्हणतात. पुनरभिषेकाप्रमाणेच हा विधि पूर्वी अभिषेक असलेल्या राजाकरिताच असे दोहोंत मोठा फरक म्हणजे अभिषेक हे राज्यातील एक अवश्यक रूप असून त्यात पौरोहित्य येत असे, तर राजसूय हा काही हूनने केलेला एक ऐच्छिक धर्मविधि असून यात अभिषेक हा संस्कार येई हा यज्ञ केल्याबद्दल राजाना मोठा अभिमान याटे व ते वाचपेय, अश्वमेध इत्यादि कायदे याचाहि गौरवाने उल्लेख करीत, हे संस्कृत अक्षिखेळाबद्दल दिसून येते.

राजसूय यज्ञात सुरा सात यागदत्त असतात ते म्हणजे पवित्र किंवा अभ्यारोहणीय, अभिषेचनीय, दशपेय, केशवपनीय, व्युष्टि, द्विरान व क्षत्रपूति हे होत. कोणी दशपेय किंवा क्षत्रपूति यापुढे आणखी एक काठमा सौत्रामणी याचा याग जोडतात. पवित्र नामक प्रथम याग फाल्गुनात सुरू होऊन एक वर्षपर चाले ही आश्वमेधेष्ट पावसाळ्यात होई असे मानवमत होते केशवपनीयान राजाचे कंस कापीत, कारण अभिषेचनीयानंतर वर्षपर त्याची शपथ होत नसे. या यागांत फक्त अभिषेचनाय व दशपेय कायते आपणाला मंत्रेच वाटतील असे आहेत. दुसऱ्या वर्षाच्या फाल्गुनात पहिल्या दिवसापासून काही प्रास्ताविक विधींना सुरुवात होते. ते विधी म्हणजे धुनापारीय, पंचव्यातीय, इंदुगुण्य, अगमार्गाहीम, त्रिपयुक्त, त्रिद्वीपि हे होत यापैकी शेवटचे व अतिशय महत्त्वाचे असे राजसूयच्या घरी एक-सारेचे १३ दिवस करावयाचे याग होत. अभिषेचनीय चैत्रप्रतिपदेला सुरू होऊन पाच दिवसात संपतो आठ देवसुहृत्वायि संपल्यानंतर अष्टयु यज्ञमानाच उजवा हात धरून, सवितृ, अग्नि, वृक्षपति, सोम, इन्द्र, वरुण इत्यादि-कांना उल्लेखन मंत्र म्हणतो. नंतर १७ आर्षमेधेष्टयापैकी १३ निरिराळ्या प्रकारची उदकं य मघ, दध, तप व गोउल्लय (प्रसवणाऱ्या गार्दल्या गर्भाभोंवतालचे पाणी), ही चार वेगवेगळ्या उडुवरापासून ठेविलेली असतात ही एका

पासात करून व दुसरी चार (पलाश, उडुवर, न्यग्रोध व अथर्व लाकडाची पात्रे) घेऊन ही सर्व एका वेदपुढे ठेवतात. दुसऱ्या दिवशी त्या चार पासात अभिषेककथ्य ओतून त्यापुढे व्याघ्रचर्म पसरण्यात येते. राजा समांभाया पोषाख करून हातात घनुष्यधारण घेतो. अरिष्टे टाळण्याकरितां जवळच असणाऱ्या इष्टिय मुद्राच्या तोंडात एक लाव्याचा तुकडा घालतो. नंतर चारी दिशांकडे पावले टाकून व ऊर्ध्वदिशिह पावसाळी घालून (सावेर्मामत्वं दर्शयिष्यतामी) व्याघ्रचर्मावर देवलेख शिर्यावा तुकडा पायांनी उडवितो व वर्षावर आरोहण करितो त्याच्या पावसाळी सोने ठेवितो व तसेच त्याच्या डोऱ्यावर १०० किंवा ९ भोंके अमलेले सोने ठेवितो, नंतर पुर्वेकडे तोंड धरून राजा हात बर करितो व अर्धघुं एक नातेवाईक (भ्राज), एक क्षत्रियस्नेही आणि एक वैश्य असे चौपे अभिषेकपात्रातील उदकाने सिंचन करितात या ठिकाणी त्याला धुन रोपाची बधा सांगतात असे काहींचे म्हणणे आहे. नंतर राजा अभिषेक द्रव्य आपल्या भंगाला बोलतो व व्याघ्रचर्मावर तीन पावले टाकतो (विष्णुच्या त्रिविक्रमाचे द्योतक म्हणून) अवशिष्ट अभिषेकांचे पाणी पलाशचर्मसात ओतून ते आपल्या प्रिय मुलाचा अर्पण करितो ते त्याच्या कडून घेऊन अर्धघुं अर्घात ओततो यानंतर (१) सोहदण, द्वि राजाच्या एका नातेवाईकाचा एक गाय (गमर गायीपैकी) हरण करण्यात आल्यावर राजा रधाळड होऊन चालू करून जातो व शेवटी यज्ञगृही परत येऊन हुकराच्या कातळाचा जोडा पायात घालून राखाली उतरतो, (४) क्षत्रिमचक्रारोहण; (१) राजाचा पाच कासे देऊन अर्धघुं त्याला काटपानी मारतो, उद्देश हा की त्याच्यातील पापे तिघून जावति, मग त्याला ब्रम्ह, सवितृ, इन्द्र, आणि रूद्र यांना नावांनी सवोषितात, (४) राजा, त्याचा भ्राज, सून किंवा स्वपति, ग्रामणी आणि एक नातेवाईक याच्यामधील फाशाचा झेळ, (५) इतर किरकोळ गोष्टी चैत्रातील सप्तमि दशपेय समारंभ होतो, त्यात राजासकट १०० लोक, दशमणानी एक पगत करून दहा पेल्यानी सुरापान करितात. यात प्रत्येकाची भंडारक्षि घेण्यात येई, म्हणजे प्रत्येकाच्या आपल्या दहा सोम्या पूर्वजांची नावे सांगता आली पाहिजेत. पुढे एक वर्जने केशवपनीय येवरे याग येतात

राजसूय यज्ञाचा विधि सातपथमाग्न, कात्यायनभौतसून आश्वलायन श्रौतसून वर्षेरेतून आढळतो. त्यातील काही भाग प्राचीन असावा. उडुवरपुक्ष व उन्हात पडलेल्या पावसाचे पाणी, या संस्काराने राजसामर्थ्य बुद्धिगत होतं ही कल्पना, व शुच रोपाच्या कथेंतील नरमेयाचा अवरोप या गोष्टी मानवेतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत.

वाग्वेयाचा उल्लेख अथर्ववेदात (९, ७, ७) व ऐतरेय ब्राह्मणात (४, १, १) असून, वेदाच्या सुनवाडमयात तर तो विहाराचने बघिला आहे. या यज्ञात अभिषेकाचे एक

स्वरूप दृष्टीस पडते. आता मुहूर्ताला एक प्रश्न पडतो की, वाजपेय वशाकरिता करीत असत ? आश्वलायन श्रौत-सूत्र (९.९) जो आधिपत्यक्षामी असेल त्याने हा करावा असे सांगते. उलट, शाखायन अन्नाधाने (पुष्कळ अन्नाची इच्छा असणाऱ्याने) हा करावा, कारण वाजपेय म्हणजे "अन्न व पेय" होय असे झणतो, लाव्यायनात "ये ब्राह्मणा राजानश्च पुरंदुर्वारिन् स वाजपेयेन यजेत । असे सांगून, वाजपेययामांनी अवानवेयाला उत्थापन देणे अभिषादन करणे वगैरे गोष्टी करावयाच्या नाहोत असा निर्बंध घातला आहे. छत्र यजुर्वेदाच्या सूत्रात जो वाजपेय याग करितो तो प्रजापतीला भिक्कूने झगजे सर्व गोष्टी भिक्कूने, अने विधान केले आहे. आश्वलायनाप्रमाणे पाहता (९.९, १०) हा फक्त राजाकरिता व ब्राह्मणाकरिता आहे; शाखायनाच्या मते (१६.१७, १-४) फक्त तीन उच्च वर्णींनी हा करावा, व यानंतर ब्राह्मणाने बृहस्पतिसव करावा यापूर्वी व नंतर बृहस्पतिसव कराव असे लाव्यायन सांगतो (८.११, १२), तर कात्यायन (१६.१.१) फक्त क्षत्रियाने व वैश्याने हा करावा व या यागापूर्वी व नंतर बृहस्पतिसव झाला पाहिजे असे झणतो शतपथब्राह्मणाच्या मते (५.१.१), इदं अग्निं बृहस्पति याच्यापासून हा याग उत्पन्न झाला, या दोघांनी सवित्याची मदत घेऊन प्रजापति भिक्कूला. या विधीचा दर्जोहि निगने राळा गणला आहे, राजाकरिता जो राजसूय किंवा पुरोहिताकरिता बृहस्पतिसव करावयाचा त्या पूर्वी वाजपेय करावा असे आश्वलायन सांगतो (९.९, १९). पण इकडे छत्र यजुर्वेद वाजपेयानंतर राजसूय करू नये असे विधितपणे म्हणतो व त्याला कारण असे दाखवितो की, राजसूयाने राजा अभिषिक्त होतो तर वाजपेयाने सत्राद अभिषेकिला जातो. तेव्हा राजसूय कर्मा दर्जाचा आहे.

एगलिंग व हिलेन्ड यांच्या मते या वादाचा वाजवी निकाल झगजे, मूळ वाजपेय सर्व दर्जाच्या लोकांना सामान्य असा होता. राजसूय बृहस्पतिसव, स्वपतिसव, ग्रामणीसव इत्यादि निराळं विविध विधी अनेक होते, केवळ वाजपेयाच्या स्वरूपावरून पाहता, तो एक लांकप्रिय विजयोत्सव असावा असे दिसते.

या विधीतील विशेष प्रमुख गोष्टी म्हणजे (१) अग्नि = एक शर्यतीचा खेळ (२) रोह = यूपारोहण व (३) संख्येची पुनरावृत्ति

वाजपेय पावसाळीत (शारदार्क) करितात. प्रथम दीक्षा, सोमकय वर्गरे प्रकार होतात. १७ सोमाचे व १७ गुरे ये समस्त तयार ठेवतात. अर्घ्युला दान करावयाच्या यादीत १००० गायी १७ दासी १७ हत्ती व इतर मिश्र असतात. शरदच्या दिवशी दुपारी माध्यन्दिनसव नाथ यक्षप्रेत शर्यतीचा रथ फिरवितात. त्याला चार घोडे जोडलेले असतात, त्यांच्याकरिता मुद्दम निराळं दान तयार

केलेले असते, बाहेर दुसरे सोळा रथ तयार ठेवलेले असतात त्यावेळी १७ दुंदुभी नाशवितात; ागा (शर्यतीचे मैदान) १७ वाणांनी मर्यादित केलेले असते व एक औदुमराची शाखा अवसानभूमीत (लक्ष्य म्हणून) पुरतात. नंतर शर्यत सुरू होऊन यजमान विजयी होतो; व सर्व पोच्यांना खाऊ घातल्यानंतर रथ व घोडे अर्घ्युला अर्पण करण्यात येतात काही हवी दिल्यानंतर यजमानपत्नीला बोलावण्यात येते; तिने विप्रेत प्रचारचे वस्त्र (कौश) परिधान केलेले असते, यज्ञयूथाला एक शिडी लाविलेली असते, तीच यजमान "आय, वल आपण स्वर्गारोहण करू" असे पत्नीला म्हणून डोंकें यूप्याच्या वर जाईपर्यंत चढतो तेथे पोचल्यावर सर्व दिशाकडे पाहतो व त्यानंतर तो पृथिवीला बंदन करितो व खाली उतरतो जमिनीवर पाय ठेवताना सुवर्णावर किंवा अजचर्मावर पाय ठेवतो दुसरा पुरोहित उदुवराच्या केलेल्या आसंदीवर अजचर्मे पसरतो व यजमानाच' दंड धरून त्याला "हैं तुझे राज्य" असे म्हणून स्वावर बसवितो उदुवरचमसात दुध व पाणी मिसळून त्याच्या आहुती देतात. आहुती देणाऱ्याला राहिलेल्या हविर्द्रव्याने प्रोक्षण करण्यात येते व शिवार "हा पुरुष सन्नाद आहे" असे जाहीर करितात; यानंतर १७ विजयध्वज (उज्जीति) म्हणण्यात येतात.

[संदर्भ ग्रंथ]—अभिषेक ऐतरेय-ब्राह्मण (८.५ प्रदीप), महाभारत समापने अध्याय २२-४५, शान्तिपर्व अ. ४०; रामायण, अयोध्याकांड सर्ग १-१५, युद्धकांड सर्ग. ११२; अग्निपुराण अध्याय २०१; नोतिमयूळ इत्यादि

राजसूय—वाससनेयी संहिता (९.३५; १०.३४), काठक सं. (१.१, १-१३), मैत्रायणी सं. (१.९, १-१३; ४.३, १-४; १०); तैत्तिरीय सं. (१.८, १-२१); शतपथ ब्राह्मण (५.१, २-५; ५), तैत्तिरीय ब्रा. (१.९, १-८; १०), ताप्त्र ब्रा. (१८.८-११); आश्वलायन श्रौतसूत्र (९.२, व पुढे) शाखायन (१५.१२-२७, १९.१८), लाव्यायन (९.१-३); कात्यायन (१५.१-१०), आपस्तंब (१८), वैतानसूत्र (३६.१-१३), कौशिकसूत्र (१७) इत्यादि

वाजपेय—वाज. सं. (९.१-३४); काठक सं. (१.३. १४; १४. १०), मैत्रायणी सं. (१. ११, १-१०), तैत्तिरीय सं. (१. ७, ७-१२); शतपथ ब्रा. (५. १, १-२, २), तैत्तिरीय ब्रा. (१. ३, २-९), ताप्त्र ब्राह्मण (१८, ६-७); आश्वलायन श्री. सू. (९-९), शाखायन (१५.१; १६.१७), लाव्यायन श्री. सू. (८.११ व १२.५, १२.८-२५), कात्यायन श्री. सू. (१६.१ व पुढे); आपस्तंब श्री. सू. १८.१-७; वैतानसूत्र (२७) इत्यादि

अभिसरण—अभिसरण हा एक पदार्थविज्ञानशास्त्र आणि रसायनशास्त्र यातील विशिष्ट क्रिया दर्शव असा पारिभाषिक शब्द आहे. दोन द्रवरूपा पदार्थांचे जे एकमेकांत संमिश्रण होते त्या क्रियेस अभिसरण असे म्हणतात;

परंतु द्रवरूपी पदार्थांच्याच संमिश्रणास हा शब्द लावावा आणि घन किंवा वायुरूपी पदार्थांच्या बाबतीत हा लावू नये असा निर्बंध नाही. जेव्हा दोन वायूंचे एकमेकात अभिसरण होते तेव्हा अभिसरणाची क्रिया उघडरूप पूर्ण होते; परंतु दोन द्रव्यांचे अभिसरण पूर्ण होण्यास बराच वेळ लागतो. दोन वायूंचे अभिसरण होऊन दोहोंचा एक मिश्र वायु होतो व त्या अभिसरणाच्या पटकावयवाने प्रमाण वायुपात्रात सर्वत्र या दोन सारखेच असते; परंतु वायूखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही बाबतीत या प्रकारे होणाऱ्या संमिश्रणास काही मर्यादा असते. पाणी आणि द्रव यांचे उदाहरण घेतल्यास असे दिसून येईल की, द्रवचे कण पाण्यात आणि पाण्याचे द्रवचे कण विरतोले या प्रकारे द्रव व पाणी यांच्या योगे मालेली संस्थिति (सिस्टीम) एखाद्या पात्रात बंद केलेली असल्यास हवेतोल कण पाण्यात विरण्याची सोमा होऊन हे अभिसरण बंद होईल; त्याप्रमाणेच पाण्यातील कण हवेत जाण्याचे बंद होतील व पाणी आणि द्रव यांच्या दरम्यान एक पृष्ठभाग राहील. या प्रकारे विभाग करणारा पृष्ठभाग ज्या दोन पदार्थांच्या दरम्यान असू शकत नाही ते दोन पदार्थ एकमेकात घट्टेल त्या प्रमाणात संमिश्रित होऊ शकतात. जर ते दोन पदार्थ कटेस त्या प्रमाणात संमिश्रित होत नसतील तर त्या दोन पदार्थांचे मिश्रण होत असताना त्या दोन पदार्थांच्या दरम्यानच्या प्रदेशात बबामोडी सारख्या बांधवेल आणि त्या योगाने विभाग करणारा पृष्ठभाग उत्पन्न होईल.

अभिसरणासभे पुढील गोष्टी दिसून येतात:- (१) ज्या दोन पदार्थांत संमिश्रण होत असते त्या पदार्थांचे एकमेकांच्या प्रदेशात नमन होते; दालाच अभिसरण असे म्हणतात. (२) ज्या ठिकाणी विभाग करणारा पृष्ठभाग असतो त्या ठिकाणी संमिश्रित होणाऱ्या पदार्थांचे अंश एकीकडून दुसरीकडे जातात. विभाग करणाऱ्या पृष्ठापासून पदार्थांचे याप्रमाणे अंश जाण्याच्या क्रियेला शाखात निरनिराळी नावे आहेत.

अभिसरणाची क्रिया घनपदार्थांच्या अंतर्भागां होऊ शकते; म्हणजे ज्या प्रदेशात घनपदार्थ असतात त्या प्रदेशात अभिसरणाची क्रिया घट्ट शकते. एखाद्या पातळ पट्ट्याच्या योगाने एखाद्या पात्राचे दोन विभाग केले आणि नंतर त्या दोन विभागांत पाण्यात तयार केलेली निरनिराळ्या क्षारांची दोन द्रावणे पातळी, तर पट्ट्याच्या अंतर्गत भागात अभिसरणाची क्रिया घट्ट येते. जर क्षाराच्या विद्रावणास चर्मपट्ट्याच्या (पार्सेनेटच्या) पट्ट्याच्या योगाने शुद्ध पाण्यापासून वेगळे केले तर त्या पट्ट्यातून क्षाराचे कण शुद्ध पाण्यात जातात. यादीपेक्षा कीजेचे प्रकार वायूच्या बाबतीत घडतात. प्रातिनच्या (प्रातिनसच्या) क्रिया पलादच्या (पालाडिअमच्या) तसे पट्ट्यातून दळ (डायझीन) वायु जाऊ शकतो. ज्या वेळस पट्ट्यातून एकीकडून दुसरीकडे पाण्यात असलेला एखादा क्षार किंवा दुसरा एखादा

पदार्थ जातो, तेव्हा त्या प्रकारास जलमिसरण असे नाव देतात.

अभिसरणाच्या साध्या साध्या बाबतीत गुणविक्षिप्त स्वरूपाचे सहज रीतीने अवलोकन करता येते. एखाद्या कोनेच्या पात्राने सुमारे अर्ध्याइतके पाणी घालावे. नंतर एखाद्या रंगित क्षाराचे द्रावण तयार करून ते एखाद्या लाव नट्टीच्या नरमाळ्याने हलवून त्या पात्राच्या तळाशी सोदून द्यावे. क्षाराचे द्रावण पाण्यापेक्षा बहुधा जड असते, त्यामुळे ते तळाशीच उरते याप्रमाणे दोन निरनिराळ्या रंगाची द्रावणे एकावर एक असली म्हणजे त्याच्या भिन्न रंगावरून ती तेव्हाच ओळखता येतात. अशा रीतीने ही दोन द्रावणे अभिसरणाच्या योगाने एकमेकात मिसळू लागली म्हणजे त्याच्या मिश्रणाची गति त्याच्या रंगावरून सहजच कळते. एका काचपात्रात आम्लच्या (अमोनियाच्या) द्रावणे एक दोन थेंब घालावेत आणि दुसऱ्या पात्रात उदहरासोबत (हायड्रोक्लोरिक) अम्लद्रव्य एकदोन थेंब घालावेत. ही भाजी तोंडास तोंड लावून उभा केला असता आम्ल आणि उदहरिद या वायूंचे परस्पर अभिसरण होऊन अम्लह्रिद (अमोनियम क्लोराइड) नावाचा वायु उत्पन्न होतो. यावरून वायूचे अभिसरण पाहता येते विद्राव्य (सॉल्युबल) पदार्थांचे पाण्यात द्रावण तयार करितात व असल्या दोन द्रावणात अभिसरणाचे कार्य लवकर घट्टून यावे म्हणून दोन्ही द्रावणे हलवून एकमेकात मिसळतात; या योगाने अभिसरणाचे कार्य घट्टण्यास जास्त मोठा पृष्ठभाग प्राप्त होतो; व जास्त मोठा पृष्ठभाग मिळाल्याने अभिसरणाचे कार्य लवकर घट्टे. असे अहे शरी अभिसरण आणि हलवून केलेले द्रावणीय मिश्रण यात तत्पतः फरक आहे; हलविण्याच्या योगाने द्रावणाचे लहान लहान तुकडे होतात आणि नंतर अभिसरणाचे त्याचा एकत्रीय होतो; परंतु नुसत्या हलविण्याने कार्यभाग होत नाही. फक्त कार्य लवकर घट्टून येते कारण पृष्ठभाग जास्त मोठा झाल्याने कार्य घट्टण्याचे क्षेत्र मोठे होते. वायु आणि कण यांचे मिश्रण हलविण्याने फार लवकर होते. पाण्यावर जे पुढघुडे येतात त्या पुढघुड्याच्या केंद्राकडे पाण्याच्या (कॅपिलरी अक्शन) योगाने वायु पाण्यात फार लवकर विरघटतो.

अभिसरणाची क्रिया प्रवाही पदार्थांत घडत असताना योग्य रीतीने गिरीक्षण करण्याकरिता प्रवाही द्रव्यान्तर्गत उपप्रवाहाच्या उत्पत्ती अभिसरणास न लागू देण्याची काळजी घेतली पाहिजे. उदाहरणार्थ पृष्ठभागावरील पाण्याने वायूचे अवशोषण केले व जर पाण्याचे घनत्व त्या योगाने वाढले तर पाण्याचा वरचा भाग खाली जाईल आणि खालील पाणी वर येईल. याप्रमाणे प्रापण (फ्लूव्हेशन करंट) सुरु झाल्यास अभिसरणाच्या गतीसंबंधाने काटछेले अनुमान द्यावे होईल; काटछेदामधील नावाच्या सूक्ष्म वनस्पती आहेत; या वनस्पतीची हालचाल होत असते. या हालचाली कडाने होत असल्यास माथील बाबत संशयित अनेक मते आहेत;

या वनस्पतीपासून प्राणवायु (आक्सीजन) निपट असतो. त्याच्या शुद्धवृत्त्याच्या योगाने किंवा त्या प्राणवायूसुद्धे जड होऊन उत्पन्न झालेल्या प्रवाहाचे त्या वनस्पतीस गति प्राप्त होत असावी असे मत आहे.

आता आपण अभिसरणाची प्रगति परिमाण विशिष्ट पद्धतीने सोजण्याच्या प्रकाराकडे लक्ष देऊ. एखाद्या पात्रात अभिसरण पद्धत असता त्या पात्राच्या निरनिराळ्या भागातील पदार्थ थोडथोडे काढून घेऊन त्याचे पृथक्करण करून पहातात; परंतु या पद्धतीत एक दोष आहे तो हा की, याप्रमाणे अभिसरण कालात असताना अभिसरणयुक्त पदार्थातील काही अंश वगडून घेतल्याने अभिसरणाच्या क्रियेस कमीजास्त प्रमाणात चालून मिळते किंवा अवरोध होतो, त्यामुळे अभिसरणाचे योग्य प्रकारे परिमाण करता येत नाही. हा दोष टाळण्याकरिता खांदे केल्लेचूनने पुढील युक्ति योगिली. साधारणपणे सारल्या विशिष्ट गुरुत्वाच्या काचेचे पोकळ मणी तयार करून त्याचे विशिष्ट गुरुत्व अगदी कसोशीने मोजून काढले; नंतर ते मणी अभिसरणयुक्त द्रवात टाकले तर जसमसे अभिसरण होऊन द्रवास निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे घनत्व आत होतें, तसमसे निरनिराळ्या विशिष्ट गुरुत्वाचे मणी निरनिराळ्या मागात तरंगून लागतात. यावरून अभिसरणाचे परिमाण ठरविता येतें. या पद्धतीत एक दोष आहे; तो हा की, मण्यास वायूचे बारीक बारीक बुबबुडे चिकटून त्याचे विशिष्ट-गुरुत्व बदलत व वायूयोगाने अभिसरणाची योग्य ती गणना होऊं शकत नाही. आणखी एक तिसरी पद्धत आजून ती बहुतेक निर्दोष आहे. हिला प्रकाशाची पद्धत असे नांव देता येईल या पद्धतीचे तीन प्रकार आहेतः—(अ) क्षितिजाशी समांतर पातळीत वर्तुळाकार करणाची पद्धत, (ब) उर्ध्व पातळीत वर्तुळाकार करणाची पद्धत आणि (क) सर्व बाजूपात्राची पद्धत (दि मेयड फॉफ संकरीमीटर), अशा तीन पद्धती आहेत. पहिल्या दोन पद्धतींचे विशेष वर्णन करणाची आवश्यकता नाही. शर्करायांत्राने प्रकाशाच्या ध्रुवीभवनाचे आवर्तन काढता येतें. ज्या ज्या प्रमाणात पाण्यात साखर विरकली असेल, त्या त्या प्रमाणात प्रकाशाच्या ध्रुवीभवनाचे आवर्तन होतें. यासुद्धे पाण्यात किंवा दुसऱ्या एखाद्या प्रवाही पदार्थात अभिसरणाची काय गति होते याची गणना करता येते. साखेप्रमाणेच दुसऱ्या काही पदार्थांच्या द्रवणाच्या अंगां प्रकाशाच्या ध्रुवीभवनाचे अवर्तन करण्याची शक्ति आहे. शर्करा यांत्रादि अभिसरणाची गणना करण्यास शर्करायांत्राचा उपयोग करता येतो.

अभिसरणाचा शास्त्रात काय उपयोग करण्यात आला आहे, याविषयी थोडेसे विवेचन करूं. अभिसरणाच्या योगाने वायूतील अणू (मॉलीक्यूल) या गति मोठ्याच्या प्रचलनाला आहे. शास्त्रज्ञांनी गतिवाच्या आधारे निरनिराळ्या वायूंची गति काढली आहे ती पुढे दिली आहे.

उच्च (हायड्रोजन)	१८५९०० मॅट्रिमिटर दर सेकंड
नत्र (नैट्रोजन)	४९२०० " " "
प्राण (आक्सीजन)	४६९०० " " "
कॉर्बोप्रिण्डिड (कार्बन डायऑक्साईड)	३९९०० " " "

अभिसार.—देश व लोक. हा कोणत्याच प्रदेश काश्मीरच्या दक्षिणेस व पश्चिमेस लागून होता. इहो काश्मीर संस्थानात त्याचा अंतर्भाव होतो. बृहत्संहिता [१८. २९; ३२. १५.], महाभारत (७. १३; ८. ७३); विष्णुपुराण (२. ३) इत्यादि पुराणग्रंथांतून अभिसाराचे उल्लेख आढळतात. भारतीय युद्धात दुर्योधनाच्या तर्फेने अनुनाशा हे लोक लढत होते. ग्रीक लोकांना 'अभिसारा'चे राज्य म्हणून हा प्रदेश साहोव होता (प्रो. विलसन—ऑरिजना ऑफ्टिका. पृ. १९०) मॅककिन्झल—इंग्लंडमधून ऑफ इंडिया याच अलेक्झांडर दि ग्रेट पृ. ६९ टोप ३ 'जावाभिसार' असा संयुक्त शब्द बहुतेक ठिकाणी आढळत असल्याने अभिसार व दावे हे शेजारी शेजारी रहात असत असे दिसते (लासेन—इंडिया आल्डरगुम्सकुदे, पृ. २, पान १३६; पृ. २ परिशिष्ट पान ३९-४०; आशियाटिक रिसर्च, पृ. १५, पान ११५). हिंदुस्थानात शिरताना अलेक्झांडरने नेव्हा अपरां शहर कार्याज केले तेव्हा तेथील लोक हायडनरीस (डेलस) व अकेसिनोस (चिनाच—चंद्रमाया) या नद्यामधील अभिसार देशात आश्रयासाठी गेले (स्मिथ—अर्ली—रिस्चो ऑफ इंडिया पृ. ५९); त्यावेळी तक्षिला व अभिसार यांमध्ये युद्ध चालू होते. अलेक्झांडर तक्षिला येथे असताना अभिसाराच्या राजाकडून, पोरसस अलेक्झांडरशी लढण्याच्या क्षमती मदत करण्याची त्याची खरी इच्छा असूनहि (जायोरोस, १७. ८७) आपण कारण आल्याबद्दल अलेक्झांडरला निरोप आला होता. परंतु आतांना अलेक्झांडरने अभिसाराच्या राजाला आपला सुभेदार नेमून उरसाच्या राजाला त्याचा मांडलिक केले. हा एवरेस्तगंगाच्या वेळी काश्मीरच्या साम्राज्यपदा मध्ये आ काही संस्थाने होती त्यात राजपुरी किंवा राजौरी म्हणून एक होते. तेच प्राचीन अभिसार होय. असे व्हिन्सेंट स्मिथ म्हणतो.

अभ्रक.—हे निरनिराळ्या खडकात सापडणारे पारंग द्रव्य पृष्ठावर पुष्कळ ठिकाणी आढळते. याचा मुख्य चार जाती आहेत. (१) बायोटिट (२) मस्कोविट (३) मोनोफिट (४) लेपिडोक्रिट. याचे फाहून पातळ पत्रे करिता येतात, व ते स्वचोकि परंतु ताळ असतात. याचे बहुधा समग्रदृष्ट पॉक्रोनी (झापोहेडल) स्फटिक आढळतात. युरॅच्या बोवट अगोने अभ्रकाच्या स्फटिकावर शोभने आयात केला असता त्यावर सदा रेखांची त्याच्याचा शाका-राची भेग पडते. दोन रेखांमधील कोन साधारणपणे ९०° अंशाचा असतो. त्याचे सुद्धे जरा जास्त शोभने दाखवणारे स्फटिकावर बारा रेखा उमटतात.

अभ्रकानें प्रकाशवक्राभवन फार होत नाही. याचा वक्राभवन गुणक (इंडेक्स ऑफ रिफ्रॅक्शन) १.५८ ते १.६ असतो. परंतु द्विचक्राभवन फार होतं. दृग्दां (ऑप्टिक-ऑनिसिस) मधील कोन काही जातोंत ५०° त ७०° असतो व पहिल्या व तिसऱ्या जातोंत १०° असतो. दुसऱ्या जातीचे अभ्रक रंगरहित व पारदर्शक असतात, व चवथ्या जातीचे काळे व अपारदर्शक असतात. याशिवाय पिवळ्या, हिरवा, तांबडा व पिंगट, अवेदि यांचे स्फटिक सांपडतात. यांचे वि. गु. २.७ ते ३.१ असतें. अभ्रक विद्युद्गोचक व उष्णतारोधक आहे व यामुळेच त्याचा उपयोग यंत्रकलांत फार होतो.

यात बहुधा इतर पदार्थांचे मिश्रण असते. दुर्मिलिन् व कुंदं हे तर नेहमी यात सांपडतात

याची रासायनिक घटना [केमिकल कंपोझिशन] फार घोंटाळ्याची असते. हे स्फट, सिंधु, पालाश, यांची शैलितें आहेत. यात उज्ज्यावृद्धि असतो व मम, लोह, कुम व भार हे धातुहि यात सापडतात. उदाहरणार्थ वर दिलेल्या चार जातींचीं सूत्रं खाली दिली आहेत.

- (१) मस्कौविट...उ, पा स्फ_२ (शे अ,)_३
- (२) लेपिडोस्ट...पालि (अ उ क)_३ स्फ (शे अ_३)_३
- (३) नायबोडिट... (उ पा), (म लो), (स्फ लो)_३ (शे अ_३)_३
- (४) झोगोपिट... (उ, पा, (म क)_३)_३ स्फ (शे अ_३)_३

ह्या व पाणी याच्या योगानें शैलितामध्ये काही फरक होऊन हे बनलेले असतात. पालाचे बनलेले जे खडक असतात त्यात याचा बुरा सापडतो. व ज्या दगडावर विस्ताराने टिंगणी पाडता येते अशा खडकांत हे बहुधा आढळतात.

हिंदुस्थानांत बहुधा मस्कौविट अभ्रक सापडतो. कानडा व सिहलद्वीप यात झोगोपिट अभ्रक सापडतो. शिवाय अमेरिका, युनायटेडस्टेट्स मेसिल येथेहि अभ्रक आढळतो. हिंदुस्थानांत मुख्य खाणी १७. पैकी बंगालमध्ये (दुवारी बाग) १, मद्रासमध्ये (नेलोर) २ व बिहार ओरिसा प्रांतामध्ये १४ आहेत. बंगालातील अभ्रक तांबडा व मद्रासमधील हिरवा असतो. नेलोर येथे १० फूट × १५ फूट येवढे मोठ्याले अभ्रकाचे तुकडे सापडले आहेत.

हिंदुस्थानातील खाणीतून पुष्कळ अभ्रक काढण्यात येतो. परंतु काढण्याची रीत जुनीच असल्यामुळे अभ्रकाची फार खराबी होते. त्याचे एकावर एक थर असताना, यामुळे प्रथम सरळ खाली व खूप खोल खणून नंतर आढेवें खणल्यास नाताडी कमी होईल. खाणीतून काढल्यानंतर त्याचे काप्रांनि कापून चांगले तुकडे बाजूला काढतात व नंतर आकार व रंगरूप पाहून त्याचे निरनिराळे गडे बांधून पावडितात. कापून टाकलेला बुरा कुटून, त्याची पूड करून विकतात. अभ्रकाची किंमत साधारणपणे ६ रु. तोर असते. परंतु मोठ्या तुकड्याची किंमत ४० रु. पांढापयतीहि येते.

हिंदुस्थानात प्रतिवर्षी अभ्रक किती निघतो व त्याची किंमत काय असते, या विषयी जी माहिती प्रसिद्ध होते ती विश्वसनीय नसते. कारण, ही माहिती निर्गत मालावरून दिलेली असते. निर्गत मालाशिवाय जो माल येथे राहतो त्याचे आंकडे प्रसिद्ध होत नाहीत.

१८९७-९८ पासून १९०२-०३ पर्यंत दरवर्षी सरासरी १९१७३ इंडेडवेट माल हिंदुस्थानाबाहेर जात असे व त्याची किंमत सुमारे ७७६१३ पौंड येत असे. याच वर्षीत बंगालामधून १२२८२ इंडेडवेट, (किंमत ५२३७२ पौंड); व मद्रासमधून ६८७२ इंडेडवेट, (किंमत २५२४१ पौंड), माल बाहेर गेला. या मालापैकी बराच माल युनायटेडकिंगडममध्ये व पोटा-बहुत युनायटेडस्टेट्समध्ये गेला. १९०१ मार्चपासून १९०७ मार्चपर्यंत बाहेर गेलेला माल येणे प्रमाणें:—

सन	वजन (इंडेडवेट)	किंमत (रुपये)
१९०१-०२	१६२९८	१०५०५११
१९०२-०३	२०४१२	१३१३९०९
१९०३-०४	२१५४८	१२९४४५३
१९०४-०५	१९५७५	१४६८८८६
१९०५-०६	३१५५४	२३९४१३३
१९०६-०७	५१४२६	३८२४९८८

सन १९१७ त सुमारे ३ कोट रुपये किंमतीचा अभ्रक हिंदुस्थानातून बाहेर गेला त्याचे वजन सुमारे २००० टन होते.

उपयोग.—हा पारदर्शक, उष्णतारोधक व विद्युद्गोचक आहे. म्हणून कंदील, चुले (स्टोव्ह्ज) यात काचाबशी उपयोग करतात. भट्यातून पाडण्याकरिता जी भोवें ठेवतात त्यावर अभ्रक बसवितात. श्रावणकाठी सिद्धयाची तांबदानें याचीच करीत असत व याचा उपयोग देवघरें मुशोभित करण्याकरिता करीत. भित्तीला चिक्डविषयाचे कापद व नाटकी सामान रंगविण्याकरिता अभ्रकाच्या भुकटीचा उपयोग करतात. रंग, रंगीत कापद, ओमण बगैरेकरिताहि अभ्रकाच्या भुकटीचा उपयोग करतात. कंदिलाच्या बाजूस लावण्याकरिता, छाया चित्रकलेचे चित्रपट (फिन्स) ठेवण्याकरिता, चित्रावर काचेप्रमाणें लावण्याकरिता, पदार्थ-विज्ञानशास्त्रातील यंत्रावर बारीक आरसे लावण्याकरिता व वाफेच्या नळ्यावर बाधण्याकरिता अभ्रकाचा उपयोग करतात.

हल्ली याचा उपयोग विशेषा कारखान्यात फार होतो. विद्युत्प्रदाय यंत्राचे (टायनामो) सारक (आर्मेचर) यांचेच करतात इतर ठिकाणी याच्या भुकटीच्या लाखेत भिजवून केलेल्या वाफदाचा उपयोग करतात. याचा देशी औषधात व खातांत उपयोग होतो. अभ्रकमस हें अत्यंत मेहनतीने तयार करून मोठ्या असाध्य अद्या क्षयासारख्या रोगावर देतात.

[सं द र्भ ग्रंथ.—ए. शि. (मायका); चॅकरेज हिरेफटरी ऑफ इंडिया १९१९, जिऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया १९०२, २४ फायनॅन्शियल अँड कमर्शियल स्टॅटिस्टिक्स ऑफ दि गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया. सेनगुप्त—आयुर्वेदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन. बेंट—दि कमर्शियल ग्रॅडप्टस ऑफ इंडिया.]

अमशेर—[जिल्हा] मध्य हिंदुस्थान-ग्वाल्हेर संस्थानातील एक जिल्हा. उ. अ. २२° ५' ते २२° ५९' व पू. रे ७४° ४०' ते ७५° ४६' या-या दरम्यान. क्षेत्रफळ १३०१ चौरस मैल हा जिल्हा भिन्नच्या प्रदेशांत वसलेला असून या भागात जंगल फार आहे. लागवडीयोग्य जमीन फार कमी आहे. लोकसंख्या सुमारे एक लाख या जिल्ह्यात एकंदर ४६४ खेडी आहेत. यात अमशेर व बाकनेर हे दोन परगणे आहेत. जमीन महसूल. १५१००० रुपये.

(गाव).—हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असून समुद्रसपाटीपासून १८९० फूट उंचीवर आहे. उ. अ. २२° ३४' व पू. रे. ७५° ८'. थारच्या पश्चिमेस हे गाव १९ मैलावर असून लोकवस्ती सुमारे तीन हजार आहे. घोळाच्या शतकात जोध-पूरचा राजा मालदेव राठोड याचा पुत्र राजा रामसिंग याने हा गाव वसविण असे म्हणतात. याचे पुढे लहानसे संस्थान होऊन अठराव्या शतकात ते ग्वाल्हेरचे मांडलिक झाले. इ. स. १८५७ साली राजा बलतावरसिंग याने बंड केल्यामुळे त्याचा इंद्र येथे शिरच्छेद करण्यात आला व संस्थान शिपाच्या हवाली केले. हे मध्यहिंदुस्थानात ग्वाल्हेर संस्थानातील एक जिल्ह्याचे गाव आहे.

अमडापूर—तालुका चिखली, जिल्हा गुलाबगा. खामगाव रस्त्यावर चिखलीच्या पश्चिमेस १४ मैलावर हे एक गरभराटीचे खेडेगाव असून याची लोकसंख्या सुमारे तीन चार हजार आहे. येथे उर्दू आणि मराठी शाळा असून आठवण्याचा बाजार दर सुवारी भरतो. गावाच्या दक्षिणेस जवळच एका टेकडीवर एक अर्वाचीन पण पुंजर भवानीच देवालय आहे. मूर्ते फार विशाल होती ती इल्ली कुंदन पडली आहे. ह्या देवळात एक संस्कृत लेख असून तो याथार्थ्याच्या लेखाप्रमाणेच महत्वाचा आहे तो शके ११३३ [इ. स. १२९१] मधील असून "अमृतप्रतापवर्तिसिंघदेव" म्हणजे देवगिरीच्या प्रयात सिंघण यादवाच्या बळेचा आहे. पदुमसेटी नावाच्या सावकाराने हे देऊळ बांधले असा उल्लेख आहे. इल्लीचे देऊळ पेठाण्याचा अमडापूर येथील धर्मावीमदार खंडोबलाल याने बांधले असून त्या देवीस "यादवी देवी" असेहि म्हणतात. लेखात अमडापूरचे नाव "अन्नरापूर" असे दिले आहे. [या. म. काळे-यन्हाडचा इतिहास.]

देवळाजवळच दोन गव्य व उंच मूर्तीचे तुकडे आहेत. त्यावरून त्या मूर्ती निदान ५० फूट उंच असाव्या असे वाटते. येथे सापटणाऱ्या आघाटावरून, हेमादपटी तऱ्हेचे

येथे पूर्वी एक देवालय असावे असे वाटते; व येथे त्या प्रकारची दंतकथाहि प्रचलित आहे.

येथे लोकलघोई शाळा, पी. डब्ल्यू. डी. बंगला, तपासणी अधिकाऱ्याकरता एक बंगला, सधराचिन्नारची कचेरी, पोलिस कचेरी, वगैरे आहेत (गुलाबगा डिस्ट्रिक्ट गे. १९१०).

अमदुल—सर्कि संस्थानातील दक्षिणेकडे असलेले सप्त-तिमान् आणि सर्वांत मोठे गाव. क्षेत्रफळ १५६८ एकर. लोकसंख्या सुमारे पाचशे.

अमनेर—मेलपाट तालुक्यातील अमनेर परगण्याचे हे एवेवेळी मुख्य ठिकाण होते. इल्ली हे खेडेगाव जवळ जवळ ओसाडच आहे परंतु येथे एक शिष्टि अमनेर या नावाचा छोट्यासा विझा आहे. अगदी कळीकडे झाल्या लढायांमुळे याला थोडेसे महत्त्व आहे. गर्गा आणि तापी यांच्या संगमावर हे एक लहानसे उंचवट्याचे ठिकाण आहे. ही एक लहानशी बीटमानीची चौकोनी इमारत आहे. भित्ती चार घुंरून असून आत साधारण एक एकर जागा आहे. पार्थमेकडील बांधण्यात एक मशीद आहे. आत जणायस तापीनदीच्या बांध्यातीरावर बायब्येकडून एकच रस्ता आहे मुख्य दरवाजा आणि तटाचा काही भाग बाचा इ. स. १८५८ साली नाश करण्यात आला. आत असलेल्या चारपाच तोफा याच वेळी बाहून नेण्यात आल्या. १८५७ सालच्या बंडानंतर तात्याटोपे याच मार्गाने परत फिरला होता. आणि उघावेळी संस्थाभिन्न आज्ञाजुच्या प्रदेशास फार त्रास देत होता तेव्हा राजे कुमारसिंग यास काही पोलिस देऊन बंदोबस्त करण्याकरता येथेच ठेवले होते.

(२) तालुका मोर्ली. परे ३०९. लोकसंख्या १५५२. नागपूर जिल्ह्यातील अलालखेड गावाच्या समोरच बर्धी नदीवर हे खेडेगाव आहे. इल्ली यास मुळीच महत्त्व नाही. परंतु पूर्वी हे पन्थाच महत्त्वाचे होते. येथे पडकी देवळे, मशिदी वगैरे वरील दिसतात, त्यावरून पूर्वीच्या वैभवाची थोडीशी पत्तना येते. या ठिकाणी कलावत, जर, रेशमी वगैरेचा मोठा व्यापार चालत असे. आणि अजून हत्ती, घोडे, मोती, वगैरेची देवघेव होते असे. या ठिकाणी भोंसले आणि निजाम यांची लढाई झाली होती. इ. स. १८२९ साली मोहम्मद आणि गोरेचतुर्था एकाच दिवशी आली होती. त्यावेळी येथील हिंदुमुसलमानात बराच तेंडा झाला होता. इल्ली बहुतेक सुमुसलमानांचीच वस्ती आहे.

येथे नदीतीरावर एक लुने महादेवाचे देवालय आहे. हे एक फारच आशुत देवस्थान आहे असे म्हणतात. या देवळाजवळच एक तळे आहे. त्याची खोली किती आहे हे सांगता येत नाही असे म्हणतात. नदीचे पाणी अगदी निर्मळ झाले म्हणजे त्यात देऊळ दिसते असे म्हणतात. या देवळासबर्धी एक आर्यादिका आहे ती यशीः—कोणीहि माझ्याने तेथे रात्री जाऊन स्वर्गपाद्याच्या ओल्याविपर्यी प्राप्तेना देली म्हणजे ह्यास ही तेथे

सकाळीं मिळत. परंतु काम सारत्यावर ती मोठी नदीस समर्पण करावची असें होतें. एकदा एका लोभी माझगणें बऱ्याच भाव्याविषयी मागणी केली. त्यास ती मिळाली. परंतु त्यानें ती परत न करता सर्व विकून टाकली. त्या वेळेपासून पुन्हा कधीहि अशी मांडी कोणास मिळाली नाहीं. येथे लालखान पाठाणाची मकबरा दोनसें वर्षांची जुनी असून तीवर एक लेख आहे.

अमरकंटक—मध्यहिंदुस्थान. रेवा संस्थानातील मैकल डोंगरावरील एक खेडे. २२°४१' उत्तर अक्षांश व ८१°४१' पूर्व रेखांश. लोकसंख्या सुमारे दोन तीनसें आहे. जेथूनच नर्मदा नदीचा उगम असल्यामुळे हे खेडे फार पवित्र मानण्यात येत. यात्रेकरू येथे आले म्हणजे जवळपास असलेल्या अकरा स्थानांचें दर्शन घेतात. त्यात नर्मदेचा उगम, कपिलधारा, घबघवा व धोणनदीचा उगम ही प्रमुख आहेत. नर्मदाबाईचें देऊळ फार प्राचीन असावें असें वाटतें. परंतु बरेंबर चुना लावीत असल्यामुळे त्याची पूर्ण परीक्षा करणे जाता अशक्य झालें आहे. याची समुद्रसपाटीपासून उंची ३५०० फूट आहे. येथील हवापाणी चांगलें आहे. हा गांव कलिंग देशांत असल्याबद्दल मस्यपुराणात वर्णन आहे (अ. ११३). त्यावरून या प्रदेशावर कलिंगाची सत्ता एका-कांती होती असें वाटतें.

अमरकोश—हा अमरासिंहाचा कोशप्रप सध्या उपलब्ध असणारा अतिप्राम प्राचीन असा कोश आहे. याचा कर्ता युद्धानुवासी असुनिहि माझग व जैन लोकांना तो शर्मत आदरणीय झाला आहे हे त्यांनी या ग्रंथावर केलेल्या टीकावरून दिसून येतें. सुभूतिवैज्ञानिक बौद्ध, आचार्य पंडित आणि गोचिराज यांच्यासारखे जैन व क्षीरस्वामी, मल्लिमाथ आणि अप्पायादीक्षित यासारखे माझग, अमरकोश-टीकाकार आहेत. यावरून प्रत्येक वर्गाच्या संस्कृत अभ्यासकांनी या कोशाचे किती महत्त्व वाटत असे हें दिसून येईल. चिनी व तिबेटी भाषांतर शुक्तेच संशोधितें गेलें आहे. महाब्या शतकात उज्जयिनीच्या गुणराटातें अमरकोशाचें चिनीत रूपांतर केलें असे म्हणतात. अमर-कोशाच्या अनेक टीकांपैकी अति प्रसिद्ध टीका म्हणजे एक महेश्वराची व दुसरी आनुजी दीक्षिताची व्याख्यामुद्रा नावाची टीका. पण हल्ली उपलब्ध असणारी सर्वांत जुनी व महत्वाची टीका क्षीरस्वामीची अमरकोशोद्घाटन ही होय. उपाध्याय, गौड व मोन हे क्षीरस्वामीच्या आधारे टीकाकार होत. व नंतरच्या टीकाकारांपैकी रामाग्रम, राममुकुट, भरतमाल, गोलकंड, आनुजी दीक्षित, रत्नमंद, नारायण चक्रवर्त, मयुरेश पीडन, महादेवमंद वेदादी-यांनी नवें साधता येतील. अमरकोशाचा काही भाग रोम येथे १७५८ मध्ये साम्यजी लिपीत प्रसिद्ध झाला. १८०८ मध्ये थॅरलपूर येथे संपूर्ण अमरकोश छापला गेला, त्याचा फॉलमुक्त साहैबानी हंमजी

टीपा जोडल्या होत्या पुढे १८३९ त याचें फ्रेंचमध्ये भाषांतर होऊन ते पॅरिस येथे प्रसिद्ध झाले.

अमरकोश तीन कांडांत लिहिला असून त्यात जवळ जवळ १०,००० शब्द आहेत. पहिल्या कांडात स्वर्ग, व्योमदिवावर्ग, कालवर्ग, धीवर्ग, शब्दादिवर्ग, नाथ्यवर्ग, पाता-लभोगवर्ग, नारकवर्ग व कारि वर्ग; दुसऱ्यात भूमिवर्ग, सुरवर्ग, दैत्यवर्ग, वनोपधिवर्ग, सिद्धादिवर्ग, वृत्रवर्ग, द्रव्यवर्ग, क्षत्रिय वर्ग, वैश्यवर्ग, शूद्रवर्ग; व तिसऱ्यात विशेष्यनिप्रवर्ग, संकीर्ण-वर्ग नानावर्ग, अव्ययवर्ग, लिंगसंग्रहवर्ग इतके वर्ग आहेत. अमरकोशाचा त्रिकांड व तामसिंघानुशासन अशीहि नावे आहेत.

अमरगड निजामत—(पंगव) पतियाळा संस्थानातील तील निजामत जिद्दा जिद्दा. अ. अ. ३०°१७' ते ३०°५९' व पू. रे. ७५°३९' ते ७६°४२'. क्षेत्रफळ ८५८ चौरस मैल. लोकसंख्या सुमारे तीन लाख सत्तर हजार. यात तीन गावे (बत्ती, पैल, सरीहद) व ६०५ खेडी आहेत. घन १९०३-०४ साली जमीनीचे एकंदर उत्पन्न मज्ज पूर्णांक एक दसाल लाख रु. झाले

यात तीन तहशिली आहेत. त्याची नावे—कतीगड, साहिपगड अथवा पैल आणि अमरगड

तहशिल—३०°१७' ते ३०°३७' उत्तर अ. व ७५°३९' ते ७६°५२' पूर्व रे. याचे क्षेत्रफळ ३३७ चौरस मैल. लोकसंख्या सत्ता लाख; खेडी १६९, उत्पन्न (१९०३-४) ३-४ लाख रुपये.

अमरगोळ—(सुरई)वारवाड जिद्दा धारवाड-हुबळी रस्तावरील हुबळीच्या बायब्येस ५ मैलावरील खेडें. लोकसंख्या सुमारे दोन हजार यावात शंकरलिंगाचें देऊळ साधारण मोडकळीस आलेला स्थितीत आहे हें देऊळ बांधण्याविषयीच्या दोन धाऱ्यादिका आहेत. शरणाचार्याने हें देऊळ बांधलें असून हा पूर्वी क्षत्रिय राजा होता व ब्रह्महत्यामुळे झालेल्या पापसालनार्थ याने देवदेव बापली अशी एक वारह्यादिका आहे, त्याचप्रमाणे विश्वकर्माचा कोणी पात्राल जातीचा एक शिष्य होता, त्याने आपलें कसम दाख-विण्याकरता या देवदेव बापली त्यातील हें एक आहे अशी दुसरी वारह्यादिका आहे. जवळच बमशेरी देवीचे देऊळ आहे. शंकरलिंगदेवळच्या समोर एक शिलालेख आहे. शिला फुटल्यामुळे व लेख पुरात शास्त्र्यामुळे तो वाचता येत नाही. हे लेखचें स्थान आहे.

अमरचंद्र—जिनेश्वरीनाचा कर्ता. जिनेश्वरीनाला 'पद्यानंदकाव्य' असेहि म्हणतात. हा जिनेश्वरीची शिष्य होता. अमरचंद्राचा मित्र अरिभट्ट वानें काव्यरहस्य-तता नावाचा ग्रंथ अर्धव लिहिला होता. तो अमरचंद्राचें पूर्ण करून त्या ग्रंथ मंथारव टीका लिहिली. त्या पुस्तकाचें नाव कविशिष्टपुष्टि असें ठेविलें. शिवाय त्यानें छंदो-रत्नावली, कलाकलाप, व गणकांत ही पुस्तके लिहिली.

“अरिसिंह व अमरचंद्र सहाध्यायी होते. राजशेखराचे दिल्ल्या हकीमतीवरून समजते की ते वीसलदेवाच्या काळी अमावेत. परंतु वीसलदेवाला पटनचें तत्त्व मिळण्यापूर्वी म्हणजे १३०५ शनैशाच्या सुमारे मध्यकाळी ते प्रबंध चतुर्विंशतारिण रहात होते ” [भांडारकर]

अमरचित्र अथवा अत्माकुर—हैदराबाद संस्थान रायचूर जमह्यातील एक मांडलिक संस्थान. यात खेडी ६९ व क्षेत्रफळ १९० चौरस मैल लोकवस्ती सुमारे पत्तीस हजार एकंदर उगम १४ लाख रुपये. निजामास खजणी ६३६३ रुपये

हे जुने संस्थान आहे तरी कागदोपत्री याचा पूर्व इतिहास उपलब्ध नाही राजाचे राहण्याचें ठिकाण अत्माकुर किल्ला असून तो अद्यापि सुस्थितीत आहे. हे संस्थान व गडवाल संस्थान यात कृष्णा नदी वाहात आहे येथे उत्तम मलमल, घोतरे, पागोटी तयार होतात.

अमरदास (१५०९-१५७४)—तिसरा शॉल गुरु याचा जन्म १५०९ त व राज्याधिकार १५५२त दुसरा शॉल गुरु शंगद उर्फ अंगडशा यानेहि गुरु नानकाप्रमाणे आपल्या मुलाचा गादीवर हक्क ठवतो आपला विद्यार्थी शिष्य अमरदास याना आपल्यामागून गुरु नेमिले क्षमा आणि सहनशीलता धारण करण्याविषयी अमरदासाचा सर्वोर्वा उपदेश अमे खान जातिभेद मोडण्याचा गुरु नानकाचा प्रयत्न पुढे चालविला. तो आपले सर्व शॉल अनुयायी व आपल्याकडे येणारे पाहणू यांना एकाच पंक्तीत बसवून जेवण्यास भाग पाडो. “ कोणताहि आपल्या जातीचा अभिमान असू नये, कारण बाळाभिमान हा अनेक पापाच्या मुळाशी असतो, ब्रह्म जाणणारा तो ब्रह्मण. प्रत्येक जण चातुर्वर्ण्याविषयी बडबड करीत असतो पण सर्वजण ब्रह्मचर्यापासूनच उरपन झालेले आहेत, अखिल विश्व एकाच मातीचें पडलेलें असून त्याच्या कुंभाराने पात्रास निरनिराळे आकार दिले आहेत एवढेच. ” अशी अमरदासाची शिकवण असे. त्याच्या वेळी शिष्यामध्ये अशी एक प्रसिद्ध म्हण होती की, “ कोणी तुम्हाला वाईट रीतीने बघाविले तर ते सहन करा, तुम्ही तीनदा अशा रीतीने सहन केल्यास ईश्वर तुमचा पाठिराखा होईल आणि तुमच्या शत्रूंचा पाडाव करील ” अमरदासानें सतीची चालहि बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला. तो असे म्हणजे की, प्रतापरवोर आपणाला जाडून घेणाऱ्या सतीच नव्हत जी पतीचा वियोग झाल्यापरवोर त्याच्या दुःखानें मरण पावते तीच खरी सती सिवाय ज्या आपल्या पतीचे स्मरण ठेवून समाधानवृत्तानें राहतात व दानधर्माने काळ पालवितात त्याहि सतीच होत. अमरदासानें कमरावेल नोबाचा किर्तन राखला त्याच्या अनात स्वतंत्र राज्य स्थापन बराचयानें होतें. परंतु राज्यप्राप्तीच्या नादास लागल्याने धर्म बुडतो असे वाटून त्याच्या पुढील अनुयाय्यांनी त्यास सोडिले आणि तो गुरु नानकाचा

नातू धर्मचंद याला भज्जे लागले या नवीन शोध शाखेला उदात्ता व निर्मल अशी नावे आहेत हा इ स १५७४ त मरु पावला.

अमरप्रभसुरि—मानतुंगसूरीचा ‘ भक्तामरतोनावर ’ अमरप्रभसुरीने “ वाचनाचार्य देवसुंदर ” याच्या विनंतीवरून एफ टीका लिहिली कुमुदचंदाच्या कल्याणमंदिरस्तोत्रावराल टीकेचा कर्ता जो गुणसागर त्यानें पूर्वेपाठिका अशी दिला आहे की प्रथम देवसुरि, नंतर अमरप्रभ, नंतर सायबरेडु (सागरचंद्र) नंतर गुणसागर ह्या क्रमानें पट्टधर अधिकारी झाले अशी सुरिपरंपरा होती हा अमरप्रभ बहुधा तोच असावा संवत् १३९६ साली अमरप्रभाचा गुप्त देवसुंदर जन्मला व त्यानें महेश्वरामां संवत् १४०४ साली दीक्षा घेतली आणि नंतर संवत् १४२० त अनहिलपट्टन येथें गे सुरि झाला (फ्रँड-इ अँटिकेरी ११ पान २५५ वेबर-४, पान ९३८ टोप २).

अमरपूर पोटा वि भाग—भरर बर्मा मंडाले विल्ह्याचा नैर्ऋत्येकडील विभाग. यान अमरपुरा व पधेगी ह्या दान सहशिली (टाऊनशिप) आहेत.

तहशील—२१° ४०' ते २२° १' उत्तर अक्षांश ९६° ०' ते ९६° १५' पूर्व रेखांश याच्या दरम्यान लोक संख्या सुमारे ४०,१५० हजार.

यात एक गाव व २२० खेडी आहेत. काही खेड्यात मुसुलमानांची वस्ती असून दक्षिणकडे प्रत्येक दोपडीन लोक रेसामी वस्त्रे विणीत असलेले आढळतात. यात आंबराया विपुल आहेत दक्षिणेत व पश्चिमेस जमीन खाल असल्यामुळे पावसाळ्यात पूर येतो. इ स १९०३ च साली लागवडी-सालाल क्षेत्र ४३ चौ मैल असून एकंदर उत्पन्न १४०००० रुपये होतें

गांव—२१° ५४' उत्तर अक्षांश व ९६° ३' पूर्व रेखांश. २८ व इरावती नदी व तुयथमन सलाब यामधील असलेल्या जमीनीवर हा गात वसला आहे तलावाच्या उत्तरेस प्राचीन काळच शहर होतें परंतु त्यापेकी फार मोठा भाग शिल्लक राहिला आहे हल्लीचें शहर इ. स १७८३ साली बोरवप यानें बसविले येथेच त्या राजानें ब्रिटिश बकिलाची प्रथम गोठ घेतली इ स १८२२ साली यमिगदा यानें गावा ही राजधाना केली परंतु इ स. १८३७ साली त्याचा भाऊ धरावदी यानें पुन्हा हेच राजधानीचें शहर केले. परंतु इ. स. १८५७ साली मिडन रागानें मंडालें शहर बसविले व राजधानी तत्कळ मेली येथे स्थिबे वृक्ष व आंबराया विपुल आहेत आसपास बाँदाचीं देवळे विपुल आहेत लोकमंया सुमारे दहाहजार आहे. मुख्य घंदा रेसामी व सुती कापड तयार करणें जुनी शहाणी भित हल्ली पाडित असून तविर संगत वाटलेले आहे अवघेपावरून ही चौरस व प्रत्येक बाजू पाऊण मैल लांबीची अशी अगावी असें हिमते, प्रत्येक बाजू व्याधर १०० फूट उंचीचें एक एक विटाचें देऊळ होतें

विशेष स्मरणीय इमारत म्हणजे १५० खाचें मोठे बुद्धाचे देवालय होय त्यात पंचरसी भातूची प्रचंड बुद्धमूर्ति आहे ब्रह्म राजाचा प्राचीन राजवाडा अथाप शहराच्या मध्यभागी दिसतो. अमरपुरच्या भरभराटीच्या कार्ती त्याच्या सरसणाकरिता एक मोठा चौकोनी तटबंदी किट्टा असून त्याच्या भोंवती रुंद खंदक होता हल्ली रंगून मंडाळ रेल्वेवरचे हे स्थेशन असून जेक्शनही आहे

अमरसिंह (१)—विक्रमादित्याच्या सभेंतील नऊ रत्नांपैकी अमरसिंह हा एक होता गुणवत्त्वाच्या उल्लेखावरून या अमरसिंहाचा आश्रयदाता विक्रमादित्य, हा चंद्रगुप्त विक्रमादित्य असला वग्विचे असें दिसून येते सिंह या उपपदावरून हा क्षत्रिय असावा असें वाटते, पण अमरकोशातील पहिल्या श्लोकात त्याचा जैनसंप्रदाय व्यक्त होतो, कारण, तें मंगलावरण जैनसंप्रदायाला अनुसरून आहे याचा अमरकोश सर्वश्रुत व सर्वमान्य आहे त्याची भाषांतरें भारतीयेतर भाषातून देखील झालेली आहेत एकाक्षरनाममाला हा याचाच ग्रंथ आहे. यानें अनेक ग्रंथ लिहिले होते असें म्हणतात, पण ५ व्या शतकात ब्राह्मणी संस्कृतीच्या अमदानीत ते नष्ट झाले अमरसिंहाच्या कालासंबंधी एकमत नाही त्याला कोणी पहिल्या शतकात, कोणी चवथ्यात, तर कोणी पाचव्यात घालतात रियासतकारांनी कोणत्याही ग्रंथाच्या आधारें तो गुजराथच्या भीमदेव भोज्याच्या (इ स ११७९-१२१५) दरबारी होता असें म्हटलें आहे. तथापि तो इ स. ३७५ च्या सुमारात होऊन गेला असें पुढील पुराव्यावरून दिसतें

“द्वौ द्वौ माधादिमासौ त्यादनुस्तरयने त्रिभि ।” या अमरकोशाच्या कालवर्गातील ओळीवरून त्या काळी माघ महिन्यात उत्तरायणाला सुरुवात होत असावी हा काल १५ किंवा १६ शतकापूर्वीचा आहे अमरसिंह पाणिनीनंतरचा असावा हे त्यानें उचललेल्या पाणिनीच्या व्याकरणपद्धतीवरून व्यक्त होतें. तसेंच तो चंद्रगोमी (५ वे शतक) च्या पूर्वी होऊन गेला असावा

“क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिं ज्ञियाम् ।” (कालवर्ग) या शब्दयोगनेवरून कपिलाच्या साध्य तत्त्वज्ञानाकडे अमरसिंहाचा घराच कल असावा असें वाटते ईश्वरकृष्णाने साध्य तत्त्वात जी सुधारणा केली ती अमरसिंहाला अवगत नसावी, कारण “ अन्तरामवसत्त्वेचे गन्धर्वो दिव्यगायने । ” (नानार्थवर्ग) यांतील अन्तरामव देहाची कल्पना ईश्वरकृष्णाने (घालाच विन्यवासी असें दुसरे नांव आहे) अमान्य केली आहे. तेव्हा अमरसिंह ईश्वरकृष्णापूर्वीचा म्हणजे ४ व्या शतकातला असावा असें उघड होतें (अमरकोश पहा)

(२) काशोचा राहणारा, याचे टोपण नांव “ गुपगो ” असें होतें कोणू शिरहात याला सरकारी नोकरी होती यानें अकबराचा राजवाडा व आपल्याचा ताज-

महाल याचा संक्षिप्त इतिहास लिहिला असून शिवाय, वहार दफनिशचे पचात रूपांतर केले या पद्याला “ तर्जुमा वहार दानिदा ” म्हणतात हा प्रबंध पलनारच्या मुल्लाझादानें लिहिलेल्या उर्दू इझारदानिनाहून मिराला आहे

(३) राठोड घराण्यातील गजसिंह नावाच्या जोधपूरच्या राजाचा वडील पुत्र हा बादशाही फौजेत नोकर होता तो उद्दामपणे यामे एकदा राजा घेतल्याशिवाय हा पधरा दिवस कोठें वाहेर राहिला म्हणून बादशाहानें याला दंड केला, व तो वमूल करण्यास सलाबतखान मीरबक्षी याला सांगितलें अमरसिंह वक्षीला आपल्या पुढें येऊ देईना, तेव्हा त्याला दरबारात योळवले तेंथें त्यानें शहाजहान बादशहाच्या दिखत सलाबतखान मीरबक्षी याला ठार मारिलें (इ स १६४४) म्हणून बादशहाच्या हुकुमानें त्याचा पाठलाग करण्यात येऊन आग्रा किड्याच्या एका दरवागाशीं झालेल्या चकमकीत तो पडला. मरताना तो मोठ्या शौर्यानें लडला, आग्रा किड्याच्या त्या दरवागाला अथाप ‘ अमरसिंह दरवाजा ’ असें म्हणतात अमरसिंहाच्या तेरा बायका त्याच्या शहाबरोबर सती गेल्या [टोंड—राजस्थान सरदेसाई—गु रि. धोलवा कोश]

(४) पहिला (इ. स १५९७-१६२१)—हा प्रतापसिंहाचा ज्येष्ठ पुत्र असून विक्रम संवत् १६५३ (इ. स. १५९७) मध्ये मेवाडच्या गादीवर बसला हा आपल्या वयाच्या आठव्या वर्षापासून वडिलाच्या मृत्युपर्यंत नेहमी वडिलाबरोबर राहिल्यामुळे त्याला सकाट्याचा चांगला सराव झाला होता. अमरसिंह राज्याकून झाल्यानंतर अकबर आठ वर्षे हयात होता, परंतु यापुढें तो आपल्या हयातीत मेवाडच्या कर्षी वाटेस गेला नाही व्हकडे अमरसिंहानें हा काळ राज्यकारमांतल निरनिराळ्या बाबींची फेरतपासणी करून त्याची पुनर्घटना करण्यात घालविला त्यानें नवीन जमाबंदी केली व सरजमाची पुन्हा वाडणी करून जहागीरदारांची कर्तव्यं ठरविली त्यानें जे खाबेळी निरराळ्या सरदाराचे दर्जे ठरविले ते तसेच त्याच्यापुढें चालत राहिले त्यानें खर्चवेचादि कित्येक घाबर्तीत नियम ठरवून पगडी कशी वाधावयाची हे देखील ठरवून टाकले. त्याची अमरशाही पगडी अथाप प्रबिद्ध आहे यापैकी पुष्कळ नियम देशाच्या निरनिराळ्या भागात शिलास्तंभावर कोरून ठेविलेले आजून दृष्टीस पडतात

अमरसिंहाम शाहता खामत्यामुळे प्रतापसिंहानें मरते वेळीं केलेलें माकीत मान खरे ठरण्याची वेळ आली (प्रतापसिंह पहा) त्यानें आपल्या बापाच्या मरतेवेळींच्या शब्दाकडे दुर्लक्ष करून तळ्यावाडी अमरमहाल नावाचा एक ल्हानसा वाडा बांधला जहागिरीची पहिली चार वर्षे अतःकलहाचा बंदोबस्त करण्यात गेली परंतु तें काम संपताच त्यानें मेवाडच्या राज्यास मंगल बादशहाचें आर्कित करणाचें आपल्या बापाच्या हातून पार न पडलेलें काम आपण

स्वतः तद्वास नेण्याचा निधय केला. मोगलांचे सैन्य मेवाड-वर चालून आले तेव्हा ऐपभारमास लालबाबनेहया अमरसिंहास जहागिराशी तह करावा विवा युद्ध करावे असा संमोह उत्पन्न झाला. बादशाही फर्मान स्वीकारून सुखाने काळ कंठावा असा सल्ला देण्याऱ्यांनीहि अमरसिंहाच्या प्रभावळीत वाण नव्हती. परंतु राण्याच्या चौडावत कारभास्याने प्रतापसिंहाच्या मरतेवळच्या शब्दाची राण्यास आठवण देऊन त्याला हात देऊन गादीवरून उठविले व 'वीरहे, चला, रिक्थीत पाय ठेवा, व प्रतापसिंहाच्या मुलाच्या नावास कलेक लागू देऊ नका' अशी हातखालच्या सरदारांस इशारत देऊन ताबडतोब शत्रूस तोंड देण्याची तयारी केली. राण्यास प्रथम आपल्या कारभास्याच्या वर्तनाचा राग आला, परंतु लवकरच तो भानावर आला त्याने आपल्या कारभास्याचे आभार मानिले व मित्रास तोंड देऊन तो मोठ्या धीरधीने आपल्या मरदारासह शत्रूस तोंड देण्यास निघाला अमरसिंह व मोगल सैन्य यांची देवैर येथे गाठ पडली. मोगल सैन्याचे आधिपत्य खानखानाच्या भावाडे होते. चांदाच्या तोंडाशी मोगल व रजपूत यांची घराब वेळपावेतो निकराची लढाई होऊन तांत रजपूतांनी मोगलाचा पराभव केला (वि. सं. १६६४ इ. स. १६०८) यालढाईनंतर दोंगरी पक्षात तह झाला, पण तो फार दिवस टिकला नाही. स. १६६६ (इ. स. १६१०) च्या वसंत ऋतूत मोगल व रजपूत यांच्या सैन्यात दुसरी निकराची लढाई झाली. ही लढाई रानपूरच्या घाटात झाली. तांत मोगल सैन्याचे आधिपत्य अवजुझा नामक इसमाकडे होते. या लढाईतहि मोगलाचाच पराभव होऊन अबदुल्लाचा सैन्यातील बहुतेक लोक मारले गेले तथापि अमरसिंहाच्या बाजूनेहि अनेक उत्तम उत्तम वीर त्या प्रसंगी कामास आले

या विजयासुळे रजपूत लोकास आनंदीशब्द झाला. मेवाडचे त्रिमित्री निशाण पुन्हा एकवार गोदवाड प्रांतात फडकू लागले. रजपूतास एकामागून एक विजय मिळू लागले पाहून त्याच्यामध्ये फूट पाडण्याकरिता जहागिराने एक निराळीच युक्ति शोधून काढिली. अमरसिंहाचा चुलता सागर हा किरायेक वर्षोपूर्वी प्रतापसिंहास सोडून मोगलास मिळाला होता त्याला आता जहागिराने मेवाडचा राय बनवून फौज देऊन चितोडास रवाना केले सागराने सात[१] वर्षेपर्यंत चितोडात अंमल केला, पण त्यास कोणीहि सरदार अनुकूल झाला नाही. सरतेवेवटी त्याचेच मन त्यास खाऊ लागल्यामुळे तो चितोड अमरसिंहाच्या स्वाधीन करून तेथून निघून गेला. चितोडाबरोबर मेवाडातील दुसरे ८० विहारे राण्याच्या हाती आले.

रानपूरच्या पराभवानंतर जहागिराने आपला पुत्र पर्वस याच्या हाताखाली सैन्य देऊन त्यास मेवाडच्या मोहिमी-वर पाठविले पण अमरसिंहाच्या लोकांनी या सैन्याचा

खतमोरेच्या घाटात पराभव करून त्यास अजमीरकडे पिटाळून लाविले (इ. स. १६११) जहागिरास हे वर्तमान समजताच राने पर्वस यास परत बोलावून त्याच्या जागी मोहवतखानास बरोबर देऊन पर्वसच्या मुलाची योजना केली. परंतु त्याचीहि पर्वसप्रमाणेच अवस्था होऊन तो मारला गेला. प्रतापसिंहाच्या मृत्यूनंतर अमरसिंहाने मोगलाशी सतरा लढाया केल्या त्या प्रत्येक लढाईत रजपूतांची काहीना काही प्राणहानि होऊन त्याची संख्या कमी कमी होत होती. उलटपक्षी शत्रु मात्र दर वेळेस अधिकाधिक सैन्य घेऊन मेवाडांत येऊ लागला सरतेवेवटी हिमरी सन १०२२ (इ. स. १६१३) मध्ये जहागिराने आपला पुत्र पुर्रम उर्फ शाहाजहान यास मोठ्या फौजेसह मेवाडात पाठविले. राण व त्याचा पुत्र कर्ण यांनी आपल्या जंगरातील लोकांची जमवाजमव करण्याचा प्रयत्न केला परंतु फारच थोडे लोक त्याच्या निशाणाखाली जमा झाले यामुळे खुर्रम यास मेवाडातील अनेक स्थळे एकामागून एक विशेष प्रयासावापून काबीज करता आली त्याने राण्याचे अठरा इत्ती कात्यान करून ते आपल्या थापाकडे नजर म्हुणून रवाना केले. बारा, ऊन, पाऊस वगैरे वशासहि न लुप्तमता मोगल सर्व प्रदेश जप्पत करित चालले. असा स्थितीत शत्रूचा प्रतिकार करणे अशक्य होऊन राण्याने जहागिरास युद्ध बंद करण्याविषयी विनंति केली (इ. स. १६१४). राणा शरण आल्यावर शाहाजहान खुर्रम यांनी त्याच्याशी फार उदारपणाचे वर्तन ठेवले अकबराच्या वेळेपासून तितका मुळख निवून घेतलेला होता तितका सारा त्याला परत देऊन [कर्नल म्यालेसन्; गोडबोले] त्याचा पुत्र कर्ण यास पाच हजारानी मनसब देऊन आपल्या पदरच्या जहागिरादारात मोठ्या पदवीस वढविले. सार्गंत या नात्याने मेवाडच्या राज्याच्या हजार लोकांच्या तुकडीने बादशाही सैन्यात वाकरी करावी अशी या तहात थट होती. पण स्वतः अमरसिंह राण्यास बादशाहाच्या दरबारी हुजर राहण्याचा कर्षाच आप्रह करण्यात आला नाही. मेवाडच्या राण्याबद्दलची आदरवृद्धि व्यक्त करण्याकरिता बादशाहाने पुढे राण्याचा व त्याच्या मुलाचा एक असे दोन सैममरवरी दगडाचे पूर्ण आकारचे पुतळे अजमीरहून तयार करवून आणून ते आपल्यास वायेसय्ये हरोक्याखाली ठेविले. अमरसिंहाने जहागिराशी तह केला खरा, परंतु आपल्या कारकीर्दीत उदपूरच्या राजघराण्याची सर्वस्वी मानहानि झालेली पाहून त्याचे चित्त उद्ध्विग्न झाले. स. १६७२ (इ. स. १६१६-हीसन हा या गोंष्टीचा काळ सं. १६६३ = इ. स. १६१३ देतो.) मध्ये तो आपले सर्वस्व पुत्राच्या स्वाधीन करून उदपूर शहराबाहेर नेचीकी वाड्यात जो एवदाचा शिरला तो आमरण उबरज्याबाहेर आला नाही येथे तो इ. स. १६२१ त मरण पावला. जहागिरास त्याच्या निभनाची खबर १७ रवी वज्रवळ = हिमरी सन १०२१ रोजी कळली.

[सं द मे प्र थ — जेव्हा रामल्यान. कर्नल म्यालेसन कृत एतद्देशीय संस्थानिकांचा इतिहास]

(५) दुमरा, (इसवी सन १७००-१७१६) — मेवाडचा राणा. हा जयसिंह याचा पुत्र असून त्याला वि सं १७५६ (इ स १७००) मध्ये मेवाडची गादी मिळाली. पहिल्या अमरसिंहप्रमाणे हा देखील दूर व तडकी स्वभावाचा होता, परंतु तो गादीवर येण्यापूर्वी त्याचे त्याच्या बडोदाशी जे भाटण झाले त्यामुळे मेवाडचे नैतिक सामर्थ्य तितके कमी होऊन त्याला मोगल सत्तेच्या न्हासाचा पाहिजे तितका फायदा घेता आला नाही. अवंगजेबाच्या मुलामध्ये आपसात तेंढ असलेले याच्या नजरेस आले तेव्हा त्याचा फायदा घेण्यासाठी अमरसिंहाने सिंधुनदीच्या पश्चिमेकडील प्रांतांत मोहिमीवर असलेल्या राजपुत्र मुजज्जमाशी एक गुप्त तह केला या तहात (१) शाहमहानाच्या कारकीर्दीतल्याप्रमाणे चितोडच्या गादीची व्यवस्था चालवी (२) गोवथ बंद केला जावा, (३) शाहमहानानंतर ओ प्राप्त झालेला करण्यात आला तो पुन्हा परत मिळावा, (४) अकबराच्या कारकीर्दीप्रमाणे उपासनास्वातंत्र्य असावे, (५) राण्याने बडतर्फे केलेल्या इसमास राण्याने आश्रय देऊ नये आणि (६) दक्षिणच्या मोहिमीसाठी मेवाडातून सैन्याची मागणी होऊ नये अशी महा कलमे होती. सिंधच्या पश्चिमकडील मोहिमीत शाहजाद्याच्या मदतीस मेवाडने पथक गेले असून त्याने अनेक लढायांत मोठमोठे पराक्रम गाजविले होते तथापि अमरसिंहास सवकरच मोगलांविरुद्ध शस्त्र उपसण्याचा प्रसंग आला चंद्रळा नदीवरील रामपुन्या-मानपुन्याची जहागीर संपोगणाच्या उदेपूरच्या राजघराण्याच्या चढावत नामक गांवेतील रावगोपाळ म्हणून इसम आपले पथक घेऊन दक्षिणच्या मोहिमेत अवंगजेबास मदत करीत असता त्याचा मुलगा परी राहुन जहागिरीची व्यवस्था पहात होता त्याने जहागिरीचा वसूल बापाकडे न पाठवित आपणच बळकटिपेच्या उपक्रम केला रावगोपाळाने या बद्दल अवंगजेबाकडे तक्रार केली, परंतु त्याच्या मुलाने सुसुलामानार्थीम स्विकारून अवंगजेबाची मनीसपादल्यामुळे अवंगजेबाने ह्या तक्रारीकडे लक्ष दिले नाही अवंगजेबाच्या या अन्यायाच्या वस्तुगुर्ने रावगोपाळास राग येऊन त्याने आपल्या मुलापासून आपली जहागीर सोडवून घेण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यात त्यास यश आले नाही, तेव्हा रावगोपाळाने अमरसिंहाचा आश्रय घेतला, अवंगजेबास राण्याचे हे कृत्य बडखोरपणाचे वाटून त्याने शहाजादा अक्षिम यास राण्याच्या हाताखालीवर नजर ठेवण्यासाठी माळव्यात पाठविले तेव्हा राण्यानेही आपल्याबद्दल लढण्याची सर्व तयारी केली व या कामी त्यास माळव्याच्या लोकांची मदत मिळाली इतक्यात मराठ्यांचा सरदार निमार्जी शिंदे हा नर्मदा ओलाहून माळव्यात शिरल्यामुळे (इ. स

१७०६-०७) अवंगजेबास शहाजादा अक्षिम याच्या मदतीस राजा जयसिंगाचीहि आणखी रवानगी करावी लागली

परंतु ज्याच्या जिविचारी वर्तनामुळे हे प्रकरण उपस्थित झाले तो अवंगजेबच इ. स. १७०७ च्या आरंभास मरण पावल्याकारणाने ते पुढे विधीपास गेले नाही अवंगजेबाच्या मरणानंतर शहाजादा मुजज्जम याने कापूल मधून हिंदुस्थानात येऊन जावबच्या लढाईत शहाजादा अक्षिम याचा पराभव केला. तेव्हा पश्चिम राजवाड्यातील इतर संस्थानिकांप्रमाणे मेवाडचेही पथक त्याच्या कुमकेस होते. मुजज्जम उर्फ शहाअलम (बहादुरशाह) यास सिंहासन मिळवून देण्याच्या याची रजपुतांनी मदत केली तरी तो बादशहा झाल्यावर मात्र त्यास रजपुतांचे सहाय्य राहिले नाही. स्वतः बहादुरशाह हा स्वभावाने पुष्कळ चांगला होता, परंतु अवंगजेबाच्या वर्तनामुळे सुसुलामानावरील रजपुतांचा विश्वास इतका उडून गेला होता की, इ. स. १७०९-१० मध्ये मारवाड व अवर येथील राजे मोगलांच्या छावणीतून बादशहाची परवानगी न घेताच यादिर पडले व मेवाडच्या राण्याकडे जाऊन स्थानी आपल्या पिाचा एक सय स्थापन केला आपल्या घराण्यातील मुलींच्या संततीस वारस नेमण्याची अट घालून मेवाडच्या राण्यांनी इतर रजपुतांशी लज्जतवाहार सुरू केला, तो याच प्रसंगी होय (प्रतापसिंह पहा) परंतु जेव्हा पुनः कटून याप्रमाणे वारसाचा हक्क काढून घेण्यात रजपुतांची फार मोठी चूक झाली कारण यामुळे भावाभावात तेंढे उपस्थित होऊन रजपुतांच्या खासगी कारभारांत हात पालण्याची मराठ्यांना संधि मिळाली

जयपूर, ओधपूर व उदेपूर येथील सैन्यांनी एकत्र जमून शत्रूशी टक्कर देण्याचा प्रसंग प्रथमतः बहादुरशाहाच्या कारकीर्दीच्या तिसऱ्या वर्षी आला त्याचे कारण बहादुरशाहाने केलेपणाने रामपुन्याचा बाटव्या जहागिरदारास मदत केली हे होय राण्याने हिमतीसिंगाचा पथक घेऊन रामपुन्यावर रवारी केली, परंतु रतनसिंग उर्फ राजा मुस्लिमखान याने त्याचे वाही चाळ दिले नाही ह्या पराभवामाबद्दल बादशहाने मुस्लिमखानाची चांगली संभावना केली परंतु त्याच आमुदाबद्दल बादशहास अशी एक बातमी कळली की, अमरसिंहाने आपली गावे उधस्त करून आपण स्वतः जोगराचा आश्रय घेण्याचे ठरविले आहे ही बातमी येऊन थोडे दिवस गेले न गेले तोच राण्याचा सरदार साबलदास याने पुरमठव्याचा सुभेदार पिरोजखान यावर हल्ला केला असून पिरोजखानाच्या सैन्याची बरीच प्राणहानी होऊन त्याला अजमीरपावेतो मागे हटत यावे लागले अशी दुसरी बातमी बादशहाच्या कानी आली. या प्रसंगी सुप्रसिद्ध जयमल्लाच वज्र साबलदास हा मरण पावला. अमरसिंहाने साबलदासाचा पुत्र रायसिंग यास तुमची स्वतः चा गावे व त्याच्या आसमंतीतील मुत्तुल शुर्दा येथील राख करून

टाका, तुमच्या कुटुंबाच्या वास्तव्यासाठी तुमरी गावे देण्यात येतील' असा हुकूम केलेला दंडला उदेपूर दफतरात सापडला होता. याच सुमारास जहांगीरा अकबरास दक्षिणेत सुखरूप पोचवून येणारा नूर दुर्गादास, त्याचा घनी त्याचें संरक्षण करण्यास असमर्थ असल्यामुळे अमरसिंहाच्या आसन्न्यास आला व अमरसिंहांनीही मोठ्या उदारपणाने रोजचे पावसें रुपये देऊन त्यास आपल्या पदरी ठेऊन घेतलें. तथापि इ. स. १०१२ त राहा अलम बादशहास विप्रप्रयोग केला जाऊन त्याच्या जागी फर्रुखसेयर तख्तन-शीन होईपर्यंत त्या रजपूतसंघाच्या हातून कोणतीही व्यक्त कामगिरी झालेली दिसली नाही. त्यानंतर मात्र त्यांनी पूर्वीचा सहनशीलपणा पार झुगारून देऊन जशास तसे म्हणून मुसलमानांना आपल्या राज्यातील देवळे पाहून त्यांच्या जागेवर ज्या मशिदी बांधल्या होत्या त्या मीन दोस्त करण्याचा उपक्रम केला. राजस्थानात असा एकहि मोठा गाव नव्हता की, जेथे मुसलमानांचे मुस्लिम व कांहीं हे अधिकारी नव्हते. ह्या अधिका यास आता जिथे तिथे अपमानकारक रितीने वागविण्यात येऊ लागले. शूर राठोडानीं तर जसवंतसिंगाच्या मृत्यूनंतर एकसारखी खटपट करून सनंभ मारवाडात आता औपधास देऊन मोगल राई दिला नव्हता. याच प्रसंगी जयपूर, ओधपूर व उदेपूर येथील राण्यांच्या कौजा साभरच्या तलाबवर एकत्र मळून त्यांनी तो तलाव हो आपली तिघांची सरहद्द ठरविली व त्या तलाबाचे उत्पन्न आपसात वारखे वाटून घेतलें.

परंतु या तीन राज्यामधील होस्तो फार दिवस टिकली नाही. रजपूतांचे हे बंडखोरपणाचें वर्तन पाहून सध्दध बंधुपंथी अमीर-उल-उमरा हुसेन अली हा मारवाडचा राजा अजितसिंह याजवर आलेन आला. फर्रुख सेयर यास सध्दध बंधुचें नियंत्रण असल्यामुळे असल्यामुळे त्याने अजितसिंगास एक गुप्त निरोप पाठवून हुसेन अलीचे पारिपाय करण्याविषयी इच्छा प्रदर्शित केली. पण काय अजितसिंग व सध्दधबंधु यांच्यामध्ये दोरती होण्यास मदतच होऊन सध्दध बंधुंनी राठोडानीं दिल्लीच्या राज्यकारभारात घराबसा वाटा घावा व उलटपक्षी अजितसिंगाने बादशाहाच प्रभुत्व मान्य करून त्यास आपली मुलगी द्यावी असे त्या दोघात ठरले. त्याप्रमाणे इ. स. १०१५ च सप्टेंबर महिन्यात फर्रुखसेयराचें अजितसिंगाच्या मुलीशी लग्न झाले. या लग्नाने रजपूत व मोगल यांच्यामध्ये दिला-फाई होईल अशी गर कोणाची अटकळ असली तर ती फाई पूर्वीची होती. कारण ह्या होऊन थोडे दिवस झाले नाहीत, तोच बादशाहाचा दिवाण एनायत उद्दाराखान याने हिंदूवर पुन्हा भिक्षया कर घसविला. हा कर पूर्वापेक्षा बराच सोप्या होता हे चरें. (त्याची रक्कम छाळीना प्रांतीवर प्रती पाऊण टका (२००० रुपये १३ रुपये) देखील

नसून लंगडे, आघळे व आतिशय गरीब लोकांना तो माफ होता.) परंतु हिंदू लोकांना ह्या कराबद्दल इतका तिडकारा उत्पन्न झाला होता की, त्याच्या पुनरुज्जीवनामुळे त्याची मनें मुसलमानांविषय पूर्वपणे विदूत गेली.

मोगलांशी सध्दध करून अजितसिंगाने संघातून आपलें अंग काढून घेतलें तरी राणा अमरसिंह हताश झाला नाही. उलट स्वतःचें राज्य व त्याबरोबर सर्व रजपूत राष्ट्र स्वतंत्र करण्याचे प्रयत्न त्यानें दृष्टद जोराने सुरू केले. बादशाहांनीं त्यानें जो तह केला त्यावरून स्वातंत्र्याप्राप्त्ये त्याची कशी घडपड चालली होती हे दिसून येतें, या तहाचे दुसरेच कलम भिक्षया कर उठवावा म्हणून होतें. या सर्व तहाचें बोरकार्दनें पृथक्करण केले तर गेल्या काही वर्षांत दोन्ही पक्षांच्या स्थितीत किती बदल झाला होता हे चांगले ध्यामात येऊ शकतें. तहाचा मथळाच मुळीं विन-त्याची यादी असा असून त्यावरून रजपूतांच्या अधिपती-बरील बादशाहाचें प्रभुत्व व्यक्त होतें. परंतु नुसते नाव सोडून दिलें तर आठव्या कलमाची मापा राणा हा बादशाहाचा जणू काय रक्षणकर्ताच आहे अशी दिसून येते. आरंभीच्या कलमात राण्यानें ७००० की मनसब स्वीकारल्याचें याचून इसन्याचें प्रभुत्व स्वीकारण्याचा प्रसंग आला असता राज्यत्याग पतकरणाच्या थोरल्या अमरसिंहाची आठवण होते. परंतु मध्यतरीच्या काळात रजपूत संस्थांनिकांच्या आपआपसातील संघर्षात व त्याबरोबरच लोकमतात जो करक झाला होता तो ध्यानात घेतला पाहिजे. ह्या अवधीत भौतिक संसिच्या बाबतीत दुसरी कित्येक संस्थाने मेवाडच्या बरोबरीस आली असून सर्वच संस्थानिक मोगल बादशाहाकडून मानसन्मान मिळविण्यात भूषण मार्ग लागले होते. इतर कलमातील महत्त्वाच्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे भिक्षिया कर काढून टाकण्यात आला, धार्मिक स्वातंत्र्य मिळाले, मेवाडच्या राज्यातील जुने टाडूर व गझागिरदार पुन्हा राण्यांच्या सत्तेखाली आले व मध्यतरी हातोतून गेलेला सधें मुसल राज्याचा राज्यास परत मिळाला.

बरील तह हें राण्याच्या आयुष्यातील शेवटचेंच कृत्य होते. तो इ. स. १०१६ त मरण पावला. तो मोठा तटफदार व उदार अंतःकरणाचा राणा होता अशी त्याची रयासि आहे. त्यानें ह्या वेळच्या धामधुमीच्या काळातहि आपल्या राज्याचा मोठेपणा कायम राखून ने भरभराटीस आणिले. त्यानें स्तंभावर जे लेख कोरवून ठेविले आहेत त्यावरून त्यानें घेतलेले वसे प्रोत्साहन दिले व उद्योग-धंद्याचें कर्म संरक्षण केले हे चांगले व्यक्त होतें. मेवाडच्या लोकांत ह्याच्या नावाबद्दल अद्यापहि आदर वसत आहे. ह्याच्या नेतर संग्रामसिंह मेवाडचा राणा झाला. [संदर्भग्रंथ.—दोंडचें राजस्थान.]

अमरापूर. (१)-रेवाकाठातील पाडु मेढवाच्या बारीया-वर्गीत हे संस्थान येते गोमा आणि महानदी यांच्या संगमा-मुळें जो कोन सधार होतो त्यांत हे वसलें आहे. क्षेत्रफळ २ चौरस मैल.

(२) राठोडामधील एक लहान संस्थान. लोक-संख्या सुमारे दीड हजार. येथील सुसुलमान तालुकदारांना शेट आणि मलिक म्हणतात. हे पूर्वी राठोड रजपूत होते, परंतु धर्मांतर करून ते सुसुलमान झाले. जवळच अमरा-पूर नावाची ७७५ फूट उंचीची एक टेंकडी आहे.

अमरावाढ.—हेदरावाढ संस्थानातील महबूबनगर जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ७२७ चौरस मैल व लोकांख्या (यातील जहगिरी धरून) १९११ साली २०,८८० होती. या तालुक्यात ४६ गावे आहेत, त्यापैकी ९ जहगिरी गावे आहेत. अमरावाढ गाव (जो स २,९६७) हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. जमीनवसुली [१९०१ सालची] २५००० रुपये होती. एका पठारावर हा तालुका वसला असल्यामुळे त्यात नोंठे जंगल आहे व समो-वतालचा प्रदेश फार डोंगराळ आहे. १९०५ साली या तालुक्याची मर्यादा वाढविण्यात आली. इर्हा यात ६७ चालसा गावे येतात (इ. मं. १९०८). या सुलखासंबंधानें पेडावे व रिजाम यापुढे वाधा होता. सन १७९५ जुलै मध्ये गोविंद कृष्ण मुा। मागानगर यांन रावसाहेब पेडावे यास पत्र लिहिलें की, आगद अझीखान यागकडे अमरावाढ व इतर चौदा लक्षाचे (मुलख) सागून जमीनयत्स्वार अडीच हजार व पायदळ दोन हजार पेडून मोहदरम होताच हजार व्हावें, असा करार केला. (रा. रां ५-५५-५७).

अमरावती.—इंद्राची स्वर्गातील नगरी. महाभारतात (वनपर्व अध्याय ४३) अर्जुन इंद्राच्या अमरावतीला ज्या वेळी गेला त्या वेळनें वर्णन दिलें आहे. त्या ठिकाणी सिद्ध व चारण याची वस्ती होती व प्रत्येक ऋतूत पुर्व येणारे अनेक वृक्ष होते. तेथील नंदनवनंत अस्तरा विहार करीत होत्या व देवविमाने इच्छेनुरूप संचरत होती. "ज्यानी तपश्चर्या केलेली नाही अथवा अभ्याधान केलेलें नाही त्यास व संग्रामात पराङ्मुख होणारे, यज्ञ अथवा प्रतेन करणारे, वेदश्रवणशून्य असलेले, तीर्थामध्ये ज्ञान करणारे, यज्ञ आणि दान याचा अधिकार नसलेले आणि यज्ञाला विघात करणारे छुद्र लोक यास या नगरीचें दर्शन कधीहि होत नाही" असें म्हटलें आहे. (महाभारत ३.४३).

[२] मद्रास इलाखा, गंदुर जिल्हा, सत्तनपल्ली तालुक्यातील १६° ३४' उत्तर अक्षांश व ८०° २२' पूर्व रेखांश यांवर वसलेले. सुमारे दोन हजार लोकवस्तीने खेडे.

या खेड्याच्या थोडे उत्तरेस धारणीकोट नांवाची पूर्वी एक नगरी होती. ती यांई आणि राजांची राजधानी होती. येथे मोठ्याचा एक प्रेक्षणीय स्तूप आहे त्यामुळे हे खेडे तर्बत्र प्रसिद्ध आहे. हा स्तूप पूर्वी येथील स्थायिक राजाने

नोकर इमारतीसामाज शोधत असतां त्यास सांपडला. त्या वेळी ही एक मातीची टेंकडी होती त्या नोकरानीं या टेंकडीच्या भयोभय खणले तेव्हा त्यांना संगमित्र्याच्या पेटांत एक मोती व काही अवशेष मिळाले. पुढे विशेष शोध करता आनील संगमरवरी काम सापडलें; परंतु त्या खेडवळ लोकांनी त्याचा वाटेल तसा उपयोग केला. काही दगड देवळाच्या कामास लावले व काही तलावाच्या कामास लावले. इ. स. १७९७ व १८०७ साली कॅ. मॅनेन्सी यांन दोन वेळा याची पहाणी केली १८०७ साली त्यांनी लिहि-लेलें पुस्तक व त्या स्तूपाचे नकाशे हे इंडिया ऑफिसमध्ये ठेवून दिले आहेत. पुढे सन १८४० साली सर वाटर इलियटनें आणखी काही भाग खणून काही संगमरवरी दगडाचे नमुने मद्रासेस पाठविले. व पुढे काही इंग्लंडमध्येहि पाठविण्यात आले. इ. स. १८८० साली सरकारनें सर्व भाग उघडा करण्याचा हुकूम केला. या स्तूपाची जरी पुष्कळ नामभूष झाली आहे, तरी हा सर्वोत्तम उत्तम स्तूप आहे, अशी पुष्कळांची समजूत आहे. प्रप्ती लिपीत पुष्कळ शिलालेख येथें आहेत. काहींचे डॉ. बर्नेस यांनी भाषांतर केलें आहे. मद्रास म्युझियममध्ये येथील बरेच नक्षीदार काम ठेवलें आहे.

स्तूप व गीत.—मुख्य स्तूप संगमरवरी विटांनी आच्छा दिलेला असून त्याभोंवतीं दोन प्राकार (कडडे) आहेत. बाहेरचा जास्त प्राचीन असून त्याची उंची जमिनीपासून १३।१४ फूट आहे. आतील प्राकार मागाहूनचा असावा असें दिसतें; तो ६ फूट उंचीचा आहे. स्तूपावरील विद्या व दोतहि प्राकाराचे सर्व दगड (जोतें व मुंडेरी धरून) उठावदार नक्षीनें भरलेले होते. स्तूपाचा व्यास १३८ फूट, आतल्या कटळाचा परिघ ५२१ फूट व बाहेरील कटळाचा परिघ ८०३ फूट होता. बाहेरच्या कटळावरील तांत्रिक आकृती बारा चौदा हजार असल्या पाहिजेत असा अंदाज आहे. आतल्यावरील तर याहूनहि जास्त व अधिक सुंदर असाव्यात. बाहेरच्या कटळ्याला उभे दगड असून ते तीन तीन आडव्या दगडांनी जोडले आहेत. उभ्या दगडा-खाली जोतें असून वर २६ फूट उंचीची मुंडेरी आहे. उभ्या दगडावर बाहेरच्या अंगाला मध्यभागी एक सवध वस्तु (आकृति) व त्याच्या दोन्ही कडाना (साली व वर) एक एक अर्धवस्तु आहे; मध्यतरी काही नक्षीकाम आहे. आडव्या दगडावर अशाच तऱ्हेचीं पण निरनिराळ्या प्रकारचीं वस्तुं असून मुंडेरीवर नागमोडीनें चाललेली एक मोठी माळ माणसानां उचलून घरलेली आहे. रिकाम्या जागेवर दुसरी काही चित्रे आहेत व जोत्यावर गमतीदार प्राण्यांची व मुलांची चित्रें आहेत. आतल्या याज्ञोर्गादि नक्षी आहे.

हे अमरावतीचे कडडे या प्रकारच्या शिल्प विभागातील अत्युत्कृष्ट नमुने असून सध्याच्या त्याच्या अवन्तावस्थेत सुद्धा ते भग्ने व फला याच्या इतिहासातील अमूल्य साधनें

होत यात संशय नाही. याहेरचा कठडा दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस बसविला असावा, हे सुलभायी (इ. स. १३०-१५०) आणि यज्ञी (इ. स. १८४-२१३) या भाष्य ग्रंथांच्या कारकीर्दीतील अर्पणवेळावरून स्पष्ट होतं. महान् बौद्ध-धर्मप्रवर्तक नागार्जुन याने धनश्रीद्वीप किंवा धान्यकटक येथील महाचैत्यार्मवृत्ती एक भित बांधली असें जे तारानाथ लिहिले त्यावरून या स्तूपाचा काल ठाढा येतो. आतील कठडा इ. स. ३०० च्या नंतरचा असावा. मुल्य स्तूपाच्या काही प्राचीन शिल्पावशेषावरून तो इ. स. पू. २०० या कालातला असावासें दिसतें.

हिंदुस्थानातील उठावदार नक्षीकाम अलेक्झांड्रिया आणि आशियामयनर या दोन मुल्य उगमपामुन अवतीर्ण झालेले आहे असे विन्हेन्सट ईम्य म्हणतो. कलेतिहासकारांना अमरावतीच्या शिल्पाचें एक विशेष महत्त्व हे आहे कीं यादोन उगमांना जोडणारी ती एक साक्ष्यी म्हणता येईल. येथील पाषाणशिल्पाचा काल साधी आणि गंधार याच्या मधील आहे असें धार्मिक व कलाविषयक दृष्टीनें म्हणता येतें पूर्वी शुद्धमूर्ति कोरीत नसून फक्त काही विन्हाणी त्याचें अस्तित्व दर्शवीत पण गंधारकलेनें बुद्धाचा पुराणातील प्रसंगानुसार बाटेल तसें रंगविलेले/विभ्रातून दृष्टीस पडतें अमरावतीच्या शिल्पात साची व भुज्ज यातील शुद्धचिन्हें व त्याचप्रमाणें गंधारकलेतील शुद्धमूर्ती काढलेल्या आहेत. प्रीक पोशलात एकटाच उभा राहिलेला किंवा बसलेला बुद्ध कठप्यावर पुष्कळा दृष्टीस पडतो. पण शुद्ध काही करीत आहे असे प्रसंग अमरावतीस फारच थोडे आहेत.

साची आणि अमरावतीचे वारगीर अनुकरणकारी किंवा प्रीक कलाभ्यासक मुळीच नव्हते. प्रीक जेथून ही कला शिकले तेथूनच ते शिकले पण हिंदुस्थानातील वातावरणामध्यें ही भारतीय-आर्यफला स्वतंत्र व प्रीकाहून निराळी बनली इतकेंच फायते. [संदर्भ ग्रंथ.—ई. गॅ. हॅवेल-हॅड्डुक् ऑफ इंडियन आर्ट; ए. रि. ए.]

अमराजा.—परक्याप्रवेशकाळी शहराचार्यांनी ज्या भूत झालेल्या राजाच्या देहात प्रवेश केला होता तो आनंद-मूर्तिदेव शंकराविमयातील ५८ व्या प्रकरणात साची इकीत आहे.

यमर दानक.—अमर राजाच्या शरीरात शंकराचार्य प्रवाशने बसता तेथें त्यांनी कायदाच विषयावर जो ग्रंथ केला, त्याचें हें नाव. या ग्रंथाला आधार वास्तव्यथनाची सुर्वें होय. थालाव शृंगारशतक असेहि नाव आहे. यात शंकर पध्दते आहेत. या ग्रंथाचे गर्भन व ग्रंथ आपातर अनुक्रमें दफ्टे आणि बापुटी यांनी केलेले आहे.

अमरेड्डी, प्रा त.—(काटेवाड) बघोडे संस्थानातील एक प्रांत. क्षेत्रफळ १२४५ चौरस मैल या प्रांताचे एवढे १७ भाग आहेत, व संक्षेप प्रांत दोन मुख्य मार्गात विभागला गेला आहे.

(१) ओखामंडल (उखामंडल) २२° ५' ते २२° ३५' उत्तर अ. व ६९° ५' ते ६९° २०' पूर्व रे. यांच्या दरम्यान आहे, उत्तरेस कच्छचे आसात; पश्चिमेस घाटी समुद्र; पूर्वेस आणि दक्षिणेस कच्छचे रण व पलीकडे नमनगर.

(२) यात अमरेड्डी, घाटी, खामा, कोडिनार, दामनगर आणि सिधानगर हे तालुके. २०° ४५' ते २२° ४' उत्तर अ. व ७०° ४२' ते ७१° ५५' पूर्व रे. यांचे दरम्यान आहेत. कोडिनार शिवाय बाकीचे भाग एकमेकालगत असून त्याच्या उत्तरेस आणि पश्चिमेस जेतपूर आणि जुनागड आणि पूर्वेस आणि पश्चिमेस गोहेलवार कोडिनार तालुका, समुद्र व गीर टेकड्या यामध्यें असून दुसऱ्या दोन्ही बाजूस जुनागड संस्थान ओखामंडल हा रेंवा प्रदेश असून इतर प्रांत सपाट आहे. घाटी तालुक्यात काही डोंगर आढळतात

इतिहास—गायकवाडाच्या काटेवाड मधील सत्तेची तीन सरदारांमधील विभागणी करता येते ती येणेंप्रमाणें.—

(१) मुखलगिरी, (२) मिटिशसरकारच्या देखरेखी-खालील येथील गायकवाडची सत्ता व (३) खालसासम्राट्याखेरीज कळून इतर भागांवरील मिटिश सत्ता.

काटेवाडात मुखलगिरीला सुवर्णात पेशव्याचे सेनापति खंडेराव दाभाडे व दमाजी गायकवाड यांनी केली. दुसऱ्या दमाजीने (१७३३) काटेवाडच्या बहुतेक भागावर खंडणी बसविली. १८ व्या शतकाच्या अखेर पर्यंत गायकवाड व पेशवे यांची सैन्यें मिळून खंडणी वसूल करीत. परंतु १७९९ ते १८१४ पर्यंत फक्त गायकवाडचेंच सैन्य खंडणी जमवून पेशव्याचा भाग त्यांना देत असे. मुखलगिरीत शिंदे-राम गारदी व बाबाजी अप्पाजी हे फार प्रवीण असत. गायकवाड सरकारकडून जेव्हा खंडणी वसूल करण्याचें काम बरोबर होईना तेव्हा मिटिश्याच्या मदतीने त्याने निरानिराळ्या स्थानिक सरदारांची खंडणीबद्दल कायमचे ठराव करून काटेवाडात या कामावर विश्वराव देवाजी व एक दुय्यम अधिकारी नेमला. ही व्यवस्था १८२० पर्यंत चालली. परंतु मध्यंतरी पेशव्याचा भाग त्यांना बरोबर न मिळाल्यामुळे त्यांनी काटेवाडात घबुलीकरिता स्वतंत्र सैन्य पाठविण्यास सुरुवात केली. यामुळे काटेवाडात दुहेरी सत्ता सुरू झाली व याच सुमारास दुष्काळामुळे लोक फार हवालदोल झाल्यामुळे सर्व बाजूंनी लोकांवर संकटें आली. परंतु १८१८ त पेशवाईचा शेवट होऊन १८२० त सयाजीराव गायकवाडांनी मिटिश्यांनी केलेल्या तहाच्या अटींनी काटेवाड वरील संकटें नाहीशी झाली. या तहांत गायकवाडांनी मिटिश्यांच्या हुकुमांशिवाय काटेवाडात सैन्य पाठवू नये असे ठरले. अशा रीतीनें दहशद गायकवाडची सत्ता काटेवाडात कमी होत जाऊन मिटिश्यांनी सत्ता वाढली. १८१७ च्या तहानें मिटिश्यांनी ओखामंडलच्या बाहेर लोकांचा पराभव केल्यावर त्यांचा प्रदेश गायकवाडकडे आला. या लोकांनी

पुढे १८६७ पर्यंत मधून मधून शास देणें चालू ठेविलें होतें १८६१ त खडेराय गायकवाडें महाराष्ट्राच्या राज्यव्यवस्थेत यथाच सुधारणा घडवून आणिल्या। कौमदारी व मुलकी अशी दोन निरनिराळीं खाती करून त्यांच्यावर स्वतंत्र अधिकारी नेमले १८६३ त पहिलें पोस्ट ऑफीस सुरू करण्यात आलें खडेरवाणाच्या फारकीदीच्या अखेराम लोकांवर कोही पट्या घसविण्यात आरंभ या मल्हाररावाच्या राज्यारोहणानिमित्त घसविलेला फर लोकानां मुळीच पसंत पडला नाहीं मल्हाररावाला गादांवरून काढून टाकल्यावर यडोद्याच्या राज्यवारभारांत जेव्हां सुधारणा करण्यात आली तेव्हा महाराष्ट्राच्या फारभारातहि सुधारणा घडून आल्या अमरेली प्रांतात शेंकडा १६ लोक गुजराती भाषा बोलतात

येथील सुंदर पिंचे ज्वारी, बाजरी, गहू, उडीद, मूग, मठ, हरमरा, तांदूळ, कापूस, ऊन, तांदूळ, इ गीर जातीच्या गाई व म्हारी प्रसिद्ध आहेत.

येथे व्यापार कमीच आहे या प्रांतात कोडेनार, द्वारका, व बेट हीं बंदरे आहेत अमीनमहमूद ५६ लाख होता पण १९०४-०५ साली दुष्काळामुळे फक्त १९,००० रुपये मूल्य झाले

या प्रांतात सहा गावां म्युनिसिपालिटी आहेत त्याची नावे—अमरेली, दामनगर, धारी, कोडेनार, द्वारका आणि बेट अमेळा तालुक्यांत शिक्षण सक्तीचें आहे

ता. लुका - बडोद संस्थानात अमरेली नांवाचा तालुका २१° २०' ते २१° ३०' उत्तर अ व ७१° २' ते ७१° २१' पूर्व रे याच्या दरम्यान क्षेत्रफळ ३२८ चौरस मैल लोकमर्या गुमारे पक्षावन हजार. या तालुक्यांत ५८ गेडां आहेत प्रदेश सपाट व सुपीक असून ज्वारी, बाजरी, गहू, कापूस येथे विकें होतात

गा. व — २१° ३६' उत्तर अक्षांश ७१° १५' पूर्व रेखांश यावर यडोदे शहराच्या नैऋत्येस १३१ मैलावर असून भावनगर-पोरबंदर रेल्वेचें एक स्टेशन आहे लोकसंख्या सुमारे अकरा हजार येथी नांवाच्या नदीकाठी हा गाव असून समोवर्ती पडका तट आहे येथें एक ' लुना कोट ' आहे त्याचा उपयोग हल्लीं तुफानाकडे करतात अमरेली प्रांताच हें मुख्य ठिकाण असल्यामुळे येथे सव कचेऱ्या आहेत. इ. स १९०५ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली हातमागावर कापड काढण्याचा यदा येथें भरभराटीस आला आहे काठेवाडातील कापसाच्या बाजाराचें हें एक महत्त्वाचे गाव आहे यडोद्याच्या रॅसिडेंटच्या हाताखालचा एक कामगार अमरेली येथें असतो

नागनायाच्या देवळातील अकितलेखावरून याचें प्राचीन नाव अमरवाण अमावें असें वाटते १८ व्या शतकात आपुनिक अमरेलीच्या पथिमेकडे व दक्षिणेकडे फक्त वस्ती असून तिला जुनी अमरेली म्हणतात अलीकडील वस्ती १७९३ त झाली नवीन वस्ती वाढविल्याचें व पुष्कळ

सुधारणा केल्याचें येथे काठेवाडाचा सरसुभा विठ्ठलाच देवाजी (१८१०-१५) यामकडे आहे जुन्या विल्ह्यात यावाजी अण्णाजीच्या वेळच्या (१८०३-०५) वडुका व गोळ्या आहेत.

अमरेली तहसील—(मंयुफ. प्रांत) मुरारागद शिल्ह्यातील एक तहसील २८° ४६' ते २९° १७' अक्षांश व ७८° २०' ते ७८° ४३' पूर्व रेखांश यांचे दरम्यान असून क्षेत्रफळ ३८३ चौरस मैल आहे लोकसंख्या गुमारे दोन लाख बीस हजार या तहसीलीत दोन गावें व ५०८ खेडां आहेत इ. स १९०३-४ साली जमीन महसूल १३४००० रुपये व इतर वर ४६००० रुपये इतकें उत्पन्न होतें दर चौरस मैली लोकवस्तीचें प्रमाण ५३९ आहे तहसीलीचा पूर्वेकडील प्रदेश रेंताच आहे

गा. व — २८° ५४' उत्तर अक्षांश व ७७° २८' पूर्व रेखांश यावर हा गाव औंध राहिलखड रेल्वेचें स्टेशन आहे लोकसंख्या सुमारे साठेचौदास हजार हा गाव हस्तिनापुरच्या राजाचें वसतिना असें काहवें म्हणजे असून काही पुरीराजाच्या पाहिलीत हा गाव वसतिना असें दगतात कट्टे येथील यड मोठ्याकरता पियासुरीत बलन हा इ. स. १९६६ साली येथे आला होता इ. स १३०४ साली मोगलांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केली होती तोंत त्याचा पराभव या गावाजवळच झाला यवदाम्या शतकाच्या प्रारंभी प्रसिद्ध फकीर वारकू दिन किंवा शहा विलायत हा येथे येऊन राहिला होता, व हल्लीं येथें राहणारे पुष्कळ मध्यद लोक दास आपला मूळ पुरुष समजतात यावेळेपासून या शहराचे महत्त्व कमी होऊन सोमळ गावाचे नावी जाणा पन्काषिर्ला मुरादाबादपासून नाशीबादला काणाया ईस्ट इंडिया रेल्वेच्या फाट्यावर हें गाव आहे कापड व नशीदार माडी मेथे तयार होतात पाऊस सरासरी ३८" ८२" पडतो

हा गाव सखल जागी वसलेला असून समोवार पुष्कळ आचराई आहे यावाचा भव्य दरवाजा व प्राचीन तट गांवात शोभा आणितोत हिंदूचे प्राचीन अवशेष खेरीज फक्त सुसुलमानाच्या १०० पेशां अधिक मशिदी आहेत यापैकी जागा मशीद हा फार प्राचीन आहे पूर्वी ही मशीद म्हणजे एक हिंदू देऊळ होतें परंतु त्याची तेराव्या शतकांत मशीद बनविण्यात आली

इ. स १८७० साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली इ. स १९०३-४ साली उत्पन्न ३२००० व खर्च ३५००० होता येथें स्थानिक व्यापार बराच असून कापड व माताची रंगीत माडी तयार करण्याचे कारखाने येथें आहेत

जून १९२१ मध्ये सोत नदीवरील पूल पुरावें पडल्यामुळे मोठा अपघात झाला हला नवीन पूल बांधला आहे [इ. तें ५ ऑगस्ट-ई गाड]

अमरपण—दक्षिणकुलीतच रामवद्रपुत्र कुश त्याचा प्रपौत्र नम याच्या वंशांत जन्मलेल्या सपि राजाचा पुत्र याचा पुत्र महत्त्वान् नांवाचा राजा होता याचा महाराष्ट्रात

गार्वा रेक्टरच्या हुद्यावर होता. या रेक्टरड अॅमहस्टॅला मुलगा, नातू व पणतू हे ओळीने तीन पिढ्यांतील पुरुष ब्रेज इन नामक कोर्टीत वॅरिस्टर व न्यायाधीश या हुद्यावर चढले होते. यापैकी तिसरा पुरुष रिक्टरहेड येथे राहत असे. त्याला जेफ्रे व विल्यम असे दोन मुलगे होते. पैकी जेफ्रेला डॉक्टरच्या ड्युयच्या शिकारशीने सैन्यात प्रथम निशाणू-दाराची नोकरी मिळाली. लवकरच त्याला यूरोपजंटातल्या युद्धात माग घ्यावा लागला व त्यामुळे मोटमोठ्या कॅप्टन वगैरे हुद्यावरील सैन्यातल्या अधिकाऱ्याशी त्याचा परिचय होऊन त्याला युद्धक्षेत्रे चांगले ज्ञान व अनुभव मिळाले. पुढे अमेरिकेने इंग्लंडवरील स्वतंत्रताकरिता युद्ध सुरू केले त्यात जेफ्रेला मोठ्या हुद्याची जागा मिळून त्याने लंडन टिकीडोरोगे, मॉंट्रॅल वगैरे ठिकाणी जय मिळविले; त्याबद्दल जनरल जेफ्रे अॅमहस्टॅला मिडिश नॉर्थ अमेरिकेचा गव्हर्नर-जनरल नेमले. तिकडून परत आल्यावर त्याला लॉर्ड वन-विश्यात झाले व तो पुढे मरेपर्यंत (१७९७) रिक्टरहेड येथे राहिला. याचाच धाकटा भाऊ विल्यम अॅमहस्टॅ जेफ्रे-वरील कानडात खडाईवर गेला होता. या दोघांहि बंधूंना वनस्पतिशास्त्राची आवड असल्यामुळे त्यांनी अमेरिकेतील बरीच नट्या गर्ताची फुलफळताई इंग्लंडात आणून रिक्टरहेड येथे लावली होती. धाकट्या विल्यमचे लग्न १७९६ मध्ये इलिसाबेथ पॅटरसन वरील झाले. या दांपत्याचाच सदरहू लॉर्ड अॅमहस्टॅ हा ज्येष्ठ पुत्र होय. पुढे आई व बाप दोघेही लवकरच वारंवारामुळे हा मुलगा भावंडांसह आपला चुलता जेफ्रे अॅमहस्टॅ याच्या घरी राहू लागला. त्याचे प्राथमिक शिक्षण वॅरटमिन्स्टर शाळेत होऊन पुढे ऑक्सफोर्ड येथील ट्राइस्ट बर्न कॉलेजमध्ये शिक्षून त्याने १७९७ मध्ये एम. ए. ची पदवी मिळविली त्या वेळच्या पदवीप्रमाणे त्याने १७९३ मध्ये यूरोपजंटाभर प्रवास करून फ्रेंच, इटालियन वगैरे भाषांचा अभ्यास केला. या प्रवासातच रोम येथे झिम्मरचा अर्ले व कॉटेस यांच्याशी १७९४ मध्ये त्याची ओळख झाली. पुढे अर्ले वारल्यानंतर त्याच्या विधवा कॉटेसवरील १८०० मध्ये त्याने लग्न केले व या विवाहापासून अॅमहस्टॅला चाराले सुख लागले. शिवाय १७९७ मध्ये जेफ्रे पहिला लॉर्ड अॅमहस्टॅ निपुत्रिक वारल्यामुळे त्याच्या या पुतण्यालाच लॉर्ड ही पदवी मिळाली, त्याचा दरबारात प्रवेश झाला आणि १८०३ ते १८०४ पर्यंत ३ व्या जॉर्ज राजाचा तो वेडवेवऱ्या (शयनगृहातील कंचुकी) लॉर्ड झाला. १८०९ मध्ये रियासिलीमध्ये परराष्ट्रवकील म्हणून तो नेमला गेला व १८१५ मध्ये त्याला प्रिन्सी कॅन्सिलर नेमण्यात आले. या सर्व हुद्यांची त्याने लॉर्ड अॅमहस्टॅने प्रामाणिकपणाने बरेचमुळे लोकरच कामेची नेमणूक एका मोठ्या जबाबदारीच्या-राज-कार्य कामगिरीवर झाली प्रेत घाटून व रीने देश यांचे व्यापारविषयक सभेने नीट मताधानकारक रीतीने देखभून आणण्याकरिता लॉर्ड अॅमहस्टॅला चीनच्या दरबाराकडे पाठ-

विष्णात आले परंतु पेश्वेने येथे पोर्तुगेजांकर त्वाला असे कळविण्यात आले की, चीनच्या वादग्रस्ताचे मांडलिक जसा मुमरा करतात तसा ईंग्रज वकीलांचे केला तरच त्याला वाद-
ग्रस्ताच्या दरबारात प्रवेश मिलेल. बरोबरचा दुसरा कामगनर सर जॉन टी स्टॉन्टन याच्या सल्लावरून लॉर्ड अॅमहस्टॅने, चीनचे वकील ईंग्लंडच्या वादग्रस्तास तसा मुमरा करण्याचे कळू करीत अगत्यास आपणहि त्या यांशीस तयार आहो अशी अट घातली ती अट मान्य न करता चीनच्या दर-
बारने अॅमहस्टॅला भेट न घेता परत पाठविले. याप्रमाणे उद्दिष्ट कार्य साध्य न होता अॅमहस्टॅ घाटले सेंट हेन्रिना येथे मेपोलियनची भेट घेऊन १८१७ ऑगस्ट १६ रोजी ईंग्लंडला परत आला

पुढे लवकरच १८२१ मध्ये हिंदुस्थानचा गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड हेन्स्ट्रिग याने राजांना दिला व त्या जोगेवर मिस्टर कॅनिंग याची नेमणूकहि झाली. परंतु इतक्यात लॉर्ड लडन-
डेरी वारल्यामुळे परराष्ट्रसंस्थांच्या कार्यी कॅनिंग नेमला गेला तेव्हा हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर-जनरलच्या ओपकरीता मद्रा-
सचा माजी गव्हर्नर विल्यम वेंटवूड व लॉर्ड अॅमहस्टॅ ही नावे पुढे आली व अखेर अॅमहस्टॅची नेमणूक कायम होऊन तो पत्नी व मुलगा अेक आणवे मुलगी सारा याच्यासह जुपिटर नामाच्या पोटीने १८ जुलै १८२१ रोजी मद्रास येथे येऊन उतरला तेव्हा कंपनीसरकारकडे, तसेच कनॉटच्या नवाबाकडून त्याचे मोठे स्वागत करण्यात आले नंतर १
ऑगस्ट रोजी कलकत्त्यास जाऊन तो आपल्या गव्हर्नर-जन-
रलच्या जोगेवर बसू झाला हिंदुस्थानात असताना लॅडी अॅमहस्टॅने साजगी स्वरूपाच्या अनेक गोष्टी-हिंदूंच्या विवा-
हादि धार्मिक विधींताल मिरवणुकी, मिशनरी लोकांची हिंदू-
कडून होणारी टवाळी, कलकत्त्यास कालज्याने गुदरेलेला अनर्थ, पेन्डानर दुसरा बागीराव पेशवा याची दिनचर्या, पेंदेत असलेल्या मद्रा राजकन्येचे गुणगर्जन, एखाद्या हिंदु संन्यासाची गव्हर्नर-जनरलशी मुलाखत या सगळी आपल्या रोजनिशीमध्ये लिहून ठेविलेल्या आहेत.

लॉर्ड अॅमहस्टॅने कारभार हाती घेतला तेव्हा मुद्रमत्वा-
तंत्र्याच्या एक विवट प्रश्न उपस्थित झालेला होता माजी गव्हर्नर-जनरल हेन्रीजम याने यथेच उदारपणाचे धोरण स्वीकारले होते. परंतु मध्यंतरी ता.पुढे गव्हर्नर-जनरलचे काम करणारा मिस्टर जॉन बॅटॅम याने 'कलकत्ता जर्नल' नावाच्या प्रसिद्ध पत्राच्या यर्किंगद्वेष नावाच्या संपादकाला सरकारी अधिकार्यावर, कडक टीका केल्याबद्दल हद्दपार केले होते. लॉर्ड अॅमहस्टॅ व पुढला गव्हर्नर-जनरल वेंटवूड यांनी सरकारच्या टीकाकारांवर नियंत्रण पाहिले, हे तावतः मान्य करुनहि प्रत्यक्ष व्यवहारात वनेमानपत्र-
कारांना पुष्कळ सवलत दिली सामान्यतः लॉर्ड अॅमहस्टॅ शासतानाप्रिय अधिकारी होता, तथापि येथे वेताच त्याला मद्रादेशाच्या रामायरोवर युद्ध सुरू करावे लागले. तंदा

सरहद्दीबद्दल असरायामुळे कमिशन नेमून शासतंत्र्या मार्गाने तडजोड करण्याचा मार्ग अॅमहस्टॅने सुचविला, पण मद्राी सरकारने तो मान्य न केवामुळे युद्धाला सुरवात होऊन (१८२४-२६) त्यांत सर्वेस्वी यस मिळाल्यामुळे अखेर कंपनीसरकारला फावदेशीर असा तह लॉर्ड अॅमहस्टॅने घडवून आणला या युद्धाबद्दल १३ कोट रुपये खर्च झाल्यामुळे प्रथम अॅमहस्टॅला ईंग्लंडात दोष देण्यात आला; परंतु या युद्धापासून भारंम होऊन अखेर वहाकरिता सुप्रसिद्ध अस-
लेला आसाम व तदुद्धाकरिता प्रसिद्ध असलेला भाराकान अथे सुपीक प्रात मिळाल्यामुळे आता अॅमहस्टॅच्या धोरणाची इमत्र लोकांकडून प्रशंसाच होत असते दुसरी महत्त्वाची रागकीय गोष्ट म्हणजे भरतपूरच्या वेळ्यात मिळलेला विजय. मद्राी राजाबरोबर युद्ध चाळ असताना हे प्रकरण उपस्थित करण्यात आल्यामुळे अॅमहस्टॅ प्रथम याच्या विरुद्ध होता. शिवाय हा किल्ला घेण्याचा पूर्वी एक प्रयत्न फसला असल्या-
मुळे हिंदी लोकांना तो अनिष्ट वाटत होता अशा स्थितीत कंपनीसरकारचा दुसरा कायम राहावा म्हणून अखेर अॅमहस्टॅने संमति देऊन किल्ला सर कराविला तथापि या विजयाचे श्रेय तत्कालीन इमत्र सेनापतींना आहे, अॅमहस्टॅला नाही, कारण त्याच्या अंगी उपजत लष्करी गुण नव्हते किंवा त्याला लष्करी शिक्षणहि चांगलेसे मिळालेले नव्हते लॉर्ड अॅमहस्टॅच्या शासतामिय व न्यायी धोरणाला जाग लावणारी एक गोष्ट बडली, ती बराकपुर येथील बंगाली शिपायांचे बड ही होय. मद्राी युद्धावर बाण्यापूर्वी या शिपा-
यांनी पणारबाद व युद्धसामुग्रीकरिता वाहने याची योग्य रीतीन अर्मादिद्वारा मागणी वेली ती फेडाल्यामुळे शिपाई युद्धावर बाण्यांचे नाकाळे लागले यालाच बडावे नाव देऊन युरोपियन सैनिकांकडून त्याची नाइक व क्रूरपणाने कत्तल करण्यात आली. लष्करी सिस्तीच्या गाडीत लागणारी हुषा-
रीचे धोरण अंगी असते तर लॉर्ड अॅमहस्टॅला हा प्रसंग यावता आला असता

लॉर्ड अॅमहस्टॅने सहकुटुंब अलाहाबाद, आमा, मसुरा वृंदावन, दिल्ली, पिमला वगैरे ठिकाणी प्रवास केला सिम-
ल्याचा सुकाम तर त्या सर्वांना फारच सुखकर वाटला, तेथे जाऊन राहणारा हाच पहिला गव्हर्नर जनरल होय, व तेव्हापासूनच सिमला हे हिंदुस्थान सरकारचे उन्हाळापत्तील सुकामाचे ठिकाण होऊन बसले. बरील प्रवास उरकून आल्यावर लंडनच राणीनामा देऊन लॉर्ड अॅमहस्टॅ कुटुंबासह ८ मार्च १८२८ रोजी हेरलड नावच्या पोटीने ईंग्लंड-
कडे परत जाण्यास निघाला. या प्रवासात यरीच सवडे आली समुद्रात वादळे झाली, व एकदा एका अमेरिकन जहाजाबरोबर लढाईशी चकमक झाली तथापि २२ जुलै १८२८ रोजी सर्व मंडळी स्पर्थेड बंदरात सुरक्षित येऊन उतरली.

परत आल्यावर पुन्हा १८२९ ते १८३७ पर्यंत तो ४ था जॉर्ज व ४ था विरम याच्या वेडचेरच्या लॉर्ड या हुयावर होता १८२५ मध्ये त्याची कानडाच्या गव्हर्नर जनरलच्या जागी नेमणूक झाली होती, पण तेथे त्या मुमारास अधिकारीमंडळात बदल झाल्यामुळे तो प्रत्यक्ष कामावर रुजू झालाच नाही १८३७ मध्ये त्याची पहिली बायको नारली म्हणून १८३९ मध्ये त्याने हिमयच्या ६ व्या अर्लेच्या विधवेशी लग्न लावले फुलझाडे, फळझाडे तयार करण्याकडे तो बरेच लक्ष देत असे याचा स्वभाव शांत, मनमिळाऊ व उदार असल्यामुळे त्याची भिन्नमंडळी पुष्कळ होती याप्रमाणे सुसलमाधानात इतर पूर्वजांप्रमाणे बरीच वेपे घालवून तो १३ मार्च १८५७ रोजी बयाच्या चौथ्यावर्षाच्या वर्षी मरण पावला अमहर्स्ट विशेष बुद्धिमान नसल्यामुळे तो गव्हर्नर-जनरल सारख्या मोठ्या हुज्याला सोबक मळता व म्हणून त्या जागी त्याची नेमणूक न करणेच योग्य झाले असते. त्यापि ब्रह्मी युद्ध व भरतपूरचा वेढा यात विजय मिळाल्यामुळे पार्लमेंटने आपल्या नेहमीच्या उदार धोरणास अनुसरून अमहर्स्टने केल्या चुकी या गोष्टीकडे कानाढोळा करून बरील विजयाबद्दल त्याचे मोठे आभार मानले ब्रह्मी युद्धामध्ये प्रथम बाकिच्या बोदोचा उपयोग करण्यात येऊन जायना नामक जहाजांने रंगून येथे चांगली कामगिरी बजावली, ब्रह्मी युद्धातील विजयाबद्दल अर्ले ऑफ आराघान अशी अमहर्स्टला पदवी देण्यात आली होती

अमहर्स्ट, जि. हा - लोअर बर्मा तेनासरोम भागातील एक जिल्हा १४° ५६' ते १७° २' उत्तर अ. व ९७° २५' ते ९८° ५१' पूर्व रे. याच्या दरम्यान क्षेत्रफळ ७०६९ चौ मैल उत्तरेस थेडन जि. हा, पूर्वेस दावना डोंगर व सयाम संस्थानचा प्रदेश, दक्षिणेस महल्वे डोंगर आणि पश्चिमेस मार्ताबानचे आखात. या जिल्ह्यात सालवीन, ग्राम अतरन या मुख्य नद्या होत या नद्याच्या मुखाच्या दक्षिणेकडे आणि पूर्वेकडे या जिल्ह्यातील प्रदेश आहे. जिल्ह्यातील मुख्य डोंगर दावना हा होय त्याची सर्वोत जास्त उंची ५५०० फूट आहे वर सांगितलेल्या नद्या जलमार्गेने व्यापार करण्यायोग्य नाहीत. एडनरात बहुतेक प्रदेश डोंगराळ आहे येथे उन्हाळी पुष्कळ आहेत ताम्रिओ अंगरात शिशाची प्याण सापडली आहे

जंगल - येथे सागवान फार आहे त्याचप्रमाणे दाणी ताड व वावू हेहि विपुल आहेत.

येथे वन्य प्राणी बाघ, चित्ता, गवा, डुकरे, गेंडा इ. अमून नद्याकाठचा व किनाऱ्यावरील प्रदेश उष्ण आहे परंतु आतील डोंगराळ प्रदेश बराच थंड आहे. या भागात पाऊस फार पडतो उदाहरणार्थ-मोलमेन १८८ इंच, अमहर्स्ट २१३ इंच या भागात वादळे क्वचित होतात परंतु अतिवृष्टीमुळे पूर येतात व त्यामुळे पिकांचे नुकसान बारावार होते

इति हा स-—प्राचीन काळी अमहर्स्ट हा तलैंग अथवा मोन राज्याचा भाग होता. या भागाबद्दल मोन व सयामी लोक यांची कित्येक शतके भाडणे चालली होती. तेराव्या शतकात ज्यावेळी ब्रह्मी राज्याचा विस्तार झाला त्यावेळी सालवीन नदीपर्यंत आल्हावर त्याची वाड खुंटली व त्या नदीच्या पश्चिमेतीरावर मार्ताबान हे शहर वसविले गेले नदीच्या पूर्वेतीरावर सयामी राज्याचा अधिकार होता. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस मार्ताबानचे राज्य सयामचा दोस्त वरीयु याने स्थापले. पण नंतर लवकरच ते राज्य पेगूच्या राज्यात समाविष्ट झाले सतराव्या शतकात व अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी सयामी लोकांनी त्या जिल्ह्यात पाय रोवला होता, परंतु अलगपया याने त्यास हाकून दिले हा ब्रह्मी असून सयामवगील मोहोम करून आल्यावर मार्ताबानपासून दुसऱ्या टप्प्याच्या आंतून इ. स. १७६० साली मरण पावला. इ. स. १८२६ साली यदावी तहान्वये हा मुख्य ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात आला. पहिल्या ब्रह्मीयुद्धात येथे काही गडबड नव्हती. पूर्वी अमहर्स्ट हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होते पण इ. स. १८२६ सालानंतर लवकरच ब्रिटिशानी मोलमेन हे मुख्य ठिकाण केले कारण अमहर्स्ट जवळील मार्ताबान स्थावेळी ब्रह्मी राज्यात होते.

मोलमेनच्या पश्चिमेस एका मेलावर असलेल्या बिल्लयुन येथवर फार प्राचीन अशी मानलेली ६० बौद्ध देवळे आहेत. त्यातील काही युद्धाच्या केसावर बांधली आहेत असे म्हणतात. लोकसंख्या (१९२१) ४१७२१०.

या जिल्ह्यातील पाचपटशा लोक बौद्ध धर्माचे आहेत. इ. स. १९०१ साली शेतकीवर उपभोविका करणारे शेंकडा ६३ लोक होते.

या जिल्ह्यातील सखल जमीनीत भात उत्तम पिकते काही ठिकाणे केस देखील पिकतो. अतरन नदीकाठच्या वागात संज्याची लागवड होते. व्यापप्रमाणे सुपारी, नारळ केळी ही देखील पुष्कळ पिकतात. इ. स. १९०३-४ साली ५७१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती

या प्रांतातील गार्डे व म्हशी यांच्या अवलादी जरा चांगल्या प्रतीच्या आहेत जिल्ह्यामध्ये मासळी मारण्याची ठिकाणे नाहीत.

व्यापार-—मोलमेन येथे सोन्याचादीचे काम व हास्ति-देती काम चांगले होते.

या भागाचा जलमार्गाचा व्यापार मोलमेन बंदरातून होतो तांदूळ व इमारती साकूड या बंदरातून रवाना होते या भागाचा सयामसो व्यापार घराच चालतो. या जिल्ह्यात अद्यापि रेल्वे नाही

या जिल्ह्याचे विभाग व टाऊनशिप पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत:-

विभाग	टाऊनशिप
मोलमेन	मोलमेन
कोंकरेक	कोंकरेक
	कंकमरा
	चौगझोन
आमहर्स्ट	मुधन
	कंकमी
	बेलामेय

गावें एकंदर उत्पन्न इ. स. १९०३-०४ साली १४ ते १५ लाख रुपये होते. मोलमेन येथे फण म्युनिसिपालिटी आहे.

ॲमहर्स्ट पेठा — युनायटेड स्टेट्स, मॅसेच्युसेट्समधील ॲमहर्स्ट पेठ्याचें गांव नॉर्दस्टनपामून ईशान्येय हें सात मैल लांब आहे. हें गांव शिक्षणाकरितां नावाजलेलें असून सुंदरहि आहे. येथें प्रचयात ॲमहर्स्ट कॉलेज आहे, तें १८९१ मध्ये स्थापन झालें. याच्या बऱ्याच शाखा व इमारती आहेत. याखेरीज एक शेतकी कॉलेजहि या ठिकाणी वसलें आहे.

हा पेठा १७३१ साली वसला गेला. जनरल जेफ्रे ॲमहर्स्ट (१७१७—१७९७) च्या स्मरणार्थ गळा सप्याचें नांव दिलें. प्रसिद्ध कोशकार नोहा वेबस्टर या ठिकाणी १८१९—२२ पर्यंत कोश संपादण्याचें काम करीत राहिला होता. एमिली डिकिनसन व हेलन किट्चे (पुढें नावाजलेली हेलन हंट-जॅक्सन) हिचा जन्म या गांवीं झाला.

अमळनेर, ता. ला. का. — (सुयई हलाखी.) पूर्व खानदेश जिल्ह्यातील एक तालुका. यात पारोळा पेठ्याचाहि समावेश होतो. २०°४२' ते २१°१३' उत्तर अ. व ७८°५२' ते ७९°१४' पूर्व रे. यांच्या दरम्यान. क्षेत्रफळ ५२८ चौरस मैल. यांत अमळनेर व पारोळा हीं दोन मोठी गावें व २२८ छोडी आहेत. लोकसंख्या सुमारे सवालक्ष. सन १९०३-०४ साली जमीन महसूल ३.४ लाख व इतर कर २३००० रु.

येथील जमीन सपाट आहे हवा निरोगी असून पावसाची सरासरी २३ इंच आहे.

गां. व. — पुढण्याच्या उत्तरेस २१ मैलावर आझारोडच्या पूर्वेस एक मैलावर बोरी नदीच्या काठी उ. अक्षांस २१°३' व पूर्व रेखांस ७९°१' यावर सुमारे पंधरा हजार लोकवस्तीचा हा गांव असून अमळनेर तालुक्याचें मुखय ठिकाण आहे. शहरांत दोन तीन मुखय रस्ते असून दुतर्फा दुमजली घरे आहेत. त्यापैकी काहीवर लाकडी नशीकाम उत्तम आहे येथे धान्याचा बगैरे बराच व्यापार चालतो. ये महिन्यांत सरागमन्योवा साधूंच्या पुण्यतिथीनिमित्त बाळवंदोत मोठी जत्रा भरते येथें मामादेशर कचेरी व एक शाळा आहे.

येथे एक विष्णू असून तो दोनदां चौरस फूट आहे. याच्या तिन्ही बाजूंस गांव असून चवथ्या बाजूस नदी आहे. याच्या

मोवतीं दगडी तट असून गांवाभोंवतीहि एक भित्त होता. इ. १८१८ मध्ये माधवराव राजे महादर यानें ब्रिटिशांच्या स्वाधीन केला.

तप्तीव्हेली रेल्वे झारयापासून या गावाचें महत्त्व बरेच वाढलें आहे. येथे जी. आय. पी. व तप्तीव्हेली रेल्वे यांचें अंशदान आहे. येथे एक कापडाची गिरणी स्थापन झाली आहे खानदेश एज्युकेशन सोसायटी नावाची शिक्षणसंस्था स्थापन झाली असून तिचे एक हायस्कूल व बोर्डिंग आहे. ही संस्था राष्ट्रीय झाली होती तिनें वाक्य, कला, वैद्यक व शास्त्र शिक्षणाकरितां महाविद्यालयहि काढलें होतें. पण ती पुन्हा सरकारी मदत घेऊं लागली आहे व कॉलेज काढण्याच्या तयारीत आहे. येथे एक किलॅग्राफिकल सोसायटी स्थापन झाली असून काहीं अभ्यासकांस कृति देऊन आग्रह देते. संस्थेचे एक त्रैमासिक चालू आहे. एकंदरीत खानदेशांत शिक्षणाकरितां अमळनेर प्रसिद्ध आहे.

अमात्य — हा अष्ट प्रधानांतील एक अधिकारी. याचा हुद्दा पंत प्रधानाच्या खालोखाल असून शिवाजीच्या वेळेला यास नारा हजार होत वार्षिक वेतन होतें. आरंभां या अधिकाऱ्यास मुजमुदार हें फारशी नांव होतें. पण शिवाजीने पुढें ते बदलून त्यारा पंत अमात्य हें संस्कृत नांव दिलें [अष्ट प्रधान पहा.] अमात्य या संस्कृत शब्दाचा वस्तुतः अनाम्हणजे राणाच्या समिध रहातो तो एवढाच आहे. अमात्य यांनीं सर्व राज्यातील जमायाचीवर देतरेत देवात्री, राज्यातील दफतरदार व फडणीस त्याच्याच स्वाधीन राहतील, सालून जे इशोव येतील ते त्यांनीं तपासून पहात जावे, फडनिशी व विटनिशी पत्रावर त्यांनीं आपलें निशान करावें व युद्धप्रसंग करून प्रात स्वाधीन होईल त्याचें रक्षण करावें, अशी शिवाजीनें आपल्या जावत्यात अमात्यांचीं कामें सांगितलीं आहेत [इतिहास आणि ऐतिहासिक वर्ष १ लें.] आरंभां बाळकृष्णपंत हणमंते हा शहाजीचा कारकून शिवाजीजवळ अमात्य म्हणून होता. इ. स १६४७ च्या तुमारास तें काम शिवाजीनें सोनोपंत डवीर याचा पुत्र निळो सोनदेव यास सांगितलें. शिवाजीच्या राज्याची हिशोबी पदत निळोपंताच्या हातची आहे. १६७९ त निळो सोनदेव मरण पावल्यावर तें काम त्याचा पुत्र नारोपंत याजकडे आलें. पण नारोपंत हा स्वतः साधुवृत्तीचा असल्यामुळे पक्षें काम त्याचा भाऊ रामचंद्रपंतक पहात असे. संभाजीच्या फारकीदरिंत रामचंद्रपंत हाच अमात्यपदावर होता. राजारामाच्या वेळीं जिथीस घालमेली झाल्या त्यांत रामचंद्रपंतास 'हुकमत पन्हा' हा हुद्दा मिळून अमात्यपद जनार्दन रघुनाथ हणमंते याजकडे आलें पुढें-रामचंद्रपंत कोल्हापुराकडे कायमचा राहिल्यामुळे शाहनें अमात्याची जागा भंयूराव नामक स्वतःच्या उपयोगी पडेलत्या एका हणमंते घराण्यातील इसमास दिली. टपापि अमात्याचें काम वस्तुतः

वाट्याची विव्णगध हाच पहात होता पेशव्यांच्या अमदानीत अष्टप्रधानांचें महत्त्व कमी होऊन अमात्यांचें पद नेवळ नामधारी होऊन बसलें.

[मराठी रिसायत; इतिहास आणि ऐतिहासिक; राजवाडे खंड ८; वावडेकर पराण्याचा इतिहास.]

अमानी गंज, हाट—(पूर्व बंगाल व असम) मालदा जिल्ह्यातील नाणवलेला रेशमाचा बाजार. येथे वस्ती नाही. परंतु हुंगामाच्या दिवसात सुईशवाद आणि राजशाही जिल्ह्यातील व्यापारी रेशमाचे कोशे खरेदी करण्यास येतात. एखाद्या दिवशी एक लाख रुपयाची देखील खरेदी होते. कोशाच्या विक्रीचा दर ठराविक असतो.

अमोय—चीनमधील फूह्शीन प्रांतातील एक बंदर. हे हियामेन नावाच्या सहानशा नापीक बेटाच्या दक्षिण किनाऱ्यावर, उत्तर अक्षांश २४°२८' आणि पूर्व रेखांश ११८°१०' मध्ये वसलेले आहे. हे शहर फार अवाढव्य आणि अतिशय पाणेरेडें असं आहे. याचा परिघ सुमारे ९ मैलांचा असून शहराच्या आतील व बाहेरचा असे दोन भाग, मधील डोंगरासुद्धे विभागले गेले आहेत. या डोंगरावर एक अतिशय भव्य मंदि आहे. शहराच्या वरील प्रत्येक भागात एक मोठे व प्रशस्त बोटो येण्याजोग्याचें ठिकाण आहे. अंतस्थ शहराचें किंवा मुख्य शहराचें बंदर भोवताली भिती घालून मजबूत केलेले आहे. येथे निर्मल गोद्या व गलबतें नागरण्याचीं ठिकाणें व्यापली आहेत. शेंगची या आतल्या बाजूस असणाऱ्या शहराचें अमोय हें बंदर म्हणता येईल. त्या शहराशी मोठा व्यापार नदीच्या द्वारे चालतो. येथून बाहेर जाणारा मुख्य माल म्हणजे चहा, चिनी मातीची भांडी आणि कागद आणि आयात माल म्हणजे तांदूळ, कापूस, अणू, कापड, कोरंडी माल, आणि यूरोपात तयार केलेल्या इतर वस्तु होत. चिनी नावाच्या द्वारे चालणारा व्यापार फार मोठा असून संबंध चीनमध्ये येथील व्यापारी वर्षी फार सधन व उद्यमशील असल्याची रयात आहे. अमोय येथून चहाची निर्गत फार होत असल्याबाबाने एखाद्या वर्षी चहाला मागणी बंधी आली तर उत्पन्नादि बंधी होत. देशील देश लोकांची संख्या सुमारे तीन लाख आहे. राजारी असणाऱ्या फोर्मोसा या अपानी बेटाची अमोयचा बराच मोठा व्यापार आहे. इ. स. १८४१ मध्ये ब्रिटिशांनी मोठ्या निषेधाने लहून अमोय कापीज केले होते. १८४२ त परलेल्या तहान्वये ब्रिटिस व्यापाराच्या खुल्या असणाऱ्या दाव बंदरांपैकी हे एक आहे. ह्या बेटाल त्या राष्ट्राची जहाजे या बंदरात येतात.

अमाल—(सुंदर इलाखा) दोंगमधील छोटे संस्थान. याचे क्षेत्रफळ २०० चौरस मैल व लोकसंख्या सुमारे ४००० (१८८० साली) असून वार्षिक उत्पन्न ३००० रुपये आहे. याच्या उत्तरेस दोवण्याची पारी आणि सामन दमट, पूर्वेस ब्रिंदं, राहोटे पोट, आणि दक्षिणेस कामदार

आणि वामुर्षे डांग, आणि पश्चिमेस पलाशविहीर आणि पिपरी आहेत. येथील संस्थानिक भिल्ल आहे.

अमावस्य—पितरांपैकी एक हा मोठा इन्द्रियनिग्रही होता. याविषयी अशी कथा आहे की, कोणी एका पितराची मानसकन्या अच्छोदा, हिला याच्याविषयी एके कारी काम-वासना उत्पन्न झाली असता हा तिला वश झाला नाही. हे वर्तमान इतर पितरांस कळून त्यांनी याची स्तुति केली व प्रस-धातःकरणे, ज्या तिथीस हा ब्रह्मचर्यापासून ढळला नाही, ती तिथी सर्व पितरांस प्रिय होईल असा आशीर्वाद देऊन, याच्याच नावावरून त्या तिथीचें नाव अमावास्या ठेवले. अच्छोदेस तूं मृत्युलोकांत पतन पावशील असा शाप दिल्याने पुढे ती पतन पावून, मत्स्यगंधा (सत्सवती,) अशा नावाने भूमीवर जन्मास आली. ती साप्रत स्वर्गात अठका नावाच्या देवतेच्या स्थानां आहे असे मानतात. (मत्स्य पु. अ १४) [प्रा. को.]

(२) गुरुराजा राजाला उर्वशापासून सहा पुत्र झाले होते, त्यांपैकी एक अमावस्य हा होता. [महाभारत भाविपर्व अ. ७५].

अमितगति—हा जैनधर्मी दिगंबर पंथापैकी एक प्रसिद्ध साधू असून नामांकित कवि व धर्मप्रचारक होता. ज्यावेळी मालव मण्डलाधीश्वर प्रतापशाली राजा मुंजराम राज्य करीत होता. त्यावेळी हा जैनयति होऊन गेला. मुंजराम हा मोठा चतुर, ज्ञानसंपन्न, स्वतः कवि व गुणमाही असल्यामुळे त्याने आपल्या समेत अनेक विद्वान व गुणी लोकांस आश्रय देऊन त्याचा मोठा सन्मान केला होता. अमितगति, धनपाल कवि (तिलकमंजरी ग्रंथाचा कर्ता), पद्मश्रुत, धनंजय (दशरूपकाचा कर्ता), हलायुध इत्यादि अनेक विद्वन्मुकुटमणी त्याच्या समेत चढावत होते. त्या सर्वोत प्रेरणादायक मान अमितगति, धनंजय व धनपाल यांचा असावा असे त्याच्या उपलब्ध असलेल्या उत्कृष्ट ग्रंथांवरून वाटते. अमितगति हा आपल्या नावाप्रमाणे विशाल व खोल मुडोच्या कवि आत्माचा असे दिसत. धर्मपरीक्षा व धांव-काचार या दोन ग्रंथासुद्धे याची धार्मिक वाढमयत उत्तम प्रशिद्धी आहे. त्याचे सर्व ग्रंथ जरी उपलब्ध नसते, तरी व धर्मपरीक्षा हाच ग्रंथ उपलब्ध असता याची प्रशिद्धी जैनवादग्रंथांनुसार व धांव नष्ट झाली नसती.

जैनधर्मीय—माधुरसंपातल्या प्रेर, संयमी व विद्वान आचार्यामध्ये अमितगति हा होऊन गेला. अर्थात याच्या ठिकाणी असलेल्या मुद्रितमतेमुळे याचीहि आचार्यात गणना झाली. माधुरसंपातल्या शांत वीरसेन सूरिप्रेषानंतर त्याचें शिष्य जेदिपेण हे होऊन गेले त्याचे पश्चात् त्याचे शिष्य महामते माधवसेनसूरि सकलवर्ष असे होऊन गेले व त्याचे पश्चात् अमितगति हाच त्या माधुरसंपात आचार्य बनला. त्याचा गुरु माधवसेनमुनि, वीरसेन-देवसेन-अमितगति (गणनाय)—जोमिपेण—माधवसेन—अमितगति

(चरित्रनामक) अशी परंपरा पट्टसंन्या ४ व्या विपरीत आढळते (प्रॉ. प्रॉ. रा. ए. सो. १८९४) दिगंबर जैनाने चार संप:—(१) काष्ठासंप; (२) मूलसंप; (३) माधुरसंप व (४) गोप्यसंप हे होत. माधुरसंपाच्या नांवावरून हा संप गुजरायेंतील असावा असे दिसते.

अमितगति यतानें आपला 'सुभाषितरत्नसंदोह' हा ग्रंथ विक्रमसंवत् १०५० पौष शुद्ध पंचमीला पूर्ण केल्याचा उल्लेख आम्ही पुढे दिला आहे. म्हणजे इ. स. १९४ मध्ये हा ग्रंथ रचिला गेला. धर्मपरीक्षाग्रंथाच्या शेवटी तो ग्रंथ संवत् १०७० मध्ये म्हणजे इ. स. १०१४ मध्ये रचिल्याचा उल्लेख केला आहे. व मुंज हा इ. स. १८० ते सन १०२२ पावेतो राज्याखंड असल्याचे अनुमान आहे. यावरून हा कवि मुंजाच्यावेळी म्हणजे दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व अकराव्याच्या पूर्वार्धात होऊन गेला हे ठरते.

याचा जन्म कोठला व केव्हाचा, याच्या जन्मदात्या मातापित्यांचे नाव काय, काय झणून यांने दांडा घे ली, याचा आध्यात्मिक दक्षेपूर्वी कसा व्यतीत झाला, निघन कोठे झाले, वगैरे गोष्टी समजण्यास आम्हा काहीच साधन उपलब्ध नाही. जी काही माहिती काढायची ती सर्व पुढील तीन ग्रंथावरून, व या ग्रंथात माहिती तर कस्यचे नाव एवढीच ।

या यतानें एकंदर किती ग्रंथ रचिले याचा अद्याप नीट शोध लागत नाही. पण आज उपलब्ध असलेले धावकाचार (उपासकाचार), सुभाषितरत्नसंदोह व धर्मपरीक्षा हे तीन अमोल काव्यात्मक धर्मग्रंथ मात्र पाहण्यात आहेत. तेव्हा त्यांसंबंधानें आपण येथें थोडा ज्हापोह करूं.

धा व का चा र.—हा ग्रंथ यांने विक्रम सं. १०५० मध्ये रचिल्याचा उल्लेख श्रीयुत हिराचंद नैमचंद (डोलापूर) यांनी महाराष्ट्र भाषेत आपातर केलेल्या श्रीमान् सार्मत्रभद्र आचार्यांच्या रत्नकंड धावकाचार पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत केला आहे. परंतु ग्रंथाच्या शेवटी (पागळ याच्या अवच्छया प्रतीत) तशा तऱ्हेचा उल्लेख सुद्धाच आढळत नाही. सिवाय त्याच वर्षात सुभाषितरत्नसंदोह पूर्ण केल्याचा उल्लेख स्वतः व नीचेंच त्या ग्रंथाच्या अंतां केला आहे. तेव्हा हा थोड्या काय आहे हे समजण्यास नीट मार्ग नाही. किंवा या कवीची बुद्धि अति तीक्ष्ण असल्यामुळे कदाचित् या कवीने त्याच वर्षात दोन्हीही ग्रंथ पूर्ण केले असतील । हा ग्रंथ केवळ धर्मविषयक आहे. यात जैनानें (धावकाचे) पाळावयाचा आचार अथवासून इतिपर्यंत वर्णिलेला आहे. यात उपदेशाचा कम पूर्वीच्या सार्मत्रभद्र, वसुनेदी, चासुंदरायप्रभृति आचार्यांच्या पद्धतीला अनुसरून वर्णिला आहे. याचा विस्तार बराच आहे. याचे एकंदर पंधरा परिच्छेद असून त्यांतील श्लोकांसह्या सुमारे साडे तेराशें आहे. या ग्रंथाची रचना सुबोध, रूपकद्वय व इतकी सोपी आहे की, संस्कृत भाषेचे साधारण ज्ञान असणाऱ्याला तो सहज समजेल.

पंडित्या दोन परिच्छेदात नरजन्म व धर्ममाहात्म्य यातून तिसऱ्यात धर्माचे मूल जे सम्यक्त्व त्याचें सततत्वा-सहित विवेचन केले आहे.

तिसऱ्या परिच्छेदात एकात्मतवादी जे जीवांचे आस्तिक्य कबूल करीत नाहींत, जे परलोक आहे असे मानीत नाहींत, जे सर्वज्ञ वीतरागास्त्रान्न लोभी, मासभक्षक, मद्यपानासक्त (शाक वगैरे) याच्या ठिकाणी देवत्वाची योजना करतात, जे शुद्धदेवाला पूजितात, अशांचे अगदी संक्षेपतः खंडन केले आहे. ज्ञानात मद्य, मास, मद्य, रात्रिभोजन ही निघ आहेत म्हणून त्याचा त्याग करण्यास सांगितले आहे. पाच-व्यात पंचागुप्तते—अहिंसा, सत्य, अस्वार्थ, परस्त्रीत्याग व परिग्रहप्रमाण; तीन गुणवर्ते—दिगुप्तत, अनेकवर्त व भोगो-पभोग परिणाम; चार सिद्धाप्रते—देशावकाशिक, सामायिक, प्रोपप्रेषावस्थ व पैयावृत्त; यांचे वर्णन केले आहे. सहाव्यात मतमाहात्म्य. सातव्यात अकरा प्रतिमा; आठव्यात पडाव-इयकांचे वर्णन व नवव्यात दान, पूजा, शील, उपवास, यांचे स्वरूप; आणि सत्प्राप्त कोणते व अपात्र कोणते, तसेच दान कोणास घ्यावे यांचे विवेचन; दहाव्यात अमय-दान व कष्टदान यांचे वर्णन, व बाकीच्यात जितेश्वरांचे व सिद्ध, जे वर्णन, बारा अनुप्रेक्षा, समाधि, भरण इत्यादिकांचे वर्णन आहे. याप्रमाणे हा ग्रंथ केवळ धर्मविषयक आहे.

सु भा षि त र त न सं दों ह.—हा ग्रंथ कवीने विक्रम सं. १०५० (इ. स. १९४) मध्ये शास्त्रकृत पौषशुद्ध पंचमीला संपूर्ण केल्याचा कवीने याच ग्रंथाच्या शेवटी उल्लेख केला आहे. सुभाषितरत्नसंदोह हा रत्न नावाप्रमाणेच सुभाषितकोक-रूपी रचाना रत्नाकराप्रमाणे ओतप्रोत भरलेला असून त्यात आख्याला (जीवाला) दुर्गेतील नगारे जे मनोवि-कार-वेष, माया, अहंकार, लोभ, शोक, व पंचेन्द्रिये तसेच जीवाची अवनति करणारे—दुर्जन, मद्य, मास, मद्य, काम, वेदशासंग, युत, यांचे—हे किती नीच आहेत यासंबंधाने दृष्टांत व हक्कबद्द अशा काव्य बाणीने वर्णन करून त्याची सगळी या जीवाने सोडावी म्हणून त्याविचारांचे खडण केले आहे; सासारिक विषय किती झुळक आहेत हे दर्शवून जीवाचे हितकारी जे मित्र सज्जन, दान, देव, गुरु, धर्म, चारित्र्य यांचे वर्णन केले आहे व शेवटी धावकधर्माचे गिरु-पण केले आहे.

ध र्म प री द्या—हा ग्रंथाची समाप्ति संवत् १०७० मध्ये केल्याचा उल्लेख कवीने केला आहे.

संपत्तराणा विणते सहस्रे ससप्तती विक्रम पार्थिवस्य ।
इदं निधिदान्यमतं समाप्ते विनेद धर्ममिति युक्तिसाधनम् ॥
हा ग्रंथ एकूण सुमारे दोन हजार श्लोकांचा (१९९१) आहे, व एवढा मोठा श्रमाला काव्यात्मक ग्रंथ या कवीने अवघ्या दोन माहिण्यांत संपविला असे स्थाने केलेल्या उल्लेखा-वरून दिसते.

[संदर्भ ग्रंथ — तात्या नेमिनाथ पागळ, विविधज्ञान-विस्तार पुस्तक ३९, ३ पाटर्सन्स रिपोर्ट पुस्तक ४. मांडारकर रिपोर्ट १८८२-८३. नेवर-धर्म परोक्षेवर विवेचन (१. पा. १८२ व १११०)]

अमितायु—अमितायु किंवा अपरिमितायु हे एक हिंदू-स्थानातील बौद्ध संप्रदायाच्या उत्तरकालीन समुणोपासनेतील पुद्गलें रूप आहे. मध्ययुगात हिंदुस्थानात त्याची उपासना बरीच वाढली असून हि आतापर्यंत त्याच्याकडे कोणाचे लक्ष गेले नव्हते वंडेल थाला मध्यहिंदुस्थानात मध्ययुगातील बौद्धवालायावशेषात त्याची मूर्ति अनेक ठिकाणी सापडल्याने उल्लेख आहेत. तिबेटमध्ये असाच प्रकारच्या दीर्घायु सुनीची उपासना फार दिवस चालू असून आयुर्वर्धनफलप्रदतेमुळे मक्षास ती फार प्रिय आहे. तिबेटात प्रत्येक देव-ळातून याची मूर्ति दिसते मंत्रतंत्रात त्याचा उपयोग करितात, व रसयावरील याज्या दगडांवरहि याची प्रतिमा कोरतात प्रथेक दिशेला फडकणाऱ्या प्रार्थनाघ्न्यावर त्याला आश्र्वान बसलेले असते सुखावती नावाच्या स्वर्गात बसलेल्या प्यानस्य अमितान्न पुद्गला हा अवतार आहे असे मानतात त्याची प्रतिमा अमिताभप्रमाणेच काढतात वण जोगीबुद्धांत न ठेवता १३ अक्षकारांनी त्याला भूयवून त्याच्या हातात अमृत पात्र देत ते पात्र प्राचीन हिंदुस्थानातील अष्टमालापर्यंत एक असून तिबेटात पवित्र जलाचे पात्र म्हणून हे वेदीवर ठेवलेले असते

अभिदिने—चंद्रिय रसायनशास्त्रात अभिदिने (अभि-डाइन्स) या नांवाने ओळखले जाणारे पदार्थ मू. कः (नउ) नउ, या पटनेचे असतात. ही अभिदिने, अम्ल अभिदातील प्राणपरमाणूच्या जागी द्विभूयसंघ = नउ हा आदिष्ट होऊन झालेला असतात असे समजण्यास काही हरकत नाही. इमिद (इमाइड) हरिदं किंवा गंध-किल अभिदे यावर अम्ल (अमोनिया) किंवा अमिने (अमाइन्स) याची क्रिया केली म्हणजे अभिदिने तयार होतात. त्याच प्रमाणे:— (१) नत्रिळावर (नायट्राइन्स) अमिनेहरिद किंवा अमिनवदिरिदाची क्रिया, (२) अमिने आणि अभिदे यांचे इकुरिहरिदाच्या (फास्फोरस ट्रायक्लोराइड) सामिश्र्यात घनीकरण, (३) अम्ल-अमि-दावर उदराम्लाची क्रिया आणि (४) इमिन इमे (इमिनो इंपस) यांवर अमिने किंवा अम्ल (अमोनिया) याची क्रिया, या चार क्रियांनी अभिदिने तयार होतात.

अभिदिने ही एकामलक अनाम्ले (मोनोसिट बेसेस) आहेत. ही पार स्फिर (स्टेबल) नसतात. ही अभिदिने अम्ल किंवा अम्ल यांबरोबर उकळली असता पाण्याचे अप् तासकाल शोषण करतात, आणि अभिदे व अम्ल या स्थितीत रूपांतर पावतात. अभिदिनांचे निर्जल ट्यूप पातन (ट्राय गिस्टिलेशन) केले म्हणजे त्यापासून नत्रिते व अम्ल तयार होतात. उच्चपक्षिदांबरोबर अभिदिने

उष्ण केली म्हणजे त्यांच्यापासून गंधकिल अभिदे (थिअ-गमाइडम्) तयार होतात ती खाली दाखविल्याप्रमाणे:—
मू. क (नउ) नउ मू + उ, ग = मू. क (नउ,) (गउ)
नउमू = मू. कग नउ + नउ, मू किंवा मूकग, नउमू + नउ, व कितनसंयुक्त इमे (केटोनिन ईस्टर्स) च्या उग्र(कउ) कः कउ. कप्र. मू योगाने अभिदिनापासून प्राण (प्र) तिगम इमिदिने (ऑक्सि पायरिमिडाइन्स) तयार होतात.

पुस्तिक अभिदिन उकः (नउ) नउ, (फार्मअमिडाइन) हे फक्त धाराच्या रूपांत माहात आहे पुस्तिक इमिद-इथिल इम [फार्म इमिडे एथिल ईथर] च्या उदरिदावर अम्लची क्रिया केली म्हणजे दाई-अभिदिनचा उदरिद घनतो.

दाई-अभिदिन—कउ, कः (नउ), नउ, (ऑसिट अमि-डाइन) याची प्रतिक्रिया अल्कोय असते. अम्लबरोबर उष्ण केला असता लवकाल याचे पृथक्करण होऊन अम्ल व दाईम्ल असंयुक्त होतात. दाव-अभिदिन उदरिद १६३ श उष्णमानावर रसरूप होतो. याचे अल्कहलाच्या योगाने निर्घर्ण चतुरस्र चपटे व आर्द्रताशोषक असे स्फटिक होतात. दाई अम्लजदाने [ऑसिटिक अम्लहायड्राइड] या यानाम्ला वेस विचे दाई मिन द्वि मयिल तिगम इमिदि-नात (थसिट अमिनो-डायमेलिल पायरिमिडाइन) रूपा-तर होतें व त्याबरोबर दाईम्ल आणि दाईमिद सुद्धा तयार होतात.

उदिल अभिदिन—कउ, कः (नउ), नउ, (बेन्झ अमिडाइन) याचे निर्घर्ण स्फटिक असतात. ते ७५-८० श वर रसरूप होतात. हे स्फटिक उष्ण केले म्हणजे ते पुनर्भूत होऊन अम्ल आणि क्लोरोमिन (सायन फेनाइन) (एस त्रिमानिल-म्यथीवोन = एस ट्रायफेनिल ट्रायअमिडाइन) तयार होतात. उदिलअभिदिन याचे दाई अम्लजदाने घनीकरण होऊन त्यापासून मयिल द्विमानिल त्रिअमि-वोन [मेथिल ट्राय फेनिल ट्राय अमिडाइन] तयार होऊन शिवाय दाईमिद देखिल तयार होतें; दाईल-दान (ऑसि-टिल ऑसिटोन) च्या योगाने घनीकरण केले म्हणजे द्विम-थिल मानिल तिगम इमिदिन (ट्रायमेथिल फेनिल पायरी-मिडाइन) आणि त्रिमथिलोन स्तैमिदा (ट्रायमेथिलोन मोमाइड) च्या योगाने घनीकरण केले म्हणजे मानिल चतुर उच्च (द) तिगम इमिदिन (फेनिल टेट्रा हायड्रो पायरिमिडाइन) तयार होतो.

अमिनदीधिचे बेटे—रसदाय येटाच्या उत्तरेकडील द्वीप-समुद्रात हे नाव आहे. ही बेटे मद्रास इलाखाच्या दक्षिण कानका शिखास जोडलेली आहेत. ही पाच बेटे असून त्यांचे क्षेत्रफळ ३ चौरस मैल आहे. पोषकद्रव्यांच्या राश्यावर ही बेटे बऱ्या असून समुद्रसपाटीपासून ती पार तर १०१५ फूट उंचीवर आहेत.

सुमारें दोन शतकेपर्यंत हीं घेटें कप्तानोरच्या अमीन-
दाराच्या अमलाखाली होती; परंतु इ. स. १७८६ साली
तेथील रहिवासींनी बंड उभासून. दौमूरचे प्रमुख कबूल
केलें. इ. स. १७९९ साली ज्येष्ठिका कंपनीसरकारने दक्षिण
कानडा जिकला त्या वेळी त्या जिल्ह्यात या वेदाचा
अंतर्भाव होत होता. त्या वेळी कप्तानोरच्या विवीस
गुलशानभरपाई म्हणून ५२५० रुपये देण्यात येऊन घेटें
कंपनीच्या मुलखास जोडण्यात आली. येथें नेमलेल्या
अधिकाऱ्यास 'मोनेगर' असे म्हणतात व त्यास तिघांच्या
बर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार असतात. येथें पंचायत असून
खटवाचे निकाल याच्या मदतीने मोनेगर पाहतो लोक-
संख्या सुमारें बारा हजार आहे.

येथें सग्यां वस्ती सुलुसमानाची आहे पण ते पूर्वी हिंदू होते.
ते अशुद्ध मलयाळम भाषा बोलत असल्यामुळे ते मलबारातून
येथें आले असावे हें स्पष्ट आहे. येथील रहिवासी येथें
नारळाची लागवड व काप्याचे दोर तयार करतात. इ. स.
१९०३-४ साली केवळ उत्पन्न २३८७ रुपये होतें; परंतु
यात कप्तानोरच्या विवीस देण्यात येणारा ५२५० रुपये
वेशकास दिलेवान घेतलेला नव्हता.

अमिन—रसायनशास्त्रात अमिन (अमाइन) म्हणजे
अम्ल (अमोनिया) मधील एक किंवा अधिक उच्च परमाणू
उत्कर्षिल (आल्किल) किंवा मॅथिल (मॅथिल) मूलकानें
नि.भारित होऊन झालेला आदिष्ट पदार्थ होय. एक उत्कर्ष-
विल किंवा मॅथिल मूलकानें एक उच्च परमाणू नि.भारित
झाला असल्यास प्राथमिक अमिन होतात दोन मूलकानीं
दोन उच्च परमाणू नि.भारित झाले असल्यास
द्वितीयक अमिन आणि तीन मूलकानीं तीन उच्च परमाणू
नि.भारित झाले असल्यास तृतीयक अमिन तयार
होतात. तृतीयक अमिनाच्या अंगां एक अणुप्रमाण उत्कर्ष-
विल अदिष्ट (आल्किल आयोजाइड) यां संयोग होण्याचा
धर्म असून चतुष्क (क्वार्टर) अमोनिएसर (अमोनियम
सारद्ध) होण्याचाहि धर्म आहे. या संयुक्त पदार्थांच्या
रचनेतील संबंध राखी दिलेल्या सारण्यावरून ध्यानात
येईल:—

अम्ल = नउ ;

प्राथमिक अमिन = नउ, (मु)

द्वितीयक अमिन = नउ (मु)

तृतीयक अमिन = न (मु)

चातुर्थक अमोनिय अदिष्ट = नमु, द

ते ल व सा व गी ती ल (ऑलिफॅटिक) अमिन—

या संयुक्त पदार्थांचे धर्म (अम्ल धर्म) समान आहेत. या बर्गा-
तील जे हलके म्हणजे कमी भाराकाने संयुक्त पदार्थ आहेत,
ते सहजज्वलनीय वायुरूप असून पाण्यात सहज विद्रुत होतात.
बापेक्षी जे भारदार आहेत ते द्रवरूप असून खाचें उत्कण-
नांक कमी असतात व तेहि पाण्यात सहज विद्राव्य असतात;

परंतु अणूमध्ये क्वचेंच प्रमाण जसजसे वाढतें तसतशी त्याची
विद्राव्यता व बाष्पीभवनशक्ति (व्हाप्येलेटि) कमी कमी
होत आऊन व अगदीं शेंवटचे म्हणजे अतिभारकांचे पदार्थ
तर निर्यथ घनपदार्थ असून त्याचा उत्कणनांक फार उच्च
असतो व ते पाण्यात विद्राव्य असतात. ते अति तीव्र
अल्क असतात. त्याचे खनिजाम्लाशी वरित क्षार होतात
आणि स्वर्ण, क्रातिन व पारद यांच्या हरिदारी द्वित्व क्षार
होतात. अल्कद्रावमयें अम्लपेक्षा या अमिनाचें वैदुष्यीभवन
(अमोमिडेशन) फार होतें, त्यात चातुर्थक अमोनिय
अनाम्लाचें वैदुष्यीभवन तर अतिशयित होतें, द्वितीयक
अमलाचें याचें वैदुष्यीभवन प्राथमिक किंवा तृतीयक अना-
म्लपेक्षा अति शीघ्र व तीव्र होतें.

हे अमिन तयार करण्याच्या सुकळ रीती आहेत. पहिलें
अमिन इ. स. १८०९ मयें ए. वुर्ट्स याचें दाहकसिंधु बरो-
बर मथिलतुल्य कनिष्ठ (मॅथिल इथोसायनेट) तक्कून
तयार केलें, ते असे:—

मथिलतुल्यकनिष्ठ + दाहकसिंधु = मथिनअमिन + सिंधुकवित
कप्रन कच, २धुप्रउ = कडु, नउ, + धु, क प्र,

प्राथमिक अमिन खालील रीतीने तयार करता येतात:—

(१) उत्कर्षिल अदिष्ट अम्लबरोबर उष्ण करून, (२)
अल्कहल आणि सिंधु याच्यायोगानें नम्रायिलाचे (नायट्राइलस)
संश्लिषकरण करून, (३) नम्राम्लाची संयुक्त इयें ही अल्क-
हल्युक्त अम्ल (अमोनिया) शी १००° वा उष्णमानावर उष्ण
केरपावें, (४) निल अस्नेहिल (नायट्रो पॅराफिनस)
वर संश्लिषकारका (रिड्युसिंग एजंट्स) चें कार्य केल्याने,
(५) प्रायोयिजद अन्नवर (आल्डि हाईड अमोनिया)
उद्धाराम्ल व जसद यांचे कार्य केल्याने वगैरे

द्वितीयक अमिन हें प्राथमिक व तृतीयक अमिनाबरोबर
तयार होतात व मुख्यत्वे हीं अमिने उत्कर्षिल अदिष्टावर
अम्लचें कार्य केलें म्हणजे तयार होतात या तिन्ही अमि-
नाबरोबर चातुर्थक अमोनिएसरहि तयार होतात. या मिश्र-
णातून हीं अमिने निरनिराळीं करणें हें फार कष्टिण काम
आहे. या कामी ए. डल्ब्यु हाफमन ज्या रीतीचा उपयोग
करतो ती अशी:—

हे सर्वमिश्रण दाहक पालास मिळवून पातन करचें म्हणजे
प्राथमिक, द्वितीयक व तृतीयक अमिनाचा पात होतो आणि
चातुर्थक अमोनिएसर अविकृत असा मागें राहतो. अमि-
नाचा पात होऊन जो जलयुक्त द्रव आलेला असतो त्यात
द्विस्थिल काष्ठित (डाय एथिल ऑक्सलेट) घालून तें मिश्रण
चागलें हलकाचें म्हणजे प्राथमिक अमिन संयुक्त होऊन
त्याचें स्फटिकरूप द्विस्थिल काष्ठामितांत (ऑक्ससाइड)
रुपांतर होतें आणि द्वितीयक अमिनाचा अद्राव्य असा स्थिल
द्विस्थिल काष्ठमित (एथिल डाय आल्किल ऑक्समेट)
पटनेचा द्रव तयार होतो आणि तृतीयक अमिन अविकृत
स्थितीत राहतें. याचें पातन केलें म्हणजे तृतीयक अमि-

नाचा पात होतो. जी अमिने दोष राहतात ती गळव
क्रियेने पृथक् करितात. नेतर त्यावर दाहक अल्कली क्रिया
केली म्हणजे विषक्षित अमिन निराळें होतें.

प्राथमिक, द्वितीयक व तृतीयक अमिने हीं एकमेकांपासून
ओढल्याच्या पुष्कळ रीती आहेत.

प्राथमिक अमिन. — अल्कहलसुक्ष दाहक पालाश व
हरपुष्पिक (होरोफॉर्म) यांची उष्ण केले म्हणजे तुल्य नम्रा-
मिल (इथोनायट्राइल) तयार होतें व हें त्याच्या दुर्गंधीवरून
ओढतात. येंत. द्वितीयक आणि तृतीयक अमिनावर अशी
क्रिया पडत नाहीं. नम्रसाम्ना (नायट्रस ऑक्साइड) ची
क्रिया केल्यास प्राथमिक अमिनांचे रूपांतर अल्कहलीत होतें
द्वितीयक अमिनांचे रूपांतर नम्रल अमिनांत (नायट्रो-
सोअमाइन्स) होतें व तृतीयक अमिन अविकृत राहतें. या
रासायनिक क्रिया खाली दाखविल्या आहेत. —

प्राथमिकअमिन + नम्रसाम्ना = अल्कहल नम्र + पाणी
सू. नउ. + उन प्र. = सू.प्रउ + न. + उ. प्र.
द्वितीयक अमिन + नम्रसाम्ना = नम्रल अमिन + पाणी
सू. नउ. + उन प्र. = सू. न. नम्र + उ. प्र.

मथिल अमिन (मैथिल अमाइन) कडू, नऊ, हें
अमिन (मथ्युरिआलिड पेरिसिड), अरिचतैल (बोन
ऑईल) आणि समुद्रांतील हेरिंग माशाच्या क्षार जळात
असतें. पुष्कळ अल्कॅलॉय पृथक्करणापासून जे पदार्थ उत्पन्न
होतात त्यामध्येहि हे अमिन असतें. साधारण उष्णमानावर
मथिल अमिन वायुरूप असतें; परंतु शीतता व दाब याच्या
योगाने हें रसरूप होतें. हा रस—१° घा उष्णमानावर
उकळतो. यास तीव्र अन्नरस असतो, हा घात्र ज्वलाप्रवाही
असून पण्यात क्षयित विद्राव्य असतो. याचे स्थिरांतरदंशक
उष्णतामान १५५° घा स्थिरांतर भार ७२ (वतापेरणाच्या ७२
पट दाब) आहे.

ट्रिमथिल अमिन (ट्राय मैथिल अमाइन) [कडू] २ नउ
हा वेद दातांतील पक्षाच्या मज्जात (पेरिथिथन ग्लान्डी) धमतो.
हा पार शब्दायुक्त आहे. त्याचा ७° घा उष्णमानावर रस
होतो. यास मासागारखा वात असतो म्हणून यास मास्य-
गंध वायू असोहि म्हणतात.

ट्रिमथिल अमिन (ट्रायमैथिल अमाइन) (कडू), न
याचे ट्रिमथिल अमिनाशी पुष्कळ साम्य आहे. रसरूप
ट्रिमथिल अमिन ३.२—३.८° घा रस उकळतो. हाट
मादाच्या मुळधापासून साक्षर काढून पेतल्यावर जो दोष
राहतो त्यावर विपाकक्रिया (परमेन्टेशन) करून
अल्कहल काढून घेतात. या विपाकक्षोपापासून हा अमिन
तयार करतात व या अमिनाचा उपयोग अल्कहल रीतांने
मिठापासून पात्राद्वारे (पोटपायथम वायू कार्बोनेट)
तयार करण्याकडे करितात.

द्वि अमिने. — द्विअमिनामध्ये दोन अक्षिप्त मूलकें (संप)
असतात. प्राथमिक एकांमिनाचा आणि प्राथमिक अल्कह-
लाचा जो संबंध आहे तोच संबंध द्विअमिने व स्वकल (ग्ल-
य कोलस) याच्यामध्ये आहे. द्विअमिने फार महत्वाचे
पदार्थ आहेत कारण यांची उच्च समपदे (हायर होमो-
लोग्स) ही पुष्कळ वायवीय, वोलिन (आल्बुमिन) नावाचे
जे पदार्थ आहेत त्यावर सूक्ष्मजंतूंची क्रिया होऊन बोथक्रिया
उत्पन्न होते व त्यापासून जे बोथज पदार्थ तयार होतात
त्यात असतात

गंधा मीने (ऑरोमॅटिक अमाइन्स):—गंधामिनाचे पुष्कळ
वायवीय तैलामिने (एरकॅरिल अमिने) याशी साम्य आहे.
कारण ती अम्लशी संयुक्त होऊन त्याचे क्षार होतात प्राति-
न हरिद्राशी त्याचे संयुक्त क्षार होतात त्याचप्रमाणे पृथक्-
रण न होता त्याचे पातन होतें. परंतु दुसऱ्या पक्षा गंधा-
मिने हीं एरकॅरिल अमिनांपेक्षा कमी अनाम्ल (बेसिक)
धर्मा आहेत, कारण त्यांची क्षारावर गलद्रवात उदकप्रक्रिया
अतिशय (हायड्रोलायटिक डिससोसिएशन) होते.

प्राथमिक गंधामिने हीं नजिल गंधिल उत्कृष्टता (नायट्रो
ऑरोमॅटिक हायड्रो कार्बन) पासून सैमिजकरणाने (रिडक्शन)
तयार करतात यामार्फत सैमिजकरणाने सुपरसॅकलून
[१] अल्कहलसुक्ष असोमिने गंधविद्, [२] जशद आणि
उद्धाराम्ल, [३] उद्धाराम्लसुक्ष वंगस हरिद (स्टॅमस
होराइड) याचा अल्कहलात घेलेला द्रव, [४] वंग व
उद्धाराम्ल किंवा मोठ्या उत्पादन प्रमाणावर लोह आणि उद्ध-
राम्ल याचा उपयोग करतात. याद्विषाच नम्रस संयुक्त
पदार्थ (नायट्रोसो हायड्रोइड) उमन्न उमन्न (हायड्रो
शोन्स) यांचे सौम्यीकरण करून किंवा भानलो (फिनोल्स) जे
जशदहरिद (सिक्झोरोइड) वरील पातन केले म्हणजे ही
गंधामिने (ऑरोमॅटिक) तयार होतात.

ही प्राथमिक गंधामिने निर्वर्ण, रसरूप किंवा पनरफटिक
रूप असून पाण्यात अविद्राव्य असतात. परंतु सैमिज द्राव-
कात ही सहज विद्राव्य असतात. ही अमिने उत्कृष्ट
किंवा गंधिल अदिदाती उष्ण केली असता ती द्वितीयक
आणि तृतीयक अमिनांत रूपांतर पावतात. यावर ती
नम्रसाम्नाचे जोराचे व घलपत्तर बांधे होते, व पुष्कळ प्रकारचे
प्राणिद्विधरण युक्त पदार्थ उत्पन्न होतात. परंतु ही नम्री-
करणाची क्रिया करण्यापूर्वी दारिलोकरण (ऑसिटिलेटेड)
करून जर अमिनल संघाचे संरक्षण केले तर नम्रलसंयुक्त
पदार्थ तयार होतात. निमल गंधकाच्याशी ही अमिने काही
वेळ उष्ण केले म्हणजे त्यांचे गंधकिलोकरण (सल्फोनेशन)
होतें. प्रायोव्जिरी (ऑक्साइडेशन) ची यांचे घनीकरण
(कॅन्डेन्शन) होऊन अजस्य पदार्थ (प्रिडक्ट्स) तयार होतात.
नीलोन (अनिलीन) आणि उदिल प्रायोसिद (बेना
स्टिफाइट) यांपासून उदिलिदिन नीलोन (बेनिडिजोन
अनिलीन) व, उ. न. कडू क. उ. तयार होतें;

अम्लांबरोवर ही उष्ण केली असता खांपासून नीलींदे (अनिलाइड्स) तयार होतात. हरपुस्तिक आणि दाहक अल्क योनी ही उष्ण केली असता तुल्य नम्रायिल किया देतात; आणि कथं द्विगंधकिदाचा अल्कहलात द्रव करून त्यांशी उष्ण केली असतां उत्कर्षिल गंधकीय मौत्रकें (आल्किल थिओ युरीआज) तयार होतात. नत्रसाम्लच्या द्रवाबरोबर उष्ण केली असतां त्यांचे भानलोल (फिनोल्स) रूपांतर होतें. परंतु प्रथमिक अभिनाचा अम्लांत द्रव करून फाजोल अम्ल ठेवले व तो द्रव ०° श उष्ण मानावर ठेऊन वर नम्रसाम्ल त्यात मिळविलें तर द्विभगोवी क्षार (डाय अझो नियम) तयार होतो; अम्लाचा अर्ध फाजोल नरोल तर द्विअगोवी अभिन तयार होतें.

द्वितीयक अभिने—हो दोन प्रकारची आहेत. एक शुद्ध गंधिल अभिने (अरोमॅटिक अमाइन्स) आणि दुसरी मिश्र द्वितीयक अभिने—यांत गंधिल क्षेप (अरोमॅटिक रेसिड्यु) आणि उत्कर्षिल संप ही असतात. शुद्ध गंधिल अभिने ही प्राथमिक अभिनें त्यांच्या हरिद्रांशी उष्ण केली म्हणजे तयार होतात. याशिवाय काही प्रसंगां प्राथमिक अभिनें आणि निव्व द्रव जगद हरिद्र यांचे मिश्रण भानल (फिनोल) बरोबर उष्ण केलें म्हणजे तयार होतात.

मिश्र द्वितीयक अभिने पुढे दिलेल्या रीतीने तयार होतात:—

(१) उत्कर्षिल अविदांची किया प्राथमिक अभिनांवर केली असता किंवा (२) प्राथमिक अभिनाचे क्षार हे दाबाजाली अल्कहलांशी उष्ण केले असता.

मिश्र द्वितीयक अभिनांचे अंगी अनाम्ल धर्म असतात. परंतु शुद्ध गंधिल द्वितीयक अभिने ही फार कमगोर अनाम्लें आहेत. या दोन्ही वर्गांतील इमिड उच्च (इमाइड हायड्रोजन) अम्ल मूलकांच्या योगें सहज निःसृत होतो; आणि नत्रसाम्लाच्या योगानें नम्रल अभिन किया होते. द्वितीयक अभिनें तुल्य नम्रायिल (इसो नायट्राइल) किया देत नाहीं.

तृतीयक अभिनांचेहि दोन प्रकार आहेत: (१) शुद्ध गंधिल अभिने आणि (२) मिश्र अभिने.

मिश्र तृतीयक अभिने ही प्राथमिक अभिनांवर उत्कर्षित हरसंधिदांची (आल्किल इलाइड्स) किया केली असता तयार होतात.

साधा गंधिल तृतीयक अभिन म्ह. त्रिभातिल (ट्रायफेनिल-अमाइन) होय. सिंधुद्रिमानल अभिन (सोडिअम डायफेनिल अमाइन) वर स्तंभ उर्दीन (प्रोमोक्शन) ची किया केली म्हणजे त्रिभातल अभिन तयार होतो.

अगदी साधा गंधिल एकामिन (मोनमाइन) म्हटला म्हणजे नीलीन (अनिलीन) आहे तो पाहणें. साधी मिश्र अभिने म्हटली म्हणजे एक आणि द्विमयिल नीलीन (डायमैथिल अनिलीन) होत. या पदार्थांचे वर्णन नीलिन (अनिलीन) शब्दाखाली येईल.

गंधिल अभिनांपैकी चर्ची वर्गातील उत्कर्षिल अभिनांशी साम्य पावणारा अभिन म्हटला म्हणजे उर्दील अभिन (बेसिल अमाइन) क_६ उ_५ कउ_३ हा आहे. उर्दील नम्रायिल (बेसी नायट्राइल) चा अल्कहलात द्रव करून त्याचें जगद आणि दार्वम्ल किंवा सिंधुधातु याच्या योगें सोडिजकरण केलें म्हणजे उर्दील अभिन तयार होतो. उर्दील हरिद्रावर (बेसिल खोराइड) अम्र (अमोनिया) ची किया केली म्हणजे हा अभिन तयार होतो. परंतु त्याच्या-बरोबर द्वि आणि त्रि उर्दील अभिनें तयार होतात, उर्दील अभिन हा द्रव रस रूप असून त्याचा उत्कथनांक १८२° श आहे. तो पाणी, अल्कहल व इथ्र (ईथर) यात सर्व प्रमाणात विद्राव्य आहे. हा अनाम्ल (बेसिक) धर्मी असून त्याची फार तीव्र अल्ककिया असते.

द्विभातिल अभिन (क_६ उ_५)_२ नउ_३ हा खऱ्या गंधिल द्वितीयक अभिन वर्गाचा शीतक आहे. नीलीन (अनिलीन) आणि नीलीनहरिद्र हे काही ताप २१०° ते २४०° श उष्णमानावर उष्ण केले म्हणजे द्विभातिल अभिन तयार होतो. याचे पाडेरे वपटे स्फटिक होतात. हे ४५° श वर वितळतात व २०२° श वर उकळतात. हे स्फटिक पाण्यात बहुतेक अपिद्राव्य आहेत परंतु याफेबरोबर हे सुष्ठम पातन पावतात.

गंधिल द्वि अभिने.—नम्रिल नीलीने (नायट्रायलाइन) किंवा द्विनम्रिल उत्कर्षिल यांचे सोडिजकरण केलें म्हणजे गंधिल द्विअभिनें तयार होतात याचे वपटे स्फटिक होतात व हीं बहुतेक पृथक्करण न होतां पातन पावतात. आसन्न भाविनीन द्विअभिन क_६ उ_५ (नउ_३)_२ याचे जलद्रवापासून वपटे स्फटिक होतात. याचा रसांक १०२° १०२° असून उत्कथनांक २५६°—२५८ ग असतो. शेंकडा १० भाग उद्धारम्लाबरोबर १८०° श उष्णमानावर हा अभिन उष्ण केला म्हणजे त्याचें तिष्ठम द्वाधिन (पायरो कॅटेपिन) मध्ये रूपांतर होतें. आसन्न द्विअभिनाचे मुख्य लक्षण हे आहे कीं पर्णाकरणाच्या योगें त्यापासून निरनिराळे अनेक पदार्थ तयार होतात. मितभाविनीन द्विअभिन (मेटाफेनिलीन डाय अमाइन) चे चतुरस्र वपटे स्फटिक असून ते ६३° श वर वितळतात व २८०° श वर उकळतात. हा अभिन पाण्यात व अल्कहलांत सहज विद्राव्य आहे. शेंकडा १० भाग उद्धारम्ला बरोबर १८०° श उष्णमानावर हा अभिन उष्ण केला म्हणजे त्याचें रूपांतर शिलावल्करालिन (रिसॉर्सिन) मध्ये होतें. परभाविनिन द्विअभिन (पॅराफेनिलीन डाय अमाइन) वर सजितलेल्या रीतीनेच तयार होतो. याचे वपटे स्फटिक असून त्यांचा रसांक १४०° श व उत्कथनांक २६७° श असतो. शेंकडा १० प्रमाणाच्या उद्धारम्लाबरोबर १८०° श उष्णमानावर हा अभिन उष्ण केला असता त्याचे रूपांतर उत्कथन (हायड्रो किनोन) मध्ये होतें. मंग-शुद्धगंधिल (मॅगनीज डायऑक्साइड) आणि पातळ गंधकाम्ल

याच्या योगाने याचें प्राणिद्विकरण हाकून किन्नर (किन्नो) मध्ये रूपांतर होतें

अमिनाचे हे तिन्ही वर्ग एकमेकांपासून नत्रसाम्राज्याच्या योगानें ओळखता येतात. आसन सयुक्त (ऑर्थोकापाउन्डस) अमिनाचें घनीकरण होऊन अजीवीमिद उद्दिन (अँडझिमिडो वेन्सिन) तयार होतो. मितसयुक्त (मेटा कापाउन्डस) अमिनापासून पुष्कळ रंग-अजीवी-रंग (अशोडाइन) तयार होतात आणि परसयुक्त (पॅराकापाउन्डस) अमिनापासून द्विजजीवी (विस डाय अँडो) सयुक्त पदार्थ क्षन, क, व, न, क्ष या घटनेचे तयार होतात

अमिल अल्कहल — अमिल अल्कहल यास पचिल अल्कहल असेंहि म्हणतात. याची घटना क, उ, १, अशी आहे. या अल्कहलाची समघटक आठ हपें आहेत, त्याची घटनासारणी अशी —

(१) क, उ, (क, उ), प्रउ, (२) (क, उ), कउ, कउ, कउ, प्रउ, (३) (क, उ), (क, उ), कउ, प्रउ, (४) (क, उ), क, कउ, प्रउ, (५) (क, उ), कउ, प्रउ, (६) (क, उ), कउ, कउ, (क, उ), कउ, प्रउ, (७) (क, उ), कउ (क, उ), कउ प्रउ, (८) (क, उ), क, उ, क, प्रउ.

या सर्वांत अतिमहत्वाचा (१) पचिल अल्कहल आहे यास समघटक प्राथमिक पचिल अल्कहल (इ सोल्युटिल कार्बि नोल) किंवा अक्रिय पचिल अल्कहल असें म्हणतात हा असरकाचा (फ्यूजेल तेलाचा) मुख्य घटक असतो. विपाक क्रियेने जो कच्चा मर्याकें तयार होतो त्यातून साधा असरकडल याचा म्हणजे इथिल अल्कहलचा बहुतेक भाग वेगळा काढल्यावर जो उच्च लष्णमानावर कडणारा भाग मागे राहणो, तो समघटक प्राथमिक पचिल अल्कहल व द्वितीयक पचिल अल्कहल याच्या मिश्रणाचा मुख्यत्वेकरून बनलेला असतो

धान्य, मटार किंवा द्राक्षांचा रस यांपासून पिण्याचा दाह काढताना इथिल (एथिल) अल्कहलाबरोबर एक तिखट तेल कट द्रव मिळतो यासच असरक (फ्यूजेल ऑइल) तेल असें म्हणतात. यास इथिल अल्कहलापासून अवर्द्ध वेगळे काढण्यास फार प्रयास पडतात. पातनाच्या अल्कोरास हा तेलकट द्रवच फार मिळतो. त्यास निराळें घडून त्यात पुष्कळ वेळा पाणी मिसळून टबळले म्हणजे त्यातील इथिल अल्कहल जातो व क्षेप राहिलेल्या द्रवाचे पुनः पातन केलें म्हणजे जो द्रव मिळतो त्यात दोन पचिल अल्कहल असतात परंतु यास केवळ पातनविधीने वेगळें करिता येत नाही. तथापि यास एकमेकांपासून सहज ओळखता येतें कारण समघटक प्राथमिक अल्कहलाचें प्रकाशावर काही कार्य घडत नाही म्हणून अक्रिय किंवा क्रियाशून्य (इन्वॅक्टिव्ह) हे विशेषण यास लावतात आणि हा दुसऱ्या द्वितीयक अमिल अल्कहल ध्रुवीभूतप्रकाशीकरणाच्या पातळीस चामावर्त

वळवितो. या घर्मावरून यास दुसऱ्या सर्व अल्कहलापासूनहि ओळखता येतें

यास वेगळें काढण्याची एक रीत आहे. विपाकक्रियेत जे या दोन अमिल अल्कहलांचें मिश्रण मिळतें त्यात तेवढ्याच प्रमाणाचें गंधकाम्ल सावकाश मिळाविलें व मिश्रण तसेंच ठेविलें म्हणजे दोहोंची दोन पचिल गंधकाम्लें बनतात. याचे जे भार (बेरिअम चे) क्षार बनतात त्याची विद्राव्यता भिन्न असते व त्यांचा स्फटिकाची हपें भिन्न असतात. समघटक पचिल अल्कहलाचा क्षार कमी विद्राव्य असतो व द्वितीयक पचिल अल्कहलाचा क्षार याच्या २॥ पट अधिक विद्राव्य असतो यासुद्धा पहिला क्षार स्फटिकरूपाचें प्रथम वेगळा होतो व दुसरा द्रवात राहतो. यास्तव वर जे पचिल गंधकाम्लाचें मिश्रण तयार झालें त्यात भारकींवाता (बेरियम कार्बोनेट) चा द्रव मिळवून मिश्रणास निगुण करावें नंतर या पचिल भार गंधकाम्लाच्या मिश्रद्रवाचें स्फटिकीभवन करावें, म्हणजे अधिक विद्राव्य द्वितीयक पचिल (अमिल) अल्कहलाचा क्षार विद्रुतस्थितीत मागे राहून समघटकपचिल (अमिल अल्कहल) स्फटिकरूपानें वेगळा होतो. नंतर दोहोंच्या द्रवात गंधकाम्ल मिळवून भार यास वेगळे काढिलें व पाण्याबरोबर पातन केलें म्हणजे दोन्ही अल्कहल मिळतात नसें — (क, उ, १, ग प्र, २) मा + ४, उ, प्र = २, क, उ, १, उ प्र + भाग प्र, ४ + ग प्र

धर्मे — समघटक प्राथमिक पचिल अल्कहल याचें प्रकाशकर धर्म घडत नाही हा १३१° ता. वर उकळतो व २०° ता. वर याचे वि. गु. = ८१०४ असतें १३° ता. लष्णमानावर ५० पट पाण्यात सात्र हा विद्रुत होतो. साधारणतः हा पाण्यावर तैलाप्रमाणे राहतो. माघा अल्कहल इथ (इथर) व वाष्पमात्रा तेल यात विद्रुत होनात. याचा ह्रिद (कोराइड) १००° ता. वर तलभिद (मोमाइड) १२०° ता. वर आणि ऑक्साइड १४८° ता. वर काढतात. याचें प्राणिद्विकरण केलें तर बल्काम्ल (हॅलेरिक अँसिड) पतें व याचेंहि सूर्य प्रकाशावर कार्य घडत नाही

अमिल नत्रायित — (पचिल नत्रायित) — पचिल नत्रायित (समघटक प्राथमिक पचिल अल्कहल) याचा नत्रायित अँमिल (नायट्राइड) क, उ, १, प्रनप्र हा रसरूप पदार्थ आहे. नत्रसाम्राज्याचा वाक (नायट्रस फ्यूम्स) ची त्रिया पचिल अल्कहलावर (समघटक प्राथमिक पचिल अल्कहल) केली म्हणजे हा पदार्थ तयार होतो. यासाठी नत्रसाम्राज्याची वाफ करण्याची ती पिष्टत्वावर (स्टार्च) नत्राम्लाची क्रिया करून करावी किंवा २६ भाग पालाश नत्रायित १५ भाग पाण्यात विद्रुत करून ३० भाग पचिल अल्कहलात घालावें. या मिश्रणांत ३० भाग गंधकाम्ल आणून या सर्वांचे पातन (डिस्टिलेशन) करावें पचिल नत्रायित पिबळ्या रेंपाचा रस असून त्याचें वि. गु. = ८७७ असतें. याचा उकळ्यनांक ९५° — ९६° असतो. यास फार चमत्कारिक वास येतो आणि याची वा.

हुंगल्याने किंवा आसाबरोबर घेतल्याने रक्काहिन्या फुगतात. व आस्ट्रेल्येला स्नायू शिथिल होतात. पंचिल नम्रायित अवि-
द्राव्य असतो परंतु अल्कहल द्रव स्फटिकित दार्वम्ल (ग्लेशि-
अल असेटिक ॲसिड) हरपुत्तिक आणि उदिन यांत सद्ग-
विद्राव्य आहे. याची वाफ उष्ण केल्यावर वार होतो. मयिल.
अल्कहलाबरोबर उष्ण केल्यास मयिल नम्रायित (मिथिनयट्र-
इट) व पंचिल अल्कहल होतो. नवजात उमाची क्रिया स्थावर
झाली म्हणजे अमन (अमोनिया). व समघटक पंचिल अल्कहल
तयार होतो. दाहक सिंधु अगर पालाशने त्यावर उदक
प्रक्रिया केली म्हणजे सिंधु नम्रायित व पंचिल अल्कहल
होतात. जितक्यालेल्या दाहक पालाशवर (प्यूज्ड कॅस्टिक
पोट्याश) स्वरूप पंचिल नम्रायित (लिक्विड) टाकले असता त्याचे
प्राळाच बलवित (पोट्याशिम अॅलरेट) होतं. पंचिल नम्रायि-
ताचा उपयोग औषधात होतो. जहाज लागणे बरोबर समुद्रा-
तील पर्यटनामुळे उद्वेगनाच्या आजारावर हा उत्तम उपाय
असून हरपुत्तिक (क्लोरोफॉर्मच्या) वाफेच्या विपारी परिणामा-
वर व हृदयविकृतीच्या (हार्टडिसऑर्डर) काही प्रकारावर हा
उत्तम उपाय आहे. पंचिल नम्रायिताचा महत्त्वाचा उपयोग
म्हटला म्हणजे निमॅल द्विअमोबिशार (हायअसेनियम)
सॉल्ट तयार करण्याकडे होतो.

अमीन — (१) स्थानेश्वराच्या आग्नेयीस ५ मैलावर
अमीन नावाचा उंचवटा आहे. हा अभिमुख्य ह्या नावाचा
संक्षेप असे तेथील ब्राह्मण सांगतात. व्यास ऋष्यूह अहं
नाव आहे. येथे जयद्रथाने अभिमन्युस लाथ मारिली. येथे
आदिति ह्या पुत्राकरिता तपस्यार्थ करीत होती, तिला
सूर्य ह्या पुत्र झाला. असे सांगतात. हा उंचवटा
उत्तर-दक्षिण २००० फूट लांब, ८०० फूट रुंद
आणि १५१३ फूट उंच आहे. त्याच्या शिखरावर अमीन
नावाचे खेंड आहे, तेथे गौड ब्राह्मण राहतात. आदित्याचे
एक देवालय आहे. पूर्वभागी सूर्यकुंड आहे व पश्चिमभागी
सूर्याचे एक देवालय आहे. सूर्यकुंडाच्या बागी सूर्य जमला.
ज्या क्षियास पुत्रप्राप्तीची इच्छा असेल त्या रविबारी
अदित्याचे दर्शन घेतात, आणि सूर्यकुंडात स्नान करितात.

(२) एक हुद्दा. मोलस्वर्य हा अमीन शब्दाचे
(१) कच्चा निवाडा करण्याकरिता सरकारकडून नेम-
लेला अधिकारी, (२) हल्लीच्या मुनकपच्या तोडीचा
न्यायखात्यातील अधिकारी किंवा (३) सामान्यतः देखरेख
देवणारा कोणताहि कामगार असे अर्थ देतो. शिवाय (४)
अमीन शब्दाचा त्याने शेतकऱ्याकडून प्रत्यक्ष कर वसूल
करणाऱ्या सरकारच्या अधिकाऱ्याचे काम, असा निराळा
अर्थ दिला आहे. मोगल बादशहाच्या आमदानीतील सुप्ता-
तील दिवाणाच्या हाताखालील मुलकी अधिकाऱ्यासहि
अमीन म्हणत असत. अमीनाशिवाय तहसीलदाराच्या
वेगळ्या आगा असून प्रत्यक्ष वसूल गोळा करणे हे या तह-
सीलदाराचे काम होते. मराठेशाहीत अमीन हा मुलकी

आधिकार्याचा हुद्दा दिसत नाही. कच्चा तोडण्यासाठी
सरकारकडून नेमलेल्या अधिकाऱ्याकरिता मात्र अमीन शब्द
उपयोगितेला आढळतो. उ० “विष्णु भगंत पाटे याणी
आपल्यावर सुते पाळून मारे केले, त्यावरून सुभाहून पड-
यळे नेमून देऊन अमीन दिला, त्याचे विचमने धरले उभय-
ताचा निवाडा आला” हा सवाई माधवराव पेशव्यांच्या
रोजनिशीतील उल्लेख पहा (८.१११४) टिपू सुलतानच्या
राज्यात मात्र अमीन हा पेशवाईतील मामलेदाराच्या तोडीच्या
मुलकी अधिकाऱ्याचा हुद्दा होता असे त्याच पेशव्यांच्या
रोजनिशीतील इतर ठिकाणी आलेल्या उल्लेखावरून स्पष्ट
होते (४.३८९). सारास, पेशवाईत अमीन हा शब्द
मोलस्वर्यच्या पहिल्या अर्धी व मुसुलमानी राज्यांत
चाव्या अर्धी प्रचारात होता. इंदूर संस्थानात अद्यापहि
अमीन हा शब्द ज्यास मध्यप्रांतात तहसीलदार किंवा
महाराष्ट्रात मामलेदार म्हणतात त्या अधिकाऱ्याच्या
हुदासाठी प्रचारात आहे.

मोगल बादशहाच्या कारकीर्दीत अधिकाऱ्याच्या कामाचे
नियम देणाऱ्या पुस्तकात अमीनाचे अ काम दिलेले असते
त्यावरून अमीन तो निव्वळ मुलकी अधिकारी होता हे स्पष्ट
होते. अमीनास नियम (जाबिता) पूर्ण अवगत असावे
व त्याने साम्याची आचारणी नियमांनुसार करावी अमी-
नाचे काम राज्यातील जमीन लागवडीसाठी आणणे हे आहे.
त्याने पेरणीच्या मोसमापूर्वी कानुनगोपासून गावच्या
साऱ्याची आकारणी व लागवडीसाठी असलेली जमीन दाटा-
विणारे मागील दहा वर्षांचे कागद मागून घेऊन कोडी,
चौधरी, कानुनगो, जमीनदार यांच्यासह प्रत्येक गावी असे
व तेथे लागवडीसाठी जमीन किती आहे व त्यात नागर
किती आहेत याची चौकशी करावी. चौकशीत जमीन कमी
किंवा जास्त आढळून आल्यास ती बरोबर या दाखविण्यात
आली नाही म्हणून कानुनगोस व खोटी माहिती का दिली
म्हणून गावच्या पाटलास अबाब विचारावा. गावांत असा-
लेले नागर जमीनीच्या लागवडीस पुरेसे नसल्यास जमीनीच्या
मानाने शेतकऱ्यास बैल व विवाहा घेण्यासाठी योग्य ते कागद-
गत्र करून घेऊन पुढील सालच्या सोगीच्या पहिल्या हल्या-
बरोबर वसूल करून घेण्याच्या करारावर तकावी कर्तव्य आहे”
अमीनाच्या नेमणुकीच्या सनदेत त्याच्यावर जी आणखी
जबाबदारी घातलेली आढळते ती येणेप्रमाणे:—“वसूल
झाल्यापैकी काही तोभी पोतदाराने राजिण्यांत भरणा न
करता आपल्या जबळ ठेवली तर त्याबद्दल तुम्ही जबाबदार
भरले जाऊ. बोदीकडून रयाच्या जमावंदीप्रमाणे वसूल
करवून घेऊन तो त्याकडून पोतदारापारी भरणा करवा.
रयतेने पोतदारापारी वसूल आणून देताच तिला
पोतदाराच्या सद्दीची व रयतच्या शिब्याची हातबिंदी
या व मागून वेगळी होईल तेव्हा या हातबिंदीपासून
हिदोष कर. दरती, तहसीलदारी यांदारास, ”

अथवाच रथतेकहून पुढीं स्वतः येऊं नका व काजुनगो व चौपरी यांनाहि ते न येण्याविषयी समज या. ” [सरकारचें सुपल भेडमिनिस्त्रेशन.]

अमीरनगड—(मुंबई इलाखा.) विजापूर जिह्या. हुनमुंद तालुक्यातील एक गाव. १६° ३' उत्तर अक्षांश ७६° पूर्व रेखांश यावर, हुनमुंद च्या पश्चिमेस सुमारे ९ मैलावर हा ७७३४ (इ. स. १९०१) लोकवस्तीचा गाव आहे. येथे गुराचा मोठा बाजार भरतो. तसेंच कोंकणचे नारळ व तांदूळ याचा मोठा व्यापार आहे.

अमीरनावाचे—(मुंबई इलाखा.) धारवाड जिल्हा. धारवाडच्या ईशान्येस सुमारे सात मैलावर अजमास सौडे तीन हजार लोकवस्ती. गाव. पेशव्यांच्या वेळीं हे आठ गांवांच्या समतेचें (समूह) मुत्तय ठिकाण होते. गावाच्या उत्तरेस नेमिनाथाचें जैन देवालय आहे. कलमेश्वर व महिकाजुन अशीं आणखी दोन स्थाने देखील आहेत. येथे एवढेर सहा शिला-लेख सापडले आहेत. (क्रिस्टस फॅनरीज डिपॅर्ट्मेंट)

अमीना—अबदुल्लाची पत्नी व प्रदयात सुसलमान धर्मसंस्थापक महंमदाची माता. अष्टदुल मनाफाचा पुत्र वहाब याची ही कन्या होती. सौंदर्य, शाश्वतपण व सद्वर्तन याविषयी तिची फार रचयित असून अबदुल्लासारख्या असाधारण पुत्रपात्री पत्नी होण्यास ती सार्वभौम लायक होती. महंमदाच्या जन्मानंतर सहा वर्षांनी इ. स. ५७० च्या सुमारास ती बारीली. तिची कथर अकबा येथे आहे असें म्हणतात [बील, ओरिएंटल बायबोमॉफिकल रिव्हयनरी]

अमीरखान—हा मुरादाबाद मिस्त्रातील सुंवल गांवाचा राहणारा याचा पाप सुद्धा असून तो धोडा जमीन जुमला वाडवून होता. अमीरखान आणि त्याचा चाकडा माऊ फरीमउद्दीन यांनी जेव्हा उत्तर हिंदुस्थान सोडले तेव्हा अमीर वहीस वर्षांचा होता. त्याच्या गावात त्याचें घोडेसे वजन होते हे त्याच्यापाशी दहा विश्वातू अनुयायी हति यावरून सिद्ध होतें. याच्यासह तो अहिर्वाडमधील राणा-दच्या जमीनदाराच्या पदरी राहिला. पुढे मालव्यामधील पेशव्यांच्या एका मराठा सरदारांत त्याला आपल्याजवळ ठेविले. येथून तो दुसऱ्या एका सरदाराच्या पदरी राहिला. बरील सर्व नोकऱ्यात अमीरखान आणि त्याचे अनुयायी शिबंदी म्हणून ठेविलेले असत; व त्यांच्यापैकी प्रत्येकास दरमहा सरासरी तीन चार रुपये व त्याच्या मुरयाला दहा पंधरा रुपये पगार मिळे. लवकरच अमीरखानाला चांगले दिवस आले. भोपाळच्या दरबारांतील छुद्दाखान नावाच्या दिवाणाचा अंत झाल्यावर दुफळी मानून प्रत्येक पक्ष आपल्या सैन्यात माणसे भरती करूं लागला. तेव्हा अमीरखान हा आपल्या हाताखालचे सहा घोडेस्वार व ६० पायदळ शिपाई यांच्यासह भोपाळ येथील हिंयास महंमद-खान याच्याकडे नोकरीस राहिला. त्या ठिकाणी वर्षभर

राहिल्यावर तो दुर्जनलाल आणि जयसिंग या रावगडच्या संस्थानिकाच्या सैन्यात राहिला. या संस्थानिकांना दीलतराज शिपाई त्याच्या राज्यांतून हावून दिले तेव्हा ते स्वतःच्याच लोकांना लागवड नेलेली जमीन उद्धन काळ-कमणा करूं लागले.

या रजपूत संस्थानिकाचा आणि मराठ्यांचा जेव्हा संघर्ष होऊं लागला त्या वेळेस अमीरखानाने आपली मदतशी गाजवून दाखविली. त्यामुळे त्याला पाचशे लोकांचे अधिपत्य मिळून शिवाय पाळखीचा मान मिळाला व पंधरा हजार पेंढारी सैन्यामध्यें त्याला मदतीचा दर्जा प्राप्त झाला. पण रजपूतांशी भाडण झाल्यामुळे त्याची पुढील वढती थांबली. या भाडणात त्याला दगडाचा इतका भार लावा लागला की शिराज येथें तो तीन महिने अश्वघोषावर पडून होता. या प्रसंगामुळे दुर्जनलालची नोकरी सोडून तो बराराम इंगळे नावाच्या मराठा सरदाराच्या जवळ राहिला. इंगळे यावेळी भोपाळच्या धामधूमति गुलश होता.

बलराम इंगळ्यान अमीरखानाचा दर्जा पंधराशे माणसांच्या मनमवदारइतका वाढवून फतेगडच्या विद्या त्याच्या हवाली केला. पण तो लवकरच त्याला सोडावा लागला. तथापि त्यामुळे त्याचे रुकसान न होता उलट त्याची यशवंतराव होळकराशी मैत्री म्हणून त्याच्या उत्कर्षास प्रारंभ झाला.

यशवंतराव होळकर आणि अमीरखान याचा प्रथम संबंध आला तेव्हा त्याचे नातें बरोबरचें होतें. पण यशवंतरावाचा दर्जा एका मोठ्या संस्थानाचा अधिपति व तहफदार मोठ्या म्हणून चढत आला त्याच्यामधील नातें पुढे राजा आणि आश्रित असें बरेलें. तथापि यशवंतराव अमीरखानास नेहमी आपला आज म्हणून संघोषी, आणि आपल्या इतर सरदारांपेक्षा त्याचा बरेजाव जास्त राखी. इ. स. १८०२ च्या नोव्हेंबरच्या सुमारास सुवर्णदुर्गाच्या आसमेतात हा आला असल्याचे ऐकून बाजीराव तेथून पळाला. यावरून त्याचे स्वाभूषीच यशवंतराव होळकराशी सख्य झालें असावे असे दिसतें. (प्राउफ. पृ. तिसरें पृ. १९५ व २१०). अमीरखान हा आपल्या सैन्याचा स्वतंत्र अधिपती असून तो आपल्या इच्छाप्रमाणें कोणालाहि नेमू किंवा काढू शकत असे. परंतु याप्रमाणें तो अगदी स्वतंत्र होता तरी त्याची स्थिति फारशी चापली नव्हती. त्याचे सैनिक संख्येने त्याच्या ऐपतीपेक्षा जास्त असून ते नेहमी बंडाळी माजवीत व दरवर्षी सहा महिन्यांवर आपल्या मुख्याला अर्केंत ठेवीत. आपल्या बंडखोर सैनिकांच्या ज्ञासामुळे व त्याच्या वेतनाची तरतूद करण्याच्या आवश्यकतेमुळे त्याला ठराविक असे काहीच धोरण ठेवता येत नसे याचें उदाहरण म्हणजे सागर येथे त्याच्या पठाणाचा अतिरेक व त्याहूनहि जास्त म्हणजे पुण्यास घडलेला प्रसंग होय (इ. स. १८०३). त्या वेळी रणार्थी त्याला पकडून बेदम मारलें इतकेच नव्हे तर त्याच्या पाशोव्याचा फास त्याच्या गळ्याला लावून ते

त्याचा जीव घेण्याच्या वेतात होते यशवंतरावाने ही वेढाळी मोडून बंदखोरांना शिरा टोठावल्या; तरी त्याचा समूळ नायनाट करण्यास अमीरखान कबूल होईना कारण पुढे मागे ते आपला सूड उगवतील अशी त्याला भंगिती वाटत होती प्रत्यक्ष पुण्याच्या शेजारी सुद्धा गोहत्या करून अमीरखानाचे शिपाई हिंदूंना चिडवत. पण त्याबद्दल त्यांना शिक्षा होत नसे, ही एकच गोष्ट ते इतर वेळी क्विती उद्यामपणाने वागत असतील याचा कल्पना येण्यास पुरेशी आहे. यशवंतराव त्यांना नेहमी कोठे तरी दूरच्या मोहिमीवर गुंतवून टावीत असे तो त्यांना लुगारुपेक्षा अर्थाक म्हणून देत नसे, व त्याचा उपयोग त्याच्या पुढाऱ्यांशीच कफ संबंध ठेवून करून घेता येण्यासारखा आहे हे तो जाणून होता. उलटपक्षी हे पेंडारीही एका प्रमुख संस्थानिकाच्या वतीने लुटालुट करण्यात केवढा फायदा आहे हे जाणून होते व अमीरखानाना त्याचा पुढारी होण्याचे श्रेय केवळ होळकर पराण्याशी त्याचा संबंध असण्यावरच अवलंबून होते.

यशवंतराव व अमीरखान विभक्त होईपर्यंत अमीरखानाचा इतिहास यशवंतरावाच्या इतिहासाशी नंबवद आहे मराठ्यांच्या इतिहासात त्याचा उल्लेख कित्येक ठिकाणी येता इ. स. १८०३ च्या एप्रिल महिन्याच्या सुमारास फत्तेसिंग माने व अमीरखानाची काही फौज याची कृष्णा व भीमा नद्यांच्या दरम्यान लुटालुट चालली होती जनरल वेल्स्ली आल्यावर त्याने त्यांना लुटालुट बंद करण्यास सांगताच फत्तेसिंग माने परत फिरला. पण तो भीमा नदी ओलाढाव नाला नसेल तोच अमीरखानास फत्तेसिंग गांधीरावास जाऊन मिळतो की काय अशी शंका येऊन त्याने त्याला पकडून त्याचे लोक उधळून लावण्याचा प्रयत्न केला (माट टफ पु ति पृ. २३०) पुढे १८०४ साली होळकर व इम्रम याच्या दरम्यान युद्ध चालले अगता, अमीरखानाने बुदेलखंडातील एका किल्लेदाराच्या मदतीस जाऊन तो यिष्टा सर करण्यास आलेल्या इम्रमच्या सैन्यातील तोफखाना इस्तगत केला. व तोफखान्यावरील पन्नास एक लोक व पायदळीचे दोन फौज कापून काटले. यानंतर त्याने कालीवर हल्ला केला पुढे विचैक दिवसपर्यंत त्याने बुदेलखंडात इम्रमाशी गमिनी काव्याने लढणे चालू ठेविले (किता पृ. २७७) १८०५ साली इम्रमांनी भरतपुरास वेढा दिला तेव्हा अमीरखान हा वेढा देऊन बसलेल्या सैन्यास त्राण देण्याकरिता बुदेलखंडातून परत आला, व वेढ्यातील शत्रूंचे काही सैन्य दुसरीकडे काढून घेण्याकरिता रोहिलखंडात जाऊन तेथे तो लुटालुट करून लागला इम्रमांचे सैन्य पाठीवर असतांही काही दिवस त्याने हे काम चालू ठेविले, पण पुढे जेव्हा इम्रमांच्या सैन्याने त्यास गाठून त्याचा पराभव केला व लोकहि त्याचा प्रतिगार करण्यास राजज माले तेव्हा तो पुन्हा भरतपुरास होळकरांच्या सैन्यास येऊन मिळाला (किता पृ. २९४-९७).

१८०५ च्या डिसेंबरात सेनापति लेक याजबरोबर तह करून यशवंतराव होळकर उत्तर हिंदुस्थानातून परत फिरण्यावर अमीरखान व होळकर याचा संबंध फार दिवस राहिला नाही जयपूर व जोधपूर येथील राजे उदेपूरच्या राजकन्येसाठी आपसात लढत असता जयपूरच्या राजाने होळकरापाशी मदत मागितल्यावरून होळकराने अमीरखान यास त्याच्या पठाणासह जयपुराकडे रवाना केले (इ. स १८०८). जयपूर व जोधपूरमधील सदरहू भाडणाचा अमीरखानाच्या वरिष्ठाशी विशेष संबंध असल्यामुळे त्यासंबंधी सविस्तर हकीगत मालकमच्या ' मेमॉयर्स ऑफ सेंट्रल इंडिया ' या ग्रंथावरून पुढे दिली आहे

जयपूरचा राजा जगसिंग याचा जोधपूरच्या राजाशी उदेपूरच्या राजकन्येच्या विवाहाबद्दल तंदा होता. एवं रजपुतात उदेपूरचे राजघराणे श्रेष्ठ मानीत व त्याच्याशी संबंध जडणे हा अतिशय मोठा मान समजून सर्व रजपूत राजांमध्ये तो पहून येण्याबद्दल अहमहमिया लागे उदेपूरची राजकन्या कृष्णाकुमारी ही आपल्या उच कुलाच्या जोडीस आणखी अद्वितीय सौंदर्य घेऊन अवतरली होती. जोधपूरचा माजी राज भीमसिंग याच्याशी तिचा विवाह निश्चित झाला होता. त्याच्या मरणानंतर त्याचा दूरचा नातेवाईक भीमसिंग गादीवर बसला. पण दोन वर्षांनी भीमसिंगाचा दिवाण खवाईसिंग याने कोणीतरी एक खराखोटा राजपुत्र पुढे करून त्याला गादीवर स्थापण्याकरिता एक पक्ष तयार केला व आपला हेतु तडीस नेण्याकरिता जोधपूर आणि जयपूर येथील राजांमध्ये हाडवेर उत्पन्न करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. भीमसिंग उदेपूरच्या राजकन्येसाठी लग्न लावण्याची भाशा धरून आहे हे कळताच त्याने जयपूरचा राजा जगसिंग याला तिच्यामाठी मागणी पालण्याची भर दिली. कृष्णाकुमारीच्या अप्रतिम सौंदर्याला बुरखून जगसिंगाने तिच्यासाठी उदेपूरच्या राज्यकडे मागणी घातली व एक वेळी हे लग्न निश्चित झाल्यासारखेही झाले होते. पण जयपूरच्या राजाला कृष्णाकुमारी देण्याचे ठरलेले ऐतून जोधपूरचा राजा आपला पहिला हक सांगू लागला व तिचा आपल्या प्रतिस्पर्ध्याशी विवाह होऊ नये म्हणून तो वाटेत ते करण्यास सिद्ध झाला.

पुत्राला गादीवर बसविण्याविषयी जोराने साटपट चालविली. यावेळी मीनसिंगाला मदतीची अर्थात जरूर होती. परंतु सर्वांसिंग केवळ आपण एकटाच खावी वाजू सोडून गेला नाही, तर इतर सरदाराना सुद्धा त्याने फोडले. यामुळे मीनसिंगाचा पराभव होऊन योव्या अनुयायासह त्याला पळ काढावा लागला. यावर जगतसिंगाने व त्याच्या पक्षाच्या मंडळींनी जोधपूरची छावणी लुटून जोधपूरपर्यंत मीनसिंगाचा पाठलाग केला. तेव्हा ही संधि साधून इकडे जोधपुरात धोळुसिंग याला गादीवर बसविण्यात येऊन बहुतेक सर्व राठोड वीरानी त्याच्याशी इमान राखण्याविषयी शपथ घेतली.

अशा रीतीने हे भाडण बंद पडल्यासारखे वाटले; पण मीनसिंग कच खाणारा माणूस नव्हता. त्याने प्रथमपासूनच शत्रुपक्षात इकडील करण्याचे काम चालविले होते, व बरेच दिवसपर्यंत लाबलेल्या वेढ्यामुळे त्याला जरा जोर आला. अमीरखानाने खाचे म्हाणगे ऐविले आणि पगार यकल्याचा बहाणा करून वेढा देणाऱ्या सैन्यापासून तो फुटून नियाळा, व जोधपूर आणि जयपूर हद्दीत लुटालुट करू लागला. जयपूरच्या प्रत्येक सरदाराला त्याच्या लुटालुटीमुळे बरेच सुख-सान पोंचून त्यांनी जगतसिंगाकडे ओरड केली, तेव्हा त्याने अमीरखानावर एक लुकडी पाठवून दिली. प्रथम अमीरखान टोकपर्यंत मागे हटला, पण लवकरच खाला तोफा व सैन्य याची मदत मिळून त्याने जयपूरच्या सैन्यावर हल्ला करून खाचा सपशेल पराभव केला. आता अमीरखान जयपुरात प्रवेश करतो असे वाटून तेथील लोक मोठे हवालदिल झाले पण दुसऱ्या कित्येक प्रसंगाप्रमाणेच यावेळीही अमीरखानाने जे वतन केले त्यावरून त्याची लुटारू लोकांचा नायक झोण्यापेक्षा काहीच अधिक महत्त्वाकांक्षी नव्हती असे लोकांच्या निदर्शनास आले. ज्याचे मोठे बक्षीस सोडून तो जयपूरच्या आसमंतात केवळ लुटालुट करण्यातच समाधान मानून राहिला.

जयपूरच्या सैन्याच्या पराभवाची बाती समजताच वेढा घालणाऱ्या सैन्यात मोठा गोंधळ उडाला आणि जगतसिंगाने राजधानीला परत फिरण्याचा नेत करून शिंद्याकडील मदतीस आलेल्या लोकांना आपल्याला तैय्यपर्यंत सुरक्षित पांघरविण्याबद्दल मोठी रक्कम देऊ केली. पहिल्या खडाईत जिंकून घेतलेला तोफखाना व छट जयपूरचा राजा परत घेऊन जाऊ लागला तेव्हा जोधपूरच्या इमानी राठोड वीरानी त्याच्यावर हल्ला करून ती परत मिळविली व अमीरखानास मिळून ते मोठ्या समारंभाने जोधपुरात प्रवेश करते झाले.

अशा रीतीने मीनसिंगाचे गेलेले वैभव पुन्हा त्याला परत मिळाले. पण त्याचा शत्रु सर्वांसिंग जिवंत असे पावतो याला मोठी धास्ती होती. सर्वांसिंगाने नागौरचा आश्रय घेतला होता. मीनसिंगाने अमीरखानाला त्याच्यावर चाल करून जाण्यास सांगितले व त्याबद्दल आगाऊ दोन लाख

रुपये व काम फते शाल्यावर मोठे बक्षीस देऊ केले. खानाने हे काम हाती घेतले, पण राजकीपेक्षा पुजीचाच अवलंब करण्याचे त्याने ठरविले. मीनसिंगाच्या कृतघ्नपणाविषयी संशय येऊन आपण इकडे आलो आहो असा बहाणा करून तो नागौरपासून थोड्या मैलावर उतरला व सर्वांसिंगाशी त्याने सध्याचे बोलणे सुरू केले. सर्वांसिंगाला यात कांही कपट असो असा संशय आला, पण अमीरखानाने त्याच-कडे पाठविलेल्या वकिलाने अमीरखानाच्या संपोटीबद्दल हमी भरून सर्वांसिंगाकडून अमीरखानाला भेटावयास येण्याचे बचन घेतले. बचन पुरे करण्याची वेळ आली तेव्हा सर्वांसिंग कचरू लागला पण अमीरखान स्वतः याला भेटावयास गेला व शपथ नगैरेनी खाचे मन बळवून लाने त्याचा विश्वास संपादन केला परंतु अखेरीस सर्वांसिंग अमीरखानाच्या भेटीस आला तेव्हा अमीरखानाने आपले खरे रूप प्रगट करून सर्वांसिंग व त्याच्याबरोबर आलेले अनुयायी या सर्वांस कंठस्नान पातले. सर्वांसिंग या बक्षिसाला कितीही पात्र असला तरी अमीरखानाचा भयंकर गुन्हा त्यामुळे कमी होत नाही. त्याच्या अंगाी नाशुभकी किंवा नीतिमत्ता विलकुल वास करीत नव्हती हे यावरून उघड सिद्ध होते.

वरील गोष्टी घडत असताना इकडे यशवंतरावास वेड लागून त्याला अटकेंत ठेवण्याची आवश्यकता दिसू लागली. हे ऐकून अमीरखान नागौर उच्चैःत केल्यावर रामपुरा येथे आला. तेथे असे ठरले की अमीरखान याने तुळसीबाईच्या नावावर होळकराचा सर्व राज्यकारभार चालवावा (इ. स. १८०८-ग्राटडफ पु. ति. पु. ३२१). यानंतर अमीरखान होळकर आणि नागपूरचे भोंसल या दोघात काही इकांस-वर्षां तंटे होते ते मिटविण्याचा बहाणा करून नागपूरकर भोंसल्याच्या सुलखात शिरला [इ. स. १८०९]. पण वस्तविक त्याचा हेतु केवळ लुटालुट करण्याचाच होता. अमीरखान आपला तोफखाना आणि पायदळ जोधपूर येथे महंमदशाह खानाच्या स्वाधीन करून आला होता, तरी त्याच्या बाजूस सर्व पेंढारी आणि भोपाळचा नवाब मिळाल्या कारणाने त्याचे सामर्थ्य बरेच वाढले होते. भोपाळच्या नवाबाचे रणजी भोंसल्याशी वाकडे असल्याकार-णाने तो या प्रसंगां अमीरखानास येऊन मिळाला होता. परंतु अमीरखानास आपले लुटालुटीचे कार्य अप्रतिबंधपणे करावयास मिळाले नाही. इंग्रजांनी मध्ये पडून त्यास रण-नीच्या सुलुबातून नर्मदापार हाकून लाविले (ग्राटडफ पु. ति. पु. ३२५).

यावेळी होळकराच्या संस्थानात माजलेली बंडाळी, रियाच्या राज्यात असणारी अस्वस्थता, निजामाच्या प्रजेत शिरलेले राजशेहोते वारे, आणि अमीरखानाच्या दाताप्याले असलेले अवाढव्य सैन्य याचा विचार करता अमीरखानास सुसुलमानी सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करण्यास

ही वेळ अतिशय अनुकूल होती यांत संशय नाही. पण त्याचा तशा प्रकारचा केव्हाहि उद्देश नव्हता असे मानल्या जाय लागला आहे. त्याचे पठाण अनुयायी नेहमी म्हणत की, हा दिव्याचा मादराहा होईल हे एका फिराने केलेले भविष्य बहुतेक सरे ठरणार आहे. पण अमीरखानाने स्वतः कधी तशी इच्छा मनांत घेतली नाही किंवा तसे त्याने बोलूनहि दाखविले नाही. तो स्वतःच केवळ होळकराचा आश्रित मानित असे. इतकेंच नव्हे तर लुटारू सैन्याचा अधिपति होण्यापलीकडे राज्य स्थापण्याच्या दिशेने त्याने कोणताच प्रयत्न केलेला नाही.

नागोरहून परत आल्यावर आणि यशवंतराव व त्यांचे कुटुंब यांची घमकुंवरपासून मुक्ता केल्यावर अमीरखान एका शौरपर्वण्यासी नाटकांतील मुख्य नट बनला. जयपूर आणि गोंधपूर येथील राजांत समेट घटवून आणण्याचे धोरण दाखवण्याचे व मुत्सद्दीभिरिचे होते व ते तडीस नेण्याचे काम अमीरखानाने आपल्याकडे घेतले. ही गोष्ट इंदोरी लष्त्राने साधावयाची होती म्हणजे जगतसिंगाला मीनसिंगाची मुलगी आणि मीनसिंगाला जगतसिंगाची बहीण देऊन द्या दोन घराण्यांचा संबंध हट करायचा होता. ही दोन लष्त्रे सायण्याकरीता तय्यार झाले असे उद्दे-पुरची राजकन्या कृष्णाकुमारी तिला नाहीसे करणे अव-श्यक आहे असे अमीरखानाला वाटून त्याने उद्देपूरच्या सैन्यांना आपला विचार घटवून देण्याचा प्रयत्न केला (इ.स. १८१०). मांडणाचे मूळ निर्वृत असताना हिंदुस्थानातील बलाढ्य राजपूत संस्थानांतून शांति नांदणे शक्य नाही. एकाचला मुलगी देणे म्हणजे दुसऱ्याला दुताविणे होय. वरं शेवटचा उपाय म्हणून मुलगी याविवाहित ठेवावी तर ती राजपूत कुळाला बदा लावणारी गोष्ट होय असा बुद्धि-वाद लढवून अमीरखानाने आपली बाजू त्या लोकांपुढे मांडली. कृष्णाकुमारीच्या बापाला ही गोष्ट म्हणजे प्रलक्ष पोटाच्या गोळ्याचा जीव घेणे किंवा तिला आत्महत्या कर-ण्याला उद्युक्त करणे) भाववली नाही; पण राण्याची बहीण चादवाई हिने हे सुकर्म अंगावर घेतले व कृष्णाकुमारीला आपल्या बापाची, घराण्याची व राज्याची अन् वाचवण्याचा उपदेश करून तिच्यापुढे विवाचा प्याला केला. कृष्णाकु-मारी हाणी होती. तिने सर्वावरची संकटे दूर वारण्या-साठी म्हणून आत्महत्या करण्याचे तुर्याने कबूल केले, व एकामासून एक असे तीन प्याले विष गट केले शेवटचा प्याला घेण्यापूर्वी “ हेच जेम माझ्या नशिवा बांधून ठेले होते ” असे तिने हृदयद्रावक उद्गार काढिले. रावसाहेबात काय चालले आहे याची सर्वांना जाणीव होती. तिच्या अप्र-तिम लावण्यामुळे व ताकत्यामुळे सर्वोच्या मनावर फारच परिणाम झाला. उद्देपूर शहरात तिच्या शस्त्राची यातमी परसतांच जिकडे तिकडे हाहाकार उडाला व अशा अव-लेचा यंत्री घेऊन ज्यांनी सहाय्य संपादन केले त्याच्या

नामर्दपणाविषयी छीः थुः होऊ लागली. लवकरच कृष्णा-कुमारीची आई मुलीच्या शोकाने गतप्राण झाली. अमीर-खानाचा या कुलातील हस्तक जो अग्निसिंग नावाचा उद्दे-पूरच्या थोर कुलातील सरदार त्याने उद्देपूरला आणलेली नामोशी सुतवानसिंग (करंघराचा संस्थानिक) याने आपल्या मानी वर्तनने स्वच्छ केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. कृष्णाकुमारीचा अशा रीतीने अंत झालेला ऐकतांच तो महाराष्ट्राच्या दरबारां येऊन आपल्या कमरेची तलवार त्याच्या पायापाशी ठेवून शांत पण करारी मुद्देने म्हणाला. “ राणाजी माझ्या पूर्वजांनी तीस पिढ्यांच्यावर आपली वाकरी केलेली आहे. तुमच्या विषयी मला काय वाटते हे बोलून दाखविता येत नाही, पण आजपासून माझे घरा आपल्या करितां कधीहि उचलले जावयाचे नाही. ” याने-तर अग्निसिंगाकडे बघून म्हणाला “ राजपुतांच्या नावाला एव घडा लावला आहेच. तू सतीतहा होऊन वर-याल. ” सुतवानसिंग शेवटपर्यंत बोलण्याप्रमाणे वागला, व इकडे अग्निसिंगाचे संततिहीन होऊन शेवटी दुष्टतेत प्रत पावला.

इ. स. १८११ च्या आक्टोबरात यशवंतराव होळकर मृत्यु पावला व तुळशीबाईने महाराज होळकरास दत्तक पेतले. अमीरखान हा पुढे लवकरच राजपुतांच्यात गेला परंतु रामपुत्राहून विषयापूर्वी त्याने गळूरखान नामक आपल्या एका नातलगस तुळसीबाईकडून जहागीर देव-वून त्याला आपला प्रतिनिधि म्हणून तिजपाशी ठेविले (प्राट डक पु. ति. पृ. ३२१).

उद्देपूरचे प्रकरण आटोपल्यावर अमीरखान गोंधपुरास गेला. जयपूर आणि उद्देपूर यांच्यातील भांडणे मिटल्यापासून त्याच्या सैन्याच्या सुसुलमानी तुकड्या लुटाळुंदीकरिता संबंध राजपुतानाभर दंडित असत (१८१२-१३). कधी कधी सैन्यात धड्याळी होऊन किंवा सरदारांमध्ये भांडणे होऊन किंवा जगत्या तटबंधी, प्रदेशाचा त्याना पुष्कळ विरोध होऊन त्याचे लुटाळुंदीचे प्रसंग काही काळ बंद पडत [१८१४-१५].

शेज्या वर्षांतच, गोंधपूरचे राज्य खालावत चाललेले पाहून दिवाण इंदुराज आणि रामगुड देवनाथ यांनी देशातील विषयक माणसे दूर करण्याचे ठरविले. त्यांनी अमीरखा-नाला राजा होण्यास सांगितले व तोहि तसे करण्यास कबूल झाला पण आपली सर्व बाकी ताबडतोब तुकडी करण्याविषयी त्याने आप्राद घेतला. संस्थानाने आपल्या सन्त्यसुरा त्याची फेड केली व आता वर्षे कारभार सुरूचालेले असे सर्वांना वाटले. त्याप्रमाणे अमीरखानाने गोंधपूर सोडले व त्याचे थोडे सैन्य मात्र काही बाकी बसून कर-ण्यासाठी पाठीमागे राहिले होते. या सैन्याने इंदुराजाला पेचात पडले व कांही बोलावली होऊन इंदुराज, आणि रामगुड देवनाथ हे दोघेहि मारले गेले. अमीरखानाने आपला यात

काही संबंध नव्हता व सैन्याच्या उद्दामातूनलेही गोष्ट घडून आली' असें वरकरणी दाखविले तरी त्याच्या हुकुमावरून व त्याला माहीत असताना हा प्रकार घडला असें म्हणण्यास बरीच कारणे आहेत असें मालकम द्यात. देवनाथवर मौनसिंगाची फार भक्ति असल्यामुळे त्याला मोठा जबरदस्त धक्का घसून त्याने ताबडतोब नैराश्यावृत्ति धारण केली त्यानें लोकांशी संभाषण करणे सोडले, इमंभू करविण्याचे बंद करून दाढांचे केंस बाहू दिले आणि अशा स्थितीत तो केवळ सैन्याप्रमाणे आयुष्य वेढें लागला. तेव्हां त्याचा मुलगा चतुरस्रिय याने राज्यकारभार हातीं घेऊन तो आपल्या मरणापर्यंत (१८२२) चालविला. त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र मौनसिंगाने आपले वेड टाकून देऊन पुन्हा तो पूर्ववत राज्यकारभार पाहू लागला.

अमीरखान परत गोंयपूरला गेला नाही. पुढील दोन वर्षे तो जयपूर छुटण्यात गुंतला होता. माधवराजपूरच्या किल्ल्याला त्यानें एक महिने वेढा दिला होता, व तो आपल्या बंडखोर सैन्याच्या मदतीनें तो घेणार इतक्यात सर बेव्हिड ऑग्डरलोनी पेशव्याचा नायनाट करण्यासाठी राजपुतान्यात उतरला अमीरखानाकडे येव्हा दिसून आले की, आपणास या इंग्रज सेनापतीशी विरोध करण्यांत यश येणार नाही, तेव्हा तो त्रिदिशांनी सापितलेल्या अटीवर आपला छुटारूपणा सोडण्यास तयार झाला. या अटीमुळे त्याला जरी आपले छुटारू सैन्य सोडून घाबें लागले तरी त्याला स्वतःला संस्थापिकासारखी जहागिरी मिळाली; अर्थात् या तहानें त्याचे स्वतःचे काहीच वाईट झालें नाही. उलट होळकरांच्या राज्यातील स्वाध्याकडे असलेला जवळ जवळ पंधरा लक्षांचा मुलख त्याच्या कडेच देण्यात येऊन दिवाय बक्षिसादाखल म्हणून इंग्रज सरकारनें रामपूर जिल्ह्याहिले त्यास दिला. या तहाने अमीरखानाकडे त्याच्या हस्तकांनें दिली येथे ता. ९ नोव्हेंबर सन १८१७ रोजी सही केली होती. पण स्वतः अमीरखानाने या तहाने आपली संमति देण्यास घोंघी दिरंगाई केली. कारण अमीरखानाच्या छावणीत यावेळी पेशव्याचा बकोल आला असून शिवाय त्याची पुणे व नागपूर परबाराच्या राजकारणावरहि बारीक नजर होती.

अमीरखानाने ज्या काही आशा मनात बाळगल्या होत्या त्या सर्व विलयास गेल्या. त्यामुळे आणि वेकार झालेल्या त्याच्या अनुयायाच्या शिष्याशापासुळे तह केल्यावरहि काही दिवस त्याचे मन अस्वस्थच होतें. पण गव्हर्नर जनरलच्या उदारपणामुळे त्याला स्वस्थता लाभली. तो फार घोरणी असून कधी कधी त्यामुळे त्याच्या शौर्याबद्दल संशय उत्पन्न होई. व अर्ध्या हिंदुस्थानातील पेशवारी लोक आपल्या हुकुमतीत देवण्याची शक्ति ज्याच्या अर्था होती त्यानें त्रिदिक्ष सरकारशी वर टाकून देशात स्वस्थता कशी नाई दिली याबद्दि आश्चर्य वाटते त्याच्या सेतेचा लगाम म्हणजे त्याचा

दरारा, तो अर्ध्यात मावळतांच तो अगदी निर्माल्यवत होऊन राहिला. होळकरदरबार, त्याजकडे ज्यामुळे तो उदयास आला त्या संस्थानचे लचकेतोडणारा मनुष्य, अशा दृष्टीनें पहात असते. मंडलेश्वराच्या तहापूर्वी व नंतर इंग्रज सरकार आणि होळकर यांच्यामार्फे मध्यस्थी करण्याची येव्हा त्यानें आपली इच्छा दर्शविली तेव्हा सर्वेच पक्षांनी त्याला अनुमान लेखल्याचे उपड दिसून आले तथापि अमीरखानात जर काही सद्गुण असेल तर तो मित्रप्रेम हा असून यशवंतराव होळकराशी त्यानें अखंड मित्रत्वाचेच बंधन ठेविले होते. यशवंतरावाच्या दुष्ट संबंधी पालविण्याचा त्यानें जो आठोकाट प्रयत्न केला त्याचे कारण तरी हेच. सादरीजवळ धर्मकुंवराशी जे युद्ध झाले त्यात अमीरखानाने आपल्या मित्राकडे न, पाहता मित्राची बाजू समजिली. त्याचे बडे दुष्मनहि त्याचा हा गुण बघून करितात.

[संदर्भ ग्रंथ—मालकमकृत मेमोयर्स ऑफ सेंट्रल इंडिया प्राइडक]

अमृदर्या किंवा ऑक्सस—मध्य आशियातील मोठ्या नद्यांपैकी एक नदी. हिला संस्कृत व बौद्ध ग्रंथात वंशु असें म्हटले आहे.

१८८५ मध्ये रशिया-अफगाण सरहद्द ठरविण्याकरिता नेमलेल्या कमिशनची बैठक होईपर्यंत उत्तर ऑक्सस प्रदेशाची माहिती फार कमी होती व या नदीचा प्रवाह कसा जातो याची रूपरेखाहि स्पष्ट नव्हती रशियन संशोधक व टेहळणी करण्यात याकबगार असे, हिंदी लोकां यांनी बरीच मेहनत घेऊन या नदीचा प्रवाह व त्याला मिळणाऱ्या सर्व नद्या शोधून काढिल्या. पांमरमधील व्हिक्टोरिया सरोवरापासून अफगाण तुर्कस्थानच्या अंधुही जिल्ह्याच्या काठावर असलेल्या खमिआवपर्यंतच्या सुमारे ६८० मैलांच्या प्रदेशाची ही ऑक्सस नदी अफगाणिस्तान व तुर्कस्थान यांच्यामधील सरहद्द होऊ शकते. खमिआवच्या खाली आणखी ५५० मैल हिचा प्रवाह स्वैर व शाधिल असा होत जाऊन शेवटी आरल समुद्रात तो गडब होतो. कर्जुयी (खमिआवच्या खाली १५० मैल) येथे हिच्यावर लांकडी पूल बांधला असून मर्हंपासून समकदपर्यंतची रशियन रेल्वे यावरून मेली आहे.

पुढील वर्षेपर्यंत ऑक्ससच्या उगमाबद्दल एक मोठा मनोरंजक भौगोलिक वाद माजून राहिला होता व या वादापासून काही राजकीय महत्त्वाची बाबहि उपस्थित झाली होती. कारण रशिया-अफगाण सरहद्दवर या उगमाचा संबंध प्रत्येकाला मान्य होता.

अमृत—ज्या मुखामाठी सर्व जग धडपडत असते त्या सुखाची राखणपोटी करणारा मृत्यु कोणास प्रिय वाटेल? तेव्हा अशा मृत्युपासून सुटका करून घेण्यासाठी जगदुत्पत्तीपासून मनुष्य काही किमया शोधण्याच्या मार्गात आहे. देव मनुष्यापेक्षा थोडा. तेव्हा ते साहजिकच मरणाधीन नसणार.

ते अमर असण्याचे कारण एक अमर करणाऱा पदार्था त्याच्यासंबद्ध आहे अशी प्रार्थना भावना अमृत हा शब्द वैदिक वाङ्मयात अनेक ठिकाणी आढळला आहे परंतु तो अमृत = मरणरहित या अर्थाने व उदन या अर्थाने आलेला आहे, एखादे गोळ पेय अशा अर्थाने हा शब्द वैदिक वाङ्मयात आलेला आढळत नाही

पुराणात उल्लेखिलेल्या अमृताची हवीकत भागवतात (स्कंध ८ अध्याय ६-११) पुढीलप्रमाणे आशी आहे- एकदा एरावतावर बसलेल्या इंद्रास पाहून सत्पुत्र क्षालेष्टा दुर्वास कर्षणी आपल्या गळ्यातील शाल काढून प्रसाद म्हणून इंद्रास अर्पण केली परंतु इंद्राने तत्काळ तिचा स्वीकार न केल्यामुळे ती माला खाली पडली व एरावताच्या पाया खाली पडवली गेली ही मालेची अवस्था पाहून अत्यंत क्रुद्ध क्षालेष्ट्या दुर्वासांनी, 'तुझे ऐश्वर्य व इन्द्र नष्ट होईल' असा म्याला शाप दिला त्यामुळे इंद्र व सर्व देव यांचे सर्व ऐश्वर्य नष्ट झाले व अशा प्रकारे हतवोत्र क्षालेष्ट्या दयाचा दैत्य-दानवाकडून बायार परामर्श होऊ लागला महाभारतात समुद्रमंथनाची गो कथा आहे (आदिपर्व अ १० १९ त्यात बरील कारण दिलेले नाही, याचीच सर्व कथा आहे) नंतर महादेवासह नवे देव विष्णूला वरण घेतले असता तुम्ही दैत्यांची सलोखा करून त्यांच्या मदतीने समुद्रमंथन करून रमोतून अमृत काढा म्हणजे त्याच्या प्राशनाने तुम्ही दैत्या कडून परामर्श पात्रणार नाही असे विष्णूने सांगितले विष्णूचा ही युक्ति देवास पसंत पडून ते दैत्याकडे गेले आणि त्यांनी समुद्रमंथनाची कल्पना दैत्यांना मागितली दैत्यानीही मनु श्रातून निघणारे अमृत अर्धे आम्हासही मिळाले पाहिजे या अटीवर समुद्रमंथनास येण्याचे क्यूक केले नंतर देव व दैत्य यांनी मिळून मथनासाठी मदत नावाचा पर्वत उचलून क्षीर समुद्रामधळ आणला, व क्षीरासाठी वायुवीज अमृताचा वाटा देण्याचे कळूळ करून आणिले व त्याचा मदराचलाला वाटा दिला आणि क्षेपटीकडील वायू देवाना आणि तोंडाकडील वायू दैत्यांनी धरून मथनास गुह्यात केली परंतु त्या मदराचलाला खाती आधार मसल्यामुळे तो खाती जाऊ लागला तन्हा विष्णूने कासवाचे रूप धारण करून मदराखाली आधार दिला त्यामुळे मथनाचे काम सुरळ्यात चालू झाले समुद्रातून दुसऱ्या अनेक वस्तू निघाल्यावर हातात अमृताचा एक कळुळ घेतलेला मनुष्य समुद्रातून बाहेर निघाला त्याला पाहताच दैत्यांनी अमृतकलश त्या मनुष्याच्या हातातून विसकावून घेतला व त घेऊन गेले देवांनी हे पाहताच ते अत्यंत दुःखी होऊन विष्णूकडे गेले आणि अमृतासमर्थ घडलेली हकीकत सांगितला ती हकीकत ऐकून 'तुम्ही स्वयं रक्षा, तुमच गळुटी नी निवारण करतो' असे विष्णूने सांगितले आणि मोहिनीचे रूप धारण करून तो दैत्यांच्या भवळ गेला असता त्या मोहिनी रूपाला मोहित झालेले दैत्य अमृताला विसरून त्या मोहित

नीच्याच मागे लागले, व तूच हे अमृत आम्हा सर्वांना वाटून देऊन आमच्यावर अनुमत्त वर असे म्हणू लागले मोहिनीनेही मी करीन ते सर्वानी कळूळ कले पाहिजे या अटीवर कळूळ करून देवाना व दैत्यांना ओळीने वसविले व देव हे अर्धभार आहेत यासाठी प्रथम त्यांची कटफट संपवून सर्व अमृत तुम्हालाच वाटीन असे सांगून देवांना प्रथम अमृत वाढण्यास सुरवात केली देवाना अमृत वाढायार पुढे आपणांस अमृत मिळेल किंवा नाही असा भय व डोकन राहू नामक दैत्य गुप्तरूपांने देवांमध्ये येऊन बसला हे त्यांचे कपट चद्र व सूर्य यांना समवर्तवामुळे त्यांनी विष्णूनकळूळ चहाडी केली विष्णूने तत्काळ आपल्या चक्रान त्याच शिर उडविले परंतु त्याच्या तोंडात अमृत पडल्यामुळे धड निर्माण झाले परंतु शिर समीप राहिले व तोच कत नामक असुर झाला व चद्र सूर्यांनी त्याच्याकडून चहाडी केल्यामुळे तो त्यांना उग्रप्रव देऊ लागला पुढे मोहिनीने वाडीत असता देवांमध्येच सर्व अमृत संपविले आणि दैत्यांना काहाच अमृत शिष्ट राहिले नाही त्यामुळे वैदित्यांचे पुन्हा क्रुद्ध सुरू झाले व मोहिनी गुप्त झाला याप्रमाणे अमृताच्या उत्पत्तीसमर्थ हवीकत आहे

चद्र अमृतमय असून त्यातील अमृत देव कृष्ण पक्षात प्राशन करितात व श्वेटी दोन कला अवशिष्ट राहिल्यावर पितर हे चद्रासमीप त्याच्या पृष्ठभागाकडून जातात व अमा वास्याच्या दिवशी चद्राच्या किरणातून निघालेले सुखकारक अमृत प्राशन करून एक महिनाभर तृप्ति पावतात, असे विष्णुपुराणात सांगितले आहे (अ ४ अ १२)

पाश्चात्यांमध्ये अमरत्व देणारे जे वायशेय कल्पिले आहे त्याला अम्रोशिया किंवा 'नेक्टर' असे नाव आहे अम्रोशिया हे वाय व नेक्टर हे पेय असा बहुधा अर्थ घेतात वय पुढेकड्या ही दोन्ही नावे अमर करणाऱ्या वायाला व पेयाला दिलेला आढळतात कोणी म्हणतात की, हे दोन्ही पदार्थ मध्याच्या जातीचे असल्यामुळे त्याच्या अर्धा साहजिकच मध्याप्रमाणेच क्षीर शुद्ध करणारे व आरोग्य देणारे गुण वास करितात तेन्हा हे अमरत्व देऊ शकतात यात नवल नाही (रॉश्वर-नेक्टर अँड अम्रोशिया) याचा उल्लेखप्रमाणे उपयोगी करीत अने होमरवरून दिसते (इलियड १४ १००, १२ ३८) हे पदार्थ सुवासिक असल्यामुळे वामाच्या कामी वापरवित अनेच असत देव आपल्या केसाला हे लावीत असे ग्रीक पुराणातून वर्णन आहे

टॉलमा सोटरची पत्नी बेरोनास हिने व्हीनसने दिलेला अम्रोशिया खाण तेन्हाच ती मृत्यूच्या तळाकपातून सुटली. अम्रोशिया खाऊन टिनोसत अमर झाला, यासारख्या कथा पुष्कळ आहेत जखमा चन्ना करणाऱ्या गुण अम्रोशियाच्या अर्धी आहे म्हणून व्हीनसच्या इतीवृत्तमध्ये व्हीनस हा

पदार्थ लावून आपल्या मुलाच्या जयमा बऱ्या करीत बसल्याचे दिसते.

[संदर्भग्रंथ—ए. जि. (अंत्रोशिया; नेक्टर); डेरे—ह्याथिकल डिक्शनरी. होमर—इंग्लिश; व्हर्जिल—निबल. पिंडार, थियोफ्रिडस, थोव्हिट, कटलस. रेंथर—नेक्टर अंड अंत्रोशिया; लेक्सिकॉन डर मायथाॅलॉजी.)

अमृतचंद्रमुरी—कुंदरुदाचार्याच्या समयसार ग्रंथावर याचे टी. १ लिहिले आहे. या टीकेचे नाव आत्मख्याति असे आहे. अमरचंद्रमुरी संवत्, १९२ त हयात होता व त्याने खालील ग्रंथ लिहिले:—

(१)समयसार टीका,(२)प्रवचनसारटीका,(३) पंचास्तिकाय टीका,(४) तत्त्वार्थसार,(५) पुण्यार्थ सिद्ध्युपाय आणि (६) तत्वदीपिका.

अमृत घाजार-(बंगाल) जेसोर जिल्ह्यातील एक खेडे. २३° ९' उत्तर अक्षांश व ८९° ४' पूर्व रेखांश यांवर. लोकसंख्या सुमारे बाराशें. याच ठिकाणी प्रथम अमृत बजार पत्रिका नावाचे सुप्रसिद्ध वर्तमानपत्र सुरू झाले. ह्या ते कलकत्ता येथे प्रसिद्ध होत असते हे इ. स. १८६७ मध्ये शिशिरकुमार व मोतीलाल पोष या दोघां तरुणांनी सुरू केले. त्यांच्या आईचे नाव अमृतमयी असून तिच्या स्मरणार्थ त्यांनी लालकडी हात छापल्यावर स्वतःच लिखित जुझून व शाई लावून हे पत्र मोठ्या निस्पृहतेने चार विले होले. पुढे त्यांनी ते कलकत्त्यास नेले. लॉर्ड लिटनच्या कारकीर्दीत एतद्देशीय वर्तमानपत्राचा कायदा घालायार पत्रिका इंग्रजीत निघू लागली. पत्रिकेचा आरंभापासूनच सरकारावर बचक भसे. तिच्या चौबदार, सत्य व स्पष्ट भाषेमुळे व गुप्त सरकारी व इतर माहिती अजानक प्रसिद्ध करण्याच्या धाडसांमुळे लोकाना हे पत्र म्हणजे आपला पाटिलाचा व गरजारे आणि अरेरांनी संस्थापिकांना ते शत्रूसारखे भासल्यास नवल नाही. शिशिरकुमाराने मोतीलालाशी परवापर्यंत ते उत्तम रीतीने चालविले. यांच्या मृत्यूनंतरही ते बोमाने चालेल अशी अपेक्षा आहे.

अमृतराय—पुंड्रिराज मांडवत “ भक्त ब्रह्ममृत ” ग्रंथात अमृतराय हे विद्यामोरो याचे आश्रित होते असे लिहिले आहे.

विद्यामोरो हे अवरंगाबादेस कोणी सुल्यही होते. अमृतरायाचा जन्म सन् १६२० मध्ये सन् १६७५ असे ओळखाया आधारे आजगावकर लिहितात.

पुनर्वारिजात “ माता उमा परम शंकर तात झाला ” अशी अमृतराय स्वतःविषयी माहिती देतात. मध्यमुनीश्वरांच्या उपदेशाने अमृतराय ईश्वरभक्तीकडे वळले अशी आत्म्यात्मिका आहे.

“अविनाशमंदहदण” नामक ग्रंथात अमृतरायांनी आपल्या गुरुचे नाव अंशिक्रामस्वती असे दिले आहे. व

तेच नांव दुसऱ्या कित्येक पदांत उल्लेखिलेले आढळते. तथापि त्याच्या कवितासंग्रहात “ श्री गुरु मध्वनाथपर अमृतराय बलहारी ” असेही आढळते. शिवाय “ अमृत-म्हणे तुम्हि मजा निरंतर थापर गुरुचे पाय ” असाही उल्लेख आहे. या गुरुश्रयांवरून अनेक अमृतराय झाले असवेत की काय अशी शंका आजगावकर काढतात. अमृतरायांचे शिष्य पुष्कळ होते त्यांपैकी माधव व ब्रह्मगिरी हे कवी असून त्यांनी आपल्या कवितेत रायजीं या उल्लेख केला आहे.

अमृतरायांची काव्ये.—१ गणपतिवर्णन, २ अंगदवर्णन, ३ भुवचरित्र. ४ मुकुचरित्र, ५ सुदामचरित्र, ६ नारदी, ७ कृष्णचरित्र, ८ द्रौपदीवल्गहरण, ९ रामचंद्रवर्णन, १० कृष्णवर्णन, ११ राधावर्णन, १२ कृष्णप्यान, १३-मृत्तिकामंजुषण, १४ वत्सलाहरण, १५ रासलीला, १६ कुंजवन विहार, १७ कृष्णलीला, १८ चंद्रावली, १९ दुर्वासयात्रा, २० पारिजातकाटयान, २१ गवित्तावर्णन, २२ उग्रदेव, २३ पूतनावध, २४ याक्षीशय २४ प्रकरणे व १५० पदे छापली आहेत. ‘ दामाजीची रसद ’ हे काव्य अमृतरायांचे नसून शिष्य ब्रह्मगिरी यांनी केले आहे.

अमृतरायांची वर्णनशैली फार अप्रतिम आहे. सुदामचरित्रात कृष्णाच्या अपरिमित ऐश्वर्याचे वर्णन, द्रौपदीवल्गहरणात अनेक वस्त्राची व त्याकरिता प्रसिद्ध असणाऱ्या पेजर्ची नाचे, भोजनांतील पदार्थ, रासकांडेत राग रागिण्या वगैरे पाहिल्यास या म्हणण्याचे प्रबंधतरे येईल. अमृतरायांची कविता कदाबद्द असल्याने ती वर्णनास फार साजेसी आहे. कीर्तनकार नेहमी आपल्या कीर्तनात रंग भरण्यास अमृतरायांचे कवच म्हणतात. “ कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा ! ” असे काविवर्य मोरोपितांनी सम्मिलित जे म्हटले ते यथार्थ होय.

अमृतरायांची भाषा साधी, सरस व प्रौढ आहे. त्यांनी हिंदी भाषाहि चांगली आवगत असून तीत त्यांनी मराठी सारखी फळे केेली आहेत. काव्यात भक्तिरस व वैराग्य ओतप्रोत दिसत असून प्रसंगविशेषी क्षणारविरीति रसहि अंगभूत आहेत.

अमृतरायांच्या कवितेसंबंधी कांहींही कल्पना देण्यासाठी पुढील बरेच देत आहो:

मुकुचरित्रातील वसंतवर्णन:—वसंत संतत गुलता प्रसवी, कंदर्वाची रात्ता बसवी, समीर दंडी वायु सुखी, पुष्प वाटिवा रम्य नेटका, टांकटीका विस्फूर्ति नेटका, वरित खेटका, मये समान सूर्य साधुनि, दृष्टा वृक्षरि, निमीष दूरी यातिल छाई, विहगित आई खुई संघेती, चमेलीबेणा-मंथमालिनी, मंदाराच्या सगळ्या पंथी, फोराटी वटु रंग रंगिनी. आसटीची गादी जाली, कुले मोमेरे पिवळी माली, गोकर्णी गोकर्ण आहूटी, एक मुक्ती मुद्धां नवती,

बैसे चेडू फुलले सेंद्र, गेंद रोदरे लोक आदरे फानि खोवितो, तुरे लावितो, घट फुलांचे घट मोगरे, द्वार पामरे निच कळीचे फळवळती, भळभळीत फुलले, मळिगांच्या दांपवळिका, कळिका फुलत्या, अपार तेंपे पारिजात, जळि वारिजात, कर तंरंगते, भातभातचे वान त्यांत बहुभात करीतो, वन-ररातीचा गुण विखरीतो, खेड दुपारी फुलें दुपारी भरळ सुपारी, गगन जुंवितो, द्राक्ष घडातें पक्षि भक्षितो, क्षितीबरावर शीतळ नीतळ सपाट वाहति पाट जळाचे, घाट दाट तत्प्रफुल्ल वृक्षां फाट नसे, परि वाटेमाथे बोहाटे पाविले, रत्नाश्रया लख-लखाट, त्याच्या कळा फाकति, मधुर शब्द कोळिळा गुंजतो, गुंजारवती सकळामधें, येकळ्याच्यासम कुळ्याभोवते, अली-कुळीचे वृक्ष हिंडती, मंद मासतें वृक्ष डुळती, नाग-कुळे परिमळे सुळती, शुक शुकाते स्पष्ट बोलतो, 'अरिष्ट तुम हें आले' म्हणतो, घारिष्टानें हलें पाहती, मुग्य अघाती धारागानें गीत गातो, ऐसी विवशी तुम रा-याशी, बसप करया रक्ष लावितो, दस सुनो तो अक्ष. कपाटे असप देउनि, क्षेमरुपें मुक्षित जेणे, रामदमसाधि सादर हृदयी भरिला ॥ १० ॥

पुष्पमचरित्रातील जेवण—'माझी स्थिति सुवर्ण पाट, अजणीवर सोन्याचे ताट, मंत्रा फळ शाखाचा घाट, काटां वरण पिंजळें दाट, मीट भिरें वरि आलें तेंबू, तुतिया खोवरें, किमुन कोशिंबीर सुंदर, आम्ल रायलें, रुबेर आयलें कोमळ अंगी, सगळीं बांगी. शुभ कारली, मेथी, पोथी बोथी फेंक, कोथिंबीर हळदीसह काथी ताथी साधी चरसह चाकवत लुका, चवळी पिबळी, कवळ्या रेंगा, चिमुरा-दळ चिट्नी, बागली चमचमीत फोडणी देउनि चुरारित चारोळी सांमारें, मंड विमणी थोंडें, चिंचपान चिंचोळी तांढें, बोहळा काशीफळें, कांकांड डुहिरिया, कमळचंद कोंबळी काचरी, दूध भोपळे, दिव्य दोडके, दाळ दिंड शेवाळ पाळकें, १। सुरण अक्षर परवरें, पडवळी तोंडली, कोंडली कंदमूळ फळ फूल पत्र तव बेलमाल पृतपाचक शाका, वडे नसति वावडे, सार भावडे, तिखट तिळवडे सारविज वटे, सहित पापडे, कचिक वडे, आणिक कोरवडे, शिन्ध्या-सगटगट पुन्हा, घन्हा गुरवळ्या, काचोच्या साजोच्या, मादरया बोवळे, शुभ देउले, सायसहित शेवाया, शर्करा पायस लुचया, मांडे पांडुरवर्ण पूर्ण पोळिया, धुतें पोळिल्या दिवें मिळीन्या, डुरडी भरुनि धिरडी, माळुक साळुक नाळुक राजसगाणे, कानवत्याशी मानवले, साखरकेण्या चिवर पारगे, मोती-पूर जिलेथी दळिया, पारिक ओदन दे अनुमोदन, घमघ-माट तो अमोद न राहे, मात केवारी परम कूसरी, दर्शोदूध धृत मधु साखर, निचू घन राय चायमर पन्डें फुलांचें, महा मिठा, मटमटा बहु मधुर लापसी, लोणकलें जिजलें गाईचें क्षूप मधुर सुवासिक महा चंगळ, थोर घंगळ, बाटीभर एरएक पराचें, रोळा हजार पदार्थ आले निजभास्यें भोजन्यें, अन्न प्रक्षरधानुभास्यें त्रिप्र नेविआ... इत्यादि.

[संदर्भ ग्रंथ — शाजगावकर—महाराष्ट्रकविचरित्र माग पडिला. शीक—काव्यसंग्रह. मोल्फवर्थ—कडीकोश—प्रस्तावना. पुंडिराज मालु—भक्तकथामृत. लोंडे—अमृतराय (वि. विस्तार २२. ८; ३३. ७). मं. क. का. सूची. भारत खंडाचा अर्वा-चीन कोश. महाराष्ट्र संस्कृत वाङ्मयसूची पृ. ३५५]

अमृतराय—राघोबादादाचा दत्तक पुत्र. हा गोपाळ-राय भुसकुटे याचा औरस पुत्र असून इ. स. १७६८ त याला राघोबादादानें दत्तक घेतलें. याचें दत्त-विधान झाल्यावर पुढें काही वर्षांनी राघोबादादास दुनरा बाजीराव व चिमणाजीआप्पा असे दोन औरस पुत्र झाले. त्यामुलें अमृतराय यास पेशवाईचा अधिकार प्राप्त होण्याचा योग झाला नाहीं. अमृतराय हा बहुतकडून राघो-बादादाच्या जवळ असे. ज्या वेळीं आनंदोबाई, बाजीराव व चिमणाजीआप्पा हे पेशव्याच्या प्रतिबंधात होते त्या वेळीं अमृतरावहि त्याच्या बरोबरच होता. अमृतरावाचें लग्न राघोबादादानें इ. स. १७७१ मध्ये वीकें मुक्तामी मोठ्या घाटानें केलें. अमृतराय हा इ. स. १७९४ पर्यंत नाशका-जवळ आनंदबक्षी येथें होता. तेथून पुढें तो बाजीराव व चिमणाजी आप्पा याच्याबरोबर शिवनेरी येथील किल्ल्यात नाना फडणविसाच्या प्रतिबंधात होता.

इ. स. १७९५ मध्ये सवाई माधवराव सत्यु पावल्यानंतर परशुरामभाऊ पटवर्धन बाजीरावाला पुण्यास नेण्याकरितां शिवनेरीस आला तेव्हा यानें शिंयाची वाट पाहून त्याच्या बरोबर पुण्यास जाण्याविषयी बाजीरावास उपदेश केला, पण बाजीरावानें तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. परशुरामभाऊ बाजीरावास घेऊन शिवनेरीहून निघाला तेव्हा याला परशुरामभाऊच्या हुजूमानें तेथेंच अडकेंत ठेवण्यात आलें (इ. स. १७९६). मागून शिंयाचा दिवाण बाळोबा तात्या शिव-नेरीस आला तेव्हा त्यास अमृतरावाकडून सर्व हककित समजली. त्यानें अमृतरावांस शिवनेरीहून काढून जाव याचास आणलें परंतु त्यास यथमुक्त केलें नाहीं.

पुढें सन १७९६ सालच्या मोड्देवर महिन्यांत नानाफड-नविसानें बाजीरावास मसजदीवर बसविण्याकरिता पुण्यास आणलें तेव्हा अमृतरावाची कैदेतून सुटका करण्यात आली-नाजीराव यास आवाजी वृष्ण शेलकर याच्या मार्फत तात-रच्या छत्रपती म्हून त्या महिन्याच्या ५ व्या तारखेस पेश-वाईचीं वरें मिळाली, त्या वेळीं छत्रपतीकडून अमृतराव यासहि बहुमानाचा पोषाख मिळाल्याचा दाखला सांपडतो. या पोषाखाची किंमत रु. ११८२१॥१॥ होती. याच समयीं बाजीरावानें अमृतराव याच्या खर्चाकरिता परगणे अरुण, परगणे सुटवाड, दहाडीरा इत्यादि सहा महाल नेमून दिले व ते काहीं दिवस त्याच्याकडे चालू होते. सन १७९७ सालच्या दिसेंबर महिन्यात नाना फडनविसास कैद करण्या-करिता बाजीरावानें जो फट केला त्यांत अमृतराव सामील होता. त्या महिन्याच्या शेवटच्या दिवशीं नागास कैद

करण्यात आल्यावर अमृतरावास बाजीरावाने आपला मुलगा कारभारी नेमून गोविंदराव काळे व शिवराम नारायण यत्ते यांना त्याचे मदतनीस म्हणून ठेविले. अमृतरावास राधोबा-दादापुरोषर ईश्रम सैन्याची शिस्त व टापटीप पाहण्याचे अनेक प्रभंग आल्यामुळे त्याने बाजीराव व सूचना करून ईश्रम सेनापतीच्या हजेराखाली बाई वयावती फौज तयार करण्याकरिता पुणे येथे मि. टॉम नावाच्या एका युरोपीय सरदाराला नेमिले होते.

बाजीरावाने अमृतरावाच्या तंत्राने राज्यकारभार चालविला असता तरी देखील त्याचे पुष्कळ दिवस झाले असते पण त्याने दौलतराव शिवाशी सत्य करून अमृतरावाशी विरोध मांडला. सन १७१८ साली पाटणे याने पुण्यातील कोका-पासून पैसे उकडण्याकरिता त्या शहरात जे आल्याचर केले त्याने अमृतरावास फार खोद आला ही आपल्या बंधूचीच पैसे गोळा करण्याची युक्ति आहे याची त्या ब्रिचान्यास कल्पनाहि नव्हती व दौलतराव भेटीस आला असता त्याला पकडून कैद करावे असा त्याने आपल्या भावास सल्ला दिला. दौलतरावाच्या काटा मागीतून काढून टाकण्यास बाजीराव उत्सुक असल्यामुळे त्यानेहि लागलीच ह्या गोष्टीस आपली समिती दिली, त्याप्रमाणे अमृतरावाने आया काळे नावाच्या नेवाड्याच्या एका पलटणीबरोबर सरदारास शिपायास कैद करण्यास तयार केल्यावर बाजीरावाने दौलतरावास भेटीस येण्याविषयी आज्ञा केली परंतु तो आल्यावर खाला पकडण्याचा संकेताप्रमाणे दारास देऊन का 'असे जेव्हा अमृतरावाने बाजीरावास विचारले तेव्हा मात्र होय' म्हणण्यास बाजीरावाचा धीर झाला नाही. इतकेच नाही तर अमृतरावाने तुम्हास पकडण्याचा कट केला होता करता त्याच्यापासून सावध रहा, असे देखील त्याने पुढे दौलतरावास मागितले.

त्याच साली पाटणे शिवाच्या बायाना पकडण्याची राटपट करीत असता अमृतरावाने त्यांना आपल्या छावणीत आश्रय दिला व पुढे जून महिन्याच्या ७ व्या तारखेस रात्री शिवाच्या पलटणी याच्या छावणीवर अचानक छापा घालण्यास आल्या असता त्याच्यावर हल्ला करून याने त्यांना पिटावून लाविले. शिवाचे बाई जेथे राहू शिष्टितील तेथे आपण त्याच्या खर्चाची व्यवस्था लावून देऊ असे अभिप्रेत दिश्यामुळे अमृतराव पुण्यास येऊन शिवाच्या छावणीजवळ राहण्याच्या मुलानेही तळ देऊन 'दिला व शिवाच्या बायाना विहलयाधीत मुकाम घेऊ. अशा रीतीने तो कैदा वध असता ता. २६ जून रोजी नदीत तावून उडविण्याकरिता आलेल्या मिरवणुकीच्या व्यवस्थेकरिता म्हणून पाटण्याने तोपा व पलटणे लावून आपल्या छावणीवर आक्रमण हल्ला करून ती लुटली.

बाजीरावाचे अशा प्रकारचे वर्तन पाहून अमृतराव पुणे सोडून छत्रपति येथे जाऊन राहिला. पुढे बाजीरावाने पुणे येथे

अनन्वित कृष्ये केली व विठोजी होळकरास हत्तीच्या पायी देऊन तार मारले या गोष्टीचा सूड घेण्याकरिता यशवंतराव होळकराने पुण्यावर चाल केली. तारीख २५, आक्टोबर सन १८०२ रोजी पुण्यास होळकराची शिंदे व पेशवे यांच्या सैन्याशी लढाई होऊन ती शिवाच्या व पेशव्याच्या सैन्याचा पराभव झाला, व बाजीराव पुण्याहून पळून सिंहगडास गेला. प्रथमतः यशवंतरावाने बाजीरावास पुण्याला परत आणण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु त्यात त्याला यश आले नाही तेव्हा त्याने अमृतरावास छत्रपतीहून पुण्याला येऊन पेशवाईचा कारभार हाती घेण्याविषयी विनंती केली अमृतरावाने प्रथम बरेच आदिदेहे घेतले पण शेवटी तारीख १२ नोव्हेंबर रोजी तो पुण्यास आला व पुण्याजवळ आमुळे म्हणून गांव आहे तेथे तयार तो आपला दरबार भरवू लागला. या वेळी होळकरा वडून पेशाकरिता पुण्याच्या लोकांचा जो छळ झाला त्याचा बराचसा दोष अमृतराव वकडेही येतो तो स्वतः पेशव्याच्या मंगनदीवर बसला नाही किंवा होळकराने सुचविल्याप्रमाणे तो आपला पुत्र विनायकराव यासहि मसनदीवर बसवू देईना परंतु बाजीराव महाड सोडून ईश्रमाच्या आश्रयास जाताच बाजीरावाने आपल्या पेशवाई पदावर पाणी सोडले अमाच त्याचा अर्थ होत असल्याचे दाखवून त्याने विनायकरावास मसनदीवर बसविण्याच्या होळकराच्या सूचनेस समिती दिली. होळकराने त्याप्रमाणे साताराच्या छत्रपतीकडून १८०२ साली पेशवाईची बंधे आणून ती विनायकरावास आपण घेतली. परंतु या बंधाचा उपभोग अमृतरावाच्या मुलास अवघे दोन महिनेहि वेता आला नाही कारण इकडे बाजीरावाने महाडहून ईश्रमासह तहाचे घालणे लावून ता. २१ दिसंबर १८०२ रोजी बसई येथे तहनामा ठरवून ईश्रमाच्या माहात्याने पेशवाईची बंधे पुन्हा मिळविण्याची सिद्धता केली. ता. २० एप्रिल सन १८०३ रोजी बरेली बाजीरावासह पुण्यास येऊन दाखल झाला. त्यापूर्वी बरेच तास अगोदर अमृतराव पुणे सोडून निघून गेला होता. पुण्याहून निघाल्यावर तो मागीलाल गावे व खोडी लुटीत संगमनेरास गेला व नेतर नाशिककडे वडून त्याने बाजीरावाच्या पक्षाच्या रामे गहादुराच्या फौजेच्या एका टोळीवर हल्ला करून तिचा पराभव केला. पुढे त्याने नाशकास जाऊन ते शहरही लुटले. हे शहर लुटीत असता तेथे पुण्यातकच माणुसकीस न शोभण्यासारखे प्रकार झाले. यानंतर काही दिवसपर्यंत अमृतराव नाशिकच्या आसमंतातच होता.

अमृतरावाने अगोदर बाजीरावाशी समेट करण्याचा बराच प्रयत्न केला. परंतु तो निपट झाल्यावर त्याने जनरल पेरल्टी याशी घालणे लावून पुढे झालेल्या लढायांत तो आपल्या पक्षाकडून ईश्रमाच्या फौजेत सामील झाला. त्यामुळे ईश्रमाकडून त्याला आठ लक्ष रुपयांचे वार्षिक वेतन

करून देण्यांत आले. तेव्हा अमृतरावाने आपल्यास राहण्या करिता काशीक्षेत्र पसंत करून तो तेथे जाऊन राहिला.

अमृतराव हा काशी येथे इ. स. १८२४ मध्ये निवर्तला. काशी येथे त्याने पुष्कळ दानधर्म करून मोठी क्रांति मिळविली. तेथे त्याने पाट व देवालय बांधिले व क्रिश्चन भवनमधे स्थापिली. अमृतराव पेशव्याच्या दानधर्माचा काशी येथे अद्यापि मोठा लौकिक आहे.

अमृतराव यास विनायकराव उर्फ बापूसाहेब या नावाचा मुलगा होता. तो त्याच्या पश्चात् त्याच्या जहागिरीचा मालक झाला. अमृतराव यास जे आठ लक्ष रुपयेच पैनशन होते. त्यामध्ये एक लक्ष रुपये त्याच्या अभयाराधनेच्या सरदार लोकांसाठी म्हणून होते; परंतु त्या सरदार कोणी त्याचाराबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत गेले नाहीं. म्हणून ब्रिटिश सरकारने विनायकराव यास आठ लक्षांपेक्षा फक्त सात लक्ष पैनशन जाळू केले. विनायकराव हा इ. स. १८२९ मध्ये चित्रकूटाजवळ कारवी या नावाचे एक गाव आहे, तेथे राहण्यास गेला. हे ठिकाण बाहेरले नयाव समशीर बटादूर यांची रामधानी जे बादा गाव, त्याच्या पूर्वेस ४५ मैल अंतरावर आहे. येथे विनायकराव याने आपली रामधानी केली, असे म्हणले तरी चांगले. येथून चित्रकूट हे रामायणप्रसिद्ध क्षेत्र अगदी समीप असून तेथे प्रतिवर्षी मोठी यात्रा भरत असते. ह्या स्थळास विनायकराव पेशव्याच्या साभिप्याने विशेष महत्त्व व ऐश्वर्य प्राप्त होऊन त्याची महाराष्ट्रांत विशेष प्रसिद्ध झाली. विनायकराव यास व याच्या वंशजास 'चित्रकूटाचे पेशवे' असे नांव प्राप्त झाले व ते अद्यापि प्रसिद्ध आहे.

विनायकराव याने कारवी येथे मोठा विस्तीर्ण भव्य वाडा बांधिला. त्याचप्रमाणे तेथे पिवळी कोठी, कोठी तलाव, भंगली बाग, केतोरा तलाव इत्यादि अनेक मंदिरे, तलाव व बगीचे वगैरे बांधिले. त्यामुळे त्याच्या राजधानीस विशेष ऐश्वर्य प्राप्त होऊन तेथे दक्षिण लोकांची पुष्कळ वस्ती झाली. विनायकराव याने 'गणेशाय' या नावाचे जे उत्कृष्ट व रमणीय स्थान बांधिले, त्याचा काही भाग अद्यापि अस्तित्वांत असून तो त्याच्या भव्यपणाची अद्यापि साक्ष देत आहे. विनायकराव यास औरस पुत्रसंतति नसून फक्त काशीचाई या नांवाची एक मुलगी होती. ती जोग घाच्या पराण्यांत दिली होती. विनायकराव हा इ. स. १८५३ साली निवर्तला. त्याने नारायणराव व माधवराव असे दोन मुलगे दत्तक घेतले होते. ते अज्ञान असण्यामुळे त्याची सर्व व्यवस्था रामचंद्र राम पेंडसे या नांवाचा एक ग्रहस्थ हिंदुस्थान सरकारच्या देखरेखीखाली पहात असे. विनायकराव पेशव्याची संपत्ति अपार असून राहू ब्रिटिश गव्हर्नमेंटलाहि त्याने पाच लाख रुपये कर्जाक दिले होते व त्याचे व्याज ४ रुपये वार्षिक्याप्रमाणे दरसाल २०,००० रुपये काशी येथील देवस्थानाच्या दर्ज्यास वेगळे खर्चून दिले होते.

ते इंग्रज सरकारकडून इ. स. १८५६ पर्यंत नियमाने मिळत असत.

इ. स. १८५७ साली उत्तर हिंदुस्थानांत थंड उद्रवले व मद्रावर्त येथील बाजीराव पेशव्यांचा मुलगा नानासाहेब व त्याचा भाऊ हे त्यांत सामील झाले आणि कानपूर, ग्वाल्हेर, झांझी, बांदा वगैरे ठिकाणी बंडाचा प्रादुर्भाव झाला. त्या वेळी कारवी येथेहि काही बलविचल झाली व तेथील ब्रॉन्ड मॅगिस्ट्रेट मिस्टर कॅवरेल ह्याच्यावर संकट आले. त्यानंतर कारवी येथे आठ महिनेपर्यंत अस्वस्थता होती. कोणी म्हणतात की, नारायणराव स्वतः स्वतंत्र पेशवा मानून कारवीचा राज्यकारभार चालवीत होता इ. स. १८५८ च्या जून महिन्यामध्ये सर ह्यु रोज याने झांझी, काप्पी वगैरे ठिकाणे घेऊन ग्वाल्हेर हस्तगत केले व बंडवाल्यांचा अगदी पराभव केला. त्याच वेळी जनरल व्हिटलॅक याने बांदे घाटावर चाल करून ते हस्तगत केले व कारवीवर ता. २ जून १८५८ रोजी मोर्चा बळविला. कारवी येथे विलकूल लडाई न होता माधवराव व नारायणराव पेशवे हे व्हिटलॅक साहेबास चारण आले. जनरल व्हिटलॅक याने ते बंडांत सामील असल्याचा संशय धरून त्यांस आपल्या शस्त्रां रत्ता फेंडत ठेविले जनरल व्हिटलॅक याच्या सैन्याने ता. ७ जून इ. स. १८५८ रोजी कारवी येथील पेशव्याचा वाडा वगैरे लुटून अथांगित संपत्ति हस्तगत केली. ती पुढे बिश्वाचें बंधोस म्हणू. इंग्रज सैन्यास देण्यात आली. यासंबंधाने इंग्रज सेनागति सर ह्यु रोज व जनरल व्हिटलॅक ह्यांच्यामध्ये वादविवाद होऊन इंग्लंडमध्ये " कारवी आणि बांदा प्राईज मनी " म्हणून मोठा दावा चालला होता. त्यात जनरल व्हिटलॅक यास सश येऊन त्यास व त्याच्या सैनिकांस ९,००,००० पाँड मिळाले.

वस्तुतः कारवी येथील पेशव्याचा बंडाशी काही संबंध नसून त्याची इंग्रज सरकाराविषयीची राजनिष्ठा कायम होती असे पुढे सिद्ध झाले. नारायणराव यास इंग्रज सरकारने ७०० रुपये दरमहा तैनात देऊन हजाराबाग येथे ठेवले. तेथे तो इ. स. १८६० मध्ये मृत्यु पावला. त्याचा भाऊ माधवराव यास इंग्रज सरकारने रायबरेली येथे दरसाल २५,००० रुपयांची नेमणूक करून देऊन ठेविले; तो तेथेच कायम राहिला. अर्थात् इ. स. १८५७-५८ च्या बंडामुळे कारवी येथील पेशव्यांच्या घराण्याचे अतोनात नुकसान झाले. इंग्रज सरकारने माधवराव यास नेमणूक करून देऊन बरेली येथे ठेविले, हे वर सांगितलेच आहे. त्याप्रमाणे त्यांनी विनायकराव याच्या मुलीचा दत्तकपुत्र बळवंतराव हरी भोग यास, विनायकराव पेशव्यांची दोन तीन गावे जहागीर देऊन त्याचा वंश कारवी येथे कायम ठेविला आहे. बळवंतराव भोग याने इंग्रज अधिकाऱ्यांस बंडाच्या वेळी विशेष साहाय्य केले व आपली राजनिष्ठा बांगल्या शेताने दाखविली म्हणून बांदाचा मॅजिस्ट्रेट एफ. ओमेन याच्या शिकारशीवरून

ब्रिटिश सरकारने त्याकडे 'थीमंतराव' ही पदवी कायम ठेवून त्याचा मानमरातम त्याच्या दर्जास शोभेल या रीतीने तमाच चालविला. बळवंतराव हा इ. स. १९०२ मध्ये आपल्या वयाच्या ७४ व्या वर्षी मृत्यु पावला. त्याने मोरेश्वरराव या नावाचा दत्तकुमुद्र पेतला. त्याच्याकडे इंग्रज सरकारने तीन जहागिर गावे व 'थीमंतराव' हा किताब अद्यापि चालविला आहे. हा कारवी येथे सापडत वास करीत आहे. कारवी येथील थीमंत अमृतराव व विनायकराव पेशव्यांचे पूर्वजभव आता विलयास गेले आहे, तथापि या शेप राहिलेल्या घराण्याच्या योगाने त्याचे नाव येथे अस्तित्वात आहे. कारवी येथील थीमंत मोरेश्वरराव त्याच्या जहागिरीचे उत्पन्न सालीना अजमासने साडे दहा हजार रुपये आहे असे समजते. [संदर्भ ग्रंथ.—इतिहाससंग्रह, पुस्तक ५ वे, अंक ४-५-६; प्रकटप.]

अमृतवेल—जुंझळाच्या ईशान्येस ६ मैलावरील एक ठिकाण (काटेवाड). हे अनवरवाहा नावाच्या एका घुरांगी सध्याच्या साव्यात होते. या सध्याच्या नोकरीत एक पळाल नावाचा सिद्दी होता. एके दिवशी निद्याभिषा विहिरीवर एक सुंदर ब्राम्हणाची बाई पाणी ओढत असता सिद्द्याच्या मनात पापवासना उत्पन्न होऊन त्याने तिजवर पळमपरी केळी व तिचा नवरा जेव्हा गवगवा करून लागला तेव्हा सिद्द्याने त्याला ठार केले. ती ब्राम्हणाची बाई मग सती गेली. त्या जागेवर अद्यापि तिचे स्मारक दिसते. त्यावर शनिवार भाद्रपद शुद्ध (दशमी) संवत् १०४२ अशी मिति आहे. वरील अत्याचाराचा सूड म्हणून जुना सावर-बास्मांनी हे गाव जाळून उध्वस्त केले व सिद्दी आणि सध्या या दोघानांही ठार मारिले. नंतर १५ व्या शतकात मुगलाने सोकर्ना येथे बस्ती करून त्याला आताचे अमृतवेल हे नाव दिले.

अमृतसर मि ल्हा.—पंजाब लहोर भागातील जिल्हा. ३१°१०' ते ३२°३' उत्तर अक्षांश व ७४°२०' ते ७५°२४' पूर्व रेखांश क्षेत्रफळ १६०१ चौरस मैल. हा प्रदेश रावी आणि सिंधस या दोन नद्यांमध्ये वसलेला असून बहुतेक सपाट आहे. सर्व जमीन मरईची असल्यामुळे खनिज पदार्थ या तालुक्यात मुळीच सापडत नाहीत. या जिल्ह्यात बोर, जांभळ व भांबे याची मोठ्या प्रमाणावर लागवड केलेली आढळते.

व न्य प्राणी—लाढगे व चित् हटीस पकतात. याशिवाय नालगाई व काळपीट कुटे कुटे पक्ष्यास सांपडताने.

जवळपास डोंगर असल्यामुळे व कालव्यांचे वहाते पाणी या जिल्ह्यात रोखत असल्याकारणाने लहोरपेक्षा या भागात हिरवापाणी साप बहुतेक नेहमी असते. पाऊस साधारणपणे १६ इंचापासून २४ इंचपर्यंत पडतो.

इ ति हा छ.—पार प्राचीन काळचा इतिहास या जिल्ह्या-विषयी उपलब्ध नाही. दोष सोकांचा उदय होऊ लागल्या-

पासून या जिल्ह्याचा इतिहास सांपडतो. मुघलाने काच्या मागे त्याच्या पीठावर आलेला अंगठ हा या जिल्ह्याच्या दक्षिणेस विभास नदीजवळ खादुर नावाच्या खेळात येऊन राहिला होता. तेथेच तो इ. स. १५५२ मध्ये मरण पावला. पीठा-वरील तिसरा मुघल बादशाह हा जवळच गोविंदवाल येथे रहात असे व हा इ. स. १५७४ साली मरण पावल्यावर त्याचा जावई रामदास हा मुघल झाला. याने अकरा बादशाहाने इनाम दिलेल्या जागेवर अमृतसर शहराचा पाया पातला. हा इ. स. १५८१ साली मरण पावला. केकय देशाची राजधानी जे गिरिग्रज शहर त्याच्या जवळच हे वसलेले आहे असे अर्बोचीन कोशकर म्हणतात.

रामदासाने अमृतसरस नावाचा तलाव खोदला व मध्य-मागाच्या वेठावर शिखांचे पवित्र देऊळ बांधण्यास सुरवात केली. रामदासाचा पुत्र अर्जुन हा पांचवा मुघल होय. याने ते देऊळ बांधण्याचे काम पूर्वे केले व याच्या हयातीत अमृत-सर शहराची पुष्कळ भरमराट झाली परंतु लहोर येथील सुभेदार व अर्जुन या दोघांचे काही भाडण झाल्यामुळे अर्जुनास लहोरचाही तो कैद असतानाच इ. स. १६०६ साली मरण आले. अर्जुनानंतर त्याचा पुत्र हरगोविंद हा मुघल झाला. याच्या अमदानीत प्रथम शिखानी मोगली सत्तेस विरोध केल्या. आपणाविषट पाठमिलेल्या मोगल सैन्याचा पराभव हरगोविंदाने केला. परंतु त्यास पुढे पंजाब सोडणे मान पडले व त्यास त्याच स्थितीत इ. स. १६४४-५ साली मृत्यु आला. नामक नंतरचा दहावा मुघल गुरगोबंद होय. याने या धर्मीय धार्मिक व लष्करी स्वतंत्र दिले व त्या धर्मातील प्रत्येकास सारखे अधिकार असावे व सर्व लड-वये असावे असे ठरविले. इ. स. १७०८ साली या मुघल गोविंदानंतर झालेला गुरु बंदा हा परत अमृतसर येथे झाला व त्याने मुसलमानांशी धर्म सारथ्याकरता लढाई करवी असा उपदेश सुरू केला. त्यावेळेपासून अमृतसर हे त्या धर्माचे मुख्य ठिकाण झाले. नादिरशाहाच्या स्वारीनंतर यांनी अमृतसर येथे रामरावणी किंवा बांधला व पंजाबचा सुभेदार मीर मन्नु यास विरोध केला. शिखांचा त्यावेळी पराभव झाला. परंतु अहमदशाहाच्या दुसऱ्या स्वारीचा फायदा घेऊन त्यांनी अमृतसर व त्याच्या आसपासचा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळी जरी अदीना बेग याने त्यांचा पराभव केला तरी त्यांनी अमृतसराचा किंवा पुन्हा सोडला. हा किंसा तेमूरने पुन्हा जमीनदोस्त केला व त्या पवित्र तलावात तो टाकला. परंतु दीस लोक स्वस्थ पतले नव्हते; त्यांची बंडाळी वाढत होती इ. स. १७६२ साली अहमदशाहा परत आपल्या देशात असताना त्याने शिखांचा प्रतिभाळा संस्थानातील बंदाळा येथे पूर्ण पराभव केला. त्यावेळी त्याने अमृतसर शहराचा फार नास करून शिखार पवित्र देऊळ उध्वस्त दिले व त्या पवित्र जागी पाईचा कतल करून ती जागा विटाळिली. परंतु अहमदशाहा

आपल्या देशी गेल्यापरायेर त्यांनी पुन्हा इ. स. १७६३ साली उचल केली व सरहिंदच्या लढाईत त्यांनी आपले स्वातंत्र्य पुन्हा प्रस्थापित केले त्या पवित्र देवळाची पुन्हा नीट व्यवस्था लागली काही काळ अमृतसर त्या प्रांताच्या राजधानीचे शहर होते यावेळी अमृतसर शहरात त्यावेळच्या प्रत्येक राजकार्या सत्तेचे (कान्फिडेटरीचे) ठाणे होते पुढे इ. स. १७९९ साली रणजितसिंगाने व्याहोरचा ताबा मिळविला व त्याने हद्दहद्द आसपासचा सर्व प्रदेश आपल्या अमलाखाली आणला व इ. स. १८०१ साली सर्वे जिल्हा रणजितसिंगाच्या पूर्णपणे ताब्यात आला.

इ. स. १८४९ साली दुसरे शीख युद्ध झाल्यावर पंजाब बरोबर अमृतसर जिल्हाहि ब्रिटिश राज्यात सामील करण्यात आला प्रथमतः नारोवाल तहशिलीचा यात अंतर्भाव केला होता परंतु इ. स. १८५७ साली ती तहशील सियाळकोट जिल्ह्यात घालण्यात आली त्याचप्रमाणे काही फेरफार वेळोवेळी करण्यात आले आहेत

इ. स. १८५७ च्या बंडाच्या वेळी येथील अधिकाऱ्यास फार काळजी वाटत होती, कारण अमृतसर जवळील गोविंद गढ किल्ल्यात ठेवलेल्या देशी सैन्याबद्दल इश्याम मोठी भास्ती होती शहरात मान शांतता होती परंतु लवकरच योग्य मदत आल्याकारणाने सकट टळले

मुसुलमानी अमलाच्या वेळी हल्ली दिसत असलेली स्मारके म्हणजे म्हणजे फतेहवादा, मुहंमदन आणि अमानत-खान येथील सरायाचे [धर्मशाळाचे] पडके दरबाने होत शीख लोकांच्या वेळी कामे 'अमृतसर शहर' आणि 'सरन तारण' याबरोल लेख पहा

या जिल्ह्यात पाच मोठी गावे व १०४२ छेडी असून त्याची लोकसंख्या [१९२१] ९,२९,३७४ होती या जिल्ह्यात अमृतसर, तरनतारण व अमनाळ या तीन तहशिली आहेत

या जिल्ह्यात पंजाबी भाषा बोलताना येथे सद्दा दुष्काळ पडत नाही मुख्य पीक—गहू, हरभरा, मका इत्यादि

गुरांची पैदास कमीच होते कारण चराडराने फार कमी आहे अमृतसर येथे दिवाळीत व वैशाखात जत्रा भरतात, त्यावेळी शेतकरी गुरे विकत घेतात त्याचवेळी घोडहि येतात येथे म्हशीचा उपयोग विहिऱ्यांे पाणी काढण्याकरता करतात

पूर्वी अमृतसर येथे उत्तम शाली तयार होत असत. परंतु फ्रेंको—जर्मन लढाईनंतर या धंद्यास उतरती बळा लागली आहे हल्ली येथे हातमागावर मश्रुम्या व गालीचे पुष्कळ तयार होतात अमृतसर हे पंजाबातील व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे या जिल्ह्यातून जाते

यारी दोशाव कालजा पाधण्यापूर्वी या भागात पंजाबातील इतर भागांप्रमाणे दुष्काळ पडत असे

जिल्ह्याचा अधिकारी डेप्युटी कमिशनर अमृतो या जिल्ह्यात अमृतसर, मर्गाथा, जडियाला मुक्त, आणि तरन-तारण या चार गावी म्युनिसिपालिटी आहेत

या जिल्ह्याचे १९०३-४ साली एकदर उत्पन्न तेवीस लक्ष शहासर हजार होते, त्यापैकी जमीन महसूल दहा लक्ष अठ्ठावशी हजार होता

त ह शी ल—अमृतसर जिल्ह्याची तहशील ३१.२९' ते ३१.५१' उत्तर अ व ७४.४२' ते ७५.२८' पूर्व रे यांचे क्षेत्रफळ ५४५ चौरस मैल लोकसंख्या सुमारे पाच लक्ष

या तहशिलीत अमृतसर, मजिठा आणि जडियाला ही गावे असून ३७३ छेडी आहेत इ. स. १९०३-४ साली एकदर सरम ६२२००० रुपये होते

श ह र—अमृतसर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण व दार्याचे पवित्रस्थान ३१.३८' उत्तर अ व ७४.५३' पूर्व रे यावर व्याहोरच्या पूर्वेस ३३ मैलावर हे नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेचे स्टेशन आहे लोकसंख्या सुमारे एक लक्ष वासष्ट हजार

इ ति हा स—[अमृतसर मिरहा पहा] इ. स. १८०२ साली रणजितसिंगाने अमृतसर सर केलें रणजितसिंग कडा शिखर्या असल्यामुळे त्याने येथील शिखांच्या देवळाकरिता हजारों रुपये खर्च केले

रणजितसिंगाच्या वेळेपासून या शहरास व्यापारी महत्त्व येत चालले देवळाच्या कीर्तीमुळे पुष्कळ लोक यात्रेसाठी इकडे येऊ लागले. याच सुमारास वैशाखी व दिवाळी जत्रा सुरू करण्यात आल्या जत्रा जरी धार्मिक दृष्टीने भरतात तरी त्यावेळी घोडावहुत व्यापार होतोच इ. स. १८३३ च्या सुमारास येथील शाहीच्या धंद्यास बरेच उत्तेजन मिळाले, कारण या वर्षी ब्रह्ममारातील पुष्कळ विणकरी आपला दुष्काळग्रस्त देश सोडून अमृतसर शहरात कायमची वस्ती करून राहिले ब्रिटिश सरकारांत हा भाग घालता झाल्यावर सुमारे ४००० हातमाग या अमृतसर शहरात काम करीत होते असे म्हणतात पण पुढे युरोपियन लोक शाही वापरीनाम झाल्यामुळे हा धंदा कमी होत चालला आहे परंतु त्यामुळे या शहराचा एकंदर व्यापार घडला नाही गालीचे तयार करण्याचा धंदा हल्ली येथे भरभराटीस येत चालला आहे. येथे बोखारा, कापूस, व हिंदुस्थानातील दूरदूरचे व्यापारी व्यापार करण्यास येतात

शीख लोकांच्या सुवर्णदेवाळ्यास 'दरबार साहेब' असे म्हणतात देवळास घुमट असून तो तांब्याच्या पत्र्याने मळविलेला आहे असे म्हणतात देवळाच्या भिंती सगमरवरी दगडाच्या असून त्यातील बरेच दगड जहांगीरचे घडगे व इतर मुसुलमानी इमारती याच्यापैकी आहेत घुमटाभेयें एका रेशमा झालरीछाली शिखांचा पवित्र ग्रंथ—ग्रंथसाहेब—याची स्थापना केलेली असून तेथील पुजारी सामनकाळ त्यातील माग बाचीत असतात देवळाभोवतीं तक्षक असून त्यावाकडी येण्यास रस्ता आहे काठावर पुष्कळ इमारती आहेत, यापैकी

अकालपुंगु नामक इमारतीत देवळाचा जायदारछाना आहे. शुद्ध हरगोविंद याच्या पुत्राच्या स्मरणार्थ मुमारे एक शतकापूर्वी बांधलेला बाबाभतल नावाचा सात मजली मंदिरा आहे. शहराच्या बायव्येस गोविंदपद नावाचा किळा इ. स. १८०५-९ च्या दरम्यान रणजितसिंगाने बांधला त्याच प्रमाणे शहराच्या बायव्येस रामशाग असून तर्जिहि लाहोर येथील मुसलमानी वस्तुशिल्पाचे नमुने ठेविलेले आहेत

इ. स. १८९७ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली तिचे इ. स. १९०३-४ सालचे उपग्र ११.९ चक्रे रुपये व खर्च ११४ लक्ष होता. येथे लष्कर असते येथे चार हॉस्पिटल, सहा हायस्कूल, एक कॉलेज, दोन व्यापारी शाळा व इतर काही प्राथमिक शाळा आहेत. सहा वर्तमानपत्रे व मासिके निघतात. पाच बँका आहेत कापसाचे व विणण्याचे कारखाने, दारू गालण्याचा एक कारखाना, चार पिटाच्या गिरण्या व तांदूळ सडण्याच्या, लाकूड कापण्याच्या, ताख-रेण्या, बर्फाच्या बगिरे दुसऱ्याहि गिरण्या आहेत येथे १९१९ साली रीलट ऑपटाइडल्च्या हरताळामुळे बराच दंगा होऊन प्रसिद्ध मालियनवाला बागेतील निरपराधी लोकांची कत्तल झाली. यासंबंधी माहिती ज्ञानबोशाच्या पहिल्या विभागातील परिशिष्टांत दिली आहे. १९१९ मध्ये येथे राष्ट्रीय समेचे अधिवेशन झाले.

शुद्ध व मंदिर.—हे मंदिर प्रख्यात अमृत सरोवरात असून त्याच्या मध्यभागी ७५॥ चौरस फूट अशा एका लहान द्वीपावर ते बांधले आहे. हे सरोवर बहुतेक चौकोनी असून त्याची प्रत्येक बाजू वरच्या भागात ५१० फूट लांब भरते. बारीदोबाब कालव्यातून त्याला पाणी मिळते. मंदिराच्या पश्चिम भागी १२७ फूट लांब व १८ फूट रुंद असा सेतु आहे. मध्य देवस्थानाला हरमंदिर असे नांव असून ते ४०॥ फुटांची एक एक बाजू असलेले एक एक असून त्याच्या प्रत्येक बाजूला एक एक दरवाजा आहे. बाहेरील भितीचा शालवा भाग आपसाच्या तागमहालाप्रमाणे संगमरवरी दगडांनी मजविलेला असून वरच्या भिती आणि छप्पर सोनेरी मुलामा केलेल्या तांब्याच्या पत्र्यांनी आच्छादलेले आहे. त्यावरून त्याला सुवर्णमंदिर हे नाव पडले. शांख लोक या देवस्थानाला व त्याच्या आसमंतांतील भागाला दरबार गाहेव म्हणतात याचे कारण असें असावे की, शांख लोक आपल्या पवित्र ग्रंथाला मोठा मानून समजून त्याचा रोज त्या ठिकाणी दरबार भरत असतो असे मानतात. रोज मकाळी अकाली पुंगीतून मोठ्या घाटाने सेतुमार्गाने देवळात ग्रंथ आणतात आणि मगधाच घाटाने रात्री तो परत पांचविसात. देवळामध्ये एका छत्राखाली रात्राला टेवतात व ग्रंथी स्थापना पाठीमागे बसून त्यावर दिवसभर बरी बारीत असतो. त्याच्या दक्षिणेला तुमारी घमताग आला उत्तरेला मुगलमानी मयरी (राणी किंवा रबाची) वयस बापाच्या तालावर ग्रंथातील मुक्ते वातात ग्रंथाच्या पुढे एक बख

असून त्यावर भावीक लोक काही देणग्या ठेवतात. १८९८ सालापासून देवळाची बाहेरील बाजू विजेच्या दिव्यांनी प्रकाशित होत आहे. तरी मुख्य देवळात मेणवत्या किंवा तुपाचे दिवे असतात. देवळाच्या आवारात मोठे घालून येथे व विजेची ओढणे निषिद्ध मानले आहे. ग्रंथ सदोदित जमीनीवर स्थापन केलेला असल्याकारणाने देवळाच्या आवारात खुर्चावर किंवा उभावर बसणे अयोग्य समजतात.

सरोवराच्या चारी बाजूंनी ३० फूट रुंदीचा एक फरस-बंदी रस्ता आहे. त्याला परिक्रम म्हणतात त्या ठिकाणी अनेक लोक जमतात. आम्रेशीच्या कोंपऱ्याला सरोवरातून येथे बाहेर पाणी पडते, त्या ठिकाणी हलक्या दमर्चाचे शांख लोक स्नान करतात. इतर शांख त्यांना (महर्षीनांना) आपल्या बरोवरीचे समजत नाहीत व त्यांना आपल्या धर्मात मिसळ देत नाहीत. या रस्त्याच्या समोवती पुंग नावाच्या अनेक छुंदर इमारती असून शांख संस्थाधिकार्या अग्रतः सरला आले अस्ता आपणास राहण्याकरिता १८ व्य. शतकाच्या अखेरीस त्या बांधिल्या त्यापैकी राममंदिर सरदाराचा पुंग नवीत मोठा दिसतो. त्याला दोन उंच शिखरे असून तो लापूनहि ओळखता येतो.

मुख्य देवस्थानाला मोठेलेल्या खालील तीन संस्था शिखांच्या दृष्टीने फार महत्वाच्या आहेत. पहिली अकाल-पुंग, मुख्य देवस्थानाला लागूनच सेतूच्या पश्चिम बाजूला आहे. हे अकाली किंवा निहंग शिखांचे मुख्य ठिकाण समजतात. रात्रीच्या वेळी ग्रंथसाहेब येथे ठेवण्यात येतो. शिखाय शुद्ध हरगोविंद आणि इतर शांख शुद्ध यांची हत्यारे येथे ठेविली आहेत. आलपुंगाच्या पुढल्या भागात "पहल" किंवा शांख धर्माची दीक्षा देण्याचे स्थान आहे. येथे दरवर्षी मुमारे बारावे लोकाना शीख धर्माची दीक्षा देण्यात येते. दुसरी संस्था म्हणजे बाबाभतलचे देवस्थान होय. हे हरमंदिराच्या आग्नेयीस काही अंतरावर असून त्याला एक फळम आहे शुद्ध हरगोविंदचा घाकटा मुलगा बाबाभतल याच्या स्मरणार्थ १७२९ साली हे मंदिर बांधण्यास सुरुवात झाली. बाबाभतलसंबंधाने अशी गोष्ट सांगतात की, त्याचा एक आवढता खेळगडी मोहन नावाचा होता. एके दिवशी सकाळी आपल्या मित्राच्या बरी खेळण्यास तो आला तेव्हा रात्री मोहन खपेदशाने मेलला अतळच्या दृष्टीस पडला अतळने आपला हात त्याच्या त्रेतावर टाकताच तो पुन्हा जिवंत झाला. हे पाहून सर्व मंडळी रतंभित झाली आणि त्या सात वर्षे वयाच्या पोरापुढे मुक्ते देऊन त्याची आराधना करू लागले. पण त्याचा बाप हरगोविंद याला बातमी समजताच, तो प्राप्तून अतळला म्हणाला की, पवित्र आयुष्य आणि शुद्ध तत्त्वे याचा प्रीत्यर्थच केवळ मुक्ते आपले मामध्ये प्रगट करा. यवाने असते. आतळला हे बोलणे दूरक सांगले की, तो एका सरोवरावर गेला आणि तेथे त्याने आपला अंत करून

पेतला. तिसरी मंत्र्या तरनतारण देवालय होय. हे अमृत-सरच्या दक्षिणेस १३ मैलांवर असून ५ वा गुरु अर्जुन याने त्याची स्थापना केली. हे देऊळ एका मोठ्या सरोवरातील वेढावर बांधले आहे. दर महिन्याला त्या ठिकाणी जत्रा मरते. अमृतसरच्या देवळाचीहि दिवाळी आणि वैशाख आषा दोन वेळी मोठी जत्रा भरत असते.

सुवर्णमंदिराची इमारत आणि त्याचा परिकर यांचा खर्च त्याला अमलेल्या जहागिरांतून चालतो. ग्रंथसाहेब वाचनारे तीन ग्रंथी याचा उदरनिर्वाह याविकाकडून त्यांना मिळणाऱ्या देणग्यांवर चालतो. पुजार्चनांना, त्याचप्रमाणे गवर्द व इतर नोकरचाकर यांना देवस्थान देणगीतील वाही भाग मिळतो. मुख्य देवस्थान आणि त्याला जोडून अस-णाऱ्या संस्था यांच्यावर देखरेख करण्याकरिता पूर्वी सर-कारने नेमिलेला एक क्षील व्यवस्थापक असे; हल्ली गुरु-द्वारप्रबंधक कमिटी हे काम पाहते.

अमृतसिद्धि योग—आदिश्रवारापासून क्रमानें प्रत्येक वारी हस्त, श्रवण, अश्विनी, अनुराधा, पुष्य, रेवती व रोहिणी या गज्जनांचा योग झालेला असतो, त्याला अमृत-सिद्धियोग म्हणतात. हा काल फार शुभ गणिला आहे (आपटेकृत मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी). या संबंधी ज्योतिषप्रमाणांत पुढील प्रमाणें श्लोक आढळतो:—

आदित्य हस्ते, गुरुपुष्य योगे, सुधनुराषा, शनि रोहिणीच । सोमेव ध्रुवण (सौम्य) भूगुरेवतीष भौमा-श्विनी चामृतसिद्धियोगाः ॥

म्हणजे, रविवारी हस्त, पुष्यवारी पुष्य, सुधनुराषा; शनिवारी रोहिणी, सोमवारी ध्रुवण (युग), शुक्रवारी रेवती आणि मंगळवारी अश्विनी याप्रमाणे वार व नक्षत्रे यांचा योग झाला असता त्याला अमृतसिद्धि योग म्हणतात.

अमोक्षान—हे सौंदर्याचे एक दंतकथारमक प्राचीन राष्ट्र होतें. युवार्जून समुद्राच्या किनाऱ्याजवळ पोंटसमध्ये या वायका राहता असून, तेथे त्यांनी एका राणीच्या नेतृत्वाखाली एक स्वतंत्र राष्ट्र वनविलें होतें. त्यांनी राजधानी थर्मार्डेन नदीच्या तीरावर असलेल्या थेसिमिरा गावी होती. या ठिकाणाहून त्यांनी सिथिया, प्रेस, अश्विया, मायनरचा किनारा आणि एजियन वेढे यांवर बऱ्याच स्वाऱ्या केल्या. अरबस्तान, सिरिया आणि इजिप्तपर्यंत देवाील त्यांची मजल गेली होती. स्मर्ना, एकेसस, सिनोम, फासोस इत्यादि शहरें त्यांनाच वसविली असें सांगतात या वायका मूळ पॅलस मेथोटिस—अश्वोव्हाचा समुद्र—कडून थर्मार्डेन नदी आल्या असें कोणी सांगतात. त्याच्या राज्यात कोणाहि पुण्याला राहण्याची परवानगी नसे; पण फक्त वर्षांतून एकदां आपला वस नष्ट होऊन नये म्हणून त्या शेजारच्या गांवांवरून लोकांकडे आकून येत. या भेटीपामून दोनोरी पुण्य संतति त्या मारुन टाकीत किंवा त्याच्या कापाकडे परत पाठवत; मुर्दान, त्यांच्या आशा नीट मानाव्यंत व

कृपिकर्म, पारथ व युद्धकला यांचे शिक्षण देत. भगुण्य सभ्य करण सस काही एक व्यालय भेळ. नये म्हणून त्यांचे उजवे स्तन कापण्यांत किंवा जाळण्यांत येत असें म्हणतात; व म्हणून अमोक्षान हा शब्द ग्रीक अमोतोव्हाज हा. एनरहित या शब्दापासून वनविला आहे; असे कोणी मानितात. पण विज्ञांतून ही चाल दिसून येत नाही; जिनांत अमोक्षान वायकांनी दोनदि स्तन असलेले दाखवतात; तथापि उजवा स्तन खुप्या हा फेलेला असतो. दुसऱ्या काही मुचविण्यांत आलेल्या व्युत्पत्ती म्हणजे: " पुष्टतनी" (ए = शास्तातान) ' पुण्यास्पती' (ए = अभाव, स्पष्ट) या होत. मॅमा या एक्याशियन शब्दाचा अर्थ "धर्म" असा आहे, यावरून थो-पारनेशी त्यांचा काही संबंध आसापा असेहि म्हणतात. ग्रीक देवता डायना ही धर्मदेवता असून ती शिकारीमर्म देण असे व तिच्या उपासक कुमारीहि शिकारी येता. त्यांकांस अविवाहित रहात आता.

अनेक ग्रीक दंतकथांतून अमोक्षान जियांचा उल्लेख आढळतो. होमरच्या काव्यात यांचा उल्लेख आहे. अलेक्झांडर दि ग्रेटच्या काळाहि या दिसतात. त्यावेळची त्यांची भाळे-स्ट्रूस नांवाची राणी अलेक्झांडरला भेटली व त्याच्यापासून सरोदर राहिली; मित्रांवेटीस याच्या शिन्वासमध्ये पंगेने त्यांना पाहिलें होत असें म्हणतात. अलेक्झांडरच्या मर्ते अमोक्षान म्हणजे उपाध्यायमध्ये कोणीहि नुदप राहा महिन्यापेक्षा जास्त काळ राहू शकतात नाही त्या धिया.

या अमोक्षान धर्मरेच्या गोष्टींचे मूळ कथांत आहे हा प्रश्न अद्याप वादांत आहे. कोणी त्यांना निवळ कापणिक लोक समजतात तर कोणी ऐतिहासिक राजजतात यांच्या उपास्य देवता ग्रीक नसून आशियाई होतील देवतांसारखा होत्या. असा एक राजज आहे की, अमोक्षान बाया मूळच्या मुरक्या किंवा देवीच्या पुजारिणी असाच्यात व देहदेह म्हणून त्या स्तननाश करीत असतील. दुसरी एक कथातून आशी की, ग्रीकोइड ज्ञान उपायाळी वाढले, तेव्हा प्रवाश्यांनी काही स्तीशासित आशीविषयांच्या घातम्या आणण्या, त्या आशा की, काही जातीतून आपल्याकडे जो कारभार पुरव पहा-तात तो त्यांच्यांत जियाच पहातात, मातृक्यापरंदरेची चाल त्यांच्यांत आहे व तेथे जिया सात्तापीत आहेत. मा-रून अमोक्षान धर्मरेच्या संबंधी गोष्टीवर लोकांचा माहणीकच विश्वास बसला. आशा सानेने विश्वास बसल्यावर, काव्य व कला यांतून त्यांनी गोश्रव्यांत आले व त्यांनी निरनिराळ्या प्रकारांनी वर्णने करण्यांत आली.

या ग्रीक अमोक्षानसारही एक गोष्ट बरोड्याच्या दृ-ष्टि-हासात आढळते. याटच्या घातकीत एका वायकांच्या मोठ्या मुकुटाने पोडोभियाच्या उमूकबरोबर युद्ध पॅल व त्यांच्या हाती मापडलेल्या गर्ब पुण्यांनी कैद केले किंवा टार मारले. १६ व्या शतकीत थोरेलाचा नांवाच्या स्पॅनिश शोधकर्म-अने लाओपुव्हेर लिहिले आहे की, एकदां थर्मार्डेन नदीवर

दक्षिण अमेरिकेमध्ये त्याची लढवया ख्रियादीं हुंझ लामली होती; त्या ख्रियावरून या नदीला अमेझॉन असे नाव पडलें. कोणी म्हणतात हें नांव अॅमॅसोना (मौका-नाशक), या अमेरिकन-इंडियन शब्दावरून पडलें. इहो अॅमॅसॉन हें नांव (लढवया ख्रिया या अर्था) वाहोमेच्या सैन्यात अस्तित्वात आहे हें निःशेधय पण वाहोमे फ्रेंचाच्या ताब्यात (फ्रेंच प्रोटेक्टोरेट) असताना या ख्रिया नाश पावल्या असे म्हणतात दुसऱ्या शूर बायकाची व्यक्तिता उदाहरणें पुष्कळ आहेत.

महामारतातहि एका ख्रीराज्याचें वर्णन आहे तेथील प्रमिला राणीने पाडवाचा अभ्युदधीय घोडा अडवून त्याच्याबरोबर घोर संग्राम केला वगैरे वर्णन आहे. बृहत्संहितेत ख्रीराज्याचें वर्णन आहे (१४ २२; १६ १६), तें या ग्रीक ख्रियाच्या वर्णनाशी काही जुळतें या दोन राष्ट्रातील वरुणा परस्परसंबद्ध आहेत की स्वतंत्र आहेत हें संशोधकांनीं पहावें पुष्कळशा आपल्या पौराणिक कथा व ग्रीक कथा सारख्या आहेत असें दिवून येतें.

तिथेटमध्यहि (ज्ञानकोश—हिंदुस्थान आणि जय पृ. २३९) ख्रीराज्य असल्याबद्दल वर्णन आढळतें. यीनच्या पुर्वकडेहि एक ख्रीराज्य असल्याचें वर्णन आढळतें. त्याचें वर्णन असें—

नू यवो इ किं वा ख्रिया चै राज्य —मातान लिन हा आपल्या प्रयात वा ख्रीराज्याबद्दल शासन ह्नुद शिन याच्या आभारावरून लिहिताः—“हें राज्य कु-संगच्या पुर्वेक एक हजार सी आहे येथील रहिवाशांची वाणवूक व चालीरीती गॅमीरपणाच्या व पद्धतशीर आहेत. याचा वर्ण फारच शुभ व स्वच्छ आहे. त्याची शरीरें कार केंसाळ असून डोण्याचे केंस जमीनीवर लोळतात. वसंत ऋतूंत येथील ख्रिया जलक्रि-देंत फार मग्न होतात व तेथेच त्या गर्भवती होतात हिवा-ळ्यात मुलें जन्माला येतात. या पुरणी ख्रियाच्या उरःप्रदेगावर स्तन नसतात. त्याच्या मानेच्या षष्ठभागावर केंसाची मुळें असतात. व पादच्या नेहाच्या मुळोतून एर प्रकराचा रस बाहेर पडताना आढळतो. मुलांनीं तीं शंभर दिवसांची होई-पर्यंत अमावर पाणवतीन येत व इतक्या वर्षांतच ती चाळे लावतात. बचक्या वर्षी त्याची पूर्ण वाढ होते. पुढे दृष्टीस पडताच त्या दर पळून गाऊन लपून बसतात. कारण नवरा करून घेण्याची त्यांनां भीति वाटते. त्या मसाला घातलेला एक प्रकारचा पाला राऊन राहतात. त्याचा वास चांगला असतो व चव धारट असते.

इ. स. ५०८ मध्ये जिर्मेग घराण्यातील यू-टी राजाच्या फारसीदीत गिन-ग्न येथून एक इसाम सशुद्धांतून जात असता वादळीत सांगडला व बाहोत गाऊन एका बेटाला लागला. बेटांत शिरल्यावर त्याला तेथें वस्ती असल्याचें आढळले. तेथील ख्रिया यिर्मा ख्रियाप्रमाणेच होण्या. पण त्याची भाषा त्याम तमज्ज्यागारशी नव्हती. पुर्याची शरीरें मानवप्रमाणगारशी होती पण त्यांची मस्तकें माथ बुज्या-घारशी होती व त्याचा शब्द बुज्याच्या बुज्यासारखा होता.

त्याचें अन्न एका ल्हान द्विदल धान्याचें असे व त्याची वस्त्रे कापसासारखी अथत त्याच्या घराच्या भिंती कच्छ्या विटांच्या व वाटोळ्या आकाराच्या असत व प्रवेशद्वारे गुहेच्या द्वारा-सारखी असत.

मागीं पोलोवरील कर्नेल युलेनें लिहिलेल्या पुस्तकात (आवृत्ति सन १८७१, व्हॉल्यूम २ रा. पृष्ठ ३३८-३४०) पुर्वे आशियात अनेक कार्ली प्रचलित असलेल्या या कल्पित ख्रीराज्याविषयाच्या प्रचलित असलेल्या अनेक दंतकथा दिल्या आहेत व त्याचा उद्देश “खी व पुरप” या नांवाच्या दोन बेटाबद्दल व्हेनेशियननें जे प्रसिद्ध केलें आहे त्यावर प्रकाश पाडण्याचा आहे. यानेंच उत्तम प्रकारें संपादित केलेल्या ‘कॅप्टे अँड दि वे विदर’ (कॅप्टे व तिफेंडे नावाचा मार्ग) या नावाच्या पुस्तकात सुमात्रातील ख्रियांनीं चालविलेल्या राज्याविषयी मॅरिमोलीच्या इ. स. १३३० च्या सुमारास दिलेल्या माहितीचा उल्लेख केला आहे ह्या बहु-केंसाळ लोकांचा प्रदेश क्युराईल बेटाच्या धाजूला असतो, व त्याची तुलना अलास्कातील कुचिन इंडियन नावाच्या रहि-वाश्याशी करण्यासारखी आहे, असें शासन ह्नुद-शिनच्या लेखावरून वाटतें.

या कल्पित प्रदेशाबद्दल चौकशी करण्यात अधिक वेळ दवडण्यात अर्थ नाही असें वाटलें असतें, पण ही सर्वां केंस्यास कुसंग हा अमेरिकेचा एक भाग आहे असें ठरवि-ण्यास मदत होईल अशी कल्पना एस. वेलिस विल्क्युम्स यानें प्रदर्शित केली आहे (ज. अ. बी. सी. प्र. ११, पृ. ८९).

[इतर संदर्भ मंथ.—ए. जि. ; ए. रि. ए. होमरचे इंग्लिश. महामारत. बृहत्संहिता. व्हर्गिल-इनिड हिरादो-टस. लाफौर—ला अमेझोना (१९०१).]

(२) दक्षिण अमेरिकेतील सर्व जगात मोठी नदी.

अमेट-(राजपुताना) उदेपूर संस्थानातील त्याच नांवाच्या जमोनदारीचे मुख्य गाव. २५ १८' उत्तर अं. व ७३ ५१' पूर्व रेखात वावर उदेपूर राहाराच्या ईशान्येस ५० मैला-वर चंद्रभागा नदीच्या दक्षिणतीरावर हा गांव आहे. गांवा-भोंवती तट असून लोकरवस्ती सुमारें सव्हेतीन हजार आहे. जमीनदारास राऊत असें झणतात. सालीना उपज २८०० रुपये असून उदेपूर दरमारास २५०० रुपये खंडणी याची लागते. अथेटचा राऊत हा शिरोदिया वंशातील चौदावत घराण्यापैकी आहे. याच घराण्यापैकी पठा नावाचा एक वीर-पुरप इ. स. १५६७ साली आकबराविरुद्ध चितोडचा किडा सज्जन जगताना रामपोल दरवाजाशी मारला गेला.

अमेयी-(संयुक्त प्रांत) मुलतानपूर जिल्ह्याची नेकलेंदडीत तहसील परगणे-असल आणि अमेयी. २९ १' ते २९ ००' उत्तर अ. व ८१ ३०' ते ८२ ४' पूर्व रे. यांचे दरम्यान. क्षेत्रफळ ३६६ चौरस मैल. लोखंडाच्या सुमारें दोनश्या बींग हजार. नेडी ४५५; मोठा गांव एकहि नाही. स. १९०३-४ त

जमीन महसूल ३१००० व वर वसूल ५१०००० यात आर
आलेली (ऊसर) व दलदलीची जमीन पुष्कळ आहे. इ. स.
१९०३-४ साली १९१ चौ. मैल जमीन लागवडीखाली असून
पैकी ९८ चौ. मैल बागाईत होती.

(२) संयुक्त प्रांत.) लखनौ मिहवाच्या मोहनलाल गंज तहशिलीतील एक गाव २६' ४५' उत्तर अक्षांश व ८१' १२' पूर्व रेखांश यावर. लोकसंख्या सुमारे साडेसहा हजार. गाव फार पुरातन असून सैयद साह्यारच्या अधिकाऱ्यांनी हा जिकला होता पुढे तो अमोमया रजपुतांकडे होता. परंतु इ. स. १५५० च्या सुमारास शेफ सोकांनी जिकला. या ठिकाणी पुष्कळ मुसलमानांनी फर्गारांचा जन्म झाला आहे. वाजीद अली हाहाच्या कारकीर्दीत मौलवी अमीर अलीने अयोध्येच्या प्रसिद्ध देवळा (इनुमानगढी) व मोहम्मद केली होती. परंतु त्यात त्याचा परामव होऊन तो मारला गेला येथे कापडाचा व्यापार चालतो.

अमेरिका—ज्यामध्ये विविध देशांचा समावेश होतो, व ज्यात तीव्रतर थंडीपासून तो प्रखर उष्णतेपर्यंत सर्व प्रकारचे हवामान आढळते, आणि येथे कांटे अतिवृष्टि तर कांटे अगदी अभाववृष्टि, काही भागां हॉकडी मेल पसरलेले घनघोर शरप्य तर कित्येक ठिकाणी मेलचमेल असलेला दक्ष प्रदेश, ज्याचा दक्षिणेत्तर विस्तार सर्वांत अधिक, असे अनेक गृष्टि-चमत्कार जर कोणत्या भूभागात पहावयास मिळतील तर ते अमेरिकाखंडातच होय. एका नावाजालां येणारा एवढा मोठा विस्तृत प्रदेश पृथ्वीच्या पाठीवर दुसरा कोणताही नाही यावरून या खंडास अमेरिका हे प्रथम नाव देण्यात काही तरी सधुष्किक कारण असेल, असें अनुमान करणे जितकें साहजिक आहे, तितकें तें चुकदि आहे, हें विस्तरा वामा नये.

काही अर्थाचीन भूस्तरशास्त्रवेत्ते मात्र 'या दोन खंडास एक नाव दिलें आहे तें खरोखर आहे व शास्त्रीय दृष्ट्या सकारण आहे' थामें अस्वीकृतें प्रतिपादन करूं लागले आहेत. त्याच्या मते आरम्भी पृथ्वी म्हणजे सूर्यासारखा एक वायुरूप तप्त गोळ होता व तो थंड होत असताना, त्याचे क्वच आकुंचन पावूं लागलें, पण हें आकुंचन सर्व ठिकाणी सारखें होत गेलें नाहीं. त्यायोगानें सध्यां जे भूमिभाग दृष्टीस पडतात ते खरोखर चतुष्कोनघनाकृति कलक होत या विधानास प्रत्यक्ष दृश्य पुरावा म्हणजे अमेरिका खंडाच्या त्रिकोणाकृति आकार होय. या त्रिकोणाची एक भुजा म्हणजे उत्तर अमेरिकेच्या आर्क्टिक किनाऱ्याची विषम रेखा व त्याच खंडाचे पूर्वकडे व पश्चिमेकडे समुद्रात दूरवर गेल्या टोंकें हेच दोन-कोन होत दक्षिण अमेरिकेचा अंतर्गत महासागराकडे वळ-लेला अगदीं विचोळा भाग हाच या त्रिकोणाचा तिसरा कोन होय.

य' खंडाच्या उत्तर व दक्षिण विभागातील भूभागानुक्रमे सूक्ष्म रीतीने अवलोकन केले द.सतां, त्याचे पर्वत, नद्या व

सापाठ प्रदेश यामधील साम्य दिसून येईल. पण इतकें अमु-
नहि प्रत्येक खंडाच्या रचनेत कांही विशिष्टपणा असतो या
तत्वास बांदी वाघ येत नाही ज्यात उच्च साम्य दिसत,
स्वापैर्वा (१) ईशान्येकडील मूलभूत प्रतराचाभाग, (२) ईर-
ल्येचे उंचवट्याचे प्रदेश, (३) पश्चिमेकडे पसरलेले पर्वत व
(४) मखल प्रदेश व त्यातील नद्या ही मुख्य आहेत उत्तर
अमेरिका एकंदरीत शीत तर दक्षिण अमेरिका उष्ण. आहे
हा एक मोठा फरक दृष्टी पडतो यूरोप व आशिया खंडा-
तील अगदी उत्तरेकडील प्रदेशात आढळणारे प्राणी व वन-
स्पती उत्तर अमेरिकेच्या उत्तर भागात सापडतात. पण
जसले साम्य दक्षिण अमेरिका व इतर खंडाचे दक्षिणदेश
यात मुळीच दिसत नाही, हें रक्षान टोपण्यासारखे आहे.

अमेरिका (उत्तर व दक्षिण मिश्रण) खेतांचे एकंदर क्षेत्र-
फल १४,८०,००,००० चौरस मैल असून, लोकसंख्या
१५,८०,००,००० आहे रेंड इंडियन २,३०,००,०००
आहेत धर्मीनुसार वर्गीकरण केल्यास १२,१२,००,०००
मिस्ती, २०,३०,००० ज्यू, २,१०,००० हिंदू, १,००,०००
बौद्ध व १५००० मुसलमान आढळून येतात।

त्रि टि हा सा म्ना प्या दा ली वा स णा रा वा मे रि के वा
भा ग —वानडा, न्युफाउंडलड आणि हॅन्डाडोर, शिटिस
हॉइडरस, त्रिटिडा ग्वायाना, बर्म्युडा, वेस्ट इंडीज बेटें, (बहा-
माज, टर्नर्स आणि काइकोज बेटें, जमेका जेम्स बेटें, बाबा-
डोज, विंडवर्ड आणि लीपवर्ड बेटें, ट्रिनिदाद आणि टोबॅगो)
आणि फाकलंड बेटें यांचे एकदर क्षेत्रफळ ४०,१०,११९
चौरस मैल व लोकसंख्या [१९१७-१८ साली]
१,०८,३४००० होती

प्राप्त किया व साहसी—सेट पिपरे आणि मिकेलेन,
गवाडेलोउपे, मार्टिनिक्के आणि ग्यायाना यांचे क्षेत्रफळ
३३,३०० चौरस मैल व लोकसंख्या ४,५९,०८९ आहे.

जेद लेंडें च्या व साहती-सुरिनाम किंवा डच स्वायत्ता
अस्थान कुंशाओ, क्षेत्रफळ ४४५१३ चौरस मैल व लोक-
संख्या अजमासे दोढ लाख आहे.

याठिकाणी अमेरिकेची सामान्य माहिती दिली. सविस्तर माहिती या खंडातील निराश्रयाच्या देशांसाठी येणार अस-
 र्तात ती नव्हे गळती आहे अमेरिकेचा यूरोपीय लोकां-
 स परिचय, तेथील भाषा, तेथील मानवजाती, तेथील संस्कृति
 व तेथील लोकांवर यूरोपीयांचे वर्चस्व इत्यादि माहिती ज्ञान-
 कांश प्रस्थापनाखंड विभाग नवधा प्रकरण २३ मध्ये दिली
 आहे. आता हिंदुस्थान व अमेरिका यांच्या संबंधांवर पाहो-
 लस देऊ

हिंदुस्थान ब अमेरिका—ज्ञानबोधा-प्रस्तावनाखंड
विभाग १ ला (हिंदुस्थान आणि जग, प्र १) यात हिंदी
लोकांच्या अमेरिकेतील वसाहतीविषयी सविस्तर विवेचन
दिले आहे. ते प्रस्तुत विषयाला फार उपयुक्त वाटेल अमे-
रिकेत बसणा पॅसिफिक किनाऱ्यावरच हिंदी लोक राहतात.

हो। रजनीकात दास यांनी अमेरिकन संयुक्त संस्थानांच्या लेबर डिपार्टमेंटने सांगितल्यावरून जो पॅसिफिक किनार्यावरील हिंदी लोकासंबंधी रिपोर्ट तयार केला त्याचा सारांश पुढे दिला आहे.

पॅसिफिक किनार्यावरील हिंदुस्थानी लोक—ज्या ठिकाणी हिंदी लोक प्रथम उतरले ती अतिशय महत्त्वाची दोन बंदरे म्हणजे सॅन्फ्रॅन्सिस्को व व्हॅकुवर ही होत या दोन केंद्राहून ते हळू हळू दक्षिण, पूर्व आणि उत्तर या दिशांकडे पसरले व कालांतराने पॅसिफिक किनार्याच्या निरनिराळ्या भागां ते पोचले

१९१० च्या खानेसुमारीवरून पाहता संयुक्त संस्थानांतील हिंदी लोक पुढे दिल्याप्रमाणे विखुरलेले दिसतात.

कॅलिफोर्निया	२,७४२
वाशिंग्टन	१,४१४
न्यूयॉर्क	४९२
ओरिगोन	२०८
न्यू जर्सी	१३१
मिचीगन	११९
इतर	११८

एकंदर सं. संस्थानांत	५,२२४
इथार्ड	३६२

एकंदर	५,५८६
--------------	-------

वरील कोट्यावरून असे दिसून येते की, ब्रिटिश कॉलोनिया म्हणजे जेथे १९०५-९ या चार वर्षांत ५,१७९ हिंदुस्थानी आले, त्याच्या खालोखाल कॅलिफोर्नियात देवातार केलेले हिंदुस्थानी लोक होते. याच्या खालचा नंबर वाशिंग्टनचा लागतो. तेथे १,४१४ हिंदुस्थानी होते, त्यापैकी पुष्कळमे ब्रिटिश कॉलोनियामधून आलेले होते. ओरिगोनमधील बहुतेक हिंदुस्थानी लोक मालमालाव्यातील कामगरी भाड्याले. न्यूयॉर्क संस्थानातील ५९२ हिंदी लोकांपैकी न्यूयॉर्क शहरातच त्यांची मोठी संख्या होती. त्या ठिकाणी ते बहुतेक रस्त्याची म्हणून आलेले होते, तर काही थोडे व्यापारार्थ येऊन राहिले होते. होच ग्रेट न्यू जर्सी व मिचिगन संस्थानातील हिंद-वासीयांची आहे.

मार्गाल काही वर्षांच्या अवधीत संयुक्त संस्थानातील हिंदी लोकवस्तीच्या वाटणीत बराच फरक पडल्या आहे हाही पुष्कळसे हिंदुस्थानी खालील जागी बस्ती करून राहिलेले आहेत—

सॅन ओआंविन खोरेः—हे मोठे खोरे सॅन फ्रॅन्सिस्कोच्या दक्षिणेस सुमारे ७५ मैलावर आहे व सॅन फ्रॅन्सिस्कोच्यातील काही समृद्ध जिल्हे आहेत येथील जमीन साधारणपणे बाळू व चिकणमाती याची बनलेली असून वानस्पत्य—अना-

तील सर्व खनिज द्रव्ये हीत सापडतात. पाऊस सरासरी दहा इंच पडत असून ये पासून सप्टेंबरपर्यंतचा काळ कोरडा जातो. उन्हाळ्यात उष्णमान ८२° अंशापर्यंत चढत जाऊन हिवाळ्यात ते ४७° अंशापर्यंत खाली उतरते. दाहें, पीच, अग्निपॅट, बदाम, ऑलिव्ह, अंजीर, संत्री, बाटाणे, वाटोटे, धान्य आणि भाजी इत्यादी या खोऱ्यात पीक येते.

ही वृष्टिपासो सोडून दिली तरी हे सुसते खोरेच अति सुंदर व मनोरम दिसते सहज पाहणारांलाहि येथील सृष्टि-सौंदर्य मोहून टाकते. मग येथे बस्ती करून राहण्याची इच्छा बाळगणाऱ्याला, यहुद्याना ज्याप्रमाणे पॅलेस्टाइन ही ईश्वरदत्तभूमि (प्रॉमिस्ड लॅंड) वाटते, त्याप्रमाणे वाटावी यात नवल नाही

अमेरिकेत पाऊल टाकल्यावर लवकरच हिंदी लोकाना या खोऱ्याची महति कळते. रेव्हेर काम करीत असताना त्यांना प्रवास करून या समृद्ध प्रदेशाची माहिती करून घेण्याची संधि लाभची व तेथील " रॅच " (गोस्थान) मध्ये नाकरी मिळविण्याची इच्छा तेव्हापासून उत्पन्न झाली १९०४ मध्ये प्रथमच या हिंदी लोकांची एक वसाहत सॅन ओआंविन खोऱ्यात खाली. नंतर हळू हळू त्यांच्यापैकी पुष्कळसे स्टॉकटन, फ्रेस्को व चेक्युफल्स यांच्या आसमंतातून राहिले व तेव्हापासून ही तीन शहरे सॅन ओआंविन खोऱ्यातील हिंदी वामकन्यांचे मुख्य अड्डे बनले

या तीन अड्ड्यांपैकी स्टॉकटन हे साहाजिकपणे प्रमुख बनले. हिंदुस्थानी लोकांची बरीच मोठी संख्या स्टॉकटनच्या राबोव्हालच्या शेतातून काम करीत असे व एका शेतातून दुसऱ्या शेतात कामासाठी जाताना स्टॉकटन येथेच आपले टाणे करणे त्यांना योग्यच पडे.

सध्या स्टॉकटनराबोव्हालच्या ज्या इतर महत्त्वाच्या गावी हिंदी लोक राहिले आहेत ती गावे म्हणजे होल्ट,लोदी व सॅडी ही होत.

या खोऱ्यातील त्याचा दुसरा मोठा अड्डा फ्रेस्को परगणा होय. पॅसिफिक किनार्यावरील याच ठिकाणी सर्वांत जास्त हिंदी वसाहतवाले आढळतील. होनस्टार, फ्रेस्को, हॉग्विस् मंदेश व इतर काही जागी यांची बस्ती पसरलेली आहे.

सॅक्रेमेंटो खोरेः—सॅक्रेमेंटो खोरे हा उत्तर कॅलिफोर्नियाचा दुसरा सगळ्यात समृद्ध भाग आहे. भौतिक परिस्थिती सॅन ओआंविन खोऱ्याहून फारशी भिन्न नाही, पण एका महत्त्वाच्या बाबीत मात्र भिन्नता दृष्टीस पडते. ती म्हणजे या खोऱ्यात तापूळ पिकाविषयास योग्य अशी दलदलीची मोठी जमीन आहे.

सॅन ओआंविन खोऱ्यात हिंदुस्थानी ज्या वेळी सारले त्याच सुमारास या ठिकाणीहि ते आले. पुढे लवकरच सॅक्रेमेंटो शहर त्यांचे एक मुख्य ठिकाण बनले. फ्रेस्को शहराप्रमाणे सॅक्रेमेंटो शहरहि पश्चिमा हिंदी मजुरांचे विराम

स्थान आहे. उत्तर कॅलिफोर्नियातील भातशेतांतील व पश्चिम आणि दक्षिण भागातील भागातील काम करण्याचा हंगाम संपल्या म्हणजे तो सुरू होईपर्यंत हिंदी मजूर या शहरी विग्याच्याला राहतात व आपल्या सामाजिक चव्चळींमध्ये पडतात. सॅक्रेमंटो खोऱ्यामध्ये या शहराखेरीज दोन निराळ्या भागांत हिंदी लोकसंघ आढळतात. पहिला फोल्सोम, ऑरेंजव्हिले, लुमिस आणि न्यू कॅसल हा फोल्सोम भाग व दुसरा मॅरिसव्हिले, कोल्युसो, ट्यूडर, विलोम, चिको, ग्रेडशहर, नेस्सन, ग्रिडले आणि ग्रिग्स हा भाग पिवण्याच्या जिल्ह्याचा भाग. या दुसऱ्या भागात हिंदी लोक मोठे यशस्वी व्यापारी बनले असून कॅलिफोर्नियातील मातापिकाचा मोठा हिस्सा यांच्या हातात आहे.

इंपीरियल (बादशाही) खोरे.—दक्षिण कॅलिफोर्नियात मेक्सिकोच्या सरहद्दीवर हे खोरे आहे. या खोऱ्याचा मोठा भाग समुद्रसपाटीच्या खाली आहे. याची लांबीदरम्यान ६० व ४५ मैल असून १९२० साली लोखंडीय अन्न-माध्य ४३,००० होती. पाऊस एक इंचापेक्षा जास्त पडत नाही. हवा नेहमी कोरडी असते. उष्णमान हिवाळ्यात २४ अंशांखाली व उन्हाळ्यात ११५ च्यावर जाते. जमीन चांगली समृद्ध असून शेतकी पाटबंधाऱ्यावर चालते. या खोऱ्यातील मुख्य पीक म्हणजे दास, कापूस, अन्नाफळ, मिरची, बाली आणि कॅटेलोफ.

हिंदी लोक या ठिकाणी १९१० सालापासून दिसू लागले, पण त्या वेळी हा प्रदेश मुळीच सुधारलेला नव्हता. कडक उन्हाळ्यामुळे फारसे अमेरिकन येथे वस्तीस येत नव्हत. या ठिकाणी हिंदी लोकांनी औद्योगिक चव्चळी करण्यास चांगला वाद मिळाला. १९१९ मध्ये या खोऱ्यात त्यांची संख्या सुमारे ३०० होती व यापेक्षा पीक पुढाऱ्यामुळे पुष्कळच जमीन बाहेर गेले तथापि एलसेड्रो, कॅलेग्रेजो, होल्स्टव्हिले आणि ग्रासे यासारख्या शहरांजवळ शेतकीत गुंतलेले २०० तरी हिंदी आस्थाप सापडतील.

ब्रिटिश कॉलोनिझा.—पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्यावरच्या कॅनडियन मुळखातील अति समृद्ध प्रांतां पैकी ब्रिटिश कॉलोनिझा हा एक असून त्याचे क्षेत्रफळ ३,७९,६१० चौरस मैल आहे. हा प्रदेश जंगलराज असला तरी किनाऱ्यालगतची व खोऱ्यातील जमीन चांगली सुपीक आहे. हवा समशीतोष्ण व पावसाळी आहे. फळाच्या सागवडीला हा भाग हितावह असल्याने जगातील कोणत्याही भागांत होणारी फळे येथे उत्कृष्ट प्रकारे होतात सोने, चांदी, तांबे, जस्त, पारा, कोळसा व लोखंड यासारखे खनिज पदार्थ खाणीतून निघतात. मासेछिं रोल पाण्यात व नदीत सांपडतात. जंगलतोड हा एक महत्त्वाचा धंदा आहे. व्हॅडुवर येतात तारणांतून सोने काढण्याचा मोठा व्यापार आहे. यास वर्षापूर्वी येथे येणाऱ्या हिंदुस्थानी लोकांना हे निरनिराळे उद्योगधंदे चांगले लाभदायक होते.

व्हॅडुवर हे तेव्हापासून पॅसिफिक किनाऱ्यावरील हिंदी लोकांच्या सामाजिक, धार्मिक व औद्योगिक चव्चळींचे मोठे केंद्र बनले आहे. कानडा किंवा संयुक्तसंस्थाने यातील कोणत्याही शहरात येथल्या इतके हिंदू सापडणार नाहीत. हिंदूमध्ये शिखांचा भरणा विशेष आहे. व्हॅडुवर येथून हिंदी लोक सर्वत्र पसरले व हल्ली ते न्यूवेस्टमिन्स्टर, मॅन्सॉमिन्स, डॅकन, कूम्स, आणि ओशन फोल्स येथे आढळतात.

किरकोळ:—वर उल्लेखिलेल्या केंद्राखेरीज इतर पुष्कळ संस्थानात व शहरात थोडे फार हिंदुस्थानी सापडतात.

संस्थाने.—हिंदुस्थानी लोकांना आमिष दाखविणाऱ्या इतर संस्थानांमध्ये ऑरेंगोन याचा विशेष प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. बॅकटोरिया, लिंन आणि ब्रायडल व्हॅल या ठिकाणी असलेल्या लाकडाच्या कारखान्यात पुष्कळसे हिंदी नोकरीस आहेत. दहा वर्षांपूर्वी ऑरेंगोनमध्ये २०० वर हिंदी होते पण लाकूडतोडीचा धंदा कमी झाल्यामुळे व हे लोक इथे येण्याचेच कमी झाल्यामुळे हल्ली त्यांची संख्या सुमारे शहराभर झाली.

वाशिंग्टन संस्थानात वेलिंग्टन आणि टॅकोमासारख्या ठिकाणी असलेल्या निरनिराळ्या लाकूडकारखान्यातून काही हिंदुस्थानी पूर्वी नोकरीस होते पण हल्ली त्यांची संख्या फारच कमी दिसते. याचे एक कारण काही राजकारणी लोकांनी व मजूर पुढाऱ्यांनी हिंदूविरुद्ध सुरू केलेली मोहीम होय.

उटाह, अरिझोना, नेव्हाडा आणि साउथ डॅकोटा या संस्थानातून देखील पुष्कळ हिंदी आहेत. गेल्या महायुद्धात गन्नाचा भाव केव्हा फार चढला तेव्हा याचपैकी काहींनी अरिझोनामधील चॅडसरजवळ जमीन खरेदी करून गहू पिकविला. त्याचप्रमाणे उटाहात बऱ्याच जणांनी शेतकी आरंभिली. तेथील ब्रिह्म शहराजवळ सुमारे १५ हिंदुस्थानी शेतकी करतात.

शहरे:—व्हॅडुवर, व्हिक्टोरिया, सॅक्रेमंटो या शहरांखेरीज पॅसिफिक किनाऱ्यावर अन्यत्र क्वचितच औद्योगिक चव्चळीत पडलेले हिंदी सापडतील. पण अँटलाटिक किनाऱ्यावरील पुष्कळ शहरातून निरनिराळ्या उद्योगधंद्यात पडलेले पुष्कळ हिंदुस्थानी दिसतात. शिकागो येथे सुमारे ५०, डेट्रॉइट २०, बफेलो २५, न्यू यॉर्क ३५, चार्ल्स्टन ३० व काही थोडे अँसवरी पार्क येथे असल्याची माहिती मिळते. वास्टरन, न्यूयॉर्क, फिलाडेल्फिया आणि वास्टरन यासारख्या महत्त्वाच्या बंदरां किती हिंदुस्थानी आहेत याची मोनदाद करणे फार कठीण आहे.

अमेशस्वत—जरपुत्र धर्मीमध्ये वरिष्ठ देवदातांच्या जातीस हे नामाभिधान आहे. याचा शब्दार्थ अर्थ म्हणजे "अमर असे उपकारी लोक," अवेस्ता शब्द "अमेश"

(अमरेत) म्हणजे अमर आणि "हंते" म्हणजे हितकारी, (सु = वाढणे कायदा करणे या धातूपासून) पहिली मापेत याचें आम्हस्पंद व कारसीमध्ये आमशस्पंद अशीं रूपें होतात. छंदोवद्द गायामय्ये जातिदायक नाव म्हणून अमेशस्पंद हा शब्द येत नाही. तथापि स्वतंत्र किंवा संयुक्त असा नेहमी उल्लेख केलेला आढळतो. यस्त हस्त-पहति (यस्त ३९. ३) या गद्यभाष्येमध्ये हें जातिनाम म्हणून आढळते. उत्तरकालीन अवेस्ता काव्यात तर अशा अर्थाचे अनेक उल्लेख येतात.

अहुरमद्द या देवाधिदेवाचे म्हणजे थेंप ईश्वराचे ते सेवक होत (योथ इ प्रथानो २. ५५-५९ यद्मन यस्त ३. ३१). अहुरमद्दासुद्धा तो एक साताचा संप होतो. सगोप ही देवताहि त्या संपात कित्येक वेळा अंतर्भूत वरतात (यस्त २. १-३; १९. १९ = १३.८३; १०. १३९; ३.१. यस्त ५७. १३; बुन्दहिन् ३३.२१). उत्तरकालीन भ्रंशात आमशस्पंद हें नाव व्यापक अर्थाने योजिलें असून देववृत्ति या नावानेच संबोधिले जातात. त्याच्या संपात मिळणाऱ्या सगोपशिवाय, आतर, अहुरमद्दाचा भात्रा, हाहि आमशस्पंद म्हणून उल्लेखला जातो (यस्त १.२). गोम्र-वर्ण, (आद्य वृषभाचा आरमा), बहुतेक नेहमी देववृत्त म्हणून उल्लेखला जातो, तरी वायस्त लाशायस्त (२२. १४) मध्ये खालाहि आमशस्पंद म्हटलें आहे. कर्ता भ्रंशात सुद्धा "सी व से" म्हणजे ३३ आमशस्पंद सांगितले आहेत. त्याचे स्वभाव म्हणजे मूर्तिमंत सवयुग आणि शुद्ध विकार होत. त्याचीं नावे अशीं:—बोहुमनः (चांगला विचार), अपवाहित (पूणे भोतिभक्ता), धप्र वइये (हिमस्त राज्य), स्पेन्त अमिति (पवित्र ऐक्य) हार्वातास आणि अमरेतात (आरोग्य रक्षण आणि अमरत्व). इ. च. च्या पहिल्या शतकातील ग्रंथांचे या ग्रीक विद्वानां सदा देवता असा त्याचा उल्लेख करून त्यांचीं ग्रीक नावे दिली आहेत. ख्यापूर्वी एक शतक आधीं स्ट्रबोन (१. ८-४; १५. ३-१५.) बोहुमनाचा स्पष्ट निर्देश केला आहे. त्यावरून असे सिद्ध होतें की त्याकाळी याविषयी कल्पना बरीच जुनी व प्रसिद्ध होती. व ही गोष्ट धरमुद्रा संप्रदायाप्रमाणे अमेशस्पेंदांची कल्पना अवर्तमान आहे असें डॉर्मस्टेडचे म्हणणे सोडून टाकण्यास पुरेसा आहे. धरमुद्रा संप्रदायातील पार्थिक भ्रंशोत्तुन अमेशस्पेंदाचा स्वभाव व वापणूक याविषयी बें वर्णन आहे तें त्यांच्या काणनिक आदिमक गुणांशीं थरोथर जुळतें, हे अवेस्ताकडे दृष्टी फेंकण्यास फटून येणार आहे (यस्त ३९. ३ विस्परेद ९. ४; ११.१३; यस्त ४. ४; २४.९; ५८. ५; यस्त १३. ८३-८४). बोहु (चांगले), वहित्त (सर्वोत्तम), वय (इष्ट), स्पेंता (पवित्र), ही प्रचीन वाळवी पहिल्या चार अमेशस्पेंदांचीं अगदीं नेहमांचीं उपपदे होत. तीं उत्तरकाळीं गुणांची व्याख्या करण्याकरितां अत्यवश्यक अशी प्रमाणभूत विशेषणे होऊन

वसली आहेत. हौषितात आणि अमरेतात हे दोन शेवटचे अमेशस्पेंत विशिष्ट उपपदाखेरीज आहेत. त्याचा बहुधा संयुक्त उल्लेख येतो. अमेशस्पेंत हो अहुरमद्दाने निर्माण केलेली स्वतःची सृष्टि आहे (यस्त १. २५) आणि त्याचें काम म्हणजे विशाला मार्ग दाखविण्याच्या कामी त्याला मदत करण्याचे आहे (यस्त १९.१६; १. २५; २. १-५; वेन्दिदाद १९-१९; बुन्दहिन् १०.२३ ते २८). ते अमर व अदृश्य आहेत, ते चांगले शास्त्रे कल्याणदायी आणि उदार दाते आहेत (यस्त २४. ९). त्यांना स्वतःच्या प्रवृत्ती असून खानाहि केव्हा केव्हा आन्धान केले जातें (यस्त १३. ८२). यज्ञात त्यांची स्वतंत्र पूजा होते व प्रकाशमार्गाने हवी-कडे ते खाली येतात (यस्त १३. ८४; १९. १७). ते नंदन-वनात रहातात व त्या ठिकाणीं निदान त्यांच्यापैकी एक बोहुमनः हा सुवर्णसिंहासनावर बसतो. (वेन्दिदाद १९-२२) पण त्याचा मालक जो अहुरमद्द याच्याप्रमाणे ते अनंत व अपारिमेय नाहीत. अहुरमद्दाच्या सुधींचें रक्षण करणें, तोंवर देखरेख करणें, घडवणें, शासन करणें इत्यादि गोष्टी त्यांच्याकडे आहेत असे म्हटलें आहे (यस्त १९. १८). याकरिता प्रत्येकाकडे सृष्टीतील काही विशिष्ट वस्तूंची राखण संपाविषी असते, बोहुमनाच्या ताब्यात उपयुक्त प्राणी, अथवा इष्टाच्या ताब्यात अग्नि, क्षुद्रवैषांच्या धातू, स्वतः शर्मिताच्या देखरेखाखाली पृथ्वी आणि हौषितात व अमरेतात याच्या धरक्षणाखाली जल आणि वनस्पती आहेत (वायस्त ला शायस्त १५. ५). प्रत्येक अमेशस्पेंदाचा विशिष्ट यद्दिना असतो (बुन्दहिन् २५. २०). प्रत्येकाचा निराळा एक प्रवृत्त दिवस असतो (सिरेश्ता १. १-७) प्रत्येकाचें एक विशिष्ट कूल असतें; उदाहरणार्थ बोहुमनाची पावरी आहे, स्पेंत अमरेताची वस्तुरी, इत्यादि (बुन्दहिन् २७. २४) पहिले तीन अमेशस्पेंत पुरुष (व्याकरणात त्याचें लिग नपुंसक आहे.) आणि शेवटले तीन स्त्रिया आहेत. त्यांना नेहमी सदा मुख्य देत्याकडून विरोध होतो. हे अमेशस्पेंताचे शत्रू झणजे आकमन्त, ईद, सोह, नाओहगइश्य, सौह, आणि त्रैरी हे होत. (वेन्दिदाद १०. ९-१०; १९. ५३; यस्त १९. २९). तथापि पुनरुत्थापनाच्या वेळीं हे आमशस्पेंद आपल्या धातूंचा पराभव करतील (यस्त १९. ९६; बुन्दहिन् ३३.२९) असें म्हटलें आहे.

सामान्य देवतापेक्षा थेंप आणि अहुरमद्दापेक्षा कनिष्ठ अशा या अमेशस्पेंदांचीं काही पंडित वायव्यमधील वरिष्ठ दैवदुतांशीं (आंचलशी) तुलना करतात, तर कोणी आदि-त्यांशीं त्यांचे साम्य दाखवू पाहतोत. हे साम्य एकाची कल्पना दुसऱ्याने उचलल्यामुळे किंवा दोन्ही कल्पनांच्या सामान्य एकाच उगमासुळे किंवा स्वाभाविक वाढीमुळे उत्पन्न झालें किंवा कथें, यावर अभ्यासकांचे अद्यापि एकमत नाही. धरमुद्रा संप्रदायाचा इतर संप्रदायांवर परिणाम किंवा त्याशीं नातें काय हा मोठा प्रश्न अद्याप सुटला नसल्यामुळे

या बारीक प्रश्नाचा इतक्यांत निकाल देणे याईवें होईल अमोघवर्ष (८१४-८७८) — राष्ट्रूढ रासधरण्यात चार अमोघवर्ष नावाचे राजे होऊन गेले, त्यांपैकी पहिला प्रसिद्ध आहे आपला पिता तिसरा गोविंद (जगजुंग) याच्यामागून हा गादीवर आला (इ. स. ८१४ किंवा ८१५) याने धारण केलेल्या अनेक विपदांपैकी 'वृषदुर्ग', व 'महाराज-गवे' ही विशेष होत. याला 'महाराज-पंड' व 'अतिशयबल' असाहि नावें होती याखेरीज त्याच्या दसरी 'महाराजाधिराज' 'परमेश्वर' 'भटार' 'परमभटार' व 'पृथिवीवल्लभ' यासारख्या पदव्या आढळतात. शिरूर येथील लेखात अमोघवर्षाचें जे वर्णन आढळतें त्यात तीन शुभ छत्रें, दंड, पालिध्वज, व शोक-केतु अमलेला, रडकुळात जन्मलेला, गरड चिन्हासित तुरा धारण केलेला; टिक्ळी वाद्याच्या आवाजावरून ज्याचे आगमन सूचित होते असा, व 'छट्छट-पुर-परमेश्वर' अशी बंधपरंपरागत पदवी असलेला, असा शब्दांनी त्याला गौरविलें आहे मुळाच्या पश्चिम गंगराजांनी दिलेल्या दानपत्रावरून याला अचलचरे नावाची मुलगी होती असें ध्वनित होते (ए. ई. पु. ३).

अमोघवर्षाला सुखाममाधानानें गादी मिळाली नाहीं असें दिसतें. गुजरातच्या सुवर्णवर्ष-कर्करागानें त्याला राज्य जिंकून घेण्यात मदत केली (ए. ई. पु. १ पा ५३, ई. अ. पु. १४ पा २०१). पण एकदा गादीवर बसल्यानंतर त्यानें आपल्या बापाइतकाच अधिकार मिळविला व आपले राज्य मोठें विस्तृत केलें शिरूरच्या लेखात म्हंटलें आहे कीं अंग, बंग, मगध, मालव, आणि वैगी येथील राजे त्याच्या सेवेला होते असेल. याच्या अमदानींत एकसारखी युद्धे चालत होती ई. ख्रि. इ. ९९३ च्या सागली दानपत्रात अमोघवर्षाचें विंगवणी येथें चालुक्यांना जिंकलें असें लिहिलें आहे इ. स. १०२ च्या कऱ्हाड दानपत्रात व १०० च्या देगोली दानपत्रात मान्यतेत (आधुनिक मालखेड-निस्सामचे राज्य) शहर त्यानें बसविल्याचें वर्णन आहे. अमोघवर्षाच्या वेळची बरीच माहिती करून देणारे शिलालेख, ताम्रपत्र बगैरे उपलब्ध आहेत. अतिशय म्हातारपण झाल्यामुळे अमोघवर्षाचें राज्यसाग केला व आपला मुलगा कृष्ण (दुसरा) यास गादी दिली (भांडारकर-दरसनचा इतिहास)

हा जैनधर्मीय होता असें दिसतें गुणभट्टाच्या उत्तर पुराणांतल एका परिशिष्टात, आदिपुराणकर्ता मिनरेन याचा तो उपासक होता असें म्हंटलें आहे. वीराचार्यांच्या सारसंग्रह नामक गणितीग्रंथात प्रस्तावनेमध्ये अमोघवर्ष जैनधर्मीयुयायी होता असें एक विधान आहे "प्रयोत्तर-रत्नमालिका" नावाचा लहानसा नीतिग्रंथ अमोघवर्षाचेंच राज्यसागानंतर लिहिला असें दिगंबर जैन म्हणतात 'विदेकात्यकराज्येन राजेयं रत्नमालिका' रचितामोघवर्षेण

सुधिया सदलकृतिः" ॥ (भांडारकर रिपोर्ट १८८३-८४) या ग्रंथाच्या जैन प्रतीत बरील खोब आढळली. याच्या तिथेटी आपोतरांतहि ग्रंथकर्तृत्व अमोघवर्षाकडे दिलें आहे. राष्ट्रूढ धरण्यात काही अमोघवर्ष नावाचे राजे होऊन गेले पण त्यांपैकी कोणा हा ग्रंथ रचिला असेल हें संभवत नाहीं. [इ. अ. पु. ५; १२-१४ केम्ब्रिजपल इन्स्टिट्यूशन. ए. ई. १, ३. भांडारकर-अर्ली हिस्टरी ऑफ दि डेकन. इ.]

अम्पिअर अन्हे मेरी—हा एक फ्रेंच शास्त्रज्ञ होऊन गेला. याचा जन्म ता. २२ जानेवारी १७७५ रोजी लिओन्स शहराजवळच्या एका गावीं झाला. अमर्दी अल्प वयापासून याला ज्ञानाची फार आवड होती, व त्यास आकडे ओळख होण्यापूर्वीच त्यानें दण्ड आणि पावाचे तुकडे याचा उपयोग करून अरुणगणितातील काही प्रश्न सोडवून पाहिले त्याच्या बापांने त्याला लॅटिन शिकविण्यास सुरुवात केली, परंतु त्याच्या बापास जेव्हा असें दिसून आलें कीं, आपल्या मुलास गणिताची फार आवड आहे, तेव्हा त्यानें लॅटिन शिकविण्याचें काही काळ बंद केलें. पुन्हा आणि बरनोली याचे गणिताबरोल ग्रंथ आपणास वाचता यावेत म्हणून अम्पिअर यानें लॅटिनचे आपले पाठ फिरून मुक केले. आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात तो असें म्हणत असे कीं, "आपण अठरा वर्षांचे असताना गणिताचें जें ज्ञान संपादन केलें त्यापेक्षा गणिताचें जास्त ज्ञान पुढील आयुष्यात आपणास मिळालें नाहीं" त्यानें इतिहास, प्रवासवृत्त, काव्य, तत्त्वज्ञान आणि भौतिकशास्त्रे याबरोल ग्रंथ वाचले होते. जेव्हा सन १७९३ सालीं फ्रन्हेन्शनच्या सैन्यानें लिओन्स शहर काबीज केलें तेव्हा त्या सैन्यानें त्याच्या बापास कैद करून तुर्गताट टाकलें व काही दिवसांनी त्याचा बाप तेथे मरण पावला या गोष्टीचा त्याच्या मनावर खिन्नतीहंगदक दड परिणाम झाला. यानंतर त्याला वनस्पतिशास्त्रासंबंधानें अभिरुचि उत्पन्न झाली पुढें काही काळपर्यंत तो काव्ये लिहीत होता असें दिसतें. सन १७९६ सालीं त्याची मुली वारान नावाच्या छीबरोवर ओढळ झाली व या ओढळीचा परिणाम त्या दोन व्यक्तींना विवाहमुंखलेनें बद्ध करण्यात झाला (सन १७९९) लिओन्स शहरां आपली वायको ठेवून बोगें येथे पदार्थविज्ञान आणि रसायनशास्त्र याचा प्रोफेसर म्हणून तो गेला. इकडे त्याची वायको बारीक व त्या गोष्टीचा त्याच्या मनावर बराच परिणाम झाला. पुढें काही दिवस लिओन्स शहरां प्रोफेसरचे काम केल्यानंतर त्याला पॅरिस शहरां प्रोफेसर नेमण्यात आलें

त्यानें विषुच्छात्र आणि चुंबकशास्त्र यांत जे शोध लावले आहेत त्यामुळे त्याची प्रसिद्धि झाली आहे. इ. स. १८२० सालच्या सप्टेंबरच्या ११ व्या तारखेस त्यानें असें ऐकलें कीं, एच. सी. ओएस्टेड यानें विद्युत् आणि चलचुंबकसूचि (मॅग्नेटिक नीडल) यांच्या दरम्यान काही संबंध आहे असें दाखविलें आहे. त्याच महिन्याच्या १८ व्या तारखेस

त्याने मॅच अक्वेटेमीस एक लेख सादर केला, या लेखात त्याने बल्बुबक आणि विद्युत् यांच्या परस्परसंबंधाच्या पुष्कळच गोष्टींचा उलगाडा केला होता, व तत्सदृश दुसऱ्या कित्येक गोष्टींचेहि त्याने स्पष्टीकरण दिले होते. शास्त्रीय शोधास हे जे नवीन क्षेत्र उपलब्ध झाले त्याचा त्याने उत्तम प्रकारे शोध केला त्याने या नवीन क्षेत्रांत गणितशास्त्राचा उपयोग केला व गणिताच्या साहाय्याने नवीन शोधांविषयी भविष्ये कम्पन ठेवला, त्यातील बहुतेक सारी खरी ठरली आहेत.

यांचे गणितशास्त्राच्या सून्यलब्धि भागावर काही महत्त्वाचे लेख लिहिले आहेत याचा मृत्यु तारीख १० जून १८३६ रोजी मार्सेलिस येथे झाला

अममपत्तम्—(मदास इत्यादि) तंजावर जिल्ह्याच्या पत्तुकोट तालुक्यातील वदर. १०°१' उत्तर अक्षांश व ७९°१५' पूर्व रेखांश यांवर रुक्मिणी सुमारे २५ इंचार याचा सिलोनची मोठा व्यापार चालतो, येथून तांदूळ व गुरे तिकडे पाठविली जातात सिलोन येथील बऱ्याच मळ्यावर काम करणारे मजूर या वदरांतून दर आठवड्यातून दोनदा जातात

अममलभाचार्ये अथवा धरदाचार्ये—हा पठित घात सुदर्शनाचाय यांचा मुलगा असून कानेईचा वैष्णव भाचार्य होता हा १७ व्या शतकाचा उत्तरार्धात रायवा १८ व्या शतकाचा आरंभी झाला असावा याचे रामानुजाची तसे व त्याचा दिग्विजय यासंबंधी सहा अर्दी अन्याकिपर असे चतुरांगविजय अथवा वेदांत विलास नावाचे नाटक लिहिले तसेच चोलभाग, वसंत-तिलकामाग अशी नाटके लिहिली

अमलशास्त्र—अमलासंबंधी सर्वसामान्य उपपत्ति, अमलाची उत्पत्ति त्याचे गुणधर्म वगैरे रसायन शास्त्रांतर्गत जे सिद्धान्त त्यासंबंधी व इतर गोष्टींच्या विवेचनास अमलशास्त्र असे नांव देता येईल प्रस्तुत लेखामध्ये अमल, अनामल, अलक व शार यांच्या संबंधी विवेचन केले आहे

अमल—प्राचीन भारतीयांस "अमल" हा पदार्थ माहीत होता एवढेच नव्हे तर याच सेन्द्रिय अमल व खनिज अमल असे दोन भेद वेगळे आढळतात सेन्द्रिय अमलात उत्तम कोणते हे हि स्पष्ट केलेले आहे असे "चाणक्यामल्य सर्वपा एक एव प्रदास्यते—अमलेवतसमेक वा सर्वेषामुत्तमोत्तमम्" या रसरतनममुच्यतातील उताऱ्यावरून दिसून येईल (विज्ञानोत्तम पृ. ४५८ पहा)

सेन्द्रिय अमलाविषय खनिज अमलेहि प्राचीन भारतीय लोकांस माहीत होती. मान्य ज्यास अकारेभिया म्हणतात ते जलराम अमल तयार करण्याकरिता मुख्यत्वे "विट" या मिश्रणाचा उपयोग केलेला दिसतो तसेच गंधकामल, नम्रामल, व उद्दरामल मुद्दा तयार करण्याचे खास माहीत होते (विज्ञानोत्तम पृ. ४५९ पहा)

"अमल" या संज्ञेन ज्या पदार्थाचा बोध होतो त्या पदार्थात "अमलत्व = आवटपणा" हा गुण प्राधान्ये करून असल्याने त्या आवट पदार्थास "अमल ही यथायोग्य संज्ञा देण्यांत आली पाश्चात्यात "सेंसिट" हा भारतीय अमल शब्दाच्या ऐवजी वापरण्यात येतो त्याचाहि धातुस्य अमल पदार्थ असाच आहे. व व्यवहारांत "अमल" व "सेंसिट" या शब्दांनी भारतांत व पाश्चात्यांत कोणताहि अवट पदार्थ असाच अर्थ घेतला जातो यामुळे नेहमीच्या व्यावहारिक अर्थात "अमल" हा शब्द कोणत्याहि आवट पदार्थास लावण्यात येतो प्राचीनास-पौरस्त्य व पाश्चात्य या दोघासहि-यासंबंधाने मास्त ज्ञान असल्याचे दिसून येत नाही

पदार्थास अमलत्व आणण्यास कोणता घटक कारणीभूत आहे याचा उपपत्ति प्रथम लाम्बार्डीए यांनी पुढे आणिली घातावरणातील प्राणवायु (ऑक्सिजन) हा घटक ज्वलनक्रियेस आवश्यक आहे हे आज सिद्ध करण्याची आवश्यकता नाही लाम्बार्डीए यांनी गंधक हा पदार्थ हवेत जाळून "गंधक" व हवेतील "प्राण" यांच्या संयोगाकरिताने जो पदार्थ "गंधक प्राणिद" तयार होतो त्या पदार्थाच्या अर्धा "अमलत्व" असतें असे सिद्ध केले त्याचप्रमाणे गंधकासारखा जी मूलद्रव्ये "स्फुर" (फॉस्फरस) व "कर्म" हाहि हवेत जाळला असता त्याच्यापासून जे प्राणसयुक्त पदार्थ "स्फुर प्राणिद", "कर्म प्राणिद" तयार होतात त्याच्याहि अर्धा हे "अमलत्व" असतें असे त्याने सिद्ध केले व यावरून "अमलत्व" आणण्यास "प्राण" वायु हा अवश्यक घटक आहे असे त्याने प्रतिपादिले व यावरून "प्राण" वायुस "ऑक्सिजन" म्हणजे "अमलजन" असे नांव दिले, व हे "अमल" पदार्थ अधातुमूलद्रव्ये म्हणजे "प्राण" वायूचा संयोग होऊन जे त्या अधातुचे "प्राणिद" तयार होतात तेच होत, असेहि प्रतिपादण्यात आले कारण या अधातुमूलद्रव्यांच्या प्राणिदाचे पाण्यावर कार्य झाले म्हणजे अमल तयार होतें जसे—गंधक व प्राण यांच्या संयोगाने गंध, हा गंधकाचा प्राणिद तयार होतो, जसे गंध, = गंध, गंधक प्राणिदावर पाण्याचे कार्य केले म्हणजे अमल तयार होतें जसे—

गंधक प्राणिद + प्राणी गंधकसामल
गंध + उ.प्र = उ.गंध.

अमलजननास प्राण हा आवश्यक घटक असला पाहिजे ही कल्पना बरेच दिवस प्रचलित होती परंतु पुढे "डेह्रि", "गेलझाक" आणि "थेनॉड" यांनी संशोधन करून असे सिद्ध केले की, अधातुरूप मूलद्रव्यांचा संयोग "उच्च" वायूची (हायड्रोजन) झाला तरीहि त्यांच्या संयोगाकरिता पासून होणारे पदार्थ "अमल" असतात व यावरून "अमल" चा आवश्यक घटक "प्राण" हाच असला पाहिजे असे नाही. याच्या सिद्धांत "उच्च" व "ह्र"

यांच्या संयोगीकरणापासून झालेला जो पदार्थ "उद्-हराम्ल" (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड) याचे उदाहरण पुढे मांडले पुढे "गेळसाक" यांना "उज्ज" व "वन" (कबनम) (सायनोजन) यांच्या संयोगापासून "उद्-कनाम्ल" (हायड्रो सायनिक ॲसिड) होतें हे सिद्ध केल्यावर "अम्लत्वास" प्राणघटक आवश्यक असला पाहिजे ही समजूत नाहिशी झाली, व अम्लत्वास आवश्यक घटक उरुचक असला पाहिजे ही समजूत ठाम झाली. याची आग अनेक उदाहरणे आहेत जसे — "उज्ज" व "अद" यांपासून तयार होणारे "उद्-अदाम्ल"; "उज्ज" व "स्तंभ" यांपासून "उत्-स्तंभाम्ल" वगैरे असून एखादा पदार्थ "अम्ल" आहे किंवा नाही हे ठरविण्याकरिता सावर धातुरूप मूलद्रव्याचे कार्य करण्यात येतें आणि त्यातून "उज्ज" वायु अस-युक्त होऊन निघाला तर तो पदार्थ "अम्ल" आहे असे निश्चित समजावें

यावरून "उज्ज" वायु 'अम्लत्वा' चा आवश्यक घटक आहे व तोच अम्लत्वजनक असल्याने "प्राण" वायूस पाद्यास नांव "ॲक्सिजन" म्हणजे "अम्ल जन" हें आहे ते अन्वर्थक नाही असे पाद्यतय रसायन-पंडितांस वाटू लागले आहे व त्याप्रमाणे त्यास (ॲक्सि जनास) अन्वर्थक नामाभिधान देण्याची त्याची योजना चालू आहे यावरून भारतीय नाव "प्राण" हे अधिक अन्वर्थक असून निदान साप्रत तरी त्याचें नवीन नामाभि-धान करण्याचा प्रसंग येणार नाही

अम्लांचे धर्मः— 'अम्ल' पदार्थ दृढीला आघट अस-तात, परंतु "अम्ल" समजले जाणारे सर्वच पदार्थ आघट असतात असे नाही यामुळे आघटपणा हा 'अम्ल' चा लाक्षणिक धर्म समजण्यात येत नाही याशिवाय "अम्लाच्या" अंगी सेंद्रिय रंगास विवक्षित रंग आण-ण्याचा धर्म आहे सेंद्रिय निळे रंग अम्लांच्या संसर्गाने काळ होतात याकरिता रसायनशास्त्रे अम्लयाची परीक्षा करण्याकरिता "व्फ्यू लिटमस पेपर" वापरण्यात येतात. ते वनस्पतिजन्य "लिटमस" नावाच्या निळ्या रंगाचेच असतात अम्लाच्या संसर्गाने वनस्पतिजन्य पिवळा रंग (उदाहरणार्थ हळद) विवर्ण होत नाही, तो पिवळ्याच राहतो

बहुतेक अम्लें पाण्यात विद्राव्य असतात सर्व अम्लांत "उज्ज" हा आवश्यक घटक असतो हा "उज्ज" अधिक ऋण मूलद्रव्यांशी किंवा संयुक्त मूलका(रेडिक्लस)शी संयुक्त असतो, व बहुधा "प्राण" याशी संयुक्त असतो. "अम्लें" धातूशी किंवा धातूच्या प्राणिदाशी संयोग पावतात व त्यापासून "क्षार" हा पदार्थ तयार होतो धातूशी संयोग पावताना अम्लांतील उज्ज नि सूत होतो हें खालील समीकरणाने च्यानीं येईल —

अशद + गंधकाम्ल = अशदगंधकित + उज्ज
अ + उ, गंध = अग प्र, उ

अम्लाशी धातूचा प्राणिद संयुक्त होताना अम्लांतील उज्जप्राणिदांतील प्राण याशी संयुक्त होऊन पाणी तयार होतें ते असें —

सिंधुप्राणिद + उद्-हराम्ल = सिंधुरिद(सोड) + पाणी
धु, प्र + उद्द = उद्द + उ, प्र

धातूचा उद्-प्राणिद (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड) किंवा उज्जित (हायड्रेट) अम्लाशी संयुक्त झाला म्हणजेहि पाणी तयार होतें जसें —

सिंधु उत्प्राणिद + उद्-हराम्ल = सिंधुरिद + पाणी
किंवा सिंधु उज्जित + (हायड्रोक्लोरिक ॲ) = सोड + उ, प्र
धु प्र उ + उद्द = उद्द + उ, प्र

अम्लांचे भेद — अम्लात प्राणवायु हा जरी आवश्यक घटक नसतो तरी प्राण हा बहुतेक अम्लांत असतो अशा प्राणयुक्त अम्लास प्राणाम्लें (ॲक्सिॲसिड्स) असें म्हणतात ज्या अम्लांत प्राणवायु नसतो त्यास उद्+अम्लें = उदम्लें (हायड्रो ॲसिड्स) असें म्हणतात उद्-हराम्ल, उद्-अदाम्ल वगैरे अम्लें उदम्लाची उदाहरणे आहेत याचे आणखी निरुद्द अम्लें व सोद (हायड्रेट ॲसिड) अम्लें असे भेद आहेत निरुद्दअम्लें ही जलविरहित अम्लें होत, व सोद अम्लें ही जलयुक्त अम्लें होत उदम्लें म्हणजे उज्जयुक्त अम्लें व सोद अम्लें म्हणजे जलयुक्त अम्लें हे लक्षात ठेवावे. साप्रतच्या प्रचलित असलेल्या उपपत्तीने पाहता सर्व अम्लें उदम्लें आहेत शिवाय खनिज अम्लें व सेंद्रिय (उद्रिज्ज) अम्लें असेहि भेद आहेत खनिज (मिनरल) अम्लें खनिज पदार्थापासून झालेली असतात, सेंद्रियअम्लें (ॲर्गेनिक अम्लें) किंवा उद्रिज्ज अम्लें सेंद्रिय पदार्थापासून झालेली असतात.

प्राणाम्लें (ॲक्सि ॲसिड्स) म्हणून जी अम्लें समज-ण्यात येतात त्यातील धातुनि सायें उज्ज (ज्याची जागा धातू घेतात असा हायड्रोजन) हा "प्राणाशी" संयुक्त असून प्रव या उत्प्राणिद रूपात असतो अम्लांतील उत्प्राणिद रूपांत असलेला उज्ज हा धातु नि सायें असतो परंतु प्राणाशी संयुक्त नसलेला उज्ज हा धातु नि सायें नसतो यावरून प्राणाम्लें ही अधातुरूपमूलद्रव्याची उज्जित किंवा उत्प्राणिदें समजली जातात अथातुरूप मूलद्रव्याच्या ऐवजी अधातुरूप मूलद्रव्याचा संघ किंवा ज्या संघामध्ये अधातुरूपमूलद्रव्यांचे प्राधान्य आहे त्यांच्या उत्प्राणिदांस किंवा उज्जितांस प्राणाम्लेंच समजण्यांत येतें.

सेंद्रिय अम्लें — सेंद्रिय अम्लांचे विशिष्ट लक्षण हे आहे व ती त्यांच्या घटकांत—कप्रप्रव हा संघ असतो. हा संघ एकमूत्र्य (मोनोव्हॅलेंट) असून त्यास कर्बप्राणिद असें नाव आहे. या कर्बप्राणिद एकमूत्र्य संघांतील उज्ज हा धातु नि सायें आहे, व उज्ज नि सूत झाला म्हणजे क्षार

होतो. हा कर्बप्राणिल उच्च त्याचप्रमाणे व उच्च उत्कर्षिल (आरितल) मूलकाच्या योगानेहि निःसार्ये होतो व त्याच्या पासून संयुक्त इष्ट होतात. सेंद्रिय अम्लाची अनाम्लता (बोसिडि) ही त्यांत असलेल्या कर्बप्राणिल संधाच्या संरचनेवरून ठरविली जाते. प्राणाम्ले ही कर्बप्राणिलाम्ले (कॅम्पिप्रथीक ऑसिड) आहेत. यात सुद्धा उत्प्राणिल संध असतो. त्याचप्रमाणे प्रायोच्चिद अम्ले, कितनअम्ले इत्यादि असतात.

१) हा—अम्लास नावे खातील नियमान्वये दिली आहेत. अम्लातील को मुख्य घटक, म्हणजे ज्या मुख्य पदार्थापासून अम्ले झालेली आहेत त्या मुख्य घटकाचे किंवा पदार्थाचे नाव त्या अम्लास दिले आहे हे नांव विशेषण करून “अम्ल” शब्दास लाविले आहे. मुख्य अम्लाचा बोध होण्याकरिता मुख्य घटकावरून जें विशेषण “अम्ल” शब्दापाठिमागे लाविले आहे त्यास ईंग्रजीप्रमाणे “(इं = आयसी) बयरे) काही प्रत्यय लाविलेला नाही. मुख्य घटकाचेच नाव प्रत्यय लाविलेलाय मुख्य अम्लाचा बोध होण्याकरिता कायम ठेविले आहे. याच्या स्पष्टीकरणार्थ गंधकाम्लाचे (सल्फ्युरिक ऑसिड) उदाहरण घेतले आहे. “गंधक” यापासून निघालेल्या अम्लांपैकी जें मुख्य अम्ल त्यास “गंधकाम्ल” उ.गप्र. हे नांव येविलेले आहे. “नत्र” (नायट्रोजन) पासून झालेल्या शुद्ध अम्लास “नत्राम्ल” (उनप्र.) बयरेपासून निघालेले अम्ल “कॉरम्ल” उ.कप्र. हे अशी नावे दिली आहेत.

अम्लातील मुख्य घटकापासून एकापेक्षा अधिक अम्ले झाली असल्यास त्यात “प्राण” बायूचे प्रमाण उघांत जास्त असेल त्याची नावे वरील प्रमाणे दिली आहेत. यापेक्षा कमी प्रमाणाने “प्राणाचे” प्रमाण ज्या अंशत असेल त्या अम्लाचे नाव—मुख्य अम्लाच्या मुख्य घटकांनाच्या पुढे “स” हा प्रत्यय लावून त्यास “अम्ल” हा शब्द लावला आहे. एखाद्या इग्यापासून अनेक अम्ले झाली असल्यास त्याच्या नामासहि हेच पोरण लागू करावे नसे—गंधकाचे मुख्य अम्ल उ.गप्र. याचे नांव गंधकाम्ल होय. गंधकापासून दुसरे अम्ल उ.गप्र२ या घटनेचे होते त्यांत उ.गप्र. यातील प्राणाच्या प्रमाणापेक्षा कमी “प्राणाचे” प्रमाण आहे. झणून यास (उ.गप्र.) “गंधक याम्ल” हे नांव दिले आहे. त्याचप्रमाणे उनप्र. हे “नत्राम्ल” व “उन प्र.” हे “नत्रयाम्ल” होय.

गंधकापासून निघालेले तिसरे एक अम्ल उ.गप्र. या घटनेचे आहे. यांत प्राणाचे प्रमाण “गंधकयाम्ल” उ.गप्र.—पेक्षाहि कमी आहे. यास “उपगंधकयाम्ल” हे नांव दिले आहे. यावरून हे प्पानांत येईल की “स” प्रत्यय ज्या अम्लाच्या नावाचा दर्शक आहे त्यापेक्षा प्राणाचे प्रमाण कमी असलेले अम्लाचे नाव “उप” वा उपसर्गाने व “उ” या प्रत्ययाने शोधिलेले आहे.

मुख्य अम्लामध्ये जे प्राणाचे प्रमाण आहे त्यापेक्षाहि जास्त प्राणाचे प्रमाण असलेली अशी काही अम्ले आहेत. या अम्लाची नावे “परि” या उपसर्गाने व. पुढे काही प्रत्यय न लावता दिली आहेत. उदाहरणार्थ “हर” (क्लोरीन) चे एक अम्ल आहे त्यात “हराम्ल” उ.हप्र. यांत जे प्राणाचे प्रमाण आहे त्यापेक्षा जास्त प्राणाचे प्रमाण आहे झणून त्यास “परिहराम्ल” (परक्लोरिक ऑसिड) हे नाव दिलेले आहे. याचे जास्त स्पष्टीकरण “हर” (क्लोरीन) ची चार अम्ले आहेत त्यातील प्राणाच्या प्रमाणावरून वरील नियमाने नावे दिली आहेत त्यावरून होईल:—

(१) मुख्य अम्ल—हरम्ल = उ ह प्र १ (क्लोरिक ऑसिड)
(२) याहून कमी प्राणाचे प्रमाण असलेले अम्ल—हरयाम्ल = उ ह प्र. (क्लोरस ऑसिड).

(३) याहूनहि कमी प्राणाचे प्रमाण असलेले अम्ल—उप हरयाम्ल = उ ह प्र (हायड्रो क्लोरस ऑसिड)

४ मुख्य अम्लापेक्षा जास्त प्राणाचे प्रमाण असलेले अम्ले परिहराम्ल = उ ह प्र. (परक्लोरिक ऑसिड)

हे जे वर नियम दिले आहेत ते प्राणाम्लाच्या (ऑक्सिडेंडिझ) नावा संबंधाने मुख्यत. आहेत. परंतु याशिवाय मुख्य मूलद्रव्याची “उच्च” साक्षात् संयुक्त झालेली अशी अम्ले आहेत त्यास “उच्च-अम्ल” (हायड्र ऑसिड) असे झणतात. याची नावे दर्शविण्याकरिता “उच्च” हा उपसर्ग लाविला असून पुढे प्रत्यय लाविलेला नाही. या जातीची काही अम्ले उदाहरणाकरिता दिली आहेत.

“उच्च-हराम्ल” “उच्च” (हायड्रोक्लोरिक ऑसिड).
“उच्च स्तंभाम्ल” “उच्च” (हायड्रो मोसिक ऑसिड).
“उच्च गंधकाम्ल” उ. ग (हायड्रो सल्फ्युरिक ऑसिड).
“उच्च अदाम्ल” “उच्च” (हायड्र आयोटिक ऑसिड).
“उच्च प्लुव्हाल” “उच्च” (हायड्रोप्लुव्हारिक ऑसिड).

या नावे देण्याच्या नियमाखाती वहुतेक सर्व अम्ले येतील. परंतु अशी काही अम्ले आहेत की, त्याचा समावेश या नियमाखाती होऊ शकणार नाही. यांचे विवाक्षित व यास धर्म असल्याने त्यांचा प्रसंगानुरूप नावे देण्यात येतील.

अम्लाच्या नावाची उदाहरणे वर वरीच येऊन गेली आहेत. त्यावरून अम्लास नावे देण्याचे नियम चापले प्पानात येतील परंतु ही मराठी रासायनिक परिमाणा सांप्रत महाराष्ट्रीयीयास विशेष परिचयाची नसल्याने आणखी काही अम्लाच्या नावाची उदाहरणे खाली दिली आहेत:—

“अदाम्ल” “उच्च” (हायड्र आयोटिक ऑसिड).
“उच्च अदाम्ल ” “ उच्च प्र ” (हायड्रो आयोटिक ऑसिड).

“अदाम्ल” उच्च प्र. (आयोटिक ऑसिड)

“परि अदाम्ल” उच्च प्र. (पर आयोटिक ऑसिड).

“उच्च स्तंभाम्ल” = उच्च = (हायड्रो मोसिक ऑसिड)

“उप स्तंभसाम्ल” = उत्त प्र = (हायपो प्रोमस ऑसिड) ।

“स्तंभसाम्ल” = उत्तप्र, = प्रोमस ऑसिड.

“स्तंभाम्ल” “उत्तप्र.” = प्रोमिक ऑसिड.

“उद कर्ष नम्राम्ल” उकन = हायड्रो सायनिक ऑसिड.

“कर्षनम्राम्ल” उपकन = सायनिक ऑसिड.

उदरोहस कर्षनम्राम्ल = उ, लो (कन) = हायड्रो फेरो सायनिक ऑसिड.

उद लोहकर्षनम्राम्ल = उ, लो (कन) = हायड्रो फेरो सायनिक ऑसिड.

कर्षनम्र मूत्रकाम्ल = उ, क, न, प्र, = नायन यूरिक ऑसिड.

द्राक्षाम्ल = टार्टरिक ऑसिड = हे अम्ल मुख्यत्वे द्राक्षापासून निघते म्हणून द्राक्षावरून त्या अम्लास हे नाव दिले आहे.

अंधीराम्ल = मायट्रिक ऑसिड = लिणापेरी अंधीर हे मुख्य असल्याने लिखातून निघणाऱ्या अम्लास “अंधीराम्ल” हे नाव दिले आहे.

दावांम्ल = असेटिक ऑसिड = हे अम्ल लाकडाच्या निजेल ऊर्जपातनापासून मुख्यत्वे तयार होते व लाकूड यास संस्कृत नाव “दाह” असल्याने असेटिक ऑसिड यास दावांम्ल हे नाव दिले आहे.

काष्ठाम्ल = ऑक्सॅलिक ऑसिड = हे अम्ल पुष्कळ रीतीने तयार होते त्यास लाकडाचा मुसा हे मुख्यद्वय असल्याने व लाकूड यास काष्ठ हे संस्कृत नाव असल्याने ऑक्सॅलिक ऑसिड यास काष्ठाम्ल असे नाव दिले आहे.

वा ना म्ले.—अम्लांत उज्ज हा अवश्यक घटक असून तो धातुनिसार्य असतो हे वर आलेलेच आहे. धातूच्या योगाने अम्लातील उज्ज हा सर्वस्वा निःसार्य साक्षा व अम्ल पूर्ण निर्गुण (म्यूट्रल) झाले म्हणजे जो पदार्थ तयार होतो त्यास क्षार म्हणतात. उलटपक्षां अम्लास निर्गुणता आणणारा जो पदार्थ त्यास अम्ल (अल्कली) किंवा अनाम्ल (बेस) असे म्हणतात. पण अहक किंवा अनाम्ल याची किंश अम्ला पर केव्हास अम्लातून उज्ज निःसार्य होऊन पाणी बनते मनेः—

खट प्राणिद + उदहराम्ल = खटहरिद + पाणी
क्षप्र उह = खह + उप्र
अशद प्राणिद गंधकाम्ल अशदगंधकित पाणी
जप्र + उप्र = जप्र + उप्र
सिधुउत्प्राणिद = यटि + उप्र
(सोडि हायड्रोसमाह) + उदहराम्ल = सिधुहरिद + पाणी
धुप्र उह = पुह + उप्र

अधातुरूपमूलद्रव्यांचे प्राणिद किंवा उत्प्राणिद यांचे पाण्याच्या संयोगाने अम्ल होते हे अम्लाची उपपत्ति सांगताना वर आलेलेच आहे परंतु धातुरूपमूलद्रव्यांचे प्राणिद किंवा उत्प्राणिद यांवर पाण्याचे कार्य झाले म्हणजे

अम्ल किया अनाम्ल तयार होतात. या पदार्थांचे धर्म अम्लाच्या विरुद्ध असतात. हा धातूचा धर्म इतका महत्त्वाचा आहे की, यास धातु हे नाव योग्यप्राप्त्यर्थी कधी कधी अनाम्लजनक (बेस फॉर्मिंग) मूलद्रव्य असे नाव देण्यात येते. रासायनिकदृष्ट्या अनाम्लाचे धर्म अम्लाच्या विरुद्ध असतात. व त्यांचा विशिष्ट धर्म म्हटला म्हणजे अनाम्लाचे कार्य अम्लावर झाले म्हणजे अनाम्ले अम्लाशी संयोग पावून क्षार व पाणी हे पदार्थ तयार होतात.

सर्व अनाम्लामध्ये (बेसिस) सिधु उत्प्राणिद, किंवा सिधु उज्जित = धुप्रउ, पालाश उत्प्राणिद. किंवा पालाश उज्जित पाप्रउ; यट उत्प्राणिद, किंवा खट उज्जित ख (प्रउ) आणि खटप्राणिद (चुनकळी). ख प्र, हे फार प्रचारांतले आहेत. जे अनाम्ल पाण्यात विरघळतात त्यास अम्ल हे नाव दिले आहे. अम्ल वर्गातील मुख्य अम्ल सिधु व पालाश धातूंचे उत्प्राणिद किंवा उज्जित हे होत. अम्ल (नउ.) यातूचा अवाह पाण्यात सोडला म्हणजे नउ, प्रउ या घटनेचा संयुक्त पदार्थ बहुत करून तयार होतो (अमोनि या पदार्थ). हा पदार्थ सिधु व पालाश याच्या उज्जिताप्रमाणेच सर्व दृष्टीने कार्यकारी आहे म्हणून यास अमोनि उज्जित असे म्हणतात. यात न = उ, हा जो संघ आहे त्याची धातुप्रमाणेच रासायन किया घडते. अम्ल वर्गातील हे सर्व साधारण व आणुपयोगी अम्ल आहेत.

या वरील विवेचनावरून हे व्याप्तात येईल की अनाम्ल शब्दाच्या अर्थाची व्याप्ति अम्ल शब्दाच्या अर्थव्याप्तीपेक्षा अधिक आहे. धातूचे प्राणिद किंवा उत्प्राणिद हे अनाम्ल आहेत कारण ते अम्लास अनाम्ल करितात. व त्यापासून क्षार व पाणी हे पदार्थ तयार होतात. परंतु या धातूंचे काही प्राणिद व उत्प्राणिद असे आहेत की, ते पाण्यात विरघळत नाहीत. उदाहरणार्थ, अशद प्राणिद, जप्र; सीस प्राणिद, जप्र इ. यांचे अम्लावर कार्य होऊन क्षार व पाणी हे पदार्थ तयार होतात. परंतु हे सिधु उत्प्राणिद, पालाश उत्प्राणिद या प्रमाणे पाण्यात विरघळत नाहीत. यासुळे याचा समावेश अम्ल वर्गात होत नाही; परंतु अनाम्ल या वर्गात याचा समावेश होतो. सातत्ये इंग्रजीत “बेस” या शब्दाने जो बोध होतो तोच बोध होण्यासाठी अनाम्ल हा शब्द या परिभाषेत योग्य आहे.

संज्ञा.—इंग्रजी रासायनिक परिभाषेतील बेस व अम्ल यांस मराठी रासायनिक अन्वयेक नाव काय द्यावे याविषयी दृष्टात एकमत असल्याचे दिसून येत नाही.

प्रो. रानडे “अल्कली” शब्दासंबंधाने म्हणतातः—

“इयुपेक्तीने त्याचा अर्थ क्लिभस्म (ऑसिस ऑफ कली) असा होतो, किंवा लोक “अल्कली” याला “क्लिया” हा मराठी शब्द सुचवितात. परंतु याचा अर्थ विशाध्याना सुलभ होणार नाही. म्हणून आम्ही काही स्थळी अल्कली

हाच शब्द कायम ठेविला आहे (कोश पृ. ५१) आम्हासदि कल्याण हा शब्द अशकली या अर्था पर्यंत नाही.

याच्याच पुढे पृ. ५२ वर एन. बी. या लक्ष्मणचक टीपेत म्हटले आहे. 'बंदोपातील कलामुवन पाटयाळेत अशकलीला कल्याण (ऑन दि अनॉलमी ऑफ तेजाब) बेस' = 'अम' वापरतात' असे लिहिले आहे. तेजाब हा पदार्थ पाण्यासारखा पानळ असतो. परंतु अशकलीम जसे सिंधु उत्प्राणिद (सोडिअम हायड्र ऑक्साइड) पालाश ज्विगत (पोट्यासिअम हायड्रेट), खट प्राणिद (कॅल्शियम ऑक्साइड) इ०. हे पदार्थ पातळ पाण्यासारखे नसतात, ते घन असतात, हे सर्वांस माहीत आहे. तेव्हा 'ऑन दि अनॉलमी ऑफ तेजाब' या छान्दसावर 'कल्याण' शब्द अनर्थक नाही हे रुढ दिसून येईल.

प्रो. रॉय यांनी अशकली यास क्षार शब्द वापरला आहे. व प्रो. गजमर यांनी यास 'क्षार' व 'कल्याण' वापरून बेस यास 'अम' शब्द वापरला आहे असे म्हटले आहे. कल्याण शब्द कसा अनर्थक नाही हे बर सापितलेच आहे.

'अशकली' यास 'क्षार' हा शब्द बरोबर नाही असे प्रो. मोडकांचे मत आहे (सिंधु रसायनशास्त्र, पूर्वार्ध भा २ रा, परिशिष्ट पृ. ५६२ पहा). तसेच 'बेस' यास अम्ल घोल परंतु त्या शब्दाने अशकली येतात. याकरिता 'बेस' हाच शब्द देवावा असे वाटते, असे प्रोफेसर मोडक यांचे मत आहे. हिंदी वैज्ञानिककोश व सयामी वैज्ञानिकशब्दसंग्रह यांत 'बेस' यास अम्ल शब्द दिला आहे. व. अशकली यास क्षार व खार हे शब्द (हि. वै. को.) दिले आहेत. अशकली हा शब्द सयामी वैज्ञानिक कोशांत सुट्टी दिलाच नाही.

अशकली यास क्षार व बेस यास अम्ल हे प्रो. मोडकांच्या मताप्रमाणे आम्हांसहि पसंत नसून अनर्थक दिसत नाही. आम्ही "अशकली" यास "अशक" व "बेस" यास "अनाम्ल" हे शब्द योग्य ठेविले आहेत. याचे समर्थन खालील केले आहे:—

"अशक" या संस्कृत शब्दाचा अर्थ एक प्रकारचे साठ असा आहे. (आपटे दिक्शनरी पान १५७) व साठ्याच्या रूपापासून नियंत्रण क्षार यास अशक हे नांव देऊन त्यावरून "अशक" हा शब्द ईमजी "अशकली" या शब्दाच्या अर्था वर्गावाचक; योग्यपणास काही हरकत दिसत नाही. यावरून "अशक" शब्दाची व्युत्पत्ति संस्कृत शब्दापासून टाढे.

"अशक":—प्रो. रानडे कोश. पृ. ३१८ नियम ७ यांत "ईमजी भाषाच्या लॅटिन किंवा ग्रीक धातूंना संस्कृत वर्णांवार रूपा देऊन तेच धातुशब्द कायम करून दुस. कथे आणि रद" हे शब्द ज्या तत्वावर योग्यतात घाले आहेत त्याच तत्वावर "अशकली" शब्दावरून "अशक" हा शब्द जोडला आहे.

त्याचप्रमाणे ईमजी शब्दांत मराठी शब्द योग्यतांवेगाने प्रो. मोडकांचे असे मत आहे:— "हे शब्द ईमजी

शब्दांशी सदृश असे मराठी भाषेस शोभणारे व मराठी पेंहेराचे दिलेले असे आहेत. हां मोष्ट जरी शब्द व्युत्पत्ति-शास्त्रास समत नसली तरी असे शब्द योग्यतेने फार सोईचे व सयुक्तिक आहे व तसे केल्यापासून चालण्यायोग्य नाही" (सिन्डो र. पू. भा. २ प्रस्तावना पृ. ९ पहा). पाश्चात्य रसायन शास्त्राच्या वाढीबरोबर अशक व रासायनिक नवे नवे शब्द फारच सूक्ष्म अर्थाचे प्रचारांत आलेले आहेत. या सर्वांस अनर्थक असे संस्कृत शब्द सापडणे कठिण आहे या करिता "ईमजी शब्दास सदृश असे मराठी भाषेस शोभणारे व मराठी पेंहेराचे दिलेले शब्द" व्युत्पत्तिशास्त्रास समत नसले तरी या मार्गाचे अवलंबून केल्याशिवाय चालण्यायोग्य नसल्याने प्रस्तुत रासायनिक परिभाषित या तत्वावर पुष्कळ शब्द योग्यताचे आढळून येईल. व याच आधारावर 'अशकली' शब्दावरून "अशक" हा शब्द योग्य ठा आहे.

"अनाम्ल" :—"बेस" यास "अनाम्ल" हा शब्द आम्ही खालील आधाराने योग्य ठा आहे.

"बेस" या शब्दाची व्याख्या (१) वॅक्टरस कॉलिग्रेट दिक्शनरी, (२) फनसाइन ऑक्सफोर्ड दिक्शनरी, (३) एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका आधुनिक ११ वगैरे ईमजी केशातून पहाता असे दिसून येईल की, (१) नॉन ऑसिड कापोनेट ऑफ ए साल्ट, (२) कोरिसेटिव्ह ऑफ ऑसिडस्, (३) अँटिपेटिकल टु ऑसिडस् वगैरे अम्लम, अम्लहर, अनाम्ल वगैरे सूचक विशेषणामक वाक्यानां "बेस" याच्या अर्थाची फोड केलेली आहे. परंतु "अशकली" संघर्षाने या अर्थाची विशेषणे योग्यलेली नाहीत. यावरून "बेस" यास "नॉन ऑसिड कापोनेट" "कोरिसेटिव्ह टु ऑसिडस्" "अँटिपेटिकल टु ऑसिडस्" या अर्थाचाच मराठी शब्द वापरणे इष्ट दिसते. "अम्ल" हा शब्द "ऑसिड" या अर्थास रुढ आहे तेव्हा यावरून बरीच अर्थसूचक अम्लम, अम्लहर, अनाम्ल, वगैरे शब्द होतात व यापैकी "अनाम्ल" हा शब्द विशेष योग्य वाटल्याने "बेस" यास "अनाम्ल" (नाम व वि.) शब्द योग्य ठा आहे व यासंबंधी या सर्वांचे मतभेद होईल अशी आशा आहे.

"अशकली" यास "अशक" व "बेस" यास "अनाम्ल" हे शब्द याप्रमाणे निश्चित केल्यावर त्यांच्या व्याख्या देणे इष्ट आहे. करिता त्या खाली दिल्या आहेत.

"अशक":—रासायनिक मूळ द्रव्यांपैकी धातुरूप मूळ द्रव्यांचे प्राणिद (ऑक्साइडस्), उत्प्राणिद (हायड्रॉक्साइडस्) वगैरे संयुक्त पदार्थ, दाहक पिष्ट (कॉस्टिक सोडा), दाहक पासाय (कॉस्टिक पोटॅश), अम्ल (अनोनिवॉ) इ० यांच्या प्रमाणे पाण्यात अति विद्राव्य आहेत. ज्यांचे मत-द्व दाहक असतात, जे छीम अम्लोस नियुक्त (न्युट्रल) करतात, व ज्यांच्या संघर्षाने उद्भिन्न पिष्टले रंग सात दिवस ताईस होतात, उद्भिन्न रंग रंग निळें होतात व उद्भिन्न नांमडे

रंग हिरवे होतात अशा पदार्थास "अल्क" म्हणावे. अल्क हे "अनाम्ल" आहेत.

"अनाम्ल":—अनाम्ल ही घनद्रवीमूलद्रव्य, अघा-
तुरुपमूलद्रव्य किंवा मूलक यांचे प्राणिद किंवा उदग्राणिद
(हायड्रोजेनसोडियम) असतात. ती अम्लास निर्गुण करून
रंगोपासून धार व पाणी हे तयार होतात. अनाम्ले अम्लास
निर्गुण करतात. ती अल्काप्रमाणे तीव्र व पाण्यात द्रव्य
नसतात. अल्काप्रमाणे अनाम्ले उद्विज रंगास विवर्ण क्वचि-
तच करतात. अम्ल तीव्र असले तर ते निवेल अनाम्लांनी
पूर्ण निर्गुण होत नाही.

निर्गुणीकरण:—उद्विज लिटमस नांवाचा रंग असतो
त्याच्या निर्गुणद्रवाचा रंग निळा असतो. अम्लांच्या द्रवांच्या
अंगा या निळ्या रंगास लाल करण्याचा धर्म आहे, व अना-
म्लांच्या पाण्यात केलेल्या द्रवांच्या अंगा या लाल रंगास पुन-
वत् निळा रंग आणण्याचा धर्म असतो. उदाहरणार्थ, लिट-
मसच्या निर्गुण द्रवांत उद-द्राम्लाचे एक दोन थेंब मिळ-
विले तर द्रवास लाल रंग येईल. आतां या लाल द्रवांत
सिंधु उदग्राणिदाच्या (सोडियम हायड्रेट) पाण्यात केलेल्या
द्रवाचे थोडेसे थेंब मिळविले तर मूळचा निळा रंग स्या लाल
द्रवास पुनः प्राप्त होईल. यांत पुनः अम्ल मिळविल्यास या
द्रवास पुनः लाल रंग येतो. ज्यावेळी द्रवास लाल रंग प्राप्त
होतो त्यावेळी त्यास अम्ल प्रतिक्रिया म्हणतात; व ज्या
वेळी द्रवास निळा रंग प्राप्त होतो त्यावेळी त्यास अल्क प्रतिक्रिया
म्हणतात. जर निळ्या रंगाच्या द्रवांत अम्ल विशेष
काळजीपूर्वक मिळवात राहिले तर निळा रंग कमी कमी
स्पष्ट होत जातो व अंशो स्थिति येते की द्रवाम निळसर
रंग असून त्यांत थोडीथोडी तांबूस रंगाची छटा असते. या
स्थितीतील द्रवास किंवा या स्थितीच्या अगदी जवळ जवळ
द्रवाची स्थिति आली म्हणजे द्रव निर्गुण असतो म्हणजे तो
अम्लहि नसतो व अल्कहि नसतो. अम्ल आणि अल्क यांनी
एकमेकांचे धर्म निर्गुण किंवा नाहोसि केलेले असतात. अम्ल
आणि अनाम्ल यांची एकमेकांवर प्रतिक्रिया करून अम्ल
आणि अनाम्ल धर्म निर्गुण किंवा नाहोसि करण्याची जी रीत
स्या रीतीला निर्गुणीकरण असे म्हणतात.

यापुढे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, अनाम्लांचे एक
निश्चित प्रमाण घेतले तर त्यास निर्गुण करण्यास अम्लांचेहि
निश्चित प्रमाण लागते काय? याचे सप्रमाण उत्तर प्रत्यक्ष
प्रयोगानेच मिळण्यासारखे आहे. याकरिता अम्लांचे व अना-
म्लांचे द्रव उदाहरणार्थ, उदराम्ला (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड)
चा आणि सिंधु उदग्राणिदाचा असे दोन द्रव तयार करावेत.
एका कांचपात्रांत किंवा पेट्यांत अम्लद्रवाचे प्रमाण बरोबर
मोजून घालावे व त्यांत "लिटमसच्या" द्रवाचे दोन तीन
थेंब घालावेत. नंतर सिंधु उदग्राणिदाचा द्रव एका अंशोक्त
(मॅग्नेटेड) कांचनलिकेत घालून हातून सिंधु उदग्राणि-
दाचा द्रव कांचपात्रातील अम्ल द्रवांत थेंब थेंब घालीत रहावे

ही क्रिया द्रवास निर्गुण स्थिति (निर्गुणत्व) येई पर्यंत सुरू
ठेवावी. द्रव निर्गुण झाला किंवा नाहो हे अल्कच्या शेवटच्या
थेंबाने द्रवास निळसर रंग येतोच दिसेल. अम्ल द्रव निर्गुण
होण्यास अल्कचा किती द्रव लागला हे अंशोक्त नलिकेत
वाळजीपूर्वक पाहून टिपून ठेवावे. याच द्रवाचे निरनिराळे
प्रमाण घेऊन हे प्रयोग घरेन घेवो केले तर हास आढळून
येईल की, अम्लद्रवाच्या निश्चित प्रमाणास निर्गुण करण्यास
अल्कच्या द्रवाचे तेच प्रमाण प्रत्येक वेळी लागेल. उलटपक्षी
अल्कच्या निश्चित प्रमाणास अम्लचे तेच निश्चित प्रमाण
लागेले. असले असंख्य प्रयोग करून असे सिद्ध झाले
आहे की, सर्व अम्ले व सर्व अल्क यांस हाच नियम
लागू आहे.

क्षार.—वरील अम्लद्रव आणि अल्कद्रव निर्गुण करून
तयार झालेला द्रव जर बाष्पक (इव्होपरेटिंग) पात्रात
आंताला आणि खालील पाणी बाष्पत्वाचे उडवून टाकले
तर बाष्पकात एक पाठरा पदार्थ राहिल; तो निंबवर ठेवून
त्याची क्वचि पेटली तर तो तांबडतोच थोळखता येईल. हा
पदार्थ सिंधु हरिद (सोडियम क्लोराइड) म्हणजे नेहमीच्या
घाण्यातले मीठ होय. यात रासायनिकक्रिया प्रतिक्रिया
काय झाल्या आहेत त्या खालील समीकरणाने दाखविल्या
आहेत:—

सिंधु उदग्राणिद उदराम्ल सिंधुहरिद पाणी
(सोडि. हायड्रेट) + (हायड्रोक्लो. ॲ.) = मीठ + उग्र,
घुप्रउ उड घुइ + उग्र,

या पदार्थाचे लिटमस द्रवावर कोणतेहि कार्य होत नाही,
किंवा कोणत्याहि तऱ्हेने त्यात अम्ल किंवा अल्क धर्म
असल्याचे दृष्टीस्पष्टास येत नाही; दुसऱ्या शब्दांनी सांगा-
वयाचे क्षणजे अम्लद्रव व अल्कद्रव एकत्र होऊन त्यांचे अम्ल
व अल्क धर्म हे पूर्णपणे नाहोसि झालेले किंवा निर्गुण झालेले
आहेत. मीठ हा पदार्थ क्षार वर्गाचा आदर्शरूप आहे. अम्लां-
तील निःसार्य उज्जव्या ऐवजी अनाम्लातील घातुरूप
घटक येऊन तयार झालेले जे पदार्थ त्यास क्षार म्हणतात.

हे क्षार दोन प्रकारचे आहेत. एकात "प्राण" हा
घटक असतो व दुसऱ्यात प्राण हा घटक नसतो. मीठ या
क्षारांत प्राण हा घटक नाहीं. परंतु निर्गुणीकरणाच्या प्रयो-
गात पालाश उदग्राणिद (पोट्याशियम हायड्रेट) व गंधकाम्ल
यांच्या द्रवाचा उपयोग केला आणि निर्गुण झालेला द्रव
आढळिला तर बाष्पक पात्रात एक पाठरा निर्गुण क्षार
आढळेल. हा क्षार पालाश गंधकित (पोट्याशियम सल्फेट)
असून तो खालील समीकरणाने तयार झाला:—

गंधकाम्ल पालाशउदग्राणिद पालाशगंधकित पाणी
(सल्फ्युरिकॲ.) (पोट्याशियम हायड्रेट) (पोट्याशि.सल्फेट)
उ.ग्र. + ५ पा प्र उ = पा. ग्र. + २ उ. प्र
या शब्दांनी वरील समीकरणावरून असे दिसून येईल

की या क्षारात्—पालाश गंधकितो—प्राण हा घटक आहे, व वरील मोठ या क्षारात् प्राण हा घटक नाही

साधारणतः क्षाराचे निष्ठुण धर्म असतात म्हणजे त्याची प्रतिक्रिया अम्ल किंवा अल्कधर्मीय नसते परंतु हा नियम सर्वव्यापी नाही तीव्र (स्ट्रॉंग) अम्लत्वी क्रिया निर्बल अनाम्लावर (बेस) केला असता तयार झालेला क्षार अम्ल धर्मी असू शकेल. उदाहरणार्थ—पारद मृत्तित—मरकतुरिकनायट्रेट), तसेच निर्बल अम्लत्वी क्रिया तीव्र अनाम्ला (बेस) वर केली तर तयार झालेला क्षार अल्कधर्मीय असू शकेल उदाहरणार्थ सिंधुकरित (सोडियम कार्बोनेट) हा क्षार सिंधु उत्प्राणित हे तीव्र अनाम्ल व कबाम्ल (कॅरबोनिंक मॅसिड) हे निर्बल अम्ल मिळून तयार झालेला क्षार आहे हा अल्कधर्मी आहे कारण याची प्रतिक्रिया लिटमसावर अल्कीय असते हे लक्षात ठेवणे जरूर आहे की ज्या वेळी अनाम्ल व अम्ल यांची एकमेकांवर रासायनिक क्रिया होते त्यावेळी क्षार व पाणी हे पदार्थ होतात, अनाम्लाऐवजी आतूरूप मूलद्रव्ये योजूनहि क्षार तयार होतात. परंतु या प्रसंगी पाणी तयार न होता उच्च वायु तयार होतो जसे —

जशद गंधकाम्ल जशदगंधकित उच्च
क्षिक + सल्फ्युरिकअ = क्षिकसल्फेट + हायड्रोजन
ब + उर्गप्र, = जगप्र, + उ,

(यासवधी जास्त माहिती 'क्षार' शब्दाखाली पहा)

अम्ल अमिदें (अॅसिड अमाइड्स) —अम्ल अमिदें हे रासायनिक संयुक्त पदार्थ आहेत हे पदार्थ अम्ल (अमो निया नउ) मधील उज्ज्वल सारित होऊन त्या जागी अम्लमूलकें जाऊन झालेले असतात अम्ल मधील उज्ज्वला एक परमाणु, दोन परमाणु आणि तीन परमाणु नि सारित होऊन जी अम्ल अमिदें बनतात त्यास अनुक्रमे आय द्वितीयक आणि तृतीयक अमिदें म्हणतात यापैकी मूक प्रभउ, या घटनेची आय अमिदे फार महत्वाची आहेत ही अमिदें तयार करण्याच्या रीती खाली दिल्या आहेत

(१) अम्लाचा (अमोनि अमोनियम) क्षार निर्जल करून त्याचे शुष्कपातन करावे.

(२) (नत्रिळाची (नायट्राइड्स) आशिक (पाशंल) उदक प्रक्रिया (हायड्रॉलिसिस) करावी

(३) अम्ल हरिदावर (अॅसिड क्रोराइड्स) अम्लची किंवा अमोनि कर्मिताचा क्रिया करावी,

(४) अनुविजिदावर (अन हायड्राइड्स) अम्लची किंवा अमोनि कर्मिताची क्रिया करावी

(५) किंवा संयुक्त इथ्रे (ईस्टर्स) अम्ल बरोबर उष्ण करावीत म्हणून आय अमिदें तयार होतात

अमिदें घन. स्फटिकरूप संयुक्त पदार्थ आहेत (पुस्तिकाभिद = फार्म अमाइडचा अपवाद करून) ही अमिदें प्रथम पाण्यात विद्राव्य असतात, ही

विद्राव्यता—अणुमधील कवचे प्रमाण जसे वाढत जाईल त्या मानाने कमी कमी होत जाते याची उदक प्रक्रिया (हायड्रॉलिसिस) सहज होते, अल्क किंवा अम्ले याबरोबर अमिदें उबळिली असता त्याचे घटक संयुक्त होतात अमिदाचा इंध्रामध्ये द्रव करून त्या इंध्रद्रवात उद्धाराम्ल वायु घातला असता उद्धाराम्लाशी अमिदें संयुक्त होतात, परंतु हे संयुक्तपदार्थ अति अस्थिर असतात, कारण पाण्याच्या योगाने त्याने त्वरित पुनकरण होतें

उस यापक्षा अमिदें किंचित अम्लधर्मी असतात कारण अमिल मूलकातील (अॅमिडो ग्रुप) उच्च हा घातु नि सारणीय असतो व त्यापासून पारद दारिल अमिद (कउ, कप्रनउ), रा, या घटनेचे पदार्थ बनतात नत्रसा म्नाची क्रिया अमिदावर केली म्हणजे ते पुन्यभूत होतात त्यातून नत्र अशुष्क होतो व अशुष्क (कार्बोअॅमिड) अम्ल तयार होतें ते असे —

अमिद + नत्रसासल = अनुसुपअम्ल + नत्र पाणी
मूकप्रनउ, + प्रनप्रउ = (मूकप्रप्रउ) + न + उ, प्र
स्फुर अनुजिदाबरोबर त्याचे पातन केलें झणजे त्याच्या पासून नत्रिल तयार होतात अमिदावर, रतन व अल्क हल द्रवित दाहक पालाश क्रिया केली म्हणजे अमिदें तयार होतात परंतु त्यात मूल अमिदापेक्षा एक वर्षे परमाणु कमा असतो ही प्रतिक्रिया उपपत्तिहृदया फार महत्वाची आहे ही प्रतिक्रिया खाली दाखविली आहे

मूकप्रनउ, —> मूकप्रउस्त —>
—> मूनउ, + पा, कप्र, + पास्त + उ, प्र
पुस्तिकाभिद, उकप्रनउ, , रसरूप असून सहज बल विद्राव्य आहे याचा उत्कषयनांक १५५° हा असून त्याचे अश-
मात्र पुनकरण होतें दार्विमिद कउ, कप्रनउ, , निर्वर्ण स्फटिक रूप आर्दतः शोषक घन पदार्थ आहे याचा रसांक ८२°-८३° हा असून उत्कषयनांक २२२° हा असतो अमोनि दारिताचे शुष्क पातन करून हा अमिद बहुधा तयार करि-
तात दार्विमिद पाण्यात व अल्कह्लात सहज विद्राव्य असतो. परंतु इथात अविव्राव्य असतो

उदाभिद, कउ, कप्रनउ, , याचे पर्णाकार स्फटिक होतात व ते १३०° हा वर वितळतात अमोनि कर्मिताची क्रिया उदायिले हरिदावर कउ, कप्रह केली म्हणजे उदा मिद तयार होतो याचा रजत क्षार इथिल अदिदाशी संयुक्त बला म्हणजे उदमिद इथिल इंध्र कउ, उ, कः (नउ) प्रकउ, (बेन्झ शमिडो एथिल इथर) तयार होतो यावरून हा रजतक्षार पाशविपर्यस्त इमिद उदाम्ला कउ, उ, (नउ) प्रउपासून निघाला असावा असे सिद्ध होतें

(मूकप्र), नउ आणि (मूकप्र), न या घटनेची द्वितीयक आणि तृतीयक अमिदें, आय अमिदें किंवा नात्रिल यापासून २००° हा उष्णमानावर अम्ले किंवा

अनुजिने (अन्नायुद्वाहस) यांवरार उष्ण केली म्हणजे तयार होतात.

भू.कम नड, या घटनेची गंधकिल आमिदें (गिआ-माइस) ही नात्रिलांवर उज्जर्गंधकिदाची (सरुपयुटेड हायड्रोजन) क्रिया केली किंवा अम्ल अभिदांवर सुरुपच-गंधकिदाची क्रिया केली क्षणजे तयार होतात. उष्णतेने त्यांचें सहज पुष्करण होते आणि अल्काच्या योगें त्यांवर उदकप्रक्रिया (हायड्रोलिसिस) होते. अम्ल अदिदांपेक्षां या अभिदांच्या अंगां अधिक अम्लधर्म आहे.

. अम्लपित्त—हा स्वतंत्र रोग नसून अभिमांय अगर दोषकालीन अपचन या रोगांच्या अनेक लक्षणांपैकी हें एक लक्षण आहे. जेवण न पचल्यामुळे बरेचवेर आंबट टेकरा येणें, व नंतर अतिशय आम्ल झालेल्हा अन्नाची वांति होण्याकडे प्रवृत्ति असणें हा ह्या लक्षणाचा विशेष होय. स्वभावतः जठररस फाजील उत्पन्न होणें अगर पचनक्रियेच्या दुर्बलतेमुळे फार वेळ जठरांत राहिल्याने अन्न कुजून स्यूटि-रिक, इथाक्टिक ही अॅमिडे उत्पन्न होऊन त्यांच्या पीडे-मुळे दांत आंबतील इतकी अम्ल वांति होते. चमचा दोन चमचे सोडा वायकार्बोनेटची पुढ पेलभर पाण्यांत घाल्याने या पीडेचें शमन चांगलें होते. याविषयी अभिमांय या सदराखाली अधिक माहिती सापडेल.

अभिमांय नसूनहि बाचन अगर शारीक काम करण्यामुळे हज्जीस ताण बसून त्यामुळे वातीची व मस्तकगूळाची खोड लागते. अशा वेळीं बध्मा वापरण्यासाठीं अगर काचबिंदु हा नेत्ररोग क्षाला आहे किंवा काय हें कळण्यासाठीं डोळे तपासून घ्यावेत; कारण काचबिंदु हा रोग होतांना त्याचे पूर्वे स्वरूप म्हणून हे लक्षण मस्तकगूळ या लक्षणासह असतें. आयुर्वेदामध्ये यासंबंधी पुढील माहिती आढळते:—
आमांवाय, कंड, व तोंड यात दाह करांत आवट रसाचा द्रव पदार्थ ओकून पळण्याची संवय होते त्यास अम्लपित्त म्हणतात. केव्हां केव्हां हा अंबट द्रवपदार्थ (त्यासच पित्त म्हणतात) गुदद्वारांनेहि बाहेर पडतो. त्यास अश्वेतगत अम्लपित्त म्हणतात व पहिल्यास ऊर्ध्वगत अम्लपित्त म्हणतात. पैकीं पहिला ऊर्ध्वगत म्हणजे तोंडांतून पळणारा अम्लपित्ताचाच विकार फार पाहण्यांत येतो.

या रोगांत रोगी जें खातोपिती • त्याचे सर्व पित्तच बनतें यामुळे तें प्रमाणापेक्षां जास्त झाल्यामुळे विकृत होऊन दाह, तहान, इत्यादि, विकार करितें व शेवटीं शरीराच्या बाहेर निघून जातें. तें पित्त क्वचित् प्रसंगीं कडूच तिखटहि असतें परंतु पुष्कळ वेळां तें आंबटच असल्यामुळे या रोगास अम्लपित्तच म्हणतात.

वैद्यशास्त्राच्या नियमांविबद्ध अन्न खाणें, आंबट जास्त खाणें, विदाही पदार्थ खाणें, पित्तप्रकोपकारक सर्व अन्न व पान हीं अम्लपित्ताचीं कारणें आहेत.

अन्न पचन न होणें, धववा येणें, मळमळणें, जडपणा, कडू किंवा आंबट टेकर, हृदय व गळा यांचा दाह, आणि अरुचि हीं अम्लपित्ताचीं मुख्य लक्षणें आहेत.

यांपैकीं अधोगामी आम्लपित्तांत तहान, दाह, बेज्यादी, भोंवळ, अभिमांय, अंगावर गांधी उठणें, रोमांच उभे राहणें, घाम येणें व अंग पिवळें होणें हीं लक्षणें होतात.

उर्ध्वगामी अम्लपित्तांत ओकारी होते. ती ओकारी हिरवी, पिवळी, नीळ्या रंगाची किंवा रक्षाचीहि होते. ती फारच आवट असते. मास घुतलेल्या पाण्यासारखी अति-सय मुळमुळंत, कफयुक्त व निरनिराळ्या सारट, तिराट इत्यादि रसांची ओकारी होते. भोजन झाल्या शींवर अथवा तें पचत असतां अथवा जेवणाच्या पूर्वीहि केव्हां केव्हां कडू व आंबट ओकारी होते व त्याच रसाची टेंवरहि येते व कंठ, हृदय, कुशी, यांचा दाह होतो व डोकें दुखातें.

हातपाय जास्त ऊन असणें व त्यांची आंग होणें अति-शय अरुचि, ताप, खोकला, कंड घुटणें, गांधी उठणें, पुळ्या उठणें, हीं लक्षणें उर्ध्वगामी अम्लपित्ताचीं आहेत. हा पित्ताधिक्याचा जरी रोग आहे तरी वायु व कफ याचाहि संबंध यांत येतो. त्यावेळीं त्या दोहोचीं लक्षणेंहि होतात. उर्ध्वगामी असता ओकारी व अधोगामी असता अतिसार या रोगांचा संशय वैद्यास येतो, याकरितां वैद्यानें नीट लक्षणें पाहून या रोगांचें निदान करावें, नाहींतर फसण्याचा संमन आहे. यांत वायूचा संबंध असता, कंफ, बड-बडणें, बेज्यादी अंगास चुणचुण घुटणें, अंग गरळें व पोड दुखणें, डोळ्यापुढें अंधार्या येणें, भोंवळ, रोमांच उभे राहणें हीं लक्षणें होतात.

कफाचा संबंध असता कफ पडणें, जडपणा, अरुचि, थंडी, गरळ्यासारखें वाटणें, ओकारी, तोंड चिकट असणें, राखी कमी होणें, अभि मंद होणें, बंड घुटणें व शोष जास्त येणें हीं लक्षणें होतात.

हा अम्लपित्त रोग नवीन असेल तर फार प्रयत्नानें बरा होतो व एक वर्षांपेक्षां अधिक दिवसांचा झाला म्हणजे बरा होत नाहीं. कदाचित् एखाद्याचा कष्टानें बरा होतो. वाग्भट, चरक, सुश्रुत, या ग्रंथकारांनी या रोगाचें स्वतंत्र निदान लिहिलें नाहीं. याचा अंतर्भाव पित्तमध्य अजाणांत केला आहे. परंतु याचां कारणें, लक्षणें, चिकित्सा निराळी असल्यामुळे माधवकारानें त्याचें स्वतंत्र निदान लिहिलें आहे.

अम्लपित्तामुळे छातीपासून बऱ्यापर्यंत फार जडजळ लागून रोग्यास जेव्हां तरी वेदना होऊं लागतात तेव्हा त्यांचें तात्काळ निरमन होण्यासाठीं तो, पुष्कळां, वैद्याकडे पाव घेतो. अशा स्थितींत त्यास अम्लरस (आसिट्रस, इंप्रॅव वगैरे) कर्माहि देऊं नये. त्या स्थितींत मोठ्या प्रमाणात कार्बां धार (अल्कली-वज्रधार , जवतार, सवि-यार, मीठ, सोडा, इ.) दिल्या असतां तात्काळ बरें वाटतें. पुष्कळां, अम्लपित्ताचा कोट्यामध्यें अतिशय संचय झाल्या-

मुळे त्याच्या अंगच्या अम्लधर्माचे पूर्णपणे निरसन होण्यासाठी हाराचे प्रमाण, ठराविक प्रमाणापेक्षा पुष्कळपटीने अधिक घावे लागते असे अधिक प्रमाण देताच आढळ्याची क्रिया बंद होते दोन ग्राम (दहा आणि आठ) पर्यंत छुदा मायकार्बोनेट ऑफ सोडा अथवा पोटॅश देणे केव्हा केव्हा वाय पडते. नुसता सोडा घेण्यापेक्षा तो पाण्यात विद्रुत करून त्यात थोडा लिवाचा रस अथवा दारदारिक ॲसिड मिश्र करून तो फसफर्मु लागला असताना प्याल्यापासून विशेष उपयोग होतो. ह्या उपायापासून आराम न पडल्यास उलटांचे औषध देऊन कोठ्यातील अम्लपित्ताचा संवय बाहेर काढावा हार देऊन मागून उलटांचे औषध देण्यापेक्षा आरंभीच ते देणे अधिक प्रयत्न होय.

नेहमी हार देणे अथवा त्याची संवय लावून घेणे स्वातंत्र्य नाही, कारण अशासुद्धे कोठ्याच्या रेगुलरिचेस इजा पोचून कायमचे नुकसान होण्याचा संभव असतो. तथापि मधून मधून जरूर तेव्हा ते मोठ्या प्रमाणात देण्यास आगे पाहण्याचे कारण नाही. शोषवटी, शंखभस्म, प्रवाल, मौक्तिक इत्यादिकापासूनहि अम्लपित्तास बराच उपयोग होतो. गूत-शोथरामाना दोनतीन गुंमापर्यंत भोजना नंतर घेतल्यापासूनहि बऱ्याच रोग्यास उपयोग होतो. इंग्रजी डॉक्टरपेपरीन, प्वाइन्, ही औषधे दिल्यानेहि अम्लपित्तास चांगला उपयोग होतो. फार दिवसाच्या अथवा गीर्ण अम्लपित्तात किंवा केव्हा कोठ्याच्या रचनेत कायमचा विघाट झालेला असतो (गॅस कोठ्याचे आतःकाच्या बाजूचे तोंड बंद होणे, रेगुलरिचेस क्षत पडणे) तेव्हा उपचाराची काही एक मात्रा वाळत नाही असे कधी कधी दृष्टीस पडते कारण पूर्वीच्या आवलेल्या अन्नाचा अंश कोठ्यात आढी तोंच दुसरे अन्न पोटात पडून तीहि आवण्याची क्रिया सुरू होते, अशा रीतीने बीबीस तास अन्न आवून ते पृथक्करण पावण्याचा क्रम पोटात चाळूच राहतो अशा स्थितीत काही औषध व शोषक औषध (काडीशे लुड्डे, फिजासोट) मिश्र उद-धाने कोठा अगदी स्वच्छ धुवून टाकिला असता चांगला उपयोग होतो. दुसऱ्या उपायाची नैर्घ काहीएक मात्रा वाळत नाही तेथेहि हा उपाय फायदेशीर होतो. ह्यापासून पोटात दुखणे व आवट पाणी पडणे ही तेव्हाच कायमची बंद होताना. ह्याप्रमाणे पार्श्वी लक्षणे दूर केल्यानंतर खाण्याची क्रिया सुळीच न होऊ देणारी चिकरस करावी ह्या कामी इंग्रजी औषध फिजासोट हे फार उपयोगी पडते. ह्याच्या प्रत्येकीत दोन घेव असलेल्या तयार गोळ्या मिळता. त्यापैकी प्रत्येक जेवणापेक्षा एक तासांनी एक गोळी घेत जावी

याशिवाय क्यारबोलेक ॲसिडचाहि त्याच प्रमाणात उपयोग करितात. पेपरमिंटाचे तेल ३-५ ग्रॅम दिव्याने उत्तम उपयोग होतो. पेपरमिंटाचे तेल हे ज्वरदस्त शोषक (ॲन्टीसेप्टीक) असून अगदी निरुपद्रविक आहे. त्याच-

प्रमाणे ॲल्याच्या फुलाचाहि चांगला उपयोग होतो. कोरव्या कोळशाचो पुड दिलो असता आढळ्याच्या क्रियापासून उत्पन्न होणारा वायु रग्यात शोषला जाऊन त्याच्यापासून होणारी रोग्याची पीडाहि दूर होते.

ह्याप्रमाणे करून तीव्र लक्षणे दूर झाल्यावर वैद्याने कोठ्याच्या रेगुलरिचेची विषयलेली स्थिती दूर करण्याकडे लक्ष घावे, कारण अम्लपित्ताच्या विकृतीचे मुख्य कारण तेच होय विसमभ, म्यागनिशिया, प्वाइन्, इत्यादि औषधापासून कोठ्याच्या रेगुलरिचेची स्थिती सुधारण्यास चांगला उपयोग होतो ह्याच्या मागून काही पौष्टिक वनस्पति (काढे चिराईत, कुचला, कपालवा काशिया, इ.) घावी.

उपायासून अम्लपित्त वाढते असे अन्न रोग्याने खाऊ नये, खास अनुभवाने कोणते अन्न बर्ज करावे हे सहज समजून येते. दही, ताक, बगैरे आवट पदार्थ बर्ज करावेत. गोड पदार्थांहि घेताने खावे तांदूळ, जोंधळा, ह्यापासून आढळ्याची क्रिया उत्तेजन पावते, करिता त्याचा घेताने उपयोग करून गळू खात जावा एकंदरीत खाणे सात्विक असून नियमित असावे. रोज नेमाने मोकळ्या हवेत होईल तेवढा व्यायाम करावा.

ॲम्स्टर्डॅम—हॉलंडचे राजधानीचे शहर. हे उत्तर हॉलंड प्रांतात असून उत्तर अ. ५२° २१' आणि पूर्व रे. ४° ५३' यावर आहे ते विजेच्या ट्रान्झमिशन एरूम, पुरमेरेड, आलकमार आणि हिलव्हरदम या शहराशी जोडले आहे ॲम्स्टर्डॅम म्हणजे ॲम्स्टेल नदीचे धरण हे नाव याला ॲम्स्टेल नदीवरून पडले आहे. शहराची तटबंदी सध्या पडली असून त्याठिकाणी आता बगीचे व घरे दृष्टीस पडतात. शहरात आणि शहराला वेढून घुसकले कालवे असून यातील एकाच्या टोंकाला शोकरुतम्म् आहे. पूर्वी येथून लोक आपल्या भासेटाना दुखित अंतःकरणाने रवा देऊन म्हणून याला हे नाव पडले असे म्हणतात. 'प्रिन्सेन प्रपाट' या नावाच्या कालव्याच्या उत्तरेस डी. जॉरडम नावाचा नदीजचे फर्मान-प्रॉटेस्टांटाविरुद्ध (एडिक्ट ऑफ न्याटिज) मुळे पळून आलेल्या फ्रेंच लोकांनी बसविलेला प्रात आहे शहराच्या अगदी जुन्या भागातील रस्ते अरंद व थोबडथोबड आहेत परंतु नवीन भागातील रस्ते रंद असून त्याच्या दुतर्फा झाडे लावलेली आहेत. या भागाच्या अगदी मधोमध व्हॉडेल पार्क म्हणून एक आरामस्थल असून त्यात जस्ट व्हॉन डेन व्हॉडेल या राष्ट्रीय कवीचा पुतळा आहे. शहराच्या जुन्या भागात प्राणिशास्त्रविषयक व वनस्पतिशास्त्रविषयक बगीचे आहेत.

ॲम्स्टेल नदीचे धरण हे फार महत्वाचे ठिकाण असून या ठिकाणी सर्व ट्रान्झमिशन रस्ते येऊन मिळतात. या धरणाच्या मध्यभागी १८३० च्या वेलजिभन राज्यकर्तीत घाटातीर्थी पवन पावलेल्या थोड्याच स्मारक आहे त्याला 'मेटल कॉस' असे म्हणतात ॲम्स्टर्डॅम येथे जो राजवाडा

आहे, त्यासंबंधी सधुांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्याला खावांचा बिलकूल आधार नाही. येथील प्रार्थनामंदिर माथिऊ पद्धतीने बांधलेले असून तेथे हॉलच्या राबनां राज्याभिषेक होत असे या शहरात पुष्कळ पाहण्यायोगी पदार्थसंग्रहालये व चित्रगृहे असून त्यात 'रिवस म्यूसि-अम'चा पहिला नंबर लागतो.

ॲम्स्टरडॅम येथे दोन विश्वविद्यालये आहेत ॲम्स्टरडॅमच्या विश्वविद्यालयात १,००,००० ग्रंथ आहेत. शिस्वक शाळा, उद्योगधंदे शिकविणाऱ्या शाळा व शिल्पशाळा इत्यादि निरनिराळ्या धंद्याशाखांच्या संस्था आहेत आणि या सर्व संस्थांविषयतः लोकांच्या सहग्याने चालत्या आहेत. येथे 'सर्व अनहितसाधन. मंडळ' म्हणून शिक्षणप्रसारा-करिता स्थापिलेली एक संस्था आहे.

येथील मुख्य मुख्य आयात मात्स्या वस्तू म्हणजे इमारतीचे लाकूड, कोळसा, धान्य, अशुद्ध खनिज पदार्थ व पेट्रोलियम ह्या होत तमाख, चहा, कॉफी, साखर इत्यादि पदार्थ येथे पसावतीतून येतात. हिऱ्याचे पेंलू पाडण्याचा धंदा येथे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चालतो. सावू, तेलें, लोखंड इत्यादि विषयक धंदेहि चालतात

ज्वाला सध्या ॲम्स्टरडॅम म्हणतात ते स्थळ पूर्वी ॲम्स्टेलच्या अमीरउमरावाच्या ताब्यात होते ते १२९६ त त्याच्यापासून गॅथ ऑफ हॅनोव्हा याला मिळाले वेस्ट फ्रेली-बाच्या तहाने या शहराला बरेंच महत्त्व प्राप्त झाले प्रथम प्रथम ॲम्स्टरडॅम हे विसमच्या पराण्याचा द्वेप करीत असे. पण पुढे ते तिसऱ्या विसमचे कडे पुरवकते बनले १७९५ त फ्रेंचानी ते काबीज केले व पुढे काही काळाने हॉलंडच्या राज्याच्या राजधानीचे शहर बनले

हॉलंड देशात गुरुडेन नावाचे नाणे चालू असून त्याची किंमत सगळ्यापासु आहे शंभर सेंटिमचा एक गुरुडेन होतो येथील जुन्या राजवाड्याचा हळो टौन हालसारखा उपयोग होतो. राजवाड्यातील 'मिनीस, मीनीस सर्व ठिकाणी पांडरा दगड बसविला असल्याने आतील काम प्रेक्षणीय झाले आहे. न्याशाल म्यूसियम फार जुनाट म्हणजे सन १६०० तली असून तीतील 'चर्च' चांगली आहेत. हे पाहण्यास तीन तास लागतात नव्या वस्तीत क्रिस्टल पॅलेस (स्फटिकमंदिर) म्हणून एक नाटकगृहाची मोठी जागा आहे पॅलेसमध्ये पाहण्यासारखे फारसे काही नाही. या भागातील वस्ती चांगली असून रस्तेहि उत्तम आहेत यावी समुद्राचे अनेक लहान लहान कालवे असल्याने या शहरास "छोटे व्हेनिस" म्हणतात कालव्याच्या काढणी काळ्या ज्वालात इतके रुंद रस्ते केले आहेत (युरोपचा प्रवास मुमुदर १९१५).

अम्हारा—जर्मनीच्या देशामधील मध्यभात गोंडार हे या प्रांताचे मुख्य शहर होय. मराठ्यापासून १८५४ सालापर्यंत अभिसीनियाच्या बादशहाचे गोंडार हे निवास-

स्थान होते. येथील रहिवाशांची भाषा अम्हारिक-ही अवि-सीनियातील राजदरबाराची भाषा होय.

अयन.—या शब्दात गत्यर्थी 'इ' हा संस्कृत धातु असून ज्योतिषशास्त्रात त्या शब्दाचा सूर्याचे उत्तर किंवा दक्षिण दिशेने गमन असा अर्थ आहे अयने दोन आहेत. सायन मकरांभापासून सायन कर्कराभापर्यंत सूर्य कोण-साहि दिवशी विवक्षित वेळी आधच्या दिवसाच्या त्याच्या आगेच्या उत्तरेस गेलेला दिसतो म्हणून त्या काळास उदगयन, व सायन कर्कराभापासून सायन मकरांभापर्यंत तो कोणत्याहि दिवशी विवक्षित वेळी त्याच्या आधच्या दिवसाच्या जागेच्या दक्षिणेस गेलेला दिसतो म्हणून त्या काळास दक्षिणायन म्हणतात

प्राचीन अर्थ—ज्योतिषसिद्धान्त प्रयात उदगयन व दक्षिणायन या शब्दाचा हाच अर्थ असून तोच संप्रतीहि कूट आहे परंतु प्राचीन काळी या शब्दाचा निराळा अर्थ होता असे दिसते. ऋग्वेदांत, वागसनेये संहितेत किंवा शतपथ ब्राह्मणात उदगयन व दक्षिणायन असे प्रत्यक्ष शब्द नाहीत तथापि या दोनहि प्रयात (च ऋग्वेद १. ७२. ७, १. १८. १ व वागसनेये संहितेत १७. ४. ७) देवयान व पितृयान हे दोन शब्द आले असून शतपथ ब्राह्मणात (२. १. ३) सूर्य जेथे उत्तरेस आवर्ततो तेथे देवामध्ये, व दक्षिणेस आवर्ततो तेथे पितरामध्ये असतो, आणि बसत, प्रीथ्य व वर्षा हे देवाचे व शरद, हेमंत व शिशिर हे पितराचे ऋतू आहेत असे दाखले आहे यावरून, देवयान व पितृयान हे शब्द हल्ली आपण समजतो त्याप्रमाणेच त्यावेळीहि उदगयन व दक्षिणायन यांभरी असणेत पण उदगयनार्थी देवयान या शब्दाने सूर्य विपुववृत्ताच्या उत्तरेस असतो तो काळ व दक्षिणायनार्थी पितृयान या शब्दाने सूर्य विपुव-वृत्ताच्या दक्षिणेस असतो तो काळ दर्शविला जात असावा असे अनुमान करता येते बृहदारण्यक (६. २. १५) व छांदोग्य (४. १५. ५) उपनिषदात तर देवयान व पितृयान यांची तशी स्पष्ट व्याख्या केली आहे व पुढे गीतेत ८. २४ मध्ये तीच कल्पना निराळ्या शब्दात देऊन देव-यानाच्या काळास उत्तरायण व पितृयानाच्या काळास दक्षिणायन अशी आपुनिक नावे योजिलेली आहेत. शिवाय वैसरीय संहिता ६. ५, ३ येथील "सूर्य सहा महिने दक्षिणेस जातो व सहा महिने उत्तरेस जातो" या शर्ती वाक्यात उत्तरायणाची व दक्षिणायनाची कल्पना आढळते, व नारायणाय उपनिषद अनुवाक ८० या ठिकाणी देवयान व पितृयान हे शब्द ह्या प्रयाच्या रचनाकाली उदगयन व दक्षिणायन या शब्दाच्या समानार्थीच होते असे दिसते उत्तरायण व दक्षिणायन यांचा जुना अर्थ बदलून त्याच्या जागी अनुक्रमे उत्तर दिशेने व दक्षिण दिशेने गमन हा नवा अर्थ नवी कच्चा रुढ झाला हे सांगता येत नाही. तथापि वर्तमानप्रात कृतिकामध्ये

येण्याच्या (म्हणजे अजमासं ति. पू. ३००० च्या) बराच काळ अगोदर व संवःसराचा म्हणजे सावत्सरिक यज्ञाचा आरंभ वसंतसंपाती होता तो बदलून शिशिर अयनां आणला गेला असावा व हा फेरफार झाल्यावर काळातरानें उत्तरायण याचा अर्थ या नवीन वर्षाचे पहिले सहा महिने म्हणजे शिशिर अयनापासून प्रीष्ण अयनापर्यंतचा काळ—असा प्रचारात आला असावा तथापि खो. टिळकाच्या मतें प्राचीन-काळी उत्तरायण किंवा उदगयन व दक्षिणायन हे साप्रत रुढ असलेले शब्द प्रत्यक्ष प्रचारात नसावे, तर त्या शब्दांची कल्पना केवळ देवयान किंवा देवलोक व पितृयाण किंवा पितृ लोक या शब्दांनाच व्यक्त केली जात असावी (ओरायन, पू. २६-२७ पहा)

का ल वि दु बा च क थ र्थ —उदगयन व दक्षिणायन या शब्दांचा ज्योतिषात आणखीहि एक अर्थ होतो. हे शब्द सूर्याच्या उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे वळण्यानें वर्षाचे जे दोन भाग होतात त्यांना ज्याप्रमाणें लावण्यात येतात त्याचप्रमाणें ते आतां ज्यावेळीं सूर्य उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे वळतो त्या काळासाठीहि अनुक्रमे उपयोधिण्यात येऊ लागले आहेत अर्थात् कातिवृत्तातील ज्या बिंदूपासून तो उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे वळतो त्या बिंदूना उदगयनबिंदु व दक्षिणायनबिंदु अशी नावे देता येतील.

अ य ना च्या का ला त व थ ला त प ष त गे ले ला सू क्ष म फ र क —या उदगयनाचा व दक्षिणायनाचा काळ वैदिक काळापासून आणपर्यंत एकसारखा बदलत आला आहे वेदांग ज्योतिषाकाली उदगयन घनिष्ठांच्या (धविष्ठाच्या) आरंभी होत असे असे त्या ग्रंथातील उल्लेखावरून दिसतें (प्रपंचेते धविष्ठादी सूर्याचंद्रमसावुदक् । सार्पादौ दक्षिणाकंठश्च माष थावणयो. सदा ॥ वै ग्यै.) म.भा. आदिपर्व, अ. ७१ येथें ' सकारान्येच लोके वै हुदो नक्षत्रसंपदा । प्रतिध्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि चकारयः ॥ ३४ ॥ अर्शा ई विश्वामित्राने प्रति-सृष्टि निर्माण केली तीसर्वेची वर्णनातील वाक्ये आहेत त्यावरून त्या काळी उदगयन ध्रवणावर होत असे असे दिसतें. कारण येथें व पुढे अश्वमेधपर्व, अ. ४४ ला. २ येथें अथवागर्भा उदगयन होते असे अरी म्हटलेलें नाहीं तरी ' नक्षत्रे ध्रवणादि' म्हणण्याचे दुसरे कारण काढीं नाहीं. उत्तरायणाच्या दुसऱ्या चरणा उदगयन होत असे असे ब्राह्म-मिहिरानें सांगितले आहे, व साप्रत तें मूळाच्या तिसऱ्या चरणामध्यें होतें. अयनांच्या या गतीस अयनचलन असें म्हणतात (संपातचलन पहा) अयने स्थूलमानानें प्रत्येक २६००० वर्षांनीं ३५० अंश म्हणजे २७ नक्षत्रे मागे जातात. अर्थात् उपर्युक्त ग्रंथातील अयनाच्या उल्लेखावरून आपणास त्या ग्रंथाचे वाळ स्थूलमानानें ठरविता येतात

ह र्हा च्या प चा ग तां ल दि र्शं ना ना रीं नु की चीं अ य ने.—उपर्युक्त अयनांची गति फार पोटी म्हणजे वर्षात सुमारे ५० विकला आहे. अर्थात् तितकीच गति संपाताची

म्हणजे सूर्य ज्या ठिकाणी विपुववृत्तास ओलाहून उत्तरेकडे किंवा दक्षिणेकडे जातो त्या बिंदूचा आहे. आपल्या प्राचीन ज्योतिषग्रंथातील वर्षाचें मान ८ विपलांनीं अधिक आहे. अर्थात् तितक्या काळात संपातगति सुमारे ५९ विकला होते. असें असतां त्या ग्रंथात ती ६० विकला मानली आहे. आपली जुनी पंचांगपद्धति निरयन-म्हणजे एका ऋतूस आरंभ झाल्यापासून पुन्हा त्याच ऋतूस आरंभ होईपर्यंत एक वर्ष न घरता सूर्य तारकात्मक एका नक्षत्रात शिरल्यापासून पुन्हा त्याच नक्षत्रात शिरेपर्यंत एक वर्ष मानणारी आहे, ती जर शुद्ध निरयन असती तर तिचें वर्ष दर वर्षी खऱ्या म्हणजे सायन वर्षाहून संपातनक्षत्रात दर वर्षी जितका मागे जातो तितकें अंतर चालण्यास सूर्यास जितका काळ लागेल तितक्या अधिक उशीरा सुरु झालें असावें. परंतु जर साधितस्याप्रमाणें आपल्या जुन्या पंचागातील नाक्षत्रवर्ष खऱ्या नाक्षत्रवर्षाहून सुमारे ८ पळे अधिक धरले गेले अस-स्यामुळे आपल्या जुन्या पंचागातील वर्ष खऱ्या वर्षाहून दर वर्षी तितकें आणखी अधिक उशीरा सुरु होते. या सर्वांचा संक-लित परिणाम म्हणजे आपल्या जुन्या पंचागातील प्रहाची स्थिति सांगण्याचें आरंभस्थान शके ४४४ च्या सुमा-रास संपातात होतें तें तेव्हा पासून दरवर्षी सुमारे ५९ (५९+८) विकला मागे मागे पडत आतां (शके १८४४) वसंतसंपाताच्या सुमारे ३३ [(१४००×५९) - (९०×५९)] गेले आहे; व त्यामुळे त्या काळी मकरसंक्रमण परोक्ष उद-गयनाच्या वेळी म्हणजे सूर्य जेव्हा उत्तरेकडे जाण्यास वळतो तेव्हा (दिसेंबर २२) होत असे, तें आता अजमासं २३ दिवस मागाहून (जानेवारी १३ १४ च्या सुमारास) होतें.

बरील विवेचनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, आपल्या जुन्या ज्योतिषग्रंथकारांनीं आपलें वर्ष ठरविण्यात अयनगति विचारात घेतली नसल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथावरून केलीं जाणारी आजची पचागे शुद्ध साधन तर नसतातच, पण त्याचें नाक्षत्र वर्ष ८ पळे मोठे धरले गेल्यामुळे ती शुद्ध निरयनहि नसतात. याचा परिणाम असा होतो की, हल्लींच्या पंचागात दिलेल्या मकरसंक्रमणाच्या किंवा उदगयनाच्या दिवशीं सूर्य सायन मकर राशीत संक्रमण किंवा उत्तरेकडे गमन कारण्यास आरंभ तर करीत नाहींच, पण आपल्या प्राचीन ज्योतिषग्रंथकारांच्या काळी सूर्य त्या दिवशीं ज्या तारकात्मक नक्षत्रात येत असे त्या नक्षत्रातहि येत नाहीं. तेव्हा आपणास शुद्ध सायनमान स्वीकारावयाचें असेल तर जुनी परंपरा बाजूस ठेवून डिसेंबर २२ च्या सुमारास आपली मकरसंक्रांत केली पाहिजे किंवा आपणास जुनी परं-परा कायम ठेवण्यासाठीं निरयन मानच घ्यावें टोकावयाचें असेल, व आपले पूर्वज ज्या तारकात्मक नक्षत्री सूर्य आला असेता मकरसंक्रमणकालचे व इतर धार्मिक विधी करीत असत त्याच तारकात्मक नक्षत्री तो आला असाता तें आप-णास आतांहि करावयाचें असतील, तर प्रथम आपणास

प्रत्येक नक्षत्र विनचक्र कळण्यासाठी आपल्या प्राचीन ज्योतिष प्रथकाराचे आरंभस्थान कोणते होते ते नक्की द्योतून काढले पाहिजे व वर्पमान, अथर्वगति वगैरेसंबंधी गणित करताना अर्वाचीन सूक्ष्म वेधावरून निश्चित केलेल्या आकड्यांचा उपयोग केला पाहिजे.

पंचांग सशोधनाच्या मार्गातील अडचण - तथापि जुन्या पंचांगाची मुद्राण करणाऱ्या मार्गातील मुख्य अडचण म्हणजे जुन्या ज्योतिषप्रथकाराचे आरंभस्थान कोणते होते, हे अज आपणास नक्की ठरविता येत नाही ही होय कारण या जुन्या प्रथकारांनी आपल्या आरंभस्थानाचा आपल्या ग्रंथात कोठेही प्रत्यक्ष उल्लेख केलेला आढळून येत नाही, तथापि ज्योतिषप्रधानीतील दुसऱ्या काही उल्लेखावरून आपणास आरंभस्थान स्थूलमानाने निश्चित करता येते. उदाहरणार्थ, सूर्यसिद्धांतात अयनाश काढण्याची जी रीत दिली आहे तिजवरून शके ४९१ हे शून्यायनांदाचे वर्ष येते, म्हणजे या वर्षी संपातविंदु नक्षत्रात उषा ठिकाणी होता त्यास सूर्यसिद्धांतकार आरंभस्थान समजतात सूर्यसिद्धांतात सूर्याचा भोग काढण्याची जी रीत दिली आहे, तिजवरूनही आपणास आरंभस्थान ठरविता येते कारण भोग म्हणजे सूर्याचे आरंभस्थानापासून उत्तर व दक्ष भोग. अस्ताना आकाशात सूर्य कायदावर उषा ठिकाणी दिसले ते आरंभस्थान होय. सूर्यसिद्धांतकांनी सिद्धांतकारांनी प्रत्यक्ष वेध घेऊन कोणत्या तरी काळाचा सूर्याचा भोग निश्चित केला असला पाहिजे व त्यावर सूर्याच्या गणिताचा पाया रचला असला पाहिजे व हे गणित त्या काळी प्रत्यक्ष अनुभवाने जमत असले पाहिजे. दिगोव करून पाहता शके ४४४ या वर्षी सूर्यसिद्धांताप्रमाणे १९२ मेघसंक्रांताच्या वेळी येणारा सूर्याचा भोग व प्रत्यक्ष सूर्याची नेमकी संपातविंदु येण्याची स्थिति ही अगदी बरोबर जमताने तेव्हा यावरून शके ४४४ हे शून्यायनांदाचे वर्ष निश्चित. वराहमिहिराच्या पंचसिद्धांतिका ग्रंथात ज्या प्राचीन पाच सिद्धांताचा समावेश केलेला आहे, त्याप्रमाणेही शून्यायनाश शके ४४४ च येते व त्यापुढील बऱ्याच प्रथकारांनी शके ४४४ किंवा ४४५ हेच शून्यायनांदाचे वर्ष धरले आहे सूर्यसिद्धांतात नक्षत्रांच्या योगतारांचे जे भोग व शर दिले आहेत, त्यावरूनही आपणास शून्यायनाश वर्ष काढता येते. योगतार्यांचे ध्रुवाभिमुख भोग सर्वदा तेच रहात नसल्यामुळे पूर्वाचार्यांनी सूर्याकरिता ध्रुवसुत्रात आणलेले भोग व शर शर सोमिलेले आहेत, ते भास्कराचार्यांच्या मते अयनाश शून्य असल्याच्या वेळेचे आहेत. रेवतीयोगतारेचा भोग सूर्यसिद्धांतात ३५.९.५० व शर ० दिला आहे व पुढील ज्योतिषप्रथकारांनी तर तिचा भोग पुरे ३६० अंशच दिला आहे.तेव्हा ही तारा कोणती व संपाती केव्हा होती हे काढले म्हणजे शून्यायनाश वर्ष वळेल रेवती योगतारेचा शर ज्याअर्थी शून्य दिला आहे, त्याअर्थी ती सुसत्या कोळ्यांनी

न अजमावितो येण्याइतकी कातिप्रस्ताच्या जवळ असली पाहिजे. रेवती विभागणीतील कातिप्रस्ताच्या अर्थात जवळ असलेली तारा म्हणजे ' झोटापिशियम ' ही होय व ती संपातविंदुपाशी असल्याचे वर्ष शके ४९४ येते. अर्थात् या तिमाह्या रीतीने शके ४९४ हे शून्यायनाश वर्ष येते व रेवती योगतारा म्हणजे झोटापिशियम हे आरंभस्थान ठरते वर दिलेल्या तीन रीतींनी शून्यायनाशकाळाची मीन भिन वये निष्पत्तीचे मुख्य कारण प्राचीन ज्योतिषप्रथकारांच्या गणितातील स्थूलपणा हे होय शके ४४४ शून्यायनाश वर्ष मानणे व रेवती योगतारा आरंभी मानणे या दोनही गोष्टी प्राचीन ग्रंथात दिसून येण्याचे कारण शके ४४४ व ४९४ यांमधील काळ्यात रेवती योगताराचे संपातापासून अंतर सुमारे ४० कलापेक्षा केव्हाही अधिक नव्हते व हे सूक्ष्म अंतर गुप्तल्या ओळखाना भासमान होत नसल्यामुळे किंवा लपेक्षणीय वाटून असल्यामुळे या दोनही गोष्टी एकसमयावच्छेदने वरून स्वीकारण्यात आल्या.

पंचांगसंशोधनाचे आपल्या महाराष्ट्रात जे प्रयत्न झाले, त्याची हकीकत प्रस्तावनाखंडात ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास देताना दिलीच आहे. शके ४४४ पासून शके १८४५ पावेतो सुमारे १४०० वर्षांत रेवती योगतारेपासून संपातविंदु दरवर्षी सुमारे ५० विकलाप्रमाणे १८ अंश ४८ कला सार्गे पडला असल्यामुळे इतकी सायन मेघसंक्रमणात न म्हणजे बसंत-संपातानंतर सुमारे १८-१९ दिवसांनी सूर्य रेवती योगतारेपाशी येतो अर्थात् शुद्ध निरयन पंचांगातील मेघ व शर संक्रमणे सायन संक्रमणानंतर १८-१९ दिवसांनी पडतात; परंतु जुन्या पंचांगातील आरंभस्थान, वर्ष मोठे धरले गेल्यामुळे संपातविंदुपासून दरवर्षी सुमारे ८ विकला अधिक पुढे सरकत जाऊन आज ते वास्तविक आरंभस्थानाच्या म्हणजे रेवती योगतारेच्या (अजमास ३६ =) ३ अंश अधिक पुढे सरकले आहे म्हणून खातील संक्रमणे शुद्ध निरयन संक्रमणानंतर सुमारे तीन चार दिवसांनी व सायन संक्रमणानंतर सुमारे १९-२० दिवसांनी येतात.

अयनांश—निरयनगणनेचे आरंभस्थान जो नि.शर-रेवती योगतारा (झोटापिशियम), तिजपासून सायन मेघ-संपातापर्यंतचे कातिप्रस्ताच अंशादि अंतर. हे अयनांश सूर्यसिद्धांताप्रमाणे व दुसऱ्या काही सिद्धांतकारांच्या मताप्रमाणे २० अंशापेक्षा जास्त कधीही होत नाहीत कारण ते संपाताची पूर्ण प्रदक्षिणा मानीत नाहीत नि शर रेवती योगतार्यापासून पूर्वेस व पश्चिमेस २० अंशांपर्यंत संपात आतो, असे ते मानितात. परंतु अर्वाचीन शास्त्रज्ञांच्या मताने संपाताची पूर्ण प्रदक्षिणा होते असे निश्चित झालेले आहे हे प्रसिद्ध आहे.

शून्यायनाश—श्रीमत् गणेश दैवत याच्या मताने ४४४ शकामध्ये संपात रेवतीयोगतार्यावर (झोटापिशियम) वर होता व त्याची गति दरसाल ६० विकला रयांनी

घरली आहे. राजमृगाक, करणप्रकाश, करणकुतूहल ह्या ग्रंथामध्ये शके ४४५ मध्ये संपात झोटापोषियमवर होता असे दिलेले आहे. मास्वतीकरण ग्रंथामध्ये शके ४५० या वर्षी द्वितीय आर्यसिद्धांतात शके ५२७ या वर्षी व पराशर मताने शके ५३१ साली संपात रेवतीवर होता. संपात रेवतीवर आला असताच ग्रन्थ अयनाश होतात. कित्येक ग्रंथकार अयनाशाचे लक्षण असे देतात की, ग्रंथगत रवि व प्रत्यक्ष वेद्याने आलेला सूर्य याच्यामध्ये जे अंतर ते अयनाश. या लक्षणामध्ये दोष आहे तो असा:—

ग्रंथगत रवि जर चुकीचा असला तर अयनांश चुकतील. जर अगोदर ग्रंथगत रवीमध्ये किती चूक पडते हे ठरवून ठेविले तर मात्र ते लक्षण उपयोगी पडेल कारण, तरच त्याचा आरेखा दिलेल्या लक्षणाशी मेळ बसेल.

आ र ती य ज्यो ति प ग्रं थ ग त व शु द्ध अ य ना श — पाश्चात्य गणितावरून पाहिले असता शके ४९६ साली संपात रेवतीयोगताम्यावर होता असे दिसते. तसेच पाश्चात्य शोभावरून संपातगति सुमारे ५०.२ विकला आहे. प्राचीन लोकानी ६० विकला धरिली आहे. तामध्ये फरक वि. ९.८ विकला दरसाल पडतो. ह्या चुकीच्या गतीमुळे शके ४९६ पासून दरसाल मेघसंक्रातीमध्ये ९.८ विकलाची चूक पडत गेलेली आहे. प्राचीन मताने शके १८४० साली १८४० उर्गे ४४४ = १३९६ गतवर्षे झाली. तेव्हा दरसाल ६० विकला म्हणजे एक कला संपातगति धरली तर त्या साली १३९६ कला म्हणजे २३ अंश १६ कला इतके अयनाश येतात. पण आधुनिक शोधाप्रमाणे अयनगति दरसाल ५०.२ विकला धरली असता शके १८४०-४९६ = १३४४ या गतवर्षावरून शके १८४० साली अयनाश १८ अंश ४४ कला इतके येतात. तेव्हा प्राचीन अयनांश २३°१६'—अर्वाचीन सूक्ष्म अयनाश १८°४४' = ४°३२' इतके अंतर शके १८४० साली असल्यामुळे प्राचीन संक्राती व नियम प्रह ४ अंश ३२ कला एवढ्याने अंतरित होतात. याप्रमाणे आगमपर्यंत होत आलेली चूक नाहिकी केली तरच शुद्धी पंचांगी शुद्ध निघतील. सांगलीसंमेलनांतील ठरावानुसार आज जे शिष्टक पंचांग प्रसिद्ध होत आहे त्यात ही चूक दुरुस्त केली आहे.

अ य न ग ती च्या ज्ञा ना चा आ ग म.—यूरोप संज्ञात संपातगतीचा म्हणजे ग्रिच्यामुळे अयनाश धरावे लागतात त्या अयनगतीचा शोध प्रथम हिपार्कस याने ख्रि. पू. १२५ च्या सुमारास लाविला. त्याने आपले वेध व आपत्तापूर्वी सुमारे १०० वर्षे टिमोकेरिस याने केलेले वेध यावरून हा शोध लाविला. त्याच्या मागाहून सुमारे ३०० वर्षांनी टॉलेमीने संपातास गति आहे ही गोष्ट निश्चयाने स्थापित केली. त्याचा ग्रंथ सिद्धांतस याच्या सातव्या भागात ह्या गोष्टीचे विवेचन आहे. तो म्हणतो की, हिपार्कसच्या वेळेपासून आजपर्यंत, २१७ वर्षांत तारांने

योग २ अंश, ४० कला वाढले आहेत. यावरून १०० वर्षांत एक अंश म्हणजे वर्षास ३६ विकला संपातगति त्याने ठरविली. टायकोब्राही याने संपाताची वार्षिक गति ५१ विकला ठरविली. आणि पुढे खाल्डी याने ५०.५ विकला आणि डेलावर याने ५०.१ विकला ठरविली. आमच्या प्राचीन ग्रंथात जशा वार्षिक संपातगती निरनिराळ्या दिलेल्या आहेत त्याचप्रमाणे वरील गती भिन्न भिन्न आहेत. अरब खेकातील अलबतानि नामक ग्रंथात ज्योतिष्याने ६९ वर्षांत एक अंश म्हणजे वर्षास सुमारे ५५.५ विकला संपात गति ठरविली, ती सूर्यसिद्धांताशी बरीच जुळते. इस्लामी पाथात्यानी संपातगति ५०.२ विकला निश्चित केलेली आहे. प्राचीन भारतीय ग्रंथकाराप्रमाणे अरब ज्योतिषीही संपातस पूर्वपश्चिम आदोलनगति मानीत होते.

अयोन उर्द्दीन (शेख)—हा विजापूरचा राहवाशी. 'सुल्हीकत' आणि 'किताब-ऊल-अनवर' या ग्रंथाचा कर्ता होय. हिंदुस्थानातील सर्व मुसलमानी साधूंची वारिष त्याच्या या ग्रंथात आहेत. सुलतान अल्लाउद्दीन हसन बहामनी याच्या कारकीर्दीत तो उद्यास आला.

अयोन-उल-सुल्क (रवजा) —दिल्लीचा सुलतान महमदशहा तघलक आणि फिरोझशहा बारबक याच्या पदरचा एक प्रख्यात सरदार. याने बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यापैकी 'तरखील अयोन-उल-सुल्क' हा एक होय. सुलतान अला-उद्दीन शिकंदर सानी (१२९६-१३१६) याने संपादलेल्या निजवाचा इतिहास ज्यात आहे तो 'कत्ते नामा' ग्रंथ याने लिहिला असावा.

अयुधिया—सयाममधील एक शहर. उत्तर अर्ध्या १४° ११ आणि पूर्वे रेखांश १००° ३२' यावर. इस्लामी शहर 'कुंग गाणे' (जुनी राजधानी) नावाने सयामात ओळखले जाते. मेनाम नदीने परिवेष्टितल्या एका मोठ्या वेढ्यावर या प्रसिद्ध शहराचे अवशेष आढळतात. चार शतकांपेक्षा जास्त काळ ही सयामची राजधानी होती. बहुतेक रहिवाशी तरत्या घरातून राहतात, या जुन्या शहराचे अवशेष पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्राच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे वाटतात म्हणून पुष्कळसे स्थानिक पदार्थसंग्रहालयात ठेवलेले आढळतात. याबाबत हेर हत्ती घरण्याकरता एक प्राचीन जागा आहे. तिचा अद्यापि त्या कामी उपयोग करितात. अयुधिया हे रेल्वेने बँकॉकपासून ४२ मैलांवर आहे. दरवर्षी येथून थंडाकला आगगाडीने व जलमार्गाने पुष्कळ भात जाते व उलट तिबेटून शेतकऱ्यांना उपयोगी अशा वस्त्रप्रारणदि वस्तू येतात. येथे दुसरा कोणताही व्यापार नाही हे सयामच्या संपातमानात प्रांतामधील एक मोठे शहर आहे. हाच कमिशनर येथे राहतो. पूर्वी रात्रेकोकानी उन्हाळ्याकरिता बांधलेल्या इमारतीतून इस्लामी सरकाराचे कचेऱ्या आहेत.

ऐतिहासिक दृष्टीने सयाममध्ये अयुधियासारखे दुडरे मनोरंजक स्थान नाही. ऐतिहासिक अवशेषातून पक्के

राजवाडे, देवळें, किल्ले, तटवरीं प्रचीन वैभवार्थी चिन्हे सापडतात. प्रचीनच्या युरोपियन प्रवाशांनी पाश्चिमात्य राष्ट्रांना सयामचें झाले या अवशेषांपासून करून देऊन हल्लींच्या परकीय व्यापाराचा व दळणवळणाचा पाया घालून दिला. ब्रह्मी लोकांनी हे शहर दोनदा उज्वलत केलें; एकदां १५५५ मध्ये व दुसऱ्यादा १७६७ मध्ये. दुसऱ्या स्वारीपासून येथून सयामची राजधानी हलविण्यांत आली.

अयुबखान—हा अफगाण राजपुत्र शेर अलीचा मुलगा आणि अमीर अबदुल रहमान याचा चुलत भाऊ. इ. स. १८५५ च्या सुमारास जन्मला. याचा बाप गादोवर असताना याच्या विषयी कारकीर्ती माहिती नव्हती. पण इंग्रजांनी शेरअलीला काबुलातून हाकून दिल्यावर व इ. स. १८७५ च्या आनेवारीमध्ये त्याचा अंत झाल्यावर अयुबने हिरात येऊन १८८१ च्या जून महिन्यापर्यंत त्याच ठिकाणी दिवस काढले. त्या साली मात्र त्याने राज्य मिळविण्याकरिता विशेषतः इंग्रजांवद्दल कंदाहारचा ताबा घेण्याकरिता अफगाणिस्तानावर स्वारी केली. मध्यंतरी २७ जुलै रोजी मैवंद येथे जबरल बरोजच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या ब्रिटिश सैन्याशी त्याची गाठ पडून त्याला विजय प्राप्त झाला. तथापि त्याचा विजयानंद फार दिवस टिकला नाही. कंदाहारवर छापा घालण्याची नाही अशा विचारात तो असता सर फ्रेड्रिक रॉबर्टने त्याच्यावर हल्ला बघवून त्याचा पूर्ण पराभव केला (२० सप्टेंबर १८८०). तेव्हां तो हिरातला परत आऊन काही दिवस तेथे स्वस्थ राहिला, व पुन्हा १८८१ च्या उन्हाळ्यात अफगाणिस्तानावर चाल करून आऊन मैवंदच्या उदाईच्या ५९ दिवशीच त्याने अबदुल रहमानच्या सेनापतीवर विजय मिळविला. तेव्हा कंदाहार त्याच्या हातात आले. पण अबदुल रहमानाने जातीनिशी उदाईत येऊन अयुबखानाला हिरातहून पाळवून दिले. अयुब पुढे काही दिवस इराणात आश्रयास आऊन राहिला होता. १८८७ मध्ये अफगाणिस्तानात अंतःकलह चालू असता पुन्हा गादी बळकावण्याचा त्याने प्रयत्न केला पण तो फुकट आऊन त्याला हद्दपार व्हावे लागले. काही दिवस इराणात काढल्यावर मेसेद येथे तो ब्रिटिश एजंटच्या स्वाधीन झाला. राजकीय कैदी म्हणून हिंदुस्थानात राहण्याकरिता त्याला पाठवून देण्यात आले.

अयोध्या प्रांत—संयुक्त प्रांतातील एक ब्रिटिश भाग. क्षेत्रफळ १३,९६९ चौ. मैल. २५° ३४' ते २८° ४२' उत्तर अक्षांश आणि ७९° ४१' ते ८२° ८' पूर्वेखांश. लोकसंख्या (१९२१ साली) १,२१,६६,५४२ होती.

म यां दाः—उत्तरेस नेपाळ संस्थान व आंध्र प्रांत. पूर्वेस गोरखपूर व बनारस विभाग, पश्चिमेस बरेली व आंध्र विभाग, व दक्षिणेस अजहादपूर विभाग. भागीरथी नदी ह्या प्रांताच्या ईर्द्वय सरहद्दीवरून प्रवाह जाते. उत्तरेकडील तीन जिल्हे (खेरी, बाहरी व मोरा) हे हिमालयाच्या पायथ्याशी असून उरलेला

सर्व प्रांत गंगेच्या सपाट प्रदेशात आहे. तराईच्या भागांत आस्त पाऊस पडतो. त्यामुळे तेथील हवा सदां असते. मित्हाच्या उत्तर भागात बरेच जंगल आहे. नद्यांच्या रतींतून सुवर्णाचे कण सापडतात. येथे मीठ तयार करीत पण सध्यां सरकारने त्यास बंदी केली आहे. ह्या प्रदेशास वायव्य भाग्येय उत्तर आहे. या प्रदेशांतील मुख्य नद्या म्हटल्या म्हणजे गंगा, गोमा(शरदु), राप्ती, गोमती, सई व शारदा या होत. शिवाम दाहूर नद्यांचा एक तलावही या भागात आहे.

इतिहास, प्राचीनः—अयोध्या हे शहर कोसल देशाच्या राजधानीचे शहर होते. रामचंद्राचा पिता सूर्यवंशीय दशरथ हा येथील राजा होता. अयोध्या प्रांतातील बऱ्याच ठिकाणी यात्रेकरू भाविक दर्शने दर्शनास जातात. रामाच्या मृत्यूनंतर राज्याचे उत्तरकोसल व दक्षिणकोसल असे दोन विभाग त्याचे पुत्र लव व कुश या दोघांमध्ये झाले. रामायणाच्या कथानकाचा अजून परीघर कालनिर्णय करता येत नाही.

मुद्रकालः—बौद्ध वाङ्मयात गौतममुद्र हा बरीच वर्षे पर्यंत भावस्थी येथे राहिला होता असे लिहिलेले आढळते. श्रावस्तीच्या स्थलनिर्णयविषयी अजून वाद आहे. पण एवढे मात्र खरे की हे ज्या राज्याच्या राजधानीचे शहर होते, त्यात गोमती नदीच्या उत्तरेकडील अयोध्या प्रदेशाचा समावेश होत असे

ह्या प्रांतात अद्यापि बौद्धकालीन अवशेष सापडतात. गोडामधील साहेत माहेत येथे सापडलेल्या १२ व्या व १३ व्या शतकातील लेखावरून हे सिद्ध होते.

गुप्तकारः—नेतर मगधदेशाच्या गुप्त राजाचा उदय होईपावेतो ह्या देशाचा इतिहास अज्ञात आहे गुप्त राजांनी साकेत किंवा अयोध्या हे शहर घेतले असे पुराणातरी लिहिलेले आढळते. बहुधा समुद्रगुप्ताच्या यापाच्या कारकीर्दीपासूनच तो व भावस्थी ही दोन्ही शहरे गुप्ताच्या राज्यात मोडत असतात. पाचव्या शतकात पाटलिपुत्रापेक्षा अयोध्या हेच गुप्ताच्या राज्यातील अधिक महत्त्वाचे शहर होते असे मानण्यास जागा आहे. अयोध्या हे पाटलिपुत्रापेक्षा अधिक मध्यवर्ती होते व ते समुद्रगुप्ताच्या व त्याच्या मुलाच्या कारकीर्दीत काही काळपर्यंत त्या राजधानीचे ठिकाण झाले असावे समुद्रगुप्ताच्या पुत्रांनी अयोध्येस ताब्याची नाणी पाडण्याची एक टाकसाळ असावी असे वाटते. दक्षिणेतील चालुक्यांच्या उत्पत्तीतील शिलालेखात आपण अयोध्येच्या राजांचे वंशज आहोत असे त्यांनी म्हटलेले आढळते.

सुषुलमानाच्या स्वाऱ्या—या कालानंतर पुढील कित्येक शतकाचा अयोध्येचा इतिहास उपलब्ध नाही. तथापि इ. स. १०५० पर्यंत ह्या प्रांत पाटणा आणि कनौज येथील राजांच्या ताब्यात होता असे स्थूलमानाने म्हटले तरी चालेल. या समयीच भार नामक लोकांनी (स्त्राचे

अद्यापि कैमाबाद व सुलतानपूर जिल्ह्यामध्ये आहेत) बंड करून कनौजची राज्यसत्ता ह्यावरून दिल्ली त्याच्यापैकी बाल व दाल या दोन पुढाऱ्यांच्या संयुक्त कारकीर्दीत त्याच्या राज्यसत्तेचा चांगला अभ्युदय होऊन तिचा प्रसार माळवा प्रातापर्यंत झाला. याच्या ताब्यामध्ये कडा व कलिंजर हे किल्ले होते.

अयोध्या प्रातावर सुलतानाची पहिली स्वारी गझनीचा प्रसिद्ध सुलतान महमूद याचा भाचा सय्यद सालर मसाऊद गाझी याने केली. पुढे सुलतान महमूद वजोरापर्यंत स्वाभ्या करूनआला होता, परंतु अयोध्या प्रात त्याच्या ताब्यात आला नाही. म्हणून त्याने पुढे त्यापल्या मेहुण्याचा मुलगा सय्यद सालर यास अयोध्याप्रांत सर परगनास पाठविले. तेव्हा अयोध्याप्रातातील संस्थानिक व सय्यद सालर यांच्या दरम्यान अनेक लढाया झाल्या. अखेर साहेत माहेत येथील शेवटचा सोमवंशी राजा सोहलदेव याने त्याची निवृत्तीचे सुद्ध करून त्यास ता. २० रजब ४२४ हिजरी, म्हणजे ता. १४ जून इ. स. १०३३ रोजी ठार केले. व त्याच्या खासा सैन्याचा फत्ता उडविला. या युद्धामध्ये अयोध्येच्या हिंदू राजास यश आल्यामुळे काही काळपर्यंत हा प्रात स्वतंत्र राहिला. परंतु पुढे सहाशुद्दीन घोरी याने इ. स. ११९३ मध्ये अयोध्याप्रांत पाद कात करून सुलतानी सत्तेखाली आणला.

अफगाणाचा अंमल.—इ. स. १२३६ मध्ये मलीक नासिरुद्दीन हा अयोध्येचा अधिपति असून त्याने भार लोकांचे बर्बरक कमी करून त्याचा दाबात ठेविले होते

इ. स. १२४१ मध्ये दिल्लीपति अल्लाउद्दीन याने आपला मुल्ला नासिरुद्दीन यास अयोध्या प्रातातील बाहरीच येथील सुभेदार नेमिले. त्याच्या कारकीर्दीत बाहरीच प्राताचा चांगला वर्तप झाला. हाच नासिरुद्दीन पुढे दिल्लीचा यादवाहा झाला व त्याने दाल व बाल या भार लोकांच्या अधिपतीचा इ. स. १२४६ मध्ये पराभव करून भार सत्तेचा समूळ नाश केल्या. त्यापि इ. स. १३५० पर्यंत अयोध्येमध्ये सुलतानाचे विशेष प्राबल्य नव्हते. नानंतर उत्तरेकडून येणाऱ्या अहिं-धधर्तेच्या लढावरोबर सुलतानाची वस्ती वाढत जाऊन विशेषकरून हरदुर्ग, लखनौ, बाराबंकी व कैमाबाद येथे त्याचा मरणा विशेष झाला.

अयोध्या, बाहरीच, छोटिल व माणिकपूर येथे दिल्लीपतीने राजप्रतिनिधी होते. १३९४ मध्ये रव्यामानहान हा कनौज, अयोध्या, कडा व नोनपूरचा अधिकारी नेमला गेला. पण लवकरच तो स्वतंत्र झाला.

सुमारे ८० वर्षे पर्यंत किंवा साहजिक बऱ्याच काळ हा प्रांत नानपुरच्या शरणी राज्यात मोडत असे. नानपूरचे राज्य १४७८ मध्ये छयास गेले. त्रैलोक्येकडील भागात (मियास) रणपुताचा मुख्य तिलोकेवद हा बराच प्रसिद्धीस आला. त्याच्या माळवीच्या प्रदेशास 'मैसवाहा' म्हणत असत.

मोंगलाची सत्ता.—१५२६ मध्ये पानिपतच्या युद्धानंतर बाबरला दिल्ली व आपा ह्या प्रदेशाचा ताबा मिळाला. पण लोदी घराण्यातील राजाची मध्यदुआव, अयोध्या व संयुक्त प्रांताच्या मूवेकडील जिल्हे या भागावर सत्ता होती. १५२७ मध्ये बाबरने त्याचा दक्षिणअयोध्येमध्ये वनोजनजीक पराभव केला व तेथून अयोध्येस जाऊन तेथे १५२८ मध्ये मशीद बांधिली. १५३१ मध्ये अफगाण लोकांचा हुमायून्ने लखनौ नजीक पराभव केला पण अफगाण लोकांचा नूतन सेनापति शेरखान ह्याने १५४० मध्ये हुमायून्चा पराभव करून त्यास हिंदुस्थानाबाहेर पळवून लाविले. पुढे ५ वर्षे पर्यंत ह्या प्रदेशात शांतता होती. पण १५४५ मध्ये शीर-शहा चार्लखावर अफगाण सत्तेचा व्हास होऊ लागला व १५५५ मध्ये हुमायून्ने पुन्हा आपली सत्ता प्रस्थापित केली यानंतर पुन्हा १५६५ त अयोध्येचा जहांगिरदार इकदरखान व नोनपूरचा खानजमान यानी बंड करून लखनौ घेतले पण त्याचा लवकरच पराभव करण्यात आला

अवधराच्या कारकीर्दीत साम्राज्याचे प्रांतवारी भाग पाडण्यात आले. तेव्हा अयोध्या प्रांताचा एक वेगळा तुसा बनविण्यात आला[इ. स. १५९०] ह्या सुभ्यात ५ सरचाराचा व ३८ परगण्याचा समावेश होत असे. ह्या सुभ्याकरिता ७६४० चौडे व्गार, १,६८,२५० पायदळ व ५९ हत्ती ठेव-लेले होते. त्यावेळी अयोध्या हे एक हिंदुस्थानातील प्रमुख क्षेत्रांचे स्थान असून लखनौ बाहरीच उदयास येत चालले होते. राजा सोहमल हा अयोध्या प्रांतातील रहिवासी होते.

पुढील मोंगल कारकीर्दीत १५० वर्षेपर्यंत महत्वाचे असे काही घडले नाही. या राजांच्या अमदानीत या प्रांताच्या वसुली उत्पन्नाचा आकडा ५० लाखारून ८३ लाखपर्यंत चढला. ह्यावरून हा प्रांत मोठ्या भरभराटीत होता असे अनुमान काढता येते. या प्रांताचे क्षेत्रफळ सुमारे दुपटीने वाढले होते. शहाजहान व अवरंजेशाच्या वेळी यादीसंबंधी जी भाषणे झाली त्यात अयोध्या प्रांताच्या बऱ्याचशा भागास उपनग्न झाला नाही

सादतखान (१७२४-१७३९).—अवर्गशेव यादवाहा खलु पावल्यानंतर दिल्लीची पातहाही कमजोर झाली तेव्हा, अयोध्याप्रांत स्वतंत्र झाला. १७२४ मध्ये महंमद अमीन उर्फ सादतखान यास अयोध्येचा सुभा नेमण्यात आले कैमाबाद बाहरी यानेच बसविले पण त्याचा बहुतेक काळ मराठ्याशी व नादिरशहाशी क्षणव्यातच गेला. अयोध्येचा व अलाहाबादचा कारभार त्याचे प्रतिनिधी पहात असत [सादतखान पहा]

सफदरजंग (१७३९-१७५४)—त्याच्यानंतर १७३९ मध्ये त्याचा पुतण्या व जर्जर्ड सफदरजंग हा अयोध्या प्रांताचा कारभार पाहू लागला. याच्या कारकीर्दीत प्रांताची भरभराट असून याने बरीच लोकहिताची कामे केली. याने कैमाबाद दे आपल्या राजधानीचे बाहरी केले. याच्या

कारकीर्तीतील महत्त्वाच्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे रोहिल्यांची उत्कर्ष व त्यांच्याशी युद्धे, अहमदशाह अवदाली अथवा दुराणी यांच्या उत्तरेकडील स्वान्या व फरुकाबादच्या पठाण नवाबांचे पुढावे व रथांशी युद्ध या होत. मद्र रोहिले पठाणांशी झालेल्या युद्धांत एकदां तर सफदरजंगाचा अयोध्या प्रांत त्याच्या ताब्यांतून गेला व त्यामुळे खाला मराठ्यांची मदत घेऊन तो परत मिळवावा लागला. मराठ्यांचा रोहिलखंडात प्रवेश होण्याचे हेच कारण होय. सफदरजंगाने १७४८ पासून सुमारे सहा वर्षे दिल्लीच्या बादशहाच्या वजिहारातीचे काम केले [सफदरजंग पहा].

मुजाउद्दौला (१७५४-१७७५) — ई. स. १७५४ साली सफदरजंग मरण पावला व त्याचा पुत्र मुजाउद्दौला हा गादीवर आला. त्याने आपली राजधानी लखनौ येथे आणली. त्याने-नवीन वज्जिर गाजीउद्दीन याने मराठ्यांस मदतीस घेताविले होते त्यास रोहिल्यांच्या मदतीने हारून लावले. वज्जिर गाजीउद्दीन याच्या छत्रामुळे जेव्हा राजपुत्र अझी गोहर (हाच पुढे शाहाअलम दुसरा झाला.) हा ई. स. १७५८ मध्ये दिल्लीहून मुजाउद्दौलाकडे पळून आला तेव्हा त्यास मुजाउद्दौलाने बंगालवर स्वारी करण्याची सलाह दिली. १७६१ मधील पानिपतच्या लढाईत मुजाउद्दौला हा सुसुलमानाच्या वतीने लढला. शाहाअलम बंगाल येथ्याचा प्रयत्न सोडून लवकरच मुजाउद्दौलाकडे परत आला. त्यावेळी दिल्ली पतीच्या वजिहारातीचे काम मुजाउद्दौलास वज्जिरपरा मिळाले. १७६३ मधील पाटणाच्या कत्तलीनंतर मीरकासीम व त्याचा सेनापति सुमर हे अयोध्येत पळून आले तेव्हा तेथे त्यास मुजाउद्दौलाची व पादशाहाची मदत मिळाली पण या सर्वांचा ब्रिटिशांनी १७६४ मध्ये यमसार येथे पराभव केला. तथापि शाहाअलम त्याने या लढाईत काहीहि श्रेष्ठ ठेवले नसल्यामुळे या पराभवानंतर तो ब्रिटिशांस जाऊन मिळाला. इकडे मुजाउद्दौला हा बरेलीस पळून गेला, व त्याने पुन्हा पठाणांच्या व मराठ्यांच्या मदतीने १७६५ मध्ये काजमरु येथे ब्रिटिशांशी टक्कर दिली. पण तेंथेहि त्याचा पराभवच झाला. या मुळे मुजाउद्दौला व इंग्रज यांच्या दरम्यान तह होऊन मुजाउद्दौलाने इंग्रजांस लढाईच्या खर्चाबद्दल ५० लाख रुपये देण्याचे कबूल केले.

त्याच समशी मुजाउद्दौलाने आपली राजधानी फैजाबादेस आणून तेथे किष्ना बाधिला १७७१ मध्ये मराठ्यांनी उत्तर हिंदुस्थानात घरेच विजय मिळवून पानपतच्या पराभवामुळे नष्ट झालेली सत्ता पुन्हा प्रस्थापित केली. दिल्लीचा बादशहा त्यांना जाऊन मिळाला यामुळे अयोध्येस व ब्रिटिशांस जबर धोका आहे हे उघड उघड दिसत होते. ही संधि साधून इंग्रजांनी मुजाउद्दौलाशी तह घडवून आणला. या तहान्वये मुजाउद्दौलाने इंग्रजांस दरसाल सार-दरक्षण करण्याकरिता २५ लाख रुपये देण्याचे कबूल केले,

तावदतोब ५० लाख रुपये दिले व आपल्या दरबारी ब्रिटिश रेसिडेंट ठेवून घेतला.

१७७२ साली मराठ्यांविरुद्ध मुजाउद्दौलाने रोहिल्यांस मदत केली होती तिजबद्दल रोहिरांनी देऊ केलेला रकम त्यांनी आता देण्याचे नाकारल्यावरून मुजाउद्दौलाने त्यास शिक्षा लावण्याचा विचार कायम केला व इंग्रजांच्या मदतीने १७७४ मध्ये रामपूर संस्थान खेरीज सर्व रोहिलखंड आपल्या घशात उतरविला. ई. स. १७७५ साली मुजाउद्दौला मरण पावला. (मुजाउद्दौला पहा.)

असफउद्दौला:— (१७७५-१७९७) मुजाउद्दौलाच्या नंतर त्याचा वडील पुत्र मिर्झा अमानी हा असफउद्दौला हे नाव धारण करून गादीवर बसला असफउद्दौला अधिकारारुढ झाल्यावर अयोध्येच्या रेसिडेंटाने पूर्वीचा दोस्तीचा तह रद्द करून जो नवीन तह नवाबाकडून मान्य करवून घेतला (२१ मे १७७५) त्यातील मुख्य अटी म्हटल्या म्हणजे:— (१) कौरा व अलाहाबाद हे शिरे फंपनीने नवाबाच्या भमलाखाली घावेत, (२) बनारस जोनपूर, गाझीपूर आणि चैतसिंग राजाच्या ताब्यातील सर्व मुख्य मिळून २३ लक्षांचा प्रांत नवाबाचे फंपनीस धावा; (३) नवाबाचे मागील थाकी केहून इंग्रज सैन्याच्या खर्चासाठी दरमहा २६०,००० रुपये घावे, व इंग्रजांनी नवाबाच्या प्रांताचे संरक्षण करावे असाफउद्दौला गादीवर बसल्यावर ब्रिटिश रेसिडेंटाने संस्थानची सर्व संपत्ति असफउद्दौलाच्या स्वाधीन करण्याऐवजी त्याच्या आईस देऊन तिला एक मोठी स्वतंत्र जहागीर तोडून दिली यामुळे मातापुत्रांमध्ये वारडे येऊन असफउद्दौलाने आईबद्दल ६२ लक्ष रुपये घेतले. पण पुढे इंग्रजी रेसिडेंटच्या मध्यस्थीमुळे असफउद्दौलाने अतःपर आपण आपल्या आईस ज्ञात देणार नाही असा कौलनामा लिहून दिला (१५ ऑक्टो १७७९) या बादापासून असफउद्दौलाने फैजाबाद सोडून लखनौ हे आपले राहण्याचे ठिकाण केले व तेथेच आपली राजधानी आणली. यानंतर सहा वर्षेपर्यंत लखनौचा राज्यकारभार असफउद्दौलाने सुरळीत रीतीने चालविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु इकडे नवाबाच्या लष्करामध्ये युरोपीय अधिकाऱ्यांचा भरणा करून व मन मानले जाण्याने नवाबाच्या सैन्यात ढवळाढवळ करून इंग्रज रेसिडेंटाने अयोध्येत मोघळ उडवून दिला स्वेच्छाचारी युरोपीय लोकांचा अयोध्येमध्ये सुखसुदळ होऊन ते जमीनदार लोकांकडून वाटले तसा पैसा घेऊ लागले. त्यांनी व्यापार सुरू केला व जकातीचा धमूकहि ते आपणच करू लागले (आर्थरहिन व हेनरी लॅरेन्स) यामुळे एतद्देशास सैन्य बेदिल होऊन त्यांनी थंड केले, या संगळ्या आनगाडीत सैन्याचा खर्च वाढून फंपनीची बाकी तुंगत चालली या वेळी फंपनीच्या राजिण्याची स्थिति अत्यंत वाईट असल्यामुळे वीरन हेस्टिंग्स याने नवाबाकडे वाटेल त्या तऱ्हेने ५५ लक्ष रुपये रोख व २० लक्ष रुपयांची रकम

दिवसानां देण्याबद्दल मागणें केलें हेस्टिंग्जनें काशीच्या नेतमिंग रामाशी अर्थात जुलमाचें वर्तन केल्यामुळे काशी येथें १७८१ च्या आगस्ट मध्ये बंड झालें या बंडात अयोध्येच्या वेगमाचें अंग आहे अशा खोटा पुरावा हेस्टिंग्जनें आपला मित्र डम्प याच्या साहाय्यानें तयार करून त्याच्या अहागिरी व संपत्ति खुद्द अमफउद्दौल्याच्या इच्छेविषय असल्याचें काम सुरू केलें. लखनौचा रेसिडेंट मिडल्टन व हेस्टिंग्जच्या क्रान्तिप्रधानपद धारण केलेला सरदार हैदरबेग-खान यांनी त्या पडदानांन खियावर व त्याच्या बुद्ध द्वारसं-रक्षकावर अतिशय जुलूम करून त्याच्याकडून ७५ लक्ष रुपये फादले (मि मिलचा इतिहास पहा) ही गोष्ट १७८२ साली घडली. अशा रीतीनें हेस्टिंग्जच्या कारकीर्दीत अयोध्येच्या राज्यकारभाराची अव्यवस्था होऊन सर्वत्र दहान्कार उडाला कॅप्टन एडवर्ड्स यानें असें म्हंटलें आहे की १७७४ साली मुजाउद्दौल्याच्या कारकीर्दीत अयोध्या प्रांत अतिशय भरभराटीमध्ये होता. तो १७८३ मध्ये उच्चस्त व उच्छिन्न बनला. आपला निभाव लागत नाही असें पाहून अमफउद्दौल्यानें गव्हर्नरजनरलकडे आपल्या तक्रारी पाठ-विण्याचा काम एकसारखा सुरू ठेवला तेव्हा १७८४ मध्ये सैन्याची एक तुकडी कमी करून गस्त केलेल्या अहागिरीचा काही भाग खुला केला पुढे १७८७ मध्ये कॉर्नेवालिसनें युरोपीय लोकांचा निरमिदाला पांच मिळून नवाबास दरसाल ८४ लक्ष रुपये घाने लागत होते तो पांच कमी करून लष्करी खर्च ५० लक्षांवर मरकर केला व रेसिडेंटांनें संस्था-नच्या अंतर्गत कारभारात बिलकूल हात पाडून नये असें ठरविलें यानंतर पुन्हा पुढच्या वर्षी लखनौ येथें गव्हर्नर-जनरलचा एजंट म्हणून सालीन दहा लक्ष रुपये नेमणुकीचा एक अधिकारी होता तो जागा कमी केली व कंपनीच्या नांवाखाली किरयेक युरोपीय व्यापाऱ्यांना अयोध्येमध्ये जे हक्क प्राप्त झाले होते ते सर्व काढून घेतले

नवाब अमफउद्दौला यात्रेवेळी कॉर्नेवालिस याने जो तह केला त्या तहाप्रमाणें बरेच दिवस सुरळीत राज्यव्यवस्था चालली व नवाबानें टिकायताराय व सौलाल या हिंदू मुत्ता-द्यांच्या मदतीनें बरीच लोकोपयोगी कामे करून प्रजेचा असतोप नाहींसा करण्याचा प्रयत्न केला परंतु पुढे १७९५ मध्ये कॉर्नेवालिस आजून त्याच्या जागी सर जॉन शोअर गव्हर्नरजनरल होऊन आला तेव्हा त्यानें अयोध्येवर इंग्रज सैन्याप्रतीक्षे पुन्हा ५॥ लक्षांचा अधिक लष्करी खर्च लादला व तफझुल हुसेन नामक इसमास नवाबाच्या इच्छे-विरोध त्याचा दिवाण वलें यामुळे नवाबाच्या मनास धक्का मसून तो आगारी पडला व त्यानें औपघपाशी दंगरे न घेत-ल्यामुळे तो अखेरीस २१ सप्टेंबर १७९७ रोजी मरण पावला. असफउद्दौला हा फार पैनी, विध्यासक्त पण दानशर म्हणून प्रसिद्ध आहो त्यानें लखनौ शहराचें वैभव बरेच वाढविले.

सादतअल्ली (१७९८-१८१४) :—असफउद्दौला मरण पावल्यानंतर त्याचा औरस पुत्र वजीरअल्ली यास गादीवर बसविण्यात आलें. परंतु असफ उद्दौल्याच्या कार-कीर्दीत गव्हर्नर जनरलनें नेमलेला दिवाण अफझुल हुसेन हा पूर्वी मुजाउद्दौल्याचा दुसरा पुत्र सादतअल्ली याचा शिक्षक असल्यामुळे त्यानें वजीरअल्लीवर नाना प्रकारचे असत्य आरोप आणून गव्हर्नरजनरलाकडून आपला जुना शिष्य असफउद्दौल्याचा सावत्र वंशु जो सादतअल्लीखान ह्यास गादीवर बसविलें (इ. स. १७९८) यानें इंग्रजांशी नवीन तह करून त्यास अलाहाबादचा व फतेमहचा असे दोन बळकट किल्ले दिले व ७९ लाख रुपये सालिना देण्याचें कबूल करून शिवाय उपर्युक्त किल्लाच्या दुरुस्तीकरिता ११ लक्ष व स्वतःच्या राज्यारोहणाप्रतीक्षे १२ लक्ष रुपये दिले. उलट ब्रिटिशांनी अयोध्या प्रान्ताचें रक्षण करण्याची जबाब-दारी आपल्या शिरावर घेतली. चार वर्षांनंतर जमानशहा दुराणी स्वारी करणार ह्या भीतीनें रोहिलखंडात व अयोध्या प्रान्तात मोठी खळबळ उडाली. व ही संधि साधून शिंदे कदाचित त्या प्रान्तावर स्वारी करतील अशी इंग्रजास भिती वाटत होती ह्यानून इंग्रजांनी १८०१ साली नवाबाकडून एक नवीन तह वरवून घेऊन त्यासकडून सैन्याच्या खर्चा-करिता गोरखपूर, अलाहाबाद, अजीमगढ, फतेहगढ, कान-पूर, इटावा, मेनापुरी, कसबागढ, बास्ती वगैरे जिथेहि मिळून एक कोट पस्तीस लक्ष रुपये वसुलाचा प्रात सर्व इकाशह तोडून घेतला व बाकीचा प्रान्त सादतअल्लीकडे बंधावरपरा चालविला जाईल असें ठरविलें. तेव्हा त्याकडे फक्त ब्रिटिश राज्यवेष्टित अयोध्येचा प्रदेश राहिला सादतअल्ली १८१४ साली मरण पावला त्याच्या कारकीर्दीसंबंधानें कर्नल मॅक अँड्रु यानें असें लिहिलें आहे की, याच्या राज्यव्यवस्थेमुळे लोक फार सुखी व संतुष्ट झाले. राज्यातील पंडित जमिनीची लागवड शाली. आणि दाट वस्तीच्या प्रातातून जमीन मद-सुल द्रव्यरुपांनें वेण्यानी पद्धति भमलात आली. एकंदरीनें सादतअल्लीनें आपल्या पश्चात रयतेचा मित्र अशी कीर्ति मिळवून राजगचा खाजिचा पूर्ण भरून ठेविला. याच्या मरण-काली याच्या खाजिच्यात १४ फौद रुपयांची शिल्लक होती

गाजीउद्दीन हैदर (१८१४-१८२७) :—१८१४ मध्ये सादतअल्लीखानाचा पुत्र गाजीउद्दीनहैदर हा गादी-वर आला. त्यानें पहिल्यानेच आपल्या नांवाचें नाणें पाडिले. इ. स. १८१४ साली नेपाळच्या लढाईच्या प्रसंगी यानें इंग्र-जाचा नेपाळच्या पायथ्याचा मुख्य व खेरागढ शिबहा गद्दाण ठेवून त्यांना दोन कोट रुपये सहा टक्के व्याजानें कर्जोळ दिले. १८१९ मध्ये दिल्लीचा बादशहा इमजिअविषयी अराजनिष्ठ आहो असें वाटल्यावरून, त्याची बादशहात कमी करून लखनौच्या नवाबास “ बादशहा ” हें पद लाई हेस्टिंग्जनें दिले. पण दिल्लीच्या गादीचा हा अपमान सुसुलमानास न संपल्यामुळे हें पदांतर कोणी मानलें नाही. पुढे १८२५ मध्ये

महमदशहा लढाईच्या प्रसंगी यानें आंगली दोड कोट रुपये दंडमास करीक दिले यानी उद्दिष्टानें इंग्लिश पैशांनी व सैन्याची जी वेळोवेळीं मदत केली तिच्यामुळे त्याजवर इंग्रजांची फार मर्जी होती. हा १८२७ साली मरण पावला.

नासिरउद्दीन हैदर (१८२७-१८३७)—नासिरउद्दीनच्या मागून त्याचा बंदफैली पुत्र नासिरुद्दीन अधिकाऱ्यांस झाला. त्यानें इंग्रजी चालीरीतिचें अनुकरण करण्यांत बराच पैसा उधळला याच्या दुर्बलतामुळे कंपनी सरकार याला पदच्युत करून राज्यव्यवस्था आपल्या हातीं घेणार तोच ७ जुलै १८३७ रोजी हा विपप्रयोग होऊन एकाएकी मृत्यु पावला. याच्या मरणासमयी खजिन्यात १४ कोटी पैकी फक्त ७० लाख रुपयेच शिल्लक राहिले होते.

महमदअल्लीशहा (१८३७-१८४३)—नासिरुद्दीनच्या नंतर त्याचा एक बोरस पण अभिन्न पुत्र मुताजान यास नासिरउद्दीनच्या आईने गादीवर बसविण्याचा प्रयत्न केला परंतु नासिरउद्दीनानें आपल्या दुसऱ्या नामक आरामनेचा खानजहा नावाच्या पुत्रास गादी देवविण्याच्या इच्छेनें मुताजान हा माझा बोरस पुत्र नाही असें रेसिडेंटस कळवून देविले असल्यामुळे रेसिडेंटानें मध्यें पडून नासिरउद्दीनाच्या जुलता नासिरउद्दीला यास महमदअल्लीशहा हें पद देऊन गादीवर बसविले यास गादीवर बसविताना इंग्रजांनी १८०१ सालच्या तद्वाविषय अयोध्येवर १६ लाख रुपयांचा नवीन लष्करी खर्च लादण्याचा आपला हेतु साध्य करून घेतला महमदअल्लीशहा हा १८४३ मध्ये मरण पावला.

अमजदअल्लीशहा (१८४३-१८४७)—महमद अल्लीशहानंतर त्याचा पुत्र अमजदअल्ली गादीवर येऊन त्यानें १८४७ पावेतो राज्य केले. हा विपयासक्त निपात्यामुळे याच्या कारकीर्दीत अयोग्येची स्थिति फार विपदली याच्या कारकीर्दीत सार्वजनिक महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे गोमती नदीवरील लोखंडी पूल व कानपूरलवने रस्त्या या होत

याजिदअल्लीशहा (१८४७-१८५६)—अमजदअल्लीशहानंतर त्याचा पुत्र याजिदअल्लीशहा गादीवर बसला आन पर्वत हिंदुस्थानांत जे दुर्गसनी, दुर्गुप्त, विपयासक्त आणि कर्तव्यशून्य राजे झाले त्यानील प्रमुखांमध्ये याजिदअल्लीची गणना करण्यास हरकत नाही. नवाबाचें राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे सर्व अयोग्या प्रताप्त अदाधुंदी भागली व प्रतीप्रानांचे अधिकारी स्वेच्छाचारी होऊन प्रजेवर जुलूम करूं लागले इ स १८५१ साली अयोध्येचा रेसिडेंट कर्नल औट्राम याने अयोध्येच्या राज्यकारभारासंबंधी जो रिपोर्ट सादर केला त्यावरून असें कळतें की, १८५३-५४ सालचा एकंदर वसूल एकूण बीस लाख रुपये जमा असता त्यापैकी फक्त तीसचालीस लाख रुपयेच खर्च झाले, व बाकी सर्व प्रतीप्रतीच्या अधिकाऱ्यानीं गिळंकृत केलें अयोग्या प्रान्तांतली एकंदर न्यायव्यवस्था खर्च अवघा १६,०००

रुपये होता आणि सैन्याचा सरया ६०,००० असून त्याचा वार्षिक खर्च ४२ लाख रुपये होता आपल्या राज्याच्या कारभारात सुधारणा करण्याविषयी वारंवार सूचना केल्या असताहि जेव्हा सुधारणा होईना तेव्हा आखेर ता. ४ फेब्रुवारी सन १८५६ रोजी याजिदअल्लीशहास अयोग्येचा बादशहा हा किताब, दिवसपत्र आणि विविधापत्र या दोन ठिकाणांचे स्वाक्षित व १२ लाख रुपयांची बंधपत्रेसालिना नेमणूक एवढें त्याच्याकडे देऊन त्याचें राज्य खालसा करण्याचा कंपनी सरकारचा उद्देश कळविण्यांत आला परंतु नवाबानें या नवीन तहावर सही करण्याचें नाकारल्यामुळे ता. ७ फेब्रुवारी रोजी त्यास पदच्युत करण्यांत येऊन कैद करून कलकत्तास पाठविण्यांत आले

इंग्रजीअंमल—इ स १८५१ पासून नवाबास १२ लाख रुपयांची नेमणूक करून देण्यांत आली, व याजिदअल्लीशहास त्याच्या मरणकालापावेतो (१८८७) अयोग्येचा बादशहा म्हणवून पेंपणाची परवानगी दिली गेली. पण याजिदअल्लीशहाच्या मरणानंतर ती पदवी काढून घेतली गेली व नेमणूकहि कमी करण्यात आली १८५६ मध्ये ब्रिटिश राज्यास जोडल्यावर अयोग्येच्या प्रान्ताची एक चौफे कमिशनरसिप निर्माण करण्यात आली, व लखनौ, सितपूर, फैजाबाद व मुल्तानपूर येथे सैन्य ठेवण्यांत आलें

हा प्रान्त ब्रिटिश राज्यास जोडल्यामुळे खानदानीच्या लोकांत बराच असंतोष माजला तालुकदारांस काम करण्यास भीति वाई लागली मीरत येथें बंडाचा पुकारा होताच १५ दिवसांच्या आतच अयोग्या प्रांतात बंड झाले. मार्च १८५७ मध्ये हैदरी लॉरेन्स याने लखनौ येथे कामाचा खास घेतला व मेच्या ३ तारखेस हिंदू शिपायानी बंड केले. बंडात पाठिल्यानें तालुकदारांचे काहादि भंग नव्हतें. जुलैच्या आरमो लखनौ येथील ब्रिटिश सैनिकांस बंडखोरांनी घराबा घातला, व ४ जुलैस हैदरी लॉरेन्स तांफेचा गोळा लागून मरण पावला औटराम व हॅवेलॉक हे सप्टेंबरच्या १५ व्या तारखेस या सैन्याच्या मदतीस आले, पण सैन्यबल फार नसल्यामुळे नोव्हेंबर मध्यात कॉलिन कॅंपबेल मदतीस येईपर्यंत त्याची खरी मुक्ता झाली नाही. नोव्हेंबरच्या २३ व्या तारखेस इंग्रजांनी लखनौ सोडून बायकामुलांस कापूरस पोहोचवून दिले शक्यांत नेपाळच्या प्रचानाकडून मदत मिळाल्यामुळे ८००० गुराखे लोकांच्या साहाय्याने बंडखोरांचा बॉमोड करण्यांत आला. १८५८ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या शेवटी कॅंपबेल साहेब गंगापार होऊन लखनौवर चाल करून गेला. त्यानें लखनौ शहर बऱ्याच प्रमाणांत हस्तगत केले, व दिवसपत्र वाढा. आपल्या ताब्यांत घेतला. जूनमध्ये बेगमच्या सैन्याचा बॉमोड करण्यांत आला. या कामात कपूरथलाचा राजा रणधीरसिंह याच्या सैन्याकडून बरोच मदत झाली १८५८ च्या नोव्हेंबरीत बंडाचा पूर्णपणे मोड झाला

प्राचीन अवशेष व इमारती —गोंडामध्ये साहेत माहेत येथे बरेच बौद्ध व जैन प्राचीन अवशेष आहेत येथेच प्राचीन भावस्ती शहर असावे अयोध्येतील सर्व देवालय अर्वाचान कालातील आहेत बाहेरचे येथे सम्यद सालारचे थडग आहे अयोध्या येथे बाबरची कबर व सुरी पठाणांनी बांधलेल्या इमारती आहेत फौजाबाद व लखनौ येथे अयोध्येच्या नवाबानी व राजानी बांधलेल्या इमारती आहेत

लोक वर्णन —येथील लोकवस्ती जगातील कोणत्याही भागाहून अधिक दाट आहे लखनौ जिल्ह्यात एका चौ मैलात सरासरी ८२८ लोक राहतात यासुद्धा आता भाषामात व वसाहतीत लोक जाऊ लागले आहेत या प्रांतात लखनौ, फैजाबाद (अयोध्या), बाहेरचे, सीतापूर, गझाबाद, इत्यादि मोठी शहरे आहेत या प्रांतात जवळजवळ अर्धे लोक मुसलमान धर्माचे व अर्धे हिंदु धर्माचे आहेत हरदोई जिल्ह्यात पश्चिम हिंदुस्थानी भाषा व इतर अयोध्या भाषा बोलतात या प्रांतात माझण व रजपूत लोक नागरास हात लावित नाहींत

अलाहाबाद ते फैजाबाद व लखनौ ते फैजाबाद रस्ते तयार करण्यात आले आहेत ' औध व रोहिलखंड स्टेट रेल्वे ' हा मुख्य लोहमार्ग असून शिवाय इतर लोहमार्ग चालू आहेत

शासन पद्धति —१८५६मध्ये अयोध्येचे राज्य खालसा करण्यात आल्यापासून १८७७ पावेतो अयोध्या प्रांताचा कारभार वेगळा पाहिला नात असे पण त्या वर्षी अयोध्येच्या चीफ कमिशनरची व 'बायब्य प्रांत'च्या लेफ्टेनंट गव्हर्नरची नागा एक करण्यात येऊन येथील अधिकाऱ्यास बायब्यप्रांताचा लेफ्टेनंट गव्हर्नर व अयोध्येचा चीफ कमिशनर असें संयुक्त नाव देण्यात आले पुढे १९०२ साली चीफ कमिशनर हे नांव वगळण्यात येऊन सर्व प्रांतास आर्या अयोध्येचा संयुक्त प्रांत असें नाव मिळाले १९२१ मध्ये नवीन सुधारलेला कायदा अमलात आला तेव्हा संयुक्त प्रांताचा लेफ्टेनंट गव्हर्नर हा गव्हर्नर झाला

एकंदर ३६,७२१ रोण्यांपैकी २३,५४३ खेडी प्रथमतः या प्रांतातील तालुकदाराकडे होती १८५६ मध्ये २३,५४३ खेद्यांपैकी ३५ लाख उत्पन्न येणाऱ्या फक्त १३,६४० रोण्यांच्या तालुकदारांचे हक्क मानण्यात आले पण १८५८ मध्ये भिकडे तिळडे शांतता शांत्यानंतर सर्वेक्षण वाढवून दाखण्यात आली, मालकीचे सर्व हक्क काढून घेण्यात आले फक्त पाचच तालुकदार रागनिष्ठ आढळून आल्यावरून त्यांचे मालकीहक्क कायम ठेवण्यात आले त्यांनी धाराबंदी कायमची ठरविण्यात येऊन त्यास बाणसी देण्या देण्यात आल्या इतर गे तालुकदार शरण आले त्यास क्षमा करण्यात आली १८५९ मध्ये २२,६५८ खेडी तालुकदारांच्या स्वाधान करण्यात आली या तालुकदारांपैकी

पुष्कळ गण खानदानांचे गृहस्थ नव्हते नवाब सादतअल्ली-खानाचा कर्तुलवान प्रधान अलमासअल्ली ह्याने सर्व तालुकदारास आपल्या वर्चस्वाखाली आणिले होते. १८५९ मध्ये ज्यांना कायमचे तालुककदार बनविण्यात आले त्यास त्याप्रमाणे सनदा देण्यात आल्या व १८६९ मध्ये ' औध इस्टेट्स अँक्ट ' पास करण्यात आला काही इस्टेटांत अव्यवस्था व कर्जे झाले होते त्यांच्याकरिता ' म्युनिजर ' नेमण्यात आले, व त्यांच्याविषय डिप्टी किंवा दिवाणी दिवे चालविण्याचे वद केले गेले व व्याजाचा दर सहा किंवा सहापेसा कमी करण्यात आला १८७३ मध्य ब्रिटिश सरकारने ह्या तालुकदारास ५ रु व्याजाने वीस वर्षांच्या कराराने कर्जे देऊ केले

लोक कन्या ची स्थिति —अयोध्या प्रांतात जमीनदार व सरकार आणि जमानदार व त्यांची कुळे यामधील सवधाचा प्रश्न बराच भागवडीचा झाला आहे १८५७च्या बंडानंतर इमज सरकारने या प्रांतातल जमीनदारास सरकार तुमच्या जमिनीवर कुळाना बांधवाद्याचा हक्क सांगू देणार नाही असें अभिवचन देऊन ठेविले होते या अभिवचना पासून उत्पन्न होणारे दुष्परिणाम टाळण्याकरिता इ. स. १८८६ साली ' औध रेंट अँक्ट ' म्हणून एक कायदा पसार करण्यात आला त्याने जमीनदारानी आपल्या जमीनीचा खंड दर मात वर्षांनी रुपयास एक आपल्याहून अधिक वाढविता येईल असा झाला उत्तरअयोध्या प्रांतात लोकवस्ती विरळ आहे तेथे हा सुरळीतपणे अमलात आला पण दक्षिण अयोध्या प्रांतात लोकवस्ती दाट असल्यामुळे तेथे जमीनीकरिता मागणी अतिशय असते. १८८५ च्या कायद्याने जमीनदारास आपल्या जमीनीच्या खंडांत योग्य तेवढी वाढ करता येईल पण त्यात सात वर्षांच्या अखेर अगळी सूचना देऊन आपल्या कुळाकडून जमीन काढून घेता येत असल्याकारणाने तो जुन्या कुळाकडे जमीन कायम ठेवण्याबद्दल किंवा नवीन कुळास जमीन देण्याबद्दल त्याच्या कडून नजराणा घेऊ लागला याचा परिणाम असा झाला की, अनेक कुळाच्या जमीनी जाऊन गेल्या दारोदार भीक मागण्याची पाळी आली व कित्येकांनी अवाच्या सवा व्याज देऊन पैसे कर्जाक वाढावे लागले हा प्रास दूर करून घेण्यास १९२० च्या पावसाळ्यात प्रतापगड जिल्ह्यात प्रथम ' किसान सभा ' स्थापन झाली व तैथून ती चळवळ पुढे रायबरेली तालुक्यात व इतर ठिकाणी पसरून १९२१ च्या जानेवारी व मार्च महिन्यात रायबरेली व फैजाबाद जिल्ह्यांत दगे झाले तव्हा एकपक्षी जमीनदाराना आपल्या कुळाकडून इच्छेस येईल तेव्हा जमीनी काढून घेता येऊं नयेन किंवा नजराण्याच्या रुपाने मोठमोठ्या रकमा उचळता येऊ नयेत तर दुसऱ्या पक्षा जमीनदारानाहि आपल्या कुळाकडून जमीनी बद्दल योग्य तो रँडहि घेता यावा म्हणून १९२१ साली

संयुक्त प्रांताच्या कायदेकौन्सिलत मागील कायद्यांत सुधारणा करणास एक ठराव मांडण्यांत आला.

१९०५ मध्ये जुडिसिअल कमिशनरच्या मदतीस एक मदतनीस जुडिसिअल कमिशनर नेमण्यांत आला व पांच वर्षांपूर्वी लखनौ येथे एक स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापण्यांत आले.

[संदर्भ ग्रंथ.—स्लीमन, जर्नी २६ अध्याय; आल्बर्टन, गार्डन ऑफ इंडिया; पारसीस, अधोध्यंचे नकाशे; पेपर्स रिलेटिंग टु अँडर प्रोप्रायटी राइट्स ऑफ दि ब्रिटिश इस्ट इन् ओथ; कॅप्टनस ऑफ टेनन्सी अँड बँकिंग ऑफ रेंट लॉ इन् ओथ; अँड मिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट युनायटेड प्रॉविन्सेस (१९२१-२२) रिपिरियल गॅझेटियर]

ता. लु. क. दा. रा.—अयोध्या या तालुकदारांचे क्षेत्र फैजाबाद, गोंडा, तुलतानपूर, बाराबाकी व लखनौ या जिल्ह्यांत पसरले आहे. हिचे क्षेत्रफळ ७९२ चौरस मैल आहे. हिला ब्रिटिश सरकारास ५.९ लाख रुपये खंडणी द्यावी लागत असून हिचे एकंदर उत्पन्न इ. गे. मध्ये सुमारे १९ लाख दिले आहे. वसतावर सिंग हा या तालुकदारीचा संस्थापक होय. हा अयोध्येचा नवाब सादतभाईखानासबळ चौदेकरावरून चाकरीस राहिला. याचा बडोही फार खरेने झाली व महमदखली सादने त्यास राजा हा किताब दिला व फैजाबाद जिल्ह्यातील माहदौना नदीनदारी बदल घेऊन. अयोध्या संस्थानात वसतावरसिंग हा पदस्थि प्रतीचा भाजकरी झाला व इ. स. १८४९ साली सर विंथम रस्लीम याने ज्या वेळी अयोध्या संस्थानाची पदांणी केली त्यावेळी हाच त्यासबरोबर होता. याचा धाकटा भाऊ दर्शनसिंग हाहि मोठ्या पदवीस चढला होता. तो इ. स. १८४४ साली मरण पावला. त्याच्या तीन पुत्रांपैकी सर्वांत धाकटा मानसिंग यानेहि अयोध्या दरबारची महत्वाची कामगिरी केली. इ. स. १८५५ साली वसतावरसिंग निपुत्रिक मरण पावला. त्यामुळे सर्व मालमत्ता मानसिंगासच मिळाली. पुढे अयोध्या संस्थान खालसा शाह्यामुळे मानसिंगाची बहुतेक सर्व इस्टेट काढून घेण्यांत आली व ज्या वेळी १८५७ सालचे बंड झाले त्यावेळी मानसिंग फैजाबाद येथे अटकत होता. परंतु पुढे युरोपियन स्रिया व शुल्ले याना सुरक्षित जागी पांचविण्याची व्यवस्था कामगिरी देऊन त्यास मोकळे केले. त्याने ती कामगिरी बजावल्यावर तो पुन्हा वैद्यकीयास मिळाला. परंतु बीरूम साहेब रणाणावर आपल्यासबरोबर त्याने आपले बंग काढून घेतले आणि पुन्हा त्याने गोन्वा स्रिया व मुल्ले यांच्या जीविताचे रक्षण करून प्रांतांत स्थिरस्थावर करण्याकरता बहुमोल मदत दिली. इ. स. १८५८ मध्ये त्याची जमीनदारी त्यास परत देण्यांत आली व त्याने दिलेल्या मदतीदाखल त्यास महाराजा हा किताब व गोंडा राजाची जत केलेली इस्टेट वहाल केली. हा इ. स. १८७० साली मरण पावला याच्यामागून याचा मातु सर प्रताप नारायणसिंग यास ही तालुकदारी मिळाली

याने ईंग्लियल आणि प्राविडिन्सियल कौन्सिलमध्ये चांगले काम केले हा इ. स. १९०७ साली मरण पावला.

शहर.—हे संयुक्त प्रांतातील फैजाबाद जिल्ह्यात आहे. ते २६°४८' उत्तर अक्षांशावर आणि ८२°१२' पूर्व रेखांशावर आहे. हा गाव गोप्रा (घार्यू) नदीच्या दक्षिण तीरावर असून सौध रोहिलखंड रेल्वेचे एक स्टेशन आहे. लोकसंख्या सन १९०१ साली सुमारे २१५८४.

प्राचीन इतिहास:—हे अति प्राचीन शहर आहे. हल्ली प्राचीन शहराचे अवशेष अधिराशीत नाहीत, काही उंच भाग प्राचीन शहराची पूर्वीची आगा म्हणून दाखवितात.

प्राचीन काळी अयोध्या हे फार मोठे वैभवशाली शहर होते. ही नगरी मूळ वैभवत मनुं (दि. पू. १२९९ वा वर्षी) राहण्यासाठी स्थापिली असे म्हणतात. श्रीधारा नदी ही कोसल देशाची राजधानी होती इतकाच केवळ उल्लेख आहे, तरी इंदरव्याच्या पूर्वेस दिशाभेदाने दोन कोसल देश आहेत त्यातील आमेय कोसलाचीच ही राजधानी होय. सूर्यवंशातील ५६ वा राजा दशरथ याच्या वेळेस ही नगरी बारा आज्ञेने राज व तीन योजने इंद होती असे वसिष्ठी राजा-यज्ञांत म्हटले आहे (बाल कांड सर्ग ५). याच ग्रंथात पुढे (उत्तरकांड स. १११) असे वर्णन आहे. की, दशरथाच्या मरणानंतर या नगरीत दशरथा रामाने अकरा सहस्रवर्ष राज्य केले व निजधामास जाता. हिच्यातील प्रणिमाप्रास त्याने आपल्या समानांने केले त्यामुळे ही नगरी बहुत काल-पर्यंत शून्य पडून राहिली होती; परंतु पुढे सूर्यवंशीय कपम नामक राजाने होत पुन्हा वसति केली. रामायणाच्या प्रारंभी या शहराचे प्राचीन वैभव वर्णिलेले आहे, सूर्यवंशातील शेवटचा म्हणजे ११३ वा राजा सुमित्र याचा बाल शात्यावर अयोध्या शहर ओसाड पडले व राजघराण्याची वाताहात झाली. याच राजघराण्यातील पुरवापासून उदेपूर, जय-पूर इत्यादि पराणी निघाली असे या घराण्याचे म्हणणे आहे. अयोध्यास पुन्हा ऊर्जितावस्थेस पुढे उज्जनीचा राजा विक्रमादित्य याने आणले अशी कृतकथा आहे. परंतु हा विक्रमादित्य कोणता व केव्हा झाला हे निश्चित सांगता येत नाही. श्रीकळाळी अयोध्या शहरास कारसे महारव नसून त्यावेळी कोसळाची राजधानी साकेत व धावसित-[सावर्णि] साकेतच्या उत्तरेस ४५ मैलावर (विनय २.१४७) हा शहर होता. साकेत शहर कोठे वसलेले होते याची नदी जागा अजून संतोष-याना सापडली नाही. तथापि प्राचीन अयोध्या शहराच्या आगावरच हे शहर वसलेले असावे असा काहींचा अजणवास आहे. पण धुन्दाच्या काळी ही दोनहि शहरे अस्तित्वात असल्याचे उल्लेख असतामुळे ती शेजारी शेजारी असण्याचाच जास्त संभव आहे. दिव्हीत शकाच्या प्रारंभी अयोध्येत व अयोध्येच्या आसपास एका स्वतंत्र राज-घराण्याचा केंद्रक घाल होता असे भूम्यंतर्गत सापडलेल्या नाणक पुढण्यावरून कळते.

अकबर बादशहाच्या वेळी अयोध्या हे सुभ्याचे मुख्य ठिकाण होते. अठराव्या शतकात काही काळ अयोध्येच्या नवाबानी राजधानी येथे होती. इ. स. १७६५ साली सुजा-उद्दौल्याने फैजाबाद हे आपले राहण्याचे मुख्य ठिकाण केले. त्यामुळे अयोध्या शहराचे राजकीय महत्त्व नष्ट झाले. हल्ली या गावास फक्त धार्मिकदृष्ट्या महत्त्व आहे.

वर्णन.—ज्या ठिकाणी श्रीरामचंद्र जन्मास आला ते ठिकाण रामकोट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या उंचवट्याच्या एका कोपऱ्यावर दाखविण्यात येते. तेथील बराचसा भाग बापाने बांधलेल्या मशीदीने व्यापलेला आहे. बाहेरच्या बाजूस एका लहानशा चबुतऱ्यावर रामाची मूर्ति व एक देऊळ असून हे त्याचे न्यायस्थान आहे असे समजतात. जवळच यादून काहीसे मोठे एक देऊळ आहे. त्याठिकाणी सीतेचे स्वयंपावधर होते असे म्हणतात. गोपेवर ज्या ठिकाणी लक्ष्मण स्नान करीत असे तेथे एक मोठे देऊळ आहे. गावात हनुमान गढीत हनुमानाचे देऊळ आहे. ते लहान आहे तरी त्याचे बांधकाम कर्तोत्युद्ध असून त्यात हनुमताची प्रबळ मूर्ति आहे. देवालाच्या पुढील भागात राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या लहान लहान मूर्ती असून त्याचे केरिहो अगदी लहान आहे. गढीत जाण्याकरिता पुष्कळ पायऱ्या चढाव्या लागतात. याशिवाय अलीकडे अठराव्या एकोणिसाव्या शतकात बांधलेली पुष्कळ देवळे येथे आहेत. यापैकी मुख्य गुप्त म्हटली म्हणजे टोपमगळच्या राणीने बांधलेली पनक भवन नांवाची सुंदर इमारत, नागेश्वरनाथाचे देऊळ, दुर्गा-सिद्धाचे देऊळ व अयोध्येच्या महाराजांनी बांधलेले एक लहानसे संगमवरी देऊळ ही होत. येथे जेनाथा देवीला दिलेले देवळे आहेत. यापैकी पाच देवळे पाच तीर्थकरांच्या जन्मभूमीच्या विरमरणार्थ १८ व्या शतकात बांधण्यात आली. ज्या ठिकाणी रामाचा अवतार समाप्त झाला त्या ठिकाणी बांधलेल्या स्वर्गद्वार नावाच्या देवळावर अवयगजेव बादशहाने एक मशीद बांधली होती ती हल्ली मोडकळीस आली आहे. दुसऱ्या एका त्रेता-का-ठाकुर नावाच्या देवळावर अशीच एक त्याच बादशहाने मशीद बांधली आहे, तीत कुमोजवा शेवटचा राजा जयचंद याचा एक शिलालेख साप-डला आहे. या देवळाच्या मागेवर रामाने यज्ञ केला होता अशी दंतकथा आहे. शिवाय मुसलमान ज्यांना पुत्र्य मानतात अशा नोह, सेथ आणि जोष यांच्या तीन कबरी असून यापैकी शेवटच्या दोन कबरींचा ऐनो-अकबरीत उल्लेख आहे. जवळच मणिपर्वत म्हणून एक मातीचा दोंग दिसतो. मारतीने हिमालयाचा काही भाग उचटून येथे काणून टाकला व त्यात मणिपर्वत नांवा मिळाले अशी दंतकथा आहे. तसेच रामकोट ज्या वेळी बांधला त्या वेळी मजूर लोकांनी आपल्या टोपल्या हाकल्या त्या हाकल्यानी जी माती पडली तिचा हा मणिपर्वत झाला अशी दुसरी दंतकथा आहे. कृष्ण हा एखादा स्तूपापा अवशेष असावा असे वाटते.

फैजाबाद म्युनिसिपॅलिटीचे अयोध्येची व्यवस्था पाहते. येथे व्यापार सुद्धेच नाही असे म्हटले तरी चालेल. येथे दर वर्षी तीन वेळा मार्च-एप्रिल, जुलै-आगस्ट, ऑक्टोबर-नवंबर या महिन्यात मोठ्या जत्रा भरतात. [इ. मं.]

अय्यार्कोडा तिरुमलाय—(मद्रास) त्रिचनापल्ली जिल्हा व तालुक्यातील एक गाव. त्रिचनापल्ली शहरापासून पश्चि-मेस ३ मैलावर असून लोक सं. (१९०१) १५५० होती याठिकाणी एक पुरातन देवालय असून त्यात पुष्कळसे शिलालेख आहेत गावाला तटबद्ध आहे. तिला लहान लहान नाजूकशी गोमुखे असून गोमुखाच्या वरच्या अंगाला गोळी जाण्याकरिता द्वारे ठेवलेली आहेत. पूर्वेच्या बाजूस तोफाचे गोळे अजून नजरेस पडतात. १७५३त नवाब व इमष यांच्या दरम्यान युद्ध सुरू असता या देवालाच्या आश्रय मधून मधून त्यास लागे इतिहासकार आर्मे हा याला वेवोडा हे नाव देतो म्हैसूरच्या युद्धात त्रिचनापल्लीवर तोफाचा मर्जी-मार करून कप्तान डाल्टनने एक रात्र देवालात विघाति घेतली व दुसरे दिवशी साह्र घेतले.

अय्यंगार, कस्तुरिरंग—हिंदी वृत्तपत्रकार. हे मद्रा-सचे राष्ट्राधार. उच्च इंग्रजी शिक्षण घेतल्यानंतर यानी राजि-स्थान खात्यात नोकरी धरली; पण लवकरच ती सोडून कायद्याच्या अभ्यासाकडे ते वळले व काईपटूर येथे बकिंगलीला रुढात केली पुढे काही दिवसानी ते मद्रासच्या हायको-र्टात बकिंगी वरून लागले तेव्हापासूनच त्याच्या सामाजिक व राजकीय आयुष्याला प्रारंभ झाला. यानंतर त्याचा 'हिंदु' पत्राच्या चालकाशी संबंध येउन त्यानी बकिंगी सोडून संपादकाचा पेशा पत्करिला. 'हिंदु' पत्र स्वतःच्या मालकीचे करून त्यानी ते वसिष्ठपर्यंत मोठ्या मान्यतेने व भारदस्त-पणे चालविले. 'हिंदु' हे मद्रासचे दैनिक पत्र असून, अय्य-ंगाराच्या हातची ती अर्धे काय एक वासवी साप्तीच असा तिचा लौकिक होता. दक्षिण हिंदुस्थानचे ते एक मुख बनले असून त्याला ओ सर्वमान्यता प्राप्त झाली आहे व ते टाइम्स सारख्या आंग्लोइंडियन पत्राच्या तोंडाचे जे बनले आहे त्याचे कारण अय्यंगाराचे कर्तृत्व होय. १९१७ साली वेनी वेलेंटवाईनने स्थापिलेल्या होमरूल लॉगमॅचेत्यानी पुढा-कार घेतला. गेल्या महायुद्धात युद्धेस्त्राचे निराक्षेप करण्या-साठी जे हिंदी वर्तमानपत्राचे प्रतिनिधी यूरोपात हिंदुस्थान-सरकारने पाठविले त्यापैकी अय्यंगार एक होते. १९२० मधील असहकारितेच्या चळवळीला त्यानी 'हिंदु' द्वारे मोठी मदत केली. येथील काही वषे कॉम्रेडमध्ये याचे बरेच वजन असे. कॉमिसेने नेमलेल्या कायदे-मेग कमीटीचे सभा-सद म्हणून ते १९२२ साली हिंदुस्थानभर साक्षीपुरावा घेत फिरले; त्यामुळे २६ जेष्ठे पिडहून स्वातंत्र त्याचा अंत झाला. (१२ डिसेंबर १९२३). मरणसमयी त्याचे वय ६४ वर्षांचे होते. मरणापूर्वी थोडे दिवस मुंबईच्या इंडियन जर्नलिस्ट

असोसिएशनच्या अध्यक्षत्वाची त्याची योजना करण्यात आली होती.

अध्यर, सर शेपाद्री (१८५५-१९०१)—म्हैसूरचे एक दिवाण. हे मलबार प्रांतात पालघाट येथे राहणाऱ्या एका ब्राह्मणाचे चिंरंजीव असून यांचे शिक्षण कालिवत येथील शाळेत व मद्रासच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजला गेल्या नंतर मापातरकार म्हणून सरकारी नोकरीत ते गिरेले. १८६८ साली रंगा चार्ज दिवाणाच्या हाताखाली त्याची म्हैसूर येथे बदली झाली. तथे १३ वर्षे निरनिराळ्या जागावर काम केल्यानंतर १८८१ मध्ये संस्थान जेव्हा प्रत्यक्ष राज्याच्या ताब्यात आले तेव्हा शेपाद्री अध्यक्ष रंगाचार्ज दिवाणाचे दुय्यम झाले. १८८५ साली त्यांना दिवाणीची भूमा मिळाली. पुढील १७ वर्षे संस्थानाची आर्थिक व औद्योगिक उन्नति करण्याकरिता ते फार झटले व महाराज चामराजेद्र यांचे कर्ते सहकारी होऊन राहिले. त्यांनी आगगाडीचे रस्ते, कालवे, पाटबंधारे आणि खाणीची कामे याच्यायोगाने संस्थानच्या संपत्तीत बरीच मोठी भर घालून, त्याची वसुली चांगली व्यवस्थेरीर बांधून टाकिली. १९०० मध्ये त्यांनी काम सोडले. १८९३ मध्ये त्यांना के. सी. आय. ई ही पदवी ब्रिटिश सरकारने दिली. १३ सप्टेंबर १९०१ रोजी शेपाद्री अध्यक्ष स्वर्गवास झाले. म्हैसूर संस्थानात याचे नाव मोठ्या आदराने ठेविले जाते व याचे स्मारकही राखण्यात यायले आहे.

अध्यर, सर तिरुवदर मुधुस्वामी (१८३२-१८९५)—मद्रास हायकोर्टातील एक हिंदू न्यायाधीश. तंजावर नजीक मुधुवाडी गावी गरीब आईबापाच्या पोटी २८ जानेवारी १८३२ रोजी याचा जन्म झाला. गरीबीमुळे याच्या गतमर्तक मातोश्रीला मुधुस्वामी व दुसरा मुलगा यासह तिरुवदर येथे राहणे भाग पडले. तिरुवदर येथे मुधुस्वामी तामिळ शिकून, गावच्या हिंदीप्रीतान्नदळ दरमहा एक रुपयावर नोकरीस राहिला. या सुमारास त्याची आई वारली. कामानिमित्त त्याला तहशिलदार नायकेन साहेब याच्याकडे जावे लागे. त्यामुळे साहेबाच्या लक्षात याची अलौकिक हुशारी व मेहनत बघताना भरली. तिरुवदर येथे एक इंग्रजी शाळा होती तीत मुधुस्वामी बोर्डीश इंग्रजी भाषा शिकला. नंतर नायकेनना त्याला आपल्या पुतण्याचा सहाय्यारी म्हणून मद्रासच्या सर हेन्री मोंटगोमेरी शाळेत पाठविले. या शाळेत त्याने दरवर्षाला बक्षिणे व शिष्यवृत्त्या मिळविण्याचा सपाटा चालविला. स. १८५४ त त्याने मद्रास इलाह्यातील विद्यार्थ्यांकरिता शिष्यसदळाने सर्वोत्कृष्ट इंग्रजी निबंधाबद्दल ठेविलेले ५०० रुपयांचे बक्षीस मिळविले. व त्यामुळे सर अलेक्झांडर अर्थबर्नॉट व गिरेट्स हॅलीचे याच्या डोक्यात तो भरला. इंग्लंडला गेल्या निव्विड संहिताचा परीक्षा त्याने पावी म्हणून मदत आली असताहि त्याने परदेशगमन करण्याचे नाकारले.

रले, कारण इत्याचा ब्राह्मण धर्म व वैवाहिक स्थिति त्याच्या आड आली तेव्हा तो इंग्लंडच्या दर्जाच्या सरकारी नोकरीत गिरला. शाळाभास्तर, तंजावर येथे दसतदार, दुय्यम शाळातपासनीस (१८५६) यासारख्या अनेक जागावर त्याला नेमण्यात आले. याच वेळी मद्राससरकारने बर्फीलची परीक्षा घेण्यास मुद्रवात केली. पहिल्याच परीक्षेत मुधुस्वामी पहिला आला व त्याने सर टी. माधवराव वरच्या पुष्कळ वर्षांच्या जुन्या माणसासह काम टाकिले. नंतर मुधुस्वामी एकामागून एक-त्रायेवार येथे गिरला. मुनसफ, तंजावर येथे डेप्युटी फ्लेट्टर (१८५९), दक्षिण कानडाचे सचमज (१८६५) आणि मद्रासमध्य पोलीस मैजिस्ट्रेट (१८६८), अशा हुद्यावर गेले. शेवटच्या हुद्यावर असता त्यांनी सद्रास विश्वविद्यालयाची बर्फीलची (बी एल. सी) परीक्षा दिली. पुढे त्यांना मद्रासच्या स्माल कासेस कोर्टाचे न्यायाधीस नेमण्यात आले. या जागेवरून १८७८ मध्ये त्यांना हायकोर्टात बेंचमध्ये घेण्यात आले. पंधरा वर्षावर त्यांनी हायकोर्टाचे न्यायाधीस, व बर्फीलची मुख्य न्यायाधीस, म्हणून मोठा लौकिक मिळविला. १८७७ त व्हाईसरॉयाच्या निमंत्रणावरून ते दक्षिण दरबारला गेले. पुढील वर्षी त्यांना "सी. आय. ई." चा व १८९३ साली "के. सी. आय. ई." चा मान मिळाला. पण हे ऐश्वर्य भोगण्यास ते फार दिवस जमले नाहीत. १८९५ त एकाएकी त्यांचे देहावसान झाले.

आपल्या अधिकाराची कामे करण्यात सदोदित ते गळे असल्याने दुसऱ्या कोणत्याही उद्योगात त्यांना लक्ष घालता आले नाही तथापि मद्रास विश्वविद्यालयाच्या कारभारात ते बराच भाग घेत. या विश्वविद्यालयाचे १८७२ त सरकारने नेमलेले केले व १८७७ त सिविक असून, इंग्रजी वाचदा, वाचमय व तत्त्वज्ञान यात ते पारंगत असत. शेवटपर्यंत ते बर्फील ब्राह्मण राहिले. त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ असे. हिंदुस्थानीय प्राचीन संगीत, वेदाभ्यास व संस्कृत वादनाच्या इतर शाखा याची त्यांना आवड असे.

अध्यर राजू रामभद्र—हा नियोगी ब्राह्मण कुटुंबा प्रांतातील बोर्डीमिठा येथील राहणारा होय. मि. जी. आर. सुमनस्य पंतुळ त्यांनी बोर्डीमिठा शाळा अक्षरीनगर म्हटले आहे परंतु शिल्लेखावरून व प्रतापद्वंद्वीय प्रभावाने असे कळते की, अक्षरीनगर किंवा यक्षीलनगर असे निशाम संस्थानातील बर्फील ह्यास म्हणतात, तेव्हा कडपा प्रांतातील बोर्डीमिठा हे निशामशाहीतील अक्षरीनगर समजून घ्यावे असे रा. सं. सा. पदथा आपल्या तेलगू वाङ्मयात म्हणतात ही जागा प्रसिद्ध आहे, कारण श्री, तेलगू भाषावताचा कर्ता बोम्मेरा पोतराज याची ही जन्मभूमी होय. रामभद्र हा सुमारी वरदाचारी याचा शिष्य असल्यामुळे हा वैष्णव होता. हा अक्षर्याचा मुलगा व पर्वत-याचा नाणू होय याचे लहानपणी वारंवारवर्षाची

देवालयार रघुवीरशक्त नामक शतक रचिले. हा विजया-नगर येथे कृष्णरायाच्या शेवटील कालात गेला आणि त्याला रायाने सवलकथासारसंग्रह याचे तेलगूमध्ये वविता-पद भाषांतर करण्यास सांगितले; परंतु हे काव्य पुढे होण्यापूर्वीच कृष्णराया मरण पावला. त्यामुळे वचाने त्या काव्याच्या प्रस्तावनेत गुसता उल्लेख केला आहे की, हे काव्य माजी राजाच्या विनंतीवरून लिहिले आहे. हा काव्याचे नऊ भाग केले आहेत. श्रीराम, पुंकरवा इत्यादि-काच्या कुटुंबाची इकीकत लिहिली आहे. या काव्यावरून त्या कवीची मार्मिकता, उत्तम प्रकारची वर्णनशैली नगरे गुण दिसून येतात. हा काव्यात कित्येक ठिकाणी थोडेसे व्याकरणाविषय व छंदःशास्त्रविषय काव्य आढळते. हे काव्य ह्याने इ. स. १५३० मध्ये लिहिण्यास सुरुवात केली असावी असे वाटते.

हा फार गरीब असल्यामुळे आणि त्याला सुमारे बारा अपर्ये असल्याकारणाने हा पेंडारा (मुले) राममदच्या या नावाने प्रसिद्ध होता. रामराज्यपणम व हा सम-पौलीन असल्याबद्दल काही आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत [वी. सा. पराशर-तेलगू वाङ्मय].

अव्याशास्त्री—रामशास्त्री याच्या मजल झालेले पुण्याचे व्यापाक्षी. सवाईमाधवरावाच्या कारकीर्दीत पुण्यास अव्याशास्त्री प्रसिद्धीम आले. ग्रामण्याचे निवाडे करण्याचे काम त्याच्याकडे पुष्कळ वेळा सोंपविण्यात येई. हे द्विवि प्राध्व होते. धन्यमासी दक्षिणा देण्यासाठी रमण्याच्या एका दरवाज्यावर हे बसत. हा दक्षिणा वाटण्याचा मान फक्त काही थोड्या थोर व्यक्तींनाच मिळे.

अरख—ही उत्तर हिंदुस्थानातील शेतकऱ्यांचा जात प्राविष्ट वंशातील विसते. १९०१ च्या जनगणनेमार्फत याची संख्या ७६,४३६ भरली. यापूर्वी बहुतेकजण संयुक्त प्रांतात आढळले. १९११ च्या जनगणनेमार्फत मध्यहिंदुस्थानात २,५२९ अरख होते मध्यप्रांत व बन्दासमध्ये १,९९९ व संयुक्त प्रांतात ८४,५९९ हिंदु अरख आणि ६५ मुसलमान अरख सापडले. हे आपल्याला हिंदु असे जरी म्हणवतात तरी त्यांचा धर्म म्हणजे वास्तविक बंधुधर्माचेच एक स्वरूप आहे असे म्हणता येईल. त्यांची उल्लेखित देवी असून तिला ते बोवळ घळी देतात व या वेळचा संस्कार हलक्या दर्जाच्या प्राधान्यावरून करविता जातो. ते सामान्यतः हिंदुसण पाळतात. कर्वाचीय या सणाच्या दिवशी त्यांच्या बायका कर्वा घातलेल्या मातीच्या भट्यांतील पाणी गमीनी-वर ओतून कर्वाची पूजा करतात. मध्यहिंदुस्थानात प्राधान्य र्थाच्या घरी पूजेला जात नाहीत. ते करतल देव नवाच्या संपदेवतेची प्रमुखताने उपासना करतात.

मध्य प्रांतांतील अरख—चौदा गिह्वा व बन्दास यात हे बरेच आढळतात. हे आपला उत्पत्ति परशुरामात एकदा जळू लागला असता निघालेल्या रक्षापातून झाली

असे म्हणतात व युद्धात त्याला मदत केली नाही म्हणून अथवा त्याच्या पथात त्याच्या धनुष्याने शिकार केली म्हणून यापे हिंस्यामुळे याच्यात दोन भेद झाले असे म्हणतात एका पोडभेदाचे नाव पासी व दुसऱ्याचे अरख असे पडले. हे लोक पक्षी घरतात आणि शिकारहि करतात. हे हिंदू पद्धतीने लोभ करीत नाहीत हे लुकरे पाळतात. मध्यमास येथेच खातात, पण चामारास दिवत नाहीत. चाधानाल अरख गोडांचे जगदी अवघडे भाईबद दिसतात. ते सगोत्रविवाह करीत नाहीत. हे वृत्तचाराप्रमाणे ३, ४, ५, ६, ७, ८, आणि १२ देवतांची पूजा करितात आणि समान सधेच्या देवांची पूजा करणारी घराणी परंपरेवर विचारसंबंध करीत नाहीत यास माटिया, तेजाम, तेसली, गोदाम, मडई, सयाम अशीं अठनावे देवाच्या सधेवरून पडली आहेत. हे लोक गोंड आणि पासी यांच्या संबंधापासून झालेले ७ गावे असे रसेल व हिरालाल आपल्या प्रथात म्हणतात. यांच्या सामाजिक चाळीरीती कनिष्ठ हिंदुजातीप्रमाणे आहेत. कनिष्ठ जातीच्या देवळापरमोर अगर आदल्या वर्षी होळी जवळी असेल त्या जागेवर होतात. सुशेचे इ.स. २५ ते ४० रुपये असते. विधवेच्या विवाहात वर तिच्या घरी जातो. तेथे वधू-वरास रत्नां घालतात. रक्षास पाडावर बसवितात आणि अवघ कपाशीचे झाड लादतात. नवरा ५ दोऱ्यांचे पोतीचे मंगळसूत्र वधूच्या गळ्यात बांधतो. नृताचे ७ दांच १ दिवस पाळतात. [सेन्सस रिपोर्ट; रसेल आणि हिरालाल-कास्ट अँड ट्राइस इन सी. पी. ए. रि. ए.]

अरख—(महुर संस्थान) शिमोगा जिल्ह्याच्या तोर्यहो तालुक्यातील (इ. स. १९०१) ५७६ लोकवस्तीचे एक खेडे. हा गाव पूर्वी मले-राज्याच्या (डोंगरी राज्य) राजधानीचा गांव होता. आळुय्याचा अंमल असता हुमचाचे सातर राजे या भागावर राज्य करीत होते. चौदाव्या शतकात व नंतर विजयनगरच्या अमदानीत या राज्यात तीन शहरे व १८ परगणे होते. इ. स. १७६३ साली हैदराचे पालवून हैदराचे केलदी राजे येथे राज्य करीत होते.

अरख—(मध्यप्रांत) रायपुर जिल्हा. रायपुर तहसिलीत हा गाव रायपुर गावापासून २२ मैलावर आहे. २१° १२' उत्तर अक्षांश व ८१° ५९' पूर्व रेखांश. लोकसंख्या सुमारे सात हजार. गावाभोवती सगळी व आवराया पुष्कळ असून असपास जुनाट देवळे पुष्कळ आहेत. पुष्कळ यात्रेकरू अन्नप्राधपुरीची यात्रा करायला येतात असता येथील बागेश्वराचे दर्शन घेतात येथे मोठा फार व्यापारहि चालतो.

अरणीसुत—शुषाचार्यांचे हे नामांतर आहे. हे नांव पटण्याचे कारण महाभारत साहित्यात अथाय ३२४ येथे असे सांगितले आहे की, एकदा व्यास ऋषि उत्पन्न करण्यासाठी दोन मिथुनवरुपी आर्षी एकमेकांवर शरीरत असतां पुतापी नावाची कपटारा त्या ठिकाणी आली तिहा पादांतीक व्यास कामदिष्टक झाले; तेव्हा पुतापी मूर्तचे रूप घेऊन

त्यांसमीप आली. तथापि व्यासाच्या कामविकार भाति होईना. त्यांनी तो दाखव्याचा मुख्य प्रयत्न केला पण व्यर्थ. शेवटी नकळत अरणीवर त्यांचे रेतस्पर्शन झाले व त्यापासून शुभाचार्याचा जन्म झाला. म्हणून त्यांना अरणीसुत असे नांव आहे.

अरबीद—काटेवाडातील एक खेडें. लोकसंख्या (१८८१) १११२. कोन्नासागानी जहागिरीचा मुख्यस्थ रागोजी याला हे १६५४-५५ त गोंडल व इतर जहागीर मिळाले. या पूर्वी ते गोंडलराजाच्या राजधानीचे ठिकाण होते. पुढे गोंडल राजधानी झाली. येथील जमीन चांगली आहे. हे खेडे राज. फौज-गोंडलराजाच्या पूर्वे २ मैलावर आहे.

अरनाइ—अरमपूरच्या (मु. इ. सुरत) दक्षिणेस सुमारे १ मैलावरील ठिकाण. येथे वरम पाण्याचा झरा असून चैत्र पौर्णिमेला जत्रा मारते.

अरतांरी—(मराठा इलाहा) तंजावर जिह्वा. पल्लो-ईई तालुकातील एक गाव. साउथ ईंडियन रेल्वेवर असून डिस्ट्रिक्ट बोर्ड रेल्वे या गांवपासून आली आहे. इ. स. १९०१ मध्ये लोक स. २९२६ होते. येथे दरवर्षी अक्षमासे ३४-२६ पाऊस पडतो. येथे प्रवासाकरिता डिस्ट्रिक्ट बोर्डने बांधले एक छत्र आहे. उत्तम प्रकारचे मात, लंबाळ, बुद्धिमानाच्या दोगा ही मुख्य पिके असून, सुती, रेशमी, व अरतांरी कापड तयार होतें. रंगविष्णूचे कामहि मोठ्या प्रमाणात चालते.

आसपास लॅटेराइट नावाचा दगड मुख्य सापडतो त्याचा ह्मारातीकामाकरिता उपयोग करतात. पंचराव्या शतकात पांड्य राजाच्या सेनापति रामनदचा राजा याने तंजावरच्या राजापासून हा गाव जिंकून घेतला व पांड्य राज्यास जोडला. सतराव्या शतकात हा गाव तंजावरकडे होता परंतु इ. स. १९४६ साली पुन्हा रामनदचा राजा रघुनाथ सेवन याने जिंकून घेतला. परंतु झालेल्या तहान्वये पुन्हा हा गाव तंजावरकडे गेला. यानंतर इ. स. १९९८ साली ही लडाई झाली तीत रामनदने पुन्हा हा गाव जिंकला. आसपासचे कपरी तेजावरकडे व कपरी रामनदकडे हा गाव असे. अखेरचे इ. स. १७४९ पासून तंजावरकडे हा गाव आहे. येथील किल्ल्यात व शिब्याच्या देवळात प्राचीन शिला-लेख आहेत.

अरपल्ली—हा जिह्वा चायतील मूलतहसालीत एक परगणा आहे. तो मुलच्या आग्नेय दिशेला असून त्याचे क्षेत्र-फळ ४४० चौरस मैल आहे. हा पहाडी परगणा असून वाऱ्यात अनेक नदीनाले आहेत व कंगल पुष्कळ आहे. यात ८१ गावे आहेत. पैकी फौज हे मुख्य गाव आहे. या गांवात उंचाची लागवड करीत होते वैवर्गेच्या व प्रणीतेच्या कांडावर जी गावे आहेत ती माझ बागली आहेत बाबजीची भव्य गावे अंगल तोडून वसविलेली मंडी असून त्यांनी मारिया लोक रोतकरी आहेत.

अरबस्तान—हे द्वीपकल्प आशियाखंडाच्या नैर्ऋत्येस असून पश्चिमेस तोबडा समुद्र, दक्षिणेस एडनचे आखात आणि हिंदी महासागर, पूर्वेस ओमनचे आखात आणि इराणचे आखात ही आहेत.

पोर्टसय्दपासून एडनपर्यंतच्या पार्श्व भाजूची लांबी १५०० मैल आहे; बोहेल माण्डेवच्या सासुद्रमुनीपासून रायलहद पर्यंतची लांबी १२०० मैल असून उत्तरभाजू पोर्टसय्दपासून यूफ्रेटीस नदीपर्यंत ६०० मैल आहे. क्षेत्र-फळ सरासरी १२,००,००० चौरस मैल आहे.

भूवर्णन—अरबस्तान हा एक उंचवट्याचा प्रदेश आहे. तो नैर्ऋत्यदिशेच्या भाजूला अतिशय उंच असून ईशान्य दिशेकडे सरळ होत गेला आहे. या देशात मोटमोठे पर्वत नसल्यामुळे वाणपूर्ती च्याऱ्याला अडथळा होत नाही. त्यामुळे बहुतेक पाऊस पडत नाही, अर्थात सरोवरे व नद्या नाहीत. ज्या काही नद्या म्हणून गणल्या जातात त्या पुष्कळ पाऊस पडला तरच नदी या क्षेत्रेस पान होतात.

विभाग—साधारणतः अरबस्तानचे उत्तर, दक्ष, व दक्षिण असे तीन भाग केले जातात पहिला भाग बहुतेक बाळवंटांनी व्यापिला आहे येथील लोकवस्ती बहुतेक मंदपाळाची असून ते सारखे हिंदू असतात मध्यभागात अर्धी जमीन शेतकरीला योग्य असून ह्याच ठिकाणी काही वस्ती करून राहिलेले लोक दिसतात

दक्षिण भाग मात्र चांगला सुपीक आहे. ह्या ठिकाणी पाऊस पुरेसा पडून शेती उत्तम होते. या ठिकाणी घरदार लोक राहतात, व यहीच मरभरादीत असलेली खेडी दिसतात. परंतु ही स्थिति फक्त किनाऱ्यावर दिसून येते. अंतर्देश बाळवंटांनी व्याप्त आहे. ह्या देशाच्या बहुतेक सर्व उत्तर भागाचा शोध लगभगलेला आहे. परंतु दक्षिणेकडील भागाचा शोध खणणे तेथील बाळवंटांच्या योगाने अतिशय कठिण काम असल्यामुळे समुद्र किनाऱ्यापासून १०० मैल अंतर्देशात किती प्रवासी गेलेला नाही. त्यातील बिरतार्ण बाळवंटास बाह्या असे नांव आहे.

हवा मात—सामान्येकरून अरबस्तान हा प्रदेश सर्व जगात उष्ण म्हणून प्रसिद्ध आहे ह्याचे प्रत्येतर दूरार्थचे आखात आणि तापच्छासमुद्राकडील दक्षिण भाग येथे येते. उत्तर आणि मध्यभाग दिवसा अतिशय उष्ण असून रात्री खबर थंड होतो. दक्षिण भाग त्या भागात थंड आहे.

प्राणी—दरिण, ससे, रावटी बकरे, चित्ते, लाडवे इत्यादि प्राणी बऱ्याच अंदांनी सापडतात. पाळीव जनावरे झेब्रे व उट आणि घोडा ही होत. अरब लोकाना उंटचा उपयोग फार होतो.

वृक्ष, वनस्पती व पिके—अरबस्तानातील वृक्षवनस्पती-कडे पाहता त्यांची अवत दक्षिण आशियातील असून आफ्रिकन असावीसे वाटते. उंचावर असणाऱ्या भागातून अजोर चिच, या जातीची झाडे फार आढळतात असुरच्या प्रदेश.

सांत बरेच मोठे शरण्य आहे. द्राक्षे, अप्रिकोट, पीच सफर
बंद, अंजीर, केळी ही फळे उंच डोंगराळ प्रदेशात, व
खजूर सगळ प्रदेशात पिकतो. मेदीना येथे शहर प्रकारच्या
खजूर तयार होतो असें झणतात. काकच्या वगैरे पुष्कळ पिक-
तात. पिकांमध्ये विशेष पीक कॉफीचे आहे ही इ. स. ६ व्या
शतकात अँबिसिनियातून येथे आली असें सांगतात.

द लण व लण — १९०८ पर्यंत अरवस्तानात रेल्वेमार्ग
मुळीक नव्हतो. पूर्वी मोठमोठ्या सडका निरनिराळ्या पदारा-
तून मळेकडे येत असत. प्रत्येक सडकेवर काही काही अत-
राने विहिरी व धर्मशाळा वगैरे बांधलेल्या अशा १९०८
नंतर दमास्कस पासून मळेकडे जाणारी एक रेल्वे मदिना
पर्यंत तयार करण्यात आली. ह्या ताबच्यासमुद्राच्या फार
महत्त्व प्राप्त झाले आहे. इराणचे आखात व ताबचा समुद्र
खांबरील बहुतेक बदराबा संघर्ष हिंदुस्थानशी आला आहे.
१९२० पर्यंत हेजास रेल्वे लाईन खेरीज अरवस्तानात
दुसऱ्या कोठेहि रेल्वे नव्हती. होच लाईन मदिना ते मका
पर्यंत व माअन ते आकाबापर्यंत बांधण्याचा विचार
अलीकडे चालू आहे. १९१८-१९ मध्ये एडनपासून लाहे
जच्या बाजूला सुमारे पंचवीस मैलाचा लष्करी रेल्वेचा फाटा
तयार करण्यात आला असून तो लष्करी काम नसेल तेव्हा
इतर वाहतुकासाठी लावतात. होदीदा ते साना १७३ मैल
रस्त्याखेरीज इतर सडका नाहीत. जुने फारबानाचे रस्तेच
अद्याप प्रचारात असून गेल्या युद्धकाळात याचीच दुस्तरी
कडून मोठारीरस्ते बनविण्यात आले होते. तारायानाचे
फाटे नेहू—मका, जेहा—राबुधमोदना, होदीदा—साना,
होदीदा—मोका—शेखसम्यद, होदीदा—वोहाभा—मिदी, व
मोकातम्यश कैरिम—साना हे आहेत.

पा ह णी व म र्बा दा नि धय — या द्वीपकल्पाची उत्तर
सरहद्द, तसेच अन्तर्भागातील अनेक स्वतंत्र सत्त्यानें वाच्या
हद्दी अद्याप निश्चित झालेल्या नाहीत. १९२० च्या फ्रँको-
ब्रिटिश कन्व्हेन्शननें सीरिया, पॅलेस्टाईन व मेसापोटेमिया या
बाजूच्या सीमा मान्य ठरल्या गेल्या आहेत. १९१४ पर्यंत
अरवस्तानवद्दली माहिती अगदीच अटक्य होती, तेव्हा-
पासून अलीकडे प्रवाशानां लाबलेल्या शोधामुळे व युद्धा-
निमित्त झालेल्या हालचालींमुळे बरीच माहिती उपलब्ध
झाली आहे. स्थायीवरच अरवस्तानचा सविस्तर नकाशा
तयार करण्याचे काम चालू असून देशाच्या उत्तरार्धाचा
नकाशा प्रसिद्ध झाला आहे. उपर्युक्त प्रमाणी तथोपक्का-
मध्ये फिल्बी, शेख रीयर व बेल हे प्रमुख आहेत. फिल्बीनें
इराणी आखातावरील अंतर्गत बदरापासून निघून मध्य
अरवस्तान सर्वे ओलाडून येत ताबच्यासमुद्रावरील जेहा
बदरापर्यंत प्रवास पुरा केला. त्यानें दुसरी सफर नेज्दच्या
राज्यातून केळी व रियाध व डाम या दोन शहरांमधील मुख्य
खाची पाहणी केली. १९१३-१४ मध्ये मिस मर्टेल
ल्योन बेल हिनें फक्त देशच बाटाडे बरोबर घेऊन एकटीनें

प्रवास केला. दमास्कसपासून निघून ती टीमापर्यंत गेली,
नंतर पूर्वेकडे वळून हेलला जाऊन नंतर लोका व नेगेफवरून
बगदादला पोहोचली व तिनें या अज्ञात भागाची बरीच
माहिती मिळवून दिली. जागतिक युद्धापूर्वी हेजास रेल्वे
लाईनवरील सर्व स्टेशनाची नावेबुद्धा प्रसिद्ध नव्हती,
पण त्या युद्धात तुर्कविषयक चढाई करून जातांना हेजास,
तसेंच असिर व येमेन या प्रांताची माहिती मिळाली. तसेंच
युद्धकाळी ताबच्यासमुद्रावर पदारा करण्याच्या ब्रिटिश बोटींनीं
अकानपासून एडनपर्यंत-या सर्वे अरबी किनाऱ्याची बार-
काईनें पाहणी करून त्याचे नकाशे तयार केले आहेत.

उ शो य ध दे — येथील लोकांचा मुख्य धंदा उंटांची पैदास
करणे हा होय. उंटाच्या व्यापाराची मुख्य ठिकाणे दमा-
स्कस व बगदाद ही होत. तेथील सर्व लोकानेच मिळून
उंटांची सहसा साधारणपणे ७ लक्ष २० हजार असते असें
म्हणतात. घोड्याची पैदास हा दुसरा धंदा असून येथून
घोडे मेसापोटेमियात व सीरियात जातात. पाडऱ्या रगाच्या
व मोठ्या हाडपेराच्या गाढवांची पैदासहि करतात व तीं
ईजिप्तला पाठवितात. येथे मोर्याचा व मासे पकडण्याचा
धंदा मोठ्या प्रमाणात चालतो. बहुतेक बदरीगावात मासे
खारण्याचा उद्योग पुष्कळ लोक करतात. कामारानजीक
बऱ्याच मिठाच्या खाणी चालू होत्या, पण १९२० पासून
त्या बंद पडल्या आहेत.

व्या पा र — अरवस्तानातून पाहारे जाणारा माल म्हणजे
मोती, खजूर, काफी व कातडी, याशिवाय दुसरा काहीच
नाही आयात माल — कापड, तांदूळ, कणिक, साखर, चहा
व इतर खाद्यपदार्थ हा होय. एडन शिवाय करून मस्कत,
मानामा व कुअैन हीच कायती व्यापाराची मुख्य ठिकाणे
होत. यापैकी पहिल्यांचा व्यापार यूरोपबरोबर व बाकीच्यांचा
हिंदुस्थान व इतर प्राच्य देशाबरोबर चालतो. जेहा येथे मोठा
व्यापार फक्त यानाच्या वेळी होतो. याशिवाय होदीदा, बीहान
मोका व माकाळा ही व्यापारी बंदरे आहेत. अरवस्ताना-
तील व्यापारी बगांत मुख्य भरणा हिंदी लोकांचा व त्यांच्या
खालोखाल इटालियन लोकांचा आहे. अन्तर्भागात मुख्य
व्यापाराची ठिकाणे टीमा व खैबर (हेजास), सुहैल व
खमिस सुशात (अमुर), साना (येमेन), लाहेज (एडन),
रोस्तक व जिझा (ओमन), रियाध बोरीडा व हेल (मध्य
अरवस्तान) आणि शोफूफ (एलहाता) ही असून येथे
धान्य व बाहेरून आलेला नयार माल याची देवघेव मुख्यतः
चालते.

अ र व लो क — सेमिटिक महावंशाची जी शाखा, प्राचीन
ऐतिहासिक काळापासून अरवस्तानच्या द्वीपकल्पात रहात
आहे, तिच्या अरब असे नाव आहे. हल्ली अरब लोक अरव-
स्तानाशिवाय मेसापोटेमिया, ताबच्यासमुद्राचा पश्चिम
किनारा, इराणच्या आखाताचा पूर्वे किनारा व उत्तर आफ्रिका

या ठिकाणी राहतात खरे अरब लोक हे अरबस्तानचे मूळचे रहिवासी होते

अरब लोकांचे वंहरे लाबट, डोळे काळेभोर व खोलघट, नाक लांब व कपाळ सरळ वण फारसे उंच नसते, अरबलोक शरीराने सडपातळ परंतु पीळदार असून त्यांची रहाणी स्वच्छ असते ते झातारपणींमुद्धा निरोगी असतात शारीरिक माबनीत जवातील लोकांमध्ये यांचा अनुक्रमाक बराच बर लागेल व यौद्धिकदृष्ट्याहि ते कमी आहेत असे नाही कोणतेहि काम एकजुटीने करण्याला ते नालयक आहेत म्हणून त्यांची युध्दाराणा होत नाही. ते कुसुमाची, सभ्य व शूर परंतु दुष्ट खुशरी, अविश्वासी व वेडगळ समजुतीचे आहेत ' आपला शीव मुद्धा पोषयात घालून नेव्हा अरब मनुष्य आपल्या पाहुण्यांचे रक्षण करितो व मोठ्या समाधानवृत्तीने निराशा, सकटे आणि नशीवाचे फेरे सहन करितो, त्यावेळीच त्याचा खरा मर्दानी स्वभाव द्योतवृत्तीस येतो. दया व कृतज्ञता या गुणांमुळे तो तुकें मनुष्याहून निराळा वाटतो. तुकें हा जाल्या निष्ठुर असतो, पण अरब पहाया तर जास्त दयाळु भेत करणाचा, गरी बाना मदत करणारा व शत्रूचे मुद्धा उपकार न विसरणारा असा असतो ' असे बर्कहार्ट लिहितो (ट्रॅव्हल्स इन अरेबिया, लंडन १८२९)

गड, भार्गपाला, खारका व फळे हे त्यांचे मुख्य खाद्य असून शीतल लोकात मासाहारहि करतात, हे लोणी फार खातात व कोंफी विण्याची बाल या लोकात फार आहे

अरब लोकात गुलामगिरीची बाल आहे गुरे राखणे अथवा घरमुती कामे करणे याकडे गुलामाचा उपयोग केला जातो आफ्रिकेच्या पूर्वे किनाऱ्यावरील प्रदेशातून गुलामाचा पुरवठा होत असे, परंतु १९ व्या शतकाच्या शेवटी हा ओव थांबविण्यात आला गुलामाने महमदीयपक्षांची दीक्षा घेतल्यानंतर सात वर्षांनी त्याला गुलामगिरीतून मुक्त करण्याची बाल अरब लोकात आहे

अरब लोक उत्तम शिपाई आहेत, परंतु त्यांच्यामध्ये सेनातापकाच्या कामाला लायक माणसे फार थोडे असतात येई, नातलगाचा वियोग सहन करण्याची शक्य व मरणा विषयी बेकिरिरी हे गुण अरब सैनिकात आढळतात तुकें लोकांपेक्षा अरब लोक अधिक दयाई भत करणाचे असतात ते आपले वचन कधीहि मोडीत नाहींत, त्यांचा स्वभाव शांत असतो

अरब लोक आदरातिथ्य करण्याबद्दल प्रयत्नात आहेत (' आतिथ्य ' पहा).

अरब द्विया पुराणप्रमाणेच शूर भवतात, अरब इतिहासांत अरब द्वियाच्या आधिपत्याखाली झालेल्या पुढळ लढायांचा उल्लेख आहे

अरब लोकांत शिक्षणाचा फार थोडा प्रसार झाला आहे बडील मंडळींच्या सहवासांत बराच काल घालवावा लागतो म्हणून अरबमुलाच येई, आचार बगैरे यावतीत शिक्षण घरीच होते

अरबात मुल्य जाती दोन आहेत अरब आणि बेदुइन पैकी पहिली खेतकरी आहे आणि दुसरी मंडपाळ आहे येथेन, हाद्रीमत आणि शोमन या प्रदेशांत अरब लोकांची वस्ती आहे व हेजास, नेहद, एलहास, सीरिगाचे वाळवंट आणि मेसापोटेमिया ह्या प्रांतांत बेदुइन लोक राहतात या लोकांचा समाजव्यवस्था जातिविशिष्ट असत, प्रत्येक जातीतील मुख्य मनुष्याला शेज असे म्हणतात त्याच्याकडेच सर्व वादग्रस्त प्रश्न येतात व त्याच्या निर्णयाप्रमाणे सर्व कामे चालतात

बरील दोन जातींशिवाय हेजास आणि दक्षिण अरबस्तान ह्या प्रांतांत शरीक अथवा सय्यद ह्या नावाची एक जात आहे हे आपणांस महमदाचे पंथान म्हणवितात या वर्गाची पर्यांकडे जास्त प्रवृत्ति दिसून येते मासेरीज मजूरवर्ग, शुलाम बगैरे भेद आहेत दक्षिण अरबस्तानात सिद्दा लोकांचा मरणा फार आहे

वि वा हे —अरब लोकांच्या काही जातींत लमरीति, भगदी साधी असते, व काही जातींत ती अतिशय काम-बौद्धीची असते बेदुइन जातीच्या फिरका अरब एका बक्याचा गड्या कापून रमाचे रफ आपल्या मावी मासच्याचा तपपुढील वाळवंटावर शिंपवतो, आणि बिन-पड्याच्या बडुन बेगमेशी राजरोस शादी करितो बर्कहार्ट नगरवासी अरब असतात ते मात्र लमाच्या बाबतीत सुसुलमानी रिवाजप्रमाणे सोहळ्याचा अतिरेक करतात ! आणि हिंसी पगडी घालणाऱ्या व सर्व सुसुलमानी आचार तत्तांत पाळणाऱ्या शेजाऱ्या पडदांनिकांन बेगमाशी शादी करतात

लमासाठी बंधूचे प्रस्थान —अरब बंधूवरे बहुतेकरून एकमेकांपासून लाय राहाणारी असतात नवऱ्याला नवरीच्या मावी असे लागत नाहीं आपल्याला माळ घालण्यासाठी शुद्धलुमी जितक्या लायच्या पद्धत्यावरून आपल्या घरी चालते येईल तितके अरब शुद्ध आपले भाग्य अधिक समजतो. नगरवासी अरब आपली मुले लहान असताच त्यांना दूर अंतरावर बेदुइन अरबांच्या तबूंत राहण्यासाठी पाठवितात कारण तेथे ती बेदुइन मुलासमयी लहानाची थोडी होऊन शरीराने त्यांच्याप्रमाणेच फाटक निपजवित, अशी नगरिक माता-पितरांची इच्छा असते तेथे तो मुलगा बागळा बघतो येईपर्यंत राहतो पुढे तो आपल्या घरी परत आल्यावर त्याला स्वतः का व त्याच्या भासनाहि त्याने लम करावे असे वाटते त्याने मग पूर्वपरचित बेदुइन कुमारीकेवर बहुधा जडलेले असते तेव्हा बायको करीन तर तीच करीन अशी

त्याने गाठ बांधून ठेवलेली असते. त्याच्या नागरिक माता-पितरांनाहि सशक अशा वेदुइन कुमारीकेशी आपल्या मुलाचा शरीरसंबंध होणे फार हितावह आणि चांगले वाटते. सधय ते बहुतकरून आपल्या मुलाचा कळ पाहून त्याच्या आवडत्या वेदुइन बंगमेलाच लग्नाचे मागणे पालितात. मुलीकडे तिगवटलीची मागणी जाण्याचा अवकाश की त्याम-लीच ती मुलगी मोठ्या डोलाने आपल्या वरातीच्या उंटावर यमून नवरी होऊनच येते।

बुधप्रस्थानाच्या मिरवणुकीचे वर्णन:—उंटाच्या पाठीवर एक डोली चढविलेली असते, व तिच्यावरून एक बुरखा घातलेला असतो. बुरख्याचे कापड रेशमी असून त्यावर कलाबनूने कशीदा काढलेला असतो. मधून मधून सेनेरी जरीने कुराणातील वाक्ये काढलेली असतात कशिघात छद्मान लहान भितो भयवा टिकल्या वगविलेच्या असतात. तसेच बुरख्याला ठिकठिकाणी गोडे छविलेले असतात. उंटाच्या नाकावर हाहासृगाच्या पिशाचा एक ऐटदार तुरा छविलेला असतो. त्याची बाकडी आणि लांबलचक मान मेंढाने लाळमडक रंगविलेली असते; आणि त्याच्या बांढा-बाजू लहान लहान आरशा लाविलेल्या असतात, त्या सूर्य किरणानी सारख्या चमकत असतात. त्याच्या गर्दामध्ये उंटाचे डोळे अगदीच फिके पडून ते केवळ अपारदर्शक स्फटिकासारखे दिसतात। त्या प्राण्याच्या ओजडभांबड शरीरावरून पायापर्यंत लोंबणारी एक फुलकरीशी शूल घात-लेली असते. डोलीमध्ये नवरीसमागने तिची एखादी मैत्रिण असते. रस्त्याने नवरीला सामाऊन येण्याकरिता तिच्या बरोबर काही पुढ्यमाणसे दिलेली असतात. ती नवरीच्या मागे पुढे साध्या झुली घातलेल्या उंटावर यमून मार्ग क्रमशे असतात. त्याच्या उंटावर नवरीला अंघण दिलेल्या वस्त्र-वस्त्रे, पात्रे, रोकड रकम, बगेरे-लादलेल्या असतात त्या बुधप्रस्थानाच्या मिरवणुकीमागे उग्रारूढ होऊन काही नगारजी चाललेले असतात. ते आपले नगारे रस्त्याने सारखे बडबोत जातात. नगारे म्हटले तर फारसे मोठे नसतात, परंतु त्यांचा आवाज मात्र कानठळी बसविण्याइतका कर्कश असतो।

लग्न आणि स्नानसोहय्याची मिरवणूक:—साग्रमाणे वधू आपल्या गावाहून मिरवत मिरवत वराच्या गावी आल्यावर तिचे तिच्या जवळच्याबरोबर सुखलमानी रिवा-याप्रमाणे लग्न होतें लग्नानंतर नवरा स्नानसोहय्यासाठी वाजत गाजत स्नानागाराकडे जात असतो. त्यावेळच्या मिरवणुकीपुढे एक दोन पोरे अगदी जुन्या पद्धतीचीं डफडी घाजवीत आणि त्यांच्या तालावर नाचत चालतात. त्यांच्या मागून कित्येक मंडळी बंदुका उडवीत जातात, आणि शेवटी इष्टमित्रांच्या समुदायाबरोबर नवरा मिरवत जातो

बहुपत्नीकत्व, पत्नीत्याग वगैरे.—अरबाना अनेक स्त्रिया करण्याला परवानगी आहे. परंतु श्रीमान लोकांखेरीज फार

कम बहुपत्नीक नसतात, जे पुष्कळ बायका करितात, ते लोकचवेंला पात्र होतात वास्तविक पाहतां जरी बहुपत्नी-कत्वाची चाल पडली आहे, तरी अरब लोक ती प्रशस्त न मानिता उलटी प्रासदायक समजतात. बायकोचा त्याग करिता येतो; परंतु तो शुद्ध वाचतांवरून कोणीहि करीत नाही. विवाहित स्त्रीपुत्राचे सर्व हक दुराणात सांगितल्या-प्रमाणे पाळण्यात येतात.

अरब अशलांचे प्रावत्य, आणि अरबी समाजातील नीतींचे मान:—अरब लोकांत स्त्रियांचे प्रावत्य विशेष असते पुष्कळ प्रसंगी त्या आपल्या इच्छेनुसार नवरे पसंत करून त्यांच्याशी लग्नानंतर अनेक प्रकारच्या व्यक्ति-स्वाभवाच्या सुवास उपभोग घेतात. नागरिक अथवा संस्तुन राहणारी आम्य वधूवर एकमेकांशी शुद्धाचरणाने वागण्या-बद्दल लग्नमध्ये उपदणणे घेऊन देतात परंतु पुढे समर्थता-बद्दनाहि तीं वचने 'पुराणांतील बाणी पुराणात' ह्या श्यायानेच पाळली जातात। आपले वचन बडबडीत रीतीने पाळण्याविषयी आपण खरीखरी बांधिले गेलीं आहेत, अथवा आपली बायको तरी बांधली गेली आहे, असे अरब पृथ्वी मुळीच समर्थ नाही। उलट जर कोणी पुरष आपल्या बायकोच्या अनीतीबद्दल चिडोस जाऊन तिचा सूड घेण्यास प्रवृत्त झाला, तर तो लोकांत निंदेला व तिरस्काराला पात्र होतो। सधय अरब लोक आपल्या बायकांच्या अनीतीचा बंदोबस्त करण्याच्या भागवडीतच पडत नाहीत. त्यांना त्या बाबीकडे कानाडोळा करणे भाग असते. कारण, स्त्रियांप्रमाणे स्पर्धी स्वतःची नीतिमत्ताहि बेतावाताचीच असते। (अलेगी—लग्नविधि सोहळे)

अ र य लो का या घ र्म.—अरवस्तानातले लोक सुमु-लमान धर्माचे आहेत असा साधारण समज आहे. पण इश्मेल (इस्माएल) च्या मूळ रहिवास्याच्या ज्या जाती आहेत त्यामध्ये सुमुलमानी माहिने व त्यांचा पवित्रपणा मानला जात नाही. अरवस्तानातील 'बडाबी' नावाचे जे लोक आहेत ते मक्केस जाणाऱ्या सुमुलमान यात्रेकरूंचे सर्वांत मोठे शत्रू आहेत. ते खुद्द तुर्की मुसलमानापासून कर-भार घेण्यास कमी करीत नाहीत. ते सुमुलमानी धर्म मानीत नाहीत इतकेंच नाही तर त्यांच्यात दुसरा एखादा जुना धर्म-मूर्तिपूजेचा एखादा प्रकार-असावा असे दिसते. यावरून सुमुलमानी धर्माचा पवित्र प्राप्त जो मक्का व सधय अरवस्तान येथील खरे मालक जे 'बडाबी' ते सुमुलमानी नाहीत उलट त्या धर्माचे शत्रू आहेत असे उघड होते (इ. अ. पु. १५ पा. ३१२-३१६).

हिंदु स्वा ना ती ल अ र य.—प्राचीन काळापासून हिंदु व अरब लोक यांचा संबंध येत गेला आहे ह्या संबंध विशेष-पतः व्यापारचे अति-खलीफ उमरच्या वेळस (इ. स ६३०) अरबांची एक टोळी ठाणे येथे आली होती. पुढे समुद्र मार्गाने महलम नावाचा सरदार इ. स. ६६४ त मुसलमानपक्ष येऊन

गोला. यानंतर ७११ मधील महंमद कासीमची शिष्य प्रस्ता-
वरील स्वारी होय. त्याने शिष्यमधील देवलंदर कासीम
करून दाहिर राजावर स्वारी केली; दाहिर रणात मारद
होऊन त्याने राज्य अरबांचे मांडलिक बनले. कासीमबरोबर
आलेल्या अरबांनी सुलतान बगेरे ठिकाणी आपल्या सहादती
स्वीकारल्या. त्यांचा व हिंदूंचा स्नेहभाव जमला. तथापि कुलेय
जातांच्या अरबांनी शिष्यमधील हिंदूंच्या इमारती, देवळे
बगेरे उध्वस्त करून त्यांचे सामान आपल्या नवीन इमारतीस
साविले.

छालप्रविनाने गझनी येथे स्थापिलेल्या स्वतंत्र राज्याची
पूर्व सरहद्द पंजाब प्रांतास लागून होती. त्यामुळे पंजाबचा
जयपाळ व अलसर्गन यांच्यात विद्वेष उत्पन्न झाले. नंतर
गझनीच्या गानावर सचकणीत आला त्याबाबत रजपुत राज-
संपाने त्याच्या हद्दीत शिरून लढाई दिली. पण सचकणीचा
मुलगा प्रत्यात महंमद याने रजपुताच्या पराभव केला. महं-
मदाने सुलतान पद धारण केले तेव्हा हिंदुस्थानच्या सरहद्दी-
वरच हुकी बादशाही स्थापन झाल्यावर तो झाले. महंमदाच्या
हिंदुस्थानावरील स्वाभ्यास प्रचारात आहूतच. त्यावेळेपासून
आजतापासून अभ्यास अरबांचा निरंतर संबंध येत गेला;
तो इतिहासात नमूद आहेच.

मराठे शाहीरील अरबः—मुसलमानांशिवाय अरब व
हिंदुस्थानी म्हणजे परदेशी पुराभ्ये बगेरे लोकांचा अरबा
मराठी पायबळीत विदोष असे. सरदार लोक किंवा श्रीमंत
सावकारांही शरीररक्षणार्थ किंवा खाजिना बगेरे संभळण्यास
शिपाई टोकावयाचे ते अरब किंवा परदेशीच ठेवित. हे पारके
शिपाई आपला मुखस व धरदार सोडून दूरदेशी नोकरीच्या
मार्गे आपल्यामुळे व त्यांचे कुलापुत्रांक इकडे नस-यातुळे
आधीप्रहर. नोकरीशिवाय त्यांना दुसरे व्यवसायच नसे. पर-
देशी शिपाई नोकरीस ठेवण्याची मराठ्यांची ही चाल पुढे
पुढे इतकी बळावली की, भोरांमोठ्यांच्या खास नोकरीत
मराठे शिपाई दिवनासे झाले. प्रत्येक ग्रामाच्या देवडीवर
पहिला अरबाचा. नाना फडणीस बाजीरावाच्यांत महात्मा
जीव वचावण्याकरिता पळून गेला तो अरबांच्याच भित्तीवर.
महोदास तर अरबांचे प्रत्येक इतके भाजले होते की, त्यांचे
बंड मोडून त्यांच्या पाशातून गायकबाजांना मुक्त करण्यास
इज्जताना सज्ज प्रेम करावे लागले. गायकबाजि हिमी दिलेली
पुत नसे; पण अरब सरदारांच्या शब्दाची जमिनकी पुरे
होई ! याला 'वहादरी' म्हणत व गायकबाजी कारभारा-
तील ते एक प्रकरणच होऊन राहिले होते. दुसरा बाजीराव
पट्टत अरबांत अखेर उत्तरहिंदुस्थानात त्याच्याजवळ ते सैन्य
उरले त्यांत अरब हेच प्रमुख होते. पण बाजीराव जेव्हा
इज्जतीच्या इज्जतीत झाला तेव्हा आपल्या पत्नीच्या बाकी-
बंदल त्यांनी बंद करून बाजीरावास कैदित ठेवले व अजराल
सिपय यांचे मध्यस्थी केली नव्हती तर ते त्या वेळी त्याचा

प्राणहि घेते! नागपूरच्या आप्पासाहेब भोंसल्यास पदच्युत
केल्यावर शांतता प्रस्थापित करण्याच्या वेळी तेथील अरब
सैन्य काढून लावण्याचीच सुचोवट पडली. अशाप्रमाणे दक्षिण
हैद्राबादस सामान्य देशी मुसलमानांपेक्षा अरबांचेच प्रायस्य
शिवाय शिपाईच्या कामी अधिक दिसून येते (मराठे आणि
इज्जत).

अरबांच्याच्या सैन्यातील शिपायांच्या बंधाबाबत जनरल
हिस्लापने ' समरी ऑफ दि मराठा ऑड पेंडारा पेंपेन्स '
मध्ये फार चांगले वर्णन केले आहे. हे लोक फार धूर
व फारक असत. १८१० च्या नोव्हेंबर महिन्यात
नागपूरच्या लढाईत यानी फार मोठी महुंमकी गाजविली.
नागपुरास केंद्रून होव्हटनबरोबर यानी निकराने युद्ध
केले. मालेबावास महिनाभर लढून यानी आपली कीर्ती
ठेविली. अमळनेरास यानी आपल्या स्वामीकरिता, प्रामा-
णिकपणाने लढून शत्रूकडील छायेचा मोह झुगारून दिला.
अशीरगडासमोर याचे इज्जतीबरोबर चांगले युद्ध झाले. याची
संदर्भ ६०० पेक्षा कधीच आरत नव्हती.

अर्बांच्यांना—नागपूरफडें यानी इतर मुसलमानांच्या बाकी
रोंतीचा स्वाकार केला आहे. याची लक्ष्मी निवा पद्धतीने होतात
व फक्त एकच जेवणावळ असते. कारण कायतमा म्हणून
महंमदाची सुलगी होती तिच्या लक्षात फक्त एकच जेवणा-
वळ सारली होती. घरात कोणी मेल्ले तर हे महंमदाच्या
सांगण्याप्रमाणे खोच करीत नाहोत. हे लोक इतर सुधी
मुसलमानांबरोबर लक्ष्मी करतात. शिताबकी या लढाईत
याची युद्धारोळी 'दीन दीन महंमद' अशी होती.

१९११ साली पंजाबात असणाऱ्या १६९ अरबांपैकी
१५८ मावळपूर संस्थानात आढळले. आपण भिऊ व हादि-
खान या दोन अरबस्तानातून आलेल्या मुसलमानांचे
बंधन आहेत असे ते झणतात. यांच्यात हादिविवाहू लढ
आहे. परंतु कधी वधी निरुपायास्तव ते माट शाी वेढी-
व्यवहार करतात, त्यांच्या लक्षाच्या चांदोरीची जागऱ्या
सारख्या आहेत.

अरबी वाङ्मय व काव्ये.—अरबी वाङ्मयाचा आरंभ
हा महंमदापूर्वी जे अरब लोक होते त्यांच्या काव्यापासून व
कथांपासून होतो. ही काव्ये प्रथम तोबाईत असत व परंपरेने
पुढे वाहत. प्रथम अर्बबंद गद्य असून नंतर हळू हळू यमकें
प्राप्त बगेरेचा प्रवेश झाला. प्रथम या काव्याचे स्थल
म्हणजे लष्कराची छावणी व विषय मृतभोराची स्तुति व
नंतर कवीची प्रणयकथा सांगणारे असत. पुढे पुढे कवितेचा
सावलीकिक विषय आढळून येऊ लागला. तो झट्टा झपट
कवि याचना करावयास गेला आहे एकाद्या घोर अपवा
ध्यात्म मनुष्याची स्तुति हा होय.

महंमदीय कालापूर्वी कवींचा कार मान असे. स्तुति व
व्याजोक्ति ही यांची मुख्य शस्त्रे असत. वर सांगितलेल्या कालो-
ज्ज काव्याची संख्या ८ व्या शतकापासून १० व्या शत-

काच्या दरम्यान तयार झाली. तोंपथित असा एकीकरणाचा कोर्ण प्रयत्न पेक्षा मज्जता. पूर्वेकांतीन काव्याचे रक्षण व एकीकरण करण्यास साहित्य उपलब्ध होते ? यापैकी पुष्कळशा, व्याकरण वगैरे विषयांत उदाहरणादाखल दिलेली असत, तेव्हा अमा करण्यात आली. वर सांगितलेली काव्ये शुद्ध स्थितांत मात्र मिळाली नाहीत. मध्यसरी महंमदी धर्माचा प्रसार झाल्यामुळे यापैकी काहींचा छाटाछाट झालेली आढळून येते. व ही ताढी परंपरेचे आल्यामुळे मूळामध्ये पुष्कळसा फरक पडत गेला असेल.

यांची भाषा मध्य अरबस्तानातील होती. त्यामुळे शहरातील लोकांस समजण्याकरिता आपेचा अभ्यास वगैरे काव्याकरिता त्यावर पुष्कळ टीका तयार झाल्या. या काळचे सहा मोठे कवी होते, शिवाय एक यहुदी व एक ख्रिस्ती होता.

महंमद हा या कवींचा द्वेष करीत असे. कारण, त्यांचे अरब लोकांवर फार बजन असे व ते पूर्वीच्या धर्माचीच स्तुति मात असत. जेव्हा या कवींना महंमदीयापासून प्राप्त झालेला लाभला तेव्हा काही कवी पगडी फिरवून महंमदीय मताची स्तुति गाऊ लागले.

पहिले चार खलीफ जरा धार्मिक व साधे असत, त्यामुळे काव्याची बरीच गळचेपी झाली व फक्त धार्मिक काव्याचाच प्रोत्साहन मिळाले. परंतु उमईद खलीफ गादीवर आल्यावर त्याने जरी महंमदी मताचा पाश्चात्कार पूर्ण स्वीकार केला होता तरी अरबांच्या जुन्या चाली व प्रीति संप्रदाय वास पूर्ण मुभा दिली.

या काळी कवींना राजदरबारी व सरदार यांकडूनच मुख्यतः आश्रय मिळत असल्यामुळे काव्याचेहि स्थलांतर अरब्यापासून शहरावडे झाले व त्यामुळे काव्यात कुत्रिमतेचा प्रवेश झाला. हळू हळू काव्यास मास्ति स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन पूर्वीचे नियम सैल होत जाता जाता अजबात नाहीले झाले. या सुमारास फारसी वाङ्मयाचाहि परिणाम बराच झालेला दिसून येतो. कवितेचा विषयहि 'आपल्या राष्ट्र जातीची थोरवी' हा जाऊन त्या जागी साध्या आयुष्यातील गोष्टी येऊ लागल्या. यानंतर स्पेन, सिसिली वगैरे देशांतहि मोठमोठे अरबी कवी होऊन गेले. सुमारे आठव्या शतका पासून काही काव्यांचे संग्रह केलेले आढळतात. हे संग्रह निरनिराळ्या उद्देशाने केलेले आढळतात. उदाहरणार्थ, व्याकरणदृष्ट्या शाब्दाचा उपयोग दर्शविणे, चालीरतिबद्दल माहिती देणे किंवा केवळ या कविताना रस घेणे देणे इ.

यमकुचक गद्याचा उपयोग प्रथम महंमदाने केला परंतु पुढे दहल्या शतकापर्यंत त्याचे कोणी यत्नकरण केले नाही. दहल्या शतकानंतर मात्र या वाङ्मयाचा प्रसार बराच झालेला दिसतो. या वाङ्मयाचा उपयोग फक्त भाषासीद यांच्याच कामां होत असे. याच काळी नैतिक शिक्षण व सर्वसाधारण सभ्य गृहस्थास लागणारे शिक्षण देणारे एक वाङ्मय तयार होत होते. याला 'अदब' वाङ्मय झणत. हे

गोष्टी व कविता याच्या रूपाने असे. आपल्याला 'इम-कुतिया' याच्या 'उमुन उल असवार' या ग्रंथात राज्यकारमार, युद्ध, मैत्री, नीति, इत्यादि विषयांचा नावे आढळतात. आठव्या शतकात 'इम सुकाफा' हा मज्द धर्मे सोडून म्ळेच्छ झाला व त्याने पंचतंत्राचे 'विदपै' याने फल्हशीत केलेले, आपातर 'कलिल व दिम्म' या नावाने अरबीत आणले. याची भाषा फार शुद्ध असल्यामुळे व याची लेखनेशली चांगली असल्यामुळे हे एक आदर्शपुस्तक होऊन बसले आहे.

इतिहास.—अरबी भाषेतील इतिहास म्हणजे प्रत्यक्ष पाहणाऱ्यांनी घडलेल्या गोष्टी दुसऱ्यास सांगित्यावर त्या परंपरेने ग्रंथकारापर्यंत येऊन त्याने लिहून ठेवलेली हकीगत होय. याचेच एक दुसरे स्वरूप असे असे की, ग्रंथकार निरनिराळ्या प्रसंगाबद्दल निरनिराळ्या हकीकती एकत्र माथित करीत असे. प्रथमापासून गोष्टी व काव्ये याचे विषय बाराची धूर धर्ये व इराण आणि बाग्डादिनोपल येथील राजांचे वैभव हे असत. परंतु महंमदाचा उदय व अरबांनी नेतर अर्ध्या जगावर मिळविलेले स्वामित्व या दोन गोष्टींनी या वाङ्मयास व गोष्टीस एक पुष्कळ दिवस पुरणारा विषय बरून दिला. परंतु गोष्टींचे टाचण करून ठेवणे त्यावेळी अधर्म मानला जात असे. तरीहि अशी टाचणे पुष्कळ होऊ लागली. हल्ली उपलब्ध असलेला सर्वांत जुना इतिहास झटला म्हणजे 'इम इपाक' याचे महंमदाचे चरित्र होय. हे बरेच विश्वस्तनीय आहे. याची मूळ प्रत उपलब्ध नसून नकल आहे (इम इपाक कृत). यात सर्वांत मोठा इतिहास म्हटला म्हणजे ताबरीचा होय. या काळाबद्दल काही ऐतिहासिक अद्भुत कथाहि उपलब्ध आहेत. यावेळी काही मनावट इतिहासहि तयार झाले होते व त्यावरूनहि काही अद्भुत काव्ये व गोष्टी तयार झाल्या होत्या. परंतु हिजरी सहाव्या व आठव्या शतकात ही अद्भुत काव्ये व गोष्टी आधारादाखल घेतल्यामुळे पुष्कळ खोट्या गोष्टी इतिहासांत शिरल्या.

भूगोल.—महंमदी संप्रदायाच्या विस्ताराबरोबर भूगोलाचे ज्ञान वाढत जाऊन ९ व्या शतकात पहिले पुस्तक बाहेर पडले. टेलसीच्या भूगोलाच्या अध्ययनाने या विषयावरील ग्रंथास चालून मिळाले. याशिवाय जुन्या काव्यातून निवेदन केलेल्या सद्यत्वेबंधां माहिती देणारे ग्रंथ असत.

व्याकरण व शब्दशास्त्र.—पहिले अरबी व्याकरण ७ व्या शतकात अबुल असबद-उद-दुआलि याने लिहिले. परंतु खरा व्याकरणास आरंभ ८ व्या शतकात होतो. खलीफ इम अहमद याने प्रथम छंदशास्त्राने नियम लिहिले व एक कोश तयार केला. याचा शिष्य सिबावेहि (इराणी) याने एक व्याकरण लिहिले ते अद्याप आदर्शग्रंथ मानले जाते. बरील ग्रंथकार बसण्याकडील होत. कुफाकडील ग्रंथकार बेदुन लोक की भाषा बोलत तिचकडे लक्ष देत व त्यांचे

व्याकरणाच्या नियमपेक्षा प्रचलित भाषेकडेच जास्त लक्ष असे. यापेक्षा इतर अल्फाईद याच्या पुण्याचा शिक्क किताब हा प्रमुख असे. ४ व्या शतकापर्यंत या दोन्ही संप्रदायांचा अस्त होत गेला. बगदाद येथील भाषावेत्त्यांचा संप्रदाय पुढे आला. १० व्या शतकात काही इराणी ग्रंथकार अरबी भाषेने अध्ययन करू लागले. एकाने (हम-पानी) पर्यायशब्दकोश व दुसऱ्या एकाने (जौहरी) एक शब्दकोश (सहाह) तयार केला. परंतु महत्त्वाचे असे अरबी शब्दकोश यानंतरच तयार झाले. 'इन मन-सुर' याचा 'लिसान उल अरब' हा ग्रंथ, १३३२-१३११ व 'मुतेदा-उद-झंफिदी' याच्या 'कामुस' या ग्रंथापारं 'फैहमाबादी' याने लिहिलेला 'ताअ उल आदस' हा ग्रंथ, हे नंतर तयार झाले.

शास्त्रियः—प्रथम ग्रीक ग्रंथांचे भाषांतर होऊन अरबी शास्त्रीय ग्रंथांचा आरंभ झाला. यापेक्षा बरेचसे ग्रंथ सिरि-अक भाषेतून आले. संस्कृत भाषेतूनही बराच भाग घेत-लेला आढळतो. विशेषकरून ज्योतिषशास्त्र संस्कृतामधून हिंदुस्थानाकडूनच आले. यानी हिंदुस्थान व ग्रीस या देशांपासून मिळविलेल्या गणितशास्त्राची चौथी वाढ केली व हेच पुढे युरोपचे शिक्षक बनले. वैयक्तिक ज्ञान गॅलेनच्या ग्रंथापासून व गौदिसपुर येथील वैद्यक संप्रदा-याकडून मिळाले. पुढेकडे अरबी तत्त्ववेत्ते वैद्य असत. वास्तविक यास रसायनशास्त्र माहीत नव्हते. परंतु याचेच किमयेबद्दल ज्ञान पुढे रसायनशास्त्राची जवनी ठरले. प्राणि शास्त्राची तशीच गोष्ट आहे. भूतस्तशास्त्राबद्दल ज्ञान शास्त्रिय नसून व्यावहारिक होते.

अ र बी त त्व ज्ञा न.—अरबी तत्त्वज्ञानामध्ये वास्तविक अरबी असे नाव व भाषा वांशियाच काही नाही. ही मूळची ग्रीक विचारपद्धति असून तिचे या भाषेत भाषांतर होऊन तिच्यावर थोडासा प्राच्य संस्कृतीचा परिणाम झाला आहे. जे राजे उदारमतवादी झाले, त्यांनी तत्त्ववेत्त्यास वेळेवेळी प्रोत्साहन दिले, परंतु साधारणतः लोकांचा या लोकावर विश्वास नसे. काळांतराने नेमिटिक व महमदी पद्धतीचा झालेला विकार निघून जाऊन पुढच्या सॅरॅसन तत्त्ववेत्त्यांनी फक्त अॅरिस्टॉटल याच्याच पद्धतीचा अंगीकार केला.

महमदी धर्माचीहि एक तत्त्वज्ञानपद्धति होती, परंतु ही पारमार्थिक होती; तीपासून 'कलाम' व 'मुताकालिफ' हे शब्द प्रचारांत आले. ही पद्धति मध्ययुगीन 'स्कॅलमेन'च्या पद्धतीसारखी होती. हे तत्त्ववेत्ते आपल्या पारमार्थिक तत्वांना ही लावत असत, पुढे ग्रीक तत्त्वज्ञानपद्धति वेळी खलीफाच्या कारकीर्दीत प्रचारांत आली तेव्हा ते स्वतःच्या तत्वांना आधारभूत म्हणून त्या पद्धतीतील काही तत्वे घेऊ लागले.

अरबी तत्त्वज्ञानाला त्याच्या आरंभवाली (१ व्या शत-कांत) या ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा फार मोठा लाभ झाला. हेच

लॅटिन भाषेत येण्यास १२ व्या शतकापर्यंत काळ जावा लागला. प्रथम सिरियामधील तत्त्ववेत्त्यांनी प्लेटोच्या मतांचा सर्वत्र (पुढे कडे) प्रसार केला होता परंतु इ.स. ५०० 'निसीव्हे-टानिक' पद्धति प्रचारांत आली व त्यांनी अॅरिस्टॉटल याच्या मतांचा इतका जोरात प्रसार केला की हाच मते पुढे 'शैस्टॅन-चर्च' पद्धतीचा मुख्य भाग झाला (६ व ७ वे शतक). परंतु ही विचारपद्धति पुढे अशोक वाढत जाऊन तिची पार-मार्थिक वाजू अज्ञात छुटली सरतेशेवटी शेनो वादग्रहाने नेस्टोरिअन तत्त्ववेत्त्यांना एपेस्मा येथून इ. स. ४८१ मध्ये इराणात हाकून दिले. तेथे त्यांनी ससॅनिद राजांनी आश्रय दिला. तेव्हा त्यांनी 'निसीविस' येथे एक शाळा स्थापन केली. गौदिसपुर अथवा निशापूर येथे एक ग्रीक वैद्यकीची शाळा प्रथम सुरू झाली व वैद्यकावरावरच ग्रीक तत्त्वज्ञाना-चाहि सर्वे इराणभर प्रसार झाला. यांच्या वैद्यकीच्या ज्ञानामुळे धार्मी समाजात फार मान असे त्यामुळे महमदी संप्रदायाचा प्रसार हाड्यान्वतरीह यांना या पद्धतीचा प्रसार बगदाद येथे व आसपास करण्यास सापडला. व स्वकारन अॅरिस्टॉटलच्या ग्रंथांचे प्रथम सारित्यक व नंतर अरबी भाषात भाषा-ंतर झाले.

लौकिक तत्त्वज्ञानाचा प्रसार आश्यास खलीफ गौदीवर असताना झाला. हे राजे इराणाकडील असल्यामुळे पुढेकडी इराणी संस्कृति यावेळी महमदी संप्रदायात शिरली. या तत्त्वज्ञानालाहि साधारण जनतेपेक्षा राजांचाच आश्रय जास्त असे आणि या राजांच्यामुळेच बगदाद व निशापूर येथील शाळांकडे विद्वान लोक कोटले.

अरबी तत्त्वज्ञानपद्धति प्रथम चार नावावाली लॅटिन स्कू-लेन यांना माहीत होती. ती म्हणजे अलफिअस, अलफॅर-विअस, अल्विसेन्सा व अल गाझेल यांची. यांपैकी अल्वि-सेन्सा हा फार प्रख्यात होऊन गेला.

अल्विसेन्सा याने पारमार्थिक व लौकिक तत्त्वज्ञानाची सागळ पालण्याचा प्रयत्न केला. परंतु याचा सांप्रदायिक गृहे तर्कपद्धतीने सिद्ध करण्याचा प्रयत्न पुढेकडे लुकीवा ठरलेला आहे. ही त्याची चूक घाबोली याने प्रथम स्पष्ट करून दाखविली. घाबोली याने लौकिक तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास विशेष केल्यामुळे त्याची परमार्थीकडून दृष्टि पार वळली. याने निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानपद्धतींची खानवी केली. याचा ग्रंथ (तत्त्वज्ञानाचा नास) उपलब्ध आहे. या काळ्यापासून अरबी तत्त्वज्ञानाच्या ज्हासास आरंभ झाला. जवताहि तत्त्ववेत्त्यास जेव्हा पारमदी सममत असे. व तुर्कांचा शंभल जारी झाला व इराणचे बरेच महमदी संप्रदायांमुळे पुढे वमी झाले तेव्हा तत्त्वज्ञानाचाहि अंत झाला. खलीफ मोरतनाजिद याने एव वाचनालय ११५० मध्ये जाळल्याचा उल्लेख आहे व ११९२ मध्ये एका वैद्यास कैद करून त्याची पुस्तके जाळ-ल्याचेहि आढळते.

स्पेनमध्येहि महंमदी भगवाणांही याच प्रकाराची पुनरावृत्ति आढळून येते. मात्र येथील तत्त्ववेत्त्यांचे युग फार उद्दाम झाले. पण त्याच्या तत्त्वज्ञानाची उच्चता फार मोठी असून वाढहि फार झपाट्याने झाली. येथील तत्त्वज्ञानाच्या शाळा अँडालुशिया व काँटोवा येथे होत्या. या काळातील मुख्य तत्त्ववेत्ते अल्फारेस, अलुवेसर व अल्फारेस हे होते यांपैकी अल्फारेस हा फार प्रख्यात झाला. याला मुसलमानांनी सांघत्यावर ज्यू लोकांनी अर्च्या तत्त्वज्ञानाचाही दिवस आश्रय दिला. पुढे ही तत्वे लॅटिन 'स्कूलमेन' यास माहीत झाली. पुढे पुढे अंधश्रद्धेचा पगडा कमी झाल्यावर १२ व्या शतकात पॅरिसमध्ये या तत्त्वज्ञानाचे भूष निघाले. रॉजर बेकन हा देखील यास मान देत असे. १४ व्या शतकात जॉन बेकनहॉप आणि बॅास्टर यें हे अल्फारेसचे भूष होते. सरतेशेवटी पदुआ व त्याच्या आसपासचा प्रदेश हे या तत्त्वज्ञानपद्धतीचे कायमचे स्थान झाले. परंतु हा सर्वकाल ही तत्त्वज्ञानपद्धति पारखेच समजली जात होती.

याच वेळी ग्रीक भाषेतून मूळ ऑरिस्टाटलचे ग्रंथ भाषांतर रूपाने लॅटिन भाषेत आल्यामुळे, अल्फारेस हा मार्ग पडला. यावेळी चवथेसुद्धा एकदम जाण होऊन ऑरिस्टाटलच्या ग्रंथाच्या पाठीस लागले, परंतु दिवसेंदिवस विचारांची दिशा बदलत जाऊन तीच मते प्रमाण होऊन बसली.

अरबी तत्त्वज्ञानाने मुख्यतः पाश्चात्य देशात जी कामगिरी बजाविली तीमुळे ऑरिस्टाटल व त्याच्या मूळच्या ग्रीक भाषेतील ग्रंथाकडे स्फूर्तनेत्या नव्हा बळबावे लागले.

अरबांचे शास्त्रज्ञान.—ज्योतिष, वैद्यक, व गणित या शास्त्रांत प्राचीन अरबांची बरीच गति असे. यासंबंधी थोडेसे विवेचन ज्ञानकोश विभाग ५—विज्ञानेतिहास यात त्या त्या शाखाखाली आलेले आहे. यादिकाणी अरबांचे ज्योतिष-विषयक ज्ञान वितरित होते हे सविस्तर दिले आहे. प्राचीन अरबांचे ज्योतिषाचे ज्ञान थेलीझपूर्वीच्या ग्रीकांच्या ज्ञानापेक्षा जास्त नसावे. अल्मासि खलीफाच्या वेळेपासून अरब ज्योतिषाचा विशेष अभ्यास करू लागले. प्रसिद्ध अलनमसूर उर्क अबूजाफर (राज्यारोहण हि. स. १३६ इ. स. ७५४) याच्या कारकीर्दीत बौद्धिक विचारांत क्रांति होऊन शालीय अभ्यासास उत्तेजन मिळाले. अलनमसूर हा स्वतः ज्योतिषाचा अभ्यास करीत असे. याच्यानंतर हरून अलरशीद व त्याचा मुलगा महंमद अल अमीन यांनी बरीच सैक्रमणास उत्तेजन दिले. हरूनचा दुसरा पुत्र खलीफ अल मामून अव-दझ (राज्यारोहण हि. स. १९८, इ. स. ८१३-११४) याचे नाव सर्वांत प्रामुख्याने पुढे येते. हा विद्येचा मोठा पुरस्कर्ता होता. साध्यापेढेपासून शास्त्रे व विशेषतः ज्योतिषयाद्या याचा अरबांनी जबर ध्यासण केला अन्माजेस्त आणि अले-क्षान्दा येथील ग्रीक ग्रंथ यांना भाषांतर झाली. यमदादच्या ज्योतिष्यांनी वेध घेऊन टॉलेमीपेक्षा अधिक विनचूक सूर्य ग्रहांची कोष्टके तयार केली. सायन वर्षाचे मान स्थानी दिसा-

कंसपेक्षा जास्त सूक्ष्म काढले, पृथ्वीचा आकार ठरविण्यासाठी त्यांनी मेसापोटेमियांत याम्योत्तर घुमण्या एका अंशाचे मापन केले.

अलमामूनच्या कारकीर्दीत व नंतर बरेच ज्योतिषी उदयास आले.त्या सर्वांत महंमद बिन बाकर हा विशेष प्रसिद्ध असून तो आलबादेमिअस (आलबतानी) या नावाने यूरोपांत प्रसिद्ध आहे. हा इ. स. ८८० च्या सुमारास प्रसिद्धीस आला असावा. तो आतीने सोबियन असून नक्षत्रापासक होता. या वेळी बगदाद दरबारात परधर्मसहिष्णुता असून विशेष मान असे. आलबादेमिअस हा सिरियाच्या सुभेदाराच्या जागी असून त्याचा विशेष भर ज्योतिषशास्त्रावर होता. याने बहुतेक वेध अंदायीक अथवा मेसापोटेमियातील दक्षाक्षहरी घेतले.

आलबादेमिअसने टॉलेमीची पद्धति व शोध घेऊन त्यांत काही ठिकाणी फरक केला व किश्लेक स्वतःचे शोध लावले. स्थिरतारांच्या गतीसंबंधाने आलबादेमिअसचे शोध त्याच्या पूर्वीच्या लोकांपेक्षा जास्त बरोबर होते. टॉलेमीच्या मते त्यांना एवा शतकात १ अंश गति आहे. पण आलबादेमिअसच्या मते ही गति ७० अंश असून आधुनिक ज्योतिष्यांच्या मतेहि ती सुमारे ७२ अंशाच आहे. टॉलेमीच्या वेपार्था तुलना करून याने ३६५ दिवस ५ तास ४६ मि. २४ से. वर्तमान ठरविले त्यात फक्त २१ मिनिटांचीच चूक होती. याच्या पूर्वी थॉडॉस अचल, कल्पनिक व नक्षत्रापलीकडे आहे असा समज होता. याने हत्तर अचलतारे व हा विंदु यात फरक दाखवून जरा जलद गति असल्याचे दाखविले. या शोधाने हीच गति इतर प्रहासहि असावी असे त्याला वाटले व ते सापत्त खरेहि ठरले आहे. चंद्र व इतर प्रहावल् टॉलेमीच्या काही चुका याने सुधारल्या. याने नवीन कोष्टके केली व ती टॉलेमीपेक्षा शरस ठरली. याच्या 'सिजसाबी' नावाच्या ग्रंथाचे लॅटिन भाषेत रूपांतर झाले पण ते चुकीचे होते. मूळ ग्रंथ ख्रिस्तपूर्व १२५ मध्ये मरण पावला [विज्ञानेतिहास पृ. २८९ पहा]

अरब ज्योतिष्यांनी ग्रीकांचे अनुकरण करून फारच थोडी प्रगति केली असा यूरोपमध्ये समज होता. १८०४ मध्ये कॉसिनने इझ युनीसच्या ग्रंथाच्या काही भागांचे रूपंतर केले. त्यात ग्रहण व प्रहाच्या सुती यासंबंधी जी माहिती होती तिजबद्दल तर बरीच कल्पना अधिकच दृढ झाली. जे वेदिलेले याने इझ युनीसच्या ग्रंथाच्या राहिलेल्या भागांचे रूपंतर करून सिवाय त्याला इझ बाधिरच्या ग्रंथात याचे व्याखणी भाग सापडले; तेहि त्याने प्रसिद्ध केले. यांत काही नवीन रीती असून त्या सापत्तच्या त्रिकोणमितीशी जुळतात. इझ युनीसचा समकालीन यमदाद येथे १०० व्या शतकात असलेला अवल-वोल्फा याच्या अल्माजेस्त ग्रंथात स्पष्टीय व कोटिस्पष्टय यांच्या सारण्या असून त्यांचा उपयोग

सध्याच्या त्रिकोण मित्रीच्या कोटकाप्रमाणे करावयाचा आहे. अशा रीतीने याने गणितशास्त्रात काति पडवून आणली. बरील बोधानी ह्या येऊन सेदीलोने आणखी शोध घेतले. त्याचप्रमाणे उलजयेगी, यारी इतंत्र असून बाकी-च्यांनी केवळ सेलोमीची नकल केली असावी. मेनेलॉसने हिपार्कसवरून व, टॉलेमीने मेनेलॉसवरून नकल केली बरोन सेदीलोच्या प्रयत्नांने बराच नवीन माहिती उपलब्ध झाली.

ग्रीकांच्या शंकुप्रमाणाणे अरबांची येथे उपलब्ध नाहीत असा समज होता. आलमादेमिअसच्या प्रभावाने अरबांनी टॉलेमीच्या पुढे मगल मारली नव्हती असे दिशते. सेदी-लोने अजबइसन अक्षांच्या मंदाचे भाषांतर केले. यात शंकु-यंत्राचे फारच चांगले वर्णन आहे. हा १३ व्या शतकात झाला. याच्या मंदात अरबांच्या शोधाबद्दल आणखी माहिती आढळते. विशेषतः स्पेनमध्ये अरबांनी साध्या विषयात प्राविश मिळविले होते व तेथील मुख्य गह्वर मोठाली प्रपातचें असत.

अरबांच्या ज्योतिषमंदात फलज्योतिषाचे बरे त्पनी बीजगणिताचा शोध सावला असे म्हणतात परंतु स्थानी दशमानात्मक संख्यालेखन पद्धति, इतर गणितविषयक शोध व बीजगणित हिंदूपासूनच घेतले असावे. भूमंडुतामुळे पौर-स्थाच्या बऱ्याच कल्पना युरोपात पसलल्या. अरबांच्या ज्योतिष्यांनी अलेक्झांड्रा येथील ज्योतिष संप्रदायावर ताण केली होती यात शंका नाही. अजुज योकांने काढलेल्या विचारपद्धतीने अरबांच्या प्रभावधर्मी उत्पन्न झाले परंतु त्याच्या यंत्रासुमीकडे कोणीही लक्ष घुरविले नाही.

वेधयंत्र — अरबांच्या मूळ यंत्रनयन, पद्यायंत्र (सेक्स्टंट) व इतर यंत्रे असून स्थानी यंत्रकलेंत बरीच प्रगति केली होती. हूनअलरशीदन शाल्मेनरा एक पन्नाळ नजर पाडविले होते. त्यांच्यामजक पटीयंत्र, चाद्वची पन्नाळ व चाकावर चालणारी पन्नाळें असत. दमास्कस येथील गेट्या पन्नाळाचे वर्णन सिल्व्हेस्ट्रे सॅसोने केले आहे. अरब धानूचे पगोल तयार करीत. इराणी बाध्याच्या नाश झाल्यामुळे प्राचीन इराणी लोकांचे परिश्रम कळण्यास मार्ग नाही. खालिफाच्या सत्तेपासून मुक्त झाल्यावर इराणी ज्योतिषी समस्त लागले श्वायपैकी एकाने पंचांग मुधारून एक दिवस वाटविला. १३ व्या शतकात होल्ज-इलेहूमानने ज्योतिषशाना उत्तेजन दिले व त्याच्यानंतर झालेला उज्ज्वल खान स्वतः वेध घेण्यात फार तरबेज होता. याने १४०० मध्ये रबीची परमकाति म्हणजे कान्तिवृत्ताचे तिथ्यक्त मोजून जेव्हा तयार केल्या. योहून जास्त बरोबर जेव्हा पुढे दायकोप्राही पर्यंत कोणी केव्हा नाहीत. अरबी मंदात यंत्रासंबंधी दोनच पुस्तके असून त्यांचे रूपांतर सेदीली या पितृपुत्र द्वयानी केले आहे.

मुखाकिस मंदांमार्गे ज्योतिष, गणित बरोबर सदराखाली १३ हस्तलिखिते आहेत. यातील 'नक्षत-अलइक' नावाच्या मंदात त्याचा कर्ता जमरीद विन मसूद अलतबीय अलकाशी उर्फ बयास हा 'तफकअल मफाटेक' (कान्तिवृत्तीय तफ-करी) नावाच्या यंत्राचे वर्णन देतो. नं. ५९ च्या हस्तलि-खितात बरीच माहिती असून त्यात विशेषतः कक्ष, नक्षत्र-यंत्र व शंकु यंत्रे वर्णन आहे. नं. ७२ च्या हस्तलिखिताचा कर्ता इम कायेफ अलादेन यहेमद कानी असून यात मुख्य-लिद अल-सदशत-बलआंश या यंत्राचे वर्णन आहे. सर्वोत्तम म्हत्वाचा मंत्र नं. २१ चा असून त्यातील बरेच वर्णन दुर्बोध आहे पण त्यात यंत्राच्या प्रतिकृति दिवशा आहेत.

याच मंदात असुरेदान अलबेक्रीचे एक तुरीय यंत्र (फाईट) असून त्याच्या योगांश खस्वीस्तकाशामून कान्ति-वृत्त ज्योतिषाशी क्षितिषास छेदने तितकी उंची काढता येते. दुसऱ्या एका जुन्या यंत्रावरून रबीची परम कान्ति काढता येते. याच यंत्रावरून यहुधा सध्याच्या लघुभाग मापकात्री (ग्लोबअरची) कल्पना निघाली असावी. सूर्याचे अपवा-बंदाचे प्रमाण मोजण्याचे एक यंत्र असे. 'दियाद' अथवा अलरुबन या यंत्राच्या साहाय्याने एकाच वेळी दोन वेध वेता येतात अंशात्मक विभाग पाडलेल्या यंत्राच्या साहा-य्याखरीज मोजण्याचेही एक यंत्र होते.

याशिवाय या मंदात (नं. २१) आणखी बऱ्याच यंत्रांची चित्रे व वर्णने असून त्यात अनुसुधा नावाच्या शोकळ नळ्या असलेल्या एका यंत्राची चित्रे आहेत नक्षत्रयंत्र पितळेचे करीत असून ते सहज वाहून नेता येण्याइतके सुटसुटीत होते.

३ ति हा स. — अरबस्तान हे मेसाद लोकांचे व जति-स्थान होते असे म्हणतात, परंतु ह्याबद्दल खात्रीलायक पुरावा मिळत नाही अरबस्तानचा सरा इतिहास, देशातील जातीजातीमधील तेंडे सुरू झाले तेव्हापासून लिहिलेला आहे.

१९ व्या शतकापर्यंत अरबस्तानच्या पुरातन इतिहा-साचे साधन म्हणजे अरब लोकांमधील वंशकथा होत. परंतु बरील शतकात बरेच शिलालेख सांपडण्यामुळे ख्रिस्त-पूर्व दहा किंवा अधिक शतकांचा इतिहास ज्ञात झाला आहे.

ह्या शिलालेखावरून असे अनुमान काढण्यात आले आहे की, त्यावेळी मेन, शब, हादमत आणि कतयन्न अशी थोडकीच सुसंस्कृत राष्ट्रं होती. पैकीं शबदल्या देशा राष्ट्रविपरीत फारशी माहिती मिळालेली नाही फक्त हादमत हे राष्ट्र इ. स. ३०० च्या सुमारास इथिओपियन लोकांनी जिंकले एवढी माहिती सांपडते.

साथियन राष्ट्रांत ख्रिस्तपूर्व ११५ वर्षे यावेतो सेथियन राजे राज्य करीत होते, नंतर हिमिअराद ह्या जातीचे लोक तेथे राज्य करू लागले. हिंदुस्थान आणि इजिप्त ह्यामधील व्यापार ह्या राष्ट्रांमार्फतच होत असावामुळे हे राष्ट्र त्यावेळी

उन्नितावस्थेस पोचले होते, परंतु जॅलमी राजानी अलेग्झा-
ड्रियापर्यंत जमिनीवरून मार्ग सोडून काडल्यामुळे ह्या
देशाचा व्यापार बंद होऊन पुष्कळ साविजन लोकानी स्थान-
त्याग करावा लागला.

मिर्सा हे राज्य दक्षिण अरबस्तानातील जाफरपैत पस-
रले होते या राज्यात नवळ नवळ २५ राजे होऊन गेले
अशी माहिती शिलालेखावरून सापडते त्यावेळी हे राष्ट्र
वरून पुरातन असावे असा अंदाज आहे. छातील मुत्त
सहरे कर्ना, मैन आणि याथिल ही होत

ख्रिस्तपूर्व ११५ च्या सुमारास साविजन लोकांची
दक्षिण अरबस्तानवरील सत्ता हिमिअराइट लोकांच्या हाती
गेली असा उल्लेख बर आलाच आहे ह्याच सुमारास
कतबनिया राष्ट्राचाहि लय झाला हिमिअराइट राजांनी
सावा आणि रैदान ह्या राष्ट्रांचे राजे असे नामाभिधान धारण
केले ह्यांचे २६ राजे होऊन गेले असे वाटते ह्यांच्या
कारकीर्दीत रोमन लोकानी अरबस्तानवर स्वारी केली परंतु
वाळवंटांमध्ये त्यांच्या सैन्याचा नाश झाला नंतर आफ्रि-
केच्या किनाऱ्यावर ते अक्सिनियन लोक गेले होते ते
परत आले व दक्षिण अरबस्तानात राहून आपले वर्षेच
वाढवून इ. स. ३०० च्या सुमारास हिमिअराइट राजाना
जमीनदोस्त करून स्थानी गादी घळकाविली आणि सावा,
रैदान, हाम्रत आणि डोमेन ह्या राष्ट्रांचे राजे असे नांव
धारण केले. परंतु हिमिअराइट लोकांनी ज्यू धर्माचे अनु-
यायी बनून पुन आपला राजा गादीवर बसविला. हिमिअ-
राइट आणि अक्सिनियन लोकामधील युद्ध झगडे ज्यूधर्म
आणि ख्रिस्तधर्म ह्यांमधील युद्ध होय. आप्त ख्रिस्तानु-
यायी राष्ट्रांचे माहात्म्य मिळून अक्सिनियन लोक विजयी
झाले परंतु इ. स. ५७५ त इराणच्या राजाच्या
मदतीने येथे ज्यू धर्माच्या अनुयायींनी आपले राज्य
स्थापित.

बरील राष्ट्रांशिवाय हीरा, घसान, आणि किण्डा ही तीन
बलाढ्य राष्ट्रे होती हीरा येथे लखमीद नावाचे घराणे
इ. स. ६०२ पर्यंत राज्य करीत होते. परंतु हे राष्ट्र स्वतंत्र
नसून इराणच्या हुकूमतीखाली होते. इ. स. ६०२ नंतर
हे घराणे नष्ट झाल्यामुळे इराणतर्फे एक गव्हर्नर नेमण्यात
आला.

पमान हे स्थान अरबस्तानाच्या वायव्येस असून
जाफरिद ह्या नावाचे घराणे तेथे राज्य करीत असे ह्या
घराण्याची रोमबरोबर मैत्रा असल्यामुळे इराण किंवा हीरा
ह्या राष्ट्रांपेठोर त्यांचे सतत युद्ध सुरू असे परंतु ५८३
मध्ये बसनीद राज्याचे तुकडे होऊन कांणी भाग इराणच्या
अमलाखाली तर बाकी रोमच्या सत्तेखाली गेला.

५ व्या शतकाच्या सुमारास किण्डा हे राष्ट्र उदयास
आले. हे राष्ट्र येमेनच्या राजांच्या सत्तेखाली होते. ह्या

राष्ट्राचे एकवेळ हीरा राष्ट्रावर देखील आधिपत्य मिळविले
होते.

बरील राष्ट्रांशिवाय इसवी सनाच्या ६ व्या शतकाच्या
सुमारास बेहरीन, ओमन, जुलन्द, आणि हेगास अशी
लहानमोठी राष्ट्रे होती.

बरील राष्ट्रांचा इतिहास दिला आहे तो महंमदाच्या उदय-
कालापर्यंतचा दिला आहे त्याच्या उदयकालानंतरचा चव-
दाव्या शतकापर्यंतचा इतिहास नवव्या विभागातील तेराव्या
व सतराव्या प्रकरणांत दिला आहे [बुद्धोत्तर भग पहा]

खलीफातीचा इतिहासहि त्या विभागांत (प्र १७)
आलेला आहे खलीफाच्यानंतर उमईद घराण्यातील पुष्प
खलीफा झगडू लागले ह्यांच्या कारकीर्दीची आरंभीची
वर्षे दंगधोपे नाहींसे करण्यात गेली ह्या घराण्याचा मुख्य
शत्रु झगडे खरिजित लोक होत. अशी याने ६५८ त
स्थावा मोड केला, परंतु ह्यावेळी बरेच लोक पळून गेले व
सर्वत्र अशांतता उत्पन्न झाली अलीच्या निधनानंतर
हसन आणि हुसेन असे त्याचे दोघे पुत्र होते. परंतु हुसेन
याने याशिद्ध हा खलीफा कबूल न केल्यामुळे ६८० साली
कर्वेल येथे तो मारला गेला. साबरोबर अब्दुल्ला हा हुसेन
घराण्यातर्फे याशिद्ध ह्याचा सूड घेण्याकरिता तयार झाला.
युद्ध सुरू होऊ मक्का व मदिना ह्या पवित्र स्थानास याशिद्ध
ह्याने वेढा दिला, परंतु काही दिवसांनी तो मरण पावल्या-
मुळे, अरबस्तान, इजिप्त व सिरियाचा काही भाग या
ठिकाणी अब्दुल्ला हा खलीफा मानला गेला. परंतु खरिजित
लोकांचा अप्रणी अवदुलमलीक ह्याच्याकडून ६९२ मध्ये
अवदुल्ला मारला गेल्यानंतरचा इतिहास छत्रप्राय आहे.

ह्यानंतर अच्चाची घराणे उत्पन्न पावले. त्याची कारकीर्द
९ व्या शतकापर्यंत चालू होती. परंतु अरबस्तानला
महत्त्वाची अशी एकहि गोष्ट तीत घडून आली नाहीं.

इ. स. १००० पूर्वी ओमन ह्या राष्ट्राचे खलिफाची सत्ता
झुगारून देऊन ते स्वतंत्र झाले होते. नंतर एक शतक इमाम
लोक राज्य करीत होते. पुढे बानीनेमान हे घराणे ११५४
ते १४०६ पर्यंत अधिकारवर होते. १४३५ मध्ये बानी
नेमान घराण्याविरोध बंद होऊन इमामी कारकीर्द सुरू
झाली १५०८ मध्ये पोर्तुगीज लोकांनी ओमनच्या पूर्व
किनाऱ्यावरील बराच भाग हस्तगत केला. परंतु १६२४
मध्ये एक नवीन घराणे उदयास येऊन पोर्तुगीज लोकांचे
वचैत्व कमी करण्यात आले व १६५१ मध्ये पोर्तुगीज
लोकांनी मरुतत सोडून देणे भाग पडले.

अरबस्तानच्या अर्बांची इतिहासाला वाहायी घळवळी-
पासून झुजवात झाली आहे. ह्या चळवळीचा प्रवर्तक
महमद हज्ज अल्लुल बहाय हा होता. मुसलमान लोकांच्या
वेदगळ धर्मगमजुती, आणि शोषासून होणारे दुष्परिणाम
दूर करावे ह्या उद्देशाने अब्दुल हामि प्रयत्न चालविले.
१७४७ मध्ये दर्याचा शेव महमद सीद हा अब्दुल्लाचा

अनुयायी झाला आणि १७६५ पर्यंत नेहद आणि एलहास ह्या ठिकाणी त्यांनी तरावरीच्या मोरावर नवीन घर्मांची स्थापना केली १७६५ त त्याचा मुलगा अब्दुल अझीझ हा गादीवर बसला. ताबंदी आपल्या पिरयाचा किंसा गिर्विस्त्रामुळे तुर्कस्तानचा सुखतान देखील त्याचा वैरी झाला परंतु अझीझच्यापुढे सुलतानाला हात ठेकावे लागले, त्यामुळे वाद्दावीचे वरचे प्रस्थ माझून बहुतेक अरबस्तान पादाक्रांत करण्यात आला १८०२ मध्ये अझीझ चाला व त्याचा मुलगा सौद अमीर झाला. परंतु देवळे पाडणे, लोकांचा छळ करणे इत्यादि पोर कुलांमुळे लोक्याच्या आणि इतर सुसुलमान राष्ट्रांच्या मनात द्वेषाभि भडकून अमीर घराणे अमीनदोस्त करण्याचा कट झाला ह्या कटात तुर्कस्तान देखील सामील झाला परंतु ह्यावेळी तुर्कस्तान युरोपातील मानगडीत गुलत्यामुळे इजिप्तचा पशा महमद अझीझाकडे ही कामगिरी सोपविण्यात आली ह्याप्रमाणे १८११ मध्ये महमद अझीझ मुलगा तसनपाशा हा सौदपर चाल करून आला परंतु सौद ह्याच्यापुढे त्याचे काही न चालत्यामुळे महमदअझी स्वत आला, परंतु ३० मार्च १८१४ मध्ये सौद वारल्यानंतर ह्याचा मुलगा अब्दुल्ला ह्याने तड केला परंतु इजिप्तचे सैन्य निघून गेल्यानंतर त्याने तद्वाच्या अडी नाकबूल केल्या परंतु पुन्हा सैन्य येऊन १८१८ मध्ये अब्दुल्ला सारण आला व त्याचा कॉन्स्टान्टिनोपल येथे बघ करण्यात आला

इ स. १८२४ त अब्दुल्लाचा मुलगा तुर्की ह्याने इजिप्तचे स्वाभिमूर्त कबूल करून व खडणी देऊन १० वर्षांच्या आत आपल्या राज्याला बळकटी आणली १८३४ मध्ये याचा खून झाला व त्याचा मुलगा फेसल हा अमीर झाला परंतु १८३९ मध्ये त्याने खडणी देण्याचे नाकारण्यामुळे त्याला पकडून कैदी येथे ठेवण्यात आले काही दिवसांनी तुर्कस्तान आणि इजिप्त क्षामध्ये राजकीय मानगड उपस्थित होऊन अरबस्तानकडे दुर्लक्ष झाले ही संधी साधून फेसल १८४३ त पळून आला, आणि आमन व येमेन दिवाय सर्व अरबस्तानाचे स्वाळा अमीर झालून कबूल केले.

इ स १८३४ मध्ये एलहासच्या स्वारीत फकलमरोवर शामर कुळातल अब्दुल्ला नावाचा एक गृहस्थ होता. बापाचा खून करणारा मशारा झाला परण्यात फेसल त्याला ह्या गृहस्थाने साहाय्य केल्यामुळे अब्दुल्ला हा जेथेच शामर येथील गव्हर्नर झाला. परंतु फेसल ह्याला कैदी येथे नेऊन ठेवल्यावर अब्दुल्ला ह्याने आपली सत्ता वाढविली १८४३ त अब्दुल्लाचा मुलगा तलाल हा गादीवर बसला हा गोळा कार स्वाणी आणि मतलबी भासून यांनी आपल्याबद्दल कोणत्याही सहाय येऊ न देता राज्याची मजगुदी, प्रगती, व वाढ केली ह्याचप्रमाणे इजिप्तपरीष देखाल ह्याने सघान बायले होते

तलालच्या नंतर त्याचा भाऊ मतल हा १८६८ मध्ये गादीवर बसला परंतु तो लवकरच मारला गेल्यामुळे त्याचा पुतण्या बन्देश हा अमीर झाला त्याच्या मागून योवक्याच दिवसात मजदुताचा तिसरा मुलगा महमद अमीर झाला. काही कारणांमुळे फेसल याचे वंशम आणि महमद ह्यांच्यामध्ये लडाई होऊन महमद विजयी झाला ह्या जयामुळे उत्तर आणि मध्य अरबस्तानचा १८९१ मध्ये महमद स्वामी झाला

१८९७ मध्ये अब्दुल अझीझ महमदचा पुतण्या गादीवर बसला. ह्याच्या कारकीर्दीत कुवेत येथे एक नवीनच सय तयार झाला ह्या प्रांतातील बदरावर तुर्कस्तानचा डोंडा होता परंतु आपल्या वेळी कुवेत येथील शेख सुबारक ह्याने इजिप्तचे साहाय्य मिळविण्यामुळे तुर्कस्तानचा येत फसला आणि १९०३ मध्ये कुवेत येथील इज्म लोक हे रामे मानण्यात येऊ लागले

हा येत फसला असे पाहून तुर्कस्तानने स्वत. नाही तरी दुसऱ्या मार्गेन आपला हात साधण्याचा प्रयत्न केला परंतु याहि काळात तुर्कस्तानला यश आले नाही आणि तड कायस लागला

यू रे पी य व च स्वाचा इति हा स —प्रथम पोर्तुगीज लोक अरबस्तानात आले १५०६ मध्ये त्यांनी होर्मेस हें ठाणें घेतलें नंतर १५१० त मस्कत हें शहर घेतलें पोर्तुगीज लोकांनंतर ओमन येथे इराणचे बर्वेस होते. नंतर १५५९ मध्ये पकरी परायासील अहमद इब्न सय्यद ह्याने इराणी लोकांना हाऊन लाविले नंतर १७९८ मध्ये त्याचा मुलगा ओमनच्या गादीवर बसला ह्याच्या मनमिळाऊ पणामुळे आग्नेय सांखिक धोरणामुळे राज्याला बळकटी येऊन बराच विस्तार झाला ह्याचे साहाय्यकते इज्म होते १८५६ त हा बारल्यानंतर ह्याच्या सुभामध्ये गादी विपरीत तडे उपस्थित झाले शेवटीं एथेनी हा इज्मच्या मस्तीने विजयी झाला, व फ्रेंच आणि इज्म यांच्यामध्ये करार होऊन ओमनच्या सुलतानाची स्वतंत्रता प्रस्थापित झाली १८६६ त तो बारल्यावर त्याचा मुलगा सय्यद तुर्की ह्याने १८८८ पर्यंत गादी समाल्ली नंतर फेसल (सय्यदचा मुलगा) गादीवर आला इज्मच्या समती- विवाह ह्याने परगशीय कारमार काही करू नवे फ्रान्स हिंदुस्थानच्या विमोर्तीनून ह्यास खडणी देण्यात येऊ लागली

१८३९ त इज्मानी एडन घेतले १८५७ पासून पेरिन बेट इज्मच्या ता-भात आले तुर्कस्तान व इज्म यांची अरबस्तानातील सरहद्द कायम करण्याकरितां एका सवळ्याची योजना झाला व १९०१ मधील रिपोर्टाप्रमाणे बहुतेक सर्व दक्षिण अरबस्तान इज्मच्या सत्ताखाली आला

हेनाम आग्नेय येमेन हे प्रांत तुर्कस्तानच्या ताब्यात होते येमेन येथे १९०४ च्या सुमारास बड उपस्थित

सालें होतें, परंतु लष्करच त्याचा तुर्का शिपायांनी मोड केला.

अली कादी ल इति हा स.—गणतिक युद्धापूर्वी खलीफ या नात्याने सुलतानाची धार्मिक सत्ता अमरहामुळे अरबस्तान हा थोडोमन साम्राज्याचा एक भाग म्हणून गणला जात असे. तथापि वस्तुस्थिति अशी होती कीं, अरबस्तानात पुष्कळ लहान लहान स्वतंत्र राज्ये होती व त्यांपैकी काही खलीफाची शासिपत्ता अंशतः मान्य करीत असत. दुसरी कित्येक ख्रिश्च संरक्षणाधारी आली होती तुर्कांचा प्रत्यक्ष अंमल हेजात प्राप्त, मक्का, मदीना ही पवित्र शहरे, अक्षीर व येमेन या प्रांतांतल काही शहरे व बंदरे पूर्णरे भागावर मात्र होती हेजात रेलवे ही तुर्कांची सत्ता अरबस्तानावर दड बसविण्याकरिताच बांधण्यांत आली होती; पण ही लाईन एकतुटीयांद्र भागावरच होती व तेवढीहि नोट चालविणें तुर्कांकडून झालें नाहीं व याकीचा माग मुघारण्याचें काम तुर्कांकडून झालें नाहीं, जागतिक युद्धानंतर तुर्कांची अरबस्तानावरील सत्ता सर्वस्वी नाहींशी झाली आणि १९२१ मध्ये पुढील स्वायत्त राज्यकर्ते प्रस्थापित झालेले आहेत:—हेजातचा राजा, नेजद व एलहामचा अमीर, जेबेलशामरचा अमीर, अमिरमधील साबियाचा संस्थापक, येमेनचा इमाम, ओमानमधील मस्क्तचा सुलतान, हाशमीतचा सुलतान, कुवैतचा शेख, कातारचा शेख वगैरे.

हेजातचें राज्य:—जागतिक युद्धाच्या वेळी जर्मनपक्षांने तुर्कैस्तानाकरिताच धर्मयुद्ध चालू आहे, अशी चिन्तापणी अरबी मुसलमानांमध्ये सुरू केल्यामुळे प्रेरितितन व दोन राष्ट्रांनी अरबस्तानात काही संकटांनी होड घावें लागले. ताबडा समुद्र तुर्कांच्या ताब्यात गेल्याम पुर्वेकडील दळणवळणाचा सुवेसमार्ग बंद होईल, अशी भीति पडण्यामुळे प्रेरितितनने मकेच्या शेरिकाकडे वळण घालें. शेरिकचे धार्मिक वजन मोठे असल्यामुळे त्याने युद्ध धार्मिकस्वरूपाचे नाहीं, असे ठरवून युद्धात पडण्यास मनाई केली तर अरबी मुमुक्मान ऐकतील अशा भरवसा होता, व रया मकेच्या शेरिकाला उर्फ अमीराला हेजातच्या आद्योमन सत्तेतून सोपवें देण्याचीहि इच्छा होती. इ. स. १९१५ मध्ये मकेच्या या शेरिकाने नवन बंद करून स्वतंत्र होण्याची इच्छा दोस्त राष्ट्रांस जाहीर केली. तेव्हा दोस्तानी त्याला इम व दारुगोळा यंत्रे युद्धनामुषी पुरविण्याचें कबूल केले १९१६ मध्ये शेरिकने बंद उभारून आपल्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा काढला त्याच्याविरोध धाडण्यास तुर्कांसबळ मोठे ऐन्य रिकामे नसल्यामुळे शेरिकला 'अरशाचा गुलतान' म्हणून आख्यातच्या च्याचपत्ता संस्थापिकांनी मान्यता दिली. नंतर त्याने सजकरच 'हेजातचा राजा' हा पदवी स्वीकार केली व त्या गोष्टीला प्रेरितितन, मान्य व इटाली यांनी मान्यता दिली. युद्धसमाप्तीनंतरच्या तहपरीपदेत हेजातच्या राज्याचा स्वतंत्र

प्रतिनिधीहि घेण्यांत आला व १९२० मध्ये राष्ट्रसंघामध्ये हेजात राज्याला प्रतिनिधित्वाचा हक्क मिळाला. तुर्कैस्तान-यरोवरच्या तहाने तुर्कांनी अरबस्तानावरील सर्व सत्ता सोडून दिली.

१९२० मध्ये हेजातच्या हुसेन राजाचा नेजदच्या अमीर-यरोवर सरहद्दीपासत तेंदा होऊन लढायाहि झाल्या व १९२१ मध्येहि हे भाडण मिटलें नव्हतें.

मध्य अरबस्तानातील राज्ये:—मध्यमागात नेजद (राजधानी रियाध) व जेबेल शामर (राजधानी हेल) ही दोन राज्ये आहेत. नेजदच्या अमीराने १९१४ मध्ये ब्रिटिश सरकारशी दोस्तीचा करार केला व तो युद्धात शेवट. पर्यंत पाळला. उलटपक्षी जेबेल शामरचा अमीर तुर्कांनी मिळाला होता. त्यामुळे या दोघा अमीरांमध्ये लढाया झाल्या. रयात यशस्वी होऊन नेजदच्या अमीराने मध्य अरबस्तानात आपली सत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित केली नेजदचा अमीर हेजातच्या राजाची धार्मिक किंवा राजकीय कोणतीहि अधिकता मान्य करीत नाहीं.

'जेबेल शामर'च्या अमीराने जागतिक युद्धांत तुर्कांच्या बाजूने मिळून त्यांना उंट यंत्रेची पुष्कळ मदत केली; पण या युद्धांत पुढें त्याची सत्ता सुलुषदृष्ट्या व आर्थिकदृष्ट्या बरीच कमी झाली

अमुर:—या राज्याची सरहद्द अद्याप नक्की ठरलेली नाहीं, तरी साधारणपणे हेजात व येमेन यांच्यामध्ये हा सुलुष आहे व पूर्वेस नेजदचें राज्य आहे. याचे उंच प्रदेश व सघल प्रदेश असे दोन भाग असून या दोन भागातील लोकांत राजकीय व सामाजिक भेद फार तोंत्र आहे. येथील लोक स्थायिक आहेत. कारण हा सुलुष शेतकीला सोयीचा असल्यामुळे भटकत हिंडण्याची जरूरी नाहीं. येथील बहुतेक लोक सुनी मुसलमान व काही वादायिषीही आहेत जागतिक युद्धापूर्वी या प्रांतावर एकछत्री सत्ता कोणाचीच नव्हती; काही भागावर तुर्कांचा, काहीवर मकेच्या शेरिकचा, काहीवर थायु अरिश्चा इद्रितीचा व काहीवर जेबळ भटका लोकांचा अंमल होता; पण तुर्क सर्व प्रांतांवर अधिपत्ता स्थापत असत. जागतिक युद्ध चालू असता इद्रिती सध्या मस्मद याची इच्छा तुर्कां अंमल नष्ट करून स्वतःचे वर्चस्व सर्व प्रांतांवर स्थापण्याची फार असल्यामुळे त्याने तुर्कांविरोध लढण्याचे जाहीर करून एडनच्या ब्रिटिश रेवेन्टेशरोवर १९१५ मे मध्ये फार केला व दोस्त राष्ट्रांभासून युद्धनामुषीची मदत मिळविली. तथापि त्याला स्वतःची सत्ता थोडीशी वाढविता आली. येमेनच्या इमामावरयोर त्याचे राष्ट्रव अतन्त्यामुळे तिकडून हद्दा होण्याची त्याला भीति सतत होती. युद्धोत्तर कालांत (१९२१ मध्येहि) या राज्याच्या सीमा नवी ठरलेल्या नाहोत.

येमेन:—अमुरप्रमाणेच येथेहि उंच व गलल प्रदेशातील लोकांत धार्मिक व बौद्धिक मोठा तीव्र भेद आहे. उंच

प्रदेशांतील लोक धिमापण्याचे असून तिझमकडील दफ्तीरपणाच आढित. तसेच राजकीय सत्ता काही लोक तुर्कीची मानीत, तर काही इमामाची मानीत.

इ.स.१९०४मध्ये यझ इम मरूमद सत्ताधीन झालावर त्याने तुर्कीसत्तेविद्दुद बंद केले. उभयपक्षां मधील वर्षे विरोध चालू असून अखेर १९१३ मध्ये तद्द झाला व बादशाही फर्मान निघून इमामाची असुरपासून एडनपर्यंतच्या सर्व उंच प्रदेशावर सत्ता मान्य करण्यात आली. सामंतिक युद्ध सुरू झाल्यावर १९१५ मध्ये त्याने आपली सहाय्युत्ति तुर्कीला द्याविली; पण तो युद्धात प्रत्यक्ष सामील झाला नाही. युद्ध समाप्तानंतर १९१८ मध्ये ब्रिटिश हिंदी सैन्याने होदीदा बंदरात तळ दिला व इमामाबरोबर दोस्तीचा करार ठरविण्याची स्टेटपट सुरू झाली, पण १९२१ पर्यंत या प्रयत्नांना निश्चित स्वरूप काढीच प्राप्त झाले नाही.

इ.स. १९१० ला ता व श ल स र याने.—होई सर्व आता ब्रिटिश नियंत्रणाखाली आली असून त्याच्या परराष्ट्रीय राजकारणावर ब्रिटिशांचा ताबा आहे. अन्तर्गत कारभाराची सत्ता मात्र त्यांना ब्रिटिश सरकारने दोस्ती कायम राखण्याच्या अटीवर दिली आहे. ही संस्थाने ओमन, हुजियल ओमन, एल काटर, बहरीन व इतैत अशी आहेत. १९२१ मध्ये ब्रिटिश नियंत्रणाखालच्या अरबी प्रदेश व एडन यांचा कारभार बसाल्ल्यालाकडे दिला असून हेमजलसंध्याची व्यवस्था मात्र परराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्टेट सेक्रेटरीकडे ठेविल्याचे ब्रिटिश पार्लेमेंटात जाहीर करण्यात आले.

इ. स. १९२१ पासून मिरनिराळी अरब संस्थाने सुसंघटित वयाची व त्याचा संघ बनवून अरबस्तान पूर्ण स्वतंत्र करणाऱ्याची चळवळ चालू आहे १९२१ आगष्ट मध्ये अमोर फैसूल यांचा इराकच्या राजा या नात्याने राज्याभिषेक करण्यात आला बाह्याची डॉल्फा प्रमुख अमोर इरा साऊद याला मिटिश सरकार यातला व सुन्बवर्मा राजाच्याबद्दल मदत म्हणून साजित ६०,००० पाँड देते; हाच १९२१ आगष्ट पासून मध्यवर्ती अरब संस्थान मेवद याचा शुल्लतान म्हणून राज्य करीत असून त्याने फैसूल राजाची दोरती ठेवल्याचे जाहीर केले आहे. १९२२ डिसेंबरमध्ये मॉर्गिस फर्सनने तुर्कस्तानच्या सत्तेलादल अरबाना सांकडून स्वतंत्र करण्याची ब्रिटनची इच्छा असल्याचे जाहीर केले. १९२३ फेब्रुवारी मध्ये अंगोरासरकारने हेजाझचा हुसेन राजा हा सर्व अरब राज्यांचा मुख्य अधिपति असल्याचे जाहीर केले, आणि हेजाझ, सीरिया, यरेस्तान व मेसापोटॅमिया ही स्वतंत्र असल्याचे कळू केले (१९२३ मार्च) प्रमुख अरब संस्थानांचे प्रातिनिधी मंडन येथे जमले, आणि त्यांनी सीरिया, पॅलेस्टाइन, इराक, हेजाझ, येमेन, अजुर, जेजद व सरकत या सर्वांचा मिळून संयुक्त संस्थानसंघ (ग्रेट अरब कॉन्फेडरेशन) बनविण्याची सूचना केली. ब्रिटनने ट्रान्स जॉर्जिन्याचे स्वातंत्र्य कळू केले, पण पॅलेस्टाइनचा अरबी

मुळजात समावेश होत नाही असे जाहीर केले. जून १९२३ मध्ये जाफ्रा येथे पॅलेस्टाइनच्या अरब काँग्रेसने आगळो-अरब सहकारी पॅलेस्टाइनसंघाचा करार अमान्य केला. आगळो-अरब तहाने अरबांचे स्वातंत्र्य मान्य करण्यात आले. सप्टेंबरमध्ये हेजाझच्या राजाने पॅलेस्टाइनमध्ये राष्ट्रीय सनदशोर सरकार स्थापनाचे कळू केले. १९२३ सप्टेंबरमध्ये ट्रान्सजॉर्जिन्यात अमीर अब्दुल्लाविद्दुद बंद झाले ते असुरच्या फौजेने लवकरच मोडले.

अरबस्तानात गुलामांचा व्यापार अद्याप चालू आहे ताबच्या समुद्राच्या काठचे रानटी लोक पकडून ते मोठ्या किंमतीला विकले जातात.

अरबीपरशा—(सुमारे १८३१-१९११) हा इतिहास मधील बोझ व राज्यक्रांतीसारक पठारी १८३१-३५ १८४० मध्ये वैद्य कुळात झाला. संस्थान साधारण दक्षिणेच्या सफरीची नोकरी बॅल्पावर बाळता वाटला तो १८६१ मध्ये एक सैन्याधिकारी बनला. व १८७५ त इमामादुल्लाहच्या अधिपत्याखाली जी अधिपतिनियम मोहीम झाली तीत तो होता. याच मोहिमेत पैसे पाहण्याचा त्याचावर आरोप झाला होता पण तो झांबात झाला नाही, तथापि त्याला अर्धा पगदारवर ठेविले या संघर्षात इतिहासच सैन्याची दुर्धी अधिकाऱ्यापासून सुटका करण्याकरिता अलीशहीने स्वागतल्या गुप्त कटाव तो सामील झाला. एमनाकरच्या मधीरीत चाललेल्या व्यापारानामेले भाग घेऊन उत्तम वक्ता अशी त्याने प्रसिद्धी मिळविली. इ.स.१८७८ मध्ये नूर रिहूस विरुद्ध, आणि डी रॅपनिएरेव, याच्या भूमिबंधाविद्दुद अराबकता माजविण्याचा कामी इमामाईने झाल. नेमिले व मोयदला म्हणून आपल्या जवानांमध्येतील एक वायको, व एका तुकडीचे अधिपत्य त्याला अर्पण केले, यासुळे गुप्त कथांतील त्याचे कडून बाहून दुरोपियन लोका विरुद्ध त्या संघाने चळवळ चालविली. पुढील वर्षे कृत्या-असतोपी इतिहासनाचा पुढारी म्हणून अरबीने नाव पुढे करण्यात आले होते. पण वास्तविक पाहता अहीरी आणि महमद सद्दी यासारख्या बरबद माणसांच्या हातातला तो केवळ बाहुल व यासोचे सुख बनला होता इ.स.१८८१च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या पहिल्या तारखेस अरबी आणि दोन इतर इतिहासच सैन्याधिकारी यांना लष्करी न्यायकौटुंबीत ओढून आणिले पण त्यांच्या सैनिकांनी त्यांना सोडविले. यासुळे खेदीवाला आपल्या त्यावेळच्या युद्धमंत्र्याला पदच्युत करून त्या जागी महमद सद्दीला नेमाचे लयाले त.स.सप्टेंबर १८८१ या दिवशी अरबीने सैनिकांचा पुढाकार घेऊन खेदीवाला सैन्याची संहवा व पगार वाढविणे माग पाडून खिदय रिफा-जपाशा या मुख्य प्रजाणाच्या जागी खेरफपाशा आणि शिष्ट लोकांचे एक सभागार मंडळ नेमणे माग पाडिले इ.स.१८८२ च्या आरंभी हा अरबी युद्धालायाचा दुय्यम विजयीत झाला तरी आपली कारस्थाने त्याने सोडली नाहीत. बनेयवर मते

देण्याचा हक्क शिष्ट सल्लागार मंडळाने देव्हा माणितला तेव्हा इजिप्शियन जमावसुली खात्याची व्यवस्था देवण्यावरता नेम्पेल्या परकी नियामक अधिकाऱ्याची हंटा होण्याचा प्रसंग उद्भवला. फेब्रुवारी महिन्यात सेरॉफ बाऊन मधेमूद समी तेव्हा मुख्य दिवाण झाला तेव्हा अरबीपाशा युद्धमंत्री बनला. ब्रिटिश सरकारला पाचरून सोटण्याजोगी रूखत्यारी त्याने छवकरच मिळविली. जुनच्या आरंभी ब्रिटिश आणि मैत्र लढाऊ गलबते अलेक्झांड्रियाला आली, व त्या शहरात त्या महिन्याच्या अकराव्या तारखेस दंगा होऊन अनेक युरोपियनचे वडी पडले तेव्हा अरबीने मध्ये पडून शांतता केली पण आता त्याचा फल उदडपणे युरोपियनाविरुद्ध दिसला. अलेक्झांड्रिया येथील त्याने चालविलेल्या ब्रिटिशचा बंदोबस्त ब्रिटिश आरमारला तोंड देण्याकरिता होता. असे समजण्यात येऊन, फ्रान्सची मदत नसताना युद्धा ब्रिटिश आरमाराने विजयावर तोफा डागल्या, आणि तेथेले केवळ येथे सर गारनेट वूल्फले याने अरबीचा पराभव केला अरबी गेलो पडला; पण तेथे शरण आल्यावर बंड कर. प्याच्या गुन्हावरून त्याची ओढशी चालविली. अरबीन गुन्हा कबूल करायवर फाजीली शिक्षा दे करून सिलोनला हद्दपार करण्यात आले. मधेमूद समी आणि इतर यांना हीच शिक्षा देण्यात आली. शिक्षा जन्मदेप होतो तरी सुमारे बस बघीनी आपल्या अधिकाऱ्यात १९०१ सालच्या मे महिन्यात खेदिवाने अरबीला इजिप्ता परत येण्याची परवानगी दिली. १८८१-१८८२ च्या कळवळीत अरबी हा खरा प्रोत्साहन देणारा नसून केवळ पुढे दिसणारा मध्य म्हणून होता. व ज्याच्या हातातलं बाहुलं होऊन तो राहिला होता त्याच्यापेक्षा तो कमी हुपार असला तरी जास्त प्रामाणिक होता हा १९११ मध्ये मूळ पावला.

अरबी समुद्र—हिंदी-महासागराचा भाग. माला पूर्वेस हिंदुस्थानाने, उत्तरेस बलुचिस्तान आणि इराणचा दक्षिणभाग यांनी, पश्चिमेस अरबस्तानाने, आणि दक्षिणेस कन्याकुमारी व केप गाडोफुड यामधील रेषेने मर्यादीत केले आहे. त्याच्या दोन शाखा आहेत. त्या नैर्ऋत्येला बबेल मंडेबच्या समुद्रपु नोंच्या मार्फत तावळ्या समुद्राला मिळणारे एडनचे आखात आणि वायव्येला इराणच्या आखाताला मिळणारे ओमानचे आखात या होत. वरील शाखाखेरीज खवायतचे आखात आणि कच्छचे आखात हींही आहेत. हिंदुस्थान आणि युरोप यांच्यामधील प्रमुख रस्त्यांचा भाग म्हणून अरबीसमुद्राला महत्त्व आहे. यातील हीमे फार लहान व अप्रसिद्ध आहेत. यापैकी मुख्य म्हणजे सोकोत्रा आणि लखदीव बेटे होत.

अरबेली—हे अदियामेन मधील एक प्राचीन शहर आहे. हे असुरियन व त्या पूर्वीच्या काळी लहान मोठ्या शिव नद्याच्यामध्ये असलेल्या प्रदेशाची राजधानी होते. शत्रुताच्या संप्रदायाचे हे महत्त्वाचे ठिकाण होते. जुन्या पुस्तकात शिक्-

दरने ह्यासचा पराभव इ. स. पूर्वी ३३१ त अरबेला येथे केला असे दिले आहे. तरी पण ही लढाई अरबेलापासून ६० मैलावर मोगामेला येथे झाली असावी. आधुनिक एर-थिल अथवा अरबेल मोसल गिस्हात असून, मोसलकडून बगदादकडे जाण्याच्या रस्त्यावर ४० मैलावर आहे.

इ. स. ११८४ त ह्या शहरात अय्यूबईद सुलतान सत्या-दीनने आपले ठाणे दिले. १२३३ त हे शहर बगदादच्या खलीफाना मर्युपत्रद्वारे मिळाले. मोगलांनी १२३६ त व तैमूरने १३९३त अरबेला छुटले. नादिरशहाने १७३२ त हे शहर घेतले. १४ व्या शतकात दियन शोकाना तेथून हलून लाविले. येथील लोकसंख्या २००० पासून ६००० पर्यंत असून बहुतेक कुई लोक आहेत.

पॅलेस्टाईन मधील दुसऱ्या अरबेलाचे अवशेष गॅलीलीच्या समुद्राच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळ आहेत. बादो हमासच्या जवळील गुहामुळे याची प्रसिद्धि आहे. अरबेलाच्या लोकांनी सीरियाच्या डेमेट्रिअसच्या सेनापताने स्वारी केली असता या मुद्देचा आश्रय घेतला. त्याच मोठ्या गुहेत हेरादच्या वेळेस छटाहंवी वस्ती होती.

अरराज—(धंगल इलाखा.) नेपाण गिस्हातील एका विभागाचे मुख्य ठिकाण २६° ३४' उत्तर अक्षांश ८४° ४०' पूर्व रेखांश यावर. लोकसंख्या (१९०१) ११०७. गावाच्या नैर्ऋत्येस सुमारे एक मैलावर एक उंच दगडी स्तंभ असून त्यावर अशोक लिपीत लेख खोदलेले आहेत. हा स्तंभ एकच दगडाचा असून तो ३६.५ फूट उंच आहे. व त्याचा व्यास पायऱ्याशी ४१.८ इंच व टोंकाशी ३७.६ इंच आहे.

अरवंतघाट—(मद्रास इलाखा.) निलगिरी गिस्हा. गुन्नुर तालुका. लघुतलाई खेळ्याची वाडी. ११° २२' उत्तर अ. ७६° ४५' पूर्व रे. यावर. निलगिरी पठारावरील एका खोऱ्यास या वाडीचे नाव मिळाले असून या ठिकाणी दिन घुराची दारु तयार करण्याचा कारखाना सरकारने काढला आहे. येथील येथे विजेच्या साध्याने चालतात व चीज तीन मैलावर असलेल्या कांतीरी नावाचा घबघबा आहे त्या ठिकाणी उत्पन्न करतात. यामुळे या खेळ्यास बरेच महत्त्व आहे आहे. या कारखान्याजवळून उदकमंडला जुना रस्ता येतो आहे.

अरबली पर्वत—राजपुताना व अजमीर-मेरवाड या भागात ईशान्यदिशेस ३०० मैल लांबवर पसरलेल्या ह्या पर्वतभोळी असून २४° ते २७° १०' उत्तर अक्षांश व ७२° ते ७५° पूर्व रेखांश यांच्या दरम्यान आहेत. सर्व पर्वत कडे व शिखरे यांनी व्यापलेला असून रुंदी ६ पासून ६० मैलापर्यंत आहे. एक हजार ते तीन हजार फुटांपर्यंत एकंदर उंची असून "माउन्ट अबू" सर्व अद्या पहाड हे ५६५३ फूट उंचीवरचे नैर्ऋत्ये-कडील एक आति उच्च शिखर आहे.

विशुपुराणांतील 'पारंपरा' आणि टॉलेमीने उल्लेखिलेला 'अपोकोपी माटे देशाराम पोना अपेलडी' डोंगर, हाच अरबली डोंगर होय असे विद्वानांनी ठरविले आहे. हा डोंगर रामपुतान्याचे दोन भाग करतो. याच्या उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील प्रदेश रेंगाड आहे. रामपुतान्याचा सुमारे ३ भाग या डोंगराच्या वायव्येस असून बाकीचा आग्नेयीस आहे.

ईशान्येकडून या डोंगराची तपासणी करीत गेल्यास अथ-
पर संस्थानाच्या उत्तरेस अतलेल्या रेण्विषयक (३८' उत्तर अ. आणि ७५'४०' पूर्व रे.) हे डोंगर जास्त प्रामुख्याने आढळतात. बर्हई नावाच्या खेद्याजवळ याची समुद्रसपाटीपासून उंची २५५४ फूट आहे. या टिकाणापासून त्यांना नैर्ऋत्य दिशेस बळण मिळाले असून खोला (३२९२ फूट), रघुनाथगड (३४५० फूट) व सीकर जमीनदारताील हर-सनाथ नावाचा पवित्र डोंगर (२९६८ फूट) हे त्यामतात. अरबली शहर ज्या तागातड विस्फोटांच्या उभ्यात आहे तो किष्ठा मापैकीच एका डोंगरावर आहे. अजमीरहून सुमारे दहा मैलावर या डोंगराचा मागसून दिसत नाही. तथापि वैराग्या आसपास हेच डोंगर पुन्हा दिसू लागतात. या ठिकाणी मेवाडचे पठार व मारवाड यांच्या दरम्यान ते पसरले आहेत.

अरबली डोंगराची आग्नेय दिशेकडील चढण डोंगराच्या माथ्यावर गेले तरी मुळीच भासत नाही; परंतु पश्चिमेकडील उतार अतिशय उभा आहे. अजमीरच्या दक्षिणेकडील डोंगरात गंगत साधारण असून आंत रानटी जनावरेही (वाघ, अस्त्र इत्यादि) आढळतात. पश्चिमेकडील भागास पाऊस मिळण्याचा संभव असल्यामुळे या जागून पुर्वेकडील भागापेक्षा सांख्यिक आस्त जंगल आहे.

भुस्तराग्राह्यत्वा फार प्राचीन काळी हे डोंगर अति उंच असवेत व त्या काळापासून रम्या वायया भरत भरत हल्ली त्याची उंची वा स्थितीप्रत आली आहे. या डोंगरात प्रानाइट, ग्रेस, क्वार्ट्झाईट्स यासारखे खडक असून त्यात प्रामुख्याने किंवा वनस्पतीचे अवशेष अद्यापि कोणास सापडले नाहीत.

मेर नांवाने रानटी लोक मूळचे या पहाडी मुळसाले होत. ब्रिटिश राजसत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वी म्हणजे इ. स. १८१८ सालापूर्वी हे मेरलोका रानटी स्थितिच होते. पुढे सैमगॉने कालांतराने या लोकांत बरीच सुधारणा होऊ लागली सरकारने त्यांची एक वेगळी " मारवाड पळटण " तयार केली व तिची गणना ब्रिटिश लष्करांत होऊ लागली. लॉर्ड किचनेर यांच्या १९०३ सालच्या बोम्बेप्रवाशांत " पमासाचे मारवाड पायदल " तयार करण्यात आले पर्वताच्या उत्तर बाजूकडील पाणी, कच्छच्या आखातास मिळणाऱ्या " लुनी " व साप्ती या दोन नद्या बाहून नेतात.

त्याचप्रमाणे दक्षिणेकडील पाणी ओढवानी व यमुना नदीस मिळणाऱ्या चंबळ नदीच्या द्वारे बाहून गेले जाते.

अरबीसिंह—(इ. स. १७६९-१७७२) उदेपूरचा राणा अरबीसिंह उर्फ अरिंसिंह हा दुसऱ्या राजसिंहाचा चुलता असून त्याच्या मागून वि. सं. १८१६(इ. स. १७६२) मध्ये गादीवर बसला. वि. सं. १८०८(इ. स. १७५२) मध्ये अंबारच्या माघवासीहाने स्वतःस काही हळू नसता मेवाडचा रामपुरा महाल होळकरास देऊन टाकला. ही एक बाब बघवली तर आतांपर्यंत मेवाडचा एक ताम्रसंहि मुद्राप लोकाकडे गेला नव्हता. परंतु अरबीसिंहाच्या कारकीर्दीपासून मात्र मेवाडच्या राज्यास बाह्योटी लागण्यास सुरुवात झाली. प्रथम, वि. सं. १८२० (इ. स. १७६४) साली महारावा होळकराने बाजीरावाने घेतविलेली खंडणी वसूल करणाकरिता झुजून उदेपूरवर स्वारी करून तेथील खाज्मियाहून ५१ लक्ष रुपये नेले. याच वर्षी मेवाडमध्ये मोठा दुष्काळ पडून थारस दय्यास पाऊणशेर झाली.

फिनु रौप शाचें बंध—यानंतर चार वर्षांनी राज्यात अतःकलई माजून भाऊबदांच्या लढाया सुरू झाल्या. या बंधाचे खरे कारण काय होते ते फळत नाही. तथापि असे दिसते की, अरबीसिंहाने आपल्या उदात्त वर्तमाने आपल्या पदरचे सार्वत्रिक ठाकूर व देवपट्ट्याचा यशवंतसिंह बोलवत माजी मनने दुखनिवद्यामुळे ते त्याच्याविरुद्ध उठले व लढाकरच त्यांना राज्यातील सुत्तावताहि दुसरे कित्येक ठाकूर वेळून मिळाले. या सर्वोनी मिळून अरबीसिंहास पदच्युत करण्याचा निश्चय करून मागील राण्यास त्याच्या मृत्यूनंतर गांधावाल्या राजदम्येपासून झालेला रत्नासिंह नावाचा एक तोतया त्यानी उभा केला. रत्नासिंह हा राक्षसिंहाचा खरोखरच मुलगा होता. निवा नाही याबद्दल राज्यात द्विधा मत होते तथापि या फिनुरी पक्षाने रत्नासिंहासच मेवाडचा राणा असे आह्वाण करून कमलमीर येथे त्यास गादीवर बसविले. इतकेच नव्हे तर त्यानी 'अरबीसिंहास पदच्युत केल्यास सवा फोड रुपये बदलीस देई' अशी लाजव दाखवून शिष्टात्याहि आपल्या मदतीस बोलाविले.

तज्जी की नवदाई—या वेळी कोट्याचा जालिमसिंह हा अरबीसिंहाच्या दरबारी असून त्याबपाशी त्याचे बधनहि बरेच होते. त्याच्याच सांगण्यावरून राज्याने १२ पैगमाळा व दौलामिथा [५] या दोन मराठे सरदाराना आपल्या मदतीस बोलाविले शिवाय त्यांनी पूर्वापारपासून पाचोरीकडे राज्याच्या कादभार होता तो काढून आणणे मेहुता नावाच्या एका इष्ट-माकडे सोपविळा. राज्यातील मुख्य सोळा सरदारांपैकी कण पाचच राज्याच्या पक्षाकडे राहिले अरबलासुद्धे राज्याच्या पक्षाची स्थिति शिवायनकच होती. झुजून त्याने मद्रादजी सिंदि उजनीस होत त्याच्याकडे मदतीची याचना केली (वि. सं. १८२४-इ. स. १७६८) पण तिचा काही उप-योग झाला नाही. कारण, तोतयाच्या पक्षाने मद्रादजीशी

अगोदरच सधान पांघून त्याची मदत मिळवून ठेविली होती. इतकेंच नव्हे तर तो क्षिप्रार्ती महादजीच्या छावणीजेवरील छावणी देऊनहि राहिला होता. तथापि अशा स्थितीतहि विलकुल न कबरता राण्याच्या सैन्याने विरुद्ध पक्षाच्या संयुक्त छावणीवर हल्ला करून शत्रूच्या लोकांची दाणादाण केली व ते उजमनीच्या दरवाझ्यापर्यंत शत्रूचा पाठलाग करीत गेले. परंतु येथे राण्याचे सैन्य आपला जय झाला असे समजून लढावट करण्यात गुंतले असता शत्रूस कुमक मिळून त्याने राण्याच्या सैन्यावर उलट हल्ला केला. तेव्हा जी लढाई झाली तीत राण्याकडील साळुंग्रा, शहापुरा, बनेच येथील मोठमोठे ठाकूर ठार झाले; स्वतः जालिमसिंहहि बखरी होऊन शत्रूच्या हाती लागला. व राण्याच्या सैन्यास पराभव पावून उदेपूरला यावे लागले.

उ दे पू र चा वे दा.—आता अरसीसिंहापाशी उजमनीच्या लढाईत पडलेल्या साळुंग्राचा चुलता भीमसिंह व जयमल्लाचा वंशज वेदनोरचा राठोड ठाकूर हे दोघेच कायते भाव घेण्यासारखे सरदार राहिले होते. अशा स्थितीत मराठ्यांनी चाल करून येऊन राजधानीस तीन बाजूंनी वेढा घातला. पार्श्वम दिशेस मात्र तलाव असल्यामुळे त्या बाजूने अरबलोतांल राजनिष्ठ पदावी लोकांकडून शहरातील लोकांस धान्यादिकाचा पुरवठा होत राहिला शहराचा पचाव सर्वेस्वी भांडोत्री सिंधी शिपायाच्या राजनिष्ठेवर अवलंबून होता. पण त्याचे वर्तन तर दिवसानुदिवस इतके उद्दामपणाचे होत चालले होते की त्याची शेवटी पगारासाठी राण्याचा अंगरखा खेचण्यापर्यंत मजल गेली. तेव्हा साळुंग्राच्या ठाकुराने दहा वर्षांपूर्वी अमरचंद बडवा झणून कारभारी होता त्याच्या हाती पुन्हा सुर्वे देण्याचा राण्यास सल्ला दिला. हा अमरचंद मोठा तापट स्वभावाचा माणूस होता. तथापि त्याच्या वजनामुळे मागील कारकीर्दीत किथेक आपसीपासून राज्याचा पचाव झाला होता. सिंधी शिपायाच्या मेवाडत प्रवेश देखील त्याने कारभारातून अंग काढून घेतल्यावरच झाला. अरसीसिंहाने अमरचंदाला बोलावून कारभार हाती घेण्याबद्दल विनंती केली तेव्हा त्याने आपला लहान मोठा कोणताहि हुकूम राण्याने फिरवू नये अशी अट घातली. या अटीवर राण्याकडून कारभार हाती पडताच त्याने आमदारपाना उपटून त्यातील जडनवाहिरादिकाच्या साहाय्याने शिपायांचा पगार चुकता केला व दारुगोळ्याची उत्तम वेगमी करून ठेवली. अशा रीतीने सर्व प्रकारे तयारी झाल्यामुळे शहरातील सैन्याने सहा महिनेपर्यंत वेढा देऊन बसलेल्या लोकांस दाद दिली नाही. तोंतयाच्या पक्षाने उदेपूरावाहेर मेवाडच्या बऱ्याच भागावर अंमल बसविला होता तरी त्याच्याकडून शिपाय करवून केलेली रक्कम पडविली जाण्याच्या रंग दिसना. म्हणून मराठे उदेपूरपाशी विनाकारण दिवस घालवीत बसण्यापेक्षां सत्तर लाख रुपये घेऊन वेढा उठविण्यास व तोंतयाचा पक्ष घोटण्यास तयार झाले. परंतु सहा-

वर सहा होते न होते तोंच शहरातील प्रतिकूल परिस्थितीच्या बातम्या कानी पडल्यामुळे शिपायने आणखी बीस लाखांची मागणी केली. हे पाहून अमरचंदाच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली. त्याने लागलीच तहाच्या कागदाच्या बिच्या करून त्या मराठ्याकडे परत पाठविल्या, व सिंधी शिपायापुढे हृदयस्पर्शी भाषण करून व त्याच्यामध्ये वर्ध्वासे वाढून त्याचा पूर्णपणे पाठिंबा मिळविला. एवढेच करून तो थांबला नाही; त्याने खास आपल्या मेहुण्याकडून उदाहरण घालून देऊन शहरातल्या सर्वे पेवातील धान्य बाजारात आणविले व अशी सर्वही पिठविली की कोणीहि शिपाई धान्य मागण्यास येताच त्यास सहा महिन्याची धान्यसामुग्री देण्यात यावी. अथे पूर्वी रणायस अच्छर पाऊण शेर धान्य मिळत होते तेथे आता धान्यच धान्य झालेले पाहून मराठे आश्चर्यचकित झाले, व त्यापेतर शहरातील लोकांचा उत्साहहि वाढलेला दिसून आला तेव्हा त्यांनी आपण होऊनच तहाचे बोलणे लाविले. परंतु आता अमरचंदाचे ओहून धरले, व 'तुम्ही मागील सह मोडल्यामुळे आम्हास जेवढा खर्च लागला तेवढा आता पूर्वीच्या रकमेतून बजा झाला पाहिजे असे तो म्हणू लागला. अशा रीतीने त्याने शिपाया केशळ ६३॥. लक्ष रुपयावरच समाधान मानून स्वल्प बचावपास लाविले.

खे ड णी सा ठी मूळ ख तार ण.—यापूर्वी ३३ लक्ष रुपये उजमवाहोर, चांदीसोन्याच्या वस्तू वगैरेच्या रुपाने तावडतोबच शिपायाच्या स्वाधीन करण्यात आले. बाकीच्या रकमेकरिता जाबद, जौरण, भीमच व मोरवण या महालाचा वसूल लावून देण्यात आला व रक्कम फिटपर्यंत त्या महालात दोनहि सरकारकडून अधिकारी नेमण्यात यावे असे ठरले. या कराराप्रमाणे स. १८२५ (इ. स. १७६९) पासून स. १८३१ (इ. स. १७७५) पर्यंत कोणी कोणाच्या हुकात देखल दिली नाही. परंतु इ. स. १७७५ साली दिदे मेवाडच्या अधिकाऱ्याना हाकून आपणच ते महाल अन्यायाने बळकावून बसला. पुढे इ. स. १८१७ साली मेवाडचा ईम्रजभरोवर सह झाला तेव्हा मेवाडच्या बाकीलाठी आमचे महाल शिपायकडून आझास परत दिले जावे अशी अट घातली. पण या मागेल न्यवहाराची माहिती नसरयामुळे झणा बिवा ईम्रज त्यावेळी शिपायस दुसऱ्या शिष्टित नव्हते झणून झणा हे महाल त्यावेळी देखील मेवाडच्या राण्यास परत मिळे पावले नाहीत.

गो द बा ड णी ता थो ता दा ट ट.—शिपायने तोंतयाचा पक्ष सोडताच तीन मुख्य ठाकूर सोडून त्याच्या बाजूस असलेले बाकीचे सर्व ठाकूर एकाभाणून एक पुन्हा मेवाडच्या राण्याकडे आले; व बसलमीर खेरीज करून बसणांत असलेला मुल्लाहि बहुतेक सर्व भारभर सोडविण्यात आला. गोदबाड प्रोत कमलमीराबबळ असल्यामुळे त्याचे उत्पन्न मात्र तोंतयाच्या हाती लागत होते. तसे ते लागू नये म्हणून मेवाडच्या राण्याने अखेरीस, जो मेवाडच्या राण्यांनी जोय-

पूर वसविले जाण्याच्या पूर्वी मंदोदर्या प्रतिहारापासून मिळून पेतला होता. य ज्याची उत्तर सरहद्द कायम करण्याकरिता जोधपच्या कारकीर्दीने अनेक बोटवसतांचे रक्त खर्च पडले होते तो गुपीक प्रांत, जोधपूरच्या विजयसिंह राजाच्या स्वाधीन केला या प्रांताच्या उत्पत्तीतून जोधपूरच्या राजाने मेवाडच्या राजास ३००० लटपट्ये लोक पुरविले असा करार होता. अशा रीताने नाण्यां बाळगल्या जाताच राहिले ते तीन ठाऊरीत १८३१ (इ.स. १७०५) मध्ये तोत यास सोडून राज्याकडे आले, य तोतयाच्या राज्याचा समूह नामनाट झाला.

चून—वि.सं. १८२८ (इ.स. १७०२) मध्ये भरसीसिंह अहेरियाच्या ठामवागिमिस बुंदीच्या राज्यात आकार देण्यापासून गेला अमता रणाचा तेथे सून झाला भरसीसिंह व बुंदीचा राजपुत्र हे दोघे एका हुशारच्या मार्गे लागले असता बुंदीच्या राजपुत्राने एकाएकी भरसीसिंहाकडे बळून उग्रात आला खुपसून त्याचा प्राण पेतला कोणी म्हणतात बुंदीच्या व मेवाडच्या राजात भरहरीबद्दल काही तेंढा होता म्हणून हा चून झाला या विश्वागपाताच्या कृत्याचा बुंदीचा राजा व सर्व हाडा लोक यानी तोंड निघेपच केला आहे व स्वतः पुनी माणसासहि मागून थापल्या कृत्याचा पथाताप झाला. तेव्हा भरसीसिंहाच्या उद्गमपण्याचा मेवाडच्या ठाऊरास बोट आल्याने श्यानीचे बुंदीच्या राजपुत्राग विषवून आपल्या राज्याचा चून केला अशी जी दुसरी दंतकथा आहे तीत मरयता अघण्याचा समव आहे भरसीसिंहास हमीर व भीमसिंह असे दोन पुत्र होते [टोंडचं राजस्थान]

भरसुपल्ली—प्राचीनप्रांतातील एका जातीचे नांव हे लोक तेडगु, फिवा कानडी आहेत हे निश्चयपूर्ण माहीत नाही. भरसु फिवा राजपिंडे ही जात म्हैसूरच्या राजाची आस संपयी आहे हे शेतकीत निवा म्हैसूरच्या राजप्रांतात गोररीस आहेत राजपिंडे याचा धर्म शैव व वैष्णवहि आहे याचे उपाध्याय ब्राह्मण आणि लिंगयत बरेर अवतात भरसु (= राजा) हा पदवी आणि परियन तामिळ जातीचा एक पोटवर्ग आहे उरस व भरसु याचे संकुचित रूप असावे हे नाव म्हैसूर राजघराण्याच्या मधळीत आढळते, जसे—कातराज उरस [सेन्सस रिपोर्ट—कोचीन, बर्लिन]

भरसुर डोंगर—(सुवंद इलाहा) मदीकोठा एमन्सीतील पर्वत दाता गावाच्या उत्तरेस सुमारे १८ मैलावर, भरपल्ली पर्वताच्या नैऋत्य कोप-पार्शी व सरस्वती नदीच्या उगमाशी जे आया अवानीचे (आवागचे) प्राचीन देऊळ आहे त्याच्यामुळे हा डोंगर प्रसिद्ध आहे वलमीच्या काळात इ.स. ७४६ साली हे जितके प्रसिद्ध होते तितकच हल्ली प्रसिद्ध आहे अस म्हणण्यास हरकत नाही श्रीकृष्णाने रुमिमणीच हरण याच ठिकाणी केले हल्ली कथा आहे (उमरावती पहा) दरवर्षी नवरात्रात या ठिकाणी मोठी यत्रा मरते. आठव्या माळस दंताचा राजा पुंसेस हमर अवतो देऊळ

जर्षा बाधले याचा पत्ता लागत नाही. देवळाच्या काही रायावर सोळाव्या हातकातील छिन्नालेख आहेत यांभाभवानीच्या देवळाच्या आग्नेयीस चार मैलांवर कोटेश्वर महादेवाचे देऊळ आहे. अवानीच्या यात्रेस आलेले यात्रक ह या देवाचे दर्शन घेण्यास येतात व सरस्वती नदीत स्नान करतात (बी. ई. पु. ५, धंभाभवानी पहा)

अरहर-नवरगांव—तहसील मद्रपुरी, मिहडा चादा. मद्रपुरीपासून दोन मैलांवर ह खेडे आहे सुमारे ५० वर्षी-पूर्वी हा गांव हल्लीचे मालगुस्तार दार्जी रामच यानी २००० रुपयास (नागपुर नाणे) विकत घेतला येथील लोक सुखी आहेत महारलोक देतील कर्जाकडे पैसे देण्याचा धंदा करतात येथे शाळा आहे. लोकसंख्या १२३१ (सन १९०१)

अरा[१]—अरापूर संस्थानातील याच नावाच्या इलाखा दातचे गाव हे अरापूर नगरच्या पूर्वेस दहा मैल आहे इलाखादायी एकदर इस्टेट २८ गावाचा आहे इलाखादार ' रीतिया ' जातीचा असून त्यास ' नायक ' ही पदवी आहे येथे एक प्राथमिक शाळा आहे

[२]वगळ प्रांतातील शाहवाड मिहडाचे मुख्य ठिकाण इ.स. १८७७ सालच्या वेळाच्या वेळी दिनापूरहून २००० शिपाई व ड्वरसिंगाच्या हाताखाली काही खेज्यातील लोक या गावावर चाल करून आले तेथील इम्रानांची बायबासुले अगो दरघ गाहर पाटवून दिलेली होती, व गावात फक्त पोडे द्रम व होळ शिपाई उरले होते, ते सर्व एका एवाम घरात आजून बसेबस्ताने राहिले त्यानी ८ दिवसपर्यंत आपला सचाव केलावर त्याच्या मदतीला थिन्मट ऐसर हा सैन्य घेऊन आरबासुले ड्वरसिंगास वेडा उठवून गावे लागले

येथे १८९५ त म्युनिसिपलिट्या स्थापन झाली आहे तिचे उत्पन्न ५५००० रु व खर्च ४८००० होता ह्या गावाच्या रान नदीचे गाढले (फिस्टर्ड) पाणी मिळत

अराजकता—प्राचीन काळापासून भरतखंडात राजा व प्रजा यांमधील परस्परसंबंध विषयक तत्वे धर्मशास्त्रे पुराणे व नीतिग्रंथ प्रतिपादीत त्यात विचारवैविध्य होतेच पाश्चात्य देशांतील हेमिग बगेरे राजकीय तत्त्व-वेत्त्यानी प्रतिपादन केलेली राजा व प्रजा यांमधील कराराची कल्पना आर्यातील शातिपर्वीत दिलेल्या मनुच्या गोथीत स्पष्टपणे व्यक्त होते प्राचीन काळी गदाकदाचित् कोणताहि राजा जुलुमी निघाला तरी त्याचा जुलूम कायद्याच्या रूपाने नसल्यामुळे काही थोड्याच व्यक्तीस तो बाधक होत असून एकदर राष्ट्रास बाधक होत नसे त्यामुळे राजा जुलुमी असला तरी राजसत्तेखाली असलेले राज्य येथे अराजकता मानली आहे अशा समाजापेक्षा वेहमी अधिक मलवान् व सुची असे अराजकतपासून उत्पन्न होणारे परिणाम महाभारतात उत्तम वर्णन केलेल आहेत ' राजा धर्माच मूळ आहे, अधर्माने पागळ्यांना ओकाव शिधा करून तो ताळ्यावर बाणतो,

चंद्र सूर्य नसतील तर जग जसे अधकारात मग होईल, त्याप्रमाणे राजा नसल्यास लोक नाश पावतील. दुष्ट लोक बलाकाराने दुसऱ्याचे द्रव्य, स्त्री, पुत्र वगैरे सर्व हरण करू लागतील व द्रव्यसंपन्न लोकांना प्रत्येकी बंधन व वधभोगावा लागेल कोणावरहि कोणाचा अधिकार चालणार नाही व राजा रक्षण करण्यास असला म्हणजे लोक गुहावर्ती द्वारे उघडो दाकून सुद्धा निर्भयपणे शोष घेतात इत्यादि ” यामुळे प्रत्येक समाजाला शास्ता राजा असावा असा त्याकाळी कदाक्ष होता, कारण —

अथचेत् अभिवर्तेत राज्याधी बलवत्तरः ।
अराजकानि राष्ट्राणि हतवर्षाणि वा पुनः ।
प्रत्युद्रम्याभिपुज्यंस्यात् एतदेव सुमंत्रिनम ।
नहि पापात्तरतरे अस्ति किंचित् अराजकात् ।

अराजकत्वाचे परकीय राजाहि बरा, मग आपला जुलूम राजा फारच बरा, अशी त्यावेळी प्रवृत्ति होते अराजकत्वाच्या भीतीनेच प्राचीन काळी हिंदुस्थानात राजसत्ता फार बलवत्तर झाली असावी असे वाटते

अराजकतेची तात्त्विक मीमांसा — लाकाराज्य हे अराजकता नव्हे अराजकता म्हणजे सरकार या संस्थेचा अभाव नियंत्रणाशिवाय कोणताहि समाज शक्य नाही असे असताहि “अराजकता” हे समाजशासन-विषयक तत्त्व गेली शेंदाईश बरे पुढे माडल जात आहे. अलीकडे समाजसत्तावाद्यांनी अराजकता या शब्दाला चांगला अर्थ देऊन, राजा किंवा कोणत्याहि प्रकारचे सरकार ज्यात नाही अशा प्रकारचा समाज बनवून अशा समाजाचे जीवित व योगक्षेम कसा चालवावा या संवधाचा एक नवा सिद्धांत किंवा तत्त्व पुढे मांडिले आहे. अशा अराजक समाजात शासता व सुव्यवस्था कायद्याच्या जोरावर किंवा अधिकाऱ्याच्या हुकमतीने चालवावयाची नसून सर्व गोष्टी समाजातील निरनिराळ्या स्थानिक व धंदेशाईक अशा लोकांची अर्थोत्पादन व व्यवहारी अर्थसाक्षीय कार्ये चालण्याकरिता, तसेच अशा समाजातील प्रत्येक सुसंस्कृत इसमाच्या निरनिराळ्या गरजा व आकांक्षा योग्य रीतीने पुरविल्या जाण्याकरिता गरजांच्या व त्या पुरविण्याच्या वर्गाच्या अर्थोत्पादकांवर किंवा निरनिराळे वर्ग किंवा संघ बनवून त्यांनी एकमेकांशी स्वतःचे वेगळे कारभारदारांच्या आधारावर सर्व व्यवहार एकोज्याने व मलोत्थाने चालवावयाचे असतात. अशा ऐच्छिक रीतीने बनविलेले संघ मानवी समाजातील सर्व कार्यक्षेत्रां हातां घेऊन कार्यकर्ते बनल्यावर स्वतःचे कार्यक्षेत्र अधिक विस्तृत करून हद्दी सरकारमाफती करू लागेल अशा रीतीने सर्व कार्याकरिता लहान मोठे व कमी अधिक चिरस्थायी असे स्थानिक, प्रांतिक, राष्ट्रीय व सार्वभौमिक वर्ग (ग्रूप) व संघ (फ्रेडरेशन) तयार होऊन त्यांचे एक मोठे जाळे बनेल. अर्थोत्पादन, विनिमय, व्यवहार, परस्पर दळणवळण, आरोग्य विषयक सोयी,

शिक्षण, आत्मसंरक्षण व देशसंरक्षण वगैरे सर्व कामे असे संघ स्वतःची स्वतःच करण्यास समर्थ होतील, इतकंच नव्हे तर शास्त्रीय संशोधन, कलाकौशल्य, वास्तव्यारमक कार्य, व इतर सर्व समाजाला आवश्यक असलेली कार्ये असले संघ विनवोभाट पार पाडतील. शिवाय महत्त्वाची गोष्ट अशी की, वज्रलेप, कालत्रयीहि न बदलणारी अशी कोणतीहि गोष्ट, व्यवस्था किंवा नियम असावयाचा नाही. वाटेल त्या वातातात वाटेल तेव्हा फेरबदल करण्याची मौकळीक असणार, उलटपक्षी सर्व सैद्धिच सृष्टीमध्ये दिसून येते त्याप्रमाणे, सर्व कार्ये शांति व कार्यक्षेत्रक यामध्ये समतोलपणा सतत पडून येणाऱ्या स्थिरांतरामुळे अधिक सुलभपणे राखला जाईल, कारण पक्षपाताने कोणाला अडथळा करणारे किंवा कोणाचे अधिक संरक्षण करणारे असे सरकार म्हणून अस्तित्वातच ठेवावयाचे नाही.

या तत्त्वाच्या पुरस्कर्त्यांचे असे म्हणणे आहे की, जर समजाची रचना उपर्युक्त तत्त्वानुसार केली तर कोणत्याहि माणसाची उत्पादक शक्ति भाडविल्याच्याच्या हुकमतीमुळे नियंत्रित होण्याचे सुलीच कारण उरणार नाही. भाडविल्याच्या सरकार पाडाखाचे असते, पण सरकारच नष्ट झाल्यामुळे भाडविल्यालाहि जिवंत राहणार नाहीत. उपरितत्त्वनिष्ठ समाजात कोणाहि व्यक्तीच्या ऐच्छिक व्यापारावर शिष्टेच्या भीतीचे दडपण उरणार नाही, किंवा कोणत्याहि अधिकारी इसमाचा अगर अर्थाद्विध विभूतवाहि (मेटेफिजिकल एंटिटी) सत्ताधिकार कोणावर चालवावयाचा नाही; व त्यामुळे कोणालाहि उत्साहभंग व मानसिक गुलामगिरीचा त्रास होण्याचे कारण नाही. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या समजुतीप्रमाणे कार्ये करीत राहील, व त्याची समजुत किंवा तदसद्विषेक घुडि स्वतःच्या व भवितालच्या परिस्थितीमुळे बनलेल्या नैतिक कल्पनांच्या आघातप्रस्थापताने बनत जाईल. यामुळे प्रत्येक माणसामधील बौद्धिक, नैतिक, कलाविषयक शक्ति कसल्याहि प्रकारचा अडथळा सरकारकडून किंवा भाडविल्याच्याकडून न होता पूर्ण वाढ पावू शकतील.

अराजकसमाजवादी (अनार्फिस्ट) यांनी सुचविलेली उपरिनिर्दिष्ट समाजव्यवस्था सर थॉमस मूर या इंग्रज लेखकाच्या युरोपिया नामक पुस्तकातील योजनाप्रमाणे अव्यवहार्य नाही. तसेच काही थोडक्यांशा गृहीत प्रेमयापासून काढलेले केवळ तर्कप्रधान अनुमान नाही, अशी त्याची खात्री आहे. सदरहू योजना प्रस्तुत समाजात अस्तित्वात असलेल्या प्रवृत्तीवरूनच ठरविलेली आहे. समाजसत्तावादाचा पुरस्कार करणारे सुधारणावाद आज कित्येक असले तरी त्यांचे हे मत चिरकाल टिकणारे नाही. जीवनाला लागणान्या आवश्यक वस्तूंचा सुलभपणे भरपूर पुरवठा करणारा आधुनिक ग्रंथ समुप्रा, स्वातंत्र्याच्या भावनेची मानवसमाजातील याद, सर्व प्रकारच्या कार्यक्षेत्रातील कार्यकर्यांमध्ये दिसून येणारी

स्वयंप्रेरणा व स्वतंत्र विचार, पार काय पण धार्मिकतेच्या व राजकांयसंस्था यांमधील अधिकाधिक फैलावत असलेले स्वातंत्र्याचे बारे, या सर्व गोष्टींनी अराजक समाजरचनेला असुकूल अशी परिस्थिति हळू हळू पण निःसंशयपणे तयार होत चाललेली आहे.

अराजकसमाजवादी (अनाकॅस्ट्स) हे एकंदर समाजसत्तावादी (सोसिअलिस्ट्स) पक्षाचे दाय्या माजून म्हणजे अस्पष्टत्याक अतएव कमकुवत असे बंधन होते. या सर्वांचा अर्थसाधने मते अर्थात सारलीच आहेत. उदाहरणार्थ, दोघाच्याहि मतांनी जमीनीची खासगी मालकी, व रामना भोंवड्याच्या जोरावर कारखाने चालवून जर नका मिळविण्याची पावानीची ही दोन्ही तर्ज न्यायीपणाच्या व लेपयुक्ततेच्या दृष्टींनी घातक आहेत. अलोकबोल यांत्रिक सामुग्रीच्या साहाय्याने अखिल समाजाचे जीवित पूर्ण सुखमय करण्याच्या मार्गात हे दोन्हीमेले अडथळे आहेत. पण अराजक समाजसत्तावाद्यांचे असेहि झणणे आहे की, खाजगी जमीनदारी व खाजगी भाडवळ पद्धति या दोहोंचे संश्रद्धा करून त्यांना वर्णानुवर्ण जर नका मागण्यास सवलत देणारे मूळ सरकार होय, आणि झणूनच खाजगी जमीनदारी व खाजगी भाडवळपद्धति यांचे उच्चाटन करण्याच्या प्रयत्नांजोवरच सरकार ही संस्थाहि अस्तित्वात नष्ट करण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत. सरकार, मग ते राजसत्ताक असो किंवा लोकसत्ताक असो, हेच सर्व अनर्थांचे मूळ आहे सदां तेंच सर्वेस्वी नाहीसे झाले पाहिजे. [समाजसत्तावाद पहा.]

माजीन काळचा इतिहास पहा, किंवा अर्वांचा काळचा पहा, मॅसिडोनियाचे साम्राज्य, रोमचे साम्राज्य, किंवा युरोपातील राज्ये यांपैकी कोणतेहि सरकार पाहिले तरी ते बोधमयाचा अधिकार निरुक्त इसमाचे घनलेले असून त्यांच्या हातात सर्व सत्ता एकवटलेली असते, व त्यातल अहसंस्थाक व्यक्तीच मत्तोलोप असल्यामुळे जमीनदार, भाडवळवाले इत्यादि इतर हक्कदार अल्पसंख्याकांचा नाश करण्याचे काम सरकार नामक संस्थेच्या हातून होणे शक्य नाही; तसेच सरकार नामक या संस्थेतील अधिकाराभिष्टित व्यक्तीहि आपल्या हातातील हक्क व सत्ता सोडण्यास तयार होणार नाहीत. झणून भाडवळवाले, जमीनदार इत्यादि हक्कदार वर्ग नष्ट करून त्याच्या जमिनी, खाणी, रेल्वे, बँका, औद्योगिक संस्था सरकारच्या हातांत देऊन अजोदरच अनेक वायतीतील शिक्षण धर्मखात, देससंरक्षक लष्करी खाते इत्यादि सरकारच्या हातांत असलेल्या सत्तेत भर घालणे झणजे लोकांवर जुलूम करण्याचे आणखी एक नवे यंत्रण तयार करण्याप्रमाणे आहे. सरकारी भाडवळव्यवस्था अमलात आणजे म्हणजे नोकशाही व भाडवळवाले या दोघांची सत्ता एकत्र करून सरकारच्या सत्तेत अधिकाधिक भर घालून ती प्रजेला अधिकाधिक गावकः करण्याजोगी आहे वास्तविक तरी

सुधारण सत्ता एकत्रित करण्याने होणारी नसून अधिकाधिक अधिकारविभागी केल्याने, स्थानविषयक व कार्यविषयक वाटणी करून अनेकांच्या हाती सत्ता दिल्याने, प्रत्येक व्यक्तीला अधिकाधिक कार्यस्वातंत्र्य व स्वयंप्रेरणेला वाव दिल्याने घडून येणार आहे.

बहुतेक समाजसत्तावाद्यांप्रमाणे अराजकसमाजवाद्यानाहि ही गोष्ट मान्य आहे की, राष्ट्रीय विकासासिद्धान्ताच्या कार्याप्रमाणेच समाजसत्ताहि नेहमी विकसनकामे हळू हळू चालू अमते, आणि मध्यम मध्यम मात्र क्रान्तिकारक स्वरूपाच्या बडामोडी होऊन सुधारणेच्या कार्यात एकदम मोठी भर पडत असते. अशा प्रकारच्या क्रान्तिकारक गोष्टी पडण्याचा काल आता उल्लेख नाही असे त्यांना वाटत नाही. मंद-गतिक सुधारणेच्या कालामागून एकदम अतिवेगाने सुधारणा होण्याचे दिवस उगवणे अवाप शक्य आहे, व अशा संघर्षाच्या कायदा येणे सर्व सुधारणावाद्यांचे कर्तव्यच आहे. पण अशा संघर्षाचा उपयोग सरकार नामक संस्थेची सत्ता अधिकाधिक वाढविण्याकडे न करता ती कमी करण्याकडे केला पाहिजे, व खाकरता गांधीनिहाय व प्रातानिहाय काम-करा व संसारी लोकांचे संघ बनवून त्यांच्याकडे सर्व गोष्टी, व सत्ता विभागून दिली पाहिजे. अशा प्रकारचे संघ सर्व राष्ट्रांत व नंतर जगातील एकंदर राष्ट्रांत तयार केले पाहिजेत.

अराजक समाजवाद्यांची मते अशा प्रकारची असल्यामुळे प्रस्तुत अस्तित्वात असलेल्या सरकार नामक संस्थेच्या कार्यात भाग घेण्याचा किंवा तिच्या सत्तेत अधिकाधिक भर घालण्याचा प्रयत्न करणे त्यांना पसंत नाही. म्हणून पार्लेमेंट-सारख्या राजकाराधारी संस्थेत शिरून तेथे मजुरपक्षाचे प्राबल्य प्रस्थापित करण्याचा मार्ग ते आकांक्षित नाहीत, किंवा मजुरवर्गास तसे करण्याचा उपदेश करीत नाहीत. सर्व-राष्ट्रीय कामकरी वर्गाची परिपद (इंटरनॅशनल वर्किंग मेन्स असोसिएशन) १८६४-६६ त्यापुन शाखापासून अराजक समाजवाद्यांनी आपली मते प्रत्यक्ष मजुरवर्गापुढे मांडण्याचा व मजुरांचे वर वर्णिलेल्या प्रकारचे संघ बनवून भाडवळवाल्यांचा नाशनाट करण्याचा उद्योग घुरू केला आहे. पार्लेमेंटसारख्या कायदेमंडळामार्फत कायदे करवून सुधारणा घडवून आणण्याच्या अनदशोर म्हणून गणला गेलेल्या मार्गावर त्यांचा विश्वास नाही.

अराजकसमाजवादी यांच्या वादी यांच्या वादी यांच्या इतिहास.—वर वर्णिलेल्या प्रकारचे सामाजिक संघ स्थापण्याची कल्पना व सरकार नामक राजकाराधारकाशी संस्थेच्या मार्फत समाजाचे शासन करण्याची कल्पना या दोन्ही मानवजातीच्या मनात पुरातनकाळापासून अस्तित्वात आहेत; आणि ऐतिहासिक बाळात कधी पाहिलीचे तर कधी दुसरीचे अधिक प्राबल्य वाढल्याचे दिसून येते पाहिल्या प्रकारच्या प्रगतीमुळे हळूहळू कुळ, गोत्र, ग्राम, जाति, संघ व नगर असे सग-

दाय लोकांनी स्वतःच बनविले, व त्याच्या बळावर परचक्रापासून व सत्ताधीशाच्या जुलमी वतनापासून स्वतःचे संरक्षण करण्याचा मार्ग काढला. प्रौढमय्ये ६ त. पू. ४३० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या वॅरिस्टिप्स या सीरेनईक पंथाच्या एका उपासकांचे असे प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली होती की, शाह्या लोकांनी आपले स्वातंत्र्य गमावून सरकारचे नियंत्रण पत्करता कामा नये, व साकेटीसच्या प्रभास उत्तर म्हणून त्याने असे सांगितले होते की, तो स्वतः शास्ते किंवा शासित यांपैकी कोणत्याच वर्गात मोडत नाही. तथापि वॅरिस्टिप्सची ही प्रवृत्ति केवळ एपिक्यूरियन पंथाच्या अनुयायांनी सामान्य जनसमूहाबरोबर ठेवलेल्या वेगळ्या-बदल वतनाचा परिणाम होय. प्रौढमय्येला अराजकसमाजवादी संवज्ञानाचा सर्वात महत्त्वाचा पुरस्कर्ता श्रीष्ट्या रहि-याची व स्टोईक संवज्ञानाचा आधुनिक क्षेत्र हा होय हेतुने 'रिपब्लिक' ग्रंथात जो राज्यकारभारपद्धती आदर्शभूत म्हणून पुढे मांडली तिला विरोध करून क्षेत्रांत सरकाराद्वि-अशा समाजरचनेविषयीची स्वतःची योजना पुढे मांडली. सरकारच्या नियंत्रणाऐवजी प्रत्येक व्यक्तीवर स्वतःचे, नैतिक नियमांचे, नियंत्रण असावे, प्रत्येक व्यक्तीमध्ये स्वार्थशुद्धी-बरोबर सहवासप्रियताही नैतिकच असल्यामुळे व्यक्तीची स्वयंनिर्मित नैतिक बंधने केवळ स्वसंरक्षक न बनता परार्थ-पोषकही आपोआप बनतील. याप्रमाणे स्वतःच्या नैतिक प्रेरणाप्रमाणे बाष्पाच्या बुद्धि उत्पन्न शास्त्राबरोबर ते सरकारी भमलाचा सरहद्द सोडून पलीकडे स्वतंत्र संघ बनवून राहू लागतील. अशा वसाहतीत त्यांना न्यायकोर्ट, पोलीस, देवालय, सार्वजनिक प्रार्थना, किंवा पैसानाणी वगैरे गोष्टींची मुळीच गरज लागणार नाही. पैशाच्या ऐवजी सर्व देवदेव केवळ देणयाच्या स्वरूपाने परस्परता चालू राहील. क्षेत्राचे स्वतःचे प्रभू आज उपलब्ध नाहीत, इतरांच्या प्रभूतत्वाच्या खेळातून उतारे म्हणून दिलेले आहेत. तथापि तेवढ्यावरून क्षेत्राची व तत्कालीन लोकसमाजाची एवढीप-यक प्रवृत्ति स्पष्टपणे निदर्शनास येते.

मध्ययुगात ९ व्या शतकाच्या सुमारास अनाबाप्टिस्ट लोकांपैकी जेन्स डेन्क याच्या हुसार्डस पैकी चोखेकी याच्या आणि आल्बाचा विशाप मार्को पिरोलोमो विहडा याच्या प्रभास वर वर्णन केलेल्या प्रकारचीच मते आढळतात. रू सो, डि डो रां, गॅ ड वि न, व मू र्छो यो ची अ रा ज क ता — अठराव्या शतकांत फ्रेंच एन्सायक्लोपॅडियाच्या कार्यालया डोक्यात अशाच कल्पना खेळत होत्या ही गोष्ट रूसो व डिकेरीय यांच्या स्वतःच्या प्रभासील मजकुरावरून सहज सिद्ध होते. याच कल्पना पुढे फ्रेंच राज्यकर्त्यांच्या वेळी उपडणपणे लोकांमुळे मांडल्या गेल्या. ह्या वेळी एका बाजूला जेकोबिन लोक सर्व राजकीय सत्ता स्वतःच्या हाती घेणा-रतो प्रयत्न करीत होते; व उलट पक्षां प्रत्येक प्रांततले लोक आपापले संघ बनवून न्यायखाते, लष्करागृहे, दानधर्म-

खाते वगैरे सर्व गोष्टींची व्यवस्था स्वतःचे हाती घेण्याचा उपयोग करीत होते, व अशा सुमारे ३६००० संघांमध्ये एक-मेकांत पत्रव्यवहारही सुरू झाला होता.

अराजकसमाजरचनेसंबंधाच्या राजकीय व अर्थशास्त्रीय कल्पना गॉडविनने १७९३ च्या सुमारास प्रथम व्यवस्थित पणे आपल्या ग्रंथाच्या द्वारे पुढे मांडल्या त्यात तो म्हणतो की, पूर्वीचे कायदे हे आपल्या पूर्वजांच्या शाह्यापणाचे निष्-र्णक नमुने ते त्यांनी भिन्नपणा, मत्सर, महत्त्वाकांक्षा इत्यादि मनोविकारानी प्रेरित होऊन केलेले आहेत. कायदे व न्याय-कोर्टे सर्व रद्द करून त्याऐवजी सर्व मांडणते निकालकरता चांगल्या विचारी माणसाकडे सौंपविल्यास योग्य न्याय तात्काळ मिळू लागण्यास सुरवात होईल. सरकार समूह नष्ट करावे; सरकार नामक संस्थेचाच समाज उत्तम स्थितीत खाल राहू शकेल, समाजाचे लहान लहान व स्वयंशासित असे संघ बनवावे; मालमत्ताच्या बाबतीत खाजगी मालकी नष्ट करून समार्थक मालकीचे तत्त्व सुरू करावे; अशा प्रकारची गॉडविनची मते होती. परंतु ह्याने आपल्या राजकीय न्यायान्याय ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीत मात्र ही मते भीती-मुळे स्पष्टपणे पुढे मांडली नव्हती.

पुढे १८४० मध्ये प्रूडोने प्रथम अराजकसमाज हे प्रसक्त नाव देऊन आपले विचार पुढे मांडण्यास सुरवात केली. फ्रेंच राजकायीच्या वेळी १० व्या हज्ज्या राज्यावरून काढून टाकण्यानेच केवळ ज्याचे समाधान होत नव्हते अशा पक्षास निरॉस्टिड नामक पक्षाने 'अराजक' (अनॉस्टिड) असे निदा-व्यंजनक नाव देण्यास सुरवात केलीच होती. प्रूडोने सरकार-विरुद्ध असा समाज कसा बनवावा त्यासंबंधाच्या कल्पना उपडणपणे पुढे मांडल्या. 'मालमत्ता म्हणजे चोरी' या सूत्रापासून आरंभ करताच लोकांचे लक्ष त्याच्या मता-कडे वेधले. तथापि समार्थक मालकीच्या तत्त्वाचा तो पुर-स्कर्ता नव्हता, तसेच सर्व जमीनदार, कारखानदार, खाणी-वाले, वगैरे धनिकांची मालमत्ता एकदम हूरण करावी अशा मताचाही तो नव्हता. त्याने सुचविलेला मुख्य उपाय म्हणजे सावकारी व व्याजबद्ध ह्या खाजगी धंदा बंद करणे व भांड-वल उणिवांशी एक राष्ट्रीय बँक स्थापने ह्या होम, नागरी-कानी सर्व व्यवहार आपसात व बँकेच्या आर्थिक मदतीने चालवावयाचे व तेंदाभाड मध्यस्थानी मिटवावयाचे; अशी सर्व संघात व्यवस्था शास्त्रावर सरावरी जरूर उरतच नाही, असे त्याचे म्हणणे होते निरविराळा प्रकारच्या राज्यकार-भारपद्धतीवर भारकाढने केलेली टीका, व सर्व आर्थिक प्रश्नांचे सूक्ष्मज्ञान हे महात्वाचे गुण प्रूडोच्या प्रभास दिसून येतात. प्रूडोच्या मताचे लोक त्याच्या पूर्वीच, ईंग्लंडात सुल्यम थॉम्पसन व त्याचा अनुयायी जेन ग्रे आणि अमेरिकेत जोशिया बोरिन, हे होऊन गेले होते. ईंग्लंडात ओवेनने अशा संघाचा प्रत्यक्ष प्रयोगही केला होता. पण तो कसपार्थी कारण वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अभाव हे होते, असे

प्रदौने ठरून वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पूर्णपणे पुरस्कार चालविला व स्वतः " इकिटी स्टोअर " (ज्याच्या किमतीच्या वस्तूंचें टुकान) काढले. "इकिटी टिडलेज" व "इकिटी हाऊस" अशा नावाच्या दोन संस्थाहि अमेरिकेंत न्यू यॉर्क व बोस्टन येथे अनुक्रमे निघाल्या.

पूर्वाच्या अर्थात्त्वविषयक व विशेषतः सहकारी पेढ्या (म्युचुअलबँकिंग) सर्वदाच्या सूचना लवकरच मान्य होऊन त्या प्रत्यक्षा अमलातहि येऊं लागल्या; परंतु त्याच्या अराजक-विषयक मताना प्रत्यक्ष मान्यसमर्थेहि काररे अनुयायी मिळाले नाहीत. मान्यसमर्थे फोरियर व सेंट सायमन या समाज-सत्तावादाच्या मतार्थे अतोदरच बरेच प्रसंग सादरलेले होते. पूर्वोक्त्या मताना बर्मिंगहॅम मात्र पुष्कटें मिळून योर्किंग हेस यानें १८४३ मध्ये, आपणि कालें घन रातें १८४५ मध्ये अराजक समाजविषयक मतें प्रातिपादन करण्यास सुरुवातीहि केली. नंतर स्मॅथरने १८४५जिह्वा व समार्द्ध समाजसत्ताकपद्धति-विषयहि उघडपणे बंडखोरपणाची आपा रापरण्यास सुरुवात केली, इतकेंच नव्हे तर कोणमाहि प्रकारची सामाजिक व नैतिक संघर्षे व्यक्तीवर अर्भुं नयेत, व्यक्तिमात्राला पूर्ण सत्ता व स्वातंत्र्य गावायें, असें प्रतिपादन त्यानें सुरू केले. अशा तऱ्हेच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्ययुक्त अराजक समाजाचे पंचव-सान कथें बहावभायें ते स्मॅथरनंतर प्रो. बॉस याने आपल्या मंधात दाखवून दिले. प्रो. बॉसचे म्हणणे आहे की, उच्च संस्कृतीचा उद्देश मनुष्यजातीतील सर्व व्यक्तींची उन्नति होण्याकरिता सर्व साधारण मार्ग व साधने उपलब्ध व रुचन देणें हा न ठेवता जन्मतः लचबुगणसंपन्न अशा काही विशिष्ट व्यक्तींची पूर्णपणे वाढ होण्याकरिता इतर सामान्य व्यक्तींच्या सुखसौख्ये व अजरार अस्तित्व यांची पर्वा न करताहि सोय करून देणें, हा असला पाहिजे. याप्रमाणें व्यक्तिगत (इंडिविजुअलिटी) च अखेर प्रस्थापित होणें दृष्ट असून आजपर्यंतची मानवजातीची सुधारणा लचबुगणयुक्त अशा योद्धाशा व्यक्तींच्या हातूनच होत आलेली आहे बॉस प्रसूति विद्वानांचा भ्योक्त्यामितीवाद इतक्या थराटा गेलेला आहे की, वैयक्तिक सुधारणा पूर्णत्वाये पोहोचवि-ण्याचें ध्येय साधणें कधीहि शक्य नाही, कारण इतर सामान्य जनसमाजकद्वंद्व सदरहू पेढ्याला अद्वयलाकरणाची भासदायक, लुलमी अथो परिस्थिति पसरलेली असते, असें त्याचें मत आहे. त्यामुळे " सारलपुत्रांल्ट " असा उच्च शिष्ट वर्ग कधीच तयार होणें शक्य नाही, तरी सामान्य वर्ग व उच्च वर्ग यांच्यामध्ये वेदमीच मोठें अंतर कायम राह-णार यांत शंका नाही. सदरहू विचारसरणीतील वैयक्तिक लोकांच्या पूर्णत्वाची कल्पना प्रत्यक्षासारखी व उपयुक्त असली तरी या पेढाला काही योद्धाशा निव्वून व कलावान् यमालीन इतर कोणीच अनुयायी मिळालेले नाहीत.

सर्व राष्ट्रीय मजूर परिषदेचें अराजक पंचविपयक मत. — १८४० मध्ये मान्यसमर्थे रिपब्लिक

लयाला जाऊन पुन्हा मादशाही सत्ता सुरू झाली. खानंतर बोही काळ समाजसत्तावादापैवी निरनिराळ्या सर्व दोट-वर्गीचें मतप्रचारात्मक कार्य बरेचसें शिथिल झालें; कारण मादशाही सरकारने समाजसत्तावादी पंचाच्या सर्व छापखान्यांची मुस्कटदाजी केली ती पुढें सुमारे बोंस वर्षे तशीच कायम होती. तथापि या काळातहि अराजक पंचाचोतुद्धां योर्किशी प्रगति झाली. १८६५ पासून समाजसत्ताक पंचाची चळवळ पुन्हा सुरू झाली. त्या साली लंडन येथे मुनिशंसल एन्डि-विशनच्या निमित्ताचें आलेल्या फ्रेंच कामकरी वर्गा-पैकी (हे सर्व आन्योन्ससाहाय्यवादी होते) कित्येक इसमानां रॉबर्ट ओवेन पंधा ईश्रमाच्या मदतीनें सार्वराष्ट्रीय मजूर परिषद स्थापन केली. या परिषदेची फार संपादनां वाढ होऊन तिनें राजकीय पार्लेमेंटातील सत्ता हाती घेण्याच्या मार्गाचा अवलंब न करता एकदम परस्पर भांडवलवात्स्याची अर्थशास्त्रीय तत्त्वानुसार भाषण सुरू केलें; व हें धोरण १८७१ पर्यंत सर्वेच वाढू देवें. फ्रँकी-जर्मन युद्धानंतर सार्वराष्ट्रीय परिषदेच्या कार्याला मान्यसमर्थे बंदी करण्यात आली, त्या वेळी जर्मनीत सर्वेपुढसमदानाचा हक मिळालेला असल्यामुळे जर्मन कामकरी वर्गानें जर्मन साम्राज्याच्या पार्लेमेंटच्या निवडणुकीत आपा घेण्याच्या उद्देशानें परिषदेचें वरील धोरण बदलण्याचा आग्रह धरला व आपला सोशल डेमोक्रेटिक आवाजा निराळा राजकीय पक्ष स्थापन केला. यामुळे सार्वराष्ट्रीय मजूरपरिषदेमध्ये फाटाकुड होऊन स्पॅनिश, इटालियन, बेल्जियन अशा निरनिराळ्या कामकरी संस्था स्थापन होऊन त्यांनी आपला एक संघ (केंदरल युनियन) बनवला. या संघामधूनच " आधुनिक अराजक समाज पंध " वाढ पावला. या संघाचा माकुनिन हा पुढारी बनला व त्यानें अनेक लेख, पत्रे व पुस्तके लिहून अराजक तत्वाची वाढ केली. सरकार (स्टेट) ही संस्था समूळ नष्ट झाली पाहिजे; कारण, ती लोकांच्या धार्मिक समजुतीच्या पायावर उभारलेली असून सुधारणेच्या खालच्या पायरीची निदर्शक असते; तिच्यामुळे स्वातंत्र्य नष्ट होतें, असें त्यानें प्रतिपादन केलें. सार्वत्रिकमतवदापद्धतीनें केलेले कायदे सुद्धा अमान्य ठरवून प्रत्येक व्यक्तीला व प्रत्येक प्रांतिकसंपाला पूर्ण स्वातंत्र्य असावें असे तो झणे. अयोदायपनाची सर्व साधने कामकरी संपाच्या मालकीचीं असावी, व तयार झालेल्या वस्तू प्रत्येक संपानें आपापले नियम ठरवून त्याप्रमाणें वाटून घ्याव्या अशी माकुनिनची अर्थशास्त्रीय मते होती.

पुढील कित्येक वर्षे उपयुक्त स्पॅनिश, इटालियन, इत्यादि कामकरी संस्था, सार्व-राष्ट्रीय-मजूर-परिषदेच्या काही शाखा, व जर्मन आपण अमेरिकन अराजक मंडळ्या यांच अराजक पंधाच्या सुट्य व कार्यकारी संस्था होत्या. त्यांनी राजकीय सत्ता हाती घेण्याची विलक्षण खटपट न करता कामकरी वर्गाचीच आपसात दड मीची वाढवून संघाच्या द्वारे दशात आपलें महत्त्व वाढविण्याचा मार्ग अवलंबिला.

कामाचे तास दररोज भाडच असवे, वगैरे हक्काकरता, व सैन्यातील शिपायांची मने लष्करी नोकरीपासून परावृत्त करण्याकरता त्यांनी चळवळी चालविल्या. त्यामुळे बऱ्याचशा यूरोपीय देशात व युनैटेड स्टेट्समध्ये या पंथाच्या पुढाऱ्यावर खटले होऊन त्यांना शिक्षा झाल्या. त्यामुळे कामकरीवर्गांनी अधिकधिक अत्याचार केले व त्यामुळे खटले, दंड, शिक्षा यांचे प्रमाण वाढले, व त्याचा सूड म्हणून अधिकाऱ्या लोकावर अधिकाधिक अत्याचार होऊ लागले. त्यामुळे अत्याचार हेच अराजकपंथाचे मूळ कार्य असा सार्वत्रिक समज लोकांत पसरू लागला. अर्थात् या पंथाच्या प्रवर्तकांनी सदरहू आरोपांचे निराकरण सुरू केले, व सरकारी दडपशाहीचा अत्याचार हा केवळ नैसर्गिक परिणाम आहे त्याचा अराजक पंथाच्या मूळ तत्वाशी व घोरणाशी काही एक संबंध नाही, असे प्रतिपादन चालविले.

थापुडे अराजक पंथाची वाढ काही फ्रेंच तत्त्ववेत्ता प्रुडॉ याच्या तत्त्वानुसार, काही सिध्दन्-अनार्किसम यालिओ होल्स्टोयच्या मताच्या द्वारे, वाही अर्था अराजक लेखकाच्या द्वारे, व मुख्यतः कम्युनिस्ट-अनार्किसमच्या द्वारे चालू राहिली. प्रुडॉची परस्परसहाय्यक बँकाची कल्पना युनैटेड स्टेट्समध्ये फार अमलात आली. व्यक्तिस्वामित्ववादी अराजक पंथाचा प्रसार अमेरिकेत बेगामिन आर. टकर या नावाच्या विद्वानांनी आपल्या लिबर्टी नामक पत्राच्या द्वारे फार केला. त्याने प्रुडॉन व हर्बर्ट स्पेंसर या दोघांच्या मताचा एकत्रिक रीतीने अवलंब केला. व्यक्तिस्वामित्व, समान स्वातंत्र्य, व पूर्ण समता या तिन्ही तत्वांचा पुरस्कार करून व्यक्तिशः मनुष्य स्वायत्ती असला तरी सर्वज्ञ आपल्या हक्कांना जपू लागले म्हणजे सर्व व्यवस्था न्याय्य व वायदेशीर अशीच होईल असे प्रुडॉप्रमाणे त्याचे मत होते. शिवाय स्पेंसरच्या स्वैरक्षणाच्या हक्काचा पुरस्कार करून तो असे प्रतिपादू लागला की, एकाद्याने हक्काचे अतिक्रमण वेष्ट्यास त्याचा प्रातिकार करण्याचा संरक्षक हक्क प्रत्येकास आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला व प्रत्येक संघाला आपसं-रक्षण करण्याकरता अपराध्याला देहात प्रायश्चितापर्यंत योग्य ती शिक्षा करण्याचा हक्क आहे. तसेच केलेले करार पाळण्याचे भाग पाडण्याकरताहि अत्याचार करण्याचा हक्क आहे. याप्रमाणे संरक्षणाच्या कार्याकरता म्हणून कोणत्याहि राजसत्तेला असलेले सर्व अधिकार नूतन समाजरचनेतहि असावे, असा धी. आर. टकरच्या मताचा निष्कर्ष निघतो.

व्यक्तिस्वामित्ववादी अराजक पंथाच्या प्रुडॉमती अनुयायींनी अमेरिकेतील मजूरवर्गांत कारशी सहाजुमति मिळत नाही. व्यक्तिस्वामित्ववादाचा अर्णाकार केल्याने ही स्थिति केवळ व्यक्तिशः प्रयत्नाने साध्य होण्यासारखी नसल्यामुळे त्यांना अराजकसमाजवादी पंथातून फुटून निघून अभिमत अर्धशास्त्रपंथी उदारमतवाद्यांच्या गोटांत शिरावे लागते,

किंवा इथिक्युरियन पंथाची नैतिकबंधनशून्य समाजस्थिति पत्करावी लागते, किंवा स्टनर व निन्झचे यांचा प्रेष्ठ-मानव कोटी विषयक 'सुपरमॅनथिअरी' सिद्धांत तरी मान्य करावा लागतो. त्यामुळे अराजक पंथांतले बरेचसे लोक अनार्किस्टकम्युनिस्ट मतवादी बनले आहेत. यात प्रान्समधील एलिसी रेफ्लस, जीन प्रेष्ठ, सेबास्टियन फार, एमिली कौजेट यांचा, इटालीमधील एनरिको मॅलाटेस्टा व कॉव्हेली यांचा, स्पेनमधील थार. मेला, एल्. लॉरेंसो वगैरेंचा समावेश होतो. याशिवाय अराजक पंथाची दुसरी शाखा सिंडिकॅलिस्ट पंथ (पहा) नावाने यूरोपात आलीकडे महत्त्वास चढली असून राजकीय मुत्ता हाती न घेता परस्पर भाडवलवाल्याशी प्रत्यक्ष सामना त्यांनी सुरू केला आहे.

अनार्किस्ट-कम्युनिस्ट पंथाच्या विद्वान अनुयायींनी पुढील उपयुक्त गोष्टी करण्याचा प्रयत्न चालविलेला आहे; भौतिक शास्त्रातील घोषामुळे तयार झालेले आधुनिक तत्त्वज्ञान व अराजकसमाजवाद यांचा तर्कशास्त्रदृष्ट्या निकट असलेला संबंध दाखवून देणे, हल्ली समाजात दिसून येणाऱ्या प्रवृत्तींचा अभ्यास करून अराजकसमाजपंथी मताची शास्त्रीय पायावर उभारी करणे, व या मताचा पुढे विकास कसा होत जाणार याचे दिग्दर्शन करणे, आणि अराजकसमाजातील नैतिक बंधने योग्य तत्त्वांच्या आधारेने तयार करणे; कले-विनिर्मुक्तपेक्षा कम्युनिझम प्राप्त होण्याचा संभव कसा अधिक आहे व त्यामुळे अखेर अनार्किस्ट-कम्युनिझम सर्व सुधारलेल्या समाजाना मान्य होण्याचा कसा संभव आहे, तसेच कम्युनिझम व अनार्की हे दोन विकास दर्शक शब्द असून ते अन्योन्यपूरक आहेत म्हणजे त्यातील एक तत्त्व मान्य केले की दुसरे मान्य करावेच लागते, वगैरे गोष्टी संप्रमाणे सिद्ध करून दाखविण्याचा कोर्पोटकिनच्या लेखाचा उद्देश आहे. राजकार्याच्या काळात एखाद्या मोठ्या शहरातील रहिवाशांची संमति असल्यास तेथे कम्युनिझम ताबडतोब अमलात आणता येईल असे कोर्पोटकिनचे म्हणणे असून त्या योग्यवेदान तो म्हणतो की, अशा शहरातील प्रत्येक रहिवाशाला मध्यम वर्गातील माणसाना हल्ली मिळते तितक्या प्रकारची राहण्याची जागा, खाण्याचे पदार्थ, व कपडेलते इतक्या गोष्टी त्याच्या अर्ध्या दिवसाच्या म्हणजे पाच तासांच्या कामाचा मोबदला झालेला देण्यात यावा आणि बाकी राहिलेल्या अर्ध्या दिवसाचे पाच तास काम त्यांनी शिक्षणविषयक वाढत्या विषयक किंवा शास्त्र, कला व शारिरीक व्यायामाचे यापैकी काम करण्याच्या कोणत्याहि संस्थेत काम केले तरी येनीच्या राहणीच्या इतर सर्व वस्तू सहज मिळू शकतील. नेतकी व इतर औद्योगिक पंथांतील कामे बौद्धिक व्यवसायाच्या जोडाला कशी जोडून देता येतील, तेहि कोर्पोटकिनने विवेचन केले आहे.

पंधरव्या व १६ व्या शतकातील थोमेजी, डेन्क वगैरे कित्येक इसमांप्रमाणे सामान्य जनसमाजात धार्मिकदृष्ट्या

चळवळ करणाऱ्या लीओ टॉलस्टॉय या रशियन देशमत्ताने प्रत्यक्ष अराजकसमाजवादी असे नांव धारण न करता राजमत्ता व मालमत्तेवरील मालकी या दोन गोष्टींमध्याने अराजकसमाजपक्षाचीच मते स्वीकारलेली आहेत, आणि ही मते शिस्ताने उपदेशिलेल्या गोष्टीतूनच व सामान्य तर्कशास्त्राच्या साहाय्याने कशी सिद्ध होतात ते दाखविले आहे. चर्च ही धर्मोपदेशकांची संस्था, राजमत्ता ही संस्था (दिः स्टेट) व राजकीय कायदे व निरोपनासगी मालमत्तेविषयीचे कायदे यांच्यावर त्याने आपले सर्व बुद्धिमत्तम संपूर्ण अस्तंत गौरदार टीका केली आहे. राजमत्ता झगडे दुष्ट लोकांनी पाडवी. राक्षसीय गौरावर जनतेवर चालविलेली जुलमी सत्ता होय. सुव्यवस्थित सरकार हे प्रत्यक्ष दरवडेसोरोपेक्षाहि कार अधिक भयावह होय. धर्मसत्ता, राजसत्ता व मालमत्तेची साम्राज्यी वाटणी यांमधेची लोकांच्या मनात अमलेच्या रूपान पुढीलच्या आहेत, हे दाखवून देऊन शिस्ताच्या उपदेशातूनच अप्रति काराचें (नॉन रेसिस्टन्स) तत्व आणि कोणत्याहि कारणास्तव युद्ध होऊ नये हे तत्व कसे निष्पन्न होते याचें विवेचन टॉलस्टॉयाने केलेले आहे. तथापि टॉलस्टॉयच्या एवढर लेखनात साम्राज्य, समाजातील दोषांचें धवलोढन करून मुचणाऱ्या विचारांचा धार्मिकदृष्ट्या मुचणाऱ्या विचारांनी त्याने इतका उत्तम मेळ पाडून दिलेला आहे की, त्याच्या प्रभातील अराजकताविषय मक विवेचन धार्मिक व अधार्मिक दोन्ही बुद्धीच्या लोकाना सारचेंच प्राय वाटते.

अराजक समाज वा याचे अस्माचार — हा विषय पुरा करण्यापूर्वी “अराजकसमाजवादी” झगडे मारामाऱ्या, दून वरगारा इतम असो अर्थ सामान्य जन तेच्या मनांत कां वावरत असतो, त्या कारणांचा पोंदाय गुलासा केला पाहिजे. वास्तविक अराजकसमाजपक्षाच्या तत्त्ववेत्त्यांनी असल्या प्रकारचे आसाचार घिलवून संमत नाहीत. असे असतो सामान्य जनतेची वरील प्रकारची समजूत कां झालेली आहे, ते पुढील हकीगतीवरून दिसून येईल.

१८८२ ते १८८६ यांच्या दरम्यान फ्रान्समध्ये प्रिआ कोपाटकिन, लुई मायकेल व इतर कित्येकाना पुर्तगांत टाकण्यांत आले. इंग्लंडमध्ये मॉस्ट या जर्मन अराजकसमाजवादी पुढाऱ्याला सेंट पीटर्सबर्ग येथे झालेल्या २ व्या अलेक्झांडरच्या खुनाचें समर्थन केल्याच्या आरोवरून १८ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यांत आली. ती भोगल्यावर १८८६ च्या मे महिन्यांत मॉस्ट युनैटेड स्टेट्समध्ये जाऊन न्यूयॉर्क येथे स्वपक्षाचें पत्र काढू लागला.

या काळांत युनैटेड स्टेट्समध्ये अनाकिस्ट पक्षाच्या वार्षिक बैठकीहि बऱ्याच भरल्या, त्यापैकी १८७० सालच्या अलेपनी बाह्यांत भरलेल्या सभेच्या वेळी व पेक्षांत अनरवाचारी व क्रांतिकारक अने दोन पक्ष उभारून क्रांतिकारकपक्ष फुटून निघाला व त्याने शिकागो व

बॉस्टन येथे आपल्या पक्षाची पत्रे काढली. १८८३ मध्ये पिट्सबर्ग येथे भरलेल्या सभेत या पक्षाचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे पुढे मांडला गेलाः—

(१) साम्राज्य विविध वर्गांच्या हातात असलेली सत्ता हरएक उपायानी झगडे द्यामाया न करता गौरदार, क्रांतिकारक उपायानी, तसेच आंतरराष्ट्रीय चळवळीच्या मदतीने समूळ नष्ट करावयाची.

(२) स्वतंत्र समाजाची स्थापना करून त्यांत अर्थोपादनाची व्यवस्था सहकारितेच्या तत्वांनुसार करावयाची.

(३) सामान किंमतीच्या वस्तूंचा विनिमय अर्थोत्पादनांत भाग घेणाऱ्या सर्व व्यक्तींनी आपापसांत करावयाचा.

(४) स्त्री व पुरुष दोन्ही समाजाकरता शास्त्रीय तत्त्वांच्या पायावर समान शिक्षणाचा कार्यक्रम आणून तो अमलात आणावाचा.

(५) स्त्रीपुरुष किंवा वंशजाति बंधारे भेदन करतो सर्वांना समसमान हक्क द्याव्याचे.

(६) निरनिराळे स्वतंत्र समाज, संघ व आंतरराष्ट्रीय संघ बनवून त्यातील व्यक्तींनी स्वतंत्रगणे करारमदार ठारवून सर्व सार्वजनिक व्यवहार चालवावयाचे.

हा कार्यक्रम व त्याबरोबर मजूरवर्गाला एक विनंतिपत्र १८८३ मध्ये शिकागो येथे प्रसिद्ध करण्यांत आले व फ्रेंच, बोहेमियन, जर्मन व इंग्लिश अशा चार स्थानिक कमिटी स्थापण्यांत आल्या. त्या एका कमिटीचा मुख्य ऑगस्ट स्पार्स हा होता, त्याला शिकागो येथील हेमार्केट प्रकरणात भाग घेतल्याच्या आरोपावरून १८८७ मध्ये फांसी देण्यांत आले. तें प्रकरण असे की, दिवसाच्या कामाचे तास आठ असो, अशी चळवळ करणारे मजूर व पोलीस यांच्या दरम्यान झालेल्या चकमकीत काही मजूर मरण पावले या गोष्टीचा निषेध करण्याकरिता सभा भरविण्यांत आली, ती पोलीसांनी उधळून लावण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा पोलीसांवर एक बॉम्बफोडा टाकण्यांत आला, त्याने काही पोलीस मरून कित्येक जखमी झाले. या प्रकरणात खटला होऊन स्पार्स इत्यादि चार जणांचा फांसी देण्यांत आले यानंतर बरेच आस्थाचार झाले व ते सर्व क्रांतिकारक उपायानी सुधारणा घडवून आणण्याच्या पक्षाच्या शिक्षवणीमुळे झाले १८९३ मध्ये फ्रान्समधील वेबर ऑफ डेप्युटीज या नावाच्या कायदेमंडळामध्ये व्हेलेंट याने एक बॉम्ब टाकला. तेव्हा त्याबरोबर झालेल्या खटल्याच्या वेळी जजाने व्हेलेंटला गरीब निरपराधी स्त्रीपुरुषाचे प्राण घेण्याच्या कृत्यावहूल रूप दोष दिला ह्यावर व्हेलेंटने उत्तर केले की, “मुजबिशी लोकांच्या (मध्यम स्थितीतील फ्रेंच लोक) वर्गामध्ये कोणी निरपराधी इतम असणेच शक्य नाही (सर्व स्त्रीपुरुष अपराधी गुन्हेगार अतएव शिक्षेत पात्र आहेत)” या उत्तरावरून या पक्षाच्या मताची स्पष्ट रूपाना होते १८९४ मध्येहि फ्रान्समध्ये बॉम्ब टिकाणीं घालाचार झाले व स्थिति एक।

कृत्यामदल सहाज्यांना पोलीची शिक्षा झाली. त्याच साली लोथी येथे एका इटालियनाने फ्रेंच प्रजासत्ताक राज्याचा प्रेसिडेंट कानो याचा पून झाला. या कृत्याचा 'अराजक-समाजी' मतांनी संबंध असल्याचे सर्वसाधारण लोकांचे मत पबल्यामुळे १८९४ मध्ये युनैटेड स्टेट्सच्या कॉमिशन (कायदेमंडळाने) परकी अराजकपंथीयांना देशात येण्याची बंदी करून देशातील अराजक मतवाल्यांना हद्दपार करण्याचा कायदा पास केला; शिवाय रोममध्ये १८९८ मध्ये भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेला या अराजक मतवाद्याचा बंदोबस्त करण्याचा उपाय योजण्याबद्दल विनंती केली. अराजकमतवाद्यांचे गुन्हे राजकीय न गणता सामान्य समजून त्यांना चौकशीकरिता 'निरनिराळ्या सरकाराने' एकमेकांसदे परत घावे या क्रांतिकारक पंथाच्या छापखान्यांना बंदी करून या पक्षाच्या गुन्हेगारांचा तपास लावण्याच्या कामी सर्व देशातील पोलीसखात्यांना सहकारिता करावी, असा सूचनाहि पुढे आल्या; पण नवी धोरण जाहीर झाले नाही. उलट १९०० मध्ये स्पेन्स येथे इंग्लंडच्या युवराजाचा पून करण्याचा सिपिडो नामक तरुणाने प्रयत्न केला; त्याची चौकशी होऊन सिपिडो दोषमुक्त ठरला, तेव्हा ब्रिटिश सरकारने बेल्जियन सरकारला त्याने पत्रहि लिहिले, त्याच साली इटालीच्या हबरे राबाचा पून झाला, त्यामुळे इटालीतील अराजकपंथीयांबद्दल फार ओरड झाली. पुढे १९०१ सप्टेंबरमध्ये बफलो येथे युनैटेड स्टेट्सचा प्रेसिडेंट मॅकाकिनले याचा हागोडने खून केला. यापेक्षा भयंकर अशाचार १९०१ मध्ये स्पेनच्या तशेन राजाराणीचा त्याच्या विवाहदिनी पून कृत्याचा प्रयत्न हा होय.

हिंदुस्थानातील अशाचार—अराजकतेची तात्त्विक सीमासा करणारे ग्रंथ अर्वाचीन किंवा प्राचीन हिंदुस्थानात मुळीच झाले नाहीत आणि अराजकतेच्या तत्वाचे अनुयायी हिंदुस्थानात मुळीच नाहीत असे म्हटले तरी चालेल. गेल्या दीस वर्षात ज्या चळवळी हिंदुस्थानात झाल्या त्यापैकी काहीत अराजक चळवळी म्हणण्यात येते पण ते नाव सार्थ आहे, असे वाटत नाही. जेव्हा 'गड' सिडेनह्यामसारख्या काही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा, ब्रिटिश राज्य अभिय होत आहे असे नसून ते ब्रिटिश राज्याविरुद्ध ते केवळ ब्रिटिश राज्याविरुद्ध नसून शासनसंघाच्या विरुद्ध आहेत, असे लोकांस भासवा य़ाचे होते तेव्हा त्या अस्थापनांच्या प्रयत्नांस अराजक चळवळी म्हणण्याचा त्यांनी उपक्रम सुरू केला असावा असे वाटते. खून करणे, ब्रिटिश राज्य उलथून पाडण्याचा प्रयत्न करणे, यांसारख्या क्रियास नादान ठरविण्याच्या अनेक प्रयत्नांपैकी त्यास अराजक ठरविणे हा एक प्रयत्न होता असे वाटते. या चळवळीस अराजक म्हणण्यापेक्षा अराजनीत चळवळी म्हणणे अधिक बरोबर होईल. रौलट सारख्या मंडळींनी देखील या प्रकारास अराजक न म्हणता कार्तीयये म्हटले आहे.

हिंदुस्थानात सरकारी अधिकाऱ्यांचे खून व भाळपोळी करणाऱ्या हममाचे गुप्त कट असण्याचा ग्रंथ ब्रिटिश सरकारला पुष्कळ वर्षे होता. अशा क्रांतिकारकांच्या चळवळीचा घृतात लक्षात घेऊन त्यांचा बंदोबस्त करण्याचे उपाय सुचविण्याकरिता रौलटसाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिटी १९१७ मध्ये नेमण्यात आली. तिने रिपो र्गित अे अशाचार नमूद केले आहेत ते येणे प्रमाणे:—

सुप्रीमदलापा—१८९७ साली पुण्यात भयंकर ग्रेगाची साथ उज्वली निला प्रतिबंधक उपाय म्हणून घाटाइन सेप्री-यशन, घरे तपासणे, दपित घरे धुणे, कपडे जाळणे, भाजारी हममास तारखळ इत्यितव्यात पोर्हाविणे वगैरे इत्ये गोऱ्या आगगाच्या मदतीने पुणे शहरात होळ लागली, या कामा-यर्चा मुख्य अधिकारी ग्रेग कमिशनर रॅडसाहेब व दुसरा एक इम्रज लेफ्टनंट आयर्स्टेयाचा खून २२ जून १८९७ रोजी दामोदर चाफेकर व त्याचा भाऊ यानो पुणे-गणेशखिंद रस्त्यावर रात्रो खून केला. त्याच्या चौकशीत चाफेकर असो-शियेशन (गुप्त मंडळ) असल्याचे सिद्ध झाले. यानंतर लव-करच इयामजी कृष्णवर्मा नावाच्या इसमाने (काटेवाडातील मूल रहिवासी) लंडन येथे इंदिया होमरूल सोसायटी ग्हापून स्वातंत्र्य व राष्ट्रीय एकी याच्या वरून हिंदुस्थानात पसरविण्याकरिता तयारी करणाराना स्वॉलरशिपादि मदत करण्याचे जाहीर केले. १९०५ च्या सुमारास महाम्मा थी अगम्यगुरु परमहंस याने पुण्यात एक सोसायटी काढ-ण्याचा प्रयत्न केला, त्यात विनायक दामोदर सावरकर हा प्रमुख होता, पण लवकरच तो इंग्लंडमध्ये गेला व कृष्णव-र्माच्या सोसायटीत सामील झाला. विनायकाचा भाऊ गणेश सावरकर यानो अभिनव भारत सोसायटी व मित्रमेळा अशा मंडळ्या काढल्या होत्या, १९०९ मध्ये कृष्णवर्मा याचा एत अनुयायी मदनलाल मित्रा याने लंडन येथे फर्नल बायली पोलिटिकल ए. डी. सी. याचा खून केला. याच सुमारास गणेश सावरकरावर धोनळ कोडातीच १९११ कलमा प्रमाणे राजाविरुद्ध युद्धास मदत केल्याचा खटला झाला. तेव्हा अभिनव भारत सोसायटीपैकी एका कान्हेरे नावाच्या इसमाने नाशिकच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट (कलेक्टर) जॅक्सन याचा २१ डिसेंबर १९०२ रोजी नाशिक येथे थिएटरांत खून केला.

बंगाल, इतर प्रात—अराजकाच्या कटाचा बंगाल्या-ल्यातील उत्पादक बरेदकुमारघोस (अरविंद घोस याचा भाऊ) यास पाश्चात्य देशातील अराजक लोकांच्या चळवळीची माहिती होती, व तशी बंगाल्यात करण्याचा त्याचा प्रयत्न १९०२ पासून चालू झाला. लॉर्ड कर्जनने बंल्ल्या बंगालच्या फाळणीमुळे लोकांत असंतोष पसरला. तेव्हापासून खून व दारुडे याची परंपरा सुरू झाली. १९०७ मध्ये लेफ्टनंट गव्हर्नरच्या आपगाडीवर :बोंब फेकण्यात आल्या पण दुष्सापत झाली नाही. त्याच साली

१८०८ रोजी एका मच्छामान्या घोटीतून त्याने पळ काढल पण पुन्हा रॅपिनस लोखाच्या हाती तो सापडला पुढे प्रेंच सैन्याने त्याची मुक्ता केली

अरागोने आपले मार्गाल पदार्थांचे कागद जपून ठेविले होते त्याने ते पॅरिस शहरातल्या स्युरो डा लाजिटयूड नावाच्या सस्पेकडे पाठवून दिले शास्त्रीय शोधकारता त्याने हे घाडस केले त्या करिता त्याला सन १८०९ साली ' अकॅडेमा झोक सायन्स ' नावाच्या सस्पेचा सभासद करून घेण्यात आले तसेच त्याला उच्च शिल्पशास्त्राच्या अध्यापक नेमण्यात आले याच सुमारास बादशहाने त्याची रायल आम्बरव्हेडरीत नेमणूक केली. याच वर्षापासून त्याने इ. स. १८११ पासून ते १८४५ पर्यंत आपला पाळ घालविला तन १८२१ साली त्याला रेखांशमंडळाचा (स्युरो ऑफ लाजिटयूड) सभासद करण्यात आला

सन १८३० साली त्याला लोअरसीनचा एक डेप्युटी नेमण्यात आले या सत्पाचा उपयोग करून फोटोग्राफी कलाचा सशोधक डेम्ब्युरेला वक्षीस देवाविले नंतर लष्करात आणि फार्माट याच्या प्रपांचे प्रकाशन, इन्टी येथील पदार्थसमूहालय, तारायन आणि रेल्वे यांची बाड, सान नर्दातून जहाजे जाण्याची सोय व कारागारांच्या (आर्टे सिजन विरिहा या सर्व गोष्टीकडे त्याने लक्ष पुरविले

सन १८४८ च्या सुमारास व्हर्डी झिलप हा पदभुत झाला. त्यानंतर गी तासुरती शासनसभ्या स्थापन झाली तिला मदत करण्याकरिता त्याने काही काळपर्यंत आपली वेध शाळा सोडली लष्करात आणि आरमारखाते याच्या प्रधानकीच्या जागेवर त्याचा नेमणूक झाली त्याने आरमार खात्यांत बराच सुधारणा केली सर्व प्रकारच्या राग काय कायनातील शपयाविषे बंद केल व भांडवलवाण्यांच्या विरोधाकडे लक्ष न पुरावता फ्रच बसाहतीतून शुलमाची पद्धत नामनेचे केली

पुढे इ. स. १८५२ साली लुई नेपोलियन याच्या कारकादोत असे ठरविण्यात आले की, प्रत्येक सरकारी अयलदराने राजनेष्टुवा शपय घ्यावा परंतु अरागो याने तशी शपय घेण्याचे नाकारिले व लागलाच वेधशाळेला आपल्या जागचा राजिनामा रामाकडे पाठवून दिला. परंतु राजाने तो राजिनामा मजूर केला नाही पुढे लवकरच ताराना २ ऑक्टोबर १८५३ रोजी तो पॅरिस येथे मरण पावला

त्या चे शोध —अरागो याने विपुलकाय आणि बुचकाय या दोहोंत शोध लाविले आहेत आणि न प्रयोग केले आहेत त्यामुळे त्याची प्रतिष्ठा झाली आहे त्याने प्रकाशशास्त्रातहि बरच शोध लावले आहेत अलोहमय द्रव्यावर चतुर्बलसूचि टांगली तर ज्या प्रमाणात त्या द्रव्यापासून सुपीच अवत असले त्या प्रमाणात सूचिचे प्रकटन कमपासून होते असे त्याने सिद्ध करून दाखविले या शोधाबद्दल त्याला सन १८२५

साली रायक सोसायटीने आपले पदक वक्षिस दिले यानंतरचा त्याचा महत्त्वाचा शोध म्हणजे तापचतुलाच्या गतीने चतुर्बलकास प्राप्त होणारी गति हा होय धुयस्य तेजोमंडला (आरारा योरिथालिस) चा आणि भूचुचकाचा सवध बाहे असे त्याने दाखवून दिले

अरागो, फर्नेल आणि यग या तिघांनी प्रकाशाच्या वादोलाचा सिद्धान्त, गणित आणि प्रायोगिक पद्धत याच्या सहाय्याने प्रस्थापित केला (विज्ञानेतिहास पृ. ५३४) मेन्लेल आणि अरागो या दोघांनी प्रकाशाच्या ध्रुवीभवनाची गणित दृष्ट्या उपपत्ति सावून दिली. अरागो याने ध्रुवीभूत-प्रकाश दक्षक (पोलॅरिस्कोप) नावाचे यंत्र तयार केले शिर गोळ्या-या स्फोटकाच्या अर्शा ध्रुवीभूत प्रकाशाचे वर्तुलाकृति प्रमण करविण्याचा धर्म आहे असे त्यानेच प्रथमत शोधून काढले.

अरारिया—पगाल पुर्णाभा जिल्ह्यातील बायच्येकडाले विमाम नेपाळ सरहद्दीवर आहे क्षेत्रफळ १०७७ चौरस मैल २५'५६" ते २६'३५ उत्तर अक्षांश व ८०'३' ते ८०'४२" ते पूर्व रक्षांश लोकसंख्या सुमारे चार लक्ष यात ६०० खेडी आहेत वसतपूर, पौन्सगज राणीगज येथे मोठे बाजार भरतात व मदनपूर आणि चद्विही येथे गुराचे बाजार भरतात वसतपूर हे या विभागाचे मुख्य ठिकाण असून, येथून चार मैलावर अरारिया खेडे आहे या खेड्यावरूनच विभागाला हे नाव मिळाले

अरिसिंह—रावण्यसिंह अगर रवणसिंह याचा मुलगा अरिसिंह, याने आपला आध्यादाता जैन मंत्री वसुधास याच्या सन्मानार्थ " सुकृत ऋकोतन " नावाचा प्रथ लिहिला, हा वरदुषल, पोलका राणा वीरचबल, आणि त्याचा मुलगा, वीरलदेव याचा प्रधान होता " बालभारत, " " काव्यकल्प रता " " काव्यकल्पकतापरिमल " आणि प्रधानद " या प्रथाचा कृतो व विनदत्तसुतीचा शिष्य, अमरपेदित, हा अरिसिंहाचा समकालीन होता हा अमरचद्राचा सहध्यायी होता (अमरचद्रसुरि पहा) अरिसिंहाने, " कवितारहस्य " नावाचे, अलकारशास्त्रावरील कोडे पुस्तक लिहिले, व अमरचद्राला " काव्यकल्पकता " नावाचे पुस्तक लिहिण्याच्या कामी मदत केली असावी असे दिसते

अरारिच—अरारिच कोणताहि रोगोद्भव झाला म्हणजे बहुतकरून अरुचि हे लक्षण उत्पन्न होतेच यासाठी अरुचि उत्पन्न झाली असता तो कसामुळे झाली हे रोगयास कळत नसल्यास वैद्याकडून प्रकृति तपासावी एकाकडे वेळी कारण न सापडल्यास क्षुधाप्रदीपनकरणांनी औषधे घेतल्याने क्षुधा व पचन वाढून शक्ति वाढते तथापि हा मुख्य रोग नसून एखाद्या रोगाचे हे लक्षण आहे हे ध्यानात ठेवावे व ज्या मूळ रोगामुळे अरुचि उत्पन्न झाली आहे त्यावर उपचार करावेत तोंकास रुचि चांगली असेल असेहि थोडे रोग आहेत, त्यांचेही मनुमेह आणि असमक रोग (खा खा

मुष्टे) ही उदाहरणे विरोध आढळतात. काही प्रकारच्या अमिमांश रोगांत जीभ स्वच्छ असून अरुचि नसते, इतरकेच नव्हे तर फक्त स्वादेची भूक लागून काही पोहे खावयास स्वादेची न मिळाल्यास घेरी, चकर आल्याप्रमाणे होऊन मनास व शरीरास फार धक्का येतो. अठरातीत पचन बहुधा चांगले होतें, परंतु कधी कधी कर्पट व आंबट देकरा येतात. अठराची पोळी बहुधा मोठी झालेली असते. या सर्व व्याघात वैद्यकीय मताप्रमाणे योग्य उपचार करावेत.

नि दा न (आयुर्वेदीय विवेचन)—जीभ व हृदय यांत रागाणाऱ्या दोषापासून म्हणजे वात, पित्त, कफ, व क्षिप्रात यांपासून आणजे मनाच्या संतापासून होणारी अशी एकंदर अरुचि पांच प्रकारची आहे. यातम अरुचीत तुरट, पित्त अरुचीत कडू कफ अरुचीत गुळगुळ, आणि साम्प्रतिक अरुचीत नेचव तोंड होतें. तोंड, कोप ह्यादि मनोविकारांपासून उत्पन्न होणाऱ्या अरुचीत त्यांच्या उत्पादक दोषांच्या अनुसार तोंडाची रुची होते.

अरोचक हा रोग इतर ग्रंथांत (भोग, माधव) तीन प्रकारचा आहे. अरुचि, अन्नानभिनेदन आणि भक्षद्वेष. या तीर्हांतहि थोडा फरक आहे तो असा— भूक लागली असता खावत नाही (रुचि नसल्यामुळे), त्यास अरुचि म्हणतात. आपढत असलेला पदार्थहि नकोषा घाटतो. त्यामुळे खावत नाही यात अन्नानभिनेदन म्हणतात.

अन्नाची आवडण शक्ती, किंवा अन्न पाहिलें तरी तिड-कारा येतो त्यास भक्षद्वेष म्हणतात. या सर्वोत थोडा फरक आहे परंतु सर्वांचा अर्थ न रुचणे (अरोचक) असा होतो. म्हणून हे तिन्ही विकार अरोचक यांतच अंतर्भूत केले आहेत.

चि किंसा.—यातकि अरोचकावर वस्ती, पित्तजन्य अरोचकावर विरेचन, व कफजन्य अरोचकावर ओकारी ही चिकित्सा करावी. शमनरूप औषधांमध्ये औषधांच्या गुळ्या करणे, धुजपान, तोंड धुण्याची औषधे, व मनाला भाववणारे अन्नपान, हर्ष, आश्वासन, हे उपाय प्रामुख्याने करावे.

आंबट कांजीत घोटें सेंधव घालून त्याच्या गुळ्या कराव्या, चिच व मुगाचें कडण यांत दालनिनी, बेलघोटें व मिरे घालून त्याच्या गुळ्या कराव्या एक माग छियाचा रस व तद्वा माग साखरेचें पाणी यांत लवंगा व काळी मिरे घालून (त्याचे पूर्ण) प्यावे. कर्ज्याच्या कोंबळ्या काप्यानी दांत पासावे. बावटिमाथें खणें एक तोळा व मध ४ तोळे एकत्र करून तोंडांत धरावें यानें असाध्य अरुचीहि जाते. खट्टासाखर, छुंड, मिरी, पिंपळी व पिक्केलें कडव यांचे चूर्ण करून मर्यात गोळी करावी व ती गोळी तोंडांत धरावी यानें अरुचि जाते. महालुंगाचा गीर, सेंधव, व मध ही तोंडांत ठेवून चघळून चघळून खाली दोषानुरोधानें याबरोबर तृपति प्यावे. डाळियाची साल घालून पावून खावी.

पारा, मेषक, अभ्रक, सेढी पिंपळी, निप, मिरी व सेंधव ही सर्व समभाग घेऊन गोळी करून ती तोंडांत धरावी.

दहावरची निवळी, मध, गुळ, व आंबट कांजी, ही मधुमतात घालून, तोंड बंद करून तीन दिवस पाण्याच्या राशीत ठेवावे; याला गुळ असो म्हणतात; हे तोंडांत घरतें असता अरुचि जाते. काकडी, वेताचे कोप, कोंबळ मुळा, यांगी, शेवग्याच्या रोगा, आंघा, दाळिच, जेंध, परवर, पादेलीण, दूध, तूप, तांदूळ, लगूण, सुरण, मनुका, श्यां, कांजी, मोरें, शीरंड, वटी, तारु व धालें यांचा उपयोग केला असता अरुचि जाते.

ज्ञानादिकांनी देहशुद्धी करणें हेहि अरुचि पासवणारे आहे. यशोनीतांबडवर्ण, आमलक्यादिचूर्ण, यांचाहि उपयोग करावा (योगरत्नाकर).

अरुण—सूर्यसारथिरुपाने असणाऱ्या उपेधें तूतपंडु-तीतीस हे नाव आहे. अरुण हें नांव अनेक पौराणिक व्यक्तींना लाविलेंल आढळतें. कश्यपपुत्र जो सूर्यसारथी अरुण तोच सर्वांत प्रसिद्ध आहे. याची आई विनता हें अरुचि पद होण्यापूर्वीच कोडलें म्हणून ती पांगळी झाली. (महाभारत व विष्णुपुराण)

अरुणमिरीनाथ डिपिडम—हा कवि सार्वभौम दणूत प्रसिद्ध होता. यानें 'सोमवल्ली योगानंद' नावाचे ग्रंथसह लिहिले. (स्टॅन कनो यांचा नाटकावरील ग्रंथ)

अर्जुन—राज्यमगशासित अर्जुन = ११ उ ९ व अंधिकाइन हा एक उत्कर्ष (हायड्रोकार्बन) आहे, दगडी कोळशातून कार्बोनात ३४०° वा ते ३६०° च उष्ण गानावर शुष्कपात पावणारा जो भाग असतो त्यांत आणाऱ्या अद्रुक्त कथंलंकाशीव त्यांचा अर्जुन असतो. याची पटला पचपच-वेतर (डिट्रो सायड्रोकार्बन) आहे. अद्रुक्तकरी शिक्कीनचा भाग यातळ ग्रंथकामलाच्या दवाबरोबर दलविला म्हणजे अर्जुन निद्राव्य होतो. याचे में अद्रुक्त गळून येतें त्यांत पासाशदि कुमिंत घातलें क्षणजे अर्जुन द्विकुमिताच्या रूपांत निघात पावतो. तो निघात गाळून घेऊन खावरा अस (अमोनिया) ची मिया केली क्षणजे अर्जुन अर्जुन होतो याचे रंगहीन सूत्रिकाकार इकटिक आघातात, ते ५१०° च उष्णमानावर पितळतात, हे इकटिक क्षोष उर्ध्वपात पावतात, व त्यापासून नाकास मोंबणारी वाफ निघते. द्विभानिल अमिन (डाय-केनिल अमिन) व पुत्रिकाळ (फार्मिक अमिन) यांचे संयोगीकरण जसाद हरिदाच्या सानिध्यात केले क्षणजे अर्जुन तयार होतो तो योगप्रमाणे—

द्विभानिल अमिन	पुत्रिकाळ	} =
५६३५ नव. ५६३५	५६३५	
अर्जुन	पाणी	
५६३५ नव. ५६३५	५६३५	
याशिवाय अर्जुन कुमिन संयोगीकरण में तयार ५६३५		

व्याख्या पुढील रीती आहेत.

अरंतुदाचा चामडीला-अंगाचे कातड्याला-स्पर्श झाला म्हणजे अतिदाय खाज मुटते. अरंतुद-क्षाराचे द्रव असतात त्यास जाभळसर रंगाची शोळ असते. (रंगकाति). पालाश परिमंगलिताने (पोड्याविषम परम्यागनेटने) यावर प्राणिदां करिमाणी क्रिया केली म्हणजे अरंतुदाम्ल क१३५ व क१३६) तयार होतें अरंतुदाचे जे समश्रेणी पद-घटनेचे पदार्थ आदित र्थाचयापासून आदिष्ट (एबस्टिटयुशन प्रोडक्टस) होतात ते फार महत्वाचे रंग असतात.

भानिल अरंतुदा (केनिल-अॅफिडाइन) पासून सुवर्णनीलीन (किसभनिलाइन), कातिभास्विण (फोस्फाइन) अरंतुद पात वगैरे उत्तम रंग तयार होतात. सुवर्णनीलीनचे लाल रंगाचे क्षार असतात, त्याच्या योगाने रेदीम व लोकर यांवर पिवळ्या रंग चढतो. या क्षाराच्या द्रवास पिवळसर हिरवी काति असते. उदील झुबिन (बॅसोझुबिन) हा सुवर्णनीलीनचा समघटकच आहे. उदील झाविनची पिचक्या रंगाची पूड असते ती गरम पाण्यात विद्रुत होते. हे व दुसरे अनेक रंग उदील प्राशेजिजद (बेसालिडहाईड) आणि अरंतुद याच्या संयोगीकरणापासून तयार होतात.

अरंधती—१ स्वायंभू मन्वंतरातील जो वसिष्ठ ऋषि, त्याची स्त्री, ही कर्दम प्रजापतीपासून देवहूतीस झालेल्या नऊ कन्यातील एक होती.

२ चाळू वैरवत मन्वंतरातील जो मैत्रावरुण वसिष्ठ ऋषि, त्याची स्त्री; ही कौणाची कन्या ते आढळत नाही, मान नारदाची मणिनी, इतर केंच आढळत हिला वसिष्ठपासून झालेला पुत्र, तोच शांति ऋषि (मत्स्य ७० २००)

३ प्राक्क दक्षाची कन्या, धर्मऋषीच्या दहा शिष्यांतील एक, हिलाच कद्रुष अ० कद्रुष अर्थे नामयतर असे. हिला संकट शा० पुत्र, व कीकट पौत्र होता. (भाग ६ स्क० अ ६).

अरंधतीची पावित्र्याबद्दल विशेष ख्याति आहे तयापि तिलाहि मत्सर सुटला नव्हता एकदा वसिष्ठ ऋषि सप्त-धीच्या मध्यभागी विराजमान झाले असता अरंधतीने त्याच्या आचरणविद्दल शंका घेऊन त्याचा मोठा अपमान केला. अरंधती या किल्मषाने हिरवीपिवळी झाली व पतीवर सक्त पहारा ठेवण्यासाठी गुप्त वेपाने कधी द्रव्य तर कधी अद्रव्य अशा स्थितीत राहू लागली (महाभारत १, २३३)

एके वेळी बारा वर्षांचे अवर्षण पडले असता अरंधती निराहार राहिली; सप्तर्षी मात्र वृषरथ हिमालयाच्या अरण्यात गेले तेव्हा शंकराने संतुष्ट होऊन तिला बर मागण्यास सांगितले. तिने, ज्या तीर्थाच्या काठी अतिथिंवेवात आलेल्या शंकरासाठी बोरें शिजवीत ती बारा वर्षे निराहार बसली होती, त्या 'बदरपावन' तीर्थाचे महारम्य वाढविण्या-विषयी बर मागितला (म. भा. ९, ४८).

अरंधतीची योग्यता फार मोठी मानित. तिच्यापासून उपदेश वेण्यास देव, ऋषी वगैरे सर्वच मोठे उत्सुक असत.

एकदा देव, पितर व ऋषियण यांच्या विनंतीवरून ती धर्म-रहस्य सांगत आहे (म. भा. १३, १३०).

वैवाहिक सुखाचा आदर्श म्हणून वसिष्ठ अरंधतीकडे बोट दाखवितो. आर्य लमविधीत अरंधतीदर्शनाचा एक प्रसंग असतो. त्यावेळीं बरानें बभूष अरंधती नक्षत्र दाखवून तें अरंधतीक्षारकी पतिशिक्ष हो असें सांगावयाचे असतें.

अरंधतीदर्शनन्याय—अरंधती नक्षत्र हें इतकें सूक्ष्म आहे की, तें दाखवितांना नवळचा मोठा तारा आधीं दाखवून मग अरंधती त्या शेजारी पहाण्यास सांगतात. या कृतीला अरंधतीदर्शनन्याय झणतात.

अरे—आर्य शब्दापासून या जातिवाचक शब्दाची उत्पत्ति दिसते हे लोक मध्यप्रात व प्रावणकोर या भागातच आहेत. १९११ साली हिंदुस्थानांतील एरंडर २,४१२ अरे लोकांपैकी २,२८९ मध्यप्रात-वन्हाडात व बाकीचे प्रावणकोर सैन्यानात आढळले

मध्य प्रातातील अरे.—बादा मिश्र्यातील शेतकी करणारा हा वग असून याची संख्या २००० पेक्षा जास्त आहे. मध्यप्रातात हे तेलंगणातील आलेले कुणबी लोका-प्रमाणे राहणारे लोक आहेत. याची काही आडनावे कुणव्या-प्रमाणेच आहेत असे खैर, तिर्रेके. इतरांची नावे कायच व खरी अशी आहेत हे ब्राह्मण बनिया व कोमटी लोकांस मातीत घेतात. महाराष्ट्रातून हे पूर्वी तेलंगणात जाऊन तिकडून चापाकडे आले असावे.

तेलंगणातील अरे—नोबळ तालुक्याच्या दक्षिण भागात हे लोक राहतात. ब्राह्मणांच्या सर्व धर्मविधींचे आचरण ते ब्राह्मणांच्या मर्तांनी करतात परंतु ते ब्राह्मणांबरोबर अन्नोदक विधी करित नाहीत. सुतक व वृद्धि यांचा फाल १५ दिनस असतो. [सेन्सस रिपोर्ट, व हिरालालकास्ट अँड ग्राइन्स इन सी. पी.]

अरेमाहक—या मापेतील वाढव्य उपलब्ध नाही. ही एक सेमिटिक भाषा होती. या भाषेमधील शब्द वायव्य-मध्य पुष्कळसे आढळून येतात. बॅबिलोनिया या देशातहि ही भाषा बोलत असत. येथू ख्रिस्ताची हीच जन्मभाषा होती.

अरेटिअम—हे एट्रीय प्रांतातील प्राचीन शहर. या शहराच्या नक्षी जागेबद्दल वाद आहे. पण हें फ्लोरेंशियाच्या आसपास ५० मैलांत होतें. नवीन सादराच्या भागातून कितीतरी जुन्या एट्रस्कन कबरी सापडतात. नवीन शहरानजीक बरेच प्राचीन अवशेष सापडतात. येथे अर्धवर्तुलाकृति रंग-भूमीचे (अर्कियिप्टर) अजून काही अवशेष दिसतात. रोममधून एट्रस्कॉनना हाऊन दिल्यावर अरेटिअममध्ये त्यास आश्रय मिळाला होता. ख्रिस्ती शकाच्या तिसऱ्या व चवथ्या शतकात या शहराचे रोमशी येर होतें. हेनिवालाशी झालेल्या युद्धप्रसंगी हा शहराी रोमन लोकांचा तळ होता. इ. म. पूर्वी २०५ मध्ये या शहराने सीपिओला पुष्कळ धान्य, हत्यारादि

वस्तूंचा पुरवठा केला. अरेटिअमने "मुक्ता विद्वद् मेरीयस" या रोममधील नादवांता मेरियस याची बाजू घेतली. इ. स. पूर्वी ४९ यावर्षी सीझरने हे शहर घेतले. मिसीसन हा माच ठिकाणचा राहणारा होता. येथील जमीन कार सुपीक असून मातीच्या शुंदर भाव्यावद्दल याची प्रशंसा असे.

अरैन—अरैनात हिंदु, मुसलमान, जैन व शिख आहेत. सर्वोत मुसलमानांची संख्या जास्त आहे. १९११ च्या खाने-सुमारीत एकंदर अरैन १०,०१,५९३. (पैकी ५,५४,५०१ पुरुष व ४४,७,०९२ स्त्रिया) होते. यात १०,००,३६० मुसलमान अरैन निघाले. पंजाब व काश्मीर येथे हे दिसतात; विशेषतः पंजाबात बहुतेक अरैन आहेत असे म्हटल्यास चालेल. पंजाबोतीस अरैन.—पंजाबात याची संख्या १९११ साली १,७७, ६०१ (५४११८९ पुरुष व ४३६,४१२ स्त्रिया) भरली. ही शेतकरी जात कंभो (कांबोज) जातीपासून तयार झाली असून, यापैकी काहीप्रण अद्याप आपल्याला कंभोअरैन म्हणवतात. पतियळा आणि कनोक येथे अजून हिंदु अरैन आहेत; व कंभो जातीमध्येहि अरैन नांवाची एक गोट जात आहे हे नांव बहुधा रैन किंवा रहिन (रहक-जमीन नागरणारा) वरून, पडले असवे. रोहतक, गुरगाव, सिमला, काम्रा, डेलम, रायव्हीडी आणि अटक जिह्मे वगळून बाकीच्या प्रांतात हे शेतकरी म्हणून जाहीर आहेत. ही जात पंजाबवरून झालेली असून बांध्यात मुख्यतः म्हणजे वाटलेल्या कांबोज लोकांचा आहे. काश्मीरातील अरैन न-द्या जातीची लोकसंख्या २०,६९१ असून हे लोक मुसलमानांनी धर्माचे आहेत. संयुक्त प्रांतातील मुसलमानांनी धर्माचे कच्छी या लोकांप्रमाणे हे लोक शेती करितात. ते सामान्यतः भागीपाला व यामारात विकले जाणारे इतर सांगतील पदार्थ याची लागवड करतात. [सेन्सस रिपोर्ट १९११—पंजाब व काश्मीर]

अरोरा—६६ मोडकळीला आलेले गाव, मिथ प्रांतांत रोहरी तालुक्यांत आहे. येथे पूर्वी सिंधच्या राजांची राजधानी होती. सिंधु नदीच्या जुन्या प्रवाहाच्या बाती हे गांव वसलेले होते. इ. स. १६२ त धरणीकपाच्या योजने नदीचा प्रवाह बदलला जाऊन या गावाचा नाश झाला. अवशिष्ट भागात अलमगीराने बांधिलेली एक मशीद व कालिका देवीची मूर्ति असलेली एक मुहा आहे. तेथे पार्षिक जत्रा भरते.

१. —२. एक जात. याची वस्ती वायव्येकड सरहद्दीचा प्रांत, पंजाब, काश्मीर इत्यादि ठिकाणी आहे. १९११ साली यांची संख्या ७,४६,८३८ होती. त्यापैकी निव्वळ पंजाबात ६,७३,६६५ अरोरा लोक आढळले हिंदु, शीख जैन व मुसलमान अशा चारहि धर्मांचे लोक अरोरांत आहेत. पंजाबांतील अरोरा—हे मुख्यतः हिंदु व शीख आहेत. गाच्या १ व २८६ मुसलमान आहेत. ते सर्व पंजाब

पसरलेले आहेत. परंतु मुख्यतः करून ते रावळपिंडी, मुलतान, लुहोर विभाग, फेरोझपूर जिल्हा आणि भावलपूर संस्थान तेथे आढळतात. त्यांचा परंपरागत धंदो व्यापार व सावकारी हा होय. परंतु काही शेतीवरहि आपला उदरनिर्वाह करतात. यांचा सामाजिक दर्जा खत्री लोकांच्या प्रमाणे आहे. त्यांच्या चाळीरितीवरून ते मूळचे खत्रीलोच असावे असे मत किरयेक प्रतिपादितात. सिंध जिल्ह्याची प्राचीन राजधानी रोरी (सकर) शहर व त्याजवळ असलेल्या अरोरकोट्याची या लोकांचा संबंध असावा. पंडित [इतिहास सुराधा-प्रसाद यांनी काढलेली अर्जुनाचा वंशज प्राचीन ओड्ड राजास ओड्ड याच्यामार्फत अरोरा व चंद्रवशी राजपूत यांचा संबंध ओड्डाच्या प्रयान केला आहे. त्याच्या मताप्रमाणे " महाभारत (२. ५१.) व दृष्टसंहिता या ग्रंथावरून ओड्ड देश हा पंजाबच्या दक्षिणेत किंवा तैर्झमेस असावा. परशुरामाच्या त्रासापासून मुत्तण्याकरिता क्षत्रिय लोक येथे पळून आले असावेत व या अज्ञातवासात त्यांनी यज्ञोपवीत टाकून देऊन कारागिराचा धंदा उचलला असावा. ओड्ड या शब्दाचा अपभ्रंस रोड व कांठेकरून रोर, किंवा अरोर अथवा रोरा किंवा अरोरा असा झाला असावा. महाभारतामध्ये ओड्ड देशाचा उल्लेख आहे; व ओड्ड ही जात शूद्रांप्रति गेलेली क्षत्रियाची जात आहे असे मनुस्मृतीत (१. ४३-४५) आहे. राधाप्रसाद यांची अरोरास क्षत्रिय ठरविण्यासाठी केलेली जुळवाजुळवी समाधानकारक नाही काही प्राचीन राष्ट्रास ओड्ड हा एकच शब्द नसून उड्ड असाहि आहे आणि त्याचे स्थान पंजाब नसून अंगवर्माच्या असपास असावे असे उल्लेखावरून वाटते उड्ड याचा अर्थ काही ग्रंथकार उरिया करतात. व मनुस्मृतीमध्ये काही प्रतीत चोड्ड या ऐवजी चोड असा पठभेद आहे. शिवाय एसादी यात एसाद्या ऐराणीक व्यक्तीपासून काढणे हा निम्बळ ओळखण्या आहे. पंडित राधाप्रसाद म्हणतात— ती जात काही काळ फक्त पतित झाली होती. || सिंधचे लोहाणा व अरोरा हे बहुतकरून एकच आहेत. हे लोखंडाचे काम करीत असत, त्यांवरून त्यांच्या जातीस लोहाणा हे नांव पडले असावे. नंतर ते लोक व्यापार करूं लागले व सिंधुनद्याच्या बाजूने अरोरकोटहून पंजाबात पश्चिमेकडाल प्रांतात त्यांनी किरार असे नांव साहे. किरार हा शब्द किरात शब्दाचा अपभ्रंस आहे आणि यावरून अरोरा लोकांचा किरात देशाशी संबंध असावा. अरोराच्या पूर्वीचे हे नांव असावे. त्यांचे दक्षिणी अरोरा व उत्तरीय अरोरा हे विभाग बहुतकरून मुद्द भूमीचा यांच्यावर झालेल्या परिणामामुळे झाले असावे असेहि सांगण्यात येते. पण याला आधार काय आहे हे कळत नाही. मध्यप्रांतांहि काही अरोरा जातीचे लोक आहेत. त्यांचेहि खत्री वर्गाशी साम्य आहे; पण त्यांच्यापेक्षा नीच दर्जात यांची गणना करतात. यांस मध्यप्रांतांत किराड म्हणतात.

हे लोक फार भिन्ने आहेत पण फार उद्योगी व श्रमिंत आहेत शेतकरी करण्यात तर हे फार प्रवीण आहेत काश्मीरमधील अरोरांची सजातची लोकसंख्या ३५२७, हिंदू, शीख, आर्यसमाजी सुसुलमानांनी धर्माचे लोक या जातीत सापडतात वैश्य लोकांप्रमाणे व्यापार व पैशाची देवघेव हे लोक करतात खत्री जातीचीच ही एक शाखा आहे, परंतु या पोटासाठी लोक आपल्या जातीला एक स्वतंत्र नात समजून खत्री लोकांप्रमाणे आपणहि क्षत्रियाचे वंशज आहो, असा अभिमान वाढवतात, पण क्षत्रियाना ही गोष्ट कळून करीत नाहीत "आरट" या एखाद्या तील प्राचीन राज्याचेक शब्दाशी अरोरा शब्दाचा संबंध असेल काय याचाहि विचार करावा असे आम्हां मुखवितो [चिन्सन् रिपोर्ट-पंजाब रोझ-ग्लॅंसेरी, रसेल व हिरालाल-कास्टस् ट्राइब्स इन सी पी]

अर्क-कोणत्याहि औपधीद्रव्याचा अर्क काढण्याच्या दोन मुख्य रीती आहेत त्याचा काढा किंवा कपाय करून त्यातील उपयुक्त द्रव्ये त्या होत आणणे किंवा अलकौहालमध्ये (मद्याकांत) काही वेळपर्यंत त्या पदार्थास ठेवून त्या रीतीने त्यातील अर्क किंवा सत्व काढणे आपल्या आर्यवैश्य प्रमाणे कपाय काढण्याचे ५ प्रकार आहेत, ते खाली दिल्या प्रमाणे —

(१) कोणत्याहि ताज्या वनस्पति आणून त्याच वेळेस कुटून फळक्यात गाळून त्या वनस्पतीचा जो रस निघतो, यास अगरस म्हणतात (२) औषधी कुटून त्या सर्व औषधीचा उपयोग करणे यास कल्क क्षणतात (३) २ तोळे औषधी कुटून त्यात ६ तोळे थंड पाणी घालून एक रात्रभर किंवा काही तासपर्यंत ठेवल्यानंतर ते पाणी गाळून उपयोगात आणणे यास हिम किंवा शीत कपाय म्हणतात (४) उकळी फुटलेल्या ३ तोळे पाण्यात ० तोळा औषधी टाकून १०-११ तासांनी ते पाणी गाळून घेणे व (५) ३२ तोळे पाण्यात २ तोळे औषधी घालून ते पाणी उकळून १। तोळा राहिल्यावर घेणे यास कपाय म्हणतात

इमजी पद्धतीप्रमाणे कोणत्याहि औषधी पदार्थाचे अर्क काढणे झाल्यास तो पदार्थ काही दिवस शुद्ध मद्याकांत ठेवून नंतर गाळून त्याचा झणजे पदार्थाचा अर्क होतो. उदाहरणार्थ पेपरमिटाचा अर्क —पेपरमिटाचे तेल १ औंस किंवा त्याच्या कांढ्या घेऊन ४ औंस शुद्ध वेलेल्या मद्याकांत टाकाव्या व त्या मिश्रणास रंग येण्याकरिता १।१ मेन कारमार्डन पिबळा रंग त्यात मिळवावा झणजे रंगदार ' एसेन्स ' बनते अर्कोचीन पद्धति ' एन्सेस ' या शब्दाखाली सविस्तर दिली आहे कां फी वा अर्क.—३औंस उत्तम प्रकारची भाजलेल्या कोफीची वज्रगाळ पुढे घेऊन १० डिग्री शुद्ध ३ पैट मद्याकांत घालावी व एक आठवडापर्यंत बाटलीस घट बूच मारून ठेवावे झणजे अर्क तयार होतो

[गुलाबाचा अर्क —गुलाबा अत्तर ७ दाम घेऊन १ ग्यालन मद्याकांत घालून ७-८ दिवसांनी उपयोगात आणावा सुटीचा अर्क —१ पैट शुद्ध मद्याकांत ५ औंस दळदार सुगीची पुढ टाकून एक आठवड्यानंतर गाळून मिश्रण बाटलीत भरून ठेवावे द्रव्याचा अर्क —५ तोळे ओला किंवा वाळलेला दवणा घेऊन तो २० तोळे शुद्ध मद्याकांत १० दिवस भिजत ठेवून नंतर गाळावा घण्याचा अर्क —५ तोळे घणे घेऊन २० तोळे शुद्ध मद्याकांत ७ दिवस भिजत ठेवावे व नंतर गाळावे केशराचा अर्क —उत्तम केशर ४ औंस घेऊन ४ पैट शुद्ध मद्याकांत ३ दिवस भिजत ठेवावे नंतर त्यात आणखी २ पैट मद्याक घालून आणखी ३ दिवस भिजवावा व गाळून मजकूर घुचाच्या बाटलीत भरून ठेवावा कापराचा अर्क —शुद्ध मद्याक ८ औंस व कापूर १ औंस एका बंद केलेल्या बाटलीत ठेवावे झणजे अर्क तयार होतो लिंबाचे साखीचा अर्क —ताज्या खट्या निंबाची पिचळी साल १।१ पैट प्यवी व एक पैट शुद्ध मद्याकांत ७ दिवस भिजत ठेवून दीपकागदातून गाळून काढावी हिंगाचा अर्क —५ तोळे उत्तम हिंगाची पुढ करून ती २५ तोळे शुद्ध मद्याकांत ८ दिवस भिजत ठेवावी झणजे हिंगाचा अर्क तयार होतो वर लिहिल्याप्रमाणे बाटेल त्या वनस्पतीचे फुलाचे किंवा इतर सुगंधी द्रव्याचे शुद्ध मद्याकाचे साठ्याने अर्क काढता येतात [कलावैभव, खानापूर, शार्डपरादि वैद्यक ग्रंथ सेनयुक्त-आर्युर्वेदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन अर्कप्रकाश]

अर्कप्रकाश—अर्कप्रकाश अथवा अर्कविकरित या नावाचा एक ग्रंथ संस्कृतात आहे आणि त्याचे फर्ग्युसन लॅन्स-श्वर रावणाकडे दिले आहे

अर्कविवाह—(रुई खो लम) हा विवाह रुई नांवाच्या पवित्र मानलेल्या झाडाशी लावतात या झाडात सूर्य-देवता निवास करते अशी समजूत आहे ज्या पुरुषाच्या पहिल्या दोन बायका वारल्या असतील त्याने तिसरी बायको केल्यास बायको किंवा नवरा कोणीतरी लग्न-लौच मरते अशी समजूत आहे ही आपत्ति टाळण्याकरिता तिघरे लग्न रुईशी, सूर्याच्या कन्येशी, लावावे व नंतर तिसरा विवाह करावा अशी समजूत आहे दो रुईबरोबरचा विवाह घरात लावतात, किंवा रुईच्या झाडाजवळी जाऊन लावतात व तो शनवार किंवा रविवारी हस्त नक्षत्र असेल अशा सुट्टीवर लावतात, किंवा तिसऱ्या बायकोबरोबर विवाह करण्यापूर्वी काही दिवस लावतात रुईचे झाड, पात्रे, फुले व फळे यांनी युक्त असावे सामान्य विवाहाप्रमाणे या रुईबरोबरचा विवाहानंतर पुण्यादावन, नोदी आद, मधुपर्क, नंतर कन्यादान वगैरे सर्व विधि करतात हा काव्यनिक विवाह संप्रविण्यासाठी

शेवटी शास्त्रिक संज्ञातात व प्राधान्या दक्षिणा व मोडन दिव्यावर समारम पुरा होतो (धर्मसिंधु परिच्छद ३)

अर्काट, ज स र.—मद्रास इलाक्याच्या पूर्वेकडाल मिहडा उत्तर अक्षांश १२° २०' ते १३° ५५ व पूर्व रेखांश ७८° १४' ते ७९° ५९ क्षेत्रपट्ट सुमारे ७३८६ चौ मैल सुसल-मानाच्या अमदानीत हा अर्काट सुभ्याचा पालार नदीच्या उत्तरेकडील भाग होता व म्हणून त्याला हे नाव पडले हे अर्काट नांव 'आरु वाहू' (सदा अरण्यां) या तामील वाटाचा अपभ्रंश होय ह्या ठिकाणी पुरातन काळी सहा अरण्यां असून सहा ऋषी येथे राहून असत अशी समजूत आहे. हा सुंदर पुष्कळसा होंगराळ आहे या प्रांतात पालार व तिला मिळणाऱ्या चेयार आणि पायनी ह्या सुस्थ नद्या आहेत. येथे जगवणारी माडे व वनस्पती यांमध्ये विशेष असे काही नाही. सध्याहीवर सायबनारी बहुतेक साडे येथाल होंग रात आहेत शिकारीची मोठी वनावरे म्हणजे गवा व वाघ ही होत होंगराळ सुल्लाल चित्ता ह्या सवंग आढळतो. आक्कल, तरस, सावर, मेकर, आणी वानडुकर ही काही ठिकाणी साय बतान येथील ह्या सायबनपण निरोणी आहे, कारण तो पार कोरडी आहे पावसाचे सरासरी मान वर्षास ३७ इंच आहे परंतु आतल्या भागात पाउस सुमारे ४० इंच पडतो.

• तिहा स —अतिशय पुरातन काळापासून इ स १०७ पर्यंत कांजीवरमच्या पट्ट व राज्याच्या ताब्यात हा सुल्ल होता पुढे हा प्रांत चोरासने, रावूट वराण्यातील राजे व शेवटी विजयानगरचे हिंदु राजे यांच्या ताब्यात आला तालिकोटच्या रुडाईनंतर विजापुर व गोवळकोंडा येथील सुसलमान बादशहांच्या ताब्यातून तो राज्ये जाऊन पुढे मोगल मुघलयांची हा एक सुभा झाला पुढे खमर व येथे दक्षिणतील बुदानी ही एक रणभूमीच होऊन राहिली इ स १७८१ मध्ये येथील नवाबाने कनोटकचा वसूल ईस्ट इंडिया कंपनीस दिल्यापासून हा प्रांत मिडियाच्या हातात गेला व इ स १८०१ मध्ये याचा पूर्ण ताबा त्यांना मिळाला (कनोटकचे नवाब वहा.)

लोक व स्ती —येथील एकदर लोकसंख्या (१९३१) २०,५५,५५४ आहे, ती इ स. १९११ मध्ये १९,६०,९६० होती व स्त्रीपटी १८,०१,३५५ हिंदू, १,१७,९०९ सुसलमान आणि ३२,८२२ लिथन होते जेनाची संख्या ८,८२६ होती येथे १५२४५६३ लोक तामिल भाषा बोलणारे व ३२२८५९ तेलगू भाषा बोलणारे व ८४१० मराठी बोलणारे आढळले तामील लोकांतील विशेष ध्यानात घेण्यासारख्या जाती म्हणजे पल्ली, परेयन, वडाल, हसला, मोडी, पातसावन ह्या होत. तेलगू सुस्थ जाती म्हणजे कापु, माल, वल्लि, व वम्मरा ह्या होत. २३००० ख्रिस्त्यांपैकी २२१०० एतरेयान आहेत या प्रांतात मोडमोठ्या मिशनस आहेत.

भेत फी —येथील जमीन काळी लवंगू आहे पिके—भात, राणी, कड्डू, संस व आंग, एके काळी निळीची राजपद, ५३

मोठ्या प्रमाणावर होत असे. परंतु सध्या तसे नाही येथील शेवळची जनावरे मध्यम प्रतीची आहेत कुरुव जातीची एक मेढा आहे तिच्यावर लोंकर पुष्कळ निघते, तिचा उपयोग पोंगच्या बेंगेर करण्याकडे होतो लागवडीस येणाऱ्या १३२७ चौ मैल जमिनीतल ५९९ चौ मैल जमीन पाटाच्या व विहोरीच्या पाण्यावर अवलंबून आहे १९९१ चौ मैलचे जंगल आहे व इ स १९०२-०३ मध्ये सापासून ४,३३,००० सापन झाले

रानिज —हजारतील उपयोगात येणारा प्राजाइट दगड सर्वत्र गाणडती काही काही ठिकाणी अन्नक मिळतो काळ हस्ती जमिनदारी (पहा) मध्य ताच्याच्या खाणी आहेत. कनमुडा जमीनदारीमध्ये सोन्याच्या खाणी आहेत.

व्या पार व दळण व दळण —देशांतल्या खालोखाल कापड विणण्याचा धंदा चालतो पण तयार होणारे कापड हलक्या दर्जाचे असते वेळो (पहा) जंगलमध्ये गालिचे चांगले होतात पण हा धंदा वाहेर पारस नाही युरोपियन सध्याची दिरंगा रगाची मातीची माडी गुडिवाध्म तादुन्यामध्ये करि गिरी येथे एका घरी होतात काळहस्ती येथे मागवडा तयार होतात, व पुष्कळ ठिकाणी कातडी वसावण्याचे कारखाने आहेत

येथून वाहेर जाणारा माल म्हणजे मात, कातडी, शिंपे, एत प्रकारची साखर, हळद व दगड, व आषान माल—सुत, मोठ, मिरच्या, तमाळू आणि अथुळ लोण्ड व पितळ, वे-आण करण्याच्या सोयी म्हणजे सदन मराठा रेल्वे व सल्लय हड्डियन रेल्वे व १४८३ ई स लॉच्या सडका या आहेत रा जय दम व स्या —राज्येयवस्थेकरिता याचे चार भाग रेल्वे आहेत वेळो, राणीपेट, आणी (पहा) जे विहो. पहिले दोन बरकरारच्या व दुसरे दोन डेप्युटी बरकरारच्या देखरेखी खाली आहेत १ सुनसक फोडे आहेत

कनोटकच्या सभाषापूर्वी येथे जमिनसाम्याचा पदत काय होता हे सांगता येत नाही इ स १८९२त रयतवारी पदत सुल्ल वरण्यात आली कोरडवाहू जमीनीवर दर एकरा मागे सरकारसारा क १-४-२४ पाण्याच्या जमीनीवर क. ४ १५ ९ आहे

या प्रांतात शिक्षणाचा प्रसार फार कमी आहे शेकडा ६ लोक फक्त कच्चे व लिहू कळतात तेलगू लोकांपेक्षा तामील लोक जास्त शिकलेले आहेत

अर्काट वाहेर—मद्रास इलट्यातील मालागपेट गाव कथाने मुख्य ठिकाण हे राणीपेट हद्देजनापासून दोन मैलांवर पालार नदीवर आहे मद्रास रेल्वेच्या राणीपेट शाखेवर हे स्टेशन आहे पाऊस सगसरी ५० इंच पडतो लोकसंख्या ११४५० याचे महत्त्व फक्त इतिहासदृष्ट्या आहे इ पूर्वी कनोटकच्या नव चार राजधानीचे शहर होते त्यावेळी या महाराजांनी ५ मैल लाय व २४ ते १२ फूट रुंदीचा तट बांधला होता या ठिकाणी नवाब सादतउलखानची कबर आहे.

गावात २०-२५ नागल्या मशिदी आहेत. पूर्वीच्या किल्लाचा व राजवाड्याचा सध्या काही एक यागमूस राहिलेला नाही. चांदीची भांडी, सोन्याचादींची जर, हातमाग, कापड छपाई, आणि पितळकाम यासारखे मुख्य धंदे येथे चालतात.

इति हा स.—इ. स. १७१२ त मोगल सेनापति सादत-उल्लाखान याने म्हैसूरच्या मोहिमेवर अस्ताना अर्कोट येथे आपल्या मुख्य तळ ठेविला होता. त्यानेच प्रथम कर्नाटकची नवाबी, वंशपरंपरेने आपणाकडे घेतली पुढे वीस वर्षेपर्यंत हे राजधानीचे ठिकाण होऊन राहिले. पण १७६० मध्ये रघोजी भोसल्याने हा प्रात जिंकला व सादतउल्लाखानाच्या मागून आलेला नवाब दोस्तअली लढाईत मारला गेला. पुढे काही वर्षे अर्कोट हे अनेकांच्या हातातून गेले. स. १७५१ साली एका इंग्लिश तुफडीने येथील किल्ला सर घेतला. त्याच वर्षी ह्यादेव्हने थोड्या सैन्यानिशी अर्कोट जिंकले ही गोष्ट हिंदुस्थानातल्या ब्रिटिश अमदानीतल्या इतिहासात चिर-स्मरणीय होऊन राहिली आहे. १७५८ त अर्कोट फ्रेंचांकडे गेले व ते १७६० मध्ये प्रजांनी परत घेतले. पुढे २० वर्षे इंग्रजांचा दोस्त मयाब मंमद याच्या ताब्यात ते होते पुढे म्हैसूर-मुळ सुळहोऊन १७८०-८२ पर्यंत अर्कोट हैदरकडे होते. डिसेंबर या महिन्यात तड पाहून ते सोडून दिले. १८०१ मध्ये कर्नाटक इंग्रजांनी घालसा केले तेव्हा अर्कोटही त्यांच्याकडे गेले.

अर्कोट दक्षिण.—नद्रास ह्याहयातील आग्नेयेकडील गिल्हा. उ. अ. ११°११' ते १२°३५' व पू. रे. ७८°३८' ते ८०° क्षेत्रफळ ५२१७ चौ. मैल. अर्कोट शब्दाची उत्पत्ति मागे उत्तर अर्कोटमध्ये आलेलीच आहे. याच्या पूर्वेस बंगालचा उपसागर, दक्षिणेस तंजावर आणि त्रिचनापल्ली, पश्चिमेस सालेम व उत्तरेस उत्त.अर्कोट व चिगलपट्ट हा सीमा आहेत. या प्रांतात कलरायन व जवादि या डोंगराच्या रागा मुख्य आहेत.

येथील सर्व नद्या पूर्वेवाहिनी आहे, पोरनेयार ही सर्वांत मोठी आहे. मिर्जी, गविलम, व वेणार या दुसऱ्या नद्या आहेत. या प्रांतांत बंदनाची साडे पुष्कळ आहे. डोंगराळ प्रदेशांत चित्ता, अरवल, सावर, नेकर, रानडुकर सापडतात. तसेच ससे, पाणकौबडी वगैरे पक्षी पुष्कळ आहेत. येथील समुद्रामध्ये पुष्कळ जातीचे मासे सापडतात.

ह वा मा न.—हवा बरीच कोरडी असून आरोग्यकारक आहे. तरी पण काही भागात मलेरिया; तसेच समुद्र किनाऱ्यावर " एलेफंटायसिस " हे रोग बरेच आहेत. आतल्या भागापेक्षा समुद्र किनाऱ्यावर उष्णतामान कमी असते. तेथे पाऊस सरासरी ५३ इंच पडतो. आपण जसजसे आतल्या प्रदेशात जावे तसतसे पावसाचे मान कमी कमी होत जाते. मध्यभागात ते ४५ इंच असते तर अगदी भात ३९ इंच आढळते.

इति हा स.—उत्तर अर्कोटच्या इतिहासाबद्दल हा फारसा

भिन्न नाही. हा प्रदेश नील राजाना असून पुढे तो कांची येथील पल्लव राजाच्या ताब्यात गेला. नंतर इ. स. १४ च्या शतकाच्या अखेरीस तो विजयनगराच्या राज्यात सामील केला गेला. तालिकोटच्या लढाईनंतर तो विजापूरकरांच्या हातात जाऊन शिवाजी रावे यानी तो त्यापासून जिंकून घेतला. राजारामाच्या कारकीर्दीत मोगलाच्या ताब्यात गेला. इंग्लिशांचा या प्रांताशी संबंध इ. स. १६७४ मध्ये आला. इ. स. १६८३ मध्ये कन्नडोर येथे त्यांनी मराठ्यांच्या पासून मध्याचा फोर्ट सेन्ट डेव्हिड व सभोवतालचा प्रात विकत घेतला. कर्नाटक व म्हैसूर मुद्दात याचा संबंध बराच आहे.

या प्रांतात पुरातन काळच्या गुहा पुष्कळ आढळून येतात. राजारामाच्या कारकीर्दीत मराठी सैन्यानी सुत्रे येथून हलविली जात तो जिमीचा प्रसिद्ध किल्ला याच प्रांतात आहे.

लोक.—दक्षिण अर्कोटमध्ये २७४५ गावे व १० शहरे आहेत. याचे आठ तालुके पाडलेले आहेत. इ. स. १९२१ मध्ये येथील लोकसंख्या २३,२०,०८५ होती. कन्नड, चिंद-बरे तिडवनामळे ह्या मुख्य शहरे आहेत. तेथे जैकडा १४ लोक हिंदु असून याकडे मुसलमान व विधन आहेत. यात जैनाची संख्या सुमारे पाच हजार आहे. येथील लोक तामिळ भाषा बोलतात. या प्रांतात सेलूग जातीचा अरणा बराच आहे पण सांघिली लोकांचे संख्याधिक्य आहे. यापैकी पक्षी आणि परया जातीचे लोक हा तिकडील शेतकरी वर्ग आहे.

जमीन व पिके.—येथील दोन तुटयास जमीन साडडी असून याकडील कापसाचा योग्य अशी काळी आहे ५२१० चौ. मैल जमीन रयतेच्या ताब्यात असून ३४९ चौ. मैल जमीन दाराची इनाम आहे. कंदु, वरगु, रागी ही येथील मुख्य पिके आहेत. भाजीपाला व फळफळावळ याची लागवड कन्नड, तिडिवने, विल्लुरे व चिंदबरे या तालुक्यात पुष्कळ होते. उद्योगधंद्यांच्या दृष्टीने भुद्रुग हे फार महत्वाचे पीक आहे. येथे वाटबंधारे पुष्कळ आहेत. त्यातील पुष्कळ फार प्राचीन काळापासूनचे आहेत. चोड राजे पाणी पुरवठ्यासंबंधाने फार दक्ष होते. इ. स. १९०३-४ साली रयतवारी इनाम जमिनीपैकी शेकडा ३२ चौ. मैलाला पाणी पुरविण्यात आले. तेथे ८७ बंधारे २०५ कालवे व ३२४३ तळी आहेत.

धंदे व व्यापार.—या भागात धातूच्या खाणी म्हण-ण्यासारख्या सुळीच नाहीत. काही भागात लोखंड सापडते. तसेच विधेय सागण्यासारखे मिश्रसंहितयार होत नाहीत फक्त नेलिकंध येथे साखरेचे कारखाने एका इंग्लिश कंपनीने चालविसेले आहेत. येथे पूर्वी नीळ पुष्कळ तयार होत असे. पण सध्या व्यापारी चढाओढीने तो धंदा अगदी बसला आहे. खेडेगावातला मागावर सुती व लोकरा कापड विणले जाते.

या प्रांतात कन्नड व पोर्टोनीव्हो ही दोन बंदरे आहेत. मुद्रुग, पेंड, वाडडी, भात, हळद, तैसाळ चिंदड वगैरे माल

बाहेर देखी जातो येथील सुदृग्ग फ्रान्स देशांत जवळ ६० व्याख रुपयांचा जातो. आंतल्या देशात वाहतुकीचे साधन ' साउथ इंडियन रेलवे ' आहे. तसेच सडका वगैरे पुष्कळ असून चांगल्या आहेत. दर आठवड्यास ब्रिटिश नॅव्हिगेशन कंपनीची आगबोट पुढालोर येदरांत येते.

राज्य व्यवस्था.—राज्यव्यवस्थेच्या सोईकरिता याचे चार भाग केले असून ते कलेक्टराच्या ताब्यांत असतात. त्याच्या हाताखाली डेपुटी कलेक्टर व प्रत्येक तालुक्याला एकेक मामलेदार असतो तसेच प्रत्येक तालुक्याच्या मुख्य ठिकाणी मुनसफ कोर्ट आहे. व प्रांताला एक सेशन्स कोर्ट व अपील कोर्ट आहे. मोठे गुन्हे फार थोडे घडतात. प्लन वगैरे तर क्वचित् होतात.

हिंदु रागे तसेच मुसलमान रागे याच्या वेळी जमीन-धान्याची काय पद्धत होती हे फारसे सांगू शकत नाही. पण नवाब महमूदशाहचा कारमारी रायदा यांनी जमिनीची मोजणी करून धारा ठरविली. त्याच्यावेळी बागा विहिरी अमलेच्या जमीनीचा धारा पैशाच्या रुपाने व बाकीचा भिकाऱ्या रुपाने द्यावा लागत असे. त्यावेळी वसुली जमा मजकुराने देण्यात येत असे, व ही पद्धत इ. स. १८०१ पर्यंत ब्रिटिश अमदानीत सुद्धा चालू होती. ती इ. स. १८०६ मध्ये दुसरी मोजणी झाल्यावर येद करण्यात आली. इ. स. १९०३ मध्ये जमीनीचा वसूल ४९,५७,००० रुपये होता.

अर्काटके नवाब—कर्नाटकेचे नवाब पहा.

अर्कावती—देगुर प्रांतातील कावेरी नदीला मिळणारी एक नदी. ला. १२० मै. ही नदी दुर्गांमध्ये उगम पावून बंगलोर मिळवतानुन वहाते. हिला मिळणाऱ्या नद्याः—पश्चिमेकडून कुमुद्वती व पूर्वेकडून वृषमावती. नदीच्या वरच्या प्रवाहात मोटमोठे तलाव आहेत, त्यापैकी हे सरपट नावाचा जो तलाव आहे त्यातून बंगलोर शहराला पाणी आणले आहे. सावन दुर्गाच्या दक्षिणेस हिचा प्रवाह दन्यायोन्पातून जात असल्यामुळे पाटबंधाऱ्याकरिता त्याचा उपयोग होत नाही. (इ. ग. पु. १९०८).

अर्गास—हे श्रीमन्मधील फार प्राचीन आणि महत्त्वाचे शहर आहे. इजिप्त, लिसिया वगैरे परदेशाशी अर्गासचे फार जुन्या काळापासून दळणवळण असे अर्गालिसचा द्वीप-कल्प, सोथेरा, एजीना, सीसीऑन वगैरे प्रदेशावर अर्गासचा थंमल होता. फोडॉन राजाचे अमदानीत तर सर्वथे पूर्वे पेलोपोनेसस अर्गासचे ताब्यात आला.

इ. स. पूर्वी आठव्या शतकाच्या सुमारास मात्र अर्गासला फार वाईट प्रहू आले. कारण अर्गासचे अप्रतिहत स्वाभिवत्तावर घाला घालण्यास स्पार्टा शहर बंधू बांधून उभे राहिले. शिवाय लासीडेमोनिया येथील लोक तर अर्गासचे कडे झुजू होते. त्यांच्याशी झालेल्या लढाईत अर्गासला हार खावी लागून सर्वथे थिन्युरीआ प्रांत गमावून मसाचे

लागले आणि इ. स. पूर्वी ४९५ त टिरोन्सच्या पराभवाने तर अर्गासच्या प्रभुत्वाचा बोजवारा उडाला. इ. स. पूर्वी सुमारे ४७० च्या वर्षी अर्गास आणि स्पार्टा यांच्यात किंहुन वैर जल्ले व ४६१ त अर्गासने अथेन्सशी संधि करून स्पार्टाला शाह दिला व वैरामी तात्पुरता विरामिला. अथेन्सच्या मध्यस्थीच्या असा एक महत्त्वाचा परिणाम झाला की, अरपजनसत्तेला ' खो ' मिळून लोकसत्ता प्रस्थापिली गेली व ती सुमारे चाळीस वर्षेपर्यंत अव्याहतपणे टिकली.

स्पार्टाला हाणून पाडण्याकरिता जो ' कॉरिथिअन संध ' स्थापण्यात आला, त्यात अर्गास शहराने प्रमुख भाग घेऊन कॉरिथ हे शहर आपल्या राज्यास जोडले. गेलें स्वाभिवत्ता पुन्हा मिळविण्याकरिता सत्तालोभी सरदारानी केलेले बंध अर्गासयेथील लोकसभेने मोडून बंधवास्थापिका १२०० लोकांना फार्सा दिले असे सांगतात. स्पार्टन शत्रूंचा समूह मोड करणे असंभव झाल्यामुळे, अर्गासच्या लोकसभेने मॅसिडोनच्या किलिपची मदत मागितली व थिन्युरीआ प्रांत शत्रूपासून परत मिळविला. वॉनस्याही एका राष्ट्राला दुस्न्याहून वरचढ होऊं देण्याची संधी देऊ नये, हे तत्त्व इतिहासात परंपरा दृष्टीस पडते. मॅसिडोनचा किलीक सर्व ग्रीक देश हाताखाली पाडून मसला हे पाहून किलीपने केलेल्या उपकाराला वितरून अर्गासने काही स्वाभिमानी राष्ट्रांशी संगममत करून किलीपशी युद्ध पुकारले. येवढेच नव्हे तर प्रत्यक्ष आपले हाडबंदी जे स्पार्टन लोक त्यांच्याशी सहकारिता करून फिरसत्ता, राजा पिच्छस याच्यावर स्वारी केली याचा परिणाम असा झाला की अर्गासचे स्वातंत्र्य जाऊन मॅसिडोनियाच्या अँटिगोनस गोनोटसच्या जुलुमाला अर्गासला मुकाव्याने नमवें लागले.

नानंतर अर्गास हे रोमन साम्राज्याखाली गेले इ. स. २६७ आणि ३९५ त गॅथ लोकानी हे शहर छुटले इ. स. १२४६ त पुन्हा अथेन्सच्या ताब्यांत गेले. इ. स. १३९७ आणि १५०० या साली तुर्कांनी सर्वथे लोकांची कत्तल करवामुळे, अलबेनिआ येथील लोकांनी येथे येऊन वस्ती केली. १८२५ त, इझाहॉम पाशाने या शहराची जादून होळी केली. साप्रत अर्गास शहरात १०,००० लोकवस्ती असून सर्व शेतकरी लोकांचे आहे.

फार प्राचीन काळी अर्गास येथील लोकांची गायनकले बऱ्हा फार व्हाती होती. या ठिकाणी हेरॅक्युस या नांवे अतिशय विख्यात व सुंदर देवालय आहे. दंतकथेप्रमाणे हे देवालय फोरोनिअस याने बांधले व असे सांगतात की द्यौजन हा युद्धास निघण्यापूर्वी अगामेमनॉन याने याच देवालयात सर्व युद्धाच्यान अग्रविळें होते (ए. ग्री.).

अरघुन—काश्मीरमधील एक जात. संख्या (१९११) १५१७ (सुबलमानी) मेयोिलियन महावंशातील ही एक मिथ जात आहे. हिची उत्पत्ति छद्मध प्रांतातील सिंधा, यारकंद

व दुसरे माथ आशियाताल कांठी प्रदेश, वादमार व पन्नास कांतील मुसलमानी धर्माचे पुण, मध्यपापासून झाले आहे असे समजतात या जातीच्या लोकांचा नेहेमीचा धंदा व्यापाराचा आहे [सानेयुमारी १९११ पु. २०]

अर्जुन—नोमवशाथ नहुपकुलोपन ययातिपुत्र जो पुरु, त्याच्या अजमाद वंशान गम्बळेश्वर जंगुराम कुलांतल वीत-नृच्या पडनामक पौत्रापासून पृथा अथवा कुर्वा भायेंच्या ठायी झालेल्या तीन पुत्रांतल कनिष्ठ, हा दुर्वास ऋषीच्या भोज-प्रसावे करून कुर्वाच्या उदरी इन्द्रासने जन्मला होता (भर आदि अ. ११८-१२४) अर्जुनाचें द्रोणाचार्याश्वल गद्य छ-विद्या सपादन घेलां होती कौरवांनी पांडवनाशकरिता केलेल्या लाक्षादृष्टांत सुरक्षित बाहेर पडून द्रौपदीसंबंधा-कारिता विप्रदेवानें बघूनह चालला तो अंगारपणें गंधर्वांची मागांत गाड पडली, अर्जुनाचे व त्याचें युद्ध झालें, त्यात त्याचा पराभव झाल्यामुळे अर्जुनाशी त्यानें सख्य केलें. नंतर तेथून वेपूतहवर्तमान अर्जुन पांचालपुरास गेला व तेथे त्यानें मात्स्येयनाचा भेद करून द्रौपदीस वरिले व सर्वजण इन्द्रप्रस्थास राहिले एकदा द्रौपदी व युधिष्ठिर यांचा एकात पाहिल्यावरून अर्जुनास तीर्थयात्रेस जावें लागलें (भार. आदि. अ. २११) तीर्थयात्रा करीत फिरत असता उल-पीथी याचा समागम झाला तसेंच यास चित्रागदनेंहि वरिले यापुढें द्वारकेस गेला अमर्ता, याचा सुभदेशी विवाह होऊन तीर्थयात्रा समाप्त होताच इन्द्रप्रस्थास परत आला

अर्जुन इन्द्रप्रस्था आल्यावर खाडववनमसगार्थ मागण्या-साठी ब्राह्मणवेपाने आदि त्याकडे आला. त्यापासून यास रप व गाईव घडुध्या याचा लाभ होऊन यानें त्यास तें वन भक्षणार्थ दिलें (भार आदि अ. २२४-२३४). तदनंतर युधिष्ठिरानें राजसूययज्ञ करावयाचा निश्चय केला; परंतु त्यास द्रष्टव पाहिजे म्हणून त्यानें आपल्या चौपा आल्यास चारी दिशा मिळून द्रष्टव आणण्याची आज्ञा देवी अश्वती हा उत्तर दिशा मिळण्यास गेला.

राजसूययज्ञ समाप्त झाल्यावर पांडवांचें ऐश्वर्य दुर्घोर्नास सहन न होऊन त्यानें त्याची सर्व संपत्ति श्रुतमिपानें हरण घेली, व त्यास वनरासास घालविलें (भार. वन. अ. २) वनवास सरल्यावर अज्ञातवासाचा विचार झाला असता, अर्जुन हा भिद्यदृष्टी नटपत्तानें प्रवेष्टला (भार विराट्. अ. ११) यानें तेथे आपल्यास वृद्धप्रजा असं नाव स्वीकारलें होतें. पुढें कौरवांशी साम न होता युद्ध उपास्थित झालें असता, यास स्वजनांस गारवें हा अपमं आहे अर्थ न नून हा युद्ध करणे, जो क्षात्रपते तो टाकण्यास व भिक्षु वृत्तीं उप-जीवन करणे, हा ब्राह्मणधर्म स्वीकारण्यास उद्युक्त झाला, अर्थ पाहून कृष्णानें तो याचा मोह, योतेचा उपद्रव करून घालून यास युद्ध करण्याला उभें केलें (भार भीष्म रा. २५-४२) [गोता 'पहा'] पुढें यानें सिगाडीस निमिष पात्र उभे करून भीष्मास रणभूमीवर पादरदावर द्रोणाच यं

युदास उभा राहिला धृष्टद्युम्नाच्या हातून द्रोणाचार्य मरण पावल्यावर कर्ण युदास प्राप्त झाला. त्याशीं याचें मोठेंच युद्ध होऊन त्यास दोघटीं यानें मारिलें (कुरुयुद्ध पहा)

संपूर्ण कौरव नष्ट होऊन त्याचें भीर्ष्वदेहिक झाल्यावर, युधिष्ठिरास राज्य प्राप्त झालें, परंतु त्यास गोत्रवधाचें पाप मला घडलेलें कसें निवृत्त होईल म्हणून शोक झाला. तेव्हा भीष्मानें त्यास बहुत प्रकारे नीति सांगून अश्वमेधाची आज्ञा केली व त्याचें समाधान केलें पुढें युधिष्ठिरानें अश्वमेधाचा विचार करून यज्ञदीक्षा घेतली व भूमीवर श्यामकर्ण अश्व सोडिला तेसमयी त्याच्या संरक्षणार्थ अर्जुन निघाला व एक वर्षानें सर्व दिशाकडील राजानां मिळून परत आला हा अश्वमेधाचा भाग जैमिनीनें आपल्या ग्रंथात उत्तम प्रकारे बघिला आहे (अश्वमेध पहा) अर्जुनास द्रौपदीपासून झालेला ध्रुतकीर्ति, उलूपापासून इरावान, चित्रा-गदेपासून वज्रबाहन आणि सुभदेपासून अभिमन्यु असे चार पुत्र होते.

कृष्ण निगधामास गेल्यावर यानें द्वारकेस गमन केलें आणि अवशिष्ट कृष्णशिरा व वज्र नामेंकरून त्याचा प्रप्रीत याम सभागम घेऊन हस्तिनापुरास आल्यावर इन्द्रप्रस्थाच्या राज्यावर बज्जाची व हस्तिनापुरच्या राज्यावर परीक्षितीची स्थापना करून युधिष्ठिरादि वैभूतसमागमें हा निगधामास गेला (भार. स्वर्गरोहण. अ. ३). अर्जुनाचें वरित्र महा-भारतादें ग्रंथातून सविस्तर आले असून ते सर्वश्रुत अस-ल्यानें येथे थोडक्यातच आठोपतें घेतलें आहे.

—जातवीथे—सह्यार्जुन, हृदय राजा, याकरिता 'कर्तवीथे' पहा.

अर्जुनगड—दमणजवळील एक किल्ला. याचा मरा-ठ्यांच्या इतिहासात दोन तीन ठिकाणीं संबंध आलेला दिखतो. रघुनाथरावांस थारमाईंनी काहून लावल्यानंतरच्या चाल-लेल्या युद्धात छके १६९८ अधिक भाद्रपद शुभा १२ च्या मुमारास अर्जुनगड किल्ला रघुनाथरावांच्या हातीं लागला व तेथून त्यानें गोवेकराशी संधान पाहिलें. (रा. ख. १२ १७०-१७१ १९६-१९७). १६९८ अधिक भाद्रपद वद्य ९ चें पत्र दमणकर फिरगियाचे सूत्र—सरकारात हे दोन्ही किल्ले घावे, म्हणजे दोन्ही गोरा व तीनशें पागडीवाला व आठ दहा तोफा छडाईचा सरंजाम देतो म्हणून आले....परंतु आगण्याचा आग्रहास पळा अरोसा...म्हणून किल्ले न दिशे" (रा. ख. १२. १७७. १९८.) पेशव्यांचे गायकवाडांकडे येणे होतें त्याच्या हिशोबासाठी खंडो मुकुंद सरकारातून बडोद्यास जात होते त्याच्या मार्गाचे विभागणीसंय-धात अर्जुनगडाचे नाव आहे. १७२४ कार्तिक वद्य ८. अर्जुनगडावयांनी सेठोमुकुंद बग्याणाहून तेथे आल्यावर त्यास माणमें देऊन माडवीस पोचवामें, असा मजूर सापडतो (रा. ख. १७६. १९९. २००.)

अर्जुनमह — (१५८१-१६०९) पंचवा सोलसुह चवथा सौरा मुह रामदास याने आपला पडोस मुलगा पुष्पचंद हा मेसारासमक्ष व आप्त न जुमानणारा असा दिस- स्थावरून, व दुसरा मुलगा आठवीन्यामुळे मुहरदासा नात्यास न्यायावधून, आपला तिसरा मुलगा अर्जुन यास वारस केले. यापाच्या गादीचा वारस झाला मुह अर्जुन कोणाला बाघोत असलेले पागोटें पुष्पचंद जेव्हां माझ लागला, तेव्हां अर्जुनाने निमूटपणे त्याला ते दिले. हे पाहून सासनांनी पुष्पचंदाच्या या अंशराविविद्ध बंद केले. व अर्जुनाला आपला हक्क घेतावून नांव माऊं न देण्यावि- पयी निनाविले. मुह अर्जुनानेच आदिपंथाची रचना केली (१६०९) व तीत आपले व आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या गुरूंचे लेख जोडिले. ('आदिपंथ' पहा) या रच- नेमुळे भारत्या देशातील पूर्वीच्या देवतांचे उपासक म्हणून नवीन धर्म स्थापण्याचा त्याने मोठा गुन्हा केला या आरोपा- वरून त्याला पकडण्यात आले होते; पण परमतसहिष्णु अकबरांने त्याला दोषमुक्त केले. अकबरानंतर शहाजीरा गादीवर आस्थावर, त्याचा मुलगा पुत्र याला पद्धत जाण्यास मदत केल्याचा आरोप ठेऊन अर्जुनाची संपत्ति घप्त करण्यात आली. व त्याला मरेपर्यंत मुहपात ठेविले व तेथे त्याचे फार हाल केले. रामपुत्र पुत्र मोठ्या संकटात असता व तरण तारण येथे अर्जुनापाशी भिडता मागितल्यावरून गुरुप दया येऊन त्याने त्याला पाच हजार रुपये दिले. हे जहागिरीला कळल्यावर व गुरुचे अभिमानाने उत्तर ऐक- त्यावर त्याने त्याला दोन लाख रुपये दंड केला. पण फुटही कवढीही देण्याचे अर्जुनाने नाकारल्यावरून पाच दिवस त्याचे अमावस्य हाल करून अंज पेटला (जून १६०९), अशी व्हिन्सेंट स्मिथ माहिती देता (भावसफई हिस्टरी ऑफ इंडिया १९२०,) तरवारीच्या भोराशिवाय आपला पंथ टिकणार नाही असे पाहून त्याने आपला मुलगा हरगोविंद याला मरताना ससत्र गादीवर बसण्याचा व शास्त्र तथेचे शैव्य ठेवण्याचा उपदेश केला. हा उपदेश अमलात आल्यामुळे शरीराच्या स्तिहासाला नवे बळण लागले आतापर्यंत हा केवळ धार्मिक पंथ म्हणून गणला जाई व या पुढे मुसलमानांचा पक्षा द्वेषा व रणधूर असा प्रसुप पंथ म्हणून पुढे आला. [ए. मि. (शिखिसम) . सरदेसाई- मुसलमानांनी रियासत, स्मिथभायस्कई हिस्टरी ऑफ इंडिया]

अर्जुनसादना—या वृक्षास संस्कृतमध्ये अर्जुन हें नाव आहे. ऐनच्या झाडाप्रमाणे होई झाड वारण्यांत सापडते. मराठीत यास सादना असेही म्हणतात. पाने गुमारे ५ अंगुले इंद असून वीतमर जाय असतात. त्यास पाडरा सजेत जोक येतो. या झाडाची साल पाडरकी असते. याक- त्यावरही ह्या सालीचा रंग पाडरास राहतो. फुलेही पाडर्या रंगाचीच येतात. मध्य हिंदुस्थानात व्यापित उत्तरेव अयोध्ये-

पर्यंत त्याचप्रमाणे अग्निदेश व तिलोन मध्ये नद्यांच्या व प्रवा- हाच्या काठी हे झाड आढळते. पंजाबात ही मुसाम लावलेली असतात. याचा पाडरा स्वच्छ टिक उत्तर हिंदुस्थानात औषधी म्हणून विकला जातो याची साल तुटत असते. तिचा रंग देण्याकरिता कातडे कपावय्यकरिता, व औषधीकरिताहि उपयोग करतात हे लाहूर काम करण्यास गढ असते; परंतु छत्राण्याच्या, घेनीची अवजारें, घरवापणें, वगैरे कामाला उपयोगी पडते. या लाकडाच्या राखेंत चुन्याचे प्रमाण बरेच असते. याच्या अंतरासाठीचा उपयोग औषधाचे कामी होतो. विरुषा भगावर उतल्यास अर्जुनसादनाची साल व पाने कुटून विषा उतल्यानागी लेप करावा प्रण भरून येण्यास सादनाच्या सालीच्या काष्ठानें प्रण घुसवा. म्हणजे तो लोडर भरून येऊन त्यांत फुमि वगैरे होत नाहीत. किंवा या झाडाच्या सालीचे चुने प्रणात भरावे म्हणजे साधे प्रण किंवा अभिदरधमन लाकर भरून येतात. यापेरीन पुष्कळ विकारावर हे झाड उपयोगी पडते. (पंदे-वनी. घोंट.)

अर्जुनसुख—जुनागढ मधील (काडेवाड) एक खेडें. हे जुनागडाच्या पूर्वेस २९ मैलावर व अमरवडीच्या पाथीमेस २१ मैलावर वसलेले आहे. लोकसंख्या ९८८ (१८८१). भावनगर येथील रेल्वेचे खासिआ स्टेशन येथील कण दोन मैलावर आहे (सु. मं. ८. १८८४)

अर्जुनी जमीनदारी—तहसील साकोली, गिह्ला अंभारा. साकोली तहसिलीच्या पूर्वेस ही जमीनदारी आहे जिचे क्षेत्रफळ १२८९० चौरस मैल असून त्यापैकी अर्धा माग जंगल आहे. ही इस्टेट देवगडच्या राजान लुटार लोकांचा पराभव काण्याच्या कामी मदत केल्यावरून इनाम दिली आहे असे दिसते. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी दोषां भावातील भांडणामुळे ही इस्टेट विभागली गेली. तलवारवा याजकडे अर्जुनी व गंगारामकडे दुधा गेली. पुढे गंगारामचा नातु चदरहा हा लुटार लोकांवर केंदित पडल्यामुळे इस्टेट गत झाली अर्जुनीचा हल्लीचा (स. १९०८) जमीनदार रामलाल बापू राजगोंड आहे. जमीनदारीत कर्न नाही. एकंदर १० खेडी या जमीनदारीत आहेत.

इ. स. १९०६-०७ साली एकंदर २४००० एकर जमीन लागवडीसाठी होती. अर्जुनी येथे आठवड्याचा बाजार भरत असून पाळा व पोष्ट ओफीस आहेत. या जमीन- दारीतील देवपळी नावाच्या गांवी एक देऊळ आहे. त्या देवळावर दोन पांडव्या यांचा पडारा असतो असा समज आहे. ते याच प्रलेक जमीनदाराच्या मृत्यूच्या वेळी इथीस पडतात असे म्हणतात. एकदा नागपूरच्या राजाने येथे नवेपावच्या सव्याच्या सोळांचा एक तलाव बांधण्याचे मनात आणले, परंतु त्या वेळी इतकी मनुष्ये तेथे मेळी की, राजाने तलावाचे काम बंद केले. परंतु ओ पेसा त्यास तलावाच्या कामी लावावयाचा होता, तो पैसा त्याने जंगलात माहून टाकला व अजून तो तेथेच आहे अशी गोष्ट सांगतात. इस्टे-

टोचे उत्पन्न ३१०० रुपये १३०० आहे [अढारा रि. गं. १९०८]

अर्जेंटिना—उर्फ अर्जेन्टाइन रिपब्लिक, हे अमेरिकेच्या खालोखाल महात्वाचे स्वातंत्र्य भाषा बोलणारे, लोकसत्ताक राष्ट्र आहे. या देशाने दक्षिण अमेरिकेच्या दक्षिण भागाचा बराच भाग व्यापला आहे त्याचा आकार पाचरी-सारखा असून दक्षिण अक्षांश ३१°-५५' ते ५५°-३'-३०" व ५३° ते ७३°-१७'-३०" या रेषांमार्फत पसरला आहे. याची उत्तरदक्षिण लांबी २२८५ मैल व पूर्वपश्चिम रुंदी १३० मैल आहे याचे क्षेत्रफळ १०,८३,५९६ चौरस मैल आहे याच्या उत्तरेस बोलिव्हिया व पाराग्वे, पूर्वेस पाराग्वे, ब्राझील, युराग्वे व अटलांटिक, पश्चिमेस चिली व दक्षिणेस अटलांटिक व चिली आहेत

सर हंरी-अर्जेन्टिनाची शेजारच्या राज्यांशी सरहद्दीसंबंधी निरनिराळ्या वेळी भाडणें घाली

सा मा न्य व गं न —अर्जेन्टिनाचे तीन मोठे भाग पडतात. या रिपब्लिकच्या सर्वथ लावीवर पसरलेले पश्चिमेकडील बोंगराळ प्रदेश व पठारे; मिल्को मायोपासून रिओ नीग्रो-पर्यंतची पूर्वेकडील मोठी मैदाने, आणि पॅटोगोनियाची ओसाड व दस माळराने. बोंगराळ प्रदेशातून विशेषत ज्वालामुखी भागातून सोंने, व्हॅ, कधील आणि तांबे यांचे दगड सापडतात. पाऊस व उष्णमान यांचे प्रमाण उत्तर गोलार्धावरील याच अक्षांशांतरांपेक्षा निराळे असते, उदाहरणार्थ, दक्षिण पॅटोगोनिया व टिएरोडल पर्वणो यांचे अक्षांश लाम्बार्डो इतकेच आहेत. तथापि हे दोन प्रांत विषुववृत्तीय प्रवाहांमुळे बनलेले वसतीला योग्य असे दक्षिण आहेत. तथापि पश्चिम युरोपांतल्या याच अक्षांशांतील प्रदेशांपेक्षा येथे थंडी अधिक असते. पॅटोगोनियाचा समुद्रकिनारा व बोंगरी भाग उष्ण व उत्तम हवेच आहेत. विशेषतः अर्जेन्टिनामधील उत्तरेकडील कॅटमाकासारखी उंच पठारे आरोग्यस्थाने म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

युरोपियन संस्कृतीच्या प्रवेशापासून अर्जेन्टिनामध्ये नवीन मुसुवनस्पती सिरल्या. हार्पाकी गहू, बारली, ओट, व द्राक्षे, सफरचंद, वगैरे फळे होत. आस्ट्रेलियन बुक्यालिपटस झाड येथे उगवू लागले आहे व युरोपांतील राज्यांच्या पाण्यापासून देशाग सांपत्तिकदृष्ट्या मोठा फायदा होत आहे.

तापिर व ग्वानाको हे प्राणी मूळचे होत. घोडे, गाढव, भुरे, शेळ्यांमोठ्या व हुकर हे युरोपियनांपरोबर आलेली जनावरे होत. उत्तर व ईशान्य या भागांस बरेच प्राणी आहेत प्युमा नावाचा सिंह, जॉर नाकाचा बाघ व रानटी माकडाच्या एक दोन जाती या प्रदेशातून पुष्कळदा आढळतात.

नद्या व सरोवरे—पाराग्वे, पाराना व युग्वे या मोठ्या नद्या आहेत. पिम्पोमायो, बर्मोजो, सॅलॅडो, डेल नॉर्टे, बॅर-केरानाल या सारख्या प्रणालीतील नद्या आहेत. पिम्पो,

सेगुंडो, किंदो, लुग्रान या लहान नद्या आहेत. कोरिंटिन, फेलिसिआनो, ग्वालेग्वे, अंजुआपे, मिरिगे या नद्या पाराना व युग्वे या नद्यांना मिळतात. सॅलॅडो डेल मूड ही खान्या पाण्याची नदी आहे. कोलोरेडो व नीग्रो या मोठ्या व नाव्य नद्या आहेत या देशात अर्धवर्ष सरोवरे आहेत; परंतु यापैकी बरीच उष्ण, लहान व खारट आहेत. बेबेडे-रोव, पोरोंगोस ही उष्ण व खान्या पाण्याची सरोवरे आहेत. मार चिकिटा हे मोठे खारे सरोवर आहे.

वंदरे—अर्जेन्टिनाचा समुद्रकिनारा लांब असून चांगली बंदरे फार थोडी आहेत मोठी बंदरे ब्युनॉस एरीझ व एम्पेनाडा ही आहेत. उत्तम नैसर्गिक बंदर बॅर्हिया ब्लॅका हे आहे. बॅर्हिया ब्लॅकाच्या दक्षिणेस १०० मैलावर सॅन ब्लासचा उपसागर आहे व ४२ व ४३ अक्षांशात सॅन जोसे व न्युब्या हे उपसागर आहेत प्युर्टो देसोडो, सेटाबुस, उगुआ, टेरावेल पवगी ही लहान बंदरे आहेत. नदीवरील बंदरे कॉन्कोर्दिया, युग्वे मदीवर, सॅन निकोलस व कॅम्पाना पाराना नदीवर, सॅटा फे सॅलॅडो नदीवर व ग्वालेग्वे याच नांवाच्या नदीवर आहेत.

लोक संख्या—या देशाची १९२० ची लोकसंख्या ८,५३,३४३ होती लोक हॅपनिग भाषा कोर्बो-याचे विश्वविद्यालय जरी फार जुने आहे तरी अर्जेन्टिनाच्या वाङ्मयात मुळीच भर पडली नाही. प्रेगोरिओ फ्युन्स (१७४९-१८३७) याने ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिले प्रेसिडेंट सॅमिन्टोने राष्ट्रीय शिक्षण कोर्बोच्या विश्वविद्यालयात सुरू केले. वाङ्मयात हा देश अजून मागासलेला आहे. ब्युनॉस एरीझ येथे काही उत्कृष्ट दैनिके प्रसिद्ध होतात.

राजकीय विभाग—या देशाचे राजकीय विभाग म्हणजे एका फेडरल डिस्ट्रिक्ट, बीदा प्रांत व दहा परगणे होत. रामधानी ब्युनॉस एरीझ (१६९८०७२) असून इतर प्रसिद्ध शहरे रोजॅरिओ, ला प्लाटा, टुकुमॅन, कोर्बोबा, सॅटाफे, मॅदोसा, पाराना, साल्टा, कॉरिन्टिस, चिन्हेलकॉय, ग्वाले-ग्वे, सॅन निकोलस, कॉन्कोर्दिया, सॅनजवान, रिओकॉटो, सॅनलुड, बॅरकॅरा, अलगुड ही आहेत व १९३० ची लोकसंख्या प्रत्येकी सध्यादोन लाख ते आठवर्षा हजार यांच्या दरम्यान आहे.

दळण व लष्करी या मर्ग.—अर्जेन्टिनामधील रेल्वे १८५७ साली सुरू झाली व १९०६ मध्ये १२२७४ मैल रेल्वे झाली. दोत की व स नि अ द व्हॅ—१९१०—११ मध्ये ५,०३,२००-९६ एकर जमीन लागवडीसाठी होती. १९१७-१८ मध्ये ६,१२,१८, ६१३ एकर जमीन लागवडीत आली. येथील मुख्य पिके गहू, मका, ओट, जव्व, बाली, द्राक्षे, कापूस, तमाकू, ऊंस, बटाटे वगैरे आहेत. कापडाची लागवड फार क्षापाळ्याने आलीकडे वाढली १८९५ मध्ये ८७९ एकर, १९१४ मध्ये ३३०० एकर आणि १९१७-१८ मध्ये ११७७५ एकर जमीन लागवडीसाठी होती सरकारने या कामी युद्ध

पैमा कर्चिता व युनॅटेड स्टेटस् मध्ये विद्यार्थी पाठवून या कामी तज्ज्ञ बनवून आणले आहेत. १९२० मध्ये जवस व मका यांची आजॅटिना मधून निर्गत जगांतील कोणत्याहि देशांपेक्षा अधिक झाली. गव्हाच्या निर्गतीत या देशाचा तिसरा नंबर लागतो. युनॅटेड स्टेट्स व कानडा हे पाहिले दोन नंबर होत. कृषिशास्त्राचे शिक्षण देशाच्या सोयीहि १९१०-२० या काळात पुष्कळ वाढल्या आहेत. सर्व महत्त्वाच्या शहरांत ट्राम्वे आहेत. १८९५ च्या खानिसुमारीवरून एकंदर ४९६ मॅल ट्राम्वे होती. न्युयॉर्क एरॉस मधील ट्राम्वे विजेने चालवतात. १९२० साली रेल्वे रस्ता २९९१५ मैलांच्या होता. १९०६ मध्ये ३४०८० मॅल तारपत्रे होते, युरोप व संयुक्त संस्थाने याशी दळणवळण सुरू आहे. टपाल व तारखात राष्ट्रीय सरकारच्या ताब्यात आहे. जरी अर्जेंटिनाचा समुद्र किनारा विस्तृत आहे तरी या देशाच्या नद्यामाजी संख्या कमी आहे.

क्षे त को.—ब्रह्म, हिअरफोर्ड वगैरे ठिकाणांची जनाने या देशात आणून वाढवितां गेली व त्यांचे मास देशाच्या उपयोगास पुरून घाळांचे बाहेर देशां रवाना करण्यात येत असे. येथे गहू, इंडियनकोर्न, सागर तंबाकू, ओलिव्ह, एरंडेल, पीनट, कॅनरासीड, जव, राय, फळे व भाज्या उत्पन्न होतात.

ध्या पा र.—येथून मास, मटन, कातडी, लोकर, गहू व इंडियन कोर्न बाहेर देशी रवाना होतात; व खाण्याचे पदार्थ, दारू, कापड, कपड्यामास, लाकूड, व रसाचे पदार्थ, सोडर, व त्याचे मिश्रण, कागद व पुटे, काच व मातांची भांडी बाहेर देशातून येतात. १९१८ साली आयात ९,९३,२५,५४३ पौंड व निर्यात १५,९०,२१,१२० पौंड होती.

राज्य व्यवस्था—सध्याची राज्यव्यवस्था १८९० सप्टेंबर २५ पासूनची आहे. कायदे करण्याची सत्ता दोन सभांच्या ताब्यात असते. सॅनेट ३० मेबरांची असते. हे मेबर नऊ वर्षांपर्यंत निवडलेले असतात. व डेप्युटी लोकांच्या नेवबरमध्ये १२० मेबर असतात. यांची निवडणूक चार वर्षांपर्यंत असते. सर्व कार्यकारी सत्ता प्रेसिडेंटच्या हाती असते, प्रेसिडेंट अर्जेन्टिनाचा मूळ रहिवाशी असून रोमन कॅथॉलिक पंथाचा व तीस वर्षांहून कमी वयाचा नसला पाहिजे. त्याचे सालोना उत्पन्न निदान २००० असले पाहिजे. प्रेसिडेंटची निवडणूक सहा वर्षांची असते. कॅबिनेट मध्ये निरनिराळ्या खात्याचे मुख्य असे वाठ मंत्री असतात. यांची नेमणूक प्रेसिडेंट करतो.

न्याय.—पांच वरिष्ठ न्यायाधिकाऱ्यांचे वरिष्ठ फेडरल कोर्ट, अठरा जज, चार अपीलकोर्टे व क्लिसेक कनिष्ठ व स्थानिक कोर्टे देतात.

सैन्य.—घोस व अष्टावॉम वर्षांच्या दरम्यान प्रत्येक इममास लष्करी नोकरी करणे सक्तीचे आहे. सैन्याचे (१) लढिन—यात २०-२८ वर्षे वयाच्या नागरिकांस नोकरी

करावी लागते, (२) नॅशनल गार्ड—यात २८ ते ४० वर्षे वयाचे असतात (३) टेरिटोरियल—यात ४० ते ४५ वर्षे वयाचे लोक असतात; हे तीन प्रकार आहेत. सैन्य मार्टिन मेथ लष्करी शाळा व राजधानीत ट्रेनिंग स्कूल आहे. १९२० साली सैन्यात १७५१ अधिकारी व १८००० सैनिक होते; शिवाय रिझर्व सैन्य ३००००० होते. १९१४ पर्यंत लष्करात जर्मनीचे वगन विशेष असे. त्यानंतर ते कमी होऊन, ब्रिटिश, फ्रेंच, व अमेरिका यांचे अनुकरण सुरू झाले.

आर मा र.—एकंदर ३२० आफोसर व ५००० ते ६००० शिपाई आहेत. दो नोकरी सार्वजनिक नाहीं. नॅशनल गार्ड—मधून दोन वर्षांपर्यंत लोक येतात. शिवाय ४५० इसमांचे एक तोफखान्याचे पलटण आहे. स्कुनांस एरॉस बंदराच्या उत्तरभागां आरमारी तोफखाना आहे. बॅदिया कॅल्फा हे लष्करी बंदर आहे. ला झाय येथे गोदी व टापीडोचा तोफखाना आहे. झारेट येथे तोफखान्याचा डेपो व मार्टिन गॉसिया व टायमे या बेटावर आरमारी डेपो आहेत. आरमारात दोन डेव्हनॉट, दोन प्रो-ड्रेव्हनॉट, चार विलसतो बूझर, एक लुन लाईट क्रूजर व सात डिस्ट्रॉयर्स इतकी मध्यमे १९२० साली होती. ड्रेव्हनॉटची गति २२०५ नॉट्स आहे. आरमारात ३१६ एक्सिड्युटिव्ह, ९७ इग्निटर, २३ एलेक्ट्रिकल इग्निटर व ५००० ते ६००० लडाकू लोक होते.

शिक्षण—प्राथमिक शिक्षण मोफत व ६ ते १४ वर्षे वयाच्या मुलाकरिता सक्तीचे आहे. दुय्यम प्रतीचे शिक्षण मोफत आहे परंतु ते सक्तीचे नाही. या शिक्षणाकरिता सरकारने ३७ विद्यालये स्थापन केली आहेत. शिवाय ३३ खाजगी कॉलेजे आहेत. शिक्षक तयार करण्याकरिता ७८ नॉर्मल स्कूलस आहेत. उच्च प्रकारच्या व उच्च शिक्षणाकरिता ५ विश्वविद्यालये आहेत. उच्चशिक्षणाच्या शाळा आहेत. दोन वेपशाळा व पदार्थसंग्रहालये, तसेच हवामान अंदाजण्याचे गृह ही आहेत. एकंदर अर्जेन्टिनामधील ५२० वर्तमानपत्रांपैकी ४९३ स्पॅनिश भाषेत, १४ इटालियन, ५ जर्मन व ५ इंग्रजी भाषेत लिहिले आहेत.

धर्म.—सरकार रोमन कॅथॉलिक पंथ राष्ट्रीय धर्म समजते पण इतर धर्मांस परवानगी आहे.

ज मा घ दी—जकात व अवकारी या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी आहेत; व राष्ट्रीय कर्जांची फेड ही खर्चाची मुख्य बाब आहे. कागदी नाणे हा अंतरराष्ट्रीय कर्जांचा मुख्य भाग आहे व यामुळे देशाला फार त्रास झाला आहे. अर्जेन्टिना सरकारचे उत्पन्न १९२० साली ३,९२,५५,७६४ पौंड व खर्च ३,९२,५५,७०६ पौंड होता. या सालच्या बजेटात ३० लाख पौंड रिमाऊंड व २०,०४,९११ पौंड आरमाराकडे खर्च धरला होता.

टोचें उत्तर ११०० दरये १३०० आहे [नंदादा
रि. मं. १९०८]

अर्जेन्टिना—उर्फ अर्जेन्टाइन रिपब्लिक, हें त्रैभुजच्या
प्रांतांतील महत्त्वाचें स्थानिध भाषा बोलणारे, लोकसंख्या
राष्ट्र आहे. या देशानें दक्षिण अमेरिकेच्या दक्षिण
भागाचा बराच भाग व्यापला आहे त्याचा आकार पाचवी-
सारासह असून दक्षिण अक्षांश २१°-५५' ते ५५°-२'-३०"
व ५३' ते ७३°-१७'-३०" या रेखांशांत पसरला
आहे याची उत्तरदक्षिण लांबी २२८५ मैल
व पूर्वपश्चिम रुंदी ९३० मैल आहे याचें क्षेत्रफळ
१०,८३,५९९ चौरस मैल आहे याच्या उत्तरेस बोलिव्हिया
व पाराग्वे, पूर्वेस पाराग्वे, ब्राझील, युराग्वे व अटलांटिक,
पश्चिमेस चिली व दक्षिणेस अटलांटिक व चिली आहेत

४२ ई. ई.—अर्जेन्टिनाची दोसऱ्याच्या राज्याशी सरहद्दीसंबंधी
निरनिराळ्या वेळी भांडणें झाली

सा मा न्य व ण न —अर्जेन्टिनाचे तीन मोठे भाग पडतात.
या रिपब्लिकच्या संघर्ष लांबीवर पसरलेले पश्चिमेकडील
बोताराळ प्रदेश व पठारे; मित्को मायोपासून रिबो नोब्रो-
पर्यंतची पूर्वेकडील मोठी मैदाने, आणि पॅटॅगोनियाची ओसाड
व हळू माथ्याने. बोंगराळ प्रदेशांतून विशेषतः ज्वालामुखी
भागातून तोंने, हवे, कधील आणि तावे याचे दगड सापड-
तात. पाऊस व उष्णमान याचे प्रमाण उत्तर गोलार्धावरील
बाब अशांतांतस्थपिप्ता निराळें असतें, उदाहरणार्थ, दक्षिण
पॅटॅगोनिया व टिएरोडल पंचेणो याचे अक्षांश लांबाडोर इत-
केच आहेत, तथापि हे दोन प्रांत विपुलवृत्तीय प्रवाहामुळे बन-
सेले वस्तुंला योग्य असे दक्षिण आहेत. तथापि पश्चिम
यूरोपांतल्या याच अक्षांशातील प्रदेशांपेक्षा येथे थंडी अधिक
असते, पॅटॅगोनियाचा समुद्रकिनारा व बोंगरी भाग उष्ण व
उत्तम हवेचे आहेत. विशेषतः अर्जेन्टिनामधील उत्तरेकडील
कॅम्पेमाकासारखी उंच पठारे आरोग्यस्थाने म्हणून प्रसिद्ध
आहेत.

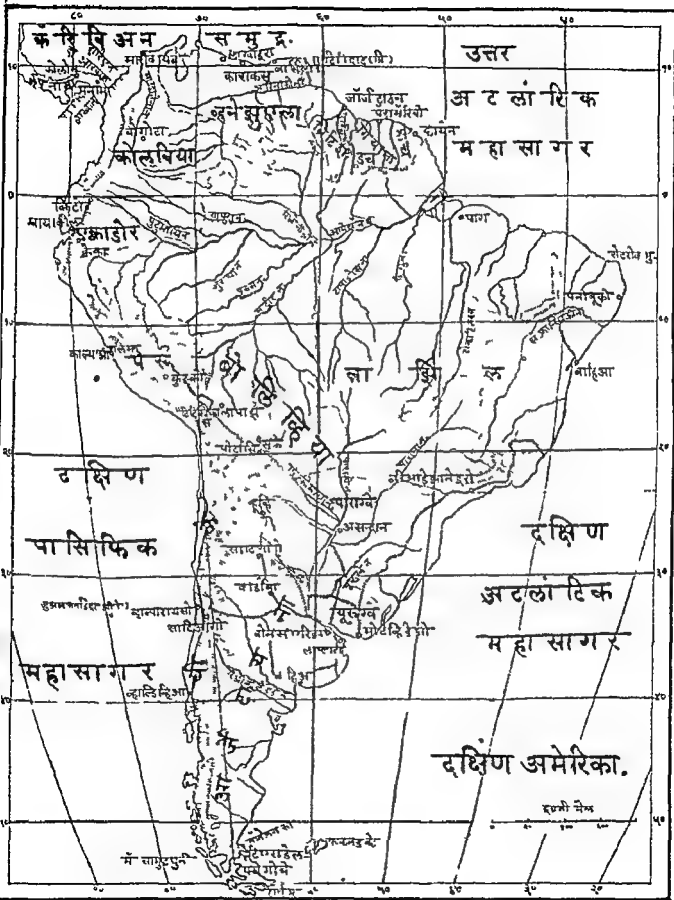
यूरोपियन संस्कृतीच्या प्रवेशापासून अर्जेन्टिनामध्ये नवीन
मुलबनस्पती निरस्त्या. खांबेची वटू, बारली, ओट, व द्राणें,
सकराईद, वगैरे फळे होत. आस्ट्रेलियन युक्कालिपटस झाड
येथें उगवू लागले आहे व यूरोपांतील घाण्याच्या पान्या-
पासून देशास चांगलेचदृष्ट्या मोठा फायदा होत आहे.

टापिर व ग्वानाको हे प्राणी मूळचे होत. घोडे, गाढव,
पूरे, शेळ्यांमैज्या व हुकरी ही यूरोपियनाबरोबर आलेली
जनावरे होत. उत्तर व ईशान्य या बाजूंस बरेच प्राणी
आहेत प्यूमा नांवाचा सिंह, जेव्हा नांवाचा वाघ व रानटी
मांसाच्या एक दोन जाती या प्रदेशांतून पुष्कळदा आढळ-
तात.

न दा व ग रो व रे—पाराग्वे, पाराना व युराग्वे या मोठ्या
नद्या आहेत. पिम्भीमायो, बर्मेगो, सेंट्रो, डेल नॉर्ड, डेल
बेरानास या माथ्या प्रणालीतील नद्या आहेत. त्रिवेरी,

सेयुंबा, कियो, लुमान या लहान नद्या आहेत. कोरिंटिन,
फेलिसिआनो, ग्वालेग्रे, अंतुथापे, मिरीन या नद्या पाराना
व युराग्वे या नद्यांना मिळतात. सेंट्रो डेल मूड ही खान्या
पाण्याची नदी आहे. कोलोरेडो व नोब्रो या मोठ्या व
नाव्य नद्या आहेत. या देशात अंशदय सरोवरे आहेत;
परंतु यांपैकी बरीच उष्ण, लहान व खारट आहेत. बेबेडे-
रोव, पोरॅगोस ही उष्ण व खान्या पाण्याची सरोवरे आहेत.
मार चिकिता हें मोठें खारें सरोवर आहे.

बंदरे—अर्जेन्टिनाचा समुद्रकिनारा लांब असून चांगली
बंदरे फार चांढी आहेत मोठा बंदर ब्यूनॉस एरीस व
एन्सेनाडा ही आहेत. उत्तम नैसर्गिक बंदर बॅंघिया ब्लॅका
है आहे बॅंघिया ब्लॅकाच्या दक्षिणेस १०० मैलांवर सॅं
ब्लासचा उपसागर आहे व ४२ व ४३ अक्षांशात सॅंन जों
व न्युब्या हे उपसागर आहेत. प्युर्टो डेसाडो, सॅंटाफुर
उगुआ, डेराडेल पवगो ही लहान बंदरे आहेत. नदीवर
बंदरे कॉम्फोर्दिया युराग्वे नदीवर, सॅंन निकोलस व कॅम्पा
पाराना नदीवर, सॅंटा फे सेंट्रो नदीवर व ग्वालेग्रे व
नावाच्या नदीवर आहेत.

कॅरिबियन

समुद्र

उत्तर

अटलांटिक
महासागर

मायक्रोनेशिया

दक्षिण
पैसिफिक
महासागर

दक्षिण

अटलांटिक
महासागर

दक्षिण अमेरिका

दूरी मील

मैसासो

न्यूज़ीलैंड

इति हा स. — अजोतिनामध्ये प्रथम जॉन डिवाइस विसो लिस् याच्या अधिपत्याखाली १५१६ मध्ये स्वेनिशलोकांमध्ये नंतर १५२० मध्ये पोर्तुगीज खलाशी कार्डिनेल बेगेलन आला. परंतु तो बसाहृत न करता परत गेला, नंतर स्पेन सरकारने सेव्हिरेअन केवट यास पाठविले तो १५२७ मध्ये स्ट्रेट नदीच्या पोहोचला व कार्यारानल नदीच्या मुखावर त्याने एक बसाहृत स्थापली. दोन वर्षांनंतर तो परत आला. १५३५ मध्ये मेडोझा स्ट्रेटवरील शिरला व येथे त्याने सेंट मेरिथा डि ब्युनॉस एरॉस ही बसाहृत स्थापली व पारानावर कोंपस दिस्ती नावाचा किला बांधला. हा १५३७ मध्ये परत आला ७७७ कोकपेक्षा इतका व त्याने सोबती यानी १५३९ मध्ये पहिली कायमची स्पेनिस बसाहृत स्थापली इलाच पुढे अस-भान नाव मिळाले. यानंतर ब्राझिल वर्षानी जॉन गरे आला व याने ब्युनॉस एरॉसच्या आधी शहर बांधिले. १५६५ मध्ये ड्रुमान व १५७३मध्ये कोटोया ही शहरे वसविण्यात आली,

सतराव्या शतकाच्या मुस्तावीस बरेच साहसी प्रयत्न करून स्पेनिस लोकांची फ्लेट नदीवर बसाहृत झाली.

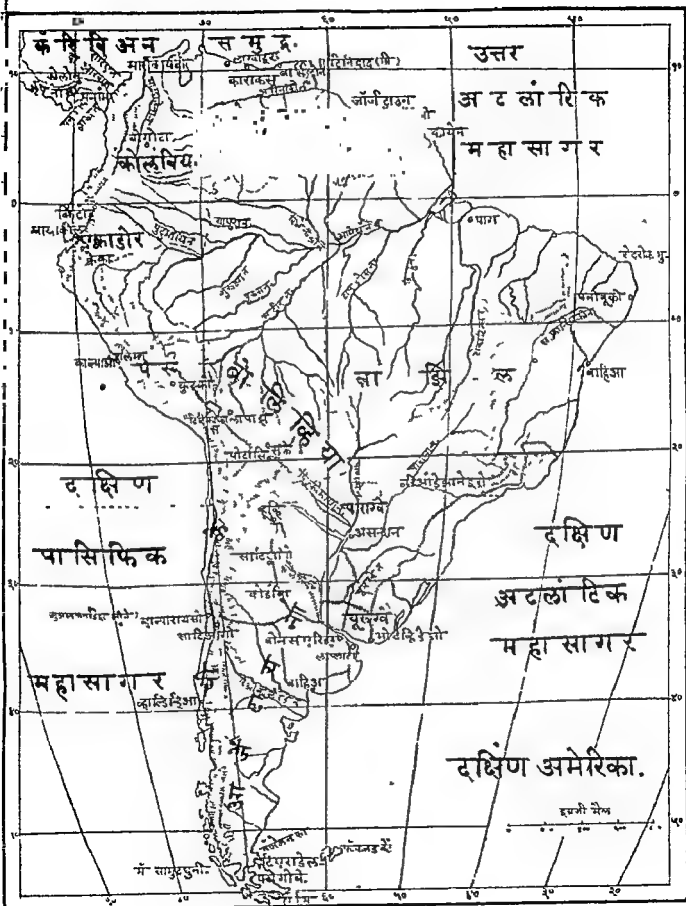
यापुढे या बसाहृतीची उत्तरोत्तर भरभराट होत गेली. काही वर्षांनी स्पेन देशातून या बसाहृतीवर एका गव्हर्नराची नेमणूक होऊ लागली. परंतु स्पेनचे एवढेच आपल्या बसाहृतीबद्दल धोरण करार कोला मुद्दाले होते त्यामुळे ब्युनॉस एरॉस वगैरे ठिकाणाहून अंतर्भाषांनी व्यापार करण्यास कारब गैरसोयी होऊ लागल्या व याचा परिणाम बोरटा व्यापार बाधण्यास झाला. पोर्तुगीजांनी ब्युनॉस एरॉस तमोर एक बसाहृत स्थापून बोरटा व्यापार चालविला व ईशान्यादि या भागात त्यास पराजि मदत केली. या बसाहृतीचा शुलभ पुरविण्याचा प्रकाश ईशान्याकडे होता फ्रान्समध्ये नी राजवटीत झाली त्या गडबडीत व नंतरच्या नेपोलियन-मुद्रात स्पेन झुलमा असता ईशान्या दोनदा ब्युनॉस एरॉस काबीज करण्याचा प्रयत्न केला, पण दोनही वेळा त्यास फिटान्न लावण्यात आले. परंतु या गोष्टीमुळे बसाहृतीवाल्यात आभिनिवास उत्पन्न होऊन वीर्यवान वीर्याचा भाव होऊन

अखेरीस १८१० मध्ये एक हल्लाबंद लोकांची सभा ब्युनॉस एरॉस दंगे भरली व एक तापुरती जेटी इथाप-ण्यात आली. काही दिवस लोकांच्यामध्ये व राजकीय पक्षा-मध्ये लढा चालू होता व बरीच अव्यवस्था माजली होती. परंतु १८१६ मध्ये डेभ्युरी लोकांची कमिशन भरली व जॉन मार्टिन प्येरेडोनला बरिष्ठ डिरेक्टर नेमण्यात आले व रिथो-ला फ्लास हा संयुक्त प्रत्यक्ष स्वतंत्र स्वात्त्याचे प्रचार कर-ण्यात आले. ब्युनॉस एरॉस हे राजधानीचे शहर बनविण्यात आले, परंतु बोलीव्हिया, पाराग्वे, उरुग्वे यांनी ब्युनॉस एरॉस विरुद्ध संघर्ष केला व लखनौ आधारीत स्वतंत्र प्रजा-सत्ताक राज्ये बनविली.

ब्युनॉस एरॉस व चिली यांच्या संयुक्त सैन्याने स्पेनिस लोकांचा १८१८ मध्ये मैपू येथे पराभव केला. प्रभावता सैन्याने लखेदेरा जय अयाकुचा येथे १८२४ मध्ये मिग विला. स्पेनिस सरकारने या देशाचे स्वातंत्र्य १८४२ पर्यंत कबूल केले नाही १८२५मध्ये संयुक्त प्रजासत्ताककिरिता ए शासनघटना ठरविण्यात आली व इंग्लंडने या प्रजासत्ताक स्थापनास आधारली मान्यता दिली.

१८२६ मध्ये बर्नार्डो रिवाडाव्हिया प्रेसिडेंट झाला. व युनिटॅरियन्स पक्षाचा मुख्य होता. दुसरा पक्ष फेडरॅटिव लोकांचा होता याच्या कारकीर्दीत मासिलरॉस लडाई झाली, प्रजासत्ताकातील निरविराळ्या संस्थानातील बंधन बदल करण्यात आली. परंतु या गोष्टीस सर्वत्र विरोध दिवू आला व रिवाडाव्हियाने राजीनामा दिला. फेडरॅटिव पक्षाचा कोपेस, त्याच्यामागून प्रेसिडेंट झाला परंतु लागलीच कोरेगो प्रेसिडेंट झाला. युनिटॅरियन्स पक्षाचा मुख्य जॉन डि लॅम्ब्ले होता. त्याने कोरेगोला हाकून लावले व गॉर्ल बायलून ठार केले. इ. स. १८२८ मध्ये सर्वेष्ट बंडाळी व आदमी चालू होती. कोरेगो नंतर फेडरॅटिव पक्षाचा जॉन मॅन्युयल डि रोझास हा मुख्य बनला. याने १८२९ मध्ये स्थान लावलेचा पराभव केला व ब्युनॉस एरॉसचा ताबा देतला आणि एवढी तीन वर्षात आपली सत्ता सर्वत्र स्थापन केली याने युनिटॅरियन्स पक्षाचा मूर्खपण पाटलाग केला व याने कारकीर्दी म्हणजे भीतीचे साम्राज्य बनले. रोझासने इव्हॅं सर्व सत्ता बळकावली नेहमी याच्या कारकीर्दीत रकपात होत असत व हा अतिशय जुलूम बनला. अखेरीस उर्विक्त याने रोझासचा पाडाव १८५९ मध्ये केला.

वर्किझा यास १८५३ मध्ये प्रेसिडेंट निवडले. शासन येथेची घटना ठरविण्याकरिता प्रत्येक प्रांताचे सारखे प्रतिनिधी अवलेली एक कांमेस भरविण्यात आली. तिने सादता येथे अधिवेशन भरिले त्यामुळे ब्युनॉस एरॉस तीत सामील झाले नाही. तेव्हा उर्विक्ताने पाराना हे राजधानीचे शहर केले व ब्युनॉस एरॉसला स्वतंत्र स्थान कानून मान्य केले. परंतु लवकरच संयुक्त पक्ष व ब्युनॉस एरॉस यांच्यामध्ये युद्ध होऊन ब्युनॉस एरॉसचा सेनापति मायबर्ट याचा उर्विक्ताने पराभव केला व ब्युनॉस एरॉस पुन्हा संघात सामील झाले. तथापि लवकरच ब्युनॉस एरॉस व इतर प्रांत यांच्यामध्ये वर्षावामुळे उघड लढाई झुपली. मायबर्ट व वर्किझा यांच्या हाताखाली उभय पक्षांच्या सैन्याची लढाई पुन्हा पंधून येथे १८६१मध्ये झाली. मायबर्ट जय झाला. त्याला प्रेसिडेंट निवडण्यात आले व याने या लढाया कायमचा व नांगला निकाल काढिला. १८५३ ची शासनघटना कायम ठेवण्यात आली व ब्युनॉस एरॉस हे संयुक्त संघाचे (फेडरल गव्हर्नमेंटचे) ठाणे पुढे पाराग्वेची लढाई झाली. याचेही अर्थेजिना, उरुग्वे माजील यांची दहली झाली व १८७० मध्ये पाराग्वेन कोरुचा पूर्ण पराभव झाला. मध्यंतरी अजोतिनामध्ये बंड झाले

नाही. कोटातील शहराचा भाग अर्धवित्त असून, रस्ते अर्ध व पाणेरडे आहेत. शहराची लोकसंख्या सुमारे ऐंशी हजार आहे; फ्रान्सेस्तानाचा ब्रिटिश वकील येथे राहतो. इतर युरोपियन राष्ट्रे वकील येथेच असून शिवाय एक अमेरिकन मिशनरी शाळा आहे. हे उंचवट्यावर असल्यामुळे येथे अतिशय वढक धंदी पडते.

या ठिकाणी वन्याच सुंदर मशिदी व सार्वजनिक स्नानगृहे आहेत. सेलजुकानी बाराव्या शतकात बांधलेली 'मदना' इमारत, फारच सुंदर आहे. तिचा दरवाजा नकशीदार आहे. व तिला दोन मनोरे आहेत, त्यांना 'चिफ्टे मनोरे' म्हणतात. येथे पूर्वी उंटावरून बराच व्यापार चालत असे. येथील पितळेचे काम प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी कातडी कमविली जाताने व चुकी घट व विने तेथे तयार होतात.

या प्रांतात गर्दू, जव, झळ व भाभीपाला उत्पन्न होतात. सुंदर इराणी गालिचे येथे मिळतात.

अन्नरूम हे फार जुने शहर आहे. सेलजुकानी ते १२०१ साली क्षर केले व १५१७ साली तुर्कच्या सत्तेखाली आले. रशियन सेनापति पारफ्रेवच याने ते १८२९ साली घेतले आझियानोपलचा तह होईपर्यंत ते रशियन लोकांच्या ताब्यात होते. १८७८ साली पुन्हा रशियनानी ते घेतले परंतु बर्लिन तहानंतर ते तुर्कच्या ताब्यात आले. शहराचा बराच भाग १८५९ मध्ये झालेल्या भूकपामुळे नाश पावला. तसेच १९०१ च्या सालच्या भूकंपामुळे बराच नाश झाला.

अग्निजन—अगर एरक्षिजन हे आशियातील तुर्कस्तानात असून अन्नरूम विलायतेतील एका शहराचे मुख्य ठिकाण आहे. लष्करी दृष्टीने याचे महत्त्व बरेच आहे शहर ३९०० फूट उंचीवर वगलेले आहे शहराभोवताली फळ वागा व फुलवागा वन्याच आहेत. शहराच्या पूर्वदृष्टीपासून पश्चिम उंटाकरडे जाणाऱ्या एक मोठा रात्रमार्ग आहे. याकडे रस्ते अर्ध व पाणेरडे आहेत सरकारी इमारती व हाजी इशत पाशांनी मशीद यांचाजवळून जाणारे रस्ते जरा चांगले आहेत व पहाणासारख्या याच इमारती आहेत. शिपायाच्या राहण्याच्या मुख्य चाळी, लष्करी हार्पतळ व कपड्यांच्या बसारी ह्या बरेचदा येथे आहेत. शिपायाच्या जुन्या चाळी व लष्करी बोटे करण्याच कारखाने या शहरात आहेत. येथील लोकसंख्या १५००० असून तीपैकी निम्म्या लोक आर्मेनियन आहेत. येथील मुख्य उद्योगधंदे रेशमी व कापूस यांसंबंधी असून ताब्याची भांडीही येथे तयार होतात. उन्हाळ्यात येथील हवा उत्तम असते व हिवाळ्यात साधारण असते गर्दू, फळे, दारू, आणि कापूस ही येथे विकतात. लोक गुरे व मेंढ्या पाळतात. पाणी सुयत्नक आहे. आसपास छोटेछोटे सापडले, कोही गरम पाण्याचे झरे आहेत. स्मर्या तुलतानने १२४३ साली मोंगल लोकांचा येथील मैदानावर पराभव केला. सेंट

मेगरीचा प्रसिद्ध मठ या शहरापासून ११ मैलांवर होता.

पूर्वी ज्या शहरात अनेदीसचे देऊळ होते, त्याच ठिकाणी सध्याचे शहर आहे. अर्मेनिस ही प्राचीन अर्मेनियाची एक खोदेवता होती. पूर्वीची अनाहित देवता होच अरावी असें काही म्हणतात. सेंट मेगरीच्या वेळेस चवथ्या शतकात हे शहर एक महत्त्वाचे ठिकाण होते. रोम्यांसचा १०७१ साली पराभव झाल्यानंतर हे शहर बायसन्टाईन लोकांच्या हातून सेलजुकच्या ताब्यात गेले व १२४३ साली मोंगल लोकांनी घेतले. मोंगलांच्या नंतर तातें व तातेंरांच्या भागून तुर्कमैन लोकांनी हे शहर घेतले, व सतेशेवटी दुसऱ्या महमदशहाने १४७३ साली उसमानशही साम्राज्यात या शहराचा समावेश केला. भूकंपाने १८८४ साली ह्या शहराचा बहुतेक नाश झाला.

अर्डिया—लॅटिअममध्ये लुली लोकांचे हे शहर दक्षिण-किनाऱ्याच्या नैर्द्वेस ३ मैल आणि न्हाया आर्डिनाच्या वाजून रौमच्या दक्षिणेस २३ मैल आहे. बोडेसिअस आणि सर्डीच्या मुलाने किंवा पररीअसची आई हॅनी हिने हे शहर वसाविले असावे असा आख्यायिका आहेत. हे दुर-उसचे रामधानीचे शहर टॅरक्विनीअस सुपरबसने मिळले होते इ. सनापूर्वी ५०९ साली कार्थेजनी झालेल्या तहाप्रमाणे रोमच्या ताब्यात गेल्यावर लवकरच हे लॅटिन संघास मिळाले. येथे असलेले न्हाइनसचे मंदीर सॅमनाइट लोकांनी उभारले केले. १८६ साली हे मुद्दय बंदीखान्याचे ठिकाण झाले. न्हाया आर्डिआवेना नावाची सडक येथून घेते रोमपर्यंत गेलेली आहे. हे शहर दोन दश्यामपील डोंगरसपाटीवर वसलेले आहे याच्या भोवती ६० फूट उंचीचे कडे आहेत

अर्थशास्त्र—अर्थशास्त्र हा शब्द फार जुना आहे. या विषयावर संस्कृतमध्ये अनेक ग्रंथ आहेत. त्या सर्व ग्रंथात वाणस्पत्याचा ग्रंथ (कौटिल्यनीति) मुख्यत्वे आहे. हा ग्रंथ अलीकडेच वापडला आणि त्याचा पद्धतशीर अभ्यास बराच झाला आहे, तरी अजून बराच व्याख्यात पाहिजे आहे. राज्याचे बलाबल जोडण्यासाठी अर्थशास्त्राचा उपयोग असे आणि याचे महत्त्व इतके मोठे मानले जात असे की, धर्माच्या खालोखाल हा पुढारपात्र आहे, असे प्राचीन पंडीत समजत असत.

व की ची न अ र्थे सा छा ये स्थूल स्व रु प.—अलीकडे अर्थशास्त्र या शब्दाचा उपयोग "पोलीटिकल एकॉनमी" किंवा "एकांमिक्स" या शब्दांनी युरोपीयास वी बोध होतो आणि त्यास जे ज्ञानक्षेत्र त्या शब्दांनी दर्शविले जाते, ते दर्शविण्यासाठी लावतात. पाश्चात्यांनी जी माहिती आणि जे सिद्धान्त याला देले आहेत ते त्याच्या विवेचनाच्या पद्धतीत न सांगता. येथे स्वतंत्रपणे व्यक्त केले आहेत, आणि संग्रहग्रंथात बरेचसे टाकले आहे शब्दाच्या वास्तव्य ग्रंथकारांच्या समजुतीप्रमाणे असतात आणि दुस

२००० १११ २२०० २३०० नसतान शासि त्यामुळे मांडगे उरताना होत व अतिरिक्त वाढाचे वाढव पुष्कळ दडते. ते कावे ते दडवून शासकाच्या सेवार्थानाच्या ज्या पद्धती आहेत, त्याचे विवेचन अन्वय केलेच आहे. (विज्ञानेतिहास प्र. १ पृ. १)

अर्थशास्त्र हा इतरांहून विषय असल्यामुळे याविषयी जे वाढव उरताना होते, त्याच पुष्कळसे वाढ आर्थिक प्रश्नांमुळे उरताना होते. ज्या ज्या वेळेस मनुष्यद्विताचे जे प्रश्न असतात, त्यासच याच्यामधे येणे लागते. तर तेवढाच ज्या वर्गाचा असतो हा वर्गापुढे असतो त्या प्रश्नास प्राधान्य येत व त्यावर मध्य उरत होते. या प्रश्नाच्या परिस्थितीमुळे नेहमी अर्थशास्त्रीय वास्तवाच्या इतिहासाबरोबर त्या इतिहासाच्या रचणीकरिता तत्काळविषयक आर्थिक परिस्थितीबोद्धे झाले विवेचन करावे लागते. आर्थिक परिस्थिती वाढवसारखी निर्माण करते असे नाही, तर त्या वाढवमार्गास वृत्त होणाऱ्या मतांसाठी कारण होते. माग विपारास कारण केवळ परिस्थितीच होत नाही, वाढवामध्ये जे विचार दृष्टीस पडतात त्यांमध्ये काही अंशी सातत्य किंवा परंपरा दृष्टीस पडते. अर्थशास्त्रीय वाढवमाचा इतिहास देताना हे सातत्य स्पष्ट केले पाहिजे. वाढवमातील विषयांचे स्वरूप ठरविण्यास मुख्य कारण द्याततयंस्या होय. अर्थशास्त्राविषयी असे सांगता येईल की, अर्थशास्त्र राज्यकर्ते प्रजेचा व्यापार वाढविणे, देशात निरनिराळे भेद उत्पन्न करणे, देशाची उत्पादनशक्ति वृद्धि करणे व या गोष्टी आपल्या करांचे उत्पन्न वाढविण्यास आवश्यक आहेत, हे समजून त्याप्रमाणे आपली राजनीति बनविण्याच्या प्रयत्नास लागले नाहीत, तोपर्यंत अर्थशास्त्र अर्थशास्त्राप्रमाणे प्रारंभित होत नाही. चाणक्याचे अर्थशास्त्र आणि जर्मन लोकांचे कामेराळ शास्त्र ही एकस्वरूपीच होती.

नव्हती. फक्त मरकरी अधिष्ठांनांवर मोठ्या शासकाकडे किंवा ईश्वरावर बांधलेले फेकण्यास उत्तेजन देण्याकडे एतद्दृष्टीय लेख नव्या प्रवृत्त झाला तरच त्याच्याकडे लक्ष देण्याचे प्रयोजन येथील वेगवानदार सरकारास असे. अशा स्थितीत देश अर्थशास्त्राची वाढ कशी होणार. इंग्लंडातील किंवा युरोपातील अर्थशास्त्रावरील पुस्तकांचे वेदांताप्रमाणे अध्ययन करावे, अशीच परिस्थिती कालपर्यंत होती. देशी लोकांकडून अर्थशास्त्रविषयक वाढ आता कोठे सुद्धा होऊ लागले आहे.

व्यामोराळ शास्त्र आणि पोलिटिकल एकानमी यामध्ये फरक हा आहे की, कामेराळ शास्त्राचे ध्येय, शासनसंस्थेची दौलत वाढविणे हे होते, आणि पोलिटिकल एकानमीचा हेतु शासनसंस्था धर्मित करण्याचा नसून शासनसंस्था हे ज्या राष्ट्राचे किंवा संस्थानाचे येत आहे ते राष्ट्र अथवा संस्थान धर्मित करण्याचा आहे. राजाची दौलत वृद्धे आणि पैसा जशी सद्धम मोजता येते, तशी सर्व राष्ट्राची मोजणे सोपे नाही आणि दोन राष्ट्रांमध्ये कोणते राष्ट्र अधिक संपत्तिमान आहे हे पहाणे, हे दोन सरकारातील कोणते सरकार अधिक धर्मित आहे हे पहाण्यावेळा अधिक कठिण आहे. चाणक्यादिकांचे अर्थशास्त्र आणि अर्थशास्त्र अर्थशास्त्र यामध्ये फरक हा आहे की, चाणक्याचे अर्थशास्त्र कामेराळ शास्त्र होईल, तर अर्थशास्त्र अर्थशास्त्र पोलिटिकल एकानमी होय.

चाणक्याच्या काळात जी अर्थशास्त्रीय प्रगति दिसत आहे तिचा प्रकर्ष पुढील काळात झालेला दिसत नाही. मुसलमानांनी स्वारीच्या निकट काळात हिंदु राज्यामध्ये राजे लोकांचे शासनशास्त्र किती व्यापक होते हे कळत नाही. देवीच्या दशकुमारचरित्रात शासनशास्त्रीय उल्लेख आहेत; पण राजे लोकांस अशुद्ध अशा शास्त्राचा विकास झालेला दिसत नाही. तो झाला असता तर देशवर्णनविषयक आणि इतिहासविषयक अनेक पुस्तके अस्तित्वात असती. कनिष्कादि

देणारी होती हे समजत नाही. गोवळकोंडा हे मोठे मर-
भराटीचे शहर होते असे म्हणतात; पण त्याच्या चतु-
सीमा लक्षांत घेतल्या म्हणजे आजच्या हैदराबादच्या
एकचतुर्थांश ते असावे असे वाटते. विषयानुसार गोरख-
कोंढ्यापेक्षा कमी भरभराटलेले नसावे

मुसुलमानी संपर्काचा देशाच्या आर्थिक स्थितीवर
काहीच परिणाम झाला नसावे असाय्य आहे. येथे रस्ते
नसतील तेथे अनेक ठिकाणी मुसुलमान राजांनी रस्ते
बांधले ते लष्करी योग्यतेसाठी असतील पण त्यांचा व्यापारा-
वर परिणाम झाल्यावाचून राहिला नसेल मुसुलमानांनी ज्या
वस्तूंचा प्रसार केला त्यान कापड, व गुळाबासारखी फुले या
येतील. पाश्चात्य संसर्गाचा परिणाम मात्र मुसुलमानी अम-
दारात झाला असावा. पोर्तुगीजांनाफत बऱ्याच
नवीन गोष्टी देशात आल्या रंभाखु, भिरच्या
रताळी, घटाटे व मका ही पिंके देशात दगळे
म्हणजे पंथारच्या शानकाच्या अंताला जे भौगोलिक
शोध झाले त्याचा हिंदुस्थानाच्याहि आर्थिक आयुष्यावर
परिणाम झाला. मुसुलमानी अमलाखाली अनेक चैनीच्या
व गुळाच्या गोष्टी देशात प्रवृत्त झाल्या असतील मेज, चुर्चा
इत्यादि फारसी शब्द, घरातील लोखेची व चुल्हाची कल्पना
हिंदीपेक्षा अधिक असावी असे दाखवितात. संस्कृतमध्ये
वेदकालापासून आसंदी म्हणून एक आसनवाचक शब्द
आहे. पण या आसंदीच गृहातून प्रवेश कित्या झाला असेल
याची शंकाच आहे

मुसुलमानी अमदानीत घोंघ्याच्या वस्तू पुढळू लागल्या
मराठिशाहीतात अर्थशास्त्र कसे काय होते हे आज सांगता येत
नाही. बाह्यया सुव्यवृत्तत आसनसंस्था शोच्या करामतीने
पेशव्यांनी टिकविली ही गोष्ट खरी पण आर्थिक विकासाकडे
त्यांचे लक्ष फारसे नव्हते, किंवा ते देशास त्यास अवकाशच
नव्हता युद्धोपयोगी विजा देखील करण्याकडे फारसे लक्ष
पेदाव्यानी दिले नाही. सर चार्लस मालेट यांनी मराठे
सरकारच्या अर्थशास्त्रावर अर्शा टीका केली आहे की, मराठे
सरकाराचे अर्थशास्त्र म्हणजे कंजूसपणा त्यामुळे कल-
चौशल्याची वृद्धि झाली नाही मुसुलमानांचे अर्थशास्त्र
मराठ्यांच्या अर्थशास्त्रापेक्षा उंच प्रतीत होते, ते उर्खे करीत
त्यामुळे उद्योगवृद्धि होई आणि त्यामुळे पुन्हा सरकारी
तिगोरीस मिळकत होई परंतु मराठ्यांच्या तिगोरीत
नेलेला पैसा ५५हरेच पडत नसे असे त्यांचे म्हणणे आहे.

पाश्चात्यांचा अर्थशास्त्रावर जो अभ्यास झाला आहे त्याचे
सामान्य स्वरूप येणप्रमाणेः—

एका शासन (सर्वेसाली) अधिपती राष्ट्रे हा त्यांचा इष्टवर्ग
अमुन त्या राष्ट्राचा उदरार्प कथा काय होईल त्यासंबंधाने
त्यांनी विचारपरंपरा निर्माण केली. संस्थानाच्या
मुसुलमानी आपल्या प्रजेचा व्यापार वाढविण्यासाठी, कल-
कौशल्य वाढविण्यासाठी किंवा शहर दुसऱ्या प्रकारची संपत्ति

वाढविण्यासाठी संस्थानांनी काय करावे, कोणत्या कृत्याचे
परिणाम काय होतील याविषयी तात्त्विक विवेचन आणि
शासनविषयक घोरण यांची संगति लावण्यासाठी प्रयत्न
केला आहे जर्मन लोकांची 'नायनल कोकोनमी' आणि
इंग्रजांची पोलिटिकल एकोनमी ह्या दोन विचारपद्धतीचे
उद्दिष्ट हेच आहे

शास्त्राचे जे वर्धन होते ते काही व्यावहारिक कारणांमुळे
होत अमते, समाजातील एकदर क्रियाचा कार्य-
कारणभाव ओळखण्यासाठी प्रवृत्ती होते, तिच्या मुळाशी
त्या ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग हे प्रयोजन मोठे असेते.
इष्ट वर्गाचे हित लक्षात ठेवून त्यांचे सर्वधन करण्यासाठी
यत्नय पद्धतशीर विचार करू लागतो आणि या प्रकारच्या
प्रयत्नामुळे समाजातील क्रियांचे पृथक्करण, वर्गीकरण, आणि
अन्योन्याध्यय ह्याचा आणि दोन निराळ्या परिस्थितीतील
कार्यकारणभावाचा विचार होऊ लागतो माप्रमाणे पाश्चात्य
धंधकाराने समाजातील व्यवहारांचे पृथक्करण आणि निर-
निराळ्या स्थितिसंबंधाने कार्यकरण याचा बराच अभ्यास
केला आहे त्याप्रमाणे इथानी ज्या शास्त्रीय पद्धतीचा
उपयोग करून आपल्या उरूपीकरिता जी घोरणे उपदेशिली
ती केवळ स्थानिक आणि विशिष्ट काळी आणि परिस्थितीत
उपयोगी पडावयाची तथापि त्यावर जो अन्योन्याध्याचा
तत्त्विक अभ्यास झाला तोच केवळ शास्त्राचा भाग होय.
प्रकृत प्रश्नाला सोडून इथानी कोपलेले कार्यकारणसंबंधांचे जे
ज्ञान पैदा केले आहे त्याचे एकीकरण केले असता तोसमुच्चय
फार मोठा व्हावयाचा नाही, व अभ्यासकारा तसे एकीकडे
काढून ठेविली असता उपयोगी पडावयाची नाहीत. ज्याप्र-
माणे एखाद्या कायदेशीरदत्तास कायदा समजून सांगण्याकरिता
तो विशिष्ट परिस्थितीशी संबद्ध असाच घाव्याचा असतो,
त्याप्रमाणेच श्रमशास्त्राचे पाश्चात्यांचे नियम 'केस लॉ'
म्हणजे विविधप्रसंगानुसार झालेले नियम असे समजूनच
घेतले पाहिजेत

क्रियाच्या अन्योन्याध्याचे जे सिद्धांत प्रथम निघाले ते
केवळ प्रवृत्तिदर्शक असावयाचे उदाहरणार्थ मागणी मोठी
अगती आणि पुरवठा कमी असला म्हणजे किंमत वाढते
पर्वदेच सांगणे झाले म्हणजे, केवळ आपणास प्रवृत्तिच
समजली तथापि आपणस या मोठीने ज्ञान अधिक
सूक्ष्म पाहिजे. पुरवठा पूर्वाच्या घाऊणपट झाला तर
परिणाम दोन होणे शक्य आहे (१) किंमती वाढणे आणि
(२) मागणीच कमी होणे पुरवठा कमी झाला तर प्रथमच
किंमती वाढतील परंतु त्यामुळे मागणी अधिक नियमित
होईल व त्यामुळे वस्तूची किंमत डाकडा ३१ २ न वाढता
कमीच वाढणे शक्य आहे. सर असे व्यरोधर वाढते किंता
हे बाजारातील आढे खरोखरच घेऊन ठरवावे लागणार
आणि अशा तऱ्हेचा अभ्यास वस्तुस्थितीचे आकडे घेऊन
करू लागले तर आपले ज्ञान प्रवृत्तिविषयक न राहता त्या

व्यास हा व्याख्या कवळ नसतात आणि त्यामुळे भाडगे उत्पन्न होतात आणि तांत्रिक बादाचे बाध्य पुष्कळ वाढते. ते कम ते दाखवून दाखवाच्या संवर्धनाच्या उपा पद्धती आहेत, त्याचे विवेचन अन्यत्र केलेच आहे (विशानेतिहास प्र. १ परा.)

अर्थशास्त्र हा व्यावहारिक विषय असल्यामुळे याविषयी ने बाध्य उत्पन्न होते, त्यात पुष्कळसे चालू आर्थिक प्रश्नांमुळे उत्पन्न होते ज्या ज्या वेळेस मनुष्यहिताचे ने प्रश्न असतात, त्यासच प्राधान्य येते असे नाही, तर तेवढेच ज्या वर्गाचा असले त्या वर्गापुढे असलेल्या प्रश्नास प्राधान्य येते व त्यावर प्रय उत्पन्न होत त. या प्रकारच्या परिस्थितींमुळे नेहमी अर्थशास्त्रीय बाध्यताच्या इतिहासाबरोबर त्या इतिहासाच्या स्पष्टीकरणार्थ तत्कालविषयक आर्थिक परिस्थितीबद्दल स्थूल विवेचन करावे लागते आर्थिक परिस्थिती वाढतचवढतच निर्माण करते असे नाही, तर त्या बाध्यतात व्यक्त होणाऱ्या मतांसहि कारण होी. मात्र विचारास कारण केवळ परिस्थितीच होत नाही, बाध्यतामध्ये ने विचार दृष्टीस पडतात त्यामध्ये कही अंशी सातत्य किंवा परंपरा दृष्टीस पडते. अर्थशास्त्रीय बाध्यताचा इतिहास देताना हे सातत्य स्पष्ट केले पाहिजे. बाध्यतातील विषयाचे स्वरूप ठरविण्यास मुख्य कारण शासनसंस्था होय अर्थशास्त्राविषयी असे सांगता येईल की, जोपर्यंत राज्यकर्ते प्रजेचा व्यापार वाढविणे, देशात निरविराळे धंदे उत्पन्न करणे, देशाची उत्पादनशक्ती वाढविण करणे व या गोष्टी आपल्या कराचे उत्पन्न वाढविण्यास आवश्यक आहेत, हे समजून त्याप्रमाणे आपली राजनीति बनविण्याच्या प्रयत्नास लागले नाही, तोपर्यंत अर्वाचीन प्रश्नांच्या अर्थशास्त्रास प्रारंभही होत नाही चाणक्याचे अर्थशास्त्र आणि नर्मन लोकांचे कामेराळ शास्त्र ही एकस्वरूपीच होती. हिंदुस्थानातील राज्यकर्ते अनेक धंदे करीत, खाणी, शेतकी ही सुद्धा करीत, व सावकारीहि करीत. ही राज्यपद्धति आपणास चद्रगुप्ताच्या काळी अशी दिसते, तशीच अजूनहि दिसते. मुघलमानी अमदानी व मराठेशाही व इंग्रजा यात काही थोडेवढूत फरक असतील, पण तत्त्वतः फारसे नाहीत. हिंदुस्थानाच्या राज्यकर्त्यांना स्वतः धंदा करण्याची ओंपर्यंत भरूर भासते तोपर्यंत त्यांचे लक्ष देशाच्या उत्पत्तीकडे पूर्णपणे जाणार नाही कारण हे सरकार उत्पत्तीसाठी पूर्णपणे करावर अवलंबून नाही. लोकांची प्रगति न्हावी आणि त्याच्या नपशतून आपण कर घ्यावा, या कामपेऐवजी जमीनदारी करण्यात सरकार गढले आहे त्यामुळे येथील मरकरी सायलीसाठी वाढलेले बाध्य कामे राळ पद्धतीचे आहे व गरी अर्थशास्त्रीय नाही येथे अर्थशास्त्रीय बाध्य न वाढण्याचे कारण येथील लोकमतास सरकार अजूनहि फारसे जबाबदार नाही, आणि १९१९ पूर्वी वर लोकमताची किमत सरकारी शासनपद्धतीत काही एक

नव्हती. फक्त मरकरी अर्थशास्त्रावर गोळ्या झाडण्याकडे किंवा इंग्रजावर बीबगोळे केंकण्याम उत्तेजन देण्याकडे एतद्देशीय लेख वर्ण प्रवृत्त झाला तरच त्याच्याकडे लक्ष देण्याचे प्रयोजन येथील बेमबाबदार सरकाराम असे. अशा स्थितीत देश अर्थशास्त्राची वाढ कशी होणार. इंग्लंडातील किंवा युरोपातील अर्थशास्त्रावरील पुस्तकांचे वेदाताप्रमाणे अध्ययन करावे, अशीच परिस्थिती कालपर्यंत होती देशी लोकांकडून अर्थशास्त्रविषयक वाढन आता कोठे सुरू होऊ लागले आहे.

कामेराळ शास्त्र आणि पोलिटिकल एकांमी यामध्ये फरक हा आहे की, कामेराळ शास्त्राचे ध्येय, शासनसंस्थेची दौलत वाढविणे हे होते, आणि पोलिटिकल एकांमीचा हेतु शासनसंस्था थीमंत करण्याचा नसून शासनसंस्था हे ज्या राष्ट्राचे किंवा संस्थानचे यंत्र आहे ते राष्ट्र अथवा संस्थान थीमंत करण्याचा आहे रामाची दौलत रुपये आणि पैनी जशी सज्जन मोजता येी, तशी सर्व राष्ट्राची मोजणे सोपे नाही आणि दोन राष्ट्रांमध्ये कोणते राष्ट्र अधिक संपत्तिमान आहे हे पहाणे, हे दोन सरकारातील कोणते सरकार अधिक थीमंत आहे हे पहाण्यापेक्षा अधिक कठिण आहे. चाणक्यादि-कांचे अर्थशास्त्र आणि अर्वाचीन अर्थशास्त्र यामध्ये फरक हा आहे की, चाणक्याचे अर्थशास्त्र कामेराळ शास्त्र होईल, तर अर्वाचीन अर्थशास्त्र पोलिटिकल एकांमी होय.

चाणक्याच्या काळात जी अर्थशास्त्रीय प्रगति दिसत आहे तिचा प्रत्येक पुढील काळात झालेला दिसत नाही. मुघलमानी स्वारीच्या निकट काळात हिंदु राज्यामध्ये राजे लोकांचे शासनशास्त्र किती व्यापक होते हे कळत नाही. इंदीच्या दक्षमरचित्रात शासनशास्त्रीय उल्लेख आहेत; पण राजे लोकांस अशुद्ध अशा शास्त्राचा विकास झालेला दिसत नाही. तो झाला असता तर देशवर्णनविषयक आणि इतिहासविषयक अनेक पुस्तके अस्तित्वात असती. इतिहासदि राजांनी सरकारी नाण्याचा प्रवात आणला आणि खासगी नाण्याच्या ऐवजी सरकारी नाणी झाली एवढा मात्र परकीय शान्यांचा परिणाम झाला, असे म्हणता येईल राजे लोकानी खासगी धंदे करू नयेत, यासारखे तत्त्व कळणाऱ्या राजतंत्रिणिणतून दिसून येते. त्याने शेतकी करणाऱ्या राजावर कडक टीका केली आहे. येथील सामाजिक आयुष्यक्रमाध्ये युरोपातील सर्वकमसारखी पातळ ध्येने नव्हती किंवा प्रामुख्यपरील भित्ति पद्धतीसारखी पद्धति नव्हती, पण जातिभेद होताच आणि तो समाजात प्रत्येकने गुणगुणप्रमाणे स्थान पडकावावे, या योजनेस अपर्यवक्त होता. मुघलमान राजांनी येथे ज्या गोष्टी केल्या त्यात आर्थिक महात्माच्या म्हण्टेला म्हणजे राख्या कौजा ठेवल्या आणि काही अंशी अधिक बलवान राजसत्ता उत्पन्न कळून देशातील आर्थिक आयुष्यक्रमास स्थैर्य उत्पन्न केले असावे; पण त्याची शहरे हिंदु राजाच्या शहरापेक्षा भ्रमविभागात किती अधिक उत्तेजन

देणारी होती हे समजत नाही. गोंयळकोंडा हे मोठे भरभराटीचे शहर होते असे म्हणतात, पण त्याच्या वस्तु-सौमा लक्षांत घेतल्या म्हणजे आजच्या हैदराबादच्या एकचतुर्थास ते असावे असे वाटते. विजयानगर गोवळकोंड्यापेक्षा कमी भरभराटलेले नसावे.

मुसुलमानी संपत्तीचा देशाच्या आर्थिक स्थितीवर काहीच परिणाम झाला नसणे अशक्य आहे. जेथे रस्ते नसतील तेथे अनेक ठिकाणी मुसुलमान राजांनी रस्ते बांधले ते लष्करी योजनेसाठी असतील पण त्यांचा व्यापारावर परिणाम झाल्यावाचून राहिला नसेल मुसुलमानांनी ज्या वस्तूंचा प्रचार केला त्यांना कायद, व गुलाबासारखी फुले या येतील, पाश्चात्य संपत्तीचा परिणाम मात्र मुसुलमानी भ्रष्टाचारात झाला असावा. पोर्तुगीजांपासून बऱ्याच नवीन गोष्टी देशात आल्या. त्यांचा, यिरच्या रताळी, घटाटे व मका ही पिके देशात दमली. म्हणजे पेशव्यांच्या क्षातकाच्या अंशाला जे भौगोलिक शोध झाले त्यांचा हिंदुस्थानाच्यादि अधिक आयुष्यावर परिणाम झाला. मुसुलमानी अमलाखाली अनेक चैनोच्या व कुळाच्या गोष्टी देशात प्रसृत झाल्या असतील मेज, खुर्चा इत्यादि फारशी शब्द, परांतील लोयांची व गुळाची कल्पना हिंदूंपेक्षा अधिक असावी असे दाखवितात. संस्कृतमध्ये वेदकालापासून आसंदी म्हणून एक आसनवाचक शब्द आहे. पण या आयदीच गृहादून प्रवेष्ट किंवा झाला असेल याची शंकाच आहे.

मुसुलमानी अमदानीत सौख्याच्या वस्तू पुष्कळ वाढल्या मराठ्यांहीतील अर्थशास्त्र कसे काय होते हे आज सांगता येत नाही. शाहूच्या श्रृंगारत शायनसंस्था मोठ्या करामतीने पेशव्यांनी टिकविली ही गोष्ट खरी पण आर्थिक विकासकाडे त्यांचे लक्ष फारसे नव्हते, किंवा ते देशास त्यास अवकाशच नव्हता. मुद्देबयोगी चिना देखील करण्याकडे फारसे लक्ष पेशव्यांनी दिले नाही. सर चार्लस मालेट यांनी मराठे सरकारच्या अर्थशास्त्रावर अशी टीका केली आहे की, मराठे सरकारचे अर्थशास्त्र म्हणजे कंजपण. त्यामुळे कला-कौशल्याची वृद्धि झाली नाही. मुसुलमानांचे अर्थशास्त्र मराठ्यांच्या अर्थशास्त्रापेक्षा उंच प्रतीचे होते, ते राखे करीत त्यामुळे उद्योगवृद्धि होई आणि त्यामुळे पुन्हा सरकारी तिजोरीस मिळकत होई परंतु माझ्याच्या तिजोरीत नेलेला पैसा वाढवणं पडत नसे असे त्यांचे म्हणणे आहे.

पाश्चात्यांचा अर्थशास्त्रावर जो अभ्यास झाला आहे त्याचे सामान्य स्वरूप येणेप्रमाणे:—

एका शासन सत्तेखालील अर्थशास्त्रात राष्ट्र हा त्याचा इष्टवर्ग अमून त्या राष्ट्राचा उद्देश्य कसा काय होईल त्यासंबंधाने स्थानी विचारपरंपरा निर्माण केली संस्थानांच्या मुत्सयानी आपल्या प्रजेचा व्यापार वाढविण्यासाठी, कला-कौशल्य वाढविण्यासाठी किंवा इतर दुसऱ्या प्रकारची संपत्ति

वाढविण्यासाठी संस्थानानी काय करावे, कोणत्या कृत्यांचे परिणाम काय होतील याविषयी तात्विक विवेचन आणि शासनविषयक धोरण यांची संगति लावण्यासाठी प्रयत्न केला आहे. जर्मन लोकांची 'नाशनल ओकॉनमी' आणि इंग्रजांची पॉलिटिकल ओकॉनमी ह्या दोन विचारपद्धतींचे उद्दिष्ट हेच आहे.

शास्त्राचे जे वर्धन होते ते काही व्यावहारिक कारणामुळे होत असते; समाजातील एकदर किर्यांचा कार्य-कारणभाव ओळखण्यासाठी प्रवृत्ती होते, तिच्या मुळाशी त्या ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग हे प्रयोजन मोठे असते. इट चर्चांचे द्वित लक्षात ठेवून त्याचे संवर्धन करण्यासाठी मनुष्य पद्धतशीर विचार करू लागतो आणि या प्रकारच्या प्रयत्नामुळे समाजातील किर्यांचे पृथक्करण, वर्गीकरण, आणि अन्योन्याश्रय त्याचा आणि दोन निराळ्या परिस्थितीतील कार्यकारणभावाचा विचार होऊ लागतो याप्रमाणे पाश्चात्य श्रंथकारांनी समाजातील व्यवहाराचे पृथक्करण आणि निर-निराळ्या स्थितीसंबंधाने कार्यकरण याचा बराच अभ्यास केला आहे. त्याप्रमाणे त्यांनी ज्या शास्त्रीय पद्धतींचा उपयोग करून आपल्या उत्सर्पाकरिता जी धोरणे उपदेशिली ती केवळ स्थानिक आणि विशिष्ट कार्यां आणि परिस्थितीत उपयोगी पडावयाची तथापि त्यावर जो अन्योन्याश्रयाना तात्विक अभ्यास झाला तोच केवळ शास्त्राचा भाग होय. प्रकृत प्रश्नाला सोडून त्यांनी बांधलेले कार्यकारणसंबंधांचे ज्ञान पैदा केले आहे त्याचे एकीकरण केले असता तो समुच्चय फार मोठा व्हावयाचा नाही, व अभ्यासकाला तसे एकीकडे काढून ठेविली असता उपयोगी पडावयाची नाहीत. ज्याप्रमाणे एखाद्या कायदेवेडितास कायदा समजून लागणकारिता तो विशिष्ट परिस्थितीशी स्पष्ट असाच व्याख्याचा असतो, त्याप्रमाणेच अर्थशास्त्राचे पाश्चात्यांचे नियम 'केस लॉ' म्हणजे विविधप्रसंगानुरूप झालेले नियम असे समजूनच घेतले पाहिजेत.

किपाच्या अन्योन्याश्रयाचे जे सिद्धांत प्रथम निघाले ते केवळ प्रवृत्तिदर्शकच असावयाचे उदाहरणार्थ मागणी मोठी असली आणि पुरवठा कमी असला म्हणजे किंमत वाढते पणदेख सांगणे झाले म्हणजे, केवळ आपणास प्रवृत्तिव समजली तथापि आपणास या गोष्टीचे ज्ञान अधिक सुरूम पाहिजे. पुरवठा पूर्वीच्या पातळपट झाला तर परिणाम दोन होणे शक्य आहे (१) किंमती वाढणे आणि (२) मागणीच कमी होणे पुरवठा कमी झाला तर प्रथमच किंमती वाढतील परंतु त्यामुळे मागणी अधिक नियंत्रित होईल व त्यामुळे वस्तूची किंमत रोखडा $1\frac{1}{2}$ न वाढता कमीच वाढणे शक्य आहे तर असे खरोखर वाढते किती हे भावार्थातील आंकडे खरोखरच घेऊन ठरावीक व्यापार आणि अशा तऱ्हेचा अभ्यास वस्तुस्थितीचे आंकडे घेऊन करू लागले तर आपले ज्ञान प्रवृत्तिविषयक न राहता रथा

प्रवृत्तींचे परिमाण देखील समजेल तर या विषयाचे ज्ञान केवळ प्रवृत्तींचे करण्याऐवजी परिणामात्मक करावे म्हणून अभ्यास अवश्य आहे ज्ञान परिणामात्मक करण्यासाठी आकडेशास्त्राचा उपयोग पाश्चात्यांनी केला आहे (आकडे-शास्त्र पहा)

घर्ष उद्यमास लागू पडणाऱ्या किंवा उपयोगी पडणाऱ्या ज्या गोष्टी समाजात दिसून येतात अशा गोष्टी कोणत्या, अशा विचार करून भाड्याल, मजुरी, योन्याचे परिश्रम इत्यादी घटक त्यांनी शोधून काढिले आहेत आणि त्यांचे स्वरूप काय ? त्याचा परस्परसोयी संबंध काय ? वस्तूला किंमत आणि महत्त्व ने येते ते कशांमुळे येते ? याविषयी त्यांच्यामध्ये तारिखक नवीने देखील ग्रंथ झाले आहेत आणि या प्रकारच्या पुष्कळशात व घटकांचा परस्पर संबंध लावल्यात मतभेद किंवा विचारभेद दृष्टीस पडतात या प्रकारच्या विवेचनास एकात्मिक धित्री असून म्हणतात अर्थशास्त्रा मध्ये जी निरनिराळी मते आहेत किंवा विचारसंप्रदाय आहेत त्या विचारभेदाच्या मूलाशी एक तर विज्ञानरचना-विषयक मतभेद असेल किंवा दृष्टवर्गमूलकभेद असेल दृष्टवर्गाद्विषयसंबंधाचे मतभेद जेव्हा ज्या मानाने कमी होतील तेव्हा तो केवळ शास्त्ररचनाविषयक व विज्ञान-विषयक मतभेद होय परंतु मतभेदाचे कारण आपल्या दृष्टवर्गविषयक हिताची भावना जेव्हा अमूर्त तेव्हा वाढी वर्गविषयक विचारसंप्रदाय निर्माण होतात त्या तऱ्हेचे विचारभेद मुख्यतः येणेप्रमाणे —

समानसत्तावाद विरुद्ध व्यक्तिमत्तावाद, सामाजिक जे द्रव्य उत्पादन होते त्या द्रव्योत्पादनाचा मोठा वाटा कोणी घ्यावा ? तो मजुरांनी घ्यावा अगर भाड्यालवाच्यांनी घ्यावा ? या तऱ्हेचा वाद उत्पन्न होऊन त्याचे परिणत स्वरूप सामाजिक याल उत्पन्न करावा आणि परिश्रमाचा फायदा तो समाजाला द्यावा, अशा तऱ्हेची विचारमालिका सुरू होऊ ती विचारमालिका केवळ विज्ञानविषयक नाही यानांल मतभेद हा मनुजुती गैरसमजुतीवर नाही तो दृष्टवर्ग-हित भावनवर चालू आहे. ज्या वादविवादाला विशेष भावनापुष्क विवेचन दृष्टीस पडते, ते वादमय दृष्टवर्गविषयक हित साध्य करून घेण्याकरिता निर्माण झालेले होय.

राष्ट्रीय अर्थशास्त्र आणि जागतिक अर्थशास्त्र असेही भेद झाले आहेत पहिले अर्थशास्त्र म्हणजे की प्रत्येक राष्ट्रचे अर्थशास्त्र निराळे आणि जगाचे अर्थशास्त्र निराळे विरुद्ध प्रत्येक राष्ट्रचे अर्थ म्हणतात की, अर्थशास्त्र हे सर्व जगाला लागू पडणाऱ्या नियमांचे आहे. त्यात राष्ट्रांमधील संबंध बाह्य नाही. एकाद्या राष्ट्राने काय करावे याची विचारमालिका ज्यात अमे - ते झाले नाही. शास्त्र म्हणजे म्हणजे व्यापक सिद्धांतच होय. ज्या वेळेस वाद उपस्थित होत त्यावेळेस वादाच्या प्रसंगी परस्परविरुद्ध पक्षांन जी भाडेने लागत असत त्यांची कारणे बरीचशी संकीर्ण होती शास्त्र हे नांव

कोणत्या प्रकारच्या विचारमालिकेत यावे यासंबंधाने अनिश्चय हे एक कारण होते व आपल्या आवडत्या परिश्रमास महत्त्व पावलेले नाव यावे हा भावना अभ्यासकात असते हे दुसरे कारण होते तिसरे कारण असे की "सर्व जग हा एकच समान आहे" आणि "अर्थशास्त्र जागतिक आहे" असे उदार मताने प्रतिपादन करणे अत्यंत बलाबल व पुढे गेलेल्या समाजासच हितावह असते; व त्या समाजातील लोक विश्वव्यापी किंवा जगद्व्यापी तत्त्वज्ञानाच्या गप्पा करू लागले म्हणजे उद्योगधंद्यात मागे राहिलेल्या देशातील तत्त्वज्ञास असे वाद लागते की, हे दुसऱ्यास खावून लडू घेतलेले चोर जगद्व्यापी पाडिरय करीत आहेत आणि इतरांकडून व्याप्तहित साधण्यासाठी प्रयत्न विपदविषयासाठी हे जागतिक तत्त्वज्ञानाचा आव घालीत आहेत अशा तऱ्हेच्या आत्महित हेतुमूलकतेचा जेव्हा संशय उत्पन्न होतो तेव्हा विशिष्टविचारपद्धतीला शास्त्र म्हणून मान्यता मिळण्याचा संभव कमी होतो. अर्थशास्त्राच्या इतिहासात जागतिक अर्थशास्त्र घोषणाच्या इतक अर्थशास्त्रकारांच्या आणि त्याची पुस्तके वाचून पाहिल्या करणाऱ्या शिक्षकांच्या आणि लेखकांच्या विरुद्ध अमेरिका व जर्मनी येथील शास्त्रज्ञांनी स्वाधर्ममूलकतेचा आरोप करणारे आक्षेप काढले आहेत. तसल्याच प्रकारच्या आक्षेपाचा ध्वनि हिंदुस्थानातही गेल्या दशकापर्यंत निघत असे

सध्या अर्थशास्त्राचा अभ्यास अनेक तऱ्हेने व अनेक क्षेत्रात होत आहे, त्याचे सामान्य स्वरूप स्पष्ट करणे जरूर आहे अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाने साहित्य जे सध्याचा एकंदर मनुष्यसमाज, त्याची जागतिक स्थिति, त्याचा अन्योन्याध्यय, त्यात प्रत्येक ठिकाणी दृष्टीस पडणारे धर्मविभाग, मनुष्यमात्राच्या परिश्रमाने उत्पन्न झालेल्या द्रव्यांचे मापन इत्यादी गोष्टीची माहिती हा सुचोविर बगणारा व ग्रंथ लिहणारा शास्त्री मिळवीत नाही या प्रकारचे साहित्य जमविणे हे कार्य सरकार अगर मोठमोठ्या संस्थांचे असते. अर्थशास्त्राच्या पूर्वी जे ग्रंथ झाले त्यावेळी त्या साहित्याची अर्थसत्ता असे. सध्या हे ज्ञान पुष्कळच वृद्धिंगत झाले आहे अर्थशास्त्राचा अध्यापक केवळ या प्रकारच्या साहित्याचा अभ्यास करून आपला निर्णय काढीत असतो

सर्व जग आर्थिकदृष्ट्या एक समाज आहे असे धरून त्याचा अभ्यास पद्धतशीर करण्याचे ठरवून जितके लागवें तितके लक्ष लागले नाही, आणि या विषयावर चांगले ग्रंथ झाले नाहीत. याचे कारण असे की, सर्व जगासहल जबाबदार असो मत्ता नाही, आणि त्यामुळे जगाचे आर्थिक धोरण ठरविणे जात नाही, असे आहे तरीही जागतिक अर्थशास्त्रास जगा आहे. ज्याप्रमाणे ज्या एकाद्या भूभागात स्थिरशासन सत्ता नासते तेथे देशांत निरनिराळ्या व्यवस्थांमध्ये आर्थिक किंवा सत्तासत्ता, आणि प्रत्येक मनुष्य त्यापारले वर्तून ठर-

वित्तो आणि त्याच्यायोगाने स्वयंचे हिवा अंतर्गत अन्वोन्ना-
ध्याये नियम निघताच. निरनिराळीं राष्ट्रे आपापलीं इत-
राशीं बागावयाची व्यवहारनीति ठरवितात. ह्या
राष्ट्रीय नीतितेजिमाच्या व धोरणाच्या समुच्चयेवरून आप-
त्तिक व्यवहारातले काही नियम उत्पन्न होतात. निरनिराळे
देश हे काही अंशां जगाने निरनिराळे अवयव आहेत आणि
त्यामध्ये अन्वोन्नाधम्य उत्पन्न झाला आहे. जगातील स्पर्धा
व अन्वोन्नाधम्य ह्या अवयवमिधे हे जागतिक अर्थशास्त्राचे
कार्य होय. जागतिक अर्थशास्त्र तत्त्विक विचार सोडून जेव्हा
कर्तव्यक्षेतात उतरते तेव्हा, आपल्या देशान्वितिरिक इतर
देशाची सुधारणा कशी करतायेईल इच्छे ते लक्षा देणे प्रत्येक
देशातील सरकारचे आर्थिक दृष्ट्या मोठे कार्य असते. सरकार
केवळ न्याय व संरक्षण एवढेच करीत नसून शिक्षणाचे कार्य
करते. ज्या सुधारणांच्या योगाने देशाची समृद्धता वाढेल
पण पैसे घालणाराला तावडतोच फायदा होणार नाही अशा
मोठ्याहि सरकार करते नयानां घरणे बांधून पाणी अडवणे
आणि त्याचा शेताकडे उपयोग करणे व त्या शेतावर पडी
वाटवून घरणाचा खर्च वसूल करणे यांसारख्या
मोठ्यास मोठमोठ्या रकमा खर्च करणाऱ्या जगात
ज्या सुधारणांनी प्राप्ती कालांतराने होईल अशा
अन्य देशात सुधारणा करणानाडे एखाद्या देशाचे भांडवल
खर्च होणे घनय आहे काय? ज्याचा मला फायदा नाही
त्यावरही मी खर्च कशाळा कसे ही मनुष्याची वृत्ति असते
तीच राष्ट्रांही असावयाचीच. परकीय देशातील
शिक्षणासाठी लोक कितपत खर्च करतील या
विषयी देखील असे नटवले पाहिजे की, परक्या देशात
शिक्षणासाठी पैसे खर्च करण्याची प्रवृत्ति मोडी थोडकी
नाही प्रत्यक्ष शिक्षणासाठी तरी पैसा बेतानेच खर्च केला
जातो तरी सिस्तीसंप्रदायाच्या प्रसारणाच्या निमित्ताने पुष्कळच
पैसे खर्च होतो.

निरनिराळ्या देशातील मजूर, भांडवल आणि जमीन
याचा चढाओढीच्या तत्वांने उपयोग व्हावयास मजबूती
समेक आहेत. भांडवलवाले परक्या देशात भांडवल फारसे
पाडू इच्छात नाहीत, आणि निरनिराळ्या देशातील शासन-
धर्म परक्या देशातील भांडवल आपल्या देशात येऊं
देण्याविषयी काही अशी साक्ष असतात. परक्या देशातील
भांडवल नेतले आणि ते वेळेवर फेडतां आले नाही म्हणजे
ते पुष्टादा स्वातंत्र्य नाशका कारण होते असा दुर्बल
देशाचा अनुभव आहे. भांडवलवाला वर्ष आपल्या सरकारचे
राज्य जेथे असेल आणि त्यासुळे त्यास जेथे सुरक्षितता
वाटेल अशा ठिकाणीच भांडवल पाठवू इच्छितो इतक्या
अडचणी आहेत तरी देखील निरनिराळ्या देशात परक्या
देशातील भांडवल थोडथोडके आले नाही इंग्लंडातील भांड-
वलाने बसावती व हिंदुस्थान यात आगगाच्या बायल्या.
हिंदुस्थानाचा बाहेर देशाची व्यापार कटिपणारी अडामे

परक्या भांडवलाचीच आहेत. हिंदुस्थानातील खाणी खण-
ण्यास बरेचसे भांडवल परकें आले आहे आणि त्या भांड-
वलावर हिंदुस्थानाचा आर्थिक विकास झाला आहे येथील
शिरण्यापेकी देखील बऱ्याच शिरण्या परकी भांडवलावर
चालल्या आहेत. हिंदुस्थान सरकाराची जगातील रोकड-
बाबारात द्रव्य, दक्षिण अमेरिकेतील अनेक स्वतंत्र राष्ट्रांहून
अधिक आहे. आणि या देशाने बाहेरचा पैसा स्वतःच्या
सुधारणेसाठी आढण्याचे कार्य हिंदुस्थानने इंग्रजी नेतृत्वाखाली
चांगल्या तऱ्हेने केले आहे. भौतिक सुधारणेसाठी एका
देशातील पैसा दुसऱ्या देशात जातो तो व्याजाच्या भाशेने
जातो. पण शिक्षणासाठी पैसा जातो तो देखील अर्थसाचा-
चाच भाग होय राष्ट्रांत दानशक्ति व्यवस्थित होऊन दान-
मार्ग जर्जे समानार्थगनिवारणमद्वारे वाढत आहे खासरो-
वर दानसंस्था अतिराष्ट्रीयही होत आहे, आणि सर्व जग
मिळून एक रामाय आहे ही कल्पनाही गायबोवर वाटत आहे
हिंदुस्थानात जेव्हा दुष्काळ पडला होता तेव्हा जगातील
सर्व राष्ट्रांनी हिंदुस्थानसरकारास दुष्काळनिवारणार्थ फांमे
उपज्यासाठी वगैरी पाठविली, आणि जपानामध्ये धरणी-
रूपाने टोकिओ, याबोहाना ह्या शहरें १९२३ च्या उत्तर
भागत उत्पन्न झाली तेव्हा सर्व जगाने मदत केली, व
हिंदुस्थाननेहि या बाबतीत मायार घेतली नाही ज्या
वेळी या प्रकारचे दुस्य लोकांकडून होतें त्या वेळी
त दानस्वरूपी धार्मिक कृत्य म्हणून होतें हे खरे. पण ज्या
राष्ट्राचा आपत्तीत असलेल्या राष्ट्राची व्यवहारसंपन्न अधिक
असतो त्या राष्ट्राकडून मदत अधिक होते ही मोठे लक्षात
घेतली म्हणजे अतिराष्ट्रीय दानास देखील व्यवहारसुद्धि
कारण होते असे म्हणायें लागेल.

जागतिक अर्थशास्त्रावर पदतशीर विवेचन होण्यास सुव-
वात नरी झाली तरी येत्या एक दोन दशकात या
दिशेने हे शास्त्र बरेच वृद्धिंगत होईल असा अजमास करण्यास
जाणा आहे

अर्थशास्त्राचा इतिहास—याची मांडणी आपण वेग-
प्रमाणे करू प्राचीन भारतीय अर्थशास्त्राकडे प्रथम लक्ष देऊन
मग मराठ्यांच्या अर्थशास्त्राकडे लक्ष देऊ आणि याचतर पाश्चा-
त्यांच्या विज्ञानाकडे लक्ष देऊ आणि त्यानंतर आतां तयार
होत असलेल्या भारतीय अर्थशास्त्राकडे लक्ष देऊ

संस्कृत ग्रंथकारांचे अर्थशास्त्र —“अर्थशास्त्र”
या नावाखाली भारतीय लोक व्यावहारिक जीविताशी ज्याचा
संबंध पोंचतो अशा सर्व उपदेशावर प्रयत्ना व शिक्षणीचा
समावेश करितात व्यावहारिक जीवितात कला, गृहव्यवस्था
कारभार आणि मुख्यतःकृषि राजकारण याचा अंतर्भाव
होतो अर्थशास्त्राची अति महत्वाची शाखा राजकारणाची
होय, ती स्वतंत्र शास्त्रात गणली जाते, तिला “नीतिशास्त्र”
असे नाव आहे राजाला मुद्रा कलारचना, आर्थिक स्थिति
व कारभार यांचे ज्ञान असवश्यक आहे व ते राजकारणाचे

प्रवृत्तींचे परिमाण देखील समजेल तर या विषयांचे ज्ञान केवळ प्रवृत्तींचे करण्याऐवजी परिणामात्मक करावे म्हणून अभ्यास अवश्य आहे. ज्ञान परिणामात्मक करण्यासाठी आकडेशास्त्राचा उपयोग पाश्चात्यांनी केला आहे. (आकडे-शास्त्र पहा)

सर्व उद्यमास लागू पडणाऱ्या किंवा उपयोगी पडणाऱ्या ज्या गोष्टी समाजास दिसून येतात अशा गोष्टी कोणत्या, अशा विचार करून भौंडवल, मजुरी, योजकाचे परिश्रम इत्यादि घटक त्यांनी सोधून काढिले आहेत आणि त्याचे स्वरूप काय? त्यांचा परस्परताई संबंध काय? वस्तुला किंमत आणि महत्त्व जे येते ते कशासुळे येते? याविषयी त्यांच्यामध्ये तारिखक चर्चेचे देखील ग्रंथ झाले आहेत आणि या प्रकारच्या पुष्करणात व घटकांचा परस्पर संबंध लावण्यात मतभेद किंवा विचारभेद दृष्टीस पडतात या प्रकारच्या विवेचनास एकात्मिक विचार असे म्हणतात अर्थशास्त्रा-मध्ये जी निरनिराळीं मते आहेत किंवा विचारभेदप्रदाय आहेत. त्या विचारभेदाच्या मूळाशी एक तर विज्ञानरचना-विषयक मतभेद असेल किंवा इष्टवर्गमूलकभेद असेल. इष्टवर्गाद्वैतसंबंधाचे मतभेद जेव्हा ज्या मानाने कमी कमी होतील तेव्हा तो केवळ शास्त्ररचनाविषयक व विज्ञान-विषयक मतभेद होय. परंतु मतभेदाचे कारण आपल्या इष्ट-वर्गविषयक हिताची भावना जेव्हा अमूर्त तेव्हा काही वर्गविषयक विचारसंप्रदाय निर्माण होतात. त्या तऱ्हेचे विचारभेद मुख्यतः येणेप्रमाणेः—

समाजसत्तावाद विरुद्ध व्यक्तिमत्तावाद. समाजामध्ये जे द्रव्य उत्पादन होतें त्या द्रव्योत्पादनाचा मोठा वाटा कोणो घेवा? तो मजुरांनी घेवा अथवा भौंडवलवाल्यांनी घेवा? या तऱ्हेचा वाद उत्पन्न होऊन त्याचे परिणत स्वरूप समा-जाने माल उत्पन्न करावा आणि परिश्रमाचा फायदा सर्व समाजाला द्यावा, असा तऱ्हेचा विचारमालका सुरू होतो ती विचारमालिका केवळ विज्ञानविषयक नाही. यातील मतभेद हा समजुती गैरसमजुतीवर नाही तो इष्टवर्ग-विचार-मतेवर चला आहे. ज्या वादविवादांत विशेष भावनायुक्त विवेचन दृष्टीस पडते, ते वादमय इष्टवर्गविषयक हिंदू साध्य करून घेण्याकरिता निर्माण झालेले होय.

राष्ट्रीय अर्थशास्त्र आणि जागतिक अर्थशास्त्र असे हि भेद झाले आहेत. पहिले अर्थशास्त्र म्हणते की प्रत्येक राष्ट्राचे अर्थशास्त्र निराळे आणि जगाचे अर्थशास्त्र निराळे किंसेक ग्रंथकार असे म्हणतात की, अर्थशास्त्र हे सर्व जगाला लागू पडणाऱ्या नियमांचे शास्त्र, त्यांत राष्ट्रांमधील संबंध काही नाही. एकाद्या राष्ट्राचे काय करावे याची विचारमालिका ज्यात असेल ते शास्त्र नाही. शास्त्र म्हणजे म्हणजे जागतिक सिद्धतांचे होय. ज्या वेळी याद उपस्थित होते. त्यावेळेस यादच्या प्रमर्गा परस्परविरुद्ध पक्षात जी भाडणे लागत असत त्याची कारणे परीचरीं शिकीर् होती. शास्त्र हे नांव

कोणच्या प्रकारच्या विचारमालिकेस द्यावे यासंबंधाने अनिश्चय हे एक कारण होते व आपल्या आवडत्या परिश्र-मास महत्त्व पावलेले नांव द्यावे ही भावना अभ्यासकांत असते हे दुसरे कारण होते. तिसरे कारण असे की "सर्व जग हा एकच समाज आहे" आणि "अर्थशास्त्र जागतिक आहे" असे उदार मताने प्रतिपादन करणे अत्यंत बलवान व पुढे गेलेल्या समाजासच हितावह असते; व त्या समाजातील लोक विश्वव्यापी किंवा जगद्व्यापी तत्त्वज्ञानाच्या गप्पा करू लागले म्हणजे उद्योगधंद्यात मागे राहिलेल्या देशातील तत्त्वज्ञास असे वाद लागते की, हे दुसऱ्याम खालून लढू बनलेले चोर जगद-बंधुत्वाचे पाठिंब्य करीत आहेत. आणि इतरांकडून आरामहित साधण्यासाठी प्रयत्न विषडविषयासाठी हे जागतिक तत्त्वज्ञाना-चा आव घालीत आहेत. अशा तऱ्हेच्या आरामहित हेतुमूलकतेचा जेव्हा संशय उत्पन्न होतो तेव्हा विशिष्टविचा-पद्धतीला शास्त्र म्हणून मान्यता मिळण्याचा संभव होतो. अर्थशास्त्राच्या इतिहासात जागतिक चोषणाच्या ईमज अर्थशास्त्रकारांच्या आणि त्यांचे मानून पाठिंब्य करणाऱ्या शिक्षकांच्या आणि ले विरुद्ध अमेरिका व जर्मनी येथील शास्त्रज्ञांनी स्वार्थमूल आरंभ करणारे आक्षेप काढले आहेत. तसल्या रच्ये आक्षेपांचा प्वनि हिदुस्थानातहि गेल्या दर निघत आहे.

सध्या अर्थशास्त्राचा अभ्यास अनेक तऱ्हेने व क्षेत्रांत होत आहे, त्याचे सामान्य स्वरूप स्पष्ट व आहे. अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाचे साहित्य जे सध्या मनुष्यसमाज, त्याची मापलिक स्थिति, त्यांचा श्रम, त्यात प्रत्येक ठिकाणी दृष्टीस पडणारे श्रम मनुष्यमात्राच्या परिश्रमाने उत्पन्न झालेल्या द्रव्या-इत्यादि गोष्टीची माहिती हा सुचोवर बसणारा लिहिणारा शास्त्री मिळवीत नाही. या प्रकारचे माहि-विषे हे काय सरकार अगर मोठमोठ्या संस्थांचे असते शास्त्राच्या पूर्वी जे ग्रंथ झाले त्यावेळी त्या साहित्याची अल्पता असे. सध्या हे ज्ञान पुष्कळच पुढीलगत झाले अर्थशास्त्राचा अध्यापक केवळ या प्रकारच्या साहि-अभ्यास करून आपला निर्णय काढीत असतो.

सर्व जग आर्थिकदृष्ट्या एक समाज आहे असे १ त्याचा अभ्यास पद्धतशीर करण्याकडे अजून जितके ल-तितके लक्ष लागले नाही, आणि या विषयावर चांगले झाले नाहीत. याचे कारण असे की, सर्व जगाबद्दल जव-दार अशी मत्ता नाही, आणि त्यामुळे जगाचे आर्थिक धो-ठरविले जात नाही, असे आहे तरीहि जागतिक अर्थशास्त्रा-जागा आहे. ज्याप्रमाणे ज्या एखाद्या भूभागात स्थिर शास-सत्ता जगत तेथे देखील निरनिराळ्या व्यक्तीमध्ये आर्थि-किया असनातच, आणि प्रत्येक मनुष्य आपापले वर्तन ठर-

एक अंग म्हणून गणले जाते. तेव्हा कधी अर्थशास्त्र व नांति-
शास्त्र ही नावे समानार्थक योजिली जातात. प्राचीन भारतीय
ग्रंथकारांना राजसत्ताक पद्धतीखेरीस दुसरी शासनपद्धति
देशात असली तरी परिचित किंवा विचारार्ह नसल्याने याला
“राजनीति” असेंहि म्हणतात, आणि त्यांना शासनशास्त्राचे
विवेचन राजनीति या दृष्टीनेच केले आहे व राजशासनाचे
मुख्य साधन दंडबल असल्याने याला “दंडनीति” असे
दुसरे नाव आहे.

अर्थशास्त्राच्या प्रगतीचा संबंध आयुष्यातील तीन प्राचीन
जे हेतु त्याची येतो हे तीन हेतु पतंगलीला पूर्वीच अवगत
होते [पाणिनीवर महाभाष्य २,३, ३४ वार्षिक ९] हिरण्य-
केशी गृह्यसूत्रात (१. १९, ६) धर्म अर्थ आणि काम
यांच्यावर चेतन धर्माचा आरोप केला आहे या त्रिवर्गाचा
लाम करून घेणे हे यजमानाचे आद्य कर्तव्य आहे असें
विष्णु स्मृतीत (५९, ३०) लिहिले आहे. अश्वघोष यातान
हेतूंनी परिचित होता व महाभारत, [महाभारतात, हेच
अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र व कामशास्त्र असल्याचे पुढील श्लोकात
म्हटले आहे. अर्थशास्त्रमिदं प्राक् धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्राक् व्यासेनामितशुद्धिना ॥ (आदिपर्व अ
२ श्लो. ३८८) मनुस्मृति आणि तैत्तिरीयसंहिता यातून तर या
“त्रिवर्गाचा” नेहमी उल्लेख येतो तथापि त्रिवर्गाच्या प्रत्येक
वर्गावर निरनिराळे शास्त्र कर्षापासून अस्तित्वात आले
याचा आम्हाला अदमास लागत नाही.

अभवेवदपरीश्रष्टातील चरणव्यूहात अर्थशास्त्राला ऋग्वे-
दाचा उपवेद असें नाव दिले आहे. सर्व विद्या-शास्त्रांमधील
अतिप्राचीन मुक्ता वेदाशी निगडित करण्याच्या द्वाद्वाणी प्रय-
त्नांतील हा एक प्रयत्न म्हणता येईल आसला अर्थशास्त्र
[प्रतिज्ञा योगीश्वरायणामध्ये (अं २. श्लो. १३) व प्रतिमा
नाटकात याचा उल्लेख केला आहे] माहिती होत. राजकुमार
सिद्धार्य याने अभ्यासलेल्या शास्त्रांमध्ये हे एक म्हणून ललि-
तविस्तरात [प्रत लेखन, पान. १५६.] उल्लेखिले आहे.
महाभारतात (१२. ५८, १ पुढे) वृहस्पति विशालाक्ष, उश-
नर, सहस्राक्ष, महेंद्र, प्राचेतस, मनु, भरद्वाज व गौरशिरम
या ऋषींनी राजशास्त्रप्रणेत असें म्हटले आहे हेच आचार्य
काहीसे धर्मशास्त्राचे कर्ते दिसतात. यावरून आपणाला
असे अनुमान काढता येईल की, अर्थशास्त्र हे हळू हळू
धर्मशास्त्रापासून निराळे झाले अर्थशास्त्र म्हणून स्वतंत्र
शास्त्र निष्पत्त्यापूर्वी याकोशी (एस्. बी. ए. १९१२, पृ.
८३८ पासून) याला स्वतंत्र अर्थशास्त्र संप्रदाय अमल्या
विषयी संशय येतो; तसेच जाली [सिद्. डी. एम्. जी. ६७,
१९१३, पृ. ९५], हिलेन्ट्रॅन्ट (सिद्. डी. एम्. जी. ६९, १९१५
पृ. ३६०) निरनिराळ्या दारास दृष्टीत धरितो एकाच
शास्त्रज्ञान राजधर्मशिक्षणात ही दोन शास्त्रे शिक्षविषयांत येत
या दोन्ही शास्त्रांत नेहमी काही विषय सहस्र असत प्राचीन
धर्मसूत्रात [अस्तसंघीय धर्मसूत्र २. १०, २५-२६] देखील

अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रात येणारे विषय विवेचिलेले असत. उदा-
हरणार्थ, शहरे आणि राजवाडे यांची रचना, अधिकाऱ्यांची
नेमणूक, मुलकी आणि जकात पद्धती, व सैन्यव्यवस्था इ.
तथापि या उद्बोद्ध धर्मसूत्रातून अर्थशास्त्रासारखे एक स्वतंत्र
शास्त्र या पूर्वीच असावे असा ध्वनि निघतो. विष्णुस्मृतीच्या
३ व ४ प्रकरणात असेच निघते. मनु. ७, १५५, याज्ञवल्क्य
१, ३४४ इ. विष्णु ३, ३८ इ. या उताऱ्यात अर्थशास्त्रात
रूढ असलेली परिमाणा कल्पिली आहे. याज्ञवल्क्य (२, २१)
आणि नारद (१. ३९) हे स्पष्टपणे पूर्वापार नियम म्हणून
असे प्रतिपादतात की, धर्मशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांच्यात
विरोध उत्पन्न झाल्यास धर्मशास्त्र जास्त प्रमाणभूत मानावे.
या दोन्ही शास्त्रात विवेचिलेल्या नियमांत सुद्धा मुळातच
फरक दृष्टीस पडतात अर्थशास्त्र सन्या वस्तुस्थितीला अनु-
सरते तर धर्मशास्त्र पुष्कळवेळा केवळ द्वाद्वाणेच्छेप्रमाणे नमु-
नेदार पण काल्पनिक स्थिति धरून चालते. एका शास्त्राला
जे विशेष महत्त्वाचे वाटते ते दुसऱ्याला छुट्टक दिसून त्या-
च्याकडे त्याचा कानाडोळा होतो. उदाहरणार्थ, अर्थशास्त्रात
दैवी शिक्षा वाजुला ठेऊन कायद्याच्या अंमलबजावणीत
यातना आंगिकारिली आहे, तर धर्मशास्त्रात दैवी शिक्षेकडेच
घोट दाखविले आहे. तथापि या दोन्ही प्रकारच्या शिक्षा त्यावेळी
अस्तित्वात असाव्यात [जॉली. सिद्. डी. एम्. जी. ६७, पान
४९६ ९४ इ. याशी तुलना करा.] या दोन शास्त्रातील तत्वात
उघड उघड फरक दिसतो. धर्मशास्त्र धृतीवर आधारलेली
कर्तव्ये शिक्षविषयाचा बाणा अग्नर चढाणा करतात; तर
अर्थशास्त्र नीति व धर्म याचा संबंध नसलेले [“आत्मो-
न्नति व शत्रूचा पराजय या दोन गोष्टी म्हणजे संबंध नीति
होय ” भाष-शिष्टपुलावध २. ३०,] काही भौतिक सिद्धींचे
मार्ग दाखवितात. या कारणाकरिताच बौद्धसंप्रदायी अर्थशास्त्र
मुळीच मातीत नाहीत. जातक मालेत [९, १०: ३२. ५२इ]
अर्थाशी जोपर्यंत धर्माचा विरोध येत नाही, तोपर्यंतच तो
ग्राह्य असतो हा राजशास्त्राचा सिद्धांत खोडून काढून, नांतीला
खांदे म्हटले आहे.

अर्थ व नीति यासंबंधीची जुनी वचने सूत्ररूपाने,
त्याच्या शाखा व शास्त्रे अस्तित्वात येण्यापूर्वी लोकांच्या
तांडी असत. ही सुप्रसिद्ध वचने छंदोबद्ध असून राजधर्मो-
संबंधी त्यात विवेचन असे.

यामुळेच महाभारतातील अनेक उताऱ्यातून धर्म व नीति
यासंबंधीची वचने एकमेकात मिश्र केलेली दिसतात [उदाह.
५ व्या पर्वीतील विदुराची भाषणे, विशेषतः ३३, ३६, ३७
आणि ३९ या अध्यायातील. १२ व्या पर्वीत नीतिवचने
पुष्कळ आहेत, अध्याय ८० इ. ९३ इ. १०३ इ. ११२,
११४ इ. ११८ इ. १६८ पाहा] महाभारतातील अनेक भाग
अने आहेत की त्यांना परोपरीच छोट्टी नीतिशास्त्रे म्हणता
येईल [या ठिकाणी महाभारतातील पर्व १ अ. १४० पाहावे,
इयांत कणिक घृताष्ट्रागाला स्वराष्ट्रछेदाचा कथा निद्वारपणे